

सुऽ एषुऽ एव लोकम्पृणा । तामेव सर्वोऽग्निभिसंपद्यते । तस्यैतन्मि-
थुनं योऽयुधं सव्येऽक्षन्पुरुषोऽर्धमु हैतदात्मनो यन्मिथुनं यदा वै सह
मिथुनेनाय सर्वोऽय कृत्स्नः कृत्स्नतायै तद्यते द्वे भवतो द्वन्द्वश्च हि
मिथुनं प्रजननं तस्माद्दे द्वे लोकम्पृणेऽपुपीयेते तस्माद् द्वाभ्यां चितिं
प्रणयन्ति ॥ ८ ॥

स एष एव लोकम्पृणा-तामेव सर्वोऽग्निभिसंपद्यते । तस्यैतन्मिथुनम् । योऽयं सव्येऽक्षन्पु-
रुषः । अर्धमु हैतदात्मनः-यन्मिथुनम् । यदा वै सह मिथुनेन । अयं सर्वः । अयं कृत्स्नः-कृत्स्न-
तायै तद् । यत्वे द्वे भवतः । द्वे हि मिथुनं प्रजननम् । तस्माद् द्वे द्वे लोकम्पृणे अपपीयेते ।
तस्माद् द्वाभ्यां चितिं प्रणयन्ति ॥ ८ ॥

सोयमुक्तदक्षिणाक्षिपुरुषस्य मिथुन-वेन सम्पद्यन इत्याह-म एष एव लोकम्पृणेति । ' न ' ' एषः '
एवंमङ्गलगतपुरुष एव ' लोकम्पृणा ' इष्टका लोकम्पृणेष्टकाया आदित्यात्मन्मष्टमकाण्डावसाने प्रतिपादितम्-
तथा हि " अथ लोकम्पृणामुपदत्तापत्तौ का आदित्यो लोकम्पृणाऽप्य हीमान् लोकान् सूर्यस्यमुमेवैतदादित्यमुप-
दत्तानि " (स. प. ८।१।२१) इति । ता मूर्धन्यलोकम्पृणेष्टकामभिरक्ष सर्वोऽग्निः सम्पद्यते-लोक-
म्पृणानि सर्वोऽग्निः कृत्स्न सतर्पयत इत्यर्थः । तस्य सूर्यपुत्रा मरुदक्षिणाक्षिपुरुषस्य सम्पाक्षिगतः ' पुरुषः '
' मिथुन ' योचित् इत्येतस्मिन् मिथुने हि ' आ मन्. ' ' अर्द्धन् ' अर्द्धपात । " अर्द्धो वा एष आत्मनो

अथोक्तेष्वेवाद्वात् ऊर्ध्वं ' य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः, य एष हिरण्यपः पुरुषः, योऽयं ' दक्षिणेऽञ्जन् ' अक्षिणि
पुत्रो नेत्राभिमानो रूपादिदर्शनहेतुर्नो वर्तते सोऽयमेक एव । प्राणिनेत्रेषु मण्डले च एक एव परमात्मा अस्तीति
मात्रमेदिति इत्यम् । " एको देवः सर्वभूतेषु मूढः " (श्वेता. उ. १।११) इति शाखातयात् । अस्यां कटिकायां
चतुर्न सर्वनामप्रयोगो वस्तुसाध्यात्कारविशोक्तः । एव पूर्वत्र च चकाराध्वपनपञ्चीपरस्मादिदृष्टातमण्डलादिनिर्द्शन
च, प्राणिनेत्रशुक्रादौ दाष्टान्तिके समुच्चिन्वते । हिरण्यप इत्यत्र मण्ड न विस्तारे अनित्यत्वप्रसंगात् । अत्र तु
प्राप्तुर्न प्रचुर कनकामरणो देव इत्यर्थः । दिव्यमण्डलविग्रह इति वा । यदा मण्डले यागरश्मदष्टिः शुक्रं अक्षि-
पर्वदष्टिः कृष्णे मण्डलपागपुण्ड्रद्वयदष्टिः अक्षिपुण्ड्रे कार्या इति वा कटिकायः ॥ ७ ॥

अथेदानीमिष्टमकटिकाया निम्नत्वलघ्वगमुरसनमुपदिशति । स एष इति । १. पूर्वोक्तो भानुमान् स
एषः लोकम्पृणायैव इत्युपगतीति । लोक्यते सर्वदाक्षिभिरिति लोक ब्रह्मा इतिद्वारा पालयतीति लोक
प्रणा दौः । २. पालनप्रणयोः । द्वितीयाया अलङ्कः । जायात्पानाया द्विव एतः प्रत्यक्ष ऊर्ध्वं सर्वो-
त्मकः । अथ एव अग्निशब्दाव्यायो मानुः पतिस्त्वानात्मन् । आग्निमुच्येन मण्डल मिथुनीयूतवान् । अय-
नायः-एक एवादित्यो योर्द्ध्व जायाशब्देन स्वरूपतः पुरुषसन्देशेन चोच्यते । अत एव परमात्म-
प्रकरणे गृहसारम्पक " स इमेवात्मानं देवा पालयन् । ततः पतिश्च पत्नी चामवादात् " (बृ.
उ. १।४।३) इति । नच परमात्मण्डलपुरुषयोर्नैदोऽप्यनीति असहृदयोचाम । अत्र निश्चितः कूटस्थि ।

श्रीवाजसनेयि-माध्यन्दिन-
शतपथब्राह्मणम्

श्रीमत्सायणाचार्यविरचित-
वेदार्थप्रकाशाख्यव्याख्यासमेतम्
उपयुक्तभाष्यानुपलब्धिस्थाने
श्रीहरिस्वामि भाष्यसमेतम्.

U. G. C. BOOKS

“प्रथमखण्डात् पंचमखण्डपर्यन्तं”

चतुर्थो भागः

दशमैकादशद्वादशत्रयोदशचतुर्दशाद्यप्रवर्ग्यकाण्डात्मकः

ज्ञानप्रकाशिनगहाउस

देहली-११००० (भारतम्)

ज्ञानपब्लिशिंगहाउस

देहली-११०००२ (भारतम्)

प्रथम पुनर्मुद्रण १९८७ तमे वर्षे

भारते मुद्रितम्

इदं पुस्तकं ज्ञानपब्लिशिंगहाउस कृते गायत्रीगर्ममहाभागया
देहली ११०००२ तः प्रकाशितम् तथा गोयलजाफसेटमुद्रणालय
देहली ११००३५ तः मुद्रितम् ।

THE
 ŚATAPATHABRĀHMAṆA
 ACCORDING TO
 THE
 MĀDHYANDINA RECENSION
 WITH
 THE VEDARAPRAKĀŚA BHĀṢYA
 OF
 SĀYAṆĀCĀRYA
 SUPPLEMENTED BY THE COMMENTARY
 OF
 HARISVĀMIN

GIAN PUBLISHING HOUSE

4-C Ansari Road Daryaganj, New Delhi - 110002

भा० विषया

प्रश्नाङ्काः

भा० विषया.

प्रश्नाङ्का.

मयं हरीराणममृतवकरणप्रदर्शनं, अमृत-
वारीरुदेनेकस्य मर्त्यशरीरम्यामृती-
करणस्य चित्याग्री प्रदर्शनं, यद्वि-
द्राभ्यामरुम्यामृतीरुण चैषमभ्या
पुरोपचितरपाय नियन्तरामावा-
त्तम्या अमृतं च न स्याद्विपाशस्य
मवांतामुपरि विकर्णस्थवमानुषे इष्टके
उपशाय हिरण्यशकने सप्रोक्तं सत्रा-
हवनीयाग्नेराद्यानामित्येवं कृत्वा समर्प-
यितुं सपाय तत्र पञ्चमोत्तमश्रीभ्या-
मिष्टकाचितिभ्या तन्मन्त्रिणावा
पुरोपचितरमृतीकरण सम्पन्न इति
समाश्रितयत्नः यजमानस्यैव स्वम्या-
मृतीभिवन्नस्य पक्षे सम्पन्न इति
प्रतिपादनं, चि पात्रे-युवानिष्कारिग-
राय मन्त्रेणोपस्थानं दत्वा दत्तवन्त
इत्यपमथं श्रुत्वा स्वयमेव दत्तमृतीका-
ञ्चानपुरःसरं निष्पन्न इत्यभिप्राय
मन्त्रनामीन्द्रविश्वेदेवर्द्धं प्रतिपा-
द्यानि सवनदेवताभि सवनप्रयत्नादि
चित्याग्नें सम्पृक्तव्यामिधानं, अनना
मन्त्रोपस्थाने पूर्वोक्तामन्त्ररणादि द्रौव-
परिहारो मवतीति कथनं, क्रमानुसारा-
नुष्ठान्दमो वाग्देवेण प्रगमनं, उपस्थ-
नकालमभिप्रायं तं तां अनमृतम्यमन्त्रस्य
तार्थ्यदीद साभिप्रायं व्याख्यायन्त्रा-
णानिदिशमन्त्रि प्रदर्शनं चेत्वादि

१२-१६

- ४ अन्तरातीतत्रायणे प्रजापतमेवा-
मृत्युर्भवेत् द्वैविध्यमुक्तं नमोर्ध्व-वायव्यो-
र्यं वष्टु नमस्तारुणं, यण्णापिष्टका-
चितीना प्रजापतमृत्युना सत्यप्रणालान-
व्यानीदानममानवायुपदस्य पण्णा
पुरोपमिधानं प्रजापतेष्वन्यतर-

गतमजास्थित्वायुवसांमासमेदोऽष्टकवा-
रूपकस्य च प्रतिपादनं, चिनिदय-
गता सरपायनस्य सम्पूय तस्या मव-
त्सरूपान्वात्मना प्रशमनं, निरुण्य-
द्वीष्टकाहिरण्यशकनहवनीयनिधानस्य
हिरण्यमयस्य येन प्रशमनं, हिरण्यशक-
नहवनीयनिधानं प्रजापतेर्हिरण्यमयस्य
मित्युक्तं तत्र गुणशिवयोः मवादेन
विवादं प्रदर्श्य तत्र विवादं नाचार्य
शाश्विद्वयोः त्वयमित्येव गोपयति
निमित्तवानि वाग्मिभानं, शाश्विद्वो-
नोक्तं यत्प्रसुमोदप्रदर्शनं, चित्या-
ग्निममित्येव हवनीयाग्नेः प्रादुर्भावनेन
प्रणयनस्य प्रशमनं, यगतींऽग्री दृश्य-
मानानां मग्निरा दवानाममृतपदयेन
प्रशमनं, अग्निचितं पश्चिमक्षणावजन-
नियमं संस्तुक्तमनुद्य तस्य संस्तुक्तमेव
दूषणकथनं, अग्निचयनमा पश्य कन्म-
वेदनादिप्रतीतिराभ्यां निष्कण्य, उक्तार्थ-
स्य कलाभिधानं चेत्वादि.

१७-२६

- ५ अग्निचयनक्रमणं मध्येन अन्यारा-
नादिसवयज्ञात्मकवप्रतिपादनं, उक्तवह-
वीकोणा ममासाकरणं, तत्र शतशब्द-
स्वावर्णिमितायैवप्रतिपादनं, उक्तार्थ-
वदिदं पक्षनिरूपणं चेति.

२२-२६

इति प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

- १ चित्याग्निविषयस्वविचारः-तत्र प्रथमं
चित्याग्ने पश्चिमपक्षस्य पक्षपुच्छयो-
प्रमाणस्य च निगमनं, तत्र चित्याग्ने-
रहमुत्पिपोगाणस्य सार्धवादं प्रदर्शनं,
सप्तपुरुषाऽष्टपुरुषादियदिमागानामग्नीना-

ब्रा० विषया-

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषया-

पृष्ठाङ्काः

मङ्गुलीभिः परिमाणं न शक्नुमिन्तरनि
परिमाणस्य विधानं, अङ्गुलिगताया-
मस्त्वानां. प्रशंसनं, पञ्चपुच्छकरणे
कस्यचिद्विशेषस्य विज्ञानं, पञ्चयोनिर्य-
यने विज्ञाय तत्र प्रदेशं चाभिधाया निर्ण-
यनं करणप्रकारस्य निरूपणं, निर्णय-
इष्टकोपधानं विज्ञाय तस्य पञ्चपुच्छ-
मध्यगतानाङ्गत्वेन प्रशंसनं, पञ्चयो-
र्वैकल्यनिरूपणं, पञ्चैकचित्तपुराणा-
नन्तरमा ममत्वे पञ्चद्वये च कृष्णालिखित-
दक्षिणाहृतसंख्याद्वयं सहस्रत्रयसंख्याद्वयं
द्वयका उपवेद्याः सन्ति तासां मुख्यानस्य
प्रशंसनं, तासां मुख्याने काष्ठप्रदेशयो-
ः प्रदर्शनं. निर्विष्टकागता त्रिभुजसंख्या-
मनूय तस्याः प्रशंसनं चेत्पादि. २०-२१

२ चित्वाग्नेः सप्तपुरुषप्रमाणताया विज्ञानं,
अत्रापि मन्त्रसंज्ञाप्रदर्शनं, पञ्चाहस्य
यज्ञेन यजनकरणे मन्त्रमवादिप्रदर्शनं,
उक्तं मन्त्रं प्रतिपदमनूय तस्य व्याख्यानं,
सृष्ट्यादौ प्रजापतिव्यतिरिक्तस्य पञ्चपुच्छ-
देवजातस्य विरहात्सूर्य एव पञ्चा-
ग्न्यमप्रजापतिरूपेण सृष्ट्य इत्यमुष्य
प्रतिपादयितुं तात्पर्योपेतं मन्त्रान्तरप्रद-
र्शनं, तस्य चित्वाग्नेः सप्तपुरुषात्त-
त्वाभिधानं समन्वयेन प्रदर्शयित्वेन
वा यजमानेनोर्जवाहुना चित्वाग्नेर्वानि
कुर्यादिति सार्पवादि पुरुषप्रमाणविज्ञानं,
पञ्चौ अरुणी च प्रशस्य पुच्छे
विनिम्निप्रमाणेऽपि विधानमर्थोद्विगच्छ-
स्याप्रिक्रम्यार्जपुरुषप्रमाणस्य विज्ञानं, पुच्छे
पञ्चप्रमाणान्मूलप्रमाणकरणस्य प्रतिष्ठा-
हेतुत्वेन प्रशंसनं, अरुणविनिम्नि-
प्रमाणं सम्भूय तदप्रशंसनं चेत्पादि. २२-२५

३ प्राकृतस्य सप्तविधस्याग्नेर्वैकृतेश्च-
न्त्यस्यैकगतविधस्याग्नेश्च वेदिमानम्-
तत्र महावेदिमानं विज्ञातुं प्राचीनवश-
गतवेदिमानस्य सैत्तिकन्यताकास्य विधानं,
पूर्वं गाढपयस्दास्य प्राञ्च सप्त प्रक्रमा
गार्हपत्याङ्गविषयत आहवर्नीयस्य पूर्वार्धा-
ग्राह्यस्य प्रक्रमान्ते दत्ता व्यास एका-
दशस्तिमेकादशस्यस्यामनूय तस्यास्त्रि-
ष्टुवांमना प्रशंसनं, व्यासैकादशप्रक्रम-
हताया वेदिमहत्वेदियोनित्वेन प्रशंसनं,
महावेदिमानविज्ञानं, नवविप्रक्रमवेदे-
सप्तविधाग्नेः मरुपासमन्त्रैर्वेदादिवि-
चारमुत्तेज्य प्रदर्शनं, अष्टविधनवविधादि-
पुरुषप्रमाणानामेकशतविधपन्थानां
मर्त्यानां व्यासैकादशप्रक्रमा प्राकृती वेदि-
ति पुरुषसंख्यया वर्णयितव्या आहो-
स्विज वेति मशयं स्युदस्तितुं सहेतुकयो-
र्पूर्वोत्तरपञ्चयोः प्रतिपादनं, उक्तस्य
योनिभूतानां वेदेऽन्तरत्र वर्तमानाभाव-
स्वैव पुनर्यगिरेकुसुमेन प्रदर्शनं, सप्त-
विधप्राह्णान्निवेदराष्ट्रविशेषस्य विज्ञानं,
अग्निमानं वक्तुं सर्वेषां सप्तविधैकशत-
पर्यन्तानामग्निनामिष्टकोपज्ञानप्रदेश एता-
वान्मन्त्रवेदिषु भवतीति सङ्ग्रहेण प्रद-
र्शनं, अग्निविधयकवेदिमानस्योदमहार,
चित्वाग्नेः प्रकाशस्वरूपयितुं प्रतिष्ठाकरणं,
तत्राष्टनवविधपुरुषप्रमाणस्याग्नेः तावदात्म-
पञ्चपुच्छप्रमाणमिति प्रदर्शनं, एकगत-
विज्ञानं सर्वशेष प्रकाशप्रदर्शनं, एतस्यै-
कशतपुरुषप्रमाणस्याग्नेर्वैकृतेश्च प्रमाया
वेदा सत्त्वामग्नये प्रदर्शनं, अम्ल
प्रतिपुरुष पञ्चदशममनूय पञ्चसु पञ्चसु
पञ्चसु नवविधस्यामनूय न नवविधस्य

भा० विषया

पृष्ठाङ्का

भा० विषया

पृष्ठाङ्का.

१. यत्तुम्निधायकत्राक्षणयोर्विचनपूर-
सर-अधिदेवाभ्यामभेदेनायविवरण,
एतमुक्तमयं वेदितुं कलाभिमान, प्रमत्ता-
दिद्विन्दकस्य दोष प्रदर्शय तस्मात्
कस्य कलप्रदर्शन, यत्तु सन्दभ्य वायु
प्राणरूपोऽर्थ उक्तस्तस्य चक्षुश्चा मना
प्रसादन, उक्तार्थं वेदितुमिति ज्येष्ठव-
रूप कल मवनीयभिमान, अपूर्वादर्श-
दगुणद्वयविशिष्टस्य त्रयण उपामनस्य
पन्नाभिमान, पुण्यादिकवन्तु दिशस्ता
उपानितव्या इति मोक्षवतिरुमभिमान,
यत्तुमन्त्राक्षणप्रमत्तादुपनिषदोऽयस्य
तत्त्वस्य वेदितुंरानन्दावाप्तिकफलस्य
च प्रदर्शन, तत्र प्रमत्तादुक्त देवानामा-
नन्दा मादमुपनीत्य यत्तुरामकवायो
रानन्दा मवपरिद्वान्फलस्य पुषावृत्त-
वधनेन प्रदर्शन, एव वायुप्राणरूपा-
त्वेन प्रकृतितस्य यत्तु उपानुष्ठानस्य
विधान, यत्तुवेदानुष्ठानेनोपगमन,
उपाशु च प्रशम्य । तत्त्वस्य प्रशमन
वत्सादि.

इति तृतीयोऽध्यायः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

१. प्रजापतेमकृत्वस्याहवनीयस्य वे-
नानिमान अत्रेन मन्त्राप्रकारानि-
पण, तत्र चित्वाक्षिप्रमन्त्राजस्य प्रजा-
पतिशरीरं न च वस्मिन्नेतम्यार्थमोपा-
दन, अत्रमन्त्राप्रकारस्यार्थमोपादना-
नुष्ठाने निषेधन, चित्वाक्षिप्रपरि-
उपाक्षिभिमानमन्त्रे " योषद् " इत्य-
आदय ध्रुयते तस्य यथात्रममक्षिप्रचप्र-
दर्श, अत्रस्य शरीरस्यमित्तवन्त्यान्वय
व्यतिक्राम्य प्रदर्शन, अक्षिचित्वाक्षि-

इन्द्रस्य यत्तु सामर्ग्येद्वयपरिमाणा-
मिह्नाकमन्त्राप्रकारतोक्त्यनामभिन्नेपदेश-
त्वस्य तत्त्वज्ञानव्यवर्तिवचनद्वारा प्रद-
र्शन, एतस्याक्षिप्रस्य वेदान्मन्त्रा मना
स्तेनुमादक्षिप्रमन्त्रप्रधान, तत्र
प्रथमेष्टकाचितायुष्येययो रकमपुत्रयो-
रिन्द्राभ्यामना प्रशमन इष्टकापुरी-
षचित्वाक्षिप्रमन्त्राभ्यामना प्रशम्य तन्नेष्ट-
काना पाकेपुष्टावस्थापाके च काणा-
भिमान, एव विभिन्नयोक्त्वमपुत्रयोरिष्ट-
कापुरीषचित्वाक्षिप्रमन्त्राभ्यामना प्रशम्य
मन्त्रेष्टकास्य पाष्टाप्रसम्पदा चोपादान,
अत्रेष्टकानिन्द्रस्य मन्त्रमन्त्रादेन ऋ-
षिगण, उक्तमन्त्रेन्द्राभ्यामना मन्त्रमुप-
जीव्य वर्णयवाभ्यामना तत्प्रशमन उक्त
वर्णयवा मन्त्रमुपजीव्य कर्मण श्रीय-
शोऽन्त्रावृत्तक्षणफलस्य पुण्यवृत्तकप-
नेन प्रदर्शन, उक्तस्य श्रीयश प्रभृतिक
फलस्य मन्त्रादेन ऋषिगण, एतदर्थं वेदितुं
फलस्य, प्रजापतिकृपाहवनीयार्थे-
मन्त्र दूयमानमहावनीयमहर्षस्य ज
रुद्र तस्य पूर्ववर्कर्ममन्त्राभ्यामना
नामत्रयेणाभिषेधन वक्तु प्रतप्रहस्य
स्तुतशान्नपठनस्य वषट्कारान्ते तत्र
होमस्य च क्रमेण प्रदर्शन, तदिदमग्नि
रुद्रमेकं सदैवि त्रेधाऽर्क्योदिनाम-
त्रयेणाम्नायन इत्यभिमान, प्रजापति-
कृपाभ्यामे सप्तशतव्यवदं प्रतिपाद्य
तथो सावित्रैश्चर्मणहोमयो कृत्वा
एकव्यवमना प्रशमन, तेषामेव कला
परवर्थाधुरणा शमने मन्त्रानवर्जन,
तत्र प्रमत्तादेतस्य प्रजापतीना कला
अत्रममिहर्षन्ति यदा वेत्ता कृत्वा अत्र-

५६-८९

४० विषया

शृङ्गा

४० विषया

शृङ्गा

धान, सहस्रोपासनाया प्रसङ्गमुक्त्वा
ननुपापस्य कथनं, यत् सहस्रसर्वान्
रात्रोर्ध्वं मनुष्यस्य विषयं साधनमन्त-
स्तस्या उपासनाया अभिधानम्, उपा-
सनाया फलनिरूपणं, सर्वेषु व्यापा-
रावप्येतदुपासनं कर्तुं युज्यत इत्यभि-
धानं, विदुषः क्रिद्विदिति यावत्तमात्रं
व्ययं न भवतीत्यर्थं मन्त्रपदिनवादमुक्त्वा।
तस्य यावत्तमात्रं चेत्त्यादि ११७-११९

५ व्याष्टिरूपान्निविषयकमुपासनम्-
तत्र गृह्यार्थानामुपदेशं वक्ष्यन्त इति
प्रतिज्ञापूर्वकं व्याष्टिरूपान्निविषय-
गन्तव्यं सप्तप्रश्नप्रश्नप्रश्नान्, सप्तसप्त-
तिर पञ्चतुः उपासनामनुपमानाया
मोक्षपलिक फलमहितमभिधानं, प्रका-
रातरेणां, पञ्चविधनिरूपणप्रत्येक-
धैव तदुपासनायाश्च प्रदर्शनं चत्ते ११९-१२१
इति चतुःशोऽध्यायः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

१ तृतीययादित्यागमुपासनं ब्राह्म-
णम्-तत्र पूर्वं तस्याग्रेतृतीययादित्याग-
प्रदर्शनं, वाचस्पतिरूपप्रदर्शनं तथा
चित्तचित्तित्तिरूपप्रदर्शनं, चित्ताग्रेतृ-
तृतीययादित्यागप्रदर्शनं, त्रैविहितानामिष्टकानां
लिङ्गनामभिधेयवत्स्य प्रदर्शनम्, एवं त्रैवि-
हितं व्याप्तादि लिङ्गनामभिधेय-
इत्युक्त्याऽनेन त्रैविहितानामिष्टकानां
त्रिचित्रैकचित्तित्तिरूपप्रदर्शनं त्रैविहितानामिष्ट-
कानामुपासनाया त्रिचित्रैकचित्तित्तिरूपप्रदर्शन-
मप्राप्तिं तदुपासनाया लिङ्गनाम-
शब्दान्निधेयवत् नार्थं नार्थं च त्रैविष्टका-
शब्दस्य लिङ्गनामशब्दो नम्नीत्या-
शब्दं कर्माशब्दं तस्या शक्त्या

परिहरणं, वाच आदित्यरूपत्वस्याभि-
धानम्, एतत्सोपासनस्य फलनिरूपणं,
यदुक्तं विद्यायाऽस्यादित्यस्योर्ध्वमग्नि-
धिनो भवतीति तस्य विशदीकरणं
चेत्त्यादि १२२-१२५

२ मण्डलपुरुषोपासनं ब्राह्मणम्-तत्र
सुयमण्डलादि पुरषत्रयस्याभिधेयवि-
शेषायाः सप्तप्रत्येकधैव प्रतीपादनं,
तत्र चतुर्विधतया चपनागन्तव्यमुक्त-
महत्प्रनाशिवर त्रयण मण्डलादि पुरु-
षरूपवेनेनामनीयमित्यभिधानं, तत्र
प्रमङ्गान्मण्डलपुरुषस्य मृदुरूपत्वम-
चित्तोऽप्रमङ्गान्मण्डलपुरुषस्याभिधानं
मण्डलपरं प्रतिष्ठा-अभिधानं मन्त्र-
मन्त्रादं प्रदर्श्य तस्य प्रतिपदमनूय
व्यावृत्तं चेत्त्यादिविशेषकथनम्, अवि-
पक्षतया चपनागन्तव्यमुक्तं एतद्विष्टम-
मण्डलाया मण्डलादि पुरषरूपत्वनेनो-
पासनमित्यभिधानम्, व्यावृत्ततयाऽपि
मण्डलादित्रयस्याभिधिकारमनुकर-
णगतिरूपमण्डलपुरुषस्य च दक्षिणादि-
गतशुद्धिकृष्णवर्णद्वयतदन्तर्वातपुरुषेषु
तादृशमन्त्रोपासनमित्यभिधानं, तत्रादित्य-
गतपुरुषद्वयस्य मिथुनत्वमुपासनाया तद्व-
गमनं, मिथुनात्मना सुतस्य पुरुषद्व-
यस्य छीर्षुलिङ्गद्वेन्द्राणीशान्द्राम्या विश-
दीकरणं, प्रमङ्गान्मण्डलमणीयं मोक्षनाकर-
णरूपं त्रैविहितं तदुत्तिष्ठता वीचि-
वत्पुरुषचित्तरूपं फलं भवतीति प्रदर्शनम्,
इन्द्रेन्द्राणीशान्द्रां छीर्षुपुरषयोः सत्रमस्य
स्थानलक्षणानां प्रतीपादनं, तत्र प्रमङ्गा-
देतद्विष्टमिष्टुनद्वयान्तविष्टुगसकस्य
“स्वपन्तं पुरुषं न प्रबोध्येत” इति

श्री० विषयः ।

पृष्ठश्रुतिः ।

श्री० विषयः ।

पृष्ठश्रुतिः ।

मात्रेण कर्म साह न प्रवर्तते मत्वा स्वानु-
ष्ठानप्रकारेणाग्ने सकलदिगभिमुखत्वंस्य
विशदीकरणं, पक्षिरूपस्य चित्वाग्नेरिह-
कोषधानक्रमेण कूर्मपशुशिर परोक्ष-
महर्नीयाग्निरेव प्रत्यक्ष शिर-न तु
पञ्चपुच्छकवृयनिष्ठरस करगमिति वक्तु
वृषकरणपक्षस्य पुण्यवृत्तयनेन निन्दा-
करणं, शिरसः प्रागल्भ्यत्वेन मत् तत्रैव
दोषान्तरस्य समुच्चयप्रदर्शनम्, एव
शिरसः वृषकरणापक्षो निन्दितो यदि
सर्वं पक्षिरूपोऽग्नि शिरोरहित स्यादिति-
ममाद्यद्वा परितुर्मिष्टकाग्निरेव परोक्षम-
परोक्ष च शिर सम्पादनापमिष्यमिधानं,
यथा निष्ठत पुरुषस्य पश्चाद्वाद्ययो-
ऽत्रयवा उत्तरोत्तरमेणावस्थिता सन्तो
मूर्गन्त यन्ति-परमेश्वरस्य चित्वाग्नेरव-
यवरूपेष्टकातन्निर्देशस्य प्रदर्शनं, प्रत्य-
क्षानमप्य शिरसः प्रदर्शनं चेत्तादिः । १७४-१७५

इति पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

१ वैश्वानराग्न्युपासनं ब्राह्मणम्-तत्र
सुखावबोधार्थया विधानप्रदायप्रदर्श-
नार्थया चास्याधिकया वैश्वानरविधायाः
सर्वस्वर निरूपणं, तस्या च विशेषणो-
द्गुणसहितानां सत्ययज्ञप्रभृतीनां पञ्चा-
नामयुधीणां कैकेयमक्षपति राजान
मग्नि शिष्यमावेनमेतदमप्य प्रतिपा-
दनं, ततस्तोषा प्रश्नोत्तराभ्यामक्षयसत्त्व-
पञ्चादभाष्युधीणां क्रमेण वैश्वानरस्य
पृथिव्युद्काकाशनाभादित्यगौरूप सदे-
कदेशत्रयविज्ञानं वर्णनं इति प्रदर्शनं
प्रतिपत्त्यै तत्तदेकदेशमात्रपरविज्ञानस्य
फलप्रदर्शनं च, पर चैतेषा वैश्वानरस्य

तत्तदेकदेशमात्रपरविज्ञानं न युक्तमिति
मत्वा तेषामोक्षणसत्ययज्ञादिभ्योऽध्वरनि-
कर्तृकस्य पादादिमूर्दान्तावयवसम्पूर्णस्य
वैश्वानरपुरुषस्योपदेशप्रदानस्य प्रति-
पादनं, यथोक्त वैश्वानराग्नि विदुष
फलमिधानं चेत्तादिः । १७९-१८९

२ पुरुषस्याग्न्यर्कोक्यविधत्वापासनं
ब्राह्मणम्-तत्रादावग्निविधोपासनं,
तत्र जगतीऽग्न्यस्य द्वितय प्रतिपाद्य
तत्र “ योऽज्ञा सोऽग्निरेव ” तस्मिन्मग्नौ
“ यत्किञ्च वस्तुम्यादवति ” तद्वदम-
र्यादाद्वितिरिक्तमिधाय च तयोरेजाद्वयो-
रपिदैवस्याध्यात्मस्य चार्थस्य निरूपणं,
प्रसङ्गादाद्वितिरिक्तस्य निरुक्तिरूपमम्, एव-
मग्निश्चन्द्रोऽपनीवनेनाग्निरेव पुरुष उक्तो
भवतीति प्रदर्शनम् ।

अर्कोविधोपासनम्-तत्रार्कश्चन्द्रोऽपनी-
वनेन प्रतिज्ञापूर्वक पूर्ववदम्याद्वयोरे-
द्वय प्रदर्श्य पुनरप्येतयोरेकवायस्यो-
रम्याद्वयोरेपिदैवाध्यात्मपरत्वेन अर्थ-
द्वयस्य प्रदर्शनम्, एवमर्कश्चन्द्रोऽप-
नीवनेनार्कविधः पुरुष उक्तो भवतीति
निगमनम् ।

उक्त्यविधोपासनम्-तत्रोक्तमप्यध्वो-
जनेन प्रतिज्ञापूर्वक पूर्ववदम्याद्वयो-
र्यद्वय प्रदर्श्य पुनरप्येतयोरेकवायस्य-
योरेम्याद्वयोरेपिदैवाध्यात्मपरत्वेनार्थ-
द्वयस्य प्रतिपादनम्, एवमुक्तमप्यध्वोऽपनी-
वनेनोक्तमप्यग्नि पुरुष उक्तो भवतीति
निगमनं, पर्यायत्रयेणोक्ताया अग्नि-
विधादिपुरुषस्योपनिगमनं, यथोक्त
पुरुष विदुष फलमिधानं, प्रसङ्गा-
त्प्राधान्यादित्यवन्दमोभ्योतीत्युपासा-
नस्य तत्फलमप्य विधानं चेत्तादिः । १८७-१८९

भा० विषया

पृष्ठाङ्का

भा० विषया

पृष्ठाङ्का

१ शाण्डिल्यायनमुपासनं ब्राह्मणम्—
तत्र ब्राह्मणविषयं कृतं कर्तव्यं इत्य-
मिमांसाप्रदर्शनद्वारा सत्यं ब्रह्म मनोम-
यत्वादियुगविशिष्टब्राह्मणमुपासीत—
एतदेव च अनुकरणमित्यर्थान्तरि-
णेन शाण्डिल्यविद्यायां सविस्तरं प्रति-
पादनं चेति, १९०-१९१

४ अश्वामयेषु विराडव्यशेषासनं
ब्राह्मणम्—तत्र आश्वमेधकर्मसम्बन्धि-
मोऽश्वस्यावयवेषु विराडव्यशेषानि यथा-
यथं सम्पाद्य तद्वर्णेषासनस्य प्रद-
र्शनं चेति १९३-१९४

६ उपास्यस्य हिरण्यगर्भस्य स्वरूप-
प्रतिपादकं ब्राह्मणम्—तत्राश्वमेधक-
र्मसंपूर्णोपासनाविषयं दर्शनं वक्तुं तन्मु-
त्यर्थतया तदुपनिषत्साम्यस्य निधानं,
तत्रापि सुष्ठे प्रारम्भे नैव किञ्चना-
सीत्सर्वमशनायारूपमृत्युनाऽऽवृत्तमासा-
त्साम्यमृत्योः सकाशात्स्वकीयार्चनत-
एवापांमुपतिष्ठित्यर्थान्तरि-
कृतं, प्रसङ्गा-
त्तत्रार्चनस्य कर्तृत्वं प्रतिपाद्य तद्वेदितुं कल-
निरूपणं, अद्वय-
सकाशात्पृथिवीशरा-
ऽम्बुपथैरभिधानम्, एवमुत्पन्नो विराट्-
स्वस्वरूपानुपादनेनाभ्यासित्यन्वा-
धनाऽऽश्नानं त्रेधा विभक्तवानित्यभि-
धायास्य विराजोऽमेरुर्जनाग्रोऽधस्येव
संस्काराय दर्शनस्याभिधानम्, एतद्-

युगोपासनसम्बन्धि-
प्रतिपादकं ब्राह्मणम्—
यथावयवेषु वाक्प्रा-
नश्चक्षुः, श्रोत्रं शरीरं, अग्नि-
मानसं, प्रसङ्गा-
यानम्, एतन्मु-
गोऽव्यशेषा-
निरूपणं, अद्वय-
सकाशात्पृथिवीशरा-
ऽम्बुपथैरभिधानम्,
एवमुत्पन्नो विराट्-
स्वस्वरूपानुपादनेनाभ्या-
सित्यन्वाधनाऽऽश्नानं
त्रेधा विभक्तवानित्यभि-
धायास्य विराजोऽमेरु-
र्जनाग्रोऽधस्येव संस्कार-
ाय दर्शनस्याभिधानम्,
एतद्-

इत्यग्निरहस्यं नाम दशमं काण्डं समाप्तम् ।

इति माध्यंदिनशतपथब्राह्मणस्य पूर्वार्द्धं परिसमाप्तम् ॥

प्रत्यक्षा

3-211

३ पूर्णमासयोगे दर्शयोगे च निवृत्ते क्रमेणानुनिर्वाप्यस्य हविषोऽनुष्ठान-प्रकारसहित विधान, वैश्वस्य हविषो-ऽनुनिर्वापणमन्त्रं त प्रशसन, दर्शयोगे विहितमनुनिर्वाप्य हरिन्तु त प्रशसनम्, अनुनिर्वाप्यपञ्चम्य नियमनम्, अनुनिर्वाप्यामावशस्याभिधानम्, उक्तस्य प्रयोजनस्यानुनिर्वाप्यमन्त्रेणापि सिद्धिं वक्तुं तस्यानुवदनं, दर्शयोगेऽनुनिर्वाप्यस्यापि प्रयोजनस्यार्थवादपुर सर समर्पणं, इममेव पञ्चमुपोद्गमयितुमनुनिर्वाप्यपञ्चे दोषप्रदर्शनं, अनुनिर्वाप्यस्योत्तरहरणं, अनुनिर्वाप्यरहितस्योत्तरैक्येऽनुष्ठानस्य पापहतिहेतुत्वेन प्रजातिहेतुत्वेन च प्रशसनं, अनुनिर्वाप्यपञ्चे तस्य प्रातिष्ठितमन्त्रिदक्षिणात्वेन दक्षतव्यमिति शङ्का-ममाधानसहित विधान, प्रकृतस्यार्थस्योत्तरहरणं, वर्तिष्पमाणप्रयोगान्तरस्य विषयप्रदर्शनं चेत्यादि.

११-१५

४ दर्शयोगे पुरस्ताच्चन्द्रदर्शने नैमित्तिकी त्रिहविष्काऽभ्युदयेष्टिः-तत्र अभ्युदयनिमित्तस्य क्रमगो विधित्तया तन्निमित्तस्य सभावनाया आशी कथनं, एव निमित्तसभावनाशुक्त्वा चन्द्रदर्शने सति कालविशेषेऽपजीवनेन कर्त्तव्याया व्रतवर्षाया निरूपणं तत्कालविधानं च, एकप्रतर्च्यकरणशक्तौ हविर्निर्वापोत्तरकालं च कर्त्तव्यप्रकारनिरूपणं, उपपन्नान्युत्पादप्रकारप्रकाशनात्कथनं, तत्र तपोधर्वाधारतया उपमर्चनत्वमुक्तमित्यभिधानं, विहिताही नैमित्तिकी अभ्युदयेष्टिमन्त्रं प्रयोजनकथनेन तस्या प्रशसनं, अस्याभ्युदयेष्टौ यथाशक्ति दक्षिणा दद्यादिति विधानं,

चन्द्रोदये दोषदर्शनाभिर्दिष्टपञ्चकथनं चेत्यादि.

१६-१८

५ दर्शयोगे पश्चाच्चन्द्रदर्शने नैमित्तिकी त्रिहविष्काऽभ्युदयेष्टिः-तत्र दर्शयोगे पश्चाच्चन्द्रदर्शने पूर्ववन्नैमित्तिक्यात्त्रिहविष्काभ्युदयेष्टिर्विधित्तया तन्निमित्तस्य सम्भावनाया आदातुपपादनं, चन्द्रगम दोषमुपन्यस्य तदेतत्वेन चन्द्रदर्शनात्प्रागेवोपवस्य, शुद्धाया-ममाया कार्य इति प्रतिपादनं, दर्शयोग-स्थात्किञ्चैतत्कालत्वे दोषमुपन्यस्य तत्रानुष्ठानप्रकारनिरूपणं, अस्या इष्टेऽविहविष्वत् प्रतिपाद्य क्रमेण तेषां हविषां प्रदर्शनं, तानि हवीं वि क्रमेणानुप तेषु देवतासम्बन्धादिकस्योपपादनं, अस्या इष्टे फलप्रदर्शनं, अस्यामिष्टौ चोदकप्रमन्त्रेभ्यो विशेषस्य विधानं, तत्र आज्यमागदो त्विष्टहृति च याज्याऽनुवक्त्यासु यायाकाम्यत्वस्य प्रदर्शनं, दक्षिणादव्य विधाय तस्य प्रशसनं, अन्यदपि इव्य देयमिति प्रदर्शनं, एतावदेवेति दक्षिणादव्यस्य नियमो नाभिप्रेत इति कथनं, उक्तनिमित्तमावेऽपि पशुकामनयैवेष्टि कार्येति विधानं चेत्यादि.

१९-२१

६ सृष्टिब्राह्मणम्-तत्र दर्शपूर्णमासयो सर्वोत्पत्त्यलक्षणविरूपणप्रतिपादनवत्स्य विवक्षया तदुपोद्घातत्वेनाख्यायिकया सृष्टे प्रतिपादनं, तत्राप्यखिलव्रणत्वरणमप्यप्रजापतेरुपादानस्याण्डस्योत्पत्तेरभिधानं, तस्मादण्डात्सत्त्वरेऽनीते प्रजापतेरुत्पत्तेरभिधानं, एतदुत्पत्तेनाद्युनातनलौकिक्या सर्वसृष्टेः सत्पारम्पर्येण सत्त्वत्तरसाध्यत्वप्रतिपादने, त

भा० विषय

पृष्ठाङ्का

भा० विषय

पृष्ठाङ्का

प्रजापतिरूपव्यवहारं स्वसरोजनीं
व्याजिहविषया यत् " भूमिं स्व "
इति भाषितवस्तुस्माद्यादृतिप्रयासुपुच्छि-
काचलोककम् चम्भभूतिव्यादिप्रति-
पादनं, प्रजापयुक्ते कुमारेकेषान्य-
दपि साम्यमस्तीति कार्यकारणभावपुर-
स्सर प्रतिपादनं, हेमन्तशिखरयो समा-
सामिप्रायेण पञ्चसरपुष्पसुश्रेणिधानं,
तत्र प्रजापते सहवासुष्ट्वं सद्यन्त
संस्कारणमुपपाद्य तस्मिन्नेवापि तत्क-
र्तृकदेवास्तुष्ट्रेणिधानं, तत्रासुष्ट्वं
पादा एते मया खण्य इति विचार्य
प्रजापतिना तदानीमिदं ते परामर्श
प्राप्तिता इति पद्यपद्यमुत्तरादनं, उत्तरार्थ-
दाह्यार्थं कथं स्वशब्दप्रदर्शनं, प्रकृतं
सृष्टिमनुष्वापातेरुत्सुद्वाररूपस्य
सदृशस्य सुश्रेणिधानं, एतदेदितु
कृत्वाभिधानं, स्वसरप्रजापत्योक्तौ-
त्मस्य प्रतिपादनं, प्रजापतेविशेषतया
सुश्रेणिधानं ततस्ता अपिदेवता अपि
पुत्रार्थं साधयितुं प्रजापतिवद्वृत्तिरे
तत् एत दर्शपूर्णमासपादा दृष्ट्वा तेन
सर्वान्त्वयमकामयन्तेपिभिधानं तस्य
सारान्त्वयस्यावा मन्त्रद्वारोमन्त्रादनं, इयं
परमेष्ठी स्वयं सारान्त्वयं प्राप्य निरुत्ति
तत्प्राप्तये एतेनापायपदिविभिधानं,
प्राणरूपताप्राप्तिरूपताप्राप्तिश्च दर्श-
पूर्णमासयो फलमिति प्रतिपादनं,
अनादिदिरूपकप्रतिहेतुताया अय-
मिधानं, उत्तमार्थज्ञात सम्पूर्णव्येदानी-
न्तनपरमानस्यपि दर्शपूर्णमासपादे
तारुक्तप्राप्तिर्मवतव्यमिधानं, प्राणादि-
वतस्य सर्वं मुच्यदिशं कुलोक्तानीं

य नृष्टिमिधाय तेवमुच्येवा प्रयाजा-
व्यवासास्त्रिष्टुतुया तत्प्राप्तिरेवदशमि
सदृतिमिर्चनी तात इयमिधानं,
चतुर्भि पदानमयापयोगीरामे प्राणवा
न्तरदिशा चने वन इति मन्त्रुक
प्रतिपादनं इदं च नृत्तय
प्रतिपाद्यतेना भाषिदेविषया सम्पत्ते-
नगमनं, द्वाद्वादशस्योत्पत्त्या मन्त्रान-
रमिधानं, तत्र पञ्चप्रयाजाना प्राणपञ्च
कच-अक्षयनगरोष्ठुष्टुतपात्र-मिष्ट-
हन पादुपञ्च-यथागामतुरागाना
मन्त्रान्वा यह शिश्नक्यनितर-
चतुर्णां पनीमयाजानां बाहुद्वयोत्प-
रूप-पात्रपात्रुकावताना द्विभि य
क्रमेण चतुष्टयकल्प-मन्त्रस्य हवीं
रूप-पर-दिस्य सोमपतिकम-
धानं, अस्मा अपिदेवाध्यामसम्पत्ते
फलविरूपणं, साम्येयानि प्रजापतुपा-
जानीनि प्राणादीन्वाभ्यापजानानि
तन्प्रतिनिपतावरवरूपवता पञ्चशरीर-
निष्पादकत्वानि सर्वेष्टितन्त्रसाधारणा-
नीनि प्रतिपाद्यन्त्येव प्रजापदविशेषतया-
वोदासयोगताना प्रतिपादनं, उत्तमा-
मन्त्रादानीना सम्पूर्ण दहपुत्रशिवद-
भूतशोडशक-रूपवत्तन प्रशस्तं चेत्पादि २४-१८
७ दर्शपूर्णमासयागीपत्रतोपायनमी-
मासा-तत्र प्रतिज्ञार्थकं दर्शपूर्णमास-
यागे व्रतोन्नविषये मीमांसकाणां,
तथाशानानन्वयोर्दोषं प्रदर्शयं तदा किं
सुर्वीत्यपेक्षयामारूपमोक्षव्यादिकम-
श्रियादिति स्पष्टनम्, एतदाख्याशानमपि
पूर्वप्रसङ्गस्य तत्र सम्भवपञ्चान्तपञ्च-
पन्थस्य तद्वृत्तय, अत्राप्यपेक्षे दोषस्य
दुष्प्रतिपत्तित्वात्प्रशस्तपक्षोक्तदोष एव

भा० विषया

पृष्ठाङ्का

भा० विषया

पृष्ठाङ्काः

परिदिष्यत इत्यभिधान, अस्यापि दोषस्य
प्रभूतैकं भव्य श्रुतैव धारेश्वर क्रियत
इत्यभिधान, एवैरात्रौ विहितं स्वयं होम-
मन्त्र तस्य प्रशसनं चेत्यादि

३९-४०

उक्तविधं मतमुपेयुषो यजमानस्य हवी-
रूपनाप्रतिपादनद्वारा तन्मित्रित्यव-
हेतुना दशोदूर्गमामयानस्य प्रतिपाद-
यितुमाख्यायिकया यज्ञोपनेत्रभिधान,
तत्रासुराणां हत्यवनिपादनं, प्रमज्ञा-
दतिमानो न कर्तव्य इति सकारण-
मसुरदृष्टान्तेन प्रतिपादनम्, इत्थमसुरै-
कतमुक्त्वा देवैकतस्य प्रदर्शनं, तत्र
सहेतुन प्रजापतियज्ञोपेक्षादाम्यव्यव-
हारस्योपपादनम्, इत्यमाख्यायिकया
सिद्धमर्षं प्रकृतं योजयित्वा तस्य दृष्टा-
न्तेन सकारणमुपपादनं, हस्तमयज्ञस्य
निकम्पणप्रकारस्य सोमपतिक निर-
पणं, तत्र प्रमज्ञादन्वाहार्यनामनिर्वचनम्,
उत्तार्यस्य निगमनं, निग्नस्य यज्ञ-
स्योदयोपपन्नं चेत्यादि

४१-४२

इति प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

१ विशिष्टजन्महेतुतया सामिवेनीप्रशसन-
द्वारा पुरुषस्य जन्मव्यतिरूपणं, जन्म-
नक्षत्रं प्रदर्शनं तन्मित्रर्थं प्रमिद्विप्रद-
र्शनं, यज्ञादेव पुनर्जन्मस्य प्रदर्शनं
सामिवेनीसद्व्याहारा प्रथमस्य जन्म-
समर्थनं, द्वितीयं तृतीयं च जन्म समर्थ-
तस्य यज्ञसम्बन्धिजन्मवस्य पूर्वोक्त-
जन्मव्यतिरूपणेन निगमनं, तासां
सामिवेनीनां आयोजनप्रयोजित्वाहृति-
विनाय तस्याः प्रशसनम्, एवमप्यस्तासि
सह ता पञ्चदश सामिवेन्यो भवन्ति

साध्यागारादिसमिष्टयज्ञरन्ताना पञ्च-
दशाहुर्नाना ऋषेणानुवाक्याश्यानीया-
स्तथाऽऽग्न्या मन्त्रा निगदाश्च याज्या-
स्यानीया इत्यभिधाय तद्गाराऽऽग्न्या-
माहुर्नीनामित्यग्न्यामवयाज्याऽनुवाक्याव-
त्तस्याप्येव चेत्यादि.

४५-४७

२ प्रसङ्गदनुवाक्यायाज्ययोः छन्दोविशेष-
विधाय तत्प्रशसनं, वषट्कारानन्तर-
यागिन होमविधिप्रसङ्ग सकारणं तत्प्रश-
सनं, यजमानस्याहुनिशतोरव प्रतिपाद्य
तत्प्रमज्ञादाहुनिनामनिर्वचनं चेत्यादि.

४८-४९

३ सामिवेन्यन्तरयागिनी आधारी नाम-
रूपमन्त्रा स्तोत्रं तच्छ्रेयाख्यायिकया
प्रतिपादनं, तस्यां चाग्निवाचादित्यानां
पृथिव्यन्तरिक्षपुण्ड्रोक्तानां च ऋषेण
सकाशावृष्टिमभिधाय तेषामुभयेषां पर-
स्परविहात्रविष्टेयभाससम्बन्धस्य सोम-
पतिक प्रदर्शनं, तदेव सप्तृजस्य "तत्तद्वृद्धा
तदेवानुप्राविशन्" इति न्यायेन सर्वं
जगन्नामरूपम्यां न्यामोदित्यभिधानं,
तत्र तयोर्नामरूपयोस्वरूपं गुणं च
प्रतिपाद्य तदेतदस्य प्रशसनं, वक्ष्यगुणे-
ऽप्येव योष्यमित्यभिधाय तत्र नाम-
रूपयोर्मध्ये ह्यस्त्यैव व्यापकव्यति-
पादनम्, एतदेदितुं फलनिरूपणम्, एत-
नामरूपोपलक्षितव्यापकव्यतिरूप-
प्राप्तिरेवात्मन्त्रकारणमित्यभिधानम्,
अत्रापि दर्शयार्थमास्योर्देसप्राप्त्युपाय-
तया नामरूपाप्रकाशयितुं क्रियेते
इति प्रकृतानुस्मरणम्, एतत्सिद्धये
मन्त्ररूपतादात्म्यस्य प्रतिपादनं, नाम-
रूपाप्रकाशं प्रथमस्य मध्ये प्रथमा-
धारेण रूपप्राप्तिरुक्ता सत्येव द्वितीया-
धारेण नामप्राप्तिरपि सकृदित्यभिधानं,

भा० विषया

पृष्ठाङ्काः

भा० विषया

पृष्ठाङ्काः

इय नामरूपव्यतिरेकस्य यवमादस्य
इत्यन्यत्रानिरेव मकनोति प्रतिपादनम्
इयुवानाम् समन्त्रव्याप्तिमर्शनस्य
विशिनवाऽऽदौ नञिप्रतिपत्त्य प्रविश-
दनम्, न्यूनातिरेकरूपदोषस्य इम-
ताय समन्त्रव्याप्तिमर्शनस्य विज्ञान,
तत्रोक्तमन्त्रस्य व्याख्यानम्, इत्याद्यस्य
निगमनं चेत्यादि

४९-५३

४-अनयोराधारोर्द्वयपूर्वमाप्तामना न्यवन
द्वारा अविदेवमस्याम व दद्युतामा-
सयो प्रतिपादनम्, एव दद्युतामानो
चन्द्रादिव्याप्तिको इयुक्त्वा तपोदाजाः
विष्यहोताप्ररूपव्याप्तिमानम्, अविदे-
वाद्यस्य निगमन, प्रतिपाद्वैकमस्या-
त्मभार्यम् मीमानाकरण, यत्र दश-
पूर्वमासयो प्रागेष्टानवयोमेष्टानप्र-
दत्वयोश्च सौरास्तिकमभिगमनम्, एतदे-
दिनु फलनिरूपणम्, एतयोर्मनोव्याप्त-
तामिच्छानम्, इ यथाविदेवमस्याम देह-
मध्ये मेदेत द्वैविध्यदर्शनस्य प्रयोजन-
कथनम्, एत प्रयोजनमविवृत्त्याज्ञेयसमा-
भजनयोः प्रतिपादनम् यत्र विषये केषा
विष्वाक्षिन मनसुरन्यस्य तन्निष्क-
रान्, उक्तस्य ब्रह्मसाधुक्तवस्य निग-
मन दर्शपूर्णमासयो समापनहेतुनग-
स्यागारयोः प्रगमनं चेत्यादि

५४-५७

५-दर्शपूर्णमासाधक्षने गमना सौतु प्रमत्त
कथनम्, उक्तमर्थं प्रतिपादयितुं बन्ध-
मसोऽधमेवत्वेन निरूपण, चन्द्रमनो
मेव्याधमादस्य प्रभार्पूर्वक मण्यदनम्,
एवमन्यस्यापि द्वागतस्य सम्यादन, तत्र
विष्वाक्षिनिमित्तेष्टेतिरेकसमाप्य चन्द्र-
मकम्याधस्य विवर्तनस्य सम्यादन,

विवर्तननिमित्तेष्टेर्विधानम्, पूर्णमास-
यागस्याधमेव गमरूपताऽभिधानम् अस्या-
धनेऽस्य नक्तसरकालीनव्याप्यनि-
धानम्, इयमधमेऽव्यपतामिहेतुर्दश
पूर्वमासयोर्गमरो प्रतिपाद्य तत्र विदुष
एवाधिकार इति प्रतिपादनम्, उक्ताया
अभिमेवदशपूर्वमासपत्रायोरधमेऽतस्यत्ते-
नेगमनं चेत्यादि

५९-६१

६-उक्तमन्त्रार्थं पञ्चदशीरात्रपञ्चवेत प्रगम-
नीनामनुष्ठेयदर्शपूर्णमासपञ्चम्यामत्र
मन्यत्पिन्नादन, यत्र प्रगीतानामत्र
उत्तरिरेवनानुमन्थासकयनम् इत्यध
प्राग्वैकवचनोऽसितकथन, सावित्रीनां
सकर्ममन्यथावपवतम्याभिधानम् वाजा
स्वमेनोवाप्यन्वेयोऽसितकथन, पञ्चमु
प्रयोजनं कथेग सुक्तसाष्टयकार्थे
रूपसौर्विपञ्चप्राग्वैकानववचनप्रकृत्य
पञ्चानामपि प्रयाजाना नक्तवचनरूप-
प्रागोऽसितकथनम्, आन्यमागत्रोक्तसु-
त्र्यरूपस्य विषय तद्वैपयोगमनविधान,
दशैः पूर्णमाने चाक्षेयपगो यदशरोरस्य
दक्षिणाव -उवाचुता- उक्तपत्र इत्य-
पूर्वप्राने चर्वापोर्नीयनाग उत्तरार्च -
दशैः तु ऐन्द्र साक्षाप्ययाग उत्तरार्च -
विष्टैश्चागैर्मकपमाना -प्राक्षिज तु
शत्रुरूप इति यथावय विद्याय तत्त-
इत्युगोऽसितन्यमित्यभिज्ञान, तत्र प्राशि-
त्रस्य शत्रुरूपत्वात्तद्वदानस्य शत्रुनिर-
मनार्थत्वं प्रतिपाद्य तद्वैपयोगमन
कथनम्, इत्याया उदस्व-वरागामनुया-
जानमवा-मुत्प्राग्वैकवचन-मुक्तकाल
शत्रुवचनयोर्वाद्यैरूपस्य-चेतुगां
पनीपताजाना कथेगोऽसितप्राग्वैक-
रूपस्य-समिष्टपञ्चुषः पादद्वयरूपस्य च

श्री० विषया.

पृष्ठाङ्काः । श्री० विषया.

पृष्ठाङ्काः

यथायथं स्मिन् न तद्वैपरीत्यासन-
विधानम्, यत्र तिर प्रवृत्तिरिति पादन्ता
अथवा अतिप्रवृत्तिरिति चाह निमित्तं
परिकल्पिता सन्त नम्रपूजकवितानि
सक्याका-तन्मर्यादांतेन सुखेन-
प्राप्तिरूपफलनिरूपणदत्ता तानामाहु-
तीनां परिगणनम्, उक्तोपासनफलतो
साध्यसाधनभावस्य अपादनं, उक्तोपा-
सनेन सह दूरदूराभावावनुनिष्ठनौ
यजमानस्येतरमाहुतिरुत्तरफलभाक्त्वम्
विचारपूर्वकं प्रदर्शनं, तत्रात्म्याभिदेव-
यानिनोर्निर्देशे आत्मयानिनं श्वेत्स्व-
प्रतिष्ठापनं, एतत् सर्वप्रत्यक्षयुक्तप्रत्यक्षम्
मन्त्राग्नेयं कथनं, देवयानिनं ईदृक्फल-
व्यतिरेकस्य प्रदर्शनं चत्यादि

६१-६७

- ७ यद्वादीनां मन्त्रसंज्ञायां मनोयानिनं विधाय
तत्तद्वैशिष्ट्येन दृष्टापूर्वमन्त्रयथास्य विशि-
ष्टफलमाधनतायां प्रतिपादयति, तत्र दत्त
दृग्गतामस्य मन्त्रसंज्ञायां सुखेन तद-
पणोपासनविधानं, कविषु धम्मनाम-
नुवसारोप्य तद्वैपरीत्यासनविधानं,
इति द्वौ मन्त्रावपि सुखेन विप्रदत्त-
मुत्पन्नादिप्राप्त्यवस्थामाश्रय चारण्य
तद्वैपरीत्यासनविधानं, परिवेक्षणमाधनयो-
ग्योपासनानुद्वेगोपासनं वर्तन्य-
मिति विधानं, सामिन्मन्त्रां प्रथिव्यादि-
देवताभ्येगोपासनविधानं, तत्र प्रथ-
मोपासनयोर्विहितत्वात् त्रिराहुत्यान्ततन्मस्य
प्रदर्शनम्, इयं सामिन्मन्त्राणां प्रथि-
व्यादिनां निगमनम्, आगारयोर्गन्त-
स्योपासनोपासनं विधाय तत्तद्वैपरीत्या
प्रयोगं विधायोपासनविधानम्, एत-
द्वैपरीत्यासनमनुमन्त्रणमन्त्रं कार्यमित्यदि-
धानम् उक्तार्थस्याग्नेयश्वेत्स्वोपासना

वदीकरणं, भूतमविश्वदा मनाऽऽश्रयमा-
ग्योपासनं विधाय तत्तद्वैपरीत्यासनम्, आग्नेय-
यागस्य तत्रजातिवर्गमभिधाय तदेदमस्य
फलकयनम्, दृष्टानुशास्य क्षत्रजात्याम-
कत्र प्रतिपाद्य तदेदमस्य समर्थनपूर्वकं
फलनिरूपणम्, आग्नेयादीनां पौर्वापर्य-
कस्य प्रवृत्तिरिति, दक्षिण्योऽन्नसाक्षात्-
यागस्य साधुत्वेन ध्याय विधाय तस्य
समर्थनं, तद्वैपरीत्यासनस्य तद्वैपरीत्या-
सनं विधाय तत्तद्वैपरीत्यासनं, प्राग्नि-
त्राह्यादानस्य लोकोत्पद्योपासनं विधाय
तत्तद्वैपरीत्यासनम्, इत्यादि यद्वावैपरीत्या-
सनं विधाय तत्तद्वैपरीत्यासनम्, अन्तुपास-
नस्य क्रमेणानुविद्धादुत्पन्नुत्पन्नीकयन-
मुपरीत्यासनादिवत् प्रयोगे अनुपासा-
नामनुमन्त्रणपत्राणां समर्थनं सकाएण
विधानम्, एतत्तद्वैपरीत्यासनामन्त्रवैपरीत्या-
दनस्य फलनिरूपणं, यजम्योपासनादिभ्यः-
तत्पुण्यस्यानुपासनस्य निषेधकरणम्,
एतेषां स्वर्गाग्रिमिप्रतिषेधप्रपापप्रतिषेध-
हेतुत्वेन प्रवृत्तिरिति, प्रवृत्तिरिति विधानं य
इमे यमविशेषस्य विधानम्, एवमुत्पन्न-
विषयं ब्रह्मण्यं प्रतिपाद्य सूक्तवाक्यं
सक्यात्प्रतिपादनम्, एतदेदमस्य फल-
निरूपणं, हस्तुवाक्यस्य प्रतिष्ठापन-
प्रतिपादनम्, पर्वनामवाक्यानां मिथुन-
व्यवस्था प्रवृत्तिरिति विधानं तदेद-
मस्य फलनिरूपणं, सविष्टयनुकोऽन्न-
रूपवर्गमिधानं तदेदमस्य फलनिरूपणं,
यजमानस्य विज्ञा य संवत्सराशमक-
त्वस्य सोपपत्तिकमभिधानं, यजमा-
नस्य वेदेद्वैपरीत्यासनां उपवेदानस्य विधि-
तया दक्षिण्येयन्तस्य तुलादण्डरूप-
व्यामिधानं, दक्षिण्येयन्तस्य तुलादण्डरूपं

क्र० विषयाः

पृष्ठाङ्काः । क्र० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

जानतो यजमानस्य नैतद्भवन्त्यभिधानं
चेत्यादि

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

१ अग्निहोत्रोपासनम्—तत्राग्निहोत्रमा-
श्रिय तत्प्रशान्तमुत्तेन तदवयवाश्रिताना-
मुपासनानामभिधानं, तत्राग्निहोत्रोऽग्नि-
होत्रधेनुत्वं मनसस्तदीयवत्स्वरूपत्वं
तेनमो हविषश्च श्रद्धामयत्वरूपं च
सौम्यपितृकमभिधाय गृध्रेणोरमन-
कर्मत्वमिति विधानम्, अम्यार्थस्य जनक-
माहवन्क्ययोगेति प्रयुक्तिन्या समर्थनं,
होमद्रव्ये मुष्ट्यद्रव्ये पयस्तम्याभावे
ग्रीहिषवौ तगोरप्यभावे आरण्या बोध-
धयो वैगवदयामाकाशान्तासामभावे
वानरान्प फलादित् तम्याप्यभावे अप-
हृषादे प्रतिनिधित्वस्योत्तरोत्तरं
प्रशान्तोत्पूर्वकमभिधानम्, अपामम्यभावे
केन होम इति जनकेन घृष्टे मनसि
रहस्यत्वेन स्यादित “ सचचदनरूपो
धर्म एव हविष्यत्वेन श्रद्धारूपग्री होम-
व्य, ” इतिममर्थं माहवन्क्य प्राहे-
त्यर्थस्य निरूपणं, वियोगदेशाच्चतुष्टेन
जनकेन तस्मै माहवन्क्याय धेनुगत-
रूप पारितोषिक दत्तमिति प्रतिपादनं,
प्रवसद्विषयेऽग्निहोत्रहोमस्य मन प्राणा-
त्मना संन्यस्य इलोकमन्त्रे प्रतिपा-
दनं, तत्र प्रपन्नेन इलोकेन प्रवातविषय-
प्रश्नमुद्गाढ्य द्वितीयलोकैव तस्यो-
त्तरकथनं, तृतीयलोकैव प्रवसतो
यजमानस्यानवधानयुक्तं दोषमनि-
धाय चतुर्थदशोर्गेन तमन्यक्तस्य प्रव-
सतो यजमानस्य मननैवाग्निहोत्रसम्पत्ति-

१७-७८

मभिधाय प्राणरूपत्वस्याप्यभिधानं,
उक्तार्थेन सहैव तत्तच्छूलोक्तमत्रस्य
तात्पर्यतो व्याख्यानम्, उक्तार्थे विद्वत्प्र-
सिद्धेऽभिधानं चेत्यादि

८०-८१

२ पण्डित्युपब्राह्मणम्—तत्र तावदेत-
स्मिन्नेवाग्निहोत्रं सफलं मिथुनवेदन-
विधानं, यजमानं पत्नी च वसोऽग्नि-
होत्रं च स्यान्पद्माराधनं सुस्तुतश्च अह-
वर्नस्य समिध—आहुतिं स्वहावा-
रश्च—इत्येतेषां कृष्णा मिथुनाया क्रमेण
प्रदर्शनम्, एतदेवेन स्योक्तस्तत्साधनच-
निगमनं चेति.

८१-८४

३ ब्रह्मचारिधर्मनिरूपणं ब्राह्मणम्—
तत्र तावदग्निहोत्रादिनिषमप्रसङ्गादागम-
त्रयचारिधर्मं निरूपयितुमन्यायानिकानां
अभिधानं, तस्या च त्रयचारिणो सर्वदा
रात्रौ सनिदाधानमन्यायस्यकमिति
सौम्यपितृकं प्रतिपादनं, सनिदा-
धानादित्त्रयधर्मचरणस्य सत्रपागा-
त्मना निरूपणं, तत्र सनिदाधान-
स्य सत्रपागात्मना स्तवनोत्तरमात्मनि-
ष्कषणहेतुवेनापि प्रशमनं, सनिदाधा-
नेऽग्री प्रविष्टस्य चतुर्थपादस्य पारक्ष्यप्र-
दर्शनम्, मृत्यो प्रविष्टस्य पादस्य परि-
क्षयार्थत्वेन मिश्राचर्यस्य विधानम्,
अचार्यगतस्य पादस्य तत्परिचर्याया
परिष्करणस्य प्रदर्शनम्, एव ब्रह्मचार्याणां
क्रियमाणस्य परिचरणस्य पारिक्षयार्थ-
त्वमुक्तमिदानीं समृद्धयादिहेतुत्वस्याप्य-
भिधानम्, विदुषो त्रयचारिणो फल-
निरूपणं चेत्यादि.

८४-८७

इति तृतीयोऽध्यायः ।

भा० विषया

पृष्ठाङ्कः

भा० विषया

पृष्ठाङ्कः

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

- १ दर्शपूर्णमासयागस्यैव भावनाविशिष्टानां केषाञ्चन भिन्नविन्दादीनां धर्माणां प्रतिपादनम्, तत्र प्रथमं विजिगीतुकथा-रूपेण प्रथमप्रवचनाभ्यां दर्शपूर्णमासादेव सर्वोत्पत्तिनिमित्तं न सती तत्प्रथमप्रतिप्रसन्नोपयोगिन्या आर्यायि-कायां प्रतिपादनम्, तस्यां च विद्वद्मानानां मध्ये उद्दालकस्य पुरतः सप्रयोजनं सकारणं निष्कर्मप्रधानकथनम्, उदीच्यान् देशान् धान्यप्रवृत्तौ प्राप्तेः सैदायनेन सहोद्दालकाय दत्तं क्रस्तोद्यानकथनम्, तत्र तयोः सबादस्योपक्रमप्रकारनिरूपणं, गौतमस्य पुत्रापोद्दालकाय सैदायनेन वृष्टस्य दर्शपूर्णमासविषयकप्रश्नचतुष्टयस्य निरूपणम्, उत्तमप्रश्नानामुत्तराणि दागुमनोभरत्वेऽद्दालकस्याग्निप्रवृत्तेः प्रकाशकथनम्, तत्र उद्दालकेन सह विन्दमाने रश्मिपरिणामं कं सञ्चय इत्यन्यैकविधिवृष्टेऽप्युद्दालको ऋषिष्ठस्य गौतमस्य पुत्र इत्येतावदेतदुत्तरं दत्तेनमन्त्रसन्तं तद्विपर्ययेण योग्यहीमात्तस्य भूदो विपक्षेदिनि सैदायनकर्तृकदोषोपपन्नं, तत्र उत्तमप्रश्नदृष्ट्याप्राप्तं शिष्यभावेनोपगतोपद्दालकाय प्रागुदीरितप्रश्नचतुष्टयस्य सप्रपञ्चं सोपपत्तिकं क्रमात्सैदायनप्रसोचरचतुष्टयस्य निरूपणम्, उक्तार्थं वेदितुं कृताभिधानं वेदादि ८९-९०

- २ इयं दर्शपूर्णमासयोः प्रयानादियस्या-न्वरीतेपत्तिनिमित्तत्वेन प्रतिपात्तायुना तेषां यजमानां सुगादानप्रवृत्तिर्होमप्राप्त्या वेधाञ्चन धर्माणां विचारः, तत्र सुगादानस्य प्रकारविशेषं दर्शयितुं प्रस्ताव-

कथनं, तत्रैकेषां सप्त प्रदर्श्य दोषाभावप्रतिपादनपुरःसरानुगुण्यकथनपुरःसरं च स्वकीयपक्षस्य सविशेषप्रतिपादनम्, अतिक्रमणविषयकविचारस्य सविशेषनिरूपणं, सुगादानविषयकस्य धर्मे-विशेषस्य विज्ञानं, तत्र पूर्वपक्षमुद्गम्य तद्व्यापित्वा कर्तव्योत्तरपक्षस्य कथनं, न्यक्तियोग्यत्वरूपेण वेदि २१-२३ या मना वय्नामिन्नाश्रवणानां स्वरूपाणां प्रदर्शनं, तत्र तं सदैव न्यक्कृपणवति श्वात्मका-श्रवणानां प्रयोगोऽनिष्टफलं दर्शयित्वा तेषामप्रयोग-वप्रदर्शनं, तिर्थगुर्वान्त-म्यात्मकाश्रवणादां प्रयोगे इष्टफलं दर्शयित्वा तेषां प्रयोग-वप्रदर्शनं च, तत्रापि वक्ष्यान्तं श्रितश्रवणाश्रवणस्य स्वाभिमतं व प्रदर्शयितुं भूय प्रशसनम्, अस्मिन्नेव पक्षे आश्रवणे स्वविशेषस्य विधानम्, आश्रवणान्तरं भाविनो होमे-स्य विशेषं वक्तुं प्रस्तावकथनं, तत्रैकेषां सप्त प्रदर्श्य तद्व्यापित्वा पुनरन्य पक्ष-मुपन्यस्य तद्व्यापय, इयं पक्षद्वयं त्रया-स्थायिमेकपक्षद्वयात्तदेषां विरुद्धेण प्राश-स्यप्रदर्शनसहितं सिद्धान्तकथनं, सन्तु-साहृतीनां फलहेतुताप्रदर्शनद्वारा नृदय-वर्धयुर्देवित्यस्य सोपपत्तिकमभिधानं, उक्तं सन्तर्पणमुपसहारज्यावेनानुप-सन्तुसाहृतीनां विशिष्टकृत्तमभिधानम्, एव श्रुत्या स्वाभिमतमाहिसन्तर्पणं प्रदर्श्य याज्ञवल्क्यस्य मतस्य पक्षात्-सत्त्वेन प्रदर्शनम्, अत्रापि पूर्वोदितफल-प्रदर्शय, यदिदं सुगादानादिहोम-कर्म सविशेषं निरूपितं तत्परिज्ञान-तैवाप्ययुगां प्रतिपत्त्यमिति दर्शयितु-

ब्रा० विषया

पृष्ठाङ्का

ब्रा० विषया.

पृष्ठाङ्का:

माह्यायिकाया अभिमान, तस्या च
शौन्दायनेनाध्वर्युणा कृतं गृहपतेरवि-
शेषं प्रतिपाद्य तस्य गृहपतिना यदुत्तर
दत्त तस्य प्रतिपादनम्, एव प्रत्युक्तोऽध्वर्यु
शिक्ष्यमानेन न गृहपतिमुपागम्य तस्मा-
त्सुभोरादानविषयं रहस्यज्ञानं सम्पादि
तशानित्यभिधानम्, अन्ते एतद्वाक्याय-
विदेनेवाध्वर्युं वर्णनं निगमनं च यादि. १७-१०६

१ मित्रविन्देष्टिः—तत्र मित्रविन्द्याया
काम्येष्टेर्विषया तत्र हविष्यनि-
क्रममन्त्रायादिकामनोपेतमधिकारविशेष
च दशयितुमाह्यायिकाकथनद्वाराऽऽदौ
श्रिय उत्यत्तिमुत्पन्नायाश्च तस्या देवै-
रभिष्यानकथनम्, इमा श्रियं कृत्वाऽप्या
सम्बन्धनाद्यादिव वयं स्वीकृत्यामेति
देवैरेके प्रजापतिनोक्तं यत्त्रोकेऽपि स्त्रिय
केऽपि नैव भ्रन्ति प्रयुतं जीवन्त्या एव
तस्या सम्बन्धि घनादिकमाददत्त
इत्यर्थस्याभिधानम्, एव प्रजापतिनोक्ते
केन देवेन किं स्वीकृतमिति तत्प्रदर्शनम्,
एवमन्यादिमित्राणादिषु बलाहस्वी-
कृतोऽस्यु श्री प्रजापतिं ग्राहमदीय-
मन्त्रायादिकं देवा अहर्गुरेति तदा
प्रजापतिं प्रत्याह यदेन देवेभ्य पुन-
रन्नायादिकं पाचस्त्वात्पर्यन्ताभिधानम्,
अन्नायादिप्राप्तिनिमित्तभूताया दशहवि-
षकेष्टया उत्पत्तिमभिधाय तेषां हविषा
सदेवतानां च परिगणनम्, हविषा
निर्वापादिसंस्कारेषु “समियो यजनि”
इत्यादाविव बोदकप्राप्तं क्रममेवाभिधेयं
त विहायान केवलं प्रदानं तु सर्वेषां
सदैव भवति विभिन्नस्याऽन्यादिदत्त-
देवतानामाश्रयत्वा अनुशासनाया
प्राग्भाषाश्च सविशेषं विधानम्, तस-

प्रदानाणां सम्बन्धुपहोमानामुत्पत्तिम-
भिधाय तानुपहोममन्त्रान्यदि वा तत्त-
दाह या तस्य तस्यान्नायादेः परिश्रयेण
प्रतिभर्त्तात्यभिमानं, देवताहविरूप
ज्ञानं दक्षिणात्वेन देवानां गवा दश-
मन्यामनूरा तस्या प्रशसनम्, एत
स्याभिष्टौ चोदकप्राप्तेष्वहर्गुरं वचिद्विशेष
अश्रितुं नयामनुक्रमणम्, तत्रान-
भागायानुशास्यो पुष्टिशब्दयुक्तव्य
सौविष्टरूपो मयाज्ययो सहस्रशब्द-
युक्तव्य च अभिमानं सत्रे कृतेण तस्य
न्यायामभिमानं च, अस्या इष्टोर्मित्र-
विन्देति नाम निवृत्तु सम्प्रदायागम्यभि-
गणनम्, पुण्यकल्प्याजेन सागराग्नेन
विहितायाभिष्टौ फलान्भिगणनद्वारोपसहार
विशद्वारिकारिणं प्रदर्शनं चेत्यादि १०७-११२

४ हविरादिसमृद्धयभिधायके ब्राह्म-
णम्—तत्र दाहविपतनादिदेवदुष्टस्यापि
हविषं समृद्धयुपायभूतोपासनस्य विधि-
स्तथा प्रतिष्ठाकरणम्, तत्र विधित-
तस्थोपासनस्य विषयभूतोपास्यस्य
प्रतिपादनम्, तत्र यतोऽग्निर्भ्रमणोद्धार
नतस्तेनोपदग्धो हविरागं अन्वारय-
द्वारेण त्रयलोकप्राप्त्युपाय इति कथ-
नम्, तथा तत्पापुन्वारिकमपि फल
भवतीति प्रतिपादनम्, वायुर्भस्मद्वारमि-
त्यायुपासनस्य फलमभिधानम्, अपके
हविषि जलदुद्रयोपासनस्य फलकथनम्,
उपर्युक्तं हविषि चन्द्रबुद्धयोपासनस्य
फलमिव च, लोहिते हविषि विद्यु-
दुद्रयोपासनस्य फलरूपणम्, इत्य-
मप्राकातिपाकहविषमुपासनान्यभिधा-
याधुना मुच्यते हविष्यादित्युद्रयोपास-
नस्य फलोपवर्जनम्, उक्ता हविषः

आ० विषया०

पृष्ठाङ्काः । आ० विषया

पृष्ठाङ्काः

समृद्धिरासकम्येवोक्तस्तलेषु स्वादिशि
निगमनम्, इत्य हविष समृद्धि-
मुपपाय प्रसङ्गात्तत्ता-यस्य यज्ञस्यापि
न्यूनत्वादोषपरिहारम् समृद्धिं वक्तुं
प्रतिज्ञाकरणम्, तत्र यज्ञसमृद्धिं वक्तुं
न्यूनानिरीकृतादिर्मार्गा यज्ञावपकष-
प्रतिपादनम्, एतदुपनीत्य यज्ञसमृद्धयर्थं
सदुपासनकथनम्, ३ ॥ न्यूनानिरीकृ-
तोषधोदासनया मन्त्रोक्तरणमुक्त्वा
सम्पगतुष्ठितस्याशङ्कस्याधिकफलमिद-
धमुपासनविधानम्, प्रतिज्ञात्वा यज्ञ-
समृद्धेर्निगमनम्, तत्र समृद्धिरूपेदे-
नस्य फलनिरूपणं चेत्यादि. ११४-११८

रतिं चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

१ आश्वत्थोरण्योरुदधत्तिम्यापकं
ब्राह्मणम्-तत्र दर्शपूर्णमासविकृतिभूता-
श्चतुर्धाम्यादां प्रसन्नितुमादौ तत्राग्नि-
मयममद्वावात्तत्तावनभूतयोरण्योरुदधत्ति-
विकृतिवत्स्य विशिष्टा तदर्थमाग्यावि-
ज्ञाया अभिधानं, तत्र चोर्वशीपुरुषको
सममित्कस्य जायापयभावात् वयं, त-
तोर्वशी यावता कालेन गर्भवती बभूव
तावद्विरकालपर्यन्तमस्मिन्नेके पुरुषवनि-
निवर्तन्ति म्येवर्षस्याभिज्ञानं, एवमुर्वशा
विरकालं मनुष्यलोकमग्याविज्ञा तद्वि-
रहममदमार्गिर्वर्षे कृतस्य तद्वरणो
पायस्य सप्रकारं प्रदर्शनं, तत्र गन्ध-
र्वाणां कौशलेन जान क्षमयमद्वा
रुद्रोर्वशावन्तिरोमावकथनं, उर्वशीदर्शनं
कामयता वृक्षेयसमर्पितेऽतः प्रश-
नाम्न सत्समन्तीरे सध्वनं पुष्कत्वम-
पुनो जन्मवपनिविशेषस्य परिव्रज्या-
न्यानिरस्तोमि माकमुर्वशा आयन

प्रादुर्भावकथनम्, अस्मरोमगमयस्थिता-
मुर्वशीं ब्रह्मा ते उर्वशी ! मा गास्तिष्ठ
गमनान्निर्वोत्स्य शिष्टं समद्वर्षं इत्यादि-
मपेण पुरुषवस प्रार्थनाकरणस्योर्वशा-
स्तत्त्वत्याग्यामकरणस्य च यथायथं
मन्त्रद्वयेनोपवर्जनम्, उर्वशा एव निरा-
कृतस्य पुरुषवस एकेन मन्त्रेण
दुःखप्रदर्शनम्, एव परिदेवने
कृते तन्निवारणार्थमुर्वशा कृतस्य तत्स-
माधानस्यैव मन्त्रेण सप्रकारकं कथनम्,
इत्य सहमा प्राप्नुताम पुरुषवस निराकृ-
तोर्वशा स्वप्राप्युपायात्तर तस्योदेष्टुं
तत्कृतोपाकारसंकेतं मन्त्रेणाभिष्करण-
कथनं, यदनमन्त्रबद्धा मक उर्वशीपुरु-
षवसोविकप्रयुक्तलक्षणमूर्तकदेशं उक्त-
स्तत्सूक्तं पयदशं ब्रह्मा, प्राद्वरित्या-
पिप्रादय, इत्यमुक्तिप्रयुक्तिभ्यां विधीन-
द्वययोर्वशा पुनः पुरुषवसा सह
सवत्सरम्भान्तिमाया राज्या पुनर्मेलनार्थं
समयं कृत्वा तमनुसूच्य मेलनं कृत्वा च
गन्धर्वान्ते प्रातर्वरं दास्यन्ति तदा त्व
दे गन्धर्वा ! युष्माकं मध्येऽमयेको
मवादीति वरं कृणीष्वेवर्षस्य निरूपणम्,
इत्य गन्धर्वरूपस्य पुरुषवसा प्रार्थिते
सति तत्प्राप्नुयुपायकलस्य गन्धर्वदप-
देशस्यानुक्रमणं, तत्र प्रथमं गन्धर्वव-
प्रापकं यागं कर्तुं पुरुषवसे गन्धर्वैर्ब्रह्मा-
होऽग्निं स्थात्यामोयं प्रत इत्यभि-
धानम्, एव गन्धर्वैर्दत्ते सति पुरुषवसां-
मग्निम् उर्वशीसमर्पिणात् कुमारं चादाय
तमग्याम्यानिहितमग्निमप्ये एव
निजं कुमारमेव सह क्रमे स्वस्थान-
मावाप्तम्यावर्षस्य प्रतिपादनं, ततः
पुरुषा पुनरप्यमेव निदिनं सस्य

ब्रा० विषया

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषया

पृष्ठाङ्काः

लीकर्मणि यदाऽऽनयत्ता सोऽग्निश्चय-
वृक्षात्मना परिणतः स्यात्ती च शमी-
वृक्षात्मना परिणता इति दृष्टवानि याय-
पिधानम्, इयमग्नौ निरोहिते सति पुरु-
रसा पुनर्गन्धर्वानाञ्जगाम गन्धर्वाश्च
तस्मै पुनस्तादृशमेवाग्निं प्रापयितुं चातु-
ष्प्रादपपचनात्मकं समिद्धीभिर्धृतवर्णा-
भिर्कर्मिस्तिनृणामाश्चयीनां समिधा
मम्याधानात्मकं च वनमुपादिशक्तित्य-
र्थकथनम्, उक्तं तत्रैव प्रमुपायं व्यबहितं
मन्त्रोत्तराणि मन्त्राणि च शमीमयीं कृत्वा मयनेन योऽग्निर्ज-
निता सोऽस्मत् एवेति पुनर्योगाय-
कथनं, तत्रोक्तं पक्षमप्यन्तर्हितं मन्वा-
ऽग्निद्वयमप्यध्वर्युश्च कर्तव्यमिति
पश्चान्तरनिरूपणम्, इयं गन्धर्वैरपदिष्टे
पुरुषास्तन्तं तथैव कृत्वा गन्धर्वाणां
मध्ये एकं आमेत्यादिकथनम्, इयमा
ह्यादिकातिद्वयारण्येरेष्वयोरादान-
त्वस्याधुनातनयजमानश्राणि विज्ञानं
वेत्यादि.

११९-१२०

१. दर्शपूर्णमासप्राजिवकातुर्मास्ययाजिनोऽपि
भामवाजिव देवयाजिव चेति द्वित्रिय-
प्रदर्शनार्थं तत्रैवैषां शरीरापयवकल्प-
नस्याह्यादिकया प्रतिपादनं, तत्र तस्य
प्रतापनेर्दक्षिणहस्तत्वेन वैश्वदेवाय पर्व-
कल्पयित्वा तत्रापाग्नेयादिहविष्यञ्चक-
मङ्गुष्ठाद्यङ्गुलिपञ्चकेन मास्त हवि-
र्मणि बन्धत्वेन वैश्वदेव हवि कूर्परत्वेन
वावापृथिवीय हविर्दोर्द्विष्टरूपत्वेन च
प्रकल्पयित्वा सोमपत्तिरुमभिधानं,
वर्णाप्रसाह्य दितेऽयं पर्वदक्षिणपद-
त्वेन प्रकल्प्य तत्राग्नेयादिहविष्यञ्चक-

मङ्गुष्ठाद्यङ्गुलिपञ्चकेन ऐन्द्रास हविः
कूर्परूपत्वेन वास्त हविर्विष्टाद्वय-
रूपत्वेन मास्त हविरुद्धयत्वेन काय
हविरनुकूलत्वेन च प्रकल्पयित्वा सोम-
पत्तिरुमभिधानं, साकमेवाह्य तृतीयं पर्व-
मध्यमशरीरत्वेन कल्पयित्वा तत्राग्नेया-
तीर्हिर्मुलं सान्तपनीयेष्टिर गृहमेधी
येष्टिरुद्धरैकैः हवि मिदनां आदि-
त्य हविः प्राङ्प्राण इत्येव साकमेवेष्टु
बहिस्तन्त्रवर्णिमिर्वागीमन् शरीरस्यावयव-
कल्पे सोमपत्तिरुमभिधानं, साकमन्त-
र्गता महाहविषेष्टिं वामपादत्वेन प्रकल्प्य
तत्र तत्राग्नेयादिहविष्यञ्चकमङ्गुष्ठाद्यङ्गु-
लिपञ्चकेन ऐन्द्रास हविः कूर्परूप-
त्वेन माहेन्द्र हविर्विष्टाद्वयत्वेन वैश्व-
देवाय हविरुद्धयत्वेन पितृपञ्चाङ्ग्य कर्म
चोदयान्तर्वर्त्यन्तुपतदादिकत्वेन च
प्रकल्पयित्वा सोमपत्तिरुमभिधानं, शुना-
सीरियाह्य चतुर्थं पर्वं मध्यमहस्तत्वेन
कल्पयित्वा तत्राग्नेयादिहविष्यञ्चकमङ्गुष्ठा-
द्यङ्गुलिपञ्चकेन शुनासीरिय हविर्मणि-
बन्धत्वेन वायव्य हवि कूर्परत्वेन सौमं
हविर्दोर्द्विष्टरूपत्वेन च प्रकल्पयित्वा
सोमपत्तिरुमभिधानं, चातुर्मास्यानि त्रि-
यन्वीनि द्विसप्तस्तानि तेषां दत्तयोः पर्व-
णोर्मध्ये त्रीणि त्रीणि हवींयनिस्तानि
मयमयोर्द्वयोः पर्वयोर्मध्ये द्वे द्वे हविर्वा
अनिल्ले भवत इत्ययस्याभिधानं, तेषां
पर्वणां साधारण्येनाग्निमन्त्रस्य सम्प-
द्विज्ञानम्, अस्याह्यादिकातिद्वयार्थ-
स्याधुनातनयजमाने नियोजनं, माय-
त्यादिसम्पत्तेषु पूर्वमु दर्शयितुं पूर्वा-
वात्सुज्ञान्यं तं निषिध्य च पश्चान्त-

भा० विषया

पृष्ठाङ्काः

भा० विषया.

पृष्ठाङ्काः

विधान, चातुर्मास्येषु साय्याविशेषवर्तित-
बृहतीमन्पथे प्रदर्शनद्वारा सर्वस्व-
रात्मकाचिन्त्याग्रिमहाग्रनसाम्रथ प्राचि-
रूपरूपस्य प्रदर्शनम्, तत्रेतयोदयोस्व
दिष्टयो प्रयोजननिरूपण केयादि. १२८-१३२

- ३ अभिज्ञोन्नस्य सर्वदेवतात्मिकम्-
त्वाभिधानम्-तत्र प्रश्नप्रतिवचनान्या-
मभिज्ञोन्नोन्नस्य सर्वदेवतात्मि-
कारत्वाभिधायक तत्रोप प्रतिपादयितुं
प्रष्टुप्रतिवक्तो प्राचीनयोगोदा-
लकयो मवादप्रदर्शनम्, तत्र प्राचीन-
योग आगत्य च तदुदाहक प्रतीमा-
नभिज्ञोन्नोन्नस्यभूतात्प्राचिन्तपदापान्
पत्रण्येव्यापिधानम्, एतदुपमर्थजान
विदुषोऽग्रिमोन्न सन्त्ययुत भवति ततो-
ऽन्यस्याविदुषो ह्युपमर्थजान भवतीति
प्रदर्शनम्, एक प्राचीनयोगेयैः पृष्ठाना
प्रस्तानामुत्तराण्युदाहक क्रमेण ददा-
तीत्याद्यभिधानम्, उक्तग्रिमोन्नोन्न-
करणान्तर पात्रासादनान्तर चाहव-
नीयम्यानुगमनेऽनिष्टरूपस्य मय तनि-
ष्टयुपायभूता प्रायश्चित्ति-गार्हपत्या-
नुगमने पूर्ववद्रूप तन्निष्टयुपायभूता
प्रायश्चित्ति-दक्षिणाम्यनुगमने च
पूर्ववद्रूप तन्निष्टयुपायभूता प्रायश्चित्ति-
रित्येवैवामर्थाना प्रश्नप्रतिप्रश्न-
रूपेण कथनम्, एवमेकैकानुगतौ प्रश्न-
प्रतिवचनाभ्या प्रायश्चित्ति निरूप्य कृत्वा-
मीनां युगपदानुगमनेऽनिष्टरूपस्य मय
तन्निष्टयुपायभूता प्रायश्चित्तिरित्येत-
स्यार्थस्य पूर्ववद्रूपप्रतिवचनाभ्या
निरूपण, तत्र यदि वानो न स्वात्ता
किं कर्तव्यमिति प्रश्नोत्तररूपेणैवाभि-
धानम्, उक्तमेतत्तरमप्रायश्चित्तमविदुषे-

अत एव शिष्यमात्रेणोपगतस्य मे मो-
त्तालक । तद् ब्रूयितुं तद्भान
तस्यै प्राचीनयोगेयस्य प्रोक्तमिदानी-
र्थस्य निरूपण, तत्र सर्ववदनेव परमो
धर्म इति निगमन चेयादि. १३३-१४१

- ४ उपनयनधर्माभिधायकं ब्राह्मणम्-
तत्र गुरु प्रयुक्तनयनप्रार्थनपरमुपनय-
नस्य शिष्यस्य मन्त्र विचार तस्य
प्रश्नान्न मागशोऽन्य व्याख्यान च,
गुरोर्मन्त्र विषय तस्यापि विवरण, गुरु-
कर्तृक मन्त्रनयनयुत सक्त शिष्यस्य
हस्तपङ्कजविधानम्, उक्तार्थे वैदितुरप्येत-
त्फल भवतीति कथनम्, प्रनापत्यादि-
देवताभ्यः शिष्यस्य समन्त्रक परिधान
विषय तत्र मन्त्र मागशोऽन्य व्याख्यान
च परिधानकरणस्य फलनिरूपणम्, अन्य
शिष्यस्य मन्त्रैरनुशासन विषय तद्-
नुसारेणाचरणे फलप्रतिपादन, सावित्र्या-
अनुवाचन विषय तस्य सामिप्रायमुप-
नयनादूर्ध्व सवत्सरादिकालेऽु कर्त-
व्यत्वाभिधानं, तत्र वृक्षासादिऽन्यहान्तेषु
कालेष्वपि सवत्सरमन्त्रे प्रतिपादन-
द्वारा तदनुवाचनस्य कर्तव्यत्वाभिधा-
नम्, तत्रापि त्र्यहस्ये लोकमन्त्रस्य
सवादप्रदर्शनम्, इत्य त्रैवर्गिकाना
साधारणपञ्चानुक्त्वा ब्राह्मणस्य कृते
सोपपत्तिक सवत्सररूपविशेषपसत्या-
भिधान, का पुनस्तौ सावित्रीत्याशङ्क्य
तत्रैकीय मतमुपनयस्य सकारण सप्र-
त्याख्यान च स्वपक्षस्य सिद्धान्ततपा-
ऽभिधान, तत्रानुवाचनममये शाखान्तर्ग-
मिमत दक्षिणतोऽन्ययानं शिष्यस्या-
न्य तस्य सकारण निषेध कृत्वा स्वप-
क्षस्य ग्राम्यसिद्धांततया प्रतिष्ठापनम्

श्री० विषया

पृष्ठाङ्का

श्री० विषया

पृष्ठाङ्का

एतस्मिन्नुपायने पञ्चोद्गर्भेण हृन्म-
शेनान्नान्न वेयादिना धर्माणां क्रमण
निरूपण, प्राणुन्मवत्तुपरिधेयुन्-
मनानन्तर सावित्रीप्रदानपूर्वमावा-
यंय नियम प्रदर्श्य सत्र कार्याणि
धानम्, एवं केषादिन्मननुक्त्वाऽप्यथ
मनित्तरागम्, उक्तदोषमापय व्यव-
स्था प्रतिपादनम्, उक्तार्थस्वोपनहा-
रथ, इयमाधार्पण नियमनुक्त्वा ऋ-
चादिगोक्षि नियमस्य पञ्चभान्तर
सहितमभिधानम्, उक्तार्थोपदर्श-
नेत्यादि.

१४१-१४९

- ५ शवाविराजसंज्ञकं सत्रम्—तत्र शला-
निरास्य सत्र विराजुमहाब्राम्या-
निकाया निरूपणम्, तस्या च हृन्मस्य
समो निरूपणार्थं देवा शलादिप्रोक्त
सन्मुखुरियमिमान्, तत्र देवा दिन
प्रकारितेभ्यः सर्म स्वर्काय हृन्मतम्
सोऽनहनविषयमसमर्थं विज्ञान
तामुपायनैवेष्टोऽनेतन्प्रार्थनं च-
रन् इत्यभिधानम्, इयं प्राशन
सम्प्रदायमित्था तदुपायनेन शला-
निरास्य सत्र प्रोक्त्वातिथिभिधानम्,
देवा. पुनर्वसोरादिषु तया कृत्रातन्त्र
प्राप्तुवन्ति स्मेयभिधानम्, तत्रनुमान-
क्रम दर्शयितुं कालविशेषरूपं दोषनु-
ज्ञाय सक्षोपनिहासार्थं च देवैर्वृत्त
तदा मन्त्रैः सम्प्रदाय प्रदर्शनम्, तत्र
सत्रमार्गमाना देवाश्च प्रजापतिनामोह-
कारणमभिधाय तपसिहरापेयमुददिष्ट-
मिति प्रतिपादनम्, तस्मैतस्यातिप्रसक्त-
विषयस्य देवैना प्रहस्य प्रबोध्यमान-
कास्तेनाभिधानंनुचन निरूपणम्,

अत्र प्रजापतिनोक्तब्रह्म वत्सारसन्धान-
प्रकारकथन, एवं प्रातरनुवाकस्य स्वकाले
प्रवृत्त्युपायमभिधाय तत्र उपरितन
प्रबोध्यमानस्य प्रान्तनुवाकसमनतर
कर्तव्यमित्यभिधानम्, अस्मिन्नुपायनेऽपि
भोक्तृमन्त्राणां सत्राप्रदर्शनम्, उक्तार्थ-
परवेनोक्तोद्देशस्य व्याख्यानं, त्रानिगा-
धम्योपसहस्रं चेत्यादि.

१५०-१५९

- ६ पञ्चमहापञ्चब्राह्मणम्—तत्र प्रथ-
मसत्रमन्त्राणां विषयमनुप्याता पञ्चम
हापञ्चानां महासन्धेन निरूपणस्य
प्रस्तावस्य कथनं, तेषां नामान् प्र-
शंसन्, तन्मधुना क्रमेण भूतमनुभ-
विष्यदेवयज्ञानां स्वरूपनिरूपण, इयं
प्रत्यक्षमनुष्ठेयधनुषो महापञ्चमप्राण
प्रतिपत्तयः सन्तु नर यद्वत्तत्त्व ऋतवत्
प्राजपितु प्रस्तावकथनं, तस्मिन्म
जमान्ब्रह्म यज्ञमाभ्य प्राप्सन्तं तद-
नुभूतमपयन वेद्येनेषामभिधानमभिधान-
म्, एतस्मिन्मन्त्रेण जन्मान् यज्ञस्य
प्रयभातिनपचन—युतामपयनस्या-
भातिवेन—सात्मानपयनस्य योप-
द्रुतिवेन—पुरापापवर्गवेदभ्या-रथनम्।
मैदभातिवेन—वेदात्तभूतामात्मनोऽप्या
विधानामपयनस्य महातिवेन च
प्रसक्तम्, वानासंति यान्यसं शायन-
नितानि तेषु स्तुतिं ऋतवत्स्वानि-
वृत्तिमधिपेय तेषां तद्वत्तत्त्वाभिधानम्,
एवं वयङ्कारेषु सन्तु यद्वत्तत्त्व तस्य
फलनिरूपणम्, एवंसर्वमपयनं कर्तु-
मशक्तस्य पञ्चान्तरस्य प्रतिपादनं,
चेत्यादि.

१५०-१६२

- ७ ब्रह्मपञ्चलक्षणस्वाध्यायप्रदर्शनाख्यं

ब्रा० विषयः

शृष्टाङ्कः ।

ब्रा० विषयः

शृष्टाङ्कः

ब्राह्मणम्—तत्र एतस्मिन्त्रयज्ञस्वा-
ध्याये पुरुषाणामादरादिनाय जनवितु-
प्रशंसा कर्तुं प्रतिज्ञाकरणं, तद्धेतुर्भू-
तानां पशूनामनुक्रमेणाभिधानं, तत्र
फलत्वेनोक्ता यशोभोक्तास्तिमनूय सत्वे-
मुदम्यान्वकलम्याभिधानम् उक्तान्वय-
स्थोक्तुप्रतपोष्पचाभिधानम् उक्तान्वयेता-
दृशेति एतस्मिन् विदुषः (वा.) हेतुर्भवतीति-
त्यभिधानं, वेदाभ्ययनेश्वरस्य काविक-
पादारनिर्वर्त्येयापहोमादिफलमभ्ययन-
मिदं भवतीत्यभिधानम्, एतस्याभ्ययनस्य
कृत्तृत्वान्नादणादितपोष्पकपत्रेण प्रशंस-
नम्, एतेषामृगादीनां भवकादिरूपतया
तृप्तिहेतुता वस्तु सत्तासाम्यमभिधानं
सत्पुष्पीवनेन तथा कर्मसु सामाना-
धानावाक्यादिविधानं चाभ्ययनस्य
क्रमशः प्रधानम्, भवयज्ञस्यान्वायस्य
सूर्यादिगणितवद्विक्रमज्ञावहारनिर्वर्त-
कावनं प्रधानम्, अनन्यायादिनिमित्त-
स्यायादिप्रयुक्तसामंभविरेहे च सप्तमि-
सवधा ब्रह्मवैश्वदेव वर्णनमयुक्तमित्यस्य
प्रकारांतरस्योपसंहारव्यतिनामि गानं
चत्यादि.

१६३-१६६

८ सर्वप्रायश्चित्तविधायक ब्राह्मणम्—
तत्रादौ सत्रप्रसङ्गादेदसारभूताभिर्यादिति-
मि सर्वप्रायश्चित्तहोमस्य विवित्सणात्सा-
मुत्पत्तेराख्यादिकया प्रतिपादनं, तस्या च
महत्सूत्रेभिर्गानं, तत्राग्रे प्रथमं पृथि-
व्यतश्चिद्विवात्मकान्ना त्रयाणां लोकानाम्
अग्निवाय्वादित्यजा त्रयाणां देवानां—
तेभ्यो देवेभ्यः भक्ताप्राप्तक्रमेणर्षेभ्यु-
सामाख्याना त्रयाणां वेदानां च सत्रे-
रभियोगम्, तेभ्यः क्रम्यन्तुःसामवेदेभ्यः.

ब्रमाद् भूतुः स्वयिति व्यादितत्रयस्यो-
त्पत्तेरभिवानम्, एव व्याद्वितीया त्रयासार-
त्व प्रतिपत्त्य “कृत्वा हौत्र—यजुषाऽऽ-
न्वयव—साध्वीद्वा—यथा ब्रह्मत्वं”
इति यज्ञस्याग्रे त्रयामयवनिर्गमम्,
एव यज्ञस्य त्रयीनिर्गमवक्रमि गाय-
त्राभारभूताभिर्यादितिभिस्तत्तद्दोक्त-
यमेषमितिमित्यस्य प्रायश्चित्तहोमस्य विवि-
धतया प्रत्यकरणकथनम्, उक्तप्रदन-
स्योत्तरं दानु तदनुगुणतया क्रमादग्नेष-
प्रायश्चित्त—यजुर्भेषप्रायश्चित्त—सामभेष-
प्रायश्चित्त—इत्येतद्व्यवस्थितं प्रायश्चित्त-
त्रय सप्रकारकं निरूप्यविज्ञातप्राय-
श्चित्तस्य सप्रकारे निरूपणं, तत्तद्दो-
क्तकर्मप्रायश्चित्तचेलोक्तस्य तत्तद्वा-
हिरोमस्य क्रमशः प्रशसनम्, उक्त-
स्यायस्य सदृष्टान्तं व्यनिरिक्तमुखेन दृष्टी-
करणम्, उक्तप्रायश्चित्तपरिज्ञानवानेव
ब्रह्मा विधेयं इत्यस्याप्यस्य प्रतिपदनम्,
उक्तं यज्ञस्य वेदत्रयप्रतिपाद्यत्वमनूप-
प्रायुक्तमेव क्रमवत्स्य पुनः प्रदनप्रति-
वचनाम्या निरूपणं चत्यादि. १६७-१७०

९ अश्वदा-प्रायश्चित्तो सोमप्रहोर्विधित-
या तथोपायवगादिरूपतया सप्तविध्या-
नुष्ठानस्य प्रशसनम्, एतौ श्रोतृ सह प्रयो-
क्तव्यौ न पृथग्विधिमिप्रायेणाग्रे तथो-
र्मेनोवागादिरूपतया च प्रशसनं,
कृतत्वयज्ञस्यामुर्त्य सप्तशब्दात्तर्जन-
साधनत्वस्यादाह-यज्ञस्थानं याविकया
प्रतिपादनं, तस्या च विवदमाना देवा-
नि कृतवन्त इत्यपेक्षायां तत्करणप्रकार-
निरूपणं, प्रसङ्गाददी-यनामनिर्वचनम्,
आख्यायिकातिद्वयार्थस्य प्रकृतं नियो-

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषया

पृष्ठाङ्काः

जन, तस्य ग्रहस्य पात्रविशेषे ग्रहण-
विधानम्, तत्र त्रयाणामप्यनूनं ग्रहण-
मन्त्रादिनाय तेषां व्याख्यानम्, उक्त-
मन्त्राणां पाठस्य प्रयोजनकथनम्, एतथा
ग्रहान्तरवत्प्रानस्याभिप्रायस्य सकारण
नियेवरूपनम्, अनिष्टवस्थाने आशङ्क-
नस्य विज्ञानं, विज्ञाने आशङ्कने मन्त्रा-
न्विताय तत्रां तावत् कथयित्वा तत्रा-
प्यन्तिम मन्त्रमनूय तस्य व्याख्यानम्,
उक्तानां मन्त्राणामनुसंधयस्वस्वाभिग-
नम्, अस्य ग्रहस्य समन्त्रेक होमविधाय
सम्पन्नस्य व्याख्यानम्, अस्य ग्रहस्य
होमशाले प्रियमाणस्य प्राणजायोर्बद्धि
बलाधिक्रमं श्वात्तदा हिरण्यम्बोपरि
प्रश्नात् कार्यं ह्ययस्यायस्य स्नातकार्य-
वादातिदेशसंज्ञितं निरूपणं, परिमाण-
विशेषविशिष्टस्य दक्षिणाष्टव्यस्य विग-
नम्, एतेषां त्रयाणामनूना पुनः समर्जनं
विशेषं तत्र मन्त्रान्विनियुज्य च तेषां
मन्त्रार्थकथनव्याजेन व्याख्यानं चेति । ७०-१७७

इति पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

१ समिदागनादीनां वनसत्यादिष्णकल-
प्रातितावनत्वस्य विवक्षयाऽऽख्यायि-
ष्ठाकथनं, तस्या च वरणस्य पुत्र्याह-
कारं लक्षयितुं प्रागादिदिक्षु अवान्तर-
देशेषु च गत्वा तत्रैतत्कथं दृष्टं समाव-
क्ष्येति पुत्रस्य नियोजनम्, दृष्टं वरणेन
नियुक्तः स भृगुस्तत्र प्रागादिदिक्षु
अवान्तरदेशेषु च पर्यटनं कृत्वा हि
कृतवानिष्टप्रेक्षायां तत्कृतव्याभिगानं,
तत्र चनष्टादिषु उभरुपाणि दृष्टवा-
ज्जते चारान्तरदेशे शोभनगोभनयो

त्रिधोर्मये स्थितं मयङ्गं पुरुषविशेष
च दृष्ट्वा गीतो भृगुर्गृहमेत्य सविवेशे
त्ययं व्याभिधानम्, एव वरणेन पित्रा
पुत्रस्य भृगोरदङ्गारमर्चनीयं तर्मां स्वा-
ध्यायमरीच्युपदिष्टे समायेत्य विमपि
नाम्नानि भृगुर्नक्तवान्त एव वरण-
स्तदभिप्रायं ज्ञानवानिन्द्रियस्य प्रति-
पादनं, तेन भृगुणोत्तं प्रागादिदिक्षु दृष्ट-
त्पूर्वं दृष्टं तत्पूर्वं तथोपदिशति भृगु-
नित्यभिगानं तथा ये अवान्तरदिशि
क्षिप्रौ दृष्टे तयो र्वरुणस्य तयोर्मये
स्थितस्य पुत्रस्य स्वल्पस्य च प्रदर्श-
नम्, एवमागयायिकया विनापुत्रमवादे-
नोत्ता अग्निहोत्रमन्त्राग्निना समिदाग-
नादीनां वनस्यत्यादिषु कथयप्रातिवि-
द्वेषेणान्येत्यभिगानं चेत्प्राति । ७८-१८४

२ तथाऽग्निहोत्रे पूर्वोक्तयोर्वाह्योरुत्सव-
गत्यादिविषया विज्ञां वक्तुमाख्यायि-
कया कथनं, तस्या च देशान्तरादा-
गते, श्वेतेनेतुमोमनुष्मपासवत्स्वैक्षिभि
मगतौ जनकोऽग्निगोत्रविषयं विचार
कृतवानित्यभिगानं, तत्र प्रथमं श्वेत-
केतुबोतेस्य प्रतिगचनस्य प्रदर्शनम्,
एतत्प्रतिवचनोक्तमर्थं विदुषो बुद्धुः
फलाभिधानं, तत् उक्तार्थविषये सोम-
नुष्मस्य याज्ञवल्क्यस्य च क्रमेण मतप्रद-
र्शनं, तत्र याज्ञवल्क्योक्तं मतं जनक-
स्य सम्मतमभवदिति तन्निर्देशकपारि-
तोषिकप्रदानस्यादिप्रकारमहितम-
भिगानम्, एव त्रिषु ब्राह्मणेषु स्वामिमत्
मग्निहोत्ररूपशुतवत्सु जनकं स्वागत-
भुक्त्वान्तिगत्यादिकं याजुर्वक्योऽपि न
जानातव्यमिति, ततो जनकस्य

ना० विषया

पृष्ठा

ना० विषया

पृष्ठाः

प्रतिनिर्गम्य, एवमुक्त्वा यानमागत
मिगत रात्रिं रता वाणा नि जन-
कृत इति तन्निर्गम्य, तत्र यात्र-
न्वयस्वामिप्रायप्रदर्शनम्, ततो जनक-
प्रागज्ञाताना मनोविन्वयस्तुल्यन्यादिक-
तस्य याज्ञवल्क्यायश्चपदिश्वमिश-
नम्, 'गदन्मन्वाक्यस्वल्क्यस्वल्क्य-
"ते स्त्रियमाविशा" इत्यत्र याज्ञ-
वल्क्याणां सम्पादनम्, एतद्वदनव्याप्ति-
फलप्रतिपादनम्, इत्थं जननेन स्वाभिल-
मन्निरोद्धादुत्प्रेरकाकारिक प्रणिधान-
तम्योपमशरण, ज्ञातव्य याज्ञवल्क्य-
प्रति स्वामिप्राय उक्तं प्राथमाशरण-
रान् नति

१८४-१८९

- १ अग्निरोद्धादुत्प्रेरकादिनादेवतामा-
दत्तत्वा प्रायश्चित्तानिप्रायमाहप-
ताया विवर्धया विनिर्गम्यथापुनना-
गयाविषया कथन, तस्या चादौ
श्रावणपरीक्षार्थं जननेन गावो निहिता
इत्यभिधानम्, एव राज्ञो वाक्यमाकृत्य
यज्ञवल्क्यस्य मदीये गृहे प्रवृत्ता गाव-
प्रत्यक्षपरीक्षा इत्यभिधानम्, एतद्वदनव्या-
वाक्य धवा कृद्धानामन्येषा मायगाना-
कथनप्रदर्शनम्, एव ज्ञातव्यविधिज्ञे-
मिति याज्ञवल्क्येन यदुक्तं तस्य प्रदर्शनम्,
एवमुपहमिने सत्यन्यैर्नामिर्गैरुक्तं तस्य
प्रदर्शन, तत्र याज्ञवल्क्यवाक्यस्य-
द्वितीयं शाकल्य प्रशुमुपवर्तने इत्य-
भिधान, तत्र पुनर्विशेषविज्ञासाया
प्रदर्शन, तत्रापि शाकल्ययाज्ञवल्क्ययो-
प्रत्यक्षप्रतिपक्षकस्या ॥ १८९ ॥ निति देवताया
एवत्वं प्रदर्शनं पुन शाकल्यस्योक्त्याप-
रस्य प्रत्यक्षोपपत्तिवाक्यम्, उक्त-

प्रत्यक्षोत्प्रेरकादिनिहिताना अग्निरोद्धा-
दत्ताना रताना विषयमाहपुन सर परि-
गमन, तत्र प्रत्यक्षोत्प्रेरक नमग कपुता-
रज्यामादिन्यानां स्वल्पकथनतत्तत्ता-
मनिर्वचन च, तत्र प्रत्यक्षोत्प्रेरकमिन्द्र-
प्रजापत्यो स्तनयितुपुत्रयोश्च स्वरूप-
कथन, "कतमे ते अयो देवा" इति
प्रायुक्तस्य सविरोध विवरण, एव याज्ञ-
वल्क्यस्य शारङ्ग्येन यज्ञस्य देवतास्व-
रूपस्यातिवृत्तत्वात् साकल्यस्याधि-
क्षेपकरणप्रदर्शन, प्रसङ्गान्तत्वेनियमुत्प-
वादी न भवेत्तित्तु तमेवेति विज्ञात-
सुरेय तात्पर्येण मेवायुनो भवेदिति
निरूपप्रदर्शनं चेत्प्राग्.

१९०-१९४

इति षणोऽध्याय ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

- १ पशुवन्धयागः-तत्र दर्शपूर्णमास-
नित्य प्रतिपत्तसंस्मर यज्ञवन्ध-
पशुयागस्य विधानम्, उक्तपशुयागस्य
माभिप्राय पशुहस्तमाग्नेयमविशाम
दर्शपूर्णमाससंस्तित्वत्वेन प्रतिपत्तिरितुमक-
रणे प्रत्यक्षपशुवन्धस्य प्रतिपत्तिरितुम्,
एव दोषमुप-न्यस्य पशुवन्धस्य तपा-
हाहेतुत्वाभिधानम्, अस्य पशुवन्ध-
यागस्यायुर्हेतुत्वमभिधानमा भनिकरण-
साधनवत् सतोपपत्तिक निष्कर्षण-
चेति.

१९५-१९९

- २-पशुवन्धस्येष्टिसप्तविधत्वेन द्वैविध्या-
भिधायकं ब्राह्मणम्-तत्र प्रथमं पशु-
वन्धस्येष्टिपित्त सप्तविधत्वं चेति द्वैविध्य-
प्रदर्शनं कथाचरो स्वरूपवर्णन, तत्र सर-
विश्वस्यैव भीमात्तापूर्वकं विद्वान्तस्या
प्रतिष्ठापनम्, तथाञ्च संवनवपसुपराय

भा० विषया

पृष्ठाङ्का

भा० विषया.

पृष्ठाङ्का.

तदुपार्जनेन दक्षिणाकालं विनातु
शास्त्रान्तरीय दक्षिणाकालमनूय च तस्य
प्रत्याप्यानम्, ततः स्वमननं दक्षिणाकालं
विनाय सप्रकारक दक्षिणादन्विधान-
नम्, यद्वोद्वेगस्य विरिणस्या तस्य
दीर्घाकृतता समादयितुं प्रथमुद्वाह्य
तदुत्तरत्वेन यद्वोद्वेगस्यैवा एवाऽऽप्याहनि
पञ्च वाऽऽप्याहृतयो हेतुभ्या इति
विनाय तत्र मन्त्रस्य त्रिभिर्भोजनम्, च
पुनरबध्द इत्याशङ्क्य तत्समागन्-
कथनम्, मिरुटपशुवन् रूपपाकास-
यूपस्य प्रकृतिभूतपलाशद्रव्यवृत्तस्य
विस्तिर्गोरोदात्तकथनम्, तत्र पशु-
वन्वस्य विमोक्तत्वं समोक्तत्वं चेति
प्रागुक्त पञ्चद्वयमनूय तत्रान्विमे पने
पलाशवृक्षस्यैव यूप कुर्वीतत्यभिधानम्,
उक्तपञ्चस्य निपन्नत्वं चेत्वादि. १२७-१०१

३-इयं यूपस्य पालाशव्य प्रतिपाद्य तत्रापि
वह्मरस्य पशुविरोधित्वमप्यसारस्य
पशुमृद्धिकरणत्वं चेत्यर्थस्य प्रदर्शनम्,
इयमप्यसारस्य यूपार्हतामुक्त्वा तस्यैव
सन्निर्वाणमुपजीव्य दोषप्रदर्शनम्, उक्त-
यूपवृक्षे अपनस्युपनयो क्रमेणात्रविरो-
धित्वस्याप्तसमृद्धिकरत्वस्य च प्रदर्शनं
चेति. २०१-२०२

४-इयं यूपार्हं वृक्षं सत्त्वरूपं चाभिधाये-
दानीं यूपस्य सत्त्वकलाभिधानपुरःसरं
विकल्पेन एकद्वित्रिचतुरसत्यात्मक-
प्रमाणविधानम्, इतोऽधिकारव्य-
प्रमाणविशेषस्य समेप्यागविषयत्वप्रति-
पादनं, ततः आभ्यमागस्यैवैकस्यकर्तव्य-
तायाः सद्यन्तर्न निरूपणं, पञ्चवयव-
पाकविषये कस्यचिद्विशेषस्य प्रतिपाद-

नम्, वयावदानस्य पञ्चावत्तत्त्वप्रकार-
सम्पादनद्वारा प्रविश्यादिलोकत्रया-
त्मनाऽप्याद्रिव्यात्मना च प्रशसनं,
चेति. २०३-२०५

इति सप्तमोऽध्यायः ।

अथाष्टमोऽध्यायः ।

१ अग्निहोत्रे महत्पस्थानम्-तत्र प्रथम-
मग्निहोत्रे कर्मणि मह इयुपस्थानं तदा-
दर्यो कर्तव्यनिमित्तं विनातुमाह्या-
धिकार्या अभिधानं, तस्या च विशेषतो-
महत्वादायमभिधाप्य तस्य लोक-
प्रसिद्धा प्रमाणीकरणम्, उक्तार्थज्ञानस्य
प्रशसनम्, मह इत्युपस्थानस्य फल-
मभिनं विधानं चेति. २०६

२ अग्नेश्वातुर्विध्याभिधापकं ब्राह्मणम्-
तत्र प्रथममाहवनीयात्प्राक्प्रवृत्ते उत्तर-
वदिकेऽग्नौ पशुयागं कर्तव्य इति विनातु-
मग्नेराहितोद्भूतप्रकृतविद्वन्मात्मना चातु-
र्विध्यप्रदर्शनम्, उक्ताहितादिचतुष्ट-
यस्य भूतानामनाऽप्यावात्मना च प्रश-
सनम्, आहितादीनामभिप्रेतस्यार्थस्य
शुक्तिविवरणप्रदर्शनम्, उपपन्नदो-
षार्थं वर्णितस्याग्नेस्तत्प्रयोजननिरूपणं
चेत्यादि. २०७

३ पशुदेवताविकल्पाभिधापकं ब्राह्म-
णम्-तत्र प्रथमस्य पशोः प्रजापतिः
सूर्य इन्द्राग्नौ चेति त्रयो देवा विक-
ल्पिता इति दर्शयितुं क्रमेण तस्य तस्य
पञ्चस्य सोमपत्तिकमभिधानं, पशुवस्य
प्राणात्मकतायास्तथा तत्परिज्ञातुः पशु-
नाऽऽहितहेतुतायाः समर्थनं, विहितस्य
पशोस्तत्प्राणरूपतोऽप्यपादनाय तस्यैव
अन्यादिषु देवतामत्त्वस्याप्यपादनाय

भा० विषया

पृष्ठाङ्का । भा० विषया

पृष्ठाङ्का

वाह्याधिकार्या प्रतिपादन, तस्यां च विशेषतः प्रमद्व्याप्राप्त्या-निवचन, यथाऽध्वरेणेष्मजनापुर सर पशुनेष-
वत फल परति तथैवानेन पशुनेष-
नेष्मजस्तदेव फल भवतीति प्रतिपादन,
तत्तन्मिनिध्यागवेनोच्छेदेन आदित्य-
लक्षणे पशौ प्राच्यादिदिवर्तकस्यानु-
प्राणनस्य विरान, प्रमद्व्यादिष्विषु-
पाधम्यानुप्राणनप्रयोगस्य विरान, तत्र
आदित्यस्याग्ने सप्ताशा प्राणादाने-
वायो सप्ताशाऽपादाने पुरुषस्य सप्ता-
शाविज्ञादाने-पशुस्य सप्ताशाश्चक्षु-
आदाने-चन्द्रमस सप्ताशा-प्रभावा
आदाने च क्रमेण उच्यन्मिनाय
प्रतिपर्वाय उत्तमं वेदिषु फलउच्यन्म,
उक्तविधमादानं निमित्ताहयादि यज्ञ-यो-
निधन इति प्रदर्शनं च यादि ०८-११२

- ४ पशुमायश्चित्तीयाः स्पृतिहोमाः-तत्र
मृग्याद्या-होमाः पशुप्रापधित्तया वि-
नामयाधिकार्या भविमान, नम्या

च प्रमद्व्यादेहेनार्थाया गवि शार्दूलेन
रताया च प्रापधित्तिरिति तत्र मग्निग
उपेत्य केचिन्मृगपते प्रदन्त्योद्गावन,
स्पृष्टिक एवेतप्रापधित्तं ज्ञानार्ताति
तेषामुत्तरप्रदानम्, उत्तरप्रापधित्तं हायु
केचित्ताजम् स्वष्टिक प्रति गत्वा प्राप-
धित्तं यदि त्रयीषि तर्हि यज्ञ समास्या-
मीति प्रार्थनाकरणम्, एतस्मै शार्द-
प्रापधित्तमुपदेष्टव्यं न वेति संहितज्ञानस्य
स्पृष्टिकस्य स्वैर्विचारैः सह भवकरण-
प्रदर्शन, तत्र सैरसिर्गं मधवक्रमे विद्या
या वाच इति प्रत्यात्पातं इति बलवत्तर-
कारणपुरं सत्र वक्ष्यामी येन स्पृष्टिक-
स्य निश्चयकणप्रदर्शन, तत्र स्पृष्टिक-
स्पृतिहोमाद्य सप्रकारं प्रापधित्तमुक्ता-
ने पमिमान, विहिते प्रापधित्ते स्पृति
मल्लक्षणा पक्षाना मन्त्राणा विनियोजन,
स्पृतेर्ह वाऽ-प्रापधित्तेति वचनप्रदर्शनं
चेत्यादि.

०१३-०१४

इत्यध्वरेणेष्मजायः ।

इति सप्रहापरमपतेनमता-मग्नीनामकमेकादशं काण्डं समाप्तम् ॥

श्री० विष्णुः	पृष्ठाङ्कः	श्री० विष्णुः	पृष्ठाङ्कः
तत्र प्रथमोऽध्यायः ।		स्मिन्नाप्तानुष्ठान मन्त्रि-वशेषात् नम-	
१-गवामपनब्राह्मणम्-तत्र च प्रथम गृहपतिमस्तित्रमायन्त्रिवा दक्षिणा- पुरवर्तिर्दक्षिणैक सायबाद सन्तु- सविशेष दीक्षात्रयविधान चेति	१-६	१-अध्यात्मविद्विज्ञानम्-तत्र च मन्त्र- सामकपुत्रस्य भववन्मन्त्रतनुपरागा- न्यामन्त्रोपेयमानविशानम्, उक्तोपमान- स्य कननित्याग चेत्यादि.	१-११
२-प्रादुर्भाविद्वेवाद्युपासनम्-तत्र च देवैः श्रद्धादिभ्यो देवताभ्यो दानाद्वि- मानिनो विप्रहृन्तो देवा निमित्तास्तथा दीक्षादिपद्मिनोऽङ्गकलाश्च निमित्त इति प्रतिपाद्य दीक्षादिभ्यो तत्तन्मिन्न- देवोपासन विधेयमिति चोक्तम्, उक्तो पामनतन्मिन्नपण चेति.	१-६	इति प्रथमोऽध्यायः । अथ द्वितीयोऽध्यायः ।	१-११
३-देवविद्याब्राह्मणम्-तत्र चर्तनप्र- गतीमसिन्धव प्रपञ्चकरण, तत्रच दीक्षादिपद्मिनाऽङ्गकलास्तन्मिन्न- द्विज्ञानादिदेवानामुपासन भववर्ति प्रतिपादन, तत्तदेवोपासनेन तत्त- देवतायाः साम्यसाधु-यस्तलोक्तेति- विधिमुक्तिरूप फल लब्धते इति प्रदर्शन, प्रसंगान् " सतिष्ठ- सत्तदः " इत्येतयोः शब्दयोनि- मूर्तिर्वैक बलशब्दप्रदर्शन, मन्त्रविदुषा दीक्षितानां पाप न कर्तव्येति नियम प्रदर्श्य तदुत्तरं परागित्त्व भववर्तिर्याद- फलप्रदर्शन, विमहान्तप्राप्ति- प्रकृति- मुगाभिहृतत सकृत्सामुपासति स्मेति- सकारण निरुद्ध, कर्तव्यो कथ	१-६	१-संवत्सरे मधुदत्तप्रवर्णाशमनम्-तत्र मन्त्रसाम्यमन्त्रि श्रु दक्षिणैर्याङ्गैरु नीध- गाप्रभृतिममुद्रावपयन् मन्त्रात्मिक- मुद्राया तत्तद्गोपयन्मन्त्रि शान्, तोय- सिक सन्त्रयस्य दूषणप्रदर्शन, मन्त्र- स्य यथायथ त्र्यंशद्वयसाधुप्रकथ्य तत्र प्रतिपाद्य प्रहृत्तन्मिन्नविदुषावि- र्यजमानम्, उक्तोऽप्येव साधु- यस्य श्वेतोक्तो नमनिर्दर्शन चेति.	१-११
		२-प्रतिपात्तमुपेयमानसक्तयोः पृष्ठपाधि- प्रवर्तमानपद्विहेतुनादिनिर्दिष्टेन च स्तरेण निरूपण तत्र चैवो पृष्ठपामिन्तौ देवता रथचक्रे भवन्ते यवमानस्य पामानमा- हृत्येति स्पष्टण, यो दीक्षितानां मन्त्र पामान कर्तव्ये तस्यैव देवचक्रे शिरसि उ- त्प्राप्त्यादिकथनम्, एते चक्रे समे भवन् स्तोमास्तु विष्णो कथमेतेषां साम्यवि- त्यापङ्क्य न ममानकथनम्, तत्र पङ्क्य- चार्थमनेन पृष्ठपामिन्तयोः संक्षेप तन्त्र- मुद्रा न करणकथनमन्यामुद्राहेतुनिर्दि-	

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषया

पृष्ठाङ्काः

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

१ गवामयनपुरुषप्रजापतीनां कला-
साम्याभिधानम्—तत्र प्रथम पञ्चभि-
श्लोकमन्त्रैर्होवाकां ! इदमभियज्ञाव्या-
त्मादिदेव त्रिवृत् सर्वमन्योऽन्यमान-
सम्प्रयमान मन्त्रि, सन्तो यज्ञं पुनश्च
प्रजापतिरित्यत त्रयं कथमन्योऽन्य-
नातिरित्यन्ते ? इति सप्रपञ्च प्रश्नम्योद्गा-
यनम्, अस्य पुरुषस्य त्रिवृत्स्रोमे-
रित्—यज्ञदशस्तोमो ग्रीवा इत्यत्रय-
साम्यसम्पादनं चतुर्भिः श्लोकमन्त्रै-
रुद्गावितप्रभस्य सप्रपञ्चमुत्तप्रतिपादनम्,
एव धीमेतुसातोषावर सर्वान्मोम-
सर्वसामानमप्याम प्रविष्टं सबत्सर-
मा मना सम कल्पयित्वाऽनातशोकां सन्
ऋषस्य विष्टपे आस्ते इत्युक्तोपसन्त्य
फलनिरूपणं चेत्पादि.

३३-३५

२ सबत्सरस्य पुन्यस्य च तत्तदवयवानां
समत्वस्य यथायथमुपपादनं, तत्र
प्रसङ्गादुर्वतो मेरस्य स्येदायनपमिमाग-
विषयक विदुषो वार्कलेर्मतनिरूपणम्,
तत्प्रसङ्गेनैव द्वाभ्यां श्लोकमन्त्राभ्यां
उद्गावसिन्धासलक्षणयो, प्रागापा-
नयो सख्याविषये प्रश्नोत्तरयो प्रद-
र्शनं चेत्पादि.

३५-३७

३ मायश्चित्तसत्त्वम्—तत्र सहस्रसबत्सर-
सहाय दक्षिता देवा पञ्चशतसत्त्वस्त्रेष्व-
संश्लिप्तु सन्तु श्रान्ता. सन्तो यज्ञस्य
सप्तदशाङ्गणमक व्याहृतिपञ्चक्रमयात्
यामापरयन्तत्र यानि सप्तदशाङ्गणानि
सप्तदश प्रजापति सम्पन्न इत्या-
यस्याभिधानम्, एवमिदिवत्तमत्याम्
च प्रतिष्ठित समदरा प्रजापतिं वेदिनु-

फलनिरूपणं, पुनरेवा यज्ञस्तमभि-
तस्य क एतादृशोऽनुप्य स्यात् योऽन्य-
सहस्रसत्त्वस्य प्रतिमा वेद वेन सहस्र-
सत्त्वस्येण समानुयादिति विचार्य
पडह्य पृष्ठान्य सर्वपृष्ठं विश्वत्रित-
दादशाह्य पडह पृष्ठान्—मवत्सरस्य
दादशाह—तापश्चिनय मन्मन्—महन्-
सबत्सरस्य तापश्चिन अन्न.मवविशि-
मस्यवजित्यादीनिहामप्रदर्शनम्, भूतन्-
सबत्सरस्य मवत्सरमभिर्दशोम-
सुयाभि सम्पादनकथनं, सप्तमसत्त्व-
स्य द्वादशमासनिर्वर्त्याभिर्द्वादश-
र्द्वादशोमसिर्द्वादशसुयाभिश्च बृहन्नन्व-
सम्पादनम्, बृहत्या मनोरागमनस्यपला-
भिधानसहितं चोदनं, सप्तसप्तमस्य-
मृदुकप्याऽमनोरागसन्त्य चोदनं चेत्पादि. ३८-४०

४ नागव्यणत्रयरातिमशदा मकंतिस्मशरा
सबत्सरसत्रे पञ्चमानत्रय समन्त्रम्भुद्गानु-
स्त्वारम्भविधेयताप्रतिपादनम्, सत्थि-
तेषु सत्थितेषु सवनेषु जपविधानं जप-
मन्त्रप्रदर्शनं च, मन्त्रोदितमणोमहो-
यश सवार्दना लोचदेवतादेवप्रागाया-
त्मत्वप्रतिपादनम्, एतेन मन्त्रजपेन च
सर्वलोकांस्त्रान्देवात्सर्वान्वेदांस्त्रान्
प्रागाद्यात्मन्यधिषि—आत्मानं च तेषु
सर्वेषु अचाम्—सथेतेनात्योऽन्यथाणेन
सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वे वेदाः सर्वे
प्राणा अक्षुणाः सर्वे चाक्षीगमिति
विरादिति विज्ञानाभिधानम्, उत्तरविज्ञानं
वेदितुं फलमिधानं चेत्पादि.

४१-४९

५ ब्रह्माणां सविणां पञ्चस्तो गवामयन-
स्तु—तत्र पूर्व सविण इष्टकापञ्चुं सवित्र-

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

विधानम्, अग्निहोत्रार्थं दृश्यमाना गौर्यं
शुपविशेत्तदा ता “ उदस्थान्नेयदिनि ”
इत्यादिना यत्पुत्रोत्थाय दुग्ध्वा च
स्वगृहमनम्यामिष्यते ब्राह्मणाय दद्या-
दिनि मन्त्रार्थवादसहितमेकवा मनेन
प्रापश्चित्तविधान, याज्ञवल्क्यमनेन त्व-
ग्निहोत्रार्थं दृश्यमाना गौर्यं शुपविशेत्तदा
ता जन्मप्रदेशे दण्डेन विपिष्य तूष्णीं
मेवोच्चाप्य दुर्यन्त्येवविमेष प्राप-
श्चित्त कुर्यादिति सार्थवाद विधानम्,
उक्तपादवत्कामप्रापश्चित्तस्याशिमन
पुरस्कृत्यार्थवादेन दृढीकरणम्, अग्निहोत्रार्थं
दृश्यमानाया गो दण्डरक्षण सप्रकारक
प्रापश्चित्तविधान चेत्यादि.

४८-५२

२-अग्निहोत्रार्थं दृश्यमानाया गौर्लोहित
दोहे सप्रकारक प्रापश्चित्तस्य विधानम्,
अग्निहोत्रार्थं दृश्यमान पयो दधमेप्स-
मापयेत्तदा कर्तव्यस्य प्रापश्चित्तस्य
सप्रकारकमभिधानम्, अग्निहोत्रार्थं दृश्य
पयो दधमेप्समापयेत्तदा कर्तव्यस्य
प्रापश्चित्तस्य सप्रकारकमभिधानम्, अग्नि-
होत्रार्थं पयोऽग्निश्रित मद्यमे यमाग्नेय
तदा कर्तव्यस्य प्रापश्चित्तस्य सप्रकारक-
मभिधानम्, अग्निहोत्रार्थं हविष्यग्निश्रिते
सदि यदि यन्मानो भिषेत्तदा
कर्तव्यस्य प्रापश्चित्तस्य सप्रकारक-
मभिधानम्, एतदेव प्रापश्चित्त सर्वमिन्द्रवि-
षेजे कर्तव्यमपि निदेशकयनम्, अग्निहो-
त्रार्थं सुपुत्रोत्त पयो यदि दण्डेत्तदा
कर्तव्यस्य प्रापश्चित्तस्य सप्रकारक-
मभिधान, यस्या सुपुत्रोत्तनम्या. सुबो
नीवीमावे भेदेन वा कर्तव्यस्य प्रापश्चि-
त्तस्य सप्रकारकमभिधानम्, अत्र उक्ती-

तस्य माकल्येन रग्नेने यत्प्रापश्चि-
त्तानुष्ठानोक्तं म्थार्त्तमप्येन परिशिष्टेन
उद्देशादित्येकस्य मन प्रतिपाद्य तसका-
रण प्रत्यारणाय च स्वमनेन कर्तव्यस्य
होमस्य मोषरतिर सप्रकारकमभिधानम्,
अग्निहोत्रार्थं सुपुत्रोत्त पयो दधमेप्स-
मापयेत्तदा कर्तव्यस्य प्रापश्चित्तस्य
सप्रकारकमभिधान, तत्रैकस्य मन
निरम्य स्वमनप्रतिष्ठापन च, अग्निहो-
त्रार्थं सुपुत्रोत्त पयो यत्पुत्रोद्देशवत्वे-
त्तदा कर्तव्यस्य प्रापश्चित्तस्य सप्रका-
रकमभिधान चेत्यादि

५२-५

३ अग्निहोत्रार्थे प्रकृत्यामाहृत्या हुताया
सया यदाऽऽजवनीयोऽनुगच्छेत्तदा
‘ दारौ दारावशि ’ इति वदन् काष्ठ
॥ हिरण्यवाऽभिपुद्ग्यादित्येतस्य प्राप-
श्चित्तस्य सार्थवाद विधानम्, अग्निहोत्र-
होमे सङ्कटतद्वा बोद्धृतस्यापाहवनी-
यस्यानुगमने सप्रकारकप्रापश्चित्तविधान,
सर्वत्र गार्ग्यस्यानुगमने सप्रकारक
प्रापश्चित्तविधान, तत्रैकस्य मतमभिगम्य
तत्रिरम्य च स्वमनप्रतिष्ठापन च,
प्रमादादुद्धृतस्याग्रे पूर्वोद्धृतस्याहवनीय-
म्योर्ध्वभिनिगने किञ्चनानिष्ट फल
प्रदर्श्य तच्छाल्यै “ समित् सङ्क-
त्येधाम् ” इत्यादिद्वाम्याधुरव्यानुपस्थान
कुर्यादप्रयेऽग्निमेष्टाकरान् पुरोडाश
निर्जिह्वित्येवविषं प्रापश्चित्त विगयोक्त-
मग्नेरक्षितोऽष्टाशतस्य पुरोडाशस्य
मष्टश माग्निमेनी-वार्षप्राजाय-
मागौ-विराजौ सया ये- अग्निनाऽग्नि
समिष्यते ”-“ त्वं एष्टेऽग्निम् । ”
इयेन याज्यानुवाक्ये इत्यादिविशेषेति-

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः । भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

कर्तव्यताया निरूपणम्, आहवनीयं न-
नुगते गार्हपत्योऽनुगच्छेच्चैतदेकेषा मनेन
विगमानादाहवनीयादेव, गार्हपत्यस्य
प्राग्मुद्गरण-पुनरेकेषा मनेन प्र-
गार्हपत्यं कलस्याहवनीयस्य गार्हपत्य-
स्याने आहरण-पुनरेकेषा मनेनाप्यस्य
गार्हपत्यस्य मन्थन पुनरेकेषा मनेन
विगमानादाहवनीयमनगम्यता-पत्य गार्ह-
पत्यस्य मन्थनम् एव निमित्तमित्येवमिति-
मनेनेतन्निमित्तमायधिते पक्षचतुष्टय
प्रतिपाद्य सकारण तत्पक्षचतुष्टयमपि
निरूप्य स्वमतेनाप्योऽग्री समारोयो-
रहोदबगाय निर्माय जुह्वामेतिरेव-
विप्र प्रापश्चित्तं कुर्यादिति मन्त्र-
विधानं नैवादि,

१९-२९

- ४ राक्षसभ्याः सारा गमने प्रजानां दश-
पूर्णमासाप्रयणत्वात्तुर्मध्यरात्रिनामित्रीना
कात्यायिपत्नी स्तोत्राद्विप्रियांमे २४
जनमरणे च प्रायश्चित्ततया कर्तव्याया
पयिदुद्दिष्टे सति कर्तव्यताविशेष विधा-
नम्, आहवनीयादीना परस्पर मतो-
बा प्रापश्चित्ता समर्गे च प्रायश्चित्ततया
कर्तव्याया विविच्येष्ट सति कर्तव्यता-
विशेष विधान, यश्च द्विषतो ब्राह्म-
न्याद्याविप्र-तेन स तत्काम, सजेतये
पथा यजेतेत्यस्या दष्टे, काम्य-वप्रदर्शन
च, आहवनीयादीना दावाग्निना समर्गे
प्रायश्चित्ततया कर्तव्याया सर्वोधि,
सेनिकर्तव्यताविशेष विधान, यश्च
द्विषतो ब्राह्मण्यन्तर्विकृते स तत्काम,
सजेतयेष्टया बजेतयेष्टया दष्टे, काम्य-
वप्रदर्शन च, आहवनीयादीना वैजुता-
ग्निना समर्गे प्रायश्चित्ततया कर्तव्याया-

अमुकनीष्टे, सति कर्तव्यताविशेष
विधान, तत्र याज्यानुवाक्ययो, फल-
विशेषोभेन च, आहवनीयादीनामशु-
न्यायतर्कमे-थरजिष्ठि-तमर्गे प्रायश्चित्त-
तया कर्तव्यायाः कुर्यादिति सति कर्त-
व्यताविशेष विधान, तत्र याज्यानुवा-
क्ययो फलविशेषोभेन च, आहवनी-
येऽनुदृष्टे यगादित्योऽन्मपिपात्तदा
कर्तव्यस्य वैश्वदेव्याहृत्यात्मकस्य
प्रायश्चित्तस्येति कर्तव्यतासहितं मार्धवाद-
मभिधान, आहवनीयेऽनुदृष्टे यगादित्यो-
ऽन्युदयमपिपात्तदा कर्तव्यस्य वैश्वदेव्याहृ-
त्यात्मकस्य प्रायश्चित्तस्येति कर्तव्यता-
महिम सार्धवादमभिधानं चेत्यादि, १९-२४

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

- १-प्रोक्षितस्याग्निहोत्रिणां मरणे श्रुते तन्मृत-
देहस्याप्यामागमनं यावत्तावद्गृहे
सायभ्रातर्होत्रयोर्विशेषेति कर्तव्यताया
अभिधान, तत्रैकेषा मनेन यावदप्यमा-
गमनं तावद्गृहेऽत्र होतव्यमिति-
पुनरेकेषा मनेन होमकेलाया समुपस्थि-
ताया केवलमप्य सन्देहनीया न तु
होतव्या निष्काम्यायागमनकाल प्रती-
क्ष्य स्थानं यमिति पुनरेकेषा मनेनाप्यो-
ग्री समारोयोऽग्निहोत्र स्थितिव्यमाहते
वास्तुनि पुनर्निमित्तमिति-एव विधि-
नैरुदेरीय पशुत्रय प्रतिपाद्य तत्पक्ष-
त्रयमपि सकारण प्रबोद्धाया न नीयान्या
दुग्या तेन पयसा यावदप्यामागमनं
तावत्प्रलह सायभ्रातर्होत्रो होतव्याविति
स्मृतस्य सकारण सार्धवाद सोपम
निरूपण, प्राचीनावातिना दोहो न तु

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

यज्ञोर्वीतिना—नाद्रोष्यकिश्रवण किन्तु-
गार्हपत्यादुष्ण मम्म दक्षिणतो निव्य
सम्मिन्निश्रयण—सहृदुदासन ॥ वि.—
नोर्गारिष्टासमिध धारयित्वा मुचो हरण
किन्त्ववप्ता ममिध धारयित्वा मुचो
हरणम्—आहरण चगार्हपत्यमुत्तरेण न
किन्तु गार्हपत्य दक्षिणेन—परिस्तरणार्थो-
नि बुद्धात्पुन्युदीचीनाप्राणि न किन्तु
दक्षिणाप्राणि—ग्राहवर्नीये समिधमन्या-
घाय सत्य ज्ञान्वाप्य मष्टदेव तृष्णी
न्यक्यपमन—इत्यादिमृतराशिहोत्रोपचा-
राणा प्रदर्शनम्, अथ योनाप्य, प्रयागय-
मोक्षयनप्रेषचतुदक्षयनादि उद्दिष्टनोयमा-
र्जनप्राप्तनोदृक्षयनमिदानीमादि च वीर-
दक्षिणोत्रोपचाराद्य न कर्तव्या इति निषेध-
कथन, प्रोक्षितस्य मृतस्याग्निहोत्रिगो-
ऽङ्गत्वाऽऽहरणमादृतस्य प्राग्निमि सहप्रा-
णमित्येकीय मत मकारण प्रत्याख्याय स्व-
मतेन त प्रोक्षित मृतमग्निहोत्रिण लौकिका-
ग्निना दग्धा तदीयान्यन्याद्वय कृष्णा-
जिते न्युय पुत्रवर्धि विराग्योगाग्नि
प्रच्छाद्याप्येनाभिचार्य तत्तन्म स्वाग्निमि
दहेदिति दाहकल्पविधान, तत्र दाहे
केशाञ्जन मतेन प्राप्ताग्निना दाहः—केशा-
ञ्जन मतेन प्रदह्येनाग्निना दाह—केशा-
ञ्जन मतनोमुक्तेनाग्निना दाह—केशाञ्जन
मतेनान्तरणाग्निर्धिति च विचा तमग्निमि
मन्दहेदिति विनिर्जैतदेशायमनचतुष्ट-
यस्य विमर्ष विमयनिष्ठाल प्रदह्य
तेन तेन कागणेन निराकारप्रदर्शन
चेत्यादि.

६९-६९

२-अप्रोक्षितस्य प्रेतस्याग्निहोत्रिणो-
ऽन्यकर्म—तत्रादौ प्रेतोऽग्निहोत्रो समा-

रुदनिर्मथितैरग्निभिर्दक्षय इत्यमु नाक-
विस्ममन पक्षं सप्रकारकमुपन्यस्य तस्य
कारणनिर्देशपुर सर निरसन, सप्रकारक
सन्तापत्राग्निनामुत्पादन प्रतिपाद्य तैरेव
सन्तापत्राग्निमिरेन प्रेतमग्निहोत्रिण मन्द-
हेदिति स्वममनपक्षस्य निरूपणम्, उक्ते-
र्ज्य मन्त्राालयवोक्तयो. सम्प्रतिस्तीति
प्रदर्शन, तत एव मृतमग्निहोत्रिण
विपुर्विषयं कुर्पादिर्ताम पक्ष सार्यवाद
सकारणमुपन्यस्य न सकारणमेव
निरस्य च ॥ मृत यजमानमन्तरतः प्रेक्षा-
ल्याज्येनाकृत्वा मेव्य कुर्पादिति स्व-
रक्षिणस्य प्रतिष्ठापनम्, अस्य मृत-
म्याप्रितोत्रिण ममसु प्राणापत्तेनेदु सन
हिरण्यसकलान्प्रत्यवेदिति सार्यवाद
विज्ञानम्, अस्य मृतस्याग्निहोत्रिणः प्रल-
ङ्गेत पात्रविदेवप्रतिपत्ते सप्रकारकमभि-
धानम्, उक्ताया पात्रप्रतिपत्तेः फलकथन,
सन्तापत्रैरग्निभिर्दाहे च फलकथन, तत्र
यदि गार्हपत्य पूर्व प्राप्नुयात्तदा यफल
लभ्य भवति तस्याग्निमान, यदा चाह-
वर्नीयः पूर्व प्राप्नुयात्तदा यफल मवे-
त्तस्य निरूपण, यदि चान्वाहर्त्यपवनः
पूर्वः प्राप्नुयात्तदा यफल लभ्येत तस्य
प्रतिपदन, यदि च सर्वे मङ्ग प्राप्नुयु-
भ्यदा यफलमुपगते तस्याग्निमान, विनी
हृयमाने यजमानशरिरे आहन्तिवमारोप्य
तथाऽऽह्वनाऽप्य स्वर्गो लोको जितो
मव्यमृतमवय मम्मवेतीति फलोपवर्जन,
यान्यस्मययानि मृन्मयानि च पात्राणि
नानिब्राह्मणाश्च दद्यादिति पक्षमभिधा-
यामिध पक्षे प्रतिप्रक्षितार शब्देहं
जना वदिप्यन्तीत्यनिष्ठव दर्शयित्वा-

ऽस्यु ते वा सर्वेषां पात्राणां मन्त्रहरणं विवेक-
मिति पश्चान्तरनिरूपणं, तत्र पुत्रेण
भ्रात्राऽन्येन कनचिद्ब्राह्मणत्वं वा एवाऽऽ-
-वाहुनि “अस्मान्त्वमवि ज्ञातोऽसि”
इत्यनेन मन्त्रेण होतव्येति निरूपणम्
अनपेक्षमेत्याप उपसृष्टेशु रित्येतन्निरूपणं
केत्यादि.

६९-७४

इति पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

१-ज्योतिष्टोमिकानि प्रायश्चित्तानि-

तत्र प्रथमम् अग्निदेवतया सोमसाग्नय-
यहस्य प्रजापत्या मकत्वाभिधानं,
तस्य पहरणं बह्वृषाणां परमेष्ठयादयो
देवता आहुतयश्च प्राग्वर्धितानि
क्षरीराणीत्यभिधानं, यदि सोमयज्ञस्य
विधिद्वयं विनश्येत्तदा तस्य पुन सन्धा-
नार्थं तत्सिद्धं वा देवता परमेष्ठयादिवा-
समिमन्वेत् तस्यै देवताया आज्याहुति-
जुहुयादिति सामान्यतयाऽभिधानं, तत्राह
यदि वीक्षायास्तुप्तसु वा प्रायणीया-
दूर्ध्वं सुत्याया प्राक्च विनष्टं भवेत्तदाऽऽ-
-हवनीये जुहुयादिति तु सुत्याया विनष्टं भवे-
त्तदाऽऽग्निं जुहुयादित्यभिधानम्, एत-
न्मिन्तोमयागोऽभिधानादितत्तमिमित्तेषु
परमेष्ठयादिमन्त्रितानां व्याहृतिरङ्ग-
वानां प्रायश्चित्तापानां अमुष्मिन्ता
मात्रद्रव्यकणां कालादन्ति मन्त्रे ता
तमाहुर्नि यथाकालं जुहुयादिति निरु-
धनस्य सार्थवाच्यमभिधानं, वा एता
प्रायश्चित्तक्या कालादन्ति किंच जुहुया-
त्तमावेय कथनान्वयं किंच स्यात्तु जुहु-
यादिति सत्कारणमभिधानम्, एतामा पर-
मेष्ठयादिव्याहृतानामुपपत्तिं एताश्च अहवनी-

पूर्वं वनिष्ठा एव विदुस्तदेतिता
वाभिष्ट एव तस्य मन्त्रेणोऽपवा य कथ-
नेता व्याहृतिमिति जानाति वा ॥
ब्रह्मा वनय - तर्धता सीमिक्य
प्रायश्चित्तवधोदका मक्करमन्त्रादिभूति-
दिष्टा भवन्ति-इत्याद्यर्थवत्तस्य सति-
हाम सार्थवाच्यं मोदपत्तिरमभिधानं
चेति.

७५-८१

इति षष्ठोऽध्यायः ।

इत्युत्तरक्रतुनिरूपणान्तोऽङ्गो विषय-

संज्ञकः शतपथाविभागः ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

१ सौत्रामणीयागः-तत्र प्रथमं सौत्रा-
मणीयागोपेयार्थं विश्वरूपाख्यायिका-
कथनं, तस्या चेन्द्रकृतं विश्वरूपहन-
विश्वरूपपुत्रकृतमिन्द्रोदशकाभिचारयाग
इत्यादौ च सोमापहरण-इत्यहृतं तदीय-
यज्ञविनाशं कृत्वा बलात्सोमपान-
म सोमं शक्रशरीरं सर्वतो व्याप्याह्ला-
दह्लादिरित्यपेक्षास्तत्र-इत्याद्यर्थजातस्य
संक्षेपेण वर्णनं, इन्द्रस्याशितानिकामुख-
श्रोत्रेन्द्रियस्य कमनस्तेजोर्वीर्यबलपशो-
रूपेण सुतामोमादजाविगोऽध्याश-
तराऽभाना पशूना पशूमाधुष्मस्त्रीहा-
वेनेभ्यो गोभूमिबुध्नोरस्वामन्दरपव-
रुर्जन्तूनां चोदत्तमभिधानं, सप्तम्या
शुक्ररूपेण सुता सोमात्य - उरसस्तिव-
विरूपेण सुतामोमा उपेन पशू-
नामिति शृणामना सुता सोमात्मनी-
रसमो रूपामना सुतामोमादिरव्य-
शिष्टास्तस्यानां सुतामोमापरिभुक्-
विगोभ्या क्रोशरूपेण सुतामोमासुरा-
श्रवादीनोरूपेण सुतामोमादिक पशु -

त्रा० विषयः

पृष्ठाङ्काः

त्रा० विषयः

पृष्ठाङ्काः

उक्त्यान्मन्युरूपेण सुतात्मोमादुःखाप्र-
लोहितात्सहोरूपेण सुतात्मोमात्सह-
लोमन्यश्चित्तरूपेण सुतात्मोमादु-
माका-बचोऽपविनिरूपेण सुतात्मो-
मादुःखरूपेण-ममेव्य ऊर्णरेण सुता-
त्मोमादुःखरूपेण-अदिवम्य स्वरा-
रूपेण सुतात्मोमात्सहोरूपेण दृष्ट-
मज्जम्य सोमरीयरूपेण सुतात्मोमाद-
ब्रह्मपक्ष्यादि सौत्रामण्युपकरणजात-
समुपलामिनि क्वचित् क्वचिदिशेषण-
विशिष्टमभिधानं, तत्र कदाचिन्मिन्द्रो-
नमुचिनाऽसुरेण सह चचार, तदा
नमुचिस्तमिन्द्र पुनर्नृत्त विलोक्य मुरया
तत्संनिधौ सोमरीयमनाय च वीर-
मयाहरदिन्द्रश्चादित सञ्छदितवानित्या-
द्याख्यायिकाशकपन, ततो देवास्त-
सुपगम्यायमिन्द्रोऽस्माकं प्रतस्त्यन्त-
आसीदधुना तु पाप्मानं प्राप्नो हन्तेम-
निषज्यामेति विचार्य क्रमादध्विनी-
सरस्वतीं चाब्रुवन्-यतो उवां निषयी-
त्व च मैषम्यमतो यूपमिमं निषज्यत-
स्याव्यायिकशक्यतमम्, एव सु-
प्रार्थितास्तं तान्मुसामन्त्रवन्तु नो माग-
इति, तदा देवैरेध्विनीं धूम्रोऽज पशु,
सरस्वती च मेघ पशु, यमगावाय-
मिन्द्रोऽस्माकमृषमन्तस्मात्तम्या ऋधम-
पशुमंगत्वेन परिकल्पित इत्याध्याम्या-
यिकाशकपन, ततोऽध्विनीं सरस्वतीं
च यथा यथा मुन तस्मै नमुचं
सकाशादाह्वय तस्मिन्मिन्द्रे पुनरदधु-
रित्याख्यायिकोपसहरणम्, एवमव्या-
यिकायां सौत्रामण्यपशुपापगम्यस्योपनिषि-
मनिधाय प्रसङ्गात्सौत्रामण्योऽहम्-

निर्वचन तदेति फलकपन च, दक्षि-
णाधिकारविनिरूपण चेत्यादि.

८९-८९

२ सोमानिपुनमोवाविनोऽत्रा यलभूत-
रसभूतरलभूतशोरपशोवाय सौत्रामणी-
यागो भवतीति सौत्रामणीयागप्रशो-
कक सोमोत्तिक निमित्तद्वयनिरूपण-
म्, याज्ञिनमारम्भेन देविपशुयाग-
न्यस्य प्रातिविक्रपलनिर्देशद्वारा प्रयो-
जनप्रतिपादनं, अध्विरास्वतीं त्रदेवता-
स्व्यात्प्रमग्यसोर्निरूपणम्, एताभिरेव
देवताभिर्जातीयपशुवरण इति धूम्रा-
न्नागमिभूतमग्ननिर्णयणम्, अनुपद-
निरूपिताजाविवाख्यायपशुप्रयेण सह
बडवापशुशिशुर्मवतीत्यारम्यापादित्य-
पत्रं ध्वन इत्यन्त सौत्रामण्युपकरणभू-
ताना षटत्रिंशता द्रव्याणां सार्धवाद-
मभिवान, तत्र प्रसङ्गात्तत्र सौत्रामणी-
यागं स्र्वापुस्योष्टिपशुवन्धविलक्षणस्तस्मा-
त्तत्र हवत्सोसेन शष्पाणि किणीया-
दिति चरकाच्युमतमनूय तन्मतं मौत्रा-
मण्या इष्टिपशुवन्धोमयात्मकत्वस्य सो-
पपत्तिकप्रतिपादनेन प्रत्याग्याय च सोम-
विक्रयिण पुरुषादेव शष्पाणि किणी-
यागं ब्रह्मादिनि सोपपत्तिन स्वमतप्रति-
ष्ठापनम्, उक्तानां षट्त्रिंशता द्रव्याणां
बृहती वसत्यादस्तर्धवादस्य निरूपणं,
देवतान्तरसम्बन्धप्रदर्शनार्थं “अन्यदेव-
न्या पशवोऽन्यदेवत्या पुरोडाशा भवति
विलेपितत्वय स्त्रोम भवति” इत्यादि-
पशुपुरोडाशानामुपन्यासस्योपक्रमगम,
तत्रैन्द्रपुरोडाशस्य प्राथम्य-सावित्रपुरो-
डाशस्य द्वितीयांशत्व-वार्त्तपपुरोडाशस्य
तार्त्तार्थीकत्व च भवतीति सार्धवाद देवताना

ब्रा० विषया

पृष्ठाङ्का

ब्रा० विषया

पृष्ठाङ्का

द्रव्यस्य द्रव्यस्य च निरूपणवित्तिषु
पुरोडाशस्य कपालमध्याया संधवाद्
मुपपादनं विज्ञानं च, सौत्राग्र्यस्य वडवा
स्तुतिपुरश्चोऽश्वतरश्च दक्षिणा मन्त्रानि
सहाय्यमभिशानं च रादि

८९-९९

१-यदा च नमुश्चिरमर इन्द्रस्य इन्द्रमन्त्रस्य
रम सोमरूपं मन्त्रमाहरत्तद्वाङ्मनो
सत्स्वतां चोपागावदेवानोऽग्निं नमु
चय इति मन्त्रारका प्रतिज्ञा चापरा
द्वित्यादवाभिराशयधनं, तत इन्द्र
प्रतिज्ञामनुमन्त्रय्युत्तया रात्रौ अनुदित
चादित्य नमुच क्षिर उदकामउत्त
पिठव गिरमि माभ त्राहिमित्र
सम्पन्नं दृष्ट्वा उद्विष्टा दवा श्वतुक्
मन्थमा विपानं विनोक्त्य तत्रैव सोम
पुन स्वर्गदोष्य ऋचा चामभि स्थानि-
तइत इत्यस्मात्स्वाधराशयकथनं,
तत्रापि मय नक्तित्वमस्य नन्दय म
मन्त्रत्रयमवादकथनं ' वा अन्त-
वात्स एतया सौधामण्या यजत " इति
माधवाद सौत्राग्र्यपरिचयनेप्रदर्शनं
च, मन्त्रमन्त्रार्थगतित्त सुराधानागोदेन
चूर्णमासराणां मन्थान्तर साधवाद
त्रिषोडश्यापत्तय च विज्ञानं, कृष्णप्रशान-
सदक्षिणा चोत्तरा च इ वेदा कर्मन्वे
इति सार्थवाद विज्ञानं, पञ्च सुरा चति
त्रै द्रव्यं मन्त्र इति सार्थवाद विज्ञानं,
"मुप दूवा पय पुनाति" इति सान्नि-
प्रथि पावनकर्मप्रदर्शनं, सोमातिदूतस्य
दन्वमानस्य सोमकाष्ठिनो यन्मानस्य
सप्तदिकारण्यं यन्मानस्य च सौत्राग्र्यो
योगे क्रमा प्रपञ्चदवगन्तव्यं " वायो
इ " इति मन्त्रेण प्राक्पदचटितन

"वायो पूत " इति मन्त्रेण "पुनाति
ते" इति मन्त्रेण च मन्त्राभिप्रायसहित
सुरापावनविवानं, मन्त्रमन्त्रार्थविवरणो-
पन पयस पावनविज्ञानय, अदौ पयो-
प्रहाणाङ्काया पथा सुराप्रहाणा प्रागा इति
मन्त्राण्यं महप्रहाणकर्मप्रदर्शनं, " इति-
दइ, इति मन्त्रेण पयोप्रहाणाङ्काया
दिति सार्थवाद विज्ञानं, " सन्ना हि
वाम् " इति मन्त्रेण सुराप्रहाणाङ्कायां
दिति साधवाद विज्ञानं, पयोप्रहाणा
शत्रव सुराप्रहाणा चित्तं च प्रति-
पाद्य तेषामुपपन्नान्-वनिधिकप्रहाण
न पुर्वादिनि निन्दायवादनं सूचयित्वा
वनिधिकप्रहाणं इति प्रदीपय
वादेन सूचनं, पयोप्रहाणा प्रागाच सुरा
प्रहाणा शरस्त्वच प्रतिपाद्य पुनरुत्तया-
मुपपन्नान्-वनिधिकप्रहाणं न पुर्वादिनि
निन्दायवादनं सूचयित्वा व्यतिरिक्त
प्रहाणं पुर्वादिनि प्रशस्तार्थवादेन सूचनं,
पयोप्रहाणा सोमं च पञ्चव प्राप्यपञ्च
च सुराप्रहाणाभक्षवमारण्यपञ्चव चाभि-
धाय तत्र पयोप्रहाणा प्रहाणेन सोमरीय
पञ्चवो प्राप्या पञ्चवश्च सुराप्रहाणा मह-
पेनाङ्कायमास्या पञ्चवश्चवह्ता मन्-
न्तीयववादस्य निरूपणं, यदि प्राप्येणा-
रण्येन चान्तेन पयोप्रहाणाङ्कायमास्तद
प्राप्येणा पान्ता प्राप्य चारण्य चान्ता-
मवस्व मन्त्रीत्यस्यार्थवादस्य निरू-
पणं, पान्ता दन्वाद्या इतद्वृत्तिनि
दर्शयितुं वक्ष्यमाणार्थवत्कथनं, तत्र
धोराणामारण्यकमशना सोमपि पयो-
प्रहाणं प्रागवर्णनं नि दार्थवादेन
सूचयित्वा सुराप्रहाणवैतथा धोराणा-

अ० विषय

पृष्ठाङ्काः

अ० विषय

पृष्ठाङ्काः

मारण्यकपदनां लोभेति श्रीगीषादिति
प्रदासार्थवादेन सूचन, प्रसहाल्लोभेति
यवानुकरणेन सुत पीत्वा रौद्रमना पुरषो
प्राप्याणां पशूनामर्हिसां युगवाच्याजे-
नारभ्येत् पशुं रौद्रमायुध दधानीति
लौकिकव्यवहारप्रदर्शनम्, अथयुं प्रति-
प्रस्थातारौ जघनेन वेदिप्राग्भाङ्ग
यजमान " या म्यात्र " इति मन्त्रद्वयेन
स्येनप्राप्त्यान्पूर्वजावाञ्च पावयत
इति सार्थवाद प्रतिपादन, " सम्पृच
स्य " इति मन्त्रेण पयोऽहान् " विपृच
स्य " इति मन्त्रेण सुराग्रहान् सपुत्रेति
सार्थवाद विधान वेत्यादि.

६६-१०३

इति सप्तमोऽध्यायः ।

अथाष्टमोऽध्यायः ।

-पन्नेद्वयेन्द्रियाणि वीषाणि व्युत्क्राम
स्तानि देवा पुनरस्मिन्नेव पयोऽहणा
सुराग्रहाणां च ग्रहणेन तस्मिन्समस्तुरिति
वक्ष्यमाणानां पयोऽहसुराग्रहभोगां
प्रशसनम्, उत्तरेश्वरी पयोऽह्रा हेतव्या
इति सार्थवाद विधानम्, अथयुं
" सुरावन्त " इति मन्त्रेण दग्धहान्
उड्यादिति विधायोक्त मन्त्र व्याख्याय
च होमोत्तर दृढशेष मध्येदिति सार्थवाद
विधान, विहित मक्षणमनूय तत्र मन्त्र
विधाय तस्य व्याख्यान, सुराग्रहा
दक्षिणेश्वरी हेतव्या इति सार्थवाद
विधानम्, अथयुं " यत्ते स्त-
सम्पृच " इति मन्त्रेण सुराग्रहान्
शुड्यादिति विधायोक्त मन्त्र व्याख्याय
च होमोत्तर दृढशेष मध्येदिति सार्थवाद
विधान, विहित मक्षणमनूय तत्र मन्त्र
विधाय तस्य व्याख्यान, उत्तरेश्वरी

मक्षण मन्त्रार्थ परिकल्पनेन राजन्यवैश्ययो-
न्यतरेण कर्तव्यमिति चरकाध्वर्या
यत्तमनूय सक्तरण निरस्य च कारण-
प्रदर्शनपुरस्सर प्रागुक्तसर्वयमतस्य दृढी-
करण, दक्षिणस्याह्वनभाषेत्येवमह्वान्
बहिष्यरिति निर्णयं नेयु " पितृभ्य " इत्येता-
मितिस्तदुपमिर्वाहनिर्मिहोभावादिष्टान्
सुराग्रहान् शुड्यादिति प्रोक्तव्याह्वानानाम-
मिप्रापसहित विधान, महुपत्रिध्वप
मानीय ता होमदेशेऽथ यथाक्रम नि-
यतीति मन्त्रमन्त्राभिप्रायसहित विधान,
" पितर शुन्वाध्वम् " इत्याय मन्त्रस्य
अपविधानम्, अनुपूर्वमवैनामित्रादीन्सर्वान्
पावयतीति सहेतुक विधान, तत्र विहित
पावन त्रिभिः पवित्रैः पावमानीभि
" पुनन्तु वा पितर " इत्येतामिर्हमिस्त-
त्रापि तिसृमिस्त्रिसृमिर्हमिर्हमिर्हमि-
र्हमि. पावयन्त्यध्वर्युप्रभृतप इति सार्थ-
वाद विधान, पूर्वं " त्रिभिः पवित्रैः पाव-
यन्ति " इति यन्तामान्यतो विहित तत्रा-
जाविलोभमेवेति पवित्रेण गोऽध्वराह्वनेन
पवित्रेण क्षिराम्येन पवित्रेण च पावय-
न्तीति विशेषण्य सार्थवाद विधानम्, एतानि
त्राणि पवित्राभ्यन्तवन्तं पूजया सुरया
पावयन्तीति तावयन्तीति विधान, यो विहा-
नेवमुक्तरीत्या सौत्रामण्या यजते वा उक्ता-
ऽयं वेद स सर्वस्मात्पापमनो निर्मुच्यत
इति फलमिवाह, सौत्रामण्या पावयितव्य
न वा राजयितव्यमिति स्पन्देह्युक्तान्य
यतोऽन्तराय इत्ययं यदु- सर्वपापान-
मपप्रन्ति तत्साध्याजयितव्यमिति केवल-
याज्ञिकविषयकस्य पञ्चस्य प्रश्न प्रदाय
राजयितव्यमेवेति विद्विषयकस्य पञ्चस्य

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः । ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

च सार्थवादमभिधानं, तत्रोत्तरस्मिन्पञ्चे
चाक्रधे सम्पत्तिरस्तीति प्रदर्शनं, ये च
दक्षिणेऽग्रे चरन्ति तत्र यजमान आ-या-
हुनि जुहोति ते सर्वे भित्तुलोकमनुयन्तीति
सार्थवादमभिधानं, विहितमा-याहुनिम-
न्त्र तस्या मन्त्र विधाय तदभिप्रायप्रद-
र्शनं, तत् यज्ञोपवीता भूवोत्तराग्नि
मुपगम्य यजमानस्य स्थित्वायाहुनि जुहोतीति
सार्थवाद विधानं, विहितमा-याहुनिम-
न्त्र तस्या मन्त्र विधाय तदभिप्रायप्रद-
र्शनम्, ऋज्विजयमानसु समन्वारः ऋ-
सन्तु अर्धधुस्तस्मिन्पञ्चाग्रे पथो जुहो-
तीति सार्थवाद विधानं, विहितं पथो-
हमे मन्त्र विधाय तस्य सार्थार्थानुसन्धानं
वृत्तोऽष्टकं यजमान एकैकं समन्वय
तीति सार्थवाद विधानं, विहितं भक्षणे
मन्त्र विधाय तस्य तात्पर्यो-व्याख्यान-
न, वात्वाहं हिरण्यं सर्वं माज्यं यन्ति इति
सार्थवाद विधानं चेत्यादि. १०४-११२

२-सौत्रामण्यां सोमसम्पत्तिः-तत्र प्रथमं
प्रजापति सोमसौत्रिकं पञ्च क्षुत्वा
सोममाह्वय तेनेष्ट्वा पदा रित इवाम-
न्यत तदा स पुनस्तु सौत्रामण्याग
हृत्वा तेनेष्ट्वा च पुनरावापतेत्यादि।
तिहासस्य वाक्यशेषसहितं निरूपणं,
"सोमेनेष्ट्वा सौत्रामण्या यनेत" इति
सौत्रामण्या. सोमाह्वय ज्योतिष्टोमानु-
ष्ठानोत्तरमनुष्ठेयत्वं च सदृष्टान्तमभिधाय
सौत्रामण्यागालम्ब्यकालनिरूपणं, सुष्टा-
नामकरणपुस्तक्य यातिकार्य प्रवर्द्ध-
नामक राजान प्रति सौत्रामण्या सोमयज्ञो-
ऽर्पणद्वयवाः कथं सम्पन्नानि सोम-
पत्तिक सौत्रामण्या सोमसम्पत्तिविवरण-

प्रथमकरणप्रदर्शनं, प्रथममुत्तरं प्रतीद-
र्शय सोमसम्पत्तेरपवर्जनं, तत्र ज्योति-
ष्टोमे एव तावदाह्वयतपोरेव्यात्मसम्पत्ते-
रभिधानं, ज्योतिष्टोमगता निरुक्ता दक्षि-
ततविषयिण्यव्याहयसम्पत्तेर सौत्रामण्या
सम्पन्नतीति प्रकारान्तरणोपपादनं, तयो-
र्दोषाभ्यस्तोनिविधिरूपेण मिश्रणमपत्ते-
रभिधानं, सौत्रामण्यागतानां क्षयनोक्त-
ज्ञानानां सोमाह्वयोपवर्जनं, सौत्रामण्या
प्रारम्भस्येति नोत्तमसम्पन्नानां रूपसम्पत्ते-
सोपपत्तिकं निरूपणं, तत्र प्रथमाया रात्रौ
एकस्या गोर्दुग्धेन द्वितीयाया रात्रौ द्वयो-
र्गोर्दुग्धेन तृतीयाया रात्रौ त्रिमृणा गवा
दुग्धेन सुप्त परिधिञ्चतीति मायवाद
परिधेकस्य विधानं, विहितं परिधेकं
मन्त्र विधाय तस्य तात्पर्यार्थ-व्याख्यानं,
सौत्रामण्यासुप्तयो मुतस्यासुप्तस्य च
रूपसम्पत्ते नोपपत्तिकं निरूपणं,
प्रियाप्रौरूपसम्पत्तेर्यथायथमुपपादनं, सर्वं
यज्ञा पथस्वन्त सोमवन्तः परि-
जुन्मन्तो घृतवन्तो मधुमन्तश्च भव-
न्तीति सोपपत्तिकं सापत्तिस्वा सौत्रा-
मणीयज्ञोऽति यज्ञत्वाविशेषात्तद्वानिति
योक्तव्यं, प्रयाजप्रीत्येव चित्सरस्वर्गान्द्राणां
सकारणं देवान्मन्त्रप्रतिपादनम्, एताभि-
रधिसरस्वर्गान्द्राभिर्व्याभिर्देवताभिरेव
सौत्रामण्यागं सम्पन्नं पूर्वमेताभि-
देवताभिस्तथा सम्पन्नं वादित्यर्थादस्या
विधानम्, त्रिमृणासुप्ति कृत्वा याज्या-
पुष्टेऽर्पणकृत्वा सन्ततस्य समान-
देवत्यत्वम् च सार्थवादमभिधानम्,
आग्नीषामनुष्ठेयत्वं तत्त्वत्वात्तुप्रियाणां
जगतीष्टदस्वस्य च सोपपत्तिर सार्थ-

वाद प्रतिपादनं, यस्माच्च व्रतमन्त्र-
दीक्षादयः सर्वे सोमामयवा सन्त्यत
एव सौत्रामणीयाया प्रत्ययः सोमवद्
एवेति सौत्रामण्या सोममन्त्रेभिमिधान-
स्योपसहरणम्, सौत्रामण्या यजमान
पयोप्रहसुराप्रहशेष ऋत्विजि सह मधु-
येत्तोमरूपत्वसम्पादनाय, अन्यथाऽयं
सौत्रामणीयाया इष्टिर्वा यशुश्चो वा
स्यादिति प्रतिपादनं, तत्राश्विनः प्रह-
मभ्युय प्रतिप्रस्थाताऽऽग्नीध्रयेतेऽव्ययं
सारस्वतः प्रह होता मन्त्रा मन्त्रावरण
भेत्त्येते त्रयो मधुपन्ति, ऐन्द्रः प्रह यज-
मान एकाकी एव मधुपतीति विविधा-
र्थवादसहितं निरूपणं, तत्र मध्ये तेषां
ऋत्विजा मधुगोत्रमाश्विनप्रहोषस्य
सारस्वतः प्रहोवनपन सारस्वतः प्रहोष-
स्यैन्द्रप्रहोवनपन कर्तव्यमित्यस्याप्यर्थस्य
सार्थवादमभिधानं, पुनः पूर्ववद्विजा
यजमानस्य च मधुगणस्य सप्रकारक
सार्थवादमभिधानं, मधुगा मासरूपत्वेन
ऋत्विजामृनुरूपत्वेन तत्रापि यजमान
मधुस्य त्रयोदशविमासरूपत्वेन
यजमानस्य सवत्सररूपत्वेन च प्रश-
सनं, त्रयाणां पशूनां लोकत्रयरूपत्वेन
त्रयाणां पुरोडाशानामृनुरूपरूपत्वेन
षण्णां ग्रहाणां षड्वनुरूपत्वेन च प्रशसनं,
प्राग्निहोतृ पाज्यापुरोडाशवाक्यानां सन्त
तत्र समानदेवत्वत्वं चानूय तत्प्रकार-
स्य सार्थवादमुपवर्णनं, सर्वेषां ग्रहाणां
ये द्वे यज्यापुरोडाशवाक्ये भवतस्तयो-
रहोतररूपत्वेन प्रशसनं, सौत्रामण्या
सवत्सररूपत्वमुपपाद्य तदात्मनोऽशसन
विधानम्, उक्तार्थद्वयस्य सौत्रामण्येजानस्य
फलमिधानं चेत्यादि.

३. हतपुत्रस्य त्वष्टुरिन्द्रो देशकामिदारयाण
कृत्वाऽग्नेन्द्र सोमाहरणम्-इन्द्रकृत
तदीययज्ञविनाश कृत्वा वल्लोत्सोमपान
स सोमः शक्रद्वारः भवतो व्याप्य
तस्यान्याद्वनमुत्तमप्राणेष्वथ श्रीराश-
स्त्रान्यूर्ध्वान्युदकामवत्तानि पशुराविश-
स्तस्मात्पशवो यशस्विनो जायन्ते इत्या-
दीतिहासकथनम्, एवमुक्तं विज्ञेयं.
सौत्रामण्याऽभिधिच्यत सोऽपि यशस्वी
भवतीत्यर्थस्य कथनम् अश्विनी सर-
स्वती च यस्मादिन्द्राय सौत्रामण्या
भेषज्यं कुर्वन्त सौत्रामण्येवन्मन्त्रम्यविश-
स्तस्मात्स इन्द्रो देवानां श्रेष्ठोऽभवत्तथा
तथैव य एतया सौत्रामण्याऽभिधिच्यते
सोऽपि स्वानां श्रेष्ठो भवतीति निरूप-
णम्, स चाभिषेकं कृत्वाजिनं कर्तव्यो
भवतीति सार्थवद् प्रतिपादनं, कृष्णा-
जिनाः पशूनां आत्मन्या सार्थवाद-
मभिधानं, ना च नदी ओदुम्बरी
जानुसम्भिता निरर्धी च भवतीति तस्या
आत्मन्या प्रकृतिद्रव्यम्योर्ध्वतिर्षिकपा-
माणस्य च सार्थवादमभिधानं, पुनः
सा चासन्दी मुखविवचना भवतीति
प्रतिपाद्य तस्या आत्मन्या द्वौ पादौ-
त्तरस्या नद्या द्वौ पादौ दक्षिणस्या नद्या
च भवत इति सार्थवादं निरूपणम्,
अत्रोक्तार्थवादार्थविषये विदुषो गोत
वैमर्क्ये श्विक्नाना राज कथमस्य च
सम्मतं प्रदर्शनम्, अनुपदेशप्रकारेण
मन्त्रतदभिप्रायसहितमात्मन्या आस्तरण-
विधानं, मन्त्रतदभिप्राययुतमात्मन्या
हृत्वाग्निस्तस्यास्तरणविधानं, यजमान-
स्तस्यामात्मन्या वाग्यर्चाऽग्निरोहतीति
प्रतिपादनम्, मुखगर्जतो रक्मो पादयो-

भा० विषया

पृष्ठाङ्काः

भा० विषया

पृष्ठाङ्काः

माल्याभिकारिक इति प्रतिपादनं, ततः
 " तस्य लोमन्येव शय्याणि " इत्या-
 रम् " सर्वेषां ग्रहाणां द्वे यान्नापुरो-
 नुवाक्ये भवतः प्राणोदानोन्मत्तम् " इत्यन्तं
 रागादिया यापुरोऽनुवाक्यान्त-
 र्वा लोमन्युत्करणभूतस्य पदार्थ-
 जातस्य लोमत्वगादिप्राणोदानान्तमत्तद्व-
 यवत्त्वना पुरुषावपवजातसम्पत्तेः साध-
 वादनुपपादनं, निरुक्तायाः पुरुषावयव-
 सम्पत्तेः सार्धवादः प्रकारान्तरेणोपपा-
 दनम्, तत्र पशुदेवतानां समष्ट्यानां
 समष्ट्यान्तेष्वाम्नामिकानि त्रीणि रूपाणि
 मवर्त्तन्ति निरूपणं, पुरोडाशदेवतानां
 समष्ट्यानां समष्ट्यान्तेष्वाम्नामिकानि त्रीणि
 रूपाणि मवर्त्तन्ति निरूपणं चेत्यादि १३९-१४०

२-सौत्राभ्यामवबभूव -तत्र प्रथमसौ-
 त्रान्त्यद्वावभूवस्योऽनुक्रमकपनं, ततो
 मानादुभयस्य जने द्वयिनमजननाय-
 नाना मन्त्राणामभिधानं साभिधानं तेषां
 तात्पर्याभ्यास्यानं च, समन्त्रक्रमो-
 ऽङ्गलिनाऽङ्गानं ता अपि समन्त्रक्रमेव
 द्वौ विक्रमौ उदङ्गत्वा यस्यां दिशि द्रव्यः
 स्वात्स्यां दिशि द्रव्यं प्रति परान्ति-
 दिशि सार्धवादः विधानं, स्नानपूर्वकं
 वातोऽपरावतस्य समन्त्रक सार्धशब्द-
 विधानं, समन्त्रकं जलादुत्थमस्य विषय-
 विनिपुलकमन्त्रस्य व्याख्यानात्, अनपेक्ष-
 मेवाहवनीयमुपनिष्ठेति विधानं, विहितं
 उपस्थाने मन्त्रं विनिमुच्य तस्याभिप्रा-
 यतो व्याख्यानं, समन्त्रकं समिव
 आदानं समन्त्रकमाहवनीये सन्निरो-
 ऽप्याधानं च विषयं विनिपुलकमन्त्रोप-
 भाषकपनं, अथाः सौत्राभ्याम् आदा-

वन्ने चादित्यश्च कर्त्तव्य इति सार्ध-
 वादः विधानम्, अस्यादित्यवर्गेऽदित्या
 धेनुर्भवति तत्रापि पूर्वं आदित्यवरो
 वनो दक्षिणान्तेन देव उच्यते चरो च
 माता दक्षिणात्वेन देवेति सार्धवदं
 दक्षिणादुत्थनि गन्धम्, अवभृथस्य प्रथममन्त्रं,
 अवभृथादुदेत्यर्थाधिपशुदेसादेशानन्तं
 गत्वा मन्त्रावल्या पयस्यवा यनेनेति
 सार्धवादः विधानं चत्यादि. १४०-१४१

३-सौत्राभ्यामवबभूव -तत्र प्रथमसौ-
 त्रान्त्यद्वावभूवस्योऽनुक्रमकपनं, ततो
 मानादुभयस्य जने द्वयिनमजननाय-
 नाना मन्त्राणामभिधानं साभिधानं तेषां
 तात्पर्याभ्यास्यानं च, समन्त्रक्रमो-
 ऽङ्गलिनाऽङ्गानं ता अपि समन्त्रक्रमेव
 द्वौ विक्रमौ उदङ्गत्वा यस्यां दिशि द्रव्यः
 स्वात्स्यां दिशि द्रव्यं प्रति परान्ति-
 दिशि सार्धवादः विधानं, स्नानपूर्वकं
 वातोऽपरावतस्य समन्त्रक सार्धशब्द-
 विधानं, समन्त्रकं जलादुत्थमस्य विषय-
 विनिपुलकमन्त्रस्य व्याख्यानात्, अनपेक्ष-
 मेवाहवनीयमुपनिष्ठेति विधानं, विहितं
 उपस्थाने मन्त्रं विनिमुच्य तस्याभिप्रा-
 यतो व्याख्यानं, समन्त्रकं समिव
 आदानं समन्त्रकमाहवनीये सन्निरो-
 ऽप्याधानं च विषयं विनिपुलकमन्त्रोप-
 भाषकपनं, अथाः सौत्राभ्याम् आदा-

अथ त्रयोदशोऽश्वमेधसंज्ञके काण्डे

विषयानुक्रमणिका प्रारम्भ्यते ।

क्र० विषयः

पृष्ठाङ्काः । त्रा० विषयाः

2013年

प्रथमोऽध्यायः ।

१ अश्वमेधयागः—तत्र प्रथम सार्धवाद्-
मन्थदुर्गकत्रओदनरचने विधानं तत्र
यदाग्न्यमवाशिष्यते तंताश्चानिवातिका
रक्षानामव्यभ्याद्वते इति सार्धवाद् विधानं
रक्षानाम्यजनवापऽश्वस्य प्रजापतिदेव-
ताकृत्वा प्रजापतिरेव तेजसा समृद्धो
भवत्यश्वस्य दूतो मेथो मवर्तित्वर्थ-
वद्वादिधानम्, उक्तया रक्षानाया दमे-
मपात्रं सार्धवाद् प्रदर्श्य तथा दूत मेथ
चैवाश्वनालनेन इन्धर्षस्य प्रदर्शनम्,
आलम्बादश्वायद्रेत उक्तान्त तस्मा
रसुवर्गमुपन तत्र सुवर्गं महर्षिर्गम्यो
दपादेन रेततोक्तपत्न्येनाश्वस्य सवृद्धो
मवर्तति निरूपणम्, अत्रिजां महत्त्व-
कारणमभिवाप्य तेन ब्रह्मदेनः प्रादि-
तस्य इत्यदि सार्धवाद् विधानं तत्र
मनौदनप्राधानं सुवर्गं हिरण्यं शतमान
दपादिनि सार्धवाद् विधानं, मय्यम-
स्याहः ह्येतं वतद्वस्यो दिव्यः सना-
द्व्याधुत्स्वया वमर्तव्यरीरो गृहीत्वा
गृहीत्वा सनानिष्य पारिद्रेदिनि सार्ध-
वाद् विधानं चेति.

3-9

२ अध्वनिधानिकाया रसमाना आदनि
मन्त्रोपबन्धेन मन्त्र विनियुज्य सैषा रसना
द्वादशरश्मिरसिमाना मन्त्रानि सार्धवाद्
विमान, रसन्नाः परिसम्पत्तिष्वपे
क्षिन्मन्त्रिषु विहितं द्वादशरश्मिज-
नन्तु मन्त्रोपबन्धेन त्रयोदशरश्मिज-

परिमाण विज्ञाप्य तत्सार्थवादेन प्रहा-
मन विहिततत्त्वपरिभाषाया रक्षाना-
श्रवण्य वचनेन मन्त्र विज्ञाप्य तस्य
साविधान व्याख्यानम्, अथवाचनाय
मध्यमन्त्रमन्त्रमन्त्रगोप्युदादानसाधन-
मन्त्र च विज्ञाप्य तथोत्पत्तिप्रायकथनं,
अथवाचनस्य प्रोक्षणं एव मन्त्रवि-
धानं तेषां व्याख्यानं, ततश्चतुष्टयस्य
तुनोऽश्रवण्य पादान्तिष्ठते उपलब्ध-
तस्य समन्वित सार्थवाद विज्ञानं चेति.

3-0

१ अधस्तम्बनिष्पद्यवगतिरनुना निष्क-
यगतता सम्बन्धिनीर्देशाभ्यस्तोर्मया
आज्यादूर्वाप्रमे स्वोत्थनुवाकिल प्रति-
मन्त्र जुहुपादपद्माजुवाकाहृत्पा प्रति-
मन्त्र सहस्रसहस्रा आहूर्वाजुहुनादिति
विरुद्धेन सार्धवाद् सोमपतिक विधानम्,
अथस्याना हिङ्गादूर्वा निष्कपद्या-
निका रूपाख्या. प्रकमाख्या वा आज्या-
दूर्वाहिङ्गाप स्वहेत्वाद्भिन्निर्देशजुहुपा-
दिति सार्धवाद् सनयोजने विधानम्,
एतावाहुतयो न होत्र्या इति सकारण
पूर्वम् कृत्त होत्र्या एवेति कारणानु-
सारे मित्रान्तमगान्, पुनर्हेता आहु-
तयोऽस्त्वन्तनन्ते न होत्र्या इति
सकारण प्रतिविन्य सवित्र्या एवेष्टः
पुरम् शुतुल्य सहस्रसहस्रोपस्य
कान्तेन एा जुहुनादि सप्रयोजन
विधान, पुनर्येष्टा न न्ता आहुतयो
दी पादुदमनोहन्तेऽ प्रतिपह-

ब्रा० विख्या

पृष्ठाङ्कः ।

ब्रा० विख्याः

पृष्ठाङ्कः

मुख होतव्या इति साधवाद् पक्षं प्रति-
पाद्य तस्मिन्पक्षे निन्दायवादनार्थं
दर्शयित्वा प्राप्तुं तावत्सर एव महर्देव
होतृ या इत्यस्य पक्षस्यैव साधवाद् दृढी-
करणं नाथादुत्तर एकोनपञ्चास-
त्सन्धास्ता भवन्तित्यनुरोधस्य सार्ध-
वादं विधानं च-त्यादि.

६-८

४ निमज्जन् सार्वभौमस्य सतिहस्य सार्ध-
वादं सप्रयोजनमुत्पत्तेरभिधानं, यत्तत्रो
धनिमज्जका आन्यादृतीर्षुदादिति
साधवाद् विधाय नाम्नां सायबनुष्ठेय-
त्वस्य सावित्रीरीत्या प्राप्तुं अनुष्ठेयत्वस्य
च साधवाद् अभिधानं चेति.

९-१०

५ मात्र धनिहोममद्वयं बीजाया बीजा-
मायिनीं ब्रह्मणीं सवसरं गायन् इति
साधवाद् विधानं, त्रितयं ब्राह्मण-
द्वयकृतस्य बीजायां गाथागानस्य
प्रथमाध्यायवादकधनम्, अथवा पक्षा-
न्तरोपमावपि राज्ञ्यो ऽप्यत्र बीजाया
गाथागानं कुरन् इति साधवाद् विधानम्,
अथवा पक्षान्तरणीरोऽप्यपणोऽपरश्च
राज्यस्यावुमी बीजाः पयिनीं गायन्ता-
मिति सार्धवाद् विधानं, तत्रैतस्मिन्पक्षे
ब्राह्मणराज्यप्राप्तुमावपि यदि दिवा
गायेता यदि वा रात्रौ गायता तदोभ-
यत्राप्यतिष्ठ कर्ममुपयेनेति निन्दार्थ-
वादेन प्रतिपाद्य दिवा ब्राह्मणो गाय-
न्नक राज्ञ्यो गायेदिति प्रथमार्थवा-
देन व्यवस्थाकरणं, तत्र ब्राह्मणकर्तृक-
गानस्य राज्ञ्यपरपूर्वगानस्य च सार्ध-
वादं प्रसारनिरूपणं, बीजागायितृणां
पृथक् पृथक् गोष्ठान्-धादिति साध-
वादं विधानं चेति.

१०-१२

६ वक्ष्यमाणस्य तृतीयाध्याया सावित्रीरीत्येनो
अध्वर्युयजमानाभ्यां क्रियमाणस्याध-
दक्षिणकर्णे जपस्य साधनभूतमन्त्रस्य
साभिप्रायं व्याख्यानं, साभिहितश्रुति-
होमसामन्भूत मन्त्रचतुष्टयमभिधाय
मन्त्रसरमध्ये तां धृतिस्तद्धता आह्वय-
षोऽस्तान्तस्तपोऽर्थास्तत्वादिदक्षिणधनु-
दंगशतपरिमिता भवन्तीत्यभिधाय सार्ध-
वादेन धनिहोमस्य प्रयोजकाभिधानम्,
अन्वयव्यतिरेकस्याभ्यास्य अश्वमेधयज्ञस्य
कारणमुक्त्वाऽश्वमेधयज्ञस्योपतिविषे-
रभिधानं, दुर्बलस्याश्वमेधयाजिनोऽश्वो
यपमित्रैरपहतस्तदा का प्रापधिति-
रित्याशङ्क्यन्यमश्वमानीय प्रोक्ष्येमुदिति
कारणनिर्देशपुर सर प्रापधितेरभिधानं
चेत्यादि.

१३-१४

७ आश्वमेधिका दीक्षाया उत्पत्तेः हेति-
हास्यमभिधानम्, उत्पत्त्याया दीक्षाया अन्व-
रोपायं वैश्वदेवमज्जकौद्रमपणहोमस्यो
त्पत्तेरभिधानं, तत्र सत्ताह दीक्षया प्रच-
रन्ति देवतानां तेषां विभागं कृत्वा
प्रत्यहं त्रिकेणेत्येकमेण सप्त वैश्वदेव-
मज्जकावीद्रमपणहोमान्मुहुरिति चेति
सोपपत्तिकसंप्रयोगबन्धसार्धवाद् विधानं,
नानि च स्म त्रिकाण्येकविंशतिर्वन्ति
तस्या एकविंशतेरपिदेवस्यत्तेर्निरूपणं,
समानां दीक्षाहानां मध्ये षट्सु दिनेषु
प्रत्यहं सौमिकानि औद्रमपणानि सप्तम
उत्तमेऽह्नि तु सौमिकान्याग्निकानि च
मिलित्वा षडौद्रमपणानि तथाऽग्निकिका
पूर्णाहुतिर्वैश्वदेविकेति सकलनया त्रिरा-
दौद्रमपणानि हज्वनानि भवन्तीति त्रिरा-
त्तस्यमभिधाय तस्या विरहात्मना

ब्रा० विषया

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषया-

पृष्ठाङ्का

एव कर्तव्ये इति सकारण सार्थवाद
रममतनिरूपणम्, अथम्य द्विरूपपरि-
प्लुत शास -अध्वन्यतिरिक्तानो
पर्यङ्गापरगूना तात्पर्यपरिहृता शान्ता -
इतरेषां रोहितादीनां स्वायम्भा शासाः
भवन्तीति सार्थवाद प्रतिपादनम्, अथम्य
द्विरूपस्य च क्षत्ररूपमन प्रशमनम्,
पर्यङ्गपशमपरिष्करणसोपानस्य तात्पर्य
सङ्ग्राह्यमुपर्यङ्गरूपत्वेन प्रशमनम्,
इतरेषां रोहितादिपरगूना सङ्ग्राह्यमवृत्ति-
ब्रह्मस्वायसत्त्व विच्छेदयेण प्रशमनम्, अथ-
स्वायदानात्माहावनीयस्योत्पत्त्यर्थं वेत्स-
शाखामये कदा निगमस्य सार्थवाद
विमान चेत्यादि.

११-१८

१ अध्वने सन्धयेऽहनि अध्वस्य पुष्ट-
मालम्ब बहिष्पवमानस्य सर्गि कर्तव्य-
मिति सार्थवाद विमान, तत्र प्रमोदो-
प्रतिहर्तृभ्यां सङ्गोद्गातोद्गादित्वेरी-
मन निष्पन्न सकारणतन्निविष्ट चोद्गा-
नामपन्धोद्गाद्यायाधमगं वृत्तिं इति
सार्थवाद स्वमतनिरूपण, तत्राध्वस्य
वटवादर्शनतं यद्विदूरात् तस्य सार्थवाद
सामान्यप्रतिपादनम्, उद्गातृभ्यं कदा
परिभागा सुर्योत्पत्त्या स्तोत्रद्विगा
देवति स्तोत्रकार्यमादावित्तिशानति
विमान चेति.

१८-२२

२ अध्वमेविकायां प्राग्भागागामारण्यानां च
परगूनां मनुष्यज्योतिषान्तात्पर्यहेतुत्वम्
संनितासमविमान, तत्र प्राग्भागादिभिः
पशुभिरमुमन्धनं यत् सन्ध्यापनदिभिः
पशुभिर्यथावत्सङ्गितं द्विगुणम्, अथवा-
न्ययस्य पर्यङ्गितानेवैस्त्वज्जदिति
निष्कर्षादेवामिमानम्, अत्रोक्तद्वे

मीमांसापूर्विकायां विद्वत्सम्मतो. प्रदर्शन,
प्राग्भागाः सन्ध्यापनस्य प्रसारान्तरेण
प्रशमनं चेत्यादि.

२०-२१

३ अध्वमेविका प्राग्भागा पशव पशुदशिन-
श्चातुर्मासया एकादशिनश्चेत्येते त्रिविधा
भवन्ति तत्र पशुदशिनं पशुधर्ममास-
सम्पत्तेः प्रदर्शन, चातुर्मास्यदेवतायेन
पशुभ्यः भक्ष्यसम्पत्तेः प्रदर्शनम्, एका-
दशिनं पशुभ्यः स्वर्गसम्पत्तेः प्रदर्शन,
दशिनं पशुभ्यः विराट्सम्पत्तेः प्रदर्शनम्,
एकादश दशत. पशुभ्यः विष्टुस्तम्पत्तेः
प्रदर्शन, पशुनां नाभिरूपत्वस्य मोदप-
निरु प्रदर्शनं चेत्यादि.

२२-२४

४ सम-वक्त सार्थवाद रथेऽध्वनिजोत्तमादि-
कस्य विधानं, समग्रस्य सार्थवाद विमु-
क्तस्याध्वस्य महिर्वावातापरिहृतास्य-
पन्थीरपकर्तृकस्याज्येनाभ्यञ्जनस्य
विधानं, महिर्वावा. पन्थीरपकर्तृकस्य
उद्गातृ सुवर्णमयमगीत्यथा न पशुनि
तथा मगा-वाहुनिभिर्वावाति इति
सङ्ग्राह्यं साधवाद विमान, महिर्वा-
तापरिहृतास्यसम्पत्तेः शान्तात्माभिरु-
मन्धनस्य प्रवृत्तीति मन्त्रादभिप्राय-
मस्ति विमान, यूपमभिर्वाहोद्गातृभ्यो-
र्ज्योत्तमद्वयस्य सार्थवाद विमान
मगादीं व्रज. प्रवृत्तत्वेन हेतुबोला-
प्रदानं पश्चाद्देव प्रवृत्तत्वेन व्रज
उत्तरप्रदानं चेत्येवक्रमेण त्रयोयमन्त्र-
निवृत्तप्रतिवृत्तानां निष्पन्नं चेत्यादि.

२४-२८

५ निष्कर्षं पशुधर्मस्य च रथमन्त्र-
प्रोक्षितवत्त्वम्. प्रोक्षितवत्त्वस्य
यत् पशुधर्मस्य रथमन्त्रस्य पशु-
त्वमिधानं, तदेतद्विहितं पशुनां तमभि-

॥० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

घान तस्य साभिप्राय व्याख्यानम्,
अथ सन्ने प्रवेश्यन्ना धारणे विनि-
युक्तान्याश्वमेधिकां यत्पनिधाय
तेषामभिप्रायप्रदर्शनं, प्रोक्तं यीः पुनः
सम्पूयनेनगन्तव्यमेतन्निमित्तं विधानं,
विहितस्यास्य आक्षेपमपे वक्ष्यते इत्य-
भिप्राय चेत्यादि.

१९-४१

८ वासोऽभिप्राय इत्यस्य चेदेनत्रय-
मन्वायोरस्तीर्षं तस्मिन्नेतन्मन्त्रं सञ्चय-
न्तीति सार्धवाद मन्त्रिणो विधानं,
मन्त्रयमानेऽप्ये “ प्राणाय स्वाहा ”
इत्याद्यान्मन्त्रं पवित्रशेष्या आन्ती-
र्जुष्यादिनि सार्धवाद विधानं,
पत्नीनामुद्रातकरणानामिभूतं मन्त्र-
मभिप्राय तस्याभिप्रायकथनं, सार्ध-
पत्न्योऽथ त्रिभिर्मन्त्रैश्चिद्विपर्ययवच्च-
परियन्ति पर्ययपङ्क्तौ ध्विर्मेतेनमुपका-
जयन्ति चेति सार्धवाद सामिप्राय
विधानं, ततो मन्त्रिण्या अध्वममरी उप-
सवेशनस्य समन्त्रस्य सार्धवाद विधानं,
मन्त्रनदभिप्रायसहितमन्त्रमन्त्रिणोऽभिप्राय-
सेनाष्टादशकरणविधानं, मन्त्रिण्या अध-
मिस्तस्य स्वोक्तं करणस्यानन्तं
मन्त्रमभिप्राय तस्याभिप्रायकथनं
चेति.

४३-४५

२ अध्वनेनवाजिनः मन्त्राणां प्रोक्तमन्त्र-
णस्य पुनस्तत्प्रतिपन्नानामस्य चोक्त-
मित्यन्योन्याक्रमकथनं, उक्तानिनिमित्तं
कृत्वा वा गृह्याभिप्रायिका कचन्ताः
वातसोऽप्य तासां व्याख्यानद्वारा
गृह्यार्थप्रदर्शनं, अध्वनोक्तमुक्ता महिषी-
मुपाय कचिज्जो यजमानध्यातवः
सुरनिर्मानृदमन्त्रादिति नार्धवादम-

घान, तस्मैव सुरभिषया कचः प्रदर्श-
प्रदर्शनं चेति.

४६-४८

१० अनिरयाना ठौटादिभिः सूचीभिः
पवित्र्यन्मन्त्रं सार्धवाद सौमसिच-
मभिप्रायं, तत्र तावमन्यो रजतमप्यो
हिरण्यमप्यथेति त्रिविधा सूच्यो मन्त्र-
नीति सार्धवादमभिप्रायं चेति.

४८-

११ महिम्नोर्नद्वयोस्त्वसिचिविधेः संहिहान
सार्धवादमभिप्रायं, “ वरामनिपुडौति ”
इति महिम्नोर्नद्वयोर्लोमावमममस्य सार्ध-
वाद प्रदर्शनं, पुरस्तात्स्वहृत्तप उपरिष्ठा-
त्स्वहृत्तपयथ ये केचन देवास्तानिनाम्ना
मन्त्रिणस्यान्वा प्रीयान्तीति मन्त्रनिष्ठास्या
महिषप्रहोमयोः प्रोक्तप्रदर्शनं, राजा
वशातःपवनस्य च प्रोक्तप्रदर्शनं
चेति.

४९-

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

१ अथस्य प्राजापत्याक्षिपमवत्वं-
ब्रह्मत्याशयश्चित्तिश्च-तत्र प्रथम
प्रकारेणैकः मन्त्रागादध्वम्येतेनैक-
मभिप्रायं, तत्रमन्त्रादध्वम्येतेनैक-
मभिप्रायं, अथनेवेन प्रकारेणैकः मन्त्रमभिप्रायमभि-
कृत मन्त्रमभिप्रायमभिप्रायं, अध्वनेनैकं सर्व-
प्रकारस्य पालकोमन्त्राकारेतिविशेषणी
मन्त्रस्यानाश्व प्रायश्चित्तत्वस्य सार्ध-
वाद निरूपणम्, अध्वम्योत्तरतोऽवदान-
करणस्यान्यथा परानां दक्षिणतोऽवदान-
करणस्य च कारणानिधानं, तत्रानि
केने कतेऽध्वमवदानकरणस्य कारण-
प्रतिपदनम्, अध्वनेने प्रथममहधनुष्टोम-
स्तोम उपसमन्तः सर्वस्तोमोऽनित्यस्य
मन्त्राणि कारणानिधानपुरस्तात् सार्ध-
वादमभिप्रायं चेति.

५१-५२

भा० विषया

पृष्ठाङ्काः

भा० विषया

पृष्ठाङ्काः

होतव्या इति पक्ष सोपपत्तिकमुक्त्वा तस्य निन्दार्थवादेन प्रत्याख्यान स्वमतेन " मृत्योरे स्वाहा " इति मृत्यव एकामेवाहुतिं जुहुयादिति सोपपत्तिक सार्थवाद विधानं दितीया " ब्रह्महत्यायै स्वाहा " इतीमा ब्रह्महत्याहुतिं जुहुयादिति सोपपत्तिक सार्थवाद विधानं, मुष्टिभक्षितं पुरन्द्वयैष्वेव द्वितीयाऽऽधमे-धान्तर्गताऽऽहुतिर्ब्रह्महत्याया प्रापञ्चितिरिति सोपपत्तिक सार्थवाद निरूपणं चेति.

६१-६२

६ अश्वस्तोमीयद्विपदाहोमब्राह्मणम्- तत्र प्रथमम् अश्वस्तोमीयहोमस्योपपत्त्य-विधानपूर्वक सार्थवाद विधानम्, अश्व-स्तोमीयहोम कृत्वा द्विपदाहोम कर्तव्य इति सकारण प्रतिपादनम्, अश्वस्तोमीय-द्विपदाहोमयो पौर्वापर्यस्याश्वस्तोमी-यानां पशुव द्विपदानां च पुरपव प्रतिपाद्य तद्वद्वारा प्रशसनं, विहितेऽश्व-स्तोमीयहोमे पौर्वाशीवाहुतीर्जुह्यान् कर्त्तव्यमिति वा मूयसीरिति सोपपत्तिक सार्थवाद विधानम्, अश्वस्तोमीयहोमा-न्तेऽप्यामुत्तमागाहुतिं न जुहुयादित्यु-द्विपदामहका आहृत्य पुरोत्तमास्ता जुहुयादिति सार्थवादविधानम्, अश्व-मैयिकेऽश्वस्य शुम्भलरिति विधिः पितृहोम-विशिष्टम् पुत्रस्य मूर्धनि " हुम्भ-काय स्वाहा " इतीमा मुत्तमागाहुतिं जुहुयादिति सकारण सप्रयोजन विधानम्, अश्वमेध समाप्तान्ते प्रत्यहमेकमेव द्वादश प्रदीदनाधत्तं निर्वेदेयं वा प्रत्यहमेकमेव द्वादशान्नेपुरोहोमहविर्वा इष्टीं कुर्यादिति विक्रमेन विधानम्, तद्विधिः-

मादौ प्रशस्थानन्तरं निन्दित्वा च त्रयोदशशस्य प्रशसनं चेत्यादि. ६२-६६

७ अश्वमेधस्य यौगिकचत्ताढादृशका-भिधानं ब्राह्मणम्-तत्र चाधमेऽ-यस्य भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकानां यौगि-कानां द्वादशानां नामेयानां रूपं निरूपणं चेति ६६-६९

८ अश्वमेधीयमायश्चित्तानि-तत्रादौ यद्यथो वदन्त्या गत्वा रेतं सिवेच्छदा वयस्य पयोऽनुनिर्वेदित्वेनैव प्रापञ्चितिरिति सार्थवाद विधानम्, यद्यश्च सामो निन्देच्छदा पौष्णं चरं निर्वेदि-त्येषा प्राप्तिरिति सार्थवाद विधानं, यद्यश्चमन्त्रातारो निन्देच्छदा नृस्यदा-रूपदादहत्यात्तं देवान् पुरोडाशं निर्वेदिति प्रापञ्चितिरित्येतत्सार्थवाद विधानं, यदि चाश्वमद्वयानयो विदे-च्छदा मौषे चरं निर्वेदित्वेषा प्रापञ्चितिरिति सार्थवाद विधानम्, यद्यश्चो-ऽसुं त्रियेन तदा यवमप्य वारगं चरं निर्वेदित्वेषा प्रापञ्चितिरिति सार्थवाद विधानम्, अनया प्रापञ्चित्याऽयस्या-श्वम्यालम्भायानुमतिर्भवति तदेत-याऽनुमताऽयमश्वमालभेदति च सार्थ-वादविधानम्, आधमेऽश्वस्य प्राप-ञ्चित्यायाऽग्निहोमिष्टेऽधमे यदि विधिद्वयेत्तत्प्रापञ्चित्यर्थं नष्टवदनार्थं च द्रव्यदेवताभिधानपुरस्सरं सार्थवाद विधानम्, यदि वाऽधमेऽसम्बन्धि-मश्च द्वाप्रयो निन्देत्त्यदि वा त्रियेताद्यो यदि वाऽसुं त्रियेताश्च निर्वेदितुं निमि-त्तेऽन्विमामग्निं निर्वेदित्वा प्रापञ्चितिं कृत्वाऽयमश्वमालोऽत्र प्रोक्ष्येयुरिति

ब्रा० विषया

पृष्ठाङ्कः

ब्रा० विषया.

पृष्ठाङ्कः

विज्ञानम्, अस्या ण्व क्तिविशेषेष्टहर्द-
ण्यादिनष्टेद्वन्द्वलोदशेनवा वषाद्द हि-
रपि स्वातन्त्र्येण कृत्वायेतथा विज्ञान-
चेत्यादि.

६७-६९

इति पूर्वोक्तो वाच ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

१ अश्वमेधस्य कथाधिकारिकालादि-
कम्-तस्याग्रे ज्ञानेकवालेन मोक्षादि-
सर्वकामा आध्यात्म-नि फलविज्ञानम्,
अथ च क्षत्रियपरोऽश्वमेध-द्वयप्रति-
विज्ञानम्, स च-एतेषां मतान् श्रीमनो
प्रारब्धस्य इति सत्कारणमभिप्राय तत्रा-
रब्धे सत्त्वाः स्वमेतेन वसन्ताकाशे प्रार-
ब्धस्य इति सत्त्वा य काल-विज्ञानम्,
तत्रानि पात्रुर्गर्वाकाश्या पुरस्ताद-
उहे समारे वाऽर्थाज्ञानस्यामष्टम्या वा
प्रारब्धस्य इति मूढानां प्रारब्धकाल-
विज्ञान च, स्वावधार्यवादानिदश-
सहितम्-अर्धुरगर्वादिभ्यश्चतुर्णां पात्राणा-
मवलिप्रसूतानां चातुष्प्रादय ब्रह्मादय
निर्बन्तानि प्रतिपाद्य पात्राङ्गलिप्रमति-
मता द्वादशमहयामदय तस्यां मान-
स्य मरावात्मना प्रारब्धम्, तमेत
मनोऽन्तमवधार्यदयश्च-अथ कृत्विज-
प्रशान्ति तेष्वग्रवार्ति गवा मृदवाग्नि
चकारमुक्तानि सप्तमानानि हिरण्याग्नि
च दद्यादिति सार्धवाद विज्ञानम्, ततो-
ऽवर्धुर्बन्तमानां निष्कलङ्कमाभरण-
विशेष तद्वत् प्रतिमुञ्चन्त्येण वाचन
दद्यादायमग्र्य च दद्यादिति सार्धवाद
विज्ञानम्, उपन्यस्तानिदिक्पूर्वविश्ल-
क्षणाभिर्महर्षिवावातायविद्वक्पात्राङ्गली-
मक्षिकानिश्चतुर्भिर्वापि. सह वज-

मानोऽन्यायम् प्रविशति तत्र यत्मान
पुरस्कारेण प्रविशति यजमानान्वध
दक्षिणार्धेण प्रविशन्तीति सप्रोचन-
मभिज्ञानम्, प्रातराहुत्वा हुतावा-
मवर्ष्य पूर्णाहुतिं पुन्यादिति सार्धवाद
विज्ञान पूर्णाहुत्वा हुतावां च यजमानो
मद्यगे वर दत्त्वा वाव विमृजेदिति
सार्धवाद विज्ञानम्, यजमान पूर्वदिने
स्वगच्छे प्रतिमुञ्च निष्कलङ्कवर्षे दद्या-
दिति सार्धवाद विज्ञानम् ।

आग्नेयीष्टिः-तत्रयमिष्टिर्ग्रन्थस्य
कामान यज्ञमुत्पन्नं चाठ्वरकाराय
कर्तव्यमिति सार्धवाद विज्ञानम्, तस्या
पत्न्या आग्नेयेष्टे पञ्चदश सामिधेय-
वर्गताञ्जान्तरमागौ उपशुद्धविधौ मूर्ध-
न्वती पुरोऽनुवाक्या वाज्या च मन्त्री
बर्धन्वत्तदानीं पुरोऽनुवाक्यावाज्यामन्त्र-
प्रतीके विराजौ मयाज्ये सुवर्णं शतमान
हिरण्यं दक्षिणा चेत्यादिविशिष्टेति-
कर्तव्यताया सार्धवादमभिज्ञानम् ।

पौष्णीष्टिः-तत्राय पौष्णधन्वस्य
स्वस्ययनाय कर्तव्यो मवर्तानि सार्ध-
वध विज्ञानम्, तस्या एतस्या, पौष्णेष्टे-
मभदश सामिधेयो कृधन्वन्तावाज्य-
भागौ उपशुद्धविधौ नववती पुरोऽनु-
वाक्या वाज्या च पथन्वती भद्रतप्य-
न्वती पुरोऽनुवाक्यावाज्यामन्त्रप्रतीके
अनुष्टुपी मयाज्ये वास दान दक्षिणा
च ह्य्यादिविशिष्टेति कर्तव्यताया सार्ध-
वाद निष्पन्न चेत्यादि.

७०-७६

२ पौष्टेष्टया तापमानाया यजमानपुत्रा
जग्ध व्यापकित्वाऽऽन्यन्तानि प्रतिपाद्य
स चाध सर्वरूपो जग्धान्वहमगो-

ब्रा० विषयः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयः

पृष्ठाङ्काः

मूल्याहं प्रथमया दक्षिणतुर्य्य उक्त-
थेय्यादिशिशिलभृथन्यलक्षितोऽप्येक-
इति सार्थवादमभिधानं, तत्र माहुरे-
यार्थमनेन त्वञ्च शुक्लकृष्णेति द्विरूपः
कृष्णनारदो वाऽप्येक इति सकारण
मार्थवादमभिधानं, तथा साययजि-
मनेन त्वञ्च पूर्वदिं कृष्णोऽप्येकं शुक्ल-
पुरस्तादुक्तादे कृत्वाभिरित्येव द्विरूपो-
ऽप्येक इति सकारण मार्थवादमभिधानं,
द्विविजदार्यं विमृष्टस्याध्वस्य पुरस्ता-
त्समन्ततश्च शत कवचिनो राजपुरा-
शत निवह्निगो राजन्या-शनमित्यु-
परिणः सूत्रप्राप्तगीपुरा-शन दण्डिन-
क्षाल्मस्मद्भट्टाणां पुत्रा निरमग निरु-
मक्षाल च रक्षितृनेन नियुज्या-
दिति विधानम् ।

सावित्रीष्टिः—तत्र प्रथमाया प्रमवितृ-
गुगनाय सवित्रे द्वादशकपाल पुरो-
डाश निर्वपेदिति सार्थवाद प्रथमाया-
सावित्रीष्टिर्मानन्, तस्या एतस्याः प्रथ-
मायाः सावित्रीष्टेः पञ्चदश सामिन्त्र-
वार्यज्ञावाच्यमागी—उक्तानुवृत्तयो वाच्या-
ऽनुवाक्ययोनन्प्रवर्तके विराडौ मयाये
शनमान सुवर्गं द्विरूपं दक्षिणा चेति-
कर्तव्यताविशेषस्य सार्थवाद विधानम्,
तथैतन्मयानिष्टो प्रयातेषु तप्यमानेषु
वीणागायी कथनार्थविनिज्ञो ब्राह्मणो
दक्षिणत उपविश्योत्तरमन्द्रया वीणया
स्वपट्टता राजकर्तृरुपागदानेनिहम-
गिशिष्टाभिनयो गायया गायर्त्तानि विग-
न्म्, धामिन्त्रगुगनं सवित्रे द्वादश-
कपालं पुरोडाशं निर्वपेदिति सार्थ-
वाद द्वितीयायाः सावित्रीष्टिर्मानन्,

तस्या एतस्या द्वितीयाया सावित्रीष्टे-
स्तस्य सामिन्त्रेयः सन्तात्वाच्यमागी-
उपाशुहविषो वाच्याऽनुवाक्ययोनन्-
प्रवर्तके अनुवृत्तौ नयाये—शनमान रजन
द्विरूप दक्षिणा चेतिकर्तव्यताविशेषस्य
सार्थवाद विधानम्, पूर्वोक्तप्रयातेषु
तापमानेषु वीणागायी कथनार्थविनिज्ञो
ब्राह्मणो दक्षिणत उपविश्योत्तरमन्द्रया
वीणया स्वपट्टता राजकर्तृरुपाग-
दानेनिहमगिशिष्टाभिनयो गायया गाय-
र्त्तानि विगन्म्, सत्यप्रमवगुगनाय
सवित्रे द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्वपेदिति
सायवाद तृतीयाया सावित्रीष्टेविधानम्,
तस्या एतस्यास्तृतीयायाः सावित्रीष्टेः
मपञ्च सामिन्त्रेयः रश्मिन्तात्वाच्यमागी
उपाशुहविषो वाच्याऽनुवाक्ययोनन्-
प्रवर्तके नित्ये सयाये शतमान सुवर्गं
द्विरूप दक्षिणा चेतिकर्तव्यताविशेषस्य
सार्थवाद विधानम्, पूर्वोक्तप्रयातेषु
तापमानेषु वीणागायी कथनार्थविनिज्ञो
ब्राह्मणो दक्षिणत उपविश्योत्तरमन्द्रया
वीणया स्वपट्टता राजकर्तृरुपाग-
दानेनिहमगिशिष्टाभिनयो गायया गाय-
र्त्तानि विगन्म्, तृतीयाया सावित्रीष्ट्या
मस्थितारामवर्तुपञ्चमानावुधाराध्वस्य
दक्षिणे कर्णे “विमूर्माया प्रभू, रिश”
इतिमिति यजुषाजपतो चरोत्तरवेद-
मधमुनरुर्वेदादिशि प्रसूतयेति सार्थ-
वाद विधानं, ततोऽध्वस्य रक्षिणः प्रति
मप्रसरक मन्त्रेण रक्षणाविषयकमादेश-
करणविधानम्, तत्र संवसरा मन्त्रे प्रदाने-
ऽध्वस्याध्वरुपाणां च उध्वनयाननिवास-
वयस्यपादनादिकाया दिनचर्यायाः

ब्रा० विषया

पृष्ठाङ्का

ब्रा० विषया

पृष्ठाङ्का

रक्षणे निरुन्व्यतायाध सप्रकारं निरु-
पण चेति.

७१-८२

३ पारिप्लवकानां ब्राह्मणम्-तत्र प्रथम
प्रमुखाऽऽरद्विजितो हिरण्ययेत्राम
नेष्टु तत्र कुर्यो पञ्चशोऽवयुधेन
मानो कश्चिदु होतृमोहात्तारधोप-
रिक्तोऽस्ति प्रणिपत्य, सप्तपदेष्टु
श्रविषु होतारमनुं पारिप्लवकाया
नाय सम्प्रपत्तीत्यध्याय एतैश्चमत्र
कृतम्, सम्प्रपत्ति होता पारिप्लव-
काद्यानमाद्यास्तपक कुर्यात् तत्र-
ऽवयुध होतार प्रचाप्यतपत इति
सप्रकारं निरूपणं, ततो होता "मनु-
र्वेवस्ततो राजा" इत्यादिपारिप्लवा-
द्यान प्रथमे रात्र्यर्थाय सविशेष
प्रोक्ते सप्तपदमुदममेतात्वीर्यागमगिनि
पुण्ये रात्रिर्निरेव यजमान सन्नाप-
तेति सम्प्रपत्ति प्रथमहोमास्तुत्या-
दिनि विधानम् तं च प्रप्रपत्ति
अन्वाद्यनपचन वाऽवस्य पद पवितिरुय
तस्मिन् पदे ॥ होतव्या इति पदद्वय
प्रतिपाद्य प्रथमप्राप्यपटित स्थिति-
मनुसृत्य सावित्र्या एते पुलादनु
हुत्य सकृदेवाहवर्तये प्रथमहोमा
होतव्या इति प्राविहितस्य पञ्चत्य
प्रतिपादनं, सप्त पृथिव्येषु हूयमानेष्टु
वीर्यागायी राजन्थो दक्षिणत उत्तर-
मन्द्रया वीर्याग राजस्तुष्टुहमग्रासजये-
तिहासविशिष्टास्तिस्र स्वधृता गाया
गायतीति स्तावकार्यसादानिदेशसहित
११ पञ्च, इतिगार्ग्यदशमान्तश्चह यु
सावित्राष्टि सवितायु मायायत
एवाहो-प्रथमहोमानाममाय इति

चातृप्रकारसहित प्रतिपादनम्, तत्र
होता क्रमेण तेषु राज्यवर्षायेषु "यमो
वेवस्तनो राजा २ वरुण आदित्यो
राजा ३ सोमो यैवतो राजा ४
अमुद काद्वर्यो राजा ५ कुवेरो वैश्व-
वणो राजा ६ असितो धाव्यो राजा ७
मरुत आम्पदो राजा ८ सायवो वैपस्वतो
राजा ९ धर्म इन्द्रो राजा १०"
इमानि रात्र्यर्थायाणि सविशेष हूया-
नतेषु वर्षायेषु प्रोक्तैश्चान्येषु प्रतिप-
र्याय क्रमः सविशेष्यो यजुषामे-
व २ शोभनस्यो सुवर्णोऽवर्णामे-
कस्य ३ शोभनस्यो सुवर्णोऽवर्णामे-
रसामेकस्य ४ सविज्ञा सौम्य
सर्गिषाया एवमर्ग ५ यजुर्ग
सेक्रेम्यो देवचनविद्यान ६ गर्ग ७
कुर्वेदिय काविमाया ७ मरुत-
हूयेम्यो मरुयेम्य कञ्चनेतिहास ८
वासोविशिष्टेम्यो वर्षेभ्य निष्पिपुराग
९ अद्रिप्रहृष्टेभ्य धोत्रियेभ्य.
सामा दशत "इति सप्तद्विजाराप्रति-
पादनविषयः सम्प्रैष दद्यादिति चेत्येव-
स्याया विशेषनिरुन्व्यताया प्रदर्श-
नम्, एतस्य पारिप्लवसमाख्यानस्य प्रश्न
समर्थक कस्य निरूप्योत्तरहरणम्, एत-
न्पारिप्लवसमाख्यानं यावत्समस्तं कुर्या-
दिति विधानं तत्रमद्व्यापारिप्लवशब्द-
निरूपणं च, षष्ठ्युत्तरादिशतदिनामरु-
मन्त्रस्य षट्त्रिंशदशाहमन्त्राद्यभि-
धाय तस्या समवाया वृहत्यामना
प्रशस्त्य वेत्यादि

८४-९०

४ सर्वस्य समस्तं प्राजापत्यमिदं कापुष्ट
कृपा दक्षि कर्तव्येति विधाय सावित्री

ष्टीनामुत्पादनं कुर्वादिषि विज्ञानम्,
तत्रैके सावित्रीष्टीनामादयेदिति, एके
पुरोहितस्याग्निपु वनेनेति चाहुर्मित्यभिप्राय
स्वप्नेने तु दक्षिणो यन्त्रेभ्यमिज्ञानं,
दक्षिणा द्वादश—उपमदो द्वादश—सुप्त्या-
मिन्नो—मवर्त्तत्यभिप्रायं तद्वत्तमस्या
मभूय तस्याविवर्त्तमानं सप्तम्य
तस्य वज्ररूपेण प्रशसनं, दक्षिणांशानां
मन्थितायां सायं वाचि किमुष्टायां चोत्त
समेतान्विष्णोमण्डलिनि प्रति “ देवेभ्य
यजमानं सद्गायत ” इत्युक्तं संप्र
दधाने च तथा गायन्तीति विधानम्,
एवमेव शहरत्वादि किमुष्टायांमन्त्राभ्यां
यागान्तत सप्त्यायां पाण्डुराम् वम
तावरीं देवैरेव यजमानं सद्गायन्तीति
मार्गवादमभिप्रायम्, एवमेव सुधाम्नाद
परिहृत्य वमनीवरीं द्वादशमानीयाया
मन्थितायां च प्रजापतिं यजमानं
सद्गायन्तीति मार्गवादं विज्ञानम्, अथ-
मेव एकविंश परां नवामागां पूजि-
शानिर्युगां भवन्ति तेषु नयमो यूगो
रज्जुदातोऽग्निष्टुतदमितो द्वौ यूगौ पितु-
दावौ त्रयस्त्रयोऽभिन् एव षट् षट्
बैन्ववादिरपागाः यूगा इति सप्तकारक
निरूपणम्, प्रतङ्गाष्टमुद्राणां परपर्याय-
रूपमातृवन्मन्त्रेभ्यस्तत्परादानम्, तद्वि-
कृतिभूतस्य यूपस्य मध्यमवाग्निष्टव्यो-
रपादानं च, एवमेव क्रमेण पितु-
दाविविन्वत्तरिपटाशवन्मन्त्रास्तु-
पेदनादानम्, तद्वन्मन्त्रविकृतिभूतानां
यूपानां मध्यमयूगास्मात्त उत्तरोत्तरं
महिर्निशानस्य कारणनिरूपणं च,
यूगतायां एकविंशतिमहत्यायां मातृ-

लोकादित्या मना प्रशमनम्, एवमभ-
वेधयजुष्यं प्रजापतिना साम्यमुपराध
तस्मिन्नेकविंशतिमन्त्राभ्यामिज्ञानं पाण्डु-
रुपेण इति विज्ञानम्, एतेषां वेदताना-
माधमविकृतिभ्यामिज्ञानं कर्म
प्राक्तेनान्विष्णोमण्डलिपशु कर्मणः समान-
मित्यभिप्रायं तेषु कर्मणि पूर्वदिन-
कर्मण उरमहर्णे चेयादि.

११-१५

इति चतुर्विंशत्याय ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

१ गौतमस्य पुरम्भ्य प्रथमेऽहनि प्रातः
स्नान्यस्याग्निशोममन्त्राभ्यामिज्ञानं चतु-
ष्टोमादिवन्मन्त्राभ्यामिज्ञानं निदर्शनं,
नर्त्रेकेषां मनेनाग्निशोममन्त्रां चतुः
कर्मण्य भवन्ति ते च “ नाग्निशोमो
नोक्त्य इति वदन्त ” यदि “ च कुयु-
म्नशा मादं स्तोत्रियं शम्वा रथन्तर
शुभ राथन्तरं शम्वा सादंमनुष्यं शमेरेव
कुन्तेऽग्निशोममन्त्रमन्त्रं सप्तम्यं मवनी-
त्यादि मार्गवादं निरूपणम्, तथा चा-
ग्निमन्त्रप्रथमेऽह्नयेकेषां मनेनैकविंशति
मवनीत्यां पञ्च—ने च सर्वे आग्नेयाः
तेषां कर्म च समानं भवतीति प्रतिपाद्य
पुनरन्येषां मनेनात्र द्वे विन्वपरिपटिते
पञ्चैकविंशत्यो आत्मेनेति च सार्य-
वादं प्रतिपादनम्, ततः सप्तितोऽग्नि-
ष्टमेऽहनि परिहृत्य वसन्तीवरीं
चाध्वर्युः “ प्राणाय स्वाहाऽजानाय
स्वाहा ” इत्यादिशब्दमिदं त्रुवाकैरन-
होमाबुद्ध्यादिति स्वावकार्यवादतिदेश-
सहितमनुवाक्येण द्वादशसंख्यायां भास-
सकसरूपमना प्रशमनसहितं च विज्ञा-
नम्, मध्यममहर्कविंशत्योमन्त्रं भवतीति

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः । भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

नृक सार्थवाद विधान, तयो. शयानयो-
र्यजमानोऽध्वमभिमेषतीति सविशेष सम-
नृक सार्थवाद विधान, ततोऽन्वयु-
क्तमधीमभिमेषति कुमार्थं च तमन्वयु-
क्तमभिमेषतीति समनृक सप्रकारक
विधान, ततो ब्रह्मा महिषीमभिमेषति
महिष्या. शन राजपुत्र्योऽनुवर्षंश्च
ब्रह्मण प्रमभिमेषतीति समनृक स-
प्रकारक विधान, तत उद्गाता वावाता-
मभिमेषति वावाताया. शत राजन्या
अनुवर्षंश्चोद्गाता प्रत्यभिमेषतीति
समनृक सप्रकारक विधान, ततो हेता
परिवृत्तामभिमेषति परिवृत्ताया शन
मृतप्राप्त्या दुहिनरोऽनुवर्षंश्च हेता
प्रत्यभिमेषतीति समनृक सप्रकारक
विधान, तत. क्षता पालागर्लमभिमेषति
पालागल्या. शत क्षात्रसङ्ग्रहीनृणा दुहि-
तरोऽनुवर्षंश्च क्षतार प्रत्यभिमेषतीति
समनृक सप्रकारक विधानम्, अभिमेषिकाना
वाचा सर्वकामावातिप्रापकत्वेन प्रशस्तन,
पत्न्यनुवर्षो महिषीसुधापयन्तीन्तरे-
ऽन्वयुक्तोद्गातादय ऋविजश्च सुरभि-
मतीमृषं पदन्तीति मन्त्रप्रतीकसहित
विधानं, यज्ञे पूताया नाचो बदनस्य
प्रसस्तन, मौमृगा नृधराऽध्वना वपा
अवेदायाहरन्तीति प्रतिगवाधस्य वपा
नास्तीत्याशङ्क्य तथा न कुर्वदिति
शङ्का निरस्य चध्वस्यैव प्रयत्न मेद
आहोदितराध निरपा इत्येतन्निरूपण,
वपसु श्यनसु सतीवृ स्वहृदिभि-
धरित्वा प्रपञ्च प्रतिपरेष सदसि पूर्व-
दारेण प्रविश्य यपागिष्यसुरविश्व होत्रादय
ऋविजो ब्रह्मो वदन्तीति निरूपण.

ब्रह्मोद्यम्-तत्र होत्रव्यथो. अन्वयु-
होत्रो. ब्रह्मोद्गात्रो-उद्गातृब्रह्मणो ध्रुव-
प्रतिप्रभाना मन्त्रैरेव प्रदर्शन, तत. स्वस्व-
गिष्यादुत्थान सदमोऽपि प्रात्रोऽपेण
हविर्दाने आसीन यजमानमन्वायत्य
यथायत्न पर्युपविशन्ति होत्रादय ऋविज
इति प्रतिपादन, तत पुनर्होत्रव्यथो-
अन्वयुहोत्रो-ब्रह्मोद्गात्रो-उद्गातृब्रह्मणो
अन्वयुयजमानपोध ध्रुवप्रतिप्रभाना
मन्त्रैरेव प्रदर्शन, यमोद्यवदनस्य सर्व-
नामावातिरूप फल्मिति प्रदर्शन,
महिमप्रह पूर्वोः-तत्र च उदिते ऋभोय
चान्वयु प्रविश्य गिष्ययेन पात्रेण-
प्राज्यापत्य महिमान प्रह गृह्णतीति विधाय
तस्य महिमप्रहस्य पुरोरेकपुरोऽनुवाक्या-
प्रेषयान्यावषट्कारमन्त्राणा प्रदर्शनम्,
अस्य प्रहस्य वषट्कृत एव हवनम्-
अनुवषट्कारो नास्ति-मर्वदृत्तव च
भवतीत्यादिमहिमप्रहधर्माणा निरूपण
चेत्यादि.

१०९-१११

३ वपाप्रचरणम्-तत्र वपाहोम प्रक-
म्यानेत्रेषा पश्चाणा निरूपण, तत्र प्रथम
पृथक्पृथक्वाप्रचरणपक्षस्य निरूपणं,
ततो जाबालस्य सत्यकामस्य मनेन
वपाप्रचरणप्रकारस्य सहेतुक निरूपण,
सौगवयोर्मनुनन्तज्यधोर्मेनेन वपाप्रच-
रणप्रकारस्य सहेतुक निरूपण, शैलदे-
र्मनेन सहेतुक वपाप्रचरणप्रकारनि-
रूपण, माटवस्य मनेन सहेतुक वपा-
प्रचरणप्रकारनिरूपण, प्रादम्येन विहिते
वपाप्रचरणस्य शौनकेत्येन्द्रोतम्य
रभ्यो नारयणतपिशानपुर सर प्रति-
पादनम्, एव वपाप्रचरणे पञ्च पश्चा-

भा० विषया

पृष्ठाङ्कः

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्कः

नाख्याय याज्ञवल्क्यमतेन षष्ठस्य
वपाप्रचरणपक्षस्य सोपपत्तिक मप्रसारक
सकारण निरूपणम्,

उत्तरो महिमप्रद-सप्तदशाम् वपाम्
षाण्वयुः प्रविश्य राजनेन पात्रेण
प्राजापत्य मडिमान प्रद गृह्णा-
तीति तस्य महिमप्रदस्य पुरो-
रक्पुरोऽनुवाक्यप्रविषयाभाववत्त्व-
मत्रागाप्रदानम्, अस्य धनस्य वषट्कृते
एव हवनम्-अनुवषट्कारो नास्ति-सर्वं
हुतात् च भवतीत्यादिमन्त्रिप्रद-मर्णा
निरूपणम्, इतरस्यालोहितवदानप्रका-
रमनुशास्य लोहितवदानप्रकारनिष्प-
पणम्, अक्षय्य लोहितवदान पञ्चतर
निरूप्य सात्यवज्जित द्रव्यं च १११
पूर्वोदितपञ्चस्य प्रतिष्ठपत्त तत् प्रा-
रुद्रयस्योपध्वंसकस्य सत्यमप्याह-
सम्पत्त सार्यवाद निरूपण, तत्रैव
मतेनैकविंशति सवर्नीया पञ्च पुन-
रप्येषा मतेन चतुर्विंशति सवर्नीया.
पञ्च-ते च सर्वे आप्रेया-तथा
सर्वेषा क्रम च ममान वे वादि सार्य-
वादमभिधान चति.

१११-१११

४ वैवागेनेन्द्रोदेन याजिनस्य पारित्तित्व
जनमेजयस्यदपान्तेनाश्वमेकस्य प्रवहत्या-
निरसनरूपफल भवतीति प्रतिपादनम्,
उत्तेऽप्यं गाययाऽभिगीतस्य प्रदर्शन,
भीममेनोमनेनश्रुतसनाया पारिश्रित्ती-
याना तथाऽऽकारदोषैर्हमरूपयावा-
लाना राजा दृष्टन्नेनाश्वमेकिकस्याति-
रात्रमन्यस्य तृतीयस्याहः प्राकृतत्सर्व-
स्तेमानिरात्रादिका अपोतिगीतशु-
रभिनिदिक्षजिन्महान्तस्तोषातिरात्र-

ख्या मन विकल्पा भवतीति सार्यवाद
भाषयाऽभिगीतमहित च विमान, त्रिष-
प्य सु स्तोमान्तराणि सोपपत्तिक
प्रतिपाद्य तदन्ताऽश्वमेनेन विवायनो
राजा ईजे इति गाययाऽभिगीतमहित-
मविमान, तथा त्रिषप्य सु पवमाना-
न्तराणि सोपपत्तिक प्रतिपाद्य तदन्ता-
ऽश्वमेनेन दौष्टर्पित्मरतो राजा ईजे
इति गाययाऽभिगीतमहितमप्राप्तपादनम्,
अत्रोक्तैर्द्वि तृतीयातृतीयाचतुर्थीभिर्गा-
थाभिरभिगीतस्यार्थस्य प्रदर्शन, त्रिषपि
त्रिषमेव एकविंशस्तोमवताऽश्वमेनेन
याज्ञगुरु कवमो राजा ईजे इति गायया-
ऽभिगीतसहितमभिमान, तथा त्रिषपि
त्रिषमेव त्रयविंशवताऽश्वमेनेन साम्रा-
मद्र शोणो राजा ईजे इति गायया-
ऽभिगीतसहितमभिमानम्, अस्मिन्नुक्तेऽप्यं
द्वितीयातृतीयाभ्यां गायाम्यामभिगीत-
स्याप्यस्य प्रदर्शन, गोविनतस्तोमवता-
ऽश्वमेनेन साम्राजिन शतानीशो राजा
ईजे इत्यभिधान, गोविनतमहन्तोम-
स्य प्रसारनिरूपण, गोविनतस्तोमविष-
यकस्य चतसृभिर्गाथाभिरभिगीतस्यार्थ-
स्य प्रदर्शनम्, विनयमप्यागोप्यादि-
क्रमेण चतुर्दिक्षु यदुत्पन्न इष्य तत्तेनैव
क्रमेण होतृजसाश्चर्यद्वानृत्यः प्रदेश
भूमिपुण्यब्राह्मणस्त्वर्ज यया स्यात्तेनेति
दक्षिणमदानविधानम्, उदयनीयेष्टया
समाप्तायां सप्त मेवावस्थाय, सप्त वैध्वदेव्यः
सप्त बाह्वस्पत्या एवमेकविंशति वशा
अनुब्रूय्या आच्छतेनेति सार्यवाद विधा-
नम्, अनुब्रूय्यास्तन्वाविन्द्या एकविं-
शतिष्वप्यया मासर्तुलोकादित्यमना
प्रशसन, तथोदेवसानिषेष्टा सतिप-

ब्रा० विषया

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषया

पृष्ठाङ्काः

ताया महिष्यादिकाश्चनमो जाया —
पञ्चमी कुमारीम्—अनुचरणी चत्वारि
शतानि च येन सह ययाऽभिमेधिक
मवाद कृतस्तास्तेष्वो दक्षिणात्वन
दद्यादिति विशान्, ततः सवत्सरपर्यन्त
वसन्तादिक्रमं प्रयुतु षट् घ्रात्रेयानै-
न्द्राण्यार्जुन्याम्नास्तान्वा भैत्रावरुणानै-
न्द्रावैष्णवानैन्द्रार्हस्तान्नुपशूनालम्प्य
यजतति सार्यवाद विशानम्, ऋतुपञ्च
गतषट्त्रिंशत्सत्याया षट्त्रिंशदक्षर-
सख्याकवृत्त्या मना प्रशसन
चेत्यादि.

११६-१२५

इत्यश्वमेधः ।

इति पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

१ पुरुषमेधः—तत्र प्रथमं तावदतिष्ठत्कल-
वत पुरुषमेधस्य क्रतोरप्युत्तराह्वयाधि-
पया सोपपत्तिकमभिधानम्, तस्यैतस्य
पुरुषमेधस्य त्रयोविंशतिर्दोहा द्वादशोप-
नद पञ्च मुच्यन्ते भवन्ति ताश्च सर्वा
मिच्छित्वा पुरुषमेधश्चत्वारिंशद्वात्रो मय-
तीत्यभिधाय तस्य चत्वारिंशत्त्रयानामन्या-
द्विरावात्मना प्रशसनम्, एतस्मिन्नेष्ट्यै
मन्त्रमवादप्रदर्शनं च, इदानीमेवाभि-
दिताया विराजश्चत्वारो दशकवर्गा भव-
न्तीति सप्रयोगेन सोपपत्तिकमभिधानं,
तत्रोपसर्ग्येष्टि एकादश यूया एका-
दशग्रीवर्मेणा. पञ्चवध भवन्ति तेषां
कर्म च समानमित्येतद्व्यतिपाद्यं तद्वर्ते-
कादशसख्यायास्त्रिपुरात्मना प्रशसनं,
तथा मुच्यतेकादशिनो पञ्चवधो भव-
न्तीति प्रतिपाद्यं तद्वर्तेकादशसख्याया-
स्त्रिपुरात्मना प्रशस्य प्रजापत्या-

त्मना प्रशसनं, पुरुषमेधाह्वयो-
ऽयं यज्ञकृत पञ्चरात्रो भवतीति
प्रतिपाद्यं पञ्चविधयज्ञपञ्चकत्वादित-
भ्यस्ता प्रशसनम्, एव यद्विराजोऽग्नि-
देवाव्यात्ममुपामनमभिधाय पुरुषमेधि-
केषु मोक्षेयैश्च सु कर्तव्या अहं सस्य
अभिधाय च सामामाग्यात्माग्निदेवोऽस-
नस्य सकल सार्यवाद निरूपणम्, उक्तार्य
चदितुं फलनिरूपणं च, पुरुषमेधि-
कानां मौल्यानामज्ञां लोकेतुं श्येणाधि-
देवतसम्पत्तेर्ज्ञात्वा मरुतेणाभ्यस्तमम्प-
सेधं सोपपत्तिकं निरूपणं चेत्यादि १२६-१२०

२ पुरुषमेधश्चान्द्रम्याविदैविकमाग्न्याग्निकं
च निर्वचनम्, तत्र पुरुषमेधस्य
मयमेष्टिनि पुरुषपशूनालभते इति
सार्यवादं विधानं, ते च ब्राह्मणादय
पुरुषपशूना मन्त्रशास्त्रेणैकस्याकण्डि-
काया दश दश पञ्चवोऽभिहितास्तान्नु-
चाकमत इत्यभिधायैतस्या दशमह्वयाया
विराजामना प्रशसनम्, एव दशदश-
पञ्चमिधाविका एकादश कण्डिकास्तद्व-
तापशूननूच्यात्मन इत्यभिधाय तस्या
एकादशसख्यायास्त्रिपुरात्मना प्रशसनं,
मयमेष्टिमेष्टे यूये अष्टवचत्वारिंशत पशू-
नियुज्यालमत इत्यभिधायैतस्या अष्टा
चत्वारिंशत्सख्याया जगत्या मना प्रश-
सनम्, इतरेषु यूयेष्टिकादशिकादश
पशूनियुज्यालमत इति प्रतिपाद्यैतस्या
एकादशमह्वयायास्त्रिपुरात्मना प्रशस-
नम्, उक्तमाश्वाष्टौ पशूनालमत इत्यभि-
धायैतस्या अष्टसख्याया गायत्र्यात्मना
प्रशसनम्, एतेषामुच्यमानामष्टानां पशूना
प्राजापत्यात्वं प्रतिपाद्यं तदूपेण प्रश-

आ० विषया

पृष्ठाङ्काः । आ० विषया.

२५३:

सन्त्य, पशुनाकारेण चर्च्युं " देव
सवित्र - तत्सवित्र - विश्वानि देव "
इत्येतादृशं सावित्रीतादुर्वागुदीर्घाति
सार्धवाद विधानम्, " ब्रह्मेण ब्राह्मण
क्षत्रिय राजन्य गृह्यवेदेन तवसे
गृह्यम् इत्येतादृशं हन्दिनाधेतार-
पशुनाकारेणानुपलब्धत्वेनादेव तेषां
मौलानिक प्रयोजननिष्पन्नं, पूर्वं या
विहिताभिनय सवित्र अत्रुतयन्ता
आभ्यन्त होतव्या इति सार्धवाद विधा-
नम्, नियुक्तपुरुषाणां दक्षिण
" सहस्रशीर्षा पुरुष " इत्येतं बोध-
शब्देन मरापणेन पुरुषसूक्तेनाभिष्टौ-
तीति सार्धवाद विधानम्, ते च सर्वे
पराय सहस्रमर्चिता केवय पर्यङ्गि-
कृता बभूवुरास्तदेवत्या भाहुतय आग्नेन
होतव्या अपर्यङ्गितालाप्यरात्मन्मृगदे-
वेत्यसौरीवाङ्मनावागणनशब्दद्वारा
मौलानिक सार्धवाद निष्कर्षणम्, ऐका-
दशति पशुभिरेव यः सत्यापयन्ति
विचार्यतस्या एकादशमरुपायाविष्णु-
कामना प्रशस्तनम्, उदयनोपेष्टसत्तिय-
ताया निम्नो मन्त्रावरणी - निम्नो वेधदेवी.
यः बर्हस्पत्या ऋग्वेदेऽदरा वशा अन्-
नन्वा भानभन इति सार्धवाद विधा-
नैतस्या एकादशसंख्यायाविष्णुकामना
प्रशस्तनं, सन्त्ये शतपुद्वममपिष्टिर्ध-
रति स्तावकर्षवादातिदेशसहितमभि-
धानं, विजयमत्वा प्रा-पादिक्रमेण चतु-
दिक्षु यमुत्पन्नं द्रव्यं तत्तेनैव क्रमेण होतु-
मन्वायमृगद्विष्य- प्रदेय सपुरुषं भूमि-
भृशमृगद्विष्य- यथा भवेत्येति दक्षिण-
दानविधानं, तत्रापि यद्वि ब्राह्मण पुरुष-
मेवेन पदेव तदा सर्वस्य दद्यादिति

सार्धवाद विधानं, तत्त आत्मन्यमीत्मा-
रूपोत्तरनासोपगेनादित्यनुपपन्नं चान-
पेक्षमागोऽन्यमभिष्टौतीति सन्त्योत्रन
विधानं, यद्विवा माने विवस्तेच्छाऽन्यो-
रक्षी स्मारोय पूर्वपशुसत्तानापणनेना-
दित्यनुपपत्त्या गृहेषु प्रत्यवस्येयानभ्या-
मुपास्यं यद्विवा हन्तेति च विधानं,
न एव पुनश्चैव. सर्वमेव नानुपपन्नं
किन्तु ब्रह्मविधानानुचारेण एव द्या-
दिति सकारण पुरोषमभिष्टौतीति कथन
कथादि.

१२०-१२१

इति पुरुषमेधः ।

इति चण्डोऽधानः ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

१ सप्तमेधः-तत्र प्रथम सर्वकाममनाऽ-
नुष्ठेयस्य सर्वमेधस्य क्रतोरेत्युत्तेरुत्पा-
निकया सोमपचिक्रमविधानं, त एव
सर्वमेधस्य यद्विवा हन्तेति शरात्रो भवतीति
प्रतिपादितस्य दशसंख्याया विराजमना
प्रशस्तनम्, अन्य सर्वमेधस्य सर्वपशुना
अप्ये परमप्रतिपादनं, सर्वमेधे प्रथम-
द्विष्योऽग्निप्लामैकाहोऽग्निप्रोममयो
भवति-तत्र अग्नेया महा-आग्नेयः
पुरोहवश्च भवन्ति-इत्यादि सोमपचिक
सार्धवादमभिधानं, द्वितीयदिवस इन्द्रस्य
दुक्क्यो भवति-तत्र ऐन्द्रा भवा ऐन्द्रव.
पुरोहवश्च भवन्ति-इत्यादि सकारण
सार्धवादमभिधानं, तृतीयदिवस सूर्य-
सुदुक्क्यो भवति-तत्र सौरी भवाः-
सौरीः पुरोहवश्च भवन्ति-इत्यादि सकार-
ण सार्धवादमभिधानं, चतुर्थदिवसो
वैधदेवसुदुक्क्यो भवति-तत्र वैधदेवा
महा-वैधदेवः पुरोहवश्च भवन्ति-

श्री० विषया.

पृष्ठाङ्काः । श्री० विषया.

पृष्ठाङ्काः

इत्यादि सकारण सार्थवद्भूमिधान,
पञ्चमदिवस आश्वमेधिको मन्थम.
पञ्चमो दिवसो भवति मेवमन्तश्च-
सालमन्ते इति सप्रयोजन प्रतिपादन,
षष्ठो दिवस. पैरुपमैपिको मन्थमो
दिवसो भवति तत्र मेवमन्तुस्वानाल
मन्ते इति सप्रयोजनमभिधान,
सप्तमदिवसोऽन्योऽर्थात्सप्तमो भवतीति
सप्रयोजन तद्वैतैक्यतन्वयाविशेष-
साहित सार्थवाद निरूपणम्, अष्टम-
दिवसस्त्रिगवन्मोको भवतीति सार्थ-
वादमभिधान, नवमदिवसस्त्र्यङ्घ्रिगवन्मो-
को भवतीति सार्थवादमभिधान, दशम-
दिवसो विश्वजिह्वर्षष्टोऽतिरात्रो भव-
तीति सकारण सार्थवादमभिधान,
विजयमप्यात्प्राप्त्यतिरमेण चतुर्दिक्षु
यदुत्पन्न इत्य तर्पणैव क्रमेण होतृ-
भ्रातृवर्षात्प्राप्त्य प्रदेव समूहिपुत्र
प्राप्यगन्तव्यं यथा मन्त्रेणैव दक्षिणा-
दानविधान, भौत्रमन्थ विश्वर्षमो
रात्रौ दृष्टान्तेन सर्वमेवेन यत् सर्व-
मेव वेदितुमर्थात्प्राप्त्य कल भवतीति
प्रतिपादनम्, एत विश्वकर्माण शान्तान
कश्यपो पाजयैवकार तस्मिन्सर्व-
मेवे यदा च विश्वकर्मा अस्मि कश्य-
पो भूमि दातु प्रवृत्तस्तदा " न मा
कश्यन मर्त्य. कश्यपि दातुमर्हति, हे !
विश्वकर्मेव भन्दोऽभि, यदि बलात्
दास्यति तर्हि संहते मन्त्रा भविष्यामि
तत्तथ ते प्रदिष्टा वृषा स्यात् " इत्या-
दर्थक श्लोक भूमिर्जगामिति निरूपण
वेत्यादि.

इति सर्वमेवः ।

इति सप्तमोऽध्यायः ।

अथ अष्टमोऽध्यायः ।

१ पितृमेघः-तत्र च प्रथम सप्तयोजन
श्मशानकरण श्मशानशयननिर्वहण च,
एव च पितृमेघ शिष्ट न कर्तव्य
विन्तु पितु सवसरास्मृतौ कर्तव्य
इति सकारण निरूपण, बहुकालाति-
क्रमणोत्तरमपि पितुर्मरणमवसरस्य स्मृतौ
सया सम्यु नवसरेषु-अस्मृतौ च
सयामप्युभेयु सवसरेषु पितृमेघ कार्य
इति व्यवस्थितवस्तुपुर सप्तमभिधान,
नद्वय पितृमेघ एवकारके नद्वय-
ऽध्याप्राप्तास्यान्वये एकनक्षत्रे कर्तव्य
इति सोपपत्ति सप्रयोजन निरूपण,
तत्राप्य पितृमेघ शरदि माघे
निदावे वा काय इति सकारण प्रति-
पादन, पूर्वे श्मशानकरण विहितमिदानीं
तत्प्रमाणं चतुर्दिक्षु चतु सक्ति कर्तव्य-
मिति देवाभ्युत्पत्ताया इतिहस्तद्वारा
प्रकथन, प्रनक्षत्रादेव प्रजा देवतुका-
रेण श्मशान चतु.सक्ति कुर्वन्वासुर्य.
प्रजा असुरानुकारेण परिमण्डलाकार
श्मशान कुर्वन्तीति प्रतिपादनम्, एतच्च
श्मशानमात्रादक्षि पूर्वस्या दिशि कर्तव्य-
मिति सकारणमभिधान, तत्र श्मशान-
करणार्थं भूमिनीषणोपक्रमेण, तथा
चैतत्प्रमाणमुदीचीनप्रवण कर्तव्य-
मिति सोपपत्तिक सार्थवाद विधान,
तत्र दक्षिणाप्रवण कार्यमिति सकारण
केवाचिन्मन्त्रमन्त्रस्यानिष्टकत्प्रदर्शन-
द्वारा निराकरण, दक्षिणाप्रवणस्य
प्रमाणं कुर्वादिनि सकारण पुनः
केवाचिन्मन्त्रमन्त्र तस्योद्वेगप्रवण-
स्यपादनेनैव प्रसुचित दक्षिणादेशो भव-

१३८-१४३

ब्रा० विषयाः	पृष्ठाङ्काः ।	ब्रा० विषयाः	पृष्ठाङ्काः
मर्वा प्रशस्तन, तस्य स्वात्वाऽऽतवास्तासि परिधायानहुह पुच्छमन्तारमेति सार्ध- वादमभिधाय “ उइय तथमम्परि ” इतीमादृच जपन्तो प्राप प्रतिवन्तीति सार्धवाद विधान, तत्तत्त्वमेव आगतेष्व आजनाम्भजने प्रयच्छन्तीति सार्धवाद विधान, ततो गृहेष्वग्निमुपस्थाप्य नममितो धारणान्परिधीन्परिधाय तत्र वारणेनेव मुनेणाश्रये आयुष्मन् आहुतिं जुहुयादिति सार्धवाद विधानम्, निहितामाहुतिमनूय तत्र सामिप्राय मन्त्रस्य विनियोजन, पुराणोऽनृवान्पुराणा यवा. पुराणा सोमधानाऽऽमदी चात्प दिगृमेवस्य दक्षिणाऽन्वादिष्टेति विधान, तथा यथा- काम यथाश्रद्ध मूयसीरत्याश्च दक्षिणा		दद्यादिति च विधानम् “ इति न्वक्षि- चित्. ” इत्युपसंहरणम्, अयानप्रिचितः प्रकृत्य अक्षिरूपपरिधिरिधानस्तर्कवध- वपनेष्टकोपधानेभ्योऽन्यद्विमिश्रणादि सकल कर्मे समानमित्यभिधानम्, एकेषां मनेनादित्ये इमंशाने दृष्टकाम्याने शर्क- रोपधानं कुपदिक्केषां मतेन न कुर्या- दिति पञ्चदश प्रतिपाद्य तत्र यथाकाम कुर्यादिति च्छान्निकल्पप्रदर्शनम्, अप्सर्यु- प्रांसमक्षानयोरेतरे मर्वादालोष्ट तिद- व्यादिति सम्प्रत्यक्ष सप्रयोजन विधानं येत्यादि.	१९०-१९४

इति पितृमेधः ।

इत्यप्योऽप्यायः ।

इति परिशेषाख्ये भागे त्रयोदशोऽधमेधकाण्डे विषयालुक्रमणिका समाप्ता ।

अथोत्तराख्ये भागे बृहदारण्यकसंज्ञकचतुर्दश-
काण्डान्तर्गते प्रवर्ग्यकाण्डे
विषयानुक्रमणिका प्रारम्भ्यते ।

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

तत्र प्रथमोऽध्यायः ।

१ प्रवर्ग्यसृष्टिप्रतिपादकं ब्राह्मणम्—
तत्र प्रथमं श्रीव्यसोऽज्ञापकाभा
अश्विन्या वर्णिता अर्धप्रसोममख-
विष्णुविश्वेदेवा. बुरधेने देवयज्ञे किञ्चन
खत्र निषेदुर्त्तत्वनिधानं, तत्रास्मान्
म.ये धनेग तत्ता अद्वया येनाहु-
विनिर्घ. पूर्वो यज्ञस्त्वेषमवगच्छात्
एव श्रेष्ठ इति ते देवा ऊचुर्त्तत्वमि-
धानं, तादृशी विष्णु म एव च
देवानां मय्यं श्रेष्ठोऽभूदिति प्रतिपाद-
नम्, विष्णुपरादित्यानां साम्यबोधपा-
दनं, प्रमत्तायशः सन्तु येनानि न
शक्यन्ते इति लोकात्मनामप्रदर्शनं, ततो
क्षिणो. शिर.प्रण्डेदेवेतिहासस्य सप्र-
कारकमुपवर्गनं, तद्वन्ति शिर
आदित्योऽभवदित्यनिधानं, धर्मप्रकर्ष-
म्हावीर-सम्राट्शान्दनां सोमसत्तिक निर्व-
चनम्, एत प्रवर्ग्यपञ्च देवाः प्राप्नु-
यानि प्रथमविन्दः प्रागावद्भूत्प-
यनेम यज्ञ परिगृह्य यज्ञस्यमवबाल-
स्त्वनिन्द प्रत्ययेन मयवाप्यारोह्येन
मन्त्राणिपावयन् इत्यादिनिर्हणम्,
ततो देवा ग्याऽऽह्वयो वर्त्राभ्यां पूर्व
शिर प्रण्डेदेवेतिहासप्रमत्तेन प्रतिशान-
मनाय प्राग्वच्छिन्पादि सोमसत्तिक-
मभिधानम्, एवमुपायेन प्राप्तस्य यदस्य
देवै. हनस्य देवाविभागस्य प्रदर्शनं, ततो

देवानामगमनशिरस्कम्पान एव फलविही-
नस्य यज्ञस्यानुष्ठानकारणादिप्रदर्शनम्, एव
छिन्नशिरस्कस्य यज्ञस्य फलसाधनत्वा-
मावाचतनुष्ठानमेव सवत्रोत्तादिदित्या-
शङ्क्य कश्चिदप्यङ्गापर्यगर्विन्सत्तान-
विद्याकुशल आर्मीदित्यादभिधानं,
स चर्षिः पुराऽऽदित्यामना यद्वि-
सत्तानविद्या शान्तपोषदिदेश-स चेन्द्र
एवमन्यत यद्यपिमा विद्यमानस्या
उपदिशेत्तदा सोऽपि मद्भिष स्वात्-
अनन्मृषिमित पर त्वेषा विद्या न
कस्मा अप्युपदेष्टव्यं याज्ञानितवानि पादि-
प्रतिपादनम्, इन्द्रोदेवताप्रागेवाश्विनो-
र्वंशशिर मन्यानविद्यायानं प्रतिश्रुतमानी-
दित्यादिनिर्हणम्, एव श्वीचा प्रतिश्रुत-
विद्यायानं स्मृत्वा तावद्विनी दध्यजनेन
विद्यां देहानि प्राप्तिरन्ती, तदानीं
ततोर्दधीषध सजातयोरक्तिप्रत्युत्पन्नो.
प्रदर्शनम्, एवमश्विन्या प्रवर्ग्यविद्याया
उपदेशे प्राप्तिरिति सति श्वीचो विद्या-
दाने शत्रुकृतप्रतिवन्त्याभिधानं, ततः
पुनरश्विनोर्दधीषध सजातयोरक्ति-
प्रतिवन्त्याभिधानं प्राप्तिरिति
नन्, अश्विन्यामनिहिततुतामद्गीत्य
दध्यङ् अश्विनान्पानाश्विन्यां विद्यनुमदि-
दिशुः सन्त्वनममि प्रातितकानित्यादि-
निर्हणम्, दधीषोऽश्विन्या मनुविदादा-
नम्, इदमेव तस्य शिरस्येदेनम्, अश्विन्या

ब्रा० विधया

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विधया

पृष्ठाङ्काः

व पुनस्तद्वत् स्वयंप्रदर्शनोपायेन शिर-
सन्धानकरणं चेत्वादिप्रदर्शनम्, उक्तैर्द्वयं
कस्यचिन्मन्त्रस्य सत्वात्प्रदर्शनम्, एत-
त्प्रवर्गप्राप्त्य मनु साधारण्येन सर्वेषां
नोपदेष्टव्यं किन्तु ज्ञाताभिधानूपानिम्य
एवेति निःसप्रतिपादनं, तथा ये
पूर्वाक्ता उपदेशार्हा शिष्यास्तैस्त्येदं
प्रतिष्ठिति एषा मनुविद्या नोपदेष्टव्या
किन्तु मन्त्र-सम्पन्नैस्तैः सत्त्वानोत्तरमेवेति
नियमानुप्रतिपादनं, वक्ष्यमाणस्य
मनुविद्याव्यपनयनस्य कारणानि-
रूपणं, सोपपत्तिकमुक्तनन्यमुत्प्रेष-
स्वरूपनिरूपणम्, एतस्य प्रवर्ग्योपपत्त्य
कर्मणो यशोवृत्तेन प्रशसनं, तत्र यशो
रूपस्यादित्यात्मकस्य प्रवर्ग्यस्य मन्त्र-
न्यायशास्त्रिदक्षिणावर्धनतानां वक्ष्य-
माणानां यशस्वि-व्यप्रतिपादनं, प्रसङ्गा-
दक्षिणाविवक्षे प्रतिप्रहीतुं कस्यचन
विशेषनिर्दिष्टस्य प्रदर्शनम्, एतस्य प्रव-
र्ग्यस्यानुमानकाये क्रतुनियमविरोधस्य
विधानम्, आसुरोपायार्थं मन्त्रैरमेव
सत्यवदनात्मकं दुष्करं व्रतं कर्तव्यमि-
त्यविधानं चेत्वादि.

६ महावीरतादिप्रवर्ग्योपात्रमन्त्राणां
णम्-तत्र प्रथमं महावीर्यदीनि मन्त्र-
यानि पात्राणि निर्मातुं मृदादिप्रवर्ग-
दीनां सम्मरणात्ता विधानम्, तथापिदौ
तेषां सम्मरणात्ता निर्वचनं, तत्र
सम्मरणमुत्तरं यत्कृते प्राचीनयति
कृष्णाजिने, तत्रापि लोभप्रज्ञाये निन्द्य
मिति साध्यवादं विज्ञानं, तन्मात्रिकस्य
साधनं विनाय मन्त्रं प्रशसनं, तस्या
अत्रे. प्रवर्ग्योपात्रमन्त्राणां विनाय

तस्य प्रशसनं, विरूप्येनात्रे. प्रवृत्ति-
भूतं विकृतस्य यथावत्तं विधाय
उत्प्रेषोत्प्रेषविधानपूर्वकं प्रशसनं, सा
चात्रिरस्तिमात्रि भवतीति तस्या.
एतेषां विनाय तस्य प्रशसनं, तत
सम्प्रदानार्हं तस्यां समन्त्रक स्तात्र-
कार्यवादादिदेशस्तिस्रिहणविधानम्,
तामत्रिं सये हस्ते इत्था दक्षिणेन
हस्तेनाभिमुखं '१ युजते मनः' इतीमं
मन्त्रं जपतीति स्तात्रकार्यवादादिदेश-
सहितं विधानं, तथाप्यथा यत्ता जडे-
नसित्ता मृद समन्त्रकमाह्वयोत्तरत
आस्तृते कृष्णाजिने निदधानीति तत्रे-
कारकं विनाय मृदाहरणमत्र भागशो-
ऽनूय च तस्य व्याख्यानं, मृत्सम्मरणा-
त्तरं वस्त्रिकरपाया समन्त्रक सम्म-
रणविधानं तस्य मन्त्रस्य, भागशोऽनूय
व्याख्यानं स्तात्रकार्यवादादिदेशकथनं
च, ततो वरादेशं खातस्य मृत्पिण्डस्य
समन्त्रक सम्मरणाविधानं, तस्य मन्त्रस्य
भागशोऽनूय व्याख्यानं स्तात्रकार्यवा-
दादिदेशकथनं च, तत्र पुतिकरम-
सम्प्रदानाहरणं समन्त्रक पुतिकारोपण-
योर्निर्वचनसहितं च विनाय तस्य मन्त्र-
स्याभिप्रायकथनं स्तात्रकार्यवादादिदेश-
कथनं च, ततो वस्त्रिकरसम्मरणं समन्त्रक
विनाय छित्तधिरत्कस्य यद्वस्यानाही-
रस्य च परस्परमन्त्राधेतामुपपाद्य च
स्तात्रकार्यवादादिदेशकथनम्, एतेषां
विहितानां मृदादिप्रवर्गस्य राणां सहस्य
प्रशसनं, तत्र एकमिहकृष्णाजिने
सम्प्रदाना पञ्चानामपि सम्प्रदानां स्ता-
त्रकार्यवादादिदेशसहितं समन्त्रकमभि-

१-१४

ब्रा० विषय

पृष्ठाङ्का

ब्रा० विषय

पृष्ठाङ्का

मर्शनविधान, महावीरानिर्माणाय
देवदजनस्योत्तरतः पारश्विन विमान
तत्र सम्भूतसम्भारानादाय गच्छन्त
“ प्रेतु ब्रह्मण्यसि ” इतीमं मन्त्र
अपन्तीति च विषयः तस्य मन्त्रस्य
व्याख्यानम्, उत्तरतो विहितं पारश्विन-
मनूपतस्योपपादनम्, एवमानीनं सम्भार-
जानं सम्भिन्यारश्विनं खरं निदया-
दिति स्तावकार्यवादानिदेशमपि सम्-
न्त्रक विमानं, तथा कृष्णाग्निसम्भाना
सम्भाराणां स्तावकार्यवादानिदेशमपि
समन्त्रक समर्पनविधानं, तथा सन्तु-
ष्टया मृदा महावीरकरणस्य विशिष्ट
लक्षणविमानपुरं सरं विमानम्, एकमुक्त-
लक्षणसम्पन्नं महावीरं कृत्वा तस्य
समन्त्रकमभिर्गन्विमानम्, एतं प्रकारेण
वान्यावपि द्वौ महावीरौ कर्तव्याविषय-
निर्धारितयैव मृदा द्वयोः पिबनयोर्द्वयोः
रौहिणकपालयोश्च तूष्णीकरणविधानं,
यदेतत्समन्त्रकं महावीरनिर्माणमन्त्रकं
पिबनानिर्माणं चोक्तं सद्रूपस्यापि
सहस्रं प्रशस्तम्, अवशिष्टस्य मृगिण्ट-
स्य परित्यागप्रसक्तिं वारयित्वा प्रायश्चि-
त्तार्थं धारणविमानं, प्रथममहावीरस्य
समन्त्रकं स्तावकार्यवादानिदेशसहित-
मितरयोर्महावीरयोः पिबनयोः रौहिण-
कपालयोश्चामन्त्रकं गच्छन्तु तूष्णी-
करणविधानं, प्रथममहावीरस्य समन्त्रकं
सार्थवादं स्तावकार्यवादानिदेशसहितं
चेतरयोर्महावीरयोः पिबनयोः रौहिण-
कपालयोश्चामन्त्रकमवशङ्कताधूपनकरण-
विमानम्, एतेषां महावीरानां अथवा विमान-
पचनद्रव्येणां विधानम्, विहितं पचने-
पचनप्रकारस्तयनपूर्वकं मन्त्रं विनियुष्य

तस्तावकार्यवादानिदेशकथनम्, इत-
रयोर्महावीरयोः पिबनयोः रौहिणकपाल-
योश्च प्रथममहावीरस्य चक्षुष्यामन्त्रक
विधानम्, एतवामावागोद्वरणयोः काल-
विशेषस्य निरूपणं, महावीरत्रयस्यो-
त्पन्नं कनकं मन्त्रत्रयं विनियुक्तोत्पन्न-
विद्यायां मन्त्रमन्त्ररूपपादनं, पिबनयोः
रौहिणकपालयोश्च तूष्णीमुत्पन्नविधानं,
प्रथममहावीरस्यावापादुद्धृतस्त्राजान्धरे
गात्रचनस्य समन्त्रकं तस्तावकार्य-
वादानिदेशसहितं विमानम्, यावापादुद्धृत-
योः रत्नयोर्महावीरयोः पिबनयोः रौहिण-
कपालयोश्च तूष्णीमजाभारणानेचनस्य
विधानं, प्रथमप्रवर्गस्यसुगुप्तिप्रतिपादकं
ब्राह्मणस्यावमाने निरूपितयाया नद-
चपाया अत्राप्यनिदेशकत्वं चेत्त्यादि । १५-३२

३६ धर्मसंदीपनं ब्राह्मणम्—तत्र प्रथम
अध्यायं च प्रवर्गस्थानान्तर्यामिण्येव
स्वातन्त्र्यमाशङ्क्य क्रतुप्रशस्तं प्रति-
पादनं, तत्र सप्रवर्गे कर्तव्यं आतिथ्ये-
ष्टयनतरुपसदं पुरा प्रवर्गानुष्ठानकालं
इति प्रतिपादनं, ततस्तावदसंस्कृतानां
पात्राणां यागानर्हं वाच्यत्वात्कारणं
द्रव्यं पात्रासादनस्य सार्थवादं
विधानं, ततोऽर्च्युं प्रोक्षणीं मन्त्रत्या-
दायोनोत्तिष्ठन् “ वनं प्रवर्षिष्यामि होत-
रभिष्टुहि ” इति प्रैषद्वयं ब्रथादिति
विवाधं तस्य प्रैषद्वयस्याभिप्रायकथनम्,
एकमर्च्युणा प्रार्थितस्य हेतुरभिष्टवस्य
प्रतिपदं तापकार्यकथनपुरं सरं तस्ता-
वधनमूलकसंज्ञगतप्रथमर्चं प्रतीकप्रद-
शननाभिधानं, स्तावकार्यवादानिदेश-
सहितमासादितानां पात्राणां प्रोक्षणविधानं,

ब्रा० विषया.

पृष्ठाङ्काः । ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

विहितं प्रोक्षणमनूय तत्र महावीरस्यैव
 प्रोक्षणे क्रमेण मन्त्रत्रयं विनियुज्य तस्य
 व्याख्यानं, धर्मदूहो धेनोर्वन्वजाय स्थूणा-
 निलननस्य सविशेषं विधानम्, आसादि-
 ताया, सघाडासत्या देशविशेषे स्थापन-
 विधानम्, एवस्या सघाडासत्या सार्ध-
 वाद वृक्षविशेषोच्छ्रायपरिमाणव्यवधाना
 विधानं, राजासत्या उचरत्, सघाडा-
 सत्या स्थापनस्य प्रकारद्वयेन प्रशसनं,
 प्रचरणीयस्य महावीरस्य कालविशेष-
 निर्देशपुर सर समन्त्रक घृतने समञ्जन
 विधाय तस्य मन्त्रस्य व्याख्यानं, गार्ह-
 पत्यस्योत्तरत उरक्षिते प्रवृज्जनाथे भैकने
 खरे रजतशतमानात्मकप्रक्षेपस्य सप्रयो-
 जन सोपपन्निक समन्त्रक विधानं, होत्रा
 " सत्सोदम " इत्युपमाने मुखप्रल-
 वान्निगुणान्तर्दीपाव्ययुं प्रतिदिश खरे
 कुपोदिनि सोपपन्निक सार्धवाद् विधानम्,
 आदीपनप्रभृति प्रवृज्जनमनये एनीमुख-
 प्रेष्टनस्य सप्रयोजनमभिमानं, मुखप्रल-
 वेपु विहितं प्रवृज्जनाथे महावीरसादन-
 मनूय तत्र मन्त्र विधाय च तत्प्रशसनं,
 वक्ष्यमाणं पृथिवीसम्बन्धिं वदार्त्ता-
 प्रतिपादनं तत्सर्वं यज्ञस्यैवेति निरूपणं,
 महावीरस्य समन्ताष्टदूर्ध्वपरिष्ठादिदिशि
 र्चयं यज्ञसु दिक्षु प्रादेशं धारयन्त यज-
 मानं पृथिवीरेवत्यान्यादिषु प्रतिपाद-
 कानि यज्ञेषु वाचयेदध्वर्युरिति विभाग
 क्रमेण तत्तद्विषयसम्बद्धं मन्त्रं त्रेधा विधाय
 च तस्य तस्य मन्त्रस्य मागशो व्याख्यानं,
 महावीरस्य दक्षिणदेवे उच्यमाने गाणिता
 निमिषकरणस्य मन्त्रतदर्थविवरणमहितं
 विधानं, महावीरस्योत्तरदेशे वर्तमाना
 भूमिभूमिमुच्य " मनोरथाऽयि "

इति मन्त्र अपेदिनि सोपपन्निक विधानं,
 महावीरस्य त्रयोदशभिर्नैकद्वैतसमिद्धिः
 परिश्रवणं विधातुं पूर्वं तामु द्वाभ्यां
 समिद्ध्या समन्त्रकाभ्यां प्रथमं पतिश्रवणं
 कार्यमिति प्रतिपादनम्, अवशिष्टाभिः
 समिद्धि परिश्रवणं तृतीयां कार्यमिति
 सप्रकाररूपमभिमानम्, तदर्थतस्य त्रयो-
 दशत्वसम्पादनस्य प्रशसनपूर्वकं निग-
 मनम्, महावीरस्योपरिष्ठात्सुवर्गशत-
 मानस्य रक्तस्य सार्धवाद सप्रयोजन
 समन्त्रक स्थापनमिति प्रशसनं, ततोऽध्वर्यु-
 र्ध्वविर्महावीरं त्रिराधुनोतीति समन्त्रक
 सार्धवाद विधानम्, तत्रैकं वक्त्रं प्रति-
 प्रम्याय एकमश्रोत्रे दत्तैरु च त्वय गृही-
 त्वाऽध्वर्युस्ताम्या सहामदक्षिणं परिष्कामन्
 त्रिराधुनोतीति सार्धवाद विधानम्,
 पुनत्रि. प्रदक्षिणं परिष्कामद्विस्तैराधुनं
 कार्यमिति सार्धवाद विधानम्, रौहिण-
 पुरोडाशयो श्रवणविधानम्, उपरि
 निहितस्य सुवर्गशतमानस्यादानविधा-
 नम्, एव धवित्रैराधुननेन सन्तापि-
 तस्य धर्मस्य वेदनाथ कालविशेषे
 कश्चिद्वैरमन्त्रं भूवादिति धर्मविशेष-
 सहितं सप्रकारं सार्धवाद विधानम्,
 प्रथमप्रकार्यवृष्टिप्रतिपादकनाक्षणस्यान-
 शाने निरूपितायां श्रुतवर्षाया अत्रा-
 प्यनिदेशकणं कैषादि.

३३-५१

४ प्रवर्ग्येप्रकाशोपस्त्वानं ब्राह्मणम्-
 तत्र प्रथममध्वर्युणा " रक्षितो
 धर्म " इति प्रेषिते प्रवर्ग्यकर्तार
 कृषिज आसनादुत्पत्त्यावकाशाहवै-
 मन्त्रैर्मनुष्यतिष्ठन्त इति विधानम्,
 उपस्थानूणां सस्यामुपवीज्य प्रशसनम्,

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः । ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

तेषामवकाशमन्त्राणां वाक्यशोऽनूय
व्याख्यानम्, ततः पत्न्याः शिरोऽस्ता-
वृत्य महावीरमीक्षमाणा ता “ त्वष्टृ-
मन्तस्ता ” इत्येनामृतं वाचयतीति
सार्थवाद विधानम्, प्रथमप्रवर्गमृष्टि-
प्रतिपादकब्रह्मण्यवसाने निरूपिताया
मृतचर्याया अत्राप्यतिदेशकरणं चेत्यादि. ५२-५८

इति प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

१ गवाजपयोऽवसेचनब्राह्मणम्-तत्रा-
दौ ब्राह्मण्यगौ महावीरं गवाजयो.
पयोऽवसेचनं विधातुं तत्र तयोर्दोहना-
दूर्वं तदोत्तेजनोत्तरकालं च हेतुव्ययो
रौहिणपुरोडाशयो सायम्प्रातः काले
होमं विधाय तत्र मन्त्रद्वयस्य त्रिणि
योजनम्, पत्यो रौहिणपुरोडाशयो
ऋणेशाभ्यादिप्या मनाऽश्रोत्रात्मना
धावाहृषिव्यामना चक्षुर्दयात्मना च
प्रशसनम्, दोहनाय रजःशदानस्य सम-
न्त्रकं स्तावनायैवातिदेशमहितं विधा-
नम्, दैवीभिः सङ्गाभिर्वर्मदुहो गौराक्षान्
विशयः सौक्तिरेण नात्राङ्गि तस्या
आह्वानस्य विधानम्, एवमुपवित्रैर्ना-
मभिराहूतायान्त्या मन्त्रेण चार्घ्यार्पि-
पेन वयनविधानम्, दोहनाय वस-
विसर्जनस्य मन्त्रतः सङ्गपुरोडाशनस्य
विधानम्, मन्त्रतः सङ्गपुरोडाशनस्य
वसस्य पुनर्वयनविधानम्, ततः सम-
न्त्रकं दोहनं विधाय तस्य मन्त्रस्य
भाशोऽनूय व्याख्यानम्, दोहनमनये
सर्वतः प्रवृत्तानां त्रिषु मन्त्रवर्ग-
मन्त्रग विधाय मन्त्रस्य पाठप्राप्तं त्रि-
वन्मनूय स प्रशसनम्, धर्मदुहो धेनो.

समन्त्रकं स्तनाभिमर्शनं विधाय तस्य
मन्त्रस्य पादशोऽनूय व्याख्यानम्,
स्तावकार्यवादातिदेशसहितं समन्त्रकं
गार्हपत्यं प्रति गमनविधानम्, एतस्य
महावीरस्य ग्रहणमावयनयो. शफमो-
रादानं समन्त्रकं विधाय ताम्या शफाम्या
महावीरस्य समन्त्रकं परिग्रहणविधानम्,
ततो महावीरस्याधोभागे वेदेनोपमार्ज-
नस्य स्तावकार्यवादातिदेशसहितं विधा-
नम्, ततः उपयमन्या मुखा महावीरधो-
भागस्य सोपपत्तिकं समन्त्रकं परिग्रहण-
विधानम्, एव स्थिते महावीरऽजापयस
आसेचनं सप्रयोजनं विधाय गोदमस
समन्त्रकमासेचनविधानम्, उत्तमन्त्रस्य
पदत्रयं पदत्रयमनूय सोपपत्तिकं स्ता-
वकार्यवादानिदेशसहितं च व्याख्यानं,
प्रथमाप्यायस्य प्रथमप्रवर्गमृष्टिप्रतिपा-
दकब्रह्मण्यवसाने निरूपिताया मृत-
चर्याया अत्राप्यतिदेशकरणं चेत्यादि. ५९-६९

२ धर्मप्रचरणम्-तत्र प्रथमं होत्रा “ प्रेतु
ब्रह्मणस्पति.” इत्यस्मिन्मन्त्रे उपयमाने-
ऽवर्ग्युं शफाम्या महावीरं घृत्वाऽऽहवनीयं
प्रति प्राङ्मुखो गच्छन्वातनामानि यन्त्रि
हुतोर्नैय्यारयायिरुपोरपादनपूर्वकमभि-
धानं, तत्र द्वादशवातनामप्रतिपादक-
मयागं सोपपत्तिकं वायुपरत्वं प्रतिपाद्य
तात्पर्यार्थविवरणम्, एतेषां द्वादशानां वात-
नाम्यां सहस्रं मासमवसरदित्यप्रवर्ग्या-
त्मना प्रशसनं, ततः उपयमन्या मुखा-
ऽऽसेचनमनये पतिनं पयो वा घृतं वा
हस्तिमहावीरे पुनरातिश्रयन्तीति समन्त्रकं
सार्थवादं विधानम्, इत्यु प्रत्यानयनान-
न्तरमात्रातस्य जपमन्त्रस्य सार्थवादं

ब्रा० विषया

पृष्ठाङ्का

ब्रा० विषया

पृष्ठाङ्का

णाग्ने सन्नाशसन्धा, कृष्णाजिनस्य
 धवित्राणा चोद्गासनस्य विज्ञानम्, उपय-
 मन्या सार्धं गवादिबन्धनार्थाया रजो-
 रुद्रासन विधाय देहानार्थयो पात्रयो-
 रुद्रासनविधान, गवादिबन्धनार्थाना
 स्यूगार्धानामुद्गासन विधाय तन्निर्वृत्य-
 ध्वजजातस्य सम्पादन, सरजधस्यागुद्रा-
 सनस्य सविशेषमभिधान, प्रचरणीये
 महावर्ति पयस आशोचनस्य सार्धवाद्
 समन्त्रक विधान तस्य मन्त्रस्य मागशो-
 ऽनूप व्याख्यान च, आनेतव्यस्य पयस
 परिमाणस्य सामिप्राप्तमभिधान, परि-
 शेषितस्य पयस क्रुदोपयोग इत्याशक्य
 तदुपयोगकाष्ठस्यापेक्षयुत प्रतिपादनम्,
 उद्गमित धर्मं सर्वेदिक्षु नि परि-
 धिबेदिति सहस्रक सार्धवाद् निरूपण,
 परिवेषचे क्रियमाणे प्रप्तोत्तम प्रति
 सामगानार्थं प्रेषेदिति सार्धवाद्
 विधान, चात्राले प्रवर्त्यकर्तृणां मर्जन
 विधाय तत्र मन्त्र विनियुज्य तस्य
 व्याख्यान, मार्जनशेषस्योदकस्य मन्त्र-
 सदभिप्राययुत सप्रकारक सेचनविधान,
 सर्वेषां प्रदार्पकर्तृणां मार्जनदेशात्समन्त्रक
 निर्गमन विधाय तस्य मन्त्रस्य मागशो
 ऽनूप तात्पर्यार्थविवरणम्,

प्रवर्ग्यशेषो दधिधर्मः-तत्रेय प्रवर्ग्य-
 तदुद्गासनपरिमितानान्तर सौवे-
 ऽहनि कर्तव्यस्य दधिधर्मोऽस्ययागस्य
 विधान, तस्यैतस्य सोमयागानां मये-
 ऽनुष्ठेयस्य धर्मसुष्ठामस्य प्रशसन,
 स च दधिधर्मो मास्यन्दिन-
 सबने तत्रापि पवमानत्वनन्तरमु-
 ष्ठेय इति सार्धवाद्समभिधान, तस्मिन्

दधिधर्मं साधनत्वेन पात्रविशेष विधाय
 तस्य प्रशसनम्, इत्य दधिधर्मस्य काल-
 साधने उक्त्वा तस्य यागमश्वणयोर्वि-
 धिसया तत्प्रकारनिरूपण, तत्र मधुण-
 स्योषहव्याचनपूर्वकव मन्त्रवत्त चाभि-
 धायोक्तमन्त्रस्य मागशोऽनूप व्याख्या-
 नम् स्तवकार्यवादातिदेशसहित सर्वेषां
 श्रुतिनां चात्राले मार्जनस्य विधान,
 प्रवर्ग्याङ्गभूतं दक्षिणाद्रव्यदानम्-
 तत्र च तावद्भक्षणोपबन्धितकवेनमुदय-
 त्वात्तस्मै दातव्यस्य दक्षिणाद्रव्यस्य
 सोपपत्तिक निरूपण, तथाऽज्वर्यवे
 दातव्या दक्षिणामभिधाय तस्या सोप-
 पत्तिक निगमन, तथा होत्र प्रदेशा
 दक्षिणामभिधाय तस्या सोपपत्तिक
 निगमनम्, उद्गातृभ्यो दक्षिणादान विधाय
 तदुपपाद्य निगमन, प्रथमाध्यायस्य-
 प्रथमप्रश्नार्थसृष्टिप्रतिपादकब्राह्मणस्याव-
 साने निरूपिताया व्रतचर्चाया ब्रह्मस्य-
 तिदेशकरण चेत्यादि.

९८-११

२ धर्मभेदे प्रायश्चित्तनिरूपणम्-तत्र
 प्रथम प्रायश्चित्त विधातुमुरोदात्तत्वेन
 तस्योपादानम्, ततो यस्य धर्मो भिद्येत
 तेन तत्र प्रायश्चित्त कर्मभेदेति विधा-
 नम्, तत्रःपां पूर्णाहुति विधाय ता
 प्रशस्य च तस्यां मन्त्र विनियुज्य च
 तेन मन्त्रेण भिन्नस्य धर्मस्य भेदव्य-
 करणप्रकारस्योपवर्णनम्, " पृथिव्यै
 स्वाहा " इत्यादिना " हूताय स्वाहा "
 इत्यन्ताना त्रयोदशमन्त्राणां भेदव्य-
 करणहेतुत्वस्यास्यानेन धर्मभेदप्रापयित्ते
 निमित्तोक्तम्, तत्र एतेष्वपेक्षानि-
 र्मन्त्रैरप्योद्गातव्यो हेतव्या इति

क्र० विषयः	पृष्ठाङ्काः	क्र० विषयः	पृष्ठाङ्काः
विधाय ताम्ना सक्तसरात्मरूपज्ञा- पत्त्यात्मना प्रशसनम्, तत पुनर- न्येषा " वाचे स्वाहा " इत्यादीना " श्रोत्राय स्वाहा " इत्यन्ताना समाना मन्त्राणा भेषज्यकरणहेतुत्वव्याख्यानेन धर्मभेदप्रापक्षिणे विनियोजनम्, तत एतै सतभिर्मन्त्रैः सतान्या आहृतयो होतव्या इति विधाय तासा सतदार्थेभ्यः प्राणा मना प्रशसनम्, तत उत्तमा शूर्पाहुतिं विधाय ता प्रशस्य च तस्या मन्त्र च विनियुज्य तस्य भागशोऽन्य व्याख्यानम्, एव महावीरस्य भेदन- निमित्तं प्रापक्षितं प्रतिशयेदानीं पुन- स्तस्य निर्माणस्थानुष्ठानप्रकारस्य च प्रतिपादनम्,		प्रवर्ग्यस्तुतिः—तस्या चैनस्य प्रवर्ग्यस्य क्रमेण सक्तसरात्मना—लोकात्रयात्मना— अग्निवाय्वादित्यात्मना—यजमानात्मना— अग्निहोत्रा मना—दर्शपूर्णमासत्वनना— चतुर्मास्यात्मना—पशुपन्थात्मना—उपो- तिशोमात्मना च मन्त्रैरधिकं प्रशसनम्, प्रतिपर्यायमुक्त्यै वेदितुं फलाभिधानं च, इत्य प्रवर्ग्यसम्बन्धयुक्तविज्ञानं वेदिता सर्वेष्वपि यज्ञेयुक्तप्रकारेण प्रवर्ग्यस्य सम्पादनात्मप्रवर्ग्यैव सर्वेण यज्ञजाने- नेष्टवन्भवतीति निरूपणम्, प्रथमाध्या- यस्यप्रथमप्रवर्ग्यसृष्टिप्रतिपादकप्रासंग- स्यावसने निरूपिताया ब्रह्मवर्षाया अत्राप्यतिदेशकरणं चेत्यादि. ११२-१२२ इति तूर्तापोऽध्याय ।	

इति बृहदारण्यकसंज्ञकचतुर्दशकाण्डान्तर्गते प्रवर्ग्यकाण्डे
विषयानुक्रमणिका समाप्ता ।
समाप्तं प्रवर्ग्यकाण्डम् ।

दशमादि चतुर्दश काण्डान्तर्गतं प्रथमं प्रवर्ग्यकाण्डान्तेषु काण्डेषु ।

अकाराद्यनुक्रमेण विशिष्टनाम्नां सूची

नामानि	अंशं नं	नामानि	अंशं नं
सत्र दशमे काण्डे -		मारुजाज कवि	४।२।१९
अर्क्यम्	४।१।४ } १।१।१, २ }	महाराजनावाल	१।१।१२ १।१।१, ७ }
अग्निचपनम्	१।१	माया	२।२।२०
अग्निचिन्म	१।४।९ } १।१।४ }	यङ्गवा (राजराजायन)	४।२।१
अग्निहस्त्यम्	१।१	वामकक्षायण	४।१।११
अग्निव	१।१।१	विश्वजित् (कतिरात्र)	२।१।१६
अदृष्ट औपवर्गि -		वैश्ववसन्	२।४।१
(गौतम)	१।१।१, ४	शाकायनि	४।१।१
अश्वपति -		शाटवपनि	४।१।१
(केशवाला राजा)	१।१।१	श्यापर्ण (सायकायन)	४।१।१०
असरास	१।२।२०	शाण्डिल्य	१।४।१०, ११ } १।१।११ }
इन्द्रमुक्तो माहुरय -			१।२।२ }
(वैशाखपय)	१।१।१ <	श्वेतकेतु (आरण्य)	२।४।१
उक्थप्रह	२।४।२	श्रौमत्य	१।४।१
कुश्रिवाश्रयम् -		सात्ययज्ञ पौत्रुषि -	
(गौतम)	१।१।१	(प्राचीनयोग्य)	१।१।१, १
केलक (शाण्डिल्यायन)	४।१।१	सत्त्व	४।१।१०
कोष	१।१।१	सातत्यवाहिनि	१।४।१०
जनदार्शनिकम् -		मुद्रवा (कौष्य)	१।१।१
(सावयस)	१।१।१, ९	सोमयाम	१।१।१४ }
योतिष्टोम	१।२।१, ७		४।१।१९ }
दशार्द्रमास	१।१।४	सोमयात्री	१।१।४
धीसातपर्णम्	२।१।१	त्वधा	१।२।२०
नारायणस्यो गायत्रि	१।१।१	हलिङ्ग	४।१।१
प्रियमत (रौहिण्यायन)	२।१।१४		
बुडिल आश्विनराशि -		वशोक्तान्युक्तिनामानि तु तत्र प्रवर्ग्यन्त्यानि ।	
(वैशाखपय)	१।१।१	इति दशम काण्ड समाप्तम् ।	

नामानि	अ त्वा क	नामानि	अ, त्वा क
सोमपाग	७।२।१	प्रतिप्रस्थाता-	
सोमनुष्य (सत्ययज्ञि)	६।२।१	(ऋविग्)	१।१।५, ७ }
सैषव (अश्व)	५।५।६२	प्रतीदश (श्वेन)-	८।२।३ }
स्वरा	५।६।२	(एमावत)	१।१।८ }
हृदिदायन	४।१।२	प्रलोभा (ऋविग्)	१।१।६
इपेकदस काण्ड समाप्तः।		प्रोति कौसाम्बेय (कौमुदविदि)	२।२।१२
अथ द्वादशे काण्डे-		कादाणि	२।१।१
अर्क्यम्	३।३।१४	महानतम्	१।३।२१ }
अक्षिरा	३।३।९		३।१।९ }
अच्छाकाक (ऋविग्)	१।१।८	पाञ्चवल्क्य	४।१।१०
अतिरात्र	१।१।५, ६	वसोर्वारा (हरे)	६।१।३८, ४।१
अन्वाहार्यपथन -	४।१।३२	विश्वरूप	७।१।१
(अग्नि)	४।२।१५	विश्वत	१।२।२।१।३।२३ }
आग्नीध्र	१।१।९		२।३।६, ७, ८ }
आहशि	४।१।११	शृङ्ग	५।३।१, २, ३
उदालक (आदशिरेव)	२।२।१३	श्रीग	३।२।३
उक्थ्य (याग)	२।१।९, ७	श्वेतकैतु (आस्थेय)	२।१।९
उभता (ऋविग्)	१।१।९, १०	सत्रम्	१।१।२।१।३।३
जामु	३।३।५	गविन्	३।५।२
गवामपनम् (सत्रम्)	१।२।१।३	सुपर्ण	३।४।४
गौरवीति (शाक्य)	८।२।७	स्नातक	१।१।१०
गृहपति	१।१।१	सुद्रा (सार्ध)	८।२।३
मावस्तुम् (ऋविग्)	१।१।९	सुजय	५।३।१, २, ३
उन्देभ (सोम)	१।२।२	सुनसन्धा	१।१।९
हुष्टपि (पौसायन राजा)	५।३।१, २, ३	स्वरा	८।१।७
नमुवि (असुत)	७।१।१० }	इति द्वादश काण्डम्।	
	७।२।१, ४ }	अथ त्रयोदशे काण्डे-	
	८।१।३ }	अग्निष्टोम (साम)	५।१।२
नारुपण (परमात्मा)	३।४।३	अग्निष्टुम् (अग्निष्टोमसाम)	७।१।३
नेम (ऋविग्)	१।१।७, ८	अग्नीषोमीन (पञ्च)	४।४।३॥ ४।४।११ }
पेता (ऋविग्)	२।१।८		८।१।४ }
पैत्र्य (ऋवि)	२।४।८	अक्षिरा	४।३।८
		अतिरात्र (याग)	३।१।४॥ ३।३।६ }
			५।३।९ }

नामानि	अंश क्र	नामानि	अंश क्र
अपरा	४।३।७	जमदग्निर्धवि	२।२।१४
अन्वाय	४।२।१६	जामदग्न (जाम्प्रसूक्तम्)	२।२।१४
अप्सरा	४।३।८	जुम्बको वरुण	३।६।६
अतोर्पाम (याग)	१।४।७॥७।१।९	ताक्ष्य	४।३।१३
अर्बुद (कादवय)	४।३।९	दयिकावा	२।९।९
अश्वत्थामुद्रि	२।२।१४	दवजनविद्या (राम- सानो वद)	४।३।१०
असितो धाव (असुरणा राजा)	४।३।११	वर्म इद्र (दवरा)	४।३।१४
आग्नेयी दिक्	८।१।९	श्रुतराष्ट्र	१।४।२२
आप्यम्	४।२।१६	च्यवनो दैतवन (मस्य- दशाना राजा)	१।४।९
आसदावत् (नगरा)	१।४।२	नाडविन् (कृष्णाम)	१।४।१३
इतिहास	४।३।१२	नारायण परमात्मा (पुण्य पुरुष)	६।१।१
इन्द्रावृहस्पती	१।४।२८	नण (कविग)	१।८।३
इन्द्राग्नी	१।२।६॥१।३।२	पर आनारो हेरण्यानाम - (कोसलाना राजा)	१।४।४
इन्द्राविष्णु	१।४।२८	पारवक्रा (नगरा)	१।४।७
इन्द्रावत् (उक्थ्य)	७।१।४	पञ्चाल	१।४।७
इन्द्रो शौनद	१।३।५	पाराक्षितीय	१।४।३
इन्द्रो देवय शौनक	१।४।१	पालागति	१।२।८
उमसेन	१।४।३	पुष्पनारायणा (मन्त्रा)	६।२।१२
कपमो यज्ञपुर (धिक्ना- ना राजा)	१।४।१५	पुरुकुत्स (ऐक्ष्वाक्यो राजा)	१।४।५
कश्यप	७।१।१५	पुरुषमथ (याग)	६।१।६।२।१
कादव	१।४।१९	पुरोहित	४।४।१
कुबरो वैश्रवण (राक्षसाना राजा)	४।३।१०	प्राच्या	८।१।५।८।२।१
कोक (शोगराजपुत्र)	१।४।१७	वहिष्णवमानम्	२।३।१
कोसल्य	१।४।४	वाङ्मयम् (आप्रासूक्तम्)	२।२।१४
क्रिचि (पञ्चालदा)	१।४।७	वृहद्बयम् (नामद्वयम्)	२।२।१४
क्रेन्प (पञ्चालाना राजा)	१।४।७	मरुत	१।४।११, २१
गौतमस्य स्तोम (चतु- ष्टोम)	१।१।१	मारता	१।४।११, २१
जनमेजय पराक्षित	१।४।१, २	माहवय (इन्द्रयज्ञ)	४।२।३।५।३।४
		माममन	१।४।३

नामानि	अ. ब्रा. क.	नामानि	अ. ब्रा. क.
मम्य सामद (जलचराणा राजा)	४।३।१२	अप चतुर्दशकाण्डान्तर्गते प्रथमे	
मनुर्वेस्वत	४।३।३	प्रथम्यकाण्डे-	
महत आविशित (आयो-			
गवान राजा)	५।४।१	अग्निरा	२।२।११
माय	८।१।४	आग्नीष (अग्निराज)	३।१।१६, १७
मुष्टिम (औदम्य)	३।५।४	आसुर	१।१।३३
यज्ञकच्य	५।३।९	इडा	२।१।७
विश्वजिन् (अतिरात्र)	७।१।१२	इन्द्राणी	२।१।८
वैश्वदेवम्	१।८	कभु	२।२।९
शकुन्तरा (कैपरा)	५।४।१२	कमुच	१।२।११
शतार्वाक (सानाजित)	५।४।१९	कुरुधेनव	१।१।२
रात्र	२।९।८	दध्यङ् (आयर्वण)	१।१।१८, २०
धुतमेन	५।४।३	प्रथम्यपति	१।२।३५
इक्ष्वाणि	५।३।३	मत्त (घर्म)	१।१।१३।१।२।९
शौग सानामक (पाञ्चाल राजा)	५।४।१९	मनु (ब्राह्मणम्)	१।४।१४
शौनव	५।४।१	मनु	१।३।२५
शिक्षन (राजा)	५।४।१५	महावर	१।१।११।१।२।२
स्वन्	५।४।२१		१।३।१३।१।४।१
सन्ती (पशु)	५।१।३।५।३।१२	मार्वाकिय (निम्ब)	२।२।४३
सवमन् (वा)	७।१	वाय	२।९।९
सन्ध मो जादन्	५।२।१	विश्व	२।२।९
साययन् (साय-		द्यु	१।१।११
यज्ञ)	४।३।४।५।२।९	माध्व	२।२।१५
सौम्या म द्यु तन्व	५।३।९		३।१।१०
स्वमा	८।१।४		

इति त्रयोदश काण्डम् ।

इति चतुर्दशकाण्डान्तर्गत प्रथम

प्रथम्यकाण्डे समाप्तम् ।

ॐ

श्रीमद्वाजसनेयिमाध्यन्दिन-

शतपथब्राह्मणम् ।

सायणभाष्यसमेतम् ।

सर्व

दशमं काण्डम् १० ।

अथाग्निरहस्यं नाम दशमं काण्डं प्रारभ्यते ।

प्रथमाऽध्यायः प्रारभ्यते ।

नत्र प्रथमं ब्राह्मणम् ।

प्रथमपक्षके च प्रथम ब्राह्मणम् ।

अग्निरेष पुस्तार्चीयतं । संवत्सत् ५३परिष्ठान्महदुक्तुं शत्पते
प्रज्ञापतेर्विव्रस्तस्याग्रथं रुमोऽगच्छत् ॥ १ ॥

अतिरेष पुरास्वास्त्रीपते संवत्सराः । उपगितान्महदुक्तं ज्ञप्त्ये । प्रशास्तेर्विबन्तस्पात्रं रमो-
गच्छत ॥ १ ॥

दम्य निश्चसित वेदा यो वदेम्योऽग्निं ब्रून् । निर्मये तनू जन्दे रिदाम् ईदमहे ब्रून् ॥ १ ॥

[illegible]

(त्स) स यः सु प्रजापतिर्व्यस्रथ्सत । संवत्सरः सोऽथ ग्रान्यस्य तानि
पुर्वाणि व्यस्रथ्सन्ताहोरात्राणि तानि ॥ २ ॥

स यः सु संवत्सरः प्रजापतिर्व्यस्रथ्सत । (ता) अयमेव सु योऽयमग्नि-
श्चीयतेऽथ ग्रान्यस्य ग्रान्यहोरात्राणि पुर्वाणि व्यस्रथ्सन्तेष्टका ऽएव
तास्तद्यदेता ऽपदधाति ग्रान्येवास्य ग्रान्यहोरात्राणि पुर्वाणि व्यस्रथ्सन्त
ग्रान्यस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तदेतदत्रैव यजुश्चितमुत्राप्तम् ॥ ३ ॥

स यः स प्रजापतिर्व्यस्रसत-संवत्सरः सः । अथ ग्रान्यस्य तानि पर्वाणि व्यस्रसन्त-अहो-
रात्राणि तानि ॥ २ ॥

स यः स संवत्सरः प्रजापतिर्व्यस्रसत-अयमेव स-योऽयमग्निश्चीयते । अथ ग्रान्यस्य ग्रान्य-
होरात्राणि पर्वाणि व्यस्रसत-इष्टका एव ताः । तद्वदेता उपदधाति-ग्रान्येवास्य ग्रान्यहोरात्राणि
पर्वाणि व्यस्रसन्त, ग्रान्यस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । तदेतदत्रैव यजुश्चितम् । अत्राप्तम् ॥ ३ ॥

नाम बृहदात्मन्नामकं सप्त होत्रा ' शस्यते ' । सप्तसप्तमकामे पूर्वं यवन, बृहदुक्पस्याते शसनम् इति
यदुक्तं तत् प्रशस्तिमुपाह-प्रजापतेरिति । अग्निपथन नाम प्रजापतिस्तानार्थमिति षष्ठे प्रपञ्चेन प्रतिपादितम् ।
' विस्तृतस्य ' विस्तृतपथस्य ' प्रजापते ' ' रस ' शरीरात् ' अग्नम् ' ऊर्ध्वलोकेम् ' अगच्छन् ' तद्वसो
महदुक्तमभवदिति वक्ष्यति ॥ १ ॥

प्रजापत सप्तसरूपतामाह-स यः स प्रजापतिरिति । यस्य रूप ऊर्ध्वं गत । एकस्तच्छब्दं प्रसिद्ध-
वाची । अदस्तच्छब्दं प्रतिनिर्देश । ' स य ' ' प्रजापति ' विस्तृत ' स ' एव ' सप्त सर ' । तद्वदे-
वपादपति-अथ ग्रानीति । विस्तृतसमये ' ग्रानि ' प्रजापते ' पर्वाणि ' सध्वं विस्तृतानि ' तानि '
' अहोरात्राणि ' यथा शरारस्यावपतिनं पर्वण्यवपथा एव सप्त-सरस्यावपतिनं अहोरात्रा अवपथा इति
प्रजापतिविस्तृतनं सप्तसरविस्तृतनं, पर्वविस्तृतनम् अहोरात्रविस्तृतनमिष्यर्थं ॥ २ ॥

चीयमानाग्ने सप्तसरप्रजापतिरूपतामाह-स यः स संवत्सर इति । ' अयमेव ' इत्यस्य विवरणम्-
योऽयमग्निश्चीयत इति । ' य ' इदं नामिष्यकामि ' चीयते ' स एव प्रजापतिरित्यर्थः । सप्तसररूपस्य
प्रजापत अवपथभूताहोरात्ररूपाणि विस्तृतानि ' पर्वाणि ' ' एव ' ' इष्टका ' अभूवन् । तत्तस्माद्
' एता ' इष्टका उपदधातिरिति यत् एतद् एतेनोपधानेन प्रजापतेर्विस्तृतानवपथा पुन प्रतिपदितवान् भवति ।
इष्टकाश्च सप्तमुत्तराशाधिकैकादशसहस्रसंमिता उपपेया इति । तथा च कात्यायनेनेकेन-“ अयात सर्वाता
पवेष्टकानां समासेन सङ्ख्याप्रमाणान्यु व्याख्यास्याम । सहस्राण्येकादश स्तर्नि च शतमिति ” (का श्री.
सु परिशिष्टे षष्ठ्यध्याये ९ । १-२) इति । अत्र यावत् इष्टका यजुर्मन्त्रैरुपदिता तावत् एव प्रजापत्यवप-
थामनां प्रतिपदिता एषा-तदेतदत्रैवेति । ' अत्रैव ' अग्री एतद् ' यजुश्चितम् ' यजुर्मन्त्रैरिष्टकामिषयन

(मु) अथ योऽस्य सोऽग्रं रसोऽगच्छत् । (न्म) महत्तदुक्तं तुमस्य तथै रसमृक्तामाभ्यामनुयन्ति तद्यत्तु यजुः पुरस्तादेत्यभि-
नैव तुदेति यथाऽदो मेऽमुत्रैकं तदाहरिष्यामीत्येवं तद्यजुः पुरस्तादेति
तथै संवत्सरऽआप्नुवन्ति ॥ ४ ॥

तमध्वर्युर्ग्रहेण गृह्णाति । यद्गृह्णाति तस्माद्ग्रहस्तस्मिन्नुद्गाता महाव्र-
तेन रसं दधाति सुर्वाणि हेतानि सामानि यन्महाव्रतं तुदस्मिन्त्सर्वैः
सामभी रसं दधाति तस्मिन्हाता महतोक्तयेन रसं दधाति सुर्वा हेता ऽमुचो
यन्महदुक्तं तुदस्मिन्त्सर्वाभिर्ऋग्भी रसं दधाति ॥ ५ ॥

अथ योऽस्य सोऽग्रं रसोऽगच्छत्-महत्तदुक्तम् । तमस्य तं रसमृक्तामाभ्यामनुयन्ति । तद्-
पतत्र यजुः पुरस्तादेति-अभिनेतव्यं तुदेति । यथाऽदो मेऽमुत्रैकं तदाहरिष्यामीति । एवं तद्दयजुः
पुरस्तादेति । तं सवत्सरऽआप्नुवन्ति ॥ ४ ॥

तमन्वर्गुर्ग्रहेण गृह्णाति । यद्गृह्णाति-तस्माद्ग्रहः । तस्मिन्नुद्गाता महाव्रतेन रसं दधाति ।
सर्वाणि हेतानि सामानि यन्महाव्रतम् । तदस्मिन्त्सर्वैः सामभी रसं दधाति । तस्मिन् हीता मह-
तोक्तयेन रसं दधाति । सर्वा हेता ऋचो यन्महदुक्तम् । तदस्मिन्त्सर्वाभिर्ऋग्भी रसं दधाति ॥ ५ ॥

कृतम् तदत्र प्रजापतौ भाग्यं प्रतिमहितम् । अथवापना युक्तं सवत्सरमन्वित्यनामहोरात्राणां परिक्रपाणां
यजुष्मतीनामिष्टकानां च सङ्ख्यामाप्यात्तामिरेव कृत्स्नं प्रजापतिशरीरमापयन इत्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

एवं विपरीतिं प्रजापत्यापना स्तुतिः स्तोत्रशब्दे स्तोत्रमाह-अथ योऽस्य सोऽग्रमिति । ' यो रस '
 पूर्वं विस्तृतस्य प्रजापते सम्बन्धी ऊर्ध्वं गत स एव ' महदुक्तम् ' अभूत् । अत्रोक्तशब्दः स्तुतशब्दस्यारण्यः ।
उत्तरत्र द्वयोरेपि स्तुतमानवान् । " अथ वा गृहीत्वा अममं बोधय स्तोत्रमुपाकुर्वन् " इति महमद्वयं वा
अममोन्नयनं वा स्तोत्रप्रारम्भफलः । स्तुतमनुसन्तीति स्तोत्रादनन्तं शब्दं शसनीयम् । अतः इदानीं तत्पूर्व-
मात्रिग्रहप्रहणं प्रशंसितुं तत्र ग्रहे मिथ्यमानं अममं स्तोत्रं-तमस्य तं रसमिति । ' अम ' प्रजापते ' तम् '
 ऊर्ध्वं गतं ' ' ' प्रसिद्धं ' रमम् ' ' कृत्वा माप्यात् ' ' अनुयन्ति ' अनुगमयन्ति । यथाऽदो मेऽमुत्रेति ।
लौके यथा ' अमुत्र ' विप्रच्छेदं प्रदेशे ' अद् ' दक्ष ' मे ' मदीयम् ' एरम् ' वस्तु ' आहरिष्यामि ' अह-
मिति पूर्वं गच्छति- ' एव ' यजुर्मन्त्रं ऋत्वा माप्यात् प्रथमं रसानयनाय गच्छति । ' तं रसं सवत्सरे '
 सवत्सरमाप्यात्वा मयनेनैव त्वद्विषयिण्याये महाव्रते ' आप्नुवन्ति ' ॥ ४ ॥

रमस्य ग्रहणमाह-तमध्वर्युरिति । गृह्णते अनेन रस इति ग्रहः । वरणसाधनः । व्युपतिं दर्शयति-
यद्गृह्णातीति । ॥ महाव्रतीयो ग्रह इत्युच्यते । तथा चोत्तरं चतुर्थोप्याये समाप्तास्यते । " एष महाव्रतीयो
ग्रहः । तमध्वर्युर्ग्रहेण गृह्णाति " (अ पृ. १० । ४ । १ । १२-१३) " इति । तथा ॥ महाव्रत-
व्रतं प्रभुत्वं सूर्यनोक्तम्- " महाव्रतमग्निष्टोमं प्राजापत्यं उपाज्यो ग्रह गृह्णाति वि न रन्द, वावर्ति विध-

ते यदा स्तुवते यदाऽनुश्रुतिं सति । (त्य) अथास्मिन्नेतं वृषदृक्ते
जुहोति तदेनमेव रसोऽप्येति न वै महाव्रतमिदं स्तुतुं शेतऽइति
पश्यन्ति नो महादिदमुक्तमित्यग्निमेव पश्यन्त्यात्मा ह्यग्निस्तुदेनमेतेऽ
उभे रसो भूत्वाऽपीत ऽऋक् च साम च तदुभे ऋक्सामे यजुरपीतः ॥ ६ ॥

सु ऽएण मिथुनोऽग्निः । प्रथमा च चित्तिर्द्वितीया च तृतीया च चतुर्थी चाथ
पञ्चम्यै चित्तेर्धुश्चित्तेऽग्निर्निधीयते तन्मिथुनं मिथुन उ एवायमात्मा ॥ ७ ॥

त यदा स्तुवते यदाऽनुश्रुतिं सति—अथास्मिन्नेतं वृषदृक्ते जुहोति । तदेनमेव रसोऽप्येति । न वै
महाव्रतमिदं स्तुतुं शेत इति पश्यन्ति, नो महादिदमुक्तमिति । अग्निमेव पश्यन्ति । आत्मा
ह्यग्निः । तदेनमेतेऽउभे रसो भूत्वाऽपीतः । ऋक् च साम च । तदुभे ऋक्सामे यजुरपीतः ॥ ६ ॥

स एव मिथुनोऽग्निः । प्रथमा च चित्तिर्द्वितीया च । तृतीया च चतुर्थी च । अथ पञ्चम्यै चित्ते-
र्धुश्चित्तेऽग्निर्निधीयते—तन्मिथुनम् । मिथुन उ एवायमात्मा ॥ ७ ॥

कर्मजिति वा ॥ (का. ओ. सु. १३. १९-२१) इति । महप्रणमेव स्तोत्रप्रारम्भसमय इति यदुक्तं तदि-
दानीमाह—तस्मिन्नुद्गातेति । तस्मिन्निति निमित्तमस्ती । यजुषा ग्रहे गृहीते ' उद्गाता ' कश्चिद् ' महाव्रतेन '
पञ्चम्या साक्षा ' रसं दधाति ' । ईश्वरकृतसाम्यामनुयतीत्युक्तम् । अथ महाव्रतेनेत्युपपद्यते । एतत्परस्परविबह-
मिति तत्राह—सर्वाणि ईतानि सामानि यन्महाव्रतम् इति । यत् ' तसर्वाणि ' ' सामानि ' तत्र राजन-
गायन-हृदय-तन्मन्त्राद्व्यापानि यज ' सामानि ' विधत्ते । स्तुतमनुश्रुतिमिति स्तोत्रादन्तरा शब्दमिति यदुक्तं
तद्विधिं दर्शयति—तस्मिन्नुद्गाता मन्त्रोक्तयेनेति । बृहदुक्तस्य गायत्रीणिहर्वाहस्तुषासीतित्रया मन्त्रात् सर्वा
भावा महादुक्तमित्युपपद्यते ॥ ९ ॥

पूर्वं प्रजापते रसनयुक्ता न्यात, अन्यथा रसामावेन शरीरमदृष्टं भवेद्वितीयाभावात् । रसस्यापनेन व्युदस्यति—
ते यदा स्तुवते इति । ' यदा ' यस्मिन्काले ' स्तुवते ' उद्गातु-प्रस्तोतुं प्रतिहर्तारं, कश्चिन्नवापेक्षया
स्तुवन इति बहुवचनम् । अत एव षष्ठदोषा आभवन्ति,—' सर्वे सहा रजो महाव्रतेन स्तुवीरन् ' इति ।
' यदा चानुसमिनि ' । श्लोत्रमनुलक्ष्य शब्दं परेत् होता । अत्र होत्रेवैतद्वि शमनीयमवयवम् । अथ शास्त्रादनन्तरं
व्यपट्ठनं गायत्र्यादाते कथं चरेत् इति एव गृहीतं स्तोत्रशान्तिं सप्तम्यं रसमग्निमग्नौ प्रमादयित्वा जुहोति ।
विष्याग्निरेव प्रजापत्या मेतदानीमुक्तम्—' अथमेव स योऽयमग्निधीयते '—(स. प. १०. १. ११. ११) इति ।
' तत् ' तन होमन ' एवम् ' प्रजापतिश्च ' एव ' हुतो ' रसोऽप्यग्नि ' अग्निगच्छति तद्युक्तो भवति इत्यर्थः ।
अग्नौ रसस्याप्ययं प्रशंसति—न वै महाव्रतमिदमिति । इदानीमग्निम् चयनप्रदेशे ' महाव्रतं ' साम ' स्तुतम् '
' होने ' निष्ठति ' इति न पश्यन्ति । महादुक्तं शान्तमिति न पश्यन्ति, किन्तु अग्निं धितमव पश्यन्ति ।
अग्निर्ह ' आमा ' स्थूल शरीरं ' तन् ' तत्त्वान् ' एवम् ' विष्याग्निम् ' एते उभे ' महाव्रतबृहदुक्तं
' रसो भूत्वा अपीत ' अग्निगच्छत एकीभवत । ' उभे ऋक्सामे ' महप्रणवाय ' यजुरपीत ' ऋक्सामाभ्या
प्रस्तात् यजुर्मन्त्रेण महप्रणवात् ॥ ९ ॥

चित्ताग्निं मिथुनकूपेण प्रशंसति—स एव मिथुनोऽग्निमिति । अग्नौ यत्र चित्तं स्वयमनुग्राह्यं उपयेया ।

(त्माऽद्गु) अद्गुष्ठाऽडुति पुमाँस । (सोऽद्गु) अद्गुलय ऽडुति
 स्त्रिय कृणाविति पुमाँसौ भृणाविति स्त्रियाऽओष्ठाविति पुमाँसौ
 नासिकेऽडुति स्त्रियो दुन्ता इति पुमाँसो जिह्वेति स्त्री सुर्वऽएव मिथुनः
 सोऽनेन मिथुनेनात्मनैव मिथुनमग्रिमप्येति ॥ ८ ॥

(त्वे) एषाऽत्रापीति । (र) अथ हव मिथुन इत्युँ ह त्वेवापि मिथुनो
 व्वाग्वेयु योऽयमश्वितो व्वाचा हि चीयतेऽथ अश्वितेऽग्निर्निधीयते सु
 प्राण प्राणो वै व्वाचो व्वापा प्राणो मिथुन व्वाग्वेयायमात्माऽथ युऽआत्मन्प्रा-
 णस्तुमिथुनुँ सोऽनेन मिथुनेनात्मनैव मिथुनमग्रिमप्येति ॥ ९ ॥

अद्गुष्ठा-इति पुमांस अगुलय -इति स्त्रिय । कृणाविति पुमांसौ भृणाविति स्त्रियौ । ओष्ठा
 विति पुमांसौ नासिक इति स्त्रियौ । ८ वा -इति पुमांस जिह्वेति स्त्री । सर्व एव मिथुन । सो-
 ऽनेन मिथुनेनात्मनैव मिथुनमग्रिमप्येति ॥ ८ ॥

एषाऽत्रापीति । अथ हव मिथुन । इत्य ह त्वेवापि मिथुन । वाग्वेय याऽयमश्वितः ।
 वाचा हि चीयते । अथ अश्वितऽग्निर्निधीयते सु प्राण । प्राणो वै व्वाचो कृपा । प्राणा मिथु
 नम् । एवैवयमात्मा । ९ वा य आत्मन् प्राण -तन्निधायम् । नोजनेन मिथुननात्मनैव मिथुन
 मग्रिमप्येति ॥ ९ ॥

(त्वे) पुषोऽअत्रापीतिः । (नुं) नु इ वाऽअस्यापुत्रतायै काचमु
शङ्का भवति य एवमेतौ मिथुनावात्मानं चाग्निं च वेदात्रथं इ त्वेवा-
यमात्मा दक्षिणाऽन्नं वनुते यो न आत्मेति ह्यप्यपिणाऽभ्युक्तम् ॥ १० ॥

(न्तु) तुदिदमन्नं जग्धं द्वेष्टा भवति । यदस्यामृतमूर्ध्वं तद्वाभेरूर्ध्वः
प्राणैरुच्चरति तद्वायुमुप्येत्यथ यन्मर्त्यं पराक्तन्नाभिमुप्येति तद्वयं भूत्वे-

पुषोऽ अत्रापीतिः । न इ वा अस्यापुत्रतायै का चन शङ्का भवति । य एवमेतौ मिथुनौ-
आत्मानं चाग्निं च वेद । अत्र इ त्वेवायमात्मा । “ दक्षिणाऽन्नं वनुते यो न आत्मा ”-इति
ह्यप्यपिणाऽभ्युक्तम् ॥ १० ॥

तदिदमन्नं जग्धं द्वेष्टा भवति । यदस्यामृतम्-ऊर्ध्वं तन्नाभेरूर्ध्वं, प्राणैरुच्चरति-तद्वायुमुप्येति ।
अथ यन्मर्त्यं पराक् तन्नाभिमुप्येति । तद्वयं भूत्वेयमाप्येति-मूत्रं च पुरीषं च । तद् यदिदमुप्येति-

तुशब्दं पश्चात्तरपोतनार्थं । इयमथ वा मिथुनः । पूर्वं चित्वाद्यं विनिर्द्भूतं मिथुनत्वम् । आन्नरूपणापि
मिथुनवमिति मिथुनद्वयमुक्तम् । एकमुत्तरं मिथुनद्वयं नृणां राशिः । अथ ११ मिथुनं राशि इ चेत्तदि मिथुनं
इति मिथुनद्वयं प्रतिपादयित्वा । तद्वयं दर्शयति-वाग्देवेषामिवाद्यानां । ‘ योऽयम् ’ इत्यादि । ‘ चित् ’
सा ‘ वागव ’ ‘ हि ’ ‘ यत्माह ’ ‘ वाचा ’ मन्त्रणं ‘ जीवते ’ सायनाप्ययोऽप्येददेवमुक्तम् । ‘ विदे ’ अग्नौ
य ‘ अग्नि ’ आहवनीयो ‘ निधीयते ’ ‘ स ’ प्राणरूपः । शरीरं यथा प्राणेन व्याधियमाणं सत् फलस्य
दकम् एव चित्वाग्रिणि आहवनीयेनाग्निना फलमप्यादक इति प्राण इत्युक्तम् । अतः ‘ वाच ’ जिया
‘ प्राणो ’ इवा ‘ पुमान् ’ । तस्मात् प्राणो मिथुनामक इति एक मिथुनम् । अन्यदाह-‘ वागशामा ’ शरीरं
तात्परात्तच्छब्दम् । आत्मन् । सतम्या लुक् । शरीरे य प्राणं तदन्त्यमिथुनम् । तस्माद्वक्तृत्वे इतो तत्
अनेन मिथुनेनामना शरीरप्रणयरूपेण एव मिथुनं वाक्प्राणरूपं भक्षित्वप्येति ॥ ९ ॥

अथ मिथुनपरम्परावेदितुं फलमाह-न इ वा अस्वेति । ‘ य ’ पुरुष एवमुक्तप्रकारेण मिथुनरूपमात्रान्
मिथुनरूपमग्निं च वेति ‘ अस्यापुत्रतायै ’ पुत्रराहित्याय काचन शङ्का याति । सन्तानप्रतिवन्धकं कारणं
नास्ति । प्रत्युत पुत्रवन्तस्यादकप्रकृतित्वार्थं । प्रक्षारणप्रयोगाय पुं प्रकारं वक्तुमात्रेणोऽन्नरूपत्वाद्-अत्र इ
त्वेवायमात्मेति । ‘ अयम् ’ ‘ आमा ’ अन्नमेव तत्त्वात्वात् । उक्तार्थं मन्त्रं सवाद्यति-दक्षिणाऽन्नं वनुत
इति । स मन्त्रो दाशतव्यामेव दक्षिणादानस्तावकमुक्ते समानायते-“ दक्षिणाऽथ दक्षिणा मां ददाति दक्षिणा
यन्मृतं पक्षिरूपम् । दक्षिणाऽन्नं वनुते यो न आमा दक्षिणां वर्मं कृणुते विजानन् ” (श्रु. स.) इति । अन्वयार्थ-
न इत्यस्मच्छब्देन मन्त्रश्रुतिः कथिष्यते । नोऽस्मभ्यमन्नादिकं दक्षिणारूपेण ददाति । य आमाऽस्ति तदनं
दक्षिणाचतुष्टयमन्नात्मकमात्रानं य दक्षिणावेन ददाति । “ वनु याक्ने ”-(भा. पा. तु. उ. ९) इत्ययं चतुष्टय-
शब्दो दाने वर्तते । “ मत्तं वन्वानो अन्नं सुवीर्यम् ”-इत्यादिमन्त्रान्तरेषु दानार्थस्य दृष्टत्वात् । दक्षिणां
प्रपञ्चन् पुरुषं विजानन् दक्षिणां वर्मं कृणुते करोतीति । अत्यन्तस्य तृतीयपादे आत्मनोऽन्नरूप-
व्यमुक्तमिति स तृतीयपादः ॥ सत्त्वाद्यन्वयः ॥ १० ॥

यदर्थमन्नरूपव्यमुक्तं तदर्थयति-तदिदमन्नं जग्धमेति । ‘ तत् ’ ‘ अन्नम् ’ ‘ जग्धम् ’ भक्षितं सत्

मामुप्येति सूत्रं च पुरीषं च तदुद्दिष्टामुप्येति योऽयमग्निश्चितस्तं तदुप्येत्ययं युद्धायुमप्येति युश्चितेऽग्निर्निधीयते तं तदुप्येत्येषोऽएवात्रापीतिः ॥ ११

इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १०-१-१ ॥ (१-१) ॥

प्रजापतिरिमौल्लोकानैप्सत् । (त्सु) सुऽएतं व्ययोविधमात्मानमपश्यदग्निं तुं व्यपत्त तेनेमं लोकमाप्नोत्सु द्वितीयं व्ययोविधमात्मानमपश्यन्महाव्रतं तुव्यपत्त तेनान्तरिक्षमाप्नोत्सु तृतीयं व्ययोविधमात्मानमपश्यन्महदुक्कं तुव्यपत्त तेन दिवमाप्नोत् ॥ १ ॥

योऽयमग्निश्चितस्तं तदुप्येति । अयं युद्धायुमप्येति-यश्चितेऽग्निर्निधीयते-तं तदुप्येति । एषोऽएवात्रापीतिः ॥ ११ ॥

प्रजापतिरिमौल्लोकानैप्सत् । ॥ एतं व्ययोविधमात्मानमपश्यत् । अग्निं तु व्यपत्त । तेनेमं लोकमाप्नोत् । स द्वितीयं व्ययोविधमात्मानमपश्यत् । महाव्रतं तद्व्यपत्त । तेनान्तरिक्षमाप्नोत् । स तृतीयं व्ययोविधमात्मानमपश्यत् । महदुक्कं तद्व्यपत्त । तेन दिवमाप्नोत् ॥ १ ॥

‘इषा’ द्विकार मर्त्योद्गमेदेन ‘मवति’ । तत्र ‘अस्य’ जगत्स्यान्त्य ‘यद्’ ‘अमृतम्’ सूक्ष्मरूपमस्ति ‘तद्’ माने, ‘ऊर्ध्वप्रदेशे’ रित्वा ‘ऊर्ध्वं’ नास्तिकापुटादुद्गच्छति ‘प्रागे’ सह ‘उचरति’ उद्गच्छति । तदुद्गच्छन् ‘वायुम्’ प्राणरूपम् ‘अप्येति’ सपीति । ‘यत्’ मर्त्यं ‘स्वरूपं’ ‘तत्’ नामैवस्तापिष्ठति । मर्त्यस्य द्वैविध्यमाह-तद्व्यपिमिति । ‘तत्’ मर्त्यं ‘इयम्’ मृत्युरीक्षमेदेन द्विकार भूत्वा ‘इषा’ भूमिम् ‘अप्येति’ । ‘इषाम्’ इषत्पार्यमाह-योऽयमग्निश्चित इति । भूमावग्निधीयते, अतः काषाण्डेवयोरमेदो-कारेण भूमेर्पक्षेव सम्पन्नम् । इदम् “अन्नस्यामृतमानी वायुमप्येति”-इत्युक्तं तज्जघते योजयति-यद्वायुमप्येतीति । यश्चितेऽग्निरिति । ‘चिते’ ‘अग्नौ’ ‘योऽयम्’ आहवनीयोऽग्निः ‘निधीयते’ ‘तम्’ अग्निं सदसुतमन्नरूपं कर्तुं ‘अप्येति’ सपुक्तं मवति । अनेनैतदुक्तं मवति, चितेऽग्निर्वाकानस्यविष्टमागात्मना मावनीयः । तत्प्रागे निहितोऽग्निरन्नस्याग्निष्ठमागात्मना ज्येष्ठ इति ॥ ११ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवव्याख्ये वेदार्थप्रकाशे भाष्यदिनियन्तव्याख्यानवाक्ये
दशमकाण्डे प्रथमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (१०-१-१) ॥

पूर्वं महाव्रतपक्षे सह प्रयुक्तानि अग्निचयनमहव्रतसाममहदुक्कपञ्चकाणि त्रीन्पयि पञ्चाकाण्यनि अविदेव, इषिप्यन्तरिक्षपुल्लोकापञ्चानि अन्त्यात्वं मनःप्राणवायूराणि चेति द्वितमब्राह्मणे प्रतिपाद्यते । यदितिष्टेमपक्ष एवेतेषां त्रयाणां सम्पादनप्रकारश्चोच्यते-प्रजापतिरिमौल्लोकानैप्सदिति । ‘ऐषम्’ आत्मानैषम्, आप्नोतेः सति (पा. सु. ७ । ४ । १४) अन्त्यासक्तो (पा. सु. ७ । ४ । १८) “आप्यप्युचामीह”-(पा. सु. ७ । ४ । १९) पञ्चादाद्यामे वृद्धौ रूपम् । ‘सः’ प्रजापतिः ‘एवम्’ ‘अत्मानम्’ ‘वयोविधम्’ पञ्चाकारम् ‘अन्नम्’ ‘तत्’ पञ्चाकारम् ‘अग्निम्’ चित्प्राग्निं ‘ज्येष्ठम्’ । चित्प्रागे पञ्चाकारादे

(द) अयं वाव लोके ऽप्योऽग्निश्चितः । (तोऽन्तु) अन्तरिक्षं महाव्रतं
द्यौर्महदुक्थं तस्मादेतानि सर्वाणि सहोपेयादग्निं महाव्रतं महदुक्थं
सह हीमे लोका ऽअमृज्यन्त तद्यदग्निः प्रथमश्चीयतेऽयं ह्येषां लोकानां
प्रथमोऽमृज्यतेत्यधिदेवतम् ॥ २ ॥

(सु) अथाध्यात्मम् । (म्मु) मुनः ऽ एवाग्निः प्राणो महाव्रतं व्याह्म-
हदुक्थं तस्मादेतानि सर्वाणि सहोपेयात्सह हि मुनः प्राणो वाक्तद्यदग्निः
प्रथमश्चीयते मुनो हि प्रथमं प्राणानाम् ॥ ३ ॥

(मा) आत्मैवाग्निः । प्राणो महाव्रतं व्याह्महदुक्थं तस्मादेतानि
सर्वाणि सहोपेयात्सह ह्यात्मा प्राणो वाक्तद्यदग्निः प्रथमश्चीयतेऽआत्मा
हि प्रथमः संभवतः संभवति ॥ ४ ॥

अयं वाव लोकः—अग्निश्चितः । अन्तरिक्षं महाव्रतम् । द्यौर्महदुक्थम् । तस्मादेतानि सर्वाणि
सहोपेयात् । अग्निम्, महाव्रतम्, महदुक्थम् । सह हीमे लोका अमृज्यन्त । तद्यदग्निः प्रथम-
श्चीयते—अयं लोका लोकानां प्रथमोऽमृज्यन्त । इत्यधिदेवतम् ॥ २ ॥

अथाध्यात्मम् । अत एवाग्निः । प्राणो महाव्रतम् । व्याह्महदुक्थम् । तस्मादेतानि सर्वाणि
सहोपेयात् । सह हि मुनः प्राणो वाह । तद्यदग्निः प्रथमश्चीयते । मुनो हि प्रथमं प्राणानाम् ॥ ३ ॥

अथाध्यात्मम् । प्राणो महाव्रतम् । व्याह्महदुक्थम् । तस्मादेतानि सर्वाणि सहोपेयात् । सह
आत्मा प्राणो वाह । तद्यदग्निः प्रथमश्चीयते । आत्मा हि प्रथमः संभवतः संभवति ॥ ४ ॥

शिरऽपुत्राग्निः । प्राणो महाव्रतमात्मा महदुक्थं तस्मादेतानि सर्वाणि सहोपेयात्सह हि शिरः प्राणऽआत्मा तद्यदग्निः प्रथमश्चीयते शिरो हि प्रथमं जायमानस्य जायते तस्माद्यत्रेतानि सर्वाणि सह कियन्ते महदेवो-
क्थमातमां रूपायतऽआत्मा हि महदुक्थम् ॥ ५ ॥

(न्तु) तुदाहुः । (र्थ) युदेतानि सर्वाणि सह दुरुपापानि कैतेपासुपाप्ति-
रिति ज्योतिष्टोमऽपुत्राग्निष्टोमे ज्योतिष्टोमेनैवाग्निष्टोमेन यजेत ॥ ६ ॥

शिर एवाग्निः । प्राणो महाव्रतम् । आत्मा महदुक्थम् । तस्मादेतानि सर्वाणि सहोपेयात् ।
सह हि शिरः प्राण आत्मा । नद्यदग्निः प्रथमश्चीयते । शिरो हि प्रथमं जायमानस्य जायते ।
तस्माद्यत्रेतानि सर्वाणि सह कियन्ते । महदेवोक्थमातमा रूपायते । आत्मा हि महदुक्थम् ॥ ५ ॥

तुदाहुः—यदेतानि सर्वाणि सह दुरुपापानि । कैतेपासुपाप्तिरिति । ज्योतिष्टोम एवाग्निष्टोमे ।
ज्योतिष्टोमेनैवाग्निष्टोमेन यजेत ॥ ६ ॥

आत्मा हि प्रथम इति । ' सम्भवत ' उपपद्यमानस्य पुरुषस्य ' प्रथम आत्मा ' म पशरीर
' सम्भवति ' ॥ ४ ॥

अन्यथैतन्न सतीति—शिर एवाग्निरिति । अग्निचयनमहाव्रतमाह महदुक्थानि शिर प्राणात्मरूपाण्य-
नुसन्धेयानि, यस्मादग्निः ' प्रथम चीयत ' तस्मात् ' जायमानस्य ' पुरुषस्य शिर एव प्रथमं योने सकाशा-
दुत्पद्यते । तस्माद्यत्र एते ' एतानि ' ' सर्वाणि ' श्रीणि ' सह ' ' कियत ' तत्र ' महदुक्थम् ' ' आद्या-
यतेनमान् ' सम्पूर्णमुच्यते । बृहतीसहस्रामकशः-सम्पूर्णोक्ति । सम्पूर्णाकी मुख्यन्तरमाह—आत्मा हाति ।
' हि ' यस्मात् ' महदुक्थम् ' ' आत्मा ' तत्त्वरूपम् । आत्मनस्तु सर्वाङ्गम्योऽपि स्थितवान् ॥ ५ ॥

महाव्रतयवे तावदेताम्यग्निमहाव्रतसामबृहदुक्थान्यविनाभूतानि । तेषामग्निदेवमप्य म च पृथिव्यादिरूपता
मन प्राणादिरूपता चोक्ता । अथुता प्रथमसंस्थारूपज्योतिष्टोमाग्निष्टोमे महाव्रतयज्ञमना स्तेनं तत्रैवाग्निचयनादि-
प्रयत्नयोगानि ब्रह्मादिप्रभोगाभ्या दर्शयन्ति—तुदाहुयदेतानि सर्वाणीति । यस्मात् ' एतानि सर्वाणि ' श्रीम्यग्निचयनमहाव्रतसामबृहदुक्थानि सह युगपत्, ' दुरुपापानि ' आप्नोत सत् प्रत्यय । उपाप्तुमशक्यानि
सर्वेषां महाव्रतयज्ञानुष्ठाने प्रयोगब्राह्मणेन कृत्विक्सम्पादनादेर्दुष्करजन च नविकारात् । तथा चैतत्प्रकम्—
" नादीजितो महान्न शसेजानमो न पत्तमात् "—इत्यदि । अत ' एतेषां जगणा ' का ' की-शा ' उपाति ' आति सम्पादनप्रकार । कुत्र प्रदेते तेषामाग्निरिति प्रश्नार्थ । आग्निस्थानं दर्शयति—ज्योतिष्टोम एवाग्निष्टोम
इति । अतस्तस्मिन्पञ्चे त्रयाणां सम्पादनात् ज्योतिष्टोमाग्निष्टोमेन यागं कर्तव्यम् । तत्राग्निष्टोम इति पदनाग्नि-
स्तत्रोक्तेरग्निचयनमुक्तिमिति भन्तव्यम् । अग्निष्टोमशब्दस्याग्निस्तत्राद्योक्तिरैतरेकशब्दस्य समाम्नाता—
" स वा एषोऽग्निरेव यदग्निष्टोमम् यदस्तुवस्तस्मादग्निम्नोमस्तमग्निस्तोम स तमग्निष्टोम इत्यचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया
इर हि देवा " (दे. भा १४ । १ । ४३) इति ॥ ६ ॥

तस्य बा एतस्य ज्योतिष्टोमस्याग्निष्टोमस्य त्रिवृद्धिष्णवमानं तद्वत्तस्य शिरः पञ्चदशसप्तदशाऽनुत्तरौ एवमानौ तौ पक्षौ पञ्चदशत्वं होतुराज्यत्वं सप्तदशं पृष्ठमेकविंशं यज्ञायज्ञियं तत्पुच्छम् ॥ ७ ॥

(न्तु) तयोर्बा एतयोः । पञ्चदशसप्तदशयोर्द्वाविंशत्स्तोत्रियास्तुतो याः पुञ्चविंशतिः स पञ्चविंशुऽआत्माऽथ बाः सुप्तातिमुन्ति ताः परिमादः पञ्चवो हेताः पञ्चवः परिमादऽएतवद्वे महाव्रतं तुदेतद्वेव महाव्रतमाप्नोति ॥ ८ ॥

तस्य बा एतस्य ज्योतिष्टोमस्याग्निष्टोमस्य त्रिवृद्धिष्णवमानम् । तद्वत्तस्य शिरः । पञ्चदशसप्तदशाऽनुत्तरौ एवमानौ । तौ पक्षौ । पञ्चदशं होतुराज्यं सप्तदशं पृष्ठम् । एकविंशं यज्ञायज्ञियम् । तत्पुच्छम् ॥ ७ ॥

तयोर्बा एतयोः पञ्चदशसप्तदशयोर्द्वाविंशत्स्तोत्रियाः—स्तौ याः पञ्चविंशतिः, स पञ्चविंश आत्मा । अथ याः सप्तातिमुन्ति, ताः परिमादः । पञ्चवो हेताः । पञ्चवः परिमादः । एतावद् महाव्रतम् । तदेतद्वेव महाव्रतमाप्नोति ॥ ८ ॥

पक्षान्तराख्य महाजनमाम्नो हि शिर पक्षमध्यपुच्छात्मका पञ्चावधवा । “ शिरो गायत्रम् । राघन्तर दक्षिण पक्ष । बृहदुत्तर पक्ष । मद्रसाम पुच्छम् । राजनमाम क्षात्मा ” इति । तन्मर्ममग्निष्टोमे सप्तादपत्ति- तस्य बा एतस्ये नादिना । त्रिवृद्धिष्णवमानं तद्वत्तस्य शिर इति । कावत्रया मरमेक सूक्तम् । तादृशानि प्राणि सूक्तानि त्रिवृत्तोऽवधवा यस्य श्लोमस्य तदिदं त्रिवृद्धिष्णवमानं प्राप्तं सवनिकं त्रिवृत् तृचपत्तत्रयात्मकं बहिष्णवमानं महाजनम्य शिरो भवति । बहिष्णवमानमपि गायत्रीउन्दरकैस्तृचैर्गोत्रज्यम् । तथा च तैत्तिरीयस्य— “ त्रिवृत्तिष्ठो गवति त्रेधाविदितं हि शिर ”—इति । पञ्चदशसप्तदशविंशतिः माध्यन्दिन- पञ्चदशस्तोत्रियात्मकः पवमानः, तृतीयसवने सप्तदशस्तोत्रियात्मकः आर्ध्र पवमानः । तावुभौ ‘ पक्षौ ’ पक्षरथानीशौ । ‘ पञ्चदश ’ ‘ होतुराज्यम् ’ होताऽनुत्तरास्त्रीय प्रथममावधवस्तोत्र सप्तदशस्तोत्रियात्मकः पृष्ठवनात्मकः होतुः प्रथमः स्तोत्रम् । सप्तमम् ‘ पृष्ठ ’ मध्यात्मरूपम्, मध्यात्मरूपा परिमादश्च इति वक्ष्यते (अ. प. १० । १ । २ । ८ ।) । एकविंशम् एकविंशत्यावृत्तिरूपं यज्ञायज्ञियं = यज्ञयज्ञा वो अग्रव- ” (बा. स. २७ । १९) इत्यत्रोपल सप्त तत्पुच्छस्थानीयम् ॥ ७ ॥

यद् आग्यं पृष्ठमिदमुक्तं तयोर्मध्यात्मरूपनामाह—तयोर्बा एतयोरिति । आज्यस्तोत्रं पञ्चदशस्तोत्रियात्मकं पृष्ठं सप्तदशमक्तमुप मिच्छा त्रिविंशस्तोत्रियात्मकम् । तत्र पञ्चविंशतिः स्तोत्रिया आत्मा । तथा च तैत्तिरीयस्य—“ पञ्चविंश आत्मा भवति, सप्तान्मन्यत पञ्चवो वरिष्ठा ” इति । यास्तत्र सप्तयिकास्ताः परिमादः परिणो हर्षहेतवः यज्ञाग्ने त्रियमाणानि यानि परिमाणात्मकानि सामानि तत्स्थानीयास्ताः । एतः शिर पक्षमध्यपुच्छपविमस एव महाजनं सामं तद्वत्तस्योत्रोमे विद्यत इति तत्रैव महाजनयज्ञवेवातव्यमवति ॥ ८ ॥

(त्व) अयं होता सप्त च्छन्दासीति शशति । चतुरुत्तराण्येकशानि
विराडष्टमानि तेषां तिस्रश्चाशीतयोऽध्वराणि पञ्चचत्वारिंशश्च ततो
या अशीतयः सैवाशीतीनामाप्तिरशीतिभिर्हि महदुक्त्यमाख्यायतेऽथ
यानि पञ्चचत्वारिंशत्ततो यानि पञ्चविंशतिः स पञ्चविंश आत्मा
यत्र वाऽआत्मा तदेव शिरःस्तत्पुच्छान्यथ यानि विंशतिस्तदा उपन-
मेतावष्टे महदुक्त्यं तदेतदत्रैव महदुक्त्यमाप्नोति तानि वाऽपतानि सर्वाणि
ज्योतिष्टोमऽपवामिष्टोमुऽआप्यन्ते तस्माद् ज्योतिष्टोमेनैवामिष्टोमेन
यजेत ॥ ९ ॥

इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १०-१-२ ॥ (१. २.) ॥

अयं होता सप्त च्छन्दासीति शशति । चतुरुत्तराण्येकशानि विराडष्टमानि । तेषां तिस्रश्चाशीतयो-
ऽध्वराणि पञ्चचत्वारिंशश्च । ततो या अशीतयः । सैवाशीतीनामाप्तिः । अशीतिभिर्हि महदुक्त्य-
माख्यायते । अथ यानि पञ्चचत्वारिंशत् । ततो यानि पञ्चविंशतिः । स पञ्चविंश आत्मा । यत्र
वा आत्मा तदेव शिरः । तत्पुच्छानि । अथ यानि विंशतिः—तदा उपनम् । एताव-
द् महदुक्त्यम् । तदेतदत्रैव महदुक्त्यमाप्नोति । तानि वा पतानि सर्वाणि ज्योतिष्टोमऽपवामिष्टोम
आप्यन्ते । तस्माद् ज्योतिष्टोमेनैवामिष्टोमेन यजेत ॥ ९ ॥

महदुक्त्येति गावश्चाहीनीभिर्हनुवासीनम् पञ्चमप्युच्छान्यथ चत्वारः सन्ति, तत्सर्वमपि अग्निष्टोमे
जगति—अयं होता सप्त च्छन्दासीति । मातरुनाके गावस्यादीनि सप्त च्छन्दाणि धार्यादिश्च विराड्छन्दा-
ष्टमं होता शसति । तेषां माये ग्यत्राध्वरुभिश्चत्वारिण्यध्वराणि, चतुरुत्तराणि तावति उपनम्, एताव-
द् अशीतिरध्वराणि, एव चतुरुत्तराणि सप्त च्छन्दासि । ' विराजन्त्यग्निशदध्वराणि '—इति अत्रैव वाडे
पञ्चमाध्याये वक्ष्यते । " अथ यानि त्रयस्त्रिंशसा त्रयस्त्रिंशदध्वरा विराट् " (स. प १० । १ । ४ । ८)
इति । एतेषामष्टानां छन्दसामष्टाण्यशौतित्रयसहस्राणि पञ्चचत्वारिंशदधिकानि । तत्र होता शस्त्रीयानां
गावश्चादिविराडष्टमच्छन्दास्कानां बहूनामूचं सत्रावाधुरी सह पारायणे अनेकमवस्थान्यध्वराणि न विभक्त्यानि
तत्र ' एकशानि ' इत्युक्तम् । एकैकस्मिन् छन्दसि एकैका ऋक् स्तौकतन्वैत्यर्थः । अत्र वा अध्वरपरिगणनेन
' तिस्रोऽशीतयः ' सम्पन्नस्ता महदुक्त्यमाप्तिस्तोऽप्योतय । महदुक्त्येऽशीतिवचनमप्योति प्रयुक्तम् । " इह-
दुक्त्यं महदुक्त्यं शिरःपञ्चायववा सन्ति "—इत्युक्तं तदर्थं—अथ यानि पञ्चचत्वारिंशदिति । अर्वाणि-
प्रवायविकानि पञ्चचत्वारिंशदध्वराणि विन्दन्ते तत्र ' यानि ' पञ्चविंशतिरवस्थान्यध्वराणि तन्वा नामप्य-
शोभन् । अनेन शिरःपञ्चदशपुच्छान्यववा अप्युक्ता वेदितव्या । अथ यान्यत्रशिष्टानि विराडध्वराणि तदा-
यन नम महदुक्त्यमाप्नोत्येवमाणा मन्त्रेन शस्त्रीयैव सूक्तम्—' वनेन वाग्ने वापि चाकन्तो जन् एव प्रयगे
पन्नम् "—इत्यन्वयो सूक्तयोर्मध्ये आपुष्कमन्यवमार्थं कासाविद्वज् शमनम् । तदा चैतरेपन्नम्—' ते-

प्रजापतिः प्रजाऽ अमृजन् । सुऽ उर्ध्वेभ्य एव प्राणेभ्यो देवानमृजत् वेऽ-
वाचः प्राजास्तुभ्यां नृत्याः प्रजाऽ अधोर्ध्वेभ्य मृत्युं प्रजाभ्योऽन्तारममृजत् ॥ १ ॥

तस्य ह प्रजापतेः । (१) अर्धमेव मृत्यं मासीदधर्ममृतं तदुदस्य मृत्यं-
मासीत्तेन मृत्योरविभेत्स विभ्यदिमां प्राविशद्वयं भूत्वा मृज्वापश्च ॥ २ ॥

स मृत्युर्देवानमृजत् । (त्वं) क तु सोऽमृज्यो नोऽमृष्टेति त्वद्विभ्यदिमां
प्राविशद्विति सोऽमृजत् वाऽअन्विच्छाम तथै सुम्भराम न वाऽअहं तथै
हिँसिष्यामीति तु देवाऽअस्याऽअधि सुमभरन्त्युदस्यास्त्वासीत्ताऽअपः

प्रजापतिः प्रजा अमृजन् । स उर्ध्वेभ्य एव प्राणेभ्यो देवानमृजत् । येषाञ्चः प्राजास्तेभ्यो
मृत्याः प्रजाः । अधोर्ध्वमेव मृत्युं प्रजाभ्योऽन्तारममृजत् ॥ १ ॥

तस्य ह प्रजापतेरर्धमेव मृत्यं मासीत् । अर्धममृजत् । तदुदस्य मृत्यं मासीत्तेन मृत्योरविभेत् ।
स विभ्यदिमां प्राविशद्व-द्वयं मृत्वा । मृज्वापश्च ॥ २ ॥

न मृत्युर्देवानमृजत्-क तु सोऽमृज्यो नोऽमृष्टेति । त्वद्विभ्यदिमां प्राविशद्विति । सोऽमृजत् ।

उत्परेणावाहर्वाहुपवन्पुरेष्टा विभु इमान् शमने ब्रूवान्”-(ऐ. ब्रा.) इत्येतावन्न दशतानिन्द्रोणां
त्रिष्टुब्जगानां मृह्नीमन्वकाणां दावतीरावरेत्यावचूर्ध्वनामुषो वर्गानि त्रिर्गोविषेदिति । एतावद्वा इति ।
‘ एतावत् ’ एव अर्शानित्रय शितपञ्चपुच्छानि, आमा च आचरन् एतावदेव महदुदसः । तत्सर्वमवाह्रिष्टोमे
विद्यत इति सप्त चन्द्रा विद्यजन् शसतेन महदुदसमेव तत्र सम्मूतवान् भवतीत्यर्थः । यतो ज्योतिष्टोम-
ष्टोमे एतानि सर्वाणि अग्निमहाभगनमहदुदसानि सम्पादयता विद्यन्त इत्येकस्य महाभगवतामना स्तुतवाग्भ्यो-
निष्टोमयगाविमि प्रशस्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

इति धीनापणाचार्यविरचिते माध्वरिषे वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीशतपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे
प्रथमेऽध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥ (१० । १ । १) ॥

अग्निचरनेष्टकाहेतवो मृदापश्च, चित्पञ्चेः पदेष्टकाविटयः, पञ्च पुरीषचित्तयः चित्पुपस्थानसम्बन्ध । तत्र
प्रवापनिरूपणेष्टकाविणयः, पुरीषविणयः प्रजापतेर्मर्त्यमृतशरीरामना, मन्त्रोरग्यान् कृत्स्नशरीरसम्पादकत्वेन
च तृतीयब्राह्मणे स्तूपे-प्रजापतिः प्रजा इति । पूर्वं ‘ प्रजापतिः ’ प्रजासर्ववक्त्रे उर्ध्वप्राण्यो देवप्रजाः
सृष्टवान् । अत्राप्यः प्राणेभ्यो ‘ मर्याः प्रजाः ’ । अथ चरन्मृष्टानां मर्यप्रवानान् ‘ अक्षरान् ’ मर्यापिदारं
‘ मृत्यु ’ च मृष्टवान् ॥ १ ॥

एवंविधा प्रजा सृष्टवः प्रजापतेः शरीरस्याहं ‘ मर्य ’ मरणवर्मेक जातम्, ‘ अर्धममृजत् ’ । तत्र मर्यत्वेन
स्वपनीय मर्यप्रगमनकाले ‘ मृत्योर्ध्वमेव ’ । स विभ्यदिमां ‘ मृमे मृज्जत्त्वेन प्राविष्टवान् ॥ २ ॥

भूधर्मशमने मृदुदेवप्रभृतिवचनाभ्यामाह-म मृत्युर्देवानिति । एवं मृत्युमयेन प्रजापतो मृदुदकापना

सुमभरन्नुय युदस्यां तां मृदं तदुभयथै सम्भृत्य मृदं चापश्चेष्टकामकुर्व-
स्त्वस्मादेतदुभयमिष्टका भवति मृज्जापश्च ॥ ३ ॥

तदेता वाऽअस्य ताः । पुञ्च मृत्यास्तुन्व ऽआसँष्टोम त्वइमाथँष-
सुस्थि मज्जाऽथैता ऽअमृता मुनो वृक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रम् ॥ ४ ॥

(५) स यः स प्रजापतिः । (१) अयमेव स योऽयमग्निश्चापयेऽय वाऽ
अस्य ताः पुञ्च मृत्यास्तुन्व ऽआसन्नेतास्ताः पुरीषचित्तयोऽय वा ऽअमृता
ऽएतास्ता ऽइष्टकाचित्तयः ॥ ५ ॥

त वाऽअन्विच्छाम । त सम्भराम । न वाऽअहं त हिमिष्यामीति । तं देवा अस्या अपि ममभरन् ।
यदस्याप्त्वानीत ताऽअयः ममभरन् । अय यदस्या-ता मृदम् । तदुभय सम्भृत्य मृदं चापश्चेष्टका-
मकुर्वन् । तस्मादेतदुभयमिष्टका भवति । मृज्जापश्च ॥ ३ ॥

तदेता वा अस्य ताः पञ्च मृत्यास्तन्व आमन्-जोम, त्वइ, मामम्, अस्थि, मज्जा । अयैता
अमृताः-मनः, वाक्, प्राणः, चक्षुः, श्रोत्रम् ॥ ४ ॥

स यः स प्रजापतिः । अयमेव स योऽयमग्निश्चापये । अय या अस्य ताः पञ्च मृत्यास्तन्व
आमन्-एवास्ताः पुरीषचित्तयः । अय या अमृताः-एवास्ता इष्टकाचित्तयः ॥ ५ ॥

भू- प्रतिष्ठति 'सृष्टुर्देवन्वरीन्' हे देव 'य 'न 'अमृतं मा दुष्मन्' 'अमृत' 'सृष्टवन्' । 'त ह'
प्रश्नः 'अमृत' इति सृष्टोर्वचनम् । अय देवा ऊचु-हे सृष्टो । 'तन्' त्वत् सकाशात् 'विन्दन्'
'रन्' मूर्ति 'प्रापिषन्' । विरेडुडि 'शब्द इत्युक्तरिति क्व' -(पा सू १।१।१९) ।
१२ देवैके 'स' सृष्टु 'अमृतं' -त अष्टान् 'अन्विच्छान्' अन्विष्यन् । '॥' मृज्जत् सन्-
राम 'इच्छतमरेण लोटि बहुवचनम् । देवताहिनेन 'अहं' तु 'त' प्रवर्ति 'न हिमिष्यामि' इति
सृष्टुनोके देवा 'तन्' प्रवर्तिन् 'अमृताऽग्नि' अग्नि पञ्चम्यर्षादुक्ताः, मृते सकाशात् सम्भृतवन्त ।
१३ मृदुदक्षयो सम्भरन्मन्माह-यदम्येति । 'यद्' अत्र प्रवर्तते 'अमृत' प्रविष्ट 'ता अय'
सम्भृतवन्त । 'यद्' भूमौ 'त' मृदन्' इति 'तदुभय सम्भृत्य' उभयेन इष्टका कृतवन्त । तस्मादिदानीं
मृज्जताम्यानिष्टका विपन्त ॥ ३ ॥

अग्निचयने पञ्च इष्टकाचित्तयः, पञ्च पुरीषचित्तयः सन्ति । ता प्रवर्तने अमृतं विन्दन्ति इति प्रतिपादयति-
तदेता वाऽअस्य ता इति । 'अमृत' मृज्जानान्न प्रवासेर्नैव चनन् पञ्चम्यर्षका एतेनैव कृतं च-
मज्जपमज्जा देशः अमृतम् । जैनैर्देवि सृष्टुर्गतिरातानीति मर्यद्वेदेनोक्तम् । अय मनो-वाक्-प्रा-
ण-चक्षु-श्रोत्राणां पञ्च अमृतमप्यन्वन् । मन प्रवर्तमानं सूक्ष्मशरीरमन्वन् सृष्टुर्देवरोऽपि तदन्वन् ।
१४ त्वन् ॥ ४ ॥

उक्तं पञ्च तन्वधाम्येति क्व प्रवर्तमानं ममभरन्-स यः स प्रजापतिरिति । तत्र 'या'
'मया' 'पञ्च तन्व' ता एवैकेष्टकाचित्तयै निरीक्षन् पञ्च पुरीषचित्तयः । मन प्रवृत्तौ 'य',
अमृतव, 'ता' 'इष्टकाचित्तयः' ॥ ५ ॥

(स्ते) ते देवा ऽअब्रुवन् । (ब्र) अमृतमिमुं करवामेति तस्यैवाभ्या-
ममृताभ्यां तनूभ्यामेतां मर्त्यां तनूं परिगृह्वामृतामकुर्वन्निष्टकाचितिभ्यां
पुरीषचितिं तथा द्वितीयां तथा तृतीयां तथा चतुर्थीम् ॥ ६ ॥

(मु) अथ पञ्चमी चितिमुपधाय । पुरीषं निवपति तत्र विकर्णी च
स्वयमातृणां चोपदधाति हिरण्यशकलैः प्रोक्षत्यग्निमभ्यादधाति सा
सप्तमी चितिस्तदमृतमेवमस्यैवाभ्याममृताभ्यां तनूभ्यामेतां मर्त्यां तनूं
परिगृह्वामृतामकुर्वन्निष्टकाचितिभ्यां पुरीषचितिं ततो वै प्रजापति-
रमृतोऽभवत्तथैवैतद्यजमान ऽएतममृतमात्मानं कृत्वा सोऽमृतो भवति ॥ ७ ॥

ते देवा अब्रुवन्-अमृतमिमं करवामेति । तस्यैवाभ्याममृताभ्यां तनूभ्यामेतां मर्त्यां तनूं परि-
गृह्वामृतामकुर्वन् । इष्टकाचितिभ्यां पुरीषचितिम् । तथा द्वितीयाम् । तथा तृतीयाम् । तथा
चतुर्थीम् ॥ ६ ॥

अथ पञ्चमीं चितिमुपधाय पुरीषं निवपति । तत्र विकर्णी च स्वयमातृणां चोपदधाति ।
हिरण्यशकलैः प्रोक्षति, अग्निमभ्यादधाति । सा सप्तमी चितिः । तदमृतम् । एवमस्यैवाभ्याममृ-
ताभ्यां तनूभ्यामेतां मर्त्यां तनूं परिगृह्वामृतामकुर्वन्-इष्टकाचितिभ्यां पुरीषचितिम् । ततो वै
प्रजापतिरमृतोऽभवत् । तथैवैतद्यजमान एतममृतमात्मानं कृत्वा सोऽमृतो भवति ॥ ७ ॥

अथ मर्त्यशरीराणाममृतावकरणं दर्शयति-ते देवा अब्रुवन्अमृतमिममिति । ' इम ' मर्त्यामृतरूपेण
द्विविधं प्रजापतिम् ' अमृतम् ' ' करवामेति ' ' देवा ' विचार्य ब्राम्ह्याममृततनूभ्याम् एकां ' मर्त्यां ' तनूं
मध्ये निहिताम् ' अमृतम् ' कृतवन्त । अमृतशरीरद्वयेन एकमर्त्यशरीरस्यामृतीकरणं चित्वाग्नौ दर्श-
यति-इष्टकाचितिभ्यां पुरीषचितिमिति । यथा प्रथमद्वितीयेष्टकाचितिष्वाभेकां प्रथमचितेस्परि निहितां
प्रथमां पुरीषचितिममृतां कृतवन्त । एव द्वितीयतृतीयाभ्यामितरा पुरीषचितिं तृतीयचतुर्थीभ्यामप्यथ चतुर्थी-
पञ्चमीभ्यामप्यामिति पञ्चेष्टकाचितिभिश्चतस्रं पुरीषचितयोऽमृतीकृता ॥ ६ ॥

यदि ब्राम्ह्यामेकस्यामृतीकरणं चेत् पञ्चम्यां पुरीषचितेस्परि चित्प-तरामावात्तस्या अमृतत्वं नास्तीत्याश-
ङ्क्याह-अथ पञ्चमीं चितिमिति । पञ्चम्यां इष्टकाचितेस्परि निहिताय पञ्चम्यां पुरीषचितेस्परि विकर्णी
नामेकाभिष्टकां स्वयमातृणां नामैकामिष्टकां ' चोपधाय ' ' हिरण्यशकले ' सम्प्रोक्ष्य तत्राहवनीयाग्रेराधानं
सप्तमी चितिरिति व्यवह्रियते अतः पञ्चमीसप्तमीभ्यामिष्टकाचितिभ्यां तत्रमध्यस्थितायां पुरीषचितेरमृतीकरण-
मिति प्रजापते सर्वशरीराणाममृतत्वात् तस्यैवामृतत्वं संपन्नम् । एव यजमानोऽपि माविशरीररूपचियाग्रेनेष्ट
कामिरमृतीकरणेन स्वयममृतो भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

ते वै देवास्तं नाविदुः । (४) यद्येन॑ स॒र्वं वाऽकु॑र्वन्नु॒वा स॒र्वं यद्य॑ति
वाऽरे॑चयन्नु॒वाऽभ्या॑पय॑न्तुऽए॒तामृ॑चम॒पश्य॑न्धाम॒च्छद॑मिरिन्द्रो ब्रह्मा देवो
बृह॑स्पतिः ॥ सु॒चेत॑सो वि॒श्वे दे॒वा यज्ञ॑ ग्रावन्तु नः शु॒भऽडु॑ति ॥ ८ ॥

तस्याऽभुस्त्येवाग्रेयम् । (मु) अस्त्यैन्द्रमुस्ति वैश्वदेवं तद्यदस्या
ऽआग्रेयं यद्वै तस्याग्रेग्रेयं तदस्य तेन समस्कुर्वन्त्यदेन्द्रं तदैन्द्रेण यद्वैश्व-
देवं तद्वैश्वदेवेन तमुग्रैव सर्व्वं कृत्स्नं समस्कुर्वन् ॥ ९ ॥

(व्यस्त) तद्यदेतयोपतिष्ठते । यद्वैवास्यात्र विद्वान्वाऽविद्वान्वाऽति वा रेचयति न वाऽभ्यापयति तदेवास्त्यैतया सर्वमाप्नोति बुदस्य किञ्चानाप्त-
मनुष्टुभामच्छुद्भवति व्याग्राऽभनुष्टुभगधामच्छुद्वाऽवैवास्य तदाप्नोति

ते वै देवास्तं नाविदुः—यथेन सर्वं वाङ्मयं—न ॥ सर्वं, पद्यति वाङ्मयं—न वाङ्मयापयन् ।
त एतामृचमपश्यत् । ॥ धामच्छद्मिनिन्द्रो ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः । सचेनतो शिष्ये
देवा यज्ञं प्रावन्तु नः शुभे ”—(वा. सु. १८. ७६) इति ॥ ८ ॥

तस्या अस्तेवाप्रेयम् । अस्त्यैन्द्रम् । अस्ति वैश्वदेवम् । तद्वयदस्या आप्रेयम्—यदेव तस्याप्रेयम् । तदस्य तेन समस्तुर्वन् । यदैन्द्रम्—तद्वैद्रेण । यद्वैश्वदेवम्—तद्वैश्वदेवेन । तमत्रैव सर्वं कृत्स्नं । १ ॥

इयदेतयोपतिष्ठते, यदेवास्यात्र विद्वान्वाऽविद्वान्वाऽपि वा रेचयति, न वाऽभ्यापयति, सदेवा-
भूता सर्वमाप्नोति । यदस्य किञ्चानाप्तम् । अनुष्टुप्वायमञ्जवति । वाग्वा अनुष्टुप्, वाग्धाम-

इत्यग्रेष्मन्तातिरेकारेहास्य मन्त्रेणोपस्थान दत्त इत्यत इत्यर्थं श्रुति स्वयमेव देवकर्तृज्ञानपुरा सरं
 १० ज्ञायति-ते वै देवास्तं माविदुरिति । 'ते' 'देवा' 'तन्' अर्थम् 'माविदु' न ज्ञातवन्त ।
 यदि 'एतन्' अग्निं समर्थं कुर्यु, अथवा 'सर्वं' न कुर्यु । यदि वा अतिरिक्तं कुर्यु । 'न'
 'व' इत्याद्यन् 'न्यून' वा कुर्यात्स्वैवमर्थं न ज्ञातवन्त इत्यर्थः । तत्त्वोपधारित्रिहीर्षया उपस्थानमन्त्रं दृष्ट
 दत्त इत्यत-त एतामृचमिति । कचोऽयमर्थ-धम्ममिति तजमिति स्थानान्ति वा 'आदयतीति' धामच्छदमि
 ११ 'इत्यादयो' देवा' सचेतस समानमनस्का 'न' अम्मदीर यज्ञ 'शुने' शोमने विष्ये 'प्रावतु'
 १२ इत्यन्विति ॥ ८ ॥

सम्प्रगताग्नीद्विविधदवर्द्धं प्रणिभादाभि सवनद्वताभि सवनत्रयव्यापितित्याग्रे सम्कृतत्वमाह-
 त्या अस्त्येषाग्रेयमिति । यदस्या ऋच 'आग्नेयम्' अग्निदेवतासम्बन्धवत्तेन 'अग्रे' आग्नेयेन स्वरूपेण
 'न' वित्याग्निं सम्कृतवन्त इत्यनेन प्रातः सवनव्यापि वमुक्तम् । एव माध्यन्दिने सवने दैन्द्रेण स्वरूपेण ।
 रात्रे विश्वेदेवरूपेण सम्कृतवन्त इत्यनेनाग्रे वृत्त्यमस्कार उक्त ॥ ९ ॥

अथवा अत्रोपस्थाने पूर्वोक्तमर्षकरणादिशेषवारहारो मवनीयाह-तद्यद्वैतयोपातिमुन रति । यदस्य

यदस्य किञ्चानाप्तं पुरीषवती चितिं कृत्वोपतिष्ठेत्तु ह्येकऽआहुस्तत्र हि सा सर्वा कृत्स्ना भवतीति ॥ १० ॥

तदु वाऽआहुः । (यं) यविष्ठवत्यैवोपतिष्ठेत्तुदास्य प्रियं धाम ययविष्ठ इति तदयदस्य प्रियं धाम तेनास्य तदामोति यदस्य किञ्चानाप्तमाग्नेया-
ऽग्निकर्म हि गायत्र्या गायत्रोऽग्निश्रुवानग्निश्रुवित्यस्य मात्रा तावतैवास्य
तदामोति यदस्य किञ्चानाप्तमनिरुक्तया सर्वं वाऽअनिरुक्तं त्वं सर्वेणैवास्य
तदामोति यदस्य किञ्चानाप्तं त्वं यविष्ठ दाशुष इति तस्योक्तो बन्धुः
पुरीषवती चितिं कृत्वोपतिष्ठेत् तत्र हि सा सर्वा कृत्स्ना भवति ॥ ११ ॥

इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १०-१-३ ॥ (१. ३.)

चउह, दाचेवास्य तदामोति-यदस्य किञ्चानाप्तम् । पुरीषवती चितिं कृत्वोपतिष्ठेत्तु ह्येक आहुः ।
तत्र हि सा सर्वा कृत्स्ना भवतीति ॥ १० ॥

तदु वा आहुः-यविष्ठवत्यैवोपतिष्ठेत् । एतदास्य मिष धाम ययविष्ठ इति । तदयदस्य प्रियं
धाम तेनास्य तदामोति । यदस्य किञ्चानाप्तम् । आग्नेया । अग्निकर्म हि । गायत्र्या । गायत्रो-
ऽग्निः । ययवानग्निश्रुवित्यस्य मात्रा तावतैवास्य तदामोति-यदस्य किञ्चानाप्तम् । अनिरुक्तया ।
सर्वं वा अनिरुक्तम्, सर्वेणैवास्य तदामोति-यदस्य किञ्चानाप्तम् । “ त्वं यविष्ठ दाशुषः ”-
(वा. स. १८ । ७७) इति । तस्योक्तो बन्धुः । पुरीषवती चितिं कृत्वोपतिष्ठेत् । तत्र हि सा
सर्वा कृत्स्ना भवति ॥ ११ ॥

विधेति । ‘ अस्य ’ अग्न यजिञ्जन स्वरूपमनात् तत् ‘ सर्वम् ’ ‘ एतया ’-कृत्वा भातवान् भवति ।
मागतमनुष्टुप्-दो बाधयेण प्रशंसति-अनुष्टुप्-कृत्वा-म-उ-इति । धाम-उ-इति इत्युक् अनुष्टुप् बाधया,
यनुष्टुप्-कृत्वा-म-उ-इति । “ य शरि वाक्यामिना पदानि ” (श. प. २।१।१।७) इति वाच पादबन्ध-
मात्रात् । पर, पश्यती, मयमा, देवरी, दत्येनत्वदबन्धुप्रथम-प्रेर्यादयात् । “ अग्निर्वाभूत्वा मुप प्रावि-
शत् ”-इ प्रवेशकृतम् । उपस्थानकालमाह-पुरीषवती चितिमिति । अतिमा ‘ पुरीषवतीम् ’ ‘ चितिम् ’
कृत्वा, अनेन यज्जोपस्थानमिति ‘ एके ’ आचार्यो जाह्नुरिति । सर्वासा चित्तीनामन्ते उपस्थानेन ।
चिति समिष्टा ‘ कृत्स्ना ’ सार्या भवतीति । उपस्थान मन्त्रभेद बन्धुम् ‘ एक आहुः ’ इति पञ्चान्तमुत्त-
न ह्य विपन्तराग्रे उपस्थानमिति वक्ष्यमाणोऽपि वेदिको मन्त्रोऽस्तिमपुरीषविते-तन्तरेणोदस्थाने
विनियोज्य ॥ १० ॥

त मन्त्रमाह-तदु वा आहुर्यविष्ठवत्येति । यविष्ठवत्यै वा कचेत्यर्थः । ह्येकं धाम-उ-इति-अग्नेर्वा-
म-उ-इति गुणोऽभिहितः । अत्रापि तमेव गुणं दर्शयितुं यविष्ठवत्यै धामार्थतामाह-एतदास्य प्रियं धाम

उभयथै ह्येतदग्रे प्रजापतिरास । मर्त्यं चैवामृतं च तस्य प्राणा ऽएवामृता
 ऽआसुः शरीरं मर्त्यं सुऽएतेन कर्मणेतया ऽऽवृत्तेऽकृषाऽजुरममृतमात्मान-
 मकुरुत तथैवैतद्यजमान उभयमेव भवति मर्त्यं चैवामृतं च तस्य प्राणा
 ऽएवामृता भवन्ति शरीरं मर्त्यं सुऽएतेन कर्मणेतया ऽऽवृत्तेऽकृषाऽजुर-
 ममृतमात्मानं कुरुते ॥ १ ॥

उभयं ह्येतदग्रे प्रजापतिरास-मर्त्यं चैवामृतं च । तस्य प्राणा एवामृता आसुः । शरीरं मर्त्यम् ।
 स एतेन कर्मणेतया ऽऽवृत्तेऽकृषाऽजुरममृतमात्मानमकुरुत । तथैवैतद्यजमान उभयमेव भवति-मर्त्यं
 चैवामृतं च । तस्य प्राणा एवामृता भवन्ति । शरीरं मर्त्यम् । स एतेन कर्मणेतया ऽऽवृत्तेऽकृषाऽजुर-
 ममृतमात्मानं कुरुते ॥ १ ॥

तु प्रथमां चित्तिं चिनोति । सा हास्यैषा प्राणऽएव तद्वै तदमृतममृतं हि प्राणः सैषाऽमृतचित्तिरुथ पुरीषं निवपति तद्भास्यैतन्मज्जेव तद्वै तन्मर्त्यं मर्त्यो हि मज्जा तदेतस्मिन्नमृते प्रतिष्ठापयति तेनास्यैतदमृतं भवति ॥ २ ॥

द्वितीयां चित्तिं चिनोति । सा हास्यैषाऽपानऽएव तद्वै तदमृतममृतं ह्यपानः सैषाऽमृतचित्तिस्तदेतन्मर्त्यमुभयतोऽमृतेन परिगृह्णाति तेनास्यै- तदमृतं भवत्युथ पुरीषं निवपति तद्भास्यैतदस्थ्येव तद्वै तन्मर्त्यं मर्त्यं ह्यस्थि तदेतस्मिन्नमृते प्रतिष्ठापयति तेनास्यैतदमृतं भवति ॥ ३ ॥

तृतीयां चित्तिं चिनोति । सा हास्यैषा व्यानऽएव तद्वै तदमृतममृतं हि व्यानः सैषाऽमृतचित्तिस्तदेतन्मर्त्यमुभयतोऽमृतेन परिगृह्णाति तेनास्यै- तदमृतं भवत्युथ पुरीषं निवपति तद्भास्यैतत्स्नायैव तद्वै तन्मर्त्यं मर्त्यं हि स्नाय तदेतस्मिन्नमृते प्रतिष्ठापयति तेनास्यैतदमृतं भवति ॥ ४ ॥

स प्रथमां चित्तिं चिनोति—सा हास्यैषा प्राण एव । तद्वै तदमृतम् । अमृतं हि प्राणः । सैषाऽमृतचित्तिः । अथ पुरीषं निवपति—तद्भास्यैतन्मज्जेव । तद्वै तन्मर्त्यम् । मर्त्यो हि मज्जा । तदे- तस्मिन्नमृते प्रतिष्ठापयति । तेनास्यैतदमृतं भवति ॥ २ ॥

द्वितीयां चित्तिं चिनोति—सा हास्यैषाऽपान एव । तद्वै तदमृतम् । अमृतं ह्यपानः । सैषाऽमृत- चित्तिः । तदेतन्मर्त्यमुभयतोऽमृतेन परिगृह्णाति । तेनास्यैतदमृतं भवति । अथ पुरीषं निवपति—तद्भास्यै- तदस्थ्येव । तद्वै तन्मर्त्यम् । मर्त्यं ह्यस्थि । तदेतस्मिन्नमृते प्रतिष्ठापयति । तेनास्यैतदमृतं भवति ॥ ३ ॥

तृतीयां चित्तिं चिनोति—सा हास्यैषा व्यान एव । तद्वै तदमृतम् । अमृतं हि व्यानः । सैषाऽमृत- चित्तिः । तदेतन्मर्त्यमुभयतोऽमृतेन परिगृह्णाति—तेनास्यैतदमृतं भवति । अथ पुरीषं निवपति । तद्भास्यैतत्स्नायैव । तद्वै तन्मर्त्यम् । मर्त्यं हि स्नाय । तदेतस्मिन्नमृते प्रतिष्ठापयति । तेनास्यैतद- मृतं भवति ॥ ४ ॥

एकप्रकारमात्मनम् अजह जगदहितम् ' अमृत ' मरणधर्मरहितं कृतवान् । एवं यजमानोऽपि मर्त्यामृतमेदेन द्विप्रकार एतेन अग्निचयनकर्मणा एकमेव स्वर्गमात्रं जगदमरणधर्मरहितं कृतवान् भवति ॥ १ ॥

स प्रथमां चित्तिमिति । कण्डिकाया अयमर्थः—प्रथमा दृष्टकाचित्तिरमृतात्मकप्राणादिषट्कमस्यै प्राणरूपा, प्राणेष्टकाचित्तिरमृतत्वव्यवहारादुदयमप्यमृतम्, तस्या उपरि निधेयमाना पुरीषचित्तिर्मर्त्यशरीराश्रयमज्जामिका, अतस्तस्याममृतरूपायां प्रथमेष्टकाचिनी निदिता मर्त्यरूपपुरीषचित्तिममृतां कृतवान् भवति ॥ २ ॥

एव द्वितीयां चित्तिं चिनोतीत्याद्या एव कण्डिका व्याख्या । तत्र दृष्टकाचित्तिरनाममृतरूपापानव्यानी

ता वाऽएताः । पृष्ठिकाचितयः, पृष्टपुरीषचितयस्तद्द्वादश द्वादश माताः संवत्सरः संवत्सुरोऽग्निर्ग्रीवानग्निर्ग्रीवत्यस्य मात्रा तावतेव तत्प्रजापतिरेकधाऽजरममृतमात्मानमकुरुत तथैवेतद्यजमान एकधाऽजरममृतमात्मानं कुरुते ॥ ८ ॥

(तेऽथ) अथ विकर्णी च स्वयमातृणां चोपधाय । हिरण्यशकलेः प्रोक्षत्यग्निमभ्यादधाति रूपमेव तत्प्रजापतिर्हिरण्यमयमन्ततु ऽआत्मनोऽकुरुत तद्यदन्ततस्तस्मादिदमन्त्यमात्मनो रूपं तस्मादाहुर्हिरण्यः प्रजापतिरिति तथैवेतद्यजमानो रूपमेव हिरण्यमयमन्ततु ऽआत्मनः कुरुते तद्यदन्ततस्तस्मादिदमन्त्यमात्मनो रूपं तस्माद्ये चैतद्विद्वेः च न हिरण्योऽग्निचिदमुष्मिँल्लोके सम्भवतीत्येवाहुः ॥ ९ ॥

दध्नेव, स्वगेव । तद्वै तन्मर्त्यम् । मर्त्यं ह्यसृक्, मर्त्या त्वर । तदेतन्मिन्नमृते प्रतिष्ठापयति । तेनास्येतदमृतं भवति ॥ ७ ॥

ता वा एताः पृष्ठिकाचितयः, पृष्टपुरीषचितयः, तद् द्वादश । द्वादश माताः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । ग्रीवानग्निर्ग्रीवत्यस्य मात्रा तावतेव तत्प्रजापतिरेकधाऽजरममृतमात्मानमकुरुत । तथैवेतद्यजमान एकधाऽजरममृतमात्मानं कुरुते ॥ ८ ॥

अथ विकर्णी च स्वयमातृणां चोपधाय-हिरण्यशकलेः प्रोक्षति । अग्निमभ्यादधाति । रूपमेव तत्प्रजापतिर्हिरण्यमयमन्तत आत्मनोऽकुरुत । तद्यदन्ततः-तस्मादिदमन्त्यमात्मनो रूपम् । तस्मादाहुः-हिरण्यः प्रजापतिरिति । तथैवेतद्यजमानो रूपमेव हिरण्यमयमन्तत आत्मनः कुरुते । तद्यदन्ततः-तस्मादिदमन्त्यमात्मनो रूपम् । तस्माद्ये चैतद्विद्वेः, ये च न, -हिरण्योऽग्निचिदमुष्मिँल्लोके सम्भवती-त्येवाहुः ॥ ९ ॥

प्राक् वा नाकसायजश्चूड छन्दसादय इष्टका उपधीयन्ते-सा वष्टी चिति इति अष्टमे काण्डे प्रपञ्चेन निरूपितम्-“ स्तोमभागा उपवाय पुरीष विपति ताः पञ्चमी चिति । अथ यदेतदूर्ध्वा पुरीषाः सा वष्टी चिति ” (श्र, ५, ब्रा. ८ । १ । ७) इति ॥ ७ ॥

विनिर्दिष्टाः सप्तयामनूय सम्भूय सप्त सरण्यान्वायना प्रशंसति-ता वा एताः पृष्ठिकाचितयः, पृष्टपुरीषचितय इति ॥ ८ ॥

विकर्णादीष्टकाहिरण्यशकलाहवनीयनिधान हिरण्यरूपत्वेन प्रशंसति-अथ विकर्णी च स्वयमातृणां मिथि । विकर्णानामिका स्वयमातृणां नामिका च इष्टका । ‘ सुवर्णशकले ’ चित्वाग्निं प्रोक्ष्य आहवनीयं निदधापि । एवमिष्टकाग्निनिधानेन प्रजापतिं ‘ अन्ततः ’ अन्ते ‘ हिरण्यम् ’ सुवर्णमयं रूपं स्वात्मन ऊतवान् मनोऽन्ते ‘ आत्मन ’ सुवर्णरूपकरणेन प्रजापतिर्हिरण्य इति वेदवादिन आहुः । तथाऽयं यजमान सर्वं

(स्तु) तुद्धेतच्छाण्डिल्यश्च साप्तरथवाहनिश्च । (आ) आचार्यान्ते-
वाहिनीं व्यूदाते रूपमेवास्यैतदिति ह स्माह शाण्डिल्यो लोमानीति
साप्तरथवाहनिः ॥ १० ॥

सु होवाच शाण्डिल्यः । (ल्यो) रूपं वाव लोमवद्रूपमलोमकम् रूप-
मेवास्यैतदिति तद्वै तत्तथा यथा तच्छाण्डिल्यश्चवाच संचितेऽग्निः प्रणी-
यते प्रणीतादूर्ध्वं समिधऽआहुतयऽडुति हूयन्ते ॥ ११ ॥

प्राणेन वै देवाऽअन्नमदन्ति । (न्य) अग्निरु देवानां प्राणस्तुस्मा-
त्प्राग्देवेभ्यो जुह्वति प्राणेन हि देवाऽअन्नमदन्त्यपानेन मनुष्याऽअन्नमदन्ति
तुस्मात्प्रत्युद्मनुष्येष्वन्नं धीयतेऽपानेन हि मनुष्याऽअन्नमदन्ति ॥ १२ ॥

तद्वैतच्छाण्डिल्यश्च साप्तरथवाहनिश्चाचार्यान्तेवाहिनीं व्यूदाते । रूपमेवास्यैतदिति ह स्माह
शाण्डिल्यः । लोमानीति साप्तरथवाहनिः ॥ १० ॥

स होवाच शाण्डिल्यः—रूपं वाव लोमवत्, रूपमलोमकम्, रूपमेवास्यैतदिति । तद्वै तत्
यथा तच्छाण्डिल्य उवाच ! संचितेऽग्निः प्रणीयते । प्रणीतादूर्ध्वं समिध आहुतय इति
॥ ११ ॥

प्राणेन वै देवाऽअन्नमदन्ति । अग्निरु देवानां प्राणः । तस्मात्प्राग् देवेभ्यो जुह्वति । प्राणेन हि

वि नामन्ते हिरण्यश्च लप्रोश्चगानन्तरमाहवनीयनिधानेन स्वात्मनोऽपि हिरण्यं 'रूपं' करोति । 'तस्मात्'
'दे' नोऽग्निश्च पुरुषा 'ये' चानभिज्ञास्ते उभयेऽपि 'अग्निचित्' अग्निं चितवान् यजमान 'अमुग्निम्'
'लोके' 'हिरण्यो' हिरण्यसमानवर्ण 'सम्भवतीति' अविवादेन वदन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

हिरण्यकलाहवनीयनिधानं प्रजापतेर्हिरण्यरूपमित्युक्तम् । तत्र गुरुशिष्ययोः सवाद दर्शयति—तद्वैतच्छा-
ण्डिल्यश्च साप्तरथवाहनिश्चेति । 'आचार्यान्तेवाहिनी' 'शाण्डिल्य' आचार्य इतर शिष्य 'व्यूदाते'
'द' कृतवन्ती । विवादस्वरूपमाह—रूपमेवास्यैतदिति । 'अस्य' प्रजापते 'एतत्' हिरण्यम
येति शाण्डिल्यमतम् । 'लोमानि' एव न रूपमिति साप्तरथवाहने क्षिप्यस्य मतम् ॥ १० ॥

एव विवादे आचार्य शाण्डिल्यो रूपमित्येव सोपपत्तिक निश्चितवानित्याह—स होवाच शाण्डिल्य
'लोमवत्' लोमयुक्तमपि 'रूपम्' भवति । 'अलोमकम्' लोमरहितमपि 'रूपं' भवति । अत
'एतत्' हिरण्यमप्यत्र 'अस्य' प्रजापते 'रूपं' रूपमेवेत्यर्थः । शाण्डिल्योक्तमर्थं श्रुतिरनुमोदते—तद्वै
तत्तथा यथा तच्छाण्डिल्य उवाचेति । विष्याग्निमभिलष्याहवनीयाग्रे प्रादुमुष्णत्वेन प्रत्ययनं प्रशंसितुमाह—
'संचितेऽग्निः प्रणीयते' इति । 'सन्धिने' इत्याश्रितेऽग्नौ 'अग्नि' आहवनीय 'प्रणीयते' प्रादुमुखो
ते 'प्रणीतादूर्ध्वम्' प्रणीतेऽग्नौ 'समिध आहुतय' इत्येव 'हूयन्ते' ॥ ११ ॥

प्राणेन वै देवाऽअन्नमदन्तीत्यादेरप्यर्थः । यत 'अग्नि' 'देवानाम्' प्राणभूत 'तस्मात्' प्राण-

तुदाहुः । (न) न व्यसोऽग्निचिदश्रीयादयो वा ऽएष रूपं भवति योऽग्निं
चिनुत ईश्वर ऽआर्तिमातोस्त्वरुमान्न व्यसोऽग्निचिदश्रीयादिति तद्वै काम-
चिनुते सर्वं वा इदमग्ने-
१३ ॥

तुदाहुः । किं तदग्नौ क्रियते येन यजमानः पुनर्मृत्युमपजयतीत्यग्निर्वाऽ-
एष देवता भवति योऽग्निं चिनुतेऽमृतमु वाऽअग्निः श्रीदेवाः श्रियं गच्छति
युशो देवा युशो ह भवति यु ऽएवं ज्वेद ॥ १४ ॥

इति प्रथमपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १०-१-४ ॥ (१. ४.) ॥

देवा अन्नमदन्ति । अपानेन मनुष्या अन्नमदन्ति । तस्मात्प्रत्यक्षमनुष्येष्वन्न धीयते । अपानेन हि
मनुष्या अन्नमदन्ति ॥ १२ ॥

तदाहुः-न व्यसोऽग्निचिदश्रीयात् । ययो वा एष रूपं भवति-योऽग्निं चिनुते । ईश्वर आर्ति-
मातोः । तस्मान्न व्यसोऽग्निचिदश्रीयात्-इति । तद्वै काममेवैवविदश्रीयात् । अग्निर्वा एष रूप
भवति योऽग्निं चिनुते । सर्वं वा इदमग्नेरन्नम् । सर्वं म इदमन्नमित्येवैवविदश्रीयात्-इति ॥ १३ ॥

तदाहुः-किं तदग्नौ क्रियते-येन यजमानः पुनर्मृत्युमपजयतीति । अग्निर्वाऽएष देवता भवति-

श्रीर्देवतात्वात्, 'देवेभ्य प्राक्' प्राक् हस्तेनोर्क् 'ज्वेदति' होम कुर्वन्ति यनो 'देवा' 'प्रागेन' 'अन्न-
मदन्ति' 'मनुष्या' 'लङ्' 'अपानेन' 'अवाङ्मुखेन वायुना मुञ्चत, तस्मादग्ने प्रणयन देवानां प्राङ्मुखत्वेन
दधनित्यर्थः ॥ १२ ॥

अग्निविधिं कश्चिन्नर्त विधत्ते-तदाहुर्न व्यसोऽग्निचिदिति । अग्निं चितवान् यजमान 'वयस' पक्षिणो
'॥ अग्नीयेत्' इति । तत्र हेतुमाह-ययो वा एष रूपमिति । 'योऽग्निं चिनुते' 'एव ययो रूप'
'भवति' चित्वाग्निरेव पक्षी अग्निचित स्वरूपम् अतः पक्षिमात्रमभ्युपगम्य चित्वाग्निमेव मश्चितवान् भवति ।
तथा च तैत्तिरीयने- 'ययो ॥ अग्निर्वदग्निचित्पक्षिणोऽग्नीयात्तमेनाग्निमयात्' -(तै स ५ । ७ । १)
इति । ईश्वर आर्तिमातोऽस्ति । 'आर्तिम्' दु लम् 'आर्तो' गन्तुमीश्वरो भवति । एव पक्षिमक्षणवर्जन-
निधममनूप त दूषयति-तद्वै काममेवैवविदश्रीयादिति । 'एवति' चित्वाग्निरूप पक्षी स च स्वतन्त्रा एव
जानान् पुरुष 'कामम्' स्वेच्छया 'अस्तीयात्' । अत्र हेतुमाह-अग्निर्वा एष रूपमिति । 'य' अग्नि-
चित् स हि अग्निरूप अतो यथाऽग्ने 'सर्वम् अन्नम् भवति' एव मे अग्निरूपस्य मम 'सर्वम् अन्नं भवति'
'इत्येव' - 'एवविद्' 'चिदात्' जानीयात् । तस्मात् काम पक्षिणोऽयमित्यर्थः ॥ १३ ॥

अग्निचयनसाध्यं कल वेदवादिप्रसक्तोत्तराभ्यां निरूपयति-तदाहुः किं तदग्नौ क्रियते इति । 'येन'

सर्वे हैते यज्ञा योऽयमग्निश्चिन्तः । स यत्पशुमालभते तदग्न्याधेयमुथ
यदुखा^१ संभरति तान्यग्न्याधेयहवी^२प्युथ यदीक्षते तदग्निहोत्रमुथ यदी-
क्षितुः समिधावादधाति तेऽग्निहोत्राहुती ॥ १ ॥

ते वै सायंप्रातरादधाति । सायंप्रातर्हविर्होत्राहुती जुहति समानेन
मुन्त्रेण समानेन हि मुन्त्रेणाग्निहोत्राहुती जुहत्यथ यद्वनीत्राहनं च भस्मन-
श्चाभ्यवहरणं तौ दर्शपूर्णमासावुथ यद्गार्हपत्यं चिनुति तानि चातुर्मास्या-

योऽग्निं चिनुते । असृत्तसु ॥ अग्निः, श्रीर्देवा, श्रिय गच्छति । यशो देवाः । यशो ह भवति य
एवं वेद ॥ १४ ॥

सर्वे हैते यज्ञा—योऽयमग्निश्चितः । स यत्पशुमालभते—तदग्न्याधेयम् । अथ यदुखा सम्भरति—
तान्यग्न्याधेयहवीषि । अथ यदीक्षते तदग्निहोत्रम् । अथ यदीक्षितः समिधावादधाति—ते अग्नि-
होत्राहुती ॥ १ ॥

ते वै सायंप्रातरादधाति । सायंप्रातर्हविर्होत्राहुती जुहति । समानेन मुन्त्रेण । समानेन हि

कर्मणा 'यजमान' 'पुनर्मृत्युमज्जयति' शिरस्कारोति तत्कर्म 'किम् अग्नौ क्रियते' इति तदर्थं जातमाहु
पृथ्वन्त । इति शब्द प्रस्तनमाप्त्यर्थः । उत्तरम्—अग्निर्वा इति । योऽग्निचित् 'एव' 'अग्निर्देवता भवति ।
'अग्नि' हि असृत्तम् एव यथा असृत्तो भवति । पुनर्मृत्युं जितवान् भवति । 'श्रीर्देवा' 'आ-यादयो देवा
ग्रीक्षा', अग्निर्कर्मणा 'श्रिय गच्छति' 'किं च 'देवा' 'यश'—स्वरूपा तदपि अग्निर्कर्मणा
आप्नोति । वदितुं परमाह—यशो ह भवति य एव वेदेति । यशोरूपो भवतीति भावः ॥ १४ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते षष्ठ्याध्याये वेदार्थप्रकाशे माय्यदिनीयसतायज्ञाक्षरमाध्याये दशमकाण्डे

प्रथमेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (१०-१-४) ॥

अग्निवपनकर्म अग्न्याधानादिहविर्होत्रदर्शपूर्णमासेष्टिपशुचतुर्मास्यसोमपञ्चरात्रजत्पादितसर्वयज्ञात्मकमिति
ते ब्रह्मणे लूपते । यज्ञवर्षिणा मीमासा च वक्ष्यते । तत्र प्रथमं संक्षेपेण एवमेव सर्वयज्ञात्मकतामाह—सर्वे
यज्ञा योऽयमग्निश्चित इति । विविच्य दर्शयति—स यत् पशुमालभत इति । योऽग्निं चिकावमाण
शुभ्र' पुरषाभादीन् पशून् 'आलभते' इति 'यन्' 'तदग्न्याधेयम्' आधानम्, प्रथमकरणसाम्यात्
भस्मनमेवाधानरूपत्वेन स्तूयते । एवमुत्तरञ्च । अथ यदुखा सम्भरतीति । उत्तरार्थद्वयसम्भरण
एष्टिकापामुखा सम्भरति" (श ५ । ६ । २ । २ । २३) इति यन् तदग्न्याधानहवीषि आग्नेयपाव-
दीनि तदामकमित्यर्थः । दीक्षेव 'अग्निहोत्रम्' । दीक्षितं पुरुषं सवत्सरपर्यन्तं प्रत्यहं सायं प्रात-
रधमेकैकामग्नी 'आदधाति' तदेवाग्निहोत्राहुतिद्वयम् ॥ १ ॥

'ते' च सन्निधौ, 'समानेन मुन्त्रेण' । प्रातः कालीनं एक एव मुन्त्रः । सायन्तनोऽप्येक एव । "रौत्रे

न्यथ यदूर्ध्वं गार्हपत्याद्वा सर्वोपधात्ताऽऽहृष्टयोऽथ यदूर्ध्वं सर्वोपधात्प्राचीनं चितिभ्यस्तु पशुबन्धा यऽपुर्वेषु यज्ञेषु विष्णुक्रमास्ते विष्णुकमा यजुष्यं तुद्रात्सप्रम् ॥ २ ॥ (अर्धप्रपाठकः ॥ ४७ ॥)

(७) सौम्योऽध्वरुः प्रथमा चितिः । (यं) यत्प्राचीनं सवेभ्यो राजसूयो द्वितीया वाजपेयस्तृतीयाऽश्वमेधश्चतुर्थ्यग्निसवः पञ्चमी वैश्वितं सामभिः परिणायति तुन्महाव्रतमुथ यत्तत्रोद्गातुः पुरस्ताज्जुष्यं तुच्छतरुद्रियं वृसोर्धारा महदुक्थमुथ यदूर्ध्वं सामभ्यः प्राचीनं वृसोर्धारायै वदेव तत्र होतुः पुरस्ताज्जुष्यं तत्तदुथ यदूर्ध्वं वृसोर्धारायै ते गृहमेधाऽष्टावन्तो वै सुर्वे यज्ञास्तानग्निनाऽऽप्नोति ॥ ३ ॥

मन्त्रेणाग्निहोत्रादुत्ती जुहति । अथ यदनीवाहनं च अस्मन्श्चाभ्यवहरणम्—ती दर्शपूर्णमासी । अथ यद्गार्हपत्यं चिनोति—तानि चातुर्मास्यानि । अथ यदूर्ध्वं गार्हपत्याद्—आ सर्वोपधात्—ता इत्यः । अथ यदूर्ध्वं सर्वोपधात्, प्राचीनं चितिभ्यः—ते पशुबन्धाः । य पूर्वेषु यज्ञेषु विष्णुकमाः—ते विष्णुकमाः । यजुष्यम्—तद्वात्सप्रम् ॥ २ ॥

सौम्योऽध्वरुः प्रथमा चितिः—यत्प्राचीनं सवेभ्यः । राजसूयो द्वितीया । वाजपेयस्तृतीया । अश्वमेधश्चतुर्थी । अग्निसवः पञ्चमी । वैश्वितं सामभिः परिणायति—तन्महाव्रतम् । अथ यत्तत्रोद्गातुः पुरस्ताज्जुष्यम्—तच्छतरुद्रियम् । वृसोर्धारा महदुक्थम् । अथ यदूर्ध्वं सामभ्यः, प्राचीनं

रात्रिमप्रवाचम् ”—(बा. स. ११ । ७९) इति साधन्तनो मन्त्र । “ अहरहरप्रवाचम् ” (बा. स. ११ । ७९) इति प्रातःकालिनो मन्त्र । अग्निहोत्रादुत्तीरणि मन्त्र एक एव । “ अग्निर्जोति ”—(बा. स. १ । ९) इति सायकालीन । “ सूर्यो ज्योति ”—(बा. स. १ । ९) इति प्रातर्मन्त्र । “ अथ यदनीवाहनम् ” देवपजन प्रत्यग्रे प्रणयनं ‘ मस्मनोऽभ्यवहरणम् ’ अश्वमेधमस्मात्पञ्चम् । ‘ ती ’ ते कर्मणी ‘ दर्शपूर्णमासी ’ । ‘ गार्हपत्यं चेभ्यम् ’ (श. ए. ७ । १ । १) इत्यादिबिहितं गार्हपत्यवचनमेव चातुर्मास्यत्वेन स्मृतम् । गार्हपत्यवचनादूर्ध्वमावीति चित्वाग्निदेवे सर्वोपधवपनपर्यन्तं यानि कर्माणि ता इष्टयः । ओषधिवपनादूर्ध्वमाविष्टका—‘ चितिभ्यः ’ ‘ प्राचीनं ’ कर्मजप्तं निरूप्यपशुबन्धात्मकम् । ‘ एतेषु ’ दर्शपूर्णमासादियज्ञेषु ये ‘ विष्णुकमा ’ स एव अग्निवपने क्रियमाणा ‘ विष्णुकमा ’ अत्रयः विष्णुकमा स एव । यज्ञेषु ‘ यत्तज्जुष्यम् ’ अस्ति तद् ‘ ब्रह्मसंप्रम् ’ सूक्तम् ॥ २ ॥

‘ प्रथमा ’ स्वयमावृण्णाया ‘ चिति ’ सवा नाम अभिषेकयुक्ता यज्ञा, तेष्वपि प्राचीनं ‘ सौम्योऽध्वरुः सौमिको यज्ञः प्रथमा चितिः सौमिकवज्ररूपा । द्वितीयाद्याश्चतस्रः अभिषेकयुक्तास्तस्यैवाश्वमेधप्राप्तिसा-

१- दिवस्पति प्रथमं यज्ञे ’ इत्यस्याः ‘ विष्णु ’ इत्यन्ता वाच्यनेयमहिताया द्वादशाव्यावृत्ता (१८-१८) एकाहं मन्त्रा वात्सप्रमूयमिति वेदवादिन धादुर्गिति ।

(त्व) अथातो यज्ञवीर्याणामेव । सायंप्रातर्ह वाऽऽमुष्मिँल्लोकेऽग्निहोत्र-
हुदध्नाति तावती ह तुस्मिन्यप्सुऽर्धमासेऽर्धमासे दर्शपूर्णमासयाज्ञी चतुर्षु
चतुर्षु भासेषु चातुर्मास्ययाज्ञी षट्सु षट्सु पशुबन्धयाज्ञी संवत्सरे संव-
त्सरे सोमयाज्ञी शते शते संवत्सरेष्वग्निचित्काममश्नुति कामं न तु द्वैत-
यावच्छतुर्षु संवत्सरास्तावदमृतमनन्तमपर्यन्तं स यो हेतुदेवं वेदैरुष्टं
द्वासास्यैतदमृतमनन्तमपर्यन्तं भवति तस्य यदपीपीकयेवोपह्न्यात्तदेवा-
स्यामृतमनन्तमपर्यन्तं भवति ॥ ४ ॥

इति प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १०-१-५ ॥ (१. ५.) ॥

इति प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १० । १ ॥

वसोर्धारायै—यदेव तत्र होतुः पुरस्ताज्जप्यं तत्तत् । अयं यदूर्ध्वं वसोर्धारायै—तं गृहमथाः । एतावन्तो
यं सर्वं यज्ञाः । तानग्निनाऽऽप्नोति ॥ ३ ॥

अथातो यज्ञवीर्याणामेव । सायंप्रातर्ह वा अमुष्मिँल्लोकेऽग्निहोत्रहुदध्नाति । तावती ॥ तस्मिन्य-
प्सुऽर्धमासेऽर्धमासे दर्शपूर्णमासयाज्ञी । चतुर्षु चतुर्षु भासेषु चातुर्मास्ययाज्ञी । षट्सु षट्सु
पशुबन्धयाज्ञी । संवत्सरे संवत्सरे सोमयाज्ञी । शते-शते संवत्सरेष्वग्निचित्काममश्नुति कामम् । न
तु द्वैतद् यावच्छतुर्षु संवत्सराः—तावदमृतमनन्तमपर्यन्तम् । स यो हेतुदेवं वेदै-र्ध्वं द्वासास्यैतदमृत-
मनन्तमपर्यन्तं भवति । तस्य यदपीपीकयेवोपह्न्यात्तदेवास्यामृतमनन्तमपर्यन्तं भवति ॥ ४ ॥

लिप्ता । चित्तमग्निं यैः साममी रयन्तरादिभिः परिगणयति तन्सामजातं महान्तम् । तत्र महान्तपक्षे सामगानात्
प्रणुद्वात्रा पुरस्ताज्जपो मन्त्रोऽस्ति तदत्र ' गानहृदियं ' शतहृदियमेवेष्टातुः 'पुरस्तात्' जपस्यानीयमित्यर्थः ।
वसोर्धारा नाम चमरमूर्कहूयमानाऽऽज्यधारा सा बृहदुक्तम् । बृहतीषहसा-भक्तं शब्दं बृहदुक्त्यसादौ होत्रा जप्य
मन्त्रात्तमस्ति तत्सामम् ' ऊर्ध्वं ' वसोर्धारायाः प्राचीनं कर्मजातम् । तस्या ऊर्ध्वमावि यत् ' ते ' ' गृहमेधा ' ,
सवयागाः । ' एतावन्तो वै ' ' यज्ञाः ' इष्टिपशुमोमरूपाः । सौमिकेभ्यश्च एकाहर्हानसत्रात्मिका एतावन्त एव
' यज्ञा ' ' तान् ' सर्वान् ' अग्निना ' अग्निचयनकर्मणाऽऽस्तवान् भवति । एवमग्नेः सर्वयज्ञात्मकत्वमुक्तम् ॥ ३ ॥

अथात इति । अयं ' यज्ञवीर्याणामेव ' र्मासांसा वदन्त इति शेषः । सायंप्रातरिति । यो यज्ञमानः
' सायंप्रातः ' अग्निहोत्रं जुहोति स ' अमुष्मिन् ' स्वर्गं ' लोके ' प्रतिदिनं सायंप्रातरश्नाति । अत्रापमाद्विद्वयं परलोके
गन्धत्वेन परिगमत इत्यर्थः । तावती इति । तावत्परिमिता च ' तस्मिन् ' अग्निहोत्रा मके यज्ञं ' ऊर्ध्वं ' मयति ।
यज्ञं ' अर्धमासेऽर्धमासे दर्शपूर्णमासयाज्ञी ' इत्यादिकं व्याख्येयम् । पशुबन्ध- षट्सु षट्सु भासेभ्यः क्रियते ।
" यस्मिन् वसन्ते ज्योतिषा मज्जेत "—इति सोमयागाः संवत्सरे विधीयते । अतस्तयाज्ञी तावत्कालपरिमित
तत्पठम् ' अश्नाति ' । अग्निचितस्तु विशेषमाह—अत इति । अग्निं चितवान् पुरुषस्तु अतस्तद्वयाकेभ्यः संवत्सरेभ्यः

‘ कामम् ’ अग्निरग्निं ‘ कामम् ’ अमीष्टं तत्फलम् ‘ अदनाति ’ । इतरेत्यादिस्थापरिमितार्थमाह—न तद्वैतादिति ।
 ‘ तदेतत् ’ ‘ शतम् ’ ‘ न ’ एतत् परिमितं न—किन्तु अपरिमितमेव । अतो यावन्तः शतं सवन्तस्य
 ‘ तावदमृतम् ’ दत्तव्यमापकम् ‘ अनन्तम् ’ अपरिमितमत्र भवति । वेदेषु फलमाह—म यो हतदेवं
 वेदेति । ‘ तस्य यदग्नि ’ इत्यादेरयमर्थ—तस्य चधनकर्मण एकदशभूतं यत् किञ्चिदग्निं ‘ इषीकया ’ सूक्ष्म
 तृणाग्रेण ‘ उपहृत्यान् ’ पृथक्कृत्य । उपहृत्यैव हस्ते पृथक्करणमर्थः । तथा चामस्तम्भप्रयोग—“ अग्निं व
 सकृदुपहृत्य जुहुयात् ” (आप० श्रौ० सू०) इति । तत्कर्मण एव देवोऽग्निं अग्नं विनश्यतोऽऽप्नुमि ’ अमृतम्
 ‘ अनन्तमपर्यन्तम् ’ ‘ भवति ’ क्लृप्तं । किमुन सकृन् कर्मेति फलमुच्यते ॥ ४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्ववेदेदीपिकायां माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे
 प्रथमेऽध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ (१०-१-५) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तयो दानं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देवाद् विद्यानीर्यमहेश्वर ॥ १ ॥

ब्रह्मण्डं गोमहम् कनकहृत्पतुलाङ्गुली स्वर्गगर्भं,
 सत्त्वान्धोन्पिबसीतीन्द्रिदसत्सृज्याधेनुसौमर्गभूमी ।
 रत्नोत्सां रुक्मशाजिद्रिपमहितरयो सायणि मित्रणयो,
 व्यध्राणीद्विषधक प्रथितविशिष्टाभूतयुक्तं षट् च ॥
 धाम्प्याद्भिर्धन्यजम्भा निम्नममृतं स्वर्गजं वर्णमुदयं,
 कार्पासीयं कृपावान्मुद्रकृतमजडो राजन राजन्त्यम् ।
 आश्वकोषं प्राण्यजम्भा लवणजमृगं शार्करं पार्कतेजा,
 रत्नाढ्यो रत्नलम्बा मित्रमिहल मुदा पात्रमाप्तिवृणार्थं ॥

इति श्रीमद्राजाभिराजारमेष्टरवैदिकमार्गप्रवर्तकध्रीद्वारेहरमहाराजसाम्प्रदाय्यपुस्तकधरेण सायणा-
 चार्येण विरचिते माध्ववेदे वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
 दशमकाण्डे प्रथमेऽध्याये ॥ (१०-१) ॥

अथ द्वितीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

प्रथमप्रपाठके च षष्ठं ब्राह्मणम् ।

प्रजापतिः स्वर्गं लोकमजिगात् सत् । (त्सु) सर्वे वै पशवः प्रजा-
पतिः पुरुषोऽश्वो गौरविरजः सु ऽएतै रूपैर्नाशक्रोत्सु ऽएतं व्ययोविध-
मात्सुनमपश्यदग्निं तं व्यपत्त सोऽनुपसमुह्यानुपाधायोदपिपतिपत्सु
नाशक्रोत्सु ऽउपसमुह्योपाधायोदपतत्तस्मादप्येतर्हि व्ययात्सि भवेव
पक्षाऽउपसमूहन्ते यदा पुत्राणि विसृजन्तेऽयोत्पतितुं शक्नुवन्ति ॥ १ ॥

प्रजापतिः स्वर्गं लोकमजिगात् । सर्वे वै पशवः प्रजापतिः—पुरुषः, अश्वः, गौः, अविः, अजः ।
स एतै रूपैर्नाशक्रोत् । ॥ एत व्ययोविधमात्मानमपश्यत् । अग्निं तं व्यपत्त । सोऽनुपसमुह्यानुपा-
धायोदपिपतिपत् । स नाशक्रोत् । स उपसमुह्योपाधायोदपत्त । तस्मादप्येतर्हि वयासि यदैव
पक्षा उपसमूहन्ते—यदा पुत्राणि विसृजन्ते, अयोत्पतितुं शक्नुवन्ति ॥ १ ॥

यस्य नि धसित वेदा यो वदेम्योऽस्मिन् जगत् । निर्गमे तमह वन्दे विधातीर्षमहेधरम् ॥ १ ॥

एवं पूर्वाध्यायेन महामतपत्रे अग्निचयनमहाव्रतवृद्धकथायानि सहस्रयोक्तव्यानीयुक्त्वा तानि च सर्वैरग्निष्टोम
एवाप्तुं शक्यन्ति त्विष्टोमगतसमराज्याप्येव महाव्रतसामवृद्धकथात्मना स्तुत्वा चित्पार्ति प्रजापत्यात्मना प्रस्तुत्य
पत्रैष्टकाचित् पुरीषचित्तिष प्रजापतर्मार्थावृत्तशरीरात्मना प्रतिपाद्य हिरण्यशकलप्रोक्षणमाहवनीमरुपायन च
हिरण्यरूपरत्नेन स्तुत्वाऽग्निचितो वयोमेषणवर्जननियमादन्तराग्निचयनस्य पुनर्वसुजयरूप कल तस्याग्नि-
कर्मण सर्वपञ्चामना स्तुतिस्तत् । अथ द्वितीयेऽध्याये चित्पार्तिविवयो विचारो बभूव, तत्र प्रथमप्राक्णे
चित्पार्ते पश्चिरूपत्वं पञ्चपुष्टयो प्रमाणं च विधीयत—प्रजापतिः स्वर्गमिति । पूर्वं 'प्रजापति' 'स्वर्गम्'
'लोकमजिगात्' गन्तुमिति । इण सनि (पा. सू. ३।१।०) 'सनि च' (पा. सू. ३।४।१७)
इति गम्यादेशो छान्दसत्वात्तर्कीडमात्र 'अज्जनगमां सनि'—(पा. सू. ३।४।१६) इति । दीर्घ । 'सर्वे'
'पशवः' 'पुरुषादिपञ्चपराव' 'प्रजापति' 'सर्वोऽमकजात्तस्य । यद्वा—अस्य पशुषु प्रवशस्य वष्टकाण्डे समा-
न्मानात् (श. प. १।१।१।१—१२।१), प्रजापतध्याम्यात्मकत्वादग्निरूपाणि प्रजापतिरूपाणीति
कृत्वा प्रजापतिः सर्वपशुरूप इत्युक्तम् । 'स पशुरूपैर्नाशक्रोत्' । 'स्वर्गं गन्तुमिति शेष । स 'आत्मान'
स्वर्गगमनसाधनमूत 'वयोविधम्' पश्चिरूपम् 'अपरम्' । 'तम्' पश्चिणम् 'अग्निम्' चित्पार्ति व्यपत्त ।
पञ्चपुष्टयानि विधातुं केवलम् पश्चिरूपत्वेन स्वर्गगमनसामर्थ्यामात्रं दर्शयति—सोऽनुपसमुह्येति । 'स'
केवलं पश्चिरूप 'अनुपसमुह्य' मध्यप्रदेशोऽवष्टम्भमकृत्वा 'अनुपाधाय' कविदाधामकृत्वा । अथ वा
'अनुपसमुह्य' पञ्चाम्यां मध्यमागमनवष्टम्भ 'अनुपाधाय' पञ्चाम्याणि अग्निस्तीर्षं 'उदपिपतिपत्' उत्पतितुं स्वर्गं
प्रति उद्वृत्तमेष्टत् । स 'नाशक्रोत्' पश्चिरूपवष्टम्भमकृत्वा न शक्यः । अथ तथा कृत्वा स्वर्गं गत इत्याह—
स इति । स प्रजापति पञ्चाम्यां मध्य 'समुह्य' पञ्चाम्याणि वितयोपपतित 'तस्मात्' एतस्मात् 'एताह' ।

(स्या) अथ निर्णामौ पक्षयोः करोति । निर्णामौ हि व्ययसः पक्षयो-
र्भवतो वितृतीये वितृतीये हि व्ययसः पक्षयोर्निर्णामौ भवतोऽन्तरे
वितृतीयेऽन्तरे हि वितृतीये व्ययसः पक्षयोर्निर्णामौ भवतः स चतुरङ्ग-
लमेव पुरस्तादुद्गृहति चतुरङ्गलं पश्चादुपसमूहति तद्यावदेवोद्गृहति
तावदुपसमूहति तन्नाह्वातिरेचयति नो कनीयः करोति ॥ ५ ॥

स तस्मिन्निर्णामे । (म) एकामिष्टकामुपदधाति तद्येयं व्ययसः पततो
निर्णामादेका नाड्युपशेते तां तत्करोत्ययोऽइदम् ॥ ६ ॥

वोपसमूहति । तावद् व्युद्गृहति । तन्नाह्वातिरेचयति । नो कनीयः करोति । तथा पुच्छस्य ।
तयोत्तरस्य पक्षस्य ॥ ४ ॥

अथ निर्णामौ पक्षयोः करोति । निर्णामौ हि व्ययसः पक्षयोर्भवतः । वितृतीये । वितृतीये हि
व्ययसः पक्षयोर्निर्णामौ भवतः । अन्तरे वितृतीये । अन्तरे हि वितृतीये व्ययसः पक्षयोर्निर्णामौ
भवतः । स चतुरङ्गलमेव पुरस्तादुद्गृहति । चतुरङ्गलं पश्चादुपसमूहति । तद् यावदेवोद्गृहति
तावदुपसमूहति । तन्नाह्वातिरेचयति । नो कनीयः करोति ॥ ५ ॥

स तस्मिन्निर्णामे एकामिष्टकामुपदधाति । तद् येयं व्ययसः पततो निर्णामादेका नाड्युपशेते ।
तां तत् करोति । अथो इदम् ॥ ६ ॥

इति । ' तमदत ' पक्षस्य पार्श्वदेशे ' अततत ' चित्पात्रेर्मध्यदेशे ' चतुरङ्गल ' ' उरसमूहति ' सक-
र्षणि प्रवेद्यनतीत्यर्थः । पक्षस्य पार्श्वदेशे ' वादत ' अग्निमध्यस्थं वायव्यदेशे चतुरङ्गलं ' व्युद्गृहति ' अन्ते
विर्गयति । यावदेवोपसमूहतित्यादेरप्यमर्थः—न्यूनातिरेकानिहारेण समुह्यमानं व्युद्गृह्यमानं समुपसमूह्यमानं
नित्यचित्पात्रेणाधिकमन्यूनतामरिहाराय इति । एकत्र एव उक्तमर्थेन इतरपक्षे पुच्छे चानिदिशति—तया
पुच्छस्य तयोत्तरस्य पक्षस्येति ॥ ४ ॥

अथ पक्षयोर्निर्णामे विषये—अथ निर्णामौ पक्षयोः करोतीति । विषयं नामो नमन ' निर्गम ' ।
चित्पात्रे पश्चिमपक्षस्य पश्चिम पक्षयोर्मध्ये ' निर्णामौ ' मया तथाऽज्जेति । निर्गममन्तरे विषये—वितृ-
तीय इति । पक्षमात्रं त्रेधा विभज्य अन्तरे तृतीयमात्रे निर्गमकल्पन् । निर्गममन्तरं ' प्रकाश '—स चतुर-
ङ्गलमेवेति । एतां श्रुतिमन्त्रैश्चैव पक्षयोर्मध्ये नोक्तम्—' वक्ष्यते न्यस्तपुच्छो भवति, पश्चादुद्गृहति पुरस्ता-
दुपसमूहति, एवमेव हि वक्ष्यते मध्ये पक्षयोर्निर्णामौ भवतीति विज्ञायते '—(का. श्रौ. सू.) इति ॥ ५ ॥

निर्णामे इष्टकोपधानं विषये—स तस्मिन्निर्णामे एकामिष्टकामुपदधातीति । इष्टकोपधानं पश्चिमपक्ष-
मनन्तरेण प्रसजति—तद्येयं व्ययस इति । ' निर्णामे ' प्रदेशे इष्टकोपधानेन पक्षिरूपचित्पात्रे पक्षमप्ये-
व नाडीमेव निश्चितवान् भवति ॥ ६ ॥

(मु) अथ वक्त्रो पक्षौ करोति । वक्त्रो हि व्ययसः पक्षौ भवतः सुचतु-
रङ्गुलमेव पश्चादुद्ब्रूहति चतुरङ्गुलं पुरस्तादुपसमूहति तद्वावडेवोद्ब्रूहति
तावदुपसमूहति तत्राहोवातिरेचयति ना कर्नायः करोति ॥ ७ ॥

(त्य) अथ रूपमुत्तमं करोति । (त्य) अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतस्तु-
स्मिन्देवाऽएतद्रूपमुत्तममदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतद्रूपमुत्तमं दधाति सुसह-
स्रमृज्वालिसिताऽदृष्टकाः करोति सहस्रमित्यालिसिताः सहस्रमित्या-
लिसिताः ॥ ८ ॥

(९) अथ पञ्चमी चित्तिमुपधाय । त्रेधाऽग्निं विमिमीते सुमध्यमे विवृ-
तीये सहस्रमृज्वालिसिताऽदृष्टकाऽदृष्टका दधाति तदानीमानि व्ययसः
प्रत्युच्चि शीर्ष्णं ऽवा पुच्छादज्जुनि लोमानि तानि तुत्करोति ॥ ९ ॥

अथ वक्त्रो पक्षौ करोति । वक्त्रो हि व्ययसः पक्षौ भवतः । स चतुरङ्गुलमेव पश्चादुद्ब्रूहति । चतुर-
ङ्गुलं पुरस्तादुपसमूहति । तद्वावडेवोद्ब्रूहति-तावदुपसमूहति । तत्राहोवातिरेचयति । ना कर्नायः
करोति ॥ ७ ॥

अथ रूपमुत्तमं करोति । अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतः । तस्मिन्देवा एतद्रूपमुत्तममदधुः । तथैवा-
स्मिन्नयमेतद्रूपमुत्तमं दधाति । स सहस्रमृज्वालिसिता दृष्टकाः करोति, सहस्रमित्यालिसिताः,
सहस्रमित्यालिसिताः ॥ ८ ॥

अथ पञ्चमी चित्तिमुपधाय-त्रेधाऽग्निं विमिमीते । स मध्यमे विवृतीये सहस्रमृज्वालिसिता

अथ पञ्चमोऽङ्गता विभक्तः-अथ वक्त्रो पक्षौ करोतीति । चतुरङ्गुलमात्रं 'पश्चादुद्ब्रूहति' 'उद्ब्रूहति'
'करोति', 'पुरस्तान्' भागे चतुरङ्गुलमात्रं 'समूहति' 'सदूधति' । एव कृते वक्तव्यं भवति ॥ ७ ॥

अथ पञ्चशका-विशुषधानान्तरस्मिन्मध्यमे पञ्चदशे च कृत्वा निहित-दर्शिता इत्यस्याऽङ्गता सहस्रत्रयसदृशका इष्टका
इत्येता नद्वयमानं प्रशंसति-अथ रूपमुत्तममिति । 'उत्तमम्' अन्तिम रूपमग्रे कुप्यते । 'अत्र' अन्तिमे
रूपं 'पञ्च' 'सर्वोऽग्निः' 'सहस्र' 'इष्टकाभिहित' । यथा पूर्वं 'तस्मिन्' अग्नौ 'देवा' 'एतद्-
पञ्च' कृत्वा निवितादीन् क्रोमधानलक्षणमुत्तममदत्त । एतद् यजमानोऽग्निं तादृशेष्टकोपयोगेन 'उत्तमम्' रूप
कृतवान् भवति । त्रिविधा इष्टका आह-सहस्रमृज्वालिसिता इति । कज्जुदेखा अदृष्टिलेखा, 'इति आनि-
विता' इति शब्दोऽग्निनये एवम् 'आलिखिता' इत्यनेन दक्षिणाङ्गम् । द्वितीयेष्टका लिखितशब्देन सत्याङ्गता ।
यदाहापस्तम्ब- "कज्जुदेखा दक्षिणाङ्गता सत्याङ्गता" इति । तावत् प्रत्येकं सहस्रत्रयसदृशका इति मिलित्वा
सहस्रत्रयसदृशका ॥ ८ ॥

नामासुपधानकाऽङ्गता प्रदेशं च दर्शयति-अथ पञ्चमी चित्तिमिति । 'पञ्चमीम्' इष्टकाभिहितम् 'उप-

(त्यु) अथ सहस्रमित्यालिखित्वा दक्षिणतऽद्वयदधाति । तद्यानीमानि
व्ययसो दक्षिणतो व्यक्राणि लोमानि तानि तुत्करोति ॥ १० ॥

(त्यु) अथ सहस्रमित्यालिखित्वा उत्तरतऽद्वयदधाति । तद्यानीमानि
व्ययसऽउत्तरतो व्यक्राणि लोमानि तानि तुत्करोति सहस्रेण सुर्व्वं वै
सहस्रं सुर्व्वेणास्मिन्नेतद्रूपमुत्तमं दधाति त्रिभिः सहस्रैस्त्रिवृदग्निर्या-
वानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावदेवास्मिन्नेतद्रूपमुत्तमं दधाति ॥ ११ ॥

इति प्रथमप्रपाठके पष्ठं ब्राह्मणम् ॥ १०-१-६ ॥ (२, १.) ॥

इष्टका उपदधाति । तद् यानीमानि व्ययसः प्रत्यञ्चि शीर्ष्णं आ पुच्छादङ्गुनि लोमानि-तानि
तत्करोति ॥ ९ ॥

अथ सहस्रमित्यालिखित्वा दक्षिणत उपदधाति । तद् यानीमानि व्ययसो दक्षिणतो व्यक्राणि
लोमानि-तानि तत्करोति ॥ १० ॥

अथ सहस्रमित्यालिखित्वा उत्तरत उपदधाति । तद् यानीमानि व्ययसऽउत्तरतो व्यक्राणि लोमानि
तानि तत्करोति । सहस्रेण । सर्व्वं वै महस्रम् । सर्व्वेणास्मिन्नेतद्रूपमुत्तमं दधाति । त्रिभिः सहस्रैः ।
त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा-तावदेवास्मिन्नेतद्रूपमुत्तमं दधानि ॥ ११ ॥

अथ ' अग्नि ' मनपुच्छमन्मिन ' तया ' विमज्ज ' मध्यमे ' नृलोमानि पुच्छादङ्गु इष्टका उपदध्यात् ।
एतासांमुपशानेन पश्चिन्त्यस्य चिदाग्नेः इति मास्यस्य पुच्छादङ्गुन प्रत्यञ्चि प्रनिलोमानि ऋङ्गुनि लोमानि
कृतवान्भवति । लोके हि पश्चिमा लोमानि शिरःप्रसृतिपुच्छपर्यन्तं प्रत्यञ्चि प्रनिलोमानि ऋङ्गुनि भवन्ति
तद्वा ॥ ९ ॥

अथ सहस्रमित्यालिखित्वा इति । ' दक्षिणत ' दक्षिणतो ' इत्यालिखित्वा ' दक्षिणादृत इष्टकाः ।
' उत्तरतः ' उत्तरस्मिन् पश्च ' इत्यालिखित्वा ' नव्यादृत इष्टका उपदध्यात् । यथा लोके पश्चिमा पार्श्व-
द्वयवर्तन्ति ' लोमानि व्यक्राणि ' । एव दक्षिणमन्यादृष्टिकोपशानेन चिदाग्नेः पार्श्वद्वये व्यक्राणि लोमानि
निहितवान् भवतीति । इष्टकाणां त्रि समरवामनस्य प्रशसन्ति-त्रिभिः सहस्रैस्त्रिवृदग्निरिति । अग्नेस्त्रिवृत्
पठे प्रतिपादितम् । " अष्टावसिरूपाणि तुमारो नवमः सैवाग्नेस्त्रिवृत् "-(रा. प. भा. का. ६ । १ । २ ।
१८) इति । अष्टावसिर्लिंगादित्यस्य अष्टकोदृष्टस्य नवमस्य त्रिवृत् च अग्नेस्त्रिवृत्-कारणान्न-सुपर्ण-
चिदाग्नेः प्रकृत्य " पञ्चम्यामन्तरा विराजः पुच्छादङ्गुया पादलोकावष्टौ च मध्यम आहूयन्तात् स मध्यमो
मागस्तमिन्नृत्यालिखितः । दक्षिणोत्तरयोर्विनालिखितः "-(का. श्री. सू. इष्टकादूयगादि. ७ । १-२)
इति ॥ १० ॥ ११ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवार्थे वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणमाध्ये

दशमकाण्डे द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (१०-२-१) ॥

यान्वै तान्सप्त पुरुषान् । (ने) एकं पुरुषमुकुर्वन्त्स प्रजापतिरभवत्स
मजा असृजत स प्रजाः सृष्टोर्ध्वं ऽउदकामत्स ऽएतं लोकमगच्छन्त्रैपु
ऽएतत्प्रपति नो ह तुह्यन्त्य ऽएतस्मादत्र यज्ञिय ऽथास तं देवा यज्ञेनैव
यष्टुमभियन्त ॥ १ ॥

तस्मादेतदृषिणाऽभ्यनुक्तम् । यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाऽऽहुतिं यज्ञेन हि तं
यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्निति ते हि धर्माः प्रथमेऽ-
क्रियन्त ते ह नाकं महिमानः सचन्तेति स्वर्गो वै लोको नाको देवा
महिमानस्ते देवाः स्वर्गं लोकं सचन्त ये तं यज्ञमयजन्नित्येतत् ॥ २ ॥

यान्वै तान्सप्त पुरुषानेकं पुरुषमुकुर्वन्-स प्रजापतिरभवत् । स प्रजा असृजत । स प्रजाः
सृष्टोर्ध्वं उदकामत् । स एतं लोकमगच्छत्-यत्रैव एतत्प्रपति । नो ह तुह्यन्त्य एतस्मादत्र यज्ञिय
आस । त देवा यज्ञेनैव यष्टुमभियन्त ॥ १ ॥

तस्मादेतदृषिणाऽभ्यनुक्तम् । “यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः”-इति । यज्ञेन हि त यज्ञमयजत
देवाः । “तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्”-इति । ते हि धर्माः प्रथमेऽक्रियन्त । “ते ह
नाकं महिमानः सचन्त”-इति । स्वर्गा वै लोको नाकः । देवा महिमानः । ते देवाः स्वर्गं लोकं
सचन्त-ये स यज्ञमयजन् इत्येतत् ॥ २ ॥

‘तीरे ब्राह्मण वि यज्ञे अतपुरुषप्रमाणता पश्य-उपोधारनिवृत्तिप्रमाणता विवक्षे-यान्वै तान्सप्त पुरुषा-
निति । ‘वै’ शब्द प्रसिद्धिपोतर । यच्छब्दो विग्रहवचन, सच्छब्दः प्रकृतवचन, ‘यास्तान्’
‘सप्त पुरुषान्’ ‘एक पुरुषमुकुर्वन्’ ‘स’ एव पुनः ‘प्रजापतिरभवत्’ इति वक्ष्यकादौ सप्त प्राणा
वैश्वाग्रयानादाहानाश्रिय मृधनाप्यन्यापत्तसमया सन्त नक्षत्राधारमर पुरुषमुकुर्वन्निवृत्तिरित्यु-
‘न वा इय सप्त दक्षयाम प्रजनयितुमिच्छन् सप्त पुरुषान् एकं पुरुषं कर्तव्यमिति स एतन् सप्त पुरुषानेकं पुरुषम-
कुर्वन्”-(स. प. १।१।१।१) इति । “स एव पुनः प्रजापतिरभवत्”-(स. प. १।१।१।१) इति च ।
तथाविषय प्रजापते प्रतिमिति सप्तपुरुषसंज्ञितं प्राकृतोऽग्निरत्यमुमर्थं मन्त्रपादादुप मर प्रतिपादयति-स
मजा असृजतेति । ‘स’ तत्पुरुषा मक-प्रजापति ‘प्रजा’ सृष्टा कृतकर्तव्यं ‘ऊर्ध्वं’ तन् ‘उदकामत्’
‘सूर्यलोकमगच्छत्’ । ‘अत्र’ लोकं ‘ह’ तदा ‘एतस्मान् सञ्चि’ ‘अन्यो’ ‘यज्ञियो’ यज्ञाहो यज्ञ्यो
‘नाम’ न चयूय । ‘तय्’ यज्ञिय सञ्चितार ‘यज्ञेन’ अप्रकर्मणा देवा ‘यष्टुमभियन्त’ निश्चितवन्त ।
पण्य प्रजापतितु सूर्यलोकगत । अतस्त्वय सूर्य एव यष्टव्य इति निश्चितवन् इत्यनन चरन्त्य सूर्यलोक-
प्राप्तिं फलमिति सूचितं भवति ॥ १ ॥

यज्ञाहस्य यज्ञेन यन्नवरणे मन्त्रसंवाद दर्शयति-तस्मादेतदृषिणाऽभ्यनुक्तमिति । ऋषिर्मन्त्र । दवा
‘यज्ञेन’ ययनरूपेण ‘यज्ञम्’ यष्टव्यम् । यज्ञे कर्मणि ‘यज्ञयाचयनविच्छ्रमच्छ्रमो जड्’-(स. सू.
१।१०-

(छ) यत्र पूर्वै साध्याः सन्ति देवाऽ इति । प्राणा वै साध्या देवास्तुऽ-
एतमुग्रऽएवमसाधयन्नेतदेव बुभूषन्तस्तुऽ उऽ एवाप्येतर्हि साधयन्ति पुश्चे-
दमन्यदभवद्यजत्रममर्त्यस्य भुवनस्य भूनेति पश्चा ईवेदमन्यघाज्ञियमास
यत्किञ्चामृतम् ॥ ३ ॥

(१५) सुपर्णोऽअङ्ग सवितुर्गुरुत्मान् । (न्यु) पूर्वो जातः सुऽ उऽ-
अस्यानु धर्मेति प्रजापतिर्व्यु सुपर्णो गुरुत्मानेण सवितेतस्य प्रजापतिरनु-
धर्ममित्येतत् ॥ ४ ॥

“ यत्र पूर्वै साध्याः सन्ति देवाः ”—(वा. सं. ३१।१६) इति । प्राणा वै साध्या
देवाः । त एतमुग्र एवमसाधयन्—एतदेव बुभूषन्तः । त उ एवाप्येतर्हि साधयन्ति । “ पश्चेद्-
मन्यदभवद्यजत्रममर्त्यस्य भुवनस्य भूना ”—इति । पश्चा ईवेदमन्यघाज्ञियमास—यत्कि-
ञ्चामृतम् ॥ ३ ॥

“ सुपर्णो अङ्ग सवितुर्गुरुत्मान् पूर्वो जातः स उ अस्मानु धर्म ”—इति । प्रजापतिर्व्यु
सुपर्णो गुरुत्मान् । ५५ सविता । एतस्य प्रजापतिरनुधर्ममित्येतत् ॥ ४ ॥

३।१।१६) ‘ तन् ’ सवितारम् ‘अयवन्त’ तन्. ‘प्रथमानि’ आदिमानि ‘तानि’ ‘धर्माणि’ कर्माणि ‘भानन्,’
देवै सम्पादितानि बभूवु । ‘ महिमानो ’ महत्त्वयुक्ता. ‘ ते ’ देवा ‘ नात्न् ’ दु खरहित स्वर्गलोक
‘ सचन ’ सम्मन्त्रन्ते । यत्र लोके ईवं चिन्तना. साध्या देवा. प्रजापते सष्टारः सन्ति । मन्त्र प्रतिपादमन्य
ग्वावष्टे—यज्ञेन हि तं यज्ञमिति । ये तं यज्ञमयजन्तित्येतदिति । उक्तार्थस्य साधयन्त्यन्तम् । साधयन्त्यर्थ-
मह—प्राणा वै साध्या देवा इति । ‘ अमे ’ इव ते ‘ प्राणाः ’ ‘ एतन् ’ एव प्रजापतिन् ‘ असाधयन् ’
“ सन् प्राणा एक पुत्रमङ्गवन् ”—(ख. प. ६।१।१।१६) इति प्रायुक्तम् । निमग्नमेव साधितवन्त इति
तत्रह—एतदेव बुभूषन्त इति । प्राणा. स्वयमपि प्रजापत्यामना सवितुर्निष्ठन्त, सन्तः ‘ एतर्हि ’ इदानीमपि
‘ त एव ’ प्राणा. ‘ कारयन्ति ’ कार्यन् । प्राणवन्तैव हि कार्यं साधयेत् । अनेव मन्त्रेणैतदुक्तं भवति—सर्व-
लोकं गन् प्रजापतिं लब्धुं सर्वं यष्टुमिच्छन्त इति । तस्य प्रजापते. कथं लब्धित्वासाक्षां परिहन्तुं यत्र साध्या.
सन्तीति प्राणरूपकारणमज्ञानं प्रदर्शितम् । कारणे विद्यमाने कार्यमुत्पद्यन् इत्यभिप्रायः । एव सुपर्णो यज्ञरूप-
प्रजापत्यामना यष्टुम्य इत्युक्तम् । सृष्ट्यादौ प्रजापतिव्यतिरिक्तस्य यष्टव्यदेवज्ञानस्य विरहामूर्धे एव पश्यामक-
प्रजापतिरूपेण यष्टव्य इत्यनुमर्थं च मन्त्रान्तरेण प्रतिपादयति—पश्चेदमन्यदभवद्यजत्रमिति । अयं दाशत-
ध्यान् “ सविता यज्ञै. पृथिवीमस्याद् ”—(ख. सं. ८।८।७।१) इति सवितुर्मूक्ते समन्वातो
मन्त्र । अयमर्थः—पश्चाद् देवानां प्रजापतिमुद्दिश्य वागादनन्तरम् अमर्त्यस्य मरणधर्मोद्दिष्टस्य भुवनस्य सर्व-
लोकाभिप्रायः, मूना रमिषो मकारस्य लो. । “ मूना ’ बहुभावेन ‘ अन्यद् ’ एतत् ‘ यजत्रम् ’ यष्टव्य-
निष्ठादिदेवज्ञानमनवदुत्पन्नम् । सवितुस्कारात् ईर्वोत्पन्नं समर्थितम्, अनोऽन्यो यज्ञिपस्तदानीं नानीदिति
भावः । ईर्वोत्पन्नं यजत्रम् व्यावष्टे—पश्चा ईवेदमन्यघाज्ञियमिति ॥ २ ॥ ३ ॥

‘ सुपर्णः ’ शोभनपत्नः ‘ गुरुत्मान् ’ पशुवान् विद्यान्यान्मको विपद्गुरुः प्रजापतिः सवितुः सन्नेत्रेका-

(स) स वै सप्तपुरुषो भवति । सप्तपुरुषो ह्ययं पुरुषो यज्ञत्वार ऽआत्मा
त्रयः पक्षपुच्छानि चत्वारो हि तस्य पुरुषस्यात्मा त्रयः पक्षपुच्छानि ॥ ५ ॥

त वा ऽउद्गाहना पुरुषेण मिमीते । पुरुषो वै यज्ञस्तेनेदथै सुर्व मितं
तर्प्येषा परमा मात्रा यदुद्गाहस्तुद्याऽस्य परमा मात्रा तामस्य तदामोति
तुयेनं तुन्मिमीते तत्रोप यत्प्रपदेनाभ्युच्छिन्नो भवति तुत्परिश्चिद्रामांति
तस्मादु ब्राह्मेनेव छेत्तां परिश्चिद्व्यः खनन् ॥ ६ ॥

(ड) अथ पञ्चपारस्त्रीऽउपादधाति । पञ्चयोस्तुर्द्वीर्घं दधाति बाहू
वै पञ्चो बाहुभ्यामु वाऽअन्नमघतेऽन्नायेव तुमवकाशं करोति तद्यत्प-
ञ्चपारस्त्रीऽउपादधात्यरत्निमात्राद्दयन्नमघने ॥ ७ ॥

स वै सप्तपुरुषो भवति । सप्तपुरुषो ह्ययं पुरुषः । यज्ञ चत्वार आत्मा, त्रयः पक्षपुच्छानि ।
चत्वारो हि तस्य पुरुषस्यात्मा, त्रयः पक्षपुच्छानि ॥ ५ ॥

त वा उद्गाहना पुरुषेण मिमीते । पुरुषो वै यज्ञः । तेनेदं सर्वं मितम् । तर्प्येषा परमा मात्रा-
यदुद्गाह । तं वाऽस्य परमा मात्रा-तामस्य तदामोति । तुयेनं तन्मिमीते । तत्रोप यत्प्रपदेनाभ्यु-
च्छिन्नो भवति । तस्मादु ब्राह्मेनेव छेत्तां परिश्चिद्व्यः खनन् ॥ ६ ॥

अथ पञ्चपारस्त्री उपादधाति-पञ्चयोस्तुर्द्वीर्घं दधाति । बाहू वै पञ्च । बाहुभ्यामु वाऽअन्नमघते ।
अन्नान्नं तन्मवकाशं करोति । तद्यत्पञ्चपारस्त्रीऽउपादधाति । अग्निमात्रादयन्नमघते ॥ ७ ॥

(तेऽय) अयं पुच्छे वितस्तिमुपादधाति । प्रतिष्ठायां तद्वीर्यं दधाति प्रतिष्ठा वै पुच्छत् हस्तो वितस्तिर्हस्तेन वाऽअन्नमद्यतेऽन्नायैव तमवकाशं करोति तद्यत्पुच्छे वितस्तिमुपादधात्यन्नऽयैव तत्प्रतिष्ठापयति तद्यत्तत्र कनीय उपपादधात्यन्ने ह्येवैनं तत्प्रतिष्ठापयत्यथोऽएतावद्वाऽइदं मितं भवत्येतावदिदं तद्यदेवं सिमीतऽएतस्यैवान्त्यै ॥ ८ ॥

इति प्रथमप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ १० । १ । ७ ॥ (२-२)

या वाऽइदं वेदिः सप्तविधस्य । (स्ये) एषा छेदेर्मात्रा तु देवयजनमध्यवसायपूर्व्या द्वारा पर्वीशालं प्रपद्य गार्हपत्यायोद्धत्यायोक्षति गार्ह-

अयं पुच्छे वितस्तिमुपादधाति-प्रतिष्ठायां तद्वीर्यं दधाति । प्रतिष्ठा वै पुच्छत्, हस्तो वितस्तिः । हस्तेन वा अन्नमद्यते । अन्नायैव तमवकाशं करोति । तद् यत्पुच्छे वितस्तिमुपादधाति-अन्न एवैनं तत्प्रतिष्ठापयति । तद् यत्तत्र कनीय उपपादधाति-अन्ने ह्येवैनं तत्प्रतिष्ठापयति । अथो एतावद्वा इदं मितं भवति । एतावदिदम् । नह्यदेवं सिमीते-एतस्यैवान्त्यै ॥ ८ ॥

या वा इदं वेदिः सप्तविधस्य-एषा वेदेर्मात्रा । न देवयजनमध्यवसायपूर्व्या द्वारा पत्नीशालं

प्रमाणं नोक्तमिति तद्विधे-अयं पञ्चयोग्योऽस्ती इति । " पुच्छ पञ्चरत्निकः "-(का, श्रौ, सू. परिशिष्ट शुक्लपत्रे ८२) इत्युक्तम् । पञ्चदशेऽस्तिहयं पुच्छे वितस्तिरिति यत्नते । तस्य निश्चिता सार्द्धमस्तिहयमर्द्धं पुच्छप्रमाणं लभ्यते । पञ्ची अस्ती च प्रथमति-वाहू वै पञ्चाविति । यतः 'पञ्ची' बाहुभ्यान्तरी, 'बाहुभ्या' हि 'अन्तमपते' अतः पञ्चरत्नकेन आदस्यान्तस्यावकाशं कृतवान् भवति । बाहोरपारे आद्यान्म्यावकाश एव नास्ति केनास्तीवादिनि । यतो 'अस्तिमात्रा' बाहोः 'अन्तमपते' अतो बाहुभ्यां पञ्चयोरस्तिप्रमाणोऽयमन्युक्तमिति । ॥ ७ ॥

पुच्छे वितस्तिप्रमाणोऽयमन्युक्तमिति विधे-अयं पुच्छे वितस्तिमिति । प्रतिष्ठा वै पुच्छत्मिति । हस्तो वितस्तिरिति । मणिकन्वादारम्य साङ्गुलिकप्रकारे 'वितस्तिः' तेन हि अन्तमपते, अतः पुच्छरत्नकेन आद्यान्म्यावकाशं कृतवान् भवति । तत्र पुच्छे वितस्तिरिति 'एन' पञ्चमानमने प्रतिष्ठितं करोति । पञ्चप्रमाणं यत्नप्रमाणकत्वं प्रतिष्ठानुत्पन्नं प्रामाण्ये-तद्यत्तत्र कनीय इति । वामम्यानमप्य मोक्षे बहू वेति युक्तम् । प्रधानमधिक मोक्षमन्य न युक्तमिति । अस्तिवितस्तिप्रमाणं सम्भूय स्तोत्रे-अथो एतावद्वा इदं मितमिति । 'इदम्' पञ्चदशम् 'एतावन्मिता' अस्तिम्या, 'एतावदिदम्' पुच्छमेव तित्तम्या, 'एतमेव' तत्पुच्छमेव 'आन्ते' प्रमये एव मानं कर्तव्यमिति । ॥ ८ ॥

इति श्रीमायापादार्थविधिने मध्यवीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यदिनीयसप्तमप्रपाठगणनाये दशमकाण्डे

द्वितीयोऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (१०-२-२) ॥

प्राहृतस्य सप्तविधस्याग्रे वेदेनैवन्त्यस्यैकशतविधस्याग्रे वेदिमानं तृतीयं ब्राह्मणं विधे-या वा इदं वेदिः

पत्यस्योद्धतात्सत प्राचः प्रक्रमान्प्रकामति ततः प्राञ्चं व्यामं विमिमीते
तस्य मध्यऽआहवनीयायोद्धत्यावोक्षति पूर्वार्धाद्यामस्य त्रीन्प्राचः
प्रक्रमान्प्रकामति स वेद्यन्तः ॥ १ ॥ (शतम् ५२००) ॥

(स्ते) ते वाऽप्ते । व्यामैकादशाः प्रक्रमाऽऽन्तरा वेद्यन्तं च गार्ह-
पत्यं त्रैकादशाक्षरा विष्टुवृत्रष्टिष्टुर्वीर्यं त्रिष्टुवृत्रेणैवेतद्वीर्येण यजमानः
पुस्त्यायज्ञमुखादुक्षाक्षं नाष्टाऽअपहन्ति ॥ २ ॥

प्रपद्य गार्हपत्यायोद्धत्यावोक्षति । गार्हपत्यस्योद्धतात्सत प्राचः प्रक्रमान् प्रकामति । ततः प्राञ्चं
व्यामं विमिमीते । तस्य मध्य आहवनीयायोद्धत्यावोक्षति । पूर्वार्धाद्यामस्य त्रीन्प्राचः प्रक्रमान्प्र-
कामति । स वेद्यन्तः ॥ १ ॥

ते वा एते व्यामैकादशाः प्रक्रमाः—अन्तरा वेद्यन्तं च गार्हपत्यं च । एकादशाक्षरा त्रिष्टुम् ।
वज्रष्टिष्टुम् । वीर्यं त्रिष्टुम् । वज्रेणैवेतद्वीर्येण यजमानः पुस्त्यायज्ञमुखादुक्षाक्षं नाष्टा अपहन्ति ॥ २ ॥

सप्तविधस्यैषा वेदेमात्रेति । ' वा इय वेदि ' सौमिकी प्रसिद्धा सा सप्तविधस्याग्रे ' मात्रा ' मबर्तान्यर्थे ।
वेदिमानस्य काक कात्यायन सूक्तवान्—“ दीक्षागामुत्तमऽ नि वेद्यमानस्य ”— का. श्री सू. ११.
१२७) इति । महावेदेर्मान त्रिकातु प्राचीनवशात्तवेदेर्मान त्रैलोक्यव्याक विधत्त—स देव्यजनमध्यव-
सायेति । स ' अथर्व ' ' देवयजन ' क्षेत्र निश्चित्य पूर्वद्वारेण ' पत्नीशालन् ' प्रायश्च प्रविश्य गार्हपत्यार्थ-
मुद्धत्य छात्रा तत्क्षेत्रम् ' अवोक्षति ' ज्वेने सिञ्चेत् । गार्हपत्यस्यान वश्ययेदित्यर्थः । गार्हपत्यार्थं कल्पितात्
प्रदेद्यात् ' सत प्रक्रमान् ' ' प्राच ' प्रागावतान् गृहीमान् । प्रक्रमलक्षणमुक्त सूत्रकृता—“ पञ्चारति पुरो
दशापदो द्वादशागुल पद प्रक्रमस्त्रिपद ”—(का. श्री सू. ११ (१४९) इति । सप्त प्रक्रमा गार्हपत्याहवनीययो-
र्मध्यमित्यर्थः । ' तत ' सप्तप्रक्रमस्य ' प्राचम् ' ' व्यामम् ' ' विमिमीते ' । व्यामश्चतुर्दिनप्रमाणः ।
' तस्य ' व्यामस्य ' मध्ये ' आहवनीयस्थान कल्पयेत् । एष आहवनीयो बध्यमाणवाधपनमहावेदेर्गार्हपत्यो
भवति । अत एव कात्यायन—“ तस्यस्थानेऽर्द्धव्यामेन गार्हपत्यस्य मण्डल परिलिखति ”—(का. श्री
सू. ११. १२८) इति । आपस्तम्बोऽपि—“ एतच्छ्रुत्यपेक्षया व्याममात्रेण गार्हपत्यस्य चपनम् ”—(भा.
श्री. सू.) इत्युक्तवान् । “ व्याममात्री मवतीति गार्हपत्यचितेर्ज्वल्यते ” इति । गार्हपत्यमित्यर्थं
कल्पितस्य व्यामस्य पूर्वार्द्धात् प्रदेयादारभ्य ' त्रीन् प्रक्रमान् प्राच ' क्रमेण स वेद्यन्तः सप्तक्रमत्रयान्तः प्रदेशो
महावेदे पश्चिममागस्थान्त इत्यर्थः ॥ १ ॥

पूर्वं गार्हपत्यादारभ्य प्राञ्च सप्त प्रक्रमा गार्हपत्याद्विष्यत आहवनीयस्य पूर्वार्द्धान् प्राञ्चत्रय प्रक्रमास्ते
दद्या व्याम एकादशान्तमेकादशस्यस्यामिन्तु त्रिष्टुवाचनं स्तौति—ते वा एते व्यामैकादशाः प्रक्रमा इति ।
“ वेद्यन्तं च गार्हपत्यञ्च अन्तरा ” तयोर्मध्ये “ अन्तराऽन्तरेणयुक्ते ”—(पा. सू. २. ३. ४) इति
द्वितीया । “ वज्रष्टिष्टुम् ” इत्यस्य निवर्णं वीर्यं त्रिष्टुविनि । इन्द्रिष्टुम् । सहोपन्न वाचस्या वीर्यवत् ।
एव व्यामैकादशप्रक्रमकरणेन यजमानो वीर्यात्मना ' वज्रेण ' पूर्वं ' यज्ञमुक्तात् ' नाशकानि रक्षति विना-
शितवान् भवति ॥ २ ॥

सैषा वेदेयोनः । (२) एतस्यै वै योनेर्देवा वेदिं प्राजनयन्त्य वुऽएष व्यामः सा गार्हपत्यस्य योनिरेतस्यै वै योनेर्देवा गार्हपत्यं प्राजनयन्त-
र्हपत्यादाहवनीयम् ॥ ३ ॥

(१) सु वेद्यन्तात् । (त्य) पदविशेषात्प्रक्रमां प्राचीं वेदिं विमि-
मीते विशिष्टं पश्चात्तिरश्चीं चतुर्विधं प्राति पुरस्तात्तत्रवतिः सैषानवति-
प्रक्रमा वेदिस्तस्याः सप्तविधमग्निं विदधाति ॥ ४ ॥

तदाहुः । कथमेव सप्तविध एतया वेद्या सम्पद्यत इति दश वा इमे
पुरुषे प्राणाश्चत्वार्यङ्गान्यात्मा पञ्चदश एव द्वितीय एव तृतीये पदसु
पुरुषेषु नवतिरथैकः पुरुषोऽत्येति प्राङ्को वै पुरुषो लोम त्वद्माऽसमस्य
मवा प्राङ्कोऽयं वेदिश्चतस्रो दिशः आत्मा पञ्चम्येवमेव सप्तविध एतया
वेद्या सम्पद्यते ॥ ५ ॥

मैषा वेदेयोनः । एतस्यै वै योनेर्देवा वेदिं प्राजनयन् । अयं य एष व्यामः—मा गार्हपत्यस्य
योनः । एतस्यै वै योनेर्देवा गार्हपत्यं प्राजनयन् । गार्हपत्यादाहवनीयम् ॥ ३ ॥

स वेद्यन्तात्पदविशेषात्प्रक्रमां प्राचीं वेदिं विमिमीते । विशिष्टं पश्चात्तिरश्चीम् । चतुर्विधं पुर-
स्तात् । तत्रवतिः । सैषा नवतिप्रक्रमा वेदिः । तस्या सप्तविधमग्निं विदधाति ॥ ४ ॥

तदाहुः—कथमेव सप्तविध एतया वेद्या सम्पद्यत इति । दश वा इमे पुरुषे प्राणाः, चत्वार्यङ्गानि,
आत्मा पञ्चदशः । एवं द्वितीये । एवं तृतीये । पदसु पुरुषेषु नवतिः । अथैकः पुरुषोऽत्येति । प्राङ्को

व्यामैकादशप्रक्रमकृता वेदि महावेदेयोनित्वेन प्रथमति—सैषा वेदेयोनिरिति । 'एतस्याः' दशप्रक्रम-
परिनिर्वासा वेदेः सकाशात्तदावेदि 'देवाः' जनितवन्तः । 'यो व्यामः' स 'गार्हपत्यस्य योनः'
'एतस्याः' व्यामव्यासा योनेर्गार्हपत्यविधायकमग्निं जनितवन्तः । गार्हपत्यादाहवनीयं महावेदिगतमाहव-
नीयविधायकम् 'अवनयन्' ॥ ३ ॥

महावेदेर्मान विवर्ते—स वेद्यन्तात्पदविशेषात्प्रक्रमां प्राचीं वेदिमिति । पूर्वोक्तात् 'वेद्यन्तात्' प्राणा-
यना 'पदविशेषात्प्रक्रमापरिमिता' 'वेदिम्' । 'मिमीते' 'पश्चाद्भागो' 'तिरश्चीन्' । दक्षिणोत्तरग-
तन् 'विशत' प्रक्रमन् । वेदेः पूर्वभागे दक्षिणोत्तरगता चतुर्विधनिसंख्याकान् प्रक्रमन् मिमीते प्राञ्च, पदविशेष-
कानां, पञ्चप्रक्रमे तिर्यञ्चः विद्यन्, 'पुरस्तात्' तिर्यञ्च, चतुर्विधतिः, निक्षिप्वा 'नवतिः' 'सम्पद्यते' ।
'तस्या' नवतिप्रक्रमपरिमिताया वेद्या 'सप्तविधम्' सप्तपुरुषप्रमाणम् 'अग्निम्' 'विदधाति' इष्टकानिः
इयं ॥ ४ ॥

नवतिप्रक्रमवेदेः समविशेषेण सप्तपुरुषसंख्यं वेदादिनिचयलुत्वेन दर्शयति—तदाहुः कथमेव सप्तविध

तद्धैके । (क५) उत्तरा विधा विधास्यन्त एतांश्च प्रक्रमानेतुं च व्याम-
मुनुवर्धयन्ति योनिमुनुवर्धयामऽ इति न तथा कुर्यान्नि वै जातं गर्भं योनि-
मुनुवर्धते यावद्वा योनावन्तर्गर्भो भवति तावदेव योनिर्वर्धतऽएतावत्सु
वाऽअत्र गर्भस्य वृद्धिः ॥ ६ ॥

वै पुरुष'-लोम, त्वग्, मांसम्, अस्थि, मज्जा । पाङ्गा उ इय वेदि -चतस्रो दिशः, आत्मा पञ्चमी
एवमेव सप्तविध एतया वेद्या संपद्यते ॥ ५ ॥

तद्धैके-उत्तरा विधा विधास्यन्त एतांश्च प्रक्रमान्, एत च व्याममुनुवर्धयन्ति-योनिमुनुवर्धयाम
इति । न तथा कुर्यात् । न वै जातं गर्भं योनिमुनुवर्धते । यावद्वा योनावन्तर्गर्भो भवति । तावदेव
योनिर्वर्धते । एतावत्सु वा अत्र गर्भस्य वृद्धिः ॥ ६ ॥

एतया वेद्या सम्पद्यत इति । एकस्मिन् पुरुषे सप्त शीर्षिण्यां, शौक्लोमी, नेमिर्दशीमी, 'चत्वार्यङ्गानि',
बाह्वदपरे, पाददपरे, 'आमा' मेर्येदेह पञ्चदशसङ्ख्यायुक्त इति पञ्चदशसङ्ख्याऽस्ति । एव द्वितीयतृतीया-
णि । एवं 'बृहस्प' पुरुषेषु 'नवतिसङ्ख्या सम्पद्यते । अथ 'एक' 'पुरुषोऽप्येति' नवतिसङ्ख्याया अतिरिक्तो
भवति । तस्यापि वदिसङ्ख्याया सम्पत्तिरूप्यते-पाङ्गो वै पुरुष इति । 'पुरुष पाङ्क' पञ्चसङ्ख्यायुक्त ।
पङ्क्ति' पञ्चपदैति पाङ्कजचनेन पञ्चसङ्ख्यायोग इति । 'लोमे त्वेकमांसं अस्थिं मज्जा' इति पुरुषे पञ्च विद्यन्त ।
वेदिरपि पाङ्का पञ्चसङ्ख्यायुक्तैव, वेदे 'चतस्रो दिश' पूर्वोत्तरे दक्षिणोत्तरे इति चतुःसङ्ख्या, 'आत्मा'
वेदि स्वयमेव 'पञ्चमी', अतो नवतिप्रक्रममाया महान्दे सङ्ख्याया सप्तपुरुषविबोऽपि सम्पन्नो भवति ॥ ५ ॥

अथ यथा सप्तविधस्य प्राकृतोत्पत्त्यैकदश्या प्रक्रमा एवमष्टविधव्यवविधादिपुरुषप्रमाणानामेकदशविध
पर्यन्तावधूतानां व्यमैकादशप्रक्रमा प्राकृती वेदि नि पुरुषसङ्ख्याया वर्धयितव्या आहोस्तिव नेति सप्तपञ्चद-
शितु पूर्वपञ्चपति-तद्धैक उत्तरा विधा विधास्यन्त इति । 'उत्तरा विधा' अष्टविधावेकदशपर्यन्तानाम्
प्रक्रमान् 'विधास्यन्त' करिष्यन्त, एतान् 'प्रक्रमान्' गार्हपत्यान् प्राच सप्त, बाह्वनीयपूर्वार्धदि
प्राचकान्, आहवनीयवत्समेक 'व्यामम्' 'च' अनुवर्धयन्ति । तत्र हेतु-योनिमुनुवर्धयाम इति ।
अष्टविधापञ्चमहादेनां योनिभूतवेदिर्यदि विना इति कर्तुं न युक्त्यतो हेतो 'योनिं वर्धयाम' इति
वदन्त एके आचार्या योनिभूतवेदिं पुरुषसङ्ख्याया वर्धयन्तीति पूर्वं पठ । उ पठ दूषयति-न तथा कुर्यादिति ।
हेतुमाह-न वै जातं गर्भमिति । लोके उत्पन्न गर्भमनुकृत्य योनिर्न वर्धते वित्तु 'गर्भो' वर्धमानो यत्नम्
'भवति' तावती 'योनिर्वर्धते' गर्भं स्वतोऽप्युत्पत्तिम् । तर्हि तदा गर्भोऽपि योनी वर्धमानो बह्वा
वर्धयामिषाशक्याह-एतावत्सु वा अत्र गर्भस्य वृद्धिरिति । अनेनेतदुक्तं भवति । अङ्गि 'गर्भ' स हि
सप्तपुरुषप्रमाण एव प्राकृतेऽष्टविधादेनामपि भवति । जातस्तेव तस्याष्टविधादिरूपेण वृद्धि । अतस्तस्य योनिभूता
वेदिर्यमैकादशप्रक्रममात्रेव । अत उत्तरामु विधास्यति गर्भस्यैकरूपेण तद्वृद्धयमावापोनिर्न वर्धते अत उत्तरे
हि योनिभूता वेदिर्न वर्धयितव्येति वातपर्यम् ॥ ६ ॥

(स्ते) ते ये ह तथा कुर्वन्ति । (न्ये) एतच्छ्रुत्वा ते पितरं प्रजापतिं
सम्पदश्चावयन्ति तद्वद्वा प्राणीयार्थसो भवन्ति पितरश्च हि प्रजापतिं
सम्पदश्चावयन्ति सा यावत्येषा सप्तविधस्य वेदिस्तावती चतुर्दश कृत्वऽ-
एकशतविधस्य वेदिं विमिमीते ॥ ७ ॥

ते ये ह तथा कुर्वन्ति । एत ह ते पितर प्रजापतिं सम्पदश्चावयन्ति । त इहा प्राणीयासो
भवन्ति-पितर हि प्रजापतिं सम्पदश्चावयन्ति । सा यावत्येषा सप्तविधस्य वेदिः-तावती चतुर्दश-
कृत्व एकशतविधस्य वेदिं विमिमीते ॥ ७ ॥

अतिरेकमुखेनाह-से ये ह तथा कुर्वन्तीति । ' ये ' ' तथा कुर्वन्ति ' वेदिं बर्हयेयु ' ' ते ' ' एतन् ' ' पितर प्रजापति ' ' सम्पद ' ' एकादशाञ्च त्रिष्टु ' इति सङ्ख्यासम्पत्तेः सक्ताशाद् ' आवयन्ति ' अप
गमयन्ति । ' ते ' एवम् ' इष्टा ' । वदिबर्हन्नन याग कृत्वा पाणिष्ठा ' भवन्ति ' -प्रजापते सम्पत्तिसक्ताशाद्
आवयन्ति । सूत्र्यते हि- " नाम्न पत्न्यगार्हपत्यपोर्द्विद्विस्तावदेव योनिर्मवति न वै जात गर्भं योनिरनुवर्हति
इति ध्रुवेर्द्वैत्यतप्रतिषेध इति " (का. श्रौ. सू. अनुपपरिशिष्टे । ६ । ६) तस्मादष्टविधायेकशतविधान्तासु
विहितसु प्राग्वशागत वेदिर्गार्हपत्यचित्तिषु प्राकृतिभूतसप्तविधैकपरिमाणैव कार्या । अग्निश्वेत महावेदिरष्टका इत्ये
सप्तर्षमुत्तरोत्तरं बर्हते । तद्वद्विप्रकार सूत्रे दर्शित - " उत्तरेषु पुरुषोत्तमैकशतविधादित्येतद्वक्ष्याम " । " आथो
ऽग्निर्गुणत्रिगुणो मवतीति सर्वसमाप्त । एकविंशतिविधो मवतीति पुरुषाभ्याम् " । " पुरुषाभ्यासे यावानग्नि
सप्तपञ्चविधोवस्तावः सप्तचतुरस्र कृत्वा तस्मिन् पुरुषप्रमाणमवदध्यात् " । " समस्त पञ्चदशमागान् कृत्वा-
द्वावेकसमाप्तेन समस्येत् स पुरुष " (का. श्रौ. सू. अनुपपरिशिष्टे । १ । १-१) इति । अयमर्थ - आथोऽग्निं सार्द्धसप्त-
पुरुषप्रमाणान्तामग्निं चतुरस्रकृत्य द्विकरणीसमाप्तेन समस्येत् । त्रिगुणोऽप्येव त्रिकरणीसमाप्तेनेति विशेष । तमप-
त्राग्निमानाय द्विपुरुषा रज्जुत्वादिमित्यन्ता । एव मानं कुर्वन्नाष्टविधादिषु सप्तविधेष्वेवाधिक्येनोत्तरोत्तरेकैकपुरुष-
परिमितेष्वेवमस्येत् । अन्यस्तपुरुषपरिमितेष्वेवसञ्चितस्य प्राकृतस्याग्निष्वेवस्य पञ्चदशवा मकृत्य मागद्वय एकः
पुरुषस्तेन पुरुषेणाष्टविधादिष्वग्निष्वेवमानं कर्तव्यम्, तत्र वेदिविप्रकारेण न घटय इति तद्वद्विप्रकारोऽप्युक्त
सूत्रे - " पयाऽग्निवेदीष्टकाप्रमाणं विवर्हति इत्येत्द् वक्ष्याम " - (शु. सू. क. १ । १ ।) इति प्रकृत्य " प्रक-
मेण ॥ सप्तमागेन " (प्रक्रमार्थ) " आ एकशतविधात् " - (शु. सू. क. १ । १-१) इत्यन्तेनाष्टविधादिषु
प्राकृते प्रक्रमे एकैक प्रक्रमसप्तमाशमधिकं प्रक्षिप्य तत्तदधिकसहितेन प्रक्रमेण वद्विंशत्यप्रक्रमां प्राचीनियुक्त-
प्रकारेण वेदिमाने तत्तदग्निष्वेवपर्याप्ता महावेदिरपि बर्हते । एतत्सर्वं न्ययसिद्धिमिति कृत्वा चात्यन्तभूतयो सप्त-
विधैकशतविधयोर्वाग्निवेदिमाननुक्तम् । तत्रैकशतविधे त्रिभिः प्रक्रमसप्तमांशे सहितान्चतुर्दशप्रक्रमां सम्पूयेक-
प्रक्रमस्तेन वेदिमानं कर्तव्यम् । तद्विद सप्तविधप्राकृताग्निवेदेष्वष्टविधेष्वेव विधये-सा यावत्येषा सप्त-
विधस्य वेदिस्तावती चतुर्दशकृत्व एकशतविधस्य वेदिं विमिमीते इति । सप्तपुरुषाश्चतुर्दशमिगुणेना-
ष्टानवति सम्पद्यते । अत्र त्रिपुरुषप्रमाणयोर्भेदेन एकशतविधोऽग्निरूपावत इति ॥ ७ ॥

(त्रैऽय) अथ पुनर्विधैः शतप्रक्रमाथै रज्जुं मिमीति । ताथै सप्तधा सम-
स्यति तस्यै त्रीन्भागान्पञ्चादुपडधाति निःसृजति चतुरः ॥ ८ ॥

(रोऽय) अथ त्रिधैः शतप्रक्रमां मिमीति । ताथै सप्तधा समस्यति तस्यै
त्रीन्भागान्पञ्चादुपडधाति निःसृजति चतुरः ॥ ९ ॥

(रोऽय) अथ चतुर्विधैः शतप्रक्रमां मिमीति । ताथै सप्तधा समस्यति
तस्यै त्रीन्भागान्पुनस्तादुपडधाति निःसृजति चतुरऽ इति नु वेदिवि-
मानम् ॥ १० ॥

(नु) अयाग्रेर्विधाः । (९) अष्टाविधैः शतैः प्राञ्चः पुरुषा ऽअष्टाविधै-
शतिस्तिर्युधः सु ऽआत्मा चतुर्दश पुरुषा ऽक्षिणः पञ्चशतुर्दशोत्तरश्चतु-

अथ षड्विंशत्प्रक्रमा रज्जुं मिमीते । ता सप्तधा समस्यति । तस्यै त्रीन्भागान्पञ्चादुपडधाति ।
निःसृजति चतुरः ॥ ८ ॥

अथ त्रिंशत्प्रक्रमा मिमीते । ता सप्तधा समस्यति । तस्यै त्रीन् भागान्पञ्चादुपडधाति ।
निःसृजति चतुरः ॥ ९ ॥

अथ चतुर्विंशतिप्रक्रमा मिमीति । ता सप्तधा समस्यति । तस्यै त्रीन्भागान्पुनस्तादुपडधाति ।
निःसृजति चतुरः । इति नु वेदिविमानम् ॥ १० ॥

अयाग्रेर्विधाः—अष्टाविंशतिः प्राञ्चः पुनः । अष्टाविंशतिर्युधः—न आत्मा । चतुर्दश पुरुषा

अथ अग्निमानं वक्ष्यते । सर्वेषां समविधादकान्तर्गतानामग्नीनामिष्टकोपधानप्रदेश एतावान् महावेदिषु
भवतीति मन्महतो दर्शयति—अथ पुनर्दिशन्प्रक्रमां रज्जुमिति । प्रथम वेदोक्तान् प्रमाणान् षड्विंशत्प्रक्रमां
' रज्जुन् ' मित्रा ' ताम् ' सप्तधा विभज्य ' तस्या ' रज्ज्वा ' सप्तसु प्रागेष्टु सध्ये ' प्राञ्चान् मान् ' ।
' उपडधाति ' इष्टकामिकुपडध्यान् । अवशिष्टान् ' चतुरो ' भागात् ' निःसृजति ' उपडधार्थं न विनिर्गुहीत
किन्तु हविर्धानमद् प्रभृत्पर्यं परित्यजतिर्यथ ॥ ८ ॥

एव त्रिंशत्प्रक्रमाया चतुर्विंशतिप्रक्रमाया रज्ज्वां च सप्तधा विभक्तवानिति दो द्वौ भागौ विहाय सध्ये
मात्रप्रदपरिमणोक्तिश्चेत्यथ पक्षान् पुनस्तत्तिर्दिशन्प्रक्रमां उक्तो भवति । अत्रिंशत्प वेदिमानमुपमहति—इति
नु वेदिविमानमिति । ' इति ' एव सप्तविंशत्प्रक्रमाविधयो वेद्योर्मानमित्युक्तम् ॥ ९ ॥ १० ॥

अथ विषाग्रे प्रकाशन् प्रतिजानते—अयाग्रेर्विधा इति । ' विधा ' प्रमाण उच्यन्ते इति शेषः ।
तत्राष्टान्त्रिपुरप्रमाणस्यप्रदेशे तावदा मयमुपुष्टप्रमाणमिति दर्शयति—अष्टाविंशतिः प्राञ्चः पुरुषा इति ।

१-पुनर्विधैः शतप्रक्रमा रज्जुमित्यर्थे द्विवचनम् । इदं भाष्यं न तत्सुबोधनित्यर्थमात्रम् ॥ १ ॥ अत्र त्रिंशत्प्रक्रमायां सप्तमा-
दात्रयऽत्र व । प्रक्रमा दश पञ्चपञ्चानि दश पञ्च च ॥ २ ॥ सप्तमादात्रयऽत्रयऽत्रयानुसृत्य भवति नु । नैतदुक्तं न मान-
मस्मिन् स्यादित्ये वचिः ॥ ३ ॥ नैव त्रिंशत्प्रक्रमा च सप्तये प्राञ्च वया तथा । अत्र वेदोक्तान्प्रमाणान् प्र-
काशयत्पुनर्यथ पुनर्विधैः शतप्रक्रमा मिमीति ॥ ५ ॥

इत्येषा विष्णुविश्व कर्मोक्तं न च योहीनाश्च योहीन पात्रयोश्च इत्येतेषां योहीनाश्च पुनः कते वर्तते ॥

दर्श पुच्छं चतुर्दशस्त्रीन्दक्षिणे पक्षऽपदधाति चतुर्दशोत्तरे चतुर्दश
वितस्तीः पुच्छऽङ्गुलि न्यष्टानवतेः पुरुषाणां मात्रा साधिमानानाम् ॥११॥

(मु) अयं त्रिपुररूपायै उज्जुं मिमीते । तां सप्तधा समस्यति तस्यै
चतुरो भागानात्मनुपदधाति त्रीन्पक्षपुच्छेषु ॥ १२ ॥

(पृ) आधारत्रिमास्यं मिगीते । तार्थं सप्तषा समस्यति तस्यै त्रीन्भा-
गान्दक्षिणे पञ्चऽवपदधाति त्रीन्वोत्तरे त्रिःसृजति चतुरः ॥ १३ ॥

(रोऽय) अथ वितस्तिमात्रं निमीते । ता^{१७} सप्तधा सुमस्यति तस्यै

दक्षिणः पश्चिमः । चतुर्दशोत्तरः । ननुर्दश पुच्छम् । चतुर्दशारत्नीन् दक्षिणे पश्चिम उभयधाति । चतुर्दशोत्तरे । चतुर्दश विवस्तीः पुच्छे । इति नष्टानवतः पुरुषाणां मात्रा साध्यामानानाम् ॥ ११ ॥

अथ त्रिपुरुषां रज्जुं निर्मल-तां सप्तधा समस्यति । तस्यै चतुरो भागानात्मन्नुपदधाति ।
श्रीनृसिंहे ॥ १२ ॥

अपारत्निमार्त्री मिमीते । ता सप्तपा समस्थाति । तस्यै श्रीन्यागान्दक्षिणे पक्ष उपदधाति, श्रीने-
बोत्तरे । निःशृङ्गति चतुरः ॥ १३ ॥

अथ निदागितमार्त्रा मिमीते-ता सप्तधा समस्यति । तस्यै त्रीन्मागान्नुच्छ उपदधाति । निःसृ-
जति चतुरः । एवमेव एष्टानविध एतया वेद्या सम्पद्यते ॥ १४ ॥

मनुष्याणां चतुर्दशालम्भ आकर्तनेऽष्टानवतिः । तत्र 'अष्टाविंशतिः' 'प्रायः पुरुषाः' नावन्त 'तिथिब',
उभय 'आत्मा' अष्टानवतौ प्रेरणस्पन्देन भवति । पञ्चमुष्मिनि प्रत्येक 'चतुर्दशपुरुषपरिमितामि । पूर्वं सप्तविधे
पक्षयोर्लपितास्म्योऽथचतुर्दशगुणने चतुर्दशालम्भः उभयोः पक्षयोर्भवन्ति । वित्तग्नयोऽपि तथा पुच्छे भवन्ति ।
उक्त प्रमाणमभिधिविशेषेत्यहम्-इति न्वाष्टानवतेः पुरुषाणामिति । 'इति' एव 'साधिमानानाम्' पक्ष-
पुच्छेष्वाधिक्येन निश्चिन्नादिनवितस्तिप्रमाणसहितानाम् 'पुरुषाणां' 'मात्रा' 'अष्टानवते' अत्रेकमेतत्पर्य ॥११॥

अथैकशतविधो प्रहार दर्शयति-अथ त्रिपुरां रज्जुं मिमीत इति । पूर्वमुक्ताया अष्टानवतेरगारे त्रिपुरसम्मिता 'रज्जुम्' 'मिमीते' पुनत्रयप्रमाणस्यैकत्र पक्षे पुच्छं चात्मनि योजने पक्षिरूपोऽपि समो न भवति-इत्याशङ्क्य योजनस्थानं विमज्ज्य-तां सप्तधा समस्पर्शानि । तथा रज्ज्वा 'चतुरो' 'भागान्' आत्मनि मध्यभागे 'उपदधाति' त्रीन् भागां पक्षपक्षेभ्यः ॥ १३ ॥

एवमेकशतपुरुषप्रमाणं मन्वपञ्चपुत्रेभ्यः दर्शयित्वा प्राह तादृशव्यस्युच्छेषविरुद्धं योजनीयं प्रमाणागह-
अयारत्निमात्रीमिति । 'अरत्निमात्रीम्' रज्जुं मित्वा 'ताम्' 'सत्त्वा' विमग्न्य 'त्रीन्' भागान्
दक्षिणे पथ उपदधानि । एवमुत्तरे पथे । अवशिष्टान् 'चतुरो मागान्' नि सुञ्चेत् ॥ १३ ॥

पुच्छेऽपि वितस्तिमात्रां रज्जु मित्रा ता पूर्वदिग्मज्ज कुर्वातु । एकैवेकज्ञानपुरप्रमाणस्याग्रेव । १२४-

१-अथ विप्रश्नः-इदं विप्रश्नं नाम सप्तमं समासविधिं दर्शयति चतुर्थे भाग्ये-सन्नुदादि-नेत्रपशुपुच्छे । एतेष्वेव
 ६१. धी. सु. पारे सुत्र-० । ११४ २-अथ कर्णौ चतुर्दशप्रकारान् सम्यक् न खी-प्रकस्यमानान् स एवैकविधे प्रकारे ।
 ६२. धी. इत्येव सु. पारे ६ । ३ ।

वृन्निभामान्पुच्छऽऽपडुधाति त्रिःसृजति तत्रुर ऽएतमेव ऽपुनरुत्तविष
 ऽएतया वृद्धा सम्पद्यते ॥ १४ ॥

तदाहुः । (र्य) यत्रयोदश पुरुषा ऽअतियन्ति कथमेते सम्पदो न च्यन्-
 त्तऽडुति या आऽएतस्य सप्तमस्य पुरुषस्य सम्पत्सर्वेषां सुखेषां
 सम्पत् ॥ १५ ॥

(वृ) अथोऽआहुः । प्रजापतिरेवात्मानं विधाप्य तस्य पुत्र यत्र न्यून-
 मासीत्तदेतैः समापूरयत् ततोऽएतापि सम्पन्न ऽडुति ॥ १६ ॥

तद्वेके । (कऽ) एकत्रिंशं प्रथमं विदधत्यथैकोत्तरमाऽपरिमितनिधानं
 तथा कुर्यात् ॥ १७ ॥

तदाहुः—यत् त्रयोदश पुरुषा अतिर्याति—कथमेते सम्पदो न च्यवन्त इति । या वा एतस्य सप्त-
 मस्य पुरुषस्य सम्पत्—सर्वेषां सर्वेषां सम्पत् ॥ १५ ॥

अथो आहुः—प्रजापतिरेवात्मानं विधाप्य तस्य यत्र—यत्र न्यूनमासीत्तदेतैः समापूरयत् । तेन उ-
 पशपि सम्पन्न—इति ॥ १६ ॥

तद्वेके—एकविंशं प्रथमं विदधति । अथैकोत्तरम्—आ अऽपरिमितनिधानं । तथा कुर्यात् ॥ १७ ॥

माया वेदा सङ्गान्मर्यादां दर्शयति—एतमेव इति । ' एष ' एकसप्तविध ' एतया वेदा सम्पद्यते ' इति
 सम्पत्तिः । एव प्रतिपुरुष दश प्राणा—चत्वारिंशानि आत्मा पञ्चदश इति पञ्चदशमङ्कयाऽस्ति । एवं वदन्
 पुनरेव नवति, सप्तमस्य पुरुषस्य वेदिसुर्दिगन्मरि यत्रानि लोमवृन्मयाऽयमज्जाभिध सङ्गान्मर्यादां सप्त
 विन्देदिमङ्कया सम्पद्यते । एवमवसत्त्रिंशे प्रथममन्त्रेन्यतिरक्तु त्रयोदशसु पर्याप्तु सङ्गान्मर्यादां
 दर्शयति ॥ १४ ॥

अन्तु प्रतिपुरुष पञ्चदशमङ्कया वदन् वदन्तु पुनरेव नवतिमङ्कयाभ्यन्ति न तद्विन्देत् त्रयोदशपर्यायाणां
 मन्तिमन्तु त्रयोदशसु पुरुषसु, इति वदन्तिविधारमुक्त्या तत्रानि पूर्वसप्तमपुरुषस्य वेदिगतपञ्चमङ्कयां सम्पत्तिं
 दर्शयति—तदाहुर्ब्रजोदश पुरुषा अतिय तीति । ' एत ' त्रयोदशपुरुषा ' कथ सम्पदो ' वेदिगामङ्कया-
 सम्पत्तिः ' न च्यवन्ते '—अवन्त एवेति प्रथम । उत्तरम्—या वा एतस्येति । सप्तमस्य पुरुषस्येति ।
 प्रादुर्गतसप्तविंशे सप्तमस्य वा सङ्गान्मर्यादां दर्शयति । यथा—' यदेकं पुन्योऽयन्ति पादोत्तरे वै पुन्यो लोम वदन् स-
 मन्ति मन्त्रा पादोत्तरे इव वेदिश्वरमो पित्र आत्मा पञ्चम्वेकमेव सप्तविध एतया वेदा सम्पद्यते '—(श प. १० ।
 २ । ३ । ५ ।) इति । सा सम्पत्तिरतरेषु त्रयोदशपुरुषेषु द्रष्टव्येति ॥ १५ ॥

प्रकृतान्तरेण सम्पत्तिमाह—अथो आहुः प्रजापतिरेवात्मानमिति । पूर्वं ' प्रजापतिरेवात्मानम् ' विनाय
 ' यत्र यत्र न्यूनम् ' अङ्गजान् तत्र एव ' एतै ' त्रयोदशानि श्रुतिपदान् । अन सङ्ख्या सम्पत्ता मन्तीत्या-
 चार्या आहुरित्यर्थः ॥ १६ ॥

अथ सर्वेषां विधापितो सप्तविध एव प्रादुर्गतान्मन्त्रेण एवा त इति पित्रा तत्रितु पूर्वसप्तमि—तद्वेके
 १११

(त्स) समविधौ वाऽअग्रे प्रज्ञापतिरमृच्यत तु ऽआत्मानं विदधानिऽ
 ऐत्स ऽएकशतविधेऽतिष्ठत सु योऽर्वाचीनश्च समविधाद्विधत्तुऽएवमुं ह
 सु पितुरं प्रज्ञापतिं विच्छिनत्ति सु ऽइह्या प्राणीयान्भवति यथा श्रेयाश्च-
 उच्यं हि श्रेयमिच्छाऽथ च ऽएकशतविधमतिविधत्तेऽस्मात्स सर्वस्माद्रहिर्धा
 निष्पद्यते मुञ्चते हीदुं प्रज्ञापतिस्तस्मादु समविधमेव प्रथमं विद-
 धीनाथेकांतामुकशतविधादकशतविधं तु नानिविदधीत नाहंतं पितुरं
 प्रज्ञापतिं विच्छिनत्ति नाऽअस्मात्सर्वस्माद्रहिर्धा निष्पद्यते ॥ १८ ॥

इति प्रथमप्रपाठके अष्टमं ब्राह्मणम् ॥ १०-३-८ ॥ (२. ३.) ॥

ममविधौ वा अग्रे प्रज्ञापतिरमृच्यत । स आत्मानं विदधान ऐत् । स एकशतविधेऽतिष्ठत । म
 योऽर्वाचीनं समविधाद्विधत्तुं । एते ह म. पितरं प्रज्ञापतिं विच्छिन्नात् । स इह्या प्राणीयान्भवति-यथा
 श्रेयांस इतिगत्वा । अथ च एकशतविधमतिविधत्ते-अस्मात्स सर्वस्माद्रहिर्धा निष्पद्यते । सर्वसु हीदं
 प्रज्ञापतिः । तस्मादु ममविधमेव प्रथमं विदधोत-अथेकोत्तरम्-अ एकशतविधात् । एकशतविधं तु
 नानिविदधीत-नाहंतं पितरं प्रज्ञापतिं विच्छिनत्ति । नो अस्मात्सर्वस्माद्रहिर्धा निष्पद्यते ॥ १८ ॥

सर्वविधं मममे कुर्वन्तीति । 'एके' आवायां । 'प्रथमम्' आदौ 'एकविधम्' एकपुरुषप्रमाणमस्ति 'कुर्वन्ति' ।
 नन् 'एकोत्तरं' द्विपुरुषप्रमाणं द्विपुरुषाणांमित्येकैकपुरुषाधिक्येन भवति त्रितपुरुषप्रमाणपर्यन्तमस्ति वर्धयन्ति ।
 एते हि द्वयन्ति-न तत्रा कुर्यादिति ॥ १७ ॥

तत्र कर्तव्यमत्र ममविधौ वा अग्रे प्रज्ञापतिरमृच्यते । इदं प्रज्ञापतिः सति । प्राणैः सति-
 पुराणमर्क एव पुरुष मृष्ट इति शब्दे प्रविशति-त एतन् सति पुरुषानेकं पुरुषमेकमेव-
 (श प. १ । १ । १ । २) । " ॥ एव पुरुष. प्रज्ञापतिरमृच्यते " (श. प. १ । १ । १ । १)
 इति । सोऽयं 'प्रज्ञापतिरामानम्' एकोत्तरवृत्त्या 'विदधान ऐत्' आगच्छन् 'स एकशतविधं' 'अतिष्ठत'
 तत्र पर ॥ गतवान् । अतः 'समविधात्' अर्वाचीनपुरुषप्रमाणमस्ति 'चितुपात्' साः यथा महान्तं
 'हिनि' वा 'प्राणीयान् भवति' तथा 'श्रेयानम्' 'वितरम्' 'प्रज तेम्' विच्छिद्य 'इह्या' प्राणी
 मवति । तथा 'य' एकशतविधमतिविधत्तुं अधिकपुरुषप्रमाणमस्ति चितु 'तु' त सर्वस्माद्रहिर्धुतो 'निष्प-
 द्यते' यतः 'इद सर्वं प्रज्ञापति' 'तस्मात्' समविधं 'एव' 'प्र' च न्यूनदे जानः प्रज' तर्विच्छेदः, आधिक्ये ॥ जातः स्वस्य
 सर्वस्माद्रहिर्धावः, तादुमावपि न सम्भवति इति तत्परम् ॥ १८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते मध्ववीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्ति त्र्यशतरपञ्चाशदध्याये
 दशमस्कन्धे द्वितीयेऽध्याये द्वाविंश ब्राह्मणम् ॥ (१०-२-३) ॥

संवत्सरो वै प्रजापतिः । (१) अग्निरु सुर्वे कामाः सोऽयुधैः संवत्सरः प्रजापतिरकामयताग्निं सुर्वान्कामानात्मानमभिसंचिन्वीयेति सु ऽएकशतधाऽऽत्मानं व्यपत्त सु ऽएकशतधाऽऽत्मानं विधायान्नि सुर्वान्कामानात्मानमभिसमचिनुत स सुर्वे कामा ऽभवत्तस्मान्न कुश्चनु वहिर्धा कामोऽभवत्तस्मादाहुः संवत्सरः सुर्वे कामा ऽइति नु ह संवत्सरात्कुश्चनु वहिर्धा कामोऽस्ति ॥ १ ॥

तथैवैतद्युजमानः । (५) एकशतधाऽऽत्मानं विधायान्नि सुर्वान्कामानात्मानमभिसंचिनुते स सुर्वे कामा भवति तस्मान्न कुश्चनु वहिर्धा कामो भवति ॥ २ ॥

स यः सु संवत्सरोऽसौ सु ऽआदित्यः । सुऽ एषऽ एकशतविधस्तस्य रश्मयः शतं विधा ऽएषु ऽएवैकशततमो युऽ एष तुपत्यस्मिन्सुर्वस्मिन्पतितिष्ठतिस्तथैवैतद्युजमानऽएकशतधाऽऽत्मानं विधायान्नि सुर्वस्मिन्पतितिष्ठति ॥ ३ ॥

संवत्सरो व प्रजापतिः । अग्निरु सर्वे कामाः । सोऽयं सवत्सरः प्रजापतिरकामयत-अग्निं सर्वान्कामानात्मानमभिसंचिन्वीयेति । स एकशतधाऽऽत्मानं व्यपत्त । स एकशतधाऽऽत्मानं विधायान्नि सर्वान्कामानात्मानमभिसमचिनुत । स सर्वे कामा अभवत् । तस्मान्न कुश्चनु वहिर्धा कामोऽभवत् । तस्मादाहुः-संवत्सरः सर्वे कामा इति । न ह सवत्सरात्कुश्चनु वहिर्धा कामोऽस्ति ॥ १ ॥

तथैवैतद्युजमान एकशतधाऽऽत्मानं विधायान्नि सर्वान्कामानात्मानमभिसंचिनुते । स सर्वे कामा भवति । तस्मान्न कुश्चनु वहिर्धा कामो भवति ॥ २ ॥

स यः स संवत्सरः-असौ स आदित्यः । स एष एकशतविधः । तस्य रश्मयः शतं विधाः ।

अनुधनसंगे एकशतविधस्याग्नं सर्वकामरूपं वेजादित्यामना स्तुतिः, एतत् शतविधप्राप्तवान्निवृत्तदाया । संपत्तिमहा, सप्तविधस्य चैकशतविधमहृत्वाया सप्तविधं प्रदर्शयते-संवत्सरो वै प्रजापतिरिति । ' प्रजापति ' हि संवत्सरामक । प्रजापते सवत्सररूपत्वं प्रणिश्रुदितम् । ' अग्नि ' अपि ' सर्वे कामा ' सर्वकामरूप । स सवत्सररूप प्रजापति इव सवत्सररूपार्थं नदूयन् ' अग्निम् ' नजित्वावीति निश्चित्य ' आमानम् ' । एतत् शतम् विधस्य तावत्सक्यान्पुनर्नि चिन्वानिपुण्य । ' स सर्वे कामा अभवन् ' यतोऽग्निं सर्वकामा मकम् ' आमानम् ' अविनोन्, अतः संवत्सर सर्वकामरूप । न हि सवत्सररूपाद् वहिर्धा कामोऽस्ति । अतः इदं नामनुज्ञाताऽपि एकशतविधमग्निं विना सर्वकाममकं भवति ॥ १ ॥ २ ॥

स यः स संवत्सरोऽसौ स आदित्य इति । ' य ' सवत्सर इयुक्त ' स ' ' आदित्य ' एकशत-

(न्यु) अथ वाऽएकशतविधः । समविधमभिसम्पद्यतऽएकशतधा वाऽअसावादित्यो विहितः समसु देवलोकेषु प्रतिष्ठितः सप्त वै देवलोक-
श्चतस्रो दिशश्च ऽ इमे लोकाः ऽ एते वै सम देवलोकस्तेष्वेव प्रतिष्ठितस्तथे-
वैतद्यजमानऽएकशतधाऽऽत्मानं विधाय समसु देवलोकेषु प्रतिष्ठिति ॥ ४ ॥

यद्वै एकशतविधः । समविधमभिसम्पद्यतऽएकशतधा वाऽअसावादित्यो
विहितः समसु स्तोमेषु समसु पृष्ठेषु समसु छन्दःसु समसु
प्राणेषु समसु दिक्षु प्रतिष्ठितस्तथेवैतद्यजमानऽएकशतधाऽऽत्मानं विधा-
यैतस्मिन्सुर्वस्मिन्प्रतिष्ठिति ॥ ५ ॥

एष एकशततमो-य एष तपति-अस्मिन्सर्वस्मिन्प्रतिष्ठितः । तथैवैतद्यजमानऽएकशतधाऽऽत्मानं
विधायास्मिन्सर्वस्मिन्प्रतिष्ठिति ॥ ३ ॥

अथ वा एकशतविधः समविधमभिसम्पद्यते । एकशतधा वा असावादित्यो विहितः सप्तसु
देवलोकेषु प्रतिष्ठितः । सप्त वै देवलोकः-चतस्रो दिशाः, त्रय इमे लोकाः । एते वै सप्त देवलोकः ।
तेष्वेव प्रतिष्ठितः । तथैवैतद्यजमानऽएकशतधाऽऽत्मानं दिशेषु सप्तसु देवलोकेषु प्रतिष्ठिति ॥ ४ ॥

यद्वै एकशतविधः समविधमभिसम्पद्यते । एकशतधा वा असावादित्यो विहितः-सप्तसु
स्तोमेषु, सप्तसु पृष्ठेषु, सप्तसु छन्दःसु, सप्तसु प्राणेषु, सप्तसु दिक्षु प्रतिष्ठितः । तथैवैतद्यज-
मानऽएकशतधाऽऽत्मानं विधायास्मिन्सर्वस्मिन्प्रतिष्ठिति ॥ ५ ॥

विः । तस्यादित्यस्य एकशतविधं सुटपति-तस्य रश्मय इति । रश्मय इति । 'रश्मय' आदित्य एकशतमह्या-
तूरकः । स यथा सर्वत्र लोके 'प्रतिष्ठितः' एव तमग्निं चितवान् 'यजमानः' अग्निं सर्वत्र प्रतिष्ठितो भवति ॥ ३ ॥

अथ वा एकशतविध इत्यादिना स्वविशमग्न्यान्-अग्निप्रदर्शनं फलविवक्षया । 'असावादित्यः' 'एक-
शतधा' इति तमस्य, स्वाम् एकशतमह्यातूरक । 'सप्तसु स्तोमेषु' दिक्षु चतसृषु त्रिषु लोकेष्वित्यर्थः ।
एव 'यजमानोऽग्नि' तेषु सर्वलोकेषु 'प्रतिष्ठितो' भवति ॥ ४ ॥

प्रकाशन्तरेण समग्निः-यद्वै एकशतविधः । एकशतविध आदित्य "मपराकाशरश्मिनामककतुना सह सप्त-
त्रयः"-(स. प. १. ८. १. १. १० । आ. त. १४. २० । "ममरग्नयश्चोविशः" इत्यत्र)
इत्युक्तम् । 'सप्तसु स्तोमेषु' पितृपञ्चदशमर्हकविंशतिषु विंशतिषु त्रिषु लोकेष्वित्यर्थः ।
सप्तसु पृष्ठेषु 'गायत्र्यादिषु' सप्तसु छन्दःसु 'सप्तसु' शीर्ष्येषु 'प्राणेषु' 'सप्तसु दिक्षु'
प्राण्यारपधनयः, उर्ध्वलोकाश्चौ द्वे, रश्मयश्च तमसो विभितिं सप्त दिशाः । "स दिग्भिरेव सप्तविध" इ-
त्युक्तम् (स. प. १०. १. १. १. १) एव सप्त दिशो वक्ष्यन्ते । तेषु क्वादिसप्तदेवादित्यः 'प्रति-
ष्ठितः' एवेकशतविधः चितवान् 'यजमानः' अग्निं सर्वत्र वादित्यं प्रतिष्ठितो भवति ॥ ५ ॥

यद्वैकशतविधः । सप्तविधमभिसम्पद्यतऽएकशतधा वाऽअस्वा-
दित्यो विहितः सप्ताक्षरे ब्रह्मन्प्रतिष्ठितः सप्ताक्षरं वै ब्रह्मऽर्गित्येकमक्षरं
यजुरिति द्वे सामेति द्वेऽअथ यदतोऽन्यद्ब्रह्मैव तद्ब्रह्मक्षरं वै ब्रह्म तदेत-
त्सर्वं सप्ताक्षरं ब्रह्म तस्मिन्नेष प्रतिष्ठितस्तथैवैतद्यजमानऽएकशतधा-
ऽऽत्मानं विधाय सप्ताक्षरे ब्रह्मन्प्रतिष्ठति ॥ ६ ॥

तस्माद् सप्तभिः सप्तभिः परिश्रयन्ति । तस्मादेकशतविधः सप्तविधम-
भिसम्पद्यतेऽथ वै सप्तविधऽएकशतविधमभिसम्पद्यते ॥ ७ ॥

सप्तविधो वाऽअग्रे प्रजापतिरसृज्यत । सुऽएतमेकशतधाऽऽत्मानं विहि-
तमपश्यत्प्राणभृत्सु पञ्चाशद्विष्टकाः पञ्चाशद्यजूंश्चैतच्छतं सादनं च
सूददोद्वाभ्यैकशततमे तुत्समानुं सादयित्वा हि सूददोद्वासाऽधिबुदति सु-
एतेनैकशतविधेनात्मनेमां जितिमुजयदिमां व्याप्तिं व्याश्रुतं तुथैवैतद्यज-
मानऽ एतेनैकशतविधेनात्मनेमां जितिं जुयतीमां व्याप्तिं व्याश्रुतऽएवमु सप्त-

यदेकशतविधः सप्तविधमभिसम्पद्यते । एकशतधा वा अस्वादित्यो विहितः—सप्ताक्षरे ब्रह्म-
प्रतिष्ठितः । सप्ताक्षरं वै ब्रह्म—ऋगित्येकमक्षरम्, यजुरिति द्वे, साम—इति द्वे । अथ यदतोऽन्यद्-
ब्रह्मैव तद् । यक्षरं वै ब्रह्म । तदेतत्सर्वं सप्ताक्षरं ब्रह्म । तस्मिन्नेष प्रतिष्ठितः । तद्वैतद्यजमान
एकशतधाऽऽत्मानं विधाय सप्ताक्षरे ब्रह्मन्प्रतिष्ठति ॥ ६ ॥

तस्माद् सप्तभिः—सप्तभिः परिश्रयन्ति । तस्मादेकशतविधः सप्तविधमभिसम्पद्यते । अथ वै सप्त-
विध एकशतविधमभिसम्पद्यते ॥ ७ ॥

सप्तविधो वा अग्रे प्रजापतिरसृज्यत । स एतमेकशतधाऽऽत्मानं विहितमपश्यत् । प्राणभृत्सु
पञ्चाशद्विष्टकाः, पञ्चाशद्यजूंश्च, तच्छतम् । सादनं च सूददोद्वाभ्यैकशततमे । तत् समानम् । नाद-

प्रकारान्तरेण सङ्ख्यामप्यति—एकशतविध आदित्य ऋग्यजु सामनत्रेत्यग्निन् सप्ताक्षरे ब्रह्मणि प्रतिष्ठित ।
एव ' यजमान ' अग्नि ' सप्ताक्षरे ' ब्रह्मणि प्रतिष्ठित. यजति ॥ ६ ॥

मनभिः सप्तभिः परिश्रयणेनापि एकशतविधोऽस्ति ' सप्तविधम् ' अग्निम् ' अग्निमप्यति ' ॥ ७ ॥

अथ सप्तविधाग्रेकशतविधसङ्ख्यामप्यति दर्शयति—सप्तविधो वा अग्रे इति । ' अग्रे ' पूर्वं ' प्रजापति ' ' सप्तविध ' सप्तपुत्र्यात्मकं सृष्टं । स ' आमानम् ' ' एकशतम् ' प्राणसृज्याभिरातिविष्टकासु दृष्टवान् । तदेवै-
प्राणभृत्स्ति । प्राणसृष्टिविष्टका पञ्चाशद्विष्टकाभ्यैकशतस्थानं यजुरिति ' पञ्चाशद्विष्टका ' तद्वैतद्यजमान ' ' शत ' ॥

विधः ऽष्टकशतविधमभिसम्पद्यते स यः ऽष्टकशतविधः सः सप्तविधो यः
सप्तविधः स ऽष्टकशतविधः ऽद्विती नु विधानाम् ॥ ८ ॥ -

इति प्रथमप्रपाठके नवमं ब्राह्मणम् ॥ १०-१-९ ॥ (२. ४.)

इति प्रथमः संलग्नः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १०-१ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ९४ ॥

यित्वा हि सूददोहस्ताऽभिवदति । स एतेनैकशतविधेनात्मनेमां जितिमवयत् । इमां व्यष्टिं व्याश्रुते ।
तथैवैतद्यजमान एतेनैकशतविधेनात्मनेमां जितिं जगति । इमां व्यष्टिं व्यश्रुते । एवमु सप्तविध
एकशतविधमभिसम्पद्यते । स य एवैकशतविधः-स सप्तविधः । यः सप्तविधः-स एकशतविधः ।
इति नु विधानाम् ॥ ८ ॥

भवति । सामान्तिष्ठकानां "तथा देवतनाऽद्विग्वन् ध्रुवां लीढि" इत्यनेन सादृशं च, "ता अस्य सूददोहताः"
इत्यभिवदन् सोमपदैकशतसंख्याश्रुतम् । अतः 'एतेन' 'एकशतविधेनात्मनेमां' 'इमां जितिम्' जितवान् । सर्वं
जित्वा तर्वां 'व्यष्टिम्' 'नानादशार्धकृतम्' 'व्याश्रुते' तथा एवमानोऽपि सप्तविधेन दृष्टकान्तःसादनाभि-
वदने, एकशतविधेन जित्वा जितिं जितवान् सर्वामकृत्य स व्याश्रुतान् भवति । एवं सप्तविधैकशतविधयोरेक्यो-
न्यात्मकत्वमुक्तम् । अग्निविधाविधः विद्यासुप्तहरति-इति नु विधानमिति ॥ ८ ॥

इति श्रीमाधवाचार्यविरदिने माधवीये वेदार्थप्रकाशे गायत्रिर्निरागनपयःकृष्णार्थ्यं दशमकाण्डे
द्वितीयेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (१० । २ । ४) ॥

अथ द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।
द्वितीयेऽध्याये च पञ्चमं ब्राह्मणम् ।

(म) अथातश्चयनस्यैव । (वा) अन्तरोपसदौ चिनोत्येतद्वे देवा ऽअविभगु-
र्यद्वे न ऽ इममिह उक्षाथँसि नाश्च न हन्युरिति तु ऽएताः पुरो ऽपश्यन् उपसदऽ
इमानेव लोका निमे वे लोकाः पुरस्ताः प्रापद्यन्त त्वाः प्रपद्याभये ऽनाद्दुऽ-
एतमात्मानं सुभस्कुर्वन्त तथैवैतद्यजमानऽ एताः पुरः प्रपद्याभये ऽनाद्दुऽ
एतमात्मानं सुभस्कुर्वन्ते ॥ १ ॥

अथातश्चयनस्यैव । अन्तरोपसदीं चिनोति । ण्वडं देवा अविन्दुः । यद्वि न इममिह रक्षामि
नाश्रा न हन्युरिति । त एताः पुरोऽपश्य-नुपसदः, इमानेव लोकाः । इमे वै लोकाः पुरः । ताः
प्रापयन्त । ताः प्रपद्याभ्यऽनाष्ट एतमात्मानं समस्तुर्वत । तस्यैवैतद्यजमान एताः पुरः प्रपद्याभवे-
ऽनाष्ट एतमात्मानं संस्तुस्ते ॥ १ ॥

एष चिदाग्नेर्देह मानमुत्तम-अथ ध्यनविषयविचारो वक्ष्यत "नि प्रतिबावत-अथातश्चनस्यैवेति । विचारति मीमांसनि वा शष । नत्रकाल निवृत्ते-अन्तरोपमदी चिनोतीति । वीबाह्विकापराह्विकयोः समदर्शये चितुपादे, तत्र साधनप्रकृतवशिम तिम उपमन् । साक्षिके एकाग्रके कृतौ तिम उपसद । द्वादशाह्नवाम-पनतापक्षितानिष्टु अहोरात्रसमय मरेषु द्वादशचतुर्दशनिष्टुचग्निरागतक्या उपसद इति वक्ष्यत । ताद्य प्रिवादिपञ्चष्वपि एकैकमिदिन द्वाहाह्नवद्वये उपमन् कार्या । तथा चैतरेवक ज्ञायमन्-"त इमाहितस सतावसरोर्द्विद्विरेकैकामुपायन् इति । "त इमा षड् सतीत्यमरोर्द्विद्विरेकैकामुपायन्" (ऐ. ब्रा. ४ । १ । २३) इत्यादि । तस्मात्तु प्रथम एव पूर्वयोः सदा प्रचारत्तन्मयि स्वराहेऽपरा " (ऐ. ब्रा. ४ । १ । २३) तत्र काल प्रशानति-एतदे देवा अभिबन्धुरिति । एतन्निन् वाके 'द्वा' मानवन्त । इह श्रमिन् काळ 'न' कस्मन् 'नाष्टा' 'न' गरा राक्षसा यया 'नह यु' 'इति' भूमि 'उपसद' 'पुरोऽपसन्' उपमदा पुरव तदिष्टेषु लोकात्मकव चैतरेवके समाप्तातम्- 'श्मानव लोकम् पुरोऽहर्नत' इत्युक्तम् "त वा अयमपानेव इमासुर्वत सान्ताम तास्व हाग्नी त्विम् (ऐ. ब्रा. ४ । १ । २३) इति । "त द्वा अनुवन्-उपमद उपयामोऽपमदा ये कदापु उपसि" (ऐ. ब्रा. ४ । १ । २३) इति । त एव लोनेपुररूपा उपमद 'प्रययामय' मीनिरहित अन्याष्ट' नाष्टरहिते स्थाने द्वा 'एतमामान' सत्कृतवन्त । तयाऽय यन्मज्जोऽपि उपसदोऽप्युपविषयनगमान सम्पृकृत ॥ ३ ॥

युद्धेवान्तरोपमुदौ चिनोति । (त्थं) एतद्धे देवा ऽअविभयुर्ध्वे न ऽइमिह
उक्षाँसि नाश्रा नु हन्युरिति तु ऽएतान्वज्रानपश्यन्नपमुदौ वज्रा वा ऽउप-
मुदस्तांश्चापयन्त तान्प्रपद्याभयेऽनाष्टु ऽएतमात्मानं सुमस्तुर्व्वततु-
वैतद्युजमानं ऽएतान्वज्रान्प्रपद्याभयेऽनाष्टु ऽएतमात्मानं सुभुस्तुर्व्वत ॥ २ ॥

(तऽ) एतद् इ यज्ञे त्वः । (पो) युद्धपमुदस्तपो वा ऽउपमुदस्त-
द्यत्तपसि चीयन् तस्मात्तापश्चित्तस्तद्धे वावर्द्धवोपमुद्विश्रान्ति तावत्प्रवर्ग्येण
संवत्सरमेवोपमुद्विश्रान्ति संवत्सरं प्रवर्ग्येण ॥ ३ ॥

(गा) अहोरात्राणि वा ऽउपमुदः । (ऽ) आदित्यः प्रवर्ग्योऽमुं तदा-
दित्यमहोरात्रेषु प्रतिष्ठापयति तस्मादेवोऽहोरात्रेषु प्रतिष्ठिनः ॥ ४ ॥

यद्धेवान्तरोपमुदौ चिनोति । एतद्धे देवा अविभयुः—यद्धे न इमिह रक्षामि नाश्रा नु हन्युरिति ।
त एतान्वज्रानपश्यन्नपमदः । वज्रा वा उपमदः—तान्चापयन्त । तान्प्रपद्याभयेऽनाष्टु एतमात्मानं
समस्तुर्व्वत । तर्पवैतद्युजमान एतान्वज्रान्प्रपद्याभयेऽनाष्टु एतमात्मानं संस्तुर्व्वत ॥ २ ॥

एतद् इ यज्ञे तपो—युद्धपमुदः । तपो वा उपमदः । तपत् तपसि चीयते । तस्मात्तापश्चित्तः । तद्धे
वावर्द्धवोपमुद्विश्रान्ति—तावत्प्रवर्ग्येण । संवत्सरमेवोपमुद्विश्रान्ति । संवत्सरं प्रवर्ग्येण ॥ ३ ॥

अहोरात्राणि वा उपमुदः, आदित्यः प्रवर्ग्यः । अमुं तदादित्यमहोरात्रेषु प्रतिष्ठापयति । तस्मा-
देवोऽहोरात्रेषु प्रतिष्ठिनः ॥ ४ ॥

प्रकाशनात् त काच स्तीति—यद्धेवान्तरोपमुदौ चिनोतीति । वज्रा वा उपमुद इति । शत्रुनाशक-
त्वाद्मुदस्य वज्रवत् । शिष्टं पूर्व्वत् व्याख्येयम् ॥ २ ॥

तावद्विश्रान्तिर्योदनं नृपेण दर्शयते—एतद् इ यज्ञे तपो यद्धपमुद इति । एतद् ' एतद् यज्ञे तपो ' इति
एतत् तदन्वयो भवति । ' यद्धेवान्तरोपमुदौ चिनोतीति ' इत्यादिभिर्मन्त्रैश्च तान् तदन्वयम्, यन्मातरसि तपोरुक्तान्तरम्
चीयते तस्माद्विश्रान्तिश्च इत्युच्यते । तत्र यान्तास्मदं पुनर्वा तावद्विश्रान्तिः प्रवर्ग्येण चेत्युच्यते । उपमदमन्त्र-
श्चिते यद्येव नव नरमन्त्रिणा । तथा च कात्यायन — " तद्विश्रान्तिं दर्शयते नवमन्त्रिणस्तद्वत् तथा मुच्यते । " —
(का. ब्री. सू. २४ । १५८) इति ॥ ३ ॥

उपममु प्रवर्ग्यवत् प्रवर्ग्ये—अहोरात्राणि वा उपमुद इति । एतद् नवमन्त्र तावद्विश्रान्ति—उपमदः—अन्त-
' अहोरात्राणि ' तत्र देहेन मन्त्रे निवेदयेदिति तपोरहोरात्ररूपम् । तथा चेत्येवम्— " यान्तेव पूर्व्वं यन्मदमु-
पादमदेनैवाहोरात्रोऽनुदत्त, यन्मदमद्वे तदा योऽन्मन्त्रो—यन्मदमहोरात्रमन्त्रमन्त्रम् " — (द. श्र. ३।२।१२)
इति । ' आदित्य ' ' प्रवर्ग्य ' तदा मन्त्रोक्तवत् । तस्मादुपममु प्रवर्ग्यवत्त्वेन संवत्सरसम्बन्धि-
' अहोरात्र ' आदित्य प्रतिष्ठापितवत् भवति ॥ ४ ॥

(तोऽथ) अथ यदि चतुर्विंशतिः । (श्रु) चतुर्विंशतिर्वाऽअर्ध-
मासाऽअर्द्धमासाऽउपसृद् आदित्यः प्रवृग्योऽसुं तदादित्यमर्धमासेषु
प्रतिष्ठापयति तस्मादेषोऽर्धमासेषु प्रतिष्ठितः ॥ ५ ॥

(तोऽथ) अथ यदि द्वादश । द्वादश वै मासा मासाऽउपसृद् आदित्यः
प्रवृग्योऽसुं तदादित्यं मासेषु प्रतिष्ठापयति तस्मादेष्ट मासेषु प्रतिष्ठितः ॥ ६ ॥

(तोऽथ) अथ यदि पद् । पद्वाऽऋतुषु ऋतुषुऽउपसृद् आदित्यः
प्रवृग्योऽसुं तदादित्यमृतुषु प्रतिष्ठापयति तस्मादेष्ट ऋतुषु प्रतिष्ठितः ॥ ७ ॥

(तोऽथ) अथ यदि तिस्रः । (ब्र) त्रयो वाऽइमे लोकाऽइमे लोका
ऽउपसृद् आदित्यः प्रवृग्योऽसुं तदादित्यमेषु लोकेषु प्रतिष्ठापयति
तस्मादेष्ट एषु लोकेषु प्रतिष्ठितः ॥ ८ ॥

(तोऽथा) अथातश्चित्तिपुरीषाणामेव मीमांसा । मासं प्रथमा चिति-

अथ यदि चतुर्विंशतिः । चतुर्विंशतिर्वा अर्धमासाः । अर्धमासा उपसृद्, आदित्यः प्रवृग्योः ।
असुं तदादित्यमर्धमासेषु प्रतिष्ठापयति । तस्मादेष्टोऽर्धमासेषु प्रतिष्ठितः ॥ ५ ॥

अथ यदि द्वादश । द्वादश वै मासाः । मासा उपसृद्, आदित्यः प्रवृग्योः । असुं तदादित्य
मासेषु प्रतिष्ठापयति । तस्मादेष्ट मासेषु प्रतिष्ठितः ॥ ६ ॥

अथ यदि पद् । पद्वाऽऋतुषु । ऋतुषु उपसृद्, आदित्यः प्रवृग्योः । असुं तदादित्यमृतुषु
प्रतिष्ठापयति । तस्मादेष्ट ऋतुषु प्रतिष्ठितः ॥ ७ ॥

अथ यदि तिस्रः । त्रयो वा इमे लोकाः । इमे लोका उपसृद्, आदित्यः प्रवृग्योः । असुं तदा
दित्यमेषु लोकेषु प्रतिष्ठापयति । तस्मादेष्ट एषु लोकेषु प्रतिष्ठितः ॥ ८ ॥

अथातश्चित्तिपुरीषाणामेव मीमांसा । मासं प्रथमा चितिः । मासं पुरीषम् । एतावान्नामनित्यं
ऋतौ कामः । तद् यावान्नास्तित्वं ऋतौ कामः—त तत्सर्वमात्मानमभिसञ्चिनुते ॥ ९ ॥

॥ केवलमत्रैव तप्तश्चिन्तु क्लिप्तु यत्र यत्रादिका—यूना वा उपसृद् सत्र तत्र प्रवृग्योः शरणनादि यथायतनं कृतं
मन्त्रविवाह—अथ यदि चतुर्विंशतिरिति । कतुर्विंशते चतुर्विंशतिस्तद्वा " उपसृद् " वाग्यो । सत्र तत्र
हि तावतोऽर्धमासा । तत्र प्रवृग्योः चरणेन तत्सर्वमासश्चादित्यं प्रतिष्ठापितवान् भवति ॥ ५ ॥

पद्म—अथ यदि द्वादश इति वाक्यं योज्यम् । द्वादशाह द्वादशोपसृद् ॥ ६ ॥

अथ यदि पंक्तिः । सामा येन ऋतुपसृदधिप्राप्तेर्वर्तनीति ॥ ७ ॥

अथ प्रकृतौ तिस्र उपसृद् कार्या, तत्रापि प्रवृग्योः चरणमिति दर्शयति—अथ यदि तिस्र रतिः । तिस्र
उपसृदां लोकेषु यामस्य प्रामुक्तम् " इमानेव लोकाः पुरोऽऋतुवन् " (ऐ. वा ४ । ६ । २२) इति ॥ ८ ॥
एवमुपसृदां मध्ये चपनमिषुक्तम्, तत्रोपसृदां मध्येऽनुष्ठातव्यस्य चपनस्येष्टाविधिपुटीचनिचपनवोलुप्तान

मासं पुरीषमेवावाञ्छासन्निकऽऋतौ कामस्तथावाञ्छासन्निकऽऋतौ
कामस्तं तत्सुर्वमात्मानमभिसुंचिनुते ॥ ९ ॥

मासं द्वितीया । मासं पुरीषमेवावाञ्छेष्म ऽऋतौ कामस्तथावाञ्छेष्म
ऽऋतौ कामस्तं तत्सुर्वमात्मानमभिसुंचिनुते ॥ १० ॥

मासं द्वितीया । मासं पुरीषम् । एवावाञ्छेष्म ऋतौ कामः । तद्वावाञ्छेष्म ऋतौ कामः-तं
तत्सुर्वमात्मानमभिसुंचिनुते ॥ १० ॥

मासं तृतीया । मासं पुरीषमेतवान्पुष्पिकऋतौ कामस्तथावान्पु-
ष्पिकऋतौ कामम्नं तत्सुखमात्मानमभिर्बुधितुते ॥ ११ ॥

मासं चतुर्योः । मासं पुरीषमेवावाच्यारुऽक्रनौ कामस्तथावाच्यारुऽ-
क्रनौ कामस्तं तत्सर्वमात्मानमभिसुचिनुनं ॥ १२ ॥

(तुष्य) अथ पञ्चम्ये चित् ! (२) अतपन्ना विराजन् प्रयमाहनुप-
दधानि स्तोमभागाऽपुकेकामन्वहं ताः सकृत्सादयमि सकृन्मूददोहसाऽधि-
वदति तूष्णीं मातर् स्तोमभागापुगीपुमभिश्चरन्त्येतावान्हेमन्तिकऽ-
क्रताः कृतस्तथावान्हेमन्तिकऽक्रताः कृतस्तं तत्सुर्वमात्मानमभि-
प्रविवर्त्तते ॥ १३ ॥

भास्ये पृथी । भासं पुरिषमेतवान्येगिरुऽकृतौ कामस्तद्यावान्येगिरु-
 ऽकृतौ कामस्य तत्पुत्रमात्मनमभिसृजितुमप्युतासन्ने द्वादशसु भासपु-
 त्रामः पुनस्तु पुत्रान्यावान्द्वादशसु भासपुत्राः पुनस्तु तं तत्पुत्र-
 मान्मानमभिसृजितुने ॥ १२ ॥

मासं वृथा । मासं पुनश्च । एतावान्नायिकं कर्तुं कामं । तथाशान्नायिकं कर्तुं कामं-
उन्मत्तमानसमिदमिदम् ॥ ११ ॥

मम चतुर्थी । मान पुत्रिणम् पत्रावाञ्छाम् कर्तुं कामः । नृत्तं शरान्ध्रपदं कर्तुं कामः-
तन्त्रमन्त्रमननिमिषितम् ॥ १७ ॥

[illegible]

मान एते मान पुनिम् । एतावाञ्छितार्थं कर्तुं कामम् । तद्वाञ्छितार्थं कर्तुं कामम् -

(तृज्य) अयं त्रीण्युद्धान्युपातिष्यन्ति । यदुहः शतरुद्रियं जुहोति यदुहः सप्तमथो यदुहः प्रसुतस्तद्यतेष्वुहः सूपसदा चरन्ति तानि तस्य मास-
म्याहोरात्राण्युय यत्प्रवर्ग्येण तदु तस्मिन्नुतावादित्यं प्रतिष्ठापयत्येतावान्वै
त्रयोदशसु मासेषु कामः सप्तस्वृषु तद्यावन्न्योदशसु मासेषु कामः सप्त-
स्वृषु तं तत्सर्वमात्मानमभिसञ्चिनुते ॥ १५ ॥

उ संवत्सरं प्रसुतः स्यात् । (त्सु) सुर्वं वै संवत्सरः सुर्वमेकशत-
विधः सुर्वेणैव तत्सर्वमाप्नोति यदि संवत्सरं नुशक्नुयाद्विधजिता सुर्व-

तत्सर्वमात्मानमभिसञ्चिनुते । एतावान्वै द्वादशसु मासेषु कामः पदस्वृषु । तद् यावान्द्वादशसु
मासेषु कामः पदस्वृषु । तत् सर्वमात्मानमभिसञ्चिनुते ॥ १४ ॥

अयं त्रीण्युद्धान्युपातिष्यन्ति-यदुहः शतरुद्रियं जुहोति, यदुहः सप्तमथो, यदुहः प्रसुतः । तद्
यतेष्वुहः सूपसदा चरन्ति-तानि तस्य मासस्याहोरात्राणि । अयं यत्प्रवर्ग्येण, तदु तस्मिन्नुता-
वादित्यं प्रतिष्ठापयति । एतावान्वै त्रयोदशसु मासेषु कामः सप्तस्वृषु । तद् यावान्त्रयोदशसु मासेषु
कामः सप्तस्वृषु । तं तत्सर्वमात्मानमभिसञ्चिनुते ॥ १५ ॥

त संवत्सरं प्रसुतः स्यात् । सर्वं वै संवत्सरः । सर्वमेकशतविधः । सर्वेणैव तत्सर्वमाप्नोति । यदि

पूजाशुद्धिर्वापि यद्वै चिति सन्पादितेयर्थः । तदन्ते मुन्याः पुरीषचिरेति । तथा यद्वै कण्डे समन्वा-
तन्-“ सोमपागं उरथाय पुरीषं निवर्ति सा पञ्चमी चितिः ” । “ अयं पदव कर्षणपुराणां सा षष्ठी ”
(श. प. १. ८. ५. १. ७. ८) इति । सर्वमात्मानमभिसञ्चिनुते-एतावान्वै द्वादशसु
मासेषु काम इति ॥ १४ ॥

अयं त्रीण्युद्धान्युपातिष्यन्तीति । द्वादशसु मासस्याष्टविंशतितर्क्याकैर्योनिः पुरीषनिरगन् । तत्
उत्पेदे अहनी पारदिभ्येन । एकमेव च सुत्यनइयहृणा सवत्सरो भवतीति तदेकमइत्युप्युते । तानि
त्रीण्यहानि पुरीषवितेपेनैकानि भवन्ति । साम्यहानि विरेनष्टि-यदुहः शतरुद्रियमिति । तेष्विरेतसु
प्रथमेऽहनि शतरुद्रियकर्मोदक्षिणविकर्षाद्यन्युक्त्यहस्तान्तः प्रयोगात् कर्तव्यम् । द्वितीयेऽहनि
पञ्चमिहान्यपञ्चादौदशस्यप्रयोगः । यस्मिन्हनि प्रसुतः सोमोऽन्युतो भवति तृतीयेमहः । “ तान्क्षिणो
मासवधितेपुरीषे ” इति प्रक्रम्य सूचितम्-“ नाकलप्रवृत्तिं माम् पुरीषं शोचनरोदोर्विकर्षादि पूर्वम् ”
(का. प्रौ. सू. १०. १४. ८-१९४) इति । अपमर्ध-अनिमन-तन्मोदमरोहो पूर्वमिति विकर्षादि
कर्तव्यम् । अन्तिमेऽहनि पञ्चमिहानि-पुत्तमेति पारमवितवन् तदाद्विकृत्योदशस्यप्रयोगः इति । तेष्वहसु य-
वर्गोदशस्यप्रयोगेन तेन तस्य सप्तर्हस्यनित्तवक्यं त्रयोदशमास-मकस्य सवत्सरोदशस्य आदित्यमकस्य
सप्तमर्गो स्थापनं कृतं भवतीत्यर्थः । तत्रत्रयोदशमाससाहिष्येन पूर्वमसं सख्या प्रथमति-एतावान्वै
त्रयोदशस्येति ॥ १५ ॥

तत्सु पदव सख्या विधे-तत्संवत्सरं प्रसुतः स्यादिति । संवत्सरस्य प्रसुतः सोमपागं स्थादिति

पृष्टेनातिरात्रेण यजेत तस्मिन्सर्वेदसु ' दद्यात्सर्वे वै विश्वजित्पुत्र-
पुष्टोऽतिरात्र ' सुर्वेदसु सर्वमेकशतविधः सर्वेणैव तत्सर्व-
माप्नोति ॥ १६ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १०-२-१ ॥ (२-५)

संवत्सरो वै प्रज्ञापतिरेकशतविधः । (स्तु) तुभ्याहोरात्राण्यधमासा
मासा ऽऋतवः पष्टिर्मासम्याहोरात्राणि मासि पु संवत्सस्याहोरात्राण्या-
प्यन्ते तुतुस्विदशतिर्यमासाष्टयोदश मासाष्टयऽऋतवस्तुः शतं त्रिधाः
संवत्सरोऽयं पुंरकशततमो विधा ॥ १ ॥

संवत्सरो न शक्युपात्-विधाना सर्वपृष्ठनानिरात्रेण यजेत । तस्मिन्सर्वेदसु दद्यात् । सर्वे वै विश्वजित् । सर्वपृष्ठगतिरात्रः । सर्व संवत्सरोऽयम् । सर्वेणैव तत्सर्वमाप्नोति । (१६)
संवत्सरो वै प्रज्ञापतिरेकशतविधः । सस्याहोरात्राणि अर्धमासा, मासाः ऋतवः । पष्टिर्मा-
सस्याहोरात्राणि । मासि वै संवत्सरस्याहोरात्राण्याप्यन्ते । चतुर्विंशतिर्यमासाः । अष्टयोदशमासाः ।
प्रपाठकतया । तत्रात्र विधाः । संवत्सर, सर्वपृष्ठगततमो विधाः ॥ १-॥

प्रतिद्विषतमकेक मास्यमास इति षष्ठ्युत्तराद्विषतमक्यवा सामयाग सर्ववर्षपर्यं । तत्र तत्रात्रित्वेन कस्यचन
प्रतिद्विषा प्रदशपन्थीने-सर्वमेकशतविध इति । अत्र ' सुवर्ण ' संवत्सरान्तं क्रियमाणं एकशतविधं
ऽष्टिमा मासयाग ' सप्तमं अत्रयन् भवति । संवत्सर सोमयज्ञाद्विषतमके पञ्चान्न दद्यात्ति-यन्ति संवत्सर
न शक्युपादिति । अतिरात्र ' अतिरात्रमासं संवत्सरा विश्वविद्यायन यजन । तत्र दक्षिणा विधे-
तस्मिन् सर्वेदसु दद्यादिति । सर्वेद दद्यात्तत्र । एतत्तत्रात्र संवत्सरान्तं प्रशस्ति-सर्वे वै विश्व-
जित् इति । अत्र विधदिति सर्वेषां पृष्ठान् करणम् सर्वेदद्विगताशनं एकशतविधं विषयतः न स-
मापन्नं भवति ॥ ११ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचित भावकीये वेदार्थब्रह्मे आषादिनायकनयककाम्ये दशमस्कन्धे

द्वितीयेऽध्याये एवम ब्राह्मणम् ॥ (१०-२-१) ॥

सर्वं संवत्सरमासं यजेत एकशतविधं (श प १०।२।१।१) एतन् । तस्य विषयस्य इति-
सस्याहोरात्रिभिर्महादेवैकशतस्य दद्यात्तत्रैव सप्तम्येति चोक्तम् । (श प १०।२।२) । अतुना प्रकृतान्त-
रेकशतमक्यवा न संवत्सरिना सप्तमि तद्वत् यद्वत्सराष्टन-व्याप्ति इति च । संवत्सरो वै प्रज्ञा-
पतिरिति । ' एकशतविधो ' नमात्रि संवत्सराष्टन-व्याप्तिः । तस्य संवत्सराष्टन-व्याप्तिः प्रज्ञापन-
दस्याहोरात्राणि । यानि । तस्य संवत्सराष्टन-व्याप्तिः अहोरात्रा अर्धमासा मासाः ऋतव-
इति । एतत्तत्रात्र संवत्सरान्तं प्रशस्ति-सर्वे वै विश्व-
जित् इति । अत्र विधदिति सर्वेषां पृष्ठान् करणम् सर्वेदद्विगताशनं एकशतविधं विषयतः न स-
मापन्नं भवति ॥ ११ ॥

सुऽऽक्रतुभिरेव समविधः । पट्टतवः संवत्सर एव सप्तमी विधा तुस्यै-
तस्य संवत्सरस्यैतत्तेजो य एष ऽनुपति तुस्य रश्मयः शतं विधा
मण्डलमेवैकशततमी विधा ॥ २ ॥

सु दिग्भिरेव समविधः । (धो) ये प्राच्यां दिशि रश्मयः सैका विधा
ये दक्षिणायाथ सैका ये प्रतीच्याथ सैका यऽउदीच्याथ सैका यऽ-
ऊर्वायाथ सैका यऽवाच्याथ सैका मण्डलमेव सप्तमी विधा ॥ ३ ॥

तुस्यैतस्य परस्तात्कामप्रो लोकः । (कोऽम्) अमृतं वै कामप्रमृत-
मेवास्य तुत्परस्तात्तद्यत्तदमुनमेतत्तद्यदेतद्विर्दीप्यते ॥ ४ ॥

सऽऽक्रतुभिरेव समविधः—पट्टतवः, संवत्सर एव सप्तमी विधा । तस्यैतस्य संवत्सरस्यैतत्तेजो—य-
ए तजति । तस्य रश्मयः शतं विधाः । मण्डलमेवैकशततमी विधा ॥ २ ॥

स दिग्भिरेव समविधः, ये प्राच्यां दिशि रश्मयः सैका विधा । ये दक्षिणाया सैका । ये
प्रतीच्या मेका । य उदीच्या सैका । य ऊर्वाया मेका । ये वाच्या मेका । मण्डलमेव सप्तमी
विधा ॥ ३ ॥

तस्यैतस्य परस्तात्—कामप्रो लोकः । अमृतं वै कामप्रम् । अमृतमेवास्य तत् परस्तात् । तद्यत्तद-
मुनम्—एतत्तद—यदेतद्विर्दीप्यते ॥ ४ ॥

स्वर्गार्थान्वाहनादिनि न द्रव्यगणनेति तापदम् । एकस्मिन् याति त्रिंशद्दहानि त्रिंशद्वात्रय इति षष्टि-सम्प-
दने । अर्धमाणाश्चतुर्विंशति—मन्त्रिमुच्चाहित्येन त्रयोदश भागाः । द्वौ द्वाभून् एकीकृत्य त्रय भागव इत्युक्तम् ।
एव सप्तमरे शा विराः सम्पदन्ते मन्त्रसरः स्वर्गमेकशतनस्यायूक्त इति तानस्यानप्यति ॥ १ ॥

तस्य सप्तसरस्यास्यैकशतविंशत्य समविधाप्रिता सम्पत्तिश्चतुर्विंशत्यति—स ऋतुभिरेव समविध इति ।
'पट्टतव'—कामप्रमृतं सप्तसर सप्तम इत्यर्थः । सप्तविधस्याप्येकशतविधमस्यामप्यतिमाह—तस्यैतत्तस्येति ।
'य'—एतति सह सप्तसरस्य तेज, तस्य शत रश्मयः । मण्डलमेकशतनस्यायूक्तमिति तयोर्गन्धोऽप्या-
मयवत् ॥ २ ॥

प्रकृतान्तरा सम्पत्तिमाह—स दिग्भिरेव सप्तविध इति । तदुपपादयति—ये प्राच्यां दिशि । प्राग्-
दिग्गन्धिमोर्दीप्यतम, ऊर्वायाथी द्वे, रश्मियुक्तं मण्डलं सप्तममित्युक्तस्यासम्पत्तिः ॥ ३ ॥

सप्तविधदेकशतनस्यायूक्तमप्यस्यैतत्तेजो फलमिति दर्शयति—तस्यैतस्य परस्तात्कामप्र इति ।
'एतस्य'—सप्तैतुर्गण्डमस्य 'परस्तात्' उपरिपथे सर्वकामयूक्तम् । 'अमृत'—मरणवन्मरिचि । 'लोक'—
अग्निः । अमृतनील विशिष्ट—यदेतद्विर्दीप्यते इति । 'यदेतद्वि'—तेजो 'दीप्यते' सोऽमृतलोक
इत्यर्थः ॥ ४ ॥

तदेतद्भुवि चित्रं राधः । (स्तु) तदेष्टु सविता विभक्ताभ्यः प्रजाभ्यो विभजत्यप्पोपधिभ्योऽपि वृन्स्प्रतिभ्यो भूय इव ह त्वेकाभ्यः प्रयच्छति कनीयऽ इवेकाभ्यस्तृणाभ्यो भूयः प्रयच्छति ता ज्योक्तमा जीवन्ति तृणाभ्यः कनीयः कनीयस्ताः ॥ ५ ॥

(स्तु) तदेतद्भुवि चित्रं राधः । (मि) विभक्तारं हवामहे वृत्तोश्चित्रस्य राधसः । सवितारं नृचक्षसमिति तदेतत्सर्वमायुरिदं धर्मनन्तं हि तद्यदि दमाहुर्दीर्घं तऽआयुरस्तु सर्वमायुरिदं तेषु ते लोकऽ एतत्तेऽस्तिवति द्वैतम् ॥ ६ ॥

तदेतद् भुवि चित्रं राधः । तदेष्टु सविता विभक्ताभ्यः प्रजाभ्यो विभजति-अप्पोपधिभ्यः, अपि वनस्पतिभ्यः । भूय-इव ह त्वेकाभ्यः प्रयच्छति, कनीय-इवेकाभ्यः । तद् याम्यो भूयः प्रयच्छति ता ज्योक्तमा जीवन्ति । याम्यः कनीयः-कनीयस्ताः ॥ ५ ॥

तदेतद्भुवि चित्रं राधः । तदेष्टु सविता विभक्ताभ्यः प्रजाभ्यो विभजति-अप्पोपधिभ्यः, अपि वनस्पतिभ्यः । भूय-इव ह त्वेकाभ्यः प्रयच्छति, कनीय-इवेकाभ्यः । तद् याम्यो भूयः प्रयच्छति ता ज्योक्तमा जीवन्ति । याम्यः कनीयः-कनीयस्ताः ॥ ५ ॥

अधोऽमृतमृतं कृत्वा नृचक्षसमिति तदेतद्भुवि चित्रं राधः इति । 'स्तु' नामयोग्यं 'चित्रम्' नामाकारं भूयोऽयमेतद् 'तदेतद्' अर्थात् 'राधः' दीर्घाया रूपं कलम् 'एव सविता' अधिष्ठाता 'विभक्ताभ्यः' एषावजन्तमभेदेन तत्रापि अनुपपत्त्यादिभ्यो अपि विभजति-अप्पोपधिभ्यः 'विभक्ताभ्यः प्रजाभ्यः' विभजति विभज्य प्रयच्छति । "अप्पोपधिभ्योऽपि वनस्पतिभ्यः" इति अपि अधोऽपि प्रयच्छति । अनेन सर्वस्य विभज्य दानं कैमुतिक्रियापत्तिरिति उक्तं भवति । एतद् दाने विशेष दर्शयति-भूय इव ह त्वेकाभ्यः प्रयच्छतीति । 'ह' इति पदद्वयम् । इव इत्यर्थः । कस्यप्याभ्यः प्रजाभ्यो 'भूय' आयुर्भूयमेव राधः 'प्रयच्छति' । 'एकाभ्यः कनीयः' राधः । तत्र यासां भूयो-इत्यन्तः, ता 'ज्योक्तमा' विर जीवन्ति । आयुर्वी भूयस्त्वात्तद्भोगाय चिरकालजीवनम् । यासां कनीयः कलम्, ता अल्पकाल जीवन्ति ॥ ५ ॥

सवितेन सर्वप्रजाभ्यो नानाकारं कामं ददातीत्यर्थं दातव्यं मन्यसवदेन ददयति-तदेतद्भुवि चित्रं राधः इति । अयमर्थः- 'वृत्तो' वासयोग्यस्य 'चित्रस्य' नानाविधस्य 'राधसः' आयुर्वैश्वानरकल्पस्य विभक्तारं विभज्य प्रदानाय । 'नृचक्षसम्' दृगां दृष्टारं तत्कर्मसाक्षिणम् । यद्वा चक्षे, कर्मण्यसुम् । नृभिर्दृश्यमानः सवितारं हवामहे । सर्वाण्युद्भिन्नानिमाह-तदेतत्सर्वमायुरिति । सर्वपदस्यार्थमाह-दीर्घमनन्तं हि तदिति । तदेतद् राधो लोकलभ्यं तत् सर्वायुर्भूय दीर्घायुर्भूयमित्यर्थः । उक्तमर्थं लोकप्रतिद्वयं दृष्टयति-यदि दमाहुर्दीर्घं त आयुरिति । लोके पूर्वयोर्भिरभिवादिता ग्यादांस पुरुषा एतावादिषु इवन्ति-दीर्घं त आयु-

(त्पु) पश्यन्ती व्यावदति । तदेतदेकशतविधेन वेवाऽऽप्तव्यं शतायुतया वा यऽ एवेकशतविधं विचिन्ते यो वा शतं वर्षाणि जीवति स हवैतदमृत-
मामोति तस्माद्ये चेतद्बिदुः च न लोकया शतायुतेत्येवाहुस्तस्माद् ह न
पुराऽऽयुषः स्वकामी प्रेयादलोकयुः हैतुऽच वा लोका यदहोरात्राप्यर्थ-
मासा मासा ऋतवः संवत्सरः ॥ ७ ॥

(स्तु) तद्येऽर्वाग्निंशेषु वर्षेषु प्रयन्ति । (न्त्य) अहोरात्रेषु ते लोकेषु
सज्यन्तेऽथ ये परोविंशेष्वर्वाक्चत्वारिंशेष्वर्धमासेषु तेऽथ
ये परश्चत्वारिंशेष्वर्वाक्पष्टेषु मासेषु तेऽथ ये परःषष्टेष्वर्वाग्नीति-
ष्वृषु तेऽथ ये परोऽशीतुष्वर्वाक्छतेषु संवत्सरं तेऽथ यऽ एव शतं
वर्षाणि यो वा भूयाः संति जीवति स हवैतदमृतमामोति ॥ ८ ॥

पश्यन्ती व्यावदति । तदेतदेकशतविधेन वेवाऽऽप्तव्यम्, शतायुतया वा । य एवेकशतविधं विचिन्ते ।
यो वा शतं वर्षाणि जीवति । स हवैतदमृतमामोति । तस्माद्ये चेतद्बिदुः, ये च न-लोकया-शता-
युता इत्येवाहुः । तस्माद् ह न पुराऽऽयुषः स्वकामी प्रेयात् । अलोक्यं ह । एत द वा लोकाः-
यदहोरात्राणि, अर्थमासाः, मासाः, ऋतवः, संवत्सरः ॥ ७ ॥

तद् ये-अर्वाग्निंशेषु वर्षेषु प्रयन्ति-अहोरात्रेषु ते लोकेषु सज्यन्ते । अथ ये परोविंशेष्वर्वाक्-
चत्वारिंशेषु-अर्धमासेषु ते । अथ ये परश्चत्वारिंशेष्वर्वाक्पष्टेषु-मासेषु ते । अथ ये परःषष्टेष्वर्वाग्नि-
ष्वृषु ते । अथ ये परोऽशीतुष्वर्वाक्छतेषु संवत्सरं ते । अथ ये एव शतं वर्षाणि जीवति । स हवैतदमृतमामोति ॥ ८ ॥

रन्ति । सर्वमायुरिहीति च । इति गच्छ । इगो लोटि ऋण् । इति यदि लोका आयुस्तस्यायं श्रुतिः ।
स्वयं दर्शयति-एष ते लोक इति । सर्वमायुरिहीति दीर्घे न आयुरन्त्यत्ययो अपमर्थ-तत्र 'एष' ।
लोकः सावित्रादिरूपोऽस्तु । 'ते' तत्र 'एतत्' भाविन नञ् । 'अन्त्यु' भवति ॥ ९ ॥-

'एतद्' अर्थज्ञानं पश्यन्ती विचारयन्ती वाक् ददाति त आयुरन्तिव्यादिका वर्तन्ति । तस्यायुन न-
कन्त्यायन दर्शयति-तदेतदेकशतविधेन वेवाऽऽप्तव्यमिति । 'एकशतविधेन' अग्नित्वा 'तत्' अमृत व-
त् । एत 'आप्तव्यम्' 'शतायुतया' शतवर्षजीवनेन याऽऽप्तव्यम् न साधनग्रन्थ । उभयोरपि तत् फल
रम्यत इत्युत्तमाह-य एवेकशतविधं विधेन इति । शतवर्षजीवनेनपि पुण्यलोकहेतुविशेषेन लोकप्रतिदि-
दर्शयति-तस्माद्ये चेतद्बिदुः इति । उक्त्यांश्च तदन्तिज्ञाञ्च 'शतायुता' शतवर्षजीवनं 'लोकया' लोकहिता
पुण्यलोकहेतुविशेषाद् । यस्मात् शतायुर्जीवनं शोचति तस्मादस्मादाह 'पुरा' पूर्वं 'स्वकामी' स्वहित-
निन्दन् स्वच्छया 'न प्रेयात्' न प्रियत । तमरणम् 'अलोक्यम्' अपस्त वृण्यलोकमाराधनं न भवति ।
शतायुर्वीर्यं वर्षेषु मरणं पुण्यलोकमप्यर्थं न भवत्यप्यतमया विशःशा-एत इति । अलोकादर्थमा-
ससंयुतवत्सरा दसमि 'लोका' तथापि 'अलोका' अमृत वत्सरा न भवति ॥ ८ ॥

तदेतदेतद् वर्षेषु मरणमहोरात्रार्धमासाशम्यकलोकहेतु, ननु अमृतं न संप्राप्यति याह-सद्योऽर्वाग्निंशेष्वर्वाक्-
चत्वारिंशेष्वर्वाक्छतेषु संवत्सरं ते । अथ ये एव शतं वर्षाणि जीवति । स हवैतदमृतमामोति ॥ ८ ॥

वस्तुभिर्द्वे वस्त्रेः । (२) एकमुदरेका शक्तिर्मिता म यु ऽएकज्ञानविषं
 द्विपत्ते वा वा ज्ञानं अपाणि ज्ञानि तु द्वेनद्विज्ञानसामान्यं वा ऽएक-
 ज्ञानविषं द्विपत्ते यु ऽएनर्थं संवत्सरे विभक्तिं तुम्हादेनर्थं संवत्स-
 रभूतमङ्गं चिन्तित्यधिदेवनम् ॥ ९ ॥

(३) अथापि यत्र । ज्ञानमूलेकज्ञानमुद्राङ्गन्युपानिमीने तु विषेक-
 ज्ञानविषः तु चिन्तिभिरेव सत्त्वविषः पृथग्व्यवत्पञ्चिषयोऽष्टिरेव
 सनमी चिरा ॥ १० ॥

सु उ वाऽऽट्टकैः कश्चनविधः । (घो) याः पञ्चाशत्प्रथमाऽऽष्टका आद्यो-
त्तमास्ताः शतं विधाऽऽद्य वा एतदन्तरेणैष्टकाऽऽपधीयन्ते सुवैक-
श्चननमी विधा ॥ ११ ॥

सु उ एव युष्मन्नेजाः । (०) बुजुरेकश्चनविधोऽयानि पञ्चाशत्प्रथमानि
युजूर्ऽपि यानि चात्तमानि ताः शतं विधाऽऽद्य यान्येतदन्तरेण युजूर्ऽपि
क्रियन्ते सुवैकश्चननमी द्विरेवम् समविधेऽष्टकशतविधो भवति स युः
शतायुतायां कामो यऽष्टकशतविधे समविधेन द्वैव तुमेवंविदामोति ॥ १२ ॥

(त्ये) एवं वाव नवे यज्ञाः । (५) एकशतविधा आऽग्निहोत्रादग्नि-
र्यजुर्भिः पदैरक्षरैः कर्मभिः सामभिः स युः शतायुतायां कामो यऽष्टकश-
तविधे युः समविधे बलेनयज्ञेन द्वैव तुमेवंविदामोतित्युऽष्टवाधियज्ञम् ॥ १३ ॥

स उ वा इष्टकैः कश्चनविधः । याः पञ्चाशत्प्रथमा इष्टकाः । आद्योत्तमास्ताः शतं विधाः । अथ वा
एतदन्तरेणैष्टकाऽऽपधीयन्ते-सुवैकश्चननमी विधा ॥ ११ ॥

स उ एव युष्मन्नेजाः । युजुरेकश्चनविधः । यानि पञ्चाशत्प्रथमानि यजूर्ऽपि, यानि चात्तमानि-
ताः शतं विधाः । अथ यान्येतदन्तरेण यजूर्ऽपि क्रियन्ते-सुवैकश्चननमी विधा । एतत् समविधेऽष्टक-
शतविधो भवति । स युः शतायुतायां कामः, य एष्टकशतविधे-समविधेन द्वैव तुमेवंविदामोति ॥ १२ ॥

एवं वाव नवे यज्ञाः । एकशतविधा आऽग्निहोत्रात्-र्यग्भिः, यजुर्भिः, पदैः, अक्षरैः, कर्मभिः,

(सु) ज्ञयाप्यात्मम् । (म्पु) प्रज्ञेमाधुनुर्विद्याऽन्यद्गुरुयो द्वे कल्हृपी
 ओर्यैःफलकं ज्ञातश्च तन्पुत्रविद्यैःज्ञानिरेवमिनातीवराग्यज्ञानि ताः अतः
 विद्याऽज्ञान्तैकज्ञानतमी विद्योक्तुं सनविद्यया ॥ १२ ॥

सु ऽहं ऽहं प्राप्तवताः । प्राप्तेकज्ञानविद्योऽन्यद्गुरुज्ञेऽहं द्विप्रातः स वुः
 ज्ञानाप्यायां कामो व ऽहं कज्ञानविद्येयः सनविद्येयः सनविद्येयः सनविद्येयः
 द्वे तमेवंविदाप्रोति सन्निहिं वज्ञेयान्मान्यं सम्पन्नं विदे ॥ १३ ॥

त्रीणि वाऽइमानि पञ्चविधानि । संवत्सरोऽग्निः पुरुषस्तेषां पञ्च विधाऽ
 वृत्रं पानम् श्रीज्योतिर्मृतं युदेव संवत्सरोऽन्नं तदन्नं याऽआपस्तत्पानम्
 रात्रिरेव श्रीः श्रियाऽन्नं हैतद्रात्र्याऽन्नं सर्वाणि भूतानि संवसन्त्यहज्योति-
 रादित्योऽमृतमित्यधिदेवतम् ॥ १६ ॥

(मु) अयाधियज्ञम् । युदेवाग्रावृत्रमुपधीयते तदन्नं याऽआपस्तत्पानं
 परिश्रित एव श्रीन्तद्धि रात्रीणां रूपं यजुष्मत्यो ज्योतिस्तद्धयज्ञाऽन्नं
 रूपमभिरमृतं तद्धयादित्यस्य रूपमित्युऽपुवाधियज्ञम् ॥ १७ ॥

(मु) अयाध्यात्मम् । युदेव पुरुषेऽन्नं तदन्नं याऽआपस्तत्पानमुस्थी-

त्रीणि वा इमानि पञ्चविधानि-संवत्सरोऽग्निः, पुरुषः । तेषां पञ्च विधाः-अन्नम्, पानम्,
 श्रीः, ज्योतिः, अमृतम् । युदेव संवत्सरोऽन्नं तदन्नम् । या आपस्तत्पानम् । रात्रिरेव श्रीः । श्रियां
 हैतद्रात्र्यां सर्वाणि भूतानि संवसन्ति । अहः, ज्योतिः, आदित्यः, अमृतम् । इत्यधिदेवतम् ॥ १६ ॥

अयाधियज्ञम्-युदेवाग्रावृत्रमुपधीयते-तदन्नम् । या आपस्तत्पानम् । परिश्रित एव श्रीः ।
 तद्धि रात्रीणां रूपम् । यजुष्मत्यो ज्योतिः । तद्धयज्ञो रूपम् । अश्रिरमृतम् । तद्धयादित्यस्य
 रूपम् । इत्युऽपुवाधियज्ञम् ॥ १७ ॥

अयाध्यात्मम्-युदेव पुरुषेऽन्नम्-तदन्नम् । या आपस्तत्पानम् । अस्थीन्मेव श्रीः-तद्धि परि-

यदुक्त एकदात्रिषु विषेष इत्यत्राधिदेवाग्निपञ्चाग्राभ्यामन्नपविषये मन्त्रसरचित्प्रातिपुत्वा इति, तत्र तेषां सव-
 त्मराक्षिपुत्राणां एवमिदमिति दर्शयति-त्रीणि वा इमानि पञ्चविधानीति । अन्नपानादीनि पञ्च विधाः, तत्र
 अग्निदेवत मन्त्रसरे अन्नादीनामर्थमाह-युदेवेति । यन् ' अन्नम् ' मन्त्रसरे समुत्पद्यते तदेवान्नराश्ववाप्यम् । या
 वृष्टा आपन्ता एव पानराश्ववाप्या । रात्र्या, श्रीश्च प्रतिपादयति-श्रियां हैतदिनि । अयन्ति निवसन्त्यस्मिन्
 कान इति ' रात्रिः ' श्रीराश्ववाप्या । अहं प्रकाशमन्त्रावन् तदेव ' अहः ज्योतिः ' ' आदित्योऽमृतमित्यधि-
 देवतम् ' पञ्चविधार्थाः ॥ १६ ॥

अयाधियज्ञमिति । चित्पञ्चो अन्नादीनामर्थ उच्यते, युदेव प्राक् सर्वेष्वनुपधीयते तदेवात्मम् । प्रोक्षणायां
 आपः पानम् । परिश्रितः श्रोत्राश्ववाप्या । यजुष्मत्यु वृष्ट्या ज्योतिःश्ववाप्या । परिश्रितः रात्रिरुत्पन्नं,
 यजुष्मदीनामिष्टकानमहोत्पन्नम् (श. प. १. ०. १. १०) इति अवगन्तव्यं प्रतिपादितम् । चित्प्राप्तेऽग्रा
 निरीयमानोऽग्निरहवनीयं पशून्तदाश्ववाप्याः । अग्रे कथममृतमिति-तत्रह-तद्धयादित्यस्य रूपमिति ।
 आदित्यस्य अमृतत्वं प्रागुक्तम्-“ अमृतमेतदहोतदिति श्रियते ”-(श. प. १. ०. १. १५. १४)
 इति ॥ १७ ॥

अयाध्यात्ममिति । पुरुषेऽन्नं इति मर्थ उच्यते-‘यदन्नम्’ अयने तदेवात्मम्, ‘या.’ पीयन्ते ‘तन् पानम्’

न्येव श्रीस्तद्धि परिश्रिताथै रूपं मज्जानो ज्योतिस्तद्धि यजुष्मतीनाथै रूपं
प्राणोऽमृतं तद्धचमे रूपं प्राणोऽग्निः प्राणोऽमृतमित्यु वाऽआहुः ॥ १८ ॥

(२) अन्नाद्वा अशनाया निवर्तते । पानात्पिपासा श्रिये पाप्मा ज्योति-
पस्तुमाऽमृतामृत्युर्नि ह वाऽअस्मादेतानि सर्वाणि वर्तन्तेऽप पुनर्मृत्युं
जयति सर्वमायुरेति युऽएवं वेद तदेतदमृतमित्येवामुत्रोपासीतायुरितिह
प्राण इति हेक उपसत्ते प्राणोऽग्निः प्राणोऽमृतमिति व्यदन्तो न तथा
विद्यादध्रुवं वै तद्यत्प्राणस्तं ते विव्याम्यायुषो न मध्यादिति ह्यपि
यजुषाऽभ्युक्तं तस्मादेतदमृतमित्येवामुत्रोपासीतायुरितिह तथो ह स
सर्वमायुरेति ॥ १९ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १०-२-२ ॥ (२. ६.) ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ १०-२ ॥

श्रितां रूपम् । मज्जानो ज्योतिः । तद्धि यजुष्मतीना रूपम् । प्राणोऽमृतम् । तद्धचमे रूपम् ।
प्राणोऽग्निः । प्राणोऽमृतम्-इत्यु वा आहुः ॥ १८ ॥

अन्नाद्वा अशनाया निवर्तते । पानात्पिपासा, श्रिये पाप्मा, ज्योतिपस्तमा, अमृतामृत्युः ।
नि ह वा अस्मादेतानि सर्वाणि वर्तन्ते, अप पुनर्मृत्युं जयति, सर्वमायुरेति-य एवं वेद । तदेतद-
मृतमित्येवामुत्रोपासीत आयुरितिह । प्राण इति हेक उपसत्ते-प्राणोऽग्निः, प्राणोऽमृतमिति वदन्तः ।
न तथा विद्यात् । अध्रुवं वै तत्-यत्प्राणः । “ तं ते विव्याम्यायुषो न मध्यात् ”-(वा. सं.
१२ । ६५) इति ह्यपि यजुषाऽभ्युक्तम् । तस्मादेतदमृतमित्येवामुत्रोपासीत-आयुरितिह । तथो
ह सर्वमायुरेति ॥ १९ ॥

‘अस्थिन्येव’ श्रीशब्दवाच्यानि, परिश्रयणहेतुत्वात् । यत्रैव ज्योति शब्दवाच्या । अस्थिमज्जरूपयो परिश्रि-
जुष्मतीरूपत्वमुपपादितमयस्तात् (श. प १०।१।४।१२।) । शरीरात् प्राण इवात्र अमृतशब्दवाच्य-
प्राणः । कथं प्राणस्यामृतत्वमिति, तत्र वेदवादिप्रसिद्धयोगपादपत्तिः-तद्धचमे रूपं प्राणोऽग्निरिति ॥ १८ ॥

अन्नादिपञ्चकेन निरर्त्यपञ्चकं दर्शयति-अन्नाद्वा अशनायेति । “ अन्नाद् ” ‘ अशनाया ’ सुभुक्ष-
‘ निवर्तते ’ । पानात्पानेच्छा । श्रिया पाप्मा दारिद्र्यम् । ज्योतिष प्रकाशत् तपस्विनिमित्तम् । अमृतामृत्युर्मरण-
निवर्तते । अन्नादिपञ्चकं विदुषा फलवाह-नि ह वा अस्मादेतानीति । य एवमन्नादिपञ्चकमभिदेशादित्य वेद-
अस्मादेदिष्टु. सकाशाद् ‘ एतांनि ’ अशनायादीनि पञ्चानिहानि निवर्तन्ते । विद्यामृतस्यान्तिमविधापरिधानेन
‘ मृत्यु ’ ‘ जयति ’ ‘ सर्वम् ’ जयन्तम् ‘ आयु ’ अस्तुते । यदेतत् अमृतरूपपञ्चमविधापरिधानेन मृत्यु-
जयति सर्वमायुः प्राप्नोतीति तद्विशदयति-तदेतदमृतमिति । अमुत्रादित्ये अमृतमित्येवोपासनं कुर्यात् । इह

आयुरित्येवोदासनं कुर्यात्, अतोऽप्येवायुध्वेनोदासनान् सर्वानु प्राप्तिं कल्पन् । एके नेत्राभ्यामविषयेऽन्तिमविषया
निरूपणसमये “ प्रागोऽग्निं प्रागोऽमृतम् ” इति सम्प्रत्ययान्तरादमृतशब्दस्य प्रागोऽर्थ इति मत्वा तस्यै-
वोदासनं चित्वाप्रौ मन्वन्ते तन्मनमनूय निराचष्ट-प्राण इति हेतु इति । यस्मान् प्राणं अपुत्रं अनित्यं
तस्मान् ‘प्राणः’ अमृतशब्दवाच्यो न भवति, प्राणस्यानित्यत्वं यदुपपन्नं मत्वाऽपि-तं ते विष्याभ्यामुपो
न मध्यात् (वा. स. १२ । ६९) इति । अयमर्थ-एवम् । न मत्र आयुः ’ वीक्षणस्य मन्वान् त
प्राणं न विष्यामि न विनाशयामि, “ धोऽनवनन्ति ” (वा. स. दि. पृ. ४१) इति (पा. सू. ३ ।
१ । १९) “ ओत इति ” (पा. सू. ७ । १ । ७१) इति लो. हनत्वात् । न विष्यामीति
विनाशनिराकार-या विनाशोऽस्तीति सम्प्रत्यय इति यजुषोऽ । तन्मदुक्तं “ ओत इति विनाशयामि-तस्मादे-
तदमृतमित्येवामुच्येति ॥ १९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते मायवीये वेदार्थप्रकाशे सान्द्रान्दित्यश्विनयज्ञाद्यगमस्य दशमकाण्डे
द्वितीयोऽध्याये षष्ठं ब्रह्मणम् ॥ (१०-२-६) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थश्चतुरो दपाद् विद्वन्निर्गमहेत्थर ॥ १ ॥

ब्रह्माष्टं गोमहस्य कनकं पुन्यादुत्तमैः स्वर्गान्,
सप्ताब्धीन्पञ्चनीरीन्द्रिदान्पुन्यादुत्तमैः स्वर्गान् ।
रजोस्ता रक्ताशानिदिपमहितरूपी सत्यं मित्रगार्गो,
व्यश्रगार्गोऽश्वचक्रं प्रथितविदिनानूतनुकं षष्ठं च ॥
धान्यादिं चयजमाना निन्नमनूत स्वर्गान् वानुन्त,
कार्गोर्मम कृशाङ्गान्गुडकृममनूतो रानन राक्षस्य ।
आज्योप प्राप्यजना लवङ्गमनूता शार्तरं चार्ततजा,
रत्नादप्यो रानरूपं गिरिमनूत मुदा पात्रमाश्विगार्गान् ॥

इति श्रीमद्राजाविराजितसंघरथेदिकर्माप्रवर्त्तकः त्रिहरमहाराजनाम्नाज्यपुल्लवंग सारंग
चार्येण विरचितं मायवीये वेदार्थप्रकाशे, मायदिनोदशनयज्ञाद्यगमस्य
दशमकाण्डे द्वितीयोऽध्यायः सप्तमः ॥ (१०-२) ॥

अथ तृतीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् । द्वितीयप्रपाठके च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

प्राणो गायत्री । चक्षुरुष्णिग्गुग्गुप्सुमनो बृहती श्रोत्रं पद्भक्तिर्युऽपवायं
प्रजुननः प्राणोऽप्य त्रिष्टुब्ध योऽयमुवाङ् प्राणोऽप्य जुगती तानि वा
ऽएतानि सप्त चन्द्रार्धसि चतुरस्तप्यग्री क्रियन्ते ॥ १ ॥

प्राणो गायत्री, चक्षुरुष्णिग्, वागुष्टु, मनो बृहती, श्रोत्रं पद्भिः । य एवायं प्रजुननः
प्राणः-एष त्रिष्टुब्ध । अय योऽयमुवाङ् प्राणः-एष जुगती । तानि वा एतानि सप्त चन्द्रार्धसि चतु-
रस्तप्यग्री क्रियन्ते ॥ १ ॥

यस्य निश्चित वेदा यो वेदम्योऽष्टिज जगत् । निर्धमे समह वन्दे विषातीर्यमहे-अरम् ॥ १ ॥

अपने पक्षेष्का किमिदं नैकादशसहस्रमग्निता उपमेया । तथा च कर्त्तायान् —“ अथाने सर्वान्
पक्षेष्कानां समासत सत्त्वाप्रमाणान्यनुप्याख्यास्यामि ” “ सहस्राण्येकादश सप्ततिथि शतम् ” (का.
श्री. सू. परि० पूरणम् ९ । १-२) इति । ययति दर्भस्तम्बपुष्करार्गह्वमपुष्पा सुगुह्यलनमुतीर्षि-
ह्मन्दीयो यनुष्मदिष्टकाक्ष्ये परिगणितास्तयात्रि ते पक्षेष्का न भवति । अतो न तेषामत्र परिगणनम्
सत्रोक्तमस्याना मध्ये लोकपृष्ठेष्का अष्टाशतोत्तरदशसहस्ररूपेणा । शिष्टा यनुष्म-पक्ष । तथाच कात्या-
यन लोनपृष्ठाना प्रतिविति सप्त्याविशय वदनेतावय इति सूत्रितवान् । ‘ त्रिमाहनी प्रथमा लोकपृष्ठाना
पञ्चाशद्वान्, ” “ उत्तराध ” “ त्रिमाहपुस्तमा ” “ वज्राणिष्ठिताना दक्षिणोत्तरे मध्य इत्तराम् ”
“ वद्विद-ष्ट वा वा हृमीया ” “ अष्टादशशाना इतः ” (का. धौ. सू. १७ । १५५-१५९)
इति । अयमर्थ —प्रथमा विंति पञ्चाशद्वान्दिसहस्रलोचपृष्ठानाशुक्ता । एवमुत्तराम्निमो द्वितीयाया । एव
चतसृणां चिताना दनद्वयोन्मागमहमाणि । प्रथमा विंतित्रिमहस्रपुक्ता अत्रुमव्यदक्षिणरत्नावदिष्टकायुक्ता
इति लोकपृष्ठानानाष्टाशतोत्तराणि दश महमाणि जातानि । अथवा वद्विद-छनसप्त्याना हृमीया विंति ।
उत्तरा अष्टादशशतमग्निता इति । अत्रापि एते प्रोक्तमग्न्या सम्भवति । तत्र प्रथम्या चितानुपमेयानां
लोकपृष्ठाना त्रिमहस्रमग्नितायनुदक्षिणमव्यद्विखन समाश्रानम् अत्रैव काण्डे द्वितीयाध्याये “ सहस्रपृष्ठा-
लिखिता इका करोति सहस्रमित्यालिखिता सहस्रमित्यालिखिता. ” (श. प. १० । २ । १ । १८)
इति, अत्र इतिशब्दोऽभिनयप्रदर्शक । इति दक्षिणाहृत लयाहृतश्च आलिखिता इति रेखायुक्ता इत्यर्थः ।
आरम्भत्वेन तु स्पष्टमुक्तम् —“ कञ्चुग्रेष्ठा दक्षिणाहृत सत्त्वात्रय ” इति । ताव तत्रैवाध्याये (श. प.
१० । २ । १ । १९-११) त्रिमहस्रसम्निता सुवर्णविश्वामित्रमव्यद्विणोत्तरमागत्रये लोमन्त्वेन ह्युता इति

१-एवम् स्पष्टाकृत आगे ब्रह्मण्यन्तर गुणमन्त्रे-अनुन च उदय च घन च मध्वन तथा । एता पक्षेष्का
वेवा अमी वाचसनेयके ॥ तत्र-अनुन च गुणमन्त्रो ह्यवा लक्ष्मणपृष्ठका । द्वाऽध्याय यनुष्म-चतुरस्तप्यग्रीः पक्षविशतिः ॥
इति । ११-१५ प

प्राणो गायत्रीति । तद्यऽएव प्राणस्य महिमा युद्धीर्यं तुदेतुत्सहस्रं प्राण-
स्यैवैतुद्धीर्यं युद्धयस्य चिन्तुः प्राण उक्तामेतत्तऽएवैषोऽग्निर्न चीयेतै-
तुनैवास्य रूपेण सहस्रमेण गायत्रीः संचितो भवति ॥ २ ॥

चक्षुरुष्णिगिति । तद्यऽएव चक्षुषो महिमा युद्धीर्यं तुदेतुत्सहस्रं चक्षुष-
स्यैवैतुद्धीर्यं युद्धयस्य चिन्तश्चक्षुरुक्तामेतत्तऽएवैषोऽग्निर्न चीयेतैतुनै-
वास्य रूपेण सहस्रमेण उष्णिहः संचितो भवति ॥ ३ ॥

प्राणो गायत्रीति-न २ एव प्राणस्य महिमा, यद्धीर्यम्-तदेतत्सहस्रम् । प्राणस्यैवैतुद्धीर्यम् ।
युद्धयस्य चिन्तः प्राण उक्तामेतत्त एवैषोऽग्निर्न चीयेत, एतेनैवास्य रूपेण सहस्रम् एष
गायत्री संचितो भवति ॥ २ ॥

चक्षुरुष्णिगिति-तद्य एव चक्षुषो महिमा, यद्धीर्यम्-तदेतत्सहस्रम् । चक्षुष्यैवैतुद्धीर्यम् ।
युद्धयस्य चिन्तश्चक्षुरुक्तामेतत्त एवैषोऽग्निर्न चीयेत, एतेनैवास्य रूपेण सहस्रम् एष उष्णिहः
संचितो भवति ॥ ३ ॥

तत्सहस्रम् वात्येव तानां चन्द्राणां शिरःप्रभृति पादार्न्तमुद्दिष्टानामिव शरीरव्यत्यन स्थितानां
गायत्र्यादित्त उद्दीर्घैर्ब्रह्म स्तुतिमृतीनां यात्र प्रथमत्राश्रयं क्रियते । यद्यप्यथी शतस्यनित्वात्तन्तै तयापि
सहस्रं न स्तोत्रमरोपयत्वात्तास्तुतिरनन्तं क्रियते । यद्वा अष्टमहाश्रयं चरमचिन्तौ ' छन्दस्ता उपदिशति ' ।
(श प । ८ । १ । १ । १-१९) इति मतेना उद्दिष्टाध्वानुक्तम् । तथा उद्दिष्टा स्तुति-
प्राणो गायत्रीति । विधात्रिण्यस्य प्रवक्तव्यं 'प्राणा' 'गायत्रीति' गायत्रा उद्दिष्टा, प्राण प्राणमचारम्यान्
नाभिकोपन । शीर्षस्था प्रणाश्चर उक्ता । श्वव्याजवह-य ष्वाय प्रजनन प्राण दयादिना । मनस्तु
सर्वेन्द्रियमद्गतमेवमिति मनः प्राणः २ यथै । पूर्वमपि प्रवदन्ति सप्तमि प्राणैः सत्तुरागमन एक पुण्ड्र
सृष्टि विवर्जित गमावपरा ग्वा इति तापयन् । छन्दस्ताम्रौ प्रसक्तिं दर्शयति-तानि वा एतानीति ।
चतुर्नक्तगोपीति । गायत्र्याचतुर्विधशिरःस्तुति, तस्याश्च चार्विकायुगिह । तस्याश्च चार्विकारण्यनुष्टुप् इति
महागो चतुरश्र विधानि मनः उद्दिष्टानि अग्नौ नियन्त उद्दिष्टाश्चरान्तराण्यनुष्टुप् ॥ १ ॥

एव उद्दिष्टा प्राणा नरः कुन्त । तत्र विद्युज्य स्तोत्रमनुवदति प्राणो गायत्रीतीति । 'य' 'प्राणस्य'
'मात्ता' महत्त्वं 'यद्धीर्यं' च 'तदत्त' दण्डा-सहस्रं 'प्राणैर्वीर्यम्' । 'यत्रान' प्राणामकचमेव
चन्द्रिस्तुतवह-यद्धयस्य चिन्त इति । यद्दि 'चिन्तो' यत्रमन्त्रं कर्ममयं प्राण उक्तान्तं स्यात्
तर्हि एषोऽग्निर्न चतुर्धमेव । ननु च कर्मकरणन्यायमावात् । अनोऽग्नौ प्राणव्यपारोऽन्दोऽनुवचन
अप्यानुक्तान्तागम्य 'एतेनैव रूपेण' पुन दहावस्पन्नकृष्णेन रूपेण मन्ता एव विधात्रि 'सहस्र
गायत्रा' इत्या 'संचित' । यत्तत्तत् । संचितवत् 'व्यस्तवत्' भवति । उद्दिष्टोपधानस्तुतिपक्षे
तदन्तं प्राणवैः सहस्रगुणमिति ॥ २ ॥

एतन्मते चतुर्धमि पादय षट्पदाया व्याख्येयः । तत्र 'चतुर्धमम्' 'चतुर्धमम्' 'मन'

वागनुष्टुबिति । तद्य ऽएव वाचो महिमा युद्दीर्यं तदेतत्सहस्रं वाच
ऽएवैतद्दीर्यं युद्धयस्य चिन्वतो वागुत्क्रामेत्ततऽएवैपोऽग्निर्न चीयेतैतेनै-
वास्य रूपेण सहस्रमेपोऽनुष्टुभः संचितो भवति ॥ ४ ॥

मुनो बृहतीति । तद्य ऽएव मुनसो महिमा युद्दीर्यं तदेतत्सहस्रं मुनस
ऽएवैतद्दीर्यं युद्धयस्य चिन्वतो मुन ऽउत्क्रामेत्ततऽएवैपोऽग्निर्न चीयेतैतेनै-
वास्य रूपेण सहस्रमेव बृहतीः संचितो भवति ॥ ५ ॥

श्रोत्रं पङ्क्तिरिति । तद्य ऽएव श्रोत्रस्य महिमा युद्दीर्यं तदेतत्सहस्रं श्रोत्र-
स्यैवैतद्दीर्यं युद्धयस्य चिन्वतः श्रोत्रमुत्क्रामेत्ततऽएवैपोऽग्निर्न चीयेतैतेनै-
वास्य रूपेण सहस्रमेव पङ्क्तीः संचितो भवति ॥ ६ ॥

बुऽपुवायं प्रजुननः प्राणः । (५) एष त्रिष्टुबिति तद्य ऽएवैतस् प्राणस्य
महिमा युद्दीर्यं तदेतत्सहस्रमेतस्यैवैतत्प्राणस्य वीर्यं युद्धयस् चिन्वतुऽ
एव प्राण ऽआलुभ्येत्ततऽएवैपोऽग्निर्न चीयेतैतेनैवास्य रूपेण सहस्रमेव
त्रिष्टुभः संचितो भवति ॥ ७ ॥

वागनुष्टुबिति-तद् य एव वाचो महिमा, यद्दीर्यम्-तदेतत्सहस्रम् । वाच एवैतद्दीर्यम् । यद्धयस्य
चिन्वतो वागुत्क्रामेत्-तत एवैपोऽग्निर्न चीयेत । एतेनैवास्य रूपेण सहस्रम् एपोऽनुष्टुभः
संचितो भवति ॥ ४ ॥

मुनो बृहतीति-तद् य एव मुनसो महिमा, यद्दीर्यम्-तदेतत्सहस्रम् । मुनस एवैतद्दीर्यम् । यद्धयस्य
चिन्वतो मुन उत्क्रामेत्-तत एवैपोऽग्निर्न चीयेत । एतेनैवास्य रूपेण सहस्रम् एव बृहतीः
संचितो भवति ॥ ५ ॥

श्रोत्रं पङ्क्तिरिति-तद् य एव श्रोत्रस्य महिमा, यद्दीर्यम्-तदेतत्सहस्रम् । श्रोत्रस्यैवैतद्दीर्यम् ।
यद्धयस्य चिन्वतः श्रोत्रम् उत्क्रामेत्-तत एवैपोऽग्निर्न चीयेत । एतेनैवास्य रूपेण सहस्रम् एव
पङ्क्तीः संचितो भवति ॥ ६ ॥

य एवायं प्रजुननः प्राण एष त्रिष्टुबिति । तद् य एवैतस्य प्राणस्य महिमा, यद्दीर्यम् ।
तदेतत्सहस्रम् । एतस्यैवैतत्प्राणस्य वीर्यम् । यद्धयस्य चिन्वत एष प्राण आलुभ्येत्-तत एवैपो-
ऽग्निर्न चीयेत । एतेनैवास्य रूपेण सहस्रम् एष त्रिष्टुभः संचितो भवति ॥ ७ ॥

उत्क्रामेत् " " श्रोत्रमुत्क्रामेत् " " एपोऽग्निर्न चीयेत " इति पठ्यते । तस्यार्थः-अन्धमूर्खप्रतिपदीनां
पनमानानां कर्मण्यनभिसाधदमिषयन न स्यादिति । प्रजुननः प्राण आलुभ्येदिति । प्रजुननशक्तिरहितो भवेत् ।

(त्व) अथ योऽयमवाङ्म्राणः । (५) एष जगतीति तच्च ऽपुवैतस्य प्राणस्य महिमा युद्धीर्यं तद्वैतस्य हृद्यमेतस्यैवैतप्राणस्य व्यीर्यं युद्धचस्य चिन्तु ऽएष प्राणऽ आलुभ्येतुत ऽपुत्रपोऽग्निर्नु चीयेतैतुनुवास्य रूपेण सदृशमेव जगतीः संचितो भवति ॥ ८ ॥

तानि वाऽएतानि । सप्त च्छन्दाश्चैति चतुरुत्तराण्यन्योऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठितानि सप्तमे पुरुषे प्राणा ऽन्योऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठितास्तथावन्तमेवं विच्छन्दसां गणमन्वाह च्छन्दसश्छन्दसो ह्वास्य सोऽनूक्तो भवति स्तुतो वा शन्तो उपहितो वा ॥ ९ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १०-२-३ ॥ (३. १.) ॥

अथ योऽयमवाङ्म्राण एष जगतीति-तद् य एवैतस्य प्राणस्य महिमा, यद्दीर्यम्-तदैतस्सहस्रम् । एतस्यैवैतप्राणस्य वीर्यम् । युद्धचस्य चिन्तु एष प्राण आलुभ्येत-तत एवैपोऽग्निर्नु चीयेत । एतेनवास्य रूपेण सदृशम् एष जगतीः संचितो भवति ॥ ८ ॥

तानि वाऽएतानि सप्त च्छन्दाश्चैति चतुरुत्तराण्यन्योऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठितानि । सप्तमे पुरुषे प्राणा अन्योऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठिताः । तद् यावन्तमेवंवित् छन्दसां गणमन्वाह-छन्दसश्छन्दसो ह्वास्य सोऽनूक्तो भवति । स्तुतो वा, शन्तो वा, उपहितो वा ॥ ९ ॥

‘ एषोऽग्निर्नु चीयेत ’ नृपसकस्य कर्मान्वितारान् । अवाङ्म्राण आलुभ्येदिति । इधिकितिसमूहो गायत्र्यपस्मादिगङ्गीत पुत्र्य कर्मणि नागक्रियते ॥ १-८ ॥

सम्भूय च्छन्दाश्चैति प्रशमति-तानि वा एतानि सप्तमेति । यतः ‘ छन्दाश्चैति ’ परस्परम् ‘ अन्योऽन्यस्मिन् ’ प्रतिष्ठितानि गायत्र्या तावन् सर्वाणि च्छन्दाश्चैति तस्याश्चतुर्विधत्वंश्रवणां सर्वेच्छन्दस्वनुगमात् । तेषां जगत्याः मन्त्रिष्वच्छन्दाश्चैति सर्वाणि गायत्र्यादिच्छन्दाश्चैति प्रतिष्ठितानि सकृच्छन्दोऽनुरसद्वात् । एव मध्यमानि च्छन्दास्त्वेषां । एव पुण्ये वर्तमानाः ‘ सप्तमे प्राणाः ’ ‘ अन्योऽन्यस्मिन् ’ ‘ प्रतिष्ठिताः ’ तदुक्तं प्राक् “ न वा इत्य सन्तः शब्दान् । प्रचनयितुमिमान् सप्त पुरुषानेक पुरुषं कतवाम् ” (श. प. १. १. १. ३) इत्यादिना । अतः सप्तानां छन्दसामप्रोक्तत्वेन एकस्मिन् पुण्ये विन्यासो सप्तप्राणान् प्रतिष्ठापितवान् मन्वीति प्रकारार्थः । नैदित् कन्माह-तथावन्तमेवंविदिति । विद्वान् पुरुषः गायत्र्यादीनां मध्ये ‘ यावन्तम् ’ छन्दोगमनुब्रूयात् तेनैवानुवचनेन तस्य विदुषः ‘ छन्दसश्छन्दसः ’ सर्वेच्छन्दसां गणः सम्पद्यते ‘ अनूक्तः ’ सन्तुतः शस्तः सम्पुनर्हितश्च मन्वीत्यर्थः ॥ ९ ॥

एति क्षीमपङ्गाचार्यविरचिते भाष्ये वेदार्थप्रकाशे भाष्यन्दिनीयशततयभाष्यभाष्ये
दशमकाण्डे तृतीयोऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (१०-३-१) ॥

तदाहुः । किं छन्दः का देवताऽग्नेः शिर इति गायत्री छन्दोऽग्निदे-
वता शिरः ॥ १ ॥

किं छन्दः । का देवता ग्रीवा इत्युष्णिक्छन्दः सविता देवता ग्रीवाः ॥ २ ॥

किं छन्दः । का देवताऽनूकमिति बृहती छन्दो बृहस्पतिर्देवताऽनूकम् ॥ ३ ॥

(ङिं) किं छन्दः । का देवता पक्षाविति बृहद्रथन्तरे च्छन्दो यावापृथिवी
देवते पक्षी ॥ ४ ॥

किं छन्दः । का देवता मध्यमिति त्रिष्टुप्छन्द इन्द्रो देवता मध्यम् ॥ ५ ॥

(ङि) किं छन्दः । का देवता श्रोणी इति जुगती छन्द आदित्यो
देवता श्रोणी ॥ ६ ॥

किं छन्दः । का देवता यस्मादिदं प्राणाद्देतः सिच्यत इत्युत्तिच्छन्दा-
श्छन्दः प्रजापतिर्देवता ॥ ७ ॥

तदाहुः-किं छन्दः का देवताऽग्नेः शिर इति । गायत्री छन्दोऽग्निदेवता शिरः ॥ १ ॥

किं छन्दः का देवता ग्रीवा इति । उष्णिक्छन्दः सविता देवता ग्रीवाः ॥ २ ॥

किं छन्दः का देवताऽनूकमिति । बृहती छन्दो बृहस्पतिर्देवताऽनूकम् ॥ ३ ॥

किं छन्दः का देवता पक्षाविति । बृहद्रथन्तरे छन्दो यावापृथिवी देवते पक्षी ॥ ४ ॥

किं छन्दः का देवता मध्यमिति । त्रिष्टुप्छन्द इन्द्रो देवता मध्यम् ॥ ५ ॥

किं छन्दः का देवता श्रोणी इति । जुगती छन्द आदित्यो देवता श्रोणी ॥ ६ ॥

किं छन्दः का देवता यस्मादिदं प्राणाद्देतः सिच्यत-इति । उत्तिच्छन्दाश्छन्दः, प्रजापति-
र्देवता ॥ ७ ॥

एव चिषाग्रश्वभुवादित्तावयवानां छन्दोमण्डलमुक्तम् । अथ शिरोग्रीवादीनां छन्दोमण्डलं वेदादिप्रश्नो-
चाम्यां निरूपयति-तदाहुः किं छन्दः का देवताऽग्नेः शिर इतीति । 'अग्ने' वित्यस्य 'शिर इति'
यदस्मि तस्य किं छन्दः का देवतेति प्रश्नः । उत्तरम्-'गायत्री छन्दोऽग्निदेवता'-'अग्निर्ग्रीवां दिव कञ्ज'-
(वा स १५ । २०) इत्यस्य छन्दस्येष्टोपधानमन्त्रस्य गायत्र्यन्वादाग्रेयत्वात् (श. प. ७।४।१।४१)
शिरसस्तदुपधात्मकत्वम् (छ. प. ८।६।२।६) अन्यत्र 'गायत्र हि शिरः' इति श्रूयते ॥ १ ॥

एव ग्रीवानूकपक्षादिषु तत्तच्छन्दोमण्डलं तत्तद्देवतामण्डलं च यथायोग्यं मतव्यम् ॥ २ ॥

अनूकशब्दस्य पञ्चधोर्मण्यदेहस्य सन्धिं पुच्छमण्ययोश्च सन्धिरित्यर्थः ॥ ३-७ ॥

किं छन्दः । का देवता योऽयमुवाह प्राण इति यज्ञायज्ञियं छन्दो वैश्वानरो देवता ॥ ८ ॥

किं छन्दः । का देवतोरुऽडित्यनुष्टुप्छन्दो विश्वे देवा देवतोरु ॥ ९ ॥

किं छन्दः । का देवताऽष्टीवन्ताविति पङ्क्तिश्छन्दो मरुतो देवताऽष्टीवन्तो १०

किं छन्दः । का देवता प्रतिष्ठे इति द्विपदा च्छन्दो विष्णुर्देवता प्रतिष्ठे ११

किं छन्दः । का देवता प्राणा इति विच्छन्दाश्छन्दो वायुर्देवता प्राणाः १२

किं छन्दः । का देवतोनातिरिक्तानीति न्यूनाक्षरा च्छन्दऽ आपो देवतोनातिरिक्तानि सैपाऽऽत्मविद्यैवेतन्मयो हवैता देवताऽएतमात्मानमभिसम्भवति न ह्यत्रान्या लोक्षयतायाऽआशीरस्ति ॥ १३ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १०-२-४ ॥ (३. २.) ॥

किं छन्दः का देवता योऽयमुवाह प्राण इति । यज्ञायज्ञियं छन्दो वैश्वानरो देवता ॥ ८ ॥

किं छन्दः का देवतोरुऽइति । अनुष्टुप् छन्दो विश्वे देवा देवतोरु ॥ ९ ॥

किं छन्दः का देवताऽष्टीवन्ताविति । पङ्क्तिश्छन्दो मरुतो देवताऽष्टीवन्तो ॥ १० ॥

किं छन्दः का देवता प्रतिष्ठे इति । द्विपदा च्छन्दो विष्णुर्देवता प्रतिष्ठे ॥ ११ ॥

किं छन्दः का देवता प्राणा इति । विच्छन्दाश्छन्दो वायुर्देवता प्राणाः ॥ १२ ॥

किं छन्दः का देवतोनातिरिक्तानीति । न्यूनाक्षरा छन्दः आपो देवतोनातिरिक्तानि । सैपाऽऽत्मविद्यैव । एतन्मयो हवैता देवता एतमात्मानमभिसम्भवति । न ह्यत्रान्या लोक्षयतायाऽआशीरस्ति ॥ १३ ॥

यज्ञायज्ञियमिति । “ यज्ञायज्ञा वो अग्नये ”—(वा. स. २७ । ४२) इत्यत्रोत्पन्नं ‘ यज्ञायज्ञिय ’ तदेव छन्दः बृहतीतिवर्षः ॥ ८ ॥ ९ ॥

‘ अष्टीवन्तो ’ अनुष्टुप्छन्दोऽतिवर्षः ॥ १० ॥

‘ प्रतिष्ठे ’ पदो ॥ ११ ॥

विच्छन्दा इति । विविधच्छन्दस्का ऋक् विश्वन्दा, साहकु छन्दः ॥ १२ ॥

उनातिरिक्तानीति । उक्त्योऽङ्गेभ्योऽन्यानि न्यूनाधिकपारिमाण्यानि च किं छन्दस्कानि किं देवतानि— इति प्रश्नः । उतरम्—न्यूनाक्षरा छन्दः, आपो देवतेति । “ आपो ॥ इदं सर्वं विश्वा भूतान्यायः प्राणा वा आपः ”—इति श्रुते अत्र सर्वमिदं न्यूनातिरिक्तान्यङ्गान्यदेवतानामर्थः । यदुक्तम्—अग्नेः शिरोऽग्नीवादिपरिकल्पनं छन्दोर्देवतासम्भवं तदेतं पुण्यकोत्तमाधनमभिविद्येति प्रसङ्गः—सैपाऽऽत्मविद्यैवेति । आत्मन उद्धारित्यङ्गेदेवतान्मृष्टिकविराडावकस्य सम्बन्धिनः स्वस्य विशा । य एवविदमग्निं दिन्वीन, वेद वा स एवमय । अत्रोक्तानि विजादिदेवतावस्था, स ‘ एतन्मयात्मनः ’ एवविच्छन्दोदेवतात्मावयवयुक्तः

व्येत्याग्निमिति होवाच । किमेव मा विद्वानुपोदसदऽडृत्याग्निं वेदेति
कुमाग्निं व्येत्येति य एतत्सर्वमग्निस्तुं वेदेति तस्मिन्होक्तोऽउपाचरुरोह-
धीहि भोस्तुमग्निमिति ॥ ५ ॥

सु होवाच । प्राणो वाव सोऽग्निर्वा वे पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वाग-
प्येति प्राणं उक्षुः प्राणं मनः प्राणश्च श्रोत्रं यदा प्रवृध्यते प्राणादेवाधि
पुनर्जायन्तऽडृत्यध्यात्मम् ॥ ६ ॥

व्येत्याग्निमिति होवाच-किमेव मा विद्वानुपोदसद इति । अग्निं वेदेति । अग्निं वेत्येति । य
एतत्सर्वमग्निस्तुं वेदेति । तस्मिन्होक्तोऽउपाचरुरोह-अधीहि भोः-तमग्निमिति ॥ ५ ॥

स होवाच-प्राणो वाव सोऽग्निः । यदा वै पुरुषः स्वपिति-प्राणं तर्हि वागप्येति । प्राणं चक्षुः ।
५ गं मनः । प्राण श्रोत्रम् । यदा प्रवृध्यते प्राणादेवाधि पुनर्जायन्ते । इत्यध्यात्मम् ॥ ६ ॥

मन्त्रमात्रं दद्या विश्वमुपदेष्टुं नार्हति, किं तु तस्य पुत्रानाविशेषं परिदद्यात् वस्तुमुच्यते इति दर्शयितुं महा-
शालम्प्य वचनमाह-त होवाच किं मा विद्वानिति । स जायान्ते महाशालं 'त' धीरमुपननं क्षिप्यमुवाच-हे
धीर ! ' किं विद्वान् ' कथं जानानो माम् ' उपदेष्टुं ' उपननवाननिति । क्षिप्यस्तोत्रम्- ' अग्निं वेद '
जानामीति । वर्तमाने निषेधे ण्यदेशे रूपम् । कर्माग्निं वेत्येति । अग्निविशेषप्रश्नो महाशालम्प्य । वाचम्
इति । बाधमग्निं वेदति क्षिप्यस्तोत्रम् । अथ महाशालम्प्य बाधमग्निपरिधाने किं कर्ममिति कल्पप्रश्न-
मस्तमग्निं वेद किं स भवतीति । अत्र वक्तव्यप्रयत्नवचने निषेधे ण्यदेशे रूपम् । अथ बाधफलकधन
वाग्मी भवतीत्यादिता । ' वाग्मी ' प्रधानवाग्मीति इत्येवमुवाच धीर । तदेव विद्वानेति-नैनमिति । ' एनम् '
बाधमग्निं विद्वान् ' इति ॥ जहाति ' न त्यजति । सर्वत्र प्रश्नप्रतिपत्तनममातिचोत्तरका इति शब्दा ॥ १ ॥

व्येत्याग्निमिति होवाचेत्यादयो जावालस्य धीरं प्रति कृत्वा प्रश्ना, एवमुत्तरं बाधमग्निविशेषविषयप्रश्न-
प्रतिपत्तनकया पर्वाया व्याख्या ॥ २-४ ॥

य एतत्सर्वमग्निस्तुं वेदेति । पुन जायान्ते कीदृशमग्निं ' वेत्येति ' प्रश्ने कृते बाधादिसर्वात्मकमग्निं
जागामीति धीर उक्तवान् । अर्धवस्तुके सर्वमकमग्निमजानानो महाशालस्तस्माद्द्वितीयं सकाशादग्निं परिनिब-
क्षितुमजानादुपवच्छेद इत्याह-तस्मिन् होक्त उपाचरुरोदेति । हे धीर ! ' त ' सर्वात्मकम् ' अग्निम् ' माम्
' अधीहि ' अजाययेति उपसर्ग इत्यर्थः ॥ ५ ॥

उपाचरुरोत्पात्मादिदेवभेदेन सर्वात्मकत्वं विशदयति-स होवाच प्राणो वाव सोऽग्निरेति । ' त ' धीरः
' तम् ' अग्निमुक्तवान् । ' सोऽग्नि ' ' प्राणो वाव ' प्राण एव । प्राणस्य सर्वात्मकत्वमाह-यदा वै पुरुषः
स्वपितीति । सुषुप्त्यवस्थामनुभवति तदा वाचवत् श्रोत्रादीनि श्रवणकर्मद्रवाणि मनथान्तरमिन्द्रिय ' प्राण-
मप्येति-प्राणं एकमेवति । केचन प्राण एव वर्तन इत्यर्थः । अथ ' यदा ' पुरुष ' प्रवृध्यते ' ज्ञानवान्
भवति तदा प्राणादेवाधि पुनर्जायन्तेत्यादि जायन्ते अत्र प्राणरूपोऽग्निः सर्वात्मक इत्यध्यात्मनिरूप्यः ॥ ६ ॥

(म) अयाधिदेवतम् । या वै सा व्यागन्निरेव स यत्तच्चक्षुरसौ सु-
आदित्यो यत्तन्मनऽएष सु चन्द्रमा यत्तच्छ्रोत्रं दिशऽएव तदुय यः सु
प्राणोऽयमेव सु वायुयोऽयं पुनते ॥ ७ ॥

यदा वाऽअग्निरनुगच्छति । व्यायुं तद्वर्धनूद्वाति । तस्मादेनमुदवासीदि-
त्याहुर्वायुं ह्यनूद्वाति यदाऽऽदित्योऽस्तमेति व्यायुं तर्हि प्रविशति
व्यायुं चन्द्रमा व्यायो दिशः प्रतिष्ठिता व्याघोरेवाधि पुनर्जायन्ते सु यदैवं-
विदस्माल्लोकात्प्रैति वाचैवाग्निमप्येति चक्षुषाऽऽदित्यं मनसा चन्द्रं
श्रोत्रेण दिशः प्राणेन वायुं स एतन्मय एव भूत्वैतासां देवतानां या
या कामयते सा भूत्वैलयति ॥ ८ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १०-२-५ ॥ (३. ३.) ॥

अयाधिदेवतम्-या वै सा वाक्-अग्निरेव मः । यत्तच्चक्षुः-असौ स आदित्यः । यत्तन्मनः-
एष स चन्द्रमाः । यत्तच्छ्रोत्रम्-दिश एव तत् । अय यः स प्राणः-अयमेव स वायुः-योऽयं
पुनते ॥ ७ ॥

यदा वा अग्निरनुगच्छति-वायुं तद्वर्धनूद्वाति । तस्मादेनमुदवासीदित्याहुः । वायुं ह्यनूद्वाति ।
यदाऽऽदित्योऽस्तमेति-वायुं तर्हि प्रविशति । वायुं चन्द्रमाः । व्यायो दिशः प्रतिष्ठिताः । व्याघोरेवाधि
पुनर्जायन्ते । स यदैवंविदस्माल्लोकात्प्रैति-वाचैवाग्निमप्येति । चक्षुषाऽऽदित्यम् । मनसा चन्द्रम् ।
श्रोत्रेण दिशः । प्राणेन वायुम् । स एतन्मय-एव भूत्वैतासां देवतानां या या कामयते-सा भूत्वै-
लयति ॥ ८ ॥

अधिदेवमाह-अयाधिदेवतमिति । ' या वै सा वागन्निरेव ' - " अग्निर्वैवाभूत्वा मुञ्च प्राविशद् " (दे.
भा. १ । ४ । १) - इति श्रुते । चक्षुर्मेन श्रोत्रप्राणावागदित्यवन्दिग्वायुरूपवर्धनैरेवके समानायते-
" वायु प्राणो भूवा मासिके प्राविशद्, आदित्यश्चक्षुर्भूवाऽऽग्निर्वा प्राविशद्, दिश श्रोत्रं भूवा कर्मा प्राविशद्,
चन्द्रमा मनो भूवा हृदयं प्राविशद् " - (दे. आ. १ । ४ । २) इति । ' योऽयं पवन ' अन्तर्गते प्रवर्तते
स वायु प्राण इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तेशामप्यादीनां वायव्यीनां दर्शयति-यदा वा अग्निरिति । ' यदाऽग्नि ' ' अनुगच्छति ' यदा
' वायुम् ' अनुगच्छति ' उद्वाति ' नश्यति । वायव्येति वाति मयि अग्निर्देवतो भवति । तस्मादेन न-
मग्निम् ' उदवासीदित्याहुः ' नष्टोद्गुण उद्वाति इति परोक्ष इत्यर्थः । यदाऽऽदित्योऽस्तमेतीति ।
' अस्तमति ' इति पदेन विनश्यो लक्ष्यते । आदित्यवत्समोवादी प्रवर्तते " ज्योतिष्यान् प्रत्ययन्त
तेजो वारी प्रत्ययन्ते " - इति श्रुतेरवगम्यते । वायो ' मूत्रमग्नि ' दिश ' प्रविशति ' वचन्ते ।

श्वेतकेतुर्ह्यारुणेयः । (यो) वक्ष्यमाणऽ आस तथै ह पितोवाच कानृ-
त्विजोऽवृथाऽइति सु होवाचायुं नेव मे वैश्वावसव्यो होतेति तथै ह
पप्रच्छ वेत्य ब्राह्मण वैश्वावसव्य ॥ १ ॥

चत्वारि महान्तीरेऽइति । वेद भोरेऽइति होवाच वेत्य चत्वारि
महतां महान्तीरेऽइति वेद भोरेऽइति होवाच वेत्य चत्वारि व्रतानीरे-
ऽइति वेद भोरेऽइति होवाच वेत्य चत्वारि व्रतानां व्रतानीरेऽइति
वेद भोरेऽइति होवाच वेत्य चत्वारि क्यानीरेऽइति वेद भोरेऽइति
होवाच वेत्य चत्वारि क्यानां क्यानीरेऽइति वेद भोरेऽइति होवाच
वेत्य चतुरोऽर्काऽनिति वेद भोरेऽइति होवाच वेत्य चतुरोऽर्का-
णामर्काऽनिति वेद भोरेऽइति होवाच ॥ २ ॥

श्वेतकेतुर्ह्यारुणेयो वक्ष्यमाण आस । तं ह पितोवाच—कानृत्विजोऽवृथा इति ! स होवाच—अयं
मेव मे वैश्वावसव्यो होतेति । तं ह पप्रच्छ—वेत्य ब्राह्मण वैश्वावसव्य ॥ १ ॥

चत्वारि महान्तीरे इति—वेद भोरे इति होवाच । वेत्य चत्वारि महतां महान्तीरे इति—
वेद भोरे इति होवाच । वेत्य चत्वारि व्रतानीरे इति—वेद भोरे इति होवाच । वेत्य चत्वारि
व्रतानां व्रतानीरे इति—वेद भोरे इति होवाच । वेत्य चत्वारि क्यानीरे इति—वेद भोरे इति होवाच ।

‘ पुनः ’ वागो सप्तारिदेवतादयो जायन्त इति इत्यमरम् । वेदितुः कथमाह—न यदैवंविदस्माहो-
र्कार्यतेति । वेदितुः यदि विद्येन तदा कथं तदा विदित्वादिवादीनुष्ये ‘ एतन्मयो ’ देवतामरो भूत्वा
‘ एतासान् ’ ‘ देवतामन् ’ मये वा देवता नान्ति इति एतन्ति उच्यते सा ‘ सा ’ देवता भूत्वा ‘ एतयानि ’
सप्तारि चेतु इत्यर्थः ॥ ८ ॥

इति भीमादणाकर्णविरचिते माधवदेवेन्द्राद्यप्रकाशे मन्त्र-प्रमाणसहिते ब्राह्मणभाष्ये दशमोऽध्याये
तृतीयेऽध्याये तृतीयेऽध्याये ॥ (१०-२-३) ॥

उत्तरार्द्धेऽर्कवर्णादि उपरुत्तमयोरेषि—उत्तरार्द्धेऽर्कवर्णादि उपरुत्तमयोरेषि—उत्तरार्द्धेऽर्कवर्णादि उपरुत्तमयोरेषि—
तदादि उपरुत्तमयोरेषि—उत्तरार्द्धेऽर्कवर्णादि उपरुत्तमयोरेषि—उत्तरार्द्धेऽर्कवर्णादि उपरुत्तमयोरेषि—
मादावह—श्वेतकेतुर्ह्यारुणेय इति । त्वं ‘ श्वेतकेतुः ’ नाम ‘ उरमागो ’ बभूव । ‘ त्वं ’ पुत्र ‘ पिता ’
उक्तवान् । हे पुत्र ! ‘ कन् ’ मां उक्तवान् । कथितः ‘ उरमागो ’ इति उक्तवान् । न होवाच ‘ दयादिना
श्वेतकेतुः ’ अयं मेव मे वैश्वावसव्यो होता वैश्वावसव्यनामरो होता इति उक्तवान् । ‘ न ह एतन्मयो
वेत्य ब्राह्मण ’ दयादिना होता इति उक्तवान् ॥ १ ॥

‘ चत्वारि ’ चतुःसप्तयानि ‘ महान्ति ’ सर्वेष्वेति महान्ति उच्यन्ति हे होता ! ‘ वेद ’ अयं जानाति

वेत्याकर्मिणि । (त्य) क्षुप वै नो भवान्वक्ष्यतीति वेत्याकर्मपणेऽइत्युय
वै नो भवान्वक्ष्यतीति वेत्याकर्मपुष्पेऽइत्युय वै नो भवान्वक्ष्यतीति
वेत्याकर्मक्रोश्यावित्युय वै नो भवान्वक्ष्यतीति वेत्याकर्ममुद्रावित्युय वै
नो भवान्वक्ष्यतीति वेत्याकर्मधानाऽइत्युय वै नो भवान्वक्ष्यतीति वेत्या-
कर्मपीठामित्युय वै नो भवान्वक्ष्यतीति वेत्याकर्ममूलमित्युय वै नो
भवान्वक्ष्यतीति ॥ ३ ॥

सु ह वै वत्तदुवाच । वेत्य चत्वारि महान्ति वेत्य चत्वारि महतां
महान्तीत्यभिर्महांस्तुत्य महतो महदोषयश्च वृनस्तुनयश्च तद्वयस्यात्रं
व्यायुर्महांस्तुत्य महतो महदोपस्तुद्वयस्यात्रमादित्यो महंस्तुत्य महतो
महद्वन्द्वमास्तुद्वयस्यात्रं पुरुषो महंस्तुत्य महतो महत्पशुवस्तुद्वय-

वेत्य चत्वारि क्यानां क्यानां इति-वेद सोऽ इति होवाच । वेत्य चतुरोऽर्कोऽनित्रि-वेद
भोऽ इति होवाच । वेत्य चतुरोऽर्कोणामर्कोऽनित्रि-वेद सोऽ इति होवाच ॥ २ ॥

वेत्याकर्मिणि । अथ वै नो भवान्वक्ष्यतीति । वेत्याकर्मणे इति । अथ वै नो भवान्वक्ष्यतीति ।
वेत्याकर्मपुष्पे इति । अथ वै नो भवान्वक्ष्यतीति । वेत्याकर्मक्रोश्याविति । अथ वै नो भवान्वक्ष्य-
तीति । वेत्याकर्ममुद्राविति । अथ वै नो भवान्वक्ष्यतीति । वेत्याकर्मधाना इति । अथ वै नो भवा-
न्वक्ष्यतीति । वेत्याकर्मपीठामिति । अथ वै नो भवान्वक्ष्यतीति । वेत्याकर्ममूलमिति । अथ वै नो
भवान्वक्ष्यतीति ॥ ३ ॥

स ह वै वत्तदुवाच-वेत्य चत्वारि महान्ति, वेत्य चत्वारि महतां महान्ति-इति । अभिर्महां-
स्तुत्य महतो महदोषयश्च वृनस्तुनयश्च-तद्वयस्यात्रम् । व्यायुर्महां-स्तुत्य महतो महदोप-स्तुद्वय-

इति । महान्तीत्यत्र प्रथमं विचार्यमाणत्वा प्लुक् ' वेद सोऽ ' अत्र प्रतिबन्धोऽर्थे प्लुक् । एतत् त्वया
पूजयि महान्ति वेद कामर्गोति हेतुर्दक्षिणार्थः । एवमुत्तराणि " वेद्य चत्वारि महतां महान्तीति " इत्या-
दीनि सप्त प्रत्ययप्रत्ययवन्ति व्याख्यायि । ' वेद्यान् ' इति श्वेतकेतोः निष्ठा ह्यो हेता स्वयमेकं प्रमत्तान्-
सम्पत्तिः तत्परादेव न विदुस्तुति-अथ वै नो भवान्वक्ष्यतीति । ' न ' कस्मात् ' भवान् ' ' वक्ष्यति'
तमर्कमुत्तरि इति हेतुर्दिशामन् । एव ' वेद्यान् ' ' एवम् ' सप्त पर्याया व्याख्येता । पूर्येति ति
प्रत्ययवन्ति, उत्तराणि सप्तकदाचोपनिषद्वाक्यार्थवत्त्वान्न ॥ २ ॥ ३ ॥

वेद्य चत्वारि महान्तीत्यत्र प्रथममुदाहरणमप्यादिभ्यो इति स्वर विचार्य-सु ह वै वत्तदुवाच
वेत्य चत्वारि महान्तीति । वत्तदुवाच निष्ठा तस्यादौऽनिति ' अहिर्महां ' इत्यादिनोपपत्तेः । तत्र महान्तीत्येन
श्रुतिवत् ' इत्युत्तराद्यन्तरं दन्त्ये ॥ ' महतां महान्ति ' इति पदेन महतमस्मिन्वाप्यादित्युत्तराणां प्रथमं

स्यान्नमेवान्येषु चत्वारि महान्त्येतानि चत्वारि महतां महान्त्येतान्येषु चत्वारि च्चत्वार्येतानि चत्वारि च्चत्वारि च्चत्वार्येतान्येषु चत्वारि कथान्येतानि चत्वारि कथानां कथान्येतुऽएव चत्वारोऽर्काऽ एते चत्वारोऽर्काणामर्काः ॥ ४ ॥

(५) अथ ह वै यत्तदुवाच । वेत्यार्कमिति पुरुषर्षे ह वै तदुवाच वेत्यार्कपणोऽडुति कर्णो ह वै तदुवाच वेत्यार्कपुष्पेऽडुतिक्षिणी ह वै तदुवाच वेत्यार्ककोश्याविति नासिके ह वै तदुवाच वेत्यार्कसमुद्रावित्योष्टौ ह वै तदुवाच वेत्यार्कधानाऽडुति दन्तान् ह वै तदुवाच वेत्यार्कशीलामिति जिह्वा ह वै तदुवाच वेत्यार्कमूलमिन्युन्न ह वै तदुवाच सुऽष्टोऽभिरको यत्पुरुषः स यो हेतुमेवमभिर्मर्क पुरुषमुपास्तेऽयमहुमभिर्कोऽस्तीनि विद्यया हेवात्स्येऽआत्मन्नाभिर्कुञ्चितो भवति ॥ ५ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके पष्ठं ब्राह्मणम् ॥ १०-२-६ ॥ (३, ४.) ॥

स्यान् । आदित्यो महान्-तस्य महतो महच्चन्द्रमा-तद्वत्स्यान्नम् । पुरुषो महान्-तस्य महतो महत्पुरुषः-तद्वत्स्यान्नम् । एतान्येव चत्वारि महान्ति, एतानि चत्वारि महता महामि । एतान्येव चत्वारि ब्रह्मानि, एतानि चत्वारि ब्रह्माना ब्रह्मानि । एतान्येव चत्वारि कथानि, एतानि चत्वारि कथाना कथानि । एत एव चत्वारोऽर्काः, एते चत्वारोऽर्काणामर्काः ॥ ४ ॥

अथ ह वै यत् तदुवाच-वेत्यार्कमिति-पुरुषर्षे ह वै तदुवाच । वेत्यार्कपणो इति-कर्णो ह वै तदुवाच । वेत्यार्कपुष्पे इति-क्षिणी ह वै तदुवाच । वेत्यार्ककोश्याविति-नासिके ह वै तदुवाच । वेत्यार्कसमुद्राविति-ओष्ठौ ह वै तदुवाच । वेत्यार्कधाना इति-दन्तान् ह वै तदुवाच । वेत्यार्कशीलामिति-जिह्वा ह वै तदुवाच । वेत्यार्कमूलमिति-अत्र ह वै तदुवाच । सुऽष्टोऽभिरको यत्पुरुषः । स यो हेतुमेवमभिर्मर्क पुरुषमुपास्ते-अयमहुमभिर्कोऽस्तीनि । विद्यया हेवात्स्येऽआत्मन्नाभिर्कुञ्चितो भवति ॥ ५ ॥

ओषधि-वनमत्पुद्गलवत्प्रसङ्गश्च ॥ उच्यते । एतेषामेषादीनामन्त्यादिभिर्होत्राणां चोषा महच्छन्द-बन्धनमपि एतान्येवमेषादीनि महान् महत्त्वान्पुनरेव । यो हि एतर्वाण्य स महानिति कथयिते । एत-मन्त्यादिभिरुपेक्षितमन्त्रपुद्गलदिग् च एतान् चत्वारि ब्रह्मानि इत्येव ब्रह्मण्य कथेयान् इति निरूपयति-एतान्येव चत्वारि एतान् अर्काणामर्काः इत्यनेन । 'कथानि' । कः प्रवचति-त्येव हि-ति कथानि । 'अर्काः' 'अर्चनार्थाः' ॥ ४ ॥

'वेत्यार्कमिति' 'यदिह्य प्रथमं दृश्यते-अथ ह वै यत्तदुवाच वेत्यार्कमिति पुरुषमिति । 'वेत्यार्कमिति' 'यत्' इत्यन्तराङ्गेन पुन एतान् । 'अर्कपणो' इति एतेषु पुरुषार्कपुष्पे । 'कर्णो'

अयं वाव युज्योऽयं पवते । (तऽ) एष हि युज्येवेदं सर्वं जनयत्येतं
यन्तमिदमनु प्रजायते तस्मादायुरेव युजुः ॥ १ ॥

(१) अयमेवाकाशो जूः । (यु) यदिदमन्तरिक्षमेतत् ह्याकाशमनु
जवते तदेतद्यजुर्वायुश्चान्तरिक्षं च युजुश्च तस्माद्यजुरेव एव युदेप

अयं वाव येजुः—योऽयं पवते । एष यजेदेदं सर्वं जनयति । एतं यन्तमिदमनु प्रजायते
तस्मादायुरेव यजुः ॥ १ ॥

अयमेवाकाशो जूः—यदिदमन्तरिक्षम् । एतं ह्याकाशमनु जवते । तदेतद्यजुर्वायुश्चान्तरिक्षं च

अपि प्रणाकारौ निप्रत इति मञ्जुक्म् । 'अरुण्य' 'इयक्षिणा' उक्त । अर्ककोश्यादिति । कोश-
कारे फलक एतत्पदं पुरुषनामिके उक्त । 'अर्कसो यौ' अपि नानिकाहृती । अर्कसमुद्रादिति । अर्करो
शास्त्रं विदलितौ ओष्ठभागी । 'याना' पदम् 'अर्कवाजानि' । अर्कप्रीत्यामिति । अर्ककोशमध्ये विस्तारणं वर्तमाना
तूला जाह्नव्या । अर्कमूलमिति । इत्यनेन 'अजम्' उक्तम् । अजं हि पुरुषस्य मूलम् । स एषोऽग्निर्ह
इति । अरुणोऽग्निर्ह पुरुषो निरूपित । स 'अग्निर्ह' । अ-प्रहोरासतस्य पत्न्याह—स यो हैत-
मेवमग्निमर्कमिति । अग्निम् 'अर्कम्' पुनः दत्तुवान् । अहम् अग्निर्ह पुरुषोऽस्मी महमहम् । अन्न
प्रतीकोपमानं न मवतीत्युक्तं भवति । एष उपमको 'विद्यया' एव एतन्नेनात्मन् स्वशरारे माविनि 'अग्नि-
र्हो' भवति । आन्यर्नात्मको मवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीय बदायि प्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये दशमब्राह्मणे

तत्तावदध्याये चतुर्थे ब्राह्मणे ॥ (१० । १ । ४) ॥

अथ अत्र यजुस्मद्वायव्यवशादयोऽनेनचतुरस्रसमाधिर्देवाभ्यामभदनार्थं, मन्त्रब्राह्मणप्रसङ्गादुपनिषद-
स्तुतिः, तत्स्वरूपं, तद्विदुषः फलमनंशवापि, यजुर्वायु उपान्तुगानं चेति पञ्चमश्रावणप्रतिपादितार्थ-
संग्रहः । यत्तु शब्दं वायुं निप्रकृतं अग्निदेवमाह—अयं वाव यजुर्वायुः पवते इति । 'य' अन्त-
रान् 'पवते' सञ्चरति । 'य' यजुः भवः, यजुः यत्र ह अश्वरे 'य' इति 'जु' इति । एष यजेदे-
दमिति । येष वायु 'यन्' सयत्र म एव इदम् सर्वं जनयति । एतदपि । 'एतं यन्तम्' मवन्तं
वायुमनुस्य सव प्राग उ पवते । एतन्म यजुः मवन्तं वायोऽग्निमन्तरिक्षं यजुः सञ्चरन्तमिन् ब्राह्मण (क । १० ।
१४ ।) वक्ष्यत सूत्रमश्रुमिप्रायणः । तस्मादायुस्तज्ज्वरमनु मवन्तान् टपत्तिमुक्तवर्थः । अत्र वायु 'यन्'
जनननिमित्तं चेति यजुः स इतिर्वचनं वतमित्यर्थः ॥ १ ॥

एवं प्रथमाक्षरार्थवर्क्यन्तं उत्तरस्या अन्त्याख्यानं च कृतम् । अथ द्वितीयाक्षरस्य चार्थवर्क्यन्तं इव
स्थार्थतो व्याख्यानं चाह—अयं वाकाशो जूःमिति । 'ज' इति संज्ञो वायुर्गोपयः । 'यदिद' प्रतीयमानम्

१- 'अयं वाव यजुः' चतुर्थे वायु—इत्यनेन अत्र यजुः सञ्चरन्तमिन् ब्राह्मणभाष्ये । अर्थतत्त्वानु यजु-
शब्दस्य न यजुः । 'य' वा 'यु' व भवः । यदत्र प्रकृतं लक्षणात् कालक्रमेण यजुः शब्दं स्थाने वायुर्वायुः पदं प्रथम-
मिति भवः । अत्र 'यद्वजुः यजुः' यत्र हि यजुः शब्दस्य 'यजुः' इति पठ्य स पु मन्त्रादः । यजुः शब्द-
विवरणार्थं प्रथमं पुनस्तु यजुः स इति वदन्तः । इह यजुः शब्दस्य पराक्षरार्थो यजुर्गोपयः निप्रकृत इति इत्युक्तम् ।

हयेति तदेतद्यजुर्ऋक्सामयोः प्रतिष्ठितमृक्स्मामे वहतस्तुस्मात्समानिरेवा-
 ध्वयेयुद्धेः कर्म करोत्यन्यान्यानि स्तुतशस्त्राणि भवन्ति यथा पूर्वाभ्यां
 स्पन्त्या पराभ्यां धावयेत्तादृक् ॥ २ ॥

(द) अग्निरेव पुरः । (रोऽग्निर्ऋ) अग्निर्ऋ हि पुरस्कृत्येमाः प्रजाऽ-
 उपसृतऽआदिन्युऽ एव चरणं यदा ह्येवेषुऽ उदेत्यथेदं सर्वं चरति
 तदेतद्यजुः सपुरश्चरणमदिदेवतम् ॥ २ ॥

यच्च जृञ्च । तस्माद्यजुष एव । एदेव हेति । तदेतद्यजुर्ऋक्सामयोः प्रतिष्ठितमृक्स्मामे वन्तः ।
 तस्मात्समानिरेवाध्वयेयुद्धेः कर्म करोति । अन्यान्यान्यानि स्तुतशस्त्राणि भवन्ति । यथा पूर्वाभ्यां
 स्पन्त्या पराभ्यां धावयेत्—तादृक् तत् ॥ २ ॥

अग्निरेव पुरः । अग्निर्ऋ हि पुरस्कृत्येमाः प्रजा उपसृते । आदिन्य एव चरणम् । यदा ह्येवेषु
 उदेति—अदेदं सर्वं चरति । तदेतद्यजुः सपुरश्चरणमदिदेवतम् ॥ ३ ॥

(सु) अधाध्यात्मम् । (म्ना) प्राणऽ एव यजुः प्राणो हि अग्नेवेदं सर्वं जनयति प्राणं यन्तमिदमनु प्रजायते तस्मात्प्राणऽएव यजुः ॥ ४ ॥

(र) अपमेवाकाशो जूः । (यो) योऽयमन्तरात्मन्नाकाशऽएतं ह्याकाशमनु जवते तदेतद्यजुः प्राणश्चाकाशश्च यच्च जूश्च तस्माद्यजुः प्राणऽएव यत्प्राणो ह्येति ॥ ५ ॥ (शतम् ५३००) ॥

(त्यु) अन्नमेव यजुः । (उ) अन्नेन हि जायतेऽन्नेन जवते तदेतद्यजुः प्रतिष्ठितमुन्नं वहति तस्मात्तमानुऽएव प्राणेऽन्यदन्यदन्नं धीयते ॥ ६ ॥

मनऽ एव पुरः । (रो) मनो हि प्रथमं प्राणानां चक्षुरेव चरणं चक्षुषा ह्ययमात्मा चरति तदेतद्यजुः सुपुरश्चरणमधिदेवतं चाध्यात्मं च प्रतिष्ठितं स यो हेतुदेवं यजुः सुपुरश्चरणमधिदेवतं चाध्यात्मं च प्रतिष्ठितं वेद ॥ ७ ॥

अधाध्यात्मम्-प्राण एव यजुः । प्राणो हि यज्ञेवेदं सर्वं जनयति । प्राणं यन्तमिदमनु प्रजायते । तस्मात्प्राण एव यजुः ॥ ४ ॥

अपमेवाकाशो जूः । योऽयमन्तरात्मन्नाकाशः । एतं ह्याकाशमनु जवते । तदेतद्यजुः प्राणश्चाकाशश्च यच्च जूश्च । तस्माद्यजुः प्राण एव यत्प्राणो ह्येति ॥ ५ ॥

अन्नमेव यजुः । अन्नेन हि जायते । अन्नेन जवते । तदेतद्यजुः प्रतिष्ठितम् । अन्नं वहति । तस्मात्तमानु एव प्राणेऽन्यदन्यदन्नं धीयते ॥ ६ ॥

मन एव पुरः । मनो हि प्रथमं प्राणानाम् । चक्षुरेव चरणम् । चक्षुषा ह्ययमात्मा चरति ।

चरणसन्दर्भात् । ' यदा ' जतो ' तदेति ' तदेव सर्वस्य स्वध्यापारं प्रति चरणात् । अनेन ' चरति ' गच्छति अग्निम् ददति इति अधिकरणे व्युत्थितम् । एक शब्दो निर्वचनं तदर्थं चोपनयति-तदेतद्यजुः सुपुरश्चरणमिति ॥ ३ ॥

एतयोराध्यात्मिकोऽर्थो वक्ष्यते इति प्रतिज्ञानं नि-अधाध्यात्मं प्राण एव यजुर्गिति । प्राणः पञ्चभूतात्मकः । अन्तरात्मन्नाकाश इति । इदमन्यथैवर्त्ता देवे एवाकाशः । णिष्ठं पूर्ववत् व्याख्येयम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

अन्नमेव यजुर्गिति आदेशस्यार्थः । यथा यजुः कृत्स्नायाभिस्त्रये प्रतिष्ठितम् एव प्राणोऽपि अन्ने प्रतिष्ठितः । आधारभ्याप्यन्नस्य जननजीवननिधिसत्त्वमाश्रित्य यजुरात्मकवक्ष्यते । " अत्रादे प्रजा प्रजायते अन्नेन जायति जीवति " - (तै. आ. २ । २) इति श्रुतं । तदेतद्यजुर्गिति । " प्राण " परावृत्तते । " यजुः " यजुस्तमकं ' प्राण ' यजुराव्यहेऽने प्रतिष्ठितः । अत्रापि प्राणश्वेत्वात्तत्त्वोपेक्षयात्रस्य नानावादाभेदस्य प्राणश्वेत्वादौक्ये प्राणे विषये नानाविधमत्र धीयते ॥ ६ ॥

सुपुरश्चरणपदस्याप्यप्यामपरतापाह-मन एव पुर इति । यस्मान् सर्व- ' प्राणानाम् ' ' मनः ' ' प्रथमम् '

(डा) अरिष्टो हैवानार्तः । स्वस्ति यज्ञस्योद्वचमश्रुतेऽयो स्वानाथं
श्रेष्ठः पुरऽएता भवत्यन्नादोऽधिपतिर्धु एव च्वेद ॥ ८ ॥

युऽ उ हैवविदम् । (थ) स्वेषु प्रति प्रतिर्धुभूयति नु हैवालं भार्येभ्यो
भवत्यय युऽ एवैतमनुभवति यो वै तमनु भार्यान्धुभूयति स हैवालं
भार्येभ्यो भवति ॥ ९ ॥

तदेतज्ज्येष्ठं ब्रह्म । न ह्येतस्मात्किं च न ज्यायोऽस्ति ज्येष्ठो ह वै श्रेष्ठः
स्वानां भवति युऽएव च्वेद ॥ १० ॥

तदेतद्यजुः सपुरश्चरणमधिदेवं चाध्यात्मं च प्रतिष्ठितम् । स यो हैतदेवं यजुः सपुरश्चरणमधिदेवं
चाध्यात्मं च प्रतिष्ठितं वेद ॥ ७ ॥

अरिष्टो हैवानार्तः स्वस्ति यज्ञस्योद्वचमश्रुते । अयो स्वाना श्रेष्ठः पुरऽएता भवत्यन्नादोऽधिपतिर्धु
एव वेद ॥ ८ ॥

य उ हैवविदं स्वेषु प्रति प्रतिर्धुभूयति—न हैवालं भार्येभ्यो भवति । अय य एवैतमनुभवति ।
यो वै तमनु भार्यान्धुभूयति—स हैवालं भार्येभ्यो भवति ॥ ९ ॥

तदेतज्ज्येष्ठं ब्रह्म । न ह्येतस्मात्किं च न ज्यायोऽस्ति । ज्येष्ठो ह वै श्रेष्ठः स्वाना भवति—य
एव वेद ॥ १० ॥

उग्नन् एतुर शब्दनिधेयम् । यजुषा हि सर्वे जने स्वस्वव्यापारार्थं मन्वतीति यजुषराशद्व्याप्य-
मुक्तम् । यजुः पुरश्चरणशब्दोऽधिदेव्यामनेदेनोक्तमर्थं विदुषः फलमह—स यो हैतदेवं यजुः सपुरश्च-
रणमिति ॥ ७ ॥

अरिष्ट इति । 'आरिष्ट' कल्पेनावाहित 'अनाद' इतिरिदंशरहित अत्र 'स्वस्ति' क्षेमेन
'यज्ञस्योद्वच' समिति 'अनुते' । तस्मैव कालान्तर अनुविनोति—अयो स्वानां श्रेष्ठ इति । 'स्वानान्'
शान्तिना मय्ये स्वन 'श्रेष्ठ' प्रत्यक्षतम 'पुरऽएता' पुनो गन्ता 'अनाद' ईश्वरो भवति ॥ ८ ॥

विदित्स्वित्स्व दोष एतन्मन्त्रस्य च फल दर्शयति—य उ हैवविदमिति । 'य' पुरुष 'स्वे' मय्ये
'एवविदन्' उक्तविदं जनानं पुरुष प्रति 'प्रतिर्धुभूयति' प्रतिर्धुभूयति—तुमैवति स 'मय्येभ्यः'
पौत्रादिभ्यः स्वीतेभ्यो 'नाठ' न परतो भवति—दोषात्मनो न भवतीत्यर्थः । यस्तु एवविदन्तुहन्ते
स पौत्रान् पौत्रान्ति शक्नोति ॥ ९ ॥

यजु इत्यस्य वायुमन्त्रोऽर्थः उक्तः । न ज्येष्ठकामना सांति—तदेतज्ज्येष्ठं ब्रह्मेति । ब्रह्मणि ज्येष्ठ-
स्वमह—न ह्येतस्मादिति ॥ हि हिस्वभ्यान्नामन (स्वाभ्याम्) परस्मादज्यायो भवन्ति तस्मैव सर्वजगदा-
धारकम् । तथा च बृहदारण्यके यजुर्देवराज्ये समन्विते—“ वायुर्देव गौतम तन् सुवन् । वायुना वै गौतम
सूत्रेण च लोकं पश्य लोकं सर्वाणि च भूतानि तन्वन्ति भवन्ति ” (१४ । ६ । ७ । ९) इति ।
वैदितुरिति ज्येष्ठः कम् भवतीत्यह—ज्येष्ठो ह वै श्रेष्ठ इति ॥ १० ॥

तुदेतद्ब्रह्मापूर्वमपरवत् । (त्स) सु यो हेतुदेवं ब्रह्मापूर्वमपरवत्तु
हास्मात्कृश्न श्रेयान्त्समानेषु भवति श्रेयाथ्सः श्रेयाथ्सो ह्वास्माद-
परपुरुषा जायन्ते तस्माद्योऽस्माज्ज्यायान्त्स्याद्दिगोऽस्मात्पूर्वाऽहस्त्यु-
पासीत तयो हेनं न दिनस्ति ॥ ११ ॥

तस्य वाऽएतस्य यजुषः । (पो) उत ऽयुवोपनिपत्तस्माद्यावन्मात्रेण
यजुषाऽध्ययुर्ग्रहं गृह्णाति सुऽउभे स्तुतशब्देऽनुविभवत्युभे स्तुतशब्दे
ऽअनुव्यनुते तस्माद्यावन्मात्र ऽइवात्रस्य उतः सर्वमनुभवति सर्व-
मनुव्येति ॥ १२ ॥

तृतिरेवास्य गतिः । (स्तु) तस्माद्यडाग्रस्य तृप्यत्यय सु गतु ऽइव
मन्यत ऽआनन्द ऽएवास्य विज्ञानमात्माऽऽनन्दात्मानो ह्येव सर्वे देवाः

तदेतद्ब्रह्मापूर्वमपरवत् । स यो हेतुदेवं ब्रह्मापूर्वमपरवत्तु—न हास्मात्कृश्न श्रेयान्त्समानेषु भवति ।
श्रेयानः । श्रेयानो ह्वास्मादपरपुरुषा जायन्ते । तस्माद्योऽस्माज्ज्यायान्त्स्याद्-दिगोऽस्मात्पूर्वा
हस्त्युपासीत । तयो हेनं न दिनस्ति ॥ ११ ॥

तस्य वा एतस्य यजुषो म एवोपनिपत् । तस्माद्यावन्मात्रेण यजुषाऽध्ययुर्ग्रहं गृह्णाति—म
उभे स्तुतशब्दे अनुविभवति । उभे स्तुतशब्दे अनुव्यनुते । तस्माद्यावन्मात्र—इवात्रस्य उतः—सर्व-
मनुभवति । सर्वमनुव्येति ॥ १२ ॥

तृतिरेवास्य गतिः । तस्माद्यडाग्रस्य तृप्यति । अयं स गत—इव मन्यते । आनन्द एवास्य
विज्ञानमात्मा । आनन्दात्मानो ह्येव सर्वे देवाः । मा ईषव देवानामडा विधा । स इ स न मनुष्यो
य एषविद् । देवाना इव म एषः ॥ १३ ॥

तदेतद् ब्रह्मापूर्वमपरवत्—यदुक्तं 'तद्वत्' 'अर्हन्' 'यस्यात्' इति न विद्यते कारणरहितम् ।
'अपरवत्' 'अद्वयत्वाद्परवत्' । उक्तगुणव्यविशिष्टस्योपनिषत्तस्य कन्माह—न यो हेतुदिति । एवमुपासीत-
त्यर्थः । यदि वेदितुः सकाशान् आश्रयं पुरुषं सन्नामे तदा सस्य बाधो भवतीत्याशङ्क्य—तस्मात्
पुरुषादपि वस्तु दिग् इयुगमिन्नम्यनिर्वाह—योऽस्माज्ज्यायानिति । यदि 'अस्मात्' दर्शनकालः 'यः'
अधिकं भ्यान् ताहं तस्मात् अत्रिकालः 'दिश' 'पूर्वा' 'इयुगमीन' तत्र ज्वाधसोऽपि ज्वाधसोऽपि
स्वम्यात्रिकान् वाऽसो नास्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

यजुर्मन्त्रादयमप्रादुपनिपदोऽयं तस्मिन् वेदितुं पञ्च च दर्शयति—तस्य वा एतस्य यजुष इति ।
अत्रत्यस्य 'यजुषो रस' 'सार' 'एत' 'उपनिपत्' । तस्याश्च वेदमात्रत्वमन्त्रमद्वैतान्तेन प्रतिपादयति—
तस्माद्यावदिति । यथा 'अत्रत्य' 'यजुषः' 'रस' 'सार' 'साधन' 'सर्वमन्त्रम्' 'अवति' 'तर्पयति'
मोगायोग करोति, 'अनुव्येति' व्याप्नोति च अत उपनिपत् सकृत् सन्न वेद व्याप्नोति ॥ १२ ॥

अयं अत्रात्मनस्य यजुषः 'तृतिरेव गतिः' 'कन्माहि' । यथा लोके अनेन कृतं पुरुषः गतः प्राप्त-

१-अत्र 'श्रेयान्त्समानेषु ह्येव' इति वाट् कर्त्तव्यम् प्रतिपादितम् ।

सा ह्येव देवानामञ्चा विद्या सु ह स नु मनुष्यो वु ऽएवंविद्देवानाथ्
 ह्यैव स ऽएकः ॥ १३ ॥

(५) एतद् स्म वै तद्विद्वान्प्रियव्रतो रौहिणायनऽआह । व्यायुं व्रान्त-
 मानन्दस्तऽआत्मेतो वा व्याहीतो वेति सु ह स्म तथैव व्याति तस्माद्यां
 देवेष्वग्निपमिच्छेदेतेनेवोपतिष्ठेतानन्दो वाऽआत्माऽसौ मे कामः सु मे
 समृध्यतामिति सुयुं ह्यैवस्मै स कामऽऋध्यने यत्कामो भवत्येताथ् ह वै
 तृप्तिमेतां गतिमेतमानन्दमेतमात्मानमभिसुम्भवति वु ऽएवं वेदः ॥ १४ ॥
 तदेतद्यजुरुपाथ्शुनिरुक्तम् । (म्प्रा) प्राणो वै बुजुरुपाथ्शायतनो

एतद् स्म वै तद्विद्वान्प्रियव्रतो रौहिणायन आह—व्यायुं ज्ञानम् । आनन्दस्त आत्मा । इतो वा
 वाहि, इतो वेति । स ह स्म तथैव वानि । तस्माद्यां देवेष्वग्निपमिच्छेद्—एतेनवोपतिष्ठेन-
 “ आनन्दो वा आत्मा, असौ मे कामः, स मे समृध्यताम् ”—इति । मे ह्यैवस्मै स काम
 ऋध्यते—यत्कामो भवति । एता ह वै तृप्तिम्, एतां गतिम्, एतमानन्दम्, एतमात्मानम्—
 अभिसुम्भवानि—य एवं वेदः ॥ १४ ॥

तदेतद्यजुरुपाथ्शुनिरुक्तम् । प्राणो वै यजुः । उवाचापनो वै प्राणः । तद् यदेनं निर्वृत्तं
 ब्रूयात्—अनिरुक्तां देवानां निरवोचताना एनं हास्यतीति । तथा ह्यैव स्यात् ॥ १५ ॥

प्रयोजन इव मन्यते । उपनिषत्प्रतिपाद्यरूपमह—आनन्द एवास्य विज्ञानमात्मैति । ‘मन्’ उपनिषद्-
 कथं रसस्य ‘आनन्दः’ ‘विज्ञानमेव’ ‘आमा’ तद्विद्वान्देवकसमस्तं वस्तुसकलित्वमर्थम् । आनन्दात्मान
 ह्यप्यदिक्तेन विपादयामा । ‘अन्ना विदा’ आनन्दामकदावा प्रविशदकवादेन उपनिषत् । ‘अन्ना’ अन्तोश्वा
 विद्या साधदमत्त्वान् । तद्विद्वान्देवकमेव क्वचिदह—स ह स न मनुष्य इति । ‘एवम्’ उपनिषद्वचन-
 विज्ञानं ज्ञानमात्मानं ज्ञानतो ‘मनुष्ये न’ मयि किं तु ‘देवानां’ मये ‘एतो’ भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

अहं देवानामानन्दम् अनुसन्धीय यजुःसमस्तवाचोपनिषदाम् वार्येणानन्दः । पुनश्चतुर्थेन दर्शयति—एतद्
 स्म वै तद्विद्वानिति । ‘एवम्’ देवानामानन्दाम् व यजुःसकलाम् उपनिषद् आनन्दविज्ञानस्य च
 ‘विद्वान्’ रौहिण्युः ‘प्रियव्रतो’ कामः ‘आयु बान्’ सञ्चरन्त वायुमुत्तरम् । किमिति ? हे वारो ‘ते’
 एव ‘आमा’ ‘सकलम्’ आनन्दः । इति । तस्मिन् ‘इव’ कल्प्यते ‘कहि’ ‘इतो’ ‘वा’ देतो
 ‘वाहि’ क्वचिन् वायुमुत्तरम् । ॥ वायुसिद्धिः स्वरोपनिषद्वचनप्रकारेण वेदितुं ह्यप्यतिशयनिश्चयः ।
 ‘तथैव’ ‘एवम्’ ‘वाहि’ । वायुसिद्धिरप्यत्यन्तं पुनः न्यति । तस्माद्यां देवेष्वग्निपमिच्छेद्—एतदे-
 रत्यमर्थः—सर्वत्र देवेष्वन्तर्गतविज्ञानेन सर्वकामादीर्निर्वर्त्तनीति । आनन्दो ॥ आत्मा—एतद् अत्यन्त-
 पवित्रं उपनिषदमन्त्रः । ॥ एव वा एतस्य यजुःसो एव एवोपनिषद्—एवमिति प्रविशदतमर्थजनं विदुषः
 कथमह—एतां ह वै तृप्तिमेतां गतिमिति ॥ १४ ॥

एव वायुसकलाम् अनुसन्धीय यजुःसकलाम् विदुषः—तदेतद्यजुरुपाथ्शुनिरुक्तमिति । इदमोक्तं

तदेतद्ब्रह्मापूर्वमपरवत् । (तत्) सु यो हेतुदेवं ब्रह्मापूर्वमपरवदेद न
हास्मात्कृश्न श्रेयान्त्समानेषु भवति श्रेयोऽर्थसः श्रेयोऽर्थो देवास्माद-
परपुरुषा जायन्ते तस्माद्योऽस्माज्ज्यायान्त्स्याद्विशोऽस्मात्पूर्वाऽइत्यु-
पासीत तयो हेनं न दिनस्ति ॥ ११ ॥

तस्य वाऽपतस्य यजुषः । (पो) रस ऽपुवांपनिपत्तस्माद्यावन्मात्रेण
यजुषाऽध्वर्युर्ग्रहं गृह्णाति सुऽरभे स्तुतशस्त्रेऽनुविभवत्युभं स्तुतशस्त्रे
ऽअनुव्यञ्जुते तस्माद्यावन्मात्र ऽइवात्रस्य रसः सर्वमुद्रमुवति सर्व-
मद्रमुद्रव्येति ॥ १२ ॥

तृतिरेवास्य गतिः । (स्त) तस्माद्यद्वाऽन्नस्य तृप्पत्युष सु गतु ऽइव
मन्यत ऽआनन्द ऽपुवास्य विज्ञानमात्माऽऽनन्दऽत्मानो हेव सर्वे देवाः

तदेतद्ब्रह्मापूर्वमपरवत् । म यो हेतुदेवं ब्रह्मापूर्वमपरवदेद—न हास्मात्कृश्न श्रेयान्त्समानेषु भवति ।
श्रेयामः । श्रेयामो देवास्मादपरपुरुषा जायन्ते । तस्माद्योऽस्माज्ज्यायान्त्स्यात्—विशोऽस्मात्पूर्वा
इत्युपासीत । तयो हेनं न दिनस्ति ॥ ११ ॥

तस्य वा पतस्य यजुषो रस पञ्चोदनिषत् । तस्माद्यावन्मात्रेण यजुषाऽध्वर्युर्ग्रहं गृह्णाति—म
रभे स्तुतशस्त्रे अनुविभवति । रभे स्तुतशस्त्रे अनुव्यञ्जुते । तस्माद्यावन्मात्र—इवात्रस्य रसः—सर्व-
मद्रमुद्रवति । सर्वमद्रमुद्रव्येति ॥ १२ ॥

तृतिरेवास्य गतिः । तस्माद्यद्वाऽन्नस्य तृप्पति । अथ म गत—इव मन्यते । आनन्द एवास्य
विज्ञानमात्मा । आनन्दऽत्मानो देव सर्वे देवाः । मा ईषेव देवानामष्टा विद्या । स इ म न मनुष्यो
य धनं वि । देवाना इव म रसः ॥ १३ ॥

तदेतद् ब्रह्मापूर्वमपरवत्—यदुक्तं ' तद्ब्रह्म ' ' अद्वैत ' ' यस्मात् पूर्वं न विद्यते कारणरहितम् ।
' अतएव ' ' सद्रव्यकाष्ठानां रत्नम् । तत्कृणुगद्वयवित्तिप्रभ्योनामनस्य पञ्चमाह—म यो हेतुर्दिति । एवमुपवीते-
त्यर्थः । यदि वेदितुं सकाशात् व्यापम पुरुषस्य सद्भावे तदा ह्यप बाध्यो भवतीत्याशङ्क्य—तस्मात्
पुनराश्रित वस्तु दिश इत्युपनिषत्प्रमाण—योऽस्माज्ज्यायानिति । यदि ' यस्मात् ' वयापकात् ' य '
अधिक स्यात् तर्हि तस्मात् अपिकात् ' दिश ' ' पूर्वा ' ' इत्युपवीति । तत्त. व्यापमोऽपि व्यापदशासने
स्वभानिक्यान् बाधको नास्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

यजुर्मन्त्राणां प्रपञ्चापनिषदोऽर्थं तत्स्वरूपं वेदितुं पठ च दर्शयति—तस्य वा पतस्य यजुष इति ।
अत्रत्यस्य ' यजुषो रस ' ' सार ' ' रत्न ' ' उपनिषत् ' । तस्याच वेदमार्गवर्मरसदृशस्तेन प्रतिपादयति—
तस्माद्यावदेति । एषा ' अजस्य ' यावान् ' रस ' तावान् स्वाद्ययन्तु ' सर्वमजम् ' ' अरति ' ' तर्पयति
मोगयोग्य करोति, ' अनुव्येति ' व्याप्नोति च अत्र उपनिषत् सकल मातृ ब्रह्म व्याप्नोति ॥ १२ ॥

अथ अत्रापि यजुष ' तृतिरेव गति ' पञ्चावति । यथ लोके अनेन तृप्त. पुरुषः पतः प्राप्त-

सा ह्येव देवानामहं विद्या सु ह स न मनुष्यो य एव विदेवानां
 हेव स ऽप्युक्तः ॥ १३ ॥

(५) एतद् स्म वै तद्विद्वान्प्रियव्रतो रोहिणायनऽआह । व्यायुं व्यान्त-
 मानन्दस्तऽआत्मेतो वा व्याहीतो वेति सु ह स्म तथैव व्याति तस्माद्यां
 देवेष्वग्निपमिच्छेदेतेनेवोपतिष्ठेतानन्दो वाऽआत्माऽसौ मे कामः सु मे
 समृध्यतामिति सु ॥ हेवास्मे स कामऽऋच्यते युत्कामो भवत्येतां ह वै
 गतिमेतां गतिमेतुमानन्दमेतुमात्मानमभिसुम्भवति अ एव वन्द ॥ १४ ॥
 तदेतद्यजुरुपांश्चनिरुक्तम् । (म्प्रा) प्राणां वै यजुरुपांश्चायतनो

एतद् स्म वै तद्विद्वान्प्रियव्रतो रोहिणायन आह—व्यायुं व्यान्तम् । आनन्दस्त आत्मा । इतो वा
 वाहि, इतो वेति । स ह स्म तथैव व्याति । तस्माद्यां देवेष्वग्निपमिच्छेद्—एतेनवोपतिष्ठेन—
 “ आनन्दो वा आत्मा, असौ मे कामः, स मे समृध्यताम् ”—इति । स हेवास्मै स काम
 ऋच्यते—यत्कामो भवति । एतां ह वै एभिम्, एतां गतिम्, एतमानन्दम्, एतमात्मानम्—
 अभिसुम्भवति—य एवं वेद ॥ १४ ॥

तदेतद्यजुरुपांश्चनिरुक्तम् । नागो वै यजुः । उपा-वायननो वै प्राणाः । तद् यदेनं निर्वृवन्तं
 ब्रूयाद्—अनिरुक्तां देवतां निर्वोचत्प्राण एनं हास्यतीति । तथा ह्येव स्यात् ॥ १५ ॥

प्रयोजन इव मन्यते । उपनिषद्प्रतिपाद्यस्वरूपमाह—आनन्द एवास्य विज्ञानमान्मेति । ‘अन्’ उपनिषदात्म-
 काश्च सम्यक् ‘आनन्दः’ ‘विज्ञानमेव’ ‘आत्मा’ सविदानन्दकरमखण्ड वस्तुस्वरूपमित्यर्थः । आनन्दोऽतमान-
 दत्वादिकेन विद्याप्रगसा । ‘अहं विद्या’ आनन्दात्मकदेवानां प्रतिपादकवादेन उपनिषद् ‘अहं’ अन्तरेणा
 विद्या साक्षादमत्वात् । तदेति पूर्ववदेव फलमि गह—स ह स न मनुष्य इति । ‘एवम्’ उपनिषदगग-
 विज्ञानरुच्यमात्मानं जानातो ‘मनुष्यो न’ भवति किं तु ‘देवानां’ मन्ये ‘एको’ भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

उक्तं देवानामानन्दत्वं वसुधैव कुटुम्बकम् यजुरात्मकवायोऽतानन्दत्वं वारिहामरुचं पुरातनरूपेण दर्शयति—एतद्
 स्म वै तद्विद्वानिति । ‘एतद्’ देवानामानन्दत्वं यजुरात्मकत्वात् उपनिषद् आनन्दविज्ञानरूपं च
 ‘विद्वान्’ रोहिणयुः । प्रियव्रतो’ नामाह ‘वायुं व्यान्तं’ सखस्तं वायुमुक्तवान् । किमिति ? हे वायो ‘ते’
 सव ‘आमा’ स्वल्पम् ‘आनन्द’ इति । तस्मान् ‘इत’ अन्यप्रदेशे ‘वाहि’ ‘इतो’ ‘वा’ देशे
 ‘वाहि’ सखरेति वायुमुक्तवान् । स वायुरपि स्वर्गोपानन्दरुच्यगगत्वात् वेदितुं कथमननिकद्रुपक्षिदानीमपि
 ‘तथैव’ इत्यन्तो ‘वाहि’ । वायुवर्त्तासरणं तस्य फलमि युक्तं भवति । तस्माद्यां देवेष्वग्निपम-
 र्थमर्थः—सर्वत्र देवेष्वानन्दवपिज्ञानेन सर्वकामप्राप्तिर्भवतीति । आनन्दो वा आत्मा—इयं ब्राह्मणप्रति-
 पादित उपन्यासमन्त्रः । “ तस्य वा एतस्य यजुरो रम एवोनिह ”—इतिदिना प्रतिपादितमर्थज्ञानं विदुषः
 फलमह—एतां ह वै एभिमेतां गतिमिति ॥ १४ ॥

एव वायुप्राणान्तेन शुलभं यजुः प्राणयुग्मं विज्ञान—तदेतद्यजुरुपांश्चनिरुक्तमिति । इदमोक्तं

वै प्राणस्तद्वदेनं निर्व्वृणन्तं ब्रूयादुनिरुक्तां देवतां निरवोचत्प्राणऽ एनथै
हास्यतीति तथा हेव स्यात् ॥ १५ ॥

(ज) तस्य इ यो निरुक्तमाविर्भावं वेद । (दा) आविर्भवति कीर्त्या
यज्ञसोपाथैशु यजुषाऽध्वर्युर्ग्रहं गृह्णाति गृहीतः सन्नऽआविर्भवत्युपाथैशु
यजुषाऽग्निं चिनोति चितः संचितऽआविर्भवत्युपाथैशु यजुषा हविर्निर्व्व-
पति श्रुतं निष्ठितमाविर्भवत्येवं यत्किञ्चोपाथैशु करोति कृतं निष्ठितमा-
विर्भवति तस्य इ य एतमेवं निरुक्तमाविर्भावं वेदाविर्भवति कीर्त्या
यज्ञसा ब्रह्मवर्चसेन क्षिप्रऽउ हेवाविदं गच्छति सु इ यजुरेव भवति यजुषे-
नमाचक्षते ॥ १६ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ १०-२-७ ॥ (३, ५.) ॥

इति तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ १०-३ ॥

तस्य इ यो निरुक्तमाविर्भावं वेद-आविर्भवति कीर्त्या, यज्ञसा । उपांशु यजुषाऽध्वर्युर्ग्रहं
गृह्णाति-गृहीतः सन्न आविर्भवति । उपांशु यजुषाऽग्निं चिनोति-चितः संचित आविर्भवति ।
उपांशु यजुषा हविर्निर्व्वपति-श्रुतं निष्ठितमाविर्भवति । एवं यत्किञ्चोपांशु करोति-कृतं निष्ठितमावि-
र्भवति । तस्य इ य एतमेवं निरुक्तमाविर्भावं वेद-आविर्भवति कीर्त्या, यज्ञसा, ब्रह्मवर्चसेन ।
क्षिप्र उ हेवाविदं गच्छति । स इ यजुरेव भवति । यजुषेनमाचक्षते ॥ १६ ॥

क्रियत इति निर्व्वृत्तमनर्हम् ' अनिरुक्तम् ' तदैवोपांशु वलक्षणम् । अन्तर्गतान् प्राणस्वोपांशुभ्यानाम् ।
उपांशुत्वेनानुष्ठाने दोषमाह-तद्यदेनं निर्व्वृणन्तमिति । ' एनम् ' प्राणरूप यजुर्ग्रहं ' निर्व्वृणन्तम् ' उच्यते
पठन्त पुण्यं ' ब्रूयात् '-विद्वानसौ ' अनिरुक्तम् ' उच्यैर्व्वृत्तमनर्हं ' देवताम् ' उच्यैस्वामीन् । ' एत ' निर्व्वृणन्त
' प्राणो ' ' हाम्यति ' त्यक्षति उपांशु वनिगतादिति ' यत् ' ब्रूयात् तत् ' तथैव स्यात् ' इति सम्बन्धः । यावन्त
कालं प्राण उपांशुभ्यान्तरो नयेत तावन्तं जीवति स यदा ऊर्ध्वं निष्कामति तदा मारिष्यतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

उपांशुव प्रशस्य निरुक्तव्यप्रथमम्-तस्य इ यो निरुक्तमिति । अग्रे उपांशु यजुषा कर्त्तव्यानि समृद्धाति-
उपांशु यजुषाऽध्वर्युर्ग्रहं गृह्णाति इति । प्रथमकाले उपांशुव गृहीतस्य ब्रह्मस्यप्रथमे सादितस्य ' आविर्भावः '
अयमेव ब्रह्म इति सर्वज्ञायते । एवमुत्तरं यन्त्रम् । गृह्णं निष्ठितमिति । श्रुतं ' यज्ञम् ' निष्ठितम् ' प्रयोगार्हमन्-
दानाहमित्यर्थः । यत्किञ्चोपांशुत्वादिनोपांशुर्कर्त्तव्यतामान्यमपहः । यजुषोपांशु क्रियत तत्तत्पश्चादाविर्भूतं सर्वं

अथ चतुर्थेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

द्वितीयप्रपाठके च अष्टमं ब्राह्मणम् ।

प्रजापति विश्वस्तम् । यत्र देवाः समस्त्युर्गस्तमुखायां धोनौ रेतो-

भूतमसिन्नन्योनिर्व्याऽचक्षा तुस्मा

मशिक्षितस्तुदात्मना पुष्यदधुस्तुः

मात्सुना प्ररिहितमात्मैव भवति ॥ १ ॥

प्रजापतिं विम्वस्त यत्र देवाः गमस्तुर्वन् । तमुखाया योनी रेतोभूतममिञ्चन् । योनिर्वा उवा । तस्मा एतत्प्रभवत्तरेऽन समस्तुर्वन् । योऽप्यममिञ्चिह्नः । तदात्मना पर्यद्भुः । तदात्मना परिहित-
मात्मिवाभवत् । तस्यान्ध्रमात्मना परिहितमात्मिवा भवति ॥ १ ॥

यस्य निश्चितं वदामि यो वेदेभ्योऽग्निं जग्मुः । निर्धमे तमस्तं ददित्वानर्थम्-अस्मि ॥ १ ॥

अनुर्थेऽप्यपि भावनायाग्रिकप्रजापतेरत्वाप्रक्षेपश्चि योरेत्र देव परिहृत्वनोमात्स्योपदेष्टमिच्छि यथो-
द्देष्टव्यार्क्यमहान्तोत्थनामभिर्यत्र मामर्पदयपरिमाषामिद्वैर्न्यहर्षायेनस्तुति । अथ रश्मिरूपयोरिष्का-
पुरीषश्चि योश्चि 'दाह'नीययोश्चे दारुण्यसमना स्तुति । यथात् प्रजापतिरुत्पन्ननीयस्य तत्र हृदयानमहाह्वनीय-
महत्तस्य यद्ब्रूत सम्पन्नते-तस्यार्क्यमहान्तोत्थनामभिर्यपरदेष्टव्यम् । कस्मिन् सप्तदशामरुस्य
चि योश्चि रूपस्य प्रजापते सप्तदशामरु सौम्यागोऽन्नम् । तयोश्चिदेवमादिस्त्वत्त्रा मनाऽप्याम प्राणारमना
च स्तुति त्रिष्वपि स्थानेषु अर्क्योदिनामप्रयप्रतिपाद्यत्वमिति प्रतिपाद्यमग्रह । यथाही प्रजापतेर्मनृत्वं
माहवनीयकुरदनाह-प्रजापतिं विश्वस्तमिति । 'यत्र' यदा 'विश्वस्तम्' विजिष्णवयव 'प्रजा-
पतिम्' सस्कृतव त-तदा 'तम्' 'उवाया योनी रेतोभूत' सितव त । अग्रे परनीयजमानास्या 'रेतो-
रूपेण सेक' , तस्य सेकसहाते समुपतिष्ठ षष्ठकाण्डादौ प्रतिपादिता । न्यायि 'तस्यामस्या पतिप्राया भूतानि
च वेदाश्च' इति सूत्रस्यार्थः । अत्रात्रां परिहृत्वनोमात्स्योपदेष्टमिच्छि यथोद्देष्टव्यार्क्यमहान्तोत्थनामभिर्यत्र मामर्पदयपरिमाषामिद्वैर्न्यहर्षायेनस्तुति । अथ रश्मिरूपयोरिष्का-
पुरीषश्चि योश्चि 'दाह'नीययोश्चे दारुण्यसमना स्तुति । यथात् प्रजापतिरुत्पन्ननीयस्य तत्र हृदयानमहाह्वनीय-
महत्तस्य यद्ब्रूत सम्पन्नते-तस्यार्क्यमहान्तोत्थनामभिर्यपरदेष्टव्यम् । कस्मिन् सप्तदशामरुस्य
चि योश्चि रूपस्य प्रजापते सप्तदशामरु सौम्यागोऽन्नम् । तयोश्चिदेवमादिस्त्वत्त्रा मनाऽप्याम प्राणारमना
च स्तुति त्रिष्वपि स्थानेषु अर्क्योदिनामप्रयप्रतिपाद्यत्वमिति प्रतिपाद्यमग्रह । यथाही प्रजापतेर्मनृत्वं
माहवनीयकुरदनाह-प्रजापतिं विश्वस्तमिति । 'यत्र' यदा 'विश्वस्तम्' विजिष्णवयव 'प्रजा-
पतिम्' सस्कृतव त-तदा 'तम्' 'उवाया योनी रेतोभूत' सितव त । अग्रे परनीयजमानास्या 'रेतो-
रूपेण सेक' , तस्य सेकसहाते समुपतिष्ठ षष्ठकाण्डादौ प्रतिपादिता । न्यायि 'तस्यामस्या पतिप्राया भूतानि
च वेदाश्च' इति सूत्रस्यार्थः ।

१।७। इत्युपक्रम्य “सर्वस्वर उपनि होजोसिन्वत्स सम्बसरे दुमप्रोडजापन” (श. प. १.१२।३।८।) इति । तस्य प्रजापतये सत्कारं तस्य चाग्निरिति नामन्यप्येकस्यैव प्रतिपादितं । तदेत सर्वमग्निरेवोक्तम् । तस्मै उद्वाग्निरूपप्रजापतये “सर्वसरे” अतीतं सति “एतद्” वक्ष्यमाणं चिन्ताग्निरूपम् “अत्रम्” सन्दिग्धवत् । “तस्मादेन सर्वस्वरभूतमेव चिन्तित” (श. प. १.०३।१।९) इति वचनादुद्वाग्नौ सत्कारं धारयितव्यं । पश्चाद्विष्काचयनमित्यर्थः । यद्वा “सर्वसरे” सर्वस्वसाध्यगणनयनादौ गवाभयनोपायद्विते महाप्रता-
प्यममिति योग्यम् । अनेन सत्कारप्रकारमाह—तदात्मनेति । “तत्” नित्याग्निरूपमत्र “आत्मना” प्रजापतिशरीरेण पर्यवधुराह्यद्वितवत् । यस्माच्छरीरेणात्र परिहितं तस्माच्चिन्ताग्निरूपमत्र प्रजापतिशरीरा-
न्वमेवास्तीति । शरीरात्कञ्च लोकप्रथिद्वयोपादयति—तस्माच्चिन्ताग्निरूपमत्र परिहितमिति ॥ १ ॥

तुथैवेतदुजमानः । (५) आत्मानमुखायां योनौ रेतोभूतं सिञ्चति
योनिर्योऽवला तुस्माऽएतत्संवत्सरेऽन्नं सुखं स्फुरोति योऽयमग्निश्चित-
स्तदात्मना परिदधाति तदात्मना परिहितमात्मैव भवति तुस्माद्वज्रमा-
त्मना परिहितमात्मैव भवति ॥ २ ॥

तं निदधाति । व्योपडिति व्योणिति वाऽएष पडितिदं पदचितिक-
मुन्नं कृत्वाऽस्माऽअपिदधात्यात्मसंमितं ब्रु वाऽआत्मसंमितमुन्नं तद-
वति तन्न दिनस्ति यदूयो दिनस्ति तद्यत्कुनीयो न तदवति ॥ ३ ॥

सु ऽएष ऽएवार्कः । (कौ) अमेतमुन्नाग्निमाहुरन्ति तुस्यैतदुन्नं क्यं
योऽयमग्निश्चितस्तदुन्नं यजुष ऽएष ऽएव महास्तुस्यैतदुन्नं व्यतं तुम्हा-

तथैवेतदुजमान आत्मानमुखाया योनौ रेतोभूतं सिञ्चति । योनिर्योऽवला-तस्मा एतत्संवत्सरे-
ऽन्नं संस्वरोति । योऽयमग्निश्चितः । तदात्मना परिदधाति । तदात्मना परिहितमात्मैव भवति ।
तस्माद्वज्रमात्मना परिहितमात्मैव भवति ॥ २ ॥

तं निदधाति । व्योपद-इति । व्योप-इति वा एषः । पडिति । इदं पदचितिकमुन्नं कृत्वाऽस्मा अपि-
दधात्यात्मसंमितम् । यदु वा आत्मसंमितमुन्नं तदवति । तन्न दिनस्ति । यदूयोः । दिनस्ति तत् ।
यत्कुनीयोः । न तदवति ॥ ३ ॥

स एष एवार्कः-अमेतमुन्नाग्निमाहुरन्ति । तस्यैतदुन्नं क्यम् । योऽयमग्निश्चितः । तदुन्नं-

यथा पूर्वं देवैर्विस्तृतस्य प्रजापतेरवाया रेतोरूपेण स्रज्जन्तस्य समुत्पन्नाय प्रजापतये विद्याप्रेरितत्वेन
संस्कारः । तस्य चान्तस्य शरीरेण परिगुणं वादा मन्त्रम् । तत्सर्वमधुनातवानुष्ठानेन योजयति-तथैवेतदुजमान
इति । ' आत्मानम् ' स्वरूपम् ' उन्नायान् ' रेतोभूतं निम्नवान् ॥ २ ॥

विद्याप्रेरितत्वेन दृष्ट्याग्निनिधानस्य " वीरुद् " इति श्रवणे-तस्याश्रुदयस्य यथाक्रमम् अग्निचित्वाग्निगतां
दर्शयति-तं निदधातीति । विद्याप्रेरितत्वे स्यादयम् । तत्र ' वीणिनि ' पूर्वोद्गरेण ' एष ' अग्निरुच्यते । यत्तदेव-
मिति पदनिश्चितरूपा । षट्स्थिपदरेण षट्स्थितिर्लोऽग्निः । तथा सति ' वीरुद् ' इत्यस्यान्तर्यः सम्पद्यते
' अरये ' अहवनिप्राप्ते ' षट्स्थितिक्रमप्रसन्नम् ' वृत्ता, ' आत्मसंमितम् ' ' अदिदधाति ' कृतवान् भवति ।
अन्तस्य शरीरेणमित्यन्वयपन्थित्वेकाग्र्या दर्शयति-यदु वा आत्मैवेति । ' यत् ' शरीरस्याधिकम् ' अजम् '
' तद्विनस्ति ' शरीरम्-अजीर्णत्वम् । अन्तं ' तन् ' शरीरं ' न अवति ' त पौषयति, अन्तं शरीरस्यान्तमेवात्र
वर्धयित्वाः ॥ ३ ॥

अग्निचित्वाग्निद्वन्द्वस्य यजु सामर्ग्येन्द्रयपरिमाणानिदार्क्यमहवनीयपदमग्निर्व्यपदेशयत् तदन्नामाऽवपनिर्व-
पनेन दर्शयति-न पृष एवार्क इत्यादिना । योऽग्निपहवनीयोऽत्र षट्स्थितिकेऽप्रागादियते निधायने ' स

व्रतुथँ सामतु ऽएम् ऽसऽएवोक्तस्यैतद्व्रतं यं तदुक्त्यमृतस्तदेतदेकथँ
सुत्रेष्टाऽऽख्यायते ॥ ४ ॥

(तुऽथे) अयेन्द्राग्नी वाऽअसृज्येताम् । (म्बु) ब्रह्म च क्षत्रं चाग्निरेव
ब्रह्मेन्द्रः क्षत्रं तौ सृष्टौ तानैवास्तां तावब्रूतां न वाऽइत्यथँ सन्तौ शक्ष्यावः
प्रजाः प्रजनयितुमंक्तथँ रूपमुभावसावेति तादेकथँ रूपमुभावभवताम् ॥ ५ ॥

(स्तौ) तौ यौ ताविन्द्राग्नी । (ऽ) एतौ तौ रुक्मश्च पुरुषश्च रुक्म
ऽएवेन्द्रः पुरुषोऽग्निस्तौ हिरण्यौ भवतो ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरि-
न्द्राग्नीऽअमृतथँ हिरण्यममृतमिन्द्राग्नी ॥ ६ ॥

यजुः । एष एव महान् । तस्यैतद्व्रतं व्रतम् । तमहाव्रतम्—सामतः । एष उ एवोक्तः । तस्यैतद्व्र-
तम् । तदुक्त्यम्—अक्तः । तदेतदेकं सत्—त्रेष्टाऽऽख्यायते ॥ ४ ॥

अयेन्द्राग्नी वा असृज्येताम् । ब्रह्म च क्षत्रं च । अग्निरेव ब्रह्म । इन्द्रः क्षत्रम् । तौ सृष्टौ नानै-
वास्ताम् । तावब्रूताम् । न वा इत्यं सन्तौ शक्ष्यावः प्रजाः प्रजनयितुम् । एकं रूपमुभावसावेति ।
सावेकं रूपमुभावभवताम् ॥ ५ ॥

तौ यौ ताविन्द्राग्नी—एतौ तौ रुक्मश्च पुरुषश्च । रुक्म एवेन्द्रः । पुरुषोऽग्निः । तौ हिरण्यौ
भवतः । ज्योतिर्वै हिरण्यम्, ज्योतिरिन्द्राग्नी । अमृतं हिरण्यम्, अमृतमिन्द्राग्नी ॥ ६ ॥

एवोर्जं ' आदित्य । यत्प्रोपरि निदिष्टं स हि तस्यात्र क्व क प्रजापति ' तस्मै ' हितम् ' अन्नम् ' पित्वा-
ग्निरूप ' रुग्न् ' मवतीति कृत्वोक्तम् । अत अर्कं क्वम् इति पदद्वयं यजुष्टौ यजुर्वेदोर्ज्यम् इति शिष्टोच्चारणेन
व्यवहृतमित्यर्थः । " तदर्थं मवति "—इति तैत्तिरीयकेऽग्निप्रकरणे समाख्यायते । एवोऽग्नि ' महान् ' महच्छ-
ब्दान्य, तस्य पिप्लोऽग्निर्व्रतसङ्गमत्र तदुभय ' सामत ' सामवेदे ' महान्तम् ' इति व्यवहृतम् । यस्मात्
' एष ' अग्नि ङगिति पदेनोच्यते । तस्य पित्वाग्नि ' यम् ' अन्नमुच्यते इत्यर्थः । तदुभयम् ' अक्तं अग्नेदे '
' वक्थम् ' इति मात्रा व्यवहृतम् । मृहतीसहस्रस्येक्यमिति सङ्गः । अत ' तदेतदेकम् ' अग्निपित्वाग्निइन्द्र
' सत्वेष्टा ' वेदत्रये अर्क्यं—महान्त—उक्त्यं—आममिताख्यायते ॥ ४ ॥

एतद्विद्वद् केन्द्रान्पातना स्तोत्रमादाविन्द्राग्निसृष्टिमाह—अयेन्द्राग्नी वा असृज्येतामिति । एवं ब्रह्मक्षत्र-
रुतौ ' इन्द्राग्नी ' प्रजापतिना ' सृष्टौ ' नानैव ' मेदेन ' आस्ताम् ' । पृथगवस्थितौ ' तौ परस्परम् ' अत्रूताम् '
' न वा इय ' मेदेन ' सन्तौ ' ' प्रजा ' उत्पादयितु ' न शक्ष्याव '—न सर्वयो मविश्याव । तस्माद्दु-
भाराजमेकं समान रूपमसाव भवावेति तथैवाभूताम् ॥ ५ ॥

तत्र प्रथमेष्टकावितावुपैयौ रुक्मपुरुषाविन्द्रान्यात्मना लीति—तौ यौ ताविन्द्राग्नी इति । तपभेकस्याप-
त्यो स्वरूपमाह—रुक्मश्च पुरुषश्चेति । ' रुक्मो ' नामैकविंशतिनिर्वाच हिरण्यं फलकम्, पुरुषश्च हिर-
ण्यम् । हिरण्यस्य ' ज्योतिरमृत ' पदार्थां स्तुति ॥ ६ ॥

१—अ. ए. ४।१।१। अत्र निर्वाहक्यर्थः सङ्गः । " अत्रात्र कथं रुक्मं यतिमुच्यते परममहत्त्वेकविंशतिनिर्वाचम् "
अ. श्लो सु १६। १४६। इति ।

तावेताविन्द्राग्नीऽएव चिन्वन्ति । यद्धि किं चेष्टकमग्निरेव तत्तस्मात्तदग्निना पचन्ति यद्धि किं चाग्निना पचन्त्यग्निरेव तदयं यत्पुरीषश्चैतत्तस्मात्तदग्निना न पचन्ति नेदग्निरेवासन्नेन्द्र इति तस्मादेताविन्द्राग्नीऽएव चितौ ॥ ७ ॥

(तावु) अथ युञ्जितेऽग्निर्निधीयते । तदेकं रूपमुभौ भवतस्तस्मात्तावेतेनैव रूपेणोमाः प्रजाः प्रजनयतः सैषैकेवेष्टकाऽग्निरेव तामेव सुर्वोऽग्निरभिसम्पद्यते सैवेष्टकासम्पद्यतेतदेकमेवाक्षरं वीगिति तदेव सुर्वोऽग्निरभिसम्पद्यते सैवाक्षरसम्पत् ॥ ८ ॥

(तु) तदेतत्पश्यन्पिरभ्यनूवाद् । भूतं भविष्यत्प्रस्तौमि महद्ब्रह्मेकमक्षरं बहु ब्रह्मेकमक्षरमित्येतद्ब्रह्मेवाक्षरं सुर्वे देवाः सुर्वाणि

तावेताविन्द्राग्नी एव चिन्वन्ति । यद्धि किं चेष्टकम्-अग्निरेव तत् । तस्मात्तदग्निना पचन्ति-यद्धि किं चाग्निना पचन्ति । अग्निरेव तत् । अयं यत्पुरीषम्-स इन्द्रः । तस्मात्तदग्निना न पचन्ति । नेदग्निरेवासन्नेन्द्र इति । तस्मादेताविन्द्राग्नी एव चितौ ॥ ७ ॥

अथ यश्चित्तेऽग्निर्निधीयते-तदेकं रूपमुभौ भवतः । तस्मात्तावेतेनैव रूपेणोमाः प्रजाः प्रजनयतः । सैषैकेवेष्टकाऽग्निरेव । तामेव सर्वोऽग्निरभिसम्पद्यते । सैवेष्टकासम्पत् । तदेतदेकमेवाक्षरं वीगिति । तदेव सर्वोऽग्निरभिसम्पद्यते सैवाक्षरसम्पत् ॥ ८ ॥

तदेतत्पश्यन्पिरभ्यनूवाद् । “ भूतं भविष्यत्प्रस्तौमि महद्ब्रह्मेकमक्षरम्-बहु ब्रह्मे-

इष्टकापुरीषधितिद्वयमिन्द्रात्मना लीति-तावेताविन्द्राग्नी एव चिन्वन्तीति । तत्र ‘ ऐष्टकम् ’ इष्टकासमूहः तत् ‘ अग्निः, ’ ‘ पुरीष ’ स ‘ इन्द्रः, ’ अत एव इष्टकानामन्यात्मकत्वाद् अग्निना ताः पकाः कर्तव्याः । पुरीषस्येन्द्रात्मकत्वाद्, तस्याग्निना न पाकः कर्तव्यः । इष्टकानां पाके पुरीषस्यापाके कारणमाह-नेदग्निरेवासन्नेन्द्र इति । यदि तमयोः पाकमन्दा तर्हि इन्द्रात्म्येरेकैकं कृतं भवति । न तमयोः । अतस्तत्रोभयोरुपत्त्या इष्टकानां पाकः पुण्यस्य तदभाव इत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं विनिश्चयो दत्तपुरुषगोरेष्टकापुरीषचित्योरेन्द्रादित्यमुक्तम् । तयोरेतानामेक्यमाह-अथ यश्चित्तेऽग्निर्निधीयते इति । ‘ तयो ’ इन्द्राग्नी ‘ ऐष्टकम् ’ ‘ रूपम् ’ आहवनीयस्यैकमवतारम् । कथमेकमवतारमिति । तदिष्टकानामन्या अथरसमन्या बोधायनस्य-सुर्वैकेवेष्टकाऽग्निरेवेति । यद्विद्वन्मुक्तं सा ‘ ऐष्टका ’ अतिरूपा ‘ एव सर्वोऽग्निः ’ तानिष्टकानिष्ठस्य ‘ सम्पद्यते ’-इष्टकारूपेणैव सम्पन्न इति एक इति गम्यते ‘ सा ’ इति तद्वक्तव्यम् । एष्टमेवाक्षरं वीगिति-इत्यन्यार्थः-आहवनीयनिधानमन्त्रगतवैष्वक्वयवव्रीहिप्यात्म कैकाशरेण सर्वोऽग्निः सम्पद्य इत्यधरेष्टवादोक्तम् । सैवेष्टकासम्पत् ॥ ८ ॥

अथरसैक्यं सन्त्रयवादेन दृश्यते-तदेतत्पश्यन्पिरभ्यनूवादेति । एतमर्थं पश्यन्पिरभ्यनूवन्तं वक्तव्यम् ।

भूतान्यभिसम्पद्यन्ते तदेतद्ब्रह्म च क्षत्रं चाग्निरेव ब्रह्मेन्द्रः क्षत्रमिन्द्राग्नी
वै विश्वे देवा विबुध विश्वे देवास्तदेतद्ब्रह्म क्षत्रं विद् ॥ ९ ॥

(डे) एतद् स्म वै तद्विद्वाञ्छयापर्णः सायकायन आह—यद् मइदं
कर्म समाप्स्यत ममैव प्रजा सत्वानां राजानोऽभविष्यन्मम ब्राह्मणा
मम वैश्या यत्तु मऽएतावत्कर्मणः समापि तेन मऽउभयथा सत्वा-
न्प्रजाऽतिरेक्ष्यतऽद्विती सु ऽएष ऽएव श्रीरेष अज्ञ ऽएषोऽज्ञातुः ॥ १० ॥

कर्मक्षरम्” इति । एतद्वैवाक्षरं सर्वे देवाः, सर्वाणि भूतान्यभिसम्पद्यन्ते । तदेतद्ब्रह्म च क्षत्रं च ।
अग्निरेव ब्रह्म, इन्द्रः क्षत्रम् । इन्द्राग्नी वै विश्वे देवाः । विबुध विश्वे देवाः । तदेतद्ब्रह्म क्षत्रं विद् ॥ ९ ॥
एतद् स्म वै तद्विद्वाञ्छयापर्णः सायकायन आह—यद् मइदं कर्म समाप्स्यत ममैव प्रजा सत्वानां
राजानोऽभविष्यन्, मम ब्राह्मणाः, मम वैश्याः । यत्तु म एतावत्कर्मणः समापि—तेन म उभयथा
सत्वान्यजाऽतिरेक्ष्यत इति । ॥ एष एव श्रीः, एष यज्ञः, एषोऽज्ञातुः ॥ १० ॥

‘भूत भविष्यन्’ मिलितं भूतभविष्यत्कारकं महत् महत्त्वार्वात्तत्त्वं विप्रान्तिभूमि “ज्यायमानो लोकस्य”—
इति श्रुतेः । अथ वा ब्रह्म कीदृशः । सकलजगदात्मना सहृद्व अतिब्रह्मत्वं एकम् अद्वितीयम्, एकवचनं
द्वित्वादिसङ्ख्येयनिशसार्था । न तु तत्रैकवचनद्वयाभिधानार्था । अन्यथा—‘अस्थूलमनन्वद्वैतं ब्रह्म’—(वृ. उ.
१०।१।८।९) इति निर्गुणश्रुतिव्याप्तेर स्यात्, इति ब्रह्मविदा मतम् । ‘अक्षरम्’—अविनश्यत् सर्वगतं वा ब्रह्म
सविदानन्दैकरूपं ‘प्रस्तौमि’ । बहु ब्रह्मैकमक्षरमित्येतदुक्तस्य स्वरूपम् । एतद्वैवाक्षरम् इति ।
अथमर्थ—‘सर्वे देवाः’ ‘सर्वाणि भूतानि’ चेतद्ब्रह्मलक्षणमेकमक्षरमभिसम्पद्यन्ते । सर्वेश कारणरूपाशरात्मने-
कत्वं सम्पन्नमित्यर्थः । उक्तमग्रे ईन्द्राग्न्यात्मकत्वं प्रपञ्चय्य वर्णयत्वात्मना स्तौति—तदेतद् ब्रह्म च क्षत्रं चेति ।
इन्द्राग्न्योत्पन्नयो ब्रह्मक्षत्ररूपवात्तदुभयरूपस्याग्नेस्तत्तादात्म्यं तयोर्विश्वदेवात्मकत्वाच्च ‘विद्’ रूपम् ।
इन्द्राग्न्योर्विश्वदेवात्मकत्वेनैव—इन्द्र सर्वदेवानां परम्, अक्षिरवम् । तयोराग्नस्तवतिनोर्गङ्गेन सर्वे देवाः सृ-
हीता इति, तयोस्तद्वात्मकत्वं विश्वदेवानां विदुष्वम्—इन्द्रप्रजात्वात् । अतस्तदेकमन्यामकमक्षरं ब्रह्मक्षत्रवैद-
क्यमित्यर्थः ॥ ९ ॥

उक्त वर्णयत्वात्मकत्वं प्रपञ्चय्य कर्मणः श्रीयज्ञोऽज्ञादवलक्षणं कल पुरावृत्तकर्मणेन दर्शयति—एतद् स्म वै
तद्विद्वाञ्छयापर्ण इति । ‘एतद्’ अभ्यात्मकमक्षरं वर्णयत्वात्मकं ज्ञानं सायकपुत्रं, महाशिवं पत्न्यं
(पा. सू. ४।१।९९) ‘श्यापर्णः’ उक्तवान् । ‘यदिदम्’ एतादृशं कर्म समाप्स्यत समापितमभि-
ष्यत् तर्हि मम स्वीये प्रजा ‘सत्वान्’ देशानामेतात् राजानोऽभविष्यन् क्रियातिरिक्तौ लक्ष्. प्रयोगः । मम
प्रजा सत्वानां ब्राह्मणा वैश्याश्च भविष्यन्तीति । फलान्तरमाह—यास्त्रि वादिता । यदि मदीयम् ‘एतावत्’
कर्म समाप्स्यते तर्हि ‘मे’ मदीया प्रजा उभयथा ‘सत्वान्’ देशान् ‘अतिरेक्ष्यते’ अतिरिक्ता अत्रिका
भविष्यन्तीति ‘दशपर्ण आह’—इति सम्बन्धः । यदुभयथा—इति तत्सार्थं श्रुतिः स्वयमाह—स एष एव
श्रीरिति । ‘एष’ अग्निः ‘श्रीः’ दीर्घः तदेतुः ‘यत्’ अज्ञादृश्यतदेतुमित्यर्थः । अतः प्रजा
दीर्घरूपेण यज्ञोऽज्ञादृश्यत्वेन बोधयथा अतिरिक्ता भविष्यति—इति ॥ १० ॥

(५) एतद् वै तच्छाण्डिल्यः । (ल्यो) वामकशायणाय श्रोत्र्योवाच श्रीमान्यशस्वन्नादो भविष्यतीति श्रीमान् वै यशस्वन्नादो भवति अऽ एवं वेद ॥ ११ ॥

सु एषोऽग्निः प्रजापतिरेव । ते देवा ऽएतमग्निं प्रजापतिं संहस्त्या-
थास्माऽएतत्संवत्सरेऽन्नं समस्कुर्वन्त्यु ऽएष महाव्रतीयो ग्रहः ॥ १२ ॥

(स्तु) तुमध्वर्युर्ग्रहेण गृह्णाति । अद्गृह्णाति तस्माद्ग्रहस्तुस्मिन्गृह्णाता
महाव्रतेन रसं दधाति सुर्वाणि हैतानि सामानि शुम्भहाव्रतं तदस्मि-
न्सुर्वैः सामभी रसं दधाति तस्मिन् होता महतोक्थेन रसं दधाति सुर्वा
हेता ऽऋचो शुम्भहदुक्थं तदस्मिन्सुर्वाभिर्ऋग्भी रसं दधाति ॥ १३ ॥

ते यदा स्तुवते यदाऽनुशंसति । (त्य) अयास्मिन्नेतं वृषदहृते
जुहोति वौगिति वाऽएष पडितीदर्थं पृथ्विधनुं कृत्वाऽस्माऽऽपिदधा-

एतद् वै तच्छाण्डिल्यो वामकशायणाय श्रोत्र्योवाच-श्रीमान्यशस्वन्नादो भविष्यतीति ।
श्रीमान् वै यशस्वन्नादो भवति य एवं वेद ॥ ११ ॥

स एषोऽग्निः प्रजापतिरेव । ते देवा एतमग्निं प्रजापतिं संस्त्यायास्मा एतत्संवत्सरेऽन्नं समस्कु-
र्वन्त्यु एष महाव्रतीयो ग्रहः ॥ १२ ॥

तमध्वर्युर्ग्रहेण गृह्णाति-यद् गृह्णाति तस्माद्ग्रहः । तस्मिन्नुद्गाता महाव्रतेन रसं दधाति । सर्वाणि
हेतानि सामानि-यन्महाव्रतम् । तदस्मिन्सर्वैः सामभी रसं दधाति । तस्मिन् होता महतोक्थेन रसं
दधाति । सर्वा हेता ऋचो-यन्महदुक्थम् । तदस्मिन्सर्वाभिर्ऋग्भी रसं दधाति ॥ १३ ॥

ते यदा स्तुवते । यदाऽनुशंसति । अयास्मिन्नेतं वृषदहृते जुहोति । वौगिति वा एषः । पडितीदं

इति श्रीयशः प्रभुविक्रम फल सन्वादेन द्रव्यति-एतद् वै तच्छाण्डिल्य इति । शाण्डिल्यो नामार्थ
वामकशुभ्राय एतच्छाण्डिल्य ' श्रोत्र्य ' स्वयं सत्यं पर्याप्तोऽर्थः ' उवाच ' किमिति । हे वामकशुभ्र । त्वमप्येक-
कथ्यमानवरा ' श्रीमान् ' भविष्यति इति प्रतिवाक्यमन्वयः । वदितुं फलमाह-श्रीमान् ह वा इति ॥ ११ ॥

अपि प्रजापतिरूपाहवनीशमोक्षत्र ह्ययमानमहाव्रतीयमरसस्य च यद्गन्धं तस्य पूर्ववदहृतेमहाव्रतोऽयनाम-
प्रयोगनिधेयं वक्तुं महामह्यं स्तुतवाञ्छयन् तस्य रसस्य वषट्कगन्ते होमं च क्रमेण दर्शयति-स एषोऽग्निः
प्रजापतिरेव इति । पूर्व ' देव ' । अग्निर्ग्रहः अर्थात् ' संहस्त्य ' न्त्यै संहस्त्यन्ते सदा संहस्त्यन्ते सदा संहस्त्यन्ते सदा संहस्त्यन्ते
नादो एतद्व्यमागमनं संहस्त्यन्तं । अत्रमिति यदुक्तं तदाह-य एष महाव्रतीयो ग्रह इति । महाव्रतप्रति-
पत्तिनिर्वाहो यो ग्रहः । एवमत्राद्येनोच्यते । कथं यतोऽपि महाव्रतेऽन्यत्र ग्रहणं सूत्रितवान् । तथा हि-
" महाव्रतमग्निं प्रजापत्यं उपान्वयो ग्रह गृह्णाति वि न हन्त वाक्यमिति विश्वकर्ममिति वा " (का. श्रौ. सू. १३. २९. २०. ३१) इति ॥ १२ ॥

अथ तस्य मह्यं मह्यं विधत्ते-तमध्वर्युर्ग्रहेण गृह्णातीति । एतदादिकम् " अयास्मिन् एतं वृषदहृते
२३२-

त्यात्मसंमितं यद्वा आत्मसंमितमन्नं तदवति तन्न हिनास्ति यद्वा
हिनुस्ति नद्यत्कुनीयो न तदवति ॥ १४ ॥

मुऽएषुऽएवार्कः । (कौ) योऽयमग्निश्चितस्तुत्येतदन्नं क्यमेष्ट महाव्रतीयो
ग्रहन्तदस्य यजुष्ट एषु एषु महास्तुत्येतदन्नं व्रतं तुन्महाव्रतुष्ट
मामतु एषुऽउऽएवोक्तस्तुत्येतदन्नं यं तदुक्त्यमृत्करतुदंतदंक्तं सुत्रेष्टा-
ऽऽख्यायते ॥ १५ ॥

मुऽएषु संवत्सरः प्रजापतिरग्निः । (स्तु) तुस्यार्धमेव सावित्राण्यर्धं
वैश्वकर्मणान्यष्टावेवास्य कलाः सावित्राण्यष्टौ वैश्वकर्मणान्यथ यदेत-
दन्तरेण कर्म क्रियते सु एषु सप्तदशः प्रजापतियौ वै कला मनुष्याणा-
मक्षरं तुष्टेयानाम् ॥ १६ ॥

पइविभन्नं कृत्वाऽस्मा अपिऽधात्मात्मसंमितम् । यद्वा आत्मसंमितमन्नं तदवति । तन्न हिनास्ति ।
यद्वाः । हिनुस्ति तत् । यत्कुनीयो न तदवति ॥ १४ ॥

स एष एवार्कः—योऽयमग्निश्चितः । तस्यैतदन्नं क्यम् । एष महाव्रतीयो ग्रहः । तदस्यैष्ट—यजुष्टः ।
एष एव महान् । तस्यैतदन्नं जन्म । तन्महाजन्म—ताम्रतः । एष उ एवोक्त—तस्यैतदन्नं यम् ।
तदुक्त्यम—मृत्करः । तत् एतदेकं सत् तेषांऽऽख्यायते ॥ १५ ॥

ग एष सवत्सरः प्रजापतिरग्निः । तस्यार्धमेव सावित्राणि—अर्धं वैश्वकर्मणानि । अष्टावेवास्य
कलाः सावित्राणि—अर्धं वैश्वकर्मणानि । अथ यदेतदन्तरेण कर्म क्रियते—स एव सप्तदशः
प्रजापतिः । य—उ वै कला मनुष्याणाम्—अक्षरं तदेवानाम् ॥ १६ ॥

जुगति ३ अ० २ = एतदंशस्य प्रथमाध्याये (अ. प. १०।१।१।१५-१) व्याख्यातम् । नौपडिति
अन्तर्गतम् अग्निनामस्य दत्तमिति—वीगिति वा एष इति । ' वीगिति ' अक्षरेण एषोऽग्निराहवनीय
उच्यते । यद्वा एषावेण इह महान्प्रहस्य यद्भिर्मिथुनादिमदेन यद्प्रकाशत ' हत्वा ' अस्मि प्रजापतिरूपमप्यै
मग्निमग्निश्चितं स्तुत्यति । अत्रत्य शरत्तस्मितत्वमन्वयः यतिरेकस्याप्याह—यद्वा आत्मति ॥ १३॥१४॥

स एष एवार्कः इत्यादयमर्थः । ' य ' अग्निश्चितं ' स ' अर्कस्य । पूर्वम् आहवनीयाग्रेऽर्कत्वमुक्तम्
" स एष एवार्कः यमममग्निमग्निश्चितः " (अ. प. १०।१।१।१४) इति । अत्र तु विशिष्टस्याहवनीयस्यार्क-
त्वमिति विदम् । तस्य महान्प्रहस्य यद्भिर्मिथुनादिमदेन यद्प्रकाशत ' हत्वा ' अस्मि प्रजापतिरूपमप्यै
दत्तं मिदमिदं । निगू एष एव महान् इति पूर्ववत् (चतुर्थकाण्डिकात्) व्याख्येयम् ॥

तदिदमग्निमग्निम् एष सन् तेषां अर्कस्येतिनामत्रयेणान्नायते—स एव संवत्सरः प्रजापतिरग्निरित्या-
दिना अविपक्ष प्रजापतिरित्याप्येवोक्तमप्यै, अविपक्ष आदित्यचन्द्रस्य, अग्न्यात्मन् प्राणात्

(न्त) तद्वै लोमेति द्वेऽअक्षरे । त्वगिति द्वेऽअसृगिति द्वे मेदऽइति द्वे माँसमिति द्वे स्नावेति द्वेऽअस्थीति द्वे मज्जेति द्वे ताः षोडश कलाऽअयं यऽएतदन्तरेण प्राणः संचरति सऽएव सप्तदशः प्रजापतिः ॥ १७ ॥

(स्तु) तुस्माऽएतस्मै प्राणाय । (यै) एताः षोडश कलाऽअन्नमभिहरन्ति ता यदाऽनभिहर्तुं ध्रियन्तेऽयैताऽएव जग्ध्वोत्कामति तुस्मादु हैतदृशिशिपतस्त्वमिव भवति प्राणैरयमानस्य तुस्मादु हैतदुपतापी कृशऽइव भवति प्राणैर्हि जग्धो भवति ॥ १८ ॥

तद्वै लोम-इति द्वे अक्षरे । त्वग्-इति द्वे । असृग्-इति द्वे । मेद्-इति द्वे । मांसम्-इति द्वे । स्नाव-इति द्वे । अस्थि इति द्वे । मज्जा-इति द्वे । ताः षोडश कलाः । अयं य एतदन्तरेण प्राणः संचरति । स एव सप्तदशः प्रजापति ॥ १७ ॥

तस्मा एतस्मै प्राणायैताः षोडश कला अन्नमभिहरन्ति । ता यदाऽनभिहर्तुं ध्रियन्ते-अयैता एव जग्ध्वोत्कामति । तस्मादु हैतदृशिशिपतस्त्वमिव भवति-प्राणैरयमानस्य । तस्मादु हैतदुपतापी कृश इव भवति । प्राणैर्हि जग्धो भवति ॥ १८ ॥

द्वयस्य च अग्न्यादिनामत्रयमात्रव्यं प्रदर्शयत । ' स एव ' प्रजापतिरूपोऽग्निः ' भवत्तर ' सप्तदशावयव इत्यर्थः । अग्न्यादिनामत्रयवमात्र-तस्यार्द्धमिति । आदौ " गुञ्जान प्रथम मन " (वा. स. ११ । १-८ ।) इत्यादिभिर्पञ्चरसमाभिर्कर्मिण्यः क्रियमाणानि ' सावित्राण्यष्टौ ' तदेकमनेरर्द्धम् । ' वैश्वकर्मणानि ' षोडशगृहीतस्यार्द्धेन " य इमा विश्वा भुवनानि " (वा. स. १७-१७-१४) इत्यष्टभिर्कर्मिण्यैरर्द्धादिति । अवशिष्टेनार्द्धेन " चक्षुष पिता मनसा " (वा. स. १७ । २१-२२ ।) इत्यष्टभिर्परा । अतोऽष्टशो गृहीतवाद्यगवेव वैश्वकर्मणानि । तदपरमार्द्धं, एव षोडश सम्पद्यन्ते । तयो सावित्रवैश्वकर्मण्यहामयोर्मध्य सखासम्भरणदि ' यन् ' ' कर्म क्रियते ' ' स ' एव ' सप्तदश ' अग्नि ' प्रजापति ' । तद्वै तद्वय कलाऽकृशयामना स्तौति-अष्टावेवास्य कला इति । ' अस्य ' इति अग्निर्यः प्रजापतिरित्यर्थः । यो वै कलेत्यस्यायमर्थः- ' मनुष्याणां ' या ' कला ' इति व्यवहृता सैव ' दवानाम् ' मने अक्षरमियुष्यन्ते । षोडशकलं पुरुष इति मनुष्यसंकेतं देवे षोडशाक्षरं पुरुष इति व्यवहृते ॥ १९ ॥ १६ ॥

सान्येषाञ्चराणि शरीरे दर्शयति-तद्वै लोमेति द्वे अक्षरे इत्यादि । कलानामवेयानि लोमत्वामृदुमेदोमांस-स्नावादिमज्जगतानि षोडशाञ्चराणि शरीरे विद्यन्त । तदन्तरेण यत्कर्म श्वांसप्रथमसादिका क्रिया क्रियते स एव सप्तदश प्रजापतिरिति त्यर्थः ॥ १७ ॥

तस्मा एतस्मै प्राणाय-इत्यादेरप्यर्थः- ' तस्मै ' पुरुषशरीरमव्यवर्तिने पञ्चतृत्यानकप्राणाय ' एता ' उक्त्य ' षोडश कला ' ' अन्नमभिहरन्ति ' अर्पयन्ति । यदा ता कला अन्नमभिहर्तुं ' न ' ' ध्रियन्ते ' न समर्था तदा प्राण एता कला ' जग्ध्वा ' मनुषिणा ' उच्छ्रामयति ' देहाभिर्गच्छति । ' तस्मात् ' लोमे

तस्मात्तस्मै सप्तदशाय प्रजापतये । (यऽ) एतत्सप्तदशमन्त्रं^१ सम-
स्कुर्वन्त्युऽ एष सौम्योऽध्वरोऽथ याऽअस्य ताः षोडश कलाऽ एते ते
षोडशर्त्विजस्तस्मान्न सप्तदशमृत्विजं कुर्वीत नेदतिरेचयानीत्यथ युऽ-
एवात्र उसां याऽ आहुतयो दूयन्ते तदेव सप्तदशमन्त्रम् ॥ १९ ॥

(न्ते) ते यदा स्तुवते यदाऽनुशंसति । (त्य) अथास्मिन्नेतं वृषद-
कृते जुहोति वीगिति वाऽएष यद्वितीद^२ पृथ्विधमन्त्रं कृत्वाऽस्माऽअपि-
दधात्यात्मसंमितं युदु वाऽआत्मसंमितमन्त्रं तदवति तत्र हिनस्ति बद्धयो
हिनुस्ति तद्यत्कुनीयो न तदवति ॥ २० ॥

सुऽ एषुऽ एवार्कः । (कौ) ओऽयमग्निश्चितस्तुस्यैतदन्नं^३ क्यमेष्टु
सौम्योऽध्वरस्तुडक्यं यजुष्टुऽएषुऽएषु महास्तुस्यैतदन्नं^४ व्रतं तन्महा-
व्रतं^५ सामतुऽएषुऽ उऽएवोक्तस्यैतदन्नं^६ यं तदुक्थमृक्तस्तुदेतदेकं^७ सुत्रे-

तस्मा एतस्मै सप्तदशाय प्रजापतये एतत्सप्तदशमन्त्रं समस्कुर्वन् । य एष सौम्योऽध्वरः । अय
या अस्य ताः षोडश कलाः—एते ते षोडशर्त्विजः । तस्मान्न सप्तदशमृत्विजं कुर्वीत—नेदतिरेच-
यानीति । अयं य एवात्र रसः, या आहुतयो दूयन्ते—तदेव सप्तदशमन्त्रम् ॥ १९ ॥

ते यदा स्तुवते, यदाऽनुशंसति । अथास्मिन्नेतं वृषदकृते जुहोति । वीगिति वा एषः । यद्वितीदं
पृथ्विधमन्त्रं कृत्वाऽस्मा अपिदधात्यात्मसंमितम् । युदु वा आत्मसंमितमन्त्रम्—तदवति । तत्र
हिनस्ति । यद्धयो हिनस्ति तत् । यत्कुनीयो न तदवति ॥ २० ॥

स एष एवार्कः—ओऽयमग्निश्चितः । तस्यैतदन्नं क्यम् । एष सौम्योऽध्वरः । तदक्यं—यजुष्टुः । एष
एव महान्न—तस्यैतदन्नं व्रतम् । तन्महाव्रतम्—सामतः । एष उ एवोक्तस्यैतदन्नं यं तदुक्थम्—ऋक्तः ।

‘ अशिषिषतः ’ अशितु मोक्तुमिच्छत सुधितस्य ‘ प्राणैरध्यात्मस्य ’ पुरुषस्य ‘ हृत्तमिव ’ सततमिव मवति ।
‘ एष एतौ सदीपने इत्येके ’ (धा. पा. जु. १८९) इति वाहुः । तुमुधितशरीरे वाहुतस्येयं सदा व्यग्रता
दृश्यत इत्यर्थः । यतः प्राणैरप्यते तस्माद्भोके ‘ उपतापी ’ अवरादितं कृञो मवति ॥ १८ ॥

अथ अग्न्यात्मकस्य प्रजापतेर्मोक्तुः सप्तदशमन्त्रकत्वमुक्तं तद्रूपस्याप्यत्रस्य तत्संख्योदेततामाह—तस्मा
एतस्मै सप्तदशाय प्रजापतये इति । षोडशर्त्विजं अथर्ववेदात्तद्वेदमन्त्राणां उत्तरोत्तरपुरुषत्रयमनेताः । एव
पइत्य ‘ षोडश कलाः ’ ‘ ऋत्विजां ’ षोडशकलारूपलोके^८ तेभ्योऽन्य- सप्तदश ऋत्विक् न कर्तव्य
इत्यर्थः । सप्तदशसंख्याशुक्लस्तु सोमरसपुनोदाशाग्न्याहुत्यात्मकस्तदेवात्र ‘ सप्तदशम् ’ अन्नम् ॥ १९ ॥

यथा पूर्वं देवाः सप्तदशाय प्रजापतये ससकृत्त्रतस्तथाऽयमप्यर्चुः स्तोत्रश्रान्ते अस्मिन्नादौ एतं सोमसादिकं
मष्टकं जुहोति । तत्र वैषदित्यलक्ष्यस्य अग्न्यन्नरूपतां दर्शयति—वीगिति वा एष इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

स एष एवार्कः ओऽयमग्निश्चितः—इत्यादिना—प्रेषाऽऽख्यापते—इत्यन्तेनान्यदिनामत्रोक्तिः । अत्र

धाऽऽख्यायते सुऽ एतेनाग्नेन सहोर्ध्वंऽउदकामत्स यः सुऽ उदकामदसौ
सुऽ आदित्योऽय येन तेनाग्नेन सहोदकामदेष्टु चन्द्रमाः ॥ २१ ॥

सुऽ एषु ऽ एवाकौ य एष तपति । तस्यैतदुन्नं कयमेष्टु चन्द्रमास्तु-
दुर्क्यं यजुष्टु ऽ एषु ऽ एषु महास्तुस्यैतदुन्नं व्रतं तुन्महाव्रतुष्टु सामतु
ऽ एषु ऽ एषोक्तस्यैतदुन्नं यं तदुक्त्यमृतस्तुदेतदेकं सुत्रेधाऽऽख्यायते
ऽ इत्यधिदेवतम् ॥ २२ ॥

(सु) अथाध्यात्मम् । (म्प्रा) प्राणो धाऽअर्कस्तस्यान्नमेष्टु कयं
तुदुर्क्यं यजुष्टुः प्राणु ऽ एषु महास्तस्यान्नमेष्टु व्रतं तुन्महाव्रतुष्टु सामतुः
प्राणु ऽ एषोक्तस्यान्नमेष्टु यं तदुक्त्यमृतस्तुदेतदेकं सुत्रेधाऽऽख्यायते
सु ऽ एषु ऽ एषोऽधिदेवतमयमध्यात्मम् ॥ २३ ॥

इति द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ १०-२-८ ॥ (४. १.) ॥

इति द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १०-२ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १०९ ॥

तदेतदेकं सत् त्रैधाऽऽख्यायते । स एतेनाग्नेन सहोर्ध्वं उदकामत् । स यः स उदकामत्-असौ स
आदित्यः । अय येन तेनाग्नेन सहोदकामदेष्टु स चन्द्रमाः ॥ २१ ॥

स एष एवाकौ य एष तपति । तस्यैतदुन्नं कयम्-एष चन्द्रमाः । तदुर्क्यं यजुष्टुः । एष एव महा-
स्तस्यैतदुन्नं व्रतं तुन्महाव्रतं सामतः । एष उ एवोक्तः । तस्यैतदुन्नं यम्-तदुक्त्यम् । अतः । तदेतदेकं
सत् त्रैधाऽऽख्यायते इत्यधिदेवतम् ॥ २२ ॥

अथाध्यात्मम्-प्राणो वा अर्कस्तस्यान्नमेष्टु कयं तदुर्क्यं यजुष्टुः । प्राण एव महान्-तस्यान्नमेष्टु
व्रतं तुन्महाव्रतं सामतः । प्राण उ एवोक्तः-तस्यान्नमेष्टु यं तदुक्त्यं अतः । तदेकं सत् त्रैधाऽऽख्या-
यते । स एष एवोऽधिदेवतमयमध्यात्मम् ॥ २३ ॥

सौम्योऽप्यत्र कयमिति षडेनोप्यत इति विशेषः । अन्यत्रयोरधिदेवमादित्यचन्द्रार्थपरतामाह-स एतेनाग्नेन
महोर्ध्वं उदकामदिति । ' स ' अग्निं प्रजायति । ' एतेन ' इनेन समदर्शेन ' अग्नेन ' ' सह ' ' ऊर्ध्वम् '
चतुर् । तत्राग्निं प्रजायतिष्ठदित्यात्मना जातः । अत्र चन्द्रमसो रूपम् ॥ २१ ॥

अत्रापि अर्कार्थोऽनामत्रयं योजयति-स एष एवाकं इति । अर्कशब्दे मुख्यं इत्याह-य एष तपतीति ।
तस्य ' चन्द्रमा ' ' अन्नम् ' ' कयम् ' इत्युच्यते । एवमादित्यचन्द्रमसोर्गुणलक्षणार्थानामभिर्वेदत्रय-
निर्देश्यरक्षितं ' इत्यधिदेवतम् ' अर्थः ॥ २२ ॥

अध्यात्ममन्त्रकययोरर्थमाह-अथाध्यात्मं प्राणो वा अर्कं इति । प्राण एवाकंशब्देनोच्यते । अत्र
मुख्यमन्नं कयमिष्यते । अस्य प्रागाज्यगुणलक्षणाकार्थानामन्यपदेश्यत्वमित्यप्याहम् । अधिदेवाध्यात्मद्वयेन

अथ तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् । चतुर्थेऽध्याये च द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

संवत्सरो वै प्रजापतिरग्निः । सोमो राजा चन्द्रमाः स इ स्वयमेवा-
त्मानं प्रोचे यजुवचसे राजस्तम्बायनाय यावन्ति वाव मे ज्योतीर्ष्वपि
तावत्यो म इष्टका इति ॥ १ ॥

तस्य वाऽप्तस्य संवत्सरस्य प्रजापतेः । सप्त च शतानि विश्वेश्वर-
श्चाहोरात्राणि ज्योतीर्ष्वपि ता इष्टकाः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि परि-
श्रितः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि यजुष्मत्युः सोऽयुधुं संवत्सरः प्रजा-
पतिः सुर्वाणि भूतानि सप्त जे यजु प्राणि यज्ञाप्राणमुभयान्देवमनु-
ष्यान्तः सुर्वाणि भूतानि सृष्ट्वा रिरिचानु इव मेने तु मृत्योर्वि-
भयां चकार ॥ २ ॥

संवत्सरो वै प्रजापतिः अग्निः । सोमो राजा चन्द्रमाः । स इ स्वयमेवात्मानं प्रोचे-यजुवचसे
राजस्तम्बायनाय । यावन्ति वाव मे ज्योतीर्ष्वपि-तावत्यो म इष्टका इति ॥ १ ॥

तस्य वा प्तस्य संवत्सरस्य प्रजापतेः सप्त च शतानि विश्वेश्वरश्चाहोरात्राणि ज्योतीर्ष्वपि-ता
इष्टकाः । षष्टिश्च त्रीणि च शतानि परिश्रितः । षष्टिश्च त्रीणि च शतानि यजुष्मत्युः । सोऽयु
समुदितमर्धमुपसहस्रति-स एव एवैवोऽधिदेवतमिति । एव सन्तापक आदित्योऽधिदेवतम् । अय प्राणो-
ऽप्यारममित्यर्थः ॥ २३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माव्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणमध्ये दशमकाण्डे
चतुर्थेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (१०-४-१) ॥

अथास्मिन् द्वितीये ब्राह्मणे प्रजापतिरूपवित्याग्रे कालमन्त्रात्मकत्वं, यजनकालश्च, मृत्युरूपत्वं मृत्युरूपो-
पासनाफलमुपधेयानामिष्टकानां सङ्ख्या, तद्विभागश्च, अग्नेरिष्टकानां च सवत्सरतदवयवाहोरात्रमुहूर्त्तावयव-
भन्तरूपत्वं च स्पष्टमाभ्यापते । तत्र प्रथमं सवत्सररूपप्रजापतेरप्रोषोमाभकत्वमाह-संवत्सरो वै प्रजा-
पतिरग्निः सोमो राजा चन्द्रमा इति । सवत्सररूपप्रजापतिरेवाग्निरित्युच्यते । सोमो राजैव चन्द्रमा इत्यु-
च्यते । तत्र चन्द्रमसो वचनमुत्तरञ्च " य स उदकाग्रदेशे स चन्द्रमा "-(श. प. १० । ४ । २ । २७)
इति प्रजापतेश्चन्द्रत्वोक्तायुच्यते । स प्रजापति स्वयमेव राजस्तम्बायनाय यजुवचसे यजुवचसे आत्मानं
स्वस्वरूपं प्रोचे, किमिति ? तदाह-मे मम यावन्ति ज्योतीर्ष्वपि सन्ति तावत्यो मे इष्टका कार्या इति प्रोवाच
इति सम्बन्धः ॥ १ ॥

यदुक्तं प्रजापतिना यावन्ति ज्योतीर्ष्वपि-तत्र ज्योतिः शब्दार्थं तत्सङ्ख्या च श्रुति स्वयं लोकोपकाराय दर्श-
यति-तस्य वा प्तस्येति । सवत्सररूपस्य प्रजापते दिशत्युत्तराणि सप्तशतसङ्ख्याकान्पिहोरात्ररक्षणानि

(श्री) श्रीनात्मनोऽकुरुत । निष्पत्तिघोऽशीतुय ऽष्टकैकस्येष्टका ऽभभवन्तु नेव व्याप्नोत् ॥ ५ ॥

(च) चतुरऽ आत्मनोऽकुरुत । (ता) अशीतिशतेष्टकान्तु नेव व्याप्नोत् ॥ ६ ॥

(त्) पुञ्चान्मनोऽकुरुत । चतुश्चत्वारिंशदष्टं अतमेकैकस्येष्टका ऽभभवन्तु नेव व्याप्नोत् ॥ ७ ॥

(न्) पुडान्मनोऽकुरुत । त्रिंशदतिशतेष्टकान्तु नेव व्याप्नोत् सतथा व्यभवत् ॥ ८ ॥

(द) अष्टावात्मनोऽकुरुत । नवसीष्टकान्तु नेव व्याप्नोत् ॥ ९ ॥

(द्) नुवान्मनोऽकुरुत । (ता) अशीतिष्टकान्तु नेव व्याप्नोत् ॥ १० ॥

(इ) इजान्मनोऽकुरुत । द्वाप्तनतीष्टकान्तु नेव व्याप्नोत् त्रैकादशधा व्यभवत् ॥ ११ ॥

(इडा) डादशात्मनोऽकुरुत । पृथीष्टकान्तु नेव व्याप्नोन्नु त्रयोदशधा व्यभवन्नु चतुर्दशधा ॥ १२ ॥

पञ्चदशात्मनोऽकुरुत । (ता) अष्टाचत्वारिंशद्विष्टकान्तु नेव व्याप्नोत् ॥ १३ ॥

(त्यो) षोडशात्मनोऽकुरुत । पञ्चचत्वारिंशद्विष्टकान्तु नेव व्याप्नोन्नु सप्तदशधा व्यभवत् ॥ १४ ॥

(द) अष्टादशात्मनोऽकुरुत । चत्वारिंशद्विष्टकान्तु नेव व्याप्नोन्नेकान्नविंशतिधा व्यभवत् ॥ १५ ॥

(द्वि) विंशतिमात्मनोऽकुरुत । पृथ्विंशद्विष्टकान्तु नेव व्याप्नोन्नेकविंशतिधा व्यभवन्नु द्वाविंशतिधा तु त्रयोविंशतिधा ॥ १६ ॥

चतुर्विंशतिमात्मनोऽकुरुत । त्रिंशद्विष्टकान्तुऽञ्जातिष्ठत पञ्चदशं व्यूहे तद्युत्पञ्चदशं व्यूहेऽतिष्ठत तुस्मात्पञ्चदशापूर्वमाणस्य रूपाणि पञ्चदशापक्षीयमाणस्य ॥ १७ ॥

डादशात्मनोऽकुरुत-पृथीष्टकान् । म नेव व्याप्नोत् । न त्रयोदशधा व्यभवत् । न चतुर्दशधा ॥ १२ ॥

पञ्चदशात्मनोऽकुरुत-अष्टाचत्वारिंशद्विष्टकान् । न नेव व्याप्नोत् ॥ १३ ॥

षोडशात्मनोऽकुरुत-पञ्चचत्वारिंशद्विष्टकान् । म नेव व्याप्नोत् । न सप्तदशधा व्यभवत् ॥ १४ ॥

अष्टादशात्मनोऽकुरुत-चत्वारिंशद्विष्टकान् । म नेव व्याप्नोत् । नैकान्नविंशतिधा व्यभवत् ॥ १५ ॥

विंशतिमात्मनोऽकुरुत-पृथ्विंशद्विष्टकान् । म नेव व्याप्नोत् । नैकविंशतिधा व्यभवत् । न द्वाविंशतिधा । न त्रयोविंशतिधा ॥ १६ ॥

चतुर्विंशतिमात्मनोऽकुरुत-विंशद्विष्टकान् । सोऽञ्जातिष्ठत-पञ्चदशं व्यूहे । तद् व्युत्पञ्चदशं व्यूहेऽतिष्ठत-तुस्मात्पञ्चदशापूर्वमाणस्य रूपाणि । पञ्चदशापक्षीयमाणस्य ॥ १७ ॥

चतुर्विंशतिषाऽऽन्विनमे एकैकस्यान्तविष्टकान्माका इष्टका भवन्ति, निविंश चतुर्विंशतेविंशता गुणने विष्टकविंशतस्यान्नस्य ऋषे । इव उत्तरमन्विनमे नान्यन्माह-सोऽञ्जानिष्टत पञ्चदशं व्यूहे इति । स प्रजापतिरिव चतुर्विंशतिषाऽऽन्विनमे ' अविष्टत ' मितः । अत्र चतुर्विंशतेर्नच्ये आन्विनागणनार्था परिणामे दिविचतुस्रदशः चतुर्दश ब्रूया, पूर्वमेक इति पञ्चदश ब्रूयाः । न सप्तधा व्यपवर्त्तकादगनेपादय आत्मविनागणदेशे न भवन्तीति न तेषां ब्रूयन्महाऽग्नि, ब्रूयन्महादक पञ्चाक्षयवद्वद्वद्विष्टकान्मा स्मौते-तद्युत्पञ्चदशं व्यूहेऽतिष्ठतेति । आहर्विकान्त चन्द्रकलानिः सृजितव्यस्य द्युवद्वस्य, अरक्षीमगास्य ह्यन्तव्यस्य पञ्चदश रूपाणि निपद्य इत्यर्थः ॥ १७ ॥

(स्या) अथ षष्ठतुर्विंशतिमात्मनोऽकुरुत तस्माच्चतुर्विंशत्यर्थ-
मासु संवत्सरः सुऽ एतैश्चतुर्विंशत्या त्रिंशदिएकेरात्मभिर्न व्यभ-
वत्स पञ्चदशाहो रूपाण्यपश्यदात्मनस्तन्वो मुहूर्ताल्लोकम्पृणाः पञ्चदशैव
रात्रेस्तद्यन्मुहुरायन्ते तस्मान्मुहूर्ताऽअथ यत्क्षुद्राः सन्त ऽ इमाल्लोकाना-
पूरयन्ति तस्माल्लोकम्पृणाः ॥ १८ ॥

(५) एष वाऽइदं सर्वं पचति । (त्य) अहोरात्रैरर्धमासेर्मासैर्ऋतुभिः
संवत्सरेण तदमुना एकमयं पचति एकस्य पक्तेति इस्माह भारद्वाजोऽग्नि-
ममुना हि एकमयं पचतीति ॥ १९ ॥

अथ षष्ठतुर्विंशतिमात्मनोऽकुरुत-तस्माच्चतुर्विंशत्यर्थमासः संवत्सरः । स एतैश्चतुर्विंशत्या
त्रिंशदिष्टवैरात्मभिर्न व्यभवत् । स पञ्चदशाहो रूपाण्यपश्यदात्मनस्तन्वो मुहूर्तान्-लोकम्पृणाः ।
पञ्चदशैव रात्रेः । तद् यन्मुहुः आयन्ते-तस्मा-मुहूर्ताः । अथ यत्क्षुद्राः सन्त इमाल्लोकानापूरयन्ति-
तस्माल्लोकम्पृणाः ॥ १८ ॥

एष वा इदं सर्वं पचति-अहोरात्रैः, अर्धमासैः, मासैः, ऋतुभिः, संवत्सरेण । तदमुना एकमयं
पचति । एकस्य पक्तेति इस्माह भारद्वाजोऽग्निम् । अमुना हि एकमयं पचतीति ॥ १९ ॥

चतुर्विंशतिधा विभागानर्धमासा मना स्तोति-अथ षष्ठतुर्विंशतिमिति । एव संवत्सरस्याग्नौ पञ्चान-
तिष्पत्यर्धमासा उक्ता, मुहूर्तानपि दर्शयति-स एतैश्चतुर्विंशत्येवादिना । एी चतुर्विंशतिधा विभागैर्न व्यभ-
व प्रजापति । 'स' पञ्चदशसंवासान्यहो रूपाण्यपश्यत्, तथा रात्रं रूपाणि च । अहोरात्ररूपाणीति
पदुक्तं तत्पार्थो मुहूर्ता । लोकपृण्टकानां मुहूर्तं रूपं वक्तुं लोकपृणा इत्येतेनोक्तिः । अहोरात्रसम्पन्नानो
मुहूर्ता लोकपृण्टका इत्यर्थः । एकस्याहोरात्रस्य पष्टिचटिका, ते द्वे द्वे एकैको मुहूर्त इति त्रिरामुहूर्ता ।
तत्राह पञ्चदश रात्रेश्च तावन्त इत्यर्थः । मुहूर्तशब्द निर्वक्ति-तद्यन्मुहुरायन्त इति । लोकपृण्टकानां
मुहूर्तं रूपं वक्तुं लोकपृणाशब्द मुहूर्तपरत्वेन निर्वक्ति-अथ यत्क्षुद्रा इति । क्षुद्रा अल्पपरिमाणा सन्त
सर्वलोकान् पूरयतीति लोकपृणा ॥ १८ ॥

एष वा इदं सर्वं पचतीत्यादि । न हि कालानवधिष्ठानं भवति । सर्व एव अहोरात्रादिसंवत्सरान्त-
कायेन प्रथमं सर्वं वक्तुं पचति, पञ्चादयमग्निरमुना सूर्येण पक्वं पचति । उक्तार्थे भारद्वाजसंवाद-एकस्य
पक्तेति हि भारद्वाजनस्मिन्पञ्चदशेन, अतोऽग्निर्सूर्यो प्रजापत्यात्मनोरप्यदाहोरात्रमासादिभिः जगत्परिपाक-
निमित्तत्वात् सूर्येण पचन्त्या संवत्सरावयवना अहोरात्रमभ्यग्निरनो मुहूर्ता एव विद्यान्यवयवभूतलोकपृण्टका
इति तात्पर्यार्थः ॥ १९ ॥

ज्ञानि संवत्सरे । दश च सहस्राण्यष्टौ च शतानि समपद्यन्त सोऽत्रा-
तिष्ठत दशसु च सहस्रं पद्यासु च शतेषु ॥ २० ॥

(षु) अधु सर्वानि भूतानि पर्वैश्च । (त्सु) सु त्रय्यामेव विद्यायाथै
सर्वानि भूतान्यपश्यदत्र हि सर्वेषां छन्दसामात्मा सर्वेषां स्तोमा-
नाथै सर्वेषां प्राणानाथै सर्वेषां देवानामेतद्वाऽऽस्त्येतद्वयमृतं यद्वय-
मृतं तद्वयस्त्येतदु तद्यन्मर्त्यम् ॥ २१ ॥

(थै) सुऽपेक्षत प्रजापतिः । (स्र) त्रयां वाव विद्यायाथै सर्वानि
भूतानि हुन्त त्रयीमेव विद्यामात्मानमभिसर्थास्करुवाऽहुति ॥ २२ ॥

तानि सम्वत्सरे दश च सहस्राणि, अष्टौ च शतानि समपद्यन्त । सोऽत्रातिष्ठत-दशसु च
सहस्रेषु, अष्टासु च शतेषु ॥ २० ॥

अथ सर्वाणि भूतानि पर्वैश्च । स त्रय्यामेव विद्याया सर्वाणि भूतान्यपश्यत् । अत्र हि सर्वेषां
छन्दसामात्मा । सर्वेषां स्तोमानाम् । सर्वेषां प्राणानाम् । सर्वेषां देवानाम् । एतद्वा अस्त्येतद्वयमृतम् ।
यद्वयमृतं तद्वयमस्ति । एतदु तद् यन्मर्त्यम् ॥ २१ ॥

स अपेक्षत प्रजापतिः । त्रय्या वाव विद्याया सर्वाणि भूतानि । हुन्त त्रयीमेव विद्यामात्मानम-
भिसंस्करवा इति ॥ २२ ॥

यदुक्तं पद्मपुराणे कृष्णाणि मुहूर्ता, पद्मपुराणे तत्रैतित्यनेन एकैकस्याहोरात्रस्य त्रिंशत्मुहूर्ता भवन्तीति,
ते मुहूर्ता सवत्सरे सम्भूयैतावन्त स्युरिति परिगणयन्-तानि संवत्सरे दशेति । प्रणिमात नक्षत्रान-
सङ्गपाका मुहूर्ता, मित्रिका अष्टशताधिकदशसहस्रसंख्या सवत्सरे भवन्तीत्यर्थे । सोऽत्रातिष्ठतेति । वक्तु-
सक्येषु सवत्सरसंख्येऽत्र मुहूर्तेषु प्रतिष्ठितोऽभवत् ॥ २० ॥

यदूर्ध्वं प्रजापतिना-“ कथं न्वहमिमानि भूतानि पुनरात्मनापश्ये, पुनरात्मन् दधीय, कथं न्वहमेवैवाह
सर्वेषां भूतानामात्मा स्थामिनि ” (श. प. १. ०।४।२।२) इतीदृशे तदभिधानव्याजेन त्रय्या सर्वभूतात्म-
कता प्रणिगद्यते-अथ सर्वाणि भूतानि पर्वैश्च इत्यादिना । ‘ पर्वैश्च ’ अत्रियेष व्याप्तिरिति शेषः । त्रयी
विद्या वेदत्रयम् तत्र सर्वभूतानि दृष्टवान् । त्रय्या सर्वाश्रयत्वमाह-अत्र हि सर्वेषां छन्दसमिति । गाय-
त्र्यादिसत्त्वछन्दसां स्वरूपमस्ति, स्तोमास्त्रिंशद्वय, मन्त्राणां सप्तन्देवप्रतिपादकत्वादेव स्वरूपमप्यस्ति, किं
बहुना मर्त्यामृतमेदेन यद् द्विविधं तमर्धं त्रय्येवेत्याह-एतद्वा अस्तीत्यादिना । एतन्नर्पणरूपं वा ‘ अस्ति ’
संशया विधत्ते । एतदेव खल्वृण नाशमस्ति । त्रयास्तद्वयमृतं त्रय्यत्वात् स्वतः सिद्धम् । एतन्नद्वयं तस्या-
दस्ति, यतः सदा विद्यते तस्मादभूतान्य देवानामाश्रय तेनाभूता मकन्व, यत्र ‘ मर्त्य ’ मरणवर्मकं मनुष्यादि
तदप्येतन्नरीकृत्येन अतो मर्त्यामृतमकन् सर्वं जगद्व्यन्तर्भूतमित्यर्थः ॥ २१ ॥

यस्मान् ‘ त्रय्या ’ सर्वभूतानि निश्च्यते अतः ‘ हन्ते ’ हन्ते ’ त्रयीमेव विद्यामात्मानमभि । लक्ष्य

सऽ ऋचो व्योहत् । (इद्वा) द्वादश बृहतीसहस्राण्येतावत्यो हऽर्चो याः प्रजापतिस्तृष्टास्त्रिंशत्तमे व्यूहे पङ्क्तिष्वतिष्ठन्त ता अत्रिंशत्तमे व्यूहेऽतिष्ठन्त तस्मात्रिंशन्मासस्य रात्रयोऽथ भुत्पङ्क्तिषु तस्मात्पाङ्कः प्रजापतिस्तृष्टाऽभष्टाशतं शतानि पङ्क्तयोऽभवन् ॥ २३ ॥

(ब्र) अयेतरो वेदी व्योहत् । (इद्वा) द्वादशैव बृहतीसहस्राण्यष्टौ युजुषां चत्वारि सामामेतावद्वैतयोर्वेदयोर्द्युत्प्रजापतिस्तृष्टौ त्रिंशत्तमे व्यूहे पङ्क्तिष्वतिष्ठेतां तौ युत्त्रिंशत्तमे व्यूहेऽतिष्ठेतां तस्मात्त्रिंशन्मासस्य रात्रयोऽथ भुत्पङ्क्तिषु तस्मात्पाङ्कः प्रजापतिस्तृष्टाऽभष्टाशतमेव शतानि पङ्क्तयोऽभवन् ॥ २४ ॥

स ऋचो व्योहत्-द्वादश बृहतीसहस्राणि । एतावत्यो हर्चो याः प्रजापनिस्तृष्टाः । त्रिंशत्तमे व्यूहे पङ्क्तिष्वतिष्ठन्त । ता त्रिंशत्तमे व्यूहेऽतिष्ठन्त । तस्मात्रिंशन्मासस्य रात्रयः । अथ पत्याङ्गु-तस्मात्पाङ्कः प्रजापतिः । ता अष्टाशतं शतानि पङ्क्तयोऽभवन् ॥ २३ ॥

अयेतरो वेदी व्योहत्-द्वादशैव बृहतीसहस्राणि । अष्टौ युजुषाम् । चत्वारि सामान् । एता-वद्वैतयोर्वेदयोर्द्युत्प्रजापतिस्तृष्टौ । तौ त्रिंशत्तमे व्यूहे पङ्क्तिष्वतिष्ठेताम् । तौ त्रिंशत्तमे व्यूहेऽतिष्ठे-

‘ सत्कवे ’ वद्वयाम् स्वद्वयम् महान् कर्त्तव्यमिति विचार्य स प्रजापतिर्द्वादश-बृहतीसहस्रतन्मिता ‘ ऋचो ’ ‘ व्योहत् ’ विमर्शवान् । अथा ‘ युनाभिर्वसन्तुषामशप न्युदसति-एतावत्यो हर्चो याः प्रजापनिस्तृष्टा इति । ‘ त्रिंशत्तमे व्यूहे ’ इत्यादे, ‘ अष्टाशतं शतानि पङ्क्तयोऽभवन् ’ इत्यवमन्तत्वापमयं -ता द्वादशमहस-सङ्क्राका बृहत्या ऋचो द्वित्रिचतुरादिकमेव पूर्वत्रिभन्वावमले त्रिशङ्गाय कृता । तत्र एकैकस्य मासस्य चतुराश बृहत्या, एव त्रिंशत्तमे त्रिंशन्द्वादशतो व्यूहो विभागस्यानन्वित्यर्थः । बृहती चत्वारिदशस्य, पङ्क्तिषु चत्वारिदशस्य, अतो दश बृहत्यो नव पङ्क्तयः सम्पद्यन्ते । एव दश बृहत्यो नवति पङ्क्तयः । तथा एकैकमाससहस्रतृष्टाचतु शतस्य चत्वारिचत्वारिंशत्तमद्वादशो पङ्क्तयः सम्पद्यन्त । एव त्रिंशत्ता त्रिंशत्सङ्क्राका-त्मगतद्वादशमहसन्मितानां बृहती-उत्क्रासावृत्त्या पङ्क्तिष्वसम्पादने सप्त बृहत्यो नवति पङ्क्तयः इति रीत्या द्वादशानां बृहतामहमाया द्वादशशतानि व्यूहानि । एव च अष्टाशतं शतानि पङ्क्तयोऽभवन्ति । अष्टोत्तर-शतसङ्क्राका निपातानि दश शतानि तावन् पङ्क्तयोऽजाता, अष्टाशतानि दशमहस्यणि अष्टाशतिकाती-त्यर्थः । तत्र अथा त्रिंशत्तमं मासं तत्रात्र पङ्क्तिष्ववस्थानं च प्रमादति-ता त्रिंशत्तमे व्यूहे इति । यत्त्रिंश-द्वाया, अतो ‘ मासस्य ’ त्रिंशद्वाय, यत्र पङ्क्तिष्वतिष्ठन्त अतः ‘ पङ्क्तं प्रजापति ’ पङ्क्त्यैव नाम पञ्चतृष्टावचन-पञ्चदश पङ्क्तिरिति संख्यासाध्यात् प्रजापतौमत्-साक्षाद्भवात्मानं पञ्च वितप इति पठे प्रसिद्धादित् (रा पृ का ६) ॥ २२ ॥ २३ ॥

यथा कन्ददत्त त्रिंशता विमर्शविमर्शना द्वादशमहसहस्रतन्मिता पङ्क्तिष्वसम्पादनेन अष्टशतविकदशमहस-सन्मिता पङ्क्तयोऽजाता एव यत्र मासभेदोरेण विभाग पङ्क्तिष्ववस्थानं च प्रमादति-अयेतरो वेदी

तद्यत्परिश्रितमुपाधत्त । तद्वात्रिसुपाधत्त तदनु पञ्चदश मुहूर्तान्मुहूर्ता-
नु पञ्चदशाशीनीरुथ यद्यनुष्मतीमुपाधत्त तदहुरुपाधत्त तदनु पञ्चदश
मुहूर्तान्मुहूर्ताननु पञ्चदशाशीर्तिस्त्रिमेतां त्रयीं विद्यामात्मन्नावपतात्सन्-
कुरुत सोऽत्रैव सुष्वेषां भूतानामात्माऽभुवच्छन्दोमय स्तोममयः प्राण-
मयो देवतामयः सुऽएतन्मयऽ एव भूत्वोर्ध्वऽ उदक्रामत्स यः सुऽ उद-
क्रामदेव तु चन्द्रमाः ॥ २७ ॥

(स्तु) तस्यैषा प्रतिष्ठा । सुऽ एष तुपत्येतस्मादेवाध्यचीयतेतुस्मिन्नु-
ध्यचीयतात्सुनऽएवैनं तन्निरुमिमीतात्सुनः प्राजनयत् ॥ २८ ॥

तद्व यत्परिश्रितमुपाधत्त-तद्वात्रिसुपाधत्त । तदनु पञ्चदश मुहूर्तान् । मुहूर्ताननु पञ्चदशाशीतीः ।
अथ यद्यनुष्मतीमुपाधत्त-तदहुरुपाधत्त । तदनु पञ्चदश मुहूर्तान् । मुहूर्ताननु पञ्चदशाशीतीः ।
एवमेता त्रयीं विद्यामात्मन्नावपत । आत्मन्कुरुत । सोऽत्रैव सर्वेषां भूतानामात्माऽभवत्-छन्दोमयः
स्तोममयः, प्राणमयः, देवतामयः । स एतन्मय एव भूत्वोर्ध्वऽ उदक्रामत् । न यः स उदक्रामद्-एष
तु चन्द्रमाः ॥ २७ ॥

तस्यैषा प्रतिष्ठा य एष तपति, एतस्मादेवाध्यचीयत । एतस्मिन्नध्यचीयत । आत्मन एवेन
तन्निरुमिमीत । आत्मनः प्राजनयत् ॥ २८ ॥

यदुक्तं प्रजापते सप्तत्वरस्याहारान्मुहूर्तान्कुरुत वेदत्रयकृतत्वं च तत्सर्वं कित्यादौ विमर्श्य प्रजापतिर्नृको-
पधानवचनग्यानेन दशयति-तद्यत्परिश्रितमुपाधत्तत्यादिना । 'तद्व' तदा 'परिश्रित' शर्करामुपाधत्त प्रजापति-
रिति यन् तेन रात्रिमवोपहितवा मवति । तदनु पञ्चदश मुहूर्तानुपाधत्त, मुहूर्तां लोकपुण्येष्टका इति उक्तम् । अथ
पञ्चदशानेकपूण्येष्टकोपधानेन रात्रौ पञ्चदश मुहूर्तानवोपहितवा मवति । मुहूर्तानामशीत्यामकवापावनीत्येवशीती-
रुपहितवान् । अयमर्थः-प्रथमपरिश्रितमुपाधत्तं रात्रिं, पञ्चदशलोकपूण्योपधानेन चाग्नौ सप्तत्वरूपे रात्रित्रय-
मुहूर्तान्, बद्वयपरूपे तु पञ्चदशपूण्यध्यामीत्युपहितवान् । एवम् अथ यद्यनुष्मतीमुपाधत्तेति योग्यम्, यद्यनुष्मती
नाम मन्त्रणोपहितेष्टका उदुपधानेन अहः, तामनु पञ्चदशलोकपूण्योपधानेन अहर्तपञ्चदशमुहूर्तान् । बद्वयपरूपे
पञ्चदशाशीतीरुपहितवाकिति । एतदुक्तं मवति-एकस्यां पारश्रितौ यद्यनुष्मत्याधोपधानेन रात्रिमहश्च त्रिंश
लोकपूण्योपधानेन तद्वृत्तान् त्रिंश मुहूर्ताश्चित्रात्मशास्त्रीयोपहितवानिति । एव यद्यनुचरत्रिंशत्तद्वृत्तपाकानां पारश्रितौ
यद्यनुष्मतीनां बोपधानेन सकलरात्रिगतहोत्रान् लोकपूण्योपधानेन सप्तान् मुहूर्तान् सप्तलाक्षिनीं च कित्यामादुपहित
वानिति । " इत्त त्रयोमेव विद्यामात्रावपि सत्वरैः " इति प्रजापतिना प्रतिज्ञानं विमर्श्यति-एवमेता त्रयीं
विद्यामात्मन्नावपतात्सन्कुरुतेति । यत्तत्रयीं त्रिंश सर्वं-उ-इत्योषधिसर्वभूताभारः, अतस्त्रयोविद्याया आत्म-
न्नावपतरणस्या सर्वभूतानां प्रजापतिराज्ञा, सर्वच्छन्दसिनोमप्रायश्चित्तानामप्येऽभवदित्यर्थः । एवमग्निं चितवन
प्रजापतिरिति निर्दशयति-स एतन्मय एव भूतेति । ' एतन्मय ' इत्येतच्छब्दः प्रकृतं सर्वं पश्यादिति,
' ऊर्ध्वं ' ' उदक्रामत् ' ' एष ' ' पञ्चदश ' जात ॥ २७ ॥

' तस्य ' पञ्चमोऽस्य प्रजापते आदित्यादिना ' एषा ' प्रतिष्ठा आग्रयो जातः, चन्द्र सप्तदित्या-

(तत्) स बुद्धिं चेष्ट्यमाणो दीक्षते । युयैः तत्प्रज्ञापतिरेषु त्रिषु लोके-
पूत्रायां योनौ रेतोभूतमात्मानमसिञ्चदेवमुषेऽ एतदात्मानमुखायां योनौ
रेतोभूतं सिञ्चति च्छन्दोमयं स्तोममयं प्राणमयं देवतामयं तस्यार्ध-
मासे प्रथमऽ आत्मा सुष्टुस्क्रियते दवीयसि पुरो दवीयसि पुरः संवत्सर-
ऽएव सर्वः कृत्स्नः सुष्टुस्क्रियते ॥ २९ ॥

तद्यत्परिश्रितमुपघत्ते । तद्वात्रिमुपघत्ते तदनु पञ्चदश मुहूर्तान्मुहूर्ताननु
पञ्चदशाशीतीत्यथ यद्यनुष्मनीमुपघत्ते तदहुरुपघत्ते तदनु पञ्चदश मुहूर्तान्-
मुहूर्ताननु पञ्चदशाशीतीरेवमेतां त्रयीं विद्यामात्मन्नावपतऽआत्मन्कुरुते
सोऽत्रैव सर्वेषां भूतानामात्मा भवति च्छन्दोमयः स्तोममयः प्राणमयो
देवतामयः सुष्टुतन्मयऽ एव भूत्वोर्ध्वंऽउत्क्रामति ॥ ३० ॥

तस्येषा प्रतिष्ठा । युऽ एष तपत्येतस्माद्देवाधिचीयतऽएतस्मिन्नधिची-
यतऽआत्मनऽपुनैव तद्भिर्मिमीतऽआत्मनः प्रजनयति स युदैर्विदस्मा-
ल्लोकात्प्रेत्येतमुवात्मानमभिसुम्भवति च्छन्दोमयं स्तोममयं प्राण-

स यदग्निं चेष्ट्यमाणो दीक्षते-यथैव तत्प्रज्ञापतिरेषु त्रिषु लोकेपूत्राया योनौ रेतोभूतमात्मानम-
सिञ्चन्-एवमेवैष एतदात्मानमुखाया योनौ रेतोभूतं सिञ्चति-छन्दोमयम्, स्तोममयम्, प्राणमयम्,
देवतामयम् । तस्यार्धमासे प्रथम आत्मा सस्क्रियते, दवीयसि पुरः, दवीयसि पुरः । संवत्सर एव
सर्वः कृत्स्नः सस्क्रियते ॥ २९ ॥

तद् यत्परिश्रितमुपघत्ते-तद्वात्रिमुपघत्ते । तदनु पञ्चदश मुहूर्तान् । मुहूर्ताननु पञ्चदशाशीतीः ।
अथ यद्यनुष्मनीमुपघत्ते-तदहुरुपघत्ते । तदनु पञ्चदश मुहूर्तान् । मुहूर्ताननु पञ्चदशाशीतीः । एवमेता
त्रयीं विद्यामात्मन्नावपते, आत्मन् कुरुते । सोऽत्रैव सर्वेषां भूतानामात्मा भवति-छन्दोमयः, स्तोम-
मयः, प्राणमयः, देवतामयः । स एतमय एव भूत्वोर्ध्वं उत्क्रामति ॥ ३० ॥

तस्येषा प्रतिष्ठा-एष तपति-एतस्माद्देवाधिचीयते । एतस्मिन्नधिचीयते, आत्मन एवैनं तानि-
र्मिमीते, आत्मनः प्रजनयति । स युदैर्विदस्माल्लोकात्प्रेति-अथैतमुवात्मानमभिसम्भवति-छन्दो-

तस्मात्तन् रिपत इत्यर्थः । एतस्माद्देवाध्यचीयत-इत्यादरमर्थः-इत्यमपुक्षा मकादेतस्या सूर्यादुपदध्यचीयत
अतः ' एतन्निम् ' एवाधारे सर्वोऽग्निश्चितः । एतन्मैव विवरणम्-आत्मन एवैनमिति । अत आचारभूतस्य
सूर्यस्य प्रतिष्ठाभ्युपगतेति ॥ २८ ॥

यस्मिन्सर्वेषां निके स्वात्मनि सर्वसमन्त्ररूपे पद्विश्वयुष्मतीष्टक्रोशवानेनादिये प्रतिष्ठितं वत्, तत्सर्व-
निदानन्तिने यस्मान्ने मोक्षयितुं प्रप्नोति-म यदग्निं चेष्ट्यमाणो दीक्षते इति । ' स. ' अनुवृत्ता ' यत् '

सुयं देवतामयथँ सुऽएतन्मुयऽएव भूत्वोर्ध्वंऽउत्क्रामति यऽएवं विद्वाने-
तत्कर्म कुरुते यो वैतदेवं वेद ॥ ३१ ॥

इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १०-३-१ ॥ (४. २.) ॥

एष वै मृत्युर्ध्वत्संवत्सरः । (५) एष हि मर्त्यानामहोरात्राभ्यामायुः
क्षिणोत्पुथ त्रियन्ते तस्मादेपुऽ एव मृत्युः स यो हैतुं मृत्युर्ध्वत्संवत्सरं वेद
न हास्येष पुरा जरसोऽहोरात्राभ्यामायुः क्षिणोति सर्वथँ ह्येवायुरेति ॥ १ ॥

मयम्, स्तोममयम्, प्राणमयम्, देवतामयम् । स एतन्मथ एव भूत्वोर्ध्वं उत्क्रामति-य एव विद्वाने-
तत्कर्म कुरुते, यो वैतदेवं वेद ॥ ३१ ॥

एष वै मृत्युर्ध्वत्संवत्सरः । एष हि मर्त्यानामहोरात्राभ्यामायुः क्षिणोति । अथ त्रियन्ते ।
तस्मादेप एव मृत्युः । स यो हैतुं मृत्युः संवत्सरं वेद-न हास्येष पुरा जरसोऽहोरात्राभ्यामायुः
क्षिणोति । सर्वं ह्येवायुरेति ॥ १ ॥

यदा ' अग्निम् ' इष्टकामि ' नष्पमाण ' हेतोः शानच् प्र मय । चयवाहेतो ' दीक्षत ' तदा प्रजापतिवद्
धर्ममनुष्ठानम् । फल च तस्य तद्वर्षनीयाह-धर्म्यं तत्प्रजापतिरित्यादिना-आत्मन एवैव निर्मिमीत
आत्मनः प्रजनयति इत्येतेन । पूर्ववद्राक्ष्येयम् । अथत्र विशेष-प्रजापतिवृत्तात्सय भूतवादाद्या-
ज्ञाना भूतकालऽर्थे अनयतेन कर्तुं । अत्र तु वर्तमानप्रयोग इति । उत्तमर्षज्ञान विदुषः फलमाह-स यदैव-
विदस्माहोवारभेतीति । चदितनुष्ठानोऽय विशेष-एकदा ज्ञा-वाऽनुष्ठान फलम् । ज्ञानमात्रे तु यावज्जीवम् ।
एव कर्मणो भावनाया फलमिति । अत एव ज्ञानपूर्वकर्मनुष्ठान केवल च ज्ञानमित्युक्तं दृष्टितम्-य एवं
विद्वानेतत्कर्म कुरुते यो वैतदेवं वेदेति ॥ ३१-३१ ॥

इति श्रीलाणार्चार्चदिवरिते माववीमे वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीवशातपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे
चतुर्थेऽध्याये द्वितीये ब्राह्मणम् ॥ (१०-४-२) ॥

अथ संवत्सररूपप्रजापतेर्भूत्वन्तक रूपस्य तद्गोपासनस्य फलम्, अग्निचयनस्यावृत्तत्वलक्षण फलम्,
परिशिष्टधृत्पतिलोकपृष्ठाकान्ता सध्या वृत्तिप्रकाशने प्रदनर्थते-एष वै मृत्युरिति । ' मृत्यु ' आयुषः क्षय-
मिता । संवत्सरस्य मृत्युरूपत्र न्यनक्ति-एष हि मर्त्यानामहोरात्राभ्यामिति । परिवर्तमानाभ्याम् ' अहो-
रात्राभ्यामायु क्षिणोति ' हिनस्ति, ' क्षिणु हिंसायाश्च'-(वा. पा. त. प. ४) इत्यस्य रूपम् । ' अथ '
आयु क्षयानन्तर त्रियन्ते । सबसमृत्युरूपोपासकस्य फलमाह-स यो हैतुं मृत्युमिति । एव संवत्सरो मृत्यु-
रिति ' य ' उपास्ते अत्य ' आयु ' आयुश्च ' जरस पुरा ' ' एष ' संवत्सरो ' न ' हिनस्ति मदीय
रूपमसौ जानातित्यनुग्रहबुद्धयेत्यर्थः । तस्मात् सर्वमायुरेति ॥ १ ॥

(त्ये) एषः तस्मान्मन्त्रः । (५) एष हि मर्त्यानामहोरात्राभ्यामायुषोऽन्तं
गुह्यं यद्यपि यन्ते तस्मादेष्टुः एवान्तकः स यो हेतुमन्तकं मृत्युं संव-
त्सरं वेद न हान्येष पुरा जरसोऽहोरात्राभ्यामायुषोऽन्तं गच्छति सर्व्वं
हैवायुरेति ॥ २ ॥

ते देवाः । (५) एतस्मादन्तकान्मृत्योः संवत्सरात्प्रजापतेर्विभयाश्चकु-
र्व्वद्वै नोऽयमहोरात्राभ्यामायुषोऽन्तं न गच्छेदिति ॥ ३ ॥

तुऽएतान्यज्ञकृतंस्तेनिरे । (रेऽग्नि) अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मा-
स्यानि पशुबन्धुं सौम्यमध्वरं तुऽएतेष्वज्ञकतुर्भिर्यजमाना नामृतत्व-
मानशिरे ॥ ४ ॥

एष उ एवान्तकः । एष हि मर्त्यानामहोरात्राभ्यामायुषोऽन्तं गच्छति । अथ म्रियन्ते । तस्मादेष्टुः
एवान्तकः । स यो हेतुमन्तकं मृत्युं संवत्सरं वेद न हान्येष पुरा जरसोऽहोरात्राभ्यामायुषोऽन्तं
गच्छति, सर्व्वं हैवायुरेति ॥ २ ॥

ते देवा एतस्मादन्तकान्मृत्योः संवत्सरात्प्रजापतेर्विभयाश्चकुः । यद्वै नोऽयमहोरात्राभ्या-
मायुषोऽन्तं न गच्छेदिति ॥ ३ ॥

त एतान्यज्ञकृतंस्तेनिरे । अग्निहोत्रम्, दर्शपूर्णमासां, चातुर्मास्यानि, पशुबन्धुम्, सौम्य-
मध्वरम् । तऽएतेष्वज्ञकतुर्भिर्यजमाना नामृतत्वमानशिरे ॥ ४ ॥

ते हाप्याग्निं चिकियरे । तेऽपरिमिता ऽ एव परिश्रित ऽ उपदधुःपरिमिता
सुजुष्मतीऽपरिमिता लोकस्पृणा यथेदमुप्येतर्ह्येकऽचपदधतीति देवा
ऽअकुर्वन्त्रिति ते ह नैवामृतत्वमानसिरे ॥ ५ ॥

तेऽर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुः । (१) अमृतत्वमवकुरुत्समानास्तान्द प्रजा-
पतिरुवाच न ते मे सर्वाणि रूपाण्युपपद्यताति वैव रेचयथ न वाऽभ्या-
पयथ तुस्मन्नामृता भवथेति ॥ ६ ॥

ते होचुः । (स्ते) तेभ्यो वै नस्तुमेव तुद्ब्रूहि युया तं सर्वाणि रूपा-
ण्युपपद्यामेति ॥ ७ ॥

ते हाप्याग्निं चिकियरे । तेऽपरिमिता एव परिश्रित उपदधुः, अपरिमिता सुजुष्मती, अपरि-
मिता लोकस्पृणाः—यथेदमुप्येतर्ह्येक उपपद्यति—इति देवा अकुर्वन्त्रिति । ते ह नैवामृतत्वमान-
सिरे ॥ ५ ॥

तेऽर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुः—अमृतत्वमवकुरुत्समानाः । तान्द प्रजापतिरुवाच—न ई मे सर्वाणि रूपाण्यु-
पपद्य । अति ई रेचयथ । न वाऽभ्यापयथ । नम्यान्नामृता भवथेति ॥ ६ ॥

ते होचुः—तेभ्यो वै नस्तुमेव न तुद्ब्रूहि । युया ते सर्वाणि रूपाण्युपपद्यामेति ॥ ७ ॥

अथ यद्य विध्यन्ते—एवमप्युपपद्यमानाः कस्मिन् अनु सदितपराजालुपाने कल न सत्यमिति उप-
पृष्ट प्रमत्तं—ते हाप्याग्निं चिकियरे इति । ' ते ' ह्युपनयन पारहरता दत्ता ' अक्षमग्निं चिकियरे '
चित्रवत् । ' चित्रं चयन '—(या पा मू. ८. ९) ' परोक्षे लिट् '—(पा. सू. ३ । २ । १९) ।
" विनाया च "—(पा. मू. ७ । ३ । ९८) इति क्त्वन् । " एतस्मात् "—(पा. सू. ६ । ४ ।
८०) इति पगादश । ' त ' चित्रतो दत्ता ' अर्चयिता ' अमृतत्वात् परिश्रितो यजुष्मती लोक-
स्पृणाश्चोदधु । देवदेव तादृशकनु—अग्निर्देवतात्मानं सप्तमिति सत्वादेन दर्शयति—यथेदमुप्येतर्ह्येक
उपपद्यतीति देवा अकुर्वन्त्रिति । प्रथम इति शब्दोऽनङ्गलुपप्रकारदर्शकः । द्वितीय इति शब्दो देवर्षे ।
इत्यमरपरमिदं शब्दोऽभिर्देवा अकुर्वन्त्रित्यतो हेतो ' एतर्ह्ये ' अस्मिन्काठ ' एकं ' आचार्यान्तुधेवोपपद्यति ।
' त ' एवमप्युपपद्यमाना इति निर्देवा अनुश्रितवन् ' अकृतव ' ' न ' व्यासवन् ॥ ५ ॥

अपामृतत्वमप्यथ दत्ता ततो दर्शयति—तेऽर्चन्तः श्राम्यन्त इति । ' अवकुरुमाना ' अवरोक्षु-
क्षमा । तान् ॥ प्रजापतिरुवाचेत्यादिसमर्थ—अग्निरप्य प्रजापति स्वाम्युपपद्येतर्ह्येकामृतापरिजिता-
मानं पदानामनुवदन् सैष्ट स्वाम्युपपद्येतर्ह्येकामृतापरिजिता परिश्रिता च सत्त्वा विमयोऽजानिति ।
उपपद्य, अतिरेकपथ, अमृतपथ, मरथ,—इति च ततो वर्तमानप्रयोगः । अभ्यापन नामाप्यासिरमृतता
' यया त सर्वाणि रूपाणि उपपद्यमेति ' देववचनम् । दत्ताज्येति " आहुतमप्यत्र निव "—(पा. सू.
३ । ४ । २२) इत्यादिगम ॥ ६ ॥ ७ ॥

सु होवाच । पाँष्ठे च त्रीणि च शतानि परिश्रितऽनुपवत्त पाँष्ठे च त्रीणि च शतानि बुभुक्षन्तीरपि पृथिव्यङ्गानमुय लोकम्पृणा दुःश च सह-
स्राप्यष्टौ च शतान्युपधत्ताय मे सुव्वाणि रूपाण्युपवात्ययामृता भवि-
ष्येति ते ह नृपा देवाऽऽनुपदधुस्तुनो देवाऽऽमृताऽऽसाः ॥ ८ ॥

सु मृत्युर्देवानब्रवीत् । (दि) इत्यमेव सुर्वे मनुष्याऽऽमृता भवि-
ष्यन्त्यय को मह्यं भागो भविष्यतीति ते होतुर्नातोऽपरः कश्चन सह
शरीरेणामृतोऽसद्युदेव त्वमेतं भाग्यं हरासाऽभ्य व्यावृत्त्य शरीरेणानृ-
तोऽसद्योऽमृतोऽसद्रिचया वा कर्मणा वेति यद्वै तद्वृत्तविद्यया वा
कर्मणा वेत्येषा ह्येता विद्या बुद्धिरेतद्देव तत्कर्म बुद्धिः ॥ ९ ॥

स होवाच-पाँष्ठे च त्रीणि च शतानि परिश्रितऽनुपवत्त । पाँष्ठे च त्रीणि च शतानि बुभु-
क्षन्ती-अपि पृथिव्यङ्गान् । अथ लोकम्पृणा दुःश च सहस्राणि, अर्गौ च शतान्युपधत्त । अय मे
सुव्वाणि रूपाण्युपवात्ययामृता भविष्येति । ते ह नृपा देवाऽऽनुपदधुः । तनो देवा
अमृता आसुः ॥ ८ ॥

स मृत्युर्देवानब्रवीत्-इत्यमेव सर्वं मनुष्या अमृता भविष्यन्ति । यय को मह्यं भागो भविष्य-
तीति । ते होतुः-नातोऽपरः कश्चन मन् शरीरेणानृतेऽमृतः । यदेव त्वमेतं भागं हरासैः । अथ
व्यावृत्त्य शरीरेणामृतोऽमृतः, याम्नातेऽमृत-विद्यया वा कर्मणा वेति । यद्वै तद्वृत्त-विद्यया वा
कर्मणा वेति । एता ह्येता विद्या-बुद्धिः । एतद्देव तत्कर्म-बुद्धिः ॥ ९ ॥

(स्ते) ते युऽएवमेतद्विदुः । (युं) ये वैतत्कुर्मं कुर्वन्ते मृत्वा पुनः
सम्भवन्ति ते सम्भवन्तु युऽवामृततदनुमभिः सम्भवन्त्युय युऽएवं नु चिदुर्वे
वैतत्कुर्मं नु कुर्वन्ते मृत्वा पुनः सम्भवन्ति तुऽएतत्स्यैवान्नं पुनः
पुनर्भवन्ति ॥ १० ॥

स यदग्निं चिनुते । (तुऽ) एतमेव तदन्तकं मृत्युं संवत्सरं प्रजा-
पतिमग्निमाप्नोति युं देवाऽज्ञाप्नुवन्नेतमुपपद्यते युथैवेनमदो देवाऽ
उपादधत ॥ ११ ॥

ते य एवमेतद्विदुः । ये वैतत्कुर्मं कुर्वन्ते-मृत्वा पुनः सम्भवन्ति । ते सम्भवन्तु एवामृततदनुमभिः
सम्भवन्ति । अयं युऽएवं न विदुः । ये वैतत्कुर्मं न कुर्वन्ते, मृत्वा पुनः सम्भवन्ति-त एतत्स्यैवान्नं
पुनः पुनर्भवन्ति ॥ १० ॥

स यदग्निं चिनुते-एतमेव तदन्तकं मृत्युं संवत्सरं प्रजापतिमग्निमाप्नोति-यं देवा आप्नुवन्
एतमुपपद्यते । युथैवेनमदो देवा उपादधत ॥ ११ ॥

वाचक, वाच्यनामनावे वाचकत्वमपि निवृत्तमित्यर्थः । अथ देववाक्यम्-“ अतः ” एवमेतत्तु ‘ एतः कश्चन’
अपि ‘ शरीरेण’ ‘ सह’ ‘ नाम्नोऽमृतम्’ अमृतो न भवेत् । अमृतं पञ्चमकारस्य रूपम् अमरिति । हे मृतो
त्वम् यदा ‘ एत मा’ शरीरलभ्यं ‘ ह्यमृतम्’ अमृते-“ इम् ह्यमृतम्-” (पा. ग. म्वा. ४. ९२४) एवमेतत्तु
“ तदोऽमृतम् ”- (पा. सू. ३।४।२४) इत्याह्वयम् “ तदोऽमृतम् ”- (पा. म्वा. ३।४।२९) इत्येकारः ।
अथ तदानीमेव शरीरेण व्याहृत्य शरीरं विहायेत्यर्थः । अमृतोऽमृतं भवेत् । किमेव सर्वेऽयदृशः । देव-
योऽमृतोऽमृतविद्यया वा कर्मणा वेति । यो ‘ विद्यया ’ उपपन्नो ‘ कर्मणा ’ अनुष्ठानेन वाऽमृतं प्राप्नोति
तस्य शरीरं त्वया मागवेन स्वीकर्तव्यमित्यर्थः । यदुक्तं देवे-“ विद्यया वा कर्मणा वेति । ततोरेषं मुनि
स्वयमेव-यदं तत्तद्व्यवस्थितया वेति । अग्निविद्यया विद्या, अग्निवदनमेव कर्म कल्पविषय इत्येव कर्म
वेत्यर्थः ॥ ९ ॥

कर्मं कुर्वन्त विदुषाः विदुषा च शरीरपरिव्यामोदनी समाने, पुनः कर्मविद्याया ज्ञाने विशेष इत्यादाङ्करो
भवेत्ता फलमप्यन्तिरेतं दर्शयन्ति-ते य एवमेतद्विदुः इति । अग्निं विश्वमोष्ठमुत्तिष्ठन्तं ‘ मृताः ’ शरीरं विहाय
‘ पुनः सम्भवन्ति ’ उपपद्यन्ते, उपपद्यन्ता मृत्युं एवोपपद्यन्ते । ये तु विदुः कर्मविदिरित्येते मृताः पुनः पुनरुप-
पद्यन्ता मृत्योः ‘ जनः ’ भवन्ति । मृत्युना कल्याणता भवतीति विदुः कर्मनन्दनायवो मृत्युवत्तदपदं वेति तन्म-
नो निरुक्तोऽमृतोऽमृतं ॥ १० ॥

यदन्त्याऽमृतं फलं पुनरुत्तमं, अमृतं-दार्ढ्यमह-म यदग्निं चिनुत इति । यदा ‘ अग्निं ’ दिव्यान्-
मृता ‘ य देवा ’ फलं ज्ञानं पुनरुत्तमं ‘ एवमेव ’ अमृतं मृत्युं त्वत्तत् प्रजापतिमग्निं माप्नोति-अमृतं वि-
द्याविद्यया देवैरुत्तमं फलं प्राप्यमेवार्थः । देवा फलमप्यन्तं यदुक्तं, तद्वेदोक्तं नित्यं इत्येति

परिश्रिद्धेदेवास्य रात्रीराप्नोति । यजुष्मतीभिरुद्धान्यर्धमासान्मासान्-
तृह्णाकम्पृष्णाभिर्मुहूर्तान् ॥ १२ ॥

(तास्त) तद्याः परिश्रितः । (तो) रात्रिलोकास्ता रात्रीणामेव साऽऽतिः
क्रियते रात्रीणां प्रतिमा ताः पष्टिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति पष्टिश्च ह
वे त्रीणि च शतानि संवत्सरस्य रात्रयस्तु सामेकविंशतिं गार्हपत्ये
परिश्रयति द्वाभ्यां नाशीतिं धिष्येषु द्वेऽएकपष्टे शतेऽआहवनीये ॥ १३ ॥

परिश्रिद्धेदेवास्य रात्रीराप्नोति । यजुष्मतीभिरुद्धानि । अर्धमासान्, मासान्, ऋतून् । लोक-
पृष्णाभिर्मुहूर्तान् ॥ १२ ॥

तद् वाः परिश्रितः—रात्रिलोकास्ताः । रात्रीणामेव साऽऽतिः क्रियते, रात्रीणां प्रतिमा । ताः पष्टिश्च
त्रीणि च शतानि भवन्ति । पष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्य रात्रयः । सामेकविंशतिं
गार्हपत्ये परिश्रयति । द्वाभ्यां नाशीतिं धिष्येषु । द्वे एकपष्टे शते आहवनीये ॥ १३ ॥

सायनेष्व दसंपदि—एतसुपचते यद्वेतिमदो देवा इति । अद्—शब्दो विग्रहश्चत, पूर्व यया देवा एत-
न्मिमुपाद्यु एवेनेमप्रिमिदानीमिमुपाद्युपचते ॥ ११ ॥

यपनेन “ सवमर प्रजावतिमप्रिनाप्नोति ” इति समन्तरानीतमप्ये (श.प. १.०।१।३।११) उदितम्,
तदेव विचारयति—परिश्रिद्धेदेवास्य रात्रीराप्नोतीत्यादिना । परिश्रितां रात्रिरूपस्य यजुष्मतीनामदो रूपस्य च
(॥ प. १.०।१।३।१७) प्राणिकम् । यजुष्मतीभिरेवार्द्धमासमास्तुप्रातिरुत्तरं वक्ष्यते—“ ततो याश्चतु-
विंशतिर्द्धमासलोकाला अर्द्धमासानामेव साऽऽति क्रियतेऽर्धमासानां प्रतिमाऽप्य ॥ द्वादशमासलोकास्ता-
मासानामेव साऽऽति क्रियते मासानां प्रतिमा ता उ द्वे द्वे सहस्रलुलोका ऋतूनामसूच्यताये ”—(श.प. १.० ।
४ । ३ । १९) इति । लोकपृष्णाभिरिष्टकामिर्मुहूर्तानाप्नोति । तासां मुहूर्तरूपत्वमुक्तम् ॥ १२ ॥

परिश्रिद्धादिनि रात्र्यहपदिप्रातिमैव क्रमेण विवृणोति—तद्याः परिश्रित इत्यादिना । तत्र परिश्रितां
सङ्ख्यान्, स्थानविशेषं तद्वियोगं वाह—पष्टिश्च त्रीणि च शतानीति । गार्हपत्ये एकविंशतिं परिश्रित उप-
दशन् । द्वाभ्यां नाशीतिं धिष्येष्वेति । धिष्ये अष्टौ—होत्रप्रास्तुष्टाभ्यामस्योऽवकाशयोदनेष्ट्यां षण्णां
षट्, आर्षिधर्ममात्रांलीद्री द्वौ । अत्र परिश्रिद्धिकावियोगं काल्यायनः सूत्रपामास—“ धिष्येति धिनेत्यष्टेष्टकांष्टोक्त-
पृष्णाभिस्तु सतीतिरसौ न्युष्य न्युष्य पून्यमा । आर्षिधर्मि सङ्क्रमत्रवचनम् । होत्रोऽपि त्रिकेविशत्या वाह्यगा-
पत्ये द्विकेदारसु बन्धार्जोऽपि देवा अष्टेष्टका । यावद्विष्टकं परिश्रितं परिनिषाय ” (का. श्रौ. सू. १८ ।
९२—९९) इति । अत्र पून्यमेति यजुष्मतीष्टका । त्रिदिपदे मन्त्रावृत्तिवाचके । अत्र होत्रवाह्यगापत्यमात्रार्ज-
नीयानां प्रयत्नां सम्पूर्णं अष्टाविंशपरिश्रित । शिष्टानां यवानां धिष्येत्यामष्टाविति चत्वारिंशत् । तमप्येष्टान्मा-
नान्श्रुतिर्मवन्ति । आहवनीये तु एकपष्टपुष्टादित्यसङ्ख्याका परिश्रित । “ एकपष्टे ” इति—“ एतस्यैकपष्टि-
मिति दशान्ताः ”—(पा. सू. १ । ३ । ४९) इति पष्टिराद्यस्य प्रत्ययः ॥ १३ ॥

(येऽय) अथ यजुष्मत्पुत्रः । (त्यो) दर्भस्तम्बो लोमेष्टकाः पुष्करपर्णम् रुक्मपुरुषो सुची स्वयमातृणा द्व्वेष्टका द्वियजू रेतःसिचौ विश्वज्योतिर्ऋतुव्येऽनुपाढा कूर्मुऽचलूखलमुसलेऽवस्ता पुञ्च पशुशीर्षाणि पुञ्च दशापस्याः पुञ्च च्छन्दस्याः पञ्चाशत्प्राणभृतस्ता द्वाभ्यां न शतं प्रथमा चितिः ॥ १४ ॥ (अर्धप्रपाठकः ॥ कं० ४६)

अथ यजुष्मत्पुत्रः—दर्भस्तम्बः, लोमेष्टकाः, पुष्करपर्णम्, रुक्मपुरुषो, सुची, स्वयमातृणा, द्व्वेष्टका, द्वियजुः, रेतःसिचौ, विश्वज्योतिः, ऋतुव्ये, अपाढा, कूर्मः, उलूखलमुसले, उस्ता, पुञ्च पशुशीर्षाणि, पुञ्च दशापस्याः, पुञ्च च्छन्दस्याः, पञ्चाशत्प्राणभृतः । ता द्वाभ्यां न शतं प्रथमा चितिः ॥ १४ ॥

यजुष्मतीनां सङ्ख्याम्, चित्तिषु तद्विभागं च दर्शयति—अथ यजुष्मत्पुत्र इति । सङ्ख्यां तावत्—“ ता सर्वे पञ्चमिर्न चत्वारि दत्ताणि ” (१९ कण्डिकायां) इति वक्ष्यते । अत्र पञ्चचितिमेवेन यजुष्मती परिगणयति—दर्भस्तम्ब इत्यादिना । “ ऊद्यस्तम्बमुपदधाति मन्त्रे तूष्णीं ” (का. श्रौ. सू. १७ । ४१) इति तत्त्वोपपत्तुक्तम्, अस्य तूष्णीमुपधानात्कथं यजुष्मदिष्टकानाम् अप्येदेन । सत्यम् ; मन्त्रोपरि समन्तहोमकाणामस्य यजुष्मत्पुत्र उच्यते । तथा च त प्रकृत्य कात्यायन—“ पञ्चगृहीतेनोत्पृष्टनभिद्धोति सन्नूयद् इति ” (का. श्रौ. सू. १७ । ४७) इति । लोमेष्टका नाम “ वा वा हिंसीन् ” (वा. स. ११ । १०२) इति प्रागुक्तमुपदितावतस्त एष्टका—(का. श्रौ. सू. १७ । १९) । “ अपां पुष्टमसि ” (वा. स. ११-१९) इति—मन्त्रेणोपहित पुष्करपर्णम् (का. श्रौ. सू. १७ । ७९) । “ वस अवातम् ” इति रुक्म (का. श्रौ. सू. १७ । ७४) । “ हिरण्यगर्भः ” (वा. स. १२ । ४१) इति पुरुष उपहित (का. श्रौ. सू. १७ । ७९) । “ अग्नेष्ट्वा ” (वा. स. १२ । १२१) इति मन्त्रेण धृतपूर्णा कार्यवर्धनी सुप् (का. श्रौ. सू. १७ । ८४) । “ इन्द्रस्य त्वा ” (वा. स. १२ । १४) इति दधिपूर्णा-इष्ट्वरी इष्ट्वा (का. श्रौ. सू. १७ । ८९) । “ ध्रुवांसि ” (वा. स. १२ । १६) इति स्वयमातृणा (का. श्रौ. सू. १७ । ८७) । “ काण्डात्काण्डात् ” (वा. स. १२ । २०) इति दूरेष्टका (का. श्रौ. सू. १७ । ९०) । “ वास्ते अग्ने सुर्वे ” (वा. स. १२ । २२) इति मन्त्रेणोपदिता द्वियजुर्नमिष्टका (का. श्रौ. सू. १७ । ९२) । “ निराद् स्वघद् ” (वा. स. ११ । १४) इति ‘ रेतःसिचौ ’ (का. श्रौ. सू. १७ । ९४) । ‘ प्रजापतिष्टु सादवतु ’ (वा. स. १२ । २४) इति ‘ विश्वज्योतिः ’ (का. श्रौ. सू. १७ । ९९) । “ मयुष मायवस ” (वा. स. १२ । २६) इति ‘ ऋतुव्येऽनुपाढे ’ (का. श्रौ. सू. १७ । ९९) । “ अपाढासि ” (वा. स. १२ । २९) इति ‘ अपाढा ’ (का. श्रौ. सू. १७ । ९७) । “ मयु वाता ऋतावते ” (वा. स. १२ । २९-२९) इति ‘ मन्त्रेणोपदिता ’ कूर्मः (का. श्रौ. सू. १७ । ९९) । “ विष्णो. कर्मेणि ” (वा. स. १२ । ३२) इति ‘ उलूखलमुसले ’ (का. श्रौ. सू. १७ । १०२) । “ ध्रुवासि ” (वा. स. १२ । ३४) इति मन्त्रेण उस्ता (का. श्रौ. सू. १७ । १०१) ।

(३) अथ द्वितीया । पञ्चाशिन्यो द्वेऽऋतुव्ये पञ्च वैश्वदेव्यः पञ्च प्राण-
भृतः पञ्चापस्याऽष्टकया न विंशतिर्व्युस्यास्ताऽष्टकचत्वारिंशद्वि-
तीया चितिः ॥ १५ ॥

(३) अथ तृतीया । स्वयमातृणा पञ्च दिव्या विश्वज्योतिश्चतस्रऽ
ऋतुव्या दश प्राणभृतः पञ्चविंशच्छन्दस्याश्चतुर्दश बालविल्यास्ताऽ
एकसप्ततिस्तृतीया चितिः ॥ १६ ॥

अथ द्वितीया—पञ्चाशिन्यः, द्वे ऋतुव्ये, पञ्च वैश्वदेव्यः, पञ्च प्राणभृतः, पञ्चापस्याः । एकया
न विंशतिर्व्युस्याः । सा एकचत्वारिंशत् द्वितीया चितिः ॥ १५ ॥

अथ तृतीया—स्वयमातृणा, पञ्च दिव्याः, विश्वज्योतिः, चतस्र ऋतुव्याः, दश प्राणभृतः,
पञ्चविंशच्छन्दस्याः, चतुर्दश बालविल्याः । सा एकसप्ततिः तृतीया चितिः ॥ १६ ॥

“ आदित्य गर्भम् ” (वा. स. १३ । ४१) इति प्रतिमन्त्रमुपहितानि ‘ पञ्च पशुशीर्षाणि ’
(का. श्री. सू. १७ । ११६) । “ अग्रे जगन् ” (वा. स. १३ । ५२) इति प्रतिमन्त्रमुप-
हिता ‘ पञ्चदशारस्या ’—(का. श्री. सू. १७ । १२४) । गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रमुपहिता ‘ पञ्च
ऋतुव्याः ’ । “ अथ पुरो मुख ” (वा. ॥ १३ । ५४) इति प्रतिमन्त्रमुपहिता ‘ पञ्चाशत् प्राण-
भृत ’ (का. श्री. सू. १७ । १२५) । एव प्रथमविना सक्त्य पशुष्मणीष्टका सम्भूय गगयति—
द्राभ्या न शर्तं प्रथमा चित्तिरिति । द्वाभ्यामूल शतमिदं ॥ १४ ॥

द्वितीयायां चितौ दर्शयते इति प्रतिजानीते—अथ द्वितीयेति । “ हुवश्चिद्विद्वयोनि ”—
(वा. स. १४ । १) इति प्रतिमन्त्रमुपहिता ‘ पञ्चाशिन्यः ’ (का. श्री. सू. १७ । १८०) ।
“ शुक्रश्च शुचिश्च ”—(वा. स. १४ । ६) इति ‘ द्वे ऋतुव्ये ’ (का. श्री. सू. १७ । १८१) ।
“ सवर्द्धुनि ”—(वा. स. १४ । ७) इति प्रतिमन्त्र ‘ पञ्च वैश्वदेव्यः ’ (का. श्री. सू. १७ ।
१८२) । ‘ प्राणभृतः ’—(वा. स. १४ । ८) इति पञ्चमिमेन्वैश्वदेव्या ‘ पञ्च प्राणभृतः ’ (का.
श्री. सू. १७ । १८३) । “ अथ दिव्य ” (वा. स. १४ । ८) इति प्रतिमन्त्र ‘ पञ्चापस्याः ’
(का. श्री. सू. १७ । १८४) । “ गर्वो वयः ”—(वा. स. १४ । ९) इति प्रतिमन्त्रमुपहिता एकोल-
विंशतिर्व्युस्या (का. श्री. सू. १७ । १८५) । एव द्वितीयायां चितौ एकचत्वारिंशदपशुष्मन् ॥ १५ ॥

तृतीयायां “ इन्द्राग्नी जग्यपमानान् ”—(वा. स. १४ । ११) इति मन्त्रेणोपहिता ‘ स्वयमातृज्यो-
ष्टका ’ (का. श्री. सू. १७ । १९१) । “ रात्यनि ”—(वा. स. १४ । १२) इति प्रतिमन्त्रम् ।
‘ पञ्च दिव्याः ’ (का. श्री. सू. १७ । १९२) । “ विश्ववर्मा त्वा सादपशु ”—(वा. स. १४ ।
१३) इति मन्त्रेण ‘ विश्वज्योतिः ’ (का. श्री. सू. १८ । १९३) । “ नमश्च नमस्तपश्च ”—(वा.
स. १४ । १५) इति “ स्वयमिमेन्वैश्वदेव्यः ”—(वा. स. १४ । १६) इति च ‘ चतस्र ऋतुव्याः ’ (का. श्री.
२१५१

(३) अथ चतुर्थी । (ध्ये) अष्टादश प्रथमाऽअथ द्वादशाऽथ सप्तदश ताः
सप्तचत्वारिंशच्चतुर्थी चितिः ॥ १७ ॥

(३) अथ पञ्चमी । पुञ्चासपत्न्याश्चत्वारिंशद्द्विराजऽएकया न त्रिंश-
स्तत्तोमभागाः पुञ्च नाकसुदः पुञ्च पुञ्चबूडाऽएकत्रिंशच्छन्दस्याऽअष्टौ
गार्हपत्या चितिरष्टौ पुनश्चितिःस्तुये विश्वज्योतिर्विकर्णो च स्वयमा-
तृणा चाश्मा पुश्चिर्भुश्चितेऽग्निर्निधीयते ताऽअष्टात्रिंशच्छतं
पञ्चमी चितिः ॥ १८ ॥

अथ चतुर्थी—अष्टादश प्रथमाः, अथ द्वादश, अथ सप्तदश । ताः सप्तचत्वारिंशद् चतुर्थी
चितिः ॥ १७ ॥

अथ पञ्चमी—पञ्चासपत्न्याः, चत्वारिंशद्विराजः, एकया न त्रिंशस्तत्तोमभागाः, पञ्च नाकसुदः
पञ्च पुञ्चबूडाः, एकत्रिंशच्छन्दस्याः, अष्टौ गार्हपत्या चितिः, अष्टौ पुनश्चितिः, अतये, विश्व
ज्योतिः, विकर्णो च, स्वयमातृणा च, अश्मा पुश्चिः, पश्चितेऽग्निर्निधीयते । ता अष्टात्रिंशं शतं
पञ्चमी चितिः ॥ १८ ॥

सू. १७ । १२४—१२६ । " आयुर्मे पाहि " (वा. स. १४ । १७) इति प्रतिमन्त्रम् ' दश
माण्डत '—(का. श्रौ. सू. १७ । १२७) । " मा च्छन्द प्रमा च्छन्द " (वा. स. १४ । १८) इति
प्रतिमन्त्रम् ' पद्मिंशच्छन्दस्या ' (का. श्रौ. सू. १७ । १२८) । " गृह्णांसि राद् "—(वा. स. १४ । १९)
इति प्रतिमन्त्रम् ' चतुर्दश बालवित्वा '—(का. श्रौ. सू. १७ । १२९—२०९) । एव तृतीयस्या चितौ
एकसप्ततिर्युज्यम् ॥ १९ ॥

चतुर्थ्याम्—" आशुभिश्च "—(वा. स. १४ । २२) इति प्रतिमन्त्रमुपदिता अष्टादश स्तोमाख्या
ष्टका प्रथमा द्युज्यन्ते । " अग्नेर्मा "—(वा. स. १४ । २४) इति प्रतिमन्त्रम् ' दश द्युत ' (का. श्रौ. सू. १७ । २११—२२०) । " सहस्रं सहस्रम् "—(वा. स. १४ । २७) इति द्वे ऋतये (का. श्रौ. सू. १७ । २२१) । नित्यत्वा ' अथ द्वादश ' द्युज्यम् । " एकयाऽस्तुत "—(वा. स. १४ । २८)
इति प्रतिमन्त्र सप्तदश सृष्टय—(का. श्रौ. सू. १७ । २२२) । एव चतुर्थ्यां सप्तचत्वारिंशद्युज्यम् ॥ १७ ॥
पञ्चम्याम्—" अग्ने जानात् "—(वा. स. १५ । १) इति प्रतिमन्त्र ' पञ्चासपत्न्या '—(का. श्रौ. सू. १७ । २२६) । " एव च्छन्द "—(वा. स. १५ । ४) इति प्रतिमन्त्र ' चत्वारिंशद्विराज '—(का. श्रौ. सू. १७ । २२८) । " दमिना स याव सत्य जिन्व "—(वा. स. १५ । ६) इति प्रतिमन्त्रमुपदिता ' एकोनत्रिंशत्तोमभागा '—(का. श्रौ. सू. १७ । २२२) । " राक्षसि प्राची दिक् "—(वा. स. १५ । ३०) इति प्रतिमन्त्र ' पञ्च शकमद '—(का. श्रौ. सू. १७ । २२६) । " अथ पुर " (वा. स. १५ । १६) इति प्रतिमन्त्र ' पञ्च पञ्चून् "—(का. श्रौ. सू. १७ । २३०) । " अग्निर्नृदं दिव कृद् "—(वा. स. १५ । २०) इति प्रत्युचमेकत्रिंशच्छन्दस्या—(का. श्रौ. सू. १७ । २४०) ।

(स्ता) ताः सुव्याः पञ्चभिर्न चत्वारि शतानि । ततो याः षष्ठिश्च त्रीणि च शतान्यहर्लोकास्ताऽब्रह्ममेव साऽऽप्तिः कियतेऽह्नां प्रतिमां ताः षष्ठिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति षष्ठिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्याहान्यथ याः पद्त्रिंशत्पुरीषं तासां पद्त्रिंशी ततो याश्चतुर्विंशतिरर्धमास-लोकास्ताऽअर्धमासानामेव साऽऽप्तिः कियतेऽर्धमासानां प्रतिमाऽथ वा द्वादशमासलोकास्ता मासानामेव साऽऽप्तिः कियते मासानां प्रतिमा ताऽऽ ष्टे द्वे सहस्रतुलोकाऽऽकृतानामशून्यतायै ॥ १९ ॥

ताः सर्वाः पञ्चभिर्न चत्वारि शतानि । ततो याः षष्ठिश्च त्रीणि च शतानि-अहर्लोकास्ताः । अब्रह्ममेव साऽऽप्तिः कियते, अह्नां प्रतिमा । ताः षष्ठिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति । षष्ठिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्याहानि । अथ याः पद्त्रिंशत्पुरीषम्-तासां पद्त्रिंशी । ततो याश्च-तुर्विंशतिः-अर्धमासलोकास्ताः । अर्धमासानामेव साऽऽप्तिः कियते । अर्धमासानां प्रतिमा । अथ वा द्वादशमासलोकास्ताः । मासानामेव साऽऽप्तिः कियते, मासानां प्रतिमा । ता ऽ ष्टे द्वे ह ऋतुलोकाः ऋतूनामशून्यतायै ॥ १९ ॥

" अथ सोऽयमग्निः "-(वा. मं. १२ । ४७) इत्यादिहोत्रेणा अष्टौ गार्हपत्यादिभिः " येन ऋषयस्तपसा-सक्ता "-(वा. मं. १५ । ४९) इत्यादिमिष्टयहिता अष्टौ पुनर्धितिः-(का. श्रौ. सू. १७ । २५४) । " तत्रध तत्रत्यध "-(वा. मं. १५ । ५०) इति द्वे ऋतवे-(का. श्रौ. सू. १७ । २५८) । " परमेष्ठौ त्वा सादयतु "-(वा. मं. १५ । ५८) इति विश्वगोत्रि-(श्रौ. सू. १७ । २५९) । " प्रोपदध "-(वा. सं. १५ । १२) इति त्रिर्लोकां-(का. श्रौ. सू. १७ । २६१) । " आपोष्टु सद्ने "-(वा. सं. १५ । १६) इति मन्त्रेणोपहिता ' स्वपमानुष्ठा "-(का. श्रौ. सू. १७ । २६१) । " विमान एष दिवः "-(वा. सं. १७ । ५४) इति द्वाभ्यामग्नौग्नीये उपहितः " वृत्त्यदमा " मूल तु " वृत्त्यदमा चाग्नीग्नीये "-(का. श्रौ. सू. १८ । ९४) रायुराहृतम् । चिन्मात्रेणैव अग्निं निरुपाति । " सुपर्गोऽग्निः "-(वा. सं. १७ । ७२) इति " वषट्कारेण "-(का. श्रौ. सू. १८ । १७) इति सूत्रम् । वषट्कारान्तमन्त्रेण निहितोऽग्निराहवनीय इष्टकेत्यर्थः । एवं पञ्चम्यां चित्ता अस्तरनाया आहवनीयाग्नाः आग्नीध्रोपहितवृत्त्यदमना मह अष्टाविंशदभिरु शत षड्भ्य इष्टकाः ॥ १८

पञ्चविंशतिगता यजुष्मती. सर्वाः सम्भूय गगयति-ताः सर्वाः पञ्चभिर्न चत्वारि शतानीति । पञ्चो-यजुःशतमष्टाका. सर्वा यजुष्मत्य इत्यर्थः । एतासानेकशतद्विंशत्युपतपसा विभक्त्य दर्शयति-ततो याः षष्ठिश्च त्रीणि च शतान्यहर्लोकास्ता इति । तत्र ' याः ' षष्ठ्यधिकविंशतमष्टाकाः यजुष्मत्य इष्टकाः ता ' अहर्लोकाः ' अहर्लोकाभिर्द्विमुता इत्यर्थः । ता अद्या प्रतिमाः प्रतिवृत्तय इति । मंत्रमरण्यादि तावन्त्येवा इति एवं षष्ठ्यधिकशतत्रये गते पञ्चविंशद्विंशतिः । अथ तासां पुरोयमन्तिथ मयोय पञ्चविंशसं'दना इत्याह-अथ याः पद्त्रिंशत्पुरीषं तासां पद्त्रिंशीति । " इन्द्र विश्वा अवीहन् "-(वा. सं. १२ । ५९) इति मन्त्रेण पुरीःमुपधोयते, अन्त्यमन्त्रेण यजुष्मत्तायजुष्मनीचिष्टकासु मन्त्रे परिगणनमित्य-

विंशतिरिति दशाक्षरा हि विराट् तासु सवनिकमिवैवाचक्षतेऽग्निरि-
त्येतस्य ह्येवैतानि सुवर्णाणि रूपाणि यथा सवत्सरस्याहोरात्राण्यर्धमासा
मासा ऽऋतुव ऽएवमस्यैतानि सुवर्णाणि रूपाणि ॥ २१ ॥

ते ये इ तथा कुर्वन्ति । (न्त्ये) एतानि हास्य ते रूपाणि वदिर्था
कुर्वन्त्येषां पापवत्स्यसं कुर्वन्ति क्षत्राय विंशं प्रतिप्रतिनीं प्रत्युद्या-
मिनीमाग्रीधीये वाऽअश्मानं पृथिमुपदधात्यय तथै सम्पश्यति किमु
तथै सम्पश्यन्नितरा न सम्पश्येत् । येनैव निर्वर्तते पाप्मानमपहते स
एकादशः ॥ २२ ॥

गार्हपत्यं च । तस्मादाहुर्विराडग्निरिति । दशाक्षरा हि विराट् । तासु सवनिकमिवैवाचक्षते । अग्नि-
रित्येतस्य ह्येवैतानि सर्वाणि रूपाणि । यथा सवत्सरस्याहोरात्राणि, अर्धमासाः, मासाः, ऋतवः,
एवमस्यैतानि सर्वाणि रूपाणि ॥ २१ ॥

ते ये इ तथा कुर्वन्ति—एतानि हास्य ते रूपाणि वदिर्था कुर्वन्ति । अयो पापवत्स्यसं कुर्वन्ति ।
क्षत्राय विंशं प्रतिप्रतिनीं प्रत्युद्यामिनीम् । आग्रीधीये वा अश्मानं पृथिमुपदधाति । अयं तं
सम्पश्यति । किमु त सम्पश्यन्नितरा न सम्पश्येत् । येनैव निर्वर्तते पाप्मानमपहते—स एका-
दशः ॥ २२ ॥

आहवनीय एवेता सम्पद्मिति । लोकम्पूजानां मुहूर्त्तरूपाणां सम्पत्तिमाहवनीयाप्राप्तेष्वनुमिच्छन्ति । तत्रैवो-
परति — 'अयं वाऽएते इव' गार्हपत्यविष्णोरन्वया पितृ लोकम्पूजैकानि । अतः अन्यत्रोद्वेष्टा
इत्याहुर्वाहवनीयविश्वामित्रो हि सम्पदेम सम्भूय बानीमह इति केषांविमतम् । तस्योपरम्—वित्त्वे यजमानो
दशाक्षरेण, गार्हपत्याहवनीयौ, अतो विष्णोः, चितुते । अग्निगतरसस्याया एव विराट्वायकत्वमेव वैदिक-
प्रतिदि दर्शयति—तस्मादाहुर्विराडग्निरिति । दशाक्षरा हि विराट् अतोऽग्निर्विण्णद्वय इति वदन्ति । येष्वम्
अग्निं चितुत इत्येकवचनात्ताम्रान्वयव्याहृष कथमेत्याहङ्कृष तदुपपादयति—तासु सवनिकमिवैवाचक्षतेऽ-
ग्निरिति । एतैकमिवैवाचक्षते गार्हपत्याहवनीयानि रूपाणि यथैकस्य सवत्सरस्य अहोरात्रार्धमासमासर्तवो
रूपाणि एवमित्यर्थः ॥ २१ ॥

केशविमते दोषमहन्ते ये इ तथा कुर्वन्तीति । ये तथा आहवनीय एव सत्यासम्पत्तिं कुर्वन्ति—ते
'एतानि' गार्हपत्यविष्णोरन्वयानि रूपाणि सवत्सरस्यैकदशैर्वेदिनां कुर्वन्ति । किञ्च पारयुक्त कर्मैव तत् ।
यत् 'क्षत्राय' प्रवाभूतां वैश्यवाति' प्रतिप्रतिनीं 'प्रतिकोटिभूतां' प्रयुद्यामिनीं 'सदिनीं च कुर्वन्ति ।
अतो मुख्यस्याहवनीयाणां सकारादेरेषां गार्हपत्यादीनां वेदेर्दशकागतस्य ते सह प्राप्तेरुत्पन्नेषु कृतकृत्यो
भवन्ति । यदेवम्यत्र विष्णोः निष्कानां सम्भूय परिसमम्, ताहं निर्वर्तितेदेत्यानां निष्कानां निष्कानामप्यत्रैव
सत्त्वात् कर्त्तव्यमित्यभिप्रायवति भूमिकाभारवपदि—आग्रीधीये वा अश्मानं पृथिमुपदधातीति ।

(स्तु) तदाहुः । कथमु तां ऽअत्र न सम्पश्यतीति न ह्येना ऽअभि-
जुहोत्याहुत्या वा ऽइष्टका सर्वा कृत्स्ना भवतीति ॥ २३ ॥

तदाहुः । कथमस्यैता ऽअनतिरिक्ता ऽउपहिता भवन्तीति वीर्यं वा ऽअस्यै-
ता ऽअनतिरिक्तं वै पुरुषं वीर्यं च स इ वा ऽएतं च सर्वं कृत्स्नं प्रजापतिं च
सृष्टं स्मरति स ऽएवं विद्वानेतत्कर्म कुरुते यो वै तदेवं वेद ॥ २४ ॥

इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १०-३-२ ॥ (४, ३.)

तदाहुः—कथमु ता अत्र न सम्पश्यतीति । न ह्येना अभिजुहोति । आहुत्या वा इष्टका सर्वा
कृत्स्ना भवतीति ॥ २३ ॥

तदाहुः—कथमस्यैता अनतिरिक्ता उपहिता भवन्तीति । वीर्यं वा अस्यैताः । अनतिरिक्तं वै
पुरुष वीर्यम् । स इ वा एतं सर्वं कृत्स्नं प्रजापतिं स्मरति । य एव विद्वानेतत्कर्म कुरुते । यो
वै तदेवं वेद ॥ २४ ॥

शुक्लस्या तु ऽअनुष्मतीमये परिगणित । तस्याग्नीध्रान् ऽअनुपधानसूत्रं तदाहृतम् । “ पूर-वस्या वाग्मीमये ”—
(का. ब्री. सू. १८।१४) इति । ‘ अथ ॥ ’ स अश्वात् सम्पश्यति—अनुष्मतीषु मध्ये सम्भूय जानाति ।
तद्वदितरिष्वप्यगता अपि लोकपृष्ठा कथं न संपश्यत् । अन्यत्र स्थितानामपि शुक्लवस्त्रवत् सम्पश्यत्यन्तर्वागे न
विद्यमान इत्यर्थः । एवम-तर्जनीगाना प्रमक्ति सम्पद्यते—येनैव निर्झृतिमिति । येनाग्निना ‘ निर्झृतिं पाप्मान-
हते ’ अपहति । स एकादशोऽङ्गि । पूर्वं दशमस्य उक्ता तेषामयमेकादशसंख्यायूक्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अथ पीठिका कृत्वा चोदयति—तदाहुः कथमु ता इति । नैर्ऋत्य इष्टका उपधेया इति प्राग्वहिकम् ।
“ अथातो नैर्ऋतीर्हसति ”—(रा. प. ७।१।११) इति । कात्यायनेनापि “ नैर्ऋती कृष्णास्तुष्यकास्तिष्ठ ”
इति—प्रकल्प्य—“ दक्षिणामुखोऽनुपपशुना ‘ असुम्बन्त ’ (वा. स. १२।६२) इति प्राप्तं पठन्ती ”—
(का. ब्री. सू. १७।१३-१४) इति । तासां कथमत्र न परिगणनमिति चोदयार्थः । तदुपपत्ति—न
ह्येना जुहोतीत्यादिना । आहुतिभिरिष्टका सन्पाद्यत । मात्राद्विहतिरस्तीति इष्टकात्वमेव नास्ति कुतस्तासां-
निष्टकामये परिगणनमित्युत्तरस्यार्थः । “ होमन हीष्टका भवति ” इति पठ्यकाण्डादौ प्रतिपादितम् । “ वा
यामाहुतिमशुशु ससैन पक्वेष्टकाभूत्याऽप्यपद्यत । तपदिष्टात्समभवत्तस्यादिष्टका ”—(रा. प. ९।१।
२।२२।) इति ॥ १३ ॥

अपासां नैर्ऋतीनां तिसृणामिष्टकानां सत्यधिकशतोत्तरीकादशसहस्रसंमितेष्टकाम्यो नातिरेकेणोपधान
प्रश्नोत्तराम्यग्राह—तदाहुः कथमस्यैता इति । ‘ अस्य ’ चित्वाग्ने ‘ अनतिरिक्ता ’ ‘ उपहिता ’ अतिरे-
कामावेनोपहिता कथं भवन्तीति प्रश्नार्थः । वीर्यं वा अस्यैता इति । अस्यामेरेतास्तिष्ठ इष्टका ‘ वीर्यं ’ वीर्य-
रूपा इत्यर्थः । वीर्यवेऽपि कथमनतिरेकाण्यदाह—अनतिरिक्तं वै पुरुषमिति । पुरुषस्य वीर्यम् अनतिरिक्तम्
अनधिक, तस्मादेताभामनतिरेकेणोपधानमेवेत्यर्थः । अथ विदित्वाऽनुष्ठानं केवलवेदितुं फलमाह—स इ वा एतं
सर्वं कृत्स्नं प्रजापतिमिति । य पुरुष एव पारेष्वनुष्मतीलोकपृष्ठानामुक्तविधा मप्यति श्रुत्वा अयनकर्म

प्रजापति वै प्रजाः सृजमानम् । (म्पा) पाप्मा मृत्युरभिपरिजवान् ॥
तपोऽतप्यत सहस्रं संवत्सरान्पाप्मानं विजिहासन् ॥ १ ॥

(संस्तु) तस्य तपस्तेषामस्य । (स्यै) एभ्यो लोमगर्तेभ्य ऋध्वानि
ज्योतीर्ध्व्यापस्तद्यानि तानि ज्योतीर्ध्व्येतानि तानि नक्षत्राणि श्राव-
न्त्येतानि नक्षत्राणि तावन्तो लोमगर्ता श्रावन्तो लोमगर्तास्तावन्तः सहस्र-
संवत्सरस्य मुहूर्ताः ॥ २ ॥

सु सहस्रतमे संवत्सरे । सवर्षोऽत्यपवत स युः सोऽत्यपवतायुमेव तु
वायुर्षोऽयं पवतेऽयं यं तुं पाप्मानमत्यपवतेदं तच्छरीरं कऽउ तस्मै
मनुष्यो युः सहस्रसंवत्सरमवरुणीत विद्यया ह वाऽपवन्तिसहस्रसंव-
त्सरमवरुन्दे ॥ ३ ॥

प्रजापति वै प्रजाः सृजमानं पाप्मा मृत्युरभिपरिजवान् । स तपोऽतप्यत-सहस्रं संवत्सरान्
पाप्मानं विजिहासन् ॥ १ ॥

तस्य तपस्तेषामस्यैभ्यो लोमगर्तेभ्य ऋध्वानि ज्योतीर्ध्व्यापन् । तद् यानि तानि ज्योतीर्ध्वं
तानि तानि नक्षत्राणि । श्रावन्त्येतानि नक्षत्राणि-तावन्तो लोमगर्ताः । श्रावन्तो लोमगर्तास्तावन्
सहस्रसंवत्सरस्य मुहूर्ताः ॥ २ ॥

स सहस्रतमे संवत्सरे सर्वोऽत्यपवत । स यः सोऽत्यपवत । अयमेव स वायुर्षोऽयं पवते । अ
यं तुं पाप्मानमत्यपवत-इदं तच्छरीरम् । क उ तस्मै मनुष्यः-यः सहस्रसंवत्सरमवरुणीत
विद्यया ह वा एवं वित्तसहस्रसंवत्सरमवरुन्दे ॥ ३ ॥

करोति, यद्य वा ऋचो वेद, स प्रजापति वित्पात्रिरूप सर्वं हृत्वा सत्करोति नाधिक न्यून किं तु सूर्यो
समृत्तशान् भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाध्यायप्रकाशे भाष्यन्दिनीपञ्चतयभाष्ये दशमकाण्डे

चतुर्थोऽध्याये तृतीयः ब्राह्मणम् ॥ (१०-४-३) ॥

उत्तरैणाध्यायद्वयेन अग्निविषया उदासना बह्वर्णे तत्रादावस्मिन् ब्राह्मणद्वये सवत्सररूपाग्ने तदवयवानां च
सहस्ररूपेनोदासना तन्मूलं ॥ प्रदर्शयते । सहस्रप्रमद्व प्रजापतिवृत्तान्तेन प्रमदीनि-प्रजापति वै प्रजा इति ।
इदं प्रजा सृजमानं प्रजापतिं पारकरो मृत्युरभिजवान् । ' स ' ' पाप्मानं विजिहासन् ' त्यक्तुमिच्छन् ।
" ओइ हृत्पात्र " - (पा. पा. जु. प. ३) सवि रूपम् । सविमवन्तरादस्मिन् तन्मन्त्रे ॥ १ ॥

' तस्य ' ' तेषामस्य ' तत्रादितेनो रोमकृतस्य ऊर्ध्वमुक्तानि ज्योतीर्ध्वं निरागच्छन् । ' तानि ' इमानि
' नक्षत्राणि ' ' प्रजापते श्रावन् ' लोमगर्ता ' ' तावन् ' मन्थनव नरात्मस्य दिनानि सप्तत्रय षष्ठि-
सप्तमि (३, १०,०००) । तद्वृत्तं, कोटिका, कशौक्याणि (१, ८, ०००००) ॥ २ ॥

' स ' प्रजापति ' सहस्रतमे ' दशार्थे तमम् प्रमद - " विद्वद्वाग्मिन्मन्त्रमन्त्राणां " - (पा.

सुर्वाऽ एवेता ऽदृष्टकाः साहस्रीरुपासीत । रात्रिसहस्रेण रात्रिसहस्रेणै-
कैकां परिश्रितथै सुम्पन्नामुपासीताहःसहस्रेणाहःसहस्रेणैकैकामहर्भा-
जमर्धमाससहस्रेणार्धमाससहस्रेणैकैकामर्धमासभाजं माससहस्रेण माससह-
स्रेणैकैकां मासभाजमृतसहस्रेणऽर्तुसहस्रेणैकैकामृतभाजं सुहूर्तसहस्रेण
सुहूर्तसहस्रेणैकैकां सुहूर्तभाजथै संवत्सरसहस्रेण संवत्सरं ते युऽएतमेव-
मश्रुथै संवत्सरेण सुम्पन्नं विदुः सहस्रतमीथै हास्य ते कलां विदुरथ
युऽएनमेवं न विदुर्न हास्य ते सहस्रतमी च न कलां विदुरथ यु ऽपुर्वैवं
वेदो वेतस्वर्म कुरुते सु हेवैतथै सुर्व कृत्स्नं प्राजापत्यमग्निमान्नातिथुं
प्रजापतिराप्रोक्तस्मादेवंपितृष ऽएव तप्येत युदु ह वाऽएवंपितृषऽ एव
तप्युतऽश्वा मैथुनात्सुर्वथै हास्य तत्स्वर्म लोकमभिसम्भवति ॥ ४ ॥

सर्वा एवेता इष्टकाः साहस्रीरुपासीत । रात्रिसहस्रेण रात्रिसहस्रेणैकैकां परिश्रितं सम्पन्नामु-
पासीत । अह महस्रेण अह सहस्रेणैकैकामहर्भाजम् । अर्धमाससहस्रेणार्धमाससहस्रेणैकैकामर्धमासभा-
जम् । माससहस्रेण माससहस्रेणैकैकां मासभाजम् । ऋतुसहस्रेण ऋतुसहस्रेणैकैकामृतभाजम् ।
सुहूर्तसहस्रेण सुहूर्तसहस्रेणैकैकां सुहूर्तभाजम् । सवत्सरसहस्रेण सवत्सरम् । ते य एनमेवमग्नि
संवत्सरेण सम्पन्नं विदुः, मन्व्यतमा हास्य ते कलां विदुः । अथ य एनमेवं न विदुः, न हास्य ते
सहस्रतमी च न कलां विदुः । अथ य एवे वेद, यो वेतस्वर्म कुरुते—न ईवं सर्वं कृत्स्नं प्राजापत्यम-
ग्निमान्नाति । य प्रजापतिराप्रोक्तम् । तस्मादेवंपितृष एव तप्येत । युदु ॥ वा एवंपितृष एव तप्ये-
वमिथुनात्सर्वं हास्य तत्स्वर्म लोकमभिसम्भवति ॥ ४ ॥

म् ५ । १ । ५१) इति । 'सहस्रम' याशुकेऽपिमे सवत्सरे ' सर्वोऽप्यपवत ' अत्यश्रद्गं बहुमश्रितम् ।
इत्यर्थः । न य सोऽप्यपवत् अपमव एवेनातो वायुरासीत् । अथ यमेव त सुपुत्र्य पाप्मानमप्यपवतं तदिह
शरीरम् अतिशूतं शरास्त्व तदानीं प्रजापतौतमित्यर्थः । क उ तस्मै मनुष्य इत्यादिना । सहस्रोशतनाथा
प्रसन्नाह ' य सहस्रसव सरमवर्त्तनी ' ज्ञानत्रिणि शेषः । तस्मै सहस्रसव सरजोवनाय को वा मनुष्य
शक्तुयात् '—मनुष्यायुष परमात्रे शतम्, अनो जीवता मनुष्येण सहस्रसवत्सरां प्राप्नुमशक्या । तदिह
तेषां कथं प्राप्तिं तदुपायमाह—विद्यया इ वा इति ॥ ३ ॥

सहस्रसव-सववरोधे मनुष्यस्य विद्येव साधनं यत्, अतस्तोमुशसनामाह—सर्वा एवेता इष्टका इति ।
सामान्येन सर्वा इष्टका सहस्री सहस्रसम्पिता इत्युपनिषत् । विशेषत आह—रात्रिसहस्रेणेति । एकैकां परिश्रित
रात्रिसहस्रेण सम्पन्ना इत्युपनिषत् । अतोपनिषत्पर्यायः परिश्रितरात्रेण । रात्रिसहस्रेणायाम्नात् । आत्मेन
व्याप्तिं सर्वत्र बोधार्थः । परमेश्वरमुपनीतोलोकमनुष्याणां रात्र्यहर्द्धमासमासर्तुमुहूर्तमवत्त (श. प १० ४१२
ब्राह्मण) प्रायुक्तम् । अहर्भाजमर्धमासभाजं शासमावमृतभाजमिति पदचतुष्टयस्याप्यवमर्ध—यद्युक्तोय पतु-

तदेतदुच्चाऽभ्युक्तम् । (त्र) न मृषा श्रान्तं यद्वन्ति देवा ऽडुति न हवैवं-
विदुषः किञ्चन मृषा श्रान्तं भवति तथो हास्यैतत्सर्वं देवा ऽभवन्ति ॥ ५ ॥
इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १०-३-३ ॥ (४. ४.) ॥

अथादेशा ऽउपनिषदाम् । (म्वा) वायुरग्निरिति ह शाकायनिन ऽउपा-
सतऽआदित्योऽग्निरित्यु द्वेकऽआहुत्य ह स्माह श्रौमत्यो वा हालिङ्गवो
वा वायुरेवाग्निरुस्मादुदेवाध्वर्युरुत्तमं कर्म करोत्युथैतमेवाप्येत्येति ॥ १ ॥

तदेतदुच्चाऽभ्युक्तम्-“ न मृषा श्रान्तं, यद्वन्ति देवाः ”-(क्र. सं. २।४।२२।३)
इति । न हवैवं विदुषः किञ्चन मृषा श्रान्तं भवति । तथो हास्यैतत्सर्वं देवा अवन्ति ॥ ५ ॥

अथादेशा उपनिषदाम्-वायुरग्निरिति ह शाकायनिन उपासने । आदित्योऽग्निरित्यु द्वेकऽआहुः ।
अथ ह स्माह श्रौमत्यो वा हालिङ्गवो वा-वायुरेवाग्निः । तस्माद्यदेवाध्वर्युरुत्तमं कर्म करोति-
अथैतमेवाप्येत्येति ॥ १ ॥

रुनवतु शनतापाताऽऽकृतु मये पशुत्तत्रि-तम- न ज्ञा अहोमया । चतुर्विंशतिरर्द्धमानरुपा । द्वादशा-
वशिष्टा मानरुपा । ता एव द्वे द्वे भूया वद् नृपुत्रा । तदग्निं येन अर्धमात्रविष्टराग्नं सहेनो सम्पन्ना-
मुपनीत । एवमर्द्धमात्रमात्रविष्टादि व्यापनेषम् । मुहूर्त्तमात्रमिति लोकश्रुतिप्रमाणम् । संवत्सरसहस्रेण
मैवन्तरमिति । समदित्यपि वाग्निरियम् । उरस्तन कृत्वाह-य एतमेवमग्निं संवत्सरेण सम्पन्नं विदुरिति ।
सहस्रतमोऽपि पातानिभवदनुमृतामग्निरुपप्रजापत कल, विदुर्जानन्ति । येषा तादृशज्ञानाभावस्तेषां
पातनरहेतुभूतोपाददर्शनाभाव इति-अथ य एतमेवमिति । सर्वेषु व्यापारेष्वपि एतदुपासनं कर्तुं युज्यत
इति वक्तुम् । अग्निमुनादिति । मैथुनान्त्यागारेषु सर्वेष्वपि एतत्तत्र अग्नेरुपदेवानां च सहस्रमानरुपरुपा
करोति तस्माच्च स्वर्गलोकेऽपि तमेवमी पर्थ ॥ ४ ॥

विदुः । किञ्चिदपि व्यापारमात्रं नश्ये न भवतीत्यर्थे मन्त्र सवाद्यपि-तदेतदुच्चाऽभ्युक्तं न मृषेति ।
अत्र “ न मृषा श्रान्तं यद्वन्ति देवा ” इत्येतावान् पाद एव मवादः । उच्यतेऽस्मिन्नादवने लोकमुद्राऽग्न्यप्रतिपा-
दकानि । अतएव जवाव अग्न्यजीवावेति श्रीगे दिवचनागानि वदानि प्रयुक्तानि । ताम्बत्र न सङ्गच्छन्ते
इति पाद एव सवादत्वेन पठितः । पादस्वार्थमाह-न हवैवं विदुष इति । एव जानास्य पुष्टस्य किञ्चन
किञ्चिदपि न मृषा श्रान्तं व्यर्थः श्रमो न भवति । एव विदुषः यः कुर्वते तत्सर्वं यद्यस्मात् देवा अवन्ति ॥ १ ॥

इति धीतापगाचार्यविरचिते माधवायै वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतनयब्राह्मणभाष्ये दशमब्राह्मे
चतुर्थेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (१०।४।४) ॥

एव प्रजापत्यात्मकमदित्युपासनाभिधाय व्यष्टिरुपाक्षिविषयमुपासनां वक्तुं प्रतिजानीते-अथादेशा
उपनिषदमिति । “ अथ ” अनन्तरम् “ उच्यतेऽस्मिन्नादवने लोकमुद्राऽग्न्यप्रतिपा-
दकानि । अतएव जवाव अग्न्यजीवावेति श्रीगे दिवचनागानि वदानि प्रयुक्तानि । ताम्बत्र न सङ्गच्छन्ते
इति पाद एव सवादत्वेन पठितः । पादस्वार्थमाह-न हवैवं विदुष इति । एव जानास्य पुष्टस्य किञ्चन
किञ्चिदपि न मृषा श्रान्तं व्यर्थः श्रमो न भवति । एव विदुषः यः कुर्वते तत्सर्वं यद्यस्मात् देवा अवन्ति ॥ १ ॥

शाठ्यायनिरु ह स्माह । संवत्सरऽपुत्राग्निस्तस्य वसन्तः शिरः ग्रीष्मो
दक्षिणः पक्षो वर्षाऽउत्तरः शरद्वसुध्यानात्मा तेननाशिशिशिवृद्ध पुच्छं
प्रतिष्ठा वसुगग्निः प्राणो वायुश्चक्षुरादित्यो मनश्चन्द्रमाः श्रोत्रं दिशः
आपो मिथुनं तपः प्रतिष्ठा माताः पर्वाण्यर्षमासा नाड्योऽहोरात्राणि
रजतसुवर्णानि पुत्राणि सुऽएतुं देवानप्येतीति संवत्सरोऽग्निरित्यु हेतु
विविधादित्यस्यो भवतीति त्वेषु विद्यात् ॥ २ ॥

(३) चेन्न उ ह स्माह शाण्डिल्यायनः । (५) इमुऽएव लोकास्तिष्ठः
स्वयमावृण्णात्यश्रितयो युजमानश्चतुर्यां सुर्वे कामाः पञ्चमीमांश्च-
लोकात्सर्वेऽस्तुर्वृत्तात्मानं च सुर्वश्च कामानित्येव विद्यादिति ॥ ३ ॥

इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थ ब्राह्मणम् ॥ १०-३-४ ॥ (४. ५.) ॥

इति चतुर्योऽध्यायः समाप्त ॥ १०-४ ॥

शाठ्यायनिरु ह स्माह-संवत्सर एवाग्नि-स्तस्य वसन्तः शिरः, ग्रीष्मो दक्षिणः पक्षः, वर्षा
उत्तरः, शरद्वसुध्यानात्मा, आत्मा हेमन्तशिशिवृद्ध । पुच्छं प्रतिष्ठा, वागग्निः, प्राणो वायुः, चक्षुः-
दित्यः, मनश्चन्द्रमाः, श्रोत्रं दिशः, आपो मिथुनम्, तपः प्रतिष्ठा, माताः पर्वाणि, अर्षमासा नाड्यः
अहोरात्राणि रजतसुवर्णानि पुत्राणि, स एव देवानप्येतीति । संवत्सरोऽग्निः-इत्युक्त्वा विद्या-
वसन्त्यो भवतीति त्वेषु विद्यात् ॥ २ ॥

चेन्न उ ह स्माह शाण्डिल्यायन-इमं एव लोकास्तिष्ठः स्वयमावृण्णात्यश्रितयः, युजमान-
श्चतुर्योऽपि । ' एते ' वचन आह-लोकास्तिष्ठति । कस्य वायुस्त्वय्यवपुःकन सप्तभिः प्रदत्तयति-
अथ ह स्माहेति । वा-इन्द्रो समुद्यवाधी । औमन्व आचार्यः, हाहिहो नामाचार्यश्च वायुरेवाग्निर्व्याह ।
एवमन्वोऽप्योऽप्युत्तमनातिष्ठाम । यतो वायुराति तस्मादप्युत्तम उच्यते यदसमानिकठं कर्म करोति
तदैवेव वायुमन्वेति । तयाहि सभित्यनुश्चि " दवा गतुविदो गतु विच्चा गतुनित । मनस्यने "-(वा
स. ३. २. १) इति-मन्त्रे "यत्त त्वाहा वाय व त्वाहा" इति वाचो धारणमुक्तम्, यतो वायुरेवाग्निर्विदध ॥ ३ ॥

संवत्सरे शिरः पञ्चपुत्रावववापुत्रावमा दर्शयति-शाठ्यायनिरु ह स्माहेति । संवत्सरेऽपि पञ्चवयवन्
दर्शयति-स्तस्य वसन्तः शिरः इति । संवत्सरात्मन्यग्नेर्वसुगग्निर्वाहो दर्शयति-वागग्निरिति । वासोऽग्नेर्य
स्य वाक्तेन संपन्नः, वायु प्राणवच, आदित्यश्चक्षुराभना, चन्द्रमा मनोऽप्येव, दिशः श्रोत्राभना, आप एव
मिथुनं प्रवन्तम्, तपःग नव ग्रीष्मः मन्वा, पर्वा पूर्वाभना, अर्षमासा एव नाड्याभना, अहोरात्राणि
रजतसुवर्णानि पुत्राणि, पञ्चवयवन् दशानात् पञ्चमीयुक्तर । " अहोरात्रा सुवर्णाऽप्यवदन्ता गग्निः "-इति
तैत्तिरीयकम् । पञ्चमादादीन् दत्तन् स संवत्सरोऽप्येति युक्तमिति ह्यो 'संवत्सर' इत्यश्रित्ययुक्तमनार ।
तस्मिन्मन्त्रे-यन्मयो भवतीति । तत्र विद्यान्-इति श्रुतिः । एवमेव पुत्रानात्माभिरभितानि । अथ
पूर्वं शिरः पञ्चपुत्रावववा सन्नापि संवत्सरेऽपि नयेव दर्शयति ॥ २ ॥

इदानीं प्रपाठान्तरे पञ्चवित्पञ्चमभिः तथैवेव नाना दर्शयति-चेन्न उ ह स्माह शाण्डिल्यायन इति ।

धतुर्यो, सर्वे कामाः पञ्चमी । इमाश्च लोकान्तस्तुर्वे । आत्मानं च, सर्वाश्च कामानित्येव
विद्यादिति ॥ ३ ॥

शाण्डिल्यपुत्रधेनूक्रीनमादिरेवमाह—‘ इमे ’ इत्येव लोका ‘ एव ’ अपि स्वयमातुःप्राक्तन्य—तिस्रश्चित्तं स्वय-
मातुःप्राक्तन्य सहस्रसिद्धयुक्तपाषाणोष्णका । ताश्च तिस्रः प्रथममध्यमोत्तमासु विनिष्ठ उपधीयन्ते । ‘ पञ्चमान् ’
कर्त्ता चतुर्यो विद्वि । सर्वे कामा पञ्चमी विद्वि । एवमित्यर्थेऽङ्गिकान् सर्वान् कामान्, आत्मानं, पञ्च-
विद्यात्मना सत्त्वैरेति व्यापेदिति ॥ ३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वसिद्धे वेदार्थप्रकाशे ब्राह्मणसंहितायां पञ्चमोऽध्यायः
दशमस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः पञ्चमः ब्राह्मणम् ॥ (१०-४-५) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तयो हारं निराकृत्य । पुनर्याचनुरो देवाद् विद्वान्निर्गमहेतुः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्ड गोमहत्त कलकहपतुलादुक्षौ स्वर्गार्थं,
सप्तस्वीपञ्चमीरीत्रिदशानष्टतावेनुमैत्रिर्गमूमी ।
रनोक्ता इकमत्रात्रिदशपहितरघौ सायणि सित्तराग्यो,
म्यग्राणीदिश्वचक्र प्रथितविधिमाभूतयुक्तं षट् च ॥
धान्यादि धन्यजना तिलमवमृक्तं स्वर्गजं वर्गमुष्णं,
कार्गमीन्म कृपावान्मुदहृन्मवडो राजन राजस्थ ।
आज्योय प्राप्यजना लवणमवमृक्तं शार्करं चर्कितेना,
रत्नादृषो रत्नरूपं गिरिमृक्तं मुदा पात्रमाप्तिज्ञार्थं ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजराजेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक श्रीहाराहरमहापरासाम्राज्यपुराणेन सायणा-
चार्येण विरचिते माध्वसिद्धे वेदार्थप्रकाशे ब्राह्मणसंहितायां पञ्चमोऽध्यायः
दशमस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ (१०-४) ॥

अथ पञ्चमोऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् । तृतीयप्रपाठके च पञ्चमं ब्राह्मणम् ।

तस्य वाऽएतस्याग्नेः (वृत्ता) व्यागेवोपनिषद्वाचा हि चीयतेऽऋचा
यजुषा साम्नेति तु दैव्याऽथ युन्मानुष्या वाचा हेतीदं कुरुतेतीदं कुरु-
तेति तदु ह तथा चीयते ॥ १ ॥

सा वाऽएषा व्याकत्रेधा विहिता । (तुर्चा) ऋचो यजूर्ऽपि सामानि
तेनाग्निस्त्रेधा विहितऽएतेन हि त्रयेण चीयतेऽथ हेवं त्रेधा विहितऽइत्यथ
ह त्वेवापि त्रेधा विहितो बुदास्मिन्नेधा विहिताऽइष्टका उपधीयन्ते पुत्रा-
भ्यः स्त्रीनाभ्यो नपुंस्सकनाभ्यस्त्रेधा विहितान्युऽएवेमानि पुरुषस्या-
ङ्गानि पुत्रामानि स्त्रीनामानि नपुंस्सकनामानि ॥ २ ॥ (शतम् ५४००)

तस्य वा एतस्याग्नेरग्नौवोपनिषद् । वाचा हि चीयते, ऋचा, यजुषा, साम्नेति तु दैव्या । अथ
युन्मानुष्या वाचा इति । इदं कुरुतेति, इदं कुरुतेति । तदु ह तथा चीयते ॥ १ ॥

अथीमयादित्याग्न्युपासनं ब्राह्मणम् ।

सा वा एषा वाक् त्रेधा विहिता—ऋचः, यजुषि, सामानि । तेनाग्निस्त्रेधा विहितः । एतेन हि
त्रयेण चीयते । अथ हेवं त्रेधा विहितः—इत्थं ह त्वेवापि त्रेधा विहितः । यजस्मिन्नेधा विहिता इष्टका
उपधीयन्ते—पुत्राभ्यः, स्त्रीनाभ्यः, नपुंसकनाभ्यः । त्रेधा विहितान्यु एवेमानि पुरुषस्याङ्गानि—
पुत्रामानि, स्त्रीनामानि, नपुंसकनामानि ॥ २ ॥

यस्य नि श्रुतिर वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् । निर्भये तस्य वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

शूर्वा " आदित्योऽग्निरित्युक्तं आहुः " (श. प. १० । ४ । ५ । १) इत्युक्तं तत्र अथीमयादित्ये-
ऽग्न्युपासनाऽस्मिन् ब्राह्मणे कथ्यते । अथ तस्याग्नेरथीमयात्वं दर्शयति—तस्य वा एतस्याग्नेरिति । ' वाग्वो-
पनिषद् ' इत्यत्र स्वरूपम् । यतोऽग्नि आगच्छ —सामरूपया दैव्या ' वाचा ' चीयते, ' मानुष्या ' मनुष्य-
साम्बन्धिना ' वाचा ' अपि चीयते । तामेवाग्निमेवाह—इतीदं कुरुतेति " इति इदं कुरुतेति " ॥ १ ॥

वाचस्त्रेविष्पादग्निरपि तथा त्रित्रिविध इत्याह—सा वा एषा वाक् त्रेधा विहितेति । तेनाग्निस्त्रेधा
विहितः अग्निवायुमर्यामनेत्यर्थः । अथ हेवं त्रेधा विहित इत्यनेन वेदत्रयस्याऽग्नेरुक्तत्रैविष्योपमहारः ।
इत्थं ह त्वेवापि त्रेधा विहित इत्यनेन वक्ष्यमाणत्रैविष्यप्रतिज्ञा । ' यन् ' यस्मात् ' अग्निम् ' अग्नौ ' त्रेधा
विहिता इष्टका उपधीयन्ते ' । ' पुत्राभ्यः ' पुंस्त्रिद्वन्द्वभिर्येषां स्तोमाह्वयाः । " स्तोमानुपदधाति "—

सोऽयमात्मा त्रेधा विहितः एव । सोऽनेन त्रेधा विहितेनात्मनेतुं त्रेधा विहितं देवममृतमप्राप्तिं ताऽऽसुर्वाऽऽपृष्ट्वाऽऽपृष्ट्वाचक्षते नेष्टकऽऽति नेष्टकमिति वाचां रूपेण व्याख्येयतत्सर्वं यत्त्वा पुमाश्चपुंस्कं वाचा ह्येवैतत्सर्वमपि तस्मादेनाऽऽङ्गिरस्त्वद्भुवा सीदेत्येव सर्वाः सादयन्ति नाङ्गिरस्त्वद्भुवः सीदेति नाङ्गिरस्त्वद्भुवः सीदेति वाचपुं ह्येवेतापुं सपुंस्कुरुते ॥ ३ ॥

सा या सा वागसौ तु आदित्यः । तु एष मृत्युस्त्वर्त्ति चार्वा-
चीनमादित्यात्सर्वं तुमृत्युनाऽऽसपुं स यो हेनमतोऽर्वाचीनं चिनुते

सोऽयमात्मा त्रेधा विहित एव । सोऽनेन त्रेधा विहितेनात्मनेतुं त्रेधा विहितं देवममृतमप्राप्तिं । ताऽऽसुर्वाऽऽपृष्ट्वा इत्येवाचक्षते-नेष्टक इति, नेष्टकमिति । वाचो रूपेण । व्याख्येयतत्सर्वम्-यत् श्रीः, पुमान्, नपुंसकम् । वाचा ह्येवैतत्सर्वमानम् । तस्मादेना “ अङ्गिरस्त्वद्भुवा सीद ” (वा. सं. १० । ५३) इत्येव सर्वाः सादयति । नाङ्गिरस्त्वद्भुवः सीदेति । नाङ्गिरस्त्वद्भुवं सीदेति । वाचं ह्येवेता संस्कुरुते ॥ ३ ॥

मा या सा वाग्-अमी स आदित्यः । स एव मृत्युः । तद् यत्किंचार्वाचीनमादित्यात्-नर्हं तन्मृत्युनाऽऽनम् । स यो हेनमतोऽर्वाचीनं चिनुते-मृत्युना हेनं स आमं चिनुते । मृत्यवे ह स

(घ. प. १ । ८ । १ । १-१) इति श्रुते । ‘ अलिङ्ग्य-’ श्रीवेङ्गशब्दान्निषेधा अलिङ्ग्यशब्दस्या-
विकल्पेन । ‘ ननुमकशब्द-’ ननुमकशब्दान्निषेधा ननुमकशब्दस्या-
(वा. प. १ । ७ । १ । १-१) इति श्रुते । यथा चित्तप्रेतरवदभूता इष्टा निष्पन्नसम्पत्तिहेता-
एव पुण्यस्यज्ञाने निष्पन्नपुण्यशब्दान्निषेधेन । यथा कर्म, पाणि, पाद, इति पुंस्त्रिशब्दाः । नाजिका,
जहा, इति स्त्रीत्रिशब्दाः । शोचन, वपु, निर, इति नपुंसकशब्दाः ॥ ३ ॥

‘ सोऽयमात्मा ’ पुण्यत्रेवविधिः, निष्पन्नशब्दान्निषेधकपुनः । अनेन वेगविहितेनात्मना त्रिविधे-
ष्टकविधेन त्रेधा विहितः अत्रियुष्मत्पत्ता त्रिविध देवममृतमादित्यमप्राप्तिं तपरीष्टकनां श्रीपुन-
पुनकनिष्पन्नशब्दान्निषेधक तद् तदैव कथमिष्टकशब्दस्य निष्पन्नस्यवहातो आत्मनिराकारं वपुस्त्रेव
परीरति-ता उ सर्वा इष्टका इत्येवाचक्षते इति । स्त्रीत्रिशब्देनैव व्यवहियन्ते न तु पुनपुनकशब्दस्या-
मिति । एतदुच्यते-नेष्टक इति, नेष्टकमिति । निमर्षमेव ‘ वाचो रूपेण ’ वाचं श्रीवेङ्ग्यं एतद् ।
सादनमर्षेऽपि श्रीवेङ्ग्यमेवैव-तस्मादेना अङ्गिरस्त्वद् भुवासीदेति । भुवशब्दस्य त्रिधा गन् प्रत्ययः ।
पुनपुनकशब्दं भुवतेन सत्येव प्रदर्शयति निष्पन्नस्य-नाङ्गिरस्त्वद् भुवः सीदेति । नाङ्गिरस्त्वद् भुवः
सीदेति । भुव इति पुंस्त्रियं भुवति नपुंसकत्वं इत्येवमेवोक्तं-पुनकम् ॥ ३ ॥

वाग् अदित्यस्य वाह-मा या सा वागमी स आदित्य इति । ‘ अदित्य-’ अदित्योऽयम् । अ-
२८१

मृत्युना हेनर्थं सुऽआहुं चितुते मृत्युवे ह सुऽआत्मानमुपिदधात्युष
सुऽएनमतऽऊर्ध्वं चितुते सु पुनर्मृत्युमुपनयति विद्यया ह वाऽअस्ये-
षोऽस्तऽऊर्ध्वं चितो भवति ॥ ४ ॥

सा वाऽएषा व्याक्रेषा विहिता । (तर्चो) ऋचो यजुर्थेपि सामानि मण्ड-
लमेवऽर्चोऽर्चिः सामानि पुरुषो यजुर्थेप्यथैतदमृतं मुदेतुदर्विर्दीप्यतऽइदं
तत्पुष्करपर्णं तद्यत्पुष्करपर्णमुपधायाग्निं चित्वात्येतस्मिन्नेतदमृतमृक्-
क्षयं यजुर्मयर्थं साममयमात्मानर्थं सुर्थेऽस्क्रुते सोऽमृतो भवति ॥ ५ ॥

इति तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १०-३-५ ॥ (५. १.) ॥

आत्मानमपि दधाति । अथ य एनमत ऊर्ध्वं चितुते—त पुनर्मृत्युमुपनयति । विद्यया ह वा
अस्येषोऽस्त ऊर्ध्वं चितो भवति ॥ ४ ॥

सा वा एषा व्याक्रेषा विहिता—ऋचः, यजुषि, सामानि । मण्डलमेवऽर्चः, आर्चिः सामानि,
पुरुषो यजुषि, अथैतदमृतम्—यदेतदर्विर्दीप्यते । इदं तत्पुष्करपर्णम्—तद्यत्पुष्करपर्णमुपधायाग्निं
चित्वाति—एतस्मिन्नेतदमृतमृक्क्षयम्, यजुर्मयम्, साममयमात्मानं संस्क्रुते । सोऽमृतो
भवति ॥ ५ ॥

स्तन भूतजात तत्सर्वं मृत्युनाऽऽस्तम् । न हि सूर्यप्रकाशानाकान्तं कस्वस्ति । अतः सूर्यादवाचीनं चितुते ।
मृत्युनाऽऽक्रान्तमेव विचिन्त्यन्मज्जमानं स्वामानमपि मृत्युवे अस्तिवान् भवति । यत् एवम्, अतः सूर्यादूर्ध्वं
चयने मृत्युकार्यक्रमणस्यामावाशः पुनर्मृत्युञ्जयः फलं भवति । तत्कथं सूर्यादूर्ध्वं चयनमसम्भवपरिहृतवा-
दित्वाशक्यं तत्राप्युपायं दर्शयति—विद्यया ह वा इति । यद्यपि वस्तुस्थित्या आदित्यस्योपरि चयनाभावस्त-
थापि ज्ञानेनोर्ध्वचयनं सम्पादयितुं शक्यते । अतस्तथोक्तनाया पुनर्मृत्युञ्जयः फलं भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

पशुक्तं विद्यया अस्वादित्यस्योर्ध्वमग्निचितो भवतीति तद्विशदयति—सा वा एषा व्याक्रेषा विहितेति ।
सूर्यमण्डले तावन्तीति विद्यन्ते ज्योतिर्मयमण्डलम्, अर्चाणि, तदन्तर्वर्ती पुरुषः, इति । चयनेऽपि वेदत्रय-
मस्ति तत्र 'मण्डलमेव' मण्डलत्वेनोपासनीयम्, 'अर्चि' एव सामरूपत्वेन, अन्तर्वर्ती अग्निपुरुष एव यजुःरूप-
त्वेन । 'अर्चिर्दीप्यते' इति यत् तद् 'एतदमृतं' 'तत् पुष्करपर्णं' । यत् 'अग्निं पृथ्वति'—(वा.
स. । १ । १ ।) इति मन्त्रेण प्रथमं पुष्करपर्णमुपधाया तत्स्योर्ध्वमिच्छयन्म् । अतस्तदात्मकेऽमृतो-
ऽर्चिर्मये आदित्येऽप्युपासिता स्वीयमात्मानं वेदत्रयरूपं विद्याग्निरूपं सद्यर्वन् 'अमृतं' मृत्युबाधारहितं
मूर्तात्मको भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

इति ब्रीह्यायणार्चायविरचिते आष्विष्ये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणमाख्ये

दशमकाण्डे पञ्चमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (१०-५-१) ॥

कृष्णरूप चास्ति तदन्तर्बर्ती पुरुषश्च दृश्यते । एतत्प्रसङ्गेन सम्बन्धोचनगतपुरुषस्य मिथुनत्वसम्पादनम् । अप्यपुरुषस्य मृत्युवदमुपजीव्य मृत्युगतैकत्वबहुत्वान्निकृद्गुणमीमांसा । तस्यैव पुरुषस्य बहुधोपासनं तत्फलमिति मण्डलशास्त्रप्रतिपादितार्थसंग्रहः । अक्षरार्थो व्याख्यायने—यदेतन्मण्डलं तपति तन्महदुक्तमिति । यदुक्तं तन्मण्डलत्वेन ध्येयम् । एव महात्मनश्च याज्ञी अर्चि पुरुषात्मना ध्येयौ, वेदश्रवस्याग्निबाधुर्गोष्ठात्मकत्वेन त्रयो वेदादेवतानीति वक्तुं प्रयुज्यते । अतो मण्डलस्य बृहदुक्तपदस्य ऋग्वेदात्मकत्वोपासनमिति । उत्तराधिवक्ष्यमाणै, ऋक्सामादयो यज्ञावयवद्वयविशेषा इति । नोप्यात्माधियज्ञयो स्तेषामुपास्यार्थता । तन्महदुक्तं ता ऋचाः स ऋचां लोक इति । उक्तस्य, अन्नसंघातमकत्वात्, तस्य च मण्डलात्मकत्वोपासनात् 'ऋचां लोक' ऋग्वेदरूपेण मण्डलमुपासनीयम्, मण्डलरूपेण ॥ ऋग्वेद उपामनीय, तदुपमात्मना महदुक्तमुपासनीयम्, उभययो व्याख्यातवताम् । एवमुत्तरत्र महात्मन सर्वसाक्षात् मन्मथैक्यमिति सामवेदप्रमत्ता वा ध्यानमर्षिणः । अग्निर्मण्डल-रूपपुरुषरूप, अप्रिथक् यदुर्मन्त्रसाध्य इति तस्य पुरुषत्वोक्त्या यदुर्मन्त्रसाध्यत्वोक्त्या च यदुर्वेदात्मकत्वम् । एवमुक्त्यनन्तरात्तत्प्राप्तीनां मण्डलादि पुरुषात्मकत्वेन तस्य मण्डलादिप्रत्यक्ष, आचक्षु सामक्यत्वम् ॥ १ ॥

विज्ञापनात् । तथा मूलप्रश्नं विशदील्य प्रतिमानात् । तत्रादौ भगवत्तैल्लोक्यनायकस्यादितेयाग्रगण्यस्यादित्यस्य दिव्यगृहस्थानीय मण्डलं सोऽदृश्यते क्षुपा । तत्पुनर्मण्डलिस्त्वाधिक्योपपत्तेः । यथा हि लोके राज्ञ्यस्येदं हर्म्यतल-रूपं बहुमूल्यं चैत्युक्ते राज्ञ्यो बहुधनो महाभाग्य इत्यर्थासिध्यति तथैवात्रापि विज्ञापनात् । अर्चि स्तुत्यादौ पुरुषत्वस्यादौ च अथशब्दपाठात् एतादृशमकटिकादौ मण्डलस्तुत्यादौऽपि उत्तरत्रयो अथशब्दो अनुपपन्नः । प्रायः पाठसामर्थ्यात् अथशब्दो मूलशब्दः । अनुपपत्त्यु मूलं एकत्र पठितत्वात्परत्र नयनम् । अनुपपन्नितो अथ-शब्दो मगलार्थः । तयाच स्मृतिः—ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ मगलं पुण । कठे प्रिथ्वा विनिर्पातौ तस्मात्मांगलिकाधुनी" (म.सू. १।१।१ इत्यत्र भाष्ये स्तम्भप्रमाणं) । इतरावयवशब्दावानवर्थायां । तत्र प्रतिपद्व्याख्यानफाले स्पष्टीकरिष्यते । अन्धाहारानुचयी वेदेऽपि प्रयिती । यथा 'इवे त्वा' (वा. स. १।१।१) इत्यत्र छिनसीति । यथा वा तैत्तिरीये 'तेवाश्चसहस्रयोजनेऽथधन्वानि तन्मसि' (तै. स. ४।१।१) इति आगुचराङ्गस्य उत्तराजोत्तरम् । संप्रति कंडिका व्याख्यायते । अनुपपन्नित्वात्पदेन मगलमनुष्ठानं भगवती श्रुतिर्मन्त्रकल्प सर्वोत्तमकल्प निरूपयति—यदेतन्मण्डलमिति । 'एतत्' सर्वप्राणिचक्षुर्गोचरं मण्डलं वृत्तलकारं मण्डपति भूषणवर्णमिति मण्डलम् । 'मण्डिभूषणे' । 'यत्परति' तन्मण्डलं 'महत्' सर्वगतदूष्य 'उक्तं' बृहतीसहस्रत्वेन प्रसिद्धो द्वेरे शब्दविशेषः । तथाच ऋग्वेदारम्भक 'उक्तमुक्तमिति वै प्रजावदति' (ऐ. भा. २।१।१।१) इति । किंच 'ता' प्रसिद्धा 'अग्निमिदं पुरोदितम्' (क. स. १।१।१।१) इत्याया ऋचोऽपि मण्डलेव । 'स' प्रसिद्धः ऋचामध्ययनफलीभूतो लोकोऽपि मण्डलेव । औत्तलक्षणेन सर्वोत्तमकं मण्डलमिति भावः । यदा मण्डले महदुक्त्यत्वं वेदलोकात्तद्वद्वि कार्या । सर्वोत्तमक-त्वदुधोपासिन्यदिति वा । एव कैमुतिकत्वात्वेन मण्डलाधिष्ठितार एतेषु मण्डलमभिप्रेतं पुनस्तेनैव म्यायेनाचिर-मिष्टवीति—अथेति । अथ मण्डलस्तुत्यनन्तरं 'एतत्' सार्वजनीनं '॥' प्रसिद्धं 'यत् अर्चि' त्रैलोक्य-प्रकाशक सौमं तेज दीप्यते 'तदचि' 'महात्म' कतुविशेषः । तथा च ऋग्वेदारम्भकम् । 'अथ महात्मतमिदो ॥' इत्या महात्मकम्, यन्महान्मन्त्रमहामात्रस्य महात्मत्वम्' (ऐ. भा. १।१।१) इत्यादि 'तानि'

सैषा त्रय्येव विद्या तपति । तद्वैतदप्यविद्वान्सऽआहुस्त्रयी वाऽएषा
विद्या तपतीति व्याग्वेव तु तपश्यन्ती वदति ॥ २ ॥

सैषा त्रय्येव विद्या तपति । तद्वैतदप्यविद्वान्सऽआहुः-त्रयी वा एषा विद्या तपतीति-व्याग्वेव
तपश्यन्ती वदति ॥ २ ॥

सैषा त्रय्येव तपतीति । 'त्रयी' वेदत्रयम् 'एव' 'तपति' । सकार्थे लोकसम्प्रतिमाह-तद्वैतद-
प्यविद्वान्स आहुरिति । 'ह' प्रसिद्धम् । 'अविद्वान्स' 'अपि' 'एतद्' 'आहु' 'एषा' 'त्रयी' '
'एव' 'विद्या' 'तपतीति' । एतदुक्तमर्थस्वरूप 'तपश्यन्ती' पर्यालोचयन्ती 'वाग्' 'वदति' -
'त्रय्येव विद्या तपतीति' ॥ २ ॥

प्रसिद्धानि बृहद्रथतरमित्यादीनि सामानि आदिरेव '■' प्रसिद्धं सामान्यभ्यनकलीभूतो लोकोऽपि आदिरेव
सर्वमकमिति यावत् । अर्थांतरं पूर्ववत् । यदर्थमेतद्भुवः श्रुत्या अभिप्रेतं सोऽयं मगवानादित्यो अभिप्रेत-
व्येति । अथ मडलादिषो स्तुतेरुर्ध्वं मडलामिमानि आर्षेष्वा महीकिपत इति शेषः । 'एव' '
प्राणिमात्रानुभूयमान' 'य' 'एतस्मिन्पूरेति' मडले तदभिमानि पुरुषो वर्तते । 'स' 'अग्नि' आन्त्युपलक्षित-
समस्तदेवतामक । 'तानि' प्रसिद्धानि इवे स्वत्यादीनि यन्नि पुरुष एव । 'स' प्रसिद्धः । मनुष्यामप्य-
भनकलीभूतो लोकोऽपि पुरुष एव सर्वमक सर्वान्तर्यामिन्ति भावः । तथा च मन्त्र - 'सूर्यं आमा जगत-
स्तस्यवध' (वा. स. ५ । ४२) इति । पुरुषशब्दो बहुधा स्युपायते । इत्येति स्वतेजसा भुवनत्रयमिति
पुरुषः । तथा च मन्त्र - 'आ प्रा यावाग्भिवी अतारक्षम्' (वा. स. ७ । ४२) इति । सर्वप्राणिशरीरेषु
शेते इति वा पुरुषः । तथा च श्रुति - 'सर्वास्तु पूर्वा शेते' (य. प. १४ । २ । ५ । १८) इति ।
'पुरुषविद्यमाने तु' - 'सर्वान्तर्यामिन् औषत्समापुरुष' (य. प. १४ । १ । २ । २) इति । अन्य-
त्सर्वं पूर्ववत् ॥ १ ॥

आथकदिकायां मडलस्य महदुक्त्याचारमकवदष्टिमुपदिश्य द्वितीयकदिकायां केवलवेदत्रयामकत्वमुपदिशति-
सैवेति । यदेतत्तपति तमडलं न भवति किंतु 'सा' प्रसिद्धा 'एषा' अग्निरग्निं छात्रप्रज्जोदछात्रज्ञाता
अप्याप्यमाना त्रयी विद्या तपति । एवकारो मडलत्वबुद्धिं दूरीकरोति । त्रयीशब्दो वेदत्रयवाचकः वेदत्रयमेव
तपति न मडलमिति इममर्थं कैमुतिकन्यायेन ब्रह्मयति-तद्वैतदिति । तदिति पदच्छेदः । इति तदेतत् पूर्वोक्त-
ार्थजातं 'अविद्वान्स' 'बालगोमालादयोऽपि आहु' । किल किमिति त्रयी वै प्रसिद्धा । एषा विद्या तपति न मड-
लमिति । किमुन शास्त्रजन्मपरिज्ञाना ब्रह्मण्या इति भावः । अनु-ययपि अब्रह्मावपत्तिद्विद्विद्वि तपानि वेद-
प्रतिष्ठाप्य प्रतिष्ठाप्यमिति आश्रय्य साऽप्यस्तीत्यह-व्यामर्षेति । 'स' 'विद्यमानस्तत्रावद' 'तपती' 'विद्या-
माना वेदलक्षणा वाक् वदति । किमिति- 'त्रयी वा एषा विद्या तपतीति' देहवीप्रदीपन्यायेनान्वीयते ।
'ह' वा 'आमा' निपाताभ्यां वेदा प्रमाणं विद्वद्विद्वदनुमवध प्रमाणं इति सोऽप्युच्यते । यत् एव ततो
मडले वेदत्रयत्वेदष्टिं कर्तव्येति भावः ॥ २ ॥

सुऽ एषऽ एव मृत्युः । (छं) युऽ एषऽ एतस्मिन्मण्डले पुरुषोऽयैतदमृतं
यदेतद्विचिर्दीप्यते तस्मान्मृत्युर्न विपद्यतेऽमृते ह्यन्तस्तस्माद् न दृश्यतेऽ-
मृते ह्यन्तः ॥ ३ ॥

(स्तु) तुदेष श्लोको भवति । (त्यु) अन्तरं मृत्योरमृतमित्यवगृह्य

स एष एव मृत्युः, य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः । अयैतदमृतं यदेतद्विचिर्दीप्यते । तस्मान्मृत्युर्न
विपद्यते-अमृते ह्यन्तः । तस्माद् न दृश्यते-अमृते ह्यन्तः ॥ ३ ॥

तदेष श्लोको भवति । “अन्तरं मृत्योरमृतम्”-इति । अवरं होतमृत्योरमृतम् । “मृत्या-

अथ मण्डलमपुरुषस्य सायुर्गुणत्वमविशेषमृत्युत्वं चान्न-स एष एव मृत्युरिति । ‘यः’ ‘एतस्मि-
न्मण्डले,’ ‘पुरुषः’ ‘स.’ ‘मृत्युः’ । ‘यन्’ ‘एतद्विचिर्दीप्यते’ ‘तदमृतम्’ । अथ. ‘अमृते’ ‘मण्डलेति,
आदिषि’ ‘अन्तः’ ‘मध्ये वन्ते । अतो ‘मृत्युर्न विपद्यते’ । न ह्यमृतमप्यवर्गी विनश्यति । तथापि विनाशे-
ऽमृतत्वप्राप्तिः तस्मात्तद्विचिर्दीप्यतेति ननुमप्येति तात्पर्यम् । अन्तरं मृत्योरमृतं विद्वद्विद्वत्-तस्माद् न दृश्यतेऽमृते
ह्यन्तरेति । सायुर्गुणः पुरुषोऽमृतत्वमेव विचिर्दीप्यतेति ह्युक्तेऽप्यनर्थोऽविशेषमण्डलस्य पुरुषादिभि-
रनर्थः ॥ ३ ॥

पुरुषादिविशेषमण्डलस्य मण्डलमेव प्रतिष्ठेयमित्युक्ते चार्थे मन्त्रं संवादयति-तदेष श्लोको भवतीति । ‘श्लोकः’

इष द्वितीयकृत्कामा मण्डलस्य वेदकथनमुदात्तस्य त्वात्तरमुत्तमं अथ पुरुषमण्डलेऽहं तथापि प्रथम-
कृत्कौत्तकमण्डलीत्या होमराक्ष्णत्वापेन “अर्धकौमो बहवान् पादक्रमान्” । य एष एतस्मिन्मण्डले पुण्योऽपि-
मानो वर्तते । स एष एव सायुः । पुरुषात्तत्र आत्माकृत्कौत्तकमण्डलादमृतत्वं निवार्यते मृत्युश्च च द्वीकृत्पते ।
ननु-सपत्न्यीरतिमृपुरुषः कथमत्र सूर्यो मृत्युरिति मृतिर्विद्योति चेत् ; मैव अहोमण्डलात्तुविद्वदमण्डल-
महत्परितस्मिन्मण्डले चतुर्दिक्काम्यावर्तमानः प्राणिनां पुत्रानूतिं श्रवयति तस्मात्सूर्यो मृत्युरिति नान्ति
वितेयः । आदिषो रूपत्वस्युदादिशक्ति-अपेति । अथ मण्डलमण्डलीनो मृत्युत्वोपदेष्टात्वं ‘यदेतद्विचिर्दीप्यते’
‘दृष्टवितृप्तम्’ । आदिषि अमृतवद्विषिः कर्तव्येति वाक्यम् । मृत्युश्चान्तस्य नास्त्यप्यन्तः, विपद्ये वा स्वपद्यति,
निरुपदिश्यपद्यति । तत्र द्वितीयाभावात् सर्वस्वानिधमण्डलीत्येव- तस्मादिति । ॥ यस्मान् अमृते
आदिषि अजः सूर्यो वर्तते इति शेषः । तस्मान्मृत्युः सूर्यो न विपद्ये । नहि अमृतवन्मण्डलीनो मृतिरिति अमृत-
वीर्यव्याप्यमण्डलम् । ननु-आविर्भाव सर्वस्वानिधमण्डलीत्येव- तथा सति कथं स तत्र वर्तते इत्युच्यते ।
मृत्तु, लोके कुत्रचित् स्थानितस्य भयोः प्रमा परंतः प्रसरति यत्र तत्र भयिः प्रजावाष्टमप्यवर्तते प्रतिभाति ।
तथा अपमार्दिमान् सूर्यः आविर्तीर्त, इति मतः । ननु-मण्डलमेवोक्तमण्डले ननु ततो व्यतिरिक्तं पुरुषं
इत्यत आह-तस्माद्-इति । तस्मात्तद्विचिर्दीप्यतेऽहं । हि यस्मान् अमृते आदिषि अंतरेति मात्मानं वा
तामहमामिने दृश्यते । नहि केनचित्कण्ठेन वस्तु दृश्यम्यने लोकेः । अतएव सर्वज्ञान् तस्मान् सूर्यो मृत्युत्वं
आदिषि अमृतत्वं सूर्ये नित्यत्वं च, व्यतिरिक्तमिति मतः ॥ ३ ॥

पुरुषादिविशेषमण्डलस्य मण्डलमेव प्रतिष्ठेयमित्युक्ते चार्थे मन्त्रं संवादयति-तदेष श्लोको भवति । तद्विचिर्दीप्यते तन् प्रतिष्ठेयमित्युक्ते

ह्येतन्मृत्योरमृतं मृत्यावमृतमाहितमित्येतस्मिन् हि पुरुषऽएतन्मुण्डलं
प्रतिष्ठितं तपति मृत्युर्विवस्वन्तं व्वस्तऽ इत्यसौ वाऽआदित्यो विवस्वा-
नेषु ह्यहोरात्रे विवस्ते तमेव व्वस्ते सर्व्वतो ह्येनेन परिवृतो मृत्योरात्मा
विवस्वतीत्येतस्मिन् हि मुण्डलऽएतस्य पुरुषस्यात्मैतदेष श्लोको
भवति ॥ ४ ॥

वमृतमाहितम् ”-इति । एतस्मिन् हि पुरुष एतन्मुण्डलं प्रतिष्ठितं तपति । मृत्युर्विवस्वन्तं
व्वस्ते ” इति । असौ वा आदित्यो विवस्वान्, एष ह्यहोरात्रे विवस्ते । तमेव व्वस्ते सर्व्वतो ह्येनेन
परिवृतः । “ मृत्योरात्मा विवस्वति ” इति । एतस्मिन् हि मुण्डल एतस्य पुरुषस्यात्मा ।
तदेष श्लोको भवति ॥ ४ ॥

मन्त्र पादबद्धत्वसाध्यम् । मन्त्राणाम्भवेत्-“ अन्तर मृत्योरमृतम्, ” “ मृत्यावमृतमाहितम्, ” “ मृत्युर्विवस्वन्तं व्वस्ते, ”
“ मृत्योरात्मा विवस्वति ” इति । अथमय-मृत्यो पुरुषस्यामृतमर्षन्तरं व्यकथयन् । अमृतमप्यवर्तित्वापुरु-
षस्येतरैर्जैर्बैदर्शनात् अमृतमेव तस्यातमियुक्तम् । मृत्यो पुरुषे अमृतं अमृतकृपाचिरविकरणं मुण्डलम्,
“ मन्त्रम् ” अथ तदपेक्षयाऽवश्यात् । “ आहितं ” प्रतिष्ठितम् । “ विवस्वन्तम् ” “ अहोरात्रे ” विशतपति-इदमहोरा-
त्रात्रिरिति विमज्जति-पुन पुन करोतीति वा “ विवस्वान् ” आदित्यमुण्डलमित्यर्थः । ॥ “ मृत्यु ” “ व्वस्ते ” आध्या-
दयति-“ सर्व्वत ” स्वतेजसा परीकृतीति । “ मृत्यो ” पुरुषस्य, “ आत्मा विवस्वति ” मुण्डलं प्रकाशयति इति । अथ वेदा-
न्तिनो “ मुण्डलस्य पुरुष ईश्वर इति ” मुण्डलं केवलं न तपति, किन्तु तमप्यवर्तनी पुरुषतेजसीति प्रतिपाद-
यति । ईश्वरस्य च मृयुरूपवन्, “ अन्तर्माहर्षोऽप्येवम् ”- (वे. सू. १।१।१२।२) “ अतीतिं मावाच ”-
(वे. सू. १।१।१।२०) “ अथा वराचरग्रहणात् ”- (वे. सू. १।१।२।१९) इत्येतैरधिकरणैः । अत्रापि
तन्मृतात्प्रायेण मुण्डलवर्तिनं पुरुषस्य मृयुरूपवन् । मुण्डलं च तत्रातिष्ठितं तस्य च मुण्डलमेव प्रतीतित्याह-
त्वेन प्रतिष्ठा-इति । ईश्वरमुक्तं मन्त्रं प्रतिपादयन्त्य व्याख्ये-अन्तर मृत्योरमृतमित्येवं ह्येतन्मृत्योरमृतमि-

कर्णे एव वक्ष्यमाणः श्लोको मन्त्रः प्रमाणं भवति । “ श्लोको यशसि मन्त्रे च ”- (१।१।२।१) इत्ये-
वम् । ननु-मन्त्रब्राह्मणयोस्त्वयोऽपि अपेक्ष्यैव वा विशेषात् कथं ब्राह्मणेन मन्त्रः प्रमाणवेनेत्यादिपक्ष इति
चेत्, आकर्ण्य-उपदिशामि वेदपुराणमस्य रहस्यं यन्मन्त्रब्राह्मणे तमे परमात्मन निश्चिते अनादिनी स्यापि
अग्निं कथिदिशेव-मन्त्रो मूलं ब्राह्मणं यद्वाच्यं मन्त्रार्थप्रकाशकं वा । मन्त्रविनियोगकमपि कल्पसूत्रं मन्त्रवि-
नियोगस्य ब्राह्मणेन प्रदर्शितं वा । तर्हि किं कल्पसूत्रेऽपि भूत् न विनियोगमुत्पद्यत्येव प्रयोजनं वा । तथाच
सन्नि मन्त्रब्राह्मणयोर्भूतमूलि-वान् मूढिनमोऽप्य मूढस्य प्राक्त्वं भवेति निश्चायं मूढिना मूलं प्रमाणत्वेन
निवृत्तं । एवमेव लोकस्य ब्राह्मणस्य शिष्याणां वा । इयमेव समस्तशास्त्राणां ब्राह्मणप्रयेऽ मन्त्रोदाहरणानि
बहुमुदाहरणानि । केचित्तु मन्त्रब्राह्मणस्यानुपायस्या व यिनोऽर्थो वदामिवातंति सङ्गिरन्ते । तर्हि सर्वशास्त्रासहिता-

(मु) अधाधियज्ञम् । यदेतन्मण्डलं तुपत्ययश्च रुक्मोऽथ यदेत-
दर्चिर्दीप्यत इदं तत्पुष्करपर्णमापो ह्येता ऽध्यापः पुष्करपर्णमुथ युऽ

अधाधियज्ञम्-यदेतन्मण्डलं तपति-अथ त रुक्मः । अथ यदेतदर्चिर्दीप्यते-इदं तत्पुष्कर-
र्णम् । आपो ह्येताः । अध्यापः पुष्करपर्णम् । अथ य एष एतस्मिण्डले पुरुषः-अयमेव त योऽयं

अधियज्ञं बह्वु प्रतिजानीत-अधाधियज्ञमिति । अथ रुक्मपुष्करपर्णहिरण्यपुदशानां मण्डलाधि पुत्र

विक्रियितव्यम् । परशब्देन पित्राचार्यस्वात्मव्यतिरेकाक्षैर्बणिका उपपत्ते तेष्वन शङ्केत् । पित्रे आचार्याय स्वात्मने
च दासितव्यम् । तथा च जग्मेदारण्यके प्रतिप्रसव भवते-“ तस्मादेव विद्वान् परस्मा अग्निं चिनुवान् परस्मै
महाव्रतेन क्षुतीत न परस्मा एतदहं दासेत्काम पित्रे वाऽऽचार्याय वा शशेदान्नन एवास्य तद्धृतं भवति ”
(ऐ. ब्रा. १ । २ । ४ । १०) इति । उपासकाभिप्रायसाह । नेदेतामिति । न ह्य एता इति पदच्छेदः ।
ह्य एवायं । अहमुपासक एतां मण्डलक्षणां परमपुरुषप्रतिष्ठां न, जिन्दे न छेदं कर्तुं इति मनसि निधाय
परस्मै न दासेदेव इति ईर्ष्यान्वयः । निषेधमुखेन प्रोक्तमर्थं विधिमुखेन ब्रूयति । एतां ह्येति । य उपासकः
कुक्षिमरं सन् महदुत्पन्नं परस्मै दासति स एतां प्रतिष्ठां जिन्दे ह छेदं कर्तुं चादिबेत्यर्थः । तथाचोपासनीयं पुण्यं
उपासकदृष्ट्या निष्प्रतिष्ठं सन् नोदकुर्वीतेति भावः । यस्मादेव तस्मादाधिका उक्त्यं दासतीति उक्त्यशक्तं, ता-
दृशदासं दासे किं पञ्चादिर्वा । उक्त्यशक्तकर्तारं होतारं भूयिष्ठम् । अधिकतरं अर्घ्यमुपभूतिभ्यः ‘ परिचक्षते ’
परितः कपयति । ‘ बहोर्होभ्यो भू च बहो ’ (पा. सू. १ । ४ । १८) इति बह्वि परे भू आदेशः । किंच
याज्ञिका मिथो वदति । यदि वयमादित्योपासितारमृशिवन्त्वेन वृण्वेदे, सोऽपि दत्तिद्वयशेन वृत्तो अमविष्यत् ।
तदा प्रतिष्ठां जिमचीति प्रतिष्ठाजिह्वयति । इदमन्तकमपि हानिकारकेव । तस्मात्प्रतिष्ठाछिन्नो भवतु न भवतु ।
इति इति निषायं याजुका अपि उपासितारम् न वृणुतु । ‘ हि ’ एव । उक्त्यशक्त्वरूपं कर्मदे बहुधा प्रतिबन्धम् ।
उक्त्यशक्त्वेन शस्त्रस्य निष्कैवत्पमिति नाम । एतदेवेत्यर्थं बहुधा उपरसित-इत्येव बहुवचनस्यैवकारण्यसे । (ऐ.
ब्रा. १ । २ । ४ । ११ इत्यत्र सावनमाष्ये) प्रपञ्चितम्, तेषां आक्षेपे तु पक्षित्वेन शिभृतम्, तथाहि-
‘ इदमिन्द्राग्निं ’ इत्यादि मन्त्रजाल उक्त्यशक्त्युपपक्षिण शिरः । ‘ अग्निं त्वा शूर नो वृणु. ’ इत्यादि दक्षिण
पक्षः । ‘ त्वामिदं हवामहे ’ इत्यादि उत्तर पक्षः । ‘ इमां भु क भुवनानाम् ’ इत्यादि पुष्टम् । ‘ तदिदास ’
इत्यादि मध्यमशरीरम् । ‘ महो ह्यदो य ओजसा ’ इत्यादि मायत्री तृचाशक्तिः ‘ विष्णोर्लोकम् ’ इत्यादि बृहत्
तृचाशक्तिः ‘ योऽपि यऽऽद्वसोमपासतम् ’ इत्यादि उष्णिगशक्तिः आह्वय निम्नोऽशीतव शस्त्रपक्षिणो अन्नम् ।
एवमादिर्महान्प्रतापो उक्त्यशक्तस्य कर्मवेदप्रथे परिशक्तिनीयः । बृहदारण्यके तु-“ उक्त्यं प्राणो वा उक्त्यं
प्राणो हीद सर्वमुक्तापयति ” (बृ. उ. १ । १३ । १) इत्युक्तम् । यथा । उक्त्यशक्त्येन क्रतुविशेष
उपपत्ते-“ अग्निष्टोम अत्यग्निष्टोम उक्त्यं ” इत्यादिना सोमसत्तासु पठ्यम् । तथाच प्रकृतमाक्षेपे तद्धित-
पठ्योपरज्ज्ञादस । अयेदानीं प्रकाशतरेण कथितकर्म्यमानोपासनाविमानं प्रतिजानीते-“ ह्यविदेवतमिति ’
देवतामधिकृत्य प्रवृत्तमुपास्यन्मधिदेवतमिति श्रुतौकरीत्यास्तप्रपञ्च निरूपितमिति शेषः ॥ १ ॥

श्रुतौकमेवोपासनं विधातरेण प्रतिजानीते-अधाधियज्ञमिति । अथ अधिदेवसोदासनादत्तं यज्ञमधिकृत्य

एष ऽतुस्मिन्मुण्डले पुरुषोऽयमेव स्र योऽयुः हिरण्यः पुरुषस्तुदे-
तदेवैतत्त्रयं स्रस्कृत्येहोपपत्ते तद्यज्ञस्यैवानु स्रस्थाभूर्ध्वमुत्क्रामति
तदेतमुप्येति सुऽएष उपति तस्मादग्निं नाद्रियेत परिहन्तुममुत्र ह्येष
तदा भवतीत्युऽपुवाधियज्ञम् ॥ ६ ॥

हिरण्यः पुरुषः । तदेतदेवैतत्त्रयं संस्कृत्येहोपपत्ते । तद् पञ्चस्यैवानु संस्थाभूर्ध्वमुत्क्रामति । तदे-
तमुप्येति-य एष उपति । तस्मादग्निं नाद्रियेत परिहन्तुम् । अमुत्र ह्येष तदा भवतीत्यु एवाधि-
यज्ञम् ॥ ६ ॥

ब्रह्मन्तोपासनमित्यधिपञ्चशब्दस्य तात्पर्यम् । अक्षरापेक्षु- यत् ' मण्डलं तपति ' ' अयम् ' अत्रोपहितो
हमः ' यत् ' ' अर्चिर्दीप्यते ' तत् रश्मिपुरुषयोरेवतादुपहितं ' पुष्करपर्णम् ' । कथमर्चिः पुष्करपर्णा-
त्मात्रं तस्माद्-आपो ह्येता आपः पुष्करपर्णमिति । आर्च्यो ह्यपः, सूर्यकिरणानामेव दृष्टिकर्तृत्वम्, कार्य-
कारणयोरेवेन आर्च्येव आप इत्युक्तम् । पुष्करपर्णमपि अग्नौ उत्पन्नतात्पर्यमस्ति । मण्डलमप्यवती
पुरुष एवात्रोपहितो हिरण्यः पुरुषः । एषेनान् रश्मादित्रयं मण्डलाद्यामना ' संहृत्य ' भावयित्वा इहामानु-
पपत्ते । तदा पञ्चस्य सर्वा समाप्तिम् ' अनु ' ऊर्ध्वम् ' उक्तावति ' -उक्तामन् यजमानः ' एत ' मण्डला-
दिरूपेण विविधमादित्यम् ' अध्येति ' प्राप्नोति । ' य एष तपति ' । अत्र कश्चिदर्थमाह-तस्मादग्निं नाद्रि-
येत परिहन्तुममुत्र ह्येष तदा भवतीति । यतोऽस्मिन्मग्निं चित्तवान् परमादित्यो भवति-अतः ' अग्निं
परिहन्तु ' ' नाद्रियेत ' -चित्तमग्निमिष्टकाविशेषेण नाशयितुपादर न कुर्यात् । इतः एषोऽग्निरमुत्र भवति
परलोके यजमानशरीरान्नोत्पद्यत इति । यज्ञं परिहन्तुं प्रभुं द्रष्टुमित्यर्थः । चित्वाग्निस्पर्शमे दोषजननात् ।
एवमधिपञ्चमर्षो व्याख्यातः ॥ ६ ॥

प्रवर्तमानमनुपासनमधिपञ्चं निरूपयिष्यत इति शेषः । अस्ति कश्चित् वचनश्रुतौ समुदायः । यदा इहका
उपधीयते तदा पूर्वं पञ्चभिः संस्कारैर्मूर्तिं शोषयित्वा शोषितमूर्तौ भावत्रयपरिमाणं सुवर्णं निक्षिप्य तदुपरि
पद्मिनीपत्रं सस्याप्य अग्निः प्रोक्ष्य तदुपरि सैतनीं पुरुषाकृतिमावाप्य अथ इहका उपधीयते । ततो अग्नि-
मनिष्ठेति । तदेतत्सर्वं मन्त्रादौ तदप्युच्यते तदासनाय यदेतन्मण्डलमिति । एतत् प्रत्यक्षं पञ्चममन्त्रं तपति ।
तत् सौऽय रश्मिभवनपाणीयः । मण्डले रश्मिबद्धिः कार्यो अथ सिपितिसाम्यात् । अथ तद्दृष्टपनंतरं
यदेतदार्चिर्दीप्यते तदिदं पुष्करपर्णं भावनपद्मिनीपत्रम् । तत्र तद्दृष्टिः क्षिपता उपरितनसाम्यात् । इहाम्नो
निगताद्यानतर्पणः । तद्दृष्टपनंतरं एताः सूर्यमण्डलस्थाः आतः पुष्करपर्णमप्येन पुष्करपर्णे प्रोक्ष्यनिमित्तेन
रिपता आपः, तत्र तद्दृष्टिः कार्यो ' अथ ' तद्दृष्टपनंतरं ' य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः ' -अयमेव सः ' कः '
योऽय हिरण्यः, भावनः पुरुषः, तत्र तद्दृष्टिः क्षिपता सत्तारित्वसाम्यात् । ' तदेतदेवैतत्त्रयं रश्मिपुष्कर-
पर्णवत्सु संस्तप्य इह एतन्निगोपरि सुवर्णमप्यर्चयथ. परमपुरुषोऽस्मिन्नुपासीत इति भावः । अतर्चेद-
मुपासनपञ्चमविहृत्य प्रवृत्ते इत्यर्थोक्तम् । सूर्यमण्डले आपः सतीति सर्ववेदव्याख्येयः । तथा च तैत्तिरीयका
अमनति- ' यान्तिशित्यवतपति रश्मिनिस्तामिः पर्वण्यो वर्धति (ते. आ. ४ अ. अनु.) इति । स्मृतिरिति-

(मु) अथाध्यात्मम् । यदेतन्मुण्डलं तृपति युश्चैव रुक्मः इदं तृच्छु-
क्रमक्षेत्रं यदेतदचिर्दीप्यते युश्चैतत्पुष्करपर्णमिदं तत्कृष्णमक्षेत्रं य
इएष एतस्मिन्मुण्डले पुरुषो युश्चैव हिरण्मयः पुरुषोऽयमेव स योऽयं
दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः ॥ ७ ॥

अथाध्यात्मम् यदेतन्मुण्डलं तृपति, युश्चैव रुक्मः—इदं तच्छुक्रमक्षेत्रं
यदेतत्पुष्करपर्णम्—इदं तत्कृष्णमक्षेत्रम् । अथ य एष एतस्मिन्मुण्डले पुरुषः, यश्चैव हिरण्मया
पुरुषः । अयमेव स योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः ॥ ७ ॥

‘ अथाध्यात्मम् ’ प्रवेत्येते इति शेषः । अत्राप्य विशेष—मुण्डलादित्रयस्याधिपदिकरुक्मपुष्करपर्णहिरण्मय-
सूक्ष्मत्रयस्य च दक्षिणाक्षितान्शुक्रकृष्णवर्णद्वयतत्त्वसर्वानिपुद्गलेषु तादान्येनोपात्मनमिति । अक्षत्रिति । अक्षि-
राम्भ्रातृ । “ अग्निदधि ” (पा. सू. ७ । १ । ७५)—‘ यादिना अन्नम् ’ सुतां सुतान्—(पा. सू.
७ । १ । १५) इति सप्तशालुकम् । एव यण्डलादित्रयस्य लोचनमगन्तुश्रादित्रयस्य च तादान्येन त्वान-
मुक्तम् । पुरुषस्य च द्वे चतुर्वी—तत्र यथा दक्षिणे तथा सन्लोचनद्वये पुरुषो दृश्यते ॥ ७ ॥

‘ आदित्याजायते इष्टि ’ (म. सू. २ । ७६) इति । यदि बटल निर्मलमवधिष्यत् तादं कथमवधिष्यत्-
दिप । हिरण्मय इति वक्तव्ये ‘ सन्त्यवात्संयवात्सवाध्यादित्यवधानि छदसि ’ (पा. सू. १ । ४ । १७५)
इति निपातनात्म्यवादिद्विषयः । यस्मादेव सत्सामान्यमुण्डलादिदकपुरुषाणां चतुष्क वक्ष्यते यवनादप्येव सार्था
निर्यति अतु पश्चात् यवनप्राग्विद्वत्कामाप्रमितं सन् ऊर्ध्वं नमोपलोक्यरि उक्तामिति निर्गच्छति । इम इति एवकारेणा-
वधार्यते । तत्समाकाराणां तु आदित्यपुरुष उपासक अन्येति प्राप्नोति इति वचनित्यसंगम् । एत क य एष
तृपति तमित्यन्वयः । यस्मादेव सत्सामान्यमुण्डलादी यवनीयपदार्थदृष्टपुपासको अग्निं नादित्येव यवनादिकर्मसु
अग्निं बन्धीयादिति भावः । तत्र हेतुमाह—परिहृतमिति । हि यस्मात् एष उपासको यदा आदि यमुपासते
तदा ‘ ममुत्र ’ परलोके आदित्यमुण्डले इति यावत् ‘ भवति ’ वर्तते । क्रियार्थं ‘ परिहृत ’ परितो गतुं सूर्यमेकाभावेन
गतुं । इतिरत्र गत्यर्थः, गति प्राप्तर्यः । इत्येव लख मर्यादा यो यदुपासते स तदात्म सन्नयेति । तथाच सति
आदित्योपासकः, ‘ अमुत्र भवतीति ’ श्रुत्या उक्तम् । उक्तमर्थमुपसहरति—इत्यु यथाधियज्ञमिति । ईशोक्त-
रीत्या अधियज्ञमेवोपासनं प्रपन्नं नान्यत् । उनिपातं प्रकल्पविभागप्रयोगेन ॥ ६ ॥

प्रकारांतरेण उपासनंतरं प्रतिजानीते—अथाध्यात्ममिति । अथाधिपदोत्तरं आ मान शरीरमधिष्ठाय
प्रवृत्तमुपासनं ज्यायस कथयिष्यत इति शेषः । दक्षिणेऽक्षत्राति । कठिकंते पाठान् मध्यमयेऽपि दक्षिणपद
विशेषणीयम् । दक्षिणे अक्षन् अक्षिणि । विमतेलोपः । ‘ तच्छुक्रं धनलमाग तदिदं शुक्र रुक्म मण्डलवर्ती पुरुष
एव । य एष यागोयस्कमदृष्टांतं तद्वद्विदं दक्षिणनेत्रस्य शुक्रं कुर्यात् । यदेतं बटलं तृपति तद्वद्विदं च दक्षिणनेत्रे
कुर्यात् । रुक्माकारं बटलं शुक्राकारं नयनं इत्युपमानम् । अपेयमात्रादूर्ध्वं दक्षिणेऽध्यात्मजिणि ‘ तच्छुक्रं ’ शुक्र-
मागमभ्यस्य तदिदं तत्पुष्करपर्णं यागीय रुक्मोपरित्यक्तं यत् तत्र तद्वाचनां कुर्यात् । ‘ यदेतदचिर्दीप्यते ’ तदे-
तदक्षिणनेत्रमिति भावयेत् । आधायाधेयमात्रसम्पन्नं उपरितनसम्पन्नं । शुक्रोपरि कृत्वा रुक्मोपरि पर्णमिति भावः ।

सुऽ एषुऽ एव लोकम्पृणा । तामेव सर्वोऽग्निरभिसंप्रयते तस्यैतन्मि-
थुनं योऽयुधं सुव्येऽक्ष-पुरुषोऽर्धमु हेतुदात्मनो युन्मिथुनं वदा वै सह
मिथुनेनाय सर्वोऽय कृत्स्नः कृत्स्नतायै तद्यत्ते द्वे भवतो द्वन्द्वश्च द्वि
मिथुनं प्रजननं तस्माद् द्वे लोकम्पृणेऽनुपधीयेते तस्माद् द्वाभ्यां चिति
प्रणयन्ति ॥ ८ ॥

स एष एव लोकम्पृणा-तामेव सर्वोऽग्निरभिमपयते । तस्यैतन्मिथुनम् । योऽयं मव्येऽक्ष-
पुरुषः । अर्धमु हेतुदात्मनः-यन्मिथुनम् । वदा वै सह मिथुनेन । अयं सर्वः । अयं कृत्स्नः-कृत्स्न-
तायै तद् । यत्ते द्वे भवतः । द्वन्द्वे द्वि मिथुनं प्रजननम् । तस्माद् द्वे द्वे लोकम्पृणे उपधीयेते ।
तस्माद् द्वाभ्यां चिति प्रणयन्ति ॥ ८ ॥

सोयमुक्तद्विणाक्षिपुरुषस्य मिथुनत्वेन सम्प्रयत्न इ वाह-स एष एव लोकम्पृणेति । ' म ' ' एष, '
 दर्शनमङ्गगतपुत्र एष ' लोकम्पृणा ' इत्या लोकापृणेत्येका आदि-वा-म-वमष्टमकाण्डवसाने प्रतिसादितम्-
तया द्वि " अथ लोकम्पृणामुपदधावसौ वा आदित्यो लोकम्पृणाऽयं होमान् लोकान् पूर्य यमुपैवैतदादित्यमुप-
दधाति " (वा. प. ८।१।११) इति । ता पूर्णा मरुलोकम्पृणेत्यस्याभिलक्ष्य सर्वोऽग्नि सम्प्रयत्ने-लोक-
म्पृणाभि सर्वोऽग्नि कृत्स्न सम्प्रयत्त इत्यर्थः । तस्य सूर्यपुत्रामरुद्विणाक्षिपुरुषस्य सन्त्यागित ' पुरुष '
 ' मिथुन ' योषिन् इ येतन्मिन् मिथुने द्वि ' आत्मन ' ' अर्द्धन् ' अर्द्धभाग । " अर्द्धो वा एष आत्मनो

नयोऽप्येवाद्वात् ऊर्ध्व ' य एष एतस्मिन्-मण्डले पुरुष, य एष हिरण्यम पुरुष, सोऽय ' दक्षिणेऽभन् ' अक्षिणि
पुरुषो नेत्राग्निमानी श्यादिदर्शनहेतुर्यो वर्तते सोऽयमेक एव । प्राग्जिनेरेषु मण्डले च एक एव परमात्मा अस्तीति
मन्त्रवेदिति रहस्य । " एको देव सर्वभूतेषु गृह " (श्वेता. उ. १।१।१) इति शाखांतरान् । अस्यां फटिकायां
मण्डलं सर्वनामप्रयोगो वस्तुसाक्षात्कारविशेषतः । एव पूर्वत्र च चकाराध्वनयज्ञोपरस्मादिदृष्टमण्डलादिनिर्देशान्
च, प्राग्जिनेत्रपुण्डरी दाष्टान्तिके समुचिते । हिरण्यम इत्यत्र मण्डलं न विकारे अभियन्तव्यप्रमाणम् । अत्र तु
प्राचुर्यं प्रचुरं कनकामरणो देव इत्यर्थः । दिव्यमगलविग्रह इति वा । यदा मण्डले यागरकर्मदृष्टिं कृते अर्ध-
पण्डलद्वि कृष्णे मण्डलपागपुरुषद्वयद्वि अक्षिपुरुषे कार्या इति वा वदिकार्यं ॥ ७ ॥

अपेदानिष्टमरुद्विणाक्षो मिथुनवत्पुत्रमुत्पन्नमुपदिशति । स एष इति । य पूर्वोक्तो मानवान् ॥
 एष ' लोकम्पृणायावेव एवमुक्तम् । लोकगत सर्वदक्षिणिरिति लोकं मण्डलं दृष्टिद्वारा पालयतीति लोक-
पृणा दी । १ पालनपुरुषयो । द्वितीयाया अङ्गुक् । जायात्यानाया दिव एष प्रायश्च सर्व सर्वो-
त्तमः । अत एव अग्निशब्दवाच्यो मानु पतिरप्यनायञ्च आनिमुद्येन मपयते मिथुनीयूतान् । अय-
मात्र-एक एवादित्यो दीर्घश्च जायाशब्दश्च स्वरूपतः पुरुषशब्देन चोच्यते । अत एव परमात्म-
प्रकरणे गृहदारण्यक " स इमेवतामान द्वेधा पालयन् । ततः पतिश्च पत्नी चामवतान् " (बृ.
उ. १।४।१) इति । नच परमात्मनङ्गपुरुषयोर्निर्दोऽस्तीति अमहद्वेदोच्यम् । अत्र निश्चितं दृश्यते ।

यत्पत्नी " (तै. सं. १।१।९)—इति तैत्तिरीयश्रुते । यतोऽदंभवत् सव्याह्नियुक्तो नातिरिक्त इत्यर्थः । 'यदा' आत्मा 'मिथुनेन' युक्त 'तदा' 'सर्व' 'कृत्स्न' सम्पूर्ण । पुरुषश्च मिथुनात्मना स्तोति—तद्यत्ने द्वे भवत इति । 'यत्' यदा 'ते द्वे' 'भवत' तदा 'कृत्स्नतायै' पूर्णत्वाय द्वे इति व्यक्त्यपेक्ष नपुंसकलिङ्गत्वम् । यत् पुरुषयो 'हृन्द' यत् सूर्याग्निभेदे 'लोकशृणो' 'दे द्वे' 'उपधीयेते' " मिथुन लोकशृणास्तु मन्त्रो दश-
सु च इयोर्वा दशस्यैकस्या च " (का. श्रौ. सू. १।७।७) इति लोकशृणोपधानप्रस्तावे सूत्रम् । अष्टमवर्णदे लोकशृणाप्रस्तावे द्वदश उपधनमुक्तम् । अथ तत्र या द्वितीया 'मिथुन' तत् 'अर्भु' हैतदात्मनो यन्मिथुनं " " स यस्यां सक्त्या प्रथमे उपदधानि ततो दशभिर्दशभि सज्जादयति " (स. घ. ८।७।१।१९) इति । द्वित्वेनम-
न्यत्रापि दर्शयति—तस्मादु द्वाभ्यामिति । तस्मादेव द्वाभ्यां द्वाभ्यां वज्रभक्तलोकशृणाभ्यां 'चिति' 'प्रणयति' ॥ ८ ॥

" स यश्चाय पुरुषे यथासावादित्ये स एक " (ते. उ. म. व. २।८) इति । शुभोक्तादिः पयोर्मिथुनाव सत्ताम्राक्षणे प्रमाथित—" तामती शोताडानसावादित्यस्ती मिथुन समेतौ तत् प्राणीऽजायत " (वृ. उ. १।१।१२) इति । एतावतात्तल्लोकिकोक्तमभ्यामाधिदेवतभेदाभावा स्थूणानिखननस्यायेन प्रबलवति । तद्वदेति । 'योऽय सन्मे अक्षन्' अक्षिणि पुरुषो वर्तते । तस्यैव 'एतमिथुन' मिथुनकनिरूपणमिति भाव । सम्य दक्षिणमिति सार्वपत्तन्त्रप्रकरणे दर्शनात् । खीपुसयोरेभ्योऽन्यामकत्वं स्तुतिवति । 'अर्द्धमुह' इति यन्मिथुन-
मस्ति 'एतदात्मन' आत्मन परस्परसम्बन्धः । उ ह निगाताभ्यां प्रतिदि प्रकाशयते । तथाच बृहदारण्यकम्—
" तस्मादिदमर्द्धं बृहत्तमिह इव इति ह तस्माद् वाङ्मयस्त्वस्तरमादयवाकाशं क्षिया पूर्ववत् " (वृ. उ. १।४।१) इति स्थलासरेऽपि । " अर्द्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी " (तै. सं. १।१।९) इति । इत्थं जपतिभ्यां शुभोक्तश्रुतिभ्यां आदित्यविभाजने । यदेति । यदा यन्मिथुन काले मिथुनेन " व्यत्ययो बहुरूप " (घा. सू. ३।१।८९) इत्यनुशासनात् । मिथुन प्राकृतित सह एकीभावेन मिलति । यै वान्याहकारे । अथ तदानीं सर्वैश्वर्यदशभुवनसमूह गगनादिभूतसमूहा वा जायते । अथ लोकत्रयेऽर्द्धं 'कृत्स्न' 'सुखसुरादिपञ्च-
तुष्ट्यवधिसर्वादिसमूह समप्रवदिति शेष । लोकसृष्टयनतर प्राणियुष्टि बृहदारण्यके प्रमाणीकृता—
" आत्मा ना हदमेक एवाग्र आसीत् " (वृ. उ. १।४।१।१) इत्यादिवा । लोकोत्पत्ति भावयित्वा—
" स ईक्षते मेऽनु लोकाश्च लोकपालाश्चात्रमेव सजा इति " (ऐ. भा. २।३।२२) इति लोकपालाऽपुन्यचेरतरत्र भाषितत्वात् । पञ्चभूतोत्पत्तेरनतर प्राण्युत्पत्ति तिसिरी रोस्तीति—" आत्मन आकाश समूह " (ते. उ. म. व. १) इत्यादिना भूतसर्गा समाख्य " ओषधिम्योऽन्नं न्यासपुरव " (ते. उ. म. व. १) इत्यादिना पुरुषोपलक्षितप्राणिमात्रमर्मासमाखणत् । यथा शुभोक्तपुनर्वा मिथुनीभूष कृत्स्न जनयति । तथा लोकऽपीत्याह—कृत्स्नतायै इति । " तत् यत् " तत् व्यत्ययेन तौ द्वौ कृत्स्नतायै त्वार्ये तद् । कृत्स्नाय कृत्स्नसर्गायेत्यर्थः । द्वयं भवत । हि एव सत् तस्मात् लोकैऽपि प्राणिमान सत् प्रजनयतीति । प्रजननमुत्पा-
दनसमर्थं भवति । न एवैकश । तदेत सर्वं पुरुषविभवाक्षणे (वृ. उ. १।४) आलोकनीयम् । दम्या-
दित्य तस्मात् यत्नेऽपि 'दे द्वे' इष्टके उपधीयेते अ कर्तव्यम् । कथं तत् इष्टकं 'लोकशृणो'—युत्पत्ति प्राप्नोत् । औग-
लक्षणेन दर्शादपि द्वदशः प्राजासाधन इत्यादि बोध्यः । 'तस्मादु' तस्मादेव कारणान् 'द्वाभ्यां द्वाभ्याम्' इष्ट-
काभ्यां 'चिति' 'प्रणयति' 'वाक्त्रिका निष्पादयति । सर्वेषां अपि द्वयमेव कार्यक्षमम् । नैकाद्या नैकादिनी वा इति भावः ॥ ८ ॥

सुऽ एषुऽ एवेन्द्रः । (च्चो) योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषोऽयेयमिन्द्राणी
ताभ्यां देवा ऽएतां विधृतिमकुर्वन्नासिकां तस्मान्जायायाऽभ्युन्ते नाश्री-
यादीर्षवान्हास्माज्जायते वीर्यवन्तमु ह सा जनयति युस्याऽ भ्युन्ते
नाश्रुति ॥ ९ ॥

तदेतदेवव्रतम् । (छं) राजन्यबन्धवो मनुष्याणामनुतमां गोपायन्ति
तस्मादु तेषु वीर्यवाजायतेऽमृतवाका व्ययसाथै सा शिप्रयेनं जनयति १०

स एष एवेन्द्रः—योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः । अयेयमिन्द्राणी ताभ्या देवा एता विधृतिमकुर्वन्-
नासिकाम् । तस्माज्जायाया अभ्ये नाश्रीयाद् । वीर्यवान्हास्माज्जायते । वीर्यवन्तमु ह सा जन-
यति—यस्या अन्ते नाश्रुति ॥ ९ ॥

तदेतदेवव्रतम् । राजन्यबन्धवो मनुष्याणामनुतमा गोपायन्ति । तस्मादु तेषु वीर्यवाजायते ।
अमृतवाका व्ययसाम्—सा शिप्रयेनं जनयति ॥ १० ॥

यदुक्तमश्विदेवे पुरुषेन्द्र नियुगमिति तदेव स्त्रीपुंलिङ्गेन्द्रवर्णाश्वाम्या विशदयति—स एष एवेन्द्र इति ।
दक्षिणांश्विपुरुष इन्द्र इत्युच्यते । सव्याश्विपुरुष इन्द्राश्विपुच्यते । इन्द्रस्य स्त्री इन्द्राणी । “ इन्द्रवरुणमव० ”
(पा. सू. ४।१।१९) इत्यादिना ङीकानुको । ‘ साम्या ’ स्त्रीपुंसाम्यामिन्द्राणांन्द्राम्यामर्थे ‘ एता ’ ‘ नासिका ’
‘ विधृति ’ व्यञ्जनादन्तस्त्वान्नानाम् ‘ अकुर्वन् ’ यत् स्त्रीपुरुषोर्मध्ये ‘ देवा ’ ‘ विधृति ’ वृत्तवन्त ।
अत ‘ जायाया भवन्त नाश्रीयन् ’—स्त्रिया समीपे स्त्रिय पश्यन् भोजनं न कुर्यादित्यर्थे । स्त्रीममीपे भोजनाकर-
णस्य फलं दर्शयति वीर्यवान्हास्मादिति । अस्मात् स्त्रीसमीपे भोजनमकुर्वन्तो ‘ वीर्यवान् ’ सुतो जायते ।
यस्या समीपे न भुङ्क्ते ‘ सा उ ह ’ साऽपि ‘ वीर्यवन्तम् ’ उत्पादयति ॥ ९ ॥

एतद् व्रतमनुविष्ट्वा वीर्यवपुगेतिर्भवत्तस्य—तदेतदेवव्रतं राजन्यबन्धव इति । यदुक्तं जायाया

नम्यां विधातरेण मिथुनत्वं व-यने—स एष इति । ‘ यो अत्र दक्षिणे अश्वन् ’ अश्विर्ग ‘ पुरुष ’ अस्ति ।
‘ स एष एवेन्द्र ’ ‘ परमैश्वर्यमण्डलं पश्यन्निजवान् । ’ ‘ अयं अमरः ह । ’ वामाक्षिनिष्प्रकनीनिका ‘ इन्द्राणी ’ अश्वपद-
मुत्ता इन्द्रपत्नी । एतयोर्द्वन्द्वम् दूवंकाद्ये—“ श्वो ह वै नाम ”—(सू. उ. ४।२।२) इति । द्वितीय-
कटिकाया सत्यनेनस्यप्येन्द्रत्वं व्यङ्ग्यम् “ अयेतदामेऽश्विणि पुरुषरूपमेवाऽयं पत्नी ”—(सू. उ. ४।२।२)
इति तृतीयकटिकाया असत्यनेनस्यकर्त्तव्यकृत्या एतत्स्वरूपं प्रपञ्चितम् । यतोऽनयोर्द्वन्द्वस्य अतः सर्वत्र
यथा दर्शनं नास्ति जानुचिदेव दर्शनम् तथा सर्वदा अपेक्षितम् । तामावृते—ताभ्यामिति । ‘ देवा ’ इन्द्रादयः
ताभ्या तादर्थ्ये चतुर्था । तपोर्यथा ‘ एता ’ अपरोक्ष ‘ न-निष्ठा ’ नयनोर्मध्ये ‘ विधृति ’ मर्षादान् ‘ अकुर्वन् ’ च ।
विशेषेण धारयति व्यञ्ज्यादिति विधृतिर्मर्षादा । यस्मान् स्त्रीभूमगो मर्षदा मर्षादा देवो वृत्ता ‘ तामान् जायाया ’
‘ अतः ’ समीपे दक्षिणेव जायाया भोजनम्यात् वा ‘ नाश्रीयन् ’ न भुङ्क्ते । यदि ‘ ह ’ तर्हि ‘ अस्मात् ’ तथा
अमोक्तुं सकाशात् ‘ वीर्यवान् ’ ‘ पुत्र ’ ‘ जायते ’ । ‘ सा ’ अपि जया ‘ वीर्यवन्तम् ’ आमत ‘ जनयति ’ प्रयुज्यते ‘ उ ह ’
निश्चये । सा का ‘ यस्या अन्ते नाश्रुति ’ एति । अन्यथा निजोऽमृतवो मवतीति व्यतिरेको बोधः ॥९॥

अनुपदमुनं शिशा लोकाभ्युनवेनं प्रकथयति—तदेतदेवव्रतमिति । यद्यपि पञ्चाग्निराहो—“ राक्षस्यवपु-

तो हृदयस्याकाशं प्रत्यवेत्य । मिथुनीभवतस्तौ यदा मिथुनस्यान्तं
गच्छतोऽथ हेतत्पुरुषः सृजति तद्यथा देवेदं मानुषस्य मिथुनस्यान्तं
गत्वाऽसंविदुऽइव भवत्येवमुं देवेतदसंविदुऽइव भवति देवमुं ह्येतन्मि-
थुनं परमो ह्येष ऽआनन्दः ॥ ११ ॥

तौ हृदयस्याकाशं प्रत्यवेत्य मिथुनीभवतः । तौ यदा मिथुनस्यान्तं गच्छतः अथ । हेतत्पुरुषः

अन्तं नाद्रीयन् ' इति ' तन् ' इदं द्रवकल्पितं ज्ञानम् ' एतन् ' मनुष्याणां ' म ये ' राजन्यवधव ' ' अनु-
त्तमा गोपायति ' अनुत्तमाश्च अ यथे रहस्यं जनं कुर्वन्ति । ' तस्मात् ' ' उ ' तस्मादेव ' तेभ्यः ' ' वीरवान् '
पुत्रो जायत ' वयसा ' पक्षिणां मध्ये ' अमृतवाका ' नाम पक्षिजातिरेतन्मृत गोपायति, अतः ' सा ' ' क्षिप्र-
श्वेन ' शीघ्रगामिन श्वेनानेन पक्षिण ' जनयति ' ॥ १० ॥

अथेन्द्राणीनामो सृष्टिरुपधो सन्नमस्य स्थानं तद्वक्ष्यामि चाह—तौ हृदयस्याकाशमित्यादिन । त्रीण-
ेष्वौ हृदयाकाशं दृष्ट्वा प्राप्य ' मिथुनीभवत ' मिथुनकर्म सम्भोगं कुर्वत इत्यर्थः । ' तौ ' ' यदा ' ' मिथुन-

प्राप्तीन् " (अं. उ. १.६.१.) इति पितर गोत्रम् प्रति श्वेतकेतुर्लौ राजन्यो बभूवस्यातौ राजन्यबधु ।
म तु स्वयं राजन्य इति कोऽवस्था राजन्यायमपतत्वेन परमत्सत्ताप्राप्त्यधुरे नारायणैर्द्रमस्वतीमिच्छाक्यान्,
जैबलराजन्यनिर्दाया श्वेतकेतुना अभिप्रेतत्वात् । तथाऽपि प्रकृते राजन्य एव बभूवस्येति अवधारणापूर्वपदम्-
मासे स्वस्य राजन्यतमत्वं प्रतिपादति । अन्यथा स्वस्थावस्थाय कथमवधारणं स्वामिनामुक्तौ अवधारणामात्रम्
कर्मधारयो वा । बभूवमपि सौहार्दादिना बोध्यम् । ननु एव प्रयासे को हेतुरेति चेन् निर्दाया अमाशः ?
तेभ्य वीरवान् जायत इति वीर्यवपुत्रकामश्च हेतुरिति बधुपुत्रावस्थं जानीहीति दिक् । यदेतदेवौर्ध्वं भवति अतः देव-
मत जायातेऽनशनादि । तदेतत् 'मनुष्याणां' मध्ये 'राजन्यवधव' पुण्यधेनोरवधारण्यध्वजा । 'अनुत्तमा' अति-
तया 'गोपायति' रक्षति एव यस्मात् 'तस्मात्' उ' एव कारणात् 'तेभ्यः' राजन्यवधेषु पुण्यवर्द्धशमणित्वा 'वीरवान्'
पुत्रो 'जायते' । अनुत्तमनिर्दमेतत् सूर्यचन्द्रमतोरन्वयाये । अपि च 'मृतवाका' मृता वाका वर्णव्यत्ययेन पाका-
यस्या सा मृतवाका मृतवप्या । पाका पुत्रा । वर्णव्यत्यय "ऐलवृद्धा भायुयुध" इत्यत्र (वा.म.१.१.१०
उबट भाष्ये) ऐलभृत इति भाष्यकारे पतोऽश्वद्वया व्यतीकृत । व्यत्ययसूत्रे (पा.सू. ३.१.१.८९) पतजल्पिना
अपि । 'सा' मृतवप्या अपि साहज्यन्यायपरितर्कं सती मनुष्यमध्ये वार्यवत पाक 'जनयति । कस्मिन्
'क्षिप्रश्वेनन्' क्षिप्रगामी श्वेन क्षिप्रश्वेन तमिव । सुतोषमानमेतत् । 'वयसा' पक्षिणा मध्ये यथा श्वेन
प्रतापप्रभावार्थं पक्षिमात्रजित्कर्ता । तथा तेज शौर्याभ्यां मनुष्यमात्राभिप्रेतितार पुत्र तादृशमर्तुका मृतवप्या-
ऽपि प्रसूते । इतरा प्रसूत इति वा कथंति माव ॥ १० ॥

पुनरपि अन्यथा मिथुनवृत्त्यन्तं कथयति । 'अभिद्वत कथितप्रायमेव भेदाभावात् इति मन्वानो वेदपुराण
आह—ताविति । " पुमान् जिवा " (पा.सू. १.१.१.६७) एतेकशेषसूत्रात्, सा च स च ताविति

(स्तु) तस्मादेवंवित्स्वप्यात् । (छो) छोन्यथै हेतुऽएव तदेवते मिथु-
नेन प्रियेण धाम्ना समर्पयति तस्माद् इ स्वपन्तं धुरेव न बोधयेत्तदेते
देवते मिथुनीभवन्त्यो दिनसानीति तस्माद् हेतुस्तुष्टुपुः श्लेषमिव

स्वपिति । तद् यथा ह्येतद् मानुषस्य मिथुनस्यान्त गत्वाऽसविद् इव भवति-एवं हेतुतदसविद् इव
भवति । हेतुं ह्येतन्मिथुनम् । परमां श्लेष आनन्दः ॥ ११ ॥

तस्मादेवंवित्स्वप्यात् । लोच्य हेतु एव तदेवते । मिथुनेन प्रियेण धाम्ना समर्पयति । तस्माद्
इ स्वपन्तं धुरेव न बोधयेत् । नेत्रेते देवते मिथुनीभवन्त्यो दिनसानीति । तस्माद् हेतुस्तुष्टुपुः

कर्मण 'अतद्' अवसान गच्छत इदानीमिव पुरुष जीवरसा स्वर्णि लोके मानुषस्य मैथुनस्यन्ति गत्वा
असविद् भजनानेव स्त्री भवति । एव तदा तयोर्मिथुनभाव पुरुष 'असविद् इव भवति' अज्ञाननिव भवति ।
" विदे इगुपवन्नक्षत्र " (पा. सू. ३।१।१३९) इति क प्रत्यय । 'हि' यत् 'एतन्मिथुनम्' इन्द्रे-
न्द्राणोद्भव देव दत्तनिमित्तम्-अल्पयोर्मिथुनभावे 'परम' 'अतद्' भवति ॥ ११ ॥

'तस्मात्पुष' जानान स्वायेन तयोर्मिथुनकर्म समर्पयति 'परमानन्दयुक्त' क्तोति । अत्र कश्चिद्धर्मम्-
तस्माद् इ स्वपन्तं धुरेवेति । एतं स्त्रीपुनरोर्मैथुन पुंश्च स्वपिति तस्मान् स्वाप कुर्वन् 'धुरेव' पीडयति

सनाम । 'तौ' प्राकटिनौ जपन्ता जाग्रदवस्थायास्त्वस्थानयो रियन्ता सुप्तौ 'इदमस्य' इदमकमलस्य मध्यममाग-
करनकाशे । " तर्हिगान् दहर उतरेव्य " (ब. सू. १।३।११।१३-१८) इत्यभिरुद्रपक्षिद्वन्द्व-
शब्दशेष्य 'आकाश' 'प्रत्यय' मन्त्रस्य 'मिथुनीमन्त्र' । एकदेहापवन । एकदेहीभूय 'तौ' 'मदा' यस्मिन्
काले 'मिथुनस्य' मन्त्रपरमस्य 'अत' समर्पित इत्यन्तिमात्र । 'गच्छत' । 'अथ' तदा 'ह' किल । 'एतत्पुरुष' ।
एव 'सौ' पुरुष इत्यभेदसनाम । 'स्वपिति' इतिप्रवर्तिहृत्पते साऽपि स्वपितोति बोध्य । तयाच कूर्ध्वप्रागण-
" तयोरेव सदा लावो यदुबोद्धत इदम् आकाश " (बृ. उ. ४।२।१) इति । 'तत्' तस्मात् 'पुषैव' 'ह' किल
'इद' प्र' इ 'मानुषस्य मिथुनस्य' व्यत्ययेन मानुष मिथुनम् । स्त्रीपुनरुपश्रवण 'अत' इतिमन्त्रे 'गत्वा' न विद्यते
सविन् व्यग्रहाख्यान यस्य तद् इति वक्तव्ये 'अथ चैव इद्वताना' (पा. सू. २।४।८२ नि. कौ.)
इति स्वायेन आपगमीकृत्य । पुनर्न विद्यते सविदा यस्य मिथुनस्य तद् 'असविद्' । व्यत्ययेन असविदमिव
'भवति' । एवनेव किल 'एतदेव मिथुन' 'असविद् इव' असविदमिव भवति । इदमत्राकूल-यथा स्त्रीपुसौ रत्यते
अतौ सती निद्रान्तिमवका न किञ्चिजान्त इव । इवस्येन यत्किञ्चिद् ज्ञानमुप्यते । एव देवमिथुन जान-
इत्यग्रहाख्यान सन् सुप्तौ इदमप्रकाशे रज्ज सन् निर्विज्ञानमुद्रिश्यते । ननु-इत्य चेत् देवमानुषमिथुनयो-
को भेदः ? इत्यत्र-दैवमिति । 'हि' यस्मात्, एतन्मिथुन देव हि तस्मात् 'पुष' मिथुनप्रभव 'आनन्दोऽपि
परमः' । एतेन मानुषमिथुनजगदस्तुष्टु इत्युक्तं भवति ॥ ११ ॥

अपेदानीं दिव्यमिथुनस्य तन्निद्राशानकस्य कश्चिन्नियमविधि विषये वेद-तस्मादेवंवित् इति । तस्मात्प्रणीतं
इदं इदमप्रकाशे एतं सुप्तौ एकौभूय एतत् न जपन्ति तस्मात् एवनेवैतयेनैव उपसक्त 'स्वयान्' यद्यपि प्राप्ति-

मुत्तं भवत्येतेऽएव तुदेवते रेतः सिञ्चतस्तस्माद्रेतसऽइदं सुर्वं सुम्भ-
यति युदिदं विच ॥ १२ ॥

पुनः श्रेष्ण्यामिव मुख भवति । एते एव तत् देवते रेतः सिञ्चतः । तस्मादेतम् इदं सर्वं सम्भवति-
यादेदं किं च ॥ १२ ॥

एव न बोधयन्-न प्रतुदं कुर्यात् । एवन्निर्माणान्-(पा. पा. भा. ७३४) विधि " रात्रौ " -
(पा. सू. १ । ४ । ४ । ११) इति कृतम् । इह एवापि । यद्वा पुनः एव वगनेन न प्रबोध्यन् ।
अन्वाहितकार्यं यत्ने प्रबोध्यन्ति । नत्र कारणम्-नेष्ट्रेने देवते ऽपि । यदि सहसा प्रबोध्यन्ति एते
देवते इन्द्राणां नाम्नी ' मिथुनीमावन्वी ' न ' हिनमनि ' न हननामि मनी१११ । सुप्तस्य सहसा प्रबोध्यो न
कार्यं । तपोरक्षानी मिथुनीमावन्वी त उगमह-तस्माद् इतत्सुपुपु इति । यस्मात्तपोमनुमानेन पुन-
रव्य स्वापत्तस्मात्सुप्तवतो जनस्य ' मुख ' ' शेषमा ' ' अण्ययुक्तम् ' ' इव ' ' भवति ' ' शेषमा-दान् मन्त्रं
प्राप्तादित्वा- (पा. सू. ५ । २ । १००) न प्रत्यय । कुतो मुनस्य श्रेष्ण्यापुक्तता तत्रह-एते इव
सदेवते रेतः सिञ्चत इति । तयोर्देवतयो रत मकान् सुनमुग शेषमयुक्त तदाकाशनिव भवतीत्यर्थः । ' तस्मा
प्रतम ' सत्तावान् ' इदं सर्वं ' सिञ्च ' सम्भवति ' टत्पदन, ' यदिदं विच ' यत्किञ्चिन्नाजितम् ॥ १२ ॥

मात्रसाधारण स्वार तथापि 'स्वप्नान्' इति लब्धा दिवा नक्त वा अस्मद्व्यवसायं कुर्यादेव इत्युक्तमस्ति निवर्त्यते ।
दिव्यद्वयस्य ऽहं प्राप्तिरिति ह्यस्य विधिमाम्निष्य उक्तमस्ति अहं यमि निजाना न यत् तत् ' लोक्ष' सर्वलोकाहित
'हं किञ्चित्मिहितम्' (पा. सू. ५ । १ । १५) इति तद्विधि । अनु-वयमर्होऽस्ति न 'मिथुन' एतच्छब्दोक्तो सङ्गी-
त्येन । अत एवपुनरागतो निजोऽहं तत् 'एते देवते' वात्रा 'हदाकाशान्' एतेन 'समर्पयति' मेतरनीत्यर्थः ।
कथं विधेन 'वात्रा निजुमेन' निजुमस्य 'विधेय' एव न तत् सिद्धिप्रतिहेतुः एव प्रका । एतमवमेवकारो
भवत्परयति । 'उ ह' यस्मादेतं । यस्मादिष्य 'तस्मान्' 'स्वप्नान्' उक्तम् 'पुन' वात्रा तदग्रेव्यादिमार्गेण
'न बोधयन्' नोप्यायेत् । अनुयायनाभिप्रायमह-नेष्ट्रेति । न इत् इति पदच्छेदः । 'मिथुनीमावन्वी' एते देवते न
हिनमनि ' न प्रपृक्ष करोमि इति मनसि निजानं न बोधयिष्येव । इव इत् आम्नामपमयो निवर्त्यते ।
अनमात्र-दिवा नक्त वा निजोऽहं निजानि न ' क' इन्द्रोवतिष्यन् चेत् तदा दिव्य इह व्यमजिष्यन् ।
तद्विभागो महागणकहेतुः । विनाशकस्यादिमस्यादिमन् वा अमसि इह विज्ञानकम् । अत एव दिवा सायनिये-
षक शास्त्रमिति न विद्वन् । ननु दक्षिणद्विजमन्निभावी सूर्यो वामाद्विजमन्तारका च स्त्रीपुत्रीभूय निजो-
लोक्ष्य 'इन्द्रस्य इन्द्रमन्त्रादिवा' एतेन 'स्वप्नान्' अग्निदिवि र याज्ञवल्क्येन नावनाक्षेन अनु-वयमिति-तस्मा
दिति । उ हेति । यस्मान् 'एते देवते' क्रीडा वा ' तन् ' प्रसिद्ध 'रेत' सिञ्चत एव तस्मान्' सुप्तस्य पुण्यानादि
'सुप्तस्य' प्रबोध्यन्ति वा नो दम् । तस्य सुप्तसिद्धोक्तस्य एतन् अपरोक्ष 'मुख श्रेष्ण्या' देनादुल्लसिष्यते-
म्यते कतिपयमात्रम् । श्रेष्ण्या नयतीति श्रेष्ण्या । " शान्वा० " (पा. सू. ८ । ४ । १) इति कृतम् ।
रेत सत्तावोपत्तयोर्दिव्यद्वयस्य अनुमीयते । तस्मान् अवश्य एव चिन् स्वप्नान् । ननु " -रेतम् ' किं
मवतीति चेत् शृणु । ' यदिदं विच ' जगद्गते । " इदं ' सर्वं तस्मान् रेतो भवति । सर्वगत्वाणे
सर्वीर्यमिति मय । अत एव लोकमिति भाषितवतो वय । अत्रापि एतत्सत्तावी चर्चकाद्व्यद्वितीयनृत्ति-
कविकाम्यो (श्र. उ. ४ । २ । १) सत्पितृमन्त्रावावराणादिकमपि शुणोपसहस्रवाचन (वै. सू. १ । ४ । २ । ८-३२१) सत्याम् ॥ १२ ॥

सुऽ एषऽ एव मृत्युः । (बु) बुऽ एषऽ एतस्मिन्मुण्डले पुरुषो बुधाय
दक्षिणेऽक्ष्णुरूपस्तस्य हेतुस्य हृदये प्रादावृतिर्हो तौ हेतुदाच्छिद्यो-
त्क्रामति सु यदोत्क्रामत्यथ हेतत्पुरुषो प्रियते तस्माद् हेतत्प्रेतमाहुः आच्छे-
द्यस्येति ॥ १३ ॥

(त्ये) एषऽ उऽ एव प्राणः । (ऽ) एष हीमाः सर्वाः प्रजाः प्रणयति
तस्यैते प्राणाः स्वाः सु यदा स्वपित्ययैर्नमेते प्राणाः स्वाऽपियन्ति

स एष एव मृत्युः—य एष एतस्मिन्मुण्डले पुरुषः । बुधाय दक्षिणेऽक्ष्णुरयः—तस्य हेतस्य
हृदये प्रादावृतिर्हो । तौ हेतुदाच्छिद्योत्क्रामति । स यदोत्क्रामति—अथ हेतत् पुरुषो जियते ।
तस्माद् हेतत्प्रेतमाहुः—आच्छेद्यस्येति ॥ १३ ॥

एष उ एव प्राणः, एष हीमाः सर्वाः प्रजाः प्रणयति । तस्यैते प्राणाः स्वाः । स यदा स्वपिति—

एव ग्रामद्विक पारितोष्य मन्त्रकथयितुं मनोऽमनीयस्य दक्षिणशिपुस्त्वस्य मृत्युरूपत्वमेव—स एष
एव मृत्युर्य एष एतस्मिन्मुण्डले इति । ' तस्य ' एतस्याशिपुस्त्वस्य ' पारी ' ' हृदये ' ' क्षतिर्हो '
 ' यनो कालितो भवत ' ' तौ ' ' यदा ' ' पारी ' आच्छिद्योत्क्रामति ' पुरुषस्यैव तदानीमेव पुरुषो
जियते । यस्मादच्छिद्य गतत्प्रेतमादिम प्रेतमिषाहुः । प्रहृष्टेते कल्पये रूप प्रेत इति ॥ १३ ॥

ननु कथमशिपुस्त्वनिर्गमे पुरुषस्य मरणमचक्ष्य प्रण प्रधुल्यत्तत्तन्—“ तस्मिन्मुण्डले ” इत्यादिना प्रा-
निर्गमादन्तरमेव शरीरतात इत्यादिष्व तस्यैवाशिपुस्त्वस्य प्राणत्वमेव मह—एष उऽ एव प्राण इति ।

अपेक्षानीं विह्वलोरुनम्यायेन प्रयुक्तं दर्शयितुं—अत्रयतिरेकाभ्यां निरपत्ति—स एष एवेति । अस्मां
कडिशायां न्यवहितान्तर । ' य एष एतस्मिन्मुण्डले पुरुष ' यथा दक्षिणेऽक्ष्णु पुरुष ' जियते स स्थानद्वयो
एक एव मृत्युः । तस्मिन्मुण्डले हृदये एतत् स्वरूपोत्क्रामन् ' आच्छिद्योत्क्रामति ' देहान् पारितोष्य निष्क्रामति ।
' स यदा उत्क्रामति ' अथ तदा ' एतत् पुरुष ' तदानीम् ' यन् यदा देहेन विमुच्यते तदा ' अन्त्य ' मृत्युः ' पारी '
अपितो हो निधेष्टी ' तौ ' प्रनिदो कालति औत्क्राम्येन सम्प्रापयता न्यहन्ते । एतदेव ' तस्मात् '
' एतत् ' उपनिर्गमेन ' प्रेम्मा ' इत्येतो प्रेम्माश्च । ' अन्त्य ' कथं मृत्युना ' आच्छेदि ' । विबोध्यन् ।
जियते एव आहुः । उपनिर्गमेन नि यत्तदुपनिर्गममप्यमपि यत्ततः सन्तोषस्तर्नायमात्पनासु-
त्पन्न निर्वाण आदित्योक्तं गतं प्राप्नोतीति फलवाक्यमन्य इत्यन्वयः । एतदर्थ एव बहू निरूपयन्ते ॥ १३ ॥

अप्युता आदित्यस्यैव गुणनसुमनितु निवृत्ते—एष इति । ' हि ' एतन् । ' एष ' आदित्य उदयनि-
मरणयन् अन्तिर्गते—तत्र सर्वे उदयनिर्गते—इना प्रव प्रययन् प्रकरो हानोत्पत्तौ-

तस्मात्स्वाप्ययुः स्वाप्ययो ह वेतथे स्वप्नइत्याचक्षते परोऽहं परोऽ-
क्षकामा हि देवाः ॥ १४ ॥

अयेनमेने प्राणाः स्वाः अविषन्ति । तस्मात्स्वाप्ययः । स्वाप्ययो ह वेतं स्वप्न इत्याचक्षते-
परोऽहम् । परोऽक्षकामा हि देवाः ॥ १४ ॥

‘एव,’ अक्षिपुदय, ‘एव प्राग,’ । निर्वचनमाह—हि यत्, ‘एव,’ एताः प्रजाः ‘सर्वाः’ ‘प्रागपति’
लोकास्तद् प्रागपति ‘तस्मान्’ एव एव प्रागः । तस्माद्विपुदयस्य प्रागप्यस्य ‘एने’ ‘प्रागा,’ प्रागाया-
नदय, यच्च प्रागा, ‘स्वा,’ जतय, प्रागप्येन समानजानीया इत्यर्थः । ‘स’ अक्षिपुदयः ‘यदा’
‘स्वपिति’ निजोपपत्ते तदा ‘एनन्’ ‘एते’ ‘स्वाः’ ‘प्रागा,’ ‘अविषन्ति’ प्राप्नुवन्ति अनुकीयत
इत्यर्थः । तस्मान्मय इति, ‘स्वाप्य’ ‘स्वाप्य’ ‘स्वप्न इत्याचक्षते’ परोऽहम् । यतो हि ‘परोऽक्ष-
कामा,’ ‘देवाः’ ॥ १४ ॥

पैशानुर्हानपति प्रागपति । अविषन्तिर्हिर्मा । ‘त’ तस्मान् एव आदित्य प्राग एवेति व्याप्तेन । न आ एतयोर्य-
नपते, ‘अन्वेन्मोऽपि द्रवणे’—(पा. सू. १।२।१७) इति त् प्रत्यये “तस्मात्” —(पा. सू. ८।१।१०)
इति णावे च प्राग इति रूपम् । अत एव प्रागिनपदानपनसाम्प्रदाय आदित्ये सर्वेन्द्रियान् मुख्यप्रागपति
कुर्वतेति मुक्तो विधि । अत एव “प्रागप्ययाऽनुगमात्” (ब. सू. १।१।१।२८) इत्यधिकरणसिद्धप्रागपत्य-
यागीकारे ‘सत्यैते प्रागा स्वा,’ इति इन्द्रियसाहचर्यादुपपत्तिः । ज्येष्ठश्रेष्ठब्राह्मणोक्त्या (बृ. उ. १।१)
मुख्यप्रागप्य सकलार्हिदिनममान् ज्येष्ठान् ज्येष्ठानां पापना मृपुना अनसृष्टयन् सकलान्निवन्मु-
बन्धा तपाम्यन्नेन प्रनीयमान्नाह मुख्य, प्रागः एव आदित्य, इति विद्वानाणां । अत एव एने सम्य-
प्रागिग्रीय्या, ‘प्रागा’ इदियाणि तस्यादित्यस्य ‘स्वाः’ स्वकीयाः । अत एव ‘स’ आदित्यो
साम्यद्रागामिन् सन् ‘यदा स्वपिति’ ‘अथ’ तदा एते स्वा ‘स्वकीयभूता,’ ‘प्रागाः’ इन्द्रि-
याणि ‘एन’ मूर्ध ‘अविषन्ति’ प्राप्नुवन्ति । मुख्यप्रागप्ये एवो स्वाय यत्ते सति सवर्गीन्द्रियाणि स्वपति उदिते-
त्यपि इत्यर्थः । अथ मात्र,—द्वयाह्नतरे (बृ. उ. १।१।१।५) गतितेन इतरेन्द्रिये मृपुष्यस्यैव समु-
मुख्य प्राग, ‘अमस्रोष्ठ’ व्याप्तेन मृपु विध्वंस्य विक्षपते स्म । त विक्षपमान दूषणैकतामान मुञ्चन्मि-
कानकारिण इतरेन्द्रियाणि सर्वव्यतिरेक्य, सन्तुष्टा मन्त्र ननुदयेन, उदयेन तन्वेन मन्त्रेण ज्ञापयन् तदनु-
सारिणि अमन्त्रन् । अथमेवेन्द्रियाणि मान्तरेण ज्येष्ठब्राह्मणेऽपि विदितं । अथैव—“तैरेके प्रागाः अह अथैव विश-
दमना अत्र जन्तु” (बृ. उ. १।१।८) इति दर्शनम् प्रागपत्येन इन्द्रियाणामपि उच्यते । इय सति यो
अन प्रागप्य प्रागना च व्यवहारः स सर्वोऽपि प्रागामित्रेन तपाम्यन्नात् आदित्यस्य प्रागना च दृष्टम् ।
सम्यग्देव तस्मान् स्वा प्रागा, अविषति य । ‘अमी’ म्याप्ययो इति । पुनरुक्तिः ‘ह वा’ निजो तो च
आदित्यायी । यद्यपि उक्तमप्य आदित्यस्य स्वाप्ययः इति पाठेन नम तथापि ‘एन’ पित्रोर्हितस्तेन्द्रियः
‘स्वप्न,’ इति नमस्तरे ‘परोऽहम्’ यदा तदा साहचर्यं ‘आचक्षते’ । तत्र निदान ‘हि’ पम्पन्
‘देवाः परोऽक्षकामा,’ । तदाह कर्त्तुं (बृ. उ. १।२।१।१) ‘इष,’ इति वक्तव्ये—इह इष्यतेति ।
सर्वेन्द्रियवन्तिपतिपितृद्विहारादिव इति वेदपुस्तकद्वयमयो मातः ॥ १४ ॥

तदाहुः । (३) एको मृत्युर्वह्नुवा ३ इत्येकश्च बहुवश्चेति ह ब्रूयाद्यवहा-
सावमुत्र तेनैकोऽयं यदिह प्रजासु बहुधा व्याविष्टस्तेनो बहुवः ॥ १६ ॥

तदाहुः-एको मृत्युर्वह्नुवा ३ इति । एकश्च बहुवश्चेति ह ब्रूयात् । यद्वासावमुत्र-तेनैकः, अयं
यदिह प्रजासु बहुधा व्याविष्टस्तेनो बहुवः ॥ १६ ॥

एव मण्डलमध्यवर्ति पुरुषामनोराशनीयस्य दक्षिणाग्निपुत्रस्य मृत्युरूपत्र प्राणरूपत्र चोक्तम् । तत्र
मृत्योरेकव बहुव चति प्रनोत्तराभ्यामाह-तदाहुरेको मृत्युरिति । एको मृत्युर्वह्नुवश्च । बह्नुवा २ रूपत्र
विचारार्थं ऋति, ' असावमुत्र ' लोके आदित्यमण्डलमध्यवर्ती पुत्र एक । ' इह ' भूतुके ' प्रजासु '
मनुष्यपक्षादिभ्यन्तरावसाद् ' बह्व ' मृत्युव ॥ १६ ॥

स्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत् ' (छां. उ. १ । ३ । ३) इति च । बाजसनेयिन-“ इदो माषामि
पुरुष इत्येते ” (बृहत्सं. २ । १ । १९) इति, अतर्गमिनास्त्रादिष्वपि (बृ. उ. २ । ७) । सूत्रागि-
“ जमापत्य यत् ” (प्र. सू. १ । १ । १ । १) इत्यादीनि । जगद्विर्तोपादानवन् रूपमिह जगत् ।
“ क्षेत्रज्ञं वाणि मां विद्धि ” (म. गीता १३ । २) “ वासुदेव सर्वम् ” (म. गीता ७ । १९) इत्यादि
प्रमाणजालमुदाह्रियतां । एकसर्वं “ तमेतमग्निं ” इत्यादिना विज्ञानितमकद्विकार्यं चतुरतर चर्चदिभ्यामहे रूप्यल
नारायणैर्ब्रह्मरक्षतीचरणमरक्षीरहमधुपानमद्विभ्रातकाकात्रिलानि । यस्मादेव “ तस्मात् ” मगवतां सूर्यदेवता
स्वप्न ' एका सती लोककृष्णा ' चतुर्दशलोकगवदित्री कर्तते । अनुत्पन्नेतत् । पाननम् कामत सुख-
प्रदानम् । तथा कडा भामनगि-“ एको बह्वर्णो यो विदधाति कामान् ” (बृ. उ. १ । १ । ११)
इति । किंच ' अग्निं ' तदुपलक्षितद्वयमात्र ' सर्वं अनु ' इत्य ' विभजति ' विभुर्वेति । “ त्रयश्च त्रींश्च
शता त्रयश्च त्रींश्च सहस्रा ” (बृ. उ. २ । १ । १) इति शाकल्यब्राह्मणोक्तसहस्रासहस्रेयदेवतामार्वाभौरो जग-
॥ ध्यायहता प्राणिमाप्राणिमण्डलमविशयातो देव इति स्मृतिश्रीगणतरग । अग्निशत्रुत्वोरलभ्यत्वे सर्वमिति विशेष-
वण निदान । एतदेव प्रवर्तीकियते-अयेनि । ' यत् ' यस्मात् ' एक एव ' सूर्यं तजस्वितम ' तस्मात् ' एका '
सूर्यदेवता सर्वानुप्रविष्टा इति उपसंहार ॥ १६ ॥

अनुपदकद्विकोक्तमेकव सिद्धातयितुं ब्रह्मवादिना चर्चोमुपयोगयति-तदाहुरिति । किं ' मृत्यु ' मृत्युशब्दाभ्यो
जगद्बन्धु ' एक ' उत अहो ' बह्व ' मृत्युव इति । तत् तरिभन् पूर्वोक्तार्थे देवत महर्षय आहु कचन ब्रह्म-
निष्ठ पम्बुदित्यर्थ । ऋति सशयोरितिका । एव सशयानेष्ट कश्चिद्विज्ञातसर्वरहस्य ' एकश्च ' मृत्यु
' बह्वश्च ' मृत्युव ' इति ' ह ' चित् ' ब्रूयात् ' प्रत्युत्तर दयान् पृ. जामगीकुर्पादित्यर्थ । पद्मद्वय सतर्पयति । ' यत् '
यस्मात् ' असी ' सूर्यरूप परमात्मा ' अनुमन् ' सर्वनाम्ना बुद्धित्पराचक्रत्वात् अनेकायत्वाभावादानुमत्तो ' अह '
“ सुप्तां सुष्टुक् ” (पा. सू. ७ । १ । २९) इत्यादिना सोल्लेपे अह, इति किमपि इति ॥ हतर्कं न
ह अह अरता इत्यर्थ । स्वर्गनिरिक्राम्यन्त सर्वं स्वयमेवेति सूर्यं किं इत्यात् न किंचिद अत अप
अह एकाकी इति चत्किरोऽर्थ । तेन कारणेन मोक्षस्वरथाया अवम् ' एक ' । नन्विष द्विष्टकल्पना, न, श्रीगुरु
पदेशगम्यत्वादित्यार्थवादस्य । ' अथ ' पश्चात्तरे । ' यत् ' येन कारणेन ' इह ' तत्रादे ' प्रजासु बहुधा व्याविष्ट ' ।
' तेन ' कारणेन ' बह्व ' ' त ' शब्देन बहु-स्य वास्तवधर्मप्रक्रियते । चदस्य अनेकजलाशयप्रवेशात् बहुव न

(स्तु) तदाहुः । (१) अन्तिके मृत्युर्दूराद् इत्यन्तिके च दूरे चेति ह
ब्रूयाद्यदहायमिहाध्यात्मं तेनान्तिकेऽथ यदसावमुत्र तेनो दूरे ॥ १७ ॥

तदप इत्येकां भवति । (त्यु) अत्रे मात्यपश्रितो रसाना मन्त्रेऽमृतः—
मृतः इति युदेतन्मुण्डलं तुपति तद्वन्नमुय युऽएषुऽ एतस्मिन्मुण्डले पुरुषः
सोऽप्ता सुऽएतस्मिन्नेऽपश्रितो भातीत्यधिदेवतम् ॥ १८ ॥

तदाहुः—अन्तिके मृत्युर्दूराद् इति । अन्तिके च दूरे चेति ह ब्रूयात् । यदहायमिहाध्यात्मम्—
तेनान्तिके । अथ यदसावमुत्र—तेनो दूरे ॥ १७ ॥

तदप श्लोको भवति “ अने मात्यपश्रितो रसाना मन्त्रेऽमृतः ”—इति । यदेतन्मुण्डलं

तदाहुः—इति । पृथो समीपदूरात् न वाच्यमप्यत्र व्याप्यम्—‘ इहायामम् ’ अयमश्विपुरश्च
समीपवर्ती ‘ अमुत्र ’ पुन्योके ‘ अतो ’ मन्त्रेण पुनो दूरेणानि ॥ १७ ॥

अथ मृत्योरन्तात् न मन्त्रस्य ‘ इदं कर्म ’—तदेव श्लोको भवतीति । “ अने मात्यपश्रितो रसाना मन्त्रे

वानुत तपश्चमिति । तदावापयं—‘ आत्मनि ’—एक एव हि भूतामा भूतिभूते व्यवस्थित । एकश्च
बहुधा चैव दृश्यते जनवदवन्’ इति । ननु द्वादशादिपक्षे कस्येदं निरूपणमिति चेत्,
पृथो यदा त्रिलोकोन्मुखमलम्बिकासाहस्य कर्म अधिकरोपि न्यस्य । किं बहुना तेषामपि न मियो मेदिम
अस्ति । अनुदमस्मानि सिद्धानि किं विस्मानि । को नाम त्वा वार वार बोधयति । अत्रत्य समदानि
कस्य मे वचन । वस्तुत एवस्य बहुत्व औपश्रिक इति राक्षत ॥ १६ ॥

अथ इदानीं मास्तरपरमप्रीतिनिष्ठं छात्रवृत्तमुपस्थापयति—तदाहुरिति । मृत्यु पूर्वोक्तं किं ‘ अतिके’
अस्ति अथवा ‘ दूरे’ इति । ‘ तन्’ तत्कार्यं सशयानाह्वाता आहु । ‘ स्तुतिपात्राद्वा ज्ञापयति । एव पृथो गुरु
‘ अतिके च दूरे च’ मृत्युरस्ति—इति ह ‘ ब्रूयात्’ कोटिश्व समर्थयत । ‘ यत् ’ यम्पन् ‘ इह’ मन्त्रे ‘ अय्याम’
शरीरमध्ये ‘ अय’ दूर । अह पदमितिके पूर्ववत् । अह जीवकाले एकाकी वर्तते । ‘ तन कारणेन ‘ अतिके’
मृत्युरस्तीति कथितम् । अथ पश्यात् ‘ यत् ’ यम्पन् ‘ अतो अमुत्र ’ परमोके अस्ति । तेन हेतुना ‘ दूरे’ अस्ति
इत्युक्तम् । ‘ त ’ शब्दो दूरात् एव न बह्वन्वये । अतिकाले च सम्बन्धे च । तथाच ईशावास्यम्—
‘ तदूरे तदतिके ” (ईशा. उप. ५) इति । अत्र मृत्युरन्वयं न सम उच्यते किंतु प्रत्ये सर्वसहर्षा परमात्मा
सर्वसहकारात् एव उपदर्शी भवति । अत्र कठं पठति—“ यम्यत्र यं क्षत्र बोधे भवत ओदो मृत्युरस्ती-
पतेन ” (कठ. उ. १ । २ । २५) इति । सूत्र च—“ कदा वराचामहान् ” (म. सू. १ । २ ।
२ । ९) इति । अयमभिप्राय—चतुर्दशमुवनेभ्यश्च ब्रह्मजम्, स्वामिन् निर्माय सुतामुपपत्तेकरोरक्षणेन वर्तते
जीवति पुनरप्यमरति । एव मौमुदेन लक्ष्म्या स्वर्ग्या विलसति परमात्मा जीवति रमते । तथाच सूत्र—
“ लोकवत् लीलाकैवलय ” (म. सू. २ । १ । ११ । ३२) इति ॥ १७ ॥

उक्तार्थं मन्त्रमुदाहरति—तदेव श्लोको भवति इति । व्याख्यात वाक्य । यत्पुनो मन्त्र । “ अने मात्य-

१-अथ ‘ वद, भा, अथ, इति पदस्यो र मन्त्रस्य अन्तिके—‘ इहायामम्’ इति समीपे दूरे ।

(सु) अथाध्यात्मम् । (मि) इदमेव शरीरमन्नमथ योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः सोऽत्ता सु एतस्मिन्नन्नेऽपश्रितो भाति ॥ १९ ॥

तपति—तदन्नम् अथ य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः सोऽत्ता । स एतस्मिन्नन्नेऽपश्रितो भाति । इत्यपि-देवतम् ॥ १८ ॥

अथाध्यात्मम्—इदमेव शरीरमन्नम् । अथ योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः सोऽत्ता । स एतस्मिन्नन्नेऽपश्रितो भाति ॥ १९ ॥

ऽवृत ' इति एतावन्मन्त्र । तमेव श्लोकमधिदेवाद्या मपरत्वेन व्यावष्टे—यदेतन्मण्डलं तपतीति । ' यद-तत् ' जग प्रकाशकं योनिर्मण्डलं ' तदन्न ' तन्मन्त्रवर्ता । ' पुरुष ' ' अत्ता ' ' रसाना ' ' सक्षरे ' ' अन्ने ' ' मण्डले ' ' अपश्रित ' विषय ' स. ' ' अमृत. ' पशुनर्मरित पुत्रोऽत्ता ' भाति ' दीप्यत इत्यधिदेवतमर्थ ॥ १८ ॥

' अद्या मन्त्र ' तु ' इदमेव शरीरमन्न ' दक्षिणाक्षिपुरुष एव ' अत्ता ' तथा च ' अन्ने ' शरीरे ' अप-श्रित ' अमृतोऽक्षिपुरुषोऽत्ता ' भाति ' प्रकाशन इति ॥ १९ ॥

पश्रितो रसाना ५ सक्षरे घृत " इति । अहंशार्थ—मयम एकवानेकत्वपरतया व्यापयामते—' अमृत. ' पर-मात्मा ' अन्ने ' अन्नमयशरीरे तन्मन्त्रवर्तयेण ' भाति ' इत्यनेन बहुत्वमवादि । ' रसाना ' इष्टिरूपेदेकानां ' सक्षरे ' क्षरणहेतुभूते मण्डले ' भाति ' इत्यनेन एकत्वमन्त्रि । ' अमृत ' कथंभूत ' अपश्रित ' मन्त्रे कथंभूत । श्रवणमाश्रयो अवगतो यामान् ॥ अपश्रित निराश्रय एव सर्वजगदाश्रय । तथा च छांदोग्य- " ॥ भगव कश्चिन्मन्त्रिणिष्ठि इति स्वं महिषि " (उ. उ. ७. १. २४. १) इति । एकादेऽपि " सर्वाधारो निराशरो मगवान्परमेश्वर " (स्क. पु. का. उ.) इति । अध्वर्यवाङ्ग (वृ. उ. ३. १. ८) सर्वाधारश्च स्फुट । अध्यात्मिकदूरपरत्वेन व्याख्या ' अन्ने भाति ' इत्यनेन नैकतय ' रसाना सक्षरे भाति ' इत्युक्त्या अनेकतय । यद्विरेद निरोहितार्थमिति धन्यानेन ब्राह्मणेन विविच्यते—यदेतन्मण्डलमिति । अस्माभिः प्रकृतानुसारेण विद्वन् यजु । ब्राह्मणेन ॥ एक एवायं उपलक्षणत्वेन सोमूच्यते । ' यदेतन्मण्डलं तपति ' तत् ' मण्डल ' अन्न ' इष्टि द्वारा अन्नहेतुत्वात् । ' अथ ' एव ' य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः ' अथि ' स अत्ता ' मक्षयत ' प्रत्येव ब्राह्मण इत्यत इतरकाले ' स एतस्मिन्नन्ने अपश्रित ' सन् ' भाति । अतिवृत्तव्याख्यानेन एकत्वदूरत्वान्ने उपलभ्येत । आसन्निरूपेण तु " तदाहुरिति " कत्रिकाद्वयस्य सर्वे अन्नेव भव उदाहृतं तदिति पूर्वपरामर्शान् । व्याख्यायामे तु ' शरीरे इति न मन्त्र उपलक्षणात् । यद्यपि अत्र मण्डलपुरुषयो भिन्नान्नाभावप्रतीतिः अस्ति तथापि अनुभवविरोधात् अस्मदुक्त प्रदीपवता नहि मण्डलं तत्रैव पुरुषो भक्षयति । ' इति अपि-देवतम् ' उपासनमुक्त ॥ १८ ॥

अथाध्यात्मं वक्ष्यते । ' इदमेव शरीरमन्न ' अन्नविकार । ' अथ ' एव ' योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः ' अस्ति ' स अत्ता, स्वातुष्टितन्त्रियाकलयोक्त ' स ' एवविध ' एतस्मिन्नन्ने ' अन्नोपश्रिते ' अपश्रितो भाति ' अत्रापि शरीराक्षिपुरुषयोस्मान्नादपवातोऽस्तीति कश्चित् वैमर्शति । न वैमर्शस्तु अस्याभिर्विशदीकृतवान् । नहि

तमेतमग्निरित्यध्वर्यवऽउपासते । यजुरित्येषु हीदथँ सर्वं युनक्ति सामेति
 छन्दोगाऽएतस्मिन्हीदथँ सर्वं समानमुक्थमिति बह्वृचाऽ एष हीदथँ
 सर्वमुत्थापयति यातुरिति यातुविदऽ एतेन हीदथँ सर्वं यतं विपमिति
 सर्पाः सर्पऽ इति सर्पविदऽऽर्गिति देवा रयिरिति मनुष्या मायेत्यसुराः
 स्वधेति पितरो देवजनऽ इति देवजनविदो रूपमिति गन्धर्वा गन्धऽइत्य-
 प्सरसस्तं यथायथोपासते तदेव भवति तद्धैनान्भूत्वाऽवति तस्मादेनमेवं-
 वित्सुर्वैरुतेरुपासीत सर्वंथँ हैतद्भवति सर्वंथँ हैनमंतद्वत्त्वाऽवति ॥२०॥

तमेतमग्निरित्यध्वर्यव उपासते, यजुः-इति एष हीदं सर्वं युनक्ति । साम-इति छन्दोगाः,
 एतस्मिन्हीदं सर्वं समानम् । उक्थमिति बह्वृचाः, एष हीदं सर्वमुत्थापयति । यातुः-इति यातुविदः ।
 एतेन हीदं सर्वं यतम् । विपमिति सर्पाः । सर्प इति सर्पविदः । ऽर्गिति देवाः । रयिरिति मनुष्याः ।
 मायेत्यसुराः । स्वधेति पितरः । देवजन इति देवजनविदः । रूपमिति गन्धर्वाः । गन्ध इत्यप्सरसः ।
 तं यथायथोपासते, तदेव भवति-तद्धैनान्भूत्वाऽवति । तस्मादेनमेवंवित्सर्वैरुतेरुपासीत । सर्वं
 हैतद्भवति । सर्वं हैनमेतद्वत्त्वाऽवति ॥ २० ॥

एवमग्निदेवमप्यात्म य य पुत्र परमात्मा ध्येयः केनोक्तं तस्य प्रशस्तार्थं शान्तिरूपं प्राप्तं दर्शयति-तमे-
 तमग्निरित्यध्वर्यव उपासते यजुरिति । "तमेतम् अग्नि" इति य पुत्र उक्तं, स परमात्मेति सर्वत्र व्याख्ये-
 यम् । अत एवैतदेवे अथात्माग्निदेव चक परमात्मानं प्रस्तुत्य समानात्म- "एतं तेष बह्वृचामहं युक्ते नीमा-
 सत एतमप्राध्वर्यव एतं मदाजने छन्दोगा एतमस्यामेन दिव्यैर्वापये तस्माकाश" इति प्रदध्य "सर्वं भूतेभ्ये-
 तमेव त्रये वाचधत्" (ऐ आ. १.१.१.१९) इति श्रुत्या चर्चवो याजुषा । एतं पुत्रमग्निरिष्टकाचपनेन निष्पादितोऽग्नि

शरीरमग्निमयो भुक्ते । अग्नि तु तदव्यक्तमोक्ष । अत एव भोगायतनं शरीरमिति शरीरलक्षणं । मटलमपि
 सूर्यभोगायतनमेव । सुरासुरजरादीनां तुल्यभोगक्षेमवान् । तर्हि सर्वं कथं परमात्मा । आकर्ण्य, "शास्त्र-
 दृष्ट्या तु उपदेशो वागदेवच" - (म. ब. १ । १ । ११ । ३० ।) इति सूत्र । अन्य सर्वमसङ्गत् व्याच-
 रन्नेव एव इति सर्वमवगतं ॥ १९ ॥

अथ इदानीं समानताऽप्राप्त्यर्थं कानां भूमिदेवानां मतानि उपन्यस्यन्ते सर्वां यकत्वयोतनाय-तमेतमिति ।
 "देवीनां येचिन्मातृजुडित्पुत्रानागच्छतां नृगामिकोगम्यस्वममि" (शि. म. स्तो. ७) इति न्यायात् ।
 "यदक्षरं बंदविरो वदति" (म. गीता. ८ । ११) इत्यादि न्यायात् । "अपर्यव" यदशीतिशास्त्रावतो
 यातुषा, 'तमेतम् अग्नि' 'इति' नृप्या 'उपासते' त क एतावता निवर्तेन सप्रवच सात्पर्येण उपपादितं, यः
 तदिति शेषरित्वा अन्वेष्यम् । यजुर्देव अग्निरिष्टदेवता कुन्तदेवता च । अथर्घुमिः अह्नवीपस्य वैश्वदेवमग्ने
 उपाय सवर्षका ईशानागो मित्रा मरुद्वाङ्मर यजते जुष्टोने अग्निदेवता मग्निपयोदिति तु पुरोडाशपु-
 ष्पादिश्रुत्यानां नावाविशानां तद्विज्ञां आह्वनीपदयसाभिप्रादौ माह्वये पनीयवाक्कादीनां तद्विज्ञागवादी

रित्युपासते यजुरिति च । यजु इन्द्रस्य परमात्मपरता दर्शयति—एष होद् सर्वं युनक्तीति । 'एष' पुरुष 'इदं' 'सर्वं' जगत् 'युनक्ति' 'सर्वं' स्वयं स्रगत इति । अनेन सर्वस्यापकृष्टमुत्तम् । 'समेति छद्मोपा' 'सामवेदिन' सामेऽनुपासते । सामश्चन्द्रस्य परमपरतां निर्देष्टुं इति । 'एतस्मिन्' होद्मिति । 'एतस्मिन्' परमात्मनि कारणे 'इदं सर्वं' कार्यजात 'समान' स्थानमिति सावत्—निष्पत्ति । 'उक्त्यदिति बह्वृचा' बहवः कृषो येषां त 'बह्वृचा' 'कावेदिन' तद्व्यभिःपुपासते । 'एष होद् सर्वम् यावदिति' जनयति सर्वमिति उक्त्य-
शब्देन परमात्मो यत इत्यर्थः । उद्देश्येतिष्ठते वप्रयये तत्कारस्य ककारात्तादत्त इत्युक्त्यशब्दमुत्तरति ।
'यानुविद' 'यानुधात्रा' 'यानु' इत्युपासने । 'एनेन' सर्वं 'यानु' नियत स्वस्वस्थानमनिलङ्घ्य
स्थानिन वर्तत इति । यानुशब्द पुनश्चात्र 'मर्गा' 'विश्वमिति' 'मार्गा'—यत्वादिप्रयोगाममम् । एव-
मुत्तर—'सर्वविद' 'आहितुण्डिका' । मण्डगाह—त यथा यथोपासते तदेव भवतीति । त परमात्मन
यथा येन रूपेण उक्तेन प्रकारेण—येन वा उपामीन्ते 'तदेव' तत्स्वरूपा मवतीति ॥ २० ॥

तत्तदुचितानां हूपमन्त्वान् । एष खलु सर्ववेदेषु सप्रदाय । होत्राद्वाग्विष्णुणाश्विन्या वायवापुरोऽनुवाक्या-
श्वादीनां कथा पाठे सावधानता । तत्सर्वविश्वपाटव नमन । सर्वेषां हि भवत्सर्वोद्देशेन कर्तुं न नास्तीत्यत्र न
मुक्त्योऽपि सन्निधे । कविगमावपेक्षो यो जुनेति स अन्वयस्मिन् भावनेन जुहोति । तथाच यथोपास्यकारि
सायनाचार्यं प्रतिपादित "आविर्भूत आर्चयेत्य प्रधानत्वात् त प्रयोगार्थमुक्तमत्र कद्वक्तो यानुवर्षोऽपि
प्रधानतया प्रथम । ततो अन्वयमुनिष्ठादितद्विषयैर्द्विकथामासादनानन्तर प्रयाज्यवर्माणप्रधानपामाचक्षित-
होत्रविन्दुक्तमत्र कद्वक्तो रोषो वदो द्वितीयक । ततो ऋगाभ्रतर्गातिविश्वसमप्रतिपादक सामवेदस्तातो
यक । आर्चयेत्येदस्य तु क्रियासु विविश्रमो नास्ति । तस्मान् यजुर्वेदो अर्थानुष्ठानकमात्रा आदिन, " इति ।
परमादेव तस्मान् वेदांमे समस्तया याजुषा सन्निरुद्धप्रिया । होत्रादयस्तु, होत्रवदनादिस्थानप्रिया तमादि-
मन्वयवो यजुरित्युपासत । सर्वेषु ह्येव युक्तिरुच्यते 'हि' यस्मात् 'एष' रवि 'इदं सर्वं' जगत् पुनर्वापराश
मुखदु खान्मा सद 'युनक्ति' तथा कीर्तिता —" एष देव साधु कर्म कारयति त यमेभ्यो लोकेभ्यो जनिनीषते
एष देवानाधु कर्म कारयति त यमेभ्यो लोकेभ्योऽप्यो जनिनीषते —(कौटि उ १ । ९) इति । अग्निवे,
न युक्ति—किं तु भाववन्म् । शृङ्गद्वयतयाद्विप्रचरि सतविन वा 'साम' 'तद्वपम्' इति 'छद्मोपा' 'सामगा
उपासते । अत्र युक्ति—'हि' यस्मात् 'इदं सर्वं' जगत् 'एतस्मिन्' आधारे 'समान' इत्य
अस्ति । " न मे देवोऽस्ति न विप्र —(म. गोवा. ९ । २९) इति शास्त्रात् । 'उक्त्य' पूर्वोक्त तद्वपम्
'इति बह्वृचा' 'युक्तिम्' 'हि' यस्मान् 'एष' 'इदं सर्वं' भवोदयेन निजान 'उत्पापयति'
जीववेषेण कायजात वा । अत्र कदपाठ—" न प्राणेन नापानेन मृयोर्जीवनि कश्चन । इत्येव ॥
जीवति यस्मिन्नेनामुनाश्रितो —(कौटि. उ. २ । ९ । १९) इति । 'यानु' 'याति' यदध्ययनेन स्वर्गो-
पवर्गो वैश्वर्णिना अमौ, 'यानु' 'अपवेदे' तद्विचारो 'यानुविद' 'आपर्वणिका' इति यावत् ।
ते न 'यानुरिति' उपासते । यानुर्नय अन्वयवेदेऽप्येव नानाविधप्रयोगलक्षण, अयमर्थो
गुरुपदेशागम्य । युक्तिस्तु 'हि' यस्मात् 'इदं सर्वं' एतेन यन् 'नियत' विधमितम् एतच्छास्त्रवर्तीत्यर्थः ।
तथाच मार्गां प्रति पाठक—"एतस्य वा अन्वयस्य प्रशासने मार्गाः" (मृ. उ. ३ । १८ । ९) इत्यादि ।
एव यजुर्वेदमिति स्वस्वमतानुसारेण नामादरे एक एवादित्य उपासयते इत्युक्त । अत्रैव 'एत देव बह्वृचा
महयुनये मीमांसते एतमप्रावन्वयं " (न. आ. ३ । २ । ३ । ९) इत्यादि शास्त्रात्तमुदाहरिता ।

सुऽ एष त्रीष्टकोऽग्निः । (ऋं) ऋगेका यजुरेका सामेका तद्यां कां
चात्रऽर्चोपदधाति रुक्मऽएव तस्याऽ आयुतनमथ यां यजुषा पुरुषऽ
एव तस्याऽ आयुतनमथ याधेऽसाम्ना पुष्करपुमिव तस्याऽ आयुतनमेवं
त्रीष्टकः ॥ २१ ॥

॥ एष त्रीष्टकोऽग्निः—ऋगेका, यजुरेका, सामेका । तद् या का चात्रऽर्चोपदधाति—रुक्म एव

यदुक्तम् पूर्वदिनम् ब्राह्मणे, “एतस्याग्नेर्वर्गोऽग्निरिव” इति—प्रकथ्य “सा वा एषा वाक् त्रेषा विहिता

मृषा “आमरति राधक्रीड” (उ. उ. ७ । २९ । २) इति श्रुते । आदित्यादिनामन्यपि
विध्या । “अनामागोत्रम्” (वृ. उ. १-८-८) इति शतपथात् । ज्योतिषादिकमपि यावा ।
“ऋक्क निष्किय शान्ति निरवय निरजन” (श्वेता. उ. १ । १९ । १) इति श्वेताश्वनात् ।
“चक्षो सुषो अजायत” (का. स. २१ । १२) इति जन्मनुरिति गोण देहापेक्षत्वात् । देवदेवो
आनो ध्वस्त इतिवत् “वासासि जीर्णानि.” (म. गी. १ । १२) इत्यादि । “नैनं छिन्दति शस्त्राणि.”
(म. गी. २ । २१) “न हन्यते हन्यमाने शरीरे” (म. गी. २ । २०) “न जायते विपते बा०”
(म. गी. २ । २०) इत्यादि पञ्चमवेदान् । नहि जीमानि-पञ्च वेदिका आगीकुर्वते । रुद्रनाशाहतागम
प्रसंगान् स्वर्गकामादिशास्त्रमात्रोऽप्येदमगमात् । यस्मादेव तस्मात् अश्वह्वयोगोचर “आदित्यो ब्रह्म”
(उ. उ. ३ । १९ । १) इति वेदपुरुषात्तरङ्गमगमसिद्धोऽर्थः । तथाच निश्चिरे—“यतो वावो निर्वर्तन्ते
अप्राप्य मनसा सह” (तै. उ. म. व. ९) इति । अत एव पुरुषमेवमहाकुशतानुष्ठानकृत सौर पदमिति
(तत्रवान्तकमिन्द्रासौऽपि मृषा । सूर्यवर्णनं अथर्वबुक्त (तै. उ. म. व. २) मनुष्यान् दानि शत
शतगणितोगालितसंख्यापरमवधिसुखरूपत्वात् । बृहदारण्यकोक्त (वृ. उ. ४ । १ । ११ ।) मनुष्यमित-
लोकपितृकर्मदेवागान् देवदेवलोकागर्भलोकान्दसतैश्चतस्रुपायमानविरूपायमानानन्दसीमान् दक्ष्ण बाह । नच
एतादृशं फलं पुरुषमेवशतापच सहस्रसकत्तरसत्रापापच वा । अथि ॥ निज सहजम् । किंवदुता अस्मदादेरिव
सूर्यश्च सात्त्विकत्वमिष्टप्रतिपादकं मया अर्थवादा । किंवदुता जीवमात्रम् कर्तृत्वादिप्रवहारी मायाविलासि-
नीविलास इति वदतां गुरुवेदातवचोऽनमालां श्रद्धाददधवगुक्तिनां अद्वैतदीप्त्युष्मदवच्छेदकाचार्यमाध्यवाक्यम-
कौट धारयता अस्माकं स्वस्य निर्गुणत्वप्रतिपादने क प्रयास का कथा इत्यतः गुरुचरणस्मरणपाराशर्यसम्भली
हाराति । प्रकृतमनुमया—यैर्वै यथायथोपासितं त्रिलोकानाधिकालफलककस्तूरीतिलकमन्यवोऽग्निमन्मो-
क्तिकं ब्रह्म ‘तत् एतान्’ उपाससकान् सर्वान् तत्तद्रूपं ‘भूत्वा अवति’ रक्षति । ‘ह’ किल उपासिततारतम्येन-
फलतरतमभावप्रदं भवतीत्यर्थः । यस्मादेव ‘तस्मात्’ कश्चिदसिक्त एवविलम्बं ‘एनम्’ आदित्यं ‘सर्वं’
पूर्वोक्तं ‘एतं’ हररूपं लपेतम् ‘एवोपासीत’ यदा तदा ‘एतन्’ रवित्रयं ‘सर्वं ह’ सर्वमकमेव ‘भवति’
‘एनम्’ उपासकं ‘एतत्सर्वं भूत्वा अवति ह’ इत्यत्र व्याख्यानं प्राप्नुते । अस्यां कठिकाया उल्लेखालकार
“बहुभिर्बहुषोलेऽष्टादुल्लेख इति कथ्यते”—(साहि. १० । १७) इति लक्षणात् ॥ २० ॥

प्राग्विरितस्वमायुशदधोपासनान्तरं विधये—स एष इति । य प्रकृतपथप्रमेव “स एष” मानुमान्

(स्ते) ते वाऽ एते । (ऽ) उभेऽ एष च रुक्मऽ एतच्च पुष्करपर्णमेतं पुरुष-
मपीतऽउभे ह्यृक्सामे यजुरपीतऽएवम्बेकेष्टकः ॥ २२ ॥

तस्या आयतनम् । अथ या यजुषा-पुरुष एव तस्या आयतनम् । अथ या साम्ना-पुष्करपर्णमेव
तस्या आयतनम् । एव त्रीष्टकः ॥ २१ ॥

ते वाऽएते उभे-एष च रुक्मः, एतच्च पुष्करपर्णम् । एत पुरुषमपीतः । उभे हि रुक्सामे
यजुरपीतः । एवम्बेकेष्टकाः ॥ २२ ॥

अथो, यजुषि, सामानि तेनाग्निध्या विहित, तत्र हि त्रयेण चीयने" इति । तत्र सूर्यमण्डलादि पुरुषस्वरूप-
मेषमुक्तम् । मण्डलमेव अथ, आर्चं सामानि, पुरुषो यजुषि" इति । अथैतेषामभिव्यक्तमेवमुक्त "यदेत-म-
ण्डलं तप-यव स रुक्मोऽथ यदेतद्विदोऽप्यत इदं त-पुष्करपर्णमथ य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषोऽयमेव स योऽय
दिरम्य पुरुष" इति तत्सर्वं पर्यालो-पाह-स एष त्रीष्टकोऽग्निरिति । 'एष' वि याग्नि 'त्रीष्टक'
त्रिमरुपाकेष्टक । ता एवेष्टका दर्शयति-रुक्मेवा यजुरेका सामैकेति । 'तथा कां चात्रचौरदधाति' इत्या-
देरमर्थ । अत्राग्री 'यो' 'काम्' इष्टकाम् 'अथा' रुक्मन्नेगोपदधात् सा अग्निष्टता । साय-
नाथनयोत्पेदीयवातादेवमुक्तम् । 'तस्या' 'रुक्म' 'एव' 'आयतनम्' अगामक मण्डलमेवाधियष्टे
रुक्म इत्युक्तम् । 'याम्' इष्टका यजुष-त्रेगोपदध्यात् सा यजुरिष्टका 'तस्या' पुरुष एवपितन मण्डला-
न्तर्गतिपयुक्तमक पुरुष इत्युक्तम् । मण्डलाग्निध्यात् पुरुषस्याग्निध्या हिरण्यपपुरुषचमुक्तम् । अथ याग्निष्टकां
साम्नोपदध्यासा सामेष्टका । 'तस्या' 'पुष्करपर्णमत्र' 'आयतन' सामात्मकाविषोऽधिपद 'पुष्करपर्णमेव'
'आयतन' सामात्मकाविषोऽग्निध्यात् पुष्करपर्णात्मत्वमुक्तम् । एवमृगादिभेदेन त्रीष्टकोऽन्तरव्यो यष्ट ॥ २१ ॥

एकष्टकं च तस्यादितिमुद्राह-ते वाऽएते उभे इति । 'एष' 'रुक्म' 'एतत्' 'पुष्करपर्ण' 'च' 'एत'
'उभे' 'एत' 'पुरुषमपीत' प्राप्नुतस्तदाधारे भवन इत्यर्थ । 'रुक्सामे' 'उभे' यजुर-
पीत यजुरपीने स्त । 'एवम्' 'उ' 'एवम्' एवैकेष्टक । रुक्मपुष्करपर्णयो पुरुषावातनम्, रुक्साम-
योध यजुधीनय तस्मादेकेष्टकोऽग्निरित्यर्थ ॥ २२ ॥

'त्रीष्टक' तिस्र इष्टका मय्यासी त्रीष्टक । त्रित्रीष्टक इति वीत्यायां तात्पर्यं । "त्रिमुनिस्तिस्रिष्टकानि-
रुदधाति" इति कात्यायनोक्ते । पञ्चविंशामकचयनकतो अगेष्टो 'एष अग्नि' एकैकोपधाने अगयत् सामानि
सुवइतिनियुक्तानि पठनानि य मन्त्रमुच्यते वा इष्टका उपधीयते । तयोर्भेदो नास्ति इत्यभिप्रायेणाह 'एका'
इष्टका 'रुक्' एकेष्टका 'यजु' एकेष्टका 'साम' यनो भेदो नास्ति । तन् तस्मान् अत्र अगष्टी 'यां कां च'
इष्टकां 'अथा' 'अच्ययु' रुदधाति तस्या रुक्म एवायतन । 'अथ या यजुषा' उपदधाति 'तस्या-
पुरुष एवायतन' । 'अथ या साम्ना' उपदधाति 'तस्या पुष्करपर्णमायतन' । उक्तमर्थं निगमयति ।
य एव उक्तस्या त्रीष्टको' बहिरिति त्रीष्टकद्विविध्याऽपि भगवत नञाडचभुषमुपासीतितिमात्र । रुक्म-
द्विरूपमुपन्यस्तमस्यानि प्राक् ॥ २१ ॥

उपास्यन्तमुपदिशति । ये प्रायुक्ते 'ते वै' वाक्यालकारे । 'एते एव रुक्मश्च एतत् पुष्करपर्णं च' 'उभे एत'
दिरम्य 'पुरुष मपीत' व्याप्नुत । 'हि' एतार्थे । 'उभे' रुक्मपुष्करपर्णोपधानविनियुक्ते 'रुक्सामे' । 'अच्ययु-
११११

सुऽएषुऽ एव मृत्युः । (युं) युऽएषुऽ एतस्मिन्मुण्डले पुरुषो युश्चार्थं
दक्षिणेऽक्षपुरुषः सुऽएषुऽ एवंविदऽ आत्मा भवति सु युदंविदस्मा-
ल्लोकात्प्रैत्यैतमेवात्मानमभिसुम्भवति सोऽमृतो भवति मृत्युर्ह्य-
स्यात्मा भवति ॥ २३ ॥

इति तृतीयप्रपाठके पष्ठं ब्राह्मणम् ॥ १०-३-६ ॥ (५. २.) ॥

इति तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १०-३ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ९१ ॥

स एष एव मृत्युः—य एष एतस्मिन्मुण्डले पुरुषः । यश्चार्थं दक्षिणेऽक्षपुरुषः स एष एवंविद-
आत्मा भवति । स यद्वेदेविदस्माल्लोकात्प्रैति । अयमेवात्मानमभिसुम्भवति । सोऽमृतो भवति,
मृत्युर्ह्यस्यात्मा भवति ॥ २३ ॥

स एष एव मृत्युरित्यादिना । वेदितुं कचवर्जितम् । ' स एष ' अत्रिर्विजुगमकोऽविदेव मण्डलमध्य-
वर्ती । अधोऽपि दक्षिणाक्षिकर्णो पुरुषः मृत्युरूपः तमात्मन्वेन विद्वानस्याल्लोकात्प्रयच्छामृतो भवतीति ॥ ११ ॥

इति श्रीनामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माण्डूकिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे

पञ्चमेऽध्याये त्रिंशत् ब्राह्मणम् ॥ (१०-५-२) ॥

विचक्षुरः"—(पा. मू. १।४।००) इत्यादिना नियतः । हेमपुत्रवृत्त्युपशब्दविनियुक्तं 'यजुः अवीत' इत्याजुन ।
'उ' शब्देन मण्डलं पुरुषं अयेति इति वक्तव्यं । एवं सति पुरुष एव एवमितिष्यते । ॥ पुरुषः 'एदेष्टक'
इत्युच्यते । यथा वेदातसिद्धावे भौतिकं ब्रह्म भूतानि अयेति । भूतानि च पञ्च तन्मात्रा अभियति । तन्मात्रा
कार्याविशः सा च कारणोविशः सा च परमा मान इति विचारनविशः । एवं रुपादिकं पुरुषे विलाप्य पुरुष
शेषवित्वा निर्गुणो निर्बिकारो निष्प्रपञ्चो निष्कामश्च सर्वव्यापी ऊर्ध्वधाम्निर्दकारैर्पूर्णः परमपुरुषः । "ए-
मेवादित्यीयं ब्रह्म"—(छा. उ. ६।१।२) "नेह नानाऽस्ति चिन्म"—"सुयो स मृ युमा"नोति"
"स इह मानेव परयति"—(क. उ. २।४।१०-११) "अयान आदेशो वेति नेति"—(वृ. उ. २।
१।६।) "तद्वैतपश्यन्मृषिर्ब्रह्म प्रविदे"—(छा. ६।१६।२) "अहं मनुमव सूर्यधेनि"—
(वृ. उ. १।४।१०) "गर्भं एवैतच्छब्दानो वामदेव एमुवाच"—(ऐ. आ. २।१।१।२४)
इति । "तत्त्वमसि"—(छा. उ. ६।१६।२) इति । "योऽज्या देवानामुपास्तेऽध्याज्योऽहमसीति न स
वेद यया ऽहुः"—(वृ. उ. १।४।१०) "म एष इह प्रविष्ट आनलादेभ्यो यया क्षुर
क्षुरवानेऽवहितः स्यादिक्षमरो वा विश्वमस्तुमये त न परयत्यहं स्तो दि म"—"अत्र ह्येनं सर्वं एकं भवति"
(वृ. उ. १।४।७) इत्येनमेवेदमानस्सुगुटमणिमज्जीराजिनचरणकनकमयीरुहः परमात्म-
ब्रह्ममसि इति निर्विकल्पिकसङ्ग्राहकमपामिनिष्टो भूयो भूयो भूयस् इति द्वाविंशतिकडिकागमु-
दाहरणं ॥ २२ ॥

अयेदानीं पूर्वोक्तोक्तानि मन्त्र 'तस्माच्छनो दात'—(वृ. उ. ४।४।२३।) इत्यादि-
वेदोक्तगुणस्य "तमेत वेदानुवचनेन ब्राह्मणं विविदिषति"—(वृ. उ. ४।४।२२) इत्यादिसाधनस्य

"तयपेह कर्षवितो लोक क्षीयत"-(उ. उ. ८।१।१) इत्यादिना विरक्तस्य मुमुक्षो कलमुष्यते चरममाकर्षक्या स एष इति । "स एष एव मृत्युर्य एष एतन्मम" पुंशो यथाय दक्षिणेऽ-
 क्षापुर्य ' इति । अत्रिरीतिनायं निगदयाद्वाना व । "स एष" मङ्गत्रकृष्णवेधो जगदात्मा सूर्य । 'एवविद'
 मुमुक्षो 'आमा भवति' "राहुमन्त्रक्यामन्" अनन्तपञ्च । अत्र एव "स" य "एवविद" यद्वा 'अमाहो
 काप्रति' दत्तदहचतुको भवति । 'अय' 'एतमव एतन्' 'अमन्त्रमन्त्रित समवति' उपसर्गादिकाभवति । न
 का तत् । एतन् 'क्रममुक्ति' - 'इतकाउ पास्तु' इति सर्वे इति कन्तरवग निक्षिपणा वृजित-दूरीकृत्य
 'अयं सन् ब्रह्माप्यनि (यु. ४।१।२) ब्रह्मिह्व भवति' मुण्ड उ २।१९) इति वदन्निहा तयो-
 मुक्तिर्विहितमिति यत्पुण्यं यगमोऽ । अत्र एव-साऽमृतो भवति मृत्युयुग्या मा भवति' इति । सर्वामकावा-
 द्वात्वेन कावदमन् युक्तिरगुमदरोऽपि न निश्चिन्ता, पचयिमाणि च तत्र त्रिविक्रमं ति, तस्य स्थितिमामा
 विषया । अत्रायवागिरको जगु निषय ददपमन् (मुण्ड ४।१।८) इत्यादि । "सवितागामिप्रारब्धं
 ज्ञानमेधलोचन । मोक्षनामि च विष्णु नारेहृत्पञ्चवाजवन्" समान व कथार्थे भाषानामात्रादे विज्ञानिकदि-
 क्तिम् एकमर्थोक्तमन सगोमोभवत्कमुपदिष्ट तत्रमन्त्रमात्रावना वदपुराण । इतो विज्ञायत, इति चन् वदौक्ये-
 ऽपि मन्त्र-इति-उपकोत्त-व । (का. १-विद्या) इति विषय इति च मन्त्रम् । ब्रह्मकवेनि गुणमदात् वेध
 मन्त्रनास्ति गुणमन्त्रार पाद (म. सू. ३।३) स्थितम् । 'विज्ञेयमन्त्रादिरिष्यमन्' इति तर्कसमम् ।
 यद्यपि अत्रापि ब्रह्मविमर्शनात् गुणमन्त्रो अत्र तदापि उद्गाथद्वारादिविद्यावत् गुणा उपसर्गव्या ।
 अत्राद्विज्ञानेन सर्वामन्त्र मन्त्रलुप्तमुपदिष्ट सन्त्य व "स एष मृत्युरिति" । तृतायातिमात्रे एकस्यैव
 परामृष्टान् उपक्रमदितावर्तिनिधायकमिगपत्कप्रतिमानाव म आर्षिपदिद्वयानामार्गानिषि अथैतमवामान ।
 इत्युक्त । न दत्तमहर्षमिति मोऽमृत । इत्युक्त । ननु-"अयम समममृता अभूम" (तं.
 स. २।२।९।४) इति चन् सानिधायममृतामिति चन् स एष एवविद आमा' इत्युक्ते । स्वर्ग
 लोकमेतन्मनुष्य । अत एव इदम् प्रयोगात्तन् सर्वामन्त्रोक्त । "मनो नमयुषार्पत" (उ. उ. १।१)
 इत्यादिवन् न अभ्यामोदायन । "म आर्षिपदिसमवति आर्षिपोऽह, अह आर्ष्यमागम्य" (निर.
 उ. ४. ७।८) इत्यादि नमया भवगन् । अत एव तमन्त्रिद्विषाऽपि मृत्युमति" (वा. त.
 १।१।८) इत्यादि न विष्णवे मङ्गत्रकृष्ण वदन् वन् । अत एव श्रवणवदनादिनिवे मुक्तिरत्य-
 ममुक्ति । ननु कथं वदान क्रमवदमन्त्रवर्ति चन् इति चन् पुण्यमन्त्रवत् । ननु चयनागमनरद्विष
 होमवितियुक्तो रीद्विषय य मन्त्रवत् । मृत् । प्रायगमूत्रराम्य' इति जदजनव्यामोक्तकर सत्तम, अवि-
 निवोगार्ह तावन् विनियुक्त । अत एव विष्णुपदगुम्बरे निक्षिपयकामिहिततामप्यु रद्गाथाय विनियोग-
 नुमारेण वदाव्याय मन्त्रक वेदवदगाथाय व्यादिनायु टोऽज्ञान अन्य वदानमन्त्र्य अनुपचयतुष्य उपपत्ति
 इति प्रतिज्ञात । मुक्तिरपि उपपत्त्या वानोऽत सर्वमवन्मन्त्रवत् । नहि कर्मकादे सर्वामन्त्र समवति
 अहमनन यद्य इत्या व इत्य अमिष्य इत्यादयस्मिन्वान् । अगमानिदं मन्त्र प्रमण्य अनुकथो निर-
 नित । तस्मादतद्वदतप्रवगादिना विवग न दत्तमिति सर्वमगमन् ॥ २ ॥

नारायणोऽर्कमन्त्रसम्पत् । यदा-जयो । रन्नादुक्तगदगाया समार्थ भवतद्वाम् ॥ १ ॥

मङ्गत्रादगम्याय सूर्यमन्त्रनिवेदिन । व्याख्यानेमन्त्रवित निरन्तर परम् ॥ २ ॥

निर्ममता सूर्याय द्वापकोम्मगदले । रात्रमन्त्रेय या तदभिधीनये सदा ॥ ३ ॥

सम्पन्नायुक्तयोक्तमन्त्रावन्मन्त्रसु विनियुक्ता वेदमन्त्र व्याख्याना देन सर्वस ॥ ४ ॥

मातृदिने तैत्तिरीये वेदे भेषायणीयके । षडभिरगौरवेतस्य रुद्राण्यायस्य सकृदम् ॥ ५ ॥
 सप्तद्राण्याणि सन्तोष्य माष्य समतिपूर्वकम् । कर्मवण्टकम् स्यत्वा समुद्गीतं च येन ॥ ६ ॥
 अथे च दैष्टिकप्रया कृता येन च द्राविडे । आधे देशे सुपसिद्ध पदवाक्यप्रमाणतः ॥ ७ ॥
 सोऽयं विरान्तं भूमौ राजहससरस्वती । नामांतरेण स प्रोक्तः शाश्वत्सरास्वती ॥ ८ ॥
 मङ्गलश्रावणस्यास्य निर्मेध माष्यमुत्तम । आद्यतमध्यमालोच्य सावधानेन चेतसा ॥ ९ ॥
 राज्ञां तत्प्रवेवाणि शम्भुत्तान्मार्गगोचरात् । मुहुर्मुहुः सविचार्यं सती मां सस्तुवतु वा ।
 निश्चु वा न तु शिष्य गुण दोष वदतु मे ॥ १० ॥
 आमुतादायुते काल वेदवेदात्तगोचर । योऽभिप्रायं सदा चित्तं विचारयति सर्वदा ॥ ११ ॥
 तस्येमां कृतिमालोच्य तुभ्यस्तु भुवि सूरय । सशिष्या सप्रशिष्याश्च सोऽशिष्या दयात्मनः ॥ १२ ॥

इति श्रीपद्महंसपरिव्रजकाचार्यश्रीनारायणेंद्रसरस्वत्या कृतौ माष्यदिनशास्त्रविशतपद-
 माष्यगणालङ्कारमार्गमण्डलशास्त्रमाष्य पठितमन्त्रं नाम सूर्यम् ॥

इति पण्डितमंडनं नाम अष्टलक्षश्रावणभाष्यम् ॥

अथ चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् । पञ्चमेऽध्याये च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

नेव वाऽइदमग्रेऽसदासीन्नेव सुदासीत् । (वा) आसीदिव वाऽइदमग्रे
नेवासीत्तद्ध तन्मन ऽपुवात् ॥ १ ॥

मानसाग्न्युपासनं ब्राह्मणम् ।

नेव वा इदमग्रेऽसदासीत्, नेव सुदासीत् । आसीदिव वा इदमग्रे नेवासीत् । तद्ध तन्मन
पुवात् ॥ १ ॥

उत्तरब्राह्मणे मन्त्रपुरुषवार्त्तमनोवाकप्राग्वक्ष्युः श्रोत्रकर्माग्निहोतृसम्पाद्यविन्यासविधया उपासना वक्ष्यन्ते ।
एते मनश्चिदादयोऽस्मद् कियानुप्रवेशिनः तच्छेदभूता उत स्वतन्त्रा केवलविद्यामकाः इति विचार्याधिकरण-
मवगारितमाचार्यैः शारीरकनाम्ने । तथाहि—“ लिङ्गमूपसत्तावद्दि बर्नापस्तरणि ” (ब. सू. ३।३।१८।४४)
इति । अधिकरणार्थः श्लोकद्वयेन सह्युद्गीतं तच्च विद्मिभियुक्ते,—“ कर्मरक्षा, स्वतन्त्रा वा मनश्चिदनुसन्तापः ।
कर्मरक्षाः प्रकरणालिङ्गं तन्वाप्यदर्शनम् ॥ उभेय एव धीलिङ्गादेव श्रुत्या च बाह्यतः । बाह्यं प्रकरणं तस्मात्
स्वतन्त्रं बहिर्विस्तृतम् ” ॥ इति । इदमेव ब्राह्मणं विधयश्चाख्यम्—तथापि—नेव वाऽइदमग्रेऽसदासीदिनि प्रकृत्य
मनोऽधिकृपाभिधीयते—“ तन् वद्विशतं सहस्राण्यपश्यद्दामनोऽग्नीनर्कान्मनोमयान् मनश्चिन्तः ” (क. १)
इत्यादि । अयमर्थः—पुरुषस्य शतमयसमेत आयुषि वद्विशतसहस्राणि दिनानि यवन्ति ३६००० । तत्रैक-
कस्मिन् दिवसे या मनोवृत्तिस्तस्या एकैकाश्रित्वेन ध्याने सति एवाग्न्या अग्रयः वद्विशतसहस्रसंख्याकाः
३६०००—संयज्यन्ते । ते चाग्न्यामस्वरूपेणैव त्वेषाः । अत एवाहार्कं अर्चनीया मनसा चीयन्ते सन्त्यस्यन्त
इति मनश्चिन्तः । एव वाकिञ्चतः, प्राणविन, चक्षुर्विन्, श्रोत्रविन्, कर्मेविनोऽग्निविन् इति । ते चाग्नयोऽग्नि-
चयनप्रकरणवदित्वात् कर्मरक्षा, न तु स्वतन्त्रमङ्गल्यामकलिङ्गत्वात् स्वतन्त्रविद्यामका मविष्मन्ति ।
तथाहि अस्मिन् ब्राह्मणे एव “ तर्पिकं वेधानि भूतानि मनसा सङ्कलपन्ति नेवाभेव सा कृतारतिः ”
(क. १) इति । एव वागादिपर्यायेश्वरि । “ तर्पिकं वेधानि भूतानि वाचा वदन्ति तेवाभेव सा कृतिः ”
(क. ४) इति । “ प्राणिनः प्राणानि ” (क. ५) इत्यादि लिङ्गानि सन्ति । एवार्थः—यन्त्रिंशद् भूतानि
मनसा ध्यायन्ति, वाचा वदन्ति तैः सङ्कलपन्तिनादिभिरेव तेषामग्नीनां करणमिति । तथा एवाप्यग-
वसाने “ तान् हेतानेवविदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्तयन्ति स्वप्ते ” (क. १२) इति वाक्यस्यैव पठफले ।
तस्यापमर्थः—उपासकस्य स्वानोऽप्यग्रयोऽग्निविज्ञा । स्वकीयमनोवागदिश्वरपुत्रमेऽग्निं प्रनुव्य पुन्यमनेतागा-
दिहोतीनां प्रयत्नमनवाद्दोषपुरश्चमनोऽहोतीनामग्निवेन वर्जितम् । तस्मादेवविदे स्वप्तेऽग्निं तानेवानग्नीन् सर्वदा
सर्वाणि भूतानि चिन्तयन्ति । तत्र यावज्जन्ममग्नीनामविच्छेदेन नैरन्तरे प्रधीयते । तत्र विद्यास्तान्-यस्मिन् ।
कर्मरक्षे-वे हि कर्मणो पञ्चजीव नैरन्तर्पामवावशिष्यता मनश्चिदादित्वा वप नैरन्तरे स्वप्ते तच्च जिज्ञा
प्रकरणद्वयीय, तस्मात् स्वतन्त्रविद्यामका इति । नाऽदोषः । अन्वयदर्शनमन्त्रेण लिङ्गयैवैव दुर्वन्-
त्वात् । तथाहि—दिवि चिह्नम्, माध्वमन्त्रार्थदर्शनं चेति । तत्र विष्णुरेतागतं जिज्ञा सङ्गर्ह्यं, तत्र मन्त्र-

तस्मादेतद्विषयाऽभ्यनुक्तम् । (ब्रा) नासदासीन्नो सदासीत्तदानीमिति
नेव हि सन्मनो नेवासत् ॥ २ ॥

(त्तु) तुदिदं मनः सृष्टमाविरबुभूवत् । (छि) निरुक्ततरं मूर्ततरं तदा-
त्मानमन्वेच्छतत्तपोऽतप्यत तत्प्रामूर्च्छेतत्पदत्रिंशत् सद्ब्रह्मण्यपश्य-
दात्मानोऽग्नीनकुन्मिनोमुयान्मनश्चितस्ते मनसैवाधीयन्त मनसाऽचीयन्त
मनसैषु ब्रह्माऽअगृह्यन्त मनसाऽस्तुवत मनसाऽश्रित्यन्त्यत्किञ्च यज्ञे कर्म
क्रियते यत्किञ्च यज्ञियं कर्म मनसैव तेषु तन्मनोमुपेयु मनश्चित्सु मनो-
मुपमक्रियत तद्यत्किञ्चेमानि भूतानि मनसा संकल्पयन्ति तेषामेव सा
कृत्तिस्तुनेवाधत्ति तांश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहान् गृह्णन्ति तेषु स्तुवते तेषु

तस्मादेतद्विषयाऽभ्यनुक्तम्—“ नासदासीन्नो सदासीत्तदानीम् ”—इति । नेव हि सन्मनो
नेवासत् ॥ २ ॥

तदिदं मनः सृष्टमाविरबुभूवत् । निरुक्ततरं मूर्ततरं तदात्मानमन्वेच्छत् । तत्तपोऽतप्यत । तत्प्राम-
मूर्च्छत् । तत्पदत्रिंशत् सद्ब्रह्मण्यपश्यदात्मानोऽग्नीनकुन्मिनोमुयान्मनश्चितः । ते मनसैवाधीयन्त ।

न्येन प्रमाणम् । अर्थवादगत तत्त्वशेषवाक्ये इत्यमन्वात् अन्वार्थदर्शनम्, तत्र तात्पर्य-
रहितत्वात् स्वातन्त्र्येण प्रमाणं, किन्तु प्रमेयसाधकप्रमाणान्तरे सति कवलमुपेक्षकं भवति । एव च
सत्यमोदाहृतलिङ्गानां दुर्बलावात्, प्रकरणान्त अग्निमेवा मनश्चिदादय इति प्राप्ते नूनं—न तावदत्र शान्दो
विभिन्नत्वम्यते लिङ्गदेशवशात् किं तर्कवादसामर्थ्यादुक्तो विधिः । तथा च कलप्रतिपादकतावकवाक्यानां
शान्तिसम्प्राप्तेनाधिकारिसमर्पणपर्यवसानादशेषमन्वेच्छास्येति विवरूपं भविष्यति । एतौ विष्णुदेशगतत्वेन
लिङ्गस्य प्राप्त्यर्थं, “ किञ्च ते हे ते विधाचित एव ” (क. १२) इत्येवकारभूत्वा कर्माङ्गत्र व्यावर्तते । तथा
“ विषया हेवैत एवचिद्विज्ञाता भवन्ति ” (क. १२) इति वाक्यशेषोऽपि स्वातन्त्र्यगमकः । तस्याचक्षुत्तिलिङ्गवाक्यै-
प्रकरणं भवित्वा स्वतन्त्रविधायकत्वं मनुश्चिदादीनामभ्युपगन्तव्यमधिकरणार्थं । तत्र सर्वेषामिन्द्रियाणां
मनसः प्राप्तिरुक्तं तत्सम्प्राप्त्याग्रे प्राप्तेषु मनसः स्वरूपं वक्तुं चाह—नेव वाऽइदमग्र इति । ‘ अग्रे ’ सृष्टे-
प्राक्काले इह जगज्जैवासदासीत्, असादिव नामीत्, सदसि च नेवासीत्, सदमदिलक्षणमासीत् इत्यर्थः ।
किं तदुपमविलक्षणं तदासीत् । तद तन्मन एवासेति ॥ १ ॥

सृष्टिप्राक्काले सदमदिलक्षणमग्रमन्त्रसंवादेन द्रष्टव्यं—तस्मादेतद्विषयाऽभ्यनुक्तम्, नासदासीन्नो
सदासीन्तदानीम्, इति प्रथमं पाद एव मवादकः । उक्तं सदमदिलक्षणं मनसि दर्शयति—नेव हि सन्मन
इति । मनः सृष्टः ॥ भवति, च्छटादिवत्पादित्वमावात् । अथ न भवति—प्रतीत्यमानत्वात् ॥ १ ॥

‘ तदिदं ’ सृष्टं ‘ मनः ’ आविरबुभूवत्, ‘ निरुक्ततरं ’ शब्दनिर्वाण्यं ‘ मूर्ततरं ’ तदाविर्भवितुमैच्छत्
तन्मनः, ‘ आत्मानं ’ स्वकारणं परमात्मानं स्वत्वम्य वा ‘ अनेच्छत् ’, ‘ तत् ’ पर्यायोचनं ‘ तत् ’ ‘ प्रामूर्च्छत् ’

व्यावृत्तसु व्यावृत्तमक्रियत तद्यत्किञ्चेमानि भूतानि वाचा वृद्धन्ति तेषा-
मेव सा कृतिस्तानेवावदधति तांश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहान्गृह्णन्ति तेषु स्तुवते
तेषु शर्थसन्त्येतावती वै वाचो विभृतिरेतावती विमृष्टिरेतावती व्यावृ-
त्तत्रिंशत्सहस्राण्यमुयोऽर्कास्तेषामेकैकऽएव तावान्प्रावानसौ पूर्वः ॥

सा वाक्प्राणममृजत । सोऽयं प्राणः सृष्टऽ आविर्बुभूषश्चिरुक्ततो
मूर्ततरः सऽ आत्मानमुन्नेच्छत्स तेषांस्तप्यत स ग्रामूर्च्छत्स पदत्रिंश-
त्सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीन्कर्त्ताप्राणमुपाप्राणञ्चितस्ते प्राणेनेवा-
धीयन्त प्राणेनाऽधीयन्त प्राणेनेषु ग्रहाऽ अगृह्यन्त प्राणेनास्तुवत प्राणे-
नाशर्थसन्त्येतावती वै कर्म क्रियते यात्किञ्च यज्ञियं कर्म प्राणेनेव तेषु
तुप्राणमयेषु प्राणचित्सु प्राणमयमक्रियत तद्यत्किञ्चेमानि भूतानि
प्राणेन प्राणन्ति तेषामेव सा कृतिस्तानेवावदधति तांश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहा-
न्गृह्णन्ति तेषु स्तुवते तेषु शर्थसन्त्येतावती वै प्राणस्य विभृतिरेतावती
विमृष्टिरेतावान्प्राणः पदत्रिंशत्सहस्राण्यमुयोर्कास्तेषामेकैकऽएव तावा-
न्प्रावानसौ पूर्वः ॥ ५ ॥

वाचिषतः । ते वाचैवाधीयन्त । वाचाऽधीयन्त । वाचेषु ग्रहा अपृच्छन् । वाचास्तुवन्त । वाचाऽर्श-
सन् । यात्किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते-यात्किञ्च यज्ञियं कर्म-वाचैव । तेषु सहात्मयेषु वाचिषाद्
व्यावृत्तमक्रियत । तद् यात्किञ्चेमानि भूतानि वाचा वदन्ति-तेषामेव सा कृतिः । तानेवावदधति ।
तांश्चिन्वन्ति । तेषु ग्रहान् गृह्णन्ति । तेषु स्तुवन्ति । तेषु जंमन्ति । एतावती वै वाचो विभृतिः । एता-
वती विमृष्टिः । एतावती वाक् । पदत्रिंशत्सहस्राण्यमुयोर्काः । तेषामेकैक एव तावान्-प्रावा-
नसौ पूर्वः ॥ ५ ॥

सा वाक्प्राणममृजत । सोऽयं प्राणः सृष्ट आविर्बुभूष-निदत्तवत्, मूर्ततरः । स आत्मानमुन्ने-
च्छत् । स तपोऽनप्यत । स ग्रामूर्च्छत् । स पदत्रिंशत्सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीन्, अर्कान्प्राणम-
यान्, प्राणचितः । ते प्राणेनेवाधीयन्त । प्राणेनाधीयन्त । प्राणेनेषु ग्रहा अगृह्यन्त । प्राणेना-
स्तुवन्त । प्राणेनाशसन्-यात्किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते । यात्किञ्च यज्ञियं कर्म-प्राणेनेव तेषु स
प्राणमयेषु, प्राणचित्सु, प्राणमयमक्रियत । तद् यात्किञ्चेमानि भूतानि प्राणेन प्राणन्ति । तेषामेव
सा कृतिः । तानेवावदधति । तांश्चिन्वन्ति । तेषु ग्रहान् गृह्णन्ति । तेषु स्तुवन्ति । तेषु जंमन्ति । एता-
वती वै प्राणस्य विभृतिः । एतावती विमृष्टिः । एतावान्प्राणः पदत्रिंशत्सहस्राण्यमुयोर्काः ।
तेषामेकैक एव तावान्-प्रावानसौ पूर्वः ॥ ५ ॥

पक्षे तस्य तस्येदविष्ठा-तन्मनो वाचममृजतेति । “सा वाक् प्राणममृजत” इत्यदे- “त रूज कर्षामृजत

सु प्राणश्चक्षुरसृजत । तदिदं चक्षुः सृष्टमाविरबुभूषन्निरुक्ततरं मूर्ततरं तदा-
त्मानमन्वेच्छत्तत्तपोऽतप्यत तत्प्रामूर्च्छत्तत्पदत्रिंशत् सद्ब्रह्माण्यपश्य-
दात्मनोऽग्नीनर्काश्चक्षुर्मयाश्चक्षुश्चितस्ते चक्षुषेवाधीयन्त चक्षुषाऽनीयन्त
चक्षुषेषु ग्रहाऽअगृह्यन्त चक्षुषाऽस्तुवत चक्षुषाऽशथ्सन्यत्किञ्च बह्वे कर्म
क्रियते यत्किञ्च यज्ञियं कर्म चक्षुषैव तेषु तच्चक्षुर्मयेषु चक्षुश्चित्सु चक्षुर्मयम-
क्रियत तद्यत्किञ्चेमानि भूतानि चक्षुषा पश्यन्ति तेषामेव सा कृतिस्तानेवा-
दधति तांश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहान्गृह्णन्ति तेषु स्तुवते तेषु शथ्सन्येत्यावती
वै चक्षुषो विभूतिरेत्यावती विभूतिरेत्यावच्छुः पदत्रिंशत्सद्ब्रह्माण्यप्रयो-
ऽर्कास्तेषामेकैकऽएव तावान्यावानसौ पूर्वः ॥ ६ ॥

(स्त) तच्चक्षुः श्रोत्रमसृजत । तदिदं श्रोत्रं श्रुष्टमाविरबुभूषन्निरु-
क्ततरं मूर्ततरं तदात्मानमन्वेच्छत्तत्तपोऽतप्यत तत्प्रामूर्च्छत्तत्पदत्रिंशत्
शतं सद्ब्रह्माण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्काश्चक्षुर्मयाश्चक्षुश्चितस्ते श्रोत्रेणै-
वाधीयन्त श्रोत्रेणाधीयन्त श्रोत्रेणेषु ग्रहाऽअगृह्यन्त श्रोत्रेणास्तुवत
श्रोत्रेणाशथ्सन्यत्किञ्च बह्वे कर्म क्रियते यत्किञ्च यज्ञियं कर्म श्रोत्रे-
णैव तेषु तच्चक्षुर्मयेषु श्रोत्रचित्सु श्रोत्रमयमक्रियत तद्यत्किञ्चेमानि
भूतानि श्रोत्रेण शृण्वन्ति तेषामेव सा कृतिस्तानेवादधति तांश्चिन्वन्ति

स प्राणश्चक्षुरसृजत-तदिदं चक्षुः सृष्टमाविरबुभूषत्-निरुक्ततरम्, मूर्ततरम् । तदात्मानमन्वे-
च्छत् । तत्तपोऽतप्यत । तत्प्रामूर्च्छत् । तत्पदत्रिंशत् सद्ब्रह्माण्यपश्यत्-आत्मनोऽग्नीन्, अर्का-
श्चक्षुर्मयाश्चक्षुश्चितः । ते चक्षुषेवाधीयन्त । चक्षुषाऽनीयन्त । चक्षुषेषु ग्रहाऽअगृह्यन्त । चक्षुषा
स्तुवत । चक्षुषाऽग्नीन् । यत्किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते, यत्किञ्च यज्ञियं कर्म-चक्षुषैव । तेषु
तत् चक्षुर्मयेषु, चक्षुश्चित्सु चक्षुर्मयमक्रियत । तद्यत्किञ्चेमानि भूतानि चक्षुषा पश्यन्ति-तेषा-
मेव सा कृतिः । तानेवादधति । तेषु ग्रहान्गृह्णन्ति । तेषु स्तुवते । तेषु ज्ञेयानि । एतावती वै
चक्षुषो विभूतिः । एतावती विभूतिः । एतावच्छुः पदत्रिंशत्सद्ब्रह्माण्यप्रयोऽर्काः । तेषामेकैक-
एव तावान्-यावानसौ पूर्वः ॥ ६ ॥

तत् चक्षुः श्रोत्रमसृजत-तदिदं श्रोत्रं श्रुष्टमाविरबुभूषत्-निरुक्ततरम्, मूर्ततरम् । तदात्मानमन्वे-
च्छत् । तत् तपोऽतप्यत । तत्प्रामूर्च्छत् । तत् पदत्रिंशत् सद्ब्रह्माण्यपश्यत्-आत्मनोऽग्नीन् ।
अर्काश्चक्षुर्मयाश्चक्षुश्चितः । ते श्रोत्रेणैवाधीयन्त । श्रोत्रेणाधीयन्त । श्रोत्रेणेषु ग्रहाऽअगृ-

॥ ज्ञानानिमिममूर्च्छत् (क. ८) इत्यन्त्यत्रायमर्थः । श्रोत्रेण सृष्टं कर्म प्राणानिमिममूर्च्छत्, अनिमिममूर्च्छत् । इमं

तेषु ग्रहान्गृहन्ति तेषु स्तुवते तेषु शर्थसन्त्येतावती वै श्रोत्रस्य विभूति-
रेतावती विमृष्टिरेतावच्छ्रोत्रार्थपदत्रिर्थास्तद्वृत्ताप्यभयोऽर्कास्तेषामे-
कैकऽएव तावान्यावानसौ पूर्वः ॥ ७ ॥

(स्त) तच्छ्रोत्रं कर्मासृजत । तत्प्राणानभिमुखमूर्च्छंदिमुत्तु संदेयम-
नुसंदेहमुकृत्स्नं वै कर्मस्त्वं प्राणेष्व्याऽकृत्स्नाऽउच्ये प्राणाऽकृते कर्मणः ॥ ८ ॥

(स्तु) तदिदं कर्म मृष्टमात्रिवृषपत् । (श्रि) निरुक्ततरं मूर्ततरं तदा-
त्मानमुन्वेच्छतत्तुपाऽतप्यत तत्प्रामूर्च्छतत्पदत्रिर्थास्तद्वृत्ताप्यभयो-
दात्मनोऽमीनर्कान्कर्ममथान्कर्मचितस्ते कर्मणेश्चाधीयन्त कर्मणाऽचीयन्त
कर्मणेषु ग्रहाऽअगृहयन्त कर्मणाऽस्तुवत कर्मणाऽशर्थसन्त्येत्किञ्च यज्ञं कर्म
क्रियते यत्किञ्च यज्ञियं कर्म कर्मणैव तेषु तत्कर्ममयेषु कर्मचित्सु कर्म-
मयमक्रियत तद्यत्किञ्चेमानि भूतानि कर्म कुर्वन्ते तेषामेव सा कृतिस्तु-
नेवाद्यति तांश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहान्गृहन्ति तेषु स्तुवते तेषु शर्थसन्त्ये-
तावती वै कर्मणां विभूतिरेतावती विमृष्टिरेतावत्कर्म पदत्रिर्थास्तद्वृ-
त्ताप्यभयोऽर्कास्तेषामेकैकऽएव तावान्यावानसौ पूर्वः ॥ ९ ॥

ह्यन् । श्रोत्रेणास्तुत । श्रोत्रेणाशंसद-यत्किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते । यत्किञ्च यज्ञियं कर्म श्रोत्रे-
णैव । तेषु तन् श्रोत्रमयेषु श्रोत्रचित्सु श्रोत्रमथमक्रियत । तद् यत्किञ्चेमानि भूतानि श्रोत्रेण
शृण्वन्ति-तेषामेव सा कृतिः । तावैराश्रयि, तांश्चिन्वन्ति, तेषु ग्रहान् गृह्णन्ति, तेषु स्तुवते, तेषु
शंसन् । पन्वती वै श्रोत्रस्य विभूतिः, एतावती विमृष्टिः, एतावच्छ्रोत्रं पदत्रिंशत् मर्याप्यम-
योऽर्काः । तेषामेकैक एव तावान्-यावानसौ पूर्वः ॥ ७ ॥

तच्छ्रोत्रं कर्मासृजत । तत् प्राणानभिमुखमूर्च्छन् । इमं मदेयमन्नगन्देश्च । अकृत्स्नं वै कर्म
स्ते प्राणेष्व्याऽकृत्स्ना उच्ये प्राणाऽकृते कर्मणः ॥ ८ ॥

तदिदं कर्म मृष्टमात्रिवृषपत् । निरुक्ततरम्, मूर्ततरम् । तदात्मानमुन्वेच्छन् । तत्तपोऽतप्यन् ।
तत्प्रामूर्च्छन् । तत् पदत्रिंशत् मर्याप्यमथमन्नगन्देश्च, अर्कान्कर्ममथान्कर्मचितः । ते कर्मणां
वाधीयन्त । कर्मणाऽचीयन्त । कर्मणेषु ग्रहा अगृहयन्त । कर्मणाऽस्तुवन्त । कर्मणाऽशंसन् । यत्किञ्च
यज्ञे कर्म क्रियते-यत्किञ्च यज्ञियं कर्म-कर्मणैव तेषु कर्ममयेषु कर्मचित्सु, कर्ममयमक्रियत । तत्

स देयमनुशासनं शरीरसुदिनं मयि-कथं । मयममदमशरीरं सत् कर्म प्राणात्रयोन्त्योन्त्यमहर्चया-
दभिरिदं-त्यभिरिदंमुक्तेनाह-अकृत्स्नं वै कर्म स्ते प्राणेष्व्याऽकृत्स्ना ॥ ८-९ ॥

(स्त) तत्कुर्माग्निमसृजत । (ता) आविस्तरां वाऽअग्निः कर्मणः कर्मणा ह्येनं जनयन्ति कर्मणेन्दुते ॥ १० ॥

सोऽयमग्निः सृष्ट आविरबुभूषत् । (त्रि) निरुक्ततरो मूर्ततरः स आत्मानमनुवेच्छत्स तपोऽतप्यत स ग्रामूर्च्छत्स पदत्रिंशत्स सहस्राण्यपश्य-
दात्मनोऽग्नीनर्कानग्निमथानग्निचितुस्तेऽग्निनेत्राधीयन्ताग्निनाचीयन्ताग्नि-
नेषु ग्रहाऽ अगृहयन्ताग्निनाऽस्तुवताऽग्निनाऽश्वं सन्यात्किञ्च यज्ञे कर्म
क्रियते यत्किञ्च यत्नियं कर्मऽग्निनेव तेषु तदग्निमपेक्षमिचित्स्वमिममक्रियत
तद्यत्किञ्चेमानि भूतान्यग्निमिन्धुन्ते तेषामेव सा कृतिस्तानेवादधति तांश्चि-
न्वन्ति तेषु ग्रहान्गृह्णन्ति तेषु स्तुवते तेषु श्वं सन्त्येतावती वाऽअग्नेर्विबु-
भूतिरेतावती विमृष्टिरेतावानग्निः पदत्रिंशत्सहस्राण्यभ्युयोऽर्कास्तेषामे-
कैक एव तावान्यावानसौ पूर्वः ॥ ११ ॥

(स्ते) ते हेतु विद्याचित एव । तान्हेतानेवंविदे सर्वदा सर्वाणि
भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपते विषया हेतुतएवंविदश्चिन्ता भवन्ति ॥ १२ ॥
इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १०-४-१ ॥ (५. ३.) ॥

यत्किञ्चेमानि भूतानि कर्म कुर्वन्ते-नेषामेव सा कृतिस्तानेवादधति, तांश्चिन्वन्ति, तेषु ग्रहान् गृह्णन्ति,
तेषु स्तुवन्ते, तेषु संमन्ति । एतावती वै कर्मणो विभूतिः, एतावती विमृष्टिः, एतावत्कर्म पदत्रिंशत्स-
हस्राण्यभ्युयोऽर्काः । तेषामेकैक एव तावान्-यावानसौ पूर्वः ॥ ९ ॥

तत्कुर्माग्निमसृजत । आविस्तरां वा अग्निः कर्मणः-कर्मणा होतं जनयन्ति । कर्म-
णेन्दुते ॥ १० ॥

सोऽयमग्निः सृष्ट आविरबुभूषत्-निरुक्ततरः, मूर्ततरः । स आत्मानमनुवेच्छत् । स तपोऽतप्यते ।
स ग्रामूर्च्छत् । स पदत्रिंशत्सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीन् । अर्कानग्निमथानग्निचिन्तः । तेषाग्नि-
नाचीयत । अग्निनाऽचीयन्त । अग्निनेषु ग्रहा अगृहयन्त । अग्निनाऽस्तुवन्त । अग्निनाऽश्वं सन्त्ये-
तावती । यत्किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते । यत्किञ्च यत्नियं कर्म-अग्निनेव तेषु तदग्निमपेक्षमिचित्स्वमिमम-
क्रियत । तद् यत्किञ्चेमानि भूतान्यग्निमिन्धुन्ते-नेषामेव सा कृतिस्तानेवादधति । तांश्चिन्वन्ति ।
तेषु ग्रहान्गृह्णन्ति । तेषु स्तुवन्ते । तेषु संमन्ति । एतावती वा अग्नेर्विभूतिः । एतावती विमृष्टिः
एतावानग्निः पदत्रिंशत्सहस्राण्यभ्युयोऽर्काः-नेषामेकैक एव तावान्-यावानसौ पूर्वः ॥ ११ ॥

ते हेतु विद्याचित एव । तान्हेतानेवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्ति । अपि स्वपते ।
विषया हेतुत एव विदश्चिन्ता भवन्ति ॥ १२ ॥

कर्मणाऽविमृष्टिं सृष्टीकरोति-आविस्तरां वा अग्निः कर्मण इति । कर्मणः साक्षात्कर्म नेषाम् । मन्विष्यन्ता-
वाग्निविस्तारं मन्ते इत्यत इत्यर्थः ॥ १०-११ ॥

एतेषां मतं धर्ममुत्पन्नान् सर्वेषां मन्त-विषयमन्तोऽनुवक्तानि धुनिस्त्रिवास्यान्तुःश्रानि-ते हेतु

अयं वाव लोकऽणोऽग्निश्चितः । (स्त) तस्यापऽएव परिश्रितो मनुष्या
 यजुष्मत्यऽ इष्टकाः पशवः सूददोहाऽ ओपयश्च वृनस्पतयश्च पुरीषमा-
 हुतयः समिधोऽग्निलोकम्पृणा तद्वाऽएतत्सर्वमग्निमुवाभिसम्पद्यते
 तत्सर्वोऽग्निलोकम्पृणामभिसम्पद्यते स यो हैतदेवं वेद लोकम्पृणामेवं
 भूतमेतत्सर्वमभिसम्पद्यते ॥ १ ॥

चित्पामो लोकदृष्टृपासनं ब्राह्मणम् ।

अयं वाव लोक एणोऽग्निश्चितः । तस्याप एव परिश्रितः । मनुष्या यजुष्मत्य इष्टकाः । पशवः
 सूददोहाः । ओपयश्च वनस्पतयश्च पुरीषम् । आहुतयः समिधः । अग्निलोकम्पृणा । तद्वा एव
 तत्सर्वमग्निमुवाभिसम्पद्यते । तत्सर्वोऽग्निलोकम्पृणामभिसम्पद्यते । स यो हैतदेवं वेद-लोकम्पृणाप ।
 एनं भूतमेतत्सर्वमभिसम्पद्यते ॥ १ ॥

विद्याचित एवेति । एनं मनश्चिदादयो ' विद्याचित एव ' विद्यया चायमना मवन्ति-एवकारश्चुनिष्कर्षात्
 म्यान्मयनि । ' ता हैतानेवविदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि वि वन्वपि रयते ' इति त्रिष्टम् । ' विद्या ई
 नेत एवविद्विदिता मवन्ति ' इति वाक्ये च स्थानान्यप्यनुसृतवन्ति ॥ १२ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविद्विज्जित्वा माधवार्थ वेदार्थप्रकाश माण्डूकिनाथशरणपात्राश्रयाभ्ये दशमकाण्डे

पञ्चमेऽध्याये मूलार ब्राह्मणम् ॥ (१० । ५ । १) ॥

उत्तरब्राह्मणे मूल्यादिलोकत्रयादिपञ्चमऽष्ट इत्यन्तरात् न चित्वाग्निरूपवर्गोपासनीया उच्यते ।
 अत एव लोकाद पारिश्रियजुष्मतीयजुपुरीषमग्निदादिनामाग्न्यर्थवर्णनस्य केचन विद्याविधिबेदादस्य तावत्
 लक्ष्यते ॥ शुद्धकर्माहवित्रिवे । तथाहि अग्निमेव ब्राह्मणे ' विद्या सदाहोति यत्र कामा पराजिता । न
 तत्र दक्षिणा पति नाविद्यानस्तपस्विनः ' (क. - १६) इत्यनेन ओम्नं वक्त्रकर्मनिन्द्यापुरातन विद्याप्र-
 क्षमा-अयं वाव लोक एणोऽग्निश्चित इति । ' अय ' भूलोक एव ' एव ' ' चित ' ' अग्नि ' ध्येय ।
 अग्निमभ्यवर्त्तनाह-तस्याप एवेत्यादिना । ' तस्य ' भूलोकस्याग्रे ' आप एव ' ' परिश्रित ' समुद्रोदकाप
 पारिश्रियजुषाणि ध्येयानि, भूमी वर्तमानमनुष्या यजुष्मत्य इष्टका, ' पशवः ' ' सूददोहा ' अमृतदोहा अम-
 नित्यर्थे । यद्वा ' ता अस्त्य सूददोहा ' (वा. स. १२ । ५५) इत्यनेन यदग्निचन त पशव इत्यर्थः ।
 ' ओपय ' ' वनस्पतय ' एव ' पुरीषम् ' आहुति-समिधयस्तथा । एतस्य पुरीषाहुते सन्निवृत्त्यस्त्यनुष्ठाने
 स्थितिरिष्यते । ' अय यदिक्षु च रदिमनु चात्र त पुरीष ता आहुतयस्ता समिधः ' (क. ४) इति ।
 यद्वा ' अग्नि ' अचन एव ' लोकम्पृणा ' इष्टका । यन्माहणोऽग्निनेरुमृष्टकात्प-तस्मात् ' एत सर्व '
 पारिश्रियजुषादिद्रूपोदकमनुष्यादिभ्यः ' अग्निमुवाभिसम्पद्यते ' अग्निदा सर्वं सत्यया स्वस्वपापादप-
 मवन्ति । यया विद्याग्निनेकम्पृणोष्काणि सम्पूर्ण । अयमर्थ-भूलोकस्य चित्वाग्निरूपवर्गोपासने समुद्रोदक
 मनुष्यपशुओपविबनस्पतिपुरीषानिज्वलना पारिश्रियजुष्मतीसूददोहा पुरापाहुतिसमिद्रूपम्पृणाख्या पारश्वेया
 इति । वेदितुं पञ्चमाह-स यो हैतदेवं वेदेति । एव भूलोक चित्वाग्निरूपवद-स लोकम्पृणाभूतम् ' एनम् '
 लोकविद्विद्विद्विभवे ' सम्पद्यते ' सदात्मको मवन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

(तेषां) अन्तरिक्षं ह त्वेवैषोऽग्निश्चितः । (स्तु) तस्य द्यावापृथिव्योरेव सन्धिः परिश्रितः पुरेण हान्तरिक्षं द्यावापृथिवी संघतस्तुः परिश्रितो व्युयाथैसि युजुष्मत्यऽ इष्टका वर्षथै सूददोहा मरीचयः पुरीपमाहुतयः समिधो वायुलोकम्पृणा तद्वाऽएतत्सुर्वं वायुमेवाभिसम्पद्यते तत्सुर्वोऽग्निर्लोकम्पृणामभिसंपद्यते स यो हैतदेवं वेद लोकम्पृणामेनं भूतमेतत्सुर्वमभिसंपद्यते ॥ २ ॥

द्यौर्ह त्वेवैषोऽग्निश्चितः । (स्तु) तस्यापऽ एव परिश्रितो यथा ह वाऽइदं कोशः समुज्जितऽ एवमिमे लोकाऽ अप्स्वन्तस्तद्याऽइमाँल्लोका-
न्परेणापस्तुः परिश्रितो देवा युजुष्मत्यऽ इष्टका सुदेवैतस्मिँल्लोकेऽग्रं तत्सुददोहा नक्षत्राणि पुरीपमाहुतयः समिधऽ आदित्यो लोकम्पृणा तद्वाऽएतत्सुर्वमादित्युमेवाभिसम्पद्यते तत्सुर्वोऽग्निर्लोकम्पृणामभिसंपद्यते स यो हैतदेवं वेद लोकम्पृणामेनं भूतमेतत्सुर्वमभिसंपद्यते ॥ ३ ॥

अन्तरिक्षं ह त्वेवैषोऽग्निश्चितः । तस्य द्यावापृथिव्योरेव सन्धिः परिश्रितः । पुरेण हान्तरिक्षं द्यावापृथिवी संघतः । ताः परिश्रितः । वषाणि यजुष्मत्य इष्टकाः । वर्षम् सूददोहाः । मरीचयः पुरीपम् । आहुतयः समिधः । वायुलोकम्पृणा । तद्वा एतासर्वं वायुमेवाभिसम्पद्यते । तत्सुर्वोऽग्निर्लोकम्पृणामभिसम्पद्यते । स यो हैतदेवं वेद । लोकम्पृणाम् । एनं भूतमेतत्सर्वमभिसम्पद्यते ॥ २ ॥

द्यौर्ह त्वेवैषोऽग्निश्चितः । तस्याप एव परिश्रितः । यथा ह वाऽइदं कोशः समुज्जितः—एवमिमे लोका अप्स्वन्तः । तद्वा या इमाँल्लोकान्परेणापः—नाः परिश्रितः । देवा यजुष्मत्य इष्टकाः । सुदेवैतस्मिँल्लोकेऽग्रं तत्सुददोहाः । नक्षत्राणि पुरीपम् । आहुतयः समिधः । आदित्यो लोकम्पृणा । तद्वा एतत्सर्वमादित्यमेवाभिसम्पद्यते तत्सुर्वोऽग्निर्लोकम्पृणामभिसम्पद्यते । स यो हैतदेवं वेद । लोकम्पृणाम् । एनं भूतमेतत्सर्वमभिसम्पद्यते ॥ ३ ॥

एवमुच्यते ॥ अन्तरिक्षं ह त्वेवैषोऽग्निश्चितः ॥ इत्यत्र ह सर्वाणि ह त्वेव भूतानि सर्वे देवा एवोऽग्निश्चितः ॥—इत्यन्ता अष्टौ पर्याया व्याख्या । यत्र यत्र विशेषः स उच्यते । अन्तरिक्षपर्याये ' द्यावापृथिव्यो-
' सन्धिः ' ' परिश्रितः ' इत्युक्त निरादयनि-पुरेण हान्तरिक्षमिति । अन्तरिक्ष 'पुरेण' परस्तात् अन्त इत्यर्थः । यद् द्यावापृथिवी संपृक्तौ भवतः । स सन्धिः परिश्रितो ज्येष्ठः । अत्र वायुमासिः पठम् ॥ २ ॥

पुनोक्तपर्याये 'तस्या आप एव परिश्रितः' इत्युक्तम्, तत्पर्यप्यते—यथा ह वा इदं कोशः समुज्जित इति ॥ २५ ॥

ता वाऽएताः । (५) एकविंशतिर्बृहत्पञ्च एकविंशो वै स्वर्गो लोको
बृहती स्वर्गो लोकस्तु देव स्वर्गं लोकमभिसम्पद्यत एकविंशं च स्तोमं
बृहतीं च छन्दः ॥ ६ ॥

(इष्ट) छन्दाश्च सि ह त्वेवैपोऽग्निश्चिनः । (स्त्रा) तानि वाऽएतानि सप्त
छन्दाश्च सि चतुरुत्तराणि त्रिचानि तेषां सप्त च शतानि विंशतिश्चा-
क्षराण्यधि पदविंशत्ततो यानि सप्त च शतानि विंशतिश्चेष्टकाऽएव
ताः पष्टिश्च त्रीणि च शतानि परिश्रितः पष्टिश्च त्रीणि च शतानि यजु-
ष्मरयोऽयं यान्यधि पदत्रिंशत्सु त्रयोदशो मासः सुऽआत्मा त्रिंश-
दात्मा प्रतिष्ठा द्वे प्राणा द्वे शिरऽएव पदत्रिंशद्व्यौ तद्यत्ते द्वे भवतो
अक्षरश्च हि शिरः ॥ ७ ॥

ता वा एता एकविंशतिर्बृहत्पञ्च : एकविंशो वै स्वर्गो लोकः । बृहती स्वर्गो लोकः । तदेव स्वर्गं
लोकमभिसम्पद्यते । एकविंशं च स्तोमं बृहतीं च छन्दः ॥ ६ ॥

छन्दांसि ह त्वेवैपोऽग्निश्चितः । तानि वा एतानि सप्त छन्दांसि । चतुरुत्तराणि त्रिचानि । तेषां
सप्त च शतानि, विंशतिश्चाक्षराण्यधि पदत्रिंशत् । ततो यानि सप्त च शतानि विंशतिश्च, इष्टका एव
ताः । पष्टिश्च त्रीणि च शतानि परिश्रितः । पष्टिश्च त्रीणि च शतानि यजुष्मरयः । अयं यान्यधि
पदत्रिंशत्-स त्रयोदशो मासः । स आत्मा । त्रिंशदात्मा । प्रतिष्ठा द्वे । प्राणा द्वे । शिर एव
पदत्रिंशद्व्यौ । तद्यत्ते द्वे भवतः । अक्षरं हि शिरः ॥ ७ ॥

द्वयोर्द्वौर्नक्षत्रयोर्मध्ये सृष्टोर्होम्येण ध्येयम् । “ नक्षत्राणीति ” पदार्थान्न वचनं तन्मोक्षमृतामृत्येण
ध्येयम् । यस्मात्तन्मोक्षमृत्येण लोकांश्चान्तरां ततो मृत्युपदार्थान्मृत्युपदार्थाणि च मर्त्यानि नक्षत्राणीति एव
आख्यायन्ते । नक्षत्रतन्मोक्षेण ध्यानस्योक्तम् ॥ ६ ॥

नक्षत्रोपनयनमभ्यन्ता सङ्गमं बृहत्यात्मना स्वीति-ता वा एता एकविंशतिर्बृहत्पञ्चादि । विंशति-
सप्तशतनक्षत्रादिर्बृहत्पञ्च, अग्निश्चा पदत्रिंशदेति “ एकविंशतिर्बृहत्पञ्च ” । एकविंशो वै स्वर्गो लोकः ।
स्वर्गश्चादित्य इति गम्यत, मुखस्थो वा लोकः स्वर्गं एकविंशतिर्बृहत्पञ्चादित्य । तद्यत्तं तैत्तिरीयके स्वर्गस्य
चैकविंशत् तान्यादित्यमृतामृत्युचमाश्रयते-“ एकविंशो वा स्वर्गो लोकः स्वर्गं लोकेमानोति, अमो वा
आदित्य एकविंश ” इति, “ बृहती स्वर्गो लोकः ” इति । तैत्तिरीयके एवादित्यस्य बृहदोमयत्वमनावे
“ बृहदेवाविपोऽभवत् ” इति श्रुतम् । स्वर्गो लोको बृहत्यात्मनः स्वर्यः । अथ नक्षत्रमन्त्रा वा बृहत्यात्मनो-
पातिषु स्वर्गोऽस्ति । पदत्रिंशत्-तदेव स्वर्गं लोकमभिसम्पद्यत एकविंशं च स्तोमं बृहतीं च छन्दः
इति । एकविंशतिर्बृहत्पञ्चादि स्वर्गं एकविंशं लोके ॥ ६ ॥

छन्दसामन्त्रियेण ध्यानं विधत्ते-छन्दांसि ह त्वेवैपोऽग्निश्चिनः इति । तानि वा एतानि सप्त
छन्दांसि-द्वयोर्द्वौर्नक्षत्रयोर्मध्ये ध्यानं येषां छन्दसामन्त्रियेण कृतम् । तानि गायत्र्यादीनि सप्त छन्दांसि । तदुच्यते-

(स्तु) तस्यै वाऽएतस्यै पृथ्विर्दशदक्षरायै बृहत्स्यै । यानि दश प्रथमान्यक्षराणि सा दशाक्षरेकपदाऽयं यानि त्रिंशतिः सा त्रिंशत्यक्षरा द्विपदाऽयं यानि त्रिंशत्सा त्रिंशदक्षरा त्रिराडयं यानि त्रयास्त्रिंशत्सा त्रयस्त्रिंशदक्षराऽयं यानि चतुस्त्रिंशत्सा चतुस्त्रिंशदक्षरा स्वराडयं यत्सुर्वैच्छन्दोभिरयमग्निश्चितस्तदतिच्छन्दास्तुऽ उ सर्वाऽद्विपदाऽ पृथक्पृथक् इति त्रीण्यक्षराणि त्रिपदा गायत्री तेनैष गायत्रोऽग्निर्गुडापऽ इति त्रीण्यक्षराणि त्रिपदा गायत्री तेनोऽप्येष गायत्रोऽयं युदन्तरा च्छन्दसी तत्सूददोहाऽअथ यच्छन्दःस्वन्नं तत्पूरीपं ताऽ आहुतयस्ताः समिधाऽयं यच्छन्दाऽसीत्याख्यायते तुल्लोकम्पृणा तद्वाऽएतत्सुर्वै च्छन्दाऽसीत्येवाख्यायते तत्सुर्वोऽग्निर्लोकम्पृणामभिसंपद्यते स यो हेतुदेवं वेद लोकम्पृणामेनं भूतमेतत्सुर्वमभिसंपद्यते ॥ ८ ॥

तस्यै वा एतस्यै पृथ्विर्दशदक्षरायै बृहत्स्यै यानि दश प्रथमान्यक्षराणि-सा दशाक्षरेकपदा । अथ यानि त्रिंशतिः-सा त्रिंशत्यक्षरा द्विपदा । अथ यानि त्रिंशत्-सा त्रिंशदक्षरा त्रिराड् । अथ यानि त्रयास्त्रिंशत्-सा त्रयस्त्रिंशदक्षरा स्वराड् । अथ यत्सुर्वैच्छन्दोभिरयमग्निश्चित-तदतिच्छन्दाः । ना उ सर्वाऽद्विपदा पृथक् । इष्टेति त्रीण्यक्षराणि, त्रिपदा गायत्री । तेनैष गायत्रोऽग्निः । मृदाप-इति त्रीण्यक्षराणि । त्रिपदा गायत्री । तेनोऽप्येष गायत्रः । अथ युदन्तरा च्छन्दाः । तत्सूददोहाः । अथ यच्छन्दःस्वन्नं तत्पूरीपम् । ता आहुतयः । ताः समिधः । अथ यच्छन्दासीत्याख्यायते-तुल्लोकम्पृणा । तद्वा एतत्सुर्वै च्छन्दासीत्याख्यायते-तत्सुर्वोऽग्निर्लोकम्पृणामभिसंपद्यते ॥ यो हेतुदेवं वेद । लोकम्पृणाम् । एनं भूतमेतत्सुर्वमभिसंपद्यते ॥ ८ ॥

तत्र चतुस्त्रिंशदधिकानि ' त्रिंशतिः ' प्र पक्ष ऋक्त्रयामकाणि, त्रिंशतिस्तत्प्राप्तये त्रिंशती सुप्तम् । ॥ सप्तयामाह-तेषां सप्त न च द्वात्रिंशतीति । तथा प्रत्येकमृक्त्रयामनां सप्तानां छन्दानां सप्तयामाक्षरपरिगणना सति त्रिंशदधिकानि सप्तशतानि चतुस्त्रिंशदधिकानि चाक्षराणि भवन्ति । तत्र यानि त्रिंशदधिकानि सप्तशतान्यस्य तद्विपदास्तु, चतुस्त्रिंशदधिकान्यस्य त्रिराडयं, तावन्ति ' पृथक्पृथक् ' । अथानिश्चयं पृथ्विर्दशदक्षराणामिहमात्रमात्रकाणां विभागमाह-त्रिंशदात्येति । ' आमा ' म यममात्रं त्रिंशदक्षरा मन्, ' अग्निः ' पदोऽष्टदशमन्, ' द्रामा ' चतुस्त्रिंशदयोऽष्टदशमन्, मिरोऽष्टदशमन् ॥ ७ ॥

एवमधिकानां चतुस्त्रिंशदक्षराणां विभागादुक्तं तावन्निर्भरं बृहती मन्वाय त नानाच्छन्दोमयत्वेन सप्तान्यसि-तस्यै वा एतस्यै पृथ्विर्दशदक्षरायै बृहत्स्यै इति । तत्र पृथ्विर्दशदक्षरा बृहत्सां यानि प्रथमानि आक्षराणि दशदक्षराणि तैर्दशाक्षरा एकरा त्रिराड् सप्तधा । अत्र त्रिराड् पादत्रयं युदमित्यु एकरा इत्युक्तं । इहा यानि बृहत्स्यै प्रथमानि त्रिंशदक्षराणि तैर्दशाक्षरा द्विपदा त्रिराड् सप्तधा । अथ यानि बृहत्स्यै

ता वाऽएताः । (५) एकविंशतिर्वृद्धस्यऽ एकविंशशो वै स्वर्गो लोकः
बृहती स्वर्गो लोकस्तदेव स्वर्गं लोकमभिसम्पद्यतऽ एकविंशं च स्तोमं
बृहतीं च छन्दः ॥ ११ ॥

(५) आत्मा ह त्वेवैषोऽग्निश्चितः । (स्त) तस्यास्थीन्येव परिश्रु-
तस्ताः पष्ठिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति पष्ठिश्च ह वै त्रीणि च शतानि
पुरुषस्यास्थीनि मज्जानो यजुष्मत्यऽष्टकास्ताः पष्ठिश्चैव त्रीणि च
शतानि भवन्ति पष्ठिश्च ह वै त्रीणि च शतानि पुरुषस्य मज्जानोऽथ
वाऽअमूः पदत्रिंशद्विष्टकाऽभित्यन्ति यः स त्रयोदशो मासऽआत्मा
प्राणः स तुस्य त्रिंशदान्मन्विधाः प्रतिष्ठायां द्वे प्राणेषु द्वे शीर्षन्दे तद्यत्ते
द्वे भवतो द्विकपालश्च द्वि शिरोऽथ येनेमानि पूर्वाणि सुन्ततानि तत्सूद-
दोहाऽ अयेतत्त्रयं येनायमात्मा प्रच्छन्नो लोम त्वद्धमार्थमिति तत्पु-
रीषं यत्पिबति ताऽआहुतयो बुद्धन्ताति ताः समिधोऽथ बुदात्मेत्याख्या-
यते तुल्लोकम्पृणा तदाऽएतत्सुव्वेमात्मेत्येवाख्यायते तत्सुव्वोऽग्निर्लोक-

या अमूः पदत्रिंशद्विष्टकाऽभित्यन्ति । यः स त्रयोदशो मास आत्मा । अर्धमासाश्च ते मामाश्च ।
चतुर्विंशतिर्धर्मासाः, द्वादश मामाः । अथ यदन्तराऽहोरात्रे तत्सूददोहाः । अथ यदहोरात्रे पृथग्-
तत्पुरीषम् । ता आहुतयः । ताः समिधः । अथ यदहोरात्राणीत्याख्यायते-तल्लोकम्पृणा । तदा
एतत्सर्वमहोरात्राणीत्येवाख्यायते-तत्सर्वोऽग्निर्लोकम्पृणामभिसम्पद्यते । स यो ह तदेव वेद । लोक-
म्पृणाम् । एवं मृतमेतत्सर्वमभिसम्पद्यते ॥ १० ॥

ता वा एता एकविंशतिर्वृद्धस्यः । एकविंशो वै स्वर्गो लोकः । बृहती स्वर्गो लोकः । तदेव स्वर्गं
लोकमभिसम्पद्यते । एकविंशं च स्तोमम्, बृहतीं च छन्दः ॥ ११ ॥

आत्मा ह त्वेवैषोऽग्निश्चितः-तस्यास्थीन्येव परिश्रुतः । ताः पष्ठिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति ।
पष्ठिश्च ह वै त्रीणि च शतानि पुरुषस्यास्थीनि । मज्जानो यजुष्मत्यऽष्टकाः । ताः पष्ठिश्चैव

यजुष्मत्यः । यजुष्मत्यश्च पुरीषेण ॥ चतुर्विंशतिर्वृद्धस्यऽ एकविंशशो वै स्वर्गो लोकः । तदेव स्वर्गं
लोकमभिसम्पद्यते । एकविंशं च स्तोमम्, बृहतीं च छन्दः ॥ ११ ॥
॥ ११ ॥-१२ ॥ तत्र पृथगधिकत्रिंशतमस्या अहोरात्रा घोषा । यत्रिका याः पदत्रिंशत्स्यऽष्टकाः सन्ति-स
सर्वस्यरात्रपक्षपक्षेदमन्तः स पदत्रिंशत्स्यऽष्टकाः अहोरात्रा । तच्चतुर्विंशतिर्धर्मासाः द्वादशमासः
अहोरात्राणीत्याख्यायते, समस्तं लोकम्पृणामभिसम्पद्यते ॥ १०-११ ॥

अहोरात्रपक्षेन रात्ररात्रेवाग्निरूपत्वेनोत्पन्नमभिति विधत्ते-आत्मा ह त्वेवैषोऽग्निश्चित इति । तद-
होरात्रपक्षेः पृथगधिकत्रिंशत्स्यऽष्टकाः अस्थीनि पदत्रिंशत्स्यऽष्टकाः अहोरात्राणीत्याख्यायते । तच्चतुर्विंशतिर्धर्मासाः द्वादशमासः

मृणामभिसम्पद्यते स यो हेतुदेवं वेद लोकमृणामनं भूतमनुस्वर्गम-
भिसम्पद्यते ॥ १२ ॥

ता वाऽएताः । (५) एकविंशतिर्बृहत्त्यऽ एकविंशो वै स्वर्गो लोको
बृहती स्वर्गो लोकस्तदेषु स्वर्गं लोकमभिसम्पद्यतऽ एकविंशं च स्तोमं
बृहतीं च छन्दः ॥ १३ ॥

सर्वाणि ह त्वेषु भूतानि । सर्वे देवाऽ एषोऽग्निश्चितऽ आपो वै सर्वे
देवाः सर्वाणि भूतानि ता हे ताऽआपऽ एवेपांऽग्निश्चितस्तस्य नाय्याऽ
एव परिश्रितस्ताः पष्ठिश्च त्रीणि च ज्ञानानि भवन्ति पष्ठिश्च ह वै त्रीणि च

त्रीणि च ज्ञानानि भवन्ति । पष्ठिश्च ह वै त्रीणि च ज्ञानानि पुरुषस्य मज्जानः । अथ या अथः
षट्त्रिंशद्विष्ठा अतिपन्थि-यः स प्रयोद्गो माम आत्मा-प्राणः सः । तस्य त्रिंशदात्मनिष्ठा-
प्रतिष्ठाया हे, प्राणेषु हे, शीर्षे हे । तद् यथे हे भवतः-द्विष्ठा उ हि शिरः । अथ येनेमानि पर्वाणि
सन्तानानि-तन्मुद्गोहाः । अथैतन्नयं येनायमात्मा मच्छन्नः-लोम, त्वद्, मासमिति तत्पुटीपम् ।
मतिपवति ता आहुतयः । यदधाति ताः समिधः । अथ यदधेत्याद्यायते-तत्सर्वाग्निर्लोह-
मृणामभिसम्पद्यते । स यो हेतुदेव वेदः । लोकमृणाम् । एन भूतमेतत्सर्वमभिसम्पद्यते ॥ १३ ॥

ता वा एता एकविंशतिर्बृहत्त्यः । एकविंशो वै स्वर्गो लोकः । बृहती स्वर्गो लोकः । तदेव
स्वर्गं लोकमभिसम्पद्यते । एकविंशं च स्तोमं, बृहतीं च छन्दः ॥ १३ ॥

सर्वाणि ह त्वेषु भूतानि । सर्वे देवा एषोऽग्निश्चितः । आपो वै सर्वे देवाः । सर्वाणि भूतानि । ता
हेता आप एवेपांऽग्निश्चितः । तस्य नाय्या एव परिश्रितः । ताः पष्ठिश्च त्रीणि च ज्ञानानि भवन्ति ।
पष्ठिश्च ह वै त्रीणि च ज्ञानान्वादित्वं नाय्याः समन्तं परियन्ति । ना ता उ एव यजुश्मत्य इष्टकाः ।

रूपा । अथ या षट्त्रिंशद्विष्ठा यजुश्मत्योऽतिपन्थि-ताता विद्यापह-सः प्रयोद्गो मास आत्मा
प्राणः स तस्य त्रिंशदात्मनिष्ठा इति । ' तस्य शरीराद्ये ' आत्मन् ' आत्मनि ' त्रिंशद्विष्ठा ' यजु-
श्मत्यो ज्येष्ठा । ' प्रतिष्ठाया ' पादयो ' हे ' इष्टकाद्यम् । ' प्राणेषु ' यजु ओआदिषु इष्टकाद्यम् ' शीर्षे '
शिरसि इष्टकाद्यम् । पूर्वत्र पर्यायेषु त्रिंशदात्म प्रतिष्ठा ' हे ' प्राणा ' हे ' शिर एव षट्त्रिंशत्यादिनि । आत्म-
प्रतिष्ठाप्राणशिरोरूपेणाधिका षट्त्रिंशदुपासनाया हयुक्तम् । अत्र शरीरे प्राणपादयजुरादिशिरसां सद्भावपत्र-
सवेष्टका ज्येष्ठा इति त्रिशय । सन्तानानि पर्वाण्येव मुद्गोहा लोमबद्धमासीरामा मच्छन्न इति नत्तयमेवात्र
पुरीषत्वेन ध्येयम् । मतिपवति ता एव आहुतयः । यदधाति मत्स्यादि ता एव समिधो ज्येष्ठा । यदधेत्याद्याय
तत्लोकमृणोष्टकाद्यम् ॥ १३ ॥

बृहतीमत्यादनादिकं पूर्वब्रह्मोद्वनम् ॥ १३ ॥

अथान्यत्रिंशतोपासनं विधिं सुरतां सर्वदेवभूतात्मवत्त्वमाह-सर्वाणि ॥ त्वेषु भूतानि सर्वे देवा एषो-

शतान्यादित्यं नाव्याः समन्तं पुरियन्ति नाव्याऽ उ ऽएव युजुष्मस्यऽ इष्ट-
कास्तुः पष्टिश्चैव त्रीणि च शतानि भवन्ति पष्टिश्च ह वै त्रीणि च शता-
न्यादित्यं नाव्याऽ अभिज्ञान्त्युथ युदन्तरा नाव्ये तत्सूददोहाऽअथ
याऽअमूः पद्विर्वाशदिष्टकाऽ अतिपुन्ति यः सुत्रयोदशो मासऽ आत्मा
ऽयमेव सु योऽयुर्द्विरण्मयः पुरुषः ॥ १४ ॥

(स्तु) तस्यैते प्रतिष्ठं । रुक्मश्च पुष्करपर्णं चापश्चादित्यमण्डलं च
सुचौ बाहू ताविन्द्राग्नी द्वे स्वयमातृण्येऽइयं चान्तरिक्षं च तिस्रो विश्व-
ज्योतिष ऽएता देवता ऽअभिर्वापुरादित्यु ऽएता ह्येव देवता विश्वं
ज्योतिर्द्वादशऽतुल्याः सु संवत्सरः सुऽ आत्मा पुत्र नाकसुतः पुत्रपुत्र-
ब्रूढाः सु ब्रह्मस्ते देवा ऽअथ युद्धिकर्णौ च स्वयमातृणा आत्मा पृथि-

ताः पष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि भवन्ति । पष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्यादित्यं नाव्या अभि-
ज्ञान्ति । अथ युदन्तरा नाव्ये-तत्सूददोहाः । अथ या अमूः पद्विर्वाशदिष्टका अतिपुन्ति, यः
सुत्रयोदशो मासः-आत्माऽयमेव स योऽयं द्विरण्मयः पुरुषः ॥ १४ ॥

तस्यैते प्रतिष्ठे-रुक्मश्च पुष्करपर्णं च । आपश्चादित्यमण्डलं च । सुचौ बाहू-ताविन्द्राग्नी ।
द्वे स्वयमातृण्ये । इयं चान्तरिक्षं च तिस्रो विश्वज्योतिषः-एता देवताः । अभिर्वापुरादित्य एता

ऽभिश्चिन इति । ' सर्वाणि ' ' भूतानि ' ' सर्वे देवा ' अभिलेखेन ज्येष्ठा इत्यर्थः । " आप एव सर्वभूत-
देवात्मिका, आपो वा इदं सर्वम्, विश्वभूतान्याप, प्राणा वा आप, पशव आसः, इति सर्वमाप, सर्व
देवता आसः " इति तैत्तिरीयश्रुते । तत्र अक्षरभेदद्वित्वमण्डनपरिभ्रवादिभ्यो ' नाव्या ' नावा तायाः
पष्टिर्वाशदिष्टकाका नाव्या एव परिश्रित । तावत्सूददाका एव नाव्या यजुष्मस्य इष्टकाः मूर्धमण्डलस-
मीरे नानासायका नय सन्ति इत्ययुक्तं तैत्तिरीयके- " इत सहवाणि प्रयुतानि नाव्यानाप्य प ' श्वतो
रदिनः " इति । ' नाव्ये अन्तर्ग यन् ' उभयोर्न्ययोर्मध्ये यद्वस्ति तत्पुत्रोहलेन ज्येष्ठा । भक्तिकाना पद्वि-
शक्तपानामिष्टकान् ' निरेकेन विभाग निबन्धुपदौ नामान्येनानुसारे नमह-अथ या अमूः पद्वि-
शदिष्टका इति । वा अर्जक इष्टकाभ्याः अयोक्तेषु पद्वि-सर्वसत्त्वान्यायवचनोद्देशमासा-
निरा आप, अन्त्यामना ज्येष्ठानानुसारेन्यर्थः । काव्यस्वल्पमाह-प्रयमेव स इति । योऽयमात्मे-
त्यर्थः । सःमेव द्विरण्मयः पुरुष अपिदेव, नऽन्तर्बर्त्ता पुरुषोऽविन्द, प्रथमवित्तातुपदितपुरुषोऽशिक्षा-
णमगमत्तेत्यर्थः ॥ १४ ॥

अयोक्तेषु पद्विश्च या अमू पद्विर्वाशित्युक्तं तद्विभागमाह-तस्यैते प्रतिष्ठे इति । योऽय द्विरण्मयः
पुरुष आमेत्युक्तः तस्याविवक्षितं रुक्मपुष्करपर्णार्थे अपिदेवनादित्यमण्डनामके द्वे इष्टके ' प्रतिष्ठे ' -पादौ

युञ्जितेऽग्निर्निधीयते सा पञ्चविंशती लोकम्पृष्ठाये युजुः पञ्चविंशती
सोऽस्येय सर्वस्यान्तमेवात्मा स एष सर्वामामपां मध्ये स एष
सर्वैः कामैः सम्पन्नऽआपो वै सर्वे कामाः स एषोऽकामः सर्वकामो
न ह्येतं कस्य चन कामः ॥ १५ ॥

(स्तु) तदेव श्लोको भवति । विद्यया तदारोहन्ति युजुः कामाः परा-
गताः । न तत्र दक्षिणा युन्ति नाविद्वानस्तपस्विनः । इति न ह्येव तुं लोकं
दक्षिणाभिर्न तुपसाऽनेन विदद्भुतऽएवं विद्वान् ह्येव तु लोकः ॥ १६ ॥

ह्येव देवताः । विश्व ज्योतिर्दिग्दशऽर्थाः । न सवत्सुः न आत्मा । पञ्च नाकम्पदः । पञ्च पञ्च-
बृहा । न यनः । ते देवाः । अय मडिकर्णी च स्वपनादृग्गा चात्मा पृष्ठिः । पञ्चविंशतिर्निधी-
यते—ना पञ्चविंशती लोकम्पृष्ठाये । युजुः पञ्चविंशती । सोऽस्येय सर्वस्यान्तमेवात्मा । स एष सर्वा-
मामपा मध्ये स एष सर्वैः कामैः सम्पन्नः । आपो वै सर्वे कामाः । स एषोऽकामः सर्वकामो वा ।
न ह्येतं कस्य चन कामः ॥ १५ ॥

तदेव—श्लोको भवति—“ विद्यया तदारोहन्ति यजुः कामाः परागताः । न तत्र दक्षिणा
यन्ति नाविद्वानस्तपस्विनः ” इति । न ह्येव तुं लोकं दक्षिणाभिः, न तपसा, अनेन विद-
द्भुते । परविदा ह्येव तु लोकः ॥ १६ ॥

पञ्चपञ्च पञ्च । बहुलपञ्च मध्ये द्वे सुबौ । भूमां पारिक्षामके द्वे स्वपमानुग्ये इष्टके । अग्निवाधादिनामना
ध्येयान्तिवि विज्ञां रोपिष । इष्टान्मन्त्रमन्त्रा अन्त्येष्टका सवत्सुरक्षामनेन ध्येया, पञ्चामना देवामना च
स्तुता ‘ पञ्च नाकम्पद ’ ‘ पञ्च पञ्चबृहा ’ अन्त्येष्टका “ नाकम्पद पञ्चबृहा स विद्वन्पञ्चदशज्यप्रदगादिनः
रघन्नादिमन्त्रा बहुलपञ्चदिपारिक्षामनेन च सवत्सुरक्षामना स्तुता ” (श. प. ८।१।१।१-१२)
इति । अनोऽयं न यनस्ते देवा इयुनम्, एव प्रतिष्ठान्पञ्चमनुस्वरपञ्चदश पञ्चबृहन्ता एकविंशजाना,
‘ विद्वान् ’ ‘ स्वपमानुग्य ’ इति द्वे, आग्नीध्यादिना हि ‘ अत्मा ’ ‘ पृष्ठि ’ ‘ एका, एव चतुर्विंशजाना,
विद्याग्नौ निष्पि आहवनीयोऽग्नि पञ्चविंशती, श्रीमपृष्ठोत्तमानयुष्मप चतुर्विंशती, उपवेदाना ओम्पृष्ठानां
बहुलपञ्चमन्त्राणां पञ्चपञ्च ‘ लोकम्पृष्ठा इष्टके ” (श. स १२।१४) इति तदुत्तमानम्
एक इति स एव चतुर्विंशतीकेति परिगृह्यत । एव चतुर्विंशतीकमयो विद्वन्पञ्च पुरव आत्मा सर्वमूलदेवान-
नामनामनामना ध्येयाना मध्ये वान् इत्याह—सोऽस्येय सर्वस्येयि । ‘ स ’ ‘ एष ’ ‘ सर्वे कामे ’
‘ सम्पन्न ’ इत्यादिना सर्वामामपा मध्येवर्त्तमाना सर्वकामसम्पन्न स्वयम् ‘ अकाम ’ इयुनम् । एतदेव
विद्वदपि—नद्येते कस्य चनेति ॥ १६ ॥

एतदस्य कामा सर्वस्येय कस्यो न कस्येति विद्वन्पञ्चमन्त्रा पञ्चविंशति—नद्येते श्लोको भवति—
विद्यया तदारोहन्ति । अन्त्येष्टकमर्थ — यजुः ‘ स्वपने ’ ‘ कामा ’ ‘ सर्वे ’ ‘ परागता ’ ‘ विद्वान् स्वप-
२०१०

(कोऽग्रं) अग्रं पुरीषम् । (च) चन्द्रमा ऽआहुतयो नक्षत्राणि सन्निधौ
सञ्चन्दमा नक्षत्रे वसत्याहुतिस्त्वत्सन्निधि वसत्येतद् वा ऽआहुतेऽन्नमेष्टा
प्रतिष्ठा तुत्पादाहुतिर्न क्षीयतऽएतद्धवन्त्या ऽअन्नमेष्टा प्रतिष्ठाऽयं शुद्धेवाऽ
इत्याख्यायते तुल्योक्तम्पूजा तद्वाऽएतत्सर्वं देवा ऽइत्येवाख्यायते ॥१७॥

तदेतद्वाऽभ्युक्तम् । (म्बि) विश्वे देवा ऽअनु तत्ते ब्रह्मर्षिणि सुवर्गानि
ह्यनु भूतानि सर्वे देवा ब्रह्मर्षे भवन्ति तत्सुर्वोऽग्निर्लोकांश्चपूजामभिसम्प-
द्यते स यो हेतुदेवं वेद लोकम्पूजामेनं भूतमेतत्सुर्वमभिसम्पद्यते ॥१८॥

अग्रं पुरीषम् । चन्द्रमा आहुतयः । नक्षत्राणि सन्निधौ । सञ्चन्द्रमा नक्षत्रे वसति । आहुतिर-
त्सन्निधि वसति । एतद् वा आहुतेऽन्नम् । एषा प्रतिष्ठा । तत्पादाहुतिर्व क्षीयते । एतद् वि अस्या
अन्नम् । एषा प्रतिष्ठा । अयं शुद्धेवा इत्याख्यायते-लोकम्पूजा । तद्वा एतत्सर्वं देवा इत्येवा-
ख्यायते ॥ १७ ॥

तदेतद्वाऽभ्युक्तम्- ' विश्वे देवा अनु तत्ते ब्रह्मर्षेः ' इति । सर्वाणि ह्यनु भूतानि,
सर्वे देवा एतदेव भवन्ति । तद् सर्वोऽग्निर्लोकांश्चपूजामभिसम्पद्यते । स यो हेतुदेवं वेद-लोकम्पूजा-
मेनं भूतमेतत्सर्वमभिसम्पद्यते ॥ १८ ॥

कामनिर्णय । एतद्वचनं विदया कुलेन शरीरेति शङ्कानि । ' अविष्टं ' पुनः । तद् सत्यं
' दक्षिण ' - दक्षिणा हृद् दक्षिणानि ' व ' ' वन्ति ' न गच्छन्ति । तथा ' एतदेव ' अने अवि-
ष्टसंबन्ध गच्छन्ति । अत्राप्य एतदेव-न द्वि तं लोकमित्यादिवा-एवंविदा इव स लोक
इत्यनेन ॥ १९ ॥

अन्नमेष्टा पुरीषमभ्युक्तम्पूजा तद्वचनं-अग्रं पुरीषमिति । चन्द्र-
मा नक्षत्रेऽन्नमेष्टा सन्निधौ वसति । एतद् नक्षत्रेऽन्नमेष्टा सन्निधौ प्रतिष्ठा । ' एतद्वा-
तिर्न क्षीयते ' नक्षत्रेऽन्नमेष्टा सन्निधौ वसति न क्षीयते । ' लोकम्पूजा इत्यादि अने देवा इत्याख्या-
यते । ' सर्वे देवा एतदेव भवन्ति ' (क. १४) इत्यनेन परंपर्यादनुवर्तते ।
' देवा ' इत्यादिना लोकम्पूजा इत्यादि सर्वे देवा एतदेव भवन्ति । एतद्वा इत्यनेन ॥ १७ ॥

एतद्वा इत्यनेन अन्नमेष्टा सन्निधौ वसति-तदेतद्वाऽभ्युक्तं विश्वे देवा इति । अन्नमेष्टा-तद् प्रतिष्ठा इत्यादि
' विश्वे ' सर्वे ' देवा ' एतदेव भवन्ति । सर्वे देवा एतदेव भवन्ति । ' एतद्वा-
तिर्न क्षीयते-सर्वे देवा एतदेव भवन्ति । अने देवा इत्यादि अने देवा इत्यादि अने देवा इत्यादि
' सर्वे देवा ' इत्यादिना लोकम्पूजा इत्यादि सर्वे देवा एतदेव भवन्ति । एतद्वा इत्यनेन ॥ १७ ॥

ता वाऽएताः । (५) एकविंशतिर्वृद्धस्य ऽएकविंशो वै स्वर्गो
लोको बृहती स्वर्गो लोकस्तुदेषु स्वर्गं लोकमभिसम्पद्यतऽएकविंशं
च स्तोमं बृहतीं च छन्दः ॥ १९ ॥

इति चतुर्थं प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १०-४-२ ॥ (५. ४.) ॥

कुश्रिर्ह वाजश्रवसोऽग्निं चिकये । तं होवाच सुश्रवाः कौश्र्यो गौतम
यदग्निमुचैषीः प्राञ्चमेनमचैषीः प्रत्यञ्चमेनमचैषीर्न्यञ्चमेनमचैषीरुत्तानमे-
नमचैषीः ॥ १ ॥

(अर्थ) बृहदेन प्राञ्चमुचैषीः । (अर्थ) यथा पुराचऽआसीनाय पृष्ठतोऽग्राद्य-
मुपाधुरेत्तादृक्त्तु ते हविः प्रतिग्रहीष्यति ॥ २ ॥

ता वा एता एकविंशतिर्वृद्धस्यः । एकविंशो वै स्वर्गो लोकः । बृहती स्वर्गो लोकः । तेषु स्वर्गं
लोकमभिसम्पद्यते । एकविंशो च स्तोमं बृहतीं च छन्दः ॥ १९ ॥

कुश्रिर्ह वाजश्रवसोऽग्निं चिकये । तं होवाच सुश्रवाः कौश्र्यः । गौतम यदग्निमुचैषीः—प्राञ्च-
मेनमचैषीः । प्रत्यञ्चमेनमचैषीः । न्यञ्चमेनमचैषीः । उत्तानमेनमचैषीः ॥ १ ॥

यद्यहं प्राञ्चमुचैषीः—यथा पुराच आसीनाय पृष्ठतोऽग्राद्यमुपाधुरेत्तादृक्त्तु । न ते हविः
प्रतिग्रहीष्यति ॥ २ ॥

ता वा एता एकविंशतिर्वृद्धस्य इत्यादि पूर्वव्याख्येयम् । अत्र नानास्वरूपपरिप्रियब्रह्मतीनां विंशत्यधिक-
सप्तशतमनुषानां इक्ष्मपुष्करपर्णादीनां लोकपुण्यान् श्रान्तगणनां वृद्धिर्न तत्संख्यायां च बृहतीत्युपाधय-
विशेषः ॥ १९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्वदिदीपशतपथब्राह्मणभाष्ये
दशमकाण्डे पञ्चमेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (१०-५-४) ॥

उत्तरब्राह्मणे दिव्याग्ने सर्वदिग्गतमुत्कृष्टपृथक्किन्नरसो निरुद्धागमाव प्रतिपाद्यते । तत्रैकैकदिग्गतमुत्कृष्ट-
दोषमुद्धारयितुं तात्पर्यान्पुरावृत्तेनानुवदति—कुश्रिर्ह वाजेति । वाजश्रवसोऽप्ययं कुश्रिर्नाम ' अग्निं चिकये '
चितवान् । तं कुश्रिर्कौश्र्यः कुशगोत्रजः सुश्रवा नामोवाच पृष्टवान् । गौतमेति कुश्रे मनुदि । यदग्निं चित-
वानसि तदा किम् ' एतम् ' अग्निं ' प्राञ्च ' पूर्वमुत्तम् ' अचैषी , ' प्रत्यञ्च ' प्रत्यष्टमुत्तम् ' न्यञ्च '
अवाङ्मुत्तम् ' उत्तानम् ' ऊर्ध्वमुत्तमिति चत्वारः पदा उद्दिष्टा ॥ १ ॥

तेषु यथाक्रमं दोषान् स्वयमेव सुश्रवा आह—यद्यहं प्राञ्चमिति । यदि प्राङ्मुखोऽग्निधिनः । तर्हि
प्राङ्मुखेनापि यजमानेन तत्र हविः प्रक्षेपः । यदि प्रायङ्मुखम् ' अचैषी ' तर्हि करमाक्षेपो, ' पुच्छं ' पश्चिमत्,

यद्यु वाऽएनं प्रत्यक्षमवैषीः । कुन्मादस्य तर्हि पश्चात्पुच्छनुकार्णीः ॥ ३ ॥
 (वृ) यद्यु वाऽएनं न्यञ्चमवैषीः । (वृ) यथा नीचः शयानस्य पृष्ठेऽन्तर्धं
 प्रतिप्राप्येतादृक्तेषु ते इतिः प्रतिग्रहीष्यति ॥ ४ ॥

यद्यु वाऽएनमुत्तानमवैषीः । (न) न वाऽउत्तानं स्वयः स्वर्गं लोकमभि-
 वहति न त्वा स्वर्गं लोकमभिवन्ध्यत्यस्वर्ग्युऽत ते भविष्यतीति ॥ ५ ॥

स होवाच प्राञ्चमेनमवैषीः प्रत्यक्षमेनमवैषीः न्यञ्चमेनमवैषीः पशुनामुत्तानमेनम-
 वैषीः सुखाऽनुदिश एनमवैषीति ॥ ६ ॥

स यत्प्राञ्चं पुरुषमुपदधानि । प्राच्यो सुचो तत्प्राङ् चीयतेऽयं ब्रह्मन्प्राञ्चं
 कूर्ममुपदधानि प्रत्यक्षि पशुगीर्षाणि तत्प्रात्यङ् चीयतेऽयं ब्रह्मन्प्राञ्चं कूर्म-

यद्यु वा एनं प्रत्यक्षमवैषीः—कुन्मादस्य तर्हि पश्चात्पुच्छनुकार्णीः ॥ ३ ॥

यद्यु वा एनं न्यञ्चमवैषीः—यथा नीचः शयानस्य पृष्ठेऽन्तर्धं प्रतिप्राप्येतादृक् तद् । तैव ते
 विः प्रतिग्रहीष्यति ॥ ४ ॥

यद्यु वा एनमुत्तानमवैषीः—न वा उत्तानं स्वयः स्वर्गं लोकमभिवहति । न त्वा स्वर्गं लोकमभि-
 वहति । अस्वर्ग्यं उ ते भविष्यतीति ॥ ५ ॥

स होवाच—प्राञ्चमेनमवैषीः । प्रत्यक्षमेनमवैषीः । न्यञ्चमेनमवैषीः । उत्तानमेनमवैषीः । त्वो
 अनु दिश एनमवैषीति ॥ ६ ॥

स यत्प्राञ्चं पुरुषमुपदधानि—प्राच्यो सुचो तत्प्राङ् चीयते । अयं यत्प्राञ्चं कूर्ममुपदधानि—
 प्रत्यक्षि पशुगीर्षाणि तत्प्रात्यङ् चीयते । अयं न्यञ्चं कूर्ममुपदधानि—न्यञ्चि पशुगीर्षाणि,

मुपडधाति न्यश्चि पशुशीर्षाणि त्रीचीरिष्टकास्तुत्र्यह् चीयतेऽय बुदुत्तानं
पुरुपमुपडधात्युत्ताने सुचाऽरत्तानमुलूखलमुत्तानामुत्तां तदुत्तानश्चीयतेऽय
यत्सुर्वाऽञ्चतु दिशः परिसुर्पमिष्टकाऽ उपडधाति तत्सर्व्वतश्चीयते ॥ ७ ॥
(अर्धप्रपाठकः कंडिका संस्था ॥ ३८ ॥)

(त्रुऽय) अथ ह कोषा धावयन्तः । (न्तो) निरुद्धशिरसमग्निमुपाधा-
वप्राश्चकुस्तेपार्थं द्वेकऽ उवाच श्रीर्व शिरः श्रियमस्य निरोहीत्सर्व्वज्यानि
ज्यास्पतेऽडुति सु ह तयेवासु ॥ ८ ॥

नीचीरिष्टकाः । तत् न्यह् चीयते । अथ बुदुत्तानं पुरुपमुपडधाति-उत्ताने सुचा उरत्तानमु-
लूखलम्, उरत्तानामुत्तां तदुत्तानश्चीयते । अथ यत्सुर्वा दिशः परिसुर्पमिष्टका उपडधाति ।
तत्सर्व्वतश्चीयते ॥ ७ ॥

अथ ह कोषा धावयन्तो निरुद्धशिरसमग्निमुपाधावप्राश्चकुः । तेषां द्वैक उवाच-श्रीर्व शिरः,
श्रियमस्य निरोहीत् । सर्व्वज्यानि ज्यास्पते-इति । स ह तयेवासु ॥ ८ ॥

प्रवृत्तस्य सुषोष प्राचीमुत्तनेनोदबालादग्ने प्राक्मुखत्वेन चपन जातम् । कूर्मस्य पशुशीर्षाणां प्रत्यङ्मूर्धनानां-
हृत्पुच्छत्वेन चोरधानादिप्रत्यङ्मूर्धनानां च, अग्रे इत्यर्थः नीचमित्वेनोरधानां नाम अग्रेऽप्युदबालादग्निगन्धना
द्विष्टादिष्वेष्टानामुपनिर्गमो दर्शनं पशुशीर्षोपधाने प्रवृत्तस्य सुषोषहृत्पुच्छोत्तनेनोदबालादग्ने
छाये चपनं चिदमित्यर्थः । अथ यत्सुर्वा अतु दिशः-इत्यस्याप्यर्थः -‘परिसुर्प’ परिसुष्य । अमुन् ह प्रत्ययः ।
अनन्याप्राणस्यैव शिरः इत्यप्येषद्वयादिषु सर्व्वत उपधानमिति अग्रे सर्व्वतश्चपनं निष्पन्नमित्यर्थः ॥ ७ ॥

अथ पश्चिमस्य चित्वाग्रेरिष्टकोषनक्रमेण कूर्मपशुशिरः परोऽङ्गु-आहवनीयादिरेव प्रत्यङ्गु शिरः-न ह
पशुपुच्छवत् पूषक् शिरसः करणमिति बहु वृद्धकरणस्य पुराहृत्कथनेन निन्दति-अथ ह कोषा धावयन्तो
निरुद्धशिरस इति । ‘कोषा’ नाम-कृत्वा ‘धावयन्त आनिज्याय गच्छन्त यात्रयन्त’ ‘अग्निं’ ‘निरुद्ध-
शिरसम्’ ‘उपाधावप्राश्चकुः’ । यस्य कस्य चन यत्रमात्रस्य गृहे शिरः पूषक् विवर्तन्ते । आरत्तान्तेत्यादि
शिरसः पूषकपुच्छवत्पशु निरुद्धितो विद्यते । “शिरसो निरुद्धं न विद्यत इत्यपरम् ॥ इति । ‘तेषां’
इत्यादिना तस्मिन्करणे । तेषां तथा विप्रवत्ता कोनाया यात्रयितुं गम्ये ‘एक’ ‘उक्तान्’ । किमिति तदह-
शिरो नाम ‘श्री’ । शिरसः अग्निपतेन सर्व्वदेव-अवगादिभिः षष्ठ कालादौ (न, पृ. १ । १ । १ । ४-७)
प्रतिपादितम् । अस्य यदस्य शिरः शिरः निरोहीन् पूषकपुच्छवत् । अतिशय इत्यप्याहारः । अतोऽग्रे पूषक्
शिरसो निरुद्धेन यत्रमात्रम् श्रीरेवमेव पूषक् कृता । अतोऽयं यथा ‘सर्व्वज्यानि’ ‘ज्यास्पते’ सर्व्वश
अग्निगो मविष्यतीति-स इ तयेवासु इति वाक्येन धृतिः त्वयद्विप्रिमि कोषैस्तथा पूषकरणेन यत्रमात्रोऽपि
तथा निन्दीक आसेति तन्वडनिन्दयेत्यन्ती ॥ ८ ॥

(साऽथ) अथ हैकऽ उवाच । प्राणा वै शिरः प्राणानस्य निराहीतिक्षप्रे
ऽमुं लोकमेप्यतीति सुऽ उ इ तथैवास ॥ ९ ॥

(सो) ऊर्ध्वो वा एष एतच्चीयते । युद्धर्मस्तम्बो लोमेष्टकाः पुष्कर-
पर्णं रुक्मपुरुषौ सुचौ स्वयमातृणा द्वेष्टका द्वियधू रेतःसिचौ विश्व-
ज्योतिर्ऋतुव्येऽअपाडा कूर्मोऽथ हास्यैतदेव प्रत्यक्षतमाधे शिरां युश्चितेऽ-
भिनिधीयते तस्मान्न निरूहेत् ॥ १० ॥

इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १०-४-३ ॥ (५. ५.) ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १०-५ ॥

अथ हैक उवाच-प्राणा वै शिरः, प्राणानस्य निराहीत् । क्षिप्रेऽमुं लोकमेप्यतीति । म उ इ तथैवास ॥ ९ ॥

ऊर्ध्वो वा एष एतच्चीयते । यत्-दर्भस्तम्बः, लोमेष्टकाः, पुष्करपर्णम्, रुक्मपुरुषौ, सुचौ, स्वयमातृणा, द्वेष्टका, द्वियधू, रेतःसिचौ, विश्वज्योतिः, ऋतुव्ये, अपाडा, कूर्मः । अथ हास्यैतदेव प्रत्यक्षतमां शिरो यश्चिते-अभिनिधीयते । तस्मान्न निरूहेत् ॥ १० ॥

अथ शिरसः प्राणरूपमेव मतं तत्रैव दोषान्तरं समुचिनोति-अथ हैक उवाच प्राणा वै शिर इति । 'शिरः' नाम प्राणास्तदाधारत्वात् यतोऽग्रे । पृथक्करणेन यजमानात् प्राणानां पृथक्करणम्, अतः स क्षिप्रेण केन-
नामु परलोकमेप्यति न तु चिरातीविधतीति 'एक उवाच' । स उ इ तथैवास इति । निन्दाप्रदर्शनाय
वाचयतेत्याह । ॥ ९ ॥

एव शिरसः पृथक्करणञ्चो निन्दितं । यथैह पञ्चिरूपोऽग्निः शिरोरहितः । स्वादितीमानावाङ्मां परिहर्तु-
मिच्छकानितेव परोऽक्षमपरोऽक्ष ५ शिरः सभ्यादयति-ऊर्ध्वो वा एष एतच्चीयते इति । 'एव' अग्निः
'ऊर्ध्वच्चीयते' तदुत्तरोत्तरक्रमेणोर्ध्वं उन्नतयति । दया निष्ठतः पुरुषस्य पादबाह्यादयोऽवयवा उत्तरोत्तर-
क्रमेणावस्थिताः । सतो मूर्द्धांतं यति एव चास्य चित्पात्रैरवयवरूपोष्कामनिवेशं दर्शयति-यद्धर्मस्तम्बो
लोमेष्टका इत्यादिना । दर्भस्तम्बादिद्वेष्टकार्थन्तमुत्तरोत्तरं क्रमेणोपहितानां मध्ये पुष्करपर्णरुक्मौ पाद-
रूपौ पुरुषो हिरण्ययो इदमन्तवर्था, 'सुचौ' बाहूदयस्यान्तये, 'स्वयमातृणा' कण्ठात्मिका, 'द्वेष्टका'
लोमरूपा, एव 'द्वियधूरेतःसिचौ विश्वज्योतिर्ऋतुव्ये अपाडा' इत्येता रष्टका यथायथमवयवरूपाः । कल्प-
नीयाः 'कूर्मः' मूर्द्धस्यानीयः, एवमिष्टकोशधानक्रमेण पादादिमूर्द्धन्तिपारिकल्पय्या कूर्म एव परोऽक्ष-
शिर इत्युक्तम् । अथ प्रायश्चित्तम शिरो दर्शयति-अथ हास्यैतदेव प्रत्यक्षतमां शिर इति । ययति कूर्मः
कल्पयञ्चो मूर्द्धा, अपाणि तस्योपरोक्षोऽपानादन्नाहृतो मूर्धेति ये मन्यन्ते तान् प्रति प्रत्यक्षतमशिरोमेर्गेन

चित्वाप्रेतपरि निहितोऽग्निरग्नवनीय एव प्रत्यक्षतया सर्वोत्पन्त इष्ट शिर इत्यर्थः । यतः कर्म आहवनीयोऽग्निश्च
चित्वाप्रे शिर ' तन्माम्नि निरुहेन् ' पृथक् शिर इष्टकामिन् कुर्यादित्यर्थः ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवायै वेदार्थप्रकाशे माध्वन्दिनीयज्ञतारायज्ञभाष्ये
दशमकाण्डे पञ्चमोऽध्याये पञ्चम ब्राह्मणम् ॥ (१०-१-५) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तयो हार्दं निवारयन् । पुनर्याध्वुरो देवाद् विश्वानीर्गमहेश्चर ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोमहस्रं कनकहयतुलाद्रूपौ स्वर्गगर्भं,
सत्ताम्येन्यवसीदीद्विश्वतत्कृतामेतुनीर्गभूमी ।
रनोवा हवमवाजिदिपमहिनरवौ सायणि मिहृणर्वौ,
म्यभ्रागीद्विश्वक प्रथितविमिस्रभूतयुक्तं घटं च ॥
घान्यादि घन्यजन्मा तिरभ्रवमनुजः स्वर्गं च वर्गमुद्धव,
कार्वासीय ऊषामान्मुक्कनमजरो राजन राजभूय ।
आभ्योऽस्य प्राज्वजन्मा लवणजमन्ता शार्कर चार्त्तिजा,
रनद्वपो रनरूप गिरिमकृतं मुदा पात्रसन्निवृणार्प ॥

इति श्रीमद्वाजापिराजारमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीक्षरहरमहाराजनाम्नाय्यबुल्लयेण सायणा
चार्येण विरचिते माधवायै वेदार्थप्रकाशे माध्वन्दिनीयज्ञतारायज्ञभाष्ये
दशमकाण्डे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ (१०-१) ॥

अथ षष्ठेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् । चतुर्थप्रपाठके च चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

अयं हेतुः रूपे । (णऽ) औपवेशी समाजमुः सत्ययज्ञः षोडशमिह-
शालो जावालो बुद्धिः ऽश्वाशतराश्विगिन्द्रशुभ्रो भालवेयो जनः शार्क-
राक्ष्यस्ते ह वैश्वानरे समासत तेषां ह वैश्वानरे न समियाय ॥ १ ॥

ते होचुः । (१) अश्वपतिर्वाऽयं केकेयः सम्प्रति वैश्वानरं वेद
तं गच्छामेति ते हाश्वपतिं केकेयमाजमुस्तेभ्यो ह पृथगावसथान्पृथगु-
पनितीः पृथक्साहव्रान्तसोमान्प्रोवाच तं ह प्रातःसंविदाना ऽएव समि-
त्पाणयः प्रतिचक्रमिरऽप त्वायामेति ॥ २ ॥

वैश्वानराग्न्युपासनं ब्राह्मणम् ।

अयं हेतुः रूपे औपवेशी समाजमुः-सत्ययज्ञः षोडशमिह, शालो जावालः, बुद्धिः आश्व-
राक्षिः, इन्द्रशुभ्रो भालवेयः, जनः शार्कराक्ष्यः । ते ह वैश्वानरे समासत । तेषां ह वैश्वानरे न
समियाय ॥ १ ॥

ते होचुः-अश्वपतिर्वा अयं केकेयः सम्प्रति वैश्वानरं वेद । तं गच्छामेति । ते हाश्वपतिं
केकेयमाजमुः । तेभ्यो ह पृथगावसथान्, पृथगुपनितीः, पृथक्साहव्रान्तसोमान्प्रोवाच । ते ह
प्रातःसंविदाना एव समित्पाणयः प्रतिचक्रमिरे । उप त्वायामेति ॥ २ ॥

सु होवाच । यस्तु भगवन्तोऽनूचाना ऽअनूचानपुत्राः किमिदमिति
ते होचुर्वैश्वानरः ॥ इ भगवान्सम्प्रति वेदं तु नो ब्रूहीति सु होवाच
सम्प्रति खलु न्याऽअहं वैश्वानरं वेदाभ्यापत्तं समिधऽउपेतां स्थेति ॥ ३ ॥

सु होवाचारुणमौषवेशिम् । (इन्द्रो) गौतम कं त्वं वैश्वानरं वेत्स्येति
पृथिवीमेव राजन्निति होवाचोमिति होवाचेप वै प्रतिष्ठा वैश्वानरऽ एतथै
हि वै त्वं प्रतिष्ठां वैश्वानरं वेत्स्य तुस्मात्त्वं प्रतिष्ठितः प्रजुया पशुभिरसि

स होवाच—यस्तु भगवन्तोऽनूचाना अनूचानपुत्राः । किमिदमिति । ते होचुः—वैश्वानरं इ भगवा-
न्सम्प्रति वेदं, त नो ब्रूहीति । स होवाच—सम्प्रति खलु न्या अहं वैश्वानरं वेदं । अभ्यापत्तं समिधं,
उपेताः स्थेति ॥ ३ ॥

स होवाचारुणमौषवेशिम् । गौतम । क त्वं वैश्वानरं वेत्स्येति । पृथिवीमेव राजन्निति होवाच ।
ओमिति होवाच । एव वै प्रतिष्ठा वैश्वानरः । एत हि वै त्वं प्रतिष्ठा वैश्वानरं वेत्स्य । तस्मात्त्वं प्रति-

इति बुद्ध्या तेषां 'पृथक्माहवान् सोमान् प्रोवाच' । सत्यदक्षिणाकेतु सोमपत्रेण सुष्मान् ऋत्विजो हवा तत्रैकै-
कस्य मध्ये सह्य द्वादशमित्यर्थ । एवमध्यपतिनोक्ते सुनय स्वागमनप्रयोजनमनुत्वा परेषु शिष्यलक्षणपुत्रा
उपेतेदुरित्याह—मातरसंविदाना इति । ' अतर्विदाना ' सङ्केतमनुर्धना राडे स्वाशयमनादिभिरुक्तं तत्र
प्राग समिपाण्य स त ' हे राजन् त्वामुपयाग ' उपासीदुरमेति वद त ' प्रतिचक्रमिरे ' सप्रति आजगमु
इत्यन्वय । अत्र समिपाणित्व शिष्यलक्षणमित्यन्वयप्राप्त्याये—“ समिपाणि ओत्रिय ऋक्षिष्ठम् ” (मुण्ड-
१ । २ । १२) इति । जानिनी हीन राजान विद्याविनो विनयेनोपब्रजमु, तथाऽयैर्विद्याधिर्मितितान्य-
मिति कथितं भवति ॥ २ ॥

पूर्वमसम्भव म वा इदानीं महर्षीणां समिपाणित्वनोपसदनम् राजा पृच्छति—सहोवाच यस्तु भगवन्त
इति । पदसामान्य हे मग्नं तो महर्षय अनूचाना साङ्गवेदाभ्याविनोऽनुष्ठाताः ' अनूचानपुत्रा ' सतङ्क-
मारपुत्रा भवन्त सन्त किमिदमनुचितमित्युवाचेमि सगन्ध । जानिनी हीनोऽहं यूयं तु महन्नुवा
तदेवमुपसदनं किमर्थमित्युक्तवानित्यर्थ । अथ ते न विद्यायत्वेनागमनमिति स्शभाविस्मयिष्यन्ति—ते
होचुर्वैश्वानरमिति । मगवान् वेदार्थसम्पन्नो भवान् ' सप्रति ' इदानीं ' वैश्वानर ' ' वेद ' जानाति ॥
वैश्वानर ' न ' असम्पन्न ' नहि ' उपदिशेति । वैश्वानरपदेन परमेश्वर इति—एतद्वाक्यवाक्यानाधिकरणेन
प्रतिपादितमिति ' स ' राजा ' उवाच ' सम्प्रति खलु न्या अहं वैश्वानरं वेदेति । सम्प्रति इदानीं
वैश्वानरं वद जानामि । खलु न्वै । खलु न्या इति निपातसमुदाय एकार्थशब्दी । तु वै इति पदद्वय ।
तुशब्दस्य उकार वैशब्दे परत यावृषा लुपति । वेतेल्ले टवृत्तमैकवचने रूपम् । यूयं ' तानिधो अभ्यापत्त '
अग्नौ । ' उपेता ॥ ३ ॥ उपसन्ना भवयेति राजोवाच ॥ ३ ॥

एवमनेनापि विचारमेच्छा श्रद्धा, च यद्विधानतयेति शिष्यकार्यं स्विकार्यं स कथमुवाचेत्याह—स
होवाचारुणमौषवेशिमिति । राजा प्रथममुत्तेजसपुत्रमरुणम् उवाच गौतमनि अदगह्यं सनुदि ।

यो वाऽएतं प्रतिष्ठां वैश्वानरं वेदाप पुनर्मृत्युं जयति सर्वमायुरेति प्रादौ
त्वाऽएतो वैश्वानरस्य प्रादौ तेऽम्लास्यतां यदि ह नागमिष्यऽइति प्रादौ
ते विदितावभविष्यतां यदि ह नागमिष्यऽ इति वा ॥ ४ ॥

(वाऽय) अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुपिम् । (म्प्रा) प्राचीनयोग्य कं त्वं
वैश्वानरं वेत्थेत्यपुऽ एव राज्ञिति होवाचोमिति होवाचैप वै रयिर्वैश्वा-
नरऽएतं हि वै त्वं रयि वैश्वानरं वेत्थ तस्मात्त्वं रयिमान्पुष्टिमा-
नसि यो वाऽ एतं रयि वैश्वानरं वेदाप पुनर्मृत्युं जयति सर्वमायुरेति
वस्तिस्त्वाऽएप वैश्वानरस्य वस्तिस्त्वाऽहास्ययदि ह नागमिष्यऽ इति
वस्तिस्ते विदितोऽभविष्यद्यदि ह नागमिष्यऽ इति वा ॥ ५ ॥

प्रिन. प्रजया, पशुभिर्गति । यो वा एत मोनेष्टा वैश्वानर वेद-अप पुनर्मृत्युं जयति । सर्वमायुरेति ।
प्रादौ त्वा एतो वैश्वानरस्य । प्रादौ ते अम्लास्यताम् । यदिह नागमिष्य इति । प्रादौ ते विदिता-
वभविष्यताम्-यदि ह नागमिष्य इति वा ॥ ४ ॥

अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुपिम् । प्राचीनयोग्य ' कं त्व वैश्वानरं वेत्थेति । अप एव राज-
न्निति होवाच । ओमिति होवाच । एप वै रयिर्वैश्वानरः । एनं हि वै त्वं रयि वैश्वानरं वेत्थ ।
रयिमान्पुष्टिमानसि यो वा एतं रयि वैश्वानरं वेद-अप पुनर्मृत्युं जयति सर्वमायुरेति । वस्तिस्त्वा
एप वैश्वानरस्य । वस्तिस्त्वाऽहास्यद्यदि ह नागमिष्य इति । वस्तिस्ते विदितोऽभविष्यद्यदि ह
नागमिष्य इति वा ॥ ५ ॥

' क त्व वैश्वानर वेदेति ' स्वामित नैश्वानरस्वरूपमुपदेष्टुं राज्ञोऽङ्गमार्थं प्रथ, पृथिवीमेव त वैश्वानर
वेत्ति ' राज्ञेति ' अथग उवाच ' ओम् ' इत्यङ्गीकार, ' एप ' पृथिवीरूपो ' वैश्वानर ' ' प्रतिष्ठा '
पश्चाच्च वैश्वानरकदेशा प्रतिष्ठारूप वैश्वानर वेत्थ-तस्माच्च प्रजया, पशुभि, प्रतिष्ठितोऽनि एवरूप
वैश्वानरसुपार्जनस्य फलमाह-यो वा एतं प्रतिष्ठामिति । ' य ' कश्चिदेत यथोक्तमेत वैश्वानर वेद-
स ' पुनर्मृत्युं जयति ' ' सर्वमायु ' अयुज ज्ञेति । एव प्रतिष्ठारूप वैश्वानरस्वापवादिभि परमेश्वरस्य
प्रादौतेन सप्तमो वैश्वानर. ' त्वा ' इति निगान्तर । तु वै इति रद्वय । तु सम्प्रत्य उकार वैश्वे परतो
पात्रा लुपति । अत सप्ततुदश वैश्वानरस्य ज्ञानात् प्रादौ ते तत्र विरहोत्प्रादौ ' अम्लास्यताम् '
ज्ञानो गमनासमर्थावभविष्यता यदि मा नागमिष्य । इय दोषार्थकमानुक्रम । एकदेशज्ञानमेव दोष
रत्याह-प्रादौ ते विदितादिति । वैश्वानरस्य प्रादमात्र त्वया विदित, न तु कस्यो वैश्वानर अत साम्य-
कार्थ्यमाभागतोऽनीत्यभिप्राय । विशालिपतो लक्ष्मणयोग । वाशब्दो विकल्पार्थ ॥ ४ ॥

एवमुत्तर पञ्च पयोया सामायेन व्याख्येया । विशेषानु कथ्यते-प्राचीनयोग्येति-सत्ययज्ञस्य सर्वोपजनम्,
अथ ' एप ' अयुज वैश्वानर ज्ञानात् ' राज्ञेति ' सत्ययज्ञस्योत्तरम् । एप वै रयिर्वैश्वानर इति । एव अवाक्यो

(ब्रा० ५) अथ होवाच महाशालं जावालम् । (मौ) औपमन्यव कं त्वं
वैश्वानरं वेत्येत्याकाशमेव राजन्निति होवाचोमिति होवाचैष वै बहुलो
वैश्वानरऽएतत् हि वै त्वं बहुलं वैश्वानरं वेत्थ तस्मात्त्वं बहुः प्रजया
पशुभिरसि यो ब्रा० ५ एतं बहुलं वैश्वानरं वेद्वाप पुनर्मृत्युं जयति सुर्वमायु-
र्येत्यात्मा त्वा० ५ एष वैश्वानरस्त्यात्मा त्वा० ५ हास्यद्यदि ह नागमिष्यऽड्रुत्यात्मा
ते विदितोऽभविष्यद्यदि ह नागमिष्यऽड्रुति वा ॥ ६ ॥

(ब्रा० ५) अथ होवाच बुडिलमाश्वतराश्विम् । (म्वै) वैयाघ्रपथ कं
त्वं वैश्वानरं वेत्येति व्याघ्रमेव राजन्निति होवाचोमिति होवाचैष वै
पृथग्वर्त्मानं वैश्वानरऽएतत् हि वै त्वं पृथग्वर्त्मानं वैश्वानरं वेत्थ तस्मा-
त्त्वं पृथग्वर्त्मानं वैश्वानरं वेद्वाप पुनर्मृत्युं जयति सुर्वमायुरेति प्राणस्त-
त्वा० ५ एष वैश्वानरस्त्य प्राणस्त-
त्वा० ५

अथ होवाच महाशालं जावालम् । औपमन्यव ! कं त्वं वैश्वानरं वेत्येति । आकाशमेव राजन्निति
होवाच । एष वैश्वानरः । एतं हि वै त्वं बहुलं वैश्वानरं वेत्थ । तस्मात्त्वं बहुः प्रजया पशुभिरसि ।
यो वा एतं बहुलं वैश्वानरं वेद । अथ पुनर्मृत्युं जयति सुर्वमायुरेति । आत्मा त्वा एष वैश्वानरस्त्य
आत्मा त्वा० ५ हास्यद्यदि ह नागमिष्य इति । आत्मा ते विदितोऽभविष्यद्यदि ह नागमिष्य
ड्रुति वा ॥ ६ ॥

अथ होवाच बुडिलमाश्वतराश्विम् । वैयाघ्रपथ ! कं त्वं वैश्वानरं वेत्येति । व्याघ्रमेव राजन्निति
होवाच ओमिति होवाच । एष वै पृथग्वर्त्मानं वैश्वानरः एते हि वै त्वं पृथग्वर्त्मानं वैश्वानरं वेत्थ ।

वैश्वानरः, 'रवि' धनस्य, पलाशिनस्य वेत्थ तस्माद्वनवन् 'पुष्टिमानसि' । वसिष्ठस्त्या एष वैश्वानर-
स्येति । एष रथिरुगोऽवामको वैश्वानरः वैश्वानरस्यावामिष रथिरस्य वसिष्ठिर्वाशय एष न समस्तमित्यर्थः ।
वसिष्ठस्त्या एष इत्यत्र 'त्वा' इति निपातव्यम् । वसिष्ठस्त्या हास्यद्यदीति । सुष्मच्छन्दसिर्देवक्य-
नादेशस्तवाशब्दः । त्वां मन्त्रमेकदेशोपासक सत्ययज्ञ वसिष्ठस्य त्यक्तमवविष्यन् 'ओहाक् त्वागे'—
(वा. पा. उ. १, ८) ॥ १ ॥

' औपमन्यव ' इति महाशालस्य सम्बोधनम् । आकाशात्मक वैश्वानर वेत्थ । ' राजन्नाति '—महाशालं
वचनम् । एष वै बहुलो वैश्वानर इति । बहुलमाकाशस्य सर्वगतत्वात् । बहुगुणोपासनाय ' त्वं ' प्रजया-
पशुभिर्वर्द्धयसि । आत्मा त्वा एष इति । ' एष ' आकाशो वैश्वानरस्यात्मा मन्त्रशरीरं न ह्यस्ति । ' त्वा
एष, ' इत्यत्र तु वै इति निपातव्यम् । आत्मा त्वा० ५ हास्यद्यदीति सुष्मच्छन्दक्यनादेशः । एवमुत्तरम् ॥ १ ॥

वैयाघ्रपथेति मुडिलसंज्ञिकः । व्याघ्रपथो गोत्रमित्यर्थः—' गर्गादिभ्यो यन् '—(पा. सू. ४।१।१०९)
इति । गर्गादिवाच्यम् । ' अथान्ता '—(पा. सू. ७।१।१) इत्येनामः । न सदापाम् "कथं

ऽहास्यद्यदि ह नागमिष्य इति प्राणस्ते विदितो ऽभविष्यद्यदि ह नाग-
मिष्य ऽइति वा ॥ ७ ॥

(वाऽय) अथ होवाचेन्द्रगुप्त्रं भाल्लवेयम् । (च्वै) वैयाघ्रपद्य कं त्वं
वैश्वानरं वेत्येत्यादित्युमेव राजश्रिति होवाचोमिति होवाचैष वै सुत-
तेजा वैश्वानरऽएतथ हि वै त्वथ सुततेजसं वैश्वानरं वेत्य तस्मात्तु-
वेषु सुतोऽद्यमानः पच्यमानोऽर्शीयमाणो गृहेषु तिष्ठति यो वाऽएताथ
सुततेजसं वैश्वानरं वेदाप पुनर्मृत्युं जयति सर्वमायुरेति चक्षुस्त्वाऽ-
एतद्वैश्वानरस्यचक्षुस्त्वाऽहास्यद्यदि ह नागमिष्यऽइति चक्षुस्ते विदित-
मभविष्यद्यदि ह नागमिष्यऽइति वा ॥ ८ ॥

तस्मात्तां पृथग्रयश्रेणयोऽनुयानि । यो वा एतं पृथग्वर्तमानं वैश्वानरं वेद । अथ पुनर्मृत्युं जयति ।
सर्वमायुरेति । प्राणस्त्वा एष वैश्वानरस्य प्राणस्त्वाऽहास्यद्यदि ह नागमिष्य इति । प्राणस्ते
विदितोऽभविष्यद्यदि ह नागमिष्य इति वा ॥ ७ ॥

अथ होवाचेन्द्रगुप्त्रं भाल्लवेयम् । वैयाघ्रपद्य ! कं त्वं वैश्वानरं वेत्येति । आदित्यमेव राजश्रिति
होवाच । ओमिति होवाच । एष वै सुततेजा वैश्वानरः । एतं हि वै त्वं सुततेजसं वैश्वानरं वेत्य ।
तस्मात्तवैष सुतोऽद्यमानः पच्यमानोऽर्शीयमाणो गृहेषु तिष्ठति । यो वा एतं सुततेजसं वैश्वानरं
वेदाप पुनर्मृत्युं जयति । सर्वमायुरेति । चक्षुस्त्वा एतद्वैश्वानरस्य चक्षुस्त्वाऽहास्यद्यदि
नागमिष्य इति । चक्षुस्ते विदितमभविष्यद्यदि ह नागमिष्य इति वा ॥ ८ ॥

मान् । १—(पा. १ । १ । १३ ।) इति पाठस्य पठ्यत्वम् । वायुरूपं वैश्वानरं वेदोति सुदित्युक्तम् ।
एष वै पृथग्वर्त्मानं वैश्वानर इति । नाना बर्मे मानं यस्य वाचो, आवहोदशदिग्देन वर्त्तमानस्य सोऽयं
पृथग्वर्त्मानो वैश्वानरस्य ज्ञानान् पृथङ्गानाविवाः ' रयश्रेणयः ' रयश्रेणयः ' तान् ' ' अनुयान्ति ।
' अनुयान्ति । प्राणस्त्वा एष इति । पृथग्वर्त्मानं माना इति ' वैश्वानरस्य ' अन्तरपुरे ॥ मन्त्रो वैश्वानरः
' प्राणस्त्वाऽहास्यद्यदि ' उदक्रमिष्यन् ॥ ७ ॥

' वैश्वानरः ' इति, इन्द्रमुन्नममुद्धि । आदित्यमेव वैश्वानरं वेदोति इन्द्रमुन्नमम् । एष वै सुततेजा
इति, सुततेजसु सोमस्य तेजो यस्य सोऽयं तदा मनो वैश्वानरस्य परिज्ञातात्तव गृहेषु सुतोऽदित्युद । सेनासः
' अनुयान्ति ' एतद्गन्धर्वा पुरोडासादि ' पृथग्वर्त्मानः ' ' अर्शीयमाणः ' सर्वदा विनश्यति तिष्ठति । चक्षुस्त्वा
एतद् इति । एष सुततेजोऽहोदशदिग्देनो वैश्वानरः । अवयवितो वैश्वानरस्य परमेश्वरस्य चक्षुः न समस्तः ।
तामदेकदेशोक्तत्वाच्चक्षुस्त्वमभविष्यद्यदि नागमिष्यच्चक्षुर्धर्ममेव विदितं वाच्यम् । यदि ' नागमिष्यः ' इति
कमान् ॥ ८ ॥

(वाऽय) अथ होवाच जन॑श्च शार्कराक्ष्यम् । (१९) सायवस कं त्वं
वैश्वानरं वेत्स्येति दिवमेव राजन्निति होवाचांमिति होवाचैव वाऽअतिष्ठा
वैश्वानरः ऽएत॑श्च हि वै त्वमतिष्ठा वैश्वानरं वेत्स्य तस्मात्तु॑श्च समाना-
नुतितिष्ठसि यो वाऽएतमतिष्ठा वैश्वानरं वेत्ताप पुनर्मृत्युं जयति सर्व-
मायुरेति मूर्द्धा त्वाऽस्पृष्ट्वा वैश्वानरस्य मूर्द्धा त्वाऽहास्यद्वादि ह नागमिष्यऽ
इति मूर्द्धा तु विदितोऽभविष्यद्वादि ह नागमिष्य ऽइति वा ॥ ९ ॥

तान्दोवाच (चे) एते वै यूयं पृथग्वैश्वानरान्विद्वा॑न्तः पृथगन्न-
मघस्त प्रादेशमात्रमिव ह वै देवाः सुविदिताऽअभिसम्पन्नास्तथा तु
वऽएनान्वक्ष्यामि यथा प्रादेशमात्रमेवाभिसम्पादयिष्यामीति ॥ १० ॥

अथ होवाच जन्म शार्कराक्ष्यम् । सायवस ! कं त्वं वैश्वानरं वेत्स्येति । दिवमेव राजन्निति होवाच ।
ओमिति होवाच । एष वा अतिष्ठा वैश्वानरः । एवं हि वै त्वमतिष्ठा वैश्वानरं वेत्स्य । तस्मात्त्वं समा-
नानुतितिष्ठसि । यो वा एतमतिष्ठा वैश्वानरं वेत्ताप पुनर्मृत्युं जयति । सर्वमायुरेति । मूर्द्धा त्वा एष
वैश्वानरस्य मूर्द्धा त्वाऽहास्यद्वादि ह नागमिष्य इति । मूर्द्धा ते विदितोऽभविष्यद्वादि ह नाग-
मिष्य इति वा ॥ ९ ॥

तान्दोवाच-एते वै यूयं पृथग्वैश्वानरान् विद्वान् पृथगन्नमस्त । प्रादेशमात्रमिव ह वै देवाः
सुविदिताः अभिसम्पन्नाः । तथा तु व एनान्वक्ष्यामि-यथा प्रादेशमात्रमेवाभिसम्पाद-
यिष्यामीति ॥ १० ॥

‘ सायवस ’ इति जनमनुदि । शार्कराक्ष्य इति ऋगित्यत्र गोत्रम् । दिवमेव सुकोकालकमेव वैश्वानर
वेत्तीति जनस्योच्यते । एष वा अतिष्ठा इति । अतीत्य सर्वमतिक्रम्य तिष्ठतित्यतिष्ठा, अतिष्ठागुणको
वैश्वानर इत्यर्थः । कथम् ‘ अमतिष्ठा ’-शुगपतिष्ठानात्कथम् त्वं ‘ समानान् ’ अजान् ‘ अतितिष्ठति ’
अतिक्रम्य वर्तते । मूर्द्धा त्वा एष इति । एष अतिष्ठागुणको पुनरेकं तु वै वैश्वानर, अथपि नो वैश्वानरस्य
परमेष्ठस्य मूर्द्धेव न समस्त, अतः समस्तमूर्द्धेवैश्वानरस्यापञ्चानन्मूर्द्धेविपरीतपाद्विद्वा मूर्द्धा ‘ अहास्यम् ’ इत्यको-
ऽभविष्यत् । यदि मायुं ‘ नागमिष्य ’ अथवा ते तुव मूर्द्धेव विदितो ज्ञातोऽभविष्यन् यदि वा नागमोऽभविष्य-
सायवसर्वविष्यामनेऽसंशयमिच्छामि ॥ ९ ॥

एष पृथगसत्यपञ्चादीनामृषीणां वैश्वानरस्य तदेकदेशमात्रमिच्छानं त युक्तम्, प्रादादिमूर्द्धान्तावयवमयं वैश्वान-
रं पृथगसुरदिष्टवामित्याह-तान्दोवाच एते वै यूयम्, इत्यादिब्रह्मण्यगेषु । तानुक्तवैश्वानरदर्शनवत् उवाच ।
एते यूयं पृथक् पृथक् देशमात्रान् वैश्वानरान् विद्वान् पृथगन्नमस्तस्य, अतः उक्तावयवमयं इत्यत्र
वैश्वानरं जानीमहि सायवस । यत्रैव यथोक्तावयवौ पृथिवीमादादिभिः सुमूर्द्धान्तावयवोर्वेदिष्टमेकं वस्तु
तन्प्रादेशमात्रं प्रादेशमात्रमिव देवा सुविदिता सम्पद् ज्ञानवन्तोऽभिसम्पन्ना ग्रन्थमात्रं वस्तुनुरित्यर्थः ।

सु होवाच । मूर्द्धानमुपदिशन्नेष वाऽअतिष्ठा वैश्वानरऽइति चक्षुषीऽ
उपदिशन्नुवाचैष वै सुतनेजा वैश्वानरऽइति नासिकेऽउपदिशन्नुवाचैष वै
पृथग्दर्मा वैश्वानरऽइति मुख्यमाकाशमुपदिशन्नुवाचैष वै बहुलो वैश्वा-
नरऽइति मुख्याऽअप उपदिशन्नुवाचैष वै रयिर्वैश्वानरऽइति चक्षुष्यक-
मुपदिशन्नुवाचैष वै प्रतिष्ठा वैश्वानरऽइति सुऽएषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पु-
रुषः स यां हेतुमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं
वेदोऽप पुनर्मृत्युं जपति सर्वमायुरेति न ह्यस्य ब्रवाणं च न वैश्वानरो
दिनस्ति ॥ ११ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थ ब्राह्मणम् ॥ १०-४-४ ॥ (६. १.) ॥

स होवाच मूर्द्धानमुपदिशन्-एष वा अतिष्ठा वैश्वानर इति । चक्षुषी उपदिशन्नुवाच-एष वै
सुतनेजा वैश्वानर इति । नासिके उपदिशन्नुवाच-एष वै पृथग्दर्मा वैश्वानर इति । मुख्यमाकाश-
मुपदिशन्नुवाच-एष वै बहुलो वैश्वानर इति । मुख्या अप उपदिशन्नुवाच-एष वै रयिर्वैश्वानर
इति । चक्षुष्यमुपदिशन्नुवाच-एष वै प्रतिष्ठा वैश्वानर इति । स एषोऽग्निर्वैश्वानरो-यत्पुरुषः । यो
हेतुमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेद । अप पुनर्मृत्युं जपति । सर्वमायुरेति । न
ह अस्य ब्रवाणं च न वैश्वानरो दिनस्ति ॥ ११ ॥

यथा एतदेकं पादादिविशिष्टं बन्तु प्रादेशमात्रमेवाभिस्मर्यादिविधानि, नया तुशब्द एवकारार्थे । तथैव तद्भेदे बः
सुष्मममेतान् वैश्वानरावपवान् ' ब्रह्मामि ' । अत्र मूर्द्धान्दिबुक्कान्तप्रतिष्ठः (क० १-११) इति प्रादेशोक्तु-
मूर्द्धान्दिभिः पृथिवीयादान्तेरवपरिष्मर्याम मीयत इति प्रादेशमात्रः परिकल्पनम् । आचार्यैस्तु (ब. सू. भा. भा.
१. १. ७. १४) इत्यत्र शाखातरानुसारेण प्रादेशमात्रस्य बहुधा प्रवचनं कृतम् । प्रादेशोक्तुमूर्द्धान्दिभिः
पृथिवीयादान्तेरवपरिष्मर्याम मीयत इति प्रादेशमात्रः, मुग्धादिषु कारणदेशेषु कर्तृत्वेन मीयत इति प्रादेशमात्रः,
तुनोक्तादिष्वभिन्त्यतः, प्रादेशपरिमाणो वा प्रादेशमात्रः । प्रकर्षेण शाखेणादिसन्त्य इति, प्रादेशाः तुनोक्त्यप
एव, तावत्परिमाणो वा प्रादेशमात्रः, मूर्द्धान्दिबुक्कान्तप्रतिष्ठ इति वा प्रादेशमात्रः इति ॥ १० ॥

अथ राजा ब्रूवोक्तान् अतिष्ठा वैश्वानरादीन् वैश्वानरावपवान् मूर्द्धान्दिबुक्कान्तप्रतिष्ठेन प्रादेशोक्त्याभिते
श्रुतिपह-स होवाच मूर्द्धान्मुपदिशन्ति । ' मूर्द्धान्मुपदिशन् ' राजा ' एष अतिष्ठा वैश्वानर ' इत्युक्तवान् ।
मूर्द्धान् अवयोऽतिष्ठागुणः वैश्वानरात्मक इत्यर्थः । चतुर्दश सुत तत्रो वैश्वानरः, नासिकात्पदस्य पृथग्दर्मा
वैश्वानरः, मुख्यं मुखं मन्वाकाशान् ' उपदिशन् ' बहुलगुणो वैश्वानर इत्युक्तवान्, मुख्याः मुखं यथा अप
उदङ्मुख्यादिशन् रयिर्गुणो वैश्वानर इत्युक्तवान् । चतुर्कमवयवमुपदिशन्नेष प्रतिष्ठितो वैश्वानर इत्युक्तवान् ।
चतुर्कमिति अपरं मुखं कलकस्तिगुण्ये । ' स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषः ' मूर्द्धान्दिबुक्कान्ते प्रादेशमात्रम्ये
उपरावपवानां शिरःप्रवृत्तिना पादन्तानां परिकल्पनान् । एषोऽतिष्ठादिगुणवैश्वानरस्यष्टिरूपे एको वैश्वानरो-
ऽतिष्ठतिगुण्यत इति । विश्वानराणां पुनराख्या गतिं नयन्ति विश्वानरः सर्वान्मा एक एव ईश्वरो विश्वानर एव

वैश्वानर इति । आचार्येण—वैश्वानरस्य एवमर्थ उक्तः । “ विश्वश्चाय नरश्च, विश्वेषां वा अय नरः, विश्वेषां नरो
 अयः ” इति—विश्वेश्वर परमात्मा सर्वगतत्वात् । विश्वानर एव वा वैश्वानरः । तद्विज्ञान-वार्थः । राक्षसस्य-
 सादिवन् ” (ब. सू. शा. मा. १ । २ । ७ । २८) इति । यद्वा विद्वेषां नरे प्रयगात्मा यो विमल
 नीयन् इति स वैश्वानरः, इति यथोक्तं वैश्वानराभिं विदुषः कल्मष-सं यो हृतमेवमग्निमिति । “ पुरुषः ”
 पुरुषावयवयुक्तः । ‘पुरुषेऽतः प्रतिष्ठितं’ मूर्द्धादिचतुष्कान्तप्रदेशमात्रमियर्थः । तादृशं वैश्वानरमग्निं यो वद, स
 ‘ पुनर्मृत्युं जयति ’ । ‘सर्वमायुः अमृतं चम्’ एति । ‘अस्य वैश्वानरातोः । अथर्ववेन कर्मणि घट्टी, ‘बुधम
 रूपदेष्टारमपि वैश्वानरो न हिनस्ति । वैश्वानरपदेन परमात्मा विमज्जन् इति । “ वैश्वानरं साधारणस्य-
 विशेषात् ” (ब. सू. मा. १ । २ । ७ । २४) इत्यग्निमज्जिकरणे आचार्ये समर्थितम् । एतदर्थस्तन्निधि-
 श्लोकाभ्यां सद्गृहीतम् — “ वैश्वानरं को न भूतदेवजीमिधरेषु कः । वैश्वानरामशब्दाभ्यामीतादयेषु कश्चन ॥
 पुनर्हत्वादिना ब्रह्मसम्प्राप्येति दृश्यते । वैश्वानरमशब्दो तावीक्ष्यस्यापि बाधही ॥ ” (वै. ञ्ग, १ । २ । ७)
 इति । वैश्वानर—विमल वैश्वानर इति यथोक्तं, उक्तं बाधोऽपि आहस्तिवदादित्यदेवता किं वा जीवामा, उक्त
 परमात्मैति । तत्र वैश्वानरस्य-इवशाश्वतं पञ्चमयं प्राप्तम् । “ अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयममल पुरुषे येनेदमल पण्डे
 पदिदमयन् ” (बृ. उ. १ । ९ । १) इति भूतवैश्वानराग्निशब्दो जाठशरी प्रयुक्तः । “ विश्वमा अग्निं
 मुदनाय देवा वैश्वानरम् ” (ऋ. स. १० । ८८ । १२) इति । वायव्यो प्रयुक्तः । “ वैश्वानरम्
 सुमती स्याम ” (ऋ. स. १ । ९८ । १) इति दक्षिणार्थं प्रयुक्तः । अतः पञ्चमयप्राप्तिः । आन-
 रा-इत्य जीव रुदात्वात् जीवो वा वैश्वानर स्यात् । न त्रीश्वर तद्वक्तृत्वादादिति प्राप्ते—भूत वैश्वानरो
 ब्रह्म मयितुमर्हतीति पुनर्हत्वादिप्रवणम् । तस्यैतदस्या वनो वैश्वानरस्य मूर्द्धत्वादिना बुद्धौकाशुक्त्या जगत्तो
 वैश्वानरावयवत्वं शून्य—न चैतदीवराद-न्यत्र समवति । किंच ‘को न आमा, किं ब्रह्म’ (छा १ । १ । ११)
 इति ब्रह्मसम्प्राप्येति मुख्यं, वैश्वानरशब्दस्तु योगतया ब्रह्मणि वर्तते । विश्वश्चातो नरश्च विश्वानर
 सर्वात्मकः पुरुष इत्यर्थः । विश्वानर एव वैश्वानरः । आत्मशब्दवन् जीवे ब्रह्मण्यपि वर्तते । तस्माद्वैश्वानर
 परमेश्वरः । स समानार्थत्वाद्दर्शिवर इति दृष्टव्यम् ॥ ११ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वविरचे वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीपञ्चतयब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे

षष्ठेऽध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥ (१०-६-१) ॥

१-यस्य अतः । २-विश्वेषां विश्वकाला ३-नरः कर्ता । ४-विश्वे तत्र ५-नरश्च जीवः ६-नरश्च अत्रमात्रेण नियन्त्रायनं वा
 ७-“ नरः सन्नायाम् ” (ऋ. सू. १ । ६ । ३ । १२९) इति पूर्ववदस्य दीर्घाः । ८-एष एव राक्षस इति व-स्वायं दृष्टिः अत्रान
 इति श्लेषनायाम् ।

द्वयं वाऽऽहुमत्ता चैवाद्यं च । तद्यदोभयं समागच्छत्युत्तैवाख्यायते
नाद्यम् ॥ १ ॥

(१) स वै यः सोऽस्ताऽग्निरेव सः । (०) तस्मिन् यत्किञ्च अभ्यादधत्त्या-
दितयऽ एवास्य ताऽआदितयो ह वै ताऽआहुतयऽ इत्याचक्षते परोऽक्षं
परोऽक्षकामा हि देवाः ॥ २ ॥

(०) आदित्यो वाऽअत्ता । तस्य चन्द्रमा ऽएवाहितयश्चन्द्रमसुथं
ह्यादित्यऽआदधतीत्यधिदेवतम् ॥ ३ ॥

(सु) अथाध्यात्मम् । (म्ना) प्राणो वाऽअत्ता तस्यान्नमेवाहितयोऽन्नं
हि प्राणऽआदधतीति स्वप्नेः ॥ ४ ॥

पुरुषस्यान्यकौन्थयिधत्वोपासनं ब्राह्मणम् ।

तन्नामिधिधोपासनम् ।

द्वयं वा इदम्-अत्ता चैवाद्यं च । तद्यदोभयं समागच्छति-अतैवाख्यायते । नाद्यम् ॥ १ ॥
स वै यः सोऽस्ता-अग्निरेव सः । तस्मिन् यत्किञ्च अभ्यादधत्ति-आदितय एवास्य ताः ।
आदितयो ह वै ता आहुतय इत्याचक्षते । परोऽक्षम् । परोऽक्षकामा हि देवाः ॥ २ ॥
आदित्यो वा अत्ता । तस्य चन्द्रमा एवाहितयः । चन्द्रमसं ह्यादित्य आदधति । इत्यधि-
देवतम् ॥ ३ ॥

अथाध्यात्मम्-प्राणो वा अत्ता, तस्यान्नमेवाहितयः । अन्नं हि प्राणा आदधति । इति
॥ अग्नेः ॥ ४ ॥

इतिरे पुरुषस्येवाग्निविधन्मर्कविधन्मुन्यविधन्मुष्यने-द्वयं वा इदमिति । 'इदं' जगत् 'अत्ता चैवाद्यं' च
इति 'द्वयं' व्यामक योऽत्ता मेता, 'आय' योऽय तदुभय एता 'समागच्छति' युक्तमेकीभूतं भवति तदा
'द्वयम्' अतैरे-वाहुपायते, आयमिति नाभ्यायते ॥ १ ॥

योऽत्तयुक्त सोऽग्निरे तस्मिन्नतृत्वेऽग्नौ यत्किञ्च वस्त्व्यादधति ऽक्षेयन्ति-अस्याग्रस्ता, प्रक्षिता आहि-
तय इत्युच्यन्ते आधानादाहितयः । दधाने-किंति ! (पा. सू. ७ । १ । १२) हिउदेशः । आहिताना-
मेवाहुतिभ्यम् ॥ २ ॥

अत्रोक्तयो, अत्ताद्वयोरेधिदेवमप्यात्म चार्थमाह-त्यादित्यो वा अत्तेति । 'योऽयमचाऽग्निः' 'सः'
आदित्यः । तस्याहितयः 'चन्द्रमा' । 'चन्द्रमस ह्यादित्य आदधति' इत्यनेन चन्द्रमस आदित्ये आधाना-
दाहितित्वं प्रतिपादितम् ॥ ३ ॥

अप्यात्म प्राण एवात्ता ॥ 'तस्य' आद्यम् 'अन्नमेवाहितयः' 'प्राणे' अन्नस्याधानादाहितित्वं व्यक्तम् ।
इति स्वप्नेः-इति । इति सु अत्ता आद्यम् एवम् 'अनयम्' मागद्वयमेतरेव समाख्या । स चात्ताऽन्नमिति

(३) अथार्कस्य । (स्या) अग्निर्वाऽर्कस्तस्याहुतयऽएव कमाहु-
तयो ह्यग्नये कम् ॥ ५ ॥

(मा) आदित्यो वाऽर्कः । (स्तु) स्तुस्य चन्द्रमाऽ एव कं चन्द्रमा
ह्यादित्याय कमित्यभिदेवतम् ॥ ६ ॥

(मु) अथाध्यात्मम् । (म्प्रा) प्राणो वाऽर्कस्तस्यान्नमेव कमन्नर्हि
प्राणाय कमिति न्वेवार्कस्य ॥ ७ ॥

(स्या) अथोक्थस्य । (स्या) अग्निर्वाऽर्कस्तस्याहुतयऽ एव यमाहुति-
भिर्ह्यग्निरुत्तिष्ठति ॥ ८ ॥

अर्कविधोपासनम् ।

अथार्कस्य-अग्निर्वा अर्कः । तस्याहुतय एव कम् आहुतयो ह्यग्नये कम् ॥ ५ ॥

आदित्यो वा अर्कः, । तस्य चन्द्रमा एव कम् । चन्द्रमा ह्यादित्याय कम् । इत्यभि-
देवतम् ॥ ६ ॥

अथाध्यात्मम् । प्राणो वा अर्कः । तस्यान्नमेव कम् । अन्नं हि प्राणाय कम् । इति
नु एवार्कस्य ॥ ७ ॥

उक्थविधोपासनम् ।

अथोक्थस्य अग्निर्वा, उक् तस्याहुतय एव यम् । आहुतिभिर्ह्यग्निरुत्तिष्ठति ॥ ८ ॥

तस्याग्नेस्तत्र च निहिताना वस्तूनामभिदेवाप्यहमर वेनार्चयिष्याम्यनर दग्नेर्विभोकेति शेषः । अग्निशब्दोप-
जीवनादग्निविधं पुरुष इत्युक्तं भवतीति तात्पर्यम् ॥ ४ ॥

अर्कशब्दोपजीवनेन पूर्ववदन्त्याहुत्योर्ध्वय दर्शयितुं प्रतिजानीते-अथार्कस्येति । विभोच्यते-इति शेषः ।
अग्निर्हि- ' अर्कः ' इत्युच्यते, ' तस्याहुतय एव कम् ' इति ' क ' पदेनोच्यते । ' ॥ ' यस्मात् ' अग्नये '
आहुतय, क सुवहेतवोऽनोऽर्कस्तन्नेनाम-वाहुन्दिष विवश्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

' एतयोर्कवाच्योऽन्याहुत्योऽभिदेवाप्यहमपरत्वेनार्चयामाह-आदित्यो वा अर्कः इति । अथाध्यात्ममिति ।
इति न्वेवार्कस्य इति । पूर्ववदन्त्याहुत्येयम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

उक्थशब्दोपजीवनेन पूर्ववदन्त्याहुत्योर्ध्वय वक्तुं प्रतिजानीते-अथोक्थस्येति । उक्थशब्दवाच्यः ' अग्निः '
पशन्दवाच्याः ' आहुतय ' । ' हि ' यस्मात् ' आहुतिभिः ' अग्निरुत्तिष्ठति-उत्तिष्ठत्यनेनाग्निरिति उक्थ-
शब्दनिष्पत्त्या, अन्त्याहुत्योक्थशब्दवाच्यत्व सन्दर्भो वर्गो यजनो द्रष्टव्यः ॥ ८ ॥

(त्या) आदित्यो वाऽउक् । (क्तु) तस्य चन्द्रमाऽ एव यं चन्द्रमस्ता ह्यादित्यऽ उत्तिष्ठतीत्यधिदेवतम् ॥ ९ ॥

(मु) अथाध्यात्मम् । (म्प्रा) प्राणो वा उक्तस्त्याजमेव यमुन्नेन हि प्राणऽ उत्तिष्ठतीति न्वेवोक्त्यस्य सऽ एषोऽग्निविधोऽर्कविध उक्त्यविधो यत्पुरुषः स यो हेतुमेवमग्निविधमर्कविधमुक्त्यविध पुरुषमुप्रास्ते विदुषो ह्वास्त्यैवं भ्रातृव्यो म्लायति ॥ १० ॥

प्राणेन वाऽअग्निर्दीप्यते । (तेऽग्नि) अग्निना वायुर्वायुनाऽऽदित्यऽ आदित्येन चन्द्रमाश्चन्द्रमसा नक्षत्राणि नक्षत्रैर्विद्युदेतावती वै दीप्तिरस्मिन्श्च लोकेऽमुष्मिश्च सुर्वाश्च हेता दीप्ति दीप्यतेऽस्मिन्श्च लोकेऽमुष्मिश्च सुऽ एवं वेद ॥ ११ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १०।४।५ ॥ (६. २.)

आदित्यो वा उक्, तस्य चन्द्रमा एव यम् । चन्द्रमसा हि आदित्य उत्तिष्ठति । इत्यधि-
देवतम् ॥ ९ ॥

अथाध्यात्मम्—प्राणो वाऽउक्, तस्याजमेव यम् । अन्नेन हि प्राण उत्तिष्ठति—इति तु एवोक्त्यस्य ।
स एषोऽग्निविधः, अर्कविधः, उक्त्यविधः । यत् पुरुषः सः । यो इतमेवमग्निविधमर्कविधमुक्त्यविधं
पुरुषमुप्रास्ते । विदुषो ह्वास्त्यैवं भ्रातृव्यो म्लायति ॥ १० ॥

प्राणेन वा अग्निर्दीप्यते, अग्निना वायुः, वायुनाऽऽदित्यः, आदित्येन चन्द्रमाः, चन्द्रमसा नक्ष-
त्राणि, नक्षत्रैर्विद्युत् । एतावती वै दीप्तिः अस्मिन्श्च लोके—अमुष्मिश्च । मर्वा हेता दीप्ति दीप्यते ।
अस्मिन्श्च लोके, अमुष्मिश्च । य एवं वेद ॥ ११ ॥

ततोऽक्षयवाक्ययोरित्यहं योऽग्निर्देवाध्यामरवर्तार्थमह—आदित्यो वा उगिति । अथाध्यात्ममिति
इति । इति न्वेवोक्त्यस्येति—पूर्ववत् । एवमन्त्यादिन्द्रार्थवचने यदुक्तं तत्संयति—स एषोऽग्निविध इति ।
यत्पुरुषः स इति । तस्यैतन्मोऽग्निविधादिसम्पत्ति । यथेष्टं पुत्रं विदुषः फलमाह—स यो इतमेवमिति—
' भ्रातृव्य ' मन्त्र ' म्लायति ' नश्यति ॥ ९ ॥ १० ॥

प्राणान्पादित्यचन्द्रम प्रमङ्गाज्ज्योतीर्योगमनं फलं चह—प्राणेन वा अग्निर्दीप्यत इति । योऽयमग्निरता
इत्युक्तं स हि प्राणेन दीप्यते प्राणवायोरित्येवैतन्मोऽग्निर्देवान् नास्ति । अग्निना वायुर्दीप्यत वायुनाऽऽदित्या-
चन्द्रमाः मन्त्रोर्दीप्यत, आदित्येन चन्द्रमसः प्रकाशो—योति ताज्ज प्रनिद । रात्रौ नक्षत्राणि चन्द्रमसा प्रका-
शन्ते । इति हि महर्षेण सूत्रप्रकाशेन निरोधत वाज तदा प्रकाश । नक्षत्रैर्विद्युत्प्रकाशयन् एतावती हि

सत्यं ब्रह्मेत्युपासीत । (ताऽथ) अथ सन्तु क्रतुमयोऽयं पुरुषः स याव-
त्क्रतुरप्यमस्माल्लोकात्प्रेत्येवं क्रतुर्हामुं लोकं प्रेत्याभिसुम्भवति ॥ १ ॥

सु ऽआत्मानमुपासीत । मनोमयं प्राणशरीरं भारूपमाकाशात्मानं काम-
रूपिणं मनोजवसं सत्यसंकल्पं सत्यधृतिं सर्वगन्धं सर्व-
रसं सर्वाऽअनु दिशः प्रभूतं सर्वमिदमभ्याप्तमवाकमुनादरं
यथा ब्रीहिर्वा युवो वा इयामाको वा इयामाकतण्डुलो वैप्रमथमन्तरात्म-
न्पुरुषो हिरण्मयो यथा ज्योतिरधूममेवं ज्यायान्दिवो ज्यायानाकाशा-
ज्यायानस्ये पृथिव्ये ज्यायान्सुज्येभ्यो भूतेभ्यः सु प्राणस्यात्मेऽपि मऽआ-

शाण्डिल्याग्न्युपासनं ब्राह्मणम् ।

सत्यं ब्रह्मेत्युपासीत । अथ सन्तु क्रतुमयोऽयं पुरुषः-स यावत्क्रतुरप्यमस्माल्लोकात्प्रेति ।
एवं क्रतुर्हामुं लोकं प्रेत्याभिसुम्भवति ॥ १ ॥

स आत्मानमुपासीत । मनोमयं प्राणशरीरं भारूपमाकाशात्मानं, कामरूपिणं, मनोजवसं, सत्य-
संकल्पं, सत्यधृतिं, सर्वगन्धं, सर्वरसं, सर्वाऽअनु दिशः प्रभूतं सर्वमिदमभ्याप्तमवाकमुनादरम् । यथा

लोकद्वये दीप्ति । भूज्ये हि प्राणाग्निवायव, इतरेतरमिति । य पुरश् एतावन्तो लोकद्वयगता दीप्ति
' वद ' जानाति उपस्ते तस्य सर्वेनेजोरुज्य फलमित्यर्थः ॥ ११ ॥

इति श्रीमायगाचार्यविरचितं ब्राह्मणीयं वेदार्थप्रकाशे माण्डूकिनिषातपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे

षष्ठोऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (१० । १ । १) ॥

तृतीये शाण्डिल्यविद्योत्पन्न-सत्यं ब्रह्मेत्युपासीतेति । ' स एव ' अवाप्य नित्यं ब्रह्मेति दध्यमानैर्मनोऽप-
यत्वादिभिर्गुणैरेतन्मात्मानमुपासीत ' ब्रह्म ' बृहत् सङ्ख्यज्ञानं सृष्टिप्रतिपत्तिहेतुभूतम् । तथा च
ब्रह्मण्येव शाण्डिल्यविद्यामेव प्रश्नोत्तरमात्मार्थे-“ सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जगत् इति शान्त उपोसीत ”-
(छान्दोग्य, ३।१।१) इति । तदुपासनप्रतिपादनाय-अथ त्वत्त्वादिप्रथम-अथ त्वत्त्वेति । हेत्वर्थः ।
अथ सन्तु यस्मात् ' क्रतुमय ' क्रतुनिश्चयोऽप्यवस्य । एवमेव नायथेत्यदिबलितप्रथम । तदा मन्त्रः
पुरषो जीवो यावत्क्रतुं य ददाक्रतुं, यथाव्यवसायो याद्विनिश्चयोऽस्मिन् लोके जीवः पुरषो भवति । तथोऽपि
क्रतुस्माद्लोकात्प्रेत्य मुक्त्वा ' अमुं लोकं प्रेत्याभिसुम्भवति ' क्रतुपुरुषोऽस्मात्प्रको पवतीत्यर्थः । एव च एतच्छास्त्र-
तो दष्टम्-“ य य वाऽपि स्मरन् यावत्पश्यन्ते कलेवरम् । त त मेवैति कौन्तेय सदा तद्वाचमायित ”-
(म. गी. अ. ८।१) इति । यत् क्रतुपुरुषं फलमुक्तं । महात्मविषयं क्रतुं कर्तव्य इत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

अथ क्रतुकरणमिति तत्राह-स आत्मानमुपासीत मनोमयमित्यादि । सत्यं ब्रह्म मनोमयत्वादिगुणविरहितं ।
मात्मानमुपासीत एतदेव क्रतुकरणं ' मनोमय ' मनः प्राण-मनुष्येनेति मन-यस्य महत्या विषयेऽपि महतो

तैत्तिमितु ऽआत्मानं प्रेत्याभिसम्भविष्यामीति ब्रुस्य स्यादद्वा नु विचि-
कित्साऽस्तीति ह स्माह शाण्डिल्यऽएवमेतदिति ॥ २ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके पष्ठं ब्राह्मणम् ॥ १०।४।६॥ (६-३)

ग्रीहिर्वा, यथो वा, श्यामाको वा श्यामाकतण्डुलो वा । एवमयमन्तरात्मन्पुरुषो हिरण्यमयः । यथा
ज्योतिरधूमम्, एवम् ज्वायान् दिवः । ज्यायानाकाशत् । ज्यायानस्य पृथिव्यै । ज्यायान्तर्बो-
भूतेभ्यः । स प्राणस्थात्मा । एष मे आत्मा । एतमित आत्मानं प्रेत्याभिसम्भविष्यामीति यस्य
स्यात् । अद्वा न विचिकित्साऽस्ति, इति ह स्माह शाण्डिल्यः । एवमेतदिति ॥ २ ॥

मन्त्रि-तन गतमा-तमय -तरग्रहो प्रवृत्त इव-तदपाये निवृत्त इव । अत एव मनोमय प्राणशरीर प्राण
शरीर यस्य-प्राणो निद्रामा । विज्ञानत्रिपाशकिद्वयसमूहित । “ यो वे प्राण स प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स
प्राण ” (कौषि ट १ । ३ । ३) इति । “ स ण्य प्राण एव प्रज्ञामा ” (कौषि उप १ । ४ । २०) इति ।
“ यस्य प्राण शरीर ” (हा प १ । ४ । १ । ७ । ११) इति श्रुत । “ अहस्तो हि स प्राणनेत्र प्राणो नाम
मन्त्रि ” (हा प १ । ४ । १ । २ । ७ । १) इति च श्रुते । ‘ माकूप ’ भा दीप्तिधैतृमामलक्षणा
रूप यस्य तम्, आकाशा मान आकाश इव आ मा स्वरूप सर्वगतः समुद्रमवकृतादिविहीन न दिनाऽऽकाशतुल्य ।
‘ कामरूपिण ’ सर्वकामा मन्त्र । ‘ मनोजवत् ’ मनोवाम । ‘ यत्कल्पम् ’ अद्वितीयसङ्कल्पम्, समारणो
ऽनैकान्तिकफल सङ्कल्प नैकमीश्वरस्येत्यर्थः । ‘ स यजुर्नि ’ यथार्थधारण । ‘ सर्वगन्ध ’ सर्वे ग वा सुगन्ध-
करा अत्य । ‘ पुण्यो गन्ध पृथिव्यो च ’ इति श्रुते । ‘ सर्वस्त ’ तथा रसा अपि विज्ञेया । अपुण्यगन्धरस
प्रद्वेष्य पापमममन्त्रिनिमित्तप्रवणान् । तस्मान् “ स नोमय त्रिप्रति य सुखि यदुर्गन्धि न पापना द्योष
विद ” इति श्रुते । न च पापमममन्त्रे ईश्वरस्य अविविशोषानुपपत्तेः । ‘ सर्वा अनुदिश प्रभूत ’
“ सर्वा दिशोऽनु प्रभूत सर्वतो मत्त ” इति श्रुत । ‘ सर्वमिदमन्धात ’ सर्वमिदं जगदस्यात्मम् ।
आनोनर्वात्तिकर्मण कर्तारि निष्ठा । ‘ अत्राह ’ वाचा रहित पूर्व ग धरसादिश्रवणेन ईश्वरस्य प्राप्तानि प्राणा-
दीनि वादिग्रहणात्, अतो वाक्प्रतिपत्तेन तानि प्रतिविष्यत । “ अपाणिपादो जवतो प्रदीप्ता, पश्य-
चक्षुः, श शृणो यकर्ण । स बेनि वेद्य न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरभ्य पुरय महानम् ॥ ” (श्वेता० ३ । १९)
इति मन्त्रवर्णनम् । ‘ अनादम् ’ असम्पन्नम्-अप्राप्तो अतिसम्पन्न इत्यादनात्कामस्य । ननु नि पतृत्त्वमेधरस्य
सम्पन्नोऽस्ति । एव गुणरुपायानुपायानेन यवय । तस्यैवाणुपपत्त्यवस्थापारमाण दर्शयति-यथा ग्रीहिर्वा यथो
वेति । मीमांसुरवातोऽयत्तसूत्रं वप्रदर्शनार्थं, श्यामाकतण्डुलो वा यथा सूक्ष्म एव यथोक्तगुणोऽयम् अन्तरा-
त्मन् ’ अ तर्हे अय पुण्डरीकमन्त्रे ‘ हिरण्य ’ सुवर्गसमाननेत्रा पुरषोऽर्णोपातिवर्थः । ‘ आग्रगन्ध ’ सर्व एव
सुवर्ग ’ इति श्रुते । अगुध न सर्व एव सुवर्गसमाननेत्रत्वोक्त इत्याह-यथा ज्योतिरधूममेवमिति । यथा
धूमवति गोतिर्दीप्यत-एव हिरण्यं पुत्रो ह्रदयमध्ये दीयत । माहिर्यश्यामाकतण्डुलवद्व्यापानि युक्ते ।
अगुधरिमन्त्रं व प्राप्तमाह द्रव्य स प्रतिवेधापरमन्त्र-ज्यायानिति । अय व पारमाण्याभावात् व दर्शयतन-तत्पारमाण्य
दर्शयति-ज्यायान् सर्वस्यो भूतेभ्य इति । यथोक्तगुणप्रपन्न ईश्वरो ध्येय । अत एव “ तन्मममन्त्रवैवेद
सर्वमिति ” तन्मन्त्रादभ्यन्तरप्रदानेन ता पश्यम् । एष म आत्मैवमिदं आत्मानं प्रेत्याभिसम्भविष्यामीति

उषा वाऽअश्वस्य मेघस्य शिरः । सूर्यश्चक्षुर्व्यातः प्राणो व्यात्तमग्निर्वै-
श्वानरः संवत्सरऽआत्माऽअश्वस्य मेघस्य द्यौष्पृष्ठमन्तरिक्षमुदरं पृथिवी
पात्रस्यं दिशः पार्श्वेऽअवान्तरदिशः पृश्वेऽऋतवोऽङ्गानि मासाश्चार्द्ध-
मासाश्च पूर्वाण्यहोरात्राणि प्रतिष्ठा नक्षत्राण्युत्थीनि नभो माथ्सान्यु-
वध्यथ्सिकताः सिन्धवो गुदा यकृच्च क्रोमानश्च पर्वताऽओषधयश्च
वृनस्पतयश्च लोमान्युद्यन्पूर्वाद्धौ निम्लोचअघनाद्धौ युद्धिजुम्भते
तद्धिद्योतते युद्धिधूतते तुस्तनयति बन्मेहति तुद्वर्षति व्याग्रेवास्य
व्याग्रेहर्वाऽअश्वं पुरस्तान्महिमाऽन्वजायत तस्य पूर्वं समुद्रे योनी रात्रिरेनं

अश्वपयवेषु विराडवयोपासनं ब्राह्मणम् ।

उषा वा अश्वस्य मेघस्य शिरः, सूर्यश्चक्षुः, वातः प्राणः, व्यात्तमग्निर्वैश्वानरः । संवत्सर
आत्मा । अश्वस्य मेघस्य-द्यौष्पृष्ठम्, अन्तरिक्षमुदरम्, पृथिवी पात्रस्यम्, दिशः पार्श्वे, अवा-
न्तरदिशः पृश्वे, ऋतवोऽङ्गानि, मासाश्चार्द्धमासाश्च पूर्वाणि, अहोरात्राणि प्रतिष्ठा, नक्षत्राण्य-
उत्थीनि, नभो मासानि, अवध्यं सिकता, सिन्धवो गुदा, यकृच्च क्रोमानश्च पर्वताः, ओषधयश्च
वनस्पतयश्च लोमानि, उद्यन्पूर्वाद्धौ, निम्लोचअघनार्धः, युद्धिजुम्भते-तद् विद्योतते । युद्धिधूतते-

विश्वस्तरत्र तदनुवादेन सत्यत्वसर्वज्ञानत्वादिगुणानां विधानं शक्यत्वात् । “ अग्निश्च जहोति, दध्ना
जहोति ” इत्यादिकम् । तस्मादेकविंश शास्त्रिस्त्यविना ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीपराशर्यब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे
वृत्रेऽप्याये तृतीये ब्राह्मणम् ॥ (१०-१-३) ॥

उषा वा अश्वस्य मेघस्य शिर इत्यादिकम्, अश्वपयवेषु विराडवयोपासनपर ब्राह्मणम् ॥

श्रीमच्छंकराचार्यभाष्यम् ।

अस्य तु अयमेव कर्मसम्बन्धिनो विज्ञानस्य प्रयोजनं येषामभ्यन्तरे नाधिकारं तेषामस्मादेव विज्ञानात्
तत्कलपप्राप्तिः । “ विपया वा कर्मणा वा तद्वैतलोकविदेव ” इत्येवमादिभ्युत्तिष्य कर्मविषयत्वमेव
विज्ञानस्येति चेन्न, “ योऽयमेवेन पजते य उ चैनमेव वेद ” इति निकल्पश्रुतेः । विद्याप्रकरणे चाम्नानात्
कर्मातरे च सनादनदर्शनात् विज्ञानात् तत्कलपप्राप्तिरस्तीत्यवगम्यते ।

१-अस्य “ उषा वाऽअश्वस्य, मेघस्य शिरः ” इति ब्राह्मणं इत्यस्य सायणकार्यमर्थं न इति चार्थककारणं उपबृंहणपुरतः
प्रतिपक्षम् इति देवकोविः । अयं एवमेवमन्त्रग्रन्थे धर्मचक्रवर्त्येव अथ तदेवबृहदारण्यकभाष्यादुक्तं स-
र्वम् । अस्य ब्राह्मणस्य माध्यन्दिनेन के ब्राह्मणे च सायनस्येन पठितम्, अन्ति कश्चिद्वचनं एवद्विपराधिक्येन अस्ति
इतिच देवकोविः, तथाच न तद्विशेषो हो ल्येवम् ।

पश्चान्महिमाऽन्वजायत तस्यापरे समुद्रे योनिरेतौ वाऽअश्वं महिमानाव-
भितः सम्बभूवतुर्हयो भूत्वा देवानवहद्वाजी गन्धर्वानर्वाऽसुरानुश्वो
मनुष्यान्तसमुद्रस्पृवास्य वन्धुः समुद्रो योनिः ॥ १ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ १०-४-७ ॥ (६-४.) ॥

तदस्तनयति । यन्मेदति-तदुपति । वागेवास्य वाक्, अर्वा अश्वं पुरस्तान्महिमाऽन्वजायत । तस्य
पुत्र समुद्रे योनिः । गत्रिरेन पश्चान्महिमाऽन्वजायत । तस्यापरे समुद्रे योनिः । एतौ वा अश्वं
महिमानावभितः सम्बभूवतुः । हयो भूत्वा देवानवहद् । वाजी गन्धर्वात् । अर्वाऽसुरात् । अनुश्वो
मनुष्यात् । समुद्र स्पृवास्य वन्धुः समुद्रो योनिः ॥ १ ॥

सत्वेना च कर्मणा पर कर्म अश्वमेध समष्टि-व्यष्टिप्रामिपत्यत्वात् । तस्य चैव ब्रह्मविद्याप्रारम्भऽप्राप्तौ सर्व-
कर्मणा समारविषय वप्रदर्शनार्थं । तथाच दर्शयिष्यति फल अशानाया मृ पुत्राव । न नि यानो ससारविषय-
फल वमिति चत्, न सर्वकर्मफलसहस्रभूत । सर्वं हि प नानवहद् अर्थ । “ जायामे स्वाद्य प्रजायेवाव विष-
मे स्वाद्य वर्षं कुन्नायत्यलावा-वै वाम ” (छु. उप. १४ । १ । २ । १७) इति निर्गत एव सर्व
कर्मणा नाम्यत्र दर्शयित्वा पुनर्मार्गप्रविधानं च ‘ प्रयो वाव लोका मनुष्यकोरु विवृकोो देवलोक ” (छु
१४ । १ । ३ । १६ ।) इति फल दर्शयित्वा अजन्मकृता चान उपसहस्रयति । “ अथ वा इदं नाम
कृत कर्म ” (छु. १४ । ४ । १) इति सर्वकर्मणा फल-वाह्य समार एवेति ।

इदमेव त्रय प्रमुपलक्षणैर्लब्धमात्मनः । तदेव पुन सर्वप्राणिस्मयवशात् कशक्रियते । वीत्रादि-
हृत् । सोऽप-वाह्यता-व्याहृतरूप समार अविद्या विषय । विद्याकारककला मकतया आत्मस्वरूपेनावारोपित-
अविषयव मूलाम्-तदामनात्मक । अतो विलक्षणोऽनामरूपकर्मा मकोऽप्यो नित्यवृत्तमुक्तस्वभावोऽपि
त्रिधाकारककलमशुद्विषययणावभासत । अनोऽस्मात्त्रिधाकारककलमेदमेवकृत्य एतावदिदमिति साध्यता-
मनकपादिरतस्य कामादिदोषकर्मबीजमूलाविद्यानिवृत्तये रज्ज्जामिव सर्वविज्ञानानवशाय ब्रह्मविद्याऽऽरम्भते ।

तत्र त वदशमेधविज्ञानाय “ उवा वा अश्वस्य ” इत्यादि । तत्राश्वविषयमेव दर्शनमुच्यते । प्राधायाद-
इत्यत्र । प्राधा य च-तत्तन्मात्रितत्वा जनो प्रजापत्यत्वाव ।

उवा इति । नातो मुर्त्य उवा । ये श-द स्मारणार्थ । प्रविद्ध कान्ति स्मारयति । शिर प्राधान्यात् ।
शिरश्च प्रधात शरीरावयवज्ञात् । ‘ अश्वस्य मेधस्य ’ मेधाहस्य यद्विषय उवा शिर इति सम्बन्ध । कर्मात्म्य
पशो सम्पत्त्यत्वात् कालदिदस्य शिरजादिषु स्थिते । प्राजापत्यव च प्रजापतिवृष्ट्यप्यारोपणात् । काल-
लोकदेवतात्वा पारोपण च प्रजापतिवस्तु पशो । एतन्नो हि प्रजापति विष्णुत्वादिकरणमिव
प्रतिमादी ।

सूर्यश्च शिरसोऽन्तर शाल सूर्याग्निर्वन वाव । ‘ वात प्राग ’ वायुस्वभावात् । ‘ व्याघ्रमग्निर्विश्वमरु ’

नैवेह किञ्चनाग्रऽभासीत् । (नृ) मृत्युर्नैवेदमावृतमासीदज्ञनायाऽज्ञ-
नाया हि मृत्युस्तन्मनोऽकुरुतात्मन्वी स्यामिति सोऽर्चन्नचरत्स्यार्चत्
आपोऽजायन्तार्चते वै मे कमभूदिति तदेवाक्यस्यार्कत्वं कथं ह वाऽअस्मै
भवति सुऽएवमेतदुक्त्यर्कत्वं वेद ॥ १ ॥

वपास्यस्य हिरण्यगर्भस्य स्वरूपप्रतिपादकं ब्राह्मणम् ।

नैवेह किं चनाग्रऽभासीत्-मृत्युर्नैवेदमावृतमासीत् । अज्ञनायाऽज्ञनाया हि मृत्युस्तन्मनो
ऽकुरुत-आत्मन्वी स्यामिति । सोऽर्चन्नचरत् । स्यार्चत् अपोऽजायन्त । अर्चते वै मे कमभूदिति ।
तदेवाक्यस्यार्कत्वं । क ह वा अस्मै भवति-य एवमेतदुक्त्यर्कत्वं वेद ॥ १ ॥

“ नैवेह किञ्चनाग्रऽभासीत् ” इत्यादिकम्, वपास्यहिरण्यगर्भस्वरूपप्रतिपादनं ब्रह्मण्येवेत्येषा कान्-
शाखानुसारेण बृहदारण्यकमैनिषदादौ प्रायेण वाचस्पतिकारणोद्भूतं श्रावणमिति नेह पुनरुच्यते, वाठ-
साम्यान्, तद् तत् एवावधारणीयम् । अथर्ण्यस्य उत्तरं बृहदारण्ये ॥

ननु-निवेद वान्न-१ । नैष दोषः, वाहनत्वं स्वामाविकमस्यस्य स्वामाविकत्वं ब्रह्मावमासिर्वाहितवचो-
ऽस्येति स्मृतिरैव । तथा वाज्यादयो ज्योतिर्विशेषा । बावी भूवा गवर्धनवहद् इत्यनुवागः । तथा अर्वा
भूवा अभ्रान् । अर्वा भूवा अनुष्णान् । ‘ समुद्र एवास्य वधुः ’ समुद्र एवेति परमात्मा वधुर्भवन् वायवे-
ऽग्निमिति वधुः । ‘ समुद्रो योनिः ’ योनिः कारणमुपतिं प्रति । एवमनो ब्रह्मयोनिः ब्रह्मस्येति लक्ष्यते ।
“ मत्सुयोनिर्वा अस्मै ” इति श्रुतिः । प्रतिज्ञ एव वा समुद्रो योनिः ॥ (काण्वपाठानुसारेण अत्र द्वितीया
वहिका समाप्ता ॥ २ ॥) ॥ १ ॥

इति श्रीगोविन्दमहाप्रभुपदशिक्षये परमहंसपरिनिर्वाणार्थे श्रीशारङ्गविरचि- (काण्वपाठानु-
सारिवृहदारण्यकादौ बृहत्) अत्रोद्भूत “ उवा वा अस्वस्य मेघस्य ” इत्यस्य शास्त्रगत-
माध्व समाप्तम् ॥ (१०-६-४) ॥

नैवेहेति । अथाग्नेरक्षमेधोगोष्ठीकान्येप्यतिरन्यते । तद्विषयदर्शनविषयनैवेत्येति स्मृत्या । “ नैवेह
किञ्चनाग्रऽभासीत् ” इह सप्तममङ्गे-किञ्चन किञ्चिदपि नामरूपप्रतिपत्तिविशेषं नैरासीति बभूव अग्रे प्राक्
सत्यचेर्धनभादे किं दृश्यमत्र बभूव शून्यमत्र स्यात् “ नैवेह किञ्चन ” इति श्रुते । न कार्यं कारणं वा
आसीत्-उत्पत्तय उत्पत्तेर हि घट-अन्नं प्राण्युत्पत्तेर घटस्य नास्तित्वं । ननु-कारणस्य न नास्तित्वं मूर्तिदादि-
दर्शनात् । यजोरेकमन्ये तस्यैव नास्तित्वा अणु कार्यस्य । ननु कारणस्य उपलब्ध्यमानत्वात् न प्राण्युत्पत्तेर सर्वो-
त्पत्तमात् । अनुपलब्धिवत्त्वं, अभावहेतु सर्वस्य जगतः प्राण्युत्पत्तेर कारणं कार्यं वा उपलब्ध्यते तस्यास्त्वस्यै-
वामावोऽस्तु, ॥

न, “ मृत्युर्नैवेदमावृतमासीत् ”-इति श्रुते । यदि हि किञ्चिदपि नाऽऽसीत्-येनाजिघत्से यथाजिघत्से

तदा नावश्यत् "मृत्युनेवेदमावृतम्" इति । नहि भवति गगनकुसुमच्छमो वष्पापुत्र इति । त्रीति च-
 "मृत्युनेवेदमानीत्" इति । तस्मान् येनष्टन कारणेन यथावत् कार्य प्रागुत्पत्तेस्तदुभयमासीत् श्रुतेः
 प्रामाण्यादनुमेयत्वाच्च । अनुमीयते च प्रागुत्पत्ते कार्यकारणयोस्तत्त्व । कार्यस्य हि सतो जायमानस्य कारणे
 सति उपचिदर्शनात् । असति चादर्शनात् । जगत्तुऽपि प्रागुत्पत्ते, कारणान्तिक्कमनुमीयते घटादिकारणा-
 स्तित्ववत् ॥

घटादिकारणस्यापि असत्त्वमेवानुपपन्नं मृषिडादिक घटाद्यनुत्पत्तेरिति चेत्, न, मृदादेः कारणत्वात् ।
 मृत्सुवर्गादि हि तत्र कारण घटवच्चक्रे-न पिण्डाकारविशेष । तदभावेऽभावात् । असत्यपि पिण्डाकार-
 विशेषे मृत्सुवर्गादिकारणद्रव्यभावादेव घटवच्चक्रेकार्योत्पत्तिर्दृश्यते । तस्मान् पिण्डाकारविशेषो घटवच-
 चादिकारण । असति तु मृत्सुवर्गादिद्रव्ये घटवच्चक्रेदिर्न जायत इति मृत्सुवर्गादिद्रव्यमेव कारण न तु पिण्डा-
 कारविशेष । सर्वं हि कारण कार्यमुत्पादयत् पूर्वोत्पन्नस्यात्मकार्यस्य निरोधान् कुर्वत् कार्यान्तरमुत्पादयति । एक-
 स्मिन् कारणे युगदपनेककार्यविरोधान् । न च-पूर्वकार्योपमर्दे कारणस्य स्वात्मोपमर्दो भवति । तस्मात्पिण्डाद्युपमर्दे
 कार्योत्पत्तिदर्शनमहेतुं प्रागुत्पत्ते कारणसत्त्वे । पिण्डोद्विष्यतिरेकेण मृदादेरसत्त्वादुक्तमिति चेत् पिण्डादिपूर्व-
 कार्योपमर्दे मृदादिकारण नोदयते घटादिकार्यनोदयमुक्तं इत्येतद्युक्त । पिण्डमृदाद्विषतिरेकेण मृदादि-
 कारणस्यानुपपत्तादिति चेत्, न, मृदादिकारणानां घटाद्युत्पत्तौ पिण्डादिनिष्ठावनुरूपचिदर्शनात् ।

सादृश्यपादन्वयदर्शनं न कारणानुरूपेति चेत्, न, पिण्डादिगतानां मृदाद्यवयवानामेव घटादौ प्रत्यक्षत्वे
 अनुमानाभावात् सादृश्यपादिक्यनानुपपत्तेः । नच प्रत्यक्षानुमानयोर्विद्वद्भयमिचारता । प्रत्यक्षपूर्वकत्वादनु-
 मानस्य सर्वत्रैवाभावात्प्रसङ्गात् । यदि च क्षणिक सर्वं तदेवेद इति गम्यमानं तदुद्देशेऽप्यन्यतदुद्देशपेक्षया
 तस्याप्यन्यतदुद्देशपेक्षानित्यनवस्थायां तत्तद्विशमिदमियस्या अपि बुद्धेरुपात्तात् सर्वज्ञानावकाशतैव । तदिदं
 बुद्धयोरपि कर्मभावे सम्बन्धानुपपत्तिः । सादृश्याच्छब्दवच्च इति चेत्, न, तदिदं बुद्धयोरितरेतरविषयत्वानुपपत्तेः ।
 असति च इतरेतरविषयत्वे सादृश्यग्रहणानुपपत्तिः । असत्येव सादृश्ये तदुदिरिति चेत्, न, तदिदं बुद्धयोरपि
 सादृश्य बुद्धिबद्धविषयत्वग्रहणात् ।

अर्भोद्विषयत्वमेव सर्वबुद्धीनामविवक्षित्वेत्, न, बुद्धिबुद्धयोरपि असद्विषयत्वग्रहणात् । तदुत्पत्तिरिति चेत्, न,
 सर्वबुद्धीनां मृत्वात्वे असत्यबुद्धयनुपपत्तेः । तस्मात्तदेतत् सादृश्याच्छब्दवच्च इति । अतः सिद्धं प्राकार्योत्पत्ते-
 कारणात्तत्राव ।

कार्यस्य च अभिव्यक्तिर्निमित्तवत् । कार्यस्य च सद्भावः प्रागुत्पत्तेः सिद्धः । कथं ? अभिव्यक्तिर्निमित्तत्वात्
 अभिव्यक्तिर्निमित्तमस्येति । अभिव्यक्तिः साक्षाद्विज्ञानालम्बनवप्राप्तिः । यदि कोपे प्राहुः तमभादिना
 घटादि वस्तु तदातोकादिना प्रावरणतिरस्करोणे विज्ञानविषयत्व प्रागुत्पत्तौ प्राप्तसद्भावे न व्यभिचरति । तथा
 इदमपि जगत् प्रागुत्पत्तेरित्यवगच्छामः । नहि अविद्यमानो घट उदितेऽप्यादित्ये उपलभ्यते ।

न, हे अविद्यमानत्वभावात् उपलभ्येतैव इति चेत्, नहि तत्र घटादिकार्यं कदाचिदपि अविद्यमान ।
 इत्युदित आदित्य उपलम्ब्येव श्रुतिव्यङ्ग्यसिद्धिहेतु तन्मादावरणे जायति ।

निदमन्भवदिति चेत्, न, द्विविधत्वादावरणस्य । घटादिकार्यस्य द्विविधं दावरणं मृदादेरनित्यकस्य

तम कुड्यादि प्राङ्मुखोऽभिव्यक्तेर्भूदावगमनात् पिडादिकार्योत्तररूपेण सत्स्थान । तस्मात्प्राप्त्युत्पत्तेर्वर्तमानस्यैव घटादिकार्यस्य आहत वादनुपलम्भः ।

नष्टोत्पन्नावागमिसद्व्यवस्थेद्वस्तु अभिव्यक्तिनिर्माणयोर्द्विष्येति वारेक्ष । पिडकपात्रादेरावरणनिरुद्धत्वाद् युक्तमिति चेत्, तत्र कुड्यादि हि घटाद्यावरणं घटादिभिर्नदृष्टं दृष्टं न तथा घटादिभिर्नदृष्टं दृष्टं पिड-
कपात्रे । तस्मान् पिडकपात्रसत्स्थानयोर्विद्यमानस्यैव घटस्य आहतत्वादनुपलम्भिरिति अयुक्तमावरणधर्मैकश-
ब्दाद्-रति चेन्, न, क्षीरोदकदे' क्षीयापावरणेन एकदेशवदर्थनात् । घटादिकार्यं कपाकचूर्णापवद्वानां
अतर्भावान् अनावरणस्य इति चेन्, न, विमलानां कार्यात्तरत्वात् आवरणोपपत्तेः ।

आवरणानां एव यत् कर्तव्य इति चेत् पिडकपात्रावस्थयो विद्यमानस्य घटादिकार्यमाहतत्वात्तदनुपल-
म्भन इति चेत् घटादिकार्याधिना तदावरणविनाश एव यत्नं कर्तव्यं न, घटाद्युत्पत्तेः । न चैतदस्ति ।
तस्माद्युक्तं विद्यमानस्यैव आहतत्वादनुपलम्भिरिति चेन्, न, अनियमात् । नहि विनाशमप्रत्ययनादेव
घटादिव्यक्तिनियता ।

तत्रभाट्टादौ घटादौ प्रदीपाद्युत्पत्तेः प्रवृत्तदर्शनात् सोऽपि तमोनाशरिति चेत्, दीपाद्युत्पत्तावपि य
प्रत्ययं सोऽपि तमस्तिरस्करणात् तस्मिन्नेव घटस्यवमेवोत्पत्त्यते । नहि घटं किञ्चिदाधीयत इति चेत्, न,
प्रकाशवतो घटस्योत्पत्त्यमानत्वात् । यथा प्रकाशविशिष्टो घट उरत्पत्त्यते प्रदीपकरणे न तथा प्राङ्
प्रदीपकरणात् । तस्मान्, तमस्तिरस्करणादेव प्रदीपकरणं किं तर्हि प्रकाशवत्त्वात् प्रकाशवत्त्वेनैव उरत्पत्त्यमान-
त्वात् । कश्चिदावरणविनाशोऽपि यत्नः स्यात् यथा कुड्यादिविनाश । तस्मात्तन् नियमोऽस्ति अभिव्यक्त्यधिना
आवरणविनाश एव यत्नः कार्य इति ।

नियमार्थवत्त्वाच्च कारणे वर्तमानं कार्यं कार्यात्तराणामावरण इति अवोचाम । तत्र यदि पूर्वमिच्छन्त्य
कार्यस्य विवक्ष्य व्यवहितस्य वा कदाचन विनाश एव यत्नः क्रियेत तदा विदलचूर्णावपि कार्यं जायेत ।
तेनान्याहृतो घटो नोपपत्त्यते इति पुनः प्रयत्नात्तरापेक्षेव । तस्मात् घटावस्थितस्य पथिने निवृत्त एव कारण-
व्यापारोऽर्थवान् । तस्मात्प्राप्त्युत्पत्तेरपि सदैव कार्य ।

अतीतानागतप्रत्ययभेदाच्च अतीतो घट अनागतो न इत्येतयोश्च प्रत्यययो वर्तमानघटप्रत्ययवत् न
निर्विषयत्वं युक्तं अनागतादिप्रवृत्तेषु । नहि असति अर्थितया प्रवृत्तिर्नैके दृष्टा । योगिना च अतीताना-
गतज्ञानस्य सत्यत्वात् । असत्वेतन् मविष्यद्घट एतन्न मविष्यद्घटविषय प्रत्यक्षज्ञानं सिद्धा स्यात् । न च
प्रत्यक्षमुपवर्धने । घटसद्भावे हि अनुमानमवोचाम । विप्रतिषेधाच्च यदि घटो मविष्यतीति कुलादिषु व्याप्रिय-
माणेषु घटार्थं प्रमाणेन निश्चित । येन च कालेन घटस्य सत्त्वो मविष्यतीत्यु-
च्यते तस्मिन्नेव काले घटो न भवति इति विप्रतिषिद्धमभिधीयते ।

मविष्यन् घटोऽस्तिति न मविष्यतीत्यर्थः । अथ घटो न वर्तते इति यद्वत् । अथ प्राप्त्युत्पत्तेर्न असन्नि-
वृत्त घटार्थं प्रवृत्तेषु कुलादिषु तत्र यथा व्यापाररूपेण वर्तमानास्तत्त्वकुलादयः तथा घटो न वर्तते इति
असत्त्वस्यार्थवत्, न विवक्ष्यते कस्यानं स्वतः हि मविष्यद्भेगे घटो वर्तते नहि विवक्ष्य वर्तमानता कारास्य
वा घटस्य भवति न च तयोर्भविष्यत्वा घटस्य तस्मात्कुलादिव्यापारवर्तमानताया प्राप्त्युत्पत्तेर्वर्तमानता
विवक्ष्यते यदि घटस्य यत्नः मविष्यत्त्वाकार्यरूपं तन् प्रविष्येत तत्प्रतिषेधे विरोधः स्यात् । ननु तद्वद्वत्

(डा) आपो वाऽअर्कः । (स्त) तद्यदपाथं शरऽआसीत्तत्समहन्यत सा
पृथिव्यभवत्तस्यामश्राम् तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य तेजो रसो निरवर्तताग्निः २ ॥

सु त्रेधाऽऽत्मानं व्यकुरुत । (ता) आदित्यं तृतीयं वायुं तृतीयथं सुऽ
एष प्राणस्त्रेधा विहितस्तस्य प्राची दिक्छुरोऽसौ चाग्नौ चेमाविधास्य प्रतीची
दिक्पृच्छमसौ चाग्नौ च सुवथ्यो दक्षिणा चोदीची च पार्श्वे श्यौष्पृष्ठमन्त-
रिक्षमुदरमियसुरः सुऽपुपोऽप्सु प्रतिष्ठितो यत्र क चेति तदेव प्रतिष्ठित-
स्येवं विद्वान् ॥ ३ ॥

आपो वाऽअर्कः । तद्य दपां शर आसीत्-तत्समहन्यत । ता पृथिव्यभवत् । तस्यामश्राम्
तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य तेजो रसो निरवर्तताग्निः ॥ २ ॥

स त्रेधाऽऽत्मानं व्यकुरुत-आदित्यं तृतीयम्, वायुं तृतीयम् । स एष प्राणस्त्रेधा विहितस्य प्र-
दिक् सिरः । असौ चासौ चेमा । अथास्य प्रतीची दिक् पृच्छम् । असौ चासौ च सस्य
दक्षिणा चोदीची च पार्श्वे । श्यौष्पृष्ठम् । अन्तरिक्षमुदरम् । इयसुरः । स एषोऽप्सु प्रतिष्ठितो
क चेति-तदेव प्रतिष्ठितम् । एवं विद्वान् ॥ ३ ॥

“ आपो वा अर्क ”-क पुनस्तार्क इति उच्यते । आपो वै अर्धतोगभूता ता एवार्क भस्ते
हेतुभावा । अस्तु भाग्नि प्रतिष्ठित इति । न पुन साधादेवार्कस्ता । तत्सामप्रकरणान् अग्नेश्च प्रकरण, वद
थ-“ अयमस्तिर्क इति ” । ‘ तान् ’ तत्र ‘ यदपां शर ’ इव शरो दध इव मउभूतम् ‘ आसीत्
‘ तत्समहन्यत ’ सघातमापयत तेजसा वा हान्ता पृथ्व्यान् लिगम्यत्ययेन वा य अयां शर स समहन्यतो
‘ ता पृथिवी भववत् ’ वा सघात केव पृथिवी सा भववत् । ताम्योऽग्न अहमभिर्निर्गतमित्यर्थः । ‘ तत्
पृथिव्यमुत्पादितानां स भूयु प्रजापति ‘ अग्न्यान् ’ अमयुक्तो बभूव । सर्वो हि लोक कार्यं कृत्वा आत्मा
प्रजापतेश्च तन्महत्कार्यं यः पृथिवीर्त्तम् । किं तस्य श्रान्तस्य इत्युच्यते-‘ तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य ’ त्वित्यर्थः ।
‘ रस ’ तेज एव रसतेजो रस रस सार ‘ निरवर्तन ’ प्रजापतिशरीरानिष्कृत इत्यर्थः । कोऽसौ अग्नि
‘ अग्नि ’ अ अन्तर्यामिर्वाट् प्रजापति प्रथमत्र कार्यकारणसत्वात्वात् जात । “ स वै शरीरी प्रथम
इति उच्यते ॥ ३ ॥

‘ स त्रेधाऽऽत्मानं ’ स च जात प्रजापति-त्रेधा विप्रकार आःवान् स्वयमेव कार्यकारणसत्वात् । अ
स्तु ’ अमजन् । इयेतकय त्रेधेत्याह-‘ आदित्यं तृतीयं ’ अग्निवायवेऽसुया त्रयाणां पूर्ण अङ्गुलतयः
र्तते । तथा अग्न्यादित्याग्नेऽसुया ‘ वायुं तृतीयं ’ तथा वाय्वादित्याग्नेऽसुया अग्निं तृतीयमिति दृष्टव्यं । सामं
तुल्यत्वात् प्रवाणां सख्यापूरकत्वे । ‘ स एष प्राण ’ सर्वभूतानांकारमाऽग्नि अग्निमाणादित्यरूपेण विरो
स्त्रेधा नृत्पञ्चमना त्रेधा विहितम् । निष्कृतो न विराट्पृथ्वीमन्नेन । तस्यास्य प्रथमजस्य अग्नेरग्नेरोऽसौ
स्वार्त्तं विराजसित्पामकस्याऽश्वत्वेन दर्शकमुच्यते । सर्वो हि प्रोक्ता उत्पत्ति अस्व तुल्यार्था इत्यनेन

(त्तो) सोऽकामयत् । द्वितीयो मऽआत्मा जायेतेति स मनसा व्याचं
मिथुन^{१५} सुमभवदशनाया मृत्युस्तद्वदेतऽआसीत्सु संवत्सरोऽभवत्सु ह
पुरा ततः संवत्सरोऽआस तुमेतावन्तं कालमविभर्ष्यावान्तसंवत्सरस्तुमे-
तावतः कालस्य परस्तादसृजत तं जातमभिव्याददात्सभाणकरोत्तैव
व्यागभवत् ॥ ४ ॥

सोऽकामयत् द्वितीयो म आत्मा जायेतेति । स मनसा वाच मिथुन समभवत्-अशनाया
मृत्युः । तद् यदेत आसीत् । स संवत्सरोऽभवत् । न ह पुरा नतः सवत्सर आस । तमेतावत्
कालमविभर्ष्यावान्तवत्सर । तमेतावत् कालस्य परस्तादसृजत । तं जातमभिव्याददात् । स
भाणकरोत् । तैव वागभवत् ॥ ४ ॥

इयमसौ शुद्धजमति । ' तस्य प्राची किंदिश ' विशिष्टव ज्ञानायान् अमो चामी च एशाम्याप्रे
थो- ' ईर्मी ' बाहू ' ईरयनेर्गनिकर्षण । ' अयास्य ' अग्र प्रणाचः किं पुष्ट जन्मो भाग । प्राह्म
खस्य प्रत्यदिदमवधान् । ' असौ आसी च ' वायव्यनेर्ग-यो- सस्यो ' सविपनी पृष्ठकोणवत्सामान्यान् ।
दक्षिणा चोदीचा च पार्श्वे ' हस्यदिग्मवधसामान्यान् । यो पृष्ठन्तार-मनुष्यम् ' इति पूरवत् । इयमुर '
अधोभागसामान्यान् । ' स एव ' नमि प्रजापतेरूपो लोकायामको अग्नि ' अप्सु प्रतिष्ठित ' ' एवमि
लोका अभ्यस्त ' इति श्रुत् । ' यत्र वच ' यस्मिन् कालमिदम् ' एति ' गच्छति । ' तद्वत् ' तत्रैव ।
' प्रतिष्ठित ' स्थिति समत । कोऽमावय मधोक्तमप्सु प्रतिष्ठितव अग्निरिदम् विजानन् । गुणकल-
नेतत् ॥ १ ॥

' सोऽकामयत् ' न अमो मृत्यु-स अवादिमग आ मना आत्मान् अस्यात् कार्यकारणमजातव
विराजमग्नि असृजत ' प्रधाऽऽमान म्यकृत (क० ३) इत्युक्तम् ।

स किम्यापार सन्नसृजत इत्युच्यते-स मृत्युरकामयत् कामिवान् किं ? ' द्वितीयो मे मन आसा जायेतेति'
द्वितीयो मे मन आसा शरीर वेनाह शरीरो स्यात्, स जायेतोपचय इत्येवमतःकामयत् । ' स ' एव कामिविवा
' मनसा ' पूर्वोत्पन्न ' वाह ' त्रयीनक्षत्रां ' मिथुन ' द्वादशमास ' समभवत् ' समवन कृतवान् । मनसा त्रयी-
माकोचितवान् त्रयीविहित सृष्टिकर्म मनसा अन्वानोचयत् इत्यर्थः । क असौ अशनायया लक्षितो मृत्यु-
' अशनाया मृत्यु ' इत्युक्त तमेव परामृशति । अन्यत्र प्रमाणो माऽभूदिति ।

' तद्वदेत आसीत् ' तस्य मिथुने यदेत आसीत् प्रथमशरीरस्य प्रजापतेरुपचो कारण रेतो बीज
ज्ञानकर्मरूप प्रप्यालोचनाया यत् दृष्टवानासीत् जर्मतरहन्म् । तद्वाक्यमावित अप सृष्टा तेन रेतसा बीजेन
अप्सु अनुप्रविश्य अद्वैतरेण गर्भाभूत । ' ' ' ' सवत्सरोऽभवत् ' मवत्सरकालनिर्माता सवत्सर प्रजापति-
रभवत् । ' न ह पुरा ' पूर्व- ' तत ' तस्यासवत्सरकालनिर्माणे प्रजापत- ' सवत्सर ' काल न ' आस ।
न यमपह । ' स सवत्सरकालनिर्माता अर्जुनं प्रजयति ' यावन् ' इह प्रसिद्ध काल ' एतावत् ' एताव-
त्सवत्सरपरिमणं ' काल ' अविद्य ' भूतवान् मृत्यु ' यावान् सवत्सर इह प्रसिद्ध ।

(स्तु) सुऽपेक्षत । यदि वाऽइममभिमर्थस्य कनीयोऽन्नं करिष्यऽदिति न
तयावाचा तेनात्मनेदर्थं सर्वमसृजत यदिदं किञ्चऽर्चो यजूर्धपि
सामानि च्छन्दाथसि यज्ञान्प्रजां पशून्तस युधदेवासृजत तत्तदुत्तमाधियत
सर्वं वाऽअर्चोति तदुदितेरदितित्वर्थं सर्वस्यात्ता भवति सर्वमसृजतं
भवति सु ऽप्युमेतदुदितेरदितित्वं वेद ॥ ५ ॥

त एक्षत । यदि वा इममभिमर्थस्य । कनीयोऽन्नं करिष्य इति । त तया वाचा, तेनात्मनेद
सर्वमसृजत—यादेद किं च ऋच, यज्ञपि, सामानि, छन्दासि, यज्ञान्, प्रजाम्, पशून् । त युधदेवा-
असृजत—तत्तदुत्तमाधियत । सर्वं वा अर्चोति । तदुदितेरदितित्वम् । सर्वस्यात्ता भवति । सर्वमस्यान्न
भवति—य एवमेतदुदितेरदितित्वं वेद ॥ ५ ॥

तत परस्तात् किं कृतवान् । 'तमेतावत् कालस्य' सप्त सरमात्रस्य 'परस्तात्' ऊर्ध्वं 'असृजत'
सृष्टवान् अत्रमभिमर्शियर्थ । 'त' एव कुमार जातमग्निं प्रथमशरारिण्य अशनायावन्वात् मृत्यु 'अभिव्या-
ददात्' मुखविद्युर्ण कृतवान् अनुम् । 'स' च कुमारो भीत स्वभाविभ्या अविद्ययायुक्त 'माण्' इत्ये
शब्द 'अकरोत्' 'सैव वागमवन्' वाक् शब्द अमवन् ॥ ४ ॥

'स एक्षत' स एव भीत उत्तरत् कुमार दृष्ट्वा दृष्टुरेक्षत ईक्षितवान् अशनायावानपि 'यदि वा'
कदाचिद्वा 'हम' कुमार 'अभिमर्थे' 'अभिरूर्ध्वमर्थनिर्दिष्टार्थ' 'हिसिन्धे इत्यर्थ' । 'कनीयोऽन्नं करिष्ये'
कनीय अल्पमन्नं करिष्ये इति । एवमीति वा तद्वृत्तगादुत्तरसम । यद् हि अन्नं कर्तव्यं दीर्घकालमक्षणाप
न कनीय तद्वृत्तगणे हि कनीयोऽन्नं स्वात्त नीजमक्षणा इव सत्सामान । स एव प्रयोजन अन्नवाङ्मन्यमा-
लोभ्य 'तथा' एव तथा 'वाचा' पूर्वोक्तया 'तत' एव च 'आमना' मनसा मिथुनीभावमाज्ञीचन
रूपगम्य उपगम्य 'इदं सर्वं' स्मात्तर जगम च 'असृजत' 'यदिदं किंच' यत् किंचेदन् । किं तत् । 'अर्चो'
यदपि सामानि छन्दासि 'च सप्त गान्-वादीनि । स्तोत्रशस्त्रादिकर्मांगभूतान् त्रिविधान् मन्त्रान् गायत्र्यादि
अदोविशिष्टान् 'पशोश्च' त सप्तान् । प्रजा तन्करी । 'पशून्' च ग्राम्यानां रथान् कर्मेसाधनभूतान् ।

ननु—ब्रह्मा मिथुनीभूतवाऽऽम्रजतेयुक्त ऋगादीनीति कथमसृजत । नैव दोष । मन्त्रसम्यु अग्न्यक्तोऽप्य
मिथुनीभावस्त्वया ब्राह्मस्तु ऋगादीनां विद्यमानानामेव कर्मसु विनियोगमात्रेण व्यक्तीभावः सार्ग इति ।
स प्रजापति एवमब्रुहि बुद्ध्या 'यत् यदेव' क्रिया क्रियासाधन फल वा किंचित् 'असृजत' 'तत्तदु'
मद्ययितुं अत्रियत' घृतवान् मन । सर्वं कृच्छ ये यस्यन् 'अर्चोति' 'तत्' तस्मान् 'अदिते'
अदितिनाम्नो मृत्यो 'अदिति च' प्रसिद्धम् । तथाच मन्त्र—'अदितिर्जैरदितिरतारिष्यमदितिर्माता स
दिता०'—(वा. स. १९ । २३ ।) इत्यादि । 'सर्वस्य' एतस्य जगत् जनभूतस्य 'अत्ता' सर्वा
मनेव भवति । अथवा विरोधान् । नहि कश्चिन् सर्वस्य एको अत्ता इत्यत तस्मात् सर्वा मा भवतीत्यर्थ ॥

सोऽकामयत । भूयसा यजेन भूयो यजेयेति सोऽश्राम्यत्स तपोऽतप्यत
तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य यशो वृत्तिर्धर्ममुदकामत्प्राणा वै यशो वृत्तिर्धर्मं तत्प्राणे-
पूत्कान्तेषु शरीरं श्रयितुमधियत तस्य शरीर एव मुनः सासीत् ॥ ६ ॥

(तसो) सोऽकामयत । मेध्यं मद्दृष्टुं स्यादात्मन्व्यनेन स्यामिति
ततोऽश्वः समभवद्यदश्वत्तन्मेध्यमभूदिति तुदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वमेव ह
शाऽश्वमेधं वेदं य एनमेवं वेद ॥ ७ ॥

सोऽकामयत-भूयसा यजेन भूयो यजेयेति । सोऽश्राम्यत्, न तपोऽतप्यत । तस्य श्रान्तस्य
तप्तस्य यशो वीर्यमुदकामत् । प्राणा वै यशः, वीर्यं नत् प्राणेषूत्कान्तेषु शरीरं श्रयितुमधियत ।
तस्य शरीर एव मुनः आसीत् ॥ ६ ॥

सोऽकामयत्-मेध्यं मद्दृष्टुं स्यात्-आत्मन्वी अनेन स्यामिति । ततोऽश्वः समभवत् । यदश्वत्
तन्मेध्यमभूदिति । तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वम् । य एव वा अश्वमेधं वेद-य एनमेवं वेद ॥ ७ ॥

‘सर्वमस्मान्न भवति’ अत्र एव सर्वमनो ह्यनुः सर्वमत्र भवतीत्युपपत्तेः । ‘य एवमेतत्’ यथोक्त
‘अदिते’ । ‘यस्यो’ प्रजापतेः सर्वसाधनम् । ‘अदिति’ इति वद तस्मैतत्कृतम् ॥ १ ॥

सोऽकामयनेति । अश्वमेधे यशोर्विषयार्थमिदं मह-‘यूपसा’ यत्ना ‘यज्ञेन’ ‘यूप’ पुनरपि
‘यजेयेति’ जन्मतरङ्गरागेऽपि भूयः शब्दः । स प्रजापतिर्वन्मते अश्वमेधेनाप्यत । स तद्भावमाश्रित एव
यसादौ व्यावर्तत । सोऽश्वमेधेनियन्तात्वेनात्मन्वेन निर्जनं स्वकामयत । यस्मा यजेन भूयो यजेयेति एव
मन्त्रं कार्यं यमदितेवा लोकात् ‘अश्राम्यत्’ ।

‘स तपोऽतप्यत’ । ‘तस्य श्रान्तस्य तप्तमेति’ पूर्ववत् । ‘यशोर्वीर्यमुदकामत्’ इति । श्वमेधेयशोर्भाह-
‘प्राणाः’ ‘बभ्रुः’ ‘यै’ ‘यशः’ यशोरेतुवान् तेषु हि मनुष्येण्यतिर्भवति । तथा ‘वीर्यं’ वच अग्निवत्
शरीरे नहि लज्जातप्राणो यशस्वी बलवान् वा भवति तस्मा प्राणा एव यशो वीर्यं चास्मिन् शरीरे । तद्वत्
प्राणभूयः यशो वीर्यं ‘उदकामत्’ ‘यसा’ तवत् । तदेव यशोर्वीर्यभूतेषु ‘प्राणेषूत्कान्तेषु’ शरीरपल्लिकाण्य तत्
‘शरीरं’ प्रजापतेः ‘अदिति’ उपसर्गात् वा ‘अदिति’ अद्वेयं चाभवत् । ‘तस्य’ प्रजापतेः ‘यशो’ इति
गोत्रादि तस्मिन्नेव ‘शरीरे’ मन् आनन्ते’ यदा कल्पवित् त्रिषे त्रिवरे दूर गन्तव्यानि मनो भवति तदम् ॥ ६ ॥

स तस्मिन्नेव शरीरे गन्तव्याः सन् त्रिपङ्कजे इति वदते । ‘मोक्षकामयत’ कथं ‘मेध’ मेधाई दक्षिण
मे इदं शरीरं स्यात् । विष-‘आत्मन्वी’ आत्मन्वेन ‘अनेन’ शरीरेण यशोवान् याम् इति प्रविशेश
‘यत्’ ‘यस्यात्’ ‘तत्’ शरीरं मन्त्रिणेण गन्तव्योर्वीर्यं तत् ‘अश्वत्’ ‘अश्वत्-‘ ततः’ तस्मात् ‘अश्वः’
‘समभवत्’ ततः अश्वनामा प्रजापतिरेव साधनम् इति स्मृतम् । यस्मात् पुनस्तत्प्रवेशान् गन्तव्योर्वीर्यनात्

तमनवरुध्येवामन्यत । तच्छ्रुत्वा संवत्सरस्य परस्तादात्मानऽआलभत पशून्-
 न्देवताभ्यः प्रत्यौहत् तस्मात्सर्वदेवत्यं प्रोक्षितं प्राजापत्यमालभन्तऽएष
 वाऽश्वमेधो यऽएष तुपति तुस्य संवत्सरऽ आत्माऽष्टमग्निरर्कस्तुस्येमे
 लोका आत्मानस्तुवेतावर्काश्वमेधौ सो पुनरेकैव देवता भवति मृत्यु-
 रेवाप पुनर्मृत्युं जयति नैनं मृत्युराप्नोति मृत्युरस्यात्मा भवति सुर्वमायु-
 रेत्येतासां देवतानामेको भवति यऽएवं वेद ॥ ८ ॥ (शतम् ५५००) ॥

तमनवरुध्येवामन्यत । तत्संवत्सरस्य परस्तादात्मानऽआलभत । पशून्देवताभ्यः प्रत्यौहत् ।
 तस्मात्सर्वदेवत्यं प्रोक्षितं प्राजापत्यमालभत । एष वा अश्वमेधः—य एष तपति । तस्य संवत्सर
 आत्मा, अष्टमग्निरर्कः, तस्येमे लोका आत्मानः । तावेतावर्काश्वमेधौ । सा न पुनरेकैव देवता
 भवति मृत्युरेव । अप पुनर्मृत्युं जयति । नैनं मृत्युराप्नोति । मृत्युरस्यात्मा भवति । सर्व-
 मायुरेति । एतासां देवतानामेको भवति—य एव वेद ॥ ८ ॥

अत्रेय सत्, 'मेधम्' अमृन् । 'तदेव' तस्मान् । 'अश्वमेधस्य' अश्व-धनान्न जतो अश्वमेधनामकान् ।
 क्रियाकारकलामको हि कतु स च प्राजापतिरेवेति स्फुपन ।

कतुनिर्वर्तकस्याश्वस्य प्राजापतिरमुक्तः 'तथा वा अश्व- मेधस्य' (श प. १०११११) इत्यादिना
 तत्सैवाश्वस्य मेधस्य प्राजापतिरूपस्यस्यैव यथोक्तस्य कतुकनारमरूपतया समस्वोपासनं विधातव्यं इत्यारम्यते—
 पूर्वत्र क्रियापदस्य विधातृकस्याश्रुतवात् क्रियापदप्रेषणाच्च प्रकरणस्य अवयवौ अद्वयम्यतः—'एष ह वा
 अश्वमेधः' 'कतु यद' 'य' 'कश्चित्' 'एन' अद्व अग्निरुत्तरार्कं च यद्योक्तं 'एव' वक्ष्यमाणेन समासेन
 प्रदर्शमानेन विशेषणेन विधिष्ट 'वेद' ॥ 'एष' अश्वमेध वेद नाम्ब । तस्मात् एव वेदितव्य इत्यर्थः ॥ १॥

कपः 'तत्र पशुविषयस्य तावद्वर्जनात्—' तमनवरुध्येवामन्यत ' तत्र प्राजापतिं भूपसा यजेन यूपो
 यजेयेति कामयित्वा—आत्मानमत्र पशु मेधं कल्पयित्वा त पशुमनवरुध्येव उत्सृज्यपशुमवरोचमरुतैव मुक्तमहं
 अमन्यतां चिदपत् । 'त संवत्सरस्य' पूर्णस्य 'परस्तात्' ऊर्ध्वं 'आत्माने' आत्मार्थम् 'आलभत'
 प्राजापतिदत्ताकलेनेत्येतदालभत आलभ कृतवान् 'पशून्' अन्वान् ग्राम्यावारण्याश्च 'देवताभ्यः' यथादेवत
 'प्रत्यौहन्' प्रतिगमितवान् । यस्याच्च एव प्राजापतिरमन्यत तस्मात् एव अन्य अपि उक्तेन विधिना
 आत्मानं पशु अश्व मेधं कल्पयित्वा सर्वदेवत्योऽहम् प्रोक्ष्यमाणं आलम्यमानं हव मरेत्य एव स्थान् । अन्य
 इतरे पशव ग्राम्याण्यां यथादेवतमन्याम्यो देवताभ्य आलम्यते मन्त्रपत्रभूतान्य एवेति विद्यात् । अत एव
 इदानीं सर्वदेवत्यं प्रोक्षितं प्राजापत्यमालभते याज्ञिकः । एव 'एवै ह वा अश्वमेधो य एष तपति' परस्वेव
 पशुसत्पत्तक कतु ॥ एष साष्टाफलमूलो निर्दिश्यते 'एष ह वा अश्वमेध' कोऽसौ 'य एष' सजिता
 'तपति' अगत् अवमासपति तेजसा 'तस्य' अह्य कतुफलमन 'संवत्सर' कालविशेषः 'आत्मा'
 शरीरं तन्निर्वर्त्यत्वात्संवत्सरस्य तावैव कृत्वा मनो अग्निसाध्यत्वाच्च फलस्य कतुत्वरूपणैव निर्देशः । 'अप'

पार्थिवः 'अभिरुक्तः' सावनभूत- 'तस्य' च अर्द्धं कृतौ चित्यस्य 'इषे लोका.' वसोऽपि 'अत्मानः'
 दत्तस्यपदा । तथा च व्याख्यानम्—'नथ प्राची दिक्' इत्यादिना । 'तौ अम्यादित्यौ' एतौ
 पयसिरोषितौ 'अक्षाधमेयौ' ऋतुकले । अशौ य पार्थिवोऽपि स सायण् ऋतुरूपः क्रियामकः
 कनोभेतिनाप्यत्वात् तद्भूतेष्वेव निर्देश । ऋतुमायवाच फलस्य ऋतुरूपेणैव निर्देश आदित्योऽधमेव इति ।
 तौ सायणसाधनौ ऋतुकलभूतौ अम्यादित्यौ । 'सा' 'उ' 'पुन' मूय—'एकैव देवता भवति' का
 सा । 'मृयुरेव' पूर्वमपि एकैवामीन् क्रियमायनकलत्रेण विष्णुः । तदा चेतम्—'त वेगाऽऽमान
 अकुरुत' इति । सा पुनरपि विशनिर्हृत्पुनरुक्त एवैव देवता भवति—मृयुरेव फलस्य । दः पुनरेव
 एनमधमेय मृयु एशं देवता वेद, अर्धमेव मृयुरस्मि अधमेय एका देवता मृगभाष्यप्रियायनतोष्येति । सः
 'अथ अयति' पुनर्वसु पुनर्मरुत मन्त्रन्त्वा पुनर्मरुता न जायत इत्यर्थ । अयतिनोऽपि मृयु एन पुनरायायात्
 इत्यादिवाक्य—'नैन' 'मृयुराप्नोति' कम्पन् 'मृयुरस्य' एवमिदं 'आमा भवति' । किंच मृयुरेव
 फलरूपः सन् 'एतामा देवतानामेको भवति' तर्पन्त्यन्तम् ॥८॥ (कायानामत्र सप्तमो कविका समस्त) ॥

इति श्रीमोक्षिन्दमगवद्व्याख्यादित्यै दग्धमरातेन च्छावर्णे श्रीशङ्करनाथविरि (काय-
 पादानुसारिवृहदारण्यकादौ कृत) अवोद्वृत "नेकेन विचित्रात्" इत्यस्य भाष्यस्य
 भाष्य समानम् ॥ (१० । १ । १) ॥

इति श्रीमच्छंकराचार्यकृतं भाष्यं सप्तमम् ।

(डा) अथ चत्सुः । समानमासाजीवी पुत्रात्साजीवीपुत्रो माण्डूकाय-
नेर्माण्डूकायनिर्माण्डूकान्माण्डूकः कौत्सात्कौत्सा माहित्येर्माहित्य-
वामकक्षायणाद्रामकक्षायणो वात्स्याद्रात्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः
कुश्रेः कुश्रिर्भृगुवचसो राजस्तम्बायनाद्यनुवा राजस्तम्बायनस्तुरात्काव-
पेयात्तुरः कावपेयः प्रजापतेः प्रजापतिर्ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्भु ब्रह्मणे नमः ॥ ९ ॥

इति चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ १०-४- ८ ॥ (६. ५.) ॥

इति चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १०-४ ॥

काण्डिकासंख्या ॥ ७५ ॥ पष्ठोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १०-६ ॥

अस्मिन्काण्डे काण्डिकासंख्या ॥ ३६९ ॥

इति माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणेऽग्निरहस्यं नाम दशमं
काण्डं समाप्तम् ॥ १० ॥

अथ वंश-समानम् आसाजीवीपुत्रात् । साजीवीपुत्रो माण्डूकायनेः । माण्डूकायनिर्माण्डू-
कायः । माण्डूकः कौत्सात् । कौत्सो माहित्येः । माहित्यवामकक्षायणात् । वामकक्षायणो
वात्स्यात् । वात्स्यः शाण्डिल्यात् । शाण्डिल्यः कुश्रेः । कुश्रिर्भृगुवचसो राजस्तम्बायनात् ।
यज्ञवचा राजस्तम्बायनस्तुरात् कावपेयात् । तुरः कावपेयः प्रजापतेः । प्रजापतिर्ब्रह्मणः । ब्रह्म
स्वयम्भु । ब्रह्मणे नमः ॥ ९ ॥

वशाजगसमाज्ञास्वमानाना विद्यामप्रदायप्रवर्तकानामृषीणा मन्वेऽग्निरहस्यविद्याप्रवर्तकद्विप्रब्राह्मण-
कामति-अथ वंशः समानम् आसाजीवीपुत्रादिति ॥ ९ ॥

विद्यासमदायप्रवर्तकाना ऋषीणा वंशः ।

१ स्वयम्भु ब्रह्म	८ वामकक्षायण
२ प्रजापति	९ माहित्य
३ तुर कावपेय	१० कौत्स
४ यज्ञवचा राजस्तम्बायन	११ शाण्डिल्य
५ कुश्रि - (वाजप्रवच गोशम)	१२ माण्डूकायनि
६ शाहित्य	१३ साजीवीपुत्र
७ वात्स्य	

इति श्रीसायणाचार्यविरचित माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणमाध्वे दशम-
काण्डे पष्ठेऽध्याये चतुर्थं पत्रम च ब्राह्मणम् ॥ (१०।६।४-५) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तनो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देवाद् विद्यातीर्यमद्वैतः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोमहम् कनकहयतुलायूष्यौ स्वर्णगर्भं,
मत्तान् रत्नपद्मसंतीर्योत्तिष्ठन् स्तुतावेनुमौर्विर्गभूर्वा ।
रुनोष्मा स्वमराणि हिमहिमरथौ सायणि मिहृणावर्षा,
व्यथार्तादिश्वचक्रं प्रथितविभिर्महामृतयुक्तं घटं च ॥
धान्यादिं धन्यजन्मा तिलभयमनुलं स्वर्गजं वर्गमुद्धरं,
कार्पासीषि कृपावाग्युद्धृत्तमजडो राजन राजरूप्य ।
आज्योप्य प्राज्यजन्मा त्वयजमकृता शार्करं चार्कतजा,
र नादृषो रत्नरूपं गिरिमहान् मुदा पात्रमात्तिहृणार्थं ॥

इति श्रीमद्राजाभिराजवरमेश्वरैर्बदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरहरमहागजनाम्नाऽप्यधुरन्धरेण सायणा
चार्येण विरचिते माधवर्षिणे वेदार्थप्रकाशे माध्वर्न्द्वनीयशतस्य ब्राह्मणभाष्ये
दशमकाण्डे षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ (१०-१) ॥

अग्निरहस्यं नाम दशमं काण्डं समाप्तम् ॥

इति शतपथ ब्राह्मणस्य पूर्वार्द्धं समाप्तम् ॥

इति सायणभाष्यसमेतस्य
श्रीशतपथब्राह्मणस्य
पूर्वार्धे समाप्तम् ।

श्रीमद्वाजसनेयिमाध्यन्दिन-

शतपथब्राह्मणम् ।

सायणभाष्यसमेतम् ।

तत्र

एकादशं काण्डम् ११ ।

अथ शतपथब्राह्मणस्योत्तरार्द्धम् ।
अथाष्टाध्यायीनामकं एकादशं काण्डं प्रारभ्यते ।

—❦—
प्रथमोऽध्यायः प्रारभ्यते ।

तत्र प्रथमं ब्रह्मणम् ।

प्रथमं ब्रह्मणम् ।

सम्बन्धो वै यज्ञः प्रज्ञापतिः । (स्तु)तुल्येनद्द्वारं शुद्धमात्राया चन्द्रमा
ऽष्टु द्वापिथुनः ॥ १ ॥

भूतयन्तु सग्यो ऽग्निहोम प्रथरादि । पञ्चमेन वाजपेयराजसूयो षष्ठादिकाञ्चतुष्टयेन प्रकृतिविकृतिभूतसोम-
मागागभूतमग्निहोमकर्म विस्तरेण प्रतिपादितम् । दशमे त प्रससाध्यमुखेन तदप्रतिता युगशमनानि विहि-
ताः इन् पूर्वमागार्थनक्षेत्रे । उत्तरमगे अष्टाध्यायीमौद्यामपधमेधाऽऽश्वय काण्डा । चतुर्यस्तु ब्रह्म-
प्रतिपादको बृहदारण्यकाख्य । तत्र प्रथमे वाडे पूर्वोक्तमाधानादिक कर्मनूय प्राग्निहिनकाकाप्यदशिशमकला-
विधिं तत्प्रसासा च विनये ।

तत्र तावदग्निहोत्रदर्शपूर्णमासाग्निहोमानां मूळप्रकृतीनां तद्विहृतीनां मामाग्निहोत्रमौर्ववागविश्वजिह्वादीनां
सर्वेषां प्रौढकर्मणा ग ईरपाचशिवाध्यत्वात् । तस्य स्वावानावमानेष्टिष्याम प्रसिद्धिरिति म्यायेनाधाननिष्ठाचत्वा-
दावानमवादे वक्तव्यम् । तस्य च स्वाभिमत काच भिक्षुजन् यज्ञादीन् मय मयाशमना निरूपयन्ति-संवत्सरो
वै यत्त इयादिता ।

११५४ द पूर्णमासादिपञ्चमक ' प्रजापति ' ' स संवत्सरो वै ' संवत्सरात्मक तत्साध्यत्वात् । ओश्व-
पेनार्दि-साध्वसाध्वसाध्वस्य प्रजापति ऋम् । तथा च तैत्तिरीयके-ओश्वपेने चतुश्श्रमिणि प्रकम्प
' एव वै स-सा प्रजापति-वज्रमनाय ते ' (तै. स. १।१।१०) इत्यावात । सक्तत्वात् इदं मासाः
पञ्चमं संवत्सरे इति सप्तदशमपञ्चमसाध्यात् प्रजापतेस्तस्य च तद्विहृतिम् । यथा-" आदिष्यो यूय " इत्यत्र तेज साकृन्वान् यूयसादित्यामना स्तुति । एवमत्रैव सव्यसाकृन्वान् स्तुतिरेव मन्त्रा । वैश्व-
वक्तव्यप्रतिष्ठितोत्तरार्थम् । तथाच तैत्तिरीयकम्-" इदं मासा पञ्चमं " (तै. स. १।१।१०) इति ।
हेमन्तशिशिरयो समासेन तावान् संवत्सरे प्रजापतिरिति । एव यज्ञस्य संवत्सरात्मकत्वमुक्त्वा केन
द्वारेण स प्रवृत्त्य इवाकांक्षायामाह-तस्यैतद्द्वारमित्यादि ।

' अमवास्या ' अमेत्यय सन्द सप्तदशशर्धे वर्तते । प्रतिपदादितिथिषु मध्ये यस्या तिथौ अमा सूर्येण सह
यदो वसति साऽमवास्या । अमापूर्वाह्ने " कश्चिदुच्यते " (पा. सू. ३।१।११४) इति व्यस्यत्यय । यदा
बभूवामाभिषेप इह साक्षात्पञ्चमार्थे देवे सह अस्या तिथौ वसन्तिमावास्या । तथा च तैत्तिरीयकम्-
" अमा वैतोऽयं दक्षतीन्द्रो हि देवानां बहु तदमावास्याया अमावास्यात्वम् " (तै. स. २।१।११) इति ।
अमावास्यायेति यदस्ति ' एतत्तस्य ' संवत्सरात्मनो ब्रह्मस्य इत्यम् । लौकिकज्ञातवत् कर्माहुतानप्रवेशनसाधनमि-
त्यर्थः । अमावास्या सप्तमस्तस्य द्वारं वेत्तु, तस्य केन चिद् द्वारमिवावनेन मयिनव्य-किं तदित्यत आह-

ननुवा एवेति । मासि प्रतिपदाशस्तिर्गोप्यारिष्टिनसीति मा । " मा माने " (भा. पा. अ. ११)
इत्येवमाहुः । चद्र अमृतमयै किरणैः सर्ववनाह्लादक । चद्रस्यासौ मास्य चद्रमा । स ' एव द्वारि-
धानं, द्वारस्यामावास्याकाख्य विधानं तिरोवाचक । सच अमावास्याया नास्तित्वेदमत्र विवृण्वेन मयि ।
अतस्तेनैव द्वारेण यज्ञमेश सुकर इत्यर्थः ॥ १ ॥

तत्र सूर्यदिनिश्चयन वेदाः कथं नु । प्रवृत्तिरूपान् च निश्चययति विवेकः ।
यदस्य ऽग्निहोत्रस्य कथा कथं पठ्यता । अग्निवसकथा सम्पद्य इति वदन्ति विवेकः ।
सर्वं वै अग्निहोत्रस्येवमन्त्रं च काण्डम् । आहवाह्वानमग्निहोत्रस्य निर्णयः ।
यद्वाहवाह्वानयोस्तुतानविविधतः । अग्निहोत्रस्याऽऽहवाह्वानयोः प्राचीनतः । यद्वाह्वानम् ।
इत्येव इह विवेकमयं कथं नु । अत्रैव सत्यं चार्थमोपपन्नमिति ।

॥ इति एकादशकाप्रतिपाद्यविषयानुक्रमगिकार्षीका ॥

सु योऽमावास्यायामग्नीऽ आघते । यथा विवृतायां द्वारि द्वारा पुरं प्रपद्येत स ततऽ एव स्वर्गं लोकमिच्छादेवं तद्योऽमावास्यायामाघते ॥ २ ॥

(हेऽय) अथ यो नक्षत्रऽआघते । यथा पिहितायां द्वाभ्यद्रा पुरं प्रपि-
त्सेत्सु निह्युः पुरः स्यादेवं तद्यो नक्षत्रऽ आघते तस्मान्न नक्षत्रऽ आधीनः ॥ ३ ॥

स योऽमावास्यायामग्नी आघते । यथा विवृतायां द्वारि द्वारा पुरं प्रपद्येत । स तत एव स्वर्गं लोक-
मिच्छात् । एवं तत् । योऽमावास्यायामाघते ॥ २ ॥

अथ यो नक्षत्र आघते । यथा पिहितायां द्वारि । अद्वारा पुरं प्रपिन्तेत् । ॥ निह्युः पुरः स्यात् ।
एवं तत् । यो नक्षत्र आघते । तस्मान्न नक्षत्र आधीतः ॥ ३ ॥

इयममावास्यां प्रपश्य तत्रावगच्छन्त्यतामाह—सु य इति । ' य. ' कश्चिदन्वाविर्भुवन्वति । ' सः ' सर्वोऽपि यजमानः ' अमावास्याया ' तिथौ । ' अग्नी ' प्राचक्ष्णान् गार्हपत्यहवनीयाद्वयी । ' आधीन ' औपतनेन विधानेन स्थापयेन्, अप्रसार्धत्वात्तद्वचनमुक्ताप्रपद्येन विध्यर्थोऽत्राविगतव्यः । दक्षिणाग्नेः सन्नावेऽपि द्वयोरेव प्राचक्ष्ण धृत्वंतरेऽप्याश्रयन्—' उपमर्त्यं दूवेधाग्निपरत्वेत्याहुः ' इति । ' अमावासी उप-
स्तृणन् ' इति च ।

उक्तद्वारादिकल्पनोपबोधनेनामावास्यायान् पृच्छतेनोपादयति—यथा विवृतायामिति । ' यथा ' लोके नगरस्य ' द्वारि ' द्वारि ' विवृतायाम् । उद्घाटितकराटे सति ' द्वारं ' तेन द्वारेण ' पुरं प्रपद्येत ' प्रवि-
सेत् प्रीत्य च स्वाभिमुखिं देवा प्राप्नोति । ' एव तत् ' अमावास्यायानेन तत्तद्वचनं अमावास्यायाः संवत्सरात्मकपञ्चम्यायां, तत्राविधावकचंद्रादर्शनेन विवृतत्वाच्च । अत्र च आधानतः ' तत एव ' अमावा-
स्यारूपद्वारेण वज्रप्रवेद्यादेव । ' स्वर्गं लोकं ' लोक्यत इति लोकः । सुप्तु अर्पते शोभनेनार्जनेन गम्यत इति वा स्वर्गः । सर्वत्रनेनाभिरुच्योर्न दुःखात्मिन् कर्मकृन्निवर्षः । तथाचाहुः—' यत्र दुःखेन सन्नि-
तश्च प्रसन्नमनसः । अमिताभोर्नोति च सुखं स्वर्गं पदस्तदम् ' इति । तादृशं स्वर्गं कलं ' इयाम् ' प्राप्नु-
याम् । यस्मादेवं अमावास्यायानं प्रशस्तं तस्मादेवमावास्यायामेवाश्रायन्त्येन पुनरेवार्थं दादृशोपासकानि—यो-
ऽमावास्यायामग्नी आघते इति । ॥ य इति पूर्वत्र सवचः ॥ २ ॥

उक्तमावास्यायानप्रशंसार्थमस्मच्छांखायां तैत्तिरीयादिशाखांतरे च विहितं नक्षत्राधानमन्य दूषयति—
अथ यो नक्षत्र आघते इति ।

अपेति पञ्चान्नरोत्तमार्थः । यत्तु यजमानोऽमावास्यां विहाय केचिच्छुचिदिनपञ्चे अग्नी आघते पूर्वोक्त-
मन्वाधानं कुर्वन् । ' सः ' च । ' यथा ' नगरस्य ' द्वारि पिहितायां ' सत्यां लौकिको जनः । ' अद्वारा '

१—आधत्तं चित्तं बहुवचनं । इत्येते उक्तं चेत्तु हवरेव प्राचक्ष्णन् । इत्यत्र चित्तं चित्तं चित्तं चित्तं । अथ आधत्ते इति पूर्वोक्तं चित्तं चित्तं चित्तं चित्तं । अथ आधत्ते इति पूर्वोक्तं चित्तं चित्तं चित्तं चित्तं ।

१—अथ आधत्तं चित्तं चित्तं चित्तं चित्तं । अथ आधत्ते इति पूर्वोक्तं चित्तं चित्तं चित्तं चित्तं । अथ आधत्ते इति पूर्वोक्तं चित्तं चित्तं चित्तं चित्तं ।

यदहरेर्वेपः । (पो) न पुरस्ताद् पश्चाद्दृश्येन तदहुरुपवसेत्तर्हि ह्येषुऽ
इमं लोकमागच्छति तस्मिन्निह वसति ॥ ४ ॥

सर्वे देवा वसन्ति । सर्वाणि भूतानि सर्वा देवताः सर्वेऽस्तुवः सर्वे
स्तोमाः सर्वाणि पृष्ठानि सर्वाणि चूडाणि ॥ ५ ॥

यदहरेर्वेप न पुरस्तात् पश्चात् दृश्येन । तदहुरुपवसेत् । तर्हि एष इमं लोकमागच्छति । तस्मिन्निह वसति ॥ ४ ॥

सर्वे देवा वसन्ति । सर्वाणि भूतानि । सर्वा देवताः । सर्वे ऋतवः । सर्वे स्तोमाः । सर्वाणि पृष्ठानि । सर्वाणि छन्दाणि ॥ ५ ॥

आराधितप्रदेशेन मोहान् ' पुर प्रविसेत् ' प्रयत्नं प्रवेष्टुमिच्छेत् । " प्रार्थत्यदगती "—(वा. पा. दि. प. ११) इत्यन्तादिच्छार्थे सति शिर्वचने । " सन्नि मीमं पुरमन्मगाकपतरदमव हम् "—(वा. सू. ७ । ४ । १४) इत्यत्र स्थाने इत् । " अत्र लोकोऽस्य सत्य "—(वा. सू. ७ । ४ । १८) इत्यस्यासन्नो । स च ' अत्रात् पुर ' प्रविशन् । ' पुर ' पुरोमाणे । ' निज ' वक्त्रं प्रतिहणन्निर्मवर्णस्त्वर्थः । अतो ' यो नञ्च अचक्षते ' तस्य तन्मन्त्राधानमवमेव । आवागच्छिते चन्द्रदर्शनेन अमावास्यायास्य इत्यस्य निमित्तत्वात् तस्य यज्ञ-प्रवेशो वृष्णत् इत्यर्थः । नञ्चक्राधानं वृक्षविज्ञा स्वमनश्चन्द्रार्थं निवेशयित्वा तस्यास्य नक्षत्रं आन्धीति इति ॥ १॥

अथावागमेन तस्य विवक्षितममावास्याविशेषं दर्शयति—यदहरेर्वेप न पुरस्तात् पश्चात् दृश्येन तदहुरुप-वसेदिति । ' यदह ' यस्मिन्नहनि । ' एष ' चन्द्रमा । ' पुरस्तात् ' पूर्वस्था ' न दृश्येन ' तथा ' पश्चात् ' प्रतीक्ष्या दिश्यति न दृश्येत । ' तदह ' तस्मिन्नहनि ' उपवसेत् ' उपवासो नाम आधानममात्तु सञ्चल्य गार्हपत्याधनममादिप्रवचाराणां अवस्थानम् चतुर्दशीप्रतिपत्तिमश्विनाशममावास्यायामाधानं प्राप्तेनत्यर्थः । लोक-गुणविशिष्टाया अमावास्याया लोकाविशेषः । इयाह—तर्हि ह्येष इमं लोकमागच्छति तस्मिन्निह वसति । " सर्वे देवा वसन्ति, सर्वाणि भूतानि, सर्वा देवताः, सर्वे ऋतवः, सर्वे स्तोमाः, सर्वाणि पृष्ठानि, सर्वाणि छन्दाणि " इति । यस्याः पुरस्तादपश्चाच्च न सद्यस्यते चन्द्रमा । तर्हि तस्याममावास्यायामेव चन्द्रो दुल्लोकं विहायेन ' लोकमागच्छति ' आश्रय्य च ' तस्मिन् ' दिवसे ब्रह्मन्मित्रेन लोकं ' वसति ' । अत एव स्वर्गते—' वनस्पतिगते सोम " इति ॥ १ ॥

तस्मिन् दिवसे चन्द्रो भूम्ना वसति तदुपवीचिनो देवाया इमं लोकमधिक्रमतीत्याह—सर्वे देवा इत्यादि । ' देवाः ' इत्यादयः ते ' सर्वे ' चन्द्रमते निवृत्त्या अमावास्यायामस्मिन्नेव लोके ' वसन्ति ' । तथा ' भूतानि ' लोक-दत्तैर्देवि प्राणिज्जातान्यपि । तथा अन्यथा अग्नि या वायव्यं ' देवताः ' ' सर्वा ' इदं वसति । ' ऋतवः ' वसतायाः ते अग्नि चन्द्राव्यवधानत्वात् तन्मनुष्या वसन्ति । ' स्तोमाः ' विद्वदादयः । ' पृष्ठानि ' वृद्धाद्यं तत्संस्तवादीनि । ' छन्दाणि ' गद्यपद्यभिगानलुखादीनि । दिव्यस्यैव चन्द्रमत्र सोमन्यद्वारूपेण भूमावस्थानात् सोमप्रागभूताग्निहोतायाः सर्वेऽपि तन्मनुष्या इह लोके वा वसतीत्यर्थः ॥ १ ॥

सर्वेषु ह वा अस्य देवेषु । सर्वेषु भूतेषु सर्वासु देवतासु सर्वेष्वृतुषु
सर्वेषु स्तोमेषु सर्वेषु पृष्टेषु सर्वेषु छन्दःस्वर्गीऽ आदितौ भवतो योऽमा-
वास्या यामाधत्ते तस्मादमावास्यायामेवाग्नीऽ आदधीत ॥ ६ ॥

याऽसौ वैशाखस्यामावास्या । तस्यामादधीत सा रोहिण्या संपद्यतऽ-
आत्मा वै प्रजा पशवो रोहिण्यात्मन्पृथैतत्प्रजायां पशुषु प्रतितिष्ठत्यमा-
वास्या वाऽअग्न्याधेयरूपं तस्मादमावास्यायामेवाग्नीऽ आदधीत पौर्णमा-
स्यामन्वारभेतामावास्यायां दीक्षेत ॥ ७ ॥

इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १-१-१ ॥ (१. १.) ॥

सर्वेषु ह वा अस्य देवेषु । सर्वेषु भूतेषु । सर्वासु देवतासु । सर्वेषु ऋतुषु । सर्वेषु स्तोमेषु । सर्वेषु पृष्टेषु । सर्वेषु छन्दःसु । अग्नी आदितौ भवतः । योऽमावास्यायामाधत्ते । तस्मादमावास्यायामेव । अग्नी आदधीत ॥ ६ ॥

या अनी वैशाखस्यामावास्या तस्यामादधीत । सा रोहिण्या संपद्यते । आत्मा वै प्रजा पशवः । रोहिण्याऽऽत्मन्पृथैतत्प्रजायां पशुषु प्रतितिष्ठति । अमावास्या वा अग्न्याधेयरूपम् । तस्मादमावास्यायामेव । अग्नी आदधीत । पौर्णमास्यामन्वारभेन । अमावास्यायां दीक्षेत ॥ ७ ॥

अस्यैवमवास्यानिर्णयः । आग्रजस्य हि जानमियत् आह-सर्वेषु ह वा इति । वै देशाया अमावा-
स्यामन्वयेन प्रथमस्तद्वर्गैर्निर्दिष्टा. तेषु 'सर्वेषु' सप्त अमावास्यावानक्तुंश्री 'आदितौ' स्थानितौ
'भवतः' । उक्तमर्थं निगमयति-तस्मादिति । निगदसिद्धोऽर्थः ॥ ६ ॥

उक्तमावास्यायां ऋतुविशेषमवस्थाप्य गुण विभजे-याऽमाविति । विशाखानध्वयुक्ता पौर्णमासी परित्यज्य
मनि स वैशाखः, सप्तवर्षिणी वा अनावास्या तस्यामग्नी आदधीत । उक्तमावास्याया. कचविशेषे हेतु-
मह-सा रोहिण्येति । 'सा' वैशाखी अमावास्या 'रोहिणा' मन्वये रोहिण्यध्वयुक्ता भवति । यतो
वैशाख्या पौर्णमास्यां तद्विशाखानध्वयः । तत्र पञ्चदशसु नक्षत्रेषु परित्यज्येत् अमावास्यायां रोहिणी
भवति । अत्रैव हि एत इत्यह-आत्मा वा इति ।

'प्रजा' पुत्रादिरुता मा भवति सा 'पशवः' तमाग्रजभूतवन् । रोहिण्यया पञ्चादित्यदिमिति तद्व्युत्पत्तेः
तथा च तैत्तिरीयकम्- 'प्रजापती रोहिण्यामग्रिममृजन् देवा रोहिण्यामादधन् तेषु सप्तानोऽह्नरोऽह्नं तदोहिणे
रोहिण्यध्वयम्' इति । एतच्च भावाया एकदेवतारोहिण्यामग्नि आत्मप्रतिरूपायां मे 'प्रजायां पशुषु' च 'प्रतितिष्ठति'
प्रतिष्ठो भवति । रोहिण्याध्वनेन पुत्राद्यदिममृदो भवतीत्यर्थः । एतन्मन्त्रावासानं बहुरा. प्रसास्य निगमयति-
अमावास्या वा अग्न्याधेयरूपमिति । उक्तमर्थमिदो वै शब्दः । यन्मन्त्रेण प्रकारेण अमावास्यायाः
सप्तमन्त्रेणैव स्तवम् । नक्षत्रावासानमाग्रजानमाग्रजमन्त्रं दास्यन् वन् तस्यादिव्यादि निदम् । इत्यमा-
वासेन गर्हत्यापन्नमिदमिदो तजिष्ठायाया दर्शयमानमन्त्रमिदमेव प्रारभे प्रोक्ते तं निदमयति-पौर्ण-

ध्रुन्ति वाऽएतद्यज्ञं । अदेनं तन्नुते अन्वेव राजानमभिपुण्वन्ति तत्तं ध्रुन्ति
स अत्पशुं संहपुषन्ति विशासन्ति तत्तं ध्रुन्त्युलूखलमुसलाभ्यां दृषदुप-
लाभ्यां हविर्व्यज्जं ध्रुन्ति ॥ १ ॥

ध्रुन्ति वा एतद्यज्ञं अदेनं तन्नुते । अन्वेव राजानमभिपुण्वन्ति । तत्तं ध्रुन्ति । स अत् पशुं संह
पुषन्ति । विशासन्ति । तत्तं ध्रुन्ति । उलूखलमुसलाभ्यां दृषदुपलाभ्यां हविर्व्यज्जं ध्रुन्ति ॥ १ ॥

आस्यामिति । अमावास्याया पक्वानेतिभिः सहाधाने परिमणत्ते यद्यपि दर्शयाग प्रातावसर, तथापि
आगामि वा पौर्णमास्यामन्वारमेन । “अन्वारमणीयेति कुर्वाण, दर्शपौर्णमास्याम्वा स्वर्गकामो यजेत”
इत्यादी दर्शयागस्य प्राचम्यमात्रावते । कथं ? पौर्णमास्यास्य प्राचम्यमिति । नैष दोषः । पूर्ण-
मासस्य दर्शक्षेति विगुण इदममाते अस्याश्चरत्वात् दर्शकामस्य पूर्वनिधानं नातुश्रानापेक्षया । पौर्णमास्यां
पौर्णमानेनैवैषा आगामिण्याममावास्याया दर्शयागमपि कृत्वा तस्यामेव “अमावास्याया दीक्षेत” सोम-
याग प्रारभेत । सोमयागस्य च दर्शपूर्णमासपूर्वकत्वं तैत्तिरीयेऽप्याम्रातम्—“यो दर्शपूर्णमासातिष्ठत्वा सोमेन
यजेत” (ते. स. २।१।१) इत्यादि ॥

ननु ‘सोमेन यज्यमाणो न ऋजुः प्रेक्षेत मध्वरम्’ इत्यादि श्रुतेराधानं सोमपूर्वमित्युच्यते ।
सोमयाग एवारभ्यते चेत्, तदा आधानानन्तरं सोमप्राशन एवावनीयते । नैष दोषः । तथाहि आधानं
तानवित्त्रिषु—अथवायव्याण्यममिन्नानसोमेष्टीनां मेदात् । आधानानन्तरं सर्वकर्मस्य पूर्वं यद्यग्निरहोमरा-
भ्यते तदाऽऽधानं होमपूर्वकमित्युच्यते । सोमयाग एवारभ्यते चेत्, तदाऽऽधानं सोमपूर्वमिति गीयते । अथ
दर्शपौर्णमासौ वा तर्हि तदाधानमिति पूर्वमवति । अत्र तु इष्टिपूर्वस्याधानस्य क्रमानुक्रमोऽयमिति
न विरोधः ॥ ७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माण्डूकीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणसभाये
एकादशकाण्डे प्रथमाऽध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥ (११-१-१) ॥

एवमाधानस्यामावास्याश्रयणं प्रारम्भकं च निरूप्य दर्शपूर्णमाससोमपि उपपत्त्यकालं निर्णेष्यन् आदौ च
तत्रत्यागामाहुतीनां सत्याविशेषमुपजीव्य स्तोत्रमुपोद्घातयति—ध्रुन्ति वा रनि । ‘एतम्’ एतर्हि इष्टिपञ्च-
सोमप्राशनं त्रिविधं ‘यज्ञं ध्रुन्ति’ इति त्रिभिः ऋत्विग्यजमाना । ‘यत्’ यदा ‘एन तन्नुते’ विस्तारयति ।

१-तथाऽत्र कात्यायन सुब्रह्मण्य “दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वाऽन्वेन यजति ध्रुवं, सोमेन वाचकलमसोम” (का. सू. ७।१।
१।१) इति च । अत्र कर्कशं । अन्वारमणं यजन्त्यामिषान् न लुद्धुरपि । अन्यत्र यजेतेति यजताम् । तथाच प्रागप्यभिज्ञानं च
निरास्यते इति । तदथ प्रागप्यभिज्ञानं ह्यस्य एव तेषामागत्य होमपूर्वकत्वं निश्चितं भवति । तथा आधानस्य सर्वपत्त्या सर्वपत्न
सर्वपत्नं यजन्त्यामिषायां सोमपूर्वकत्वं अतुष्टपञ्चसोमस्याप्यनुदर्शपूर्णमासपूर्वकत्वं यदुर्वैद्ये चान्यत्र यजतानां सोमातुष्टपञ्चसोमस्य
वाधानिकं दर्शपूर्णमासपूर्वकमावामन्म् । तथानेव सूत्रव्याख्याने—वाचकलं च वाचकलं त्रिविधम् । यजन्त्यामिषस्य स मापूर्वक
इत्यस्य इष्टिपूर्वकमिति । यं मापूर्वकं यजन्त्यामिषायां पूर्णमासपूर्वकं वाचकलं कथं विनिर्द्धारयत् । त्रिविधमाधानं
निरूप्य भवति । तदा सोमेन यज्यमाणो ऋत्विग्यज्जं यजन् मेवनेनाधानस्य कारागतो यज । न सर्वपत्ताऽप्यपनीय इति अनेन
सर्वं कथारिषिर्द्धारयत् च मापूर्वकं च नैवमुद्योपोऽपि निरूप्य भवति ॥

तुष्टुं हत्वा यज्ञम् । (म) अग्रावेव योनौ गेताभूतुष्टुसिञ्चत्यग्निर्वै योनिर्य-
ज्ञस्य स ततः प्रजायते तद्दशता आहुतीः संपादयेद्याभ्यो वषट्क्रियते ॥ २ ॥
(तेऽयं) अयं वै यज्ञो योऽयं पवते । सोऽयमेक इवैव पवते सोऽयं पुरुषे-
ऽन्तः प्रविष्टो दशधा विहितः सुऽएवं कलृप्तैः प्राणैरग्नेर्योनिरधिजायते सैषा
दशाक्षरा विशाद् सैषा संपत्सु यज्ञः ॥ ३ ॥

त हत्वा यज्ञं अग्रावेव योनौ गेताभूत सिञ्चति । अग्निर्वै योनिर्यनस्य । स ततः प्रजायते ।
तद्दशता आहुतीः संपादयेत् । याभ्यो वषट्क्रियते ॥ २ ॥

अयं वै यज्ञः, योऽयं पवते । सोऽयमेक इवैव पवते । सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टो दशधा विहितः ।
स एव कलृप्तैः प्राणैरग्नेर्योनिरधिजायते । सैषा दशाक्षरा विशाद् । सैषा संपत् । स यज्ञः ॥ ३ ॥

एतदेव विविच्यते—यन्वेवेत्यादिना । 'राजान' लनात्स सोऽयं, 'अभिपुञ्चति' निशीडपतीपर्य ।
'यु महुपति' मारयतीत्यर्थः । "मारणतोऽग्निराशामनेषु जा" (या पा. म्या.प. ८१२) इति निप्रकर्णे
स्मरणम् । "मितां ह्य" (पा. सू. १।४।१२) इति स्मृतम् । 'विशासति' विशासत स्वगस्या-
दरनवदानीयात् हृदयापरशमस्य धृग्युदरण ककुर्वतीत्यर्थः । 'वक्ष्यादय व' = (पा. सू. १।१।१)
इत्यमरस्तदा । "अदम्यस्ताह" (पा. सू. ७।१।४) इत्यद इति । एव सोमश्चाप्यगोर्हिनममुक्त्वा ।
अथ हविर्वैवशी-पत-डलूस्व-मुमल-भा उपदुपलभ्यामिति । 'वाहिभिर्नैतति' । 'पुरोडाशः कृति-
रान विहिता ब्रह्मो अत्र हविर्वैवशी-पत-त-स्यप्रागवादिना विविचिता । स प्रथमः 'डलूस्वमुसाम्या'
अवहननेन शिवीकृतम् । पश्चात् 'उपदुपलभ्या' रित्यन्त इति हविर्वैवशी-पत-रम्या हनन कृत
मवनीत्यर्थः ॥ १ ॥

स इत्येवेत्यादि । अभिपुञ्चसङ्गान् बहन्तै 'तन्' उक्तविः निविध 'यज्ञ इत्या' । अभिरुपायां
'योनौ रेतोभूत' कातरूपतामापन्नम् । 'विचति' प्रक्षिपति प्रीट सन्नुपपन्न इति । अग्नेर्वैवशी-पत-
प्रतिदमिपाह-अग्निर्वै योनिरिति । अग्नेरेव यज्ञः यज्ञस्य योनौ 'लपत्कारणम्' गार्हपत्यादिसाम्य-
त्वात्तस्यैवार्थः । 'स' 'च रेतोभूतो अग्नौ सितो यज्ञः । 'तत' तस्मान् योस्यामकादन् प्रक्षेपेण जायते ।
एवमग्रे साराशान् यज्ञस्योपनिबुधोऽनातवेन प्रणिपाद्य तत्र नागाहनीनामग्नेरुपधमानानां दशमह्या-
संपादन विधेः-तद्दशता इति । दशसह्यासंपन्नो यो दशता । 'पचदशतो बर्षे वा' (पा. सू. १।
१।६०) इति स्मृते । तत्राप्यस्य आहुतिर्य 'वषट्क्रियते' वषट्कारप्रदानात्ता 'आहुती'
'दशता' दशकसंज्ञात्तया 'संपादयेत्' न-न्यूनाधिकमप्या इत्यर्थः ॥ २ ॥

तस्य दशसह्यासंपादनस्य प्रयोजनम्—अयं वै यज्ञ इति । 'योऽयं' वायुरातारश्चे 'पवते' अय-
मेव यज्ञः 'स' यज्ञः । "वायुरप्ययुषं प्रयुजे" इत्यादिभिर । 'सोऽयं' अतारश्चे सचत् 'एक एव'
अभिरुपनिषेद सन् एकस्य एव अने सचति । योऽयं वायो वायु 'पुरे' मनुष्यादिशरीरे 'अत-
प्रविष्ट' प्रागो वायुर्भूत्वा यधु श्रोत्रादिभिरुपनिषेदकान् विनिर्गच्छन् 'दशधा विहित' विभक्त । त एव-

(जोऽथो) अथोऽपि द्वेऽतिरिक्ते स्याताम् । द्वन्द्वं वै मिथुनं प्रजननं
मिथुनमवैतत्प्रजननं क्रियते सैषा संपत्सु यज्ञः ॥ ६ ॥

(जोऽथो) अथोऽपि तिस्रोऽतिरिक्ताः स्युः । (द्वं) द्वन्द्वमहमिथुनं
प्रजननमुप यज्ञायते तृतीयायुष्टु सैषा संपत्सु यज्ञः ॥ ७ ॥

(जोऽथो) अथोऽपि चतस्रोऽतिरिक्ताः स्युः । (स्त) तद्यथैकैव
चतस्र्युथो वा ऽहमे लोकास्तुदिमानेव लोकांस्तिसृभिरामोति प्रजापतिर्वाऽ
अतीमांल्लोकांश्चतुर्थस्तत्प्रजापतिमेव चतुर्थ्याऽऽप्नोति सैषा संपत्सु यज्ञः ॥ ८ ॥

अथो अपि द्वे अतिरिक्ते स्याताम् । द्वं वै मिथुनम् । प्रजननं मिथुनम् । अवैतत्प्रजननं क्रियते ।
सैषा संपत् । स यज्ञः ॥ ६ ॥

अथो अपि तिस्रोऽतिरिक्ताः स्युः । द्वन्द्वमहमिथुनं प्रजननम् । अथ यज्ञायते तृतीयायुः । सैषा
संपत् । स यज्ञः ॥ ७ ॥

अथो अपि चतस्रोऽतिरिक्ताः स्युः । तद्यथैका । एव चतस्रः । त्रयो वा इमे लोकाः । तदि-
मानेव लोकास्तिसृभिरामोति । प्रजापतिर्वा अतीमांल्लोकांश्चतुर्थं । तत्प्रजापतिमेव चतुर्थ्याऽऽप्नोति ।
सैषा संपत् । स यज्ञः ॥ ८ ॥

इयमिति विषये त्विष्टकृत सप्तमिमिषाय पञ्चयागविषयो विशेषो विद्यते इयमिषेत्य प्रतिपादयति-
अथो अपि द्वे इति । तत्र हि वनस्पतियाग त्विष्टकयागधेति ' द्वे ' आहुती अधिके ' स्यातां ' तत्र हि
द्विचतस्र्यया प्रजोत्पत्तये मिथुनरूपतास्यपि प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । सैषा संपत्तिरुक्तार्थनिगमनम् ॥ ६ ॥

अथ दशार्धमासयोऽनुवाजसप्तयोग-नीचनेन सप्तमिमाह-अथो अपि तिस्र इति । अनुवाजयागस्या
' तिस्र ' आहुतयः प्रकृताशुतिदशकादविका मवेयुः । ' अह ' शब्दो अवधारणे । स्त्रीपुंसरूप द्वन्द्वमेव खलु
' प्रजननं ' प्रजोत्पादकम् । अथ नगरं तस्मात् द्वेऽहम्, यदप्य ' जायते ' ' तत् तृतीय ' निवृत्तानुपुत्र-
रूपास्त आहुतय इत्यर्थः । सैषेत्यादि पूर्ववत् ॥ ७ ॥

इयमेकैकं स्त्रुवा त्विष्टहनुवाजान् सभूयापि प्रजसति-अथो अपि चतस्र इति । प्रागुदीरितात्
प्रधानपर्यन्तात् आहुतिदशकान् ' चतस्र ' त्विष्टहनुवाजरूपा आहुतयः ' अतिरिक्ता ' मवेयुः । यद्वा
सोमस्त्वष्टा देव-योऽग्निर्होतृतिरिति चतस्र पानीमयाजा । तऽपि उक्तादशकादतिरिच्यत इति । तद्वेदेश्या
चतस्र इत्येतत् व्याख्येयम्-तद्यथैकैकमित्यादि । तत्र चतस्रभिरैका । यथा एका अतिरिक्ता प्रजापतिरूपेण
सप्तमा । एव चतस्रोऽपि पर्यवस्यन्त्या प्रजापतिमेवाप्नोति सैषा सप्तमिरूपेण सप्तमत इत्यर्थः । तावेव
सप्तमिमाह-त्रयो वा इमे लोका इति । प्रजापतिर्वा इत्यादि । पूर्वाभित्सृभिराहुतिभिः प्रजान्
पृथिव्यादीन् प्रीन् लोकानतिशम्भ ' प्रजापति ' एव हि तद्वेदेश्या ' चतुर्थ ' चतुः सप्तम्याह । तत्तस्मात्
' चतुर्थ्या ' आहुत्या ' प्रजापतिमा ' प्रप्नोति । सैषा सप्तमिदिति उक्तार्थनिगमनम् ॥ ८ ॥

स षड्भाभ्यामूनं तदूनम् । (१५) सोऽयज्ञो यत्पञ्चभिरतिरिक्तं तदतिरिक्तं सोऽयज्ञः सैषेव दशत्यपिसंप्रदेया विध्वंस्यत्यमेष्टाऽऽसदुहसात् ॥ १॥

(दा) आर्जि वा एते धावंति । ये दर्शपूर्णमासाभ्यां यजन्ते स वै पञ्चदश वर्षाणि यजेत तेषां पञ्चदशानां वर्षाणां त्रीणि च शतानि षष्टिश्च षोणमास्यश्चामावास्याश्च त्रीणि च ये शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्य द्वावयस्तद्वाजीरामोति ॥ १० ॥

स षड्भाभ्यामूनं तदूनम् , सोऽयज्ञः । यत्पञ्चभिरतिरिक्तं तदतिरिक्तम् । सोऽयज्ञः । सैषेव दशत्यपिसंप्रदेया विध्वंस्यत्यमेष्टाऽऽसदुहसात् ॥ ९ ॥

आर्जि वा एते धावंति, ये दर्शपूर्णमासाभ्यां यजन्ते । ॥ वै पंचदश वर्षाणि यजेत । तेषां पंचदशानां वर्षाणां त्रीणि च शतानि षष्टिश्च षोणमास्यश्चामावास्याश्च । त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्य द्वावयः, तद्वाजीरामोति ॥ १० ॥

एवमेकेन न्यूनत्वे ऋषिभिरतिरिक्तं च प्रतिपाद्य प्रस्ता कृत्वा । एव द्वाभ्यां न्यूनत्वे ऋषिभिरतिरिक्तं च प्रदर्शय कस्मात् न्यूनत इत्याशयः—स षड्भाभ्यामिति । ' स ' इति प्रसिद्धौ । लिङ्गान्यस्य । यङ्गत्वमिति ' अग ' इत्याभ्यां न्यूनं भवति । ' तत् ' ऊनमेव न सूर्यं अत एव अयम् स भवति । ' यत् ' तु यङ्गत्वमिति अग पञ्चसङ्ख्या । ' अतिरिक्त ' तत् अतिरिक्तमेव यद्दशरीरमतिक्रम्य वर्तते । अतः सोऽग्नि ' अयम् ' भवति " हानिप्रदाग्नानामतिरेकोऽपि विरोध " इति श्रुत्यात् । यत्रवर्णादपि अयमर्थो भवत्यतो " अतिरिक्तं यद्दश कर्णजो हीनम् " इति । तस्मादत्र एकेन न्यूनत्वस्य ऋषिभिरतिरेकस्य प्रागुदीरितत्वात् सप्तसिद्धित्वेन यद्दशमृद्विकत्वात् उपन्यासः, तद्वाहिन्यात् द्वाभ्यामूनं च यत्पञ्चभिरतिरेकस्य चानुपन्यासः, इति विभागो द्रष्टव्यः । प्रकृतौ सप्तसिद्धिभिर्ममयति—सैषेति । त्रिंशतिप्रभृतिषु दशकेषु एवमेवा अनुसंधेया । तत उपर्यपि ' भासह्वानम् ' वायव्यसहस्रसङ्ख्या पूर्णते तावत्पर्यन्तम् एकैकं दशकं विमश्य एषा विष्णुः संप्रति ज्ञातव्येत्यर्थः । ' एवकार ' प्रकाशतस्मिन्प्रदर्शनार्थः । ' अथि ' सप्तम्यर्थानुवादी । ' दशती ' दशमो ' एषा ' उक्ता सप्तम् ज्ञातव्येत्यर्थः ॥ ९ ॥

यावज्जीव दर्शपूर्णमासाभ्यां यजन्तयेक पञ्च । त्रिंशत वा वर्षाणीति पर्यातरम् । तदिदानीं प्रतिपाद्यते—आर्जि वा एत इति । कथातः प्राप्तव्यो अवधि ' आर्जि ' ' ये दर्शपूर्णमासाभ्यां यजन्ते ' ' एते ' आर्जिमेव खलु धावति । अतो यावत् कालेनाग्निं प्राप्यते तावत्तस्यां यष्टव्यम् । ननु किमत्र कालेन तस्मात्तिरियाशयं सङ्गृह्य कालं विचिन्ते—स वै पंचदशवर्षाणीति । यावत् कालेन सवत्सरस्य पञ्चदशं रात्रिलक्षणादुपमाग्राक्षिप्य—तेषां पंचदशानामिति । एकैकस्मिन् वर्षे ऋषिभिरतिरेकस्य द्वाकाः दर्शपूर्णमासयोगाः, तथा पञ्चदशसङ्ख्या गणने सति षष्ट्युत्तरं त्रिंशती सङ्ख्या भवत्येते । एकस्मिन् बत्सरे विपमाना रात्रयोऽपि तावत् । अतस्तत्पञ्चकैर्धामैस्ता धाजीरामोतित्यर्थः ॥ १० ॥

(त्व) अथापराणि पञ्चदशैव वर्षाणि यजेत । तेषाम्पञ्चदशानां वर्षाणां त्रीणि चैव शतानि पष्ठिश्च पौर्णमास्यधामावास्याश्च त्रीणि च वै शतानि पष्ठिश्च सम्बत्सरस्याहानि तदहान्यामोति तद्वै सम्बत्सरमाप्नोति ॥ ११ ॥
मर्त्या ह वाऽअग्ने देवाऽआसुः । स यदैव ते संवत्सरमाप्नुयामुताऽ-
आसुः सूर्वा वै सम्बत्सरः सूर्वा वाऽअक्षव्युमेतेनोदास्याक्षव्यं सुकृतं
भवत्यक्षव्यो लोकः ॥ १२ ॥

सुऽ आजिसुताभेकः । (को) सुऽ एवं विद्वांसिर्गुतं वर्षाणि यजते
तस्माद् विद्वांसिर्गुतमेव वर्षाणि यजेत अथ दक्षायणपत्नी स्यादयोऽ अपि
पञ्चदशैव वर्षाणि यजेताञ्च ह्येव सा संप्रतसंपद्यते द्वे द्वि पौर्णमास्यौ
यजते द्वेऽ अमावास्याऽ अत्रोऽ एव खलु सा सम्पद्भवति ॥ १३ ॥

इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ११-१-२ ॥ (१. २.) ॥

अथापराणि पञ्चदशैव वर्षाणि यजेत । तेषां पञ्चदशानां वर्षाणां त्रीणि चैव शतानि पष्ठिश्च
पौर्णमास्यधामावास्याश्च । त्रीणि च वै शतानि पष्ठिश्च संवत्सरस्याहानि । तदहान्यामोति, तद्वै
संवत्सरमाप्नोति ॥ ११ ॥

मर्त्या ह वा अग्ने देवा आसुः । स यदैव ते संवत्सरमाप्नुः । अयामृता आसुः । सर्वे वै संवत्सरः,
सर्वे वा अक्षव्यां एतेनोदास्याक्षव्यं सुकृतं भवति । अक्षव्यो लोकः ॥ १२ ॥

स आजिसुताभेकः । स एवं विद्वांसिर्गुतं वर्षाणि यजते । तस्माद् विद्वांसिर्गुतमेव वर्षाणि यजेत ।
अथ दक्षायणपत्नी स्यात् । अयो अपि पञ्चदशैव वर्षाणि यजेत । अथ ह्येव सा संप्रतसंपद्यते । द्वे
द्वि पौर्णमास्यौ यजते द्वे अमावास्याः । अत्रो एव खलु सा सम्पद्भवति ॥ १३ ॥

भगवत्सर्वविनाशहामसवे पुनः पञ्चदश वर्षाणि ताम्यां यष्टव्यमिति विधत्ते-अथापराणीति ' तेषां पञ्च-
दशानां ' इत्यादि पूर्ववक्ष्येणम् ॥ ११ ॥

एवमुक्तमहोत्तरविभागेन सवत्सरप्राप्तिमन्त्रं स्तौति-मर्त्या इति । पुनः खलु भरणवर्माण ' देवा '
बभूवुः । ' ते ' यमिन् कालं लभन्त्या ' सवत्सरमाप्नुः ' अथानन्तरम् ' अमृता ' ते बभूवुः मर्त्यतां
परिच्यज्य देवव प्राप्ताः । अतः सवत्सरस्याभिदेवामृतवप्राप्तिरिति मन्त्रः । एतदेवोदाहरति-सर्वे वा इति ।
सर्वे इत्यादि मन्त्रे हि ' सवत्सर ' तत्रैव तन्मन्त्रेण । सर्वोत्पन्नं हि वस्तु ' अक्षव्यम् ' । अक्षव्यो देव कर्म शक्नोति ।
" क्षयव्यो शक्नोति " (पा. सू. १.१.८१) इति नियत्येन । एतेन सवत्सरप्राप्तयेनैव ' अक्ष ' दर्श-
नामसंप्राप्तिरिति ' सुकृतमक्षव्य ' क्षयव्येन ' भवति ' । तत्फलभूतो लोकश्च तथा भवति ॥ १२ ॥

तच्च ' आजिसुता ' जगत्यापराणिर्वाहार्थमुदपायनादित्यादिशेष नियमेन प्राप्नुवतां सूर्यादीनां मध्ये स्वयं-
मप्येको भवति, ' एव विद्वांसः ' एकप्रकारेण सवत्सरस्यैव प्राप्तिं जानन्त्यो यजमाना विद्वान्स्वयं यजेत ।
मन्त्रोऽस्मिन् विधानमिति-तस्माद् विद्वांसिर्गुतमेवेति ।

पौर्णमासेनेष्ट्वा । (ष्ट्वेन्द्रा) इन्द्राय विमृषेऽनु निर्व्वपति तेन यथेष्टचैवं
यजतऽआमावास्थेनेष्ट्वाऽअदित्यै चरुमनु निर्व्वपति तेन यथेष्टचैवं यजते ॥

स यत्पौर्णमासेनेष्ट्वा (ष्ट्वेन्द्रा) इन्द्राय विमृषेऽनु निर्व्वपतीन्द्रो वै यज्ञस्य
देवताऽयेतदमीषोमीयं पौर्णमास्युहविर्भवति तत्र नेन्द्राय त्वेति किञ्चन
क्रियतऽएतेनो हास्यै तत्सेन्द्रं हविर्भवत्येतेन सेन्द्रो यज्ञोऽथ यद्विमृषे-
त्वेति सुवर्वाऽउ हि मृधो नाष्ट्राः पौर्णमासेन हुन्ति ॥ २ ॥

पौर्णमासेनेष्ट्वा इन्द्राय विमृषेऽनु निर्व्वपति, तेन यथेष्टया एवं यजते । आमावास्थेनेष्ट्वा अदित्यै
चरुमनु निर्व्वपति, तेन यथेष्टया एवं यजते ॥ १ ॥

स यत् पौर्णमासेनेष्ट्वा, इन्द्राय विमृषेऽनु निर्व्वपति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता । अथैतत् अमी-
षोमीयं पौर्णमासं हविर्भवति । तत्र नेन्द्राय त्वेति किञ्चन क्रियते । एतेनो हास्यं तत्सेन्द्रं हवि-
र्भवति । एतेन सेन्द्रो यज्ञः । अथ यद्विमृषे त्वेति । सुवर्वा उ हि मृधो नाष्ट्राः पौर्णमासेन
हुन्ति ॥ २ ॥

यस्तु दशपौर्णमाससंक्रमणकाले आहूतिगुणविशिष्टौ तौ आरभमाणौ दाक्षायण्यवहवाजी स्यात् तत्
विशेषमाह-यद्यु दाक्षायण्यवह्नी स्यादिति । ' यद्यु ' यदि तु तदा दाक्षायणेनेष्ट्वान् स्यात्
' पञ्चदशैव वर्षाणि यजेत ' न हि 'त्रिंशत् वर्षाणि ' इत इत्यत आह-अत्र ह्येवेति । ' सा ' प्रागुक्ता अश्वो-
रात्रविमर्गेन सवस्तरप्रतिरूपा ' संपत् ' तत्रोपपत्तिमाह-दे हीति । एव प्रतिपूर्वं द्रिष्टव्या अनुष्ठिते सति
त्रिंशद्वर्षानुष्ठानेन या मपत् मवति । अत्र दाक्षायण्यवहवाजी पञ्चदशवर्षानुष्ठानेऽपि सा संपत्तिरवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

इति श्रीसातपथ्यब्राह्मणविरचिते साध्वीये वेदार्थप्रकाशे माण्डूकिनिनीयशतस्यब्राह्मणग्रन्थे एकादश

काण्डे प्रथमाऽध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥ (११-१-२) ॥

पौर्णमासयोगे दर्शयोगे च निवृत्ते क्रमेणानुनिर्वाच्य हविर्भवेत्-पौर्णमासेनेष्ट्वेति । विमृषति शत्रु-
हिनस्तीति कृतगुणकार्येन्द्राय ' अनु ' पौर्णमाससंयोगानन्तर एकादशकापाल पुरोडाशे निर्व्वपेत् । ' तेन ' हविषा
' यथेष्टया ' येन प्रकारेण प्राच्यगणकलापेन पौर्णमासेष्टि क्रियते, एवमेनेनैव प्रकारेण यजेत । तथा अमावा-
स्यानुष्ठेयेन दर्शयोगेनेष्ट्वा, ' अदित्यै ' अदितिदेवतायै ' चरुमनु निर्व्वपति ' । तेन यथेष्टया इति अनुष्ठान-
प्रकारोपदेशः । उपयत्र क्त्वा युत्वा समानकर्तृकत्वप्रतीतिः । ' बाजयेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसत्वेन यजेत ' इत्या-
दित् आर्गागीमाकोऽवप्रत्ययः ॥ १ ॥

विमृषत्य हविषेष्टानुनिर्व्वपणमन्त्रः स्तौति-स यत्पौर्णमासेनेष्ट्वा । इन्द्रो वा इत्यादि । ' इन्द्र ' खड्ग
' इन्द्रस्य ' प्रधानभूता ' देवता ' । अथैव सति यदेतत् पौर्णमासमवहवाजीपदेवतायै हविर्भवति । तत्र ' इन्द्राय
त्वा ' इत्यादिदिशः ' किञ्चन ' क्रियति इति ' क्रियते ' अतस्तत्र इन्द्रस्य हविर्भवति । स यज्ञो देवता-

(न्त्यु) अथ यदामावास्येनेष्ट्वा । (एवाऽदि) अदित्यै चक्रमनु निर्वृ-
पत्येव वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चन्द्रमाः ॥ अत्रैवऽएतां पुराविशु पुर-
स्ताद्यु पश्चाद्दृष्टो तुनेतदुनद्धेव हविर्भवति तेनाप्रतिष्ठिनमियं वै पृथिव्यु-
दितिः सेयमद्धा सेयं प्रतिष्ठितेतेनो हास्येतदुद्धेव हविर्भवत्येतेन प्रतिष्ठित-
मेतद्यु तद्यस्मादनु निर्वृपत्यथ यस्मान्नानु निर्वपेत् ॥ ३ ॥

(त्स) स यत्पौर्णमास्येनेष्ट्वा । (एवेन्द्रा) इन्द्राय विमृषेऽनु निर्वृ-
पति सेन्द्रो मे यज्ञोऽसदिति सर्वो वै यज्ञ इन्द्रस्यैव स यत्सर्वो यज्ञ इ-
न्द्रस्यैवेतेनो हास्येतत्सेन्द्रो हविर्भवत्येतेन सेन्द्रो यज्ञः ॥ ४ ॥

अथ यत्, आमावास्येनेष्ट्वा अदित्यै चक्रमनु निर्वपति । एव वै सोमो राजा देवानामन्नम् । यच्च-
न्द्रमाः, स यत्रैव एता रात्रि न पुरस्तात्त पश्चाद्दृष्टः । तनेतदुनद्धेव हविर्भवति । तेनाप्रतिष्ठिनम् । इयं
वै पृथिव्युदितिः । सेयमद्धा । सेयं प्रतिष्ठिता । एतेनो हास्येतदुद्धेव हविर्भवति । एतेन प्रतिष्ठिनं ।
एतनु तत् । यस्मादनु निर्वपति । अथ यस्मान्नानु निर्वपेत् ॥ ३ ॥

न यत् पौर्णमास्येनेष्ट्वा, इन्द्राय विमृषेऽनु निर्वपति । सेन्द्रो मे यज्ञोऽसदिति । सर्वो वै यज्ञ इन्द्र-
स्यैव सपत् । सर्वो यज्ञ इन्द्रस्यैव । एतेनो हास्येतत्सेन्द्रो हविर्भवति । एतेन सद्रो यज्ञः ॥ ४ ॥

श्रुत्य एव स्थान् । एतेनैव हविषा अथ पूर्णमासादेन एतस्य अग्रतोमियपार्श्वस्य सरथि हविर्द्वे इन्द्रैवत्य
भवति । एतेनैव हविषा यद्यथ दवनाक्षेपेन रज्ज्वानि भवन्ति । इत्य इन्द्रायेति विशेष्यानिप्रायेण सुखा
विशेष्यानिप्रायमभिष्वरोने-अथ यदिमृषे त्रेति । एतेन विशेषेण नरो एव पि सृरो िमा ' नाद्राः '
माशकारिणी प्रजा पौर्णमास्येनेष्ट्वा हवन्तु भवन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

दर्शयाने विहितमनुनिर्वाप्य हविर्नृप स्तौति-अथ यदामावास्येनेति । एव वा एवादि । ' एव '
एवमानधदमा खडु एतात्स्य ' सोम ' भूत्वा ' दशानामल ' भवति । स एव अन्नरूपधदमा ' पत्र '
परिपन् हविर्विषये ' एता रात्रि ' अत्यन्तस्योऽत्र दिनाया (पा. सू. २ । ३ । १) । अमावासादिवसस्य
पार्श्वी रात्रि, तात्रि कात्रे न पूर्वस्या दिशि दृश्यते । नपि प्रतीक्षा ' तेन ' सोमादर्शनतिथिनेन । एतदा-
मावासर हवि ' अनद्धेव ' अत्यन्तस्यमिष अम द पनेव ' प्रवपि ' तेनैव कारणेन ' अप्रतिष्ठित ' निराधार
य भवति, इतिरात्रस्य सोमस्यात्यमान शान् । तदा दोषद्वयस्य सम्पन्नकार्यं आदिवाय हविषो निर्गो
द्वय-इयं वै पृथिव्युदितिरेति । ' अद्धा ' प्रत्ययस्य सादृश्येण (सूत्रा) सर्वकारकत्वात् ' प्रतिष्ठित '
व्यवसासनम् । अनुनिर्वाप्यपथ निगमयति-एतनु तदिति । ' यस्मिन् ' कारणान् उक्त हविर्द्वे ' अनुनिर्वपति '
तत्कारणम् एतनु समनस्य प्रतिपदितम् । ' तु इन्द्र ' यपविशेषाविष्करणे । अथानुनिर्वाप्यामाश्रयमभि-
षवे-अथ यस्मादिति । यस्मान् कारणान् उक्तविद्वाय अनुनिर्वाप्य न कर्तव्य । तत्कारणमुच्यत
इति शेषः ॥ ३ ॥

उक्तस्य प्रतीकस्य अनुनिर्वाप्यपरागेति विद्वे वाहु तदनुवदति-स यत्पौर्णमास्येनेति । ' मे

(श्रोऽथ) अथ यदामावास्येनेष्ट्वा । (श्रुत्वाऽदि) अदित्यै चरुमनु निर्व्वप-
त्यामावास्यं वाऽऽ अनुनिर्व्वप्यं पौर्णमासेन वाऽऽन्द्रो वृत्रमर्हस्तुस्माऽ
एतद्वृत्रं जमुप देवाऽऽ एतद्विस्त्रुतिरवपन्न्यदामावास्यं किमनुनिर्व्वप्येऽ-
नु निर्व्वपेदिति तस्मान्नानु निर्व्वपेत् ॥ ५ ॥

(तस) स अतपौर्णमासेनेष्ट्वा । (श्रुत्वाऽथा) अथान्यद्विस्त्रुतिं निर्व्वप-
त्यामावास्येनेष्ट्वाऽथान्यद्विस्त्रुतिं निर्व्वपति द्विपुन्तर्ह्ये ह स भ्रातृव्यं प्रत्यु-
च्छ्रयतेऽथ यः पौर्णमासेनैव पौर्णमासीं यजतऽ आमावास्येनामावास्याम-
सपत्न्या देवास्यानुपवाधा श्रीर्भवति ॥ ६ ॥

अथ यत् आमावास्येनेष्ट्वा, अदित्यै चरुमनुनिर्व्वपति । आमावास्यं वा अनुनिर्व्वप्यम् ।
पौर्णमासेन वा इन्द्रो वृत्रमर्हन् । तस्मा एतद्वृत्रं जप्नुते । देवा एतद्विस्त्रुतिरवपन् । यदामावा-
स्यम् किमनुनिर्व्वप्येऽनुनिर्व्वपेदिति । तस्मान्नानुनिर्व्वपेत् ॥ ५ ॥

स यत् पौर्णमासेनेष्ट्वा, अथान्यद्विस्त्रुतिं निर्व्वपति । आमावास्येनेष्ट्वा, अथान्यद्विस्त्रुतिं निर्व्व-
पति । द्विपुन्तर्ह्ये ह स भ्रातृव्यं प्रत्युच्छ्रयते । अथ यः पौर्णमासेनैव पौर्णमासीं यजते, आमावास्ये-
नामावास्यम् । असपत्न्या देवास्यानुपवाधा श्रीर्भवति ॥ ६ ॥

मदीय ' यज्ञ ' ' वेन्द्र ' इदमिति असद्वेत् हव्येनामिदमेव हि वैमृष्यलुनिर्वाप, क्रियते । तत्र
सैद्वत्त्वमस्याऽपि नियति । कुत ? सर्वे हि ' यज्ञ इत्येव ' शक्य । अथ तत्र न पृथगिन्द्रसर्वबोधेऽपेक्षित ।
एतेनैवायं यजमानस्य पौर्णमास हविः सेन्द्रमिन्द्रमवद मवति । तत्ताणो यज्ञश्च ' सेन्द्र ' इदमिति एव
मवति । अत्र सेन्द्रस्य हविष अनुनिर्वापेऽपेक्षा न विद्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

दर्शयानेऽनुनिर्वापस्यापि प्रयोजनमर्थनादपुर सर समर्थवति-अथ यदामावास्येनेति । आमावास्य-
मित्यादि । पौर्णमासमागतं वृत्र हव्येन इदम्य देवा, ' एतदामावास्य ' हविस्त्रुतिरवद पौर्णमासमाग-
स्यानुनिर्वाप्यं कुर्वन् तस्मादम वास्य हविरेवानुनिर्वाप्यम् । यदनुनिर्वाप्येऽनुनिर्वाप्यांतरमेत्येते समवति ॥
तस्मादनुनिर्वाप्यम् सतो दर्शयानस्यानुनिर्वाप्यहविरेतापेक्षाविहाय आदित्यं हविर्नानुनिर्व्वपेदित्यर्थः ॥ ५ ॥

हममेव पञ्चभुगोद्वलितु अनुनिर्वाप्याग्ने दोषमाह-म यत्पौर्णमासेनेत्यादि । यजमानपानीयौ हि दर्श-
पूर्णमासौ, आनुष्मणानीषमप्यहवि, यदि तदनुनिर्व्वपेत् तर्हि सोऽप्युर्ध्वं यमानस्य ' भ्रातृव्य ' प्रत्युच्छ्रयते
प्रतिपक्षवेनोच्छ्रान्तमुपन करोति । अत्र पौर्णमास्याममावास्यायां च दर्शपूर्णमासमागवेव कर्तव्यौ, नान्यत्
किदिद्वि । अनुनिर्वाप्यमित्युपपन्नवति-अथ यः पौर्णमासेनैवेति । असपत्न्या देवेति । ' असपत्न्या '
शत्रुरहिता, अत्र एव ' अनुपवाधा ' न-कृतवाधारहिता च ' अथ ' यजमानस्य यागकृत्यत्वा
श्रीर्भवति ॥ ६ ॥

तद्धोके दृष्ट्वोपवसन्ति । श्वो नोदेतेत्यधुस्य वा हेतोः पुनिर्हाय वाऽयो-
तोपवसंत्ययेनमुताभ्युदेति स यद्यगृहीतः इविभ्युदियात्प्रज्ञातमेव तुडे-
पेव व्रतचर्या यत्पूर्वेषु दुर्गंधं अपि हविरातुश्च न तुत्कुर्वति प्रति प्रमुञ्चन्ति
व्वत्सोस्तान्पुनरपाकुर्वति ॥ १ ॥

नैमित्तिकी निहविष्का अम्युदयेति ।

तद्धोके दृष्ट्वोपवसन्ति । श्वो नोदेतेति । भग्नस्य वा हेतोः । अनिर्हाय वा । अय उत उपवसति ।
अयनमुताभ्युदेति । स यद्यगृहीत इविभ्युदियात् । प्रज्ञातमेव नत् । अप्य व्रतचर्या । यत्पूर्वेषु दुर्गंधं
अपि हविः आनयनं तत्कुर्वति । प्रति प्रमुञ्चन्ति वत्सान् तान्पुनरपाकुर्वति ॥ १ ॥

तत्रैव प्रवाजादिवेत्तुंवात् । कविगालपद्यं पृथग्वत् दृष्ट्वा दाहयेदनिर्हाय । प्रहणमर्धमुत्तरति-
इति श्वनुनिर्वाप्यस्येति । ' अनुनिर्वाप्यस्य हविष ' वा मीमासा ' इति ' अन्वय प्रकारेण हृत्पर्य ।
वार्तव्यमागमयोगात्तस्य विषय दर्शयति-अयाम्युदितस्येति । आवासाभ्यो हविषि निधने सति यदि
षडोऽम्युदियात् तस्याम्युदितस्य हविषो नैमिषिकस्य प्रयोग एव परवर्तितव्य इति वृत्तवद्विषयमागम-
कर्मपरिहारायो विनागमिदं ॥ ७ ॥

इति श्रीमायावाचार्थविरहिते माधवाय वेदार्थप्रकाशे माध्याह्निकसप्तपञ्चाङ्गमाध्याये एकादशब्राह्मणे

प्रथमेऽध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥ (११ । १ । १) ॥

अम्युदयमिति कर्म निमित्तमुक्तस्य निमित्तस्य सम्प्रसादो कथयति-तर्दक इति । तत्र दर्शपूर्णमासपर्य-
न्तये ' एकै ' शास्त्रिनः चतुर्दशानिर्वापयति प्रमाणमप्ये प्राग्वा दिशि चद्र ' दृष्ट्वा उत्तरवति ' आय-
न्वात्तादि टपस्त्वदर्थं निर्वर्तयति । तत्राप्यमात्रेण ' अ ' परस्मिन् द्विवे पाठाकाटे चद्र ' जोदेता '
नोदयतीति । मविष्यदन्तर्गतं दृष्ट्वा (रा. सू. ३ । १ । १५) । तत्र तस्य हेतो मेवापरमिति चिन्ता ।
' अनिर्वाप ' निमित्तिर्गमयान्वा ' वा ' । ' अय उतेति पदच्छेद । उत्तराहो अन्वये । अत्रापि वाक्य-
निर्गममात्रेऽपि टपवसति । अकाटे यद्युत्तरस्य कर्म अम्युदयावादि कर्मोति वाच्यम् । अपानतरं वाच्य-
दिवते ' एते ' वज्रमान चद्रोऽम्युदेति । चतुर्दशानिर्वापया चद्रकच्छेदयेन तस्य भवतीत्यर्थः । एव निमित्तस्य
समावेष्टोता । चद्रदरने सति वाक्यविशेषोपपन्नमेव कर्तव्यमुपदिशति स यद्यगृहीतमिति । अगृहीत-
नित्यमिति च । परदिवसे हविर्निर्वापस्य पूर्वं अकाटे कर्म प्रकाशयति ' यदि ' ज्ञापेत् तदा ' प्रज्ञातमेव ' ।
प्रातरेण प्रयोगेनात एत निश्चितं तन्मूर्च्छासिद्धौ । ' द्या ' वक्ष्यमाणेन ' अयवर्त्ता ' नदाय निवम-
स्याचरण कार्य । का पुनरसावित्यत्र आह-यत्पूर्वेषु रिति । ' पूर्वेषु ' वाच्य ' द्युम् ' एवो द्युम्प्रमा-
नित्ये परस्मिन् द्विवे पुनः कर्तव्यस्य सायदोहकस्य हविष ' आनयनाय ' वाच्यम् । प्रातरोहार्थं
वेत्तुवाहना वत्सालात् प्रतिप्रमुञ्चन्ति पुनर्वापमि सप्तमेऽपि । एव ह्यत्र पुन सायदोहार्थं ' तन्मदसन् '
' पुनरप्युदेति ' मन्त्रस्य श्रवणं कर्तुं ॥ १ ॥

तानपराह्णे पर्णशास्त्रयाऽप्यकरोति । तद्यथैवादः प्रज्ञातमामावास्यथैव हवि-
रेवमेव तद्यद्यु व्रतचर्चया वा नोदाश्रयैत गृहीतं वा हविरभ्युदियादित-
रुथो तर्हि कुम्भदिदानेन तण्डुलान्तुफलीकृतान्कृत्वा स येऽणीयाथैव सस्ता-
नमये दात्रेऽप्यकपालं पुरोडाशथैव श्रययति ॥ २ ॥

(त्सु) अथ यत्पूर्वैद्युः । (दु) दुग्धं दधि तदिन्द्राय प्रदात्रेऽथ तदानीं
दुग्धे विष्णवे शिपिविष्टाय तस्त्वण्डुलान्कृते चरुथैव श्रययति चरु ह्येव
स यत्र क च तण्डुलानावपति ॥ ३ ॥

तानपराह्णे पर्णशास्त्रयाऽप्यकरोति । तद्यथैवादः प्रज्ञातम् आमावास्य हविः । एवमेव तत् । यद्यु
व्रतचर्चा वा नोदाश्रयेत । गृहीतं वा हविरभ्युदियात् । इतरयो सहि कुर्यात् । एतानेव तण्डुलान्
सुफलीकृतान् कृत्वा स येऽणीयाम्—तानमये दात्रेऽप्यकपालं पुरोडाश श्रययति ॥ २ ॥

अथ यत्पूर्वैद्युर्दुग्धं दधि तदिन्द्राय प्रदात्रे । अथ तदानीं दुग्धे विष्णवे शिपिविष्टाय तस्त्वण्डु-
लान् कृते चरु श्रययति । चरु ह्येव स । यत्र क च तण्डुलानावपति ॥ ३ ॥

तस्य कालं विधत्ते—तानपराह्णे इति । एव परस्मिन् दिवसे पुन सायदोहार्यं तानपराह्णं सायदोहारिन्
कृत्वा तत् परादिने प्रागुत्पिनात् प्रज्ञानेन स्थापितात् क्रियाकलापात् आरभ्य आमावास्येन हविषा कात्रे
यजेत । एव सति अकालं प्रक्रमदोषो न भविष्यतीत्याह—तद्यथैवाद इति । तत्तस्यां व्रतचर्चायां सत्याम् 'अद्'
प्रज्ञातकात्रे प्रज्ञातमामावास्य हवि यथैवाधिकं भवति 'एवमेव तत्' चन्द्रदर्शनमित्युक्तं हविर्दोषादित
मवतीत्यर्थः । यदुक्तं व्रतचर्चाकरणशक्तौ हविर्निर्वाणोत्तरकात्रे च कर्तव्यम् तदुपदिशति—यद्यु व्रतचर्चामिति ।
यदि तु उक्ता 'व्रतचर्चा' कर्तुं नैच्छेत् । "आह शसिरिष्टायाम्" (वा पा. म्वा आ. १७) इति धातुः ।
तदा हविर्निर्वाणत् पूर्वमपि वक्ष्यमाणो विधिर्ज्ञातव्यः । यदि 'वा गृहीत' निस्त हविरभ्युदियात् निर्वाणो-
त्तरकात्रे चन्द्रदर्शनाकात्रे दर्शयाम प्रज्ञात इति जानीयादित्यर्थः । उभयत्रापि इतरथा उक्तप्रकारप्रकार-
त्वेण तर्हि कुर्यात् । तदेव प्रज्ञातवराह—एतानेवेति । य एतं प्रहतिदेवगान्धो निस्ता मोक्षपथं हे
अवहननं तण्डुलान् सुफलीकृताश्च कायां । एव कृत्वा तत्र ये 'अर्गीयास' कणश कृता सूस्ततण्डुला ।
व्यवहृणमेतत् । स्पृष्टतमा मयमा सूतममाश्च इति त्रैवा विभागस्य च । एते त्रिविधाः । तत्र ये मयमा
'तानमये दात्रे' दानगुणविशिष्टायामये अष्टमु कणाड्यु सञ्चन 'पुरोडाश' श्रयेत् ॥ २ ॥

यत्सायदोहार्यं 'दधि' 'तदिन्द्राय प्रदात्रे' प्रदातृगुणविशिष्टायैन्द्राय कार्यम् । तत्र इति स्थितिमान्
तण्डुलान् प्रक्षिप्य चरु श्रययतीत्यर्थः । अथानतरम् तदानीं प्रागर्ह्ये श्रुते ये अर्गीयासस्तण्डुला तान्
समोप्य, शिपिविष्टाकात्राय 'विष्णवे' 'चरु श्रययति' । (गूढ) प्रज्ञातहविषा नैमित्तिको देवतपूजय
कृत । एतमर्थं सूत्रकारेणोक्तं "चन्द्रमसाऽभ्युदित आमावास्ये पुरस्तात्तद्व्रतं स्यात्, दधिहविरानपन निद-
म्यान् सन्ध्यं वन्तान् पुनराकारयन्, निस्त वनाशनी वा त्रैव तण्डुलान् विमय मयमानमये दात्रे

तद्यदेवं भवति । (त्ये) एष वै सोमो राजा देवानामग्रं युञ्जन्नुमास्तु-
मेतदुपैप्सीत्तमुपारात्सीत्तुमस्माऽअभिर्दाता उदात्तीन्द्रः प्रदाता प्रयच्छति
तुमस्माऽइन्द्राग्नी यज्ञं दत्तस्तेनेन्द्राग्निभ्यां दत्तेन यज्ञेन यजतेऽथ यद्वि-
ष्णवे शिपिविष्टायेति यज्ञो वै विष्णुः । अथ यद्विष्णवे शिपिविष्टायेति यमुपैप्सीत्-
मुपारात्सीत्तुच्छिपितुमिव यज्ञस्य भवति तस्माच्छिपिविष्टायेति तत्रो
यच्छक्नुयात्तदद्यान्नादक्षिणं हविः स्यादिति ह्याहुरथ सदैव नोदि-
यादथोपवसेत् ॥ ४ ॥

इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ११-१-४ ॥ (१. ४.) ॥

तद्यदेवं भवति । एष वै सोमो राजा देवानामग्रं-युञ्जन्नुमाः, तमेतदुपैप्सीत्-तमुपारात्सीत् ।
तमस्मा अभिर्दाता ददाति । इन्द्रः प्रदाता प्रयच्छति । तमस्मा इन्द्राग्नी यज्ञं दत्तः । तेनेन्द्राग्निभ्या
दत्तेन यज्ञेन यजते । अथ यद्विष्णवे शिपिविष्टायेति । यज्ञो वै विष्णुः । अथ यद्विष्णवे शिपिविष्टायेति
यमुपैप्सीत् तमुपारात्सीत् । तच्छिपितुमिव यज्ञस्य भवति । तस्माच्छिपिविष्टायेति । तत्रो यच्छक्नु-
यात्, तदद्यात् । नादक्षिण हविः स्यात् इति ह्याहुः । अथ यदैव नोदिष्यात् । अथोपवसेत् ॥ ४ ॥

इति नैमित्तिकी दर्शपागे पुरस्ताच्चन्द्रदर्शने विहविष्का
अभ्युदयेष्टिसंज्ञिका प्रायश्चित्तेष्टिः ॥

स्याविष्टार्तिदाय प्रदात्रे दधनि चरमगिहान् विष्णवे शिपिविष्टाय श्रूने चरम्, तस्य सङ्क्रान्तयो वचनात् ॥
(का. ग्री. सू. १५ । १२-१६ । १६) इति । ननु सायनोदप्रार्तर्दोही स्वतरे हविषी । तयोर्धर्वाधारतया
उपसर्जनत्वमशुक्रमित्त आह-यच्छुः होत्र स यजेति । यस्मिन् कस्मिन् दधनि क्षीरे वा सङ्क्रान्तिं प्रक्षिप्यते
अर्घ्ये वा भवति । अतस्तयो वरद्वयस्यानुप्रवेशात् प्राधान्यप्रच्युतिः । अत एव तत्र सान्नाय्यधर्मागामनुष्ठा-
नम् । उक्तं हि सूत्रकृता-“संस्कारास्सान्नाय्यम्, अन्यदेव्यायोगात्” (का. ग्री. सू. १५ । १७ ।
१८ ।) इति ॥ ३ ॥

विहितो नैमित्तिकोमभ्युदयेष्टिप्रत्यूष प्रयोजनकथनेन स्तौति-तत्प्रदेशमिति । तत्र एव विहविष्केष्टि
निर्देशीति यत् तस्य प्रयोजनमुच्यते इत्यर्थः । तमेतदुपैप्सीदिति । त देवायभूत चद्रमम् एतत्तमुपका-
नम् उपात्तुं ऐन्द्रं स चायम् अमावास्याया भूमौ वसतीति उपात्तुं शक्यते । अत उपाधुमिच्छति । ‘तम-
पात्तमीत्’ अपरावान् अपरात्रे वर्धयाम स्यात् अपराचमच्युतिमकार्षात् । अतो देवानभूतस्य चद्रमस्यो
प्रहणाभावाजिह्व हविर्विकलमेव स्वादित्यर्थः । ‘त’ तथाविधमनुरूप चद्रमम् दध्नुगुणविशिष्ट ‘अग्नि’
‘अग्नि’ यजमानाय ददानि । इन्द्रः प्रदातेत्यादि । तमस्मा इन्द्राग्नी यज्ञमिति । अविकल यथाकालमनुष्ठेयो
दर्शपागो यज्ञः । तृतीयपागस्य देवतां प्रशंसति-अथ यद्विष्णवे इति । अवातम्यो यज्ञ एव विष्णुर्गति
तस्य हविः प्रति निमित्तत्वेन देवता वयम् युजमित्यर्थः ।

अद्यामानस्येति न्यमानऽनुपवसति । (त्य) अयैष पश्चाददृशे सु हैष दिव्यः आ स शुजमानस्य पशूनभ्यवेक्षते तदपशव्युं स्यादप्रायश्चित्ति-
कृतऽएतस्मादु हेतुद्वीपाऽवचन्द्रमसादिति ॥ १ ॥

दर्शपागे पश्चाददृशने त्रिहाविका अम्बुदितेष्टिः (प्रायश्चित्तेष्टिः) ।

अद्यामावासेति न्यमान उपवसति । अयैष पश्चाददृशे । स हैष दिव्यः आ । ॥ पशुमानस्य पशूनभ्यवेक्षते । तदपशव्यु स्यादप्रायश्चित्तकृतः । एतस्मादु हेतुद्वीपाऽवचन्द्रमसादिति ॥ १ ॥

तद्विशेषप्रयोगमाह—अथ यच्छिषिषिष्टयेति । य देवान्तरूप चद्रमस अकाळे उपायुं ऐच्छत्
'तमपरास्तीन्' अपराधो भूत तद्विशिष्टयकार्थत् । तच्चद्रामकमकाळे निरुप इति शिषिस्तद्विशिष्टो
दोषविशेष, तदुक्तमिव यज्ञस्य शरीर मवति । तस्मान् अस्मिन् समये साहकृशरीरविशिष्टो मवति ॥
अतो यज्ञरूपाय विष्णवे शिषिविशिष्टयेति विशेषणोपादानमर्थवत्स्यात् ।

अनुदयेष्टौ यथासाक्षि दक्षिणं द्यवादिति विधये—तत्रो यच्छस्नुयादिति । (गृह्य) चद्रोदये दोषदर्श-
नात् निर्दोष पञ्चमाह—अयेति । यदा सद्य चद्रो 'नोदिपात्' पूर्वस्यां दिशि नाभिर्ववति । चतुर्दशीतसप्तशो
यस्मिन् दिने नास्ति तस्मिन्नेव दिवसे अम्बुव्याधानादि कर्म औरवसत्य कुप्यदित्यर्थ ॥ ४ ॥

इति त्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीय कार्यप्रकाशे माध्विन्दवीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
एकादशकाण्डे प्रथमेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (११-१-४) ॥

(गृह्यम्) दर्शपागे पुरस्ताददृशने प्रपञ्चिषेष्टिरुक्त, अथ पश्चाददर्शनं नैमित्तिकीभिर्द्वि विधिमुक्तम्—
अद्यामावासेति न्यमान इति । "पर्वणो यधतुयोऽस्य आया प्रतिपदजय । यागकालं स विज्ञेय" (सुगारिहृतपर्वनिर्णये) इति स्मृत्युक्तकालमतिक्रम्य प्रतिपत्तुरीयपदादिकाळे अयेदानीं अद्यामासेति दर्शपाग-
स्याय काल इति मोहान् 'न्यमानो' यदा 'उपवसति' औरवसत्य कर्म करोति । अधानतर सायकाले
'एव' चद्रमा 'पश्चात्' प्रतीक्ष्य दिशि 'ददुरे' दृश्यते चोदित कालमतिक्रम्याकाळे कर्म कृतमिति द्वापत
इत्यर्थः । 'स' पश्चात् दृश्यमान 'एव' चद्र 'दिव्य' दिवि मव 'आ' अथत् बापक । 'त' 'अस्य'
पशुमानस्य पशून् गोऽध्यामिमद्विषादिन् 'अम्बवेक्षते' अम्बुवर्जुं पश्यति । यथा सालाहको वने सचरतो
मेवाददिन् पशून् अम्बुवर्जिहोषति, तद्वत् । तस्मात् चद्रदर्शनं 'अप्रायश्चित्तकृत' प्रायो न म विध्यतिक्रम-
जनितो दोष, तस्य चिति, तसमाप्रायक ज्ञानपूर्वक कर्म तदकर्तव्यो यजमानस्य 'अपराध' पशुव्यो
हित पश्यन् तदिलभ्युग स्थान् । तच्चद्रदर्शनं पशुनिहृदित्यर्थः । एतदवशेषायने—एतस्मादिति । एतस्मादेव
सद्य चद्रसंविध्यक्षणेन पूर्वोक्तम् । अत एव 'अवचन्द्रमसात्' अवकृणो निहृष्ट चद्रमा अवचन्द्रमस ।
"अवसन्ताक्षमुमहान्" (पा सू १ । ४ । १०१) इति अनुपुसर्गादुपादि ध्यपयेनाकार
समालंत् । तस्माच्चन्द्रादिनि 'मीमा' उक्तरूपया मीमा ॥ १ ॥

छायामुपसर्पन्ति । (त्ये) एतेनो हेतदुपतपडाचक्षते श्रुचिन्मिष्येतुमु
हुवैतडाचक्षते ॥ २ ॥

शशश्चाद्रिमस ऽडुति । चन्द्रमा वै सोमो देवानामग्रं तं पौर्णमास्यामभि-
पुण्वन्ति सोऽपरपक्षेऽपऽओपधीः प्रविशति पशवो वाऽअपऽ ओपधीरदन्ति
तदेनमेताऽ रात्रिं पशुभ्यः सन्नयति ॥ ३ ॥

सोऽद्यामावास्त्येति मन्यमानऽउपवसति । (त्य) अथैष पश्चाद्दृशे तय-
जमानो यज्ञपथादेति तदाहुः कथं कुर्मादित्वा यज्ञपथाद्यनेताऽन्यनेताऽ
इति यजेत हेतु न ह्यन्यदपक्रमणं भवति न्युः श्वऽपुवेष ज्यायानुदेति सु
ऽआमावास्त्यविधेर्नैवेद्वाऽधेष्टिमु निर्वपति तदुद्वैव श्रो वा ॥ ४ ॥

छायामुपसर्पन्ति । एतेनो हेतदुपतप आचक्षते श्रुचिन्मिति । एतमुद्वैतदाचक्षते ॥ २ ॥

शशश्चाद्रिमस इति । चन्द्रमा वै सोमो देवानामग्रम् । तं पौर्णमास्यामभिपुण्वति । सोऽपर-
पक्षेऽपऽओपधीः प्रविशति । पशवो वा अप ओपधीरदन्ति । तदेनमेता रात्रिं पशुभ्यः सन्नयति ॥ ३ ॥

सोऽद्यामावास्त्येति मन्यमान उपवसति । अथैष पश्चाद्दृशे । तजमानो यज्ञपथादेति ।
तदाहुः कथं कुर्यात् इत्या यज्ञपथाद्यनेता ३ न यजेता ३ इति । यजेत हेतु । न ह्यन्यद-
पक्रमणं भवति । श्वः श्व एवेष ज्यायानुदेति । स आमावास्त्यविधेर्नैवेद्वा-अधेष्टिमुनिर्वपति ।
तदुद्वैव श्रो वा ॥ ४ ॥

‘छायामुपसर्पन्ति’ उपगच्छन्ति गवाया पशवस्तिरोक्षिता यजमानस्य मवतीत्यर्थः । ‘एतेनो ह’ एतेनैव
प्रकारेण इति ‘उपतपन्’ पशूनामुपतापकारि यदेनचन्द्रदर्शनं ततः ‘श्रुचिन्’ शुक्ला रित्तीकृतमित्याचक्षते
अग्निदा कथयति । ‘एतमुद्वैतत्’ एतमेव चन्द्रगतद्वेषम् एवम् ‘आचक्षते’ ॥ २ ॥

‘चाद्रिमस’ सप्तमी तन्मण्डलमध्यवर्ती ‘शशः’ इति । अत एव तस्य राशक इति प्रसिद्धिः । इतोऽपि
चन्द्रदर्शनाप्रागेव द्वादशाममात्रास्याया उपवसथ कार्य इत्याह-चन्द्रमा ॥ इति । स पौर्णमास्यामिति ।
उपवसथकार्यं गतं तद्देवानां चन्द्रमस पौर्णमासीकाटे ‘अभिपुण्वति’ पशुं द्रवीकुर्वति । स चाभिपुण्वेति
अनुष्ठिताऽपरपक्षं अप ओपधीश्च प्रविशति । पशवस्तु ओपधीर्वाप्या अपश्च पीवा स्वामन्ति त चाद्रिमस
कुत्स रजमद्रावास्याया धारयति । ततः ‘एन’ इमेता रात्रिम् । “अत्यन्तमपेक्षितं द्वितीया”-(पा. सू.
३ । ३ । ९) । अमावास्यायाः सप्तम्या रात्रौ ‘पशुभ्यः’ ‘सकाशान् सन्नयति’ सम्पून् प्रापयति ।
तत्सन्नयनं प्रतिपद्यद्दर्शने सति ओपरात्रा इत्यर्थः ॥ ३ ॥

दर्शनागत्यातिक्तातकालत्वे दोषमुपन्यस्य तत्रानुष्ठानप्रकारमह-सोऽद्यामावास्त्येति । न्याय्यतार्थः ।
तत्तथा पश्चाच्चन्द्रदर्शने सति यजमानो ऽ यज्ञपथात् अनुष्ठानमार्गान् ‘इति’ अपक्रामति “नष्ट”

‘अप’ उपगच्छति, न यज्ञार्थः । पश्चाद्भुष्ट इति सूक्तवक्तव्यात्पुनरेतदुक्तं न वाञ्छन् प्रविशन् मवादी । प्रात्या
मपेपरि उपवसथोपक्रम एवम् । इति ३६ ।

तस्यै ग्रीणि हवींषि भवन्ति । (न्त्य) अग्नये पथिकृतेऽष्टाकपालं पुरोडाशमिन्द्राय वृत्रघ्नऽष्टादशकपालमग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालं पुरोडाशम् ॥ ५ ॥

(११) स यदग्नये पथिकृते निर्व्वपति । (त्य) अग्निर्व्वै पथः कर्ता स यस्मादेवादो यजमानो यज्ञपथादेति तुमेनमग्निः पंयानमापादयति ॥ ६ ॥

(त्य) अयं यदिन्द्राय वृत्रघ्ने । पाप्मा वै वृत्रो यो भूतेर्वारयित्वा तिष्ठति कस्याणात्कुर्मणः साधोस्तुमेतदिन्द्रेणैव वृत्रघ्ना पाप्मानं वृत्रध्वं हन्ति तस्मादिन्द्राय वृत्रघ्ने ॥ ७ ॥

तस्यै ग्रीणि हवींषि भवन्ति । अग्नये पथिकृतेऽष्टाकपालं पुरोडाशम्, इन्द्राय वृत्रघ्न एकादशकपालम्, अग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालं पुरोडाशम् ॥ ५ ॥

स यदग्नये पथिकृते निर्व्वपति । अग्निर्व्वै पथः कर्ता । स यस्मादेवादो यजमानो यज्ञपथादेति । तुमेनमग्निः पंयानमापादयति ॥ ६ ॥

अयं यदिन्द्राय वृत्रघ्ने । पाप्मा वै वृत्रः । यो भूतेर्वारयित्वा तिष्ठति कस्याणात्कुर्मणः साधोः । तस्मादिन्द्रेणैव वृत्रघ्ना पाप्मानं वृत्रं हन्ति । तस्मादिन्द्राय वृत्रघ्ने ॥ ७ ॥

रम्भः " (पा. सू. १. १. १०४) इति अन्ताः समासतां । अत्र कर्तव्यविशेषमुपदेष्टुं अक्षरादिनां ग्रन्थमुद्भावयति—
उवाङ् : कर्त्तुं कुर्यादित्वा यज्ञपथादिति । ' इराय' गन्धा मध्युक्तो भूतेत्यर्थः । किं प्रकृतेन दर्शयामास ' यजेत न यजेतेति ' तेषां मीमांसा । ' विचार्यमाणां नाम् " (पा. सू. ८. १. १९०) इत्युपपन्नं व्युत्पत्तिः । एव विचार्य यागसमुच्चये निर्द्धारयति—यजेत हवेति । ' अग्नयः ' दोषनिष्कमग्नयः, तदानीमेव प्रकृतयागनिर्व्वर्तने कारणमाह—अः अः इति । ' अः अः ' उच्यते चरन्ति कलाहृदया ' अपायात् ' हृदय एव सन्नुदेति । तथाच कालातिक्रम ओषधिमत्तच्छब्दः प्रणिष्ठुं ततोऽप्यसर्व्वतोऽपि प्रकृतो दर्शयामः शंसि समागतीव इत्यर्थः । अनन्तरमेवैतदोषादिरागं प्रापयित्वा कर्त्तव्येति विषये—स आयावास्याविधेर्निवेति । यद्योदितकालेऽनुष्ठितोऽभ्यासस्यायागं, तत्प्रकारेणैव प्रतिपदि प्रकृतां दर्शयि समाप्य, अनन्तरमेव एतां विहित्विच्छं वक्ष्यमाणा—निहित्युनिर्व्वर्त्तत । ॥ ॥ च सप्तकाला द्वादशकाला वा कार्येणाह—तदुद्देति ॥ १ ॥

कतिद्रविष्ठा सेति सत्राह—तस्यै ग्रीणीति । पृष्ठपर्य्यं चतुर्थी (पा. सू. २. १. १९१. ग.) । तान्ये हवींषि दर्शयति—अग्नये पथिकृते इति ॥ ५ ॥

तान् क्रमेणानूप ग्राहये—स यदग्नये पथिकृते इति । ' पथः ' यज्ञमार्गस्य अहस्य ' अग्निः ' सञ्च ' कर्ता ' पुनः प्रापयिता । अतः सोऽस्ति पंयानम् ' एन ' यजमानं प्रापयति । ' यस्मात् ' यज्ञपथादेव ' अतः ' अमुक ' यजमान इति । अग्राहयति । अतः पथिकृतेऽप्यग्नयेति अस्तेषां युक्त इत्यर्थः ॥ ६-१॥

द्वितीयपादेवताया अग्नि विधेयं प्रकृतोऽप्यग्निमेव समर्पयते—पाप्मा वै वृत्र इति । ' इन्द्राय ' इन्द्राय

(भेऽथ) अथ यदग्रये वैश्वानराय । द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्वृपति
 यत्र वाऽइन्द्रो वृत्रमुहंस्तुमभिना वैश्वानरेण समदहत्तदस्य सर्वं
 पाप्मानं समदहत्तथोऽएवैष एतदिन्द्रेणैव वृत्रघ्ना पाप्मानं वृत्रं
 हत्वा तुमभिना वैश्वानरेण संदहति तदस्य सर्वं पाप्मानं संदहति स
 यो ह वै वृद्धानेतयेष्टया यजते न हास्याल्पश्चन पाप्मा परिशिष्यते ॥ ८ ॥

तस्यै सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति । (न्त्यु) उपांशु देवता यजति याः
 कामयते ता याज्याऽनुवाक्याः करोत्येवमाज्यभागावेव संयाज्ये ॥ ९ ॥

अथ यदग्रये वैश्वानराय द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्वृपति । यत्र वा इन्द्रो वृत्रमहत् । तमभिना
 वैश्वानरेण समदहत् । तदस्य सर्वं पाप्मानं समदहत् । तयो एवैष एतदिन्द्रेणैव वृत्रघ्ना पाप्मानं
 वृत्रं हत्वा तमभिना वैश्वानरेण संदहति । तदस्य सर्वं पाप्मानं संदहति । स यो ह वै वृद्धानेतयेष्टया
 यजते । न हास्याल्पश्चन पाप्मा परिशिष्यते ॥ ८ ॥

तस्यै सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति । उपांशु देवता यजति । याः कामयते, ता याज्याऽनुवाक्याः
 करोति । एवमाज्यभागाः । एवं संयाज्ये ॥ ९ ॥

इन्नतिषा प्रति कर्मभूतो यो वृत्र सः ' पाप्मा ' । त विशिनष्टि-यो भूतेरिति । ' साधो. ' यथाकालमु-
 षितात्, कस्याणाञ्चोन्नतफलसाधनात्, ' कर्मणाः ' वा ' भूतिः. ' फलोत्पत्तिः, ता ' वारयित्वा ' यः पाप्मा
 ' तिष्ठति ' । भूतेरिति कर्मणि षष्ठी (पा. सू. २ । १ । १०) । तमेतदित्यादि स्पष्टम् ॥ ७ ॥

आग्नेयपागानतर्माग्नेयपागस्य कर्तव्यतां प्रतिपादयति-यत्र वा इन्द्र इति । इतस्य वृत्रस्य पुनस्त्ववराकया
 ' त ' इत इव वैश्वानराण्यकैवाग्निना ' इदः समदहत् ' मस्मसात्कृतवत् । तत्तत् सोऽग्निः अस्वेदस्य
 ' सर्व ' वृत्ररूप ' पाप्मानं समदहत् ' । पुरोवृत्तसत्तिदमर्षं प्रकृते योजयति-तयो एवैष इति । ' ११ '
 यजमान तथैव वृत्रहननगुणविशिष्टेन ' इद्रेणैव ' अथवाकालानुष्ठानजनित पापरूप ' वृत्र हत्वा ' । स
 वैश्वानरेणाग्निना ' सम्पक् ' दहति ' मस्मीकरोति । तदनन्तर सोऽग्निः ' अस्य ' यजमानस्य ' सर्वं पाप्मानं
 संहति ' । प्रकृतमुपसहति-स यो ह वैमिति । अल्पश्चेनेति । वनश्चन्दोऽप्यर्थः ॥ ८ ॥

अथास्यामिष्टो "प्रकृतिष्व विवृति कर्तव्या" इति चोदकप्राप्तेषु अग्रेषु विशेष विधे-तस्यै सप्तदश सामिधेन्य
 इति । सामिधेन्यार्थः ऋचः ' सामिधेन्य ' । ता प्रकृतौ पचदश । अत्र चोदकप्राप्तास्ता, " शृषुपान्त्यौ
 चाप्ये हे " इति ' सप्तदश भवति ' । प्रकृतौ प्रधानपागे उच्येष्टव्यं पर्यः । अत्र तदपवादेन उपांशुत्व विधीयते-
 उपांशु देवता यजतीति । ' देवता. ' प्रधानदेवताः । याः कामयत इत्यादि । प्रकृतदेवतास्त्रिगुणाः
 षट् षट्पां दाशतर्षा समान्तावाः ' याः ' ऋच ' कामयते ' ताः ' याज्याऽनुवाक्याः ' ऊर्पात् । तत्रैता
 एवेति निरमो नास्तिर्यथः । आग्नेयपागो विष्टकपागो च याज्याऽनुवाक्यास्तु याज्याऽन्यमतिदिशति-
 एवमाज्यभागादिति । एवं संयाज्ये इति च ॥ ९ ॥

तिसृधन्वं दक्षिणां ददाति । धन्वना वै श्वानं वाधन्ते तदेतमेवैतद्वाध-
ते अतिसृधन्वं दक्षिणां ददाति ॥ १० ॥

दण्डं दक्षिणां ददाति । दण्डेन वै श्वानं वाधन्ते तदेतमेवैतद्वाधते दण्डं
दक्षिणां ददात्येषाऽन्वादिष्टा दक्षिणा दद्यात्त्वेवास्यामुप्यन्यथाऽइतरा
दक्षिणास्तुतां यत्तसंपद्येत सा ह्येषा पशव्येष्टिस्तयाऽप्युनभ्युद्दष्टो
यजेतैव ॥ ११ ॥

इति प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ११।१।५ ॥ (१-५) ॥

तिसृधन्वं दक्षिणां ददाति । धन्वना वै श्वानं वाधन्ते । तदेतमेवैतद्वाधते । अतिसृधन्वं दक्षिणां
ददाति ॥ १० ॥

दण्डं दक्षिणां ददाति । दण्डेन वै श्वानं वाधन्ते । तदेतमेवैतद्वाधते । दण्डं ददाति । एषाऽन्वा-
दिष्टा दक्षिणा । दद्यात्त्वेन अस्यामुप्यन्यद् । या इतरा दक्षिणाः । तासां यत्तसंपद्येत । सा
ह्येषा पशव्येष्टिः । तयाऽप्युनभ्युद्दष्टो यजेतैव ॥ ११ ॥

दक्षिणाद्रव्य विधाय स्तौति-तिसृधन्वमिति । तिसृधन्वमित्युक्तं धन्वं 'तिसृधन्वम्' । पूर्ववदकारं
रुमासात् (पा. सू. १ । ४ । ७४) । धनुषा खलु लोके 'श्वानं वाधन्ते' । तत्तत्र 'एत' चद्रामर
दिभ्यः श्वानं 'एतन्' एतेन दीयमानेन धनुषा 'वाधन्ते' हिनन्ति ॥ १० ॥

अन्यदपि देय द्रव्यं दर्शयति-दण्डं दक्षिणां ददातीति । निगदतिदोऽर्थं । एतावदेवेति दक्षिणाद्रव्यस्य
निषेधो नाभिनेन ईदृश-एषाऽन्वादिष्टा दक्षिणेति । 'एषा' खलु 'आदिष्टा' अस्या इष्टेर्विशेषविहिता
'दक्षिणा' । अतो दद्यादेव अस्यामिष्टया 'अन्यदपि' द्रव्यम् । या उत्तमशक्तिरित्या इष्टयतरेषु देया 'दक्षिणा' ।
'तासां' मध्ये पशव्य 'संपद्येत' तदद्यादिति सत्रयः ।

उक्तनिमित्ताभावेऽपि पशुकामेन एवा इष्टिः कार्या इति विधत्ते-सा ह्येषेति । 'सा' खलु 'एषा'
इष्टि 'पशव्या' पशुन्वो हिता तथा 'अनभ्युद्दष्टोऽपि' अदृश्यमानचद्रोऽपि यजेतैव ॥ ११ ॥

इति धीनायगाचार्यविरचिते माधवसिंह वैदार्थप्रकाशे मन्त्रन्दिनीपरात्मब्राह्मणभाष्ये एकदशकाण्डे
प्रथमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ (११-१-५) ॥

१-कस्यचन समित्तदमुदर " एतदभ्युद्दष्ट आन्यदप्येतेन तावदेव को वज्रमेव यजेत इत्यत्र गमनं दृष्टम्
एतदर्थो वैचक्षण्यः । त्रुष्टं चतुर्विधेन दद्यात् वा । मन्त्रान्येष्टम् । अनभ्युद्दष्टाति पशुकाम्यम् " इति । का. अ. सू.
१५ । १०१-१०६ ।

आपो ह वाऽइदमुग्रे सलिलमेवास । ताऽअकामयत कथं नु प्रजा-
येमहीति ताऽअश्राभ्यंस्तास्तपोऽतप्यंत तासु तपस्तप्यमानासु हिरण्म-
यमाण्डं संवभूयाजातो ह तर्हि संवत्सरऽआस तदिदं हिरण्मयमाण्डं
यावत्संवत्सरस्य वेला तावत्पुष्यं प्लवत ॥ १ ॥

ततः संवत्सरे पुरुषः समभवत् । (त्सु) सु प्रजापतिस्तस्मादु संवत्सरऽएव
स्त्री वा गौर्वा ध्रुववा वा विजयायते संवत्सरे हि प्रजापतिरजायते सुऽइदं
हिरण्मयमाण्डं व्यरुजन्नाह तर्हि काचन प्रतिष्ठाऽऽस तदेनामिदमेव
हिरण्मयमाण्डं यावत्संवत्सरस्य वेलाऽऽसीत्तावद्विभ्रत्पुष्यं प्लवत ॥ २ ॥

सष्टिब्राह्मणम् ।

आपो ह वा इदमु अग्रे सलिलमेवास । ता अकामयत । कथं नु प्रजायेमहीति । ता अश्राभ्यन् ।
तास्तपोऽतप्यत । तासु तपस्तप्यमानासु हिरण्मयमाड संवभूव । अजातो ह तर्हि संवत्सर आस ।
तदिह हिरण्मयमाड यावत्संवत्सरस्य वेला तावत्पुष्यं प्लवत ॥ १ ॥

ततः संवत्सरे पुरुषः समभवत्, स प्रजापतिः । तस्मादु संवत्सर एव स्त्री वा गौर्वा वदना वा
विजायते । संवत्सरे हि प्रजापतिरजायते । स इदं हिरण्मयमाड व्यरुजन्तु । नाह तर्हि काचन
प्रतिष्ठाऽऽस । तदेनामिदमेव हिरण्मयमाड यावत्संवत्सरस्य वेलाऽऽसीत्तावद्विभ्रत्पुष्यं प्लवत ॥ २ ॥

अथ दर्शपूर्णमासयोः सर्वात्मकभक्षणैराजरादप्राप्तिताधननां वक्ष्यन् तदुपोद्धारः केनाप्याविकया सृष्टिं
प्रतिपादयति—आपो ह वा इदमिदं वादि । ‘इदं’ इदमेवान् सर्वं जगत् ‘आप’ एव अथ ‘मकमेव
तत्पर्यंत्वाम् । कथमिति चेन्, उच्यते । ‘अप’ सृष्टे पूर्वं सर्वाजरादि सर्वं ‘सलिलमेव’ लदकपरिचये
बभूव । ‘आमेति’ एतत्सो भूमाजामाव । आप ‘अकामयत’ अभिमानिदेवतामेक्षया अचेननानामां
कामयितुं वद । ‘कथं नु’ केन प्रकारेण विवि रजरादामना प्रकर्षेण ‘आययेहीति’ । ‘ता’ ‘कामयमाना
‘अश्राभ्यन्’ विना अभूवन् । ‘अमु तदमि खेद व’ (वा पा दि. प ९८) इति श्रुति । “ दामाभृष्टां
दीर्घं, स्थिति ” (पा. सू. ७ । १ । ७४) इति दीर्घ । ‘ता’ श्रुता आप ‘तपोऽतप्यत’ तप्यन्त्यर्थाः
लोचनकप सप्त इत्येव । “ तपस्तप कर्मकरीव ” (पा. सू. १ । १ । ८८) इति कर्मकरीवान् यगा मने-
पद । अखिलजगत्कालमप्यस्य प्रजापतेरुपादानस्यान्त्रोपेतिमाह—तासु तपस्तप्यमानास्तिवि । ‘हिरण्य’
हिरण्यस्य विचार इत्यर्थे “ दाडिनादिभूवे ” (पा. सू. ३ । ४ । १७४) विप्रास्यते । हिरण्यनिर्मितमण्ड
अमु प्रथम मयूङ्कुटाग्रम् “ संवभूव ” उपक्रमयन् । ‘तर्हि’ तस्मिन् समये सवत्सरस्य कालोऽपि
‘अजात’ अनुत्पन्न एव बभूव । अतः सवत्सरमात्रं यावती ‘सवत्सरस्य वेला’ प्राप्त समायते “ तावत्
पुष्यं प्लवत ” तद्वत् परिप्लवतमागुपरि स्थितमासन् । “ प्लुटु गतौ ” (वा. पा. भा. भा. ९८१) इति श्रुति ॥ १ ॥

ततस्तस्मादप्यन्तु सवत्सरकाले सति ‘पुरुष’ शरीरी कश्चिन् ‘समभवत्’ उदययत । ‘स.’
पुरुष ‘प्रजापतिः’ । लोके शरीरेण उत्पत्ति अत एव हेतोः सवत्सरकालस्याप्या दृश्यत इत्याह—तस्मादु

सु सम्बत्सरे व्याजिर्हर्षत् । (त्स) स भूरिति व्याहरत्सेयम्पृथिव्यभवद्बुध
ऽइति तदिदमन्तुरिक्षमभवत्स्वरिति साऽसौ द्यौरभवत्तस्माद् सम्बत्स-
ऽएव कुमारो व्याजिर्हर्षति संवत्सरे हि प्रजापतिर्व्याहरत् ॥ ३ ॥

(त्स) स वाऽएकाक्षरद्वयशृण्येव । प्रथमं बुधन्प्रजापतिरवदत्तस्मादे-
काक्षरद्वयशृण्येव प्रथमं बुधन्कुमारो वदति ॥ ४ ॥

तानि बुऽएतानि पञ्चाक्षराणि । तान्पुञ्चर्तूनकुरुत तुऽ इमे पुञ्चर्तवः सुऽ
एवमिमांश्चोक्ताऽजातान्संवत्सरे प्रजापतिरभ्युदतिष्ठत्तस्माद् संवत्स-
रुऽएव कुमारऽव्युत्तिष्टासति संवत्सरे हि प्रजापतिरुदतिष्ठत् ॥ ५ ॥

स संवत्सरे व्याजिर्हर्षत् । स भूरिति व्याहरत् । सेयं पृथिव्यभवत् । बुध इति । तदिदमन्त-
रिक्षमभवत् । स्वरिति । साऽसौ द्यौरभवत् । तस्माद् संवत्सर एव कुमारो व्याजिर्हर्षति । संवत्सरे
हि प्रजापतिर्न्याहरत् ॥ ३ ॥

स वा एकाक्षरद्वयशृण्येव प्रथमे बुधन् प्रजापतिरवदत् । तस्मादेकाक्षरद्वयशृण्येव प्रथमं बुधन्
कुमारो वदति ॥ ४ ॥

तानि वा एतानि पञ्चाक्षराणि । तान्येव कर्तूनकुरुत । त इमे पंच कर्तवः । स एवमिमांश्च लोकांश्च

संवत्सर एवेति । परमान् प्रजापतिश्चिह्नकृत्रिषा तस्मान् लोकेऽपि ऋषादि सक्मत्पदत गर्माद्यप्याने
अण्डरूपेण गर्भं धृत्वा तद्वसाने ' भिवायते ' विविध शरीररूपरूपेण वपयते । संवत्सरे हीलुक्तस्य कारणस्य
पुनर्गोचनम् । ॥ इदं हिरण्यमिमित्यादि । ' स ' उदय प्रजापति ' इदं हिरण्यम् ' आश्रयभूतमाण्ड
' व्यह्वन् ' मग्न कृतवान् । ' इदो ममे ' (भा. पा. तु. प. १३९) इति धातु । ' तर्हि ' तस्मिन् सवत्सरमे
समये आश्रयभूतस्य आण्डरूपेण विहृतवान् । ' तस्य ' प्रजापते ' प्रतिष्ठा ' आश्रयन् ' काचन ' किमपि
' नैशम ' न बभूव । ॥ च निष्कारवात् स्यानुमश्नुवन् इदमेव निज हिरण्यमण्ड पुन तवन्तपयन्
विमदारवन् तात्वेव अशु ' पर्यह्वन् ' ॥ २ ॥

' ॥ ' प्रजापतिस्तत्पुत्रः । ' संवत्सरे ' गते सति ' व्याजिर्हर्षत् ' व्याहृतं मयिगुरे उन् । ' इह
हरेण ' (भा. पा. स्वा. उ. ८) इत्यस्मात् इहोऽस्मिन् लङ् । प्रथमं लोकांश्च पृथिव्या-भूमि-व्याहृत-
दित्यादिना । भूधेः स्वरित्येतद्वत् कमेः व्याहृतं सन् स्वभावपृथिव्यादिमन्तो जायन्ति-पर्यं । बुध
इति शरीरपुनरवस्थादासत्यनुगम । तस्मादिनि पूर्वलोकप्रविदेशरदनम् ॥ १ ॥

प्रजापत्युक्ते कुमारोऽन्यदपि साम्यं कार्यकारणमन्वेन प्रतिगदयति-म वा इति । भूतयेकभूत ततो
मुत्र स्वरिति च अक्षरद्वयमकमेव ' प्रथमं बुधन् ' मन्मथं स ' प्रजापतिरवदत् ' अन्यस्मिन्कृतम् ।
तात्पर्येण कारणात् कुनरोऽपि ' तात ' इत्येवरूपाणि ' एकाक्षरद्वयशृण्येव ' पदानि ' प्रथम ' मन्मथः
' वदति ' ॥ ४ ॥

ऋषयश्चिह्नकृ-तानि वा इति । भूधेः स्वरिति ' तापेवानि पञ्चाक्षराणि ' ' तान् ' प्रतिष्ठात्

(त्सु) सु सहस्रायुर्जते । स यथा नये पार परापश्येदेवर्धं स्वस्यायुष
पार पराचरयौ ॥ ६ ॥

सोऽर्धं धाम्यश्चचार प्रजाकाम । सुऽ आत्मन्येव प्रजातिमपत्त सुऽ
आस्यनेव देवानमृजत ते देवा दिवमभिपद्यामृज्यत तद्देवाना देवत्व
यदिवमभिपद्यामृज्यन्त तस्मै समृजानाय दिवेवास तद्देव देवाना देवत्व
युऽस्मै समृजानाय दिवेवास ॥ ७ ॥

जातान् सवत्सरे प्रजापतिरभ्युदतिष्ठत् । तस्माद्दु सवत्सर एव कुमार उचिष्णसति । सवत्सरे हि
प्रजापतिरुदतिष्ठत् ॥ ६ ॥

स सहस्रायुर्जते । स यथा नये पार परापश्येत् एव स्वस्यायुष पार पराचरयौ ॥ ६ ॥

सोऽर्धं धाम्यश्चचार प्रजाकाम । स आत्मन्येव प्रजातिमपत्त । स आस्यनेव देवानमृजत ।
ते देवा दिवमभिपद्यामृज्यत । तद्देवाना देवत्वम्, यदिवमभिपद्यामृज्यत । तस्मै समृजानाय दिवेव
आस । तद्देव देवाना देवत्व, यदस्मै समृजानाय दिवेव आस ॥ ७ ॥

वसतापान् ' पच श्रूतइस्तु ' । हतगिणिरयो समाश्रमिप्रायेण पचतइया । अतस्ते पचमिच्छते सृष्ट
' स एव ' प्रतिष्ठा वसतापा ' पचर्नव ' पूवद्यष्टु त्रिषु लोकेषु वर्तत । ' स ' परित्वमान ' प्रजापति '
एकस्मिन् ' सवत्सरे ' गत सति आ- विहाय ' इमान् ' सृष्टान् पृथिव्याण्डिकान् अवलम्ब्य ' उदतिष्ठन् '
उभय रिपतवान् । यस्मादेव प्रजापति तस्मादेव कारणान् जमानन्तर सवत्सरकाले गत एव ' कुमार बाल
' उचिष्ठासति ' उच्यते इति । सवत्सरे हीत्युक्तार्थे कारणयोजनम् ॥ ६ ॥

॥ सहस्रायुरिवादि । स ' प्रजापति ' सहस्रायु ' सहस्रतत्त्वसरजीवनोरत ' जव ' जातो बभूव ।
" जनी प्रादुभावे " (वा पा दि आ ४९) इत्यस्मात् । यथा दूरदर्शी अयस विस्तृताया
' तथा ' ' पार ' परतिष्ठ ' परावसति ' एव प्रजापतिरपि सहस्रतत्त्वसरस्वत्य स्वकीयस्यायुष पारमवसान
' परावस्यौ ' परावतेन दूरगमनशीलं मनसा दर्शय ॥ ६ ॥

तत ' स ' प्रजापति स्वकीयस्यायुष पारच्छद ज्ञानम्, तत प्रागव प्रजासजनरूप कृत्स्न स्वकीये
निवतयितुकाम ' अचन् ' स्वकर्तव्य परामृशन् ' आम्बन् ' तद्वितनेन यत्तय सन् ' यवार ' बहने । तत
' स अचरति ' स्वगतौ ' एव ' प्रजापति ' प्रबोध्यतिष्ठान् योनि ' अवत्त । तत ' स आस्येन ' मुखनेन
' देवानमृजत ' । ' ते देवा ' ' त्रिव ' पुलोकमभिरय अवश्यम् ' असृज्यत ' सृष्ट अमवन् । यस्मादेव
अमिरासते तामान् पुंसवसान् तथै ' देवाना दवन् ' देवान्दामिचयता सपत्न्या । यस्मादेव दिवोऽभिनदनम् ।
' समृजानाय ' दवान् मृ वे तस्मै प्रजापतये सा देवमृष्टि ' दिवव आस ' प्रकाश इव बभूव ॥ ७ ॥

(साऽय) अयु योऽयमुवाद्प्राणः । (स्ते) तेनासुरानसृजत तुऽ
इमामेव पृथिवीमभिपद्यासृज्यंत तस्मै ससृजानाय तुमऽइवाप्तु ॥ ८ ॥

सोऽवेत् । (त्वा) पाप्मानं वाऽअसृक्षि यस्मै मे ससृजानाय तुमऽ
इवाभूदिति तौस्तुत ऽएव पाप्मनाऽविष्यते तुत ऽएव पराभवंस्तुस्मा-
दाहुर्ननुदस्ति यदेवासुरं यदिदमन्वाख्याने त्वदुद्यतऽइतिहासे त्वज्जो
ह्येव तान्प्रजापतिः पाप्मनाऽविष्यते तुतऽएव पराभवन्निति ॥ ९ ॥

तस्मादेतदपिणाऽभ्यनूक्तम् । (न्न) न त्वं युयुत्से कतमश्च नाहर्त्रं तेऽमित्रो
मघवन् कुश्वनास्ति । मायेत्सा ते यानि बुद्धान्याहुर्नाद्य शूत्रनु पुरा
युयुत्सेऽ इति ॥ १० ॥

अय योऽयमुवाद्प्राणः, तेनासुरानसृजत । त इमामेव पृथिवीमभिपद्यासृज्यंत । तस्मै ससृ-
जानाय तुम इवाम् ॥ ८ ॥

सोऽवेत् । पाप्मानं वा असृक्षि । यस्मै मे ससृजानाय तुम इवाभूदिति । तांस्तुत एव पाप्मना
अविष्यत् । ते तुत एव पराभवन् । तस्मादाहुः । नैतदस्ति । यदेवासुरम् । यदिदमन्वाख्याने त्वत् ।
उपयत इतिहासे त्वत् । ततो ह्येव तान्प्रजापतिः पाप्मना अविष्यत् । ते तुत एव पराभवन्निति ॥ ९ ॥

तस्मादेतदपिणाऽभ्यनूक्तम्—“ न त्वं युयुत्से कतमश्च नाहर्त्रं तेऽमित्रो मघवन् कुश्व-
नास्ति । मायेत्सा ते यानि बुद्धान्याहुर्नाद्य शूत्रनु पुरा युयुत्से ” इति ॥ १० ॥

अमुत्पत्तिर्वा—अय योऽयमिति । ‘अय’ देवसृष्टयन्तर योऽयमुवाद्प्राणो गुहाख्यः ‘प्राणः’ ‘तेनासुरान्’
प्रकल्पितसृजत । ते सृज्यमानाः ‘ इमां ’ पृथिवीमेव अभिपद्यामिष्यत् ‘ असृज्यत ’ । ‘ तस्मै ससृजानाय ’
अमुत्पत्तिं सृष्टये प्रकल्पयते सा अमुत्पत्तिः ‘ तुम इव ’ अन्वकार इव बभूव ॥ ८ ॥

तान् ‘ तः ’ प्रजापतिः, ‘ अवेत् ’ अजानन् । पश्येत् अत्र ब्रह्ममृत्तिं सृष्टवानस्मि, ‘ यस्मै ’ सृष्टये ‘ मे ’ स्वय-
मुत्पत्तिं तान् इवाम् । अन्वकार इति सर्वस्यावतरणीना अदिति । एव पराभवेत्य तान्मुत्पत्तिं ‘ तुम इव ’
तैवेव ततोऽप्यं ‘ पाप्मना ’ ‘ अविष्यत् ’ विदोलादिननुदस्ति । ‘ ते ’ अमुत्पत्तिं एव तमसा विदाः
पराभवः प्रजापतिः । एव एवं प्रजापतिना मृत्तिमवये एव निपट्टना अमुताः । ‘ तस्मै ’ वात्स्यात् ‘ आहुः ’ अदिवाः
कथयन्ति—नैतदस्तीत्यादि । ‘ यदेवासुर ’ देवसामुत्पत्तिरित्यस्य प्रकृतं युदादिकं ददस्ति ततोऽपि । इत्य
तादृशं देवसामुत्पत्तिं व्याख्याय प्रविशदमिति । ‘ अन्वाख्याने ’ मृत्पत्तिकमवतरणोऽस्तिन् ब्रह्मणे पदिद
देवे, सर्वे अमुत्पत्तिमिदमन् । ‘ त्वत् ’ एव तांस् इदमन्वकायुरादये । अत्र प्रकृतं ‘ इतिहासे ’ यत् देव-
सृष्टिर्नैवैवदमन् । ‘ त्वत् ’ एवमिदम् । तदुपरं नैवमन्विकायं उक्तमर्थं हेतुवेन योजयन्ति—ततो ह्येव
यानिति । मृत्तिमव एव पश्येत्तैव तेषां पराभूततादित्यर्थः ॥ ९ ॥

उक्तार्थेनाहर्त्रं अत्रमिति सारदयति—तस्मादेतदपिणाऽभ्यनूक्तमिति । अर्थपरः । अत्र च ‘ न त्वं

स यदस्मै देवान्तसृजानाय । दिवेवाप्त तदहरकुरुताय यदस्मा-
अमुरान्तसृजानाय तमऽइवाप्त ताथै रात्रिमकुरुत तेऽअहोरात्रे ॥ ११ ॥

सुऽपेक्षत प्रजापतिः । सर्वं वाऽअत्सारिपं यऽइमा देवताऽअसृष्टीति
सु सर्वत्सुरोऽभवत्सर्वत्सरो इ वै नामैतद्यत्सम्बत्सरऽ इति स यो द्वेयुमे-
तुत्सम्बत्सरस्य सर्वत्सरत्वं वेद यो हेनम्पाप्मा मायया त्सुरति न
हेनथुँ सोऽभिभवत्यथ यमभिचुरत्यभि द्वेनं भवति यऽ एवमेतत्सम्ब-
त्सरस्य सर्वत्सरत्वं वेद ॥ १२ ॥

यदस्मै देवान् सृजानाय दिवेव आप्त । तदहरकुरुत । अथ यदस्मा अमुरान् सृजानाय
तम इवाप्त । तां रात्रिमकुरुत । ते अहोरात्रे ॥ ११ ॥

स पेक्षत प्रजापतिः, सर्वं वा अत्सारिपं य इमा देवता असृष्टीति-स सर्वत्सरोऽभवत् । सर्व-
त्सरो इ वै नामैतद्यत्सम्बत्सर इति । स यो द्वेयुमेतत्सम्बत्सरस्य सर्वत्सरत्वं वेद । यो हेनं पाप्मा
मायया त्सुरति, न हेनं सोऽभिभवति । अथ यमभिचरति, अभि द्वेनं भवति, य एवमेतत्सम्बत्सरस्य
सर्वत्सरत्वं वेद ॥ १२ ॥

युगुप्ते ' इत्यादिका ऋक् । हे इन्द्र । ' त्व न युगुप्ते ' युद्ध न कृतवान् । इत्यप्रतिमदानामसुराणाममात्रम् ।
' कतम ' किमपि शत्रुसिन्धुं ' नाहः ' नावही । हे मघवन्निद्र ! ' ते ' ता प्रकृतमृष्टिः । ' अमित्र ' शत्रु
' कश्चन ' कोऽपि नास्ति । वृत्रादिभिरसुरीः सह यानि त्व युद्धाह सा ' मायेन् ' इच्छन्तोऽप्यारणे,
तत् मायामाश्रयं, न पारमार्थिकम् । तत् कृत इति चेन् । उच्यते-अद्यास्मिन् काळे ' पुरा ' पूर्वकाळेऽपि त्व
शत्रुन् ' न युगुप्ते ' न प्रह्ववानस्ति । " युध सप्रहारे " (भा. पा. दि. आ. १७) इति धातुः ॥ १० ॥

अथ प्रकृतमृष्टिमनुमरति-स यदस्मा इति । ' देवान् ' सृष्टवने ' अस्मै ' प्रजापतये ' यदिवेव ' प्रकाश
एव बभूव । ' सः ' प्रजापतिः ' तदहरकुरुत ' । अमुरमृष्टिसमये ' यत्नम्. ' आसीत् । ' तां रात्रिमकुरुत ' ।
एव देवासुरमृष्टिम्यामेव ' तं अहोरात्रे ' सृष्टे भवत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अहोरात्रसृष्ट्याप्यस्य सर्वस्वरस्य सृष्टिमाह-स पेक्षतेति । ईक्षणप्रकारमाह-सर्वं वा इति । य अह
' इमा देवताः ' ' असृष्टि ' सृष्टयानाम्भि सोऽह ' सर्व ' सृष्टय्य कृतन जगत् ' अत्सारिपं ' उभ्रगत्वा प्राप्ति-
वानस्ति । ' तस्र छग्नगती ' (धा. पा. ब्रा. ४, ११९) इति धातु । यस्मादेव ' सर्वं वा अत्सारिपं ' इत्यव-
बोधपक्षः । तस्मात् ' स ' प्रजापति ' सर्वत्सरः ' अमवत् । स एव हि परोऽहः-स ' सत्सर ' इत्युच्यते ।
एतदेवमस्य फलमाह-स यो द्वेयामेति । एवमुक्तप्रकारेण । यो द्वेयामेत्यादि । ' य. ' सद्य ' एन ' वेदितार
' पाप्मा ' पापकृत्या ' मायया ' मिथ्याकरणशक्त्या ' त्सुरति ' कोटित्येन गच्छति । ' स एन ' वेदितार ' निवा-

१-यदस्मा अमुरान् सृजानाय तां रात्रिमकुरुत । अथ यदस्मा अमुरान् सृजानाय तम इवाप्त । तां रात्रिमकुरुत । ते अहोरात्रे ॥ ११ ॥
२-यदस्मा अमुरान् सृजानाय तम इवाप्त । तां रात्रिमकुरुत । ते अहोरात्रे ॥ ११ ॥
३-यदस्मा अमुरान् सृजानाय तम इवाप्त । तां रात्रिमकुरुत । ते अहोरात्रे ॥ ११ ॥
४-यदस्मा अमुरान् सृजानाय तम इवाप्त । तां रात्रिमकुरुत । ते अहोरात्रे ॥ ११ ॥
५-यदस्मा अमुरान् सृजानाय तम इवाप्त । तां रात्रिमकुरुत । ते अहोरात्रे ॥ ११ ॥

सुऽ ऐक्षत प्रजापतिः । (रि) इमं वाऽऽत्मनः प्रतिमामसृक्षि युत्सम्ब-
त्सरमिति तस्मादाहुः प्रजापतिः संवत्सरऽऽहुत्यात्मनो ह्येवं प्रतिमानु-
सृजत अद्येव चतुरक्षरः सम्बत्सरश्चतुरक्षरः प्रजापतिस्तेनो ह्यैवास्त्येष
प्रतिमा ॥ १३ ॥

ता वाऽ एताः । प्रजापतेरुपिदेवताऽऽसृज्यन्ताग्निरिन्द्रः सोमः परमेष्ठी
प्राजापत्यः ॥ १४ ॥

(स्ताः) ताः सहस्रायुषो जज्ञिरे । ता अया नद्ये पारं परापश्येदेवथै
स्वस्यायुषः पारं पुराचख्युः ॥ १५ ॥

(स्ता) ताऽऽर्चन्त्यः श्राम्यन्त्यश्चेरुः । (स्तु) तुतऽ एतं परमेष्ठी प्राजा-

स ऐक्षत प्रजापतिः, इमं वा आत्मनः प्रतिमामसृक्षि यत्संवत्सरमिति । तस्मादाहुः प्रजापतिः
संवत्सर इति । आत्मनो ह्येव प्रतिमामसृजत । यदेव चतुरक्षरः संवत्सरः । चतुरक्षरः प्रजापतिः ।
तेनो ह्यैवास्त्येष प्रतिमा ॥ १३ ॥

ता वा एताः प्रजापतेरुपिदेवता असृज्यन् । अग्निरिन्द्रः सोमः परमेष्ठी प्राजापत्यः ॥ १४ ॥

ताः सहस्रायुषो जज्ञिरे । ता अया नद्ये पारं परापश्येत्-एव स्वस्यायुषः पारं परा-
चख्युः ॥ १५ ॥

ता अर्चन्त्यः श्राम्यन्त्यश्चेरुः । तत एत एतं परमेष्ठी प्राजापत्यो यज्ञमपश्यत्-यद्दर्शपूर्णमासी ।

मिनति ' का'तु शक्नोति । अथ यदिता य शतु वा'तुनि'ति, तमेव शतु स्वप्नमिषवपे । य एव-
मेतदिति प्रतिज्ञातार्थनिगमनम् ॥ १२ ॥

संवत्सरप्रजापतिर्देवता प्रतिपादयति—स ऐक्षतेत्यादिना । ' इम ' तत्र संवत्सरमनो मदीयचरीत्य-
' प्रतिमा ' प्रतिहृतिम् ' असृक्षि ' मृज्जानमि । यत्संवत्सरमिति । ' इति ' यस्मात् ' ऐक्षत ' पर्यालोचितवान्
तस्मात्संवत्सरं प्रजापतिर्यजत्रेतिष्यत् ' प्रजापति संवत्सर ' इति तदात्थमाहुः । आत्मनो ह्येतमिति
प्रायुक्तं शब्दकारणयोजनम् । कथमसौ प्रजापते प्रतिपेति तत्राह-यदेवेति । यस्मादेव कारणान् तदुभय-
वाचकयोः संवत्सरप्रजापतिशब्दयोः चतुरक्षरत्वमुक्तं सत्यमिति । तत्रैव कारणेनैव प्रजापते ' एव '
संवत्सर ' प्रतिमा ' प्रतिक्षिम्बम् ॥ १३ ॥

अथापिदेवतानां सृष्टिनह-ता वा एता इति । ' ता ' प्रतिज्ञा ' एत ' बहुवचना ' अपिदेवता '
का'रीत्युपगोचरे मर्वेत्का देवता प्रजापतेत्युच्यते । का पुनस्ता ? इति तत्राह-अग्निरिन्द्र इति ' प्राजा-
पत्य ' इति पक्षेतिनो विवेकान् ॥ १४ ॥

' ता ' अपि प्रजापतिदेव महत्सर्वकारवर्ति-य ' जज्ञिरे ' । प्रजापतिवत् ' ता ' अन्याया देवता अपि
नदा पारमे स्वर्गादप्य मद्भवत्सर्वकारवर्तिन्यायुष अवतन दन्तु ॥ १५ ॥

तस्मा देवता अपि पुत्रार्थं सायनप्रतिपत्तयानां प्रजापतिवत् ' अर्चन्त्य श्राम्यन्त्य ' अर्चनप्रसन्नोनेता

पत्यो यजुमपश्यथृदशीपूर्णमासौ ताभ्यामयजत ताभ्यामिष्ट्वाऽकामयता-
अमेवेदं सर्वं स्यामिति सऽ आपोऽभवत्प्राणो वाऽ इदं सर्वं ता
युत्परमे स्थाने तिष्ठन्ति यो ह्रीहाभिपुनेदपऽ एवाभिविन्देत्परमाद्वाऽ
एतत्स्थानाद्वर्पति यद्विष्वस्तस्मात्परमेष्ठी नाम ॥ १६ ॥

परमेष्ठी प्रजापतिं पितरमब्रवीत् । (त्का) कामप्रं वाऽ अहं यजुम-
दर्श तेन त्वा याजयानीति तथेति तुमयाजयत्सुऽइष्ट्वाऽकामयताअमे-
वेदं सर्वं स्यामिति सऽ प्राणोऽभवत्प्राणो वाऽ इदं सर्वं यं वे
प्राणो योऽयं पवते सऽ प्रजापतिस्तस्य दृष्टिर्बुदेव वेदेत्याद्वातीति यद्वे
किञ्च प्राणि सऽ प्रजापतिः स यो देवमेतां प्रजापतेर्दृष्टिं वेदाऽऽतिरिच
हेव भवति ॥ १७ ॥

ताभ्यामयजत । ताभ्यामिष्ट्वाऽकामयत—अमेवेदं सर्वं स्यामिति । स आपोऽभवत् । आपो वा इदं
सर्वम् । ता युत्परमे स्थाने तिष्ठति । यो ह्रीहाभिपुनेत्, अप एवाभिविन्देत् । परमाद्वा एतत्स्थाना
द्वर्पति यद्विष्वः, तस्मात्परमेष्ठी नाम ॥ १६ ॥

स परमेष्ठी प्रजापतिं पितरमब्रवीत्, कामप्रं वा अहं यजुमदर्शम्, तेन त्वा याजयानीति । तथेति ।
तमयाजयत् । स इष्ट्वाऽकामयत, अमेवेदं सर्वं स्यामिति । स प्राणोऽभवत् । प्राणो वा इदं सर्वम् ।
यं वे प्राणः । योऽयं पवते । स प्रजापतिः । तस्य दृष्टिः । यदेव वेद—इत्यादातीति । यद्वे किञ्च
प्राणि । स प्रजापतिः । स यो देवमेतां प्रजापतेर्दृष्टिं वेद, आतिरिच हेव भवति ॥ १७ ॥

‘वेव’ वदतिरे । ततोऽनन्तर ‘एव’ दर्शपूर्णमासौ ‘यजु’ प्रजापते पुन ‘परमेष्ठी अपत्यम्’
इष्ट्वा ‘ताभ्यामयजत’ यामानतर, ‘इद सर्वं’ जगत् ‘अमेवेदं रगमिति’ सार्वभौम्य ‘अकामयत’
‘स’ प्रथम ‘आप अमवन्’ अवात्मक अमवन् । ननु—कवमस्य सार्वभौम्यम् ? इत्युपपादयति—आपो वा
इदं सर्वमिति । ‘इद सर्वं’ जगत् अवात्मकम् । तयादि—‘ता’ आपो यस्यान् ‘परमे’ उत्कृष्टे ‘स्थाने’
व्योम्नि ‘तिष्ठति’ । ‘इह’ पृथिव्या ‘य’ सन् ‘अभिमनन्ति’ अभिम्बन्ते तत्रापि ‘अप एवाभिविन्देत्’
अभितो लभेत । ननु क्य परम स्थाने अवात्मव्ययमिति तदाह—परमाद्वा इति । परमाद्वा इत्यत्र सर्वमहका-
यिष्ठितान् व्योमरूपान् ‘स्थानान्’ सन्त एव पर्वत्यो ‘वर्पति’ । ‘यद्विष्व’ आकाशाद्वर्पति । तत आप परमे
स्थाने तिष्ठन्ति । तादृगाभूतान्प्रातेत्यमपि ‘परमेष्ठी’ नाम्ना नमजः ॥ १६ ॥

इय परमेष्ठी स्वय सार्वभौम्य प्राप्य पितुरति तत्रास्ये एनेन अयाजयन् इत्याह—स परमेष्ठीति ।
‘कामप्रं’ कामान् पूजयतीति कामप्र । ‘प्रा पूरणे’ (भा.पा.अ.प. ६१) इत्यमादात्तो “आतोऽनुपगतो क”
(पा. सू. १.१.१२) इति क । अदर्शमिति । दृष्टेर्द्वि “दृष्टो वा” (पा.सू. १.१.१७) इति श्वेतवा-

स प्रजापतिरिन्द्रं पुत्रमब्रवीत् । (द) अनेन त्वा कामप्रेण यजेन याज-
यानि येन मामिदं परमेष्ठययीयजदिति तथेति तुमयाजयत्सुऽइष्ट्वाऽकाम-
यताहमेवेदथै सुर्वथै स्यामिति स व्यागभवद्वाग्वाऽइदथै सुर्व तुस्मा-
दाहुऽिन्द्रो वागिति ॥ १८ ॥ (अर्द्धः प्रपाठकः ६०) ॥

सऽइन्द्रोऽग्नीषोमौ भ्रातरावब्रवीत् । (द) अनेन वां कामप्रेण यजेन याज-
यानि येन मामिदं पिता प्रजापतिरयीयजदिति तथेति तावयाजयत्ताविष्ट्वा-
ऽकामयेतामावमेवेदथै सुर्वथै स्यावेति तयोरन्नादऽ एवान्यतरोऽभवदन्न-
मन्यतुरोऽन्नादऽ एवाग्निरभवदन्नथै सोमोऽन्नादश्च वाऽइदथै सुर्वमुन्नं च १९

स प्रजापतिरिन्द्रं पुत्रमब्रवीत्-अनेन त्वा कामप्रेण यजेन याजयानि । येन मामिदं परमेष्ठय-
यीयजदिति, तथेति, तुमयाजयत् । स इष्ट्वाऽकामयत, अहमेवेदं सर्वं स्यामिति । स वागभवत् ।
वाग्वा इदं सर्वम् । तस्मादाहुऽिन्द्रो वागिति ॥ १८ ॥

स इन्द्रोऽग्नीषोमौ भ्रातरावब्रवीत्-अनेन वां कामप्रेण यजेन याजयानि । येन मामिदं पिता
प्रजापतिरयीयजदिति, तथेति, तावयाजयत् । ताविष्ट्वाऽकामयेताम्, आवमेवेदं सर्वं स्यावेति ।
तयोरन्नाद एवान्यतरोऽभवत् । अन्नमन्यतरः । अन्नाद एवाग्निरभवत् । अन्नं सोमः । अन्नादश्च वा
इदं सर्वमन्नं च ॥ १९ ॥

देश । “ अरुणोऽङ्गि गुणः ” (पा. सू. ७ । १।१९) इति गुणः । तेन त्वेत्यादि । सृष्टार्थम् । प्राणो
वा इदं सर्वमिति । सूत्राग्नया सर्वाभारकालस्य सर्वापकथनम् । ‘ य. अय ’ वागो वायुः अग्निरग्निः ‘ पश्यते ’
सचरति अवमेव ‘ स. ’ प्राणः । स एव ‘ प्रजापतिः ’ । ‘ तस्य ’ प्रजापते. ‘ इष्ट्वा. ’ प्राणवायुः शब्दस्यार्थादिविषयमाह-
‘ ताविष्ट्वात् । यदेवेत्यादि । ‘ यन् ’ तत्तु यन्तु ‘ इयन् ’ अनेन प्रकृतेयः अनी प्रजापत्युः ‘ वागीनि ’
वर्गिन इति ‘ वेद ’ ज्ञानाति । किमिति तन्नवं ‘ प्राप्ति ’ प्राणयन् भवति । अतः प्राणिमयः प्रजापतिः । वेदितुः
कनमाह-स यो हवेमेतामिति । इयं प्राणरूपं प्रजापतेर्दृष्टिः ‘ यः वेद ’ स ‘ आतिरिच ’ ‘ मरति ’ प्रका-
शान एवेत्यर्थः ॥ १७ ॥

प्राणरूपत्वान्निरिच वायुनाग्निरग्निर्दृष्टान्नानयो कथमियह-स प्रजापतिरित्यादिना । ‘ अदीय-
न् ’ याजितवन् । पश्येत्तन्तुद्विषदि त्वन् । सृष्टमन्तु । स वायुः अमवादिनि । ‘ स. ’ सर्वजगदात्मको-
ऽह सृष्टिर्वा कानमन इह. वायुः अमन्तु । वागामक इह इह सर्वं जगत् सृष्टानुविदना प्रवीद-
मानवन् । तस्मादेव वागवन् इह एव वागामक इह इह ॥ १८ ॥

अन्नादित्वत्कत्वमिति हेतुमह-स इन्द्रोऽग्नीषोमाविनादिना । सृष्टोऽर्थः । तयोरन्नाद एवान्यत-
रशुक्तेर्गोष विरादपति-अन्नाद एवाग्निरभवदिति । अन्नमली-रन्नाद. । ‘ अन्निव ’ सर्वेनाग्नितु जाडरूपेण
वर्तमानं सन् ‘ अन्नादः ’ अवयवम् । सोमस्तु रन्तमकवन् ओषधिरन्तमिति प्रसिद्धः सन् कृन्मानरन्तः
अवयवम् । तमयो ह अन्नमशानरन्तमह-अन्नादश्च वा इदं सर्वमिति ॥ १९ ॥

ता वाऽएताः । पञ्च देवताऽएतेन कामप्रेण यज्ञेनायजन्त ता युत्कामा
अयजन्त सुऽआभ्यः कामः समाद्धर्चत युत्कामो ह वाऽ एतेन यज्ञेन
यजते सोऽस्मै कामः समृच्यते ॥ २० ॥

तुऽइहा प्राचीं दिशमपश्यन् । (श्यैस्ता) ताम्प्राचीमेवाकुर्वन्तु सेयं
प्राच्येव दिक्षुस्मादिभ्याः प्रजाः प्राच्यः सर्पति प्राचीं ह्येषामकुर्वन्तो-
पेनामितः कुर्वीमहीति तामूर्जमकुर्वन्तेमां सलूर्जं पश्येमेति साऽसौ
द्यौरभवत् ॥ २१ ॥

(८) अथ दक्षिणां दिशमपश्यन् । (इपैस्तां) तां दक्षिणामेवाकुर्वन्त
तेषां दक्षिणैव दिक्षुस्मादु दक्षिणतः एव दक्षिणाऽऽपत्तिपुंते दक्षिणतोऽभ्यु-
वाजन्ति दक्षिणां ह्येतान् कुर्वन्तुपेनामितः कुर्वीमहीति तैल्लोकमह-

ता वा एताः पंच देवता एतेन कामप्रेण यज्ञेनायजंत । ता यत्कामा अपजन्त, स आत्म्यः
कामः समादधर्षन् । यत्कामो ह वा एतेन यज्ञेन यजते-सोऽस्मै कामः समृध्यते ॥ २० ॥

त इहा प्राचीं दिशमपश्यत् । तां प्राचीमेवाकुर्वत् । सेर्यं प्राच्येव दिश्वा तस्मादिमाः मजाः प्राच्यः सर्पति । प्राचीं ह्येतामकुर्वत् । उपेनामितः कुर्वामहि इति । ताभूर्जमकुर्वत् । इमा खलूनं पश्येमेति । साऽनौ धीरभवत् ॥ २१ ॥

अथ दक्षिणा दिशमपश्यन् । ता दक्षिणामेवाकुर्वन् । मेर्यं दक्षिणेव दिक् । तस्माद् दक्षिणत
एव दक्षिणा उपतिष्ठते । दक्षिणतोऽप्यवाजति । दक्षिणा होनामकुर्वन् । उपेनामितः कुर्वामितीति ।

वक्तव्यं जान समुपानुष इदानीन्तनवयमानस्यापि दर्शपूर्णमण्ययोगेन तादृक्कप्रतिमाह-त्ता वा एता
इति । 'समाह्वयव' समुदोऽप्यन्तु । गतमन्यत् ॥ १० ॥

'ते' परमेष्ठ्यादय दूर्वापूर्वमसाम्बा 'इह्वा' 'प्राची दिश' प्रथममस्यन् । मन्त्रपेक्षया प्राचीमिति वैशेष्यम् । या 'प्रथममस्यन्' 'ता प्राचीमेवावर्तते' । 'सद्य प्राच्ये' सना 'दिक्' इहानी दश्यते । तस्मादिमा इत्यादि । 'प्राच्य' प्राच्यास्या पूर्वदिग्भिमुखा स्वपुरस्ताद्गम एव प्रथम 'सर्पति' गच्छति । प्राची चेतामिति प्रागुक्तस्य हेतोर्बोचनम् । उपेनामित्यादि । 'एना' प्राची दिशमुपैव्य 'इत' पर 'ऊर्वाधि' कार्यात्तर सृत्रेमहेति सप्तक्यायन् । तन्मात्रमेव दिशमूर्तमुवर्तते । वन्कर अवसत् उह् । उर्करणादतर 'इनामेव दृष्ट ऊर्जं पश्येम' साध्यान् ऊर्याम द्यनोचते । तत 'ता' ऊर्ह् 'अपी' विप्रकृष्टा 'वीरमवन्' ॥ ११ ॥

‘अथ दक्षिणा दिशमस्यन्’ इत्यादावपि एवमेव योग्यम् । दक्षिणत उपरतिष्ठत इति । अत्रिकृपि-
कृषेऽनुत्पत्त्या दातव्या गावः ‘दक्षिणाः’ दक्षिणशब्दादिभेदाभावादेव दिशि ‘उपरतिष्ठते’ दक्षिणाकाले अवतिष्ठत ।

वर्तमानं खलु लोकं पश्येमेति तदिदमन्तरिक्षमभवदेष वै लोकः सा यथा
ह्वेयं प्रतिष्ठाऽऽविरस्मिन्नलोके पृथिव्येवमु ह्वेयं प्रतिष्ठाऽऽविरस्मि-
न्नलोकेऽऽदमन्तरिक्षं स यदिह सन्नमुं लोकं न पश्यति तस्मादाहुः परोऽक्ष-
मसौ लोकऽइति ॥ २२ ॥

(त्व) अथ प्रतीची दिशमपश्यन् । (इयंस्तु) तामाशामकुर्वन्त
तस्माद्यत्प्राद्वस्मत्त्वा विन्दतऽएतामेव तेन दिशमेत्याशां ह्वेताम्-
कुर्वन्तोपेनामितः कुर्वामहीति तां श्रियमकुर्वन्तेमां खलु श्रियं पश्ये-
मेति सेयं पृथिव्यभवच्छ्रीर्वाऽइयं तस्माद्योऽस्यै भूयिष्ठं विन्दते सुऽएव
श्रेष्ठो भवति ॥ २३ ॥

सं लोकमकुर्वन् । इमं खलु लोकं पश्येमेति । तदिदमन्तरिक्षमभवत् । एष वै लोकः सा । यथा ह्वेयं
प्रतिष्ठाऽऽविरस्मिन् लोके पृथिवी । एवमु ह्वेयं प्रतिष्ठाऽऽविरस्मिन् लोके इदमन्तरिक्षम् ।
यदिह सन्नमुं लोकं न पश्यति । तस्मादाहुः परोऽक्षमसौ लोक इति ॥ २२ ॥

अथ प्रतीची दिशमपश्यन् । तामाशामकुर्वन्त । तस्मात् यत् प्राद्व स्त्वा विन्दते । एतामेव
तेन दिशमेत्याशां होनामकुर्वन्त । उपेनामितः कुर्वामहीति । तां श्रियमकुर्वन्त । इमां खलु श्रियं
पश्येमेति । सेयं पृथिव्यभवत् । श्रीर्वा इयम् । तस्माद्योऽस्यै भूयिष्ठं विन्दते । स एव श्रेष्ठो
भवति ॥ २३ ॥

तथा ' दक्षिणतः ' दक्षिणस्याः दिशः सकाशान् ता ' अम्यवावेति ' अभिगमयेति । " अज गतिश्रेयसो ।"
(वा. पा. ब्रा. प. ११०) इति भावः । उपेनामित्यादि पूर्वम् । दक्षिणदिग्मुद्रान्नर यो लोकः
कृतः ॥ अन्तरिक्षमकोऽप्यवत् । ' एषः ' खलु ' लोकः सा ' दक्षिणा दिक् । यथा ह्वेयं पारि । ' अभिन्
लोके ' यथैव ' पृथिवी ' ' आवि. ' आविर्भवति । ' एवमेव ' दक्षिणा दिक् ' प्रतिष्ठा ' भूवा ' अमु-
न्निन् लोके ' आविर्भवति ' इदमेव तरिह ' अन्तरिक्षादयो लोकः । तदाधारभूतस्य पुनोक्ताख्यस्य परोऽध्वन्-
मह-सं यदिहेति । ' इह ' अभिन् लोके वर्तमानः । ' स. ' यस्मात्सु लोकं न पश्यति । अन्तरिक्षेण व्यवहित-
त्वात् तस्मादसौ लोकः परोऽध्वनिष्ठाहुः ॥ २२ ॥

प्रतीच्या दिशः सृष्टिमाह-अथ प्रतीचीमिति । ' अथ ' दक्षिणदिग्दर्शनानंतरम् परमेशपादप. पंच
देवताः प्रतीची दिशमपश्यन्, इष्टा च ' तामाशामकुर्वन्त । ' अग्रसरूपविचरः अनिलाय आशा, तां
कृतवतः । तस्मान् प्रतीची दिक् आशाख्या । ' यामान् प्राद्व सूवा ' प्राद्वुजो गवा इष्ट फल ' विन्दते '
कर्मने । तस्मान् प्रतीची दिशि यदध्वान्मवस्थितस्य फल्यतिथिराहन् आशेव केवलमवशिष्यत इति सा
दिक् तदात्मिका व्यभिचारः । तत्रोक्तमर्थं हेतुत्वेन योजयति । ' देव ' दर्शनहेतुना ' एतामेव ' प्रतीची
दिशमेव एतामसां कृतवतः । ' हि ' शब्दो हेतौ । सृष्ट्यन्तरमाह-उपेनामिति । एत ऊर्ध्वम् ' एना '
आशाख्यान् प्रतीची दिग्मुद्रादिह तत्रैव कर्मयोगेन उपर्यम् इत्यत्रोक्तमर्थम् देवाः, ' तामाशा

(त्व) अथोदीचीं दिशमपश्यन् । (इयँस्ता) तामुपरेऽकुर्वन्तुपैना-
मितः कुर्वीमहीति तं धर्ममकुर्वन्त धर्मो वाऽआपस्तुस्माद्यदेसं लोक-
मापऽआगच्छन्ति सर्वमेवेदं यथाधर्मं भवत्यथ यदा वृष्टिर्भवति वृष्टी-
यानेव तर्ह्यवलीयसऽआदत्ते धर्मो ह्येषः ॥ २४ ॥

(स्ता) ता वाऽएताः । (ऽ) एकादश देवताः पुञ्च प्रयाजा द्वात्राज्य-
भागौ स्विष्टकृत्तयोऽनुयाजाः ॥ २५ ॥

(स्ता) ताऽएकादशाहुतयः । (ऽ) एताभिर्वाऽआहुतिभिर्देवाऽ-
इमां लोकानजयन्ते दिशस्तथोऽपुवैपुऽएताभिर्गृह्णन्तिभिर्मां लोकानजय-
त्येता दिशः ॥ २६ ॥

अथोदीचीं दिशमपश्यन् । तामुपरेऽकुर्वन्त । उपैनामितः कुर्वीमहीति । त धर्ममकुर्वन्त । धर्मो
वा आपः । तस्माद्यदेसं लोकमाप आगच्छति । सर्वमेवेदं यथाधर्मं भवति । अथ यदा वृष्टिर्भवति ।
वृष्टीयानेव तर्ह्यवलीयस आदत्ते । धर्मो ह्येषः ॥ २४ ॥

ता वा एता एकादश देवताः । पुञ्च प्रयाजाः । द्वात्राज्यभागौ । स्विष्टकृत् । त्रयोऽनुयाजाः ॥ २५ ॥
ता एकादशाहुतयः । एताभिर्वा आहुतिभिर्देवा इमान् लोकानजयन्ते दिशः । तयो एवैव
एताभिर्गृह्णन्तिभिर्मां लोकान् जयत्येता दिशः ॥ २६ ॥

त्रियमकुर्वन्त ' कृत्वा च खलु ' इमा खलु त्रिय पश्यन् ' किंरूपेति साक्षात्करणम् इत्यालोचयन् तस्मादा-
लोचनमात्रान् सेव्यं धीं पृथिव्यामिका जाता । तां उपपादयन्ति-श्रीर्वा इयमिति । ' इय ' सर्वसन्निहिता
पृथिवी । तस्माद्योऽस्या इति । षष्ठ्यर्थे ऋषीं (पा. सू. २ । ३ । १२ वा.) । अस्या पृथिव्या सप्तभि
' भूयिष्ठ ' बहुतर स्थान य ' विदते ' लभते ' स एव श्रेष्ठो भवति ' त्रिया प्रशस्ततमो
भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

उदीच्या दिश मृष्टिमाह-अथोदीचीमिति । अथयन्नि यन्नतर तां प्राचीमेवाकुर्वन्तेतिवत् ' ताम् उदी-
चीमेवाकुर्वन्तेति ' वाक्यमभ्याह य दिक्मृष्टिं प्रतिपादयन्तीति । ' ता ' उदीचीं दिश ' अप ' अकुर्वन्त अमां
रूपेण कृतवन्त । कृत्वा च पुनरित्थं सकल्पितवत् इत्याह-उपैनामिति । इत अत्रामेना उदीचीं दिशम्
अपन् पूर्ववत् । तं धर्ममकुर्वन्तेति । उदैवतिरेवमेकैक्येन तद्विगम्य च पर्यायेणोपादानु योग्यत्वात् अत्र
तमिति विवेच्यता । या अत्रापा उदीची दिक् त ' धर्म ' धारणसमर्थं सर्वस्य जगतो वा ज्ञातव्य एक
पदार्थमकुर्वन्त । कार्यकारणयोर्भेदस्य प्रतिपादयन्ति-धर्मो ॥ आप इति । ' यदा ' खलु ' इम ' भूयोक्तम्
' आप आगच्छति ' वृष्ट्यामना प्राप्नुवन्ति । तदा ' सर्वमेवेदं ' जगद् ' यथाधर्मं ' यथावस्थितसत्त्वमाव भवति ।
एतदेव विशदयन्ति-अथ यदेति । ' यदा ' यस्मिन् काले ' वृष्टिर्भवति ' ' तर्हि ' तस्मिन् समये
' अवलीयस ' अनिशदवलोकेत उदकप्रवाह एव ' अवलीयस ' अनिरूपेण नष्टरहितानादते । ' हि '
यस्मात् ' आतो धर्म ' धारयितुमपाव ॥ २४ ॥

ता वा एता इत्यादि । ' ता ' अनुक्रांता एकादश देवता । तथा हि-प्राची दिक् पुच्छोर्के दक्षिणा

(श्रु) चतस्रोऽवान्तरदिशः । (स्तु) तुऽएव चत्वारः पत्नीसंयाजाऽ-
अवान्तरदिशो वै देवाश्चतुर्भिः पत्नीसंयाजेरजयन्नवान्तरदिशऽउऽएवैप्रऽ-
एतैर्जयति ॥ २७ ॥

(त्य) अयेडा । (डाऽष्टा) अष्टाद्यमेवैतया देवाऽअजयँस्तुयोऽएवैप्रऽ-
एतयाऽष्टाद्यमेव जयत्येषा तु देवता दर्शपूर्णमासयोः संपत् ॥ २८ ॥

(ङ) अथाध्यात्मम् । (म्पु) पञ्चमे पुरुषे प्राणाऽऋते चक्षुर्म्यां तुऽएव
पञ्च प्रयाजाश्चक्षुषीऽआज्यभागौ ॥ २९ ॥

चतस्रोऽवान्तरदिशः । त एव चत्वारः पत्नीमयाजाः । अवातरदिशो वै देवाश्चतुर्भिः पत्नी-
संयाजेरजयन् । अवातरदिश उ एवैष एतैर्जयति ॥ २७ ॥

अयेडा । अष्टाद्यमेवैतया देवा अजयन् । तयो एवैष एतयाऽष्टाद्यमेव जयति । एषा तु देवता
दर्शपूर्णमासयोः संपत् ॥ २८ ॥

अथाध्यात्मम् । पञ्चमे पुरुषे प्राणा ऋते चक्षुर्म्याम् । त एव पञ्च प्रयाजाः । चक्षुषी
आज्यभागौ ॥ २९ ॥

दिक् अतरेष्टलोके प्रतीची दिक् आरौ धी पृथिवी र्च उदीचा दिक् औपो र्धम इमेकादश-
सख्याका एता एव प्रयाजाया एकादशसंयाजा वर्तत इत्यर्थः । ' ता ' प्रयाजाया एकादशसंख्या आहुतयः ।
एताभिरेव खलु ' आहुतिभिः ' प्रायुक्ताः परमेष्ठ्याऽपो देवा ' इमान् ' पृथिव्यादिलोकान् ' एता '
प्राण्याया दिशश्चतस्रः अजयन् । अतस्तजयतेतुत्यात् तेषां तदुपतोक्तिः । तयो एवैष इति पुराहृतस्य
निदित्यार्थस्य प्रकृते योजनम् । एव प्राणादिचतसृणा मुख्यदिशां पृथिव्यादिलोकानां एकादशभिराहुतिभिर्जयो
जत ॥ २९ ॥ २९ ॥

आग्नेय्यापवातरदिशः कथं जयोषाम इति, तत्राह-चतस्रोऽवान्तरदिश इति । ' अवातरदिशश्चतस्रः '
' त एव चत्वारः पत्नीमयाजा ' सोमवहृदेवपन्यश्रिगृह्यतिदेवताका पत्नीमयाजाख्या यागा । अतस्तेषां
यागानां तजयतेतुत्यां प्रतिपादयति-अवातरदिशो वै देवा इत्यादिना । अवातरदिश उ एवैष इति । ' एष '
यजमान ' एते ' पत्नीमयाजि । गतमन्वत् ॥ २७ ॥

इदया जेतव्यं प्रतिपादयति-अयेडेति । इहा अक्रियत इत्यर्थः । ' अय ' अतु योम्य यद्वत् तद-
साधम् । तदेव ' एतया ' इदया पुरा ' देवा अजयन् ' तथैव ' एव ' यजमानोऽपि ' एतया ' ' अजय-
मेव जयति ' प्राप्नोति । तदा सर्वाणि निगमयति-एषा तु देवजेति । सप्तम्यर्थे (पा सू. १।४।१९)
प्राप्तस्य । देवतु विषये एषोक्ता दर्शपूर्णमासपाम्यो ' संपत् ' ॥ २८ ॥

एवमादिदेविकी सर्वाणि प्रद्वस्य अन्यथाह-अथाध्यात्ममिति । ' अध्यात्म ' आत्मरतिरे । विमक्त्यर्थे
अज्ययीमाव । दर्शपूर्णमासयोः संचरितरिमिपते । पञ्चमे इति । शीर्षस्थितुः प्रागेऽ चक्षुषी वर्णदिवा मुख
नाभिके कर्गाविति य इम ' पञ्च प्राणा ' ' त इव ' पञ्च प्रयाजत्वका ' ' चक्षुषी आज्यभागौ ' ॥ २९ ॥

(गाव) अग्रमेवावाद्प्राणः स्विष्टकृत् । (त्स) स यत्तुमभ्यर्द्धं ह्येत-
राभ्यऽआहुतिभ्यो जुहोति तस्मादेतस्मात्प्राणात्सर्वे प्राणा बीभत्सन्तेऽथ
यत्स्विष्टकृते सुर्वेपाथं द्विपाथं समवद्यति तस्माद्यत्किञ्चेमाप्राणाना-
पद्यतऽएतमेव तत्सर्वं समवेति ॥ ३० ॥

श्रीणि शिश्रानि । त एव त्रयोऽनुयाजाः स योऽयं वर्षिष्ठोऽनुयाज-
स्तदिदं वर्षिष्ठमिव शिश्रं त वाऽअनवानन्यजेदित्याहुस्तुथो हास्येतद-
मृध भवतीति ॥ ३१ ॥

स वै सकृदवान्यात् । (ङ) एकृत् ह्येतस्य पञ्चाय यदुपर्वकं स्यात्प्र-
तृष्णं वैव तिष्ठेल्लभेत वा तस्मादेतदुच्च तिष्ठति पद्यते च तस्मात्स-
कृदवान्यात् ॥ ३२ ॥

अग्रमेवावाद् प्राण स्विष्टकृत् । स यत्तुमभ्यर्द्धं ह्येतराभ्य आहुतिभ्यो जुहोति । तस्मादेतस्माद्
प्राणात्सर्वे प्राणा बीभत्सन्ते । अथ यत्स्विष्टकृते सर्वपा द्विपा समवद्यति । तस्माद्यत्किञ्चेमाप्रा-
णानापद्यते । एतमेव तत्सर्वं समवेति ॥ ३० ॥

श्रीणि शिश्रानि । त एव त्रयोऽनुयाजाः । स योऽयं वर्षिष्ठोऽनुयाजः । तदिदं वर्षिष्ठमिव शिश्रम् ।
त वा अनवानन्यजेदित्याहुः । तयो हास्येतदमृध भवतीति ॥ ३१ ॥

स वै सकृदवान्यात् । एक ह्येतस्य पर्व । अथ यदुपर्वकं स्यात् । प्रतृष्णं वैव तिष्ठेल्लभेत वा ।
तस्मादेतदुच्च तिष्ठति पद्यते च । तस्मात्सकृदवान्यात् ॥ ३२ ॥

‘ योऽयमवाद् प्राण ’ अग्रमन्विसर्जनं त्रु स स्विष्टकृदाग । धर्मभेदेनोक्तमर्थं समर्थयत-तमभ्यर्द्धं
ह्येत । ‘ इतराभ्य आहुतिभ्य ’ प्रधानहविर्भ्यं तत्कारान् ‘ अभ्यर्द्धे ’ अभिगत अर्हो दत्त । यथ
प्रधानहविर्भि सप्तर्षो न मवन्ति तथाभूतदत्ता त स्विष्टकृत् जुहोति । यत्तद्वत् ‘ तस्मात्सर्वे
शार्वण्या ’ प्राणा ‘ एतस्मादेवाव प्राणात् ’ वाम-मन ‘ जुगुप्सत । अत्रि च ‘ सर्वेषां ’ प्रधानहविषां इतरा-
र्हो स्विष्टकृदागाय ‘ समवद्यति ’ समूपावयनमिति यन्, अत यस्याम् ‘ इमन् प्राणान् ’ शायण्यान्
पत्किमपि द्रव्यं पृथक् पृथगावयनं प्राप्तं भवति तत्सर्वं एतमवाच ॥ य ‘ समवेति ’ सप्राप्नोति ॥ ३० ॥

श्रीणि शिश्रानीत्यादि । अण्डाम्या सह त्रिव्यम् । ‘ त एव त्रयोऽनुयाजा ’ यज्ञशरीरस्य शिश्रामका
ह्यर्थे । तत्र ‘ योऽयं वर्षिष्ठ ’ इदममस्तुतयोऽनुयाज ‘ तदिदं वर्षिष्ठमिव ’ शिगामक ‘ शिथम् ’ ।
तत्रानवानपक्षं योजयति-त वा अनवाननिति । ‘ अनवानन् ’ अनुच्यवन् । त तृतीयमनुयाजं वदत्कृपा-
दित्यर्थः । तथेव सति ॥ अस्य शरत्स्य एतद्गम्य अमृध अवच्छिज्य ‘ मवति ’ इति अनवान-
पक्षमिषाय ॥ ३१ ॥

पश्चात्तस्माद्-स वै सकृदवान्यादिति । “ ते ह्यनञ्च्यवन्त ” इत्यत्र सकृदेकवारं ‘ अवान्यात् ’

(इडो) डो बाहू हाऽऊरु । तुऽएव चत्वारः पत्नीसंयात्राः प्रतिष्ठाऽयमेव प्राणऽड्डा यत्तां नाशो जुहोति यत्साऽप्रदग्धेव तस्मादयमुनववृण्णः प्राणः ३३

(जोऽस्थ्ये) अस्थ्येव याज्याऽनुवाक्याः । (०) माथ्सुहृद्विस्तुन्मितं छन्दो यद्याज्याऽनुवाक्यास्तस्मादु समावन्त्येवास्थीनि मेद्यतश्च कृश्यतश्च भवन्त्यय यद्भूयऽ इव च हविर्गृह्णाति कर्नीयऽइव च तस्मादु माथ्सुान्येव मेद्यतो मेद्यन्ति माथ्सुानि कृश्यतः कृश्यन्ति तेनेतेन यजेत यं कामयते देवतां तां यजति यस्यै हविर्भवति ॥ ३४ ॥

दो बाहू हा ऊरु, त एव चत्वारः पत्नीसंयात्राः प्रतिष्ठा । अयमेव प्राण इडा । यत्ता नाशो जुहोति । यत्ता अप्रदग्धेव । तस्मादयमुनववृण्णः प्राणः ॥ ३३ ॥

अस्थ्येव याज्याऽनुवाक्याः । माम हविः । तस्मिन् छन्दः । यद्याज्याऽनुवाक्याः । तस्मादु समावन्त्येवास्थीनि मेद्यतश्च कृश्यतश्च भवन्ति । अय यद्भूय इव च हविर्गृह्णाति कर्नीय इव च । तस्मादु मासान्येव मेद्यतो मेद्यन्ति, मामानि कृश्यतः कृश्यन्ति । तेनेतेन यजेत या कामयते देवता ता यजति, यस्यै हविर्भवति ॥ ३४ ॥

अस्थ्येव । ' एतस्य ' बर्हिषस्य मध्यमस्य शिशस्य ' एक हि पर्व ' विद्यते, अतस्तस्मादुयात् यमस्यै अस्मान् हवन् । ' अय ' यत्तत् ' अपर्वक स्यात् ' पर्वदित स्यात् ' प्रवृण्ण वैव ' ऊर्ध्वमुखमेववतिष्ठन्, अपरा ' लवेन ' तत्र तु द्वयोः समावगो न घञ् । यस्मादनु सपर्वक तदामकस्य तृतीयाऽनुयाजस्य याज्याऽय विच्छेदः । तस्मात् कारणात् एतदग्निरिति च शास्त्रे कदाचिदुच्यते कदाचिदुच्यते च । तस्मादिति प्रतिपादितार्थनिर्गमनम् ॥ ३३ ॥

दो बाहू इत्यादि । बाहुद्वयम्, ऊरुद्वयम्, ' चत्वारः पत्नीसंयात्रा ' अतस्ते प्रतिष्ठासंका । ' अयमेव ' मध्यम ' प्राण ' ' इडा ' । यद्यमन् तस्मिन्मग्नौ न जुहाति ' सा अप्रदग्धेव ' प्रदाहरितेव भवति । ' तस्मादय ' मध्यम ' प्राण ' ' अनववृण्ण ' अविविच्छन्न सदा वर्तते ॥ ३३ ॥

याज्यानुवाक्यानां हविर्वा च कर्मा वपुद्वयकल्पनामह-अस्थ्येव याज्यानुवाक्या इति । एतेषां याज्यानां या ' याज्यानुवाक्या ' तस्यैवार्थो यव । हविस्तु सामस्यर्णीयम् । याज्यानुवाक्या क्वच इति यत् ' तस्मिन् ' पर्वमित छन्दः । कदाचिदग्निं न्यूनाधिकमात्रो न भवति । तस्मात्कारणात् अर्थान्वयि ' मेद्यत ' स्यूतीभवत ' हवन् ' ऊर्ध्वमुखश्च धारते ' सनवति ' समारम्भाण्येव ' भवति ' । दहरद्विषयाभ्यां अग्नौ हविर्भूयो न सत्यर्थः । हविर्भूयो मंसस्य प्रत्येकदयति-अय यद्भूय इवेति । यागोऽ हि कदाचिद् ' हवि ' ' भूय इव ' अधिकमिव ' कर्नीय इव ' अस्मन्निव च गृह्णात । ' तस्मात् याज्यानि ' ' मेद्यत ' क्षिप्रमावस्य पुरास्य ' मेदति ' वर्तते । ' निविदा येदन् ' (बा. पा. दि. ५. १३०) इति घातु । ' हवन् ' पुरास्य ' हवति ' धीमानि भवति । " हव हवृहते " (बा. पा. दि. ५. १२१) इति घातु । एवमग्निदेवमप्याम

ता वाऽएताः । (५) अनपोद्धार्याऽआहुतयो भवन्ति स बुद्धैतासाम-
पोद्धरेद्यथैकमुद्ग-यं शृणीयात्प्राणं वा निर्हण्यादेवं तुदन्यान्वेव हवींष्युप
चाहियन्तेऽप च हियन्ते ॥ ३५ ॥

ता वाऽएताः । षोडशाहुतयो भवन्ति षोडशकलो वै पुरुषः पुरुषो यज्ञ-
स्तस्मात्षोडशाहुतयो भवन्ति ॥ ३६ ॥

इति प्रथमप्रपाठके पष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ११-१-६ ॥ (१. ६.) ॥

ता वा एता अनपोद्धार्या आहुतयो भवन्ति । स यद्वैतासामपोद्धरेत् । यदैकमंगं शृणीयात्प्राणं
वा निर्हण्यात् । एवं तत् । अन्यान्वेव हवींष्युप चाहियन्तेऽप च हियन्ते ॥ ३५ ॥

ता वा एताः षोडशाहुतयो भवन्ति । षोडशकलो वै पुरुषः । पुरुषो यज्ञः । तस्मात्षोडशाहुतयो
भवन्ति ॥ ३६ ॥

च प्रपाठान्प्रमाणानि; तत्तद्व्यवहृतौक्तम् । इदानीं तस्य फलमाह-‘तेनैवेन यज्ञेनेति । उक्तानां देवतानां कथं
यां या ‘देवता’ यजमान ‘कामयते’ ‘यस्य’ देवतायै हविर्गृहीत भवति, ‘तय’ कामयितव्यदेवता-
रूपेण यजते ॥ ३४ ॥

एतासां प्रपाठादीनां अन्वयान्मुक्तेषु अंगेषु मध्ये ‘यथा एकमंग’ ‘शृणीयात्’ इत्याह । ‘प्राण वा
निर्हण्यात्’ ‘एव तत्’ अवोक्तमंग स्यात् । तस्मादतानि प्रपाठानुपाठादीनि प्राच्योदीच्यानि अगजाद्यानि
सम्प्रतिनियतावयवरूपतया यज्ञशरीरनिष्पादकानि इति सर्वेऽभिप्रेतसाधारणानि । अन्येषां प्रधानादिविशाम् ।
आवापोद्धारयोग्यतामाह-अन्यान्वेव हवींषीति । ‘उपाहियते’ आश्रयमाणानन्तरं स्विष्टकृषागात् पूर्वं प्रधान-
यागपदाने प्रक्षिप्यन्ते प्रयोगात्तरे ‘अपाहियते च’ उदाहर्यते इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

उक्ता अगाहुती समूह प्रशस्तति-ता वा एताः षोडशाहुतय इति । १३ प्रपाठा, द्वावाच्यमगाती,
स्विष्टकृत्, इडा, अनोऽनुयज्ज्ञा, चत्वारि पत्नीसयाजा, इति षोडश सर्वत्र साधारण्येन भवतीत्यर्थः । षोडश-
कलो वै पुरुष इति । सप्त शीर्षाया प्राणा, अवाहूपाण एक, इत्यष्टौ प्राणा, चत्वारि दोर्बाह्वानि,
चत्वारि ऊर्ध्वहवीनि च, अष्टाङ्गानि । एतत् षोडशावयवात्मिकं खलु शरीरम् । यज्ञ अत्रैव “पञ्चमे प्राणा”
इत्यादिना अनुकाठा एव प्राणाद्या षोडशकला ज्ञातव्या । यस्मादेव षोडशकलामकस्य दृक्कण्ठीरस्य षोड-
शाहुतिसाम्यता तस्मात् सर्वान्वयेष्वेष्टि “एता षोडशाहुतय” भवन्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते भाष्यविषे वेदार्थप्रकाशे मायान्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एतादिराकाण्डे

प्रथमेऽध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ (११ । १ । ६) ॥

तद्वाऽअदो व्रतोपायनऽउच्यते । यदि नाश्नाति पितृदेवत्यो भवति
यद्युऽअश्नाति देवानुत्यश्नातीति तदारण्यमश्रीयादिति तत्र स्थापयन्ति ॥ १ ॥

स यदि ग्राम्याऽओषधीरश्नाति । पुरोडाशस्य मेघमश्नाति यद्यारण्याऽ-
ओषधीरश्नाति वह्निषो मेघमश्नाति यदि वानस्पत्यमश्नातीधुन्य मेघ-
मश्नाति यदि पुषः पिबति साम्नाय्यस्य चाज्यस्य च मेघमश्नाति यद्यपः
पिबति मृणीतानां मेघमश्नाति यदि नाश्नाति पितृदेवत्यो भवति ॥ २ ॥

तद्वा अदो व्रतोपायन उच्यते । यदि नाश्नाति पितृदेवत्यो भवति । यद्यु अश्नाति वानत्य
श्नाति-इति । तदारण्यमश्रीयादिति तत्र स्थापयति ॥ १ ॥

स यदि ग्राम्या ओषधीरश्नाति, पुरोडाशस्य मेघमश्नाति । यद्यारण्या ओषधीरश्नाति, वह्निषो
मेघमश्नाति । यदि वानस्पत्यमश्नाति, इध्मस्य मेघमश्नाति । यदि पुषः पिबति, साम्नाय्यस्य
चाज्यस्य च मेघमश्नाति । यद्यपः पिबति, मृणीतानां मेघमश्नाति । यदि नाश्नाति पितृदेवत्यो
भवति ॥ २ ॥

उदाहुः । किमुयनमिति स्वयं हवेते रात्रीऽअग्निहोत्रं जुहुयात्स यदुह्वा
प्राश्नाति तेनापितृदेवस्यो भवत्याहुतिर्वाऽएषा स यदेवेतामात्मब्राहुतिं
जुहोति तेनोऽएतेषां मेधानां नाश्राति ॥ ३ ॥

(त्ये) एते ह वै रात्री । सर्वा रात्रयः समवयन्ति याऽआपूर्व्यमाणपक्षस्य
रात्रयस्ताः सर्वाः पौर्णमासीभ्यः समवयन्ति याऽअपक्षीयमाणपक्षस्य रात्र-
यस्ताः सर्वाऽअमावास्याभ्यः समवयन्ति स यो हवुं विद्वान्त्स्वयमुपव-
सथे जुहोति सर्वदा देवास्य स्वयं हुतं भवति ॥ ४ ॥

इति प्रथमप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ११-१-७ ॥ (१. ७.) ॥

उदाहुः किमुयनमिति । स्वयं हवेते रात्री अग्निहोत्रं जुहुयात् । स यदुह्वा माश्राति, तेना-
पितृदेवस्यो भवति । आहुतिर्वा एषा । स यदेवेतामात्मब्राहुतिं जुहोति । तेनो एतेषां मेधानां
नाश्राति ॥ ३ ॥

एते ह वै रात्री सर्वा रात्रयः समवयन्ति । या अपूर्व्यमाणपक्षस्य रात्रयः, ताः सर्वाः पौर्णमासी
समवयन्ति । या अपक्षीयमाणपक्षस्य रात्रयः, ताः सर्वा अमावास्या समवयन्ति । स यो हवुं विद्वान्
स्वयमुपवसथे जुहोति । सर्वदा देवास्य स्वयं हुतं भवति ॥ ४ ॥

नीला आर प्रणीता शुभते । अश्वनाशे दोषस्य दुष्परिहारत्वात् अनश्वनाशोक्तदोष एव परिशिष्य
रथाह—यदि नाशनाशे ॥ १ ॥

अस्य दोषस्य प्रशङ्कक परिहारमाह—उदाहुः किमुयनमिति । अनुग्रहणार्थं क इति ब्रह्मवादिनां प्रश्न ।
अस्योक्तं सुतिरायशे—स्वयम् इति । 'एते रात्री' 'अ येनसयोगि श्रिणीया' (पा. सू. १।१।१९) । पर्वणशी
यजमान स्वयमेवाग्निहोत्रं जुहुयात् । यजमानो द्वाविंशद् होमानन्तरं प्राश्नानि 'तेन' प्राश्नानेन प्रायुदी-
रितपितृदेवत्ववशमाहोत्रमस्तस्य न भवति । मेधाशान्तशृणो दोषोऽपि शास्त्रेणाह—आहुतिर्वा एषेति ।
यदग्निहोत्रं हुतशेषमक्षयं, 'एषा आहुति' सल्लु । अत एवान्यत्र श्रूयते—'यद्यत्रुक्षयति त्रिर्जुहोति, अप
के द्वे आहुती भवत इति, अक्षयत्वेन वैधान्ते द्वे आहुती जुहोति' इति । यस्मादेतां प्राशनरूपमाहुति-
मेव आत्मरूपे वैधान्ते अग्नौ जुहोति । अतोऽनेनैव कारणेन एषां प्रायुक्तानां पुरोडाशादीनां यद्विषय-
न मुक्तवान् मन्त्रतीर्थः ॥ ३ ॥

पर्वणशी विहित स्वयं होम प्रशंसति—एते ह वै रात्री इति । 'समवयन्ति' सप्ताधुवनि एकीभवतीत्यर्थः ।
या आपूर्व्यमाणपक्षस्येत्यादि । यस्मिन्पक्षे चक्षुः कर्तृद्वारा कर्मेणापूर्वते स शुद्धपक्ष आर्घ्यमाणपक्षः ।
तस्य या प्रतिपदादितिष्ठिश्च चतुर्दश 'रात्रयः' 'ता सर्वा पौर्णमासी समवयन्ति' सप्ताधुवनि । वला-
त्पदकर्मण चक्षुः यस्मिन्नापक्षीयमाण स अपक्षपक्षः । तस्य 'या रात्रयः' 'ता सर्वा अमावास्या' प्रतिपदि ।

देवाश्च वाऽऽसुराश्च । (श्रु) उभये प्राजापत्याः पस्पृषिरे ततोऽसुराऽ-
अतिमानेनैव कुस्मिन्नु व्ययं जुहुयामेति स्वेप्सेवास्येषु जुह्वतश्चेरुस्तेऽ-
तिमानेनैव पुराबभूवुस्तस्मात्प्रातिमन्येत परामवस्य हैतन्मुत्तं धृदतिमानुः १
(नोऽय) अथ देवाः । (५) अन्योऽन्यस्मिन्नेव जुह्वतश्चेरुस्तेभ्यः प्रजापति-
रात्मानं प्रददौ यज्ञो हेपामास यज्ञो हि देवानामुन्नम् ॥ २ ॥

(१९) सु देवेभ्यऽआत्मानं प्रदाय । (या) अथैतुमात्सुनः प्रतिमामसृजत
सृजत तस्मादाहुः प्रजापतिर्व्यज्ञऽडुत्यात्सुनो ह्येनं प्रतिमामसृजत ॥ ३ ॥

देवाश्च वा असुराश्चोभये भ्राज्जापत्याः पस्पृधिरे । तनोऽमुग अतिमानेनैव कस्मिन्नु वय शुद्ध्या-
मेति-स्वेष्टेवास्थेषु शुद्धतश्चेकः । तेऽतिमानेनैव पराचभूवुः । तस्मान्नातिमन्येत । पराभवस्य
इतिमुखं यदतिमानः ॥ १ ॥

अथ देवा अग्नोन्वास्मिन्नेव उदतश्चेरुः । तेभ्यः प्रजापतिरात्मानं प्रदर्श । यज्ञो ह्येषामास । यज्ञो हि देवानामन्नम् ॥ २ ॥

स देवेभ्य आत्मानं प्रदायार्थं तमात्मनः प्रतिमामसृजत यद्यत्तम् । तस्मादाहुः प्रजापतिर्यत् इति ।
आत्मनो ह्येवं प्रतिमामसृजत ॥ ३ ॥

एव विदुष 'स्वय' पर्यागि शुद्धो यजमानस्य भव्यास्तु रात्रिषु कविजा विपमानोऽपि होमे स्वय होमे
संपद्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवमी वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयज्ञानपत्राख्ये एकदश

काण्डे प्रथमेऽध्याये सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ (११-१-७) ॥

उक्तविधं प्रथमं उपेयुषो यजमानस्य हवींश्चरतां हुवन् तस्मिन्निष्कपणहेतुना दद्याद्दामासयागस्य प्रतिपादयितुं
आख्यायिकाया पश्चेत्पितृवाह-देवाश्च वा असुराश्चेति । 'उभये' 'प्राजापत्या' 'प्राजापत' पुत्रा अदित्या-
मुपादिता 'देवा' दित्यमुपादिता 'असुरा' 'पराश्विरे' स्वर्दां कृत्वा । अदत्त स्वर्दधानो ह्यनात्र ।
तत्तल्लेषाणामपेक्षा मध्ये 'असुरा अभिमानेनैव' असद्विचारक को नाम विद्यन् यस्मिन् आसन्नतिरक्ते
क्षेत्रे यप हविर्पुंरुषाम् । स नास्त्वपेति अविद्यायनाहकारेण 'हस्त्वव आम्बे' हविर्पुंरुषं चरन्नत ।
तेनाहकारेण 'ते' असुरा 'पराश्वर' एवमभिमानस्य परामवनिमित्तत्वात् स न कार्यं प्रधावन्ति
प्रमगादुपदिशन्ते-तस्मात्प्रातिमन्येतेति । परामवो नाशः तस्मैदेन मुञ्चन् उपाय, 'अतिमान' अहकार
इति 'यत्' ॥ १ ॥

इयमगुरे छत्रमुक्त्वा देवे ह्यन दर्शयन्-अयं देवा इति । 'अन्मोऽन्पत्तिम्' अग्निहोत्रादे देवे ह्य
अन्मोऽन्पत्तिम् इति परस्परव्यतिहासेन ह्योऽन् 'लुहन्' चेत्यर्थः । 'तस्य' देवस्य प्राज्ञ
'प्रजापतिः' 'आमान' स्वर्गेश्वर 'प्रदी' प्राज्ञिन् । आमा 'एषा' देवता यज्ञात्मका 'आस'
बभूव । तेन क वयसोऽयं इति तत्राह-यज्ञो हीनि । 'यद्' 'खलु' देवता 'विदितमिदं' अत्र तदात्मका
मा देवेभ्य कथितव्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

स देवेभ्य इत्यादि । ' स ' प्रजानभिः एव ' देवेभ्य आमान ' स्वस्वतः ' प्रदान ' दक्षिणपदगत

स एतेन यजेन । देवेभ्य ऽआत्मानं निरुक्तीणीत स यद्भ्रतमुपैति यथैव
तत्प्रजापतिर्देवेभ्य ऽआत्मानं प्रायच्छदेवमुपेपु ऽएतद्देवेभ्यऽआत्मानं प्रय-
च्छति तस्मादु संयत ऽएवेतां रात्रिं चिचारिष्यथा हविषा चरेदेवुं
हविर्ह्येषु देवानां भवति ॥ ४ ॥

(त्र्य) अथ यद्यज्ञं तनुते । यज्ञेनेवेतद्देवेभ्यऽआत्मानं निरुक्तीणीति यथैव
तत्प्रजापतिर्निरुक्तीणीतिवमथ यद्विनिर्व्वपति हविर्देवैतद्यज्ञं निरुक्तीणीति
हविरनुवाक्ययाऽनुवाक्यामवदानेनावदानं याज्यया याज्यां वपद्-
कारेण वपद्कारमाहुत्या तस्याहुतिरेष्टानिरुक्तीता भवति ॥ ५ ॥

स एतेन यजेन देवेभ्य आत्मानं निरुक्तीणीत । ॥ यत् भ्रतमुपैति । यथैव तत्प्रजापतिर्देवेभ्य
आत्मानं प्रायच्छत् । एवमेवैष एतद्देवेभ्य आत्मानं प्रयच्छति । तस्मादु संयत देवैतां रात्रिं चिचारि-
षेत् । यथा हविषा चरेत् एवम् । हविर्ह्येष देवानां भवति ॥ ४ ॥

अथ यद्यज्ञं तनुते । यज्ञेनेवेतद्देवेभ्य आत्मानं निरुक्तीणीति । यथैव तत्प्रजापतिर्निरुक्तीणीत । एवम् ।

यज्ञस्यामामन प्रतिवृत्तिम् ' असृजन ' सृष्टवान् । यत् एव प्रजापतिशरीरस्य प्रतिमा यज्ञ तस्मात्
प्रजापतिपक्षेण नादात्म्यग्रहणं दयाह-तस्मादाहुतिरिति । आत्मनो ज्ञेतमिति प्राणुदीरितहेतुयोजनम् ।
' प्रतिमा ' प्रतिबिम्ब प्रतिवृत्तिरिति पर्यायः ॥ ३ ॥

स एतेन यज्ञेनेत्यादि । ' स ' प्रजापति इत्य मष्टेन स्वशरीरप्रतिवृत्तिभूतेन ' एतेन यजेन '
' देवेभ्य ' सकाशात् ' आमान ' स्वशरीर ' निरुक्तीणीत ' यज्ञतुल्यवेतन देवेभ्यो दत्त्वा पुन स्वशरीर
स्वीकृतकामि यर्थ । इत्थं आत्म्याधिक्या सिद्धमर्थं प्रकृते योजयति-स यत् भ्रतमुपैतीति । दर्शपूर्णमास-
यागो प्राणुक्क-श्रम ' मनमुपैतीति ' यद्वक्ति । एतेन प्रजापतिरिव देवेभ्य स्वयमपि आमानं स्वशरीर हवि-
र्भूतेन प्रयच्छति । तस्माद्विद्वोपपरिहास्य ' एता ' औपवसयीयदिवसस्य रात्रिं ' सयत एव ' सम्पक् नियतेन्द्रियभ्यां
पार एव मनु ' चिचारिषेत् ' चारितुं कर्तुमिच्छेत् । दष्टातेनोपपद्यति-यथा हविषेति । ' यथा ' सयतः सन्
' हविषा चरेत् ' यजेत । एव परंपरायापि सम्यगे मवेदितव्यम् । तत्र कारणमाह-हविर्ह्येष इति । ' एव ' भ्रत
दरेयिवान् यजमान औपवसयीयदिवसे देवानां स्वयमेव हविर्भवति । ' हि ' यस्मादेवं तस्मात्सयतदरे-
दिति सबध ॥ ४ ॥

अथ यद्यज्ञमि-त्यादि । अथानन्तर परस्मिन् दिवसे ' यत् ' यदा ' यज्ञ ' दर्शपूर्णमासादिरुक्षणं ' तनुते '
विस्तारयति । तत्तदा तेनेव ' यजेन ' हि भूत्वेन ' देवेभ्य ' सकाशात् औपवसयीयदिवसे दत्त स्वमात्मानं

त युथाऽग्रप्रशीर्णो बृक्षः । (५) एवमस्यैष यज्ञो भवत्याहुतिमेवान्वा-
हाभ्येण निष्क्रीणाति तद्यदेतद्दीप्तं यज्ञस्यान्वाहुरति तस्मादन्वाहाभ्यो
नामेवमु हास्येप सुर्वऽएव यज्ञो निष्क्रीतो भवत्येष ह वै यजमानस्या-
मुष्मिष्ठोऽशात्मा भवति यद्यज्ञः स ह सुर्वतनूरेव यजमानोऽमुष्मि-
ष्ठोके सुम्भवति सुऽएवं विद्वान्निष्क्रीत्या यजते ॥ ६ ॥

इति प्रथमप्रपाठकेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ११-१-८ ॥ (१. ८.) ॥

इति प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ११-१ ॥

अथ यद्दिविर्निर्वपति । इविर्निर्वपयज्ञं निष्क्रीणाति । इविर्नुवाक्यया । अनुवाक्ययामवदानेन । अव-
दानं याज्यया । याज्यां वषट्कारेण । वषट्कारमाहुत्या । तस्याहुतिरेवानिष्क्रीता भवति ॥ ५ ॥

॥ यथाऽग्रप्रशीर्णो बृक्षः । एवमस्यैष यज्ञो भवति । आहुतिमेवान्वाहाभ्येण निष्क्रीणाति । यद्य-
देतद्दीप्तं यज्ञस्यान्वाहुरति । तस्मादन्वाहाभ्यो नाम । एवमु ह अस्यैष सर्व एव यज्ञो निष्क्रीतो
भवति । एष ह वै यजमानस्यामुष्मिन् लोके आत्मा भवति । यद्यज्ञः । स ह सर्वतनूरेव यजमानो-
ऽमुष्मिन् लोके संभवति । य एवं विद्वान्निष्क्रीत्या यजते ॥ ६ ॥

‘ निष्क्रीणाति ’ पुन स्वीकरोति । ‘ यथैव ’ छन्दः ‘ प्रजाति ’ पुरा स्वयमान देवेभ्यो देवा तत्प्रतिनिधिं तेन
यज्ञं यज्ञात्त देवेभ्यः प्रसारं पुन स्वर्गमगमयाम् । एव यजमानोऽपि करोता यथैव । यज्ञादीनामपि उत्तरेण
निष्कृपयप्रकारमाह-अथ यद्दिविरिति । यज्ञं यज्ञं इति निर्वपति तेन ‘ इविर्निर्वपति ’ त यज्ञं ‘ निष्क्रीणाति ’ ।
तत्र ‘ इविर्नुवाक्यया ’ ‘ अनुवाक्ययामवदानेन ’ ‘ वषट्कारेण ’ ‘ वषट्कारेण ’ ‘ वषट्कारेण ’
इत्या, ‘ सर्वत्र निष्क्रीणातीति सर्वत्र । तस्याहुतिरेवेयादि । ‘ तस्य ’ यज्ञस्य सर्वत्रिणी ‘ आहुतिरेव ’
‘ अनिष्क्रीता ’ अस्वीकृता भवति इति ॥ ५ ॥

ततो यजमानस्य ‘ अग्रप्रशीर्ण ’ ‘ यज्ञप्रश ’ ‘ वृक्ष ’ इव ‘ यज्ञो भवति ’ उपरि अवस्थिताया आहुत
अनिष्क्रीतात्वात् । अथेतदोषपरिहाराय तन्निष्कृपय-आहुतिमेवेति । योऽयमन्वाहारोऽयो दक्षिणावन
देप ओदनं तत तामाहुतिमेव ‘ निष्क्रीणाति ’ । तन्मन्त्रिर्वचनेन दोषशमनमाकर्ष्य तस्य प्रतिपादयति-
तद्यदेतदिति । तच्च ‘ यज्ञस्य ’ सर्वत्र ‘ यज्ञतन् ’ ‘ होतृ ’ विद्वसमगमयन् तन् ‘ अन्वाहुरति ’ पुन
सदधाति । यस्मादेव तत्प्रोक्तमन्वाहारो जपन् सपन्न । अन्वाहुरति दोषशमनेन शमयतीति करग्रमधनो
ऽयम् । एवमु हास्येति प्रतिपादितहस्तयज्ञनिष्कृपयनिगमन् । एव निष्क्रीतस्य यज्ञस्य क उपयोगः । इति
तत्रापि एष ह वा इति । ‘ एष ’ छन्दः निष्क्रीतः ‘ यज्ञ ’ अस्य ‘ यजमानस्य ’ ‘ अमुष्मिन् ’ होतृ
‘ लोके ’ ‘ आत्मा ’ देहो भवति । ‘ स. ’ छन्दः ‘ यजमान ’ सर्वतनूरेव ‘ सर्वत्रयवनद्वयं एव सन्

'अमुष्मिन्' श्वरो ' लोके ' ' समदती ' उत्पद्यते । ' य ' एवमुक्तप्रकार ' विद्वान् ' निर्मलीया ' निष्कयणेन
दर्शपूर्णमासाभ्यां ' यजते ' स इति शब्ध ॥ ६ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माध्ववीथे वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीवराहपदाक्षगवाम्भे
एकादशकाण्डे प्रथमोऽध्याये अष्टमः ब्राह्मणम् ॥ (११-१-८) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हर्द निवारयन् । पुनर्याम्यनुरो देवाद् विवातर्गमहेधर ॥ १ ॥

ब्रह्माण्ड गोसहस्र कनकहृदयतुलाग्रुखी स्वर्णगर्भ,
सत्ताम्रभूषणसीरीर्षिदशतस्तुताभेनुसौवर्णभूमी ।
रत्नोक्षी स्वमवादिद्विपमहितरथौ क्षयणि मित्रभावां,
व्यवार्णगर्भस्थं प्रथितविधिमहाभूतयुक्त घट ॥
धान्यादि धन्यजन्मा तिम्रमवतुल स्वर्गत्र वर्णमुष्ण,
कापोर्मीयं कृपारान्मुडकृतमगडो राजन राजभूषण ।
भ्राज्योक्ष्य प्राण्यजन्मा खवर्णजमनुज शार्कर चरितेज्ज,
रत्नाढ्यो रत्नव्य गिरिमकृत मुदा पात्रसात्तिह्वणार्थ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकग्रीहिरहर्मदायजसाम्राज्यपुराण्येण सावगा वार्येण
विरचिते माध्ववीथे वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीवराहपदाक्षगवाम्भे एकादशकाण्डे
प्रथमोऽध्यायः समाप्त ॥ (११ । १) ॥

अथ द्वितीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

प्रथमप्रपाठके च नवमं ब्राह्मणम् ।

त्रिहं वै पुरुषो जायते । (तऽए) एतन्वेव मातृश्राधि पितृश्राग्ने जायतेऽथ
यं यज्ञऽऽपनुमति स यद्युजते तद्वितीयं जायतेऽथ यत्र त्रिपुते यत्रैतमग्ना-
वभ्यादधति स यत्तुनः सम्भुवनि नुनृतीयं जायते तस्माग्निः पुरुषो जायतऽ
इत्याहुः ॥ १ ॥

(स्ता) ता वाऽस्ताः । (ताऽयु) एकादश सामिधेनीन्वाह दश वाऽ
इमे पुरुषे प्राणाऽध्यात्मैकादशो यस्मिन्नेते प्राणाः प्रतिष्ठिताऽएतावान्वै
पुरुषस्तुदेनं कृत्स्नं जनयत्युय यदूर्ध्वं सामिधेनीभ्यः सा प्रतिष्ठा तुदेनं
जनयित्वा प्रतिष्ठापयति ॥ २ ॥

त्रिहं वै पुरुषो जायते । एतन्वेव मातृश्राधि पितृश्राग्ने जायते । अयं यं यज्ञ उपनमति-स
यद्युजते तत् द्वितीयं जायते । अथ यत्र त्रिपुते-यत्रैतमग्नावभ्यादधति-स यत्तुनः सम्भुवति-तत्
द्वितीयं जायते । तस्मात् अग्निः पुरुषो जायत इत्याहुः ॥ १ ॥

ता वा एता एकादश सामिधेनीन्वाह । दश वा इमे पुरुषे प्राणाः । आत्मैकादशः । यस्मिन्नेते
प्राणाः प्रतिष्ठिताः । एतावान्वै पुरुषाः । तदेनं कृत्स्नं जनयति । अयं यदूर्ध्वं सामिधेनीभ्यः ।
सा प्रतिष्ठा । तदेनं जनयित्वा प्रतिष्ठापयति ॥ २ ॥

अथ निश्चितं वेदा यो वेदेष्वोऽहित जगत् । निर्धने तनह बन्धे विदानीर्यमहेक्षरम् ॥ १ ॥

अथ विशिष्टबन्धेऽपि सामिधेनी । प्रशस्तं पुरुषस्य जगत्प्रपमाह-त्रिहं वै पुरुष इति । ' पुरुषः '
हरीरी त्रिहिरां लघु ' जायते । तदेनं जगत्प्रपमाह दर्शयति-एतन्वेवेति । मातापितृश्राद्धात् यत्
प्रथमं जगत्प्रपमाह । अथानन्तरं ' य ' पुरुष ' यज्ञः ' सोमपागः ' उपनमति ' प्राप्नोति ' स. ' यदि तेन
' यज्ञे ' तदस्य पुरुषस्य दीक्षाया ' द्वितीयं ' जगत् ' भवति । अथानन्तरं आयुर्वमाने ' यत्र ' यजमानः
' तदेनं ' पुरुषं गच्छति, अन्तरं ' यत्र ' ' एतन्मैकादशमिति ' अन्तेऽपि विधानेन प्रतिष्ठति, एतेऽनन्तरं
देव ' स. ' यजमानः अमुष्मिन् लोके अयुतनयस्योऽऽ सन् दत्तः ' संभवति ' उपपद्यते ' इत्यनेनोपमापत्तौ
तदस्य ' द्वितीयं ' जगत् । तदेनं प्रतिष्ठितं संवादयति-तस्मात् अग्निः पुरुष इति । ' आहु. ' अग्निः
व्यपदि (गृह्यम्) ॥ १ ॥

इयं त्रिभिर्जनानि प्रदर्शय यज्ञादेव पुनर्बन्धनं प्रदर्शयन् सामिधेनीनिरुप्यादाय प्रथमं जगत्समर्पयते-
ता वा एता इति । ' ता. ' प्रतिष्ठाः ' प्र वो नामा ' इत्यापाः ' एताः ' एकादशर्च. । दश वा इति ।

नृव प्रसवस्य व्याहृतयः । (यो) नृवेमे पुरुषे प्राणास्तुदेनं द्वितीयं जन-
यत्याश्रावणं प्रत्याश्रावणं स्या प्रतिष्ठास्य युदेवादः सृष्टौ जन्मोद्यते
तदेनं तृतीयं जनयति पत्नीसंयाज्ञा एव नृव प्रतिष्ठा ॥ ३ ॥

त्रिहं वै पुरुषो जायते । (तस्य) एवमेवेनमेतद्यज्ञात्त्रिर्जनयति तासामे-
कादशानां त्रिः प्रथमादस्याह त्रिरुत्तमाम् ॥ ४ ॥

नृव प्रसवस्य व्याहृतयः । नृवेमे पुरुषे प्राणाः । तदेनं द्वितीयं जनयति । आश्रावणं प्रत्याश्रावणं
स्या प्रतिष्ठा । अयं युदेवादः सृष्टौ जन्मोद्यते, तदेनं तृतीयं जनयति । पत्नीसंयाज्ञा एव नृव
प्रतिष्ठा ॥ ३ ॥

त्रिहं वै पुरुषो जायते । एवमेवेनमेतद्यज्ञात् त्रिर्जनयति । तासामेकादशानां त्रिः प्रथमादस्याह
त्रिरुत्तमाम् ॥ ४ ॥

एव शरीर्या, शी अक्षरौ, आर्-ईश्वरी । इति दश शरीरे प्राणाः । तेषामावा एव एव' एकादशः ' दश-
दशमकल्पक । एनं ' प्राणाः ' यस्मिन् शरीरे वर्तते । एतन्मार्गान् एव सृष्ट ' पुरुषः ' अवति । तदेन
अनया साधिवेनोपैक्यदशसंख्या ' इत्येव ' सत्त्ववत्सृष्टि' ' जनयति ' । ' अयं यत् साधिवेनोपैक्यः
तर्था ' साधिवेनोपैक्यवत्सृष्टकल्पकमुपैक्य प्रयोगजनयति । तदस्य आत्म्य पुरुषस्य । ता प्रतिष्ठा '
जीवनापदम् । तस्मादेन पुरुष साधिवेनोपैक्यवत्सृष्टेन ' जनयिष्या ' ईशेण प्रयोगजननेन ' प्रतिष्ठा-
यति ' प्रतिष्ठितं करोति ॥ २ ॥

द्वितीयं जन्म प्रतिपादयति—नृव प्रसवस्येति । प्रसवः साधिवेनोपैक्यवत्सृष्टेन प्रेरणं तदेन " साधिवेनोपैक्य-
हृदि " इत्येवमपेक्षया कल्पेन कियते तदेव प्रसवस्येति विवेकम् । तस्य " नृव व्याहृतयः " नृवाहृतयि प्रसति ।
साधिवेनोपैक्यवत्सृष्टिः नृवप्राणामकमेव पुरुष ' द्वितीय ' ' जनयति ' । यज्ञा " अक्षरौता ईश्वरीः " इति
प्रयोगपदम् ५. ब्रह्मसंज्ञावत्सृष्टिः, सोऽयं प्रसवस्येति विवेकः तत्र विद्यमानानि नृव शक्त्यानि ' नृव व्याह-
ृतयः ' अन्वयमानम् । तदन्वयस्य यत् " शो आश्रय " इति आश्रावणं तस्य " अस्तु श्रौतम् " इति
यत् " प्रत्याश्रावणं " तदुक्तं अन्य आत्म्य पुरुषस्य " प्रतिष्ठा " जीवनस्यम् । तृतीयं जन्म प्रतिपादयति—
अयं युदेवाद इति । अयं तदेन प्रथमवर्ति प्रसवस्येति विवेकः (अ. प. ब्रा. १ । १ । १-१)
एतदुक्तम् । तत्र ' सृष्टौ ' यत्रमानमनुसृत्य प्रसवस्य सर्वालोकापेक्षे अहर्निशे प्रसवस्येति विवेकः
प्रतिपादयति तद्वत् तृतीयं जन्म इत्यर्थः । तत्र जन्मने आत्म्य पत्नीसंयाज्ञाया यज्ञा एव ' प्रतिष्ठा '
जीवनस्यम् ॥ ३ ॥

एतन् पदप्रवृत्तिं जन्मत्रय पूर्वोक्तजन्यस्य तद्वत्तत्वेन निगमयति—त्रिहं वा इति । " यद्यथावि त्रिषुषात्रे "
इत्यादिना यथा पुरुषस्य त्रिभिः जन्मैः प्रतिपादितम् । एतेनाह ' एनं ' यत्रमानं यथादेव त्रिर्जनयति ।
' तासाम् ' साधिवेनोपैक्य आत्म्येनोपैक्यवत्सृष्टि विद्याय प्रसवस्येति—तासामेकादशानामिति । ' प्रथमा '
" प्रथमो वाक्ता " इत्येता । " तस्मात् " " आश्रुते " इत्येता ॥ ४ ॥

ताः पञ्चदश सामिधेन्यः । (न्यो) द्वावाधारी पञ्च प्रयाजाऽऽहुता त्रयो-
ऽनुयाजाः सूक्तवाक्श्च जंयोर्वाक्श्च तान्त्रयोदशाहुतयोऽयं यदेवादः पत्नी-
संयाजेषु सम्प्रतिगृह्णानि समिष्टयजुश्च ॥ ५ ॥

ताः पञ्चदशाहुतयः । (स्त्रा) तासां पञ्चदशानामाहुतीनामेताऽअनु-
वाक्या एताः पञ्चदश सामिधेन्य एतासामनुवाक्यानामत्रा याज्या यऽ-
एवात्र मुन्त्रा यो निगदन्नुवाज्याम्पुमेतेनो हास्येताऽआहुतयोऽनुवाक्य-
वत्यो भवन्त्येताभिः सामिधेनीभिरेताभिर्गृह्णतिभिरेताऽअनुवाक्या याज्य-
वत्यश्चाहुतिमत्यश्च भवन्ति ॥ ६ ॥

इति प्रथमप्रपाठके नवमं ब्राह्मणम् ॥ ११-१-९ ॥ (२. १.) ॥

ताः पञ्चदश सामिधेन्यः । द्वावाधारी । पञ्च प्रयाजाः । इडा । त्रयोऽनुयाजाः । सूक्तवाक्श्च ।
जंयोर्वाक्श्च । तान्त्रयोदशाहुतयः । अयं यदेवादः पत्नीसंयाजेषु सम्प्रतिगृह्णानि । समिष्टयजुश्च ॥ ५ ॥

ताः पञ्चदशाहुतयः । तासां पञ्चदशानामाहुतीनाम् एता अनुवाक्या एताः पञ्चदश सामिधेन्यः ।
एतासामनुवाक्यानामेता याज्याः । य एवात्र मुन्त्रः । यो निगदन्-उवाज्याम्पु । एतेनो हास्येना
आहुतयोऽनुवाक्यवत्यो भवति । एताभिः सामिधेनीभिरेताभिर्गृह्णतिभिरेता अनुवाक्या याज्य-
वत्यश्चाहुतिमत्यश्च भवति ॥ ६ ॥

गायत्रीमनुवाक्यामुन्वाह । त्रिपदा वै गायत्री त्रय इमे लोका इमन्नेवैतु-
ल्लोकान्देवाः प्रत्यष्टापयन् ॥ १ ॥

(अथ त्रिष्टुभा यजति । चतुष्पदा वै त्रिष्टुप्चतुष्पदाः पशवस्तुतप-
शूनेवैतदेषु लोकेषु प्रतिष्ठितेषु देवाः प्रत्यष्टापयन् ॥ २ ॥

(अथ) व्यक्षरो वपदकारः । (दो) द्विपादौ पुरुषस्तत्पुरुषमेवैतद्वि-
पादमेषु पशुषु प्रतिष्ठितेषु देवाः प्रत्यष्टापयन् ॥ ३ ॥

(त्रिसो) सोऽयं द्विपात्पुरुषः । पशुषु प्रतिष्ठितऽएवमेवेषु ऽएतल्लोकान्प्र-
तिष्टापयति लोकेषु प्रतिष्ठितेषु पशून्प्रतिष्टापयति पशुषु प्रतिष्ठितेष्व्वात्मानं
प्रतिष्टापयत्येवमेष पुरुषः पशुषु प्रतिष्ठितो यऽएवं विद्वान्युजते ॥ ४ ॥

(त्रैपथ) अथ यद्वपदकृते जुहोति । (त्र्ये) एष वै वपदकारो यऽएष
तपति सुऽएष मृत्युस्तुदेनमुपरिष्टान्मृत्योः सुधुंस्क्ररोति तुदेनमृतो जन-
यति सुऽएतं मृत्युमतिमुच्यते यज्ञो वाऽअस्यात्मा भवति त्वयज्ञऽएव
भूत्वैतन्मृत्युमतिमुच्यतेऽएतेनो दास्य सुर्वे यज्ञक्रतुवऽएतं मृत्युमति-
मुक्ताः ॥ ५ ॥ इतं ॥ ५६०० ॥

गायत्रीमनुवाक्यामुन्वाह । त्रिपदा वै गायत्री । त्रय इमे लोकाः । इमानेवैतल्लोकान् देवाः
प्रत्यष्टापयन् ॥ १ ॥

अथ त्रिष्टुभा यजति । चतुष्पदा वै त्रिष्टुप् । चतुष्पदाः पशवः । तत्पशूनेवैतदेषु लोकेषु
प्रतिष्ठितेषु देवाः प्रत्यष्टापयन् ॥ २ ॥

व्यक्षरो वपदकारः । द्विपादौ पुरुषः । तत्पुरुषमेवैतद्विपादमेषु पशुषु प्रतिष्ठितेषु देवाः प्रत्यष्टा-
पयन् ॥ ३ ॥

सोऽयं द्विपात्पुरुषः पशुषु प्रतिष्ठितः । एवमेवैष एतल्लोकान् प्रतिष्टापयति । लोकेषु प्रतिष्ठितेषु
पशून्प्रतिष्टापयति । पशुषु प्रतिष्ठितेष्व्वात्मानं प्रतिष्टापयति । एवमेष पुरुषः पशुषु प्रतिष्ठितः । य
एव विद्वान्युजते ॥ ४ ॥

अथ यद्वपदकृते जुहोति । एष वै वपदकारो य एष तपति । स एष मृत्युः । तदेनमुपरिष्टा-

अथ प्रसंगतं, अनुवाक्यामाजयते उदोविशेष विधाय सौति-गायत्रीमनुवाक्यामिति । गायत्री-उत्सर्ग
कृत् होता अनुवाक्यामनुज्वाह । त्रिपदा वा इत्यादि स्पष्टम् ॥ १ ॥

तत्पशूनेवैतद्विपादि । तत्तेन 'त्रिष्टुभा' यजते-गायत्रीपादे 'प्रतिष्ठितेषु' त्रिष्टु 'लोकेषु'
'देवा' 'चतुष्पदा त्रिष्टु' 'चतुष्पदाः पशवः' 'तान्' पश्य 'प्रत्यष्टापयन्' ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

वपदकारान्तरमात्रेण होमविधिभेदेन प्रशंसति-अथेति । 'य एष' 'सूर्य' 'तपति' अतश्चलोक 'एष

(काऽअ) अयं यामेतामाहुतिं जुहोति । (त्ये) एषा ह वाऽअस्त्या-
हुतिरमुष्मिहोक्तुऽआत्मा भवति स बुदैवं उदस्माहोकात्प्रेत्ययैनेमेपा-
ऽऽहुतिरेतस्य पृष्ठे सत्याह्वयत्येह्ययं वै तऽइहात्माऽस्मीति तद्यदाह्वयति
तस्मादाहुतिर्नाम ॥ ६ ॥

इति प्रथमप्रपाठके दशमं ब्राह्मणम् ॥ ११-१-१० ॥ (२, २,)

ब्रह्म वाऽइदमुयऽआसीत् । (तु) तदेवानमृजत तदेवान्सृष्ट्वैषु लोकेषु
व्यारोहयदस्मिन्नेव लोकेऽग्निं वायुमन्तुरिक्षे दिव्येव सूर्यम् ॥ १ ॥

नृत्पोः संस्करोति । तदेनमो जनयति । स एतं मृत्युमतिमुच्यते । यज्ञो वा अस्यात्मा भवति ।
तद्यज्ञ एव भूतैतन्मृत्युमतिमुच्यते । एतेनो हास्य सर्वे यज्ञकृतव एतं मृत्युमतिमुक्ताः ॥ ५ ॥

अयं यामेतामाहुतिं जुहोति । एषा ह वा अस्याहुतिरमुष्मिन् लोके आत्मा भवति । स यदैवं
विदस्माहोकात्प्रेति । अयंनेमेपाऽऽहुतिरेतस्य पृष्ठे सत्याह्वयति । एहि, अयं वै त इहात्माऽस्मीति ।
तद्यदाह्वयति । तस्मादाहुतिर्नाम ॥ ६ ॥

ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् । तदेवानमृजत । तदेवान् सृष्ट्वैषु लोकेषु व्यारोहयत् । अस्मिन्नेव
लोकेऽग्निम्, वायुमन्तुरिक्षे, दिव्येव सूर्यम् ॥ १ ॥

एव ' वषट्कारः ' । ' स एव ' वषट्कारामकः सूर्यः ' मृत्युः ' । तमनिकम्प होमेन ' एन ' यजमान ' मृत्यो-
रपरिहानं मन्करोति ' । ' तदेन ' ' अतः ' स्वमाहोमात् ' जनयति ' जातश्च यजमानः ' एन मृषु '
' अतिमुष्यते ' मृत्युगोचरमुक्तो भवति । तत्र कारणमाह-यज्ञो वा अत्येति । ' अयम् ' यजमानस्य ' यज्ञः '
खड्ग ' आत्मा ' क्षीर ' भवति ' । तत्तस्मात्पञ्चरीत्यात्मको ' भूत्वा ' वषट्कारा मकः ' मृत्युम् अतिमु-
ष्यते ' । यतः सर्वो यज्ञकृतुः वषट्कृते होमः । एतेनैव हेतुना ' अतः ' यजमानस्य ' सर्वे यज्ञकृतवः '
यज्ञा दसार्हमातादयः, यजमानः कृतवः, तमपवित्राधेते वषट्कारामकाः ' एत मृत्युम् अतिमुक्ताः ' अति-
कम्पावधिषताः ॥ ५ ॥

अद्याहुतिरक्षीरं यजमानस्य प्रतिपादयति-अयं यामेतामिति । स्वर्गाकारेण वा वषट्कारेण वा वा
एषा यज्ञेऽआहुतिर्हूयते । ' एषा ' खड्ग ' अमुष्मिन् ' स्वर्गे ' लोके ' ' अयम् ' यजमानस्य ' आत्मा '
इतिराम । ' एव विन् ' उत्तारयन् ' सः ' यजमानः । ' यदा ' ' अस्यात् ' भूयस्मान् ' प्रीति ' प्रगच्छति ।
' अयम् ' तदा ' एतन् ' यजमानस्य ' पृष्ठे ' पश्चाद्भागे सती भवती ' एषा ' आहुतिः ' आह्वयति '
हे यजमान ! ' एहि ' आगच्छ ' । ' ते ' त्वदीयः ' अत्मा ' अह इहाग्निम् स्थाने ' अग्निम् ' भवति ।
अन आगच्छेति । अन एवावर्षयितुं सञ्चारणे " एतेनैव ता आह्वयन् सुवर्चसः सुदम्य रश्मिर्निर्यजमान
मक्षयति " इति । आहुतिमतिर्वचनं करोति-नयदाह्वयतीति ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्सायणविरचिते ब्राह्मण्ये वेदार्थप्रकाशे माण्डूकीयब्राह्मणस्य प्रथमोऽध्याये एकादशकाण्डे

दिनीराष्ट्रपाये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (११-२-२) ॥

इयं सान्निभोऽग्रमयेनानन् अनुदास्यावषट्कारादुत्क्रान्तं पदार्थं सृज्या, अयं सान्निभेन्दन्तर-
मरिनी भावरी नमस्त्वामवा भ्योऽनु तद्वद्विम् अस्मान्निकया प्रनिर्गदयति-ब्रह्म वा इदमिति । ' इदं !

(मु) अथ येऽत ऊर्ध्वा लोकाः । (स्त) तद्याऽअत ऊर्ध्वा देवतास्तेषु ता देवता न्यारोहयत् स तथा हेवेमुऽआविर्लोकाऽइमाश्च देवताऽएवमु हेव तुऽआविर्लोकास्ताश्च देवता येषु ता देवता न्यारोहयत् ॥ २ ॥

(द) अथ ब्रह्मेव परार्द्धमगच्छत् । (तु) तत्परार्द्धं गत्वैतत् कथं त्रिषां लोकां प्रत्यवेयामिति तद्ब्रह्माम्यमेव प्रत्यवेदूषेण चैव नाम्ना च स यस्य कस्य च नामास्ति तन्नाम यस्योऽअपि नाम नास्ति यदेदं रूपेणोदृष्टं रूपमिति तद्ब्रह्ममेतावद्वाऽइदं यावद्दृष्टं चैव नाम च ॥ ३ ॥

अथ येऽत ऊर्ध्वा लोकाः । तथा अत ऊर्ध्वा देवताः । तेषु ता देवता न्यारोहयत् । स यथा हेवेम आविर्लोका इमाश्च देवताः । एवमु हेव ॥ आविर्लोकास्ताश्च देवताः । येषु ता देवता न्यारोहयत् ॥ २ ॥

अथ ब्रह्मेव परार्द्धमगच्छत् । तत्परार्द्धं गत्वैतत् । कथं त्रिषां लोकां प्रत्यवेयामिति । तद् ब्रह्माम्यमेव प्रत्यवेदू । रूपेण चैव नाम्ना च । स यस्म कस्य च नामास्ति तन्नाम । यस्यो अपि नाम नास्ति । यदेदं रूपेणेदं रूपमिति-तत् रूपम् । एतावद्वा इदं यावद्दृष्टं चैव नाम च ॥ ३ ॥

नामरूपात्मकं दृश्यं जगत् ' अमे ' सृष्टः पूर्वं सप्रज्ञानादिकलक्षणं मायाशक्तिसहितम् अद्वितीयं यजगत्कारणं 'ब्रह्म' तदेव 'आसीत्' नटबीजे घटवद्भूतं तद्वत्क्षणमसीदित्यर्थः । तद्वत् भूतमीतिकारणकं जगत् प्रथमं सृष्ट्वा तदधिष्ठातृन् ' देवानामृजन् ' ' सृष्ट्वा ' च तान् ' एव ' पृथिव्यादिलोकेषु विभज्यारोहयत् । कस्मिन् लोके कस्मिन् तदाह-अस्मिन्नेवेति । 'अस्मिन्' 'अस्मिन्' लोके' लोकाधिष्ठातृत्वेन विभज्यारोहयत् । एवमुपरितन-लोकाणामपि । अधिष्ठातृदेवतामन्वेषतद्वाचां लोकत्रयवत् प्रकाशमानं च साधारणम् इत्याह-स यथा हेवेति । 'स.' इति लिंगव्यत्ययः । तद्वत्त्वर्थः । यथैव सद्य एते पृथिव्यादिलोका ' एमा ' आन्यादयः ' देवताश्च ' ' आवि ' प्रकाशमाना कस्माक अपरोक्षा भवति । एवमेव सद्य एते ऊर्ध्वादिलोका, तदधिष्ठातृदेवताश्च ' आवि, ' प्रकाशते । त-उन्दवाप्य निर्दिशति-येष्विति ॥ १-२ ॥

' अथ ' देशकाला व्यापारोहणानन्तर ' तत् ' ' ब्रह्मेव ' ' परार्द्धं ' सद्य उत्कृष्टं सर्वलोकावधिभूतं सत्यं सत्यलोकादयः स्थानं ' अगच्छत् ' प्राप्नोत् । आत्मस्थं स्थानं ' गता ' ऐक्यत ' अन्वययत् । केन सद्य प्रकारेण ' इमान् ' पृथिव्यादीन् सर्वान् ' लोकांश्च ' ' प्रत्यवेयम् ' प्रत्येकं प्राप्नुयामिति । एव विचार्य ' द्रष्टव्यमेव प्रत्यवेदू ' न्याप्नोत् । ते द्वे एव दर्शयति-रूपेण चैव नाम्ना चेति । तयोर्नामरूपयोः स्वरूपब्राह्म-स यस्य कस्य चेति । 'स.' इति पूर्ववत् वाक्यात्कारे । ' यस्य ' कस्यचित् वस्तुनः ' नाम अस्ति ' घटः पटः इत्येवमादिवाचकः शब्दो विद्यते ' तन्नाम ' । तथा ' यस्य ' वस्तुनः ' नाम नास्ति ' तदभावे ' इदं रूपमिति ' स्वरूपेण ' यत् ' वस्तु ' वेदं ' पुरुषो जानाति । तन्नामरूपं स्वरूपेण ज्ञायमानं वस्तु ' रूपम् ' इदं कस्म जगत् एतावद् परिमाणं नाम च रूपं चैव इति यावत् । तावदेव कस्म जगत्, अतर्भूतवात् । न सद्य आकाशरूपं नामरूपं च वस्तु समवनी-यर्थः ॥ ३ ॥

ते हेते ब्रह्मणो महतीऽअभ्ये । स यो हेते ब्रह्मणो महतीऽअभ्ये वेद
महद्देवाभ्यं भवति ॥ ४ ॥

ते हेते ब्रह्मणो महती यक्ष्ये । स यो हेते ब्रह्मणो महती यक्ष्ये वेद
महद्देव यक्ष्यं भवति तयोऽन्यतरज्ज्यायां रूपमेव यद्यपि नाम रूपमेव
तत्स यो हेतुयोऽन्ययो वेद ज्यायान्द तुस्माद्भवति तुस्माज्ज्याया-
न्नुभूयति ॥ ५ ॥

मर्त्या इ वाऽअग्रे देवाऽआसुः । स यदेव ते ब्रह्मणाऽऽपुरयामृताऽ
आसुः स यं मुनसऽआचारयति मनो वै रूपं मुनसा हि वेदेदुऽ रूप
मिति तेन रूपमाप्नोत्ययं यं व्याचुऽआचारयति व्याचै नाम व्याचा

ते हेते ब्रह्मणो महती अभ्ये । स यो हेते ब्रह्मणो महती अभ्ये वेद । महद्देवाभ्यं भवति ॥ ४ ॥
ते हेते ब्रह्मणो महती यक्ष्ये । स यो हेते ब्रह्मणो महती यक्ष्ये वेद । महद्देव यक्ष्यं भवति ।
तयोऽन्यतरज्ज्यायो रूपमेव । यद्यपि नाम रूपमेव तत् । स यो हेतुयोऽन्ययो वेद । ज्यायान् इ
तस्मात् भवति । यस्मात् ज्यायान् उभूयति ॥ ५ ॥

मर्त्या इ वा अग्रे देवा आसुः । स यदेव ते ब्रह्मणाऽऽसुः । अवायुवा आसुः । स य मनस
आचारयति । मनो वै रूपम् । मनसा हि वेदेद रूपमिति । तेन रूपमाप्नोति । अयं य वाच व्याचा-

तरोमन्त्ररूपेण विधातुं तदेव प्रोक्तम्-ते हेते हेते । अत्रात्मन्त्र ' ब्रह्मण ' ' ते एत ' नम
रूप ' महती अभ्ये ' समधिकतराभ्ये । अभ्येति रूपमयं । महद्देवाभ्यं भवतीति । अभ्येण्य
वेदिता स्वामि तद्देव ब्रह्मण्य ' महद्देव ' व्याचक्षु रूपमिति । ॥ यथायथोक्तं तदेव भवति ॥
(भा. प भा १. १. १. २) इति ध्रुव ॥ ४ ॥

यद्यप्युक्तं यदेव यदेव । ' यक्ष्ये ' ' यक्ष्ये ' । " स यो हेतु महदय प्रदमन वेद " इत्यादी तदेव
म्य व्याजम् । " यद्यपि दृष्टवान् " (भा. प. पु. उ. १. १९) इति धर्मोक्तं यद्यप्युक्तं । तत्र रूपस्याधि-
रूपमय-तयोऽन्यतरज्ज्यायो रूपमिति । ' अयं ' दृष्टवान् । अयमेव प्रोक्तमिति-यद्यपि नामेति । ' यत् '
यस्यापि इत्युक्तं ' नम ' अन्ति तदस्य नाम इत्युक्तमिति ' रूपमेव ' भवति सकारणम् । अतो यद्यपि
रूपानुसारेण रूपमेव तस्य इत्यर्थः । एतदेति प्रोक्तम्-स यो हेतुयोरिति । ' एतयो ' नमरूपयो ।
' यस्मात् ' एत ' यद्यप्युक्तं ' यद्यपि ' अत्र अधिकतरं भवितुमिच्छति । गतमप्युक्तं ॥ ५ ॥

एतन्नमरूपोऽस्ति न्यायः यद्यप्युक्तं तदेव प्रोक्तम्-मर्त्या इ वा इति । ' अग्रे ' नम-
रूपमयं मनसार्थम् । इति व्यादितोऽस्ति न्यायः-अप्यादा ' देवा ' ' मर्त्या ' मरत्यर्थम् ' असु '
असु । ' यदेव ' एत ' ' ब्रह्मण ' नमरूपमप्युक्तं ' अयं ' व्याचा ' अयं ' अन्तर ' ' ते ' व्याचा-

स युदतिरेचपांचकः । (अ) यथा गिरिरेवं तुदासाय युदूतं चल्युथा
शुभ्राः प्रदराऽएवं तुदात ॥ ८ ॥

स यत्र शंयोगाद् । तुदभिन्नुशति युत्त नमश्च तऽप्युप च यज्ञस्य शिवे
संतिष्ठन्नु स्विष्टे मे संतिष्ठत्वेति स युदतिरेचयति तुन्नमस्कारेण शम-
यत्युप युदूतं करोत्युप चेति तेन तदन्वूनं भवति यज्ञस्य शिवे संतिष्ठत्वेति
यद्दे यज्ञस्यान्यूनातिरिक्तं तुच्छिवं तेन तुदुभयर् शमयति स्विष्टे मे
संतिष्ठत्वेति यद्दे यज्ञस्यान्यूनातिरिक्तं तुत्स्विष्टं तेनो तुदुभयर् शमयत्ये-
वमु हास्येतेन यज्ञेनान्यूनातिरिक्तेनेवेष्टुं भवति यऽएवं विद्वानेवम-
भिन्नुशति तस्मादेवमेवाभिन्नुशते ह ते गंधर्वाऽमासुः शूर्पं यवमान्क-
पिरुडालवान्धानान्तवान् ॥ ९ ॥

इति प्रथमप्रपाठके एकादशं ब्राह्मणम् ॥११-१-११॥ (२. ३.) ॥

स युदतिरेचपांचकः । यथा गिरिः, एवं तुदात । अथ युदूतं चकः । यथा शुभ्राः प्रदराः,
एवं तुदात ॥ ८ ॥

स यत्र शंयोगाद् । तुदभिन्नुशति । “ यज्ञ नमश्च तऽप्युप च यज्ञस्य शिवे संतिष्ठन्नु, स्विष्टे मे
संतिष्ठत्स्व ” इति । स युदतिरेचयति । तन्नमस्कारेण शमयति । अथ युदूतं करोति । उप चेति । तेन
तदन्वूनं भवति । यज्ञस्य शिवे संतिष्ठत्वेति । यद्दे यज्ञस्यान्यूनातिरिक्तम् । तुच्छिवं । तेन तदुभयं
शमयति । स्विष्टे मे संतिष्ठत्वेति । यद्दे यज्ञस्यान्यूनातिरिक्तम् । तुत्स्विष्टम् । तेनो तुदुभयं शमयति ।
एवमु हास्येतेन यज्ञेनान्यूनातिरिक्तेनेवेष्टुं भवति । य एवं विद्वानेवमभिन्नुशति । तस्मादेवमेवाभि-
न्नुशते । ते ह ते गंधर्वा आसुः । शूर्पं यवमान् कृपिरुडालवान्धानान्तवान् ॥ ९ ॥

तान् ‘ करिन् ’ ‘ गंधर्वा उपनिवेष्टु ’ उपनिवेष्ट्याः समीपिण्या बभूवुः । ‘ ति ’ च गंधर्वाः प्रयोगवेलाया ‘ सन्नि-
दयति स्म ’ सन्निधानं प्रत्यवेक्षणं दृढवतः । तत्प्रकारमाह-इदं वा अत्यरीरिचमिति । ‘ इद ’ खलु अक्षयः
‘ अत्यरीरिचम् ’ अतिरिक्तमर्द्धम् । रिचः षण्णस्य षड्दि कर्तुम् । ‘ इद ’ खलु अग ‘ ऊन ’ विकल ‘ अकृन् ’
अकुर्वत । कुत्रो वृद्धि “ अने घम० ” (पा. सू. १।१।८०) इति ष्वर्द्धम् । यदा खलु ‘ स यज्ञः ’ एवाभूरीणां
‘ मत्स्ये ’ समीपो बभूव । “ समवव्रविम्यः एव ” (पा. सू. १।३।२२) इति आगमनेपदम् ।
अत्यन्तम् अत्यधिकं मूलमग वैतान् ‘ करिन् ’ ‘ दर्शपांचकः ’ ब्राह्मणमासुः । ॥ अक्षयः । यूप इद खलु
‘ अत्यरीरिचम् ’ अतिरिक्तमर्द्धम् ‘ इदन्तमर्द्धम् ’ अकृष्टेति ॥ ७ ॥

एवं गन्धर्वदेशेन मति ॥ यदा ‘ अतिरेचपांचकः ’ तत्पर्वतवत् अधिकारिणां ग्रहद बभूव । यदा
मूलं अकृतम् तत् प्रदीर्घः ‘ अत्राः ’ गर्गा इव बभूव । अत्रवदन्तिमि बभूवैत्यर्थः ॥ ८ ॥

तस्मै कथः एवम् न्यूनातिरेकस्य दोषस्य समनाय यदभिमतं इत्यतः, तदिदानीं कर्तव्यमिति
विशेष्यम् यत्र शंयोगादेति । ‘ यत्र ’ यस्मिन् काठे ‘ सः ’ होत्रा ‘ शंयोगाद् ’ शमुनघो बर्हस्पत्यस्य

एष वै पूर्णमाः । (०) यऽएष तपत्यहरद्वहर्द्येवैष पूर्णोऽथेष्टऽएव दृशो-
यच्चन्द्रमा ददृशुऽइव ह्येषः ॥ १ ॥

(प्रोऽथो) अथोऽइतऽथाऽऽहुः । (रि) एषऽएव पूर्णमा यच्चन्द्रमाऽएतस्य
ह्यनु पूरणं पौर्णमासीत्याचक्षतेऽथेष्टऽएव दृशो यऽएष तपति ददृशुऽ-
इव ह्येषः ॥ २ ॥

एष वै पूर्णमाः । य एष तपति । अहरद्वहर्द्येवैष पूर्णः । अथैष एव दृशः । यच्चन्द्रमाः । ददृश
इव ह्येषः ॥ १ ॥

अथो इतरथाऽऽहुः । एष एव पूर्णमाः । यच्चन्द्रमाः । एतस्य ह्यनु पूरणं पौर्णमासीत्याचक्षते ।
अथैष एव दृशो य एष तपति । ददृश इव ह्येषः ॥ २ ॥

मन्त्रिण “ तच्छ्रयो ” इत्यनुवाक श्रुत्या । तत्तदा “ यत्रस्य नमश्च ते ” इति मन्त्रेणाभिर्मर्शनं कुर्यात् ।
मन्त्रस्यापमर्त्यं—हे यज्ञ ! ‘ ते ’ तुभ्य ‘ नम ’ नमस्कारोऽष्ट । अतिरेकदोषरहितो भव । ‘ उप ’ इत्युपसर्ग-
श्रवणान् योमयक्रियाऽप्याहार । उपचितत्वयव सन् न्यूनदोषरहितश्च मन्त्रेयर्थ । यज्ञसवधि यत्तिष्ठ न्यूना-
धिकदोषरहितं कल्याणरूपं तत्र ‘ सतिष्ठस्व ’ स्वर्ग्यवमितो भव । तथा ‘ मे ’ मदीये ‘ स्विष्टे ’ शोभनपदाने
तादृशित्वे ‘ सतिष्ठस्व ’ इवेतदुपरता व्यावष्टे—स यदित्यादिना । मन्त्रार्थन्यायेन ब्राह्मणार्थो व्यापारो
ज्ञाप्य । एवमुक्तास्येति प्रतिपादितार्थनिगमनम् । तस्मादिति त्रिंशति मन्त्रक्रमभिर्मर्शनं निगमयति—एवमभि-
मुञ्चतीति । एवमभिर्मर्शनेन न्यूनतिरेकदोषपरिहारे सति ‘ त गमर्वा ’ पूर्णादिभावमापन्ना बभूवुः ।
‘ यवमान् ’ इत्याद्याग्नेया सन्ता ॥ ९ ॥

इति क्षतिश्रवणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे माध्वान्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये

एकादशकाण्डे द्वितीयेऽध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥ (११-२-९) ॥

अथ इमावाधौ दर्शपूर्णमासात्मना स्तोभ्यन्, अधिदेवमथा म च दर्शपूर्णमासौ प्रतिपादयति—एष ॥
इत्यादिना । ‘ य एष ’ सूर्यस्तपति । ‘ एष ’ खलु ‘ पूर्णमा ’ सपूर्णमान । तत्र प्रतिदिनं प्रमाणयति—
अहरद्वहर्द्येवैष पूर्ण इति । ‘ अहरद्वह ’ प्रतिदिवस तर्जना ‘ एष ’ सूर्ये ‘ पूर्ण ’ एव भवति । चन्द्रमा
इति यदेष एव ‘ दर्श ’ । ‘ हि ’ यस्मान् ‘ एष ददृश इव ’ अमावास्यायाश्चन्द्रसमानं प्रतिपदि पथान्
दृश्यमानं इव भवति । तस्माद् दृश्यत इति दर्शचन्द्रमा ॥ १ ॥

उक्तयैरीत्यमाह—अथो इतरथाऽऽहुः इति । ‘ इतरथा ’ उक्तान् प्रकृतान् इतरेण प्रकारेण ‘ आहु ’
अन्ये कथयति । ‘ चन्द्रमा एव पूर्णमा ’ न सूर्य । तत्र मुक्तिमाह—एतस्य हीति । ‘ एतस्य ’ चन्द्रस्य
यदा सम्यक् ‘ पूरण ’ भवति तदनुवक्ष्य त कालं ‘ पौर्णमासीत्याचक्षते ’ पूर्णमस चन्द्रमस सवधिनी पौर्ण-
मासीति वाचक्षते न्युनत्वा प्रतिपादयतीत्यर्थ । अथैष एव दर्श इत्यादि स्पष्टम् ॥ २ ॥

(पुऽइ) इयमेव पूर्णमाः । पूर्णेव हीयमस्रावेव द्यौर्दृशो ददृशऽ इत्
हयसौ द्यौः ॥ ३ ॥

(०) रात्रिरेव पूर्णमाः । पूर्णेव हीयथ्यै रात्रिरहरेव दृशो ददृशऽइव हीद-
महरेषा तु देवत्रा दर्शपूर्णमासयोर्मामासा ॥ ४ ॥

(साऽथा) अयाध्यात्मम् । (मु) उदानऽ एव पूर्णमाऽउदानेन हयं
पुरुषः पूर्यतऽइव प्राणऽएव दृशो ददृशऽइव हयं प्राणस्तदेतावन्नाड-
श्चान्नप्रदश्च दर्शपूर्णमासौ ॥ ५ ॥

प्राणऽपुवान्नाडः । प्राणेन हीदमन्नमद्यतऽउदानऽपुवान्नप्रदऽउदानेन
हीदमन्नं प्रदीयते । स यो हेतावन्नाडं चान्नप्रदं च दर्शपूर्णमासौ वेदान्नाडो
हेव भवति स हास्माऽअत्राद्यं दीयते ॥ ६ ॥

इयमेव पूर्णमाः । पूर्णेव हीयम् । असावेव द्यौर्दृशः । ददृश इव हयसौ द्यौः ॥ ३ ॥

रात्रिरेव पूर्णमाः । पूर्णेव हीयं रात्रिः । अहरेव दृशः । ददृश इव हीदमहः । एषा तु देवत्रा
दर्शपूर्णमासयोर्मामासा ॥ ४ ॥

अयाध्यात्मम् । उदान एव पूर्णमाः । उदानेन हयं पुरुषः पूर्यत इव । प्राण एव दृशः । ददृश
इव हयं प्राणः । तदेतावन्नाडश्चान्नप्रदश्च दर्शपूर्णमासौ ॥ ५ ॥

प्राण पुवान्नाडः । प्राणेन हीदमन्नमद्यते । उदान पुवान्नप्रदः । उदानेन हीदमन्नं प्रदीयते । स
यो हेतावन्नाडं चान्नप्रदं च दर्शपूर्णमासौ वेद । अत्राद्यो हेव भवति । स हास्मा अत्राद्यं दीयते ॥ ६ ॥

मुनऽएव पूर्णमाः । पूर्णमिव हीदम्मुनो वागेव दर्शो ददृशुऽइव हीयं
 व्याकुदेतावध्यात्सं प्रत्यक्षं दर्शपूर्णमासौ स यदुपवसथे व्यतोपायनीय-
 मश्नुति तेनेतावध्यात्सं प्रत्यक्षं दर्शपूर्णमासौ प्रीणाति यज्ञेन प्रातर्द्वौ ॥ ७ ॥
 तदाहुः । (यं) यज्ञ पूर्णमासायेति हविर्गृह्यते न दर्शयेति हविर्गृ-
 ह्यते न पूर्णमासायानुब्रूहि न दर्शयानुब्रूहि न पूर्णमासं यज न दर्शं
 यजेत्यथ केनास्य दर्शपूर्णमासाविष्टौ भवतऽइति स यम्मुनसऽआधा-
 रयति मुनो धु पूर्णमास्तेन पूर्णमासं यजत्यथ स व्याकुऽआधारयति व्याग्वै
 दर्शस्तेनो दर्शं यजत्येतेनो हास्य दर्शपूर्णमासाविष्टौ भवतः ॥ ८ ॥

मन एव पूर्णमाः । पूर्णमिव हीदं मनः । वागेव दर्शः । ददृश इव हीयं वाक् । तदेतावध्यात्सं प्रत्यक्षं
 दर्शपूर्णमासौ । स यदुपवसथे व्यतोपायनीयमश्नुति । तेनेतावध्यात्सं प्रत्यक्षं दर्शपूर्णमासौ प्रीणाति ।
 यज्ञेन प्रातर्द्वौ ॥ ७ ॥

तदाहुः । यज्ञ पूर्णमासायेति हविर्गृह्यते । न दर्शयेति हविर्गृह्यते । न पूर्णमासायानुब्रूहि । न
 दर्शयानुब्रूहि । न पूर्णमासं यज । न दर्शं यजेति । अथ केनास्य दर्शपूर्णमासाविष्टौ भवत इति ।
 स य मनस आधारयति । मनो वै पूर्णमाः । तेन पूर्णमासं यजति । अथ ये वाच आधारयति ।
 वाग्वै दर्शः । तेनो दर्शं यजति । एतेनो हास्य दर्शपूर्णमासाविष्टौ भवतः ॥ ८ ॥

बाह्यमनमयन निर्गदिते । अतोऽन्नाधनसाधनत्वात् स एव 'अनाद' । उबल्लनहेतुभूत 'उदान' 'तन हि
 'इदमन्नं प्रदीयते' प्रकृष्टं मोक्षमुपाविष्य दायन । अत अन्नप्रद उदान इत्यर्थः । एतदेति । कर्मणि-
 स यो हस्तायति । 'य' 'एनौ' दर्शपूर्णमासौ प्राणोदाना मना अनादात्प्रदो जानाति स एवमनादो
 भवति । 'अस्मै' 'वदिते' आत्मानं ननुमहमन्नमनेन प्रदीयते ॥ ६ ॥

अथ एतयोर्मनोवाक्यप्रमाणद्वय-मन एव पूर्णमा इति । पूर्णमिव हीदमिति । 'इदं मन' शरीरस्य
 मन्त्राप्रमोदपदेन पूर्णमिव हि भवति चेतन्याभिव्यक्तिहेतु वाक् । 'वागेव दर्श' । यतोऽपि वदनव्यापारं दृश्य-
 मानमेव भवति । तत्तत्र 'अध्यात्मम्' आत्मनि देहमध्ये 'एनौ' मनोवाग्व्यापारौ प्रयत्नपरोक्षेण मातृशब्दो
 'दर्शपूर्णमासौ' । इत्यमरविदेवमध्यात्मम् आत्मनि देहमध्ये मेदेन द्विविध दर्शिवत् तस्य प्रयोजनमाह-
 स यदुपवसथ इति । उपवसथाख्ये अ-वाधानदिवस 'स' यजमानो 'मनोऽवनाद' मनोवाक्यप्रमाण-
 'अध्यानि' मुक्त इति यत् केनाशनेनेतो आत्मममवस्थितो मनोवाक्यप्रमाणो दर्शपूर्णमासौ 'प्रीणाति'
 तर्पयति । परेषु प्रातःकालान्न क्रियमाणेन यज्ञेन 'द्वौ' अविद्वौ प्रायुक्तौ २३, यमासौ तपयति ॥ ७ ॥

एतद्विधं समाधत्ते-तदाहुः इति । ननु-दर्शपूर्णमासशब्दादुच्यते हविर्गृह्णामात्मनः, 'अनुब्रूहि' 'यज'
 इति च त्रैपयसोदर्शनात् कार्यं दर्शपूर्णमासौ इष्टौ भवत इत्याशयः । न न मनस इति पाठोऽस्ति । 'मन'
 खलु अशान् पूर्णमास इत्युक्तम् । तथा च-पूर्णमासा पूर्णजगत्प्राप्तुमान् २४, यमास इत्युक्तम् भवति ।

(स्त) तद्धैके चरु निर्व्वपति । पौर्णमास्याथँ सुरस्वतेऽमावास्या-
याथँ सुरस्वत्या ऽएतत्प्रत्यक्षं दर्शपूर्णमासौ यजामहऽइति वृद्धंतस्तुदु
तथा न कुर्यान्मनो वै सुरस्वान्वाक्सुरस्वती स सुद्वैत्रावाधारावाधाय-
यति तद्वैत्रास्य दर्शपूर्णमासाविष्टौ भवतस्तस्मादेतौ चरु न निर्व्वपेत् ॥ ९ ॥

(त्त)तुदाहुः । (रा) आगूर्तो वाऽएष भवति यो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजते
पौर्णमासेन हीष्ट्वा वेदामावास्येन यक्ष्यऽइत्यामावास्येनेष्ट्वा वेद पुनः
पौर्णमासेन यक्ष्यऽइति सुऽआगूर्त्येवामुं लोकमेति बुद्धाऽमुं लोकमेति कय-
मुनागूर्तो भवतीति स सुद्वैत्राऽवभ्यत्रावाधारावाधाययति तद्वैत्रास्य दर्श-
पूर्णमासौ संतिष्ठेते स सुष्ठ्विथतयोरेव दर्शपूर्णमासयोऽयाऽमुं लोकमेति
तथाऽनागूर्तो भवति ॥ १० ॥

इति प्रथमप्रपाठकं द्वादशं ब्राह्मणम् ॥ ११-१-१२ ॥ (२. ४) ॥

इति प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ११-१ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ११९ ॥

तद्धैके चरु निर्व्वपति-पौर्णमास्यां सुरस्वते, अमावास्यायां सगस्वन्ये । एतन्न्यक्षं दर्शपूर्णमासौ
यजामह इति वृद्धतः । तदु तथा न कुर्यात् । मनो वै सुरस्वान्, वाक् सुरस्वती । स यद्वैत्रावाधा-
रावाधाययति । तद्वैत्रास्य दर्शपूर्णमासाविष्टौ भवतः । तस्मादेतौ चरु न निर्व्वपेत् ॥ ९ ॥

तुदाहुः-आगूर्तो वा एष भवति । यो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजते । पौर्णमासेन हीष्ट्वा वेद आमा-
वास्येन यक्ष्य इति । आमावास्येनेष्ट्वा वेद पुनः पौर्णमासेन यक्ष्य इति । स आगूर्त्येवामुं लोक-

मेति । यदाऽयं लोकमेति वयमनागृह्यौ भवतीति । स यदेवेता उभयनाशागवाशरयाति । तदेवास्व
दर्शपूर्णमासौ संतिष्ठेते । स संस्थितयोरेव दर्शपूर्णमासयोरवाऽगु रोरमेति । तथाऽनागृह्यौ
भवाति ॥ १० ॥

मासेनेष्टेति । ' पूर्णमासेन ' हविषा ' इष्ट्वा ' ' वेद ' अनन्तरमेव म यते—अ गामिनि पर्वणि ' आमावा-
स्येन ' हविषा यक्ष्य इति, एव ' आमावास्येन ' हविषा ' इष्ट्वा ' आगामिनि पर्वणि पुन ' पूर्णमासेन '
हविषा ' यक्ष्य इति ' जानाति । अत अस्ती सकल्यमान् । इत्थं यावज्जीव भूत्वा ' अमु ' स्वर्गं ' लोक
मनि ' तस्मिन् लोके न अनागृह्यता मवितव्य तस्य क दवाप इत्यर्थः । म यदेवेति । ' उभयव ' दर्श-
पूर्णमासयो यजमानो यस्मान् ' एतौ ' ' आशरौ ' ब्राह्मणस्यौ आशरौ ' आशरयनि ' तत्तदशर्मभश्च ' अस्व '
यजमानस्य ' दर्शपूर्णमासौ ' मनोवाप्रयया ' संतिष्ठेते ' स्वर्गौ मयन् । नन ' मन्थितयोरव दर्शपूर्ण-
मासयो ' यजमान स्वर्गं ' लोक ' प्रयाति, नास्तरियनरोरिति तस्यानागृह्य वन्धुणो दोषो
नास्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

इति आमापणाचार्यविरचिते मार्वर्जये वेदार्थप्रकाशे भाष्यदिर्नियतशतपथब्राह्मणभाष्य एकादश-
ऋते द्वितीयेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (११ । २ । ४) ॥

अथ द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

द्वितीयेऽध्याये च पञ्चमं ब्राह्मणम् ।

अपि इ वाऽएतर्हि । देवेभ्योऽश्वमेधमालभन्ते तदाहुः प्राकृतोऽश्वमेध
ऽइतीतरऽइदूनर्थे स तद्वाऽएपऽपुवाश्वमेधो यथंद्रमाः ॥ १ ॥

(स्तु) तदाहुः । पदे पदेऽश्वस्य मेघ्यस्याहुतिं जुह्वतीति स यत्सायं-
प्रातरग्निहोत्रं जुहोति द्वे सायमाहुती जुहोति द्वे प्रातस्ताञ्जतस्रऽआहुतय-
श्चतुष्पाद्वाऽअश्वस्तुदस्य पदे पदऽएवाहुतिर्हुता भवति ॥ २ ॥

अपि ॥ वा एतर्हि देवेभ्योऽश्वमेधमालभन्ते । तदाहुः—प्राकृतोऽश्वमेध इति । इतर इदूनं सः ।
तद्वा एप एवाश्वमेधो यथंद्रमाः ॥ १ ॥

तदाहुः—पदे पदेऽश्वस्य मेघ्यस्याहुतिं जुह्वतीति । स यत्सायंप्रातरग्निहोत्रं जुहोति । द्वे साय-
माहुती जुहोति, द्वे प्रातः—ताञ्जतस्र आहुतयः । चतुष्पाद्वा अश्वः । तदस्य पदे पद एवाहुतिर्हुता
भवति ॥ २ ॥

अथ दर्शपूर्णमासपाग अश्वमेधायमना स्तोत्र प्रस्तौति—अपि इ वा एतर्हि । ' अपि ' खलु एतस्मिन्
समये ' देवेभ्यः ' प्रजापतिमुच्येभ्यः । ' अश्वमेध ' अश्वत्थक मेघ ' पशुम् ' आळभते । दर्शपूर्णमासपाजिन
इति होषः । तदाहुः प्राकृत इत्यादि । तत्र दर्शपूर्णमासविषये ' आहुः ' प्रतिपादयति । अयमेव दर्शपूर्ण-
मासपागः ' प्रातः ' प्रह्निभूतः ' अश्वमेधः ' । प्रसिद्धोऽश्वमेधस्तु ' इतर इन् ' वैहृत एव । नूतनियवधारणे ।
उक्तमर्थं प्रतिपादयितुं चदमसन् अश्वमेधमेव निरूपयति—तद्वा एप एवेति । दर्शपूर्णमासकालविभागानिमित्त-
भूतधर्माः इति यदस्ति, अयमेव तदा अश्वमेध इत्यर्थः ॥ १ ॥

मेघ्याश्वमाश्व चंद्रमसः प्रश्रवक सपादयति—तदाहुरिति । ' मेघ्यस्य ' मेघार्हस्याश्वस्य ' पदे पदे '
' आहुतिं जुहोति ' इति यत् तत्र साध्याश्वमेधे पदाधिकरण इव निर्दिष्टम् तदत्र किं ? इति प्रश्नान्निर्वापः ।
स यत्सायंप्रातरित्यादिना तस्य प्रतिवचनम् । सायंप्रातःकालनिषेधप्रसिद्धोऽयम् । ये ' द्वे द्वे आहुती '
प्रतिदिश्वम हूयन्ते ' साध्याश्व आहुतयः ' अश्वमेधस्यैव आहुतिश्चतुष्टयस्यानीया । अत एव अन्यत्र प्रायते—
" इह धनिः स्वाहेह निरुतिः स्वाहेह रतिः स्वाहेह रमतिः स्वाहेति शतयुतं फसु जुहोति एता वा अश्वस्य वधनं
तानिरेपेन वधति " (जै. भा. ३ । ८ । ९ ;) । ' चतुष्पाद्वा अश्वः ' इत्यादि । तत्पदानां चतु मध्यपा
तद्वधनार्थमाहुतीनामिति चतुष्टयम् । अतस्त्वय एकस्मिन्पदे पदे एव एवा अग्निहोत्रनबंधिनी आहुतिः क्रमेण
हुता मयनी यर्थः ॥ २ ॥

तुदाहुः । (वि) विवृत्तेऽश्वस्येष्टिनिर्वपतीत्येष वै सोमो राजा
देवानामुन्नं युञ्जन्नुमाः स युवेणुऽएताथ् ग्राविष्ठ पुरस्ताञ्च पश्चाददृशे
तदिमुं लोकमागच्छति सोऽस्मिन्लोके विवर्तते ॥ २ ॥

स यदामावास्थेन युजते । विवृत्तऽपुवास्यैतदिष्टिनिर्वपत्य
यत्पौर्णमासेन युजतेऽश्वमेधमेवेतदालभते तमालभ्य देवेभ्यः प्रयच्छति
संवत्सरे वाऽइतरमश्वमेधमालभन्तऽएष वै मासः परिप्लवमानः संवत्सतुं
करोति तदस्य संवत्सरे संवत्सरऽपुवाश्वमेधऽआलब्धो भवति ॥ ४ ॥

तदाहर्विवृत्तेऽश्वस्येष्टि निर्वपतीति । एष वै सोमो राजा देवानामुन्नम्-यच्छन्माः । स यवेन
पुनः गार्धि न पुरस्ताञ्च पश्चाददृशे । तदिमुं लोकमागच्छति । सोऽस्मिन्लोके विवर्तते ॥ २ ॥

स यदामावास्थेन युजते । विवृत्त एवास्यैतदिष्टि निर्वपति । अथ यत्पौर्णमासेन युजते,
अश्वमेधमेवेतदालभते-तमालभ्य देवेभ्यः प्रयच्छति । संवत्सरे वा इतरमश्वमेधमालभते । एष वै
मासः परिप्लवमानः संवत्सरं करोति । तदस्य संवत्सरे संवत्सर एवाश्वमेध आलब्धो भवति ॥ ४ ॥

एवमन्यदपि अग संपादयति-तदाहुरिति । अश्वस्य ' विवृते ' विवर्तने सति काचित् नैमित्तिकीति
प्रतिष्ठा अश्वमेधे क्रियते, सा अत्र चद्रात्मकस्याश्वस्य विवर्तने कीदृशी ? इति प्रश्नाभिप्रायः । तां
विवर्तननिमित्तादिष्टिं दर्शयित्वा अस्य चद्रात्मकस्य अश्वस्य विवर्तन संपादयति-एष वै सोमो राजा देवा-
नामित्यादिना । यस्मिन् दिवसे देवाभरूपश्चद्रमा ' रात्रि ' अन्यत्रसंयोगे द्वितीया (या, सू २ । २ । १) ।
छात्राणां रात्रौ ' पुरस्तात् ' पूर्वस्या दिशि ' पश्चात् ' प्रतीच्या दिशि ' च ' न ' दृश्यते । तत्तदानीं ' स '
चद्र ' इमं ' लोकमेवागच्छति । ' सोऽस्मिन्नेव लोके विवर्तते ' स्थानात् स्थानात् प्राप्नोति । इयं विव-
र्तनलक्षण इष्टिनिमित्त चद्ररूपस्याश्वस्य प्रतिपादितम् ॥ २ ॥

निमित्तोपजीविनीभिष्टिमाह-स यदामावास्थेनेति । एव चद्रमोविवर्तनानन्तर ' आमावास्थेन ' नि-येन
दर्शनागतेन ' युजते ' इति यदस्ति, एवैव विवर्तननिमित्ता इष्टिर्भवतीत्यर्थः । अथ पूर्णमासयोगस्य अश्वमेध-
यागरूपतामाह-अथ यत्पौर्णमासेनेति । यदा खलु जसौ चद्र कस्तस्येन पूर्णते तदा तद्रूपोऽथ
कृत्स्नावयव संपद्यते । तथा च तस्मिन् समये पौर्णमासास्थेन नि-येन योगेन ' युजते ' इति यदस्ति,
' एतत् ' एतेन अश्वमेधे चद्रात्मक अश्वरूप पशुमेव ' देवेभ्य ' ' आलभते ' सशस्त्रान् भवति ।
आङ्गुर्यो लभेहि सायामपि वर्तते । ' त ' चद्रात्मकमश्वम् उपवसथे दिवस आत्म्य हवीरूपेण ' देवेभ्य '
प्राप्त ' प्रयच्छति ' । अत एव चन्द्र प्रकृत्यान्वायते " भवति वा एन पूर्णमासे " (तै. स. २।१।२)
इति । सर्वत्सरकालीनतामपि अस्याश्वमेधस्य प्रतिपादयति संवत्सरे वा इति । दीक्षानन्तर अश्वमुत्सृज्य सकृत्स-
परिमिते काष्ठे समासे समासे सति इतर प्रसिद्धमश्वमेधमालभन्ते । चद्रात्मकस्याश्वमेधस्य सर्वत्सरकालीनता
कथं ? इत्यभिप्रायः । एष वै मास इत्यादि । अथ दर्शपूर्णमासेनावच्छिन्नो यो मास ' एष ' एव ' परिप्लवमान '

तं वाऽएतम् । (भ्या) मासि मास्येवाश्वमेधमालभन्ते स यो ह वै विद्वानग्नि-
होत्रं च जुहोति दर्शपूर्णमासभ्यां च यजते मासि मासि हेवास्याश्वमेधे-
नेष्टु भवत्येतदु हास्याग्निहोत्रं च दर्शपूर्णमासौ चाश्वमेधमभिसंपद्येते ॥ ५ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ११-२-१ ॥ (२. ५.) ॥

शिरो ह वाऽएतद्यज्ञस्य यत्प्रणीताः । स यत्प्रणीनाः प्रणयति शिरऽएवेत-
द्यज्ञस्य सुष्टुस्क्रोति सु विद्याच्छिरऽएव मऽएतत्सुष्टुस्क्रियत इति ॥ १ ॥

तं वा एत मासि मास्येवाश्वमेधमालभन्ते । स यो ह वै विद्वानग्निहोत्रं च जुहोति दर्शपूर्ण-
मासभ्यां च यजते । मासि मासि हेवास्याश्वमेधेनेष्टु भवति । एतदु हास्याग्निहोत्रं च दर्शपूर्ण-
मासौ चाश्वमेधमभिसंपद्येते ॥ ५ ॥

शिरो ह वा एतद्यज्ञस्य यत्प्रणीताः । स यत्प्रणीनाः प्रणयति । शिर एवेतद्यज्ञस्य मस्क्रोति ।
स विद्याच्छिर एव म एतत्सुष्टुस्क्रियत इति ॥ १ ॥

श्राद्धश्रुतत्वं पर्याप्तं सन् 'सवत्सर करोति' इत्यमेव सवत्सरमकौ मरनीत्यर्थः । यस्मात् एव मासेऽपि
सवत्सरो जातः । तत्तस्मात् 'अथ' मिति मासि दौर्गम्यस्यापि कुर्वन्ते यजमानस्य सव मरकालादिति
एव 'अथमेव आलम्ब्यो मरति' ॥ ४ ॥

इयमश्वमेधकृत्या अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासहोत्राद्यो प्रणिनाः तत्र विदुष एवाधिकार इत्याह-तं वा एत-
मित्यादिना । 'म मि मासि' प्रतिक्रियादौर्गम्यमिति यथ । 'एतं मासं'-(५. सू. १.१.१३) इत्यादिना
ममश्वमेधस्य मासमेव । एवं विद्वानिति । उक्तप्रकरणे अश्वमेधवर्तते विद्वानिति र्थः । मासि मासि हे-
वास्यास्येति । अत्रस्याश्वमेधस्य दौर्गम्यस्याप्यश्वमेधस्य अत्र च विद्वान् तदनुष्मिन्नेत्येवमश्वमेधस्य ।
उक्तं च शिरोऽदर्शपूर्णमासप्राप्त्यनुपपन्नं सवत्सरं निरूपयति-एतदु हास्येति । 'एतत्' एतेन प्रकारेण ।
अथमेव ॥ ५ ॥

पञ्च प्रयाजाः । (५) इमुऽपुवास्व ते शीर्षण्याः पञ्च प्राणा मुखमेवास्य
प्रथमः प्रयाजो दक्षिणा नासिका द्वितीयः सव्या नासिका तृतीयो दक्षिणः
कर्णश्चतुर्थः सव्यः कर्णः पञ्चमोऽथ यवतुर्थे प्रयाजे समानयति तस्मा-
दिदं थोत्रमन्तरतः सन्तृण्णं चक्षुषीऽआन्यभागौ स विद्याञ्च-
क्षुषीऽएव मऽएताविति ॥ ४ ॥

(त्पु) अथ युऽआग्नेयः पुरोडाशः । (शोऽयु) अयमेवास्य दक्षिणोऽर्द्धो
हृदयमेवास्त्योपाथं शुयाजः स यत्तेनोपाथं शु चरति तस्मादिदं गृहेव
हृदयम् ॥ ५ ॥

(सु) अथ योऽग्नीषोमीयः पुरोडाशः । (शोऽयु) अयमेवास्य सऽउत्तरो-
ऽर्द्धऽएन्द्रे वा सात्राभ्युमन्तराऽथ सयमेवास्य स्विष्टकृद्विपुन्प्राञ्जिब्रम् ॥ ६ ॥

पञ्च प्रयाजाः । इम एवास्व ते शीर्षण्याः पञ्च प्राणाः । मुखमेवास्य प्रथमः प्रयाजः । दक्षिणा
नासिका द्वितीयः । सव्या नासिका तृतीयः । दक्षिणः कर्णश्चतुर्थः । सव्यः कर्णः पञ्चमः । अथ
यवतुर्थे प्रयाजे समानयति । तस्मादिदं थोत्रमन्तरतः सन्तृण्णम् । चक्षुषी आन्यभागौ । स विद्याञ्चक्षुषी
एव म एताविति ॥ ४ ॥

अथ य आग्नेयः पुरोडाशः, अयमेवास्य दक्षिणोऽर्द्धः । हृदयमेवास्त्योपाथुयाजः । स यत्तेनो-
पाथु चरति । तस्मादिदं गृहेव हृदयम् ॥ ५ ॥

अथ योऽग्नीषोमीयः पुरोडाशः, अयमेवास्य स उत्तरोऽर्द्धः । ऐन्द्रे वा सात्राभ्यम्, । अतः सव्ये-
वास्य स्विष्टकृत् । विपुन् प्राञ्जिब्रम् ॥ ६ ॥

(१५) स यत्प्राशिञ्जमवद्यति । यथैव तुत्प्रज्ञापतेराविद्धं निरकृन्तन्नेवमेवै-
तुस्यैतद्यद्वेष्टितं यद्वथितं यद्वरुण्यं तन्निष्कृन्तति स विद्यायथैव तुत्प्रज्ञा-
पतेराविद्धं निरकृन्तन्नेवमेव म इदं यद्वेष्टितं यद्वथितं यद्वरुण्यं तन्नि-
ष्कृन्ततीति ॥ ७ ॥

(त्पु) उदरमेवास्येडा । तद्यथैवाद् इडाया १५ समवद्यन्त्येवमेवेदं
विश्वरूपमन्नमुदरे समवधीयते ॥ ८ ॥

त्रयोऽनुयाजाः । (जाऽइ) इमं ऽएवास्य तेऽवाञ्चस्त्रयः प्राणा वाहू-
ऽएवास्य सूक्तवाक्श्च शंयोर्वाक्श्च चत्वारः पत्नीसंयाजाश्चतस्रां वै प्रतिष्ठा-
ऽऊरू द्वावष्टीवृन्तौ द्वौ पादावेवास्य समिष्टयजुः ॥ ९ ॥

स यत्प्राशिनमवद्यति । यथैव तत्प्रज्ञापतेराविद्धं निरकृन्तन् । एवमेवैतस्यैतत्-यद्वेष्टितं यद्
प्रथितं यद्वरुण्यं तन्निष्कृन्तति । स विद्यायथैव तत्प्रज्ञापतेराविद्धं निरकृन्तन् । एवमेव म इदं
यद्वेष्टितं यद्वथितं यद्वरुण्यं तन्निष्कृन्ततीति ॥ ७ ॥

उदरमेवास्येडा । तद्यथैवाद् इडाया समवद्यति । एवमेवेदं विश्वरूपमन्नमुदरे सम-
धीयते ॥ ८ ॥

त्रयोऽनुयाजाः । इमं एवास्य तेऽवाचक्षयः प्राणाः । वाहू एवास्य सूक्तवाक्श्च शंयोर्वाक्श्च ।
चत्वारः पत्नीसंयाजाश्चतस्रो वै प्रतिष्ठा ऊरू द्वावष्टीवृन्तौ द्वौ । पादावेवास्य समिष्टयजुः ॥ ९ ॥

दर्शयामे तु उदरेवनाक ' सान्नाय ' दक्षिणोत्तराङ्गा इतिरेव देहस्योत्तरभागः । वासादोऽत्र भवतिपनविक-
ल्पार्थः । अन्तरासमेवेति । अतःप्रथमेवास्य निष्ठकृत्वागः । द्विषन् प्राशिञ्जमिति । ' द्विषन् ' एतदेव
' प्राशिञ्जम् ' प्राशिञ्जे शत्रुनुदि कार्या रूपार्थः ॥ ६ ॥

अतस्तद्वदानं शत्रुनिर्मनार्थमिति प्रतिपादयति-स यत्प्राशिञ्जमिति । प्राशिञ्जाद्यं भागम् ' अवद्यति
खण्डयतीति यदस्ति, अस्य वाक्यस्य एवमेवैतत्तद्विद्युत्पारेणनवाक्येन संबन्धः । यथैव तद्विद्यादि । ' एवैव'
खलु पुरा प्रजापतिरिति ' आविद्धम् ' शब्दस्य प्राशिञ्जावदानेन ' निरकृन्तन् ' निरगमयन् । " कृती छेदेन " -
(धा. पा. तु. प. १६४) इति भावः । ' एवमेवैतस्य ' दक्षशरीरस्य उन्नमानस्य वा यथाप ' वेष्टितं '
वेष्टनशीलं यच्च ' प्रथितं ' प्रथिमद्रुनुभूतम् यच्च ' वरुण्यं ' वरुणमन्त्रविहितम् तन्मन्त्रं प्राशिञ्जावदानेन ' निष्कृ-
न्तति ' नि सारयति । एतस्योपायनमाह-म विद्यायथैव तद्विनि । व्याख्यातप्राप्तमेतन् ॥ ७ ॥

उदरमेवास्येडेत्यादि । तन्न ' यथैव ' मन्त्र ' इडाया ' च पुरोडाशादीनि सान्नापार्थानि सर्वाणि
हवीणि महावद्यति । ' एवमेवेदं विश्वरूपं ' नानारूपमन्नम् ' उदरे समवधीयते ' सद् भार्यत । अतः उदराय-
कन्त्रदिद्याया युक्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥

अनुयाजेभ्यःपक्वकृत्तिमाह-त्रयोऽनुयाजा इति । ' ते ' प्रतिष्ठा. अवाहमुवाक्यं ' प्राणा ' नाभि-
पायुगुरुः । वाहू एवास्येत्यादि । " इदं वाचापुत्रिणी मन्त्रमभूत् " इत्यादिमुक्त्वाक । " मन्त्रो-

(स्ता) ताऽएकविंशतिराहुतयः । (यो) द्वावाधारौ पुञ्च प्रयाजा
द्वावाग्न्यभागावाग्नेयः पुरोडाशस्तद्विंशतीपोमीयऽउपाध्वंशुयाजोऽग्नीपो-
मीयः पुरोडाशोऽग्निः स्विष्टकृडिडा अयोऽनुयाजाः सूक्तवाक्श्च शंय्यो-
र्वाक्श्चाथ यदेवादः पत्नीसंयाजेषु सम्प्रगृह्णाति समिष्टयजुश्च ॥ १० ॥

ताऽएकविंशतिराहुतयः । (यो) द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य
पुञ्चर्तव्ययां लोकास्तद्विंशतिरप्युपैकविंशो यऽएव तपति सैषा
गुतिरेषा प्रतिष्ठा तदेतां गुतिमतां प्रतिष्ठां गच्छति ॥ ११ ॥

ता एकविंशतिराहुतयः । द्वावाधारौ । पंच प्रयाजाः । द्वावाग्न्यभागा । अग्नेयः पुरोडाशः,
तद्विंश । अग्नीपोमीय उपागुयानः । अग्नीपोमीयः पुरोडाशः । अग्निः स्विष्टकृत् । द्वा । अयो-
ऽनुयाजाः । सूक्तवाक्श्च । शंय्योर्वाक्श्च । अथ यदेवादः पत्नीसंयाजेषु सम्प्रगृह्णाति । समिष्ट-
यजुश्च ॥ १० ॥

ता एकविंशतिराहुतयः । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य । पंचर्तव्यः । त्रयो लोकाः । तद्विंशतिः ।
एव एकविंशः, य एव तपति । सैषा गतिः, एषा प्रतिष्ठा । तदेतां गतिमेतां प्रतिष्ठा गच्छति ॥ ११ ॥

राहुर्गामहे' इति शयुवाक । इमावर 'बाहु' । सोमत्रष्टदेवपुत्राग्निगृहपतिद्वत्ताराश्च वार ' पत्न्यायाजा '
अस्य 'वत्स' । 'प्रतिष्ठा' प्रकर्षेण स्थितिहेतुभूता । तत्र द्वौ 'ऊरू' द्वौ 'अग्नीवतौ' ऊर्ध्वोमागौ अर्जवच्छब्द-
वाच्यौ । यश्चरमवर्ती समिष्टयजुराग्नौ होम सोऽस्य ' पादावेव ' भुजके निधनव्यौ चरणौ । इत्यादिपद-
समिष्टयजुश्च पादयोधमाभ्यन् ॥ ९ ॥

एव द्वार प्रभृतिपादता ऊर्ध्वया अग्निपत्न्याम च आहुतिर्द्वारं परिकल्पिता सत नभ्य एवविं-
शतिमद्वयाका, तत्तत्पादारेण सूर्योर्ध्वमिति कल्प्यन् ता आहुती पारण्येन-द्वावागागवि-
त्वादिना । अग्नीपोमीय उपागुयान इति । " विष्णुदशासु यज्यन् " इतिवन् " अग्नीपोमागुपासु यज्यन् "
इति प्रथमात् उपागुयानोऽप्यग्नीपोमीयद्वत्तारो भवति । अथ यदेवाद इति । ' अद ' अनुज पुरोडाशिक-
वादिनामियाजेषु वर्तन्त्येषु तसु शयुवाकान्तरं यन् मुखो सम्प्रवहणं विहितम्, सा मयवाहुतिं परि-
गमनोर्ध्वय ॥ १० ॥

द्वादश वै मासा इत्यादि मुष्मय । एष एकविंशति इति । ' एव ' दृश्यमानं सूर्यं ' एव ' एकविं-
शतिमद्वयाकम् । एतत्तत्पादारेण इ-य एव तपतीति । ' तपति ' श्रेष्ठेन दीप्यत इत्यर्थः । ' तेषां ' सूर्य-
होत्रे ' गति ' गन्तव्यभूमि । एषैव ' प्रवेष्टा ' हस्तकल्पयाग्रय । तद्व सति उक्तोक्तानि विद्वान्
' एतां ' सूर्यस्या ' गति ' प्रतिष्ठा य आभिरैकविंशतिमिराहुतिमि प्राप्नोति ॥ ११ ॥

तद्व स्मैतडासुरिराह । (हा) अर्द्धमासशो वाऽअहममुनाऽऽदित्येन
सलोको भवामि तामहं दर्शपूर्णमासयोः सम्पदं वेदेति ॥ १२ ॥

तदाहुः । (रा) आत्मयाजी श्रेयाश्च देवयाजीश्च इत्यात्मयाजीति ह ब्रूया-
त्स ह वाऽआत्मयाजी यो वेदेदं मेऽनेनाङ्गं सँस्क्रियत्तद्वं मेऽनेनाङ्ग-
मुपधीयत इति स यथाऽहिस्त्वचो निर्मुच्येत एव मस्मान्मर्त्याच्छरीरात्पा-
प्सुनो निर्मुच्यते स ऋद्धमयो यजुर्मयः साममय आहुतिमयः स्वर्ग
लोकमभिसंभवति ॥ १३ ॥

तद्व स्मैतडासुरिराह-अर्द्धमासशो वा अहममुनाऽऽदित्येन सलोको भवामि । तामहं दर्श-
पूर्णमासयोः संपदं वेदेति ॥ १२ ॥

तदाहुः-आत्मयाजी श्रेयाश्च देवयाजीश्च इति । आत्मयाजीति ह ब्रूयात् । स ह वा आत्मयाजी-
यो वेदेदं मेऽनेनाङ्गं सँस्क्रियते, इदं मेऽनेनाङ्गमुपधीयत इति । ॥ यथाऽहिस्त्वचो निर्मुच्येत, एव
मस्मान्मर्त्याच्छरीरात्पाप्सुनो निर्मुच्यते । स ऋद्धमयो यजुर्मयः साममय आहुतिमयः स्वर्ग लोक-
मभिसंभवति ॥ १३ ॥

उक्तोपासनकलयोः साध्यसाधनमात्रं संपादयति-तद्व स्मैतदिति । ' आसुरि ' नाम महर्षिः ' आह स ' ' अर्द्धमासशः ' अर्द्धमासे अर्द्धमासे खलु ' अहममुना आदित्येन ' ' गोलोकः ' समानलोको भवामि ।
ताकाणभूता ' दर्शपूर्णमासयोः ' सामान्यरूप ' संपद ' संपत्ति यतः अहं वेदं जानामि । ततः
सलोको मयामीति सञ्च ॥ १२ ॥

उक्तोपासनेन सह दर्शपूर्णमासावनुष्ठितो यजमानस्य इतरस्मात् बहुतरफलभाक्त्वं विचारपूर्वकं दर्शयति-
तदाहुरिति । तत्र विषये ' आहुः ' मासास्ये अत्रादिनः । किमहमयाजी श्रेयाश्च उक्त देवयाजी इति । ' ' विचार्यमाणनाम् ' (या नृ. ८ । २ । २७) इत्युपपन्नं प्लुतिः । तत्र प्रसक्तं वक्ष्यं दर्शयति-आत्म-
याजीतीति । हसन्दोऽत्राख्ये । कः पुनरसात्मायाजीति ॥ उच्यति-स ह वा आत्मयाजीति । ' सः ' ' एव खलु ' आत्मयाजी ' यो यजमानः ' २६ ' सितप्रत्युक्तं मदीयमङ्गमेनेन यज्ञागेन ' सत्क्रियते ' २६ ' मदीयमङ्गमेनोपधीयत उपस्थाप्यत इति ' वेद ' जायति ॥ आत्मयाजी । तस्य सर्वपापक्षयरूपं फलं संप्राप्तमाह-स यथाऽहिरिति । ' यथा ' सर्वस्वचो विनिर्मुच्येत एवमात्मयाजी ' अस्मात् सर्वपाप् ' मरण-
धर्मकाद शरीररूपान् ' पाप्मन्, ' ' निर्मुच्यते ' नि शेषेण मुक्तो भवति । न पुनस्तादृक्शरीरसवधं प्रति-
पद्यन् इत्यर्थः । तर्हि कौटुम्भ्यः अतो भवतीति तदाह-स ऋद्धमय इति । सूर्यमङ्गल्य प्रतीकरूपत्वात्
सादृश्यरूप एव सन् तत्र स्थितादुनिमयः सन् फलभूत ' स्वर्ग ' इत्यस्यैष्टम्यरूपं लोके अभिलक्ष्य
' समवति ' सत्क्रियते ॥ १३ ॥

मासा हवींषी । स यो ह वै मासा हवींषीति वेदान्ते हेवास्य मासानामिष्टं भवत्यथो यत्किञ्च मासेषु क्रियते सुर्वथ हेवास्य तदाप्त-
मवरुद्धमभिजितं भवति ॥ ३ ॥

(त्य) अर्द्धमासा हविष्पात्राणि । स यो ह वाऽअर्द्धमासा हविष्पात्राणीति वेदान्ते हेवास्यार्द्धमासानामिष्टं भवत्यथो यत्किञ्चार्द्धमासेषु क्रियते सुर्वथ हेवास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितं भवति ॥ ४ ॥

(त्य) अहोरात्रे परिवेष्टी । स यो ह वाऽअहोरात्रे परिवेष्टीऽइति वेदान्ते हेवास्याहोरात्रयोरिष्टं भवत्यथो यत्किञ्चाहोरात्रयोः क्रियते सुर्वथ हेवास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितं भवति ॥ ५ ॥

(ती) इयमेव प्रथमा सामिधेनी । (न्य) अग्निर्द्वितीया वायुस्तृतीया-
ऽन्तरिक्षं चतुर्थी द्यौर्पञ्चम्यादित्युः षष्ठी चन्द्रमाः सप्तमी मनोऽष्टमी ब्राह्-
मवमी तपो दशमी ब्रह्मोकादश्येता इि वाऽइदथ सुर्वथ समिधुतऽएताभि-
रिदथ सुर्वथ समिद्धं तस्मात्सामिधेन्यो नाम ॥ ६ ॥

मासा हवींषि । स यो ह वै मासा हवींषीति वेद । अन्ते हेवास्य मामानामिष्टं भवति । अथो यत्किञ्च मासेषु क्रियते । सर्वं हेवास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितं भवति ॥ ३ ॥

अर्द्धमासा हविष्पात्राणि । स यो ह वा अर्द्धमासा हविष्पात्राणीति वेद । अन्ते हेवास्यार्द्ध-
मासानामिष्टं भवति । अथो यत्किञ्चार्द्धमासेषु क्रियते । सर्वं हेवास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितं
भवति ॥ ४ ॥

अहोरात्रे परिवेष्टी । स यो ह वा अहोरात्रे परिवेष्टी इति वेद । अन्ते हेवास्याहोरात्रयोरिष्टं
भवति । अथो यत्किञ्चाहोरात्रयोः क्रियते । सर्वं हेवास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितं भवति ॥ ५ ॥

इयमेव प्रथमा सामिधेनी । अग्निर्द्वितीया । वायुस्तृतीया । अन्तरिक्षं चतुर्थी । द्यौर्पञ्चमी ।

इति उ मासबुद्धिं विधत्ते-मासा हवींषीति । आ यसात्राणादीनि ' हवींषि ' मासात्मना धृतव्यति ।
मासानां ऋत्ववयवत्वात् हविषाश्रुत्विक्रसपाततया तदात्म्याप्यारोपे । एवमुक्तञ्चापि तादात्म्यगृह्णन्निम् ॥ ३ ॥

हविषा सवधीनि यानि उरुखम्भुमलादीनि पात्राणि तेषामर्द्धमासा मनुष्यात्मन विधत्ते-अर्द्धमासा हवि-
ष्पात्राणीति ॥ ४ ॥

ये परिवेष्टिगताधने पृथ्वी तयोर्द्वोर्द्विबुद्धिं विधत्ते-अहोरात्रे परिवेष्टी इति ॥ ५ ॥

अथ सामिधेनीनां पृथिव्याद्विदेवतात्वेणोपासनं विधत्ते-इयमेव प्रथमा सामिधेनीति । ' इय ' पृथिव्येव
' प्रथमा ' ' प्र यो वाजाः ' इत्येषा ' सामिधेनी ' सम्बिद्धान्तार्था कृ०, ' अग्नि ' तदविष्मन्तरेवता

स वै विः प्रथमामन्वाह । स युत्प्रथममन्वाह प्राचीं तेन दिशं जयति
यद्वितीयं दक्षिणां तेन दिशं जयति यत्तृतीयमूर्ध्वमेव तेन दिशं जयति॥७॥

त्रिवेदेत्युक्तमामन्वाह । स युत्प्रथममन्वाह प्रतीचीं तेन दिशं जयति
यद्वितीयमुदीचीं तेन दिशं जयति यत्तृतीयमिमामेव तेन प्रतिष्ठां जयत्ये-
वमु हाभिरिमाँल्लोकाञ्जयत्येताः दिशः ॥ ८ ॥

(०) ऋतमेव पूर्वेऽआचारः । सत्यमुत्तरांश्च ह वाऽऋतसत्ये रुधेऽयो
यत्किञ्चर्तसत्याभ्यां जुष्यथ सुर्वथैव तुजयति ॥ ९ ॥

आदित्यः पक्षी । चंद्रमाः सप्तमी । मनोऽष्टमी । वाहनवमी । सप्तो दशमी । ब्रह्माकादशी । एता
दि वा इदं सामिधेनं । एताभिरिदं सर्वं समिदम् । तस्मात्सामिधेन्यो नाम ॥ ६ ॥

स वै विः प्रथमामन्वाह । स यत्प्रथममन्वाह । प्राचीं तेन दिशं जयति । यद्वितीयं—दक्षिणां तेन
दिशं जयति । यत्तृतीयम्—ऊर्ध्वमेव तेन दिशं जयति ॥ ७ ॥

त्रिवेदेत्युक्तमामन्वाह । स यत्प्रथममन्वाह । प्रतीचीं तेन दिशं जयति । यद्वितीयम्—उदीचीं तेन
दिशं जयति । यत्तृतीयम्—इमामेव तेन प्रतिष्ठां जयति । एवमु हाभिरिमाँल्लोकाञ्जयत्येता दिशः॥८॥

ऋतमेव पूर्वं आचारः । सत्यमुत्तरः । अथ ह वा ऋतसत्ये रुधे । अयो यत्किञ्चर्तसत्याभ्यां
जुष्यम् । सर्वं ह वै तुजयति ॥ ९ ॥

‘ शिर्वाया ’ सामिधेनं, वायुत्तरादिदिशं सा ‘ शीर्वाया ’ एवमुत्तराणि सबधो दृष्टव्यः । उक्तपृथिव्या-
दीनां यन्त्रकारणं ‘ वन ’ सा ‘ एरादशी ’ सामिधेनो । एतासां देवतानां सामिधेन्यात्मकाश्च समर्पयते—
एता हि वा इति । ‘ एताः ’ सप्त देवताः ‘ इदं सर्वं ’ एतावरजगमात्मकं जगत् ‘ समिधते ’ सदीपयति ।
तथा च एताभिरिदं ‘ सर्वं समिध ’ सर्वं सत् इदानीं दृश्यते । तस्मात्सामिधेनदेवत्वान् एताः सामिधेनीनाम्ना
प्रतिपादयितुमर्हं इत्यर्थः । इत्य यो यजमानः पृथिव्याद्यात्मना सामिधेनीकाले ॥ पृथिव्यादेर् लोकात्
जगतीं यजिष्य ॥ ६ ॥

तत्र प्रथमोत्तरादिदिशं देवता तथा जेतव्यं दर्शयति—स वै विः प्रथमामिति । इमामेव तेनेति ।
‘ तेन ’ शीर्वायेन ‘ इना ’ पृथिव्यानेन ‘ प्रतिष्ठां ’ प्रतिष्ठालेख्यतां तदुत्तुल्लिखितां अपोदित्वा जयतीत्यर्थः ।
इत्य सामिधेन्युत्तमनाथं प्रतिष्ठातृत्वं निगमयति—एवमु हाभिरिति । ‘ आतिः ’ सामिधेनोभिः ‘ इमां ’
पृथिव्यादेर् अग्न्यादिशुक्लमहिमां । गतमन्यत् ॥ ७ ॥ ८ ॥

अपचारस्यो ऋतसत्यापना उपास्तन विधे—ऋतमेवेति । मनसा ययार्थसकल्पनम् ‘ ऋतं ’, ययार्थ-
मरणं ‘ नय ’, एतावतातो यथाश्रमं ऋतसत्यापना प्यातव्यावित्यर्थः । तत्कृतमाह—अथ ह वा इति ॥९॥

त्विषिरेव प्रथमः प्रयाजः । (जोऽप) अपचितिर्द्वितीयो यज्ञस्तृतीयो
ब्रह्मवर्चसं चतुर्थोऽब्राह्मं पञ्चमः ॥ १० ॥

सु प्रथमं प्रयाजमुनुमंत्रयते । त्विषिमान्भूयासमित्यपचितिमान्भूयास-
मिति द्वितीयं यज्ञस्वी भूयासमिति तृतीयमन्त्रब्रह्मवर्चसो भूयासमिति चतुर्थ-
मन्त्रादो भूयासमिति पंचमं त्विषिमान्द् वाऽपचितिमान्यज्ञस्वी ब्रह्मव-
र्चस्यन्त्रादो भवति यः ऽएवमेतदेद ॥ ११ ॥

(वे) एतद् स्म वै तद्विद्वानाह । श्वेतकेतुरारुणेयः कथं स्विदेवापरीषु
महानागमिवाभिसंसारं दिदक्षितारो यः ऽएवमेतत्प्रयाजानां यज्ञो
व्येदितेति ॥ १२ ॥

त्विषिरेव प्रथमः प्रयाजः । अपचितिर्द्वितीयः । यज्ञस्तृतीयः । ब्रह्मवर्चसं चतुर्थः । अब्राह्मं
पंचमः ॥ १० ॥

स प्रथमं प्रयाजमुनुमंत्रयते “ त्विषिमान् भूयासम् ” इति । “ अपचितिमान् भूया-
सम् ” इति द्वितीयम् । “ यज्ञस्वी भूयासम् ” इति तृतीयम् । “ ब्रह्मवर्चसो भूयासम् ”
इति चतुर्थम् । “ अब्राह्मो भूयासम् ” इति पंचमम् । त्विषिमान् इ वा अपचितिमान् यज्ञादो
ब्रह्मवर्चस्यन्त्रादो भवति, य एवमेतदेद ॥ ११ ॥

एतद् स्म वै तद्विद्वानाह श्वेतकेतुरारुणेयः । कं स्विदेवापरीषु महानागमिवाभिसंसारं दिदक्षि-
तारः । य एवमेतत्प्रयाजानां यज्ञो वेदितेति ॥ १२ ॥

अथ प्रयाजेषु विध्यादुपासनं विवचे-त्विषिरेवेति । ‘ त्विषिः ’ शरीरकृतिः, ‘ अपचितिः ’ दूता,
‘ यज्ञः ’ कीर्तिः, ‘ ब्रह्मवर्चसं ’ श्रुताभ्ययननित्यमपत्तिः ज्ञानं तेन, ब्रह्मणो वर्च इति विगूय “ ब्रह्म-
हस्तिम्यां वर्चसः ” (पा. सू. ५ । ४ । ७८) इति अकारः समागतः । ‘ अब्राह्म ’ अकारान्न-
साधर्म्यम् ॥ १० ॥

एतद्विद्वानमनुमंत्रयन्मन्त्रैः कायं निवाह-स प्रथमं प्रयाजमिति । एव अनुमंत्रयन्मन्त्रैः कृतस्य विध्यादुपा-
सनस्य फलमाह-त्विषिमान्द् वा अपचितिमानिति । यज्ञस्वीति । “ अस्मायामेधा ” (पा. सू. ५ ।
२ । १२१) इति विनिः । ब्रह्मवर्चस्यन्त्राद् “ अत इतिद्वौ ” (पा. सू. ५ । २ । ११५)
इति इतिः ॥ ११ ॥

इत्यथ महर्षिराकथेन ब्रह्मवर्च-एतद् स्म वै तदिति । ‘ एतद् ’ एतदेव उक्तप्रकारेण प्रयाजानां
विध्यादामकत्वं ‘ विद्वान् ’ ज्ञानम् ‘ श्वेतकेतुरारुणेयः ’ अरुणेः पुत्रः श्वेतकेतुः एतन्मन्त्रको महर्षिः
पुत्र सप्त ‘ आह तं ’ उक्तवान् । कथमिति ? ‘ यः ’ पुत्रः एतत्कथंकारेण ‘ प्रयाजानां ’ एतदस्यः
विध्यादिरूपं माहात्म्यं ‘ वेदित्वा ’ ज्ञापयति । “ विद्व इति ” (धा. पा. अ. ५. ५४) इत्यस्याद् दृष्टि-
रयम् । ‘ कं स्विदेव ’ कविदेव बहूनां मन्त्रे ज्ञानप्रभावेण असाधारणं तत् महानागम्यद्वैतं महासर्वमिव ‘ कनि-

भूतमेव पूर्वंऽआज्यभागः । (गां) भविष्यदुत्तरोऽयं ह वै भूतं च भवि-
ष्यच्च रुन्धेऽयो यत्किञ्च भूतेन च भविष्यता च जुष्यथैः सुर्वथैः हेव
तजयति ॥ १३ ॥

ब्रह्माऽऽग्नेयः पुरोडाशः । स यो ह वै ब्रह्माऽऽग्नेयः पुरोडाशऽइति वेडाव
ह ब्रह्म रुन्धेऽयो यत्किञ्च ब्रह्मणा जुष्यथैः सुर्वथैः हेव तजयति ॥ १४ ॥

क्षत्रमुपाथैःशुयानः । स यो ह वै क्षत्रमुपाथैःशुयानऽइति वेडाव ह
क्षत्रथैः रुन्धेऽयो यत्किञ्च क्षत्रेण जुष्यथैः सुर्वथैः हेव तजयति तद्यदुपाथैः-
शुयानं कुर्वन्त्येके तेके तस्मादुच्चैश्चोपाथैः च क्षत्रायुचक्षते ॥ १५ ॥

भूतमेव पूर्वं आज्यभागः भविष्यदुत्तरः । अत्र ह वै भूतं च भविष्यच्च रुधे । अयो यत्किञ्च
भूतेन च भविष्यता च जयपम् । सर्वं हेव तजयति ॥ १३ ॥

ब्रह्माऽऽग्नेयः पुरोडाशः । स यो ह वै ब्रह्माऽऽग्नेयः पुरोडाश इति वेद । अत्र ह ब्रह्म रुधे । अयो
यत्किञ्च ब्रह्मणा जयपम् । सर्वं हेव तजयति ॥ १४ ॥

क्षत्रमुपाशुयानः । स यो ह वै क्षत्रमुपाशुयान इति वेद । अत्र ह क्षत्र रुधे । अयो यत्किञ्च
क्षत्रेण जयपम् । सर्वं हेव तजयति । तद्यदुपाशुयानं कुर्वन्त्येके, तेके । तस्मादुच्चैश्चोपाशु च क्षत्रा-
याचक्षते ॥ १५ ॥

‘मगार’ अग्निमन्त्रिण्य ‘दिग्निता’ दिग्धति । पूर्ववत्कृत् । इयं प्रजाजानां विद्यादिभ्यः विद्वाद्
मरा अनिगुणेन दर्शनयो मन्त्रीति विदुषः श्वेतकरोन्निप्राय ॥ १२ ॥

भूतविष्णुसामना आज्यभाषोर्ध्वान् भिचरे-भूतमेव पूर्वं आज्यभाग इति । भूतकाण्डावच्छिन्नं बभूव
‘भूत’ अग्निकृतकविष्णुः । बभूव ‘भविष्यद्’ । भूतमविष्यदुपायाध्यायपागयोर्विधानात् ‘भूत’
‘भविष्यद्’ अर्धमन्त्राणां च सत्यं बभूवता ‘अवन्तः’ अथ तन्मन्त्रं जेत्यऽयं यन्मन्त्रं कल्पयन्ति
तन्मन्त्रं जयति ॥ १३ ॥

ब्रह्माग्नेय इत्यादि । ‘मघ’ ब्रह्माग्नेयिभ्यः ‘अग्नेयः पुरोडाशः’ । एतदेतन्मन्त्रं कल्पयन्-स यो ह
वा इति । अत्र ह ब्रह्म रुध इति । ब्रह्मणमग्नेयिभ्यः वेदिषु सन्तीनां मन्त्रादर्थः । ततः किमिना-
मयो यत्किञ्चेति ॥ १४ ॥

क्षत्रमुपाशुयान इति । तद्यदुपायकरो यमः क्षत्रियवर्गसमाद्य नन्द । तदेतन्मन्त्रं कल्पयन्-स यो
ह वा इति । पूर्ववत्कृत् । एतन्मन्त्रं कल्पयन्मन्त्रयन्ते-तद्यदिति । तत्रैव कल्पयन् ‘एक’ शास्त्रिनः
तद्यदुपायं कुर्वन्ति । एकं न कुर्वन्ति, अतः एतन्मन्त्रं कल्पयन्-‘अग्नेयोर्विष्णुः योर्ध्वान् विष्णुः
तद्यदिति तेके’ (काथ. श्रौ. सू.) इति । तन्मन्त्रं कल्पयन्मन्त्रयन्ति-‘क्षत्राय’ क्षत्रियवर्गं
विष्णुः यो जना ‘एवेष्टो’ ‘युव’ ‘अवन्तः’ वाक्कः प्रयुजन् । यदा तद्यदुपायकरो यमः कल्पयन्मन्त्रं
यन्ते कुर्वन्ति, अथ तन्मन्त्रं कल्पयन्, तन्मन्त्रं कल्पयन् कुर्वन्ति ॥ १५ ॥

विदुत्तरः पुरोडाशः । स यो ह वै विदुत्तरः पुरोडाशऽइति व्वेडाव ह
विशुत्तं रुधेऽथो यत्किञ्च विशा जुष्यत् सर्वंत्वेव तुजयति तद्युदा-
ग्रेयश्च पुरोडाशऽरुपात्तुयाजश्च पूर्वा भवतस्तुस्माद्भवे ब्रह्म च क्षत्रं च
विशि प्रतिष्ठिते ॥ १६ ॥

राष्ट्रं साम्राज्यम् । (१७) स यो ह वै राष्ट्रं साम्राज्यमिति व्वेडाव ह
राष्ट्रं रुधेऽथो यत्किञ्च राष्ट्रेण जुष्यत् सर्वंत्वेव तुजयति तद्यत्सन्न-
यन्त्येके त्रैके तुस्माद्वाष्ट्रं सञ्जेति वि च ॥ १७ ॥

तपः स्विष्टकृत् । (१८) स यो ह वै तपः स्विष्टकृदिति व्वेडाव ह तपो
रुधेऽथो यत्किञ्च तपसा जुष्यत् सर्वंत्वेव तुजयति ॥ १८ ॥

विदुत्तरः पुरोडाशः । स यो ह वै विदुत्तरः पुरोडाश इति वेद । अथ ह विदं रुधे । अथो
यत्किञ्च विशा जुष्यम् । सर्वंत्वेव तुजयति । तद्युदाग्रेयश्च पुरोडाश उपानुयाजश्च पूर्वा भवतः ।
तस्माद्भवे ब्रह्म च क्षत्रं च विशि प्रतिष्ठिते ॥ १६ ॥

राष्ट्रं साम्राज्यम् । स यो ह वै राष्ट्रं साम्राज्यमिति वेद । अथ ह राष्ट्रं रुधे । अथो यत्किञ्च
राष्ट्रेण जुष्यम् । सर्वंत्वेव तुजयति । तद्यत्सन्नयन्त्येके, त्रैके । तस्माद्वाष्ट्रं सञ्जेति वि च ॥ १७ ॥

तपः स्विष्टकृत् । स यो ह वै तपः स्विष्टकृदिति वेद । अथ ह तपो रुधे । अथो यत्किञ्च तपसा
जुष्यम् । सर्वंत्वेव तुजयति ॥ १८ ॥

तदेतत् आग्नेनादीना पीत्रापर्यक्रम स्वीति-तद्युदाग्रेयश्चेति । यन्मादग्नेशोमीदाम् वेदयता यामकान्
आग्नेनोपाशुयानो ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्म भवत । तस्मान् ' विशि ' वेदयतामो ' ब्रह्म धारत ' च ' प्रतिष्ठिते '
कारोन्वित्यर्थः ॥ १६ ॥

अथ इतिपञ्चोक्त्यस्य सञ्ज्ञायस्य राष्ट्ररुधेणान्न विदुत्-राष्ट्रं साम्राज्यमिति । ' राष्ट्रं साम्राज्य '
तदात्मना साम्राज्यं ध्वेयमित्यर्थः । स यो ह वा इत्यादि पूर्ववत् । राष्ट्रमस्तु साम्राज्यस्य समर्थयने-तत्र-
स्मन्नयन्त्येके त्रैके इति । तत्तत्र यस्मान् ' एके ' कचन यजमाना । कृतनोमयाणा ' नन्नयति ' अहृतनोम-
याणास्त्येके न सन्नयति । ' तस्मान् ' कारणान् ' राष्ट्र ' ' समेति ' च ' वेदिति ' च परस्पर सगच्छते
विनिष्पत्तिरित्यर्थः ॥ १७ ॥

स्विष्टकृतस्तपोरुधेणान्न-तपः स्विष्टकृदिति । वृष्ट्यादायणादिजन्यमष्ट ' तपः ' तदात्मना स्विष्टकृ-
पागो ध्यातव्यः । तत्फलमाह-स यो ह वा इति ॥ १८ ॥

(११) स यदुष्टं शिप्रं श्रियते । (तेऽग्नौ) अग्निर्हं तमनुयाजो हन्त्युषयो
विश्ववन्मिथुऽइव हादुनिर्हं तमनुयाजो हन्त्युषोऽभ्युष्टमिथुऽइवोल्कु-
यीह तमनुयाजो हन्ति ॥ २३ ॥

सैषा यज्ञमेतिः । (२) एतया वै मेन्या देवाऽअसुरान् पराभावयांचकृस्तु-
योऽपुर्वेवंविद्यमानः पाप्मानं द्विपुन्तं ध्रातव्यम्पराभावयति ॥ २४ ॥

म यदनुयाजान्तो यज्ञः स्यात् । (३) अग्न्यन्तः स्याद्वाहुन्यन्तऽ
उल्कुप्यन्तस्तुस्माद्दे देवानां यज्ञऽइदन्तां वैव शुश्वन्तो वा ॥ २५ ॥

स य एष शिप्रं श्रियते । अग्निर्हं तमनुयाजो हन्ति । अय यो विश्ववन्मिथ इव । हादुनिर्हं
तमनुयाजो हन्ति । अय योऽभ्युष्टमिथ इव उल्कुयी ह तमनुयाजो हन्ति ॥ २३ ॥

सैषा यज्ञमेतिः । एतया वै मेन्या देवा असुरान्पराभावयांचकृः । तयो एवैवंविद्यमानः
पाप्मानं द्विपुन्तं ध्रातव्यं पराभावयति ॥ २४ ॥

स यदनुयाजान्तो यज्ञः स्यात् । अग्न्यन्तः स्यात्, हादुन्यन्त उल्कुप्यन्तः । तस्माद्दे देवानां यज्ञ
इहन्ति वै । शुश्वन्तो वा ॥ २५ ॥

शत्रु ' द्विपुन्तः ' तथाय अत्रेव अनुमिथस्य स्थाने द्वितीयतेत विदेष्टव्यम् । अयमर्थः — हे अग्न्यात्मक प्रयना-
मुयाज । ' अय ' द्वैवद्वच शत्रु ' वाहि ' वाचस्व । लोम्यर्पमेकवचने " हन्तव्यं " (पा. सू. ६ । ४ । १९)
इति आदेशः । एष्य " अनिद्वन्द्वाम्नाम् " (पा. सू. ९ । ४ । २९) इत्यनिद्वन्द्वानाकाण्डतवात्
हेतुमात्रम् । एषुपौषोषेति मन्वयोर्वेदना ॥ २३ ॥

" ॥ एष ' खड्ग शत्रुः अनुमन्त्रगन्त्रसामर्थ्यान् ' शिप्रं श्रियते ' नश्यति । तत्र कारयमाह—अग्निर्हन्ति ।
' स ' शत्रु पराम्ना अनुयाजात्मक अग्निर्हन्ति ' हन्ति ' हिनस्ति । न खड्ग अग्निर्हन्तो जीवितुमर्हन्ति ।
अय यो विश्ववन्मिथ इवेत्यादि । अयशब्दस्तु शब्दार्थः । यस्तु शत्रु द्वितीयेऽनुमन्त्रगमे निदिश्यते ।
स ' विश्ववन्मिथ ॥ ' विद्वन् मपक्षपादिनिमित्त इव भवति । त हादुन्यात्मको द्वितीयोऽनुयाजो हिनस्ति ।
यस्तु द्वैव्य ' अभ्युष्टमिथ इव ' अनित्यं जीवेण अभ्युष्ट सर्वतो दाहः । तेन मिथ इव भवति । तमुल्कुप्या-
त्मकोऽनुयाजान्तो यज्ञो हन्ति । एवमुपमन्त्रगमत्रागमप्रविवरणविषय प्रयोगमुपन्यम् ॥ २३ ॥

अपैताननुमन्त्रगमत्रान् विवाय अग्न्याद्यात्मकवैद्वन्म्य यत्स्माह—सैषा यज्ञमेतिगिति । यज्ञस्या मेति-
आयुष ' एतया ' खड्ग ' मेन्या ' ' देवा असुरान् ' ' पराभावयांचकृः ' परामृतान् कृदवतः । तथैव ' एव-
विद ' अनुयाजानां शत्रुनिर्वहणायुधरूपतां जानन् यजमान पाप्मन् ' द्विपुन्तं ' द्वैव्य कुर्वन् ' ध्रातव्य ' शत्रु
' पराभावयति ' नाशयति ॥ २४ ॥

उद्धारिताश्व्यादिरूपत्वमुपन्यस्यानुयाजानन् यद्वन्म्य निवेद्यति—म यादिति । तत्र यदि ' यज्ञ ' दर्शय-
माणादिकृष्णो बाणः ' अनुयाजान्, ' स्यान् अनुयाजेव समन्वयमान स्यान् । तदा अग्न्यादिरूपेण समानित

प्रयाजैर्वै देवाः । स्वर्गं लोकमायंस्तानुसुराऽअनुयाजिगाथंस्ताननु-
याजैः प्रत्योहंस्तदनुयाजाऽहज्युने पाप्मानमेव तुद्धिषुते भ्रातृव्यं मृज-
मानः प्रत्युहति ॥ २६ ॥

प्राणा वै प्रयाजाः । (५) अपानाऽअनुयाजास्तुत्मात्प्रयाजाः प्राञ्चो
ह्यन्ते तद्धि प्राणरूपं प्रत्युञ्चोऽनुयाजास्तुदपानरूपमेवा ह वै दर्शपूर्ण-
मासियोरुपलुदो शुद्धयाजास्तुत्माऽहपसद्वपेण प्रत्युञ्चो ह्यन्ते ॥ २७ ॥

सथस्या सूक्तवाकः । स ओ ह वै सथस्या सूक्तवाकऽइति व्वेडाव ह

प्रयाजैर्वै देवाः स्वर्गं लोकमायन् । तानुसुरा अन्वाजिगातन् । ताननुयाजैः प्रत्योहन् । तपद्दु-
याजा हज्यन्ते । पाप्मानमेव दिधन्ते भ्रातृव्यं मृजमानः प्रत्युहति ॥ २६ ॥

प्राणा वै प्रयाजाः । अपाना अनुयाजाः । तस्मात्प्रयाजाः प्राञ्चो ह्यन्ते, तद्धि प्राणरूपम् ।
मत्स्योऽनुयाजाः, तदपानरूपम् । एता ह वै दर्शपूर्णमासियोरुपलुदो यदनुयाजाः, तस्मात् तप-
सद्वपेण मत्स्यो ह्यन्ते ॥ २७ ॥

संस्था सूक्तवाकः । स यो ह वै संस्था सूक्तवाक इति वेदः । अतः ह संस्थां हन्ते । अयो
पत्तिश्च संस्था जयन् । सर्वे इव तज्यन्ति । गच्छति वयनः संस्थाम् ॥ २८ ॥

सथँस्थ्याथँ रुंधेऽयो यत्किञ्च सथँस्थया जुष्यथँ सुर्वथँ देव तजयति
गच्छति वयसः सथँस्थ्याम् ॥ २८ ॥

(म्र) प्रतिष्ठा शंयोर्वाकः । स यो ह वे प्रतिष्ठा शंयोर्वाक इति
वेडाव ह प्रतिष्ठाथँ रुंधेऽयो यत्किञ्च प्रतिष्ठया जुष्यथँ सुर्वथँ देव तज-
यति गच्छति प्रतिष्ठाम् ॥ २९ ॥

(न्ते) वे देवाः । (५) एतान्पत्नीसंयाजान्पश्चात्पुण्याहन्त मिथुन-
मेवेतदुपरिष्टाददधत प्रजात्ये तद्युत्पत्नीसंयाजाऽहिन्युते मिथुनमेवेत-
दुपरिष्टाददधते प्रजात्ये देवानाथँ ह वे प्रजातिमुनुप्रजायते मिथुनेन मिथु-
नेन ह प्रजायते युऽएवमेतद्वद ॥ ३० ॥

(डा) अन्नथँ समिष्टयजुः । स यो ह वाऽअन्नथँ समिष्टयजुरिति वेडाव
डात्रथँ रुंधेऽयो यत्किञ्चात्रेन जुष्यथँ सुर्वथँ देव तजयति ॥ ३१ ॥

प्रतिष्ठा शपोर्वाकः । स यो ह वे प्रतिष्ठा शपोर्वाक इति वद । अत्र ह प्रतिष्ठा कन्वे । अयो
यत्किञ्च प्रतिष्ठया जुष्यम् । सर्वं देव तजयति । गच्छति प्रतिष्ठाम् ॥ २९ ॥

ते देवा एतान्पत्नीसंयाजान् पश्चात्पुण्याहन्त । मिथुनमेवेतदुपरिष्टाददधत प्रजात्ये । तद्यत्पत्नी-
संयाजा इज्यते, मिथुनमेवेतदुपरिष्टाददधते प्रजात्ये । देवाना ॥ वे प्रजातिमुनुप्रजायते । मिथुनेन
मिथुनेन ह प्रजायते । य एवमेवेदं ॥ ३० ॥

अन्नं समिष्टयजुः । स यो ह वा अन्नं समिष्टयजुरिति वेद । अत्र डात्रं कन्वे । अयो यत्किञ्चा-
त्रेन जुष्यम्, सर्वं देव तजयति ॥ ३१ ॥

एतदेतत्पञ्चमाह—स यो ह वा इति । अत्र ह संस्था कृच इति । आरिषितारः कार्यस्य ' संस्था '
समाप्तिः । तमरक्षणे लभ्यते । स्वप्नमन्यन् । गच्छति वयस इति । ' वयस ' आयुः ' सत्यो ' सदा
गच्छतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

प्रतिष्ठा शपोर्वाक इत्यादि । ' तथ्ययोऽहर्गमिहे ' इत्यनुवाकः साधुवाकः । ' स ' प्रतिष्ठामवा
हावय्य । निगदसिद्धमन्यन् ॥ २९ ॥

अथ पत्नीसंयाजानां मिथुनरूपतया प्रजातिहेतुत्वात्—ते देवा एतान् पत्नीसंयाजानिवादिनां ।
सोमैव हृदेव न्यग्निगृहगतिद्वत्वात्कान् चतुर पत्नीसंयाजास्तान् यमागन् ' पञ्चान् ' प्रतीच्यां दिशि गार्हपत्य-
समीने ' पयोहत् ' परिप्रापयन् । ' एतन् ' एतेन ' उपरिष्टान् ' यदुत्पत्नीसंयाजानां ' मिथुन ' स्त्रीपुसाकभ्य-
जातिहेतुमद्वत् स्थापितवन्तः । अत एतानिमिषे तेषां पञ्चान् प्रयुज्यन् प्रजातिहेतुमूष्य मिथुनसंयोगा-
द्वरणाय सपरते । यतो देवानां प्रजातिप्रयुक्तं प्रजातिर्यन्मानस्य पुनरीतिरूपेण प्रजा उत्पद्यते । वेदि-
पठमाह—मिथुनेन मिथुनेनेति । बोधत्वा गम्यादिसर्वमिथुनसंयोगात् ॥ ३० ॥

समिष्टयजुर्भस्मरूपत्वात्—अन्नं समिष्टयजुरिति । अनाककभवेतत्पञ्चमाह—स यो ह वा इति ३१

संवत्सरो यजमानः । (स्तु) तमृतवो याजयन्ति वसन्तऽआग्नीध्रस्तु-
स्माद्वसन्ते दावाश्वरन्ति तद्वचमिरूपं ग्रीष्मोऽध्वर्युस्तमुद्व वै ग्रीष्मस्त-
मुमिवाध्वर्युर्निष्क्रामति वर्षाऽवद्वाता तस्माद्यदा बलवद्वर्षति ताम्नऽहवो-
पविदुः क्रियते शरद्वह्ना तस्माद्यदा सस्यं पच्यते ब्रह्मण्वत्यः प्रजाऽद्विष्याद्व-
हेमन्तो होता तस्माद्धेमन्वपदकृताः पशवः सीदन्त्येता ह वाऽएनं देवता
याजयन्ति स यद्येनमैपावीता याजयेयुरेताऽएव देवता मनसा ध्याये-
देता ह्वेनं देवता याजयन्ति ॥ ३२ ॥

संवत्सरो यजमानः, तमृतवो याजयन्ति । वसन्त आग्नीध्रः । तस्माद्वसन्ते दावाश्वरन्ति । तद्वच-
मिरूपम् । ग्रीष्मोऽध्वर्युः । तस्मै इव वै ग्रीष्मः । तममिवाध्वर्युर्निष्क्रामति । वर्षा उद्वाता । तस्मा-
द्यदा बलवद्वर्षति । ताम्न इवोपविदुः क्रियते । शरद्वह्ना । तस्माद्यदा सस्यं पच्यते । ब्रह्मण्वत्यः प्रजा
इत्याहुः । हेमन्तो होता । तस्माद्धेमन् वपदकृताः पशवः सीदन्ति । एता ॥ वा एनं देवता याज-
यन्ति । स यद्येनमैपावीता याजयेयुः । एता एव देवता मनसा ध्यायेद् । एता ह्वेनं देवता
याजयन्ति ॥ ३२ ॥

अथ यजमानस्य ऋत्विजा सवासराद्यधिकत्वमाह-संवत्सरो यजमान इति । 'यजमान' संवत्स-
रामकः । 'यजन्' वसन्ताया 'यजन्वो याजका । तत्र वसन्त ऋतुरेवाग्नीध्रः । अग्नीध्रसयुगादि ऋत्विज
आग्नीध्र इति सङ्गा, यस्मात् साद्यत् ऋत्विग्नमजो वसन् । 'तस्मात् वसन्' ऋतौ 'दावा' दावाप्रपञ्चरन्ति तद्वचुस्म-
लतादिकं दहन्ति । तत्तत्संविमवधि रूपम् । ग्रीष्मऋतुरध्वर्युः । उमपोस्तादात्म्यनिमित्तं सम्प्रमाह-तस्मै इव वा
इति । अतदाधिक्यवान् ग्रीष्मऋतु 'तस्मै इव' भवति । अध्वर्युरिति व्यापारवाहुल्यात् अग्निध्रमीरे मभारत्
तापयुक्तो यथा भवति तथा 'निष्क्रामति' विहराजिर्गच्छति । 'वर्षा उद्वाता' । तत्र लिङमाह-तस्मा-
द्यदेति । 'यदा' सद्य बलवत्तमपिकं 'वर्षति' तदा 'तामन् इवोपवन्दीरुप' 'वोप' क्रियते । तस्मात्ताम-
नस्योद्वात् वर्षन्तुकात् मुक्तिर्यस्य । 'शरद्वह्ना' । यस्मात् ऋतुः ऋत्विज शरत्पादात्म्यं, तस्मात् यदा यस्यां
'शरदि' शरदौ आग्निदि 'सस्यं पच्यते' तदा अन्नवधेन हेतुना सर्वं 'प्रजा' 'ब्रह्मण्वत्यः' ब्राह्मण-
जातिविशेषो वा तदस्यो भवति इत्येकमाह अग्निजा कथयन्ति । हेमन्तो होतेत्यादि । १ 'होता' स हेमन्ता-
मकः । यस्मात् वषट्कर्तुर्हेतुः हेमन्तस्य च तादात्म्यम्, तस्मात् 'हेमन्' हेमने । वर्गलोपसङ्गमः ।
'पशवः' गोमहिषाणां 'वपदकृता' वषट्कारवन् दक्षस्तनयुक्ता सन् 'सीदन्ति' विशीर्णानां भवन्ति ।
'एनं' एवमिदं सवत्सरामकं यजमानमेता एव वसन्ताया देवता 'याजयन्ति' । एतच्च ध्यानजम्पनिव्याह-
तं यद्येनमिति । 'एपावीता' । 'एपावीतो' नाम निष्ठितो अयमग्न्याग्निविशेषः । तत्सर्वविन ऋत्विजः ।
'यद्येनं' यद्येनं एनं 'याजयेयुः' । 'एता एव' वसन्ताया देवता ऋत्विक्त्वन 'मनसा ध्यायेद्' ।
'एता देवता' 'एव' 'एनं' 'याजयन्ति' ॥ ३२ ॥

(ननु) अथ हेतुस्तु तुला । अद्वितीयो व्येद्यन्तः स बुद्ध्यायु कथंति तु-
 न्तर्ज्येयुष बुद्ध्यायु तुलादिर्ज्येदि तुल्लाद्विनिर् व्येद्यन्तमधिस्तुत्येवामिति
 तुलायार्थे इ बुद्ध्यायुर्भिन्नोक्तस्तुलादयति वनस्पत्यस्तुति तद्वन्नेत्यति
 अदि सायु वाज्यायु वस्तुय बुद्ध्यायु व्येद्यास्तिहेतु लोके तुलायार्थ-
 इत्यन्यनुभिन्नोक्ते तुलायानं मुख्यते सायुहृत्या हेवान्य बुद्ध्यायु न
 नापहृत्या ॥ ३३ ॥ लङ्घः प्रपाठकः ॥ ५२ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ११-२-३ ॥ (२ ७.) ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः सप्तमः ॥ ११-२ ॥

वेदार्थस्य प्रकारेण तेनो ह्यहं निवापन् । पुमर्थाश्चतुरो देवस्य विद्वान्निर्गमहेतवः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोमहस्य कनकहृदयमुत्प्लव्यौ स्वर्गगर्भं,
सततन्वीन्यजनीतीति दत्ता दत्तवाचो नृपौ नृगुणौ ।
रनोन्मा इत्येवाविद्विषमहितरथौ साधनि विज्ञानयो,
अध्यासीद्विश्वचक्रं प्रयित्वा विमिहामुत्प्लव्यौ षट् प ॥
षान्पादि षन्पजन्मा निवन्वमनुजः स्वर्गत्र वर्गमुत्प्लव्य,
कारांसीत्ये कृतावान्मुदकृत्तमजडो राजन राजदूत्य ।
आत्ययेय आत्यजन्मा स्वर्गत्रन्तुनः कार्कुर चार्कनेना,
रानदिषो रानरूपं गिरिमरुतं मुदा पात्रपात्तिज्ञगार्प ॥

इति श्रीमद्राजगिरिराजनेश्वरवैदिकनागार्पणचर्कश्रीहरनारायणजनायाजपुराणवरेण साधनाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे भाष्येन्द्रीयद्वयस्य चतुर्णां च द्वादशकण्डे
त्रिंशोऽध्यायः सम्पन्नः ॥ (१११९) ॥

अथ तृतीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

द्वितीयप्रपाठके च चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

व्याग्य वाऽएतस्याग्निहोत्रस्याग्निहोत्री । मुन एषु वृत्तस्तुदिदम्मुनश्च
व्याक्च समानमेव सन्नानेव तुस्मात्समान्या उज्ज्वा वृत्तं च मातरं चाभि-
दधति तेजऽएषु श्रद्धा सत्यमाज्यम् ॥ १ ॥

(न्तु) तुद्धेतुजनको वेदेहः । (हो) याज्ञवल्क्यं पप्रच्छ वेत्याग्निहोत्रं
याज्ञवल्क्या रेऽइति वेद सम्प्रादिति किमिति पृथऽएवेति ॥ २ ॥

वाग् ॥ वा एतस्याग्निहोत्रस्याग्निहोत्री । मुन एव क्त्वा । तदिदं मुनश्च वाक् च समानमेव
सन्नानेव । तस्मात्समान्या उज्ज्वा वृत्तं च मातरं चाभिदधति । तेज एव श्रद्धा । सत्यमाज्यम् ॥ १ ॥
तद्धेतुजनको वेदेहो याज्ञवल्क्यं पप्रच्छ । वेत्याग्निहोत्रं याज्ञवल्क्या रे इति । वेद सम्प्रा-
दिति । किमिति । पृथ एवेति ॥ २ ॥

एतस्य निश्चिति पदा यो वेदस्योऽखिल जगत् । निर्मेत तमह वदे विधातीर्षमहेधरम् ॥ १ ॥

इत्थं दर्शपूर्णमासांशवल्क्यं तत्प्रश्नात्प्राग्जनेन तदगाववद्वानि वपासवानि विहितानि । अग्निहोत्रमाग्नि-
तत्प्रश्नामुखेन तदवयवाभितानि उच्यते—वाग्वा वा इत्यादिना । अग्निहोत्रमिति कर्मनामधेयम् । अग्रे होत्र
होमोऽस्मिन्निति व्युत्पत्तिः । उपचारात्तदर्थं एषोऽप्यग्निहोत्रम् । तस्य दोष्ठी धेनुवति अग्निहोत्रीमुच्यते । तस्यै-
तस्याग्निहोत्रादवस्थ कर्मणः वागेव 'अग्निहोत्री' धेतुः । 'मुन' तस्या 'एव वत्स' गति वाग्नुदि, वत्ते
मनोनुद्धिश्च कार्ये पर्थ । तदेतत्समालभर्मयोगेन प्रतिपादयति—तदिदमिति । 'तदिदं' याज्ञमनसकल्यण
इय 'समान' इदमप्रदत्त एकीभूतमेव 'सम्' पश्चाज्जमेव विभक्तविधं भवति । यस्मादेव तस्मादुक्ते दोष्ठी-
'समान्या' एकमेव 'उज्ज्वा' 'वत्स मातरं च' 'अभिदधति' वच्यते । यत्र तजसो इविषय
श्रद्धात्पत्यतामाह—तेज एव श्रद्धेति । होमाधिकरणभूतं यत्तेन तच्छूद्रा मकरवन् भ्यातव्यम् । तत्र
होमद्रव्यमाज्यं तस्यैवा मकमिति ॥ १ ॥

इममर्थं जनकयाज्ञवल्क्ययोश्चितिप्रत्युक्तिर्यां समर्थयते—तद्धेतुदिति । तत्र खलु अग्निहोत्रविषय एतदुक्तं
तेजमाज्ययो श्रद्धात्पत्यरूपत्वं निदेहनां राजा वेदेहः जनकाख्यो राजा 'याज्ञवल्क्य' महर्षिः 'पप्रच्छ'
पृष्ठधान् । "पप्रच्छ डीप्तायाम्" (वा पा. ४. १. १२) इति वातु । हे 'याज्ञवल्क्य' । त्वं अग्निहोत्रं वेत्ति
जानासि किम् । इति प्रश्नः । "निधर्ममणानाम्" (पा सू. ८. २. १७) इति स्तुतिः । 'सम्प्राद'
१—"अग्निहोत्री दोहवति पुंवस्ताम्" (वा यो सू. ४. १. १५) इति सूत्रेण कर्मनामधेयम् । अग्निहोत्रात् कर्मवाची
अभिहिततत्त्वावधाने इत्येव द्रष्टव्यम् । तदग्निहोत्रात्पत्यं इत्येव वत्तां निवृत्ते सेवकाग्निहोत्रिणी । अत्रापि व्युत्पत्त्ये कृते अग्निहोत्री
मिति मनसि । तथा च उपर्युक्ते—वाग्वाऽग्निहोत्री दोहवता भवत्येवति । यवत्यपि च अग्निहोत्रादौ इत्येव, तस्याग्निहोत्रं दोह
भानवमप्यमात्रमेवेति ।

यत्पयो न स्यात् । (त्वे) केन जुहुयाऽऽति व्रीहियवाभ्यामिति वृद्धी-
हियवौ न स्यातां केन जुहुयाऽऽति वाऽभन्याऽओषधयऽ इति बुद्ध्या-
ऽओषधयो न स्युः केन जुहुयाऽइति वाऽआरण्याऽओषधयऽइति बुद्ध्या-
रण्याऽओषधयो न स्युः केन जुहुयाऽइति वानस्पत्येनेति यद्वानस्पत्यं
न स्यात्केन जुहुयाऽऽत्यद्विरिति यदापो न स्युः केन जुहुयाऽइति ॥ ३ ॥

सु होवाच । न वाऽइह तर्हि किञ्चनासीदथैतद्वृथैव सत्युं श्रद्धा-
यामिति वेत्याग्निहोत्रं याज्ञवल्क्य धेनुशतं ददामीति होवाच ॥ ४ ॥

तदप्येते श्लोकाः । किं त्विद्विद्वान्प्रवसत्यग्निहोत्री गृहेभ्यः । कथं

यत्पयो न स्यात्, केन जुहुया इति । व्रीहियवाभ्यामिति । यद्व्रीहियवौ न स्यातां, केन जुहुया
इति । वा अभ्या ओषधय इति । यदभ्या ओषधयो न स्युः, केन जुहुया इति । वा आरण्या
ओषधय इति । यदारण्या ओषधयो न स्युः, केन जुहुया इति । वानस्पत्येनेति । यद्वानस्पत्यं न
स्यात्, केन जुहुया इति । अद्विरिति । यदापो न स्युः, केन जुहुया इति ॥ ३ ॥

स होवाच । न वा इह तर्हि किञ्चनासीत् । अथैतद्वृथैव । सत्यं श्रद्धायामिति । वेत्याग्निहोत्रं
याज्ञवल्क्य । धेनुशतं ददामीति होवाच ॥ ४ ॥

तदप्येते श्लोकाः—“ किंस्विद् विद्वान्प्रवसत्यग्निहोत्री गृहेभ्यः । कथं स्विदस्य काम्यं
कथं सन्ततो अग्निभिः ” इति । कथं सिदस्यानपप्रोषितं भवति—इत्येवैतदाह ॥ ५ ॥

‘ वेद ’ अह जानामि अग्निहोत्रमिति प्रतिवचनम् । पुनः किन्तदिति प्रश्नः । ‘ एष एवेति ’ तत्सोत्तरम् ।
एषः खड्ग निपतया अग्निहोत्रहोमसाधनत्वेन धुनं, अतः एष एवाग्निहोत्रमित्यर्थः ॥ १ ॥

यदि तर्हि ‘ यवो न स्यात् ’ तदा ‘ केन ’ द्रव्येण जुहुया इति प्रश्नस्योत्तर—व्रीहियवाभ्यामिति ।
व्रीहियवोऽन्यतरसाधनमित्यर्थः । एवमुत्तरेभ्यः प्रश्नप्रतिवचनेषु योजना । अभ्या ओषधय इति ।
व्रीहियवातिरिक्ता ग्राम्या ओषधयो होमसाधनमिति व्यर्थः । आरण्या ओषधय इति । वैगवदयामाकषान्यादय
आरण्याः । वानस्पत्येनेति । वानस्पतिर्होत्रः, तत्रान्य कत्यादिक वानस्पत्य तेनेत्यर्थः । तस्याप्यभावे आप
एव होमद्रव्यमित्याह—अद्विरिति ॥ ३ ॥

तस्मात्प्रभावे केन होम इति पृष्टे मनसि रहस्यत्वेन स्यादित्यर्थमाह—स होवाचेति । इत्थं खड्ग याज्ञवल्क्य
उवाच—‘ तर्हि ’ तया सति इहाम्पिन् लोके ‘ किञ्चन ’ किमपि होमसाधनमन्यम् द्रव्यं नैवासीत् । तदपि
एतदग्निहोत्रं ‘ अहमेव ’ न सृज्यते । तत्किम्पमिष्युष्यते—यस्तस्य वदनरूपो यो धर्मः स एव ब्रह्मास्मात्प्रो
हूयन इति अंतरिगूढमर्थमाविष्टवन् । विद्योददेशात्पुण्य जनकस्य वाक्यम्—वेत्याग्निहोत्रमिति ।
हे याज्ञवल्क्य । त्वमेवाग्निहोत्रं जानासि । अतस्तुभ्यं रहस्यवेदिने धेनुं शतं पारितोषिकं प्रयच्छामीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अप्यप्रसंगिके अग्निहोत्रहोमस्य मनःप्रायामना सत्यं श्लोकमन्त्रैः प्रतिपादयति—तदप्येते श्लोका

स्विदस्य काव्यं कथञ्च सुततोऽअग्निभिरिति कथञ्च स्विदस्थानप्रो-
पितं भवतीत्येवैतदाह ॥ ५ ॥

यो जविष्ठो भुवनेषु । स विद्वान्प्रवृत्तन्विदे । तथा तदस्य काव्यं तथा
सुततोऽअग्निभिरिति मनऽप्येवैतदाह मनसैवास्थानप्रोपितं भवतीति ॥ ६ ॥

यत्स दूरं परेत्यु । (त्या) अथ तत्र प्रमाद्यति । कस्मिन्साऽस्य हुता-
ऽऽहुतिर्गृहे यामस्य जुह्वतीति यत्स दूरं परेत्याथ तत्र प्रमाद्यति कस्मिन्नस्य
साऽऽहुतिर्हुता भवतीत्येवैतदाह ॥ ७ ॥

“ यो जविष्ठो भुवनेषु स विद्वान्प्रवृत्तन्विदे । तथा तदस्य काव्यं तथा सुततो
अग्निभिः ” इति । मन एवैतदाह । मनसैवास्थानप्रोपितं भवतीति ॥ ६ ॥

“ यत्स दूरं परेत्याथ तत्र प्रमाद्यति । कस्मिन् साऽस्य हुताऽऽहुतिः, गृहे यामस्य
जुह्वति ” इति । यत्स दूरं परेत्याथ तत्र प्रमाद्यति । कस्मिन्नस्य साऽऽहुतिर्हुता भवतीति-एव-
तदाह ॥ ७ ॥

इति । तत्परिमल-हिोत्रविषये ‘ अग्नि ’ खलु ‘ एते श्लोका ’ पठ्यत । तत्र प्रथमं श्लोकेन प्रवासविषय
प्रभुमुद्गाढयति-किं स्विदिति । ‘ अग्निहोत्री ’ यावज्जीवसकसिपराशिहोत्रवान् यजमान किं विद्वान् किं रूप-
मग्निहोत्र जानन् ‘ गृहेभ्य ’ ‘ प्रवसति ’ तथा ‘ अस्य ’ प्रवसतो यजमानस्य ‘ कथ ’ वा तन् ‘ काव्य ’
कविकर्म यावज्जीवमग्निहोत्र जुहुयादिति वाक्यं समर्थं भवति । तथा ‘ अग्निभिः ’ गार्हपत्यादिभिः ‘ कथ
सतत ’ सवदो भवतीति । अस्य मन्त्रस्य तात्पर्यार्थनाह-कथ स्विदिति । ‘ अस्य ’ प्रवसतो यजमानस्य अन-
प्रोपितं प्रवासदोषात् कथ निवृत्ततीति एतत् प्रथमश्लोकस्य मन्त्रवाक्यं प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

अस्योत्तर द्वितीयेन श्लोकमेव प्रतिपादयति-यो जविष्ठ इति । ‘ य ’ यजमान ‘ भुवनेषु ’ लोकेष्वनु-
ष्ठेयपदार्थेषु ‘ जविष्ठ ’ अतिदायेन जवन् मनसा कृत्स्न इत्यर्थे प्रयोगात्तन्मुनयान् कुतश्च इत्यर्थः ।
‘ स विद्वान् ’ ‘ विदे ’ कामास्य ‘ प्रवसन् ’ प्रवासकारी भवति । ‘ तथा ’ तत्र वेदनेन ‘ अस्य ’ प्रवसत
‘ तन् काव्य ’ यावज्जीवसकस्यमपि सार्यकं भवति । ‘ तथा ’ तेनैव वेदनेन दूरे वर्तमानोऽपि ‘ अग्निभिः ’
‘ सतत ’ अन्यवह्निमन्त्र एव भवति । इमं मन्त्रं तात्पर्यकथनेन व्याचष्टे-मन एवैतदिति । एतन्मन्त्रस्य
प्रवासजनितदोषनिशेधे मन एव साधनमिति ‘ आह ’ तात्पर्यतो नून इत्यर्थः । तदेव विद्वद्भिः-मनसैवास्थानप्र-
ोपितमिति । ‘ अनप्रोपित ’ प्रवासदोषविह ॥ ६ ॥

यत्स दूरमिति तृतीयश्लोकः । यत् यदि ‘ स ’ यजमान ‘ दूर परेत्य ’ अथ तत्र प्रमाद्यति ‘ अनवधान-
युक्तो भवति । तदा ‘ काव्य ’ यजमानस्य ‘ गृह ’ ‘ या ’ आहुतिः कविज ‘ जुह्वति ’ ‘ सा ’ आहुतिरित्य-
प्रमाद्यतो यजमानस्य तस्मिन् गृहे एव ‘ हुता ’ भवति । न तत्रेन सगच्छत इत्यर्थः । इमं मन्त्रं व्याचष्टे-
यत्स दूरमिति । निगदस्त्वोऽर्थः ॥ ७ ॥

यो जागार भुवनेषु । विश्वा जातानि योऽविभः । तस्मिन्ताऽस्य
हुताऽऽहुतिर्गृहे यामस्य जुह्वतीति प्राणमेवैतदाह तस्मादाहुः प्राण एवा-
ग्निहोत्रमिति ॥ ८ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥ ११-२-४ ॥ (३. १.) ॥

यो ह वाऽअग्निहोत्रे । पुष्मियुनानि वेद मिथुनेन मिथुनेन ह प्रजायते
सुर्वाभिः प्रजातिभिर्व्यजमानश्च पत्नी च तदेकम्मियुनं तस्मादस्य पत्नी-
वदग्निहोत्रं स्यादेतन्मिथुनमुपाप्रवानीति वत्सुश्चाग्निहोत्री च तदेक-
म्मियुनं तस्मादस्य पुष्वत्साऽग्निहोत्री स्यादेतन्मिथुनमुपाप्रवानीति
स्याली चाङ्गाराश्च तदेकम्मियुनं सुक्च सुवश्च तदेकम्मियुनमाहवनी-

“ यो जागार भुवनेषु विश्वा जातानि योऽविभः । तस्मिन् ताऽस्य हुताऽऽहुतिः,
गृहे यामस्य जुह्वति ” इति । प्राणमेवैतदाह । तस्मादाहुः । प्राण एवाग्निहोत्रमिति ॥ ८ ॥

पुष्मियुनब्राह्मणम् ।

यो ह वा अग्निहोत्रे पुष्मियुनानि वेद । मिथुनेन मिथुनेन ॥ प्रजायते सर्वाभिः प्रजातिभिः ।
यजमानश्च पत्नी च तदेकं मिथुनम् । तस्मादस्य पत्नीवदग्निहोत्रं स्यात् । एतन्मिथुनमुपाप्रवानीति ।

एव ॥ तस्मिन्तस्य प्रवसतो मनसैवाग्निहोत्रतत्पतिप्रभाष्य प्राणरूपताम्पाह-यो जागारेति । ' य. '
प्राणवायुः ' भुवनेषु ' शरीरेषु ' जागार ' जागर्ति अनिद्रः सदा वर्तते । तथा ' विश्वा ' सर्वाणि ' जातानि '
भूतजातानि ' योऽविभः ' तत्रात्मरूपतया विभक्ति ' तस्मिन् ' अनिद्रककुरिति तस्मिन् प्राणवायी
‘ अस्य ’ उक्त प्राणव विद्रुपः प्रवसतो यजमानस्य ' सा ' अग्निहोत्राहुतिः. ' हुता ' भवति । गतमन्यन् ।
इम मत्र व्याचष्टे-प्राणमेवैतदाहेति । एतन्मित्रवाक्य प्राणमेव होमाधारत्वेन प्रतिपादयतीत्यर्थः । अत्र
विद्वज्जिह्विः सगददनि-तस्मादाहुतिरिति । इत्यमाहुत्यधिकरणत्वात् ' प्राण एव ' अग्निहोत्राख्य कर्मणि तत्र
प्राणबुद्धिः कार्यित्यर्थः । प्राणस्तु सर्वदा यजमानेन संबद्ध इति न प्रवासजनितदोषावकाश इत्यर्थः ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्पञ्चाशार्धविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यदिनीपरायणब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे

तृतीयेऽध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥ (११-१-१) ॥

अथ तस्मिन्नेवाग्निहोत्रे मिथुनवेदेन विधत्ते-यो ॥ वा इति । ' मिथुनानि ' खीनुपकृताणि इदानी ।
तदेतस्य फलमाह-मिथुनेनेति । बीसथा अर्थो विधियते-सर्वाभिः प्रजातिभिरेति । पुराणमीदृशः प्रा-
ग्-
१-अत्र अग्निहोत्रेणानि पुष्मियुनानि विधत्ते । तानि मेवमिति तत्परः ।
१-यजमानः, पत्नी । १-सुक्च, सुव ।
१-यजमानः, अग्निहोत्रे (वेदे) । १-यजमानः, यजमानः ।
१-तस्मात्, अग्निः । १-आहुतिः, तदाहुतिः ।

यश्च समिधं तदेकस्मिन्मिधुनमुत्तुतिश्च स्वाहाकारश्च तदेकस्मिन्मिधुनमेतानि
ह वाऽअग्निहोत्रे पुष्पिमिधुनानि तानि य एव वेद मिधुनेन मिधुनेन ह
प्रजायते सुर्वाभिः प्रजातिभिः ॥ १ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ११-२-५ ॥ (३. २.) ॥

ब्रह्म वै मृत्यवे प्रजाः प्रायच्छत् । (तु) तस्मै ब्रह्मचारिणमेव न प्राय-
च्छत्सोऽब्रवीदस्तु मुह्यमुप्येतस्मिन्भाग इति यामेव रात्रिं समिधं
नाहुराताऽइति तस्माद्यात्र रात्रिम्ब्रह्मचारी समिधुनाहुरत्यायुष एव
तामवडाप्य ष्वसति तस्माद्ब्रह्मचारी समिधुनाहरेन्नेडायुषोऽवडाप्य
व्वसतीति ॥ १ ॥

वत्संश्चाग्निहोत्री च तदेक मिधुनम् । तस्मादस्य पुंवत्सार्जंशहोत्री स्यात् । एतन्मिधुनमुपाब्रवा-
नीति । स्याली चागागाश्च तदेक मिधुनम् । खुर् च खुरश्च तदेक मिधुनम् । आहवनीयश्च समिधं
तदेक मिधुनम् । आहुतिश्च स्वाहाकारश्च तदेक मिधुनम् । एतानि ॥ वा अग्निहोत्रे षमिमिधुनानि ।
नानि य एवं वेद । मिधुनेन मिधुनेन ॥ प्रजायते सर्वाभिः प्रजातिभिः ॥ १ ॥

ब्रह्मचारिधर्मनिरूपक ब्राह्मणम् ।

ब्रह्म वै मृत्यवे प्रजाः प्रायच्छत् । तस्मै ब्रह्मचारिणमेव न प्रायच्छत् । सोऽब्रवीत् । अस्तु
मममुप्येतस्मिन् भाग इति । यामेव रात्रिं समिधं नाहुराता इति । तस्माद्या रात्रिं ब्रह्मचारी समिधं

रूपाभिः सर्वाभिरुपतिभिः प्रजायते इत्यर्थः । तत्र प्रथम मिधुनं दर्शयति—यजमानश्चेति । एस्मादेव यज-
मानपत्न्यौ प्रधानमेक मिधुनम् । ' तस्मादस्य ' यजमानस्य 'अग्निने' पत्न्यभ्युक्तमेव ' स्यात् ' न कदाचित्पया
विरहितं भवेत् । ' एतन्मिधुनमुपाब्रवानि ' उपगच्छन्ती पत्नेनाग्निप्रादेण । द्वितीय मिधुनं दर्शयति—वत्संश्चाग्नि-
होत्री चेति । अग्निहोत्रसाधनस्य यस्यसो दोह्नार्था या धेतु सा ' अग्निहोत्री ' यस्मादिदमेक ' मिधुनं '
तस्मादस्यस्य पुस्तवमावश्यकमिन्त्याह—तस्मादस्येति । पुमान् वत्सो यस्या सा 'पुंवत्सा' । अवर्तिताष्टानि चवारि
मिधुनानि अतुक्वामिति—स्यार्ली चागागाश्चेति । निगदस्तिदोऽर्ष । तदेदनस्य उक्तफलसाधनं न निगमयति—
य एवमिति । उक्तार्थमन्यत् ॥ १ ॥

इति श्रीसायणवार्त्तिकविरचिते गार्ग्यवै वेदार्थप्रकाशे भाष्यदिनैरिश्वरानुपधनद्वयमाख्ये

एकदशस्कन्धे दृष्टिरेऽप्यग्रे द्वितीय ब्राह्मणम् ॥ (११-३-२) ॥

अग्निहोत्रादिनियमप्रमगादप्राप्त ब्रह्मचारिधर्म निरूपयितुमाह्वयिवावह—ब्रह्म वै मृत्यवे इति ।
जगत्कारण ' ब्रह्म ' सर्वा ' प्रजा ' सृष्ट्वा तस्मै ' मृत्यवे ' ता. ' प्रजा ' ' प्रायच्छत् ' । ' तस्मै '

दीर्घसत्रं वाऽएयऽनुपेति । यो ब्रह्मचर्यमुपेति स यामुपयन्त्समिधमाड-
धाति सा प्रायणीया याधुँ स्नास्यन्त्सोदयनीयाऽय वाऽअंतरेण सज्याऽ
एवास्य ता ब्राह्मणो ब्रह्मचर्यमुपयन् ॥ २ ॥

(यंश्च) चतुर्धा भूतानि प्रविशति । (त्य) अग्निष्पदा मृत्युष्पदा-
ऽऽब्राह्म्यपदाऽऽत्मन्येवास्य चतुर्थः पादः परिशिष्यते ॥ ३ ॥

नाहरति । आत्मापुष एव तामवदाय वसति । तस्मात् ब्रह्मचारी समिधमाहरेत् । नेत् आयुषोऽवदाय
वसानीति ॥ १ ॥

दीर्घसत्रं वा एय उपेति । यो ब्रह्मचर्यमुपेति । स यामुपयन् समिधमादधाति, सा प्रायणीया ।
या स्नास्यन्, सोदयनीया । अयं वा अंतरेण सज्या एवास्य ता । ब्राह्मणो ब्रह्मचर्यमुपयन् ॥ २ ॥

चतुर्धा भूतानि प्रविशति । अग्नि पदा । मृत्यु पदा । आचार्य पदा । आत्मन्येवास्य चतुर्थः
पादः परिशिष्यते ॥ ३ ॥

ब्रह्मचारणमेकमेव 'न प्रायच्छत' । 'स' 'यमुपयन्ति' 'एतस्मिन्' ब्रह्मचारिण्यपि 'अथ' मागोऽस्त्विति ।
ततो ब्रह्मणा उक्तम्—'यामेव रात्रि' 'अतो ब्रह्मचारी' 'समिध' 'नाहरति' समिदाहरणमन्वयं न कुर्यात् ।
सा रात्रिस्तत्र मागोऽस्त्विति । इयमाह्वयिकानिद्रमयं भुति स्वयमेव व्याचष्टे—तस्माद्या रात्रिमिति ।
यस्मादेव ब्रह्मणा मागवदेव परिकल्पितं 'तस्मात्' 'या रात्रि' 'ब्रह्मचारी' 'समिधमन्वयं' नाहरति 'आयुष' ।
सकाशादत्र तां रात्रिमवदायावसतश्च 'वसति' । यस्मादेव दोष, 'तस्माद्ब्रह्मचारी' 'सर्वदा रात्रौ' 'समिधमा-
हरेत्' नैरायुषो जीवनात् तां रात्रिमवसतश्च वसानीत्यभिप्रायेण ॥ १ ॥

ब्रह्मचर्यवर्माचरण सत्रं गामना नित्यवति—दीर्घसत्रं वा एय उपेतीति । दीर्घं विरसाभ्य सत्रं यान्
'दीर्घसत्रं' । 'य' 'ब्रह्मचर्याग्रमवेति' कर्म 'ब्रह्मचर्यं' तद्ब्रह्मचर्यमुपेति 'एय' दीर्घसत्रमेवेति उच्य-
गच्छति । तत्र प्रायणीयेदयनायै सपादपति—स यामुपयन्ति । 'उपयन्' प्रथमं युक्तमौपयण्यञ्च
उपयन्यनङ्गे 'या' 'समिधमममदधाति' सैव समिधप्रायणीयादिति । 'स्नास्यन्' स्नानं कारिष्यन् 'या' 'समिधमा-
दधाति' सैव समिधं ददयनादिति । 'अय' 'या' 'समिध' 'अंतरेण' एवेत्येवमप्रवादधाति ।
'ता' 'सज्या' 'रात्रि' सत्रसंबन्धिन्य- 'समिध' । एव समिदाचारं सत्रयामागमना ह्युवा आमनेच्छपरेतु-
ध्वनापि स्तीति—ब्राह्मणो ब्रह्मचर्यमुपयन्ति । 'उपयन्' उपगच्छन् 'चतुर्धा' चतुर्विधेन 'पादा' पादान्
चतुर्धाधेन 'आचार्य' सावित्रीदानपुरस्सरं अय्यापयिताम् । स्मर्यते हि—'उपयन्ति' गुरुं शिष्य
वेदमभ्यासकैः शिष्यः । सकल्पं सकल्पं च तयाचार्यं प्रवक्षते' (म. सू. २ । १४० ।) इति ।
आत्मन्येवेत्यादि । 'आमने' स्तस्मिन्नेव 'अस्य' ब्रह्मचारिणः 'चतुर्थं' पादं परिशिष्यते 'अतः'
स्वरूपद्वानिराका न कर्षेति यावत् ॥ २ ॥ ३ ॥

स यदग्नये समिधमाहरति । य एवास्याग्नौ पादस्तुमेव तेन परिक्रीणाति तथुं स संस्कृत्यात्मन्धत्ते सुऽएनमाविशति ॥ ४ ॥

(त्व) अयं यदात्मानं दारिद्रीकृत्येव । (वाऽ) अहीर्भूत्वा भिक्षते य एवास्य मृत्योः पादस्तुमेव तेन परिक्रीणाति तथुं स संस्कृत्यात्मन्धत्ते सुऽएनमाविशति ॥ ५ ॥

(त्व) अयं यदाचार्यवचसं करोति । यदाचार्याय कर्म करोति य एवास्याचार्ये पादस्तुमेव तेन परिक्रीणाति तथुं स संस्कृत्यात्मन्धत्ते सुऽएनमाविशति ॥ ६ ॥

तु ह वै स्नात्वा भिक्षेत । (तु) अप ह वै स्नात्वा भिक्षां जयत्यप ज्ञातीनामशनायामप पितृणाम् सुऽएवं विद्वान्यस्याऽएव भूयिष्ठम्

स यदग्नये समिधमाहरति । य एवास्याग्नौ पादः, तमेव तेन परिक्रीणाति । तं संस्कृत्यात्मन्धत्ते । स एनमाविशति ॥ ४ ॥

अयं यदात्मानं दारिद्रीकृत्येवाहीर्भूत्वा भिक्षते । य एवास्य मृत्योः पादः, तमेव तेन परिक्रीणाति । तं संस्कृत्यात्मन्धत्ते । स एनमाविशति ॥ ५ ॥

अयं यदाचार्यवचसं करोति । यदाचार्याय कर्म करोति । य एवास्याचार्ये पादः, तमेव तेन परिक्रीणाति । तं संस्कृत्यात्मन्धत्ते । स एनमाविशति ॥ ६ ॥

न ह वै स्नात्वा भिक्षेत । अप ह वै स्नात्वा भिक्षा जयत्यप ज्ञातीनामशनायामप पितृणाम् । स

तत्र सविदायानेनाग्नौ प्रविश्य चतुर्धास्य परिक्रय दर्शयति—स यदग्नये शान्ति । ‘ परिक्रीणाति ’ धमिवो मृत्यत्वेन अग्नये समर्थं स्वर्ग्यं तुरीयमश पुनरादत्ते । यत ‘ परा ’ असेन सविदायानेन च ‘ मरुत्य ’ उल्लङ्घ्य कृत्वा पुनः ‘ आत्मन् ’ आगति स्वरूपे जययति । स मागोऽप्यग्रे सकाशात् प्रतिनिष्ठस्य ‘ एन ’ ब्रह्मचारिण्य् ‘ आविशति ’ ॥ ४ ॥

• मृत्योः प्रविष्टस्य पादस्य परिक्रयार्थत्वेन भिक्षार्थं विधत्ते—अयं यदात्मानमिति । ‘ अयं ’ उपनयनान्तरम् । ‘ आत्मान ’ ‘ दारिद्र्यकृय ’ दारिद्र्यमिव कृत्वा ‘ अही ’ लब्ध्वापहत ‘ भूत्वा ’ ‘ भिक्षते ’ इत्यर्थे पाठेत । य एवास्याग्नौ पितृणाम् ॥ ५ ॥

आचार्यगतस्य पादस्य तत्परिचर्या परिक्रयण दर्शयति—अयं यदाचार्यवचसमिति । आचार्यवचस्य तत्र मुक्त्युक्तचिन्ता न कार्यत्वर्थः । तथा तस्मै ‘ आचार्याय ’ पादमवाहनादितद्वचस्य पारचर्यारूप ‘ कर्म करोति ’ इति च यदग्निं तेनेति सवच । गतमन्यात् ॥ ६ ॥

मदाचर्याया नियमिण्यस्य परिचरणस्य परिक्रयार्थं नमुनन्, इदानीं तद्वृद्ध्यादिहेतुतामवाह—न ह वा इति ।

१-भिक्षाया ब्रह्मचरिण्य इत्याह्वये—“ यतिश्च नमोऽग्रे यं विदायां गुणोत्तमं । जयत्यप ज्ञातीनामशनायामप पितृणाम् ” इति विश्व । तेनापि मदाचार्येण पितृणाम् भिक्षितव्यम् । न कदाचिदप्यात्मन् इति गान्धर्व ॥

इष्टायेत तां भिक्षेतेत्याहुस्तुल्योक्त्यग्निनि स युच्यन्त्यां भिक्षितुं न्याहु
 त्विन्दुद्विपि स्वाग्नेवाचार्यवायां भिक्षितुं न्याहु स्वाग्नातुरन्नेनर्त्तं सतम्युभि-
 निताऽनीयात्तमेतुं निद्रात्समेवं चरन्तर्त्तं सुर्वे वेदाऽऽविशन्ति यथा
 ह वाऽअग्निं समिद्धो रोचनऽएवुर्त्तं ह वै सु स्नात्वा रोचते युऽएदं
 विद्वान् ब्रह्मचर्यं चरति ॥ ७ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके पष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ११।२।६ ॥ (३।३) ॥

इति तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ११-३ ॥

एव विद्वान्यस्या एव मुषिष्ठ श्वायेन । तां भिक्षेतेन्याहुः । तन्वाऽऽगच्छति । न युच्यन्त्यां भिक्षितुं न्याहु
 न विद्वेत् । अपि स्वामेवाचार्यवायां भिक्षेत् । अयो स्वा मातङ्गम् । नैनं ममस्यभिनिताऽनीयात् ।
 तमेव विद्वानमेव चरन्तं सर्वे वेदा आविशन्ति । यथा ह वा अग्निः समिद्धो रोचते । एव ह वै स
 स्नात्वा रोचते । य एव विद्वान् ब्रह्मचर्यं चरति ॥ ७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हर्ह निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देवाद् विवातीर्यमद्वैश्वर ॥ १ ॥

मृदांश्च गोतहस कनकहयतुलापूरुषो स्वर्णमर्ग,
सत्तान्धित्पञ्चसीरींश्चिदशतस्तथाधेनुसौमर्गभूमि ।
रजोमां हवमवाजिदिपमहितरथौ सावणि सिङ्गणार्थो,
व्यग्राण्यदिश्वचक्र प्रथितविधिगदाभूतयुक्त घट च ॥
धान्यादि धन्यजमा तिलमवमत्तुल स्वर्णज वर्णमुख्य,
कार्पासीश्च छत्रावान्गुहकृतमञ्जरी राजत राजपूथ ।
आज्योष्ण प्राज्यजमा लवणजमनृण शार्कर पार्कतना,
रानादयो रनस्त्य गिरिमकृत मुदा पात्रसात्तिङ्गणार्थ ॥

इति श्रीमद्वाजपिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकग्रीहरीहरमहाप्राज्ञसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे
सुसंनिधोऽध्याय समाप्त ॥ (११ । १) ॥

अथ चतुर्थेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

द्वितीयप्रपाठके च सप्तमं ब्राह्मणम् ।

वडालको हारुणिः । (रु) उदीच्यान्वृतो धावयाचकार तस्य निष्कऽ
उपाहितऽआसेतुद् स्म वै तत्पूर्वेषां वृत्तानां धावयतामेकघृतमुपाहितं भव-
त्युपवह्नाय विभ्यतां तान्होदीच्यानां ब्राह्मणान्भीर्विवेद ॥ १ ॥

कौरुपाचालो वाऽअयुम्रह्मा ब्रह्मपुत्रः । (औ) यद्वै नोऽयमुर्द्धं पर्व्या-
वृदीत हुन्तेनम्रह्मोद्यमाहुयामहाऽडुति केन वीरिणोति स्वेदायनेनेति
ज्ञानको ह स्वेदायनऽआस ॥ २ ॥

वडालको हारुणिर्होदीच्यान्वृतो धावयाचकार । तस्य निष्क उपाहित आस । एतद् स्म वै
तत्पूर्वेषां वृत्तानां धावयतामेकघृतमुपाहितं भवति । उपवह्नाय विभ्यतां तान्होदीच्यानां ब्राह्मणान्
भीर्विवेद ॥ १ ॥

कौरुपाचालो वा अयं ब्रह्मा ब्रह्मपुत्रः । यद्वै नोऽयमुर्द्धं न पर्व्याद्वृति । हुन्तेन ब्रह्मोद्यमाहुया-
महा इति । केन वीरिणेति । स्वेदायनेनेति । ज्ञानको ह स्वेदायन आस ॥ २ ॥

अथ नि धत्ति वेदा यो वेदेऽन्योऽपिठ जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यानीर्यमहेक्षाम् ॥ १ ॥

एतत्तुर्थादि अग्निहोत्र प्रवक्ष्ये सप्तम्यान् ब्रह्मपरिधर्मश्च निम्नरितः । अथ चतुर्थे दर्शनात्तद्व्याख्येय-
भावताविशिष्टा, केचन धर्मा अत्रविशिष्टाश्च प्रतिपाद्यते । तत्र प्रथमं विजिगीषुकस्याप्येव प्रत्यक्षं ज्ञानाभ्यां
दर्शनाभावादेव सर्वोत्पत्तिमिषितत्वेन स्मृत्युक्तम् । तत्रान्नप्रतिप्रत्यक्षेणोपयोगिनीकस्यापि कथञ्चनान्न-
लको हारुणिरिति । एष खलु ' अरुणि ' अरुणस्य पुत्र इत्याकाङ्क्ष्य, अरुणि ' अरुणि ' इति ।
सन् ' उदीच्यान् ' उदीच्यान् ' धावयाचकार ' अयम् । अथ वेदोद्यमेऽयं यन्म्य उदात्तस्य ' निष्क '
हितमयी इति । ' उदात्त ' ' उदात्त ' ' उदात्त ' ' आस ' उदात्तत्वेन निश्चितो बभूव । एतस्य प्रयोजनसाह-
चर्ये स्मेति । ' पूर्वेषां ' पुरातनानाम् आचार्यस्य ' इत्यादि ' ' यत्पत्त ' अत्यन्तं महत्त्वं ज्ञानानां
वेदपरिधार्थं ' एकत्र ' मुख्यं च ' उपाहितं ' निश्चितं भवति स्म । तदेतद् विद्यत इत्यर्थः । निष्को-
द्यात्स्य कारणमह-उपवह्नाय विभ्यतामिति । वृत्ता मध्ये कर्त्तव्यं ज्ञानाधिकारात्तत्वेन उपवह्नाय-
व्यवसायहेतुकं प्राधान्यमुपपन्नम् । तत्र ' विभ्यता ' योनिं प्रयुज्यता ' उदीच्यानां ' केन निष्क एव
' उपाहित आस ' । तदुपवह्नाय एतत्तद्विषयानां ज्ञानाधिकार्य स्वमेव श्रम्यते इत्यनेनानिर्वाहयोग्यं ।
अयोरीत्येदंनम्रह्म ' अयम् ' यो ' योनिः ' विवेद ' ब्राह्मणे ॥ १ ॥

कौरुपाचालो वा इत्यादि । उदात्तस्याप्येदंनम्रह्मोद्यमाहुयामहाऽडुति ' अहम् ' वेदादयः ' ब्रह्मपुत्रः '
ब्रह्मपुत्रस्य पुत्रश्च, अतोऽयं महद्भगवान् ' नः ' अयम् ' यद् ' अहम् ' अहम् ' वेदादयो । अस्मत्तमीन-

ते होचुः । स्वेदायन त्वया वीरेणेमुं प्रतिसंयतामहाऽऽहुतिं च होवाचो-
पात्रं खलु रमताहुं चैनं वेदानीति तथैह हाभिप्रपेदे तथैह हाभिप्रपन्नमुभ्यु-
वाद स्वेदायनाऽऽहुतिं होरे गौतमस्य पुत्रेतीतरः प्रतिशुश्राव तथैह तत्-
ऽएव प्रष्टुं दध्रे ॥ ३ ॥

स वै गौतमस्य पुत्रं वृत्तो जुनं धावयेत् । (यो) यो दर्शपूर्णमासयोरष्टौ
पुरस्तादाज्यभागान्विद्यात्पञ्च मध्यतो हविर्भागान्पृष्टं प्राजापत्यानष्टा-
ऽचपरिष्टादाज्यभागान् ॥ ४ ॥

ते होचुः । स्वेदायन त्वया वीरेणेमुं प्रतिसंयतामहा इति । स होवाच—उपात्रं खलु रमत । अहं
चैनं वेदानीति । तं हाभिप्रपेदे । तं हाभिप्रपन्नमुभ्युवाद स्वेदायना ३ इति । हो ३ गौतमस्य पुत्रेति
इतरः प्रतिशुश्राव । तं ह तत् एव प्रष्टुं दध्रे ॥ ३ ॥

स वै गौतमस्य पुत्रं वृत्तो जुनं धावयेत् । यो दर्शपूर्णमासयोरष्टौ पुरस्तादाज्यभागान् विद्यात् ।
पञ्च मध्यतो हविर्भागान् । षट् प्राजापत्यान् । अष्टा उपरिष्टादाज्यभागान् ॥ ४ ॥

देव प्राप्य येन हेतुना निष्कं न सर्वाद्दीप्तं तादृगुपायदर्शनहर्षयोक्तयो हतशब्दः । 'हत' ताकारणमस्माभि-
र्दष्टम् । 'एन' उदात्तक 'मस्रोद्य' मस वेद तदेकसमधिगम्य रहस्य अर्थं प्रति उदात्त 'आह्वयामहे
इति' तेन चास्य मुने प्राप्तास्य ज्ञास्यत इत्यर्थः । केन वीरेणोत्यादि । ते माह्वया केन वीरेवता प्रति-
भादिना एतत् मस्रोद्य कर्तुं शक्यत इति विचार्य स्वेदायनाख्येन महर्षिणेति निश्चितवत । तत्र श्रुतक-
गौत्रज स्वेदायनाख्यो महर्षिः । 'आस' आगतोऽयवत् ॥ २ ॥

'ते होचु' तमवोचन्—हे 'स्वेदायन ।' 'वीरेण' श्रोताभ्ययनजनितवीरेवता 'त्वया इमम्' उदात्तकम्
'सयतामहा इति' प्रतिवादिष्वेन सम्यक्प्रपन्नं कारवामहा इति । त्वमनेन सर्वं सवदस्ते चर्यः । एवमुक्तं
'स' खलु स्वेदायन 'उपात्र' उक्तवान् । अत्रारिभन् विषये यूप खलु सर्वे 'उपरमत' तूष्णीमवस्थिता
भवत । 'अहं तु' अहमेवाहं 'एनम्' ऋषि 'वेदानि' अस्य सामर्थ्यं इयदिति जन्तानि । एवमुक्त्वा
तमुदात्तकम् 'अभिप्रपेदे' 'अभिप्रपन्नम्' । 'तत्' 'अभिप्रपन्नम्' उदात्तक 'अभ्युवाद' स्वेदायनेत्या-
मश्रितवान् । 'दुराहूते च' (पा. सू. ८ । १ । १४) इति चत । 'इतर' स्वेदायनोऽपि त
हो ३ 'गौतमस्य पुत्रेति' 'प्रतिशुश्राव' प्रतिबभावे । हो इति अभिमुखीकरणार्थो निपात । अत्रापि
चत पूर्ववत् । 'तत्' अनन्तरमेव स्वेदायन तमुदात्तकं 'प्रष्टुम्' 'दध्रे' उपचक्रते ॥ ३ ॥

स वै गौतमस्य पुत्रेत्यादि । हे 'गौतमस्य पुत्र' । स खलु आविष्थाय 'वृत्' सन् 'जन्' जनपदम्
'धावयेत्' 'य' दर्शपूर्णमासयागो 'पुरस्तात्' पूर्वयागे अनुष्ठेयान् 'आज्यभागान्' आज्यहविष्कान-
ष्टौ पागान् 'विद्यात्' जानीयात् ॥ 'मध्य' 'मध्यमागे अनुष्ठेयान्' 'हविर्भागान्' पुरोडाशादिदि-
साभ्यान् पञ्चसंस्कारान् विद्यात् । तथा 'प्राजापत्यान्' प्राजापतिदेवताकान् 'षट्'—सष्ट्याकान् विद्यात् ।

स वै गौतमस्य पुत्रं वृत्तो जनं धावयेत् । (घ) वस्तुदर्शपूर्णमासयोर्विधाद्यस्मादिमाः प्रजाऽअदुतका जायन्ते यस्मादासां जायन्ते यस्मादासां प्रभिद्यन्ते यस्मादासां सन्तिष्ठन्ते यस्मादासां पुनरुत्तमे व्ययसि सर्वेऽएव प्रभिद्यन्ते यस्मादधरऽ एवाग्रे जायन्तेऽथोत्तरे यस्मादणीयाऽसऽ एवाधरे प्रथीयाऽसऽ उत्तरे यस्मादृष्टा वृषीयाऽसो यस्मात्समाऽ एव जुम्भाः ॥ ५ ॥

स वै गौतमस्य पुत्रं वृत्तो जनं धावयेत् । (घ) वस्तुदर्शपूर्णमासयोर्विधाद्यस्मादिमाः प्रजा लोमशा जायन्ते यस्मादासां पुनरिव इमथूपोपक्षयाणि दुर्वीरिणानि जायन्ते यस्माच्छीर्षण्येवाग्रे पलितो भवत्यय पुनरुत्तमे व्ययसि सर्वेऽएव पलितो भवति ॥ ६ ॥

म वै गौतमस्य पुत्रं वृत्तो जनं धावयेत् । यस्तद्दर्शपूर्णमासयोर्विधात् । यस्मादिमाः प्रजा अदुतरा जायते । यस्मादासा जायन्ते । यस्मादासा प्रभिद्यन्ते । यस्मादासा सन्तिष्ठन्ते । यस्मादासा पुनरुत्तमे व्ययसि सर्वे एव प्रभिद्यन्ते । यस्मादधर एवाग्रे जायन्ते । अथोत्तरे । यस्मादणीयास एवाधरे । प्रथीयास उत्तरे । यस्मादृष्टा वृषीयाम् । यस्मात्समा एव जुम्भाः ॥ ५ ॥

म वै गौतमस्य पुत्रं वृत्तो जनं धावयेत् । यस्तद्दर्शपूर्णमासयोर्विधात् । यस्मादिमाः प्रजा लोमशा

तथा ' दारिद्र्याद् ' अदुतकानामे नियमाणात् ' अष्टौ ' ' आयमाणात् ' यो विधात् । स एव जनपदं धाव-
येत्येकं प्रश्नः ॥ ४ ॥

अन्यं प्रश्नं दर्शयति-स वा इति । ' तत् ' इत्यमरान्वयं जानात् । गतमन्यत् । यस्मादिमाः प्रजा इत्यादि । ' यस्मात् ' कारणान् ' इमा प्रजा ' अदुतका ' दत्तदिता ' जायते ' । ' यस्मात् ' ' आना ' प्रजानां जननादूर्ध्वं पञ्चमासं गतं दत्ता जायन्ते । यस्मादेव कारणान् ' आना ' प्रजानां मनमात्रमादिष्वर्थे ते दन्ता ' प्रभिद्यन्ते ' दन्तान्वयः । यस्माच्च कारणान् ' आना ' प्रजानां ' सन्तिष्ठन्ते ' दन्ता सत्यक नियता भवति । यस्मादेव कारणान् ' उत्तमे ' अग्रे ' व्ययसि ' सर्वे एव दन्ता पलितो भवति । उपपत्त्यवधारयामि । य ' प्रथम ' यस्मात् ' कारणान् ' अधर ' अथोत्तरेणोत्तरे एव दत्ता ' जायन्ते ' । अथानन्तर ' उत्तरे ' उपरिम गवां नो दन्ता जायन्ते । अथ पौर्वपरित्यक्तो यस्मादि यथ ' । यस्मादणीयास इत्यादि । तेषामप्युत्तरदन्तानां यथाक्रम-
मुत्तरत्वं पृथक्त्वं च निश्चिनयनमिति प्रश्नः । तथा ' यस्मात् ' कारणान् ' दृष्टा ' दशममासानीभूता प्रोक्तानि दन्ता ' वृद्धरा ' वृद्धरा उन्नतवरा । यस्माच्च कारणान् ' जम्बा ' पार्श्वेति को दन्ता ' समा ' समाना इत्यय एव । परित्त्वं कथं जान-
ददृशमात्रावयवे यो वक्तुं जानाति, ॥ आ-
वयवमिति । जानाति चेत् इति प्रश्नोऽपि ॥ ५ ॥

पुनरन्यं प्रश्नमुदाहरति-म वै गौतमस्य पुत्रेति । यस्मात्कारणान् ' इमा ' जनमात्रा ' प्रजा ' ' लोमशा ' ' वरपुत्रा एव ' जायन्ते ' । यस्मात्कारणान् ' आना ' प्रजानां ' औनस्याणि ' दारिद्र्यो बहुवृत्

स वै गौतमस्य पुत्र वृत्तो जनं धावयेत् । (च) यस्तद्दर्शपूर्णमासयो-
र्विद्याद्यस्मात्कुमारस्य रेतः सितं न संभवति यस्मादस्य मध्यमे
व्यसि संभवति यस्मादस्य पुनरुत्तमे व्यसि न संभवति ॥ ७ ॥

यो गायत्रीं हरिणीम् । (ज्यो) ज्योतिष्पक्षां यजमानं स्वर्गं
लोकमभिवर्द्धतां विद्यादिति तस्मै ह निष्कं प्रददावन्नृचानः स्वेदाय-
नाति सुवर्णं वा सुवर्णविदे ददतीति तं होपगृह्य निश्चक्राम तं ह
पप्रच्छुः किमिवैष गौतमस्य पुत्रोऽभूदिति ॥ ८ ॥

जायंते । यस्मादासां पुनरिव श्मश्रूण्यौषधस्याणि दुर्वीरिणानि जायंते । यस्माच्छीर्षण्येवाग्ने
पलितो भवति । अथ पुनरुत्तमे व्यसि सर्व एव पलितो भवति ॥ ६ ॥

स वै गौतमस्य पुत्र वृत्तो जनं धावयेत् । यस्तद्दर्शपूर्णमासयोर्विद्यात् । यस्मात् कुमारस्य रेतः
सितं न संभवति । यस्मादस्य मध्यमे व्यसि संभवति । यस्मादस्य पुनरुत्तमे व्यसि न संभवति ॥ ७ ॥

यो गायत्रीं हरिणीं ज्योतिष्पक्षा यजमानं स्वर्गं लोकमभिवर्द्धतां विद्यादिति । तस्मै ॥ निष्कं
प्रददौ । अनुचानः स्वेदायनामि । सुवर्णं वा सुवर्णविदे ददतीति । तं होपगृह्य निश्चक्राम । तं ह
पप्रच्छुः । किमिवैष गौतमस्य पुत्रोऽभूदिति ॥ ८ ॥

तानवधीनि रोमाणि, मुलप्रातवर्तीनि श्मश्रूणि च ' दुर्वीरिणानि ' बोधेणास्तृणविशेषा । क्षुण्णमेतत् ।
दुष्टानि बीर्यानीव । पुनरेव यीमनावरण्या ' अग्रे ' प्रथम ' शिर्षणि ' शिरस्तेव ' पलितो भवति ' कैशेऽ
शीनस्य भवति । अनतर ' उत्तमे ' परमे व्यसि । सर्वदेह, ' पलितो भवति ' श्वेतरोमाकित इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ प्रश्नमुद्गावयति—स वै गौतमस्य पुत्रेति । ' यस्मात् ' कुमारवस्थाया ' सित रेतः ' अर्पत्यरूपेण
नोत्पद्यते । ' मध्यमे ' यौवने ' व्यसि ' यस्मादपत्यरूपेण तद्गुणयते । यस्मादेव कारणात् पुनः ' उत्तमे '
वार्द्धक्ये ' व्यसि ' पुनरपत्यरूपेण नोत्पद्यते । तत्कारणं कथयति वद ॥ ७ ॥

अथिच ' हरिणी ' हरिणवर्गा ' ज्योतिष्पक्षा ' ज्योतिर्मयपक्षोपेता ' यजमानं स्वर्गं लोकमभिवर्द्धतां '
' गायत्री ' ' यो विद्यान् ' ज्ञानीयान् न एवाविजानीो भवति । तस्मै ह निष्कमित्यादि । एव स्वेदायनेन वृष्ट-
प्रतिवन्तुमसमर्थः सुदुर्लभः स्वभोग्यपचयेन कश्चित् निष्कं ' तस्मै ' स्वेदायनाय ' प्रददौ ' । ' स्वेदायन ! '
त्वम् ' अनुचानः ' रहस्यविगमनीयवान् भवसि अस्मत्तोऽधिक जानामि । ' सुवर्णविदे ' सुवर्ण-
नीयमर्थं वानते पुरश्चाय ' सुवर्णं ' शोभनवर्णयुक्तं द्रिष्य ' ददति ' वन्तिनः प्रयच्छति । अतो हेतोः
हे स्वेदायन ! त्वमेव निष्कमुग्राह्यमर्हमीत्यर्थः । तं होपगृह्येत्यादि । ' त ' स्वेदायन ' उपगृह्य ' जाडिय
उदालकस्तस्मात् स्थानात् ' निश्चक्राम ' निष्कान्तरान् । तं ह पप्रच्छुरित्यादि । ' एव. ' ' गौतमस्य पुत्रः '
उदालकः किमात्मकः अभूदिति स्वेदायन ' पप्रच्छुः ' तं उदीच्याः नाश्याः वृष्टयत ॥ ८ ॥

सु होवाच । यथा ब्रह्मा ब्रह्मपुत्रो मूर्द्धाऽस्य त्रिपतेषुऽएनमुपबृहेतेति
ते ह तुनऽएव त्रिप्रेषुस्तथै ह तुनऽएव समित्पाणिः प्रतिचक्रम ऽदुप त्वा-
ऽऽयातीनि किमप्यप्यमाणऽदुनि वानेव मा प्रथानुप्राप्तीस्तुनेव मे त्रिब्र-
ह्मीति सु होवाचानुपेतायैव तऽएनान्ब्रवाणीति ॥ ९ ॥

तस्माऽउ हेतुदुवाच । द्वावाचारौ पुञ्च प्रयाज्ञाऽआग्नेयऽआज्यभागो-
ऽष्टमुऽएतंऽष्टौ पुरस्तादाज्यभागाः सौम्य ऽआज्यभागो हविर्भागाणां
प्रथमो हविर्हि सौमऽआग्नेयः पुरोडाशोऽग्नीषोमीय ऽउपायैशुषानां-
ऽग्नीषोमीयः पुरोडाशोऽग्निः त्रिष्टुब्धेन पुञ्च मध्यतुं हविर्भागाः ॥ १० ॥

म होवाच-यथा ब्रह्मा ब्रह्मपुत्रः । मूर्द्धाऽस्य त्रिपतेषु, य एनमुपबृहेतेति । ते ह तुन एव त्रिप्रेषुः ।
ते ह तुन एव समित्पाणिः प्रतिचक्रम, उप त्वाऽऽयातीनि । किमप्यप्यमाण इति । वानेव मा
प्रथानुप्राप्तीः । तानेव मे त्रिब्रह्मीति । म होवाच-अनुपनायव त एनान् ब्रवाणीति ॥ ९ ॥

तस्मा उ हेतुदुवाच-द्वावाचारौ पञ्च प्रयाजा आग्नेय आज्यभागोऽष्टमः, एतेऽष्टौ पुरस्तादाज्य-
भागाः । सौम्य आज्यभागो हविर्भागाणां प्रथमः । हविर्हि सौमः । आग्नेयः पुरोडाशः । अग्नीषो-
मीय उपाशुषाजः । अग्नीषोमीयः पुरोडाशः । अग्नि त्रिष्टुब्धेन । एते पञ्च मध्यतो हविर्भागाः ॥ १० ॥

स होवाचेति । 'स' खलु पृष्ठ स्वेदायन 'उवाच' 'ब्रह्म' स्वयं वेदादय 'ब्रह्मपुत्र' ब्रह्मिहस्य गौतमस्य
पुत्र इत्येतावन् 'यथा' 'वृषमेव' । अग्नि 'म' 'पुर' 'एन' उवाचम् 'उपबृहेत' प्रधानं श्रेष्ठं
कुर्यात् । " बह्वं बन्ध प्रचये "-(भा. पा. म्या. भा. ६१९) इति धातु । 'अस्य' उपसत्य 'पूर्वो'
विराट् । 'अस्य'हान्त्याधिक्येन विगर्भयप्रहङ्गात् तन्निमित्तं शिरपतनं मरतीत्यर्थः । तत 'ते' ब्राह्मणा,
'त्रिप्रेषु' त्रिविध स्वकीय देश जम्भुमित्यर्थः । ते ह तत एवेत्यादि । एतन्मन्त्रमन्त्रदेव हेतो उवा-
च 'समित्पाणि' हस्त समिध धारयन् सिध्यमानं प्राप्त उपनयनकालेनैव स्वेदायन 'प्रतिचक्रम' प्राप ।
उप स्वेत्यादि । तपोदकैरित्युक्तौ । यानेवैति । 'यान्' दर्शशर्मस्यो अष्टौ पुरस्तादाज्यभागानिप्रादिना
वानेव प्रस्तम् 'मा' आम 'अग्नीषोमी' पृष्टयानि । 'तानेव मे' त्रिविध 'बृहि' कथयेति । 'स'
गुप्त स्वेदायन 'उवाच' महत्तमत्र उपनयनमनुविन् अत 'अनुपेताय एव' 'त' तुभ्य 'एनान्'
हेतुनयान् अह 'ब्रह्म' इति ॥ ९ ॥

तस्मा उ हेतुदुवाचेति । एवमुक्त्वा 'अग्ने' 'उवाच' 'एतन्' ब्रह्ममन्त्रं सर्वमुवाच ।
एषा ब्राह्मणिका ब्रह्ममन्त्रादिसुव्यवस्था । नत्र तावदष्टौ पुरस्तादाज्यभागानाह-द्वावाचारावित्यादि ।
'पुरस्तात्' प्रधानपागदूर्वं अनुपेता आज्यहविष्ठा यागा 'आज्यभागा' । अथ पञ्च हविर्भागान् दर्शयति-
सौम्य आज्यभाग इति । सौम्यद्वयको द्वितीय 'आज्यभाग' 'हविर्भागाणां प्रथम' 'अग्नि' । ननु-
आज्यहविष्मन्त्र स्मेदयस्य कथं हविर्भागवत् तत्र-हविर्हीति । यद्यपि अस्य आज्यद्रव्यकत्वं तथापि देवता-

प्राशिञ्चं चेडा च । यच्चाग्नीध्रऽआदधाति ब्रह्मभागो यजमानभागो-
ऽन्वाहार्थेऽएते षट् प्राजापत्याश्रयोऽनुयाजाश्चत्वारः पत्नीसंयाजाः समि-
ष्टयजुरष्टममेतेऽष्टाऽ उपरिष्टाद्यान्यभागाः ॥ ११ ॥

(*) अथ यदपुरोऽनुवाक्यकाः प्रयाजा भवन्ति । तस्मादिमाः प्रजाऽ
अदन्तका जायन्तेऽथ यत्पुरोऽनुवाक्यवन्ति हवींश्चैपि भवन्ति तस्मादासां
जायन्तेऽथ यदपुरोऽनुवाक्यकाऽ अनुयाजा भवन्ति तस्मादासां प्रभिद्यन्ते-
ऽथ यत्पुरोऽनुवाक्यवन्तः पत्नीसंयाजा भवन्ति तस्मादासां संतिष्ठन्तेऽथ
यदपुरोऽनुवाक्यकश्चैव समिष्टयजुर्भवति तस्मादासां पुनरुत्तमे व्यसि सर्वं
एव प्रभिद्यन्ते ॥ १२ ॥ इतम् ॥ ५७०० ॥

प्राशिञ्चं चेडा च यच्चाग्नीध्र आदधाति ब्रह्मभागो यजमानभागोऽन्वाहार्थ एते षट् प्राजापत्याः।
त्रयोऽनुयाजाश्चत्वारः पत्नीसंयाजाः समिष्टयजुरष्टममेतेऽष्टा उपरिष्टाद्यान्यभागाः ॥ ११ ॥

अथ यदपुरोऽनुवाक्यकाः प्रयाजा भवन्ति । तस्मादिमाः प्रजा अदन्तका जायन्ते । अथ यत्पुरो-
ऽनुवाक्यवन्ति हवींश्चैपि भवन्ति, तस्मादासां जायन्ते । अथ यदपुरोऽनुवाक्यकाऽ अनुयाजा भवन्ति, तस्मा-
दासां प्रभिद्यन्ते । अथ यत्पुरोऽनुवाक्यवन्तः पत्नीसंयाजा भवन्ति, तस्मादासां संतिष्ठन्ते । अथ यद-
पुरोऽनुवाक्यकश्चैव समिष्टयजुर्भवति, तस्मादासां पुनरुत्तमे व्यसि सर्वं एव प्रभिद्यन्ते ॥ १२ ॥

भूत 'सोम' स्वयं हविरात्मक "सोमेन यजेत" इति श्रुते । अग्नीषोमीय उपाशुपान इति ।
'तावन्तामग्नीषोमी आग्न्यस्यैव नो उपाशु पौर्णमासा यजेत' इति श्रुतत्वाद् उपाशुपानस्याग्नीषोमेदेवताक इव ।
तथाच त्विष्टहयागता 'एते एव मध्यत' मध्ये अनुष्ठेया हविर्मासा' इति पुरोडाशादि इत्येव मागे
मागधेय येषां ते तपोक्ता ॥ १० ॥

षट् प्राजापत्यानाह—प्राशिञ्चं चेदि । यच्चाग्नीध्र इति । 'अग्नीध्रे' आग्नीध्रय य चतुर्द्वारतपुरोडाशानाम
'आदधाति' हस्ते प्रक्षिपति, अथ श्रुतीय प्राजापत्य । 'एते' प्राशिञ्चापत्याहर्षांता 'षट् प्राजापत्या'
प्रजापतिदेवताका । अथाष्टमदयान् उपरिष्टाद्यान्यभागाणाह—त्रयोऽनुयाजा इति । 'अष्टम' अष्ट-
संख्यासूक्तम् ॥ ११ ॥

इत्य प्रथमप्रभविषयमुक्त्वा द्वितीयेन प्रश्नेन पुष्पनाह—अथ यदपुरोऽनुवाक्यका इति । यस्माद् पुरोऽनु-

१-यत्पुरोऽनुवाक्यकाऽनुवाक्यवन्ति हवींश्चैपि भवन्ति तस्मादासां जायन्तेऽथ यदपुरोऽनुवाक्यकाऽ अनुयाजा भवन्ति तस्मादासां प्रभिद्यन्ते-
ऽथ यत्पुरोऽनुवाक्यवन्तः पत्नीसंयाजा भवन्ति तस्मादासां संतिष्ठन्तेऽथ यदपुरोऽनुवाक्यकश्चैव समिष्टयजुर्भवति तस्मादासां पुनरुत्तमे व्यसि सर्वं एव प्रभिद्यन्ते ॥ १२ ॥
२-यत्पुरोऽनुवाक्यकाऽ अनुयाजा भवन्ति तस्मादासां प्रभिद्यन्ते-
ऽथ यत्पुरोऽनुवाक्यवन्तः पत्नीसंयाजा भवन्ति तस्मादासां संतिष्ठन्ते । अथ यद-
पुरोऽनुवाक्यकश्चैव समिष्टयजुर्भवति, तस्मादासां पुनरुत्तमे व्यसि सर्वं एव प्रभिद्यन्ते ॥ १२ ॥
३-यत्पुरोऽनुवाक्यकाऽ अनुयाजा भवन्ति तस्मादासां प्रभिद्यन्ते-
ऽथ यत्पुरोऽनुवाक्यवन्तः पत्नीसंयाजा भवन्ति तस्मादासां संतिष्ठन्ते । अथ यद-
पुरोऽनुवाक्यकश्चैव समिष्टयजुर्भवति, तस्मादासां पुनरुत्तमे व्यसि सर्वं एव प्रभिद्यन्ते ॥ १२ ॥

(न्तोऽय) अय यदनुवाक्यामनूच्य । याज्यया यजति तस्मादधरऽ
एवाग्रे जायन्तेऽयोत्तरेऽय यद्वायव्यमनूच्य त्रिष्टुभा यजति तस्मादणीयाथ-
सऽएवाधरे प्रथीयाथसऽयुत्तरेऽय यत्प्राञ्चावापारावाचारयति तस्मादुथ-
प्राञ्चुर्पीयाथसोऽय यत्सुच्छन्दसावेव संयुज्ये भवतस्तस्मात्समाऽ
एव जुंभ्याः ॥ १३ ॥

(५) अय यद्वाहिं स्तृणाति । तस्मादिमाः प्रजा लोमशा जायन्तेऽय
यत्पुनरिव प्रस्तरथुं स्तृणाति तस्मादासां पुनरिव इमथूय्योपपक्ष्याणि

अय यदनुवाक्यामनूच्य याज्यया यजति । तस्मादधर एवाग्रे जायते । अयोत्तरे । अय यद्वा
यव्रीमनूच्य त्रिष्टुभा यजति । तस्मादणीयान एवाधरे । प्रथीयाग उत्तरे । अय यत्प्राञ्चावापारा
वाचारयति, तस्मादुथ प्राञ्चोपपक्ष्याः । अय यत्सुच्छन्दसावेव संयुज्ये भवतः, तस्मात्समा एव
जुंभ्याः ॥ १३ ॥

अय यद्वाहिं स्तृणाति तस्मान्निमाः प्रजा लोमशा जायते । अय यत्पुनरिव प्रस्तरं स्तृणाति,
तस्मादासां पुनरिव इमथूय्योपपक्ष्याणि दुर्वाणि जायते । अय यत्केवलमेवाग्रे प्रस्तरमनु-

वाक्यरहिता केवलं वाग्यावत् ' प्रजाज्ञा मवति ' तस्मिन् ' इमा ' अग्रेयानां ' प्रजा अदत्ता दत्ता
रहिता ' जायते । ' यस्मिन् ' हवींषि ' आग्नवादीनि अनुवाक्योपेतानि मवति ' तस्मादासां ' प्रजानां दत्ता
' जायते ' । पुनस्तुवाजा अनुवाक्यारहिता मवति ' यत् ' यस्मिन् तस्मादुपपत्ता दत्ता ' प्रमिदत ' ।
पुन ' पानीमपाजा ' अनुवाक्योपेतानि मवति यत् ' तस्मादासां ' प्रजानां पुनस्तुवाजा दत्ता ' सतिप्रत ' ।
तस्मिन् स्थिता मवति । अय सतिष्ठयुगपद्य कर्म पुरोऽनुवाक्यारहितमिति यत् ' तस्मादासां ' प्रजानां ' पुन-
रुच्य ' चरते ' वयति ' ' मर्वे एव ' दत्ता प्रमिता मवति ॥ १३ ॥

यस्मिन् एवाग्रे जायते इत्यस्योत्तरम्-अय यदनुवाक्यामनूच्येति । ' यत् ' यत् पूर्वमनुवाक्या-
वचन अवरोधनां प्रथमोपपत्तौ निमित्तं, अनुवाक्यायां गायत्रीस्य स्तुतच्छन्दस्य सङ्गीयस्य निमित्तं, वाग्यानां
पञ्चप्रयोग उत्तरानन्दनानां पञ्चादुपपत्तौ कारणं, वाग्यानां त्रिष्टुच्छन्दस्य वाग्यानां सङ्गीयस्य
निमित्तमित्यर्थः । ' यस्मिन् ' दद्या वर्षायां ' इत्यस्योत्तरम्-अय यत्प्राञ्चाविति । यदस्मिन् पारणत्
अनुराग्यो होमी ' प्रचो ' प्रमवती दीर्घधारणा ' आनुरयति तस्मात्कारणम् दद्यात् । इमा प्राञ्चीनाम् ।
' अय ' यदस्मिन् कारणम् ' मयाय ' विप्रहतो वाञ्छानुवाक्य ' मच्छन्दमो ' समानच्छन्दस्य भवत ' ।
ते य- ' विप्रति दद्यात् ' ' अय यदय वि ' ' इमादी । ॥ ' त्रिष्टु ' यस्मिन् तस्मिन् कारणात्
' जम्बा ' दत्ता ' मजा ' समानच्छन्दो मवति ॥ १३ ॥

अय ' यस्मिन् ' दद्यात् ' इत्यस्योत्तरम्-अय यद्वाहिं स्तृणाति । यदस्मिन् वेदा ' वाहिं स्तृ-

१-यदस्मिन् दद्यात् ' इत्यस्योत्तरम्-अय यद्वाहिं स्तृणाति । यदस्मिन् वेदा ' वाहिं स्तृ-
२-यदस्मिन् ' इत्यस्योत्तरम्-अय यद्वाहिं स्तृणाति । यदस्मिन् वेदा ' वाहिं स्तृ-

(भवे) वेदिरेव गायत्री । तस्यै येऽष्टौ पुरस्तादाज्यभागाः स दक्षिणः पक्षो
येऽष्टाऽऽपरिष्टादाज्यभागाः सऽउत्तरः पक्षः सैषा गायत्री हरिणी ज्योति-
ष्पक्षा युजमाना^१ स्वर्गं लोकमभिवहति युऽएवमेतदेदं ॥ १६ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ११-२-७ ॥ (४. १.) ॥

अथातः सुचोरादानस्य । तद्वैतडेके कुशला मन्यमाना दक्षिणेनैव
जुहूमाददते सव्येनोपभृततत्र तथा कुर्ष्याद्यो हैनं तत्र ब्रूयात्-प्रतिप्रति न्वाऽ
अयमव्ययुष्यंजमानस्य द्विपुन्तं भ्रातृव्यमकत्प्रत्युद्यामिनामितीश्वरो ह
तथैव स्यात् ॥ १ ॥

वेदिरेव गायत्री । तस्यै येऽष्टौ पुरस्तादाज्यभागाः, स दक्षिणः पक्षः । येऽष्टाऽऽपरिष्टादाज्य-
भागाः, स उत्तरः पक्षः । सैषा गायत्री हरिणी ज्योतिष्पक्षा, यजमान स्वर्गं लोकमभिवहति । य
एवमेतदेदं ॥ १६ ॥

अथातः सुचोरादानस्य । तद्वैतडेके कुशला मन्यमाना दक्षिणेनैव जुहूमाददते, सव्येनोप-
भृतम् । न तथा कुर्षात् । यो हैनं तत्र ब्रूयात्-प्रतिप्रति न्वा अयमव्ययुष्यंजमानस्य द्विपुन्तं
भ्रातृव्यमकत्प्रत्युद्यामिनामिति । ईश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ १ ॥

कारणात् प्रगनयमानतरम् अनुदेवा अनुवाजान्था यामा प्रवाजन्तु जुन 'आगच्छविष एव' 'भवति' ।
तन्मन् कारणात् अन्ध पुरुषस्य बन्ध वधमीति पुनरपि 'उत्तम' धर्मे 'वधनि' रेत शरीरकारणे
नोपपत्तेः । पूर्ववद्व तदुपगच्छति-उद्वरमिवेति । निदमेतत् ॥ १५ ॥

यो गायत्रीमिति प्रथमोत्तरमाह-वेदिरेव गायत्रीमिति । ज्योतिष्पक्षरूपा या पूर्वं पृथ गायत्री सा 'वेदिरेव' ।
तस्या पक्षादिक संपादयति-तस्यै येऽष्टाविति । आगारादय 'येऽष्टौ पुरस्तादाज्यभागा' अनुवाता 'तस्यै'
व्यपये अनुधी (पा. सू. २।१।६२ वा.) इति । 'तस्या' गायत्र्या 'स दक्षिण पक्ष' । 'ऽपरिष्टा-
दाज्यभागा' अनुवाजादय 'य अग्ने' 'य अनुजाना' 'स उत्तर पक्ष' । 'सैषा' वेदिरूपा 'गायत्री'
'हरिणी' अमिती दीपमानमिभिर्हारातवर्गा 'ज्योतिष्पक्षा' ओनिर्मवाहू यामकपक्षोपेता सती 'यजमान
स्वर्गं लोकमभिवहति' अविज्यस्य प्राप्तयति । एतन् कृत्यकल तद्वर्णाथेदेति हत्यन्-य एवमेतदेदेति ।
'एव' उक्तेन प्रकारेण अग्रे पुरस्तादाज्यभागानित्वादिनोक्तमर्थं जात 'य' यजमान 'वद' तमेवोरासकमेव
गायत्री स्वर्गं वहतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

इति श्रीमान्गावर्धनविश्वदिन माधर्षि वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयज्ञतत्त्वब्रह्मण्यस्यै एकादशाकाण्डे

चतुर्थेऽध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥ (११-४-१) ॥

इयं दर्शमानाग्रे प्रवाजादियामान् शरीरोपतिमिचित्तवेन प्रतिपाद्य, अयं तेषां यामानां सुगादान-
प्रवृत्तिरूपेण केचन धर्मा विधायेन, तत्र सुगादानस्य प्रकल्पविशेष दर्शयितुं प्रणीत-अथातः सुचो-

(दि) इत्युभेव कुर्वात । (दु) उभ्याभ्यामेव पाणिभ्यां जुहुम्परिगृह्यो-
पभृत्यधिनिदध्यात्तस्य नोपमीमांसाऽस्ति तत्पशुव्यमायुष्यं तेऽ
असंश्लिज्येददीत ते अतः संश्लिज्येदयोगक्षेमो यजमानमृच्छेत्-
स्मादसंश्लिज्येददीत ॥ २ ॥

(ता) अथातोऽतिक्रमणस्य । वज्रेण ह वाऽन्योऽध्वर्युर्यजमानस्य

लोपभृत्यधिनिदध्यात् । तस्य नोपमीमांसा-
ते अतः संश्लिज्येत् । अपोयक्षेमो यजमान-

अथातोऽतिक्रमणस्य । वज्रेण ह वा अन्योऽध्वर्युर्यजमानस्य पशुनिधमति । वज्रेण हास्मा

शिति । अपेत्वारमे आनतर्धे वा । यतः सुगादानविषये वक्ष्यमाणप्रकारेण वैषम्यमस्ति । ' अतः ' हेतोः
' सुचो ' जुहूपचतोर्होमार्थं वदादानम्, तस्य विचार क्रियत इति शेषः । तत्र एकीयमतं दर्शयति-तद्वै-
तदिति । तावत् सुचोरादानविषये ' एके ' याजिका. ' कुसला मन्मथानाः ' युगपत्पानद्वयग्रहणे कौशल्युक्त-
मात्मान मन्मथानाः सतो दक्षिणवामहस्ताभ्यां युगपत् जुहूपचतो ' आदत्ते ' गृह्णाति । तदेतत् दूषयति-
न तथा कुर्यादिति । ' तथा ' तेनोक्तप्रकारेण सुचोरादान ' न कुर्यात् ' । ' तत्र ' तस्मिन् विषये
' यो ह ' य कश्चिदभिह. आग्रय एनमध्वर्यु ' ब्रूवात् ' किमिति । ' तु ' ' अयमध्वर्युर्देजमानस्य '
' प्रतिप्रतिष् ' प्रतिकृताचरणेन प्रतिष्ठेत् ' द्विपन्त आतुव्यम् ' शत्रु ' प्रत्युयामिन ' प्रत्युद्धमनशील ' अस्तु '
इतिवात् । इतिरभ्यो मान्यसमस्तौ । शुद्धार्हं यजमानदेवत्या, उपचत् आतुव्यम्, उभयोर्युगपदेव हात-
द्वयेन ग्रहणे आतुव्यमपि यजमानवत् सत्कृतवान् भवतीत्यभिप्रायः । ईश्वरो हेति । पथेवमुक्त ' तथैव '
भवितु यजमान- ' ईश्वरः ' त्वमर्थः स्वान् । उक्तदोषः अवश्य भवेदित्यर्थः ॥ १ ॥

स्वकीय पक्षमाह-इत्युभेवेति । ' इत्य ' अनेन प्रकारेण वक्ष्यमाणप्रकारेणैव सुचोरादान ' कुर्वात् ' ।
दक्षिणोत्तराभ्यामुभ्याभ्यामेव ' पाणिभ्या ' ' जुहु ' परिगृह्यादाय ' उपचत्परिनिदध्यात् ' निक्षिपेत् । विषयं
जिह् । पश्चात् जुहूर्माहतामुपचत्त गृह्णीयात् इति । अस्मिन्पक्षे दोषाभावः नृत्त आनुगुण्यमाह-तस्य
नोपमीमांसाऽस्तीति । ' तस्य ' एवविषय सुगादानस्य ' उपमीमांसा ' उदीरितदोषोक्तिरिति यावत् । सा
नास्ति । न केचन दोषाभावः, अपि तु तद्विधान ' पशव्य ' पशुभ्यो हित पशुवृद्धिकर्मित्यर्थः । ' आयुष्य '
आयुष्करम् । तत्र विशेषमाह-ते असंश्लिज्येदिति । ' ते ' जुहूपचतो ' असंश्लिज्यन् ' ' शिजि अन्यत्वे
शब्दे " (घा, पा, अ. भा. १७) इति धातु । परस्परसहजनिव सन्दमरुवेन् । ' आददीत ' स्वीकरोत् ।
" जुदात् दाने " (घा. पा. जु. उ. ९) इति धातुः । अत एवोक्तमापस्तवेन-" न ए शिजयति " इति ।
अथ विशेषेण वाच्यं दर्शयन् निगमयति-अपोयक्षेम इति । अप्राप्तस्य फलस्य प्राप्त्योपयोगः । तस्यस्य
परिपालनं क्षेम । तयोस्मावो यजमानम् ' मृच्छेत् ' प्राप्नुयात् । गतमन्यत् ॥ २ ॥

अतिक्रमणविषय विचार प्रस्तोति-अथातोऽतिक्रमणस्येति । ' अथान ' शब्दावुक्तार्थो निवेते । अति-

पशून्विधमति वृज्रेण हास्माऽ अन्यऽपसमूहस्येह वाऽअध्वर्युर्वृ-
ज्रेण यजमानस्य पशून्विधमति वृज्जाश्रावयिष्यन्दक्षिणेनातिक्रामति
सव्येनाश्राव्याथ हास्माऽ एषऽ पसमूहति वृज्जाश्रावयिष्यन्तसव्येना-
तिक्रामति दक्षिणेनाश्राव्येषु हास्माऽपसमूहति ॥ ३ ॥

(त्य) अथातो धारणस्य । तद्वैतदेके कुशला मन्यमानाः प्रगृह्य बाहुं शुचौ
धारयन्ति न तथा कुर्याद्यो हेनं तत्र ब्रूयाच्छ्रुतौ न्वाऽअयमध्वर्युर्बाहुऽ
अकृतं शूलबाहुर्भविष्यतीति श्रो ह तथैव स्यादथ हेष मध्यमः प्राणस्त-
स्मादु तमुपन्यच्येव धारयेत् ॥ ४ ॥

अन्य उपसमूहति । एष ह वा अध्वर्युर्वृज्रेण यजमानस्य पशून्विधमति, य आश्रावयिष्यन्
दक्षिणेनातिक्रामति सव्येनाश्राव्य । अथ हास्मा एष उपसमूहति, यः आश्रावयिष्यन् सव्येना-
तिक्रामति दक्षिणेनाश्राव्य । एष हास्मा उपसमूहति ॥ ३ ॥

अथातो धारणस्य । तद्वैतत् एके कुशला मन्यमानाः प्रगृह्य बाहुं शुचौ धारयन्ति । न तथा
कुर्यात् । यो हेनं तत्र ब्रूयात्, श्रुतौ न्वा अयमध्वर्युर्बाहुऽ अकृतं । शूलबाहुर्भविष्यतीति । ईश्वरो
ह तथैव स्यात् । अथ हेष मध्यमः प्राणः, तस्मादु तमुपन्यच्येव धारयेत् ॥ ४ ॥

क्रमणप्रकारविशेष उच्यते इति शेषः । त दर्शयितुं अध्वर्युर्देतिष्यमह-वृज्रेण ह वा इति । 'अन्य' एको-
ऽध्वर्युः 'यजमानस्य पशून्' गवादीन् 'वृज्रेण' खड्गं 'विधमति' विगमयति यजमानात् विपोजयतीत्यर्थः ।
'अन्य' खड्गं अध्वर्युः 'अस्मै' यजमानाय । वृज्रपर्येणतुर्थी (पा. सू. २ । १ । १२ वा.) ।
वृज्रेणैव तापशून् 'उपसमूहति' समीपं प्रापयति । तत्र यो विचरति त दर्शयति-एष ह वा अध्वर्यु-
रिति । 'य' अध्वर्युः आश्रावणं करिष्यन् 'दक्षिणेन' पदा दक्षिणा 'अतिक्रामति', 'आश्राव्य'
आश्रावणं कृत्वा 'सव्येन' पादेनापक्रामति । एषोऽध्वर्युर्विधमति । इत्य अध्वर्युर्विशेषप्रदर्शनेन अतिक्रमण-
विवर्तिनादपसमूहत्वा सिद्धीत्यति-अथ हास्मा इति । अक्षरान्दः पञ्चम्यादित्यर्थः । 'यः' अध्वर्युः
उक्तैरङ्गिणेन अतिक्रमणं करोति । स. 'अस्मै' यजमानाय पशून् 'उपसमूहति' प्रापयतीत्यर्थः ॥ १ ॥

अथ सुधारणविषय धर्मेत्येव विषय प्रसीति-अथातो धारणस्येति । प्रकार उच्यते इति शेषः । एव
ईश्वरानि-तद्वैतदेव इति । 'तत्' एतस्मिन् सुधारणविषये 'एके' पात्रिका-कुशलेनारमाने मन्यमाना.
'प्रगृह्य' प्रकर्षणोर्जमुदय तपाविधायि बाहुभ्यां 'शुचौ धारयति' । तन्निविद्धं दूषयति-न तथा कुर्यादिति ।
श्रुतौ न्वा इति । नृशब्द उपसर्गः । उक्तं हि वाक्येन-"अथाप्युपसर्गो भवति । इत्यस्य तु ते पुच्छन्तं वया."-
(निर. १ । ४ । १८) इति । 'अयमध्वर्युः' 'बहू' प्रगृह्य धारयन् तौ शूलाविव 'अष्टौ' कृतवान् ।
अनो यजमानः 'शूलबाहुर्भविष्यति' इति । गतमन्यत् । कर्तव्यं पञ्चमह-अथ हेष इति । यः 'एषः'
'मध्यमः' देहमप्यवर्ती 'प्राण' वात्साधारत्वात् प्राणो नाभिः । 'तस्मात्' उ 'तस्मात्' मध्यमप्राणत्

(६) अथातऽआश्रावणस्य । एतद् वाऽ आश्रावितानि न्यक्तिर्ध्वगूर्ध्वं कृपणं बद्धिःश्रयन्तुःश्रि ॥ ५ ॥

(श्रु) एतद् वै न्यक् । (ग्यो) योऽयमुच्चैरादाय शनैर्निदधाति स यमिच्छेत्प्रापीयान्त्स्यादिति तस्योच्चैरादाय शनैर्निदध्यात्तेन स प्रापीयान्भवति ॥ ६ ॥

(त्य) अथ हैतुतिर्ध्वक् । (ग्यो) योऽयं यावतैराददीत तावता निदधाति स यमिच्छेन्नैव श्रेयान्त्स्यान्न प्रापीयानिति तस्य यावतैराददीत तावता निदध्यात्तेन स नैव श्रेयान्न प्रापीयान्भवति ॥ ७ ॥

(त्य) अथ हैतुर्ध्वम् । योऽयथै शनैरादायोच्चैर्निदधाति यमिच्छेच्छ्रेयान्त्स्यादिति तस्य शनैरादायोच्चैर्निदध्यात्तेन स श्रेयान्भवति ॥ ८ ॥

अथात आश्रावणस्य । एतद् वा आश्रावितानि । न्यक् तिर्ध्व ऊर्ध्वं कृपणं बद्धिः श्रि अर्तं श्रि ॥ ५ ॥ एतद् वै न्यक्, योऽयमुच्चैरादाय शनैर्निदधाति । स यमिच्छेत्प्रापीयान् स्यादिति तस्योच्चैरादाय शनैर्निदध्यात् । तेन स प्रापीयान् भवति ॥ ६ ॥

अथ हैतुतिर्ध्वक्, योऽयं यावतैराददीत तावता निदधाति । स यमिच्छेन्नैव श्रेयान् स्यान्न प्रापीयानिति, तस्य यावतैराददीत तावता निदध्यात् । तेन स नैव श्रेयान्न प्रापीयान् भवति ॥ ७ ॥

अथ हैतुर्ध्वम्, योऽयं शनैरादायोच्चैर्निदधाति । स यमिच्छेच्छ्रेयान् स्यादिति तस्य शनैरादायोच्चैर्निदध्यात् । तेन स श्रेयान् भवति ॥ ८ ॥

‘ उपन्यसेवेव ’ नीचै ॥ वै ‘ स ’ मय्य प्राण उपनत्य मय्यमप्राणस्य समीपे धारयेत् । अत एवोक्तं सूत्रकृता—‘ ताभिदेशे धारणम् ’—(का. श्री सू. ३ । १४) इति ॥ ६ ॥

एवमाश्रावणेऽपि स्वाभिमत पक्ष दशयितुं प्रस्तौति—अथात आश्रावणस्येति । यतो वक्ष्यमाणप्रकारेण तत्र भूयसी विप्रतिपत्तिरिति, अतः कारणात् ‘ अथ ’ तस्याश्रावणस्य विशेषणादौ सपरिच्छेदे—एतद् वा आश्रावणा नीतिः । ‘ न्यक्, तिर्ध्व ’ इत्यादिशब्दाः तन्नामाश्रावणविशेषाणां क्रमेणावर्धसङ्गा ॥ ५ ॥

तत्र प्रथमस्वरूपमाह—एतद् वा इति । ‘ योऽय ’ अध्वर्तुं ‘ उच्चै ’ ऊर्ध्वस्वरेणादायाश्रावणं प्रारम्भ्य ‘ शनै ’ नीचस्वरेण ‘ निदधाति ’ परिसमापयति । एतत् न्यक्तञ्चकाराश्रावणम् । एतस्य प्रयोगविषयमाह—स यमिच्छेदिति । ‘ य ’ यजमान इत्यम् ‘ प्रापीयान् ’ अतिशयेन दारिद्र्यं ‘ स्यात् ’ इतीच्छेत्तुं ‘ तस्य ’ एतदाश्रापित येन यजमानः ‘ प्रापीयान् भवति ’ ॥ ६ ॥

द्वितीयमाश्रावणं लक्षयति—अथ हैतुतिर्ध्वमिति । ‘ य अथम् ’ अध्वर्तुं ‘ यावता ’ यावत्परिमितेन स्वरेणाश्रावणम् ‘ आददीत ’ आरभ्यते, तावतेव स्वरेण ‘ निदधाति ’, तस्य तत्र आश्रावणं तिर्ध्वस्तञ्चम् । तस्य प्रयोगविषयमाह—स यमिच्छेदिति । श्रेयान्ति न स्यात्, प्रापीयानपि नैव स्यात्, अति तु मध्यम एव ‘ मय्यु ’ इति य यजमानः कारयेत्, तस्य एतत् तिर्ध्वकुसुदकाश्रावणं प्रयोज्यम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ७ ॥

अथ तृतीयमाश्रावणस्य स्वरूपमाह—अथ हैतुर्ध्वमिति । ‘ अथ ’ अतः ‘ एतत् ’ वक्ष्यमाण आश्रावणं

(त्यु) अथ हेतुकृपणम् । (णं यो) योऽयमणु दीर्घमस्वरमाश्रावयति ओ
हेनं तुत्र ब्रूयात्कृपणं न्याऽअयमध्वर्युर्भुजमानमकद्विपतो भ्रातृव्यस्यो-
पावसायिनमिति श्वरो ह तथैव स्यात् ॥ ९ ॥

(ड) अथ हेतुद्वहिःश्रि । योऽयमपव्यादायोष्टा उच्चैस्वरमाश्रावयति
श्रीर्वं स्वरो वाह्यतुऽ एव तच्छ्रियं घत्तेऽज्ञानायुको भवति ॥ १० ॥

(त्यु) अथ हेतुदन्तुःश्रि । योऽयुर्धु सन्धायोष्टा उच्चैःस्वरवदाश्रावयति
श्रीर्वं स्वरोऽन्तरतुऽ एव तच्छ्रियं घत्तेऽन्नाडो भवति ॥ ११ ॥

अथ हेतुकृपणम्, योऽयमणु दीर्घमस्वरमाश्रावयति । यो हेनं तत्र ब्रूयात्, कृपणं न्वा अय-
मध्वर्युर्भुजमानमकद्विपतो भ्रातृव्यस्योपावसायिनमिति । ईश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ ९ ॥

अथ हेतुद्वहिःश्रि, योऽयमपव्यादायोष्टा उच्चैस्वरमाश्रावयति । श्रीर्वं स्वरः । बाह्यत एव
तच्छ्रियं घत्ते । अज्ञानायुको भवति ॥ १० ॥

अथ हेतुदन्तुःश्रि, योऽयं सन्धायोष्टा उच्चैःस्वरवदाश्रावयति । श्रीर्वं स्वरः । अन्तरत एव तच्छ्रियं
घत्ते । अन्नाडो भवति ॥ ११ ॥

‘ द वं ’ योऽयमध्वर्युः ‘ शनैरादाय ’ नीचै स्तरेणारम्य ‘ उच्चैर्निदधाति ’ उन्नम्वरेण परिसमापयति तदा-
श्रावगन्तुर्वन् । एतस्य प्रयोगविवरणमाह-स यमिच्छेदिति । स्पष्टोऽर्थः ॥ < ॥

युपं लघुपति-अथ हेतु कृपणमिति । ‘ अथ ’ खलु एतदाश्रावग कार्यपरदोषयुक्त, य अयमध्वर्युः
‘ अणु ’ अणु कटम्यान्ता यथा भवति तथा, दीर्घमाश्रावन्, ‘ अस्वर ’ स्वरदिन क्षीगम्बर च यथा
भवति तथा ‘ आश्रावयति ’ तस्य नाद्याश्रावग कृपणमित्युच्यते । एतस्याप्रमेयतामभिप्रेत्य ह्यवगमह-
यो हेनमिति । ‘ ह्यवग ’ नु वे ’ कृपण दीर्घमिव खलु अयमध्वर्युर्भुजमान ‘ अकन् ’ कृतवान् । तथा विद्वेग
कृतं ‘ ब्रातृव्यस्य ’ श्वरो ‘ भ्रातृव्यमायिन ’ समीपे अवस्थापिन अकार्षादिति य. कश्चिदभिज्ञो ब्रूयात्
तथैव स यजमानो भवितुमीश्वर. ‘ स्यात् ’ ॥ ९ ॥

पवनम्पाश्रावितस्य स्वरूपमाह-अथ हेतुद्वहिःश्रिति । य अयमध्वर्युः ‘ ओष्टो अपव्यादाय ’ अपहृष्य
विशो कृत्वा ‘ अन्तर ’ एतादादिस्वरदिन यथा भवति तथा केवल उच्चैरेवेण ‘ आश्रावयति ’ तस्य
एतादाय-‘ वहि श्रि ’ इत्युच्यते । आम्पवायदेशे धरति वर्तते इति दम्ब्युच्यतिः । अथेतन् पूर्वन्
द्वयपति-श्रीर्वं स्वर इति । एतादादिलक्षणः ‘ स्वर. ’ स ‘ श्रीर्वं ’ वेदाक्यस्य सप्तद्वयः । तद्यथा सति
ओष्टोमेद्व्यादानेन स्वरस्य वहिर्भात् ‘ वदन् एव ’ यजमानाद्वहिर्भूत एव देशे ‘ थिय ’ सप्त ‘ घत्ते ’
पादयति । य यजमानः ‘ अज्ञानायुक्त. ’ क्षुत्प्रापितो ‘ भवति ’ तस्मादेतदपि आश्रावग नोपादेयमिति भावः ॥ १० ॥

युपं लघुपति-अथ हेतुदन्तुःश्रिति । य. अयमध्वर्युः ‘ ओष्टो ’ ‘ सन्धाय ’ संकुचिती कृत्वा ‘ उच्चैः

स वै मन्द्रमिद्वोराति । परास्तुभ्योभयतो वार्हतमुच्चैरततो निदध्यात्तस्य
नोपमीमाणाऽस्ति तुत्पश्यामामुप्यम् ॥ १२ ॥

(म) अयातो होमस्य । तुद्वेतदुके कुशला मन्यमानाः प्राचींश्च सुच-
मुपावहृत्य हुत्वा पर्वाहृत्योपभृत्यधिनिदधति न तथा कुश्याद्यो ईनं
तत्र भूयादनुयुवन्वा अयमध्वर्युर्भुजमानमकद्विषतो भ्रातृव्यस्यान्ववता-
पिनमितीश्वरा इत्येव स्यात् ॥ १३ ॥

स वै मन्द्रमिद्वोराति परास्तुभ्य उभयतो वार्हतम् उच्चैरततो निदध्यात्, तस्य नोपमीमाणा-
ऽस्ति । तत्पश्यामामुप्यम् ॥ १२ ॥

अयातो होमस्य । तुद्वेतद्, एके कुशला मन्यमानाः प्राचींश्च सुचमुपावहृत्य हुत्वा पर्वाहृत्यो-
पभृत्यधिनिदधति । न तथा कुपाति । यो ईनं तत्र भूयात्-अनुयुवन्वा अपमध्वर्युर्भुजमानमकद्वि-
षतो भ्रातृव्यस्यान्ववतापिनमिति । ईश्वरो इत्येव स्यात् ॥ १३ ॥

स्ववन् ' तदात्तद्विद्विजिष्वर्युक दप्य मवति तथा तच्चैराश्रयमिति । तस्य तदाश्रया कोपनयनेन
श्रीरन्त्य स्वस्यानर्मावात् ' अन् ' शि ' रयुष्मते । एतदेव सर्वत्र प्ररोक्तस्य इत्यनेनैव प्ररुति-श्रीर्वि
स्वा इति । ' तत् ' तेन प्रकारेण ओहमयनेन श्रीरन्त्य स्वस्य अर्वावात् श्रीस्ववन् । स्वयमप्यम् ॥ ११ ॥

अन्मिद्वोराश्रयो स्वाश्रयेव दिवते-स वै मन्द्रमिवेति । ' स ' खड्ग आश्रावदण्ड्यु ' तानि ' रा-
प्रदेशे ' मद्रमिव पराम्भ्य ' गमिरिषनिपुञ्जमिव दराचने सत्तम्भ ' उभयतः ' आश्रयतो ' वार्हतम्
वृहत्कामनवची मध्यमन्वतो यदा मवति तथा ' अतत ' आश्रावणस्यावसाने तच्चैनिदध्यात्तिरेत् ।
श्रीणि इ वाच स्यन्तानि मद्रमन्वतावकाणि, तत्र मद्रस्वरेणाश्रावण आरभ्य मध्यमन्वतामिरेत् तत्परेण
परित्यागयेदित्यर्थः । अतैव वृहत्स्याश्रावणस्य दोषानाव भुवन् पञ्चदिहेतुतावाह-तस्य नोपमीमाणा-
ऽस्तीति । व्याख्यातमेकम् ॥ १२ ॥

आश्रावणान्तरमाविनो होमस्य विशेष इन्नु प्रनौति-अयातो होमस्येति । ' अयात ' शब्दो पूर्व-
वत् योज्यो । होमस्य विचारः अधिष्ठिते इति शेषः । तत्र एकोपयश्याह-तद्वैरादेति । ' तत् ' तत्र होम-
विषये ' एतत् ' शब्द ' एके ' केचन वाञ्छिता कौशल्युक्तमादान मन्यमाना ' सुचं ' उह च ' प्राचीं
प्रागभावा ' उपावहृत्य ' उपशृत अग्रदरात् प्राग्वतोय तथा भुवा ' हुत्वा ' ' पराहृत्य ' उपश्रम्यदरात्
उपरि नीत्वा तस्यामुदधति ' निदधति ' त्यापयति । ' अधि ' सत्तम्यपेक्षुनादौ । तन्निश्चय इवदति-
न तथा कुपाति । अनुयुवन्वा इति । नुशब्द उपनाथः । यवमामरेवत्यथा उश पराहृत्यव
' अनुयुवन्ति ' ब्राह्मणेण समिधयन्ति ' अपमध्वर्यु ' - ' एषत ' द्वेषण इवर्तः ' अश्रिम्यन् ' शब्दो
' अन्ववतापिन ' अनुमनशील यवमावन् ' अकृत् ' अकार्यत् ' इति । इतिशब्दो वाक्यसमाप्तिः ॥ १३ ॥

(त्पा) पार्श्वतुऽहैके । मृचमुपावहृत्य हुत्वा पर्श्वोपभृत्यधिति-
दधति न तथा कुर्ष्याद्यो हैनं तत्र ब्रूयादतीयेन न्वाऽअयमध्वर्युराहुतीः
प्रारोत्सीत्सु वा शरिष्यते घृणिर्वा भविष्यतीति श्वरो ह तथैव स्यात् ॥ १४ ॥

(दि) इत्यमेव कुर्ष्यात् । (त्प्रा) प्राचीमेव मृचमुपावहृत्य हुत्वा तेनैवाधि-
हृत्योपभृत्यधितिदध्यात्तस्य नोपमीमासाऽस्ति तत्पशुव्यमायुष्यम् ॥ १५ ॥

(म्प) प्रदग्धाहुतिर्ह वाऽ अन्योऽध्वर्युः । (रा) आहुतीर्हान्यः सन्तर्प्य-
यत्येव ह वै प्रदग्धाहुतिरध्वर्युर्वाऽयमायुष्यं हुत्वाऽवदानानि जुहोत्ये-
तु ॥ ह वै तददृश्यमाना वाग्भुवाद प्रदग्धाहुतिर्वाऽअयमध्वर्युरित्युथ
हेनाऽएव सन्तर्पयति सोऽयमायुष्यं हुत्वाऽवदानानि जुहोत्युथ पुन-

पार्श्वत उ हैके मृचमुपावहृत्य हुत्वा पर्श्वोपभृत्यधितिदधति । न तथा कुर्ष्यात् । यो हैनं
तत्र ब्रूयात्, अतीयेन न्वा अयमध्वर्युराहुतीः प्रारोत्सीत् । स वा शरिष्यते घृणिर्वा भविष्यतीति ।
श्वरो ह तथैव स्यात् ॥ १४ ॥

इत्यमेव कुर्ष्यात् । प्राचीमेव मृचमुपावहृत्य हुत्वा तेनैवाधिहृत्योपभृत्यधितिदध्यात्, तस्य
नोपमीमासाऽस्ति । तत्पशुव्यमायुष्यम् ॥ १५ ॥

प्रदग्धाहुतिर्ह ॥ अन्योऽध्वर्युः । आहुतीर्हान्यः सन्तर्पयति । एव ह वै प्रदग्धाहुतिरध्वर्युः ।
सोऽयमायुष्यं हुत्वाऽवदानानि जुहोति । एत ह वै तददृश्यमाना वाग्भुवाद । प्रदग्धाहुतिर्वा अय-

अन्य पशुव्यमायुष्यं दधति-पार्श्वत उ हैके इति । 'एत' वाचिका 'पार्श्वत उ ह' उपसृत पार्श्व-
देशादय 'मृच' जुहुन् 'उपावहृत्य' अवरोध आह्वनीय 'हुत्वा' पुनर्मेनैव 'पर्श्वोप' 'उपसृति'
उत्त स्थापयति । अतीयेन न्वा इत्यादि । 'अयमध्वर्युः' 'अनायेन तु ये' तस्मिन् अनेन तस्मात् ।
अमाग्नं यजुः 'आहुती' 'प्रारोत्सीत्' प्रत्येकं दद्यात्प्राकारेण, तस्मात् कारात् पशुमान-
'शरिष्यते वा' सशर्गो भविष्यति । 'घृणिर्वा' अग्नी वा 'भविष्यतीति' । अयम् पूर्वम् ॥ १४ ॥

एव इतरपशुव्यमायुष्यं दधति निदधति-इत्यमेव कुर्ष्यादिनि । इत्यमेवैव वक्ष्यमाणकारणे होम
'उपसृति' । स प्रदधति । आदिपक्षे एव 'प्राची' प्रथममेव 'मृच' जुहु 'उपावहृत्य' इवा तेनैव
उपसृतीप्रदेशेनैव 'अधिहृत्य' उपसृत इवा उपसृत्पुनर उह स्थापयेत् । अन्य पशुव्यमायुष्यं
विशेषेण प्रथमपशुव्यमायुष्यं नोपमीमासाऽस्तीति ॥ १५ ॥

अथ सन्तर्पयतीति फलवर्तुणा वदन् तदयमध्वर्युर्हविष्यमाह-प्रदग्धाहुतिरिति । 'अन्य' इत्येकोऽध्वर्युः
'प्रदग्धाहुतिर्ह' प्रत्येकं दद्यात् सम्मन्वित आहुतयो येन ॥ प्रदग्धाहुति । अथ 'अन्योऽध्वर्युः'

रंततऽआज्येनाभिजुहोत्येष देनाः सन्तर्पयति तासां सन्तृप्तानां देवा हिरण्मर्याश्चमसान् पूरयन्ते ॥ १६ ॥

तदु होवाच ब्राह्मवल्क्यः । (ल्वयो) यद्वाऽ उपस्तीर्ष्यावडायाभिघारयति नुदेवैनाः सन्तर्पयति तासां सन्तृप्तानां देवा हिरण्मर्याश्चमसान् पूरयन्तेऽयस्थूणगृहपतीनां ह वै शौल्बायनोऽध्वर्युरास ॥ १७ ॥

मध्वर्युरिति । अय देना एष सन्तर्पयति । योऽयमाज्य इत्याज्यदानानि जुहोति । अय पुनरतत आज्येनाभिजुहोति । एष देनाः सन्तर्पयति । तासां सन्तृप्तानां देवा हिरण्मर्याश्चमसान् पूरयन्ते ॥ १६ ॥

तदु होवाच ब्राह्मवल्क्यः । यद्वा उपस्तीर्ष्यावडायाभिघारयति । तदेवैनाः सन्तर्पयति । तासां सन्तृप्तानां देवा हिरण्मर्याश्चमसान् पूरयन्ते । अयस्थूणगृहपतीनां ह वै शौल्बायनोऽध्वर्युरास ॥ १७ ॥

‘ आहुती ’ ‘ सतर्पयति ’ सत्प्रा करोति । स सत्प्राहुतिरूपोऽध्वर्युरित्यर्थः । नायस्य स्वरूपमाह—एष ह वा इति । ‘ य ’ खलु अध्वर्यु उपस्तरणमिघारणसंपन्नमाय प्रथम जुह्वा ‘ हुत्वा ’ पश्चात् ‘ अवदानानि जुहोति ’ ‘ एष खलु प्रदग्धाहुति ’ एष खलु प्रदग्धाहुतिर्नाम अध्वर्यु, पूर्वमेव आज्यस्य हुतत्वात् श्रुत्वास्तैव पुरोडाशाद् प्रकर्षेण दत्तमानत्वात् । एतद्वेगेमादयति—एतद् ह वा इति । तच्च ‘ एतद् ’ पूर्वोक्तमेव अध्वर्यु ‘ वाग् ’ वाङ्मता त्रयमेव दत्तमाना सती ‘ अम्युवाद ’ ऋषिभ्योक्तवती । ‘ अयमध्वर्यु ’ ‘ प्रदग्धाहुतिर्वै ’ प्रदग्धाहुति संपन्न । ‘ नु अय वै ’ इति प्रमिदौ । पश्चादेव वाचा अम्युदित तस्मात् ईदृशोऽध्वर्यु प्रदग्धाहुतिरित्यर्थः । द्वितीयदग्धाध्वर्या स्वरूपमाह—अय देना इति । अयगव्यस्तु शब्दार्थे । ‘ एष तु ’ खलु अध्वर्यु ‘ एता ’ आहुती ‘ सतर्पयति ’ सत्प्रा खेदयुक्ता करोति । य प्रथम र्यु प्रथम अभिघारणावाच ‘ आज्य ’ वा । पश्चात् अवदानाणि ‘ जुहोति ’ । अथानन्तर ‘ अतत ’ अवसाने उपस्तरणलब्धनामधितनाभ्यन इत पुरोडाश पुनरभिजुहोति । अग्रे प्रक्षिप्तस्यापि पुरोडाशादेरवस्थादुपरेष्टावायेन सतर्पणान् सत्प्राहुतिर्नामा र्युरित्यर्थः । उक्त सतर्पण उपस्तरणाज्येनान्तर सत्प्राहुतानां विशिष्टफलमाह—एष देना इति । नामा सत्प्राप्तानामाहुतीनां मोक्षार्थं ‘ देवा ’ प्राप्ता सन्त ‘ हिरण्मर्या ’ हिरण्यविकाराश्चमसान् यजमानाय दत्तुं अनेन ‘ पूरय त ’ । इमेव होमपञ्चमापसन्धोऽप्याह स्म—‘ आज्य प्रधोवापिदधाति वा प्रक्षिपन् हुताज्यान्वेनावधोतयति ’ इति ॥ १६ ॥

एव श्रुति स्थापित आहुतिसतर्पण प्रदर्श्य ब्राह्मवल्कीय मन पश्चात्तर वन दर्शयति—तदु होवाचेति । ‘ तदु ह ’ तत्रैव खलु स तर्पणविषये उक्तवान् ‘ याज्ञवल्क्य ’ । ‘ यद्वा ’ यस्मिन्च अवदानकाले प्रथम जुहामुपस्तीर्ष्य तस्मिन्नेवाज्ये पुरोडाशमवडायाभिघारयति तत्तस्मिन्त्रय काले ‘ एता ’ आहुती उपस्तरणमिघारणम्या ‘ सतर्पयति ’ । अत्रापि पूर्वोक्तफलमाह—तासां सन्तृप्तानामिति । मननेतत्, यदिद जुगादागादि होमार्तं कर्म सविशेष निरूपित तत्परिज्ञानवदेनाऽध्वर्युणा मन्त्रितमिति दर्शयितुं आख्यायिकां प्रस्तौति—अयस्थूणगृहपतीनामिति । अयस्थूणाख्य कश्चित् ऋषि । अयस्थूणी गृहपतिर्येषां ते तयोक्ता । तेषां सत्रयामनुष्ठितां ‘ शौल्बायन ’ शौल्बायनाय ऋषि ‘ अध्वर्युरास ’ बभूव ॥ १७ ॥

सुचोरादानमुवाच यदेतद्व्याख्याम तस्मादेवंविदमेवाध्वर्यु कुर्वीत
मानेवंविदम् ॥ २० ॥

इति द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ११-२-८ ॥ (४. २.) ॥

इति द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ११-२ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १०४ ॥

अनुपेतयैव त एतत् ब्रवाणीति । तस्मा उ हैतदेव सुचोरादानमुवाच । यदेतद्व्याख्याम । तस्मादेवं-
विदमेवाध्वर्यु कुर्वीत । मानेवंविदम् ॥ २० ॥

शुक्ला 'तस्मै' शीलवाचनार्थाध्वर्ववे 'एतदेव सुचोरादान' गृह्यपतिः 'उवाच' उक्तवान् अवदत् । 'यदेतत्'
'अथातः सुचोरादानस्य' इत्यादिना 'व्याख्याम' अवोचाम । इत्यतेर्लुङि "अस्पतिवक्ति" — (पा.
घ. १ । १ । ५२) इत्यादिना श्लोकादेशः । एतद्वाक्यार्थविदमेवाध्वर्यु ब्रवीत इति निगमयति—
तस्मादिति ॥ २० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे आष्विन्दीयशतपथब्राह्मणनाम्ने द्वादशकाण्डे

अष्टमैऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (११ । ४ । २) ॥

द्वितीयः प्रपाठकश्च समाप्तः ॥ ११-२ ॥

तस्याऽअग्निर्वाद्यमादत्त । सोमो राज्यं वरुणः साम्राज्यं मित्रः
क्षत्रमिन्द्रो ब्रह्मं बृहस्पतिर्ब्रह्मवर्चसुष्टु सविता राष्ट्रम्पूषा भुगर्थं सरस्वती
पुष्टिं त्वष्टा रूपाणि ॥ ३ ॥

सा प्रजापतिमब्रवीत् । (दा) आ वेम इदमदिपतेति स होवाच यज्ञेनै-
नान्पुनर्याचस्वेति ॥ ४ ॥

सैतां दशहविषमिष्टिमपश्यत् । (डा) आग्नेयमष्टाकपालं पुरोडाशर्थं
सौम्यं चरुं वारुणं दशकपालं पुरोडाशं मैत्रं चरुमैन्द्रमेकादशकपालं पुरो-
डाशं बार्हस्पत्यं चरुष्टु सावित्रं द्वादशकपालं वाऽष्टाकपालं वा पुरो-
डाशं पौष्णं चरुष्टु सारस्वतं चरुं त्वाष्ट्रं दशकपालं पुरोडाशम् ॥ ५ ॥

तस्या अग्निर्वाद्यमादत्त । सोमो राज्यम् । वरुणः साम्राज्यम् । मित्रः सत्त्वम् । इन्द्रो बलम् ।
बृहस्पतिर्ब्रह्मवर्चसम् । सविता राष्ट्रम् । पूषा भगम् । सरस्वती पुष्टिम् । त्वष्टा रूपाणि ॥ ३ ॥

सा प्रजापतिमब्रवीत् । आ वेम इदमदिपतेति । स होवाच-यज्ञेनैनापुनर्याचस्वेति ॥ ४ ॥

सैषा दशहविषमिष्टिमपश्यत् । आग्नेयमष्टाकपालं पुरोडाशम् । सौम्यं चरुम् । वारुणं दशकपालं
पुरोडाशम् । मैत्रं चरुम् । ऐन्द्रमेकादशकपालं पुरोडाशम् । बार्हस्पत्यं चरुम् । सावित्रं द्वादशकपालं
वाऽष्टाकपालं वा पुरोडाशम् । पौष्णं चरुम् । सारस्वतं चरुम् । त्वाष्ट्रं दशकपालं पुरोडाशम् ॥ ५ ॥

एव प्रजापतिनोके केन देवेन किं स्वीकृतमिति तदर्थमिति-तस्या अग्निर्वाद्यमिति । ' अनाद्य ' अना-
द्यनन्तमर्थम्, राज् कर्म ' राज्य ' ऐश्वर्यमिति यावत्, सन्नाद कर्म ' साम्राज्य ' आहारादिकारित्वम् । क्षत-
त्राणानिमित्तं सामर्थ्यं ' क्षत्र ' हरिमसामर्थ्यं ' बल ' श्रुताव्ययवस्तपचित्तयो ' ब्रह्मवर्चस ' ' राष्ट्र ' देशः,
' भग ' सौभाग्य, ' पुष्टि ' पोषण, ' रूपाणि ' शोभनावयववस्तूनि, स्पष्टमन्यद् ॥ ३ ॥

सा प्रजापतिमित्यादि । एकमन्यादिभि अग्राधादिषु बलतु स्वीकृतेषु सत्सु ' सा ' श्री ' प्रजापति-
मब्रवीत् ' ' मे ' मदीय इदमग्राधादिक ' आदिषु ' देशं अहार्पयति । " इदम् दाते " (डा. पा. लु.
व. ९) इत्यस्मात् " आतो दोऽनास्यविदरणे " (पा. सू. १ । ३ । २०) इत्यात्मनेपदम् । " त्याचो-
रिष " (पा. सू. १ । ३ । १०) इति इत्यकिले । ' स ' प्रजापतिस्ता प्रत्युवाच ' यज्ञेन ' मूलभूतेन
स्वदीयानन्त्यादीन् अन्यादिभ्य ' पुनर्याचस्व ' साधयेति ॥ ४ ॥

सैषा दशहविषमिति । याचे इत्यागीकृत्यन्त्यादिप्राप्तिनिमित्तभूता ' एता ' वक्ष्यमाणा दशहविष्कामिष्टि-
मपश्यत् । तादेव हवीषि षण्यति-आग्नेयमष्टाकपालमित्यादि । सावित्रस्य हविष द्वादशाष्टौ वेति
सख्याधिकरण । सावित्रादिशब्देषु सर्वत्र " साऽस्य देवता " (पा. सू. ४ । २ । १४) इति देवताये
तद्वितोष्यति ॥ ५ ॥

तानेतयाऽनुवाक्ययाऽन्वदत् । (६) अग्निः सोमो वरुणो मित्रऽ
इन्द्रो बृहस्पतिः सविता युः सहस्री । पूषा नो गोभिरवसा सरस्वती त्वष्टा
रूपाणि समनक्तु यज्ञैरिति ते प्रत्युपातिष्ठन्त ॥ ६ ॥

तानेतया याज्यया । परस्तात्प्रतिलोमम्प्रत्यैत्त्वष्टा रूपाणि ददती सर-
स्वती पूषा भुगर्थं सविता मे ददातु । बृहस्पतिर्दददिन्द्रो बलं मे मित्रः क्षत्रं
वरुणः सोमोऽअग्निरिति ते पुनर्दानायाध्रियन्तु ॥ ७ ॥

सैतानुपहोमानपश्यत् । (८) अग्निरन्नादोऽन्नपतिरन्नाद्यमस्मिन्यज्ञे
मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवाऽऽद्यायाभिरुदकामत्पुनरस्याऽअन्नाद्य-
मददात् ॥ ८ ॥

तानेतयाऽनुवाक्ययाऽन्वदत् । “अग्निः सोमो वरुणो मित्र इन्द्रो बृहस्पतिः सविता
यः सहस्री । पूषा नो गोभिरवसा सरस्वती त्वष्टा रूपाणि समनक्तु यज्ञैः”-इति ।
ते प्रत्युपातिष्ठन्त ॥ ६ ॥

तानेतया याज्यया परस्तात्प्रतिलोमं प्रत्यैत् । “त्वष्टा रूपाणि ददती सरस्वती पूषा भगं
सविता मे ददातु । बृहस्पतिर्दददिन्द्रो बलं मे मित्रः क्षत्रं वरुणः सोमो अग्निः”-
इति । ते पुनर्दानायाध्रियन्त ॥ ७ ॥

सैतानुपहोमानपश्यत् । “अग्निरन्नादोऽन्नपतिरन्नाद्यमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा”-
इति । आहुतिमेवादायाभिरुदकामत् । पुनरस्या अन्नाद्यमददात् ॥ ८ ॥

इविधा निर्वापादिसंस्कारेषु समिधो यजतीत्यादाविव पाठप्राप्त ऋग्यजुसगतस्य । प्रदानं तु सर्वेषां संहवेत्य-
भिप्रेत्य अग्न्यादिदशदेवतानामाक्षरवतीमितुवाक्यमाह-तानेतयेति । ‘अन्वदत्’ अग्न्यादिलक्षणेनानुक्रमे-
णावदत् । एवमेकपैवर्षा समुच्चित्यानुवादे सति ‘ते’ अग्न्यादयः ‘प्रत्युपातिष्ठन्त’ प्रत्यागत्य तत्समीपे
अतिष्ठन् । ऋगर्षत्-अग्न्यादयो देवा तदीयेष्वेष्टे यज्ञसाधनेर्हविषि प्रीता सत अन्नाद्यादिनिर्मां प्रत्येक
‘समनक्तु’ सपौरुषयु । ‘सहस्री’ सहस्रसंख्याकधनवान् एतत्सर्वितुर्विशेषणम् । पौषणीपैर्गोभिः सहित
‘पूषा’ ‘अवसा’ रक्षणेन सहिता ‘सरस्वती’ पशुनवर्षाणि रूपाणि विकुर्वन् ‘त्वष्टा’ ॥ ६ ॥

ताज्यां याज्यमाह-तानेतयेति । तानुपस्थितान् देवान् ‘एतया’ वक्ष्यमाणया ‘याज्यया’ परमाह-
स्तात् स्वष्टारमारभ्य ‘प्रतिलोम’ प्रातिलोम्येनावरोह्यमेवाध्रियन्त ‘प्रत्यैत्’ प्रत्यगाप्युत् । त्वष्टा रूपाणीति
तत्साधनभूता याज्या । ‘मे’ भग्यं ‘त्वष्टा’ देव ‘रूपाणि’ पूर्वं मत्संज्ञासाधुपपन्नानि पुनर्ददात् ।
तथा ‘सरस्वती’ देवी ‘ददती’ इति ‘पुटे’ पुनर्ददती मयु । ‘पूषा’ भग्यं ‘ददात्’ । ‘सविता’ राष्ट्रं
‘ददात्’ । ‘बृहस्पतिर्दददिन्द्रो’ ‘ददत्’ प्रयच्छन् यवतु । ‘इन्द्रो बलम्’ यदम् ददत् । ‘मित्र क्षत्रम्’
मदम् ददात् । ‘वरुण’ साम्राज्यम्, ‘सोमो’ राज्यम्, अग्निरन्नाद्यम् च मयम् प्रयच्छन्वित्यर्थः । एवम्
याज्यानुवाक्यस्यान्व भाष्येताले दवा अन्नाद्यादीनां पुनः प्रदानाय ‘अध्रियत्’ अगीकृतवत् ॥ ७ ॥

सैतानुपहोमानित्यादि । प्रक्षालयागसमीपे हि विष्कृतं दूर्वं होतव्या होमा उपहोमा । तानप्येतान् ‘सा’

(त्सो) सोमो राजा राजपतिः । (ती) राज्यमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय सोमऽ उदक्रामत् पुनरस्यै राज्यमददात् ॥ ९ ॥

(इ) वरुणः सम्भ्राट्सम्भ्रादपतिः । साम्राज्यमस्मिन् यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय वरुणऽ उदक्रामत् पुनरस्यै साम्राज्यमददात् ॥ १० ॥

(निमि) मित्रः क्षत्रं क्षत्रपतिः । क्षत्रमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय मित्रऽ उदक्रामत् पुनरस्यै क्षत्रमददात् ॥ ११ ॥

(डि) इन्द्रो बलं बलपतिः । (वु) बलमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादायेन्द्रऽ उदक्रामत् पुनरस्यै बलमददात् ॥ १२ ॥

“ सोमो राजा राजपतिः राज्यमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा ”-इति । आहुतिमेवादाय सोम उदक्रामत् । पुनरस्यै राज्यमददात् ॥ ९ ॥

“ वरुणः सम्भ्राट्सम्भ्रादपतिः साम्राज्यमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा ”-इति । आहुतिमेवादाय वरुण उदक्रामत् । पुनरस्यै साम्राज्यमददात् ॥ १० ॥

“ मित्रः क्षत्र क्षत्रपतिः क्षत्रमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा ”-इति । आहुतिमेवादाय मित्र उदक्रामत् । पुनरस्यै क्षत्रमददात् ॥ ११ ॥

“ इन्द्रो बलं बलपतिर्बलमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा ”-इति । आहुतिमेवादायेन्द्र उदक्रामत् । पुनरस्यै बलमददात् ॥ १२ ॥

ग्रोपपन्नम् । अथ तानुपशममन्त्रा पठन् तत्तदानीं तस्य तस्यान्वावादे परिक्रयेण प्राप्तिमाह-अग्निरन्नाद इत्यादि । अन्नमिति जाठररूपेण इति । अन्नाद् ‘ अन्नपति ’ अन्नस्य प्रतिपालयिता ईदृशः ‘ अग्नि ’ ‘ अग्निन् यज्ञे ’ मूलभूते सति प्रागुपपन्न मदीयमन्नाद्यम् ‘ मयि ’ पुनर्दधानु चारयतु । तदर्थमिदम् इति ‘ स्वाहा ’ मुहुतमस्तु । एव होमे मति ‘ आहुतिमेव ’ स्वीह यागिस्तद्वामन् तदगच्छन् । ‘ अस्मै ’ द्विदे ‘ अन्नाद्यम् ’ पुनरददात् । एवमुत्तरत्रापि योग्यम् ॥ ८ ॥

सोमो राजेति द्वितीयो मन्त्रः । राजा पालयिता ‘ राज्यपति ’ स्वयमपि ‘ राजा ’ निपदानुपशम स्वामी वादश ‘ सोम ’ । अस्मिन् यज्ञे इत्यादि पूर्वम् ॥ ९ ॥

वरुणः सम्भ्राडिति तृतीय उग्रहोममन्त्रः । ये हि राजान् स्वाज्ञया कृत्स्न भूमिं लभन्ति ते सम्भ्राज, तेषां पतिः ‘ सम्भ्रादपति ’ स्वयमपि ‘ सम्भ्राट् ’ ईदृशो ‘ वरुण ’ । गतमन्यम् ॥ १० ॥

चतुर्थमुपशममन्त्रमाह-मित्रः क्षत्रमिति । क्षत्रस्य क्षत्रियजाते पतिः स्वामी ‘ क्षत्रपति ’ स्वयमपि ‘ क्षत्र ’ क्षत्रियजायामकः । ‘ क्षत्र ’ क्षत्राणामर्थम् । गतमन्यम् ॥ ११ ॥

इन्द्रो बलमिति पञ्चमो मन्त्रः । बलस्य पालयिता ‘ बलपति ’ । स्वयमपि बलामकः ॥ १२ ॥

(वृ) बृहस्पतिर्ब्रह्म ब्रह्मपतिः । (ब्र) ब्रह्मवर्चसमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय बृहस्पतिरुदक्रामत्पुनरस्यै ब्रह्मवर्चसमददात् ॥ १३ ॥

(त्स) सविता राष्ट्रं राष्ट्रपतिः । (ती) राष्ट्रमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय सवितोऽक्रामत्पुनरस्यै राष्ट्रमददात् ॥ १४ ॥

(तू) पूषा भुगं भुगपतिः । (भुं) भुगमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय पूषोऽक्रामत्पुनरस्यै भुगमददात् ॥ १५ ॥

(त्सु) सरस्वती पुष्टिं पुष्टिपतिः । पुष्टिमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय सरस्वत्युदक्रामत्पुनरस्यै पुष्टिमददात् ॥ १६ ॥

(त्व) त्वष्टा रूपाणां रूपं रूपद्रूपपतिः । (ती) रूपेण पशूनस्मि-

“ बृहस्पतिर्ब्रह्म ब्रह्मपतिर्ब्रह्मवर्चसमस्मिन् यज्ञे मयि दधातु स्वाहा ”-इति । आहुतिमेवादाय बृहस्पतिरुदक्रामत् । पुनरस्यै ब्रह्मवर्चसमददात् ॥ १३ ॥

“ सविता राष्ट्रं राष्ट्रपति राष्ट्रमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा ”-इति । आहुतिमेवादाय सवितोऽक्रामत् । पुनरस्यै राष्ट्रमददात् ॥ १४ ॥

“ पूषा भुग भुगपतिर्भुगमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा ”-इति । आहुतिमेवादाय पूषोऽक्रामत् । पुनरस्यै भुगमददात् ॥ १५ ॥

“ सरस्वती पुष्टिं पुष्टिपतिः पुष्टिमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा ”-इति । आहुतिमेवादाय सरस्वत्युदक्रामत् । पुनरस्यै पुष्टिमददात् ॥ १६ ॥

“ त्वष्टा रूपाणां रूपं रूपद्रूपपति रूपेण पशूनस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा ”-इति । आहुतिमेवादाय त्वष्टोऽक्रामत् । पुनरस्यै रूपेण पशूनददात् ॥ १७ ॥

बृहस्पतिर्ब्रह्मेति षष्ठी मत्र । ब्रह्मो ब्रह्मणे ब्रह्मण्यनेर्वा पतिर्ब्रह्मपति । स्वपमने ब्रह्ममक । अमन्यत् ॥ १३ ॥

सविता राष्ट्रमिति सप्तमी मत्र । राष्ट्रं देशम् पति पाठ्येता ‘ राष्ट्रपति ’ स्वपमने ‘ राष्ट्र ’ राष्ट्रमक ॥ १४ ॥

पूषा भुगमिन्यष्टमी मत्र । भुगस्य सौमन्यस्य पति ‘ भुगपति ’ । इत्थं य मदीय भुग पूर्वमगृह्णन् । ‘ भुग ’ ‘ अस्मिन् यज्ञे ’ इति सम्बन्धः ॥ १५ ॥

सरस्वती पुष्टिमिति नवमी मत्र । पुष्टं पोषस्य पति ‘ पुष्टिपति ’ । सरस्वती यो मदीयां पुष्टिं मदीयं तं ‘ पुष्टिं मयि दधातु ’ इति संबन्धः ॥ १६ ॥

त्वष्टा रूपाणामिति दशमी मत्र । गोमृष्ट्यादिपशुनामां ‘ रूपद्रूप ’ अवपश्यन्निवेष्टास्वरूपम्

न्यज्ञे मयि दधातु स्वादेत्याहुतिमेवाडाप त्वष्टोऽन्नामत्युनरस्यै रूपेण पशूनर्ददात् ॥ १७ ॥

(ता) ता वाऽपताः । (०) दश देवता दश हवीर्षिषि दशाहुतयो दश दक्षिणा दशंदिशिनी विरादच्छ्रीर्विरादिच्छयाऽर्धं इतद्विद्वान्यत्राद्ये प्रतिष्ठति ॥ १८ ॥

तस्यै पञ्चदश सामिधेन्यो भवन्ति । (न्यु) उपाध्वंशु देवता यजति पञ्च प्रयाजा भवन्ति त्रयोऽनुयाजाऽ एकश्चैव समिष्टयजुः पुष्टिमन्तावाज्यभागा-
वग्निना रयिमश्रवत्पोषमेव दिवदिवे । यशसं वीरवत्तमम् ॥ गयस्कानोऽ
अमीवहा वसुवित्पुष्टिर्द्धनः । सुमित्रः सोम नो भवेति सहस्रवत्यो
संयज्ये नू नो रास्व सहस्रवत्तोकवत्पुष्टिमद्रुह । द्युमद्रे सुवीर्यं वर्षिष्ठमनु-
पक्षितम् ॥ उत नो ब्रह्मन्नविषऽउक्थेषु देवहूतमः । शन्नः शोचा मरु-
हृधोऽग्ने सहस्रसातमऽडुति ॥ १९ ॥

ता वा पता दश देवताः । दश हवीर्षिषि । दशाहुतयः । दश दक्षिणाः । दशंदिशिनी विराद ।
श्रीर्विराद । श्रिया इतद्विद्वान्यत्राद्ये प्रतिष्ठति ॥ १८ ॥

तस्यै पञ्चदश सामिधेन्यो भवन्ति । उपाध्वं देवता यजति । पञ्च प्रयाजा भवन्ति । त्रयोऽनुयाजाः ।
एकं समिष्टयजुः । पुष्टिमन्तावाज्यभागा । “ अग्निना रयिमश्रवत्पोषमेव दिवदिवे । यशसं
वीरवत्तमम् ” । “ गयस्कानोऽअमीवहा वसुवित्पुष्टिर्द्धनः । सुमित्रः सोम नो भव ”
इति । सहस्रवत्यो संयज्ये । “ नू नो रास्व सहस्रवत्तोकवत्पुष्टिमद्रुह । द्युमद्रे सुवीर्यं
वर्षिष्ठमनुपक्षितम् ” । “ उत नो ब्रह्मन्नविषऽउक्थेषु देवहूतमः । शन्नः शोचा मरु-
हृधोऽग्ने सहस्रसातमः ” इति ॥ १९ ॥

कर्ता । अत एव रूपानां पति स्वामी ईदृशत्वष्टा ‘ रूपेण ’ निक्षिपत् ‘ पशून् मयि दधातु ’ । गत-
मन्यत् ॥ १७ ॥

देवताहविषहोमे गवां दशसख्यामनूप स्तौति—ता वा पता इति । ‘ दश दक्षिणा ’ आहुतिदक्षिणात्वेन
दश गव्य अस्यामिष्टौ देवा इत्यग्राह्यत्वादिभिः । दशंदिशिनीति । प्रतिपाद दशभिस्त्रैरे सह्यावती ‘ विराद’
सा च विराद’ ॥ ‘ पतत् ’ एतया दशसख्यविरादरूपाणां तस्यां ‘ श्रिया ’ ‘ अत्राद्ये ’ एतदुपलक्षिते
प्राग्दीर्घादिषु अन्ताद्यादिषु च अन्त्या इष्ट्या पञ्चमान ‘ प्रतिष्ठति ’ ॥ १८ ॥

अथ तस्यामिष्टौ चोदकप्राप्तेषु अग्रेषु कचिद्विशेष दर्शयितुं तान्यनुक्रामति—तस्यै पञ्चदश इति । विरु-
तिषु अनास्याधीतेन “ सप्तदश सामिधेनीभ्याह ” इति वाक्येन सामिधेनीसाप्तदशम नियमितम् । अत एवोक्त-
मापस्तम्बेन—“ पञ्चदश सामिधेन्यो दर्शपूर्णमासयोः सप्तदशेष्टिपञ्चपानाम् ” इति । तस्य सातदशस्य निषे

ताथै हेतां गौतमो राहूगणः । (णो) विदाचकार सा ह जनकं व्वेदेहं
प्रत्युत्ससाद ताथै हाङ्गजिद्वाङ्गणेप्पुन्वियेप तामु ह याज्ञवल्क्ये विवेद सु
होवाच सहस्र भो याज्ञवल्क्य दद्वो युस्मिन्वयं त्वयि मित्रविन्दामन्वविदा-
मेति विन्दते मित्रथुं राष्ट्रमस्य भवत्युप पुनर्मृत्युं जयति सर्वमायुरेति
यऽएवं विद्वानेतयेष्टया युजते ओ वैतुदेवं व्वेद ॥ २० ॥

इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ११-३-१ ॥ (४. ३.) ॥

ता हेता गौतमो राहूगणो विदाचकार । सा ह जनकं व्वेदेहं प्रत्युत्ससाद । ता हाङ्गजिद्वाङ्गणे-
प्पुन्वियेप । तामु ह याज्ञवल्क्ये विवेद । स होवाच-सहस्र भो याज्ञवल्क्य दद्वः । यस्मिन् वय

प्राकृत पाँचदशमेव प्रतिप्रसवार्थं विधीयते । षष्ठरथे चतुर्थी (पा सू. १। २। ६२। वा) । उपासु देवतेति ।
आम्पाया प्रचानद्वता ' उपा' पचति । तद्वाचिन आम्पादिशब्दान् उपा'पूर्वोदित्यर्थ । दर्शपूर्ण-
मासविक्रितित्वानयनाय इदमगाना प्रयागादीनामत्र सिद्धवदनुवचनम् । न हि प्रयागादीनां पचत्वादिसङ्ख्याया
नियमवता मन्त्रसङ्ख्यातर प्रसक्तमस्ति । ' पुष्टिमती' पुष्टिशब्दयुक्तावाग्यमागौ कार्यौ । तयो पुष्टिमात्रं याज्यासु
वाक्याणिवाचानामवेयं भवति । ते याज्यानुवाक्ये दर्शयति-अग्निना शयिमिति । ' अग्निना' देवतया ' शयि'
धन ' अन्नवत् ' यजमान प्राप्नुयात् । तस्य धनस्य ' दिवेदित्रे' प्रतिदिवस ' पोषन्' अतिवृद्धिमेव प्राप्नोति ।
न तु धनम् । तथा ' वीरवत्तमम्' वीरा पुत्रा सप्तदशमेव तनुकुम् । ' यशस्' यश शब्द अतोदात्तं पुङ्क्तिम् ।
उक्तलक्षणं यश प्राप्नोतीत्यर्थ । एषा आग्रवारवाग्यमागस्यानुवाक्या । अयं शीन्यस्य गयस्फान् इत्येषा । गय
इति गृहनाम । तस्य बर्द्धयिता ' अमीवा' रोगान्तेरां इति । वसुनो धनस्य लभयिता । पुत्रे पोषस्य बर्द्ध-
यिता । हे ' सोम ! ' एवमुगविशिष्टस्य ' न ' अस्माकं ' सुमित्र' शोभनसङ्ख्ययुक्तं ' भव ' । अयास्यामिदौ
स्विष्टकृपागम्य याज्याऽनुवाक्ये विवर्ते-सहस्रवत्पौ सयान्ये इति । स्विष्टकृपाग्यानुवाक्ययो ' सयान्ये '
इति सहा सूचितेति । सयाम्ये शीविष्ठी प्रतीयादिति । वाच ' सहस्रवत्पौ ' सहस्रयुक्ते भवत । ते
एव दर्शयन्-नूनो राखेति । हे ' अग्र ! ' न ' अस्मभ्य ' जु ' क्षिप्रं ' वसु' धन ' राख ' दहि । " रा
हून् (वा, पा अ प ४०) इति वाच । कीदृश ' सहस्रवत् ' सहस्रसङ्ख्यायुक्तम् । लोकमिति अपत्यनाम ।
बह्वचरोपेतम् । पुण्या पोषणं युक्तम् । सुभद्रानियुक्तम् । ' सुवीर्य' शोभनवीर्येति ' वीर्यं' वृद्धताम् ' अनुपदि-
तम्' उपश्रवणम् । उक्तं नो ब्रह्मजिह्वेति याज्या । हे अग्ने ! ' दवहृतम्' देवानामाहाता स्व ' लक्यतु' राखेदु
ससु ' न ' अम्भान् ' अविष ' रक्ष । अवतर्तेति रूपम् । अग्निश्च ' मरुद्देव' मरुतां देवानां बर्द्धयिता । यश
नदजा वसुना बर्द्धित ' न ' अस्मभ्य ' सहस्रतातम् ' सहस्रसङ्ख्याकस्य धनस्यातिशयेन दाता सन् ' रा '
सुखं यया भवति तया ' शीव ' दीप्यस्वति ॥ १९ ॥

अस्या श्येमित्रविदिति नाम निर्वक्तुं संप्रदायागनिर्माह-ता हेतामिति । ' तां' तादृशी एतामुकाम् इति
रूपागस्य पुत्रो गोमन् ऋषि ' विदाचकार' प्रथमं दर्शयति । ' ता ' च विदेहदेशाधिपति जनकास्य राजान

अथातो हविषः समृद्धिः । पृष्टं वै ब्रह्मणो द्वारोऽग्निर्वायुरापश्चन्द्रमा
विद्युदादित्यः ॥ १ ॥

स यऽ उपदग्धेन हविषा यजते । (तेऽग्नि) अग्निना ह स ब्रह्मणो द्वारेण
प्रतिपद्यते सोऽग्निना ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यं
सलोकताञ्जयति ॥ २ ॥

त्वयि मित्रविन्दामन्वविदामेति । विन्दते मित्रम् । राष्ट्रमस्य भवति । अप पुनर्मृत्युं जपति । सर्व-
मायुरेति । य एवं विद्वानेतयेष्टया यजते । यो वेतदेवं वेद ॥ २० ॥

हविरादिसमृद्धयभिधायकं ब्राह्मणम् ।

अथातो हविषः समृद्धिः । पृष्टं वै ब्रह्मणो द्वारः । अग्निर्वायुरापश्चन्द्रमा विद्युदादित्यः ॥ १ ॥
स य उपदग्धेन हविषा यजते, अग्निना ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते । सोऽग्निना ब्रह्मणो
द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतां जपति ॥ २ ॥

‘ प्रति उत्ससाद् ’ उत्ससा भभूव । स जनकः तामिति वेदागामिषेण ‘ ब्राह्मणेण ’ ‘ अग्निदेव ’ अग्निहवन् ।
तामिति ‘ पाद्विद्वन्वे ’ महर्षो ‘ विवेद ’ आलेभे । अनतर ‘ स ’ सल्ल जनकः ‘ उवाच ’ मो ‘ पाद्विद्वन्वे ।’
सहस्रसहस्राक धनं ह्यस्य ‘ दध्नः ’ प्रयत्नात् । अग्निस्तत्त्वयि मित्रविदाह्यामिमामिति ‘ अन्वविदाम ’ अग्निव्य
आलभामहे अतो ‘ मित्र विदंते ’ लभते अन्वयेति ‘ मित्रविदा ’ नाम सपत्नम् । पुराकल्पव्याजेन साधारण्येन
विदितायामिष्टौ अधिकारिण उपसहस्रव्याजेन दर्शयति—विन्दते मित्रमिति । एवमुक्तप्रकारेण ब्राह्मणार्थ
‘ विद्वान् ’ ‘ यः ’ यजमानः ‘ एतया इष्टया यजते ’ ‘ यो वा ’ एतदर्थज्ञातम् ‘ एव वेद ’ जानाति सः
‘ मित्र विदंते ’ लभते । ‘ अस्य राष्ट्र ’ स्वकीय ‘ भवति ’ । ‘ पुनर्मृत्युमपजयति ’ सकृद् मृत्वा पुनर-
मर्त्यात्मके स्वर्गे लोके सुखेन वर्तते । सर्वमन्वहित आयुर्जीवनं प्राप्नोति ॥ २० ॥

इति धीसायणाचार्यविरचिते आध्वनीये वेदार्थप्रकाशे आष्विनिवशतपथब्राह्मणभाष्ये
एकादशकण्डे चतुर्थाऽध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥ (११ । ४ । २) ॥

दाहविपततादिदोषदुष्टस्यापि हविष समृद्धयुपाय उपासन विधिसुः प्रतिजानीते—अथातो हविषः समृ-
द्धिरिति । येनोपायेन ‘ हविष समृद्धि ’ भवति ॥ उच्यत इत्यर्थः । विधित्तितत्त्वोपासनस्य विषयभूतधुरास्य
प्रतिपादयति—पृष्टं वा इति । ‘ ब्रह्मणः ’ ब्रह्मलोकस्य ‘ द्वारः ’ द्वाराणि ‘ पृष्टं ’ भवति । तानि चाग्न्यादीनि ॥ १ ॥

तत्र यतोऽग्निर्ब्रह्मणो द्वारं तत तेनोपदग्धो हविर्भागः अन्वारणेन ‘ द्वारेण ’ ब्रह्मलोकप्राप्त्युपाय इत्याह—
स य उपदग्धेनेति । तस्य विदुषो न केवल ब्रह्मपदनामात्र, अपि तु तत्सायुज्यादिकमपि फलमित्याह—
सोऽग्निना ब्रह्मणो द्वारेणेति ॥ २ ॥

(त्सु) अथ यो विपत्तितेन हविषा युजते । व्यायुना इ स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते सु व्यायुना ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकताञ्जयति ॥ ३ ॥

(त्सु) अथ योऽश्रुतेन हविषा युजते । (तेऽद्भि) अद्भिर्ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते सोऽद्भिर्ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकताञ्जयति ॥ ४ ॥

(त्सु) अथ यः उपरक्तेन हविषा युजते । चन्द्रमसा इ स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते सु चन्द्रमसा ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकताञ्जयति ॥ ५ ॥

(त्सु) अथ यो लोहितेन हविषा युजते । विद्युता इ स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते सु विद्युता ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकताञ्जयति ॥ ६ ॥

अथ यो विपत्तितेन हविषा युजते, वायुना इ स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते । स वायुना ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकताञ्जयति ॥ ३ ॥

अथ योऽश्रुतेन हविषा युजते, अद्भिर्ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते । सोऽद्भिर्ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकताञ्जयति ॥ ४ ॥

अथ यः उपरक्तेन हविषा युजते, चन्द्रमसा इ स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते । स चन्द्रमसा ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकताञ्जयति ॥ ५ ॥

अथ यो लोहितेन हविषा युजते, विद्युता इ स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते । स विद्युता ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकताञ्जयति ॥ ६ ॥

वायुराश्विनित्यायुषासनस्य फलमाह—अथ यो विपत्तितेनेति । ' य ' यजमान प्रयादादिपत्तितेन भूमी पत्तितेन ' हविषा युजते ', तत्र विपत्तनत्रियाया बाध्यधीनत्वान् वायुर्भुविस्तत्र कार्यो । स य वायु-
रुपेण ' ब्रह्मणो द्वारेण ' प्रतिपद्यते । तेन ब्रह्मणा ' सायुज्यम् ' एकीयान् ' सन्नोक्तान् ' समानोक्तान्
' जयति ' । एवमुत्तराणि योज्यम् ॥ ३ ॥

अथ योऽश्रुतेनेति । ' य ' यजमान अश्रुतेनापनेन ' हविषा युजते ' । तत्राश्रुतं जलावयवकृतमिति तदुद्दिष्टत्र कार्यो । तस्य फलमाह—अद्भिर्हेति । गतप्रापयेतत् ॥ ४ ॥

अथ यः उपरक्तेनेति । ' अथ य ' यजमान ' उपरक्तेन ' उपरितस्थितरनिमगुणेन ' हविषा युजते ' । तत्र हविष उपरक्तत्वं यत् तत् चरविनमदसमिति, तत्र तदुद्दिष्टं कार्यो । चन्द्रमसा इ स इत्यादि पूर्ववत् योज्यम् ॥ ५ ॥

अथ यो लोहितेनेति । ' य ' यजमान ' लोहितेन ' सर्वान् रक्तवर्जान् ' हविषा युजते ' । तत्र लोहितं विपुलं इति तदुद्दिष्टत्र कार्यो । विद्युता इत्यादि पूर्ववत् ॥ ६ ॥

(त्य) अथ यः सुश्रुतेन हविषा यजते । (तऽ) आदित्येन ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते सुऽ आदित्येन ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतां जयति । सैषा हविषः समृद्धिः स यो देवमेतां हविषः समृद्धिं वेद सर्वसमृद्धेन देवास्य हविषेष्टं भवति ॥ ७ ॥

(त्य) अथातो यज्ञस्य समृद्धिः । (यं) यद्वै यज्ञस्य न्यूनं प्रजनन-
मस्य तदुय यदतिरिक्तं पशुव्यमस्य तदुय यत्सङ्कुसुकं श्रियाऽभस्य
तदुय यत्सम्पन्नं स्वर्ग्यमस्य तत् ॥ ८ ॥

(त्स) स यदि मन्येत । न्यूनम्मे यज्ञेऽभूदिति प्रजननम् एतत्प्रज-
निप्यऽ इत्येव तदुपासीत ॥ ९ ॥

अथ यः सुश्रुतेन हविषा यजते, आदित्येन ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते । स आदित्येन
ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतां जयति । सैषा हविषः समृद्धिः । स यो देव-
मेतां हविषः समृद्धिं वेद । सर्वसमृद्धेन देवास्य हविषेष्टं भवति ॥ ७ ॥

अथातो यज्ञस्य समृद्धिः । यद्वै यज्ञस्य न्यूनं प्रजननमस्य तत् । अथ यदतिरिक्तं पशुव्यमस्य
तत् । अथ यत्सङ्कुसुकं श्रियाऽभस्य तत् । अथ यत्सम्पन्नं स्वर्ग्यमस्य तत् ॥ ८ ॥

स यदि मन्येत । न्यूनं मे यज्ञेऽभूदिति । प्रजननं न एतत् । प्रजनिष्य इत्येव तदु-
पासीत ॥ ९ ॥

इत्यमनाकातिपाकहविषामुपासनानि उक्तानि । सुश्रुतहविर्विषयमाह—अथ यः सुश्रुतेनेति । सुश्रु सम्प-
श्रुतेन ' हविषा ' पुरोडाशादिना ' यः यजते ' तत्र सम्पक् पाक आदित्यवर्गः, अतस्तत्र हविषि आदित्य-
बुद्धिः कार्या । आदित्येनेत्यादि पूर्ववत् । एवमुपद्रव्यादीनां हविषां वा इय अन्याद्यात्मिकता उक्ता ' सा एषा
हविष समृद्धिः ' । सा ऽणासकस्यैव उक्तकलहेतुरित्याह—स यो देवमेतामिति । उपद्रवादिदोषत्वापि समृद्धि-
रूपेण वेदनात् ' अस्य ' विदुषः ' सर्वसमृद्धेनैव हविषा ' यागः कृतो यवतोऽन्यथे ' ॥ ७ ॥

इयं हविषः समृद्धिमुपास्य, अथ तत्साध्यस्य यज्ञस्यापि न्यूनत्वादित्येनोपरिहास्य समृद्धिं वक्तुं प्रतिनर्तने-
अथातो यज्ञस्य समृद्धिरिति । यतो वक्ष्यमाणप्रकारेण न्यूनत्वादित्येनोप- परिहिते अपि कारणात् यज्ञस्य
समृद्धिरितिप्रयत्न इत्यर्थः । अथ ता समृद्धिं वक्तुं न्यूनत्वादित्येनोप- तत्तत् यज्ञस्यवत्तत्माह—यद्वै यज्ञस्येति ।
' यद्वै ' यत् सद्य यज्ञस्यविधि ' न्यून ' प्रमाददनुष्ठितमज्ञम् । ' तदस्य ' यज्ञस्य ' प्रजनन ' प्रजोत्पत्तिसाधन-
मिन्द्रियम् । ' अथ ' यज्ञस्यविधि ' यदतिरिक्तं प्रमाददनुष्ठितमज्ञम् । ' तत्पशव्य ' पशुहितम् । ' यत् सङ्कु-
सुक ' दोषसमिश्रमज्ञं कृतं ' श्रिया अस्य तत् ' । ' अथ यत् संपन्नं सम्पन्नानुष्ठितं कर्म ' तदस्य ' यज्ञस्य
यज्ञस्य ' स्वर्ग्य ' स्वर्गाप्राप्त्युपायमूल रूपम् ॥ ८ ॥

अथ एतदुपजीवनेन यज्ञसमृद्धरूपं तदुपासितमाह—स यदि मन्येतेति । ' स. ' कथमानः ' यदि मन्येत '

(तु) अय यदि मुन्येत । (तु) अतिरिक्तं मे यज्ञेऽभूदिति पशव्यम्ऽ
एतत्पशुमान्भविष्यामीत्येव तदुपासीत ॥ १० ॥

(तु) अय यदि मुन्येत । सङ्कुसुकम्मे यज्ञेऽभूदिति त्रिये मऽएतडा
मा श्रीस्तेजसा यज्ञसा ब्रह्मवर्चसेन परिवृता गमिष्यतीत्येव तदुपासीत ॥ ११

(तु) अय यदि मुन्येत । सुम्पन्नम्मे यज्ञेऽभूदिति स्वर्ग्यम्ऽ एत-
त्स्वर्गलोको भविष्यामीत्येव तदुपासीत सैषा यज्ञस्य समृद्धिः स यो
देवमेतां यज्ञस्य समृद्धिं वेद सर्वसमृद्धेन देवास्य यज्ञेनेष्टं भवति ॥ १२ ॥

इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ११-२-२ ॥ (४. ४.) ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ११-४ ॥

अय यदि मुन्येत । अतिरिक्तं मे यज्ञेऽभूदिति । पशव्यं म एतत् । पशुमान् भविष्यामीत्येव
तदुपासीत ॥ १० ॥

अय यदि मुन्येत । सकमुक् मे यज्ञेऽभूदिति । त्रिये म एतत् । आ मा श्रीस्तेजसा यज्ञसा ब्रह्म-
वर्चसेन परिवृता गमिष्यतीत्येव तदुपासीत ॥ ११ ॥

अय यदि मुन्येत । संपन्नं मे यज्ञेऽभूदिति । स्वर्ग्यं म एतत् । स्वर्गलोको भविष्यामीत्येव तदु-
पासीत । सैषा यज्ञस्य समृद्धिः । स यो देवमेतां यज्ञस्य समृद्धिं वेद । सर्वसमृद्धेन देवास्य यज्ञे-
नेष्टं भवति ॥ १२ ॥

जानीयात् । मदीये ' वृद्धे ' ' न्यून ' किमपि अगमनुष्ठितमिति । तदानीं स यजमान ' मे ' मदीय ' एतत् न्यून '
यज्ञस्यपि ' प्रजनन ' प्रजासाधनम् । अत आह ' प्रवर्धये ' पुत्राद्यामना प्रकर्षेण जनिष्ये इति अनेन
रूपेण उन्मूलनमुपासीत जानीयात् ध्यायेत् । अनया उपासनया न्यूनत्वदोषपरिहारे सति यज्ञसमृद्धिर्भव-
ताति मां ॥ ९ ॥

अपातिरिक्तस्योपासना यज्ञसमृद्धिमाह—अय यदि मुन्येतेति । यज्ञस्यपिशान्यरूपेणातिरिक्तस्योपासनात्
अतिरेकदोषनिवारणे यज्ञसमृद्धिर्भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

अन् सकमुक्त्वदोषस्य उपासना यज्ञस्य समृद्धिमाह—अय यदि मुन्येतेति । पूर्वश्लोकेन । त्रिये म एत-
दिति । ' एतत् ' सकमुक्त्वोपसन्निग्रहम् ' मे ' मय ' त्रिये ' व्यस्ये अतो मां सा ' व्री ' ' तेजसा '
शस्त्रिण्यन्ता ' यज्ञसा ' व्रीणां ' ब्रह्मवर्चसेन ' ब्रह्मतेजसा ' परिश्रया ' वेष्टिता सती ' अगमिष्यति ' इत्य-
नेन प्रकारेण ' तत् ' सकमुक्त्वोपसन्निग्रहम् ' उपासीत ' तेन च स दोषो निवर्तत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

एव न्यूनातिरिक्तदोषोपासनया समीकरणमुक्त्वा सम्यगनुष्ठितस्यापि अगम्याधिकफलमिति ध्यायेत् उपा-

सनमाह—अथ यदि मन्येतेति । स्पष्टयेतत् । प्रतिज्ञाता यइसमृद्धिं विगमयति—सैषा यज्ञस्य समृद्धिरिति ।
तत्र समृद्धिरूपवेदनस्य फलमाह—स यो ईवमेतामिति । स्पष्टोऽर्थः ॥ १२ ॥

एति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीपञ्चतपयब्राह्मणभाष्ये
एकादशकाण्डे चतुर्थोऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (११-४-४) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुनर्वाञ्छतुते देवाद् विद्यातीर्यमहेधरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोतहस्तं कलकहपतुलायूषौ स्वर्णगर्भं,
सत्तान्धीन्पञ्चसीरीस्त्रिदशतस्तत्तत्तथेनुमोहगर्भूक्षी ।
रत्नोत्तां रुक्मप्राग्निद्विपमहितरथौ सायणिः मिह्मणापौ,
न्यत्राणीद्विध्वक्त्रं प्रथिनविधिमहायूनयुक्तं घटं च ॥
घान्पादिं घन्यजन्मा तिलमवघनुक्तः स्वर्गं नं वर्णमुच्चरः,
कार्पासीयं कृपात्मान्युच्छ्रममजदो राजतं राजयूष्यः ।
आभ्योरप्य प्राण्यजन्मा लवणजमनुगः शार्करं शार्कतेजा,
रत्नाद्वयो रत्नरूपं गिरिमकृतं मुदा पावसात्सिङ्गणार्थः ॥

एति श्रीमद्वाजापिरम्बरजनेध्वरवैदिकनामप्रवर्तकत्रिहिरण्यकृत्तपसाश्चाश्वधुत्स्वरेण सायणाचार्येण
विरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीपञ्चतपयब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे
चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ (११ । ४) ॥

अथ पञ्चमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

तृतीयप्रपाठके च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

उर्वशी हाप्सराः । पुरूरवसमैडञ्चक्रमे तुष्टं ह विन्दमानोवाच त्रिः
स्म माऽहो ध्वेतसेन दण्डेन हतादकात्ताष्टं स्म मा निपद्यासे मो स्म त्वा
नग्रं दर्शयेत्तु न स्त्रीणामुपचारऽ इति ॥ १ ॥

सा हास्मिन्ज्योषुवात । (सा) अपि हास्माद्रभिष्यात लावज्ज्योग्या-
स्मिषुवात ततो ह गन्धर्वाः समूदिरे ज्योग्वाऽ इयमुर्वशी मनुष्ये-
ष्ववात्सीदुपजानीत दुषेयम्पुनरागुच्छेदिति तुस्यै हात्रिद्वर्चुरणा शुषनऽ
उपवद्वाऽऽस ततो ह गन्धर्वाऽऽन्यतरमुरणं प्रमेथुः ॥ २ ॥

आश्वन्धोररण्योरुत्पत्तिरग्यापकं ब्राह्मणम् ।

उर्वशी हाप्सराः पुरूरवसमैड चक्रमे । तं ह विन्दमानोवाच । त्रिः स्म माऽहो ध्वेतसेन दण्डेन
हतात् । अजामां स्म मा निपयामि । मो स्म त्वा नग्रं दर्शयेत् । एष वैनः स्त्रीणामुपचार इति ॥ १ ॥

सा हास्मिन् ज्योषुवात । अपि हास्माद्रभिष्यात तारत् । ज्योग्वास्मिन्नुवात । ततो ह गन्धर्वाः

मम नि धमिन वेदा यो वेदेभ्योऽङ्गिक जगन् । निर्ममे तमहं कदे विद्यातीर्थनदेधरम् ॥ १ ॥

इयं दर्शनीयामो प्रशस्य तदिष्टनिभूतान् चानुर्वाग्वादीन् प्रशानिष्यन् तत्राग्निपन्नमहावत् तन्माधन-
भूतयोत्पत्तिरपि विहित विधिषु तदर्थमाप्त्यापिकां रचयति-उर्वशी हाप्सरा इति । इयं नम मनो-
दुषिता । तस्यां सोमपुरेण सुनोनेदिन इडायाः पुत्र 'पुरूरवस' राज्ञः शास्त्रवशात् मनुष्या-
ग्रन्था उर्वराकृष्या 'अकृतः' देवर्षी 'चक्रमे' कर्मिल्लनी । तत्र 'त' पुरूरवस 'विन्दमाना' उवाच '
दकवनी । तदुक्तिप्रकारमै-त्रिः स्म माऽह इति । हे पुरूरव ! 'अहं' दिवसस्य विजिज्ञा 'मा' मा 'वैनसेन'
'दडेन' पुत्रजननेन 'हतात्' उपभुङ्क्त । वैनस इति पुत्रजननस्य नाम । उक्तं हि पास्केन " देहो
वैनस इति पुत्रजननस्य " (निरु. ३।२९।१) इति । तथा 'अजामा' कामरदिनां सुखाभिलाषरहितं
च मां 'मा' स्व निपयामि 'मो' नम प्राप्नुयाः । तथा 'नग्रं' शास्त्रादन्तरहितं त्वां 'मो' स्व दर्शयेत् 'नेत्र
पश्येत्' । एतत् त्रितय आश्विनमेव कर्त्तव्यं तदाह तत्र जाया यतिष्यामि । ' एष वै ' एतच्छ सप्त
शोऽत्मक ' स्त्रीणां ' ' टरित्वा ' परिवर्त्ता, इतिशब्दः उर्वशीवाक्यपरिमणौ ॥ १ ॥

सा हास्मिन्निष्यादि । एष इतनिष्या 'सा' उर्वशी 'अभिन्' पुरूरवसि 'ज्योह्' विज्ञात
'उवाच' निवानं हनवती । 'अपि' तत्तु अस्य पुरूरवसः काला कालेन 'गर्भनी आस' गर्भपुका

सा होवाच । (चा) अवीर इव वत मेऽजन इव पुत्रुं हरन्तीति द्वितीयं प्रमेयुः सा ह तथैवोवाच ॥ २ ॥

(त्रा) अयं हायमीक्षाचक्रे । कथं नु तदवीरं कथमजनं स्यात्, यत्राहं स्यामिति । स नम एवा-
नृत्यपात । चिरं तन्मेने, यद्वाप्तः पर्यधास्यत् । ततो ह गंधर्वा विद्युतजनयाश्चक्रुस्तं युया दिवेवं नष्टं ददर्श ततो ह्वेयं
तिशोबभूव पुनरमीत्येतिरोभूताथं सुऽवाध्या जल्पन्कुरुक्षेत्रं स मया
चचारान्यतः प्रक्षेति विसवती तस्यै हाध्यन्तेन ववत्राज तद्ध त्राऽअप्स-
उत्स आतयो भूत्वा परिपुष्टुविरि ॥ ४ ॥

समृद्धिरे । ज्योत्स्ना इयमुर्वशी मनुष्येणवात्सीत् । उपजानीत । यथेय पुनरागच्छेदिति । तस्यै
हाविर्हृद्रेणा गायन उपबदाऽऽप्त । ततो ह गंधर्वा अन्यतरमुरणं प्रमेयुः ॥ २ ॥

सा होवाच । अवीर इव वत मेऽजन इव पुत्रं हरन्तीति । द्वितीयं प्रमेयुः । सा ह
तथैवोवाच ॥ ३ ॥

अयं हायमीक्षाचक्रे । कथं नु तदवीरं कथमजनं स्यात्, यत्राहं स्यामिति । स नम एवा-
नृत्यपात । चिरं तन्मेने, यद्वाप्तः पर्यधास्यत् । ततो ह गंधर्वा विद्युतजनयाचक्रुः । स मया दिवैवं

कभूव । तत्र पर्वत विरकात् अस्मिन्नुवासे वर्ध । एवमुर्वशा विरकात् मनुष्यलोकादस्यानिष्ठां तद्विराहमलह-
मानैर्गंधर्वैः कृत तद्विरागोपाय दर्शयति—ततो ह गंधर्वा रथादिना । तलस्तस्मात् उर्वशा मनुष्योन्मेषात्
हेतो 'गंधर्वा' सभूय 'समृद्धिरे' सशब्द मन्त्रोचन कृतवत् । कथमियमुर्वशी 'मनुष्ये' 'ज्योक्'
विरकात् 'अवासीत्' वासमकार्थत् । यथा येन प्रकारेण इयमस्यापुनरागच्छेत्, ॥ प्रकार 'उपबदाति'
पर्यालोचयत् । एतस्मिन्नवसरे तस्या खलु उर्वशा शयनप्रदेशे 'हुरणा' हातुरागो भालनो मेषो यस्या-
स्तादृशी अभिर्नेधी 'उपबदा आस' उपनिबदा कभूव । ० हातुरागो उर्वशा पुत्रेन पालिनी । 'तत'
सबादानंतर एतज्जालानां 'गंधर्वा' तथो 'अन्यतरमुरण' 'प्रमेयु' अपजह ॥ २ ॥

सा होवाचेत्यादि । तस्मिन्पुत्रे अपहृते सति 'सा' उर्वशी 'उवाच' उक्तवती । 'अरीरे' वीरपुत्र-
रहिते 'ह' देशे 'अजने' अनरहिते 'ह' देशे मदीन उरणरूप 'पुत्र इतीति । 'बन' खेदे । एव-
मुक्तऽपि पुरुषवाल्मीकी स्थितवान् । ततो गंधर्वा द्वितीयमपुरण 'प्रमेयु' अपजह । 'सा' खलु उर्वशी
पुनरपि 'तथैवोवाच' वीरपुत्ररहितं देशं अनरहितदेशं यथा चौष्टदयो गन्धादिधनमनहरति तथा मदीन पुत्र-
त्वन स्वीकृत उरणद्वय गंधर्वा अपजह इति ॥ ३ ॥

एवमस्या विलयत्वा सत्यां पुरुषवा ॥ कृतवानिति तदाह—अयं हायमीक्षाचक्रे इति । 'अय' अनर
'अय' समीक्षे शान्त पुरुषवा 'दिसाचके' पर्यालोचितवान् । 'यत्र' यस्मिन् स्थान 'अह स्थान' मवयम् ।
तत्स्थान 'कथं नु' केन खलु प्रकारेण 'अवीर' वीररहितं तत् 'कथं वा' 'अजन' अनरहितं स्यात्

तुष्टं हेयं ज्ञात्वोवाच । (चा) अयं वै सु मनुष्यो यस्मिन्नहमुवात्समिति
ता होचुस्तस्मै वाऽआविरसामेति तथेति तस्मै हाविरासुः ॥ ५ ॥

(स्ताथुँ) ताथुँ हायं ज्ञात्वाऽभिपरोवाद । हये जाये मनसा तिष्ठ घारे

नम्र ददर्श । ततो हेवेय तिरोबभूव । पुनरीमीत्येत् । तिरोभूता ॥ आध्वा जल्पन् कुरुक्षेत्रं समया
चचार । अन्यतःपुसेति । विसवती । तस्यै हाध्यतेन वव्राज । तद् ता अप्सरस आतपो भूत्वा
पुष्टुविरे ॥ ४ ॥

त हेय ज्ञात्वोवाच—अयं वै सु मनुष्यः, यस्मिन्नहमुवात्समिति । ता होचुः । तस्मै वा आवि-
रसामेति । तथेति । तस्मै हाविरासुः ॥ ५ ॥

ता हायं ज्ञात्वाऽभिपरोवाद । “ हये जाये मनसा तिष्ठ घारे वचांसि मिश्रा कृणवा-

एवमीष्टिवा । ॥ ' पुरुरवा ' उर्वशीया सह शयनं त्यक्त्वा ' नम्र ' विद्वान् ' एव ' सन् ' अनूपपात ' गंधर्वे सह योद्धुमुचक्राम । नम्र एवेत्यत्र कारणमाह—चिरं तन्मेन इति । ' वन ' पर्ययास्यत ' वास परिधानं नियते इति यदस्ति, ' तश्चिर मेने ' कान्विज्ज्व स्यादिति सुष्यते स्म । तस्मान्नम्र एवानूपपातेत्यर्थः । ततो ह गंधर्वा इत्यादि । ततोऽनन्तरं ' गंधर्वा ' नम्रमागच्छन् पुरुरवम् दृष्ट्वा उर्वशीसमयमगाप नम्रमैव तस्य दर्शनार्थं ' विमुक्त जनपावकु ' । ताप्रमया ' वया दिवा ' अहनि ' एव ' ' त ' पुनरवम् ' नम्र ' दर्शयती ' ददर्श ' दृष्ट्वा च मम समयमगो जात इति अनन्तरमेव इयमुर्वशी ' तिरोबभूव ' अदृष्ट्वा बभूव । ' पुनरीमि ' आगच्छामि ' इति ' श्रुवाणा ' एत् ' स्वर्गानोक्तामागच्छन् । पुनः पुरुरवसा हृत दर्शयन्ति—तिरोभूतामिति । ' तिरोभूता ' अतर्हिणा उर्वशी ' स ' पुरुरवा ' आप्या ' विरहदलिना मन पांडा भाषि, तया ' जल्पन् ' प्रकृष्टन् ' कुक्षेत्रं ' समया " कथितं परित समया " (पा. सू. २।१।२ वा.) इति समयपक्षेने दितीया । कुक्षेत्रस्य सर्वाणि ' चचार ' उर्वशीं द्रुक्तामो अमग कृतवान् । अन्यतःपुसेत्यादि । तत्र कुक्षेत्रे एकत्र ददौ ' अन्यतःपुसे ' नाम ' विमवती ' पद्मिनी सरसी ' तस्यै हावि ' तस्या सर्मारदेशे ' अतः ' अत्रिकेन तटप्रदेशेन ' वनाय ' गतवान् । अपोर्वशीया पुन प्रादुर्भवमह—तद् ता अप्सरस इति । तद् ' तत्र खलु अन्यतःपुसेत्येव सति ' ता ' उर्वशीप्रमुखा ' अप्सरस ' आतपो ' जनवरपुष्टिसंभवदेशा सज्ञा, तद्वा ' भूत्वा ' ' पुष्टुविरे ' परित्पवनं जलक्रीडां कृतवान् ॥ ४ ॥

एतन्मन्त्रं तदिदेशे गच्छन् ' त ' पुरुरवम् ' ज्ञात्वा ' इयमुर्वशी म भि सह उक्तवती, ' अयं ' तद् ' स मनुष्य ' ' यस्मिन्नह ' एतावन् कालं ' अत्राम ' जल्पन् वन्दित " वम निवासे " (पा. पा. ध्वा. प. १०२०) इत्यस्माद्वोदोऽस्ति तिथि " च. म्यावेषपुके " (पा. सू. ७।४।४२) इति तत्रम् । ' ता ' सद्य एतावन् श्रुत्वा ऊचुःकथ्य । किमिति ' ' तस्यै ' मनुष्यस्य ' नन् ' आविरसाम ' प्रादुर्भवमेति । ' तथेति ' परस्परमगीह्य ' तस्यै ' पुरुरवम् ' आविरासु ' पञ्चिष्य विद्वन् स्वकीयेन रूपेण प्रादुर्भवदुः ॥ ५ ॥

एव ' नम्र ' पुरुरवा अप्सरोवाक्ये तामुर्वशीं ' ज्ञात्वा ' कथितं पठितं सनुवाद ' हये जाये ' ३५०

व्युचाथँसि मिथ्या कृणवावहे नु । न नौ मुन्त्राऽऽनुदितासऽ एते मय-
स्करन्परतरे च नाहन्नित्युप नु रम मं नु वदावहाऽ इति हेनेनां तदुवाच ॥ ६ ॥

तथँ हेतरा प्रत्युवाच । किमेता वाचा कृणवा तवाहं प्राक्रमिपमुपसाम-
मियेव । पुन्मरवः पुनरुस्तम्पुरंहि दुरापना व्यातऽ इवाहमस्मीति न वै त्वं
तदकरोम्यदहमत्रं दुरापा व्याऽ अहं त्वयेतदह्यस्मि पुनर्गृहानिहीति
हेनेनं तदुवाच ॥ ७ ॥

यहे नु । न नौ भंवा अनुदितास एते मयस्करन्परतरे च नाहन् ”-इति । उप नु रम
सं नुवदावहं । इति हेनेनां तदुवाच ॥ ६ ॥

तं हेतगा प्रत्युवाच । “ किमेता वाचा कृणवा तवाहं प्राक्रमिपमुपसाममियेव ।
पुन्मरवः पुनरुस्त परेहि दुरापना व्यात इवाहमस्मि ”-इति । न वै त्वं तदकरोः । यदहम-
प्रवम् । दुरापा वा अहं त्वया एतर्ह्यस्मि, पुनर्गृहानिहि, इति हेनेनं तदुवाच ॥ ७ ॥

इति आरम्भः । तदन्तर् उर्वशीपुन्मरवसो उक्तिप्रत्युक्तिरूप पञ्चदशर्चं गूढम् । तत्र “ ह्ये जाये ”
शब्दतन्त्रं पु रवसो नान्यम् । अयमर्थः—‘‘उर्वशीपुन्मरवसकृतया अपिसुखीकरणार्थं देशब्द प्रयुज्ज-
' हन इति वि र्थे प्रयुक्तवान्, ह 'जाय' 'अगता गोरे' करदृश्ये इत्यर्थः । एवमूत हे उर्वशी । 'तिष्ठ'
मा गा । नु ' अथ वच वि ' वृक्षाशोपादि बान्धवानि ' मिथ्या ' मिथ्याणि उक्तिप्रत्युक्तिरूपेण मिथ्रीक-
स्तानि ' उणवावहे ' आवा वग्वावहे । ' नौ ' आवयोर्मत्रा शुभमाशितानि रहस्योक्तिविशेषा ' अनुदि-
तास ' अनुक्त मन यन ' रूप ' मुक्तमस्मिन् । (निरु ३ । १३ । ११) इति । सुखम् ' न करन् '
न कुर्वन्ति । तथा ' परतरेऽहन् च ' परस्परान्यहनि अनुक्त एते सुखम् न कुर्वन्ति । अत हेतोस्तिष्ठ मा गा
इत्यर्थः । अस्या अर्थगतत्वेन अर्थे स्वयम् अर्थोऽपि—उप नु रमति । हे जाये । नु ' अथ ' उपरम ' गमना-
निवर्तित । ' नु निप्र १ आने २ तदवहाहं मिथ्यमाशयण करवावहे ' इति ह ' एवमेव एतु एतया
कथा एनामुर्वशी पुरावा ' उवाच ' । ६ ॥

तद् हेतगा इत्यादि । ‘ इतरा ’ उर्वशी पुन्मरवसम् ‘ प्रत्युवाच ’ ‘ किमेता वाचा कृणवा ’ इति । हे पुर-
व ‘ एता ’ एतया त्वदीया अर्थशून्या ‘ वाच ’ ‘ किं कृणवा ’ अहं किं कुर्याम् । समयमाश्रित्य-
वान् अहम् वसन्तारान् ‘ प्राक्रमिष्यम् ’ प्रस्थानमकार्षम् । तत्र दृष्टत—सूत्रोदयेन निनिवर्तनां ‘ उपसा ’
मध्ये ‘ अग्निपा ’ अग्रे मया पूर्वा उवाच यथा प्रकामति न पुनरुपार्ते, एवम् प्राक्रमिवदित्यर्थः । अतएव
निराशो भूत्वा ‘ अस्तम् ’ गृहनामेतत् (निरु ३ । १३ । ९) इति । स्वकीयम् गृह्य ‘ पुन परेहि ’
पराङ्मुखो निवर्तस्व । अहम् पुनर्दुरापना आप्नुमशक्त्या । यस्यादहम् देवद्वी न मनुष्य । अन ‘ वात
इव ’ यथा वातो गतु न शक्नोते एव मप्राप्तिमन्त दृष्टतेत्यर्थः । रमयुव प्रतित्यक्तोक्ति—न वै त्वमिति ।
‘ मो रम इवा नम दशम् ’ इति ‘ यदहमन्यम् ’ ‘ न ’ खलु ‘त्वम् ’ ‘ तदकरो ’ । अतस्तथा ‘ एताहं ’

(३) अथ हायं परिचूनऽ उवाच । सुदेवोऽ अथ प्रपतेदनावृत्परावृतं परमां गन्तव्याऽ उ । अथा शयीत निर्ऋतेरुपस्थेऽर्धेनं वृका रभसामो अशुः । सुदेवोऽथोदा वभीतः प्र वा पतेत्तदेनं वृका वा श्वानो वाऽद्युडिति हव तदुवाच ॥ ८ ॥

तथै हेतरा प्रत्युवाच । पुष्करवो मा मृथा मा प्रपतो मा त्वा वृकासोऽ-
अशिवासऽ उ क्षन् । न वै खेणानि मर्यानि सन्ति सालावृकाणार्थं
हृदयान्येत्येति मतदाहया न वै खेणार्थं सत्यमस्ति पुनर्गृह्णानिहीति
हवैनं तदुवाच ॥ ९ ॥

अथ हायं परिचून उवाच । “ सुदेवो अथ प्रपते दनावृत्परावृतं परमां गन्तव्या
उ । अथा शयीत निर्ऋतेरुपस्थेऽर्धेनं वृका रभसामो अशुः ”-इति । सुदेवोऽथोदा
वभीतः । प्र वा पतेत् । तदेन वृका वा श्वानो वाऽद्युः । इति हव तदुवाच ॥ ८ ॥

तै हेतरा प्रत्युवाच । “ पुष्करवो मा मृथा मा प्रपतो मा त्वा वृकासो अशिवास
उ क्षन् । न वै खेणानि मर्यानि सन्ति सालावृकाणां हृदयान्येता ”-इति । मतदा-
हयाः । न वै खेणं सत्यमस्ति । पुनर्गृह्णानि । इति हवैनं तदुवाच ॥ ९ ॥

यद्विरूपाऽचरम् । (म्मु) मृत्यैष्ववसर्थं रात्रीः शरदश्चतस्रः । घृतस्य
स्तोकं सृष्टद्विधाभ्यां तादेवं तावता चरामीति तदेतदुक्तप्रत्युक्तं
पञ्चदशशर्म्भद्विधाः प्राहुस्तस्यै ह हृदयमाव्ययाश्चकार ॥ १० ॥

“यद्विरूपाऽचरं मृत्यैष्ववसं रात्रीः शरदश्चतस्रः । घृतस्य स्तोकं सृष्टद्वि

“विशतर्द्धकृत्तिशोच”-(पा. सू. १।१।११) इत्यात्मनेपदम् । “हस्तद्विधा”-(पा. सू. ८।१।२७) इति विचो लोपः । एष ‘मा प्रसते’ धातुन मा कृपा । “पट्ट गमौ”-(पा. पा. भा. ५. ८००) इत्यात्मात् “माचि लुङ्”-(पा. सू. ३।३।१७५) इति लुङि लुङि-वान् चेरभा-
देशः । “पत पुम्” (पा. सू. ७।४।१९) इति पुमागमः । कृपा ‘अक्षिवाच’ दुग्
‘हृताम्’ हृत् । उद्गादधार्थे । अरव्यधानश्च ‘त्वा’ त्वा ‘मा धन्’ मा मध्वपतु । “अद मङ्गो”-
(पा. पा. भा. ५. १) इत्यात्मात् लुङि “लुङ्त्तनोर्लुङ्”-(पा. सू. २।४।३७) इति पञ्चदशे
“मने वन”-(पा. सू. २।४।८०) इत्यादिना चोर्लुङ् । ततः “गमहननखन” (पा. सू.
२।४।९८) इत्यादिना उपधालोपः । वर्तमाने “न माहपोमे” (पा. सू. १।४।०४)
इत्याहन्वा । ननु-भावो पूर्वं महत्तप्यमग्निं स्म तदिदानीं कुर्वन् गत इत्याहन्वाह-म वै र्विणा-
नीति । त्रिषा सप्तमीनि ‘सम्पानि’ मन्त्रिचानि न खट्ट ‘सति’ चिरकालाभ्यान्वयि सप्त्यानि कृति
भावनिष्ठ इत्यर्थः । कुत एतद्व्याह-सालाङ्क्यामिति । “एता” एतदीयानि क्षीमवर्षीनि मन्त्राणि
‘सालाङ्क्याणां’ इत्यादि ‘तद्वन्’ कृत्वा इत्यर्थः । इममर्थं श्रुति सप्त्या व्याचष्टे-मैतद्वाह्या इति ।
‘एतन्’ मन्त्राण्युपायविधेयं मा कृपा सद्विषयमादत्त मा कारी । ‘न’ खट्ट ‘खेग’ क्षीमवर्षि ‘सप्त्या-
मग्नि’ नियतर मन्त्रि । अतः पुनराभीष्टान् ‘गृहान्’ गच्छेति । गतमन्वत् ॥ ९ ॥

इत्य महता प्रातुकां पुरुषस्य निराकृत्य तर्बशी स्वप्राच्युपायात् तत्प्राच्येष्टु तत्कृतमुपाकार भावि-
ष्करोति-यद्विरूपेव्यादि । यद्विरूपेव्या या मानुवससर्गान् विगतदेवस्या सती ‘मर्त्ये’ मनुष्ये मर्त्ये
‘अचरम्’ अचरतिषि । तदानीं ‘रात्री’ रमन्ति ‘चतस्रः शरदः’ “अत्यतमयोमे द्वितीया” (पा. सू.
१।३।५) इति सप्तस्तरेषु उपपन्नं स्वमग्निं ‘अवमम्’ इति निवासाऽग्निं सप्तम् वा समये ‘अह ।
एकम् दिवसस्य सृष्टदेवता ‘घृतस्य’ सर्पिषः ‘स्तोक’ विदुः ‘आह्नाम्’ अनुजि । तव स्वयन् घृत
अनिवम् इत्यर्थः । इदमिदानीं देवे देव-वेदसि सति ‘तान्’ (न-६) वर्णलोपस्य दस । तस्मादेव घृतस्तोकान्
‘तावता’ त्वा सती ‘चरामि’ निवामि । अतस्त्वा न विमरामीत्यर्थः । एवमन्यसु अमु तर्बशीपुरुषस्यो
उक्तिप्रत्युक्ती द्रष्टव्ये इत्याह-तदेतदुक्तप्रत्युक्तं पञ्चदशैर्षं वद्विधाः प्राहुः इति । “तदेतन् पञ्चदशर्षं” सू
“ह्ये जाये मनसा निष्ठ धीरे” इत्यादिषु “उक्तप्रत्युक्तं” पुरुषस्य उक्ति वर्तव्या प्रत्युक्ति ताव्यामुपेतम् ‘वद्वि-
द्विधा’ कर्तृशाखाभ्यामिति “प्राहुः” प्रत्येगाधीयते । “ह्ये जाये” इत्युदाहृत्य निरुक्तामन्त्रव्या अन्या कर्तव्येति

१-यस्य यथा तस्य मन्त्रं इति भाष्येन “पञ्चदशर्षम्” इति श्रुतिप्रवक्ष्यता । आध्यात्मिकता तु एतत्पञ्चदशर्षं
शास्त्रमस्ति तावताऽऽप्तम् । अतः तन्व्यस्यस्य अतः तन्व्येष्टुता अन्या अचरति कृत्वा कृत्वे ८।५।१-११, १-१।
इत्युक्तमन्त्रव्या । ननु विलसितवाजिभ्यो ह

सा होवाच । संवत्सरतमीर्थं रात्रिमागच्छतात्तन्मऽ एकार्थं रात्रिमन्ते
शयितासे जातुऽच तेऽयं तर्हि पुत्रो भविष्येति तु ह संवत्सरतमीर्थं रात्रि-
माजगामेदिरण्यविमितानि ततो हैनमेकमूचुरेतत्पथस्वेति तद्वास्मै
तामुपप्रजिग्युः ॥ ११ ॥

सा होवाच । गन्धर्वा वै ते प्रातर्वरं दातारस्तुं वृणासाऽ इति तं वै मे
त्वमेव वृणीष्वेति युष्माकमेवैकोऽस्मान्निति ब्रूतादिति तस्मै ह प्रातर्गन्धर्वा
वरं ददुः स होवाच युष्माकमेवैकोऽस्मान्निति ॥ १२ ॥

आश्र्मां ता देवेद तावृषाणा चरामि ” इति । तदेतदुक्तप्रत्युक्त पञ्चदशर्चं बद्ध्वाचः प्राहुः ।
तस्यै ह हृदयमाव्ययाक्षकार ॥ १० ॥

सा होवाच । संवत्सरतमी रात्रिमागच्छतात् । तम एका रात्रिमन्ते शयितासे । जात उ तेऽयं
तर्हि पुत्रो भविष्येति । स ह संवत्सरतमी रात्रिमाजगामेदिरण्यविमितानि । ततो हैनमेकमूचु-
रएतदपथस्वोऽयं । तद्वास्मै तामुपप्रजिग्युः ॥ ११ ॥

सा होवाच-गधर्वा वै ते प्रातर्वरं दातारः । त वृणासा इति । त वै त्वमेव वृणीष्वेति । युष्माक-
मेवैकोऽस्मान्निति ब्रूतादिति । तस्मै ह प्रातर्गन्धर्वा वरं ददुः । स होवाच-युष्माकमेवैको-
ऽस्मान्निति ॥ १२ ॥

अत्रानुपपेया इत्यर्थः । समनसरोक्तं या कच तासां तत्पर्यभाह-तस्यै ह हृदयमिति । यथ पुरुर
वसा नेहप्रवाहेन वक्तुं सति तस्या उर्वस्था ‘ हृदय ’ मन ‘ आन्मयाक्षकार ’ विगलकाटिन्य बभूव । “ धृतस्य
स्तोकं सट्टदह आस्ताम् ” इति तावत्स्योपकारस्य स्मरणम् ॥ १० ॥

सा होवाचेत्यादि । इयमुक्तिप्रयुक्तिभ्यां विज्ञानिहृदया उर्वशी ‘ उवाच ’ पुरुरवस प्रयुक्तवती । ‘ संव-
त्सरतमी ’ संवत्सरस्य पूर्णां अतिमां रात्रिं ‘ आगच्छताम् ’ तत्र ‘ स ’ मम ‘ अत ’ अतिके निक्षेपे तावेकां
रात्रिं ‘ शयितासे ’ शयनं करिष्यमि । हाजी लुटि रूपम् । ‘ तर्हि ’ तथा सति ‘ त ’ त्वदस्योऽशोऽन मनोदो
र्गन्धर्वेण वर्तमान ‘ पुत्रो जातो भविता ’ भविष्यति । मन्तर्मुदु । एवमुर्वरोक्तः ‘ स ’ पुरुरवा संव-
त्सरतमी ‘ रात्रिम् आगच्छताम् ’ संवत्सरकाळं स्थित्वा तस्यान्तिमां रात्रिन्व्रजाम्य ‘ हिरण्यविमितानि ’ हिरण्यविनिर्मे-
तानि सौमनि आज्ञा मेव । तन्मत्तस्यादागमनादन्तरम् ‘ एन ’ पुरुरवस तत्रत्या जना ‘ हृदयकम्बुज ’
एनस्यान ‘ प्रणम्य ’ आरोहेति । तदेति । स प्रणम स्थित । तत्र तस्मै पुरुरवसे तामुर्वशी ‘ वयमत्रियु-
प्रेषितवन । “ दि गतो हृदो च ” (छा पा. स्वा. प. ११) इत्यस्मान् निश्चि रूपम् ॥ ११ ॥

सा होवाचेति । ‘ सा ’ पुन पुरुरवस प्राप्य एवमवर्तन्-हे पुरुरव । ‘ त ’ ‘ प्रातर्गन्धर्वा ’ वरम्
‘ दातार ’ दास्यति । ‘ त ’ वरम् त्वदन्तिथिनमर्थं ‘ वृणानि ’ प्रार्थयस्यति । अथ पुरुरवा भाह-त वा
इति । हे उर्वशि । ‘ मे ’ मदीयम् ॥ ‘ वरम् अहम् न जानामि त्वमेव मर्यम् ’ वृणीष्वेति ‘ देवोपादेन

ते होचुः । (न) न वे सा मनुष्येष्वभ्येर्षज्ञिया तनूरस्ति ययेद्वाऽस्माक-
मेकः स्यादिति तस्मै ह स्थाल्यामोष्याग्निं शुद्धुरतेनेद्वाऽस्माकमेको
भविष्यसीति तच्च ह कुमारं चादायावज्वाज सोऽरण्यऽ एवाग्निं निधाय
कुमारेणैव ग्राममेयाय पुनरेमीत्येतिरोभूतं योऽग्निश्चतयं तं सा स्थाली
शर्मा ताथै सु ह पुनर्गन्धर्वानेयाय ॥ १२ ॥

ते होचुः । संवत्सरश्चातुष्प्राश्यमोदनुष्पच सुऽ एतस्यैवाश्वत्यस्य तिस्र-
स्तिन्नः समिधो घृतेनान्वज्य समिद्धतीभिर्घृततीभिर्ऋग्भिर्भुव्याधता-
स्तयस्ततोऽग्निर्जनिता सुऽ एव सु भवितेति ॥ १३ ॥

ते होचुः—न वै सा मनुष्येषु अभ्येर्षज्ञिया तनूरस्ति, ययेद्वाऽस्माकमेकः स्यादिति, तस्मै ह
स्थाल्यामोष्याग्निं शुद्धुः, अनेनेद्वाऽस्माकमेको भविष्यसीति । तं च ह कुमारं चादायावज्वाज ।
सोऽरण्य एवाग्निं निधाय कुमारैव ग्राममेयाय । पुनरेमीत्येत् । तिरोभूतं योऽग्निः अश्वत्यं त,
या स्थाली शर्मा ताम् । स ह पुनर्गन्धर्वानेयाय ॥ १२ ॥

ते होचुः—मवत्सरं चातुष्प्राश्यमोदनं च । स एतस्यैवाश्वत्यस्य तिस्रस्तिन्नः समिधो घृते-
नान्वज्य समिद्धतीभिर्घृततीभिर्ऋग्भिर्भुव्याधत्ता । स यस्ततोऽग्निर्जनिता, स एव ॥ भवितेति ॥ १३ ॥

स्वप्रातिर्मम भवति । समुद्राण्य कथय मे इत्यर्थः । सा प्रतिवक्ति—युष्माकमिति । हे गधर्वा ! ' युष्माकम् '
मध्य अहमप्येव ' अस्मानि ' भवानीति । एवम् मया प्रार्थनागो वर इति गधर्वात् प्रति ' वृत्तात् '
ब्रूहीति । एव पार्थनीयं वस्तुपरिचय सा निर्देष्टव्यः । अथ ' तस्यै ' पुनरुक्तौ ' प्रात ' काठे ' गधर्वा '
आगम ' वरम् ददु ' । स च उर्वरवोपदिष्टमेव वरमयाचनत्वात्—स होवानेयादि ॥ १२ ॥

एवं गधर्वरूपेण पुनरुक्तमप्रापितं सति तत्प्राप्त्युपायकालं गधर्वैरवदेवमनुकामति—ते होचुरिति ।
' त ' गधर्वा ' क्तु ' ' न ' खड्ग ' अग्ने ' सन्निनी ' यज्ञिया ' यज्ञार्हा सा तादृशी ' तन् '
' मनुष्येभ्य ' मनुष्यजाताभ्यः । ' एवा ' तत्रा ' इष्टा ' याम कृता ' अस्माकम् ' मये अपरं पुनरुक्त्वा
' एक स्यादिति ' विचार्य ' तस्यै ' पुनरुक्तं यज्ञार्हमग्निं ' स्थाल्यामोष्य स्थालिचा इत्येवा ' प्रददु '
दत्तवत् । अनेनाग्निना ' इष्टा ' अस्माकमस्माकं ' भविष्यतीति । एव गधर्वैरेते तति ' त ' याग्निं
उर्वरवोपदिष्टमेव च ' कुमारमाशय ' ' आवज्वाज ' स्वरूपमजागमम् । " अज गतो " (या या म्वा प
२५४) इति धातुः । ' स ' पुनरुक्त्वा ' अरण्य एव ' स्थान्यसिद्धितमग्निं ' नि गम ' ' कुमारेणैव ' सह
' ग्राममेयाय ' आगमम् । तेन ' स ' पुनरुक्त्वा ' पुनरेमि ' आगच्छामि, इति अरण्ये अभिनिहितम्
तिरोभूतमन्तर्हितमग्निं ' आ एत् ' आगच्छन् । तत्र योऽग्निर्निहितं तमन्वयमपश्यत् । तत्र या तदाधारभूता
स्थाली सां समीपपर्यन्तम् । अग्निश्च यत्कृणोन्त्या परिणतः, स्थाली ह शमाहृत्यैव परिणता । इत्यमरी
निरोद्धितं सति ' स ' पुनरुक्त्वा ' पुनर्गन्धर्वानेयाय ' आगमम् ॥ १३ ॥

आगमनप्ररोजः जानाता गधर्वा ' उतु ' । ' चतुष्प्राश्य ' चतुर्भिर्ऋग्भिर्ग्राममेयाय भवतीत्येव

ते होचुः । परोऽक्षमिव वाऽएतद्वाश्वत्यामिवोत्तरारणिं कुरुष्व शमीमयी-
मधरारणिं स यस्तुतोऽग्निर्जनिता सुऽएव स भवितेति ॥ १५ ॥

ते होचुः । परोऽक्षमिव वाऽएतद्वाश्वत्यामिवोत्तरारणिं कुरुष्ववाश्वत्या-
मधरारणिं स यस्तुतोऽग्निर्जनिता सुऽएव स भवितेति ॥ १६ ॥

सऽआश्वत्यामिवोत्तरारणिञ्चक्रे । (कऽ) आश्वत्यामधरारणिं स
यस्तुतोऽग्निर्जने सुऽएव सुऽआस तेनेष्ट्वा गन्धर्व्वाणामेकऽ आस
तस्माद्वाश्वत्यामिवोत्तरारणिं कुर्वीताश्वत्यामधरारणिं स यस्तुतोऽग्निर्जा-
यते सुऽएव स भवति तेनेष्ट्वा गन्धर्व्वाणामेको भवति ॥ १७ ॥

इति तृतीयप्रपाठके तृतीये ब्राह्मणम् ॥ ११-३-३ ॥ (५. १.) ॥

ते होचुः-परोऽक्षमिव वा एतत् । आश्वत्यामिवोत्तरारणिं कुरुष्व, शमीमयीमधरारणिम् ।
स यस्तुतोऽग्निर्जनिता, स एव स भवितेति ॥ १५ ॥

ते होचुः-परोऽक्षमिव वा एतत् । आश्वत्यामिवोत्तरारणिं कुरुष्व, आश्वत्यामधरारणिम् । स
यस्तुतोऽग्निर्जनिता, स एव स भवितेति ॥ १६ ॥

स आश्वत्यामिवोत्तरारणिं चक्रे, आश्वत्यामधरारणिम् । स यस्तुतोऽग्निर्जने । स एव स आस
तेनेष्ट्वा गन्धर्व्वाणामेक आस । तस्माद्वाश्वत्यामिवोत्तरारणिं कुर्वीत, आश्वत्यामधरारणिम् ।
यस्तुतोऽग्निर्जायते, स एव स भवति । तेनेष्ट्वा गन्धर्व्वाणामेको भवति ॥ १७ ॥

प्रजापतिर्ह चातुर्मास्यैरात्मानं विदधे । सऽ इममेव दक्षिणं बाहुं वैश्व-
देवुं हविरकुरुत तस्यायमेवाह्यगुप्तऽ आग्नेयुं हविरिदुं सौम्यमिदुं
सावित्रम् ॥ १ ॥

(१५) स वै वर्षिष्ठः पुरोडाशो भवति । तस्मादियमासां वर्षिष्ठेदुं
सारस्वतमिदुं पौष्णमुथ सऽ एषऽ उपरिष्टादस्तस्य सन्धिस्तन्मारुत-
मिदं वैश्वदेवं दोर्घावापृथिवीयं तद्वाऽ अनिरुक्तं भवति तस्मात्त-
दनिरुक्तम् ॥ २ ॥

प्रजापतिर्ह चातुर्मास्यैरात्मानं विदधे । स इममेव दक्षिणं बाहुं वैश्वदेवं हविरकुरुत । तस्याय-
माह्यगुप्त आग्नेयं हविः । इदं सौम्यम् । इदं सावित्रम् ॥ १ ॥

स वै वर्षिष्ठः पुरोडाशो भवति । तस्मादियमासां वर्षिष्ठा । इदं सारस्वतम् । इदं पौष्णम् । अथ
। एष उपरिष्टादस्तस्य सन्धिस्तन्मारुतम् । इदं वैश्वदेवम् । दोर्घावापृथिवीयम् । तद्वा अनिरुक्तं
भवति । तस्मात्तदनिरुक्तम् ॥ २ ॥

आश्वत्थीमेवाचरारणि च ' चके ' कृतवान् । ततस्ताम्यां मयनाद् ' स ' सादशोऽग्निर्जज्ञे यः प्रागरण्ये
निहितः । गधर्वेदोऽग्नि ' स एव आस ' बभूव । अक्षिरूपारक्षेवकादक्षधान् अव्यवधानेन जायमानावात् । अथ
स पुरुरवा ' तेन ' यथितेनाग्निना ' इष्टा ' । गधर्वाणामेक आस ' बभूव । इत्यभात्यादिकामिदं अरथ्यो-
रश्वयोपोदान्त्व अपुना यजमानस्यापि विज्ञे-तस्मादिति । यस्मादेव पुरुरवाः अश्वययोन्यग्निना इष्टा
स्वामीष्टमालमत । तस्यादिदानीन्तनो यजमानोऽपि ' आश्वत्थीमेव अचरारणिमुत्तरारणि च ' कुर्वीत ' । ' ततः '
सकाशावोऽग्निर्जायते ' स एव ' यज्ञाहो देवेष्ववरियतोऽग्निर्भवति । गतमन्वत् ॥ १७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यनिर्देशशतपथब्राह्मणमध्ये एकादशकाण्डे
पञ्चमेऽध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥ (११-१-१) ॥

यथा दशर्शुर्मासिषाजिनः आश्वत्थीमेवाजित्व देवयाजित्व चेति द्वैविध्यं दर्शितम्, एव चातुर्मास्यजिनोऽपि
तथाैव दर्शयितुं तन्वैर्वागीः शरिमात्रप्रवक्तृत्वेन आश्वत्थीमेवाजित्व रचयति-प्रजापतिर्ह चातुर्मास्यैति ।
चतुर्ं चतुर्ं मासेऽपि कियत इति चातुर्मास्यानि वैश्वदेवनक्षत्रप्रवाससाकमेवमुपलक्ष्यति तैरात्मानं शरीरं
' विदधे ' कल्पितवान् । तस्य प्रजापतेः दक्षिणहस्तत्वेन वैश्वदेवाय प्रथमं पर्वं कल्पयति-स इममेव दक्षिणं
बाहुमिति । इममिति इदं शब्देनाभिधाय निर्दिशते । आग्नेयादियामाह्यं वैश्वदेवपर्वकम् ' हविरिदं बाहुम-
कुरुत ' तत्राग्नेयादीनि पञ्च हवीणि अगुप्तमह्यगुप्तमिदं कल्पयति-तस्यायमेवांगुष्ठ आग्नेयं हविरिति ।
इदं सौम्यमित्यादिना तदगुलीनामभिनयेन निर्देशः ॥ १ ॥

तृतीयस्य हविषो मध्यमांगुलेषु सारूप्यमाह-स वै वर्षिष्ठ इति । द्वादशसु कयादेऽत्र सकार्यतया तस्या-
भिधाय पुरोडाशकृतत्वाच्च हविषो वृद्धतत्त्वम् । ' तस्मात् ' कारणान् ' इय ' मध्यमांगुलिरपि आसामगुडीनां

(म) अयमेव दक्षिणऽऽरुर्वहणप्रयासाः । (स्तु) तस्य यानि पञ्च हवींषि समायानि ताऽ इमाः पञ्चांगुलयः कुल्फाविवेन्द्रागुथै हविस्तद्वे द्विदेवत्यं भवति तुस्मादिमौ द्वौ कुल्फाविटं व्वारुणमिटं मारुतमुनूकं कायं तद्वाऽऽनिरुक्तं भवति तुस्मात्तदनिरुक्तम् ॥ ३ ॥

(म्मु) मुखमेवास्यानीकवनीष्टिः । (मुं) मुखं हि प्राणानामुनीकसूरः सांतपनीयोरसा हि सुमिव तप्यतऽऽरुदुरं गृहमेधीया प्रतिष्ठा वाऽऽरुदुरं प्रतिष्ठित्याऽएव शिश्रान्येवास्य क्रेडिन्तुं हविः शिश्रेहि क्रीडतीवायुमेवा-वाद्प्राणऽआदित्येष्टिः ॥ ४ ॥

अयमेव दक्षिण उरुर्वहणप्रयासाः । तस्य यानि पञ्च हवींषि समायानि । ता इमाः पञ्चाङ्गु-
लयः । कुल्फाविवेन्द्राग्रं हविः । तद्वे द्विदेवत्यं भवति । तुस्मादिमौ द्वौ कुल्फी । इदं वारुणम् ।
इदं मारुतम् । अनूकं कायम् । तद्वा अनिरुक्तं भवति । तुस्मात्तदनिरुक्तम् ॥ ३ ॥

मुखमेवास्यानीकवनीष्टिः । मुखं हि प्राणानामुनीकम् । उरः सांतपनीया । उग्मा हि ममिव
तप्यते । उरुदं गृहमेधीया । प्रतिष्ठा वा उदरम् । प्रतिष्ठित्या एव । शिश्रान्येवास्य क्रेडिनं हविः ।
शिश्रेहि क्रीडतीव । अयमेवावाद् प्राण आदित्येष्टिः ॥ ४ ॥

‘ वाग्निः ’ तास्यवनीमे अनामिकावनीष्टिः । तद्वेद्विनिर्दिष्टिनिर्गन्तव्यवनाह—अयं य एष इति ।
अंगुलिपञ्चकोरेण्य पाणितत्त्व उदाहरणः । ‘ समित्कालम् ’ । इदं दूरस्थानं ‘ वैधदेव ’ सप्तम हविः ।
तदुपरि होहः ‘ वाग्निपित्री ’ इति । तयोः साम्यमाह—तद्वा अनिरुक्तमिति । वाग्निपित्री हविस्तद्वा
‘ भवति ’ । ‘ तुस्मात् ’ ‘ तत् ’ करदोषविरुद्धमिति । ‘ अनिरुक्त ’ अविशष्ट भवति ॥ ३ ॥

अथ वारुणप्रयासः इति पर्वे दक्षिणप्रयासेन कथयति—अयमेव दक्षिण उरुर्वहणप्रयासा इति ।
उत्साहः हन्मस्य पादस्तोदकः । ‘ समायानि ’ पर्वचतुष्टयमचार्यमि ‘ यानि ’ आग्नेयदीनि ‘ पञ्च
हवींषि ’ इति अंगुलिपञ्चकोरेण्येन पूर्ववत् कथयति । ‘ देन्द्राग्रम् ’ वृष्टम् ‘ हविः ’ उत्सावदवमम् ।
जंयन्तस्तयोः सप्तः कुन्तः । देवतादिवत् तन्मात्रम् तद्वदिति—तद्वे द्विदेवत्यमिति । ‘ इदम् ’
जद्वत्सामं वाग्निमपुनः । उर्वमवनिदम् ‘ मारुतम् ’ । पादस्य मण्डपस्य च पाः सन्धिभद्रास्तम्
‘ कान् ’ ‘ कद्वेनाह नवन हविर्गुणम् । पूर्ववत्तोरनिद्वत्त्वमप्यमाह—तद्वा अनिरुक्तमिति ॥ ३ ॥

अथ मारुतप्रयासः—मुखमेवास्यानेति । अथ साकमेष्टु “ सप्तपेज्जाह्वे ” इति या ‘ अनीक-
वनीष्टिः ’ ता ‘ अह ’ इति पञ्च मुखमेवागुणम् । ‘ हि ’ दम्भम् ‘ सुतम् ’ ‘ प्राणानम् ’ चतु प्रो-
दमस्य अनीकमपुनः । तन्मादनीकवनीष्टिः शिश्रान्येवास्य क्रेडिन्तुं योम्या “ मरुद्वयः सप्तपेज्जाह्वे ” इति
विदिता या ‘ सप्तपेज्जाह्वे ’ तदुः वृष्टमपुनः । तयोः साम्यमाह—उत्सा इति । ‘ उत्सा ’
इदं सप्तपेज्जाह्वे तदुः क्रेडिन्तुं योम्या “ मरुद्वयः सप्तपेज्जाह्वे ” इति विदिता या ‘ उत्सा ’

(१) अयमेवोत्तरऽ उरुर्महाहविः । (स्तु) तस्य यानि पुञ्च हवींषि
समायीनि ताऽ इमाः पुञ्चाद्गुल्यः कुल्फाप्तेन्द्राग्रुं हविस्तद् द्विदे-
वत्यं भवति तस्मादिमौ द्वौ कुल्फानिदं माहेन्द्रमिदं वैश्वकर्मणं तद्वाऽ-
अनिरुक्तं भवति तस्मात्तदुनिरुक्तमथ यदिदमन्तरुदरे तत्पितृयज्ञस्तद्वाऽ
अनिरुक्तं भवति तस्मात्तदुनिरुक्तम् ॥ ५ ॥

(म) अयमेवोत्तरो बाहुः शुनासीरीयम् । (स्तु) तस्य यानि पुञ्च हवींषि
समायीनि ताऽ इमाः पुञ्चाद्गुल्योऽथ युऽ एषुऽ उपरिष्ठादुस्तस्य सन्धि
स्तुचुनासीरीयमिदं वायुज्यं दो- सौम्यं तद्वाऽअनिरुक्तं भवति तस्मात्त-
दुनिरुक्तम् ॥ ६ ॥

अयमेवोत्तर उरुर्महाहवि । तस्य यानि पुञ्च हवींषि समायीनि । ता इमाः पुञ्चाद्गुल्यः ।
कुल्फाप्तेन्द्राग्र हविः । तद् द्विदेवत्यं भवति । तस्मादिमौ द्वौ कुल्फौ । इदं माहेन्द्रम् । इदं
वैश्वकर्मणम् । तद्वा अनिरुक्तं भवति । तस्मात्तदुनिरुक्तम् । अथ यदिदमन्तरुदरे । तत्पितृयज्ञः ।
तद्वा अनिरुक्तं भवति । तस्मात्तदुनिरुक्तम् ॥ ५ ॥

अयमेवोत्तरो बाहुः शुनासीरीयम् । तस्य यानि पुञ्च हवींषि समायीनि । ता इमाः पुञ्चाद्गुल्यः ।

गृहमवापि सा 'उदरम्' सा तु छन्द 'प्रतिष्ठा' सुनम्याहारम्याहारः । तस्मान् गृहमवाप्य उदर-
रूपत्वम् 'प्रतिष्ठा' एव 'प्रतिष्ठा' अथवा नृपयन इत्यर्थः । "मरुद्वयं कीर्त्यम्" इति विहितं यत्
'क्रेन्ति हविः' अथ 'विश्वान्वाप्य' प्रजापत्यन्देवि । तवसा सात्त्विकमाह-विश्वेति । बाहो-
रिति अथ विद्वानिति । तेनैव पुरुष 'जात्याव' । अथ जात्यनपवधान् क्रेन्त्यव्य हविष उद-
रपत्तं पुनःपुनः ३ वातुप्य अथवा इत्युत्पन्नं 'प्राग' एव 'आप्य' । "आदित्यं पुनः पदम्" इति
विहितं हि वातुप्य निर्मितमित्यर्थः ॥ ४ ॥

एव साकनपदु बहिर्भवति निशामीमध्यशरारम्य कर्त्तुं त्रिवयं कथयाम्य कट्टिमाह-अयमेवोत्तर
उरुर्महाहविरिति । महाहविषति वैश्वदेवताद्वयमशब्दं साकनभाष्यस्य प्रधानस्य पूर्वमेव नामनेयम् ।
तस्य यानीयादि पूर्वम् । इदं माहेन्द्रमिदं वैश्वकर्मणमिति । इदमन्धेनाभिनयान् नराया ऊतोष
कट्टि । वैश्वकर्मणिककपालस्य हविष उदरमथ अनिरुक्तमाम्यमाह-अनिरुक्तं भवतीति । उक्तार्थ-
मवत् । अथ यदिदमन्तरुदरे इति । 'उदरे' अन्तर्ग 'यदिदम्' अत्रपुरोडादिकर्मणि 'तत्पितृयज्ञः'
उदरमप्यवयववचनं पितृयज्ञं कश्चिन् इत्यर्थः । पितृयज्ञस्योपायुष्मन्त्युत्पन्नम्, तदन्त्य उक्तवचनस्य
उपायपत्ति-तद्वा अनिरुक्तं भवतीति । 'तस्मात्' कारणम् 'तत्' उदरमप्यवयवं अवयववचनम् ।
गमन्यम् ॥ ५ ॥

अथ सव्यबाहो हविमाह-अयमेवोत्तरो बाहुः इति । यत् शुनासीरीयाह वक्तुं परं स वयमाह

(न्ता) तानि वा ऽएतानि । चातुर्मास्यानि त्रिपन्थीनि द्विसप्ततानि
तस्मादिमानि पुरुषस्याङ्गानि त्रिपन्थीनि द्विसप्ततानि तेषां वै चतुर्णां
द्वयोर्घीणि त्रीणि हवीर्ध्व्यनिरुक्तानि भवन्ति द्वे द्वे द्वयोः ॥ ७ ॥

अर्द्धः प्रपाठकः ॥ कंडिकाः ५६ ॥

(स्ते) तेषां वै चतुर्ध्वं मन्थन्ति । तस्माच्चतुर्भिर्द्वैरायुते द्वयोः प्रण-
यन्ति तस्माद्द्व्याभ्यामेत्येवमु ह प्रजापतिश्चातुर्मास्यैरात्मानं विदधे
तयोऽप्येवंविद्यमानश्चातुर्मास्यैरात्मानं विधत्ते ॥ ८ ॥

अथ य एष उपरिष्ठादस्तस्य मन्थिः । तच्छुनासीरीयम् । इदं वायव्यम् । दोः सीर्यम् । तद्वा अनि-
रुक्तं भवति । तस्मात्तद्विरुक्तम् ॥ ६ ॥

तानि वा एतानि चातुर्मास्यानि त्रिपन्थीनि द्विसप्ततानि । तस्मादिमानि पुरुषस्याङ्गानि
त्रिपन्थीनि द्विसप्ततानि । तेषां वै चतुर्णाम्-द्वयोर्घीणि त्रीणि हवीर्ध्व्यनिरुक्तानि भवन्ति ।
द्वे द्वे द्वयोः ॥ ७ ॥

तेषां वै चतुर्ध्वं मन्थन्ति । तस्माच्चतुर्भिर्द्वैरायुते । द्वयोः प्रणयन्ति । तस्माद्द्व्याभ्यामेति । एवमु
॥ प्रजापतिश्चातुर्मास्यैरात्मानं विदधे । तयो एवेवंविद्यमानश्चातुर्मास्यैरात्मानं विधत्ते ॥ ८ ॥

कल्पित इत्यर्थः । तस्य धानीत्यादि पूर्वम् । 'उपरिष्ठादस्तस्येत्यादि । पाणितनस्य 'यदुपरिष्ठातमग्निः'
मणिरवस्थानम् 'तच्छुनासीरीयम्' हविः । 'इदम्' कर्णम् 'वायव्यम्' वायुदेवताक हविः । सीर्य-
मेककपाल हविः 'दोः' मुखम् । तद्वा अनिरुक्तमित्यादि पूर्वम् ॥ ६ ॥

तानि वा एतानि । 'एतानि' वैधदेवादीनि 'चातुर्मास्यानि' चतुर्षु चतुर्षु मानेऽपि कियमाणाणि
चत्वारि पर्याणि 'त्रिपन्थीनि' त्रयः सधयः अतरालकान्धाध्वारो मामाः येन तानि त्रिपन्थीनि । 'द्विसप्त-
तानि' शुनासीरीमिवैधदेवयोः कान्युनयुद्धचतुर्दश पौर्णमास्यां च पौर्णपरेण अनुष्ठानात् तद्वाभ्या एवेभ्यां
सप्ततानि सन्तिष्ठानि । तत्रावृत्तिपञ्चे "कान्युनयुद्धसधे शुनासीरीयं प्रार्णैधदेवम्" (का. श्रौ. सू. १. १९. ४)
इति सूचितम् । एतस्य प्रयोजनमह-तस्मादिमानीति । यस्मात् उक्तविधानि चातुर्मास्यानि 'तस्मादिमानि'
पुरुषशरीरस्याङ्गानि कदाचीनि 'त्रिपन्थीनि' 'द्विसप्ततानि' च पाणिनादित्यान् अधमनोरगिरतनन्धो-
रनयोः प्रयामनत्वात् द्विसप्ततान्यम् । तेषां वा इत्यादि । 'तेषां' वैधदेवादीनां 'चतुर्णां' मध्ये द्वयोर्द्वयो-
प्रपाठकमेधयोः 'त्रीणि त्रीणि' हवीर्ध्वं 'अनिरुक्तानि' उर्गानुपरिध्वीत्यानि 'भवन्ति' । 'द्वयो' वैधदेव-
शुनासीरीययोरादत्तपर्वणो 'द्वे द्वे' हविषो अनिरुक्ते । तथा ॥ यस्मात्वा आदशनापनेन 'एककपालाः सर्वत्र सावित्र-
श्चातुर्मास्ये' (का. श्रौ. सू.) इति च सूचितत्वात् चतुर्षु पर्वेषु एककपालस्य हविषः सावित्रस्य उपाशुत-
विदधन् । 'त्रीणि त्रीणि' इत्यस्मादेव वचनात् मध्यमयोः पर्वणोत्पद्येत्येक हविस्मात्प्रचरितव्यमिति भावः ॥ ७ ॥

अथ तेषां सायणव्याख्याप्रसङ्गः विधत्ते-तेषां वा इत्यादि । 'तेषां' चातुर्मास्यानां चतुर्ध्वं पर्वेषु
अग्निपदनमपरो धर्मः । यस्यादेव 'स्मान्' चतुर्भिर्द्वैरायुतद्वयैरात्मानं समानशरीरानिः सपुनरते । 'यु

तदाहुः । सर्वगायत्रं वैश्वदेवेषु हविः स्यात्सर्वत्रैष्टुभं वरुणप्रपासाः ।
सर्वजागतं महाहविः सर्वानुष्टुभेषु शुनासीरीयं चतुष्टोमस्याप्त्याऽइति
तदु तथा न कुर्याद्यत्त्वाऽएतान्यभि संपद्यन्ते तेनैवास्य स कामऽ
उपाप्तो भवति ॥ ९ ॥

तानि वाऽएतानि । चातुर्मास्यानि द्वापष्टानि त्रीणि शतानि बृहत्याः
संपद्यन्ते तद्देभिः संवत्सरं च महाव्रतं चाप्नोत्यथो द्विप्रतिष्ठो वाऽ
अयं यजमानो यजमानमेवेतत्स्वर्गं लोकंऽआयातयति प्रतिष्ठापयति ॥ १० ॥

इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थ ब्राह्मणम् ॥ ११-२-४ ॥ (५, २,) ॥ -

तदाहुः—सर्वगायत्रं वैश्वदेव हविः स्यात् । सर्वत्रैष्टुभं वरुणप्रपासाः । सर्वजागतं महाहविः ।
सर्वानुष्टुभं शुनासीरीयम् । चतुष्टोमस्याप्त्या इति । तदु तथा न कुर्यात् । यत्त्वा एतान्यभि संपद्यन्ते ।
तेनैवास्य स काम उपाप्तो भवति ॥ ९ ॥

तानि वा एतानि चातुर्मास्यानि द्वापष्टानि त्रीणि शतानि बृहत्याः संपद्यन्ते । तद्देभिः संवत्सरं
च महाव्रतं चाप्नोति । अथो द्विप्रतिष्ठो वा अयं यजमानः । यजमानमेवेतत्स्वर्गं लोकं आयातयति,
प्रतिष्ठापयति ॥ १० ॥

मित्रगामिन्नगणो ” (वा पा. अ. प. ११) इति धातु । अथ तेषां मध्ये वैश्वदेवशुनासीरीयोर्देवो पर्वतो-
रक्षवदिनिर्गपन परित्यज्य केवलमग्निमेव प्रणयति । ‘ तस्मात् ’ द्वाभ्यामेव पादाल्पा पुरः ‘ एति ’ प्रति-
गच्छति । एव मुहेति प्रतिपादितार्थस्य निगमनम् । आख्यायिकातिदम्भं यजमाने योजयति—तयो एवैव-
विदिति । एवमुक्त ब्राह्मणार्थं विद्वान् ‘ यजमान ’ अनुष्टुपीयमाने ‘ चातुर्मास्येतरान् ’ यागमय शरीर एव
‘ विधत् ’ करोति ॥ ८ ॥

अथ गावज्यादिमपचित्तेषु पर्वसु दर्शयितुं पूर्ववक्षयति—तदाहुरिति । तत्तत्र चातुर्मास्येषु ‘ आहु ’
कथयति ब्रह्मवादिन । तत्र वैश्वदेवाकस्य प्रथमं पर्वं ‘ सर्वगायत्रम् ’ सर्वैर्वाज्यानुवाक्यादिभिर्मन्त्रैर्गायत्री-उद्गच्छ-
देव कार्यम् । एव सर्वत्रैष्टुभमित्यादावपि योज्यम् । वरुणप्रपासादुवा यागा इति यद् तत्सर्वत्रैष्टुभमिति सबध ।
चतुष्टोमस्याप्त्या इति । इत्थं गायत्र्यादीनामनुष्टुबानां चतुर्मासा उद्गच्छा कथेयं पर्वचतुष्टये प्रयोगः शिशुदि-
क्षोमचतुष्टयोरित्यस्य सोमयागस्य प्राप्तये संपद्यत इत्यर्थः । तद्वन्निधित्वं पश्चान्नरमाह—तदु तथा न कुर्या-
दिति । ‘ यत्त्वा ’ यस्मात्कृत्वा ‘ एतानि ’ वैश्वदेवादीनि क्रमेण गावज्यादिरूपेण ‘ मारयते ’ । तस्मात्तर्था-
सर्गात्रात्रादिकं न कार्यम् । ‘ तेनैव ’ संपत्तिरभ्येनैव गावज्यादिना ॥ ३ ॥ पूर्वोक्तं ‘ काम ’ उद्गच्छो
भवति ॥ ९ ॥

अथ चातुर्मास्येषु सख्याविशेषघटितवृहन्निर्गपति दर्शयन् सर्वसमात्मकचित्याग्रमंहानंमगत्तथ प्रातिरूप-
फलं दर्शयति—तानि वा एतानीत्यादि । ‘ द्वापष्टानि ’ द्विपष्टपञ्चिकानि ‘ त्रीणि शतानि ’ एतत्तन्त्या-

गोचेषो ह प्राचीनयोग्यः । (५) उद्दालकमारुणिमाजगाम ब्रह्मोद्य-
मग्निहोत्रं विविदिपिष्यासीति ॥ १ ॥

सु होवाच । गौतम का तेऽग्निहोत्री को ज्वत्तः किमुपसृष्टा किं स्यु-
जनं किं दुह्यमानं किं दुग्धं किमाहियमाणं किमुधितं किमवज्यो-
त्यमानं किमद्रिः प्रत्यानीनं किमुद्रास्यमानं किमुद्रासितं किमुन्नीयमानं
किमुन्नीतं किमुद्यतं किं हियमाणं किन्निगृहीतम् ॥ २ ॥

गोचेषो ह प्राचीनयोग्य उद्दालकमारुणिमाजगाम-ब्रह्मोद्यमग्निहोत्रं विविदिपिष्यासीति ॥ १ ॥

स होवाच-गौतम का तेऽग्निहोत्री १ । को ज्वत्तः २ । किमुपसृष्टा ३ । किं सयोजनम् ४ । किं
दुह्यमानम् ५ । किं दुग्धम् ६ । किमाहियमाणम् ७ । किमुधितम् ८ । किमवज्योत्यमानम् ९ ।
किमद्रिः प्रत्यानीतम् १० । किमुद्रास्यमानम् ११ । किमुद्रासितम् १२ । किमुन्नीयमानम् १३ ।
किमुन्नीतम् १४ । किमुद्यतम् १५ । किं हियमाणम् १६ । किन्निगृहीतम् १७ ॥ २ ॥

मत्परा 'द्वय' 'सयजन' । तदेभिर्व्यादि । सपम्यान् उत्तमस्याकृद्गृहीतानां हेतो 'एभि' ।
आनुमान्यै षष्पुष्पत्रिरनपुष्पतीष्टकामक सवमरूपं चित्वाग्निं च 'महाजन' साम च प्राप्नोति । तस्य
'महाजनस्य' 'हि' 'उर' पञ्चदशमन्तसौ पञ्चौ पञ्चविंश आमा एकविंश पुष्ट एतौ सध्याक्षरा अतर्जा-
वाद् भगवन्तन्मन्त्रिरात्रि आनुमान्यवाजिन इत्यर्थः । अवशिष्टयोर्दशौ प्रयोक्तव्यौ-अथो द्विप्रतिष्ठ इति ।
द्वयम् द्वादश्या प्रतिष्ठितं 'द्विप्रतिष्ठ' । तथा च 'एतन्' एतया अवशिष्टया द्विमदपरा 'पञ्चमान-
मस' कथंभूत 'एतौ' लोके 'आयातयति' प्राप्नोति । तत्र 'प्रतिशययति' प्रतिष्ठितमवहितं
करोति ॥ १० ॥

एति श्रीगणेशाय नमः । त्रिभिः माघशेषे वेदाद्यं प्रकाशे भाष्येन्द्रिणीयदानपञ्चादयमाधये द्वादशरात्राद्ये
पञ्चमेऽध्याये द्वितीये ब्राह्मणे ॥ (११-१-२) ॥

अथ प्रश्नप्रतिषेधनाभ्यां अग्निहोत्रहोमस्य सन्निवेशात्सिक्ताय प्रतिशदधिष्यन् प्रष्टुप्रतिवक्तारौ दर्शयति-
गोचेषो हेति । पुत्रेणा पुत्र 'प्राचीनयोग्य' नाम महर्षि 'अक्षरि' अक्षगुत्र 'उद्दालक'
'आजगाम' । 'ब्रह्मोद्य' अग्निहोत्रविषय 'प्रत्यानी' अत्र तत्त्वस्वरूप उच्यते प्रतिशदय येन तद् 'वि-
विदि' 'पिष्यासीति' तद्विषयं वदन्त्या कारणाभि रङ्गनेनाभिप्रयोगात्त इत्यर्थः ॥ १ ॥

काम्यं च तदुक्तं प्रति इमान्मन्त्रिगोत्रवचमूलात् पर्यायान् पत्रादेना-म होवाचे-वादिता । 'स'
मद् प्राचीनयोग्य 'उवाच' उक्तवन् । हे 'गौतम' । गौतमोऽग्रेपञ्च भो उद्दालक । 'त' तत्राग्निहोत्रकर्मणि
'ब्रह्मोद्य' होमनश्चनस्य पयसो दोषी धेनु 'का' किम्या उच्यते । 'को ज्वत्त' । इत्यादावदि इव
योग्यः । किमुपसृष्टेति । 'उदग्ध' दोहनार्थं वसन सगता धेनु, सा किम्येत्यर्थः । सपुन्यते अनेनेति
'सोऽन' वसत्रप्रार्थना इति । किं दुह्यमानमित्यादि । दुह्यमानत्वाद्दो होमनश्चनस्य पयस अस्मा-

(इकाथं) काथं समिधमादधासि । का पूर्वाऽऽहुतिः किमुपासीपदः
किमुपैक्षिष्ठाः कोत्तराऽऽहुतिः ॥ ३ ॥

किथं हुत्वा प्रकम्पयसि । किथं सुचं परिमृज्य कूर्चं न्यमार्जोः किं
द्वितीयम्परिमृज्य दक्षिणतो हस्तमुपासीपदः किं पूर्वं प्राशीः किं द्वितीयं
किमुत्सृज्यापाः किथं सुच्यपऽ आनीय निरीक्षीः किं द्वितीयं किं तृतीय-
मेतां दिशमुदीक्षीः किञ्जघनेनाहवनीयमग्रे न्यनेपीः किथं समतिष्ठिषो
यदि वाऽ एतद्विद्वानग्निहोत्रमुहोपीरुय ते हुतं यद्यु वाऽ अविद्वानहुतमेव
तऽ इति ॥ ४ ॥

का समिधमादधासि १८ । का पूर्वाऽऽहुतिः १९ । किमुपासीपदः २० । निमुपैक्षिष्ठाः २१ ।
कोत्तराऽऽहुतिः २२ ॥ ३ ॥

किं हुत्वा प्रकम्पयसि २३ । किं सुचं परिमृज्य कूर्चं न्यमार्जोः २४ । किं द्वितीयं परिमृज्य
दक्षिणतो हस्तमुपासीपदः २५ । किं पूर्वं प्राशीः २६ । किं द्वितीयम् २७ । किमुत्सृज्यापाः २८ ।
किं सुच्यप आनीय निरीक्षीः २९ । किं द्वितीयं किं तृतीयमेतां दिशमुदीक्षीः ३० । ३१ । किं
जघनेनाहवनीयमग्रे न्यनेपीः ३२ । किं समतिष्ठिषः ३३ । यदि वा एतद्विद्वानग्निहोत्रमुहोपीः । अय
ते हुतम् । यद्यु वा अविद्वान्, अहुतमेव त इति ॥ ४ ॥

विशेषः । तत्र पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरप्रवधि । आह्वयमाणमिति । गोष्टाद्वर्हस्यसमीपं प्रति दुग्धस्य पयस आनयनम् ।
गार्हपत्यस्योत्तरतः प्रथम् कृतेषु अगारेषु स्थापनं अधिश्रयणम् । अहवना दग्धगात्राद्भुग्वेन पयस उपरि
द्योतनमवज्योतनम् । उदकस्य पयस उपशमनाय सुकण्ठोदकस्य सचनं अग्निं प्रत्यानयनम् । उद्गात्स्नानं गार्हप-
तयाया स्पर्शा । आहवनीयदेशमभिलक्ष्योक्त्याहर्तुं गार्हपत्यममीपादुद्धृतमुद्यतम् । निगृहीतमाहवनीयस्य
पश्चात्तादितम् ॥ २ ॥

का समिधमिति । हे शौतम् । यां ' समिध ' होमापूर्वं अग्नौ ' आदधासि ' सा विमर्शेत्यर्थः । या
पूर्वा आहुतिः ' अग्निर्गोति ' इति हूयते सा कस्य देवस्य प्रीत्यर्था । एवमुत्तरा । पूर्वोत्तराणामग्नौ वातस्य ।
' उपासीपद ' पूर्वाह्वयनतरं सुचमुपसादितवानसि । ' उपैक्षिष्ठा ' गार्हपत्यस्य दक्षिणं कृतवानसि ॥ ३ ॥

द्वितीयामाहुतिं ' हुत्वा ' किं कारणं सुचं ' कम्पयसि ' चालयसि । ' सुचं परिमृज्य ' सुहृत्सुखेभ्यस्य
परिमारनं कृत्वा कुशलयै ' कूर्चं न्यमार्जो ' निमृष्टवानसि । ' दक्षिणत ' वेददक्षिणमग्रे ' हस्तमुपासीपद '
उपसादितवानसि । ' उत्सृज्य ' वेददक्षिणमग्रे उत्सर्ज्य कृत्वा ' अपा ' पानं कृतवानसि । ' निरीक्षी '
निष्कृष्य लक्षणं सेषनं कृतवानसि । ' न्यनेपी ' निनयनं कृतवानसि । ' समतिष्ठिष ' सत्यापितवानसि ।
स्थापयतेर्लुकि ' तिष्ठतेति ' (पा. सू. ७ । ४ । ९) इतीत्यम् । यदि वा एतदित्यादि । एतद्विद्वान्
' विद्वान् ' जानन् यजतिहोत्रं ' अहोपी ' हुतवानसि—अयं तदेव ' ते ' तवाग्निहोत्रं सम्पद्य ' हुत '
भवति । अजानानस्य तु हुतमप्यहुतानेव कृतवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

सु होवाच । (छे) इद्वैव मे मानव्यग्निहोत्री वायुव्यो वत्सुः सजू-
रुपसृष्टा विराद् संयोजनमाश्विनं दुहयुमानं वैश्वदेवं दुग्धं वायुव्य-
माहियमाणमाग्नेयमुधिश्रितमैन्द्राग्रमवज्योत्यमानं वारुणमग्निः प्रत्यानीतं
वायुव्यमुद्रास्यमानं द्यावापृथिव्यमुद्रासितमाश्विनमुन्नीयमानं वैश्व-
देवमुन्नीतं महादेवायोद्यतं वायुव्यं हियमाणं वैष्णवं निगृहीतम् ॥५॥

(म) अथ आहुँ समिधमादधामि । (म्या) आहुतीनां सा प्रतिष्ठा
वा पूर्वार्वाऽऽहुतिर्देवास्तयाऽग्नेयं यदुपासीषदं वारहस्पत्यं तद्यदपैक्षिपी-
मुन्नामुञ्च लोको तेन समधां योत्तराऽऽहुतिर्मा तया स्वर्गे लोकेऽधाम् ॥६॥

स होवाच—इद्वैव मे मानव्यग्निहोत्री १ । वायव्यो वत्सः २ । सजूरुपसृष्टा ३ । विराद् संयो-
जनम् ४ । आश्विनं दुहयमानम् ५ । वैश्वदेवं दुग्धम् ६ । वाय-यमाहियमाणम् ७ । आग्नेयमधि-
श्रितम् ८ । ऐन्द्राग्रमवज्योत्यमानम् ९ । वारुणमग्निः प्रत्यानीतम् १० । वाय-यमुद्रास्यमानम् ११ ।
द्यावापृथिव्यमुद्रासितम् १२ । आश्विनमुन्नीयमानम् १३ । वैश्वदेवमुन्नीतम् १४ । महादेवा-
योद्यतम् १५ । वायव्यं हियमाणम् १६ । वैष्णवं निगृहीतम् १७ ॥ ५ ॥

अथ वा समिधमादधामि, आहुतीनां सा प्रतिष्ठा १८ । या पूर्वार्वाऽऽहुतिः । देवास्तयाऽग्नेयम् १९ ।
यदुपासीषदम्, वारहस्पत्यं तत् २० । यदपैक्षिपि, इमं चासु च लोको तेन समधाम् २१ ।
योत्तराऽऽहुतिः । मां तया स्वर्गे लोकेऽधाम् २२ ॥ ६ ॥

एव प्राचीनयोग्येन वृहन्नर्थान् तदालोक्य क्रमेण प्रतिवक्ति—स होवाचेत्यादिना । ' ॥ ' तदालोक्यः
' होवाच ' ' मन्त्रो ' मनोर्दुहिता ' इडा ' सा देवैरेव ' मे ' ममाग्निहोत्री । ' वत्सो वायव्यः ' वायुदेवताक ।
' सजू ' वायुना समृष्टा दीर्घः ' उपसृष्टा ' धेनु । इय दशाक्षरा ' विराद् ' एतदेव ' संयोजन ' दाम ।
' दुहयमान ' दुहयमानावय एव ' आश्विन ' अश्विनो प्रीतिकरम् । एव ' वैश्वदेव दुग्ध ' इत्यादावपि
योग्यम् । वायव्यमाहियमाणमिति । वायुदेवता कस्य तदवयवम् । आग्नेयमधिश्रितमित्यादावपि " साऽव्य
देवता "—(पा. सू. ४ । १ । २४) इति देवतार्थे दृग्गादवयवदिना । महादेवायोद्यतमिति । महादेवो
यद् तदर्थमुक्त्य गार्हपत्यदेशादुद्गाववयवम् ॥ ५ ॥

अथ समिधमादधामि—अथ मां समिधमादधामीति । ' प्र- ' आधार । समिधमाधे हि आहुति-
इत्य भूमी पदेव, सन्धां त्वत्सां तदुपरि हूयमाना आहुतिः । प्रतिष्ठिता भवति । या पूर्वार्वाऽऽहुतिरित्यादि ।
अद्विष्टोऽप्यित्यतः ' देवम् तया ' इवाहुत्या ' अद्वैत ' त्वानन्तर्यम् । " प्रीन् तर्गे "—(पा. पा.
व्या. उ. २) इत्यस्यानुबन्धः । ' यदुपासीषदम् ' उपमादित्यवयवमिषुच ' तद् वारहस्पत्यं ' वृहस्पतिप्रीतिकरम् ।
' यदपैक्षिपि ' गार्हपत्यस्य ईशा कृतवानपि ' तेन इय ' भूजेकम् ' ऋतु ' द्युजेक स्वर्जेक ' समधाम् '
समयोजनम् । वा द्वितीया ' आहुतिः ' ' तया स्वर्गे लोके ' ' समधाम् ' इत्यनित्यवयवम् ॥ ६ ॥

(मु) अथ यदुत्वा प्रकम्पयामि । व्यायुच्यं तद्यत्सुचम्परिमृज्य कूर्चं
न्युमान्निपमोपधिवनस्पतांस्तेनाप्रेषं युद्धितीयम्परिमृज्य दक्षिणतो हस्त-
मुप्रासीपदम्पिष्ट्वंस्तेनाप्रेषं यत्पूर्य्य प्राशिपं मां तेनाप्रेषं युद्धितीयम्प्रजां
तेनाय यदुत्सृष्ट्यापां पशूस्तेनाप्रेषं यत्सुच्यपुऽआनीय निरौक्षिपथ्यं
सर्पदेवजनांस्तेनाप्रेषं युद्धितीयं गन्धर्वाप्सरसस्तेनाथ यत्तृतीयमेतां दिश-
मुदौक्षिपथ्यं स्वर्गस्य लोकस्य तेन द्वारं व्यवारिपं यजघनेनाहवनीय-
मपो न्यनैपमस्मि लांकाय तेन वृष्टिमदां युत्समतिष्ठिपं यत्पृथिव्याऽऊनं
तत्तेनापूपुरमित्येतन्नो भगवन्तसद्वति होवाच ॥ ७ ॥

शौचेयो ज्ञप्तः । प्रक्षयामि त्वं भगवन्तमिति पृच्छेत् प्राचीनयोग्येति तु
होवाच युस्मिन्कालऽउद्धतास्तेऽमुयः स्युरुपावहृतानि पात्राणि होष्य-

अथ यदुत्वा प्रकम्पयामि, शयस्यं तत् २३ । यत्सुचं परिमृज्य कूर्चं न्युमान्निपम, ओपधिवन-
स्पतांस्तेनाप्रेषम् २४ । युद्धितीयं परिमृज्य दक्षिणतो हस्तमुप्रासीपदं, पिष्ट्वंस्तेनाप्रेषम् २५ । यत्पूर्य्य
प्राशिपं, मां तेनाप्रेषम् २६ । युद्धितीयं प्रजा तं २७ । अथ यदुत्सृष्ट्यापां, पशूस्तेनाप्रेषम् २८ ।
यत्सुच्यप आनीय निरौक्षिपं, सर्पदेवजनांस्तेनाप्रेषम् २९ । युद्धितीयं, गन्धर्वाप्सरसस्तेन ३० ।
अथ यत्तृतीयमेतां दिशमुदौक्षिपं, स्वर्गस्य लोकस्य तेन द्वारं व्यवारिपम् ३१ । यजघनेनाहवनीय-
मपो न्यनैपम्, अस्मि लांकाय तेन वृष्टिमदाम् ३२ । युत्समतिष्ठिपं, यत्पृथिव्या ऊनं तत्तेनापू-
पुम् ३३ । इत्येतन्नो भगवन् मदेति होवाच ॥ ७ ॥

शौचेयो ज्ञप्तः । प्रक्षयामि त्वं भगवन्तमिति । पृच्छेत् प्राचीनयोग्येति । त होवाच-यस्मिन्
कालऽउद्धतास्तेऽमुयः स्युः, उपावहृतानि पात्राणि होष्यन्त्याः । अथ त आहवनीयांसु-

प्राशनयोः क्रमेण प्रयोजनमाह-यत्पूर्वं प्राशिपमिति । ' अथ ' यदुत्सर्गणानंतरं सुचं हुतहोष ' अपा '
पीतवानमि तेन ' पशून् ' तृतीयकार्ष्णम् । प्रथमम्योद्धगस्य प्रयोजनमाह-यत्सुच्यप इति । सुच्युदकमादाय
पनिरौक्षिप ' तेन सर्पदेवजनात् ' सर्पगणायानां प्राथिता मध्ये ये देवजना उ-ऊन ' तानप्रेषम् । द्वितीय-
तृतीयपरोक्षगयोः प्रयोजनमाह-युद्धितीयमिति । एतां दिशमिति । एतच्छब्देन उक्ता दिगभिधीयते ।
' एता ' उदीची ' दिश ' उदीक्षिप ' उर्ध्वमुत्थणं कृतवानमि इति यत् ' तेन स्वर्गस्य लोकस्य द्वार '
प्रवेशनमार्गं ' व्यवारिप ' विश्रुतमुदाटितं कृतवानमि । ' अहवनीयं जयतेन ' आहवनीयस्य पश्चाद्भागं
' अपो न्यनैप ' इति यत् ' तेनाप्रेष ' भूलोकस्य ' वृष्टिमदाम् ' दत्तवानमि । यदुत्तत. मेर्यात्तनं ' तेन
' वृथिव्या. ' सदीपि ' यत् ' किंविन्न्यूनं दत्तमयम् ' अपूपुरम् ' पूरितवानमि । ' एतन्नां मगवीन्नित्यदि ' हे
मगनुदालक ! मगनोक्तमेतत्सर्वं ' नौ ' आवयो ' सह ' सहितं समानमेकरूपमिति शौचेयः ' इ ' उक्तवान् ॥ ७ ॥

अथ प्रश्नं प्रदर्शयितुं प्रस्तौति-शौचेयो ज्ञप्त इति । उक्तादिज्ञोत्रविषये ' ज्ञप्तो ' बोधितः ' शौचेयः '

न्त्याऽअथ तुऽ आहवनीयोऽनुगच्छेद्वेत्य तुद्रयं यदत्र जुह्वतो भवतीति
 वेदेति होवाच पुराऽचिरादस्य ज्येष्ठः पुत्रो म्रियेत यन्मैतद्विदितं
 स्याद्विश्वामित्रेवाहुमन्तारिणमिति किं विदितं का प्रायश्चित्तिरिति प्राणऽ-
 चदानमुप्यगादिति गार्हपत्यऽआहुतिं जुहुयात् सैव प्रायश्चित्तिर्न तद्भागः
 कुर्वीत्येत्येतन्ना भगवन्तस्येति होवाच ॥ ८ ॥

शौचेयो ज्ञप्तः । प्रक्ष्यामि त्वेव भगवन्तमिति पृच्छेत् प्राचीनयाग्यति न
 होवाच यत्र तऽएतस्मिन्नेव काले गार्हपत्योऽनुगच्छेद्वेत्य तुद्रयं यदत्र

गच्छेत् । अन्य तद्रूपम् । यत्र जुह्वतो भवतीति । इदं होवाच । पुराऽचिरादस्य ज्येष्ठः पुत्रो
 म्रियेत । यन्मैतद्विदितं स्यात् । विश्वामित्रेवाहुमन्तारिणमिति । किं विदितम् । का प्रायश्चित्ति-
 रिति । “ प्राण उदानमुप्यगात् ”-इति गार्हपत्य आहुतं जुहुयाम् । सैव प्रायश्चित्तिः । न
 तद्भागः कुर्वीत्येति । इत्येतन्ना भगवन्तस्येति होवाच ॥ ८ ॥

शौचेयो ज्ञप्तः । प्रक्ष्यामि त्वेव भगवन्तमिति । पृच्छेत् प्राचीनयाग्यति । न होवाच-यत्र न तत्र-
 स्मिन्नेव काले गार्हपत्योऽनुगच्छेत् । केन तद्रूपम् । यदत्र जुह्वतो भवतीति । इदं होवाच । पुरा-

जुह्वतो भवतीति ज्वेदेति होवाच पुराऽचिरादस्य गृहपतिर्त्रियेत यस्यै-
तद्विदितं स्याद्विद्याभिस्त्वेवाहुमतारिपमिति किं विदितं का प्राय-
श्चित्तिरित्युदानः प्राणमुप्यगादित्याहवनीयऽआहुतिं जुहुयात् सैव प्राय-
श्चित्तिर्न तदागः कुर्वीत्येतन्नौ भगवन्तद्देति होवाच ॥ ९ ॥

शीचेयो ज्ञप्तः । प्रक्ष्यामि त्वेव भगवन्तमिति पृच्छेव प्राचीनयोग्येति
सु होवाच यत्र तऽएतस्मिन्नेव कालेऽन्वाहार्यपचनोऽनुगच्छेदेत्य तद्द्वयं
यदत्र जुह्वतो भवतीति ज्वेदेति होवाच पुराऽचिरादस्य सर्वं पशवो त्रिये-
रन्यस्यैतद्विदितं स्याद्विद्याभिस्त्वेवाहुमतारिपमिति किं विदितं
का प्रायश्चित्तिरिति व्यानुऽ उदानमुप्यगादिति गार्हपत्यऽआहुतिं जुहु-
यात् सैव प्रायश्चित्तिर्न तदागः कुर्वीत्येतन्नौ भगवन्तद्देति होवाच ॥ १० ॥

ऽचिरादस्य गृहपतिर्त्रियेत । यस्यैतद्विदितं स्यात् । विद्याभिस्त्वेवाहुमतारिपमिति । किं विदितम् ।
का प्रायश्चित्तिरिति । “ उदानः प्राणमुप्यगात् ” इत्याहवनीय आहुतिं जुहुयात् । सैव प्राय-
श्चित्तिः । न तदागः कुर्वीय । इत्येतन्नौ भगवन्तद्देति होवाच ॥ ९ ॥

शीचेयो ज्ञप्तः । प्रक्ष्यामि त्वेव भगवन्तमिति । पृच्छेव प्राचीनयोग्येति । स होवाच—यत्र स
एतस्मिन्नेव कालेऽन्वाहार्यपचनोऽनुगच्छेत् । वेत्य तद्द्वयम् । यदत्र जुह्वतो भवतीति । वेदेति होवाच ।
पुराऽचिरादस्य सर्वं पशवो त्रियेरन्, यस्यैतद्विदितं स्यात् । विद्याभिस्त्वेवाहुमतारिपमिति । किं
विदितम् । का प्रायश्चित्तिरिति । “ व्यान उदानमुप्यगात् ” इति गार्हपत्य आहुतिं जुहुयात् ।
सैव प्रायश्चित्तिः । न तदागः कुर्वीय । इत्येतन्नौ भगवन्तद्देति होवाच ॥ १० ॥

एवमुक्तेष्वपि पर्यायेषु शौज्यम् । य अणमाहवनीयानुगतौ प्रायुक्त काले ‘ एतस्मिन्नेव काले ’ हे उदा-
हक । ‘ ते ’ तव यदि ‘ गार्हपत्य अनुगच्छेन् ’ शाम्येत । वेत्य तद्द्वयमित्यादि पूर्ववत् । पुराऽचिराद-
स्येत्यादि । ‘ पुरा ’ पूर्वस्मिन्नागमिमि काले ‘ अचिरात् ’ त्रियमेव ‘ अस्य ’ जुह्वतोऽत्रयो ‘ गृहपति ’
यजमान ‘ त्रियेत ’ श्रुतो मनेन । यस्यैतद्वित्यादि गतम् । अस्मिन् गार्हपत्यानुगमने ऋति “ उदान प्राण-
मुप्यगात् ” इत्याहवनीये ‘ आहुतिं जुहुयात् ’ इतिवाचस्मि । ‘ सैव ’ तस्य गार्हपत्यानुगमनस्य ‘ प्रायश्चित्ति ’
तत्सावदागोऽपराध ‘ न कुर्वीयेति ’ न कुर्वीमिति । अनेनाभिप्रायेणोक्तप्रायश्चित्तरूपम् । एतद्वि मया ज्ञातमेव
त्वयोप्यते । न तत्र मवत आधिक्यमिति प्रत्ययतिष्ठते—एतन्नौ भगवन्तद्देति ॥ ९ ॥

पुनरन्वयत प्रष्टुं प्रस्तौमि—प्रक्ष्यामि त्वेवेति । यत्र स इत्यादि । ‘ यत्र ’ यस्मिन् ‘ एतस्मिन्नेव ’ प्रायुक्ते
होमकाले ‘ अन्वाहार्यपचन ’ दक्षिणमग्निस्तुगच्छेत् । वेत्येत्यादि पूर्ववत् । मयस्वरूपमाह—पुराऽचिराद-
स्येति । ‘ सर्वे ’ गवाणां ‘ पशवः ’ व्याख्यातचरमन्यात् । प्रायश्चित्तरूपमाह—व्यान उदानमुप्यगा-
दिति । अनेन मन्त्रेण ‘ गार्हपत्ये ’ व्याख्यादिति ‘ जुहुयात् ’ जुह्वानि । सैव प्रायश्चित्तिरित्यादि
पूर्ववत् ॥ १० ॥

शौचेयो ज्ञप्तः । प्रक्ष्यामि त्वेव भगवन्तमिति पृच्छेत् प्राचीनयोग्येति
 स होवाच यत्र तऽ एतस्मिन्नेव काले सर्वेऽग्नयोऽनुगच्छेयुर्वेत्य तद्रथं
 यदत्र जुह्वतो भवतीति वेदेति होवाच पुराऽचिरादस्यादायादं कुलं
 स्याद्यस्येतद्विदितं स्याद्विद्याभिस्त्वेवाहमतारिपमिति किं विदितं
 का प्रायश्चित्तिरिति पुराऽचिरादग्निं मथित्वा यां दिशं वातो व्यापातां
 दिशमाहवनीयमुद्धृत्य व्याव्यामाहुतिं जुहुयात् स विद्या सप्तृद्धं
 मेऽग्निहोत्रं सर्वदेवतं व्यायु हवेव सर्वाणि भूतान्यपियन्ति
 व्यायोः पुनर्विमुच्यन्ते सैव प्रायश्चित्तिर्न तदागः कुर्वीत्येतन्नो भग-
 वन्तसहेति होवाच ॥ ११ ॥

शौचेयो ज्ञप्तः । प्रक्ष्यामि त्वेव भगवन्तमिति । पृच्छेत् प्राचीनयोग्येति । स होवाच । यत्र त
 एतस्मिन्नेव काले सर्वेऽग्नयोऽनुगच्छेयुः । वेत्य तद्रथम् । यदत्र जुह्वतो भवतीति । वेदेति होवाच ।
 पुराऽचिरादस्यादायादं कुलं स्यात्, यस्येतद्विदितं स्यात् । विद्याभिस्त्वेवाहमतारिपमिति । किं
 विदितम् । का प्रायश्चित्तिरिति । पुराऽचिरादग्निं मथित्वा, यां दिशं वातो व्यापात्, तां दिशमाहव-
 नीयमुद्धृत्य व्याव्यामाहुतिं जुहुयात् । स विद्यां सप्तृद्धं मेऽग्निहोत्रं सर्वदेवतम् । व्यायु हवेव सर्वाणि
 भूतान्यपियन्ति । व्यायोः पुनर्विमुच्यन्ते । सैव प्रायश्चित्तिः । न तदागः कुर्वीत्येतन्नो भगवन्तसह
 इति होवाच ॥ ११ ॥

एवमेकैकानुगमौ प्रश्नप्रतिवचनान्यां प्रायश्चित्तं निरूप्य कृत्स्नानुगतिविवरणं प्रायश्चित्तं विवक्षन् प्रस्तौति—
 प्रक्ष्यामि त्वेवेत्यादिना । ' अत्रैतन्मिन् ' प्राशुते होमकाले ' ते ' तत्र आहवनीयादयः ' सर्वेऽग्नयोऽनुगच्छेयुः '
 शाम्येयः । वेत्य तद्रथमिष्यादि पूर्ववत् । मन्त्रस्वरूपमाह—पुराऽचिरादस्येति । ' पुरा ' पूर्वमिमांशमिति
 काले ' अथ ' अथमागं सर्वानुगतिविवरणं प्रायश्चित्तं अविदुषो यजमानस्य ' कुलमादायादं ' दायादा ज्ञातयः
 तन्मन्त्रं स्यात् । गोत्रविच्छेदो मन्त्रेदित्यर्थः । यस्येतदित्यादि पूर्ववत् । प्रायश्चित्तस्वरूपमाह—पुराऽचिरादिति ।
 ' पुरा ' इति ' अविदितं ' क्षिप्रम् । मन्त्रसमस्येण पूर्वमिति ' मथित्वा ' बलः ' वायु ' यं दिशं ' व्यापात् '
 गच्छेत् । " वा गतिगचनयोः "—(धा. पा. अ. पृ. ४०) इति धातुः । ' तां ' दिशमपिश्य आहवनीय
 मग्निमुद्धृत्य ' व्यायु ' वायुदेवतात्वं " वायवे स्वाहा " इति मंत्रेणाहुतिं जुहुयात् जुह्वानि । ' सप्तृद्धं '
 सप्तृद्धमित्याहुतिप्रियाविशेषणम् । ' अग्निहोत्रं सर्वदेवतं ' निष्कालं ' वायुमेव ' अपियति ' ' भूतानि ' लघुकाळे
 वायुमेव ' अपियति ' प्राशुवन्ति । सृष्टिकाले तस्माद्वायोः ' पुनर्विमुच्यन्ते ' विविच्यमुच्यन्ते अतः सर्वदेवता-
 रूपो वायुः । सर्वदेवा सा या आहुतिः ' सैव ' सर्वानुगमविवरणं ' प्रायश्चित्तिः ' । न तदागः कुर्वीत्ये-
 त्यादि पूर्ववत् ॥ ११ ॥

शौचेयो ज्ञप्तः । प्रक्ष्यामि त्वं भगवन्तमिति पृच्छेत् प्राचीनयोऽप्येति
 सु होवाच युत्र त ऽएतस्मिन्नेव काले निवाते सर्वेऽमुषोऽनुगच्छेयु-
 र्व्येत्य तद्वयं यद्वत्र जुह्वता भवतीति ज्वेदेति होवाचाप्रियमेवास्मिँल्लोके
 पश्येताप्रियममुष्मिन्युन्येतद्विदितं११ म्याद्विद्याभिस्त्वेवाहमतारिपमिति
 किं विदितं का प्रायश्चित्तिरिति पुराऽचिरादग्निं मयित्वा प्राञ्चमाहवनीय-
 मुद्धृत्य जघनेनाहवनीयमुपविष्ट्याहुमेवेनत्पिबेय१२ स विद्या१३ समृद्धं
 मेऽग्निहोत्र१४ सर्वदेवत्यं ब्राह्मण१५ ह्येव सृज्याणि भूतान्यपियुति ब्राह्मणा-
 त्पुनर्विमृज्यन्ते सेव प्रायश्चित्तिर्न तदागः कुर्वीयित्यथ वाऽ अहमेतन्ना-
 वेदिपमिति होवाच ॥ १२ ॥

शौचेयो ज्ञप्तः । (५) इमानि समित्काष्टान्युपायानि भगवन्तमिति सु होवाच

शौचेयो ज्ञप्तः । प्रक्ष्यामि स्तेव भगवन्तमिति । पृच्छेत् प्राचीनयोऽप्येति । स होवाच-यत्र त एव
 स्मिन्नेव काले सर्वेऽप्रयोऽनुगच्छेयुः । वेत्य तद्वयम् । यद्वत्र जुह्वता भवतीति । ज्वेदेति होवाच । अग्नि-
 यमेवास्मिन् लोके पश्येत्, अग्रियममुष्मिन्, यस्येतद्विदितं स्यात् । विद्याभिस्त्वेवाहमतारिपमिति ।
 किं विदितम् । का प्रायश्चित्तिरिति । पुराऽचिरादग्निं मयित्वा प्राञ्चमाहवनीयमुद्धृत्य जघनेनाहवनीय-
 मुपविष्ट्य अहमेवेनत् पिबेयम् । स विद्या समृद्धं मेऽग्निहोत्रं सर्वदेवत्यम् । ब्राह्मणं होव सर्वाणि
 भूतान्यपियुति । ब्राह्मणात्पुनर्विमृज्यन्ते । सेव प्रायश्चित्तिः । न तदागः कुर्वीयति । अथ वा अह-
 मेतन्नावेदिपम् । इति होवाच ॥ १२ ॥

शौचेयो ज्ञप्तः । इमानि समित्काष्टान्युपायानि भगवन्तमिति । ॥ होवाच-यदेवं नावश्यः ।

श्रौत एव विषय यदि वागो न स्यात् तदा हि वर्णव्यमिति पृच्छति-यत्र त एवस्मिन्निति । ' निपाते '
 वातरीहते देवो । व्याख्यानामपत् । मयस्वरूपमाह-अग्रियमेवास्मिन्निति । प्रियं सुत्रं ' अग्रिय ' सर्वस्व
 द्रु खमेव ' अग्निन् ' भूजोह ' पश्येत् ' अमुष्मिन्पर-जोहति अग्रियमेव पश्येत् । यस्येतद्विदितमिति वादि
 पूर्ववत् । प्रायश्चित्तस्वरूपमाह-पुराऽचिरादित्यादि पूर्ववत् । ' अग्निं मयित्वा ' वातामये प्राद्विद्वन्मयिनाह-
 नीयमुद्धृत्य ' जघनेनाहवनीयम् ' आहवनीयस्य पञ्चाङ्गमो ' उपविष्ट्य ' ' अहमेव ' ' एतन् ' अग्निहोत्रार्थं
 पय ' पिबेयम् ' ' स ' अह ' विद्याम् ' जानीयात् । ' मे ' मयाग्निहोत्रं ' सर्वदेवत्यं ' सर्वदेवताप्रातिपद-
 मन् ' समृद्धं ' सत्समिति । सर्वदेवत्वमुपगच्छादपि-ब्राह्मणं होवेति । ब्राह्मणमेव ' हि सर्वाणि भूतानि
 अनियति ' प्रलयकाटे प्राप्नुवन्ति । सृष्टिकाले तस्मात्पुनर्विमृज्यन्ते । ब्राह्मणादुत्पितमन्त्रमपराधकरोन हि
 भक्तिर्यथात् सृष्टिप्रलयमेतौपनिषदाय । एव ' उत ' बोधित ' शौचेयं ' आह सः । अथ खल्व अहमेतन्ना-
 वेदिपमिति प्रायश्चित्तं ' नावेदिपम् ' नाञ्जामिदमिति ॥ १२ ॥

अथ इमां विद्यां भवमजाशब्दविशेषम् । इमानि ' समित्काष्टादीनि गृहीत्वा ' भगवन्तं ' ब्राह्मणानिदप्यन-

मुदेवं नावृक्ष्यो मूर्द्धा तु व्यपतिष्यदेष्टुपेक्षीति तथेति तथ् होपनिन्ये तुस्मे
हेताथ् शोकतरां व्याहृतिमुवाच युत्सत्यं तुस्मादु सत्यमेव वदेत् ॥ १३॥

इति तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ११-३-५ ॥ (५. ३.) ॥

ब्रह्मचर्यमागामित्याह । ब्रह्मणऽपुवैतुदात्मानं निवेदयति ब्रह्मचार्यसानी-
त्याह ब्रह्मणऽपुवैतुदात्मानं परिददात्ययेनमाह को नामाऽसीति प्रजा-
पतिर्वै कुः प्राजापत्यमेवेनं तुत्कृत्वोपनयते ॥ १ ॥

यदां ते व्यपतिष्यत् । एहि उपेक्षीति । तथेति न होपनिन्ये । तस्मै हेता शोकतरां व्याहृति-
मुवाच । युत्सत्यम् । तुस्मादु सत्यमेव वदेत् ॥ १३ ॥

उपनयनधर्माभिधायकं ब्राह्मणम् ।

“ ब्रह्मचर्यमागाम् ”—इत्याह । ब्रह्मण एवैतदात्मानं निवेदयति । “ ब्रह्मचार्यसानी ”—
इत्याह । ब्रह्मण एवैतदात्मानं परिददाति । अर्थनमाह—“ को नामासि ” इति । प्रजापतिर्वै कः ।
प्राजापत्यमेवेनं तुत्कृत्वोपनयते ॥ १ ॥

त्वां ‘ उपापति ’ उपगच्छामीति । अनतरमुदात्तकः ‘ उवाच ’ ‘ यदेव नावृक्ष्यः ’ यदेव नवान् नाविष्करोमि
‘ ते मूर्द्धा व्यपतिष्यत् ’ अत्रिपतेत् । तन्मुदेपतन स्त्राङ्गनप्रकटनेन अत्रयवनं परिहृणमिति भावः । क्रियाति-
पत्तौ लृट् । हे शौचेय ! ‘ एहि ’ आगच्छ, ‘ उपेहि ’ सनिदस्तः सन् मत्समीपं प्राप्नुहि । इत्थं तथेत्य-
गीह्य शौचेय उदात्तकः ‘ उपापतिन्ये ’ उपनीतं हृतवान् । उपनीतं च ‘ तस्मै ’ शौचेयाय ‘ एतां शोक-
तरां ’ शोकः पापं तत्परणसमर्थां व्याहृतिं ‘ उवाच ’ ‘ वत्सत्य ’ या सत्यवदनरूपा व्याहृतिः तामि-
त्यर्थः । अतः सत्यवदनं परमो धर्म इति निगमयति—तस्मादु सत्यमेवेति ॥ १३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते मध्वीरे वेदार्थप्रकाशे साम्यदिनीपशतपदब्राह्मणभाष्ये
एकादशकांडे पञ्चमेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (११ । ५ । ३) ॥

“ तं होपनिन्ये ” इत्युपनयनस्य प्रत्युपनयन् तद्वर्मा अस्मिन् ब्राह्मणे निरूप्यते । तत्र गुरुं प्रत्युपनयन-
प्रार्थनयसुमेतद्व्यस्य अत्र विधाय स्तीति—ब्रह्मचर्यमागामित्यादेति । ब्रह्मचारिणो भावः ‘ ब्रह्मचर्यं ’ तदग्रां
प्राप्नुयाम् । “ आशुषायां भूतवत् ” (पा. सु. ३ । ३ । १३२) इति भूतवत्प्रत्ययः । एवमेव मन्त्रेणाह
गुरुं प्रार्थयेत् । अत्र ब्रह्मन्-उपगच्छत् ‘ ब्रह्मणो ’ वेदगुरुत्वार्थे ‘ एतत् ’ एतेन मन्त्रेण शिष्यः स्वात्मानं ‘ निवेद-
यति ’ । द्वितीयागमनस्य व्याहृते—ब्रह्मचार्यमानीत्यादेति । हे गुरो ! मत्प्रत्यनदान् ‘ ब्रह्मचारी ’ ब्रह्मवेदं तद-
व्यसनशीलो भवामि । एतेन मन्त्रमन्त्रेण स्वात्मानं परिचक्षणाय तस्मा एव ‘ ब्रह्मणो ’ ‘ परिददाति ’ समर्पयति ।
अथ गुरोरेव विद्यते—अर्थेनमादेति । ‘ अथ ’ शिष्याभिगमनान्तरं एतनुमेन्यम् ‘ को नामासि ’ इति

१-ब्रह्मचर्यमागमेति ब्रह्मचर्यं ब्रह्मचर्यं इति च । (पा. सु. ३ । १ । १३१) इति ।

२-अथ एतेन एतं ब्रह्मन्-उपगच्छत् इति च । (पा. सु. ३ । १ । १३२) इति ।

(टा) भूतेभ्यः परिददाति । प्रजापतये त्वा परिददामि देवाय त्वा सवित्रे परिददामीत्येते वै श्रेष्ठे व्युपिष्टे देवते ऽएताभ्यामेवैनं श्रेष्ठाभ्यां व्युपिष्टाभ्यां देवताभ्याम्परिददाति तथा हास्य ब्रह्मचारी न क्वांचनार्तिमाच्छति न स यु ऽएवं वेद ॥ ३ ॥

(दा) अद्भ्यस्त्वौषधीभ्यः परिददामीति तुदेनमद्भ्यश्चौषधीभ्यश्च परिददाति यावापृथिवीभ्यां त्वा परिददामीति तुदेनमाभ्यां यावा-पृथिवीभ्यां परिददाति ययोरिदं सर्वमपि विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः परिददाम्यपरिष्ट्या ऽइति तुदेनं सर्वेभ्यो भूतेभ्यः परिददात्परिष्ट्यै तथा हास्य ब्रह्मचारी न क्वांचनार्तिमाच्छति न स यु ऽएवं वेद ॥ ४ ॥
॥ शतम् ५८०० ॥

अर्थेन भूतेभ्यः परिददाति । “ प्रजापतये त्वा परिददामि देवाय त्वा सवित्रे परिददामि ”-इति । एते वै श्रेष्ठे व्युपिष्टे देवते । एताभ्यामेवैनं श्रेष्ठाभ्यां व्युपिष्टाभ्यां देवताभ्यां परिददाति । तथा हास्य ब्रह्मचारी न क्वांचनार्तिमाच्छति । न स य एवं वेद ॥ ३ ॥

“ अद्भ्यस्त्वौषधीभ्यः परिददामि ”-इति । तुदेनमद्भ्यश्चौषधीभ्यश्च परिददाति । “ यावा-पृथिवीभ्यां त्वा परिददामि ”-इति । तुदेनमाभ्यां यावापृथिवीभ्यां परिददाति । ययोरिदं सर्वमपि । “ विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः परिददाम्यपरिष्ट्यै ”-इति । तुदेनं सर्वेभ्यो भूतेभ्यः परिददात्परिष्ट्यै । तथा हास्य ब्रह्मचारी न क्वांचनार्तिमाच्छति । न स य एवं वेद ॥ ४ ॥

एव नित्यावदान् दद्याद्भिन्नां परिदानं प्रतिपाद्य, अथ साक्षात्समवक्तुं परिदानं विचक्षे-अर्थेन भूतेभ्य इति । ‘ अथ ’ इत्यप्रत्ययान्तस्य ‘ भूतेभ्यः ’ विषयार्थेभ्यः प्रजापतिप्रमुखेभ्यः ‘ एन ’ अमचारिण परिदद्यात् । “ प्रजापतये त्वा ” इति प्रयोगः । एते वै श्रेष्ठे इत्यादि । ‘ एने ’ प्रजापतिसहितृभ्यो ‘ श्रेष्ठे ’ प्रशास्यने ‘ व्युपिष्टे ’ वृद्धने ‘ देवते ’ उपादकत्वेन प्रेरकत्वेन च प्रमुख्यान् । एताभ्यामेवेत्यादि निबद्ध ॥ ३ ॥

अनामोषधीनां च सर्वशरीराणां ताम्य परिदानार्थं द्वितीयो मन्त्रमात्र इति व्यापष्टे-अद्भ्यस्त्वौषधीभ्य इति । नृत्वापृथिवीभ्यां व्यापष्टे-यावापृथिवीभ्यामिति । सर्वार्थाख्यातुं यावापृथिवीभ्यो, यावापृथिवीभ्यां परिदानम् । अत एव यावापृथिवी विदितानि-ययोरिदं सर्वमपि । ‘ ययो ’ यावापृथिव्योऽप्ये । ‘ इद सर्वं ’ ज्ञानं काश्चिन् बर्तते तस्माभ्याम्यो यावापृथिवीभ्यामिदं । विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्य इत्यादि । ‘ अपरिष्ट्यै ’ अर्द्धिमात्रे । उक्तावशिष्टानि यानि सर्वाणि भूतानि सन्ति तेष्य परिपूर्वार्थमेव मन्त्रमात्रेण दद्यान्निर्गन्धः । अददित्य-परिदानस्य फलमह-तथा हास्येति । अयास्याद्भ्यस्त्वौषधीभ्यः परिदाने सर्वोपदेः । गतमप्यन् ॥ ४ ॥

ब्रह्मचार्यस्येतित्याह । ब्रह्मणऽपुर्वेन तत्परिददात्यपोऽशानेत्यमृतं वाऽआपो-
ऽमृतमशानेत्येवैनं तदाह कर्म कुर्विति वीर्यं वै कर्म वीर्यं कुर्वि-
त्येवैनं तदाह समिधमाधेहीति समिन्त्स्वात्मानं तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेत्ये-
वैनं तदाह मा सुपुण्याऽडिति मा मृयाऽ इत्येवैनं तदाह आपोऽशानेत्य-
मृतं वाऽआपोऽमृतमशानेत्येवैनं तदाह तदेनमुभयतोऽमृतेन परिगृह्णाति
तथा हास्य ब्रह्मचारी न कांचनार्तिमाचर्षति न स युऽएवं वेद ॥ ५ ॥

“ ब्रह्मचार्यसि ”—इत्याह । ब्रह्मण एवैनं तत्परिददाति । “ अपोऽशान ”—इति ।
अमृतं वा आपः । अमृतमशानेत्येवैनं तदाह । “ कर्म कुरु ”—इति । वीर्यं वै कर्म । वीर्यं
कुर्वित्येवैनं तदाह । “ समिधमाधेहि ”—इति । समिन्त्स्वात्मानं तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेत्येवैनं
तदाह । “ मा सुपुण्याः ”—इति । मा मृया इत्येवैनं तदाह । “ अपोऽशान ”—इति । अमृतं वा
आपः । अमृतमशानेत्येवैनं तदाह । तदेनमुभयतोऽमृतेन परिगृह्णाति । तथा हास्य ब्रह्मचारी न
कांचनार्तिमाचर्षति । न स य एवं वेद ॥ ५ ॥

अथास्य मन्त्रेणानुशासन विधेः—ब्रह्मचार्यस्येतित्याह वादि । हे वज्रसर्पन् । ॥ ‘ ब्रह्मचार्यसि ’ ब्रह्मचार्य-
नियम प्राप्नोषि अनेनाग्रमत्तो भव । ब्रह्मण एवैनमिति । तत्तेन ब्रह्मचारीति पदेन प्रतीयमानाय ‘ ब्रह्मणे ’
वेदपुराणैश्च ‘ एन ’ ब्रह्मचारिण परिददामीति तत्पर्यगम्योऽर्थः । अपोऽशानेति द्वितीयमनुशासनम् ।
मया अनुशात सन् ‘ अप ’ एव ‘ अशान ’ अन्यत्राकाशयेत्यर्थः । तदेव तत्पर्यतो व्याचष्टे—अमृतं वा
आप इति । आध्यायनकरत्वात् प्राणिरिधतिनिमित्तत्वात्पाममृतत्वम् । अशानेति “ अश मोजने, ” (पा.
पा. ब्रा. प. १४) इत्यस्माच्छोडि “ इल भ्रं शानन्ती ” (पा. सू. १. १. १. ८१)
इति शानकादेशः । कर्म कुर्विति तृतीयमनुशासनम् । गुरुशुश्रूषां ब्रह्मचर्याश्रमविहितं वक्तव्यं,
तत्कुर्वित्यर्थः । वीर्यं वै कर्मेति । वीर्यहेतुत्वात्कर्म्मणस्तद्वत्त्वम् । समिधमाधेहीत्युपरिगतानुशासनम् । हे ब्रह्म-
चारिन् । समिधमाधेहि । अग्निपरिचर्यां कुर्वित्यर्थः । तत्समिदात्मानं अतमन समिधनहेतुत्वेन स्वीति—समि-
न्त्स्वात्मानमिति । तेज शरीरेणाति । ब्रह्मवर्चसं श्रुताध्ययनसंपत्तिश्च ब्रह्म तेज । उमाभ्यामात्मानं ‘ सानेनम् ’
सदीप्तं कुर्वति । एवमप्येवार्थमनेन वक्तव्येन ब्रह्मचारिणमेवाह प्रतिपादयति आचार्यः । पुनरप्यपामशानमनुशासितं
श्रमेण मागेनेत्याह—अपोऽशानेति । व्याख्यातमेतन् । ननु—उक्तस्यैवार्थस्य पुनरनुशासनं किमर्थमित्या-
शङ्क्याह—तदेनमुभयतोऽमृतेनेति । तत्तेन पुनरनुशासनेन ‘ उभयत ’ उभयत्र आश्रयते च उदकलक्षणे-
नामृतेन ‘ एन ’ ब्रह्मचारिण ‘ परिगृह्णाति ’ वेष्टयति । तथा हास्येत्यादि । तर्पणानुशासने सति निव-
मितत्वेन पीडाहेतुभूतस्य पापस्यानाचरणात् । अस्य ब्रह्मचारीत्यादि सिद्धम् ॥ ५ ॥

१—अनेन२—सर्वशक्तिं ब्रह्मचार्यस्यपोऽशान कर्म कुरु मा दिवा सुपुण्या वाच सत्यं समिधमाधेयपोऽशानेति । (पा. सू.
सू. १. १. १. ८१) इति । २—मा सुपुण्या इति मा मृया इत्येवैनं तदाह—अप्येवैनं व्याख्यातं नैल—अमृतम् ।

(डा) अथास्मै सावित्रीमन्वाह । तां ह स्मैताम्पुरा संवत्सरेऽन्वाहुः
संवत्सरसम्मिता वै गर्भाः प्रजायन्ते जातुऽएवास्मिंस्तद्वाचं दध्मऽइति ॥६॥

(त्यु) अथ पदसु मासेषु । पद्वा ऋतवः संवत्सरस्य संवत्सरसम्मिता
वै गर्भाः प्रजायन्ते जातुऽएवास्मिंस्तद्वाचं दध्मऽइति ॥ ७ ॥

(त्यु) अथ चतुर्विंशत्यहं । चतुर्विंशतिर्वै संवत्सरस्यार्द्धमासाः
संवत्सरसम्मिता वै गर्भाः प्रजायन्ते जातुऽएवास्मिंस्तद्वाचं दध्मऽ इति ॥८॥

अथास्मै सावित्रीमन्वाह । तां ह स्मैतां पुरा संवत्सरेऽन्वाहुः । संवत्सरसम्मिता वै गर्भाः प्रजा-
यन्ते । जात एवास्मिंस्तद्वाचं दध्म इति ॥ ६ ॥

अथ पदसु मासेषु । पद्वा ऋतवः संवत्सरस्य । संवत्सरसम्मिता वै गर्भाः प्रजायन्ते । जात एवा-
स्मिंस्तद्वाचं दध्म इति ॥ ७ ॥

अथ चतुर्विंशत्यहं । चतुर्विंशतिर्वै संवत्सरस्यार्द्धमासाः । संवत्सरसम्मिता वै गर्भाः प्रजायन्ते ।
जात एवास्मिंस्तद्वाचं दध्म इति ॥ ८ ॥

अथ सावित्र्यनुवाचन विषये-अथास्मो इति । “ अन्वाचयेमि ” इति मन्त्रेणानुवाचनानतर्पणपदार्थः ।
‘ अमे ’ निपदिनाय शिष्याय ‘ सावित्री ’ सवित्रदेवताका “ त सवित्रुर्वेभ्यम् ” इत्यादिका गायत्री
‘ अन्वाह ’ आचार्योऽनुवाचा । अनुवाचनप्रकारस्त्वयं वदयते । अथ तदनुवाचनस्य उपनयनार्थं सवत्सरकाले
कर्तव्यतामाह-तां ह स्मैतामिति । ‘ पुरा ’ पूर्वस्मिन् उपनयनार्थमात्रिणि सवत्सरकाले भूतिं सति
‘ तामेना ’ गायत्री ‘ अन्वाहुः ’ केचिदन्वाहः उपदिशति । तेषामभिप्रायमाह-संवत्सरसम्मिता वा इति ।
संवत्सरान्नना कालेन सम्यक् परिच्छिन्नाः सन्तु ‘ गर्भाः ’ व्यक्तावपवा सत ‘ प्रजायन्ते ’ उत्पद्यन्ते । अत
उपनयनानन्तर आचार्यसमीपे गर्भवद्भवितः तदुक्त नियममाचरन् सवत्सरकाले एव पुनर्जायते । अतः ‘ जाते
एवास्मिन् ’ ब्रह्मचारिणि तत्तेन सावि-यनुवाचनेन ‘ वाच दध्मः ’ धारयाम इति । अनेनाभिप्रायेण सवत्सर-
काले अनुवाचनमिति सबन्धः ॥ ६ ॥

अथ वयमासादिष्वपि कालेषु सवत्सरमपि प्रतिपादयन् तदनुवाचनस्य कर्तव्यतामाह-अथ पदसु मासे-
ष्वित्यादिना । अथेति पश्चात्तरप्रदर्शने ‘ पदसु मासेषु ’ उपनयनार्थं मनेषु ससु सावित्रीमन्वाहृतिपाद्यनु-
बन्धः । पद्वा ऋतव इति । ‘ पद्वा ऋतवः सवत्सरस्य ’ इति सामगतपदसमूहवया सवत्सरस्यतिरुक्ता ।
अन्यम् व्याख्यातम् ॥ ७ ॥

पश्चात्तरमाह-अथ चतुर्विंशत्यहं इति । चतुर्विंशतिमहत्याकानामद्वा समाहारश्चतुर्विंशत्यहः कालः ।
चतुर्विंशतिदिनमपरिमिते काले मने मनीष्यं । चतुर्विंशतिर्निर्वा इति-दिनमगणार्द्धमासमन्यया संवत्सर-
संपत्तिः । गतमन्यत् ॥ ८ ॥

१-अन्वाचये सवित्रीमन्वाह, सवत्सरे चतुर्विंशत्यहं द्वादशत्यहं षड्मे अहं वा । (१११. १५. सू. २।३।
१।१८) १५।

(त्र्यु) अथ द्वादशाहे । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सरसंमिता वै गर्भाः प्रजायन्ते जातुऽपुवास्मिँस्तद्वाचं दध्मऽइति ॥ ९ ॥

(त्र्यु) अथ पडहे । पड्वा ऋतवः संवत्सरस्य संवत्सरसंमिता वै गर्भाः प्रजायन्ते जातुऽपुवास्मिँस्तद्वाचं दध्मऽ इति ॥ १० ॥

(त्र्यु) अथ त्र्यहे । त्रयो वाऽ ऋतवः संवत्सरस्य संवत्सरसंमिता वै गर्भाः प्रजायन्ते जातुऽ पुवास्मिँस्तद्वाचं दध्मऽ इति ॥ ११ ॥

तदपि श्लोकं गायन्ति । (न्या) आचार्यो गर्भो भवति हस्तमाधाय दक्षिणम् । तृतीयस्याथ सु जायते सावित्र्या सह ब्राह्मणऽइति सद्यो इ त्वाय ब्राह्मणायानुब्रूयादाम्रियो वै ब्राह्मणः सद्यो वाऽ अभिर्जायते तस्मात्सद्य एव ब्राह्मणायानुब्रूयात् ॥ १२ ॥

अथ द्वादशाहे । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य । संवत्सरसंमिता वै गर्भाः प्रजायन्ते । जात एवास्मिँस्तद्वाचं दध्म इति ॥ ९ ॥

अथ पडहे । पड्वा ऋतवः संवत्सरस्य । संवत्सरसंमिता वै गर्भाः प्रजायन्ते । जात एवास्मिँस्तद्वाचं दध्म इति ॥ १० ॥

अथ त्र्यहे । त्रयो वा ऋतवः संवत्सरस्य । संवत्सरसंमिता वै गर्भाः प्रजायन्ते । जात एवास्मिँस्तद्वाचं दध्म इति ॥ ११ ॥

तदपि श्लोकं गायन्ति—“ आचार्यो गर्भो भवति हस्तमाधाय दक्षिणम् । तृतीयस्याथ सु जायते सावित्र्या सह ब्राह्मणः ”—इति । सद्यो इ त्वाव ब्राह्मणायानुब्रूयात् । अम्रियो वै ब्राह्मणः । सद्यो वा अभिर्जायते । तस्मात्सद्य एव ब्राह्मणायानुब्रूयात् ॥ १२ ॥

अथ पञ्चमाह—द्वादशाह इति । अत्र दिवसगतद्वादशसहस्रवा मासद्वादशात्मकसंवत्सरसंपत्तिः । गत-सम्भत् ॥ ९ ॥

अथ पञ्चमाह—अथ पडहे इति । दिवसगतषट्सहस्रवा ऋतुद्वारा अत्र संवत्सरसंपत्तिः ॥ १० ॥

अथ पञ्चमाह—अथ त्र्यहे इति । त्रिंशो वर्षा हेमन्त इति ऋतुत्रयं दिवसम् ॥ ११ ॥

अस्मिन् ग्रहण्ये श्लोकमन्त्रं संवादयन्—तदपि श्लोकं गायन्तीति । तत्र ग्रहण्ये श्लोकरूप मन्त्रमपि ‘ गायति ’ पठति । आचार्यो गर्भो भवतीति । ‘ आचार्यः ’ माणत्रकमुपनीय समीपवर्तिना तेन च ‘ गर्भो भवति ’ गर्भवन् भवति । किं कृत्वा ? अम्रियो ‘ दक्षिण हस्त ’ शिष्यमस्तके ‘ आचार्य ’ निश्रिप्य । ‘ स ’ गर्भरूपो माणत्रकः ‘ तृतीयस्या ’ रात्रौ व्यतीताया ‘ जायते ’ आचार्यत उत्पद्यते । जानथ आचार्येणोपदिष्टा ‘ सावित्र्या ’ सहितः सन् ‘ ब्राह्मणः ’ भवति । मावित्रीरूपं नम्य वर्धयति इति ब्राह्मणः, इति

(छा०) ता० हेतामेके । सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुर्वाग्वा ऽअनुष्टुभ-
दस्मिन्नाचं दध्म ऽडुति न तथा कुर्वाद्यो हेनं तुत्र ब्रूयादा न्वा ऽअयु-
मस्य व्याचमदित मूको भविष्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात्तस्मादेतां गायत्री-
मेव सावित्रीमनुब्रूयात् ॥ १३ ॥

(६) अध हेके दक्षिणतः । (स्ति) तिष्ठते वाऽऽसीनाय वाऽऽन्वाहुर्न तथा
कुर्वाद्यो हेनं तुत्र ब्रूयादुल्वं न्वा ऽअयमिममजीजनत बुल्बो भविष्यतीती-
श्वरो ह तथैव स्यात्तस्मात्पुरस्तादेव प्रतीचे समक्षिमाणायातुब्रूयात् ॥ १४ ॥

ता हेतामेके सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुः । वाग्वा अनुष्टुप् । तदस्मिन्वाच दध्म इति । न तथा
कुर्यात् । यो हेनं तत्र ब्रूयात् । आ न्वा अयमस्य व्याचमदित, मूको भविष्यतीति । ईश्वरो ह तथैव
स्यात् । तस्मादेतां गायत्रीमेव सावित्रीमनुब्रूयात् ॥ १३ ॥

अय हेके दक्षिणतस्तिष्ठते वाऽऽसीनाय वाऽऽन्वाहुः । न तथा कुर्यात् । यो हेनं तत्र ब्रूयात् ।
बुल्ब न्वा अयमिममजीजनत । बुल्बो भविष्यतीति । ईश्वरो ह तथैव स्यात् । तस्मात्पुरस्तादेव
प्रतीचे समक्षिमाणायातुब्रूयात् ॥ १४ ॥

न्युत्पत्तेर्गम्यजातिवमस्य सपन्नमित्यर्थः । इत्यत्रैवागिकानां साधारण पञ्चमुक्त्या ब्राह्मणस्य विशेषमाह-संघो
ह त्वावेति । तुशब्दः प्रागुक्त कालत्रितयं व्यावर्तयति । ' सच ' उपनयनानन्तरमेव ' ब्राह्मणाय ' सावित्री-
मनुब्रूयात् । एतदुपपादयति-आग्नेयो वा इति । प्रजापतिमुखा महोत्पत्तेः अग्निदेवयो ब्राह्मण । ततः
भिमि पाह-संघो वा अग्निगिति । अयनानन्तर ' सच ' एवाग्निर्जायते, अतस्तस्मात्प्राग् तदेवत्याप
ब्राह्मणाय सावित्री सच एवानुब्रूयात् ॥ १२ ॥

का पुनरनौ सावित्रीवाचक्य-तत्र एकीय मतमुपन्यस्यति-ता हेतामिति । ' अनुष्टुभ ' अनुष्टुप्छन्दस्कां
" तमविनुर्हीमह " इत्यादिकां । वाग्वा अनुष्टुप्छन्दादि । यस्यात् छन्दसब्रूया ' अनुष्टुप् ' सचस्य
जानऽस्मिन्मात्रके ' वाच दध्म ' धारयाम इति । अनेनाभिप्रायेणानुष्टुभ शब्दः अनुवचनम् । तदेतन्निदिष्टं
दृश्यति-न तथा कुर्यादिति । ' नत्र ' तस्मिन् विषये ' य ' नाम कश्चिदभिन्नं आगत्य एवमाचार्य
' ब्रूयात् ' । किमिति ? ' अय ' माणवकः कस्याचर्यस्य ' वाच ' तुशब्दः अपत्यर्थः । अय खड्ड ' आदित '
स्वीकृतयान् । ब्रह्मणा अनुष्टुभ स्वीकार्यम् । तथा चायमुपदेशः ' मूको भविष्यतीति ' तथैव भविष्यत्य-
मीश्वरः समर्थः स्यात् । एतच्च निश्चितवति-तस्मादेतामिति । " तत्सवित्रुरेण्यम् " इत्यादिकं गार्गी-
उद्देश्यमेव सावित्रीमनुब्रूयात् । तथा च वाचोऽप्युक्तमन्त्रोक्त्येव इत्यर्थः ॥ १३ ॥

तत्रानुवचनमप्येव शास्त्रोक्तमिति दक्षिणतोऽस्तस्यान सित्यस्य निवेदयति-अय हेके इति । ' एके ' शास्त्रिन

१-तदप्येव वाचरी ब्राह्मणानुब्रूयादस्यो वे ब्राह्मण इति श्रुतेः । (पर ५. सू. २ । १।०) इति । २-उपनयेत्य-
वेतिहेनं सचः सुते-निष्टुभऽऽन्वाहस्य, चर्वाः वेत्तस्य, वर्वाः वा वाचरीम् । (पर ५. सू. २ । १।०-१०) इति ।

(तां) ताम्ये पच्छोऽन्वाह । उयो वै प्राणाः प्राण उददानो व्यानरताने-
वास्मिँस्तुदधात्यथार्द्धचशो द्वौ वा ऽइमौ प्राणौ प्राणोदानावेव प्राणो-
दानावेवास्मिँस्तुदधात्यथ कृत्स्नामेको वा ऽअयं प्राणः कृत्स्नु ऽएव
प्राणमेवास्मिँस्तुत्कृत्स्नुं दधाति ॥ १५ ॥

उदाहुः । (नुं) न ब्राह्मणं ब्रह्मचर्यमुपनीय मिथुनं चरेद्गर्भो वा ऽएष
भवति यो ब्रह्मचर्यमुपैति नेदिमुं ब्राह्मणं विपित्ताद्रेतसो जनुयानीति ॥ १६ ॥

ता वै पच्छोऽन्वाह । उयो वै प्राणाः । प्राण उददानो व्यानः । नानेवास्मिँस्तुदधाति । अयाई-
पंशः । द्वौ वा इमौ प्राणौ । प्राणोदानावेव । प्राणोदानाववास्मिँस्तुदधाति । अयं कृत्स्नाम् ।
एको वा अथ प्राणः कृत्स्न एव । प्राणमेवास्मिँस्तुत्कृत्स्नं दधाति ॥ १५ ॥

तदाहुः—न ब्राह्मणं ब्रह्मचर्यमुपनीय मिथुनं चरेत् । गर्भो वा एष भवति । यो ब्रह्मचर्यमुपैति ।
नेदिमुं ब्राह्मणं विपित्ताद्रेतसो जनयानीति ॥ १६ ॥

आचार्यस्य दक्षिणभाग ' तिष्ठत वा आनीताय वा ' वाचयतीति स्वात्मनश्चोदिते-प । यो ईदमिति । तत्र
दोषोक्ति । बुन्ध न्वा अयमिममिति । नुं, वै, अयं, इति प१८७३ । अयमाचार्य इमं शिष्यं अथ बुन्ध
निरर्थकं प्राङ्मुखम् 'अजीजनत अजनयत् । तथावाच ' बुन्ध ' पराङ्मुखो ' मविष्यतीति । गतमन्यम् ।
स्वपक्षं तिष्ठानपति—तस्मात्पुनरुक्तादेवेति । आचार्यस्य पूर्वभागे ' प्रतीचे ' प्रत्यङ्मुखाय उपविष्टाय आचार्य
' समीक्षमाणाय ' सावित्रीमनुब्रूयात् । तत्र लोकदोष इत्यर्थः ॥ १४ ॥

पच्छोऽर्द्धचशोऽनवानमिति व्रमेण तस्मिन्नुपवचने धर्मान् विधत्ते—ता वै पच्छं इति । ' पच्छ ' पादश
पादे पादे अवसाय । उयो वै प्राणा इत्यादि स्वप्नम् । ' अर्द्धचश ' कच अर्द्धमर्द्धं तस्मिन्मर्द्धं अवसाये-
त्यर्थः । द्वौ वा इमावेति । ऊर्ध्वाऽधोमेदेन वृत्तिदेविष्णुना प्राणयोर्द्वयम् । अथ कृत्स्नामेति । अर्द्धं
अवसानं परित्यज्य ' कृत्स्नाम् ' अर्द्धं गायत्रीमस्तनोऽनुब्रूयात् । एको वा अपमिति । अविचक्षितवृत्तिकोऽप
' प्राण ' (विरागदोषं वराण्यायदेवकाकं सन्) ' कृत्स्न ' अविवर्तनीयव ' एव ' भवति । तथा च कृत्स्नानु-
वचनं ' कृत्स्नं प्राणमेवास्मिँस्तु ' स्वापयति ॥ १५ ॥

अथ प्राणुक्तमत्सरदिपक्षेऽप्युपनयनानतरं सावित्रीप्रदानात् पूर्वं आचार्यस्य नियमं दर्शयति—तदाहुरिति ।
तत्रोक्तविषये आहृतमिडा कथयति । किमिति ? ' ब्राह्मण ' शिष्यं ब्रह्मचर्यनियममुपनीय प्राप्य आचार्य
' न मिथुनं चरेत् ' शिष्या मठं वा न कुर्वन् । तत्र कारणमाह—गर्भो वा एष इति । ' एष ' उपनीत
' गर्भ ' भवति, ' इमं ' गर्भाभूतं ' ब्राह्मणं ' विपित्तात् ' विविधं सित्ताद्रेतसो ' नेतुं ' नेत्रं ' जनयानि '
उत्पादयानि इति ॥ १६ ॥

१—अथ पारस्कर—अथाहमे शानिर्विमन्याहोतातस्मिन् प्रवृत्तमुखात्पवित्रथापयन्वाय समीक्षमाणाय दक्षिणत
तिष्ठत अस्तालाय वैक (प२८. पृ. सू. २ । ३ । ३-४) इति । अथ लघेर्दक्षिणा दक्षिणत्वां दिशि तिष्ठते स्थिताय ऊर्ध्वभागाय
वा आसनाय पवित्र्य वेति ऊर्ध्वाद्वयं सर्वं भाष्यकाराः ।

२—पच्छोऽर्द्धचशः सर्वां च तृतामनं सहस्रवर्तयन् । (प२८. पृ. सू. २ । ३ । ५) इति ।

तदु वाऽआहुः । काममेव चरेद्दृष्ट्या वाऽइमाः प्रजा देव्यश्चैव मानु-
ष्यश्च ता वाऽइमा मानुष्यः प्रजाः प्रजननात्प्रजायते च्छंदाश्चैति वै
देव्यः प्रजास्तानि मुखतो जनयते ततऽएतं जनयते तस्मादु काममेव
चरेत् ॥ १७ ॥

(तु) तदाहुः । (नुं) न ब्रह्मचारी सन्मुखश्रीयादोपधीनां वाऽएव परमो
रसो यन्मधु नेदन्नाद्यस्यान्तं गृच्छानीत्युच्यते इ स्माह श्वेतकेतुरारुणेयो
ब्रह्मचारी सन्मुखश्चैतन्मधु वाऽ एतद्विद्यायै शिष्टं यन्मधु स तु रसो यत्स्ये-
द्विष्टमिति यथा ह वाऽऋचं वा यजुर्वा साम वाऽभिव्याहरेत्तादृक्तद्युः
एवं विद्वान्ब्रह्मचारी सन्मुखश्चाति तस्मादु काममेवाश्नीयात् ॥ १८ ॥

इति तृतीयप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ११-३-६ ॥ (५, ४.) ॥

तदु वा आहुः—काममेव चरेत् । दृष्ट्यो वा इमाः प्रजाः देव्यश्चैव मानुष्यश्च । ता वा इमा
मानुष्यः प्रजाः प्रजननात्प्रजायते । छंदाश्चैति वै देव्यः प्रजाः । तानि मुखतो जनयते, तत एतं जन-
यते । तस्मादु काममेव चरेत् ॥ १७ ॥

तदाहुः—न ब्रह्मचारी सन्मुखश्रीयात् । ओपधीना वा एव परमो रसो यन्मधु । नेदन्नाद्यस्यान्तं
गृच्छानीति । अथ ह स्माह श्वेतकेतुर्गुरुमेव । ब्रह्मचारी सन्मुखश्च । अथ वा एतद्विद्यायै शिष्टं
यन्मधु । स तु रसो यत्स्येद्विष्टमिति । यथा ह वा ऋचं वा यजुर्वा साम वाऽभिव्याहरेत् । तादृक्
तत् । य एवं विद्वान् ब्रह्मचारी सन्मुखश्चाति । तस्मादु काममेवाश्नीयात् ॥ १८ ॥

एव केचिन्मनमुक्त्वा अयेषा मन्मथ—तदु वा आहुरिति । 'तदु' तत्रैव अग्रे अन्यथा 'आहुः' ।
'काम' यच्छेदमेव 'मिथुन चान्' । उक्तदोषाभाव इत्यस्या प्रतिपादयति—दृष्ट्यो वा इमा इति । द्विविधाः
सन्नु 'इमा प्रजा' 'देव्यनुपनेदान्' । तत्र 'मानुष्य' 'प्रजा' मिथुनीमन्त्रेण प्रजननादुत्पद्यते ।
गायत्र्यादीनि तु 'छंदाश्चैति वै देव्यः प्रजा' तानि अथ 'मुखत' मुखान् तास्वोत्पुटादिभ्यामारविशेषादु-
त्पादयते । 'तन्' मुखत एव उत्पद्यमानान् गायत्रीछन्दसं संक्रामान् 'एव' ब्रह्मचारिण जनयन् । अत
एव औगन्ध एव स हि दिता मद्यन् जनयति । तत्र क्रमशस्मिन्नेव मालाधिरौ जनयन् इति । अनोऽस्य
ब्रह्मचारीग प्रजननादुत्पद्यते । आचार्यस्य मिथुनस्य न विरह्यन् इत्युत्तरमहति—तस्मादु काममेवेति ।
उच्यते तेषां भेदमिथुन चरेत् । न सर्वेषां वर्जनमिदम् इत्यर्थः ॥ १७ ॥

इदमाचार्यस्य निमनमुक्त्वा ब्रह्मचारिणोऽप्याह—तदाहुर्न ब्रह्मचारी सन्निति । तत्र केचिदाहुः—ब्रह्मचर्यम
मत्तः स्मृ 'मनु' नस्तीरञ्च मध्येन । इत इत्यन अह—ओपधीनां वा इति । दृष्ट्योर्गौरवीनां सवरी

ते शतातिरात्रं सत्रमुपेयुः । (स्ते) तेनासुरास्तमोऽपहत्य सर्वं पाप्मान-
मपहत्य स्वर्गं लोकम्प्रजनुस्तेषामर्वाक्पञ्चाशेषेवाहः स्वहरभि रात्रि-
सामानि परीयु रात्रिमभ्यहः सामानि ॥ ६ ॥

ते होचुः । (२) अमुहाम वै न प्रजानीमो हुन्त प्रजापतिमेव पितरं प्रत्यया-
मेति ते प्रजापतिमेव पितरम्प्रतीत्योचुरद्वत्रो रात्रिसामानि रात्र्यामहो
भवन्ति नः । विपश्चिद्यज्ञान्मुग्धान्विद्वान्धीरोऽनुशाधि नऽडुति ॥ ७ ॥

ते शतातिरात्र सत्रमुपेयुः । तेनासुरास्तमोऽपहत्य सर्वं पाप्मानमपहत्य स्वर्गं लोकं प्रजनुः ।
तेषामर्वाक् पञ्चाशेषेवाहः स्वहरभि रात्रिसामानि परीयुः । रात्रिमभ्यहः सामानि ॥ ६ ॥

ते होचुः । अमुहाम वै । न प्रजानीमः । हुन्त प्रजापतिमेव पितरं प्रत्ययामेति । ते प्रजापतिमेव
पितरं प्रतीत्योचुः—“अहयो रात्रिसामानि रात्र्यामहो भवन्ति नः । विपश्चिद्यज्ञान्-
मुग्धान्विद्वान्धीरोऽनुशाधि नः”—इति ॥ ७ ॥

तस्यौ सोमयागौ असत्रजन् । अधिकया षोडशतिरात्रयोर्विद्यमाना बन्त । तथा च ‘असत्रैकृतम्या’ इति
यज्ञाभ्यां हे दवा । यय ‘अगत’ गमनं कृतवत् भ्य । अतः सर्वैकत्रात्मक शतातिरात्रादयः ‘सत्र’ ‘उपेत’ इति
गच्छत कुलनेत्यर्थः । ‘तेन’ शतानिवासेण असुरापरमवनं तमथापहत्य तत्कारणभूत ‘सर्वं पाप्मानं’ च अपहत्य
‘स्वर्गं लोकं’ प्रकवेगं ‘ज्ञास्यथ’ एवमशयेन आसुरात्मनो निर्दरणेयाय प्रजापतिरूपदिदेशः ॥ ६ ॥

इदं पुनर्यथोपदिष्टं तथा कृत्वा तत्फलं प्राप्नुवति एवेवाह—ते शतातिरात्रमिति । ‘प्रजनु’ प्रकवेगं
ज्ञानवत् इत्यर्थः । तत्रानुष्ठानक्रमं दर्शयितुं दोषमुद्गाढयति—तेषामर्वागिति । ‘तथा’ देवानाम् शतरात्रं यात्रि
अनुष्ठीयमानानि दिनानि पञ्चाशत्सदृशानि अहानि तेषु एकैरेन यथावदनुष्ठीयमानेषु तस्य तत्र प्रागेव ‘रात्रि-
सामानि’ रात्रौ प्रयोग्यानि पर्ववर्तीनि सामानि तानि ‘अहरनिपरीयुः’ । तथा यानि ‘अह सामानि’
अहनि प्रयोग्यानि अतिपचमामादौनि तानि ‘रात्रिमपरीयुः’ । अतिरात्रतस्ये हि सोमयाग
परिवित्तं मूर्धोदवादनतरणेवाधिनस्राजस्य वारसामानि । ततस्तिरोऽङ्गस्य सोमयाग, ततो याग, ततो
यज्ञपुच्छम्, इति त्रिचतुर्मुहूर्तकर्तव्यं प्रयोग्यजातं भवति । तथा च एकैकस्मिन् अहं यमात्रात् कालोक्तं
सति अहं कर्तव्यं रात्रिं प्राप्नोति । रात्रिकर्तव्यमहरिति विपर्ययो जात इत्यर्थः ॥ ६ ॥

एव कालविपर्यये सति देवैर्बल्लुन ‘अहन्’ इति मन्त्रवाक्येन तत्पर्ययति—ते होचुरिति । ‘अमुहाम
वै’ मोहनाकाता अमूय । मुहूर्तवृद्धिं पुषादित्वाद्भ्य । यतो मोहोऽकाता अतो मूय कर्तव्यं ‘न प्रजा-
नीमः’ ‘दत्त’ धुमेह ‘मित्र’ पञ्चर्षणि ग्रन्थणम् ‘पतिमच्छाम’ इति, त्रि-र्षणि न प्रतिशयोचु—
“अहन्” इति मन्त्रवाक्येन । हं प्रजापत ‘न अस्माकं’ ‘रात्रिसामानि’ ‘अहन्’ अदि
‘भवति’ । यानि ‘अह’ सत्राणि सामानि तानि ‘रात्र्या’ भवति । एतस्य दोषस्य परिहार

तन्निहतदुपजगौ । महाहिमिव वै हृदाद्वलीयानन्ववेत्य । अनुत्त स्वादा-
स्थानात्ततः सत्रं न तापतेऽ इति ॥ ८ ॥

(त्या) आश्विनं वै वः शस्यमानम् । (म्प्रा) प्रातरनुवाकमास्थानादनुत्त
यमास्थानादनुद्ध्वं धीराः सुन्तोऽअधीरवत् । प्रशास्त्रा तमुपेत शनै-
रप्रतिशब्दं सतेति ॥ ९ ॥

ते होचुः । कथञ्च भगवः शस्तुं कथमुप्रतिशस्तमिति सु होवाच युञ्ज
होताऽऽश्विनं शुभे सन्नाग्रेयस्य कुतोर्गायत्रस्य ऋन्दसः पारं गुच्छा-

तान्निहतदुपजगौ—“ महाहिमिव वै हृदाद्वलीयानन्ववेत्य । अनुत्त स्वादास्थाना-
त्ततः सत्रं न तापते ”—इति ॥ ८ ॥

आश्विनं वै वः शस्यमानं प्रातरनुवाकमास्थानादनुत्त । “ यमास्थानादनुद्ध्वं धीराः सुन्ता
अधीरवत् । प्रशास्त्रा तमुपेत शनैरप्रतिशंसते ”—इति ॥ ९ ॥

ते होचुः—कथं नु भगवः शस्तुं कथमुप्रतिशस्तमिति । स होवाच । यत्र होताऽऽश्विनं शंसन्नाग्रे-

उत्पत्तिप्रस्थाता च्यवतीवरीः परिहृत्य मैत्रावरुणस्य हविर्द्धानयोः प्रात-
रनुवाकमुपाकुरुतादुच्चेर्हता शुभ्रं सति शनैरितरां जंजप्यमानऽ इवान्वाह
तद्य वाचा व्याचम्पत्येति न च्छन्दसा च्छन्दः ॥ १० ॥

परिहिते प्रातरनुवाके । यथायतनमेवापांश्चन्तर्म्यामिं हुत्वा द्रोण-
कलशे पवित्रम्प्रपीड्य निदधाति तिरोऽह्वयेश्चरित्वा प्रत्यञ्चः प्रतिपेत्य

मस्य केतोर्गायत्रस्य च्छन्दसः पारं गच्छात् । तत्प्रतिप्रस्थाता वनतीवरीः परिहृत्य मैत्रा-
वरुणस्य हविर्द्धानयोः प्रातरनुवाकमुपाकुरुतात् । उच्चेर्हता जंजपति । शनैरिति जंजप्यमानऽ
इवान्वाह । तत्र वाचा वाचे प्रत्येति । न च्छन्दसा च्छन्दः ॥ १० ॥

परिहिते प्रातरनुवाके यथायतनमेवापांश्चन्तर्म्यामिं हुत्वा द्रोणकलशे
पवित्रम्प्रपीड्य निदधाति तिरोऽह्वयेश्चरित्वा प्रत्यञ्चः प्रतिपेत्य तिरोऽह्वयेन भज्याद्यर्थं । अथानुपूर्वं यजुः

हे ' भाग ' भागन् । षड्गुणं यथैवमपि प्रजागते ! ' कथं नु शम्न ' सम्प्रमानवाक्षिन शम्न केन षड्गु प्रकाश
सम्पत् शम्न मयि । कथं वा तन्प्राप्तस्तुवाकेनाप्रतिहृत्य मयिनाति । एतन्मयं प्रयोगज्ञानमुपदिशेयर्थं ।
अत्र प्रनापतिनो न अहा परापरसंधानप्रकाशमनुवदति-तु होमाचे सदिता । ' म ' स्वऽ प्रनापतिरेवमुक्त
यान् ' पर ' यमिन् सत्ये ' होमा ' ' आग्नि ' शब्द ' अमन् ' तदा यम्याप्रवक्ष्य अति-
देवताकाम्य ' कृतो ' ' गात्रस्य उदस्य पारम् अरमान ' ग ' गन् ' उन् । आग्निनाग्ने आश्रयस्य
आग्निन इति त्रय क्रमवः । अनुवाकाभ्यः कस्तथावचन । तत्र परेऽह्वयेन कृतो गायत्रीति
सप्त च्छन्दानि उत्तरेतर चतुरशराधिकानि अन् उते । तत्र प्रथमस्य कृतोः प्रथम उन्तो गायत्र्याह
तस्य पार यदा होता प्रानोति । तत्तदानीमेव ' प्रतिप्रस्थाता ' परम्वाहः सोमामिववाच । वनतीवरीणां
अयः ' परिहृत्य ' ' व्युत्क्रान्तेवाह प्रिः, शान्ताह्वयेपर्यालोने वन्युत्तरेदिक्परेण यजमान उग्रस्य सोम
कृत्वा, शोलाशर्मरये वसतिगतिं परिहरति " (वा. श्री. सू. ८ । १११-११२) इति सूत्रोक्त-
क्रमेण परिहृत्य कृतेत्यर्थः । अथर्वांशान्नशस्त्रद्वारे व्याधुन तान् प्रतिप्रस्थातृपदगम् । वनतीवरीणां
नतरमेव हविर्द्धानोर्म्ये उपविष्टस्य ' मैत्रावरुणस्य ' ' प्रातरनुवाकमुपाकुरुतात् ' प्रतिप्रस्थाता इदं-
द्वित्यर्थः । " गुह्यमानम् " (वा. सू. ७ । १ । १५) इति तात् । तत्र होतृमन्त्राह्वयेर्मयं
' होमा उक्ते ' ' आग्नि ' उग्र ' शमनि ' ' इत ' ' मैत्रावरुण ' जज्यमान इव जगतिरेत्यर्थः ।
इनेवशब्दोऽन्वाह प्रान्तुवाकम् । ननया यति मैत्रावरुण स्वर्कथवाचा तन्नि होतृवाचं चनि ' न प्रवेति'
न प्रतिग-उति । तथा ' उदमा ' स्वप्रयोगेन गायत्र्यादिना होत्रा प्रयुज्यमान ' उद ' न
प्रयेति । होतृगायत्रस्य छन्दसः पारमपत्तो उज्ज्वल-उदस्य प्रारम्भे सत्येव मैत्रावरुणस्य प्रातरनुवाकादि-
भूतस्य गायत्रस्य उदसः प्रारम्भविधानादित्यभिप्रायः ॥ १० ॥

एव प्रातरनुवाकस्य स्वकाष्ठे प्रहृत्यायपमिधाय तन उपरितन प्रयोगज्ञानमपि प्रातरनुवाकसमन्तरं कर्तव्य-
मिवाह-परिहिते प्रातरनुवाके इति । ' परिहिते ' परिसमाप्ते तन उपरितन प्रयोगज्ञानमपि प्रकृतिवत्प्रदानी-

तिरोऽह्नयानेव भक्षयाच्चाऽऽयानुपूर्व्यं यज्ञपुच्छं सध्याप्य यऽ
 रक्ष्याऽऽनन्त्यामाव्यहास्त्वानृहीत्वा विप्रपाथं होमं हुत्वा सन्तानि
 च बहिष्पवमानेन स्तुत्वाऽहरेव प्रतिपद्याच्चाऽऽति ॥ ११ ॥

तदेतेऽभि श्लोकाः । (अ) चतुर्भिः सैन्धवेर्युक्तेर्द्धाया व्यजहुस्तमः ।
 विद्वांसो ये शतक्रतु देवाः सप्तमत्तन्वतेति ॥ १२ ॥

चत्वारो ह्ययत्र युक्ता भवन्ति । द्वौ द्वेतारो द्वावध्वर्यू पवेर्तुं शक्रेव
 हनूनि कल्पयन्नुद्गारुन्तौ न्यतिपजन्त धीराः । न दानवा यज्ञियं तन्तुमेपां

सन्धाप्य य ऊर्ध्वा तर्षामाह । तान् ग्रन्थ्या विप्रता होमं हुत्वा सन्तानि च बहिष्पवमा-
 नेन स्तुत्वा अग्नेन प्रतिपद्याच्चा इति ॥ ११ ।

तदेतेऽभि श्लोकाः—“ चतुर्भिः सैन्धवेर्युक्तेर्द्धाया व्यजहुस्तमः । विद्वांसो ये शतक्रतु
 देवाः सप्तमत्तन्वते ”-इति ॥ १२ ॥

गन्वाग इय युक्ता भवन्ति । द्वौ द्वेतारो । द्वावध्वर्यू । “ पवेर्तुं शक्रेव हनूनि कल्पयन्त-

विजानीमो विततं मोहयन्ति नः ॥ पूर्वस्याहः परिशिष्टं कर्म
तदुत्तरेणाभिवितन्वतेऽह्ना । दुर्विज्ञानं काव्यं देवतानां सोमाः सोमे-
व्येतिपक्ताः प्रवन्ते ॥ समानान्सदमुक्षन्ति हयान् काष्ठभृतो यथा । पूर्णान्परि-
सृतः कुम्भजनमेजयसादनऽइत्यसुररक्षसान्यपेयुः ॥ १३ ॥

इति तृतीयप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ११-२-७ ॥ (५. ५.) ॥

होत० । अथितिपजत धीराः । न दानवा यज्ञिय तत्तुमेषां विजानीमो वितत मोहयन्ति
नः ॥ पूर्वस्याहः परिशिष्टं कर्म तदुत्तरेणाभिवितन्वतेऽह्ना । दुर्विज्ञानं काव्य
देवतानां सोमाः सोमेव्येतिपक्ताः प्रवन्ते ॥ समानान्सदमुक्षन्ति हयान् काष्ठभृतो
यथा । पूर्णान्परिसृतः कुम्भान् जनमेजयसादने ॥ ”-इत्यसुररक्षसान्यपेयुः ॥ १३ ॥

होतः । एव प्रशिष्टं ता अथयुतिपिमेय विचनम् । पर्वेर्तु शक्वेति द्वितीय श्लोक । पर्वजस्य
होत० । प्ररणशक्ति प्राप्तवर्तिनी धामिनि 'हन्ति' हन्तु अर्धवर्तिनि प्राप्तस्तुशक्तिनादीनि
'अन्यपत्' । विमतिः अथय । कलरयत । कर्तृयन सह प्रयुजानां पूर्वापरवर्तिनोहोत० धारा 'धाम तो
दवा ' अथितिपजत ' अविषक्ता । उदीरितरीया परस्परनस्यवर्तुर्न । " वज्र सग " (धा वा. स्वा.
प. १०१९) इति धातु । न दानवा इति । देवानां वाय ' यज्ञिय ' यज्ञमन्व-ध ' वितत ' विस्तृत एवा-
महा ' न त ' परस्परनस्यप्रकार प्रनात्युपदेशात् व्यभिदानीं विशेषेण ' जानीम ' यत ' न ' अस्मान्
' दानवा ' दानो पुत्रा असुरा इत पर ' न मोहयति ' । पूर्वस्याह इति तृतीय श्लोक । ' पूर्वस्याह '
सवनत्रया मरुस्य अतिरात्रस्यस्याधिनराद्यादिर्न ' कर्म ' यदा ' परशिष्टं ' परिशिष्टमवशिष्टं कुर्वति ।
तदा तत्कर्म ' उत्तरेण ' ' अह्ना ' परशिवसे अनुग्रहेन सवनत्रयात्मनेन सोमपागेन ' अभिवितन्वत ' अभितो
विततारयति । ' काव्य ' प्रशस्त ' देवतानां सवन्ति ' नत् ' अहोर्ध्वेतिपजन ' दुर्विज्ञान ' विज्ञातुमशक्यम् ।
किं पुनर्दुर्विज्ञानमिति तदाह-सोमाः सोमेरिति । पूर्वस्याह सम्बन्धेन ' सोमा ' उत्तरस्याह सम्बन्धिनि
' सोमे ' अत्र सोमशब्द कर्ममात्रोपलक्षणम् । ' अविषक्ता ' अतिहारेण परस्परससक्ता स त ' ह्यन्ते ' प्रवन्ते ते,
इति यत् तदुर्विज्ञानमिदं वर्ध । समानान् सदमिवादि । समानानेकविधान् ' काष्ठभृत ' आश्रयत
काष्ठान् विभजति काष्ठभृत । छ दस शूकरस्य हस्तवत् । आश्रितवान् ठग्वनो हयानान् ' यथा सद-
मुक्षन्ति ' सदा सिंचति । कुत्र ' जनमनयसदने ' जनमेजयो नाम राजा तस्य मदनं गृहे । किं पुनस्त सैत-
मिति तदाह-पूर्णान् परिसृत इति । परिस्रवणशक्त्या मधुन ' पूर्णान् कुम्भान् ' अवमभिप्राय यथा
कृतकार्या अथा स्वामिभि मधुकुर्मरामि-यमन्त्रा स्वामीन् लभत । एव देवा अपि शतातिरात्र सत्र प्रजा
पमुपदिष्टमार्गेण सम्यगनुष्ठाय स्वर्गलोकांतराय आसुर तमो निरस्य अमृतसेवारूप स्वर्गकम् प्राप्नुवति । ज्ञान
पार्षदपसहरति-इत्यसुररक्षसानिति । अनेन सत्रपामन असुराश्च रक्षामि च ' अपेयु ' अपजामु ॥ १३ ॥

इति श्रीताम्रपाचार्यविरचितं म धर्मवे यदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे

पचमेऽध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ (११-५-५) ॥

पुत्रैश्च महायज्ञाः । (स्त्रा) तान्येव महासत्राणि भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञः
पितृयज्ञो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञऽ इति ॥ १ ॥

(त्य) अहरहर्भूतेभ्यो बलिष्ठं हरेत् । (तु) तुयैतं भूतयज्ञं सुमाप्नो-
त्यहरहर्दद्यादोदपात्रात्तुयैतं मनुष्ययज्ञं सुमाप्नोत्यहरहः स्वधा कुर्या-
दोदपात्रात्तुयैतं पितृयज्ञं सुमाप्नोत्यहरहः स्वाहा कुर्यादो काष्ठात्तुयैतं
देवयज्ञं सुमाप्नोति ॥ २ ॥

पंचमहायज्ञब्रह्मणम् ।

पंचैव महायज्ञाः । तायेव महसत्राणि । भूतयज्ञः, मनुष्ययज्ञः, पितृयज्ञः, देवयज्ञः,
ब्रह्मयज्ञ इति ॥ १ ॥

अहरहर्भूतेभ्यो बलि हरेत् । तयैव भूतयज्ञं सुमाप्नोति । अहरहर्दद्यादोदपात्रात् । तयैव मनुष्य-
यज्ञं सुमाप्नोति । अहरहः स्वधा कुर्यादोदपात्रात् । तयैव पितृयज्ञं सुमाप्नोति । अहरहः स्वाहा
कुर्यादो काष्ठात् । तयैव देवयज्ञं सुमाप्नोति ॥ २ ॥

अथ सत्रप्रमाणान् यावज्जीवमनुष्ठेयान् पञ्चमहायज्ञान् महासत्रेन निरूपयितुं प्रसीति-पञ्चैव महायज्ञा
इति । भूतयज्ञादयो वक्ष्यमाणा ' पंचैव महायज्ञा ' मन्त्रेण सर्वरूपेण वा । न केवलं तेषां महायज्ञं वमान्,
अपि तु महासत्रत्वमेवेति विशिष्टि-तान्येवेति । अतः तेषां निधत्तानि सत्राणि ' महासत्राणि ' याव
जीवमनुष्ठेयत्वाद्दिव्यमपेक्ष्य च । तायेवेति नियमः स्यात् ननुमकर्तृदेशः । अथ तान् यज्ञानुद्दिशति-
भूतयज्ञ इति । भूतानां तृत्तिकरो यज्ञः ' भूतयज्ञः ' । ८४ मनुष्ययज्ञादयः । त्रयस्रो वेदस्याप्ययनं ' अष्ट-
यज्ञः ' तस्य च देवविहितगान्धर्विस्तरवान् यज्ञः ३३ ॥ १ ॥

भूतयज्ञस्य स्वरूपमाह-अहरहर्भूतेभ्य इति । " अह भूतयज्ञ " इति सत्कल्प्य प्रत्ययः यत् ' भूतेभ्य बलिहरणम् '
तथा तैर्नैव बलिहरणेन एवमुक्तं भूतयज्ञः ' मन्त्रेण पुन्यं ' प्राप्नोति ' । भूताभिरुद्दिश्य बलिहरणमेव भूतयज्ञ
इत्यर्थः । पञ्चमुत्तराणि योजयन् । अथ मनुष्ययज्ञस्य स्वरूपमाह-अहरहर्दद्यादिति । मनुष्याभिरुद्दिश्य ' आ उद-
पात्रात् ' उदकाभिरुद्दिश्य पात्र उदपात्र उदकाभिरुद्दिश्य यज्ञोदकात् ' दद्यात् ' त मनुष्ययज्ञ इत्यर्थः । पितृयज्ञस्य
स्वरूपमाह अहरहः स्वधा कुर्यादिति । त्रितुनं ' न अथह स्वधाकारेणात्रादिसमुद्देशात्तयैव दद्यादिति य न

(त्र्यु) अथ ब्रह्मयज्ञः । स्वाध्यायो वे ब्रह्मयज्ञस्तस्य वाऽएतस्य ब्रह्म-
यज्ञस्य वागेव जुहूर्मनऽ उपभृक्षुर्धुक्ता मेधा सुवः सत्यमयभृथुः
स्वर्गो लोकऽउदयनं यावन्तर्ह वाऽदमां पृथिवीं विभेन पूर्णां
उदलोकं जयति त्रिस्तुवन्तं जयति भूयार्थसच्चाक्षस्य युऽ एवं विद्वानु-
द्गहः स्वाध्यायमधीते तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥ ३ ॥

अथ ब्रह्मयज्ञः । स्वाध्यायो वे ब्रह्मयज्ञः । तस्य वा एतस्य ब्रह्मयज्ञस्य-वागेव जुहूः । मन
उपभन् । यभृक्षुवा । मेधा सुवः । सत्यमयभृथुः । स्वर्गो लोक उदयनम् । यावन्तं ह वा दमा पृथिवीं
विभेन पूर्णां उदत् लोकं जयति । त्रिस्तुवन्तं जयति-भूयार्थं सच्चाक्षस्य युऽ एवं विद्वानुद्गहः
स्वाध्यायमधीते । तस्मान् स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥ ३ ॥

पयऽआहुतयो ह वाऽ एता देवानाम् । बभूवुः स यऽएवं विद्वानृचा-
ऽहरहः स्वाध्यायमधीते पयऽआहुतिभिरेव तद्देवाँस्तर्पयति तऽ एनं तृप्ता-
स्तर्पयन्ति योगक्षेमैः प्राणैः तेन सा सर्वात्मना सुखाभिः पुण्याभिः
संपदिर्धृतकुल्या मधुकुल्याः पितृन्स्वर्गाऽऽभिषिद्मन्ति ॥ ४ ॥

(न्या) आज्याहुतयो ह वाऽ एता देवानाम् । बभूवुर्ऽपि स यऽ एवं
विद्वान्यजुर्ऽप्यहरहः स्वाध्यायमधीतऽ आज्याहुतिभिरेव तद्देवाँस्त-

पयऽआहुतयो ह वा एता देवाना यन्तः । स य एव विद्वानृचाँऽहरहः स्वाध्यायमधीते पय
आहुतिभिरेव तद्देवाँस्तर्पयति । स एनं तृप्तास्तर्पयन्ति, योगक्षेमैः प्राणैः तेन सा सर्वात्मना सुखाभिः
पुण्याभिः संपदिः । मधुकुल्या मधुकुल्याः पितृन् स्वर्गा अभिषिद्मन्ति ॥ ४ ॥

आज्याहुतयो ह वा एता देवाना यजुर्ऽपि । स य एव विद्वान्यजुँऽहरहः स्वाध्यायमधीते,

र्पयति तुऽएनं तृप्तास्तर्पयन्ति योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वाभिः पुण्याभिः सम्पद्भिर्घृतकुल्या मधुकुल्याः पितृन्स्वधाऽऽभिवहन्ति ॥ ५ ॥

सोमाहुतयो ह वाऽ एता देवानाम् । यत्सामानि स युऽ एवं विद्वान्त्सामान्यदरहः स्वाध्यायमधीते सोमाहुतिभिरेव तद्देवाँस्तर्पयति तुऽएनं तृप्तास्तर्पयन्ति योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वाभिः पुण्याभिः सम्पद्भिर्घृतकुल्या मधुकुल्याः पितृन्स्वधाऽऽभिवहन्ति ॥ ६ ॥

मेदऽआहुतयो ह वाऽ एता देवानाम् । युदथर्वाङ्गिरसः स युऽ एवं विद्वान्-
नुथर्वाङ्गिरसोऽदरहः स्वाध्यायमधीते मेदऽआहुतिभिरेव तद्देवाँस्तर्पयति तुऽएनं तृप्तास्तर्पयन्ति योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वाभिः पुण्याभिः सम्पद्भिर्घृतकुल्या मधुकुल्याः पितृन्स्वधाऽऽभिवहन्ति ॥ ७ ॥

आज्याहुतिभिरेव रुदवास्तर्पयति । त एनं तृप्तास्तर्पयति, योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वाभिः पुण्याभिः संपद्भिः । घृतकुल्या मधुकुल्याः पितृन् स्वधा अभिवहन्ति ॥ ५ ॥

सोमाहुतयो ह वा एता देवाना यदयामानि । स य एवं विद्वान् मामान्यदरहः स्वाध्यायमधीते, सोमाहुतिभिरेव तद्देवास्तर्पयति । ॥ एनं तृप्तास्तर्पयति, योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वाभिः पुण्याभिः संपद्भिः । घृतकुल्या मधुकुल्याः पितृन् स्वधा अभिवहन्ति ॥ ६ ॥

मेदऽआहुतयो ह वा एता देवानां यदयर्वाङ्गिरसः । स य एवं विद्वान्थर्वाङ्गिरसोऽदरहः स्वाध्यायमधीते, मेदऽआहुतिभिरेव तद्देवास्तर्पयति । त एनं तृप्तास्तर्पयति, योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वाभिः पुण्याभिः संपद्भिः । घृतकुल्या मधुकुल्याः पितृन् स्वधा अभिवहन्ति ॥ ७ ॥

इति यदग्नि ' एता देवानामाहुतयो ' । तदध्ययनस्य कलमाह—स य एवं विद्वानिति । ' अदरहः स्वाध्याय ' इति विशेषेण ग्रहणव्यवहारं ब्रह्मणस्वाध्यायाव्यवच्छेदं । योगक्षेमेणेत्यादि ठकार्यम् ॥ ५ ॥

अथ सामानि सोमाहुतित्वेन स्तौति—सोमाहुतयो ह वा इति । अथैतः सोमाहुतिरूपतामुपजीव्य तेषां ब्रह्मणश्च छेदं अध्ययनं प्रवक्ष्यति—स य एवं विद्वानिति । गन्मेतत् ॥ ६ ॥

अथ तृतीयं वेदं मेदऽआहुतित्वेन निरूपयति—मेदऽआहुतयो ह वा इति । मेदो हविष्य मास तत्साम्या आहुतयो मेदऽआहुतयः । अथर्वणा ऋषिणा अग्निरास च इष्टः शमसा ' अथर्वाङ्गिरसः ' । स य एवं विद्वानित्यादि पूर्ववत् ॥ ७ ॥

मध्वाहुतयो ह वाऽ एता देवानाम् । यदनुशासनानि विद्या वाको-
वाक्यमितिहासपुराणं गाथा नाराशंस्त्यः स सुऽ एवं विद्वाननुशास-
नानि विद्या वाकोवाक्यमितिहासपुराणं गाथा नाराशंस्तीरित्यहरहः
स्वाध्यायमधीते मध्वाहुतिभिरेव तद्देवास्तर्पयति तुऽ एनं तृप्तास्तर्पयन्ति
योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वाभिः पुण्याभिः संप्रद्विधृत-
कुल्या मधुकुल्याः पितृन्स्त्वष्ट्राऽभिवहन्ति ॥ ८ ॥

तस्य वाऽएतस्य ब्रह्मयज्ञस्य । चत्वारो वषट्काग यद्वातो वृत्ति

मध्वाहुतयो ह वा एता देवानां यदनुशासनानि विद्या वाकोवाक्यमितिहासपुराणं गाथा
नाराशंस्त्यः । स य एवं विद्वाननुशासनानि विद्या वाकोवाक्यमितिहासपुराणं गाथा नाराशंमी-
रिति अहरहः स्वाध्यायमधीते । मध्वाहुतिभिरेव तद्देवास्तर्पयति । स एनं तृप्तास्तर्पयन्ति योग-
क्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वाभिः पुण्याभिः संप्रद्विः । घृतकुल्या मधुकुल्याः पितृन् स्वया
भिवहन्ति ॥ ८ ॥

तस्य वा एतस्य ब्रह्मयज्ञस्य चत्वारो वषट्काराः । यद्वातो वृत्ति । यद्विद्योतने । यत् स्तनयनि ।

इयं चतुर्णां वेदानां ब्रह्मयज्ञकाऽ अभ्ययनं ब्रह्मस्य तदनुशासनमन्यासा विद्यायां अभ्ययनं वक्तुं तां माया
इति वेन नित्यवति-मध्वाहुतयो ह वा इति । 'मधु' मादिकम् तस्याप्या आहुतयः 'मध्वाहुतयः' ।
अनुशासनानीति । अनुविधानं न्युत्पादने एतिरित्यनुशासनानि अकारणनिरुद्धाणि वदन्ति । न्याय-
मीमांसकः 'विद्या' । उच्यते पुनश्च प्रकरणं 'वाकोवाक्यम्' । 'इतिहास' पुराणस्य इतिहासः
मारुतिः । 'पुराण' देववादि । इतिहास पुराण चेति द्वैकवद्भावः । नरा मनुष्या इत्येवमादि
श्रीकाः 'नारायण' । 'गाथा' । इयं चतुर्णां विद्यास्थानानि ब्रह्मयज्ञकाऽ अभ्येत्यन्येन उच्यते इति ॥

अन्ये त्वेव व्यावर्तते-मन्त्रब्रह्मयज्ञेन वेदवागे द्विविधः । तत्र ब्रह्मादिशब्दैर्ब्रह्मयज्ञाभ्ययनं प्रतिपादितम् ।
अधुना ब्रह्मयज्ञाभ्ययनं प्रतिपादने । तत्र ॥ स वै सनागन्तस्तदिति ॥ (रा. प. १.११.११) इत्य-
दिति विधिरुक्ताणि 'अनुशासनानि' । उतामनाविवाक्यानि 'विद्या' । 'स वै सनागन्तस्य पुर इतो जन वा-
दे' -(रा. प. १.११.११.१०) इति उक्तिप्रयुक्तिरूपं वाक्यं 'वाकोवाक्यम्' । 'अनो ह वा
रदमने सजिज्जमेव' -(रा. प. १.११.११.११) इत्यादिकं सृष्टिप्रतिपादकं ब्रह्म इतिहासम् । 'उर्वशी
ह्यस्त्या' पुरुषवनेनैव चक्रमे -(रा. प. १.११.११.११) इत्यादिति पुराणमनुप्रासद्वयप्रतिपादकाऽ 'पुराणम्' ।
॥ महाहिमि वै हरम् ॥ (रा. प. १.११.११.११) इत्यादयो मन्त्राः 'गाथाः' । 'समाकाक-
मुच्यते इत्यन्' -(रा. प. १.११.११.११) इत्यादिका मनुष्यप्रशंसायां 'नारायण' । एव
च 'अनीते' इति अभ्ययनार्थमनुगृहीतं भवति । अन्यन्मन्त्रं पूर्ववत् योजेत् ॥ ८ ॥

वाक्येति यानि जनन्यायमिति यानि तेषु सत्यपि ब्रह्मयज्ञाविहितमन्येन तेषां तदनुशासनं-तस्य वा

युद्धियोतते युस्तनुयति यदवस्फूर्जति तस्मादेवंविद्यते ज्वाति विद्यो-
तमाने स्तनुयत्यवस्फूर्जत्यधीयीतैव वषट्काराणामुज्ज्वलदकारायति ह
वै पुनर्मृत्युमुच्यते गच्छति ब्रह्मणः सात्मुताथै स चेदपि प्रबलमिव न
शक्नुयादप्युक्तं देवपदमधीयीतैव तथा भूतेभ्यो न हीयते ॥ ९ ॥

इति तृतीयप्रपाठकेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ११-३-८ ॥ (५. ६.) ॥

इति तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ११-३ ॥

कंडिकासंख्या ॥ ११२ ॥

यद् अवस्फूर्जति । तस्मादेवंविद्यते ज्वाति, विद्योतमाने, स्तनुयति, अवस्फूर्जति अधीयीतैव ।
वषट्काराणामुज्ज्वलदकाराय । अति ह वै पुनर्मृत्युं मुच्यते । गच्छति ब्रह्मणः सात्तनाम् । स
चेदपि प्रबलमिव न शक्नुयात् । अप्येकं देवपदमधीयीतैव । तथा भूतेभ्यो न हीयते ॥ ९ ॥

एतद्वैति । यद्वाङ्मयस्य वषट्काराणामुच्यते—यत्वारो वषट्कारा इति । तानेव चतुर अनुक्रमेण—
यद्वातो वामीति । ' वातो वयु प्रवन्तर ' वाति ' गच्छति इति यत् स प्रथम ' वषट्कार ' ।
विद्योतन विद्युन्, स्तनुयति तुर्गेणार्जन, अवस्फूर्जति ज्वलि, एत ' च वारो वषट्कारा ' । तस्मादेव
तस्मादेवा व तादृशा ' एव ' वषट्काररूपता ज्ञात्वा तादादिषु ससु मन्त्रपदस्थाप्याः । ' अश्वानैव । किमर्थम् ?
एवा वषट्काराणां उज्ज्वलदकारो वेदोक्तं तापरिहाराय, न तु मह्यान्वयनम् अथ नैमित्तिकान्धारो विघ्न
इति भाव । एव वषट्कारेषु ससु यदव्ययन तस्य पदमाह—अति ह वा इति । एवमीयान् ' पुनर्मृत्युं
मुच्यते ' । ' ब्रह्मणः सात्तनाम् ' समानरूपता सायुज्य ' गच्छति ' । अस्मिन् पञ्चांगतत्माह—स चेदिति ।
' स ' चाधीवान् पुरयो यदि ' प्रवन्धिव ' अस्मिन् येन ' न शक्नुयात् ' तथापि देवतावाचि ' एव
वेदिकपद ' अधीयीतैव ' । न तूष्णीमासीत् । तथा सति ' भूतेभ्यः ' निहृतेभ्यस्तन्वो वषट्कारेभ्यः ' न
हीयते ' हीन प्रच्युतो न भवति ॥ ९ ॥

इति श्रीतापगाचार्यविरचिते मातृभाषे बहार्थप्रकाशे भाष्येऽद्वैतशतपथब्राह्मणमण्ड्ये एकादशकाण्डे
अष्टमोऽध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ (११-६-१) ॥

तृतीयः प्रपाठकश्च समाप्तः ॥ ११-३ ॥

अथ चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

पञ्चमेऽध्याये च सप्तमं ब्राह्मणम् ।

अथातः स्वाध्यायप्रशङ्गा । प्रिये स्वाध्यायप्रवचने भवतो युक्तमना
भवत्यपरार्थानुऽहरहर्यान्ताधयते सुखं स्वापिति परमचिकित्सकऽ
आत्मनो भवतीन्द्रियसंयमश्चैकारामता च प्रज्ञावृद्धिर्बुद्धिश्लोकपक्तिः
प्रज्ञा वृद्धमाना चतुरो धर्मान् ब्राह्मणमभि निष्पादयति ब्राह्मण्यप्रतिरूप-
चर्मा बुद्धिश्लोकपक्तिं लोकः पच्यमानश्चतुर्भिर्धर्मैर्ब्राह्मणं भुनक्त्यर्जुया
च दानेन चाग्नयेयतया च, पुतया च ॥ १ ॥

ब्रह्मपक्षलक्षणस्वाध्यायप्रशंसाख्यं ब्राह्मणम् ।

अथातः स्वाध्यायप्रशंसा । प्रिये स्वाध्यायप्रवचने भवतः । युक्तमना भवति । अपरार्थानो-
ऽहरहर्यान् तापयते । सुखं स्वापिति । परमचिकित्सक आत्मनो भवति । इन्द्रियसंयमश्च ।
एकारामता च । प्रज्ञावृद्धिः । बुद्धिश्लोकपक्तिः । प्रज्ञा वृद्धमाना चतुरो धर्मान् ब्राह्मणमभि
निष्पादयति । ब्राह्मण्यं प्रतिरूपचर्मा बुद्धिश्लोकपक्तिम् । लोकः पच्यमानश्चतुर्भिर्धर्मैर्ब्राह्मणं
भुनक्ति-अर्घ्या च दानेन चाग्नयेयतया चावध्यतया च ॥ १ ॥

अपार्थित्वं प्रहरणस्वाध्याये पुरुषाणामदृष्टिश्च जनसि प्रवृत्ता कर्तुं प्रतिबन्धीति-अथातः स्वाध्या-
येति । 'अथ.' पर वक्ष्यमाणैः कर्तैः 'स्वाध्यायस्य प्रशंसा' प्रशस्तनेव कियते । तद्वैतुभूतानि
फलान्यनुकामानि-प्रिये इत्यादिना । 'स्वाध्यायः' स्वाध्यायाभ्ययन 'प्रवचन' अन्यस्याभ्ययनम् । ते उभे अति
प्रहरणस्वाध्यायमधीयानस्य 'प्रिये' अनुब्रूवेदनीये 'भवतः' । युक्तमविज्ञिप एकाव मनो दम्य स
'युक्तमनाः' एवधीनो न भवतीति 'अवधीनः' 'अनन्वयेः' सन् 'बृहत्' प्रवृत्तं बोधयान-
यन् 'सचयने' संपादयति । तथा 'सुखं' यथा भवति तथा अन्त्यादृष्टिनिश्चिः 'स्वपिति' निद्राति ।
दुःखनशरीरनिद्रा दिता अग्न्य न भवतीत्यर्थः । 'आत्मनः' स्वस्य परमचिकित्सको भवति । अग्नये हि
निवर्त औषधादिना दामिन्धैव तात्कारिकीयैव उदरशितोषेणादिसौम निर्वर्तयेति । विद्यास्तु देहमतिक-
ल्पयन्तः उक्तेन स्वाध्यायेन पुनर्बुद्धुदात्तिकां एवैव सर्वदेव निर्वर्तयतीति परमचिकित्सकत्वं तस्येवार्थः ।
तथा इन्द्रियसंयमश्च भवति । इन्द्रियाणां चतुःश्रेयादिना सयमः अनर्थहेतुभ्यो विवर्तयेतो व्याहृतिः । एक
एव सन् आत्मपक्षान् मन्त्रार्थैकारावः तस्य सावः । तथा युगमविष्यद्वर्तमानकलत्रसाध्यादिनाहन्मनसार्थविषय-
बुद्धिः 'प्रज्ञा' तस्या अतिवृद्धिख्य भवति । 'यथाः' कर्तितः ताम्रयुक्तो 'लोकः' तस्य 'पक्तिः'
परिपाको भवति । अथ प्रज्ञा वृद्धमाना सती अध्ययने, अध्यायन, एवो, दादनमिति 'चतुरो धर्मान्'

ये ह वै के च श्रमाः । (५) इमे द्यावापृथिवीऽन्तरेण स्वाध्यायो हेव
तेषां परमताकाष्ठा यऽ एतं विद्वान्त्स्वाध्यायमधीते तस्मात्स्वाध्यायो-
ऽध्येतव्यः ॥ २ ॥

(व्यो) यद्यद् वाऽअयं छन्दसः । स्वाध्यायमधीते तेन तेन हेवास्य
यज्ञक्रतुनेष्टं भवति यऽएवं विद्वान्त्स्वाध्यायमधीते तस्मात्स्वा-
ध्यायोऽध्येतव्यः ॥ ३ ॥

ये ह वै के च श्रमाः, इमे द्यावापृथिवी अन्तरेण । स्वाध्यायो हेव तेषां परमताकाष्ठा । य
एव विद्वान् स्वाध्यायमधीते । तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥ २ ॥

यद्यद् वा अयं छन्दसः स्वाध्यायमधीते । तेन तेन हेवास्य यज्ञक्रतुनेष्टं भवति । य एवं विद्वान्
स्वाध्यायमधीते । तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥ ३ ॥

ब्राह्मणानि मभिरक्ष्य ' त्रिषादवति ' जनवति । तया ' ब्राह्मण्य ' ब्राह्मणमात्रं ' प्रतिरूपवर्षा ' तदनुकूप-
माश्रय ' संपादयति । प्रमुक्ता यशोलोकपक्तिमनूय तदेतुकमपफलमाह-यशोलोकपक्तिमिति । ॥ य
पचमानो यशसा युक्तो लोक ' यतुमि ' वक्ष्यमाणी ' धर्मशालया भुनक्ति ' पालयति । ' भुजोऽनवने " -
(पा. सू. १।३।६६) इति पर्युदस्तत्वात् भुजेरात्मनेपदामात्र । के पुनस्ते चत्वारो धर्माः । इति तानाह-
अर्चया येति । " अर्च पूजया " - (धा. पा. म्वा. पृ. २०४) इति चातो रूपम् । अर्चा अर्चन पूजनम् ।
इहस्य धनार्थे समर्पणं दानम् । ज्यानिर्हानि तदविषयत्वं अज्येयता । " उपा यपोहानौ " - (धा. पा. म्वा.
पृ. २७) इत्यस्मात् " अचो यत् " - (पा. सू. ३।१।६७) इति कर्मणि यत् । यच्च इननमर्ह-
तीति बध्य तादृशो न मवसी यवध्य तस्य भावस्तत्त्वम् । एतैश्चतुर्भिर्धर्मैः सर्वो लोको वेदाध्यायिनमाश्रय-
यतीत्यर्थः ॥ १ ॥

अथ यं ब्रह्मतपोरूपत्वमभ्ययनस्याह-ये ह वै के च श्रमा इति । ' द्यावापृथिवी अन्तरेण ' अनयोर्दा-
वापृथिव्योर्मध्ये ' ये ' केचन ' श्रमा ' श्रमसाध्यास्तपोविशेषा ' तेषां ' तपोविशेषाणां ' स्वाध्याय '
एव ' परमताकाष्ठा ' परमता परमत्वमुक्तं तस्यावधिभूमि । एतावति कर्तव्ये विदुष एवाध्येतुरित्याह-
य एव विद्वानिति । तस्मादिति । प्रकृताभ्ययनविधेर्निगमनम् ॥ २ ॥

अथ वेदाभ्ययनशक्तस्य कायिककल्याणपरिर्वर्त्यवगाहोमादिफलमपि अभ्ययनतः सिध्यतीत्याह-यद्यद् वा
इति । ' यद्यत् ' यस्य यस्य यज्ञकृतो प्रतिपादकच्छन्दसो वेदस्य सवपिन ' स्वाध्याय ' स्वशाखासम्बन्धि,
स्वाध्यायानुवाकादिक ' अधीते ' अस्य ' अभ्येतु त प्रतिपादेन तेन तनेन ' क्रतुना ' यज्ञकर्मणा ' इष्ट
भवति ' याग कृतो भवति । य एव विद्वानित्यादि पूर्ववत् ॥ ३ ॥

(व्यो) यदि ह वाऽअप्यभ्युक्तः । (कोऽलं) अलंकृतः सुहितः सुखे शयने शयानः स्वाध्यायमधीते । आ हैव सु नत्ताधेभ्यस्तप्यते शुऽएवं विद्वान्स्वाध्यायमधीते तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥ ४ ॥

(व्यो) मधु ह वाऽऋचः । (वो) घृतं ह सामान्यमृतं यजुषि यद्वाऽअयम्बाकोवाक्यमधीते क्षीरीदनमासीदनौ हैव तौ ॥ ५ ॥

मधुना ह वाऽएष देवांस्तर्पयति । शुऽएवं विद्वानृचोऽहरहः स्वाध्यायमधीते तुऽएनं तृप्तास्तर्पयन्ति सर्वैः कामैः सर्वभोगैः ॥ ६ ॥

(घृ) घृतेन ह वाऽएष देवांस्तर्पयति । शुऽएवं विद्वान्सामान्यहरहः स्वाध्यायमधीते तुऽएनं तृप्तास्तर्पयन्ति सर्वैः कामैः सर्वभोगैः ॥ ७ ॥

यदि ह वा अप्यभ्युक्तः अलंकृतः सुहितः सुखे शयने शयानः स्वाध्यायमधीते । आ हैव स नत्ताधेभ्यस्तप्यते । य एवं विद्वान् स्वाध्यायमधीते । तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥ ४ ॥

मधु ह वा ऋचः । घृत ह सामानि । अमृत यजुषि । यद्वा वाकोवाक्यमधीते । क्षीरीदनमासीदनौ हैव तौ ॥ ५ ॥

मधुना ह वा एष देवास्तर्पयति । य एवं विद्वानृचोऽहरहः स्वाध्यायमधीते । त एनं तृप्तास्तर्पयन्ति सर्वैः कामैः सर्वभोगैः ॥ ६ ॥

घृतेन ह वा एष देवास्तर्पयति । य एवं विद्वान्सामान्यहरहः स्वाध्यायमधीते । त एनं तृप्तास्तर्पयन्ति सर्वैः कामैः सर्वभोगैः ॥ ७ ॥

अथ एतदध्ययनं कुर्याद्व्याख्यादित्यनोक्तत्वेन स्तौति—यदि ह वा इति । ‘अभ्युक्तः’ तैत्तिरीया ब्राह्मणम् । ‘अलंकृतः’ सङ्कचदत्तादिभिर्भूषित । ‘सुहितः’ यथेष्टनोम्नेन दत्त । ‘सुखे’ सुखकरे ‘शयने’ शय्यायां ‘शयानः’ । एवमप्यगादिन् तपस प्रतिबुद्धात् चरन्ति यः ‘स्वाध्यायमधीते’ ‘स आ नत्ताधेभ्यः’ नत्तामप्येत आत्तच्छीरीदनादेन तस्मात्सामान् भवति । य एवं विद्वानित्यादि गतम् ॥ ४ ॥

अथ एतेशाश्वगादीनां मन्त्रादिरूपतया वृत्तिहेतुतां वक्तुं साहचर्यमाह—मधु ह वा इति । या ‘ऋचः’ तामधु । यानि ‘सामानि’ तत् घृतमाज्यम् । यानि ‘यजुषि’ तदमृतम् । ‘यद्’ सङ्घ ‘अथ’ अथेत्येता प्रागुक्त बाकोवाक्यादिकमधीते ‘क्षीरीदनमासीदतावेव तौ’ ॥ ५ ॥

अथ मन्त्रादिरूपतामुक्त्वा तदुपजीवनेन तेषामध्ययनं क्रमेण स्तौति—मधुना ह वा इति । निगदतिदोऽर्थः । ऋचामध्ययनं स्तौति—य एवं विद्वानिति । सर्वैः कामैरिति । काम्यमाने ‘सर्वे’ शब्दादिविषये, तत्सर्वभोगैश्चेत्यर्थः ॥ ६ ॥

सामामध्ययनं स्तौति—घृतेन ह वा इति ॥ ७ ॥

(२) अमृतेन ह वाऽ एष देवास्तर्पयति । यऽ एवं विद्वान्यजृष्णहरहः स्वाध्यायमधीते तऽ एनं तृप्तास्तर्पयन्ति सर्वैः कामैः सर्वभोगैः ॥८॥
क्षीरीदनमासौदनाभ्याश्च ह वाऽ एष देवास्तर्पयति । यऽ एवं विद्वान्वाकोवाक्यमितिहासपुराणमित्यहरहः स्वाध्यायमधीते तऽ एनं तृप्तास्तर्पयन्ति सर्वैः कामैः सर्वभोगैः ॥ ९ ॥

(अर्थ) युन्ति वाऽ आपः । (५) एत्यादित्यऽ एति चन्द्रमा युन्ति नक्षत्राणि यथा ह वाऽ एता देवता नेयुर्न कुर्वुः देव तदहर्ब्राह्मणो भवति यदहः स्वाध्यायं नाधीते तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतुव्यस्तस्मादप्युचं वा यजुर्वा साम वा गाथा वा कुम्भ्या वाऽभिव्याहरेत् तस्याव्यवच्छेदाय ॥१०

इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ११-४-१ ॥ (५. ७.) ॥

अमृतेन ह वा एष देवास्तर्पयति । य एव विद्वान् यजृष्णहरहः स्वाध्यायमधीते । त एनं तृप्तास्तर्पयन्ति सर्वैः कामैः सर्वभोगैः ॥ ८ ॥

क्षीरीदनमासौदनाभ्या ह वा एष देवास्तर्पयति । य एव विद्वान् वाकोवाक्यमितिहासपुराणमित्यहरहः स्वाध्यायमधीते । त एनं तृप्तास्तर्पयन्ति सर्वैः कामैः सर्वभोगैः ॥ ९ ॥

यन्ति वा आपः । एत्यादित्यः । एति चन्द्रमा । युन्ति नक्षत्राणि । यथा ह वा एता देवता नेयुर्न कुर्वुः । एव देव तदहर्ब्राह्मणो भवति । यदहः स्वाध्यायं नाधीते । तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यः । तस्मादपि ऋच वा यजुर्वा साम वा गाथा वा कुम्भ्या वाऽभिव्याहरेत्-तस्याव्यवच्छेदाय ॥१०॥

यजुषामभ्ययनं स्तौति-अमृतेन ह वा इति ॥ ८ ॥

वाकोवाक्यादीनामभ्ययनं स्तौति-क्षीरीदनमासौदनाभ्यामिति । क्षीरमिश्रितमोदन ' क्षीरीदनम् ' । मांसमिश्रं श्राव्योदनं ' मासौदनम् ' । गतमभ्ययत् । ' वाकोवाक्यमितिहासपुराणमिति ' । इतिशब्द प्रकाशवाची, कार्यादीनां समहार्य ॥ ९ ॥

सूर्योदितिवत् अखिलजगद्वावहारनिर्वर्तकत्वेन ब्रह्मयज्ञस्वाध्यायं स्तौति-यन्ति वा इति । यथादिरूपेण स्थिता ' आप ' खलु ' यति ' गच्छति । ' एति आदित्य ' गच्छति । ' चन्द्रमा अप्येति ' गच्छति । ' नक्षत्राण्यपि यति ' गच्छति । तत्राग्नौ निर्व्यभिचरं ज्ञानपानादिरुद्धलोकव्यवहारार्थम् । सूर्यगमनं महानि प्रकाशप्रदानार्थम् । तथा चन्द्रनक्षत्राणां गमनं रात्रौ प्रकाशप्रदानार्थम् । ' यथा ' खलु ' एता ' अवाप्ता ' देवता नेयु ' न पुनर्गच्छेयुः । तदानीं ' कुर्वु ' एव स्वस्वव्यवहारम् । ततस्तेषां निष्प्रयोजकत्वम् । एवमेतस्मिन्नहनि ब्राह्मणो निरर्थको भवति, यस्मिन्नहनि ' स्वाध्यायं नाधीते ' । तस्मादित्यादि श्रवत् । यतः

प्रजापतिर्व्याऽ इदमग्रऽआसीत् । (हे) एकऽ एव सोऽकामयत् स्याम्प्र-
जायेयेति सोऽश्राम्यत्स तपोऽतप्यत् तस्माच्छान्तात्तेषानात्रयो लोका
ऽअमृज्यन्त पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौः ॥ १ ॥

सुऽ इमाँर्धोऽलोकानभितताप । तेभ्यस्तमेभ्यस्त्रीणि ज्योतीँष्यजायन्ता-
मिष्योँऽयं पवते सूर्यः ॥ २ ॥

सुऽ इमानि त्रीणि ज्योतीँष्यभितताप । तेभ्यस्तमेभ्यस्त्रयो वेदा
ऽअजायन्तामेर्कवेदो वायोर्बज्रवेदः सूर्यात्सामवेदः ॥ ३ ॥

सर्वप्रायश्चित्तविधायक ब्राह्मणम् ।

प्रजापतिर्वा इदमग्र आसीदेक एव । सोऽकामयत् । स्या प्रजायेयेति । सोऽश्राम्यत् । स तपो-
ऽतप्यत् । तस्माच्छान्तात्तेषानात्रयो लोकाऽअमृज्यन्त-पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौः ॥ १ ॥

स इमाँर्धान् लोकानभितताप । तेभ्यस्तमेभ्यस्त्रीणि ज्योतीँष्यजायन्त-अमिष्योँऽयं
पवते सूर्यः ॥ २ ॥

स इमानि त्रीणि ज्योतीँष्यभितताप । तेभ्यस्तमेभ्यस्त्रयो वेदा अजायत । अमेर्कवेदः । वायो-
र्बज्रवेदः । सूर्यात्सामवेदः ॥ ३ ॥

एव अतोऽनन्त्यादिनिमित्तेऽपि अथावादिप्रयुक्तमायर्थविरहे च सत्यपि सर्वेषां ब्रह्मण्यस्य वर्ज्यमयुक्तमि-
त्युपसंहारव्याजेन प्रकाशितमाह-तस्मादप्युच्यमिति । यस्मादेव नि यो ब्रह्मण्यस्त्वाप्याय तस्मादन्त्याय
दिवसे अशक्ती च आदोवात्येव एकामृव वा 'अभिव्याहरेत्' अधीगत । एक वा 'यजुः' । एक वा
'साम' । गायारूप मन्त्रम् । कुशाशब्देन एकार्यस्य प्रतिपादक विध्यर्थवादात्मक ब्राह्मणवाक्यमुच्यते । तद्वि
अधीयते । सर्वेषां लोकोऽनं कार्यं इत्यर्थः । निमित्तम् । ब्रह्मण्यस्त्वाप्यायत्क्षणाय 'मन्त्राणां व्याव-छेदाय'
व्याव-छेदाभावात् ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते ब्राह्मणी वेदार्थप्रकाशे माध्यदिनीयशततमब्राह्मणपाठ्य एकादश

कोडे पञ्चमोऽध्याये सप्तमः ब्राह्मणम् ॥ (१११९।७) ॥

इयं मन्त्रप्रमाणम् ब्रह्मण्यमन्त्राभिर्वाहति सर्वप्रायश्चित्तं सोम विषयस्य तांसांमुनि आदित्यशिक्षया
प्रतिपादयति-प्रजापतिर्वा इदमिष्यादिना । 'इद' इत्यमान सर्वं च । 'अम' सूर्यादी । प्रजापतिरेवा-
सीम् । कारणामना निपत इत्यर्थः । अतः 'स' प्रजापतिरेक एव दानीमानीम् । न हि अनुद्वयमौत्तिका
त्मक जगदित्यवधारणविधायकम् । यदुच्यते-सोऽकामयतेत्यादिना । 'एयान्' जगद्वेगे मवेयम् । तदर्थ
'प्रजायेय' प्रकर्षेण स्वरूपाविरोधेन दबन्तिमुच्यतेप्रजापत्येव तत्पदेनेत्यर्थः । तस्मादन्त्याह-सो-
ऽश्राम्यदिति । सट्म्यपवानीचन 'तान्' एवमेवमन्त्रक इतिहसः । अम' । तेषानादिति । ततश्चन सक्त-

सुऽ इमोऽग्नीन्वेदानभित्तनाप । तेभ्यस्तमेभ्यस्त्रीणि शुक्राण्यजायंत भूरि-
 त्पृग्वेदाद्भुवऽ इति यजुर्वेदात्स्वरिति सामवेदानुऽऋग्वेदेनैव होत्रमुकुर्वत
 यजुर्वेदेनाध्वर्यवेऽथ सामवेदेनोद्गीयं युदेव त्रय्यै विद्यापै शुक्रं तेन
 ब्रह्मत्वमयाचक्राम ॥ ४ ॥

ते देवाः प्रजापतिमसृवन् । (न्यु) युधि नऽ ऋक्तो वा यजुष्टो वा सामतो
 वा यज्ञो ह्युत्कृतेनं भिषग्येमुनि ॥ ५ ॥

स इमोऽग्नीन्वेदानभित्तनाप । तेभ्यस्तमेभ्यस्त्रीणि शुक्राण्यजायंत । भूरित्पृग्वेदात् । भुव इति
 यजुर्वेदात् । स्वरिति सामवेदात् । न ऋग्वेदेनैव होत्रमुकुर्वत । यजुर्वेदेनाध्वर्यवम् । सामवेदेनो-
 द्गीयम् । यदेव त्रय्यै विद्यापै शुक्रम्, तेन ब्रह्मत्वम् । अयाचक्राम ॥ ४ ॥

ते देवाः प्रजापतिमसृवन् । यदि नऽ ऋक्तो वा यजुष्टो वा सामतो वा यज्ञो ह्युत्कृतेनं भिषग्येमुनि ॥ ५ ॥

स होवाच । यदृक्तो भूरिति चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा गार्हपत्ये जुह्वय
 यदि यजुषो भुवऽ इति चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाऽऽग्नीध्रीये जुह्वयान्वा-
 दार्यपचने वा हविर्मन्त्रे यदि सामतुः स्वरिति चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा-
 ऽऽहवनीये जुह्वय यद्युऽअविज्ञानमुत्तमऽर्वाण्यनुदुत्पाहवनीये जुह्वय
 तदग्नेदेनेवऽर्वेदं भिषज्यति यजुर्वेदेन यजुर्वेदऽथ सामवेदेन सामवेदऽथ स
 यथा पूर्वणा पूर्व सन्दध्यादेवऽथ हव स सन्दधाति च एताभिर्भिषज्य-
 त्यय यो हातोऽप्येन भिषज्यति यथा शीर्णेन शीर्णऽथ सन्धित्सेयथा
 वा शीर्णे गरमभिनिदध्यादेवं तज्जस्मादेवंविदमेव ब्रह्माणं कुर्वीत
 नानेवंविदम् ॥ ६ ॥

स होवाच । यदृक्तो भूरिति चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा गार्हपत्ये जुह्वय । यदि यजुषो भुव
 इति चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाऽऽग्नीध्रीये जुह्वय । अन्वादार्यपचने वा हविर्मन्त्रे । यदि सामतुः
 स्वरिति चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाऽऽहवनीये जुह्वय । यद्युऽअविज्ञानमुत्तमम् । सर्वार्ण्यनुदुत्पाहवनीये
 जुह्वय । तदग्नेदेनेवऽर्वेदं भिषज्यति । यजुर्वेदेन यजुर्वेदम् । सामवेदेन सामवेदम् । स यथा पूर्वणा पूर्व
 सन्दध्यात् । एवं हव स सन्दधानि । य एताभिर्भिषज्यति । अय यो हातोऽप्येन भिषज्यति । यथा
 शीर्णेन शीर्णं सन्धित्सेत् । यथा वा शीर्णं गरमभिनिदध्यात् । एवं तत् । तस्मादेवंविदमेव ब्रह्माणं
 कुर्वीत । नानेवंविदम् ॥ ६ ॥

(न्तु) तदाहुः । (स्यु) यदृचा हौत्रं क्रियते यजुषाऽऽध्वर्यवश्च सामो-
द्गीथोऽथ केन ब्रह्मत्वमित्यनुया त्रय्या विवचयेति ह ब्रूयात् ॥ ७ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ११-४-२ ॥ (५. ८.) ॥

प्रजापतिर्ह वाऽ एष यदृक्षुः । सोऽस्यैष आत्मैवात्मा हयं प्रजा-

तदाहुः । यदृचा हौत्रं क्रियते । यजुषाऽऽध्वर्यवम् । सामोद्गीथः । अथ केन ब्रह्मत्वमिति । अनया
त्रय्या विवचयेति ह ब्रूयात् ॥ ७ ॥

प्रजापतिर्ह वा एष, यदृक्षुः । सोऽस्यैव आत्मैव । आत्मा हयं प्रजापतिः । वागोवादाभ्यः ।

' आहवनीये जुहवय ' जुहुत । पूर्वबलेष्टि अडागम् । तत्तद्देवोक्तकर्मप्रापक्षितत्वेनोक्त तत्तद्देव्याहतिहोम क्रमेण
प्रशंसति—तदृचवेदेनैवेति । भूतिरिति ब्राह्मति कावेदोदुत्पन्ना, अतस्तन्मन्त्रहोमात् ' कावेदेनैव कावेद'
विकिरितवान् मयति । एष यजुर्वेदेनेत्यादि । स यथा पूर्वोक्त्यादि । ' यथा ' खलु लोके मम हस्त-
पादादि ' परे ' यत्समिहितेनान्येन ' परेणा ' पुत्राय ' सद्य्याम् ' सन्नेषयेत् । एव अनेन तत्तद्देव्याहति-
होमनेन तत्तद्देवोक्तप्रभृमग पुन सहित मवतीत्यर्थ । एतदेव व्यतिरेकण द्रष्टव्यमिति—अथ यो हेति ।
' य ' खलु ' अतः ' अस्मात् उक्तव्याहतिहोमरूपात् भेषजात् ' अयेन ' कर्मणा ' मिषज्यति । तत्र
दृष्टान्तमाह—यथा शीर्णेनेति । ' यथा ' ' शीर्णेन ' अनेन अन्यत् ' शीर्णे ' मम वस्तु ' सधितेतत् ' सचात-
मिष्येत । ' यथा वा शीर्णे ' ह्यनेनयवे ' गर ' विष ' अभिनिदध्यात् ' प्रक्षिपेत् । एवमेव तत्तद्देव्याहति-
होमरूप प्रापक्षितमित्यर्थ । उक्तप्रापक्षितपरिहानवानेन ब्रह्मा कार्य इति विषये—तस्मादेवंविद्धमेवेति ।
' एवमिद ' उक्तब्राह्मणार्थपरिहानवत् । स्पष्टमन्यत् ॥ ६ ॥

अथ ब्रह्मत्वेन वेदत्रयप्रतिपाद्यव प्रथमप्रतिवचनाभ्यामाह—तदाहुरिति । यदस्मात् ' अचा ' कावेदेनैव
' हौव ' होतृकर्म ' क्रियते ' । यजुर्वेदेनाध्वर्यव कर्म क्रियते । सामवेदेनोद्गीथ उद्गान उद्गातृकर्म क्रियते ।
तस्मात् ब्रह्मत्वमपि केनचिदेन क्रियत इति वक्तव्यम् । ॥ वेद क ? इति प्रश्न । उत्तरतु—अनया प्रत्येति ।
यैस्त्रिवेदे, पूर्वोक्त कर्म क्रियते तैरेव ब्रह्मणम् इति ब्रूयादित्यर्थ । अत एव यजुर्वेदसूत्रवत् सर्वसूत्रेषु परस्पर-
नैवेद्येण तत्तद्देवोक्त ब्रह्मत्व स्मृतिमिति ॥ ७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्विनीयसूक्तपथब्राह्मणभाष्ये

एकादशकांडे पचमेऽध्याये अष्टम ब्राह्मणम् ॥ (११ । ५ । ८) ॥

अथ ब्रह्मदाम्याहवौ सोमप्रहो विभिन्नु तयो आत्मव्यादिरूपतया समुचित्यानुष्ठान प्रतिपादयति—
प्रजापतिर्ह वा इत्यादिना । अथाहवो गृह इति यदस्ति ' एष ' ' प्रजापतिर्ह वै ' प्रजापतिरेव । ' त ' खलु प्रजा

पतिर्वृगोवादाभ्यः स यदर्थं गृहीत्वाऽदाभ्यं गृह्णात्यात्मानमेवास्मै-
तत्सर्थंस्कृत्य तस्मिन्नेताभ्याचम्यप्रतिष्ठापयति ॥ १ ॥

(त्यु) अथ मनो ह वाऽअर्थं शुः । (र्वा) वागुदाभ्यः प्राणऽ एवाऽर्थं शु-
रुदानोऽदाभ्यश्चक्षुरेवाऽर्थं शुः श्रोत्रमुदाभ्यस्तद्यदेतौ ग्रहौ गृह्णन्ति सर्व-
त्वायेव कृत्स्नताये ॥ २ ॥

(याऽअ) अथ देवाश्च ह वाऽ अगुराश्च । (ओ) उभये प्राजापत्याऽ
अस्पृष्टन्त तुऽ एतस्मिन्नेव यज्ञे प्रजापतावस्पृष्टन्तास्माकमपुत्रं स्याद-
स्माकमपुत्रं स्यादिति ॥ ३ ॥

स यदर्थं गृहीत्वाऽदाभ्यं गृह्णाति । आत्मानमेवास्मैतत्संस्कृत्य तस्मिन्नेतां वाचं प्रतिष्ठा-
पयति ॥ १ ॥

अथ मनो ह वा अंशुः, वागुदाभ्यः । प्राण एवांशुः, उदानोऽदाभ्यः । चक्षुरेवांशुः, श्रोत्र-
मुदाभ्यः । तद्यदेतौ ग्रहौ गृह्णन्ति, सर्वत्वायेव कृत्स्नताये ॥ २ ॥

अथ देवाश्च ह वा अगुराश्च उभये प्राजापत्या अस्पृष्टन्त । त एतस्मिन्नेव यज्ञे प्रजापतावस्प-
ृष्टन्त । अस्माकमपुत्रं स्यादस्माकमपुत्रं स्यादिति ॥ ३ ॥

प्रायश्चित्तक अशु 'अथ' यज्ञस्य 'एव आदैव' मध्यमशरीरेव । तत्समर्पयते-आत्मा ह्यप-
मिति । 'हि' यस्मान् एव प्रजापतिरासा तस्मान् तदात्मक अगुरपि आग्नेवेत्यर्थः । एव अशुनदश्वाम-
रुततामुक्त्वा अदाम्यस्य वापूनामाह-वाग्वेवादाभ्य इति । योऽयम अदाम्यादयो ग्रहो दक्षमायः एव
वागिन्द्रियामकः । अनरोर्ध्वेण विधेने-स यदर्थं गृहीत्वेति । अथाह्य ग्रह प्रथम 'गृहीत्वा' यस्मान्
'अदाम्य' मह 'गृह्णाति' इति यदस्ति 'एतन्' एतेन प्रथम 'आत्मान' शरीरेव 'संस्कृत्य'
'तस्मिन्' शरीरे 'एतां वाच' वागिन्द्रिय प्रतिष्ठापयति ॥ १ ॥

एतौ ग्रहौ सह प्रनोक्तव्यौ न पृथक् इत्यनेनाविप्रायेण मनोवागादिरूपतया च स्तोति-अथ मनो ह
हा इति । मन प्राणचक्षुरात्मकः अगुग्रह । वागुदानधीरात्मकः अदाम्यः । 'तदेतौ ग्रहौ' सोमपात्रे 'गृह-
तीति' यदस्ति तद्यज्ञस्य 'सर्वत्वाय' मनोवागादिस्वावयवमंशुर्वाचायेव 'कृत्स्नताये' समपताये सह गृयेते ॥ २ ॥

अथ कृत्स्नपञ्चस्मामुरेभ्यः सकाशान् शोचर्जनमाधनाय अदाम्यमहस्यास्वाधिकया प्रतिपादयति-अथ देवा-
भेति । 'अस्पृष्टन्त' " तर्प्ये तर्पणे "-(भा. पा. म्वा. प. ३) इति धातुः । एतस्मिन् यज्ञरूपे प्रजापती
हा 'उभये आस्पृष्टन्त' । अस्माकमेवाप यज्ञे योग्यः स्यात् ; अस्माकमपुत्रं यज्ञे योग्यः स्यादिति । " तित्य-
वीतयो " (पा. सू. १ । ४ । ८) इति द्विवचनम् ॥ ३ ॥

ततो देवाः । (५) अर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्तुऽ एतं ग्रहं ददृशुरेतमुदाभ्यं
तमगृह्यत ते सवनानि श्रान्वृहन्त ते सर्वं यज्ञं सुमवृजतान्तरायश्च-
सुरान्यज्ञात् ॥ ४ ॥

(चि) ते होचुः । (३) अदभाम वाऽएनाञिति तुस्मादुदाभ्यो न वै नोऽदभ-
ञिति तुस्मादुदाभ्यो वाग्वाऽउदाभ्यः सेयमुदब्धा वाक्तुस्माद्वेवा-
दाभ्यऽएवुं ह वै द्विपतो भ्रातृव्यस्य सर्वं यज्ञं सुमवृहऽ एवं
द्विपन्तं भ्रातृव्यं सर्वस्माद्यज्ञाभिर्भजति वहिर्द्वा करोति युऽ उऽ एव-
मेतदेव ॥ ५ ॥

ततो देवा अर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुः । त एव ग्रह ददृशुः-एतमदाभ्यम् । तमगृह्यत । ते सवनानि
मावृहन्त । ते सर्वं यज्ञं समवृजत । अंतरायश्चसुरान् यज्ञात् ॥ ४ ॥

ते होचुः-अदभाम वा एनाञिति, तस्मादुदाभ्यः । न वै नोऽदभञिति, तस्मादुदाभ्यः ।
वाग्वा अदाभ्यः । सेयमुदब्धा वाक् । तस्माद्वेवादाभ्यः । एवं ह वै द्विपतो भ्रातृव्यस्य सर्वं
यज्ञं संवृहते । एवं द्विपन्तं भ्रातृव्यं सर्वस्माद्यज्ञाभिर्भजति । वहिर्द्वा करोति । य उ एवमेतदेव ॥ ५ ॥

एव विददमाना देवा किं कृतवन्त तदाह-ततो देवा इति । ततस्तस्मात् अनन्तरं देवा अर्चन्त श्राम्यन्तः
हस्तस्मान्नाप्राप्यर्च्यं मनसा अभिष्ठयन्त तत एव श्राम्यन्तश्चेरुः । ' ते ' तथाविधा देवा ' एत ' कस्यमाण
अदाभ्य ' अह ' ददृशु ' । एवा च ' तमगृह्यत ' गृहीतवन्त । ततस्ते देवा तेन महेष्वा प्रातः सवनानीति
ब्रूयि ' सवनानि ' यज्ञसंघीनि ' प्रावृहन्त ' प्रागृह्यत असुरेभ्य सकाशात् स्वीकृतवन्त । ' इह उद्यमने '
(भा. पा. शु. भा. ११) इति । ततस्ते ' सर्वं यज्ञं ' असुरेभ्य ' समवृजत ' सम्यक् विजितवन्त ।
तथा च यज्ञासकाशात् ' असुरान् अंतरायन् ' अंतरातान् व्यवहितान् परित्यक्तभागान् अकुर्वन् ॥ ४ ॥

अदाम्यनामनिर्बचन करोति-ते होचुरिति । ' ते ' देवा खलु ' ऊचु ' उक्त्वन्त । ' एनान् ' अनुपान् यतो
मय ' अदभाम ' अहिंसिभ्येति । तस्मात् दम्यते अनेनेति व्युत्पत्त्या अदाम्यनामकरणेन ॥ सप्तमः ' एनान्-
योपति । छन्दस्तत्त्वात् अदग्रमसहिताया प्रकृते कृत् । प्रकाशान्तरेण निर्वक्ति-न वै न इति । ' न ' अस्मात्
खलु ते असुरा ' न अदभन् ' नाहिंसिभ्युरिति यामादवदन् तस्मात् न दम्यते अनेनेति व्युत्पत्त्या अदाभ्यो इति ।
स्वयं न दम्यत इति अदाम्य इति कर्मसाधनं क्लम इत्याह-वाग्वा अदाभ्य इति । योऽयमदाभ्यो
ग्रह तस्य बागात्मकत्वं प्राप्नुयत् । ' बागादब्धा ' अहिंसिता । अतस्तदात्मको ग्रहोऽपि अहिंसित इति ह्यत्र
अदाम्य इत्युच्यत इत्यर्थः । एतदेव निर्वचनं साधु इति निगमयति-तस्माद्वेवेति । उदाहृत्युदाहृत्यार्थः । एता
इत्थस्तिह्यर्थः प्रकृते योजयति-एव इ वा इति । यथा देवा असुरेभ्य सकाशात् कृत्स्नं यज्ञमवृजत, यज्ञभागं
असुराजन्तरायन् । एवंमेव अन्य यज्ञानोऽपि विद्वेषणशीलस्य ' भ्रातृव्यस्य ' सवयिन ' सर्वं यज्ञं सृष्टेः
वर्जयति । ' एवेत्येव सप्तमिह ' अतस्त्वय सर्वस्मात् यज्ञात् निर्वचति ' अग्राहित करोति । अत एव तस्मात्
यज्ञात् ' वहिर्द्वा ' बाह्य ' करोति ' य ' यजमान ' एतत् ' उक्तमर्थं ज्ञात एवमुक्तप्रकारेण
' वेद ' जानाति ॥ ५ ॥

स येनैव पात्रेणाशुं गृह्णाति । तस्मिन्नेव पात्रे निग्राभ्याभ्योऽपुऽ
आनीय तस्मिन्नेतान्शुं गृह्णाति ॥ ६ ॥

(त्वु) उपयामगृहीतोऽसि । (स्य) अमुषे त्वा गायत्रच्छन्दसं गृह्णा-
मीति गायत्रप्रातःसवनं तत्प्रातःसवनमप्रवृहतीन्द्राय त्वा त्रिष्टुच्छन्द-
सङ्गृह्णामीति त्रैष्टुभममाध्यन्दिनर्थं सवनं तन्माध्यन्दिनर्थं सवनमप्रवृ-
हति विष्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जगच्छन्दसङ्गृह्णामीति जागतं तृतीयसवनं
तत्तृतीयसवनं प्रवृहत्यनुष्टुप्तेऽभिगरऽ इति षट्ठाऽ ऊर्ध्वर्थं सवनेभ्य-
स्तदात्रुष्टुभं तद्वैतत्प्रवृहति तन्नाभिपुणोति वज्रो वै ग्रावा वागदाभ्यो
नेद्वज्रेण वाचर्थं दिनसानीति ॥ ७ ॥

स येनैव पात्रेणाशुं गृह्णाति । तस्मिन्नेव पात्रे निग्राभ्याभ्योऽप आनीय, तस्मिन्नेतान्शुं
गृह्णाति ॥ ६ ॥

“ उपयामगृहीतोऽस्यप्रथे त्वा गायत्रच्छन्दसं गृह्णामि ”-इति गायत्रं प्रातःसवनम् ।
तत्प्रातःसवनं प्रवृहति । “ इन्द्राय त्वा त्रिष्टुच्छन्दसं गृह्णामि ”-इति त्रैष्टुभं माध्यन्दिनं
सवनम् । तन्माध्यन्दिनं सवनं प्रवृहति । “ विष्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जगच्छन्दसं गृह्णामि ”-
इति जागतं तृतीयसवनम् । तत्तृतीयसवनं प्रवृहति । “ अनुष्टुप् तेऽभिगरः ”-(वा. सं. ८ ।
५७) इति । षट्ठा ऊर्ध्वं सवनेभ्यस्तदानुष्टुभम् । तद्वैतत्प्रवृहति । तन्नाभिपुणोति । वज्रो वै
प्रावा । वागदाभ्यः । नेद्वज्रेण वाचं दिनसानीति ॥ ७ ॥

अथ तस्य महस्य पात्रविशेषे ग्रहण विधये-स येनैवेति । ‘ येनैव ’ ऊर्ध्वपात्रेण अधोऽप ग्रहं ‘ गृह्णाति ’
‘ तस्मिन्नेव पात्रे निग्राभ्याभ्य ’ निग्राभ्या इति वसनीवरीणां सोमपेक्षार्थानामनी सङ्गा । ताम्यो गृहीत्वा
‘ अप आनीय ’ अप आनीय ‘ तस्मिन् ’ वसनीवरीणि परिश्रुते पात्रे ‘ अशुं ’ सोमचक्षामशान् खड्गान्
‘ गृह्णाति ’ ॥ ६ ॥

तत्र प्रथमस्यासोमैवमह-उपयामगृहीत इति । हे सोम ! त्व ‘ उपयामगृहीत ’ उपयामने धार्यते
अनेनेति उपयाम पात्र तेन गृहीतोऽसि । ‘ अमुषे त्वा ’ त्वा ‘ अग्रय ’ प्रातःसवनं देवनायं गृह्णामीत्यर्थः ।
गायत्रच्छन्दसमित्यस्यार्थमाह-गायत्रं प्रातःसवनमिति । गायत्रीच्छन्दसं हि प्रातःसवनमिति । तदेन
गायत्रच्छन्दसमिति विशेषेण प्रातःसवनमकं यद्व्यभिचार्यं ‘ प्रवृहति ’ अमुषे सहासाम् उपयामि
स्वीकरोतीत्यर्थः । “ इह उपयामे ” (धा. पा. ११. ११) इति धातुः । द्वितीयस्यासोमैवमहमग्रमाह-
इन्द्राय त्वेति । उपयामगृहीतोऽनोऽनुष्टुभने । अनेन यत्रेण द्वितीयमनुष्टुभीतिर्यर्थः । सूत्रं हि-“ वृष्ट-
तोऽश्व गृह्णाति । आसिभ्य निग्राभ्या पात्रे तस्मिन्सुग्रीं नीन् अशुं अत्रापात्रे त्वा गायत्रच्छन्दसमिति प्रति-

(त्यर्थ) अर्धशूनेवाधूनोति । ब्रेशीनां त्वा पुत्तन्नाधूनोमि कुक्कु-
नानां त्वा पुत्तन्नाधूनोमि भन्डनानां त्वा पुत्तन्नाधूनोमि मडिन्तमानां
त्वा पुत्तन्नाधूनोमि मधुन्तमानां त्वा पुत्तन्नाधूनोमीत्येता वै देवीरापस्त-
द्याश्चैव देवीरापो याश्चेमा मानुष्यस्त्याभिरेवास्मिन्नेतदुभयीभी रसं दधाति ॥

शुक्रं त्वा शुक्रऽ आधूनोमीति । शुक्रं ह्येतच्छुक्रऽ आधूनोत्यहो
रूपे सूर्यस्य रश्मिष्विति तदहश्चैवेनेतद्रूपे सूर्यस्य च रश्मिष्व-
धूनोति ॥ ९ ॥

अंशूनेवाधूनोति । “ ब्रेशीनां त्वा पुत्तन्नाधूनोमि, कुक्कुनानां त्वा पुत्तन्नाधूनोमि,
भन्डनानां त्वा पुत्तन्नाधूनोमि, मडिन्तमानां त्वा पुत्तन्नाधूनोमि, मधुन्तमानां त्वा पुत्त-
न्नाधूनोमि ”—(वा. सं. ८ । ४८) इति । एता वै देवीरापः । तथाश्चैव देवीरापः । याश्चेमा
मानुष्यः । ताभिरेवास्मिन्नेतदुभयीभी रसं दधाति ॥ ८ ॥

“ शुक्रं त्वा शुक्रं आधूनोमि ”—इति । शुक्रं स्येच्छुक्रं आधूनोति । “ अहो रूपे

मन्त्रः । उपपन्नं सर्वत्राविशेषात् ” (का. श्रौ. सू. १२ । १-८) इति । श्वेष्टुर्मा माध्यन्दिनं सवनमि-
त्यादि पूर्ववक्ष्यम् । तृतीयस्याशोत्रं ह्यनत्र-वाश्वेष्टे-विश्वेष्टमस्तेति । जगच्छ्रद्धमिति जगतीऽश्रद्धम् ।
तृतीयमनत्रमहं वाक्षिष्येति । ‘अनुष्टुप्’ इति मन्त्राण्यस्य प्रयोगनपाह—पद्मा ऊर्ध्वमिति । त्रिष्व-
सरेण्य ‘ऊर्ध्व’ उक्तपञ्चोद्गीयस्यादित्य यदस्ति तन्नं ‘आनुष्टुप्’ अनुष्टुप् इत्युक्तम् । तदेवानेन
मन्त्रेण ‘प्रवृत्ति’ अनुष्टुप् उपादत्ते । मन्त्रार्थं हे सोम । ‘ते’ तव अनुष्टुप्वाह्यं उष्ट- ‘अभिगा’
अभिगात्रम् स्तारकमित्यर्थः । प्रदत्तवत् प्रत्यभिपन्नं निवेष्टी—सन्नाभिपुगीतीति । तत्र कारणमह-
वज्रो वा इति । प्राग्य कश्चिन्नं प्रदत्तमानं वाहं वज्र-परः । अश्वस्य वापूवत्तुम् । ‘हितवति’
हिता करवति । गतवत् ॥ ७ ॥

अविश्वस्थाने आश्वन विरजं—अंशूनेवाधूनोतीति । प्रत्योदये निदितात् श्रौतत्वेन ‘आधूनोति’
व्यपत्तिः । “ ब्रेशीनां त्वा ” इत्याद्यन्मन्त्रा स्युः । “अनुष्टुप् इत्युक्ताऽशूने वधुभिर्जेशीनां त्वा” (का.
श्रौ. सू. १२ । ११०) इति । ब्रेश्यादय इत्यादौ दक्षन्नेकान्यत्र पठ्यते मन्त्रा । तेष्वन विष्यते आभिरिति
मेष तन्ना ब्रेशीनाः पमन् एतन् मां हे सोम । ताम् ‘आधूनोमि’ व्यपत्तिः । “ शुक्रं शुक्रम् ”
(पा. सू. ७ । १ । १९) इति स्तम्भा ह्युक्तम् । एवमुच्यते विषयः । कुम्भितं कृन्ति शब्दायन् इति
शुक्लता । मन्त्रे मन्त्रा भवत्यति मन्त्रा । अयं मन्त्रस्ति तर्पयतीति मन्त्रिणा । अतिशयेन माधुर्यो-
रेता मधुन्तमा । एता वै देवीरित्यादि । एता ‘त्रेयाया’ ‘देवी’ देवस्य वि-य. ‘आ’ ।
तस्या सति देवीभिर्हि पाण्डुरित्याभिर्मुनीभिश्च ‘उमयमि’ एतन्मिन् मदे ‘रस’ ‘दधाति’
रसपयति ॥ ८ ॥

अस्मि आश्वनपञ्चमस्य व्यावृत्त-शुक्रं त्वेति । हे सोम ! ‘शुक्र’ रजस्तत्त्वा ‘शुक्र’ वसती-

ककुभुधुं रूपमृषभस्य रोचते बृहदिति । (त्वे) एतद्वै ककुभुधुं रूप-
मृषभस्य रोचते बृहद्युऽएष तुषति शुक्रः शुक्रस्य पुरोगाः सोमः सोमस्य
पुरोगाऽ इति तच्छुक्रमेवेतच्छुक्रस्य पुरोगाद्वरोति सोमश्च सोमस्य पुरोगां
युते सोमादाभ्यन्नाम जागृवि तुस्मे त्वा गृहामीत्येतद् वाऽ अस्यादा-
भ्यन्नाम जागृवि यद्वाक्तादाचमेवेतद्वाचं गृह्णाति ॥ १० ॥

(त्वु) अथोपनिष्क्रम्य जुहोति । तुस्मे ते सोम सोमाय स्वाहेति तत्सो-
ममेतत्सोमाय जुहोति तुयो व्याचमग्रा न पुवृणक्तयय हिरण्यमग्नि-
व्यनित्यसाधेव पुवृवृस्तुस्य तावतीरेव इक्षिणा यावतीरेऽशोः ॥ ११ ॥

सूर्यस्य रश्मिषु ११- (वा. सं. ८।१८) इति । तद्दर्शयन्नेतदूपे सूर्यस्य च रश्मि-
ष्व्वाधूनीति ॥ ९ ॥

“ककुभुं रूपं मृषभस्य रोचते बृहत्”-इति । एतद्वै ककुभुं रूपं मृषभस्य रोचते बृहत् ।
ए एष तवति । “शुक्रः शुक्रस्य पुरोगाः सोमः सोमस्य पुरोगाः”-इति । तच्छुक्र-
मेवेतच्छुक्रस्य पुरोगा करोति । सोमं सोमस्य पुरोगाम् । “यत्ते सोमादाभ्यन्नाम जागृवि
तस्मे त्वा गृह्णामि”-इति । एतद् वा अस्यादाभ्यन्नाम जागृवि-यद्वाक् । तद्वाचमेवेतद्वाचं
गृह्णाति ॥ १० ॥

अथोपनिष्क्रम्य जुहोति-“तस्मे ते सोम सोमाय स्वाहा”-(वा० सं० ८।१९)

वर्गस्ये वमत्तुदके ‘आधूनीमि’ करणम् । शुक्रशब्दाभिधेयमावर्त-शुक्रं होतृदिति । चममागमद्वय
भाष्ये-अद्वौ रूप इति । “अद्वौ” द्विसमस्य सप्तमिनि । ‘रूपे’ वमत्तिराग्नये मूर्धन्यस्य ‘रश्मिषु’
भिरुपे तत्त्वा आधूनीमी वर्यः । सूर्यशब्दस्य पूर्वमेव औत्तरसां इति वमतीवरीणी प्रहणान् एवमुच्यते ।
सप्तम्यन्त ॥ ९ ॥

(त्वा गृह्णामीति । नि त्वु साय. प्रकृत त मरवाह)-ककुभुं रूपमिति । व्याचष्टे-एतद्वै ककु-
भुमिति । ‘ए एष’ मूर्धन्यस्य ‘एतद्’ चित् शुद्धरिक्तं ककुभुं’ प्रसङ्ग्य रूपम् । तत् ‘मृषमस्य’
वर्गस्यस्य सूर्यस्य रोचते । अतोऽत्र ‘शुक्र’ दर्शयमान सोम ‘शुक्रस्य’ दीव्यमानस्य मूर्धन्य
‘पुरोगा’ पुरो गता । तथा सोमन्तर ‘सोम’ अमृतमनो यूवा ‘सोमस्य’ द्विचित्रा मता वर्ग-
मनस्य पुरोगामी भवति । उक्तार्थस्य सप्तम्याह-तच्छुक्रमेवेतदिति । यत्ते सोमादाभ्यन्नामियादिमर-
माण्यभ्यन्तर्ग्यः । इ सोमः । ‘ते’ त्वं यन् अस्याम्य ‘अद्विस्तेन’ नम जागृवि जागरणशील ‘तस्मे’
मन्त्रे, एतेन वाह-एतद् वा, अस्यादाभ्यन्तर्ग्यं नामेति । ‘अस्य’ सोमस्य ‘वाह’ इत्येकन् अस्याम्य
नन्तर्ग्यः । एषा. सर्वव्यवहारहेतुत्वेन वाचयति वाह अस्याम्यत्वं । तथा च वागा-मन्त्रेण अस्याम्य-
प्रद्वय सोम वन्द्यत्वात् गृहीतवन् मन्त्रीवर्गः ॥ १० ॥

अद्याप्य प्रद्वय सप्तमकं होम विधत्ते-अथोपनिष्क्रम्येति । ‘उपनिष्क्रम्य’ हविर्दानानिर्गम्य आह-

(३) अथाध्वंशून्पुनरुप्यर्जति । (त्वु) उशिक्षत्वं देव सोमाग्नेः प्रियम्पाथोऽपीहि वधशी त्वं देव सोमेन्द्रस्य प्रियम्पाथोऽपीहमस्मत्सखा त्वं देव सोम विश्वेषां देवानां प्रियम्पाथोऽपीह्मीति सुवनानि वाऽ अदः प्रवृहति तान्येवैतत्पुनराप्याययत्ययातयामानि करोति तैरयातयामैर्यजुं तन्वते ॥ १२ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ११-४-३ ॥ (५. ९.) ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ११ । ५ ॥

इति । तत्सोममेवैतत्सोमाय जुहोति । तयो वाचमग्रं न प्रवृणक्ति । अथ हिरण्यमभिष्पिनति । असावेव बंधुः । तस्य तावतीरेव दक्षिणाः । यावतीरेषोः ॥ ११ ॥

अथाशून्पुनरुप्यर्जति । " उशिक्षत्वं देव सोमाग्नेः प्रियं पाथोऽपीहि, वधशी त्वं देव सोमेन्द्रस्य प्रियं पाथोऽपीहि, अस्मत्सखा त्वं देव सोम विश्वेषां देवानां प्रियं पाथोऽपीहि "—(वा. सं. ८ । ५०) इति । सुवनानि वा अदः प्रवृहति । तान्येवैतत्पुनराप्याययति । अयातयामानि करोति । तैरयातयामैर्यजुं तन्वते ॥ १२ ॥

पनीयदेश गावा " तैस्ते " ते इति मन्त्रेणाहवर्ग्ये जुहुवात् । हे ' सोम ! ' ' तस्मै ' वागात्मकाय ' ते ' तुभ्य ' सोमाय ' इदं स्वात्मकं हवि ' स्वाहा ' जुहुतमस्तु, इति मन्त्रस्यार्थः । एतदर्थपरतां व्याचष्टे—तत्सोममेवैतद्दिनि । ' एतत् ' एतेन मन्त्रेण सोमरसमेव ' सोमाय ' हुतवान् भवति । तथा च सति वागात्मकाय सोमस्य देवतात्वेनानुरितत्वात् अग्नीं प्रक्षिप्यमाण सोमरसो न वागात्मक इति ' वाचमग्रौ न प्रवृणक्ति ' न दहतीत्यर्थः । अथास्य महस्य होमकाले प्रियमाणस्य प्राणवायोरेदि बलान्निष्क्रम स्यात् । तदा हिरण्यस्योपरि प्रक्षाल्य कार्यं कृत्वा—अथ हिरण्यमिति । ' अभिष्पिनति ' उपसृज्ज्वाह करोतीत्यर्थः । अस्य स्नातक वाक्यशेषमतिदिशति—असावेव बंधुरिति । यथतुर्थं कहे (स. प. ४ । १ । १६) अन्न-प्रदप्रस्तावे हिरण्यस्य उपरि उपसृज्ज्वाहस्य स्तावको वाचमशेष स अत्रापि दृश्यः । परिमाणविशेषविशिष्ट दक्षिणादस्य विधत्ते—तस्य तावतीरेवेति । यावतीरेपरिमाणविशिष्टा व सतर्थः अशोमेन्द्रस्य देयभोका । तस्मादाम्यप्रदस्यापि तत्परिमाणविशिष्टा व सतर्थो दक्षिणात्वेन देया । सूत्रं हि—" द्वादश वत्सतयो गर्भिण्यो दक्षिणा " (का. थो. सू. १२ । १०९) इति ॥ ११ ॥

अथ एतेषा त्रयाणामशूना पुनस्त्रिभिर्मन्त्रे मसर्जनं विधत्ते—अथाशूनििति । ' अथ ' एव होमानंतर एतान् भूतानशून् " उशिक्षत्वं " इत्यादिभिः प्रतिमन्त्रं वाजानदीगते सोमे पुनरपि ' अर्जति ' समृजेत् । सूत्रे हि—" अशून्सोमे निदधापुशिक्षत्वमिति प्रतिमन्त्रम् "—(का. थो. सू. १२ । १११) इति । मन्त्रागाम्यमर्थः—

हे ' देव ' दानादिगुणयुक्त ' सोम ! ' ' उशित्व ' कामयमानस्त्वं ' प्रिय पापः ' । अजनामैतन् । प्रातः-
 सवनरूपं हविः । ' अशीहि ' अपिपठ । वशी त्वमिति द्वितीयो मन्त्रः । वशः कामो यस्यास्तीति वशी ।
 ' इन्द्रस्य प्रिय पाप ' माष्यदिनसवनार्थः सोम । ' अस्मत्सखा ' सखिभूतः । ' विधेयां देवानां प्रियं पापः '
 तृतीयमवनार्थः सोम । अन्यतूत्वंन् योऽयम् । मन्त्रालान् सवनार्थकथनेभ्याजेन व्याचष्टे-सवनानि वा अद्
 इति । ' अद् ' अदाम्यस्य प्रहङ्गकाले अनुव्रज्यस्येण त्रीण्येव ' सवनानि ' खलु ' प्रवृहति ' अदत्ते ।
 ' तान्येव ' एतन्पुनः प्रज्ञेयेण इदानीन् ' आप्यापयति ' वर्द्धयति । ' अयातयामासि ' च ' करोति ' । ततस्ते
 सवनैः ' अयातयामैः ' अगतसारैः रसवद्भिः ' यद् तन्वते ' विस्तारयति यद्बुद्धिदः ॥ १२ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
 एकादशकाण्डे पञ्चमोऽध्याये नवमः ब्राह्मणम् ॥ (११-१-९) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हारं निवारयन् । पुमर्थाच्चतुरो देवाद् विद्यानीर्यमहेभ्यः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोमह्यं कनकहृत्पुलाहूहवी स्वर्गगर्भं,
 सप्तार्च्योऽन्यत्रासीत्त्रिदशतत्त्वनाचेनुमौवर्गभूमी ।
 रत्नोत्तौ द्रवमवात्रिद्विपमहितरथौ सायणि सिद्धगार्धो,
 व्यश्रार्णादिश्वश्चक्रं प्रथितविमिहाभूतयुक्तं घटं च ॥
 धान्यादिं धन्यजन्मा तिलमवपनुन् स्वर्गजं वर्गमुद्धतः,
 कार्पासीयं कृशावान्मुडकूनमन्नदो राजजं राजभूयः ।
 आज्योत्थं प्राज्यजन्मा कवयन्नमदुगः शार्करं चार्कतेजा,
 रत्नाद्वयो रत्नरूपं गिरिमकूनं मुदा पत्रवात्सिद्धगार्धः ॥

इति श्रीमद्भारविश्वराजसमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरीहरमहाराजमाध्वपुराणधरेण सायणाचार्येण
 विरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे
 पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ११।१५ ॥

अथ षष्ठेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् । चतुर्थप्रपाठके च चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

भृगुर्ह वै वारुणिः । (वृ) वुरुणम्पितुरन्विद्ययाऽतिमेने तद् वुरुणो
विद्यञ्चकाराति वै मा विद्यया मन्यतऽ इति ॥ १ ॥

सु होवाच । प्राङ्पुत्रक व्रजतात्तत्र यत्पुश्येस्तुदृष्ट्वा दक्षिणा व्रजता-
त्तत्र यत्पुश्येस्तुदृष्ट्वा प्रत्युग्रजतात्तत्र यत्पुश्येस्तुदृष्ट्वादुग्रजतात्तत्र यत्पु-
श्येस्तुदृष्ट्वेतयोः पूर्वयोरुत्तरमन्ववान्तरदेशम्व्रजतात्तत्र यत्पुश्येस्तुन्मऽ
आचक्षीथाऽ इति ॥ २ ॥

सु ह ततऽ एव प्राङ्प्रयव्राज । (जै) पुदु पुरुषैः पुरुषान्पूर्वाण्येवा-
म्पर्बशुः सम्बुधम्पर्बशो विभुजमानानिदं तुवेदम्मेति सु होवाच भीष्मं

भृगुर्ह वै वारुणिर्वरुणं चितरं विद्ययाऽतिमेने । तद् वरुणो विदांचकार । अति वै मा विद्यया
मन्यत इति ॥ १ ॥

स होवाच-प्राङ् पुत्रक व्रजतात् । तत्र यत्पश्येः, तत् दृष्ट्वा दक्षिणा व्रजतात् । तत्र यत्पश्येः,
तत् दृष्ट्वा प्रत्युग्र व्रजतात् । तत्र यत्पश्येः, तत् दृष्ट्वादुग्र व्रजतात् । तत्र यत्पश्येः, तत् दृष्ट्वेतयोः
पूर्वयोरुत्तरमन्ववान्तरदेश व्रजतात् । तत्र यत्पश्येः, तन्म आचक्षीथा इति ॥ २ ॥

स ह तत एव प्राङ् प्रयव्राजैद् पुरुषैः पुरुषान्पूर्वाण्येवा पर्बशः सम्बुधं पर्बशो विभजमानाव्,

यत्प नि श्रुतिर वेदा यो वदेन्दोऽन्वित जगत् । निर्वमे तमह व द विद्यातीर्थमहधरम् ॥ १ ॥

अथ समिधाधानादीन् वन्यप यारिरूपकलप्राप्तिस्तपनता विवक्षु आह्वायिका रचयति-भृगुर्ह वै वारु-
णिरिति । ' अतिमेने ' अतिक्रान्तमावान म यते स्मेत्यर्थः । तद् वरुण इत्यादि । ' तत् ' अतिक्रमण
' वरुण ' ' विदांचकार ' ज्ञानवान् ' विद्यया ' शब्द ' मा ' अप पुत्र ' अतिमन्यते ' अतिशयितमा मान
मन्यत इति ॥ १ ॥

अथ तस्य पुत्रस्य अहंकार स्वण्डयितुं प्रागादिदिक्षु गत्वा तत्रत्य दृष्टमवाचश्चति पुत्र नियुक्ते-स होवाचेति ।
पुत्रेति ॥ अतुक्रसाधम् ॥-(वा सू १।३।१७) इति चन्द्र । हे पुत्रक । प्राङ्मुख सन् प्राचीं दिश ' व्रज
तात् ' व्रज । ' तुजोस्तान् ' (वा सू ७।१।२५) इति तातडादेशः । ' तत्र ' प्राच्यां दिशि ' यत्पश्ये '
पश्यन्तु यद्वयमि, तत् दृष्ट्वा ' दक्षिणा व्रजतात् ' दक्षिणा दिश गच्छत्यर्थः । पूर्ववत् योजयम् । एतयोरित्यादि ।
उदीच्यां दिशि प्रसिधत दृष्ट्वा अनन्तरमेव ' एतयो पूर्वयो ' ॥ यगुग्मदेशयो ' उत्तरमनु ' प्राप्त दृष्ट्वा ' अन्तर
देश व्रजतात् ' । तत्राशतरदशे ' यत् पश्ये ' । ' तत् ' प्रागादिदिक्षु दृष्ट्वा ' आचक्षीथा ' अवब्रूहि ॥ २ ॥

यत्प वरुणेन निरुक्त ' स ' भृगु ' तत ' क्वन तरमेव प्रागादिदिक्षु पर्बश्यन् कृतवानित्याह-स ह

वत भोः पुरुषान्वाऽएतत्पुरुषाः पुर्वाण्येषाम्पर्वशः सम्पुश्वम्पुर्वशो
व्यभक्षतेति ते होचुरित्यं वाऽ इमेऽस्मानमुष्मिल्लोकेऽसचन्त तान्वसु-
मिदुमिह प्रतिसचामहाऽइति सु होवाचास्तौह प्रायश्चित्तीरेरित्यस्तीति
काऽति पित्रा ते ज्येदेति ॥ ३ ॥

स ह ततऽ एव दक्षिणा प्रवज्राजु । (जे) एतु पुरुषैः पुरुषान्पुर्वाण्ये-
षाम्पर्वशः सद्भक्तम्पर्वशो विभ्रममानानिदन्तुवेदम्भमेति स होवाच
भीष्मुभ्यत भोः पुरुषान्वाऽ एतत्पुरुषाः पुर्वाण्येषाम्पर्वशः सद्भक्तम्प-
र्वशो व्यभक्षतेति ते होचुरित्यंवाऽ इमेऽस्मानमुष्मिल्लोकेऽसचन्त

इदं तवेदं ममेति । स होवाच-भीष्मं वत भोः पुरुषान्वा एतत्पुरुषाः पूर्वाण्येषां पर्वशः संप्रश्नं पर्वशो
व्यभक्षतेति । ते होचुः-इत्यं वा इमेऽस्मानमुष्मिन् लोकेऽमर्चन । तान् वयमिदमिह प्रतिमचामहा
इति । ॥ होवाच-अस्तीह प्रायश्चित्ती ३ रिति । अस्तीति । वाऽति । पित्रा ते ज्येदेति ॥ ३ ॥

स ह तत एव दक्षिणा प्रवज्रजिह्व पुरुषैः पुरुषान्पूर्वाण्येषां पर्वशः संकृतं पर्वशो विभ्रममा-
नान्, इदं तवेदम्भमेति । स होवाच-भीष्मं वत भोः पुरुषान् वा एतत् पुरुषाः पूर्वाण्येषां

तत् एवेत्यादिना । ' प्रवज्राजिह्व ' प्रवज्राजिह्व । एष्टम्भोऽतर्भाणि । उग्रार्थार्थे । तत् पूर्वस्यां दिशि मजि वा
इदमदासीदिवाह-पुरुषैः पुरुषामिति । ' एषा ' पुरुषाणां सबीति ' पर्वाणि ' वरूणि अवयवसंधीन्
' पर्वशः संतुधन् ' पर्वणि पर्वणि सतुधन् सविष्टय ' पर्वशः ' एकेन पर्व ' तवेदं ममेद ' इत्यर्थे । ' पुरुषैः '
' विभ्रममानान् पुरुषान् ' प्राण्यां दिशि दृष्ट्वा 'म' खड्गं खड्गः ' उवाच ' उक्तवान् । वनेति नेदे । ' भीष्मं '
मर्कतं तत्तु एतत् भो पुरुषाः ! एवं मयकारणं दृष्टं निषत्ते- ' पुरुषाः ' मूर्ते अन्त्यान् ' पुरुषान् पर्वशः '
पर्वणि इदं तवेदं ममेति ' व्यमथल ' विमलवन- इत्य । किं कृत्वा ' एषा पुरुषाणां ' पर्वाणि ' अवयवसंधीन् ।
' पर्वशः ' पर्वणि पर्वणि ' संतुधन् ' सतुधन् । इति श्रुत्योक्तं सर्वे ' ते ' विभ्रमताः पुरुषा जनात् प्रमृग्य-
' इमे ' विभ्रममानाः पुरुषाः ' इत्येव अस्मान् ' अमुष्मिन् ' वस्मिन् ' लोके ' असचन्त ' प्राप्तवन्तः
' एष समग्रये ' (घा. पा. तु. प. १.०२९) इति ब्राह्मणः । अतस्मान् वैरिणीतनार्थं इदमिदानीं ' वरुं '
इहास्मिन् लोके ' प्रतिमचामहे ' कृत-वधनस्य प्रार्थनेन सदानवामेवर्षः । एवमुक्तं सति ' स. ' लज्ज
खड्गदण्ड उक्तवान् । इहास्मिन् निषत्ते का अग्नि प्रायश्चित्तिरिति । प्रस्तार्थे प्लुतिः । ' सा अस्तीति ' तस्य
प्रतिवचनम् । पुनः ' इष्टम्भ-वाऽस्तीति । अस्मदुदिमिहव्य वरुमना मा प्रायश्चित्तिः का हिरण्येवर्षः ।
वितेति प्रतिवचनम् । हे श्रुतो ! ' ते ' तव ' पित्रा वेद ' तां प्रायश्चित्तिं जानाति । एवमुक्तेष्वपि पर्वा-
देव दोषम् ॥ ३ ॥

पर्वशः संकृतमिति । = इदं तवेदं " (घा. पा. तु. प. १.०२८) इति धनुः । अस्मान् पुरुषान् ।
पर्वणि पर्वणि सम्भक्तं कर्त्तुं इति । अन्वयमानं द्वेन ॥ ४ ॥

तान्वयमिदमिह प्रतिसचामहाऽइति सु होवाचास्तीह प्रायश्चित्तीरेदित्य-
स्तीति क्वाऽति पितैव ते वेदेति ॥ ४ ॥

स ह ततऽएव प्रत्यद्भवव्वाजु । (जै) एदु पुरुषैः पुरुषांस्त्वृष्णीमा-
सीनांस्त्वृष्णीमासीनिरयमानान्सु होवाच भीष्म वत भोः पुरुषान्वा-
ऽएतत्पुरुषास्त्वृष्णीमासीनांस्त्वृष्णीमासीनाऽअदन्तीति ते होचुरित्यं वा
इमेऽस्मानमुष्मिन्लोकेऽसचन्त तान्वयमिदमिह प्रतिसचामहाऽ इति सु
होवाचास्तीह प्रायश्चित्तीरेदित्यस्तीति क्वाऽति पितैव ते वेदेति ॥ ५ ॥

स ह ततऽएवोदद्भवव्वाजु । (जै) एदु पुरुषैः पुरुषानाक्रन्दयत
ऽआक्रन्दयद्भिरयमानान्सु होवाच भीष्मव्यत भोः पुरुषान्वाऽएतत्पुरुषा
ऽआक्रन्दयतऽआक्रन्दयन्तोऽदन्तीति ते होचुरित्यम्याऽइमेऽस्मानमुष्मिन्-
लोकेऽसचन्त तान्वयमिदमिह प्रतिसचामहाऽ इति सु होवाचाऽस्तीह
प्रायश्चित्तीरेदित्यस्तीति क्वाऽति पितैव ते वेदेति ॥ ६ ॥

पर्वशः संवर्त पर्वशो व्यभजतेति । ते होचुः-इत्यं वा इमेऽस्मानमुष्मिन् लोकेऽसचन्त । तान्
वयमिदमिह प्रतिसचामहा इति । स होवाच-अस्तीह प्रायश्चित्तीरेरिति । अस्तीति । क्वाऽति ।
पितैव ते वेदेति ॥ ४ ॥

स ह तत एव प्रत्यद्भवव्वाजु पुरुषैः पुरुषांस्त्वृष्णीमासीनांस्त्वृष्णीमासीनिरयमानान् ।
स होवाच-भीष्म वत भोः पुरुषान्वा एतत्पुरुषास्त्वृष्णीमासीनांस्त्वृष्णीमासीना अदन्तीति । ते
होचुः-इत्यं वा इमेऽस्मानमुष्मिन् लोकेऽसचन्त । तान् वयमिदमिह प्रतिसचामहा इति । स
होवाच-अस्तीह प्रायश्चित्तीरेरिति । अस्तीति । क्वाऽति । पितैव ते वेदेति ॥ ५ ॥

स ह तत एवोदद्भवव्वाजु पुरुषैः पुरुषानाक्रन्दयत आक्रन्दयद्भिरयमानान् । स होवाच-
भीष्म वत भोः पुरुषान् वा आक्रन्दयत आक्रन्दयन्तोऽदन्तीति । ते होचुः-इत्यं वा इमेऽस्मानमु-
ष्मिन् लोकेऽसचन्त । तान् वयमिदमिह प्रतिसचामहा इति । स होवाच-अस्तीह प्रायश्चित्तीरे-
रिति । अस्तीति । क्वाऽति । पितैव ते वेदेति ॥ ६ ॥

एव दक्षिणस्या दिशि गमनमुक्त्वा अनन्तरं प्रतीप्या दिशि आह-स ह तत एवेति । ' तत '
दक्षिणदिगमनदानन्तरमेव । ' स ' मल्ल ययु प्रत्यद्भुव सन् प्रतीप्यो दिश ' प्रव्रजान् ' इत्यादि पूर्ववत् ।
त्वृष्णीमासीनानिति । ' त्वृष्णी ' वाग्यवहातपरित्यागेन उपविशन् पुरुषान् तयाविधयुषैरयमानानित्यर्थः ।
गतमन्यत् ॥ ५ ॥

अथ उदीच्या दिशि प्रव्रजन् विपत्ते-स ह तत एवेति । ' उदद् ' उदद्भुव । आक्रन्दयत इत्यादि ।
आनन्दन आत्रोरान् धुवन् पुण्यान् तादृश ' पुरुषै ' ' अयमानान् ' गम्यमाणानित्यर्थः । गतमन्यत् ॥ ६ ॥

तेऽ अभूवन्त्स यद्वनस्पृन्तीनाथं समिप्रमाडयानि तेन वृनस्पृतीनुवरुणे
तेन वृनस्पृन्तीनां लोकं जयति ॥ ८ ॥

(त्व) अथ यानेतद्दक्षिणायां दिश्यद्राक्षीः । पुरुषैः पुरुषान्पुत्राण्येषा-
मपर्वशुः सद्धर्तुर्मपर्वशुः विभुजमानानिदं तुवदम्ममेति पशुवो वै तेऽ
अभूवन्त्स यत्पयसा जुष्टोति तेन पशूनुवरुण्ये तेन पशूनां लोकं जयति ॥ ९ ॥

(त्व) अथ यानेतत्प्रतीच्यां दिश्यद्राक्षीः । पुरुषैः पुरुषांस्तृष्णीमा-
सीनांस्तृष्णीमासीनैरद्यमानानांपयसो वै ताऽ अभूवन्त्स यन्नृणेनावज्योतु-
यति तेनोपनीडवरुण्ये तेनोपनीनां लोकं जयति ॥ १० ॥

पर्वशो विमजमानान्, इदं त्वेदं ममेति । वनस्पृन्तीनां वं ते अभूवन् । स यद्वनस्पृन्तीनां समिप्र-
माडयति । तेन वनस्पृन्तीनुवरुण्ये । तेन वनस्पृन्तीनां लोकं जयति ॥ ८ ॥

अथ यानेतद्दक्षिणायां दिश्यद्राक्षीः, पुरुषैः पुरुषान् पुत्राण्येषां पर्वशुः संकष्टं पर्वशो विमज-
मानान्, इदं त्वेदं ममेति । पशुवो वै ते अभूवन् । स यत् पयसा जुष्टोति । तेन पशूनुवरुण्ये ।
तेन पशूनां लोकं जयति ॥ ९ ॥

अथ यानेतत् प्रतीच्यां दिश्यद्राक्षीः, पुरुषैः पुरुषान् तृष्णीमार्मानान् तृष्णीमार्मीनैरद्यमा-
नान्, औपयसो वै ता अभूवन् । स यत् एमेनावज्योतयति । तेनापनीडवरुण्ये । तेनोपनीनां
लोकं जयति ॥ १० ॥

(त्पु) अथ यानेतदुदीच्यां दिश्यद्राक्षीः । पुरुषैः पुरुषानाक्रन्दयत्
आक्रन्दयद्रिद्यमानानापो वै साऽअभूवन्त्स यदपुः प्रत्यानुयति तेनापोऽ-
वरुन्धे तेनापां लोकजयति ॥ ११ ॥

(त्पु) अथ येऽ एते श्रियावद्राक्षीः । कल्याणीश्चातिकल्याणीश्च सा
या कल्याणी सा श्रद्धा स यत्पूर्वामाहुतिभुहोति तेन श्रद्धामवरुन्धे तेन
श्रद्धाजयत्पुय याऽतिकल्याणी साऽश्रद्धा स यदुत्तरामाहुतिभुहोति तेना-
श्रद्धामवरुन्धे तेनाश्रद्धाजयति ॥ १२ ॥

(त्पु) अथ यऽ एते । सोऽन्तरेण पुरुषः कृष्णः पिङ्गाक्षो दण्डपाणि-
रुत्थात्क्रोधो वै सोऽभूत्स यस्सुच्यपुऽआनीय यन्निनुयति तेन क्रोधमुव-

अथ यानेतदुदीच्यां दिश्यद्राक्षीः, पुरुषैः पुरुषानाक्रन्दयः आक्रन्दयद्रिद्यमानान् । आपो वै
सा अभूवन् । स यदपुः प्रत्यानुयति । तेनापोऽवरुन्धे । तेनापा लोकं जयति ॥ ११ ॥

अथ ये एते श्रियावद्राक्षीः कल्याणीं चानिकल्याणीं च । सा या कल्याणी सा श्रद्धा । स
यत्पूर्वामाहुतिं भुहोति । तेन श्रद्धामवरुन्धे । तेन श्रद्धा जयति । अथ याऽतिकल्याणी साऽश्रद्धा ।
स यदुत्तरामाहुतिं भुहोति । तेनाश्रद्धामवरुन्धे । तेनाश्रद्धा जयति ॥ १२ ॥

अथ य एते सोऽन्तरेण पुरुषः कृष्णः पिङ्गाक्षो दण्डपाणिरुत्थात् । क्रोधो वै सोऽभूत् । स यद्

अथोत्तरदिशि दृष्टस्य स्वरूपमुपदिशति-अथ यानेतदिति । 'अथ यान्' पुरुषान् 'उदीच्यां दिशि
द्राक्षीः' । कथं भूतान् 'आक्रन्दयत्' आक्रन्दनमाक्रोशेन कुर्वणान् 'आक्रन्दयद्रि' आक्रोशेन कुर्वन्नि-
रुन्धे । 'पुरुषैः' 'अयमान्' मध्यमानान् । आपो वै सा र वादि । तथाविधा । आक्रन्दयद्रिद्यमानाः
पुण्याः 'आप' 'एतद्' 'सा अभूवन्' । सर्वप्राणिभिरुपभुज्यमाना अप एव आक्रन्दयत्पुरुषरूपेण दृष्टा
इत्यर्थः । अथ तासां प्रवरो वेधोपायमाह-स यदपु इति । 'पु' यदेवमात्रं अग्निहोत्रमावने तने पयसि 'अपुः'
उदकं 'प्रत्यानुयति' उपर्यामिष्वर्गानि यदग्निं 'तेन' ता 'अप' अवरुन्धे ॥ ११ ॥

अथ ये अन्तरदिशि श्रिया एते तपोः स्वरूपमाह-अथ ये एत इति । तत्र 'या' 'कल्याणी'
शोभना स्त्री दृष्टा 'सा श्रद्धा' श्रुतिस्मृत्युदितर्कस्वमितिरिक्त्या देवता । तस्या अग्नौ गेयमाह-स यदपु-
र्यामिति । अग्निहोत्रमग्निं वा पूर्वमिति, तथा श्रद्धा प्राप्यते इत्यर्थः । 'अथ या अतिकल्याणी' अग्ने-
रन्ता स्त्री दृष्टा 'सा अश्रद्धा' यदपामाश्रया देवता । तस्या अग्नौ गेयमाह-स यदुत्तरामिति । अग्नि-
होत्रमग्निं वा उत्तरं आहुतिर्होतव्यं, तथा निदितर्कमपि यमप्रदां पुरुषं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

अथेतयोर्मध्ये स्थितस्य पुरुषस्य स्वरूपमाह-अथ य एते इति । 'आयान्' स्थितवान् । 'स कृष्णः'
'पुस्तः' 'क्रोधः अभूत्' । क्रोधरूपा देवोत्पत्त्यः । तस्य अग्नेः तदमाह-स यदिति । 'सः' यन्

रुन्धे तेन क्रोधजयति स यऽ एवं विद्वानग्निहोत्र जुहोति तेन सर्व-
जयति सर्वमवरुन्धे ॥ १३ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ११-४-४ ॥ (६. १.) ॥

जनको ह वै वैदेहः । (हो) ब्राह्मणेर्द्वाविपद्भिः समाजगाम श्वेतकेतुना-
ऽऽरुणेयुन सोमशुष्मेण सात्ययज्ञिना आज्ञवल्क्येन तान्होवाच कथ-
ञ्चकथमग्निहोत्रं जुहुयेति ॥ १ ॥

स होवाच श्वेतकेतुरारुणेयुः । (यो) पश्म्विव स म्प्राडहमुजसौ यशसा
विष्यन्द्मानावुन्योऽन्यस्मिन् जुहोमीति कथं तदित्यादित्यो वै धर्मस्तथै
सायमग्नौ जुहोम्यग्निर्वै धर्मस्तुम्रातुरादित्ये जुहोमीति किथं स भवति

सुख्यर आनीय यजिनयति । तेन क्रोधमवरुन्धे । तेन क्रोधं जयति । स य एवं विद्वानग्निहोत्रं
जुहोति । तेन सर्वं जयति । सर्वमवरुन्धे ॥ १३ ॥

जनको ह वै वैदेहो ब्राह्मणैर्द्वाविपद्भिः समाजगाम श्वेतकेतुनाऽऽरुणेयुन, सोमशुष्मेण सात्ययज्ञिना,
प्राज्ञवल्क्येन, तान्होवाच कथं कथमग्निहोत्रं जुहुयेति ॥ १ ॥

स होवाच श्वेतकेतुरारुणेयः । धर्मविव म्प्राडहमुजसौ यशसा विष्यन्द्मानावुन्योऽन्यस्मिन्
जुहोमीति । पथ तदिति । आदित्यो वै धर्मः । तमायमग्नौ जुहोमि । अग्निर्वै धर्मः । तं प्रातरादित्ये

मन अग्निहोत्रमग्निं आग्नीयैर्योऽन्यन्नरं मुचि ' अग्निहोत्रहवन्नाम् ' अर ' आनीयोरुक्तमिति
' नितयति ' निवृत्ताति यदस्ति नन काश्मन्नम् ' ह्वाधीन करोति । इत्या च त क्रोध ' जयति ' निराकरोति ।
एवमाख्यायिकया रितापुत्रमन्त्रादेन अग्निहोत्रमग्निना समिदाधानादीनां वनस्पत्यादिलोकजनप्रभिरका । एतदि-
हुषोऽन्यमन्त्रादेन स य एवं विद्वानिति । तेनाग्निहोत्रेण विषामहितेन । निदमन्त्य ॥ १३ ॥

इति श्रीमातृगणार्चनविरचितं भाष्ये वैदिकप्रकाशे मातृदिनापरन्तरयब्राह्मणभाष्ये एकादश-

पाठके षष्ठेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (११ । १ । १) ॥

' तथा अग्निहोत्रहोमे पूर्वोक्तयोऽन्योऽन्योऽन्यथादिविषया विद्या कर्तुं आख्यायिका प्रस्तुयते—जनको ह वै
वैदेह इत्यादिना । ' धवपद्भिः ' दशातरादागतै ब्राह्मणैः ' समाजगाम ' सगणो बभूव । तान् ब्राह्मणानाह—श्वेत-
केतुनेति । ' श्वेतरेत ' नामारणे पुत्र । ' सोमशुष्म ' नाम सत्यशब्द पुत्र कथित् । प्राज्ञवल्क्यस्य
तस्य । एवमेवेति सगणो जनक अग्निहोत्रविषय विचार कृतवान् इत्याह—तान् होवाचेति । ' तान् '
श्वेतकेतुप्रसूतान् ब्राह्मणान् ' उवाच ' उक्तवान् । हे ब्राह्मणा ! यून केन प्रकारेण अग्निहोत्राख्य होमं कुरुष्व ।
तसर्वं ज्ञानं पर्य ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं श्वेतकेतुनेन प्रतिवचनं दर्शयति—स होवाचेति । धर्मविवेक्यादि । श्वेतकेतुवाक्यम् । हे ' सभाह '

यऽएव जुहोतीत्यनघऽएव श्रिया यशसा भवत्येतयोश्च देवतयोः सायुज्यर्थं
सलोकताञ्जयतीति ॥ २ ॥

(त्व) अथ होवाच सोमशुष्मः सात्ययज्ञिः । (स्ते) तेजऽ एव सम्प्रा-
द्धं तेजसि जुहोमीति कथन्तदित्यादित्यो वे तेजस्तुथं सायमग्नौ जुहो-
म्यग्निर्वं तेजस्तुं प्रातुरादित्ये जुहोमीति किथं सु भवति यऽ एव जुहोतीति
तेजस्वी यशस्व्यन्नादौ भवत्येतयोश्चैव देवतयोः सायुज्यर्थं सलोकता-
ञ्जयतीति ॥ २ ॥

(त्व) अथ होवाच याज्ञवल्क्यः । (लक्ष्यो) यदहमग्निमुदुराम्यग्निहोत्रमं व
तदुद्वच्छाम्यादित्यम्याऽअस्तं युन्तथं सुर्वे देवाऽ अनुयन्ति ते मऽएतु-

जुहोमीति । किं स भवति । य एवं जुहोतीति । अथ यः श्रिया यशसा भवति । एतयोश्च
देवतयोः सायुज्यं सलोकताञ्जयतीति ॥ २ ॥

अथ होवाच सोमशुष्मः सात्ययज्ञिः । तेज एव सम्प्राद् । अहं तेजसि जुहोमीति । कथं
तदिति । आदित्यो वे तेजः । तं सायमग्नौ जुहोमि । अग्निर्वं तेजः । ते प्रातुरादित्ये जुहोमीति ।
किं स भवति । य एवं जुहोतीति । तेजस्वी यशस्व्यन्नादौ भवति । एतयोश्चैव देवतयोः सायुज्यं
सलोकताञ्जयतीति ॥ ३ ॥

अथ होवाच याज्ञवल्क्यः । यदहमग्निहोत्रमुदगमि । अग्निहोत्रमं तदुद्वच्छामि । आदित्यं वा

मग्निमुद्धृतं दृष्ट्वोष्णवर्तन्तेऽयाहम्पुत्राणि निर्णिग्न्योपवाप्याग्निहोत्रीन्दोह-
यित्वा पश्यन्पश्यतस्तर्पयामीति त्वष्ट्रेदिष्टं याज्ञवल्क्याग्निहोत्रस्या-
मीमांसीतिष्टा धेनुशतं ददामीति होवाच न त्वेवैनयोस्त्वमुत्क्रान्ति न
गति न प्रतिष्ठां न तृप्तिं न पुनरावृत्ति न लोकम्प्रत्युत्थायिनमित्युक्त्वा
रथमास्थाय प्रधावयाश्चकार ॥ ४ ॥

ते होषुः । (३) भुति वै नोऽयुधं राजन्यबन्धुरवादीहृतैनम्रहोद्य-
माह्वयामहाऽ इति न होवाच याज्ञवल्क्यो ब्राह्मणा वै व्युधं स्मो राजन्य-

अस्तं यंत सर्वे देवा अनुयन्ति । ते म एतमग्निमुद्धृतं दृष्ट्वोष्णवर्तते । अथाहं पात्राणि निर्णिग्न्यो
पवाप्याग्निहोत्रीं दोहयित्वा पश्यन् पश्यतस्तर्पयामीति । त्वं नेदिष्टं याज्ञवल्क्याग्निहोत्रस्यामीमां-
सीतिष्टाः । धेनुशतं ददामीति होवाच । न त्वेवैनयोस्त्वमुत्क्रान्ति न गति न प्रतिष्ठा न तृप्तिं न पुन-
रावृत्ति न लोकं प्रत्युत्थायिनम्, इत्युक्त्वा ग्यमास्थाय प्रधावयाचकार ॥ ४ ॥

ते होषुः-अति वै नोऽयं राजन्यबन्धुरवादीत् । हेत ! एवं ब्रह्मोद्यमाह्वयामहा इति । ॥ होवाच
याज्ञवल्क्यः-ब्राह्मणा वै व्युधं स्मः । राजन्यबन्धुराः । यद्यमुं व्युधं जयेम, कमजैवेनेति ब्रूयाम ।

आहवनीयमग्निं गार्हपत्यादह्मुद्रयामि । तत्तदानीं ' कृत्व ' आशेषागमरित ' अग्निहोत्रमेव ' ' उष्ट्रं गृह्णामि '
 ' उद्गृह्णामि । एतदेवोपमन प्रतिपादयति-आदित्य ता अस्तं यंतमित्यादिना । ' अस्त ' गन्तमादिना
अचे ' सर्वे देवा ' ' अनुयन्ति ' अनुगच्छन्ति । ' ते ' सर्वे मदीयमेवमग्निमुद्धृतं ' दृष्ट्वा ' नूतनसावि-
त्रीं होत्र होत्राण्यभिप्रायेण पुनरावर्तते । ' अथ ' तेऽत्र उपाह्वये ' अहं पात्राणि ' सुसूनुवादीनि ' निर्णिग्न्य '
 प्रधाव्य ' उपवाप्य ' निधाय ' अग्निहोत्रीं वा ' दोहयित्वा ' ' पश्यन् ' सन् तान् देवान् साधीकुर्वन्
पश्यतस्तान् हविषा ' तर्पयामि ' इत्येव याज्ञवल्क्येन स्वाभिमतं अग्निहोत्रस्वरूपे अग्निते जनकेन यत् कृतम्
सदोशयति-हे याज्ञवल्क्य । त्वं ' नेदिष्टं ' अनिकृतम् अनिशयेन सम्यक् ' अग्निहोत्रस्य ' स्वरूपं ' अमी
मांसीतिष्टा ' विचारितवानसि । " मानं पूजामान् " (वा. पा. ब्रा. प. ९९७) इत्यस्मान् " मानं ब्रह्मन्
शान्त्य " (पा. सू. ११।१६) इति सन्, अन्वातस्य च दोषोक्तम् । ' मानेर्विज्ञानायाम् " (पा. सू.
 ११।१६ वा.) इति परिगणनात् विचारार्थता । हे याज्ञवल्क्य । विदुषे तुभ्यं धेनुना दत्तं पारतोषिकं
' ददामि ' इति खलु तदानीं जनक ' उवाच ' । एव विदुः ब्राह्मणेऽत्र स्वाभिमतमग्निहोत्ररूपमुत्तमम्
जनकं स्वाग्राम उक्ताभिगम्यादिकं याज्ञवल्क्योऽपि न जानातीत्यनुक्रामति-न त्वेवैनयोऽपि । तुशान् पश्यं
व्यावर्तयति । नैत्र ' अन्यो ' अग्निहोत्राह्वयोर्वाह्वयः । त्वं ' सत्वाग्नि ' उत्तमगण्य जानासि । ' न गतिं '
गमनम् । ' प्रतिष्ठा ' अनशेषात्पद न जानामि । तृप्तिस्तर्पणम् । ' पुनरावृत्ति ' पुनरावर्तनम् । प्रतिलक्ष्यो-
त्पानशीलं प्रयुक्तयोगी तादृशलोका न जानामीति सर्वत्र सवन । एवमुक्त्वा ' ग्यमास्थाय ' अनुराद जनक
' प्रधावयाचकार ' स्वा पुत्रीं प्रतिगमयेत्यर्थः ॥ ४ ॥

एवमुक्त्वा ग्यमास्थाय निर्गते राजनि कुह्वा ब्राह्मणा किं कृतवत्, इत्याह-वे होत्रुरित्यादिना । निहृष्टो

बन्धुरसो युद्यमुन्वयत्रयेम कुम्भैष्मेति ब्रूयासाथ युद्यसावस्मान्त्रये-
द्राक्षणात्रात्रुन्वबन्धुरजैषीदिति नो ब्रूयुर्मदमादृक्षमिति तद्वास्य जनु-
रुथ ह याज्ञवल्क्यो रुयमास्थायानुप्रधावयाश्चकार तथुं हान्वाजगाम स
होवाचाग्निहोत्रं याज्ञवल्क्यश्चेदित् ३ मित्यग्निहोत्रथुं सम्प्राडिति ॥ ५ ॥

ते वा एतेऽ आहुती हुतेऽ उत्क्रामतः । (स्ते) तेऽ अन्तरिक्षमावि-
शतस्तेऽ अन्तरिक्षमेवाहवनीयं कुर्वन्ति व्यायुथुं सप्रियम्परीचारेव शुक्रा-
माहुतिन्तेऽ अन्तरिक्षन्तुर्प्यतस्ते तुतऽ उत्क्रामतः ॥ ६ ॥

अथ ययसावस्मान् जयेत् । आद्रणान् राजन्यवपुर्जैषीदिति नो ब्रूयुः । मदमादृक्षमिति ।
तद्वास्य जनुः । अथ ह याज्ञवल्क्यो रुयमास्थायानुप्रधावयाचरत् । तं हान्वाजगाम । स होवाच ।
अग्निहोत्रं याज्ञवल्क्यश्चेदित् ३ मिति । अग्निहोत्रं सम्प्राडिति ॥ ५ ॥

ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामतः । ते अन्तरिक्षमाविशतः । ते अन्तरिक्षमेवाहवनीयं कुर्वन्ति ।
व्यायुं ममिम । मरीचैरेव शुक्रामाहुतिम् । ते अन्तरिक्षं तर्पयतः । ते तन उत्क्रामतः ॥ ६ ॥

राज्य ' राजन्यवपुः ' । जोषसात् तस्य निष्ठुवारोत् । ' अथ ' ' राजन्यवपुः ' ' न ' अस्मीत्
यः ' अथवादीत् ' अमत्त अनिगद्येतोन्वान् । ' हुत ' इति लृटे । ' एत ' राजन्यवपुम् । ' कधीन ' ब्रह्म
विषये वाद कर्तुं ' आहवागते ' । तत्र चान पराजितो मतिथर्त्तान्यभिप्राय । स होवाचेत्यादि । तेऽा मये
' स ' मत्तु ' याज्ञवल्क्य उवाच ' उत्क्रामन् । वय ब्रह्मणा मनु मागम । ' अमो ' जनक क्षत्रिय ।
' यदि मयु ' जनक ब्रह्मणेन ' वय जयेम ' । तर्हि ' क ' पुण्य ' अन्तेति ब्रूयाम । ' वर्गतो निष्ठुवारो
अम्माभिर्वैतुमनस इत्यर्थः । ' यदि ' वानो जनक एवास्मान् ' जयेत् ' । तदा ' राजन्यवपुः ' क्षत्रिय
' ब्रह्मणान् अजैषीत् ' इति न ' भ्रमाह ' अयम ' सर्वे वना ब्रूयुरित्यर्थः । अतः ' इह ' ब्रह्मोद्यमान
' मा मादृक्ष ' नाद्रियत्वमित्यर्थः । कथं तर्हि राजन्यवपुनेकं जयेजान वय जानाम इति विचार्य तत्कारण
कथनो दृष्टव्य इत्याह-तद्वास्येति । अथोक्त्याऽज्ञानत्वात्वागमनकारणं ज्ञानेन इत्यर्थः । तदेव प्रदर्शयते-
अथ ह याज्ञवल्क्य इति । ' अथ ' एवविचारणत्वेन ' याज्ञवल्क्य ' मर्हि स्वर्गस्य रथसागम्य ' अनु-
प्रधावयाचकार ' शीतमनुकामम् । ' न ' जाह ' अन्वाजगाम ' अनुप्राय । ' स ' च मन्वा आगत पाठ-
वल्क्य दृष्ट्वा च उक्तवान् । हे याज्ञवल्क्य ! स्मिन्निहोत्रं ' वेदितुं ' आगु आगतोऽस्मीति । प्रशस्तं वाक्यम्
ते पठन् । हे ' मन्वा ' ' अग्निहोत्र ' वेदितुं आगतोऽस्मीति याज्ञवल्क्यस्य प्रशस्त्रवन् ॥ ५ ॥

अथ जनकः प्राहुः अत्रान्वयेन अममतां तदन्वयस्यात् उक्तायां दीन् तस्मै याज्ञवल्क्यस्य कथयन्ति-ते वा
एते इति । ' ते ' तेषां उक्ते ' एते ' मयप्राप्तं कर्त्तव्ये अग्निहोत्राहुती ' हुते ' अग्नौ प्रक्षिपे मयौ ' उत्क्रामत '
उत्प्रेष्यत । ' ते अतर्हि ' लोके ' आविशत ' प्रविशन् । अनन्तर ' ते ' आहुती अनग्निहोत्रमेव
अहवनीय-प्रि ' कुर्वन्ति ' । अतर्हि होत्रस्याहवनीय-हे तत्र यो वायु त ' वायु ' मनिहोत्रेण कुर्वन् । तेषां
मार्गद्वयं मूर्तेस्तथा । ता एव ' शुक्रा ' निर्गन् ' आहुति ' कुर्वन् । एवमुक्ता ' ते ' आहुती ' अन्तरिक्ष '
लोके ' लोकात् । एवमुक्त्याऽहुति ' ते ' आहुती ' उत्क्रामत ' निष्पद्यन् उत्तं मण्डल ॥ ६ ॥

(स्ते) ते दिवमाविशतः । (स्ते) ते दिवमेवाहवनीयङ्कुर्वन्ति
ऽआदित्यं सप्तमिषञ्चन्द्रमसमेव शुक्रामाहुतिन्ते दिवन्तर्पयतस्ते ततः
आवर्तेते ॥ ७ ॥

तेऽइमामाविशतः । (स्तेऽ) तेऽइमामेवाहवनीयङ्कुर्वन्तिऽअग्निं
सप्तमिषमोपधीरेव शुक्रामाहुतिन्तेऽ इमान्तर्पयतस्ते ततःऽउत्क्रामतः ॥ ८ ॥

(स्ते) ते पुरुषमाविशतः । (स्तु) तस्य मुखमेवाहवनीयङ्कुर्वन्ति
जिह्वां सप्तमिषमन्नमेव शुक्रामाहुतिन्ते पुरुषन्तर्पयतः स यः एवं
विद्वानश्नात्यग्निहोत्रमेवास्य हुतुम्भवति ते ततःऽउत्क्रामतः ॥ ९ ॥
[अर्द्धप्रपाठकः ॥ कं० ५१ ॥]

ते दिवमाविशतः । ते दिवमेवाहवनीयं कुर्वन्ति । आदित्यं सप्तमिषम् । चन्द्रमसमेव शुक्रामाहुतिम् ।
ते दिवं तर्पयतः । ते ततः आवर्तेते ॥ ७ ॥

ते इमामाविशतः । ते इमामेवाहवनीयं कुर्वन्ति । अग्निं सप्तमिषम् । ओपधीरेव शुक्रामाहुतिम् ।
ते इमान् तर्पयतः । ते ततः उत्क्रामतः ॥ ८ ॥

ते पुरुषमाविशतः । तस्य मुखमेवाहवनीयं कुर्वन्ति । जिह्वां सप्तमिषम् । अन्नमेव शुक्रामाहुतिम् । ते
पुरुषं तर्पयतः । स य एवं विद्वानश्नाति । अग्निहोत्रमेवास्य हुतं भवति । ते ततः उत्क्रामतः ॥ ९ ॥

उक्तम् च ' ते ' आहुती ' दिव ' पुलोके स्वर्गाख्य ' आविशत ' । ते दिवमेवेत्यादि । पूर्वेण एता
नार्थम् । अत्रोत्क्रामत इति उक्तादिशब्दा । अतस्तेऽहमाविशत इति गतिशब्दा । अतस्तेऽहमेवाहवनीयं कुर्वन्ति इत्या-
दिना प्रतिष्ठा शब्दा । अतस्ते तर्पयत इति वृत्तिः । अयं पुनराश्रयः कथयति । पुलोकेऽस्य प्रीणनानन्तरं तन्त-
स्मात् पुलोकात् ' ते ' आहुती ' आवर्तेते ' ॥ ७ ॥

आवर्तमाने च ते ' इमा ' पृथिवी ' आविशत ' । ते इमामेवाहवनीयं कुर्वन्ति इत्यादि व्याख्यात-
प्रारम्भः । भूमिरेवाहवनीययोगेति । तदभिधायता अग्निरेव सप्तम् । तत्रायां ओपधय एव शुक्रा शुक्रा आहुतिः ।
इदानीं ' ते ' आहुती ' इमा ' पृथिवी ' तर्पयत ' ततस्तस्या पृथिव्या सकाशात् ' ते ' आहुती
' उत्क्रामत ' ॥ ८ ॥

उक्तम् च ' ते ' पुरुषं आविशत । ' तस्य ' मुखमेवाहवनीययोगेति । जिह्वैव सप्तम् । तेन भुज्यमानमन्नमेव
शुक्रा शुक्रा आहुतिः । एतद्वेदनस्यान्तर्गतकल्पाह-स य एवं विद्वानिति । एवमेव प्रकरेण सुखादेताहनी-
यादिरूपता जानन् ' अश्नाति ' । ' अस्य ' पुरुषस्य सत्सर्वमग्निहोत्रमन्नममेव ' हुत ' भवति । ते ततः उत्क्रामन्
इत्यादि । ' तत ' पुनरात् ' ते ' आहुती ' उत्क्रामत ' ॥ ९ ॥

(स्ते) ते त्रियमाविशतः । (स्तु) तस्याऽ उपस्यमेवाहवनीयइकु-
र्वति धारकाथै समिधन्धारका इ वै नामैषेतया इ वै प्रजापतिः प्रजा
धारयाश्चकार रेतऽ एव शुक्रामाहुतिन्ते त्रियन्तर्प्यतः स यऽ एवं विद्वा-
न्मिथुनमुपैत्यग्निहोत्रमेवास्य हुतम्भवति यस्तुतः पुत्रो जायते स लोकाः
प्रत्युत्थाभ्येतदग्निहोत्रं याज्ञवल्क्य नातः परतरमस्तीति होवाच तस्मै
ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ स होवाच कामप्रश्नऽ एव मे त्वयि याज्ञवल्क्या-
सदिति ततो ब्रह्मा जनकऽ आस ॥ १० ॥

इति चतुर्यप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ११-४-५ ॥ (६. २.) ॥

ते त्रियमाविशतः । तस्या उपस्यमेवाहवनीय कुर्वति । धारका समिधम् । धारका इ वै नामैषा ।
एतया इ वै प्रजापतिः प्रजा धारयाचकार । रेत एव शुक्रामाहुतिम् । ते त्रिय तर्प्यतः । स य एवं
विद्वान् मियुनमुपैति । अग्निहोत्रमेवास्य हुतं भवति । यस्तनः पुत्रो जायते । स लोकः प्रत्युत्थायी ।
एतदग्निहोत्रं याज्ञवल्क्य । नातः परतरमस्ति, इति होवाच । तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ । स
होवाच—कामप्रश्न एव मे त्वयि याज्ञवल्क्यासदिति । ततो ब्रह्मा जनक आस ॥ १० ॥

‘ ते त्रियमाविशतः ’ । तत्रायाहवनायादिभिरुत्पादयति—तस्या उपस्यमेवेति । ब्रह्मवति यत्प्रजननं स
आहवनीयोऽग्निः । ‘ धारका समिधम् ’ इति । तस्य प्रजननस्य या धारका श्रोणि ताम् ‘ समिधं कुर्वति ’ ।
धारकाया निर्गुणे—धारका इ वा इति । एतया खड्ग श्रोण्यापुत्र प्रजापति ‘ प्रजा धारयाचकार ’
धारयवान् । अत्र अस्या धारयत्वनदेति व्युत्पत्त्या धारणेति नाम मयत्रम् । तन्मिथुनसंस्कार आहवनायेऽग्नौ
रेत एव ‘ शुक्रा ’ निर्मला ‘ आहुति ’ एव स अग्निहोत्राहुत्या त्रियमाविश्य ता ‘ त्रिय तर्पयन् ’ प्रीण
यत । एतदेतन्म फल्गमाह—स य एवं विद्वानिति । उपस्यमेवाहवनायादिरूपता ‘ विशन् ’ जानन् य
‘ मियुनमुपैति ’ त्रियमुपगच्छति । ‘ अस्य ’ तदग्निहोत्रमेव ‘ हुतं भवति ’ । ततस्तस्या त्रिया सकाशान् ‘ य
पुत्रो जायते ’ । ‘ स ’ प्रत्युत्थानशीले लोकः । एतेन त लोकः प्रत्युत्थानितमिति प्रायुक्तमिति
भवति । एव जनक स्वामिमत्र अग्निहोत्राहुत्योल्कात्वादिक प्रतिपाद्य उपमहरति—एतदग्निहोत्रमिति । अम्यहुत-
प्रकारेणानुमधीयमान एतदेव अग्निहोत्रं कर्म । हे याज्ञवल्क्य ! अनोक्तान् ‘ परतए ’ अरिक्त ‘ नाम्नीति होवाच ’
एव जनकेन अग्निहोत्रस्वरूपविशेषं कथिते सति ‘ तस्मै ’ जनकाय ‘ याज्ञवल्क्य ’ महार्घं तृप्तं सन्
‘ वरं ददौ ’ । जनक स्वामिमत्र वरं प्रार्थयन्—स होवाचेति । हे याज्ञवल्क्य ! ‘ त्वयि ’ मय ‘ कामप्रश्न ’
एव ‘ यथाकाय प्रश्न ’ एवास्मिन् भवति । प्रत्युत्थाप्यविभागो वा मृदित्यर्थः । ‘ तत ’ याज्ञवल्क्यवर-
प्रश्लादनत्वर ‘ स ’ जनक ‘ ब्रह्मा ’ इति सर्वमूत्र ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते मण्डूकीये वेदार्थप्रकाशे माध्यमिनोपनिषद्ब्राह्मणस्याप्ये
एकादशकाण्डे षष्ठोऽध्याये द्वितीये ब्राह्मणम् ॥ (११ । ६ । २) ॥

जनको ह वैदेहः । (हो) बहुदक्षिणेन यजेनेने सु ह गवाथँ सदस-
मवरुन्धुवाचेता वो ब्राह्मणा यो ब्रह्मिष्ठः सऽ उदजतामिति ॥ १ ॥

सु होवाच । याज्ञवल्क्योऽर्वाचीरेताऽ इति ते होचुस्त्वथँ स्विन्नो
याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोऽसीरेऽ इति सु होवाच नमोऽस्तु ब्रह्मिष्ठाय गोकामा-
ऽएषु व्ययथँ स्मऽ इति ॥ २ ॥

ते होचुः । को नऽ इमम्प्रक्ष्यतीति सु होवाच त्विदग्धुः शाकल्यो-
ऽहमिति तुथँ हो प्रतिस्थापोवाच त्वाथँ स्विच्छाकल्य ब्राह्मणाऽउलमुका-
वक्षुषणमकतारेऽइति ॥ ३ ॥

जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यजेनेने । स ह गवा सदसमवरुन्धुवाच । एता वो ब्राह्मणा
यो ब्रह्मिष्ठः स उदजतामिति ॥ १ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः—अर्वाचीरेता इति । ते होचुः । त्वं स्विन्नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोऽसीरे
इति । स होवाच—नमोऽस्तु ब्रह्मिष्ठाय, गोकामा एव वयं स्म इति ॥ २ ॥

ते होचुः—कोन इमं प्रक्ष्यतीति, स होवाच त्विदग्धुः शाकल्यः—अहमिति । तं हो प्रतिस्थापोवाच ।
त्वा स्विच्छाकल्य । ब्राह्मणा उलमुकावक्षुषणमकता रे इति ॥ ३ ॥

अथ अग्निहोत्रदर्शय मासादिसागदेकत्रया त नत प्राणशब्दाभिधेयपरमात्मरूपता विजिगीषुकपामुखेन
विवक्षु आत्मानिका प्रनौति—जनको ह वैदेह इति । त्रिदेहदेसाना राजा 'वैदेह' । बहुदक्षिणेनेति ।
महत्तमवर्चस्वदक्षिणमन्त्रार्थः । 'यजेन ईने' इत्यन् । यनेलिङि यनादित्वात् सप्रमातणम् । स ह गवामि-
न्नादि । 'सः' 'एषु' 'नव' 'गवा सदस' यज्ञमभाराय 'अवल्क्यन्' स्यादनुवाच । हे ब्राह्मणा । 'व'
पुष्पाक मध्ये 'यो ब्रह्मिष्ठ' 'अग्निष्टो विद्यानिशयवान्' । 'स एता' 'सहस्रसहस्राका गा' 'उदजता'
उल्लिखन् स्वगृह गमयति इत्यर्थः । "अन गतिक्षेपणयो" (वा. पा म्वा प २३०) इति घट ॥ १ ॥

एव स राज्ञो वाच्यमाकर्ण्य याज्ञवल्क्यो मर्दध गृहं प्रति एता गावः प्रस्थापनीया इत्युक्त्यानिपादि-
त होवाचेति । 'अर्वाच' 'असिदन्मिखा' 'एता' 'गा' उदजतामिथनुषंग । एतत् याज्ञवल्क्यवाक्य
सु वा कुत्राता अपेक्ष ब्राह्मणाना वचन दर्शयति—त्वं स्विदिनि । हे याज्ञवल्क्य । 'न' अस्माक मध्ये
'त्व त्विन्' त्विदिनि किंकिं । त्व किं । 'ब्रह्मिष्ठोऽसि' महाविद्यमोऽसि इति "क्षियासीमिपेष्टु तिष्ठाकां-
धम्" (पा सू. ८ । १ । १०४) इति निन्दाया पृच्छति । एवमभिहिते सति याज्ञवल्क्येन यदुक्त
तदर्थयति—स होवाचेति । पुष्पाक मध्ये 'ब्रह्मिष्ठाय' नमोऽस्तु । 'गोकामा एव वयं' केवल 'स्मः'
मराम इति ॥ २ ॥

एवमुपहृतिने सति अन्यैर्वाङ्मयैस्त कृत्वा तदुपन्यस्यति—ते होचुरेति । 'ते' 'ह' खलु ब्राह्मणा ।
'उषु' उक्तवत् । 'न' अस्माक मध्ये 'क' 'ह्य' याज्ञवल्क्य 'प्रक्ष्यति' प्रक्षु समर्थो भवतीति ।

स होवाच । कृति देवा याज्ञवल्क्येति त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेत्योमिति होवाच कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रयस्त्रिंशदित्योमिति होवाच कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रयऽइत्योमिति होवाच कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वावित्योमिति होवाच कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्युध्यर्द्धऽइत्योमिति होवाच कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्येकऽइत्योमिति होवाच कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥ ४ ॥

सु होवाच । महिमानऽपुत्रेयामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा ऽऽकृति कतमे

स होवाच-कृति देवा याज्ञवल्क्य । इति, त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति, ओमिति । वाच । कृत्येव देवा याज्ञवल्क्य । इति, त्रयस्त्रिंशदिति ओमिति होवाच । कृत्येव देवा याज्ञवल्क्य । इति, त्रय इति, ओमिति होवाच । कृत्येव देवा याज्ञवल्क्य । इति, द्वाविति, ओमिति होवाच । कृत्येव देवा याज्ञवल्क्य ! इति, अध्यर्द्ध इति, ओमिति होवाच । कृत्येव देवा याज्ञवल्क्य ! इति, एक इति, ओमिति होवाच । कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥ ४ ॥

स होवाच-महिमानऽपुत्रेयामेते, त्रयस्त्रिंशत्त्वे देवा इति । कतमे ते त्रयस्त्रिंशदिति । अष्टौ वसवः, एकादश रुद्राः, द्वादशादित्याः, स एतर्धितः । इन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशदिति ॥ ५ ॥

एत विचारयस्यायमेव ' विदग्ध ' प्रगल्भ ' शाकल्य ' नाम प्रसिद्धो महर्षि ' उवाच ' अतः प्रक्षयामीति । ' न ' शाकल्य ' प्रतिपद्य ' प्रत्यक्षं याज्ञवल्क्य ' उवाच ' । हे शाकल्य ' इमे ' त्रापगा ' । त्विदिति विनोदः । नूनं ' त्वा ' दसुखावस्यगन् । अर्द्धदग्धराष्ट्रमुसुक तस्य बहिनिस्स्य अवस्यग विनाश । तादा बस्यग सपाविष त्वा ' अवत ' यच्छत । ' अत्रे यतः " - (पा सु. १ । ४ । ८०) इत्यादिना धेर्दृक् । अत्रानि पूर्वनिन्दाना प्लुति ॥ १ ॥

एतद्व्ययमनाद्यर्थेव शाकल्य प्रष्टुमुपचक्रमे इत्याह-स होवाचेति । हे याज्ञवल्क्य । ' कृति ' सत्याका ' देवा ' अग्निदेवादितु कर्त्तुं हविर्मानृगेन वनेत इति प्रथम । ' त्रयस्त्रिंशदिति ' अस्योचर याज्ञवल्क्येनेत्यम् । ओमिति निदान एवशब्दार्थः । हे याज्ञवल्क्य । त्वना पदूतः प्रसिद्धिनामज्जरा दवा इति एवमेतदिति शाकल्योऽर्द्धवस्यगित्यर्थः । पुनरपि विशेषज्ञाप्यवा प्रप्लुति-कृति देवा इति । प्रथम्य वस्यगस्य सर्वस्य एतस्मिन्कालेनाय सर्व एवमात्र । अन्यत् निगदनिदम् । द्वितीयप्रथम्य ' त्रय ' इत्युचरम् । तृतीयस्य ' द्वौ ' इति । ' अध्यर्द्ध ' इति चतुर्थस्य । ' एक ' इति पञ्चमप्रश्नोत्तरम् । एव शाकल्ययाज्ञवल्क्ययोः प्रश्नप्रति वचनाभ्यां पूर्वनिन्दितेतासा एतत् प्रदर्श्य पुन शाकल्यस्य उक्ताङ्गेन प्रश्नमुद्रायति-कतमे ते इति । तेष्वेतेनैव द्वि प्रमात्रायने- " त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सत्या " इति । अत्रमर्थ-अत्रिनामि क्षात्रि रानात्रि त्रिंश महापात्रि च । एतन्मर्यासत्येना विश्वे देवा । ' ते कतमे ' किन्त्या । त्रयस्त्रिंशदितु त्रयो-स्तु पञ्चनिन्दनमर्थादित्यर्थः ॥ ४ ॥

' ॥ ' उवा याज्ञवल्क्य ' उवाच ' ' एषां ' त्रयस्त्रिंशत्सत्याकामां देवानां ' महिमान एव ' त्रयश्च त्री च ' .

ते त्रयस्त्रिंशदित्यष्टौ वृषवऽष्टकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्तऽ एक-
त्रिंशदित्यष्टौ प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशदिति ॥ ५ ॥

कतमं वृषवऽ इति । (त्य) अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तुरिक्षश्चादि-
त्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चेति वृषवऽष्टौ हीदथ सर्वं वासुयन्ते
ते यदिदथ सर्वं वासुयन्ते तस्माद्वृषवऽ इति ॥ ६ ॥

कतमे रुद्राऽ इति । दशमे पुरुषे प्राणाऽ आत्मैकादशस्ते बुदाऽस्मान्म-
र्त्याच्छरीरादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति तद्यद्रोदयन्ति तस्माद्बुदाऽ इति ॥ ७ ॥

कतमुऽ आदित्याऽ इति । द्वादश मासाः संवत्सरस्यैतुऽ आदित्याऽष्टौ
हीदथ सर्वमाददाना युन्ति ते यदिदथ सर्वमाददाना युन्ति तस्मादा-
दित्याऽ इति ॥ ८ ॥

कतमे वृषव इति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तुरिक्षश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि
च इति वृषवः । एते हीद सर्वं वासुयन्ते । यदिदं सर्वं वासुयन्ते, तस्माद्वृषव इति ॥ ६ ॥

कतमे रुद्रा इति । दशमे पुरुषे प्राणाः, आत्मैकादशः । ते यदाऽस्मान्मर्त्याच्छरीरादुत्क्रा-
मन्ति । अथ रोदयन्ति । तद्यद्रोदयन्ति तस्माद्बुदा इति ॥ ७ ॥

कतम आदित्या इति । द्वादश मासाः संवत्सरस्य एत आदित्याः । एते हीद सर्वमाददाना
यन्ति, ते यदिद सर्वमाददाना यन्ति, तस्मादादित्या इति ॥ ८ ॥

शतेत्यादीनि केचन माहात्म्यमाणा मन्ये । ' त्रयस्त्रिंशदिनि ' यदुक्तं स एव परमार्थ इत्याह-त्रयस्त्रिंशच्चेति ।
के पुनस्ते त्रयस्त्रिंशदिनि वृण्वन्ति-कतमे त इति । ' अग्रे वयम् ' इत्यादि नक्षोत्तरम् । त्रयस्त्रिंशदिति ।
त्रयस्त्रिंशदाम्यापूरकाविषयः । निगदस्यदमयम् ॥ ५ ॥

प्रश्नपूर्वकं वक्तुमाह-कतमे वृषव इति । आ-यादीनां वसुष-भिर्यथा उपपादयति-एते हीद-
मिति । ' त्रि ' दम्पद्वेने अग्न्यादय ' इद सर्वं ' जगत् ' वासुयन्ते ' विवाता मरु इवेति । तस्माद्वृषव इत्याह
' वृषव ' इत्युच्यते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ प्रश्नपूर्वकं रुद्राणां स्वल्पमाह-कतमे रुद्रा इति । दशमे पुरुषे प्राणा इति । सप्त दीर्घ्या प्राणा,
द्वावर्वाचौ, दशम् प्राणो नाभिः, तथा सर्वेषां शब्दानामप्रवृत्त आ मशब्दाभिधेयं नव एव ' एकादश '
रुद्र । तेषां रुद्रशब्दाभिधेयतामाह-ते यदाऽस्मान्मर्त्यादिति । ' ते ' आत्मैकादश प्राणा ' यदा '
यस्मिन् काले ' अस्मा मर्त्यात् ' वरणधर्मकाच्छरीरात् ' उत्रापति ' निर्गच्छन्ति । अयानन्तरमेव बाधवान्
' रोदयन्ति ' एतन्पेश रुद्रनामनिर्दिष्टं करोति-तद्यद्रोदयन्तीति ॥ ७ ॥

अथ प्रश्नपूर्वकं आदित्यानां स्वरूपमाह-कतम आदित्या इत्यादिना । संवत्सरमनघिनं ईशान्य
' द्वादश मासा ' त एवादित्या । ' एते ' खलु ' इद सर्वं ' चराचरमग्नं जगत् ' आददाना
स्वीकुर्वन्तो प्रपन्त ' यन्ति ' गच्छन्ति । ते यदिदमिति । आदित्यनामनिश्चितः ॥ ८ ॥

हाप्यन्यन्मन्यमानाः परिमोषिणोऽस्थीन्यपनहुस्तुस्मात्रोपवादी स्यादुत
ह्येवंवित्तपरो भवति ॥ ११ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ११-४-६ ॥ (६. ३.) ॥

षष्ठोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ ११ ॥ ६ ॥

प्राप्त्यन्तीति । त इ तथैव ममार । तस्य हाप्यन्यन्मन्यमानाः परिमोषिणोऽस्थीन्यपनहुः । तस्मात्रो-
पवादी स्यात् । उत हि एवंवित्तपरो भवति ॥ ११ ॥

‘ उवाच ’ किमिति । हे शाकल्य ! ‘ अनतिप्रस्था ’ प्रथमदमतिज्ञाना प्राणरूपा देवता अनतिप्रस्था ता देवता
‘ मा अत्यप्राक्षी ’ अनिरुम्य पृष्टवानसि । ‘ पुरेस्तिथी ’ पञ्चम्यर्थे चतुर्थी । आगामिन्यान्तिथे पुरस्तादेव त्वं
देवातरे ‘ मारुष्यसि ’ । ‘ ते ’ तव ‘ अस्थीन्यपि ’ ‘ न गृह्णन् प्राप्त्यताति ’ । एव वाङ्मन्त्र्य शशाप । सोऽपि
शाकल्य ‘ तत्रैव ’ याज्ञवल्क्यशपप्रकारेण ‘ ममार ’ मृगो बभूव । तच्छिञ्च्य गृह प्रत्याद्विद्यमाणानि अस्थी-
न्यपि ‘ अन्यन्मन्यमाना ’ सुवर्णाददृष्ट्यत्वेन जानत ‘ परिमोषिण ’ तत्कृता ‘ अपनहुः ’ । यस्मादेव
‘ तस्मात् ’ विजिगीषुकथारूपेण तत्त्वनिष्ठमुपेय वादी न प्रवेत् । ‘ उत ’ अपि तु ‘ एवंवित्तपरो भवति ’ ।
इतप्रकारेण यः प्राणस्वरूप जानाति त विद्यासमुपेय ता पर्वेण सेवासुक्ती मवेदित्यर्थः ॥ ११ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माथ्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणमाथ्ये एकादश-
काण्डे षष्ठेऽध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥ ११ । १ । ३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तयो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेधर ॥ १ ॥

अमोष्ठ गोसहस्र कनकहस्तुलासुरूपौ स्वर्गगर्भ,
सप्तान्धीपद्मसीरीस्त्रिदशनदलतावेनुमौर्वर्णभूमी ।
एतेऽस्मा लक्ष्मणादिदिग्महितरथौ सायणि सिङ्गणार्थौ,
प्यत्राग्निद्विधचक्र प्रथितविमिहाभूतयुक्त षट् च ॥
धान्यादि धन्यजमा तिलभवमतुल स्वर्गज वर्णमुष्य,
कार्पासीय कृपावान्गुडकृतमनजो राजन राज्ञ्य्य ।
आज्योय प्राज्यनमा लवणन्मरुण शार्दर चार्कतेवा,
रत्नादयो खनरूप गिरिभृष्ट मुदा पात्रस्तासिङ्गणार्थ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजसायन्यपुरन्दरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माथ्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणमाथ्ये एकादशकाण्डे
षष्ठोऽध्याय समाप्तः ॥ (११ । ६) ॥

अथ सप्तमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

चतुर्थप्रपाठके च सप्तमं ब्राह्मणम् ।

पशुबन्धेन यजेत । पशवो वै पशुबन्धः स यत्पशुबन्धेन युजते पशुमान-
सानीति तेन गृहेषु यजेत गृहेषु पशून्बध्नाऽ इति तेन सुयवसे यजेत सुय-
वसे पशून्बध्नाऽ इति जीर्ष्यन्ति इ वै जुह्वतो युजमानस्याग्नयोऽग्नी-
र्ष्यतोऽनु युजमानो युजमानमुनु गृह्णाश्च पशवश्च ॥ १ ॥ शतम् ५९०० ॥

स यत्पशुबन्धेन युजते । (तेऽग्नी) अग्नीनेवेतत्पुनर्णवान्कुरुतेऽग्नीनाम्पु-
नर्णवतामुनु युजमानो युजमानमुनु गृह्णाश्च पशवश्चायुष्यो इ वाऽ अस्थेऽ

पशुबन्धेन यजेत । पशवो वै पशुबन्धः । स यत्पशुबन्धेन यजेत । पशुमानमानीति । तेन गृहेषु
यजेत । गृहेषु पशून् बध्ना इति । तेन सुयवसे यजेत । सुयवसे पशून् बध्ना इति । जीर्ष्यन्ति इ
वै जुह्वतो यजमानस्याग्नयः । अग्नीन् जीर्ष्यतोऽनु यजमानः । यजमानमुनु गृह्णाश्च पशवश्च ॥ १ ॥

स यत् पशुबन्धेन यजेत । अग्नीनेवेतत् पुनर्णवान् कुरुते । अग्नीनां पुनर्णवतामुनु यजमानः ।

यस्य निश्चयेन वदा धो वेदेन्योऽत्रैव जगत् । निर्गमे तयह बन्दे विद्यार्थमहेक्ष्यत् ॥ १ ॥

अथ दर्शार्हमावन् निव प्रतिनवसर यज्य पशुयाग विवने-पशुबन्धेन इति । पशुबन्धेन पशव्यं
यजिन् कर्मणि स पशुबन्धः । " उद्दिश यजेत " इतिक् यजिमानाभिरुक्तान् यागान्नेयम् । अय-
मर्थ-पशुबन्धेन यागेन बध्यमाणं पशुं मावयेदित्यर्थः । ' यजेत ' इति कर्ममाणादेशोऽपि पशुयागस्या-
प्रत्ययेन विधेयत्वं पशुमलकाराधरणेन विधिः । तस्य तावत् पशुमलकारप्रयोगाह-पशवो वै पशुबन्ध
इति । य पशुबन्धायो यागः । सोऽयमविचारेण पशुयागबन्धम् ' पशवः ' एव । तथा च ' पशुबन्धेन
यजेत ' इति परस्मिन्, तेनाह यजमान ' पशुमानमानी ' इत्युक्तो मजानति । तेनैवाभिप्रायेण पशुयाग
पुर्यादित्यर्थः । अयं अनुद्वयायां तेन यज्यमिति विवने-तेन गृहेष्विति । ' तेन ' पशुबन्धेन
देवयजनतमेनयवसाय स्तेनैव ' गृहेषु ' यष्टव्यम् । एव यष्टुभिर्ग्राहमाह-गृहेषु पशूनिनि । ' गृहेषु '
मर्दसिद्धिं यागफलमुक्तम् ' पशून् बध्ना ' बध्नाति बध्नात् कर्वाणि अनेनाभिप्रायेण । देवां विनाय कावविधये-
तेन सुपवम इति । शोभनानि यजमानि तानि यजिन् जगौ स काव सुयवम । यजमानस्तु । यय
पशुबन्धं पशुयागवतन्मुक्त्वा दर्शार्हमस्मवन्ति यव श्रिगादपि अवरणे प्रवृत्तमाह-जीर्ष्यति इ वा
इति । अग्निहोत्र ' जुह्वत ' पशुयागमुक्त्वा ' यजमानस्याग्नयः ' गर्जयत्यावा ' जीर्ष्यन्ति ' जीर्ष्यो ग्वति
मनु । जीर्ष्यतोऽग्नीमुक्त्य ' यजमान ' जीर्ष्यति । यजमानस्य जगानन्तरं नदीत्या ' गृह्णा ' गवत्या
' पशवश्च ' जीर्ष्यन्ति ॥ १ ॥

एवं दोमुक्तस्य पशुबन्धस्य तत्परिहाहनेनमाह-स यत्पशुबन्धेन । ब्राह्मण्यदितागुनेन इतिवा अग्नेन्

१ पशु । अर्थः ५९०० इति ।

आत्मनिष्कृयणो भवति मात्सीयन्ति ह वै जुह्वतो यजमानस्यामुपस्ते
यजमानमेव ध्यायन्ति यजमानं सुहृत्पयन्ति पचन्ति वाऽ अन्येष्वग्निषु
वृथा मात्सुमपैतेपात्रातोऽन्या मात्साशा विद्यते यस्यो चैते भवन्ति॥२॥

स यत्पशुबधेन यजते । (तऽ) आत्मानमेवैतन्निष्क्रीणीते वीरेण
वीरुर्वीरो हि पशुर्वीरो यजमानऽ एतदु ह वै परमुमन्नाद्यं युन्मात्सत्
स परमुत्थेवात्रायस्यात्ता भवति तस्ये सम्बत्सरो नानीजानमुतीयाद्रायुधै
सम्बत्सरऽ आयुर्देवैतदमुत्तमात्मुन्धते ॥ ३ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ११-४-७ ॥ (७. १.) ॥

यजमानमनु गृहाश्च पशवश्च । आयुष्यो ह वा अत्येष आत्मनिष्कृयणो भवति । मात्सीयन्ति ह
वै जुह्वतो यजमानस्याग्रयः । ते यजमानमेव ध्यायन्ति । यजमानं संकल्पयन्ति । पचन्ति वा
अन्येष्वग्निषु वृथा मागम् । अयैतेषा नातोऽन्या मामाशा विद्यते । यस्य उ चैते भवन्ति ॥ २ ॥

स यत्पशुबधेन यजते । आत्मानमेवैतन्निष्क्रीणीते । वीरेण वीरम् । वीरो हि पशुः । वीरो यज

तन्निवा ' पुनर्गन्तु ' जीर्णदग्ध्या विहान पुनरुद्भूतशक्तिकान् ' उरुले ' । ' अग्नीनां ' सबन्तिना य
' पुनर्गन्तु ' पुनरुद्भूतशक्तित्वा सामनुलभ्य ' यजमानोऽपि ' पुनर्गन्तो भवति । यजमानान्नर सत्समूहा
' गृहा पशवश्च ' पुनर्गन्ता भवति । तस्मात्पशुकामनामावेऽपि अग्नीनां शक्रयुद्धोऽनार्यं सबत्सरे सबन्तरे
सुयैवसरावे पशुयाग कर्तव्य । अपास्यायुर्देवतामाह-आयुष्यो ॥ वा इति । ' अन्य ' यजमानस्य
' एव ' पशुबध ' आयुष्य ' आयुषे हित आयुर्देवयो भवति । कुत इत्यत आह-आत्मनिष्कृयण
इति । यत्पादय यजमानस्यभ्रमन शरीरस्य अग्निना सवासात् निष्कृयणार्थं तस्मादायुष्य । एतदेव
विद्वन्ति-मात्सीयन्ति । अग्निहोत्र ' जुह्वतो यजमानस्य ' अग्रय ' मात्सीयन्ति ' मांसं मादितुमिच्छन्ति ।
' उ-उत्तन्त ' ते ' अग्रय कदा भवति पशुना यजते इति ' यजमानमेव ' सर्वदा ' ध्यायन्ति ' (वाते प्राप्ते
पशुना यागाश्रये सति त यजमान ' संकल्पयति ' मन्त्रयितुमन्ववत्यति । ननु-वृथामासैव ब्रह्मन्वेना-
मय कस्मान्न तोषणीया इत्याशङ्क्याह-पचन्ति वा इति । ' अन्येषु ' लौकिकशस्त्रिषु ' ध्यामास ' अथैव
हिमेषा संपादित मांस ' पचति ' । तेन ते लौकिकशस्त्रस्तुष्टा भवन्ति । अपशब्दस्तुशब्दार्थः । ' एतेषा ' तु
गार्हपत्यादीनां वैदिकानामग्नीनां ' नातोऽन्या ' अतोऽज्मात् वेधात्पकत्वविष अया ' मामाशा ' मांस-
कामना ' न विद्यते ' नास्ति । ' यस्मैते ' अग्रय ' भवति । अनस्यमेव यजमान हविष्टेन स्वीर्य-
मुक्त्य भवति ॥ २ ॥

तस्मादेव विद्वान् यजमान ' पशुबधेन यजते ' इति यदग्नि ' णत् ' एतेन ' आमास ' स्वशरीरेव

हविर्यज्ञविधो ह वाऽअन्यः पशुबन्धः । सवविधोऽन्यः स ह्येष हविर्यज्ञ-
विधो यस्मिन्प्रतमुपनयति अस्मिन्नपः प्रणयति यस्मिन्पूर्णपात्रन्नितुयति
यस्मिन्विष्णुकृमृन्क्रमुयत्युय ह्येष सवविधो यस्मिन्नेतानि न क्रियन्ते ॥ १ ॥

मानः । एतद् ह वै परममाद्यं यन्मासम् । स परमस्यैवाऽन्नाद्यस्यान्ना भवति । ते वै संवत्सरो
मानीमानमनीयात् । आयुर्वै सवत्सरः । आयुरेवेतद्मृत्युमात्मन् घटे ॥ ३ ॥

पशुबन्धस्येष्टिसवविधत्वेन द्वैविध्याभिधायकं ब्राह्मणम् ।

हविर्यज्ञविधो ह वा अन्यः पशुबन्धः । सवविधोऽन्यः । स ह्येष हविर्यज्ञविधः, यस्मिन् प्रतमुप-
नयति । यस्मिन्नपः प्रणयति । यस्मिन्पूर्णपात्रं नितुयति । यस्मिन् विष्णुकृमृन् क्रमुयति । अय
ह्येष सवविधः, यस्मिन्नेतानि न क्रियन्ते ॥ १ ॥

अश्विन् मरुताम् ' निर्वर्णयति ' । पशुबन्धेन हवि मुख्यत्वेन ७ वा पुन न्व क्षीरोति स्वीकरोति । पशो-
र्बर्धनकृत्तुयोगात् बर्धनार्थं यन्मासस्य तत्र निर्वय्य न्यपघने इत्याह—वीरेण वीरमिति । ' निर्वर्णीयते '
इति सवः । पशुबन्धमानयोऽप्येतपि बर्धनवात् वीरशब्दाभिधेयता प्रसिद्धा इत्याह—वीरो ह्येति । मासामरु
इति उक्तशब्दघेन स्तुक्त्वं तत्प्राप्त्य फलमाह—एतद् ह वा इति । ' मान ' इति यदस्ति । एतदेव खट्व
' परम ' उक्तम् ' अनाद्यम् ' । अतन्नेन इष्टवान् यजमान ' परमस्य ' उक्तस्यैव ' अनाद्यस्य ' ' अन्ता '
भोक्ता ' भवति ' । ' त ' तत्प्राप्तिं यजमान पशुना इष्ट्वन ' सवत्सरो मानीयात् ' नानिकामेत् । मन्थः
मन्थमन्थे पशुना कर्तव्य इत्यर्थः । एव पशुधागमाभेदात् मन्थमन्थेऽप्युक्तमस्ति इत्याह—आयुर्वै
संवत्सर इति । सवत्सरत्वात्प्राप्त्या मन्थः । तस्मिन् ना पशुस्य पुर्वन् ' अष्टन ' अष्टिल एतन्मन्थ-
मन्थमन्थुर्वै ' आसन् ' आसन्नि यजमान धने ' वारयति ॥ ३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीय वेदार्थप्रकाशे तान्त्रिकनिबन्धनाथब्राह्मणभाष्ये षष्ठाऽध्यायः

कावे मनमेतस्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥ (१)—७—१ ॥

अय इष्टिविधं सवविधं चेति पशुबन्धस्य द्वैविध्यं दर्शयति—हविर्यज्ञविधो ह वा इति । ' अन्य '
एक ' पशुबन्ध ' ' हविर्यज्ञविध ' हविर्यज्ञो दर्शयमानेष्टि तत्प्रकारकः । ' अन्य ' एक ' पशुबन्ध '
' सवविध ' । सव नोभ्य अश्विन्वयुक्त मोनयाग न प्रसक्त इत्यर्थः । तत्र हविर्यज्ञविधस्य स्वरूपमाह—
स ह्येष हविर्यज्ञविध इति । ' यस्मिन् ' पशुबन्धकर्मणि ' अतमुपनयति ' उक्तास्तेति । प्रणीताम्यानामपि
प्रणयनं करोति । अने पूर्णपात्रनितुयन विष्णुकृमृन् च यस्मिन् भवति । स पशुबन्धो ब्रह्मोपायनादीष्टिमार्गा
योगात् हविर्यज्ञविध इत्यर्थः । एतेषां ब्रह्मोपायनादीनां विरुद्ध एव सवविधस्य लक्षणमिह—अय ह्येष सव-
विध इति ॥ १ ॥

तदाहुः । (रि) इष्टिः पशुबन्धा रे महायज्ञा रेऽ इति महायज्ञऽ इति
ह ब्रूयादिति वै तर्हि पशुबन्धमकुर्व्येनमकृश्याऽ इत्येनं ब्रूयात् ॥ २ ॥

(जु) तस्य प्रयाजाऽ एव प्रातःसवनम् । (म) अनुयाजास्तृतीयसवन-
पुरोडाशऽ एव माध्यन्दिनं सवनम् ॥ ३ ॥

(न्त) तद्वेके । वषाया इत्याद्या दक्षिणा नयन्ति तद् तुया न कुर्याद्यो
हेनन्तत्र ब्रूयाददिद्वा न्वाऽअयुमप्राणेभ्यो दक्षिणाऽ अनेपीष्टु प्राणानदक्ष-
वन्धो वा स्यामो वा बधिरौ वा पशहतौ वा भविष्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥

तदाहुः—इष्टिः पशुबन्धा रे महायज्ञा रे इति । महायज्ञ इति ह ब्रूयात् । इष्टि वै तर्हि पशुबन्धमकृ ।
उ एनमकृश्या इत्येवं ब्रूयात् ॥ २ ॥

तस्य प्रयाजा एव प्रातःसवनम् । अनुयाजास्तृतीयसवनम् । पुरोडाश एव माध्यन्दिनं सवनम् ॥ ३ ॥
तद्वेके वषाया इत्याद्या दक्षिणा नयन्ति । तद् तुया न कुर्यात् । यो हैनं तत्र ब्रूयात् । बहिर्द्वा
न्वा अयं प्राणेभ्यो दक्षिणा अनेपीष्टु । न प्राणानदक्षत् । अंधो वा स्यामो वा बधिरौ वा पश-
हतौ वा भविष्यतीति । ईश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ ४ ॥

सर्वविधत्वमेव निरूपयितुं मीमांसामाह—तदाहुरिति । तत्र पशुयागविषये आहूयिचारयति । किमपि
पशुयाग ' इष्टि ' उत ' महायज्ञ ' । इति । महायज्ञो यज्ञभेति महायज्ञ सोमयाग । " विचार्यमाणानाम् " (पा. सू. ८ । २ । ९७) इति उभयत्र प्लुति । तत्र निरूपणमाह—महायज्ञ इति हेति । पशुयाग । ' महा-
यज्ञ ' इत्येव ' ब्रूयात् ' । ' तर्हि ' पशुबन्धस्य इष्टिरूपत्वे ' पशुबन्ध ' पशुयाग पुरोडाशमाप्यामिष्टिमेव
' अकृ ' कृतवान् मयति । उराम्पदसुशान्दार्थे । अपि तु—' एव ' पशुबन्ध ' अकृश्या ' कृष्टवानसीति
एवमेव खलु एनमिष्टिविध पशुबन्ध उर्वाण ' ब्रूयात् ' । अतो महायज्ञ एव पशुबन्ध इति साधीयान् पश्य ॥ १ ॥

अनु—तस्य महायज्ञत्वे कानि पुनस्तसब्रवीन्नि त्रीणि सवनानीति तान्याह—तस्य प्रयाजा एवेति । ये इमे
एवादश ' प्रयाजा ' पशुयागापुरस्तादनुष्ठीयन्ते । ' त एव ' पशुयागमवधि ' प्रातःसवनम् ' । तथा एका-
दशानुयागा पशुयागस्योपरिष्ठात् अनुष्ठीयमाना एव ' तृतीयं सवनम् ' प्रयागादनन्तरं अग्राणां पूर्वं क्षिप्रं
विधानम् " धरेवसं पशुस्तदेव पुरोडाशं कार्यं " इति च पुरोडाशप्राप्तौ मन्वे अनुष्ठीयन्ते एतदेव
' माध्यन्दिनं सवनम् ' ॥ ३ ॥

एव त्रीणि सवनानि कल्पयित्वा तदुपजीवनेन दक्षिणाकाल विधितुं शास्त्रानुरीध दक्षिणाकालमनुवदन्ति—
तद्वेक इति । ' वषाया इत्याद्या ' सन्ध्यां मार्जने कृत्वा पशुपुरोडाशात् प्रागेव ' एके ' शास्त्रिन पश्वगभूता
' दक्षिणा नयन्ति ' कश्चिन्म्य प्रयच्छन्तिम्यर्थं । तदेतन्निरूपकरीन्—तद् तुयेति । यो हैनमित्यादि । ' एन ' इति
पूर्वोक्ते काले दक्षिणा नयन्तम् । तत्र कश्चिदभिज्ञ आगम्य ' ब्रूयात् ' । किमिति । ' अथ ' यत्रमान प्राणेभ्यो-
ऽपि ' बहिर्द्वा ' बह्यदेशे ' न्वे ' खलु ' दक्षिणा अनेपीष्टु ' । तथा दक्षिणया खलु ' प्राणान् ' ' नाद-
-

(दि) इत्यमेव कुर्यात् । (त्प) पुरोडाशोऽद्यामेवोपहृतायां दक्षिणा नये-
द्देन्द्रो वाऽअयम्मध्यतुः प्राणऽइमुमेवैतद्देन्द्रमध्यतुः प्राणन्दक्षिणाभि-
र्दक्षयत्येन्द्रमै माध्यन्दिनं सुवनम्माध्यन्दिने वै सुवने दक्षिणा नीयन्ते
तस्मात्पुरोडाशोऽद्यामेवोपहृतायान्दक्षिणा नयेत् ॥ ५ ॥

(जु) तदाहुः । (१) अथर्व्यो युद्दीक्षितस्य नानवभृथोऽवकल्पते
केनमदिदीक्षऽ इत्यावभृथादनूद्वह्येपुरष्वर्ष्युश्च प्रतिप्रस्थाता च होता
च मैत्रावरुणश्च ब्रह्मा चाग्नीध्रश्चैतैर्वाऽ एष पृथ्वीता तमनुदुत्य पृथ्वी-
तारं जुहोत्येकामाहुनि ब्रह्मत्वा पृथ्व्याऽऽज्यादय्योऽपृथ्वमन्तरेक्षमात्माऽङ्गे-
र्यजुस्पृथिवीर्वाऽ शरीरैः ॥ व्याचस्पतेऽच्छिद्रया व्याचुऽच्छिद्रया जुडा
दिधि देवावृषधं होत्रमैरयत्स्वाहेति सैत्र दीक्षा ॥ ६ ॥

इत्यमेव कुर्यात् । पुरोडाशोऽद्यामेवोपहृताया दक्षिणा नयेत् । ऐन्द्रो वा अयं मध्यतुः प्राणः ।
इममेव तद्देन्द्रं मध्यतुः प्राणं दक्षिणाभिर्दक्षयति । ऐन्द्रं वै माध्यन्दिनं सुवनम् । माध्यन्दिने वै सुवने
दक्षिणा नीयन्ते । तस्मात्पुरोडाशोऽद्यामेवोपहृताया दक्षिणा नयेत् ॥ ५ ॥

तदाहुः—अथर्व्यो युद्दीक्षितस्य नानवभृथोऽवकल्पते । केनमदिदीक्ष इति । आवभृथादनूद्वह्येपुरः ।
अथर्व्युश्च प्रतिप्रस्थाता च । होता च मैत्रावरुणश्च । ब्रह्मा चाग्नीध्रश्च । एतैर्वा एष पृथ्वीता । तमनु-

द्वह्यं ' नावीद्वह्यं । " दक्ष इन्द्रो " (धा ११ म्भा. प. १०९) इत्यादिभिरिति रूपम् । एव दक्षि-
णायां प्राणवाहदेरस्यायां प्राणवृद्धभावे इति न यत्नम् । ' अथो वा ' ' मान ' प्रगी वा ' वशिरो वा '
 ' पशह्य ' ' एकाग्रवातेन शुचार्द्रकानो वा ' ' मविध्यतीनि ' । एवमुक्तं मन्त्रि ' तथैव ' मन्त्रि अथ
 ' रैधर स्यात् ' ॥ ४ ॥

तर्हि मन्त्रिन् काले दक्षिणादानमिच्छात्वा स्वमतमाह—इत्यमेवेति । ' इत्य ' अनेन वक्ष्यमाणप्रकारेण
दक्षिणादानं कुर्यात् । स एव प्रकार उच्यते—पुरोडाशोऽद्यामेति । वा यामानन्तरं निप्रविशन्नाथो निष्कतो
प. पुरोडाश तस्य वा इडा न्यामेवोपहृतानां मर्जनान् पशुपात्रा दत्वा ' दक्षिणा नयेत् ' । ' अथ
 मध्यतु ' शर्मिष्ये वर्तमान ' प्राण ' ' ऐन्द्रो वै ' इन्द्रेवनाम् । ' एतत् ' एतर्हि ' इममेन्द्र ' मध्यतो-
ऽवस्थितं प्राणं मध्यतो नीयमानानि ' दक्षिणाभि ' ' दक्षयति ' वर्दयति बलयति । अथ च पुरोडाशस्य
माध्यन्दिनसवनस्यचमुक्तम् । तत्तत्तत्रं साकयेन ' ऐन्द्र ' इन्द्रेवनाम् । " एतं सुवर्गस्य हर्षश्च माध्यन्दिनं
सवनं केवलं ते " इति मन्त्रवर्णं मोक्षया इति ' माध्यन्दिने ' नद्वयत्वा ' दक्षिणा ' कर्त्तव्यं
 ' नीयन्ते ' । तस्मात् माध्यन्दिनसवनवेन मन्त्रपुरोडाशेऽद्यामेवोपहृतानां दक्षिणादानं कार्यमित्यर्थः ॥ ५ ॥

अथ इन्द्रोऽनेन विदुः तस्य दीक्षान्ता मन्त्रादिति प्रश्नोद्धारयति—तदाहुरिति । हे
 ' मध्यतो ' । ' दीक्षितस्य ' दीक्षया सम्पन्नस्य सवनान्तरं ' अनवभृथ ' अन्वयः । ' नारस्पते '
 ११५

तदाहुः । (२) अश्वस्यो यदीक्षितस्य नानवभृथोऽवकुल्पते कैमवभृथ-
मवनेप्यसीति स बृहदयशूलेन चुरन्ति स हवैतुस्यावभृथः ॥ ७ ॥

(थो) मधुको ह स्माह पेङ्गयः । (इग्यो) विसोमेन वाऽ एके पशु-

द्वय पश्वेतार उहोति । एकामाहुति कृत्वा पंच वाऽऽज्यात्—“द्यौष्टमन्तरिक्षमात्माऽग्नेर्यं
पृथिवी शरीरैः । वाचस्पतेऽच्छिद्रया वाचाऽच्छिद्रया जुहा दिवि देवावृधं होवा-
मेरयत्स्वाहा ”—इति । सेव दीक्षा ॥ ६ ॥

तदाहुः—अश्वस्यो यदीक्षितस्य नानवभृथोऽवकुल्पते । कैमवभृथमवनेप्यसीति । स यत् हृदय-
शूलेन चुरन्ति । स ह एवैतस्यावभृथः ॥ ७ ॥

मधुको ह स्माह पेङ्गयः । विसोमेन वा एके पशुघघेन यजते । ससोमेनैके । दिवि वै सोम

अवभृथस्य दातामेचनस्य वात् । ‘ पन ’ पशुव यथापिन ‘ क ’ कुत्र ‘ अदिदीक्ष ’ दीक्षया समकृतवा
ममि । (वा पा स्वा आ ११०) इति दाक्षेर्ष्यताभ्युक्ति रूपम् । इतिशब्दो हेतौ । यस्मादन
पशुनयामिन भ वर्युष्टता दीक्षा नास्ति, तस्मान् तन्मोचनरूपात् ‘ अवभृथान् ’ ‘ एन ’ ‘ अनूद्ध्येयु ’ ।
सर्वे जना इति शेषः । घञ् कश्चिन् । एतेन ऋचिभि ‘ एव ’ वक्ष्यमाणो मन्त्र ‘ वृद्धोता ’ ‘ वृ पञ्च
होतारो होमनिष्ठादका यन्मिजिति भ्युपपत्ते । ‘ पश्वेतारमनुदुल ’ पट्टिवा पञ्चगृहीतेनाग्नेन ‘ एकामाहुति ’
जुहुवात् । पञ्च वेति । एकैकेन लुपेण एवैवद्विभित्ति ‘ पञ्च वा ’ आग्नाहुतयो होतव्या । अत एवोक्त
सूत्रेण ‘ पश्वेतार पञ्चगृही । मनमाऽनुदुल्य जुहोयेत्तामाहुति पञ्च वा ”—(का. श्रौ. सू. ६ । ११)
इति । स पश्वेतारमव्य पट्टि—द्यौष्टमिति । हे ‘ वाचस्पते ! ’ ‘ तन्म् । विसाडा मन्त्र ‘ द्यौ ’ ‘ तुलोक
तत्र ‘ पृष्ठ ’ ‘ पृष्ठभाग । अगारशूलोक्त ‘ आमा ’ हृदयस्थानीय । स त्व ‘ अग्नी ’ स्वकीयैरव्ययै ।
‘ पञ्च ’ च प्राप्तोवि । नया तत्र अग्निभूतैर्नान्यादिशरि । ‘ पृथिवी ’ व्याप्नोवि । व्याप्य च ‘ अच्छिद्रया
वाचा ’ सोमराज्जात्रिज्जणया । मया च्छिद्रादिमया ‘ जुहा ’ जुहा साग्नभूतया । ‘ दिवि ’ तुलोकै ।
‘ देवाहृत् ’ देवाना कर्तृदिगीम् । होवा ’ हवमाता आहुतिम् । ‘ एरयत् ’ पुरुषव्यव्यय । ‘ आदय ’ ।
‘ स्वाहा ’ ३० दद कवि सुहृतमन्त्र । इति मन्त्रार्थः । एवेतादृति पशुवन्वस्य दीक्षा । अत पशुवन्वस-
कस्य महापश्वस्य दीक्षामावात्तवृथो न युक्त इति न चोपमित्यर्थः ॥ ६ ॥

५ पुनरवभृथ इत्यागव्य प्रथमुद्रावयति—तदाहुति । नत्तत्र पशुवरो आहुश्चोदयति । हे अश्वस्ये ।
यद्यमात् दीक्षामस्तत्तस्य यजमानस्य महापश्वस्यावभृथ सन्तवभृथयामात्रो नावकल्पते । तस्माद्वभृथोऽवश्य
मतादनाय । तमवभृथ ‘ क ’ कुत्र प्रदेशे ‘ एन ’ पशुवयथापिन ‘ अवनेप्यसि ’ प्रापयिष्यसीति ।
एव ब्रजवादिना प्रथमुद्रावयत्य शुति स्वयमुत्तर वृत्ते—स यत् हृदयशूलेनेति । हृदय कथमवदान यन्मिन्
काष्ठे प्रवृत्त पच्यते तत् ‘ हृदयशूल ’ तेन ‘ चुरन्ति ’ तन्मोक्षमन्त्र कुर्वन्तीति यदस्ति । ‘ एतस्य ’ पशु-
वभृथ ‘ स एववभृथ ’ ॥ ७ ॥

निष्कटपशुवन्वस्य गालाशयस्य गालाशयस्य विभिन्नु उपोदानयति—मधुको ह स्मेति । वेदि-

वन्धेन यजन्ते सुसोमेनैके दिवि वै सोमऽआसीत्तुङ्गायत्री व्युपो
भूत्वाऽऽहरत्तस्य यत्पर्णमुच्छिद्यत तत्पर्णस्य पर्णत्वमिति न्वाऽएतद्
ब्राह्मणमुच्यते विसोमेन वा एके पशुवन्धेन यजन्ते सुसोमेनैके स हैप
विसोमेन पशुवन्धेन यजते सोऽन्यम्पालाशायूपङ्कुरुतेऽथ हैप सुसोमेन
पशुवन्धेन यजते यः पालाशं यूपङ्कुरुते तस्मात्पालाशमेव यूप-
ङ्कुरीति ॥ ८ ॥

इति चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ११-४-८ ॥ (७. २.) ॥

स यऽएष बहुसारः । स हापशुव्यस्तुस्मात्तादृशम्पशुकामो यूपञ्च

आसीत् । तं गापत्री बधोभूत्वाऽऽहरत् । तस्य यत्पर्णमुच्छिद्यत, तत्पर्णस्य पर्णत्वम् । इति न्वा एतत्
ब्राह्मणमुच्यते । विसोमेन वा एके पशुवन्धेन यजन्ते । सुसोमेनैके । स हैप विसोमेन पशुवन्धेन यजते ।
योऽन्यं पालाशायूपं कुरुते । अथ हैप सुसोमेन पशुवन्धेन यजते । यः पालाशं यूपं कुरुते । तस्मात्
पालाशमेव यूपं कुरीति ॥ ८ ॥

स य एष बहुसारः स ह अपशव्यः । तस्मात्तादृशं पशुकामो यूपं न कुरीति । अथ य एष
पशुमासहः । स ह पशव्यः । तस्मात् तादृशं पशुकामो यूपं कुरीति ॥ १ ॥

गोत्र 'स्युक' नाम महर्षि 'आहूयम्' । 'एके' केवन यजमाना 'विसोमेन' सोमरहितेन 'पशु-
वन्धेन यजने' । समेव सोमपद्माव दर्शयितुं पलाशवृक्षस्य सोमविहितिव प्रायुक्त (श. प. १ । ७ । १ ।
१, २ । २ । ४ । १०) स्मारयन्ति-दिवि वै सोम इति । 'दिवि' गुरुते खड्ग पुनः 'सोम
आसीत्' । न वृथिव्या, नानरिते । 'न' सोम 'गापत्री' उद 'बधो भूत्वा' पशुवन्धेन यजमानाय
'आहरत्' आहरयन्ति । आहरणमग्रे 'न्य' सोमस्य 'यत्पर्णमुच्छिद्यत' । स एव पलाशवृक्ष
अनवन् । तस्मादेव वारणात् तस्य 'पर्णवृक्षस्य' 'पर्णव' 'पर्णाव' 'पलाश' इति नाम
सद्वन्मिति । एव खड्ग पुनः 'एतद् वायव्यं' पलाशोऽन्यन्निर्दिष्टादक वाक्य 'एते' 'गट्ठे' । एव
पलाशवृक्षस्य सोमविहितिवन्मिथः प्रायुक्तमेव द्विविधं अनुवादद्वयं विहितोति-विसोमेन वा इति ।
'य' यजमान पलाशवृक्षेऽन्यवृक्षान्नोदज 'यूपं कुरुते' । एव खड्ग सोमविहितिसूत्रपलाशस्य
विरहात् सोमविहितिरहितेन 'पशुवन्धेन यजने' । अथ खड्ग 'य' वक्ष्यमाणो यजमान 'सुसोमेन पशु-
वन्धेन यजने' 'य' नत्र पालाशवृक्षे 'यूपं कुरुते' । पालाशयूपस्य सोमस्यपदेन तद्वन्धुत्वस्य
सोमस्यैव प्रतिपादय तद्व्योजनमिदं तमेव पञ्च निगमयन्ति-तस्मात्पालाशमेवेति ॥ ८ ॥

इति श्रीमातृगार्ग्यविरचिते मातृगार्ग्य वेदार्थप्रकाशे मातृगार्ग्यदिनादितरयत्रलक्षणभाष्ये

एकादशकाण्डे समनेऽध्याये द्वितीये ब्राह्मणम् ॥ ११ । ० । १२ ॥

१५ यूपस्य पलाशव्यं प्रतिपादय तत्रागि बहुसारस्य पशुविरहितिवन्धुत्वस्य पशुवन्धुत्वकारणव च क्रमेण

कुर्वीतिथिः सऽ एष फल्गुप्रासदः सु ह पशुव्यस्तुस्मात्तादृशम्पशुकामो
यूपहूर्च्यते ॥ १ ॥

(ता) अथ यस्पैतद्वक्तव्यं सतः । शूलऽइवाग्रम्भवति स ह कपोती
नाम स यो ह तादृशं यूपद्रुते पुरा द्वायुपोऽमुं लोकमेति तस्मात्ता-
दृशमायुष्कामो यूपं कुर्वीत ॥ २ ॥

(ता) अथ सुऽएषऽआनतः । (ऽ) चपरिषादुपनतो मध्ये सोऽज्ञानायै रूपं स यो ह तादृशं यूपं कुरुतेऽज्ञानायुक्ता हारुप आर्था भवन्ति तुस्मात्तादृशमज्ञाद्यकामो यूपश्च कुर्वीताय सुऽ एषऽ आनतऽचपरिषादुपनतो मध्ये सोऽज्ञाद्यस्य रूपं तुस्मात्तादृशमज्ञाद्यकामो यूपः कुर्वीत ॥ ३ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके नवमं ब्राह्मणम् ॥ ११-४-९ ॥ (७, ३.) ॥

अथ यस्यैतत् वक्रस्य सतः शूल इवाग्रे भवति । स ह कपोती नाम । त यो ह तादृशं यूपं
कुरुते । पुरा ह आयुषोऽर्जुं लोक्षमेति । तस्मात्तादृशमायुष्णामो यूपं न कुर्वति ॥ २ ॥

अथ य एष आनन्त उपरिष्ठादपनतो मध्ये । सोऽश्मनायै रूपम् । स यो ह तादृश रूपं कुरुते ।

दर्शयति-न एष बहुसाह स्यादिति । 'स अशक्य' पञ्चनामहित । अयं य एष फल्युमासह इति । अथवा उक्तैकैकशब्दयोजनार्थं उक्त । प्रक्षेपेण सहते अभिभवतीति 'प्रासह' बलम् । पञ्च इति द्वय-
नाम । अलवाचक इत्यर्थः । 'न पश्यन्' । तस्मात्प्रासहश्रित्यादि त्यज् ॥ १ ॥

इषमस्यमासस्य पूषार्हतमुक्त्वा नस्यैव सन्निवेशविशेषमुपजीव्य दोषमाह—अथ यस्यैतद्द्रुक्स्थेति । यथ
पलाशिवृक्षो वक्रः सन् तीक्ष्णान्ध्रं भवति । 'स ह' 'स खलु' तादृशः 'कपतेति' । वपोनाह्वया स्त्री पक्षि-
सन्निवेशमप्यान् 'स पक्षी' यथा द्रुक्मिश्रः स यथा आहुः क्षययति । एवमेवेष्टान्द्विष्य । कपादिभ्यश्च
परिभेदे सति शब्दायुर्लक्षणस्य नियतस्य 'आयुष' 'मवे' 'अनु' 'लोकमति' धियत इत्यर्थः । 'तस्मात्'
तादृशः आयुष्वांसस्य नेष्ट इत्युक्तं भवति ॥ ३ ॥

अथ उत्तमपुरुषोऽप्यन्युपपन्नो ज्ञेयः ध्वजविरोधिः अन्नसमृद्धिश्च ३ दर्शयति-अथ य एष
 भोजितं उपरिष्टादित्यादि । अथन्तु नव 'अपन्नतः' । ईशन्नम् 'उपन्नतः' । 'मार्गः' मरणविधा पुनः
 श्रुत्यादयः । ते 'अशनायुका' सर्वदा धुन्यीडया वञ्चनामेवैच्छन्तो भवन्ति । समाप्तमन्त्रः ॥ ३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते गणवर्धने वेदार्थप्रकाशे मायदिनीयसत्तपत्राखण्डभाष्ये

एकादशकाण्डे सप्तमेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ११ । ७ । ३ ॥

[illegible]

१-अनुष्ठापनमूर्धन्यकस्यैव स्यात् । अ. १. ८. ११५ ।

स यत्पशुना यक्ष्यमाणः । (णऽ) एकारान्तिं यूपकुरुत इममेव तेन लोकजयत्यय यद्व्यरान्तिमन्तरिक्षलोकमेव तेन जयत्यय यच्चरान्तिन्दिवमेव तेन जयत्यय यच्चरान्तिन्दिशऽ एव तेन जयति स वाऽएष व्यरान्तिर्वै चतुररान्तिर्वा पशुवन्पशूपो भवत्यय योऽत ऊर्ध्वः सौम्यस्यैव सोऽध्वरस्य ॥ १ ॥

तदाहुः । (स्थ) यजेदाज्यभागौ ना ३ऽ इति यजेदित्याहुश्चक्षुपी वाऽ एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ किमृते पुरुषश्चक्षुर्म्यां स्यादिति यावद्दे भागिनं स्वेन भागधेयेन न निर्भजन्त्यनिर्भक्तौ वै स तावन्मन्यतेऽथ यदेव तर्ह स्वेन भागधेयेन निर्भजन्त्यथैव स निर्भक्तौ मन्यते स यजे-

अग्नायुका हास्य भायां भवन्ति । तस्मात्तादृशमन्नाद्यकामो यूपं न कुर्वीत । अयं य एष आनत उपरिष्ठादुपनतो मध्ये । सोऽन्नाद्यस्य रूपम् । तस्मात्तादृशमन्नाद्यकामो यूपं कुर्वीत ॥ ३ ॥

स यत्पशुना यक्ष्यमाण एकारान्तिं यूपं कुरुते । इममेव तेन लोकं जयति । अयं यत् द्व्यरान्तिम्, अन्तरिक्षलोकमेव तेन जयति । अयं यत् व्यरान्तिं, दिवमेव तेन जयति । अयं यच्चरान्तिं, दिश एव तेन जयति । स वा एष व्यरान्तिर्वै चतुररान्तिर्वा पशुवन्पशूपो भवति । अयं योऽत ऊर्ध्वः, सौम्यस्यैव सोऽध्वरस्य ॥ १ ॥

तदाहुः—यजेदाज्यभागौ ना ३ इति । यजेदित्याहुः । चक्षुपी वा एते यज्ञस्य । यदाज्यभागौ । किमृते पुरुषश्चक्षुर्म्यां स्यादिति । यावद्दे भागिनं स्वेन भागधेयेन न निर्भजति ।

इयं यूपार्ह इति तन्वत्त्वं चाभिप्राय, अयं यूपप्रमाणमाह—स यत् पशुना यक्ष्यमाण इत्यादिना । ' तेन ' एकारान्तिरूपमीकारेण ' इति लोकं जयति ' । परं न स्वर्गमित्यर्थः । एवं ' व्यरान्तिमन्तरिक्षलोकमेव ' । एवं व्यरान्तिचतुररान्तिभ्यां यज्ञोऽत दिशश्च जयति । तस्मान्नयाविरोधवत्पश्य इच्छान् व्यरान्तिं चतुररान्तिं वा कुर्यात् । ननु—इति परमणि अग्निर्भूमागविशेषोऽस्ति स किं नीषादीयने इत्यादिभाष्या तस्य सौम्यागविषयतामाह—अयं योऽत ऊर्ध्व इति ॥ १ ॥

इयं यूपप्रमाणदेव प्रमाणमभिप्राय तस्याज्यभागौस्त्वैव कर्तव्यतामाह—तदाहुर्वै यजेदाज्यभागौ ना इतीति । भाग्यभागौ हि पश्य चक्षुर्वै । यथा ' चक्षुर्म्यां ' इत्येवमात्रे ' पुरुष ' ' किं स्यात् ? ' न किंचिद्व्यति । अयं यज्ञोऽत ऊर्ध्व इति । तस्यादिकथनमुपैतौ इत्यभिप्रायः । अयं पशुविशमनविषयप्रश्नश्चेति अग्ना रक्ष

तद्धोताऽन्वाहास्ता उक्षः समुत्सृजतादिति तदेनर्थे स्वेन भागधेयेन निर्भजति ॥ २ ॥

(त्वे) एतद्दे पशोः संहाप्यमानस्य । हृदयर्थे शुभ्रसमुवेति हृदयाच्छ्रु-
लन्तद्ये सह हृदयेन पशुर्थे श्रपयन्ति पुनः पशुर्थे शुगनुविष्यन्देत
पार्श्वतः पुर्वेनत्काष्ठे प्रतृष्य श्रपयेत् ॥ ३ ॥

(दु) उपस्तृणीतऽ आज्यम् । (न्तु) तत्पृथिव्यै रूपद्वरोति हिरण्य-

अनिर्भक्तो वै स तावन्मन्यते । अथ यदैव तं स्वेन भागधेयेन निर्भजन्ति । अथैव स निर्भक्तो मन्यते ।
स यन्नैतद्धोताऽन्वाह । “ अन्ना रक्षः समुज्जतात् ” इति । तदेनं स्वेन भागधेयेन
निर्भजति ॥ २ ॥

एतद्दे पशोः संहाप्यमानस्य हृदयं शुभ्रं समवेति । हृदयाच्छ्रुलम् । तत् त्वे सह हृदयेन पशुं श्रप-
यति । पुनः पशु शुगनुविष्यन्देत । पार्श्वतः पूर्वोत्काष्ठे प्रतृष्य श्रपयेत् ॥ ३ ॥

उपस्तृणीत आज्यम्, तत्पृथिव्यै रूपं करोति । हिरण्यशकन्मवद्धाति, तदग्रे रूपं करोति ।

सम्भृजताम् ” इति य प्रियमाग तेन रक्षोभ्य स्वमागप्रान्न इत्त मवनीति नोरुचशनेन दर्शयति-यावद्दे
भागिनलियादिना । ‘ यावद्दे मागिन ’ मागार्त्तं ‘ स्वेन मागप्रान्न ’ तत्रान मागो दत्त इति वा तस्य
दर्शय माग प्रपच्छत इति वा अनिगानपुर मर ‘ न निर्भजति ’ निर्गतिमाग इवेति । ‘ स ’ पुमान्
‘ अनिर्भक्तो वै ’ मागान्निकानिना न मवति श्रु । अनिर्भक्त अहमिति ‘ तावन्मन्यते ’ सार्गं मन्यते ।
‘ अथ ’ उक्तवैतरीत्येन ‘ यदैव ’ मन्त्र स्तोभादिना ‘ न ’ मागार्त्तं पुरुष ‘ स्वेन भागधेयेन निर्भजति ’
निर्गतिमाग न कुर्वति । ‘ अथैव ’ तदा छट् । ‘ न ’ तु मागार्त्तमिच्छेत् मागार्त्तमिच्छेत् इत्यामान
‘ मन्यते ’ । सम्भाटोक्ते एव दर्शयन् ‘ स होता ’ ‘ यश्च ’ यदा एतद्विदानी ‘ अन्वाह ’ । कथं ?
“ अन्ना रक्षः समुज्जताम् ” इति । ‘ अन्ना ’ पशुत्वेन ‘ रक्ष ’ राक्षस ‘ समुज्जतादिति ’ श्रूयान् । ‘ तदा
एन स्वेन भागधेयेन निर्भजति ’ अनेन इतरादेयागविषयद्वैवत्तु एतन् प्रियवाक्यमिति अत्रत्य वक्तव्यमिति
उक्त भवति ॥ २१ ॥

अथ पञ्चवचनात्प्रियम कचिद्विशेषमाह एतद्दे पशोरित्यादिना । ‘ मह्यमानस्य ’ पशो ‘ शुक् ’
मरुतान्म शोक ‘ हृदय ’ मरुतानोति, तस्य शुक्लदुःखोत्पन्नमन्यमानवान् । तत ‘ हृदयम् ’ हृदयार्त्त
‘ समवेति ’ । तस्मात् ‘ हृदयेन सह ’ इतरपञ्चवचना प्राक्ते सति कुल्ल पञ्चवचन पुन पुन शुभ्रं प्राप्नोति,
तत्प्राप्तोपयोगमह-पार्श्वतः पूर्वोत्ति । ‘ एन्त् ’ हृदयपुण्डरिक् ‘ कष्टे ’ ह्लाकारे ‘ प्रतृष्य ’ प्रविष्ट
कृत्वा कुम्भा पार्श्वतः एव ‘ श्रपयेत् ’ ॥ ३ ॥

अथ दत्तावदानस्य पञ्चावर्त्तव्यकार मयादयन् पृथिव्यादिभ्योऽन्वयामना अन्यादित्यामना च प्रशमति-

१-द्वये इत्य मन्त्र शक्तिरे व्यसति । का. जो सू ६ । ११२ । इति ।

२-यस्या पाण्ड्यदुर्गमर्त्य द्वित्यमवसाव पञ्चवचनहेलादिन्या आरभ्य तदर्थं मन्त्रोच्चारयति । द्वित्यमवसाव द्विगुणे-
पञ्चवचने । का. जो सू ६ । १४१-१४२ । इति ।

शकलमुवदधाति तदग्रे रूपङ्करोति वषामुवदधाति तदन्तरिक्षस्य
रूपङ्करोति हिरण्यशकलमुवदधाति तदादित्यस्य रूपङ्करोत्यथ यदु-
परिष्ठादभिघाउयति तद्विषो रूपङ्करोति सा वाऽ एषा पञ्चावत्ता वषा
भवति प्राङ्को यज्ञः प्राङ्क्तः पशुः पञ्चर्तवः सम्बत्सुरस्य तस्मात्पञ्चा-
वत्ता वषा भवति ॥ ४ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके दशमं ब्राह्मणम् ॥ ११-४-१० ॥ (७. ४.) ॥

सप्तमोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ (११।७) ॥

वषामुवदधाति, तदन्तरिक्षस्य रूपं करोति । हिरण्यशकलमुवदधाति तदादित्यस्य रूपं करोति ।
अथ यदुपरिष्ठादभिघाउयति, तद्विषो रूपं कर्तति । सा वा एषा पञ्चावत्ता वषा भवति । प्राङ्को
यज्ञः, प्राङ्क्तः पशुः, पञ्चर्तवः संवत्सुरस्य, तस्मात्पञ्चावत्ता वषा भवति ॥ ४ ॥

उपस्तृणीत आज्यमिषादिना । धानाक्षरमादिपञ्चसंयन्तान् ' यज्ञं प्राक्तं ' । होमत्तद्धोममिषमज्जा-
एवपञ्चादुभयत्वात् ' पशुं प्राक्तं ' । सुगममन्यत् ॥ ४ ॥

इति श्रीमाधवाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे
सप्तमोऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ११।७।४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशने लभो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाक्षतुरो देवाद् विद्यतीर्थमहेधर ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं वनर-वतुलादूषो स्वर्गागर्भं,
समान्धिल्लग्रमीरीन्द्रिदशतरलनायेनुसौविर्गभूमी ।
रत्नोन्मा स्वमवातिष्ठिपमक्षिरथौ मापणि मिद्वगाधौ,
व्यभग्रीद्विष्वक्त्र प्रयितविमिमलभूतयुक्त घट च ॥
धाम्यादि धन्यजन्मा तिल्यजमनुल स्वर्गज वर्गमुत्पद्य',
कार्गसीय कृपावान्मुट्टिनमजहो राजन राजदूतम् ।
आश्वीय प्राज्यजन्मा स्वर्गनमवृणो शार्कर चार्तिनेजा,
रनादयो रनत्प्य गिरमहा मुदा पविमासिद्गर्गर्भं ॥

इति श्रीमद्राधाधिराजपरमेश्वरवैदिग्दर्शमार्गप्रवर्तनीहोतृरत्नमहाराजसाध्यायधुरन्धरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे
सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ (११।७) ॥

अथाष्टमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् । चतुर्थप्रपाठके च एकादशं ब्राह्मणम् ।

तद्यथा ह वै । (वाऽ) इदृष्टं रथचक्रं वा कौलालचक्रम्वा प्रति-
ष्ठितइकुन्देदेवृष्टं द्वेमे लोकाऽ अध्रुवाऽअप्रतिष्ठिताऽ आसुः ॥ १ ॥

सु ह प्रजापतिरीक्षाचक्रे । कथन्विमे लोका ध्रुवाः प्रतिष्ठिताः स्युरिति
सुऽ एभिश्चैव पूर्वतेर्नदीभिश्चेमामहृष्टं इदृयोभिश्च मरीचिभिश्चान्तरिक्ष-
जीमूतैश्च नक्षत्रैश्च दिवम् ॥ २ ॥

(१) स महऽ इति व्याहरत् । (त्प) पशवो वै महस्तुस्माद्यस्ये-
ते बहुवो भवन्ति भूयिष्ठमस्य कुले महीयन्ते बहुवो ह वाऽअस्येते
भवन्ति भूयिष्ठं हास्य कुले महीयन्ते तुस्माद्येनमायुतनाद्वाधेरन्वा
प्र वा यापयेयुरग्निहोत्रं हुत्वा महऽ इत्युपतिष्ठेत प्रति प्रजया पशुभि-
स्तिष्ठति नायुतनाञ्च्यवते ॥ ३ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके एकादशं ब्राह्मणम् ॥ ११।४।११ ॥ (८-१) ॥

अग्निहोत्रे महउपस्थानम् ।

तद्यथा ह वा इदं रथचक्रं वा कौलालचक्रं वा प्रतिष्ठितं ऋदेत् । एवं द्वेमे लोका अध्रुवा
अप्रतिष्ठिता आसुः ॥ १ ॥

स ह प्रजापतिरीक्षाचक्रे । कथं विमे लोका ध्रुवाः प्रतिष्ठिताः स्युरिति । स एभिश्चैव पूर्वते-
र्नदीभिश्चेमामहृष्टः । ययोभिश्च मरीचिभिश्चान्तरिक्षम् । जीमूतैश्च नक्षत्रैश्च दिवम् ॥ २ ॥

स मह इति व्याहरत् । पशवो वै महः । तस्माद्यस्येते बहुवो भवन्ति । भूयिष्ठमस्य कुले
महीयन्ते । बहुवो ह वा अस्येते भवन्ति । भूयिष्ठं हास्य कुले महीयन्ते । तस्मान्येनमायुतनाद्वाधेरन्

यस्य निश्चयितं वेदा यो वेदेभ्योऽपिब्रजं जगत् । निर्दिमे तमहं वन्दे विद्यानीर्ममेश्वरम् ॥ १ ॥

अग्निहोत्रे रमणि मह इत्युपस्थानं तदादर्याय कर्त्तव्यमिति विदुः । आन्यायिकामाह-तद्यथा ह वा
इदमिन्द्राग्निः । यथा लोके रथाष्टचक्रं आलम्बन्तशशिनःरात्रिर्न्येन भूमाववन्तिन मत् चक्रति । 'एवमिमे'
त्रय 'लोका' 'अप्रतिष्ठिता आसुः' ॥ १ ॥

तस्य दक्षिणोपस्थानं प्रजापतिर्विद्विष्य 'नदीभिः' 'पूर्वैश्च' उर्वी, पतिभिः रश्मिभिश्च 'अन्तारिक्षम्',
मैर्नक्षत्रैश्च 'दिवः', 'हृदीवकार' ॥ २ ॥

'स' तथा दृष्टान् दृष्ट्वा 'महः' इत्युवाच । तत्र मन् शब्दार्थमाह-पशवो वै मह इति । उत-
मर्षं लोकप्रसिद्धा प्रमाणवति-तस्माद्यस्येते बहुव इति । यत एभिः पशुभिः 'महीयन्ते' । अतः 'पते'

चत्वारो ह वाऽअग्रयः । (९) आहितऽ उद्धृतः प्रहृतो विहृतोऽयमेव लोकऽ
 आहितोऽन्तरिक्षलोकऽ उद्धृतो द्यौप्रहृतो दिशो विहृतोऽग्निरेवाहितो
 व्यायुर्द्धृतऽ आदित्यः प्रहृतश्चन्द्रमा विहृतो गार्हपत्यऽ एवाहितऽ आह-
 वनीयऽ उद्धृतोऽयं यमेतमाहवनीयात्प्राञ्चप्रणयन्ति स प्रहृतोऽयं यमेत-
 मुदञ्चं पशुश्रपणायाहरन्ति बुधोपयद्भ्यः स विहृतस्तुस्मात्प्रह्वयै-
 ऽग्नौ पशुबन्धेन यजेत ॥ १ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके द्वादशं ब्राह्मणम् ॥ ११-४-१२ ॥ (८. २.) ॥

वा, प्र वा यापयेयुः । अग्निहोत्रं हुत्वा मह इत्युपतिष्ठेत् । प्रति प्रजया पशुभिस्तिष्ठति । नापतना-
 च्यवते ॥ ३ ॥

अग्नेश्चातुर्विध्याभिधायकं ब्राह्मणम् ।

चत्वारो ह वा अग्रयः । आहितः, उद्धृतः, प्रहृतः, विहृतः । अयमेव लोक आहितः । अन्त-
 रिक्षलोक उद्धृतः । द्यौप्रहृतः । दिशो विहृतः । अग्निरेवाहितः । व्यायुर्द्धृतः । आदित्यः प्रहृतः ।
 चन्द्रमा विहृतः । गार्हपत्य एवाहितः । आहवनीय उद्धृतः । अयं यमेतमाहवनीयात्प्राञ्चं प्रणयन्ति
 स प्रहृतः । अयं यमेतमुदञ्चं पशुश्रपणायाहरन्ति यं बुधोपयद्भ्यः स विहृतः । तस्मात्प्रह्वयैऽग्नौ
 पशुबन्धेन यजेत ॥ ३ ॥

‘महः’ । उक्तार्थज्ञान प्रकाशनि-चह्वो ह वा रति । एते भवन्ति पदत्रय इत्यर्थः । इदानीं मह इत्युपस्थाने
 निरुत्ते-तस्माद्यद्येनमिति । एनमग्निं ‘आपनताम्’ स्वस्थानान् ‘वाधेरन्’ किञ्चिदुपडव चक्रुः । ‘प्र वा
 यापयेयुः’ आपनतामन्यत्र गमयेयुर्वा । तदा ‘अग्निहोत्रं हुत्वा’ ‘मह इत्युपतिष्ठेत्’ । तथा सति सोऽग्निः
 प्रतिष्ठितो भवति । यजमानोऽग्निं प्रनादिति प्रतिष्ठितो भवति । न प्रयुजो भवति । अथवा ‘महः’ इत्यु-
 पस्थानविशेषः फलप्रदर्शनपरमिः वाङ्मन् । तन्मिन्मन्त्रे पञ्चमुक्तिविना उपस्थानकर्तारम् ‘आपनताम्’ स्वगृह-
 क्षेत्रादेः मरुताम् । गतमन्यन् ॥ ३ ॥

इति श्रीमाधवाचार्यविरचितेन भारवर्षे वेदार्थप्रकाशे माध्वदिनीयहानयत्राफगनान्ये एवाद्वा-
 काडेऽष्टमेऽङ्कायै प्रथम ब्राह्मणम् ॥ ११८१ ॥

अदाहवनीयाप्राञ्चप्रह्वे उत्तरवेदिके अग्नौ पशुषाम् इत्येव्य इति विभक्तु अग्नेराहितादिभेदेन चतुर्विध्यं
 दर्शयति-चत्वारो ह वा अग्रय इत्यादिना । अन्यश्रवणेन दृष्टं नूतनपशुषाम् स्थासितोऽग्निः ‘आहितः’ ।
 उदराणां पशूनां इति ‘उद्धृतः’ । प्राह्वयप्रणयनामनादिति ‘प्रहृतः’ । इत्यन्तो विहरणान् ‘विहृतः’ ।
 उक्तमाहितादिबुधव्य भूरादाभ्यां अन्वादाभ्यां च न्यौति-अयमेव लोक इत्यादिना । भूरादीना-
 मन्वादीनां आहितादित्पञ्चम्यना पूर्वं पूर्वं प्रति उत्तम्येनोत्तम्य उत्तुंगारि वर्तमानत्वं साम्यम् । इदानीं
 आहितादीनां अग्निदेवमर्थं स्वमेव विद्मोति-गार्हपत्य एवाहित इत्यादिना । पशुश्रपणार्थो यः अग्निः त

तदाहुः । किन्देवृत्यऽ एष पशुः स्यादिति प्राजापत्यः स्यादित्याहुः
प्रजापतिर्वाऽएतमुमेऽभ्यपश्यत्तस्मात्प्राजापत्यऽ एवैष पशुः स्यादिति ॥ १ ॥

(त्य) अथोऽअप्याहुः । सौम्यऽ एवैष पशुः स्यादिति तस्मादेतस्मि-
न्नुस्तमिते पशवो बध्यन्ते बध्नन्त्येकान्यथा गोष्ठमेकऽ उप समापन्ति
तस्मात्सौम्यऽएवैष पशुः स्यादिति ॥ २ ॥

(त्य) अथोऽअप्याहुः । (रै) ऐन्द्राग्रऽ एवैष पशुः स्यादित्येते वै देवतेऽ
अन्वये देवा यद्यार्तो यजते पारयतऽ एव अग्निं मृदसा यजते पारयतऽ
एव तस्मादैन्द्राग्रऽ एवैष पशुः स्यादिति ॥ ३ ॥

पशुदेवताविकल्पाभिधायकं ब्राह्मणम् ।

तदाहुः—किन्देवृत्य एष पशुः स्यादिति । प्राजापत्यः स्यादित्याहुः । प्रजापतिर्वा एतमुमेऽभ्य-
पश्यत् । तस्मात्प्राजापत्य एवैष पशुः स्यादिति ॥ १ ॥

अथो अप्याहुः । सौम्य एवैष पशुः स्यादिति । तस्मादेतस्मिन्नुस्तमिते पशवो बध्यन्ते । बध्न-
न्त्येकान्यथा गोष्ठम् एक उप समापन्ति । तस्मात्सौम्य एवैष पशुः स्यादिति ॥ २ ॥

अथो अप्याहुः । ऐन्द्राग्र एवैष पशुः स्यादिति । एते वै देवते अन्वये देवाः । यद्यार्तो यजते
पारयत एव । अग्निं मृदसा यजते पारयत एव । तस्मादैन्द्राग्र एवैष पशुः स्यादिति ॥ ३ ॥

शान्तिम्, यश्च शुद्धराज्ञोऽप्यर्थः स ' विद्वन् ' । उप सतीति आयागानन्तरं यज्ज्या शुद्धराज्ञो ' उपपन्नः ' ।
नश्ये हन् इत्यर्थः । तदर्थमेव वर्गितं तत्रयोनतमाह—तस्मात् प्रदार्थेऽग्नी पशुबन्धेन यजेतेति । ' प्रदार्थे '
उत्तरादेति इत्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीमत्पञ्चरात्रविहिते मातृकीये वेदार्थब्रह्मणे मातृकीयपञ्चरात्रब्राह्मणभाष्ये

पञ्चरात्रादेऽऽप्तमेऽर्थाय द्वितीय ब्राह्मणम् ॥ ११ । ८ । २ ॥

अयम् पशोः प्रजापतिं सूर्यं इन्द्राग्नीं चैति त्रयो देवा विरदित्या इति त्रयिषु त्रयेण त त पक्षं सौम-
पत्तिरमाह—तदाहुः किन्देवृत्य एष पशुः स्यादित्याहुः । प्रजापतिना आग्नीं इष्टवान् अयम् पशोः प्रजा-
पतिर्देवतेति चेदित्याहुः ॥ १ ॥

अपरं सूर्यं अमर्षितं पशूनां स्वयम्याने बन्धनदर्शनात् सर्वथा स्वयम्याने प्रायेथ देवोः मूपयित्वापि-
त्वात् ' सौम्य एव ' इत्याहुः ॥ २ ॥

अन्ये तु इन्द्राग्नौ सर्वदेवताप्राप्त्यान् स्तोत्रेण यागं कृत्वा त्रयेणानिायकं कालं महम् प्रापत्वाथ
पशोर्इन्द्राग्नी एव देवते इत्याहुः ॥ ३ ॥

प्राणऽ एव पशुबन्धः । (स्तु) तस्माद्यावज्जीवति नास्यान्यः पशूना-
मीष्टे बद्धा ह्यस्मिन्नेते भवन्ति ॥ ४ ॥

सु ह प्रजापतिरग्निमुवाच । यज्ञे त्वया त्वाऽऽलभाऽ इति नेति होवाच
व्यायुम्ब्रूहीति सु ह व्यायुमुवाच यज्ञे त्वया त्वाऽऽलभाऽ इति नेति होवाच
पुरुषम्ब्रूहीति सु ह पुरुषमुवाच यज्ञे त्वया त्वाऽऽलभाऽ इति नेति होवाच
पशून्ब्रूहीति सु ह पशूनुवाच यज्ञे युष्माभिरा वो लभाऽ इति नेति होचु-
श्चन्द्रमसम्ब्रूहीति सु ह चन्द्रमसमुवाच यज्ञे त्वया त्वाऽऽलभाऽ इति नेति
होवाचादित्यम्ब्रूहीति सु हादित्यमुवाच यज्ञे त्वया त्वाऽऽलभा इति
तथेति होवाच सुऽ उ तऽ एते नाचीक्रमन्त किमु मऽ एतेषु स्यादिति
यद्यत्कामयेथाऽ इति तथेति तमालभतु सोऽस्यायुष्पशुरालब्धः
संज्ञतोऽश्वयत्तमेतुभिराग्नीभिराग्नीणात्तद्यदेनमेतुभिराग्नीभिराग्नीणान्त्स्मा-
दाप्रियो नाम तस्माद् पशुर्धुं संज्ञतं ब्रूयाच्छेताशु सुदूर्तमिति स
श्रावन्तमश्वमेधेनैष्ट्वा लोकञ्चयति त्रावन्मतेन जयति ॥ ५ ॥

प्राण एव पशुबन्धः । तस्माद्यावज्जीवति । नास्यान्यः पशूनामीष्टे । बद्धा ह्यस्मिन्नेते भवन्ति ॥ ४ ॥

स ह प्रजापतिरग्निमुवाच । यज्ञे त्वया त्वाऽऽलभा इति । नेति होवाच । व्यायु ब्रूहीति । स ह
व्यायुमुवाच । यज्ञे त्वया त्वाऽऽलभा इति । नेति होवाच । पुरुष ब्रूहीति । स ह पुरुषमुवाच ।
यज्ञे त्वया त्वाऽऽलभा इति । नेति होवाच । पशून् ब्रूहीति । स ह पशूनुवाच । यज्ञे युष्माभिरा
वो लभा इति । नेति होचुः । चन्द्रमसं ब्रूहीति । स ह चन्द्रमसमुवाच । यज्ञे त्वया त्वाऽऽलभा

पशुबन्धः प्राणमरुता तत्रावृत्तः पशूना आर्तत्रेयुना समर्थयन्ते-प्राण एव पशुबन्ध इति । तस्मात्
पशो प्राणभिमानित्वान् म पशुरनयाता यावन्तं बन्धं 'जावति' 'अय' यत्मानस्य 'पशूनाम्'
'नान्य' तत्परादि स्वाभा भवति । किं तु 'अग्निम्' सवद्धा एव 'एते' पशव 'भवन्ति' । तस्मात्
प्रकारवता युक्ता ॥ ४ ॥

विहितस्य पशो उक्तप्राणव्यनोपपादनाय तस्यैव अस्यादित्यद्देवतास्य बोधपादनाय च कात्यायिकामाह-
स ह प्रजापतिरग्निमुवाचेत्यादिना । पुनः विल 'प्रजापतिरग्निमुवाच' । त्रिमिति । यज्ञे त्वयेति । त्वा
पशु इति 'यज्ञे' इति । तस्यैव व्याख्यानम्-त्वाऽऽलभे इति । पशुभूतस्य तव आत्म परित्या-
मिति स प्रजापतिना पृष्ठोऽपि अग्नि 'नेति होवाच' निगद्यकारित्यर्थः । हेत्यनेन पुनस्तत्र दोषने । एव
निराहुर्वैजि- अन्ते आदित्य एव पशुर्धुमिव्यनानि अनुमर्थं मननि इति वा 'वायु ब्रूति' इत्युवाच । एव वायु-
पुरुषरमुवाच प्रजापतिना पशुनामस्य पृथा स्व ॥ प्रतिषिध्य उक्तसुतर पृष्ठेभ्यः । अथ तेन निरा-

तस्मात्ती दिक् । (कर्मा) प्राणेत्यनुप्राणत्प्राणमुन्वास्मिस्तददधात्तु-
क्षिणा दिग्वापेत्यनुप्राणदधानुम्वास्मिस्तददधात्तुम्प्रतीची दिग्वापेत्य-
नुप्राणदधानुम्वास्मिस्तददधात्तुमुदीची दिग्वापेत्यनुप्राणदधानुम्वास्मि-
स्तददधात्तुमूर्ध्वा दिक्समानेत्यनुप्राणत्समानमुन्वास्मिस्तददधात्तुस्मादु-
पुत्रजातमुकृत्तनाभिं पुत्रं ब्राह्मणा-श्रूपादित्यनमनुप्राणित्विति युयु

इति । नेति होवाच । आदित्यः प्रदीपि । स हादित्यमुवाच । यन्न त्वया त्वाऽऽत्मा इति । त्वेति
होवाच । य उ त पते माचोऽहमन्त । त्रिभु म एनेषु स्यादिति । यत्तत्तामयेवा इति । त्वेति नमा-
लमत । सोऽस्याय पशुगलब्धं सप्तमं अश्वपत् । तमेवाभिराश्रीभिगम्रीणात् । तद्यजनमनाभि
राश्रीभिराश्रीणात् । तस्मादाश्रियो नाम । तस्माद्वा पु नृजनं यूयात्तेनानुमुदूर्नमिति । स यावन्त-
मश्वमेधेनेहा लोके जयति । तावन्तमेतेन जयति ॥ ५ ॥

त माची दिक् प्राणेत्यनुप्राणत्, प्राणमेवास्मिस्तददधात् । त दक्षिणा दिग्वापेत्यनुप्राणत्,
दधानमेवास्मिस्तददधात् । त मनीची दिग्वापेत्यनुप्राणत् अशानमेवास्मिस्तददधात् । तमुदीची
दिग्वापेत्यनुप्राणत्, उदानमेवास्मिस्तददधात् । तमूर्ध्वा दिक् समानेत्यनुप्राणत्, समानमेवास्मि-

कृतुः संस्तु चउममा अन्त्यं पृच्छन्तुः प्राणमिति 'आदित्यमुवाच' 'त्वया वी' इति । स तु त्वय्यु-
वाच । अंगान्त्यं पुनस्तथा । 'एत' पुन पशुवाच नाशयत् । कामयत् 'म' एतेष्वप्यादितु-
किं भ्यात् । एतथा स्तसूत वन्तु नि लोके मवदिति । स प्राणानिपत्यमुवाच-यद्यत्तामयेवा इति ।
तत्तत्तामयाति दाय । कामिनस्त्वपमुवाच वक्ष्यति-"स प्राणमवाक्षयदत्त" इत्यादिना । एतमुक्त्वा वाच-
स्वाह्यं तयाऽद्विव्युक्तं स प्राणानिपत्ता उच्यते । 'स आह्वय' 'सप्तम' पशु 'अश्वपत्' उच्यते
अमवत् । त-इत पशु 'एतामि' प्रसिद्धानि "तमिहा अय" (वा म १९ । ११) इत्यादिभि-
रप्राणि प्राणात् 'अशयत् । प्रमणाश्रयात् इति निर्वाते-तद्यदेनमेताभिरिति । यस्मादन्त पशु 'एतामि
प्राणात्' । प्राणात् मनुष्यं च । तस्मात् 'प्राणागमनेनाश्रयत् 'अश्रिय' इति 'नाम' त्वयत् ।
ताव प्राणान्नमिति जयन्ति विदन्ते-तस्माद्वा पु सप्तमं यवात्-सोतानुमुदूर्नमिति । तयाह 'दधानुमुदूर्न-
मिति' । मुदूर्ना वा'रादयत् । अयन्मया । द्वितीया (वा सू २ । १ । ५) इति । 'सोता' तास्य यान
आप्राणनेन नात्यन्तिह सुखे प्राप्ते इव अश्व पशु जयन्ति करास्त्रियय । जय यथा अधमचन इष्टमादनात् नर
पशुनपचन पशुमा-सं यावन्तमश्वमेधेनेहा लोके जयति तावन्तमेतेन जयति इति । एतन् आदित्या-
भ्यामावितन पशुनमर्थ । वन्ति पशु वैद्वद्दृष्टयत् । एतन्कार्वाक्येनेत्यर्थ ॥ ५ ॥

'त' निप्राणनेन उच्यते आदित्यस्यैव पशु 'प्राचा' द्विद्वयाह गन्प्राग पशो । त्व 'प्राय' प्रागवायु-
विशिष्टो मव 'इति यनुप्राणत्' । नभ्योपरि श्वासं दत्तवन्त्यर्थ । अग्निम्यशौ 'प्राणमव' तत्तन्नानु-

ताश्च त्विन्देदपि स्वयमेवानुपरिक्राममनुप्राण्यात्स सर्वमायुरेत्यादिव जगये
जीवति ॥ ६ ॥

सु प्राणमेवाग्रेण दत्त । तस्मादेव नानुपध्मातो नानुपध्वालितो ज्वल-
त्यातो ह्यस्य प्राणऽ आ ह वै द्विपतो भ्रातृव्यस्य प्राणन्दत्ते युऽ
एवं वृन्द ॥ ७ ॥

रूपमेव बाधो गदत्त । तस्मादेतस्य लेलयतऽ इवैवोपशृण्वन्ति
न त्वेनं पश्यन्त्यात्तु ह्यस्य रूपमा ह वै द्विपतो भ्रातृव्यस्य रूपन्दत्ते
युऽएवं वृन्द ॥ ८ ॥

स्तददधात् । तस्माद् पुत्र जातमकृत्तनामि पंच आश्रणान् श्रूयादित्येनमनुमानितेति । पशुनात्र
विन्देत् । अपि स्वयमेवानुपरिक्राममनुप्राण्यात् । न सर्वमायुरेति । आ ह वै जगये जीवति ॥ ६ ॥

स प्राणमेवाग्रेण दत्त । तस्मादेव नानुपध्मा नानुपध्वालितो ज्वनति । आतो ह्यस्य प्राणः ।
आ ह वै द्विपतो भ्रातृव्यस्य प्राणं दत्ते । य एवं वेद ॥ ७ ॥

रूपमेव बाधो गदत्त । तस्मादेतस्य लेलयत इवैवोपशृण्वन्ति । न त्वेनं पश्यति । आत्तं ह्यस्य
रूपम् । आ ह वै द्विपतो भ्रातृव्यस्य रूपं दत्ते । य एवं वेद ॥ ८ ॥

प्रणनेन 'अदधात्' स्थापितवति । तथा 'दक्षिण दिक्' 'व्यान' 'इयुक्ता' 'अनुप्राणत्' तेन 'व्यान-
मभिमदधात्' । एव प्रतीत्युदीकृत्वाऽऽप्यग्निसौष्टुमि दिक्षु क्रमेण 'भगान् उशन समान' च 'नमिन्' '
अग्न्यु । प्रमगान्' इति युक्त्यर्थे प्रयोगमाह-तस्माद् पुत्रं जातमकृत्तनामिमिति । नामिन्देनाहं
एव प्रापणान् 'एव' एवमनुमानितं 'इति श्रूयात्' । इति शब्देन निश्चयं प्रगट् प्रदर्शयति । एव
आश्रणान् एव तिष्ठु अकम्पाय प्राणादिक्रमेण प्राणैरेवमुक्ता शिशोश्चरि श्वाय प्रक्षिपेदित्यर्थः । आश्रणाना-
मनामि कथमिति तत्राह-यत्तु तानिति । आश्रणाग्रं स्वयमेव सर्वं पशिक्रम्योत्तप्रसार कुर्यात् । एव
हन्ते मति शिष्टु 'सर्व' जलमवमरक्यम् 'आयुरेति' च 'आ ह वै जगये जीवति' जगयमेव जीवती-
त्यर्थः । अनेन प्राण एव पशुवः इति अभिप्रायना प्रदर्शिता भवति ॥ ६ ॥

"विमु म ज्ञेयु स्थान्" इति आदिनेन उक्तं मति "यश्चामयेया" इति प्रवणतिना यत् प्राग् दत्तम्,
ताद स्विकार दर्शयति-स प्राणमेवाग्रेण दत्तेत्यादिना । प्राण आनोऽग्र्येति वयं निधीयत इति ।
तत्र निगमन-तस्मादेव इति । तस्मान्नानुप्राणान् एव अश्रितुपध्मातो मुगमयेन वायुनाऽप्येवमाण तथा वाष्टा-
दिना उपसन्नमप्रसन्न कथयति 'न ज्वनति' । अत्र अभिप्रायने प्राण आदिनेन स्वीकृत इति आ ह
वै द्विपत इति । वेत्तु फलव्ययम् ॥ ७ ॥

चित्तमेव पुरुषस्यादत्त । तुस्मादाहुर्देवचित्तन्वाऽतु मा मनुष्य-
चित्तमित्याहुर्देवस्य चित्तमा ह वै द्विपतो भ्रातृव्यस्य चित्तन्दत्ते
युऽएवं वेद ॥ ९ ॥

चुभुगेव पशूनामादत्त । तुस्मादेते चाकश्यमानाऽ इवैव न जानन्त्यय
युदेवापान्तिप्रन्यय जान त्यात्तुर्देवापाञ्चुरा ह वै द्विपतो भ्रातृव्यस्य
चुभुदेते युऽ एवमेवेद ॥ १० ॥

भामेव चन्द्रमस आदत्त । तुस्मादेतयोः सदृशयोः सतांमनराचन्द्रमा
भात्यात्ता हयस्य भाऽआ ह वै द्विपतो भ्रातृव्यस्य भान्दत्ते युऽ एवं वेद
तद्यदादत्त तुस्मादादित्यः ॥ ११ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशं ब्राह्मणम् ॥ ११-४-१३ ॥ (८. ३.) ॥

चित्तमेव पुरुषस्यादत्त, तुस्मादाहुः, देवचित्तं त्वान्वत्, मा मनुष्यचित्तमिति । आत्त इत्यस्य
चित्तम् । आ ह वै द्विपतो भ्रातृव्यस्य चित्तं नत्, य एव वेद ॥ ९ ॥

चुभुगेव पशूनामादत्त, तुस्मादेते चाकश्यमाना इवैव न जानन्ति । अयं यद्वेदोऽपि नन्ति ।
अयं जानन्ति । आत्त इति चतुः । आ ह वै द्विपतो भ्रातृव्यस्य चतुर्देते, य एव वेद ॥ १० ॥

भामेव चन्द्रमस आदत्त तुस्मादेतयोः सदृशयोः सतांमनरा चन्द्रमा भामि । आत्ता इत्यस्य भाः ।
आ ह वै द्विपतो भ्रातृव्यस्य भा दत्ते । य एव वेद । तद्यदादत्त, तुस्मादादित्यः ॥ ११ ॥

केशिगृहपतीनामु ह । सम्भ्राद्दुषार्थे आर्हलो जवान सृह स सञ्चिणः
आमन्त्रयावक्के केह प्रायश्चित्तिरिति ते होतुर्नेह प्रायश्चित्तिरस्ति खण्डिक
ऽप्यौद्गरिरस्य प्रायश्चित्तिभेदः सुऽउ तऽपतादृक्चेत् कामयतेऽतश्च
प्राणीयऽइति ॥ १ ॥

सु होवाच । संग्रहीतर्पुद्वापि मेऽस्त्यन्त्स्यामि स यद्यह मे वक्ष्यति
समाप्स्यामि यद्य मा मारयिष्यति यत्किञ्चिदप्यनुविक्ष्यऽइति ॥ २ ॥

स ह युक्त्वा ययात्राजगाम । तच्छ्रुं ह प्रतिस्थायोवाच सञ्चेतान्ये-
वाजिनानि मृगेषु भुवन्त्ययेषाम्पृष्टीरपि शीर्षं पनामहे कृष्णाजिनमुमे
प्रीतिस्त्वावद्धमित्येषु भेदमधृषोऽभ्युवस्यन्तूरेमिति ॥ ३ ॥

अथ पशुप्रायश्चित्तीयाः स्मृतिहोमाः ।

केशिगृहपतीनामु ह सम्भ्राद्दुषा आर्हलो जवान । सृह स सञ्चिणः आमन्त्रयावक्के, केह प्राय-
श्चित्तिरिति । ते होतुः-नेह प्रायश्चित्तिरस्ति । खण्डिक अप्यौद्गरिरस्य प्रायश्चित्तिं वेद । स उ त
पतादृक चैव कामयते । अन्यश्च प्राणीय इति ॥ १ ॥

स होवाच-संप्रहीतर्पुद्वापि मे । स्त्यन्त्स्यामि । स यद्यह मे वक्ष्यति । समाप्स्यामि । यद्य मा
मारयिष्यति । यत् किञ्चिदप्यनुविक्ष्य इति ॥ २ ॥

स ह युक्त्वा ययी । आजगाम । तं ह प्रतिस्थायोवाच । यन्तु पतान्येवाजिनानि मृगेषु

अथ स्नानायान् होमन् पशुप्रायश्चित्ततया विभक्त आचारिणामाह-केशिगृहपतीनामु हेयाजिनानि ।
पुनः स्नानं केशिलो नाम होवान् मन्त्राणामनुष्ठानं मृगानाम् आसु । तथा 'सम्भ्राद्दुषा' प्रवर्षेदोत्तरार्धं
ग। 'आर्हल' 'दुष्वृण' 'जगाम' । तेन च 'सृह स सञ्चिण' 'उपे' 'आमन्त्रयावक्के' । 'कपयिष्ये'
'पुनश्चैव' 'का प्रायश्चित्तिरिति' तेन पशुना नह प्रायश्चित्तिरिति इति उक्तं प्रायश्चित्तप्रकरणम् ।
उद्गारिषु 'खण्डिक' 'पतादृक' 'प्रायश्चित्ति' जानति । 'स' 'उव' 'पतादृक' 'पतादृकमेव' 'कामयते' ।
कीदृशमिति तदाह-अन्यश्च प्राणीय इति । अन्यन्त पशुयुक्त गोश्वपशोभ्युक्तमित्यर्थः । तस्मात्तमेव
पठेति ॥ १ ॥

अथ गृहपतिः प्रगतभूत केशिवाय रथवायुवाय-अथ 'युद्भि' 'योजय' । 'स्त्यन्त्स्यामि'
गमिष्यामि । 'स' 'ह सञ्चिण' 'यदि अह मे वक्ष्यति' प्रायश्चित्तिं तद्धि 'समाप्स्यामि' 'सर्वम्'
अथ प्रायश्चित्तप्रकरणमकृत्वा निराकारयति । तदा 'विष्ट' 'विकार' 'प्रस' 'पञ्चमनु' 'अदमि' 'विक्ष्ये'
विकारं प्राप्ये ॥ २ ॥

'स ह' 'यपश्चै' 'सरोज्य' 'वक्षिष्यमि' 'ययी' । सोऽपि वक्षिष्ये 'त' केशिन 'आजगाम' । गवा
च विभक्त केशिन 'प्रक्षिपाम' निराकृत्य त्वमेव प्रपन्न 'उवाच' । हे केशिन् । त्वया पशुपशुपशुवा

नेति होवाच । सम्प्राद्दुवाचै मे भगवः शार्दूलोऽवधीत्स यद्यह मे
वक्ष्यसि समाप्स्यामि युधु मा मारयिष्यसि यज्ञविकृष्टमनुविक्ष्यऽ इति ४

सु होवाच । (चा) आमंत्रणीयान्वामंत्रयाऽ इति तान्हामन्त्र्योवाच
यद्यस्मै वक्ष्याम्यमुष्मेदुम्प्रजा भविष्यति न मम लोकी त्वदुम्भवि-
ष्यामि युधु याऽ अस्मै न वक्ष्यामि मुष्मेदुम्प्रजा भविष्यति नामुष्य
लोकी त्वसो भविष्यतीति ते होचुर्मा भगवो वोचोऽयम्बावु शत्रियस्य
लोकऽ इति सु होवाच वक्ष्याम्यनामूर्वं रात्रया भूयस्यऽ इति ॥ ५ ॥

भवन्ति । अथैषा पृथीरपि शीर्षं पचामहे । कृष्णाजिन मे ग्रीवास्वावदमिति । एव मेदमधृषोऽभ्य-
वस्यन् १ मिति ॥ १ ॥

नेति होवाच । सम्प्राद्दुवाचै मे भगवः शार्दूलोऽवधीत् । स यद्यह मे वक्ष्यसि । समाप्स्यामि ।
यधु मा मारयिष्यसि । यज्ञ विकृष्टमनुविक्ष्य इति ॥ ४ ॥

स होवाच-आमंत्रणीयान्वामंत्रया इति । तान् हामन्त्र्योवाच । यद्यस्मै वक्ष्यामि, अनुष्मैवेदं
प्रजा भविष्यति, न मम, लोकी त्वह भविष्यामि । यधु वा अस्मै न वक्ष्यामि ममैवेदं प्रजा
भविष्यति, नामुष्य, लोकी त्वसो भविष्यतीति । ते होचुः-मा भगवो वोच । अयं वाव क्षत्रि-
यस्य लोक इति । स होवाच-वक्ष्याम्येव, अमूर्वं रात्रयो भूयस्य इति ॥ ५ ॥

गो अजिन मीरामु कृणम् । ' एतान्येव ' एतादृशान्येव ' अतिनाति मृगेषु भवति ' उपलभ्यन्ते । ' अथैषा '
मन्त्रे ' पृथी ' अथवातीरा मृगीरपि ' शीर्षं ' विगणनं कृत्वा ' पचामहे ' । नदीय ' कृष्णाजिन मे
मीरामु ' कण्ठ ' आवद ' इति ' अभ्यवस्यन् ' हन्तु ' मा ' मा ' इदमवृष ' चार्घ्यं कृतवान् ॥ १ ॥

एव तेन तद्विकृतोक्त ' स ' ' राजा ' नेति होवाच ' अयमभिप्रायो न भवति । किंतु हे भगवन् ।
सम्प्राद्दुवाच ' शार्दूलोऽवधीत् ' । तस्मात् ' स ' ' व ' यद्यह ' एवेव ' मे ' ' वक्ष्यसि ' तस्य समाधानो-
पायं तर्हि यज्ञ ' समाप्स्यामि ' । अथ ' यदि उ ' ' मा ' मा ' मारयिष्यसि ' तथा ॥ ४ ॥ समाप्स्यामि ।
तथा सति नाना स यज्ञो विकृतो भविष्यति । त ' विकृष्ट यज्ञमनु ' अहमपि ' विक्ष्ये ' इत्युवाच ॥ ४ ॥

' स होवाच ' एवमुक्तं छडिक कथनविषये सद्विद्वान् सन् ' आमंत्रणीयान् ' आमीयान् ' इत्य'
श्रुति ' आमन्त्रणे ' आह्वये इत्युवाच । तानामन्त्रणीयान् ' आमन्त्र्य ' रथमुवाच । हे विचारवा ! मृगुण ।
' यदि अस्मै ' वेक्षिने ' वक्ष्यामि ' प्रथमस्त्रिंशतिं तर्हि ' अमुष्य ' वेक्षिने ' एव ' ' रदं ' सर्वं ' प्रजा '
भविष्यति, ' न मम ' भविष्यति प्रजा । विद्याप्राप्तये असमस्तोऽपगमो वात् । पर ' अह ' ' लोकी ' विद्या-
प्राप्तमनुष्मेन परलोकाधनेन भविष्यामि । यदि ' अस्मै न वक्ष्यामि ' । तर्हि ' ममैव ' ' प्रजा भविष्यति ' ।
' नामुष्य ' रात्रि, प्रजाकलमन्त्रवद्विद्याया अप्राप्तत्वात् । न पुन ' लोकी ' लोकेवान् ' असी ' राजा ' भवि-
ष्यति ' । नमैवेत्युपस्थ अवाप्तार्थिण्यभावात् । एव विरोधे उद्भाविने सति ' ते ' आता ' ऊतु

तस्मात् उ हेतुदुवाच । स्पृतीर्हुत्वाऽन्याश्रमनेति कृतात्ता ते सम्प्राद्-
 दुवा स्यादिति चदान्ते मनः स्पृणोमि स्वाहा सूर्यान्ते चक्षुः स्पृणोमि
 स्वाहा व्याघ्रान्ते प्राणान्तस्पृणोमि न्वाहा दिग्भ्यस्ते श्रोत्रं स्पृणोमि
 स्वाहाऽद्भ्यस्ते लोहिनं स्पृणोमि स्वाहा पृथिव्ये ते शरीरं स्पृणोमि
 स्वाहेत्यन्याश्रमजनेति कृतात्ता ते सम्प्राद्दुवा स्यादिति ततो हेतु
 सऽनुत्तसाद् कैश्वरीदेवेमाऽअप्येतर्हि प्रजा जायन्ते ॥ ६ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशं ब्राह्मणम् ॥ ११-४-१२ ॥ (८४.) ॥

इति चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ११-२ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १०२ ॥ अष्टमोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ ११-८ ॥

अस्मिन्काण्डे कण्डिकासंख्या ॥ ३३७ ॥

इति माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे संग्रहापरनामधेयम् अष्टा-
 ध्यायीनामक्रमेकादशं काण्डं समाप्तम् ॥ ११ ॥

तस्मात् उ हेतुदुवाच-स्पृतीर्हुत्वाऽन्याश्रमजनेति कृतात् । सा ते सम्प्राद्दुवा स्यादिति ।
 “ चदान्ते मनः स्पृणोमि स्वाहा । सूर्यान्ते चक्षुः स्पृणोमि स्वाहा । व्याघ्रान्ते प्राणान्ते
 स्पृणोमि स्वाहा । दिग्भ्यस्ते श्रोत्रं स्पृणोमि स्वाहा । अद्भ्यस्ते लोहिनं स्पृणोमि
 स्वाहा । पृथिव्ये ते शरीरं स्पृणोमि स्वाहा ” इति । अन्याश्रमजनेति कृतात् । सा ते
 सम्प्राद्दुवा स्यादिति । ततो हेतु सऽनुत्तसाद् । कैश्वरीदेवेमा अप्येतर्हि प्रजा जायन्ते ॥ ६ ॥

ॐ

श्रीमद्रामचनेयिमाध्यन्दिन-

शतपथब्राह्मणम् ।

हरित्कान्तिमः पृथक् जमेत्तम् ।

तत्र

द्वादशं काण्डम् १२ ।

अथात्र शतपथब्राह्मणस्य परिशेषाख्यो भागः ।

अथ मध्यमसौत्रामण्युभयनामकं द्वादशं काण्डम् ।

प्रथमाऽध्यायः प्रारभ्यते ।

तत्र प्रथम ब्राह्मणम् ।

प्रथमप्रपाठके च प्रथम ब्राह्मणम् ।

अयं वै यज्ञा याऽयम्पवते । तमेतुऽ ईप्सन्ति यं संवत्सराय दीक्षन्ते
तुपाङ्गगृहपतिः प्रथमो दीक्षतेऽयम्बै लोकं गृहपतिरस्मिन्बै लोकऽ इदथै
सुर्व्वम्प्रतिष्ठितः गृहपताऽउ वै सुसत्रिणः प्रतिष्ठिताः प्रतिष्ठायां प्रवेत्तुत्प्रति-
ष्ठाय दीक्षन्ते ॥ १ ॥

गवामयनब्राह्मणम् ।

अयं वै यज्ञो योऽय पवते । तमेत ईप्सन्ति, सवत्सगाय दीक्षन्ते । सया गृहपतिः प्रथमो दीक्षते ।
अयं वै लोको गृहपतिः । अस्मिन् वै लोक इद सर्वं प्रतिष्ठितम् । गृहपता उ वै ससत्रिणः प्रति-
ष्ठिताः । प्रतिष्ठायामेवेतत् प्रतिष्ठाय दीक्षन्ते ॥ १ ॥

हिरिस्वामिभाष्यमाकाण्डान्तम् ।

अथ गवामयनम् । तत्रेह यजमानानां दीक्षाक्रम उच्यते । एष श्रुत्यन्तरं द्वादशाह एवो ऽन । अत्रैव वक्तव्यम् ।
कथं ? गवामयनं हि सवत्सरस्यम् । तत्र सत्रामकस्य द्वादशाहस्य विचार इति द्वादशाह एवोच्यते । त्रिहिनो
दीक्षाक्रम तत्पत्र लभ्यते । अनु-गवामयने क्रमो विहितः सन् द्वादसाहे प्राप्तोति । अत्रेतिनश्च तेनानि यजमा-
नानां दीक्षाक्रमः । कथम् ? बह्वर्हत्वात्-“ समद्वादशराधनुर्विशतिपरया सत्रमामोत्तु ” इति हि वचनान्
द्वादशाहो बहुपञ्चमानकः । तेन सर्वं दीक्षणीया वत्प्रतिष्ठितम्सम्भारवत्प्राप्तया । तेषां च यजमानानामेक
कृत्यार्थम् याजमानान् करोति । ॥ तेनान्वागारणान् गृहपतिर्मणो गृहपतिरिति व्यपदिशते । अन्ये तु-“ य
उ वा ऋत्विजस्ते यजमाना ” इति वचनान् ब्रह्मचारिन्विधाय कुर्वन्मन्त्रिभिरनै त्रया उद्गाता इत्यादिविशेषणै
स्पादन्ते । तत्र स्वानेक्षित्वामम्यवर्धन्यान् द्वादसाह एव । “ तेषां गृहपतिः प्रथमो दीक्षते अथ ब्रह्मण
दीक्षयति ” इत्यादि क्रमविधानं शास्त्रानुरोधमन्यत्र योऽयन्वातदेदस्येदमिह पठ्यते । दर्शनं विशेषार्थम् ।
“ अयं वै ” पक्षस्य कारणं आग्रयणेति “ यज्ञ ” “ य अयं पवते ” वायु, स हि सर्वभूतानां साधारणः

१-अनयोर्द्वादशराधनुर्विशतिपरयो “ पालेय ” इति सप्रत्ययः । “ तत्र ऋत्विज इत्यत्र ऋत्विज इत्यस्य । चक स-
रिषे च ” (य मा, पां प. मी च ४२ । १६) इत्यत्र प्रतिपदितम् ॥ -सप्तमभाष्ये मोलक्यम् ।

(न्तुऽथ) अथ ब्रह्माणं दीक्षयति । चन्द्रमा वै ब्रह्मा सोमो वै चन्द्रमाः सोम्याऽओषधयऽओषधीस्तदनेन लोकेन सुन्दधाति तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत स बुद्धेतावन्तरेणान्यो दीक्षेतौषधीस्तदनेन लोकेन नाना कुर्यात् । उच्छोपुका इ स्युस्तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत ॥ २ ॥

(तु) अथोद्गातारन्दीक्षयति । पर्जन्यो वाऽउद्गाता पर्जन्यादु वै वृष्टिर्जायते वृष्टिं तदोषधिभिः सुन्दधाति तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत स बुद्धेतावन्तरेणान्यो दीक्षेत वृष्टिन्तदोषधिभिर्नाना कुर्यादुवर्षुको ह स्यात्तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत ॥ ३ ॥

अथ ब्रह्माणं दीक्षयति । चन्द्रमा वै ब्रह्मा । सोमो वै चन्द्रमाः । सोम्या ओषधयः । ओषधीस्तदनेन लोकेन सुन्दधाति । तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत । स बुद्धेतावन्तरेणान्यो दीक्षेत । ओषधीस्तदनेन लोकेन नाना कुर्यात् । उच्छोपुका इ स्युः । तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत ॥ २ ॥

अथोद्गातारं दीक्षयति । पर्जन्यो वा उद्गाता । पर्जन्यादु वै वृष्टिर्जायते । वृष्टिं तदोषधिभिः सुन्दधाति । तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत । स बुद्धेतावन्तरेणान्यो दीक्षेत । वृष्टिं तदोषधिभिर्नाना कुर्यात् । अवर्षुको ह स्यात् । तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत ॥ ३ ॥

प्राण । प्राणनिर्वाणस्मायन ॥ प्राण एवावृते सम्बन्धेन प्रतिनिधिति । ' त ' वायु साधारणमेते भातु मि र्ति । ये सवस्तागय दीक्षित रति । सव मरमणि उपन्याम उत्तरवाक्यसम्बन्धार्थ । तेषां गृह पतिर्ति । प्रमनियमवचनम् । गृहपति ' गृहपतिप्रहण यजमानोपलक्षणार्थम् । यद्वपतिर्निर्य । सव च १ यद्वप्य पत्य । अथवा च विराजवचनार्थक वर्जनाजमानराया गृहपतिर्गृहपते । 'अथ वै लोकोगृहपति । वम्म नू सामान्यादिव्यन आह—अस्मिन् वै लोक इह सर्व प्रतिष्ठितमित्यादि ॥ १ ॥

अथ ब्रह्माणमिति । ब्रह्माण ' तयवकाशग ' दक्षयति ' अर्चयति । प्रहती तेन दीक्षित वात् । ' चन्द्रमा वै ब्रह्मा ' । दैव ' सोमो वै चन्द्रमा ' सोमस्ममय । ' सोम्या ' सोमदेव्या ' ओषधयः ' । सोम ओषधीनामभिदेवमित्यर्थ । गृहपतेस्तन्तर ब्रह्माणं दीक्षयति । ' ओषधीस्तदनेन सुन्दधाति ' । ' उच्छोपुका ' ओषणमका ' स्युः ' ॥ २ ॥

अथोद्गातारमिति । प्रसन्नप्रायमत परम् । ' अवर्षुः ' अवर्षणधर्मक ॥ ३ ॥

(ता) अथ होतारं दीक्षयति । (त्य) अग्निर्वै होताऽधिदेवतं वागध्यात्म-
मुब्रम्बृष्टिरग्निश्च तद्वाचञ्चाग्नेन सन्दधाति तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत
॥ यद्वैतावन्तरेणान्यो दीक्षेताग्निश्च तद्वाचञ्चाग्नेन नाना कुर्मादशनायुका
इ स्युस्तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेतैतांश्चतुरोऽध्वर्युर्दीक्षयति ॥ ४ ॥

(त्य) अथाध्वर्युर्प्रतिप्रस्थाता दीक्षयति । मनो वाऽअध्वर्युर्वा-
ग्योता मनश्च तद्वाचश्च सन्दधाति तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत स
यद्वैतावन्तरेणान्यो दीक्षेत मनश्च तद्वाचश्च नाना कुर्मात्प्रमायुका इ
स्युस्तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत ॥ ५ ॥

(ता) अथ ब्रह्मणे ब्राह्मणाच्छ्रैष्ठिनन्दीक्षयति । तथै हि सोऽन्व-
योद्वाजे प्रस्तोतारन्दीक्षयति तथै हि सोऽन्वथ होत्रे मैत्रावरुणन्दीक्षयति
तथै हि सोऽन्वेतांश्चतुरः प्रतिप्रस्थाता दीक्षयति ॥ ६ ॥

(त्य) अथाध्वर्युर्प्रतिप्रस्थातारं नैष्टा दीक्षयति । तथै हि सोऽन्वे-

अथ होतारं दीक्षयति । अग्निर्वै होताऽधिदेवतम् । वागध्यात्मम् । अग्ने दृष्टिः । अग्निं च तद्वाचं
चाग्नेन सन्दधाति । तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत । स यद्वैतावन्तरेणान्यो दीक्षेत । अग्निं च
तद्वाचं चाग्नेन नाना कुर्यात् । अशनायुका इ स्युः । तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत । एतां-
श्चतुरोऽध्वर्युर्दीक्षयति ॥ ४ ॥

अथाध्वर्युर्प्रतिप्रस्थाता दीक्षयति । मनो वा अध्वर्युः । वाग् होता । मनश्च तद्वाचं च सन्द-
धाति । तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत । स यद्वैतावन्तरेणान्यो दीक्षेत । मनश्च तद्वाचं च नाना
कुर्यात् । प्रमायुका इ स्युः । तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत ॥ ५ ॥

अथ ब्रह्मणे ब्राह्मणाच्छैष्ठिनं दीक्षयति । तं हि सोऽनु । अयोद्वाजे प्रस्तोतारं दीक्षयति । तं
हि सोऽनु । अथ होत्रे मैत्रावरुणं दीक्षयति । तं हि सोऽनु । एतांश्चतुरः प्रतिप्रस्थाता दीक्ष-
यति ॥ ६ ॥

अथाध्वर्युर्प्रतिप्रस्थातारं नैष्टा दीक्षयति । तं हि सोऽनु । एतेषां वै नवानां बलसिम्बितरे

तेषाम्बै नवानाङ्कस्तृतिमन्वितरे कल्पन्ते नव वै प्राणाः प्राणानेवैष्वे-
तदधाति तथा सर्वमायुर्यन्ति तयो इ न पुराऽऽयुषोऽस्माल्लोका-
स्पृयन्ति ॥ ७ ॥

(न्यु) अथ ब्रह्मणे पोतारन्दीक्षयति । तथै हि सोऽन्वथोद्गात्रे प्रति-
हृत्तारन्दीक्षयति तथै हि सोऽन्वथ होत्रेऽच्छावाकुन्दीक्षयति तथै हि
सोऽन्वेतांश्चतुरो नेष्टा दीक्षयति ॥ ८ ॥

(त्यु) अथाध्वर्युवे नेष्टारमुन्नेता दीक्षयति । तथै हि सोऽन्वथ ब्रह्मण-
ऽआग्नीध्रन्दीक्षयति तथै हि सोऽन्वथोद्गात्रे सुब्रह्मण्या दीक्षयति तथै हि
सोऽन्वथ होत्रे ग्रावस्तुतन्दीक्षयति तथै हि सोऽन्वेतांश्चतुरऽउन्नेता
दीक्षयति ॥ ९ ॥

कल्पन्ते । नव वै प्राणाः । प्राणानेवैष्वेतदधाति । तथा त्वमायुर्यन्ति । तथा उ इ न पुराऽऽयुषो
ऽस्माल्लोकात् प्रयति ॥ ७ ॥

अथ ब्रह्मणे पोतारं दीक्षयति । त हि सोऽन्व । अथोद्गात्रे प्रतिहृत्तारं दीक्षयति । त हि सोऽन्व ।
अथ होत्रेऽच्छावाक दीक्षयति । त हि सोऽन्व । एताश्चतुरो नेष्टा दीक्षयति ॥ ८ ॥

अथाध्वर्युवे नेष्टारमुन्नेता दीक्षयति । त हि सोऽन्व । अथ ब्रह्मण आग्नीध्र दीक्षयति । त हि
सोऽन्व । अथोद्गात्रे सुब्रह्मण्या दीक्षयति । त हि सोऽन्व । अथ होत्रे ग्रावस्तुत दीक्षयति । त हि
सोऽन्व । एताश्चतुर उन्नेता दीक्षयति ॥ ९ ॥

दीक्षयन् । किं तर्हि ब्राह्मणा-छस्यर्धमेव । परिशेषात् भगवमाने षष्ठ्यर्थे यथा चतुर्थी । एवमुद्गात्रे इत्यार-
योऽपि । क पुनर्नेष्टाणो ब्राह्मणाच्छस्तिन एव प्रत्याभिव सवध । न खलु यच्चिन्, अस्ति तु प्रह्नो ज्योतिष्टोम
तस्यादीप्तिनत्वेऽपि । अत्र वाक्योपदेशात् भविष्यति । क पुन ॥, याक्त्वो ब्रह्मणो दक्षिणा । तावमीनामर्धं
ब्राह्मणाच्छस्तिन इनेष सवध । एतावती तृतीयादे । तृतीयमग्नीवधेति । एष त्रयणस्त-पुरवाणा सवध ।
एवमुद्गात्रादीना प्रस्तोत्रादीना च । वाक्य शास्त्रातरेषु स्पष्टमात्रातम् । बोद्धित सवध — “ तनस्त प्रति
प्रपाता दीभित्वा आह्नो दीक्षयति ब्राह्मणाच्छस्तिन ब्राह्मणम् ” इत्यादिना । ननु च—अर्द्धिन, तृतीयण,
तृतीयण, इत्येते व्यपदेशा प्रह्नो उपसृज्यते । ब्राह्मणा इत्यादीनां भागविशेषा कल्पन्ते । एते
ब्राह्मणा उद्गातृत्यादयो व्यपदेशा एते न निश्चिदुपसृज्यते । ब्राह्मणानां तुल्यभागवान् । एव
तर्हि अन्येऽप्येवमुपात्ता व्यपदेशा उपयोक्ष्यन्ते । “ तप्राची दिक् हेतु दक्षिणा ब्रह्मण ” इत्यादीननु
कम्य “ तदेव होत्रिका अन्त्यामका ” इत्युच्यन्ते । तत्रैतेभ्यो व्यपदेशेभ्य हेतुपुरक्षा प्राच्या णिषि तु आभ

(त्यु) अथोन्नेतारम् । (थै) स्नातको वा ब्रह्मचारी वाऽन्यो वा दीक्षितो दीक्षयति न पूतः पावयेदिति ह्याहुः सैषाऽनुपूर्वदीक्षा स अत्र हेतुर्विद्वाथैसां दीक्षन्ते दीक्षमाणा हेव ते यज्ञकल्पयन्ति यज्ञस्य कल्पितमनु सन्निपां योगक्षेमः कल्पते सन्निपां योगक्षेमस्य कल्पितमनुपि तस्यार्द्धस्य योगक्षेमः कल्पते अस्मिन्नद्धं यजन्ते ॥ १० ॥

तेषां वाऽ उन्नेतात्तमो दीक्षते । प्रथमोऽवभृथादुदायतामुडैति प्राणो वाऽउन्नेता प्राणमेवैवेतदुभयतो दद्याति तथा सुर्वमायुर्व्यन्ति तथा ह न पुत्राऽऽयुषोऽस्माद्धाकात्प्रयन्ति सैषाऽनुपूर्वदीक्षा स अत्र हेतुर्विद्वाथैसां दीक्षस्तुदेव दीक्षते ॥ ११ ॥

इति प्रथमप्रपाठके प्रथम ब्राह्मणम् ॥ १२।१।१ ॥ (१-१) ॥

अथोन्नेतार स्नातको वा ब्रह्मचारी वाऽन्यो वा दीक्षितो दीक्षयति । न पूतः पावयेत् इति ह्याहुः । सैषाऽनुपूर्वदीक्षा । स अत्र हेव विद्वासा दीक्षन्त । दीक्षायां हेव ते यज्ञ कल्पयन्ति । यज्ञस्य कल्पितमनु सन्निपा योगक्षेमः कल्पते । सन्निपा योगक्षेमस्य कल्पितमनुपि तस्यार्द्धस्य योगक्षेमः कल्पते । अस्मिन्नद्धं यजन्ते ॥ १० ॥

तेषां वा उन्नेतात्तमो दीक्षते । प्रथमोऽवभृथादुदायतामुडैति । प्राणा वा उन्नेता । प्राणमेवै

अप्यन्ते । सन्निपाया ब्राह्मणाऽन्यान्पुत्रो ब्रह्मपुत्रा । न्याति मेम्यति । तस्यादुपक्रमन् ११०० चतुर्था । (पा मू २ । १ । १० वा) इति ॥ १-१ ॥

‘ स्नातको वा ’ तस्यैवोक्तुं लिप्य । ‘ ब्रह्मचारी वा ’ तस्यैव सिध्य । कुन एतन् । ‘ अन्यो वा दीक्षित ’ इति वृथमुक्तवान् । यत्ति तु सामान्यतः स्नातको ब्रह्मचारी वा पूतः । तत् अन्यो वेति नोपपद्यत । न हि स्नातकस्यैवाम्यामन्यो दीक्षययोगोऽस्ति । न तावदुपनीतः सौत्रिया कर्तुम् ईश स्नातको वा निवृत्ताभिरागतः । कात्यायनोऽयम् सूत्र्यानाम् “ अव्ययर्गुरुपति स्मिपति ब्रह्मर्षिश्च इति ” ब्रह्मो द्वावुक्तौ इत्यर्थः । ‘ अव्ययर्दिन् प्रतिप्रन्याता ’ । अव्ययर्गुरुणाऽस्मिन्मोक्षमैत्रावरुणान् इत्यर्थः । “ प्रतिप्रन्यातादीक्षितः ” इति । प्रतिप्रन्यातृपुत्रप्रतिर्द्धावाकान् इत्यर्थः । “ नष्टान्मुनेना ” इति । नष्टमीश्वरदण्डाप्रवस्तुन इत्यर्थः । उन्नेतार ब्रह्मवर्मा स्नातकोऽन्यो वा ब्राह्मणो न पूतः पावयन् इति श्रुते ” (वा. श्रौ. मू १२ । ४३) इति ॥ १० ॥

प्राणो वा उन्नेता । उन्नेतृत्वमपि कथञ्च । अनुपूर्वदीक्षेति । ‘ तदेव दक्षिण ’ तत्रैव विद्वि सद् दीक्षते, नाविद्विदित्यर्थः ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्व्यासस्मृत्यानि कृतौ सायणविरचितायथायमप्ये द्वादशसप्तमे
प्रथमेऽध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥ (१२ । १ । १) ॥

श्रद्धाया वै देवाः । (०) दीक्षाश्रिरमिमतादित्ये प्रायणीयत्वं सोमा-
त्क्रयन्विष्णोरातिभ्युमादित्यात्प्रवृग्म्यत्वं स्वधायाऽवपसुदोऽग्नीषोमाभ्या-
मुपवसथुमस्मालोकात्प्रायणीयमतिरात्रम् ॥ १ ॥

(१) संवत्सराच्चतुर्विंशमहः । (२) ब्रह्मणोऽभिप्लवं क्षत्रात्पृष्ठच-
मग्नैरभिजितमद्भ्यः स्वरसाम्नऽ आदित्याद्विपुवन्तमुक्ताः स्वरसामानऽ
इन्द्राद्विश्वजितमुक्ती पृष्ठ्याभिप्लवो मित्रावरुणाभ्यां गोऽआयुषी विवृश्वभ्यां
देवेभ्यो दशरात्रं दिग्भ्यां दशरात्रिकम्पृष्ठ्या पडहमेभ्यो लोकंभ्य
इहन्दोमान् ॥ २ ॥

(न्तसं) संवत्सराद्दशममहः । प्रजापतेर्महाव्रतत्वं स्वर्गालोकाद्दुद-
यनीयमतिरात्रन्तुदेतत्संवत्सरस्य जन्म स यो द्वेमेतत्संवत्सरस्य जन्म
वेत्ता हास्माच्छ्रेयाजायते सात्मा भवति संवत्सरो भवति संवत्सरो
भूत्या देवानप्येति ॥ ३ ॥

इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १२।१।२॥ (१-२) ॥

येतदुभयतो दधाति । तथा सर्वमायुर्धन्वि । तथा उ ह न पुराऽऽयुषोऽस्मालोकात्प्रमणित । संपा
ऽनुपूर्वदीक्षा । स यत्र देव विद्यामो दीक्षेन् । तदेव दीक्षेन् ॥ ११ ॥

श्रद्धाया वै देवा दीक्षा निगमिमत । अदित्ये प्रायणीयम् । गोमात् क्रयम् । विष्णोरातिभ्यम् ।
आदित्यात्प्रवृग्म्यम् । स्वधाया उपमहः । अग्नीषोमाभ्यामुपवसयम् । अस्मालोकात् प्रायणीयमति
रात्रम् ॥ १ ॥

संवत्सरात् चतुर्विंशमहः । ब्रह्मणोऽभिप्लवम् । क्षत्रात् पृष्ठचम् । अग्नैरभिजितम् । अद्भ्यः
स्वरसाम्नः । आदित्याद्विपुर्वतम् । उक्ताः स्वरसामानः । इन्द्राद्विश्वजितम् । उक्ती पृष्ठ्याभिप्लवौ ।
मित्रावरुणाभ्यां गोऽआयुषी । विवृश्वभ्यो देवेभ्यो दशरात्रम् । दिग्भ्यो दशरात्रिकं पृष्ठ्यं पडहम् ।
एभ्यो लोकंभ्यऽन्तदोमान् ॥ २ ॥

संवत्सराद्दशममहः । प्रजापतेर्महाव्रतम् । स्वर्गालोकाद्दुदयनीयमतिरात्रम् । तदेतत्संवत्सरस्य
जन्म । स यो द्वेमेतत्संवत्सरस्य जन्म वेत् । आ हास्माच्छ्रेयान् जायते । सात्मा भवति । संवत्सरो
भवति । संवत्सरो भूत्या देवानप्येति ॥ ३ ॥

‘ श्रद्धाया वै ’ श्रद्धादित्यो देवतास्य दीक्षागमिमिनो विप्रहृन्तो देवा देवर्निमता । मन्थूय च इति
अनुपूर्वदीक्षा इत्येक उपपत्त्या अत्र ब्राह्मणे उच्यते । प्रसन्नम् एव ॥ १-३ ॥

इति श्रीमदाचार्यहस्तिनामिना कृतौ माच्यन्दिनीयज्ञानपथब्राह्मणमाथ्ये द्वादशकाण्डे

प्रथमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १२ । १ । २ ॥

यद्वे दीक्षन्ते । (न्तेऽग्रा) अग्राविष्णुऽएव देवते यजन्तेऽग्राविष्णू
देवते भवन्त्यग्राविष्णवोः सायुज्यं सलोकतां जयन्ति ॥ १ ॥

(न्त्यु) अथ यत्प्रायणीयेन यजन्ते । (न्तेऽदि) अदितिमेव देवतां
यजन्तेऽदितिर्देवता भवन्त्यदितेः सायुज्यं सलोकतां जयन्ति ॥ २ ॥

(न्त्यु) अथ यत्क्रयुण चरन्ति । सोममेव देवतां यजन्ते सोमो देवता
भवन्ति सोमस्य सायुज्यं सलोकतां जयन्ति ॥ ३ ॥

(न्त्यु) अथ यदातिथ्येन यजन्ते । विष्णुमेव देवतां यजन्ते विष्णु-
देवता भवन्ति विष्णोः सायुज्यं सलोकतां जयन्ति ॥ ४ ॥

(न्त्यु) अथ यत्प्रवृग्म्येण यजन्ते । (न्तऽआ) आदित्यमेव देवतां
यजन्तेऽआदित्यो देवता भवन्त्यादित्यस्य सायुज्यं सलोकतां जयन्ति ॥ ५ ॥

(न्त्यु) अथ यदुपसुदऽ उपयन्ति । (न्त्ये) एताऽ एव देवता यजन्ते
याऽएताऽउपसुत्स्वता देवता भवन्त्येतानां देवतानां सायुज्यं
सलोकतां जयन्ति ॥ ६ ॥

देवविद्याब्राह्मणम् ।

यद्वे दीक्षन्ते । अग्राविष्णू एव देवते यजन्ते । अग्राविष्णू देवते भवन्ति । अग्राविष्णवोः सायुज्यं
सलोकतां जयन्ति ॥ १ ॥

अथ यत् प्रायणीयेन यजन्ते । अदितिमेव देवता यजन्ते । अदितिर्देवता भवन्ति । अदितेः
सायुज्यं सलोकतां जयन्ति ॥ २ ॥

अथ यत् ऋयेण चरन्ति । सोममेव देवतां यजन्ते । सोमो देवता भवन्ति । सोमस्य सायुज्यं
सलोकतां जयन्ति ॥ ३ ॥

अथ यदातिथ्येन यजन्ते । विष्णुमेव देवता यजन्ते । विष्णुर्देवता भवन्ति । विष्णोः सायुज्यं
सलोकतां जयन्ति ॥ ४ ॥

अथ यत्प्रवृग्म्येण यजन्ते । आदित्यमेव देवता यजन्ते । आदित्यो देवता भवन्ति । आदित्यस्य
सायुज्यं सलोकतां जयन्ति ॥ ५ ॥

अथ यदुपसुद उपयन्ति । एता एव देवता यजन्ते । या एता उपसुत्सु । एता देवता भवन्ति ।
एतानां देवतानां सायुज्यं सलोकतां जयन्ति ॥ ६ ॥

(न्त्यु) अथ यदग्नीषोमीयेण पशुना यजन्ते । (न्तऽग्नी) अग्नीषोमोऽयं देवते यजन्तेऽग्नीषोमो देवते भवन्त्यग्नीषोमयोः सायुज्यं सलोकतां जयन्ति ॥ ७ ॥

(न्त्यु) अथ यत्प्रायणीयमतिरात्रमुपयन्ति । (न्त्य) अहोरात्रेऽ एव देवते यजन्तेऽहोरात्रे देवते भवन्त्यहोरात्रयोः सायुज्यं सलोकतां जयन्ति ॥ ८ ॥

(न्त्यु) अथ यच्चतुर्विंशमुहुरुपयन्ति । संवत्सरमेव देवतां यजन्ते संवत्सरो देवता भवन्ति संवत्सरस्य सायुज्यं सलोकतां जयन्ति ॥ ९ ॥

(न्त्यु) अथ यदभिप्लव्यं पडहमुपयन्ति । (न्त्य) अर्द्धमासाश्च मासाश्च देवता यजन्तेऽर्द्धमासाश्च मासाश्च देवता भवन्त्यर्द्धमासानाश्च मासानाश्च सायुज्यं सलोकतां जयन्ति ॥ १० ॥

(न्त्यु) अथ यत्पृष्ठं पडहमुपयन्ति । (न्त्य) ऋतून्ध देवता यजन्तेऽऋतवो देवता भवन्त्यृतूनां सायुज्यं सलोकतां जयन्ति ॥ ११ ॥

(न्त्यु) अथ यदभिजितमुपयन्ति । (न्त्य) अग्निमेव देवतां यजन्तेऽग्निदेवता भवन्त्यग्नेः सायुज्यं सलोकतां जयन्ति ॥ १२ ॥

अथ यदग्नीषोमीयेण पशुना यजन्ते । अग्नीषोमोऽयं देवते यजन्ते । अग्नीषोमो देवते भवन्ति । अग्नीषोमयोः सायुज्यं सलोकतां जयन्ति ॥ ७ ॥

अथ यत् प्रायणीयमतिरात्रमुपयन्ति । अहोरात्रे एव देवते यजन्ते । अहोरात्रे देवते भवन्ति । अहोरात्रयोः सायुज्यं सलोकतां जयन्ति ॥ ८ ॥

अथ यच्चतुर्विंशमुहुरुपयन्ति । संवत्सरमेव देवता यजन्ते । संवत्सरो देवता भवन्ति । संवत्सरस्य सायुज्यं सलोकतां जयन्ति ॥ ९ ॥

अथ यदभिप्लवं पडहमुपयन्ति । अर्द्धमासाश्च मासाश्च देवता यजन्ते । अर्द्धमासाश्च मासाश्च देवता भवन्ति । अर्द्धमासानां च मासानां च सायुज्यं सलोकतां जयन्ति ॥ १० ॥

अथ यत्पृष्ठं पडहमुपयन्ति । ऋतून्ध देवता यजन्ते । ऋतवो देवता भवन्ति । ऋतूनां सायुज्यं सलोकतां जयन्ति ॥ ११ ॥

अथ यदभिजितमुपयन्ति । अग्निमेव देवता यजन्ते । अग्निदेवता भवन्ति । अग्नेः सायुज्यं सलोकतां जयन्ति ॥ १२ ॥

दर्शितम् । ' अग्नाविष्णो सायुज्यं सलोकतां जयन्ति ' देवदर्शितम् । नत्रापि द्रष्टव्या ' सायुज्यं जयन्ति ' । अन्तरा, ' सलोकताम् ' इति श्लेषः । पूर्वमुत्तराणि वाच्यम् ॥ १-११ ॥

१) (न्त्यु) अथ यत्स्वरसाम्न उपपद्यन्ति । (न्त्य) अपऽएव देवता यजन्तऽआपो देवता भवन्त्यपार्थं सायुज्यार्थं सलोकतां जयन्ति ॥ १३ ॥

(न्त्यु) अथ युद्धिपुवन्तमुपपद्यन्ति । (न्त्या) आदित्यमयं देवतां यजन्तऽआदित्यो देवता भवन्त्यादित्यस्य सायुज्यार्थं सलोकतां जयन्त्युक्ताः स्वरसामानुः ॥ १४ ॥

(न्ताऽथ) अथ युद्धिश्चजितमुपपद्यन्ति । (न्ती) इन्द्रमेव देवतां यजन्तऽइन्द्रो देवता भवन्तीन्द्रस्य सायुज्यार्थं सलोकतां जयन्त्युक्ता पृषचाभिप्लवौ ॥ १५ ॥

(वावु) अथ युद्धोऽआयुषीऽउपपद्यन्ति । मित्रावरुणावेव देवते यजन्तऽमित्रावरुणौ देवते भवन्ति मित्रावरुणयोः सायुज्यार्थं सलोकतां जयन्ति ॥ १६ ॥

(न्त्यु) अथ युद्धशराश्रुमुपपद्यन्ति । विश्वानेव देवान्देवता यजन्ते विश्वे देवा देवता भवन्ति विश्वेपान्देवानार्थं सायुज्यार्थं सलोकतां जयन्ति ॥ १७ ॥

(न्त्यु) अथ यद्वाशरात्रिकम्पृषयार्थं पदहमुपपद्यन्ति । दिशऽ एव देवता यजन्ते दिशो देवता भवन्ति दिशार्थं सायुज्यार्थं सलोकतां जयन्ति ॥ १८ ॥

अथ यत् स्वरसाम्न उपपद्यन्ति । अप एव देवता यजन्ते । आपो देवता भवन्ति । अपा सायुज्यं सलोकतां जयन्ति ॥ १३ ॥

अथ युद्धिपुवन्तमुपपद्यन्ति । आदित्यमेव देवता यजन्ते । आदित्यो देवता भवन्ति । आदित्यस्य सायुज्यं सलोकतां जयन्ति । उक्ताः स्वरसामानः ॥ १४ ॥

अथ युद्धिश्चजितमुपपद्यन्ति । इन्द्रमेव देवता यजन्ते । इन्द्रो देवता भवन्ति । इन्द्रस्य सायुज्यं सलोकतां जयन्ति । उक्ताः पृषचाभिप्लवौ ॥ १५ ॥

अथ यत् गोमायुषी उपपद्यन्ति । मित्रावरुणावेव देवते यजन्ते । मित्रावरुणौ देवते भवन्ति । मित्रावरुणयोः सायुज्यं सलोकतां जयन्ति ॥ १६ ॥

अथ युद्धशराश्रुमुपपद्यन्ति । विश्वानेव देवान् देवता यजन्ते । विश्वे देवा देवता भवन्ति । विश्वेषां देवानां सायुज्यं सलोकतां जयन्ति ॥ १७ ॥

अथ यद्वाशरात्रिकं पृषयं पदहमुपपद्यन्ति । दिश एव देवता यजन्ते । दिशो देवता भवन्ति । दिशां सायुज्यं सलोकतां जयन्ति ॥ १८ ॥

(न्त्यु) अथ यच्छन्दोमानुषयन्ति । (न्ती) इमानेऽल्लोकान् देवता भवन्त्येषां लोकांस्तान् सायुज्ये सलोकतां जयन्ति ॥ १९ ॥

(न्त्यु) अथ यदशममहर्षयन्ति । संवत्सरमेव देवतां यजन्ते संवत्सरे देवता भवन्ति संवत्सरस्य सायुज्ये सलोकतां जयन्ति ॥ २० ॥

(न्त्यु) अथ यन्महाव्रतमुपयन्ति । प्रजापतिमेव देवतां यजन्ते प्रजापतिर्देवता भवन्ति प्रजापतेः सायुज्ये सलोकतां जयन्ति ॥ २१ ॥

(न्त्यु) अथ यदुदयनीयमतिरात्रमुपयन्ति । संवत्सरमेव तदाप्त्वा स्वर्गे लोके प्रतिनिष्ठन्ति तान्पदि पृच्छेयुः कामश्च देवतां यजन् च देवता स्य कस्यान्देवतायां वसथेत्युतऽएवेकतमात्रयुर्यस्ये तु नेदिष्ठस्युरेते ह वै सतिस्तदएते हि सर्तापु देवतासु सीदन्तो यन्ति सत्रसुदो ह्येतेरे स यो ह्येवं विदुषां दीक्षितानां पापकश्च सत्रे कीर्तयेद्देवताभ्यस्त्वा देवताभ्यऽआवृश्यामऽइत्येनम्वयुः स प्रापीयान्भवति श्रियाश्च स आत्मना ॥ २२ ॥

अथ यच्छन्दोमानुषयन्ति । इमानेऽल्लोकान् देवता यजन्ते । इमे लोका देवता भवन्ति । एषा लोकानां सायुज्यं सलोकतां जयन्ति ॥ १९ ॥

अथ यदशममहर्षयन्ति । संवत्सरमेव देवता यजन्ते । संवत्सरस्य देवता भवन्ति । संवत्सरस्य सायुज्यं सलोकतां जयन्ति ॥ २० ॥

अथ यन्महाव्रतमुपयन्ति । प्रजापतिमेव देवता यजन्ते । प्रजापतिर्देवता भवन्ति । प्रजापतेः सायुज्यं सलोकतां जयन्ति ॥ २१ ॥

अथ यदुदयनीयमतिरात्रमुपयन्ति । संवत्सरमेव तदाप्त्वा स्वर्गे लोके प्रतिनिष्ठन्ति । तान् यदि पृच्छेयुः । कामश्च देवता यजन्त्ये । का देवता स्य । कस्यान्देवतायां वसथेति । अत्र एवेकतमात्रयुर्यस्ये तु नेदिष्ठस्युरेते ह वै सतिस्तदः । एते हि सर्तापु देवतासु सीदन्तो यन्ति । सत्रसुदो ह्येतेरे स यो ह्येवं विदुषां दीक्षितानां पापकश्च सत्रे कीर्तयेत् । “ एताभ्यस्त्वा देवताभ्यऽआवृश्यामः ” इत्येनम्वयुः । स प्रापीयान् भवति । श्रियाश्च आत्मना ॥ २२ ॥

‘ यस्मै ’ यस्या देवताया । ‘ नेदिष्ठ ’ अन्तिकतमं मय्यु । ताम्रव ब्रह्मविष्णु शिवो यत्तमहं स्मि । ‘ एते ह वै सतिनदः ’ यस्मि तत्रैव उपामनाऽऽव्यने । इत्युपामनायाव्यप्यनेनैव ब्रह्मणम् । ‘ सर्तापु देवतासु ’ सीदन्तीति

सुऽ एष संवत्सरत्रिमहाव्रतः । (अ) चतुर्विंशंशे महाव्रतं विपु-
वति महाव्रतमुमहाव्रतुऽ एष महाव्रतन्तुऽ ह स्मैतं पूर्वंऽनुपयन्ति
त्रिमहाव्रतन्ते ते तेजस्विनऽ आसुः सत्यवादिनः सुऽशितव्रताऽअथ
युऽस हेनमुप्येतर्हि तयोपेयुऽस्याऽऽमपात्रमुदकऽआसिके विमिश्रित्येदेवुऽ
देव ते विमिश्रित्येयुरुपयन्ति तदेपाऽसत्येन श्रमेण तपसा ऋद्ध्या
यज्ञेनाहुतिभिर्बलम्भवति ॥ २३ ॥

इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १२-१-३ ॥ (१. ३.) ॥

पुरुषो वै संवत्सरः । (स्तु) तस्य पादावेव प्रायणीयोऽतिरात्रः
पादाभ्यां हि प्रयन्ति तयोर्बलं च्छुक्रन्तद्वहो रूपं सुत्क्रुण्णं तद्वात्रेन्नान्ये-
वौपधिवनस्पतीनां रूपमूह चतुर्विंशमहकरोऽभिप्लवः पृष्ठस्पृष्टयः ॥ १ ॥

न एष संवत्सरत्रिमहाव्रतः । चतुर्विंशे महाव्रतम् । विपुवति महाव्रतम् । महाव्रत एव महा-
व्रतम् । ते ह स्मैतं पूर्वं उपयन्ति त्रिमहाव्रतं ते । ते तेजस्विन आसुः । सत्यवादिनः । संशितव्रताः
अथ य उ ह एनमुप्येतर्हि तयोपेयुः । यथाऽऽमपात्रमुदक आसिके विमिश्रित्येत् । एवं देव
विमिश्रित्येयुः । उपयन्ति । तदेपा सत्येन श्रमेण तपसा ऋद्ध्या यज्ञेनाहुतिभिर्बलम् भवति ॥ २३ ॥

अध्यात्मविद्वाह्यम् ।

पुरुषो वै संवत्सरः । तस्य पादावेव प्रायणीयोऽतिरात्रः । पादाभ्यां हि प्रयन्ति । तयोर्बलं च्छु-
क्रन्तद्वहो

मतिनदः । सत्रे मीदन्तीति सत्रनदः इतरं केवलं सत्रैककर्मात्मके सीदन्ति । न देवतास्त्विति सत्रमद-
भ्युदासता ॥ २३ ॥

तमेन ' त्रिमहाव्रत ' सवत्सर ' पूर्वं ' प्राक्कलियुगादुपयन्ति स्म ॥ सप्रति । किं कारणम् । यस्मात्
' तेजस्विनः ' बभूवुः ॥

सत्यवादिन इति । तीक्ष्णीकृतव्रता इति येषां आह्वयाऽग्निः, ते त्रिमहाव्रतपात्रिन इत्येतत् गृह्यते अन्यथा
विमिश्रित्येत् बलं विमिश्रित्येत् तेषां विमिश्रित्येयुः विमिश्रित्येयुस्त्वित्यर्थः । ' उपरि ' ' उपर्यादिबले ' ' उपयन्ति ' यतर्हि
कत्रिगुणे सत्र कथं । विद्यागदोषो न मन्त्रिणीवैयन आह-नदुपयुक्तान्यमानमेवं साप्रतिरात्रा श्रमादिभिर्बलम्
भवति । न श्रित्वतीति ॥ २३ ॥

इति श्रीगणेश्वर्यारिभवाग्निः कृतौ माव्यन्दिनविशतपत्राव्यगमाभ्ये द्वादशकाण्डे प्रथमेऽध्याये
तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १२ । १ । ३ ॥

' पुरुषो वै ' । कर्णनी अर्घ्यामविदा आदयमेतत् । प्रथमप्रायम् । पुरुष इति । ' अध्याम ' सवत्सर-

(ष्योऽय) अयमेव दक्षिणो बाहुरभिजित् । (दि) इमुऽ एव दक्षिणे
त्रयः प्राणाः स्वरसामानो मूर्द्धा विषुवानिमुऽ एवोत्तरे त्रयः प्राणाः
स्वरसामानः ॥ २ ॥

(नोऽय) अयमेवोत्तरो बाहुर्विश्वजित् । (दु) उक्तौ पृष्ठयाभिप्लवौ
बाववाञ्चौ प्राणौ ते गोऽआयुपीऽ अङ्गानि दशरात्रो मुखं महाव्रतथुं
हुस्तावेवोदयनीयोऽतिरात्रो हुस्ताभ्याथुं ह्युद्यन्ति तयोष्मच्छुक्लं तदद्भो
रूपं वृत्कृष्णं तद्वात्रेर्वैश्वान्येव नक्षत्राणाथुं रूपथुं सुऽएषु संवत्सरो-
ऽध्यात्ममृतिष्ठितः स यो द्वैवमेतथुं संवत्सरमुध्यात्ममृतिष्ठितं वेद मृति-
तिष्ठति प्रजया पशुभिरस्मिन्स्लोकेऽमृतत्वेनामुष्मिन् ॥ ३ ॥

इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १२।१।४ ॥ (१-४)

प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १२ । १ ॥ कण्डिकासंख्या ४० ॥

तदद्भो रूपम् । वृत्कृष्णं तद्वात्रेः । नस्तान्येवौपधिवनस्त्वतीना रूपम् । ऊरू चतुर्विंशदहः । उरौ
ऽभिप्लवः । पृष्ठं पृष्ठयः ॥ १ ॥

अयमेव दक्षिणो बाहुरभिजित् । इम एव दक्षिणे त्रयः प्राणाः स्वरसामानः । मूर्द्धा विषुवान्
इम एवोत्तरे त्रयः प्राणाः स्वरसामानः ॥ २ ॥

अयमेवोत्तरो बाहुर्विश्वजित् । उक्तौ पृष्ठयाभिप्लवौ । बाववाञ्चौ प्राणौ ते गोऽआयुपी । अङ्गानि
दशरात्रः । मुखं महाव्रतम् । हुस्तावेवोदयनीयोऽतिरात्रः । हुस्ताभ्यां ह्युद्यन्ति । तयोषच्छुक्लं तदद्भो
रूपम् । वृत्कृष्णं तद्वात्रेः । नस्तान्येव नक्षत्राणां रूपम् । एषु संवत्सरोऽध्यात्मं मृतिष्ठितः । स
यो द्वैवमेतं संवत्सामध्यात्मं मृतिष्ठितं वेद । मृतिष्ठिति प्रजया पशुभिरस्मिन् स्लोके, अमृतत्वेना-
मुष्मिन् ॥ ३ ॥

प्रसक्तवाऽध्यात्मकं, बाधिष्ठेवो गृह्यते । कुन एतत् " नस्तान्येवौपधिवनस्त्वतीना रूपं नक्षत्राणां वेति " वच-
नान् । उरौऽभिप्लव इति । दक्षिण उरमो माग । पृष्ठमग्रस्य उत्तर । " उक्तौ पृष्ठयानिप्लवौ " इति
ब्राम्म पृष्ठावचनात् ॥ १-१ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरित्स्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशस्कन्धे प्रथमेऽध्याये
चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १२ । १ । ४ ॥

नागान्वाभिमुतोऽजस्य पापशयौ वमन् हरिः । युग्यर्थं दर्शयामास शनिन दीप्तीयम् ॥

श्रीमतोऽजनिनायक्य विष्णुमार्गस्य मूपने । धर्मोयशो हरिस्वामी व्याख्य उतपथौ धुनिम् ॥

भूमत्रां विक्रमार्गेण कल्पां वन्दवेदिकाम् । दान्तायाव्यस्य कृतवान् युग्यर्थं विरहितं १२ ॥

इति श्रीमद्विद्यानिर्गमनकर्षाण्डाचार्यमरस्वतीना श्रीहरित्स्वामिनी कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वादशस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ (१२-१) ॥

अथ द्वितीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

प्रथमप्रपाठके च पञ्चमं ब्राह्मणम् ।

समुद्रं वाऽ एते प्रवरन्ति । ये संवत्सराय दीक्षन्ते तस्य तीर्थमेव प्राय-
णीयोऽतिरात्रस्तीर्थेन द्वि प्रस्नान्ति तद्यत्प्रायणीयमतिरात्रमुपयन्ति यथा
तीर्थेन समुद्रं प्रस्नायुस्तादृक्त् ॥ १ ॥

(द्वा) गाधमेव प्रतिष्ठा चतुर्विंशंशमहः । (स्यु) यथोपपक्षदम्भं
कण्ठदम्भं वा यतो विश्वस्य प्रस्नान्ति प्रस्नेयोऽभिष्टुतः प्रस्नेयः पृष्ठयः ॥ २ ॥

(घञो) गाधमेव प्रतिष्ठाऽभिजित् । (बु) यथोपपक्षदम्भं वा कण्ठ-
दम्भं वा यतो विश्वस्योत्कामन्त्यरुदम्भऽएव प्रथमः स्वरसामा जानुदम्भो
द्वितीयः कुल्फदम्भस्तृतीयो द्वीपः प्रतिष्ठा विषुवान्कुल्फदम्भऽएव प्रथमो
ऽर्वाक्सामा जानुदम्भो द्वितीयऽऋदम्भस्तृतीयः ॥ ३ ॥

सम्बन्धे समुद्रभरणोपासनम् ।

समुद्रं वा एते प्रवरन्ति । ये संवत्सराय दीक्षन्ते । तस्य तीर्थमेव प्रायणीयोऽतिरात्रः । तीर्थेन
दि प्रस्नाति । तद्यत्प्रायणीयमतिरात्रमुपयन्ति । यथा तीर्थेन समुद्रं प्रस्नायुः । तादृक्त् ॥ १ ॥

गाधमेव प्रतिष्ठा चतुर्विंशमहः । यथोपपक्षदम्भं वा कण्ठदम्भं वा यतो विश्वस्य प्रस्नाति । प्रस्नेयो-
ऽभिष्टुतः । प्रस्नेयः पृष्ठयः ॥ २ ॥

गाधमेव प्रतिष्ठाऽभिजित् । यथोपपक्षदम्भं वा कण्ठदम्भं वा यतो विश्वस्योत्कामन्ति । ऋदम्भ एव
प्रथमः स्वरसामा । जानुदम्भो द्वितीयः । कुल्फदम्भस्तृतीयः । द्वीपः प्रतिष्ठा विषुवान् । कुल्फदम्भ
एव प्रथमोऽर्वाक्सामा । जानुदम्भो द्वितीयः । ऋदम्भस्तृतीयः ॥ ३ ॥

" समुद्रं वा " एताभि पदनि कण्डिकाणि मन्त्रे समुद्रं (णोपासनमुपयने । तीर्थगारोदधुन-
रागुने प्रवरणानि च प्रायणीयादीनां नामान्येवनि प्रत्ययान्ते । आन्नान्नायन्नाह कम् । मन्त्रोऽप्यत्र
रिद्धा ण्व इत्यत्र । ' प्रस्नाति ' ' ष्णा स्तीर्थे ' (१० वा ५ व ४०) इत्यत्र प्रस्ने प्रवरणे
वर्तते । प्रवरणेत्यर्थः । ' प्रस्नायु ' प्रस्नेयु ॥ १ ॥

गाधमेव प्रतिष्ठा चतुर्विंशमहः । प्रतिष्ठित्वा प्रतिष्ठति । ' उपपक्षदम्भं ' पक्षदो मनीषुत्पक्ष
प्रमाणम् । उपपक्षदम्भं । कण्ठदम्भं । ' प्रस्नेयः ' प्रस्नेयः प्रस्नेयः इत्यर्थः ॥ २ ॥

मन्त्रं कानान् मन्त्रं सुष्ठु । मन्त्रं न च गन्ता इत्येदं श्रुते । गन्ताऽतिरात्रोदपक्षो-
पसनम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

(घं) गाधमेव प्रतिष्ठा विश्वजित् । (ङ) युधोपपक्षदधं वा कण्ठ-
दधं वा युतो विश्वस्य प्रस्तान्ति प्रस्तयेः पृथयः प्रस्तयेऽभिष्टुवः प्रस्तये
गाऽआयुषी प्रस्तयेऽदशरात्रः ॥ ४ ॥

(चो) गाधमेव प्रतिष्ठा महाव्रतम् । युधोपपक्षदधं वा कण्ठदधं वा युतो
विश्वस्योत्स्तान्ति तीर्थमेवोदयनीयोऽतिरात्रस्तर्थायिनु ह्युत्स्तान्ति तद्यु-
दयनीयमतिरात्रमुपयन्ति युधा तीर्थेन समुद्रम्प्रस्तुय तीर्थेनोत्स्तान्यु-
त्ताहकत् ॥ ५ ॥

(जु) तदाहुः । कुति सन्वत्सरस्यातिरात्राः कृत्यग्निष्टोमाः कृत्युक्थ्याः
कुति पोडाशिनः कुति पडहा ऽश्वि ऽद्वावतिरात्रो पुद्गतमग्निष्टोमा ऽ
चत्वारिंशं शतेऽवकथ्यानामिति नु पुऽवकथ्यान्त्स्वुरसाग्निऽउपयन्ति ॥ ६ ॥

गाधमेव प्रतिष्ठा विश्वजित् । युधोपपक्षदधं वा कण्ठदधं वा युतो विश्वस्य प्रस्तान्ति । प्रस्तयेः
पृथयः । प्रस्तयेऽभिष्टुवः । प्रस्तये गाऽआयुषी । प्रस्तयेऽदशरात्रः ॥ ४ ॥

गाधमेव प्रतिष्ठा महाव्रतम् । युधोपपक्षदधं वा कण्ठदधं वा युतो विश्वस्योत्स्तान्ति । तीर्थमेवो-
दयनीयोऽतिरात्रः । तीर्थेन ह्युत्स्तान्ति । तद्युदयनीयमतिरात्रमुपयन्ति । युधा तीर्थेन समुद्रं प्रस्तुय
तीर्थेनोत्स्तान्युः । ताहकत् ॥ ५ ॥

तदाहुः—कुति सन्वत्सरस्यातिरात्राः । कृत्यग्निष्टोमाः । कृत्युक्थ्याः । कुति पोडाशिनः । कुति
पडहा इति । द्वावतिरात्रौ । पुद्गतमग्निष्टोमाः । ऽ चत्वारिंशे शते अवकथ्यानाम् । इति नु य
वकथ्यान् स्वरसाग्निं उपयन्ति ॥ ६ ॥

(न्त्यु) अथ षेऽग्निष्टोमात् । (न्द्रा) द्वादशज्ञतमग्निष्टोमा द्वे चतुस्त्रिंशे
ज्ञेऽनुकथ्याना द्वादश षोडशिनः षष्टिः षडहाऽ इति नु सन्व-
त्सरस्थासिः ॥ ७ ॥

(द्वा) द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य । तेषामेतत्तेजऽइन्द्रियं यत्पृ-
ष्ठानि तद्यन्मासि मासि षष्ठान्युपयन्ति मासश्च ऽएव तत्सन्वत्सरस्य तेजऽ
आप्नुवन्त्यथ कथं त्रयोदशस्य मासस्य तेजऽ आप्नुवन्त्यात्युपरिष्ठाद्विपुत्रता
विश्रजितऽ सर्वेष्वग्निष्टोममुपयन्त्यत्रुषु त्रयोदशस्य मासस्य तेजऽ
आप्नुवन्ति ॥ ८ ॥

(न्त्ये) एतद् स्म वै तद्विद्वानाह । श्वक्कतुरारुणयुः संवत्सराय न्द्राऽ
अहं दीक्षिष्यऽ इति त्वहं पित्रोपेक्षयावाच वेत्येव न्द्राऽपुष्पन्तस्य
त्सरस्य गावप्रतिष्ठाऽइति वेदेनि होवाचैतद् तद्विद्वानुवाच ॥ ९ ॥

इति प्रथमप्रपाठकं पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १२।१।५ ॥ (२-१) ॥

अथ षेऽग्निष्टोमात् । द्वादशज्ञतमग्निष्टोमाः । द्वे चतुस्त्रिंशे ज्ञेऽनुकथ्यानाम् । द्वादश षोडशिनः ।
षष्टिः षडहा । इति नु सन्वत्सरस्थासिः ॥ ७ ॥

द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य । तेषामेतत्तेजः, इन्द्रियं यत्पृष्ठानि । तद्यन्मासि मासि षष्ठान्युप-
यन्ति । मासश्च एव तत्सन्वत्सरस्य तेजः आप्नुवन्ति । अथ कथं त्रयोदशस्य मासस्य तेजः आप्नु-
वन्ति इति । उपरिष्ठात् विपुत्रतो विश्रजितः सर्वेष्वग्निष्टोममुपयन्ति । एवमु त्रयोदशस्य मासस्य
तेजः आप्नुवन्ति ॥ ८ ॥

एतद् स्म वै तद्विद्वानाह श्वक्कतुरारुणयुः । संवत्सराय न्द्रा अहं दीक्षिष्य इति । त ह पित्रो-
पेक्षयावाच । वेत्येव न्द्राऽपुष्पन्तस्य संवत्सरस्य गावप्रतिष्ठा इति । वेदेनि होवाच । नद् तद्विद्वानुवाच ॥ ९ ॥

तदाहुः । कस्मादुभयतोऽज्योतिषोऽभिप्लवा भवन्त्यन्युतांज्योतिः
पृष्ठयऽ इतीमे वै लोकाऽ अभिप्लवाऽ उभयतोऽज्योतिषो वा ऽइमुं लोकाऽ
अग्निनेतुऽ आदित्येनामुतऽऋतवः पृष्ठयोऽन्युतांज्योतिषां वाऽ ऋतवऽ
एषऽ एषां ज्योतिष्यऽ एष तपति ॥ १ ॥

देवचक्रे वाऽ एते पृष्ठचश्रुतिष्ठिते । यजमानस्य पाप्मानं तृह्यहृतो परि-
प्लवते स यो ह्येवं विदुषां दीक्षितानां प्रापकऽ सत्रं कीर्तयत्येतु हास्य
देवचक्रे शिरश्छिन्तो दशरात्रऽ उद्धिः पृष्ठचाभिप्लवौ चक्रे ॥ २ ॥

तदाहुः—कस्मादुभयतोऽज्योतिषोऽभिप्लवा भवन्ति । अन्यतोऽज्योतिः पृष्ठय इति । इमे वै लोकाः
अभिप्लवाः । उभयतोऽज्योतिषो वा इमे लोकाः—अग्निनेतः, आदित्येनामुतः । ऋतवः पृष्ठयः ।
अन्यतोऽज्योतिषो वा ऋतवः । एष एषा ज्योतिः । य एष तपति ॥ १ ॥

देवचक्रे वा एते पृष्ठचश्रुतिष्ठिते यजमानस्य पाप्मानं तृह्यहृतो परिप्लवते । स यो ह्येवं विदुषां

क्रमान् पूर्वपक्षे अभिप्लवपूर्वा माप्ता । उत्तरपक्षे तु—पृष्ठयपूर्वा सेत्स्यति । तदाहुः—द्वादश मासा । मास-
सम्मिता त्रिंशत्सत्यानां अस्य कर्मसकलस्य मासा कस्या इति शेष । तेषां द्वादशानां माससम्मितानां कर्म-
मासानामन्य स्थाना 'तेज' । " निज निराजे " । (धा. पा. जु. प. ११९) इति धातु । अतिशयेन
नीक्ष्य इन्द्रिय कर्हयन् स्वसार्थक्षमनमभिव्यर्थ । 'य पृष्ठानि' पृष्ठान्नोऽस्मान्नानि रथतरादीनि । तेषां
पृष्ठयां षडहमुपयन्ति । तेन 'मानस' मानस मासे सव सत्यस्य तेजसि स्थानमगम् । तदानुबन्तीत्येव प्रतिप्राप्त
पृष्ठम्याहृतिरुच्यते । अथ कयामिति । त्रयोदशमासस्य यत् । एतद्ध स्मेति । 'गाथप्रतिष्ठा' (सकलस्यप्रि-
तेज स्वयेच्छेति द्रष्टव्यम् ।) सर्वेषामेतेषामत्र वचनात् ॥ ८ ॥ ९ ॥

इति श्रीमद्वाचस्पतिहिरण्यमित्रेण कृत्वा मा-व्यदिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे
द्वितीयेऽध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥ (१२ । २ । १) ॥

तदाहुः कस्मादिति । प्रतिप्राप्त पृष्ठचाभिप्लवौ उपेतन्याविकृतम् । तत्रैव तु अत्र आधियज्ञिकेन आधि-
दैविकेन च रूपेण निरूप्यते । ज्योतिः शब्देनाग्निष्टोम उच्यते । 'उभयत' अदावन्तो च ज्योतिरग्निष्टोमौ
मस्य मध्य, चत्वार उच्यन्ते । ऋथ बोद्धी सोऽन्यतोऽज्योति । कुन एतन्, उत्तरत्रास्य 'उभयतोऽज्योति' ।
तादृशाश्चत्वार अभिप्लवा । 'अन्यत' अन्यतर आदावैव ज्योतिरग्निष्टोमो यस्य अन्ये चत्वार उच्यन्ते,
'एकश्च बोद्धः', स 'अन्यतोऽज्योति' । कुन एतन् । उत्तरस्य धीक्षरणात् । नव अग्निमा मासि सपद्यन्ते ।
एकविंशतिरुच्यन्ते । एक उच्यन्ते बोद्धिमाप्ति । सर्वभिद स्पष्टीकारेण । इमे वै लोका अभि-
प्लवा इति । ज्योतिर्गोरासुरेत्येव एव तु वे अनुज्योमा प्रतिष्टोमाश्च अभिप्लवा ते त्रिवसामान्यहोका इति
अभिप्राय । 'शतत्र पृष्ठया' षट्पदसामान्यात् ॥ १ ॥

'देवचक्रे' । 'एते' यौ पृष्ठचाभिप्लवौ एते देवानां रथचक्रे । कुन एतन् रथचक्रे इति । " दशरात्र

तदाहुः । (स्यु) युत्समुऽएव चक्रं भवतोऽर्थे त्विपमा स्तोमाः कयमस्यैते
समा स्तोमाऽऽर्पता भवन्तीति यदेव षडन्यान्यहानि षडन्यानि तेनेति
ब्रूयात् ॥ ३ ॥

(त्पृ) पृष्ठ्याभिप्लवो तन्त्रे कुर्वीति हि तस्माद् ऐह्यः । (स्तु)
तयो स्तोत्राणि च श्रुताणि च सुञ्चारयदिति स युत्सञ्चारयति तस्मा-
दिमे प्राणां नाना सन्तऽएकोनयः समानमृतिमनु सुञ्चरन्त्युध यजु
सञ्चारयेत्प्रमायुको यजमानः स्यादेप ह वै प्रमायुको वाञ्छा वा
वधितो वा ॥ ४ ॥

दीक्षिताना पापकं सत्रे कीर्तयति । एते हास्य देवचक्रे शिराऽऽतः । अगात्र उदिः । पृष्ठ्याभि-
प्लवी चक्रे ॥ २ ॥

तदाहुः—यत्नमे एव चक्रे भवतः । अर्थेते विपमाः । स्तोमाः । कयमस्यैते समा स्तोमाः । उपेना
भवन्तीति । यदेव षडन्यान्यहानि षडन्यानि । तेनेति ब्रूयात् ॥ ३ ॥

पृष्ठ्याभिप्लवी तन्त्रे कुर्वीत । इति ह तस्माद् ऐह्यः । तयोः स्तोत्राणि च श्रुताणि च सञ्चारये-
दिति । स यत्सञ्चारयति । तस्मादिमे प्राणा नाना सन्त एकोनयः समानमृतिमनु सञ्चरन्ति । अथ
यजु सञ्चारयेत् । प्रमायुको यजमानः स्यात् । एव ह वै प्रमायुजः । योऽन्धो वा वधितो वा ॥ ४ ॥

उद्दि " इति वचनात् । पृष्ठप्रतिष्ठिते इति । ' पृष्ठप्रतिष्ठिते ' ' यजमानस्य पामानम् ' पामान-
इत्यस्य ' तुहती ' इती प्रसिद्धे । कथं पुन पृष्ठप्रतिष्ठिते मान अनिलवे नारव्ये । पृष्ठे मान
तिष्ठते । स च बलवत्तर इत्येव एतन् प्रकाशो यो च । केनेति च पृष्ठस्य युक्त्वं चेति । ' अरिम्,
सर्वे स्तोत्रे सर्वे पृष्ठे शुद्धं सामनि स्वां लोहमपूजन् " । तस्मात् पृष्ठ इति । ततश्च पृष्ठो मन्त्र-
वीजनात् सामप्रतिष्ठित इत्येवमिन्द्रा पृष्ठप्रतिष्ठित इत्यस्य । ' दक्षराज उदि ' दीर्घनात् ॥ २ ॥

तदाहुः यत्नमे एव चक्रे भवतोऽर्थे विपमा एते स्तोमा इति । षडगभिप्लवो स्तोमा । पृष्ठे
विपमस्य षट्, प्रतिष्ठितमकै । अनिलवे चकार एव विहाराय । यदेव षडन्यानीति । यदपि स्तोमेन
मान एते चक्रे । तथाहि अह मन्वया ममे इत्यर्थ । ततश्च स्तोममज्ञा अरि ते षट् अन्तीपमिन्द्रा ॥ ३ ॥

' पृष्ठ्याभिप्लवी ' न केवल पृष्ठ्याभिप्लवी लोपदेवचक्र इत्युक्तमिति नार्हं तन्त्रे एते एवमपि नोने
इति । तन्त्रा च का । (यथा हविर्ददत्त यतान् कुत्रम् । नत्र वक्तव्यम् । ते ॥ ४ ॥ अथ वाग्देव । तत्रो-
पृष्ठ्याभिप्लवोऽभिप्लवो न युज्यते । तत्र स्वयन्वावनेभूतान् वज्रह्मोऽग्राह्यात् विहारादपि सवताः ।
पद्मेत्यस्तीर्ष । पूर्वस्मिन् ता हव्यन् रुद्रमनुष्यम् । सोऽपि कुर्वीत ।) तदुक्तं पृष्ठ्यादयो नानिनाः
स्वर्गः सन्त समानमपि स्वर्गादुदयसादीन्नुपश्रुति ॥ ४ ॥

नुवाग्रिष्टोमा मासि संपद्यन्ते । नव वै प्राणाः प्राणानेवैष्वेतद्दधाति तथा
सर्वमायुर्व्यन्ति तथो ह न पुराऽऽद्युपोऽस्माल्लोकात्प्रयन्ति ॥ ५ ॥

(न्ये) एकविंशतिरुक्थ्याः । (०) द्वादश वै मासाः सम्बरुत्तस्य पुञ्चर्तु-
व्यो लोकास्तद्विंशतिरेणऽएवैकविंशो यऽ एष तपत्येतमभिस-
म्पदं सुऽ एतया सम्पदा मासि मासि स्वर्गं लोकं रोहति मासदुः-
स्वर्गं लोकं समश्नुतऽ एकविंशश्च स्तोममवृहतीश्च छन्दः ॥ ६ ॥

(क्षु) चतुस्त्रिंशदग्रिष्टोमा मासि सम्पद्यन्ते । उपस्त्रिंशद्वै दद्याः
प्रजापतिश्चतुस्त्रिंशः सर्वासान्देवतानामाप्याऽएकऽ उक्थ्यः षोड-
शिमानुन्नं वाऽउक्थ्यां वीर्यं षोडशी ॥ ७ ॥

(इये) एतेन वै देवाः । (०) वीर्येणाग्नेन सर्वान्कामानामुवन्सर्वा-
न्कामानाश्नुवत तथाऽपुर्वेषुऽएतेन वीर्येणाग्नेन सर्वान्कामानामोति

नवाग्रिष्टोमा मासि संपद्यन्ते । नव वै प्राणाः । प्राणानेवैष्वेतद्दधाति । तथा सर्वमायुर्व्यन्ति ।
तथा उ ह न पुराऽऽद्युपोऽस्माल्लोकात्प्रयन्ति ॥ ५ ॥

एकविंशतिरुक्थ्याः । द्वादश वै मासाः सवत्सरस्य । एचर्तवः । अयो लोकाः । तद्विंशतिः । एष
एवैकविंशः । य एष तपति एतमभिसम्पदम् । स एतया सपदा मासि मासि स्वर्गं लोकं रोहति ।
मासदाः स्वर्गं लोकं समश्नुते । एकविंशं च स्तोमं वृहती च छन्दः ॥ ६ ॥

चतुस्त्रिंशदग्रिष्टोमा मासि संपद्यन्ते । उपस्त्रिंशद्वै देवाः । प्रजापतिश्चतुस्त्रिंशः । सर्वासां देवताना-
माप्यै । एक उक्थ्यः षोडशिमान् । अन्नं वा उक्थ्यः । वीर्यं षोडशी ॥ ७ ॥

एतेन वै देवा वीर्येणाग्नेन सर्वान् कामानामुवन् । सर्वान् कामानाश्नुवत । तथा उ एवैष एतेन

‘ नवाग्रिष्टोमा ’ इत्यत्र एव मासे भवन्ति चतुर्धामिष्वे प्रष्टो गार्हपत्ये नवम । ‘ प्राणानेवैषु ’ । एतद्
एव कुर्वन् आयुर्व्यन्ति ॥ ५ ॥

‘ एकविंशति ’ आग्रिष्टोमा षोडश उक्थ्या । षोडश पच । सहषोडशिमिति चतुस्त्रिंशन् स एव-
विंशतिरुक्थ्या । तेषां द्वादशभि स्तोत्रैर्विंशतिरग्रिष्टोमो भवति । त्रिंशं वीर्यं च स्तोत्राणि अपिशिविना तानि
प्रतिभवंति । पूर्वं मह चतुस्त्रिंशदग्रिष्टोमा मामश संपद्यते । अपर एव उक्थ्या षोडशिनोऽन्यामे भवन्ति ।
उक्थ्यस्योपरि षोडशपरितो मवतीत्यर्थः । (अन वै उच्छामस्य त्रिंशत्त्वो प्रस १) स्तोत्रास्त्राणि भवन्ति । (मदमद-
करेविमिषद्विषाद् श्रव्यामुमिति श्रुतेर्वीर्यं षोडशपरिणक्रमीर्यमद्विन्दो अम्य देवत सोऽपि वीर्यतदीय स्तोत्रम् ।
तदन्वया षोडशिनोऽन्यस्तदुत्तवीर्यवदिलमिषाय ॥) ‘ एतेन वै ’ वीर्येणाग्नेन चेति अत्रन्दो वक्तव्य ॥ ६-८ ॥

सुर्वाकामानश्नुते तस्मात्पृष्ठ्याभिप्लवाऽ उपैवेयात्सम्बत्सराय दीक्षितुऽ
एतस्मै कामाय ॥ ८ ॥

(या) अथादित्याश्च ह वाऽ अङ्गिरसश्च । (श्रो) उभये प्राजापत्याऽ
अस्पृद्धन्त व्यम्पूर्व स्वरगु लोकमेष्ट्यामो व्यम्पूर्वऽ इति ॥ ९ ॥

तुऽ आदित्याः । (श्र) चतुर्भि स्तोमैश्चतुर्भिः पृष्टैर्लघुभिः सामभिः
स्वरगु लोकमभ्यपृवन्त यदभ्यपृवन्त तस्मादभिप्लवाः ॥ १० ॥

अनुचऽ इवाङ्गिरसः । सर्वे स्तोमैः सर्वैः पृष्टैर्गुरुभिः सामभिः
स्वरगु लोकमस्पृशन्त्यदस्पृशन्तस्मात्पृष्ठ्यः ॥ ११ ॥

(पृष्ठ्योऽभि) अभिप्लवः पडहः । पडह्युद्धानि भवन्त्यभिप्लवः पञ्चाहः
पुञ्च ह्युद्धानि भवन्ति यद्वच्येव प्रथममुहस्तदुत्तममभिप्लवश्चतुरहश्चत्वारो हि
स्तोमा भवन्ति त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदशऽ एकाविंशऽ इत्यभिप्लव-
स्यहृद्व्यावृद्धि ज्योतिर्गौरायुरभिप्लवो द्वयहो द्वे ह्येव सामनी भवतो
बृहद्व्यन्तरेऽ एवाभिप्लवऽ एकाहऽ एकाहस्यो हि स्तोमैस्तायते चतु-
र्णासुक्थ्यानां द्वादश स्तोत्राणि द्वादश शस्त्राण्युतियन्ति तु सप्तमो-
ऽग्निष्टामुऽ एवमु सुताग्निष्टोमाः संपद्यन्ते ॥ १२ ॥

वीर्येणाग्नेन सर्वान् कामानाप्नोति । सर्वान् कामानश्नुते । तस्मात् पृष्ठ्याभिप्लवा उपैवेयात्-
संबत्सराय दीक्षित एतस्मै कामाय ॥ ८ ॥

अथादित्याश्च ह वा अङ्गिरसश्च उभये प्राजापत्या अस्पृद्धन्त । वयं पूर्वं स्वर्ग लोकमेष्ट्यामो
वयं पूर्वं इति ॥ ९ ॥

त आदित्याश्चतुर्भिः स्तोमैश्चतुर्भिः पृष्टैर्लघुभिः सामभिः स्वर्ग लोकमभ्यपृवन्त । यदभ्य-
पृवन्त । तस्मादभिप्लवाः ॥ १० ॥

अनुच इवाङ्गिरसः सर्वैः स्तोमैः सर्वैः पृष्टैर्गुरुभिः सामभिः स्वर्ग लोकमस्पृशन्त । यदस्पृशन्त ।
तस्मात् पृष्ठ्यः ॥ ११ ॥

अभिप्लवः पडहः । पडह्युद्धानि भवन्ति । अभिप्लवः पञ्चाहः । पञ्च उद्धानि भवन्ति । यद्वच्येव
प्रथममुहः । तदुत्तमम् । अभिप्लवश्चतुरहः । चतुराग्रे हि स्तोमा भवन्ति । त्रिवृत् पञ्चदशः सप्तदश

अथादित्याश्चेति । निर्वचनकठिना ण्ना प्रधाना । अङ्गिरसा षट्प उदाहृत्य इति देव ॥ ९-११ ॥

यद्वच्येव प्रथममुहस्तदुत्तममिति । एक एव मोक्षिणीव चोक्त इत्युच्यते । ' चत्वारो हि स्तोमा
भवन्तीति ' इत्यमरमुक्तं स्तोममष्टदशमहर्षये चत्वारो सामान्युत्सर्जित्यभिप्राय । अथादित्ये प्रजापत्या

प्रोतिर्हं कौशावेयः । औसुरिर्विन्दिरुहालकऽ आरुणो ब्रह्मचर्यमुवास
तुष्टुं हाद्याभ्यः पप्रच्छ कुमारं कृतिं ते पिता सम्बत्सरस्याहाभ्यम-
न्यतेति ॥ १३ ॥

दशेति होवाच । दश वाऽइति होवाच दशाक्षरा विद्वाद्बैराजो यज्ञः ॥ १४ ॥

एकविंश इति । अभिष्टुवमवहः । व्यावृद्धि ज्योतिर्गौरायुः । अभिष्टुवो दधहः । द्वे होव सामनी
भवतः । उद्दधन्तरे एव । अभिष्टुव ण्णाहः । ण्णाहस्य उ हि स्तोमिस्तायते । चतुर्णामुद्दधाना
द्वादश स्तोत्राणि द्वादश शब्दाण्येत्यनिति । म सममोऽग्निष्टोमः । एवमु मताग्निष्टोमाः सम्प-
न्नन्ते ॥ १२ ॥

प्रोतिर्हं कौशावेयः कौसुरिर्विन्दिरुहालके आरुणो ब्रह्मचर्यमुवास । न हाचार्यः पप्रच्छ । कुमारं
कृतिं ते पिता सम्बत्सरस्याहाभ्यमन्यतेति ॥ १३ ॥

दशेति होवाच । दश वा इति होवाच । दशाक्षरा विद्वाद् । वैराजो यज्ञः ॥ १४ ॥

अति । अतिरे नोदत्तर मस्यापन्नमन्तीत्यत्र । तथा पुनश्चामात्रमिष्टव इत्यत्र आह-ज्योतिर्गौरायु-
ति । न तत्र त्रय आत्रता अभिष्टव इति । द्वे होव सामनी भवत इति । अन्तर्भूतताम्रमयया गौराभ्य-
माभोरामान्यमिष्टव । कथं पुनरभिष्टवे द्वे एव सामनी भवत । पृष्टवस्थाने नियमोऽत्र, ईरुणातीति भवन्ति ।
कृष्टप्रधार एव भवत । न स्तोत्रान्तरे । ' ण्णाहस्यो हि स्तोमि ' । (खिद्यद्वादिभिन्नायन न ऋणादिभिः ।)
अवधानं ज्याया पञ्चस्तोत्राणां द्वादशस्तोत्राणां अग्निष्टोमात् द्वादश स्तोत्राणि द्वादश शब्दाणि अतिरभ्यन्ते ।
म सममोऽग्निष्टोम अभिष्टवे सपणने । एवं ये अभिष्टव्योऽग्निष्टोमनिवन्ते । तथा सक्त्वरे वदन्ते । षोडश सक्-
त्सरस्य । एवमु इति ॥ १२ ॥

प्रोतिर्हं कौशावेयः इति । ' प्रोति ' प्रकृष्टभूति ' कौशावेय ' कौशारिन्विताया ' कौसुरिर्विदि '
कुसुरिर्विद्वत्प्राप्तम् । ' उदात्तके ' अर्धपुत्र । ' ब्रह्मचर्य ' चातुर्मुखित । विन्विन्विताया ' त ह आचार्य
पप्रच्छ ' त्वयै शतं वचनं प्रकृतार्थज्ञानं मम ' कुमारं ' । तत्र ' पिता ' ब्रह्मचर्यादिव सवसाभ्याम् यात्रि
कस्य ' अरति कृति मन्वते मम ' उवाच स्मेत्यर्थः ॥ १३ ॥

दशेति । ' दश वा ' दशैवामन्यत मम पितृव्येऽमुखाय कुमार । ' दश वै ' । स वै ण्णा नहानि श्ये
वाचार्य । कथं पुनरेष अभिष्टानि त्रीणि शतानि मति । त्रीणि शतानिदतिर्येवविषया आह-द्वादशाक्षरा इति ।
(विराज्यमन्त्रमयनसतम्) विराज्य २२ एषा त्रयस्य ३ युष्मदित्येति । उत्तमणि पुनस्तानि द्वात्रिंशन्तु
गद्यन्त । प्रायणाथोऽनीयो ददगत्र चतुर्विंशन्तः । पृष्टवभिन्दरी अभिष्टवभिन्दरी स्वस्त्यापति न्यतानि ।
कुन एतन् । एतत्त यत्त परत्तगन्तुप्रत्त च । ' समानमेतत् अर्हन्तु प्रायणीनोदपनयो ' न्यादि ।
होवैशो यो यतमात्रं वक्ष्यते । तेनाभ्यामन्यथाया एतन्वर्तान्ति गण्यन्ते इति गम्यते । गोआयुधो तु अभिष्टव
एवान्तरीत्यभिष्टव । द्वादशेति वदन्तु पृष्टव षट्ठ । सष्टुष्टा एव । ये षट्ठोक्ता ते परत्तगन्तुर्ताना ।
यदगममहं तदग्निष्टोम । (कविशब्दां सामान्यस्य शोचय वै सष्टैव गण्यन्त इत्यभिष्टव) ॥ १४ ॥

कृति त्वेवेति । नवेति होवाच नव वाऽ इति होवाच नव वै प्राणाः प्राणैरु यज्ञस्तायते ॥ १५ ॥

कृति त्वेवेति । (त्य) अष्टेति होवाचाष्टौ वा ऽइति होवाचाष्टाक्षरा गायत्री गायत्रो यज्ञः ॥ १६ ॥

कृति त्वेवेति । समेति हंवाच सप्त वाऽइति हंवाच सप्त च्छन्दाः सित चतुरुत्तराणि च्छन्दोभिरु यज्ञस्तायते ॥ १७ ॥ (अर्द्धप्रपाठकः ॥ ६६ ॥)

कृति त्वेवेति । षडिति होवाच षड्वा ऽइति हंवाच षड्वतुषः सम्बत्सरः सम्बत्सरो यज्ञः समानुमेतदहर्षुत्प्रायणीयोदयनीयौ ॥ १८ ॥

कृति त्वेवेति । नवेति होवाच । नव वा इति होवाच । नव वै प्राणाः । प्राणैरु यज्ञस्तायते ॥ १५ ॥

कृति त्वेवेति । अष्टेति होवाच । अष्टौ वा इति होवाच । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रो यज्ञः ॥ १६ ॥

कृति त्वेवेति । समेति होवाच । सप्त वा इति होवाच । सप्त च्छन्दाणि चतुरुत्तराणि । च्छन्दोभिर् यज्ञस्तायते ॥ १७ ॥

कृति त्वेवेति । षडिति होवाच । षड्वा इति होवाच । षड् ऋतवः संवत्सरः । संवत्सरो यज्ञः । समानुमेतदहर्षुत्प्रायणीयोदयनीयौ ॥ १८ ॥

कृति त्वेवेति । (अभेदव्येदरिमध्यपददानमस्ति न्यमानः) । त्वार्थं पुन पुन पप्रच्छ कृति त्वेवेति । पुनर्गि कृति नव रिता सम्बत्सरस्य षड्वतुषानि षडानि ग्याप्ते स्मेति । नवेति होवाच । ' नवाहानि सवत्सस्य मन रिताऽमन्यते युवाच ' इत्यार । ' न वै इति होवाच ' । नव वै सवत्सस्याहानि यथा अमौ म यने तथैव तन् इति आचार्य परम्परायने । नव वै प्राणाः युवपक्षिणावाप एवाह । स च कृति प्राण-तत्त्वस्य साक्ष्यान्वाहानि सवत्सस्य युवपक्षि । नथ यानि पूर्ववद्विवादा इत्याहानि ' गितानि । तेषां यन् ददाम तद्विदानीं वार्तागन्तुति । इत्यने-उदयनीय प्रायणीये न भवति अतिरात्रादतत्वाच्चेत्यभिप्राय । यत् नव वक्ष्यति । " समानुमेतदहर्षुत्प्रायणीयोदयनीयौ " इति । तन् अर्थे च कश्चित्कां अहर्ष इत्यत्र, तत्रानुप-योगान् । कथमनुपयोग । प्रायणीयोदयनीयोऽहर्ष इत्यत्र सति नवाहर्षानुपयोगे न भवति । (तत्तानां हेतुर्नानुपयोगः) ददानीं ददयि ताननुकम्पिष्याम । ( ) प्रायणीयोदयनीयोऽहर्ष इति ॥ १५ ॥

कृति त्वेवेति । " समानुमेतदहर्षुत्प्रायणीयोदयनीयौ " इत्यत्र इत्यत्र नयोर्द्वयं सति अहर्ष-मिति ॥ १६ ॥

कृति त्वेवेति । " समानुमेतदहर्षुत्प्रायणीयोदयनीयौ " इत्यत्र इत्यत्र नयोर्द्वयं सति अहर्ष-मिति ॥ १७ ॥ १८ ॥

कृति त्वेवेति । पञ्चेति होवाच पञ्च वाऽऽइति होवाच प्राङ्क्तो यज्ञः प्राङ्क्तः पशुः पञ्चर्तवः सम्बत्सरस्य सम्बत्सरो यज्ञः समानुमेतदहर्ष्यचतुर्विंशमहाव्रते ॥ १९ ॥

कृति त्वेवेति । चत्वारितीति होवाच चत्वारि वाऽऽइति होवाच चतुष्पादाः पशवः पशवो यज्ञः समानुमेतदहर्ष्यत्पृष्ट्याभिप्लवो ॥ २० ॥

कृति त्वेवेति । त्रीणीति होवाच त्रीणि वाऽऽइति होवाच त्रीणि च्छन्दांसि त्रयो लोकाश्चित्रमनो यज्ञः समानुमेतदहर्ष्यदभिजिद्विश्वजितौ ॥ २१ ॥

कृति त्वेवेति । द्वेऽ इति होवाच द्वे वाऽ इति होवाच द्विपादौ पुरुषः पुरुषो यज्ञः समानुमेतदहर्ष्यत्स्वुरसामानः ॥ २२ ॥

कृति त्वेवेति । (त्ये) एकमिति होवाचाहरेवेति तदेतदहरहरिति सर्व्वं संवत्सरं सैषा संवत्सरस्योपनिषत्स यो हवमेता संवत्सरस्योपनिषदं

कृति त्वेवेति । पञ्चेति होवाच । पञ्च वा इति होवाच । पान्तो यज्ञः । पान्तः पशुः । पञ्चर्तवः सम्बत्सरस्य । सम्बत्सरो यज्ञः । समानमेतदहः—यत् चतुर्विंशमहाव्रते ॥ १९ ॥

कृति त्वेवेति । चत्वारिणीति होवाच । चत्वारि वा इति होवाच । चतुष्पादाः पशवः । पशवो यज्ञः । समानमेतदहः—यत् पृष्ट्याभिप्लवौ ॥ २० ॥

कृति त्वेवेति । त्रीणीति होवाच । त्रीणि वा इति होवाच । त्रीणि च्छन्दांसि । त्रयो लोकाः । त्रिमनो यज्ञः । समानमेतदहः—यदभिजिद्विश्वजितौ ॥ २१ ॥

कृति त्वेवेति । द्वे इति होवाच । द्वे वा इति होवाच । द्विपादौ पुरुषः । पुरुषो यज्ञः । समानमेतदहः—यत्स्वुरसामानः ॥ २२ ॥

कृति त्वेवेति । एकमिति होवाच । अहरेवेति । तदेतदहरहरिति सर्व्वं संवत्सरम् । सैषा संवत्सर-

कृति त्वेवेति । “समानमेतदहर्ष्यदभिजिद्विश्वजितौ” इत्येते स्वगमामान इत्येतदत्र द्रष्टव्यम् । तयोर्हि न मुष्टिदयोरेकत्वे सति पञ्च वा अंगानि यवीति ॥ १९ ॥

कृति त्वेवेति । अत्राप्येतत् द्रष्टव्यम् । समानमेतदहर्ष्यदभिजिन् । कुत ? पूर्वेषां समानानुवचनानां प्रदर्शनायैवान् । एव मन्त्रि चतुष्प्राप्तौ ॥ २० ॥

कृति त्वेवेति । ‘समानमेतदहर्ष्यदभिजिद्विश्वजितौ’ इत्येतदत्र द्रष्टव्यम् । एव मन्त्रि त्रिविधोपपत्ते ॥ २१ ॥

कृति त्वेवेति । ‘समानमेतदहर्ष्यत्स्वुरसामान’ इति चतुर्विंशमिप्लवो इत्येतदत्र द्रष्टव्यम् । एवमेतद्विचोपपत्ते ॥ २२ ॥

कृति त्वेवेति । “समानमेतदहर्ष्यप्रायगीत्यश्चतुर्विंश” इत्येतदत्र द्रष्टव्यम् । एवमेवैक बोधयते । (सर्वेषु । तथैतेष्टमेति ॥) अहरिति श्रुत्यामस्तिहृत्तमेकवभिनि वाच्यम् । तदेतदहरहरिति सर्व्वं सवसरमाय वक्ष्यते प्रति-

वेदा हास्माच्छ्रुयाजायते सात्मा भवति सम्बत्सरो भवति सम्बत्सरो
भूत्वा देवानुप्येति ॥ २३ ॥

इति प्रथमप्रपाठके पष्ठं ब्राह्मणम् ॥ १२-१-६ ॥ (२. २.) ॥

स वाऽ एष सम्बत्सरो बृहतीमभिसुम्पन्नः । (त्रौ) द्वावाक्ष्यतामुह्यात्
पडदौ द्वौ पृष्ठ्याभिप्लवौ गोऽआयुषी दशरात्रस्तत्पुदत्रिंशत्पुदत्रिंश-
दशरात्रे बृहती बृहत्या वै देवाः स्वर्गं लोकेऽयतन्त बृहत्या स्वर्गं
लोकमाम्नुवंस्तथाऽ एवैष एतद्बृहत्या स्वर्गं लोके यतते बृहत्या
स्वर्गं लोकमामोत्यथ यो बृहत्यां कामस्तुमुर्वैतुनेवम्बिद्वरुधे ॥ १ ॥

यद्वै चतुर्विंशमहः । (द्) दशरात्रस्य वै तत्सप्तमं वा नवमं वा
ऽभिप्लवात्पृष्ठ्यो निर्मितः पृष्ठ्यादभिजित्दभिजितः स्वरसामानः स्वर-

स्योपनिषत् । स यो हेवमेता संवत्सरस्योपनिषद् वेद । आ हास्मात् श्रेयान् जायते । सात्मा
भवति । संवत्सरो भवति । संवत्सरो भूत्वा देवानुप्येति ॥ २३ ॥

स वा एष संवत्सरो बृहतीमभिसुम्पन्नः । द्वावाक्ष्यतामुह्यात् पडदौ द्वौ पृष्ठ्याभिप्लवौ । गोआयुषी ।
दशरात्रः । तत् पदविंशत् । ऋग्विंशदशरात्रे बृहती । बृहत्या वै देवाः स्वर्गं लोकेऽयतन्त । बृहत्या
स्वर्गं लोकमाम्नुवंत् । तथा उ एवैष एतद् बृहत्या स्वर्गं लोके यतते । बृहत्या स्वर्गं लोकमामोति ।
अथ यो बृहत्यां कामः । तमुर्वैतुनेवम्बिद्वरुधे ॥ १ ॥

यद्वै चतुर्विंशमहः । दशरात्रस्य वै तत्सप्तमं वा नवमं वा । अभिप्लवात् पृष्ठ्यो निर्मितः ।
पृष्ठ्यादभिजित् । अभिजितः स्वरसामानः । स्वरसामान्यो विपुवान् । विपुवतः स्वरसामानः ।

पतिरेति प्रत्यभिहारिकमाह-एव चात्र प्रारग्विरेऽनिरात्रे सवत्सर उत्तरइत । तथा च-“ यदेवाद्ः प्राय-
णीरेऽनिरात्रमुपनिषत् ” इत्येवदर्शयिष्यति । ‘ सैवा सवत्सरस्योपनिषत् ’ । संहिता सा एषा दशरात्रपृष्ठ-
विंश्यादिः सवत्सरस्योपनिषत् । उप सर्वाणि प्रमाणा सर्तुनियन् सतिस्वनयेत्युपनिषत् । संहिता सवत्सरस्य
प्रतिपादुपाय इत्यर्थः । आजायते हास्मात् श्रेयान् पुनः । सप्त च सामा भवति । अहमा मना म्यिरेण
देवेनेगमिष्यः । मक्कसः स्वर्गं देवान् संदिवाविद्या भूत्वा देवानुप्येति ॥ २३ ॥

इति श्रीनारायणहरीश्वरिण जनौ मायन्दिनीसत्तायकाध्याय्ये द्वादशकाण्डे

द्विनिषेऽप्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥ १२ । १ । २ ॥

‘ स वा एष. ’ । एष एव सवत्सरः सवत्सरदिवस-नमित्तम् । श्रुयुक्तं कर्मसाक्षि बृहतीच्छरीरमिष्यः
प्रायनि बृहतीम् कथु अक्षराणि तावन्ति अहानि साक्षनाः । द्वावाक्ष्यतां शेषः । बृहत्या जनौ उत्तमिदि
सप्तः । कथं बृहतीमभिसुम्पन्न इत्याह-‘ द्वौ वाक्ष्यताम् पडदौ ’ वाक्कदहानि दृढ्याभिप्लवदशरात्रगोभाजुषि

समभ्यो विषुवान्विषुवतः स्वरसामभ्यो विश्वजिद्विश्वजितः
पृष्ठयः पृष्ठयादभिष्टुवोऽभिष्टुवाद्गोऽआयुषी गोऽआयुर्भ्यां दशरात्रः ॥ २ ॥

(त्रोऽथे) अथैतद्वहाराक्ष्यत् । (य) युन्महाव्रतं पञ्चविंशो ह्येतत्स्य
स्तोमो भवति नाक्षराच्छन्दो व्येत्येकस्मात्तु द्वाभ्यास्तु स्तोत्रि-
यया स्तोमः ॥ ३ ॥

(मोऽभि) अभिष्टुवं पूर्वं पुरस्ताद्विषुवतः पृष्ठयमुत्तर-
मुपवा वाऽअभिष्टुवः पितृ पृष्ठयस्तुस्मात्पूर्ववयसे पुत्राः पितरमुप-
जीवन्ति पृष्ठयमुपरिष्ठाद्विषुवतः पूर्वमुपयुज्यभिष्टुवमुत्तरस्तुस्मादुत्तर-

स्वरसामभ्यो विश्वजित् । विश्वजित् पृष्ठयः । पृष्ठयादभिष्टुवः । अभिष्टुवात् गोऽआयुषी । गोआ
युर्भ्यां दशरात्रः ॥ २ ॥

अथैतद्वहाराक्ष्यत्, यन्महाव्रतम् । पञ्चविंश स्तोमो भवति । नाक्षराच्छन्दो व्येत्येक-
स्मात् । न द्वाभ्याम् । न-स्तोत्रियया स्तोमः ॥ ३ ॥

अभिष्टुवं पूर्वं पुरस्तात् विषुवतः उपयन्ति । पृष्ठयमुत्तरम् । पुत्रा वा अभिष्टुवः । पितृ पृष्ठयः ।
तस्मात् पूर्ववयसे पुत्राः पितरमुपजीवन्ति । पृष्ठयमुपरिष्ठात् विषुवतः पूर्वमुपयन्ति । अभिष्टुवमुत्तरम् ।

यु । गान्ता पञ्चविंशदन्ता वृत्तायाचक्षते । (जातूक्त्यं कियत् मन्त्राणांश्च । क्षमद्गाम् ठादत् ।)
आकण्ठान्मपान एवाग्निपयनि न प्रदेशान्तर आकनन् इत्यर्थः । एतथा द्वौ वन्दौ द्वादशाक्षान्तादर्थः ।
द्वादशाक्षान्ताया मन्त्रद्विविधं त्रिविधं महाव्रतान्तर्यकं च ॥ १ ॥ स्वामासा पितारः । चतुर्विंशो दशरात्रश्च
स्वत्वादा नृनाम् । (मन्त्राणां निरवयवनि १) नन्व न द्वादशाक्षानामहं चतुर्विंशमुपपन्ना । अनया
'बृहत्या' 'वै दवा' 'व्यां नोऽ' निमित्तं स्वगाणमित्यर्थः । 'अयनन्' प्रयन् इति वन्तः । अनया बृहत्या
आनुवन्तः स्वगाः । अथ यो बृहत्या द्वादशमानाधनुर्वान्तिरद्वयमा इत्यवयविका । समन्वयः न वृत्तामप्य
केन सवस्तुना पञ्चगामादौ च ॥ २ ॥ स्वादौति । द्वि चतुर्विंशमिति अहं अस्मि । ता इ न द्वादशाक्षानामहं
बृहत्या इत्युच्यते । कथं वा वृत्तामप्यनित्यं इति अहं आह-यद्वै चतुर्विंशमहरीति । दशरात्रमन्त्रमन्त्रम् ।
तत्र प्रतिवदनास्त्वन् । तत्र न वृत्ता एव प्रतिवदन्त्यः । अभिष्टुवापृष्ठयोऽनामन्त्र (इत्यादिभिर्नामान्त्रिक)
ननानिर्वाच्यमानास्तु सवाप्यनाहनि पृष्ठ्याभिरुपनिवदया निमन्त्रादिति महाव्रतमत्र नैवमाभ्यर्च्य
नममिति दशरत्नम् । पञ्चविंशो ह्येतत् स्तोमो भवति । नन्व कस्यचित् । ततश्च स्तोममात्रावपि
सकं तन्व विदित्वाभ्यर्च्यभिप्रायः । नाक्षराच्छन्दो व्येत्येतीति । (नम्याप्यनन्तरविचनं दशरत्नं तथ्य ये
मन्त्रिन्नामन्त्रार्थं तथोक्तं निगलज्ज्ञानं वाच्यमसाम्यादन्तानामया नम्यास्तान्त्रियया द्वाभ्यां स्तोमो-
भिरात्त यथा चन्द एकस्मात् द्वाभ्यामभ्यर्च्यमिति । तत्राभिरुपनिव प्रजनिभूतान् आगिरात्त तस्मादभिरुपि
नवर्गान् दशरत्नम् ॥ १ ॥ १-२ ॥

अभिष्टुवं पूर्वमिति । त्वेव चतुस्रमात्रा अभिष्टुवः पृष्ठयान् पूर्वं पितरमुपजीवत्युच्यते । अत्रापि पितारः

वयसे पुत्रान्पितृपत्नीवत्युप ह वाऽ एनं पूर्ववयसे पुत्रा जीवन्त्युपो-
त्तरवयसे पुत्रा जीवति अथैवमेतदेद ॥ ४ ॥

तदाहुः । (स्वं) यच्चतुर्विंशमहरूपेत्य प्रेयात्कथमनागूर्ती भव-
तीति यदेवादः प्रायणीयमतिरात्रमुपयन्ति तेनेति ब्रूयात् ॥ ५ ॥

(जु) तदाहुः । (स्वं) यद्द्वादशमासाः सम्बत्सरस्तथायैतदहरूपेत्येति यदे-
षुवतमुवरेषामेता ३ तुरेषा ३ मित्युवरेषाञ्चैव पुरेषाञ्चेति ह ब्रूयादात्मा वै
सम्बत्सरस्य विषुवानुद्गानि मासा यत्र वा ऽ आत्मा तदुद्गानि यत्राऽ
अुद्गानि तदात्मा न वाऽ आत्माऽङ्गान्यतिरिच्यते नात्मानमुद्गान्यतिरि-
च्यन्तऽएवमु हैतदुवरेषाञ्चैव पुरेषाञ्च भवति ॥ ६ ॥

(त्यु) अथ ह वाऽ एष महासुपर्णऽएव सुसंवत्सरः । (स्तु) तस्य
यान्पुरस्ताद्विषुवतः पण्मासानुपयन्ति सोऽन्यतरः पक्षोऽथ यान्पुडुपु-
रिष्ठात्सोऽन्यतरऽआत्मा विषुवान्यत्र वाऽआत्मा तुत्पक्षो यत्र वा पक्षो
तदात्मा न वाऽ आत्मा पक्षावतिरिच्यते नात्मानम्पक्षावतिरिच्येतेऽ-
एवमु हैतदुवरेषाञ्चैव पुरेषाञ्च भवति ॥ ७ ॥

तस्यादुत्तरवयसे पुत्रान् पितृपत्नीवति । उप ह वा एनं पूर्ववयसे पुत्रा जीवन्ति । उपोत्तरवयसे
पुत्रान् जीवति । य एवमेतदेद ॥ ४ ॥

तदाहुः—यच्चतुर्विंशमहरूपेत्य प्रेयात् । कथमनागूर्ती भवतीति । यदेवादः प्रायणीयमतिरात्र
मुपयन्ति । तेनेति ब्रूयात् ॥ ५ ॥

तदाहुः—यत् द्वादश मासाः संवत्सरस्य । अथतदहरूपेत्येति । यत् वैषुवतम् । अवरेषामेता ३ त
परेषा ३ मिति । अवरेषा चैव परेषा चेति ह ब्रूयात् । आत्मा वै संवत्सरस्य विषुवान् । अंगानि
मासाः । यत्र वा आत्मा तदंगानि । यत्रो अंगानि तदात्मा । न वा आत्मा अंगान्यतिरिच्यते ।
नात्मानमंगान्यतिरिच्यते । एवमु हैतत् अवरेषा चैव परेषा च भवति ॥ ६ ॥

अथ ह वा एष महासुपर्ण एव । यत् संवत्सरः । तस्य यान् पुरस्तात् विषुवतः पण्मासानुप-
यन्ति । सः अन्यतरः पक्षः । अथ यान् पडुपरिष्ठात् सः अन्यतरः । आत्मा विषुवान् । यत्र वा

उपदर्शनं सयुक्तमुच्यते । तदाह—यदेवादः प्रायणीयमिति । प्रायणमि एवातिरात्र सर्वसंवत्सरमादित
“ कति त्वेतेनेकमिति हेवाव ” इत्यादिप्रमाणम् । तदाह—यन् पुरपरिष्ठस्य विषुवान् शरीरवयसोऽकथमनागूर्ती
होतेषु मासेषु अनागतानेव पृथक् विध्यते । पूर्वोत्तरपक्षयोर्वा च गृह्यते । इत्येनद्रुक्पिडादयेन निद-

तुदाहुः । (स्य) यत्पुरस्ताद्विपुत ऽऊर्ध्वान्स्तोमान्पण्मासानुपपन्ति
पटुपरिष्ठादावृत्तान्कथमस्यैतु ऽऊर्ध्वा स्तोमाऽ उपेता भवन्तीति यमे-
शामुमूर्ध्वस्तामन्दशरात्रमुपपन्ति तेनेति ब्रूयादेवेभ्यो ह वै महाव्रतञ्च
तन्मये कथमूर्ध्वस्तोमोऽनुपपन्तिमुपपन्तिमुपपन्ति ॥ ८ ॥

तु ह ददाऽ ऊर्ध्वः । (इ) उप तु यत्तु कर्तुं जानीति यऽऊर्ध्वस्तोमो अने-
दमाऽनुपपेति तुऽ अनुमूर्ध्वस्तामन्दशरात्रमुपपन्ति सप्तमस्तुविपन्तस्य यः
पृष्ठयः पटुहऽ कनवः सुऽ इमु लोकाऽ ऊर्ध्वोमाः सम्बत्सरो दशममुहस्ते-
नेनदाभुवन्स्तुदभ्याऽतिष्ठत तिष्ठत ह वा ऽअस्मै महाव्रतं तु ऽऽपव-
मन्नेद ॥ ९ ॥

(दा) अथ वाऽ अनुऽद्वाभ्याराहुः । प्रायर्णयेनातिरात्रेणोदयनीय-
मतिरात्रमभ्याराहन्ति चतुर्विंशतुन महाव्रतमभिप्लवन् पुरमभिप्लवं
पृष्ठेन पुरमपृष्ठयमभिजिता अत्राजुतर्ध्वं स्वरसामभिः पुरान्स्वर-

आत्मा तत्पत्तिः । यत्र वा पत्तिः तदात्मा । न वा आत्मा पक्षवतिरिच्छते । नात्मान पक्षवतिरिच्छते ।
एवमु द्वे तत् । अत्रेवा चव फेषा च भवति ॥ ७ ॥

तदाहुः—यत् पुरस्तात् विपुत ऊर्ध्वान् स्तोमान् पण्मासानुपपन्ति । पटुपरिष्ठादावृत्तान् ।
कथमस्यैतु ऊर्ध्वाः स्तोमाऽ उपेता भवन्तीति । यमेशामुमूर्ध्वस्ताम दशरात्रमुपपन्ति । तेनेति ब्रूयात् ।
दभ्याऽ ह वै महाव्रतं न तन्मये । कथमूर्ध्व स्तोमाविपुतमुपपन्ति । आवृत्तमिति ॥ ८ ॥

त ह देवा उचुः । उप तु यत्तु कर्तुं जानीति । य ऊर्ध्वस्तोमः । येनेदमाप्रवामेति । त एतमूर्ध्व-
स्तोम दशरात्रमपश्यन् सप्तमस्तुविपन्तस्य यः पृष्ठयः पटुहः । कनवः मः । इमे लोकाऽ ऊर्ध्वोमाः ।
सम्बत्सरो दशममुहस्ते । तेनेनदाभुवन् । तदभ्याऽतिष्ठत । तिष्ठते ह वा अस्मै महाव्रतम् । य
एवमेतद्देव ॥ ९ ॥

अथ वा अतोऽद्वाभ्याराहुः । प्रायर्णयेनातिरात्रेणोदयनीयमतिरात्रमभ्यारोहन्ति । चतुर्विंशेन
महाव्रतम् । अभिप्लवेन पुरमभिप्लवम् । पृष्ठेन पुरमपृष्ठयम् । अभिजिता विश्वजितम् । स्वर-

नेति । तदाहुः—यत् पुरस्तात् विपुत ऊर्ध्वान् स्तोमान् पण्मासानुपपन्ति । (अनेषु यत्पत्तिरा-
भ्याराहुः अर्था एव) । दशरात्रे ऊर्ध्वो एव । तेनेति । ऊर्ध्वो एतोऽसर्वेति । स्तोमस्तुविपन्तस्य पद-
स्येति । तमपश्यन्मन्त्रेदेव । ' एत्योऽतिष्ठत ' तस्मादाह्वादायां प्रकाशितम् । प्रकाशने तिष्ठते-
रामनेपदम् ॥ ४-९ ॥

" १२ वा " अत ऊर्ध्वं अहा अभ्यारोहन् प्रायर्णयेनातिरात्रेणोदयनीय-

साम्नोऽथैतदुहरनभ्याहृतं यद्वेषुवतमभि ह वै श्रेयाथैतथै रोहति
नेनम्पापीयानभ्यारोहति युऽ एवमेनद्वेद ॥ १० ॥

(दा) अथ वाऽअतोऽह्नान्निवाहः । प्रायणीयोऽतिरात्रश्चतुर्विंश-
शायान्ने निवहति चतुर्विंशामहरभिष्टुत्रायाऽभिष्टुत्रः पृष्टुत्राय पृष्टुत्रो-
ऽभिजितेऽभिजित्स्वर्गसामभ्यः स्वरसामानो विपुत्रे विपुत्रान्त्स्वर-
सामभ्यः स्वरसामानां विश्वजित् विश्वजित्पृष्टुत्राय पृष्टुत्रोऽभिष्टुत्राया-
भिष्टुत्रो गोऽआयुर्भ्यां गोऽआयुर्पा दशरात्राय दशरात्रो महाव्रताय
महाव्रतमुदयनीयायानिरात्रयोदयनीयाऽतिरात्रः स्वर्गाय लोक्याय
प्रनिष्ठायाऽअत्रायाय ॥ ११ ॥

तानि वाऽ एतानि । यज्ञारण्यानि यज्ञकृन्तव्यानि तानि शतथै शतथै
रथाह्वयान्यन्तरेण तानि द्वे द्विद्वाऽमऽउपपद्यन्ति यथाऽऽरण्यान्यां मुग्धां-
धुरतोऽज्ञनाया वा पिपासा वा पाप्मानो रुक्षाथैसि सचरेन्नेवथै द्वेवैना
नशनाया वा पिपासा वा पाप्मानो रुक्षाथैसि सचन्तेऽय ये विद्वाथैसो

मामभिः परान् स्वरसाम्नः । अर्थतदुहरनभ्याहृतम् । यत् वैषुवतम् । अभि ह वै श्रेयानं रोहति ।
नेनं पापीयानभ्यारोहति । य एवमेनद्वेद ॥ १० ॥

अथ वा अतोऽह्ना निवाहः । प्रायणीयोऽतिरात्रश्चतुर्विंशायानं निवहति । चतुर्विंशमहरभिष्टु-
त्राय । अभिष्टुत्रः पृष्टुत्राय । पृष्टुत्रोऽभिजिते । अभिजित् स्वरसामभ्यः । स्वरसामानो विपुत्रे ।
विपुत्रान् स्वरसामभ्यः । स्वर्गसामानां विश्वजिते । विश्वजित् पृष्टुत्राय । पृष्टुत्रोऽभिष्टुत्राय अभि-
ष्टुत्रो गोऽआयुर्भ्याम् । गोऽआयुर्पा दशरात्राय । दशरात्रो महाव्रताय । महाव्रतमुदयनीयायानि
रात्राय । उदयनीयोऽतिरात्रः स्वर्गाय लोक्याय प्रनिष्ठाया अत्रायाय ॥ ११ ॥

तानि वा एतानि यज्ञारण्यानि यज्ञकृन्तव्यानि । तानि शतं शतं रथाह्वयानि । अन्यरेण तानि
ये विद्वान् उपपद्यन्ति । यथाऽऽरण्यान्यां मुग्धांश्चरतोऽज्ञनाया वा पिपासा वा पाप्मानो रक्षन्ति सचे-

यथा प्रवाहात्प्रवाहमुभयादुभयमेवु^१ ह वै ते देवताये देवतामुपसृजन्ति
ते स्वस्ति स्वर्गं लोकं^२ सुमश्नुवते ॥ १२ ॥

तदाहुः । कृति संवत्सरस्याहानि पराधि कृत्यर्वाञ्चीति स यानि सकृ-
त्सकृदुपपन्ति तानि पराञ्च्यथ यानि पुनः पुनस्तान्यर्वाञ्च्यर्वाञ्चीति इ
त्वेनान्युपासीत षड्वयोहर्षावृत्तिमुन्वावर्तन्ते ॥ १३ ॥

इति प्रथमप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ १२-१-७ ॥ (२. ३.) ॥

पुरुषो वै सवत्सरः । (स्तु) तस्य प्राणऽएव प्रायणीयोऽतिरात्रः
प्राणेन हि प्रयन्ति व्यागेवारम्भणीयमुहर्षाञ्चाहवाऽभन्ते अद्यद्वारभन्ते ॥ १॥
(न्तेऽय) अयमेव दुक्षिणो हस्तोऽभिप्लवः षडहः । (स्तु) तस्येदमेव
प्रथममुहस्तस्येदुमेव प्रातःसवनमिदम्प्राच्यंदिनं^३ सवनमिदन्तृतीय-
सवनङ्गायत्र्याऽआयुतने तस्मादियमासां^४ हसिष्टा ॥ २ ॥

इत् । एवं ईवेनानश्नाया वा पिपासा वा पाप्मानो रक्षासि सर्वते । अथ ये विद्वानो यथा
प्रवाहात्प्रवाहः अभवाद्भयम् । एवं ह वै ते देवताये देवतामुपसृजन्ति । ते स्वस्ति स्वर्गं लोकं
समश्नुवते ॥ १२ ॥

तदाहुः—कृति संवत्सरस्याहानि पराधि । कृत्यर्वाञ्चीति । स यानि सकृत्सकृदुपपन्ति । तानि
पराधि । अथ यानि पुनः पुनः । तान्यर्वाञ्चि अर्वाञ्चि इति इ त्वेनान्युपासीत । षड्वयोर्ह
आवृत्तिमुन्वावर्तते ॥ १३ ॥

गवामयनीयसंवत्सरस्य पुरुषविधोपासनम् ।

पुरुषो वै सवत्सरः । तस्य प्राण एव प्रायणीयोऽतिरात्रः । प्राणेन हि प्रयन्ति । वागेवारम्भणीय-
महः । वावा ह्यारभन्ते । तद्यद्वारभन्ते ॥ १ ॥

अयमेव दुक्षिणो हस्तोऽभिप्लवः षडहः । तस्येदमेव प्रथममहः । तस्येदमेव प्रातःसवनम् । इदं
माध्यंदिने सवनम् ॥ २ ॥ तृतीयसवनम् । गायत्र्या आयुतने । तस्मादियमासां हसिष्टा ॥ २ ॥

अविदुषा कृतत्राणि । तानि ॥ विधेयविज्ञानमुपायका उपपद्यन्ति फलान् । तस्यप्राणं भारण्यान् महति
वारण्ये कांक्षिष्यत । अयमाया तुमुश्चा पिपासा वा । पाप्मानञ्च पतनीया । रक्षानि सर्वेत् । एव
अश्नाया वा पिपासा पाप्मानो रक्षासि सर्वते । अथ ये विद्वान् उपपत्यन्तिष्यादि प्रयत्नः ॥ १२ ॥

तदाहुः—‘स यानि सकृत्सकृदुपपन्ति’ । प्रायणीयचतुर्विंशतित्रिंशच्चि-४-दोमाऽविश्वामहानो-
दपनीयानि पुन पुनस्तत्राणि ‘अर्वाञ्चि’ आवृत्तिर्भक्त्याणीति प्रायणीयऽर्वाञ्च्युपपन्ति । कथम् अर्वाञ्च्येति ।
आवृत्तिमु षड्वयोर्हैकैकं तान्युपासते । मन सामान्यं तदभिनिर्माणेन च तदन्तर्भागादि-यथाभिप्राय ॥ १३ ॥

इति श्रीमदार्यवर्षाहस्यसंहिता कृत्वा माध्यन्दिन्यहोरात्रसवनप्रकरणस्य द्वादशकाण्डे द्वितीयेऽध्याये

तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (१२ । २ । ३) ॥

‘पुरुषो वै’ । पुरुष ‘संवत्सर’ उपपत्य इति शेष । गायत्र्येवेति द्रव्याभिका । ‘आरम्भणीय’ आर-

(षेडु) इदमेव द्वितीयमुहः । (स्तु) तस्येदमेव प्रातःसवनमुदिदम्भा-
ध्यन्दिन^१ सुवनमिदुन्तृतीयसवनम्विष्टुभऽआयुनने तुस्मादियुमस्यै
वर्षीयसी ॥ ३ ॥

(मीडु) इदमेव तृतीयमुहः । (स्तु) तस्येदमेव प्रातःसवनमुदिदम्भाध्य-
न्दिन^२ सुवनमिदुन्तृतीयसवनं जुगत्याऽ आयुनने तुस्मादियुमासा-
म्वर्षीयसी ॥ ४ ॥

(षेडु) इदमेव चतुर्थमुहः । (स्तु) तस्येदमेव प्रातःसवनमुदिदम्भाध्य-
न्दिन^३ सुवनमिदुन्तृतीयसवनम्विराजऽ आयुननेऽन्नम्वै विरादतुस्मा-
दियुमासामन्नादितमा ॥ ५ ॥

(मेडु) इदमेव पञ्चममुहः । (स्तु) तस्येदमेव प्रातःसवनमुदिदम्भाध्यन्दिन^४
सुवनमिदुन्तृतीयसवनमुपङ्केरायनने पृथुरिव वै पङ्क्तिस्तुस्मादियुमा-
साम्प्रथिष्ठः ॥ ६ ॥

(५) इदमेव षष्ठमुहः । (स्तु) तस्येदमेव प्रातःसवनमुदिदम्भाध्य-
न्दिन^५ सुवनमिदुन्तृतीयमवनमुतिच्छन्दसऽआयुनने तुस्मादियुमासा-

इदमेव द्वितीयमुहः । तस्येदमेव प्रातःसवनम् । इदं माध्यन्दिनं सवनम् । इदं तृतीयसवनम् ।
विष्टुभ आयुनने । तस्मादियुमस्यै वर्षीयसी ॥ ३ ॥

इदमेव तृतीयमुहः । तस्येदमेव प्रातःसवनम् । इदं माध्यन्दिनं सवनम् । इदं तृतीयसवनम् ।
जुगत्या आयुनने । तस्मादियुमासां वर्षीयसी ॥ ४ ॥

इदमेव चतुर्थमुहः । तस्येदमेव प्रातःसवनम् । इदं माध्यन्दिनं सवनम् । इदं तृतीयसवनम् ।
विराज आयुनने । अन्नं वै विराज । तस्मादियुमासां नन्नादितमा ॥ ५ ॥

इदमेव पञ्चममुहः । तस्येदमेव प्रातःसवनम् । इदं माध्यन्दिनं सवनम् । इदं तृतीयसवनम् ।
पङ्केरायनने । पृथुरिव वै पङ्क्तिः । तस्मादियुमासां प्रथिष्ठः ॥ ६ ॥

इदमेव षष्ठमुहः । तस्येदमेव प्रातःसवनम् । इदं माध्यन्दिनं सवनम् । इदं तृतीयसवनम् । अग्नि

(५) उदरमेकविंशः । (शो) द्विविंशतिर्वाऽऽन्तरुदरे कुन्तापान्यु-
दरमेकविंशन्तुस्मादुदरमेकविंशः ॥ १२ ॥

पार्श्वे त्रिणवः । (लृ) त्रयादशान्याः पार्श्ववृत्तयोदशान्याः पार्श्वे त्रिणवं
तस्मात्पार्श्वे त्रिणवः ॥ १३ ॥

(वाऽनू) अनुकं त्रयस्त्रिंशः । (शो) डात्रिविंशद्वाऽऽतस्य ककु-
कराण्यनुकं त्रयस्त्रिंशन्तुस्मादनुकं त्रयस्त्रिंशः ॥ १४ ॥

(शाऽयु) अयमेव दुशिणः कुर्णोऽभिजित् । (शु) यदिदमङ्ग-
शुक्लं स प्रथमः स्वरगामा युक्कृष्णं स द्वितीया यन्मण्डलं स तृतीया
नामिकं विषुवान्यदिदमङ्गो मण्डलं स प्रथमोऽर्धाकसामा युक्कृष्णं
स द्वितीया युक्कृष्णं स तृतीयः ॥ १५ ॥

(योऽयु) अयमेवोत्तरः कुर्णो विश्वजित् । (दृ) उक्तो पृष्ठ्याभि-
प्लवो वावुवाक्वा प्राणो ते गोऽभायुषीऽशुक्लानि दशरात्रां पुस्तम्महा-
व्रतमुदातुऽपुवां दयनीयांऽतिरात्रुऽवेदानेन हययन्ति सुऽएषु सम्बत्सरा-
ध्यात्मं प्रतिष्ठितः स वा हेवमेतुऽसम्बत्सराध्यात्मं प्रतिष्ठितम्बुद प्रति-
तिष्ठति प्रजया पशुभिरस्मिल्लोकेऽमृतत्वंनुनामुष्मिन् ॥ १६ ॥

इति प्रथमप्रपाठकेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ १२-१-८ ॥ (२. ४.) ॥

द्वितीयाध्यायश्च समाप्तः ॥ १२ । २ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ६५ ॥

उदरमेकविंशः । विंशतिर्वा अन्तरुदरे कुन्तापानि । उदरमेकविंशम् । तस्मादुदरमेकविंशः ॥ १२ ॥
पार्श्वे त्रिणवः । त्रयादशान्याः पार्श्ववृत्तयोदशान्याः । पार्श्वे त्रिणवे । तस्मान्पार्श्वे त्रिणवः ॥ १३ ॥
अनुकं त्रयस्त्रिंशः । डात्रिविंशद्वा एतस्य ककुकराणि । अनुकं त्रयस्त्रिंशम् । तस्मादनुकं त्रय-
स्त्रिंशः ॥ १४ ॥

अयमेव दुशिणः कुर्णोऽभिजित् । यदिदमङ्गः शुक्लम् । प्रथमः स्वरगामा । यत् कुर्णो, स
द्वितीयः । यन्मण्डलं, स तृतीयः । नामिकं विषुवान् । यदिदमङ्गो मण्डलम् । स प्रथमोऽर्धाकसामा ।
यत् कृष्णं, स द्वितीयः । यत् शुक्लं, स तृतीयः ॥ १५ ॥

अयमेवोत्तरः कुर्णो विश्वजित् । उक्तो पृष्ठ्याभिप्लवो । वावुवाक्वा प्राणो, ते गोभायुषी ।

आत्माने ' प्रथमे स्थाने इदं प्रथममद्वैति । इदमेव नास्तिका यत् । द्वितीयमह । इयमनास्तिका अथा-
कनिकिका स इत्यत्र । एतमेव अथवा तृतीयमह । इय मण्डला अन्त्यामनुनीय इदं वा । इयमेव प्रदेतिनी

अंगानि दशरात्रः । मुखं महाव्रतम् । उदान एवोदयनीयोऽतिरात्रः । उदानेन ह्युच्यते । स एष
संवत्सरोऽध्यात्मं प्रतिष्ठितः । स यो हवमेतं संवत्सरमध्यात्मं प्रतिष्ठितं वेद । प्रतिष्ठति मनसा
पशुभिरस्मिन् लोके, अमृतत्वेनामुष्मिन् ॥ १६ ॥

चतुर्थपद । इण् प्रदेशिनी नामगुणानां ज्ञानशयेनपञ्चदिनया प्रायेण रत्नयवाजमदन्ति । तदेव स्वर्गो-
क्त्यात्रादितमब्रुव्यते । इदमेवागुणं नामगुणानां पृथुतम । इदमेव बहे प्रयुक्तमाह-तस्येदमेव पाणि
कण्ठं प्राणं सधनं (इदमस्मिन्कर्मिण्युपाति वीर्यशक्तिजत्रव । इत्यस्योपाति वृत्तायविद्यतदादीनि मामानि
कविपदानि नोपपन्तोति कृत्वा यानि ।) ॥ ८-१९ ॥

इति श्रीमद्वार्क्यहर्षिस्वामिन् कृतौ मा यन्दिनीवशात्पद्यत्रायणभाष्ये द्वादशकाण्डे
द्वितीयोऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १२ । १ । ४ ॥

नागम्बामियुनोऽन्या पामाशर्वो वसन्हार ।

धुव्यर्थं शशनामस इन्तिन पौष्करीवक्र ॥ १ ॥

श्रीमनोऽजितनाथस्य विक्रमाक्रम्य भूपते ।

यमायशो हारम्बामो व्याख्यञ्जानपथी धुतिम् ॥ २ ॥

भूमर्तो विक्रमार्जेण कल्पा कलरुवेदिकम् ।

दानायान्यस्य कृतवान् धुव्यर्थंविर्हृत हरि ॥ ३ ॥

इति श्रीसर्वाज्ञानिभानकवीन्द्राचार्यभट्टनाथना श्रीहारम्बामिनो एतौ मा यन्दिनीव-
शात्पद्यत्रायणभाष्ये द्वादशकाण्डे द्वितीयोऽध्याये समाप्तः ॥ १२-२ ॥

अथ तृतीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् । प्रथमप्रपाठके च नवमं ब्राह्मणम् ।

यद्वालाके । (कऽऽ) इद्विबृदेति सर्वमन्योऽन्यमभिराम्यमानम् ।
 कथं स्विद्यज्ञः पुरुषः प्रजापतिरन्योऽन्यं नातिरिच्यन्त एते ॥ १ ॥
 यदूर्ध्वाः स्तोमाऽनुयन्ति । यज्ञमभ्यावर्त साभिः कल्पमानाः ।
 कथं स्विद्यज्ञः पुरुषमाविशन्ति कथं प्राणैः सयुजो भवन्ति ॥ २ ॥
 प्रायणीयोऽतिरात्रः । (अ) चतुर्विंशमहश्चत्वारोऽभिप्लवाः पृष्ठ्यऽ
 इत्येते । कथं स्विद्यज्ञः पुरुषमाविशन्ति कथं प्राणैः सयुजो भवन्ति ॥ ३ ॥
 अभिजिता स्वरसामानः । (नोऽभि) अभिवल्लताऽऽभयतां विपु
 वन्तमुपयन्ति । कथं स्विद्यज्ञः पुरुषमाविशन्ति कथं प्राणैः सयुजो
 भवन्ति ॥ ४ ॥

“ यद्वालाके विबृदेति सर्वमन्योन्यमभिसंपद्यमानम् ।
 कथं स्विद्यज्ञः पुरुषः प्रजापतिरन्योऽन्यं नातिरिच्यन्त एते ॥ १ ॥
 यदूर्ध्वाः स्तोमाऽनुयन्ति यज्ञमभ्यावर्त साभिः कल्पमानाः ।
 कथं स्विद्यज्ञः पुरुषमाविशन्ति कथं प्राणैः सयुजो भवन्ति ॥ २ ॥
 प्रायणीयोऽतिरात्रश्चतुर्विंशमहश्चत्वारोऽभिप्लवाः पृष्ठ्य इत्येते ।
 कथं स्विद्यज्ञः पुरुषमाविशन्ति कथं प्राणैः सयुजो भवन्ति ॥ ३ ॥
 अभिजिता स्वरसामानोऽभिवल्लताऽऽभयतां विपुवन्तमुपयन्ति ।
 कथं स्विद्यज्ञः पुरुषमाविशन्ति कथं प्राणैः सयुजो भवन्ति ॥ ४ ॥

त्रिवृत्प्रायाः । सप्तदशाभिकलतास्त्रयस्त्रिंशन्ताश्चतुरक्तरेण । कथं
स्वित्ते पुरुषमाविशन्ति कथं प्राणैः सयुजो भवन्तीति ॥ ५ ॥

शिरस्त्रिवृत् । (न्य) पञ्चदशोऽस्य ग्रीवाऽरुराहुः सप्तदशाभिकलतम् ।
एकविंशमुदरं कल्पयन्ति पार्श्वे पर्शुस्त्रिणवेनाभिकलते ॥ ६ ॥

अभिप्लवाऽऽभयतोऽस्य बाहू । पृष्ठयम्पृष्ठयऽ इति धीरा वदन्ति ।
अनूकमस्य चतुरक्तरेण संवत्सरे ब्राह्मणाः कल्पयन्ति ॥ ७ ॥

कर्णावस्याभितिष्ठिश्चजिच्च । (ज्ञा) अक्ष्या बाहुः स्वरसामाभिकलते ।
नस्यम्प्राणम्विषुवन्तमाहुर्गोऽभयुषी प्राणवेताववाचौ ॥ ८ ॥

अङ्गान्यस्य दशरात्रमाहुः । (सु) सुखम्महाव्रतं सम्बत्सरे

त्रिवृत्प्रायाः सप्तदशाभिकलतास्त्रयस्त्रिंशन्ताश्चतुरक्तरेण ।

कथं स्वित्ते पुरुषमाविशन्ति कथं प्राणैः सयुजो भवन्ति ”-इति ॥ ५ ॥

“ शिरस्त्रिवृत् पञ्चदशोऽस्य ग्रीवाऽरुराहुः सप्तदशाभिकलतम् ।

एकविंशमुदरं कल्पयन्ति पार्श्वे पर्शुस्त्रिणवेनाभिकलते ॥ ६ ॥

अभिप्लवाऽऽभयतोऽस्य बाहू पृष्ठयं पृष्ठय इति धीरा वदन्ति ।

अनूकमस्य चतुरक्तरेण संवत्सरे ब्राह्मणाः कल्पयन्ति ॥ ७ ॥

कर्णावस्याभितिष्ठिश्चजिच्च-अस्या बाहुः स्वरसामाभिकलते ।

नस्यं प्राणं विषुवन्तमाहुर्गोऽभयुषी प्राणवेताववाचौ ॥ ८ ॥

अङ्गान्यस्य दशरात्रमाहुर्मुखं महाव्रतं संवत्सरे ब्राह्मणाः कल्पयन्ति ।

हमयन पुरस्तात् परस्तात् । त्रिवृत्तन् मन्थ स्थित उपगच्छन्ति । कथं स्वित्ते इति । न च अज्याम किंचित्
हमये इत्यभिप्रायः ॥ ४ ॥

‘ त्रिवृत्प्रायाः ’ त्रिवृत्ता प्रपन्ति प्रवर्तन्ते इति त्रिवृत्प्रायाः । त्रिवृत्तादय इत्यर्थः । सप्तदशान् मन्थे स्थितान्
अभिकलता अभिगता ‘ सप्तदशाभिकलता ’ । सप्तदशमन्थ्या इत्यर्थः । ‘ त्रयस्त्रिंशन्ताः ’ त्रयस्त्रिंशः भक्तौ
येषां ते त्रयस्त्रिंशन्ताः पार्श्विका स्तोमाः । चतुरक्तरेण स्तोमेन नक्षत्रं दशरात्रे वर्तन्ते । उन्मोमेतु हि चतु-
र्विंशचतुर्धवारिस्तोमाः । नेतु ये चतुरक्तस्तोमाः । नेतु दिक्चतुर् स्थिता इत्यर्थः । न च स्वित्ते पुण्यमिति
न्यायानाम् ॥ ५ ॥

‘ शिरस्त्रिवृत् ’ इति । ‘ त्रिवृत्प्रायाः ’ इत्येतन्न उच्यते । शिरः पृथक्स्य त्रिवृत् स्तोमः । तदिति त्रिवृत्तम् ।
अन्यानि सप्तानि च ॥ ६-८ ॥

यति ऋषिर्दशवर्षाहोस्त्वामिनः कृत्वा मा-यि-दर्शयशातपयब्राह्मणमाप्ये द्वादशकांठे

तृतीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १२ । ३ । १ ॥

ब्राह्मणाः कल्पयन्ति । सर्व्वस्तोमश्च सर्व्वसामानमेतुश्च सम्बत्सरमध्यात्म-
प्रविष्टम् । समन्धीरऽ आत्मना कल्पयित्वा ब्रध्नस्यास्ते विष्टपे
ऽजातशोकः ॥ ९ ॥

इति प्रथमप्रपाठके नवम ब्राह्मणम् ॥ १२-१-९ ॥ (३. १) ॥

पुरुषो वै सम्बत्सरः । पुरुषऽइत्येकुश्च सम्बत्सरऽइत्येकमुत्र तुत्समन्दे
वै सम्बत्सरस्याहारात्रे द्वाविमौ पुरुषे प्राणाश्च तुत्समन्त्रयऽऋतवः सम्ब-
त्सरस्य त्रयऽइमे पुरुषे प्राणाऽशुत्र तुत्समशुत्ररक्षरा वै सम्बत्सरश्चतु-
रक्षराऽयं यजमानोऽत्र तुत्समप्रश्नर्तवः सम्बत्सरस्य पञ्चमे पुरुषे प्राणाऽ
अत्र तुत्समश्च पञ्चतवः सम्बत्सरस्य षड्विंशे पुरुषे प्राणाऽ अत्र तुत्समश्च
सप्तर्तवः सम्बत्सरस्य सप्ते पुरुषे प्राणाऽअत्र तुत्समम् ॥ १ ॥

(न्दा) द्वादश वै माताः सम्बत्सरस्य । द्वादशमे पुरुषे प्राणाऽ अत्र तुत्स-
मन्त्रयोदश वै माताः सम्बत्सरस्य त्रयोदशमे पुरुषे प्राणा नाभिस्त्रयो-
दश्यत्र तुत्समशुत्रर्विंशतिर्वै सम्बत्सरस्यार्द्धमात्राश्चतुर्विंशतिश्चो-
ऽयम्पुरुषो विंशत्यङ्गुलिश्चतुरङ्गोऽत्र तुत्समश्च पञ्चविंशतिर्वै
सम्बत्सरस्यार्द्धमात्राः पञ्चविंशोऽयम्पुरुषः प्रतिष्ठे पञ्चविंश्यावत्र
तुत्समम् ॥ २ ॥

सर्व्वस्तोम सर्व्वसामानमेतं संवत्सरमध्यात्म प्रविष्टम् ।

समं धीर आत्मना कल्पयित्वा ब्रध्नस्यास्ते विष्टपेऽजातशोकः ” ॥ ९ ॥

पुरुषो वै संवत्सरः । पुरुष इत्येकम् । संवत्सर इत्येकम् । अत्र तत्समम् । द्वे वै गन्तव्यस्या-
होत्रे । द्वाविमौ पुरुषे प्राणौ । अत्र तत्समम् । त्रयऋतवः संवत्सरस्य । त्रय इमे पुरुषे प्राणाः । अत्र
तत्समम् । चतुरक्षरा वै संवत्सरः । चतुरक्षराऽयं यजमानः । अत्र तत्समम् । पञ्चर्तवः संवत्सरस्य ।
पञ्चमे पुरुषे प्राणाः । अत्र तत्समम् । षट्ऋतवः संवत्सरस्य । षड्विंशे पुरुषे प्राणाः । अत्र तत्स-
मम् । सप्तर्तवः संवत्सरस्य । सप्ते पुरुषे प्राणाः । अत्र तत्समम् ॥ १ ॥

द्वादश वै माताः संवत्सरस्य । द्वादशमे पुरुषे प्राणाः । अत्र तत्समम् । त्रयोदश वै माताः
संवत्सरस्य । त्रयोदशमे पुरुषे प्राणाः । नाभिस्त्रयोदशी । अत्र तत्समम् । चतुर्विंशतिर्वै संवत्सर-
स्यार्द्धमात्राः । चतुर्विंशोऽयं पुरुषः । विंशत्यङ्गुलिः । चतुर्विंशः । अत्र तत्समम् । पञ्चविंशतिर्वै
संवत्सरस्यार्द्धमात्राः । पञ्चविंशोऽयं पुरुषः । प्रतिष्ठे पञ्चविंश्याः । अत्र तत्समम् ॥ २ ॥

(न्त्री) त्रीणि च वै शतानि पट्टिश्च । सम्बत्सरस्य रात्रयर्ध्वाणि च शतानि पट्टिश्च पुरुषस्यास्त्रीन्युत्र तत्समं त्रीणि च वै शतानि पट्टिश्च सम्बत्सरस्याहानि त्रीणि च शतानि पट्टिश्च पुरुषस्य मज्जानोऽत्र तत्समुम् ॥ ३ ॥

(१५) सप्त च वै शतानि विधंशतिश्च । सम्बत्सरस्या हांग्र्याणि सप्त च शतानि विधंशतिश्च पुरुषस्यास्त्रीनि च मज्जानश्चात्र तत्समम् ॥ ४ ॥

(न्दु) दश च वै सहस्राण्यष्टौ च शतानि । सम्बत्सरस्य मुहूर्ता यावन्ता मुहूर्तास्तुवन्ति पञ्चदशकृत्व-क्षिप्राणि यावन्ति क्षिप्राणि तावन्ति पञ्चदशकृत्वऽएतर्द्धाणि यावन्त्येतर्द्धाणि तावन्ति पञ्चदशकृत्वऽइदानीनि यावन्तीदानीनि तावन्तः पञ्चदशकृत्वः प्राणा यावन्तः प्राणास्तुवन्तोऽक्तना यावन्तोऽक्तनास्तुवन्तो निमेषा यावन्ता निमेषास्तुवन्ता लोमगर्वा यावन्तो लोमगर्वास्तुवन्ति स्वेदायनानि तावन्ति स्वेदायनानि तावन्तऽ एतं स्तोका वर्पन्ति ॥ ५ ॥

त्रीणि च वै शतानि पट्टिश्च सम्बत्सरस्य रात्रयः । त्रीणि च शतानि पट्टिश्च पुरुषस्यास्त्रीनि । अत्र तत्समम् । त्रीणि च वै शतानि पट्टिश्च सम्बत्सरस्याहानि । त्रीणि च शतानि पट्टिश्च पुरुषस्य मज्जानः । अत्र तत्समम् ॥ ३ ॥

सप्त च वै शतानि विधंशतिश्च सम्बत्सरस्याहोरात्राणि । सप्त च शतानि विधंशतिश्च पुरुषस्यास्त्रीनि च मज्जानश्च । अत्र तत्समम् ॥ ४ ॥

दश च वै सहस्राण्यष्टौ च शतानि सम्बत्सरस्य मुहूर्ताः । यावन्तो मुहूर्तास्तुवन्ति पञ्चदशकृत्वः क्षिप्राणि । यावन्ति क्षिप्राणि तावन्ति पञ्चदशकृत्व एतर्द्धाणि । यावन्त्येतर्द्धाणि तावन्ति पञ्चदशकृत्व इदानीनि । यावन्तीदानीनि तावन्तः पञ्चदशकृत्वः प्राणाः । यावन्तः प्राणास्तुवन्तोऽक्तनाः । यावन्तोऽक्तनास्तुवन्तो निमेषाः । यावन्तो निमेषास्तुवन्तो लोमगर्वाः । यावन्तो लोमगर्वास्तुवन्ति स्वेदायनानि । यावन्ति स्वेदायनानि तावन्त एते स्तोका वर्पन्ति ॥ ५ ॥

मुहूर्तं सप्त पुरुषस्य न द्विचद्वयति । वदन्तां लोमगर्वा मन्ति स्वेदायनानि च । ते तस्य वत् मुहूर्ता पञ्चदशगुणा निमेषाणि क्रियन्ते । तानि च पञ्चदशगुणानि भवन्ति । द्वे सन्त्ये तानि क्षिप्राणि पञ्चदश गुणानि एतर्द्धाणि भवन्ति । तानि च त्रुविंशतिर्दशानि भवन्ति । दशानि चातुर्विंशति एतर्द्धाणि पञ्चदशगुणानि इदानीनि भवन्ति । तानि च त्रु पट्टिर्दशानि द्विचद्वयं, पञ्चदशगुणानि । इदानीनि पञ्चदशगुणानि प्राणा भवन्ति । एते च त्रु पञ्चदशकृत्वः, सम्बत्सरस्याणि, पञ्चदशगुणानि । एते च प्राणा मोहानानि भवन्ति । तानि हि निमेषास्तुवन्ति भवन्ति । अष्टाविंशतिर्दशानि अष्टाविंशतिर्दशानि सम्बत्सरस्याणि समन्ताना तान्येव द्विगुणानि भवन्ति । त्रैविंशति एते प्राणा मृचमर्मास्तुवन्ति । यावन्तः प्राणाः

(न्त्ये) एतद्भ स्म वै तद्विद्वानाह वाक्कलिः । सार्वभौमं मेघं वर्पन्तं
वेदाहुमस्यु वर्पस्य स्तोकाति ॥ ६ ॥

तदेव श्लोकोऽभ्युक्तः । श्रमादन्यत्र परिवर्तमानस्तितृष्णासीनो यदि वा
स्वपन्नपि । अहोरात्राभ्याम्पुरुषः समेन कनिकृत्वः प्राणिनि चाप
चानितीति ॥ ७ ॥

तदेव श्लोकः प्रत्युक्तः । शतं शतानि पुरुषः समेनाष्टौ शता युग्मितं
तद्वदग्नि । अहोरात्राभ्याम्पुरुषः समेन तावत्कृत्वः प्राणिनि चाप
चानितीति ॥ ८ ॥

इति प्रथमप्रपाठके दशमं ब्राह्मणम् ॥ १२-१-१० ॥ (३. २.) ॥

एतद् ॥ वै तद्विद्वानाह वाक्कलिः । सार्वभौमं मेघं वर्पन्तं वेदाहुम । अस्य वर्पस्य स्तोकाति ॥ ६ ॥
तदेव श्लोकोऽभ्युक्तः—“ श्रमादन्यत्र परिवर्तमानस्तितृष्णासीनो यदि वा स्वपन्नपि ।
अहोरात्राभ्याम्पुरुषः समेन कनिकृत्वः प्राणिनि चाप चानितीति ” इति ॥ ७ ॥
तदेव श्लोकः प्रत्युक्तः—“ शतं शतानि पुरुषः समेनाष्टौ शता युग्मितं तद्वदग्नि ।
अहोरात्राभ्याम्पुरुषः समेन तावत्कृत्वः प्राणिनि चाप चानितीति ” इति ॥ ८ ॥

देवा ह वै सहस्रसम्बन्तस्य दिदीक्षिरे । तेषाम्पञ्च शतानि सम्बन्तस्युणां
पर्यवेतान्यासुरथेदं मुञ्चमेव शश्राम य स्तोमा यानि पृष्ठानि यानि
चतुर्दशानि ॥ १ ॥

ततो देवाः । (५) एतद्यज्ञस्यायानयामापर्यन्तेनायातयाम्ना वा वेदे
व्यष्टिरानीतां व्यास्तुवतायातयामा वाऽअस्य वेदाऽअयातयाम्ना
हास्य ब्रह्मा विश्वयाऽऽन्विज्यं कृतं भवति अ एवमेतदेदं ॥ २ ॥

तदेतद्यज्ञस्यायातयाम् । (मौ) ओश्रावयास्तु श्रीपञ्चज येयजामहे व्योप-
डिति तासां वा एतासां पञ्चदशाक्षराणि । ओश्रावयेति चतुर्क्षरम् । अस्तु श्रीपडिति चतुर्क्षरम् ।
येयजामहे इति द्व्यक्षरम् । येयजामहे इति पञ्चाक्षरम् ॥ ३ ॥

(न्द्वय) द्व्यक्षरो वषट्कारः । स एव सप्तदशः प्रजापतिरधिदेवं
चाध्यात्मञ्च प्रतिष्ठितः स यो ह्येवमेतुं सप्तदशः प्रजापतिमधिदेवमुच्चा-

मायश्चित्तसम्बन्धः ।

देवा ह वै सहस्रसम्बन्तस्य दिदीक्षिरे । तेषां पञ्च शतानि सम्बन्तस्युणां पर्यवेतान्यासुः । अथेदं
मुञ्चमेव शश्राम । य स्तोमा यानि पृष्ठानि यानि चतुर्दशानि ॥ १ ॥

ततो देवा एतद्यज्ञस्यायातयामापर्यन्तं । नेतायातयाम्ना वा वेदे व्यष्टिरानीतां व्यास्तुवता
अयातयामा वा अस्य वेदाः । अयातयाम्ना हास्य ब्रह्मा विश्वया आन्विज्यं कृतं भवति । य
एवमेतदेदं ॥ २ ॥

तदेतद्यज्ञस्यायातयाम् । ओश्रावयास्तु श्रीपञ्चज येयजामहे वीपडिति । तासां वा एतासां
पञ्चदशाक्षराणि । ओश्रावयेति चतुर्क्षरम् । अस्तु श्रीपडिति चतुर्क्षरम् ।
येयजामहे इति द्व्यक्षरम् । येयजामहे इति पञ्चाक्षरम् ॥ ३ ॥

द्व्यक्षरो वषट्कारः । स एव सप्तदशः प्रजापतिः अधिदेवं चाध्यात्मं च प्रतिष्ठितः । स
यो ह्येवमेतं सप्तदशः प्रजापतिमधिदेवं चाध्यात्मं च प्रतिष्ठितः वेदः । प्रतिष्ठित इति प्रजया पशुभि
रस्मिन् लोके । अमृतेत्येनामुष्मिन् ॥ ४ ॥

वन्ति । तमन समवेतिना समवेति मय । (पुरुष मर्चान्मथविमोक्तिमदान्वाकस्तेऽन्ये । १) एत
न्यायः प्राणानां सप्तदशं च मूर्तानां माय्योद्गमः प्रवृत्त्यम् ॥ ८ ॥

एति श्रीमहाव्यासस्य भविष्योक्तौ मातृवन्दिनीप्रणयपञ्चादश्याय्ये द्वादशे वारं

मन्त्रेऽथ द्वितीये ब्रह्मणम् ॥ १२ । २ । २ ॥

‘ स व रं ’ । प्रथमेनाम् । तमेन ज्ञानमेन प्रायश्चित्तमेव विमिति । तत्र च दर्शयम् । सप्तममेव गाय
। प्रतिमा दीप्तोऽम मुक्तामिश्र मय्यमवमम्य ह्यर्वादीं गेनमादीं जवायने तैरेव च दीप्तापि निम यवर्द्धम्, दु-

ध्यात्मुच्च प्रतिष्ठितम्बुद प्रतितिष्ठति प्रजुया पशुभिरास्मिन्सुलोकेऽमृतत्वे-
नामुष्मिन् ॥ ४ ॥

(णिस्ते) ते ह देवा ऽज्युः । (रु) वृष तुं यज्ञकतुजानीत यः सहस्र-
सम्बत्सरस्य प्रतिमा को हि तस्मै मनुष्यो यः सहस्रसम्बत्सरः समा-
प्राप्नुविति ॥ ५ ॥

तु विश्वजितमेव सर्वपृष्ठम् । (मृ) पृष्ठस्य पदहस्याजःसवमपश्यंस्ते
हि स्तोमा भवन्ति तानि पृष्ठानि तानि च्छन्दार्थं ॥ ६ ॥

पृष्ठममु पदहम् । (न्दा) द्वादशाहस्याजःसवमपश्यंस्ते हि स्तोमा
भवन्ति तानि पृष्ठानि तानि च्छन्दार्थं ॥ ७ ॥

द्वादशाहमेव । सम्बत्सरस्याजःसवमपश्यंस्ते हि स्तोमा भवन्ति तानि
पृष्ठानि तानि च्छन्दार्थं ॥ ८ ॥

सम्बत्सरमेव । तापश्चित्तस्याजःसवमपश्यंस्ते हि स्तोमा भवन्ति तानि
पृष्ठानि तानि च्छन्दार्थं ॥ ९ ॥

तापश्चित्तमेव । सहस्रसम्बत्सरस्याजःसवमपश्यंस्ते हि स्तोमा भवन्ति
तानि पृष्ठानि तानि च्छन्दार्थं ॥ १० ॥

स वै सम्बत्सरदीक्षाभिर्गुति । सम्बत्सरमुपमाद्विः सम्बत्सरं
सुत्याभिः ॥ ११ ॥

ते ह देवा ऊज्युः । उप त यज्ञकतु जानीत । यः सहस्रसम्बत्सरस्य प्रतिमा । सो हि तस्मै मनुष्यो
यः सहस्रसम्बत्सरेण समाप्नुयादिति ॥ ५ ॥

ते विश्वजितमेव सर्वपृष्ठम् । पृष्ठस्य पदहस्याजःसवमपश्यन् । ते हि स्तोमा भवन्ति । तानि
पृष्ठानि । तानि च्छन्दानि ॥ ६ ॥

पृष्ठमेव पदह द्वादशाहस्याजःसवमपश्यन् । न हि स्तोमा भवन्ति । तानि पृष्ठानि । तानि
च्छन्दानि ॥ ७ ॥

द्वादशाहमेव सम्बत्सरस्याजःसवमपश्यन् । ते हि स्तोमा भवन्ति । तानि पृष्ठानि । तानि च्छन्दानि ॥ ८ ॥
सम्बत्सरमेव तापश्चित्तस्याजःसवमपश्यन् । ते हि स्तोमा भवन्ति । तानि पृष्ठानि । तानि च्छन्दानि ॥ ९ ॥
तापश्चित्तमेव सहस्रसम्बत्सरस्याजःसवमपश्यन् । ते हि स्तोमा भवन्ति । तानि पृष्ठानि । तानि
च्छन्दानि ॥ १० ॥

स वै सम्बत्सरदीक्षाभिर्गुति । सम्बत्सरमुपमाद्विः । सम्बत्सर सुत्याभिः ॥ ११ ॥

यस्या अप्यन इति प्रायश्चित्तस्यैवैवमुक्तं । यस्या अप्यन इति प्रायश्चित्तस्यैवैवमुक्तं । यस्या अप्यन इति प्रायश्चित्तस्यैवैवमुक्तं ।

स युत्सम्बत्सरुन्दीक्षाभिरेति । पूर्वार्द्धमेव तेन सहस्रसम्बत्सरस्याव-
रुन्धेऽथ युत्सम्बत्सरमुपसृष्टिर्मुध्यमेव तेन सहस्रसम्बत्सरस्यावरुन्धेऽथ
युत्सम्बत्सरुं सुत्याभिरुगमार्द्धमेव तेन सहस्रसम्बत्सरस्यावरुन्धे ॥१२॥

स वै द्वादश मासान्दीक्षाभिरेति । द्वादशोपसृष्टिर्द्वादश सुत्याभिस्त-
त्पुटत्रिंशत्पुटत्रिंशदक्षरा बृहत्या बृहत्या वेदुः स्वर्गं लोकेऽयनन्त
बृहत्या स्वर्गं लोकमाप्नुयत्तयोऽ पुं पुं एतद्बृहत्या स्वर्गं लोकं पुनर्न
बृहत्या स्वर्गं लोकमाप्नात्युच्यते बृहत्या कामस्त्वं पुनर्नर्वाप्तुं नृणां बृहत्या ॥१३॥

तद्वाऽ एतत् । (च) अथुं सह क्रियतेऽग्निरुच्यते महदुच्यते स
युत्सम्बत्सरुन्दीक्षाभिरेति सम्बत्सरमुपसृष्टिस्तुनास्यान्यर्द्धावाप्तौ भवता
ऽथ युत्सम्बत्सरुं सुत्याभिरनि तुनाऽएवान्य महदुच्यमान भवति स
वाऽ एष एव सहस्रसम्बत्सरस्य प्रतिमा यत्तापश्चितुऽएष प्रजानाम्प्रजात्यै
यत्तापश्चितः ॥ १४ ॥

इति प्रथमप्रपाठके एकादश ब्राह्मणम् ॥ १२-१-११ ॥ (३. ३) ॥

इति प्रथमप्रपाठक समाप्तः ॥१२॥१॥ कण्डिकासख्या ॥ १३२ ॥

स यत्सम्बत्सरुन्दीक्षाभिरेति । पूर्वार्द्धमेव तेन सहस्रसम्बत्सरस्यावरु-
न्धेऽथ युत्सम्बत्सरमुपसृष्टिर्मुध्यमेव तेन सहस्रसम्बत्सरस्यावरुन्धेऽथ
युत्सम्बत्सरुं सुत्याभिरुगमार्द्धमेव तेन सहस्रसम्बत्सरस्यावरुन्धे ॥१२॥

स वै द्वादश मासान्दीक्षाभिरेति द्वादशोपसृष्टिर्द्वादश सुत्याभिः । द्वादशोपसृष्टिर्द्वादश
बृहत्या बृहत्या वेदुः स्वर्गं लोकेऽयनन्त । बृहत्या स्वर्गं लोकमाप्नुयत्तयोऽ पुं पुं एतद्बृहत्या स्वर्गं लोकं पुनर्न
बृहत्या स्वर्गं लोकमाप्नात्युच्यते बृहत्या कामस्त्वं पुनर्नर्वाप्तुं नृणां बृहत्या ॥१३॥

तद्वाऽ एतत् । (च) अथुं सह क्रियते । अग्निरुच्यते महदुच्यते । स यत्सम्बत्सरुन्दीक्षाभिरेति, सम्बत्सरमुपसृष्टिः ।
तेनास्यान्यर्द्धावाप्तौ भवत । अथ यत्सम्बत्सरुं सुत्याभिरेति तेनो एवान्य महदुच्यमान भवति ।
स वा एष एव सहस्रसम्बत्सरस्य प्रतिमा यत्तापश्चितः । एष प्रजानां प्रजात्यै । यत्तापश्चितः ॥ १४॥

अग्निं वा यामप्रतिगम्य याननस्वदत्तं पृथग्वत्सम्बत्सरं स यत्सम्बत्सरं स यत्सम्बत्सरं स यत्सम्बत्सरं स यत्सम्बत्सरं

‘ स १ ’ । द्वादश मासान्दीक्षाभिरेति द्वादशोपसृष्टिर्द्वादश बृहत्या बृहत्या वेदुः स्वर्गं लोकेऽयनन्त । बृहत्या स्वर्गं लोकमाप्नुयत्तयोऽ पुं पुं एतद्बृहत्या स्वर्गं लोकं पुनर्न
बृहत्या स्वर्गं लोकमाप्नात्युच्यते बृहत्या कामस्त्वं पुनर्नर्वाप्तुं नृणां बृहत्या ॥१३॥

इति श्रीमद्व्याससंहितायां बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणम् ॥ १२ ॥ १ ॥ १॥

तुर्तमिध्याये तुर्तीय ब्राह्मणम् ॥ १२ । ३ । ३ ॥

अथ द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् । तृतीयेऽध्याये च चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

पुरुषश्चै ह नारायणप्रजापतिरुवाच । यजस्वयजस्वेति स होवाच
यजस्वयजस्वेति वाच न्वम्भामात्य त्रिरयाक्ष वृषवः प्रातःसवनं नाग
रुद्रा माध्यन्दिनेन सवनेनादित्यास्तृतीयसवनेनाथ सप्त यज्ञास्त्वयु
यज्ञवास्तुविवाहुमासऽ इति ॥ १ ॥

स होवाच । यजस्वेवाहम्वे ते तद्रक्ष्यामि यथा तऽवक्ष्यामि मणिग्वि
सूत्रऽ भोतानि भविष्यन्ति सूत्रमिव वा मणाविति ॥ २ ॥

तस्माऽ उ हतदुवाच । प्रातःसवनं वहिष्पवमानऽ उद्गातारमन्वारभाभि
इयेनोऽसि गायत्रच्छन्दाऽ अनु त्वाऽऽरभे स्वस्ति मा सुम्पारयेति ॥ ३ ॥

(त्यु) अथ माध्यन्दिने पवमाने । (नऽ) उद्गातारमन्वारभाभि सुपुणोऽमि
त्रिष्टुप्छन्दाऽअनु त्वाऽऽरभे स्वस्ति मा सुम्पारयेति ॥ ४ ॥

(त्यु) अथ तृतीयसवनऽ आर्भवे पवमाने । (नऽ) उद्गातारमन्वार-
भासाऽ क्रभुरसि जगच्छन्दाऽअनु त्वाऽऽरभे स्वस्ति मा सुम्पारयेति ॥ ५ ॥

पुरुषश्चै ह नारायणप्रजापतिरुवाच यजस्वयजस्वति । स होवाच । यजस्वयजस्वेति वाच न्वं
मामात्य । त्रिरयाक्ष । वृषवः प्रातःसवनं नागः । रुद्रा माध्यन्दिनेन सवनेन । आदित्यास्तृतीय-
सवनेन । अथ सप्त यज्ञास्त्वयि । यज्ञवास्तुविवाहुमासऽ इति ॥ १ ॥

स होवाच । यजस्वैव । अहं वै ते तद्रक्ष्यामि । यथा तऽ वक्ष्यामि मणिग्वि सूत्र भोतानि
भविष्यन्ति । सूत्रमिव वा मणाविति ॥ २ ॥

तस्माऽ उ हतदुवाच । प्रातःसवनं वहिष्पवमान उद्गातारमन्वारभाभि । “ इयेनोऽसि गायत्र-
च्छन्दाऽ अनु त्वाऽऽरभे स्वस्ति मा सुम्पारय ”-इति ॥ ३ ॥

अथ माध्यन्दिने पवमाने उद्गातारमन्वारभाभि । “ सुपुणोऽसि त्रिष्टुप्छन्दाऽ अनु त्वाऽऽरभे
स्वस्ति मा सुम्पारय ”-इति ॥ ४ ॥

अथ तृतीयसवनं आर्भवे पवमाने उद्गातारमन्वारभाभि । “ क्रभुरसि जगच्छन्दाऽ अनु
त्वाऽऽरभे स्वस्ति मा सुम्पारय ”-इति ॥ ५ ॥

‘पुरुष’ इ अनेनानि ब्राह्मणेन सप्तसरसरेपवमानस्ये उद्गातारमन्वारभिरियतावचनम् । सप्त्यायु च जातः ।

१-वृषवः प्रातःसवनं नागः । रुद्रा माध्यन्दिनेन सवनेन । आदित्यास्तृतीय-
सवनेन । अथ सप्त यज्ञास्त्वयि । यज्ञवास्तुविवाहुमासऽ इति ॥ १ ॥

(त्यु) अथ सुधुँस्थितेषु सधुँस्थितेषु सुवनेषु जपेः । (मं) मुयि भुगो
मुयि महो मुयि धुशो मुयि सुर्वमिति ॥ ६ ॥

(त्य) अयम्हे लोको भ्रमः । (गर्गोऽन्त) अन्तरिक्षलोको महो
दौर्भागो येऽन्ये लोकास्तत्सर्वम् ॥ ७ ॥

(म) अग्निर्वै भुर्गः । (ग्मो) स्वायुर्मुहऽ आदित्यो वृशो येऽन्य
देवास्तत्सुर्वम् ॥ ८ ॥

(मृ) ऋग्वेदो वै भुर्गाः । (गो) यजुर्वेदो मूढः सामवेदो ब्रुहो वैऽन्यं
वेदास्तत्सुर्वम् ॥ ९ ॥

व्यागै भुग्भिः । प्राणो मुहश्चक्षुर्भुग्भ्यो वेऽन्ये प्राणास्तत्सुर्वम् ॥ १० ॥

तद्विधात् । (त्सु) सुर्वालोकाणात्सुब्रधिति सुर्वेषु लोकेष्व्वात्मान
मपार्थं सुर्वान्देवानात्सुब्रधिति सुर्वेषु देवेष्व्वात्मानमपार्थं सुर्वान्
न्वेदानात्सुब्रधिति सुर्वेषु वेदेष्व्वात्मानमपार्थं सुर्वान्प्राणानात्सुब्र-
धिति सुर्वेषु प्राणेष्व्वात्मानमपार्थमित्युक्षिता इ लोकाऽ अक्षिता देवाऽ
अक्षिता वेदाऽ अक्षिताः प्राणाऽअक्षिताः सुर्वमुक्षिता इ वाऽअक्षित-
मुपसृद्धकामत्युप पुनर्भृत्युन्नयति सुर्वप्राणुरिति ब्रुवन्मन्तुद ॥ ११ ॥

इति द्वितीयप्रपाठकं प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १२।२।१ ॥ (३-४) ॥

अथ संस्थितेषु मस्तिष्केषु सवनेषु ज्ञेयैः । “ मयि भर्गो मायि महो मायि वशो मयि सर्वम् ”-इति ॥ ६ ॥

अयं वै लोको भगः । अंतरिक्षलोको मरुः । पार्यगः । येऽन्ये लोकास्तत्त्वम् ॥ ७ ॥

आग्निर्वै भर्गः । वायुर्महः । आदित्यो यज्ञः । पेङ्गवे देवास्तत्त्वयम् ॥ ८ ॥

ऋग्वेदो वै भर्गः । यजुर्वेदो महः । सामवेदो वसः । ऐन्द्रव्यं वेदास्तत्सर्वम् ॥ ९ ॥

वाग्वै भर्गः । प्राणो महः । चक्षुर्यशः । येऽन्ये प्राणास्तत्सर्वम् ॥ १० ॥

तदिष्टात् सर्वान् लोकानात्मव्रधिषि । सर्वेषु लोकेषु आत्मानमधाम् । सर्वान् वेदान् आत्मव्रधिषि
सर्वेषु वेदेष्व्वात्मानमधाम् । सर्वान् प्राणानात्मव्रधिषि । सर्वेषु प्राणेष्व्वात्मानमधामिति । अक्षिना

तत्र च प्रमाणानिराकरणे । 'अधि' । 'अध' । 'उत्तम मातृप्राप्ति' — ५ वा. ग. उ. ३. १०)

१-सत्यमेव जयते अथवा सत्यं जयति वाचं सत्यं जयति सर्वमिदं । इत्यनेन प्रमाणेन (२) न प्रमाणम् । वा, श्री.
५. १६।३ । १९-२४ ?

सावित्र्यं ह स्मैतम्पूर्वं पशुमालभन्ते । (नृ० ५७) अथैतुर्हि प्राजापत्यं
यो ह्येयु सविता सु प्रजापतिरिति ब्रुदन्तस्तुस्मात्सन्धुष्याग्नींस्तेन यजे-
रगृहपतेरेवाग्निषु यजेद्वाधन्या पुत्नी संयाजयन्ति तस्याश्चोऽप्य-
सदिति ते ततो यदानिकामन्दीक्षन्ते ॥ १ ॥

वे न्योरा । अक्षिता देवाः । अभिता वेदाः । अभिताः प्राणा । अक्षित सर्वम् । अभिताड ॥
अभितयुपगमायति । अप पुनर्मृत्युं जयति । सर्वमायुगेति । य एवमेतेदे ॥ ११ ॥

सावित्र इ स्मैतं पूर्वं पशुमालभन्ते । अथैतां प्राजापत्यम् । यो ह्येव सविता य प्रजापतिरिति
ब्रुदन्तः । तस्मात् सन्धुष्याग्नीं तेन यजेन् । गृहपतेरेवाग्निषु । यजेद्वाधन्या पुत्नीः संयाजयन्ति ।
तस्या नोऽप्यसदिति । ते ततो यदानिकामन्दीक्षन्ते ॥ १ ॥

इत्यथ जानोमनयने भूत राजा ॥ १५० ॥ शिवान् श्यातिवान् । सर्वभित् । अक्षिता अनीया ॥ १-११ ॥

इति श्रीमदाचार्यसिद्धान्त कृतौ मन्त्रदिनशतयथाज्ञानभाष्ये द्वादशमोऽंशः
तृतीयोऽध्यायः चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १२ । ३ । ४ ॥

' सावित्र इ ' अत्र ब्राह्मणे श्रीरामानुज सत्रिगाम् एकत्रयो गवामनोऽभिगम्यते । यद्वत्तुतां च सर्वमस्य
पशुयो समता । एतमिष्टराशु गवामनये सावित्र पूर्वं सत्रिग आलम्ब्य स्म, इति पुरातन्य । अथ अधुना
वर्तमान युगं प्राजापत्यमेवानभन्त । मन्त्रमन्त्रेण न केवलम्, इतरत्र मन्त्रिभिर्न कृतानियमिधाय । तस्मान्
मनुष्येति बन्धमाग्नेयम् । परामर्शेन पूर्वार्कस्य हेतुं गनुगच्छे । यदि हि पूर्वं सावित्र आलम्ब्य अधुना च
प्राजापत्य आलम्ब्य । न किमिति लक्षणं सन्ति । उच्यते कम्पार्श्व हेतु । बन्धमाग्नेयं 'यजेद्वाधन्या' इदं
प्रसिद्धम् । पत्नीं साराजयन्ति पत्नीमयाजन्तु कुर्वन्ति । तस्यमपि जायन्तो न अस्माकं माता स्यादित्येवम् ।
यामात् सत्रिगो गृहपत्यनिरिक्षा अस्माकं न तस्मात् सर्वमस्य नीचे स्थापयित्वा अग्निं सर्वेषां सत्रिगां
' सन्धुष्याग्निं ' गृहपतेरेवाग्निं जात गृहपतेर्गार्हपत्य प्राप्यन्त्यर्थ । गार्हपत्यमत्राग्नेनेः सर्वेष्वग्निं सन्धुष्या
न्धीनमिधाय । गृहपतेरेवाग्नेयो मन्त्रवर्णोक्ति । तथापि हि गृहपतेरेवाग्निं सन्धुष्या एवभवन्ति । मानागार्हपत्य-
पश्चिन्धितमामनेन एव विहितं वाच्यतेष्वान् । तेनष्टराधन्याया यजेन् कम्पार्श्वे न सच्यते । गृहपतेरेवाग्निं
यजेदिति नैव सर्वमने सत्रिगावचनान् । सन्धुष्या मागार्हपत्य एतेऽप्यो भवन्ति । कथं गृहपतेरेवेयुष्यते ।
' यजेद्वाधन्या ' च अभिप्रायः । यदि हि अग्नयं सन्धुष्यन् । तदा घृण्यगार्हपत्या मनेषु । तदा च
गृहपतेर्गार्हपत्य जायन्ता पत्नीं साराजयन्त्यापनेने प्रतिपत्ति । अग्नय इत्येतं कथं स्यात् । तदा च सति
जायन्ता सत्रिगां जायन्ता सन्धुष्यन्ति । नैव सत्रिगन्ता । एतन्नामो गवामनिकाम् । निशब्द सशब्दभ्यां
यदा गगत । एतार्थं समर्थः (कतेमाभवनयदा वयं दीक्षाम् २११) यदा दीक्षन्ते तदा निशामस्तदेवे-
नमिक्तेषु दशनिशामागवामनयामान ॥ १ ॥

तदु वाऽ आहुः । (ब्रु) नानाधिष्ण्याऽ एव स्युर्भ्यदि दीक्षितस्योपेतु-
पेत्पाश्र्वतोऽग्निहोत्रमुद्ध्रसेत्स युवगदो भवति सत्सृज्येनम्पुनरुप-
ह्वयन्ते युयु म्रियन्ते स्वेरेव तुमग्निभिर्दहन्त्युशवाग्निभिर्हितरे युजमानाऽ
आसतऽ इति तदुद्देवाहितग्रेः कर्म समानधिष्ण्यास्त्वेव भवन्ति तस्य
तदेव ब्राह्मणं वृत्पुरश्चरणे ॥ २ ॥

तदाहुः । (भ्रु) युत्सम्बत्सराय सम्बत्सरसुदो दीक्षन्ते कथमेषामग्नि-
होत्रमुनन्तरितं भवतीति व्रतेनेति ब्रूयात् ॥ ३ ॥

(च) तदाहुः । (भ्रु) युत्सम्बत्सराय सम्बत्सरसुदां दीक्षन्ते कथ-
मेषाम्पीर्णमासुर्हविरुनन्तरितम्भवतीत्याज्येन च पुराडाक्षेन
चेति ब्रूयात् ॥ ४ ॥

तदु वा आहुः । नानाधिष्ण्या एव स्युः । यदि दीक्षितस्योपनेत् । पार्श्वतः अग्निहोत्रं जुह्व-
येत् । न युवगदो भवति । सत्सृज्येन पुनरुपह्वयन्ते । युयु म्रियन्ते । स्वेरेव तुमग्निभिर्दहन्ति ।
अशवाग्निभिर्हितरे युजमाना आसत इति । तदुद्देवाहितग्रेः कर्म । समानधिष्ण्यास्ते भवन्ति ।
तस्य तदेव ब्राह्मणं यत् पुरश्चरणे ॥ २ ॥

तदाहुः-यत् संवत्सराय संवत्सरसुदो दीक्षन्ते । कथमेषामग्निहोत्रमुनन्तरितं भवतीति । व्रते-
नेति ब्रूयात् ॥ ३ ॥

तदाहुः-यत्सम्बत्सराय संवत्सरसुदो दीक्षन्ते । कथमेषा पीर्णमासं हविरुनन्तरितं भवतीति ।
आज्येन च पुराडाक्षेन चेति ब्रूयात् ॥ ४ ॥

तदु वा आहुः । ' नानाधिष्ण्या एव स्युः ' इति कल्याणयोग्याम् । तेषां समान आहवनीयो भवति ।
नानागार्हपत्या इत्येष कथं व्याख्येयं । यदि दीक्षितस्योपनेदिनि । (दीक्षितान्तो नान कदासमेव परिहृत
मनिष्पत्तीं युवपत्तिवत्ते ।) यदि दीक्षितस्य द्विविधं व्याप्तिता उपनेत् । तत न तत एव प्रवर्तितात्
गार्हपत्यादाहवनीयमुत्सृज्य पार्श्वे आहवनीये अग्निहोत्रं जुह्वन् वनेत् । यदि अग्रे आरोप्य भवति । तत समु-
भ्याग्निं गार्हपत्यं स्वस्थानमानीयेत्यर्थः । एवमातुर पुनरुपह्वये वागेव यजयते । यदि न स म्रियते । तत
समष्टैरग्निभिः सपुत्रादयो दहन्ति । इतरेषु म्रियन् अशवाग्निभिः जुह्वरेः युजमाना सः । आसत इति
सकृदपरिहारः । तदुद्देवाहितग्रे कर्म । तदेतन् यथोक्तं अग्निहोत्रेण । (मज्ज्यं विना सशरमे उक्तम्) न
मद्विगं । अथ हि गार्हपत्ये भिन्नेऽपि आहवनीयादिसर्वं समुप्येवाग्ने । तत पुन इतरे अशवाग्निभिर्विजमाना
भासीन् । समानधिष्ण्या साधारणगार्हपत्या एव ते भवे म्रियन्ते भवति । यथोक्तेन सविवागेन तस्य तु समान-
धिष्ण्याम् । तस्य तदेव ब्राह्मणं पुरश्चरणे । मन्त्रान्ते अग्निहोत्रेण । तदपेक्षया मन्त्रान् पुरश्चरणमुच्यते ॥ २ ॥

' तदाहुर्द्वि ' प्रमत्रप्रायश्चित्तं परम् । यन् यदा मवस्थाप सशयपत्राय सवम्भ्रमोद्दिनि यानि इति तद्वत्परम् ।

(तु) तुदाहुः । (स्यु) युत्सम्बन्तस्राय सम्बन्तरसुदो दीक्षन्ते कथ-
मेपाभिपन्यजोऽनन्तरितो भवतीत्योपासनेरिति ब्रूयात् ॥ ५ ॥

(तु) तुदाहुः । (स्यु) युत्सम्बन्तस्राय सम्बन्तरसुदो दीक्षन्ते कथ-
मेपामामावास्त्यु हविर्गुनन्तरितम्भनतीति दध्ना च पुरोडाशेन चेति
ब्रूयात् ॥ ६ ॥

(तु) तुदाहुः । (स्यु) युत्सम्बन्तस्राय सम्बन्तरसुदो दीक्षन्ते कथमेपा-
माग्नयणेष्टिगुनन्तरिता भवतीति सौम्येन चरुणेति ब्रूयात् ॥ ७ ॥

(तु) तुदाहुः । (स्यु) युत्सम्बन्तस्राय सम्बन्तरसुदो दीक्षन्ते कथ-
मेपाभातुर्मास्यान्यनन्तरितानि भवन्तीति पयस्ययेति ब्रूयात् ॥ ८ ॥

(तु) तुदाहुः । (स्यु) युत्सम्बन्तस्राय सम्बन्तरसुदो दीक्षन्ते कथ-
मेपापशुबन्धोऽनन्तरिता भवतीति पशुना च पुरोडाशेन त्रुनि ब्रूयात् ॥ ९ ॥

तदाहुः—यत्सम्बन्तस्राय सम्बन्तरसुदो दीक्षन्ते । कथमेपा पित्राज्ञाऽनन्तरिता भवतीति । औष-
धेति ब्रूयात् ॥ ५ ॥

तदाहुः—यत्सम्बन्तस्राय सम्बन्तरसुदो दीक्षन्ते । कथमेपामामावास्त्य हविर्गुनन्तरित भवतीति ।
दध्ना च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात् ॥ ६ ॥

तदाहुः—यत्सम्बन्तस्राय सम्बन्तरसुदो दीक्षन्ते । कथमेपामाग्नयणेष्टिगुनन्तरिता भवतीति । सौम्येन
चरुणेति ब्रूयात् ॥ ७ ॥

तदाहुः—यत्सम्बन्तस्राय सम्बन्तरसुदो दीक्षन्ते । कथमेपा भातुर्मास्यान्यनन्तरितानि भवन्तीति ।
पयस्ययेति ब्रूयात् ॥ ८ ॥

तदाहुः—यत्सम्बन्तस्राय सम्बन्तरसुदो दीक्षन्ते । कथमेपा पशुबन्धोऽनन्तरितो भवतीति । पशुना
च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात् ॥ ९ ॥

(तु) तुदाहुः । (व्यु) वृत्ताम्बुत्तुगुय सम्बत्तरुदो डीक्षन्ते कथ-
मेपाथं सोमोऽनन्तरितो भवतीति सुवर्णं प्रति ज्ञेयात् ॥ १० ॥

(ते) ते वाऽ एवमेतं वदन्कृतवः । सम्बत्सरमुपियन्ति स शो हेवमेतं
वदन्कृतवः । सम्बत्सरेऽर्पातिम्बंदाप्यस्य स्वर्गो लोकः भवति ॥ ११ ॥

सम्यक्संख्ये समता च्छेदितव्या । (अथैकं) एकम्पुरुषाद्विषुवतोऽनिरात्रमुपयन्त्येकमुपरिष्ठात्त्रयःपञ्चाशत्पुरुस्ताद्विषुवतोऽग्निष्टोमानुप-
यन्ति त्रयःपञ्चाशत्मुपरिष्ठाद्विधैशतिशत्पुरुस्ताद्विषुवतः षड्विध्यान्पु-
ष्टान्युपयन्ति त्रिधैशतिशत्मुपरिष्ठादिनि तु षुऽष्टव्ययान्स्त्रयसांश्च
उपयन्ति ॥ १२ ॥

(न्यु) अथ वेऽग्निष्टोमाद् ॥ न्य) पृथक्वाशतम्पुस्त्याद्विषुवतोऽग्निष्टोमादु-
पयन्ति पृथक्वाशतमुपरिष्ठात्सप्तदशैः शतम्पुस्त्याद्विषुवतः ॥ बुकथ्यान्-
हान्युपयन्ति सप्तदशमुपरिष्ठात्पृथक्पुस्त्याद्विषुवतः षोडशिनऽपयन्ति
पृथुपरिष्ठाच्चैः शतम्पुस्त्याद्विषुवतः षडङ्गान्युपयन्ति त्रिंशत्तमुपरिष्ठा-

तदाहुः—यत् संबलगाय संबलगायदो दीक्षते । कयमेपा गोमोज्ज्वलङ्गितो भवतीति । सबनैरिति
श्रूयत् ॥ १० ॥

ते वा एवमेते पञ्चतदः संवत्सरमपिचन्ति । न यो द्वैतमेव यत्तदनुनामपीति वेद । अप्यस्य
स्वर्गे लोके भवति ॥ ११ ॥

सर्वतन्त्रस्य ममता वेदितव्या । एकं पुरस्तात् विपुवतोऽभिगात्रमुपयन्ति । एवमुपरिहात् ।
अपनन्नाशतं पुरस्ताद्विपुवतोऽभिगोमानुपयन्ति । अयन्त्याशतं भुगन्हात् । विशविशतं पुरस्तात्
विपुवत उक्थान्यहानुपयन्ति । विशविशतमुपरिहात् । इति तु य उक्थ्यान् स्वरसाम्भ
उपयन्ति ॥ १२ ॥

अथ येनमिहोमान् षट्पञ्चाननं पुरस्तान् विबुधयोगिष्ठोमानुषयान्ति । षट्पञ्चाननमुपारिष्टात् ।

अपीतिमिति । मवचनतांशदो मवधुत्यत्र वेदितव्यम् ॥ ११ ॥

उपपत्ति इति विधिः सम्यक् ॥ अथोपासनाभ्यासनेन कर्मानुष्ठानेन शान्तिं रक्षितुं नृणां भवति । य
स्मरतेतद्देवतां इति कथनात् ॥ १२ ॥ १३ ॥

तथा हाम्य समुना समुन ह वाऽ अस्या व्यष्टेनुन्यनेनाननिरितेनुपनेन-
नु-म-न-त ॥ १२१ ॥ ॥ १२२ ॥

इति द्वितीयप्रपाठक द्वितीय ब्राह्मणम् ॥ १२१२१२ ॥ (३-५)

तृतीयाध्याय समाप्त ॥ १२१३ ॥ कण्डिकास्य ॥ ५५ ॥

अथ चतुर्थेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् । द्वितीयप्रपाठके च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

दीपसत्रं ह वाऽ एतऽ उपयन्ति । येऽग्निहोत्र-ब्रह्मत्यंतद्वे जरा-
मृत्युं सत्रं युद्गग्निहोत्रञ्जया द्वा ह्येवास्मान्मुच्यन्ते मृत्युना वा ॥ १ ॥

तदाहुः । (स्यु) युदेतस्य दीर्घसत्रिणोऽग्निहोत्र-ब्रह्मतांऽन्तरेणाग्नी-
युक्तम्वा विवायात्सुम्वा चुरेयुः किन्तुत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति
कुर्वीतु हेव निष्कृतिमपीष्ट्या यजेत तदु तन्नाद्रियेतमान्याऽ एष लोका-
ननु वितनुतं याऽग्नीऽ आघत्तं ॥ २ ॥

तस्यायमेव लोकां गार्हपत्यः । (त्याऽन्त) अन्तरिक्षलोकोऽन्वाहाय-
पचनोऽसौ लोकोऽ आहवनीयः कामन्याऽ एष लोकेषु त्र्युपायैर्नि युक्त-
श्चायुक्तश्च मृचरन्ति स यदि काम्याप्यन्तरं आग्नीऽग्नीन्यायान्नैव मे
काचनोऽस्तिरिति न रिशरिति हेयु विद्यात् ॥ ३ ॥

(बु) युवा ह त्वाव पञ्चवोऽमेध्या । (०) दुर्वरादऽ एडकः वा तयो
यद्युधिश्रितोऽग्निहोत्रोऽन्तरं कश्चिन्मृचरन्ति कर्म का प्रायश्चित्ति-
रिति तज्जैकं गार्हपत्याऽस्मापहत्याहवनीयात्रिपुपन्नां यन्नीदम्बिपुण्ड्रि-
पक्रमऽदुपत्ययज्ञा यज्ञा वै विपुण्ड्रमुदज्जनेव यज्ञमनुसन्तन्मा भुम्भ-

नश्मज २। एत उपयन्ति । यऽग्निहोत्रं ब्रह्मन् । एतद्वे नगमय सत्रम् । यदग्निहोत्रम् । जग्या
वा द्यास्मान्मुच्यन्ते मृत्युना वा ॥ १ ॥

तदाहुः—यदेतस्य दीर्घसत्रिणोऽग्निहोत्रं ब्रह्मन्-ब्रह्मन्तरी । युक्तं वा विवायात् । न वा चरयुः ।
किं तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति । कुर्वीतु हेव निष्कृतिम् । अपीष्ट्या यजेत । तदु नन्नाद्रियेत ।
इमान्वा एष लोकाननु वितनुते । याऽग्नी अ. १. १. २ ॥

तस्यायमेव लोकां गार्हपत्यः । अन्तरिक्षलोकोऽन्वाहायपचनः । असौ लोक आहवनीयः ।
काम त्वा एष लोकेषु त्र्युपायैर्नि युक्तं च मृचरन्ति । स यदि काम्याप्यन्तरेण प्रायाऽग्नीन
विवायात् । नैव मे काचनानिर्गतिः । न रिश्र । त्रिर्न हेव विद्यात् ॥ ३ ॥

त्रयो ह त्वाव पञ्चवोऽमेध्याः—दुर्वरादः, एडकः, वा । तेषा यद्युधिश्रितोऽग्निहोत्रोऽन्तरेण कश्चिन्म

नाऽस्य पदमपि त्रयामऽइति वृद्धन्तस्तुदु नृया न कुर्वाद्यां हेनन्तुत्र
त्रयादामान्ताऽअथ यजमानस्यावाप्सीक्षिप्रे परमा सा नावप्स्यते ज्येष्ठ-
गृहयुः सान्म्यतीर्ताश्वरो ह त्रयेव स्यात् ॥ ४ ॥

(दि) इत्थमेव कुर्यात् । (दु) उदन्त्याल्लाम्बवादकमण्डलम्वाऽऽ-
द्याय गाहपत्याद्यगुऽआहवनीयान्नियान्नयादिदान्यपुर्व्विचक्रमऽइत्यं-
नयेवचा यज्ञा रे विष्णुस्तुत्यजनेव यजमानमुन्तनान् बह्व भवस्य रिष्टं
यदुशांतमापो वे नुस्य सुव्यस्य शान्तिरक्षिर्वैनत्तच्छ्रान्त्या शमयत्यं-
नुदं व तत्र च कर्म ॥ ५ ॥

तदाहुः । (५) उस्याग्निहोत्रंदाहयमानः स्कुन्देत्किन्तुत्र कर्म
का शयश्चित्तिरिति स्कन्नप्रायश्चित्तेनाभिमृश्यादिरुपनिनीय परिशिष्टेन
नृदुयाद्यु नृत्वा स्थाली स्याद्यदि वा भिद्येन स्कन्नप्रायश्चित्तेनेवाभि-
मृश्यादिरुपनिनीय यदन्यद्विन्देत्तं न नृदुयात् ॥ ६ ॥ अतम् ६१०० ॥

(६) अथ यत्र स्कन्नं स्यात् । (७) नृदभिर्गृहोदस्कन्नधित प्राज-
नोति यदा वै स्कुन्दन्युध धीयते यदा धीयतेऽथ प्रजायते यांनिर्व्वाऽइत्यर्थः

यत्तु, किं तत्र कर्म, कः प्रायश्चित्तार्गिः । तदेक-गाहपत्यादस्मादहवनीयाभिन्नपन्तां यति ।
“ इदं विष्णुर्विचक्रमे ” (वा म ५ । १५) इत्येवंचां । यज्ञो वै विष्णुः । तद्यज्ञेनैव
यजमानमुन्तन्यः । अस्मनाऽस्य पदमपि उपाय इति वदन्तः । नृदं तथा न कुर्यात् । यो हेनं तत्र
हृषात् । आमा न्वा अथ यजमानम्यदाध्यातु । क्षिप्रे परमा सा नावप्स्यते । ज्येष्ठगृहं
गोत्स्यनीति । ईश्वरा ह नृदेव स्यात् ॥ ४ ॥

इत्यमेव कुर्यात् । उदन्त्याल्लाम्बवादकमण्डलम्वाऽऽद्याय । गाहपत्याद्यगुऽआहवनीयाभिन्नपन्ति
यात् । “ इदं विष्णुर्विचक्रमे ” (वा म ५ । १५) इत्येवंचां । यज्ञो वै विष्णुः ।
तद्यज्ञेनैव यजमानमुन्तनीति । यदं यज्ञस्य गृहम् । यदग्रान्तम् । आपो वै तस्य सर्वस्य शान्तिः ।
अद्विभेवनत्तच्छ्रान्त्या शमयति । एतदेव तत्र च कर्म ॥ ५ ॥

तदाहुः-यस्याग्निहोत्रं दोदमान स्कुन्दत् । किं तत्र कर्म । कः प्रायश्चित्तार्गिः । स्कन्नप्रायश्चि-
त्तेनाभिमृश्या । अद्विभेवनत्तच्छ्रान्त्या शमयति । यदं यज्ञस्य गृहम् । यदग्रान्तम् । आपो वै तस्य सर्वस्य शान्तिः ।
स्कन्नप्रायश्चित्तेनेवाभिमृश्या अद्विभेवनत्तच्छ्रान्त्या शमयति । एतदेव तत्र च कर्म ॥ ५ ॥

अथ यत्र स्कन्नं स्यात् । नृदभिर्गृहोदस्कन्नधित प्राज-
नोति यदा वै स्कुन्दानि ॥ इति । यदा वै स्कुन्दानि ।

उत पुपस्तुदस्या योनी र्ना दधात्यनुष्ठुया हाम्य उत । सक्तप्रजायत
युऽ एमेतउदासुता व रिता व्यर्पताहोषधया वृनस्पृतय प्रजायन्त
पुरुषावृन स्क्-रानि प-भ्यस्तुतऽ इदं सर्वप्रजायत तादृश्याव्यसा
म प्रजातिरभूद्वत् प्रजया पशुभमभिर्यामि श्रेयान्भारण्यामीन ॥ ७ ॥

(१५) अथ यत्रावभिन्नं स्यात् । (१६) तदुदस्थाला वैवाद
क्रमण्डलम् । निनयेद्यद्वै यजुस्त्य रिष्ट यदुशान्तमुपा वै तस्य सजुस्य
शान्ति रद्विभेनत्तत्रा-त्या शमयति भूर्भुव स्वर्गित्येताभिर्व्याहृतिभि
रता वै व्याहृतय सप्तप्रायश्चित्तीस्तुदनुन सुवर्ण प्रायश्चित्ति
द्वस्त तानि त्रपालानि सञ्चित्य यत्र भस्मोद्धतं स्यात्तद्विषपदनुदव
तत्र कर्म ॥ ८ ॥

तुदात् । (१७) यस्यामहासा दाहश्रमानोपविशत्कि-तत्र कर्म का
प्रायश्चित्तिरिति ता ७ इदं यजुषोत्थापयन्त्युदस्थाद्व्युदितिरित्यभ्याऽ
उदितिरिमासुवास्माऽ एतदुत्थापयामऽ इति वृदन्तऽआयुर्व्यजुपता-
यधादित्यायुर्वास्मिस्तुदध्मऽ इति वृदन्तऽ इन्द्राय कृण्वती भागमिती
न्त्रियमुत्तिस्मिस्तुदध्मऽ इति वृदन्ता मित्राय वरुणाय छेति प्राणोदानौ

अ. ११. १. य. १ धीयत । अ. १ प्रजायत । योनिवा द्वयम् । रेत पय । तदस्या योनी रेतो
न शान नमुप्रया इति । सक्त प्रजायते । य एवमतेद । अनुना वै दिवा वपति । इहोषधयो
वन पतय प्रजायत पुरुषावृन स्क्-रानि । पशुभ्यस्तन इति सप्त प्रजायते । तद्विषात् । भूयसी
म प्रजाय भूत् । व. प्रजया पशुभमभिर्यामि । श्रेयान् भारण्यामीन ॥ ७ ॥

अ. १ यत्रावभिन्नं स्यात् । तदुदस्थाली वै वा क्रमण्डलम् । निनयत् । यद्वै यजुस्त्य रिष्टम् ।
यदुशान्तम् । आपा वै तस्य सजुस्य तात । अद्विभेनत्तत्रा-त्या शमयति । “ भूर्भुव, स्व ”
(वा ग ३. ५.) द्व्येताभि र्प-निति । एता वै व्याहृतय सप्तप्रायश्चित् । तदनुन सर्वेण प्रायश्चित्ति
द्वस्त । तानि त्रया गाव नचि । यत्र भस्माद्वन स्यात् । तद्विषपत् । एतेव तत्र कर्म ॥ ८ ॥

तत्रा-यस्यामहासा दाहश्रमानोपविशत् । किं तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति । ता द्वे
यजुः प्रापयात । “ उदस्थाद्वै व्युदिति ” इति । १५ वा अदिता । इमामवास्मा एतदुत्था

१ अथ यत्रावभिन्नं स्यात् । तदुदस्थाली वै वा क्रमण्डलम् । निनयत् । यद्वै यजुस्त्य रिष्टम् ।
यदुशान्तम् । आपा वै तस्य सजुस्य तात । अद्विभेनत्तत्रा-त्या शमयति । “ भूर्भुव, स्व ”
(वा ग ३. ५.) द्व्येताभि र्प-निति । एता वै व्याहृतय सप्तप्रायश्चित् । तदनुन सर्वेण प्रायश्चित्ति
द्वस्त । तानि त्रया गाव नचि । यत्र भस्माद्वन स्यात् । तद्विषपत् । एतेव तत्र कर्म ॥ ८ ॥

त्रे मित्रावुरुणौ प्राणादानात्रेवाम्मिस्तुद्धम् इति वृद्धन्तानां तस्या-
माहुत्याम्नाक्षणाद्य दद्याद्यमुनभ्यागमिष्यन्मुन्येतुर्तिष्ठ्याऽ एषा पाप्मानं
युजमानस्य प्रतिदृश्यं पावित्र्यदुर्निमित्तं गाम्मिस्तुत्पाप्मानं प्रतिमुञ्चामऽइति
वृद्धन्तः ॥ ९ ॥

(स्तु) तद्वाचं युज्यवल्क्यः । (ल्क्याऽथ) अथ दधानेभ्यो
हैभ्यो गौरपकामत्यान्यो वाऽ आहुतिविषयन्त्युमंत्रं कुर्यादण्डेनै-
नामिपिष्यन्त्यापयेदिति तद्यथेगदं वाचयन्ताऽथा वाऽश्नन्ता वा गदा-
युनं बलीवृद्धौ वा युक्तं न तत्र प्रजितं तान्त्रप्रजितेन यमुजानं
समीप्सति तं समञ्जुनऽ एवमेव तया दण्डप्रजितया तान्त्रप्रजितया यु-
स्वर्गं लोकां समीप्सति तं समञ्जुने ॥ १० ॥

(त्वाऽथ) अथ हावाचामणिः । (र्वा) द्यौर्वाऽ एतस्याग्निहोत्रस्याग्नि-
होत्र्ययमेव वत्सो योऽयम्पवतऽ इयमेवाग्निहोत्रस्याग्नी न याऽ एवमि-
दृषाऽग्निहोत्री नश्यति क्व ह्यसौ नश्येन्नृषिदृषाऽग्निहोत्री वत्सो
नश्यति क्व ह्येष नश्येन्नृषिदृषाऽग्निहोत्रस्याग्नी भिद्यते क्व हीयं
भिद्यते त्रियो व पञ्चन्या वर्षन्ति तद्विद्याच्छ्रमाणम् महिमानमुधारय-

पयाम इति वदन्तः । “ आयुर्यज्ञपनायधात् ”-इति । आयुर्वास्तिस्तद्धम् इति वदन्तः ।
“ इन्द्राय कृण्वन्ती मागम् ”-इति । इन्द्रियमेवास्तिस्तद्धम् इति वदन्तः । “ मित्राय वरु-
णाय च ”-इति । प्राणादानां च मित्रावरुणा । प्राणादानावैवास्तिस्तद्धम् इति वदन्तः । न
तस्यामाहुत्या प्राणादाय दद्यात्, यमनभ्यागमिष्यन्मुन्येत । आर्तिं वा एषा पाप्मानं यजमानस्य
प्रतिदृश्यं पावित्र्यं । आर्तमेवास्तिस्तुत्पाप्मानं प्रतिमुञ्चाम इति वदन्तः ॥ ९ ॥

तद्वाचं वाचवल्क्यः । अथ दधानेभ्यो हैभ्यो गौरपकामि । आर्तौ वा आहुति विषयिनः ।
इत्यमेव कुर्यात् । दण्डेनैना विषिष्यात्यापयेदिति । तद्यथेगदः घातनोऽथ वाऽवन्तो वा
गदायेन । घर्षिता वा युक्तः । नेन दण्डप्रजितं तान्त्रप्रजितेन यमजानं समीप्सति न समञ्जुने ।
एवमेव तया दण्डप्रजितया तान्त्रप्रजितया यं स्वर्गं लोकं समीप्सति तं समञ्जुने ॥ १० ॥

अथ होवाचामणिः । र्वा अस्याग्निहोत्रस्याग्निहोत्री । अयमेव वत्सः । योऽयं पवते । द्यवे
वाग्निहोत्रस्याग्नी । न वा पवं विदुर्गोऽग्निहोत्री नश्यति । क्व ह्यसौ नश्येत् । नैव विदुर्गोऽग्निहोत्री ।
वत्सो नश्यति । क्व ह्येष नश्येत् । नैव विदुर्गोऽग्निहोत्रस्याग्नी भिद्यते । क्व हीयं भिद्यते । त्रियो

माणोपाविशन्ध्रेयान्भविष्यामीति तामात्मन्येव कुर्वीतात्मुन्येव
तच्छ्रियन्द्धत्तऽऽति इ म्माहारुणितदेव तत्र कर्म ॥ ११ ॥

तदाहु । (स्युः) यस्याग्निहोत्री दोह्यमाना वाश्येत किन्तु कर्म
का प्रायश्चित्तिरिति स्तम्बमान्छिद्य ग्रामयेदेतदेव तत्र कर्म ॥ १२ ॥

इति द्वितीयपपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १२।२।३ ॥ (४-१ ॥

तदाहु । (स्युः) यस्याग्निहोत्री लोहितं दुहीत किन्तु कर्म का प्राय
श्चित्तिरिति ष्युत्कामतेत्युक्त्वा भेषणह कृत्वाऽन्वाहास्यपचनम्पुरिश्रयितवै
ब्रूयात्तस्मिन्नेन च रूपयित्वा तस्मिन्स्त्वृष्णीञ्जुदुयादुनिरुक्ता वै प्रजा-
पतिः प्राजापत्यमग्निहोत्रं सुर्वम्बाऽ अनिरुक्तन्तदनेन सर्वेण प्रायश्चित्ति
कुरुते तान्नुस्यामाहुत्याम्नाह्मणाय दद्याद्यमनभ्यागमिष्यन्मन्येतास्तेम्बाऽ
एषा पाप्मानं यजमानस्य प्रतिदृश्य दुहे या लोहितन्दुहऽ आर्तिमेवा
स्मिन्स्तुत्पाप्मानमप्रतिमुञ्चत्यथ यदन्यद्विदत्तेन जुहुयादुनार्तेनैव तदार्तं
यज्ञस्य निष्करोत्येतदेव तत्र कर्म ॥ १ ॥

वै पर्जन्यो वर्षति । तद्वियात् । श्रेमाण मे महिमानमधारयमाणोपाविशत् । श्रेयान् भविष्यामीति ।
तामात्मन्येव कुर्वीत । आत्मन्यैव तच्छ्रिय धत्ते । इति इ म्माहारुणि । एतदेव तत्र कर्म ॥ ११ ॥

तदाहु—यस्याग्निहोत्री दोह्यमाना वाश्येत । किं तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति । स्तम्बमा-
च्छिद्य ग्रामयेत् । एतदेव तत्र कर्म ॥ १२ ॥

तदाहु—यस्याग्निहोत्री लोहितं दुहीत । किं तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति । ष्युत्कामतेत्युक्त्वा
भेषणं कृत्वा । अन्वाहास्यपचनं परिश्रयितवै ब्रूयात् । तस्मिन्नेन रूपयित्वा । तस्मिन्स्त्वृष्णीं जुहु-
यात् । अनिरुक्तो वै प्रजापतिः । प्राजापत्यमग्निहोत्रम् । सर्वं वा अनिरुक्तम् । तदनेन सर्वेण
प्रायश्चित्तिं कुरुते । ता तस्यामाहुत्या ब्राह्मणाय दद्यात् यमनभ्यागमिष्यन्मन्येत । आर्तिं वा एषा
पाप्मानं यजमानस्य प्रतिदृश्य दुहे । या लोहितं दुहे । आर्तिमेवास्मिन्स्तुत्पाप्मानं प्रतिमुञ्चति ।
अथ यदन्यद्विदत्तं । तेन जुहुयात् । अनार्तेनैव तदार्तं यज्ञस्य निष्करोति । एतदेव तत्र कर्म ॥ १ ॥

१ वास्येत वेत्तुमन्यं जुह्वं यमनम् । त्वं यमाह्वयत् ॥ भूया यज यज यजयत् रशम । आदि त्वमन्यं यजयत्तो विव
श्रद्धयुक्तमवताते । का श्री सू. २५ । ११ ।

२-आदिदोहं दन्तिमग्निं १ अथ लुब्धमन्युस्त्वन्ने ममग्निं कथं दत्ता पूजयाम् । का श्री सू. २५ । ११ ।

तदाहुः । (स्यु) यस्याग्निहोत्रन्दोद्व्यमानममध्यमापद्येत किन्तुत्र
कुर्म का प्रायश्चित्तिरिति तद्वैके हांतव्यम्मन्यन्ते प्रयतमंतुत्रैतस्या
होमोऽवकल्पते न वै देवाः कुस्माच्च न बीभत्सन्तं बीभत्सन्ताः ३ इ तु
देवाऽ इत्यमेव कुर्यादगार्हपत्यादुष्णम्भुम्भ निरुह्य तस्मिन्नेनदुष्णे
भस्मंस्तूष्णींनिनयेदद्विरूपानिनयन्याद्विरनदाप्रांत्यथ यदन्यद्विन्देत्तेन जुहु-
यादेतदेव तत्र कुर्म ॥ २ ॥

तदाहुः । (स्यु) यस्याग्निहोत्रन्दोद्वितुममेध्यमापद्येत किन्तुत्र कुर्म का
प्रायश्चित्तिरिति यऽ एवेतेऽङ्गारा निरुद्धा येष्वधिश्रयिष्यन्भवाति
तान्प्रत्युह्य तस्मिन्नेनदुष्णे भस्मंस्तूष्णींनिनयेदद्विरूपानिनयन्याद्विरन-
दाप्रांत्यथ यदन्यद्विन्देत्तेन जुहुयादेतदेव तत्र कुर्म ॥ ३ ॥

तदाहुः । (स्यु) यस्याग्निहोत्रमुधिश्रितममध्यमापद्येत किन्तुत्र कुर्म का
प्रायश्चित्तिरिति यऽ एवेतेऽङ्गारा निरुद्धा येष्वधिश्रितं भवति तेप्वेनत्तूष्णी-
जुहुयात्तद्वतमद्वतं यद्वेनत्तेषु जुहोति तेन हुतं यद्वेनत्तुनेवानुगमुयति
तेनाहुतमद्विरूपानिनयन्याद्विरनदाप्रांत्यथ यदन्यद्विन्देत्तेन जुहुयादेतदेव
तत्र कुर्म ॥ ४ ॥

तदाहुः-यस्याग्निहोत्र दोद्व्यमानममध्यमापद्येत । कि तत्र कुर्म । का प्रायश्चित्तिरिति । तद्वैके
होत्रस्य मन्थनं । प्रयतमेतत् । ननस्या होमोऽवकल्पते । न वै देवाः कुस्माच्च न बीभत्सन्ते ।
बीभत्सन्ताः ३ इ तु देवाः । इत्यमेव कुर्यात् । गार्हपत्यादुष्णं भस्म निरुह्य । तस्मिन्नेनदुष्णे
भस्मंस्तूष्णीं निनयेत् । अद्विरूपानिनयति । अद्विरनदाप्रांत्येति । अथ यदन्यद्विन्देत् । तेन जुहुयात् ।
एतदेव तत्र कुर्म ॥ २ ॥

यस्याग्निहोत्रमुधिश्रितममध्यमापद्येत । कि तत्र कुर्म । का प्रायश्चित्तिरिति । य एवेते-
ऽङ्गारा निरुद्धाः । येष्वधिश्रयिष्यन् भवाति । तान्प्रत्युह्य तस्मिन्नेनदुष्णे भस्मंस्तूष्णीं निनयेत् ।
अद्विरूपानिनयति । अद्विरनदाप्रांत्येति । अथ यदन्यद्विन्देत् । तेन जुहुयात् । एतदेव तत्र
कुर्म ॥ ३ ॥

यस्याग्निहोत्रमुधिश्रितममध्यमापद्येत । कि तत्र कुर्म । का प्रायश्चित्तिरिति । य
एवेतेऽङ्गारा निरुद्धाः । येष्वधिश्रितं भवति । तेप्वेनत्तूष्णीं जुहुयात् । तद्वतमद्वतम् । यद्वेनत्तेषु

स्यात्तदस्माऽ उन्नीयाहरयुस्मन्तुकेऽ उपवल्हन्ते हुताच्छिष्टम्याऽ एतद्या-
नयाम वाऽ एतन्नैतस्य हानुव्यमिति तद् तन्नाद्रियंत षदा वाऽ एतदुया-
नयामाथनद्वविशानुवनइकुर्वन्त तस्माद्यन्म्याल्याम्परिशिष्टं स्यात्तु-
दस्माऽ उन्नीयाहरयुस्मन्तु तत्र न स्यात्तदभ्युद्भिन्दत्तदग्रावधिश्चित्यावज्या-
न्यापः प्रत्यानीयोद्वास्य तददो हेवात्रप्यामीन्युक्तम्भवत्यथात्र यथात्रीत-
मुवास्माऽ उन्नीयाहरयुस्मन्तु कामञ्जुयादतुदव तत्र कर्म ॥ ८ ॥

तदाहुः । (अ०) युस्याग्रिहात्रुं मुच्युर्नातममंध्यमापद्यंत किन्तुत्र
कुर्म का प्रायश्चित्तिरिति नहुंके हानुव्यमन्यन्ते प्रयतमेतन्नैतस्या
होमाऽवकल्पते न वे देवाः कस्माच्चन बीभत्संतऽ इति तद्वेकेऽ उत्तिच्य
च्छिद्यन्ति तद् तुथा न कुस्याद्या हेनन्तुत्र त्रयात्परासिचत न्याऽ अयु-
मग्रिहात्रुं क्षिप्रंयं युजमानः पुरासभ्यनऽ इतीश्वरो ह तथेषु स्यादित्यु-
मंनु कुस्यादाहवर्नायं समिधमभ्याधायाहवर्नायाडेवोष्णम्भुस्म निरुह्य
तस्मिन्ननदुष्णे भुस्मंस्तूष्णींभिनयदद्रिरुपनिनयत्यद्भिर्नदाप्रात्युथ युद-
न्यद्भिन्दंतुन जुहुयादतुदव तत्र कर्म ॥ ९ ॥

तदाहुः । (अ०) युस्याग्रिहात्रुं मुच्युर्नातमुपरिष्ठादवउपेत्किन्तुत्र

उपवल्हन्ते । हुताच्छिष्टं वा घनम् । यानयाम वा घतम् । नैनस्य इतर्थासिति । तद् तन्नाद्रियंत ।
षदा वा घनदयानयाम । अथनद्वविशानचन इवन । तस्माद्यन्म्याल्याम्परिशिष्टं स्यात् । तदस्मा
उन्नीयाहरेयुः । यद् तत्र न स्यात् । यद-यन् विदत् । तदग्रावधिश्चित्यावज्यान्यापः प्रत्यानीयो-
द्वास्य । तददो हेवात्रेप्यामीन्युक्तं भवति । अथात्र ययोत्रीतमेवास्मा उन्नीयाहरेयुः । तेन काम
जुहुयात् । एतदेव तत्र कर्म ॥ ८ ॥

तदाहुः-यस्याग्रिहात्र भु-युर्नातमम यमापद्यंत । किं तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति । तद्वेके
हानुव्यमन्यन्त । प्रयतमेतन् । नैनस्या होमाऽवकल्पते । न वे देवाः कस्माच्चन बीभत्संत इति ।
तद्वेक उत्तिच्य च्छिद्यन्ति । तद् तुथा न युर्नात् । यो ईनं तत्र घृणात् । परामिचत न्या अयमग्रि-
हात्रम् । क्षिप्रंयं युजमानः पुरासभ्यन इति । इत्याह ३ तथेषु स्यात् । इत्यमेव कुर्यात् । आहव-
नीये समिधमभ्याधाप आहवर्नायाडेवोष्णं भस्म निरुह्य तस्मिन्नेनदुष्णे भस्मंस्तूष्णीं निनयेत् ।
अद्रिरुपनिनयति । अद्रिरेनदामोति । अथ यद-यत् विदत्, तेन जुहुयात् । एतदेव तत्र कर्म ॥ ९ ॥

तदाहुः-यस्याग्रिहात्र भुच्युर्नातमुपरिष्ठादवउपेत् । किं, तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति ।

कुर्म का प्रायश्चित्तिरिति तदिद्यादुपरिणाम्ना शुक्रमागन्तुप सान्दवा-
ग्राभूवन्त्येयान्भविष्यामीति तेन काम-ब्रह्मयादनुदेव तत्र कुर्म ॥ १० ॥

इति द्वितीयप्रपाठकं चतुर्थं ब्राह्मणम् । १२।२।४ ॥ (४-२) ॥

तदाहुः । (अर्थ) यत्पूर्वस्यामाहुत्या । हुतायामथाभिरुत्तुगच्छेत्किन्तुत्र
कुर्म का प्रायश्चित्तिरिति यस्म्यतिवेशः । शुक्रमागन्तुमभ्युस्याभिरु-
ह्यादुरौ दागयमिरिति च्चन्दुरौ दागौ ह्येषाग्निम्यद्युऽअस्य हृदये
व्येवु लितद्विरण्यमभिरुह्यादग्रैर्वाऽ एतदेता अद्विरण्यं युऽ च पुत्रः
सु पिता युः पिता स पुत्रस्तन्मार्त्तद्विरण्यमभिरुह्यादनुदेव तत्र कुर्म ॥ १ ॥

तदाहुः । (अर्थ) भूम्याहवर्नायऽ बुद्धन पुगाऽप्रिहात्रादनुगच्छेत्किन्तुत्र
कुर्म का प्रायश्चित्तिरिति ग्राहपत्यार्त्तवेनभ्रात्रसु हृत्यापसमाध्यायामिहोत्र-
छुह्यात्स यद्यपि शतमव कृत्वः पुनः पुनरुद्धताऽनुगच्छेत्ग्राहपत्यार्त्तवेन-
भ्रात्रमुद्धृत्यापसमाध्यायामिहोत्रछुह्यादनुदेव तत्र कुर्म ॥ २ ॥ (अर्थः
प्रपाठकः कं० ४८) ॥

तदिद्यात् । उपरिणाम्ना शुक्रमागन्तुप मा देवा माभूवन् त्रयान् भार्गवामि इति । तन काम
ब्रह्मयात् । एतदेव तत्र कुर्म ॥ १० ॥

तदाहुः-यत् पूर्वस्यामाहुत्या हुतायाम् । अत्राग्निमुत्तुगच्छेत् । १३-१४ इयं । का प्रायश्चित्ति-
रिति । य मतिवेशः काकल विवत् । तमभ्युस्याभिरुह्यात् । ' दागौ दाराचमि । ' इति ।
अथन । मार्ता दागौ ह्याग्निमि । यत्र अस्य हृदये अत्र । अत्र । अत्रयमभि उह्यात् । अत्रेता एव-
उत यद्विरण्यम् । य उर्बे पुत्रः, स पिता । य पिता न पुत्रः । नमार्त्तद्विरण्यमभिरुह्यात् ।
एतदेव तत्र कुर्म ॥ १ ॥

तदाहुः, यस्याहवर्नाय उद्धतः । पुगाऽप्रिहात्रादनुगच्छेत् । किं तत्र कुर्म । ३। प्रायश्चित्तिरिति ।
ग्राहपत्यार्त्तवेन प्राचमुद्धृत्य, उपममा शयः, अग्निहोत्रं ब्रूयात् । स यद्यपि शतमव कृत्वः पुनः पुन-
रुद्धतोऽनुगच्छेत् । ग्राहपत्यार्त्तवेन प्राचमुद्धृत्यापसमाध्यायामिहोत्रं ब्रूयात् । एतदेव तत्र कुर्म ॥ २ ॥

१-यत् हुता हुत वा यद हवीवत्तुगच्छेत्तुगच्छेत् । २-३ प्रिहात्रादनुगच्छेत् । ४-५ अर्थः २५ । ११-१२ ।

-मिहोत्रं ब्रूयात् । यद्यपि शतमव कृत्वः पुनः पुनरुद्धतोऽनुगच्छेत् । ग्राहपत्यार्त्तवेन प्राचमुद्धृत्यापसमाध्यायामिहोत्रं ब्रूयात् । ६-७ उद्धृत्य तस्मिन् । कायं तद्विरण्यम् । का अर्थः २५ । ११-१२ ।

तदाहुः । (स्यु) अस्य गार्हपत्योऽनुगच्छेत्किन्तु कर्म का प्रायश्चित्ति-
रिति तथैकऽ उल्मुकादेन निर्म्मन्थन्ति यतो वै पुरुषस्यान्तता
नश्यति ततो वै स तस्य प्रायश्चित्तिमिच्छतेऽ इति व्यदन्तस्तदु त्रुथा न
कुर्स्यादुल्मुकथं ह वैवादाय चुरयुल्मुकस्य वाऽवबुधमित्युमेव
कुर्स्यादुल्मुकादङ्गारमादाय तुमरण्यारभिविमर्शयादुप ह तद्दुक्काममाप्नोति
युऽउल्मुकमुच्यते उपो तं योऽरण्यंरितुदव तत्र कर्म ॥ ३ ॥

तदाहुः । (स्यु) यस्याग्नावाग्नेमभ्युद्धरयुः किन्तु कर्म का प्रायश्चित्ति-
रिति श्वरो वाऽ एतौ सम्पाद्याग्नौ यजमानस्य प्रजाश्च पशूश्च निर्द्ध-
वतस्तदभिमन्त्रयेत् समितं सुक्कल्पेथाथं सुमित्र्यो रोचिष्णु सुमनस्य-
मानो । इपमूर्जमभिसंभुसानो ॥ सुम्वाम्मुनाथं स सुम्रता सुमु चित्ता-
न्याकरम् अग्रे पुरोष्याधिपा भव त्वन्न इपमूर्जं यजमानाय धेहीति
शान्तिमेवाभ्यामेतद्वदति यजमानस्य प्रजार्थं पशूनामुहिंसायै ॥ ४ ॥

युच्यते अस्य हृदयं व्यव लिखत् । (द) अग्रयेऽग्रिमतेऽष्टाकपालम्पुरा-
डाशश्चिर्वपेत्तस्यावृत्तसप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयाद्वात्रैवावाज्यभागो वि-

तदाहुः—यस्य गार्हपत्योऽनुगच्छेत् । किं तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति । ॥ हैक उल्मुकादेन
निर्मन्थन्ति । यतो वै पुरुषस्यान्ततो नश्यति । ततो वै स तस्य प्रायश्चित्तिमिच्छते इति व्यदन्तः ।
तदु त्रुथा न कुर्ष्यात् । उल्मुकं ह वैवादाय अग्रेयुः । उल्मुकस्य वाऽवबुधम् । इत्यमेव कुर्यात् ।
उल्मुकादङ्गारमादाय । तमरण्यारभिविमर्शयात् । उप ह तं काममाप्नोति । य उल्मुकमुच्यते ।
उपो तं योऽरण्योः । एतदेव तत्र कर्म ॥ ३ ॥

तदाहुः—यस्याग्नावाग्नेमभ्युद्धरयुः । किं तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति । ईश्वरो वा एतौ
सम्पाद्याग्नौ यजमानस्य प्रजा च पशूश्च निर्द्धवतः । तदभिमन्त्रयेत् । “ ममित* सकल्पेधा*
संमित्र्यो रोचिष्णु सुमनस्यमानो । इपमूर्जमभिसंभुसानो ॥ सं वां ममारसि संम्रता
समु चित्तान्याकरम् । अग्रे पुरोष्याधिपा भव त्वन्न इपमूर्जं यजमानाय धेहि ”—
(वा. सं. १२ । ५.७-५८) इति । शान्तिमेवाभ्यामेतद्वदति । यजमानस्य प्रजार्थं पशूना-
मुहिंसायै ॥ ४ ॥

यष्टु अस्य हृदयं व्यव लिखत् । अग्रयेऽग्रिमतेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत् । तस्यावृत् ।
सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात् । वात्रैवावाज्यभागः । विगच्छो संयाज्ये । अर्यते याज्यानुवाक्ये ।

१-गार्हपत्योऽनुगच्छेत् अथवाऽग्नौ संहृत्य मन्थनम् । वा. सं. सू. १५ । ३४ ।

२-अभिविषयेऽग्रेऽग्रेते पुंलिङ्गात् । अग्रिममिति वयमर्थेन श्रुत्यम् । वा. सं. सू. १५ । ४१-४४

राजो सयाज्यऽ अथैतु याज्याऽनुवाक्यऽ अग्निनाऽग्निः समिध्यत
कविर्गाष्ट्रपानस्य ॥ १ ॥ स्यात्प्रवृत्तहाम्यऽ इत्यथ याज्या त्वष्टु ह्यत्र
अग्निना त्रिप्रा ववृण सन्तसता । मखा सख्या सामिध्यसे इति शान्ति-
मवाभ्यामेतद्वदति यजमानस्य प्रजाय पञ्चानामर्हितायाऽ एतदेव तत्र
कर्म ॥ ५ ॥

तदाहुः । (स्यु) यस्याहवनीयेऽननुगत ग्राहपत्याऽनुगच्छन्ति तत्र
कर्म का प्रायश्चित्तिरिति तत्रैकं तत्रऽ एव प्राञ्चमुद्धरन्ति प्राणा वाऽ
अग्रयः प्राणानुवास्माऽ एतदुद्धरामऽ इति वृद्धन्तस्तदु तथा न कुर्यात्
हेनन्तत्र ब्रूयात्प्राचा न्वाऽ अथ यजमानस्य प्राणाप्यारोत्सीन्मरिष्यत्यथ
यजमानऽहुतीश्वरा ह तथैव स्यात् ॥ ६ ॥

(इ) अथ द्वैकं प्रत्यक्षमाहरन्ति । प्राणादानाविमाविति वृद्धन्तस्तदु
तथा न कुर्यात्स्वर्ग्यं वाऽ एतदुद्धरिहात्र या हेनन्तत्र ब्रूयात्प्राति न्वाऽ
अथैव स्वर्गाल्लाकाद्वारुक्षन्त्येवैव स्वर्ग्यमिव भविष्यतीति श्वरा
ह तथैव स्यात् ॥ ७ ॥

(इ) अथ द्वैकऽन्यद्ग्राहपत्यम्भवन्ति । तदु तथा न कुर्यात् हेनन्तत्र

“अग्निनाऽग्निः समिध्यते कविर्गाष्ट्रपतिषुवा । हव्यथाद् जुहाम्य”-इति । अथ याज्या ।
“त्रै- ह्यग्नेऽअग्निना त्रिप्रो विप्रण सन्तसता । मखा सख्या सामिध्यसे”-इति । शान्ति-
मवाभ्यामेतद्वदति । यजमानस्य प्रजाय पञ्चानामर्हिताये । एतदेव तत्र कर्म ॥ ५ ॥

तदाहुः-यस्याहवनीयेऽननुगते ग्राहपत्योऽनुगच्छेत् । किं तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति । त
द्वैके तत्र एव प्राञ्चमुद्धरन्ति । प्राणा वा अग्रयः । प्राणानवास्मा एतदुद्धराम इति वदतः ।
तदु तथा न कुर्यात् । यो हेन तत्र ब्रूयात् । प्राचो न्वा अथ यजमानस्य प्राणात् प्रारोत्सीत् ।
मरिष्यत्यथ यजमानः । इति द्वैके ह तथैव स्यात् ॥ ६ ॥

अथ द्वे प्रत्यक्षमाहरन्ति । प्राणादानाविमाविति वदतः । तदु तथा न कुर्यात् । स्वर्ग्यं वा
एतत्, यद्विप्रहोत्रम् । यो हेन तत्र ब्रूयात् । प्राति न्वा अथ स्वर्गाल्लाकाद्वारुक्षत् । नास्पेदं स्वर्ग्य-
मिव भविष्यति इति । ईश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ ७ ॥

अथ द्वैकेऽन्यद्ग्राहपत्यम्भवन्ति । तदु तथा न कुर्यात् । यो हेन तत्र ब्रूयात् । अग्नेर्वा अथ-

१-न इदमप्यत्रागत्य न तत्र स्मर्यते । अत्र द्वैकं वा । अथ द्वैकं प्रत्यक्षमाहरन्ति । निर्दिष्टं वा । अथ द्वैकं प्रत्यक्षमाहरन्ति । पूर्ववत्
स्मर्यते पूर्ववत् । का. भी. सु. २५। १५-१६ ।

त्रयादग्नेर्त्वाऽ अयमधि द्विषन्तम्भ्रातॄन्त्यमजीजनत त्रिषेऽस्य द्विष-
न्भ्रातॄणां जनिष्युन । प्रथमतः १ सस्यर्त्वात् । अथ ह तुभ्यु स्यात् ॥ ८ ॥

(३) अथ हेऽनुगमस्यान्यम्मन्थन्ति । तस्याशात्रयादुपि सन्धिरिषिष-
मभ्रत्तदजीजनतु नास्य दायादुश्चन परिश्रुयतऽ इतीश्वरा ह तुभ्ये
स्यात् ॥ ९ ॥

(दि) इत्यमेव कुर्यात् । (द) अरण्योऽग्नीं समारोह्याददददमाय
निर्मथ्य जुह्वदसेत्तथा ह न काञ्चतु पारतन्त्र्यं कुर्यात् नरायमानऽ उऽ
अस्याभिना रात्रिं हुतुम्भानि ॥ १० ॥

इति द्वितीयप्रपाठक पचन ब्राह्मणम् ॥ १२ । २ । ५ ॥ (१-३) ॥

अथ प्रातर्भस्मान्युद्धृत्य । मामयेनात्त्रिष्यारण्यारणाग्नीं समारोह्य
प्रत्युषस्यति मयित्वा । गार्हपत्यमुद्धृत्याऽर्त्वायमाहुत्या-नाशस्यपचन-
मभ्युषं पथिकृतंऽष्टाकपालम्पुराडाशस्त्रिपत्तुस्यात्तुऽ एतु सप्तदश
सामिधेनीरनुव्रयाद्वात्रात्राज्यभागो विगृह्यो मय्याज्यऽ अथतु याज्याऽ
नुवाक्ये वृत्त्या हि व्यधाऽ अध्वन पथश्च देवाभ्रमा । अथ यज्ञेषु सुक्रत

मयिद्विषत् भ्रातॄन्त्यमजीजनत । त्रिषेऽस्य द्विषन् भ्रातॄणां जनि यत । त्रिषेऽस्य द्विषन् । इति ।
इत्यगं न तथैव स्यात् ॥ ८ ॥

अथ हेऽनुगमस्यान्यम्मन्थन्ति । तस्याशात्रयादुपि सन्धिरिषिषमभ्रत् । तन्जीजनत ।
नास्य दायादुश्चन परिश्रुयत इति । इत्यगं ह तथैव स्यात् ॥ ९ ॥

इत्यमेव कुर्यात् । अरण्योऽग्नीं समारोह्य ददददमाय निमथ्य जुह्वदमतु । नरायमानऽ उऽ
काञ्चतु परिश्रुयत इति । नरायमानऽ अस्याभिना रात्रिं हुतुम्भानि ॥ १० ॥

अथ प्रातर्भस्मा युद्धृत्य । मामयेनात्त्रिष्य, अरण्योऽग्नीं समारोह्य प्रत्युषस्यति । मयित्वा गार्ह-
पत्यम्, उद्धृत्याऽर्त्वायम् आहुत्या-नाशस्यपचनम् अग्रये पथिकृतंऽष्टाकपालम्पुराडाशं निवेत्तु ।
तस्यात्तु । ना एतु सप्तदश सामिधेनीरनुव्रयात् । वायंत्रावाज्यभागो । विगृह्यो मय्याज्ये । अथते
याज्ये नुवाक्ये “ वृत्त्या हि व्यधो अध्वन पथश्च देवाभ्रमा । अथ यज्ञेषु सुक्रतो ”-
इति । अथ याज्या “ देवानामपि पन्थामगन्म यन्ऽदददवाम तदनु प्रवोदम् । अग्निर्वि-

वित्युथ याज्या देवानामपि पुंयामगन्म शुच्छकनुवाम तदनुष्ठोडम् ।
अग्निर्विद्वान्सु यजान्सुदु होतासोऽ अध्वरान्सुऽ ऋतून्कल्पयाती-
त्यग्निर्वै पथिकृत्पथामपिनता सुऽ एवैनं यज्ञपथमपिनयत्येतदेव
तत्र कर्म ॥ १ ॥

तदाहुः । (ॐ) बुस्यामयः सऽमृज्येरन्किन्तुत्र कर्म का प्रायश्चित्ति-
रिति स यदि परस्तादहं न भीयात्तद्विद्यात्परस्तात्मा शुक्रमागन्तुष-
मान्देवाः प्राभूवन्श्रेयान्भविष्यामीति अगुऽ अन्य हृदयमभ्येव लिखेदग्नये
विविचयेऽष्टाकपालम्पुरोडाशं निर्वपेत्तस्यावृत्ताऽ एव सप्तदश सामि-
धनीरनुब्रूयाद्वाग्भ्रातृज्यभागो विराजो संयुज्येऽ अयेते याज्याऽनु-
वाक्ये वि ते विष्वक्वानतृनासोऽ अग्ने भामासः शुचं शुचयश्चरन्ति ।
तुविष्मक्ष्मासो दिव्या नवग्वा वृना वनन्ति धृपता रुजन्तऽ इत्युथ
याज्या त्वामग्ने मानुषीरीडते विविक्षो होत्राविदम्बुविनिर्धै रत्नधानमम् ।
गुहा संतऽ सुभग विश्वदर्शतन्तुविष्वणसऽ सुयजं घृतश्रियमि-
त्युधो ह यो द्विपनो भ्रातृव्याद्व्याविबृत्सेत तत्कामऽ एतया यजंत
वि देवास्माद्वर्ततेऽ एतदेव तत्र कर्म ॥ २ ॥

द्वान्स यजान्सु होतासो अध्वरान्स ऋतून्कल्पयानि^१—इति । अग्निर्वै पथिकृत् । पथा
मपि नता । स एवैनं यज्ञपथमपिनयति । एतदेव तत्र कर्म ॥ १ ॥

तदाहुः—यस्यामयः संयुज्यन् । किं तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति । स यदि परस्तादहं न
भीयात् । तद्विद्यात् । परस्तात्मा शुक्रमागन्तुष मा देवाः प्राभूवन् श्रेयान् भविष्यामि इति ।
पथं अन्य हृदय मभ्येव लिखेत् । अग्नये विविचयेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत् । तस्यावृत्त । ता
एव सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयान् । वाग्भ्रातृज्यभागो । विराजो संयुज्ये । अयेते याज्याऽनुवाक्ये-
“ वि ते विष्वक्वानतृनासो अग्ने भामासः शुचं शुचयश्चरन्ति । तुविष्मक्ष्मासो
दिव्या नवग्वा यना वनन्ति धृपता रुजन्तः ” इति । अथ याज्या “ त्वामग्ने मानुषी
रीडते विशो होत्राविदं विविचि रत्नधानमम् । गुहा संतः सुभग विश्वदर्शतं
तुविष्वणसः सुयजं घृतश्रियम् ” इति । अथो ह यो द्विपनो भ्रातृव्याद्व्याविबृत्सेत ।
तत्काम एतया यजंत । वि देवास्माद्वर्तते । एतदेव तत्र कर्म ॥ २ ॥

यद्वयमितोदहन्न भीयात् । (तु) तद्विद्यादभि द्विपुन्तम्भ्रातृव्यम्भवि-
ष्यामि श्रेयान्भविष्यामीति यद्युऽअस्य हृदयं व्येव लिखेदग्नये सम्ब-
र्गायाष्टाकपालम्पुरोडाशत्रिर्वपेत्तस्यावृत्ताऽ एव समुदश सामिधेनी
रनुब्रूयाद्वात्रावाज्यभागौ विराजौ संप्याज्येऽअर्थेते वाज्याऽनुवाक्ये
पुरस्याऽअधि संवतोऽवराँऽऽ अभ्यातर । यत्राहमस्मि तारंऽ अवेत्यथ
याज्या मा नोऽअस्मिन्महाधने पुरावर्गार्गभृद्यथा । सम्बर्गं^१ सुधुं रयि-
जयेत्यथो ह यः द्विपतो भ्रातृव्यात्सम्बिवृक्षेत नृत्कामऽ एतया यजेत
सुधुं देवास्माह इत्तऽ एतदेव तत्र कर्म ॥ ३ ॥

तदाहुः । (स्यु) अस्य वैद्युतो दहेतिकन्तुत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति
तद्विद्यादुपरिष्टान्मा शुक्रमगच्छुप मादेवाः प्राभूवन् श्रेयान्भविष्या-
मीति यद्युऽ अस्य हृदयं व्येव लिखेदग्नयेऽप्सुमतेऽष्टाकपालम्पुरोडाश-
त्रिर्वपेत्तस्यावृत्ताऽ एव समुदश सामिधेनीरनुब्रूयाद्वात्रावाज्यभागौ
विराजौ संप्याज्येऽ अर्थेते वाज्याऽनुवाक्येऽ अप्सवर्गं सुधिष्व सौपधी-
रनुरुप्यते । गर्भं सुजायसे पुनरित्यथ याज्या गर्भोऽ अम्योपधीना
ङ्गुर्भो व्वनस्पतीनाम् । गर्भो विश्वस्य भूतस्याग्ने गर्भोऽ अपामसीति

यद्वयमितोदहं न भीयात् । तद्विद्यात् । अभि द्विपतं भ्रातृव्यं भविष्यामि, श्रेयान् भविष्यामीति
यद्यु अस्य हृदयं व्येव लिखेत् । अग्नये संवर्गायाष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत् । तस्यावृत् । त
एव समुदश सामिधेनीरनुब्रूयात् । वात्रावाज्यभागौ । विराजौ संप्याज्ये । अर्थेते वाज्याऽनुवाक्ये-
१ परस्याऽअधि संवतोऽवराँऽऽ अभ्यातर । यत्राहमस्मि तारंऽ अव १- (बा. सं. ११ ।
७१) इति । अथ याज्या- ' मा नो अस्मिन्महाधने पुरावर्गार्गभृद्यथा । संवर्गं संरयि
जय ' इति । अथो ह यो द्विपतो भ्रातृव्यात् संबिवृक्षेत । नृत्काम एतया यजेत । सं देवास्मात्
इत्ते । एतदेव तत्र कर्म ॥ ३ ॥

तदाहुः-यस्य वैद्युतो दहेत् । किं तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति । तद्विद्यत् ।
उपरिष्टान्मा शुक्रमगच्छुप मां देवाः प्राभूवन् श्रेयान् भविष्यामि इति । यद्यु अस्य
हृदयं व्येव लिखेत् । अग्नयेऽप्सुमतेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत् । तस्यावृत् । ता एव समुदश
सामिधेनीरनुब्रूयात् । वात्रावाज्यभागौ । विराजौ संप्याज्ये । अर्थेते वाज्याऽनुवाक्ये-

शान्तिमेवाभ्यामेतद्वदति यजमानस्य प्रजाये पशूनामुद्दिष्टायाऽ एत-
द्व तत्र कर्म ॥ ४ ॥

तदाहुः । (अर्थ) यस्यामुयाऽमं चैरग्निभिः सध्वं सृज्यन्किन्तुत्र कर्म
का प्रायश्चित्तिरित्यभ्यं शुचयऽष्टाकपालम्पुरोडाशश्चिर्वपेत्तस्यावृत्ताऽ
एव समदश सामिधेनीरनुत्र्याहर्त्रावाज्यभागे विराजौ संयुज्येऽ
अथैते याज्याऽनुवाक्येऽ अग्निः शुचिर्व्रततमः शुचिर्विप्रः शुचिः कविः ।
शुची रोचतऽआहुतऽइत्युथ याज्यादग्ने शुचयस्तुव शुक्रा भ्राजन्तऽईरते ।
तुव ज्योतीर्ध्वं चर्चयऽ इति शान्तिमेवाभ्यामेतद्वदति यजमानस्य
प्रजाये पशूनामुद्दिष्टायाऽ एतद्व तत्र कर्म ॥ ५ ॥

तदाहुः । (अर्थ) यस्याहवनीयमुद्धतमादित्योऽभ्यस्तमियात्किन्तुत्र
कर्म का प्रायश्चित्तिरित्यन वे रश्मयां विश्वे वेदास्तऽस्मादपप्रयन्ति
तदस्मै ऋष्यते यस्मादवाऽ अप प्रयन्ति तामनु ऋषिर्द्धि युश्च वेद
युश्च न ताऽ उभावाहतुरुद्धतमस्याभ्यस्तममादिति तत्रेत्थं द्रकुर्वाहुः ।

‘ अस्वग्ने सधिष्ठे सधिधीरनुर्ध्यमे गर्भे मज्जायसे पुनः ’—इति । अथ याज्या-
“ गर्भो अस्त्योवर्धनां गर्भो वनस्पतीनाम् । गर्भो विश्वस्य भूतस्याग्ने गर्भो अपा
मति ”—वा स (११-५-२७) इति । शातमेवाभ्यामेतद्वदति । यजमानस्य प्रजाये
पशूनामुद्दिष्टायाऽ एतद्व तत्र कर्म ॥ ४ ॥

तदाहुः—यस्याभ्यऽमं चैरग्निभिः सध्वं सृज्यन् । किं तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति । अथै
शुचयऽष्टाकपाल पुरोडाश निरपेत् । तस्यावृत्त । ता एव समदश सामिधेनीरनुत्र्यान् ।
वार्धत्तवाज्यभागे । विराजौ मयाज्ये । अथै याज्याऽनुवाक्ये—“ अग्निः शुचिर्व्रततमः
शुचिर्विप्रः शुचिः कविः । शुची रोचत आहुतः ”—इति । अथ याज्या—“ उदग्ने शुचय-
स्तुव शुक्रा भ्राजन्त ईरते । तत्र उधोनीष्यर्चयः ” इति । शान्तिमेवाभ्यामेतद्वदति ।
यजमानस्य प्रजाये पशूनामुद्दिष्टायाऽ एतद्व तत्र कर्म ॥ ५ ॥

रितं^१ हिरण्यन्दर्भे प्रबुध्य पश्चाद्धर्त्तवै श्रूयात्तदतुस्य रूपद्रुक्रियत युऽ
एष तुपन्यहर्त्वाऽएष नदुह्ना रूपद्रुक्रियत पवित्रन्दर्भाः पवत्येवैनन्त-
दर्थेभ्रमादीप्य प्राञ्च^२ द्धर्त्तवै श्रूयाद्वाहणऽ आपेयऽ उद्धरद्वाहणां वाऽ
आपेयः सुर्वा देवताः सुर्वाभिरुवेनन्तुदंवताभिः समर्द्धयति तमुपसमा-
धाय प्रतिपरेत्य गार्हपत्यऽ आज्यमधिश्चिन्याद्वास्त्योत्पूयावेत्य चतुर्गृहीत-
माज्यदगृहीत्वा समिधमुपसंगृह्य प्राहुडाद्रवत्यथाहवनीये समिधमभ्या-
धाय दक्षिणजान्वाच्य जुहोति विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहुति स युथा
ब्राह्मणमावसथवासिनश्चकुट्टं युन्तमुक्षवं हुतापमन्त्रयेतैवमुंयेतद्विश्वान्देवा-
नुपमन्त्रयते जानुन्ति हेनमुप हेनमावर्त्तन्तऽ एतदेव तत्र कर्म ॥ ६ ॥

तद्वाहुः । (र्भु) युस्याहवनीयमुनुद्धतमादित्योऽभ्युदियात्किन्तुत्र
कर्म का प्रायश्चित्तिरित्येते वै रश्मयां विश्वे देवास्तऽस्मादुपिवा^३सा-
ऽपप्रयन्ति तदस्मै ऋष्यते युस्मादेवाऽ अपप्रयन्ति तामनुव्यूदि
यश्च चंद युश्च न ताऽ उभावाहतुऽनुद्धतमस्याभ्युदगादिति तत्रेत्यहु-
भ्याद्रजतं^४ हिरण्यन्दर्भे प्रबुध्य पुरस्ताद्धर्त्तवै श्रूयात्तच्चन्द्रमसं रूप-
द्रुक्रियते रात्रिवै चन्द्रमास्तद्वात्रं रूपद्रुक्रियते पवित्रन्दर्भाः पवत्ये-
वैनन्तुदर्थेभ्रमादीप्यान्वुञ्च^५ द्धर्त्तवै श्रूयाद्वाहणऽआपेयऽ उद्धरद्वा-
हणां वाऽआपेयः सुर्वा देवताः सुर्वाभिरुवेनन्तुदंवताभिः समर्द्धयति

एषः । तद्वहो रूप क्रियते । पवित्र दर्भाः । पवत्येवैनं तत् । अयेभ्यमादीप्य प्राञ्चं हर्त्तवै श्रूयान् ।
ब्राह्मण आपेय उद्धरेत् । आहवनीये वा आपेयः सर्वा देवताः । सर्वाभिरुवेनं तदेवताभिः समर्द्ध-
यति । तमुपसमाधाय प्रतिपरेत्य गार्हपत्य आज्यमधिश्चिन्याद्वास्त्योत्पूयावेत्य चतुर्गृहीतमाज्यं
गृहीत्वा समिधमुपसंगृह्य प्राहुडाद्रवति । अथाहवनीये समिधमभ्याधाय दक्षिणं जान्वाच्य जुहोति-
“विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा”-इति । स यथा ब्राह्मणमावसथवासिनं कुट्टं येनमुप-ये हतोवमन्त्र-
येत् । एतेवैतत् विश्वान्देवानुपमन्त्रयेत् । जानुन्ति हेनम् । उपहेनमावर्त्तते । एतदेव तत्र कर्म ॥ ६ ॥

तद्वाहुः—यस्याहवनीयमुनुद्धतम् आदित्योऽभ्युदियात् । किं तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति ।
एते वै रश्मयो विश्वे देवाः । तेऽस्मादुपिवा^३मोऽपप्रयन्ति । तदस्मै ऋष्यते । यस्मादेवा अपप्रयन्ति ।
तामनुव्यूदि यश्च वेद । यश्च ॥ । ता उभावाहतुः । अनुद्धतमस्याभ्युदगादिनि । तत्रेत्यं कुर्यात् ।
रजतं हिरण्यं दर्भं प्रबुध्य पुरस्ताद्धर्त्तवै श्रूयात् । तच्चन्द्रमसो रूपं क्रियते । रात्रिवै चंद्रमाः । तद्वात्रे
रूपं क्रियते । पवित्रं दर्भाः । पवत्येवैनं तत् । अयेभ्यमादीप्य अन्वञ्चं इर्त्तवै श्रूयात् । ब्राह्मण

तमुपसमाधाय प्रतिपरेत्य - . . . . .
 यथागृहीतमाज्यं गृहीत्वा . . . . .
 समिधमभ्याधाय दक्षिणं जान्वाच्य जुहोति विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति
 सोऽसावेव बन्धुर्ध्वं इ वै तत्र काचनार्तिर्न रिष्टिर्भवति यत्रैषा प्रायश्चित्तिः
 क्रियतेऽ एतदेव तत्र कर्म ॥ ७ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ १२-२-६ ॥ (४. ४.) ॥

चतुर्थोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १२ । ४ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ३९ ॥

आर्पय उद्धरेत् । ब्राह्मणो वा आर्पयः सर्वा देवताः । सर्वाभिर्वेनं तदेवनाभिः गमर्ह्यति । तमुप-
 समाधाय प्रतिपरेत्य गार्हपत्य आज्यमधिष्ठित्य उद्वास्योत्पूषावेदय यथागृहीतमाज्यं गृहीत्वा
 समिधमुपसंगृह्य प्राहुताद्ववति । अथाहवनीये समिधमभ्याधाय दक्षिणं जान्वाच्य जुहोति-
 “ विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा ”-इति । सोऽसावेव बन्धुः । न इ वै तत्र काचनार्तिः । न
 रिष्टिर्भवति । यत्रैषा प्रायश्चित्तिः क्रियते । एतदेव तत्र कर्म ॥ ७ ॥

इति श्रीमदाचार्यहस्त्वामिन कुनौ माव्यन्दिनीयसत्रपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे

चतुर्थेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (१२ । ४ । ४) ॥

गागम्याभिमुतोऽवल्या पात्राचार्यो वस्तु हरि । अन्यथं दर्जयागम गन्तिन पीजरीयः ॥
 श्रीमनोऽवलिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपते । धर्माध्यतो हरिम्वासी व्याख्येयानपथी श्रमिन् ॥
 भूमन्ना विक्रमार्केण कल्ला कनकवेदिकाम् । दानागान्यस्य कुनवस्तु अन्यथविट्ति हरि ॥

इति श्रीमन्त्रिविशानिधानकर्त्राम्नाचार्यमरम्बनीना श्रीहस्त्वामिना कुनौ माव्यन्दिनीयसत्रपथब्राह्मणभाष्ये

द्वादशकाण्डे चतुर्थेऽध्याये समाप्तः ॥ (१२-४) ॥

१-अत्रार्कं वा दक्षिणे । अर्कं जन तस्य । कुशलस्य वा अत्रापक तस्मिन् यत्तु वा वाऽस्या र्कभवनं भूत । नहुता
 भूदित वसोयतिमितीति । हुता भूदितुमशक्यं, नवदन य । का प्रो म् । १५ । ६०-६६ ।

अथ पञ्चमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् । द्वितीयप्रपाठके च सप्तमं ब्राह्मणम् ।

तदाहुः । (३५) अथैष दीर्घसुन्ध्यग्निर्होत्रं जुह्वन्प्रसन्मियुत जुहुय-
स्मादेऽह् नादेऽ इति तद्धेकं हातुव्यम्भन्यन्तऽ आगन्तागिति तद् तथा
न कुर्व्यादितस्थानां वाऽ एष तस्मै अदेन११ शब्ददह्यायाऽ इव जुहुयु-
र्व्यजाय वाऽ एषऽ आहुतिभ्यस्तस्थानः सु हैनममृष्यमाणस्तृप्सु सचते ॥

(त्रैऽथ) अथ हैकऽ आहुः । (३६) एवमेवान्वाहिनाऽ अहूयमानाः
शयीरग्निति तद् तथा न कुर्व्यादितस्थानां वाऽ एष तस्मै अदेन११ शब्-
दह्यायाऽ इवेन्धीरुन्यजाय वाऽ एषऽ आहुतिभ्यस्तस्थानः सु हैनममृष्य-
माणस्तृप्सु सचते ॥ २ ॥

(त्रैऽथ) अथ हैकेऽरण्योः । (३७) अग्नी समागोह्य निदधान
तमाहूते निर्मन्थन्ति तद् तथा न कुर्व्यादितस्थानां वाऽ एष तस्मै
अदेन११ शब्ददह्यायाऽ इव निर्मन्थेद्युर्व्यजाय वाऽ एषऽ आहुतिभ्यस्त-
स्थानः सु हैनममृष्यमाणस्तृप्सु सचते ॥ ३ ॥

तदाहुः—यदेव दीर्घतर्माग्रहोत्रं जुह्वत् प्रवतान् श्रियेत । जुहुयुग्स्मा ३ इ । ना ३ इति ।
तदेकं होतव्यं मन्यन्ते । आगन्तागिति । तद् तथा न कुर्यात् । अतस्थानो वा एष तस्मै ।
अदेनं शब्ददह्याया इव जुहुयुः । यज्ञाय वा एष आहुतिभ्यस्तस्थानः । स हैनममृष्यमाणस्तृप्सु
सचते ॥ १ ॥

अथ हैक आहुः । एवमेवान्वाहिना अहूयमानाः शयीरग्निति । तद् तथा न कुर्यात् । अत-
स्थानो वा एष तस्मै । अदेनं शब्ददह्याया इवेन्धीरुत । यज्ञाय वा एष आहुतिभ्यस्तस्थानः ।
स हैनममृष्यमाणस्तृप्सु सचते ॥ २ ॥

अथ हैके । अरण्योग्नी समागोह्य निदधान तम् । आहन निर्मन्थन्ति । तद् तथा न कुर्यात् ।
अतस्थानो वा एष तस्मै । अदेनं शब्ददह्याया इव निर्मन्थेद्युः । यज्ञाय वा एष आहुतिभ्यस्त-
स्थानः । स हैनममृष्यमाणस्तृप्सु सचते ॥ ३ ॥

तदाहुः—प्रोचिताग्निरहोत्रं प्रेतस्य प्राप्यकर्मण । १ गते अग्रहोत्रं होत्रेनाम्, तत्राग्निरावा
पयता होत्रेनामियेतत् एताविदोदशानि कर्मिकामिन्धव्यं प्रसन्नप्राणमिन्दे । तस्यै इत्यत्र एकस्मात्
" विशदमागताम् "—(पा. सू. ८ । २ । २७) इति छति । " एवमेवैषागताम्—

(तऽइ) इत्थमेव कुर्यात् । (त्रि) निवान्यवन्तामेष्टु व्रयात्तस्ये पुयसा
बुहुयादार्त्तम्बुऽ एतत्पुयो यन्निवान्यवन्तायाऽभार्त्तमेतदग्निहोत्रं यन्-
तस्य तदार्त्तमेव तदार्त्तान्निकृत्य श्रेयान्भवति ॥ ४ ॥

तदुप्युपमाऽस्ति । यद्वो रथो मृदितौ समागच्छताथ स्यादेवान्य-
तरः स्यदयिति ॥ ५ ॥

तस्य वाऽ एतस्याग्निहोत्रस्यापचारः । 'प्रार्चानावीर्त्ता द्वाहयति यज्ञा
पर्वती' वे देवेभ्यो दोहयत्यथैवुष्पितृणाम् ॥ ६ ॥

(द्वा) नाङ्गारेष्वधिश्रयति । यद्वाङ्गारेष्वधिश्रयं देवत्रा कुर्वाद्गुहं-
पत्यादुष्णं भस्म दक्षिणा निरुह्य तस्मिन्ननदधिश्रयति पितृदेवत्यमेवैत-
त्त्कराति ॥ ७ ॥

नावज्यातयति नापः प्रत्यानयति । बुद्धावज्यातयेद्यदपः प्रत्यानय-
देवत्रा कुर्वात्र त्रिः प्रतिष्ठापथ हरति अत्रिः प्रतिष्ठापथ हरेदेवत्रा कुर्वा-
त्सकृद्देव निरुपेन्हरति पितृदेवत्यमेवैतत्त्कराति ॥ ८ ॥

इत्थमेव कुर्यात् । निवान्यवन्तामेष्टु व्रयात् । नर्म्य ययमा बुहुयात् । आने वा पयःपयः ।
यन्निवान्यवन्तायाः । आर्त्तमेतदग्निहोत्रम् । यन्मृदितस्य सत् । आर्त्तमेव मृदितं निरुह्य श्रेयान्
भवति ॥ ४ ॥

तदपि उपमाऽस्ति । यत् द्वौ रथौ मृदितौ समागच्छताम् । स्यादेवान्यतरः स्यदयिति ॥ ५ ॥

तस्य वा एतस्याग्निहोत्रस्यापचारः । प्रार्चानावीर्त्ता द्वाहयति । यद्वापर्वती वे देवेभ्यो दोह-
यति । अथैव पितृणाम् ॥ ६ ॥

नागारेष्वधिश्रयति । यद्वाङ्गारेष्वधिश्रयेत् । देवत्रा कुर्यात् । गार्हपत्यादुष्णं भस्म दक्षिणा
निरुह्य । तस्मिन्ननदधिश्रयति । पितृदेवत्यमेवैतत् तत्त्करोति ॥ ७ ॥

नावज्यातयति । नापः प्रत्यानयति । यद्वावज्यातयेत्, यदपः प्रत्यानयेत् । देवत्रा कुर्यात् । त्रिः
प्रतिष्ठापं हरति । यत् त्रिः प्रतिष्ठापं हरेत् । देवत्रा कुर्यात् । मरुदेव निरुपेन्हरति । पितृदेवत्य
मेवैतत् तत्त्करोति ॥ ८ ॥

इत्थे शुक्ल्यादस्याऽऽहन्त्यहन्ती " (पा. सू. ८ । २ । ९७) इति श्रवणं । नाङ्गारेष्वर्त्ता ' निवान्यमा' ।
नाम् " (पा. सू. ८ । २ । ९७) इत्येव पठति । आ आगन्तो हन्त्यमर्त्ताह य-नन् । अनन्धान ।
" प्रकाशनस्येयाहन्त्यम् " (पा. सू. १ । ६ । ९८) इति प्रकाशनं तिष्ठनपरमवदम् । आगन्तो
नादर्थ्यन प्रकाशितवान्प्रमिति वेदितवन् । तत्स्थानं यन्त्यन । ' य अतिरिक्तवर्त्तः । गार्हपत्यम् हरत्

नोत्रेप्यामीत्याह । न चतुर्व्रयति युद्धोत्रेप्यामीति ब्रयाशुचतुर्व्रयेदे-
वत्रा कुर्यान्मिकृदेव तूष्णीन्विकृष्यस्यति पितृदेवत्यमुवेनतुत्कराति ॥ ९ ॥

नोपरिष्ठान्समिधमभ्यस्य हरति । युद्धोपरिष्ठान्समिधमभ्यस्य हरेद्वत्रा
कुर्यादयुष्मन्तदुपान्थ हरति पितृदेवत्यमुवेनतुत्कराति ॥ १० ॥

नानां गण गार्हपत्यमेति । युद्धोत्तरेण गार्हपत्यमिषाद्वत्रा कुर्यादुक्षि-
णेन गार्हपत्यमेति पितृदेवत्यमुवेनतुत्कराति ॥ ११ ॥

(त्व) अथ यान्यमन्युर्दीर्घानाग्राणि तृणानि भवन्ति । दक्षिणाग्राणि
नानि कराति पितृदेवत्यमुवेनतुत्करात्पुथाहवर्तये समिधमभ्याधाय
मध्यभ्रान्त्वान्थ सकृदेव तूष्णीन्विकृष्यस्यति पितृदेवत्यमुवेनतु-
त्कराति नादिङ्गयाति नापमृष्टेन प्राश्नाति नादुशति पितृदेवत्यमुवे-
नतुत्कराति ॥ १२ ॥

नोत्रेप्यामीत्याह । न चतुर्व्रयति । युद्धोत्रेप्यामीति वृषान् । यद्यत्रुन्नयेत् । देवत्रा कुर्यात् ।
सकृदेव तूष्णीन्विकृष्यस्यति । पितृदेवत्यमुवेनतुत्कराति ॥ ९ ॥

नोपरिष्ठान् समिधमभ्यस्य हरति । युद्धोपरिष्ठान् समिधमभ्यस्य हरेत् । देवत्रा कुर्यात् । अप-
स्तादुपान्थ हरति । पितृदेवत्यमुवेनतुत्कराति ॥ १० ॥

नोत्तरेण गार्हपत्यमेति । युद्धोत्तरेण गार्हपत्यमिषात् । देवत्रा कुर्यात् । दक्षिणेन गार्हपत्यमेति ।
पितृदेवत्यमुवेनतुत्कराति ॥ ११ ॥

अथ यान्यमन्युर्दीर्घानाग्राणि तृणानि भवन्ति दक्षिणाग्राणि नानि कराति । पितृदेवत्यमुवेनतु-
त्कराति । अथाहवर्तये समिधमभ्याधाय । मध्यं जान्वाच्य । सकृदेव मध्यं विकृष्यस्यति ।
पितृदेवत्यमुवेनतुत्कराति । नोत्तरेण । नोपमृष्टेन प्राश्नाति । नादुशति । पितृदेवत्यमुवेनतु-
त्कराति ॥ १२ ॥

(२) अथ हेकेऽउल्मुक्येन दहन्ति । तद् तया न कुर्वादिष वै रुद्रिया-
श्रिः स हैनमीश्वरः सपुत्रः सपुत्रमभिमुन्ताः ॥ १६ ॥

(३) अथ हेकेऽन्तरेणाग्नीश्रितिश्रित्वा तुमग्निभिः समुपोषन्त्यतद्वै यज-
मानस्यायतनं यदन्तरेणाग्नीनि तद् तया न कुर्वाद्यां हैनन्तुव ब्रह्म-
न्मुष्ये न्वाऽ अयद्ग्यामस्याशसनमर्जजनत क्षिप्रंऽन्याशसनजनिष्यते
प्रियतमः रौत्स्यतीतीश्वरः इ नयेव स्यात् ॥ १७ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके सममं ब्राह्मणम् ॥ १२-२-७ ॥ (६, १) ॥

अथ ह स्माह नाको मोदल्यः । (ल्या) मरिष्यन्न्वेद्यजमानम्मुष्यत
यत्रैवास्माऽ आशसनजोषितः स्यात्तदरण्योरग्नी समाराह्य त्रिर्मुष्य
जुह्वसेत्सु यदाऽस्माज्जोकायजमानः प्रेयान् ॥ १ ॥

अथ हेके-उल्मुक्येन दहन्ति । तद् तया न कुर्यात् । एष वै रुद्रियोऽश्रिः । स हैनमीश्वरः
सपुत्र सपुत्रमभिमुन्तोः ॥ १६ ॥

अथ हेके-अन्तरेणाग्नीश्रितं श्रित्वा तमग्निभिः समुपोषन्ति । यतः यजमानस्यायतनम् । यद-
न्तरेणाग्नीनि । तद् तया न कुर्यात् । यो नैव तत्र ब्रूयात् । मन्थे न्वा अयं ग्रामस्याशसनमर्ज-
जनत । क्षिप्रंऽन्याशसनं जनिष्यते । प्रियतम रौत्स्यतीति । ईश्वरो इ नयेव स्यात् ॥ १७ ॥

अथ ह स्माह नाको मोदल्यः । मरिष्यन् वेद्यजमानं मन्थेत । यत्रैवास्मा आशसन जोषितं
स्यात् । तदरण्योरग्नी समाराह्य निर्मथ्य जुह्वसेत् । स यदाऽस्माज्जोकायजमानः प्रेयान् ॥ १ ॥

(६) अयेनमन्तरंगाग्राश्रुतिश्रित्वा । तमाग्निभिः समुपापेदिति तदु
तथा न कुर्यादतस्थानो वाऽएष तस्मै युदेनश्च श्वदस्यायाऽइव जुहुय-
श्चजाय वाऽएषऽआहुतिभ्यस्मनस्थानः स हैनममृष्यमाणस्तृप्नुं सचते ॥

(तऽइ) इत्यमेव कुर्यात् । (ति) निम्नऽ एव स्थालीरेष्टु वै ब्रूया
तासु गोमयानि च शुम्बलानि चावधाय नाना विप्लवेषु प्रवृज्यात
वं ततः सन्तापदमयो जायंरन्तरेन दंष्ट्रस्तथा ह तरेव दग्धा भवति
नो प्रत्यक्षमिव ॥ ३ ॥

तस्मादुपेतद्वपिणाऽभ्यनुक्तम् । योऽ अग्निरग्न्यश्वायत शोकात्पृ-
थिव्याऽउत्तु वा दिवस्पतिरिति । येन मजा विश्वकर्मा जजान तममे हेडः
परि ते वृणक्तिवृत्ति अथर्कथा ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

अयेनमन्तरंगाग्राश्रुतिं चित्वा । तमाग्निभिः समुपापेदिति । तदु तथा न कुर्यात् । अतस्थानो
वा एष तस्मै । युदेन श्वदस्याया इव जुहुय । यज्ञाय वा षणः । आहुतिभ्यस्मनस्थान स हैनम
मृष्यमाणस्तृप्नुं सचते ॥ ३ ॥

इत्यमेव कुर्यात् । निम्न एव स्थालीरेष्टु वै ब्रूयात् । तासु गोमयानि च शुम्बलानि चावधाय ।
नाना विप्लवेषु प्रवृज्यात् । ते ये ननः सन्तापदमयो जायंरन् । तेरेन दंष्ट्रः । तयो ह तरेव
दग्धा भवति । नो प्रत्यक्षमिव ॥ ३ ॥

तस्मादपि पतत ऋषिणाऽभ्यनुक्तम्-“ यो अग्निरग्न्यश्वायत शोकात्पृथिव्या उत
वा दिवस्पतिरिति । येन मजा विश्वकर्मा जजान तममे हेडः परि ते वृणक्तु”- (बार्ह. १३ ।
४५) इति । यथा ऋक् मथा ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

तत्रापि न कुर्यात् । तस्मादपि पतत ऋषिणाऽभ्यनुक्तम्-“ यो अग्निरग्न्यश्वायत शोकात्पृथिव्या उत
वा दिवस्पतिरिति । येन मजा विश्वकर्मा जजान तममे हेडः परि ते वृणक्तु”- (बार्ह. १३ ।
४५) इति । यथा ऋक् मथा ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

अथ तदा एन अन्तरंगाग्रीन चित्वा काष्ठमवा विवा । तमिति मन्त्रेणं दिवाविमलित्यय ।
तमाग्निभिः मरुदेदिति ॥ २ ॥

इत्यमेव सतापैरग्निभिर्दग्धा । न वैदम-पदा इत्येनम् अथ वडिकादये उपयत । शुम्बलानि तृणानि
मस्तृणानि ॥ ३ ॥ ४ ॥

(सु) अथैनम्विपुरीषद्वक्त्वा । (त्वाऽस्या) अस्याम्पुरीषम्प्रतिष्ठापयति
पुरीषम्वाऽ इयन्तत्पुरीषऽ एवैतत्पुरीषन्दधाति या इ वाऽ अस्याम्
वृकला सुपुरीषा तुस्ये इ विवदग्धायै मृगालः सुभवति नृत्सृगाल
संभवदिति तदु तथा न कुर्वात्क्षिप्रधुका हास्य प्रजा भवति तुमन्तरतुः
प्रक्षाल्याज्येनुन्वनन्ति मेध्यमेवैनन्तुत्कराति ॥ ५ ॥

(त्पु) अथास्य सप्तसु प्राणायतनपु । सप्त हिरण्यशकलान्प्रन्यस्यति
ज्यातिर्वाऽ अमृतं हिरण्य ज्यातिर्वास्मिन्मृतमृतन्दधाति ॥ ६ ॥

(त्पु) अथैनमन्तरेणाग्नीश्रुतिश्चित्वा । कृष्णाजिनमुत्तरलाम प्राचानग्नीव-
म्प्रस्तीर्ष्य तुम्भिन्नेनमुत्तानुत्तिपाद्य जुहुड्वृत्तन पूर्णान्दक्षिण पाणाग्राद्-
धाति सव्यऽ उपभृतमुरसि भ्रुवाम्मुखेऽग्निहात्रद्वर्णाग्रासिकयोः सुव-
कुर्णयोः प्राशित्रहुरणे शीर्षश्चमसुम्प्रणीताप्रणयनम्पार्श्वयोः शूर्पेऽ
उदरे पात्रीं समवत्तधानीम्पृषदाज्यवर्तां शिश्रस्पृन्तं शुम्प्या-

अथैन विपुरीष इत्वा अस्या पुरीषं प्रतिष्ठापयति । पुरीष इति इयम् । नत्परीष एवैतत्पुरीष-
न्दधाति । या इ वा अस्याम् वृकला सुपुरीषा । नस्य इ विवदग्धायै मृगालः सुभवति । नत्सृगालः
संभवदिति । तदु तथा न कुर्वात् । नाधुका हास्य प्रजा भवति । तुमन्तरतुः प्रक्षाल्य, आयनना
न्वनन्ति । मेध्यमेवैन तत्कराति ॥ ५ ॥

अथास्य सप्तसु प्राणायतनपु सप्त हिरण्यशकलान् प्रापयति । ज्यातिर्वा अमृतं हिरण्यम् ।
ज्यातिर्वास्मिन्मृतमृतन्दधाति ॥ ६ ॥

अथैनमन्तरेणाग्नीं चित्वा । कृष्णाजिनमुत्तरलाम प्राचानग्नीव-
म्प्रनान् निपाद्य । जुह्वृत्तन पूर्णा अग्निपाणाग्राध्यानि । सव्य उपभृतम् । मुरसि मुखम् ।
मुखेऽग्निहात्रद्वर्णाम् । नासिकयोः सुव । कुर्णयोः प्राशित्रहुरणे । शीर्षश्चमसुम्प्रणीताप्रणयनम् ।
पार्श्वयोः शूर्पेऽ उदरे पात्रीं समवत्तधानीम्पृषदाज्यवर्तां शिश्रस्पृन्तं शुम्प्या-

अथैन विपुरीष इत्वा अस्या पुरीषं प्रतिष्ठापयति । पुरीष इति इयम् । नत्परीष एवैतत्पुरीष-
न्दधाति । या इ वा अस्याम् वृकला सुपुरीषा । नस्य इ विवदग्धायै मृगालः सुभवति । नत्सृगालः
संभवदिति । तदु तथा न कुर्वात् । नाधुका हास्य प्रजा भवति । तुमन्तरतुः प्रक्षाल्य, आयनना
न्वनन्ति । मेध्यमेवैन तत्कराति ॥ ५ ॥

एते द्वे देशे । इति कर्त्तव्यम् । इति । उदरे पात्रीं समवत्तधानीम्पृषदाज्यवर्तां शिश्रस्पृन्तं शुम्प्या-

माण्ड्यांरुन्ते वृषास्त्वावन्वुगुलूखलं च सुसलञ्जान्तरेणोक्तं अन्यानि यज्ञ-
पात्राणि दक्षिण पाणौ स्फयम् ॥ ७ ॥

(११) सुऽ एष यज्ञायुधी यजमानः । (नो) यथा विभ्यदामोपमतीषादेव-
मेव योऽस्य स्वर्गो लोको जितो भवति तमभ्यत्येति तमेतु सन्नाप्याऽ
अश्रुपां युधा पुत्राः पितरम्प्रां पुपमागतं शिवमुपस्पृशन्त्येव शिवं
हेवेनमुपस्पृशन्ति प्र हेवेन कल्पयन्ति ॥ ८ ॥

तं यदि गार्हपत्यः पूर्वं प्राप्नुयात् । (तु) तद्विद्यात्प्रतिष्ठऽ एनमाग्निः
पूर्वं प्रापत्प्रतिष्ठास्यति प्रत्येव तेऽस्मिन्लोके स्थास्यन्ति योऽस्मात्प्र-
त्युञ्चऽ इति ॥ ९ ॥

(त्यु) क्षुध युद्याहवर्त्तायः । (स्तु) तद्विद्यान्मुख्यऽ एनमाग्निः पूर्वं
प्रापन्मुखतो लोकां नैर्षान्मुखमेव तेऽस्मिन्लोके भविष्यन्ति योऽस्मा-
त्प्रत्युञ्चऽ इति ॥ १० ॥

पार्श्वयोः शूर्वे । उदरे पात्रौ समवस्यानी पृष्टात्प्रवर्त्तय । दक्षिणस्यान दाह्याय । आश्रयेणे इषा
स्ती । अन्वेगुलूखलं च सुसलं च । अन्वेणोऽन्यानि यन्त्राणि । दक्षिणे पाणौ स्फयम् ॥ ७ ॥

न एष यज्ञायुधी यजमानः यथा विभ्यदामोपमतीषात् । एवमेव । योऽस्य स्वर्गो लोको
जितो भवति । तमभ्यत्येति । तमेने मनाप्या अश्रुपां यथा पुत्राः पितरं प्रपुपमागतं शिवमुप
स्पृशन्ति । एवं शिवं हेवेनमुपस्पृशन्ति । प्र हेवेन कल्पयन्ति ॥ ८ ॥

त यदि गार्हपत्यः पूर्वं प्राप्नुयात् । तद्विद्यात् । प्रतिष्ठ एनमाग्निः पूर्वं प्रापत् । प्रतिष्ठास्यति ।
प्रत्येव तेऽस्मिन् लोके स्थास्यन्ति । योऽस्मात्प्रत्युञ्च इति ॥ ९ ॥

क्षुध युद्याहवर्त्तायः । दाह्याय । मुख्य एनमाग्निः पूर्वं प्रापत् । मुख्यतो लोकानर्जयति । मुख
मेव तेऽस्मिन् लोके भविष्यन्ति । योऽस्मात्प्रत्युञ्च इति ॥ १० ॥

(त्र्यु) अथ युद्धनाहार्थपुननः । (म्नु) तुद्विद्यादत्तादुऽ एन-
मग्निः पूर्वः प्रापदन्नमत्स्यत्यन्नमंश्च तेऽस्मिन्ल्लोकेऽस्त्यन्ति येऽस्मा-
त्प्रत्युध इति ॥ ११ ॥

(त्र्यु) अथ युद्धि सव्ये सङ्गतः । (च) तुद्विद्यात्कल्याणं लोकमर्ज्या-
द्वित्येताभ्यस्मिन्विज्ञानानि ॥ १२ ॥

ताम्बाऽएताम् । युजमाना-भाद्भुतिभन्तः । जुहोति सु योऽस्य स्वर्गे
लोको जितो भवति ततऽअःहतिमयोऽमृतः सुभवति ॥ १३ ॥

(त्र्यु) अथ वृत्त्यन्वयमयानि च मृन्मयानि च भवन्ति । तानि ब्राह्म-
णाय दद्याच्छवांश्चतुर्मु ह तुम्हन्वन् यस्तानि प्रतिगृह्णात्यपुऽ पुत्रेनाभ्य-
भ्युषद्दरयुरापो वाऽ अस्य सुव्यस्य भतिष्ठा तद्वनमुष्पेय प्रतिष्ठापयति ॥ १४ ॥

(त्र्यु) अथैतामाहुति जुहोति । पुत्रो वा भ्राता वा यो वाऽभ्यो ब्राह्मणः

अथ यद्यथाहार्थपुननः । तद्विद्यात् । अथाद् एनमग्निः पूर्वः प्रापत् । अन्नमरम्पात । अन्नमेव
तऽस्मिन् लोकेऽस्त्यन्ति । येऽस्मात्प्रत्युध इति ॥ ११ ॥

अथ यदि सर्वे गृह्णन् । तद्विद्यात् । वरुणाणं लोकमर्जरीदिति । एतान्यस्मिन् विज्ञानानि ॥ १२ ॥
तां वा एता यजमानात्माहुतिमंगतो जुहोति । त योऽस्य स्वर्गे लोको जितो भवति । तत
आहुतिमयोऽमृतः भवति ॥ १३ ॥

अथ वान्यन्वयमयानि च मृन्मयानि च भवन्ति । तानि ब्राह्मणाय दद्यात् । शवोद्वह्य ह तं
मण्यन्ते । यस्तानि प्रतिगृह्णाति । अप एतेनाभ्यभ्युषद्दरेयुः । आपो वा अस्य सर्वस्य भतिष्ठा ।
तदेनमुष्पेय प्रतिष्ठापयति ॥ १४ ॥

अथैतामाहुति जुहोति । पुत्रो वा भ्राता वा यो वाऽभ्यो ब्राह्मणः स्यात्-“ अस्मास्व-

‘ अन्नाद् ’ पुत्रप्राप्त्यर्थमन्वाहार्थमिति पञ्चमीति अन्वाहार्थपुनन ॥ ११ ॥ १२ ॥

यजमानस्या मा शरीरम् । तदेवाहुतिः । तां जुहोति । यः अस्य स्वर्गे लोकः स्थानं जितो भवति कर्मणिः ।
ततस्तत्र आहुतिपरिणामस्य अमृतं स्थिरशरीरं भवति ॥ १३ ॥

अःमयपानि इत्युपपत्तिर्नास्ति । लोहोति तयोरेवार्थोऽस्ति । मृन्मयानि आभ्युषणानि उक्तं अग्निहोत्राधारी
च । शवोद्वह्य । शवजन्मस्य उद्वहनरतं त भव्यन्ते । न च सर्वे गतो ब्राह्मणः संकटमापन्न
सर्वः ॥ १४ ॥

अथैतामाहुति जुहोति । एतामिति सज्जितपरायणार्थः पूर्वैः यजमानशरीराहुतिरिति बोधिः । न त

स्यादस्मात्त्वमुधि जातोऽसि त्वदयुजायताम्पुनः । अहौ स्वर्गाय
लोकाय स्वाहेत्यनपेक्षमुन्यापऽनुप्रस्पृशन्ति ॥ १५ ॥

इति द्वितीयप्रपाठकऽष्टम ब्राह्मणम् ॥ १२।२।८ ॥ (५-२)

पंचमाऽध्यायः समाप्तः ॥ १२।५ ॥ कण्डिकासंख्या ॥ ३२ ॥

द्वितीयः प्रपाठकश्च समाप्तः ॥ कण्डिकासंख्या ॥ ९५ ॥

मधि जानोऽसि त्वदयु जायतां पुनः । अहौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहा ”-(वा. नं.
३५ । २२) इति । अनपेक्षमेत्य अप उपस्पृशन्ति ॥ १५ ॥

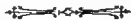
माहुर्निवम् । पुत्रारोहित वातेरम् न हरयुरिति दाहमात्रम् बोधितवान् । अप तन्मैव शरीरम्याहुर्निवमुच्यते ।
न न आहुतिः पुत्रादयो विधीयन्ते । इति वाक्यं भिन्नम् । तस्मान् प्रार्थयन्मूर्खाज्यं हतिर्विधीयते । तस्या
मात्रभागक्यप्रदत्ता द्रष्टव्या । अनपेक्षम् । अपः न धवति इति अनोभम् अनवलोकेम् । एतद् अप उप-
स्पृशन्ति । तदत त्वं कायायनाऽनुव्रथन्- नदीयनवता प्रत्यम्यगिध्यायुग्वा । सत्तायानम्रीनादाय सत्ताया
दक्षिणा गच्छन्ति । अन्ना । विना मात्राग्न्या ममे बहुलमुष्णस्नानम् चिति चिन्तोति । उद्भूत क्षीरिणी पुत्रा
हन्ती । विशाखदातामन्वाधुप्रिपण्ययाश्व । वेष्टमध्वस्तलोभनिज्जन्तानि दृष्ट्वा विपुलीय चच्छन् । केदादि
निगाय सर्पिषाऽनरकवा चितानेनमाग्धानि कृष्णाजिनकास्त्र प्राविशरम् । तस्मि प्रणायतनेषु नत हिरण्य
राक्त्वान् प्राप्यति मुखं द्रव्यम् । त्रिगुहने उद्भू मादयति धृतदुर्गम् । मय च । उपभूतं सत्ये । उरनि
धरात् । मुहुऽग्निगोत्रवणात् । नाभिश्वा सर्वो । कर्गयो प्रातिग्रहण शिरसि कस्य प्रणीताप्रणयनम् । कपा-
न्ति चने । पाधरो दैव । ७२ पात्राः समवत्तानी पृषदायकनीन् । शिखे शम्भ्याम् । बरणी वृषगयो ।
अन्तरोक्ष पक्षपात्रादयानि । अन्तवहरण धूमनादयमपानान् । अन्मयावि वा मानगाय दद्यात् । आहुति
शुभेति पुनो आनाऽन्यो वा नास्मोऽस्त्वात्तमरि तन्नोऽसि त्वदयु जायतां पुन । अहौ स्वर्गाय लोकाय
स्वाहेति । अनपेक्षमनोऽनुप्रस्पृशन्ति । (वा श्री. सू. २५ । ११२ । १८१ । १८८ । १८९ ।) ॥ १५ ॥

इति धामनादायहस्त्वामिन इतौ माध्वन्दिनायमनपयश्रावणभावे द्वादशकांठे पञ्चमेऽध्याये
द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (१२ । ५ । २) ॥

नागम्वानिमुतोऽन्त्या पाशद्वयो बसन्तरे । भुवर्थं उर्दयानस शक्तिः पौष्करिणिक ॥ १ ॥
श्रमनोऽवतितामस्य विजमाकस्य भूयते । धमात्रयो दास्त्वानी व्याकृपन्तानरयो हुनिम् ॥ २ ॥
भूमर्वा विजमार्तेण कज्जता कनकवदिकात् । दानागन्धस्य हनवन् श्रुत्यर्थविहिं हरे ॥ ३ ॥

इति श्रान्तविविधानिशानकवा प्राध्वर्षस्तम्बनीना ध्रुवस्त्वामिना इतौ माध्वन्दिनीयशतपथ-
श्रावणमाथे द्वादशकांठे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १२-५ ॥

अथ षष्ठेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् । तृतीयप्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

सोमो वै राजा यज्ञः प्रजापतिः । (स्तु) तस्यैतास्तन्वो याऽएता
देवता याऽएताऽआहुतीर्मुहोति ॥ १ ॥

स यद्यजस्याच्छेत् । (द्या) यान्तत्प्रति देवतामन्येत तामनुसमीक्ष्य
जुहुयाद्यदि दीक्षोपसृत्त्वाहवर्त्तीयं यदि प्रसुतऽआग्नीध्रे वि याऽएत-
द्यज्ञस्य पूर्वं स्रष्टमते यद्भुलति सा यैव तर्हि तत्र देवता भवति तस्यै-
तद्देवतया यजुम्भिषज्यति तया देवतया यजुम्प्रतिमुन्धधाति ॥ २ ॥

अथ ज्योतिष्टोमप्रपञ्चितब्राह्मणम् ।

सोमो वै राजा यज्ञः प्रजापतिः । तस्यैतास्तन्वः । या एता देवताः । या एता आहुती-
र्मुहोति ॥ १ ॥

स यद्यजस्याच्छेत् । या तत्प्रति देवता मन्येत । तामनुसमीक्ष्य जुहुयात् । यदि दीक्षोपसृत्त्वा-
हवर्त्तये । यदि प्रसुत आग्नीध्रे । वि वा एतत् यज्ञस्य पर्वं स्रष्टमते-यत् इह्यति । मा यैव तांहे तत्र
देवता भवति । तस्यैतत् देवतया यजं भिषज्यति । तया देवतया यजं प्रतिमुन्धधाति ॥ २ ॥

'सोमो वै राजा' । सोमदानधित्वापगमेन । प्रायश्चित्तमन्त्रार्थमेव पुन सोमदान प्रक्षिपन् । सोमो वै
राजनेति । सोम मननौशीघ्रनो राजा । स्वगान्धर्वमनोन न्यूनभूत । तेनात्र यज्ञमन्त्राधिकार्यामन्त्रयो लक्ष्ये ।
मोननाशनको यज्ञ प्रगातिरत्यन्तमिष्यन्मन्त्रान् । सोमनाशनको यज्ञ प्रगातिरिति । तस्य एतन्मन्त्रं शरी-
रानि । या एता देवता इत्यमन्त्रा परमष्टमन्त्र । प्रगात्यामन्त्रं सेनस्थेति विशेषः । इत्यभिदेवन् ॥

याधेना आहुती । काहुत्यन्त्रं राजाहुतः । परमेष्ट्या ता सोमस्यामन्त्रं यज्ञस्य तन्त्र । जुहोतीति
क्रियासम्यक् यज्ञस्य हवनविशेषः । एवं द्वयं देवता क्रिया च । पुन यज्ञस्य इत्यदेवताक्रियाविशेषा-
मिषा एव प्रपञ्चितविशेषः इत्युक्त्याम् ॥ १ ॥

'स यद्यज' । किं पुनानया एवैतास्तन्वः । नेराह-त्यसोमयज्ञस्यापान् आच्छेत् विनाशेत् । तदा
तत्प्रति तस्मिन्मते यां देवता परमष्टमादिना मन्येत ॥ " परमेष्टमग्नीध्रे " (वा स ८ । १४) इत्याद-
रात्तान् । अत्रा-उच । तमनुसं सम्प्रदात्वा तस्यै देवतायै अग्न्यर्पति जुहुयात् । यदि दीक्षो-
पसृत्तं यज्ञस्य सिद्धिराहुतं तदा अहवर्त्तये जुहुयात् । यदि तु प्रसुत्यात् तत् अग्नीध्रे । प्रायश्चित्ता-
द्वये प्राक् सुयया क होतव्यं । आहवर्त्तये, कुत ? ' दीक्षोपसृत्त्वाहवर्त्तये ' इत्यनुवाक एव प्रामाण्यम् ।
एतदेव अनुविधीते- " प्रसुत आग्नीध्रे " उहोतीति । तत्र सुययामेव अग्नीध्रेना प्रापति । विनसते

स युधेनम्मुनसाऽभिध्यातः । (तो) यज्ञो नोपनुमेत्परमेष्ठिने स्वाहेति जुहुयात्परमेष्ठी हि स तर्हि भवत्युप पाप्मानं हतऽनुपैर्न यज्ञो नमति ॥ ३ ॥ कांडस्याह्वम् २३० ॥

(त्यु) अथ युधेनम्मुनाचाऽभिव्याहृतः । (तो) यज्ञो नोपनुमेत्प्रजापतये स्वाहेति जुहुयात्प्रजापतिर्हि स तर्हि भवत्युप पाप्मानं हतऽनुपैर्न यज्ञो नमति ॥ ४ ॥

(त्यु) अथ युस्य राजानमुच्छेत्वा । नाहरन्तऽअन्धसे स्वाहेति जुहुयादन्धो हि स तर्हि भवत्युप पाप्मानं हतऽनुपैर्न यज्ञो नमति ॥ ५ ॥

(त्यु) अथ यदि सातः । किञ्चिदापयेत सवित्रे स्वाहेति जुहुयात्सविता हि स तर्हि भवत्युप पाप्मानं हतऽनुपैर्न यज्ञो नमति ॥ ६ ॥

(त्यु) अथ यदि दीक्षासु । किञ्चिदापयेत विश्वकर्मणे स्वाहेति जुहुयाद्विश्वकर्मा हि स तर्हि भवत्युप पाप्मानं हतऽनुपैर्न यज्ञो नमति ॥ ७ ॥

स युधेनं मनसाऽभिध्यातो यज्ञो नोपनुमेत् । “ परमेष्ठिने स्वाहा ”—इति जुहुयात् परमेष्ठी हि स तर्हि भवति । अप पाप्मानं हते । उपैर्न यज्ञो नमति ॥ ३ ॥

अथ युधेनं वाचाऽभिव्याहृतो यज्ञो नोपनुमेत् । “ प्रजापतये स्वाहा ”—इति जुहुयात् । प्रजापतिर्हि स तर्हि भवति । अप पाप्मानं हते । उपैर्न यज्ञो नमति ॥ ४ ॥

अथ यस्य राजानमुच्छेत्वा नाहरन्तः अन्धः । “ अन्धसे स्वाहा ”—इति जुहुयात् । अन्धो हि स तर्हि भवति । अप पाप्मानं हते । उपैर्न यज्ञो नमति ॥ ५ ॥

अथ यदि सातः किञ्चिदापयेत । “ सवित्रे स्वाहा ”—इति जुहुयात् । सविता हि स तर्हि भवति । अप पाप्मानं हते । उपैर्न यज्ञो नमति ॥ ६ ॥

अथ यदि दीक्षासु किञ्चिदापयेत । “ विश्वकर्मणे स्वाहा ”—इति जुहुयात् । विश्वकर्मा हि स तर्हि भवति । अप पाप्मानं हते । उपैर्न यज्ञो नमति ॥ ७ ॥

ये एतद्ब्रह्मस्य पर्व आग यत् कुरुति । स्वभावादिगुणं यवतीत्यर्थः । ततश्च ‘ या ’ एव पर्वपर्वणि अभिध्यानादौ देवता परमेष्ठिनादिर्भवति । तस्या देवताया एतदेव कुर्वन् यज्ञं प्रियज्यति सदायति । इति सधेपवचनम् ॥ ३ ॥

‘ स युधेनम् ’ । विशेषवचनानि एतानि प्रसक्तानि । परमेष्ठी हि स यज्ञस्तदा भवति । अन्यथा वाऽऽहुत्या प्रतिबन्धक पाप्मानं अपहन्ति एतद्ब्रह्म तस्मिन्निगृहते एन यजमान उपनमति ॥ ३-३७ ॥

(त्पु) अथ यदि सोमकृयण्याम् । (क्वि) किञ्चिदापद्येत पूष्णे स्वाहेति जुहुयात्पूषा हि स तर्हि भवत्युप पाप्मानं हतऽ उपैतं यज्ञो नमति ॥ ८ ॥

(त्पु) अथ यदि क्रयायोपोत्थिनः । किञ्चिदापद्येतेन्द्राय च मरुद्भ्यश्च स्वाहेति जुहुयादिन्द्रश्च हि स तर्हि मरुतश्च भवत्युप पाप्मानं हतऽ उपैतं यज्ञो नमति ॥ ९ ॥

(त्पु) अथ यदि पण्यमानः । किञ्चिदापद्येतासुराय स्वाहेति जुहुयादसुरो हि स तर्हि भवत्युप पाप्मानं हतऽ उपैतं यज्ञो नमति ॥ १० ॥

(त्पु) अथ यदि क्रीतः । किञ्चिदापद्येत मित्राय स्वाहेति जुहुयान्मित्रा हि स तर्हि भवत्युप पाप्मानं हतऽ उपैतं यज्ञो नमति ॥ ११ ॥

(त्पु) अथ युद्धरात्रासन्नः । किञ्चिदापद्येत विष्णवे शिपिविष्टाय स्वाहेति जुहुयाद्विष्णुर्हि स तर्हि शिपिविष्टो भवत्युप पाप्मानं हतऽ उपैतं यज्ञो नमति ॥ १२ ॥

(त्पु) अथ यदि पर्युह्यमाणः । किञ्चिदापद्येत नरुन्धिपाय स्वाहेति जुहुयाद्विष्णुर्हि स तर्हि नरुन्धिपो भवत्युप पाप्मानं हतऽ उपैतं यज्ञो नमति ॥ १३ ॥

अथ यदि सोमकृयण्या किञ्चिदापद्येत । “ पूष्णे स्वाहा ”-इति जुहुयात् । पूषा हि स तर्हि भवति । अथ पाप्मानं हते । उपैतं यज्ञो नमति ॥ ८ ॥

अथ यदि क्रयायोपोत्थिनः किञ्चिदापद्येत । “ इन्द्राय च मरुद्भ्यश्च स्वाहा ”-इति जुहुयात् । इन्द्रश्च हि स तर्हि मरुतश्च भवति । अथ पाप्मानं हते । उपैतं यज्ञो नमति ॥ ९ ॥

अथ यदि पण्यमानः किञ्चिदापद्येत । “ असुराय स्वाहा ”-इति जुहुयात् । असुरो हि स तर्हि भवति । अथ पाप्मानं हते । उपैतं यज्ञो नमति ॥ १० ॥

अथ यदि क्रीतः किञ्चिदापद्येत । “ मित्राय स्वाहा ”-इति जुहुयात् । मित्रो हि स तर्हि भवति । अथ पाप्मानं हते । उपैतं यज्ञो नमति ॥ ११ ॥

अथ युद्धरात्रासन्नः किञ्चिदापद्येत । “ विष्णवे शिपिविष्टाय स्वाहा ”-इति जुहुयात् । विष्णुर्हि स तर्हि शिपिविष्टो भवति । अथ पाप्मानं हते । उपैतं यज्ञो नमति ॥ १२ ॥

अथ यदि पर्युह्यमाणः किञ्चिदापद्येत । “ नरुन्धिपाय स्वाहा ”-इति जुहुयात् । नरुन्धिपो हि स तर्हि भवति । अथ पाप्मानं हते । उपैतं यज्ञो नमति ॥ १३ ॥

(त्सु) अथ यद्यागतः । किञ्चिदापद्येत संमाय स्वाहेति जुहुयात्सोमो हि स तर्हि भवत्युप पाप्मानं हतऽउपैनं यज्ञो नमति ॥ १४ ॥

(त्सु) अथ यद्यासन्ध्यामासन्नः । किञ्चिदापद्येत वरुणाय स्वाहेति जुहुयाद्वरुणो हि स तर्हि भवत्युप पाप्मानं हतऽउपैनं यज्ञो नमति ॥ १५ ॥

(त्सु) अथ यद्याग्नीध्रगतः । किञ्चिदापद्येताम्रये स्वाहेति जुहुयादग्निर्हि स तर्हि भवत्युप पाप्मानं हतऽउपैनं यज्ञो नमति ॥ १६ ॥

(त्सु) अथ यदि हविर्दानगतः । किञ्चिदापद्येन्द्राय स्वाहेति जुहुयादिन्द्रो हि स तर्हि भवत्युप पाप्मानं हतऽउपैनं यज्ञो नमति ॥ १७ ॥

(त्सु) अथ यद्युपावहियमाणः । किञ्चिदापद्येतामर्वणे स्वाहेति जुहुयादुधर्वो हि स तर्हि भवत्युप पाप्मानं हतऽउपैनं यज्ञो नमति ॥ १८ ॥

(त्सु) अथ यद्यर्धुषु न्युतः । किञ्चिदापद्येत विभ्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति जुहुयाद्विश्वं हि स तर्हि देवा भवत्युप पाप्मानं हतऽउपैनं यज्ञो नमति ॥ १९ ॥

(त्सु) अथ यद्यप्याव्युमानः । किञ्चिदापद्येत विष्णवेऽ आप्रीतपाय

अथ यद्यागत किञ्चिदापद्येत । “ सोमाय स्वाहा ”-इति जुहुयात् । सोमो हि स तर्हि भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ १४ ॥

अथ यद्यासन्ध्यामासन्नः किञ्चिदापद्येत । “ वरुणाय स्वाहा ”-इति जुहुयात् । वरुणो हि स तर्हि भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ १५ ॥

अथ यद्याग्नीध्रगतः किञ्चिदापद्येत । “ अम्रये स्वाहा ”-इति जुहुयात् । अग्निर्हि स तर्हि भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ १६ ॥

अथ यदि हविर्दानगतः किञ्चिदापद्येत । “ इन्द्राय स्वाहा ”-इति जुहुयात् । इन्द्रो हि स तर्हि भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ १७ ॥

अथ यद्युपावहियमाणः किञ्चिदापद्येत । “ अथर्वणे स्वाहा ” इति जुहुयात् । अथर्वो हि स तर्हि भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ १८ ॥

अथ यद्यर्धुषु न्युतः किञ्चिदापद्येत । “ विभ्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा ”-इति जुहुयात् । विश्वं हि स तर्हि देवा भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ १९ ॥

अथ यद्यप्याव्युमानः किञ्चिदापद्येत । “ विष्णवेऽ आप्रीतपाय स्वाहा ”-इति जुहुयात् । विष्णुर्हि स तर्हि आप्रीतपाय भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ २० ॥

स्वाहिति जुहुयाद्विष्णुर्हि स तद्व्याप्रीतपा भवत्युप पाप्मानं हतऽ
उपेनं यज्ञो नमति ॥ २० ॥

(त्व) अथ यद्यभिपूयमाणः । किञ्चिदापद्यंत यमाय स्वाहिति जुहुया
द्यमो हि स तर्हि भवत्युप पाप्मानं हतऽ उपेनं यज्ञो नमति ॥ २१ ॥

(त्व) अथ यदि सम्प्रियमाणः । किञ्चिदापद्यंत विष्णवे स्वाहिति
जुहुयाद्विष्णुर्हि स तर्हि भवत्युप पाप्मानं हतऽ उपेनं यज्ञो नमति ॥ २२ ॥

(त्व) अथ यदि पूयमाणः । किञ्चिदापद्यंत व्यापवे स्वाहिति जुहुया
व्यापुर्हि स तर्हि भवत्युप पाप्मानं हतऽ उपेनं यज्ञो नमति ॥ २३ ॥

(त्व) अथ यदि पूतः । किञ्चिदापद्यंत शुक्राय स्वाहिति जुहुयाच्छुक्रा
हि स तर्हि भवत्युप पाप्मानं हतऽ उपेनं यज्ञो नमति ॥ २४ ॥

(त्व) अथ यदि क्षीरस्थीः । किञ्चिदापद्यंत शुक्राय स्वाहिति जुहुया
च्छुक्रां हि स तर्हि भवत्युप पाप्मानं हतऽ उपेनं यज्ञो नमति ॥ २५ ॥

(त्व) अथ यदि सक्तुश्रीः । किञ्चिदापद्यंत मन्थिने स्वाहिति जुहुया-
न्मन्थी हि स तर्हि भवत्युप पाप्मानं हतऽ उपेनं यज्ञो नमति ॥ २६ ॥

(त्व) अथ यदि चमसेपूत्रीतः । किञ्चिदापद्यंत विश्वेभ्यो देव्यभ्यः

अथ यद्यभिपूयमाणः किञ्चिदापद्येत । “ यमाय स्वाहा ”-इति जुहुयात् । यमो हि स
तर्हि भवति । अथ पाप्मानं हते । उपेनं यज्ञो नमति ॥ २१ ॥

अथ यदि सम्प्रियमाणः किञ्चिदापद्येत । “ विष्णवे स्वाहा ”-इति जुहुयात् । विष्णुर्हि
॥ तर्हि भवति । अथ पाप्मानं हते । उपेनं यज्ञो नमति ॥ २२ ॥

अथ यदि पूयमाणः किञ्चिदापद्येत । “ व्यापवे स्वाहा ”-इति जुहुयात् । व्यापुर्हि स तर्हि
भवति । अथ पाप्मानं हते । उपेनं यज्ञो नमति ॥ २३ ॥

अथ यदि पूतः किञ्चिदापद्येत । “ शुक्राय स्वाहा ”-इति जुहुयात् । शुक्रो हि स तर्हि
भवति । अथ पाप्मानं हते । उपेनं यज्ञो नमति ॥ २४ ॥

अथ यदि क्षीरस्थीः किञ्चिदापद्येत । “ शुक्राय स्वाहा ”-इति जुहुयात् । शुक्रो हि स
तर्हि भवति । अथ पाप्मानं हते । उपेनं यज्ञो नमति ॥ २५ ॥

अथ यदि सक्तुश्रीः किञ्चिदापद्येत । “ मन्थिने स्वाहा ”-इति जुहुयात् । मन्थी हि स
तर्हि भवति । अथ पाप्मानं हते । उपेनं यज्ञो नमति ॥ २६ ॥

अथ यदि चमसेपूत्रीतः किञ्चिदापद्येत । “ विश्वेभ्यो देव्यभ्यः स्वाहा ”-इति जुहुयात् ।
विश्वे हि स तर्हि देवा भवति । अथ पाप्मानं हते । उपेनं यज्ञो नमति ॥ २७ ॥

स्वाहेति जुहुयादित्ये हि स तर्हि देवा भवत्युप पाप्मानथै इतऽ उपेनं यज्ञो नमति ॥ २७ ॥

(त्यु) अथ यदि होमायोद्यतः । किञ्चिदापद्येत तस्य स्वाहेति जुहुया-
दमुर्हि स तर्हि भवत्युप पाप्मानथै इतऽ उपेनं यज्ञो नमति ॥ २८ ॥

(त्यु) अथ यदि दूयमानः । किञ्चिदापद्येत रुद्राय स्वाहेति
जुहुयाद्रुद्रो हि स तर्हि भवत्युप पाप्मानथै इतऽ उपेनं यज्ञो नमति ॥ २९ ॥

(त्यु) अथ यद्यभ्यावृत्तः । किञ्चिदापद्येत वाताय स्वाहेति जुहुया-
द्वातो हि स तर्हि भवत्युप पाप्मानथै इतऽ उपेनं यज्ञो नमति ॥ ३० ॥

(त्यु) अथ यदि प्रतिख्यातः । किञ्चिदापद्येत नृचक्षसे स्वाहेति जुहुया-
नृचक्षा हि स तर्हि भवत्युप पाप्मानथै इतऽ उपेनं यज्ञो नमति ॥ ३१ ॥

(त्यु) अथ यदि भक्ष्यमाणः । किञ्चिदापद्येत भक्षाय स्वाहेति
जुहुयाद्भक्षो हि स तर्हि भवत्युप पाप्मानथै इतऽ उपेनं यज्ञो नमति ॥ ३२ ॥

(त्यु) अथ यदि नाराशंसेषु सन्नः । किञ्चिदापद्येत पितृभ्यां नाराशंस-
सुभ्यः स्वाहेति जुहुयात्पितरो हि स तर्हि नाराशंसा भवत्युप पाप्मानथै
इतऽ उपेनं यज्ञो नमति ॥ ३३ ॥

अथ यदि होमायोद्यतः किञ्चिदापद्येत । “ अग्नये स्वाहा ”-इति जुहुयात् । अमुर्हि स
तर्हि भवति । अप पाप्मान इति । उपेनं यज्ञो नमति ॥ २८ ॥

अथ यदि दूयमानः किञ्चिदापद्येत । “ रुद्राय स्वाहा ”-इति जुहुयात् । रुद्रो हि स
तर्हि भवति । अप पाप्मान इति । उपेनं यज्ञो नमति ॥ २९ ॥

अथ यद्यभ्यावृत्तः किञ्चिदापद्येत । “ वाताय स्वाहा ”-इति जुहुयात् । वातो हि स तर्हि
भवति । अप पाप्मान इति । उपेनं यज्ञो नमति ॥ ३० ॥

अथ यदि प्रतिख्यातः किञ्चिदापद्येत । “ नृचक्षसे स्वाहा ”-इति जुहुयात् । नृचक्षा
हि स तर्हि भवति । अप पाप्मान इति । उपेनं यज्ञो नमति ॥ ३१ ॥

अथ यदि भक्ष्यमाणः किञ्चिदापद्येत । “ भक्षाय स्वाहा ”-इति जुहुयात् । भक्षो हि स
तर्हि भवति । अप पाप्मान इति । उपेनं यज्ञो नमति ॥ ३२ ॥

अथ यदि नाराशंसेषु सन्नः किञ्चिदापद्येत । “ पितृभ्यां नाराशंससुभ्यः स्वाहा ”-इति
जुहुयात् । पितरो हि स तर्हि नाराशंसा भवति । अप पाप्मान इति । उपेनं यज्ञो नमति ॥ ३३ ॥

(त्यु) अथ बुधवभूयायोगतः । किसिदापुमेत सिन्धवे स्वाहेति जुहुया-
न्सिन्धुर्हि स तर्हि भवत्युप पाप्मानः हतऽक्षपैर्न यज्ञो नमति ॥ ३४ ॥

(त्पु) क्षुप सुग्रभ्यवहियमाणः । किञ्चिदापुयेत समुद्राय स्वाहेति
 उदुयात्समुद्रो हि स तर्हि भुक्त्यप पाप्मानं इतः वृषेनं वज्रो
 नमति ॥ ३५ ॥ (शतम् ६२००) ॥

(त्यु) अथ मुदि प्रप्लुतः । किञ्चिदाप्येत सलिलाय स्वाहेति जुहुया-
त्सलिलो हि स त्रिहो भवत्यप पाप्मानथै इतऽ उपैतं यजो नमति ॥ ३६ ॥

ता वाऽ एताः । (४) व्रुक्षिर्धनतमान्याहुतीर्जहोति व्रुक्षिर्धनदे
 देवाः प्रजापतिश्च व्रुक्षिर्धुऽ एतदु सर्वदेवेभ्यश्चाम्भिपश्याति सर्वदेवे-
 भ्यश्चाम्भितसन्दधाति ॥ ३७ ॥

हा इमेव सुदुपायः । (हा) नाम्ना न्ना ये वज्रस्य दक्षिणतः आस्ते
 न्ना वज्रदक्षिणतो गोपायति यदि तु न्ना न विद्यादपि सुएव कुश्च
 विद्यात्सु सुदुपाद्वापुन्वामुन्व्य न्नापतिरुष्टत्तासाम्नाऽपत्तासा-
 म्नाहृतीनाम्बन्धुता वृत्तिष्ठो इ विराजन्विडाश्चकार तार्थे इन्द्रो-
 ऽभिदध्यौ ॥ ३८ ॥

स होवाच । (५) ऋषे विराजन् ह वै वेत्थ ताम्मे ब्रूहीति स होवाच
किम्मुम ततः स्यादिति सुव्यस्य च तं यज्ञस्य प्रायश्चित्तिभूयात्
रूपञ्च त्वा दर्शयेयेति स होवाच यज्ञ मे सुव्यस्य यज्ञस्य प्रायश्चित्ति-
भूयाः किमु स स्याद्यन्त्वत् रूपदर्शयेथाऽइति जीवस्वर्गोऽपुवा-
स्माहोकात्प्रेयादिति ॥ ३९ ॥

ततो हेतामृषिर्दिन्द्राय विराजमुवाच । (च) इयम्वै विराडिति तस्मा-
द्योऽस्यै भूयिष्ठं लभते सुऽएव श्रेष्ठो भवति ॥ ४० ॥

(त्व) अथ हेतामिन्द्रऽ ऋषये । प्रायश्चित्तिमुवाचाग्निहोत्रादुग्नऽ आ-
महतुऽ उक्थात्ता ह स्मेताः पुरा व्याहृतीर्व्यसिष्ठाऽ एषु विदुस्तुस्माद्
स्म पुरा वासिष्ठऽ एषु ब्रह्मा भवति युतस्त्वेनाऽ अप्येतर्हि युऽ एव कुश्वा-
धीते तुतोऽप्येतर्हि युऽ एव कुश्च ब्रह्मा भवति स ह वै ब्रह्मा भुविषुमर्हति
स वा ब्रह्मनित्यामन्वितः प्रतिभृणुयाद्युऽ एवमेता व्याहृतीर्व्येद ॥ ४१ ॥

इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १२-३-१ ॥ (६. १.) ॥

पष्ठोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १२ । ६ ॥ कण्डिकासंख्या ४१ ॥

पति । यदि तु ब्रह्मा न विद्यात् । अपि य एव कश्च विद्यात् । स बुद्ध्यात् । ब्रह्माणं त्वाम्भ्य ।
ब्रह्मणाऽतिसृष्टः । तासा वा एतासा व्याहृतीना मन्थुता । वसिष्ठो ह विराजं विदाचकार ।
ता इन्द्रोऽभिदध्यौ ॥ ३८ ॥

स होवाच-ऋषे विराजं ह वै वेत्थ । ता मे ब्रूहीति । स होवाच-किं मुम ततः स्यादिति ।
सर्वस्य च ते यज्ञस्य प्रायश्चित्तिं भूयात् । रूपं च त्वा दर्शयेय इति । स होवाच-यन्तु मे सर्वस्य
यज्ञस्य प्रायश्चित्तिं भूयाः । किमु स स्यात् । यत् त्वं रूपं दर्शयेया इति । जीवस्वर्गं एवास्मा-
होकात्प्रेयादिति ॥ ३९ ॥

ततो हेतामृषिर्दिन्द्राय विराजमुवाच । इयं वै विराडिति । तस्माद्योऽस्यै भूयिष्ठं लभते । स एव
श्रेष्ठो भवति ॥ ४० ॥

अथ हेतामिन्द्र ऋषये प्रायश्चित्तिमुवाच । अग्निहोत्रादग्न आ महत उक्थात् । ता ह स्मेताः

दर्शयेयेति । तथा करोमि यथा मदीयं रूपं अवश्य त्वां दर्शयेय तथा सर्वस्य यज्ञस्य प्रायश्चित्तिं च ब्रूयात् । त्वयोक्तं
रूपं दर्शयेयमिति । किन्त्वेव त्वदीयरूपेण दृष्टेत्स्वतदाह-किं स स्यात् । कीदृश स स्यात् । य आ सप्तध्याय
रूपं दर्शयेया । सत्राह-जीवस्वर्ग इति । जीवस्वर्गं भर्गो जीवस्वर्गं तस्मिन् जीवस्वर्गो एव स प्रेषात् प्राग्वेद ।

अत्रादितः अक्षपथब्राह्मणस्याशीतिपथसंज्ञको
ऽशीन्यध्यायान्मक उत्तरक्रतुनिरूपणान्तो
विभागः सम्पूर्णः ॥

अथ मत्तमेऽध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ।

तृतीयप्रपाठके च द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

विश्वरूपमेव त्वाष्टमिन्द्रोऽहन् । (हंस्त) तन्तुष्टा इतपुत्रोऽभ्यचर-
त्सोऽभिचरणीयमपेन्द्रं सोममाहरत्तस्येन्द्रो यज्ञवेशसुङ्कृत्वा प्रासुहा
सोममपिवत्स विश्वरूपमेव त्वाष्टमिन्द्रोऽहन् । (हंस्त) तन्तुष्टा इतपुत्रोऽभ्यचर-
त्सोऽभिचरणीयमपेन्द्रं सोममाहरत्तस्येन्द्रो यज्ञवेशसुङ्कृत्वा प्रासुहा
सोममपिवत्स विश्वरूपमेव त्वाष्टमिन्द्रोऽहन् ॥ १ ॥

(त्तु) तस्याक्षिभ्यामेव तेजोऽभवत् । (त्तो) सोऽजः पशुरभवद्भूमोऽय
यत्पशुभ्यस्ते गोधूमा यदश्वभ्यस्तत्कुवल् ॥ २ ॥

(ज्ञा) नासिकाभ्यामेवास्य वीर्यमभवत् । (त्तो) सोऽविः पशुरभ-
वन्मेपोऽय बुद्धलेप्मणस्तत्रापवाका युत्स्नीहा तद्वदम् ॥ ३ ॥

(म्मु) मुखादेवास्य बुलमभवत् । (त्त) म गौः पशुरभवद्वपभोऽय
ये फेनास्ते युवा यत्स्नेहस्तत्कर्कन्धु ॥ ४ ॥

श्रोत्रादेवास्य यशोऽभवत् । (त्त) तदेकशफमभवदश्वोऽश्व-
तरो गर्हभः ॥ ५ ॥

अथ सौत्रामणी यागः ।

विश्वरूपं वै त्वाष्टमिन्द्रोऽहन् । ॥ त्वया इतपुत्रोऽभ्यचरत् । सोऽभिचरणीयमपेन्द्रं सोममा-
हरत् । तस्येन्द्रो यज्ञवेशं कृत्वा प्रासुहा सोममपिवत् । म विश्वरूपमेव त्वाष्टमिन्द्रोऽहन् । (हंस्त) तन्तुष्टा इतपुत्रोऽभ्यचर-
त्सोऽभिचरणीयमपेन्द्रं सोममाहरत्तस्येन्द्रो यज्ञवेशसुङ्कृत्वा प्रासुहा
सोममपिवत्स विश्वरूपमेव त्वाष्टमिन्द्रोऽहन् ॥ १ ॥

तस्याक्षिभ्यामेव तेजोऽभवत् सोऽजः पशुरभवद्भूमः । अय यत्पशुभ्यस्ते गोधूमाः ।
यदश्वभ्यस्तत्कुवल् ॥ २ ॥

नासिकाभ्यामेवास्य वीर्यमभवत् सोऽविः पशुरभवन्मेवः । अय यत् श्लेष्मणस्तत्रापवाकाः ।
यत् स्नीहा तद्वदम् ॥ ३ ॥

मुखादेवास्य बुलमभवत् म गौः पशुरभवद्वपभः । अय ये फेनास्ते युवाः । यत् स्नेहः तत्कर्क-
न्धु ॥ ४ ॥

श्रोत्रादेवास्य यशोऽभवत् तदेकशफमभवत् अश्वोऽश्वतरो गर्हभः ॥ ५ ॥

(स्तु) स्तुनाभ्यामुवास्य शुक्रमस्रवत् । (त्त) तत्पुषोऽभवत्पशूना-
ज्योतिरुरसऽ एवास्य हृदयात्पिरस्रवत्सु इयेनोऽपाहिहाऽभवद्वयसाथं
राजा ॥ ६ ॥

नाभ्याऽ एवास्य शूपोऽस्रवत् । (त्त) तत्सूतमभवत्तापो न हिरण्यथं
रेतसऽ एवास्य रूपमस्रवत्तत्सुवर्णथं हिरण्यमभवच्छिश्रादेवास्य रसो-
ऽस्रवत्सु परिमुदभवत्स्फिगीभ्यामुवास्य भ्रामोऽस्रवत्सा सुराऽभवदुग्रस्य
रसः ॥ ७ ॥

स्तनाभ्यामेवास्य शुक्रमस्रवत्, तत्पुषोऽभवत्, पशूना ज्योतिः । उरस एवास्य हृदयात्पि-
रस्रवत्; स इयेनोऽपाहिहाऽभवत्, वयसा राजा ॥ ६ ॥

नाभ्या एवास्य शूपोऽस्रवत्, तत्सूतमभवत्, नाभः, न हिरण्यम् । रेतस एवास्य रूपमस्र

मभ्या । सूत्रामर्णावोद्भावनाय विश्वरूपेतिहामेन सूत्रामभ्युपसरणानामनाविगर्वा त्रयाणा च पशुप्राणानुपपत्ति
सूत्रामर्णाशब्दनिर्वचन दक्षिणात्रिकाविशिष्टः । (परतमनिमित्तं क'ग्रहणस्ययोगः) प्रसन्न प्रायः । विशेष तु दर्श-
यिष्याम । अभिचरत्यनेनेति अभिचरणीयम् । करणे क्य' । आनीय चूर्णमिदमिषया । अनेत इन्द्रोऽस्मादिव्ययेन्द्रम् ।
सोमं पागतस्त्वया आहूतवान् । तस्य च स इन्द्रो यज्ञविनाशं कृत्वा प्राप्तुं प्रमदनेन, प्रमदं वा सोमं पीतवान् ।
म च सोमं विश्वं विपुशम्द्रो व्याप्तिवचन । सर्वाभिः शरीरमाहोभि गत्वा । अपि आचरन् । (इत्यनेन
सफलं भवद्विषयसत्त्विपूर्वतम् ऐश्वर्येण अतनरोवत्तण्डवाया स्वर्गो द्रष्टव्यः) सर्वं म इमं । तामिर्निर्गत्स्त्वस्य
चेन्द्रस्य तन सोमेन सह इन्द्रियमिन्द्रियकारणं, नरप्रभृति वीर्यं वीर्यपति विक्रमयते कार्येणैषेनेति वीर्य-
वत्तेज अगादगाद्वयवाद्भवदिति सामान्यसृष्टिः । तस्याक्षिम्यामेव तेन सोमेन सह व्यस्रवत् । तेन सुत
भवितव्यं वाव सा देवता महामाया न । अत्र पशु धूम्रवर्णो मारं वहति । प्रेरयति न च प्रेर्यते । यत्
क्षेहं सुत तच्च कर्तुं शुक्लतरं बदराकारम् । यस्तं यशस्तं कारणम् । भूतविशेषा एव इहा । कोऽपि यो
यशस्वी भवति । (तथाच लणः) जातमात्रम्यैव छायासन्धा स्वभूतविशेषान् एव सर्वार्थेषुपपद्यते । (तामुर्ता
पेशावाप्यः) । तदेकशफान्ता-अश्वादीनामपि तु प्रदेशस्थानमुपयोष्यते ॥ १-९ ॥

तत्पुषोऽभवत्पशूना ज्योतिः पयस्य सृष्टिः पयोऽप्येषूपयोष्यते । उरस उरस्थानान् । हृदयान् विविर्दमि । इयेन
पशूना । इयेन इत्नीना अगादिहाऽभ्य पर भवतीति वयस्य सृष्टिः ॥ ६ ॥

सुप्तं बलविशेषं पारोक्षिकम् । एतं नाप्यपरिस्पन्दनस्य गौरवम् । निद्रायां नाम क्रोधः । युध-
शोऽन जयहेतुः ॥ ७ ॥

(सो) मूत्रादेवास्त्यौगोऽस्रवत् । (त्स) स वृकोऽभवदारण्यानाम्प-
शूनाञ्जुतिरुवध्यादेवास्य मन्पुरस्रवत्सु व्याघ्रोऽभवदारण्यानाम्पशूना ।
राजा लोहितादेवास्य सहोऽस्रवत्सु सिंहोऽभवदारण्यानाम्पशूना ।
मीशः ॥ ८ ॥

(शो) लोमभ्यऽपुवास्य चित्तमस्रवत् । (ते) ते श्यामाकाऽभभव-
स्त्वचऽपुवास्यापचितिरस्रवत्सोऽश्वत्यो वृनस्पतिरभवन्माथ्येभ्यऽपुवा-
स्त्योर्गस्रवत्सु उदुवरोऽभवदुस्थिभ्यऽपुवास्य स्वधाऽस्रवत्सु न्यग्रोधो-
ऽभवन्मज्जुभ्यऽपुवास्य भक्षुः सोमपीथोऽस्रवत्ते व्रीहयोऽभवन्नेत्रमस्ये-
न्द्रियाणि वीर्याणि व्युदक्कामन् ॥ ९ ॥

(नु) अथ ह वै तर्हि । नमुचिनैवासुरेण सह चचार सुऽऐक्षत नमुचि-
रपुनर्वाऽअयमभूदन्तास्येन्द्रियुर्वीर्यं सोमपीथमश्नाद्यं हुराणीति
तस्येतुयैव सुरयेन्द्रियं वीर्यं सोमपीथमश्नाद्यमदरत्सु ह न्यर्णः शिश्ये

वत्, तत् सुवर्णं हिरण्यमभवत् । शिश्रादेवास्त्यस्रोऽस्रवत्, सा परिहृदभवत् । स्किगीभ्यामेवास्त्य
भामोऽस्रवत्, सा सुराऽस्रवत्, अन्नस्य रसः ॥ ७ ॥

मूत्रादेवास्त्यौगोऽस्रवत्, स वृकोऽभवत्, आरण्यानां पशूनां जूतिः । ऊवध्यादेवास्य मन्पुरस्र-
वत्, स व्याघ्रोऽभवत् आरण्यानां पशूनां राजा । लोहितादेवास्य सहोऽस्रवत् । सिंहोऽभ-
वत्, आरण्यानां पशूनामीशः ॥ ८ ॥

लोमभ्य एवास्य चित्तमस्रवत्, ते श्यामाका अभवन् । त्वच एवास्यापचितिरस्रवत्, सो-
ऽश्वत्यो वनस्पतिरभवत् । मासेभ्य एवास्त्योर्गस्रवत्, ॥ उदुवरोऽभवत् । अस्थिभ्य एवास्य
स्वधाऽस्रवत्, स न्यग्रोधोऽभवत् । मज्जुभ्य एवास्य भक्षुः सोमपीथोऽभवत्, ते व्रीहयोऽभवन् ।
एवमस्येन्द्रियाणि वीर्याणि व्युदक्कामन् ॥ ९ ॥

अथ ह वै तर्हि नमुचिनैवासुरेण सह चचार । स ऐक्षत नमुचि, अपुनर्वा अयमभूत् । इत । अत्ये-

आरण्यानां पशूनां मध्यत इति दारेण । वर्धतिर्गतिमान् वेगादत ऊवध्यामवीर्णम् आहो मन्तु सप्रप
कोश । सह परामशेतुर्वैरुविशेष । ईरा ईश्वर ॥ ८ ॥

विष विद्वेत् । अपचितिपदरक्तो भूतोऽवयविशेष । ऊर्क् बलकरो रस । स्वधा पित्रन्नम् ॥ ९ ॥

अथ तर्हि तदा नमुचिनासुरेण सह चचार इदं स नमुचि ऐक्षत । अपुनर्मात्री तु पुन अय इन्द्र
अद्वैत अत्येन्द्रियाणि सहस्रणीति यदवशिष्टं तदप्यविशेष । स इन्द्र न्यर्ण । अन्नमर्दगती ।

तुन्देवाऽ उपसुअग्निरे श्रेष्ठो वै नोऽयमभूत्तमिममुष्पाप्माऽविदद्धन्तेमं
भिषज्यामेति ॥ १० ॥

तेऽङ्घ्रिनावब्रुवन् । (न्यु) युवम्बै ब्रह्माणौ भिषजौ स्थो युवमिमं भिष-
ज्यतमिति तावब्रूतामुस्तु नौ भागऽ इति तेऽब्रुवन्त्यऽ एषोऽजः सु वा
भागऽइति तथेति तस्मादाश्विनो धूत्रो भवति ॥ ११ ॥

ते सरस्वतीमब्रुवन् । (वंस्त्वं) त्वम्बै भैषज्यमसि त्वमिमं भिषज्येति
साऽब्रवीत्स्तु मे भागऽ इति तेऽब्रुवन्त्यऽ एषोऽविः सु ते भागऽ इति
तथेति तस्मात्सारस्वतो मेपो भवति ॥ १२ ॥

(त्यु) अथाब्रुवन् । (त्रं) एतावडाऽ अस्मिन्नेतर्हि यावदयमृषभोऽस्यै-
वायमस्त्विति तथेति तस्मादैन्द्रऽ ऋषभो भवति ॥ १३ ॥

तावश्विनौ च सरस्वती च । (चे) इन्द्रियुर्वीर्यं नमुचेराहृत्य तद-
स्मिन्पुनरदधुस्तुष्पाप्मनोऽत्रायन्त सुत्रातम्बतैनस्पाप्मनोऽत्रास्मदीति

न्द्रियं वीर्यं सोमपीयमन्नाद्यं दूराणीति । तस्यैतद्यव सुरयन्द्रियं वीर्यं सोमपीयमन्नाद्यमहरत् । स इ-
म्यर्णः शिष्ये । तं देवा उपसुअग्निरे । श्रेष्ठो वै नोऽयमभूत् । तमिमं पाप्माऽविदत् । इन्त इमं
भिषज्यामेति ॥ १० ॥

तेऽङ्घ्रिनावब्रुवन् । युवं वै ब्रह्माणौ भिषजौ स्थः । युवमिमं भिषज्यतमिति । तावब्रूताम् । अस्तु
नौ भाग इति । तेऽब्रुवन् । य एषोऽजः, स वा भाग इति । तथेति । तस्मादाश्विनो धूत्रो
भवति ॥ ११ ॥

ते सरस्वतीमब्रुवन् । त्वं वै भैषज्यमसि । त्वमिमं भिषज्येति । साऽब्रवीत् । अस्तु मे भाग
इति । तेऽब्रुवन् । य एषोऽविः, स ते भाग इति । तथेति । तस्मात्सारस्वतो मेपो भवति ॥ १२ ॥

अथाब्रुवन् । एतावडा अस्मिन् एतार्हि । यावत् अयमृषभः । अस्यैवायमस्त्विति । तथेति ।
तस्मादैन्द्र ऋषभो भवति ॥ १३ ॥

तावश्विनौ च सरस्वती च इन्द्रियं वीर्यं नमुचेराहृत्य तदस्मिन्पुनरदधुः । तं पाप्मनो-
ऽत्रायन्त । सुत्रातं बतैनं पाप्मनोऽत्रास्मदीति । तद्वाव सौत्रायण्यभवत् । तस्मात्त्रायण्ये सौत्रो-

नितरं नि शेषम् शयितवान् । तं देवा उपसुअग्निं किं वदन्त । अपमिन्द्रोऽस्माकं प्रशस्यतम आसीत् ।
अपुना त्वय पाप्मानं प्राप्ता । इन्त इमं भिषज्यामेति ॥ १० ॥

तस्मादाश्विनो धूत्रो भवतीत्यदीनि उपसुअग्निं पशुयग्न्यानि ॥ ११-१२ ॥

तावश्विनौ च सरस्वती च मया यथा सुत तत्सर्वं नमुचे सस्मादाहृत्य तदिन्द्रे पुनरदधु । तदा त्विन्द्र पुन-

सुऽएतमाश्विनं धूम्रमालभेत । सारस्वतुष्मेऽपुमैन्द्रमृषभमश्विनौ वै
देवानाम्भिपुजौ ताम्यामेवैनम्भिपज्याति सारस्वती भेषजन्तुयैवास्मै भेषज-
ङ्करोतीन्द्रऽइन्द्रियुस्वीर्ष्यन्तुनेवास्मिन्निन्द्रियुस्वीर्ष्यन्दधाति ॥ ३ ॥

चक्षुर्व्या अश्विनौ तेजः । (जो) यदाश्विनो भवति चक्षुर्वास्मिन्स्त-
तेजो दधात्यथो श्रोत्रं समानं हि चक्षुश्च श्रोत्रं ॥ ४ ॥

प्राणः सारस्वती वीर्ष्यम् । यत्सारस्वतो भवति प्राणमेवास्मिन्स्तुद्वीर्ष्य-
न्दधात्यथोऽअपानुत्तं समानं हि प्राणश्चापानुश्च ॥ ५ ॥ (अर्द्धः
प्रपाठकः) ॥

वाग्निन्द्रो बलम् । यदैन्द्रो भवति वाचमुवास्मिन्स्तदुलन्दधात्यथो मनः
समानं हि वाक्च मनश्च ॥ ६ ॥

(आ) आश्विनीरजाः । सारस्वतीरुर्वीरेन्द्रीर्गावऽ इत्याहुर्व्यदेते पशुवऽ
आलभ्यन्तऽ एताभिरेव देवताभिरेतान्पशून्वरुन्धे ॥ ७ ॥

(१) न एतमाश्विनं धूम्रमालभेत । (२) सारस्वत मषम् । (३) ऐन्द्रमृषभम् । अश्विनी वै देवाना
म्भिपुजौ । ताम्यामेवैनं भिपज्याति । सारस्वती भेषजम् । तयैवास्मिन् भेषज करोति । इन्द्र ईद्वीर्ष्य
वीर्ष्यम् । नैनवास्मिन्निन्द्रिय वीर्ष्यं दधाति ॥ ३ ॥

चक्षुर्वा अश्विनी तेजः । यदाश्विनो भवति । चक्षुर्वास्मिन्स्ततेजो दधाति, अथो श्रोत्रम् ।
समानं हि चक्षुश्च श्रोत्रं च ॥ ४ ॥

प्राणः सारस्वती वीर्ष्यम् । यत्सारस्वतो भवति । प्राणमेवास्मिन्स्तद्वीर्ष्यं दधाति, अथो अपानम् ।
समानं हि प्राणश्चापानश्च ॥ ५ ॥

वाग्निन्द्रो बलम् । यदैन्द्रो भवति । वाचमेवास्मिन्स्तदुलं दधाति, अथो मनः । समानं हि वाक्
च मनश्च ॥ ६ ॥

आश्विनीरजाः । सारस्वतीरुर्वीरेन्द्रीर्गाव इत्याहुः । यदेते पशून् आलभ्यन्ते । एताभिरेव देवताभि-
रेतान्पशून्वरुन्धे ॥ ७ ॥

पशून् अश्विनैवैतयोस्तौम बोधप्रदर्शनार्थम् । तत्तत्कर्मणः । अनुचितेनापि सोमपानेन सोमवानी भवति, इतरप्यो
सोमवसनेऽप्रायश्चित्तार्थं तेषामिप्रायः । तन्माह सोमवानी इतिप्रायः । यो वा अल मूर्धं सन् भूतिं न प्राप्नोति । यो
वाऽल पशुन्य सन् पशून् विदते । स सोमवानीति गौण सोमवसन निमित्तमुपन्यस्तम् । तौ अथवा द्वावप्येनौमुख्य
गौणौ सोमवानिनौ स दत्यनेन शब्देन परावृत्तौ । द्विर्निमित्तका सौत्रावर्गा । तत्र द्विप्रकारेणापि निमित्ते स

वृद्ध्याऽनु शिशुर्भवति । युञ्जऽएवैकशफमुवरुणऽ आरण्यानाम्पशूनां
लोमानि भवन्त्यारण्यानाम्पशूनामुवरुणश्चै वृद्धलोमानि भवन्त्योजऽ
एव जूतिमारण्यानाम्पशूनामुवरुणश्चै व्याघ्रं प्रोक्तं भवन्ति मन्थुमेव
राज्यमारण्यानाम्पशूनामुवरुणश्चै सिद्धलं प्रोक्तं भवन्ति सुहऽ एवैशा-
मारण्यानाम्पशूनामुवरुणश्च ॥ ८ ॥

व्रीहयश्च श्यामाकाश्च भवन्ति । गोधूपाश्च कुवलानि चापवाकाश्च वृद्ध-
राणि च युवाश्च कर्कुन्धूनि च शुष्पाणि च तृणमानि चोभयमेव ग्राम्यञ्जात्र-
मारण्यञ्जावरुणश्चैत्याऽऽभयनैवान्न यथा रूपमिन्द्रियवीर्यमात्मन्वत्ते ॥ ९ ॥

सुप्तेन शुष्पाणि क्रीणाति । (न्यू) ऊर्णाभिस्तोक्तमानि सूत्रव्रीह्यो-
भयोर्वीऽ एतद्रूपमयसश्च हिरण्यमय च यत्सीतमुभयश्चै सौत्रामणीष्टश्च
पशुवन्धुश्चाभयस्यावरुणश्चै ॥ १० ॥

(द्वायाऽऽ) ऊर्णासूत्रेण क्रीणानि । तदाऽ एतत्स्त्रीणाङ्कुर्म सुदूर्णा-

(४) वृद्ध्याऽनु शिशुर्भवति । युञ्ज एवैकशफमुवरुणे । आरण्याना पशूना लोमानि भवति ।
आरण्याना पशूनामुवरुणश्चै । (५) वृद्धलोमानि भवन्ति । ओज एव जूतिमारण्याना पशूनामुवरुणश्चै ।
(६) व्याघ्रलोमानि भवन्ति । मन्थुमेव राज्यमारण्याना पशूनामुवरुणश्चै । (७) सिद्धलोमानि
भवन्ति । सुह एवैशामारण्याना पशूनामुवरुणश्चै ॥ ८ ॥

(८) व्रीहयश्च (९) श्यामाकाश्च भवन्ति । (१०) गोधूपाश्च (११) कुवलानि च ।
(१२) अपवाकाश्च (१३) वृष्पाणि च । (१४) युवाश्च (१५) कर्कुन्धूनि च । (१६)
शुष्पाणि च (१७) तृणमानि च । उभयमेव ग्राम्य चान्नमारण्य चारुण्ये । अथो उभय-
नैवान्न यथा रूपमिन्द्रियं वीर्यमात्मन्वत् ॥ ९ ॥

(१८) सुप्तेन शुष्पाणि क्रीणाति । (१९) ऊर्णाभिस्तोक्तमानि । (२०) सूत्रव्रीह्यो-
भयोर्वीऽ एतद्रूपम् । अयसश्च हिरण्यमय च । यत्सीतम् । उभय सौत्रामणी । इष्टश्च पशुवन्धुश्चै ।
उभयस्यावरुणश्चै ॥ १० ॥

(२१) ऊर्णासूत्रेण क्रीणानि । तदा एतत् स्त्रीणां कर्म, यदूर्णासूत्रम् । कर्म वा इन्द्रियं
वीर्यम् । सौत्रामणी सौत्रम् । तथेन्द्रियं वीर्यमात्मन्वत् स्त्रीषु तद्वत्त्वम् ॥ ११ ॥

सूत्रं कर्म वाऽ इन्द्रियग्राह्यं तुदेतदुत्तमं स्त्रीषु तद्यदेवेन्द्रियग्राह्य-
मुत्तमं स्त्रीषु तुदेवावर्ज्ये ॥ ११ ॥

तद्वैतदुन्येऽध्यव्ययः । सीसिन क्रीवाच्छुष्पाणि क्रीणन्ति तत्तदिति म
वाऽएष स्त्री न पुमान्यन्क्रीचो नेष्टि पशुबन्धुः सौत्रामणीति वृद्धन्त-
न्तु तथा न कुर्वाद्भगम्भे सौत्रामणीति पशुबन्धुश्च वृद्धमुवाऽएत-
न्मनुष्येषु यत्क्रीणां यज्ञमुखऽ एव ते यज्ञस्य वृद्धिन्दधति ये तथा
कुर्वन्ति सोमविक्रायणऽएऽ क्रीणीयान्तमा ये सौत्रामणी यज्ञमुखऽएव
तत्सोमरूपं हरोति यज्ञस्य समृद्धये ॥ १२ ॥

शत्रुतृष्णा कुम्भी भवति । बहुषेव हि स व्यग्रवदधो शत्रोन्मानो वै
 यज्ञो यज्ञमेवायच्छेदं सतम्भवति सुदेवावरुन्धे चक्षुम्भवत्यन्नाद्यस्यैवाव-
 रुद्धयै पवित्रम्भवति पुनन्ति ह्येनम्बालो भवति पाप्मनो व्यावृत्त्यै
 सुवृष्ण्यै हिरण्यं भवति रूपस्यैवावरुद्धयै शत्रुमानं भवति शत्रुयुर्व
 पुरुषः शत्रेन्द्रियं आगुरवेन्द्रियम् । स्थितात्सुद्धते ॥ १३ ॥

तद्विनात् अन्येऽन्यथः—मीनेन ह्रीश्चन्द्राणि कीर्त्तयि । तत्तद्विनि । न वा एष स्त्री, न पुमान् । यत् ह्रीवः । मेनिर्न पशुग्रथः । तीक्ष्णपण्यि वदन् । ननु तथा न कुर्यात् । उभयं वै सोप्रापणी । इतिश्च पशुग्रथश्च । अत्रमुत्तु वा एव-मनुष्येषु । यत् ह्रीवः । यत्तुल्य एव ते यज्ञस्य व्युद्धिं दधति । ये तथा कुर्वन्ति । सामविक्रियेन एव कीर्त्तयिष्यात् । सोमो वै सोप्रापणी यत्तुल्य एव तत्सोमरूपं करोति । यज्ञस्य मनुदये ॥ १२ ॥

(२२) शतावृष्णा कुम्भी भवति । बहुधेयः स प्यस्यत् । अथो जतोन्मानो वै पत्नो पत्न-
मेवावर्धे । (२३) सतं भवति । सदेवावर्धे । (२४) चण्ये भवति । अत्राद्यस्यैवावर्धे
(२५) पवित्रं भवति । पुनर्ति होनम् । (२६) बालो भवति । पाप्मनो व्यावृत्त्यै । (२७) सुवर्णं
(२८) हिरण्यं भवति । रूपस्यैवावर्धे । (२९) शतमानं भवति । शताधुर्वै पुरुषः शतद्रिपः ।
आयुर्वेन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्ते ॥ १३ ॥

अन्येऽन्यवशरका । सीनेन श्वात् शष्पाणि कीर्णन्ति । त केवल तर्हि न सन् अनेन शिशितशब्द
एवमर्थेन वा । (णषष्ठीयादिभूत्) ॥ १३ ॥

‘सतातृष्णा’ शतमृत्तृष्णानि षिद्राणि यस्या सा सतातृष्णा । बहुधा हि सुत भोम । अतो अत्र च ‘शतोन्मान, शत उन्मानानि दक्षिण अशेति शगोन्मान ‘यत्र. उर्ध्वं गीयते । यत्रनार्थे

१-अतःपात्यस्यपदे नर्मणि सुप्रसोमनिबन्धिनि ससिन शब्दकयस्तेनिय बाभूनाभिर्जावामह मूर्ते सुप्रसोमनिकथनेन
कथ्यते सुप्रसोमा इवामन्यास्येन सवपुः । अत्राह के. १५. ५. ११ । ५. ११ ।

विलोमैतत्क्रियते कथमेतत्सुलोम भवतीत्येन्द्रः पशूनामुत्तमो भवत्येन्द्रः पुरोडाशानां प्रथमऽइन्द्रियम् वै वीर्यमिन्द्रऽ इन्द्रियेणास्माऽ इन्द्रिय-
वीर्यं सन्ध्यातीन्द्रियेणेन्द्रियवीर्यमवरुण्ये ॥ १६ ॥

सावित्रः पुरोडाशो भवति । सवितृप्रसूततायै वारुणो भवति वरुणो
वाऽएतद्गृह्णाति शुः पाप्मना गृहीतो भवति वरुणेनेवेन वरुणान्मु-
ञ्चत्यन्त्यो भवत्यन्ततुऽपुवेन वरुणपाशात्प्रमुञ्चति ॥ १७ ॥

(त्वे) एकादशकपालऽऐन्द्रो भवति । (त्वे) एकादशाक्षरा वै
त्रिष्टुविन्द्रियमु वै वीर्यं त्रिष्टुविन्द्रियस्यैव वीर्यस्यावरुण्ये ॥ १८ ॥

द्वादशकपालः सावित्रो भवति । द्वादश वै माताः सम्बत्सरस्य सम्ब-
त्सरम्वाऽ अन्नाद्यमन्वायत्तं सम्बत्सरादेवास्माऽअन्नाद्यमवरुण्ये ॥ १९ ॥

त्र्यंशकपालो वारुणो भवति । त्र्यंशाक्षरा वै विराड्ब्रह्मं विराड्वरुणोऽन्नपति-
वरुणेनेवास्माऽअन्नमवरुण्ये मध्यतुऽएतेः पुरोडाशैः प्रचरति मध्यम्वाऽ-
एतेषां धुनिः स्वादेवेनान्योनेः प्रजनयति ॥ २० ॥

सुलोम भवतीति । ऐन्द्रः पशूनामुत्तमो भवति । ऐन्द्रः पुरोडाशानां प्रथमः । इन्द्रियं वै वीर्यम्
इन्द्रः । इन्द्रियेणास्मा इन्द्रियं वीर्यं सन्ध्याति । इन्द्रियेणेन्द्रियं वीर्यमवरुण्ये ॥ १६ ॥

सावित्रः पुरोडाशो भवति । सवितृप्रसूततायै वारुणो भवति । वरुणो वा एवं गृह्णाति । पः
पाप्मना गृहीतो भवति । वरुणेनेवेन वरुणान्मुञ्चति । अंत्यो भवति । अंतत एवेन वरुण
पाशात्प्रमुञ्चति ॥ १७ ॥

एकादशकपाल ऐन्द्रो भवति । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप् । इन्द्रियमु वै वीर्यं त्रिष्टुप् । इन्द्रियस्यैव
वीर्यस्यावरुण्ये ॥ १८ ॥

द्वादशकपालः सावित्रो भवति । द्वादश वै माताः संवत्सरस्य । संवत्सरे वा अन्नाद्यमन्वायत्तम् ।
संवत्सरादेवास्मा अन्नाद्यमवरुण्ये ॥ १९ ॥

दशकपालो वारुणो भवति । दशाक्षरा वै विराद् । ब्रह्मं विराद् । वरुणोऽन्नपतिः । वरुणेने-

वासान्मुपन्यातो देवतान्सर्वकार्यं । इतरथा तु ऐन्द्र पुरोडाश सावित्रो वारुण इत्युक्ते कर्मान्तराणि वा
प्राप्तान्येतानि । अनियमेन वा पशुपुरोडाशे देवताविचार । न च प्रथमो देवताविधिः । प्रथमे पशुपुरोडाशो
द्वितीयकृतीयं मुञ्चन । इह पुरोडाशानां क्रमाभावात् कर्मणश्च क्रमो विनिरोक्तो भवति । पुनः पुरोडाशानां
विशेषस्तस्मादुपपन्नम् । गुणादसम्बन्धार्थोऽयमुपस्थास इति । तत्रैन्द्रः प्रथमः । सावित्रो द्वितीयः । वारुण-
स्तृतीय इति देवता विचार एकादशकपाल इति विज्ञेयम् । मन्त्रं एतीरेत्युवाद एव ॥ १९ २० ॥

बृहवाऽनुशिगुर्दक्षिणा भवति । (त्र्यु) उभयस्याऽऽप्रा जनयत्युभय-
श्वतरञ्चोभयर्धं सौत्रामणीष्टश्च पशुबन्धुश्चोभयस्यैवावरुद्धये ॥ २१ ॥

इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १२ । ३ । ३ ॥ (७-२)

इन्द्रस्येन्द्रियमन्नस्य रसम् । (११) सोमस्य भक्ष्यं सुरयाऽऽसुरो
नुमुचिरहरत्सोऽद्विनौ च सुरस्वतीञ्चोपाधावच्छेपानोऽस्मि नमुचये न
त्वा दिवा न नक्तं हनानि न दण्डेन न धुन्वना न पृथेन न मुष्टिना न
शुष्केण नार्द्रेणाथ मऽ इदमहर्षादिदुम्मऽआजिर्हीर्यथेति ॥ १ ॥

तेऽनुवन् । (छु) अस्तु नोऽत्राप्यथाहरामेति सह नऽएतदथाहरते-
त्यब्रवीदिति ॥ २ ॥

तावद्विनौ च सुरस्वती च । (चा) अपाम्भेनं वृजमसिञ्चन्न शुष्को

वास्मा अन्नमवरुद्धये । मध्यत एतैः पुरोडाशैः प्रचरति । मध्यं वा एतेषा योनिः । स्वादेवंनाद्
योनिः प्रजनयति ॥ २० ॥

बृहवाऽनुशिगुर्दक्षिणा भवति । उभयं वा एषा जनयति । अर्थं चाश्वतरं च । उभयं सौत्रा-
मणी । इष्टिश्च पशुबन्धश्च । उभयस्यैवावरुद्धये ॥ २१ ॥

इन्द्रस्येन्द्रियम् अन्नस्य रसम्, सोमस्य भक्ष्यं सुरयाऽऽसुरो नमुचिरहरत् । सोऽभिर्नौ च
सुरस्वती चोपाधावत् । शेपानोऽस्मि नमुचये । न त्वा दिवा न नक्तं हनानि । न दण्डेन । न
धुन्वना । न पृथेन । न मुष्टिना । न शुष्केण । नार्द्रेण । अथ म इदमहर्षात् । इदं म आजि-
र्हीर्यथेति ॥ १ ॥

तेऽनुवन् । अस्तु नोऽत्रापि । अथाहरामेति । सह न एतत् अथाहरतेत्यब्रवीदिति ॥ २ ॥

तावद्विनौ च सुरस्वती च अपां केन वृजमसिञ्चन् । न शुष्को नार्द्रे इति । तेनेद्वौ नमुचे-
रासुरस्य व्युष्टायां रात्रौ, अनुदित आदित्ये, न दिवा न नक्तमिति शिर उद्वासयत् ॥ ३ ॥

बृहवाऽनुशिगुरिति । यदि गुणविधिः । यदि विशिष्टविधिः । उग्र यो त्रयविंशदक्षिणा भवन्तीत्यनेन
(श. प. १२ । ७ । १ । १४) सह विकल्पे प्राप्ते सति वृत्रिहानानि भवन्तीति नि-यतत् बृहवा
सम्पानात् समुद्ययो गम्यते ॥ २१ ॥

इति धीमदाचार्यहोम्यादिन कृतो माध्यन्दिनमिशतयम्यब्राह्मणान्ये द्वादशे काण्डे मसमेऽध्याये

द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १२ । ७ । ५ ॥

इन्द्रिस्तेन्द्रियमिति । “ स यो आनुज्यवान् स्यात् स सौत्रामण्या यजेत ” इति । अथमसौ विनियोगः ।

नार्द्रऽद्भुति तेनेन्द्रो नमुचेरासुरस्य व्युष्टायाथै रात्रावनुदितऽ आदित्ये न
विवा न नुक्तमिति शिरऽनुदवाप्तयत् ॥ ३ ॥

(जु) तस्मादेतद्विषणाऽभ्युक्तम् । (म) अपाम्फुनेन नमुचेः शिरऽ
इन्द्रोदवर्तयः । विश्वा यदजयः स्पृष्टऽ इति पाप्मा वै नमुचिः पाप्मान-
म्बाव तद्विषन्तं भ्रातृव्यथै हृत्वेन्द्रियुर्ब्वीर्भ्यमस्यावृद्धत् स यो भ्रातृव्य-
वान्तस्यात्सु सौत्रामण्या यजेत पाप्मानमेव तद्विषन्तं भ्रातृव्यथै हृत्वे-
न्द्रियुर्ब्वीर्भ्यमस्य वृद्धत्ते तस्य शीर्षेऽिच्छन्ने लोहितमिश्रः सोमोऽतिष्ठत्-
स्माद्वीभत्सन्त तुऽ एतदुन्धसो विषानमपश्यन्तसोमो राजाऽमृतथै सुतऽ
इति तेनैनथै स्वदयित्वाऽऽत्मन्नदधत् ॥ ४ ॥

स्वाङ्गीन्त्वा स्वावुनेति सुराथै सुन्दधाति । स्वदयत्येवैनां तीव्वा-
न्तीव्वेणेतीन्द्रियमेवास्मिन्दधात्यमृताममृतेनेत्यायुदेवास्मिन्दधाति मधु-
मतीम्मधुमतेति उतमेवास्यान्दधाति सृजामि सथै सोमेनेति सोमरूपमेवै-
नाद्वकरोति ॥ ५ ॥

तस्मादेतद्विषणाऽभ्युक्तम् । “अपाम् केनेन नमुचेः शिरऽ इन्द्रोदवर्तयः । विश्वा यदजयः
स्पृष्टः” — (वा म. १९ । ७१) इति । पाप्मा वै नमुचिः । पाप्मानं वाव तद्विषन्तं भ्रातृव्यं
इत्वा, इन्द्रियं वीर्यमस्यावृद्धत् । स यो भ्रातृव्यवान् स्यात् । स सौत्रामण्या यजेत । पाप्मानमेव
तद्विषन्तं भ्रातृव्यं इत्वा, इन्द्रियं वीर्यमस्य वृद्धत् । तस्य शीर्षेऽिच्छन्ने लोहितमिश्रः सोमोऽतिष्ठत् ।
तस्माद्वीभत्सन्त । त एतदुन्धसो विषानमपश्यन् । “सोमो राजाऽमृतः सुतः” वा स. १९
७१ । ७९) इति । तेनैनं स्वदयित्वाऽऽत्मन्नदधत् ॥ ४ ॥

“स्वाङ्गीन्त्वा स्वावुनेति” — इति सुरा सन्दधाति । स्वदयत्येवैनाम् । “तीव्रां तीव्रेण” —
इति । इन्द्रियमेवास्मिन् दधाति । “अमृताममृतेन” — इति । आयुदेवास्मिन् दधाति । “मधुमतीं

एतन् इतिहासेन दर्शयते । तस्य नमुचे शिरसि च्छिन्ने लोहितमिश्रः सोमः स्थितः । तस्मात् सोमात् देवा
अवाभन्तन्त उदिग्वा । ते देवा एतन् शुक्रम् अजस्रं विषानं दृष्टवन्तः । दोषाद् विविच्य पीयते पानयोग्यं
क्रियते अनेनेति विषानम् । कतम् । सोमो राजाऽमृतः सुतः इति । तयोरेव वा सोमलोहितधारवाय विषानं
अपश्यन् । तेन एतं सोमं स्वदयित्वा अदन्त्योश्च कृत्वा । आग्निं जदधत् स्थापितवन्तः । तदै देवा

सोमोऽस्यश्रिभ्याम्पच्यस्व । सरस्वत्यै पच्यस्वेन्द्राय सुत्राम्णे
पच्यस्वेत्येताव्वाऽएतुन्देवताऽअग्रे यज्ञार्थं समभरंस्तुभिर्देवैर्नार्थं सम्भ-
रत्ययोऽएताऽएवैतुन्देवता भागधेयेन समर्द्धयत्यामुनोति सुत्यायै तिस्रो
रात्रीर्वसति तिस्रां हि रात्रीः सोमः क्रीतां वसति सोमरूपमुवेना-
ङ्करोति ॥ ६ ॥

द्वे वेदी भवतः । (तो) द्वौ वाव लोकावित्याहुर्देवलोकश्चैव पितृ-
लोकश्चेत्युत्तराऽन्या भवति दक्षिणाऽन्योत्तरां वै देवलोको दक्षिणः पितृ-
लोकश्चुत्तरायैव देवलोकमवरुन्धे दक्षिणया पितृलोकम् ॥ ७ ॥

(गु) पुयश्च सुरा च भवतः । सोमो वै पयोऽन्नार्थं सुरा पुयसैव साम-
पीयमवरुन्धे सुरयाऽन्नाद्यं क्षत्रम्यै पयो विद् सुरा सुराम्भूत्वा पुयः
पुनाति विशुऽएव तत्क्षत्रञ्जनयति विशो हि क्षत्रञ्जायते ॥ ८ ॥

मधुमता”-इति । रस्मेवास्यां दधाति । “सृजामि सं सोमेन”-(वा. सं. १९ । १) इति ।
सोमरूपमेवेनां करोति ॥ ६ ॥

“सोमोऽस्यश्रिभ्यां पच्यस्व, सरस्वत्यै पच्यस्व, इन्द्राय सुत्राम्णे पच्यस्व”-(वा.
सं. १९।१) इति । एता वा एतं देवता अग्रे यज्ञं समभरन् । ताभिर्देवैर्न संभरति । अयो एता एवै-
तदेवता भागधेयेन समर्द्धयति । आमुनोति सुत्यायै । तिस्रो रात्रीर्वसति । तिस्रो हि रात्रीः सोमः
क्रीतो वसति । सोमरूपमेवेनां करोति ॥ ६ ॥

द्वे वेदी भवतः । द्वौ वाव लोकावित्याहुः । देवलोकश्चैव पितृलोकश्चेति । उत्तराऽन्या भवति ।
दक्षिणाऽन्या । उत्तरी वै देवलोकः । दक्षिणः पितृलोकः । उत्तरायैव देवलोकमवरुन्धे । दक्षिणया
पितृलोकम् ॥ ७ ॥

पयश्च सुरा च भवतः । सोमो वै पयः । अन्नं सुरा । पयसैव सोमपीयमवरुन्धे । सुरयाऽन्ना-

मधुमता”-इति । “सोमो राजा”-(वा. सं. १९ । ७२-७९) इत्यनुवाकेन पयोर्महाश्वरातिष्ठमाना स्वदयन्तीन्पु-
पसङ्गारो दृश्यः । ॥ सवमहणोत्तरकाळमेव वक्तव्यः । स त्वेतिहासप्रसङ्गात् अहम् । “स्वादी त्वा स्वादुना”
इत्यनेन मन्त्रेण “अश्नुना ते अश्नु”-(वा. सं. २० । २७) इत्यनेन च विष्णुकरणाभ्यां पुरा कृतमिति
शेषः । सुपर्वाणि ओदनचूर्णमस्मराणि कन्दधाति स्थापयति ॥ १-६ ॥

आमुनोति । तानि च द्रवद्रव्याणि । किमर्थं ? सुत्यायै अमिषवाम मौमिकाय । सोमो हि सप्राप्यते
इममिषावः ॥ १-१९ ॥

वायोः पूतः पवित्रेण । प्रत्यङ्क्सोमोऽ अतिद्वुतऽ इति सोमार्ति-
पूतस्य पुनाति यथारूपमेवैनम्पुनातीन्द्रस्य युज्यः सखेति यदेवास्य
तेनेन्द्रियुम्बीर्यमतिक्रान्तं भवति तदस्मिन्पुनर्दधाति ॥ ९ ॥

वायोः पूतः पवित्रेण । प्राङ्क्सोमोऽ अतिद्वुतऽ इति सोमवामिनः
पुनाति यथारूपमेवैनम्पुनातीन्द्रस्य युज्यः सखेति यदेवास्य तेनेन्द्रियु-
म्बीर्यमतिक्रान्तं भवति तदस्मिन्पुनर्दधाति ॥ १० ॥

पुनाति ते परिधुतामिति । समृद्धिक्रामस्य पुनाति समृद्धये सोमं
सूर्यस्य दुहितेति श्रद्धा वै सूर्यस्य दुहिता श्रद्धयेप सोमो भवति श्रद्धये-
वेनैवं सोमङ्कराति व्याकरण शुद्धता अनुति ब्यालेन ह्येषा पूयते ॥११॥

ब्रह्म क्षत्रमुपवतऽ इति पुनः पुनाति । ब्रह्मणऽएव तत्क्षत्रजनयति
ब्रह्मणो हि क्षत्रञ्जायते तेजऽइन्द्रियमिति तेजऽपुनास्मिन्निन्द्रियुम्बीर्य-
मतिक्रान्तं सुरया सोमऽइति सुरया हि सोमः सुतऽ आसुतऽ इत्यासुताङ्घ्रि
सूयते मुदापेति मुदाय वाच सोमो मुदाय सुराभावेव सोममदुश्च सुरा-

यम् । क्षत्रं वै पयः । विद् सुरा । सुरा पूत्वा पयः पुनाति । विश एव तत् क्षत्रं जनयति । विशो
हि क्षत्रं जायते ॥ ८ ॥

“ वायोः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ्क्सोमो अतिद्वुतः ”-इति सोमार्तिपूतस्य पुनाति ।
यथारूपमेवैनं पुनाति । “ इन्द्रस्य युज्यः सखा ”-(वा० सं० १९ । ३) इति । यदेवास्य
तेनेन्द्रियं वीर्यमतिक्रान्तं भवति । तदस्मिन् पुनर्दधाति ॥ ९ ॥

“ वायोः पूतः पवित्रेण प्राङ्क्सोमो अतिद्वुतः ”-इति सोमवामिनः पुनाति । यथा-
रूपमेवैनं पुनाति । “ इन्द्रस्य युज्यः सखा ”-(वा० सं० १९ । ३) इति । यदेवास्य
तेनेन्द्रियं वीर्यमतिक्रान्तं भवति । तदस्मिन्पुनर्दधाति ॥ १० ॥

“ पुनाति ते परिधुताम् ”-इति समृद्धिक्रामस्य पुनाति । समृद्धये । “ सोमं सूर्यस्य दुहिता ”-
इति । श्रद्धा वै सूर्यस्य दुहिता । श्रद्धयेप सोमो भवति । श्रद्धयेवेनैवं सोमं करोति । “ वारेण शस्य-
ता तना ”-(वा० सं० १९ । ४) इति । ब्यालेन ह्येषा पूयते ॥ ११ ॥

“ ब्रह्म क्षत्रं पवते ”-इति पयः पुनाति । ब्रह्मण एव तत्क्षत्रं जनयति । ब्रह्मणो हि क्षत्रं
जायते । “ तेज इन्द्रियम् ”-इति । तेज एवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं दधाति । “ सुरया सोमः ”-

१-वायो पूत इति सोमार्तिपूतस्य । का. भौ. घृ. १९ । २५ । २-वामिनि वामिनः । का. भौ. घृ. १९ । २५ ।

३-एवो पुनाति गोऽथवास्तेन पुनाति ते पवित्रमिति (का. भौ. घृ. १९ । २४) यथाङ्घ्रिचर्मत्वेति यत्राप्यनुतेन ।

४-वारेण पयो वैनेनेऽवारेणोपपवित्रेण यथा सखमिति । का. भौ. घृ. १९ । ३० ।

मदञ्चारुण्ये शुक्रेण देव देवताः पिपृग्धीति शुक्रेण देव देवताः प्रीणी-
हीत्येवैतदाह रसेनान्नं यजमानाय धेहीति रसमेवान्नं यजमाने दधाति पूर्वं
पयोग्रहा गृह्यन्ते परे सुराग्रहा विवृशन्तुत्सत्त्वस्यानुवर्त्मानङ्करोति ॥ १२

कुविदङ्गं यवमन्तो यवश्चिदिति । पयोग्रहान्गृहाति सोमाश्शुश्रो वै
यवाः सोमः पयः सोमैर्नवेनश्च सोमङ्करोत्येकया गृहान्येकैव यज-
माने श्रियन्दधाति श्रीर्हि पयः ॥ १३ ॥

(यो) नाना हि देवदेहितश्च सुदस्कृतमिति । सुराग्रहान्गृहाति
नाना हि सोमश्च सुरा च देवदेहितमिति देवदेहिते ह्येते नाना सुदस्कृत-
मिति द्वे हि देवी भुवतो मा सुष्टुश्रुतायाम्परमे ऋयोममिति पाम्भुने-
वैनं ऋयावर्तयति सुरा त्वमसि शुष्मिणीति सुरामेव सुराङ्करोति सोमऽ
एवऽ इति सोममेव सोमङ्करोति मा मा हिष्टीः स्वां योनिमाविश-
न्तीति ययायोऽन्येवैनां ऋयावर्तयत्यात्मनोऽहिष्टीतायाऽ एकया गृहा-
त्येकैव यजमाने यशो दधाति यशो हि सुरा ॥ १४ ॥

इति । सुरा हि सोमः । “ सुत आसुतः ”-इति । आसुतादि सूषदे । “ मदाय ”-इति ।
मदाय वाव सोमः । मदाय सुरा । उभावेव सोममदं च सुरामदं चावरुण्ये । “ शुक्रेण देव
देवताः पिपृग्धी ”-इति । शुक्रेण देव देवताः प्रीणीहीत्येवैतदाह । “ रसेनान्नं यजमानाय
धेहि ”- (बा० सं० १९ । ५) इति । रसेनान्नं यजमाने दधाति । पूर्वं पयोग्रहा गृह्यन्ते ।
परे सुराग्रहाः । विवृशन्तुत्सत्त्वस्यानुवर्त्मानं करोति ॥ १२ ॥

“ कुविदङ्गं यवमन्तो यवश्चित् ”- (बा० सं० १९ । ६) इति पयोग्रहान् गृह्णाति ।
सोमाश्श्रो वै यवाः । सोमः पयः । सोमैर्नवेन सोमं कथेति । एकया गृह्णाति । एकैव यजमाने
श्रियं दधाति । श्रीर्हि पयः ॥ १३ ॥

“ नाना हि वा देवदेहितं सुदस्कृतम् ”-इति सुराग्रहान् गृह्णाति । नाना हि सोमश्च
सुरा च । देवदेहितमिति । देवदेहिते ह्येते । नाना सुदस्कृतमिति । द्वे हि देवी भवतः । “ मा स्त-

कुविदङ्गं यवमन्तो यवश्चिदिति परोक्षान् गृह्णाति, पयोग्रहान्मुनिवाचयत् । मान्त्रवाण्यस्य १३
सुरामोमदयो देवता ॥ १२ ॥

नाना हि वा देवदेहितं सुदस्कृतमिति सुराग्रहान् गृह्णाति, सुराग्रहान्मुनिवाचयत् । मान्त्रवाण्यस्य
१३ सुरामोमदयो देवता ॥ १४ ॥

क्षत्रमेव पयोग्रहाः । (०) विद् सुराग्रहा यदव्यतिपक्तान् गृहीया-
द्विशं क्षत्राद्व्यवच्छिन्द्यात् क्षत्रम्विशः पापवस्यस्य ह्यकुर्वाद्यनुस्य व्युद्धि-
व्यतिपक्तान् गृहाति विशमेव क्षत्रेण सन्दधाति क्षत्रम्विशः पापवस्य-
स्य व्युद्धि वस्यस्य समृद्धयै ॥ १५ ॥

प्राणा वै पयोग्रहाः । शरीरं सुराग्रहा यदव्यतिपक्तान् गृहीयाच्छ-
रीरमप्राणेभ्यो व्यवच्छिन्द्यात् प्राणान्छरीरात्प्रमायुको यजमानः स्या-
द्व्यतिपक्तान् गृहाति शरीरमेव प्राणैः सन्दधाति प्राणान्छरीरेणापोऽ
आपुरेवास्मिन्दधाति तस्मात्सौत्रामण्येजानः सर्वमापुरेत्यपो यऽ
पवमेतदेव ॥ १६ ॥

सोमो वै पयोग्रहाः । (१) अन्नं सुराग्रहा यत्पयोग्रहाश्च सुराग्रहाश्च
गृह्यन्ते सोमपीयं वैवाजाद्यञ्चावरुन्धे ॥ १७ ॥

सूक्षाया परमे व्योमन् ”-इति । पाप्मर्षेणं व्यावर्षयति । “सुरा त्वमसि शुष्मिणी ”-
इति । सुरामेव सुरां करोति । “सोम एषः ”-इति । सोममेव सोमं करोति । “मा मा हिंसी-
स्वां योनिमाविशन्ती ”- (वा मं १९ । ७) इति । यथायोन्वेयैना व्यावर्षयति । आत्मनो-
र्ग्रीत्तायै । एकया गृह्णाति । एकैव यजमाने यशो दधाति । यशो हि सुरा ॥ १४ ॥

क्षत्रं वै पयोग्रहाः । विद् सुराग्रहाः । यदव्यतिपक्तान् गृहीयात् । विशं क्षत्रात् व्यवच्छिन्द्यात् ।
क्षत्रं विशः पापवस्यस्य कुर्यात् । यज्ञस्य व्युद्धिम् । व्यतिपक्तान् गृह्णाति । विज्ञमेव क्षत्रेण
सन्दधाति । क्षत्रं विशः । पापवस्यस्य व्यावृत्त्यै । यज्ञस्य समृद्धयै ॥ १५ ॥

प्राणा वै पयोग्रहाः । शरीरं सुराग्रहाः । यदव्यतिपक्तान् गृहीयात् । शरीरं प्राणेभ्यो व्यव-
च्छिन्द्यात् । प्राणान् शरीरात् । प्रमायुको यजमानः स्यात् । व्यतिपक्तान् गृह्णाति । शरीरमेव प्राणैः
सन्दधाति । प्राणात् शरीरेण । अपो आपुरेवास्मिन् दधाति । तस्मात् सौत्रामण्येजानः सर्वमापु-
रेति । अपो य एवमेतदेव ॥ १६ ॥

सोमो वै पयोग्रहाः । अन्नं सुराग्रहाः । यत्पयोग्रहाश्च सुराग्रहाश्च गृह्यन्ते । सोमपीयं वैवाजाद्यं
चावरुन्धे ॥ १७ ॥

अविशत्तः अन्तोऽन्तमिति कृत्वा । मन्त्राश्च गृह्णाति । परोऽन्तं गृहीत्वा सुराग्रहा गृह्णाति । सुराग्रहा गृहीत्वा
पयोऽन्तान् गृह्णाति । पुनरप्येकमेव । इत्येव ब्रह्मण्येव ॥ १५ ॥

गोधूमोदवाक्पक्वौ । अन्त्येनं सुतलवद्वस्वकेषु च । अथ तेषां वचावती वती । देवता २३ । ७ । ७ ।

“यत्तु सुतलवद्वस्वकेषु च । (अन्तिमेष्टे) वचःकवद्वस्वकेषु च । गोधूमोदवाक् । (तत्पते २३)
वचःकवद्वस्वकेषु च । (देवो २३) वा ७० ॥ १५ । ७ । ७ । ७ ।

१. वचःकवद्वस्वकेषु च । अन्त्येनं सुतलवद्वस्वकेषु च । अथ तेषां वचावती वती । देवता २३ । ७ । ७ । ७ ।

आ व्याघ्रश्चिपूचिका । (को) उभो बृकश्च रुक्षति । इयेनुम्पतत्रिणथं
तिथंहुं सेमुम्पात्तुंहुंसः ॥ यदापिपेष मातुरस्पुत्रः प्रमुदितो धुयन् ।
एतत्तदग्रेऽनृणो भवाम्यदतो पितरो मयेति ॥ २१ ॥

(त्य) अध्वर्युश्च प्रतिप्रस्थाता च । जघनेन वेदिं प्राञ्चमावृत्तं वृज-
मानं इयेनपत्राभ्यामूर्ध्वञ्जवाञ्चञ्च पावयतः प्राणोदानयोस्तुद्रुपुम्प्राणो
दानावेवावरुन्धऽर्च्यश्च हयमवाङ्च प्राणऽ आत्मानमनुसुञ्चरति
सम्पुच स्य तुम्मा भद्रेण पृङ्क्तेति पयाग्रहान्स्सुम्भृशति श्रियेवेनं युशसा
सुमर्दयति विपुच स्य वि मा पाप्मुना पृङ्क्तेति सुराग्रहान्पाप्मुनेवेनं
व्यावर्तयति ॥ २२ ॥

इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थ ब्राह्मणम् ॥ १२-३-४ ॥ (७. ३.) ॥

सप्तमोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १२ । ७ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ५७ ॥

श्रीणीपात् । अनवरुद्धा अस्य पशवः स्युः । रुद्रो हि पशूनामीष्टे इति । सुराग्रहानेवेतेषां पशूनां
लोमभिः श्रीणाति । सुरापामेव सत् रीद्रं दधाति । तस्मात् सुरां वीत्वा रीद्रमनाः । अथो आरण्ये-
ष्वेव पशुपु रुद्रस्य हेति दधाति । ग्राम्याणां पशूनामर्हिसार्ये । अवरुद्धा अस्य पशवो भवन्ति । न
रुद्रस्यास्ये पशूनपिदधाति ॥ २० ॥

“ यो व्याघ्रं विपचिकोभो बृकं च रुक्षति । इयेनं पनत्रिणं सिंहं सेमं पात्वंहसः ॥
यदापिपेष मातरं पुत्रः प्रमुदितो धुयन् । एतत्तदग्रेऽनृणो भवाम्यदतो पितरो
मया ” (बा. सं. १५. १०. ११) इति ॥ २१ ॥

अध्वर्युश्च प्रतिप्रस्थाता च जघनेन वेदिं प्राञ्चमावृत्तं वृजमानं इयेनपत्राभ्यामूर्ध्वं चावाञ्चं च
पावयतः । प्राणोदानयोगत्तत् रूपम् । प्राणोदानावेवावरुन्धे । अर्च्यश्च हयमवाङ्च प्राण आत्मा
नमनु मंचरति । “ संपृचः स्य सं मा भद्रेण पृक्त ”-इति पयोग्रहान् संभृशति । श्रियेवेनं

सुरापामेवेनं रीद्रं च दधाति । तस्मात् पशूनांकारेण लोहेऽग्निं सुरा रीद्रं गीद्रितं निगमु पुरुषो
भवतीति । अथ अथो आरण्येष्वेव पशुपुमवरुद्धाणिपशवः । रुद्रः नृभुन इतिमायुग्म्, सिंहस्य वृक
राष्ट्रा मन्त्र इति । निर्मयं ॥ ग्राम्याणां पशूनामर्हिसार्ये । ग्राम्याणां सामान्यतः पशूनामर्हिसार्ये
निमित्तं । न ग्राम्यान्दिवा हिमाग्निप्राय । कः पुनः सुराग्रहान् श्रीमान् । आरण्येषु रुद्रस्य हि निदधाति ।

१ रुद्रश्च पावयतऽन्तर्वायं इयेनपत्राभ्यामूर्ध्वं चावाञ्चं च । अथ पशूनां वराणिपशुभिः । पशो इत्यमरः सत्यं सति ।
विद्वन् एते वैराग्यम् बा. धी. सु. १५. १०-११ ।

पशसा समर्द्धपति । “ विष्टृचः स्य वि मा पाप्मना पृक्त ”—(वा. सं. १९ । ११)
इति सुराग्रहान् । पाप्मनेर्बेनं व्यावर्तयति ॥ २२ ॥

ग्राम्या वै पशव पयोग्रहा आरण्या सुराग्रहा इति । सुराग्रहणामारभ्यपशुवञ्चनम् । एव हि पशुपतिमा-
मजतोऽस्य यजमानस्यावृद्धा अथ पशवो भवन्ति पशवो गृह्णन्तिव्यवहारात् । न रुद्रस्य मुखे पशून्धरानि ।
या व्याघ्रमिति द्राम्यामृग्या यजमान यावत् पाप्मनो व्यावर्तयति वियोजयति ॥ १६-२१ ॥

इति श्रीमदर्यार्यहिरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे सप्तमेऽध्याय
तृतीय ब्राह्मणम् ॥ १२ । ७ । ३ ॥

नामस्वामिसुतोऽब्रवीत् पाराशर्यो वसन्हृदि ।

श्रुत्यर्थं दर्शयामास शक्तिर्यौष्करभ्यक ॥ १ ॥

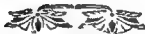
श्रीमनोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपते ।

धर्माण्यक्षो हरिस्वामी व्याख्येच्छातपयी श्रुतिम् ॥ २ ॥

भूपत्रा विक्रमार्केण क्लृप्ता कनकवेदिकाम् ।

दानायाभ्यस्य कृतवान् श्रुत्यर्थविहृतिं हरि ॥ ३ ॥

इति श्रीसर्वविद्यानिधानकवीन्द्राचार्यसरस्वतीना अहिरिस्वामिना कृतौ माध्यन्दिनीयशत-
पथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे सप्तमेऽध्याय समाप्त ॥ १२-७ ॥

अथाष्टमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् तृतीयप्रपाठके च पञ्चमं ब्राह्मणम् ।

इन्द्रस्य वै यज्ञे । (त्रे) इन्द्रियाणि वीर्याणि व्युदक्रामन्तानि देवाऽ
एतेनैव यज्ञेन पुनः समदधुर्भ्यस्त्वयोग्रहाश्च सुराग्रहाश्च गृह्यन्तेऽ इन्द्रि-
याण्येवास्मिन्स्तुद्वीर्याणि पुनः सुन्दधत्युत्तरेऽग्नौ पयोग्रहास्तुहति शुक्ले-
णैवेनन्तत्सोमपीथेन समर्द्धयति ॥ १ ॥

स जुहोति । सुरावन्तर्बर्हिषद^१ सुवीरमिति सुरावान्वाऽ एष बर्हि-
षदज्ञो यत्सोत्रामणी बर्हिषेवैनं यज्ञेन समर्द्धयति यज्ञ^२ हिन्यन्ति
महिषा नमोभिरित्यृत्विजो वै महिषा यज्ञां नमः ऽऋत्विग्भिरेव यज्ञ^३
समर्द्धयति यज्ञेन यजमानन्वधानाः सोममिति सोमपीथमेवास्मिन्दधति
दिवि देवतास्त्विति दिव्येवैनन्देवतासु दधति मदेमेन्द्रमिति मुदाय वाव
सोमो मुदाय सुरोभावेव सोममदश्च सुरामदश्चावसुष्ये यजमानाः स्वर्का
ऽऽत्यर्का वै देवानामुन्नमुन्नं यज्ञो यज्ञेनैवैनमन्न^४धेन समर्द्धयति हुत्वा
भक्षयन्ति सुमृदमेवास्मिन्नुद्धर्द्धयन्ति ॥ २ ॥

इन्द्रस्य वै यज्ञेन्द्रियाणि वीर्याणि व्युदक्रामन् । तानि देवा एतेनैव यज्ञेन पुनः समदधुः ।
पत्ययोग्रहाश्च सुराग्रहाश्च गृह्यन्ते । इन्द्रियाण्येवास्मिन् स्तुद्वीर्याणि सन्दधति । उत्तरेऽग्नौ पयोग्रहान्
स्तुहति । शुक्लेणैवेन तत्सोमपीथेन समर्द्धयति ॥ १ ॥

स जुहोति " सुरावन्तर्बर्हिषद^१ सुवीरम् " इति । सुरावान्वा एष बर्हिषदज्ञो यत्सोत्रा-
मणी । बर्हिषेवैनं यज्ञेन समर्द्धयति । " यज्ञ हिन्यन्ति महिषा नमोभिः " इति । ऋत्विजो वै
महिषाः । यज्ञो नमः । ऋत्विग्भिरेव यज्ञं समर्द्धयति । यज्ञेन यजमानम् । " न्वधानाः सोमम् " इति ।
सोमपीथमेवास्मिन् दधति । " दिवि देवतासु " इति दिव्येवैनं देवतासु दधति । " मदेमेन्द्रम् " -

इन्द्रस्य वै यज्ञे । उत्तरेऽग्नौ पयोग्रहान् दक्षिणे सुराग्रहान् इत्थं भक्षयन्ति । परिकीर्तो वा भक्षयेत् ।

१-सुरावन्तमिति जुहोति । (का. औ. सू. १५. ६४) अत्रापि पयोग्रहान् सहैवाभ्यर्च्य ॥

२-यज्ञाद्योऽग्नौ न यन्मयमहोत्समानश्च इति श्रुत्यैव हवि । (का. औ. सू. १५. ६५) यज्ञाद्योऽग्नौ न प्रतिपत्त्यतः ।

३-अभ्यर्चयन्ति मत्स्याताऽर्वादिमन्थितेष्वग्निं भक्षयन्ति द्विर्द्विरावर्त्यम् । का. औ. सू. १५. ६६ । होतृप्रथमेनावसुष्यः सार
एतमाभिनवत् । शेषः शेषमर्वादिभ्यस्तुतरे पूर्वतः । केन वक्ष्यमान । का. औ. सू. १५. ६७-६९ ।

४-यदनेति सोमम् भक्षयन्ति यथावस्थितं प्राच्येनार्वाग्निने दक्षिणतः । दक्षिणतो विहारस्य । प्राच्यमक्षयके । का. औ.
सू. १५. ७०-७१ ।

५-परिकीर्तो वा भक्षयन्त्यग्नौ न्वदधत् । का. औ. सू. १५. ७१ ।

सु भक्षयति । शुमाश्विना नमुचेरासुरादधीत्यश्विनौ ह्येतन्नमुचेरद्ध्या-
हरताथँ सुरस्वत्यसुनोदिन्द्रियायेति सुरस्वती ह्येतमसुनोदिन्द्रियाये-
मन्तुथँ शुक्रमधुमन्तमिन्दुमिति शुक्रो वाऽ एष मधुमानिन्दुर्भ्यस्तोमः
सोमथँ राजानमिह भक्षयामीति सोमऽपुवास्य राजा भक्षितो भवति
दक्षिणेऽग्नौ सुराग्रह्याशुहति पाप्मनैर्वैनं तद्व्यावर्तयन्ति ॥ ३ ॥

इति । मदाय वाच सोमः । मदाय मुरा । उभावेव सोममदं च मुरामदं चावरुन्धे । “ यजमानाः स्वर्काः ”—(वा० सं० १९ । ३२) इति । अर्जो वै देवानामन्नम् । अन्नं यज्ञः । यज्ञेनैवैममन्नाद्येन समर्द्धयति । इत्वा भक्षयन्ति । समृद्धमेवास्य तद् वर्द्धयन्ति ॥ २ ॥

स भक्षपति “यमाश्विना नमुचेरासुरादधि”-इति । अश्विनी होतप्रमुचेरध्याहरताम् । “सरस्वत्यमुनोदिन्द्रियाय”-इति । सरस्वती होतप्रमुनोत् इन्द्रियाय । “इमन्तं शक्रं मधुमंतमिदम्”-इति । शुक्रो वा एष मधुमानिन्दुः यतोमः । “सोमं राजानमिह भक्षयामि”-(वा० सं० १९।२४।) इति । सोम एवास्य राजा भक्षितो भवति । दक्षिणेऽग्नौ सुराग्रहान् जुहति । पार्श्वेनैतं तद् व्यावर्तयति ॥ ३ ॥

अगोरेषु वा जुहोति । प्रभालनेनोर्निषादिभिः शुभ्रकमिति जयति । परैस्सुच्छेष शतावृण्णाऽपि क्षायति
पुनर्जयति नवर्चं वाचयन् क्षायता येन मानस्य दक्षिणेऽप्राज्ञायाहुनि च जुहोति । उर्ध्वेऽग्री पयोमाहुनि च ।
मध्वेऽपि । हिरिभ्येन च मार्जयेत् । इत्यतः तत्र प्राचये प्रसन्नप्राये मेव । उत्तरेऽग्री पयोप्रशान् जुहोति बहुवचन
होत्रादिमहकार्येष्वम् । जुनेर्गत्रेन तस्योमरीन्देति । न पुन पयआम्भोमरीन्देति । एव यजमान समर्द्ध-
यति । मुरारय एष पथ । या औगमगीनाम् । तत्र प्रद्वारेण मुया । ताञ्चिनुगार्हपत्यं । यद्वहिरिव एन
यजमान समर्द्धयति । ऋचिषो वे मद्रिया महन् । यश्च यज्ञसायन मनश्चरीर्षो । ऋचिभिरेव यज्ञ समर्द्धयति
यश्च हविर्भविमिर्वर्द्धयति । मद्रिया ऋचि च दति यथ । ते चाग्निव्येन यजमान समर्द्धयति । तदर्थं चान् ।
दधाना । सोन परआमकमिति ओमरीन्धेयमवतिष्मन्मिन् दधमाने दयति । त्वमेव सोमरीन् पयोव्य

१-सप्तो वा बहिष्तापि दक्षिणेः कुरुत्व विनमुतो मयमे मास्तनमेन्द्र दक्षिणे विनृज्य इति प्रतिमन्त्रम् । वा. श्री.
सू. १५।७३।

२-अर्धान्यत्र इति प्रश्नत्वेनेपि उच्यते । अ. भा. सू. १९। ४४ ।

१-मित्रा दुःखमिति जपते । का धौ सु. १५ । ७५ ।

[illegible]

१-य समस इति व्यवस्था पुरति (दक्षिणार्द्र्य) च धा नृ. १३। २५।

६-उतरे च यशोवकास्तुमया । (उतरेऽयम्) । अ-वप्यस्तु पवा बुधेले द्वे श्वतो इवे । का. भा. मू. १९ । ८० । ८१

५-पृष्ठ ५३५-५३६ मध्यस्थ ५३६ मध्यस्थ । का. अ. म. १९ । ८३ ।

६-यत्प्रत्ये मासं यन्ने सप्तर्षिः सप्तर्षिः । का. भा. पृ. १५ । ६३ ।

स जुहोति । यस्ते रसः समुत्तः ओषधीष्वित्युप्राञ्च वाऽ एषऽ ओष-
धीनाञ्च रसो यत्सुराऽप्राञ्चैवैनमेतदोषधीनाञ्च रसेन समर्द्धयति सोमस्य
शुष्मः सुरया सुतस्येति युऽ एव सोमे शुष्मो यः सुरायान्तुमेवावरुन्दे
तेन जित्व यजमानम्मुदेतेति तेन प्रीणीहि यजमानम्मुदेतेत्येवेतदाह
सरस्वतीमश्विनाविन्द्रमग्निमिति देवताभिरेव यज्जुः समर्द्धयति देवताभि-
र्भ्यजेन यजमानम् हुत्वा भक्षयन्ति ऋद्धमेवास्य तत्समर्द्धयति ॥ ४ ॥

स भक्षयति । यदत्र रित् रसिनः सुतस्येति सुतासुतयोरेव रसमव-

स जुहोति “ यस्ते रसः समुत्त ओषधीषु ”-इति । अपा च वा एष ओषधीना च रसः ।
यत्सुरा । अपा चैवैनमेतदोषधीना च रसेन समर्द्धयति । “ सोमस्य शुष्मः सुरया सुतस्य ”-
इति । य एव सोमे शुष्मः । यः सुरायाम् । तमेवावरुन्धे । “ तेन जित्व यजमानं मदेन ”-
इति । तेन प्रीणीहि यजमानं मदेन इत्येवेतदाह । “ सरस्वतीमश्विनाविन्द्रमग्निम् ”-
(का० सं० १९। ३१) इति । देवताभिरेव यज्ञं समर्द्धयति । देवताभिर्भ्यजेन यजमानम् । हुत्वा
भक्षयति । ऋद्धमेवास्य तत्समर्द्धयति ॥ ४ ॥

स भक्षयति “ यदत्र रित् रसिनः सुतस्य ”-इति । सुतासुतयोरेव रसमवर्द्धये ।

देवतासु अश्विसरस्वतीब्राह्म्यासु दधति । तदनुकरणेन एव यजमान देवतामन्ये दधति । मदाय वाव सोमे
पयोऽलक्षण । मदाय सुत । उपाश्वे मदायवर्द्धये इति । इयोर्दोममन्त्राणि मदाशब्देन सुरामदोऽनन्द
इत्यर्थः । अतो वै देवानाममम् । यदेवानामम हवि तन् स्वर्ग इति अर्कोऽग्निमेतत् सव हविर्लक्षणम्
यज्ञसाधनम् । यज्ञसाधनवात् यज्ञः । तेन यज्ञेनाज्ञाधनं समर्द्धयति । हुत्वा भक्षयति पयोऽलहान् यजमानसत्तमा ।
समृद्ध मेव य स्वभावादस्य यजमानस्य वर्द्धयति । एव च सति अथ यत्रार्थोद्गम्य । अश्विनुरामभ्यादिगुण यज्ञ
सौत्रामण्यात्मकं तन्वन्ति महिषा उ । ॥ हि सप्तत्रयज्ञे सोमपयोऽलक्षणे दिवि देवतासु, देवताश्च अश्विसरस्व-
तीन्द्रा सत्कार्याण्येव यय यजमाना रति । दक्षिणेऽग्नी पयोऽलहान् जुहोतीति तत्तेन यानेव पयोऽलक्षणं सोमसुरा
लक्षणेन पाप्मना व्यावर्तयति । नानादेशं वर्णयति । न समुजति । एव तदनुकरणेन यजमानमपि पाप्मनैव
व्यावर्तयति ॥ १-२ ॥

स जुहोति यस्ते रस इति । ते ॥ सोमस्य सोमाश्विकया सुतया सुतस्य स्वदायना सुतस्य ।
शुष्मं बलवान् । रसं समुत्त ओषधीषु । तेन रसेन ॥ तदनुकरणेन तर्पय सरस्वतीर्दन् । तद्वारेण यज-
मानमपि प्रीणीहि । सोमाधारमित्येव मन्त्रार्थमादरोक्तं यजमानमेव ओषधीना च रसेन समर्द्धयतीत्यादाह ।
देवताभिरेवाभ्यादिभिर्वैज्ञं समर्द्धयति । देवताभिर्भ्यजेन च यजमानम् । तदर्थेनात् यजम् । हुत्वा सुतं भक्ष-
यन्ति यजमानसत्तमा ऋत्विज एव इति यत् तत्तेन व्युद्घेनेन रक्षितदृष्ट्या अस्य यजमानस्य समर्द्धयति ।
सोम राजानमिह मधुयामीत्यनयोपामनयेत्यभिप्रायः ॥ ४ ॥

स भक्षयति । आश्विनं ताकच्छ्वर्युं प्रणिश्वयन्ता अश्वीन्द्रं, सरस्वतं होता तथा मैत्रावरुणं, ऐन्द्रं यज-

रुद्धे यद्विन्द्रोऽ अपिवच्छचीभिरिन्द्रो ह्येतदपिवच्छचीभिरिन्द्रोदस्य
मनसा शिवेनेत्यशिवऽ इव वा ऽएष भक्षो यत्सुरा ब्राह्मणस्य शिवमेवैन-
मेतत्कृत्वाऽऽत्मन्घत्ते सोमश्च राजानमिह भक्षयामीति सोमऽ एवास्य
राजा भक्षितो भवति ॥ ५ ॥

तुद्धेतुदुन्येऽध्वर्युवः । (वो) राजन्यम्वा ज्यैश्यम्वा परिकीर्णन्ति सुऽ
एतद्भक्षयिष्यतीति तुदु तथा न कुर्व्याद्यो इ वा ऽएतद्भक्षयति तस्य द्वेदं
पितृन्पितामहानेष सोमपीथोऽन्वेति दुक्षिणस्यैवाग्नेर्द्विगुणारात्रिर्वृत्त्यं
बहिष्परिधिं तदेताभिर्व्याहृतिभिर्जुहुयात् ॥ ६ ॥

(त्वि) पितृभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नुमऽडुति पितृनेव पितृलोके
स्वधायान्दधाति पितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नुमऽडुति पितामहा-
नेव पितामहलोके स्वधायान्दधाति प्रपितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा
नुमऽडुति प्रपितामहानेव प्रपितामहलोके स्वधायान्दधाति ॥ ७ ॥

“ यद्विन्द्रो अपिवच्छचीभिः ”-इति । इन्द्रो ह्येतदपिवत् शचीभिः । “ अहं तदस्य
मनसा शिवेन ”-इति । अशिव इव वा एष भक्षः । यत्सुरा ब्राह्मणस्य । शिवमेवैनमेतत् कृत्वा-
ऽऽत्मन्घत्ते । “ सोमं राजानमिह भक्षयामि ”-(वा. पां. १९। ३५) इति । सोम
एवास्य राजा भक्षितो भवति ॥ ५ ॥

तद्वैतत् अन्येऽध्वर्यवः राजन्वं वा वैश्यं वा परिकीर्णन्ति । स एतत् भक्षयिष्यतीति । तुदु
तथा न कुर्व्यात् । यो इ वा एतत् भक्षयति । तस्य द्वेदं पितृन् पितामहान् एव सोमपीथोऽन्वेति ।
दक्षिणस्यैवाग्नेर्द्विगुणारात्रिर्वृत्त्यं बहिष्परिधिं । तदेताभिर्व्याहृतिभिर्जुहुयात् ॥ ६ ॥

“ पितृभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः ”-(वा० सं० १९। ३६) इति । पितृनेव पितृ-
लोके स्वधायां दधाति । “ पितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः ”-इति । पितामहानेव
पितामहलोके स्वधायां दधाति । “ प्रपितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः ”-इति । प्रपि-
तामहानेव प्रपितामहलोके स्वधायां दधाति ॥ ७ ॥

मान इति वचनात् तत्र यो नाम भक्षयति सः अनेन मन्त्रेणेति प्रत्येकं मन्त्रो वर्तते इत्येकवचनम् । सुतः
सोमः, वसुतः सुतः, तपो सत्त्ववस्त्वै इति सुतयाः साङ्गसोमस्याप्युपासनम् ” यदत्र सितं रत्नितः सुतस्य ”
इति वचनम् । इन्द्रो हि एतत् सुतल्लिखितं सोमव्यापि पीतवान् । शचीभिः कर्मभिर्जुहुवैः । पुन-
रिन्द्रकर्त्तव्यं कर्म करिष्यामीत्येवमर्थम् ॥ ५ ॥

तद्वैतदिति । एतत् मन्त्रमुपासने कर्तव्ये । यो इ वै एतत् इन्द्रोऽष्टं भक्षयति । तस्यैव पितृन् एव

(त्य) अपऽआनीय निनयति । (त्य) अक्षन्पितरऽ इत्यन्नाद्यमे-
वेषु दधात्युर्मामदन्त पितरऽ इति मदयत्युर्वैनानुतीतृपन्त पितरऽ इति
तर्पयत्युर्वैनान्पितरः शुन्धध्वमित्यनुपूर्वमेवनान्तस्त्वान्पावयति पवि-
त्रम्वै सौत्रामणी ॥ ८ ॥

त्रिभिः पवित्रैः पावयन्ति । त्रयो वा इमे लोकाऽपिभिरेवैनं लोकैः
पुनन्ति ॥ ९ ॥

पावमानीभिः पावयन्ति । पवित्रम्वै पावमान्यः पवित्रेणैवैनम्पुनन्ति ॥ १० ॥
तिसृभिस्तिष्ठभिः पावयन्ति । त्रयो वै प्राणाः प्राणऽ उदानो व्यान
स्तेष्वेवैनम्पुनन्ति ॥ ११ ॥

अप आनीय निनयति । “ अक्षन्पितरः ”-इति । अन्नाद्यमेवेषु दधाति । “ अमीमदन्त
पितरः ”-इति । मदयत्युर्वैनान् । “ अनीतृपन्त पितरः ”-इति । तर्पयत्युर्वैनान् । “ पितरः
शुन्धध्वम् ”-(का० सं० १९ । ३६)-इति अनुपूर्वमेवनान् सर्वान्पावयति । पवित्रं वै
सौत्रामणी ॥ ८ ॥

त्रिभिः पवित्रैः पावयन्ति । त्रयो वा इमे लोकाः । पिभिरेवैनं लोकैः पुनन्ति ॥ ९ ॥

पावमानीभिः पावयन्ति । पवित्रं वै पावमान्यः । पवित्रेणैवैनं पुनन्ति ॥ १० ॥

तिसृभिस्तिष्ठभिः पावयन्ति । त्रयो वै प्राणाः । प्राण उदानो व्यानः । तैरेवैनं पुनन्ति ॥ ११ ॥

सोमरीय सोमपान मन्त्रवर्णिक आत्येवैति । न च राजन्वैश्ययो सोमपीयोऽस्मी यमिप्राय । दक्षिण्येवाग्रेक-
देशभूतानागारान्निर्यथं बहि ऊवा । पितृवक्षिणोत्तरान् तन् तेषु एवाभिर्वाहनिभिर्हुंरुपात् । “ पितृभ्यः
स्वधादिभ्य स्वधानम् ” इत्याखिनरीयमुत्तरार्धे कुहोति । एतेन च पितृनेव यजमानस्य पितृलोके दधानि-
स्यापयति । पितृमन्त्रेभ्य इति सारम्भत मयमे । प्रथितामहेभ्य इत्येव दक्षिणे ॥ ६-७ ॥

अप आनीय ग्रहपात्रेषु । ततस्तत् होमदेशे च यथाक्रम निनयति । अन्नाद्यमेवेषु दधातीत्येतदसम्या-
दतविषयत्वादपस्व नित्यमनेनैवाजायमुत्तात्तमित्यभिप्राय । पितरः शुन्धध्वमिति अपति क्रियात्तरस्यानुपदेशात् ।
अनुपूर्वमेव एवान् पित्रादीन् पावयति तर्पयति इति ॥ ८ ॥

त्रिभिः पवित्रैः । गोऽध्ववालयपित्रेण, अनाविलोमपित्रेण, हिरण्येन, इत्येतैस्त्रिभिः पवित्रैः । पश्चिमुच्छेष
स्तावृण्णायां दक्षिणेऽग्नीकार्यमाण पुनस्तदनुकारेण यजमान पावयति अज्यध्वार्द्यय सहचारिण पावमानीभिः ।
“ पुनन्तु मा पितरः ”-(वा. स. १९ । ३७-४४) इत्यादि सहचारिण पावयन्ति । अज्यध्वार्द्यय येन
पावमानम् । (कवनवक्ष्यमनेयमाणः) ॥ ९ ॥ १० ॥

तिष्ठमित्तिष्ठभिर्ऋभिः पावयन्तीत्यनुवाद एवमिप्राय । नवभिः प्राणेषु पूत पूतत्वेन प्रतिष्ठययन्ति । ते

रेवोत्तरास्थपतिः पाद्वश्चाक्रोऽपि प्रदानम्प्रदाय वाजयितुव्यमेवात्मा
ये यजुस्य यजमानोऽद्भान्मृत्विजो युगं वा ऽआत्मा पूतः पूतानि तद्वा-
द्भान्मुभय ऽएव पुनत ऽउभये पाप्मानमपघ्नते तस्मादपि प्रदानम्प्रदाय
वाजयितुव्यमेवेति ॥ १७ ॥

पितृलोकम्वाऽ एतेऽन्ववयन्ति । ये दक्षिणेऽग्नौ चुरन्त्याज्याहुति-
क्षुहोति यज्ञो वाऽआज्यं यज्ञादेव यज्ञे प्रतितिष्ठन्ति ॥ १८ ॥

स जुहोति । ये समानाः समनसः पितुरो यमराज्ये । तेषां लोकः
स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पतामिति पितृनेव यमे परिदधात्यथो पितृ-
लोकमेव जयति सर्वे यज्ञोपवीतानि कृत्वा उत्तरमग्निमुपसमायन्ति यमे
लोक ऽउत्तरोऽग्निरस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठन्त्याज्याहुतिक्षुहोति यज्ञो
वाऽआज्यं यज्ञादेव यज्ञे प्रतितिष्ठन्ति ॥ १९ ॥

मपन्नन्तीति । तद्वा ह स्माह रेवोत्तरास्थपतिः पाद्वश्चाक्रोऽपि । प्रदानं प्रदाय वाजयितुव्यमेव ।
आत्मा वै यजुस्य यजमानः । अंगानि ऋत्विजः । यमः ॥ आत्मा पूतः । पूतानि तन्नामानि ।
उभय एव पुनते । उभये पाप्मानमपघ्नते । तस्मादपि प्रदानं प्रदाय वाजयितुव्यमेवेति ॥ १७ ॥

पितृलोकं वा एतेऽन्ववयन्ति । ये दक्षिणेऽग्नौ चरन्ति । आज्याहुतिक्षुहोति । यज्ञो वा आज्यम् ।
यज्ञादेव यज्ञे प्रतितिष्ठन्ति ॥ १८ ॥

स जुहोति । “ ये समानाः समनसः पितुरो यमराज्ये । तेषां लोकः स्वधा नमो
यज्ञो देवेषु कल्पताम् ”—(वा० सं० १९ । ४५) इति । पितृनेव यमे परिदधाति । अथो
पितृलोकमेव जयति । सर्वे यज्ञोपवीतानि कृत्वा उत्तरमग्निमुपसमायन्ति । यमे वै लोक उत्त-
रोऽग्निः । अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठन्ति । आज्याहुतिक्षुहोति । यज्ञो वा आज्यम् । यज्ञादेव यज्ञे
प्रतितिष्ठन्ति ॥ १९ ॥

विमुचयन्तीत्यर्थः । यस्माच्चास्य यजमानस्य सर्वं पाप्मानमपघ्नन् सौत्रमज्या वाजयन्ति । तस्मा वनया वाज-
यितव्यम् । वाजयतामालेपस्यावश्यमाहिवादित्यभिप्रायः । तस्मादुत्तरं विचारे अहं स्म उक्तवान् । रेवोत्तरा
श्चकि, स्परति शृङ्गस्यनिसववाजयितुं पटोरप्यं चाक्र । प्रदानमपि प्रदाय वाजयितुव्यमेवेत्युक्तपक्षो विद-
द्विष्य पूर्वस्तु केवलप्रादिकविषयः ॥ १७ ॥

‘ पितृलोकः ’ ये दक्षिणेऽग्नौ चरन्ति ते पितृलोकमनुयन्ति दक्षिणावसामान्यम् । यज्ञो वै यज्ञसाधनं वै
आज्यम् तत्तु ह वा । प्रत्यायन्त यज्ञादेवाज्याहुतिमदत्त । यज्ञादेव यज्ञे प्रतितिष्ठन्ति ॥ १८ ॥

स जुहोति । पितृनेवान्नयाऽऽहुत्या तर्पयित्वा । यमे यमाय परिदधानि परित्राणाभार्ययति । अथो पितृत्वार्थ-
विद्यं पितृलोकमेव जयति । यजमानो जुहोति लिङ्गात् ॥ १९ ॥

स जुहोति । ये समानाः समनसो जीवा जीवेषु मामकाः । तेषां श्रीर्मुषि कल्पनामस्मिन्लोके शतं सुमाऽ इति स्वानामेव श्रियमव-
रुन्धेऽथो ज्योतीर्जीवातुमेवैषु दधानि पयः समन्वारब्धेषु जुहोति प्राणो
वाऽअन्नमप्यः प्पाणऽऽद्याद्याद्येऽन्ततः प्रतिनिधिति ॥ २० ॥

स जुहोति । ॥ सूतीऽ अशृणवन्पितृणामहमिति द्वे वाव सूती इत्याहुः
देवानाञ्चैव पितृणाञ्चेति ताभ्यामिदं विश्वमेजत् समेति ताभ्यां हीदं
सर्वमेजत्समेति यदन्तरा पितरं मातरं च ॥ १९ ॥ १७ ॥ इति । अस्ती वै
पिता । इयं माता । आभ्यामेव विदून् देवलोकापिनयति । इति ह्युक्तं भक्षयति । एवमेव
श्रियमात्म-
न्धत्तं श्रीर्हि पयः ॥ २१ ॥

स भक्षयति । (ता) इदं हविः प्रजननं मेऽस्ति प्रजननं हि
यदि पयो यदि सोमो दशवीरमिति प्राणा वै दश वीराः प्राणानु-
वात्सन्धत्ते सर्वगणमित्युद्गमानि वै सर्वं गणाऽअद्गान्युवात्सन्धत्ते

स जुहोति । “ ये समानाः समनसो जीवा जीवेषु मामकाः । तेषां श्रीर्मुषि कल्पना-
मस्मिन् लोके शतं सुमाः ”- (बा० सं० १९ । ४९) इति । स्वानामेव श्रियमवरुन्धे ।
अथो ज्योतीर्जीवातुमेवैषु दधानि । पयः समन्वारब्धेषु जुहोति । प्राणो वा अन्नं पयः । प्राण एव
अन्नाद्येऽन्ततः प्रतिनिधिति ॥ २० ॥

स जुहोति । “ द्वे सूती अशृणवे पितृणामहम् ”-इति । द्वे वाव सूती इत्याहुः ।
देवानाञ्चैव पितृणाञ्चेति । “ ताभ्यामिदं विश्वमेजत् समेति ”-इति । ताभ्यां हीदं
सर्वमेजत्समेति । “ यदन्तरा पितरं मातरं च ”- (बा० सं० १९ । ४७) इति । अस्ती वै
पिता । इयं माता । आभ्यामेव विदून् देवलोकापिनयति । इति ह्युक्तं भक्षयति । एवमेव
श्रियमात्मन् धत्ते । श्रीर्हि पयः ॥ २१ ॥

स भक्षयति । “ इदं हविः प्रजननं मेऽस्ति ”-इति । प्रजननं हि । यदि पयो यदि
सोमः । “ दशवीरम् ”-इति । प्राणा वै दश वीराः । प्राणा वात्सन्धत्ते । “ सर्वगणम् ”-

तद्वैतत्पप्रच्छ । सुप्ता सार्जयः प्रतीदृशमैभानतं यन्न दीक्षयेत् दीक्षने
तु सोमाँश्च इव न्युप्यन्तेऽथ कथञ्चै सोत्रामणी सोमयज्ञो भवतीति ॥ ३ ॥

सु होवाच । शिरो वा एतद्यज्ञस्य युद्धतमात्मा दीक्षैतत्पुष्टु वे व्यतस्य
रूपं युत्सत्युमतदीक्षायै युच्छ्रद्धा मनो युजमानस्य रूपं व्याग्नस्येति ॥ ४ ॥

स युद्धाया व्यतमुपैति । (त्या) आत्मन्येतद्यज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति
सत्यञ्च श्रद्धाया दधाति युजमानं यज्ञे ॥ ५ ॥

तस्मादेतस्य यज्ञस्य व्यतमेत दीक्षा वृषो वे व्यत घोषा दीक्षा वृषा
सत्यं घोषा श्रद्धा वृषा मनो घोषा व्याग्नवृषा पुत्र्यै युजमानस्तस्माद्यु-
जैव पतिस्तत्र जायाऽयो यज्ञमुत्त एव तन्मिधुनानि करोति पृजत्यै ॥ ६ ॥

तद्वैतत् पप्रच्छ सुप्ता सार्जयः प्रतीदृशमैभावतम् । यन्न दीक्षयेत् दीक्षने । न सोमाँश्च इव
न्युप्यन्ते । अथ तत्र सोत्रामणी सोमयज्ञो भवतीति ॥ ३ ॥

य होवाच । शिरो वा एतद्यज्ञस्य । यद् यज्ञम् । आत्मा दीक्षा । एतत् सत्यं व्यतस्य रूपम् ।
यत् सत्यम् । एतदीक्षायै । यत् श्रद्धा । मनो युजमानस्य रूपम् । वाग् यज्ञस्येति ॥ ४ ॥

स यत् वाचा यज्ञमुपैति । आत्मन्येतद्यज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति । सत्यं श्रद्धाया दधाति ।
युजमानं यज्ञे ॥ ५ ॥

तस्मात् एतस्य यज्ञस्य व्यतमेत दीक्षा । वृषा वे व्यतम् । घोषा दीक्षा । वृषा सत्यम् । घोषा
श्रद्धा । वृषा मनः । योगा वाग् । वृषा यत् यज्ञमानः । तस्मात् यज्ञैव पतिस्तत्र जाया । अयो
यज्ञमुख एव तन्मिधुनानि करोति प्रजत्यै ॥ ६ ॥

(त्याऽए) एते खलु वा ऽपुनस्य यज्ञस्य । सोमा^१श्च^२ ऽडित्याहु^३य्यच्छु-
प्पाणि तोकमानि लाजा ऽडुति ॥ ७ ॥

प्रातःसवनस्येतुद्रपम् । यच्छुप्पाण्ययम्भे लोकः प्रातःसवन^१ सु^२
आश्विन^३ ऽआश्विनेन पयसा पयमा^४ शत्रि^५ परिषिचति स्वेनैवेनमेत-
ल्लोकेन स्वया देवतया स्वेन रूपेण प्रातःसवनेन समर्द्धयति ॥ ८ ॥

माध्यन्दिनस्येतुसवनस्य रूपम् । यत्तोकमान्यन्तरिक्षम्भे माध्यन्दिन^१
सुरनं तत्सारस्वत^२ पयसा द्वितीया^३ शत्रि^४ परिषिचति स्वेनैवेनमेतल्लोकेन स्वया देवतया स्वेन रूपेण माध्यन्दिनेन सवनेन
समर्द्धयति ॥ ९ ॥

तृतीयसवनस्येतुद्रपम् । यल्लाजा द्यौर्व्यं तृतीयसवन^१ सु^२स्यैवेन^३ पयसा
तृतीया^४ शत्रि^५ परिषिचति स्वेनैवेनमेतल्लोकेन स्वया देवतया स्वेन
रूपेण तृतीयसवनेन समर्द्धयति ॥ १० ॥

एते खलु वा एतस्य यज्ञस्य सोमांशव इत्याहुः । यच्छुप्पाणि तोकमानि लाजा इति ॥ ७ ॥
प्रातःसवनस्येतुद्र ह्यं यच्छुप्पाणि । अयं वै लोकः प्रातःसवनम् । स आश्विनः । आश्विनेन
पयसा पयमां शत्रिं परिषिचति । स्वेनैवेनमेतल्लोकेन स्वया देवतया स्वेन रूपेण प्रातः-
सवनेन समर्द्धयति ॥ ८ ॥

माध्यन्दिनस्येतुसवनस्य रूपं यत्तोकमानि । अन्तरिक्षं यं माध्यन्दिनं सवनम् । सारस्वतम् ।
सारस्वतेन पयसा द्वितीया शत्रिं परिषिचति । स्वेनैवेनमेतल्लोकेन स्वया देवतया स्वेन रूपेण माध्य-
न्दिनेन सवनेन समर्द्धयति ॥ ९ ॥

तृतीयसवनस्येतुद्र रूपं यत्तु लाजाः । सौम्यं तृतीयसवनम् । सौम्यं । एतेन पयसा तृतीयां
शत्रिं परिषिचति । स्वेनैवेनमेतल्लोकेन स्वया देवतया स्वेन रूपेण तृतीयसवनेन समर्द्धयति ॥ १० ॥

सुर्व्वेऽ आश्विना भवन्ति । अथ ज्याय सुर्व्वे सारस्वताऽअन्नाद्यस्ये-
वावसृष्ट्यै सुर्व्वे ऽऐन्द्राऽइन्द्रियस्यैव त्रीस्येत्यावरुद्धये ॥ १६ ॥

यद्वेय सुर्व्वेऽ आश्विना भवन्ति । सुर्व्वे सारस्वताः सुर्व्वे ऽऐन्द्रा ऽएता
उा ऽएतुन्देउता ऽअग्रे यज॑त् सुमभरंस्तुभिर्ग्वेन॑त् सुम्भरन्त्युधो
ऽएताऽ एवेतुन्देउता भागधेयेन सुमर्दयानि ॥ १७ ॥

सुन्तता यान्यापुरोऽनुवाक्या भवन्ति । समानदेवत्याः प्रजाना॑त्
सुन्तत्या ऽअव्ययच्छंदाय सुर्व्वाऽ आश्विन्यो भवन्ति सुर्व्वाः सारस्वत्यः
सुर्व्वाऽ ऐन्द्र्यः समानी बन्धुता ॥ १८ ॥

सर्व्वे आश्विना भवन्ति । अथ ज्याय । सार सारस्वताः । अन्नाद्यस्यैवावसृष्ट्यै । सर्व्व ऐन्द्राः ।
इन्द्रियस्यैव त्रीस्येत्यावरुद्धये ॥ १६ ॥

यद्वेय सर्व्वे आश्विना भवन्ति । सर्व्वे सारस्वताः । सर्व्व ऐन्द्राः । एता वा एनं देवता अग्रे यत्
सुमभरन् । ताभिर्ग्वेनं मभरति । अथ एता एतदेवता भागधेयेन समर्दयानि ॥ १७ ॥

सुन्तता यान्यापुरोऽनुवाक्या भवन्ति समानदेवत्याः । प्रजाना समन्तथा अव्ययच्छंदाय ।
सर्व्वे आश्विन्यो भवन्ति । सर्व्वे सारस्वत्यः । सर्व्वे ऐन्द्र्यः । समानी बन्धुता ॥ १८ ॥

(ताऽनु) अनुष्टुभऽआग्निषो भवन्ति वाग्वा ऽअनुष्टुप्वाचा वै सोमः
मूयते वाचैवेन^{१५} सुनोति सोमसुत्यायै सुर्वोऽआश्विनो भवन्ति सुर्वः
सारस्वत्यः सुर्वो ऽऐन्द्रः समानी वन्धुता ॥ १९ ॥

जागताऽअनुष्टुप्वा भवन्ति । (न्ती) इयमै जगत्यनुया वै सोमः मूयतेऽ-
नुष्टुवेन^{१५} सुनोति सोमसुत्यायै सुर्वोऽआश्विनो भवन्ति सुर्वो सारस्वताः
सुर्वो ऽऐन्द्राः समानी वन्धुता ॥ २० ॥

स ग्राऽएष प्रत्यक्षात्सोमयज्ञऽएव युत्सौत्रामणी । नं युद्यंकाकी युज-
मानो भक्षयेद्विष्टिर्वैव स्यान्पशुवन्धो वा सुर्वोऽऋत्विजो भक्षयन्ति
सुर्वे ग्राऽऋत्विजः सोमम्भक्षयन्ति सोमरूपतायै ॥ २१ ॥

अनुष्टुभ आग्निषो भवन्ति । वाग्वा अनुष्टुप्वाचा वै सोमः मूयते । वाचैवेन सुनोति ।
सोमसुत्यायै । सुर्वो आश्विनो भवन्ति । सुर्वः सारस्वत्यः । सुर्वो ऐन्द्रः । समानी वन्धुता ॥ १९ ॥

जागता अनुष्टुप्वा भवन्ति । इयं वै जगती । अनया वै सोमः मूयते । अनुष्टुवेन सुनोति । सोम-
सुत्यायै । सुर्वो आश्विनो भवन्ति । सुर्वो सारस्वताः । सुर्वो ऐन्द्राः । समानी वन्धुता ॥ २० ॥

न वा एष प्रत्यक्षात् सोमयज्ञ एव । यत् सोमोत्रामणी । तं युद्यंकाकी यजमानो भक्षयेत् । इष्टिर्वैव
स्यात्पशुवन्धो वा । सुर्वो ऋत्विजो भक्षयन्ति । सुर्वे वा ऋत्विजः सोमं भक्षयन्ति । सोम-
रूपतायै ॥ २१ ॥

द्वादश भक्षा भवन्ति । द्वादश वै मासा भक्षरेव मासानवरुद्धे पुनः-
पुनरभिनिवर्तन्मृत्विजां भक्षयन्ति तस्मादृतवश्च मासाश्चान्योऽन्यमभि-
निवर्तन्ते ॥ ३० ॥

त्रयोदशं युजमानो भक्षयति । यो ह वाऽएष त्रयोदशो मासऽएष
एष प्रत्यक्षात्समात्सरऽएतमेवाप्स्यवरुद्धे स वाऽ एष सम्बत्सऽएष
यत्सौत्रामणी तेन सर्वं जयति सर्वंभवरुद्धे ॥ ३१ ॥

ध्रुयः पशवो भवन्ति । ध्रुयो वाऽइमे लोका इमानेव तैर्लोकानवरुद्धे
इममेव लोकमाश्वितेनान्तरिक्षं सारस्वतेन दिवमेन्द्रेण यथारूपमेव
यथादेवतमिमांलोकान्जयति चाव च रुद्धे ॥ ३२ ॥

ध्रुयः पुरोडाशा भवन्ति । ध्रुयो वा ऋतवऽऋतनेर्वेतेऽवरुद्धे ग्रीष्म-
मेन्द्रेण वर्षाः सावित्रेण हेमन्तं वारुणेन यथारूपमेव यथादेवतमृत्-
जयति चाव च रुद्धे ॥ ३३ ॥

द्वादश भक्षा भवन्ति । द्वादश वै मासाः । भक्षरेव मासानवरुद्धे । पुनःपुनरभिनिवर्तन्मृत्विजो
भक्षयन्ति । तस्माद् ऋतवश्च मासाश्चान्योऽन्यमभिनिवर्तन्ते ॥ ३० ॥

त्रयोदशं युजमानो भक्षयति । यो ह वा एष त्रयोदशो मासः । एष एव प्रत्यक्षात्समात्सरः ।
एतमेवाप्स्यवरुद्धे । स वा एष संबत्सर एव । यत्सौत्रामणी । तेन सर्वं जयति । सर्वंभवरुद्धे ॥ ३१ ॥

ध्रुयः पशवो भवन्ति । ध्रुयो वा इमे लोकाः । इमानेव तैर्लोकानवरुद्धे । इममेव लोकमाशि-
मेन । अन्तरिक्षं सारस्वतेन । दिवमेन्द्रेण । यथारूपमेव यथादेवतमिमान् लोकान् जयति
चाव च रुद्धे ॥ ३२ ॥

ध्रुयः पुरोडाशा भवन्ति । ध्रुयो वा ऋतवः । ऋतनेर्वेतेऽवरुद्धे । ग्रीष्ममेन्द्रेण । वर्षाः सावि-
त्रेण । हेमन्तं वारुणेन । यथारूपमेव यथादेवतमृत्जं जयति चाव च रुद्धे ॥ ३३ ॥

‘ द्वादश भक्षा ’ अभिनिवर्तन्मृत्विजोभिनिवर्तन् त्रयोऽप्याधिन भक्षयित्वा । पुनश्चैवाभिनिवर्तन्ते आत्न
भवन्ते । एव सारस्वतम् । एव सौत्रामणम् । तस्मादेते ऋतवश्च मासाश्च अन्योऽन्यपृतवो मासांमासाश्च ऋत-
मभिनिवर्तन्ते ते त्रय फाल्गुनमभिनिवर्तन्ते ॥ ३० ॥

‘ त्रयोदशम् ’ ‘ यो ह वा एष त्रयोदशो मासः ’ । अधिमासः । को नाम । य क्षयाद् सवत्सरं
समाप्यते, नेत्रेऽभिनिप्राप । एतमेव आप्यानपायिन वाऽप्य नरोति । ततश्च सवत्सर एवैव (वरेत्सो)
या सौत्रामणी । तेन सौत्रामणीहेतुण सवत्सरेण सर्वं जगत्पार्थ सवत्सराहकम् । यजति वाद् वरुणवे च
भयं करोति ।) ॥ ३१ ॥

‘ त्रयः पशवः ’ । प्रसजालिषः ॥ ३२-३३ ॥

पद्ग्रहा भवन्ति । पद्ग्रहाऽ ऋतुवऽ ऋतुनेवैतैरुवरुद्धे व्षसन्तग्रीष्मा-
वेवाश्विनुभ्याम्यर्षाशरदौ सारस्वताभ्याम् हेमन्तशिशिगुर्विन्द्राभ्यां यथा-
रूपमेव यथादेवतमृतमुच्यति चाव च रुद्धे ॥ २४ ॥

सुन्तता याज्यापुरांऽनुवाक्या भवन्ति । समानदेवत्याऽ ऋतूनाम्
सुन्तत्याऽऽप्यवच्छेदाय सुर्वः पुरांऽनुवाक्या भवन्ति सुर्वः याज्या-
स्तुस्माद्भुवः सुर्वे पराञ्जः सुर्वे प्रत्यञ्जः सुर्वः प्रथमा भवन्ति सुर्वः
मध्यमाः सुर्वः उत्तमास्तुस्माद्भुवः सुर्वे प्रथमाः सुर्वे मध्यमाः सुर्वऽ
उत्तमाः सुर्वे पा ग्रहाणां द्वे याज्यापुरांऽनुवाक्ये भवतांऽहोरात्रयोस्तुद्रुप-
महोरात्रे ऽएवावरुद्धे तस्माद्भुवश्च मासाश्चाहोरात्रयोरेव प्रतिष्ठिताः ॥ २५ ॥

पद् ग्रहा भवन्ति । पद्ग्रहा ऋतवः । ऋतुनेवैतैरुवरुद्धे । व्षसन्तग्रीष्मावेवाश्विनुभ्याम् । यर्षाशरदौ
सारस्वताभ्याम् । हेमन्तशिशिगुर्विन्द्राभ्याम् । यथारूपमेव यथादेवतमृतम् अच्यति चाव च रुद्धे ॥ २४ ॥

सुन्तता याज्यापुरांऽनुवाक्या भवन्ति समानदेवत्याः । ऋतूनां सुन्तत्याः अप्यवच्छेदाय । सुर्वः
पुरांऽनुवाक्या भवन्ति । सुर्वः याज्याः । तस्मात् ऋतवः सुर्वे पराञ्जः । सुर्वे प्रत्यञ्जः । सुर्वः प्रथमा
भवन्ति । सुर्वः मध्यमाः । सुर्वः उत्तमाः । तस्मात् ऋतवः सुर्वे प्रथमाः । सुर्वे मध्यमाः । सुर्वः
उत्तमाः । सुर्वे पा ग्रहाणां द्वे याज्यापुरांऽनुवाक्ये भवताः । अहोरात्रयोस्तुद्रुपम् । अहोरात्रे एवाव-
रुद्धे । तस्मात् ऋतवश्च मासाश्चाहोरात्रयोरेव प्रतिष्ठिताः ॥ २५ ॥

वेशसुं कृत्वा प्रासुहा सोममपिवत्स विष्वक् व्याचर्तुस्य मुखा-
त्प्राणेभ्यः श्रीयशसान्यूर्ध्वान्युदक्रामस्तानि पशून्प्राविशंस्तुस्मात्पशवो
यशो यशो ह भवति युऽ एवं विद्वान्सौत्रामण्याऽभिपिच्यते ॥ १ ॥

ततोऽस्माऽएतमश्विनौ च सरस्वती च । यज्ञं समभरन्सौत्रामणी-
भ्येषयाय तयैनमुभ्यपिच्यंस्ततो वै सुदेवानां श्रेष्ठोऽभवच्छ्रेष्ठः स्वाना-
भवति युऽ एनयाऽभिपिच्यते ॥ २ ॥

कृष्णाजिनेऽभिपिच्यति । यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञं ऽएवेनमेतदभि-
पिच्यति लोमतश्छन्दांसि वै लोमानि छन्दःस्त्वेनमेतदभि-
पिच्यति ॥ ३ ॥

मिवत् । न विष्वक् व्याचर्तु । तस्य मुखात् प्राणेभ्यः श्रीयशसान्यूर्ध्वान्युदक्रामन् । तानि
पशून् प्राविशन् । तस्मान्पशवो यशः । यशो ह भवति । य एवं विद्वान् सौत्रामण्याऽभिपि-
च्यते ॥ १ ॥

ततोऽस्मा एतमश्विनौ च सरस्वती च यज्ञं समभरन् सौत्रामणीं भ्येषयाय । तयैनमुभ्यपिच्यन् ।
ततो वै स देवानां श्रेष्ठोऽभवत् । श्रेष्ठः स्वाना भवति । य एनयाऽभिपिच्यते ॥ २ ॥

कृष्णाजिनेऽभिपिच्यति । यज्ञो वै कृष्णाजिनम् । यज्ञ एवेनमेतदभिपिच्यति । लोमतः । छन्दांसि
वै लोमानि । छन्दस्त्वेनमेतदभिपिच्यति ॥ ३ ॥

(त्या) आसन्त्यामभिपिचति (त्या) आसन्दीसद्वे साम्राज्यर्थं साम्राज्येन
नेवेनर्थं साम्राज्यङ्गमयति ॥ ४ ॥

(त्यू) औदुम्बरी भवति । (त्यू) ऊर्वा ऽउदुम्बर ऽऊर्ज्येवाप्यभि-
पिच्यते जानुसम्मिता भवति जानुसम्मितो वा ऽअयं लोकोऽस्माऽ
उ ये लोकाय क्षत्रियोऽभिपिच्यते क्षत्रमु वा ऽएष भवति युः सौवामण्या-
ऽभिपिच्यते तस्माज्जानुसम्मिता परिमिता तिरुश्ची ॥ ५ ॥

राष्ट्रम्वा ऽआसन्दी । (न्यू) अपरिमितसमृद्धमु वै राष्ट्रं मुञ्जविवयना
भवति यज्ञिया हि मुञ्जा दा ऽउत्तरस्याम्वेद्याम्पादौ भवतो द्वौ दक्षि-
णस्यामयस्यै लोकऽ उत्तरा वेदिर्दक्षिणा पितृलोकस्तुदेनमुभयोर्लोकयो-
रुध्यभिपिचति ॥ ६ ॥

(त्ये) एतद्द स्म वै तद्विद्वानाह । गोरीवीतिः शातयुः क्षत्रमिवाह किल
व्ययममुष्मिहोके भवितुस्म ऽइति शुश्रूदास्माऽ ऋषभो याज्ञतुरः
प्रोवाच दिवक्रानार्थं राजा ॥ ७ ॥

आगद्यामभिपिचति । आसन्दीसद्वे साम्राज्यम् । साम्राज्येनेवेनं साम्राज्यं गमयति ॥ ४ ॥

औदुम्बरी भवति । ऊर्वा उदुम्बरः । ऊर्ज्येवाप्यभिपिच्यते । जानुसम्मिता भवति । जानु-
सम्मितो वा अयं लोकः । अस्मा उ ये लोकाय क्षत्रियोऽभिपिच्यते । क्षत्रमु वा एष भवति । यः
सौवामण्याऽभिपिच्यते । तस्मात् जानुसम्मिता । परिमिता तिरुश्ची ॥ ५ ॥

राष्ट्रं वा आसन्दी । अपरिमितसमृद्धमु वै राष्ट्रम् । मुञ्जविवयना भवति । यज्ञिया हि मुञ्जाः । दा
उत्तरस्या वेद्या पादौ भवतः । द्वौ दक्षिणस्याम् । अयं वै लोक उत्तरवेदिः । दक्षिणा पितृलोकः ।
तदेनमुभयोर्लोकयोरुध्यभिपिचति ॥ ६ ॥

एतद्द स्म वै तद्विद्वानाह गोरीवीतिः शातयुः । क्षत्रमिवाह किल व्ययममुष्मिन् लोके भवि-
तुस्म इति । शुश्रूदास्मा ऋषभो याज्ञतुरः प्रोवाच दिवक्राना राजा ॥ ७ ॥

सौवामण्या अभिपिच्यते । सौवामण्या यन्त इत्याह ऊर्जमु वा ण्य भवति । क्षत्रियो वै । (क्षत्रियपदा-
दिति मितान्येषा भवति ?) । ननुक्षेत्रं सस्मिन्नेव लोके दक्षिणा ॥ ५ ॥

‘ राष्ट्रं वा आसन्दी । राष्ट्रं जनपद । तत् आसन्दी उपस्था । तत्र हि ’ अपरिमितं बहुना अपरिमितेन
मृद्वं यशुद्विष्यादिना समृद्धं राष्ट्रं भवति । एते यद्वेदि राष्ट्रमिहा दक्षिणारिमितैव स्यादिति । विविध-
दाने । मुञ्जानि विवयनानि यस्यामेव मुञ्जविवयना ॥ ६ ॥

एतद्द स्म । उपयोर्लोकयोरुध्यभिपिचति । ऊर्ज वै भवति यः सौवामण्याऽभिपिच्यते । एतद्वि-

मुऽ आसन्दीमास्तृणाति । क्षत्रस्य धेनिरसि क्षत्रस्य नाभिरुति
क्षत्रस्य वाऽ एषा धेनिः क्षत्रस्य नाभिः ॥ ८ ॥

(३) अथैनाहकृष्णाजिनेनुास्त्वणाति । मा त्वाहिथँसीन्मा मा हिथँसी-
रिति यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञस्य चैवात्मनश्चाहिथँसायै ॥ ९ ॥

(याऽअ) अयाधरोहति । व्याकुण्यर्चा चरुणो वै देवानाँ राजा
स्वयैवैनमेतदेवतयाऽभिषिञ्चति निपसाद धृतव्रतो चरुणः पुस्त्यास्वा ।
साम्भ्राज्याय सकृत्वरिति ॥ १० ॥

(त्यु) अथ सुवर्णरजतो रुक्मौ व्युपास्यति । मृत्योः पाहि द्विष्टो-
त्पाहिति व्यापिर्व्यु विरादनुस्याऽ एतु घोरे तुनी विरुद्ध हाडुनिश्च
ततः सुवर्णऽएव रुक्मो विद्युतो रूपं रजतो हाडुनेस्तुभ्यामेवास्मै
देवताभ्यां शुर्म चच्छति तुस्मात्तोत्रामुग्येनानुस्येताभ्यां देव-
ताभ्यां न शहका भवत्युपो युऽ एवमेतदेद ॥ ११ ॥

पशूनाम्बुसयाऽभिपिबति । श्रीर्बुं पशूनाम्बुसा श्रियुवेनमेतत्पशूनाम्

त आसंदिमास्वृणानि । “क्षत्रस्य योनिरसि क्षत्रस्य नाभिरसि”-इति । क्षत्रस्य ना
 एषा योनिः । क्षत्रस्य नाभिः ॥ ८ ॥

अथैतानि कृष्णाजिनेनासृष्टानि । “मा त्वा हिंसीम्या मा हिंसीः”-(वा. सं. २०।१)
इति । यतो वै कृष्णाजिनम् । यज्ञस्य यज्ञात्मनधादिमायै ॥ ९ ॥

अपाथितोऽति वारुण्यत्वा । वरुणो वै देशानां राजा । स्वयैर्वनमेनदेवतयाऽभिर्षिचति ।
 “ निषसाद धृतव्रनो वरुणः पस्त्यास्त्वा । साम्राज्याय मुक्रतुः ”- (वा. सं. २० । २)
 इति ॥ १० ॥

अथ सुवर्गरजनी रुक्मौ श्रुयास्पति । “मृत्योः पाहि विद्योत्पाहि”-(वा. सं. २०।२)
इति । इदं विना । तस्या एते घोरे तर्का । विदुष-हाडुनि । ततः सुवर्ग एव रुक्मो विदुषो
रूपम् । रजतो हाडुनेः । ताभ्यामेवास्मै देवताभ्यां शर्म य-जति । तस्मात् सीत्रामण्येतानस्यै-
ताभ्यां देवताभ्यां न शंका भवति । अथो म एवमेवेदम् ॥ ११ ॥

यस्मान् ब्रह्माभिर्ब्रुवति । शीर्वं यस्मान् ब्रूता । त्रिष्वैतन्नेन्दु यस्मान् रसेनाभिर्ब्रुवति । अदो
परमं वा एतद्ब्राह्मणम् । यद्गमा । परमेष्ठिनमेतद्ब्राह्मणेनाभिर्ब्रुवति ॥ १२ ॥

शान्द-गोपितितान्यं गोपितोतिः । शक्तस्तान्यं शक्तः । सौन्दर्यभावात् रात्रौ कष्टं ज्ञेयम् । एवं दित
 क्वचन्यन्ति लोके धर्मविराग्य इत्येतदुक्तम् । केचनः स्वन्त्ये कश्चित्कालौ क्वचन्यन्ति । कुतः । पुनः
 शक्त्यै एव शक्त्यात् । मनः क्षयिमानतिष्ठत कष्टं शब्दं बहुवचनम् । अर्धं क्वचन्यन्ति पुनस्तान्यम् ॥ ७-११॥

उसेनाभिपिञ्चत्यथो परमम्नाऽ एतदज्ञाद्यं यद्वसा परमेष्ठेवैनमेतदज्ञा-
द्येनाभिपिञ्चति ॥ १२ ॥

शफग्रहा भवन्ति । शफेर्वं पशवः प्रतितिष्ठन्ति प्रतिष्ठासेवैनङ्गम-
यति त्रयस्त्रिंशद्ग्राहा भवन्ति त्रयस्त्रिंशद्दे स्र्वा देवताः स्र्वाभि-
रेवैनमेतदेवताभिराभिपिञ्चति जगतीभिर्जुहोति जागता वै पशवो
जगत्येवास्मै पशून्वरुद्धे षोडशभिर्ऋग्भिर्जुहोति षोडशकला वै पशवो-
ऽनुकलमेवास्मिन्नुपन्दधाति ॥ १३ ॥

सीसेन तन्त्रम्मुनसा मनीषिण ऽऽति । द्वौ द्वौ समासथं हुत्वा सते
सथं स्र्वात्समुवनयत्यहोरात्राण्येवैतदर्धमासान्मासान् नृत्सुत्सम्बत्सरे प्रुति-
ष्ठापयति त्रानीमान्यहोरात्राण्यर्धमासा मासाऽ ऋतवः सम्बत्सरे
प्रुतिष्ठिताः ॥ १४ ॥

(०) वैतसः सतो भवति । (त्य) अप्सुयोनिर्वं वैतमऽ आपो वै स्र्वा
देवताः स्र्वाभिरेवैनमेतदेवताभिराभिपिञ्चति ॥ १५ ॥

शफग्रहा भवन्ति । शफेर्वं पशवः प्रतितिष्ठन्ति । प्रतिष्ठासेवैनं गमयति । त्रयस्त्रिंशद् ग्राहा भवन्ति ।
त्रयस्त्रिंशद् सर्वा देवताः । सर्वाभिरेवैनमेतदेवताभिराभिपिञ्चति । जगतीभिर्जुहोति । जागता वै
पशवः । जगत्येवास्मै पशून्वरुद्धे । षोडशभिर्ऋग्भिर्जुहोति । षोडशकला वै पशवः । अनुकलमेवा
स्मिन् अयं दधाति ॥ १३ ॥

“ सीसेन तत्रं मनसा मनीषिणः ”—(॥ सं १५ । ८०) इति द्वौ द्वौ समासं हुत्वा ।
सते संखवान् समवनयति । अहोरात्राण्येवैतदर्धमासान् मासान् ऋतुन् सवत्सरे प्रतिष्ठापयति ।
त्रानीमान्यहोरात्राण्यर्धमासा मासा ऋतवः सवत्सरे प्रतिष्ठिताः ॥ १४ ॥

वैतसः सतो भवति । अप्सुयोनिर्वं वैतमः । आपो वै सर्वा देवताः । सर्वाभिरेवैनमेतदेवताभि-
रभिपिञ्चति ॥ १५ ॥

शफेर्वं ग्राहा भवन्ति । शफेर्वं द्वौ द्वौ हुत्वा । ते देवा नैतमे सने पात्रे समवनीयः । तैस्ते सर्वे स सहितो
यजमानोऽभिषिष्यन् हस्तेतत् अतः पसुष्यते—त्रयस्त्रिंशद्ग्राहा इति । यः अभिषेकोत्तरकाळः सप्तोवशाओ
वसाग्रहो गृह्यते स त्रयस्त्रिंशः ॥ १३ ॥

। समस्य समस्य समासम् । अहोरात्राण्येवैतदर्धमासान् । अहोरात्राण्यहोरात्रं चतुर्विंशत्यर्धमासान् । तेषा-
मेव द्वादशभिर्गुणैर्मासान् । षड्भिर्मासयुगलैः षड्ऋतुनित्यभिप्रायः ॥ १४ ॥ १५ ॥

सर्वसुरभ्युन्मर्दनं भवति । परमां वा ऽएष गन्धां युत्सर्वसुरभ्युन्म-
र्दनं नृन्धेनैवैतमेतदभिपिचति ॥ १६ ॥

पुरस्तात्प्रत्यङ्ङभिपिचति । पुरस्ताद्धि प्रत्यगन्नमद्यतं शीर्षतः
शीर्षतो ह्यन्नमद्यतं ऽआ मुखादन्ववस्त्रावयति मुखेन ह्यन्नमद्यते सर्वतः
परिक्रामथ सुर्वाभ्यः एवास्मिन्नेतद्विभ्योऽन्नाद्यन्वधाति तस्मात्सौ-
त्रामुण्येजानस्य सर्वासु दिक्ष्वन्नाद्यमवरुद्धं भवत्यथो यः एवमेतद्वेद ॥ १७ ॥

(दा) आश्विनेन प्रथमेन यजुषाऽभिपिचति । (त्य) अथ सारस्वतेन त्राये-
न्द्रेणैताभिरुवैनमेतदेवताभिरभिपिचति तथैकं ऽएताभिश्च देवताभि-
रभिपिचन्ति भूर्भुवः स्वर्गित्येताभिरु च व्याहृतिभिरैता वै व्याहृतयः
इदथै सर्वं तदेवमेतन् सर्वेणाभिपिचामऽ इति न तथा कुर्मदित्ताभि-
रुवैनमेवताभिरभिपिचदेता ऽऽ ह्येव देवता ऽइदथै सर्वम् ॥ १८ ॥

सर्वसुरभ्युन्मर्दनं भवति । परमां वा एष गन्धः । यस्मिन्सुरभ्युन्मर्दनम् । गन्धेनैवैतद-
भिपिचति ॥ १६ ॥

पुरस्तात्प्रत्यङ्ङभिपिचति । पुरस्ताद्धि प्रत्यगन्नमद्यतं शीर्षतः । शीर्षतो ह्यन्नमद्यतं । आ
मुखादन्ववस्त्रावयति । मुखेन ह्यन्नमद्यते । सर्वतः परिक्रामम् । सर्वाभ्यः एवास्मिन्नेतद्विभ्योऽन्नाद्यं
दधाति । तस्मात्सौत्रामुण्येजानस्य सर्वासु दिक्ष्वन्नाद्यमवरुद्धं भवति । अथो य एवमेतद्वेद ॥ १७ ॥

आश्विनेन प्रथमेन यजुषाऽभिपिचति । अथ सारस्वतेन । अथेन्द्रेण एताभिरुवैनमेतदेवताभि-
रभिपिचति । तं ईके-एताभिश्च देवताभिरभिपिचन्ति । भूर्भुवः स्वर्गित्येताभिरु च व्याहृतिभिः ।
एता वै व्याहृतय इदं सर्वम् । तदेवमेतन् सर्वेणाभिपिचाम इति । ॥ तथा कुर्यात् । एताभिर्वैनं
देवताभिरभिपिचेत् । एता ऽ ह्येव देवता इदं सर्वम् ॥ १८ ॥

(मृ) पुरस्तात्स्विष्टकृतोऽभिषिञ्चति । क्षत्रव्यै स्विष्टकृतक्षत्रेणैवैन-
मेतदभिषिञ्चत्यन्तरा वृनस्पतिश्च स्विष्टकृतञ्चाभिषिञ्चति सोमो वै
वृनस्पतिराग्निः स्विष्टकृदग्नीषोमाभ्यामेवैनमेतत्परिगृह्याभिषिञ्चति तस्मा-
द्ये चैतद्विद्वद्भ्यं च न तु ऽआहुः क्षत्रियो वाव क्षत्रियस्याभिषेकेति ॥ १९ ॥

(त्यु) अयेन जानुमात्रे धारयन्ति । (न्यु) अथ नाभिमात्रेऽथ मुखमात्रेऽ
एवेवास्माऽएतल्लोकेष्वायत्तनानि कल्पयत्यभिषेको वा ऽएष यद्वाज-
पेयमभिषेकः सौत्रामणी तद्यथेवाडां वाजपेये यूपं रोहति तदेवैतद्-
पुष्कक्रियते ॥ २० ॥ (अर्द्धः प्रपाठकः ॥ कं. ५६ ॥)

तदाहुः । प्रेव वाऽ एषोऽस्माल्लोकाच्छवते यः सौत्रामण्याऽभिषि-
च्यत ऽइति कृष्णाजिने प्रत्यवरोहति यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञऽ एवा-
न्ततः प्रतितिष्ठति ॥ २१ ॥

प्रति क्षत्रे प्रतितिष्ठामि राष्ट्रऽइति क्षत्रेऽएव राष्ट्रे प्रतितिष्ठति क्षत्रा-
द्राष्ट्रादप्रभ्रंशाय प्रत्युश्वेषु प्रतितिष्ठामि गोष्विति गोऽश्व एव
प्रतितिष्ठति गोऽश्वादप्रभ्रंशाय प्रत्युङ्गेषु प्रतितिष्ठाम्यात्मानि-

पुरस्तात् स्विष्टकृतोऽभिषिञ्चति । क्षत्रं वै स्विष्टकृतम् । क्षत्रेणैवैनमेतदभिषिञ्चति । अन्तरा वन-
स्पतिश्च स्विष्टकृतं चाभिषिञ्चति । सोमो वै वनस्पतिः । अग्निः स्विष्टकृतः । अग्नीषोमाभ्यामेवैनमेत-
त्परिगृह्याभिषिञ्चति । तस्मात् ये चैतद्विद्वः । ये च न । त आहुः । क्षत्रियो वाव क्षत्रियस्या-
भिषेकेति ॥ १९ ॥

अयेन जानुमात्रे धारयन्ति । अथ नाभिमात्रे । अथ मुखमात्रे । एवेवास्मा एतल्लोकेष्वाय-
त्तनानि कल्पयति । अभिषेको वा एषः । यत् वाजपेयम् । अभिषेकः सौत्रामणी । तद्यथेवाडो
वाजपेये यूपं रोहति । तदेवैतद् रूपं क्रियते ॥ २० ॥

तदाहुः—प्रेव वा एषोऽस्माल्लोकाच्छवते । यः सौत्रामण्याऽभिषिच्यत इति । कृष्णाजिने प्रत्य-
वरोहति । यज्ञो वै कृष्णाजिनम् । यज्ञ एवांततः प्रतितिष्ठति ॥ २१ ॥

“प्रति क्षत्रे प्रतितिष्ठामि राष्ट्रं”—इति । क्षत्र एव राष्ट्रे प्रतितिष्ठति । क्षत्रात् राष्ट्रादप्रभ्रं-
शाय । “प्रत्युश्वेषु प्रतितिष्ठामि गोषु”—इति । गोऽश्च एव प्रतितिष्ठति । गोऽश्वादप्रभ्रं-

‘पुरस्तात्स्विष्टकृतः’ । ‘क्षत्रं वै स्विष्टकृतम्’ । ‘अयत्तल्लोकेष्वयत्त लोकाश्च इति हि क्षत्रेण स्विष्टकृतो
भागः कल्पित इति क्षत्रमियुक्तम् । अभिषेकः सौत्रामण्याऽभिषिञ्चति । यज्ञो वै कृष्णाजिनम् । यज्ञ एव
प्रतितिष्ठति ॥ १९-२१ ॥

त्यङ्गेष्वेवात्मन्यतितिष्ठत्यङ्गेभ्यऽस्मात्मानोऽप्रभ्रंशाय प्रीति प्राणेषु
 प्रीतितिष्ठामि पुष्टऽइति प्राणेष्वेव पुष्टे प्रीतितिष्ठति प्राणेष्वभ्यः पुष्टा-
 दप्रभ्रंशाय प्रीति द्यावापृथिव्योः प्रीतितिष्ठामि यज्ञऽ इति तद-
 नुयोर्द्यावापृथिव्योः प्रीतितिष्ठति ययोर्निदं सर्वमधि ॥ २२ ॥

(द्विच) अयं साम गायति । क्षत्रं च साम क्षत्रेणैवेनमेतदभिषिञ्चत्युयो
 साम्राज्यं च साम साम्राज्येनैवेन च साम्राज्यं गमयति सर्वेषा-
 म्वा ऽप्य वेदानां च उसां यत्साम सर्वेषामुवेनमेतद्वेदानां च रसेना-
 भिषिञ्चति ॥ २३ ॥

बृहत्यादगापति । बृहत्याम्वा ऽअसावादित्यः त्रियाम्प्रतिष्ठायाम्प्रति-
 स्थितस्तपति बृहत्यामेवेनमेतच्छ्रियाम्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति ॥ २४ ॥

शाय । “प्रत्यंगेषु प्रनितिष्ठाम्यात्मन्”-इति । अङ्गेष्वेवात्मन्यतितिष्ठति । अङ्गेभ्य आत्मनो-
 ऽप्रभ्रंशाय । “प्रति प्राणेषु प्रनितिष्ठामि पुष्टे”-इति । प्राणेष्वेव पुष्टे प्रतिष्ठति ।
 प्राणेष्वभ्यः पुष्टादप्रभ्रंशाय । “प्रति द्यावापृथिव्योः प्रनितिष्ठामि यज्ञे”-(ता. सं. २०।१०)
 इति । तदनुयोर्द्यावापृथिव्योः प्रनितिष्ठति । ययोर्निदं सर्वमधि ॥ २२ ॥

अयं साम गायति । क्षत्रं च साम । क्षत्रेणैवेनमेतदभिषिञ्चति । अयो साम्राज्यं च साम ।
 साम्राज्येनैवेन साम्राज्यं गमयति । तस्या वा ऽप्य वेदानां रसः । यत्साम । सर्वेषामुवेनमेतद्वे-
 दानां रसेनाभिषिञ्चति ॥ २३ ॥

बृहत्यां गायति । बृहत्यां वा असावादित्यः त्रियां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठितस्तपति । बृहत्यामेवेन-
 मेतच्छ्रियां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति ॥ २४ ॥

(त्वे) ऐन्द्रयाम्बुदत्याङ्गायति । (त्वे) ऐन्द्रो वाऽ एष यज्ञो यत्सौत्रा-
मणीन्द्रायतनऽ एषऽ एतर्हि यो यजते स्वऽ एवैनमेतदायतनेऽभिषि-
ञ्चति ॥ २५ ॥

(त्वे) अथ यस्मात्सथंशानानि नाम । (मे) एतर्वै सामभिर्देवाऽ
इन्द्रमिन्द्रियाय वीर्याय समश्यंस्तयोऽ एवेतमृत्विजो यजमानमेतरेव
सामभिरिन्द्रियाय वीर्याय सथंश्यन्ति सथंश्रवसे विश्रवसे सत्य-
श्रवसे श्रवस इति सामानि भवन्त्येवैनमेतल्लोकेषु श्रावयन्ति अतु-
न्निधनम्भवति चतस्रो वै दिशः सर्वास्त्वेवैनमेतदिक्षु प्रतिष्ठापयन्ति
सर्वे निधनमुपावयन्ति संविदाना एवास्मिन्ध्रियन्दधति ॥ २६ ॥

तदाहुः । (र्वं) यदेतत्साम गीयतेऽथ कैतस्य साम उच्यम् ।
प्रतिष्ठा ऋद्धं हि तद्यत्स्तुतमननुशस्तमिति ॥ २७ ॥

त्रया देवाऽ एकादशेति । (त्वे) एतद्वा ऽएतस्य सामऽउच्य-
मेवा प्रतिष्ठा ॥ २८ ॥

ऐन्द्रां बृहत्यां गायति । ऐन्द्रो वा एष यज्ञः । यत्सौत्रामणी । इन्द्रायतन एष एतर्हि । यो
यजते । स्व एवैनमेतदायतनेऽभिषिञ्चति ॥ २५ ॥

अथ यस्मात् संशानानि नाम । एतर्वै सामभिर्देवा इन्द्रमिन्द्रियाय वीर्याय समश्यन् । तयो
एवेतमृत्विजो यजमानमेतरेव सामभिरिन्द्रियाय वीर्याय संश्यन्ति । संश्रवसे विश्रवसे सत्यश्रवसे
श्रवस इति सामानि भवंति । एवैनमेतल्लोकेषु श्रावयन्ति । अतुन्निधनं भवति । चतस्रो वै दिशः ।
सर्वास्त्वेवैनमेतदिक्षु प्रतिष्ठापयन्ति । सर्वे निधनमुपावयन्ति । संविदाना एवास्मिन् ध्रियं दधति ॥ २६ ॥

तदाहुः—यदेतत् साम गीयते । अथ कैतस्य साम उच्यम् । वा प्रतिष्ठा । ऋद्धं हि तत् । यत्
स्तुतम् अननुशस्तम् इति ॥ २७ ॥

त्रया देवा एकादशेति । एतद्वा एतस्य साम उच्यम् । एवा प्रतिष्ठा ॥ २८ ॥

‘ ऐन्द्रां बृहत्यां ’ । “ बृहद्रिद्राय गायत ” (वा. स. २० । ३० ।) इत्येतत्त्वम् ॥ २५ ॥

अथ यस्मात् एतै. सामभि इन्द्र सद्यित्तवन्त इति संशानानि । मश्रवसे विश्रवसे सत्यश्रवसे श्रवसे
इत्यग्निपाय. ॥ २६ ॥ २७ ॥

त्रया देवा । “ अभिजा तवसा ” (वा. स. २० । ८०—९०) इत्यनुवाक शन्यति । वचनात्प्राप्तम् ।
“ त्रया देवा एकादश ” इत्येषा त्रिभिर्देवैश्चान्यद्देवगणाने । सा प्रकृत्याह—एतद्वा एतस्य सामः उच्यं
शस्त्रम् । एवा च प्रतिष्ठेति ॥ २८ ॥

(द्वाऽथो) अथो त्रया देवाऽएकादशेति । त्रयस्त्रिंशद्बृहद्बुहोति त्रया हि देवाऽएकादश त्रयस्त्रिंशः सुराग्रसऽइति त्रयस्त्रिंशद्दि देवा बृहस्पतिपुरोहिताऽ इति ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मपुरोहिताऽइत्येवेतदाह देवस्य सवितुः सवऽ इति देवेन सवित्रा प्रमूना ऽइत्येवेतदाह देवा देवैरवन्तु मेति देवा ह्येतन्देवैरभिपिञ्चन्ति ॥ २९ ॥

प्रथमा द्वितीयैरिति । प्रथमा ह्येतन्दितीयैरभिपिञ्चन्ति द्वितीयास्तृतीयैरिति द्वितीया ह्येतन्तृतीयैरभिपिञ्चन्ति तृतीयाः सत्येनेति तृतीया ह्येतथ सत्येनाभिपिञ्चन्ति सत्यं यज्ञेनेति सत्यथ ह्येतं यज्ञेनाभिपिञ्चति यज्ञो यजुर्भिरिति यज्ञो ह्येतं यजुर्भिरभिपिञ्चति यजुर्थपि सामभिरिति यजुर्थपि ह्येतथ सामभिरभिपिञ्चन्ति सामान्भिरिति सामानि ह्येतमृग्भिरभिपिञ्चन्त्युचः पुरोऽनुवाक्याभिरित्युचो ह्येतम्पुरोऽनुवाक्याभिरभिपिञ्चन्ति पुरोऽनुवाक्या याज्याभिरिति पुरोऽनुवाक्या ह्येतं याज्याभिरभिपिञ्चन्ति याज्या वपदकारैरिति याज्या ह्येतम्वपदकारैरभिपिञ्चन्ति वपदकाराऽ आहुतिभिरिति वपदकारा ह्येतमाहुतिभिरभिपिञ्चन्त्याहुतयो मे कामान्तुमर्दयन्तु भूः स्वाहेति तुदेनमेतुभि-

अथो " त्रया देवा एकादश " - इति त्रयस्त्रिंशं ब्रह्म बुहोति । त्रया हि देवा एकादश । " त्रयस्त्रिंशः सुराग्रसः " - इति । त्रयस्त्रिंशद्देवाः । " बृहस्पतिपुरोहिताः " - इति । ब्रह्म वै बृहस्पतिः । ब्रह्मपुरोहिताः इत्येवेतदाह । " देवस्य सवितुः सवः " - इति । देवेन सवित्रा प्रमूता इत्येवेतदाह । " देवा देवैरवन्तु मा " - (बा० सं० २० । ११) इति । देवा ह्येतं देवैरभिपिञ्चन्ति ॥ २९ ॥

" प्रथमा द्वितीयैः " - इति । प्रथमा ह्येतं द्वितीयैरभिपिञ्चन्ति । " द्वितीयास्तृतीयैः " - इति । द्वितीया ह्येतं तृतीयैरभिपिञ्चन्ति । " तृतीयाः सत्येन " - इति । तृतीया ह्येतं सत्येनाभिपिञ्चन्ति । " सत्यं यज्ञेन " - इति । सत्यं ह्येतं यज्ञेनाभिपिञ्चति । " यज्ञो यजुर्भिः " - इति । यज्ञो ह्येतं यजुर्भिरभिपिञ्चति । " यजुर्थपि सामानिः " - इति । यजुर्थपि ह्येतं सामभिरभिपिञ्चन्ति । " सामानि ऋग्भिः " - इति । सामानि ह्येतमृग्भिरभिपिञ्चन्ति । " ऊचः पुरोऽनुवाक्याभिः " - इति । ऊचो ह्येतं पुरोऽनुवाक्याभिरभिपिञ्चन्ति । " पुरोऽनु-

देवताभिः परोऽवरमभिषिच्ययास्माऽ आहुतिभिः सुर्वान्कामान्सु-
मर्दयन्त्युपार्तिबुध्वमिष्ट्वा भक्षयत्यृतवो वाऽ ऋत्विज ऽऋतुष्वेवै-
तदुपह्वमिच्छते ॥ ३० ॥

स भक्षयति लोमानि । प्रयतिर्म्मम त्वद्मऽ आनतिरागतिः । मांस् सु-
म्मा ऽउपनतिर्व्वस्त्वस्थि मज्जा मऽआनतिरिति प्रेव वा ऽएष लोकाश्च
देवताश्च विजति यः सौत्रामण्याऽभिषिच्यते तदेतद्वातुरामात्मान-
मुपह्वयते तथा कृत्स्न ऽएव सुर्वतनूः सुाङ्गः सुभवति ॥ ३१ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १२-४-२ ॥ (८. ३.) ॥

इत्यष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १२।८॥ कण्डिकासंख्या ॥ ८९ ॥

वाक्या याज्याभिः ”-इति । पुरोऽनुवाक्या होतं याज्याभिरभिषिचन्ति । “ याज्या वषट्-
कारैः ”-इति । याज्या होतं वषट्कारैरभिषिचन्ति । “ वषट्कारा आहुतिभिः ”-इति ।
वषट्कारा होतमाहुतिभिरभिषिचन्ति । “ आहुतयो मे कामान् समर्द्धयन्तु भूः स्वाहा ”-
(बा० सं० २० । १२) इति । तदेनमेताभिर्देवताभिः परोऽवरमभिषिच्य, अथास्मा आहुतिभिः
सर्वान् कामान् समर्द्धयन्ति । अयतिर्भूषट्कारमिष्ट्वा भक्षयति । ऋत्वो वा ऋत्विजः । ऋतुष्वे-
वैतदुपह्वमिच्छते ॥ ३० ॥

स भक्षयति । “ लोमानि प्रयतिर्म्मम त्वद्मऽ आनतिरागतिः । मांस् म उपनति
र्व्वस्त्वस्थि मज्जा म आनतिः ”- । (बा० सं० २० । १२) इति प्रेव वा एष लोकाश्च
देवताश्च विजति । यः सौत्रामण्याऽभिषिच्यते । तदेतद्वातुरामात्मानमुपह्वयते । तथा कृत्स्न ॥
सर्वतनू सागः सभवति ॥ ३१ ॥

ऋत्विधु विषयभूतेषु उपह्वमिष्ट्वा ‘ भक्षयत्यह्यस्व ’ “ होतृव्यह्यस्व ” इत्येवमिष्ट्वा प्रार्थयित्वा भक्ष-
यति यजमान ॥ ३० ॥

‘ स भक्षयति ’ । यः सौत्रामण्या अभिषिच्यते । स लोकांश्च देवताश्च प्रविशति विजति । (तात्पर्यवेदा)
इत्यग्रे उपह्वयत इति सप्रदानविशेषेण सौत्रामण्या यागेनार्द्र भुक्त्यत्याग सम्कृतमयून समवति ॥ ३१ ॥

इति श्रीमदार्षाचर्यभिरुत्तरेभिर्नामिन् कृतो माघदिनीतिशततथ्यब्राह्मणनाम्ने द्वादशाङ्गणे अष्टमोऽध्याये
सुर्वम जायन् ॥ १२ । ८ । ३ ॥

नागस्वामिभुतोऽजन्ता पामादयो वट्टाः । कृत्यर्थं दर्शयामास शक्तिः पौष्करिक ॥ १ ॥
श्रीमतोऽज्जितनायक्य विक्रमाकर्म्य भूयते । धनं यज्ञो ह्यस्मान् व्याख्यच्छातपयो क्षुतिः ॥ २ ॥
भूभर्ता विक्रमार्केण कटता वनद्वेदिकाम् । दाम्नाश्वस्य कृत्यान् सुख्यमिच्छति होतः ॥ ३ ॥

इति श्रीसर्वविद्याविमानवरीन्द्राचार्यसुखतीर्था ब्रह्मसूत्राणि कृतो माघदिनीतिशत

पञ्चब्राह्मणनाम्ने द्वादशाङ्गणेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १२-८ ॥

अथ नवमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् । चतुर्थप्रपाठके च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

एतस्माद्वै यज्ञात्पुरुषो जायते । स बुद्ध्वाऽस्मिन्लोके पुरुषोऽन्न-
श्रुतिं तदेनममुष्मिन्लोके प्रत्यत्ति स वाऽएष परिश्रुतो यज्ञस्तायते
अत्राद्या वै ब्राह्मणेन परिश्रुत्सुऽएतस्मादत्राद्याजायते तथैव हामुष्मि-
न्लोकेऽन्नं न प्रत्यत्ति तस्मादेषु ब्राह्मणयज्ञेऽएव युत्सौत्रामणी ॥ १ ॥

तस्य लोमान्येव शुष्पाणि त्वक्कोविमानि मांश्च लाजाऽअस्थि कारो-
तयो मजा मातरश्च रसः परिश्रुन्नशुद्धलोहितश्च रेतः पयः मूत्रश्च मुरो-
वध्यं बल्कसम् ॥ २ ॥

अथ सौत्रामणीयज्ञात्पुरुषोत्पत्तिः ।

एतस्मात् वै यज्ञात् पुरुषो जायते । स यत् इ वा अस्मिन् लोके पुरुषोऽन्नमति । तदेनममु-
ष्मिन् लोके प्रत्यत्ति । स वा एष परिश्रुतो यज्ञस्तायते । अत्राद्या वै ब्राह्मणेन परिश्रुत् । स एत-
स्मादत्राद्यात् जायते । तं हामुष्मिन्लोकेऽन्नं न प्रत्यत्ति । तस्मादेष ब्राह्मणयज्ञ एव । यत्सौत्रा-
मणी ॥ १ ॥

तस्य लोमान्येव शुष्पाणि । त्वक् तोविमानि । मांसं लाजाः । अस्थि कारोतयः । मजा मात-
रश्च रसः परिश्रुत् । नशुद्धलोहितम् । रेतः पयः । मूत्रं मुरा । अवध्यं बल्कसम् ॥ २ ॥

‘एतस्मात्’ । प्रज्ञात्सौत्रामणीयज्ञात् पुरुषो यजमानो जायते इत्युक्तम् । स वा एष परिश्रुतो
यज्ञस्तायते । स वा एष ब्राह्मणश्च कर्तुं यज्ञो यत्सौत्रामणीयज्ञात् कर्तुं यजमानः “एतस्मात् पञ्चानामो दशपुरुष-
एतस्मादन्नं स स हि एतेन यजेत” (श. प. १-१२।३।१) इत्यनेन ब्रह्मण्येन इतिहासेन अन्नं तस्य
यज्ञोऽयं भविष्यति । सोमयाजिनो यज्ञायामपि वर्णां भविष्यति । ब्राह्मणस्य निजमेतत् । काम्यं तु योगानुबन्धम् ।
निर्धनविशेषस्य प्रयोगोऽयं दर्शयन् ॥ १ ॥

तस्य लोमान्येव शुष्पाणि । त्वक्कोविमानि । मांश्च लाजाः । अस्थि कारोतयः । मजा मात-
रश्च रसः परिश्रुत् । नशुद्धलोहितम् । रेतः पयः । मूत्रं मुरा । अवध्यं बल्कसम् ॥ २ ॥

(१५) हृदयमेवास्यैन्दुः पुरोडाशः । (शो) युक्ततावित्रः क्रोमा व्वारुणो
मृतक्षेऽपवास्याश्वत्थश्च पात्रमोदुम्बरश्च पित्तत्रैव्यग्रोधमान्त्राणि स्थाल्यो
गुदाऽउपशयानि इयेनपत्रे प्लीहाऽऽसन्दी नाभिः कुम्भो व्वनिष्ठः प्लाशिः
शलातृण्णा तद्यत्सा बहुधा व्वितृण्णा भवति तुस्मात्प्लाशिर्बहुधा व्विकृतो
सुखं सुतं जिह्वा पवित्रञ्जम्पायुर्वस्तिर्बालः ॥ ३ ॥

(लोऽङ्गा) अङ्गान्येवास्याश्विनः पशुः । (रा) आत्मा सारस्वतो रूप-
मैन्द्र ऽक्षपभस्तुस्मादाहुर्गावः पुरुषस्य रूपमित्यायुर्द्विरप्यन्तुच्छत-
मानम्भवति तुस्माच्छतुःपुरुषः ॥ ४ ॥

(अ) चक्षुषीऽ एवास्याश्विनौ गृहौ । पक्षमाणि गोधूमसक्तवश्च कुल-
सक्तवश्च नासिकेऽ एवास्य सारस्वतौ गृहावुथ ग्रानि नासिकयोर्ल्लोमानि
तान्युपवाकसक्तवश्च बदरसक्तवश्च श्रोत्रेऽ एवास्यन्द्रौ गृहावुथ ग्रानि
कुर्णयोर्ल्लोमानि ग्रानि च भ्रुवोस्तानि यवसक्तवश्च कर्कन्धुसक्तवश्च ॥५॥

इदमेवावस्थानं पुरोडाशः । यकृत् सावित्रः । ऊर्ध्वा वारुणः । मत्स्ये एवास्याश्वत्थं च पद्म-
मौडुम्बरं च । पितॄन् नैषग्रोधम् । आन्त्राणि ह्यास्यः । गुदा उपश्यानि । इमेतपत्रे ह्रीरा ।
आसन्दी नाभिः । कुम्भो वनिष्ठः । ह्युशिः श्रवातुण्णा । तथैव सा बहुधा वितुण्णा भवति ।
तस्मात् ह्युशिर्विषुधा विरुता च । सुप्तं सतम् । जिह्वा पवित्रम् । चर्यं पादुः । वस्तिर्वालः ॥ ३ ॥

अंगान्येवास्यश्विनः पशुः । आत्मा सारस्वतः । रूपमैन्द्र कृपभः । तस्मादाहुर्गावः पुरुषस्य रूपमिति । आयुर्द्विपञ्चम् । तद् अतमानं भवति । तस्मात् अवायुः पुरुषः ॥ ४ ॥

षडुषी एवास्पान्विनी ग्रहो । पञ्चाणि गोवृमसक्तवश्च कुबलसक्तवश्च । नासिके एदास्प सार-
स्वतो ग्रहो । अथ पानि नासिकयोर्लोमानि तान्युषावसक्तवश्च वदरसक्तवश्च । श्रोत्रे एवा-
स्पन्त्री ग्रहो । अथ यानि कर्णयोर्लोमानि । यानि च भ्रुवोः । तानि यवसक्तवश्च कर्कन्धु-
सक्तवश्च ॥ ५ ॥

[illegible]

पद्माणि अक्षिलोमानि ॥ ३-१० ॥

(आध) अथ यान्युपस्थे लोमानि । यानि चाधस्तात्तानि वृकलोमान्युप यान्युरसि लोमानि यानि च निकृष्टयोम्नानि व्याघ्रलोमानि केशाश्च श्मश्रूणि च सिंहलोमानि ॥ ६ ॥

त्रयः पशवो भवन्ति । त्रेधाविहितो वाऽअयम्पुरुषस्यात्माऽऽत्मानमेवास्य ते स्पृणोति यदवाङ्मुमंस्तदाश्विनेन यदूर्ध्वं मुमंस्वाचीनत्थं शीर्ष्णस्तुतसारस्वतेन शिरऽऐन्द्रेण यथारूपमेव यथादेवतमात्मानममृत्यां स्पृत्वाऽमृतं कुरुते ॥ ७ ॥

त्रयः पुरोडाशा भवन्ति । त्रेधाविहितम्वाऽइदम्पुरुषस्य व्युयां व्युयऽएवास्य ते स्पृणोति पूर्ववयसुमेवैन्द्रेण मध्यमवयसुत्थं सावित्रेणात्तमवयसुम्भारुणेन यथारूपमेव यथादेवतम्वुयां मृत्यां स्पृत्वाऽमृतं कुरुते ॥ ८ ॥ पद्ग्रहा भवन्ति । पद्वाऽइमं शीर्ष्णप्राणाः प्राणानेवास्य ते स्पृणोति चुक्षुपी ऽएवाश्विनाभ्यान्नासिकं सारस्वताभ्यात्थं श्रांत्रऽ ऐन्द्राभ्यां यथारूपमेव यथादेवतं प्राणान्मृत्यां स्पृत्वाऽमृतान्कुरुते ॥ ९ ॥

सुन्तता वाज्यापुरोऽनुवाक्या भवन्ति । समानद्वयत्याः प्राणानात्थं सुन्तत्याऽअव्यवच्छेदाय सुर्वाः पुरोऽनुवाक्या भवन्ति सुर्वा वाज्यास्तुत्मात्प्राणाः सुर्वे पुराश्चः सुर्वे प्रत्युश्चः सुर्वाः प्रथमा भवन्ति

अथ यान्युपस्थे लोमानि । यानि चाधस्तात् । तानि वृकलोमानि । अथ यान्युर्गम लोमानि । यानि च निकृष्टयोः । तानि व्याघ्रलोमानि । केशाश्च श्मश्रूणि च सिंहलोमानि ॥ ६ ॥

त्रयः पशवो भवन्ति । त्रेधाविहितो वा अयं पुरुषस्यात्मा । आत्मानमेवास्य तेः स्पृणोति । यदवाङ् नामैः । तदाश्विनेन । यदूर्ध्वं नामैः । अवाचीनं शीर्ष्णः । तत्सारस्वतेन । शिरः ऐन्द्रेण । यथारूपमेव यथादेवतमात्मानं मृत्यां स्पृत्वा, अमृतं कुरुते ॥ ७ ॥

त्रयः पुरोडाशा भवन्ति । त्रेधाविहितं वा इदं पुरुषस्य वयः । उय एवास्य तेः स्पृणोति । पूर्ववयसमेवैन्द्रेण । मध्यमवयसं सावित्रेण । उत्तमवयसं भारुणेन । यथारूपमेव यथादेवतं वयो मृत्यां स्पृत्वा, अमृतं कुरुते ॥ ८ ॥

पद् ग्रहा भवन्ति । पद् वा इमे शीर्ष्णप्राणाः । प्राणानेवास्य तेः स्पृणोति । चुक्षुपी एवाश्विनाभ्याम् । नासिकं सारस्वताभ्याम् । श्रोत्रे ऐन्द्राभ्याम् । यथारूपमेव यथादेवतं प्राणान् मृत्यां स्पृत्वा, अमृतान् कुरुते ॥ ९ ॥

सतता वाज्यापुरोऽनुवाक्या भवन्ति । समानद्वयत्याः । प्राणानां सतत्या अव्यवच्छेदाय । सर्वाः पुरोऽनुवाक्या भवन्ति । सर्वा वाज्याः । तस्मात् प्राणाः सर्वं परांचः सर्वं मृत्यंचः । सर्वाः

सुर्वा मध्यमाः सुर्वाऽऽत्तमास्तुस्मात्प्राणाः सुर्वे प्रथमाः सुर्वे
मध्यमाः सुर्वे ऽऽत्तमाः सुर्वेपाद्ग्रहाणान्दे बाज्यापुरोऽनुवाक्ये भवतः
प्राणोदानयोस्तुद्रुष्प्राणोदानवेवानरुन्दे तुस्मात्सुर्वे प्राणाः प्राणो-
दानयोरेव प्रतिष्ठिताः ॥ १० ॥

स वाऽएषऽ आत्मैव सुत्सोत्रामणी । मुनऽ एव प्रत्यक्षाद्रागुजमान-
स्तस्यात्मैव वेदिः प्रजोत्तरवेदिः पशुवां बर्हिःश्रृङ्गान्मृत्विजोऽस्थानीध-
ऽश्वाज्यम्मन्त्रा सुखमग्निःश्रृङ्गमाहुतिर्व्ययः सऽस्था तुस्मात्सोत्रामुण्ये-
जानो व्ययऽ उपगच्छति ॥ ११ ॥

तथौ ह वा ऽइमो पुरुषाविवाक्ष्योः । (रे) एतावेवाश्विनावथ यत्कृष्णं
तत्सारस्वतं यच्छुक्लन्तुद्वन्द्वन्तयदाश्विने पशौ सत्यथैता देवताः सह
युजत्येतान्यैवेतत्सोर्द्धेदकृत्वाऽऽस्त्युद्धतं ॥ १२ ॥

मुन ऽप्येन्द्रः । (न्द्रो) वाक्पुस्त्वती श्रुतिऽअश्रितौ यद्वै मुनसा
ध्यायति तुदाद्या वृदति युदाचा वृदति तत्कुर्णभ्यांश्च शृणांति

पश्चात्तमः भवति । सर्वा मध्यमाः । सर्वा उत्तमाः । तस्मात् प्राणाः सर्वे प्रथमाः । सर्वे मध्यमाः ।
 सर्वे उत्तमाः । सर्वेषां ग्रहाणां द्वे याज्यापुगेऽनुदायधे भवनः । प्राणोदानयोस्तद्वृषम् । प्राणोदाना-
 वावर्तधे । तस्मात् सर्वे प्राणाः प्राणोदानयोरेव प्रतिष्ठिताः ॥ १० ॥

त वा एष आत्मैव । यत्संज्ञानशी । मन एव ग्रन्थः । वाक् यजमानः । तस्मात्तैव वेदिः ।
प्रज्ञोत्तरवेदिः । पशवो बर्हिः । अंगानि ऋत्विजः । अस्त्रीनीध्मः । आन्यं मन्त्रा । सुखमग्निः ।
अन्नमाहतिः । दयः संस्था । तस्मात् सोत्रामण्येजानी वय उपगच्छति ॥ ११ ॥

तद्यौ इ वा इमौ पुरुषाविवाहयोः । एतदेवाभिर्ना । अथ यत् कृष्णम् । तत्सारस्वतम् । पच्छि-
क्रमम् । तदैन्द्रम् । तद्यदाभिने पशौ सति, अथैता देवताः सह यजति । एतान्येवैतत् सार्द्धं
कृत्वाऽऽत्मन् धत्ते ॥ १२ ॥

मन एवेन्द्रः । वाक् सरस्वती । श्रोत्रे अभिर्ना । यद्ब मनसा ध्यामति । सद्वाचा वदति ।

स वा एष आग्नेय कसौगमगी । निदर्शनतरौययास । मन एव प्रवृत्ताद्वायवमान स ॥ यद्दे वागा-
माग्नि मनोभिगात् श्वामिप्राय । वाक्पनिर्निरेति शेषान् गम्यन् इति न पठितम् । सा हि स्त्री । वाक्कारि-
णीति । तस्यामेव शरीरे वेदि । वयं स्याद्विरसम्या ॥ ११ ॥

तर्था इ वा इमाविति । पशुदेवता ॥ समभग समुद्यन्त्र आशामिकानि त्रार्थ ॥ १३-१॥

तद्यन्सारस्वते पशौ सत्यथेता देवताः सह युजत्येतान्येवैतत्सार्द्धं-
ङ्कृत्वाऽऽत्मन्द्धत्ते ॥ १३ ॥

प्राणऽ एवेन्द्रः । (न्द्रो) जिह्वा सरस्वती नासिकेऽअश्विनौ यद्दे
प्राणेनात्रमात्मन्प्रणयते तत्प्राणस्य प्राणत्वं जिह्वया वाऽअन्नस्य
रुसम्बिजानाति नासिके ऽऽवे प्राणस्य पुन्यास्तद्येदन्द्रे पशौ सत्यथेता
देवताः सह युजत्येतान्येवैतत्सार्द्धंङ्कृत्वाऽऽत्मन्द्धत्ते ॥ १४ ॥

हृदयमेवेन्द्रः । (न्द्रो) यकृत्सविता होमा वरुणस्तद्येदन्द्रे पुरोडाशे
सत्यथेता देवताः सह युजत्येतान्येवैतत्सार्द्धंङ्कृत्वाऽऽत्मन्द्धत्ते ॥ १५ ॥

प्राणऽ एव सविता । व्यानो वरुणः शिश्रुमिन्द्रो यद्दे प्राणेनात्रमुक्ति
तद्व्यानेन व्यनिति शिश्रेण वाऽ अन्नस्य रुसर्धं रेतः सिञ्चति तद्यत्सा-
वित्रे पुरोडाशे सत्यथेता देवताः सह युजत्येतान्येवैतत्सार्द्धंङ्कृत्वा-
ऽऽत्मन्द्धत्ते ॥ १६ ॥

योनिरेव वरुणः । (णो) रेतऽ इन्द्रः सवित्रेव रेतसः प्रजनयिता तद्य-
द्धारुणे पुरोडाशे सत्यथेता देवताः सह युजत्येतान्येवैतत्सार्द्धंङ्कृत्वा-
ऽऽत्मन्द्धत्ते ॥ १७ ॥ एवमेतद्वेदेताऽएव देवताऽअनुम्भवत्येता देवताऽ-

पद्माचा वदति । तत् कर्णाग्न्यां शृणोति । तद् यत् सारस्वते पर्जा मनि, अथैता देवताः सह
यजति । एतान्येवैतत् सार्धं कृत्वाऽऽत्मन् धत्ते ॥ १३ ॥

प्राण एवेन्द्रः । जिह्वा सरस्वती । नासिके अश्विनौ । यद्दे प्राणेनात्रमात्मन् प्रणयते । तत्
प्राणस्य प्राणत्वम् । जिह्वया वा अन्नस्य रुसं बिजानाति । नासिके उ वै प्राणस्य पैदाः । तद्यदेन्द्रे
पशौ सति, अथैता देवताः सह यजति । एतान्येवैतत्सार्द्धं कृत्वाऽऽत्मन् धत्ते ॥ १४ ॥

हृदयमेवेन्द्रः । यकृत् सविता । होमा वरुणः । तद्यदेन्द्रे पुरोडाशे सति, अथैता देवताः सह
यजति । एतान्येवैतत्सार्द्धं कृत्वाऽऽत्मन् धत्ते ॥ १५ ॥

प्राण एव सविता । व्यानो वरुणः । शिश्रुमिन्द्रः । यत् वै प्राणेनात्रमति । तत् व्यानेन
व्यनिति । शिश्रेण वा अन्नस्य रुसं रेतः सिञ्चति । तद्यत् सवित्रे पुरोडाशे सति, अथैता देवताः
सह यजति । एतान्येवैतत् सार्द्धं कृत्वाऽऽत्मन् धत्ते ॥ १६ ॥

योनिरेव वरुणः । रेत इन्द्रः । सवित्रेव रेतसः प्रजनयिता । तद्यत् वारुणे पुरोडाशे सति,
अथैता देवताः सह यजति । एतान्येवैतत् सार्द्धं कृत्वाऽऽत्मन् धत्ते । त म एवमेतत् वेद । एता

हृदयमेवेन्द्र इति । पुरोडाशं देवतान् ॥ १५-१७ ॥

यद्ग्रामे यदरण्ये इति । ग्रामे वा ह्यरण्ये वैनः क्रियते तस्मा-
देवैनं मुञ्चति अत्समायामिति सभ्यादेवैनमेनसो मुञ्चति यदिन्द्रिय ;
इति देवादेवैनमेनसो मुञ्चति अचक्षूरे यदर्थं यदेनश्चक्रमा व्ययं यदे-
स्याधि धर्माणि तस्यावयजनमसीति सर्वस्मादेवैनमेतस्मादेनसो मु-
ञ्चति ३

यद्रापोऽअग्न्याः । (५) इति ववरुणेति श्रुतामहे ततो ववरुण नो
मुञ्चेति ववरुण्यादेवैनमेनसो मुञ्चत्यवभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचु-
म्पुणऽ इति यो ह वाऽअयमपामावर्त्तः स हावभृथः स हैप ववरुणस्य
पुत्रो वा भ्राता वा तमेवैतत्स्त्वोत्पद्य देवैर्देवकृतमेनोऽपक्षितीति देवकृत-
मेवैनोऽवयजतेऽव मर्त्यैर्मर्त्यकृतमिति मर्त्यकृतमेवैनोऽवयजने पुरु-
राणो देव रिपस्पाहीति सर्वाभ्यो माऽऽर्त्तिभ्यो गोपायेत्येवैन्द्राह ॥ ४ ॥

समुद्रे ते हृदयमपस्वन्तरिति । (त्या) आपो वै समुद्रो रसो वा ऽआप-
स्तदेनमेतेन रसेन सृष्टमृजति सन्त्वा विशन्त्वोषधीरुताप ऽइति तदेन-
मेतेनोभयेन रसेन सृष्टमृजति यथोपाधिषु अश्वाप्सु द्वौ विक्रमाऽ ब्रह्म-
त्कामत्येतावती वै मनुष्ये जृतिभ्यावाविक्रमस्तथावत्येवास्मिञ्जृतिस्तु-
यैव पाप्मानम्युजहानि ॥ ५ ॥

“ यत् ग्रामे यदरण्ये ”-इति । ग्रामे वा ह्यरण्ये वैनः क्रियते । तस्मादेवैनं मुञ्चति । “ यत्
समायाग ”-इति । सभ्यादेवैनमेनसो मुञ्चति । “ यदिन्द्रिये ”-इति । देवादेवैनमेनसो मुञ्चति ।
“ यत् शत्रे यदर्थं यदेनश्चक्रमा व्ययं यदेकस्याधि धर्मेणि तस्यावयजनमसि ”-
(वा. सं. २० । १७) इति । सर्वस्मादेवैनमेतस्मादेनसो मुञ्चति ॥ ३ ॥

“ यद्रापो अग्न्या इति ववरुणेति श्रुतामहे ततो ववरुण नो मुञ्च ”-इति । ववरुण्या-
देवैनमेनसो मुञ्चति । “ अवभृथनिचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुणः ”-इति । यो ह वा अय-
मपामावर्त्तः । म हावभृथः । म हैप ववरुणस्य पुत्रो वा भ्राता वा । तमेवैनं स्त्वादि । “ अव-
देवैर्देवकृतमेनोऽपक्षि ”-इति । देवकृतमेनोऽपयजने । “ अव मर्त्यैर्मर्त्यकृतम् ”-इति ।
मर्त्यकृतमेवैनोऽवयजते । “ पुरुराणो देव रिपस्पाहि ”-(वा. सं. २० । १८) इति ।
सर्वाभ्यो माऽऽर्त्तिभ्यो गोपायेत्येवैन्द्राह ॥ ४ ॥

“ समुद्रे ते हृदयमपस्वन्तः ”-इति । आपो वै समुद्रः । रसो वा आपः । तदेनमेतेन
रसेन संमृजति । “ सन्त्वा विशन्त्वोषधीरुतापः ”-(वा. सं. २० । १९) इति तदेनमेतेन

सुमित्रिया नऽ आपऽओषधयः सन्त्युति । (त्य) अञ्जलिनाऽपऽ
उपाचति वृज्रो वाऽआपो वृज्रेणैवैतन्मित्रधेयङ्कुरुते दुर्मित्रियास्तुस्मै
सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि बुध्व व्युन्दिष्मऽइति यामस्य दिशन्देष्ट्यः स्यात्ता-
न्दिशम्पुरासिञ्चेत्तुनैव तम्पुराभावयति ॥ ६ ॥

द्वपडादिव मुमुचानः । स्विन्नः स्नातो मुलादिव । पूतम्पवित्रेणेवाज्यमापः
शुन्धन्तु मेनसऽ इति वासोऽपष्टावयति बुधेयीकां मुञ्जाद्विवृद्धेदेव-
मेन^१ सुर्वस्मात्पाप्मनो विवृद्धति स्नाति तुमऽएवापहते ॥ ७ ॥

उद्वयन्तुमसस्पर्शति । पाप्मा वै तुमः पाप्मानमेव तमोऽपहते स्वः
पश्यन्तऽउत्तरमित्ययम्बै लोकोऽद्भ्यऽ उत्तरोऽस्मिन्नेव लोके प्प्रति-
तिष्ठति देवन्देवत्रा सूर्यसुगन्म ज्योतिरुत्तममिति स्वर्गो वै लोकः
सूर्यो ज्योतिरुत्तम^२ स्वर्गोऽ एव लोकेऽन्ततः प्प्रतितिष्ठत्यनपेक्षमेत्या-
ह्वनीयमुपतिष्ठते ॥ ८ ॥

उभयेन रसेन संसृजति । यश्च ओषधिषु, यश्चाप्सु । द्वौ विक्रमा उद्भूतनामति । एतावती वै
मनुष्ये ज्ञतिः । यावान् विक्रमः । तत् यावत्त्वेवास्मिन् ज्ञतिः । उभेव पाप्मानं विजहाति ॥ ९ ॥

“सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु”-इति अञ्जलिना अप उपाचति । वृज्रो वा
आपः । वृज्रेणैवैतन्मित्रधेयं कुरुते । “दुर्मित्रियास्तुस्मै सन्तु योऽस्मान् द्वेष्टि यं च व्यं
द्विष्मः”-(वा. सं. २० । १९) इति यामस्य दिशं देष्ट्यः स्यात्, ता दिशं परासिचेत् ।
तेनैव त पराभावयति ॥ ६ ॥

“द्वपडादिव मुमुचानः स्विन्नः स्नातो मुलादिव । पूतं पवित्रेणेवाज्यमापः शुन्धन्तु
तु मेनसः”-(वा. सं. २० । २०) इति वासोऽपष्टावयति । यवेयीका मुञ्जात् विवृद्धे । एव-
मेनं सर्वस्मात् पाप्मनो विवृद्धति । स्नाति । तम एवापहते ॥ ७ ॥

“उद्वयं तमसस्पर्शति”-इति । पाप्मा वै तमः । पाप्मानमेव तमोऽपहते । “स्वः पश्यन्तः

उपाचति उपाचकति ॥ ६ ॥

विवृद्धति विमुचति । ज्ञतिः । नृणांमेव ॥ ७ ॥

उद्वयन्तुमसस्पर्शति । प्रतिनिष्ठति सतिष्ठति ॥ ८-१० ॥

१-सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रिया इति द्वेष्ट्यं परिपच्यते द्वौ विक्रमा उद्भूतनामति । का. श्री. सू. १५।१११।

२-अवृद्धवत्स्वता वासोऽस्मान् द्वेष्ट्यं मेनै । (अस्तस्य मेनस्य अनुसृज्य) का. श्री. सू. १५।११४।

३-सोमवदुत्तममसस्पर्शति च । (यामस्येति उद्वयमेति स्याद्विष्मस्य आसनेत्यमन्त्रजपस्तुत्यमनसः) का. श्री. सू. १५।११५।

तदाहुः । अथ वाऽ एषोऽस्मात्लोकोच्चयते योऽपोऽवभृथमभ्यवेत्तीत्यव-
भृथादुदेत्य मैत्रावरुण्या पयस्यया यजतेऽयम्हे लोको मित्रोऽसौ वरुणो
यदेवेदमुन्तरेण तत्पयस्या तद्यन्मैत्रावरुण्या पयस्यया यजत एष्वे-
वेत्तल्लोकेषु प्रतितिष्ठति प्राणो वे मित्रोऽपानो वरुणोऽन्नमेव पयस्या
तद्यन्मैत्रावरुण्या पयस्यया यजते प्राणोऽएवात्राद्येऽन्ततः प्रतितिष्ठति १२

इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १२-४-४ ॥ (९.२.) ॥

दुष्टरीतुर्हं पौंसायनः । (नो) दशपुरुषं राज्यादपुरुद आस रं-
त्तरसमु ह पाटवञ्चाकृष्टं स्वपतिं सृजयाऽअपुरुषुः ॥ १ ॥

तनुते । अस्यामिष्टा प्रतितिष्ठति । धेनुर्दक्षिणा । इयं वे धेनुः । इमामेव सर्वान् कामान् दुहे
र्नत्सं पूर्वस्या दधाति । मातरमुत्तरस्याम् । यदा वे वत्सो मातरं धयति । अथ मा मत्ता दुहे
मत्तामेवैमा सर्वान् कामान् दुहे ॥ ११ ॥

तदाहुः । मेव वा एषोऽस्मात् लोकात् च्यवते । योऽपोऽवभृथमभ्यवेत्तीति । अवभृथादुदेत्य
मैत्रावरुण्या पयस्यया यजते । अयं वे लोकः मित्रः । असौ वरुणः । यदेवेदमन्तरेण । तत्पयस्या
तत् यत् मैत्रावरुण्या पयस्यया यजते । एष्वेवेत्तल्लोकेषु प्रतितिष्ठति । प्राणो वे मित्रः । अपानं
वरुणः । अन्नमेव पयस्या । तद्यत् मैत्रावरुण्या पयस्यया यजते । प्राण एवात्राद्येऽन्ततः प्रति
तिष्ठति ॥ १२ ॥

दुष्टरीतुर्हं पौंसायनो दशपुरुषं राज्यादपुरुद आस । रंत्तरसमु उ ह पाटवं चाकं स्वपतिं
सृजया अपुरुषुः ॥ १ ॥

दुष्टरीतुर्हं पौंसायन । दशनानि अत्र सौमस्यगणपतानि इतिहामनो गते । त्रिषोडशिनोन्तरेण च एष्ट-
वयोर्धनयो पशू । दुष्टरीतुर्नाम पुनोऽन्य पौंसायन । दशपुरुषम् । पुरुषपदेन । यस्मिन्नेव काल
राज्यादपुरुद । अपनीगस्यामिन् आस वभूव । अथ तस्मिन्नेव काल । रंत्तरस्य नाम मादगद् पटोरेष्य
याकं सृजया रानान् मराणान् अपुष्टु अपुष्टवन ॥ १ ॥

१-धेनुर्दक्षिणा । का. श्री सू. १९. ८ ।

२-वत्स पूर्व । का. श्री सू. १९. ९ ।

३-मातृत्तरे । का. श्री सू. १९. १० ।

४-अवभृथादुदेत्य मैत्रावरुण्या पयस्यया यजते । का. श्री सू. १९. ११. १ ।

५-अयं वे लोकः मित्रः । का. श्री सू. १९. ११. २ ।

६-एष्टं पशू । चक्षुषोऽप्यस्मिन् । (चक्षुष्य) का. श्री सू. १९. ११. ३ ।

७-तन्त्रं पशुरन्दायं ययोन्ते । (तन्त्रं देव यजतामा यजमर्च) का. श्री सू. १९. ११. ४ ।

सु होवाच । दुष्टरीतुं पौष्टसायनम् । सौत्रामण्या त्वा याजयानि वृद्धि-
दर्थं सृजयेषु राष्ट्रन्तस्त्वयि धास्यामीति तयेति त्वेनमयाजयत् ॥ २ ॥

(तु) तद्व ह बलिहकः प्रातिपीयः शुश्राव । कौरव्यो राजा यो ह वा
ऽअष्टन्दुष्टरीतुः पौष्टसायनो दशपुरुषं राज्यादपरुद्धोऽभूत्तमयञ्चाकृ
त्यपतिः सौत्रामण्या याजयिष्यति यदिदं सृजयेषु राष्ट्रन्तद्वास्मि-
न्धास्यतीति ॥ ३ ॥

सु होवाच । तन्वाऽअहन्तुं वेदिष्यामि यदि स तस्मिन्नादुन्धास्यति
बहिर्धा नैनं राष्ट्रद्वास्म्यतीति सऽआजगाम यस्याम्बेलायां ग्रहा
गृह्यन्ते ॥ ४ ॥

सु होवाच । स्थपते चाकृ नाहवनीये सुरा होतव्येत्याहुर्नान्यत्राहव-
नीयाद्यद्याहवनीये सुरां होष्यति पापवस्यसं करिष्यति जामि यज्ञस्य
यद्यन्यत्राहवनीयाद्बहिर्धेनं राष्ट्रद्वास्म्यति नैनं राष्ट्रं धास्यति नास्मि-
न्नादुन्धास्यतीति ॥ ५ ॥

स होवाच । दुष्टरीतुं पौष्टसायनम् । सौत्रामण्या त्वा याजयानि । यदिदं सृजयेषु राष्ट्रम् । तद्व
त्वयि धास्यामीति । तयेति । त्वेनमयाजयत् ॥ २ ॥

तद्व ह बलिहकः प्रातिपीयः शुश्राव । कौरव्यो राजा । यो ह वा अयं दुष्टरीतुः पौष्टसायनो दश-
पुरुषं राज्यादपरुद्धोऽभूत् । तमयं चाकृः स्थपतिः सौत्रामण्या याजयिष्यति । यदिदं सृजयेषु
राष्ट्रम् । तद्वास्मिन् धास्यतीति ॥ ३ ॥

स होवाच । तन्वा अहं तं वेदिष्यामि । यदि स तस्मिन् राष्ट्रं धास्यति । बहिर्धा नैनं राष्ट्रद्
धास्यतीति । स आजगाम । यस्यां बेलायां ग्रहा गृह्यन्ते ॥ ४ ॥

स होवाच । स्थपते चाकृ नाहवनीये सुरा होतव्येत्याहुः । नान्यत्राहवनीयात् । यद्याहव-
नीये सुरां होष्यति । पापवस्यसं करिष्यति । जामि यज्ञस्य । यद्यन्यत्राहवनीयात् । बहिर्धेनं
राष्ट्रत् धास्यति । नैनं राष्ट्रं धास्यति । नास्मिन् राष्ट्रं धास्यतीति ॥ ५ ॥

स होवाच । स खेततः । दुष्टरीतुं पौष्टसायनम् । इत्यादि स्मृतम् ॥ २ ॥

तद्व ह बलिहकः । तत्पथ इत्यम् । बलिहको नाम राजा कुरुक्षेत्रः । शुश्राव शुवा ऊचे । एष्य आह्वय
ष्टम्भवेलायाम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

ततो मङ्गहृद्भागे स्थपतिः सुपहोमस्माभिर्निर्गन्तं रक्तान् । आहवनीये तस्याहोमे दोषदर्शनम् ।

सु होवाच । नाहवनीये सुराश्च होष्यामि नान्यत्राहवनीयान् पापवस्यसु
 क्लरिष्यामि न जामि यज्ञस्य नैन वहिर्द्धा राष्ट्राद्धास्यामि राष्ट्रएन
 न्धास्यामि राष्ट्रमस्मिन्धास्यामीति ॥ ६ ॥

सु होवाच । कथं हि करिष्यसी३ इति सु हेतुदुवाचासुरेषु वा
 एषाऽग्ने यज्ञ आसीत्सौत्रामणी सु देशानुपश्रैत्सोऽपऽ आगच्छत्तमाप
 प्रत्यनन्दस्तस्माद् श्रेयाश्चसमागतमृत्येव नन्दन्ति तथै होचुरेद्वेषु
 भगव इति ॥ ७ ॥

सु होवाच । विभेमि वै प्रणयत मेति कुस्माद्भगवो विभेपीत्यसुरेभ्य
 इति तथेति तमाप प्राणयस्तस्माद्यो वधनो भवति स विभ्यत
 प्रणयति यदाप प्राणयस्तस्मादाप प्रणीतास्तत्प्रणीतानाम्प्रणी-
 तात्वं प्रति इ तिष्ठति य एवमेतत्प्रणीतानाम्प्रणीतात्वंवेद ॥ ८ ॥

तदिष्टा प्रयाजाऽआसु । (२) अपर्यग्निकृतमथ्यासुरा अन्वाज-
 म्मुस्तु देवा पर्यग्नितैवासुरान्तसपत्नान्भ्रातृभ्यान्प्रादन्तुरायस्तुयोऽ
 एवैषु एतत्पर्यग्नितैव द्विपु-त भ्रातृव्य यज्ञादन्तरेति ॥ ९ ॥

स होवाच । नाहव न सुग होष्यामि । ना पत्राहवनीया । न पापवस्यसु करिष्यामि । न
 जामि यनस्य । नैन वहिर्द्धा गणात् धास्यामि । राष्ट्र एन धास्यामि । राष्ट्रमस्मिन् धास्यामीति ॥ ६ ॥

स होवाच । कथं हि करिष्यसी३ इति ॥ हेतुदुवाच । असुरेषु वा एषोऽग्ने यज्ञ आसीत्
 सौत्रामणी । स दवानुपश्रत् । माऽऽ आगच्छत् । तमाप प्रत्यनन्दन् । तस्मात् उ श्रेयासमागतमृत्येव
 नन्दति । त हासु । एद्वेषु भगव इति ॥ ७ ॥

स होवाच । विभेमि वै । प्रणयत मति । कस्मात् भगवो विभेपीति । असुरेभ्य इति । तथेति ।
 तमाप प्राणयन् । तस्मान् या वधनो भवति । स विभ्यत प्रणयति । यदाप प्राणयन् । तस्मा
 दाप प्रणीता । तत् प्रणीताना प्रणीतात्वं । प्रति इ तिष्ठति । य एवमेतत् प्रणीताना
 प्रणीतात्वं वेद ॥ ८ ॥

तदिष्टा प्रयाजा आसु । अपर्यग्निकृतम् । अथ्यासुरा अन्वाजम् । ते देवा पर्यग्नितैवासुरान्
 सपत्नान् भ्रातृव्यान् यज्ञादन्तराम् । तयो एवैष एतत् पर्यग्नितैव द्विपु-त भ्रातृव्य यज्ञादन्तरेति ॥ ९ ॥

एवमितरपि उभयदोषपरिहारं प्रतिज्ञाय कथं करिष्यसीत्यनुवृत्तं सत्रस्यैव सौत्रामणीयज्ञं, आसीत्स दवान्
 नप्रागच्छन् देवा प्रयग्निकृता अथ्यासुराऽऽस्यामि ॥ ६ ७ ॥

देवयोनिर्वाऽएष यदाहवनीयः । (स्तु) तस्यैतावमृतपक्षौ यावेतावभितो-
ऽग्नी तद्यदाहवनीये यजन्तन्वते देवयोनावैतदेवेभ्यो यजन्तन्वतऽदुप हन-
म्पुनर्म्यज्ञो नमति नास्माद्यज्ञो व्युवच्छिद्यते यऽएवमेतद्देद यस्य वैवं
विदुपऽएतत्कुर्म क्रियते ॥ १० ॥

(तऽदु) उत्तरेऽग्नौ पयोग्रहान् जुहति । (त्पु) उत्तरेऽग्नौ पशून् छ-
पयन्ति पशून्नेव तन्मर्त्यान्त्सुतोऽमृतयोनी दधाति मर्त्यान्त्सुतोऽमृत-
योनेः पृजनयत्युप ह वै पशूनाम्पुनर्मर्त्युजयति नास्माद्यज्ञो व्युवच्छि-
द्यते यऽएवमेतद्देद यस्य वैवं विदुपऽएतत्कुर्म क्रियते ॥ ११ ॥

दक्षिणेऽग्नौ सुराग्रहान् जुहति । दक्षिणेऽग्नौ पावयन्ति पवित्राभि-
स्त्रिपंयुक्ताभिः पितृन्नेव तन्मर्त्यान्त्सुतोऽमृतयोनी दधाति मर्त्यान्त्सुतो-
ऽमृतयोनेः पृजनयत्युप ह वै पितृणाम्पुनर्मर्त्युजयति नास्माद्यज्ञो व्युव-
च्छिद्यते यऽएवमेतद्देद यस्य वैवं विदुपऽएतत्कुर्म क्रियते ॥ १२ ॥

तद्यदेतावग्नीऽआहवनीयादिहियते । तेनाहवनीयाय यदाहवनीय-

देवयोनिर्वा एषः । यदाहवनीयः । नर्म्यतावमृतपक्षौ । यावेतावभितोऽग्नी । तत् यदाहवनीये
यन् तन्वते । देवयोनावैतदेवेभ्यो यन् तन्वते । उप हन पुनर्पतो नमति । नास्मान् यन् 'य-
च्छिद्यते । य एवमेतद्देद । यस्य वैवं विदुप एतत् कर्म क्रियते ॥ १० ॥

उत्तरेऽग्नौ पयोग्रहान् जुहति । उत्तरेऽग्नौ पशून् छपयति । पशून्नेव तन्मर्त्यान् सतोऽमृतयोनी
दधाति । मर्त्यान् सतोऽमृतयोनेः पृजनयति । अप ह वै पशूनाम् पुनर्मर्त्युजयति । नास्मान् यन्
व्युवच्छिद्यते । य एवमेतद्देद । यस्य वैवं विदुप एतत् कर्म क्रियते ॥ ११ ॥

दक्षिणेऽग्नौ सुराग्रहान् जुहति । दक्षिणेऽग्नौ पावयन्ति पवित्राभिस्त्रिपंयुक्ताभिः । पितृन्नेव
तन्मर्त्यान् सतोऽमृतयोनी दधाति । मर्त्यान् सतोऽमृतयोनेः पृजनयति । अप ह वै पितृणां पुन-
र्मर्त्युजयति । नास्मान् यन् 'यच्छिद्यते । य एवमेतद्देद । यस्य वैवं विदुप एतत्
कर्म क्रियते ॥ १२ ॥

तद्यदेतावग्नी आहवनीयात् दिहियते । तेनाहवनीया । अथ यदाहवनीयं पुनर्पतं जुहति । तेना-

स्पृन्नास्तिब्रुते तेनानाहवनीयो तेनोभो होमाऽ उपाप्नोति यश्चाहवनीये
यश्चानाहवनीये यज्ञ हुतं यज्ञाहुतस्पृन्नायुमित्वावाच न तदस्ति
यत्सृजयानां राक्षे दुष्टरीतोस्तदद्य तथाऽयञ्चाक्रुस्थपतिर्मृक्षेऽकरिति १३

(त्सु) उत्तरेऽग्नौ पशुभिः पुरोडाशैः पयोर्मर्द्दरिति चरन्ति । यदु
चान्यत्तुन देवानेव तदेवलोके प्रीणाति तुऽएनम्प्रीताः प्रीणन्त्यथो
देवलोकेमेव जयति ॥ १४ ॥

दक्षिणेऽग्नौ सुराग्रहाञ्जुहति । दक्षिणेऽग्नौ पावयन्ति पवित्राभिसि-
पेयुक्ताभिः पितृनेव तपितृलोके प्रीणाति तुऽएनम्प्रीताः प्रीणन्त्यथो
पितृलोकेमेव जयति ॥ १५ ॥

स वा एष आत्मैव यत्सौत्रामणी । तस्मात्सा निरुक्ता निरुक्तो
ह्यात्मा लोको व्योधास्तुस्मात्सोऽनिरुक्तोऽनिरुक्तो हि लोकऽआत्मा

नाहवनीयो । तेनोभो होमा उपाप्नोति । यश्चाहवनीये । यश्चानाहवनीये । यज्ञ हुतम् । यज्ञाहुतम् ।
स्पृन्नायुमित्वावाच । न तदस्ति यत् सृजयानां राक्षम् । दुष्टरीतोस्तत् । अद्य तथाऽयं चाक्रु-
स्थपतिर्मृक्षेऽकरिति ॥ १३ ॥

उत्तरेऽग्नौ पशुभिः पुरोडाशैः पयोर्मर्द्दरिति चरन्ति । यदु चान्यत् । तेन देवानेव तदेवलोके
प्रीणाति । ॥ एनं प्रीताः प्रीणन्ति । अथो देवलोकेमेव जयति ॥ १४ ॥

दक्षिणेऽग्नौ सुराग्रहान् जुहति । दक्षिणेऽग्नौ पावयन्ति पवित्राभिःपेयुक्ताभिः । पितृनेव तपितृ-
लोके प्रीणाति । त एनं प्रीताः प्रीणन्ति । अथो पितृलोकेमेव जयति ॥ १५ ॥

स वा एष आत्मैव । यत्सौत्रामणी । तस्मात् सा निरुक्ता । निरुक्तो ह्यात्मा । लोको
व्योधाः । तस्मात् सोऽनिरुक्तः । अनिरुक्तो हि लोकः । आत्मा वै यज्ञस्य यत्सौत्रामणी । बहू
मन्त्राभिः समीहितम् । सृजयानां राक्षमिति शङ्क । कथं प्रमत्ता अस्ति । अत आह यत् सृजयानां
राक्षमिति । दुष्टरीतोस्तत् कथं दुष्टरीतोर्वातम् । इत्यत आह—अद्य तथा अद्य यत् । स्पृन्नायुमित्वा
(आहवनीयप्रयमयोऽग्नौ मौत्रामणीना तद्विनीयमिन्द्रायः ?) ॥ १३ ॥ १४ ॥

दक्षिणेऽग्नौ पावयन् सुराग्रहाण्य वजमानपवित्राणि । तिरजस्तिक्रं संयुक्तास्तितः ऋधः ताभिः
पावयन्ति ॥ १५ ॥

‘ स वै ’ । आत्मा यजमान एव । या सौत्रामणी विपशु । तस्मात्सा निरुक्ता उर्वैर्धर्मिका । निरुक्तो हि

१-सौत्रामणीति धर्मनामदेवम् । तत्र निरुक्तमेव । नेन्द्रायोन्नयन्त्ये प्रयोजनम् । निरुक्तेव तस्मान् प्रयोजकमिति कर्क
या तु उभयं वे सौत्रामणीयं पशुवन्वैति लिख्यते । सा इत्येवात्रात्रैवैति सम्यक्तरं । यदा यजमानस्तु प्रहृत्यपरेन विपशु
यजमानेन कर्क । यत् सौत्रामणीयं निरुक्तो विपशुः कल्पेन्द्रादिना यजमानेन तत् प्रकृत्या तस्मिन् यजमानेन कर्क ।
का भो. सू. १५११ । इत्यत्र भवेत् ।

वे बलस्य सौत्रामणी बाहूऽएन्द्रश्च व्योधाश्च तद्यदेतावभितः पशु
भवतस्तत्त्मादिमावात्मानमभितो बाहू युयो वे पशुरेनं यूपस्तद्यदेन
सौत्रामणिकं यूपमेतो यूपावभितो भवतस्तत्त्मादिमावात्मानमभितो बाहू ॥१६॥

इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चम ब्राह्मणम् ॥ १२-४-५ ॥ (९. ३.) ॥

इति चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १२-४ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ११२ ॥

नवमोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १२-९ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ४५ ॥

अस्मिन्काण्डे कण्डिकासंख्या ॥ ४५९ ॥

ऐन्द्रश्च व्योधाश्च तद्यदेतावभितः पशु भरतः । तस्मादिमावात्मानमभितो बाहू । यथा उर्वे पशुः । एवं
यूपः । तद्यदेत सौत्रामणिकं यूपमेतो यूपावभितो भवतः । तस्मादिमावात्मानमभितो बाहू ॥१६॥

सौत्रामणी यजमान । (ग्रामिणकर्मदत्ते व्योधा व्योधमिन् पशु । तस्मात्केतावनेनरात् ।) अनिरक्तः
उपगुर्भक्तः । अन्तरिक्षे हि स्थितात् । निव । (नागनाम ।) । आग शरीर वै यजन् सौत्रामणी ।
(विश्व १) । बाहू ऐन्द्र पशुव्योधा (एवं नि नदितलेन्द्र १) । त्व एव ऐन्द्रवारोऽमरोर्वितद्यदेतो पशुसौत्रामणी
सुभित कालो देवतायै भवत । तस्मादिमौ शरीरमन्त्रो वत् । यथा च पशुम्यदेव एतौ भवत ॥ १६ ॥

इति श्रीमदाचार्यहोत्राग्नि कृतौ माध्यन्दिनीपञ्चतन्त्रब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे नवमेऽध्याये
तृतीये ब्राह्मणम् ॥ (१२ । ९ । ३) ॥

नागस्वामिसुतोऽनन्त्या पाताशयो वनहार ।

युत्ययं दर्शयामास शक्तिं पीच्छरिषि ॥ १ ॥

श्रीमनोद्वन्तिनायस्य विप्रमर्षस्य भूपते ।

वर्माभ्यधो हरिश्चामी व्याह्वयडातययी शुनिम् ॥ २ ॥

भूमगं विक्रमाक्रेण कल्मष वनकवेदिवात् ।

दानावाप्यस्य कृतात् शुन्यर्षविहृतिं हारि ॥ ३ ॥

इति श्रीवैदिकानिधानकर्मन्द्राचार्यसम्बतीना श्रीहरिश्चामिना कृतौ माध्यन्दिनीपञ्चतन्त्र-

ब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे नवमेऽध्यायः समाप्तः ॥ १२-९ ॥

इति शनपयब्राह्मणस्य परिशेषाख्ये भागे सौत्रामण्यपरनामकं मध्यमं नाम

द्वादशे वाण्डे समाप्तम् ॥ १२ ॥

इति माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे परिशेषाख्ये भागे
सौत्रामण्यपरनामकं मध्यमं नाम द्वादशं
काण्डं समाप्तम् ॥ १२ ॥

ॐ

श्रीमद्वाजसनेयिमाध्यन्दिन-

शतपथब्राह्मणम् ।

हरिश्चामिमाध्यममेतम् ।

नमः

त्रयोदशं काण्डम् १३ ।

अथ परिशेषाख्ये भागे अश्वमेधसंज्ञकं त्रयोदशं काण्डम् ।

प्रथमोऽध्यायः प्रारभ्यते ।

तत्र प्रथमं ब्राह्मणम् ।

प्रथमप्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

ब्रह्मोदनमुचति । रेतऽ एव तद्वत्ते यदाज्यमुच्छिष्यते तेन रशना-
मभ्यज्यादत्ते तेजो वाऽ आज्यम्प्राजापत्योऽश्वः प्रजापतिमेव तेजसा
समर्द्धयत्युपूतो वाऽ पुषोऽमेध्यो यदश्वः ॥ १ ॥

ब्रह्मोदनं पचति । रेत एव तद्वत्ते । यदाज्यमुच्छिष्यते । तेन रशनामभ्यज्यादत्ते । तेजो वा
आज्यम् । प्राजापत्योऽश्वः । प्रजापतिमेव तेजसा समर्द्धयति । अपूतो वा पुषोऽमेध्यो यदश्वः ॥ १ ॥

हरिस्तामिभाष्यम् ।

इदानीमश्वमेधस्य यत् अग्रमन्नं तत् दर्शयिष्यामः । तत्राश्वमेधेयतिः फलं च " प्रजापतिरकामयत
सर्वान्कामानामुपाम् " (श. प. १३।४।१।१) इत्यत्र कंठिकायाम् । अत्रशिष्टेषु पंचश्रव्यायेषु ४-८ तस्य
धर्मविधयः । आश्वमेधोऽश्वमेधस्य ब्रह्मसामानविधयः । तत्र च त्रिभिरध्यायैः सह मन्त्रन्याय्यानेन
विशेषधर्मा अनुक्रान्ताः । पुनरध्यायद्वयेन त एव धर्मान्तरसहिता अनुक्रान्ताः । अपर्यनुषोष्यत्वाद्देवस्य ।
अध्यायो ब्राह्मणेन्य ऋत्विग्यो देव ओदनो ब्रह्मोदनः । तमध्वर्युः पचति । तास्य कालादीन् विशेषान् ब्रूयति ।
" सा याज्नी फाल्गुनी वीर्गनामी भार्गि तस्यै पुस्तान् बह्वे वा सनाहे वा ऋत्विजः तपममायन्यध्वर्युध
होता च ब्रह्म चोद्गाता वेदान्ता अन्वय्य ऋत्विजमेभ्योऽध्वर्युधातुप्रादयं ब्रह्मोदनं विर्वदति " इत्यादि (श. प.
१३।४।१।४-९) । रेत एव तद्वत्त इति । ऋत्विजः किल अन्यं च यजमानस्यात्मानं यज्ञं जगादिना तत्कु-
र्वति । एतेन ब्रह्मोदनेन ऋगदिप्रयोगसामर्थ्यात्क कुर्वति । तेनो देवतेत्याह-यदाज्यमुच्छिष्यते । यदाज्य
ब्रह्मोदने ऋत्विभिर्मुष्यमाने पारेषिष्यते । तेनोत्प्रेषुः पौण्या श्वेत्नसर्वं अश्वभिधानिका रशना तेनाग्निरश्वे-
णाम्यज्य देवस्य त्वेयादत्ते । तेन च प्राजापत्योऽश्वः । तेन रशनाद्वारेण प्रजापतिमेव तेजसा समर्द्धयति ।
एतस्मादेवाग्नौष्टेयगवचनादाज्यमिश्रः स ओदनः ऋत्विग्यो देव इति गम्यते । अतश्चामेध्यश्वाधो भवति ।
प्राग्दर्भरशनासंस्कृतिरिति शेषः ॥ १ ॥

१-अश्वमेधस्येव यदश्वः । प्राग्दर्भस्येव यदश्वः । (यदश्वः यदश्वमेधः । योऽदित्यस्यै रथमश्वमेधः ।
अश्वमेधस्यैवाश्वमेधः ।) क. श्री. सु. १०।१।८।

(श्वो) दम्भमयी रक्षणा भवति । पवित्रं वै दम्भाः पुनात्येवैनम्पूत-
मेवैनम्पेच्यमालभते ॥ २ ॥

(तेऽथ) अश्वस्य वाऽ आलम्बस्य रेतोऽनुदकामत् । (तु) तत्सु-
वुर्णं^१ हिरण्यमभवत्तत्सुवुर्णं^२ हिरण्यं उदात्यश्वमेव रेतसा सम-
र्द्धयति ॥ ३ ॥ (शतम् ६४००) ॥

प्रजापतिर्व्यजुमसृजत । तस्य महिमाऽपाकमत्सु महर्त्विजः प्यावि-
शतुम्महर्त्विग्भिर्भरन्वेच्छतुम्महर्त्विग्भिर्नुवविन्दयन्महर्त्विजो ब्रह्मोदनुभ्रा-
श्रन्ति महिमानमेव तद्यज्ञस्य यजमानोऽवरुण्ये ब्रह्मोदने सुवुर्णं^३ हिर-
ण्यन्ददाति रेतो वाऽओदनो रेतो वा हिरण्यं^४ रेतसेवास्मिस्तद्वेतो
दधाति शतमानम्भवति शतायुर्वं पुरुषः शतेन्द्रियऽआयुरेवेन्द्रियं वीर्यं-
मात्मुद्धते चतुष्टयीरपो वसतीवरीर्मध्यमायाह्ने गृह्णाति ता दिग्भ्यः
समाहृता भवन्ति दिक्षु वाऽ अन्नमुन्नमापोऽन्नं नैवास्माऽअन्नमुवरुन्दे ॥ ४ ॥
इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १३-१-१ ॥ (१. १.) ॥

दम्भमयी रक्षणा भवति । पवित्रं वै दम्भाः । पुनात्येवैनम् । पूतमेवेन मेच्यमालभते ॥ २ ॥

अश्वस्य वा आलम्बस्य रेत उदकामत् । तत्सुवर्णं हिरण्यमभवत् । तत्सुवर्णं हिरण्यं ददाति ।
अश्वमेव रेतसा समर्द्धयति ॥ ३ ॥

प्रजापतिर्यजुमसृजत । तस्य महिमाऽपाकमत् । स महर्त्विजः प्राविशत् । स महर्त्विग्भिर्भरन्वे-
च्छत् । स महर्त्विग्भिर्भरन्वेदत् । यन्महर्त्विजो ब्रह्मोदन्ं प्राश्रति । महिमानमेव तद्यज्ञस्य यजमानो-
ऽवरुण्ये । ब्रह्मोदने सुवर्णं हिरण्यं ददाति । रेतो वा ओदनः । रेतो हिरण्यम् । रेतसेवास्मि-
स्तद्वेतो दधाति । शतमानं भवति । शतायुर्वं पुरुषः । शतेन्द्रियः । आयुरेवेन्द्रियं वीर्यमात्मन् घृते ।

तस्य अर्थः^१ दम्भमयी रक्षणा भवति सवच ॥ २ ॥

यसुवर्णं हिरण्यं ब्रह्मोदनेन समाप्तान्पेकस्मि महर्त्विजे ददति इति वचनातिरेव ॥ ३ ॥

महिमा महत्त्वस्य कारणं वाक् अगादिलक्षणा । तया चोक्तम् "कदाऽस्य तेन प्राणा" इति । ब्रह्मोदने अग्निनि
सुवर्णं हिरण्यं ददाति । " ॥ रूपशतमानं मवलेरैकस्मै धनारि सुवर्णं शतमानानि " इति वचनात् ।
शतायुर्वंशतायु । शतेन्द्रियं जन्मभेदात् प्रतिवर्षेन्द्रियते दयमिप्राय । चतुष्टयीश्चतुरवयवाः ॥ ४ ॥

इति श्रीमदाचार्यहस्तामिन कृतौ साध्यन्दिनीशतपथब्राह्मणमाधे त्रयोदशकाण्डे

प्रथमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (१३।१।१) ॥

व्युद्धसु वाऽ एतद्यज्ञस्य । युद्धयजुष्केण क्रियतऽइमामगृभ्णन्नरशना
मृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते यजुष्कृत्यै यज्ञस्य समृद्धयै द्वादशारत्नि-
र्भवति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरमेव यज्ञमाप्नोति ॥ १ ॥

तदाहुः । (द्वी) द्वादशारत्नी रशना कार्त्त्यां त्रयोदशारत्नी त्रै तृषभो वाऽ
एषऽऽकृतूनां यत्संवत्सरस्तस्य त्रयोदशो मासो विष्टपमृषभऽएष यज्ञानां
यदश्वमेधो यथा वाऽ ऋषभस्य विष्टपमेवमेतस्य विष्टपन्त्रयोदशमर-
त्निष्ठं रशनायामुपादध्यात्तद्यथऽ ऋषभस्य विष्टपं स संस्क्रियते
तादृक् ॥ २ ॥

(द) अभिधाऽ असीति । तस्मादश्वमेधयाजी सर्वा दिशोऽभिजयति
भुवनमसीति भुवनन्तुजयति यन्ताऽसि घर्तुंति यन्तारमेवैनं घर्तार-
करोति स त्वमग्निं वैश्वानरमित्यग्निमेवैनं वैश्वानरङ्गमयति सुप्रथसं
गच्छेति प्रजुयेवैनम्पशुभिः प्रथयति स्वाहाकृतऽइति वृषदकारऽ
उवात्येषु स्वगा त्वा देवेभ्यऽ इति देवेभ्यऽ एवेनं स्वगा करोति प्रजा-
पतयऽ इति प्राजापत्योऽश्वः स्वयेवैनन्देवतया समर्द्धयति ॥ ३ ॥

घटुष्टीरपो वसतीवरीर्मध्यमावाहे गृह्णाति । ता दिग्भ्यः समाहता भवन्ति । दिक्षु वा अन्नम् ।
अन्नमापः । अन्नेनैवास्मा अन्नमवरुधे ॥ ४ ॥

व्युद्धसु वा एतद्यज्ञस्य । यदयजुष्केण क्रियते । " इमामगृभ्णन्न रशनामृतस्य "—(वा०
सं० १२ । २) इत्यश्वाभिधानीमादत्ते । यजुष्कृत्यै, यज्ञस्य समृद्धयै । द्वादशारत्निर्भवति । द्वादश
मासाः संवत्सरः । संवत्सरमेव यज्ञमाप्नोति ॥ १ ॥

तदाहुः—द्वादशारत्नी रशना कार्त्त्यां त्रयोदशारत्नी त्रैरिति । ऋषभो वा एष ऋतूनां यत्संवत्सरः ।
तस्य त्रयोदशो मासो विष्टपम् । ऋषभ एष यज्ञानां यदश्वमेधः । यथा वा ऋषभस्य विष्टपम् । एव-
मेतस्य विष्टपम्, त्रयोदशमरत्नि रशनायामुपादध्यात् । तद्यथा ऋषभस्य विष्टपं संस्क्रियते ।
तादृक् तत् ॥ २ ॥

" अभिधा असि "—इति । तस्मादश्वमेधयाजी सर्वा दिशोऽभिजयति । " भुवनमसि "—
इति । भुवनं तजयति । " यन्ताऽसि घर्तुंति "—इति । यन्तारमेवैनं घर्तारं करोति । " स त्वमग्निं

व्युद्धसु वा इति अत्र ब्राह्मणं रशनादानादिमन्त्रव्याख्यानम् । रशनीर्वाहिण्यम् । वचनानुज्ञातम् । अनुज्ञानं
प्रोक्षणम् । गुण उपप्लवनम् । एतदुच्यते ॥ १ ८ ॥

(ती) ईश्वरो वाऽ एषः । (५) आर्त्तिमात्तोर्ध्वं ब्रह्मणे देवेभ्योऽप्प्रति-
प्रोच्यार्थं बध्नाति ब्रह्मक्षुश्वभन्त्स्यामि देवेभ्यः प्रजापतये तेन राध्यास-
मिति ब्रह्माणमामन्त्रयते ब्रह्मणऽप्येनं प्रतिप्रोच्य बध्नाति नार्त्तिमा-
च्छति तुम्बधान देवेभ्यः प्रजापतये तेन राधुहीति ब्रह्मा पृथोति स्वयै-
वेनन्देवतया समर्द्धयत्युथ प्रोक्षत्यसुवेव बन्धुः ॥ ४ ॥

स प्रोक्षति । प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति प्रजापतिर्वै देवाना-
म्वीर्यवत्तमो वीर्यमेवास्मिन्दधाति तस्मादश्वः पशूनाम्वीर्यवत्तमः ॥ ५ ॥

(५) इन्द्राग्निभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति । (ती) इन्द्राग्नी वै देवाना-
मोजस्विताऽ ओजऽ एवास्मिन्दधाति तस्मादश्वः पशूनामोजस्वितमः ॥ ६ ॥

(मो) व्यायुवे त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति । व्यायुर्वै देवानामाशिष्ठो जव-
मेवास्मिन्दधाति तस्मादश्वः पशूनामाशिष्ठः ॥ ७ ॥

वैश्वानरम् ”-इति । आग्नेर्वैनं वैश्वानरं गमयति । “ सप्रथमं गच्छ ”-इति । प्रजैर्वैनं
पशुभिः प्रययति । “ स्वाहाकृतः ”-(वा. सं. २२ । ३) इति । वपदकार एवास्वयः ।
“ स्वगा त्वा देवेभ्यः ”-इति । देवेभ्य एवेनं स्वगा करोति । “ प्रजापतये ”-(वा. सं.
२० । ४) इति । प्राजापत्योऽश्वः । स्वयैवेनं देवतया समर्द्धयति ॥ ३ ॥

ईश्वरो वा एष आर्त्तिमार्तोः । यो ब्रह्मणे देवेभ्योऽप्रतिप्रोच्यार्थं बध्नाति । “ ब्रह्मभन्-
भन्त्स्यामि देवेभ्यः प्रजापतये तेन राध्यासम् ”-इति ब्रह्माणमामन्त्रयते । ब्रह्मण एवेनं
प्रतिप्रोच्य बध्नाति । नार्त्तिमाच्छति । “ तं बंधान देवेभ्यः प्रजापतये तेन राधुही ”-
(वा. सं. २२ । ४) इति ब्रह्मा ममोति । स्वयैवेनं देवतया समर्द्धयति । अथ मोक्षति । अता-
वेव बन्धुः ॥ ४ ॥

स प्रोक्षति । “ प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामी ”-इति । प्रजापतिर्वै देवानां वीर्यवत्तमः ।
वीर्यमेवास्मिन् दधाति । तस्मादश्वः पशूनां वीर्यवत्तमः ॥ ५ ॥

“ इन्द्राग्निभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामी ”-इति । इन्द्राग्नी वै देवानामोजस्विता । ओज
एवास्मिन् दधाति । तस्मादश्वः पशूनामोजस्वितमः ॥ ६ ॥

“ व्यायुवे त्वा जुष्टं प्रोक्षामी ”-इति । व्यायुर्वै देवानामाशिष्ठः । जवमेवास्मिन् दधाति ।
तस्मादश्वः पशूनामाशिष्ठः ॥ ७ ॥

(षो) विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामीति विश्वे वै देवा देवानां यशस्वितमा यशः एवास्मिन्दधाति तस्मादश्वः पशूनां यशस्वितमः सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामीति ॥ ८ ॥

तदाहुः । (व्युं) युत्प्राजापत्योऽश्वोऽय कथाऽप्यन्याभ्यो देवताभ्यः प्रोक्षतीति सर्वा वै देवताऽ अश्वमेधेऽन्वायता यदाह सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामीति सर्वाऽएवास्मिन्देवताऽ अन्वायातयति तस्मादश्वमेधे सर्वा देवताऽ अन्वायताः पाप्मा वाऽ एतम्भ्रातृक्यऽ ईप्सुति योऽश्वमेधेन यजते वज्रोऽश्वः परो मर्तः परः श्रुति श्रानं चतुरक्षं हुत्वाऽधस्पदमश्वस्योपप्रावयति वज्रेणैवैनमवकामति नैनपाप्मा भ्रातृक्यऽभाप्नोति ॥ ९ ॥

इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १३७१२ ॥ (१-२) ॥

“ विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामि ”-इति । विश्वे वै देवा देवानां यशस्वितमाः । यश एवास्मिन् दधाति । तस्मादश्वः पशूनां यशस्वितमः । “ सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामि ”-(वा. सं. २२ । ५) इति ॥ ८ ॥

तदाहुः-यत्प्राजापत्योऽश्वः । अथ कथाऽप्यन्याभ्यो देवताभ्यः प्रोक्षतीति । सर्वा वै देवता अश्वमेधेऽन्वायताः । यदाह । “ सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्योजुष्टं प्रोक्षामि ” इति । सर्वा एवास्मिन् देवता अन्वायातयति । तस्मादश्वमेधे सर्वा देवता अन्वायताः । पाप्मा वा एतं भ्रातृक्य ईप्सुति योऽश्वमेधेन यजते । वज्रोऽश्वः । “ परो मर्तः परः श्रुति श्रानं चतुरक्षं हुत्वा, अधस्पदमश्वस्योपप्रावयति । वज्रेणैवैनमवकामति । नैनं पाप्मा भ्रातृक्य भाप्नोति ॥ ९ ॥

यथाश्वमेधे देवोद्दे जनिष्यन्ति । न चतुरक्षः । अश्वमेधेन यजते पादानामगन्तुं अनश्वम् । न च पादानामवलाग्नयेत आत्मानमित्युक् । अथयधस्पदमित्यनेनात्र पादानां गन्तव्यं ॥ ९ ॥

इति श्रीमदाचार्यहस्तिनाम्नि हनौ माध्वप्रितोऽयं यथार्थानुभाष्ये प्रयोगवाग्दे
प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १३ । १ । २ ॥

युथा वे हविषोऽहुतस्य स्कन्देत् । (दे) एषमेतत्पशो स्कन्दति युत्रि-
क्तमुनालब्धमुत्सृजन्ति युस्तोकीया जुहोति सर्वहुतमेवैन जुहोत्य-
स्कन्दायास्कन्न^१ हि तद्यजुतस्य स्कन्दति सहस्रजुहोति सहस्र-
सम्मितो वे स्वर्गो लोकः स्वर्गस्य लोकस्याभिजित्यै ॥ १ ॥

तदाहुः । (स्यु) युन्मिता जुहुयात्परिमितमवरुन्धीतेत्यमिता जुहोत्य-
परिमितस्यैवावरुद्धयाऽउवाच इ प्रजापति स्तोकीयासु वाऽअहमश्व-
मेध^२ सुष्ठु^३स्थापयामि तेन सुष्ठुस्थितेनैवातऽ ऊर्ध्वश्चरामीति ॥ २ ॥

(त्य) अग्नये स्वाहेति । (त्य) अग्नयऽ एवैन जुहोति सोमाय स्वाहेति सोमा-

यथा वे हविषोऽहुतस्य स्कन्देत् । एषमेतत्पशोः स्कन्दति । यत्रिक्तमुनालब्धमुत्सृजन्ति । एत-
स्तोकीया जुहोति । सर्वहुतमेवैन जुहोति, अस्कन्दाय । अस्कन्नं हि तत् । यदुतस्य स्कन्दति । सहस्रं
जुहोति । सहस्रमम्मितो वे स्वर्गो लोकः । स्वर्गस्य लोकस्याभिजित्यै ॥ १ ॥

तदाहुः—यन्मिता जुहुयात् । परिमितमवरुन्धीत् । इत्यमिता जुहोति । अपरिमितस्यैवावरुद्धये ।
उवाच इ प्रजापतिः । स्तोकीयासु वा अहमश्वमेधं संस्थापयामि । तेन संस्थितेनैवात ऊर्ध्वं
चरामीति ॥ २ ॥

“ अग्नये स्वाहा ”—इति । अग्नय एवैन जुहोति । “ सोमाय स्वाहा ”—इति । सोमा-

हविष अहुतस्य स्कन्देदस्य चेतस्र वावस्य प्रतिष्ठिते । एषमेतत् । अश्वस्य पशो स्कन्दति । निक्त-
प्रक्षालितम् । अनालब्धं पोषणाय । उत्सृजन्ति । त्वक् । तत्र क प्रतीकार इत्येक्षिते आह—यत् स्तोकीया ।
स्तोत्रमग्नौ प्रवर्षणविन्ता निष्कृषणतया समन्विनीरुहती^१ जुहोति । सर्वहुतमेव एनमथ जुहोति अस्कन्दाय
हविष अभिप्रणाराय । (किमेतास्वाहुति^२ जुहोत न नो विन्दते । न वे श्रोतृन् स्वपितु हविष स्कन्दनेति^३) ।
अस्कन्नं हि तस्य हुतस्य स्कन्दति । एतामिध निष्कयणीमिराहुनिमिस्तद्वत्मेव मन्वीयमिप्राय । सहस्रं जुहोति ।
अग्नये स्वाहेत्याः दशाहुती शतकृत्व आहुता जुहोति । तथा जुहोति यथा आहुता सहस्रं मन्वीयर्थ ।
सहस्रमम्मितो वे स्वर्गो लोक इति । गावर्वीर्ये गोमस्तस्र प्रह्व्याह^४ वावदस्य सहस्रस्थोत्तरा गौर्मितिप्रतिष्ठा
भवति । तावत् अम्भान्लोकात् अमौ लोक इत्येव सहस्रसमिन् स्वर्गलोक ” इति ॥ १ ॥

अमिता जुहोतीति कस्यान्तरम् । स्तोकीयासु वा अहमिति । सर्वेभ्य ऊर्ध्व आलम्ब्यते इति तेषां निष्कय-
णीमिराहुनिमि संस्थापिते एवाश्वमेधो मन्वीयमिप्राय । अथ सर्वान्यो वैदेवतास्य ऊर्ध्व आलम्ब्यते । एतावतश्च
न वै देवा यावन्तोऽग्न्यादय नैन्यो हन् मर्यापित एव मवतीति ॥ २ ॥

अग्नय एवैनमिति । नग्नये एनमेवाश्व जुहोति न केवमाग्नयमिति । एव सोमापैवैनमथ जुहोतीत्या-

१-नमिधमोपमल यत्र च स्वाहेति जुहोतुशब्देन प्रतिपादितम् । वा अं सू २०।१२२ ।

२-सहस्रं दशजतम् । आऽयस्यस्यविश्ववादा । (इति तु द्वावन्ततदिने दशवाजिकः ।) अ. ओ सू १०।१२१।४४ ।

एवैनं जुहोत्यपाम्मोदाय स्वाहेत्यद्भ्यः पुर्वैनं जुहोति सवित्रे स्वाहेति सवित्रः पुर्वैनं जुहोति वायवे स्वाहेति वायवः पुर्वैनं जुहोति विष्णवे स्वाहेति विष्णवे पुर्वैनं जुहोतीन्द्राय स्वाहेतीन्द्रायैवैनं जुहोति बृहस्पतये स्वाहेति बृहस्पतये पुर्वैनं जुहोति मित्राय स्वाहेति मित्रायैवैनं जुहोति वरुणाय स्वाहेति वरुणायैवैनं जुहोत्येतान्त्वन्तो वै सुर्वे देवास्तुभ्यः पुर्वैनं जुहोति पराचीर्जुहोति पराङ्म वै स्वर्गो लोकः स्वर्गस्य लोकस्याभिजित्ये ॥ ३ ॥

(त्याङ्) ईश्वरो वाऽ एषः । (प) पराङ्मपदघेभ्यः पराचीराहुनीर्जुहोति पुनरावर्ततेऽस्मिन्नेव लोके प्रतिनिधत्येतां हवत्सु वज्रस्य सुष्ठुस्थिति-मुवाजात्स्कन्दायात्स्कन्धं हि तदुदुत्स्य स्कन्दति ॥ ४ ॥

यथा वै इविषोऽहुतस्य स्कन्देत् । (दे) एवमेवुत्पशो स्कन्दति वन्धो-क्षितमुनालम्बमुत्सृजन्ति यद्रूपानि जुहोति सर्वहुतमैवैनं जुहोत्यस्क-

वैरैनं जुहोति । “ अपा मोदाय स्वाहा ”-इति । अद्रप एवैनं जुहोति । “ सवित्रे स्वाहा ”-इति । सवित्र एवैनं जुहोति । “ वायवे स्वाहा ”-इति । वायव एवैनं जुहोति । “ विष्णवे स्वाहा ”-इति । विष्णवे एवैनं जुहोति । “ इन्द्राय स्वाहा ”-इति । इन्द्रायैवैनं जुहोति । “ बृहस्पतये स्वाहा ”-इति । बृहस्पतये एवैनं जुहोति । “ मित्राय स्वाहा ”-इति । मित्रायैवैनं जुहोति । “ वरुणाय स्वाहा ”-(वा. सं. २२ । ६) इति । वरुणायैवैनं जुहोति । एतान्त्वो वै सर्वे देवाः । तेभ्य एवैनं जुहोति । पराचीर्जुहोति । पराङ्म वै स्वर्गो लोकः । स्वर्गस्य लोकस्याभिजित्ये ॥ ३ ॥

ईश्वरो वा एष पराङ्मपदयोः । यः पराचीराहुनीर्जुहोति । पुनरावर्तते । अस्मिन्नेव लोके प्रति-निधति । एतां हवत्सु यज्ञस्य संस्थितिमुवाजात्स्कन्दाय । अत्कत्रं हि तत् । ददुत्स्य स्कन्दति ॥ ४ ॥

यथा वै इविषोऽहुतस्य स्कन्देत् । एवमेवुत्पशोः स्कन्दति । यं प्रोक्षितमुनालम्बमुत्सृजन्ति । यद्रूपानि जुहोति । सर्वहुतमैवैनं जुहोत्यस्कन्दाय । अत्कत्रं हि तत् । ददुत्स्य स्कन्दति । “ हिक्क-

न्दायास्कन्धे हि तद्यदनुस्य स्कन्दनि हिङ्गाग्राय स्वाहा हिङ्कृताय
स्वाहेत्येतानि वा अश्वस्य रूपाणि तान्येवावरुन्धे ॥ ५ ॥

तदाहुः । (१) अनाहुतिर्वै रूपाणि नैता होतव्याऽहुत्प्रथो ब्रुत्वाहु-
रत्र वाऽश्वमेधः सन्तिष्ठते यदृषाणि जुहोति होतव्याऽएवेति बहिर्द्धा
याऽएतन्मायुननात्करोति भ्रातृव्यमरमै जनयति यस्यानायतनेऽग्यु-
न्नामराहुनीजुहोति ॥ ६ ॥

सावित्र्याऽएवंपुंष्टः । पुरस्तादनुस्य सकृदेव रूपाण्याहवनीये जुहो-
त्यायतनऽएराहुतीजुहोति नास्मै भ्रातृव्यजनयति यज्ञमुखे यज्ञमुखे
जुहोति यज्ञस्य सन्तत्याऽअव्यवच्छेदाय ॥ ७ ॥

तदाहुः । (२) यज्ञमुखेयज्ञमुखे जुहुयात्पशुभिर्व्यधेत् प्रापीया-
न्त्स्यात्सकृदेव होतव्या न पशुभिर्व्यधेत् न प्रापीयान्भवत्यष्टाचत्वा-
ती जुगताः पशवो जगत्यै-
तस्मादिकः प्रजास्वर्जकः ॥ ८ ॥

इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १३।१।३ ॥ (१-३) ॥

राय स्वाहा हिङ्कृताय स्वाहा ”- (वा सं २२ । ७) इति । एतानि वा अश्वस्य रूपाणि ।
होतव्यावरुन्धे ॥ ५ ॥

नशाहु - अनाहुतिर्वै रूपाणि । नैता होतव्या इति । अतो रत्नवाहुः । अत्र वा अश्वमेधः
सन्तिष्ठते । यदृषाणि जुहोति । होतव्या एवेति । बहिर्द्धा वा एतन्मायतननात्करोति । भ्रातृव्यमरमै
जनयति । यस्यानायतनेऽग्युन्नामराहुतीजुहोति ॥ ६ ॥

सावित्र्या एवंपुंष्टः पुरस्तादनुस्य सकृदेव रूपाण्याहवनीये जुहोति । आयतन एवाहुतीजुहोति ।
नास्मै भ्रातृव्य जनयति । यज्ञमुखे यज्ञमुखे जुहोति । यज्ञस्य मन्त्राय अव्यवच्छेदाय ॥ ७ ॥

तदाहु - यज्ञमुखे यज्ञमुखे जुहुयात् । पशुभिर्व्यधेत् । प्रापीयान् स्यात् । सकृदेव होतव्याः ।
न पशुभिर्व्यधेत् । न प्रापीयान् भवति । अष्टाचत्वारिंशदक्षरा

प्रजापतिरश्वमेधममृजत । सोऽस्मात्सृष्टः पुराङ्गैस्त दिशोऽनुग्रा-
विशतुन्देवाः प्रेषमैच्छंस्तमिष्टिभिरनुग्रायुजत तमिष्टिभिरुन्वैच्छंस्तमि-
ष्टिभिरुन्वविन्दन्यादिष्टिभिर्भुजतेऽश्वमेव तन्मेघ्यं यजमानोऽन्विच्छति ॥ १ ॥

सावित्र्यो भवन्ति (न्ती) इयं वै सविता यो वाऽअस्यान्निलयते योऽन्यत्रै-
त्यस्याम्बाव तमुनुविन्दन्ति न वाऽइमां कुश्चन तिर्य्यङ्मनोर्होऽत्येतु-
मर्हति यत्सावित्र्यो भवन्त्यश्वस्यैवानुवित्यै ॥ २ ॥

जगती । जागताः पञ्चवः । जगर्त्यवास्मै पञ्चनवरुन्धे । एरुमतिङ्क्ति जुहोति । नम्मादेकः
प्रजास्वर्दकः ॥ ८ ॥

प्रजापतिरश्वमेधममृजत । सोऽस्मात्सृष्टः पुराङ्गैत् । स दिशोऽनुग्राविशत् । तं देवाः प्रेषमे-
च्छन् । तमिष्टिभिरनुग्रायुजत । तमिष्टिभिरुन्वैच्छन् । तमिष्टिभिरुन्वविन्दन् । यद्विष्टिभिर्पजने ।
अश्वमेव तन्मेघ्यं यजमानोऽन्विच्छति ॥ १ ॥

सावित्र्यो भवन्ति । इयं वै सविता । यो वा अस्या निलयते । योऽन्यत्रैति । अस्यां वाव
तमुनुविन्दन्ति । न वा इमां कुश्चन तिर्य्यङ्मनोर्होऽत्येतुमर्हति । यत्सावित्र्यो भवन्ति । अश्वस्यै-
वानुवित्यै ॥ २ ॥

तदाहुः । अप वाऽ एतदश्वो मीयते यत्पराडेति न ह्येनं प्रत्यावर्त्यन्तीति
युत्सायं धृतीर्जुहोति क्षेमो वे धृतिः क्षेमो रात्रिः क्षेमेणैवेनं दाधार तस्मा-
त्सायम्भनुष्याश्च पशवश्च क्षेम्या भवन्त्ययं यत्प्रातरिष्टिभिर्भुजतऽङ्घ्रि-
त्येवेनन्तस्तस्माद्विवा नष्टेषु एति यद्वेव सायं धृतीर्जुहोति प्रातरिष्टि-
भिर्भुजते योगक्षेममेव तद्यजमानः कल्पयते तस्माद्यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते
कल्मसः प्रजानां योगक्षेमो भवति ॥ ३ ॥

इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १३।१।४ ॥ (१-४)

अप वाऽ एतस्मात् । (च्छ्री) श्री राष्ट्रकामति योऽश्वमेधेन यजते
यदा वै पुरुषः श्रियं गच्छति वीणाऽस्मे व्वाद्यते ब्राह्मणो वीणागा-
यिनौ सम्बत्सुरं गायतः श्रियै वाऽ एतद्वृषं यदीणा श्रियमेवास्मि-
स्तुदत्तः ॥ १ ॥

तदाहुः-अ वा एतदश्वो मीयते । यत्पराडेति । न ह्येनं प्रत्यावर्त्यन्तीति । युत्सायं धृतीर्जुहोति ।
क्षेमो वै धृतिः । क्षेमो रात्रिः । क्षेमेणैवेनं दाधार । तस्मात्सायं मनुष्याश्च पशवश्च क्षेम्या भवन्ति ।
अयं यस्मात्प्रातरिष्टिर्भुजते । इच्छत्येवेनं तत् । तस्माद्विवा नष्टेषु एति । यद्वेव सायं धृतीर्जुहोति ।
प्रातरिष्टिर्भुजते । योगक्षेममेव तद्यजमानः कल्पयते । तस्माद्यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते । कल्मसः
प्रजानां योगक्षेमो भवति ॥ ३ ॥

अप वा एतस्माच्छ्री राष्ट्रं कामति । योऽश्वमेधेन यजते । यदा वै पुरुषः श्रियं गच्छति । वीणाऽस्मे

तदाहुः । इत्यत्र विधीयते । प्रमीयते हिम्यते । “मीत्रं हितायाम्” (ग.ता. ब्र. ४) हिंसने न हितमथ हिंसे-
म्योऽपि प्रत्यावर्त्यन्तीति यस्मात् इति । पशवदाराण्यं । “इह स्तुतिर्गिरश्मन्” इत्येता आहुताहुर्होतिपतिताश्वमेधेनैव
रात्रिर्भुजते एतमश्वं दाधार धाम्नां यच्छेत् । तस्मान् सायं मनुष्याश्च पशवश्चक्षेम्या क्षेमस्तदा भवति । कथं
पुनः क्षेमेण एनं दापयतीत्यत्र आह-सो वै धृतिर्गणनम् । गन्तुं यदिह धृतिस्तु इत्येव प्रार्थ्यते । क्षेमो रात्रिः ।
तत्र हि गृहे गृह्यतान् सर्वान् मय न यजति । नतश्च नत्याश्वमेधोर्जुहोति । तुल्यं प्रकरोऽर्थं । इच्छत्येवेति ।
अन्विच्छति । गन्तुं इत्यर्थः । तस्माद्यत्रैतेन दिवा नष्टेषु एति गच्छति । नष्टमन्विच्छति गन्तुं यति इति
नष्टैव । योगक्षेमं योऽप्राप्तति यमम् । इष्टिभिः सावित्रीभिः योऽम् । धृतिभिः क्षेमम् । यजमान
प्रजाम् कल्पयते ॥ ३ ॥

इति श्रीमदाचार्यहस्तिनामिन् कृतौ मान्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशकाण्डे प्रथमेऽध्याये

चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥ १ ॥ ४ ॥

अप वा एतस्मात् । एतेभ्यो योऽश्वमेधेन यजन् । तस्मान् श्रीश्च समृद्धि राष्ट्रं च जनपदं यपकामति ।

(स्तु) तदाहुः । (र्ध्रु) यदुभौ ब्राह्मणौ ग्रायेतामपास्मान्क्षत्रवृद्धकामे-
द्वब्राह्मणो वाऽएतद्रूपं यद्ब्राह्मणो न वै ब्रह्मणि क्षत्र्यं रमतऽइति ॥ २ ॥

यदुभौ राजन्यो । (न्याय) अपास्माद्ब्रह्मवर्चसुदकामेक्षत्रस्य वाऽ
एतद्रूपं यद्वाजिन्यो न वै क्षत्रे ब्रह्मवर्चसुं रमतऽ इति ब्राह्मणोऽन्यो
ग्रायति राजन्योऽन्यो ब्रह्म वै ब्राह्मणः क्षत्र्यं राजन्यस्तदस्य वृत्तणा
च क्षत्रेण चोभयतः श्रीः परिगृहीता भवति ॥ ३ ॥

तदाहुः । (र्ध्रु) यदुभौ दिवा ग्रायेताम्यधुंशुकाऽस्माच्छ्रीः स्या-
द्वब्राह्मणो वाऽ एतद्रूपं यद्वर्ष्यदा वै राजा कामयतेऽथ ब्राह्मणं जिनाति
पापीयांस्तु भवति ॥ ४ ॥

यदुभौ लुक्तम् । (सु) अपास्माद्ब्रह्मवर्चसुदकामेक्षत्रस्य वाऽएत-
द्रूपं यद्वात्रिंशं वै क्षत्रे ब्रह्मवर्चसुं रमतऽ इति दिवा ब्राह्मणो ग्रायति

वाप्ते । ब्राह्मणौ वीणागायिनी मवत्सं गायतः । श्रिये वाऽ एतद्रूपम् । यद्वाजिन्यो । श्रियमे-
वास्मिस्तद्वत्तः ॥ १ ॥

तदाहुः—यदुभौ ब्राह्मणौ ग्रायेताम् । अपास्माक्षत्रं कामेत् । ब्रह्मणो वा एतद्रूपम् । यद्वाजिन्यो ।
न वै ब्रह्मणि क्षत्रं रमत इति ॥ २ ॥

यदुभौ राजन्यौ । अपास्माद् ब्रह्मवर्चसं कामेत् । क्षत्रस्य वा एतद्रूपम् । यद्वाजिन्यो । न वै
क्षत्रे ब्रह्मवर्चसं रमत इति । ब्राह्मणोऽन्यो ग्रायति । राजन्योऽन्यः । ब्रह्म वै ब्राह्मणः । क्षत्रं
राजन्यः । तदस्य वृत्तणा च क्षत्रेण चोभयतः श्रीः परिगृहीता भवति ॥ ३ ॥

तदाहुः—यदुभौ दिवा ग्रायेताम् । यद्वाजिन्यो वाऽस्माच्छ्रीः स्यात् । ब्रह्मणो वा एतद्रूपम् । यद्वाजिन्यो ।
यद्वा वै राजा कामयते । अथ ब्राह्मणं जिनाति । पापीयांस्तु भवति ॥ ४ ॥

यदुभौ लुक्तम् । अपास्माद्ब्रह्मवर्चसं कामेत् । क्षत्रस्य वा एतद्रूपम् । यद्वात्रिंशः । न वै क्षत्रे ब्रह्मवर्चसं

मुक्त्यै राजन्यस्तुथा ह्यस्य ब्रह्मणा च क्षत्रेण चोभयतः श्रीः परिगृहीता भवतीति—॥ ५ ॥

(त्य) अयजतेत्यददादिति । ब्राह्मणो गायतीष्टापूर्तम्वै ब्राह्मणस्येष्टा-
पूर्तेनैवैनं समुर्द्वयतीत्ययुष्यतेत्यमुं सद्ग्राममजयदिति राजन्यो
युद्धं वै राजन्यस्य वीर्यमग्रीर्षेणैवैनं समुर्द्वयति तिस्रोऽन्यो ग्राथा
गायति तिस्रोऽन्यः पदसंपन्नो पृहृतुः सम्भ्रतरुः ऋतुष्वेव सम्भ-
्रतरे प्रतितिष्ठति तुभ्यां शतं ददाति शतायुर्वं पुरुषः शतैन्द्रियः
आयुरेवेन्द्रियमग्रीर्षमात्मन्यधत् ॥ ६ ॥

इति प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १३।१।५ ॥ (१-५)

विभूर्मात्रा प्रभूः पित्रेति । (ती) इयम्वै माताऽसौ पिताऽऽभ्यासुर्वै-
नम्पुरिददात्युथोऽसि ह्योऽसि शस्त्वैवेनन्तसुस्माच्छिष्टाः प्रजा जायन्ते-

रमत इति । त्रिषा ब्राह्मणे गायति । नक्त राज-यः । तस्यो ह्यस्य ब्रह्मणा च क्षत्रेण चोभयतः
श्रीः परिगृहीता । भर्तार इति—॥ ५ ॥

अयजतेत्यददादिति ब्राह्मणो गायति । इष्टापूर्तं वै ब्राह्मणस्य । इष्टापूर्तनैवेनं समुर्द्वयति ।
इत्ययुष्यतेत्यमुं संग्राममजयदिति राजन्यः । युद्धं वै राजन्यस्य वीर्यम् । वीर्येणैवेनं समुर्द्वयति । तिस्रो-
ऽन्यो ग्राथा गायति । तिस्रोऽन्यः । पदं संपन्नो । पदं ऋतुष्वेव सम्भ्रतरः । ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रति
तिष्ठति । साम्या शतं ददाति । शतायुर्वं पुरुषः । शतैन्द्रियः । आयुरेवेन्द्रियं वीर्यमात्मन्यधत् ॥ ६ ॥

“ विभूर्मात्रा प्रभूः पित्रे ”—इति । इयं वै माता । असौ पिता । आभ्यासुर्वै न परि-
ददाति । “ अश्वोऽसि ह्योऽसि ”—इति । शस्त्वैवेनं तत् । तस्माच्छिष्टाः प्रजा जायन्ते ।

इति । एव प्रक्तं तार अपितमश्चिष्टं सावित्रं पश्येत् अददान् दत्तवानिति ब्राह्मणो गायति । एव बहुभि-
शूरे सह निर्वापन्, नयोत्तरमविवक्ष्य अनुव्यत इति । एव अनुव्यते वरुणं वज्रादिना व्यूरेन अनीकोर-
कश्चादिमविवक्ष्य । अमुं चतुर्दशतन्त्रयुद्धादिकं मन्त्रम् । अथवा कुलमग्रामं बालमग्रामं प्राण्यसमाप उदीच्यमरीचा-
दिकं जपयजितवान् । अथ एतेन राजन्यो गायति । नान्यं प्रयेन शतं ददाति । पांक्त्यपमाणपोस्तपो
प्राप्तवान् । कविना तु वनुदक्षिणोक्तपात्रमात्रं दीयते । इति न प्रत्येकं सत्त्वा दीयते ॥ ४-१ ॥

इति श्रीमदाचार्योद्धारवामिन इत्यौ शास्त्रिणीयशतपथब्राह्मणमाध्वे त्रयोदशकाण्डे

प्रथमेऽध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १३।१।५ ॥

विभूर्मात्रेति । तृतीयाया मात्रियासिधौ “ उभिनयामुरोयाया क्युध यजमानथाभ्यम् दक्षिणे कणे

न्तेऽत्योऽसि मयोऽसि त्वेवैनत्रयाति तस्मादश्वः पशुनृत्येति तस्मादश्वः
पशुनाथं श्रेष्ठचङ्गच्छत्यर्वाऽसि सतिरसि वाज्यसि यथा यजुर्वेत-
दृपाऽसि नृमुणाऽसि मिथुनत्वाय ययुर्नामाऽसि शिशुर्नामाऽसित्ये-
तद्वाऽश्वस्य प्रियुत्रामधेयं प्रियुर्नैवेनन्नाम्नाऽभिवदति तस्मादप्यामित्रो
सद्गुत्य नाम्ना चेदभिवदतोऽन्योऽन्यथै समेव जानाते ॥ ३ ॥

(तेऽआ) आदित्यानाम्पत्वाऽन्विहीति । (त्या) आदित्यानेवैन-
ङ्गमयाति देवाऽ आशापालाऽ एतदेवेभ्योऽश्वमेधाय प्रोक्षितं
रक्षतेति ज्ञतं वै तत्प्या राजपुत्राऽआशापालास्तेभ्यऽ एवैनङ्गुरिददातीह

" अत्योऽसि मयोऽसि " - इति । अत्येवेनं नयति । तस्मादश्वः पशुनृत्येति । तस्मादश्वः पशुनां
श्रेष्ठं गच्छति । " अर्वाऽसि सतिरसि वाज्यसि " - इति । यथा यजुर्वेतत् । " दृपाऽसि
नृमुणा असि " - इति, मिथुनत्वाय । " ययुर्नामाऽसि शिशुर्नामाऽसि " - इति । एतद्वा
अश्वस्य प्रियं नामधेयम् । प्रियुर्नैवेनं नाम्नाऽभिवदति । तस्मादप्यामित्रो संगत्य नाम्ना चेदभिव-
दतः । अन्योऽन्यं समेव जानाते ॥ १ ॥

" आदित्यानां पत्वाऽन्विहि " - इति । आदित्यानेवैनं गमयति । " देवा आशा-
पाला एतं देवेभ्योऽश्वं मेधाय प्रोक्षितं रक्षत " - इति । ज्ञतं वै तत्प्या राजपुत्रा आशा-

आश्वानो विभूर्वाता प्रभू शिवेति" इत्येति (न. प. १३।१।२।१६) । अत्र तु अन्यो व्याख्यानं । ' इयं वै
माता ' । एवम् आश्वर्षवादृष्टिलक्षणैतं प्रतिपत्ताव । ' - नो शिवेति ' उक्त्यादुदजामेराव । तदुदकं तैलं
पनिध्यामात्री रितेयुष्यते । आश्वामेवेनं परिददातीति । विभूर्वाता प्रभू, दिवः स्वः । आदित्यानां पत्वा-
मनुगच्छेति कृत्वा वातापिबोऽश्वमेधाय परित्रातु निवेदयति - शास्त्रेवेनं तदिति । महाशक्तं च गन्तुं
विलिराति शिष्यवर्धनं दत्तुकारेण मिष्टा, स्वस्मनुचला, प्रजा जगने । अत एव तं तन्मन्त्रं नरनीतिं ब्रूवन् ।
अतिशब्दादप्यदमयच्छन्दो दर्शयति । अतिशब्दात्वात् यथा मन्त्रोक्तं यथा । अथवा ' अतः सान्नायमेनं '
इत्यम्वावर्तारि यत्रययः । वर्षेति मित्राणि इति दृष्ट्या अन्यथा वर्षदानेनैव दर्शितं । अन्यान्पशून्त्येति
अत्र, अयमेवाश्व इत्युच्यते । अनित्येन अदनेनेति । यथा यजुर्वेदेन ब्राह्मणस्य हुनन् अर्धेन प्रदत्तमगः ।
अर्वाऽमित्रा । सर्वनीति मन्त्रः । साधु वावर्तन्ति वाताः । कृत्वादुर्गतिं दर्शयति - मिथुनत्वायेति । कृत्वा
मिथुनेन विना न मन्त्रोक्तिः । नृमुणा अत्र नृनिविषयमूर्तैर्विना न मन्त्रोक्तिः । सोऽत्र मिथुनस्य विना साक्षी-
सन्निधाय । एतद्वा अश्वस्य । प्रिय नम्येयमिति । विषयानर्थं दर्शयति ययु । अन्यर्थं प्रशस्तार्थं चेति
प्रिय । शिशुः समन्ततो मन्त्रवर्धनदत्तिं प्रशस्तमित्युक्तं दिवः । अमित्रो अश्विनाः प्रजा ॥ ३ ॥

तस्याः । तन्मापन्नस्या । राज्ञः शय्या गता, तन्नेन सप्त रात्रौ ये रात्रि रक्षति राजपुत्रः । नेत्य

गन्तिरिह रमतामिह धृतिरिह स्वधृतिः स्वाहेति सम्बत्सरमाहुतीर्जु-
होति षोडश नवतीरेता वाऽअश्वस्य वन्धनन्ताभिरेवैनम्बध्नाति तस्मा-
दश्वः प्रमुक्तो वन्धनमागच्छति षोडश नवतीरेता वाऽ अश्वस्य वन्धन-
न्ताभिरेवैनम्बध्नाति तस्मादश्वः प्रमुक्तो वन्धनञ्च जहाति ॥ २ ॥

राष्ट्रम्वाऽ अश्वमेधः । (घो) राष्ट्रऽ एते व्ययच्छन्ति येऽश्वं रक्षन्ति तेषां
युऽ उदुचङ्गच्छन्ति राष्ट्रंैव ते राष्ट्रंभवन्त्यथ ये नोदुचङ्गच्छन्ति राष्ट्रात्ते
व्यवच्छिद्यन्ते तस्माद्वाष्ट्रयश्वमेधेन यजेत परा वाऽएषु सिच्यते योऽव-
लोऽश्वमेधेन यजते ययमित्राऽ अश्वमिन्दुरन्धुजंऽस्य विच्छिद्येत प्रापी-
यान्त्स्याच्छतुङ्गवजिनो रक्षन्ति यजुस्य सुन्तत्याऽअव्यवच्छेदाय न
प्रापीयान्भवत्यथान्युमान्रीय प्यांक्षेयुः सेव तुत्र प्यायश्चित्तिः ॥ ३ ॥

इति प्रथमप्रपाठके पष्ठं ब्राह्मणम् ॥ १३-१-६ ॥ (१. ६.) ॥

पाठाः । तेभ्य एवैनं परिददाति । “ इह रन्तिरिह रमतामिह धृतिरिह स्वधृतिः स्वाहा ”-
(वा. सं. २२ । १९ ।) इति । संवत्सरमाहुतीर्जुहोति षोडश नवतीः । एता वा अश्वस्य वन्धनम् ।
ताभिरेवैनं बध्नाति । तस्मादश्वः प्रमुक्तो वन्धनमागच्छति । षोडश नवतीः । एता वा अश्वस्य
वन्धनम् । ताभिरेवैनं बध्नाति । तस्मादश्वः प्रमुक्तो वन्धनं न जहाति ॥ २ ॥

राष्ट्रं वा अश्वमेधः । राष्ट्र एते व्ययच्छन्ति । येऽश्वं रक्षन्ति । तेषां य उदुचं गच्छन्ति । राष्ट्रंैव
ते राष्ट्रं भवन्ति । अथ ये नोदुचं गच्छन्ति । राष्ट्रात्ते व्यवच्छिद्यन्ते । तस्माद्वाष्ट्रयश्वमेधेन यजेत ।
परा वा एष सिच्यते । योऽवलोऽश्वमेधेन यजते । ययमित्रा अश्वं पिन्दुरम् । यजोऽस्य विच्छिद्येत ।

एवैनं परिददातीति । वज्रं देवशब्देनैव गीणं दर्शयति । अर्थेन देवा इत्यत्र तु देवा आशुपाणा वक्ष्यन्ते ।
“ इह रन्तिरिह रमताम् ” इति क्रमप्राप्तमत्रातुक्रमणार्थं पुनर्वचनम् । षोडश नवतीरेति । ता एता । संवत्सरे
मदयन्ते । एतामिति । इह रन्तिरेवैव प्रार्थना । “ वज्रम् ” वज्रप्रेतुमिति वधनं त्वानं तन्महत्प्रभुत्वं स्वय-
मयागच्छति । (सत्ये च सत्यतन्मम्) ॥ २ ॥

राष्ट्रं जनपदम् । अश्वमेधकालम् । अथ यस्मान् राष्ट्रं एते विवित्रं जायच्छन्ते व्याप्रियते । तेषां ये गा-
युजादयो राजन्नादय उदुचं समानि गात्रिणि । अश्वमाशुजुति । ते राष्ट्रंैवाश्वमेधेन हेतुना राष्ट्रं राष्ट्रान्
स्व रक्षन्ति राजपुत्रादयो मजनि । त्वीव मेवया देशा जाताश्च प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तस्मात् राष्ट्रं राष्ट्रपतिः । अश्व-
मेधेन यजेतेति विधिः । परा इति । परासिच्यते क्षीयतेऽज्ञानम् । अवलो मज्जनं मारुतेभ्यः । अश्व-
मेधेन यजते ॥ ३ ॥

इति श्रीमदाचार्यहस्तिनामिह कृतौ माव्यन्दिनीवैदिकप्रवक्तृव्याख्यायां त्रयोदशसोपे प्रथमेऽध्याये

षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ १३ । १ । ६ ।

प्रजापतिरकामयत् । (ता) अश्वमेधेन यजेयेति सोऽश्वमेधस्तु तपो-
ऽतप्यत तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य सप्तधाऽऽत्मनो देवताऽअपाकामन्त्वा
दीक्षाऽभवत्सुऽएतानि वैश्वदेवान्यपश्यन्तान्यजुहोतैर्वै स दीक्षामवा-
रुन्ध यद्वैश्वदेवानि जुहोति दीक्षामेव तैर्यजमानोऽवरुन्धेऽन्वहन्नुहोत्य-
न्वहमेव दीक्षामवरुन्धे सप्त जुहोति सप्त वै ता देवताऽअपाकामन्त्वाभि-
देवास्मै दीक्षामवरुन्धे ॥ १ ॥

(न्येऽप) अप ब्राऽएतेभ्यः प्राणाः कामन्ति । ये दीक्षामतिरेचयन्ति
सप्ताहम्प्रचरन्ति सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः प्राणा दीक्षा प्राणैरेवास्मै
प्राणान्दीक्षामवरुन्धे त्रेधा विभज्य देवता जुहोति व्यावृत्तो वै देवा-
रुपावृत्तऽइमे लोकाऽऽच्यामेव वीर्येऽएषु लोकेषु प्रतिष्ठति ॥ २ ॥

पापीयान् स्यात् । शत वचनो रक्षन्ति । यज्ञस्य सन्तत्या अन्ववच्छेदय । न पापीयान्
नश्ति । अयान्यमानीय प्रोक्षेयुः । सैव तत्र प्रापयिषतिः ॥ ३ ॥

प्रजापतिरकामयत् । अश्वमेधेन यजेयेति । सोऽश्वमेधस्तु तपोऽतप्यत । तस्य श्रान्तस्य
तप्तस्य सप्तधाऽऽत्मनो देवता अपाकामन् । ता दीक्षाऽभवत् । स एतानि वैश्वदेवान्यपश्यत् ।
श्रान्तजुहोत् । तैर्वै स दीक्षामवारुन्ध । यन् वैश्वदेवानि जुहोति । दीक्षामेव तैर्यजमानोऽवरुन्धे ।
अन्वह जुहोति । अन्वहमेव दीक्षामवरुन्धे । सप्त जुहोति । सप्त वै ता देवता अपाकामन् । ताभि-
रेवास्मै दीक्षामवरुन्धे ॥ १ ॥

अप वा एतेभ्यः प्राणाः कामन्ति । ये दीक्षामतिरेचयन्ति । सप्ताहं प्रचरन्ति । सप्त वै शीर्षण्याः
प्राणाः । प्राणा दीक्षा । प्राणैरेवास्मै प्राणान् दीक्षामवरुन्धे । त्रेधा विभज्य देवता जुहोति ।
व्यावृत्तो वै देवाः । व्यावृत्त इमे लोकाः । अच्यामेव वीर्ये एषु लोकेषु प्रतिष्ठति ॥ २ ॥

(त्पे) एकविंशतिः सम्पद्यन्ते । द्वादश मासाः पञ्चतृवष्टयऽइमे लोकाऽ असावादित्युऽ एकविंशस्तद्वैवं क्षत्तुं सा श्रीस्तडाधिपत्य-
नुद्वष्टस्य विष्टपन्तत्स्वाराज्यमश्नुते ॥ ३ ॥

त्रिंशत्तमौद्रभणानि जुहोति । त्रिंशदक्षरा विग्राहविग्राहु कृत्स्नमुन्नं
कृत्स्नस्येवात्राद्यस्यावरुद्धये चत्वार्यौद्रभणानि जुहोति त्रीणि वैश्वदेवानि
सप्त सम्पद्यन्ते सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः प्राणा दीक्षा प्राणैरेवास्यै
प्राणान्दीक्षामवरुद्धये पूर्णाहुतिमुत्तमा जुहोति प्रत्युत्तम्यै सयुक्त्वाय ॥ ४ ॥

इति प्रथमप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ १२।१।७ ॥ (१-७)

एकविंशतिः संपद्यन्ते । द्वादश मासाः । पञ्चतृयः । ३२ इमे लोकाः । असावादित्य एकविंशः ।
तद्वैवं क्षत्तुं । सा श्रीः । तडाधिपत्यम् । तत् त्र्यस्य विष्टपम् । तत् स्वाराज्यमश्नुते ॥ ३ ॥

त्रिंशत्तमौद्रभणानि जुहोति । त्रिंशदक्षरा विग्राह । विग्राहु - कृत्स्नमुन्नम् । कृत्स्नस्येवात्राद्यस्या-
वरुद्धये । चत्वार्यौद्रभणानि जुहोति । त्रीणि वैश्वदेवानि । सप्त संपद्यन्ते । सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः ।
प्राणा दीक्षा । प्राणैरेवास्यै प्राणान्दीक्षामवरुद्धये । पूर्णाहुतिमुत्तमा जुहोति । प्रत्युत्तम्यै
सयुक्त्वाय ॥ ४ ॥

दीक्षामर्गे प्राणामिरा दीक्षामर्गत्वे । तेषां त्रीणि रूपाणि विभज्य देवता जुहोति । " वाय त्वाहा कस्ते
स्वाहा " इत्येवमादिना । व्याहृतो बहुव्रीह्यामर्गस्यवेविगुणा देवा । अग्नि सोम इन्द्र इत्येवमादिमहा-
व्याहृतो वा । एव लोका अपि त्रिगुणा । समस्ता प्रत्येकं वादिम-यान्तविभागेन व्याहृत । ततश्च
त्रिगुणानिर्देवताभिष्टाभि त्रिगुणश्च दीर्घसु सप्तदशेषु लोकेषु प्रतिष्ठिति ॥ २ ॥

सानि २ सप्त । सप्त त्रिकाणि । एनविंशति संपद्यन्ते । अथ तै त्रिमिदिवमति इत्यत आह-द्वादश
मासा इत्यादि । उत्तरत तच्छ्रुत्वा अनो यच्छ्रुत्वा अध्याहार्य । यदेव द्वादश मासा इत्यादि तद्वै देवेषु मय
क्षत्तु । मासादीत्यान् देवावधिर्याह-या श्रीर्षिणि । तसौमाग्यनामाश्रित्याह-तदेव ब्रह्मव्यादित्यस्य सप्तविं
प्रकाशयम् । तन् आश्रित्य अभिपूजितम् । तन् व्याहृतं यमैकैश्वर्यम् अश्नुते ॥ ३ ॥

तेल्लविंशत्या वैश्वदेवैश्चतस्रोद्रभणानि जुहोति । सप्तविंशतैः कृते एनविंशति संपद्यते इति सपद-
धिकारात् । चत्वारि औद्रभणानि जुहोतीति च एनविंशति चतुर्होमवचनात् । चत्वारि औद्रभणानि प्रत्यह
जुहोति । प्राणान्येन सप्तमे तु पञ्चाशिनिति उदोवे । इत एवम् । त्रिंशत्सपदवचनात्तेषां च साक्षिचित्ये अवश्य
होष्यन्तान् । अत्रत्यस्य तु अनुमोदयेतेत्यादि न प्रसिद्धे । शीर्षण्या गिराणि मया । यानि तद्विने जित्म-
शीर्षणादेव । प्राणा दीक्षेति । या मय प्राग्देवता अपाकामन् । सा दीक्षाप्रवदित्येव प्राग्दीक्षया प्राणि-
स्य नममिरिविजियै प्राणान् दीक्षामरान् अवधित्वान् अत्रत्ये । पूर्णाहुति " विन्दो देवस्य " इत्येता-

प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । स सृष्टः पृथ्वमुच्छानात्प्र साम तुम्वैश्वदेवा-
न्युदयच्छन्यद्वैश्वदेशानि जुहोत्यश्वमऽस्यैवुञ्चत्यै ॥ १ ॥

काय स्वाहा । कस्मै स्वाहा कतमस्मै स्वाहेति प्रजापत्यम्भुस्य-
ङ्करोति प्रजापतिमुखाभिरेवेनन्देवताभिरुच्यच्छति ॥ २ ॥

स्वाहाऽऽधिमाधीताय स्वाहा । मनः प्रजापतये स्वाहा चित्तं विज्ञाता-
तायेति युदेव पूर्वसांस्त्राक्षणन्तदत्र ॥ ३ ॥

(त्रा) अदित्यै स्वाहा । (हाऽदि) अदित्ये मह्यै स्वाहाऽदित्यै सुमृ-
ढीकायै स्वाहेतीयम्वाऽअदितिरनुर्यै नमुच्यच्छति ॥ ४ ॥

सरस्वत्यै स्वाहा । सरस्वत्यै पापकायै स्वाहा सरस्वत्यै बृहत्यै स्वाहेति
व्यागै सरस्वती व्याघ्रै नमुच्यच्छति ॥ ५ ॥

प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । स सृष्टः प्रथमं गीतात्म साम । त वैश्वदेवान्युदयच्छन् । यद्वैश्व-
देवानि जुहोति । अश्वमेधस्यैवोदयत्यै ॥ १ ॥

“ काय स्वाहा कस्मै स्वाहा कतमस्मै स्वाहा ”-इति प्राजापत्यं मुख्यं करोति ।
प्रजापतिमुखाभिरेवेन देवताभिरुच्यच्छति ॥ २ ॥

“ स्वाहाऽऽधिमाधीताय स्वाहा मनः प्रजापतये स्वाहा चित्तं विज्ञाताय ”-इति ।
यदेव पूर्वासांस्त्राक्षणम् । तदत्र ॥ ३ ॥

“ अदित्यै स्वाहाऽदित्यै मह्यै स्वाहाऽदित्यै सुमृढीकायै स्वाहा ”-इति । इयं वा
अदितिः । अनुर्यै नमुच्यच्छति ॥ ४ ॥

“ सरस्वत्यै स्वाहा सरस्वत्यै पापकायै स्वाहा सरस्वत्यै बृहत्यै स्वाहा ”-इति ।
व्यागै सरस्वती । व्याघ्रै नमुच्यच्छति ॥ ५ ॥

मुत्था पुरोति । त्रिपथं । प्रयुतं वृक्षामौषधणाताम् । जन्यै मह्यै । कथं नाम । प्रतिष्ठां स्यान् ।
प्रतिष्ठां व्यानि च मयुषि समानयोगीति कथं स्याति । प्रतिष्ठां व्यानि हि वरुणादि । मयुषाणि
मवनीत्यर्थं ॥ ४ ॥

इति अग्निशान्तरात्रमन्त्रादिना कृतां मायन्दिनीयशान्तयवाङ्मनाये प्रथमेऽध्याये

अथमं ब्रह्मण्यम् ॥ १३ । १ । ७ ॥

प्रजापतिं अश्वमेधं यजुषामात्रं विप्रवन्तं सुचकम् । म एव मृत् सन् यजुषामूर्वाणां बृवाद्दलवत्ता-
दृष्टवत् इति कृता कथं ब्रह्मण्यम् । ‘ साष्ट ’ साष्टयुषं च ‘ प्राप्तिव्यम् ’ । “ व्री वरुणे ”
(या दा का. प. २०) प्राप्तिव्यम् यजुष्यं सकोविताम् । न यजुष्यमश्वमेधमिति युग्मनाकामति
वैधेदेन हिमकर्मणि टक्षन्मन्यानां भूवा उन् ऊर्ध्वं अयच्छन् । उपतवन्ति रश्मिभरन्ति ॥ १ ॥

प्राजपत्यं वैधेदेन विप्रमेरं मुख्यं मुनयिब प्रथमं करोति । यदेव पूर्वासां व्याघ्रै नमुच्यच्छति

पूष्णे स्वाहा । पूष्णे प्रपुण्याय स्वाहा पूष्णे नरुन्धिषाय स्वाहेति
पशवो वै पूषा पशुभिरेवेनमुद्यच्छति ॥ ६ ॥

त्वष्ट्रे स्वाहा । त्वष्ट्रे तुरीषाय स्वाहा त्वष्ट्रे पुरुषाय स्वाहेति त्वष्टा
वै पशूनाम्मिथुनानां रूपकृद्भूतेनैवमुद्यच्छति ॥ ७ ॥

विष्णवे स्वाहा । विष्णवे निभूषणाय स्वाहा विष्णवे शिपिवि-
ष्टाय स्वाहेति यज्ञो वै विष्णुः यज्ञेनैवमुद्यच्छति विश्वो देवस्य नेतुः इति
पूर्णाहुतिमुत्तमां जुहोतीत्यत्रै पूर्णाहुतिरस्यामेवान्ततः प्रतितिष्ठति ॥ ८ ॥

इति प्रथमप्रपाठकेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ १३११८ ॥ (१-८) ॥

आ ब्रह्मन् । (न्ना) ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामिति ब्राह्मणऽ एव ब्रह्म-
वर्चसमुदधाति तस्मात्पुनः ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जज्ञे ॥ १ ॥

“ पूष्णे स्वाहा पूष्णे प्रपुण्याय स्वाहा पूष्णे नरुन्धिषाय स्वाहा ”-इति । पशवो
वै पूषा । पशुभिरेवेनमुद्यच्छति ॥ ६ ॥

“ त्वष्ट्रे स्वाहा त्वष्ट्रे तुरीषाय स्वाहा त्वष्ट्रे पुरुषाय स्वाहा ”-इति । त्वष्टा वै पशूनां
मिथुनानां रूपकृत् । रूपैरेवेनमुद्यच्छति ॥ ७ ॥

“ विष्णवे स्वाहा विष्णवे निभूषणाय स्वाहा विष्णवे शिपिविष्टाय स्वाहा ”-
(वा. सं. २२ । २०) इति । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञेनैवमुद्यच्छति । “ विश्वो देवस्य नेतुः ”-
(वा. सं. २२ । २१) इति पूर्णाहुतिमुत्तमां जुहोति । इयं वै पूर्णाहुतिः । अस्यामेवान्ततः
प्रतितिष्ठति ॥ ८ ॥

“ आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायताम् ”-इति । ब्राह्मण एव ब्रह्मवर्चसं दधाति ।
तस्मात्पुनः ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जज्ञे ॥ १ ॥

ब्राह्मण-“ प्रजापतिष्टुताभिरेवेन देवतामिरुद्यच्छति ” इति । तदनं ब्राह्मणमिति नुक्तं आह । “ आधिमाधी-
ताम् मनश्चिन्तम् ” इत्येता द्वितीयादे पूर्वोत्तरेष्टौ इयमाणा चतुर्थी ब्रह्मण्या ॥ २-६ ॥

‘ त्वष्टा वै ’ । आत्मिक वाऽध्यात्मिक । पशूनां मिथुनानाम् । आध्यात्मिकं तावत् रूपकृत् । रूपाणि
मानाविधानि करोति इति ॥ ७ ॥ ८ ॥

इति श्रीमदाचार्यहोत्राभिने- कृतो माध्यदिनीप्रशतपयब्राह्मणमाख्ये प्रथमेऽध्याये-

ऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ १३ । १ । ८ ॥

आ ब्रह्मन् । ओ समिदागन्तात् कृत्वा आब्रह्मनिमि अर्धयुज्यति । आशीरुपत्वात् क्रियांतरे चाभिनियोगात्

१-होत्रादिनामिदमात्रादस्त्वन्निमित्तं जपति । (आ समिदागन्तात्-वेत्तादा अर्धोदभ्रममिदागन्तात्म् ।) अर्धगंकाल
एव । का. श्रौ. सू. २० । १२ । २३ वा उपविष्टो ब्रह्मणे वा श्रौ. सू. १० । ११८ (इत्युत्तरयोर्व्याख्यानम् ।) पञ्च
पशुवर्चसं निरुदधते । का. श्रौ. सू. २० । ४९ । इत्यर्थोत्तरगंकालो वा ।

(ज्ञऽआ) आ राट्रे राजन्यः । शूरऽइष्व्योऽतिव्याधी महारथो जायता-
मिति राजन्यऽ एव शौर्यम्महिमानन्दधाति तस्मात्पुत्रा राजन्यः शूरऽ
इष्व्योऽतिव्याधी महारथो जज्ञे ॥ २ ॥

दोग्ध्री धेनुगिति । धेनुमेव पयो दधाति तस्मात्पुत्रा धेनुदोग्ध्री जज्ञे ॥ ३ ॥
व्योढाऽनह्वानिति । (त्य) अनुदुह्येव बलन्दधाति तस्मात्पुत्राऽन-
ह्वान्वोढा जज्ञे ॥ ४ ॥

(ज्ञऽआ) आशुः सतिरिति । (त्य) अश्वऽ एव जवन्दधाति तस्मात्पुत्रा-
ऽश्वः सुर्ता जज्ञे ॥ ५ ॥

पुरन्धिर्व्योषेति । योषित्येव रूपन्दधाति तस्माद्रूपिणी युवतिः प्रिया
भाबुका ॥ ६ ॥

जिष्णू रथेष्ठाऽहुति । राजन्यऽ एव जैत्रम्महिमानन्दधाति तस्मात्पुत्रा
राजन्यो जिष्णूर्जज्ञे ॥ ७ ॥

समेयो युवेति । (त्ये) एष वै समेयो युवा यः प्रथमवयसी तस्मा-
त्प्रथमवयसी स्त्रीणां प्रियो भाबुकः ॥ ८ ॥

“ आ राट्रे राजन्यः शूर इष्व्योऽतिव्याधी महारथो जायताम् ”-इति । राजन्य
एव शौर्यं महिमानं दधाति । तस्मात्पुत्रा राजन्यः शूर इष्व्योऽतिव्याधी महारथो जज्ञे ॥ २ ॥

“ दोग्ध्री धेनुः ”-इति । धेनुमेव पयो दधाति । तस्मात्पुत्रा धेनुदोग्ध्री जज्ञे ॥ ३ ॥

“ व्योढाऽनह्वान् ”-इति । अनुदुह्येव बलं दधाति । तस्मात्पुत्राऽनह्वान्वोढा जज्ञे ॥ ४ ॥

“ आशुः सतिः ”-इति । अश्व एव जवं दधाति । तस्मात्पुत्राऽश्वः सर्वा जज्ञे ॥ ५ ॥

“ पुरन्धिर्व्योषा ”-इति । योषित्येव रूपं दधाति । तस्मात् रूपिणी युवतिः प्रिया भाबुका ॥ ६ ॥

“ जिष्णू रथेष्ठाः ”-इति । राजन्य एव जैत्रं महिमानं दधाति । तस्मात्पुत्रा राजन्यो जिष्णू-
र्जज्ञे ॥ ७ ॥

“ समेयो युवा ”-इति । एष वै समेयो युवा । यः प्रथमवयसी । तस्मात् प्रथमवयसी
स्त्रीणां प्रियो भाबुकः ॥ ८ ॥

एवमासासोऽवर्षुः ब्रह्मणे ब्रह्मवर्षं दधाति, तस्मात् पुत्रा यदा राजानः ब्रह्मणेऽर्पयिरे । तदा ब्रह्मवर्षी
जज्ञे । य एव एव तन्मन्त्र एवमन्यानि ईदमानि वचनानि व्याख्येयानि । शूरपतीति शूरः पराक्रमी ।

(५) आऽस्य युजमानस्य वीरो जायतामिति युजमानस्यैव प्रजा-
याम्बीर्धन्धाति तस्मात्पुरोजानस्य वीरो जज्ञे ॥ ९ ॥ बर्धः
प्रपाठकः ॥ ५४ ॥

निकामेनिकामे नः पर्जन्यो वर्षतिब्रुति । निकामेनिकामे वै तत्र
पर्जन्यो वर्षति युत्रैतेन यज्ञेन युजन्ते फलवत्यो नऽओषधयः पच्य-
न्तामिति फलवत्यो वै तत्रोषधयः पच्यन्ते युत्रैतेन यज्ञेन युजन्ते योग-
क्षेमो नः कल्पतामिति योगक्षेमो वै तत्र कल्पते युत्रैतेन यज्ञेन युजन्ते
तस्माद्युत्रैतेन यज्ञेन युजन्ते कल्मः प्रजानां योगक्षेमो भवति ॥ १० ॥

इति प्रथमप्रपाठके नवमं ब्राह्मणम् ॥ १३।१।९ ॥ (१-९) ॥

प्रथमोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १३ । १ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ५५ ॥

“ आऽस्य युजमानस्य वीरो जायताम् ”-इति । युजमानस्यैव प्रजायां बीर्धं दधाति ।
तस्मात्पुरोजानस्य वीरो जज्ञे ॥ ९ ॥

“ निकामेनिकामे नः पर्जन्यो वर्षतु ”-इति । निकामेनिकामे वै तत्र पर्जन्यो वर्षति ।
युत्रैतेन यज्ञेन युजन्ते । “ फलवत्यो न ओषधयः पच्यन्ताम् ”-इति । फलवत्यो वै तत्रो-
षधयः पच्यन्ते । युत्रैतेन यज्ञेन युजन्ते । “ योगक्षेमो नः कल्पताम् ”- (वा. सं. १२ । २२)
इति । योगक्षेमो वै तत्र कल्पते । युत्रैतेन यज्ञेन युजन्ते । तस्माद्युत्रैतेन यज्ञेन युजन्ते । कल्मः
प्रजानां योगक्षेमो भवति ॥ १० ॥

“ शूद्रविक्रान्ती ” (वा. पा. जु. प. ३।१९) ‘ शूद्रव्य ’ इत्यु साधु । ‘ अतिन्यायी ’ अतिक्रम्य कन्वेवा
रस्य विज्यतीति अतिन्यायी । दोषी साधुत्या । बोधा साधु ब्रुति । जिघृ साधु जदति । समेय
समाया साधु । ‘ प्रथमव्यती ’ प्रथम वय तद्वत् विद्यते स प्रथमव्यती । तस्मात् पुरा ईमानस्य
प्रश्नमेवेन इष्टव्यं वीरो जायते स्म । तस्मात्पुरोवादिनिरतं काम ॥ १-१० ॥

इति श्रीमद्राक्षस्यहस्तिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणमाग्ये त्रयोदशे काण्डे प्रथमेऽध्याये
नवमं ब्राह्मणम् ॥ १३ । १ । ९ ॥

नागस्वामिमुतोऽन्या पाराशर्यो वसन्तार । शुभर्यं दर्शयामास शक्तिं पौष्करिकम् ॥ १ ॥

श्रीमत्तोऽन्तिनाथस्य विक्रमार्द्रम्य भूपते । धर्मोपशो हस्तिस्वामी व्यास्यच्छानपयो युक्तिम् ॥ २ ॥

भूपर्वा विक्रमार्द्रम्य कदाच कनकमेदिकम् । दाशयाज्यस्य कृतवान् शुभर्यविरुद्धिं होर ॥ ३ ॥

इति श्रीतर्पणविजयानकवर्धनद्राक्षस्यहस्तिस्वामिनां कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणमाग्ये
त्रयोदशकाण्डे प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ (१३-१) ॥

अथ द्वितीयोऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् । प्रथमप्रपाठके च दशमं ब्राह्मणम् ।

प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत् । (त्सु) सुऽआत्मन् अश्वमेधमधत्त
ते देवाः प्रजापतिमब्रुवन्नेष वै यज्ञो यदश्वमेधोऽपि नोऽत्रास्तु भागऽ
इति तेभ्यऽएतान्नदोमानकल्पयद्यदन्नदोमास्तु इति देवानेव तत्प्रीणाति ॥ १ ॥

(त्या) आग्नयेन जुहोति । तेजो वाऽआग्नयेन तेजसेवास्मिस्तत्तेजो
दधात्याग्नयेन जुहोत्येतद्दे देवानां प्रियन्ध्राम यदाज्यं प्रियेणैवान्ध्राम्ना
समर्द्धयति ॥ २ ॥

सक्तुभिर्जुहोति । देवानाम्वाऽएतद्रूपं यत्सक्तयो देवानेव तत्प्रीणानि ॥ ३ ॥
धानाभिर्जुहोति । (त्य) अदोरात्राणां वाऽएतद्रूपं यद्वानाऽअदो-
रात्राप्येव तत्प्रीणाति ॥ ४ ॥

लाजैर्जुहोति । नक्षत्राणाम्वाऽ एतद्रूपं यज्ज्ञाना नक्षत्राप्येव तत्प्री-
णाति प्राणाय स्वाहाऽपानाय स्वाहेति नामग्राहं जुहोति नामग्राहमुक्ते-

अध्याह्नहोमब्राह्मणम् ।

प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत् । स आत्मन् अश्वमेधमधत्त । ते देवाः प्रजापतिमब्रुवन् ।
एष वै यज्ञः यदश्वमेधः । अपि नोऽत्रास्तु भाग इति । तेभ्यः पदान् अन्नदोमान् अन्नदपद ।
यदन्नदोमान् जुहोति । देवानेव तत्प्रीणाति ॥ १ ॥

आग्नयेन जुहोति । तेजो वा आग्नयेन । तेजर्मन्वास्मिस्तत्तेजो दधाति । आग्नयेन जुहोति
एतद्दे देवानां प्रियं धाम, यदाज्यम् । प्रियेणैवान्ध्रान्ध्राम्ना समर्द्धयति ॥ २ ॥

सक्तुभिर्जुहोति । देवानां वा एतद्रूपम्, यत्सक्तयोः । देवानेव तत्प्रीणानि ॥ ३ ॥

धानाभिर्जुहोति । अदोरात्राणां वा एतद्रूपम्, यद्वानाः । अदोरात्राप्येव तत्प्रीणाति ॥ ४ ॥

लाजैर्जुहोति । नक्षत्राणां वा एतद्रूपम्, यज्ज्ञानाः । नक्षत्राप्येव तत्प्रीणाति । “ प्राणाय
स्वाहाऽपानाय स्वाहा ”- वा० मं० २० (२३) इति नामग्राहं जुहोति । नाम ग्राह-

प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत् । देवानां सक्तयो रूपं यत्सक्तयोः । नक्षत्राणां लाजा रूपं यज्ज्ञानं
स्वात् । प्राणदीर्घं नापमृत्तिनाम् । नामग्राहम् । एवैकं उक्तं यजुषो देवो धाम्नादृष्टिः ता एकोत्तरा

१-नामग्राहं नामग्राहं नामग्राहं जुहोति एतद्दे देवानां प्रियं धाम । यदाज्यम् । प्रियेणैवान्ध्रान्ध्राम्ना समर्द्धयति ।
सर्वदेव्युक्तिः । वा० मं० २० । १११-११५ ॥

नास्तुत्प्रीणात्येकस्मै स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहा शताय स्वाहेकशताय
स्वाहेत्यनुपूर्वञ्जुहोत्यनुपूर्वमेवैनास्तुत्प्रीणात्येकोत्तरा जुहोत्येकवृद्धे
स्वर्गो लोकः एकमेवैतं स्वर्गं लोकं गमयति पराचीर्जुहोति परा-
दिव ये स्वर्गो लोकः स्वर्गस्य लोकस्याभिजित्यै ॥ ५ ॥

(त्याज्) ईश्वरो वाऽएषः (०) पराङ्प्रदुषोर्भ्यः पराचीराहुतीर्जुहोति
नैकशतमत्येति षडेकशतमतीयाडायुषा यजमानं व्यर्द्धयदेकशतञ्जुहोति
शतायुर्वं पुरुषऽआत्मैकशतऽआयुष्येवात्मन्प्रतितिष्ठति व्युष्ट्यै स्वाहा
स्वर्गाय स्वाहेत्युत्तमेऽआहुती जुहोति रात्रिर्वै व्युष्टिरहः स्वर्गोऽहो-
रात्रेऽ एव तत्प्रीणाति ॥ ६ ॥

तदाहुः । (र्यु) यदुभे दिवा वा नक्तम्वा जुहुयादहोरात्रे मोहयेद्व्युष्ट्यै
स्वाहेत्यनुदितऽ आदित्ये जुहोति स्वर्गाय स्वाहेत्युदितेऽहोरात्रयो-
रुपतिमोहाय ॥ ७ ॥

इति प्रथमप्रपाठके दशमं ब्राह्मणम् ॥ १३ । १ । १० ॥ (२-१)

मेवैनास्तुत्प्रीणाति । “ एकरमे स्वाहा द्वाभ्यां, स्वाहा शताय स्वाहेकशताय स्वाहा ”-
(बा. सं. २२ । २४) इत्यनुपूर्वं जुहोति । अनुपूर्वमेवैनास्तुत्प्रीणाति । एकोत्तरा जुहोति ।
एकवृद्धे स्वर्गो लोकः । एकमेवैतं स्वर्गं लोकं गमयति । पराचीर्जुहोति । पराङ्, इव वै
स्वर्गो लोकः । स्वर्गस्य लोकस्याभिजित्यै ॥ ५ ॥

ईश्वरो वा एष पराङ् प्रदुषोः । यः पराचीराहुतीर्जुहोति । नैकशतमत्येति । यदेकशतमती-
यात् । आयुषा यजमानं व्यर्द्धयेत् । एकशतं जुहोति । शतायुर्वं पुरुषः । आत्मैकशतः । आयुष्ये-
वात्मन्प्रतितिष्ठति । “ व्युष्ट्यै स्वाहा स्वर्गाय स्वाहा ”- (बा. सं. २२ । २४) इत्युत्तमे
आहुती जुहोति । रात्रिर्वै व्युष्टिः । अहः स्वर्गः । अहोरात्रे एव तत्प्रीणाति ॥ ६ ॥

तदाहुः-यदुभे दिवा वा नक्तं वा जुहुयात् । अहोरात्रे मोहयेत् । व्युष्ट्यै स्वाहेत्यनुदित आदित्ये
जुहोति । स्वर्गाय स्वाहेत्युदिते । अहोरात्रयोरुपतिमोहाय ॥ ७ ॥

आहुतीर्जुहोति विधिः । पूर्वपूर्वमनूलभ्ये इत्येवमिदं अनुपूर्वमित्यप्यर्थात् । णोऽपि विधिभावः ।
ततश्च “ दिभ्यः स्वाहा, शतस्य स्वाहा, एवमस्य स्वाहा ” इत्यादि तावज्जुह्यात् । यावच्छताय स्वाहेकशताय
स्वाहेति । पराची इत्यादि । सर्वा रात्रि जुहोति । दिशताय वतु इत्यादि स्वाहेत्यादिक इति द्वेयः कल्पः ॥ १-१॥

ईश्वरो वा एष पराङ् प्रदुषोः । यः पराचीराहुतीर्जुहोति । नैकशतमनिकाग्रमतीति स्थितिकल्पः ॥ ६॥७ ॥

इति श्रीमदाचार्यहोमामिन्, कुनौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणमाख्ये त्रयोदशकाण्डे

दिनभेदध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (१३ । २ । १) ॥

१-“ दिभ्यः स्वाहा ” इत्याख्य-“ नवनवविभ्यः स्वाहा ” इत्यन्तं शताख्यं त्रयोदशकाण्डमाख्यं कविच लुप्तं ध्याय
इत्युच्यते । ॥ य एष पराङ्प्रदुषोर्भ्यः पराचीराहुतीर्जुहोति ॥

राजा वाऽ एष यज्ञानां यदश्वमेघः । (घो) यजमानो वाऽअश्वमेघो
यजमानो यज्ञो यदश्वे पशून्निपुनक्ति यज्ञऽएव तद्यज्ञमारभते ॥ १ ॥

(तेऽश्वं) अश्वन्तूपरङ्गोमृगमिति । तान्मध्यमे यूपऽ आलभते सेनामुख-
मेवास्यैतेन संप्रैष्यति तस्माद्वाज्ञः सेनामुखंभीष्मंभावुकम् ॥ २ ॥

(कङ्कः) कृष्णग्रीवमाग्नेयं रराटे पुरस्तात् । (त्वू) पूर्वाग्निमेव
तं कुरुते तस्माद्वाज्ञः पूर्वाग्नेर्भावुकः ॥ ३ ॥

सारस्वतीमेषीमधस्तादन्वोः । सीरेव तदनुगाः कुरुते तस्मात्त्रिपः
पुंसोऽनुवर्त्मानो भावुकाः ॥ ४ ॥

राजा वा एष यज्ञानां यदश्वमेघः । यजमानो वा अश्वमेघः । यजमानो यज्ञः । यदश्वे पशून्निपु-
नक्ति । यज्ञ एव तद्यज्ञमारभते ॥ १ ॥

अश्वं त्वूपं गोमृगमिति । तान्मध्यमे यूप आलभते । सेनामुखमेवास्यैतेन संप्रैष्यति । मन्माद्वाज्ञः
सेनामुखं भीष्मं भावुकम् ॥ २ ॥

कृष्णग्रीवमाग्नेयं रराटे पुरस्तात् । पूर्वाग्निमेव तं कुरुते । तस्माद्वाज्ञः पूर्वाग्निर्भावुकः ॥ ३ ॥

सारस्वती मैषीमधस्तादन्वोः । सीरेव तदनुगाः कुरुते । तस्मात्त्रिपः पुंसोऽनुवर्त्मानो
भावुकाः ॥ ४ ॥

(५) आश्विनावधोरामौ वाह्नोः । (वां) वाह्नोरेव वृद्धन्वते तस्माद्वाजा
बाहुवली भावुकः ॥ ५ ॥

सौमार्पोष्णं इयामनुभ्याम् । (म्र) प्रतिष्ठामेव ताङ्कुरुते इत्यम्बे
पूषाऽस्यामेव प्रतिष्ठिति ॥ ६ ॥

सौर्य्यामौ श्वेतञ्च कृष्णञ्च पार्श्वयोः । कुर्वचेऽएव ते कुरुते तस्मा-
द्वाजा सन्नदो वीर्य्यहरोति ॥ ७ ॥

त्वाष्ट्रो लोमशसक्यौ सक्थ्योः । (रु) ऊर्वोरेव वृद्धन्वते तस्माद्वा-
जोरुवली भावुकः ॥ ८ ॥

(को) व्यापुष्यं श्वेतम्पुच्छे । (रुद्र) उत्सेधमेव तङ्कुरुते तस्मादुत्सेध-
मृजा भयेऽभिसुपुंश्रयन्तीन्द्राय स्वपुस्याय वेदुते यज्ञस्य सन्नुनाये
वैष्णवो वामनो यज्ञो वै विष्णुर्म्यङ्गऽ एवान्ततः प्रतिष्ठिति ॥ ९ ॥

आश्विनावधोरामौ वाह्नोः । वाह्नोरेव वृद्धं वचे । तस्माद् राजा बाहुवली भावुकः ॥ ५ ॥

सौमार्पोष्ण इयामं नभ्याम् । प्रतिष्ठामेव ताङ्कुरुते । इयं वै पूषा । अस्यामेव प्रतिष्ठिति ॥ ६ ॥

सौर्य्यामौ श्वेतं च कृष्णं च पार्श्वयोः । कुर्वचे एव ते कुरुते । तस्माद्वाजा सन्नदो वीर्य्यं
करोति ॥ ७ ॥

त्वाष्ट्रौ लोमशसक्यौ सक्थ्योः । ऊर्वोरेव वृद्धं वचे । तस्माद्वाजोरुवली भावुकः ॥ ८ ॥

वापुष्यं श्वेतं पुच्छे । उत्सेधमेव तं कुरुते । तस्मादुत्सेधं यवा भयेऽभिसंश्रयन्ति । इन्द्राय
स्वपुस्याय वेदुतम् । यज्ञस्य मेन्द्रतायै । वैष्णवो वामनः । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञ एवान्ततः प्रति-
तिष्ठति ॥ ९ ॥

तवेन अनुगा अनुगामिनी पुनः कुरुते । तस्मात् द्विपः पुरुषम्यानुवर्तमाना साधु भवति । अनुवर्तनेन
कृतानुकारता । अनुकारकारिणीनि आनुकूल्यं लभ्यते ॥ ४ ॥

‘ बाहुवली ’ बाहुवलयस्यास्तीति बाहुवली ॥ ५-८ ॥

उत्सेधमुच्छ्रायः पर्वतादिकं रूपं प्राप्ताद् वा तङ्कुरुते । बाहुर्हि स्कन्धस्य लङ्कित इत्यभिप्रायः । तस्मादुत्सेधं
स्पर्धं प्राप्ताद् वा पर्वतं क्षीयते मये भवति प्रया अभिसंश्रयन्ति । स ॥ राजसक्थो राजव्याप्यतीति
कल्पमाने । वेदुतं गर्भपानिन् ॥ ९ ॥

ते वाऽ एते । पञ्चदश पुर्व्वङ्मयाः पशवो भवन्ति पञ्चदशो वै वृत्रो
व्रीर्व्वम्बुत्रो वृत्रेणैवेतद्व्रीर्व्वेण युजमानः पुरस्तात्पाप्मानमुपहते ॥ १० ॥

पञ्चदश पञ्चदशोऽ एवेतरेषु । पञ्चदशो वै वृत्रो व्रीर्व्वम्बुत्रो वृत्रे-
णैवेतद्व्रीर्व्वेण युजमानोऽभितः पाप्मानमुपहते ॥ ११ ॥

तदाहुः । (१) अपाह्वैवैतैः पाप्मानं हताऽऽत्यकृत्स्नश्च त्वै प्रजा-
पतिर्यै स्रष्टैस्क्रोति न चेदयै सर्व्वमवरुन्दे ॥ १२ ॥

सप्तदशेषु पशुन्मध्यमे रूप आलभेत । सप्तदशो वै प्रजापतिः प्रजा-
पतिरश्वमेवोऽश्वमेधस्यैवाप्त्यै षोडश षोडशेतरेषु षोडशकलम्बाऽऽदयै
सर्व्वन्तुदिदयै सर्व्वमवरुन्दे ॥ १३ ॥

ते वा एते पंचदश पर्य्यगाः पशवो भवन्ति । पंचदशो वै वज्रः । वीर्यं वज्रः । वज्रेणैवेतद्व्रीर्व्वेण
यजमानः पुरस्तात्पाप्मानमुपहते ॥ १० ॥

पंचदश पंचदश उ एवेतरेषु । पंचदशो वै वज्रः । वीर्यं वज्रः । वज्रेणैवेतद्व्रीर्व्वेण यजमानोऽभितः
पाप्मानमुपहते ॥ ११ ॥

तदाहुः । अपाह्वैवैतैः पाप्मानं हता इति । अकृत्स्नं च त्वै प्रजापतिं संस्क्रोति । न चेद सर्व्व-
मवरुन्दे ॥ १२ ॥

सप्तदशेषु पशुन्मध्यमे रूप आलभेत । सप्तदशो वै प्रजापतिः । प्रजापतिरश्वमेधः । अश्वमेधस्यै-
वाप्त्यै । षोडश षोडशेतरेषु । षोडशकलं ॥ इदं सर्व्वम् । तदिदं सर्व्वमवरुन्दे ॥ १३ ॥

ते वा एते पर्य्यगा । रात्रि पर्य्यगानि सेनापत्येभ्यो निरुते तथैव पञ्चदशानु एव निरुन्त इत्यर्थः ।
अथो वृत्रेणैवेतद्व्रीर्व्वेण युजमानः पुरस्तात्पाप्मानमुपहते इत्यर्थः । (इष्ट्याग्निद्वयोऽन्वय इति नृदा पर्य्यगा एव ह्येते च त्रिंशदशानुप-
गोऽग्नौर्भवन्ति ।) । यदि पुनरश्वस्य पर्य्यगानि रात्रादीनि तत्र मत्रा पर्य्यगा इति स्यात् । तत इष्ट्याग्निद्वयो
द्वादशैव पर्य्यगा स्युः । पञ्चदशैव पशव इत्येते निरुन्ते निरुक्ता भवन्ति । तेन त्रिंशदशानुवाचन
पुरितरयहृतरपहृतरैव केवलमेतै पञ्चदशानि पाप्मानं हता इति कारणं उक्त्युक्त्यादा इति वाक्यमन्ययो
इत्यर्थः । अहन्त्य ॥ प्रजापतिं संस्क्रोति । न चेद सर्व्वमवरुन्दे इति नृव्यम् । कथं तर्हि कुर्वाण् । इदं
एवम् ॥ १०-१२ ॥

सप्तदशेष्वपि । पञ्चदश पर्य्यगा । द्वौ वज्रेणैवेतद्व्रीर्व्वेण युजमानः पुरस्तात्पाप्मानमुपहते इत्यर्थः । एते सप्तदश मध्यमे । इत्येते पञ्चदश
पञ्चदश रोहितादयः । एवैकथैकादशिनः । एव षोडश षोडश भवन्ति । इत्येव कात्यायनो मेने । एतदेवाग्नि-
रूपोऽप्येवाहुः । षोडशानि निरुन्ते एतान् मध्यमेऽग्निः । अश्वमेधस्य षोडशानि पशुनिष्ठिनिष्ठेति ।
एव वर्धमाने द्वादश पशवोऽतिरिक्तेषु । अध्यादयो हेतुर्नान्वीति । पञ्चदशका पश्यते । चत्वारश्च

१-अत्राश्व इत्यर्थः । एत पञ्चदशविंश पञ्चदशका । एतव्यम् । अत्रैकादशका ११-४-११ । इत्यर्थः । अत्राश्व
वैरिचय विष्णु पञ्चदशका । इत्येतेऽर्थः ।

तान्कथमाप्नीषीयादित्याहुः । समिद्धोऽमञ्जकूदरम्मतीनामिति
 बार्हद्वकथीभिराप्नीषीयाद्बृहद्वकथो ह वै वामदेव्योऽश्वो वा सामुद्रिश्व-
 स्याप्नीर्द्दशं वाऽएतास्ताभिरेवैनमेतद्राप्नीषीमऽ इति वृद्धन्तो न
 तथा कुर्व्याजामदग्नीभिरेवाप्नीषीयात्प्रजापतिर्वै जमुदग्निः सोऽश्व-
 मेघः स्वयैवैनन्देवतया समर्दयति तस्माजामदग्नीभिरेवाप्नीषीयात् ॥ १४ ॥

(त) तद्धैके । (कऽए) एतेषाम्पुर्व्व्यक्ष्याणां नाना याज्यापुरोऽनुवाक्याः
 कुर्वन्ति विन्दामऽएतेषाम्प्रतिप्रेतरेषाञ्च कुर्मऽइति न तथा कुर्व्यात्स-
 प्रम्याऽअश्वो विदितरे पशवः प्रतिप्रतिनीथै इते प्रत्युद्यामिनी
 क्षत्राय विशङ्कुर्वन्त्युयोऽआयुषा यजमानं व्यर्दयन्ति ये तथा कुर्वन्ति
 तस्मात्प्रजापत्युऽएवाश्वो देवदेवत्या इतरे क्षत्रायैव तद्विशदकृतानु-
 करामनुवर्त्तमानहरोत्युयोऽआयुषैव यजमानथै समर्दयति ॥ १५ ॥

तान्कथमाप्नीषीयादित्याहुः—“ समिद्धो अञ्जकूदरं मतीनाम् ”—(वा. सं. २९ । १ ;
 इति बार्हद्वकथीभिराप्नीषीयात् । बृहद्वकथो ह वै वामदेव्योऽश्वो वा सामुद्रिश्वस्याप्नीर्द्दशं ।
 वा एताः । तभिरेवैनमेतद्राप्नीषीमः, इति वृद्धन्तः । न तथा कुर्व्यात् । जामदग्नीभिरेवाप्नीषीयात् ।
 प्रजापतिर्वै जमुदग्निः । सोऽश्वमेघः । स्वयैवैनन्देवतया समर्दयति । तस्माजामदग्नीभिरेवा
 प्नीषीयात् ॥ १४ ॥

तद्धैके । एतेषां पूर्व्व्यक्षाणां नाना याज्यापुरोऽनुवाक्याः कुर्वन्ति । विन्दाम एतेषामिति (?) ।
 आ (?) इतरेषा न कुर्म इति । न तथा कुर्व्यात् । अत्र वा अश्वः । विदितरे पशवः । प्रतिप्रतिनी
 ह वै प्रत्युद्यामिनी क्षत्राय विशं कुर्वन्ति । अथो आयुषा यजमानं व्यर्दयन्ति । ये तथा कुर्वन्ति ।
 तस्मात्प्रजापत्युऽएवाश्वः । देवदेवत्या इतरे । क्षत्रायैव तद्विशं कृतानुकरामनुवर्त्तमानं करोति ।
 अथो आयुषैव यजमानं समर्दयति ॥ १५ ॥

त्रिका । ततश्च एतं चत्वारस्त्रिंशः । तेषां गृहीतोत्त स्वस्त्यु । मध्यमे च गृहे साधान् सप्तदशैवाङ्गम्येत् ।
 तत्र सप्तदशीव पशुपत्यमेव गृहे आत्मेतेति गौगो गयस्याधिररणमावोदादशसु स्थान् । तस्मादेवमवाङ्गम ।
 अथ अष्टादशो द्वादश रोहितादयो द्वौ चक्षुषौ हज्जौ सप्तदश मध्यमे गृहे । षोडश षोडशेति तु यथोक्तमेवेति ॥ १३ ॥

नामदग्नीमि । जामदग्न्य “ समिद्धो अथ मनुषो दुरोणे ” इत्येता (वा. म. २९ । २५-२६) ॥ १४ ॥

नर्द्धैके । एतेषामश्वादीनां ज्वे नाना पुण्यं पृथक् याज्यापुरोऽनुवाक्या कुर्वन्ति । मिच्छेदकथानामिति
 द्रष्टव्यम् । यं तु समानदेवा अञ्जकूदरम्, तेषां तत्रैवैव प्रदानम् । याज्यापुरोऽनुवाक्यामेतद्वारेण
 च प्रदानयेद एवायमुपान्यस्तो द्रष्टव्यम् । एष एव प्रदानयेदो नपानामपुन्यस्त । पुरोडाशानामपि यागानामपि
 वाप्यमविशेषान् । विन्दाम तस्माद् “ विद्ध जाम ”—(वा. पा. तु. सं. १९१)—एषानेमश्वादीनां प्रादापत्या-

१-अथ मूलेदेवत्यानां जन्तुमिति इति त्रित्वे । त्वं त्वाम् ईष्यस्तेषु सवेत्येवमेव पाठ उपसङ्गमे । अत एव एवायं स्वातिः ।
 इति अथम् ।

हिरण्ययोऽश्वस्य शासो भवति । लोहमुयाः पर्व्यहग्याणामायसाऽ इत-
रेपाज्योतिर्व्यं हिरण्यध्वं राष्ट्रमश्वमेधो ज्योतिरेव तद्वाष्ट्रे दधात्यथो
हिरण्यज्योतिर्यैव यजमानः स्वर्गं लोकमन्त्ययोऽ अनुकाशमेव तद्गृहते
स्वर्गस्य लोकस्य समष्टये ॥ १६ ॥

(पृथाऽसु) अथो क्षत्रम्नाऽ अश्वः । क्षत्रस्यैतद्गुणं यद्विरण्यं क्षत्रमेव
तत्क्षेत्रेण समर्द्धयति ॥ १७ ॥

हिरण्यपोऽश्वस्य शासो भवति । लोहमुयाः पर्यग्याणाम् । आयसा इतरेषाम् । ज्योतिर्वै हिर-
ण्यम् । राष्ट्रमश्वमेधः । ज्योतिरेव तद्वाष्ट्रे दधाति । अथो हिरण्यज्योतिर्यैव यजमानः स्वर्गं लोक-
मेति । अथो अनुकाशमेव तं कुर्वते । स्वर्गस्य लोहस्य समष्टये ॥ १६ ॥

अथो क्षत्रं वा अश्वः । क्षत्रस्यैतद् रूपम् । यद्विरण्यम् । क्षत्रमेव तत्क्षेत्रेण समर्द्धयति ॥ १७ ॥

दिका पाण्याऽनुवाक्या । ता किमिति न पृथक्कर्म । इतरेषां तु रोहितादीनां न विदाम । इयमपो गायत्र्य
इत्यादयो देवता । तरेषत्याश्च दुर्लभा लक्षणयोगेना पाण्याऽनुवाक्या इयमिप्रय । अथ वै अश्वः, महवान्
बहुपकरावान् एकवाहा । विदितरे पशवः, अन्यवान् अन्योपकरणवान् । ' प्रतिप्रतिनी ' प्रतिप्रति
वर्तन इति प्रतिप्रति प्रतिस्यद्धा, सा अस्यां विद्यत इति प्रतिप्रतिनीविद् । " वीष्मादिभ्यश्च "—(पा. सू.
५-२-१११) इति निर्निर्वयं द्रष्टव्य । प्रपुषामिनीप्रपुद्रमनर्क्षता । अथन्यति प्राप्ते धर्मायैति पृथग्यै उच्यते
चतुर्थी (पा. सू. ३।३।१२ वा.) यद्येव न कुर्यात् । यथ । नहि कुर्यादित्यत्र आह—गत्वा प्राजापत्य एवाश्वः ।
कर्तव्य इति शेषः । देवदेवता इतरे । कर्तव्या इति शेषः । एतदुक्तं भवति—प्राजापत्यस्याश्वदे पृथक् पाण्या-
ऽनुवाक्ये कर्तव्ये । इतरेषां सर्वेषां साधारण्यो देवदेवत्ये दे एव कायः । एतच्च भिन्नदेवत्या अपि ते सहैव प्रदेय
इति । अथग्रहण चादोषाणां प्राजापत्यानां दर्शनार्थम् । ततश्च सः प्राजापत्या अश्वेनैव सह प्रदेयः । तथा च
वक्ष्यति—“ सङ्गदेव प्राजापत्यानि. प्रवरेषु सङ्गदेवदेवत्यानि ”—(श. प. १३। १।३।११) इति ।
तत्र च वामग्रहण मुख्यत्वाद्भविष्यमपि प्रदर्शनार्थम् । एव दर्शयितव्यम् । न तु विशेषमेतद्वचनं वक्ष्यति ॥ १९ ॥

हिरण्यम् । हिरण्यपरिष्कृतं शासम् । लोहमुया लोहं तावत् । तावद्विरण्यतां स्वरव शासो । पुन
एतत् । तदैव विराजन्ततामस्यात् । यदि तु तावद्विरण्यगर्भगारा एव स्युः । ततो विरामनमेव तैर्न शक्यते
स्तीम् । परम्प्राभावाश्वन्यतिरिक्ता द्रष्टव्या, अश्वस्य पृथग्जनान् । यद्यपि अपि एव अपोविहाराम्
न । न तत्परिष्कृताः । इतरेषां रोहितादीनां ओजिष्कदिरण्यं योतिर्यै । दर्शितं शोभा राष्ट्रं स्वायुकारेण
ओति । तेन पुक्तो यजमानः स्वर्गं लोकं गच्छति । अपि च अनुकाशमन्त्यमेव तद्गृहते स्वर्गस्य
प्रत्यये । पशवः पाण्यज्यमे युगे ॥ १९ ॥

अथो क्षत्रं वै अश्वः, अन्यर्हितवात् । हिरण्यमपि अन्यर्हितवादेव क्षत्रस्य रूपम् ॥ १७ ॥

(त्पु) अथ यल्लोहमुयाः पुष्पक्षयाणाम् । यथा वै राज्ञोऽराजानो राज-
कृतः सूतग्रामण्यऽएम्बुवाऽएतेऽश्वस्य सत्पुष्पक्षयाऽ एवमुवाऽएतद्धि-
रण्यस्य यल्लोहश्च स्वेनेवेनास्तद्धूपेण समर्द्धयति ॥ १८ ॥

(त्पु) अथ यदायसाऽ इतरेषाम् । (भि) विद्वाऽइतरे पशुवो
विशऽ एतद्रूपं यदयो विशमेव तद्विशः समर्द्धयति ज्वैतसुऽइतसूनुऽ
उत्तरतोऽश्वस्यावधन्त्यानुपुभो वाऽअश्वऽआनुपुभेषा दिक्स्त्रापासुर्वैन-
न्तदिशि दधात्यथ सदैतसुऽ इतसूनेऽप्सुयोनिर्वाऽअश्वोऽप्सुजा व्वतसः
स्त्रुयेवेनं योन्या समर्द्धयति ॥ १९ ॥

इति प्रथमप्रपाठके एकादशं ब्राह्मणम् ॥ १३।१।११ ॥ (२-२) ॥

देवा वाऽअश्वमेधेऽप्यमानम् । (त्पु) स्वर्गं लोकं प्राजानंस्तमश्वः

अथ यल्लोहमुयाः पुष्पक्षयाणाम् । यथा वै राज्ञोऽराजानो राजकृतः सूतग्रामण्यः । एव वा
एतेऽश्वस्य सत्पुष्पक्षयाः । एवमु वा एतद्विशस्य यल्लोहम् । स्वेनेवेनास्तद्धूपेण समर्द्धयति ॥ १८ ॥

अथो यदायसा इतरेषाम् । विद्वा इतर पशवः । विश एतद् रूपं यदयः । विशमेव तद्विशः
समर्द्धयति । ज्वैतसु इतसूने । उत्तरतोऽश्वस्यावधन्ति । आनुपुभो रा अश्वः । आनुपुभेषा दिक् ।
स्त्रापासुर्वैनं तद्विशि दधाति । अथ यद्वैतसु इतसूने । अप्सुयानिर्वा अश्वः । अप्सुजा वेतसः ।
स्त्रुयेवेनं यो-न्या समर्द्धयति ॥ १९ ॥

देवा वा अश्वमेधेऽप्यमानं स्वर्गं लोकं प्राजानान् । तमश्वः प्राजानान् । यदश्वमेधेऽश्वेन पव-

अथ यन् । यथा वै राज्ञः । अराजानः राजकृतः मन्त्रिपुरोहितम्बुना अगजान । मृतमामन्यधोदकरणभूता
यं तुरादयः पर्वणा । एकमेव तद्विशस्योऽश्वस्यभूत यत्तमम् । तत्र हि तत्र यत्तिनायने तत्र चक्षयने ॥ १८ ॥

विद्वा इतर पशवः, यदयो । विश एतद्रूपं यदयः । तद्विद्वा मन्त्रमकरणत्वाच्च । देवमे वेतमधिकार ।
' इतसूनु ' इतः कटः । इतः नामी मन च "म्पु" । तस्मिन्नेव शागामय इत् । उत्तरत उत्तरपार्श्वे अहवनी-
यस्य अश्वस्य यान्यवदानानि सायन्यवति । आनुपुभ ' अनुपुभा सम्मितेषा एषा उत्तरा दिक् । एषा हि प्राच्या आरम्य ष्ठुर्था भवति ।
अनुपुभवि चतुर्थदा । ' आनुपुभा ' अनुपुभा सम्मितेषा एषा उत्तरा दिक् । एषा हि प्राच्या आरम्य ष्ठुर्था भवति ।
अनुपुभवि चतुर्थदा । आनुपुभीति प्राप्त ऊदसः । य एव ' अन्पुयोनि ' जापो योनिरस्य स अप्सुयोनि ।
अन्पुयोनिरिति प्राप्ते प्रथमया सप्तमी । तस्या ऊदस अप्सु जायत इत्यत्र लुकि प्राप्ते "तत्पुष्पे कृति
बहुलम्" (पा सू ६।३।१५) इति सप्तम्या अलुक् ॥ १९ ॥

इति श्रीमदाद्या हरित्वाग्निव कृत्वा ब्राह्मणं तद्विशस्य तद्विशस्य तद्विशस्य तद्विशस्य तद्विशस्य

द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (१३।२।२) ॥

' देवा वा अश्वमेधे ' अश्वमेधेऽप्यमानं इतीति शेषः । कुत एतद् अधिकारात् । तथा च उत्तरपार्श्वमेधे

प्राजानाद्यदश्वमेधेऽश्वेन पवमानाय सर्पन्ति स्वर्गस्य लोकस्य प्रज्ञान्यै
पुच्छमन्वारभन्ते स्वर्गस्यैव लोकस्य समष्ट्यै न वै मनुष्यः स्वर्गं
लोकमुज्जता वेदाश्वो वै स्वर्गं लोकमुज्जता वेद ॥ १ ॥

यदुद्गातोद्गायेत् । (य) यथाऽक्षेत्रज्ञोऽन्येन यथा नयेत्तादृक्तद्वयं यदु-
द्गातारमवरुष्याश्वमुद्गीयाय वृणीति यथा क्षेत्रज्ञोऽज्जता नयेदेवमुभैतद्य-
जमानमश्वः स्वर्गं लोकमुज्जता नयति हिङ्करोति सामैव तद्धिङ्करोत्यु-
द्गीयुऽएव स ब्रुववाऽब्रुपरुद्धन्ति सुष्ठुंशिक्षते यथोपगातारऽपगा-
यन्ति तादृक्तद्विरण्यन्दक्षिणा सुवर्णं शतमानन्तस्योक्तं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

इति प्रथमप्रपाठके द्वादशं ब्राह्मणम् ॥ १३।१।१२ ॥ (२-३ ॥)

मानाय सर्पन्ति । स्वर्गस्य लोकस्य प्रज्ञान्यै । पुच्छमन्वारभन्ते । स्वर्गस्यैव लोकस्य समष्ट्यै । न
वै मनुष्यः स्वर्गं लोकमुज्जता वेद । अश्वो वै स्वर्गं लोकमुज्जता वेद ॥ १ ॥

यदुद्गातोद्गायेत् । यथाऽक्षेत्रज्ञोऽन्येन यथा नयेत् । तादृक्तम् । अथ यदुद्गातारमवरुष्याश्वमुद्गी-
याय वृणीति । यथा क्षेत्रज्ञोऽज्जता नयेत् । एवमेवेतत् यजमानमश्वः स्वर्गं लोकमुज्जता नयति । हि
ङ्करोति । सामैव तत् । हिङ्करोति । उद्गीय एव सः ब्रुवा उपकृत्यन्ति सशिक्षते । यथोपगातार
उपगायन्ति । तादृक्तम् । द्विरण्यं दक्षिणा । सुवर्णं शतमानम् । तस्योक्तं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

“ एकविंश मध्यममहर्मेवति ” इत्येकमेव प्रकृत्य वक्ष्यति यत् “ अथ निष्कोशानपन्ति ” इति (रा. प. १।१।
१।१। १-१९) पवमानं प्रातः सवर्तिकं बहिष्पर्वमानम् । कुत एतत् । स हि नोर्ध्वं वा एषोऽभ्य ओति सल्लुत
एव स स्वर्गं लोकमिवाह स एव जीवत्यधे वर्तते । उत्तरो तु पवमानो सवर्गप्रेक्षे वर्तते । तदर्थं कथमश्वेन
सर्वे । यः स्वर्गं लोकं स्वर्गलोकसमुत् प्रज्ञातवत् । बहिष्पर्वमानं च स्वर्गं लोकमथ प्रज्ञातवान् । यदश्वमेधे
कथमेऽस्मिन् अश्वेनोद्गातृम्यानयेन सह बहिष्पर्वमानायाश्चायं यजमानो त्रयाऽऽवसथासर्पति, तत्स्वर्गस्य प्रज्ञान्यै
पुच्छमन्वारभन्ते स्वर्गस्यैव । अश्वो वै स्वर्गं लोकं अजस्रं ऋतुनामार्गेण वेद । स हि प्रजपतिरित्यभिप्रायः ॥ २ ॥

यपदि उद्गाता लोष्टुर्निहर्तृभ्यां सह उद्गायेत् श्वेन कुर्वत् । ततो यथा अश्वेन अश्वेन
यथा गन्त्ये नयेत् । तदश्वेन गच्छति स्वदर्शनप्राप्तया तादृक्तम् । अथ यत् उद्गातारं समाव-
रुष्यातारमीय अश्वमुद्गीयाय स्तोत्राय वृणते । तद्यथा क्षेत्रज्ञं देशज्ञं अजस्रं नयेत् । एव यजमानमश्वः
स्वर्गं पवमानमजस्रं नयति । “ हिङ्करोति ” हेतितत्तादृक् करोति । सोऽथ बहिष्पर्वमानदेशं गत्वा यव
हिङ्करोति । तत्ताम हिङ्करोति । साम एव तत् हिङ्कारं करोतीत्यर्थः । उद्गीय एव स इति । न

(रंस्तु) तुदाहुः । (३) अपशुर्वाऽप्य बुदारण्या नैतस्य होतव्यं
यजुहुयात्क्षिप्रं यजमानमरण्यम्भृतुं हरेयुररण्यभागा ह्यारण्याः
पशवो यत्र जुहुयाद्यज्ञवेशसु स्यादिति पुर्व्वमिदृशानेवोत्सृजन्ति तुत्रैव
हुतव्राहुतत्र यजमानमरण्यम्भृतुं हरन्ति न यज्ञवेशसं भवति ॥ ३ ॥

ग्राम्यैः सुभ्रूस्त्यापयति । वि पितापुत्राववस्यतः समध्वानः कामन्ति
समतिक्रम्यग्रामयोग्यामान्तौ भवतो नक्षीकाः पुरुषव्याघ्राः परिमोषि-
णऽआव्याधिन्पस्तुस्कराऽ अरण्येष्वजायन्ते ॥ ४ ॥

इति प्रथमप्रपाठकं त्रयोदशं ब्राह्मणम् ॥ १३१११३ ॥ (२-४) ॥

तदाहुः-अपशुर्वा अप्य बुदारण्याः । नैतस्य होतव्यम् । यत् जुहुयात् । क्षिप्रं यजमानमरण्यं
मृतं हरेयुः । अरण्यभागा ह्यारण्याः पशवः । यत्र जुहुयात् । यत्रवेशसं स्यात् इति । पर्यमिदृशान-
नेषोत्सृजन्ति । तुत्रैव हुतम् । नाहुनम् । न यजमानमरण्यं मृतं हरन्ति । न यज्ञवेशसं भवति ॥ ३ ॥

ग्राम्यैः संस्थापयति । वि पितापुत्राववस्यतः । समध्वानः कामन्ति । समतिक्रम्य ग्रामयोग्यान्तौ
भवतः । नक्षीकाः पुरुषव्याघ्राः परिमोषिणः आव्याधिन्पस्तुस्करा अरण्येष्वजायन्ते ॥ ४ ॥

प्रियम् । अथनिरजर्दस्थलना लक्ष्यन्ते । क्षमे मति मनुष्या सर्वान् देशान् सचरेष्वस्मिन्निग्राह । भूमिं च
सति हि मत्तत्तरे विप्रिये च वसति । मण्डित समाने ग्रामरो आमानौ मीमन्तौ म्पानाम् । अस्यामु हि
मीमानु ग्राम्य समाने एव मन्तौ भवति । नक्षीका नक्षीका । पुराणं न आवाध पुराणम् ।
स्तेषां हि व्याघ्रानां पुराणं वदन्ति न पुरुषव्याघ्रा । ग्रामोपि धीयः । ' आव्याधिन् ' आदिव्याया-
पुराणव्याधिव्य चोरमेना । लम्काम्पनां कुर्वन्त्यनोन्त्ये चोरा । न आवादेन एव आवादादृष्टम् ।
यत् यदि आरथ्यं सस्यापयेत् । तत् अजान पूर्वदेशादरो विजानेषु विरुद्ध कामेषु । स्वदेश एव
मनुष्या सचरेषु । न देशातेषु अन्तराजानमभिजवान् अभ्येवाच । विदूर ग्रामयोग्यान्तौ म्पानम् ।
अध्वे हि सति प्रविरता ग्रामा भवन्ति । तेषां च समाना दूरे भवति ॥ १ ॥ २ ॥

रूप पुनराकर्षणार्थेन मन्थारणे यत्र न्यत आह तदाहुः इति । नक्षीका मन्थारणे अत्र अगुर्वा । यान्ता
प्राप्तोऽस्य मन्थारणे एव न आरण्या । नैतस्य मन्थारणे अत्रिवाभिर्नैतस्य । यदि तुदाहय दोष स्यात् । यदि
न जुहुयात्, यज्ञिनादा स्यात् । अथ हि देवतायै मन्थार । सर्वं नक्षीकेन नैतव नदन्मिति । साष्टादमाव-
पथे एव हुतम् । पर्यमिदृशाने नु यन्तिमिनि भवन्ति । नाहुनम् । यद्य मन्थारान्तां च आगाने वद-
न्तिनादा । वदनाच्च पर्यमिदृशान् । तेषां पूर्व्वमिदृशान् ॥ ३ ॥

अथ मन्थारपति । पितापुत्रं च दृष्टव्यमवस्यत । अथ हि सति विप्रियमवस्यत । अध्वे तु मन्थारपत्येव
वस्यत ॥ ४ ॥

इति ब्रह्मशास्त्रार्थहरिश्चिन्ता कृती माध्विन्निर्णय तत्त्वब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशोऽध्याये

द्वितीयोऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १३१३१४ ॥

प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । सोऽस्मात्सृष्टः पराङ्मत्सु पङ्क्तिर्भूत्वा सम्बत्सरं
प्राविशत्तेऽर्द्धमासा अभवत्सतुं पञ्चदशिमिरनु प्रायुङ्क्त तमाप्नोत्तमाप्त्वा
पञ्चदशिमिरुवारुन्द्वाद्धमासानाम्वाऽ एषा प्रतिमा अत्यञ्चदशिनो अत्यञ्च-
दशिनऽञ्जालभतेऽर्द्धमासानेव तैर्ष्यजमानोऽवरुन्धे ॥ १ ॥

तदाहुः । (३) अनुवरुद्धो वाऽष्टस्य सम्बत्सरो भवति योऽन्यत्र चातु-
र्मास्येभ्यः सम्बत्सरुन्तनुतऽष्टत्येष वै साक्षात्सम्बत्सरो वृञ्चातुर्मा-
स्युनि वृञ्चातुर्मास्यान्पशूनालुभते साक्षादेव तुत्सम्बत्सरमुवरुन्धे वि

प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । सोऽस्मात्सृष्टः पराङ्मत्सु । न पङ्क्तिर्भूत्वा संवत्सरं प्राविशत् । तेऽर्द्धमासा
अभवन् । तं पञ्चदशिमिरनु प्रायुक्तं । तमाप्नोत् । तमाप्त्वा पञ्चदशिमिरवारुन्ध । अर्द्धमासानां
वा एषा प्रतिमा । अत्यञ्चदशिनः । अत्यञ्चदशिन आलुभते । अर्द्धमासानेव तैर्ष्यजमानो-
ऽवरुन्धे ॥ १ ॥

तदाहुः—अनवरुद्धो वा एतस्य संबत्सरो भवति । योऽन्यत्र चातुर्मास्येभ्यः संबत्सरं तनुत इति ।
एष वै मासान्संवत्सरः । वृञ्चातुर्मास्यानि । वृञ्चातुर्मास्यान्पशूनालुभते । साक्षादेव तुत्संवत्सरमुवरुन्धे ।

प्रजापतिरिति—पञ्चदशिनधातुर्नोत्वा एकादशिनः इत्येव त्रिधा प्राग्यन्तर्गद्व्याप्त्य ग्रीणि दर्शनानि ।
तेष्वप्रोच्यते नत्र पञ्चदशसु तावन् अर्द्धमासातिमाह—प्रजापतिः अश्वमेध अश्वमेधवृक्षमाधुन दष्टवान् । सोऽस्मात्
प्रजापतेः पराङ्मत्सु गतः । देवतामहामायेन स पक्तिः पचदिभागो भूत्वा मकरसरः प्रविष्टः । ये पच
विभागान्ते अर्धमासानिमानि अभवन् । एतन्मादेव अर्द्धमासातर्माजान् ते विभागाः प्रत्येकं त्रिभेदा बभूवुरिति
गम्यते । त पचदशिमिरनुप्रायुक्तः । तमवधेन अर्द्धमासना प्राप्तः पचदशिमिरुद्धेभोजनदिनिरन्तेषु प्रयुक्तवान् । पच-
दशसंख्या प्रमाणं येषां ते पचदशिनः । पचदशशब्दात् “शन्सतोर्ईनिङ्गन्दिनि तदस्य पारिमाणमित्येषां वाच्यः”
इति कर्तिकरुद्र उक्तिप्रत्ययः । कासुचिद् कटिकासु (वा, स २४ । १९) पचदश पचात्, पच्यन्ते ।
कासुचिदधिका । कासुचिदूना । तत्र यासु पचदश पचत्यन्ते । तासु ये पचाः ते पचदशिन इत्युच्यते ।
तमाप्नोत् । तमश्च अर्द्धमासाख्यं च प्रविष्टः स प्रजापतिः पचदशिमि पशुभिः आपवान् । यदेवतामह-
मायेनाश्वाऽर्द्धमासेषु अश्वमेधं प्रवेदयति । प्रजापतिः पचदश पशुपायी प्रत्याहरत् । वसतिष्ठेत्येवार्थः । अर्द्ध-
मासानां वै एषा प्रतिमा ये पचदशिनः । ते हि पचदशवन्सर्द्धमासेष्वपि पचदशरात्रिका इत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

तदाहुः—नत्र पचदशभिः सक्वत्सरो य आह आप्नोति सक्वत्सस्य । एतस्यानवरुद्धः । अनवरुद्धः ।
अवश्यपुनरपारी भवति । यथातुर्मास्येभ्यो वैश्वदेववृष्णप्रजासत्ताकमेवशुनासीदियामकेभ्य अन्यत्र संबत्सर
तनुते । ततश्च पचदशमिरनवरुद्धो भवति । सक्वत्सरो नत्र कन्यतेत्यर्थः । कथं हि सक्वत्सरो कथ्यत इत्यत

वाऽएष प्रजया पशुभिर्ऋष्यतेऽप स्वर्गं लोकं प्राप्नोति योऽन्यत्रैका-
दशिनेभ्यः संवत्सरस्तनुतऽडुत्येष वै सम्प्रति स्वर्गो लोको यदेकाद-
शिनी प्रजा वै पशवः एकादशिनी यदेकादशिनान्पशूनालभते न स्वर्गं
लोकमपराप्नोति न प्रजया पशुभिर्ऋष्यते ॥ २ ॥

प्रजापतिर्विराजमसृजत । साऽस्मात्सृष्टा पराच्यैत्साऽश्वमेघं
प्राविशत्तां दशिभिरनु प्यायुङ्क्त तामामोत्तामाप्त्वा दशिभिरवारुन्ध
यद्दशिनऽआलभते विराजमेव तैर्यजमानोऽवरुन्धे शतमालभते शता-
युर्वै पुरुषः शतेन्द्रियऽआयुरेवेन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्ते ॥ ३ ॥

वि वा एष प्रजया पशुभिर्ऋष्यते । अप स्वर्गं लोकं प्राप्नोति । योऽन्यत्रैकादशिनेभ्यः संवत्सरं
तनुत इति । एष वै सम्प्रति स्वर्गो लोकः । यदेकादशिनी । प्रजा वै पशवः एकादशिनी । यदे-
कादशिनान्पशूनालभते । न स्वर्गं लोकमपराप्नोति । न प्रजया पशुभिर्ऋष्यते ॥ २ ॥

प्रजापतिर्विराजमसृजत । साऽस्मात्सृष्टा पराच्यैत् । साऽश्वं मेघं प्राविशत् । तां दशिभिरनु
प्यायुङ्क्त । तामामोत् । तामाम्प्त्वा दशिभिरवारुन्ध । यद्दशिन आलभते । विराजमेव तैर्यजमानो-
अवरुन्धे । शतमालभते । शतायुर्वै पुरुषः । शतेन्द्रियः । आयुरेवेन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्ते ॥ ३ ॥

आह-एष वै साक्षात्संवत्सर । यानि चतुर्मास्यानि । चतुर्मास्यदेवताकल्पसूत्रं " कृष्णप्रीत्या आग्नेया बभ्रव
सौम्या उपवसता सावित्रा । " (वा. स. २४ । १४) इत्यादीन् एकादशिनान्पशूनालभते । साक्षादेव
संवत्सरमेव ऋष्ये इति चतुर्मास्यदेवतासंज्ञा दर्शयन् । वि वै एष प्रजया पशुभिर्ऋष्यते । य एकादशिनेभ्यः
अन्यत्र एकादशिमिधातुर्मास्यैश्च केवल संवत्सरं तनुते इत्याहुमिति वर्तते । कथं ! पुनरेव दोषो न मयर्नस्य
आह-एष वै सम्प्रति स्वर्गो लोकः । या एकादशिनी, स्वर्गस्य कारणमेकादशिनीभिर्यः । यदेकादशिनान्पशून्
" आग्नेयः कृष्णप्रीतिः " (वा. स. २९ । १८ । १९) इत्यादिभाष्यते । तेन च न स्वर्गं लोकमपरा-
प्नोति । यदेकादशिनी विविधैश्च द्वे एकादशिन्यौ द्रष्टव्ये । " समदशैव पशून्ऋष्ये धूर आकृतेन "
" वोदश वोदशोदश " इति वचनात् । (स. य. १३ । २ । २ । १३) ॥ २ ॥

प्रजापतिर्विराज विराजमिमानि दशाययवा दंष्ट्रा अमृजत । देवतामहाभाष्येन नमेव प्राबानन्दमेव
ऽविष्टो तां तत्रैव स्थित्यं दशमि पशुभिस्त्वेव प्रयुक्तवान् । दशमस्या प्रमाणं येषां ते दशिनः पशवः ।
" प्रवारण्ये च वापरे च गोष्ठ्या " इत्येवमादयः । (वा. स. २४ । ३०) (तेनऽप्यस्यनरराष्ट्राय ॥ १)
अस्माकन्ते । दशिनं तच्च यत् यदति दशोऽप्य, कथमि शतसुता (?) दशनाथं शतमिरुह ॥ २ ॥

(तऽष्ट) एकादश दशतऽआलभते । (तऽष्ट) एकादशाक्षरा वै त्रिष्टु-
विन्द्रियमु वै त्रीर्ष्यन्त्रिष्टुविन्द्रियस्यैव त्रीर्ष्यस्यावरुद्ध्याऽएकादश
दशतऽआलभते दश वै पशोः प्राणाऽआत्मैकादशः प्राणैरेव (शून्तुम-
र्द्धयति वैश्वदेवा भवन्ति वैश्वदेवो वाऽअश्वोऽश्वस्यैव सर्वत्राय बहु-
रूपा भवन्ति तस्माद्बहुरूपाः पशवो नानारूपा भवन्ति तस्मान्नाना-
रूपाः पशवः ॥ ४ ॥

इति प्रथमप्रपाठके चतुर्दशं ब्राह्मणम् ॥ १३।१।१४ ॥ (२।५) ॥

बुञ्जन्ति ब्रध्नुमरुपञ्चुरन्तमिति । (त्य) असौ वाऽआदित्यो ब्रध्नोऽ-
मुषोऽमुमेवास्माऽ आदित्यं युनक्ति स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥ १ ॥
तदाहुः । पुराह्वाऽएतस्माद्यज्ञऽएति यस्य पशुरूपाकृतोऽन्यत्र ध्वेदे-

एकादश दशत आलभते । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप् । त्रिष्टुपमु वै त्रीर्ष्यं त्रिष्टुप् । इन्द्रियस्यैव
त्रीर्ष्यस्यावरुद्धयै । एकादश दशत आलभते । दश वै पशोः प्राणाः । आत्मैकादशः । प्राणैरेव
पशून्तुमर्द्धयति । वैश्वदेवा भवन्ति । वैश्वदेवो वा अश्वः । अश्वस्यैव सर्वत्राय । बहुरूपा भवन्ति ।
तस्माद्बहुरूपाः पशवः । नानारूपा भवन्ति । तस्मान्नानारूपाः पशवः ॥ ४ ॥

“ बुञ्जन्ति ब्रध्नुमरुपं चरन्तम् ”—(वा० सू० २३।५) इति । असौ वा आदित्यो
ब्रध्नोऽरुपः । अमुमेवास्मा आदित्यं युनक्ति । स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥ १ ॥

तदाहुः—पुराह्वा एतस्माद्यज्ञ एति । यस्य पशुरूपाकृताऽन्यत्र वेदेरेति । इति । “ एतं स्तोत्ररत्नेन

एकादश दशत इति । “ ब्रध्नापतये च वापये च ” इत्यत्र आरम्य एकादशैवा लविका । (वा.
स. १४ । १०-४०) वासु दश दश पशवः ॥ ४ ॥

इति श्रीमदाचार्यहोत्राचार्य कनौ माध्यन्दिनीशतपथब्राह्मणपाठ्ये त्रयोदशोऽध्याये द्वितीयेऽध्याये

प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १२ । २ । ५ ॥

बुञ्जन्तीति । “ अमुमेवास्मा आदित्यं युनक्ति ” इति वाक्यशेषान् मन्त्रवर्णान् शाखातत्त्ववचनान् अथ
रथेन युनन्तीति गम्यते । “ युञ्जन्त्य ” इत्येवेवास्मान् जीन् युनक्ति । तेन च रथेनारो गच्छति । अगगादिभ्य
अथेयुः “ यद्वाति ” इति वाचयति ॥ १-२ ॥

स्तोत्रेति तु स्तोत्रेण पथा पुनरश्वमावर्तयासि नऽइति व्यायुर्वं स्तोता
तमेवास्माऽएतत्पुस्तकं दधाति तथा नात्येति ॥ २ ॥

(त्व) अप वाऽएतस्मात् । (ते) तेजऽइन्द्रियम्पशवः श्रीः कामन्ति
योऽश्वमेधेन यजते ॥ ३ ॥

व्यसवस्त्वाऽअन्तु । गायत्रेण च्छन्दसेति महिष्यभ्यनक्ति तेजो वा-
ऽआज्यन्तेजो गायत्री तेजसीऽएवास्मिन्समीची दधाति ॥ ४ ॥

रुद्रास्त्वाऽअन्तु त्रैष्टुभेन च्छन्दसेति बावाता तेजो वाऽआज्यमिन्द्रि-
यन्निष्टुतेजश्चैवास्मिन्निन्द्रियञ्च समीची दधाति ॥ ५ ॥

(त्या) आदित्यास्त्वाऽअन्तु । जागतेन च्छन्दसेति परिवृक्ता तेजो
वाऽआज्यं पशवो जगती तेजश्चैवास्मिन्पशूञ्च समीचो दधाति ॥ ६ ॥

पत्न्योऽभ्यज्यन्ति । त्रिये वाऽएतद्रूपं यत्पत्न्यः त्रियमेवास्मिन्स्तु-
दधति नास्मात्तेजऽइन्द्रियं पशवः श्रीरपकामन्ति ॥ ७ ॥

पथा पुनरश्वमावर्तयासि नः ”- (बा० सं० २३ । ७) इति । व्यायुर्वं स्तोता । तमेवास्मा
एतत्पुस्तकं दधाति । तथा नात्येति ॥ २ ॥

अप वा एतस्मात्तेज इन्द्रियं पशवः श्रीः कामन्ति । योऽश्वमेधेन यजते ॥ ३ ॥

“ व्यसवस्त्वाऽअन्तु गायत्रेण च्छन्दसा ”-इति महिष्यभ्यनक्ति । तेजो वा आज्यम् ।
तेजो गायत्री । तेजसी एवास्मिन् समीची दधाति ॥ ४ ॥

“ रुद्रास्त्वाऽअन्तु त्रैष्टुभेन च्छन्दसा ”-इति बावाता । तेजो वा आज्यम् । इन्द्रियं
निष्टुप् । तेजश्चैवास्मिन्निन्द्रियं च समीची दधाति ॥ ५ ॥

“ आदित्यास्त्वाऽअन्तु जागतेन च्छन्दसा ”- (बा० सं० २३ । ८) इति परि-
वृक्ता । तेजो वा आज्यम् । पशवो जगती । तेजश्चैवास्मिन्पशूञ्च समीचो दधाति ॥ ६ ॥

पत्न्योऽभ्यज्यन्ति । त्रिये ॥ एतद्रूपम् । यत्पत्न्यः । त्रियमेवास्मिन्स्तु-
दधति नास्मात्तेज इन्द्रियं पशवः श्रीरपकामन्ति ॥ ७ ॥

“ वमन्वेति ” तिसृमिरेगानिरात्म्योप्यजनमुप्यन । महिषी प्रथमोऽत्र । बावाता त्रिया । परिवृक्ता
परिवृक्ता दुर्मगा ॥ ४ - ७ ॥

१-वाच्यं तिसृमन्महिषी बावाता परिवृक्ताऽऽभ्येनाभ्यज्यते पूर्ववत्पशवोऽपराधान्यवदेता अपराधेति प्रतिमन्त्रम् ।
६१. भा. पृ. १० । २३० ॥

यथा वै हविषो हुतस्य स्कन्देत् । (दे) एवमेतत्पशोः स्कन्दति यस्य
निकृत्स्य लोमानि शीयन्ते युक्ताचानावयन्ति लोमान्येवास्य सम्भरन्ति
हिरण्मया भवन्ति तस्योक्तं ब्राह्मणमेकशतमेकशतह्वाचानावयन्ति शता-
युर्वे पुरुषऽआत्मैकशतऽआयुष्येवात्मन्यतितिष्ठति भूर्भुवः स्वः इति प्राजा-
पत्याभिप्रावयन्ति प्राजापत्योऽश्वः स्वयैवेन देवतया समर्द्धयन्ति राजी ३
ञ्छाची ३ न्यव्ये गव्ये इत्यतिरिक्तमुन्नमन्नापोषावहरति प्रजामेवान्नादीं
कुरुते एतदन्नमत्त देवा एतदन्नमद्धि प्रजापते इति प्रजामेवान्नाद्येन
समर्द्धयति ॥ ८ ॥

(त्य) अप वाऽ एतस्मात् । (ते) तेजो ब्रह्मवर्चस्तस्मात्प्रियायामिति योऽश्व-
मेधेन व्रजते होता च ब्रह्मा च ब्रह्मेद्यन्वदुतऽआग्नेयो वै होता बार्ह-
स्पत्यो ब्रह्मा ब्रह्म बृहस्पतिस्तेजश्चैवास्मिन्नब्रह्मवर्चसु च समीची घनो

यथा वै हविषो हुतस्य स्कन्देत् । एवमेतत्पशोः स्कन्दति । यस्य निकृत्स्य लोमानि शीयेते ।
यत् कानानावयन्ति । लोमान्येवास्य सम्भरन्ति । हिरण्मया भवन्ति । तस्योक्तं ब्राह्मणम् । एक-
शतमेकशतं कानानावयन्ति । शतायुर्वे पुरुषः । आत्मैकशतः । आयुष्येवात्मन्यतितिष्ठति ।
“ भूर्भुवः स्वः ” इति प्राजापत्याभिप्रावयन्ति । प्राजापत्योऽश्वः । स्वयैवेन देवतया समर्द्ध-
यन्ति । “ राजी ३ ञ्छाची ३ न्यव्ये गव्ये ” इत्यतिरिक्तमुन्नमन्नापोषावहरति । प्रजामेवान्नादीं
कुरुते । “ एतदन्नमत्त देवा एतदन्नमद्धि प्रजापते ” — (वा. सं. २३ । ८) इति । प्रजा-
मेवान्नाद्येन समर्द्धयति ॥ ८ ॥

अप वा एतस्मात्तेजो ब्रह्मवर्चस्तं प्रापति । योऽश्वमेधेन व्रजते । होता च ब्रह्मा च ब्रह्मोर्ध्वं

निकृत् इति वक्तव्ये प्रथमात्पदाने पक्षी छन्दसी । शीयते सहजान्ते पतति । कार्षा मणयः । तस्मिन्
ब्राह्मणे—“ अतिरिक्ते हिरण्यं राट्मन्धमेव ” इत्यादि (१३ । २ । १ । १६ । एकशतमेकशतम् ।
एकैका पत्नी आनयति आब्रजति । वेसरपुच्छे भूर्भुवः स्वः इत्येतामिन्वाहतिभिर्ययासहस्रम् । प्रथमया महिषी,
द्वितीयया बावाता, तृतीयया पशिवृक्षः, अतिरिक्तमन्नं आन्यसक्तुलावाधानात्तावत्तकं रात्रिर्द्विगुणं अन्नापो-
षावहरति अन्नाप्यं तत्समं भोजनमनयति । यथा स तद्वक्ष्यति तथा दृष्टव्यं इति । ॥ ८ ॥

अप वा एतस्मात् । ब्रह्मणि वेदे वदन् ब्रह्मेव प्रकप्रतिपत्तान्नमकम् । अन्ते अन्तेधिदेवतामकस्याभिष्टेये

१—अप्रत्ययान् अन्तर्गतोऽर्थो नैकशतमेकशतं वेसपुच्छे वावयन्ति भूर्भुवः स्वः इति अतिमहत्त्वाद्वाहति । अनुवर्धनं तुल्य-
मेवेत्यम् । वा. ओ. सु. २० । १३१ । १३२ ।

२—अन्नाप्यं रात्रिर्द्विगुणं अन्नमिति काशी ३ ञ्छाची ३ न्य इति । अप्सवहस्रमन्नाद्येति । वा. ओ. सु. १२० । १३१ । १३२ ।
(वाचां पशुदम् ।)

यूपमभितो वदतो युजमानो वै यूपो युजमानमेवैतत्तेजसा च ब्रह्मवर्च-
सुन चोभयुतः परिधत्तः ॥ ९ ॥

कः स्विदेकाकी चरतीति । (त्य) असौ वाऽवादित्य एकाकी चर-
त्येष ब्रह्मवर्चसुं ब्रह्मवर्चसुमेवास्मिस्तद्वत्तः ॥ १० ॥

क उ स्विजायते पुनरिति । चन्द्रमा वै जायते पुनरायुरेवास्मि-
स्तद्वत्तः ॥ ११ ॥

किं स्विद्विमस्य भेषजमिति । (त्य) अग्निर्वै हिमस्य भेषज-
न्तेजऽपुवास्मिस्तद्वत्तः ॥ १२ ॥ शतम् ६९०० ॥

किं वाऽऽवपनं महति । (त्य) अयमेव लोक आवनं महत् ।
नेत्रे लोके प्रतिविष्टति ॥ १३ ॥

वदतः । आप्रेपो वै होता । वाईत्यस्यो ब्रह्मा । ब्रह्म वृहतातिः । तेनभ्येशस्मिन् ब्रह्मवर्चं च
समीची पतः । यूपमभितो वदतः । युजमानो वै यूपः । युजमानमेवैतत्तेजसा च ब्रह्मवर्च-
सुन चोभयुतः परिधत्तः ॥ ९ ॥

“ कः स्विदेकाकी चरति ”-इति । असौ वा आदित्य एकाकी चरति । एत ब्रह्मवर्च-
सम् । ब्रह्मवर्चसुमेवास्मिस्तद्वत्तः ॥ १० ॥

“ क उ स्विजायते पुनः ”-इति । चन्द्रमा वै जायते पुनः । आयुरेवास्मिस्तद्वत्तः ॥ ११ ॥

“ किं स्विद्विमस्य भेषजम् ”-इति । अग्निर्वै हिमस्य भेषजम् । तेज अप्वास्मिस्तद्वत्तः ॥ १२ ॥

“ किं वाऽऽवपनं महत् ”-(वा सं. २३ । ९) इति । अयं वै लोक आवनं महत् ।
अस्मिन्नेत्र लोके प्रतिविष्टति ॥ १३ ॥

का स्विदासीन्पूर्वचित्तिरिति । यौर्वे वृष्टिः पूर्वचित्तिर्दिवमेव
वृष्टिमुवरुन्धे ॥ १४ ॥

किं स्विदासीद् बृहद्वयऽइति । (त्य) अश्वो वै बृहद्वयऽआयुरे-
वावरुन्धे ॥ १५ ॥

का स्विदासीत्पिलिप्पिलेति । श्रीर्वे पिलिप्पिला श्रियमेवावरुन्धे ॥ १६ ॥

का स्विदासीत्पिशङ्गिलेति । (त्य) अहोरात्रे वै पिशङ्गिलेऽअहोरात्र-
योरेव प्रतिष्ठति ॥ १७ ॥

इति प्रथमप्रपाठके पञ्चदशं ब्राह्मणम् ॥ १३।१।१५ ॥ (२-६) ॥

इति प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १३-१ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १०८ ॥

“का स्विदासीत् पूर्वचित्तिः”-इति । यौर्वे वृष्टिः पूर्वचित्तिः । दिवमेव वृष्टिमु-
वरुन्धे ॥ १४ ॥

“किं स्विदासीद् बृहद्वयः”-इति । अश्वो वै बृहद्वयः । आयुरेवावरुन्धे ॥ १५ ॥

“का स्विदासीत्पिलिप्पिला”-इति । श्रीर्वे पिलिप्पिला । श्रियमेवावरुन्धे ॥ १६ ॥

“का स्विदासीत्पिशङ्गिला”-(वा सं २३।११) इति । अहोरात्रे वै पिशङ्गिले ।
अहोरात्रयोरेव प्रतिष्ठति ॥ १७ ॥

का स्विदासीत्पूर्वचित्तिरिति । “हेतो ब्राह्मणं पृच्छति” इति शाखातरान् । यौर्वे वृष्टेर्हेतुः । ततश्च
राष्ट्रोपकाराय दिव वृष्टिमेवावरुन्धे यजमानः । एताभ्यां प्रश्नप्रतिवचनाभ्याम् ॥ १४ ॥

अश्वो वै बृहद्वयः । महान् पशुरिति भुवद्वया शब्दसामान्यान् महद्वयं शब्दार्थकं आयु यजमान अवरु-
न्धे ॥ १५ ॥

श्रीर्वे पिलिप्पिला । रूपानुकरणस्योऽयम् नद्वयविलासोऽप्येवमवती श्रीः । मन्त्रे तु (वा. म. २३।१२)
अवि पिलिप्पिला इका । सा तु शस्त्रेति ब्राह्मणं विवृतम् । इयमिव वै अवि पृथिवी । सा च श्रीः ।
“श्रीर्वा इयम्” इति यजुस्तस्मै ॥ १६ ॥

अहोरात्रे वै पिशङ्गिले इति । मन्त्रे (वा. म. २३।१२) रात्रिप्रदग्नेर्नैव अन्तरि सगृहीतमिति दर्शयति ।
ततश्च एताभ्यां प्रश्नप्रतिवचनाभ्याम् । अहोरात्रयोरेव यजमानः प्रतिष्ठति । तमयोरेव रात्र्यं करोति नित्यं ॥ १७ ॥

इति श्रीमदाचार्यहारीश्वरमित्र कृतौ शाख्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशे कांडे

द्वितीयेऽध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥ २ ॥ ६ ॥

अथ द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् । द्वितीयेऽध्याये च सप्तमं ब्राह्मणम् ।

नियुक्तेषु पशुषु । प्रोक्षणीरध्वर्युतादत्तेऽथं प्रोक्षिष्यन्नन्वारब्धे यजमान-
ऽध्वारिकं यजुरवुद्भुत्याश्वमेधिकं यजुः प्रतिपद्यते ॥ १ ॥

वायुश्वा पचतैरवत्तिवति । वायुरेवैनं पचत्यसितग्रीवइष्टागैरित्यग्निर्वा-
ऽसितग्रीवोऽग्निरुवैनं च्छागैः पचति ॥ २ ॥

न्यग्रोधश्चमसैरिति । यत्र वै देवा यज्ञेनायजन्त तुऽएतांश्चमसान्यो-
र्जंस्ते न्यञ्चोऽरोहंस्तुस्मान्यञ्चो न्यग्रोषा रोहन्ति ॥ ३ ॥

नियुक्तेषु पशुषु प्रोक्षणीरध्वर्युतादत्ते । अथं प्रोक्षिष्यन्नन्वारब्धे यजमान आध्वारिकं यजुरवु-
द्भुत्याश्वमेधिकं यजुः प्रतिपद्यते ॥ १ ॥

“वायुश्वा पचतैरवत्तिवति”-इति । वायुरेवैनं पचति । “असितग्रीवइष्टागैः”-इति ।
अग्निर्वा असितग्रीवः । अग्निरैवैनं छागैः पचति ॥ २ ॥

“न्यग्रोधश्चमसैः”-इति । यत्र वै देवा यज्ञेनायजन्त । त एतांश्चमसान्योर्जंस्ते न्यञ्चो-
रोहन् । तस्यान्यञ्चो न्यग्रोषा रोहन्ति ॥ ३ ॥

नियुक्तेषु पशुषु । अन्वारब्धे यजमाने । आध्वारिकं प्रोक्ष्ययजुः “अद्वयन्वीरधीत्य” इत्येवम् (वा.
सं. १ । ९) अनुदलोद्यते । “वायुश्वा” इत्येवमात्म्ये । यतुरिति चैतवचनात्ततोऽप्येता मयरादिनाः
(वा. सं. १३ । १-११) एकवचनमिति दर्शयति-वायुश्चैति । वायुरेवैनमथ पचति अग्निरोदित-
वति इति इत्युक्त्यावायुश्चात्राज्ये तस्यैव दर्शयति । अग्निरैव च्छागैः, अग्निश्चमसैः । न च एत छागैः
स्तु पचति ॥ १ ॥ २ ॥

‘न्यग्रोधश्चमसैः’ । न्यग्रोधः स्वर्गदिधमने लोमण्यर्धं धारयति इत्यर्थं प्रसिद्ध एवेति न न्यायवान् ।
चरकाणां हि नैवग्रोधश्चमसाः एवमेतं तेषु च समु अथ आत्मने नान्यैरिति । तानुरादयन् न्यग्रोराध्वमुरा-
दरेति । चमसमत्रं न्यग्रोराध्वः । कथं नाम देवचमस इति न्यग्रोराध्वमुराध्वना मय्यने । न्योऽहम् ।
“उम्य आरये”- (वा. पा. जु. प. ११) अग्निमुगाध्वमुराध्वं ॥ ३ ॥

शल्मलिर्वृष्येति । शल्मलो वृद्धिन्दपाति तस्माच्छल्मलिर्वृनस्प-
तीनां वृषिष्ठं वर्द्धते ॥ ४ ॥

(तऽए) एष स्य राय्यो वृषेति । (त्य) अश्वेनैव रयं संपादयति
तस्मादश्वो नान्यद्वयाद्ददति ॥ ५ ॥

पद्भिश्चतुर्भिरेदगति । तस्मादश्वस्त्रिभिस्तिष्ठंस्तिष्ठत्यथ युक्तः सर्वैः
पद्भिः समसायुते ॥ ६ ॥

ब्रह्माऽकृष्णश्च नोऽवत्विति । चन्द्रमा वै ब्रह्माऽकृष्णश्चन्द्रमस-
ऽपुर्वेनम्परिददाति नमोऽग्नयऽदुत्यग्नयऽएव नमस्करोति ॥ ७ ॥

संज्ञितो रश्मिना रथऽ इति । रश्मिनैव रथं संपादयति तस्मा-
द्वयः पुष्यंतो दर्शनीयतमो भवति ॥ ८ ॥

संज्ञितो रश्मिना हयऽ इति । रश्मिनैवाश्वं संपादयति तस्मादश्वो
रश्मिना प्र्यतिहृतो भूयिष्ठं रोचते ॥ ९ ॥

“शल्मलिर्वृष्येति”—इति । शल्मलो वृद्धि दपाति । तस्माच्छल्मलिर्वृनस्पतीनां वृषिष्ठं वर्द्धते ॥ ४ ॥

“एष स्य राय्यो वृषेति”—इति । अश्वेनैव रथं संपादयति । तस्मादश्वो नान्यद्वयाद्ददति ॥ ५ ॥

“पद्भिश्चतुर्भिरेदगत्” इति । तस्मादश्वस्त्रिभिस्तिष्ठंस्तिष्ठति । अथ युक्तः सर्वैः पद्भिः
समसायुते ॥ ६ ॥

“ब्रह्माऽकृष्णश्च नोऽवत्व”-इति । चन्द्रमा वै ब्रह्माऽकृष्णः । चन्द्रमस एवेनं परिददाति ।
“नमोऽग्नये”-(वा. सं २३ । १२) इति । अग्नय एव नमस्करोति ॥ ७ ॥

“संज्ञितो रश्मिना रथः”-इति । रश्मिनैव रथं संपादयति । तस्माद्वयः पुष्यंतो दर्शनी-
यतमो भवति ॥ ८ ॥

“संज्ञितो रश्मिना हयः”-इति । रश्मिनैवाश्वं संपादयति । तस्मादश्वो रश्मिना प्रति-
हृतो भूयिष्ठं रोचते ॥ ९ ॥

शल्मलि । शल्मलिर्वृष्येति । शल्मलो वृद्धि दपाति । तस्माच्छल्मलिर्वृनस्पतीनां वृषिष्ठं वर्द्धते ॥ ४ ॥
नाम उद्भूतं न मन्त्रिमुपादानं शल्मलो वृद्धि दपाति इत्यने । नानार्थकार्यवचनम् ॥ ४ ॥

एष स्य राय्य । रथं सातु रथाय हिन राय्य इत्युक्ते अत्राप्यस्य सप्ततिर्गम्यते ॥ ५ ॥

आयुते आगच्छति ॥ ६ ॥ ७ ॥

पुनः पाद्वेष्टितं सज्जुमि पाद्वेष्टितं प्रतिहृतं ..... ॥ ८ ॥ ९ ॥

१-“संज्ञितो रश्मिना रथः”-इति । रश्मिनैवाश्वं संपादयति । तस्मादश्वो रश्मिना प्रतिहृतो भूयिष्ठं रोचते ॥ ९ ॥

सुष्टुशितोऽअप्स्वप्सुजाऽइति । (त्य) अप्सुयोनिर्वाऽअश्वः स्वयु-
वेनं योन्या समर्द्धयति ब्रह्मा सोमपुरोगवऽ इति सोमपुरोगवमेवेन^१
स्वर्गं लोकं गमयति ॥ १० ॥

स्वयुम्वाजिस्तुनं कल्पयस्वेति । स्वयु^२ रूपं कुरुष्व यादृशमिच्छसी-
त्येवेनं तदाह स्वयं यजस्वेति स्वाराज्यमेवास्मिन्दधाति स्वयं जुपस्त्रेति
स्वयं लोकं^३ रोचयस्व यावन्तमिच्छसीत्येवेनन्तदाह महिमा तेऽन्येन
न सन्नशऽइत्यश्वमेव महिम्ना समर्द्धयति ॥ ११ ॥

न वाऽवऽ एतन्त्रियसे न रिप्यसीति । प्रथामत्येवेनन्तदेवाँ २॥^४
इदेपि पथिभिः सुगोभिरिति देवयानानेवेनं पयो दर्शयति यत्रासते सुकृतो
यत्र ते ययुरिति सुकृद्भिरेवेन^५ सलोकं करोति तत्र त्वा देवः सविता
दधात्विति सविनेवेन^६ स्वर्गं लोकं दधाति प्रजापतये त्वा जुष्टमोक्षा-
नीत्युपा^७श्वयोपगृह्णाति ॥ १२ ॥

“संशितो अप्स्वप्सुजाः” इति । अप्सुयोनिर्वा अश्वः । स्वयैवेनं योन्या समर्द्धयति ।
“ब्रह्मा सोमपुरोगवः”-इति । सोमपुरोगवमेवेन स्वर्गं लोकं गमयति ॥ १० ॥

“स्वयं वाजिस्तुनं कल्पयस्व”-इति । स्वयं रूपं कुरुष्व यादृशमिच्छसीत्येवेनं
तदाह-“स्वयं यजस्व”-इति । स्वाराज्यमेवास्मिन्दधाति । “स्वयं जुपस्व”-इति ।
स्वयं लोकं रोचयस्व । यावन्तमिच्छसीत्येवेन तदाह-“महिमा तेऽन्येन न सन्नशे”-
(वा. सं. २१ । १५) इति । अश्वमेव महिम्ना समर्द्धयति ॥ ११ ॥

“न वा व एतन्त्रियसे न रिप्यसि”-इति । प्रथामत्येवेन तत् । “देवाँ २ इदेपि
पथिभिः सुगोभिः”-इति । देवयानानेवेनं पयो दर्शयति । “यत्रासते सुकृता यत्र ते ययुः”-
इति । सुकृद्भिरेवेनं सलोकं करोति । “तत्र त्वा देवः सविता दधातु”- (वा. सं. २१।१५)
इति । सविनेवेनं स्वर्गं लोकं दधाति । “प्रजापतये त्वा जुष्ट मोक्षानि”-इत्युपाश्व
अयोपगृह्णाति ॥ १२ ॥

(त्य) अग्निः पशुरासीत् । (त्वे) तेनायजन्त सुऽ एतं लोकमजयद्यु-
स्मिन्नग्निः सु ते लोको भविष्यति तुज्येप्यसि पिबेत्ताऽअपऽइति यावा-
नग्नेर्विजयो यावांल्लोको यावद्वैश्वर्यं तावांस्ते विजयस्तुवांल्लोकस्तुवद्वैश्वर्य-
म्भविष्यतीत्येवैनन्तुदाह ॥ १३ ॥

व्यायुः पशुरासीत् । (त्वे) तेनायजन्त सुऽ एतं लोकमजयद्युस्मिन्वायुः
सु ते लोको भविष्यति तुज्येप्यसि पिबेत्ताऽअपऽइति यावान्वायोर्वि-
जयो यावांल्लोको यावद्वैश्वर्यं तावांस्ते विजयस्तुवांल्लोकस्तुवद्वैश्वर्य-
म्भविष्यतीत्येवैनन्तुदाह ॥ १४ ॥

सूर्यः पशुरासीत् । (त्वे) तेनायजन्त सुऽ एतं लोकमजयद्युस्मि-
न्सूर्यः सु ते लोको भविष्यति तुज्येप्यसि पिबेत्ताऽअपऽइति यावा-
न्सूर्यस्य विजयो यावांल्लोको यावद्वैश्वर्यं तावांस्ते विजयस्तुवां-
ल्लोकस्तुवद्वैश्वर्यम्भविष्यतीत्येवैनन्तुदाह तर्पयित्वाऽश्वमुनः सध्वं
स्कृत्य पशोक्षणीरुितरान्पशून्शोक्षति तस्युतः ॥ १५ ॥

इति द्वितीयप्रपादके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १३।२।१ ॥ (२-७) ॥

“अग्निः पशुरासीत् । तेनायजन्त । स एतं लोकमजयत् । यस्मिन्नग्निः । स ते लोको
भविष्यति । तं ज्येप्यसि । पिबेता अपः ”-इति । यावानग्नेर्विजयः । यावान् लोकः ।
यावद्वैश्वर्यं तावांस्ते विजयः । तावान् लोकः । यावद्वैश्वर्यं भविष्यतीत्येवैनं तदाह ॥ १३ ॥

“ वायुः पशुरासीत् । तेनायजन्त । स एतं लोकमजयत् । यस्मिन् वायुः । स ते
लोको भविष्यति । तं ज्येप्यसि । पिबेता अपः ”-इति । यावान् वायोर्विजयः । यावान्
लोकः । यावद्वैश्वर्यं तावांस्ते विजयः । तावान् लोकः । यावद्वैश्वर्यं भविष्यतीत्येवैनं तदाह ॥ १४ ॥

“ सूर्यः पशुरासीत् । तेनायजन्त । स एतं लोकमजयत् । यस्मिन् सूर्यः । स ते लोको
भविष्यति । तं ज्येप्यसि । पिबेता अपः ”- (बा० सं० २३।१७)-इति । यावान् सूर्यस्य

देवा वाऽउदचः । स्वर्गं लोकं न प्राजानंस्तमुचः प्राजानाद्यदुधेनो-
दचां युन्ति स्वर्गस्य लोकस्य पृज्जात्ये व्यासोऽधिवारः । हिरण्यामित्यु-
चायोपसृणन्ति यथा नान्यस्मै पशवे तस्मिन्नेनमधि संतृपयन्त्यन्येरेवैन-
न्तृपशुभिर्व्याकुर्वन्ति ॥ १ ॥

युन्ति वाऽएतृपशुम् । यदेनः संतृपयन्ति प्राणाय स्वाहाऽपानाय
स्वाहा व्यानाय स्वाहेति संतृप्यमानऽआहुतीर्जुहोति प्राणानेवास्मिन्-
न्नेतृदधाति तयो हास्येनेन जीवतेव पशुनेष्टुमभवति ॥ २ ॥

विजयः । यावान् लोकः । यावदर्थं तावांस्ते विजयः । तावान् लोकः । तावदर्थं भक्षिष्यती-
त्येवं तदाह । तर्पयित्वाऽश्वम् । पुनः संमृज्य प्रोक्षणीरितरान्पशून्पशूनि । तस्यानः ॥ १५ ॥

देवा वा उदचः स्वर्गं लोकं न प्राजानन् । तमुचः प्राजाना । यदुधेनोदचो यन्ति । स्वर्गस्य
लोकस्य प्राजान्ति । व्यासोऽधिवारं हिरण्यामित्युचायोपसृणन्ति । यथा नान्यस्मै पशवे । तस्मिन्नेन-
मधि संतृपयन्ति । अन्येरेवैनं तृपशुभिर्व्याकुर्वन्ति ॥ १ ॥

युन्ति वा एतृपशुं यदेनं संतृपयन्ति । “प्राणाय स्वाहाऽपानाय स्वाहा व्यानाय
स्वाहा” — (बा. सं. २. ३. १८) इति संतृप्यमान आहुतीर्जुहोति । प्राणानेवास्मिन्नेतृ-
दधाति । तयो हास्येनेन जीवतेव पशुनेष्टुमभवति ॥ २ ॥

(न्यु) अम्बेऽअम्बिकेऽम्बालिके । न मा नयति कुश्वतेति पत्नीरु-
दानयत्यह्वतेवेनाऽएतदुयो मेध्याऽएवेनाः करोति ॥ ३ ॥

गणानां त्वा गणपतिं न्वामहऽइति । पत्न्यः परियन्त्यपहवतऽपुयास्मा
ऽएतदुतो न्येवाऽस्मै हवतेऽयो धुवतऽ एवेनन्त्रिः परियन्ति त्रयो वाऽ
इमे लोकाऽएभिरेवेनं तल्लोकेर्धुवते त्रिः पुनः परियन्ति पदं सम्पद्यन्ते
पद्वा ऋनुवऽ ऋतुभिरेवेनन्धुवते ॥ ४ ॥

“ अम्बे अम्बिकेऽम्बालिके न मा नयति कश्चन ”—(वा सं २३।१८) इति पत्नी-
रुदानयति । अह्वतेवेना एतत् । अयो मेध्या एवेनाः करोति ॥ ३ ॥

“ गणानां त्वा गणपतिं इवामहे ”—(वा सं २३ । १९) इति पत्न्यः परियन्ति ।
अपहवत एवास्मा एतत् । अतो न्येवाऽस्मै हवते । अयो धुवत एवेनम् त्रिः परियन्ति ।

तस्याभिप्राय —ननुपमाने इति “ वर्तमानमानीये वर्तमानवद्वा ” (वा. सू. ३ । ३१ । १३१) इत्येव
वर्तमानोपदेशोऽस्मादिति । पुनः “ प्रागन्तेषाम्निनेनश्वाणि ” इति वाक्यशेषान् । उवाताता हि प्राणानां
पुनर्विधानं युक्तं, नानुत्पानादिति ॥ २ ॥

अंबेऽअम्बिके इति । “ उदानयति ” इति वचनात् उदानकरणस्य मत्र प्रतिपाति । सूत्रवाग्व्याह—“ वाच-
यति पत्नीर्नरकमलेऽम्ब इति ”—(का. श्रौ. सू. २० । १९०) तस्याभिप्रायः । इति वाचयन् पत्नी-
रुदानपत्नीत्यत्र ध्वन्यर्थ इति । उत ! लिप्तन्तावदेव पत्नीर्नरकं प्राप्नोति । नच एवैका हि पत्नी इतरा
ल्लिखन्तामत्र्यं योरा परिदेवयमाना दृश्यते । हे अंबे ! हे अम्बिके ! हे अम्बालिके ! (यूनमपुन्यानीपदोक्तम्)
समीपम् । स च पक्षपाती कुत्तितोऽयम् । कापि युष्माकं समन्ति । सुपक्षिणा सुपु मद्रिना कापीनरानिनी-
मिव मुक्ताम् । न तु आ तत्र कश्चिन्नपत्नीति समीप्यर्थः । “ वर्तमानस्तामीने वर्तमानवद्वा ”—(वा. सू. ३ ।
२३ । १३१) इत्यात्मनेपदने द्रष्टव्य । एव समन्ति । “ समि स्वने ”—(वा. पा. अ. प. १९) इति
वातु मुति स्वनेनचन सर्वान् लक्षयति । एव तावपत्नीर्नरकमम्य मत्रस्य सिद्धम् । अनेनापि तु
वाचयतीति वाक्यशेषादुच्यते । एव व्याह—अह्वत । “ हेन् स्पृहन्ता शब्दे च ”—(वा. पा. म्वा. उ. १०३१)
एवेना एतदिति मेध्यासमुवाचयत्यत्र उपपन्नं वाचनम् । अयो मेध्या मेगार्हा एव एना करोति मत्रेण वाचनेनेप-
मिप्राय । एतदपि वाचने निगमम् ॥ ३ ॥

‘ गणानां त्वा गणपतिमेति । अनेन मत्रेण सकृदेव अर्धसर्वा पत्न्यं वाच्यं परिक्रमति । अपहवते
विश्रमत्येवार्थम् । एतत्प्रदक्षिणवर्तनेन सङ्गमसुखनिकर्ष्यम् । अविवाऽविष्मृतगतिं निवृत्तिं क्षमयति च कवि-
म्यजमाना । एतत्सङ्गमने प्रदक्षिणवर्तने । अयो धुवते । “ धून् विधुवते ”—(वा. पा. ३ । उ. १०३१)

‘ १-पत्नीर्नरकमलेऽम्ब इति पत्नीर्नरकं, अम्बे मूत्रे देवगर्भिकम् । अम्बे मूत्रे कर्तृदेवगर्भिकम् । “ पार्श्वेनहन्ता
वाचयति नरकमलं काष्ठमिति ” ऊ. श्रौ. सू. ६ । १० । १ । इति ऋतुवेदमन्त्रयोक्तव्ये, समुच्चय इति ।

(त्रुप) अथ ब्राह्मणेभ्यः प्राणाः कामन्ति । ये यज्ञे धुवनन्तन्वते नवः कृन्वः परिपन्ति नव दे प्राणाः प्राणान्वात्मन्वधते नेभ्यः प्राणाऽअप- कामन्त्याहुमजानि गर्भधमा त्वमजाति गर्भधमिति प्रजा वै पशवो गर्भः प्रजामेव पशूनात्मन्वधते ताऽउभो चतुरः पदः सम्प्रसारयावेति मियुनस्यावरुद्धये स्वर्गो लोके प्रोणुंवायामित्येव वै स्वर्गो लोको यत्र पशुः संतपयन्ति तुन्मादेवमाह वृषा व्वाजी रेतोधा रेतो दधात्विति मियुनस्वैवरुद्धये ॥ ५ ॥

इति द्वितीयपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १३।२।२ ॥ (२-८)

अथ वा इमे लोकाः । अभिर्गेनं तल्लोकेधुवने । त्रिः पुनः परिपन्ति । पदं संपद्यन्ते । पशवो कृन्वः । कृन्वन्तिर्न न धुवने ॥ ४ ॥

अथ वा नेभ्यः प्राणाः कामन्ति । ये यज्ञे धुवनं तन्वते । नवकृन्वः परिपन्ति । नव वै प्राणाः । प्राणान्वात्मन्वधते । नेभ्यः प्राणा अनकामन्ति । “ आऽहुमजानि गर्भधमा त्वमजाति गर्भ- धम् ”-(वा. सं. २३ । १९) इति । प्रजा वै पशवो गर्भः । प्रजामेव पशूनात्मन्वधते । “ ताऽ उभो चतुरः पदः सम्प्रसारयाव ”-इति । मियुनस्यावरुद्धये । “ स्वर्गो लोके प्रोणुंवा- धाम् ”-इति । एव वै स्वर्गो लोकः । यत्र पशुं संतपयन्ति । तस्यादेवमाह-“ वृषा व्वाजी रेतोधा रेतो दधातु ”-(वा. सं. २३ । २०) इति । मियुनस्वैवरुद्धये ॥ ५ ॥

अथ वाऽ एतस्मात् । (श्री) श्री राष्ट्रकामति योऽश्वमेधेन
युजते ॥ १ ॥

(तऽऽ) ऊर्ध्वमिनामुच्छ्रापयेति । श्रीर्त्वे राष्ट्रमश्वमेधः श्रियमेवास्मै
राष्ट्रमूर्ध्वमुच्छ्रापयति ॥ २ ॥

गिरौ भारथे हरन्निवेति । श्रीर्त्वे राष्ट्रस्य भारः श्रियमेवास्मै राष्ट्रथे
पुनर्यत्पुयो श्रियमेवास्मिन्नाष्ट्रमाधि निदधाति ॥ ३ ॥

(त्पु) अयास्ये मध्यमेधनामिति । श्रीर्त्वे राष्ट्रस्य मध्यथे श्रियमेव
राष्ट्रे मध्यतोऽन्नाद्यन्दधाति ॥ ४ ॥

शीते व्राते पुनन्निवेति । क्षेमो वै राष्ट्रस्य शीतं क्षेममेवास्मै करोति ॥ ५ ॥

अथ वा एतस्माच्छ्री राष्ट्र कामति । योऽश्वमेधेन युजते ॥ १ ॥

“ऊर्ध्वमिनामुच्छ्रापय”-इति । श्रीर्त्वे राष्ट्रमश्वमेधः । श्रियमेवास्मै राष्ट्रमूर्ध्वमुच्छ्रापयति ॥ २ ॥

“गिरौ भारं हरन्निव”-इति । श्रीर्त्वे राष्ट्रस्य भारः । श्रियमेवास्मै राष्ट्र सन्निधायति । अथो
श्रियमेवास्मिन् राष्ट्रमाधि निदधानि ॥ ३ ॥

“अयास्ये मध्यमेधनाम्”-इति । श्रीर्त्वे राष्ट्रस्य मध्यम् । श्रियमेव राष्ट्रे मध्यतोऽन्नाद्यं
दधाति ॥ ४ ॥

“शीते व्राते पुनन्निव”-(वा. सं. २३ । २६) इति । क्षेमो वै राष्ट्रस्य शीतम् । क्षेम
मेवास्मै करोति ॥ ५ ॥

अथ वा एतस्मात् । “तरो शान्तरेष्व यजमानोऽग्निमेधयुक्त्वन्ता अयुज्य वेदिति” (वा. प १३ । १ । १ । ३ ।) “अयावर्तु कुमारीमग्निमेधयति” (यजु १३ । १ । १ । ४) इत्यादि
वदन्ते । तत्र यावत् अग्निमेधिकास्तु किञ्चिद्दाम गृह्यन्ते । ताम् तदत्र ब्रह्मयुज्यते । अयजमानो वै
एतस्मात् श्री राष्ट्रानिका अग्निम्यो दाम्ना । यः अश्वमेधेन युजते । तदग्निमयाधौ मर्या अग्निमेधिका
कर्त्तव्या । ताम् एतानि वदन्ति सति ॥ १ ॥

ऊर्ध्वमिनामुच्छ्रापयेत्यदि । नैकलत्रिोद्वारमया चेति प्रत्युत्तमाधीनते इति ब्रह्मस्य सन्तान्तर्य
ऊर्ध्वमेधो योनिका रात्रिका वा । तच्छ्रापयति अथ प्रनिद एव अग्निमेधिकार्य । अतएव श्रीर्त्वे राष्ट्र
ऊर्ध्वमेधश्चि कारान्वित्यर्थः । ततश्च श्रियमेव राष्ट्रमग्निं यजमानस्य इत्या ऊर्ध्वमुच्छ्रापयतोऽयजमान ॥ २ ॥

एव गिरौ भारं हरन्निवेत्यादिष्वपि आनर्थक्यं ब्रह्म न्यास्येवम् ॥ ३-५ ॥

युकाऽसक्तौ शकुन्तिकेति । विद्वै शकुन्तिकाऽऽहुलगिति वृश्चतीति
विशो वै राष्ट्राय वृश्चन्त्याहन्ति गमे पत्तो निगल्मलीति धारकेति विद्वै
गमो राष्ट्रप्पत्तो राष्ट्रमेव विद्याहन्ति तस्माद्राष्ट्री विशद्यातुकः ॥ ६ ॥

(को) माता च ते पिता च तऽ इति । (ती) इयम्बै माताऽस्यौ
पिताऽऽभ्यामेवैनं स्वर्गं लोकं द्रमयत्यग्रम्बुधस्य रोहतऽइति श्रीर्वै
राष्ट्रस्याग्रं थ्रियमेवैनं राष्ट्रस्याग्रं द्रमयति प्रतिलामीति ते पिता
गमे मुष्टिमतंसयदिति विद्वै गमो राष्ट्रं मुष्टी राष्ट्रमेव विद्याहन्ति
तस्माद्राष्ट्री विशद्यातुकः ॥ ७ ॥

(को) वृद्धरिणो यवमतीति । विद्वै यवो राष्ट्रं हरिणो विशमेव
राष्ट्रायाद्याहरोति तस्माद्राष्ट्री विशमति न पुष्टम्पशु मन्यतऽइति
तस्माद्राजा पशून् पुष्यति शूद्रा यदुर्मजारा न पोषाय धनायतीति
तस्मादैशीपुत्राभिपिच्यति ॥ ८ ॥

(त्सु) अप वाऽ एतेभ्यः प्राणाः क्रामन्ति । ये यज्ञे पूताम्वाचं वृद्धन्ति

“युकाऽसक्तौ शकुन्तिका”-इति । विद्वै शकुन्तिका । “आहुलगिति वृश्चति”-इति ।
विशो वै राष्ट्राय वृश्चन्ति । “आहन्ति गमे पत्तो निगल्मलीति धारका”- (वा.
सं. २३ । २२) इति । विद्वै गमः । राष्ट्रं पत्तः । राष्ट्रमेव विद्याहन्ति । तस्माद्राष्ट्री विशं
घातुकः ॥ ६ ॥

“माता च ते पिता च ते”-इति । इयं वै माता । असी पिता । आभ्यामेवैनं स्वर्गं लोकं
द्रमयति । “अग्रं वृक्षस्य रोहतः”-इति । श्रीर्वै राष्ट्रस्याग्रम् । थ्रियमेवैनं राष्ट्रस्याग्रं
द्रमयति । “प्रतिलामीति ते पिता गमे मुष्टिमतंसयन्” (वा. सं. २३ । २४) इति ।
विद्वै गमः । राष्ट्रं मुष्टिः । राष्ट्रमेव विद्याहन्ति । तस्मात् राष्ट्री विशं घातुकः ॥ ७ ॥

“वृद्धरिणो यवमति”-इति । विद्वै यवः । राष्ट्रं हरिणः । विशमेव राष्ट्रपायां
हरोति । तस्माद्राष्ट्री विशमति । “न पुष्टं पशु मन्यते”-इति । तस्मात् राजा पशून्
पुष्यति । “शूद्रा यदुर्मजारा न पोषाय धनायति”- (वा. सं. २३ । ३०) इति ।
तस्मादैशीपुत्रं नाभिपिच्यति ॥ ८ ॥

अप वा एतेभ्यः प्राणाः क्रामन्ति । ये यज्ञे पूतां वाचं वृद्धन्ति । “दधिक्राणो अकारि-

दधिकृताणोऽभकारिपटिति सुरभिर्मुतीभुचमन्ततोऽन्वाहुर्वाधमेव पुनते
नैभ्यः प्राणोऽपुपन्नायन्ति ॥ ९ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १३।२।३ ॥ (२-९ ॥)

युदमिपयान्कल्पयन्ति । सेतुमेव तुष्टं सङ्क्रमणं यजमानः कुरुते
स्वर्गस्य तच्छ्रुत्य पुनदृष्टे ॥ ९ ॥

सूच्याभिः कल्पयन्ति । विशो वै सूच्यां राष्ट्रमश्वमेधं विश्वैवास्मि-
न्नाष्ट्रं समीचीं दधति हिरण्यस्यो भवन्ति तस्योक्तं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

(त्रु) पुस्यः सूच्यो भवन्ति । लोहमुच्यो रजता हरिण्यो दिशो वै लोहमुच्यो-
ऽवान्तरदिशो रजताऽऊर्ध्वा हरिण्यस्तुभिर्गुर्वेन कल्पयन्ति तिरुक्षीभिश्चो-
र्ध्वाभिश्च बहुरूपा भवन्ति तस्माद्बहुरूपा दिशो नानारूपा भवन्ति
तस्मान्नानारूपा दिशः ॥ ३ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १३-२-४ ॥ (२-१०) ॥

षम् ॥ (वा त ३३ । ३२) इति सुरभिर्मतीभुचमन्ततोऽन्वाहुः । वाधमेव पुनते । नैभ्यः प्राणो
अपक्रामति ॥ ९ ॥

यदमिपयान् कल्पयन्ति । सेतुमेव तं संक्रमणं यजमानः कुरुते । स्वर्गस्य लोहस्य समष्टये ॥ १ ॥
सूचीभिः कल्पयन्ति । विशो वै मूच्यः । राष्ट्रमश्वमेधः । विश्वैवास्मिन् राष्ट्रं च समीचीं
दधति । हिरण्यस्यो भवन्ति । तस्योक्तं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

त्रयः सूच्यो भवन्ति । लोहमुच्यो रजता हरिण्यः । दिशो वै लोहमुच्यः । अवान्तरदिशो
रजताः । ऊर्ध्वा हरिण्यः । ताभिर्गुर्वेन कल्पयन्ति । तिरुक्षीभिश्चोर्ध्वाभिश्च बहुरूपा भवन्ति ।
तस्माद्बहुरूपा दिशो नानारूपा भवन्ति । तस्मान्नानारूपा दिशः ॥ ३ ॥

इति श्रीमदाचार्यहस्तिनामिन् कृतौ माध्यन्दिनविशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशे पाठे

द्वितीयोऽध्याये नवमं ब्राह्मणम् ॥ १३ । १ । ९ ॥

यदमिपयान् । अमे तन्मय मार्गो अमिपया, तान् सूच्याभिर्गैत्रादिभिः कल्पयति । इत्येतदत्र
ब्राह्मणमुच्यते ॥ १ ॥

विशो वै मूच्यः । बहुल्यान् पुनन्वाध । तान्नाक्रमणं । रजनमथ । हिरण्यलोहमथ ।
दिशो वै लोहमथ । इत्याद्यामिदं ॥ २ ॥ ३ ॥

इति श्रीमदाचार्यहस्तिनामिन् कृतौ माध्यन्दिनविशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशे पाठे

द्वितीयोऽध्याये दशमं ब्राह्मणम् ॥ १३ । २ । १० ॥

प्रजापतिरकानयत । महान्भूयान्त्स्यामिति तुऽएतावन्मये महिमानो
ग्रहावपश्यन्नावजुहोतुते । न तु महान्भूयानभवत्ता ५ः कामयेत महान्भू-
यान्त्स्यामिति तुऽएतावन्मये महिमानो ग्रहो जुहुयान्महान्त्वे भूया-
न्भवति ॥ १ ॥

व्यपामभिजुहोति । वज्रमानो ब्राह्मणश्चमयो राजा महिमा राज्येन-
मुभयतः परिगृह्णाति पुरस्तात्स्वाहाकृतयो ब्राह्मण्ये देवाऽवपरिगृह्णा-
त्स्वाहाकृतयोऽप्ये तानेवैतत्प्रीणाति स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति
राजा व्यपामपरियजति ये चैवास्मिन्लोके देवा ब्रह्म चानुष्मिस्तानेवैत-
त्प्रीणाति तुऽएनमुभये देवाः प्रीताः स्वर्गं लोकमभिवदन्ति ॥ २ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १३।२।५ ॥ (२-११)

इति द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ १३-२ ॥

कंडिकातंस्त्या ॥ ८७ ॥

प्रजापतिरकानयत । महान् भूयान् स्यामिति । न एतावन्मये महिमानो ग्रहावपश्यन्
तावजुहोतु । ततो वै न महान् भूयानभवत् । न यः कामयेत-महान् भूयान् स्यामिति ।
त एतावन्मये महिमानो ग्रहो जुहुयात् । महान् एव भूयान् भवति ॥ १ ॥

व्यपामभिजुहोति । वज्रमानो वा अश्वमेधः । राजा महिमा । राज्येनैवैतमुभयतः परि-
गृह्णाति । पुरस्तात्स्वाहाकृतयो वा अग्ने देवाः । उपरिष्ठान्तराश्वकृतयोऽप्ये । तानेवैतत्प्री-
णाति । “स्वाहा देवेभ्यः, देवेभ्यः स्वाहा”- (वा० सं० २३।२।४) इति राजा वपां
परियजति । ये चैवास्मिन् लोके देवाः । य उ चानुष्मन् । तानेवैतत्प्रीणाति । त एनमुभये
देवाः प्रीताः स्वर्गं लोकमभिवदन्ति ॥ २ ॥

देवेभ्य स्वाहा " इत्यत्र जुहोति । राज्ञा च मदिमात्रया पाप्यजति इति पापमृदयं वनति इति यत्, तेन च
अस्मिन् लोक कान्य वा य देवा चासुभिन् ज्ञानवैतप्राणानाति दर्शनानरम् ॥ २ ॥

इति श्रीमदाचार्यहारस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणमाध्वे त्रयोदशे काण्डे
द्वितीयोऽध्याये एकदश ब्राह्मणम् ॥ (१० । २ । १७) ॥

नागतमसितुलोऽन्नस्या पारादार्यो वसन्कुरे ।

श्रुत्यर्थं दर्शयामास शक्तिं पौष्करीयक ॥ १ ॥

श्रीमतेष्टवन्तिनाथस्य विमर्शस्य भूपते ।

धर्माप्यक्षो हरिस्वामी व्याख्येय्यतपयी श्रुतिन् ॥ २ ॥

भूमर्त्रा विक्रमर्केण कच्छता कनकवेदिकाम् ।

दानायाधस्य कृतवान् श्रुत्यर्थविवर्ति हरि ॥ ३ ॥

इति श्रीसर्वविद्यानिबानधर्म्मब्राह्मण्यसरस्वतीना श्रीहरिस्वामिना कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथ-
ब्राह्मणमाध्वे त्रयोदशे काण्डे द्वितीयोऽध्याय समाप्त ॥ १३-२ ॥

अथ तृतीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

द्वितीयप्रपाठके च षष्ठं ब्राह्मणम् ।

प्रजापतेरुद्ध्यथयत् । (त) तत्प्रापतत्ततोऽश्वः सुमभवद्यदुद्ध्ययत्तदुद्ध्य-
स्याश्वत्वन्तुद्देवाऽअश्वमेधेनैव प्रत्यदधुरेण इ वे प्रजापतिर्त्वं सुर्व्व-
रोति योऽश्वमेधेन वुजते सुर्व्वऽएव भवति सुर्व्वस्य वाऽएषा प्राय-
श्चित्तिः सुर्व्वस्य भेषजर्त्वं सुर्व्वम्वाऽएतेन पाप्मानन्देवाऽ अतरन्नपि
वाऽएतेन ब्रह्महत्यामतरंस्तुराति सुर्व्वम्पाप्मानन्तुराति ब्रह्महत्यां यो-
ऽश्वमेधेन वुजते ॥ १ ॥

(तऽवु) वुत्तरम्वे तुत्प्रजापतेरुद्ध्यथयत् । (तु) तुस्मादुत्तरतोऽश्व-
स्याववृन्ति दक्षिणतोऽन्येषाम्पशूनाम् ॥ २ ॥

अथाश्वस्य प्राजापत्याक्षिप्रमवन्तं, ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तिश्च ।

प्रजापतेरुद्ध्यथयत् । तत्प्रापतत् । ततोऽश्वः सुमभवत् । यदुद्ध्ययत् । तदुद्ध्यस्याश्वत्वम् । तद्देवा
अश्वमेधेनैव प्रत्यदधुः । एष इ वे प्रजापतिर्त्वं करोति । योऽश्वमेधेन वुजते । सर्व एव भवति ।
सर्वस्य वा एषा प्रायश्चित्तिः । सर्वस्य भेषजम् । सर्व वा एतेन पाप्मानं देवा अतरन् । अपि वा
एतेन ब्रह्महत्यामतरन् । तस्मिन् सर्वं पाप्मानम् । तस्मिन् ब्रह्महत्याम् । योऽश्वमेधेन वुजते ॥ १ ॥

उत्तरं वे तत्प्रजापतेरुद्ध्यथयत् । तस्मादुत्तरतोऽश्वस्याववृन्ति । दक्षिणतोऽन्येषां पशूनाम् ॥ २ ॥

प्रजापतेरक्षिप्रमवन्ति । “ सोऽनामय मेघ म इदं स्वादीमन्मन्त्रेण स्वादिषि ततोऽश्वः सुमभवत् ”
(श. प १० । १ । ५ । ० । १) इति सकलप्राजापत्याक्षिप्रमवन्ति । अथप्य गणिता । “ दवा वा अश्वस्य
मेघस्य शिर ” (श. प १० । १ । ४ । १) इति तस्मिन्मन्त्रेण दवा । तस्मिन्मन्त्रेण दवा ।
इह तु प्राजापत्याक्षिप्रमवन्ति ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तिं चोच्यते । अथ नमः । अनेनैव दर्शनेन प्रायश्चित्तिं प्रनुवीत ।
अथ नमः । स्वतन्त्रता बलिं पतिं गतम् । तेन अश्वः देवानामहमवन्ति । अथ मवन्ति । यत् अश्व-
शब्दनिर्बन्धनम् । दर्शनार्थं तत् । तत् अत्रि देवा अश्वमेधेन वुजते तस्मिन्प्राजापती प्रतीतिं प्राप्तिवन् । एष
एव प्राजापतिं सर्वमविवक्षितं करोति । योऽश्वमेधेन वुजते । स च तदनुगारेणविवक्षित एव
भवति । सर्वस्य च सर्वेष्टास्य पाप्मानन्देवाऽ अतरन् । प्रायश्चित्तिः प्रायश्चित्तिः । सर्वस्य
मेघवत् । सर्वस्य जमान्तरात्ततोऽश्वमेधेनैव । एष अश्वमेध भेषजम् । “ तेनैव ब्रह्महत्याम् ” इति प्रायश्चित्तिः
तस्मिन् रूढ विष्णुविष्णु । “ तस्मिन् सर्वं पाप्मानमिवेव तस्मिन् ॥ १ ॥

उत्तरं वे । “ तस्मादुत्तरतोऽश्वस्याववृन्ति ” इति पुनर्वचनं दर्शनमविवक्षितम् ॥ २ ॥

सुवर्निव पशुना उभते वैश्वदेवा भवन्ति वैश्वदेवो वाऽअश्वोऽश्वस्यैव
सर्वन्वाय बहुरूपा भवन्ति तस्माद्बहुरूपाः पशवो नानारूपा भवन्ति
तस्मान्नानारूपाः पशवः ॥ ३ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ १३-२-७ ॥ (३-२) ॥

युञ्जिन्नोऽनुष्टुभो भवन्ति । तुस्मादथस्त्रिभिस्तुष्टंस्तिष्ठति यज्जतस्त्रो
गायत्र्यन्तुस्मादथः सुर्वः पञ्चिः ष्यतिदुष्टपुलायते परमन्वुऽ एत-
च्छब्दो बुदनुष्टुपरमोऽथः पञ्चानाम्परमयतुष्टोम स्त्रोमानाम्परमेषुवैनम्पर-
मतां गमयति ॥ १ ॥

गठ्यानुत्तमेऽह्नालभने । एते वै सर्वे पशवः । यद्रूपाः । सर्वमिव पशुनालभते । वैश्वदेवा भवन्ति ।
वैश्वदेवो वा अश्वः । अश्वस्यैव सर्वत्वाद् । वदूपा भवति । तस्माद्रूपाः पशवः । नानारूपा
भवन्ति । तस्मान्नानारूपाः पशवः ॥ ३ ॥

यत्किञ्चिदनुष्ठुभा भवन्ति । तस्मादश्विभिस्तिष्ठतिष्ठतिष्ठति । यच्चतस्रो गायन्त्यः । तस्मादश्वः सर्वैः पद्भिः प्रतिदधत्पलायते । परम वा एतच्छुद्धः । यदनुष्ठुप् । परमोऽश्वः पशूनाम् । परमश्चतुष्टोमः स्तोमानाम् । परमेष्ठेनैव परमता गमयति ॥ १ ॥

गाव इति प्राप्त स्वाध्वस्तुतिन त्रियते । पुनस्तानामभन इति दक्षति । “चतुर्वर्धनि त्ववैतान् गव्यान्ना
मभन द्वादशभ्यो दक्ताम्य ”—(अ ष १३।१।३।११) इति । एकादशिन्यौ ॥ यौ च प्राजाप्यौ
गावौ केयमिप्राय । वैश्वदेवा त मय्या भवति । ता एव द्वादश दक्ता वैश्वदेवा इत्यनुवाद एव । वैश्वदेवो
वै अथ । (सादोदय । तमिन् या दक्ता अता भक्ता इयमिप्राय ।) अहोरात्रा । य एतन् पशुनहृत्वा ।
नैववर्ण इयथ । तानाह्वा । शदरा एते न तादश अय इयथ ॥ ३ ॥

इति वसुधावायुहस्तमिनि ॥ ३० ॥ मायन्दिनीयस्तपत्रावर्णमाय नयेदस काण्ड
तत्तापत्र्याये दिताय नमोऽर्पण ॥ ३१ ॥ ३ ॥ १ ॥

यत्तिष्ठोऽनुष्टुभ । चतुष्टये स्तोमो मन्वीर्यत्र ॥ शनात्समुच्यते । तस्मिन् द्वि चतुष्टये चतसृषु गात्रेषु
दक्षिण्यवमानो भवति । यात्र तिस्रोऽनुष्टुभो भवन्ति । तदेदमुच्यते । तस्मान् निष अनुष्टुभस्तद्विषयवमानो
भवति । तस्मात्तदनुवारेण अष्टाध्विनि पादैर्निष्ठति । यस्मान् स्वामाक्षिपश्चतस्रो गायन् । तस्मात्तत्र
चतुर्नि पादै पलपन् भवति । परम वा पतच्छ्र दलित्शनात्तरम् । तस्मिन् अनुष्टुभं वाक् सवाणि उदाति ।
त्यवमनुष्टुभं परम छन्दः । परमोऽथ परमो मन्वीर्यत्र वात् प्रनापनिकापावयववाच । परमश्चतुष्टये कृता
स्वर्गवान्, अश्वमक्षिपश्चतस्रोमाधानः ॥ तस्मान् । परमोऽथैव । तस्मिन् त्रयण ण् न यजमान परमता श्रेष्ठो
गमययद्राता ॥ १ ॥

शुक्रार्थः पृष्ठम्भवन्ति । (न्य) अन्युदन्यच्छन्दोऽन्येऽन्ये हि स्तोमाः
क्रियन्ते यच्छुक्रार्थः पृष्ठम्भवन्त्युश्वस्येष्टु सर्वत्राय ॥ २ ॥

(ये) एकविंशं मध्यममहर्भवेति । (त्य) असौ वाऽ आदित्योऽ-
एकविंशः सोऽश्वमेधः स्वेनैवेनैवं स्तोमेन स्वायान्देवतायाम्प्रतिष्ठा-
पयति ॥ ३ ॥

व्यामदेव्युम्वेद्यावरुणसाम भवति । प्रजापतिर्व्यं व्यामदेव्युम्वेद्या-
पत्योऽश्वः स्युषेवेनदेवतया समर्द्धयति ॥ ४ ॥

पार्थुरश्मं ब्रह्मसाम भवति । रुद्रिमुना वाऽ अश्वो यतुऽ ईश्वरो वाऽ
अद्विंशोऽयतोऽयतोऽप्रतिष्ठितः पुराम्परायुनङ्गुन्तोऽयुत्पाथुरश्मं ब्रह्मसाम
भवत्युश्वस्यैव धृत्यै ॥ ५ ॥

शुक्रार्थः पृष्ठं भवन्ति । अन्युदन्यच्छन्दः । अन्येऽन्ये हि स्तोमाः क्रियन्ते । यच्छुक्रार्थः पृष्ठं भवन्ति ।
अश्वस्यैव सर्वत्राय ॥ २ ॥

एकविंशं मध्यममहर्भवेति । असौ वा आदित्य एकविंशः । सोऽश्वमेधः । स्वेनैवेनैवं स्तोमेन
स्वाया देवताया प्रतिष्ठापयति ॥ ३ ॥

व्यामदेव्यं मैत्रावरुणसाम भवति । प्रजापतिर्व्यं व्यामदेव्यम् । वा ११११०ऽश्वः । स्वर्गैर्देवतया
समर्द्धयति ॥ ४ ॥

पार्थुरश्मं ब्रह्मसाम भवति । रुद्रिमुना वा अश्वो यतः । ईश्वरो वा अश्वोऽयतोऽयतोऽप्रतिष्ठितः
परां परावर्तं गन्तोः । यत्पाथुरश्मं ब्रह्मसाम भवति । अश्वस्यैव धृत्यै ॥ ५ ॥

शुक्रार्थः पुनरेवेन मध्यममहर्भवेति । नार्थः । सामासिकम् ॥ २ ॥

एकविंशं मध्यममहर्भवेति । असौ वा आदित्य एकविंशः । सोऽश्वमेधः । स्वेनैवेनैवं स्तोमेन
स्वाया देवताया प्रतिष्ठापयति ॥ ३ ॥

व्यामदेव्यं मैत्रावरुणसाम भवति । प्रजापतिर्व्यं व्यामदेव्यम् । वा ११११०ऽश्वः । स्वर्गैर्देवतया
समर्द्धयति ॥ ४ ॥

पार्थुरश्मं ब्रह्मसाम भवति । रुद्रिमुना वा अश्वो यतः । ईश्वरो वा अश्वोऽयतोऽयतोऽप्रतिष्ठितः
परां परावर्तं गन्तोः । यत्पाथुरश्मं ब्रह्मसाम भवति । अश्वस्यैव धृत्यै ॥ ५ ॥

सुहृत्कृत्यच्छावाकसाम् भवति । (त्र्यु) उत्तन्नयत्रुऽ इव वाऽ एष
युदश्वमेधः किम्या ह्येतुस्य क्रियते किम्वा न यत्सुहृत्कृत्यच्छावाकसाम्
भवत्युश्वस्यैव सर्व्वत्वाय सर्व्वस्तोमोऽतिरात्रुऽ उत्तममुहर्भवति सर्व्वमे
सर्व्वस्तोमोऽतिरात्रः सर्व्वमश्वमेधः सर्व्वस्याप्त्यै सर्व्वस्यावरुद्ध्यै ॥ ६ ॥

(द्वयाऽए) एकविंशोऽग्निर्भवति । (त्र्ये) एकविंश स्तोमऽ एक-
विंशतिर्युपा युथा वाऽ ऋपभा या वृषाणो वा सत्स्फुरेन्नेवमेते
स्तोमाः समृच्छन्ते युदेकविंशास्तान्युत्तमर्पयेदार्तिमाच्छेद्यजमानो
हन्तेतास्य वज्रः ॥ ७ ॥

सहृत्कृत्यच्छावाकसाम् भवति । उत्तन्नयत्र इव वा एष युदश्वमेधः । किं वा ह्येतस्य क्रियते
किं वा न । यत्सहृत्कृत्यच्छावाकसाम् भवति । अश्वस्यैव सर्व्वत्वाय । सर्व्वस्तोमोऽतिरात्र उत्तममुहर्भवति
सर्व्वे वै सर्व्वस्तोमोऽतिरात्रः । सर्व्वमश्वमेधः । सर्व्वस्याप्त्यै । सर्व्वस्यावरुद्ध्यै ॥ ६ ॥

एकविंशोऽग्निर्भवति । एकविंशः स्तोमः । एकविंशतिर्युपाः । यथा वा ऋपभा वा वृषाणो वा
सत्स्फुरेन् । एवमेते स्तोमाः समृच्छन्ते । यदेकविंशाः । तान्युत्तमर्पयेत् । आर्तिमाच्छेद्यजमानः ।
हन्तेतास्य वज्रः ॥ ७ ॥

यत्त वज्र । सम्पद् प्रवतत इति शेष । कथमित्यत्र आह । ईश्वर ईशिता समर्थ दूर गन्तुम् । अयत्त अवको
रदिमन्त्यथ । तत् किं ज्यत्त आह—यत् । पुत्रग्निसंबद्ध साम भवति तत् कश्चित् पुत्र्यै धारणाय ॥ ६ ॥

सहृत्कृत्यच्छावाकसाम् । उच्च वलापयाम्यदौ निदस्थान मन्त्रस्थिताद् ग्रन्थत अर्पयत्त विच्छिन्न यज्ञ उत्तन्नयत्र
एष य अश्वमेध । कथमुत्तन्न इत्यत्र आह—किं वा । इति । यस्य धर्मोपदेशे युगपोस्तौ प्रयुच्येते अ तेषां
किंचित् कलौ क्रियत किंचित् क्रियते । तत्तथ यत्सहृत्कृत्यच्छावाकसाम् भवति तत् ॥ ६ ॥

एकविंश । एकविंशति पुरुषा पारमाणमम्याग्रित्येतस्मिन्नर्थे एकविंशतिरादन् द्रष्टव्यपोऽय द्रष्टव्य ।
तत्तथैकविंशतिविशोऽग्निरश्वमेधे ह्यादित्यर्थ । ननु च अनेन वाक्येन अग्रे परिमाणमश्वमेधे नियम्यत । तास्मि-
नित्यय साग्निरश्वमेध स्यात् । नैतद्वचनकारणं चाग्निनियत । तौ एतौ अर्कोऽश्वमेधौ । तौ पुनरेतौ देवता
भवति । भृगुरेवाग्निः । एकविंशतिपरमाणमस्य स्तोमम्येनेनस्मिन्नर्थे एकविंशतिशब्दादुत्पत्त्यानात् ' स्तोमो विंश-
तिपक्षदशार्थः ' इति श्लोकोऽप्यत्रिंशत्तया सर्वाऽपि एकविंशस्तोमस्तानि त्रयमप्यहनि भवतीत्यर्थ । ऋषभा
पन्ननसमर्था अनुमृश । वृषाण उत्सृग भक्तार । गोवृषा । ते यथा पशवश्चिरुद्ध सत्पुनति । एवमेते
त्रय एकमुत्सा एव स्तोमा । इतरे त्वेकविंशतिमप्यप्या स्तोमा । एव त्रय एकविंशतः सत्रा इत्यर्थ ।

(झो) द्वादशऽ एवाग्निः स्यात् । (डे) एकादश यूपा युद्वादशोऽग्नि-
 भ्रूवति द्वादश माताः सम्बत्सरः सम्बत्सरमेव यजुमाप्नोति यदेकादश
 यूपा विराह्वाऽ एषा समीयते यदेकादशिनी तस्यै यऽ एकादश स्तनऽ-
 एवास्यै स दुहऽ एवैनान्तेन ॥ ८ ॥

तदाहुः । (स्तु) युद्वादशोऽग्निः स्यादेकादश यूपा यथा स्थूरीणा
 यायात्तादृक्तित्येकविंशऽ एवाग्निभ्रूवत्येकविंशऽ स्तोमऽ एक-
 विंशतिर्व्यूपास्तयथा प्यादिभिर्यायात्तादृक्तत् ॥ ९ ॥

(च्छि) शिरो वाऽ एतद्यज्ञस्य युदकविंशः । (जो) यो वाऽ अश्व-
 मेधे त्रीणि शीर्षाणि वृन्द शिरो ॥ राज्ञाम्भवत्येकविंशऽ अग्निभ्रूव-
 त्येकविंशऽ स्तोमऽ एकविंशतिर्व्यूपाऽ एतानि वाऽ अश्वमेधे त्रीणि

द्वादश एवाग्निः स्यात् । एकादश यूपाः । युद्वादशोऽग्निभ्रूवति । द्वादश माताः सम्बत्सरः ।
 सम्बत्सरमेव यजुमाप्नोति । यदेकादश यूपाः । विराह्वा एषा समीयते । यदेकादशिनी । तस्यै य
 एकादशः । स्तन एवास्यै सः । दुह एवैनान्तेन ॥ ८ ॥

तदाहुः—यद्वादशोऽग्निः स्यात् । एकादश यूपाः । यथा स्थूरीणा यायात् । तादृक्तत् । इत्येक-
 विंश एवाग्निभ्रूवति । एकविंशऽ स्तोमः । एकविंशतिर्व्यूपाः । यथा प्यादिभिर्यायात् । तादृक्तत् ॥ ९ ॥

शिरो वा एतद्यज्ञस्य युदकविंशः । यो वा अश्वमेधे त्रीणि शीर्षाणि वेत् । शिरो ॥ राजा भवति ।
 एकविंशोऽग्निभ्रूवति । एकविंशऽ स्तोमः । एकविंशतिर्व्यूपाः । एतानि वा अश्वमेधे त्रीणि शीर्षाणि ।

शीर्षाणि तानि यऽ एवमेव शिरो ह राज्ञाम्भवति यो वाऽ अश्वमेधे तिस्रः
ककुदो वेदः ककुदः राज्ञां भवत्येकविंशतिः शिर्षाऽग्निर्भवत्येकविंशतिः
स्तोमऽष्टविंशतिर्व्यूपाऽष्टा वाऽ अश्वमेधे तिस्रः ककुदस्ता यऽ
एवमेव ककुदः राज्ञां भवति ॥ १० ॥

इति द्वितीयप्रपाठकऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ १३।२।८ ॥ (३-३) ॥

सुखाभ्यो व देवताभ्योऽथऽ आलभ्यते । अत्राज्ञापत्यङ्कुर्व्यात्
देवताऽपिभागास्ताः भागधेयेन व्यर्हयेच्छादन्द्वात्रिंशत्का दन्तमूले-
ग्न्याज्यमवधानी कृत्वा प्रत्याख्यायन्देवताभ्यऽ आहुतीर्गृह्णाति
याऽ एव देवताऽपिभागास्ताः भागधेयेन समर्हयेत्यरण्येऽभूच्यान्हुत्वा
द्यावापृथिव्यामुत्तमासाहुति जुहोति द्यावापृथिव्यां सर्वा देवताः
प्रतिष्ठितास्ताऽष्टैर्नृप्रीणाति देवामुराः संयत्ताऽआसन् ॥ १ ॥

तानि य एवं वद । शिरो ह राज्ञा भवति । यो वा अश्वमेधे तिस्रः ककुदो वेदः । ककुदः राज्ञां
भवति । अश्वमेधे शिर्षाऽग्निर्भवति । अश्वमेधेऽष्टविंशतिः स्तोमः । अश्वमेधेऽष्टविंशतिर्व्यूपाः । एता वा अश्वमेधे तिस्रः ककुदः ।
ता य एवं वद । ककुदः राज्ञा भवति ॥ १० ॥

सुखाभ्यो व देवताभ्योऽथ आलभ्यते । अत्राज्ञापत्यङ्कुर्व्यात् । या देवता अपिभागास्ताः
भागधेयेन व्यर्हयेत्—“ श्राद्धं तद्विंशत्का दन्तमूलेः ”—(वा. सं. २५. १. १) इत्याज्य-
मवधानी कृत्वा प्रत्याख्यायन्देवताभ्य आहुतीर्गृह्णाति । या एव देवता अपिभागास्ताः भागधेयेन
समर्हयेत् । अरण्येऽभूच्यान् हुत्वा । द्यावापृथिव्यामुत्तमासाहुति जुहोति । द्यावापृथिव्यां सर्वा
देवताः प्रतिष्ठिताः । ता ऋतव्रीणाति । देवामुराः संयत्ता आसन् ॥ १ ॥

(सुंस्ते) तेऽब्रुवन् । (व्र) अग्रयः स्विष्टकृत्तोऽश्वस्य वयमुद्धारमुद्ध-
रामहे तेनामुरानभिभविष्यामऽइति ते लोहितमुदहरन्त आतृव्याभिमृत्यै
युत्स्विष्टकृत्तो लोहितमुदहोति आतृव्याभिमृत्यै भवत्यात्मना पुराऽस्य
द्विपञ्चातृव्यो भवति युऽ एवम्बुद ॥ २ ॥

तेऽब्रुवन् अग्रयः स्विष्टकृतः—अश्वस्य वयमुद्धारमुद्धरामहे, तेनामुरानभिभविष्यामः, इति । ते
लोहितमुदहरन्त, आतृव्याभिमृत्यै । यन् स्विष्टकृत्तो लोहितं मुदहोति, आतृव्याभिमृत्यै । भव-
त्यात्मना । पुराऽस्य द्विपञ्चातृव्यो भवति य एवं वेद ॥ २ ॥

मार्गेण मन्त्रवर्गावितेन व्यदधन् ऋद्धा विधोचन् । नतम प्राजात्यमेवाथ कृत्वा लक्ष्म्योपनिहाय शास्त्र-
नम देव दद्विर्गते अश्वस्य प्रीणामीत वक्त्रमेव । स्वाहास्वाध प्रदानाय । अवका नाम देवता दत्त-
पूर्ते अश्वस्य प्रीणामे स्वाहाति । अश्वस्याव्ययं मात्रवर्गाणि भवदानानि । आश्वमेवदानी कृत्वा
मन्त्रवचनेन ध्यातेन वा औपमन्त्र अष्टावक्त्र पञ्चमस्य । ' प्रयाग्यान् ' अष्टानमष्टान प्रति आहवाया-
क्याय देवता शरादिकाम् । ताम्यो देवताभ्य आहर्तुर्गुणे ' अमर्षा सर्वायनाध्यागता वा । तथा च
कुर्वन् या देवता अष्टानमष्टान मन्त्रवर्गाभ्य । ता माग्नेयेन सम्पद्यति । ताभ्य तबन् जुहोति । यावन्
" युधिषी तवा प्रीणानि स्वाहा " (वा. म. २५।१२) इति " जुवकाय स्वाहा " (वा. म. २५।१२) इत्यश्वस्य होमते ।
तत्र अश्वस्योद्गातुं यत्नेन पठितवान् " अग्निं ददयेनाहनि " इदमात्रेण " विश्वेभ्यो देवेभ्यः
स्वाहा " (वा. म. ३९।८-१३) इत्येवमनान् होमान् कृत्वा । यावायुधिम्यामुत्तमानामुति जुहोति ।
(वा. म. ३९।१३) । अत्र च तद् अवका शैवालानि । तेषां गोक्षृता इत्यादिदेवताकृत्यानि
निर्गमेभ्य अवक्रमेन् । उवाचि दत्तवर्गानि । अमपिह विद्वान्मन्त्र इत्येवमादीनि चाध्यागानि । काश्चिदात्र
मन्त्रिणा एव देवता आदित्यादयः । कर्त्तव्यं अत्रमिहा शरादयः । काश्चित् अश्यागामिना एव देवता ।
" कर्गाम्याः श्रोत्रं श्रोत्राग्या कर्गं " (वा. स. २५।२) इत्यादयः । काश्चित् चतुर्षां निर्दिश्यते । तत्र
मन्त्रेभ्य अमपिह दत्तवर्गानि शेषः । कश्चित् पश्या चध्यागानि निर्दिश्यते । देवता द्वितम्याः । तत्र विमक्ति-
र्दृष्ट्या । त्रिहारा एनाद प्रीणामीति । कश्चित् देवताभ्य तृतीया अवक्रमेतेति । अध्वरो द्वितीया ।
तन्विति । तत्रापि व्यपारः । अवक्द गजुनेति । कश्चिदश्वमेव चतुर्षां निर्दिष्टमग्निं न पृथग्देवता ।
" जुवाय स्वाहा " (वा. स. २५।१) " लोमन्व स्वाहा " (वा. स. ३९।१०) इत्यादी ।
तत्र तदेव पुरादिदेवताभ्यदेवता चतुर्षां निर्दिष्टा । प्रहृगश्वम तु नोत्र इति । तत्रार्थं चतुर्षां जुवाय
जुव जुवेर्नमः । कश्चित् तदित्थेन देवतामसौ । पारदेवत्यानि पार्याणि पश्याणि । मतीत्यत्र शेषः ।
कश्चित् पश्या देवता । प्रथमा चतुर्वन् । " अग्ने पश्या " (वा. म. २५।४) अन्विष्यत्र शेषः ।
कश्चित् " पश्या स्वाहा " (वा. म. ३९।१३) इत्यादौ अज्यादृष्टिः जुदेव रूपे । अध्यागाम्यामावत्
इति दृश्यम् । देवमुग सारता इत्यादि निमृग लोहितपुनान् कथ्यान् ॥ १ ॥

उद्धर अश्वस्यमन्त्रिकं मां लक्ष्म्यमुदगमहे । ते लोहितमुदहरन्त आतृव्याभिमृत्यै । यथुनाजी
यन् " अश्वस्य स्विष्टकृत्य स्वाहा " इति लोहितं मुदहोति तन् आतृव्याभिमृत्यै ॥ २ ॥

गोमृगकण्ठेन प्रथमामाहुतिञ्जुहोति । पशवो वै गोमृगा रुद्रः स्विष्ट-
कृत्पशूनेषु रुद्रादन्तर्दधाति तस्माद्यज्ञेपाऽश्वमेधऽआहुतिर्हूयते न तत्र
रुद्रः पशूनभिमन्यते ॥ ३ ॥

(तेऽश्व) अश्वशफेन द्वितीयामाहुतिञ्जुहोति । पशवो वाऽपुक्कशा
रुद्रः स्विष्टकृत्पशूनेषु रुद्रादन्तर्दधाति तस्माद्यज्ञेपाऽश्वमेधऽआहुति-
र्हूयते न तत्र रुद्रः पशूनभिमन्यते ॥ ४ ॥

(तेऽप्य) अपस्मयेन चरुणा तृतीयामाहुतिञ्जुहोति । (त्या) आप्रा-
स्या वै प्रजा रुद्रः स्विष्टकृत्प्रजाऽप्य रुद्रादन्तर्दधाति तस्माद्य-
ज्ञेपाऽश्वमेधऽआहुतिर्हूयते न तत्र रुद्रः प्रजाऽभिमन्यते ॥ ५ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके नवमं ब्राह्मणम् ॥ १३।२।९ ॥ (३-४) ॥

गोमृगकण्ठेन प्रथमामाहुतिं जुहोति । पशवो वै गोमृगाः । रुद्रः स्विष्टकृत् । पशूनेषु रुद्रादन्त-
र्दधाति । तस्माद्यज्ञेपाऽश्वमेध आहुतिर्हूयते । न तत्र रुद्रः पशूनभिमन्यते ॥ ३ ॥

अश्वशफेन द्वितीयामाहुतिं जुहोति । पशवो वा एकशफाः । रुद्रः स्विष्टकृत् । पशूनेषु रुद्रा-
दन्तर्दधाति । तस्माद्यज्ञेपाऽश्वमेध आहुतिर्हूयते । न तत्र रुद्रः पशूनभिमन्यते ॥ ४ ॥

अपस्मयेन चरुणा तृतीयामाहुतिं जुहोति । आप्रास्या वै प्रजाः । रुद्रः स्विष्टकृत् । प्रजा एव
रुद्रादन्तर्दधाति । तस्माद्यज्ञेपाऽश्वमेध आहुतिर्हूयते । न तत्र रुद्रः प्रजा अभिमन्यते ॥ ५ ॥

गोमृगस्य कण्ठेन प्रथमा लोहिताहुतिं जुहोति । पशून् रुद्रादन्तर्दधाति । किञ्चिपशुमवहानेवोऽप्योमि
कद्रस्य चित् प्रदादपनीयर्थ । यामादेन पशून् रुद्रादन्तर्दधाति । तस्माद्यज्ञेपाऽश्वमेध आहुतिर्हूयते । न तत्र रुद्रः पशूनभिमन्यते ॥ ३ ॥ ४ ॥

‘अपस्मयेन’ । आप्रास्या प्रजा । अपास्यो मय्यम प्राण, वेत्यर्थ, न्दाभिका प्रजा, शब्द-
साम्येनैव अप अति आप्रास्य एव इति कृत्वा एतेन सप्रधानेन अपस्मयचरु रुद्रस्योपयुक्ते । रुद्र प्रजा-
पतावतात् । तेनोपचरणं भवति । एताश्च शाखातज्जचनात् स्विष्टकृदन्ते होतव्या । स्विष्टकृद्वदानसामा-
न्याद्वा प्राधान्यात् रुद्रस्य भिन्ने आप्रास्य कर्तुं स्विष्टकृत् उर्ध्वं भवित्यति ॥ ५ ॥

इति श्रीमद्राजर्षीरत्नमिश्र कृतौ माध्यन्दिनीयज्ञनवमब्राह्मणमाध्वे त्रयोदशे पाठे
तृतीयऽध्याये नवमं ब्राह्मणम् ॥ (१३।२।९) ॥

सर्वेषु वै लोकेषु । मृत्युवोऽन्वायतास्तेभ्यो यदाहुतीर्जु जुहुयाल्लोके
लोकऽ एनं मृत्युर्विन्देद्यन्मृत्युभ्यऽआहुतीर्जुहोति लोके लोकऽएव
मृत्युमुपजयति ॥ १ ॥

तदाहुः । (म्यं) शुद्धमुष्मे स्वाहाऽमुष्मे स्वाहेति जुह्वत्सञ्जिहीत बहु-
मृत्युममित्रकुर्वीत मृत्युवऽआत्मानमपिदध्यादिति मृत्यवे स्वाहेत्ये-
कस्माऽ एवेकामाहुतिं जुहोत्येको ह वाऽ अमुष्मिलोके मृत्युरगनायैव
तमेवामुष्मिलोकेऽपजयति ॥ २ ॥

ब्रह्महत्यायै स्वाहेति द्वितीयामाहुतिञ्जुहोति । (त्यु) अमृत्युर्ह वा
ऽअन्यो ब्रह्महत्यायै मृत्युरेषु ह वै साक्षान्मृत्युर्ब्रह्महत्या साक्षादेव
मृत्युमुपजयति ॥ ३ ॥ (अर्द्धः प्रपाठकः ॥ कण्डिकाः ॥ ५९ ॥)

सर्वेषु वै लोकेषु मृत्यवोऽन्वायताः । तेभ्यो यदाहुतीर्जु जुहुयात् । लोक लोक एनं मृत्युर्वि-
न्देत् । मन्मृत्युभ्य आहुतीर्जुहोति । लोके लोक एव मृत्युमुपजयति ॥ १ ॥

तदाहुः—यत् “ अमुष्मे स्वाहाऽमुष्मे स्वाहा ” इति जुह्वत्सञ्जिहीत । बहु मृत्युममित्रकुर्वीत ।
मृत्युव आत्मानमपिदध्यात् इति । “ मृत्यवे स्वाहा ”—(वा मं. ३९।१३) इत्येकस्मा एवै-
कामाहुतिं जुहोति । एको ह वा अमुष्मिलोके मृत्युः—अगनायैव । तमेवामुष्मिन् लोकेऽपजयति ॥

“ ब्रह्महत्यायै स्वाहा ” (वा मं ३९।१३) इति द्वितीयामाहुतिं जुहोति । अमृत्युर्ह वा
अन्यो ब्रह्महत्यायै मृत्युः । एष ह वै साक्षान्मृत्युः, यद्ब्रह्महत्या । साक्षादेव मृत्यु-
मुपजयति ॥ ३ ॥

सर्वेषु वै इति । अरण्येऽनुष्ठानं ह वा । एतदगता गता “ मयवे स्वाहा ” इत्याहुति । ब्रह्महत्यायै
स्वाहा ” (वा मं ३९।१३) इति च । तयोरेतदर्थनाथं नान्यम् । मयवु निर्वृतेत्यादि । इत्यत्र विना-
यका मयारणा अनुबन्धा इति सर्वे लोका अग्राध्याग सन्निधयेति दर्शयति । मन्मृत्युभ्यो बह्व्यो बह्वी
एङ्गीर्जुहोति । एतान्तरागानि निर्याय उदन्त्याम् । तद्विधा वैरुद्धरसार्थं ॥ १ ॥

तदाहुर्वत् । अमुष्मे निर्वृल्लोकान् मृत्यवे इत्यत्र यदि जुह्वत्सञ्जिहीत इत्यु एतिर्येत् । त बह्व एव
अनित्यं यजमानं कुर्वीत । तस्मिन् मृत्यवे अमित्रभूताय आत्मानमपि च दध्यात् सर्वहितमर्पेत् । तद्विहारात्
“ मृत्यवे स्वाहा ” इत्येकस्मा एव एकामाहुतिं जुहोति । एको ह वै अमुष्मिन् लोके मृत्युरिति स्थितिः तु ।
मयं देहिन् तर्पयति । तस्मिन् धाम्नि विरा साद्रव्येन प्रच्यवन्ते प्राणिनः । स सनान्य सर्वमृत्युः । तस्मिन्म-
हो सर्वे तद्विरेगा प्रीहिता मयतीत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

ब्रह्महत्यायै । ब्रह्महत्यायै मृत्युमर्त्यम् । ब्रह्महत्यायै नान्ये अभिप्रायः दुःसं करोति । न तदग-
नायाह्नं दुःसं करोति ॥ ३ ॥

(त्व) अश्वस्तोमीयथँ हुत्वा द्विपदा जुहोति । (त्व) अश्वो वाऽ
अश्वस्तोमीयम्पुरुषो द्विपदा द्विपादौ पुरुषो द्विप्रतिष्ठस्तुदेनम्प्रतिष्ठया
समर्द्धयति ॥ ३ ॥

तदाहुः । (१) अश्वस्तोमीयम्पूर्वथँ होतव्यां ३ द्विपदा ३ ऽहुति पशवो
वाऽअश्वस्तोमीयम्पुरुषो द्विपदा बुद्धश्वस्तोमीयथँ हुत्वा द्विपदा जुहोति
तस्मात्पुरुषऽउपरिष्ठात्पशूनुधितिष्ठति ॥ ४ ॥

षोडशाश्वस्तोमीया जुहोति । षोडशकला वै पशवः सा पशूनाम्मात्रा
पशूनेव मात्रया समर्द्धयति यत्कुनीयसीर्वा भूयसीर्वा जुहुयात्पशून्मा-
त्रया व्यर्द्धयेत्षोडश जुहोति षोडशकला वै पशवः सा पशूनाम्मात्रा

अश्वस्तोमीयं हुत्वा द्विपदा जुहोति । अश्वो वा अश्वम्नोमीयम् । पुरुषो द्विपदाः । द्विपादौ
पुरुषो द्विप्रतिष्ठः । तुदेनं मतिष्ठना समर्द्धयति ॥ ३ ॥

तदाहुः—अश्वस्तोमीयं पूर्व होतव्यां ३ द्विपदाः ३ इति । पशवो वा अश्वस्तोमीयम् । पुरुषो
द्विपदाः । बुद्धश्वस्तोमीयं हुत्वा द्विपदा जुहोति । तस्मात् पुरुष उपरिष्ठात् पशूनुधितिष्ठति ॥ ४ ॥

षोडशाश्वस्तोमीया जुहोति । षोडशकला वै पशवः । सा पशूनां मात्रा । पशूनेव मात्रया
समर्द्धयति । यत्कुनीयसीर्वा भूयसीर्वा जुहुयात् । पशून् मात्रया व्यर्द्धयेत् । षोडश जुहोति ।

पशूनेव मात्रया समर्द्धयति नान्यामुत्तमामाहुतिञ्जुहोति यदन्यामुत्तमा-
माहुतिञ्जुहुयात्प्र प्रतिष्ठायै च्यवेत द्विपदाऽउत्तमा जुहोति प्रतिष्ठा वै
द्विपदाः प्रत्येयु तिष्ठति जुम्बकाय स्वाहेत्यवभृथऽ उत्तमामाहुतिञ्जुहोति
वरुणो वै जुम्बकः साक्षादेव वरुणमवयजते शुक्लस्य खलत्रेर्विक्रियस्य
पिङ्गाक्षस्य मूर्धनि जुहोत्येतद्वै वरुणस्य रूपं रूपेणैव वरुणमव-
यजते ॥ ५ ॥

द्वादश ब्रह्मोदनानुत्थाय निर्वपति । द्वादशभिर्वेष्टिभिर्व्यजते तदाहु-
र्व्यञ्जस्य याऽ एतद्रूपं यदिष्टयो यदिष्टिभिर्व्यजेतोपनामुकऽएनं यज्ञः
स्यात्पापीयास्तु स्याद्यातुयामानि याऽ एतदीजानुस्य च्छन्दाश्सि
भवन्ति तानि किमेतावदाशु प्रयुजीत सर्वा वै संस्थियते यज्ञे वागा-
प्यते साऽत्राऽऽसा यातुपात्री भवति कूरीकृतेव हि भवत्यरुणकृता वाग्वै
यज्ञस्तुस्मात्प्र प्रयुजीतेति ॥ ६ ॥

द्वादशैव ब्रह्मोदनानुत्थाय निर्वपेत् । (२प्र) प्रजापतिर्व्याऽभोदनः

पोदशकम्प वै पशवः । सा पशूना मात्रा । पशूनेव मात्रया समर्द्धयति । नान्यामुत्तमामाहुतिं
जुहोति । यदन्यामुत्तमामाहुतिं जुहुयात् । प्र प्रतिष्ठायै च्यवेत । द्विपदा उत्तमा जुहोति । प्रतिष्ठा वै
द्विपदाः । प्रत्येव तिष्ठति । “जुम्बकाय स्वाहा” — (वा० सं० २५।१) इत्यवभृथ उत्तमामाहुतिं
जुहोति । वरुणो वै जुम्बकः । साक्षादेव वरुणमवयजते । शुक्लस्य खलत्रेर्विक्रियस्य पिङ्गाक्षस्य
मूर्धनि जुहोति । एतद्वै वरुणस्य रूपम् । रूपेणैव वरुणमवयजते ॥ ५ ॥

द्वादश ब्रह्मोदनानुत्थाय निर्वपति । द्वादशभिर्वेष्टिभिर्व्यजते । तदाहुः—यज्ञस्य वा एतद्रूपम्, यदि-
ष्टयः । यदिष्टिभिर्व्यजेत । उपनामुक एनं यज्ञः स्यात् । पापीयास्तु स्यात् । यातुयामानि वा एत
दीजानस्य च्छन्दासि भवति । तानि किमेतावदाशु प्रयुजीत । सर्वा वै संस्थियते यज्ञे वागाप्यते ।
साऽत्राऽऽसा यातुपात्री भवति । कूरीकृतेव हि भवत्यरुणकृता । वाग्वै यज्ञः । तस्मात्प्र
प्रयुजीतेति ॥ ६ ॥

द्वादशैव ब्रह्मोदनानुत्थाय निर्वपेत् । प्रजापतिर्वा भोदनः । प्रजापतिः संवत्सरः । प्रजापतिर्यज्ञः ।
संवत्सरमेव यज्ञमाप्नोति । उपनामुक एनं यज्ञो भवति । न पापीयान् भवति ॥ ७ ॥

प्रजापतिः सम्बत्सः प्रजापतिर्व्यजुः सम्बत्सरमेव यज्ञमाप्नोत्युपजासुक-
ऽएनं यज्ञो भवति न प्रापीयान्भवति ॥ ७ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके एकादशं ब्राह्मणम् ॥ १३।२।११ ॥ (२-६ ॥)

एष वै प्रभूर्नाम यज्ञः । (ज्ञो) यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव प्रभूत-
म्भवति ॥ १ ॥

(त्ये) एष वै विभूर्नाम यज्ञः । (ज्ञो) यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व-
मेव विभूतम्भवति ॥ २ ॥

(त्ये) एष वै व्यष्टिर्नाम यज्ञः । (ज्ञो) यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व-
मेव व्यष्टम्भवति ॥ ३ ॥

(त्ये) एष वै विधृतिर्नाम यज्ञः । (ज्ञो) यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व-
मेव विधृतम्भवति ॥ ४ ॥

(त्ये) एष वै व्यावृत्तिर्नाम यज्ञः । (ज्ञो) यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व-
मेव व्यावृत्तम्भवति ॥ ५ ॥

अथाश्वमेधस्य यौगिकसज्ञाद्वादशकाभिधायकं ब्राह्मणम् ।

एष वै प्रभूर्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजते । सर्वमेव प्रभूतं भवति ॥ १ ॥

एष वै विभूर्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजते । सर्वमेव विभूतं भवति ॥ २ ॥

एष वै व्यष्टिर्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजते । सर्वमेव व्यष्टं भवति ॥ ३ ॥

एष वै विधृतिर्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजते । सर्वमेव विधृतं भवति ॥ ४ ॥

एष वै व्यावृत्तिर्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजते । सर्वमेव व्यावृत्तं भवति ॥ ५ ॥

इति श्रीमदार्षमहर्षिस्वामिनः कृती सायणदिनीश्वरतपस्वराजगमाभ्ये त्रयोदशे काण्डे

तृतीयोऽध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ १३।३।१ ॥

एष वै प्रभूर्नामिनि । अत्र ब्रह्मणे अश्वमेधस्य द्वादश नामानि यौगिकानि इति दर्शनायं तानि प्रदर्शयन्ते
यत्र देश वाऽथ य एतेनाश्वमेधेन यजते । तत्र सर्वमेव प्रभूतं भवति । यदिष्टं प्राग्निं यजमानाश्वात्तन्म
प्रत्यादाति शेय ॥ १ ॥

विभूतं सर्वकार्यम् ॥ २ ॥

व्यष्टं प्राग यजमानेन ॥ ३ ॥

विधृतं स्वकर्मसु विभागेन स्थानितम् ॥ ४ ॥

व्यावृत्तं अकार्यम् ॥ ५ ॥

(त्ये) एष वाऽऽर्जस्वान्नाम यज्ञः । (ज्ञो) युत्रैतेन यज्ञेन युजन्ते
सुर्वमेवोर्जस्वद्भवति ॥ ६ ॥

(त्ये) एष वै पयस्वान्नाम यज्ञः । (ज्ञो) युत्रैतेन यज्ञेन युजन्ते सुर्व-
मेव पयस्वद्भवति ॥ ७ ॥

(त्ये) एष वै ब्रह्मवर्चसी नाम यज्ञः । (ज्ञो) युत्रैतेन यज्ञेन युजन्तऽ
आ ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायते ॥ ८ ॥

(तऽए) एष वाऽ अतिव्याधी नाम यज्ञः । (ज्ञो) युत्रैतेन यज्ञेन
युजन्तऽ आ राजन्व्योऽतिव्याधी जायते ॥ ९ ॥

(तऽए) एष वै दीर्घो नाम यज्ञः । (ज्ञो) युत्रैतेन यज्ञेन युजन्तऽआ
दीर्घारण्युजायते ॥ १० ॥

(तऽए) एष वै कलसिर्नाम यज्ञः । (ज्ञो) युत्रैतेन यज्ञेन युजन्ते
सुर्वमेव कलसुम्भवति ॥ ११ ॥

(त्ये) एष वै प्रतिष्ठा नाम यज्ञः । (ज्ञो) युत्रैतेन यज्ञेन युजन्ते सुर्व-
मेव प्रतिष्ठितम्भवति ॥ १२ ॥

इति द्वितीय प्रपाठके द्वादशं ब्राह्मणम् ॥ १३।२।१२ ॥ (३-७) ॥

एष वा ऊर्जस्वान्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते । सर्वमेवोर्जस्वद्भवति ॥ ६ ॥

एष वै पयस्वान्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते । सर्वमेव पयस्वद्भवति ॥ ७ ॥

एष वै ब्रह्मवर्चसी नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते । आ ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायते ॥ ८ ॥

एष वा अतिव्याधी नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते । आ राजन्व्योऽतिव्याधी जायते ॥ ९ ॥

एष वै दीर्घो नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते । आ दीर्घारण्यं जायते ॥ १० ॥

एष वै कलसिर्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते । सर्वमेव कलसं भवति ॥ ११ ॥

एष वै प्रतिष्ठा नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते । सर्वमेव प्रतिष्ठितं भवति ॥ १२ ॥

ऊर्जस्वत् रसवत् । यस्मादभ्यरसमौषध्यादि ॥ ६ ॥

पयम्बत् । प्यायत्ववत् समान्वेवर्द्धनम् ॥ ७ ॥

आजायते ॥ ८ ॥ ९ ॥

दीर्घारण्यम् उत्तरकालमिति शेष । कुत एतत्, प्रभूत भवतीत्यादिविधानम् ॥ १० ॥

कलसं सज्जनमोष्यम् ॥ ११ ॥

भोगोम्यः । प्रतिष्ठितं स्वायत्तमेव ॥ १२ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिनः श्रुतो शाण्डिलीयशतपथब्राह्मणमाख्ये त्रयोदशोऽध्याये

सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ११ । २ । ७ ॥

अथातः प्रायश्चितीनाम् । यद्युशो बृद्धवाथैः स्कुन्देद्राद्युव्यम्पयोऽनु-
निर्व्वपेद्रायुर्व्वै रेतसाम्बिकर्त्ता प्राणो ये व्यायुः प्राणो हि रेतसाम्बिकर्त्ता
रेतसेवास्मिस्तदेतो दधाति ॥ १ ॥

(त्व) अथ यदि स्त्रामो विन्देत् । (त्वौ) पीण्यं चक्रमनुनिर्व्वपेत्पूपा
ये पशूनामीष्टे स युस्येव पशवो युः पशूनामीष्टे तमेवैतत्प्रीणात्यगदो
हेव भवति ॥ २ ॥

(त्व) अथ यद्यक्षतामयो विन्देत् । (द्वे) वैश्वानरं द्वादशकपाल-
भूमिकपालम्पुरोडाशमनुनिर्व्वपेदियम्वै वैश्वानरऽइमामेवैतत्प्रीणात्य-
गदो हेव भवति ॥ ३ ॥

अथाश्वमेधीयमायश्चित्तानि ।

अथातः प्रायश्चितीनाम् । यद्युशो बर्द्धवाथैः स्कुन्देत् । वायुर्व्वं पयोऽनुनिर्व्वपेत् । वायुर्व्वं रेतसं
विकर्त्ता । प्राणो वै वायुः । प्राणो हि रेतसं विकर्त्ता । रेतसेवास्मिस्तदेतो दधाति ॥ १ ॥

अथ यदि स्त्रामो विन्देत् । पीण्यं चक्रमनुनिर्व्वपेत् । पूपा वै पशूनामीष्टे । स युस्यैव पशवः ।
यः पशूनामीष्टे । तमेवैतत्प्रीणाति । अगदो हेव भवति ॥ २ ॥

अथ यद्यक्षतामयो विन्देत् । वैश्वानरं द्वादशकपालं भूमिकपालं पुरोडाशमनुनिर्व्वपेत् । इयं वै
वैश्वानरः । इमामेवैतत्प्रीणाति । अगदो हेव भवति ॥ ३ ॥

अथातः प्रायश्चितीनामिति । बर्द्धवाथैः । "एकदिर् गतिरोगरोगो" — (धा. पा. भा. प. १००४) ।
बर्द्धवा गच्छेत् । तस्या रेतं तिष्ठेदित्यर्थः । रेतमा वायव्येन पयसा अभिमिश्रे तदेतो दधाति । यदायव्यं
पयो निर्व्वपति ॥ १ ॥

सामं प्रतिर्ध्व । यन् यदि प्राप्नुवात् । 'अगद' । गदो रोगः । अरोगः अश्वो मयि ॥ २ ॥

अधर्नश्च आमणो रोगो गजरादि अधर्नामय । स यदथ प्राप्नुवात् । भूमिरेव द्वादशदिमाणा लोला ॥
द्वादश कालकार्यं मयि स भूमिपान्त ॥ ३ ॥

१-अथातः प्रायश्चितीनामिति । बर्द्धवाथैः । का. ओ. सू. २०. १. ७१ ।

२-यद्युशो बर्द्धवाथैः । का. ओ. सू. २०. १. ८१ । यद्युशो बर्द्धवाथैः । का. ओ. सू. २०. १. ८१ ।

३-यद्यक्षतामयो विन्देत् । का. ओ. सू. २०. १. ७४ ।

४-यद्यक्षतामयो विन्देत् । का. ओ. सू. २०. १. ७४ ।

(त्वु) अथ यद्यक्ष्यामयो विन्देत् । (त्सौ) सौम्यश्चक्रमनुनिर्वपे-
त्सूक्ष्मो वै प्रजानाञ्चक्षुर्भ्यडा हंसैषऽ उदेत्युथैतथै सुर्वश्चरति चक्षुषेवा-
स्मिस्तञ्चक्षुर्दधाति स यच्चरुर्भवति चक्षुषा ह्ययमात्मा चरति ॥ ४ ॥

(त्वु) अथ यद्युदके म्रियेत । वारुणं यवमयञ्चक्रमनुनि-
र्वपेद्गृहणो वाऽएतद्गृहाति योऽप्सु म्रियते सा येवैनन्देवता गृहाति
नाम्नेवैतत्प्रीणाति साऽस्मै प्रीताऽन्यमालम्भायानुमन्यते तयाऽनुमत-
मालभते स यद्यवमयो भवति अरुण्या हि युवाः ॥ ५ ॥

(वाऽञ्च) अथ यदि नश्येत् । (त्रि) त्रिहविषमिष्टिमनुनिर्वपेद्वावा-
पृथिव्यमेककपालम्पुरोडाशम्वायव्यम्पुयः सौम्यश्चरुं यद्वै किञ्च नश्यत्य-
न्तरेव तद्वावापृथिवी नश्यति तद्वायुरुपवात्यादित्योऽभितपति नैताभ्यो
देवताभ्यऽकृते किञ्चन नश्यति सैषा पृथगेव नष्टवेदनी स यद्यस्याप्य-

अथ यद्यक्ष्यामयो विन्देत् । सौम्यं चक्रमनुनिर्वपेत् । सूर्यो वै प्रजानां चक्षुः । यदा होवैष
पदेति । अथैतं सर्वं चरति । चक्षुषेवास्मिस्तञ्चक्षुर्दधाति । स यच्चरुर्भवति । चक्षुषा ह्यय-
मात्मा चरति ॥ ४ ॥

अथ यद्युदके म्रियेत । वारुणं यवमयं चक्रमनुनिर्वपेत् । वरुणो वा एतं गृहाति । योऽप्सु
म्रियते । सा येवैनं देवता गृहाति । नाम्नेवैतत्प्रीणाति । साऽस्मै प्रीताऽन्यमालम्भायानुमन्यते ।
तयाऽनुमतमालभते । स यद्यवमयो भवति । वरुण्या हि युवाः ॥ ५ ॥

अथ प्रायश्चित्तीया त्रिहविषेष्टिः ।

अथ यदि नश्येत् । त्रिहविषमिष्टिमनुनिर्वपेत् । वावापृथिव्यमेककपालं पुरोडाशम् । वायव्यं
पुयः । सौम्यं चक्रम् । यद्वै किञ्चन नश्यति । अन्तरेव तद् वावापृथिवी नश्यति । तद्वायुरुपवाति ।
आदित्योऽभितपति । नैताभ्यो देवताभ्यः कृते किञ्चन नश्यति । सैषा पृथगेव नष्टवेदनी । स यद्य-

अङ्गोर्गमयो रोगः । अक्ष्यामयः । स यद्यक्ष्यामनुयात् ॥ ४ ॥ ५ ॥

सा एषा त्रिहविषेष्टिः पृथगेव अक्षवेवापृथगपि बहिरपि भवति । एवमन्तः अपि सन्देस्यार्थः । कुत एतत् । “स
यद्यक्ष्यामन्यक्ष्यायेत्” इति “यन्नेव यजेत्” इत्युक्तम् अत्रिहविषेष्टिः । न च विदते अनेदिति

१-वारुणोऽप्यु मने । का थो सु. २० । ७६ । २-वायो तवेण वावापृथिव्यं यवो वायव्यं पुयः । अन्यथापि ।
का थो सु. २० । ७५ । ८० । ३-सौम्योऽक्ष्यामये । का थो. सू. २० । ७५ ।

न्यस्तुश्येदेतयेव यजेतानु द्वेनद्विन्दत्युय युद्यमित्राऽऽश्वम्विन्देरन्यादि वा
म्रियेत यदि वाऽऽश्वन्युमानीय प्रोक्षेयुः सैव तत्र प्रायश्चित्तिः ॥ ६ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशं ब्राह्मणम् ॥ १३।२।१३ ॥ (३-८) ॥

इति तृतीयोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १३ । ३ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ५१ ॥

स्याप्यन्यत्रश्येत् । एतयेव यजेत । अनु द्वेनद्विन्दति । अय यद्यमित्रा अश्वं विन्देरन् । यदि वा
म्रियेत । यदि वाऽऽश्वं अन्यमानीय प्रोक्षेयुः । सैव तत्र प्रायश्चित्तिः ॥ ६ ॥

नटवेदनी । ॥ यदि अस्याहिताग्नेः अयन् अग्नि अश्वद्विरप्यादि किञ्चित्पुत्रार्थं नश्येत् । तत एतदेव
त्रिविधा यजेत । अनुविन्दत्येव तजष्ट लमत एव । इति पुरुषार्थो विधिः । वृषक् वचनादर्पवत् । यदि तु
आश्वमेधिकं एव अन्यस्मिन्नग्नि गृष्टे विधीयते सा । तेनैवा अश्वमेवावृष्यक स्यात् ॥ ६ ॥

इति श्रीमिश्रार्च्यहरित्वाग्निः कुतौ माध्यन्दिनीयज्ञतपप्रप्रादगभाष्ये त्रयोदशे कण्डे तृतीयेऽध्याये
अष्टमः प्राद्वणम् ॥ १३ । ३ । ८ ॥

नागत्वानिष्ठतोऽन्त्यां पाराशर्यो वसुहविः । श्रुत्वाप्यं दर्शयामान हाजितः पौष्करीयकः ॥ १ ॥

धौमतोऽन्तिनापस्य विक्रमार्कस्य भूपतेः । धर्माग्र्यशो हरित्वाग्नी व्याह्वच्छानरथी क्षुतिम् ॥ २ ॥

भून्वा विक्रमार्केण वल्लभा कनकवेदिकान् । दानानाम्पस्य क्षुत्तान् हृत्यर्पयिष्वति हरिः ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्तर्कविद्यानिबन्धकवीन्द्राचार्यसरस्वतीनां श्रीमन्निम्बामिनोः कुतौ माध्यन्दिनीयज्ञतपप्रप्रादगभाष्ये
त्रयोदशे कण्डे तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ (१३-३) ॥

१-मृगार्चनान्वाह्य एतन्मन्त्रे करोष्वप्युक्तम् । का. भा. सू. २० । ८१ ।

अथ चतुर्थेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् । द्वितीयप्रपाठके च चतुर्दशं ब्राह्मणम् ।

प्रजापतिरकामयत् । सर्वान्कामानाप्नुयाम् सर्वान् व्यष्टीर्व्यंशुवीयेति
स एतमश्वमेधं विराजं यज्ञकृतमपश्यत्तमाहरत्तेनायजत तेनेष्ट्वा
सर्वान्कामानाप्नोत्सर्वान् व्यष्टीर्व्यंशुते सर्वान् वै कामानाप्नोति सर्वान्
व्यष्टीर्व्यंशुते योऽश्वमेधेन यजते ॥ १ ॥

तदाहुः । कुस्मिन्नुदाह्वयारम्भेऽहुनि ग्रीष्मेऽभ्यारभेतुस्तु द्वेक आहु-
ग्रीष्मो वै क्षत्रियस्यर्तुः क्षत्रिययज्ञ उ वा एवः । यदश्वमेध इति ॥ २ ॥

अश्वमेधस्य फलाधिकारिकालादिकम् ।

प्रजापतिरकामयत् । सर्वान्कामानाप्नुयाम् सर्वान् व्यष्टीर्व्यंशुवीयेति । स एतमश्वमेधं विराजं
यज्ञकृतमपश्यत् । तमाहरत् । तेनायजत । तेनेष्ट्वा सर्वान्कामानाप्नोत् । सर्वान् व्यष्टीर्व्यंशुते ।
सर्वान् वै कामानाप्नोति । सर्वान् व्यष्टीर्व्यंशुते । योऽश्वमेधेन यजते ॥ १ ॥

तदाहुः—कुस्मिन् फलं अभ्यारम्भे इति । ग्रीष्मेऽभ्यारम्भे—इत्यु द्वेक आहुः । ग्रीष्मो वै
क्षत्रियस्यर्तुः । क्षत्रिययज्ञ उ वा एवः । यदश्वमेध इति ॥ २ ॥

प्रजापतिरकामयत् । सर्वान्कामान् जगद्भूतानाप्नुयाम्, सर्वान् व्यष्टी व्याप्या अश्वमेध विभागेनाप्नुवीयेति ।
सर्वान् वै कामानाप्नोति इति पठत एवाश्वमेधस्योक्तम् ॥ १ ॥

ग्रीष्मो वै क्षत्रियस्य उच्यते । स ि तत्राह्वी आचते । ग्रीष्मवत् वर्षं भूतानयति । अर्धशतोऽश्वम् ।
क्षत्रियस्य वैष यज्ञो य अश्वमेधः । एतस्मादेव वचनान् गौरी अश्वमेधेन यजेत् ॥ " प्राची दिग्घोषुर्दक्षिणा "
(श. प १२।१।४।२४) इत्यादिवचनमप्यर्थाच्च क्षत्रियस्य हि राज्यमुचितम् । राजा च गौरी
भवति । ननु च—अन्ये अपि गौरी पाक्यन्ते इत्यने । मयम् । न च ते वृत्तप्लुता शस्त्रेणाधिक्रियते ।
सत्वादि प्रायोऽन्तर्गतवृत्तिर्जिता । मयम् । तत्रादेव तु सा । यावत् तथा दीनमात्मानमुदंति ।
नित्यानि च कर्माणि करोति । काम्यस्तु अश्वमेधो महाप्रपञ्चः । न तम् आपत्कल्पबोदना क्षमम् । न चान्य
अश्वमेधबोदनाया विशेष अस्ति । येन एषा प्रायश्चित्तबोदेन अश्वमेधे भवान् । तस्मात् क्षत्रियस्यैवा-
श्वमेध इत्युक्तम् । अत एव वारणान् प्रायश्चित्तमूलोऽप्येव क्षत्रियस्यैव, नान्यस्य । अवश्यमज्ञानप्रायश्चित्तं तु
सर्ववर्णानां अविरंषात् ॥ २ ॥

१—राजवर्गोऽश्वमेध उच्यते इति का. धा. नृ २०।१।१ (सर्वकामायति, सर्वकामाह्वयेन यामन्याह्वयेन
प्रतिमन्दरणं न भवति, वास्तव्येणैकश्वमेधो हि कामा इति तेन सर्वकामयति सुमुक्तो गच्छेत्तु नवगन्तव्यं कथं ।)

२—राजवर्गो अश्वमेधवति क्षत्रियवर्गे इत्युक्तं प्रदर्शयति । तथा च " क्षत्रियवत् न वा एव यदश्वमेध तस्मात्क्षत्रियमेव
यजत " इति । एतेन च राजवत् न न क्षत्रियवत् इत्युक्तं कथं ।

तद्वै वसन्तुऽएवाभ्यारमेत । वसन्तो वै ब्राह्मणस्यर्तुस्यऽह वै कथं
यजते ब्राह्मणीभूयेवैव यजते तस्माद्भसन्तुऽ एवाभ्यारमेत ॥ ३ ॥

सा याऽसौ फाल्गुनी पौर्णमासी भवति । तस्यै पुरस्तात्पडहे वा
सताहे वर्त्तिवजऽवपसमायन्त्यध्वर्युश्च होता च ब्रह्मा चोद्गाता चैतान्वा-
ऽध्वन्व्यऽऋतिवजः ॥ ४ ॥

(स्ते) तेभ्योऽध्वर्युश्चातुष्पादशुभ्रद्वादनाग्निर्वपति । तस्योक्तम्ब्रा-
ह्मणश्चतुरः पात्राश्चतुरोऽञ्जलीश्चतुरः प्सुतान्द्वादशविधन्द्वादश मासाः
सम्बत्सरः सुर्वर्धं सम्बत्सरः सुर्वमश्वमेधः सुर्वस्याप्त्यै सुर्वन्या-
वरुद्ध्यै ॥ ५ ॥

तद्वै वसंत एवाभ्यारमेत । वसन्तो वै ब्राह्मणस्यर्तुः । य उ वै कथं यजते । ब्राह्मणीभूयेवैव
यजते । तस्माद्भसंत एवाभ्यारमेत ॥ ३ ॥

सा याऽसौ फाल्गुनी पौर्णमासी भवति । तस्यै पुरस्तात् पडहे वा सताहे वा ऋज उपसमायति ।
अध्वर्युश्च होता च ब्रह्मा चोद्गाता च । एतान्वा अध्वन्व्यः ऋतिवजः ॥ ४ ॥

तेभ्योऽध्वर्युश्चातुष्पादशुभ्रद्वादनाग्निर्वपति । तस्योक्तं ब्राह्मणम् । चतुरः पात्राश्चतुरोऽञ्जली-
श्चतुरः प्सुतान् द्वादशविधम् । द्वादश मासाः संबत्सरः । सर्व संबत्सरः । सर्वमश्वमेधः । सर्वस्याप्त्यै
सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ ५ ॥

तद्वै वसन्ते । वसन्तस्यासौ फाल्गुनीषुक् एवात्र वसन्तः सक्तः । “ सा याऽसौ फाल्गुनी ” इत्युत्तर-
वचनादुक्तम् । तथा च सति सप्त एव वसन्तः ऋतुर्मानः पञ्चमिहिरति एतत्सर्वं विरोचतः निदमित्यप-
दर्शनार्थमुक्तम् । एव विधेर्व्यासभाष्ये ब्रह्मदेवताकारित्वेन विधाय । वसन्तो वै ब्राह्मणस्यर्तुः । स हि
सत्राधानोरनयनादि करोति । ॥ सप्तर्षी दमवाश्च ब्रह्मण इव शानः । य उ वै कथं यजते । यश्च वै कथं
यजते । स दीधिया ब्राह्मणीभूय एव यजते । तथा च “ दीधियेद्वादश इत्यह ” इत्युक्तम् ॥ ३ ॥

सौ याऽसौ फाल्गुनी । तस्यैतस्याः पुरस्तात्पडहे वा सताहे । पडहे नवम्याम् । सताहे अष्टम्याम् ।
एतान् अध्वर्युर्वादिन् अतु अन्ये ऋत्विक्स्वरत्रयं प्रतिप्रस्थाप्यत्यं सप्तमायति । तदनुगुणवचनम् । तै
भूम्या इत्यर्थः ॥ ४ ॥

तेभ्यः अप्यर्चयेत्यं अववादिष्वध्वर्युः अवध्वर्युः चतुर्भिः प्रत्यं अनुष्ठाय । स एव चतुष्पादः ।
सायणकस्तुतिः । चतुर्वर्षीश्चतुः । ब्रह्मण्येव ओदनो ब्रह्मदेव । तस्यैव ब्रह्मण्यम् । “ देव एव तदप्ये ”
(श. ५. १३।१।१।१) इति चतुरः पात्रान् शेषैरातिर्वपति ॥ ५ ॥

१-अष्टम्यां नवम्यां वा चतुर्भिः प्रत्यं इत्यं एव । वा ओ म् २०।१।१।१ । प्रत्यं प्रत्यं प्रत्यं प्रत्यं प्रत्यं प्रत्यं ।
२-अष्टम्याम् (य. ५. १३।४।१।१।१) इति पुनः ॥

१-अष्टम्यां नवम्यां वा चतुर्भिः प्रत्यं इत्यं एव । वा ओ म् २०।१।१।१ ।

तमेते चत्वारः ऋत्विजः प्राशन्ति । तेषामुक्तं ब्राह्मणम् । तेभ्यश्चत्वारि सहस्राणि ददाति सर्व्वे वै सहस्रं सर्व्वमश्वमेधः सर्व्वस्याप्यै सर्व्वस्यावरुद्धे चत्वारि च सुवर्णानि शतमानानि हिरण्यानि तस्योऽपुवोक्तम् ॥ ६ ॥

(सु) अयास्माऽअध्वर्युर्निष्कम्प्रतिमुञ्जन्वाचयति । तेजोऽसि शुक्रममृतमिति तेजो वै शुक्रममृतं हिरण्यन्तेजऽपुवास्मिन्दुक्रममृतं दधात्यापुष्पाऽआयुष्मै पाहित्यायुरेवास्मिन्दधात्यथैनमाह व्याचं वच्छेति व्याग्रे वज्रो वज्रस्तुवाभ्यारम्भाय ॥ ७ ॥

चतस्रो जायाऽउपकलता भवन्ति । भृदिपी वावाता परिवृक्ता पाला-

तमेते चत्वारः ऋत्विजः प्राशन्ति । तेषामुक्तं ब्राह्मणम् । तेभ्यश्चत्वारि सहस्राणि ददाति । सर्व्वे वै सहस्रम् । सर्व्वमश्वमेधः । सर्व्वस्याप्यै सर्व्वस्यावरुद्धे । चत्वारि सुवर्णानि शतमानानि हिरण्यानि । तस्य उ एवोक्तम् ॥ ६ ॥

अयास्मै अध्वर्युर्निष्कं प्रतिमुञ्जन्वाचयति । “ तेजोऽसि शुक्रममृतम् ” इति । तेजो वै शुक्रम । अमृतं हिरण्यम् । तेज एवास्मिन्दुक्रममृतं दधाति । “ आयुष्पा आयुष्मै पाहि ” (वा सं. २२ । १) इति । आयुरेवास्मिन्दधाति । अथैनमाह वाचं वच्छेति । वाग्रे वज्रः । यज्ञस्तुवाभ्यारम्भाय ॥ ७ ॥

चतस्रो जाया उपकलता भवन्ति । भृदिपी वावाता परिवृक्ता पालागोली । सर्वा निष्क्रिण्यो-

नेमन् चत्वारः ऋत्विजः अध्वर्युः प्राशन्ति । तेषामुक्तं ब्राह्मणम् । “ यन्महर्षिर्ब्रह्म ब्रह्मैव प्राशति मर्दिमानमेव तदहम्ब्र यजमानोऽवरो ” (श प १३।१।१४) इति । तेष्य चत्वारि सहस्राणि गवा ददाति । तस्यो एवोक्तम् - “ ततो वा ओम्ने तेजो हिरण्यम् ” (श प १३।१।१४) इति ॥ ६ ॥

अध्याम्ना अध्वर्युः । अयम् यजमानात् अर्चुं निष्कं सौवर्णमलकारं प्रतिमुञ्जन् गन्ते आवज्रन् वाचयति । अस्मिन् यजमाने गवाणि । अथैन यजमान आह वाचं वच्छेति ॥ ७ ॥

चतस्रो जाया माया उप मर्दिने कलता, म्रियता भवन्ति । पालागोली दूनदुहिता ॥ ८ ॥

१-अर्चवेदमन्त्रैर्यजमानं प्रवृत्तये । का श्री सू २-०।५ ।

२-तेभ्यश्चत्वारि सहस्राणि ददाति यजमानस्य वत्स । का, श्री सू २-०।५ । तावत् वत्सस्यैव हिरण्यस्य दत्तव्यमस्यैव सर्व्वं, ब्रह्मैवेति सर्व्वं हिरण्यं ददाति यजमानं यजमानं च वृत्ते । श प १२ । १ । १।४ । सुवर्णैश्चतस्रानि शतमान इति कर्त्तम् ॥

३-निष्कं प्रतिमुञ्जन्वाचयति यजमानात् का श्री सू २-०।५ । यत्तु यैस्तैश्च आभरन्निवेतो निष्कः इति कर्त्तम् ॥

४-वाचं वच्छेति यत्तु आवरुद्धमश्वमेधम् । का, श्री सू २-०।५।११ ।

५-यान्यथायजमानो निष्क्रिण्यो मर्दिषा १ सप्तशतं २ पञ्चशतं ३ पञ्चशतं । का श्री सू २-०।१२ । (मर्दिपी मधमपरिणता यना १, वावाता यजमान २, परिवृक्ता जयजन्मा ३ पालागोली दूनदुहिता ।

गली सुर्वा निष्किण्योऽलङ्कृता मिथुनस्यैव सर्वत्राप ताभिः सहाग्न्य-
गारम्प्रपद्यते पूर्वया द्वारा यजमानो दक्षिणया पुत्न्यः ॥ ८ ॥

सायमाहुत्याहुं हुतायाम् । (अ) जघनेनः गार्हपत्यमुदद्वावातया सह
संविशति तदेवापीतराः संविशन्ति सोऽन्तरोरूऽस्यसम्बर्तमानः शेते-
ऽनेन तपसा स्वस्ति संवत्सरस्योदचं समश्रवाऽइति ॥ ९ ॥

प्रातराहुत्याहुं हुतायाम् । (म) अध्वर्युः पूर्णाहुतिं जुहोति सर्वंभ्यै
पूर्णं सर्वमश्वमेधः सर्वस्याप्यै सर्वस्यावरुद्धयै तस्याम्बुरेण वाच-
म्विसृजते वुरन्ददामि ब्रह्मणऽइति सर्वंभ्यै वरः सर्वमश्वमेधः सर्व-
स्याप्यै सर्वस्यावरुद्धयै ॥ १० ॥ ॥ शतम् ६६०० ॥

(इत्याऽञ्ज) अथ योऽस्य निष्कः प्रीतिमुक्तो भवति । तमध्वर्यवे ददात्य-
ध्वर्यवे दददमृतमापुरात्मन्द्धत्तेऽमृतं ह्यायुर्हिरण्यम् ॥ ११ ॥

लङ्कृताः । मिथुनस्यैव सर्वत्राप । ताभिः सहाग्न्यगारं प्रपद्यते पूर्वया द्वारा यजमानः । दक्षिणया
पुत्न्यः ॥ ८ ॥

सायमाहुत्याहुं हुतायां जघनेन गार्हपत्यमुदद्वावातया सह संविशति । तदेवापीतराः संविशन्ति ।
सोऽन्तरोरू असंबर्तमानः शेते । अनेन तपसा स्वस्ति संवत्सरस्योदचं समश्रवा इति ॥ ९ ॥

प्रातराहुत्याहुं हुतायामध्वर्युः पूर्णाहुतिं जुहोति । सर्वं वै पूर्णम् । सर्वमश्वमेधः । सर्वस्याप्यै । सर्व-
स्यावरुद्धयै । तस्यां वरेण वाचं विसृजते । वरं ददामि ब्रह्मण इति । सर्वं वै वरः । सर्वमश्वमेधः ।
सर्वस्याप्यै । सर्वस्यावरुद्धयै ॥ १० ॥

अथ योऽस्य निष्कः प्रीतिमुक्तो भवति । तमध्वर्यवे ददाति । अध्वर्यवे दददमृतमापुरात्मन्द्धत्ते ।
अमृतं ह्यायुर्हिरण्यम् ॥ ११ ॥

सायमाहुत्याहुं हुतायां जघनेन गार्हपत्यमुदद्वावातया सह संविशति । तदेवापीतराः संविशन्ति ।
सोऽन्तरोरू असंबर्तमानः शेते । अनेन तपसा स्वस्ति संवत्सरस्योदचं समश्रवा इति ॥ ९ ॥
प्रातराहुत्याहुं हुतायामध्वर्युः पूर्णाहुतिं जुहोति । सर्वं वै पूर्णम् । सर्वमश्वमेधः । सर्वस्याप्यै । सर्व-
स्यावरुद्धयै । तस्यां वरेण वाचं विसृजते । वरं ददामि ब्रह्मण इति । सर्वं वै वरः । सर्वमश्वमेधः ।
सर्वस्याप्यै । सर्वस्यावरुद्धयै ॥ १० ॥

अथ योऽस्य निष्कः प्रीतिमुक्तो भवति । तमध्वर्यवे ददाति । अध्वर्यवे दददमृतमापुरात्मन्द्धत्ते ।
अमृतं ह्यायुर्हिरण्यम् ॥ ११ ॥

१-आम्यधेदवशिरुज हुनेऽभिर्भेदरेण गर्हपत्यमुदद्वावातया सह संविशति । तदेवापीतराः संविशन्ति । सोऽन्तरोरू असंबर्तमानः शेते । अनेन तपसा स्वस्ति संवत्सरस्योदचं समश्रवा इति ॥ ९ ॥

२-प्रातराहुत्याहुं हुतायां जघनेन गार्हपत्यमुदद्वावातया सह संविशति । तदेवापीतराः संविशन्ति । सोऽन्तरोरू असंबर्तमानः शेते । अनेन तपसा स्वस्ति संवत्सरस्योदचं समश्रवा इति ॥ ९ ॥

(स) अथाग्नेयीमिष्टिभिर्वपति । पथश्च कामाय यज्ञमुखस्य चाछ-
म्बदकाराग्रयोऽअग्निमुत्ताऽऽ वै सुर्वा देवताः सुर्वे कामाऽअश्व-
मेधे मुखतः सुर्वान्देवान्प्रीत्वा सुर्वान्कामानाप्रवानीति ॥ १२ ॥

तस्यै पञ्चदश सामिधेन्यो भवन्ति । पञ्चदशो वै वृज्रो वीर्यम्बुज्रो
वृज्जेष्वेतेतद्दीर्येण यजमानः पुरस्तात्पाप्मानमुपहते वार्षावाज्यभागो
पाप्मा वै वृज्रः पाप्मनोऽपहत्याऽअग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुद्बुवो यज्ञस्य
रजसश्च नेतेत्युपाध्वंशु हविषो याज्याऽनुवाक्ये मूर्द्धन्त्यन्या भवति सुद्व-
त्यन्यैष वै मूर्द्धा युऽएष तपत्येतस्यैवावरुद्ध्याऽअथ यत्सुद्वती सुदेवा-
वरुद्धे विराजौ संपाज्ये सर्वदेवत्यम्याऽएतच्छन्दो बुद्धिराद सुर्वे
कामाऽअश्वमेधे सुर्वान्देवान्प्रीत्वा सुर्वान्कामानाप्रवानीति हिरण्यं
दक्षिणा सुवुर्णं^१ शतमानन्तस्योक्तम्ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

अथाग्नेयीष्टिः ।

अथाग्नेयीमिष्टिं निर्वपति । पथश्च कामाय । यज्ञमुखस्य चाछम्बदकाराय । अयो अग्निमुत्ता
उ वै सर्वा देवताः । सर्व कामा अश्वमेधे । मुखतः सर्वान्देवान्प्रीत्वा । सर्वान्कामानाप्रवानीति ॥ १२ ॥

तस्यै पञ्चदश सामिधेन्यो भवन्ति । पञ्चदशो वै वृज्रः । वीर्यं वृज्रः । वृज्जेष्वेतेतद्दीर्येण यजमानः
पुरस्तात्पाप्मानमुपहते । वार्षावाज्यभागौ । पाप्मा वै वृज्रः । पाप्मनोऽपहत्या । “ अग्निर्मूर्द्धा
दिवः ककुद्बु ”—(बा. सं. १३. १४) “ भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता ”—(बा. सं. १५. १५)
इति उपाधु हविषो याज्याऽनुवाक्ये । मूर्द्धन्त्यन्या भवति । सुद्वत्यन्या । एष वै मूर्द्धा । य
एष तपति । एतस्यैवावरुद्ध्यै । अथ यत्सुद्वती । सुदेवावरुद्धे । विराजौ संपाज्ये । सर्वदेवत्यं वा

अथाग्नेयीमिष्टिमिति । पुरोडाशाद्विषम । पथ यज्ञपथस्य कामाय प्राप्तये । न यज्ञपथादयानीति ।
इत्येवाग्नेयं त्रियत् इत्यर्थः । यज्ञमुखस्य चारभस्य । अछम्बदकाराय अनतरं कथं हि यज्ञमुखं पञ्चदश
स्वादिपर्यं ॥ १२ ॥

तस्यै पञ्चदश । मूर्द्धन्त्यन्या । एते हविषो याज्याऽनुवाक्ये संपाज्यं भवतः । मूर्द्धन्त्यनी एव । न सुद्वती । अन्यथा
एका च प्रथमा भवति । सा सुद्वती जन्या “ भुवो यज्ञस्य ”—इत्येवा । भुव भवति इत्येतेन पदसंज्ञा भवन्-

१—पुरोडाशादग्रे पवित्रते । का श्री सू. २०. १२१ ।

२ कर्कः स बोधार्थमवस्थितिं व्यञ्जयति । का श्री सू. २०. १२१ भाष्ये । अतएव दक्षिणा संज्ञकम् ।
का श्री सू. २०. १२१ । (सतमानो सोऽर्कमात्रं न राजन्, इति व्यञ्जयति कर्कः । सोऽर्कं अतमं न सुवर्णं किंचिदशानि, इति
कर्कः) । हिरण्यप्राप्त्याऽन्यथापि । का श्री सू. २०. १२४ । (अथयमि दक्षिणप्राप्तये हीरण्यमव म राजन्तम्) ।

३—पादसप्तभवनमुपासम् । एकदशक्षरमक्षरमक्षरमुपास्य चतुष्वार्षक्षरमुपास्य चतुष्वार्षा भुवो ब्रह्मेति त्रिषु प्रथमे
पादे ‘ भवति ’ ‘ भविता ’ वा इत्यस्य स्थाने ‘ भुव ’ इति एकक्षरसंज्ञायाः पदविच्छेदेन, एवादशाक्षरात्मकपादस्यापि
स्तिपिपादादयानि भवन्ति ॥

(मु) अथ पौष्णीश्चिर्वपति । पूषा वै पर्यानामविपतिरुवापैवेतत्स्व-
स्त्युयनङ्करोत्ययोऽइयमेव पूषेभामेवास्माऽ एतद्गोष्ठीङ्करोति तस्य हि
नातिरुस्ति न ह्यळा यमियमृचन्गोपायुतीभामेवास्माऽएतद्गोष्ठी-
ङ्करोति ॥ १४ ॥

तस्यै सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति । सप्तदशो वै प्रजापतिः प्रजापति-
रश्वमेधोऽश्वमेधुस्येष्ट्याप्त्यै वृधन्वन्तानाज्यभागी यजमानस्यैव वृद्धये
पूर्वस्तुव व्रतेव्युम्पयुस्पयः परिपतिम्बचस्येत्युपायैश्च इष्टिपो वाज्याऽ-
नुवाक्ये व्रतवत्यन्या भवति पुनर्वत्यन्या व्रीर्यमेव व्रतम्व्रीर्यस्याप्त्यै
व्रीर्यस्यावरुद्ध्याऽअथ यत्पुनर्वत्यन्यायायेवेतत्स्वस्त्युयनङ्करोत्यनुष्टुभो
संयुज्ये व्याग्राऽमनुष्टुवाग्ने प्रजापतिः प्रजापतिरश्वमेधोऽश्वमेधु-
स्येष्ट्याप्त्यै व्यासःज्ञतन्वक्षिणा रूपम्याऽएतत्पुरुषस्य यद्वास्तस्त्वस्माद्य-
मेव कुञ्च सुवाससमाहुः को न्वयमिति रूपसमृद्धो हि भवति रूपेणैव

एतच्छब्दः । यद्विद्वत् । सर्वे कामा अश्वमेधे । सर्वान् देवान्प्रीत्या । सर्वान्कामानामवाप्नोति ।
हिरण्यं दक्षिणा । सुवर्णं शतमानम् । तस्योक्तं ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

अथ पौष्णीष्टिः ।

अथ पौष्णीं निर्वपति । पूषा वै पर्यानामविपतिः । अश्वमेधेवेतत्स्वस्त्युयनं करोति । अयो इयं
वै पूषा । इमामेवास्मा एतत् गोष्ठीं करोति । तस्य हि नातिरुस्ति । न ह्यळा । यमियमृचन्
गोपायति । इमामेवास्मा एतत् गोष्ठीं करोति ॥ १४ ॥

तस्यै सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति । सप्तदशो वै प्रजापतिः । प्रजापतिरश्वमेधः । अश्वमेधस्ये-
ष्ट्याप्त्यै । वृधन्वन्तानाज्यभागी । यजमानस्यैव वृद्धये । “ पूर्वस्तुव धत्ते ययम् ” । “ ययस्वयः

मुनास्तम् । मविता वा “ अग्निनिम्नेन ”—(वा. म. १७ । ७६) सा वा सप्तती दत्ता । पूर्वन्वयति तु
मन्वेत्येता “ मूर्द्धान दक्षिणे ” इत्येतेन पूर्वन्वयेन ज्ञेया भवति । न नङ्ती । इत्येतस्मात्तुल्यम् । तदेव सर्वं
वापते । इत्येव मूर्द्धन्ती भवति । सदेवेति ॥ १३ ॥

अथ पौष्णीम् । पौष्णं चमियर्थः । पूषा वै पर्यानां दत्ता य. अविपतिः ॥ १४ ॥ १५ ॥

इति श्रीमदाचार्यहिरण्यनिबः कृतौ मायनिर्देशशतसंयमानगभाष्ये त्रयोदशेऽध्याये

चतुर्थेऽध्याये प्रथमं भागम् ॥ १३ ॥ ४ ॥ १ ॥

१-पौष्णं यमिधेन्येन अजयति । दक्षिणा अ. म. १७. ७६ । (अथवापुनां देव) ० यत्पुनां विद्वत्पुनां मुनिः
“ पूषा इत्येव सर्वं पराश्रयः पराश्रयं वैकर्म्येन शतम् इत्येतां यजन्तुनां च ० यजन्तुनां भवति यजन्तुवन्देति । यद्विद्वत्
पूष्णीं यजेत्येतेन वा. म. १७-७६ । यजन्तुनां पराश्रयं पराश्रयं वैकर्म्येन अ. म. १७-७६ ॥

सुमर्दयति शतुम्भवति शतायुर्वै पुरुषः शतेन्द्रियऽआयुरेवेन्द्रियम्बीर्य-
मात्सुन्दते ॥ १५ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशं ब्राह्मणम् ॥ १२।२।१४ ॥ (४।१) ॥

एतत्पान्तायमानायाम् । (मु) अश्वन्निक्त्वोदानयन्ति यस्मिन्सुवर्वाणि
रूपाणि भवन्ति यो वा जवसमृद्धः सद्ब्रह्मार्हम्पूर्व्यं यो दक्षिणायां धुर्य-
प्रतिधुरः ॥ १ ॥

(स्त) तद्यत्सर्वरूपो भवति । सर्वं वै रूपं सर्वमश्वमेघः सर्व-
स्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्याऽअथ यजवसमृद्धो वीर्यमश्वमेजो जवो वीर्य-

परिपति वक्षस्या ॥—(वा सं ३४।४१।४२) इत्युपाशु इविषो पाज्याञ्जुवाक्ये ।
व्रतवत्पन्था भवति । पयन्वत्पन्था । वीर्यं वै व्रतम् । वीर्यस्याप्त्यै । वीर्यस्यावरुद्ध्यै । अथ यत्पय-
न्वती । अश्वमेघवैतत्स्वस्त्वपन्नं करोति । अनुष्टुभी संपाज्ये । बाम्बा अनुष्टुप् । बाम्बे प्रजापतिः ।
प्रजापतिरश्वमेघः । अश्वमेघस्यैवाप्त्यै । वासःशतं दक्षिणा । रूपं वा एतत्पुष्टवत्स्य—यदासः ।
तस्माद्यमेव के च सुवाससमाहुः । को न्ययमिति । रूपसमृद्धो हि भवति । रूपेणैवैनं समर्दयति ।
शतं भवति । शतायुर्वै पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुरेवेन्द्रियं वीर्यमात्सुन्दते ॥ १५ ॥

एतस्या तापमानायामर्थं निक्त्वोदानयति । यस्मिन्सर्वाणि रूपाणि भवन्ति । यो वा जवसमृद्धः ।
सद्ब्रह्मार्हं पूर्व्यम् । यो दक्षिणाया धुर्यप्रतिधुरः ॥ १ ॥

तद्यत्सर्वरूपो भवति । सर्वं वै रूपम् । सर्वमश्वमेघः । सर्वस्याप्त्यै । सर्वस्यावरुद्ध्यै । अथ यत्
जवसमृद्धः । वीर्यं वै जवः । वीर्यस्याप्त्यै । वीर्यस्यावरुद्ध्यै । अथ यत्सद्ब्रह्मार्हः । सर्वं वै सद्ब्रह्मम् ।
सर्वमश्वमेघः । सर्वस्याप्त्यै । सर्वस्यावरुद्ध्यै । अथ यत् पूर्व्यः । एष हा अपरिमितं वीर्यमभिवर्धते ।
यत् पूर्व्यः । अपरिमितस्यैव वीर्यस्यावरुद्ध्यै । अथ यद्दक्षिणाया धुर्यप्रतिधुरः । एष वा एषः । य
एष तपति । न वा एतं कश्चन प्रतिप्रतिः । एतस्यैवावरुद्ध्यै ॥ २ ॥

एतस्या तापमानायामिति । एतस्या दौष्ण्यामिष्टो तापमानाया दिक्त्वा अश्व आपथित्वा ज्ञानयति यत्प-
मानपुरुषा । यस्मिन्नश्वे सर्वाणि शुक्लरक्तपीतकृष्णानि रूपाणि भवन्ति । यो वा जवसमृद्धः । सर्वसमुच्चये वा-
शब्दः । इति मन्त्रावेन वेगेन चक्रत्वेन मग्नं स्यादित्यवधारणं विन्ययेन । मैत्र्याहं सद्ब्रह्म गवां मूल्यं य
बर्हति स सद्ब्रह्मार्हः । पूर्व्यं प्रथमं वयसि वर्तमानायो प्रथमाया ज्ञातम् । दक्षिणाया धुरि अप्रतिधुरः । प्रति
वारयित्वा प्रतिधुरः । नास्ति प्रतिधुरो यस्मैति अप्रतिधुरः । अन्येभ्यो दक्षिणतुर्वेभ्य उत्कृष्टं स्वर्यं ॥ १ ॥

य एष तपति । य एष अश्वो मय्य आदित्य अधिदैवमित्यर्थः । न वा एतमादित्य कश्चिदपि प्रतिप्रति-
(मानान्य ?) ममोऽन्त्यान्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

स्याप्त्यै ऋष्यस्यावरुद्ध्याऽअथ युत्सङ्गसार्धः सुर्वम्बे सहस्रं सुर्व-
मश्वमेघः सुर्वस्याप्त्यै सुर्वस्यावरुद्ध्याऽअथ युत्पूव्योऽ एष वाऽ अ-
परिमितम्ब्रीष्यमभिवुद्धते युत्पूव्योऽपरमितुस्यैव ऋष्यस्यावरुद्ध्याऽ
अथ यद्वक्षिणायाःपुर्व्यप्रतिधुर ऽएष वाऽएष युऽएष तुपति न वाऽ एतं
कश्चन प्रतिप्रतिरेतुस्यैवावरुद्धयै ॥ २ ॥

तदु होवाच भाल्लवेयः । (यो) द्विरूपऽएवैषोऽश्वः स्यात्कृष्णसारङ्गः
प्रजापतेर्वा एषोऽक्षः समभवद्द्विरूपम्वाऽ इदञ्चतुः शुक्लश्चैव
कृष्णश्च तदेनं स्वेन रूपेण समर्धयतीति ॥ ३ ॥

(त्यु) अथ होवाच सात्ययज्ञिः । (छि) त्रिरूपऽएवैषोऽश्वः
स्यात्तस्य कृष्णः पूर्वार्द्धः शुक्लोऽपरार्द्धः कृत्तिकाभिः पुरस्तात्तद्य-
त्कृष्णः पूर्वार्द्धो भवति यदेवेदं कृष्णमक्षस्तदस्य तद्य शुक्ल-
श्चोऽपरार्द्धो यदेवेदं शुक्लमक्षस्तदस्य तद्य यत्कृत्तिकाभिः पुर-
स्तात्ता कर्त्तनका सऽ एष रूपसमृद्धोऽतो यतमोऽस्योपकुल्येत
बहुरूपो वा द्विरूपो वा त्रिरूपो वा कृत्तिकाभिस्तमालभेत जनेन त्वेव
समृद्धः स्यात् ॥ ४ ॥

तदु होवाच भाल्लवेयः । द्विरूप एवैषोऽश्वः स्यात्, कृष्णसारङ्गः । प्रजापतेर्वा एषोऽक्षः सम-
भवत् । द्विरूपं वा इदं चतुः-शुक्लं चैव कृष्णं च । तदेनं स्वेन रूपेण समर्धयतीति ॥ २ ॥

अथ होवाच सात्ययज्ञिः । त्रिरूप एवैषोऽश्वः स्यात् । तस्य कृष्णः पूर्वार्धः । शुक्लोऽपरार्द्धः ।
कृत्तिकाभिः पुरस्तात् । तद्यत् कृष्णः पूर्वार्द्धो भवति । यदेवेदं कृष्णमक्षः । तदस्य तत् । अथ यत्
शुक्लोऽपरार्द्धः । यदेवेदं शुक्लमक्षः । तदस्य तत् । अथ यत् कृत्तिकाभिः पुरस्तात् । सा कर्त्त-
नका । स एव रूपसमृद्धः । अतो यतमोऽस्योपकुल्येत । बहुरूपो वा द्विरूपो वा त्रिरूपो वा
कृत्तिकाभिः । तमालभेत । जनेन त्वेव समृद्धः स्यात् ॥ ४ ॥

शुक्रये त्रिषाञ्चौ संप्रान्ये हिरण्यन्दुहिना सुवुर्णार्थं शतमानन्तुत्सोक्त-
म्ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

(न्तु) वृत्त्ये प्रयाजेषु सायमानेषु । ब्राह्मणो बीणागाथी दक्षिणत
ऽनुत्तमन्द्रासुदाद्यंस्तिष्ठः स्वयर्थं सम्भृता गाथा गायत्रीत्ययवतेत्यददा-
दिति वृत्त्योक्तम्ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

(मु) अथ द्वितीयाग्निर्वैपति । सवित्रोऽभासवित्रे द्वादशकपालम्भु-
रोडाशर्थं सविता गुऽभासवित्रा सवित्रा मऽश्मं वज्रनासुवादिति ॥ ९ ॥
कांडस्यार्द्धम् ॥ २१६-॥

वृत्त्ये सप्तदश सामिधेय्यो भवन्ति । सुद्रन्तावाग्यभागौ सुदेवावरुन्दे
विश्वानि देव सवितः सुधा नो देवः सवित्रा सदावेत्सुपार्थं द्रविषो
वान्याऽनुवाक्येऽञ्जनुष्टुभौ संप्रान्ये रसार्थं हिरण्यन्दुहिना नानारूप-

“ आदेवो घातु सविता सुरत्नः ” इत्युपांशु इतिशो वाग्याभ्युदास्ये । विगंजौ संप्रान्ये ।
दिग्भं दक्षिणा । सुवर्गं शतमानम् । तस्योक्तं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

वृत्त्ये देवानेषु सायमानेषु ब्राह्मणो बीणागाथी दक्षिणत उत्तरमन्द्रासुदाद्यं स्तिष्ठः स्वयं-
संभृता गाथा गापति, इत्यप्ययम्, इत्यददादिति । तस्योक्तं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

अथ द्वितीयाग्निर्वैपति । सवित्र आसवित्रे द्वादशकपालं पुगेडाशम् । सविता वा आसवित्रा ।
सवित्रा म इमं वज्रनासुवादिति ॥ ९ ॥

वृत्त्ये सप्तदश सामिधेय्यो भवन्ति । सुद्रन्तावाग्यभागौ । सुदेवावरुन्दे । “ विश्वानि देव
सविताः ” “ सुधा नो देवः सविता महाव ” इत्युपांशु इतिशो वाग्याभ्युदास्ये । अनु-

अन्वाध्या मरुतस्तुमेतुऽ उभये देवमनुष्याः सविदानाऽ अप्रत्यावर्त्तयन्तः
सम्बत्सरं^१ रक्षन्ति तद्यज्ञ प्रत्यावर्त्तयन्त्येष वाऽएष सुऽएष तुपति
कुऽ उ ह्येतमर्हति प्रत्यावर्त्तयितुं युद्धयेनम्प्रत्यावर्त्तयेयुः पुरागेवेदं^२
सुर्वं^३ स्यात्तस्मादप्रत्यावर्त्तं^४ रक्षन्ति ॥ १६ ॥

सुऽआद्वाशापालाः । (०) ये वाऽ एतस्योदुचङ्गमिष्यन्ति राष्ट्रन्ते
भविष्यन्ति राजानो भविष्यन्त्यभिषेचनीयाऽअथ सुऽ एतस्योदुचङ्ग
गमिष्यन्त्युराद्रस्ते भविष्यन्त्युराजानो भविष्यन्ति राजन्या विशोऽन-
भिषेचनीयास्तस्मान्मा प्रमदत स्तात्वाञ्ज्वेनमुदकात्रिरुधीष्वम्बुडवा-
भ्यश्च ते युद्यद्वाङ्गजातमुपनिगुच्छेत नत्तपृच्छेत ब्राह्मणाः कियद्व्यु-
मश्वमेधस्य वित्येति ते ये नु विद्युर्जिनीयात तान्सुर्वं वाऽअश्वमेधः
सुर्वंस्तेषु न वेद सो ब्राह्मणः सुअश्वमेधस्य न वेद सोऽब्राह्मणो ज्येयऽ-

१२।१५) इति उक्ता मानुषा आद्वाशापालाः । अथो ते देवा आध्याः साध्या अन्वाध्या मरुतः ।
समेत उभये देवमनुष्याः सविदाना अप्रत्यावर्त्तयन्तः सत्सरं रक्षन्ति । तद्यज्ञ प्रत्यावर्त्तयन्ति । एष
वा एषः । य एष तपति । क उ ह्येतमर्हति प्रत्यावर्त्तयितुम् । युद्धयेनं प्रत्यावर्त्तयेयुः । पुरागेवेदं
सर्वं स्यात् । तस्मादप्रत्यावर्त्तं रक्षन्ति ॥ १६ ॥

स आदि-आशापाला ये वा एतस्योदुच गमिष्यन्ति । राष्ट्रं ते भविष्यति । राजानो भविष्यन्त्य-
भिषेचनीयाः । अथ य एतस्योदुच न गमिष्यति । अराष्ट्रं ते भविष्यति । अराजानो भविष्यन्ति ।
राजन्या विशोऽनभिषेचनीयाः । तस्मान्मा प्रमदत । स्तात्वाञ्ज्वेनमुदकात्रिरुधीष्वम् । बुडवाभ्यश्च ।
ते यद्यत् ब्राह्मणजातमुपनिगुच्छेत । नत्तपृच्छेत । ब्राह्मणाः कियद्व्युमश्वमेधस्य वित्येति । ते

सोऽध्वर्युराह । हे आशापाला ! युष्माकं मये एतस्य कर्मण उदय संपातिं ये गमिष्यन्ति ते राष्ट्रं ततो
भविष्यति राजानश्च । अराजानं अनीयत । राजया सतो विशं जुटुविनं अनभिषेकार्हां गमिष्यन्ति ।
यस्मादेव तस्मा प्रमाद मा कृदवम् । सोऽवावैवैवम् । स्तात्वाञ्ज्वेनमुदकात्रिरुधीष्वम् । एनश्च निरुधी-
ष्वम् । बुडवाभ्यश्च निरुधीष्वम् । ब्राह्मणजातं ब्राह्मणसमृद्धं नत्तयं ये ब्राह्मणा अध्वमेधस्य न किंचिदपि

१-सत्सरं सत्सरः । य आ स १० । ५३ । पूर्वसुक्तात् वाचमसिजनुवर्गेन उदयस्तेषां वैचम् । यत् स्तात्वाहं सोय
पतोऽपि सद्य मन्मनयोस्तु यतोय दत्तस्तेषुमुच्यते इति देवसंज्ञिषः ।

२-बुडवानो बालाः । का सौ स १० । ५१ । अथस्तेषां वैचम् ।

एव स पानह्रत्वाथ खादन्निवपायाथ यत्किञ्च जनपदे ऽकृतान्नं सुर्वं
वस्तुत्सुतन्तेपाथ रथकारकुलऽएव वो वसतिस्तद्व्यश्वस्यायतनमिति ॥ १७

इति द्वितीयप्रपाठके पञ्चदशं ब्राह्मणम् ॥ १३।२।१५ ॥ (४-२ ॥)

इति द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १३-२ ॥

कण्डिकासंस्या ॥ ११७ ॥

ये न विद्युः । निर्नापात तान् । सर्वं वा अश्वमेध । सर्वस्यैव न वेद । यो ब्राह्मणः सत्रश्वमेधस्य
न वेद । सोऽब्राह्मणः । ज्येष्ठ एव स । पान कर्त्वाय । खादन्निवपाय । अथ यत्किञ्च जनपदे ।
अट्टतामम् । सर्वं वस्तुत्सुतम् । तेषां रथकारकुल एव वो वसतिः । तद्व्यश्वस्यायतनमिति ॥ १७ ॥

आश्वमेध इति भौद्रात्र वा तदेकदेश वा विचित्रं विद्युः न जानीयुः । किं कारणं यस्मादश्वमेधं सर्वं सर्वा-
भ्येव ऐदिकपापुस्तौमिकदार्ढ्यैर्मिकानि कर्माणि तत्रैतर्गतानि सम्मन्त्रवाद्यगानि चेत्यर्थः । एतद्धातत सावित्री
तत्र विपत्तेः । तानि यो न वेद । स ब्राह्मणो न । ब्राह्मणं सन्नतिं अत्राह्मणं ब्राह्मणं पतितसावित्रीकं स ।
यथा पुनः कार्त्तवीर्यं पुत्रोऽसि अपुत्रं दृष्यते । एव स ब्राह्मणं अत्राह्मणं दृष्यते । ततश्च ज्येष्ठ एव स । "ज्ये-
ष्ठोऽहोनी"-(पा पा कथा प १८) इतिमात्रे वर्तते । विद्यमानादिना वैश्यवत् क्षात्रमीय । सर्वेन्द्रकास्तुरजस्य इत्यर्थः ।
पानमुदकं वरवाप कुर्वीत । यूप अधाय खादम् । खादन् इति खादं यजमानः । स नीचैश्चाय वनाय ।
तिष्ठथै केद् । निवपाय निगिपतेत्यर्थः । यत्किञ्च, यत्किञ्चित् जनपदे अह्मणान् अतस्तत्तमन्नं सजु-
तदुच्छादि । तत्सर्वं युष्मान्धं मुनः सलुन तदनि मवदुपयोग्यमित्यर्थः । तेषां यजमानानां मध्ये रथकारो य ।
तस्य गृहे युष्माकं वसति । तद्व्यश्वस्यायतनमिति । तद्धि (अश्वस्य स्थानम्तद्व्यश्वं वसतो विनिस्तुन सो
रथकार इति निगमो भवति) ॥ १७ ॥

इति धीमदावर्षहरिन्वादिन इती माध्यन्दिनियशतुष्ट्यादन्त्राये त्रयोदशे कण्डे पनुनेऽध्याये

द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥ ४ ॥ २ ॥

अथ तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।
चतुर्थेऽध्याये च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

प्रमुच्याश्वन्दुशिणेन वेदिम् । (२९) हिरण्मुयद्गशिपूपस्तृणाति
तस्मिन्होत्रोपविशति दक्षिणेन होतारश्च हिरण्मुये कूर्चे ब्रजमानो
पुस्तृणात्प्रत्यङ्मुखः ।

समुपविष्टेष्वर्च्यः सम्प्रेष्यति । होतॄर्भूतान्याचक्ष्व भूतेष्विमं युज-
मानमुच्यते इति सम्प्रेषितो होताऽर्च्यमात्रमन्वयते पारिप्लवमाख्यान-
माख्यास्यनुच्यर्च्यविति इवे होतारित्यर्च्यः ॥ २ ॥

पारिप्लवाख्यानब्राह्मणम् ।

प्रमुच्यमानं दक्षिणेन वेदिं दिशम्यं कशिपुपृष्ठपाति । तस्मिन् होहोपविशति । दक्षिणेन
होतारं हिरण्यमे कूर्चं यजमानः । दक्षिणेन ब्रह्मा चोद्राता न दिशम्योः कशिपुनोः पुरस्तात् ।
प्रत्यङ्मुख्यं हिरण्यमे वा कूर्चं हिरण्यमे वा फलके ॥ १ ॥

समुपविष्टेष्वध्वर्युः संप्रेष्यति-“ होतर्भूतान्पाचन्स्व, भूतेष्विमं यजमानमध्यूह ”-
इति । संप्रेषितो होताऽध्वर्युमाम्रयते । पारिप्लवमाख्यायानमाख्यास्यन् “अध्वर्यो”-इति ।
“हवै होतः”-इत्यध्वर्युः ॥ १ ॥

मनुष्याश्चमिति । पापिपुत्राद्यानां ब्रह्ममन्त्रम् । वैद्विगेन वेदिम् । कश्चिपु आत्मनविशेष । (पादगिन्मु-
ल्यानां मन्त्रिः) । कर्षं कर्षादिति शिष्टमात्रम् ॥ १ ॥

माह्यात्म्यम् । तत्रापि 'अथर्वो' इति । इति । " हेन् सदाया शब्द च " (वा.पा.म्वा.उ.१.०.३३) ।
तस्य लोडुत्तमपुरषैकवचने मप्रसाणे कृते एतदपि भवति । अहमेव त्वा प्रतिद्वये । सम्प्रोश्च प्रतिगाराय एव
भवेत्यर्थः । एतदध्वर्युराह प्रतिगारार्थम् ॥ २ ॥

१-पाण्डव सद्गुणमाश्रयम् । २-दक्षिणतः वेदोत्सवप्रवृत्तिः । क श्री सृ. २० । १७ ॥ सप्रदमाश्रयं भूत
 कालीना वेदिनि कके ॥ २-सम्प्रवृत्तयामानं कृषयोः सप्तकयोर्व्या का श्री सृ. २० । ५८ । ५९ । अथर्ववेदोत्सवः
 ५९३५ । का श्री सृ. २० । १० ।

४-होतुर्मान्वाचस्य भूते विषयः यजमानस्य धूमेऽहो पातः स मेघवित् । का. औ. सु. २० । ६३ । ६२ । अथर्व. उ. १० ।
पातः यजमानस्यैव मेघवित् ॥

“हवे हेतुति प्रतिष्ठाति तत्ते प्रपञ्चो बभूवमिहो राजर्षिर्भवेज्जगदस्य सगवतेति । का. ओ. सू. २० । ११ ।
 हवते पराश्रितवते शत्रुविमि सगवस्य यावा सगदजमदीक्ष्य वाच । का. ओ. सू. २० । १२ । पाणिनेः, शतसमे, १, ११, १२, १३, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २०, २१, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००, १०१, १०२, १०३, १०४, १०५, १०६, १०७, १०८, १०९, ११०, १११, ११२, ११३, ११४, ११५, ११६, ११७, ११८, ११९, १२०, १२१, १२२, १२३, १२४, १२५, १२६, १२७, १२८, १२९, १३०, १३१, १३२, १३३, १३४, १३५, १३६, १३७, १३८, १३९, १४०, १४१, १४२, १४३, १४४, १४५, १४६, १४७, १४८, १४९, १५०, १५१, १५२, १५३, १५४, १५५, १५६, १५७, १५८, १५९, १६०, १६१, १६२, १६३, १६४, १६५, १६६, १६७, १६८, १६९, १७०, १७१, १७२, १७३, १७४, १७५, १७६, १७७, १७८, १७९, १८०, १८१, १८२, १८३, १८४, १८५, १८६, १८७, १८८, १८९, १९०, १९१, १९२, १९३, १९४, १९५, १९६, १९७, १९८, १९९, २००, २०१, २०२, २०३, २०४, २०५, २०६, २०७, २०८, २०९, २१०, २११, २१२, २१३, २१४, २१५, २१६, २१७, २१८, २१९, २२०, २२१, २२२, २२३, २२४, २२५, २२६, २२७, २२८, २२९, २३०, २३१, २३२, २३३, २३४, २३५, २३६, २३७, २३८, २३९, २४०, २४१, २४२, २४३, २४४, २४५, २४६, २४७, २४८, २४९, २५०, २५१, २५२, २५३, २५४, २५५, २५६, २५७, २५८, २५९, २६०, २६१, २६२, २६३, २६४, २६५, २६६, २६७, २६८, २६९, २७०, २७१, २७२, २७३, २७४, २७५, २७६, २७७, २७८, २७९, २८०, २८१, २८२, २८३, २८४, २८५, २८६, २८७, २८८, २८९, २९०, २९१, २९२, २९३, २९४, २९५, २९६, २९७, २९८, २९९, ३००, ३०१, ३०२, ३०३, ३०४, ३०५, ३०६, ३०७, ३०८, ३०९, ३१०, ३११, ३१२, ३१३, ३१४, ३१५, ३१६, ३१७, ३१८, ३१९, ३२०, ३२१, ३२२, ३२३, ३२४, ३२५, ३२६, ३२७, ३२८, ३२९, ३३०, ३३१, ३३२, ३३३, ३३४, ३३५, ३३६, ३३७, ३३८, ३३९, ३४०, ३४१, ३४२, ३४३, ३४४, ३४५, ३४६, ३४७, ३४८, ३४९, ३५०, ३५१, ३५२, ३५३, ३५४, ३५५, ३५६, ३५७, ३५८, ३५९, ३६०, ३६१, ३६२, ३६३, ३६४, ३६५, ३६६, ३६७, ३६८, ३६९, ३७०, ३७१, ३७२, ३७३, ३७४, ३७५, ३७६, ३७७, ३७८, ३७९, ३८०, ३८१, ३८२, ३८३, ३८४, ३८५, ३८६, ३८७, ३८८, ३८९, ३९०, ३९१, ३९२, ३९३, ३९४, ३९५, ३९६, ३९७, ३९८, ३९९, ४००, ४०१, ४०२, ४०३, ४०४, ४०५, ४०६, ४०७, ४०८, ४०९, ४१०, ४११, ४१२, ४१३, ४१४, ४१५, ४१६, ४१७, ४१८, ४१९, ४२०, ४२१, ४२२, ४२३, ४२४, ४२५, ४२६, ४२७, ४२८, ४२९, ४३०, ४३१, ४३२, ४३३, ४३४, ४३५, ४३६, ४३७, ४३८, ४३९, ४४०, ४४१, ४४२, ४४३, ४४४, ४४५, ४४६, ४४७, ४४८, ४४९, ४५०, ४५१, ४५२, ४५३, ४५४, ४५५, ४५६, ४५७, ४५८, ४५९, ४६०, ४६१, ४६२, ४६३, ४६४, ४६५, ४६६, ४६७, ४६८, ४६९, ४७०, ४७१, ४७२, ४७३, ४७४, ४७५, ४७६, ४७७, ४७८, ४७९, ४८०, ४८१, ४८२, ४८३, ४८४, ४८५, ४८६, ४८७, ४८८, ४८९, ४९०, ४९१, ४९२, ४९३, ४९४, ४९५, ४९६, ४९७, ४९८, ४९९, ५००, ५०१, ५०२, ५०३, ५०४, ५०५, ५०६, ५०७, ५०८, ५०९, ५१०, ५११, ५१२, ५१३, ५१४, ५१५, ५१६, ५१७, ५१८, ५१९, ५२०, ५२१, ५२२, ५२३, ५२४, ५२५, ५२६, ५२

(मर्म) मनुर्व्ववस्वतो राज्ञेत्याह । तस्य मनुष्या विशन्तुऽइमुऽ
 आसतऽइत्युश्रात्रिया गृहमेधिनऽउपसमेता भवन्ति तानुपदिश-
 तृचो वेदः सोऽयमितृचा^१ सृक्तम्याचक्षाणऽइवानुद्वेष्टीणागणगिनऽ-
 उपसमेता भवन्ति तानध्वर्युः सम्प्रेष्यति व्रीणागणगिनऽ इत्याह पुराणि-
 रिमं यजमान^२ राजभिः साधुकृद्भिः सुद्धायतेति तन्ते तया सुद्धा-
 यन्ति तद्यदेनमेव^३ सद्ग्यायन्ति पुराणैर्व्वेनन्तद्वाजभिः साधुकृद्भिः
 सुलोककृद्भवन्ति ॥ ३ ॥

सम्प्रेष्याध्वर्युः प्रकमाजुहोति । (त्य) अन्वाहार्यपचने वाऽश्वस्य वा
 पदं परिलिख्य यत्तदुयाऽस्य तत्रावृष्टवति पुनरां त्वं स्थितिः ॥ ४ ॥

सावित्र्याऽएवेष्टेः । पुरस्तादनुदृत्य सकृदेव रूपाय्यादवनीये जुः-

मनुर्व्ववस्वतो राजेत्याह । तस्य मनुष्या विशः । त इम आसन इति । अश्रोत्रिया गृहमेधिन
 उपसमेता भवन्ति । तानुपदिशति । ऋचो वेदः सोऽयमिति । ऋचां सृक्तं व्याचक्षाण इवानुद्वे-
 षेत् । व्रीणागणगिन उपसमेता भवन्ति । तानध्वर्युः सम्प्रेष्यति । व्रीणागणगिन इत्याह । पुराणि-
 रिमं यजमानं राजभिः साधुकृद्भिः संगायतेति । न ते नया संगायन्ति । तद्यदेनमेवं संगायन्ति ।
 पुराणैर्व्वेनं तद्वाजभिः साधुकृद्भिः सुलोकं कुरुति ॥ ३ ॥

सम्प्रेष्याध्वर्युः प्रकमान् जुहोति । अन्वाहार्यपचने वा, अश्वस्य वा पदं परिलिख्य । यत्त-
 द्वाऽस्य तत्रावृष्टं भवति । पुनरां त्वं स्थितिः ॥ ४ ॥

सावित्र्या एवेष्टेः पुरस्तादनुदृत्य । सकृदेव रूपाय्यादवनीये जुहोति । अथ नार्यमृदिनु इय-

त्यथ सायन्धृतिषु ह्युमानासु राजन्यो वीणागाथी दक्षिणतऽउत्तरमन्द्रा-
मुदाद्यन्तिस्त्रिः स्वयं संभृता गायतीत्ययुद्धचतुस्तयमुधुं सद्ग्राम-
मजयदिति तस्योक्तब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

(मु) अथ श्रोभृते द्वितीयेऽहन् । (त्रे) एवमेवेतासु सावित्रीष्टिषु
सुधुंस्थितास्त्वेवावृद्धध्वर्यविति हवै होतरित्येवाध्वर्युर्ध्वमां वैवस्वतो
राजेत्याह तस्य पितरो विशस्तुऽ इमुऽ आसतऽ इति स्थविराऽ
उपसमेता भवन्ति तानुपदिशति यजुषि वेदः सोऽयमिति यजुषा-
मनुवाक्यस्यानुज्ञाणऽइवानुद्रवदेवमेवाध्वर्युः सम्प्रेष्यति न प्रक्रम-
न्नुहोति ॥ ६ ॥

(त्य) अथ तृतीयेऽहन् । (त्रं) एवमेवेतास्त्रिष्टिषु सुधुंस्थि-
तास्त्वेवावृद्धध्वर्यविति हवै होतरित्येवाध्वर्युर्ध्वमां आदित्यो राजे-
त्याह तस्य गन्धर्वा विशस्तुऽ इमुऽ आसतऽ इति सुवानः शोभनाऽ
उपसमेता भवन्ति तानुपदिशत्यध्वर्वाणो वेदः सोऽयमित्यध्वर्वाणामेकं

मानासु राजन्यो वीणागाथी दक्षिणत उत्तरमन्द्रामुदाद्यन्ति त्रिः स्वयं संभृता गायतीत्यति
इत्ययुध्यत, इत्ययुं संग्राममजयदिति । तस्योक्तं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

अथ श्रोभृते द्वितीयेऽहन्नेवमेव । एतासु सावित्रीष्टिषु संस्थितासु । एषेवावृद्धध्वर्यविति । ह
होतरित्येवाध्वर्युः । यमो वैवस्वतो राजेत्याह । तस्य पितरो विशः । तत इम आसत इति । स्थवि-
रुपसमेता भवन्ति । तानुपदिशति । यजुषि वेदः सोऽयमिति । यजुषामनुवाकं व्याख्यानं इवानु-
द्रव । एवमेवाध्वर्युः सम्प्रेष्यति । न प्रक्रमन्नुहोति ॥ ६ ॥

अथ तृतीयेऽहन्नेवमेव । एतास्त्रिष्टिषु संस्थितासु । एषेवावृद्धध्वर्यविति । हवै होतरित्येवाध्वर्युः ।
वरुण आदित्यो राजेत्याह । तस्य गन्धर्वा विशः । त इम आसत इति । सुवानः शोभना उपस-

स्याणि द्विकारीति आभ्यवयानि परिवर्त्य आहवर्ग्ये जुहोति । न पदे अन्वार्हापचने वा ॥ ५ ॥

एवमेवाध्वर्युः सम्प्रेष्यति वीणागायमिति । न प्रक्रमन्नुहोति । इत्यनुवाद एव ॥ ६ ॥

अध्वर्वाणां प्रोक्ता मन्त्रा ब्राह्मणानुवाकश्च अध्वर्वाण ॥ ७ ॥

१ आहवर्ग्येऽप्यभिनेतृवत् कृतीति द्विकारीति । (का स २२-३५१) राजन्यो जनिषु बुद्धययुक्ता । का. प्रो.
सू. २० । ६५ । ४० । गायता गानवत्त्वर्थः ।

२-नस्योक्तं ब्राह्मणम् । का. य. १३ । १ । २ । ५८ । (१३ । १ । १ । ५८ ।) (१३ । १ । १ । ५८ ।)

३-कात्यायनस्तु " दक्षिणहस्तो जुहोति द्विकारणं स्याद्वेति प्रक्रमन् " का. प्रो. सू. २० । ३३ इति दक्षिणहस्तो प्रक्रमहोममाह ।
न पदे नान्वर्ग्ये वेति । प्रक्रमहोमविशेषोऽन्यथा ॥ (का. स. अ. २२ । ७ । ८१)

(त्पु) अथ पष्टेऽहन् । (त्रे) एवमेवेतास्त्रिष्टिषु सुष्ठुस्थितास्त्रेपैवावृद्ध-
ध्वर्ग्यविति हवै होतरित्येवाध्वर्ग्यः जुवैरो वैश्रवणो राजेत्याह तस्य
रक्षा^१र्हति विश्वस्तुर्नामान्यासतऽहुति सेलगाः पापकृत उपसमेता
भवन्ति तानुपदिशति देवजनविद्या व्येदुः सोऽयमिति देवजनविद्याया
ऽपक्रम्युर्ध्वं व्याचक्ष्णाणऽइवानुद्रेन्देवमेवाध्वर्ग्यः सम्प्रेष्यति न प्रक्रम-
न्नुहोति ॥ १० ॥

(त्पु) अथ सप्तमेऽहन् । (त्रे) एवमेवेतास्त्रिष्टिषु सुष्ठुस्थितास्त्रेपै-
वावृद्धध्वर्ग्यविति हवै होतरित्येवाध्वर्ग्यसितो धान्नो राजेत्याह तस्या-
सुरा विश्वस्तुऽइमुऽआसतऽहुति कुर्मोदिनऽ उपसमेता भवन्ति तानु-
पदिशति माया व्येदुः सोऽयमिति काञ्चिन्मायां कुर्वादेवमेवाध्वर्ग्यः
सम्प्रेष्यति न प्रक्रमन्नुहोति ॥ ११ ॥

(त्पु) अथाष्टमेऽहन् । (त्रे) एवमेवेतास्त्रिष्टिषु सुष्ठुस्थितास्त्रेपैवा-
वृद्धध्वर्ग्यविति हवै होतरित्येवाध्वर्ग्यमुर्मस्त्यः साम्मदो राजेत्याह तस्यो-

अथ पष्टेऽहन्नेवमेव । एतास्त्रिष्टिषु सन्तिनाम् । एपैवावृद्धध्वर्ग्यविति । हवै होतरित्येवाध्वर्ग्यः ।
जुवैरो वैश्रवणो राजेत्याह । तस्य रक्षामि विश्वः । नानीमान्यासत इति । सेलगाः पापकृत उप-
समेता भवति । तानुपदिशति । देवजनविद्या वेदः सोऽयमिति । देवजनविद्याया एकं पर्वं व्याच-
क्ष्णाण इवानुद्रेवैत् । एवमेवाध्वर्ग्यः सम्प्रेष्यति । न प्रक्रमान् जुहोति ॥ १० ॥

अथ सप्तमेऽहन्नेवमेव । एतास्त्रिष्टिषु सन्तिनाम् । एपैवावृद्धध्वर्ग्यविति । हवै होतरित्येवाध्वर्ग्यः ।
अमिनो धान्नो राजेत्याह । तस्यासुरा विश्वः । त इम आसत इति । कुर्मोदिन उपसमेता भवन्ति ।
तानुपदिशति । माया वेदः सोऽयमिति । काञ्चिन्माया जुर्मात् । एवमेवाध्वर्ग्यः सम्प्रेष्यति । न
प्रक्रमान् जुहोति ॥ ११ ॥

अथाष्टमेऽहन्नेवमेव । एतास्त्रिष्टिषु सन्तिनाम् । एपैवावृद्धध्वर्ग्यविति । हवै होतरित्येवाध्वर्ग्यः ।
मत्स्यः साम्मदो राजेत्याह । तस्योदकेचरा विश्वः । त इम आसत इति । मत्स्याश्च मत्स्यहन-

विश्रवन् अपत्य वैश्रवण । विश्रवन् अग्नि शिवादिभ्य वान् (पा सू ४ । १ । ११२) विश्रवण-
स्वगावादेशो भवत । सेलगा मन्त्र गार्ह्य तीति सेलगा । सेलो वराग्रामरागन्तव्यो वरागुलेत आध्यामोद्धावति
कियत गोपालादिभि । देवजनविद्या भूतविद्या ॥ १०-१३ ॥

१-“अष्टमहनि पुत्राग्निषा वद साऽयमिति पुत्राग्न्या-वद न” इति । व्यवसत । आ शौ नृ उ उ ४ । ७ ।

दकेचरा विवशस्तुऽ इमुऽ आसतऽ इति मत्स्याश्च मत्स्यहनश्चोपस-
मेता भवन्ति तानुपदिशतीतिहासा वृद्धः सोऽयमिति कुञ्चिदितिहास-
माचक्षीतैवमेवाध्वर्युः सम्प्रेष्यति न प्रक्रमान्नुहोति ॥ १२ ॥

(त्व) अय नमऽहन् । (त्वे) एवमेवेतास्त्रिष्टु सुष्ठुस्थितास्त्रै-
वावृद्धध्वर्यविति हवे होतरित्येवाध्वर्युर्हन्मऽहन्तो राजेत्याह
तस्य वृयाथसि विवशस्तुर्नामान्यासतऽइति वृयाथसि च ध्यापो-
विधिकश्चोपसमेता भवन्ति तानुपदिशति पुराणम्बुदः सोऽयमिति
किञ्चित्पुराणमाचक्षीतैवमेवाध्वर्युः सम्प्रेष्यति न प्रक्रमान्नुहोति ॥ १३ ॥

(त्व) अय दशमेऽहन् । (त्वे) एवमेवेतास्त्रिष्टु सुष्ठुस्थितास्त्रैवा-
वृद्धध्वर्यविति हवे होतरित्येवाध्वर्युर्हन्मऽहन्तो राजेत्याह तस्य देवा
विवशस्तुऽ इमुऽ आसतऽ इति श्रोत्रियाऽनुप्रतिग्राहकाऽवपसमेता
भवन्ति तानुपदिशति सामानि वृद्धः सोऽयमिति सामान्दशतम्ब्रूयादे-
वमेवाध्वर्युः सम्प्रेष्यति न प्रक्रमान्नुहोतीति ॥ १४ ॥

चोपसमेता भवन्ति । तानुपदिशति । इतिहासो वेदः सोऽयमिति । किञ्चिदितिहासमाचक्षीत ।
एवमेवाध्वर्युः सम्प्रेष्यति । न प्रक्रमान्नुहोति ॥ १२ ॥

अय नममेऽहन्नेवमेव । एतास्त्रिष्टु संस्थितास्तु । एवैवावृद्धध्वर्यविति । हवे होतरित्येवाध्वर्युः ।
हन्मऽहन्तो राजेत्याह । तस्य वृयासि विदः । तानीमान्यासत इति । वयामि च ध्यापो-
विधिकाश्चोपसमेता भवन्ति । तानुपदिशति । पुराणं वेदः सोऽयमिति । किञ्चित् पुराणमाचक्षीत ।
एवमेवाध्वर्युः सम्प्रेष्यति । न प्रक्रमान्नुहोति ॥ १३ ॥

अय दशमेऽहन्नेवमेव । एतास्त्रिष्टु संस्थितास्तु । एवैवावृद्धध्वर्यविति । हवे होतरित्येवाध्वर्युः ।
हन्मऽहन्तो राजेत्याह । तस्य देवा विदः । त इम आसत इति । श्रोत्रिया अनुप्रतिग्राहका उपसमेता
भवन्ति । तानुपदिशति । सामानि वेदः सोऽयमिति । सामाना दशत ब्रूयात् । एवमेवाध्वर्युः सम्प्रेष्यति ।
न प्रक्रमान्नुहोतीति ॥ १४ ॥

अनुवा धर्म धर्मवान् । इदं राज्ञो राजा तस्य देवा विदः सवरा । त इम आसत इति । श्रोत्रिणा
अनुप्रतिग्राहका । तानुपदिशति अभिनयति । होता । सामानि वेदः । तस्य द्रव्येति वनने । सोऽय वेद अतः
पलुप्यत इति शेषः ॥ १४ ॥

(त्ये) एतत्पारिप्लवम् ॥ (१२) सर्वाणि राज्यान्याचरे सर्वा विश्वः सर्वान् वेदान् । सर्वान् देवान् । सर्वान् भूतानि । सर्वपा इ वै म णेपा राज्याना सायुज्य सरोरुतामश्नु । सर्वामा विशामैश्वर्यमाधिपत्य गच्छति । सर्वान् वानवगन्धे । सर्वान् देवान् प्रीत्वा । सप्त भूतेष्वनन्त प्रतितिप्रति । यस्यै वदित् एतद्वाता पारिप्लवमाप्नोति ॥ यो वेतदेव वेद । एतदेव समाख्यान पुनःपुनः सवत्सर परिप्लवते । तद्यत् पुनःपुनः परिप्लवते । तस्मात्पारिप्लवम् । पृथग्विंशतदशानाचरे । पृथग्विंशतदशरा वृद्धी वाहताः पशवो वृहत्येवास्मै पशून्वरुद्धे ॥ १५ ॥

इति तृतीयप्रपाठकं प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १२-३-१ ॥ (४-३) ॥

एतत्पारिप्लवम् । सर्वाणि राज्या-वाचरे । सर्वा विश्वः । सर्वान् वेदान् । सर्वान् देवान् । सर्वान् भूतानि । सर्वपा इ वै म णेपा राज्याना सायुज्य सरोरुतामश्नु । सर्वामा विशामैश्वर्यमाधिपत्य गच्छति । सर्वान् वानवगन्धे । सर्वान् देवान् प्रीत्वा । सप्त भूतेष्वनन्त प्रतितिप्रति । यस्यै वदित् एतद्वाता पारिप्लवमाप्नोति ॥ यो वेतदेव वेद । एतदेव समाख्यान पुनःपुनः सवत्सर परिप्लवते । तद्यत् पुनःपुनः परिप्लवते । तस्मात्पारिप्लवम् । पृथग्विंशत दशानाचरे । पृथग्विंशतदशरा वृद्धी । वाहताः पशवः । वृहत्येवास्मै पशून्वरुद्धे ॥ १५ ॥

संवत्सरे पर्यवेते दीक्षा । प्राजापत्यमालम्ब्योत्सीदन्तीष्टयः पुरोहित-
स्याग्निषु यजेतेत्यु द्वेकऽआहुः किमु दीक्षितो यजेत द्वादश दीक्षा
द्वादशोपसुदस्तिवः सुत्यास्तुत्रिणवमभिसम्पद्यते वृज्जो वै त्रिणवः क्षत्र-
मुखः क्षत्रं राजन्यो वृज्जेण खलु वै क्षत्रं स्पृतन्नद्वज्जेणैव
क्षत्रं स्पृणोति ॥ १ ॥

दीक्षणीयायां सुस्थितायाम् । (१) सायम्वाचि विमृष्टायां वीणा-
गणगिनऽउपसमेता भवन्ति तानध्वर्युः सम्प्रेष्यति वीणागणगिनऽ
इत्याह देवैरिमं यजमानं सुज्ञायतेति तन्ते तथा सुज्ञायन्ति ॥ २ ॥

(न्यु) अहरद्वर्वाचि विमृष्टायाम् । (म) अग्नीषोमीयाणामन्ततः
संस्थायाम्परिहृतासु वसतीवरीषु तद्यदेनन्दैः सद्गमायन्ति देवैरुवैन-
न्तस्तलोककुर्वन्ति ॥ ३ ॥

संवत्सरे पर्यवेते दीक्षा । प्राजापत्यमालम्ब्य, उत्सीदन्तीष्टयः । पुरोहितस्याग्निषु यजेतेत्यु द्वेकऽ
आहुः । किमु दीक्षितो यजेत । द्वादश दीक्षाः । द्वादशोपसदः । त्रिणवः सुत्याः । तत्रिणव-
मभिसम्पद्यते । वृज्जो वै त्रिणवः । क्षत्रमुखः । क्षत्रं राजन्यः । वृज्जेण खलु वै क्षत्रं स्पृतम् ।
द्वज्जेणैव क्षत्रं स्पृणोति ॥ १ ॥

दीक्षणीयायां संस्थितायाम् । नायं वाचि विमृष्टायाम् । वीणागणगिन उपसमेता भवन्ति ।
तानध्वर्युः सम्प्रेष्यति । वीणागणगिन इत्याह—“ देवैरिमं यजमानं संगायन्ति ”—इति ।
तं वै तथा संगायन्ति ॥ २ ॥

अहरद्वर्वाचि विमृष्टायाम् । अग्नीषोमीयाणामन्ततः संस्थायाम् । परिहृतासु वसतीवरीषु ।
तद्यदेनं देवैः संगायन्ति । देवैरुवैनं तस्तलोकं कुर्वन्ति ॥ ३ ॥

रथं भुपितुमभियत तुत्य शुः श्रेष्ठाऽऽसीत्सु सार्द्धं समवदृत्य
मध्यतो नस्तदुदभिनत्सुऽप्य वृनत्पुतिरभवद्वृज्जुदालस्तुत्मात्सु
श्रेष्ठाः श्रेष्ठागो हि समभवत्तेनैवैतन्तुद्रूपेण समर्द्धयति तद्युक्तोऽग्निगो
भवति मध्यम्बाऽएतयूपानां बुदग्निगो मध्यमेतत्प्राणानां वक्ष्मातिके
त्सुऽप्येवैतन्तुदायुतने दधाति ॥ ६ ॥

(त्य) अथ बुदापोमयन्तेजऽऽह्वासीत् । (यो) यो गन्धः सु सार्द्धं
समवदृत्य चक्षुष्टदुदभिनत्सुऽप्य वृनत्पुतिरभवत्प्रीतिदालस्तुत्मात्सु
सुरभिर्गन्धादि समभवत्तस्मादुज्ज्वलनस्तेजसा हि समभवत्तेनैवैतन्तु-
द्रूपेण समर्द्धयति तद्यज्ञावभितोऽग्निष्टम्भवत्तुत्मादिमेऽभितो नासि-
काञ्जुर्धुर्वा त्वुऽप्येवैतौ तुदायुतने दधाति ॥ ७ ॥

(त्य) अथ वत्कुन्तापमासीत् । (यो) यो मन्त्रा सु सार्द्धं सम-
वदृत्य श्रोत्रतदुदभिनत्सुऽप्य वृनत्पुतिरभवद्वित्वस्तुत्मात्तुत्पा-
न्तरतः सुन्वमेव फलमाद्यम्भवति तस्मादु हारिष्टुऽइव भवति हारिष्टु-

श्रेष्ठाऽसीत् । स सार्द्धं समवदृत्य मध्यतो नस्तदुदभिनत् । स एव वृनत्पुतिरभवत् गृज्जुदालः ।
तस्मात्सु श्रेष्ठाः । श्रेष्ठागो हि समभवत् । तेनैवैतन्तुद्रूपेण समर्द्धयति । तद्युक्तोऽग्निगो भवति ।
मध्यं वा एतयूपानां बुदग्निगो । मध्यमेतत्प्राणानां, वक्ष्मातिके । स्वे एवैतन्तुदायुतने दधाति ॥ ६ ॥

अथ बुदापोमयं तेज आसीत् । यो गन्धः । स सार्द्धं समवदृत्य चक्षुष्टदुदभिनत् । स एव
वृनत्पुतिरभवत् प्रीतिदालः । तस्मात्सु सुरभिः । गन्धादि समभवत् । तस्मादुज्ज्वलनः । तेजसा हि
समभवत् । तेनैवैतन्तुद्रूपेण समर्द्धयति । तद्यज्ञावभितोऽग्निष्टम्भवत्तुत्मादिमेऽभितो नासिका
वधुर्वा । त्वुऽप्येवैतौ तुदायुतने दधाति ॥ ७ ॥

अथ वत् कुन्तापमासीत् । यो मन्त्रा । स सार्द्धं समवदृत्य श्रोत्रतदुदभिनत् । स एव वृन-
त्पुतिरभवत् वित्वः । तस्माच्चत्पान्तरतः सुन्वमेव फलमाद्यं भवति । तस्मादु हारिष्टुऽइव भवति ॥

ऽहव हि मज्जा तेनेवैनन्तद्रूपेण समर्द्धयत्युन्तरे पेतुदारवौ भवतो ब्राह्मे
वेत्वाऽऽन्तरे हि चक्षुषी बाह्ये श्रोत्रे स्तुऽऽपुवैनास्तुदायुतने दधाति ॥ ८ ॥

(त्व) अस्थिभ्यः एवास्य खदिरः समभवत् । (त्व) तस्मात्सु
दारुणो बहुसारो दारुणमिव ह्यस्थि तेनेवैनन्तद्रूपेण समर्द्धयत्युन्तरे
वेत्वा भवन्ति बाह्ये स्वादिराऽऽन्तरे हि मज्जानो ब्राह्मण्यस्थीनि स्तु-
ऽऽपुवैनास्तुदायुतने दधाति ॥ ९ ॥

माथ्सुभ्यऽऽवास्य पलाशः समभवत् । (त्व) तस्मात्सु बहुरसो
लोहितरसो लोहितमिव हि माथ्सुभ्येनैनन्तद्रूपेण समर्द्धयत्युन्तरे स्वादिरा
भवन्ति बाह्ये पालाशाऽऽन्तराणि ह्यस्थीनि ब्राह्म्यानि माथ्सुनि
स्तुऽऽपुवैनास्तुदायुतने दधाति ॥ १० ॥

(त्व) अथ यदेकविंशतिभवंति । (न्त्ये) एकविंशत्परत्नयुः-
एकविंशो वाऽ एष सुऽएष तपति द्वादश मासाः पुञ्चवक्ष्यऽऽमे
लोकऽअस्मादादित्युऽएकविंशं शुः सोऽश्वमेधुऽएष प्रजापतिरेवमेतुम्प्र-
जापति वज्रदहृत्स्तुऽ सऽस्कृत्य तस्मिन्नेकविंशतिममीपोमीया-
न्पशूनालभते तेषां समानकर्मन्त्येतत्पूर्वेषुः कर्म ॥ ११ ॥

इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १३।३।२ ॥ (४-४) ॥

इति चतुर्योऽध्यायः समाप्तः ॥ १३-४ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ५८ ॥

हारिद्र हव हि मज्जा । तेनेवैनं तद्रूपेण समर्द्धयति । अतरे पेतुदारवौ भवतः । बाह्ये वेत्वा ।
अतरे हि चक्षुषी । बाह्ये श्रोत्र । स्व एवैनास्तदायुतने दधाति ॥ ८ ॥

अस्थिभ्य एवास्य खदिरः समभवत् । तस्मात् स दारुणो बहुसारः । दारुणमिव ह्यस्थि । तेने
वैनं तद्रूपेण समर्द्धयति । अतरे वेत्वा भवन्ति । बाह्ये स्वादिरा । अतरे हि मज्जानः । बाह्या-
न्यस्थीनि । स्व एवैनास्तदायुतने दधाति ॥ ९ ॥

मासेभ्य एवास्य पलाशः समभवत् । तस्मात् स बहुरसो लोहितरसः । लोहितमिव हि मासः ।
तेनेवैनं तद्रूपेण समर्द्धयति । अतरे स्वादिरा भवन्ति । बाह्ये पालाशाः । अन्तराणि ह्यस्थीनि ।
ब्राह्म्यानि मासानि । स्व एवैनास्तदायुतने दधाति ॥ १० ॥

अथ यदेकविंशतिर्भवन्ति । एकविंशत्परत्नयः । एकविंशो वा एषः । एष तपति । द्वादश
मासः । द्वादश मासा वा एष पशुः । अहनि वा द्वादश मासा उपसदधः प्राप्ताः । सुव्याश्व निष्ठ उपसदधः

अथ पञ्चमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

तृतीयप्रपाठके च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

अथ प्रातर्गौतमस्य । चतुरस्तर स्तोमो भवति तस्य चतसृषु बहि-
ष्पवमानुमष्टास्वष्टास्त्राज्यानि द्वादशसु माध्यन्दिनः पवमानः षोडशसु
पृष्ठानि विशत्यामाभवेः पवमानश्चतुर्विंशत्यामग्निष्टोमसाम ॥ १ ॥

तस्य हेके । (केऽग्नि) अग्निष्टोमसाम चतुःसाम कुर्वन्ति नाग्निष्टोमो
नोक्त्यऽ इति वृद्धन्तस्तथादि तथा कुर्व्युः सार्द्धं स्तोत्रियं
शस्त्वा सार्द्धमनुरूपं शंते रथं रथं ग्रयन्तरं शम्भु-
मिष्टोमो यज्ञस्तेनेमं लोकमृप्नोति ॥ २ ॥

(त्वे) एकविंशतिः सवनीयाः पशवः । सर्वऽआग्नेयास्तेषां
समानं मृत्यु हेकऽ आहुते त्वेनेऽएकादशिन्याशालभेत यऽपुर्वैका-
दशिनेषु कामस्तस्य कामस्याप्त्यै ॥ ३ ॥

अथ प्रातर्गौतमस्य चतुरस्तरः । स्तोमो भवति । तस्य चतसृषु बहिष्पवमानम् । अष्टास्वष्टास्त्रा-
ज्यानि । द्वादशसु माध्यन्दिनः पवमानः । षोडशसु पृष्ठानि । विशत्यामाभवेः पवमानः । चतु-
र्विंशत्यामग्निष्टोमसाम ॥ १ ॥

तस्य हेकेऽग्निष्टोमसाम चतुःसाम कुर्वन्ति । नाग्निष्टोमः । नोक्त्य इति वृद्धः । तत् यदि तथा
कुर्युः । सार्द्धं स्तोत्रियं शस्त्वा सार्द्धमनुरूपं शंते रथं रथं ग्रयन्तरं शम्भुम् । अग्निष्टोमो यज्ञः ।
तेनेमं लोकमृप्नोति ॥ २ ॥

एकविंशतिः सवनीयाः पशवः । सर्व आग्नेयाः तेषां समानं मृत्यु । इति त्रैक आहुः । ते त्वे
नेमं एकादशिन्या आलभेत । य एकादशिनेषु कामः । तस्य कामस्याप्त्यै ॥ ३ ॥

अथ प्रातर्गौतमस्य ॥ एष म पूर्वोक्त्यः । त एव तस्यानुक्त्यैः सार्द्धं सह एकादशे एव शस्ते । तथाहि-
नोक्त्यः आचर्वेवैद्वान्द्वौत्राणि अविद्वान्त्राणि मन्त्राणि निद्रायाः ॥ १ ॥

रथं पृष्ठमाचनम् । तत्र प्रथमेऽहनि भवति न बृहत् इति निमग्नचनम् । राधतरं च राज्ञ रथरपृष्ठतर्द्ध
यादय निषेवन्ताराज तादशमव भवति । अग्निष्टोमः अग्निष्टोमस्योऽय यज्ञो भवति । न तस्यादि-
तस्यः ॥ २ ॥

एकविंशतिः सवनीयाः अग्निः समानकर्मणः नत्र प्रथमेऽहनि मन्त्राणि निद्रायाः । न ॥ तथा

सुष्ठुस्थितेऽग्निष्टोमे । परिहृतासु वसतीवृषीष्वध्वर्युरग्नहोमाबुहोनि
 तेषामुक्तमन्त्राद्वनम्प्राणाय स्वाहाऽपानाय स्वाहेति द्वादशभिरनुवाकैर्द्वा-
 दश माताः सम्वत्सरः सुर्वथै सम्वत्सरः सुर्वमथमेघः सुर्वान्याप्त्यै
 सुर्वान्यावरुद्वये ॥ ४ ॥

मसिदनेऽग्निष्टोमे । परिहृतासु वसतीवृषीषु । अध्वर्युरग्नहोमान् बुहोनि । तेषामुक्तं ब्राह्म-
 णम् । “ प्राणाय स्वाहाऽपानाय स्वाहा ”—(वा. स. २२ । २३) इति द्वादशभिरनुवाकैः
 द्वादश माताः सवत्सरः । सर्वं सवत्सरः । सर्वमथमेघः । सर्वान्यावरुद्वये ॥ ४ ॥

(अथाऽए) एकविंशं मध्यममहर्भवति । (त्व) असौ वाऽवादि-
त्यऽएकविंशः सोऽध्वमेधः स्वेनेवेनं स्तोत्रेन स्यायां देवतायाम्प्र-
तिष्ठापयति तस्मादेकविंशम् ॥ ५ ॥

यदेवैकविंशम् । (मे) एकविंशं वै पुरुषो दृश हस्त्याऽअङ्गुलयो
दृश प्रायाऽआत्मेकविंशस्तदनेकविंशेनात्मनेतस्मिन्नेकविंशे
प्रतिष्ठापयाम्प्रतितिष्ठति तस्मादेकविंशम् ॥ ६ ॥

यदेवैकविंशम् । (मे) एकविंशं वै स्तोमानाम्प्रतिष्ठा बहु तुलु
वाऽएतदेतस्मिन्नह्न्युच्चावचमिव कर्म क्रियते तद्यदेतदेतस्मिन्नह्न्युच्चा-
वचमिव कर्म क्रियते तदेतस्मिन्नेकविंशे प्रतिष्ठापयाम्प्रतिष्ठितं क्रियाता
ऽइति तस्मादेवैकविंशमुच्यते ॥ ७ ॥

(स्तु) तस्य प्रातःसवनम् । (म) अग्निं तन्मन्ये यो व्यसुरिति हुता
पाङ्कमाज्यं शस्त्वैकाहिकमुपसृष्टं शतं वाईतं प्रुडगम्माधुच्छ-
न्दसु च त्रिचशुडमे सुष्टं शतं यश्च वाईतं प्रुडगे क्षामो युः च च
माधुच्छन्दसे तयोर्हभयोः कामयोरुपत्ये कलमुप्रातःसवनम् ॥ ८ ॥

एकविंश मध्यममहर्भवति । असौ वा आन्त्ये एकविंश । सोऽध्वमेधः । स्वेनेवेन स्तोत्रेन
स्यायां देवतायां प्रतिष्ठापयति । तस्मादेकविंशम् ॥ ५ ॥

यदेवैकविंशम् । एकविंशं वै पुरुषः । दृश हस्त्याः अङ्गुलयः । दृश पादः । आत्मेकविंशः ।
तदेनेकविंशेनात्मनेतस्मिन्नेकविंशे प्रतिष्ठापयति । तस्मादेकविंशम् ॥ ६ ॥

यदेवैकविंशम् । एकविंशं वै स्तोमानां प्रतिष्ठा । बहु तुलु वा एतत् एतस्मिन्नेकविंशेनात्मनेतस्मिन्नेकविंशे
कर्म क्रियते । तद्यदेतदेतस्मिन्नह्न्युच्चावचमिव कर्म क्रियते । तदेतस्मिन्नेकविंशे प्रतिष्ठापयति । तस्मादेकविंशम् ॥ ७ ॥

तस्य प्रातःसवनम् । “ अग्निं तन्मन्ये यो व्यसुः ” — (वा. स. १५. ४१.) इति
हुता पाङ्कमाज्यं शस्त्वा वैकाहिकमुपसृष्टं शतं वाईतं प्रुडगे क्षामो व्यसुः च च
माधुच्छन्दसे तयोर्हभयोः कामयोरुपत्ये कलमुप्रातःसवनम् ॥ ८ ॥

एकविंशमिति । औद्गात्रमन्त्रं दध्यात् पुरुषो । अन्त्ये ५ । स्वायां देवतायां प्रतिष्ठापयति ॥ ५ ॥

यदेवैकविंशम् । तत् अनेन एकविंशमिति वा ५ । अन्त्ये ५ । स्वायां देवतायां प्रतिष्ठापयति ॥ ५ ॥
स्तोमानां प्रतिष्ठा । बहु तुलु वा एतत् एतस्मिन्नेकविंशेनात्मनेतस्मिन्नेकविंशे प्रतिष्ठापयति । तस्मादेकविंशम् ॥ ६ ॥

तस्य प्रातःसवनम् । तस्य मध्यमाह्न्ये होतृ प्रातःसवनं विशेषेण कथयित्वा इति श्रुत्वा । “ अग्निं च
१५००

(म) अथातो निष्केवल्यम् । (म्) महानाम्न्यः पृष्ठं भवन्ति सानुरूपाः सप्रगाथाः शंसन्ति सुर्वे वै कामा महानाभीषु सुर्वे कामाऽश्वमेधे सुर्वे पाङ्कामानाम्पत्याऽङ्गो मुदाय व्वावृष्टे ष्वेदमृष्टं वृत्रतृष्टं-
प्यावियेति पङ्क्तीश्च पदपदाश्च शस्त्रैकाहिके निविदन्दधाति क्लृप्त-
म्माध्यन्दिनं सुवनम् ॥ १० ॥

षसो सुनमंघः—इत्यनुचरः । एष एव नित्य एकाहातान् । “इत्था हि सोम इमं दे अवि-
तासि सुन्वतो पृक्तमर्हिषः”—इति पंक्तीश्च पदपदाश्च शस्त्रा ऐकाहिके निविदं दधाति ।
इति महत्पञ्चमीयम् ॥ ९ ॥

अथातो निष्केवल्यम् । महानाम्न्यः पृष्ठं भवति । सानुरूपाः सप्रगाथाः शंसन्ति । मर्धं वै

एकाहातान् । एकाहे ध्यातान् “इह नदीय ” इति । एकाहातानामूर्ध्वम् “इथा हि सोम इमं दे”
इति पंक्ती शंसन्ति । ततः “अवितासि सुन्वतो इमंर्हिषः ” इति पञ्चपदा । ततः “ऐनाहिक सूक्तम्”
शंसन्ति । ततः च प्रागुक्तमात्रं ऋचो निविदं दधाति । इति महत्पञ्चमीयम्—इत्युपसंहारः ॥ ९ ॥

अथातो निष्केवल्यमिति । निष्केव य मादिद्रष्टव्यं तत् विशेषविधित इति शेषः । महानाम्न्यः
शार्धं । सिमान्ममाश्वमेधः । तामि द्याकर लक्ष्मण । शान् मध्यमे अहनि पृष्ठं भवति । पुत्रिविश्वो-
पन्त्या । एष अग तस्य ता महानाभी शोषिता । सहानुरूपं सुवनं “स्वतो” “इत्था” “विपुवन”
इति सह च प्रेगायनं होता शमति । सर्वे कामा महानाभीषु । अविता सर्वकामद्रष्टा इत्यर्थः ।
“इमो मंदाय” इति पंक्ती । प्रदं प्रमं इति पञ्चपदा शस्त्रा ऐकाहिके “इमं सुवीर्याणि
प्रवीर्यम्” इत्येतस्मिन् सूक्ते निविदं दधाति ॥ १० ॥

१ “इह नदीय” अ म म द सु ५३ न ७ । ध्यातान् पुनरपि विस्तारः । २-“इह हि नदीय
इमं” अ म म १ मू ८ न १ यक्तुम् ३-“इह” एव यक्ति-उत्तरम् ॥ १-“अवितासि सुन्वतो”
अ म म १ सू ७ अ ५३ ॥ ४-पञ्चपदा मन्त्रात्क-उत्तरम् । तथा यक्ता मर्धं अ ५ क ८ “अहिकं” मन्त्र-
पङ्क्तौ दृष्टौ नदीय पङ्क्तौ मह पति “इह” तर्जित भाष्य “आदिपद ता अन्त्या यमक एव पठता” इति ५३
मन्त्रः सा महपङ्क्तिरन्त्ये । अष्टाश्रया वा यन्त्या पद सा महपङ्क्तिरन्त्ये ॥ इति । पाठा इति शेषः । अष्टाश्रया एता-
मिति वाच्यः । ५-ऐकाहिकं सूक्तं अविता इमं शस्त्रं तुल्यते ॥ ६-मन्त्रप्रदं तेषां अदिष्टमे घण्टाश्रया शमन्तं कथं
समुपश्रमिति ऐकाहिकं मन्त्रं । अ म म १० सू ७३ ऋ १ ६ ६-मन्त्रप्रदं तेषां अदिष्टमे घण्टाश्रया शमन्तं कथं
ततः कथं “इह मन्त्रं न” इत्येतास्मिन् निष्केवल्यमिति सूक्तमन्त्रे पाठ्यते तन्माहन्तः ऐकाहिकं निविदं दधेयमिति । अथ तु
तानि निविदं दधानि मन्त्रप्रदं वा अथवा मन्त्रोक्तं च “इत्था ऋचः प्राहुः निविदं दधानि पाठ्यन्ति इति विशेषः । ७-“महा-
नाम्यं विदामपन्तः” इत्येतास्मिन् कथं । ऐतद्व्याख्यते ५ ११११ ता श्रव्यं शाकृत्पुत्रपङ्क्तिं न तु शर्मन्तः ।
८-शाकृत् शर्मन्तं मात्रं श्रमन्तः इत्यमरानाम्भे शोषिता । ९ अनुपपद्यते मासं तुरगं यतः तत् नृच स्तः क्रियम् ।
एष एवामनुपपत्तौ नयः यथायत्नं प्रवक्तव्यः । तत् त्वं नृचमुपपत्तौ कथ्यते त्वं द्वितीयमनुपपत्तौ स अनुपपत्तौ इत्युच्यते एष च
इति त्वं त्वं यथायत्नं पठति १०-“महा अनुपपत्तौ उपपत्तौ इत्यर्थः प्रगाथः । ११-“इमो मंदाय” अ म म १ स १३ इ १
१२-“प्रदं प्रमं” अ म म १ स ८ अ ५३ ॥ १३-“इत्यनु सुवीर्याणि” अ । ए म १ सू २१ ऋ १ । इति सूक्तं
पदपदायम् ॥

(म) अथातस्तृतीयसवनम् । (मृ) अतिच्छन्दाऽएव प्रतिपद्वैश्वदे-
वस्याभि न्युन्देवुः सवितारमोण्यायिति तुभ्याऽएनुदेव ब्राह्मणं यत्पूर्व-
स्याऽअभि त्वा देव सवितारित्यनुचरोऽभिधानभिभूत्ये रूपमुदुप्य देवः
सविता उमूनाऽइति सावित्रुः शस्तुवैकाहिके निविदन्दधाति मही
द्यावापृथिवीऽइह ज्येष्ठेऽइति चतुर्ऋतुन्यावापृथिवीयथं शस्तुवैका-
हिके निविदन्दधात्यभूर्बिभ्रा वाजऽइन्द्रो नोऽअच्छेत्याभर्भवथं
शस्तुवैकाहिके निविदन्दधाति को नु धा मित्रावरुणावृतायमिति
वैश्वदेवुः शस्तुवैकाहिके निविदन्दधातीति वैश्वदेवम् ॥ ११ ॥

(म) अथातऽआग्निमारुतम् । (मृ) मृद्वानिन्दित्रोऽ अरतिमृषि-
व्याऽइति वैश्वानरीयथं शस्तुवैकाहिके निविदन्दधात्या रुद्रासऽइन्द्र-
वन्तः सजोपसऽइति मारुतुः शस्तुवैकाहिके निविदन्दधातिमृषु-

कामा मदानाप्नीषु । सर्वे कामा अश्वमेधे । सर्वेषा कामानाप्स्ये । “ इन्द्रो मदाप-
धापृथे मेदं ब्रह्म वृत्रतुर्येषाविध ”-इति पंक्तीश्च पदपदाश्च शास्त्रा ऐकाहिके निवि-
दधाति । क्लृप्तं माघ्यंदिनं सवनम् ॥ १० ॥

अथातस्तृतीयसवनम् । अतिच्छन्दा एव प्रतिपत् वैश्वदेवस्य । “ अमि त्वं देवः सवितार-
मोण्योः ”-(वा. सं. ४ । २५) इति । तस्या पनदेव ब्राह्मणम्, यत्पूर्वस्याः । “ अमि
त्वा देव सवितः ”-इत्यनुचरः । अभिधानभिभूत्ये रूपम् । “ उदुप्य देवः सविता
उमूनाः ”-इति सावित्रे शास्त्रा ऐकाहिके निविदं दधाति । “ मही द्यावापृथिवी इह ज्येष्ठे ”-
इति चतुर्ऋतुं द्यावापृथिवीं शास्त्रा ऐकाहिके निविदं दधाति । “ ऋभुर्विभ्रा वाज इन्द्रो
नो अच्छ ”-इत्यामंत्रं शास्त्रा ऐकाहिके निविदं दधाति । “ को नु धा मित्रावरुणावृता-
यन् ”-इति वैश्वदेवं शास्त्रा ऐकाहिके निविदं दधाति । इति वैश्वदेवम् ॥ ११ ॥

अथात आग्निमारुतम् । “ मृद्वानिन्दित्रो अरतिं पृथिव्याः ”-(वा. सं. ७ । २४)
इति वैश्वानरीयं शास्त्रा ऐकाहिके निविदं दधाति । “ आ रुद्रास इन्द्रवन्तः सजोपमः ”-

घोऽअतिथिमुपवर्द्धमिति नवर्जुभ्रातवेदसीयथँ शस्त्वैकाहिके निवि-
दन्दधाति तद्यदेकाहिकानि निविद्यानानि भवन्तिप्रतिष्ठा वै ज्योतिष्टोमः
प्रतिष्ठायाऽअप्रच्युत्यै ॥ १२ ॥

तुस्यैते पशवो भवन्ति । (न्यु) शुश्रूषुः गोमृगऽङ्गि पञ्चदश
पर्यङ्ग्यास्तेषामुक्तश्राद्धाणामथेतुऽआरण्या वसन्ताय कपिञ्जला-
भते ग्रीष्माय कलविष्कान्वर्णाभ्यस्तिज्जिरीनिति तेषाम्वैतम् ॥१३॥

(मु) अथैतानि कविर्धनये । चातुर्मास्यदेवताभ्यऽ एकविधं शति-
मेकविधं शतिम्पञ्चालभतऽ एतावन्तो वै सुर्वे देवा यावन्त्यश्चातुर्मास्य-
देवताः सुर्वे कामाऽअश्वमेधं सुर्वान्देवान्प्रीत्या सुर्वान्कामानाप्र-
यानीति न तथा कुर्यात् ॥ १४ ॥

इति मारुत शस्त्रा ऐकादिके निविदं दधाति । “ इममूष खो अतिथिमुषर्धुधम् ”-इति । नवचं जातवेदमीयं शस्त्रा ऐकादिके निविदं दधाति । तयत् ऐकादिकानि निविद्वानानि भवन्ति । प्रतिप्रा वै ज्योतिशेभः । यातप्राया अग्रच्युत्यै ॥ ३२ ॥

तस्यैते पञ्चो भवन्ति । “अश्वः सुपाः गोमृगः”-(वा गं. २४ । १) इति पञ्चदश
पर्वपाः । तेषामुक्तं श्राद्धणम् । अथैत आग्न्याः । “वसनाय कपिञ्जलानालभते, श्रीम्भाय
कलविकान्, वपभ्यस्तिस्तिरीन्”-(वा स. २५ । २०) इति । तेषाम् उ एवोक्तम् ॥१३॥

अथैतानेकविंशत्ये चानुर्मास्यदेवताभ्य एकविंशतिमेकविंशति पशूनालभते । एतावन्तो वै
मयं देवाः । यास्तपश्चानुर्मास्यदेवताः ॥ मयं यामा अजमेधे । सर्वान् देवान् भीत्वा सर्वान् कामा-
नामवानीति । न तथा कुर्यात् ॥ १४ ॥

शंभरीयान्देव । माप्रमादन्तेदुःस्वातीनि त्रिणिं आश्रमेप्रियानि ऐकाहिरैनेव निविद्वानर्थि समु-
धितोति ॥ ११ ॥ १३ ॥

तन्मैत्रे पशय । तस्य मन्त्रमस्याह पुनः क्षत्रादयः पशवो भवन्ति । इति वंदिमाद्वयेन ऐक्यं पशुस्थं ।
उपन्यस्य प्रतिविद्ध ॥ १३ ॥ १४ ॥

१- लोदमुक्तप्रदागम्" । (अ प १३।२।१।५२।)

१-तथाऽप्यवक्तुं प्रमाणमिति न (अ. प. २.१.२.८। १०६।)

३ साक्षिभक्त्य (यात्रा) नि । प्रीति यत्न नि । (५)

[illegible]

५-अथ च पुराणेषु च प्रसिद्धायां सम्प्रदाये । तद्व्याख्यां नमः । किं नृप । तथा च अथवाप्यन्य-दपि दत्ताष्टाशतं त्रितयं
पर्यमिहान्विते । का श्री सु ३० । १२७ ।

(न्त) समदशैव पशून्मध्यमे व्यपऽनुलभेत । प्रजापतिः सप्तदशः
सुर्वैर् सप्तदशः सुर्वमर्गवतः ऊर्ध्वस्थित्यै सुर्वस्त्वावरुद्धये षोडश
षोडशंगरेषु षोडश कलऽऽह इति २ पुनैर् सुर्वनश्वमेधः सुर्वस्याप्त्यै
सुर्वस्यावरुद्धये त्रयोदश त्रयोदशारण्यमाकाशेऽनुलभे त्रयोदश
मासाः सम्बन्धनः सुर्वैर् जम्बवतः सुर्वपश्वमेधः सुर्वस्याप्त्यै सुर्व-
स्यावरुद्धये ॥ १५ ॥

(ऋचाऽनु) अथ पुरा वहिष्पयमानात् । (दु) अश्वस्त्रिंशोऽनुनयन्ति
तुन पुवमानाय सर्पन्ति नृत्स्योक्तमृद्वाणैर् स्तुते वहिष्पयमानंऽथमास्ता-
यमाक्रमयन्ति न यश्च न जिघ्रन्ति वा उत्ता उपृच्छो न श्रजऽइति ह
विद्यात्तमुपाकृत्याप्यग्निः हातरभिर्दुर्हाति तुमेकादशभिर्होता-
ऽभिप्रीति ॥ १६ ॥

यदुक्तंः प्रथमं जायमानऽङ्गिति । त्रिः प्रथमया त्रिरुत्तमया ताः
पञ्चदश सम्पद्यन्ते पञ्चदशो वै वृज्जो वृषिर्भ्यः वृज्जो वृज्जो वैतुदीर्घ्येण
यजमानः पुरस्तात्पाप्मानमुपहृते तद्वै यजमानायैव वृज्जः प्रदीयते
योऽस्य तृत्यस्तर्धं स्तुतर्वैऽत्रुप प्रागाच्छसनं वाज्यवर्धोप प्रागात्परमं
युत्तधुस्थमिति ॥ १७ ॥

पुरस्ताद्वधति नेदनायतने प्रणवन्दुधामंत्यथो नेदेकवचनेन बहुवचन-
व्यवथायेति न तथा कुर्म्यात्साङ्गमेव सूक्तमावपेदुप प्रागाच्छसनं
वाज्यवर्धोप प्रागात्परमं युत्तधुस्थमिति ॥ १८ ॥

इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १२।१।२ ॥ (५-१) ॥

“यदुक्तंः प्रथमं जायमानः”-(वा. सं. २९।१२।२२) इति त्रिः प्रथमया,
त्रिरुत्तमया, ताः पञ्चदश सम्पद्यन्ते । पञ्चदशो वै वृज्जः । वृषिर्भ्यः वृज्जः । वृज्जो वैतुदीर्घ्येण यजमानः
पुरस्तात्पाप्मानमुपहृते । तद्वै यजमानायैव वृज्जः प्रदीयते । योऽस्य स्तृत्यः । तं स्तुतर्वै । “उप
प्रागाच्छसनं वाज्यवर्धो, उप प्रागात्परमं यत्तधुस्थम्”-(वा. सं. २९।२३।२४)
इति ॥ १७ ॥

एते उच्यते । “मा नो मित्रो वरुणो अर्घमाऽङ्गुः”-(वा. सं. २९।२४-४०) इत्येत-
त्सुक्तमधिगावावपति । “चतुर्विंशद्वाजिनो देववर्धोः”-(वा. सं. २९।४१) इति उ-
च्यते । एतां वंकीणां पुरस्ताद्वधति । नेदनायतने प्रणवं दधापेति । अथो नेत् एकवचनेन बहुवचनं

तद्वै यजमानायैव । तद्वै इत्यत्र ॥ वै इति हिमायत्यत्र । पञ्चदशो वृज्जः यजमानायैव प्रदीयते । त्रिरुत्त-
मया अथ यजमानस्य सृज्जः । “स्तु हिमायाम्”-(वा. पा. स्वा. प. ६) हिमानीयः शत्रुं सन् वर्तते । तुमर्धे
तवेकं प्रणय । त स्तुतर्वै स्तुतिर्न्यर्थः । “उप प्रागात्” इत्येते उच्यन्ते अथ सूक्तात् । “यदुक्तं”
इत्येतत् पञ्चदशमित्येव होता अभिष्टौति इति मन्त्रः ॥ १७ ॥

एते उच्यते । “मा नो मित्र” इत्येते मूत्र होता वाचयति “अग्निमो शमीव” इत्येतस्मात् प्राक् ।
अत्र मूत्रे उच्यमाने “चतुर्विंशद्वाजिनः” इत्येतामृच स्वस्थानादप्रनीय वंकीणां पुरस्तात् आवपति ।

१-यत्र पुनश्च १० पद्ये यत्त-मा वाऽङ्गुलाम्ब-व दीर्घतमस्येति ॥ (वा. सं. २९।२४-४५)
आध्यात्मिकमिति इन्द्रोत्तमम् ।

२-चतुर्विंशद्वाजिनः । (वा. सं. २९।४१) मा नो मित्रो वरुण इत्येते मूत्राणां मन्त्रः ।

(त्व) अधाध्वर्युः कुमारीमभिमेयति । कुमारी हयेहये कुमारी युक्ता-
ऽसक्तौ शकुन्तिकेति तुङ्गुमारी प्रत्यभिमेयत्यध्वर्यो हयेहयेऽध्वर्यो युक्ता-
ऽसक्तौ शकुन्तिकेति ॥ ४ ॥

(त्व) अथ ब्रह्मा मुहिषीमभिमेयति । मुहिषि हयेहये मुहिषि माता
च ते पिता च तेऽग्रम्बृक्षस्य रोहतऽ इति तस्यै शत्रुं राजपुत्र्योऽनु-
चर्यो भवन्ति ता ब्रह्माण्मप्रत्यभिमेयन्ति ब्रह्मन्हुयेहये ब्रह्ममाता च
ते पिता च तेऽग्रे वृक्षस्य क्रीडतऽ इति ॥ ५ ॥

(त्व) अधोद्राता व्याघातामभिमेयति । व्याघातं हयेहये व्याघातऽ
ऊर्ध्वामेनामुच्छ्रापयेति तस्यै शत्रुं राजपुत्र्योऽनुचर्यो भवन्ति ताऽ-
उद्गातारम्प्रत्यभिमेयन्त्युद्गातहयेहयेऽउद्गातः ऊर्ध्वमेनमुच्छ्रापयतादिति ॥ ६ ॥

अधाध्वर्युः कुमारीमभिमेयति । कुमारी हयेहये कुमारी । “ यक्ताऽसक्ता शकुन्तिका ”-
(वा. सं. २३ । २२) इति । ते तुमारी प्रत्यभिमेयति । अध्वर्यो हयेहयेऽध्वर्यो “ यको-
ऽसक्तौ शकुन्तिके ”- (वा. सं. २३ । २३) इति ॥ ४ ॥

अथ ब्रह्मा मुहिषीमभिमेयति । मुहिषि हयेहये मुहिषि । “ माता च ते पिता च तेऽग्रं
वृक्षस्य रोहतः ”- (वा. सं. २३ । २४) इति । तस्यै शत्रं राजपुत्र्योऽनुचर्यो भवति । ता
ब्रह्माणं प्रत्यभिमेयति । ब्रह्मन् हुयेहये ब्रह्मन् । “ माता च ते पिता च तेऽग्रे वृक्षस्य
क्रीडतः ”- (वा. सं. २३ । २५) इति ॥ ५ ॥

अधोद्राता व्याघातामभिमेयति । व्याघातं हयेहये व्याघातः । “ ऊर्ध्वामेनामुच्छ्रापय ”-
(वा. सं. २३ । २६) इति । तस्यै शत्रं राजपुत्र्योऽनुचर्यो भवति । ता उद्गातारं प्रत्यभिमे-
यति । उद्गातहयेहये उद्गातः । “ ऊर्ध्वमेनमुच्छ्रापयतात् ”- (वा. सं. २३ । २७) इति ॥ ६ ॥

हयेहये इति । हयेहयेऽस्य अध्वर्यामन्त्रादिव कुलाय दिव्यचतम् । मयि आज्ञेति । मेयति-
राजोद्वर्गम् ॥ ४-१५ ॥

(त्पु) अथ होता परिवृक्तामभिमेषति । परिवृक्ते ह्येहये परिवृक्ते
यदस्याऽअहुभ्याऽइति तस्यै शतृषु सूतश्रावण्यां दुहितरोऽनु-
चर्यो भवन्ति ता होतारमप्रत्यभिमेषन्ति होतर्ह्येहये होतर्ह्येहयासो
ललामगुमिति ॥ ७ ॥

(त्पु) अथ क्षत्रा पालागलीमभिमेषति । पालागलि ह्येहये पालागलि
धृद्धरिणो यवमसि न पुष्टं पशु मन्यतऽइति तस्यै शतं क्षात्रसङ्गहीतृणां
दुहितरोऽनुचर्यो भवन्ति ताः क्षत्रारमप्रत्यभिमेषन्ति क्षतर्ह्येहये क्षतर्ह्ये-
द्धरिणो यवमसि न पुष्टं बहु मन्यतऽइति ॥ ८ ॥

सर्वातिर्वाऽएषा वाचः । (चां) यदभिमेयिकाः सर्वे कामाऽ
अश्वमेधे सर्वया वाचा सर्वाङ्गामानाप्रवामेत्युत्थापयन्ति मृदिपी
ततस्ता यथेतुमप्रतिपरायन्त्ययन्तरे सुरभिमतीमृचमन्ततोऽन्याहुर्दधिक-
ष्णोऽ अकारिपमिति ॥ ९ ॥ अर्द्धः प्रपाठकः ॥ ५३ ॥

(त्पु) अप याऽएतेभ्यऽआयुर्देवताः कामन्ति । ये यजुऽपूताम्याच-
म्बुदन्ति व्याचम्बेतुतपुनते देवयज्याधे देवतानामुनपक्रमाय वा च गोमृगे

अथ होता परिवृक्तामभिमेषति । परिवृक्ते ह्येहये परिवृक्ते । “ यदस्या अहुभ्याः ”-
(वा. म. २३ । २८) इति । तस्यै शतं सूतश्रावण्यां दुहितरोऽनुचर्या भवन्ति । ता होतारं
प्रत्यभिमेषन्ति । होतर्ह्येहये होतः । “ यदेषासो ललामगुम् ”-(वा. सं. २३ । २९) इति ॥ ७ ॥

अथ क्षत्रा पालागलीमभिमेषति । पालागलि ह्येहये पालागलि । “ धृद्धरिणो यवमसि
न पुष्टं पशु मन्यते ”-(वा. सं. १२३ । ३०) इति । तस्यै शतं क्षात्रसङ्गहीतृणां दुहितरो-
ऽनुचर्या भवन्ति । ताः क्षत्रारं प्रत्यभिमेषन्ति । क्षतर्ह्येहये क्षतः । “ धृद्धरिणो यवमसि
न पुष्टं बहु मन्यत ”-(वा. सं. २३ । ३१) इति ॥ ८ ॥

सर्वातिर्वा एषा वाचः । यदभिमेयिकाः । सर्वे कामा अश्वमेधे । सर्वया वाचा सर्वाङ्गामा-
नाप्रवामेति । उत्थापयति मृदिपीयू । ततस्ता यथेन प्रतिपरायन्ति । अयेतरे सुरभिमतीमृचम-
न्ततोऽन्याहुः-“ दधिक्राष्णा अकारिपम् ”-(वा. सं. २३ । ३२) इति ॥ ९ ॥

अप वा एतेभ्य आयुर्देवताः कामन्ति । ये यजुऽपूतां वाचं वदन्ति । वाचमेवैतपुनते । देवय-

१ वा. सं. २३ । २८ । वा. सं. २० । १० ।

२-१ यदस्या अहुभ्याः । वा. सं. २० । १० ।

३-“ मृदि मृदाया यज्या दधिक्राष्णा इति ” (वा. सं. २० । १५९) (यद्विष्णुवाचन पन्थनुवरीकर्तृकं पुत्राः
अपवर्गमपवर्गः । वा. सं. २३-३२ । अनुक्रमः (वा. सं. २३ । २ । १ । १ । १ ।)

वृषा भवति या चात्र नूपरे तेऽ अश्वे प्रत्यवधायाहरन्ति नाशम्य वृषा-
ऽस्तीति वृद्धन्तो न तथा कुप्यादुश्वन्यैः प्रत्युश्मन्तेऽ आहरेत्प्रज्ञा-
ताऽडुतराः ॥ १० ॥

शृतासु वृषासु । स्वाहाकृतिभिर्भरित्वा प्रत्युश्मः प्रतिपेरुत्य सुदारा
व्रह्मोद्यम्बदन्ति पूर्व्या द्वापु प्रपद्य यथाधिष्यन्त्युपविज्ञान्ति ॥ ११ ॥

स होताऽच्चक्षुर्मृच्छति । कुः स्विदेकाकी चरतीति तम्युत्याह सूर्यऽ
एकाकी चरतीति ॥ १२ ॥

(त्व) अयाचस्युर्होतारमृच्छति । क्तिपुं स्थित्सूर्यसमभ्युतिरिति
तम्युत्याह ब्रह्म सूर्यसमभ्युतिरिति ॥ १३ ॥

(त्व) अथ ब्रह्मोद्गातारमृच्छति । पृच्छामि त्वा चित्रये देवसंखेति
तम्युत्याहापि तेषु त्रिषु पदेष्वस्मीति ॥ १४ ॥

(त्व) अथोद्गाना ब्रह्माणमृच्छति । केवन्तः पुरुषऽआविवेशेति
तम्युत्याह पञ्चस्वन्तः पुरुषऽआविशेति ॥ १५ ॥

(त्वे) एतस्यामुक्तायामुत्थाय । सुदस्रोऽधि प्राञ्चो यजमानमभ्या-
पन्त्यग्नेण हविर्द्वानेऽग्रासीनमेत्य यथायतनुम्पृच्छुषविशन्ति ॥ १६ ॥

स होताऽध्वर्युम्पृच्छति । का स्विदासीत्पूर्वचित्तिरिति तम्प्रत्याह
द्यौरासीत्पूर्वचित्तिरिति ॥ १७ ॥

(त्वु) अथाध्वर्युर्होतारम्पृच्छति । कुऽईमरे पिशङ्गिलेति तम्प्र-
त्याहजाऽरे पिशङ्गिलेति ॥ १८ ॥

(त्वु) अथ ब्रह्मोद्गातारम्पृच्छति । कृत्यस्य विष्टाः कृत्यक्षराणीति
तम्प्रत्याह पृष्ठस्य विष्टाः शतमक्षराणीति ॥ १९ ॥

(त्वु) अथोद्गाता ब्रह्माणम्पृच्छति । कोऽयस्य वेद भुवनस्य नाभि-
मिति तम्प्रत्याह वेदाहुमस्य भुवनस्य नाभिमिति ॥ २० ॥

(त्वु) अथाध्वर्युः यजमानः पृच्छति । पृच्छामि त्वा परमुन्तम्पृ-
थिव्या ऽहुति तम्प्रत्याहयम्वेदिः परोऽमुन्तः पृथिव्याऽहुति ॥ २१ ॥

एतस्यामुक्ताया उत्थाय सुदस्रो अधि प्राञ्चो यजमानमभ्यापन्ति । अग्नेण हविर्द्वाने आसीन-
मेत्य, यथायतनं पृच्छुषविशन्ति ॥ १६ ॥

स होताऽध्वर्युः पृच्छति—“ का स्विदासीत्पूर्वचित्तिः ”—(वा. सं. २३ । ५३) इति ।
तं प्रत्याह—“ द्यौरासीत्पूर्वचित्तिः ”—(वा. सं. २३ । ५४) इति ॥ १७ ॥

अथाध्वर्युर्होतारं पृच्छति—“ का ईमरे पिशङ्गिला ”—(वा. सं. २३ । ५५) इति । तं
प्रत्याह—“ अजराऽरे पिशङ्गिला ”—(वा. सं. २३ । ५६) इति ॥ १८ ॥

अथ ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति—“ कृत्यस्य विष्टाः कृत्यक्षराणि ”—(वा. सं. २३ । ५७)
इति । तं प्रत्याह—“ पृष्ठस्य विष्टाः शतमक्षराणि ”—(वा. सं. २३ । ५८) इति ॥ १९ ॥

अथोद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति—“ को अस्य वेद भुवनस्य नाभिम् ”—(वा. सं. २३ । ५९)
इति । तं प्रत्याह—“ वेदाहुमस्य भुवनस्य नाभिम् ”—(वा. सं. २३ । ६०) इति ॥ २० ॥

अथाध्वर्युः यजमानः पृच्छति—“ पृच्छामि त्वा परमुन्तं पृथिव्याः ”—(वा. सं. २३ । ६१)
इति । तं प्रत्याह—“ इयं वेदिः परोऽमुन्तः पृथिव्याः ”—(वा. सं. २३ । ६२) इति ॥ २१ ॥

एतस्यां वाचि उक्तं वा मन्त्रं उच्यते प्राञ्च अग्नेण हविर्द्वाने आसीनं यजमानं अभिप्रेत्य । एतं च

१-पुनः पूर्वोक्तप्राञ्चोत्तरादि च विवरणादिति । वा. सं. सू. २० । १०१ । (पूर्वोक्तप्राञ्चम्)

२-उत्तरे च अध्वर्युः । वा. सं. सू. २० । १०२ । (उत्तरी पृच्छतुर्वा ब्रह्मोद्गाताः)

३-“ यजमानोऽध्वर्युः पृच्छामि त्वं ” “ इयं वेदिः परोऽमुन्तः पृथिव्याः ” (प्रत्यहोत्तरम् ।) वा. सं. सू. २० । १०३ । १०४ ।

सर्वान्तिव्रांस एषा व्याचः । (चो) यद्ब्रह्मोद्यम् सर्वं कामाऽ अश्वमेधे
सर्वेषा व्याचा सर्वान्कामानामवामेति ॥ २२ ॥

(त्पु) उदिते ब्रह्मोद्यम् । प्रपद्याच्चर्युर्हिरण्यगेन पात्रेण प्राजापत्यम्-
हिमानइत्युहं गृह्णाति तस्य पुरोक्तुर्विरण्यगर्भः समवर्तताम्यऽइत्यु-
थास्य पुरोऽनुवाक्या सुभूः स्वयम्भूः प्रथमऽइति होता यस्तत्प्रा-
पतिमिति प्रेषः प्रजापते न त्वदेतान्यन्यऽइति होता यमति वृषद-
कृते जुहोति यस्तेऽहन्संवत्सरे महिमा संवभूवति नानुवपदकरोति
सर्वहुतं हि जुहोति ॥ २३ ॥

इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १३।३।४॥ (५-२) ॥

सर्वान्तिव्रां एषा व्याचः । यत् ब्रह्मोद्यम् । सर्वं कामा अश्वमेधे । सर्वेषा व्याचा । सर्वान् कामाना-
मवामेति ॥ २२ ॥

अथ पूर्वोक्तमिदमहः ।

उदिते ब्रह्मोद्ये । प्रपद्याच्चर्युः । हिरण्यगेन पात्रेण प्राजापत्यं महिमानं ब्रह्मं गृह्णाति । तस्य
पुरोदर-“ हिरण्यगर्भः समवर्ततामे ”-(वा. सं. २३ । १) इति । अथास्य पुरोऽनु-
वाक्या-“ सुभूः स्वयम्भूः प्रथमः ”-(वा. सं. २३ । ६३) इति । “ होता यस्तत्प्रा-
पतिम् ”-(वा. सं. २३ । ६४) इति प्रेषः । “ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः ”-
(वा. सं. २३ । ६५) इति होता यमति । वृषदकृते जुहोति-“ यस्तेऽहन्संवत्सरे महिमा
संवभूव ”-(वा. सं. २३ । २) इति । नानुवपदकरोति । सर्वहुतं हि जुहोति ॥ २३ ॥

यथाभूतं यत् समान्ततः स तत्रैव विद्यते । न चात्र देशे पूर्वकल्पितानि आपतनानि सन्ति यथार्यमत
वचनात् कल्पनीयानि ॥ १६-२३ ॥

इति श्रीश्रीदत्तार्वाहिसिद्धान्त- कृतौ याजुर्वेदश्रौतसंहितायाम् अथर्ववेदे काण्डे पञ्चमोऽध्याये
त्रिंशोऽङ्गः ॥ १३ । ५ । २ ॥

अथातो वृषणाथँ होमः । (मो) नानैव चरेयुः वैश्वदेवस्य वृषणै
वैश्वदेवस्य वृषणाथँ हुतायां तदन्वितरा जुहुयुरिति इ स्माह सत्य-
कामो जाबालो विश्वे वै सर्वे देवास्तु देतान्यथा देवतुम्प्रीणातीति ॥ १ ॥

(त्यै) ऐन्द्राग्रस्य वृषणाथँ हुतायाम् । (न्त) तदन्वितरा जुहुयुरिति इ
स्मादतुः सौमपो मानुतन्तव्याविन्द्राग्री वै सर्वे देवास्तु देवैरान्यथा-
देवतुम्प्रीणातीति ॥ २ ॥

कायस्य वृषणाथँ हुतायाम् । (न्त) तदन्वितरा जुहुयुरिति इ स्माह
शैबालिः प्रजापतिर्वै कः प्रजापतिषु वाऽभ्यु सर्वे देवास्तु देवैरान्यथा-
देवतुम्प्रीणातीति ॥ ३ ॥

अथ वषाप्रचरणम् ।

अथातो वषानां होमः । नानैव चरेयुः वा वैश्वदेवस्य वषाथै । वैश्वदेवस्य वषायां हुतायाम् । तदनु
इतरा जुहुयुः, इति इ स्माह सत्यकामो जाबालः । विश्वे वै सर्वे देवाः । तदेतान् वषादेवतं
प्रीणातीति ॥ १ ॥

ऐन्द्राग्रस्य वषाया हुतायाम् । तदनु इतरा जुहुयुः, इति इ स्मादतुः सौमपो मानुतन्तव्या ।
इन्द्राग्री वै सर्वे देवाः । तदेवैरान् वषादेवतं प्रीणातीति ॥ २ ॥

कायस्य वषाया हुतायाम् । तदनु इतरा जुहुयुः, इति इ स्माह शैबालिः । प्रजापतिर्वै कः ।
प्रजापतिं उ वा अभ्यु सर्वे देवाः । तदेवैरान् वषादेवतं प्रीणातीति ॥ ३ ॥

अथातो वेदानामिति—आ वैश्वदेवस्य वषाया इत्यत्र “ बहुरुपा वैश्वदेवा ” इत्येव (वा. प. १३/२/१।
४ ॥ १३/३/२।७) वैश्वदेवोऽग्रि “ नक्षिण्या वैश्वदेव्य ”—(वा. स. २४/१) इति । कुत ?
पुर्विर्गन्निर्देशात् कापिन्द्राग्रसाहचर्यात्, अतो हि चातुर्मान्यदेवतापञ्चमाहवर्षति, एषोऽपि चातुर्मान्यदेवता-
पञ्चरेवेति गम्यते ॥ १ ॥

सौमपो । सौमपास्य अपत्ये सौमपायै । मनुततोऽपत्ये मानुततव्या । इन्द्राग्र्योर्वैश्वेया देवानां कस्य च सर्व-
देवतामकवान् तस्यो हुता वषा वषादेवतमेव हुता भवन्तिप्रियाय । पूर्वर्ध “ एकविंशतिधा कृत्वा

१-वषामिष्यति । का श्री सू १० । १७७ । प्रथम एकदशिन्यो घृता वषामि । तत अन्तरागोष्णानां वषामिस्त
व्या । तत क्रमेण घृणक् घृणक् “ कृष्णमीव आप्येयो रयते ” इत्यहर्नि “ येता सौर्यो ” इत्यतना वषामि । तत्रापि
समानदेवतायां तिष्ठन्ति तिष्ठन्ता वषानां प्रचारस्तत्रेव । अथ प्रचार “ नानैव चरेयुरिति ” अप्रिमयवमकडिकावृत्तरी वाच्य ।
अथमेवो वषाप्रचारश्च ॥ ऐन्द्राग्रवैश्वदेवकायान्ते । (वा. श्री सू १० । १८१ ।) ऐन्द्राग्रो वाक्पमपात्रिक । वैश्वदेवो वैच-
देवपर्वसकथी । कायश्च वाक्पमपात्रिक । अथमिष्यात्—आदित अग्रस्य वाक्पमपात्रिकैर्ग्रामपर्वेन क्रमेण घृणक् घृणक् वषा-
प्रचार कृत्वा ऐन्द्राग्रस्य वषाया हुताया अक्षतिश्या सर्वो नरा अनुहेतव्या । अथ द्वितीये वषाप्रचारपक्षः । एव वैश्वदेवकाययो ।
इतो तृतीयवृत्तयो वषाप्रचारपक्षो ॥ एकविंशतिमानकेऽन्तर्क चातुर्मान्यदेवता विम्बदेवचैवुनहृष्यवर्ध । का. श्री.
सू. १० । ८१ । अथ पचमां वषाप्रचारपक्षः ।

पुतोऽन्येषाम्पशूनामवद्यन्त्युत्तरतोऽश्वस्य पुसशाखास्वन्येषाम्पशूनाम-
वद्यन्ति श्वेतसशाखास्त्वश्वस्य ॥ ८ ॥

तदु होवाच सात्ययज्ञिः । (रि) इतरथैव कुर्युः पथऽएव नापोदित्य-
मिति पूर्व्या त्वेव स्थितिकुर्युः यत्तस्तुनान्तरिक्षलोकमुद्गोति सर्व-
स्तोमोऽतिरात्रोऽतममनुद्गर्भवति सर्वमेव सर्वस्तोमोऽनेरात्रः सर्व-
मश्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ ९ ॥

तस्य त्रिवृद्धिष्वपमानम् । (स्प) पञ्चदशान्याज्यानि सप्तदशो माध्य-
न्दिनः पवमानऽएकविंशानि पृथानि त्रिणवस्तृतीयः पुमानद्युवास्त्रिंश-
मग्निशोमसामैकविंशान्युक्त्यान्येकविंशः षोडशी पञ्चदशी रात्रि-
त्रिवृत्तन्धिष्विद्वितीयस्याङ्गः पृथक्स्य षडहस्य तुच्छब्रमतिरात्रो यज्ञस्ते-
नामुं लोकमुद्गोति ॥ १० ॥

(त्पे) एकविंशतिः सवनीयाः पशवः । सर्वऽआग्नेयास्तुपाथै

तदु होवाच सात्ययज्ञिः । इतरथैव कुर्युः । पथ एव नापोदित्यमिति । पूर्वा त्वेव स्थितिः ।
एकयोः पदाः । तेनातरिक्षलोकमुद्गोति । सर्वस्तोमोऽनेरात्र उत्तममनुद्गर्भवति । सर्वं च सर्वस्तोमोऽनि-
रात्रः । सर्वमश्वमेधः । सर्वस्याप्त्यै । सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ ९ ॥

तस्य त्रिवृद्धिष्वपमानम् । पञ्चदशान्याज्यानि । सप्तदशो माध्यन्दिनः पवमानः । एकविंशानि
पृथानि । त्रिणवस्तृतीयः पवमानः । अथ त्रिणवस्तृतीयमसाम । एकविंशान्युक्त्यानि । एकविंशः
षोडशी । पञ्चदशी रात्रिः । त्रिवृत्तन्धिः । यत् द्वितीयस्याङ्गः पृथक्स्य षडहस्य तुच्छम् । अति-
रात्रो यज्ञः । तेनामुं लोकमुद्गोति ॥ १० ॥

एकविंशतिः सवनीयाः पशवः । सर्व आग्नेयाः । तेषां समानं कर्म । इति उ ईन आहुः । चतुर्वि-

कनाततोऽन्यान् । तदु होवाच सात्ययज्ञिः । इतरथ' यथा धन्यथा पशूना तया कुरु । पञ्चदशान्
मार्गान् प्रविशान् । ' अगोदित्यमिति ' अत्र ' न्' इत्यन् इति । उक्तं च अत्र स्मिन्नम् । ११ । " एतेनुरा
सत्तुव रूपम् " — (पा. सू. ३ । १ । १०९) " इत्यस्य इति इति तु " — (पा. सू. १ । १ । ७१)
इति इत्यम् । एव च न इत्यम् । पूर्वा त्वेव स्थितिः । पूर्वा तु स्थितौ च सात्ययज्ञिमन् । ततश्च आग्नेये
लोहितमेति । उदरतश्च वेनसरात्राभिति कुर्युः । एकयोः पदाः । एतेनैकविंश मन्ममनुद्गर्भवन् । तदु-
क्त्वमस्य मन्ममन् । तेन मन्ममेन अहो अग्निरुदकेकमुद्गोति ॥ ९ ॥ १० ॥

चतुर्विंशतिं त्वेवान् गन्धान्मेन । एतान् " आग्नेयं कृत्वाति " इत्यर्हम् शक्तिरिति च द्वौ च

समानं कर्मेत्यु हुकऽआहुश्रुत्विश्वेशान्तिन्वेतान्गव्यानुलभेत द्वाद-
शभ्यो देवताभ्यो द्वादश मासाः संवत्सरः सुर्वेश्व संवत्सरः सुर्वमथमेवः
सुर्वस्याप्त्यै सुर्वस्यावरुद्वै ॥ ११ ॥

इति तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १३।३।५ ॥ (५-३ ।)

एतेन इन्द्रोतो देवापः शूनकः । (को) जनमेजयमुपारिक्षितं याज-
याश्चकार तेनैषा सुर्वाम्पापकृत्याश्च सुर्वाम्ब्रह्महत्यामुपजघान सुर्वेश्व
ह वै पापकृत्याश्च सुर्वाम्ब्रह्महत्यामुपहन्ति योऽश्वमेधेन यजते ॥ १ ॥

सुदेतद्गाययाऽभिगीतम् । (मा) आसन्दीवति धान्यादुश्च रुक्मिणश्च
हरितस्तजम् । आनभादुश्च सारङ्गन्देवभ्यो जनमेजयऽहुति ॥ २ ॥

(त्वे) एतेऽएव पूर्वेऽअहनी । ज्योतिरतिरात्रस्तेन भीमसेनमेते

इति त्वेवैवान् गव्यानुलभेत द्वादशभ्यो देवताभ्यः । द्वादश मासाः संवत्सरः । सर्व संवत्सरः ।
सर्वमथमेवः । सर्वस्याप्त्यै । सर्वस्यावरुद्वै ॥ ११ ॥

एतेन इन्द्रोतो देवापः शूनको जनमेजय उपारिक्षितं याजयाचकार । तेनैषा सर्वा पापकृत्यां
सर्वा ब्रह्महत्यामपजघान । सर्वा ह वै पापकृत्या सर्वा ब्रह्महत्यामपहन्ति । योऽश्वमेधेन
यजते ॥ १ ॥

सुदेतद् गाययाऽभिगीतम्-“ आसन्दीवति धान्याद् रुक्मिणं हरितस्तजम् । आनभा-
दुश्च सारङ्गं देवभ्यो जनमेजयः ”-इति ॥ २ ॥

एते एव पूर्वे अहनी । ज्योतिरतिरात्रः । तेन भीमसेनम् । एते एव पूर्वे अहनी । गौरतिरात्रः ।

ऽएव पूर्वेऽअहनी गौरतिरात्रस्तेनाग्नेनमेते ऽएव पूर्वेऽअहनी ऽआयु-
रतिरात्रस्तेन श्रुतेनमित्येते पारिक्षितीयास्तुदेतद्वाययाऽभिगीतम्पारि-
क्षिता यजमानाऽअश्वमेधैः परोऽवरम् । अजहुः कर्म पापकम्पुण्याः
पुण्येन कर्मणेति ॥ ३ ॥

(त्ये) एतेऽएव पूर्वेऽअहनी । (नीऽअ) अभिजिदतिरात्रस्तेन ह परऽआह्वार
ऽईजे कौसल्यो राजा तुदेतद्वाययाऽभिगीतमहारस्य परः पुत्रोऽश्वमेध-
मवन्धयत् । हेरण्यनाभः कौसल्यो दिशः पूर्णाऽअमर्त्यहतेति ॥ ४ ॥

(त्ये) एतेऽएव पूर्वेऽअहनी । विश्वजिदतिरात्रस्तेन ह पुरुकुत्सो
दौर्ग्रहेणेजऽपेक्षाको राजा तुस्मादेतद्वापिणाऽभ्युक्तमस्माकमुत्र
पितरस्तुऽआसन्सतऽक्रपयो दौर्ग्रहेण वध्यमानऽइति ॥ ५ ॥

तेनाग्नेनम् । एते एव पूर्वं अहनी । आयुरतिरात्रः । तेन श्रुतेनम् । इत्येते पारिक्षितीयाः ।
तदेतद्वाययाऽभिगीतम्-“ पारिक्षिता यजमाना अश्वमेधैः परोऽवरम् । अजहुः कर्म
पापकं पुण्याः पुण्येन कर्मणा ”-इति ॥ ३ ॥

एते एव पूर्वं अहनी । अभिजिदतिरात्रः । तेन ह पर आह्वार ईजे कौसल्यो राजा । तदेतद्वा-
ययाऽभिगीतम्-“ अह्वारस्य परः पुत्रोऽश्वं मेघमबन्धयत् । हेरण्यनाभः कौसल्यो दिशः
पूर्णा अमर्त्यहते ”-इति ॥ ४ ॥

एते एव पूर्वं अहनी । विश्वजिदतिरात्रः । तेन ह पुरुकुत्सो दौर्ग्रहेणेजः पेक्षाको राजा ।
तस्मादेतद्वापिणाऽभ्युक्तम्-“ अस्माकमुत्र पितरस्तु आसन् सतः क्रपयो दौर्ग्रहे वध्य-
माने ”-इति ॥ ५ ॥

पारिक्षित्येन आतः पारिक्षितीयाः । अश्वमेधेतिरात्र इत्यरे । परोऽवरम् । परे परे तनः अतोऽवरे इत्ये-
तन्मित्रैर् अश्वमेधेतिरात्र इत्यरे । सतः यजमाना पुण्याः सतः कर्मपापकं पापकं त्यक्तवन् ॥ ३ ॥

परो नामनः शङ्खपुत्रः कौसल्यो गोमन् । दिशः पूर्णा अमर्त्यहतेति गोमन्-
वान् । दिशो वितन्त पूर्णा अमर्त्यहतेति गोमन् कौसल्यो दत्तवानित्यर्थः ॥ ४ ॥

तेन वक्तुना । पुरुकुत्सः पुरुकुत्सेत्यर्थः पेक्षाको दौर्ग्रहो नामतः दौर्ग्रहेणाश्वेन मन्त्रेण वक्तुना ईजे ।
अश्वमेधेन ईजे इत्यर्थः । तस्मादेतद्वापिणा मनुष्या अभिजिदन्तुमुत्तुन् । ये अस्माकं पितरः पूर्वा गौतम इत्यः
अत्र एतान् आसन् । दौर्ग्रहे अश्वे वध्यमाने पुरुकुत्सेन ते आसन् । अतस्तु अस्या इन्द्र न वक्तुमर्हति ते
सपर्यय आसन्त आभिनुम्येन वदितवन्तः । क तदस्तु नाम राजानम् । कौसल्यो वदितुना वदितुम् ।
दौर्ग्रहेणाश्वेन दौर्ग्रहे इत्यर्थः पान्नः इत्यर्थः इन्द्र न इन्द्रमिव वक्तुम् अवाक्यम् ॥ ५ ॥

(त्वे) एतेऽ एव पूर्व्वेऽ अहनी । महाव्यतमतिरात्रस्तेन ह मरुतः आविक्षितः ईजः आयोगवो राजा तस्य ह ततो मरुतः परिवेष्टारोऽग्निः क्षत्ता विश्वे देवाः सभासदो बभूवुस्तुदेतद्ग्राथयाऽभिगीतम् मरुतः परिवेष्टारो मरुतस्यावमन्गृहे । आविक्षितस्याग्निः क्षत्ता विश्वे देवाः सभासदः इति मरुतो ह वै तस्य परिवेष्टारोऽग्निः क्षत्ता विश्वे देवाः सभासदो भवन्ति योऽश्वमेधेन युजते ॥ ६ ॥

(सऽए) एतेऽ एव पूर्व्वेऽ अहनी । (नीऽ अ) अतोऽभ्युर्मोऽतिरात्रस्तेन हेतेन कैव्यऽईजे पाञ्चालो राजा क्रियः इति ह वै पुरा पञ्चालानाचक्षते तुदेतद्ग्राथयाऽभिगीतमुश्वमेध्यमालभते क्रिवीणामुतिपूरुषः । पाञ्चालः परिवक्रायार्थं सहस्रशतदक्षिणमिति ॥ ७ ॥

(त्व) अथ द्वितीयया । सहस्रमासन्नयुता शता च पञ्चविंशतिः । दितो दित्तः पञ्चालानाम्ब्राह्मणा या विभेजिरऽ इति ॥ ८ ॥

एते एव पूर्व्वे अहनी । महाव्यतमतिरात्रः । तेन ह मरुत आविक्षित ईज आयोगवो राजा । तस्य ह ततो मरुतः परिवेष्टारोऽग्निः क्षत्ता विश्वे देवाः सभासदो बभूवुः । तदेतद्ग्राथयाऽभिगीतम्— “ मरुतः परिवेष्टारो मरुतस्यावमन् गृहे । आविक्षितस्याग्निः क्षत्ता विश्वे देवाः सभासदः ”—इति । मरुतो ह वै तस्य परिवेष्टारोऽग्निः क्षत्ता विश्वे देवाः सभासदो भवन्ति । योऽश्वमेधेन यजते ॥ ६ ॥

एते एव पूर्व्वे अहनी । अतोऽभ्युर्मोऽतिरात्रः । तेन हेतेन कैव्य ईजे पाञ्चालो राजा । क्रिय इति ह वै पुरा पञ्चालानाचक्षते । तदेतद्ग्राथयाऽभिगीतम् “ अथ मेध्यमालभते क्रिवीणा-
मतिपूरुषः । पाञ्चालः परिवक्रायार्थं सहस्रशतदक्षिणम् ”—इति ॥ ७ ॥

अथ द्वितीयया—“ सहस्रमासन्नयुता शता च पञ्चविंशतिः । दितो दित्तः पञ्चालानां ब्राह्मणा या विभेजिरे ”—इति ॥ ८ ॥

मरुत मरुतो नाम राजा अविक्षितस्याप्य आविक्षित । आयोगवो मोजयितार । अग्नि क्षत्ता । सभिधाता वीशाप्यम् । अवसन् उषिता गृहे ॥ ६ ॥

पञ्चालानां नगर्याम् ॥ ७ ॥

सहस्रमयुतानि गवो वेत्रेयैर्यथ । शतानि पञ्चविंशतिर्ब्राह्मणा पञ्चैकस्या दित्य अयदता ब्राह्मणा कचित्र । यानि अयुतानि शतानि शतानि विमन्त्रत स्य ते पुरै सह ॥ ८ ॥

त्रिवृदग्रिष्टोमः पञ्चदशऽनुक्थ्यः सप्तदशन्तृतीयमुदः सोक्थकमे-
कविंशः षोडशी पञ्चदशी रात्रिस्त्रिवृत्सन्धिरित्येषोऽनुष्टुप्सम्पन्नस्तेन
हेतेन ध्वसा द्वैतवन इति मात्स्यो राजा सुवैतद्वैतवनः सुरस्तुदेन-
द्गाथयाऽभिगीतञ्चतुर्दश द्वैतवनो राजा सद्ग्रामजिह्वयान् । इन्द्राय वृत्र-
घ्नेऽवध्रात्तस्माद्द्वैतवनः सुर इति ॥ ९ ॥

चतुर्विंशः पवमानाः । (छि) त्रिवृदभ्यावृत्तञ्चतुश्चत्वारिंशः
पवमानाऽएकविंशमभ्यावृत्तमष्टाचत्वारिंशः पवमानास्त्रयस्त्रिंश-
मभ्यावृत्तमाऽग्रिष्टोमसामादद्वात्रिंशान्युक्थान्येकविंशः षोडशी पञ्च-
दशी रात्रिस्त्रिवृत्सन्धिरिति ॥ १० ॥

त्रिवृदग्रिष्टोमः । पञ्चदश उक्थ्यः । सप्तदश तृतीयमुदः सोक्थकम् । एकविंशः षोडशी ।
पञ्चदशी रात्रिः । त्रिवृत्सन्धिः । इत्येषोऽनुष्टुप् सप्त । तेन हेतेन ध्वसा द्वैतवन इति मात्स्यो
राजा । पञ्चदश द्वैतवनः सरः । तत् एतद्गाथयाऽभिगीतम्- चतुर्दश द्वैतवनो राजा संग्राम-
जिह्वयान् । इन्द्राय वृत्रघ्नेऽवध्रात् तस्मात् द्वैतवनं सरः ” इति ॥ ९ ॥

चतुर्विंशः पवमानाः । त्रिवृदभ्यावृत्तम् । चतुश्चत्वारिंशः पवमानाः । एकविंशमभ्यावृत्तम् ।
अष्टाचत्वारिंशः पवमानाः । त्रयस्त्रिंशमभ्यावृत्तम् । आ अग्रिष्टोमसामाद । द्वात्रिंशान्युक्थानि ।
एकविंशः षोडशी । पञ्चदशी रात्रिः । त्रिवृत् सन्धिरिति ॥ १० ॥

त्रिवृदग्रिष्टोम । अत्र त्रिविधं द्विमेव स्तोमनरागि उच्यन्ते । तत्र कन्यातरमश्वमेधम् । सप्तदश तृतीय-
मुदः सोक्थक उच्यमानित्यर्थः । षोडशितोत्र चैकविंशम् । सन्धिरित्यत्र त्रिवृत् । एष अधमेव स्तोत्रियाणां
अनुष्टुप् पञ्चविंशत्या मन्त्रः । कथं चरति सर्वो एव स्तोत्रिया अत्र गन्थमाना सत क्षान्ति अजान-
व्यपिकानि (७९८) मन्त्रि । तासां नामा द्वात्रिंशता (११) भागे अद्वेते पञ्चविंशति अनुष्टुपो लभ्यन्ते ।
कन्या तु तत्र क्षान्ता उक्ता अनुष्टुप मन्त्रि । तत्रात्रि “ माधवा उदो • येरामात्र क्षान्ता ” — (श १७ १-२
११) इत्यभिप्रायः । तेन हेतेन । अनुष्टुपपदेनाश्वमेधेन च ध्वसा प्रायश्चनं द्वैतवनो राजा इति दृष्टवान् । यत्र
स्थाने प्रविशन्नेव एतत् सर्वदा द्वैतवनस्य सरः । मन्त्र तदेव हवाम् द्वैतवन द्वैतवनस्य राजा संग्रामजिह्व-
यान् अग्रम् । प्राजापत्यमेव चाकान् । सोमैस्तर्पयतीति वृत्रा दग्धवात्रादित्याह । तस्मात् द्वैतवनं
सरः सर्वमभ्यर्चयति विभक्तिव्यत्ययश्च दृश्यः । यस्मिन् द्वैतवन सरः तस्मात्प्रादित्यर्थः ॥ ९ ॥

चतुर्विंशः पवमाना । पञ्चमिलोपि कृत्वात्रि कन्यातर प्रदध्यन्ते । तत्र प्रथमे तावद्द्वेते त्रयोऽपि
पवनतश्चतुर्विंशः । यत्तु अम्यावर्तमिति अम्यावर्तं पुनः श्रुत्वे तत् त्रिवृत् पवमानावपि रक्तानि आहृन्ति-
त्यत्र त्रिवृत् पवमाना । त्रिविधं तत्रात्रि अनुष्टुपादित्या पवमाना एव त्रिविधमभ्यावृत्तम् । तृतीया च त्रि-
स्तुतशरीरा पवमाना त्रयस्त्रिंशमभ्यावृत्तम् इत्यादि ॥ १० ॥

(त्वे) एतद्विष्णोः कान्तम् । (न्ते) तेन हेतेन भरतो द्यौःप्यन्तिरीजे
तेनेष्ट्वेमां व्यष्टिभ्यान्ते येयम्भरतानान्तदेतद्गाययाऽभिगीतमष्टास-
ततिम्भरतो द्यौःप्यन्तिर्यमुनामनु । गुह्यायाम्वृष्ट्रेऽवध्रात्पञ्चपञ्चा-
शतथ्यं ह्यानुति ॥ ११ ॥

(त्वे) अथ द्वितीयया । त्रयस्त्रिंशुश्च शतथ्यं राजाऽश्वान्वध्याय
मेध्यान् । सोऽष्टुमिरत्यष्टादन्यान्मायायन्मायवत्तरऽ इति ॥ १२ ॥

(त्वे) अथ तृतीयया । शकुन्तला नाडपित्यप्सरा भरत दधे । परः सहस्रानिद्रायाश्चान्
मेध्यान् य आह्रात् विजित्य पृथिवी सर्वाम् ”-इति ॥ १३ ॥

एतद् विष्णोः कान्तम् । तेन हेतेन भरतो द्यौःप्यन्तिरीजे । तेनेष्ट्वा इमा व्यष्टिं ह्यान्ते । येय
भरतानाम् । तदेतद् गाययाऽभिगीतम्-“ अष्टासतति भरतो द्यौःप्यन्तिर्यमुनामनु ।
गाययां वृष्ट्रेऽवध्रात् पञ्चपञ्चाशन् दधे न ”-इति ॥ ११ ॥

अथ द्वितीयया-“ त्रयस्त्रिंश शत राजाऽश्वान् वध्याम् मेध्यान् । सोऽष्टुमिरत्यष्टा-
दन्यान्मायायन्मायवत्तरः ”-इति ॥ १२ ॥

अथ तृतीयया “ शकुन्तला नाडपित्यप्सरा भरत दधे । परः सहस्रानिद्रायाश्चान्
मेध्यान् य आह्रात् विजित्य पृथिवी सर्वाम् ”-इति ॥ १३ ॥

एतद्विष्णोः कान्तम् । एतत् कान्तमिति । कान्तं विरक्तमम् । विरक्तं तत्त्वसामान्यात् । यथा हि
विष्णोः क्रममाणास्य महानराणि पदानि भवति । एव महानरा लोमा । इमा व्यष्टिमानरा । भरत
कालादारभ्य पलियुगं यावत् तदा राज्यानुष्ठितारण्या भरतानामिह जानुर्गिरिः व्यष्टिः । या तु
द्वित्रिंशन् वै त्वरया तस्यालोः इत्यदि व्यष्टिः । सा विदुषं क्रतुफलरूपा इति द्रष्टव्यम् । अष्टासतति
ह्यान् पञ्चान् यमुनामनु यमुनातरे जनवान् । जनं त्वयत्तपुत्रः । वृष्ट्रं वृष्ट्रं गायया ॥ गायता ।
पञ्चपञ्चाशन् । न अवध्रात् । न त्रिंशं त्रिंशत्कालात्त्रयम् भवति त्रिंशत्कालात्त्रयम् अश्वमर्थे ययमान
“ लावतो यावत्प्रतिष्ठामिति ”-तन्निष्पद्यते ॥ ११ ॥

अथ द्वितीयया । यमुनातरे नडपित्यप्सरा अथ । य त्रयस्त्रिंश शतं भवति । तान् त्रयस्त्रिंश शतं
वध्यान् वध्यान् । य इत्यप्यत्र । राजा सुयज्ञश्चाप्यम् । मायवत्तरः प्रजापतिर । ययन्तु अर्थात् स्थित ।
अन्यान्मायायान् अप्रश्नान् २१० ॥ १ ॥

अथ तृतीयया । शकुन्तला नाडपित्यप्सरा नाडपित्यप्सरा । सा पृथ्वी कथ्यायाम् भरतं पुत्रं दधेत्वा तं पृथ्व्या
दधेत्वा गायताना यथैकवर्ती सन् सकल्य प्रथिवीं विजित्य मय्यान्वान् अष्टासतति सन्तान्त्रिंशन् आनितवान्
यागार्थं तैरिष्टवानिमयः । तत्र च त्रयस्त्रिंश शतं गाययानुगोरावय गोपाम्बयवति विरोर्याह्वारः ॥ १३ ॥

१ त्वेति ब्राह्मणं तु “ त्वेति २५० ” इति षष्ठः । ए. ब्रा. ३९ । १ । ४ । इत्यत्र ॥ मूलं षष्ठं तु “ कान्तं यद् ”
(पा. म. ४ । १ । ४०) इति षष्ठः । “ त्वेति २५० ” इति षष्ठः ।

(त्य) अथ चतुर्थ्या । महद्दद्य भरतस्य न पूर्वं नापरे जनाः । दिवम्सु-
र्त्यऽइव बाहुभ्यान्नोदापुः पञ्च मानवाऽइति ॥ १४ ॥

(त्ये) एकविंशस्तोमेन । (५) ऋषभो याज्ञतुरऽईजे श्रिकनानाथं
राजा तदेतद्ग्राथयाऽभिगीतं याज्ञतुरं यजमाने ब्रह्माणऽऋषभे जनाः ।
अश्वमेधे धनं लब्ध्वा त्रिभजन्ते स्म दक्षिणाऽ इति ॥ १५ ॥

त्रयस्त्रिंशस्तोमेन । शोणः सात्रासाहऽ ईजे पाञ्चालो राजा तदेतद्ग्रा-
थयाऽभिगीतं सात्रासाहं यजमानंऽश्वमेधेन तौर्वशाः । उदीरते त्रय-
स्त्रिंशाः पृथग्दद्याणि धर्मिणामिति ॥ १६ ॥

(त्य) अथ द्वितीयया । पृथग् पृथग् सदृशानि यज्ञे कोकपितुस्तुव ।
उदीरते त्रयस्त्रिंशाः पृथग्दद्याणि धर्मिणामिति ॥ १७ ॥

अथ चतुर्थ्या—“महद्दद्य भरतस्य न पूर्वं नापरे जनाः । दिवं मर्त्य इव बाहुभ्या नो-
दापुः पञ्च मानवाः”—इति ॥ १४ ॥

एकविंशस्तोमेन ऋषभो याज्ञतुर ईजे श्रिकाना राजा । तदेतद् ग्राथयाऽभिगीतम्—“याज्ञ-
तुरे यजमाने ब्रह्माण ऋषभे जनाः । अश्वमेधे धनं लब्ध्वा त्रिभजन्ते स्म दक्षिणाः”—इति १५

त्रयस्त्रिंशस्तोमेन शोणः सात्रासाह ईजे पाञ्चालो राजा । तदेतद्ग्राथयाऽभिगीतम्—“सात्रासाहे
यजमानेऽश्वमेधेन तौर्वशाः । उदीरते त्रयस्त्रिंशाः पृथग्दद्याणि धर्मिणाम्”—इति १६ ॥

अथ द्वितीयया—“पृथग् पृथग् सदृशानि यज्ञे कोकपितुस्तुव । उदीरते त्रयस्त्रिंशाः
पृथग्दद्याणि धर्मिणाम्”—इति ॥ १७ ॥

अथ चतुर्थ्या । महत्वाप्तवाम्ना मलम्नायापि पञ्च मानवा उदीरते । कीदृशा न पूर्वं तन्मान् मर-
तान् न वा परं ज्ञात्वा कथमाग्राह्य इव बाहुभ्या मर्त्य ॥ १४ ॥

एकविंशस्तोमेन । तत्र त्रिंशति दिवंस्तु पृथग्दत्ता स्तोमो यज्य क्रतोर्भवेन्नविंशस्तोमेन कथम
इच्छान् । याज्ञतुरे कथमे यजमाने ब्रह्माणो ऋषभे अश्वमेधे धनं लब्ध्वा त्रिभजन्ते दक्षिणा ॥ १५ ॥

त्रयस्त्रिंशस्तोमेन । त्रिंशति दिवंस्तु पृथग्दत्ता स्तोमो अस्तेति त्रयस्त्रिंश स्तोम एव सप्तान् शोणो नाम
मलस्तुहसिनाम् । पृथग्दत्ताऽपि सप्तान् । सप्तान् स्तोम अश्वमेधेन यजमाने उन् ईरते उदीरन्ति । के १
तौर्वशा यथा । उदीरते त्रयस्त्रिंशस्त्रिंशति । त्रयस्त्रिंश स्तोमो उदीरति । तत्र दि शोण त्रयस्त्रिंशतेन
स्तोमन् त्रिंशति दिवंस्तु प्रत्येकं नान्यन्ति । उदीरन्तीत्यह—पृथग्दत्तान् सदृशानि । वामान् चतुर्वर्णा
कवचिनां अश्वारिणो उदीरन्ते इति वर्तते । वार्धमा एव द्रष्टव्यम् । रात्रिषु कवचिन इत्येवमोदीर-
तानिमाणा अन्य एव ॥ १६ ॥

अथ द्वितीया । कोहो नाश्वमेध । के ने अश्व उदीरन्ते इति ग्रन्थमात्रं ग्राहयितुम् । तदन्तरान्-

(त्वु) अयं तृतीयया । सात्रासाहे यजमाने प्राञ्चाले रात्रि सुम्यजि ।
अमाद्यदिन्द्रः सोमेनातृप्यन्ब्राह्मणा धनैरिति ॥ १८ ॥

गोविनतेन शतानीकः । सात्राजितुऽईने काश्यस्याश्वमादाय ततो हेतु-
दव्वाङ्गाशयोऽग्नीऽज्ञादधत् आत्तसोमपीयाः स्मऽइति वृद्धन्तः ॥ १९ ॥

(त्वु) तस्य विधा । चतुर्विंशः । पवमानास्त्रिवृद्धभ्यावृत्तश्चतुश्चत्वारिंशः ।
पवमानाऽएकविंशान्याज्यानि त्रिणवान्युक्त्यानेकविंश-
ानि पृष्ठानि पञ्चविंशः । पवमानास्त्रयस्त्रिंशुमभ्यावृत्तमाग्निष्टोम-
सामादेकविंशान्युक्त्यानेकविंशः । पोटशी पञ्चदशी रात्रिस्त्रिवृ-
त्सन्धिः ॥ २० ॥

अयं तृतीयया—“सात्रासाहे यजमाने प्राञ्चाले रात्रि सुम्यजि । अमाद्यदिन्द्रः सोमेना
तृप्यन् ब्राह्मणा धनैः”—इति ॥ १८ ॥

गोविनतेन शतानीकः सात्राजितुऽईने काश्यस्याश्वमादाय । ततो हेतुर्दवाङ्गाशयोऽग्नी-
ज्ञादधत् । आत्तसोमपीयाः स्मः । इति वृद्धन्तः ॥ १९ ॥

तस्य विधा । चतुर्विंशः पवमानाः । त्रिवृद्धभ्यावृत्तम् । चतुश्चत्वारिंशः पवमानाः । एक-
विंशान्याज्यानि । त्रिणवान्युक्त्यानि । एकविंशानि पृष्ठानि । पञ्चविंशः पवमानाः । त्रयस्त्रिंश-
मभ्यावृत्तम् । आग्निष्टोममादाय । पञ्चविंशान्युक्त्यानि । एकविंशः पोटशी । पञ्चदशी रात्रिः ।
त्रिवृत्सन्धिः ॥ २० ॥

वर्तते, तत्रा तत्र परिमाणं नोक्तम् । अत्र पञ्चविंशान्येव वापि सतिष्य अनुचरन्तानि उद्वृज्यन्त्याह—त्रयस्त्रिंश-
ाश्वा जतीने षट्त्रिंशानि ब्रह्मणा ददातेत्युक्तं वर्तते ॥ १० ॥ १८ ॥

गोविनतेन । गोविन्दो नमः । अथ त्रयस्त्रिंशान्येव अथमेव । तेन शतानीको नमः सत्राजितोऽप्यनु ईने ।
माहेत्यस्य काश्य काश्यस्य श्वभूतं स्नात्वाश्वार्थं कथितमध्यमागप युद्धे विजित्य तत्तद्वारस्य तद्वारस्य
काश्य काश्विवासा रानान् अर्जुनदधत् । मियं । आत्त आदत्तं सोमपीयो येषां ते आत्तसोमपीया
आत्तसोमा गम भक्षणम् । त्रिषमा गम भक्षणं वे अथमेव एव परम् सोमपीयाय तन्मित्रदधते मये एव
सोमपीयो दधन्त्येवमिष्य ॥ १९ ॥

तस्य विधा । तस्य गोविन्दस्य विना विवादं सोमद्वाराय दद्यात् इति देशः । चतुर्विंशः पवमाना ।
इत्यादि प्रत्ययः । चतुश्चत्वारिंश इत्यादि द्वितीयः । तृचतुश्चत्वारिंश पञ्चविंशानि पृष्ठानि इति क्रमभेदो
भक्षणः । न तावदपर्युपयोगः । पञ्चविंश पवमाना इति तृतीयः । तथा इत्यु (१) ॥ २० ॥

(स्तु) तदेतद्वायवाऽभिगीतम् । (१५) शतानीकः समन्तास्तु मेध्यं
सावाजितं हयम् । आदत्त यज्ञङ्गाशीनाम्भरतः सत्पुतामिवेति ॥ २१ ॥

(त्य) अयं द्वितीयया । श्वेतं समन्तास्तु वशश्चरन्तं शतानीको
धृतराष्ट्रस्य मेध्यम् । आद्राय सद्वा दशमास्यमश्वं शतानीको गोवि-
नतेन हेजऽ इति ॥ २२ ॥

(त्य) अयं चतुर्थ्या । महद्दद्य भरतानां पूर्वं नापरे जनाः । दिवं
मर्त्यं इव पक्षाभ्यां नोदापुः सप्त मानवाऽ इति ॥ २३ ॥

(त्य) अयातो दुक्षिणानाम् । (म्मु) मध्यम्यतिराष्ट्रस्य युदन्यद्भू-
मेश्वं पुरुषेभ्यश्च ब्राह्मणस्य च धित्वात्प्राची दिग्योतुर्दक्षिणा ब्रह्मणः
प्रतीच्यध्वभ्योऽदीच्युद्रातुस्तदेव होत्काऽअन्वाभक्ताः ॥ २४ ॥

तदेतद्वायवाऽभिगीतम्—“ शतानीकः समन्तास्तु मेध्यं सावाजितं हयम् । आदत्त यज्ञं
काशीनां भरतः सत्पुतामिव ”—इति ॥ २१ ॥

अयं द्वितीयया—“ श्वेतं समन्तास्तु वशश्चरन्तं शतानीको धृतराष्ट्रस्य मेध्यम् ।
आद्राय सद्वा दशमास्यमश्वं शतानीको गोविनतेन हेजः ” इति ॥ २२ ॥

अयं चतुर्थ्या—“ महद्दद्य भरतानां न पूर्वं नापरे जनाः । दिवं मर्त्यं इव पक्षाभ्यां
नोदापुः सप्त मानवाः ”—इति ॥ २३ ॥

अयातो दुक्षिणानाम् । मध्यम्यति राष्ट्रस्य । युदन्यद् भूमेऽथ पुरुषेभ्यश्च ब्राह्मणस्य च
धित्वात् । प्राची दिग् होतुः दक्षिणा ब्रह्मणः, प्रतीचीः अध्वर्याः, उदीची उद्रातुः, तदेव ।
होत्का अन्वाभक्ताः ॥ २४ ॥

(५) उदयनीयायार्थं सुष्ठुस्तितायाम् । (मुं) एकविंशतिम्वशाऽ
अनुवृन्ध्याऽ आलभते मेवावरुणीर्वैश्वदेवीर्वाहंस्त्वयाऽएतासन्देवताना-
माप्स्ये तद्यद्वाहंस्त्वयाऽअन्त्या भवन्ति ब्रह्म वै बृहस्पतिस्तदु ब्रह्मण्ये-
वान्ततः प्प्रतितिष्ठति ॥ २५ ॥

(त्व) अय यदेकविंशतिम्वशन्ति । (न्त्य) एकविंशतो वाऽएष
यऽ एष तपति द्वादश मामाः पञ्चर्तयऽ इमे लोकाऽअत्रावादित्यऽ
एकविंशोऽ एतामभिसम्पदम् ॥ २६ ॥

(मु) उदयनीयायार्थं सुष्ठुस्तितायाम् । (अ) चतस्रश्च जायाः
कुमारोऽपञ्चमीचत्वारि च शतान्यनुचरीणां ययासमुदितन्वक्षिणा-
न्ददाति ॥ २७ ॥

(त्व) अयोत्तरं सप्तत्तरमृतुपशुभिर्व्यजते । पद्भिराग्नेयैर्वसन्ते
पद्भिरैन्द्रिग्रीप्से पद्भिः पार्जन्यैर्वा मारुतेर्वा वर्षासु पद्भिर्मन्त्रा-

उदयनीयाया संस्तितायाम्, एकविंशति वशा अनुवृन्ध्या आलभते । मेवावरुणीः, वैश्व-
देवीः, वाहंस्त्वयाः । एतासां देवतानामाप्स्ये । तद्यत् वाहंस्त्वया भन्त्या भवन्ति । ब्रह्म वै बृह-
स्पतिः । तदु ब्रह्मण्येवान्ततः प्रतितिष्ठति ॥ २५ ॥

अय यदेकविंशतिम्वशति । एकविंशो वा एषः । य एष तपति । द्वादश मामाः । पञ्चर्तयः । अय
इमे लोकाः । अत्रावादित्य एकविंशः । एतामभिसम्पदम् ॥ २६ ॥

उदयनीयाया संस्तितायाम्, चतस्रश्च जायाः, कुमारोऽपञ्चमी, चत्वारि च शतान्यनु-
चरीणां ययासमुदितम् । वक्षिणां ददाति ॥ २७ ॥

अयोत्तरं सप्तत्तरमृतुपशुभिर्व्यजते । पद्भिराग्नेयैर्वसन्ते । पद्भिः पार्जन्यैर्वा मारु-

अथ षष्ठेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् । चतुर्थप्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

पुरुषो ह नारायणोऽकामयत् । (स्र) अतितिष्ठेयं सुवर्णाणि भूतान्यहमेवेदं सर्वं स्यामिति सुऽ एतम्पुरुषमेधम्पश्चरात्रं यज्ञक्रतुमपश्यत्तमाहरतेनायजत तेनेष्ट्वाऽत्यतिष्ठत्सुवर्णाणि भूतानीदं सर्वमभवदुतितिष्ठति सुवर्णाणि भूतानीदं सर्वमभवति सुऽ एवं विद्वान्पुरुषमेधेन यजते यो वैतदेवमेवेद ॥ १ ॥

तस्य त्रयोविंशतिर्दीक्षाः । (०) द्वादशोपसुदः पञ्च सुत्याः सुऽ एष चत्वारिंशद्दीक्षाः सदीक्षोपसुत्कश्चत्वारिंशदक्षरा विराटुद्विराजमभिसम्पद्यते तता विराडजायत विराजोऽअधि पुरुष इत्येषा वै सा विराडेतस्याऽ एवेतद्विराजो यज्ञम्पुरुषजनयति ॥ २ ॥

अथ पुरुषमेधः ।

पुरुषो ह नारायणोऽकामयत् । अतितिष्ठेयं सर्वाणि भूतानि । अहमेवेदं सर्वं स्यामिति । स एतं पुरुषमेधं पंचरात्रं यज्ञक्रतुमपश्यत् । तमाहरत् । तेनायजत । तेनेष्ट्वा, अत्यतिष्ठत् सर्वाणि भूतानि । इदं सर्वमभवत् । अतितिष्ठति सर्वाणि भूतानि । इदं सर्वं भवति । य एवं विद्वान् पुरुषमेधेन यजते । यो वा एतदेवं वेद ॥ १ ॥

तस्य त्रयोविंशतिर्दीक्षाः । द्वादशोपसुदः । पञ्च सुत्याः । स एष चत्वारिंशद्राजः सदीक्षोपसुत्कः । चत्वारिंशदक्षरा विराट् । उद्विराजमभिसम्पद्यते । “ ततो विराडजायत विराजो अधि पुरुषः ” - (वा. स. ३१. ५) इति । एषा वै सा विराट् । एतस्या एवेतद्विराजो यज्ञं पुरुषं जनयति ॥ २ ॥

पुरुषो ह नारायणोऽकामयत् । अत्राप्याये पुरुषमेध इत्यने । पञ्च सर्वमेधः । अधुना उपन्यन्तसदृशं चत्वारिंशत् राजाणि समूहं सह दक्षोपसुदत्रिणि चत्वारिंशद्रात्रो भवन्ति । ततस्तत्पूर्वोपन्यस्तपचरात्रलेने विनिर्दृष्ट्यन्यनिर्माय । चत्वारिंशद् विराट् यत् । तन् विराजमभिमपश्यत इति । तन् तेन चत्वारिंशद्रात्र विराजमुपपद्यते । मगच्छते च राजा मन्त्रब्रह्म इति सहस्रपुराणाविमहामास्य मर्गातरे शयनाश्रम्यायां कामितवान् । मरणि भूतानि । धर्मज्ञानवैराग्यैर्धर्मप्राणिप्राक्काम्यादिभिश्च गुणैर्जननीय निष्ठेयम् । इतः कर्तव्यं गन्तव्यमस्ति । स्यामिति । अहमेव य एतं सर्वं कर्तव्येन मया मेवम्, यमविज्ञानुविवर्तिरदं सर्वं स्यादिति । स एत प्रकारे प्रमाणं पुरुषमेधाया यज्ञक्रतु एतच्छास्त्रानुसारेणैव, नारायणव श्राद्धायम्, य अदश्यत्,

ता वाऽ एताः । (श्रु) चतस्रो दशतो भवन्ति तदुदेताश्चतस्रो दशतो भवन्त्येषां चैव लोकानामुत्पत्त्यै दिशाश्चेमुमेव लोकम्प्रथमया दशताऽऽमु-
वन्तन्तरिक्षन्दितीयया दिवन्तृतीयया दिशश्चतुर्थया तुयेतैतद्युजमानऽ इम-
मेषु लोकम्प्रथमया दशताऽऽप्रोत्यन्तरिक्षन्दितीयया दिवन्तृतीयया दिश-
श्चतुर्थ्येनावद्वाऽ इदं सर्वं व्यावदिमे च लोका दिशश्च सर्वम्पुरुष-
मेधः सर्वस्यात्प्यै सर्वस्यावरुद्धयै ॥ ३ ॥

(छथाऽप) एकादशाग्नीषोमीयाः पशुषऽन्वसथे । तेषां समाप्तं
कर्मेनादश ब्रूयादुकादशरा त्रिष्टुब्जस्त्रिष्टुब्जं त्रिष्टुब्जैवेतु-
द्भिर्ग्येण ध्रुवमानः पुरस्तात्पाप्मानन्वपहते ॥ ४ ॥

ता वा एताः । चतस्रो दशतो भवति । तपदेताश्चतस्रो दशतो भवति । एषा चैव लोकानामार्षः । दिशा च । इमेव लोक इमेषा दशताऽऽप्नुवन् । अन्तरिक्ष द्वितीयया । दिव तृतीयया । दिग्भ्यस्तुर्था । सर्वेवैतद्यजमान इमेव लोक त्रयमेषा दशताऽऽप्नोति । अन्तरिक्ष द्वितीयया । दिव तृतीयया । दिग्भ्यस्तुर्था । एताऽऽ इदं सर्वम् । यावदिमे च लोका दिशश्च । सर्वं पुनरपेधः । सर्वस्याप्यै । सर्वस्यावरुद्धयै ॥ ३ ॥

एकादशाग्नीषोमीयाः पञ्च उपवसये । तेषां समानं कर्म । एकादश यूषाः । एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् । अत्रिष्टुप् । दीर्घं त्रिष्टुप् । अत्रैष वैतर्हीयेण मनमानः पुरस्तात्पाप्मानमपहते ॥ ४ ॥

(तऽए)एकादशिनाः सुत्यासु पशवो भवन्ति । एकादशाक्षरा त्रिष्टुब्ज-
त्रिष्टुब्धार्थान्त्रिष्टुब्जत्रेणैतद्विषयेण युजमानः पुरस्तात्पाप्मानमुपहते ॥६॥

यद्वैकादशिना भवन्ति । (न्त्ये) एकादशिनी वा ऽहदर्थं सर्वं प्रजा-
पतिर्वैकादशिनी सर्वं हि प्रजापतिः सर्वं पुरुषमेधः सर्वस्याप्त्यै
सर्वस्यावरुद्धयै ॥ ६ ॥

स वा ऽएष पुरुषमेधः । पञ्चरात्रो यज्ञक्रतुर्भवति प्राङ्गो यज्ञः प्राङ्गः
पशुः पञ्चर्तुवः सम्बत्सरो बत्किञ्च पञ्चविधमधिदेवतमध्यात्मन्तुदेनेन
सर्वमाप्नोति ॥७॥

तुस्याग्निष्टोमः प्रथममहर्भवति । (त्यु) अयोक्थ्योऽथातिरात्रोऽयोक्थ्यो-
ऽथाग्निष्टोमः स वा ऽ एष उभयतोऽन्योतिरुभयतऽवकथ्यः ॥ ८ ॥

एकादशिनाः सुत्यासु पशवो भवन्ति । एकादशाक्षरा त्रिष्टुब्ज । त्रिष्टुब्धार्थान्त्रिष्टुब्ज-
त्रेणैतद्विषयेण । युजमानः - पाप्मानमुपहते ॥ ६ ॥

यद्वैकादशिना भवन्ति । एकादशिनी वा ऽहदर्थं सर्वं । प्रजापतिर्वैकादशिनी । सर्वं हि प्रजा-
पतिः । सर्वं पुरुषमेधः । सर्वस्याप्त्यै । सर्वस्यावरुद्धयै ॥ ६ ॥

स वा एष पुरुषमेधः पञ्चरात्रो यज्ञक्रतुर्भवति । प्राङ्गो यज्ञः । प्राक्तः पशुः । पञ्चर्तुवः संबत्सराः ।
बत्किञ्च पञ्चविधमधिदेवतमध्यात्मम् । तदेनेन सर्वमाप्नोति ॥ ७ ॥

तस्याग्निष्टोमः प्रथममहर्भवति । अयोक्थ्यः । अथातिरात्रः । अयोक्थ्यः । अथाग्निष्टोमः । स
वा एष उभयतोऽन्योतिः । उभयतऽवकथ्यः ॥ ८ ॥

लोक प्रथमरा दानाऽऽनुवर्तिनि । ॥ पूर्वं यानि पुण्या । एतदेव यज्ञविद्या इमा देवी विरामन्त्युपसृत
तस्यादि पन्मालम्ब्य पुण्यं नन्ध उन्माह इत्यभिप्राय । “तथैवैतच्चतमान ” इत्युपसृष्टवचनम् । एतावदा इदं
सर्वं पुरुषमेध इति मन्त्रेण दिक्पञ्चसामान्यान् दिग्लोकामक एवेत्यभिप्राय ॥ २-१ ॥

प्रथममववाचनान्न सर्वं भवन्ति नन्धैवायमुपनहार । न तु फलात्तर इति दर्शयति-सर्वं पुरुषमेध इति ।
मोक्षेण दानक्रतुवत्प्रथममाज्या दिग्यामक एवेत्यभिप्राय ॥ ९ ॥

स वा एष पुरुषमेधः । अत्र सप्तान्वयवैयर्थ्यात् उच्यते ॥ ७ ॥

मैत्र्याग्निष्टोमः । अत्र कतिपयवैयर्थ्यात् उच्यते । अथातिरात्रोऽन्योतिरिति ।
अग्निमव गदक्षिष्टोमो अयोनिस्त्वभिप्राय । उभयतऽवकथ्य इति । नान्यथा उभयतऽवकथ्यो रथावाय ॥८॥

० “ यज्ञमन पाप्मानम् ” इत्यस्या पदवाक्यम् “ पुनरात्र ” इति पद वर्ज्यमन्त्रावमुक्तिपुनरात्रिकं वर्ज्यं अस्मदुप-
लभ्यतेति विचार्यमाणमस्ति नु न नि । अन्तरिक्षिकम् ।

१-यज्ञमन पाप्मानम् इति उच्यते १ (का १० म २१ । ३ ।) (एतान् सर्वान्वहन्ति । १ अग्निष्टोम २ अथ्य
३ अग्निष्टोम ४ अथ्य ५ अग्निष्टोम इति वचनम् ।) पूर्ववदाहनी भवति । “ अथ-नाग्निष्टोमम् ” । (का १० म २१ । १ ।)
(मन्त्रेण पुनरात्रं भवति ।)

(कथ्यो) युवमध्यः पञ्चरात्रो भवति । (ती) इमे वै लोकाः पुरुष-
मेधुऽवभयतोऽज्योतिषो वाऽ इमे लोकाऽ अभिनेतुऽआदित्येनामुतस्तु-
स्मादुभयतोऽज्योतिः उन्नसुक्थऽआत्माऽतिरात्रस्तद्युदेताऽवुक्थ्याऽतिरात्र-
मभितो भवतस्तुस्मादयमात्माऽन्नेन परिवृद्धोऽथ युदेप वृषिष्ठो-
ऽतिरात्रोऽह्नाथै स मध्ये तुस्माद्युवमध्यो युते ह वै द्विपन्तम्भ्रातृव्यमयमे-
वास्ति नास्य द्विपन्भ्रातृव्यऽइत्याहुर्बुधऽएवमेव ॥ ९ ॥

तुस्यायमेव लोकः प्रथममुहः । (१) अपुमस्य लोको वसन्तुऽऋतु-
र्बुधर्ध्वमस्माहोकादर्वाचीनमन्तरिक्षात्तद्वितीयमुहस्तदस्य ग्रीष्मऽऋतु-
रन्तरिक्षमेवास्य मध्यममुहस्तन्तरिक्षमस्य वर्षाशुदावृत्तं बुधर्ध्वमन्त-
रिक्षादर्वाचीनन्दिबस्तुच्चतुर्थमुहस्तदस्य हेमन्तऽऋतुर्गोविदास्य पञ्चम-
मुहोऽस्य शिशिरऽऋतुर्द्वितीयमिदं वतम् ॥ १० ॥

(मु) अथाध्यात्मम् । (म्र) प्रतिष्ठेवास्य प्रथममुहः प्रतिष्ठोऽ-
स्य वसन्तुऽऋतुर्बुधर्ध्वमप्रतिष्ठायाऽअत्राचीनम्प्राच्यात्तद्वितीयमुहस्तदस्य
ग्रीष्मऽऋतुर्बुधर्ध्वमेवास्य मध्यममुहममध्यमस्य वर्षाशुदावृत्तं बुधर्ध्वं

यवमध्यः पञ्चरात्रो भवति । इमे वै लोकाः पुरुषमेधः । उभयतोऽज्योतिषो वा इमे लोकाः ।
अभिनेतः । आदित्येनामुतः । तस्मादुभयतोऽज्योतिः । अन्नसुक्थः । आत्माऽतिरात्रः । तप-
देता उक्थ्यावतिरात्रमभितो भवतः । तस्मादयमात्माऽन्नेन परिवृद्धः । अथ युदेप वृषिष्ठोऽतिरात्रः ।
अह्ना ॥ मध्ये । तस्माद्युवमध्यः । युते ह वै द्विपन्तं भ्रातृव्यम् । अपमेवास्ति । नास्य द्विपन्
भ्रातृव्य इत्याहुः । ए एव वेद ॥ ९ ॥

तस्यायमेव लोकः प्रथममुहः । अपुमस्य लोको वसन्तुऽऋतुः । बुधर्ध्वमस्माहोकादर्वाचीनमन्-
तरिक्षात् । तत् द्वितीयमुहः । तदस्य ग्रीष्मऽऋतुः । अन्तरिक्षमेवास्य मध्यममुहः । अन्तरिक्षमस्य
वर्षाशुदावृत्तं । बुधर्ध्वमन्तरिक्षादर्वाचीनं दिवः । तच्चतुर्थमुहः । तदस्य हेमन्तऽऋतुः । गोविदास्य
पञ्चममुहः । शिशिरऽऋतुः । इत्यभिदेवतम् ॥ १० ॥

अथाध्यात्मम् । प्रतिष्ठेवास्य प्रथममुहः । प्रतिष्ठो अस्य वसन्तऽऋतुः । बुधर्ध्वं प्रतिष्ठाया अर्वा-
चीनं मध्याह्नम् । तत् द्वितीयमुहः । तदस्य ग्रीष्मऽऋतुः । मध्यमेवास्य मध्यममुहः । मध्यमस्य
वर्षाशुदावृत्तं । बुधर्ध्वं मध्याह्नार्वाचीनं ग्रीष्मः । तच्चतुर्थमुहः । तदस्य हेमन्तऽऋतुः । शिशिर

‘यवमध्यः’ । यवमेव सुसम्बोद्धेयंति, इमे वै लोकाः पुरुषमेध इति विज्ञेय इत्यभिदेवतम् । अन्न-
सुक्थः, आत्माऽतिरात्र इत्याहुः भवतम् । अन्नसुक्थः परिवृद्धऽभितो भवतम् । आत्मा अतिरात्रः मध्याह्नम्

मुध्यादवाचीनत्वं शीर्ष्णस्तुचतुर्थ्यमुहस्तुद्रस्य हेमन्तऋतुः शिरऽपुवास्य
पञ्चममहः शिरोऽस्य शिशिरऋतुष्वमिमे च लोकाः सम्बत्सश्चात्मा
च पुरुषमेधमभिसम्पद्यन्ते सुर्वम्वाऽइमे लोकाः सुर्वत्वं सम्बत्सरः
सुर्वमात्मा सुर्वम्पुरुषमेधः सुर्वस्याप्त्यै सुर्वस्यावरुद्धयै ॥ ११ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १३।४।१ ॥ (६।१) ॥

अथ तस्मात्पुरुषमेधो नाम । (मे) इमे वै लोकाः पूरयमेव पुरुषो यो-
ऽयम्पवते सोऽस्याम्पुष्टि शेते तस्मात्पुरुषस्तुस्य युदेषु लोकेष्वन्नन्दस्या-
न्नम्मेधस्तद्युदस्यैतदन्नम्मेधस्तस्मात्पुरुषमेधोऽयो युदस्मिन्मेध्यान्पुरुषा-
नाल्लभते तस्माद्वेषु पुरुषमेधः ॥ १ ॥

(स्ता) तान्मे मध्यमेऽहन्नाल्लभते । (तेऽन्तु) अन्तरिक्षम्बै मध्यममह-
रन्तरिक्षमु वै सुर्वेषाम्भूतानामायतनमुथोऽन्नम्वाऽएते पशवऽउदुरम्म-
ध्यममहः उदुरं तदन्नं दधाति ॥ २ ॥

एवास्य पञ्चममहः । शिरोऽस्य शिशिर ऋतुः । इमिमे च लोकाः संवत्सरश्च आत्मा च पुरुष-
मेधमभिसंपद्यते । सर्वं वा इमे लोकाः । सर्वं संवत्सरः । सर्वमात्मा । सर्वं पुरुषमेधः । सर्वस्याप्त्यै ।
सर्वस्यावरुद्धयै ॥ ११ ॥

अथ तस्मात् पुरुषमेधो नाम । इमे वै लोकाः पूः । अयमेव पुरुषः । योऽयं पवते । सो-
ऽस्या पुष्टि शेते । तस्मात् पुरुषः । तस्य युदेषु लोकेष्वन्नम् । तदस्यान्नं मेधः । तद्यदस्यैतदन्नं
मेधः । तस्मात् पुरुषमेधः । अयो युदस्मिन्मेध्यान्पुरुषानाल्लभते । तस्माद्वेषु पुरुषमेधः ॥ १ ॥

तान्मे मध्यमेऽहन्नाल्लभते । अंतरिक्षं वै मध्यममहः । अंतरिक्षमु वै सर्वेषां भूतानामायतनम् ।
अयो अन्नं वा एते पशवः । उदुरं मध्यममहः । उदुरं तदन्नं दधाति ॥ २ ॥

महर्षिणा अत्रे अन्तोऽप्येन । अथ यदेव वाच्य इति यत्र यशान्निर्वचनम् । युनेह वै द्युपासनात् लक्षणम् ।
युने आम्ना मिथ्ययति स्वीय प्ररोहि ब्राह्मणम् अयमवोपासरोहि । त्रिर्गस्यत्र । अथ द्विर् आश्रयो
नाप्ति द्विर्गस्यत्र । श्रवणमन्त्रे आह ॥ ९-११ ॥

इति श्रीमद्वार्ताहाराख्येन कृते मातृदिनायनायत्रायणभाष्ये त्रयोदशोऽध्याये
षष्ठेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १३।६।१ ॥

अथ यमम् । ऊर्ध्वदिक् आग्निदिक् च निर्वचनं पुनराश्रयं त्रियम् ॥ १ ॥ २ ॥

तान्वै दशदशालभते । दशाक्षरा विगडविगडि कृत्स्नमुन्नदकृत्स्नस्ये-
वाद्यायस्यावरुद्धये ॥ ३ ॥

(छयाऽष्ट) एकादश दशतऽआलभते । (तऽष्ट) एकादशाक्षरा त्रिष्टु-
ब्वृज्वस्त्रिष्टुर्वीर्यं त्रिष्टुब्वृज्वैतुद्वीर्येण यजमानो मध्यतः पाप्मान-
मुपहते ॥ ४ ॥

(तेऽष्टा) अष्टाचत्वारिंशत्तम्मध्यमे यूपऽआलभते । (तेऽष्टा) अष्टा-
चत्वारिंशदक्षरा जुगती जागताः पशुवां जुगत्यैवास्मै पशून्वरुद्धे ॥ ५ ॥

(न्दऽष्ट) एकादशैकादशतरेषु । (ष्वे) एकादशाक्षरा त्रिष्टुब्वृज्व-
स्त्रिष्टुर्वीर्यं त्रिष्टुब्वृज्वैतुद्वीर्येण यजमानोऽभितः पाप्मानमुपहते ॥ ६ ॥

तान्वै दशदशालभते । दशाक्षरा विगड । विगड कृत्स्नमन्त्रम् । कृत्स्नस्यैकाद्यायस्यावरुद्धये ॥ ३ ॥
एकादश दशत आलभते । एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् । वृजस्त्रिष्टुप् । वीर्यं त्रिष्टुप् । वृज्वैतु-
द्वीर्येण यजमानो मध्यतः पाप्मानमुपहते ॥ ४ ॥

अष्टाचत्वारिंशत्तम्मध्यमे यूप आलभते । अष्टाचत्वारिंशदक्षरा जुगती । जागताः पशवः ।
जुगत्यैवास्मै पशून्वरुद्धे ॥ ५ ॥

एकादशैकादशतरेषु । एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् । वृजस्त्रिष्टुप् । वीर्यं त्रिष्टुप् । वृज्वैतुद्वीर्येण
यजमानोऽभितः पाप्मानमुपहते ॥ ६ ॥

(रु) आज्येन जुहोति । तेजो वाऽआज्यन्तेजसैवास्मिस्ततेजो
दधाति ॥ १४ ॥

(त्ये) एकादशिनैः सृष्ट्यापयति । (त्ये) एकादशाक्षरा त्रिष्टुब्ज-
स्त्रिष्टुब्गीर्ष्यन्त्रिष्टुब्जज्रेणैतुदीर्घेण यजमानः पाप्मानमुपहते ॥ १५ ॥

(तस्य) उदयनीयायां सृष्ट्यापयति । (मे) एकादश वशा-
ऽअनूबन्ध्याऽआलभते मैत्रावरुणीर्बैश्वदेवीर्वाहस्पत्याऽएतासान्देवताना-
माप्त्यै तद्यद्वाहस्पत्याऽअन्त्या भवन्ति ब्रह्म वै बृहस्पतिस्तदु ब्रह्मण्ये-
वान्ततः प्रतितिष्ठति ॥ १६ ॥

(त्यु) अथ यदेकादश भवन्ति । (न्त्ये) एकादशाक्षरा त्रिष्टुब्ज-
स्त्रिष्टुब्गीर्ष्यन्त्रिष्टुब्जज्रेणैतुदीर्घेण यजमानोऽन्ततः पाप्मानमुपहते त्रैषा-
तुव्युदवसानीयाऽसुवेव वन्धुः ॥ १७ ॥

आज्येन जुहोति । तेजो वा आज्यम् । तेनसैवास्मिन् तदेजो दधाति ॥ १४ ॥

एकादशिनैः संस्थापयति । एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् । वज्रस्त्रिष्टुप् । वीर्यं त्रिष्टुप् । वज्रेणैव
तदीर्घेण यजमानः पाप्मानमुपहते ॥ १५ ॥

उदयनीयायां संस्थापयति । एकादश वशा अनूबन्ध्या आलभते-मैत्रावरुणीः, वैश्व
देवीः, वाहस्पत्याः । एतासां देवतानामाप्त्यै । तत् यत् वाहस्पत्या अन्त्या भवन्ति । ब्रह्म
पृथग्भवति । तत् उ ब्रह्मण्येवान्ततः प्रतितिष्ठति ॥ १६ ॥

अथ यदेकादश भवन्ति । एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् । वज्रस्त्रिष्टुप् । वीर्यं त्रिष्टुप् । वज्रेणैवतदी-
र्घेण यजमानोऽन्ततः पाप्मानमुपहते । त्रैषास्तुव्युदवसानीया । असावेव वन्धुः ॥ १७ ॥

प्रतितिष्ठति । तन्नामुक्तमित्यभिप्रायः । तान्यवशिष्टानेवोदेयुर्नदित्यादि एकमुपसर्हज्यम् । तानेतान् पर्वशि-
ष्टानेतोर्बुध्बन्ति । तैरेकया आहुतीर्गुणेति ह्यादि पाठ्यं तदेकया आहुत्या ता आज्येन जुहोति त्रिष्टु-
कान्नामयनैः जुहोतीत्येव तु वचनात्तान् ॥ १४ ॥ १४ ॥

एकादशिनं पशुनि यथाश्रयति पात्रं कर्म ममादरनीयमुवाच । तत्र पर्वश्रित्येव अथ दिन-
मावात् ॥ १५ ॥

उदयनीयां स स्थितायां प्रतिदेवतं तिस्रस्तिस्र इति पूर्वयो मनो विभागः । उत्तमां तु पच ॥ १६ ॥

एकादशमभ्याहृत्यार्च ॥ १७-१८ ॥

१-वसिष्ठा देवदत्तवशि ब्रह्मचरिन् । अ. भा. सू. २०. १३ ।

२-सिद्धवज्रज्योत्स्नपुत्रदेवाभ्यां दृष्टव्यं । अ. भा. सू. २०. १३ । अग्रेनेति अ. । " आज्येन जुहोति " इति
अत्र पशुतीर्थां वसिष्ठो मुने ।

३-प्रतिदेवता तिस्रस्तिस्र इत्युक्त्या पचाद्यज्यम् । अ. भा. सू. २०. १६ ।

(१) अथातो दक्षिणानाम् । (म्मु) मध्यम्यति राष्ट्रस्य बुदन्यद्रुमेश्च ब्राह्मणस्य च वित्तात्सपुरुषम्प्राची दिग्घोतुर्दक्षिणा ब्रह्मणः प्रतीच्यध्व-
व्योर्दक्षिण्युद्गातुस्तदेव होतृकाऽवन्नुभक्ताः ॥ १८ ॥

(५) अथ यदि ब्राह्मणो यजेत । सर्ववेदसुन्दद्यात्सर्वम्बै ब्राह्मणः
सर्वं^१ सर्ववेदसं^२ सर्वम्पुरुषमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्या-
वरुद्ध्यै ॥ १९ ॥

(द्विचाऽञ्जु) अथात्मब्रह्मो समारोह्य । (ह्यो) उत्तरनारायणेनादित्य-
मुपस्थापानपेक्षमाणोऽरण्यमभिप्रेयान्तदेव मनुष्येभ्यस्तिरोभवति यद्यु
ग्रामे विवस्तेदरण्योरग्री समारोह्योत्तरनारायणेनैवादित्यमुपस्थाप

अथातो दक्षिणानाम् । मध्यम्यति राष्ट्रस्य । बुदन्यद्रुमेश्च, ब्राह्मणस्य च वित्तात्, स-
पुरुषम् । प्राची दिग् घोतुः दक्षिणा ब्रह्मणः । प्रतीच्यध्वयोः । उद्गातुः । तदेव होतृका
अन्वाभक्ताः ॥ १८ ॥

अथ यदि ब्राह्मणो यजेत । सर्ववेदसं दद्यात् । सर्वं वै ब्राह्मणः । सर्वं सर्ववेदसम् । सर्वं
पुरुषमेधः । सर्वस्याप्त्यै । सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ १९ ॥

अथात्मब्रह्मो समारोह्य, उत्तरनारायणेनादित्यमुपस्थाप, अनपेक्षमाणोऽरण्यमभिप्रेयात् । तदेव
मनुष्येभ्यस्तिरोभवति । यद्यु ग्रामे विवस्तेत् । अरण्योरग्री समारोह्य उत्तरनारायणेनैवादित्यमुप-
स्थाप । यद्वेदेषु प्रत्यवस्येत् । अथ तान् यज्ञक्रतूनादरेण यानभ्यामुपात् । उ वा एष न सर्वमा

अथैवमग्री समारोह्य आमलि शरीरे, अग्री समारोह्य, अथ न योनि — (वास ३ । १४) दनि मन्त्रेण
ऊष्माण आन्य, कोष्ठे वा जावेदय । उत्तरनारायणेन नारायणार्थं “अद्वार मधुत” (वास ३ । १७-१९)

१-उपनयनपथमेव दक्षिणाः । (का श्रौ सू २१ । १०१) गृहस्य दक्षिणामावृत्ति । अथमप्य भूमिपुत्रब्राह्मणस्य
पथम् । (का श्रौ सू २० । १०९) इत्युक्तम् । अत्र तु भूमिब्राह्मणस्यैव पुत्रा अपि दत्तव्ये । तथा अथमप्ये अग्री
निवर्तयन्त्यानीन तत्तत्काम्युत्तरम् । अत्र तु अग्री पथवत्त्वत्तत् प्रत्यहं शक्यं दक्षिण-पथवत्त्वत्तत् पथम् पथमप्ये ददतीति
निश्चयः ।

२-सर्वस्य स ब्रह्मणः । (का श्रौ सू २१ । १०१) स ब्रह्मण्यस्य दक्षिणामावृत्ति । अग्री हेतो का पापन - अग्रीकृत
सूत्र द्वितीय रचय मास “ ब्राह्मणराजस्यया ” इति । (का श्रौ सू २१ । २१)

३-निशतस्य समारोह्यमग्री सूर्यमुपस्थापयन्त्य सन्तु दक्षिणामावृत्तिमप्युत्तरं यत्न न मयेवम् । (का श्रौ
सू २१ । १०१) न मययात् पुनर्यद् अतःपथम् । किन्तु अरण्यमेव । उत्तरपथमग्रीमार्गस्यमिति र्कम् । अत्र तत्र र्क
मध्ये स्थितिविज्ञानात्प्राप्त्येतिर्णयः । यत्र स्थितिरुच्यते “ अजगत्पथ निवृत्तति सारवदक्षिणाम् । आत्ममया समारोह्य
ब्राह्मण मन्त्रेण दद्यात् ” (म सू ६ । ३८४) इति । सा च न मन्त्रमेवावस्था सर्ववदक्षिणा प्राजापयति । सा निरुप्य
प्राजापत्य ब्राह्मणस्य । एव च “ वायव्यायमभिज्ञानं बहुवचः ” इति युग्मि रत्नवा श्रुत्या निरुच्यते । अथ स्मार्तैः प्राजापत्या
स्यात् । तदानीं स्यात् श्रुतिव्यतिता स्यात् । न चैतद्विष्णुः । पुत्रमव कथं प्राजापत्यमिति चेत् । यदि हि अत्र प्राजापत्या
पदात् । तदुपस्थिता प्राजापत्यैवमुच्यते ॥

तस्याग्निष्टुदग्निष्टोमः प्रथममुद्भवंति । (त्य) अग्निर्वाऽअग्निष्टुदग्नि-
ष्टोमोऽग्निमुखाऽव वै सुर्वे देवाः सुर्वेपान्देवानामाप्ये तस्याग्नेया
गृहा भवन्त्याग्नेयः पुरोरुचः सुर्वमाग्नेयमसदिति ॥ ३ ॥

(ती) इन्द्रस्तुदुक्थ्यो द्वितीयमुद्भवंति । (ती) इन्द्रो वै सुर्वे देवाः
सुर्वेपान्देवानामाप्ये तस्यैन्द्रा गृहा भवन्त्येन्द्रः पुरोरुचः सुर्वमैन्द्र-
मसदिति ॥ ४ ॥

सुर्वस्तुदुक्थ्यस्तृतीयमुद्भवंति । सुर्वो वै सुर्वे देवाः सुर्वेपां देवाना-
माप्ये तस्य सौर्व्या गृहा भवन्ति सौर्व्यः पुरोरुचः सुर्वेऽसौर्व्य-
मसदिति ॥ ५ ॥

वैश्वदेवश्चतुर्थमुद्भवंति । विश्वे वै सुर्वे देवाः सुर्वेपान्देवानामाप्ये
तस्य वैश्वदेवा गृहा भवन्ति वैश्वदेव्यः पुरोरुचः सुर्वम्वैश्वदेव-
मसदिति ॥ ६ ॥

तस्याग्निष्टुदग्निष्टोमः प्रथममुद्भवंति । अग्निर्वा अग्निष्टुदग्निष्टोमः । अग्निमुखा उ वै सर्वे देवाः ।
सर्वेपां देवानामाप्ये । तस्याग्नेया गृहा भवन्ति । आग्नेयः पुरोरुचः । सर्वमाग्नेयमसदिति ॥ ३ ॥

इन्द्रस्तुदुक्थ्यो द्वितीयमुद्भवंति । इन्द्रो वै सर्वे देवाः । सर्वेपां देवानामाप्ये । तस्यैन्द्रा गृहा
भवन्ति । ऐन्द्रयः पुरोरुचः । सर्वमैन्द्रमसदिति ॥ ४ ॥

सुर्वस्तुदुक्थ्यस्तृतीयमुद्भवंति । सुर्वो वै सर्वे देवाः । सर्वेपां देवानामाप्ये । तस्य सौर्व्या गृहा
भवन्ति । सौर्व्यः पुरोरुचः । सर्वं सौर्व्यमसदिति ॥ ५ ॥

वैश्वदेवश्चतुर्थमुद्भवंति । विश्वे वै सर्वे देवाः । सर्वेपां देवानामाप्ये । तस्य वैश्वदेवा गृहा भवन्ति ।
वैश्वदेव्यः पुरोरुचः । सर्वं वैश्वदेवमसदिति ॥ ६ ॥

अग्निष्टुदग्निर्वा अग्निष्टुदग्निष्टोमः । अग्निमुखा उ वै सर्वे देवाः । सर्वेपां देवानामाप्ये । तस्याग्नेया गृहा भवन्ति । आग्नेयः पुरोरुचः । सर्वमाग्नेयमसदिति ॥ ३ ॥

(त्वा) आश्वमेधिकं मध्यमुं पञ्चममुहर्भवति । तस्मिन्नुश्वमेध्यमालभतेऽश्वमेधस्यैवाप्त्यै ॥ ७ ॥

पौरुषमेधिकं मध्यमुं पष्टममुहर्भवति । तस्मिन्नेध्यान्पुरुषानालभते पुरुषमेधस्यैवाप्त्यै ॥ ८ ॥

(पत्याऽथ) अतोर्व्यामुः सप्तममुहर्भवति । सुर्वेषां यज्ञकतूनामाप्त्यै तस्मिन्तुर्वान्मेध्यानालभते यज्ञ प्राणि यज्ञप्राणम्वया व्वपावताञ्जुहोति त्वचऽस्तुर्त्तमवपाकानाम् सम्ब्रश्मोषधिवनस्पतीनाम्युकिरन्ति शुष्काणांश्चाद्राणांश्चात्रमुन्नञ्जुहोत्यन्नस्यान्नस्याप्त्यै सुर्वञ्जुहोति सुर्वस्मै जुहोति सुर्वस्याप्त्यै सुर्वस्यावरुद्ध्यै प्रातःसवने हुतामु व्वपास्वेवमेव तृतीयसवने हुतेषु इषिःषु ॥ ९ ॥

आश्वमेधिकं पञ्चममुहर्भवति । तस्मिन्नुश्वमेध्यमालभते । अश्वमेधस्यैवाप्त्यै ॥ ७ ॥

पौरुषमेधिकं मध्यमं पष्टममुहर्भवति । तस्मिन्नेध्यान् पुरुषानालभते । पुरुषमेधस्यैवाप्त्यै ॥ ८ ॥

अतोर्व्यामुः सप्तममुहर्भवति । सर्वेषां यज्ञकतूनामाप्त्यै । तस्मिन् सर्वांमेध्यानालभते । यज्ञ प्राणि । यज्ञप्राणम् । यथा वपावतां जुहोति । त्वच दत्तुर्त्तमवपाकानाम् । सम्ब्रश्मोषधिवनस्पतीनां प्रकिरन्ति-शुष्काणां चाद्राणां च । अत्रमन्नं जुहोति । अन्नस्यान्नस्याप्त्यै । सर्वं जुहोति । सर्वस्मै जुहोति । सर्वस्याप्त्यै । सर्वस्यावरुद्ध्यै । प्रातःसवने हुतामु वपासु । एतमेव तृतीयसवने हुतेषु इषिःषु ॥ ९ ॥

तस्मिन् -अश्व मेध्यमालभते इत्यनुवादः सर्वेषामेव भेगाद्वा प्रातःवा । एवमेव तस्मिन्नेध्यानालभते इति ॥ ७ ॥ ८ ॥

‘ अतोर्व्यामुः ’ । अतोर्व्यामुः नाम ऋतु यस्मिन् तिगोहीरेव्यः उर्ध्वं गविर्यावः दत्तमो भवति । सर्वेषां यज्ञकतूनामिति । सर्वाणि अग्निष्टोमोक्त्यपोद्गतितत्पदानि स्तोत्राद्याणि चत्तोर्व्यामुःपञ्चमवर्गान्मित्राद्यः । तस्मिन् सर्वेषु मेध्यान् यज्ञार्हान् पदार्थान् स्वावरुद्ध्यमान् सर्वान् आलभते होमार्थमुपकृत्यपि न तालभते इति । वेदतोर्व्यामुःवात् पशुपञ्चमो व्या । एते चोक्ते नादेवामरुद्ध्यन् तमालभते इत्यादिष्व । मनु मन्त्रं जुहोतीत्यस्मिन् देवतामवच । तयनन्ति सन्तु योम न यामे, नेन तदुक्ता होमाप्य एते न यामा । अन पत्र तद्वैतयमान सर्वमेधे सर्वमेध्यान्नुक्ता” (उप १३।७।११) इति सर्वमे याना होम एवोपदिशत्येति श्रुतं । न तु सर्वमेधेयैरेवेत्येव यामा । ततश्च वपावत् स । उपमेति नवनवोक्ता एव हेतव्याः । न इदमर्हन्त्यपदानि । ताश्च जुहोतिरुत्पेवैव न चयनिकव्येन यान्पानुताक्यादिनेति । यत्र प्राणि नो द्वात्मनिश्चसन् ।

त्रिणवमष्टममुहर्भवति । वृज्ज्रां वै त्रिणवो वृज्ज्रेण सुतु वै क्षत्वृष्टु
स्पृत् न्तद्वृज्ज्रेणैव क्षत्वृष्टु स्पृणोति ॥ १० ॥

त्रयस्त्रिंशद्वृज्ज्वममुहर्भवति । प्रतिष्ठा वै त्रयस्त्रिंशः प्रतिष्ठित्यै ॥ ११ ॥

त्रिणवमष्टममुहर्भवति । वज्रो वै त्रिणवः । वज्रेण सुतु वै क्षत्रं स्पृतम् । तत् वज्रेणैव
क्षत्रं स्पृणोति ॥ १० ॥

त्रयस्त्रिंशं नवममुहर्भवति । प्रतिष्ठा वै त्रयस्त्रिंशः । प्रतिष्ठित्यै ॥ ११ ॥

मन्त्रं ओषधिवनस्पतीनां प्रविरम् । वीक्ष्यन्तां शुष्काणां चार्द्राणां च प्रविरति । अन्नमन्त्रं यवादि जुहोति
शुष्कं जुहोति न सह तानि सकलान्येव जुहोति न त्रगादन्त्यर्थं । सर्वं सर्वत्रातीयं जुहोति सर्वानां ह्यावर-
जमन्त्रानां एतैका व्यक्तिः सूक्ष्माणां च धान्यानां अवदाननात्र जुहोति । न तु सर्वा व्यक्ती अदाक्ष्यवान् ।
धन्येन जात्या मन्त्रा सवा एव व्यक्तीजुहोति । सर्वमे सर्वामने प्रयानपुत्रद्विष्यगमस्य जुहोति ' तदेवाग्निम्-
वादित्य ' इत्यनेनाव्यायेन (वा. स. ३२) कृतं ' सर्वमेव इति समाख्यानात् तदेव सर्वमेवोऽप्याय इति ।
अमर्त्यान् सर्वमेव होतव्यं सर्वमानं त्रयोऽप्याय अमिराति न चान्यत्र कचिदपि विनियुतं । पराध सार्व-
मेवैक एव पुरोश्च यदयम् ' इत्यानाराम ' इत्यादय (वा. म. ३३) ईषपायननं च अत्रैव एव अयापो
विनियुतं । एतेन च प्राप्तं भवते होतव्यम् हुतासु वासु एवमेव तृतीयसंज्ञने हुतेषु पातुनेषु इति ए जुहोति
तनु ' यज्ञाप्रत ' (वा. म. ३४) इत्याख्यायेन क्रमलिङ्गाभ्यां तत्र हि बह्विद्वन्तः अनुक्रम्यते ' य इमा
विधा ' (वा. स. १७।१७) ' विश्वमा ' (वा. स. १७।२६।१।३२) ' यो न पिता ' (वा. म. १७।२७) ' यन्नपतेऽन्नस्य गो मेहि ' (वा. म. ११।८३) इति सर्वामैव अने विश्वन्मर्मा पठितं ।
न च एव अन्यत्र श्रुत्या विनियुतं । तस्मादेव होतव्यमिति मन्ये । कस्यायनेन न तस्मैवित कस्यापि हेतो
इति विप्र ॥ ९ ॥

त्रिर्गव समविंशालोमकम् ॥ १० ॥

त्रयस्त्रिंशं नवममुहर्भवति ॥ ११ ॥

विश्वजित्सुर्वपृष्ठोऽतिरात्रो दशममुहर्भवति । सुर्वम्भे विश्वजित्सु-
र्वपृष्ठोऽतिरात्रः सुर्वम्भेः सुर्वस्याप्त्यै सुर्वस्यावरुद्धयै ॥ १२ ॥

(अथाऽथ) अथातो दक्षिणानाम् । (म्मु) मध्यम्यति राष्ट्रस्य मुद-
न्यद्वाहणस्य वित्तात्सुभूमि सुपुरुषम्याची दिग्घोतुर्दक्षिणाब्रह्मणः प्रती-
च्यच्यर्ष्योऽदीच्युद्वातस्तुदेव होतृकाऽअन्वाभक्ताः ॥ १३ ॥

(स्ते) तेन हेतेन विश्वकर्मा भौवनऽईमे । तेनेष्ट्वाऽत्यतिष्ठत्सुर्वाणि
भूतानीदृथै सुर्वमभवदतितिष्ठति सुर्वाणि भूतानीदृथै सुर्वम्भवति
युऽएवम्विद्वान्तसर्वमिधेन युजते यो वैतदेवम्वेद ॥ १४ ॥

तुथै ह कश्यपो याजयाचकार । तदपि भूमिः श्लोकं जगौ न मा मर्त्यः

विश्वजित् सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो दशममुहर्भवति । सर्वे वै विश्वजित् सर्वपृष्ठोऽतिरात्रः । सर्वे सर्व-
मयः । सर्वस्याप्त्यै । सर्वस्यावरुद्धयै ॥ १२ ॥

अथातो दक्षिणानाम् । मध्यं प्रति राष्ट्रस्य । यदन्यत् ब्राह्मणस्य विधात् । सभूमि ।
मपुरुषम् । माधी दिग् होतुः दक्षिणा ब्रह्मणः । प्रतीच्यच्यर्ष्योः । उदीच्युद्वातुः । तदेव होतृका
अन्वाभक्ताः ॥ १३ ॥

तेन हेतेन विश्वकर्मा भौवन ईमे । तेनेष्ट्वा अत्यतिष्ठत् सर्वाणि भूतानि । इदं सर्वमभवत् । अति-
तिष्ठति सर्वाणि भूतानि । इदं सर्वं भवति । य एव विद्वान् सर्वमिधेन युजते । यो ॥ एतदेवं
वेद ॥ १४ ॥

तं ह कश्यपो याजयाचकार । तदपि भूमिः श्लोकं जगौ—“ न मा मर्त्यः कश्चन दातु-

विश्वंनिनाम एकाह । सर्वाणि पृष्ठमाधनानि रथतरादीनि यम्य सति स सर्वपृष्ठ । तेषां ॥ एवमाने रथतर
कुर्वन्ति आर्मवे बृहत् मय्ये इतराणि ॥ १२ ॥

सुपुरुषमिति । दासा पुरुषा । तेषां दानसम्पदात् ॥ १३ ॥

तेन हेतेन । विश्वकर्मा नाश्रया राजा । मुदनम्यापत्यम् । हिरण्यगर्भो वा विश्वकर्मा । मुदनेषु भूनेषु सर्वा-
नर्थाः सा प्रागदरथायाम् एतेन सर्वमिधेन ईमे ॥ १४ ॥

तं ह कश्यपो याजयाचकार । अस्मै च विश्वकर्मा भूमिं दातु इष्ये । तत्र च कान्ते भूमिरपि एव

१-अतिरात्रा विश्वजित् । (का ओ सू २१ । १०) स विश्वजित् सर्वपृष्ठोऽतिरात्रः ।

२-सुपुरुषमवदन्ति सभूमि । का ओ सू २१ । ११ । सुपुरुषमवदक्षिणामुक्त्वा । सपुरुषमवदेषवदक्षिणा । “ सर्वं त्व
प्रादगम्येति ॥ ” (का ओ सू २१ । १४ । १५) अथ सर्वेभ्यः तु नाश्रयस्त्वय च इदं, भूमिपुत्रदानं तु मन्त्रदेव
वरणाश्रयस्य विद्यासभूमि सुपुरुषमिति । (रा. घ ३१ । ५ । ११ । १२) छुप्रीति सुपुर्ण ।

कुश्चन द्रातुमर्हति विश्वकर्मन्भौवन मन्दु ऽआसिथ । उपमङ्क्ष्यति स्या
सलिलस्य मध्ये मृषैषु ते सङ्गतः कश्यपायेति ॥ १५ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १३-४-३ ॥ (७-१) ॥

इति सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १३-७ ॥

कंडिकासंख्या ॥ १५ ॥

मर्हति विश्वकर्मन् भौवन मन्द आसिथ । उपमङ्क्ष्यति स्या सलिलस्य मध्ये मृषैषु ते
संगतः कश्यपाय १-इति ॥ १५ ॥

श्रीः गीतवती । न मा मयौ मनुष्य कश्चिदपि सरला द्रातुमर्हति । हे विश्वकर्मन् भौवन । त्वं तु मन्द मन्दमति-
जन आसिथ मृषैषु जाल इत्यर्थः । अमनूरादस्य मनु न कृत इति अनाद्वैतानु वाप्रवणान् । इडाग-
मन्तु आर्धधातुस्त्वान् छन्दस्युभयधनि । यस्य मन्द इत्यत्र आह-उपमङ्क्ष्यति स्या । उपमङ्क्ष्यो निशब्दस्यापि ।
“न्यासा त्वया दिमिताः सलिलस्य मध्ये निमग्नानि मयितुमिच्छामि, तत्र ते एव संगतः प्रसिद्धा मृषा
संगतः इत्यर्थः । यथैव अत्रापि प्रतिबान्तिन म कथं न मन्द इत्यभिप्रायः ॥ १५ ॥

इति धर्मशास्त्रार्थहस्तिसामिन् इत्यौ माण्डूकीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशे काण्डे

सप्तमोऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥ ७ ॥ १ ॥

नागाम्बामिभुनोऽब्रुवन् पातशर्यो वसन्हरि ।

धुमर्य दर्शयामास शनिम घोष्यरीषक ॥ १ ॥

श्रीमनोऽब्रुविनायस्य विजयार्जस्य भूपते ।

यमोऽथज्ञो हस्तिभामी न्यास्य-पातशर्यो धुमि ॥ २ ॥

भूमत्रा विजयार्ज कल्पो कलत्रोदिकाम् ।

दानापायस्य वृत्तवान् धुमयमिश्रिते हार ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्विज्ञानिकर्त्री-डाचार्यमन्मथनाम्ना श्रीहोमाम्बामिना इत्यौ माण्डूकीयशतपथ-
ब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशे काण्डे सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १३-७ ॥

अथाष्टमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् । चतुर्थप्रपाठके च चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

अथास्मै इमं शानं कुर्वन्ति । गृहान्वा प्रज्ञानम्या यो वै कश्च प्रियते स शवः । तस्मा एतदन्नं करोति । तस्मात् शवान्नम् । शवान्नं ह वै तत् इमं शानमित्याचक्षते । परो इमं शानं ह वै नाम पितॄणां अन्तरास्ते ह्यमुष्मिन् लोकेऽकृतमशानस्य साधुकृत्यामुपदम्भयन्ति । तेभ्य एतदन्नं करोति । तस्मात् इमं शानम् । इमं शानं ह वै तत् इमं शानमित्याचक्षते परोऽक्षम् ॥ १ ॥

अथ पितृमेधः ।

अथास्मै इमं शानं कुर्वन्ति । गृहान्वा प्रज्ञानं वा । यो वै कश्च प्रियते । स शवः । तस्मा एतदन्नं करोति । तस्मात् शवान्नम् । शवान्नं ह वै तत् इमं शानमित्याचक्षते । परो इमं शानं ह वै नाम पितॄणां अन्तरास्ते ह्यमुष्मिन् लोकेऽकृतमशानस्य साधुकृत्यामुपदम्भयन्ति । तेभ्य एतदन्नं करोति । तस्मात् इमं शानम् । इमं शानं ह वै तत् इमं शानमित्याचक्षते परोऽक्षम् ॥ १ ॥

अथास्मै इमं शानमिति । अथानन्द अधिकारार्थः । नानतरार्थः । कुतः । सर्वमेधेन सह इमं शानं करणस्यानन्तर्यमुपपत्तेः । कथं । सर्वमेधानन्तरं हि गृहभाषे अस्मै इति सर्वमेधयाजी परावृत्त्यः । न च सर्वमेधयाजी सर्वमेधानन्तरं प्रियते । अथापि कथयितुं प्रियेत । तथापि “ यो वै कश्च प्रियते स शवस्तस्मा एतदन्नं करोति ” इति अविशेषवचनात् अनपिचितोऽपि इमं शानमन्तरार्थः । क्षत्रियस्य च सर्वमेधयाजिन एवेतत् इमं शानकरणं । किं तर्हि अविशेषेण । ततश्च सर्वमेधिना सहानन्तर्यं नोपपद्यते । परिशेषात्, अधिकारार्थोऽयं शब्दः । वाक्योपन्यासात् यो वा । अस्मै इति युनं प्रतिनिर्दिश्यते । न सर्वमेधयाजी । यो वै इमं शानं करोति (१) । इमं शानं प्रसिद्धमेव । अस्मिन्मरुत्तनाय वाऽग्नौ । तत् कुर्वन्ति । य तस्य प्रेतस्य मकयताया (१) । किमात्मकं तत् कुर्वन्ति इत्यत आह—गृहान्वा । प्रेतस्य गृहान्वा तत् कुर्वन्ति, यथेकं तन्मन्थन्ति इत्यनेन एवमुक्तं तदपूर्वेण प्रेतो रक्षन्तं गृहेति चेदभिप्रायः । प्रज्ञानं वा । अमुष्मिन् देवदत्तादन्तराश्वेति मुक्तानि इत्येतत् प्रज्ञायने येन तत् प्रज्ञानं च कौर्त्तिकर्त्तव्यं करणमित्यभिप्रायः । यो वै कश्च प्रियते इति प्रयोजनान्तरवचनं च । तस्मै एतदन्नं करोति । अस्मिन् हने एतद्वेत्तुं तन्मात्रं भवतान्यभिप्रायः । तस्मात् शवान्नम् । तत् शवानं च इमं शानमित्याचक्षते परोऽक्षम् । वर्णलोपागमविचारान्तिरेक्यर्थः । इमं शानं नाम पितॄणां दद्यादित्यन्वयः । अन्तरास्ते च अन्नमिमं शानम्य अमुष्मिन् लोके पुण्यकृत्या उपर्हिषन्ति ॥ १ ॥

१-अत्र “ इमं शानम् ” इत्यस्य स्थाने “ वन्ताम् ” इति कश्चमेधयाकर्त्तव्यं वाग्यं वाचितं यथा । तत्परोऽक्षान् यत्ने एव इमं शानमन्तरा नो वाच्यं इति हेतुर्नैव “ कश्चान् ” इति पठने । परं च यं वाच्यं धृते परिनिर्णते नक्ष्त्रं अग्रे सूत्रे व्याप्यते “ इमं शानम् ” इत्येव वैदिकं वाच्यं वाचीयम् । इति मन्यव्यम् ॥

(न्त) तद्वै नक्षिप्रं कुर्वात् । (त्रे) नेत्रवमघट्टस्वाणीति चिउऽएव कुर्वा-
दघमेव तत्तिरः करोति यत्र समा नानु चन स्मरेयुः अथुतिमेव तदघं गमयति ॥ २ ॥

(३) अयुङ्क्षेऽपि सम्बत्सरेषु कुर्वात् । (द) अयुङ्क्षे हि पितृणामेकनक्षत्र-
ऽएकनक्षत्रं हि पितृणाममावास्यायाममावास्या वाऽएकनक्षत्रमेको
हि यद्वेताथै रात्रिथै सुवर्षाणि भूतानि सम्बुसन्ति तेनो तद्वक्त्राममाप्नोति
यः सुवर्षेषु नक्षत्रेषु ॥ ३ ॥

तत् वै न क्षिप्रं कुर्वात् । नेत्रवमघट्टस्वाणीति । चिउ एव कुर्वात् । अघमेव तत्तिरः
करोति । यत्र समा नानु चन स्मरेयुः । अथुतिमेव तदघं गमयति । यद्यनु स्मरेयुः ॥ २ ॥

अयुङ्क्षेऽपि सम्बत्सरेषु कुर्वात् । अयुगं हि पितृणाम् । एकनक्षत्रे । एकनक्षत्रं हि पितृणाम् ।
अमावास्यायाम् । अमावास्या वा एकनक्षत्रम् । एको हि । यत् उ एता रात्रि सर्वाणि भूतानि
संबुसन्ति । तेन उ तं वाममाप्नोति । यः सर्वेषु नक्षत्रेषु ॥ ३ ॥

तद्वै न क्षिप्रम् । क्षिप्रं अविरम्यते न कुर्वात् । नेत्रवमघट्टस्वाणीति । चिउ एव कुर्वात् । अघमेव तत्तिरः
करोति । यत्र समा नानु चन स्मरेयुः । अथुतिमेव तदघं गमयति । यद्यनु स्मरेयुः ॥ २ ॥

अयुङ्क्षेऽपि सम्बत्सरेषु कुर्वात् । अयुगं हि । सर्वमेवोक्तं विनादि, पितृणाम् । ते अपि हि पितृ-
णाममावास्यायाम् । अमावास्या वा एकनक्षत्रम् । एको हि । यत् उ एता रात्रि सर्वाणि भूतानि
संबुसन्ति । तेन उ तं वाममाप्नोति । यः सर्वेषु नक्षत्रेषु ॥ ३ ॥

१-तिनुमघ संस्मरस्वर्ग । का. श्री. सू. २१। ३२।

२-अयुङ्क्षेऽपि । (का. श्री. सू. २१। ३२।) अयुङ्क्षेऽपि सम्बत्सरेषु कुर्वात् । अयुङ्क्षेऽपि सम्बत्सरेषु कुर्वात् । अयुङ्क्षेऽपि सम्बत्सरेषु कुर्वात् ।

३-एकनक्षत्रे । का. श्री. सू. २१। ३४।

४-अमावास्यायाम् । का. श्री. सू. २१। ३५।

शरदि कुर्व्यात् । (त्व) स्वधा वै शरत्स्वधो वै पितृणामन्नं तदेनमन्ने
स्वधायान्दधाति माघे वा मा नोऽधुम्भूदिति निदाघे वा नि नोऽधुं
धीयाता ऽडुति ॥ ४ ॥

चतुःसक्ति । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्या दिक्ष्वस्पर्द्धन्त ते
देवाऽऽसुरान्त्सपुनान्प्रातर्व्यान्दिग्भ्योऽनुदन्तु तेऽदिकाः पराभवं-
स्तस्माद्या वैव्यः प्रजाश्चतुःसक्तीनि ताः इमशानानि कुर्वतेऽय आ-
ऽआसुर्यः प्राच्यास्त्वये त्वत्परिमण्डलानि तेऽनुदन्तु ह्येनान्दिग्भ्योऽसभे
दिशान्तरेण विदधाति प्राचीं च दक्षिणां चेतस्यार्थं इ दिशि पितृलो-
कस्य द्वारं द्वारेवैनमितृलोकं मृषादयति सक्तिभिर्दिक्षु प्रतिविष्टतीतरे-
णात्मनाऽवांतरादिक्षु तदेनर्थं पुनर्वासु दिक्षु प्रतिष्ठापयति ॥ ५ ॥

शरदि कुर्व्यात् । स्वधा वै शरत् । स्वधा उ वै पितृणामन्नम् । तदेनमन्ने स्वधायां दधाति ।
माघे वा । मा नोऽधुं भूदिति । निदाघे वा । नि नोऽधुं धीयाता इति ॥ ४ ॥

चतुःसक्ति । देवाश्चासुराश्च उभये प्राजापत्या दिक्ष्वस्पर्द्धन्त । ते देवा असुरान् सप्तान्
प्रातर्व्यान् दिग्भ्योऽनुदन्त । तेऽदिकाः पराभवन् । तस्मात् या वैव्यः प्रजाः । चतुःसक्तीनि ताः
इमशानानि कुर्वते । अय वा आसुर्यः । प्राच्यास्त्वये त्वत्परिमण्डलानि । तेऽनुदन्त ह्येनान्
दिग्भ्यः । उभे दिशान्तरेण विदधाति । प्राचीं च दक्षिणां च । एतस्यां हि दिशि पितृ-
लोकस्य द्वारम् । द्वारेवैनं पितृलोकं मृषादयति । सक्तिभिर्दिक्षु प्रतिविष्टति । इतरेणात्मनाऽवांतर-
दिक्षु । तदेनं सर्वासु दिक्षु प्रतिष्ठापयति ॥ ५ ॥

शरदि कुर्व्यात् । स्वधा वै शरत् । स्वधेऽन्मन्त्रे । स्वधा अन् शरत् । तत्प हि प्राच्या आख्या
अन्मन्त्रे पश्यन् । स्वधा च पितृणामन्नम् । ततश्च स्वधेऽन्मन्त्रे प्रातर्व्यान् शरदि कुर्वति । मन्त्रे, अन्न स्वधा
मन्त्रेण (१) । माघे वा मा नोऽधुं भूदिति शान्त्याद्ये वैश्राव्येन साधयन्मन्त्रेण निदानमेतत् (२) । एव
अन्मन्त्रेण अथ अर्धेऽन्मन्त्रे दिनेषु तन् म्यायेन मा उद्धवेन् इत्येतद्व्याख्याना ॥ ४ ॥

चतुःसक्ति । चतुर्ध्व इत्यन्तं कुर्वदिति वर्त्तते । दिग्भ्योऽनुदन्त दिगाविपत्यदेव । असुराः
अदिका दिगाविपत्यरहितः परमृण । तस्मात् अत्रापि नदन्तुकारेण या वैव्यः प्रजा देवा मन्त्रिणा
त्रैविशान्ध्या ता चतुःसक्तीनि कुर्वते । अयरात्र विदेवगर्भं । आसुर्यः । असुरस्तप देवदेव-
विप्रविदेवस्य पाखडागमहेतुः प्रकुन्ता । प्राच्याश्च चतुर्ध्वः ये चान्ते इदं पश्यन्ते । ते परिमण्ड-
लानि पितृणाम्नि कुर्वन्ते । यस्मात्ते देवा एनान्मण्डलान्दिग्भ्योऽनुदन्त दिक्षु मन्त्राहितेन चतुः

१-निदानमन्त्रेण । का. जी. सू. ११।१९०

२-निदानं पुराणम् । का. जी. सू. ११।१९०

(त्व) अथातो भूमिजापणस्य । (स्यो) उदीचीनप्रवणे करोत्यु-
दीची वै मनुष्याणान्दिक्तुदेनं मनुष्यलोकऽआभजत्येतद् वै पितरो मनु-
ष्यलोकऽआभक्ता भवन्ति यदेषाम्प्रजा भवति पञ्जा दास्य श्रेयसी
भवति ॥ ६ ॥

दक्षिणाप्रवणे कुर्यादित्याहुः । (ई) दक्षिणाप्रवणो वै पितृलोकस्तुदे-
नं पितृलोकऽआभजतीति न तथा कुर्यादासीवद् नाम तुच्छमज्ञानकरणं
क्षिप्रे हैषामपरोऽनुप्रेति ॥ ७ ॥

दक्षिणाप्रवणस्य प्रत्यये कुर्यादित्यु हेकऽआहुः । (स्त) तत्प्रत्युच्छि-
तमधुम्भवतीति नोऽएव तथा कुर्याद्विद्वाऽउदीचीनप्रवणे करोति तुदेव
प्रत्युच्छिन्नमधुम्भवति ॥ ८ ॥

अथातो भूमिजापणस्य । उदीचीनप्रवणे करोति । उदीची वै मनुष्याणां दिग् । तदेनं मनुष्य-
लोक आभजति । एतद् इ वै पितरो मनुष्यलोक आभजन्ता भवति । यदेषां प्रजा भवति । प्रजा
इ आस्य श्रेयसी भवति ॥ ६ ॥

दक्षिणाप्रवणे कुर्यादित्याहुः । दक्षिणाप्रवणो वै पितृलोकः । तदेनं पितृलोक आभजतीति ।
न तथा कुर्यात् । आसीवद् इ नाम तत् अज्ञानकरणम् । क्षिप्रे इ एषामपरोऽनुप्रेति ॥ ७ ॥

दक्षिणाप्रवणस्य प्रत्यये कुर्यादिति उ इ एव आहुः । तत् प्रत्युच्छिन्नमधुम्भवतीति । नो एव
तथा कुर्यात् । पश्चा उदीचीनप्रवणे करोति । तदेव प्रत्युच्छिन्नमधुम्भवति ॥ ८ ॥

यस्यैव समस्य सतः । (तो) दक्षिणतः पुरस्तादापऽपुन्य स^१स्थाया-
प्रमत्तुऽएतान्दिशमभिनिष्पद्याक्षम्याऽअपोऽपिपथेरस्तत्कुर्भ्याडन्नम्याऽ
आपोऽन्नाद्यमेवास्माऽपुनत्पुरस्तात्प्रत्यग्दधात्यमृतम् वाऽआपऽपुपो ह
जीवानां दिगन्तरेण सप्तर्षीणाञ्चोदयनमादित्यस्य चास्तमयनममृतमेव
तज्जीवेषु दधाति तद्धेतुप्रतिषीदन्नाम स्मशानकरणं जीवेभ्यो हितं
यद्वाव जीवेभ्यो हितन्तुत्पितृभ्यः ॥ ९ ॥

कुम्बति कुर्भ्यात् । (त्कु) कुम्मेऽसदित्ययो शुम्बति शुम्मेऽसादिति नाधि-
पयङ्कुर्भ्यान्नाकाशे नेदाविरघङ्कुर्वाणीति ॥ १० ॥

यस्यैव समस्य सतो दक्षिणतः पुरस्तादाप एतान् । अपुन्य । अमृतम् । एता दिशमभिनि-
ष्पद्य । अक्षरया आपोऽपिपथेरन् । तत् कुर्भ्यात् । अन्नं वा अन्नः । अन्नाद्यमेवास्ते एतत् पुरस्तात्
प्रत्यग्दधाति । अमृतम् उवा आ१३ । एषा उ ह जीवानां दिगन्तरेण । सप्तर्षीणां चोदयनम् । आदि-
त्यस्य चास्तमयनम् । अमृतमेव तज्जीवेषु दधाति । तद्धेतुं प्रतिषीदन्नाम स्मशानकरणं जीवेभ्यो
हितम् । यद्वाव जीवेभ्यो हितम् तत्पितृभ्यः ॥ ९ ॥

कुम्बति कुर्भ्यात् । कुं मेऽसदिति । अयो क्षुम्बति । शुम्मेऽसदिति । नादिपयं कुर्भ्यात् । नाकाशे ।
नेदाविरघं कर्वाणीति ॥ १० ॥

यस्यैव समस्य सतः । यस्य देशस्य दक्षिणार्धादधः पुरस्तादापऽपुन्य सतः । अपुन्य । अमृतम् । अमृतम्
अप्रविशत्य । शनैः पश्चिमोक्ता दिशा प्रतिपत्तया दिशा विपत्तयः त्रिभिः । अथवा चतुर्दिशा । या न ह्यियने
आप ता अपऽपिपथेरन् प्राप्नुयुः सान्ध्येषु । तर्जुनात् । एवं उक्त्वा आग्नेयार्धे प्रेताय तामि एतत् पुरस्तात्
प्रत्यग् प्रति समोक्तुमिमुम् दधाति । एषा उ ह । एषा च जीवानां जायता हि हिता दिक्ष पश्चिमा ।
(ईश्वर तस्या हि प्रायणमयात् कायात् विधायुषः सवृद्धाश्च मनुष्याः कृणुष्यो मयि) । तद्धेतुं
प्रतिषीदन्नाम । प्रतिगत समीप्तामवयन्न तथा, आग्निं प्रतिमान यस्य कर्मतया तत् प्रतिर्भावत् । ईदृश
च जीवेभ्यो हि हितं जीवहितं च पितृभ्यो हितम् । जीवेऽपि जीवे चत् पितृणाम् ॥ ९ ॥

यवति । कर्वावति । शवन्ति मुम्बति वा । यत्र तिग्निं सुप्तं भवति समीचिन्ति मनुष्याणां दुःपत्यान्वेति (१)
नाभिरयत् । एषोऽविमत्तये अविशच्छः परितः देवः च सम्पन्नः । अव्यर्थाभावश्च समागमो भवति । आकाशे
वृक्षगुल्मादिषु रक्षिते । नेत्वा वि सवलोक्यप्रशन्नः नः अप्सु चिद्धं कर्वाणीति ॥ १० ॥

१-यस्य वा । अने कवति वा । का ओ सु ३१ । ५३ ।

२-अदत्तमादयन् । अमृतम् । कः यौ सु ३१ । ५० ।

समूले । समूल^१ हि पितृणाम्बीरिणमिष्ट^२ एतद्वास्याः पित्र्यमनति-
रिक्तमुथोऽअग्रमेव तुद्धृ करोति ॥ १५ ॥

न भूमिपाशमभिदिदधात् । (ब्र) न शरक्षाश्मगन्धाद्याध्याण्डाश्र
पृथिपणीन्नाश्वत्थम्यान्तिकुड्मर्याश्र विभीतकस्य न तिल्वकस्य न
स्फूर्जकस्य न हरिद्रोऽन्नं न्यग्रोधस्य च चान्ये पापनामानो मङ्गलोपेक्षया
नाम्नामेव परिहाराय ॥ १६ ॥

(याथा) अथात् आचूदेव । (वा) अग्निविधुयाऽग्निचितः श्मशानुद्ग-
रोति प्रद्वे यजमानोऽग्निचिनुतेऽमुष्मे तुल्लोकाय यज्ञेनात्मानं^३ सु-
स्फुल्लु^४ एतदु ह यज्ञिये इमांसं^५ स्थितमा श्मशानकरणात्तदग्निविधुया-
ऽग्निचितः श्मशानुद्गरोत्यग्निचित्यामेव तत्सु^६ स्थापयति ॥ १७ ॥

समूले । समूल हि पितृणाम् । बीरिणमिष्टे । एतत् ह अस्याः पित्र्यमनतिरिक्तम् । अयो
अग्रमेव तत् वद्ध करोति ॥ १५ ॥

न भूमिपाशमभिदिदधात् । न शम्भु । नाश्मगन्धान् । नाध्याण्डान् । न पृथिपणीन् । नाश्व-
त्थम्यान्तिकुड्मर्याश्रान् । न विभीतकस्य । न तिल्वकस्य । न स्फूर्जकस्य । न हरिद्रोः । न न्यग्रोधस्य ।
ये चान्ये पापनामानः । मङ्गलोपेक्षया नाम्नामेव परिहाराय ॥ १६ ॥

अथात् आचूदेव । अग्निविधुयाऽग्निचितः श्मशानं करोति । यत् वै यजमानोऽग्निं चिनुते ।
अमुष्मे तुल्लोकाय यज्ञेनात्मानं संस्फुल्लते । एतत् उ ह यज्ञिये कर्म अतस्त्वि तम् आ श्मशान-
करणात् । तत् यदग्निविधुयाऽग्निचितः श्मशानं करोति । अग्निचित्यामेव तत् संस्थापयति ॥ १७ ॥

^१ 'मूले' भन्ति पत्रौषधीना मूलानि तन् भगवत् । (हि योग्यमित्यादि) । पित्र्यं पित्र्यदेवत्वम् । अनति
। एतं अन्यम्यानाकारणं, पितृणामित्यर्थः । उक्तं मातुः । भूमिं श्रीमण्येन पशुनाति उक्तं पित्र्यमम
वारीचम् (१) ॥ १५ ॥

न भूमिपाशम् । पूर्ववत् भूमौ विशेषः । तमति न विद्यात् । तदति देशे न कुर्यात् । भूमिपाशान्
मदरास्ते गुह्यं । पापनामानः । एते स्मेभान्द्रोविदागर्द्वे । मङ्गलानां प्राप्ति-र्या । नामान्येभिः भग-
वतां पापहर्तुं एतन्मन्त्रि न युवात् ॥ १६ ॥

अग्रमेव आग्रम् । अग्निविधयेति । अग्न्याश्रयस्य प्रकारं तथा अग्निचिन् श्मशानं करोति वक्ष्यमाण

^१ चूनाग्निकति । का श्री सु २३।५० ।

^२ चदिश्व । (का श्री सु २३।५२ ।) विद्वत् शम्भुः । यजमानं बहुभ्युत्पन्नराशौ विहितं विनाति । उद्ग्वधारेण
पश्यत्ये । विद्वत्पराशरस्येष्टं अर्ण्यव्याख्या । का श्री सु २५।१५५ १५० ।

^३ यजमानात्पञ्च न्यग्रोधोद्गर्जकविभीतकानामप्यन्वयः । का श्री सु २३।५१ ।

(मर्मा) अथोद्धन्तवाऽआह । स यावत्प्रेत निवृत्त्यन्तस्यात्तावदुद्ध-
न्यात्पुरुषमात्र त्वेवोद्धन्यात्तयाऽपरस्माऽअवकाशत्र करोत्यथोऽओषधि-
लोको वे पितरऽआपधीनाथ ह मूल्यान्युपसर्पन्त्यथो नेदस्याऽअन्तर्हि-
तोऽसदिति ॥ २० ॥

इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थ ब्राह्मणम् ॥ १३।१।४ ॥ (८-१)

अन्तर्द्धापो ह्येके निवपन्ति । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्याऽअस्मिन्-
लोकेऽस्पर्द्धन्त ते देवाऽअसुरान्तसपत्नान्भ्रातृव्यानस्माद्वोक्तादनुदन्त
तस्माद्या देव्य प्रजाऽअनन्तर्हितानि ताः इमशानानि कुर्वन्तेऽथ वाऽ
आसुर्व्यं प्राच्युस्त्वथे त्यदन्तर्हितानि ते चुमान्वद्यस्मिन्स्त्वत् ॥ १ ॥

अथाद्धतवा आह । स यावत्प्रेत निवृत्त्यन्त स्यात् । तावदुद्धयात् । पुरुषमात्र त्वेवोद्धयात् ।
तयाऽपरस्मा अवकाशत्र करोति । अथो आपधिलोको वे विक्र । ओषधीना इ मूल्यान्युपसर्पति ।
अथा नेदस्या अताहताऽमादिति ॥ २० ॥

अतर्द्धापो उ ह एकै निवपति । देवाश्चासुराश्च उभये प्राजापत्या अस्मिन् लोकेऽस्पर्द्धन्त । ते
देवा असुराद् सपत्नान् भ्रातृव्यान् अस्मालोकादनुदन्त । तस्मात् या देवः प्रजा । अनन्त

अथोद्धन्तवै । तद्वच्च इति तस्य समानस्यान आह ब्रूयात् । स यावति एतन्मै महति वा अथश्च उक्तामि
मात्र वा अथानि निवृत्त्यन्त स्यात् तावदुद्धयात् । हागन्त वृषदिति एवकथ्योन्वयान् । पुरश्चमात्र त्वेवोद्ध-
न्यात् । यावत्प्रेत हि निवपति तावत्प्रेत व परमाति स्थितस्य । तयाऽपरस्मै अदस्मै प्रताप अवकाश
न कराति । यति कुपयात् । तत्र हतावताऽऽरोऽति प्रकाशयिमाप । अथो ओषधिलोको वे पितर एति ।
उद्धन्ताधवा । ओषधिरस्याना ॥ २ ॥ कथं ओषधाना पि लभ्यन्ताऽति पितर । कथं त हि
धूमान्निमग्नं च प्राप्य प्रयावृत्ताऽऽनावावृष्टिप्रमणं पृथिवीं प्राप्य स्यादन्तमरुतवण वतमाना ओषधाना
मूल्यान्युपसर्पति । तस्योऽति मूल्यमन्ता प्ररोहन्ति अति तु शब्दमत्र पुष्यति । ववरन् प्ररोहन्तिपमिमाप (१) ।
तत्रच ओषधिवृत्तं गरीमादूवावस्थितात् विद्वन् तस्मात् स्थानाऽधीनितरन्त्यविद्वन्पत्नीपमिमाप (१) ।
यमेत तस्य पुद्गल्यनितानेव न व्युद्गति न वसितानप्यवस्थानाधि (३ य ७ । १।१।१) इति ।
अथो नस्या । अस्या पृथिव्या ओषधामि अताहोऽव प्रत नन् असति । अनो वै द्रवज्या एव विक्रय
णार्थोऽधवा । (अनोऽप्य व किंचिदुद्धमन्तस्य विवानात्) । अथ वतन्मथान्यपरवान् ॥ २० ॥

इति ब्राह्मणवाचद्वार वासिन इतौ मा गन्निथान्तपथऽप्रमथय त्रयोऽन वाग्द

अथमऽध्याय प्रथमं ब्रह्मणम् ॥ १३।८।१ ॥

आदयो हेतु । पृथिव्या मित्रिद्वारप्रदानहान्यमतिवान तस्मिन्त्वया निविजति हवद्वृथिया वा
वस्मिन्निवपति ॥ १ ॥

(८) अथैनत्परिश्रिद्धिः परिश्रयति । याऽपुषामूः परिश्रितस्तुऽपुषा
यजुषा ताः परिश्रयति तूष्णीमिमा देवश्चैव तत्पिब्यञ्च व्याकरोत्यपरि-
मिताभिरुपरिमितो ह्यसौ लोकः ॥ २ ॥

(कोऽथै) अथैनत्पलाशाश्रया व्युदूहति । अदेवाद्देवो व्युदूहनन्तुदेतद-
पेतो यन्तु पणयोऽसुम्ना देवपीयूषऽद्विति पर्णान्वैतदसुम्नान्देवपीयूषसुर-
रक्षप्रान्यस्माल्लोकादुपहन्त्यस्य लोकः सुतावतऽद्विति सुतान् हि यद्वैजानो
युभिरहोभिरक्तुमिष्यन्त्येकमिति तुदेनमृतुमिष्यादोराद्वैश्च सुलोकङ्करोति ॥ ३ ॥

यमो ददात्ववसानमस्माऽद्विति । यमो ह वाऽभस्यामवसानस्येष्टे
तमेवास्माऽभस्यामवसानं वाचति तान्दक्षिणोदस्यत्पदगितरान्देव-
श्चैव तत्पिब्यञ्च व्याकरोति ॥ ४ ॥

(त्व) अथ दक्षिणतः सीरं युनाक्ति । (त्वयु) उत्तरतऽद्वत्यु द्वैकऽआहुः
स यथा कामयेत तथा कुर्ष्याद्वुद्वेति सम्प्रुष्याभिमन्त्रयते सविता ते
शरीरेभ्यः पृथिव्यां लोकमिच्छन्ति सवितेवास्त्येत्तच्छरीरेभ्यः पृथिव्यां

र्हितानि ताः शमनातानि कुर्वन् । अत्र आनुयः । प्राच्यास्त्वयै त्वर्दन्र्हितानि । ते चमा त्वद्
यस्मिन्नात् ॥ १ ॥

अथैनत् परिश्रिद्धिः परिश्रयति । या एषाम् परिश्रयः । ता एताः । यजुषा ताः परिश्रयति ।
तूष्णीमिमाः । देव चैव तत्पिब्यञ्च व्याकरोति । अपरिमिताभिः । अपरिमितो ह्यसौ लोकः ॥ २ ॥

अथैनत्पलाशाश्रया व्युदूहति । यदेवाद्देवो व्युदूहनन्तुदेतद-
देवपीयूषः ॥ इति । पर्णान्वैतदसुम्नान्देवपीयूषसुम्नान्देवपीयूषस्येष्टे-
“अस्य लोकः
सुतावतः”- (वा, सं. ३५. १) इति । सुतान् हि य इजानः । “युभिरहोभिरक्तुमि-
ष्यन्त्येकम्”-इति । तदेनमृतुमिष्यादोराद्वैश्च सुलोकं करोति ॥ ३ ॥

“यमो ददात्ववसानमस्मै”- (वा, सं. ३५. १) इति । यमो ह वाऽभस्यामवसानस्येष्टे । तमे-
वास्मा अभस्यामवसानं वाचति । ता दक्षिणोदस्यति । उदगितरान् । देव चैव तत्पिब्यञ्च व्याकरोति ॥ ४ ॥

अथ दक्षिणतः सीरं युनाक्ति । उत्तरतः इति उ ह एह आहुः । स यथा कामयेत तथा कुर्ष्यात् ।
सुतेति संदेभ्य अभिमन्त्रयते-“सविता ते शरीरेभ्यः पृथिव्यां लोकमिच्छन्ति” इति ।
सवितेवास्त्येत्तच्छरीरेभ्यः पृथिव्यां लोकमिच्छन्ति-“तस्मै युज्यन्तनुयिष्याः”- (वा सं. ३५. १)
इति । एतस्मा उ हि वर्मण उच्यते युज्यन्ते ॥ ५ ॥

लोकमिच्छति तस्मै युज्यन्तामुस्त्रियाऽड्यत्येतस्माऽउ हि कुर्मणऽ
उस्त्रिया युज्यन्ते ॥ ५ ॥

पद्मगवुर्भवति । पृहृकृतवः सम्बत्सरेऽऽकृतुष्वेवैनमेतत्सम्बत्सरे प्रति-
ष्ठापयति । तदपसलवि पर्षाद्वत्योत्तरतुः प्रतीचीम्प्रथमाथै
सीताद्वरूपति वायुः पुनात्विति सविता पुनात्विति जघनाद्धेन दक्षिणाऽ
मेभ्रजसेति दक्षिणाद्धेन प्र्याचीथै सूर्यस्य वर्चसेत्यग्नेषोदीचीम् ॥ ६ ॥
शतम् ६८०० ॥

(अ)चतस्रः सीता यजुषा कृपति । तद्यच्चतसृषु दिक्ष्वन्नन्तस्मिन्नेवैनमेत-
त्प्रतिष्ठापयति तद्वै यजुषाऽद्वा वै तद्यजुर्द्वौ तद्यदिमा दिशः ॥ ७ ॥

(शोऽथा) अथात्मानम्विकृपति । तद्यदेव सम्बत्सरेऽऽन्नन्तस्मिन्नेवै-
नमेतत्प्रतिष्ठापयति तूष्णीमपरिमिताभिरपरिमितो ह्यसौ लोकः ॥ ८ ॥

(कोऽथै) अथैनद्विमुञ्चति । कृत्वा तत्कुर्म युस्मै कुर्मणऽएनद्युद्धे
विमुच्यन्तामुस्त्रियाऽड्यत्येतस्माऽउ हि कुर्मणऽ उस्त्रिया युज्यन्ते तद्-
क्षिणोदस्यत्युदगितरद्वैयश्चै तत्पिण्य च व्याकरोति ॥ ९ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चम ब्राह्मणम् ॥ १३।४।५ ॥ (८-२)

पद्मगव भवति । पद्म कृतव सत्सर । ऋतुष्वेवैनमेतत् सवत्सरे प्रतिष्ठापया प्रतिष्ठापयति ।
तदपसलवि पर्षाद्वत्य उत्तरत प्रतीचा प्रथमा सीता कृपति—“ वायु पुनातु ”—इति ।
“ सविता पुनातु ”—इति जघनाद्धेन दक्षिणा । “ अग्नेभ्रजसा ”—इति दक्षिणाद्धेन
माचीम् । “ सूर्यस्य वर्चसा ”—(वा स ३५ । ३ ।) इत्यग्नेषोदीचीम् ॥ ६ ॥

चतस्र सीता यजुषा कृपति । तत् यत् चतसृषु दिक्ष्वन्नम् । तस्मिन्नेवैनमेतत् प्रतिष्ठापयति ।
तत् वै यजुषा । अद्वा वै तत् । यत् यजुः । अद्वा उ तत् । यत् इमा दिशः ॥ ७ ॥

अथात्मा विकृपति । तद्यदेव सवत्सरऽन्नम् । तस्मिन्नेवैनमेतत् प्रतिष्ठापयति । तूष्णीमपरि-
मिताभि । अपरिमितो ह्यसौ लोक ॥ ८ ॥

अथैनत् विमुञ्चति । कृत्वा तत्कुर्म । यस्मै कर्मण एनत् युक्त—“ विमुच्यतामुस्त्रिया ”
(वा स ३५ । ३) इति । एतस्मा उ हि कर्मण उस्त्रिया युज्या । तदक्षिणोदस्यति । उदगितरत् ।
द्वै चैव तत्पिण्य च व्याकरोति ॥ ९ ॥

“ पद्म गवहाय (वा पा ५ । ३ । ४४०) गवहायग्रा । दक्षिणाय शीतं पीयु पीयति । साकर्मा ”
द्वाना (निदा नि ।) निदाकृतम् ॥ ३-९ ॥

इति श्रामदावायदास्वामिन इतो माथ्यदिनास्तनायत्र न भाय श्रोदश काण्डे

अष्टमऽध्याय विनाय व सणम् ॥ १३ । ८ । २ ॥

अथ सर्वोपधुम्बपति । यदेवादः सर्वोपधन्तुदेतद्ब्रह्मीभिस्तद्वपत्येकये-
दन्देवैव तत्पितृभ्यश्च व्याकरोत्यश्वत्ये वो निषदन्मपण्णे वो व्वसतिष्कृ-
तेति ज्योर्जीवातुमेवैभ्यऽएतदाशास्ते तयो ह्येपामुंकेकोऽपरो जरसा-
ऽनुमैति ॥ १ ॥

(त्य) अधेनञ्चिवपति । (ती) इयम्बे पृथिवी प्रतिष्ठाऽस्यामेवैनमेत-
त्प्रतिष्ठापाम्प्रतिष्ठापयति पुराऽऽदित्यस्योदयात्तिरऽइव वै पितरास्तिरऽ
इव रात्रिस्तिरऽएव तुत्करोति यथा कुर्वतोऽभ्युदियात्तुदेनमुभयोरहो-
रात्रयोः प्रतिष्ठापयति ॥ २ ॥

अथ सर्वोपधं वपति । यदेवादः सर्वोपधम् । नदेतत् । ब्रह्मीभिस्तद्वपति । एकयेदम् । देवं चैव तत्
पितृभ्यश्च व्याकरोति—“ अश्वत्ये वो निषदन्मपण्णे वो व्वसतिष्कृता ”—(वा. सं ३५।४)
इति । ज्योर्जीवातुमेवैभ्य एतदाशास्ते । तथा उ ह एपामेवैकोऽपरो जरसाऽनुमैति ॥ १ ॥

अथ ह एनं निवपति । इयं वै पृथिवी प्रतिष्ठा । अस्यामेवैनमेतत् प्रतिष्ठापाम् प्रतिष्ठापयति । पुरा-
ऽऽदित्यस्योदयात् । तिर इव वै पितरः । तिर इव रात्रिः । तिर एतत् करोति । यथा कुर्वतो-
ऽभ्युदियात् । तदेनमुभयोरहोरात्रयोः प्रतिष्ठापयति ॥ २ ॥

सविता ते शरीराणि । मातुरुपस्यऽनुवचन्विति सवितृवास्पैतच्छरीरा-
ण्यस्यै पृथिव्यै मातुरुपस्यऽनुवपति तस्मै पृथिवि शुम्भवेति यथैवास्माऽ
इयथै शथै स्यादेवमेतदाह प्रजापती त्वा देवतायामुपोदके लोके निद-
धाम्यसाविति नाम गृह्णात्ययस्यै लोकऽनुपोदकस्तदेन प्रजापती देवताया-
मुपोदके लोके निदधाति ॥ ३ ॥

(१५) अथ कचिदाह । (है) एतान्दिशमनवानन्तमृत्वा कुम्भप्रक्षीपानपेक्ष-
माणऽएहीति तत्र जपति परं मृत्योऽनुपरेहि पुन्यां वृत्तेऽ अन्यऽइतरो
देवयानात् । चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजापती रीरिपो मोतु
वीरानिति ज्योऽजीवातुमेवैभ्यऽ एतदाशास्ते तथा हैपामेकैकोऽपरो जरु-
साऽनुमैति ॥ ४ ॥

“ सविता ते शरीराणि मातुरुपस्य आवपतु ”-इति । सवितृवास्पैतच्छरीराण्यस्यै
पृथिव्यै मातुरुपस्य आवपति । “ तस्मै पृथिवि शं भव ”-(वा. सं. १५।५।) इति ।
यथैवास्मा इयं ई स्यात् । एवमेतदाह-“ प्रजापती त्वा देवतायामुपोदके लोके निद-
धामि, अस्तौ ”-(वा. सं. १५।६) इति नाम गृह्णाति । अयं वै लोक उपोदकः । तदेनं
प्रजापती देवतायामुपोदके लोके निदधाति ॥ ३ ॥

अथ कचिदाह-एता दिशमनवानन् मृत्वा, कुम्भं प्रक्षीप्य, अनपेक्षमाण एहीति । तत्र
जपति-“ परं मृत्योऽनुपरेहि पुन्यां वृत्ते अन्य इतरो देवयानात् । चक्षुष्मते
शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजापती रीरिपो मोतु वीरान् ”-(वा. सं. १५।७) इति । ज्योऽजी-
वातुमेवैभ्य एतदाशास्ते । तथा उ ह हैपामेकैकोऽपरो जरताऽनुमैति ॥ ४ ॥

सविता ते । सविता ते शरीराणि आवपतु । “ अयेन वधाह कथयति ” इति (क. ४) वचनात् ।
यथा एतस्मै प्रेताय इयं पृथिवी शं शुभं शुम्भवेत् स्यात् । एवमेतदाह-तस्मै पृथिवि शं भवेति ॥ ३ ॥

अयं कचिदाह-कचिन् प्रकृतं पुरुषमाह प्रप्येत् । एतां दक्षिणां दिशम् अनवानन् अनुच्छ्वसन् मृत्वा
गवा वरिषकुम्भं प्रक्षीप । “ हि हिंसायाम् ” (धा पा स्वा य ३१) प्रपूर्वे अत्र पश्ये वर्तते । प्रक्षिप्या-
नपेक्षमाण एहीति । स वै सप्तयामप्रक्षित करोति । तत्र च प्रत्यागते जपति “ परं मृत्योऽनुपरेहि ” इति ॥ ४ ॥

(त्र्य) अथैनं यथाङ्गकल्पयति । शम्भुः शं हि ते घृणिः शन्ते भवन्तिष्टकाः । शन्ते भवन्तिष्टकाः । ता त्वाऽभिज्ञाशुचन् ॥ कल्पन्तान्ते दिशस्तुभ्यमापः शिवतमास्तुभ्यम्भवन्तु सिन्धवः । अन्तरिक्षं शिवन्तुभ्यं कल्पन्तां ते दिशः सर्वाऽदित्येतदेवास्मै सर्वकल्पयत्येतदस्मै शिवकरोति ॥ ५ ॥

(त्र्य) अथ त्रयोदश पादमात्र्यऽष्टकाऽअलक्षणाः कृता भवन्ति । याऽष्टवामूरमाष्टिकास्तुऽष्टा यजुषा ताऽष्टपदधाति तूष्णीमिमा देवश्चैव तत्पित्र्यञ्च व्याकरोति ॥ ६ ॥

त्रयोदश भवन्ति । त्रयोदश माताः संवत्सरऽऋतुष्वेवैनमेतत्संवत्सरे प्रतिष्ठायाप्रतिष्ठापयति ॥ ७ ॥

पादमात्र्यो भवन्ति । प्रतिष्ठा वै पादः प्रतिष्ठामेवास्मै करोत्यलक्षणा भवन्ति तिरुऽइव वै पितुरस्तिरुऽइव तदलक्षणन्तिरु एव तत्तिरुः करोति ॥ ८ ॥

अथैनं यथाङ्गं कल्पयति—“ शं दालः शं हि ते घृणिः शं ते भवन्तिष्टकाः । शं ते भवन्तिष्टकाः पार्थिवास्तो मा त्वाऽभिज्ञाशुचन् ” “ कल्पन्तान्ते ते दिशः तुभ्यमापः शिवतमास्तुभ्यं भवन्तु सिन्धवः । अन्तरिक्षं शिवन्तुभ्यं कल्पन्तां ते दिशः सर्वाः ”—इति । एतदेवास्मै सर्वं कल्पयति । एतदस्मै शिवं करोति ॥ ५ ॥

अथ त्रयोदश पादमात्र्यऽष्टकाऽअलक्षणाः कृता भवन्ति । या एवाष्टमाष्टिकाः । ता एताः । यजुषा ता उपदधाति । तूष्णीमिमाः । देवश्चैव तत्पित्र्यञ्च व्याकरोति ॥ ६ ॥

त्रयोदश भवन्ति । त्रयोदश माताः संवत्सरः । ऋतुष्वेवैनमेतत्संवत्सरे प्रतिष्ठाया प्रतिष्ठापयति ॥ ७ ॥

पादमात्र्यो भवन्ति । पादोऽत्र वै पादः । प्रतिष्ठामेवास्मै करोति । अलक्षणा भवन्ति । तिरु इव वै पितरः । तिरु इव तत् । तदलक्षणम् । तिर एव तत् तिरुः करोति ॥ ८ ॥

अथैनं यथाङ्गं कल्पयति । एतन्मन्त्राग्रं प्रेतं यथायं वेदुः अग्रे यथा अथ यथा वेदुः तदेव इत्यन्वि-
मर्थे अन्वयान्वितं समानम् । ‘ एतदेवास्मै ’ इत्यु अन्विमेत्याय सर्वं कल्पयति शिवं च करोति ॥ ५ ॥

तासामेकामध्ये प्राचीमुपदधाति । सऽ आत्मा तिस्रः पुरस्तान्मूर्द्धसऽ-
दितास्तच्छिरस्तिष्ठो दक्षिणतः स दक्षिणः पश्चस्तिष्ठऽउत्तरतः सऽ
उत्तरः पश्चस्तिष्ठः पश्चात्तत्पुच्छं सोऽस्यैष पक्षपुच्छवानात्मा ग्रथे-
वाग्रेस्तथा ॥ ९ ॥

(ब्रा० ५) अथ प्रदरात्पुरीषमाहर्तुं ब्रा० आह । (हे) एतद्वास्याः पित्र्य-
मनतिरिक्तमुथोऽअधुमेव तद्वद्ध करोत्यस्मिन्नु द्वैकेऽवान्तरदेगे कर्षू-
ह्वात्वा ततोऽभ्याहारं कुर्वन्ति परिकृपन्त्यु द्वैके दक्षिणतः पश्चादुत्तरत-
स्ततोऽभ्याहारं कुर्वन्ति स यथा कामयेत् तथा कुर्यात् ॥ १० ॥

तासामेका मध्ये प्राचीमुपदधाति, स आत्मा । तिस्रः पुरस्तात् मूर्द्धसंदिताः, तच्छिरः ।
द्विषो दक्षिणतः, स दक्षिणः पक्षः । तिस्र उत्तरतः, स उत्तरः पक्षः । तिस्रः पश्चात्, तत्पु-
च्छम् । सोऽस्यैष पक्षपुच्छवानात्मा । यथैवाग्रेः तथा ॥ ९ ॥

अथ प्रदरात् पुरीषमाहर्तुं ब्रा० आह । एतद् व अस्याः पित्र्यमनतिरिक्तम् । अधो अग्रेव तत् वद्ध
करोति । अस्मिन्नु द्वैके-अवान्तरदेगे कर्षू रतात्वा । ततोऽभ्याहारं कुर्वति । परिकृपति उ ह एके
दक्षिणतः पश्चादुत्तरतः । ततोऽभ्याहारं कुर्वति । स यथा कामयेत् । तथा कुर्यात् ॥ १० ॥

तासामेका मध्ये क्षेत्रम् । प्राचीं प्राग्मुखीम् । ननु च अदक्षणा एता तासा ऊन प्राग्मुक्ता म्यादेव
तर्हि प्राचा वनावाधनपदिनखलिमुद्रधानीयर्थ । तिस्र पुरस्तात् तस्या मन्मथाना मूर्ता शिरसा प्रेम्भ
सन्निभा मणिना नाभ पूर्वपरः परीचा उपदधाति । तिस्रो दक्षिणोत्तरा पराची । एव तिस्र उत्तरतः ।
तिस्र पश्चात् पूर्वपर ॥ ९ ॥

अथ प्रदरात् पुरीषमाहर्तुं ब्रा० आह । प्रदरात् स्वयमेव दागे नृपदेश प्रदत् । तस्मात् पुरीषमाहर्त-
यमिति इत्यत्र प्रेम्भे च । तर्हि नत् प्रेम्भ कुर्यात् । तेन च पुरीषे स्मरान् कुर्यादिति गम्यते । एतद्
अस्या ग्रथिन्ना पित्र्य पित्र्येव्य अवतिग्न असाधारण स्थान य प्रदर । अग्रेव अदक्षिण वद्ध आसन
गेममन्त्रमेव करोतीत्यर्थ । अस्मिन् पूर्वदिनाभ्यान्तरदेशमज्ञानमिने कर्षू गर्तं ग्रावा एव 'अभ्याहार'
अप्राहत्यान्याहृत्याभ्याहार तेनाभ्याहर्तुं पुरीषेण, एके स्मरान् कुर्वति । उपदत्तकालनवाभ्याहार स्मरान्
कुर्वति ॥ १० ॥

१-इका स्या निष्ठाति नृपुणम् । (का थी नू २९ । ५५) ॥

२-मतिरिक्तमन्त्र पुरीषास्तिष्ठतिष्ठोऽङ्गुणा पदवाजा । (का थी नू. २१०५) एतदीं धिनि वाध्वात्पदमेवार्थः ॥

३-मन्त्रपुरीषाद्वय परीषाय वा धर्तुमेवमुक्तम् । (का थी नू. २३ । ५६ ।

(त) तद्वै नु महुत्कुर्ष्यात् । (ज्ञे) नेन्महुदघङ्कृवाणीति यावानुद्वाहुः
पुरुषस्तावत्क्षत्रियस्य कुर्यान्मुखदध्नुं ब्राह्मणस्योपस्यदध्नुं त्रियाऽऊरु-
दप्रम्वैश्यस्याधीवदध्नुं शूद्रस्यैवम्वीर्या ह्येतऽइति ॥ ११ ॥

(त्पु) अघोजानु त्वेव कुर्यात् । (त) तथाऽपरस्माऽवकाशं
करोति तस्य क्रियमाणस्य तेजनीमुत्तरतो धारयन्ति प्रजा इ सा प्रजा-
मेव तदुत्तरतो धारयन्ति तान् न्यस्येद्धृत्वा वैनामूदवा वा गृहेषूच्छये-
त्प्रजामेव तद्गृहेषूच्छयति ॥ १२ ॥

तद्वै न महुत् कुर्यात् । नेन्महुदघ कृवाणीति । यावानुद्वाहुः पुरुषः । तावत् क्षत्रियस्य
कुर्यात् । मुखदध्नुं ब्राह्मणस्य । उपहृदध्नुं त्रियाः । ऊरुदध्नुं वैश्यस्य । अधीवदध्नुं शूद्रस्य । एवं-
वीर्या ह्येत इति ॥ ११ ॥

अघोजानु त्वेव कुर्यात् । तथाऽपरस्मा अवकाशं न करोति । तस्य क्रियमाणस्य तेजनीमुत्तरतो
धारयन्ति । प्रजा इ सा । प्रजामेव तदुत्तरतो धारयन्ति । ता न न्यस्येत् । धृत्वा वैनाम् उद्वा वा
गृहेषूच्छयेत् । प्रजामेव तत् गृहेषूच्छयति ॥ १२ ॥

कृत्वा यवान्वपति । (त्व) अर्घं मे यवयानित्यवकाभिः प्रच्छादयति
कुम्भेऽसदिति दर्भैः प्रच्छादयत्यरुक्षताये ॥ १३ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके पष्ठं ब्राह्मणम् ॥ १३।४।६॥ (८-३) ॥

अथैनच्छकुभिः परिणिहन्ति । पालाशं पुरस्ताद्ब्रह्म वै पलाशो ब्रह्म-
पुरोगवम्वैनं स्वर्गं लोकद्वमयति शमीमयमुत्तरतः शं मेऽसदिति
वारणस्पश्चादयं मे वारयाताऽडिति वृत्रशकुन्दक्षिणतोऽधुस्यैवानुत्ययाय ॥ १॥

कृत्वा यवान्वपति । अर्घं मे यवयानिति । अवकाभिः प्रच्छादयति । कुम्भेऽसदिति । दर्भैः
प्रच्छादयति अरुक्षताये ॥ १३ ॥

अथैनच्छकुभिः परिणिहन्ति । पालाशं पुरस्तात् । ब्रह्म वै पलाशः । ब्रह्मपुरोगवम्वैनं स्वर्गं
लोकं गमयति । शमीमयमुत्तरतः । शं मेऽसदिति । वारणं पश्चात् । अव मे वारयाता इति ।
वृत्रशकु दक्षिणतः । अधस्यैवानुत्ययाय ॥ १ ॥

यवान्वपति अथ मे । (कर्षणामयमाये पूरयिषि ?) । सूत्रकारस्तु-परिकर्षणपक्षे पठित्वे एव यवान्
वपेदिति मेने । अवकाभिः कुशैश्च प्रच्छादयति प्रकृतं दमशानम् ॥ १३ ॥

इति श्रीमद्वार्यहिरवामिन कृतौ माध्विन्दीयशतपथब्राह्मणमाध्वे त्रयोदशे काण्डे
अष्टमेऽध्याये तृताये ब्राह्मणम् ॥ १३।८।१३ ॥

अथैनम् । एतत् दमशानम् । शकुभिः परिणिहन्ति । इति पाशून् वेष्टने कर्तव्यं । शकुभिः निर्यातै
समतात् वेष्टयति । कथं पुनस्तात् शकुभिः परिणिहतीत्यत आह । पालाशं शकुं पुरस्तादिहन्ति । “ ब्रह्मपुरो-
गवम् ” ब्रह्म पुरोगवमस्येति ब्रह्मपुरोगवम् । पुरोगव पुरोगाभिः । गर्भेऽग्रवयोऽन्त्यलोमश्च ब्रह्मन् । शं मे
असदिति । शं सुखं मे मम असन् स्वात् इति प्रार्थयमान । अव मे वारयाता इति प्रार्थयमान । वृत्रशकु
“ वृत्रो वै सोम आत्सीनस्यैतच्छरीरं बद्धीरसो यदस्मान् ” इति वचनात् ॥ अस्मा अस्ममय शकुं वृत्रशकु ।
अवस्य दमशानामकस्य अनययाय स्थिरोऽस्मा तत् प्रतिक्रान्तीत्यभिप्राय ॥ १ ॥

१-वारकट चयवान्वपेत् । का श्री सू २१।८९ । यदि पारकटपुष्टिम इति तत्र तत्र यवानां वापं धृतिरमेवेति कर्त्तव्यं
अथान्तराशुपुरोधादश्वपथे मेववाश्वः ।

१-अवकाभिः कुशैश्च प्रच्छादय । का श्री सू २१।८५ ।

१-विद्वन् सजिपुं गृह्णाति । का श्री सू २१।६१ ।

४-अथैव पुरस्ताच्छमीलवार्यहिरवामिन्याह । का श्री सू २१।६२ ।

(याथ) अथ दक्षिणतः परिवक्त्रे खनन्ति । ते क्षीरेण चोदकेन च पूरयन्ति ते हैनममुष्मिल्लोकेऽक्षिते कुल्येऽब्रुपधावतः सुप्तोत्तरतस्तदाऽऽदकेन पूरयन्ति नु इ वे सप्त स्रवन्तीरथमुत्पेतुमर्हत्यघृत्येवान्त्ययाय ॥ २ ॥

(याश्म) अश्मनर्षीस्त्रीन्प्रकिरन्ति । त्राऽअभ्युत्तरन्त्यश्मन्वती रीयते
सुप्रभघमुत्तिष्ठत प्रतरता सखायः । अत्रा जहीमो ऽशिवा येऽसुसम्भि-
वान्वयमुत्तरेमाभिवाजानिति युथैव यजुस्तुया बुन्धुः ॥ ३ ॥

(१) अपामार्गोऽपमृजते । (तेऽप) अद्यमेव तदपमृजतेऽपायमुप
 क्लिबिषमुप कृत्पासुपो उपः । अपामार्गं त्वमस्मदुप दुःशुष्यथ सुषेति
 यथैव यजुस्तथा वः ॥ ४ ॥

अथ दक्षिणतः परिवक्ते खनति । ते क्षीरेण चोदकेन च पूरयन्ति । ते ह एनममुष्मिन् लोके-
क्षिते कुल्ये उपधावतः । सप्तोत्तरतः । वा उदकेन पूरयन्ति । न ह वै सप्त स्वर्गरीषमत्येतु-
मर्हति । अथस्थिवानत्ययाय ॥ २ ॥

अश्विनर्षास्त्रीन् प्रकिरति । ता अभ्युत्तन्ति-“अश्विन्यती रीयते सारमध्वमुत्तिष्ठत
प्रतरता सखायः । अत्रा जह्मोऽशिवा ये असज्जिबान्वयमुत्तरेमाभिवाजान्”-
(वा सं ३५।१०) इति । यथैव यजुः । तथा वषट् ॥ ३ ॥

अपामार्गैरपमृजते । अयमेव तदपमृजते । “ अपाघमप किल्बिषमप कृत्यामपो
रपः । अपामार्गं त्वमस्मदप दुःस्वप्नं मुखा ”- (वा ॥ ३५ । ११) इति । ययैव यजुः ।
तथा वंद्यः ॥ ४ ॥

अथ दक्षिणैः । श्मशानस्य परिवेके ईषद्वके कर्तुं खनति । ते ह एन ग्रेन अमुष्मिन्प्रलोके अन्वागच्छतः ।
 सन कर्तुं चरतः श्मशानस्य खनति ॥ ३ ॥

भरमनग्रीत्रिन् । भरमनं पाशाणान् ग्रीन् ग्रीन् एकैस्यां क्त्वां प्रथिनति । ता कर्तुं अग्निं तातामु-
परिष्टान् उत्तन्ति उद्गच्छन्ति प्रायः प्रति ॥ ३ ॥

अक्षरार्थे । हस्तगृहीते । स्वस्वस्वमयमृते । “मृदुशुद्धौ” (धा पा. अ. प. १६) विकरण-
न्ययस्य पदव्यत्ययश्चान्द्रव्य । आमानः सौम्यः । प्रह्लादः पुरुषः ॥ ४-७ ॥

१-दशमः पुस्तके कर्तुं शक्या धर्मोद्देश्या पृथग्विधे संश्लेषात् प्राक्कथयत् । क. जी. पु. २१ । ८७ ।

१-जीर्णोपास्यसमन । आ धी सु ११।८८ । कर्णशिविद्या यजमानमग्ना इति ५ ।

३-अथपि गच्छदमन्त्रोक्तिः । अ. भौ ॥ ११।८५। कर्त्तुं दमयन्मन्त्राः प्रसन्ना इति वाच्यं पत्रेभ्यः ।

४-अराधनिचरामणैरमुकते (आ ओ स ३१५०) ॥

(४४) युत्रोदकम्भुवति तत्स्नान्ति । सुमित्रिया न ऽआपऽओषधयः
सन्तिबुत्यञ्जलिनाऽपऽउपाचति व्यञ्जो वा ऽआपो व्यञ्जैर्गैर्वैतुन्मित्रधेयङ्कुरुते
दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि युञ्ज व्ययुनिद्वप्मऽइति ग्रामस्य
दिशन्द्वेष्ट्यः स्यात्तान्दिशम्पुरासिञ्चेत्तेनैव तम्पुराभांवयति ॥ ५ ॥

स यदि स्यावराऽआपो भवन्ति । स्यापयन्त्येषाम्पाप्मानमथ यदि
वहन्ति वहन्त्येषाम्पाप्मानं स्नात्वाऽहृतानि व्वासाथ्सि परिधाय
नङ्कुहः पुच्छमन्वारभ्यायन्त्याग्नेयो वाऽअनङ्कुहानाग्निमुखाऽएव पितृलो-
काजीविलोकमभ्यायन्त्युपोऽअग्निर्वै पथोऽतिबोधा सुऽएनानृतिवहति ॥ ६ ॥

(४५) उद्वपन्तुमसस्पृशीति । (४६) एतामृचञ्जुपन्तो यन्ति तत्तमसः
पितृलोकादादित्यज्योतिरभ्यायन्ति तेभ्यऽआगतेभ्यऽआजनाभ्यञ्जने प्रय-
च्छन्त्येषु इ मानुषोऽलङ्कारस्तेनैव तन्मृत्युमन्तर्दधते ॥ ७ ॥

यत्रोदकं भवति । तत् स्नान्ति । “ सुमित्रियां न आप ओषधयः सन्तु ”-इत्यञ्जलिना-
ऽपउपाचति । वज्रो वा आपः । वज्रैर्गैर्वैतुन्मित्रधेयं कुरुते । “ दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्
द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः ”-(का. सं. ३५।१२) इति । ग्रामस्य दिशं द्वेष्ट्यः स्यात् । तं दिशं
परासिञ्चेत् । तेनैव तं पराभांवयति ॥ ५ ॥

स यदि स्यावरा आपो भवन्ति । स्यापयन्त्येषां पाप्मानम् । अथ यदि वहन्ति । वहन्त्येषां पाप्मा-
नम् । स्नात्वाऽहृतानि वासांसि परिधाय । अनङ्कुहः पुच्छमन्वारभ्यायन्ति । आग्नेयो वा अनङ्कुहान् ।
अग्निमुखा एव तत् पितृलोकाजीविलोकमभ्यायन्ति । अथो अग्निर्वै पथोऽतिबोधा । स एना-
नृतिवहति ॥ ६ ॥

उद्वपं तमेसस्पृशीत्येतामृचं जपन्तो यन्ति । तत्तमसः पितृलोकादादित्यं ज्योतिरभ्यायन्ति ।
तेभ्य आगतेभ्य आजनाभ्यञ्जने प्रयच्छन्ति । एष इ मानुषोऽलङ्कारः । तेनैव ते मृत्युमन्त-
र्दधते ॥ ७ ॥

१-सुमित्रिया न इति स्यात्वाऽहृतान् तस्मैऽनङ्कुहमन्वारभ्यायन्त्याग्नेये (का. प्रो. सू. २१।११)

२-उद्वपन्त्येषां (का. प्रो. सू. २१।११) आजनाभ्यञ्जने इत्या । का. प्रो. सू. ३५।११।

जीविलोकमभ्यायन्त्येतामृचं च पादयोरिति कर्त्तव्यम् ।

(त्रैऽय) अथ गृहेऽग्निं समाधाय । वारणान्परिधीन्परिधाय वार-

जनम् ॥ ८ ॥

(मु) अथ जुहोति । (त्या) आयुष्मानग्रे हविषा वृषानो घृतम-
तीको घृतयोनिरेधि । घृतम्पीत्वा मधु चारु गव्यम्पितेव पुत्रमभिरक्षता-
दिमान्स्वाहुति युधेनानभिरक्षेद्यथाऽग्निगोपायंदेवमेतदाह ॥ ९ ॥

तस्य पुराणोऽनह्वान्दक्षिणा । पुराणा यवाः पुराण्यासन्दी सोपवर्हणे-
पाऽन्वादिष्टा दक्षिणा कामं यथाश्रद्धंभूयसीर्दद्यादिति स्वाग्निचितः ॥ १० ॥

अथ गृहेऽग्निं समाधाय, वारणान्परिधीन्परिधाय, वारणेन खुवेणाग्रय आयुष्मत आहुतिं
जुहोति । अग्निर्वा आयुष्मात् आयुष ईष्टे । तमेवैभ्य आयुर्वाचसि । “अग्न आयुषि पवसे”-
(वा. सं. ३९. १६) इति पुरोऽनुवाक्याभाजनम् ॥ ८ ॥

अथ जुहोति-“ आयुष्मानग्रे हविषा घृषानो घृतमतीको घृतयोनिरेधि । घृतं पीत्वा
मधु चारु गव्यं पितेव पुत्रमभिरक्षतादिमान्स्वाहा ”-(वा. सं. ३९. १७) इति ।
युधेनानभिरक्षेत् । यथाऽग्निगोपायेत् । एवमेतदाह ॥ ९ ॥

तस्य पुराणोऽनह्वान् दक्षिणा । पुराणा यवाः । पुराण्यासन्दी सोपवर्हणा । पुराणादिष्टा
दक्षिणा । कामं यथाश्रद्धं भूयसीर्दद्यात् । इति तु स्वाग्निचितः ॥ १० ॥

अथ गृहेऽग्निं । अग्निलम्बीव प्रेतम्पीतासनः । स हि एवमर्थमेव धारणीयः । अहारेण च प्रेतस्यैवोपासनः
सक्तो निरुत्तरीयः इति धृत्यतदा ॥ ८ ॥ ९ ॥

तस्य पुराणोऽनह्वान् दक्षिणा । तस्य कर्मणः पुराणो वृद्धः अनह्वान् दक्षिणा । सोपवर्हणा । उ-
वर्हणं येन उवर्हणे तदग्निं पुराणमेव जीर्णं यथा आसया, सा दक्षिणा इति च । एव सावदग्निचितः श्रमशान-
कान्तमुक्तम् ॥ १० ॥

१-अथ गृहेऽग्निं वा. सं. ३९. १८ ।

२-अथ गन्तं पीत्वा वा. सं. ३९. १९ । अथ गन्तं सुवेनोपासनेन उवर्हणाय आयु- ३९. २० ।

३-अथ कर्मणो अथ गन्तयात् कर्तुं । अथ न वेनोपासनी । तेन हि लक्ष्मीं विहितकर्मोपासनापनमाना इति ।

४-अह्वारोपासने निमित्तो वृद्धादिति । (का. धौ. सू. १३. १११) कर्तुं-ओपासनेन यद्विद्वद्भिरुपास्यते ।

५-अथ गन्तं न वेनोपासनी । अथ गन्तयात् कर्तुं ।

६-अथ गन्तं न वेनोपासनी । अथ गन्तयात् कर्तुं । (का. धौ. सू. १३. ११०) ॥

(तोऽथा) अथानग्निचितः । (तुऽए) एतदेव भूमिजोपणमेतत्समानं कर्म यद्व्यदग्निकर्मणः कुर्वाद्वाहिताग्नेः शर्कराऽडुत्यु हेकऽआहुर्व्याऽ-
पुवामूरग्न्याधेयशर्करास्तुऽएताऽडुति न तथा कुर्यादित्येकऽईश्वरो
हैताऽअनग्निचितः सन्ततोऽिति स यथा कामयेत तथा कुर्यात् ॥ ११ ॥

(न्म) मर्यादायाऽ एव लोष्टमाहृत्य । (त्या) अन्तरेण निदधातीमुजी-
वेभ्यः परिधिन्दधामि मैषास्तु गादपरोऽअर्थमेतम् । शतजीवन्तु शरदः
पुरुक्षीरन्तुर्मृत्युन्दधतां पर्वतेनेति जीवेभ्यश्चेत्तामपितृभ्यश्च मर्यादा-
करोत्यसम्भेदाय तस्माद् हेतुजीवाश्च पितरश्च न सन्दृश्यन्ते ॥ १२ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ १२।१।७ ॥ (८-४) ॥

इति चतुर्थप्रपाठकः समाप्तः ॥ १२-४ ॥ कण्डिकासंख्या ॥ १०० ॥

इत्यष्टमोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १२ । ८ ॥ कण्डिकासंख्या ॥ ५४ ॥

अस्मिन्काण्डं कण्डिकासंख्या ४३१ ॥ ब्राह्मणानि च ॥ ४३ ॥

इत्यश्वमेधसंज्ञकं त्रयोदशं काण्डं समाप्तम् ॥ १३ ॥

अथानग्निचितः । एतदेव भूमिजोपणम् । एतत् समानं कर्म । यद्व्यदग्निकर्मणः कुर्यात् । आहि-
ताग्नेः शर्करा इत्यु हेक आहुः । या एवामूरग्न्याधेयशर्कराः । ता एता इति । न तथा कुर्यादि-
त्येक । ईश्वरो हैता अनग्निचितं संततोऽिति । स यथा कामयेत । तथा कुर्यात् ॥ ११ ॥

मर्यादाया एव लोष्टमाहृत्य अन्तरेण निदधाति—“ इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि मैषां
स्तु गादपरो अर्थमेतम् । शतं जीवन्तु शरदः पुरुक्षीरन्तुर्मृत्युं दधतां पर्वतेन ”—
(वा. स. ३५ । १५) इति । जीवेभ्यश्चेत्तामपितृभ्यश्च मर्यादा करोति । असंभेदाय । तस्माद्
॥ एतत् जीवाश्च पितरश्च न संदृश्यन्ते ॥ १२ ॥

अथानग्निचितः । वक्ष्यति शेषे अग्निरण परिधिपरिधानं सर्वोपपन्नं इष्टकोपधानं च, एतस्मादन्यत् यत्
तत् समानं, (सर्वना आहिताग्नेस्तु १) । अनग्निचितं । मर्यादां शर्करा इष्टकाव्याने उपैषेया इत्येक ॥ ११ ॥ १२ ॥

१-प्रमत्तशान्तान्तरे मर्यादानोष्टं निदधाति-इत्येव निमित्त इति । अनेन मन्त्रेण । (कल. औ. सू. ११ । ११)

१-७३४ अनग्निचितः । कल. औ. सू. ११ । ७७ ।

१ मन्त्राक्षरार्णवमिन्द्राग्निना मन्त्राक्षरार्णवमिन्द्राग्निना मन्त्राक्षरार्णवमिन्द्राग्निना
अष्टमेऽध्याये चतुर्थे ब्राह्मणे ॥ (१३ । ८ । १) ॥

नामामिन्द्राग्निना मन्त्राक्षरार्णवमिन्द्राग्निना ।

गुणार्थं दर्शयामास शक्तिं पौष्परीयकम् ॥ १ ॥

अग्निना मन्त्राक्षरार्णवमिन्द्राग्निना मन्त्राक्षरार्णवमिन्द्राग्निना ।

धर्मार्णवो हरिश्चामी व्याप्पगन्तव्यी युतिम् ॥ २ ॥

भूयर्मा विक्रमार्णव कल्पा कल्पादिकम् ।

दत्तायाव्यस्य कल्पात् गुणार्थवितृतिं हरिः ॥ ३ ॥

इति श्रीमन्मन्त्राक्षरार्णवमिन्द्राग्निना मन्त्राक्षरार्णवमिन्द्राग्निना मन्त्राक्षरार्णवमिन्द्राग्निना
मन्त्राक्षरार्णवमिन्द्राग्निना मन्त्राक्षरार्णवमिन्द्राग्निना मन्त्राक्षरार्णवमिन्द्राग्निना ॥ १३-८ ॥

इति परिशोदाख्ये भागोऽध्वमेध्वमंज्ञकं त्रयोदशं काण्डं समाप्तम् ॥ १३ ॥

इति माध्यन्दिनीये शनपयत्राहणे परिशेषाख्ये भागे
हरिस्वामिभाष्यसमेते अश्वमेधनामकं त्रयोदशं
काण्डं समाप्तम् ॥ १३ ॥

ॐ

श्रीमद्वाजसनेयिमाध्यन्दिन-

शतपथब्राह्मणम् ।

साधनमाध्यसमेतम् ।

तत्र

चतुर्दशे काण्डे १४-

आद्यं प्रवर्ग्यकाण्डम् ।

अथोत्तराख्ये भाष्ये नृद्वयगणेष्वप्यस्यं ननुर्देशं काण्डम् ।

तत्रावान्तरभूतं प्रथमम् न-यायजयात्मकं द्विप्रपाठकं
प्रार्ग्यनामकं काण्डम् ।

अथ प्रथमोऽध्यायः प्रारभ्यते ।

तत्र प्रथमं प्राग्वणम् ।

प्रथमप्रपाठके च नन्दयः प्रारभ्यते ।

देवा ह वै सत्रं निषेदुः । (१) अतिष्ठि - त्रिमो मुसो विष्णुर्विश्वे
देवाऽऽभ्युद्यन्ताश्चिभ्याम् ॥ १ ॥

(न्ते) तेषां कुरुक्षेत्रे नन्देययजनमास । तस्मादाहुः कुरुक्षेत्रे नन्देयानन्देय-
यजनमिति तस्माद्युज क च कुरुक्षेत्रे नन्देय निगच्छति तदेव नन्देयतऽइदं
देययजनमिति तद्धि दत्तानन्देययजनम् ॥ २ ॥

(न्तु) तुऽ आसते । श्रियद्गच्छेम युशः स्यामात्राडाः स्यामेति तयोऽ-
 एवेमे सत्रमासते ये सत्रमासते श्रियद्गच्छेम युशः स्यामात्राडाः स्यामेति ॥ ३ ॥
 ते होतुः । (ख्यो) यो नः श्रमेण तपसा श्रद्धया यज्ञेनाहुतिभिर्भक्ष-
 स्योदृचस्पृर्वोऽवगच्छात्स नः श्रेष्ठोऽसत्तु नः सर्वेषां सहेति
 तयेति ॥ ४ ॥

तद्विष्णुः प्रथमः प्राप । स देवानां श्रेष्ठोऽभवत्तस्मादाहुर्विष्णु-
 र्देवानां श्रेष्ठऽ इति ॥ ५ ॥

स यः स विष्णुर्व्यज्ञः सः । (स) स यः स यज्ञोऽसौ तुऽ आदित्यस्तु देव-
 यज्ञो विष्णुर्ग शशाक संयन्तुं तदिदमप्येतोर्ह नैव सर्वेऽइव युशः
 शक्नोति संयन्तुम् ॥ ६ ॥

(श्रै) स तिसृष्वन्वमादायापचक्राम । स धनुरात्न्यां शिर उपस्तभ्य
 तस्थौ तुन्देवाऽञ्जनभिधृष्णवन्तः समन्तुम्पटिण्याविज्ञन्त ॥ ७ ॥ :

ता ह वृज्यऽ ऊचुः । (रि) इमा वै वृज्यो यदुपदीका योऽस्य ज्याम-
 प्यद्यात्किमस्मै प्रयच्छेतेत्यन्नाद्यमस्मै प्रयच्छेन्नाऽपि धन्वन्नपोऽधि-
 गच्छेत्तयाऽस्मै सर्वमन्नाद्यं प्रयच्छेमेति तयेति ॥ ८ ॥

कुलशेखरस्य निगच्छति । तदेव मन्थते इदं देवयजनमिति । तदि देवानां देवयजनम् ॥ १ ॥
 त आसत । श्रियं गच्छेम । युशः स्याम । अत्रादाः स्यामेति ॥ ३ ॥

ते होतुः । यो नः श्रमेण तपसा श्रद्धया यज्ञेनाहुतिभिर्भक्षस्योदृचं पूर्वोऽवगच्छात् । स नः
 श्रेष्ठोऽसत् । तदु नः सर्वेषां सहेति । तयेति ॥ ४ ॥

तद्विष्णुः प्रथमः प्राप । स देवानां श्रेष्ठोऽभवत् । तस्मादाहुः-विष्णुर्देवानां श्रेष्ठ इति ॥ ५ ॥

स यः स विष्णुः । यज्ञः सः । स यः स यज्ञः । असौ सऽ आदित्यः । तदेदं यज्ञो विष्णुर्न
 शशाक संयन्तुं तदिदमप्येतोर्ह नैव सर्वे इव युशः शक्नोति संयन्तुम् ॥ ६ ॥

स तिसृष्वन्वमादायापचक्राम । स धनुरात्न्यां शिर उपस्तभ्य तस्थौ । तं देवा अन्भिधृष्णवन्तः
 समन्तं परिण्याविशन्त ॥ ७ ॥

ता ह वृज्य ऊचुः । इमा वै वृज्यो यदुपदीकाः । योऽस्य ज्यामप्यद्यात् । किमस्मै प्रयच्छे-
 तेति । अन्नाद्यमस्मै प्रयच्छेम । अपि धन्वन्नपोऽधिगच्छेत् । तयाऽस्मै सर्वमन्नाद्यं प्रयच्छेमेति ।
 तयेति ॥ ८ ॥

तस्योपपरासृत्य । ज्यामपि जक्षुस्तस्याभिच्छायां धनुरात्स्थीं विष्कु-
रन्त्यौ विष्णोः शिरः प्रचिच्छिदतुः ॥ ९ ॥

(स्त) तद्वृद्धिर्निति पपात । तुत्पतित्वाऽऽवाडित्योऽभवदयेतरः
प्राडेव प्रावृज्यत तद्यष्टृद्धित्युपतत्तस्माद्दर्मोऽथ यत्प्रावृज्यत
तस्मात्प्रवर्ग्यः ॥ १० ॥

(स्ते) ते देवाऽभङ्गान् । (न्म) महान्वत नो वीरोऽपाद्रीति
तस्मान्महावीरस्तस्य यो रसो व्युक्षरत्तुम्पणिभिः सुम्पृजुस्तस्मा-
त्सम्प्राद ॥ ११ ॥

(द्तुं) तुन्देवाऽअभ्यसृज्यन्त । यथा विवृत्ति वेत्स्यमानाऽएवन्त-
मिन्द्रः प्रथमः प्राप तुमन्वङ्गमनु न्यपद्यत तम्पुर्वगृह्णात्तुम्परिगृह्येदं
यशोऽभवद्यदिदमिन्द्रो यशो यशो ह भवति युऽएरमुदे ॥ १२ ॥

सुऽचऽएव मखः स विष्णुः । (स्तु) तुतऽइन्द्रो मखवानभवन्मख-
वान् वै तुम्पुवानित्याचक्षते परोऽक्षम्परोऽक्षकामा हि देवाः ॥ १३ ॥

तस्योपपरासृत्य ज्यामपि जक्षुः । तस्या छिन्नायां धनुरात्स्थीं विष्कुरन्त्यौ विष्णोः शिरः
प्रचिच्छिदतुः ॥ ९ ॥

तद्वृद्धिर्निति पपात । तत्पतित्वाऽऽवाडित्योऽभवत् । अयेतरः प्राडेव प्रावृज्यत । तद्यष्टृ-
द्धित्युपतत् । तस्माद्दर्मः । अथ यत्प्रावृज्यत । तस्मात्प्रवर्ग्यः ॥ १० ॥

ते देवा अष्टवन् । महान्वत नो वीरोऽपाद्रीति । तस्मान्महावीरः । तस्य यो रसो व्युक्षरत् ।
तं पणिभिः संमपृजुः । तस्मात्सम्प्राद ॥ ११ ॥

तं देवा अभ्यसृज्यन् । यथा विवृत्ति वेत्स्यमानाः । एवम् तमिन्द्रः प्रथमं प्राप । तमन्वङ्गमनु न्यप-
द्यत । तं पुर्वगृह्णात् । तं परिगृह्णा इदं यशोऽभवत् । यद्विन्द्रो यशः । यशो ह भवति । य
एवमेतद्रेद ॥ १२ ॥

स उऽएव मखः । ॥ विष्णुः । तुत इन्द्रो मखवानभवत् । मखवान् वै । तं मखवानित्याचक्षते
परोऽक्षम् परोऽक्षकामा हि देवाः ॥ १३ ॥

तमिन्द्र मखानिति वर्गद्वितीयस्य स्थाने वर्गचतुर्थस्य प्रस्थित 'परोऽऽ' पाठोऽप्येव 'आवृज्ये' ।
लोका कथयति । 'हि' यस्मात् 'देवा परोऽक्षकामा' परोऽऽ कमन्मन्ता मन् । तन्मन्तोऽऽमावृज्ये ।
लोकेऽपि वयोनिषादिना महीराम प्रपञ्च सनातनहृदये कुर्वति । तन्मन्त्रिण्यस्य औत्तरात् नमनर एव
पारिभाषिकं सिध्दादयो व्यवहरन्ति । तस्मादेतानामपि मुखतो नमन्मन्त्रे द्वीपमावम्य समान्मन्त्रवान्

(स्ता) ताम्रयो वस्त्रीभ्योऽन्नाद्यम्प्रायच्छन् । (ह्रा) आपो वै सर्व-
मन्नं ताभिर्हीदुमगिक्नुयमिवाहुन्ति यदिदं किञ्चादन्ति ॥ १४ ॥

(र्यु) अथेममिषुषु व्यञ्जं त्रेधा व्यभजनन् । वसुतवः प्रातःसवनमुं
रुद्रा माध्यन्दिनं सुवनमादित्यास्तृतीयसवनम् ॥ १५ ॥

(म) अग्निः प्रातःसवनम् । (सि) इन्द्रो माध्यन्दिनं सुवनमिष्वे
देवास्तृतीयसवनम् ॥ १६ ॥

(ज्वा) गायत्री प्रातःसवनम् । (त्रि) त्रिष्टुप्माध्यन्दिनं सुवनञ्च-
गती तृतीयसवनं तेनापशीर्णा यजेन देवा ऽअर्चन्तः धाम्य
न्तश्चेरुः ॥ १७ ॥

ताम्रयो वस्त्रीभ्योऽन्नाद्यं प्रायच्छन् । आपो वै सर्वमन्नम् । ताभिर्हीदुमगिक्नुयमिवाहुन्ति । यदिदं
किञ्चादन्ति ॥ १४ ॥

अथेमं विष्णु यज्ञं त्रेधा व्यभजन् । वसुतवः प्रातःसवनम् । रुद्रा माध्यन्दिनं सवनम् । आदित्या
स्तृतीयसवनम् ॥ १५ ॥

अग्निं प्रातःसवनम् । इन्द्रो माध्यन्दिनं सवनम् । इष्वे देवास्तृतीयसवनम् ॥ १६ ॥

गायत्री प्रातःसवनम् । त्रिष्टुप् माध्यन्दिनं सवनम् । जगती तृतीयसवनम् । तेनापशीर्णा यजेन
देवा अर्चन्तः धाम्यन्तश्चेरुः ॥ १७ ॥

दध्यङ् ह वाऽआयर्वजः । (५) एतुथ् शुक्रमेतुं यज्ञम्विद्वत्कार
ययापयेतुद्यज्ञस्य शिरः प्रतिधीयते यथैष कृत्स्नो यज्ञो भवति ॥ १८ ॥

स हेन्द्रेणोक्तऽस्मात् । (स) एतुश्चेदन्यस्माऽभिवृत्त्यास्तुतऽएव ते शिर-
श्छिन्द्यामिति ॥ १९ ॥

तदु हाश्विनोरनुश्रुतमास । दध्यङ् ह वाऽआयर्वजः एतुथ् शुक्र-

दध्यङ् ह वा आयर्वज एतु शुक्रमेत यज्ञं विद्वत्कार । ययापयेतद्यज्ञस्य शिरः प्रतिधीयते
यथैष कृत्स्नो यज्ञो भवति ॥ १८ ॥

स हेन्द्रेणोक्तऽस्मात् । एतुश्चेदन्यस्माऽभिवृत्त्याः । तत एव ते शिरश्छिन्द्यामिति ॥ १९ ॥

तदु हाश्विनोरनुश्रुतमास । दध्यङ् उ ह वा आयर्वज एतु शुक्रमेत यज्ञं वेद । ययापयेतद्यज्ञस्य
शिरः प्रतिधीयते । यथैष कृत्स्नो यज्ञो भवति ॥ २० ॥

मेतुं यजुन्वेद यथायथैतद्यजुस्य शिरः प्रतिधीयते यथैष कृत्स्नो यज्ञो भवतीति ॥ २० ॥

तौ हैत्योचतुः । (५) उप त्वाऽयावेति किमनुवक्ष्यमाणावित्येतथं शुक्र-
मेतुं यज्ञं यथायथैतद्यजुस्य शिरः प्रतिधीयते यथैष कृत्स्नो यज्ञो
भवतीति ॥ २१ ॥

स होवाच । (६) इन्द्रेण याऽऽतुकोऽस्म्येतद्देव्यस्माऽअनुब्रूयास्तुत-

तौ हैत्योचतुः । उप त्वाऽयावेति । किमनुवक्ष्यमाणाविति । एवं शुक्रमेतं यज्ञम् । यथायथैतद्य-
जुस्य शिरः प्रतिधीयते । यथैष कृत्स्नो यज्ञो भवतीति ॥ २१ ॥

स होवाच । इन्द्रेण वा उक्तोऽस्मि । एत चेद्व्यस्मा अनुब्रूयाः । तत एव ते शिरश्छिन्वा-
मिति । तस्माद्दे विभेमि । यद् मे स शिरो न छिन्न्यात् न बाधुपनेष्य इति ॥ २२ ॥

भुत 'प्रश्रुत' भास 'अधिनौ हि पुरा बाल्यावस्थाया दधीच' चिह्नित कृत्वा युवाभ्यां हि दातव्य इति
पृष्टौ एवमन्वभूताम् । ह महर्षे । त्वयि नानाविध विद्या सर्वा । तासां मध्ये वा सारत सा आवाभ्या उप-
देष्टव्येति । तां मयि सारत हे मनुमिषे स्त । ते युवाभ्या उपदेक्ष्यामि । इदानीं युवयोरिति बाल्यम् ।
बाल्यात्तद्वत्सरो भवति । अतः कालान्ते क्षमागत्यमिति । एव विद्यादान अधिम्या इन्द्रोपदेष्टात् प्राकाल-
मेव प्रतिष्ठु । भास पतिशुश्रूवेत्यर्थः । एव हियते यज्ञानुष्ठानेन पञ्चपातिरहितेन धाम्यतो देवा अधिनौ
आहूय एवमनुवन् । युञ्ज हि अस्माकं भिक्षनौ । अन्मदीयो यज्ञं छिन्नशिरस्तु सन् फलजननाद्यत
अभवत् । तस्य शिरसा सारत मवद्ववा कार्यमिति । तदेतदुक्तं तिसारिणा—“ ते देवा अधिनावद्वन् । भिक्षनौ
दे ह्य” । एव यज्ञस्य शिरः प्रतिधत्तमिति ” (तै आ ५।१।६) इति । एवमुक्ती अधिनौ कथमेतस्य सधान
इयालोचयती दधीचा पूर्वमुक्तं अन्मलाक्रियाह—दध्यद् द इ वा आथर्वण एत शुक्रमेतं यज्ञं वेद यथा-
यथैतद्यजुस्य शिरः प्रतिधीयते यथैष कृत्स्नो भवतीति । ‘ह’ इति स्मरणे । स छद्म अथर्वण पुत्र
‘दध्यद्’ नाम्ना कथि , ‘एत शुक्र’ प्रवर्य ‘एत यज्ञ’ सवनव्यामक ‘वेद’ ज्ञानाति । यथायथैत्यादि
द्वैवेत् । इत्यनेन प्रदारेण कथि अधिनौ सप्तमस्तु ॥ २० ॥

एव स्मृत्वतोस्तयो दधीचश्च उक्तिप्रयुक्ती दर्शयति—तौ हैत्योचतुपरति । ‘तौ’ छद्म अधिनौ
पुरा विद्यादानं प्रतिश्रुतवत् दध्यच्च ‘एय’ प्राप्य ऊचतुस्तुतवती । किमिति ? उप त्वाऽयावेति ।
उपगतवन्तौ ‘त्वा’ इति । तत ॥ ऋषिरत्रवीत्—किमनुवक्ष्यमाणाविति । किमुदित्य युवा अनुवचनेन
मया शिक्षणीयौ । मया युवाभ्यां किमुपदेष्टव्यमित्यर्थः । अयाधिनौ अन्मताम् । ‘एत शुक्रम एत यज्ञ’ अनु-
वक्ष्यमाणाविति । यद् भवतां विज्ञात प्रवर्याद्वय यज्ञशिर यश्च तत्सर्वज्ञो यज्ञ एतन् उभय त्वच ज्येष्ठ्यमाणी
भावा आगतावित्यर्थः । अन्यत् पूर्ववन् योभ्यम् ॥ २१ ॥

एवं अधिम्या प्रसर्पविद्याया उपदेशो प्रार्थिने सति दधीचा एवमुक्तम् इत्याह—स होवाच न बाधुपनेष्य

ऽएव ते शिरश्छिन्द्यामिति तस्माद्दे विभेमि यद्दे मे स शिरो न
छिन्द्यान्नु वासुपनेष्यऽङ्गिति ॥ २२ ॥

तौ होचतुः । (रा) आवात्त्वा तस्मात्त्रास्यावदेऽङ्गिति कथम्मा त्रास्ये-
येऽङ्गिति यदा नाऽवपनेष्यसेऽथ ते शिरश्छित्त्वाऽन्यत्रापनिधास्यावो-
ऽयावस्य शिरऽआहत्य तत्ते प्रतिधास्यावस्तेन नावुवक्ष्यसि स यदा
नावुवक्ष्यस्युय ते तदिन्द्रः शिरश्छेत्स्यत्युय ते स्वर्धं शिरऽआहत्य
तत्ते प्रतिधास्यावऽङ्गिति तथेति ॥ २३ ॥

तौ होचतुः । आवां त्वा तस्मात्त्रास्यावदे इति । कथं मा त्रास्येये इति । यदा ना उपनेष्यसे ।
अथ ते शिरश्छित्त्वा अन्यत्रापनिधास्यावः । अयावस्य शिर आहत्य तत्ते प्रतिधास्यावः । तेन
नावुवक्ष्यसि । स यदा नावुवक्ष्यसि । अथ ते तदिन्द्रः शिरश्छेत्स्यति । अथ ते स्वं शिर
आहत्य तत्ते प्रतिधास्याव इति । तथेति ॥ २३ ॥

इतीति । 'स.' खलु दध्यङ् अश्विन्या विषोमदेशाय उद्दिश्य प्रार्थमानः 'उवाच' उक्तवान् । उक्तिप्रकारमाह—इतिरेति ।
अहं ॥ ए 'इद्रेण' खलु एवं 'उक्तोऽस्मि' मवापि । 'एतं' प्रवर्णयितुं यदस्य शिरः 'वेद' यदि 'अन्यस्यै' मद्रप-
तिरिक्तप 'अनुवृत्ताः' उपदिशे । 'तल एव' अनंतरमेव आगत्य 'ते' तव 'शिरः' छिपाम् 'वज्रेण
छिन्तिमि' इति । यस्मात् मां प्रति एवं इद उक्तवान् । तस्मादेव निमित्तात् 'विभेमि' भीतोऽस्मि । 'यद्दे' यदि
खलु 'स.' इन्द्रः 'मे' मर्दय 'शिरः' न छिपाम् । तर्हि ततो न विभेमि । अर्भानध 'वा' युषां
'उपनेष्ये' । विषोमदेशाय मत्समीपं प्रापयामीति ॥ २२ ॥

एवं प्रथम ऋषिणा उक्ते अश्विनोः स्वस्य च परस्पर सज्जात संवादमाह—तौ होचतुः० तथेतीति ।
इदनिमित्ते आत्मनि मये कषिणा उक्ते तावद्विनो 'ऊचतुः' खलु । 'आवा' 'त्वा' त्वा दध्यङ् 'तस्मात्'
इन्द्रात् 'त्रास्यावदे' रक्षिष्यावः 'इति' । ततः स ऋषिः अवर्तन् । 'मा' मां युषां 'कथं' 'त्रास्येये'
केनोपदेयं तस्मादिन्द्रात् रक्षिष्यथः 'इति' । अथाश्विनोर्वचनं 'यदा' यस्मिन् काले 'नो' आवां 'उप-
नेष्यमे' विषोमदेशाय त्वन्तर्गमं प्रापयिष्यसि । अपानन्तरमेव 'ते' तव मातुव 'शिरश्छित्त्वा' अन्यत्राप-
न्मिन्द्रे 'उपनिष्यामः' । अपानन्तरं अग्न्यग्नौ वर्तमानस्य 'अधम्य' शिर आहत्य 'छिपाम्' आर्भान् ।
'तद्' आश्च 'शिरः' 'ते' तव शिरस्त्वेन 'प्रतिधास्यावः' । त्वदंशे मये निषाय मवाप्त्यावः । तेन
च अधमवर्तिना शिरसा 'नो' आवा 'अनुवक्ष्यसि' आतपोः प्रवर्णयितुं उपदेक्ष्यतीत्यर्थः । तथाविधत्वं
'यदा' यस्मिन् काले 'नो' अनुवक्ष्यसि । अपानन्तरमेव इन्द्र आगत्य अनुवचनमाधन आश्च 'शिरः' छेन्दति ।
अपानन्तरं आवां 'ते' तव 'स्व' स्वकीयं पूर्वं छित्त्वा अन्यत्र स्थापित मातुव 'शिरः' आहत्य 'ते' तव
'तद्' 'प्रतिधास्यावः' इति । एव अश्विन्या उपारे कथिते तपोः तादृश साधर्म्यं भाग्येवेति संनान्य
स ऋषिः तथेत्यर्थाह्वनवान् ॥ २३ ॥

तौ होपनिः । तौ यदोपनिन्येऽध्याम्य शिरश्छित्त्वाऽन्यत्रापनिदधतु-
रथाश्वस्य शिरऽआहृत्य तद्दास्य प्रतिदधतुस्तत्र हाभ्यामनूवाच स यदा-
भ्यामनूवाचायास्य तदिन्द्रः शिरश्छिच्छेद्यायास्य स्वर्णं शिरऽआहृत्य
तद्दास्य प्रतिदधतुः ॥ २४ ॥

(स्तु) तस्मादेतद्वपिणाऽभ्यनुक्तम् । (न्द) दध्यद् ह यन्मध्याधर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णां प्र यदी-
मुवाच ॥ इति । अथ तदुवाच । इति हवेतदुक्तम् ॥ २५ ॥

तौ होपनिः । तौ यदोपनिन्ये । अयास्य शिरश्छित्त्वाऽन्यत्रापनिदधतुः । अथाश्वस्य शिर-
आहृत्य तद्दास्य प्रतिदधतुः । तेन हाभ्यामनूवाच । स यदाभ्यामनूवाच । अयास्य तदिन्द्रः
शिरश्छिच्छेद् । अयास्य स्वं शिर आहृत्य तद्दास्य प्रतिदधतुः ॥ २४ ॥

तस्मादेतद्वपिणाऽभ्यनुक्तम् । “ दध्यद् ह यन्मध्याधर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णां प्र यदी-
मुवाच ”-इति । अथ तदुवाच । इति हवेतदुक्तम् ॥ २५ ॥

धमाह्वय च तौ अधिनौ विप्रमुगदिक्षु भवमस्य प्रापितवानित्याह-तौ होपनिन्ये इति । अथ पूर्व
अधिन्यां यथा प्रतिज्ञात तथैव कृतम् तदाह-तौ यदोपनिन्ये० निदधतुरिति । तत्राधिनौ ‘ यदा ’ यस्मिन्
काले ‘ दध्यद् ’ आध्वणं स्वममस्य प्राप्तितान् । तदन्तरं तत्राधिनौ ‘ अथ ’ दर्शयौ मानुष ‘ शिर-
श्छिद् वा ’ अन्यत्र स्थापितवनीं स्थापयित्वा स्वस्विध्वस्य स्निग्धं वा जाह्वयम् “ अथ ” शब्दे शिरस्त्वेन
तत् संपोषितवनीं ऋषिध्व आध्वेन ‘ तेन ’ शिरसा आभ्यामधिन्यां प्रकर्षात्प्राप्तुमिदम् ‘ अनूवाच ’ वप-
दिदेश । स च ऋषि ‘ यन् ’ येन शिरसा आभ्यामधिन्यां ‘ अनूवाच ’ अधानन्तरं ‘ अथ ’ शब्दे तदिन्द्र
‘ यद् ’ ‘ विच्छेद् ’ । अधानन्तरं आध्वे शिरसि छिन्ने सति अधिनौ ‘ अथ ’ दर्शयौ ‘ स्व ’ स्वर्गस्य
पूर्वश्वस्य स्थापित मानुष ‘ शिर आह्वय ’ आनीय ‘ अथ ’ शब्दे तदेव ‘ प्रतिदधतु ’ प्रतिहितं पूर्वश्व-
अधिवत् कर्तव्यं च यथा भवति तथा समुक्तं भवतु ॥ २४ ॥

उक्तं पूर्वं न विन्मत्र तत्रापति-तस्मादेतद्वपिणाऽभ्यनुक्तं० प्र यदीमुवाचेति । यस्मात् एव पुरा वृक्षानो
जात । तस्मादेव काष्ठाणां ‘ अग्निणा ’ कक्षावत्कक्षा अतीतिर्यदस्मिन्नाग्नि एतदुक्तमर्थेनात अभिरूप
‘ अनुक्त ’ अनुवचनं अध्ययनं कृतम् । यद्वा अन्यैरिस्मार्पणं प्रदानान्त्, ऋषिरिति वेद एवोच्यते । कथं-
मातृ तदाह-दध्यद् इति । अथमुत्तरं अर्थं च । जम्ब पूर्वोक्तम्-“ नडाजरा सनरे दस उत्रमात्रिहृणोमि
नयतुर्न हृत्म् ” इति पचमे मनुब्राह्मणे (ख प. १४ । १ । १ । १६ ।) उदाहरित्यने । अथमर्थ-
हे नौ वृत्रारविभिनौ । ‘ वा ’ युक्तो, तत् ‘ उत्र ’ दूरे ‘ दस ’ कर्म ‘ सनरे ’ धनाभा लाभार्थं ‘ आग्नि-
हृणोमि ’ प्रसर्गस्तोमि । ‘ न ’ दयुपमार्थः । ‘ तन्यतुर्न ’ यथा तन्यतु स्तनपितुमंगो न विहिता वृष्टि-
मात्रिक्यतेति । सर्वत्र लोके रिदुशो विन्मात्रपति । रि तदुप्रभियु यने । ‘ आयवण ’ आध्वणं पुत्र
‘ दध्यद् ’ नम कर्षं यदु पुरा ‘ वा ’ सुवाग्वा ‘ यन् ’ प्रवर्गान्य ‘ मनु ’ लोके प्रतिदत्तं ‘ अध्याम्य
शीर्ष्णां ’ शिरसा प्रतिष्ठितान् ‘ प्रोवाच ’ प्रोक्तवान् ‘ इति । अथ कथं तदिन्द्रः । अयास्य मन्त्रस्य तापस्य-

(न्त) तन्न सुर्वस्माऽऽनुब्रूयात् । (दे) एतस्यर्थे हि तदुधो नेमऽ
इन्द्रः शिरश्चिनुददिति योऽन्वेव ज्ञातस्तस्मै ब्रूयादुध योऽनुब्रूयादुध
योऽस्य प्रियः स्यान्न त्वेव सुर्वस्माऽऽब्रूय ॥ २६ ॥

सम्बत्सरवासिनेऽनुब्रूयात् । (दे) एष वै सम्बत्सरस्य मृत्युः एष तुपत्येषुऽऽ
प्रवृग्यस्तुदेतुमेवेतुत्प्रीणाति तुस्मात्सम्बत्सरवासिनेऽनुब्रूयात् ॥ २७ ॥

तन्न सर्वस्या अनुब्रूयात् । एतस्य हि तन् । अग्निं नेम इन्द्रः शिरश्चिनुददिति । योऽन्वेव ज्ञातः ।
तस्मै ब्रूयात् । अथ योऽनुब्रूयात् । अथ योऽस्य प्रियः स्यात् । न त्वेव सर्वस्या इव ॥ २६ ॥

संबत्सरवासिनेऽनुब्रूयात् । एष वै सम्बत्सरः । य एष स्याति । एष उ प्रवृग्यः । तेदेतमेवेतुत्प्री-
णाति । तुस्मात्संबत्सरवासिनेऽनुब्रूयात् ॥ २७ ॥

मर-अपने तदुवाचेति । इत्येव पुन मा अन्वयं बोध इति प्रतिदिशमरि तन्मु, 'जयन्' अनियमित
मवान 'उ' एव दध्यत् साध्यामग्निं यो 'उवाच' उक्तवानिति यत् एतद्वद्वत् कश्चिन्मा मनेगोक्त प्रतिवादिताम् ।
मरीर मातुष शिरस्त्रु अग्निनामन्त्रं निहितम् । येन शिरसा ताभ्या विद्या उददिश्यते । काममिष्टलच्छिन्नम् ।
पुन प्रतिपिनेन मदीयेन मनुष्यशिरसा विद्याया अनुपदिष्टवान् तन्म उददनशरादि न सम्बर्त्तति । एव
विश्वेभ्य अधिष्ठा विद्यामुददिशेति तार्क्यप्रतिपादनस्य ज्ञानमप्यादिप्राय ॥ २३ ॥

इद प्रवर्गाद्य मनु साधारण्येन सर्वथा नोददृष्टव्य इ पाठ-तन्न सर्वस्मा अनुब्रूयादिति । 'ननु'
पूर्वोक्त इत्येव गोचिने प्रवर्गाद्य मनु 'सर्वस्मै' ये विशिष्टमात्रावितृक्त्या आचारश्च । ये च तद्विज्ञाः
तस्मै सर्वस्मै जनान् अविशेषेण 'नानुब्रूयात्' नोददित्वा न प्यायेत् । तुन इत्येतत् । आर-एतस्य हि
तदुधो नेम इन्द्रः शिरश्चिनुददिति । यत् अविशेषेण सर्वेषामनुपदिष्टमप्यायत तन् 'एतस्य' एतमे द्वित
पादशरी मरति तदु अतो न ब्रूयात् । 'अथो' अति च 'मे' मदीय विधोर्देशमात्रेण 'शिरः' 'इन्द्रः'
जितम् 'उदितम् । यथा पुन अधिष्ठानमुपदिष्टव्यो दर्शय 'शिरः' विष्टे । नेदिति पादस्ये (निर. १ ।
१११) यदि अन्म अविशेषेण सर्वस्मै उददिश्यामि । तर्हि इद आत्म्य मदीर शिरः शिष्टात् इति परिमये-
नापि पक्षे कर्मविदिति अविज्ञानतुक्तोपाय नोददृष्टव्यमर्थः । यथा नेपि प्रतिपेदे (निर. १ । ११०) ।
इदित्यवधारणे । नेव मदीय निर. इद. उदितमिति । अनेन निपातेण । " अविशेषेण " (भा. पा. क.
उ. ३) इत्यमरः नोदित अदात्म । 'इत्येव नो' (पा. सू. ३३१ ९३) इति पाठोः । इति पाठोः । इति पाठोः
अन् । तर्हि, नान्मे विद्या उददिष्टव्या इत्यन्म अह-योऽन्वेव ज्ञानस्तस्मै इवेति । 'यः' एतदेव,
शिष्यः 'ज्ञातः' विशिष्टमात्राणि । अन्येनावगत 'तस्मै' प्रवर्गाद्यमनुविद्या 'ब्रूयात्' उददिशेत् ।
अपवा 'यः अनुब्रूयात्' मन्वेदव्यायां तस्मै ब्रूयात् । अथवा 'यः अन्य प्रियः' इत्येतो वुः स्यात् ।
तस्मै ब्रूयात् । एव एतेनामेव विद्यामुददिशेत् । 'ननु' अविशेषेणैव 'सर्वस्मै' शिष्यजनान् उददिष्टव्येव
मेत् । साधारण्येन सर्वेषामनुपदिष्टव्यो मरति । तथा न भवेदित्यर्थः ॥ २६ ॥

अथ ये पूर्वोक्त उददिश्याः शिष्याः तेषामपि नोदिति विचोददेशो न बाधः इत्याह-संबत्सरवासां ने

(ति) तिस्रो रात्रीर्व्रतश्चरति । त्रयो वाऽक्रतुषः संवत्सस्य संवत्सस्य
एष युऽएष तुपत्येपुऽच प्रवर्ग्यस्तुदेतमेवेतुग्रीणाति तस्मात्तिस्रो रात्री-
र्व्रतश्चरति ॥ २८ ॥

तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरति । त्रयो वा क्रतवः संवत्सरस्य । संवत्सर एषः । य एष तस्यति । एष
उ प्रवर्ग्यः । तुदेतमेवेतुग्रीणाति । तस्मात्तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरति ॥ २८ ॥

अनुब्रूपादिति । सवसरान्तं सवर्ग्यं निवर्त्येति सिध्यत्य आचारदिकं परोक्षं तस्मै सवसरं सर्वतो हस्त-
निरागमं सिध्यति तदा वा 'अनुब्रून्' ददर्शितम् । अप एतदुपगदयति-एष वै संवत्सरो य एष
तपतीति । 'य एष' सुतो दिवि वर्तमानस्तस्मै सर्वं ज्ञानं मत्तमे । 'एष' एष सवत्सरो मन्त्रः कालः ।
तदनुब्रूयित्वा । 'प्रवर्ग्यं' प्रवर्ग्यत्वं यद्विशिष्टं तदनुब्रूयित्वा 'एष' उदित्यमन्त्र आदित्य एष । 'तपति-वा-
ज्जव-दिव्योऽमन्त्रः' (ताप ११११॥१०) इति पूर्वं ज्ञातव्यम् । एष एव सवसरप्रवर्ग्यो हमावपि सूर्या-
त्मको । 'तु' ताम्ना । 'पत्य' एतेन सवस्रमुपेति प्रवर्ग्यत्वं चनेन एतमेव दित्य 'प्रीति' तर्पयति ।
"प्रीतिं तर्पति" (धा ११, व्या. ट. १) इति वक्तुम् । सवस्रं निमनति-तस्मात्संवत्सरातिनेषु-
ब्रूपादिति । एष पूर्वोक्तकारो प्रवर्ग्योऽमन्त्र ददर्शितः प्रतीतिदक सवस्रं ब्रूयात् दर्शना अभिषिक्त-
परिमन् । तब दीप्तं दामै कर्मावित् अन्यस्मै अदत्तमेव कावर्ग्योऽमन्त्रेष्टव्यम् । अथ तु कुत्राणि कालेन वा
सवसरं गृह्यते? इत्यनेन पुनरपि ददर्शितव्यं भवितुम् ॥ २७ ॥

अथ एतद्व्युत्पत्त्यं ब्रूयानि वदन् त्वत्प्रमाणम्-तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरतीति । प्रवर्ग्यं कालाभ्यन्तरे प्रवर्ग्ये
अमन्त्रा अभ्यन्तरे च । तिस्रो रात्रीः 'विश्वानरं ब्रह्मणा' 'अन चरति' अनुब्रूयन् । अतएतदुपगदयति-
त्रयो ॥ क्रतवः चरतीति । 'अन' सवस्रस्य छन्दः 'स्तव' । प्रीत्यो वर्ग्यं हेमन् इति दाव्यमेत्या ।
अतस्मिन् अमन्त्रे एतद्व्युत्पत्त्यं । वसतो प्राप्ते इत्तं वर्तते दिविरो हेमन् । तद्वदिति दिति । प्रीत्यादिर्व्रतं
अमन्त्रे तदा वसन्तकालेन योज्यम् । संवत्सरा एषः । इत्यादि पूर्वम् । एतत्तु विरोधः । तद्वदन् 'एतत्'
एतेन विश्वानरं ब्रह्मणा विजना गीतव्यं ददाय 'एत' सवसरं प्रवर्ग्यो मन्त्र आदित्यमेव 'प्रीति' तर्प-
यति । तर्पयति-तस्मात्तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरतीति । अन्नमिन्न-यदपि सवसरान्तं एतत् कर्तव्यं
अभ्यासयति अर्चयति वा । तस्यापि सवसरस्य अनुब्रूयान्त्वत्वात् निवृत्तत्वात्नेन तद्वत् एतन्मन्त्रं
तद्व्याख्यानं विश्वानरं ब्रह्मणा विजना गीतव्यं ददाय तदा वसन्तकालेन योज्यम् ॥ २८ ॥

१-निम्नं यामं न चतुः १ अमन्त्र-सप्त २ अनुब्रूयन् ३ अन्त्रं सवस्रस्य कृतेन दत्तं चर्चयितव्यम् वा त ४ एत
तस्मात्तिस्रो रात्रीर्व्रतं ५ अनुब्रूयन् ६ सवस्रस्य कृतेन दत्तं ७ सवस्रस्य कृतेन दत्तं ८ सवस्रस्य कृतेन दत्तं ९
सवस्रस्य कृतेन दत्तं १० सवस्रस्य कृतेन दत्तं ११ सवस्रस्य कृतेन दत्तं १२ सवस्रस्य कृतेन दत्तं १३
सवस्रस्य कृतेन दत्तं १४ सवस्रस्य कृतेन दत्तं १५ सवस्रस्य कृतेन दत्तं १६ सवस्रस्य कृतेन दत्तं १७
सवस्रस्य कृतेन दत्तं १८ सवस्रस्य कृतेन दत्तं १९ सवस्रस्य कृतेन दत्तं २० सवस्रस्य कृतेन दत्तं २१
सवस्रस्य कृतेन दत्तं २२ सवस्रस्य कृतेन दत्तं २३ सवस्रस्य कृतेन दत्तं २४ सवस्रस्य कृतेन दत्तं २५
सवस्रस्य कृतेन दत्तं २६ सवस्रस्य कृतेन दत्तं २७ सवस्रस्य कृतेन दत्तं २८ सवस्रस्य कृतेन दत्तं २९
सवस्रस्य कृतेन दत्तं ३० सवस्रस्य कृतेन दत्तं ३१ सवस्रस्य कृतेन दत्तं ३२ सवस्रस्य कृतेन दत्तं ३३
सवस्रस्य कृतेन दत्तं ३४ सवस्रस्य कृतेन दत्तं ३५ सवस्रस्य कृतेन दत्तं ३६ सवस्रस्य कृतेन दत्तं ३७
सवस्रस्य कृतेन दत्तं ३८ सवस्रस्य कृतेन दत्तं ३९ सवस्रस्य कृतेन दत्तं ४० सवस्रस्य कृतेन दत्तं ४१
सवस्रस्य कृतेन दत्तं ४२ सवस्रस्य कृतेन दत्तं ४३ सवस्रस्य कृतेन दत्तं ४४ सवस्रस्य कृतेन दत्तं ४५
सवस्रस्य कृतेन दत्तं ४६ सवस्रस्य कृतेन दत्तं ४७ सवस्रस्य कृतेन दत्तं ४८ सवस्रस्य कृतेन दत्तं ४९
सवस्रस्य कृतेन दत्तं ५० सवस्रस्य कृतेन दत्तं ५१ सवस्रस्य कृतेन दत्तं ५२ सवस्रस्य कृतेन दत्तं ५३
सवस्रस्य कृतेन दत्तं ५४ सवस्रस्य कृतेन दत्तं ५५ सवस्रस्य कृतेन दत्तं ५६ सवस्रस्य कृतेन दत्तं ५७
सवस्रस्य कृतेन दत्तं ५८ सवस्रस्य कृतेन दत्तं ५९ सवस्रस्य कृतेन दत्तं ६० सवस्रस्य कृतेन दत्तं ६१
सवस्रस्य कृतेन दत्तं ६२ सवस्रस्य कृतेन दत्तं ६३ सवस्रस्य कृतेन दत्तं ६४ सवस्रस्य कृतेन दत्तं ६५
सवस्रस्य कृतेन दत्तं ६६ सवस्रस्य कृतेन दत्तं ६७ सवस्रस्य कृतेन दत्तं ६८ सवस्रस्य कृतेन दत्तं ६९
सवस्रस्य कृतेन दत्तं ७० सवस्रस्य कृतेन दत्तं ७१ सवस्रस्य कृतेन दत्तं ७२ सवस्रस्य कृतेन दत्तं ७३
सवस्रस्य कृतेन दत्तं ७४ सवस्रस्य कृतेन दत्तं ७५ सवस्रस्य कृतेन दत्तं ७६ सवस्रस्य कृतेन दत्तं ७७
सवस्रस्य कृतेन दत्तं ७८ सवस्रस्य कृतेन दत्तं ७९ सवस्रस्य कृतेन दत्तं ८० सवस्रस्य कृतेन दत्तं ८१
सवस्रस्य कृतेन दत्तं ८२ सवस्रस्य कृतेन दत्तं ८३ सवस्रस्य कृतेन दत्तं ८४ सवस्रस्य कृतेन दत्तं ८५
सवस्रस्य कृतेन दत्तं ८६ सवस्रस्य कृतेन दत्तं ८७ सवस्रस्य कृतेन दत्तं ८८ सवस्रस्य कृतेन दत्तं ८९
सवस्रस्य कृतेन दत्तं ९० सवस्रस्य कृतेन दत्तं ९१ सवस्रस्य कृतेन दत्तं ९२ सवस्रस्य कृतेन दत्तं ९३
सवस्रस्य कृतेन दत्तं ९४ सवस्रस्य कृतेन दत्तं ९५ सवस्रस्य कृतेन दत्तं ९६ सवस्रस्य कृतेन दत्तं ९७
सवस्रस्य कृतेन दत्तं ९८ सवस्रस्य कृतेन दत्तं ९९ सवस्रस्य कृतेन दत्तं १००

तप्तमाचामति । तपस्व्यनुब्रवाइत्युमाथँसाइयनुब्रूते तपस्व्यनुब्र-
वाइति ॥ २९ ॥

(त्पु) अमृण्मयपायी । (अस्) अस्ति वाऽअस्याथँ स्रष्टुमिव
यदस्यामनृतम्बुदति तस्माडमृण्मयपायी ॥ ३० ॥

(अशूद्रोच्छिष्टी । (एचे) एष वै धर्मो यऽ एष तपति सैषा
श्रीः सत्यं ज्योतिरनृतम्बु शी शूद्रः आ कृष्णः शकुनिस्तानि न प्रेक्षेत
नेच्छियञ्च पाप्मानञ्च नेज्ज्योतिश्च तमश्च नेत्सत्यानृतं सथँसृजानीति ॥ ३१ ॥

तप्तमाचामति । तपस्व्यनुब्रवा इति । अमांसाइयनुब्रूते । तपस्व्यनुब्रवा इति ॥ २९ ॥

अमृण्मयपायी । अस्ति वा अस्या संचुष्टमिव । यदस्यामनृतं बुदति । तस्माडमृण्मयपायी ॥ ३० ॥

अशूद्रोच्छिष्टी । एष वै धर्मः । य एष तपति । सैषा श्रीः । सत्यं ज्योतिः । अनृतं स्त्री शूद्रः
आ कृष्णः शकुनिः । तानि न मेक्षेत । नेच्छियं च पाप्मानं च । नेज्ज्योतिश्च तमश्च । नेत्स-
त्यानृतं संचुजानीति ॥ ३१ ॥

किं पुनस्तद् अठभिति तदाह-तप्तमाचामनीति । ' तप ' उष्णजल ' आचाम्नि ' यद्वा आचमनादिक
वदकार्यं तत्तर्हि उष्णजलेनैव कुर्यात् इत्यर्थः । किन्दपिद एतत्तपनम् । ' तपन्वी ' सतायुक्त अह
' अनुब्रूते ' प्रवर्त्यमान अनुब्रवाति इत्येवमर्थम् । सूर्यादिको हि अप्र प्रवर्त्यः । तस्य दानिदेष्वप्य स्पष्टं
तानि औष्य विहन्वेतेति । तद् अम्येतुगमरि शनिदेवतात्मकारणं उष्णजलचमनविधानम् । तथा ' अमा-
सारी ' मांसमप्रातीति मांसारी तद्वै उष्ण, मांसमश्वगमकुर्यात्, एतद् ब्राह्मण ' अनुब्रूते ' अधीरिति ।
अस्यापि प्रयोजनं पूर्वशब्देबाह-तपस्वीति । मांसमश्वगम्य तपोविरोधित्वं प्रणिद्धम् । अतः तद्वर्जनात्
' तपस्वी ' तपसा निवमेन अमोघपारित्यागच्छनेन युक्तः सन् ' अनुब्रूते ' अनुब्रवातीति ॥ २९ ॥

तथा ' अमृण्मयपायी ' भवति । मृण्मेन मृष्टिकारेण पात्रेण पानशालिने न भवेत् । मृमपरात्रेण उद-
कादिकं न निवेदित्वर्थः । तदेतद् उपपादयति-अस्ति वा अस्यां संचुष्टमिव यदस्यामनृतं बुदतीति ।
' अस्या ' इयिन्वा संचुष्टमिव दोषसयुक्तमिव अक्वयवातमस्ति वै अस्ति खलु । कुतः । ' एत् ' दम्मात्
अस्यामासीनः सर्वो जन प्रायेण अनुब्रमकच बदति । ' तपसात् ' हेतुवत् । पातसर्गोऽप्या विष्टे इति
गण्यते । तस्मात् कार्यजेन श्रुतवादिना एतेन स कार्यमिति निगमयति-तस्मादमृण्मयपायीति ॥ ३० ॥

तथा ' अशूद्रोच्छिष्टी ' । छंदसः सुक्तोः । शूद्रान् दत्त्वा पद्मं भवतिष्ठं कृत् छन्दोच्छिष्टं तदहितो
भवेत् । तद्भुक्तवशेवितं न भुज्जीत्यर्थः । ' य एष ' सूर्यः ' तपति ' स ' एषः ' खलु ' धर्मः '
प्रवर्त्यः । अतश्च प्रतिपादकं ब्राह्मण अर्थात्मानेन ब्राह्मणेन शूद्रेण नवित्वनित्यर्थः । अपि च- ' सैषा श्री ' ।
स पूर्वोक्त एष प्रवर्त्यः दक्षिणोत्तरपक्षात् ' श्री ' सैव । विधेयारोप्य सैवेति छल्लिखिता । तथा अथितय-
वशेदेवत् ' सस्य ' यथार्थभाषणरूपम्, सूर्यात्मरूपात् ' ज्योतिः ' तैजोरूपम् । ' कृष्णः शकुनिः ' कृष्णवर्णः

(त्र्यु) अथैष वाव यशः । (ओ) युष्मप तुपति तद्यजुदादित्यो
युशो यज्ञो ह्येव तद्यशस्तद्यजुद्यज्ञो यशो यजमानो ह्येव तद्यशस्तद्यजु-
जमानो यशः ऋत्विजो न तद्यशस्तद्यजुदत्विजो यशो दक्षिणा ह्येव
तद्यशस्तुस्माद्यामस्मे दक्षिणामानयेयुर्न तां ॥ सुद्योऽन्यस्माऽऽतिदिशो-
न्नेद्युमेदं यशः आगमस्तुसुद्योऽन्यस्माऽऽतिदिशान्तीति श्रो वैव भूते
ग्रहे वा तुदात्मन्पुर्वैतद्यशः कृत्वा युदेव तद्वति तत्सददाति हिरण्यं
गाम्वाजोऽश्ववा ॥ ३२ ॥

अथैष वाव यशः । य एष तपति । तद्यत् तदादित्यो यशः । यज्ञो ह्येव तद्यशः । तद्यत्
तद्यज्ञो यशः । यजमानो ह्येव तद्यशः । तद्यत् तद्यजमानो यशः । ऋत्विजो ह्येव तद्यशः । तद्यत्
तद्विजो यशः । दक्षिणा ह्येव तद्यशः । तस्माद्यामस्मे दक्षिणामानयेयुः । न ता तद्योऽन्यस्मा
अतिदिशेत् । नेद्युमेदं यश आगम् । तत्तद्योऽन्यस्मा अतिदिशान्तीति । श्रो वैव भूते ग्रहे वा ।
तदात्मन्पुर्वैतद्यशः कृत्वा युदेव तद्वति । तत्सददाति । हिरण्यं गा वासोऽश्व वा ॥ ३२ ॥

पक्षी काक इत्यर्थः । ब्रह्मिष्ठादप्युक्ते 'अदन्' 'अनुतामका' । त्विणां वेदाप्ययनाप्यमान् कामचारसमवा-
चानुत्तमम् । यज्ञस्य सस्मरिर्हिन्वात् सृष्ट्वाही प्रमापते पादादुपनत्वान् च अनुत्तमम् । श्रद्धाश्रुत्यो
जमान्तरकृतमहापरापराणामरूपत्वान् अनुत्तमम् । एकद्वत्तप्रतिपादनमुपलक्षणं पारतमसोरिति । ब्रह्मिष्ठानां
तमोरुपत्वं पाररूपत्वं च एकमेवावगत-इयम् । पूर्वं प्रवर्त्यस्य आ, स, अ, इति गुणत्रयप्रतिपादनान्
तप्रतिपक्षेऽपि सन्निधौगिन त्रयो गुणा वक्तव्या । अनुत्तमैकप्रतिपादनं श्वरयोरेपि उपलक्षणमिति ।
अत्रैव प्रवर्त्यस्य च ब्रह्मिष्ठादीनां च परम्परिरीषिष्वभावात् । किं तु इत्यत्र आह-तानि न प्रेक्षेतेति ।
'तानि' ब्रह्मिष्ठादीनि पाणान्तमोरुपाणि प्रवर्त्यवत्तानि 'न प्रेक्षेत' नावलोकयेत् । अप्रेक्षितं
नोऽभिप्रायः । इत्युच्यते-यदि अहं प्रवर्त्यवतीवान् क्षमादीनि प्रेक्षेत् तर्हि त्रिप यशश्च पेश्वरूपं प्रवर्त्यं च
पाप्मानं च ब्रह्मिष्ठामकं वाप दाधिच च, 'समुजानि' समुष्टं कुर्यात् । नेति पारम्ये । अहो महदेतन्
कम् । तस्मिन् विद्वत्समावरो अन्तरो तत्पर्यायवाच्यं न प्रेक्षेत इत्यभिप्रायः । अपवा त्रिप च पाप्मानं च
दाधिच पापत्वं च नैव समुजानि समुष्टं कर्त्तव्यमित्यनभिप्रायः । 'नन्व्योतिषं तमथ' 'मेस्यन्वाहुते'
इत्यत्रयोरेपि पर्याययोरेकमेव बोधनीयम् ॥ ३१ ॥

अदन् प्र-अदन् कर्म यतोऽप्येव सतीति-अथैष वाव यशः-अतिदिशान्तीति । 'अय' प्रवर्त्यस्य
पक्षेऽपि यज्ञस्य सस्मरिर्हिन्वात् सृष्ट्वाही प्रमापते पादादुपनत्वान् च अनुत्तमम् । श्रद्धाश्रुत्यो
जमान्तरकृतमहापरापराणामरूपत्वान् अनुत्तमम् । एकद्वत्तप्रतिपादनमुपलक्षणं पारतमसोरिति । ब्रह्मिष्ठानां
तमोरुपत्वं पाररूपत्वं च एकमेवावगत-इयम् । पूर्वं प्रवर्त्यस्य आ, स, अ, इति गुणत्रयप्रतिपादनान्
तप्रतिपक्षेऽपि सन्निधौगिन त्रयो गुणा वक्तव्या । अनुत्तमैकप्रतिपादनं श्वरयोरेपि उपलक्षणमिति ।
अत्रैव प्रवर्त्यस्य च ब्रह्मिष्ठादीनां च परम्परिरीषिष्वभावात् । किं तु इत्यत्र आह-तानि न प्रेक्षेतेति ।
'तानि' ब्रह्मिष्ठादीनि पाणान्तमोरुपाणि प्रवर्त्यवत्तानि 'न प्रेक्षेत' नावलोकयेत् । अप्रेक्षितं
नोऽभिप्रायः । इत्युच्यते-यदि अहं प्रवर्त्यवतीवान् क्षमादीनि प्रेक्षेत् तर्हि त्रिप यशश्च पेश्वरूपं प्रवर्त्यं च
पाप्मानं च ब्रह्मिष्ठामकं वाप दाधिच च, 'समुजानि' समुष्टं कुर्यात् । नेति पारम्ये । अहो महदेतन्
कम् । तस्मिन् विद्वत्समावरो अन्तरो तत्पर्यायवाच्यं न प्रेक्षेत इत्यभिप्रायः । अपवा त्रिप च पाप्मानं च
दाधिच पापत्वं च नैव समुजानि समुष्टं कर्त्तव्यमित्यनभिप्रायः । 'नन्व्योतिषं तमथ' 'मेस्यन्वाहुते'
इत्यत्रयोरेपि पर्याययोरेकमेव बोधनीयम् ॥ ३१ ॥

(युऽथे) अथेतद्वै । (द्वाऽश्वा) आयुरेतज्ज्योतिः प्रविशति युऽएत-
मुनु वा वृते भक्षुपति वा तस्य व्रतचर्चुर्वा नातुपति प्रुऽअदयेत नेदेतस्मा-
त्तिरोऽसानीति नातुपति निष्टीवेहेदेतमभिनिष्टीवानीति नातुपति प्रुऽआ-
वयेत नेदेतमभिप्रुऽआवयाऽहुति आवद्वाऽएप्ऽआतुपति तावानेप नेदेत-

अय एतद्वा आयुः, एतज्ज्योतिः प्रविशति । य एतमुनु वा वृते । भक्षुपति वा । तस्य
व्रतचर्चा । नातुपति प्रुऽअदयेत । नेदेतस्मात्तिरोऽसानीति । नातुपति निष्टीवेत् । नेदेतमभि निष्टी
वानीति । नातुपति प्रुऽआवयेत । नेदेतमभिप्रुऽआवये इति । आवद्वा एव आतुपति । तावानेप ।

प्रश्ननामक 'यदा' यशस्वी यशोभवेण मदन इत्यर्थः । तत्पदा 'यदा' हेव 'तच्छिष्टं सवनप्रणामक
सोमपा एव यशस्व एव मदनः । तत्पदा च 'यत्' यदा 'तत्' स 'यत्' 'यदा' पराधी
जनः । 'तत्' तदा 'यत्मान' एव यत् यदा यशस्वी भवति यशोभवेण मदनः । तत्पदा च
'यत्' यदा 'तत्' स 'यत्मान' 'यदा' तदा तस्य यावत् 'यत्' 'एव यशस्विनी भवति ।
तत्पदा च 'यत्' यदा 'तत्' तत्त्वज्ञानं यदा 'यशोभवा' सद्यः । 'तत्' तदा दक्षिण
तत् यशोभवा यत्त्वज्ञानं 'यदा' यशस्विनी भवति । एव यशस्वा दक्षिणामरुच्य प्रवक्ष्य
यत् एव प्रवक्ष्यत्यर्थः । अथ प्रश्नान् दक्षिणाविषयं किञ्चित् विज्ञान-तस्माद्यामस्मिन् अथेति ।
तस्मात् उक्तप्रकारेण दक्षिणा यशोभवा । 'तस्मात्' कारणान् 'अथे' कश्चित् यादृश्या
दक्षिणादिषां यजमणा 'आयुः' यजिनायमानस्य दत्तः । ता' दक्षिणा सदा 'शास्त्रं दाना
नमनव' 'यथै' पुनरागच्छ 'न अतिदिशन् न प्रदद्यात् । 'ने' 'व' तद्विज्ञानं यदा मदा
शास्त्रं अन्यथै' 'निदिशति' प्रवक्ष्यति । यत् यदा 'दक्षिणा' या या 'यजमान' इति अथवा
प्रारण न कथंयितुं अन्यथै' प्रवक्ष्यति ता' दक्षिणा सदा दक्षिणा । 'यत्' इति गमेरिति उक्तं शास्त्रे
उक्तं इत्येवम् 'इत्येवम्' (११ म् ६।१।६८) इति श्रुतिः 'यो नो यतो' (११ म् ८।१।६९)
इति श्रुतिः । नै' अन्यथा यजमानाऽपि दूतवत् यावत् । इति एव सत्यं निश्चयार्थं एव व्याख्यानम् । तद् मदा
द्वै प्रवक्ष्यति यत्पदा न दानं यति न इत्यर्थः यो वेव भूत इत्येव 'यत्' । 'यो' 'यत्' 'प्रवक्ष्यति' यत्
परस्मिन् दिशन् एव 'या' 'यदा' वा । इत्येवम् मदनस्य दूतवत् । 'यत्' 'यत्' (११
म् ९।१।७१) इति श्रुतिः समासः । न यजमानं सत्यम् । (११ म् ९।१।७२)
इति अक्षरार्थः । तत्पदा दक्षिणा न तत्त्वज्ञानं दक्षिणा यदा 'यत्' 'यत्' 'यदा'
स्वस्मिन्नेव स्थापयित्वा तदा मदा यदा स्वादयं यत् 'यत्' 'यत्' 'यदा' दक्षिणादयं भवति 'यत्' विदमान
तत्त्वज्ञानं इत्यर्थः 'दक्षिणा' अन्यथै' प्रवक्ष्यति दक्षिणादयं यजमानम् ॥ ३० ॥

मैत्रेहिनुमातीत्यवज्योत्य गुत्रावश्रीयात्तदेतस्य रूपं क्रियते शुड एष
उपति तदु होवाचासुरिकथं ह वै देवा व्वतुञ्चरन्ति वृत्तस्य तस्मादु
सत्यमेव वदेत् ॥ ३३ ॥

इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १४।१।१ ॥ (१-१) ॥

मैत्रेहिनुमातीत्यवज्योत्य गुत्रावश्रीयात् । तदेतस्य रूपं क्रियते । य एष उपति । तदु-
वाचासुरिकः । एकं ह वै देवा व्वतुञ्चरन्ति यत्तत्स्यम् । तस्मादु सत्यमेव वदेत् ॥ ३३ ॥

एतद्वत्तत्तैरेतेषां 'प्रविशन्' अने सन् भूर्माननाऽऽगच्छन् 'पुनश्चात्' । अन्तस्त्वं पुनः कुरुष्व
एतन् 'प्रवर्तन्' प्रवृत्तावर्तनं कालमुच्यते । किं पुनश्च नानेन तदाह-भातपतिवदेति ।
'आतरेति' आसननाम् तान् कुर्वन्ति सौं अन्तर्गत-किञ्चिदकृतना 'न प्रवृत्तावर्तन्' न वज्र-
'एतस्मात्' 'द्व-मन्त' प्रवर्तमानात् सूर्यं नैवेद्यं 'पिबेजानि' पिबेजानिऽर्जुनो मन्त्रेति इति ।
अनेन निशानेन प्रवर्तकमपि वर्तमानं स्वारीकस्य आच्छादनं न कुर्यात् । तथा, तस्मिन् आतरेति
सति 'न निर्विदु' काश्चात्तद्वदिकं न वदितव्यम् । * 'पिबेजानि' - (पा पा. म्व. पृ.
१११) इति धातुः । 'एत' प्रवर्तमानं सूर्यं नैवेद्यं 'अपिबेजानि' अपिबेजानि निशानेन करवाणि
इत्यनेन निशानेन । तथा सूर्यं 'आतरेति' सति 'न प्रवृत्तानेन' सूर्यवर्तनमपि न कुर्यात् ।
'एत' प्रवर्तमानं सूर्यमपि नैवेद्यं 'प्रवृत्तानेन' प्रवृत्तानेन कर्तव्यं इत्यनेन निशानेन । सूर्योदयस्य
दावदलमत्र आतरेति प्रदेशे यन्मन्त्रेण एतानि आच्छादयन्ति प्रवर्तमानादिवत्तु न कार्यादिषु ।
आतरेति प्रदेशे निषिद्धाः एते प्रवर्तस्य को दोषः कारणम् । इष्टं अह-यावद्वा इति । दावकाव 'एव'
सूर्यं 'आतरेति' आसन्नाच्छादयति । 'तावत्' तावकालव्यापि 'एव' प्रवर्तम् । यदा 'यावत्'
दावति देशे सूर्यं 'आतरेति' । 'तावत्' तावकालव्यापि 'एव' अनुवर्तमानं प्रवर्तम् । एव च तदपि
समयमपि नान्यथावददेशे प्राक् निश्चिन्तानि आच्छादयन्ति यदि कुर्यात् 'एत' प्रवर्तम्, 'हितानि'
हितानि कर्तव्यं नैवेद्यं तत् पुनश्चिन्तयन्नादेशे । काश्चादवदिकं न कुर्यात् । अथ च 'एतौ' 'अह-
ज्योत्य' नैवेद्यं प्रवृत्तान् 'करीयात्' सुवर्तम् । 'तत्' कर्तव्यत्वात् 'एतस्य' प्रवर्तस्य सूर्यमन्त्रेण 'रूप-
क्रियते' 'अपि वाचासि सान् प्रविशन्' (सौ. ब्रा. १।१।१२) इति श्रुतेः । आदित्यस्य एतौ अन्त्यावदा
कवदयात् । 'य एव' आदित्यस्तस्य प्रवर्तने दुर्लभे एतदेति तद्वत्, एव अनाच्छादयन्ति कालिद्वि-
प्रवर्तने उच्यते । अन्त्यावदा दुष्करमेवेव प्रवर्तकमिति मन्यते-तदु हेत्यादिना । 'तत् उ' तत्र तदु
'कालम्' 'एतच्छादयन्ति' 'उवा ह' उवाच तत् 'देवा' 'पुनः सत्रमाचरे' 'एव ह वै' 'एतदेव
खडु' 'अन वदति' अदुति-ति । किं तत् ? 'यत् सत्र' सत्रवदनं यद्यर्थमवच्यम् । यत्तदेव 'एतन्'
अवच्यं 'मप्येव वदेत्' । अन्त्यावदवदिकं तु, यद्यप्यत्र कर्तव्यमिति तत्प्राप्तिना ॥ ३३ ॥

इति श्रीनारदसंज्ञितेन प्रवर्तने वेदार्थप्रकाशे माध्विनीयतन्त्रप्रकाशे

चतुर्थे पाठे तदलभ्यते प्रथमे प्रवर्तक-ठे प्रथमे प्रपाठे प्रथमं

ब्राह्मणम् ॥ १४।(१)१।१ ॥

स वै सम्भारान्तसुम्भरति । स यद्वाऽएनानित्था चेत्था च सम्भरति
तत्सम्भाराणां^१ सम्भारत्व^२ स वै यत्रयत्र यत्रस्य न्यक्तन्त-
स्ततः । सुम्भरति ॥ १ ॥

कृष्णाजिने सुम्भरति । यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञऽप्येनमेतत्सुम्भरति
लोमत^३ छन्दा^४सि वै छोमानि छन्दःस्त्वेनमेतत्सुम्भरत्युत्तरतऽउदीची
हि मनुष्याणान्दिक्प्राचीनग्रीवे तद्धि देवत्रा ॥ २ ॥

महावीरादिप्रवर्ग्यपात्रसंभरणशङ्कणम् ।

स वै सभारान् संभरति । स यद्वा एनानित्या चेद्या च संभरति । तत्संभाराणां संभारत्वम् ।
स वै यत्रयत्र यत्रस्य न्यक्तम् । ततः संभरति ॥ १ ॥

कृष्णाजिने संभरति । यज्ञो वै कृष्णाजिनम् । यज्ञ एवैनमेतत्संभरति । लोमतः । छन्दासि वै
छोमानि । छन्दःस्त्वेनमेतत्संभरति । उत्तरतः । उदीची हि मनुष्याणां दिक् । प्राचीनग्रीवे ।
तद्धि देवत्रा ॥ २ ॥

इयं भाष्यापित्रया प्रवर्ग्य विधित्वेन यन्त्रादिकम्, तद्वत्त्वं च अग्निगोमदे पञ्चजननात् न्य-
यति उक्त्वा । तायावयानुष्टुपस्य प्रविपादककाऽऽपानि तदनुष्ठुपुषु वतानि दर्शितानि प्रथमब्राह्मणे । अथ
द्वितीयेन तत्कर्मनिर्णयकानां प्रकारमयाणां पात्राणां निष्पत्तिं प्रतिपाद्यते । तत्र महावीरादीनि मृग्यानि पात्राणे
निर्मातुं मृद्वस्त्रीवपात्रं मयागं अग्रे विधायन्ते । प्रथमं तावत् तेषां समारसज्ञां निर्वर्ति-स यद्वा एना-
नित्या चेद्या च संभरति तत्संभाराणां संभारत्वमिति । इयं परं वक्ष्यमाणसु सर्वासु नित्यास्तु आध्व-
र्यत्समाप्यावशेन अवर्धुतेव सामान्यतः कर्तव्या संश्रयते । वचनात् तद्व्यतिरिक्तानामिति सर्वत्रागुसंश्रयम् ।
सोऽध्वर्युः दीक्षादिवसेषु 'यद्वै' यस्मान् यन् 'एनान्' वक्ष्यमाणान् मृदादिमभारान् 'इथा चेथा च'
इयं चेथा च, इथादिवसेषु वक्ष्यमाणसमारोहरणप्रकारस्य हस्तेन अधिनयप्रदर्शनार्थम् । नानादिगवस्थितान्
बहुप्रकारेण 'संभरति' एव च आनीय समुद्गीरोति । तत्तस्मान् इत्यन्तं सन्धियमाणत्वात् तेषां 'समा-
गाणां समारत्वं' सभारत्वज्ञां निष्पत्ता । अनेन च प्रवर्ग्यं चिह्नं 'व' इत्थं आदौ वक्ष्यमाणान् मृदादिपञ्चभा-
रान् समरेदिनि विधिरज्जेत्य । कुतो देशान् समारा आहर्त्तव्या इति तदाह-स वै यत्रयत्र यत्रस्य न्यक्तं
ततः संभरतीति । 'स' यत्तु अवर्धुः 'यत्रयत्र' यस्मिन् यस्मिन् देशे 'यत्रस्य' शिवा 'न्यक्त'
समुष्टं 'तत्संभरति' तस्मान् यस्मान् देशान् 'संभरति' । यद्विशिष्टं सारात् मृदादिभ्यश्च समारात् एव च समुद्गी-
रोति । अनेन इथा चेथा चेति प्रागुक्तं बहुप्रकारवमपि उपपादि । भवति ॥ १ ॥

कस्मिन् वा अग्निने तत्संभरणमिति तदाह-कृष्णाजिने संभरति । कृष्णं कृष्णमयं तस्याजिने चर्मणि
वक्ष्यमाणान् समारात् 'संभरति' । अर्थेन च प्रवर्ग्यं-यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञ एवैनमेतत्संभरतीति ।

(आऽभ्या) लुभ्या । वुव्रो वाऽअभिर्व्वीर्व्वम्यै वुव्रो व्वीर्व्वेण्वैम-
मेतत्सुमर्दयति कृत्स्नुङ्करोति ॥ ३ ॥

अभ्या । वज्रो वा अभिः । वीर्यं वै वज्रः । वीर्यं वीर्यमेतत्सुमर्दयति । कृत्स्न करोति ॥ ३ ॥

(त्र्यो) औदुम्बरी भवति । (त्र्य , दुर्ग्वरसऽउदुम्बरऽउज्ज्वेनमेतदु-
सेन समर्द्धयति कृत्स्नुङ्करोति ॥ ४ ॥

(त्र्य) अथां वैकृती । प्रजापतिर्भ्रा प्रथमाग्राहनिमुच्यते हुत्वा यम
न्युमृष्टं ततो विरुद्धतः समभवयता साऽग्राहनिर्वतो विरुद्धतो यज-
नमेनमेनत्समर्द्धयति कृत्स्नुङ्करानि ॥ ५ ॥

---

(३) अथ मृत्पिण्डमृत्पिण्डहाति । (त्यु) अम्भ्या च दक्षिणतो हस्तेन च हस्तेनैवोत्तरतो देवी द्यावापृथिवी ऽइति यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षस्तुऽइमे द्यावापृथिवीऽअगच्छद्यन्मृदियन्तद्यडापोऽसौ तुन्मृदुश्चापाश्च महावीराः कृता भवन्ति तेनैवैनमेतद्रसेन समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति तस्मादाह देवी द्यावापृथिवीऽइति मग्नस्य वामद्य शिरो राद्ध्यासमिति यज्ञो वै मग्नो यज्ञस्य वामद्य शिरो राद्ध्यासमित्युवैतुदाह देवयजने हि पृथिव्यै सम्भ्ररति मग्न्या त्वा मग्नस्य त्वा शीर्ष्ण ऽइति यज्ञो वै देवयजने पृथिव्या ऽइति मग्नो यज्ञाय त्वा यज्ञस्य त्वा शीर्ष्ण-ऽइत्युवैतुदाह ॥ ९ ॥

अथ मृत्पिण्डं परिगृह्णाति । अम्भ्या च दक्षिणतो हस्तेन च । हस्तैर्वोत्तरतः । “देवी द्यावा-पृथिवी इति । यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षस्तु । स इमे द्यावापृथिवी अगच्छत् । यन्मृत् । इयं तत् । यदायः । अर्मा तत् । मृदुश्चापा च महावीराः कृता भवन्ति । तेनैवैनमेतद्रसेन समर्द्धयति । कृत्स्नं करोति । तस्मादाह—“ देवी द्यावापृथिवी ”—इति । “ मग्नस्य वामद्य शिरो राद्ध्यासम् ”—इति । यज्ञो वै मग्नः । यज्ञस्य वामद्य शिरो राद्ध्यासम् । इत्युवैतुदाह “ देवयजने पृथिव्याः ”—इति । देवयजने हि पृथिव्यै सम्भ्ररति । “ मग्न्या त्वा मग्नस्य त्वा शीर्ष्ण ”—(वा. सं. ३७ । ३) इति । यज्ञो वै मग्नः । यज्ञाय त्वा यज्ञस्य त्वा शीर्ष्ण इत्युवैतुदाह ॥ ९ ॥

(हा) अध वल्मीकवपाम् । (न्दे) देव्यो वाम्यऽदृत्येता वाऽएतद्-
 कुर्वन्त युवाप्येनयनस्य शिराऽचिद्यत ताभिरुवैनमेतत्सुमर्दयति
 वृत्स्तुङ्गानि भूतस्य प्रथमजाऽद्वितीयम्बु पृथिवी भूतस्य प्रथमजा तुद-

---

नुयैवैनमेतत्समर्द्धयति कृत्स्नुङ्करोति मयस्य नोऽद्य शिरो राध्यासन्देवयु-
जने पृथिव्या मयाय त्वा मयस्य त्वा शीर्ष्णोऽङ्गुत्यसुवेव वृन्धुः ॥ १० ॥

(२) अथ वराहविहृतम् । (मि) इयत्पुग्रऽआसीदिति यती ह वाऽ
इयमुग्रे पृथिव्यास प्रादेशमात्री ताम् मूषऽङ्गुति वराहऽङ्गुजघान सोऽस्याः
पतिः प्रजापतिस्तु नैवैनमेतन्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना समर्द्धयति कृत्स्नु-
ङ्करोति मयस्य तेऽद्य शिरो राध्यासन्देवयुजने पृथिव्या मयाय त्वा
मयस्य त्वा शीर्ष्णोऽङ्गुत्यसुवेव वृन्धुः ॥ ११ ॥

यं पृथिवी भूतस्य प्रथमत्वा । तदनर्थेऽनमेनत्समर्द्धयति । कृत्स्नं करोति । “ मयस्य नोऽद्य
शिरो राध्यासं देवयुजने पृथिव्याः, मयाय त्वा मयस्य त्वा शीर्ष्णं ”—(वा सं. ३७।४)
इति । अमावेव वृन्धुः ॥ १० ॥

अथ वराहविहृतम् । “ इयत्पुग्र आसीत् ”—इति । इयती ह वा इयमुग्रे पृथिव्यास प्रादेश-
मात्री । ताम् ए मूष इति वराह उल्लघान । सोऽस्याः पतिः प्रजापतिः । तदनर्थेऽनमेनत्समर्द्धयति प्रियेण
धाम्ना समर्द्धयति । कृत्स्नं करोति । “ मयस्य तेऽद्य शिरो राध्यासं देवयुजने पृथिव्याः,
मयाय त्वा मयस्य त्वा शीर्ष्णं ”—(वा सं. ३७।५) इति । अमावेव वृन्धुः ॥ ११ ॥

(२) अथाजाक्षीरम् । (रं) यजुस्य शीर्षच्छिन्नस्य शुशुदकामनुतोऽजा
सुमभवत्तुयैवैनमेतच्छुचा सुमर्दयति कृत्स्नुङ्करोति मध्याय त्वा मधुस्य
त्वा शीर्ष्णऽहुत्यसुवेव बन्धुः ॥ १३ ॥

अथाजाक्षीरम् । यजुस्य शीर्षच्छिन्नस्य शुशुदकामन् । ततोऽजा समभवत् । तयैवैनमेतच्छुचा
सुमर्दयति । कृत्स्नं करोति । “मध्याय त्वा मधुस्य त्वा शीर्ष्णे”- (वा सं, ३७।६) इति ।
अमावेद बन्धुः ॥ १३ ॥

इदमवयोमोक्षपता इत्याद्यस्य तत् उदपादयितुमाह-यज्ञ वा एनं तदिन्द्र ओजमा० संभूता इति । ‘तद्’
तदानीं ‘यत्र’ यमिन् देशे गतुं ‘एन’ एतापमान विश्वान्मकं यज्ञ ‘इन्द्रः ओजसा’ यत्नेन ‘पर्यगृहात्’
परिगृहीतवान् । ‘तत्’ तत्र परिगृहीतव्यं स्वीकृतव्यं ‘अस्य’ यजुस्य ‘रसः’ सारः ‘व्यक्षयन्’ विविध-
धरणेन भूमिं प्राप्नोत् । ‘स’ च इत्यत्र ‘दूरेणिव’ रसात्तरं प्राप्य पर्युणित ओदनादिनामिव विरमो मयन्
इव ‘असौत’ अनिष्टन् । एव विदन्ते ‘न’ इन्द्र यजमान् । ‘यन्’ इति त्वदे । ‘मे’ मदीयः

(स्ता) तान्वाऽएतान्पुञ्च सम्भारान्तुम्भरति । पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पुञ्चर्तवः सम्भत्सरस्य सम्भत्सरऽएष युऽएष तुपत्येपुऽ उ प्रबुर्ग्य-
स्तुदेतुमेवेतुत्प्रीणाति तान्तुम्भृतानभिमृशति मग्राय त्वा मखस्य त्वा
शीर्ष्णऽडुत्यस्रावेव बन्धुः ॥ १४ ॥

(२) अधोत्तरतः परिश्रितम्भवति । तुदभिप्रयुन्तो जपन्ति प्रेतु ब्रह्मणस्पति-
रित्येष वै ब्रह्मणस्पतिर्युऽएष तुपत्येपुऽ उ प्रबुर्ग्यस्तुदेतुमेवेतुत्प्रीणाति
तुम्मादाह प्रेतु ब्रह्मणस्पतिरिति प्र वेव्येतु सृष्टेति देवी ह्येषा सृष्टा-
ऽच्छा वीर्यस्य पद्मिन्नाथसमित्युपस्तौत्येनमेतन्मह्यत्येष देवा यजुर्ग-
यन्तु नऽडुति सुर्वानिवास्माऽएतुदेवानभिगोण्टुन्करोति ॥ १५ ॥

तान्वा एतान्पञ्च सम्भारान्तुम्भरति । पाङ्क्तो यज्ञः । पाङ्क्तः पशुः । पञ्चर्तवः संवत्सरस्य ।
मंभत्सर एषः । य एष तपति । एष उ प्रबुर्ग्यः । तदेतमेवेतुत्प्रीणाति । तान्तुम्भृतानभिमृशति—“मखाय
त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णः” — (वा रा ३७ । ६) इति । असावेव बन्धुः ॥ १४ ॥

अधोत्तरतः परिश्रितं भवति । तुदभिप्रयतो जपति—“प्रेतु ब्रह्मणस्पतिः” — इति । एष वै
ब्रह्मणस्पतिः । य एष तपति । एष उ प्रबुर्ग्यः । तदेतमेवेतुत्प्रीणाति । तस्मादाह—“प्रेतु ब्रह्मण-

अथ एतान् मृदादिस्मभारान् विहितान् मरत्य न्यौति—तान्वाऽएतान्पुञ्च सम्भारान्० प्रीणातीति । ‘तान्’
पूर्वतान् रात्रौ एतान्मृदस्मभारान्प्रादीन्पञ्च ‘सम्भारान्’ ममरति । न तु चतुर यद् वा । कुत । ‘यज्ञं पाङ्क्तो
वै’ पद्मिन्नाथस्य छदोवाचिना पादगता पञ्चमाया लक्ष्यत । पञ्चसत्यामरुह त्वद्, देवपद्मं पितृयज्ञो भूत-
यज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति पञ्चविध्यदर्शनात् । यदा वाता कश्च पात्वाप पुरोडाशं पयस्या वेति पञ्च
हविर्भागान् पञ्चस्य पात्वावम् । इतिपशुर्वाहोमिन्नाहाहीनमेदेन वा । तथा मखाया परावक्ष्य पाङ्क्ता
पञ्चमख्यामब्रह्मा, पादचतुष्टयमप्यदेनोमेदेन । तस्मान् सभासता पञ्चसत्या यज्ञाह्वयशुभ्रान्नेष्टु इत्यर्थः ।
अपि च सवत्सरस्य द्वादशमासा मरत्य वसन्ताया ‘पञ्चर्तवः’ हेमन्तशिशिरयोः समासेन । तच्च ‘मंभत्सर’
‘एष’ इत्यमान् सूर्यः । ‘य एष’ दिवि ‘तपति’ सर्वं जगत्कामयति । ‘एष’ एव प्रबुर्ग्यः । प्रबुर्ग्य-
इत्यस्य टित्वस्य यजुश्चित्सं सूत्रात्मना परिणामस्य प्राक् दाशतवान् । एव पाङ्क्त्यर्थं तत्तस्मान् एतमेव प्रबुर्ग्यं
पञ्चसत्याया एतान् एतद्दि ‘प्रीणाति’ । अथ एकस्मिन् कृत्वाजिने सञ्चताना सभासता समग्रमेममिर्हान्
विभजे—तान्तुम्भृतानभिमृशति० बंधुरिति । ‘तान्’ सञ्चतान् । कृत्वाजिने सम्राट् यथा स्थापितान् मृदादि
स्मभारान् ‘अभिमृशति’ अग्नित् सर्वतः स्पृशति मन्वाय त्वेति मंत्रेण । जगमन्यत् ॥ १४ ॥

अथ मन्वावारादिनिर्माणाय देवयजनस्योत्तरतः परिश्रितं भवतीत्याह—अधोत्तरतः परिश्रितं भवतीति ।
अधोत्तरतः ॥ १५२ संवत्सराहरणानन्तरं ‘उत्तरतः’ देवयजनस्योत्तरस्यां दिशि ‘पाङ्क्तिन’ कर्त्तव्यमिति सर्वतो

परिश्रितम्भवति । (त्वे) एतद्वै देवाऽअविभयुर्भवे नऽइमुमिह रुक्षा-
शंसि नाद्रा न हन्युरिति तस्माऽएताम्पुरम्पुर्भ्यथयस्तुथैवास्माऽअयमेता-
म्पुरम्पुरिश्रयाति ॥ १६ ॥

स्पतिः ”-इति । “ प्र देव्येनु सूनृता ”-इति । देवी द्येना सूनृता । “ अच्छा वीरं नयं
पक्तिराधसम् ”-इति । उपस्तात्पेवनमेतत् महयत्पेव । “ देवा यज्ञं नयंतु नः ”-
(बा. सं. ३७ । ७) इति । सर्वानिवास्मा एतद्देवानभिगोप्नुन्करोति ॥ १५ ॥

परिश्रितं भवति । एतद्वै देवा अविभयुः । यद्वै न इममिह रुक्षासि नाद्रा न हन्युरिति । तस्मा
एतां पुं पर्यश्रयन् । तथैवास्मा अयमेतां पुं परिश्रयाति ॥ १६ ॥

वेधिन स्थान इषात् । अथ स देश प्रति सवाराणां समन्वयमानयन विधत्ते-तदभिप्रयन्तो जपन्ति प्रैतु
ब्रह्मणस्पतिरिति । ‘ तत् ’ पाश्विन् स्थान सभारि सह अभिप्रयत्त ’ अभिगच्छत प्रवर्ग्यकर्तार
‘ प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरिति ’ इति । इम मन्त्रं जपन्ति । तदेतत् व्यष्टीकृत मन्त्रकारेण-‘ कृष्णाश्विन पाण्डुर्यो-
त्तरन पाण्डुन गच्छन्ति प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरिति ’ (रा श्रौ म ३६ । १३) । अथ एतस्य मन्त्रभागस्य तापर्य-
माह-एष वै ब्रह्मणस्पतिः सत्प्रीणातीति । ‘ ण्व री ’ इत्यमान ण्व मर्ष मन्त्रप्रतिपादो ब्रह्मणस्पति
ब्रह्मणो वेदस्य इति इति त-उ-दव्युपत । सूर्यस्य च त्रयामयवान् तपन्ति च प्रसिद्धम् । अन्धन् पूर्ववत्
योग्यम् । एव समवेतार्थवान् अथ मन्त्रं प्रवर्ग्यप्रयोऽय इति निगमयति-तस्मादाह प्रैतु ब्रह्मणस्पति-
रिति । अथ द्वितीयभागमनूय प्रमिदसा व्याचष्टे-प्र देव्येनु सूनृतेति । ‘ ण्व री ’ प्रमिदा ‘ सूनृता ’
द्विषम-यामिका वाग् ‘ देवी डि ’ गतु अभिप्रमन्त्रमाणे ‘ देवी सूनृता इति प्रतिपत्तये । मा च सूनृता ‘ देवी ’
‘ प्रैतु ’ प्रगच्छतु इति मन्त्रार्थः । अथ तृतीयभागमनूय व्याचष्टे अच्छा वीरश्रयं० तन्महयत्पेवेति ।
अस्य भागस्यापमर्थः । ‘ वीर ’ शूर, ‘ नयं ’ नरेभ्यो हिन ‘ पद्विगन्धम ’ पक्तिशो निविशन्नुक्त यशम् ।
इषेव गुणिनिष्ठगुणकालनात् अनेन मागेन ‘ एन ’ प्रवर्ग्यं ‘ उपमोऽयेव ’ उपमोऽयत्पेव । ‘ एतत् ’
एतेन च उपमन्वनेन ‘ स महयति ’ पूनययेव । अथ चतुर्थभागमनूय व्याचष्टे-देवा यज्ञं नयंतु न इति ।
सर्वानिवास्मा एतद्देवानभिगोप्नुन्करोतीति । अस्य मन्त्रभागस्यापमर्थः । भविष्येणान्, सर्वे ‘ देवा ’
पूर्वोक्तगुणविशिष्ट यशस्वर प्रवर्ग्यं ‘ न ’ अस्मात् ‘ नयन्तु ’ प्रायन्तु । इत्यनेन मन्त्रभागेन शर्मं षष्ठ्यर्थं
चतुर्थी (पा मू. २ । ३ । ६२ । वा.) इति । अस्य प्रवर्ग्यस्य ‘ सर्वानिवा ’ एतान् ‘ देवान् ’ ‘ अभि-
गोप्नुन् ’ अनिनो रुक्कान् ‘ करोति ’ ॥ १५ ॥

(त्पु) अथ खरे सादयति । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णंऽडृत्य-
 सावेव बन्धुरथ प्रयोति मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णंऽडृत्यसावेव
 बन्धुरथ मृत्पिण्डमुपादाय महावीरं करोति मखाय त्वा मखस्य त्वा
 शीर्ष्णंऽडृत्यसावेव बन्धुः प्रादेशमात्रम्प्रादेशमात्रमिव हि शिरो मध्ये
 सङ्गृहीतं मध्ये सङ्गृहीतमिव हि शिरोऽयास्योपरिष्ठात्पङ्कलं सुखमुन्न-
 यति नासिकाग्रेवासिमन्त्रेण तदधाति तन्निष्ठितमभिमृशति मखस्य शिरोऽ-
 स्तीति मखस्य ह्येतत्सौम्यस्य शिरऽएवमितरो तूष्णीं पितृने तूष्णीं
 रौहिणकपाले ॥ १७ ॥

अथ खरे सादयति—“ मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णं ”—इति । असावेव बन्धुः ।
 अथ प्रयोति—“ मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णं ”—इति । असावेव बन्धुः । अथ मृत्पिण्डमु-
 पादाय महावीरं करोति—“ मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णं ”—(वा. सं. ३७ । ७) इति ।
 असावेव बन्धुः । प्रादेशमात्रम् । प्रादेशमात्रमिव हि शिरः । मध्ये सङ्गृहीतम् । मध्ये सङ्गृहीतमिव हि
 शिरः । अयोपरिष्ठात्पङ्कलं सुखमुन्नयति । नासिकाग्रेवासिमन्त्रेण तदधाति । तं निष्ठितमभिमृशति—
 “ मखस्य शिरोऽस्ति ”—(वा. सं. ३७ । ८) इति । मखस्य ह्येतत्सौम्यस्य शिरः । एवमि-
 तरो । तूष्णीं पितृने । तूष्णीं रौहिणकपाले ॥ १७ ॥

भूमिं ‘ पूर्वश्रयन् ’ पूर्ववेष्टयन् रक्ष प्रभृतीनां निरोधानाय । यथैव देवा अकुर्वन् ‘ तथैव ’ ‘ अय ’ अय-
 तनोऽति यजमानः अर्धवर्क्यं ‘ अस्मै ’ प्रवर्गाय रक्ष प्रभृतिभ्यो रक्षणार्थं ‘ एता पुंरं परिश्रयति ’ परिश्रेष्टयति ॥ १६ ॥

मन्त्रेण स्वीकृतं समारजान “ श्रैतु नमस्तस्मैति ” इति मन्त्रेण प्रापित तत्पितृनामिन्नेन प्रदेशं निदध्यादि-
 व्याह—अथ खरे सादयति० बंधुरिति । इत्थं परिश्रितदेशं प्राप्य अथानंतरं तन्मध्यगते ‘ खरे ’ विषये,
 तन् समारजान ‘ सादयति ’ निदधाति “ मखाय त्वेति ” अनेनैव मन्त्रेण । तदेतत् स्पष्टं हि सूत्रकारेण—
 “ पितृभ्ये निदधाति समारजुदत्ताग्रेऽस्ति सिकतोपकर्ण्ये प्राग्दारे मखाय त्वेति ” (का. श्रौ. सू. १६ । १४ ।)
 गतमन्यत् । अथ तथा कृष्णान्नित्यानां समारजानां सर्वैर्देवैर्बिभक्षे—अथ प्रयोति मखाय त्वा० बंधुरिति ।
 ‘ अय ’ निवानानंतरं ‘ प्रयोति ’ मिश्रीकरोति मृदस्मिन्निवपात्रवहविहत्यान्निधानार्थं रक्षणायान् आह्वयन्
 संभारान् यथा परस्परसंमेलनेन शृङ्खलं कति तथा “ मखाय त्वा ” इत्यनेन मन्त्रेण सङ्गृहीतार्थः । गतम-
 न्यत् । अथ तथा सङ्गृह्य मृदा महावीरनिर्माणं निषत्ते—अथ मृत्पिण्डमुपादाय० बंधुरिति । ‘ अय ’
 ससर्जनांतरं ससृष्ट ‘ मृत्पिण्ड ’ ‘ उपादाय ’ हस्ताभ्यां स्वीकृत्य “ मखाय त्वेति ” मन्त्रेण ‘ महावीर ’
 पर्महवि गतापसाधनं पात्रं करोति । गतमन्यत् । अथास्य पात्रस्य रक्षणं दर्शयति—प्रादेशमात्रं प्रादेश-
 मात्रमिव० तदधाति । स महावीर ‘ प्रादेशमात्र ’ ऊर्ध्वप्रमाणेन प्रादेशपात्रमिव कुर्यात् । ‘ हि ’ यस्मात्

प्रजापतिर्व्याऽएष यज्ञो भवति । (त्यु) उभयभ्याऽएतत्प्रजापतिर्विरुक्त-
श्चानिरुक्तश्च परिमितश्चापरिमितश्च तद्यद्युजा करोति यदेवास्य निरुक्तं
परिमितं रूपन्तुदस्य तेन सुधुस्करोत्यथ यत्तूष्णीं यदेवास्यानिरुक्त-
मपरिमितं रूपन्तुदस्येतेन सुधुस्करोति स ह वाऽएतं सर्वं कृत्स्नं ।

प्रजापतिर्वा एष यज्ञो भवति । उभयं वा एतत्प्रजापतिः । निरुक्तश्चानिरुक्तश्च । परिमितश्चा-
परिमितश्च । तद्यद्युजा करोति । यदेवास्य निरुक्तं परिमितं रूपम् । तदस्य तेन संस्करोति । अथ
यत्तूष्णीम् । यदेवास्यानिरुक्तमपरिमितं रूपम् । तदस्येतेन संस्करोति । स ह वा एतं सर्वं कृत्स्नं ।

‘ शिरो ’ मूर्धालोके ‘ प्रादेशयन्निव ’ प्रादेशयमित्यनेव दृश्यते । तस्मात् प्रादेशमात्रं महावीरं कुर्यात् । तदा
त ‘ मन्वे ’ ‘ सगृहीत ’ सप्तमं कुर्यात् । लोके हि शिर ‘ मन्वे सगृहीतनिव हि ’ सप्तमिव एतद् दृश्यते ।
‘ अथ ’ अन्तर्गतेव कृत्वा कस्य महावीरस्य ‘ उपांशत् ’ उपांशगो ‘ भगुल ’ भगुलप्रवरमित्ति सुव-
भाष्य ‘ उक्तपति ’ । ऊर्ध्वं प्राग्गति । ‘ एतत् ’ एतेन सुगोत्रजनने ‘ अग्निम् ’ महावीरं यदशिरानि ‘ नानिमानेव
दधानि ’ स्थापितवान् भवति । सुत्रकारेण च एतन्महावीरलक्षणं दृष्टीकृतम्- ‘ प्रादेशान्मन्वेमानेवचनवत् मेत-
लात्रन्मन्वेमगृहीन्मन्वे मेतलायाज्यगुलम् ” (का. श्रौ. सू. २६।१७) इति । एव उक्तलक्षणमत्र महावीरं
कृत्वा, अथ तस्य सप्तमकं अन्तिमार्दानं विरुक्तं-तं निष्ठितमभिमृशति० शिरः इति । ‘ त ’ महावीरं ‘ निष्ठितं ’
निष्ठितेण स्थितं सर्वलक्षणपुनर्नवेन निष्ठितं “ मन्वे शिरोऽति ” इति मन्वेण “ अग्निमृशति । सौम्यस्य मन्वे
सोमयागस्य ‘ एतत् ’ एव महावीरः ‘ शिरो हि ’ शिरः एतद् मूर्धालात् । “ महान् जन नो वीरोऽसीति ” इति निर्वच-
नस्य दर्शितत्वात् (वा. प. १४ । १ । १ । १ । १) । अतः तदन्तिमार्दानं “ मन्वे शिरोऽति ” इति मन्वे सप्त-
मर्थः । एव प्रवरगोत्रस्य महावीरस्य निर्माणमुक्तम् । अथ अत्रप्रवरगोत्रो उपास्यो महावीरमेति एतदति-
शिरानि-पूर्वमतिशिरानि । श्रुतिप्रयोगादानादिना निष्ठितान्तिमार्दानेन येन प्रकारेण प्रथमो महावीर इति ।
एवमेतेनैव प्रकारेण द्वितीयतृतीयाद्याः महावीरौ कार्या । अथ एतदेव मृदा प्रवरगोत्रात् कस्यदस्य सुमन्वात्रवान्
कर्त्तव्यमिच्छाह-तूष्णीं निवन्ने तूष्णीं रोहिणिकृपाले इति । निवन्ति निवन्ति अनरोहन्ति निवन्ने ।
गौरयमः अवापसत्तव दोहनरात्रे । “ निवि सेवन्ने ”- (धा. पा. स्वा. प. १८९) इत्यस्मात् “ करणमिच्छा-
योध (वा. सू. ३।३।१७) इति वृत् । एते ‘ निवन्ने ’ ‘ तूष्णीं ’ मन्वादि महावीरविराट्पा एतेन मृदा
कर्त्तव्ये । तदा ‘ रोहिणिकृपाले ’ रोहिणीपुरोडासी अग्रे विवाच्येते । तयोर्मन्त्रप्रयोगाद्रे काले ‘ तूष्णीं ’
मन्त्रवर्त्त कर्त्तव्ये । एतयो निवन्वरो. कालात्तयो लक्षणं सूत्रकारेण एवमुक्तम्- “ सुहृन्वराहणी निवन्ने रोहिण-
कृपाले परिमृशते ”- (का. श्रौ. सू. २६।२१) इति ॥ १० ॥

एतद् एतन् समन्त्रकं महावीरनिर्माणं अन्त्रकं निवन्नादिनिर्माणं च उक्तम् । तदेतद् उक्तं कस्य स्तौति-
प्रजापतिर्व्याऽएष यज्ञोऽतदेवं करोतीति । ‘ एषः ’ निवन्मात्रं ‘ यज्ञः ’ प्रवरगोत्रो वा

० ‘ एतदस्य तेन ’ इति पुर्वे पठ ।

१-निष्ठितमभिमृशति कस्य शिर इति । अतस्तेनैव । का. श्रौ. सू. २६।१८।१९ ।

१-एतन्मृदो मन्वेमन्त्रम् । का. श्रौ. सू. २६।२० ।

ङ्करोति मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णऽडुत्यसुवेव वन्धुरेवमितरो तूष्णी-
मिन्वने तूष्णीं रौहिणकपाले ॥ १९ ॥

(५) अयैनान्धूपयति । (त्यु) अश्वस्य त्वा वृष्णः श्वान्ना धूपया-
मीति वृषा वाऽअश्वो वीर्यमैव वृषा वीर्यमैवैनमेतत्समर्द्धयति कृत्स्न-
ङ्करोति देवयजने पृथिव्या मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णऽडुत्यसुवेव
वन्धुरेवमितरो तूष्णीमिन्वने तूष्णीं रौहिणकपाले ॥ २० ॥

तेनैवैनमेतद्भूतेन समर्द्धयति । कृत्स्नं करोति । “मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णं” — (बा. सं. १७ । ८) इति । असावेव वन्धुः । एवमितरो । तूष्णीं पिन्वने । तूष्णीं रौहिणकपाले ॥ १९ ॥

अयैनान् धूपयति — “अश्वस्य त्वा वृष्णः श्वान्ना धूपयामि” — इति । वृषा वा अश्वः ।
‘वीर्यं वै वृषा । वीर्यमैवैनमेतत्समर्द्धयति । कृत्स्नं करोति ।’ देवयजने पृथिव्या मखाय त्वा
मखस्य त्वा शीर्ष्णं” — (बा. सं. १७ । ९) इति । असावेव वन्धुः । एवमितरो । तूष्णीं
पिन्वने । तूष्णीं रौहिणकपाले ॥ २० ॥

विधाय स्तौति — अथ गवेधुकाभिः० वन्धुरेवमितरावेति । ‘अथ’ निम्नगानतरं प्रथमवृत्तं स्यात् । ‘गन्धु-
काभि’ गवेधुका आरण्यगोधुमाद्या ओषधयः ताभिर्हन्वति रुग्णयति । पुनः एतत् ‘रौहिणकपाले’
‘यज्ञस्य एत’ सुतोऽभवत् । तन्मन्त्रमादरात् ‘एता’ गवेधुकाया ‘रौहिण’ ऋद्धिरे ‘जन्ता’ । ‘एतत्’
एतेन गवेधुकाभि हिन्वनेन ‘तेनैव’ प्राप्त्युत्तम इमेन एनं ‘यज्ञ’ समर्द्धयति । गतमन्यत् । अथ पूर्ववत्
पिन्वनेन रौहिणकपालयोश्च मन्त्रजं गन्धुयामि रुग्णकरणं विधाय — तूष्णीं पिन्वने तूष्णीं रौहिणकपाले
इति । सिद्धमेतत् ॥ १९ ॥

अथ एतेषां अधराहता धूपन विधेते — अयैनान् धूपयत्वश्वस्य त्वा वृष्णः श्वान्ना धूपयामीतीति ।
‘अथ’ हिन्वनादन्तरं ‘एनान्’ महावृत्तादन्तं ‘धूपयति’ अग्नी अधराहप्रक्षिप्य तद्भूतेन वन्दयति । तत्र
प्रथमवृत्तं महावृत्तं “अश्वस्य त्वा” मन्त्रेण प्रथमं धूपयेत् । अथ नन्वप्रथमवृत्तस्य पश्चिमवृत्तं पुनर्ह-
वृषा वा अश्वो वीर्यमैव कृत्स्नं करोतीति । ‘वृषा वै’ सेचननवर्थं एतत् ‘अश्व’ । अतः
‘वृष्ण’ अश्वस्येति विशेष्येन, स च ‘वृषा’ ‘वीर्यं वै’ वीर्यमस्य । निर्वीर्यतां सेचनयामर्ष्याया-
वान् । तथा च ‘एतत्’ एतेन वधजननमर्षाधराहत्यायेन ‘वन्धुरेव’ ‘एन’ प्रवर्त्य ‘समर्द्धयति’ । गत-
मन्यत् । अत्रादिष्ट मन्त्रमागमन्य तापर्यमाह — देवयजने पृथिव्या० वन्धुः इति । व्याख्यातमेतत् ।
इतिविवर्तनस्योपेति महावृत्तयो उक्तं धूपनं अनिश्चितं — एवमितरावेति । सिद्धमेतत् । तथा च तन्निमित्तम् —
“अधराहता धूपयत्वश्वस्य त्वेति प्रतिमन्त्रम्” (३१ श्रौ. सू. २६ । १४) इति । अथ हिन्वनादिना पूर्ववत्
मन्त्रकं धूपनं विधेते — तूष्णीं पिन्वने तूष्णीं रौहिणकपाले इति । सिद्धमेतत् ॥ २० ॥

(५) अथैनाञ्छपयति । शृतं हि देवानामिष्टकाभिः श्रपयत्येता वाऽएतदकुर्वन्त यथायथैतद्यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत ताभिरेवैनमेतत्सुमर्दयति कृत्स्नुङ्करोति तदु धेनेव सुशृताः स्युस्तेन श्रपयेदथ पचनमवधाय महावीरमुवदधाति मघाय त्वा मघस्य त्वा शीर्ष्णोऽदृत्यस्रावेव बन्धुरेवमि तरौ तूष्णीमिप्सुवने तूष्णीं रौहिणकपाले तान्दिवैवोषवपेदिवोद्वपेदहर्हि देवानाम् ॥ २३ ॥

अथैनाञ्छपयति । शृतं हि देवानाम् इष्टकाभिः श्रपयति । एता वा एतदकुर्वन्त । यथायथैतद्यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत । ताभिरेवैनमेतत्सुमर्दयति । कृत्स्नं करोति । तदु धेनेव सुशृताः स्युः । तेन श्रपयेत् । अथ पचनमवधाय महावीरमुवदधाति—“मघाय त्वा मघस्य त्वा शीर्ष्णो” —(वा. सं. ३७।९) इति । असावेव बन्धुः । एवमितरौ । तूष्णीं पिप्सुवने तूष्णीं रौहिणकपाले । तान्दिवैवोषवपेत् । दिवोद्वपेत् । अहर्हि देवानाम् ॥ २३ ॥

अथ एतेषा महावीरदीना अपण विधत्ते—अथैनाञ्छपयति शृतं हि देवानाम् इति । ‘अथ धूपनान्तर’ एनान् महावीरदीन् ‘अपयति’ दक्षिणाग्निमपि चतुरस्रं अवष्टे गत्वा तत्र निधाय अपाकं पक्वान् करोति । ‘हि’ कामान् । ‘शृतं’ पक्व खलु ‘देवानां’ योग्यम् । “यो विद्वान् स नर्कन्त । योऽशृत स रौद्रो य शृत स देवतामहन्निदहन्ता शृतकृत्य स देवताम्” (तै. स. २।६।३) इति श्रुते । अथ एतेषा पचनद्रव्याणि विधाय स्नोति—इष्टकाभिः श्रपयत्येता वा एतदकुर्वन्त यथायथैतं कृत्स्नं करोतीति । अत्र इष्टकानां पचनसामानाधिकरण्यात्, नद्राक्षिना इष्टकाशब्देन तत्पचनमाश्रयानि द्रव्यपुर्णकग्राहाणानि द्रव्याणि लक्ष्यन्ते । ‘इष्टकानि’ इष्टकापचनसामान्येद्रव्यं ‘एनान्’ महावीरदीन् ‘अपयति’ पचति । ‘एता य’ एता खलु इष्टका ‘एतदकुर्वन्त’ एवविजं यज्ञं कृतवन्त । ‘यथायथा’ यतयेन प्रकारेण ‘यज्ञस्य’ एतच्छिरः अच्छिद्यत ’ उन्मत्तमवत् । इष्टकापचनद्रव्याणि हि वस्यं नद्राक्षिनाम्य विष्णो ज्यामभजन शिरश्चिच्छिद्य इति तदभिप्रायमिदम् । यज्ञा यमाश्रयं कुन्त्यान्याया इष्टकानां ताभि सह एनान् महावीरदीन् श्रपयतीति नियोजना द्रष्टव्या । गमश्च । अन्यनादि वन द्रव्येण सम्यक् पात्रो भवति तत्रापि अपणं कार्यं । मियाह—तदु धेनेव सुशृताः स्युस्तेन श्रपयेत् इति । ‘तत्’ उ’ तत्रापि ‘धेनेव’ पचनद्रव्येण ‘सुशृता’ सुपक्वाः खलु दृष्ट्यादिदोषरहिता लोहिनकाणां स्यु महावीरदयो भवन्त्यु । ‘तन’ द्रव्येण ‘श्रपयेत्’ एनान् पचेत् । अथ पचनप्रकारमाह—अथ पचनमवधाय रौहिणकपाले इति । ‘अथ’ धूपनान्तरं पचत्येते अनेनेति ‘पचन’ पाचनसामान्यं द्रव्यं कषाणेषुपगगदिकं तन् ‘अवधाय’ अवष्टे प्रक्षिप्य महावीरं प्रथमवृत्तं ‘अवदधाति’ प्रक्षिपति “मघाय त्वा” इति । मघेण । अवशिष्टं सर्वं पूर्ववत् सोऽयम् । अथ एतेषा आवापोद्वरणयोः कालविशेषमाह—तान्दिवैवोषवपेदिवोद्वपेदहर्हि देवानाम् इति । ‘तान्’ पचनान् महावीरान्

१-यज्ञवदने । का. ओ. सू. २६।२४ । उपावादिनि “सतनिरचतहर्द्विष्टका धूपयन्त दक्षिणाग्न्यादिभिरेकेकेवेति का. ओ. सू. १९।१०८ ।

२-मघस्य च मघाय त्वस्ति प्रतिपद्यम् । का. ओ. सू. २६।२४ ।

(११) सऽऽद्वपति । (त्वृ) ऋजुवे त्वेत्यसौ वै लोकऽऽऋजुः सत्यध्वं
हृजुः सत्यमेप धुऽएष तुपत्येपुऽऽ प्रथमः प्रवृग्यस्तदेतुमेवैतत्प्रीणाति
तस्मादाहर्जुवे त्वेति ॥ २२ ॥

साधुवे त्वेति । (त्व) अयम्वै साधुन्योऽयम्पवतऽएष हीमाल्लोका-
न्निस्तद्वोऽनुपतऽएषुऽऽ द्वितीयः प्रवृग्यस्तदेतुमेवैतत्प्रीणानि तस्मादाह
साधुवे त्वेति ॥ २३ ॥

स उद्वपति—“ऋजुवे त्वा”—इति । अमा वे लोक ऋजुः । सत्यं हि ऋजुः । सत्यमेपः । य एष
तपति । एष उ प्रथमः प्रवृग्यः । तदेतमेवैतत्प्रीणाति । तस्मादाह—“ऋजुवे त्वा”—इति ॥ २२ ॥

“साधुवे त्वा” इति । अय वै साधुः । योऽयं पवते । एष हीमाल्लोकात्तिस्तद्वोऽनुपवते । एष
उ द्वितीयः प्रवृग्यः । तदेतमेवैतत्प्रीणाति । तस्मादाह—“साधुवे त्वा”—इति ॥ २३ ॥

(त्सु) अधाध्वर्युः । प्रोक्षणीराडायोपोत्तिष्ठन्नाह ब्रह्मन्प्रचरिष्यामो होत-
रभिष्टुहीति ब्रह्मा वै यजुस्य दक्षिणतऽआस्तेऽभिगोप्ता तमेवैतदाहाम-

अथाध्वर्युः प्रोक्षणीराडायोपोत्तिष्ठन्नाह । ब्रह्मन्प्रचरिष्यामः, होताभिष्टुहीति । ब्रह्मा वै यजुस्य

‘ गार्हप यमत्रेण ’ गार्हप यम्यादूरेण पुस्त्यात् ‘ प्राच ’ प्राणयान् ‘ कुशान् ’ सस्तीर्षि तेऽ पात्राणि ‘ द्रव ’
द्रवो दिश उपसादयति । उपयमन्म अधस्तात्तारण तनस महावीरस्य अधः । धारणार्थं औदुवरी दार्धयसी
सुम् उपयमनी ताम् । प्रथमद्वय महावीर एक द्रव्यमादायेत् । अथ ‘ पराशोऽथी ’ अपचरणार्थं महावीरौ
त्रितीय द्रवम् । ‘ रि-ईन रीर्हणकपात्रे ’ । रीहणो पुरोडाशो हूयेते आभ्यामिति ‘ रीहणहवन्वौ ’ औदुवरी
अविल ‘ कुंचौ ’ च । ण्तामि त्रीणि द्रवानि आसादनीयानि । ‘ यदु च ’ यथाभ्यन्त उक्तम्यनिरिक्त पात्रजात
अपेक्षित भवति । तद्व्यद्वि मन्त्रमासादनीयमित्यर्थः । तत्रावशिष्ट पात्रजात सूत्रकारेण प्रदर्शितम्—“ स्थूणी-
मयूष, पूष्ठा, दार्धमाने, मुजप्रलवान् विष्कनशकृणान् विशर्ति प्रादेशमात्रान् मुज मुजवेद धवित्रेणि परिवीध,
इत्युसदान आसदी कृष्यानिन आत्रि सिकता त्वर्गा अर्थेवच ”—(का श्री सू. २६ । ३७) इति ।
अथ ब्राह्मणोपसत्ताया उपयमन्यादीनां दशमस्या त्रिष्य स्तोत्रि—सदृश दशाक्षरा वै० संपादयतीति । उपय-
मयादीनि पानि आसादनीयानि प्रत्यक्षात्तात्तान पात्राणि सानि ‘ दश ’ भवति । विराट्छेदश्च ‘ दशाक्षरा ’
विशदश्चराया विराज विराक्तेन प्रतिपाद दशाक्षरत्वात् । सैव ‘ विराट् यज्ञ ’ अग्निष्टोम । तस्य द्वादशस्तो-
त्रस्य स्तोत्रिपापांगेगणनाया नवनिश्चय स्तोत्रिया भवन्ते । तत्र दशमह्यया विधाने सति विराट्मपत्ते पञ्चस्य
विराडा मकावम् । तत्तथा सति ‘ एतत् ’ एतेन पात्रदशकासादनेन ‘ एव ’ यज्ञ प्रवर्त्यतुष्टानकाल एव विराज
‘ अमिनपादयति ’ प्रापयति । अथ तेषां द्रव्य आसादने प्रशसति—अथ यद्देवं करोतीति । ‘ अथ ’
अपि च ‘ यत् द्रव ’ पात्राणां द्रव्य आसादन तेन प्रवर्त्य वीर्यवत् करोति । कुत्र एतन् ‘ द्रव वै ’ सर्व-
भावानां मध्ये य द्रव्यभूतो धर्म तदेव ‘ वीर्य ’ वीर्यात्मकम् । अथेनदुपपात्रे—‘ यदा ’ यत् ‘ हो ’
पुरवौ ‘ सरभेने ’ सरभ्यौ सयुक्तौ भवत । ‘ अथ ’ अनन्तर ‘ तौ ’ सरभ्यौ पुरवौ ‘ वीर्य ’ सामर्थ्य
‘ कुवत ’ न तु असहाय कश्चित् वीर्य कर्तुं शक्नोति । तस्मात् द्रव वीर्यात्मकम् । तेन च पात्रमपि तेन
प्रवर्त्योऽपि वीर्यवान् भवतीत्युपपन्नम् । अपि च ‘ द्रव वै ’ द्रवमेव सर्व ‘ मिथुन ’ क्षीपुसामका ‘ प्रजनन ’
‘ प्रजननेन ’ क्षीपुसामकस्यैव प्रजासाधनेन ‘ एन ’ प्रवर्त्य ‘ सगर्दयति ’ ‘ कृत्स्न ’ मूर्गावपय च यज्ञ
कृतवान् भवति ॥ १ ॥

अथ पदुक्त क्तायावनेन—“ प्रोक्षणी सस्त्र्योऽप्योत्र्यायाह ब्रह्मन्प्रचरिष्यामो होतरभिष्टुहि प्रस्तोत सामानि

१-उपयमन्महावायम् । का श्री सू २६ । ३० । २-परिवागो । का श्री सू २६ । ३७ । ३-निन्ते । का श्री
सू २६ । ७ । ४-स्तोत्रिकपात्र । का श्री सू २६ । ३७ । ५-रीहणहवन्वौ च सुवायकुर्वन्ति । का श्री सू २६ । ३७ ।
६-स्थूणा च, मयूषस्य, ७-वेचनद्रव्या द्रव । गोवचनार्थं स्थूणा, स्यात् । मयूषार्थं औदुवरी स्यात् इति । मयूष अजावध-
नार्थं स्यात् । सापयामथ वक्त एव । ८-क्षूणी उपवर्षी । ९-यजमाने यजन्तौ होत्रौ च इति हे । १०-धावेनाणि कृष्यानिनसद-
निर्मिता त्रयो व्यजनाः परिचयव । ११-सदृश न सदान वेति इत्युक्तद्रव्या द्रव । सन्तु गोवचनार्थं अजावधनार्थं चति
हे । सदान देहकाले गो वेदस्वयन्तर्धं सन्तु । १२-अर्थवच सत्य एव आसादने । प्रकृतौ तस्य दृश्यने पाठ्यम् ।
१३-विष्कनहवन्वौ । पत्ति । अग्निष्टोत्रद्रव्याः । वाजपत्यवर्णौ । कटु-उमाय्य धर्मा । पञ्चौ मिष्टम् । यजर्जनपात्राण उपसत्ता । इत्ये
मद बीरोऽप्युपपन्नम् । यत्नै कृत्वा, औदुवरी समिद्ध । इत्यर्थस्तथासाधनम् । १४-तत्र दशोऽक्षरादशसाधनां वेदजनैर्दुम-
जायना इति वडा । इति सर्वावुक्तम् । १ । १ । स्यात्तानो विराट् । इति च । १ । ४ । पात्र इति शेषः ।

मत्तऽआस्त्व यज्ञस्य शिरः प्रतिधास्याम ऽडुति होतरभिष्टुहीति यज्ञो वै
होता तमेवैतदाह यज्ञस्य शिरः प्रतिधेहीति प्रतिपद्यते होता ॥ २ ॥

ब्रह्म जज्ञानुप्रथमुम्पुस्तुतादिति । (त्य) असौ वाऽआदित्यो ब्रह्मा-
हरहः पुस्तुताजायतऽएषऽउ प्रवर्ग्यस्तुदेतुमेवैतुप्रीणाति तस्मादाह
ब्रह्मजज्ञानुप्रथमुम्पुस्तुतादित्युय श्रोतव्यत्वावेव बन्धुः ॥ ३ ॥

दक्षिणत आस्तेऽभिगोप्ता । तमेवैतदाह । अग्रमत्त आस्त्व । यज्ञस्य शिरः प्रतिधास्याम इति ।
होतरभिष्टुहीति । यज्ञो वै होता । तमेवैतदाह । यज्ञस्य शिरः प्रतिधेहीति । प्रतिपद्यते होता ॥ २ ॥

“ ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तात् ”- (वा स १३ । ३) इति । अग्री वा आदित्यो
ब्रह्माहरहः पुस्तुताजायते । एष उ प्रवर्ग्यः । तदनमेवैतुप्रीणाति । तस्मादाह-“ ब्रह्म जज्ञानं
प्रथमं पुरस्तात् ”-इति । अयं प्रोक्षति । अगावेव बन्धुः ॥ ३ ॥

गायेति ” (वा श्री सू ३९ । ३८) इति । तन् विदधाति-अयाध्वयुः । प्रोक्षणी० रभिष्टुहीति ।
प्रोक्ष्यते आभिरिति प्रोक्ष्य उत्पवनादिसंहृता प्रोक्षणाया आर । ता सम्भू-व ‘आशय’ इत्य धार
यित्वा ‘रुपोऽष्टिष्ठव्यु’ । ‘अय-प्रचारस्याम’ इति प्रियमाह ब्रह्मन् । तस्य प्रथमायमप । १ ब्रह्मन् ।
अयं प्रवर्गेण ‘प्रचारस्याम’ अस्मभ्यमनुज्ञां देहि । ३ च सप्तान्नो भव । ‘ह होत । ‘त्व धर्म
‘अभिष्टुहि’ अभि उदित्य स्तोत्रं ब्रह्म । “ ब्रह्म जज्ञानम् ” इत्यादि र अभिष्टुह ब्रह्मण्य । ह प्रप्नोते । त्व
धर्मस्त्विकानि सामानि गायेति । तत्र अय-प्रवर्गस्याम होतरभिष्टुहि इत्यवयो तावर्गस्य अर्धमाह-ब्रह्म वै
यज्ञ० धारस्यामः इति । ‘ब्रह्म’ यज्ञ कश्चिज्जी मये यज्ञस्याभिगोप्ता सप्ततो रक्षिता सन् ‘दक्षिण’
दक्षिणभागे ‘आशे’ । इत एव अतस्तमेव ब्रह्मणमुच्यते एतद्व्यमाग ‘आह’ प्रियमात्रं ब्रह्मन्
‘हे ब्रह्मन् । ‘त्व’ अग्रमत्तं प्रमादोजवराजना सप्तहित सन् प्रयोगं सम्भय अनुमदधान ‘अस्मभ्य’
उपविष्ट । अयं यज्ञस्य’ छिन्न ‘शिर’ ‘प्रतिधास्याम’ सदायाम इति ‘अय-प्रचारस्याम’ इति प्रिय-
मागव्यर्थः । होतरभिष्टुहीति पुनश्चादान व्यापानायन् । य अयं होता असौ सागात् यत् । वरन्कर्तु-
त्वेन अयन्त अतरात्वात् । तमह’ यज्ञामक होतार एतद्व्यमाग ‘आह’ होतरभिष्टुहीति अनेन
पूजे । एतद्व्युक्त विमिश्र-हे होत । त्व ‘यज्ञस्य’ छिन्न ‘शिर’ ‘प्रतिधेहीति’ मरम्भ इति । एव अय-
सुगं प्रार्थितव्यं होतु अभिष्टुह प्रतिपद विदधाति-प्रतिपद्यते होता । अयं जज्ञानं प्रथमं
पुरस्तादिति । अयं पुत्रैवान्तर होता तत्र जज्ञानमित्यभिवाच्य कस्मात् बन्धुं प्रतिपद्यते ।
अयं अस्त्व होतु अभिष्टुह यज्ञरिमन्वाने सामर्थ्यं अनीति दर्शयितुं अस्या प्रतिपद तावदगम्य
अर्थ आह-असौ वा० द्वितीति । ‘अग्री’ एतदेव गन्तु ‘आशय’ ‘अय’ अस्या कश्चि
प्रप्नोत्येनं प्रतिपद्यते । स आशय ‘अहम्’ प्रतिदिनं प्रश्न-‘पुरस्तात्’ द्वितीया इति ‘आशय’
उदेति । ‘एष’ उपजादिव ‘प्रवर्ग्य’ “तानि वाजसनेयिष्योऽन्वन्” (२ प १४ । १ । ११०)
इति प्राक् आशयवान् । यस्या च ‘एतमेव’ सूत्रं मत्तं प्रवर्ग्य ‘एतन्’ “अयं जज्ञानं प्रथमं पुरस्तात्”

स प्रोक्षति । यस्माय त्वेत्येष वै यमो युऽएय तुपत्येषु हीदथ सुर्व यमु-
यत्येतेनेदथ सुर्व यतमेपुऽ उ प्रवर्ग्यस्तदेतमुवैतुत्प्रीणाति तस्मादाह
यस्माय त्वेति ॥ ४ ॥

मखाय त्वेति । (त्ये) एय वै मखो युऽएय तुपत्येषुऽ उ प्रवर्ग्यस्तदेतमुवै-
तुत्प्रीणाति तस्मादाह मखाय त्वेति ॥ ५ ॥

स प्रोक्षति । “ यस्माय त्वा ”—(वा. सं. ३७ । ११) इति । एय वै यमः । य एय तपति ।
एय हीदं सर्वं यमयति । एतेनेदं सर्वं यतय । एय उ प्रवर्ग्यः । तदेतमेवैतत्प्रीणाति । तस्मादाह—
“ यस्माय त्वा ”—इति ॥ ४ ॥

“ मखाय त्वा ” इति । एय वै मखः । य एय तपति । एय उ प्रवर्ग्यः । तदेतमेवैतत्प्रीणाति ।
तस्मादाह—“ मखाय त्वा ”—इति ॥ ५ ॥

इत्येतेन ‘ प्रोक्षति ’ तर्जयति । यस्माद्विद्यममेतत्तर्जयप्रकाशित इति । तस्मात् “ अथ जहान प्रथमं पुरस्तात् ”
इत्येतादृशमाह—अनया प्रवर्ग्यमभिधेय प्रवर्गेन इत्यर्थः । अथ यस्मादिनाया पात्राया प्रोक्षणं विस्ते—अथ
प्रोक्षत्यमवेव वंदुरिति । एव क्रमगे विज्ञाय ‘ अथ ’ तत्पातुशान्तर प्राणामादिनाति उपमर्दीमहावीर्यानि
वर्णयामाति ‘ प्रोक्षति ’ प्रोक्षणेन मन्त्रुयान् । ‘ यमय ’ एव प्रोक्षणम्कार वदुर्वैक प्रोक्षिताना
पात्राहवसपादनेन ठिक्कय पत्राहस मगलानु इत्यर्थः ॥ १ ॥ ३ ॥

अय एतन् प्रोक्षणं अनूय मत्र विधत्ते—स प्रोक्षति यस्माय त्वेतीति । अयमर्थः । “ यस्माय त्वा १ मखाय
त्वा २ सूर्यस्य त्वा तपसे ३ ” इति वाक्यप्रयोगमनन् मन्त्रेण ‘ स ’ अ वयुं प्रत्येन महावीरान् ‘ प्रोक्षति ’
यदा त्रिभिर्वाक्ये, त्रीन् महावीरान् यदायमत्र ‘ प्रोक्षति ’ । तथा च सूत्रिन वाक्यायनेन “ श्रद्धायाऽङ्गीतो
यमाय त्वेति महावीर प्रोक्षति । प्रतिमत्र के वाक्यमदात् ” (वा. प्रो. सू. २६ । ३९ । ४०) इति ।
तत्र प्रथममन्त्रस्य प्रवर्गेण सगतिं दर्शयति—एष वै० प्रीणातीति । ‘ य एय ’ सूर्य ‘ तपति ’ ।
‘ एय ’ खट्वु ‘ यम ’ । पुन अयं यमगन्दाभिधेयता । इति चेत् । ‘ हि ’ यस्मान् ‘ इदं सर्वं ’ भूतजात
‘ एय ’ ‘ यमयति ’ स्वव्याप्तयु नियमयति । यस्मात् एतेन ‘ सूर्येण ’ इदं सर्वं जगत् ‘ यत ’ सृष्ट्वा
आदावपि परम्परामूर्त्योमान्न व्यवस्थित इदं कृतम् । तस्मात् अगौ मन्त्रे यमशब्देन इत्येते । ‘ एय उ ’ एष एव
‘ प्रवर्ग्य ’ । गतमन्त्रम् । यस्मादेव अगौ मन्त्र समन्तार्थः । तन् अनेन मन्त्रेण प्रोक्षेत् इति निगमयति—
तस्मादाह यस्माय त्वेतीति ॥ ४ ॥

अथ त्रिभिर्महावीरस्य प्रोक्षणमन्त्रमनूय व्याचष्टे—मखाय त्वेति० मखाय त्वेतीति । ‘ एय वै ’ एष खट्वु
सू. ३. ‘ मान ’ मानसाऽभिधेयस्य यनामस्य निराम एव सूर्यवत् । अन्यद्वन्तम् ॥ ५ ॥

१-अत्र कर्त्तुं यदायुः तदायुः इत्यर्थः । यदायुः सूर्येण जगत् सृष्टम् इति ।

२-अत्र कर्त्तुं प्रतिमन्त्रस्य वा प्रोक्षणम् । पुन एतन् वाक्यमदात्, निगमे हि वाक्यार्थः । यस्माय त्वा १ मखाय त्वा
सूर्यस्य त्वा तपसे २ इति । न च मनुष्या न्यस्य । न च विष्णुः तपयमान् । तस्मात् प्रतिवाक्यमेव प्रोक्षणम् । इति ।
तथा च अवशात् इति शङ्क्यम् ॥

सूर्यस्य त्वा तुपसऽइति । (त्ये) एष वै सूर्यो षुऽएष तुपत्येऽउ
प्रवर्ग्यस्तुदेतुमेवेतुप्रीणाति तस्मादाह सूर्यस्य त्वा तुपसऽइति ॥ ६ ॥

पूर्वया द्वारा स्थूणासिद्धृत्य । दक्षिणतो निमिन्वन्ति युथेनार्थं होता-
ऽभिरुक्त्वापश्येद्यज्ञो वै होता षुऽपुषास्यामेतद्यज्ञमप्रतिदधाति तुथेपा
घर्मम्पिन्वते ॥ ७ ॥ अर्द्धः प्रपाठकः ॥ कण्डिकाः ॥ ६६ ॥

(तुऽमे) अग्नेणाहवनीयम् । (थ्) सम्म्राडासन्दीम्पर्थाद्धृत्य दक्षि-
णतः प्राचीमासास्यत्युत्तरार्थं राजासद्यै ॥ ८ ॥

“ सूर्यस्य त्वा तुपसे ”—(का. सं. ३०।११) इति । एष वै सूर्यः । य एष तपति । एष
उ मवर्ग्यः । तदेतमेवेतुप्रीणाति । तस्मादाह—सूर्यस्य त्वा तुपसे इति ॥ ६ ॥

पूर्वया द्वारा स्थूणा निहृत्य दक्षिणतो निमिन्वन्ति । युथेना होताऽभिरुक्त्वापश्येत् । यज्ञो वै
होता । स एवास्यामेतद्यज्ञं प्रतिदधाति । तुथेपा घर्मं पिन्वते ॥ ७ ॥

अग्नेणाहवनीयम् । सम्म्राडासन्दीं पर्थाद्धृत्य दक्षिणतः प्राचीमासास्यति । उत्तरा राजासद्यै ॥ ८ ॥

अथ सृणीयमहवीरप्रोक्षणमन्त्रमनूय व्यापरे—सूर्यस्य त्वा० तुपस इतीति । सिद्धप्राप्तमेतत् ॥ ६ ॥

अथ घर्मदुहो धेनोर्धनाय ह्यूणाग्नियनन विधत्ते—पूर्वया द्वारा० पगपश्येदिति । प्राक्शब्दं पूर्वशारेण
‘ ह्यूणा ’ घर्मदुहो गो वधनार्थं स्वयं ‘ निहृत्य ’ निर्गम्य ‘ दक्षिणत ’ प्राचीनवगत् दक्षिणादिपार्श्वे ‘ निमि-
न्वति ’ अर्द्ध खात्वा तस्मिन्निक्षिपति । ‘ एना ’ स्थूणा ‘ अभिरुक् ’ अभिरुक् पठन् ‘ होता ’ ‘ पपा ’
येन प्रकारेण ‘ प्रपाठयेत् ’ सवीजेत । तथा ह्यूणा निष्ठात-भेत्पर्यं । अथ एतत् होतु इहनिस्तुपस-
यति—यज्ञो वै होता० घर्मं पिन्वत इति । यपटुक्श्रुतेन यामे अतस्मात्त्वम् ‘ होता यज्ञो वै ’ यज्ञ एव ।
‘ स ’ तयाविध निष्ठाता स्थूणा पश्येत् ‘ अन्वो ’ स्थूणागा ‘ एतत् ’ एतन् स्थूणेन ‘ यज्ञं प्रतिदधाति ’
सदधाति । तथा सति ‘ एषा ’ घर्मदुहा धेनु ‘ घर्मं पिन्वत ’ घर्मं हवीस्ता यय, सिञ्चति सवति ।
“ निमि सेवने ”—(घा या म्वा आ १८९) इति धातुः ॥ ७ ॥

अथ आसादितया सम्म्राडासया देराविरोधे स्थानन विधत्ते—अग्नेणाहवनीयं० राजासद्यै इति ।
सम्म्राट् प्रवर्गं महावीर इति पर्वाया । तस्यासदी आमनभूया भविका ‘ सन्नामसदी ’ ता ‘ आहवनीय-
ममेण ’ आहवनीयस्य अदूरेण प्रामागेण ‘ पर्वाश्वय ’ पारित आनीय आहवनीयम् ‘ दक्षिणत ’ ‘ प्राची ’

१-पश्येत् च तुणीत् । का. सं. ॥ ३६ । ३१ । यमपरी वत् कामदिन यावज्जन्त तप ह्यनो मेहयस्ये ।

२-पूर्वया द्वारा ह्यूणाग्नियन निहृत्य दक्षिणतो निमिन्वन्ति इति । का. प्रो. य. १६ । ४२ ।

३-युथेनाहवनीयं० सम्म्राडासया पश्येत् च ह्यूणाग्नियन यमपरीयादयेन सम्म्राडासया वत्तता । का. सं. सू. १६ । ४३ ।

(न्याऽऔ) औदुम्बरी भवति । (त्यू) ऊर्ग्वै रसऽसुदुम्बुरऽसुदुम्बुरैवैनमे-
तद्रुतेन सुमर्दयति कृत्स्नुङ्करोति ॥ ९ ॥

(त्यर्थ) अर्धसदृशा भवति । (त्यु) अर्धसयोर्वाऽइदर्थे शिरः
प्रतिष्ठितं तद्वर्धुसयोर्द्वैतच्छिरः प्रतिष्ठापयति ॥ १० ॥

वाल्वजीभी रज्जुभिर्व्युता भवति । यजुस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यस्रर-
त्ततऽएताऽओषधयो जुहिरे तेनैवैनमेतद्रुतेन सुमर्दयति कृत्स्नु-
ङ्करोति ॥ ११ ॥

औदुम्बरी भवति । ऊर्ग्वै रस उदुम्बुरः । ऊर्ग्वैनमेतद्रुतेन सुमर्दयति । कृत्स्नं करोति ॥ ९ ॥

अंसदृशा भवति । अंसयोर्वा इदं शिरः प्रतिष्ठितम् । उदुम्बुरेवैवच्छिरः प्रतिष्ठापयति ॥ १० ॥

वाल्वजीभी रज्जुभिर्व्युता भवति । यजुस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यस्ररत् । तद एता ओष-
धयो जुहिरे । तेनैवैनमेतद्रुतेन सुमर्दयति । कृत्स्नं करोति ॥ ११ ॥

प्रमायताम् । राजामया कृति मोमो मस्यामासदा आस्त सा राजानदी । तस्या सकाशात् ' उतय ' उतय
सर्प वर्षानसन् । यद्वा उतयमागच्छति यत्ता ' आनादयति ' स्थारयति ॥ ८ ॥

अथ एतस्या दृशिर्योषे विशाय स्त्रीति-औदुम्बरी भवति-कृत्स्नं करोति इति । सा च सम्राज्ञानदी
' औदुम्बरी ' उदुम्बुरनिकाता उदुम्बुरश्चै फलके निमिता ' भवति ' । उदुम्बुरश्चैव ऊर्ग्वैरुत्पद्यते अथा
औदुम्बुरश्चैव विशायक नाक्ये (श.प.१४ । १ । २ । ४) पूर्वमेव दाशेतम् । अन्तः तद्देव सर्वं व्याकुर्येदम् ॥ ९ ॥

अथ एतस्या सम्राज्ञासया उद्गानादामण्य अह-अ-मदृशा भवतीति । सा सम्राज्ञासदी ' अंसदृशा '
ऊर्ग्वैरामात्रेण असमात्री ' भवति ' । अथ एतन् अंसद-व स्त्रीति-अंसयोर्वा- प्रतिष्ठापयतीति । ' इद '
अम्यदादीनां ' शिर ' ' अंसवर्ग ' ' अंसोष्यारे खड्ड ' ' प्रतिष्ठित ' ' सबद्धम् । तन्मात्रम् ' एतत् ' एतेन
राजासया अंसदम्भकरणन यद्वत् अंसरोत् एतन् महावीर्यशिरः प्रतिष्ठयति ॥ १० ॥

अथ एतस्या आर्वयन विद्यानि-वाल्वजीभिः- भवतीति । यजुजा- तुगविरोधा । तन्निर्मितानि-

१-पूर्वोदुम्बरायम् का श्री सू १६।१।२९ । इति सूत्रं सूत्राण्य " अतएव राजस्ये " इत्यादि सुविमलुच्य वत्तत इति
दि-नेदोत्तरं उत्तरभाषादन्त्या आश्रययति । इदं शिरः सत्त्वं यजुस्यस्य " तस्या सकाशात् ' उतयम् ' उतयमागच्छति " इति ।
इति । अन्तर्गतिकं च यम् । ' एष यजुस्य आश्रययति यद्वा वे स्येय शिरः प्रथमं वत्तत इति तस्मादुत्तरं आश्रययति
अथा राजा वे स्यात् सत्त्वं यजुस्यस्य " इत्युत्तरं यजुस्यस्य आश्रययति वत्ततो वे यजुस्यस्य तस्मादुत्तरं आश्र-
ययति " इति अस्मिन् मन्त्रेण इत्यस्या कठिकथा नास्त्येवम् ।

१-यदिपर्यमैदुम्बुरम् । का श्री सू १६।१।३१ ।

२-यजुस्य विद्यानि-वाल्वजीभिः कथयाम्बा " इति । का श्री सू १६।१।३१ ।

३-यजुस्य विद्यानि-वाल्वजीभिः कथयाम्बा " इति । का श्री सू १६।१।३१ । १६।१।३१ । १६।१।३१ ।
कथयति पुनरुच्य । अस्मिन् मन्त्रेण इत्यस्या कठिकथा नास्त्येवम् । तस्या सकाशात् ' उतयम् ' उतयमागच्छति " इति । अन्तर्गतिकं च यम् ।
इति । अन्तर्गतिकं च यम् । ' एष यजुस्य आश्रययति यद्वा वे स्येय शिरः प्रथमं वत्तत इति तस्मादुत्तरं आश्रययति
अथा राजा वे स्यात् सत्त्वं यजुस्यस्य " इत्युत्तरं यजुस्यस्य आश्रययति वत्ततो वे यजुस्यस्य तस्मादुत्तरं आश्र-
ययति " इति अस्मिन् मन्त्रेण इत्यस्या कठिकथा नास्त्येवम् ।

तदेतम्प्रचरणीयम्महावीरमाज्येन समनक्ति देवस्त्वा सविता मध्वाऽन-
वित्वति सविता वै देवानाम्प्रसविता सर्व्वम्प्राऽइदम्मधु यदिदं किञ्च
तदेनमनेन सर्व्वेण समनक्ति तदस्मै सविता प्रसविता प्रसीति तस्मादाह
देवस्त्वा सविता मध्वाऽनवित्वति ॥ १३ ॥

(त्वु) अथोत्तरतः सिकताऽनुपकीर्णा भवन्ति । तद्वजतर्धं हिरण्यम-
धस्तादुपास्यति पृथिव्याः सत्स्पर्शस्पाहीत्येतद्वै देवाऽअविभयुर्ध्वे नऽ
इममधस्ताद्रक्षात्सि नाप्रा न हन्युरित्यग्नेर्व्याऽएतद्वेतो यद्विरण्यन्नाप्रा-
णात्स्पर्शसामपहत्याऽअथो पृथिव्यु इ वाऽएतस्माद्विभयाश्चकार यद्वैमा-
ऽयन्तमः शुशुवानो न हिर्धस्यादिति तदेवास्याऽएतदन्तर्दधाति रजतं
भवति रजतेषु हीयुपृथिवी ॥ १४ ॥

वीरमाज्येन समनक्ति—“ देवस्त्वा सविता मध्वाऽनकु ”—(वा. सं. १७ । ११) इति ।
सविता वै देवानां प्रसविता । सर्व वा इदं मधु । यदिदं किञ्च । तदेनमनेन सर्वेण समनक्ति ।
तदस्मै सविता प्रसविता प्रसीति । तस्मादाह—“ देवस्त्वा सविता मध्वाऽनकु ” इति ॥ १३ ॥

अथोत्तरतः सिकता उपकीर्णा भवन्ति । तद्वजतं हिरण्यमधस्तादुपास्यति—“ पृथिव्याः
संस्पर्शस्पाहि ”—(वा. सं. ३७ । ११) इति । एतद्वै देवा अविभयुः । यद्वै न इममधस्ताद्रक्षासि
नाप्रा न हन्युरिति । अग्नेर्व्या एतद्वेतो—यद्विरण्यम् । नाप्राणां रससामपहत्या । अथो पृथिव्यु इ वा
एतस्माद्विभयाश्चकार । यद्वै मायं तमः शुशुवानो न हिर्धस्यादिति । तदेवास्या एतदन्तर्दधाति ।
रजतं भवति । रजतेषु हीयं पृथिवी ॥ १४ ॥

शब्द ‘स’ अग्निष्टुक्प्रोक्ता ‘यत्र’ यस्मिन् काले ‘आह’ ब्रूयात् । तत्र तस्मिन् काले ‘एन’ प्रथम कृत
प्रचरणीयं प्रचरणसाधनं ‘महावीरं व्याज्येन’ सुव्यूरितेन ‘समनक्ति’ सम्यक् अन्नं करोति । “ देवस्त्वा
सविता ” इति मन्त्रेण । अथ अस्मिन्मन्त्रे मधुसन्निर्दिष्टव्यो तात्पर्यगम्यमर्थं दर्शयन् अनेनैव मन्त्रेण समजन
कार्त्तमिति निगमयति—सविता वा इति । मन्त्रे समजनकर्त्तृत्वेन य ‘सविता’ उपात्तः । स एष ‘देवाना’
मध्ये ‘प्रसविता’ यस्मन्नामा वर्त्तु प्रेरयिता । तथा ‘यदिदं किञ्च’ यत् किमिति लोके इदमस्मान् मधु
अस्ति । ‘इ’ मन्त्रे समजनकर्त्तृत्वेन उच्यमानमाज्यलक्षणं ‘मधु’ ‘सर्वं तत्र’ लोके विद्यमानं सर्वं मध्वात्मकम् ।
तत्तस्मान् “देवस्त्वा सविता मध्वाऽनकु” इति ‘अनेन’ मन्त्रवर्णेन ‘एन’ महावीर ‘सर्वेण’ निर्वक्षणेण
अनेन कृत्वाजगद्वर्तिना मधुना ‘समनक्ति’ समकृत्वान् भवति । यस्मिन्मन्त्रे सविता प्रतिपाद्यते । तत्तस्मान्
‘अग्ने’ महावीराय स ‘सविता’ ‘प्रसविता’ प्रेरकं मन् ‘प्रसीति’ यन्नुद्यमे प्रेरयति ।
‘तस्मान्’ एत्यादि निगम्यम् ॥ १३ ॥

अथ प्रश्नान्ये चरे रजतशतशान्दक्यस्य प्रश्नेषु विधत्ते—अथोत्तरतः संस्पर्शस्पाहीतीति । ‘अथ’
समजनान्तरं गार्हपत्यस्योत्तरतः उत्तरस्यां दिशि ‘सिकता’ उपकीर्णा उपक्षिप्ताः भवन्ति । सिकताभिः

(त्व) अथ यदुभयतः आदीप्ता भवन्ति । सर्वाभ्यऽप्येवमुद्दिग्भ्यो
रक्षाश्चैति नाष्टाऽनुपहन्ति तस्मिन्प्रवृज्यमाने पत्नी शिरः प्रोणुते तप्तो
वाऽएष शुशुचानो भवति नेन्मेऽयन्तप्तः शुशुचानश्चक्षुः प्रमुष्णा-
दिति ॥ १६ ॥

स प्रवृणक्ति । (क्त्य) अक्षिरसि शोचिरसि तपोऽसीत्येष वै घर्मो घुऽ
एष तपति सर्व्वभ्याऽएतदेव तदेतमेवेतत्प्रीणाति तस्मादाहाक्षिरसि
शोचिरसि तपोऽसीति ॥ १७ ॥

अथ यदुभयतः आदीप्ता भवन्ति । सर्वाभ्यऽप्येवमुद्दिग्भ्यो रक्षाश्चैति नाष्टाऽनुपहन्ति । तस्मिन्प्रवृज्य-
माने पत्नी शिरः प्रोणुते । तप्तो वा एष शुशुचानो भवति । नेन्मेऽयं तप्तः शुशुचानश्चक्षुः
प्रमुष्णादिति ॥ १६ ॥

स प्रवृणक्ति—“ अक्षिरसि शोचिरसि तपोऽसि ”—(वा. सं. ३७।११) इति । एष वै

सिद्धत्वं इत्येतादृशं अनुकूपात् । तच्छब्दा ‘ उभयतः ’ आद्यतयो ‘ आदीप्ता ’ प्रस्तापिता ‘ मौजा ’
मुञ्चयित्वा ‘ प्रलवा ’ प्रकुर्व्वेण दत्ता वृणविशेषा ‘ भवन्ति ’ । ‘ तान् ’ त्वरे ‘ उपात्मन् ’ प्रक्षिप्य ‘ तेभ्यः ’
महावीरमासाद्य ‘ प्रवृणक्ति ’ प्रवृज्जन करोति । मुञ्चतृणानां मुञ्चिद्व्यमावीरं अप्रमत्तयो आदीप्य चतुर्विधं
यथा क्वाला भवति तथा यदस्य स्वरस्ये रजतशतमाने विधाय तत्र महावीरं स्थापयेदित्यर्थः । अथ एतद-
दीपने मुञ्चप्रलवानाम् उपादानं समर्पयते—यत्तस्य शीर्षं करोतीति । ‘ एता ’ मुञ्चाख्या ‘ ओषधयः ’ ।
सिद्धमन्यम् ॥ १९ ॥

अथ उभयतः आदीपनं स्तौति—अथ यदुभयतः अपहन्तीति । ‘ अथ ’ अथ य ‘ यत् ’ यस्मात्
एते मुञ्चप्रलवा ‘ उभयतः आदीप्ता ’ अप्रमत्तयो अप्रिमत्तदा ‘ भवन्ति ’ । तत्तेन ‘ सर्वाभ्यः ’ प्राप्या-
दिभ्यः ‘ दिग्भ्यः ’ सकाशादेव ‘ रक्षामि ’ नाष्टाश्च ‘ अपहन्ति ’ चतुर्विधं तस्य तथा ज्वालया विनाशयति ।
आदीपनप्रवृत्तिप्रवृज्जनसमये घर्ममुत्तस्य वेष्टनं विवर्त्तते—तस्मिन्प्रवृ० प्रोणुते इति । ‘ तस्मिन् ’ महावीरे
सतते ‘ प्रवृज्यमाने ’ एष आसेवनेन विक्रियमाणे ‘ पत्नी ’ स्वनीय ‘ शिरः ’ मुख ‘ प्रोणुते ’ वस्त्राणि
आच्छादयेत् । “ ऊर्ध्वं आच्छादने ” (भाषा अ उ. २९) इति भावः । किमर्थमेतत् । दस्यत्वाद्—
तप्तो वा० प्रमुष्णादिति । ‘ एष ’ महावीरः ‘ तप्तो वै ’ तप्तं वस्तु ‘ शुशुचान ’ अन्यर्थं दीप्यमानः
‘ भवति ’ । ‘ अथ तप्तं शुशुचान ’ ‘ मे ’ मदीय ‘ चक्षुः ’ ‘ नेन् ’ प्रमुष्णान् नैव प्रमुष्यान् । इत्यने-
नाभिप्रायेण स्वकीयमुखं वेष्टयेदित्यर्थः ॥ १९ ॥

अथ मुञ्चप्रलवेऽनु विहितं प्रवृज्जनार्थं महावीरमादानं अनुवृत्तं तत्रैव मन्त्रं विधत्ते—स प्रवृणक्ति० तपोऽसीतीति ।

१-पत्न्यदर्शनम् । अतन्वृत्तिविधेः । का. ओ. सू. १६।३०।११ । न अनुकूलितुल्यं वेदाध्ययनं येषां तेनानुक्तिः अवे-
दिष्येतादर्थः । पत्नी शिरः प्रोणुते । का. ओ. सू. १६।४९ ।

२-तत्र महावीरमात्मनस्तपसिर्ब्रवीतीति । का. ओ. सू. १६।५१ ।

(त्व) अथास्यामाशिपऽआशास्ते । (स्तऽइ) इयम्नै युज्ञोऽस्यामुवै-
तदाशिपऽआशास्ते त्वाऽअस्माऽइयथं सुर्वाः समर्द्धयति ॥ १८ ॥

(त्व) अनाधृष्टा पुरस्तादिति । (त्व) अनाधृष्टा ह्येषा पुरस्ताद्द्रक्षो-
भिर्नाष्टाभिस्त्रेडाधिपत्यऽद्वत्यग्निमेवास्याऽअधिपतिङ्करोति नाष्टाणाथं
उक्षसामपहत्याऽआयुर्मै दाऽइत्यायुरेवात्ममुद्धत्ते तयो ह सुर्वमा-
युरेति ॥ १९ ॥

धर्मः । य एष तपति । सर्वं ॥ एतदेव । तदेतमेवैतन्मीणाति । तस्मादाह—“अर्चिरसि शोचिरसि
तपोऽसि ॥ १७ ॥

अथास्यामाशिप आशास्ते । इयं वै यज्ञः । अस्यामेवैतदाशिप आशास्ते । ता अस्मा इयं सर्वाः
समर्द्धयति ” इति ॥ १८ ॥

“अनाधृष्टा पुरस्तात्”—इति । अनाधृष्टा ह्येषा पुरस्ताद्द्रक्षोभिर्नाष्टाभिः । “अग्ने-
राधिपत्ये”—इति । अग्निमेवास्या अधिपतिं करोति—नाष्टाणां रक्षसामपहत्यै । “आयुर्मै
दाः”—इति । आयुरेवात्ममुद्धत्ते । तयो ह सर्वमायुरेति ॥ १९ ॥

‘ स. ’ अथयुः ‘ प्रवृत्तिः ’ प्रवृत्तय महावीर आभ्युत्थान् लभयत आदिनेऽ मुञ्चलनेऽ छरे निहितेऽ
“अर्चिरसि शोचिरसि तपोऽसि” इति मन्त्रेण व्याख्ययति । अथ तत्प्रशमति—एष वै धर्मो तपोऽमीतीति ।
‘ य एष ’ इति ‘ तपति ’ सर्वं । ‘ एष ’ खलु ‘ धर्म ’ प्रकर्षः । ‘ एष. ’ य सूरं ‘ सर्वमेतदे ’
‘ एतन्मत्तसर्वजगदामरु ’ । तस्मात् धर्मन्मत्तजगदामरु. ‘ एष ’ सर्वमेव एतदेतेन अर्चिरसीत्यादिनाकारुद्व-
प्रतिपादनेन ‘ प्रीणाति ’ तर्कयति । ‘ तस्मात् ’ इत्यादि निगमन् ॥ १७ ॥

“अनाधृष्टा पुरस्तात्” इत्यादीनि पृथिवीदेव्यानि यजमन्नाश्वनार्यानि आशिप. प्रतिपादयति यन्त्रि-
तानि व्याख्यातुकाम. पृथिवितत्त्वमि यदाशी.प्रतिपादन तन्मै यज्ञमेव इत्यह—अथास्यामाशिप० समर्द्ध-
यतीति । ‘ अथ ’ इत्यह आज्ञापर्यायः । अर्चिरसीति महावीर्यशान्तानेन ‘ अस्या ’ महावीर्यशान्त्या
पृथिव्या ‘ आशिप. आशान्ते ’ यजमान. पशुनि आशयति । ‘ इय ’ पृथिव्येव खलु ‘ यज्ञ. ’ । तस्मात्
यज्ञमिकानां ‘ अस्या ’ पृथिव्यामेव ‘ एतत् ’ एतेन “अनाधृष्टा पुरस्तात्” इत्यादिवदमाणाः जमा-
शिपः यजमानः ‘ आशासि ’ । सा ‘ एष ’ आशीर्नियुक्ता पृथिवी ‘ अर्ध ’ यजमन्नाय ‘ ताः सर्वा. ’
आशिपः ‘ समर्द्धयति ’ सयुद्धा. करोति ॥ १८ ॥

यदुक्तं कात्यायनेन—“अनाधृष्टेति वाच्येति प्रादेशजन्यमि धारयतन्” । “प्रतिदिदमेके” — (का. धौ.
सू. ११. १३-१४) इति । अथमर्थः—महर्षीरस्य उनाधृष्टान् मन्त्रे प्रादेश धारयत यजमान अना-

पुत्रवती दक्षिणतऽङ्गति । नात्र तिरोहितमिवास्तीन्द्रस्याधिपत्यऽङ्गी-
न्द्रमेवास्याऽङ्गधिपतिङ्करोति नाष्ट्राणार्थं रक्षसामपहत्यै प्रजाम्मे दाऽङ्गति
प्रजामेव पशूनात्ममुन्दते तथो ह पुत्री पशुमान्भवति ॥ २० ॥

सुपदा पश्चादिति । नात्र तिरोहितमिवास्ति देवस्य सवितुराधिपत्यऽ

- “ पुत्रवती दक्षिणतः ”-इति । नात्र तिरोहितमिवास्ति । “ इन्द्रस्याधिपत्ये ”-इति ।
इन्द्रमेवास्याऽङ्गधिपतिं करोति-नाष्ट्राणां रक्षसामपहत्यै । “ प्रजां मे दाः ”-इति । प्रजामेव
पशूनात्ममुन्दते । तथो ह पुत्री पशुमान्भवति ॥ २० ॥

“ सुपदा पश्चात् ”-इति । नात्र तिरोहितमिवास्ति । “ देवस्य सवितुराधिपत्ये ”

पृथ्व्यादीनि यजुषि अजर्युर्वाचयति । एके शास्त्रिनस्तु मन्त्रलिङ्गानुसारेण प्रतिदिशं प्रादेशं धारयत वाचयित
इत्याहुः । इति सर्वं क्रमेण ’ प्रतिपिपादयिषु तत्र प्राचीदिक्कनवर्द्धं मत्र त्रेधाकृत्य प्रथमभागं प्रदक्ष्ये
व्याचष्टे-अनाष्ट्रा० नाष्ट्राभिरिति । यजमान वाचयति । ‘ एषा ’ पृथिवी ‘ पुरस्तात् ’ महावीरस्य
प्रथ्या दिशि ‘ रक्षोमि ’ रक्षसैः ‘ नाष्ट्रामि ’ नाष्ट्राकार्णामि तत्तेनाग्निश्च ‘ अनाष्ट्रा ’ अत्रानिता ‘ हि ’ ।
यस्मादेव तस्मात् “ अनाष्ट्रा पुरस्तात् ” इति मन्त्रभागः स्यात् इत्यर्थः । अथ द्वितीयभागमनूय व्याचष्टे-
अग्नेराधिपत्ये इति । “ अग्नेराधिपत्ये ” इत्यनेन मन्त्रभागेन ‘ अस्या ’ पृथिव्या ‘ अग्निमेव अग्निपतिं
करोति ’ । किमर्थं ‘ नाष्ट्राणां रक्षसा ’ च अपहननार्थम् । “ अग्निर्हि रक्षसामपहता ” (इ. प. १ ।
१ । १-९ ।) इति श्रुतः । अथ तृतीयभागमनूय व्याचष्टे-आयुर्मै दाः० आयुरेतीति । “ आयुर्मै दा ”
इत्यनेन मन्त्रभागेन ‘ आत्मन् ’ आत्मानि स्वस्मिन् आयुर्जिवनमेव ‘ भक्षे ’ धारयति । ‘ तथो ह ’ तथा च
एतत् स यजमान ‘ सर्व ’ संपूर्णं ‘ आयुः ’ ‘ एति ’ प्राप्नोति ॥ १९ ॥

अथ दक्षिणदिक्कनवर्द्धस्य मन्त्रस्य प्रथमभागम् अनूय स्पष्टोऽर्थ इत्याह-पुत्रवती ६० वास्तीति ।
“ पुत्रवती दक्षिणतः ” इति महावीरदक्षिणभागे यजमानवाचनमन्त्रस्य योऽयं प्रथमभागः ‘ अत्र ’ अस्मिन्
‘ तिरोहित ’ अस्त्यष्ट व्याख्यानसाम्येन नैवास्ति । ‘ दक्षिणतः ’ महावीरदक्षिणदिग्भागे एषा पृथिवी ‘ पुत्रवती ’
पृथिव्युक्ता इत्यस्य अर्थस्य स्पष्टत्वात् । अथ द्वितीयपुत्रीरियमात्मनूय व्याचष्टे-इन्द्रस्याधिपत्यऽङ्गी० पशुमान्भ-
वतीति । “ इन्द्रस्याधिपत्ये ” इति द्वितीयभागेन ‘ अस्या ’ पृथिव्या ‘ इन्द्रं ’ स्वामिन् ‘ करोति ’ ।
“ प्रजां मे दा ” इति तृतीयभागेन ‘ प्रजा ’ पुत्रादिरूपामिव ‘ पशून् ’ गजानिलक्षणान् स्वस्मिन् धारयति ।
तथा च स यजमान ‘ पुत्री ’ पुत्रान् ‘ पशूनां च भवति ’ ॥ २० ॥

अथ महावीरपश्चिमभागे यजमानवाचनमन्त्रं पूर्ववत्त्रेधाकृत्य अनूय व्याचष्टे-सुपदा० स्तीति । पश्चात्

१-“ प्रतिदिशमन्त्रे ” । मन्त्रलिङ्गान् अनाष्ट्रं पुरस्तात् पुत्रवती इति अत्र क्रमेणान्वये । कवेरुपदा वचने सति लिङ्गात्
विभागो न भवगम्यते । अथ तु वचनं इदं तदा निबन्ध इति कर्तव्यम् ॥

इति देवमेवास्मै सवितारमधिपतिङ्करोति नाष्टाणाथँ उक्षसामुपहत्यै
चक्षुर्मे दाऽऽइति चक्षुरेवात्ममुद्धत्ते तयो ह चक्षुष्मान्भवति ॥ २१ ॥

(त्या) आश्रुतिरुत्तरतऽइति । (त्या) आश्रावयन्नपुत्तरतऽइत्येवैत-
दाह धातुराधिपत्यऽइति धातारमेवास्याऽअधिपतिङ्करोति नाष्टाणाथँ
उक्षसामुपहत्यै रायस्पोपमे दाऽइति रायमेव पुष्टिमात्ममुद्धत्ते तयो ह
रयिमान्पुष्टिमान्भवति ॥ २२ ॥

विधृतिरुपरिष्ठादिति । विधारयन्नपरिष्ठादित्येवैतदाह बृहस्पतेराधि-
पत्यऽइति बृहस्पतिमेवास्याऽअधिपतिङ्करोति नाष्टाणाथँ उक्षसामुपह-
त्याऽओजो मे दाऽइत्योजऽपुवात्मुद्धत्ते तयोजरवी बलवान्भवति ॥ २३ ॥

इति । देवमेवास्मै सवितारमधिपतिं करोति । नाष्टाणां रक्षसामाहत्यै । “चक्षुर्मे दाः”—इति ।
चक्षुरेवात्ममुद्धत्ते । तथा उ ह चक्षुष्मान्भवति ॥ २१ ॥

“आश्रुतिरुत्तरतः”—इति । आश्रावयन्नपुत्तरत इत्येवैतदाह । “धातुराधिपत्ये”—
इति । धातारमेवास्या अधिपतिं करोति । नाष्टाणां रक्षसामपहत्यै । “रायस्पोपं मे दाः”—
इति । रयिमेव पुष्टिमात्ममुद्धत्ते । तथा उ ह रयिमान्पुष्टिमान्भवति ॥ २२ ॥

“विधृतिरुपरिष्ठात्”—इति । विधारयन्नपरिष्ठादित्येवैतदाह—“बृहस्पतेराधिपत्ये”
इति । बृहस्पतिमेवास्या अधिपतिं करोति । नाष्टाणां रक्षसामपहत्यै । “ओजो मे दाः”—इति ।
ओजं पूजामुद्धत्ते । तयोजरवी बलवान् भवति ॥ २३ ॥

प्रतीनां इति इतिनां ‘सुवदा’ सुनेनानायेति अर्थात्सु सुप्तवान् ॥ व्याख्यानमोक्षे रयुक्त-
नात्रेति । अवशिष्टमोक्षयोग्योऽपि पूर्ववद्योग्यम् । इन्द्राय स्थाने “देव सवितार” इत्यस्य प्रयोगः । “अर्थ”
इति चतुर्थे चतुर्थी (वा सू. २ । ३ । ६२ वा.) । “प्रजा मे दा” इत्यस्य स्थाने “चक्षु” इत्यस्य
प्रयोगः । अन्यन् सर्वं पूर्ववदेव ॥ २१ ॥

अथ महावीरस्य उत्तरदिग्भागे यत्रमानवावनमन्त्रस्य प्रथममण्डलं तापर्यमाह—आश्रुतिरुत्तर-
तइति । “आश्रुतिरुत्तरतः” इति यन् मन्त्रवाक्य ‘एतत्’ ‘नरत’ येषां उत्तरदिग्भागे स्थित्वा
अर्च्यो प्रवार्यो ‘आश्रावयन्’ आश्रावगं कुर्वन् प्रवर्तयति अमुमेवाऽनहं प्रतिपादयति । अथ दिग्ना-
दानीनभागौ पूर्ववत् अनुरं व्याचष्टे—धातुराधि- भवतीति । “धातुराधिपत्ये” इति हुक् ‘धातार’
सर्वस्य धारयितार प्रजापतिमेव ‘अम्या’ पृथिव्या ध्वमिन ‘करोति’ । “रायस्पोपं मे दा.” इति
हुक् पदद्वयमूचयन् ‘रयि’ धनमेव ‘पुष्टि’ मन्त्रज्ञा विभूतिं च स्वस्मिन् ‘धत्ते’ । तथा च अनी
‘रयिम्’ धनवान् ‘पुष्टिमान्’ धनेन व्याप्य या गादिमूलान् अभिष्टि तदाद्य ‘भवति’ ॥ २२ ॥

अथ ऊर्ध्वदिशि यजमन्मन्त्र प्रोक्तस्य अनुरं व्याचष्टे—विधृतिरुप- भवतीति । हे इति । त्वं
‘उपरिष्ठात्’ ऊर्ध्वदिशि ‘विधृति.’ परमेष्ठेण विगर्भमाणा अपि इति प्रथममण्डलार्थः । तथा च

(त्व) अथ वैकङ्कतो शुक्लो परिश्रयति ग्राधौ । स्वाहा मरुद्भिः
परिश्रियस्वेत्युक्त्वा स्वाहाकारङ्करोति पुरां देवतामेष वै स्वाहाकारो
युऽएष तपत्येपुऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्तृतीयाति तस्माद्वरं स्वाहाकार-
ङ्करोति पुरां देवताम् ॥ २६ ॥

(म्म) मरुद्भिः परिश्रियस्वेति । विशो वै मरुतो विश्वैस्तत्तत्त्रं
परिश्रियं हति तदिदं हस्तमुभयतो विशा परिवृढन्तूष्णीमुदधौ तूष्णी-
ग्राधौ तूष्णीमुदधौ तूष्णीग्राधौ ॥ २७ ॥

भूत्वा मनुमुवाह । सोऽस्याः पतिः प्रजापतिः । तेनैवैतमेतन्मियुनेन प्रियेण धाम्ना समर्द्धयति ।
हृत्त्रं करोति ॥ २६ ॥

अथ वैकङ्कतो शुक्लो परिश्रयति ग्राधौ “स्वाहा मरुद्भिः परिश्रियस्व”-इति । अवरं
स्वाहाकारं करोति । अं देवताम् । एष वै स्वाहाकारः । य एष तपति । एष उ प्रवर्ग्यः । तदेतमेवै-
तत्तृतीयाति । तस्मादवरं स्वाहाकारं करोति परा देवताम् ॥ २६ ॥

“मरुद्भिः परिश्रियस्व”-इति । विशो वै मरुतः । विश्वैस्तत्तत्त्रं परिश्रियं हति । तदिदं
हस्तमुभयतो विशा परिवृढम् । तूष्णीमुदधौ । तूष्णीं ग्राधौ । तूष्णीमुदधौ । तूष्णीं ग्राधौ ॥ २७ ॥

एतं ‘अथा’ मन्त्रे इति मन्त्रार्थः । इममर्थं आन्तरिक्षाया उपास्य मन्त्रं समृद्धितुल्य आह-अथा ह
वा० करोतीति । पुरा खड्गं ‘इय’ पृथिवी ‘अथा’ वज्रं ‘भूत्वा’ ‘मनु’ प्रजापतिं ‘उवा’ उद्वहती ।
‘स प्रजापति’ ‘अस्या’ पृथिव्या पतिर्भावात् सवद ‘एतत्’ एतन् “मनोरथाऽग्नि” इति पृथि-
व्याभिमर्शनेन ‘तेनैव’ मिथुनेन । स्वीपुमाभरेन ‘प्रियेण धाम्ना’ धारणेन तत्रैव ‘एन’ प्रजापते ‘समर्द्ध-
यति’ । इत्यमन्यन् ॥ २६ ॥

अथ प्रोक्तमभिर्वैकङ्कतमरुद्भिः मरुद्वारस्य परिश्रयण विरिमु तान् शान्तां मनिद्वयां समुद्रान्ता प्रथम
पाश्र्वयण कार्त्तुमि वाह-अथ वैकङ्कतो० करोतीति । ‘अथ’ अभिमर्शनात्तर ‘वैकङ्कतो’ विरक्त-
वृत्तमवतीति द्वौ शान्तौ प्राप्ते । प्रागप्यो मरुद्वारस्य दर्शितत्वं उल्लेखं ‘पाश्र्वयण’ विरक्तं यत् ।
“स्वाहा मरुद्भिः” इति अथ मन्त्र । अथ तस्मिन् स्वाहाकारस्य अर्थं दर्शयन् तत्रैव पञ्चमं शब्दं
दर्शयन्-अवां० देवतामिति । ‘अवर’ अभिमर्शनेन ‘स्वाहाकार’ स्वाहाकारस्य ‘करोति’ । ‘पुरां’
परमार्थतमनेन अस्माभिः दुर्गिणां ‘अथा’ मन्त्रमिति शेषः । तस्मान् उवाह देवतामह स्वाहाकारं करोतीति
योजना । कथं स्वाहाकारस्य परदेवतामन्त्रः । इति तत्रह-एष वा इति । ‘य एष’ मरुत्तमने ‘एष’
मनु ‘स्वाहाकार’ स्वाहाकारप्रतिपाद्य स्वाहाकारमहो वा । अन्यद्वनन् । ‘तस्माद्वरम्’ इत्यदिपूर्वनाम्य
निमित्तम् । यथा ‘अवर’ अभिमर्शनेन ‘स्वाहाकार’ ‘करोति’ । तत्रैव शिनी ‘देवता’ ‘एतत्’
परमार्थं निर्दिशति । यथा “अग्ने स्वाहा” इत्यादी प्रथम देवतापर पञ्चान् स्वाहाकारः । तदेतानेन अत्र
प्रथम स्वाहाकारं पञ्चान् देवतापर इति योजना ॥ २६ ॥

अथ द्वितीयाभ्युपगम्य-मरुद्भिः परि० परिवृढमिति । मरुद्भिर्निःपद्यमाना ये मन्त्र ते

त्रयोदशं सुम्पादयति । त्रयोदशं वै मासाः सम्बत्सरस्य सम्बत्सरोऽएष
षुऽएष तपत्येषुऽएष प्रवृग्यस्तुदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मात्त्रयोदशं सुम्पा-
दयति ॥ २८ ॥

(त्व) अथ सुवर्णं^१ हिरण्यमुपरिष्टाद्विदधाति । दिवः स^२त्सृशस्पा-
हृत्येतद्देवोऽअविभयुर्भवे नऽहममुपरिष्टाद्वशा^३त्सि नाष्टा न हन्यु-
रित्यग्नेर्वाऽएतद्देतो यद्विरण्यं नाष्टाणा^४त् रक्षतामुपहत्याऽअथो द्यौर्ह
वाऽएतस्माद्विभयाश्चकार यद्दे माऽयुन्तमः शुशुचानो न हिर^५त्स्यादिति
तुदेवास्याऽएतदन्तुर्दधाति हुरितम्भवति हुरिणीव हि द्यौः ॥ २९ ॥

त्रयोदशं संपादयति । त्रयोदशं वै मासाः संबत्सरस्य । संबत्सर एषः । य एष तपति । एष उ
प्रवृग्यः । तदेतमेवैतत्प्रीणाति । तस्मात्त्रयोदशं संपादयति ॥ २८ ॥

अथ सुवर्णं हिरण्यमुपरिष्टाद्विदधाति—“ दिवः सत्सृशस्पाहि ”—(वा सं. ३७ । ११)
इति । पर्णं देवा अविभयुः । यद्दे न हम मुपरिष्टाद्वशात्सि नाष्टा न हन्युरिति । अग्नेर्वा एतद्देतः,

‘ विश ’ देवानां मध्ये वेद्या “ मरुतो वै देवानां विश ” (त. ॥ ३।२।१९) इति ध्रुवन्तपात् । महावीरश्च
सत्राद्वाय्वाभिधेयत्वात् क्षत्रियजनिष्पत्तानीय । अतः “ एतन् ” एतेन “ मरुद्भिः परिधीयन्व ” रत्ननेन ‘ विश्व
क्षत्रं परिवृहति ’ वर्जयति । “ वृद्धिं वृद्धौ (घा. पा. म्या. प्र. ७.३७) इति धातु । तस्मात् ‘ इव ’ लौकिक
‘ क्षत्र ’ क्षत्रियजाति ‘ विद्या ’ वैश्यजान्या ‘ परिवृद्ध ’ प्रवर्द्धितम् । तथा अवशिष्टं शकलं परिश्रयण
विधत्ते—तूष्णीमुद्वृक्षौ० तूष्णीं प्राञ्चाविति । पूर्वं मन्त्रेण द्वौ वैरक्तशकलौ महावीरस्य दक्षिणोत्तरभागयो
प्रागग्रौ निहितौ । अथ तस्य पश्चात् पुरस्ताव द्वौ शकलौ ‘ उदची ’ उदगग्रौ ‘ तूष्णीं ’ निष्ठातव्यौ ।
ततः ‘ तूष्णीमेव ’ द्वौ ‘ प्राची ’ पूर्ववत् निवेद्यौ । एव व्यप्यासेन ‘ त्रयोदश ’ शकलान् ‘ संपादयति ’ ।
प्रागग्रौ षट् उदगग्रौ षट् । अवशिष्टं दक्षिणतः, प्रागग्रं निदध्यात् । तथा चोक्तं कात्यायनेन—“ घृष्टिन्यां
भस्मना परिवर्त्तित्वा विशक्तशकलं परिश्रयति त्रयोदशभिः प्राशुदभिः स्वह्म मरुद्भिरिति । अधिकं
दक्षिणतो द्वौ मन्त्रेणेति ” (का. श्रौ. सू. २६ । १६ । १७) ॥ २७ ॥

तदेतत् त्रयोदशसंपादनं प्रशस्य निगमयति—त्रयोदश० संपादयतीति । ‘ त्रयोदशं वै ’ त्रयोदशसंख्याका
खलु ‘ मासा ’ मवसरस्य गवति । द्वादशं चैत्राद्या मलिप्तुवाचस्य एक । सत्त्वमश्च एष सूर्यात्मक, तद्वत्स्य
वर्णानिष्पत्तिमन्वात् । सिद्धमन्यत् । ‘ तस्मात्त्रयोदशं ’ इति निगमनम् ॥ २८ ॥

अथ महावीरस्य उपरि सुवर्णशतमानस्य स्वमस्य स्यापनं विज्ञेयं अथ सुवर्णं स्पाहीति । ‘ अथ ’
विक्रान्तशकलं परिश्रयणवन्तर ‘ सुवर्णं ’ सुवर्णमयं हिरण्यं हिरण्यशब्दस्य रजतेऽपि प्रसिद्धत्वात् तद्वत्पादवर्णं

(२) अयं घञित्वैराधूनाति । मधु मुञ्चति त्रिः प्राणो वै मधु प्राण-
मेवास्मिन्नेतद्दधानि त्रीणि भवन्ति त्रयो वै प्राणाः प्राणञ्जदानो व्यान
स्तान्नेवास्मिन्नेतद्दधानि ॥ ३० ॥

(त्पु) अयापसलविन्विर्धुन्वन्ति । यज्ञस्य शीर्षच्छिद्रस्य रसो व्यस्रस्तसु
पितृनगच्छत्त्रया वै पितरस्तेष्वेवमेतत्सुग्रीस्यति ॥ ३१ ॥

याद्विगणम् । नाष्टाणां गणनाभवदस्य । अग्रे द्यौः वा घनस्यादिभयाच्चकार । यद्वा माद्वयं तमः
शुच्यन्नो न हि स्यादिति । नन्दास्या घनदन्तं दधानि । इति भवति । इग्नीव हि द्यौः ॥ २९ ॥

अयं घञित्वैराधूनाति । “ मधु मधु ”—(वा ग ३७।१३) इति त्रिः । प्राणो वै मधु ।
प्राणमेवास्मिन्नेतद्दधानि । त्रीणि भवन्ति । त्रयो वै प्राणाः । प्राणञ्जदानो व्यानः । तान्नेवास्मिन्ने-
तद्दधानि ॥ ३० ॥

अयापनं विद् त्रिर्धुन्वन्ति । यज्ञस्य शीर्षच्छिद्रस्य रसो व्यस्रस्त-म पितृनगच्छत् । त्रया वै
पितरः । तेष्वेवमेतत्सुग्रीस्यति ॥ ३१ ॥

(त्यु) अप वाऽएतेभ्यः प्राणाः कक्रामन्ति । ये यज्ञे ध्रुवनं तन्वते पुनः प्रसल्वि विह्वन्वन्ति पदसुम्पद्यन्ते पदवाऽइमे शीर्षे-प्राणास्तानेवास्मिन्ने-तदधाति श्रुपयन्ति राहिणौ स यदाऽर्चिर्ज्वायतेऽयं हिरण्यमादत्ते ॥ ३२ ॥
स यत्रैताश्च होताऽन्वाह । (हा) अग्रम्वतीमाश्विना व्याचमस्मेऽइति तदध्वर्युरुपोलिष्ठन्नाह रुचितो घर्मऽइति स मुदि रुचितः स्याच्छ्रेया-

अप वा एतेभ्यः प्राणाः नामति । ये यज्ञे ध्रुवनं तन्वते । पुनः प्रसल्वित् त्रिभून्वति । पदसुम्पद्यन्ते । पदवा इमे शीर्षे-प्राणाः । तानेवास्मिन्नेतदधाति । श्रुपयन्ति राहिणा । स यदाऽर्चिर्जायते । अयं हिरण्यमादत्ते ॥ ३२ ॥

स यत्रैता होताऽन्वाह—“ अग्रम्वतीमाश्विना व्याचमस्मे ”—(वा सं. ३४ । २९) इति । तदध्वर्युरुपोलिष्ठन्नाह—“ रुचितो घर्मः ” इति । स यदि रुचितः स्यात् । श्रेयान् यजमानो भवि-

‘ ध्रुवति ’ टपचाकपति । अथ अन्नादक्षिण्येन पारकमम स्तोत्रे—यज्ञस्य शीर्षेऽर्चिर्ज्वायतेत्यादिना । अग्र-दक्षिणकरणे हि पैतृको घर्म । अत एतन् ‘ एतन् अग्रदक्षिणपारकमणेन ’ तैवेव ‘ पितृभि ’ ‘ एन ’ महा-वीर ‘ समीरयति ’ सगमयति । अन्यत्रतम् ॥ ३१ ॥

पुनरपि प्रदक्षिण पारकमम ध्रुवन कपमति विधिमुदाह—अप वा एतेभ्य इत्यादि । ‘ ये ’ खड्ग ‘ यज्ञे ’ अर्च्युप्रभृतय ‘ ध्रुवन ’ वपन उक्त बीजन ‘ तन्वते ’ कुर्वति । ‘ एतेभ्य ’ सवासान्, ‘ प्राणा ’ ‘ अपक्रामन्ति वै ’ कोन आपूनन क्रियमाणे हरिरान्तर्वर्तमाना प्राणा अपि श्रमातिशयेन निर्गच्छन्तीत्यर्थ । अतस्तप्राग्वहाराय ‘ पुन ’ तन् ‘ प्रसल्वित् ’ प्रमलकन प्रदक्षिण ‘ त्रि ’ पारकमम ‘ ध्रुवति ’ चालयति । कप अनेन उक्तदोषप्राहारः । इति तगाह—पद संघटते इति । एव अपसव्यप्रदक्षिणहस्ताभ्यां पर्याधाम्य । ‘ वट ’ पारकमा ‘ मपयते ’ निष्पद्यते । ‘ शीर्षेन् ’ शीर्षेण हिरणि ‘ पद वा इमे प्राणा ’ ‘ इमे ’ इति इदंशब्द अभिनयप्रदर्शनाय । ३ चक्षुषी, ३ नासिक, ३ श्रोत्रे, इति । एव वट् प्राणा इन्द्रियाणिनाति शिरसि समवतानि । तानेवामति प्रथमं धारयित्वा, ‘ अस्मिन् ’ प्रवर्धये अपि ‘ एतदधाति ’ । अयं रीहिण-पुरोडाशयो अपण विवर्ते—श्रुपयन्ति रीहिणावेति । नोभिकपिष्मानीव रीहिणारयो पुरोडाशो तूष्णीं ‘ श्रुपयति ’ पयति अर्च्युपुरुषा । तदुव सूत्रकारेण “ रीहिणवविश्रुपयति तूष्णीं प्रामपिष्मानम् ” (वा. श्रौ. सू. ११ । ६३) इति । अथ उपरि निहितस्य सुकर्णशतमानस्य मोदान विवर्ते—स यदाऽर्चि-मादत्त इति । ‘ यदा ’ घर्मिन्नाले अर्चिर्ज्वाला मूलवीरस्य पारत ‘ जायते ’ । अयान्तर ‘ स ’ अर्च्यु उपरि निहित ‘ हिरण्य ’ ‘ आदत्तं स्विकरोति ॥ ३२ ॥

अयं धवित्रि आपूननेन सतापितस्य घर्मस्य वदनार्थं कालविशेषे कथिन् प्रेषयन् नृपात् इति विधिसु-

१-अर्चिषि प्रातः शुभ्यक्तमन निपावायेव महावत् कर्षिर्नरि एवेव प्रेषिष्यन् । वा यो सू. १६ । १९ । निषण्य अपनाय इति कर्क ॥

२-“ अग्रम्वतीमाश्विना व्याचमस्मे रुचितो घर्म इत्यादौपोलिष्ठम् ” । इति वा. श्रौ. सू. १६ । ६० ।

न्यूनमानो भविष्यतीति विद्यादुथ यशुरुचितः प्रापीयान्भविष्यतीति
विद्यादुथ यद्वि नैव रुचितो नारुचितो नैव श्रेयान्न प्रापीयान्भविष्यतीति
विद्यादुथा त्वेव रुचितः स्यात्तुया धवितुज्यम् ॥ ३३ ॥

(सु) अथेनद्वे । (द्वाऽऽत्रा) आयुस्तज्ज्योतिः प्रविशति यऽएतमुतु वा
वृते भक्षयति वा तस्य ध्वतचर्चा या सृष्टी ॥ ३४ ॥

इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १४११।३॥ (१-३) ॥

ध्वनीति विद्यात् । अथ यशुरुचितः । प्रापीयान् भविष्यतीति विद्यात् । अथ यदि नैव रुचितो
नारुचितः । नैव श्रेयान्न प्रापीयान् भविष्यतीति विद्यात् । यथा त्वेव रुचितः स्यात् ।
तथा धवितुज्यम् ॥ ३३ ॥

अथ एतद्वा आयुः, एतज्ज्योतिः प्रविशति । य एतमुतु वा वृते । भक्षयति वा । तस्य ध्व-
तचर्चा-या सृष्टी ॥ ३४ ॥

राह-स यज्ञेना० धर्म इति । “ अन्नमर्तमहिना ” इत्येतादृश ‘ ॥ होता ’ यस्मिन् काले अटुव्यात् ।
तस्मिन् काले ‘ उपोतिष्ठन् ’ आम्नादृष्टुम्, “ रुचितो जम् ” नि प्रैव प्रमोदमित्युव ‘ आह ’
ब्रूयात् । ‘ रुचितः ’ सदात महाविर इति नम्यार्थे । अथ एतम् १ दशा वित्तो यजमानस्य गुण-
दोषान् उक्त्वा सर्वथा रुचितकरणमेव श्रेय इत्याह-स याद्वि रुचितः स्यात् नशा धवितुज्यमिति । ‘ स ’
धर्म ‘ यदि रुचित ’ सम्यक् तप्त ‘ स्यात् ’ । ताद्वि ‘ यजमान ’ ‘ स्यात् ’ प्रशस्यतम अनिशानेन
सुष्ठुती ‘ भविष्यतीति ’ विद्याजान्तितात् । ‘ अथ ’ ॥ ‘ यदि ’ ‘ अरुचित ’ अतस्त । तद्वि ‘ प्रापीयान् ’
अतिशयेन पापमन् ‘ भविष्यति इति ’ ज्ञानीयात् । ‘ अथ यदि ’ यदि तु रुचितोऽपि नैव भवति
अरुचितोऽपि नैव भवति । अति तु रुचिता-हितमज्यमो भवेत् । ताद्वि यजमानोऽपि धेगानपि नैव भवति ।
प्रापीयानपि नैव भवति । अपि तु अयावन् ‘ भविष्यतीति ’ ज्ञानीयात् । यस्मादेव तस्मान् ‘ यथा त्वव ’
येनैव ननु प्रकारेण जम् ‘ रुचित ’ सम्यक् तप्त ‘ स्यात् ’ तथा ‘ धवितुज्यम् ’ । सर्वप्रपन्नैव
अवदध धर्मस्य सम्यक् सदापन्न कार्यमित्यर्थ ॥ ३३ ॥

अथ प्रथमप्रपाठकावसाने दक्षिता या ध्वतचर्चा नम्या सर्वप्रपन्नस्यैव दर्शयितुं जम् तृतीयब्राह्मणस्य
तदप्येव वा अथयनानुष्ठानयो ता अनिशिविति-अथैतद्धं० सृष्टाविति । निश्चेतम् ॥ ३४ ॥

इति छान्दोग्यवार्त्तिके रुचिते ब्राह्मणे वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनसम्यक् यजमानस्य
चतुर्दशे काण्डे तदन्तर्भूते प्रथमे प्रवर्गकाण्डे प्रथमेऽध्याये तृतीये
ब्राह्मणम् ॥ १४।(१)१।३॥

सु युदैतुदध्वर्युः । (रु) उपोत्तिष्ठन्नाह रुचितो धर्मऽडुति तदुपोत्थाया-
वकाशैरुपतिष्ठन्ते प्राणा वाऽअवकाशाः प्राणनिवास्मिन्नेतदुधाति पटुप-
तिष्ठन्ते पटुयाऽहमे शीर्षेन्प्राणास्तुनिवास्मिन्नेतदुधाति ॥ १ ॥

गुम्भो देवानामिति । (त्ये) एष वै गुम्भो देवानां युऽएष तुषत्येष
हीदध्वं सर्वङ्गगृभ्यात्येतुनेदध्वं सर्वङ्गगृभीतुमेषुऽत प्रवर्ग्यस्तुदतुमेवैतुत्प्री-
णाति तस्मादाह गुम्भो देवानामिति ॥ २ ॥

अथ प्रवर्ग्येवकाशोपस्थानं ब्राह्मणम् ।

स यद्वैतदध्वर्युरूपोत्तिष्ठन्नाह—“ रुचितो धर्मः ” इति । तदुपोत्थाय अवकाशैरुपतिष्ठने ।
प्राणा वा अवकाशाः । प्राणनिवास्मिन्नेतदुधाति । पटुपतिष्ठने । पटु वा इमे शीर्षेन्प्राणाः । सनिवास्मि-
न्नेतदुधाति ॥ १ ॥

“ गुम्भो देवानाम् ”—इति । एष वै गुम्भो देवानाम् । य एष तपति । एष हीदं सर्वं गृभ्णाति ।
एतेनेदं सर्वं गृभीतम् । एष उ प्रवर्ग्यः । तदेतमेवैतदुत्प्रीणाति । तस्मादाह—गुम्भो देवानाम् इति ॥ २ ॥

एष एतानि ब्राह्मणे धर्ममदाध्वनमुत्तम् । अथ चतुर्थं प्रवर्ग्यस्तुणा अवकाशाणां मन्त्रप्रस्थानं शिने-
स यदैतदुधातीति । उपस्थानस्य कालविग्रहणं रुचितो धर्म इत्यन्तं कृतानुवादः । ‘ स ’ अथयुयदा
‘ उपोत्तिष्ठन् ’ ‘ रुचितो धर्मः ’ इत्याह । तन् तदानीं सर्वं प्रवर्ग्यस्तुणा तत्रितं ‘ उपोत्थाय ’ स्वर्ग-
यात् क्षान्तान् उपोत्थाय तत्र तत्र स्थिता अवकाशाऽर्चयेत् । ‘ गुम्भो देवानाम् ’ इत्यादिभिर्धर्म ‘ उपतिष्ठने ’
एते अवकाशाऽप्या मन्त्रा प्राणत्वमसि । तस्याभ्यासेन ‘ अग्निम् ’ ‘ रमे ’ प्राणानेव दधाति । धारयति ।
अथोपस्थानाणां संपादाय उपनीत्य स्तीति—पटुपतिष्ठन्तीति । स्तीति अवयु मन्त्रा प्रतिप्रस्थता अर्पित
इति पञ्च कृत्विनो पञ्चमालपञ्च षट्पुत्रा एतैरवकाशं ‘ उपतिष्ठने, । गतमन्त्रम् ॥ १ ॥

अथ तानवकाशान् वाक्यम् अनुगृह्यावृत्ते—गुम्भो देवानामिति । गुम्भो देवानामिति आग्यानाथमुदा-
हृतम् । ‘ यत्तः ’ मूर्त्यन्तमिति ‘ एष ’ ‘ गृभु ’ ‘ देवानाम् ’ मन्त्र ‘ गुम्भ ’ । पुन इत्यत आह—एष
हीदमिति । ‘ हि ’ यस्यात् । ‘ इदं ’ ‘ सर्वं ’ ज्ञात्वा ‘ एष मूत्रं गृभ्णाति ’ ‘ इन्द्रोर्ध्वोऽदमि ’ (पा. सू.
१।१।८४ वा) इति मन्त्रम् । जगति विद्यमानं सर्वं रम्यं स्मरितृणैरुत्पादते सर्वमनुगृह्णाति वा । यत एष अत
‘ एतेन ’ मूर्त्यन्तं ‘ इदं सर्वं ज्ञात्वा ’ गृभीतं गृहीतं अनुगृहीतम् तस्मादेष गुम्भः । अयद्वृतम् । तस्मा-
दाहिति निगमनम् ॥ २ ॥

१—“ वीर्यमपि तदुत्तमं चेद्वैतदध्वर्युः ” । का. अ. सू. १६।१८४ अत्र तदेति वक्तुं इदं वाक्यम्
स्मृत्वा तदध्वर्युः अहं चेद्वैतदध्वर्युः वाक्यम्, इदं रुचितं धर्मं अवकाशं इत्यादिवाक्यम् तथा च मूर्त्यन्तं
वनाय रम्यमस्ते कालविग्रहणं प्रसादे । “ इति वाक्यम् ” का. अ. सू. १६।१९। ८४४ धर्मं मन्त्रं यद्वै । अवकाशः
पञ्चानु वनः । गुम्भो देवानाम् इत्यादि वा सू. १०-१८ तद्वैतदध्वर्युः इत्यत मन्त्रं (वा. य. ३७-३०) आग्यानि देवानां ।

पिता मतीनामिति । पिता ह्येष मतीनाम्पतिः प्रजानामिति प्रतिह्येष
प्रजानाम् ॥ ३ ॥

(५) सन्देवो देवेन सवित्रा गतेति । स५ हि देवो देवेन सवित्रा गत
स५ सूर्येण रोचतऽडुति स५ हि सूर्येण रोचते ॥ ४ ॥

सुमभिरग्निना गतेति । सु५ ह्यभिरग्निना गत सन्देवेन सवित्रेति स५
हि देवेन सवित्रा गत स५ सूर्येणारोचिष्टेति स५ हि सूर्येणारोचिष्ट ॥ ५ ॥

“ पिता मतीनाम् ”—इति । पिता ह्येष मतीनाम् । “ पतिः प्रजानाम् ”—इति । पति-
त्येष प्रजानाम् ॥ ३ ॥

“ सं देवो देवेन सवित्रा गत ”—इति । सं हि देवो देवेन सवित्रा गत । “ सं सूर्येण
रोचते ”—(वा. सं. ३।७।१४) इति । सं हि सूर्येण रोचते ॥ ४ ॥

“ सुमभिरग्निना गत ”—इति । सुं ह्यभिरग्निना गत । “ सं देवेन सवित्रा ”—इति ।
सं हि देवेन सवित्रा गत ।—“ सं सूर्येणारोचिष्ट ”—इति । सं हि सूर्येणारोचिष्ट ॥ ५ ॥

अथ वाक्यान्तमुपादाय प्रनिर्दिष्टा व्याचष्टे—पिता मतीनामिति । ‘ हि ’ यस्मात् ‘ एष ’ सूर्यः ‘ मतीना ’
पुत्रीना ‘ पिता ’ उपादधिता । सूर्योदेने मति हि मुत्ताना सर्वथा प्राणिना प्रबोधेन मर्त्याणि शान्त्युपयते ।
अतः सूर्यस्य सत्पितृत्वम् । “ एष उ प्रवर्धन्तस्तमर्देन ” इति प्रहृष्टो वाक्यगेष अतः प्रभृति सर्वत्र अनुप-
ननीय । अथ अन्यत्राक्षरमुपादाय व्याचष्टे—पतिः प्रजानामिति । ‘ एष ’ सूर्यः ‘ प्रजाना ’ प्रजायमानानां
प्राणिना वृष्यादिप्रधानेन पालयिता हि । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ३ ॥

वाक्यान्तमुपादाय व्याचष्टे—सं देवो देवेन । ‘ हि ’ यस्मात् देवतशाल्यो यम देवतत्वेन वर्तमान
देवेन दत्तशक्तिर्देव ‘ सवित्रा ’ सर्वस्य प्रेरकश्च दिवि यामानतः सूर्येण ‘ गतः ’ समगच्छतः । सूर्याय गमे-
“ समो गच्छतिष्ठत्यन् ” (वा. सू. १।३।१-९) इत्यमनेयम् । उदसः शपो लङ् । “ अनुशपोदेष्टा ”
(वा. सू. १।४।३७) इत्यादिना अनुवातिस्त्वोऽयम् । तस्मात् “ सं देवो देवेन ” इति मन्त्रवाक्यं गगनमित्यर्थः ।
अथ अन्यत्राक्षरमनुप व्याचष्टे—सं सूर्येण रोचत इति । अथ मन्त्रो यम ‘ सूर्येण ’ सूर्येन ‘ सरोचते ’
गगनो दीप्तये । ‘ हि ’ यस्मात् “ सं सूर्येण ” इति वाक्यं समगतायमित्यर्थः ॥ ३ ॥

स्वाहा समग्निस्तपसा गतेति । सूर्यं ह्यग्निस्तपसा गताऽवरथं स्वाहा-
कारुङ्करोति परान्देवतामसावेव बन्धुः सन्देव्येन सवित्रेति सूर्यं हि
देव्येन सवित्रा गत सूर्यं सूर्येणारुरुचतेति सूर्यं हि सूर्येणारु-
रुचत ॥ ६ ॥

तं वाऽएते त्रयोऽवकाशा भवन्ति । त्रयो वै प्राणाः प्राणऽउदानो व्यान-
स्तुनेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ ७ ॥

धर्ता दिवो विभाति तपसस्पृथिव्यामिति । धर्ता ह्येष दिवो
विभाति तपसस्पृथिव्यान्धर्ता देवो देवानाममर्त्यस्तपोजाऽडुति धर्ता

“ स्वाहा समग्निस्तपसा गत ”-इति । नं ह्यग्निस्तपसा गत । अवर स्वाहाकारं करोति ।
परा देवताम् । असावेव बन्धुः । “ सन्देव्येन सवित्रा ”-इति । स हि देव्येन सवित्रा गत ।
“ स सूर्येणारुरुचत ”-(वा स. ३७ । १५) इति । स हि सूर्येणारुरुचत ॥ ६ ॥

ते वा एते त्रयोऽवकाशा भवन्ति । त्रयो वै प्राणाः-प्राण उदानो व्यानः । तानेवास्मिन्ने-
तद्दधाति ॥ ७ ॥

“ धर्ता दिवो विभाति तपसस्पृथिव्याम् ”-इति । धर्ता ह्येष दिवो विभाति तपस-
स्पृथिव्याम् । “ धर्ता देवो देवानाममर्त्यस्तपोजाः ”-इति । धर्ता ह्येष देवो देवाना-

धर्मरोचनस्य निष्पन्नान् तादृशो धर्मः सूर्येण ‘ समरोचिष्ट हि ’ समस्य दक्षिणं अभूत् । तस्मान् “ स
सूर्येणारोचिष्ट ” इति रोचनस्य भूतकालस्तत्प्रातिपादनं युक्तम् । “ रुच दीतो ” (धा. पा. ग्वा. आ. ७४१)
इति धातुः ॥ ५ ॥

अथ तृतीयमवकाशमत्र वाक्यस्य अनुस्र व्याचष्टे-स्वाहा समग्निं रुरुचतेति । ‘ हि ’ वस्तान् अथ
मग्निरिजिर्गं प्रकथं ‘ तपसा ’ तावेन ‘ समत ’ समगच्छत । तस्मात् “ समग्निस्तपसा गत ” इत्ययमस्य
सगतः । अवरमन्तान् आदौ वर्तमान ‘ स्वाहाकार ’ स्वाहेति शुन्दस्य करण उच्चारणं करोति । ‘ परा ’
सूर्यरूपा ‘ देवता ’ । स्वाहा-दग्निप्रायः सम्पत्ते ‘ असावेन ’ सल देवता वतु उच्चस्य यज्ञशालं बधनेहेतु ।
तया ‘ देव्येन ’ देवतासवधिया ‘ सवित्रा ’ प्रेरणेन सूर्येण दिवि प्रकाशमानेन सार्द्धम् अथ तनो धर्म उवाला-
दारेण ‘ समरुरुचत ’ समगद्दीप्यत । तस्मान् “ स सूर्येणारुरुचत ” इति मन्त्रमात्रं समवेतार्थः ॥ १ ॥

एव “ गर्भा देवाना ” १ “ समग्निरग्निना गत ” २ “ स्वाहा समग्नि ” ३ इति ‘ त्रय अवकाशा ’
उक्ता । अथेतान् सहय स्तोत्रि-ते वा एते० दधातीति । ‘ ते ’ सल ‘ एते ’ अवकाशाभ्यां “ गर्भो
देवाना ” इत्याद्या त्रयो मन्त्रा मरन्ति । अन्यत् क्रितविशिष्टे (स. प. १४ । १ । ३ । ३० ।) व्याख्यानं
प्राप्त्यतम् ॥ ७ ॥

अथ चतुर्थमवकाशमत्र वाक्यस्य अनुस्र व्याचष्टे-धर्ता दिवो० तदादेति । ‘ एव ’ सल सूर्यः ‘ दिवः ’

ह्येष देवो देवानामुमर्त्यस्तपोजा व्याचमस्मे नियच्छ देवायुवमिति यज्ञो वै व्याग्यजुमस्मभ्यम्प्रयच्छ येन देवान्प्रीणामेत्येवेतदाह ॥ ८ ॥

(ह्य) अपश्यद्गोषामुनिपद्यमानमिति । (त्ये) एष वै गोषा युऽएष तपत्येष हीद१ सुर्वद्गोषायत्ययो न निपद्यते तस्मादाहापश्यद्गोषामुनिपद्यमानमिति ॥ ९ ॥

(त्या) आ च पुरा च पथिभिश्चरन्तमिति । (त्या) आ च ह्येष पुरा च देवैः पथिभिश्चरति सु सध्रीचीः स विपूचीर्वृत्तान् इति सध्रीचीश्च ह्येष विपूचीश्च दिशो वस्तेऽथो रश्मीनावरीवर्ति भुवनेष्वन्तरिति पुनः पुनर्ह्येषुऽएषु लोकेषु वरीवर्त्यमानश्चरति ॥ १० ॥

ममर्त्यस्तपोजाः । “ व्याचमस्मे नियच्छ देवायुवम् ”—(वा स. ३७ । १६) इति । यज्ञो वै वारु । यज्ञमस्मभ्य प्रयच्छ । येन देवान्प्रीणाम इत्येवेतदाह ॥ ८ ॥

“ अपश्यं गोषामनिपद्यमानम् ”—इति । एष वै गोषा । य एष तपति । एष हीदं सर्वं गोषायति । अयो न निपद्यते । तस्मादाह—“ अपश्यं गोषामनिपद्यमानम् ”—इति ॥ ९ ॥

“ आ च पुरा च पथिभिश्चरन्तम् ”—इति । आ च ह्येष पुरा च देवैः पथिभिश्चरति । “ स सध्रीचीः स विपूचीर्वृत्तानः ”—इति । सध्रीचीश्च ह्येष विपूचीश्च दिशो वस्ते । अयो

पुनोक्तस्य ‘ धर्ता ’ । तथा तपस्तपकस्य रश्मिजालस्य च धर्ता सन् ‘ पृथिव्या ’ भूया ‘ सिमाति ’ विरक्षेण दीप्यते । अतः तद्वामके प्रवर्यं “ धर्ता दिव ” इति मन्त्र समवेतार्थं स्वर्ग्यं । तथा ‘ एष ’ सूर्यो देवतशीलः ‘ देवाना ’ स्वव्यतिरिक्तानामिन्द्रादीनां ‘ धर्ता ’ धारयिता सूर्यगन्धर्वीनवादिर्विद्वानस्य इति सूर्यस्य हविर्भुजा धारकश्च द्रष्टव्यम् । तथा ‘ अमर्त्य ’ मरणरहितः ‘ तपोजा ’ तपसः तप्यमानान् जनगो जातः । ‘ हि ’ यस्मादेव तस्मात् तद्वामक प्रवर्यं “ धर्ता दिव ” इति मन्त्रभागेन स्तौतीत्यर्थः । तथा “ व्याचमस्मे नियच्छ ” इति समनन्तरो मन्त्रभागः । तत्र शोकशब्देन यज्ञ एव उच्यते । स्तुतशब्दरूपया वाचा निर्वर्त्तवान् । एव च निष्पन्नं वाक्यार्थमाह—‘ वाच ’ यज्ञ ‘ अस्मे ’ अमम्यं हे धर्मः । ‘ नियच्छ ’ प्रयच्छ देहि ‘ येन ’ यज्ञेन ‘ देवान् ’ प्रीणाम । तर्पणमेति अमुमेवार्थमेतन्मन्त्रवाक्यमाह प्रतिपादयति ॥ ८ ॥

अपान्यमवकारमन्त्रं वाक्येन अन्तः व्याचष्टे—अपश्यं गोषा० चरतीति । ‘ एष ’ सूर्य ‘ देवाना ’ मध्ये ‘ गोषा ’ गोषायिता । ‘ हि ’ यस्मात् ‘ एष ’ ‘ सर्वमिदं ’ जगत् ‘ गोषायति ’ प्रक्षेपेण प्रकाशनादिना रक्षति । ‘ अयो ’ अपि च ‘ न निपद्यते ’ न निपद्यति । किंतु रश्मिः सर्वदा दिवि वर्तते । ‘ तस्मात् ’ ‘ अनिपद्यमान ’ ‘ गोषा ’ सूर्य ‘ अपश्य ’ अदर्शम् इति ऋषि कृतसाशान्कार आह । अयदा तद्वामक प्रवर्यं स्तोत्रे—अपश्यं गोषामेति अव्यर्थं ॥ ९ ॥

अपि च ‘ एष हि ’ सूर्य ‘ देवै ’ द्रवमवधिभिः ‘ पथिभिः ’ मार्गैः मय्याह्वानं पूर्वं ‘ आचरति ’ अभिमुखेन गच्छति च । ततः परस्मान् ‘ पथचरति ’ पराह्मुप सचरति । तस्मान् “ आ च पुरा च ” इति

विश्वासांभुवाम्पते । विश्वस्य मनसरूपते विश्वस्य वचसरूपते सर्वस्य वचसरूपतऽ इत्येतस्य सर्वस्य पतऽइत्येतदेवश्रुत्बुन्देव धर्मं देवो देवान्पाहीति नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ ११ ॥

(स्यु) अत्र प्रावीरुनु वान्देववीतयऽइति । (त्य) अश्विनावेवैतदाहा-
श्विनो ब्राऽएतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तान्तावेवैतत्प्रीणाति तस्मादाहात्र
प्रावीरुनु वान्देववीतयऽ इति ॥ १२ ॥

रश्मीन् । “ आवरीषति भुवनेष्वन्तः ”- (वा. सं. ३७ । १७) इति । पुनः पुनर्होष एष
लोकेषु बरीवर्त्यमानश्चरति ॥ १० ॥

“ विश्वासां भुवां पते विश्वस्य मनसरूपते । विश्वस्य वचसरूपते सर्वस्य वचस-
रूपते ”-इति । एतस्य सर्वस्य पत इत्येतत् । “ देवश्रुत्वं देव धर्मं देवो देवान्पाहि ”-
इति । नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ ११ ॥

“ अत्र प्रावीरुनु वां देववीतये ”-इति । अश्विनावेवैतदाह-अश्विनौ ॥ एतद्यज्ञस्य
शिरः प्रत्यधत्ताम् । तावेवैतप्रीणाति । तस्मादाह-“ अत्र प्रावीरुनु वां देववीतये ”-इति ॥ १२ ॥

मन्त्रब्राह्म्य सगनमित्यर्थः । अत्रि च ‘ सत्रीची ’ सहावती ‘ विरूची ’ विष्णवहनी. सर्वा. ‘ दिवा. ’
प्राच्याद्या ‘ एष. ’ सूर्ये स्वनेज्जना ‘ बन्ने ’ आग्नाइयति । ‘ अयो ’ अत्रि च ‘ रश्मीन् ’ स्वकिरणान्
‘ बन्ने ’ सर्वत्र प्रसारयति । तस्मान् ‘ स सत्रीची ’ इति मन्त्रं गुरौ सगतः । तत्रामरुवात् प्रवर्णंऽपि
सगत इत्यर्थः । अत्रि च ‘ एष. ’ गच्छ सूर्ये ‘ एषु लोकेषु ’ पृथिव्यादिषु सर्वेषु लोकेषु ‘ बरोवर्त्यमान. ’
अत्यर्थं वनमान पुन पुनश्चरति । तस्मादाह-“ आवरीषति भुवनेष्वन्तः ” इति ॥ १० ॥

अथान्यमवकाशमत्रमाग मह्ययानूय, तापर्यमाह-विश्वामां भुवां इत्येवमिति । “ विश्वामां भुवां ”
इत्यादिवृष्टयन्ती प्रतिपाद्यन्त्य ‘ एतस्य सर्वस्य ’ कृत्स्नस्य जगत् ‘ इते ’ त्वामिन् । ‘ इति ’ इममर्थम् एतन्मन्त्र-
वचनमाह । अथ अन्य मन्त्रभागमनूय स्पष्टार्थवान् व्याख्यात नापेक्षते इत्याह-देवश्रुत्वं मिवास्तीति ।
अत्रामिन् ‘ देवश्रुत्वं ’ इति मन्त्रभागे ‘ तिरोहितमिव ’ अतर्हितमिव व्याख्यानमापेक्ष किमपि नाम्नी-
त्यर्थः ॥ ११ ॥

अथान्यमवकाशमनूय व्याचष्टे-अत्र प्रावीरुनु वां देववीतये इति । “ अत्र प्रावी ” इति मन्त्रमत्रभागे
‘ वानिनि ’ पुनरादेशे तद्विवेचने ‘ अश्विनौ ’ अश्विनावेव एतन्मन्त्रब्राह्म्य ‘ आह ’ आवष्टे । अश्विनोः
प्रतिपादने का अत्र प्रसक्तिः, इति ता दर्शयति-अश्विनाविति । ‘ अश्विनौ ’ गच्छ पुन ‘ यज्ञस्य ’ एतप्र-
वर्णान्य ‘ शिरः ’ प्रवर्तन् ’ प्रतिदिनवन्ती ऽतिशय पुन. मन्थान कृत्वन्तौ । तस्मान् ‘ एतन् ’ एतन् मन्त्र-
मण्डले तावदाश्विनौ ‘ प्रीणाति ’ नर्पयति । ‘ तस्मान् ’ इत्यादि निगमनम् ॥ १२ ॥

मधु माध्वीभ्याम्मधु माधूचीभ्यामिति । दध्यद् ह वाऽ आभ्यामाथर्वणो
मधु नाम ब्राह्मणमुवाच तदेनयोः प्रियन्ध्राम तुदेवैनयोरेतेनोपगच्छति
तस्मादाह मधु माध्वीभ्याम्मधु माधूचीभ्यामिति ॥ १३ ॥

हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वा । ऊर्ध्वोऽ अचरुन्दिवि देवेषु
धेहीति नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ १४ ॥

पिता नोऽसि पिता नो बोधीति । (त्वे) एष वै पिता अऽएष तुपत्पेषुऽ
उ प्रवर्यस्तुदेतुमेवैतुत्प्रीणाति तस्मादाह पिता नोऽसि पिता नो बोधीति
तुमस्तेऽअस्तु मा मा हिंसीऽशित्याशुपम्वैतडाशास्ते ॥ १५ ॥

(स्तेऽथ) अथ पत्न्यै शिराऽऽपावृत्य । महावीरमीक्षमाणांवाचयति

“ मधु माध्वीभ्यां मधु माधूचीभ्याम् ”—(वा सं ३७।१८) इति । दध्यद् ह वा
आभ्यामाथर्वणो मधु नाम ब्राह्मणमुवाच । तदेनयोः प्रियं धाम । तदेवैनयोरेतेनोपगच्छति । तस्मा-
दाह—“ मधु माध्वीभ्यां मधु माधूचीभ्याम् ”—इति ॥ १३ ॥

“ हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वा । ऊर्ध्वो अचरं दिवि देवेषु धेहि ”—
(वा. सं ३७।१९) इति । नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ १४ ॥

“ पिता नोऽसि पिता नो बोधि ”—इति । एष वै पिता । य एष नयति । एष उ प्रवर्यः ।
तदेतमेवैतप्रीणाति । तस्मादाह । “ पिता नोऽसि पिता नो बोधि ”—इति । “ नमस्ते अस्तु
मा मा हिंसीः ”—इति । आशुपमेवैतडाशास्ते ॥ १५ ॥

अथ पत्न्यै शिराऽऽपावृत्य । महावीरमीक्षमाणां वाचयति—“ त्वष्ट्रमंतस्त्वा सपेम ”—(वा.
सं. ३७।२०) इति । दृषा वै प्रवर्यः । योषा पत्नी । मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ १६ ॥

अथान्यद्राक्ष्यमनृत्य व्याचष्टे—मधु मा०चीभ्यामिति इति । ‘ आपर्वण ’ अथर्वण पुत्र ‘ दध्यद् ’ नाम
कपि पुत्र, आभ्यामभिव्या ‘ मधु नाम ब्राह्मण ’ मधुविद्याप्रतिपादक ब्राह्मण ‘ उवाच ’ उवादिदेश । तच्च
‘ एनयो ’ ‘ प्रिय ’ प्रेमात्पद ‘ धाम ’ धारक स्थान ‘ एतेन ’ “ मधु माध्वीभ्याम् ” इत्यनेन ‘ एतयो ’
अश्विनौ ‘ तदेव ’ प्रिय धाम ‘ उपगच्छति ’ प्राप्नोति । ‘ तस्मात् ’ इत्यादि निगमनम् ॥ १३ ॥

अथ मन्त्रांतरमनृत्य स्पष्टार्थत्वात् न व्याख्यानलापेभ्यस्त्याह—हृदे त्वा मनसे० मिवास्तीति । हृदयापर्यं
त्वा स्तुम । अत एव “ दिवि ’ योर्ध्वे ’ देवेषु ’ मध्ये लक्ष्मि सन् ’ अचरं ’ अगम्योप यत्र ‘ धेहि ’
स्थापयेति अम्पार्यस्य स्पष्टत्वात् तिरोहितं निमग्नं आस्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

अथान्यद्राक्ष्यमनृत्य व्याचष्टे—पिता नोऽसि० बोधीतीति । ‘ य एष ’ सूर्य ‘ त्वयि ’ ‘ एष वै पिता ’
सर्वज्ञ पाक्षयिता । अन्यद्राक्ष्यम् । अथान्य मन्त्रमागमनृत्य व्याचष्टे—नमस्ते० शास्ते इति । ‘ एतन् ’ एतेन
मन्त्रवाक्येन हिंसाभावलक्षणं । आशुपमेव आशास्ते प्राप्नोते ॥ १५ ॥

अथ यदुक्तं वाचापनेन—“ अणोर्योनि र्देनीशिर । त्वष्ट्रमाऽऽख्येनां वाचयति महावीरमीक्षमाणां ”

१—“ अथ पत्न्यै शिराऽऽपावृत्य ” (वा प. १४।१।४।१६) इति धुनिराक्ष्यम् ‘ यनीशिर ’ इति मम वाङ्मय
तच्च । ‘ य वाचय ’ इति ऊर्ध्वोप ॥

त्वष्टृमन्तस्त्वा सपेमेति वृषा वै प्रवृष्यो धोपा पुनो मिथुनमेवेतत्प्रजुन-
नङ्क्रियते ॥ १६ ॥

(त्वेऽथै) अथैतद्वै । (द्वाऽऽ) आधुरेतज्ज्योतिः प्रविशति युऽएत-
मुनु वा ब्रूते भक्षयति वा तस्य व्रतचर्षा या सृष्टौ ॥ १७ ॥

इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १४।१।४ ॥ (१-४) ॥

इति प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १४-१ ॥ कण्डिकासंख्या ॥ ११० ॥

अथ एतद्वा आयुः, एतज्ज्योतिः प्रविशति । य एतमुनु वा ब्रूते । भक्षयति वा । तस्य व्रत-
चर्षा-या सृष्टौ ॥ १७ ॥

(का श्री. सू. १६।१।७०) इति । तदेतद्विषये-अथ पदस्यै शिरो०सपेमेतीति । अथावकाशोपस्थाना-
नन्तर पत्न्या शिर प्रावरण ' अथाह्व ' विलुज्य ' महावीरमीश्वर्या ' वरयन्ती " त्वष्टृमन्त " इति मन्त्र
' वाचयति ' । अथेतत् स्तौति-वृषा वै प्रवृष्यो धोपा पुनो मिथुनमेवेतत्प्रजनने क्रियते इति । ' वृषा'
वर्यसमर्थः पुमान् प्रवृष्य ' । ' पनी धोष ' क्री । तथा च ' एतत् ' एतेन मिथुनेन ' प्रजनन ' प्रजोत्पत्ति-
साधन ' क्रियते ' । प्रजोत्पत्तिसाधनेन ' एन ' प्रवर्णं समर्हयति । ततो यज्ञमपि कृञ्चं सपूर्णं करोति ॥ १६ ॥

ब्राह्मणतत्त्वानुसारेण अत्रापि पूर्वोक्तं व्रतचर्षाभिदिशति-अथैतद्वै० सृष्टाविति । एतत्प्रथमब्राह्मणवसाने
व्याख्यातम् । ' पा ' सृष्टिप्रतिपादके तस्मिन् ब्राह्मणे ' व्रतचर्षा ' आवाप सैव एतत् ब्राह्मणं अवीरानस्य
अनुतिष्ठतश्च व्रतचर्षा ॥ १७ ॥

इति श्रीमातृगणार्चयविरचिते वाचवीये वेदार्थप्रकाशे माण्डूकिनीयशतपथब्राह्मणमाध्वे

चतुर्दशकाण्डे तदन्तर्भूते प्रथमे प्रदर्शकाण्डे प्रथमेऽध्याये

चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १४।१।४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशने तमो हर्षं निवारयन् । पुमर्षाश्चतुरो देवाः विपत्तीर्थमहेश्वर ॥ १ ॥

ब्रह्माण्ड गोमहम कनकहवतुताह्वी स्वर्गार्थं,

सप्तान्धीन्द्रक्षसीरीक्षितशतकलाधेनुवीर्यभूमी ।

रत्नोष्ठा रत्नमन्त्रादिप्रमहिनरथौ सारणि निरुणार्थौ,

व्यघ्राणीद्विधश्चक्र प्रथितविविधमूतलुक्त घट च ॥

धान्यार्द्रि कन्यबन्धा पितृप्रसन्नान् स्वर्गं च वर्गमुह्य ,

कार्गमीय कृपावागुदकृतमज्जो राजन राजनूय ।

आम्योऽथ प्राण्यजन्मा रुक्मजमनूय शार्कर चार्कतेजा,

रत्नादथो रत्नरूप गिरिमहून मुदा पात्रमात्सिद्धार्थ ॥

इति श्रीमद्वाजसनेय्यवेदविद्वत्प्रायश्चित्तकर्मविद्वत्प्रायश्चित्तसाम्प्रदायिकविरचिते

विरचिते मातृगणैर् वेदार्थप्रकाशे माण्डूकिनीयशतपथब्राह्मणमाध्वे चतुर्दशकाण्डे तदन्तर्भूते

प्रथमे प्रदर्शकाण्डे प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ (१४ (१) - १) ॥

अथ द्वितीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

प्रथमप्रपाठके च पञ्चमं ब्राह्मणम् ।

अथातो रौहिणौ जुहोति । (त्व) अहः केतुना जुपताथँ सुज्योति-
ज्योतिषा स्वाहेत्युभावेतेन यजुषा प्रातः रात्रिः केतुना जुपताथँ
सुज्योतिज्योतिषा स्वाहेत्युभावेतेन यजुषा सायम् ॥ १ ॥

(न्त) तद्यद्वीहिणौ जुहोति । (त्व) अग्निश्च ह वाऽआदित्यश्च
रौहिणवेताभ्याथँ हि देवताभ्यां यजमानाः स्वर्गं लोकथँ रोहन्ति ॥ २ ॥

अथ गवाजपयोऽवसेचनं ब्राह्मणम् ।

अथातो रौहिणी जुहोति । “ अहः केतुना जुपतां सुज्योतिज्योतिषा स्वाहा ”-इति ।
उभावेतेन यजुषा प्रातः । “ रात्रिः केतुना जुपतां सुज्योतिज्योतिषा स्वाहा ”-(वा. सं.
१.७.२१) इति । उभावेतेन यजुषा सायम् ॥ १ ॥

तद्यद्वीहिणी जुहोति । अग्निश्च ह वा आदित्यश्च रौहिणी । एताभ्यां हि देवताभ्यां यजमानाः
स्वर्गं लोकं रोहन्ति ॥ २ ॥

यस्य निधत्तित वेदा यो वेदेभ्योऽस्तिल क्वात् । निर्मेमे तमह वन्दे विधानीर्यमहेभए ॥ १ ॥

यर्मय सुष्टिसमारी तथा धर्मसमिधनम् । अवकाशोपस्थितिश्च प्रथमेऽध्याय ईरता. ॥ २ ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमश्रवणेन आग्यपूर्वे महाव्रि गवाजयो पयसो आमेष्वन दिग्ते तत्र तयो-
देहिनायुर्व तदामेवनोत्तरकाल च होमेव्ययो रौहिणपुरोडाशयो होम विधने-अथातो रौहिणी जुहोतीति ।
'अथ' पत्नीवाचनान्तर यतः एतौ रौहिणहोमौ प्रवर्ग्यस्य आग्यमागवत् यजुर्देवेन वक्ष्यमाणकारेण
सम्पुर्ता । 'अतः' अस्मात्कारणात् प्रवृत्तत्वात् पूर्वं 'रौहिणी' पुरोडाशौ 'जुहोति' । तत्र प्रातःकाले
प्रवर्ग्ये " अहः केतुना " रसेमेन 'यजुषा' 'उभौ' पुरोडाशौ जुहोति । सायकालेन तु प्रवर्ग्ये " रात्रिः
केतुना " रत्येतेन 'यजुषा' 'उभौ' रौहिणी जुहोति ॥ १ ॥

अथ एतौ पुरोडाशौ अग्न्यादित्यात्मना ग्ताति-तद्यद्वीहिणी जुहोतीति । तत्तत्र 'यन्' दम्मात् 'रौहिणी'
पुरोडाशौ 'जुहोति' । तस्मात् 'एताभ्यां' सायनाभ्यां यजमान. " स्वर्गं लोकं आरोहन्ति " इति वाङ्

(अथो) अथोऽअहोरात्रे वै रौहिणौ । (णावा) आदित्यः प्रवृग्योऽमुन्तु-
दादित्यमहारात्राभ्याम्परिगृहाति तस्मादेपोऽहोरात्राभ्याम्परिगृहीतः ॥ ३ ॥

(तोऽथो) अथोऽइमौ वै लोकौ रौहिणौ । (णावा) आदित्यः प्रवृग्योऽमुं
तदादित्यमाभ्यां लोकभ्याम्परिगृहाति तस्मादेपुऽआभ्यां लोकभ्या-
म्परिगृहीतः ॥ ४ ॥

(तोऽथो) अथो चक्षुषी वै रौहिणौ । शिरः प्रवृग्यं शीर्षस्तत्रुक्षु-
हं धाति ॥ ५ ॥

अथो अहोरात्रे वै रौहिणौ । आदित्यः प्रवृग्यः । अमु तदादित्यमहोरात्राभ्या परिगृह्णाति ।
तस्मादेपोऽहोरात्राभ्या परिगृहीतः ॥ ३ ॥

अथो इमौ वै लोकौ रौहिणौ । आदित्यः प्रवृग्यः । अमु तदादित्यमाभ्यां लोकभ्या परि-
गृह्णाति । तस्मादेप आभ्यां लोकभ्या परिगृहीतः ॥ ४ ॥

अथो चक्षुषी वै रौहिणौ । शिरः प्रवृग्यः । शीर्षस्तत्रुक्षुहं धाति ॥ ५ ॥

शेषोऽप्यहर्तव्य । अथतदुपपादने—यो एतौ 'रौहिणौ' स्त्री कमेज 'अग्निधादिभ्यश्च' एतु देवगणद्वयामरी ।
'एताभ्यां हि' स्तवमात वा एताग्निहोत्रदेवताभ्यां अग्निहोत्रानुष्ठापिनो 'यजमाना' तच्छब्दस्य स्वर्ग
लोके रौहिणि 'आरोहन्ति । तस्मान् रौहिणस्तान् वाक् अग्न्यादिपारिव रौहिणौ । अतः तद्वामरौहिणोमान्
यजमानोऽपि स्वर्गं लोकं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथ अहोरात्रात्मना रौहिणौ स्त्रीणि—अथो अहोरात्रे वै रौहिणाविति । 'अथो' अग्नि च 'अहोरात्रे
वै' अहोरात्रात्मनो एतु रौहिणपुरोडाशौ । तयोर्मध्ये वर्तमान एतन् अथ गण्टन् 'आदित्य प्रवृग्यं' ।
तच्छब्द 'अमु' आदित्यात्मक प्रवृग्यम् अहोरात्राभ्यामेव 'पारिगृह्णाति' । यस्मादेव 'तस्मात्' 'एष' ।
द्वित्रि वर्तमान आदित्य 'अहोरात्राभ्यां पारिगृहीत्' पुर- पृथक् परिहृत ॥ ३ ॥

अथ वावापृथिव्यक्रमेण रौहिणौ स्त्रीणि—अथोऽइमौ वै लोकौ रौहिणाविति । 'अथो' अग्नि च
'इमौ' वावापृथिव्यामरी 'लोका' सन्तु 'रौहिणौ' रौहिणपुरोडाशौ । प्रवृग्यस्तु तयोर्मध्ये वर्तमान
'आदित्य' । 'तन्' तत 'अनुमादित्य' आदित्यात्मक प्रवृग्यम् आभ्यामेव 'लोकभ्यां परिगृह्णाति'
परितः उपपन्नं गृह्णाति । यस्मान् एव प्रवृग्यं पुरोडाशाभ्यां परिगृहीत्, तस्मादेव कारणान् 'एष' ।
आदित्यं आभ्यामेव लोकभ्यां 'पारिगृहीत्' अथयान् उपरिष्टत्वं सहजो वर्तते ॥ ४ ॥

अथ एतौ चक्षुषून् स्त्रीणि—अथो चक्षुषी वै रौहिणाविति । 'अथो' अग्नि च एतौ रौहिणपुरोडाशौ
यस्य चक्षु स्थानीयौ । तस्य 'शिरः प्रवृग्यं' । तत्रया च 'शर्मन्' शिरसि 'चक्षुर्धानि' धारित-
वान् स्थानिवान् भवति ॥ ५ ॥

(त्पु) अथ रज्जुमादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽद्विबुनोर्बाहुभ्या-
म्पूष्णो हस्ताभ्यामाददेऽदित्ये रास्नाऽसृतिरसुवेव बन्धुः ॥ ६ ॥

(३) अथ गामाह्वयति । जघनेन गार्हपत्यं यन्निदऽएहसुदितऽएहि
सुरस्वत्येहीतीडा हि गौरादितिर्हि गौः सुरस्वती हि गौरथोच्चैराह्वयति
नाम्नाऽसावेह्यसावेह्यसावेहीति ॥ त्रिः ॥ ७ ॥

अथ रज्जुमादत्ते—“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽद्विबुनोर्बाहुभ्याम्पूष्णो हस्ताभ्यामाददे-
ऽदित्ये रास्नाऽसृति । ”—(बा. सं ३८।१) इति । असावेव बन्धुः ॥ ६ ॥

अथ गामाह्वयति जघनेन गार्हपत्यं यन्—“ इड एहि, अदित एहि, सुरस्वत्येहि ”—इति ।
इडा हि गौः । अदितिर्हि गौः । सुरस्वती हि गौः । अथोच्चैराह्वयति नाम्ना—“ असावेहि,
असावेहि ॥ ”—(बा० सं० ३८।२) इति त्रिः ॥ ७ ॥

अथ दोहनार्थं समन्त्रकं रज्जुवादान विधत्ते—अथ रज्जुमादत्ते० बन्धुरिति । ‘ अथ ’ रौहिणहोमानन्तरं
“ देवस्य त्वेति ” मन्त्रेण गोविधनार्थं रज्जुमादत्ते । सवित्रस्यादिवद्वेदेवताप्रकाशकत्वात् ‘ अमात्रव ’ मन्त्र
‘ बन्धुः ’ । छिन्नस्य पश्चिरस्य अन्धक ॥ ६ ॥

अथ देवाभि सङ्गामि घर्मदुहो गोराह्वान विधत्ते—अथ गामाह्वयति० सुरस्वत्येहीतीति । ‘ अथ ’
रज्जुवादानान्तरं ‘ जघनेन गार्हपत्यं यन् ’ गार्हपत्यस्याङ्गरेण पश्चिमदेशेन गच्छन् अर्च्युं “ इड एहि ”
इत्यादिभिः त्रिभिर्वाक्पैरास्तु गामाह्वयति । इडाऽदितिसत्त्वार्थाह्वया गोविदिका मञ्जु । तथा च तैत्तिरायके
गर्गादित्रिं सहस्रतमीं गाय प्रस्तुत्य एवमाह्वयति—“ इडे रतऽदिते सुरस्वति प्रिये प्रेयसि महि विधुनि पतानि
ते अश्रिये नामानि ” (तै.स. ७।१।६) इति । इमा प्रसिद्धिं हिशन्द्येन घोनयन् इडादिशब्दा गोर्नामानांति
व्याप्ये—इडा हि० हि गौरिति । अथ लौकिकेन नाम्ना तस्या आह्वान विधत्ते—अथोच्चैराह्वयति० त्रिभिः ।
‘ अथ ’ देवनाममिराह्वानानन्तरं ‘ असावेहि ’ इति लौकिकेन नाम्ना विन्धैराह्वयति । “ अमो ” इति अदमशब्द
समुद्रपन्ननामसामान्यनिर्देशार्थः । त्रिराह्वानम्याभिनयार्थमसावहीति त्रिवचनम् । अथमर्थ—यत् गो नाम
व्यावहारिकं गगादिकं नम तन्मुद्रपन्नमुक्त्वा तेन एहीति पदं स्यात् “ गम एहि ” इत्येवप्रकारेण त्रिग-
ह्वानं कार्यमिति । एव द्विविधैर्नामभिर्मदुहो गोराह्वानं नित्तिराणां स्पष्टमाह्वयति—“ इड एहि रतः-
स्वती सुरस्वती । ”

• असावेहि इत्यस्य विधानमुदात्तं अथकात्तुल्येण ‘ नाम्ना च विधये ’ इति वृत्तौ यत्प्रयोगमद्वयार्थं भव्यकारिभ्यश्च
मद्वि३म् । मूलं ब्राह्मणे तु द्विविधेनैव षड् आदर्शानुत्तरेषु कर्त्तव्यं द्विविधं षड्-मि ।

१—देवस्य त्वेति रज्जुमादत्तमादाय । का. श्री. त. २६।०१। रज्जुमादत्तं घर्मदुहो वन्दनार्थं वा वातावरणे रज्जुं तापा एव
पश्चारादवधनार्थं सदानं तदादयेति चर्कः ।

२—इड एहीति गामाह्वयति । अङ्गरेण गार्हपत्यं गच्छन् का. श्री. त. २६।०२।

३—अथोच्चैराह्वयति गोविदिकां “ तपजित्तिराह्वये सहस्रं वदति ” इत्युपक्रम्य “ अथ दक्षिणं कर्त्तव्यं वातावरणे इडे रतः स्वती सुरस्वती
इत्यादिभिः त्रिभिः वाक्पैरास्तु गामाह्वयति । इडाऽदितिसत्त्वार्थाह्वया गोविदिका मञ्जु । तथा च तैत्तिरायके
गर्गादित्रिं सहस्रतमीं गाय प्रस्तुत्य एवमाह्वयति—“ इडे रतः स्वती सुरस्वती प्रिये प्रेयसि महि विधुनि पतानि
ते अश्रिये नामानि ” (तै.स. ७।१।६) इति । इमा प्रसिद्धिं हिशन्द्येन घोनयन् इडादिशब्दा गोर्नामानांति
व्याप्ये—इडा हि० हि गौरिति । अथ लौकिकेन नाम्ना तस्या आह्वान विधत्ते—अथोच्चैराह्वयति० त्रिभिः ।
‘ अथ ’ देवनाममिराह्वानानन्तरं ‘ असावेहि ’ इति लौकिकेन नाम्ना विन्धैराह्वयति । “ अमो ” इति अदमशब्द
समुद्रपन्ननामसामान्यनिर्देशार्थः । त्रिराह्वानम्याभिनयार्थमसावहीति त्रिवचनम् । अथमर्थ—यत् गो नाम
व्यावहारिकं गगादिकं नम तन्मुद्रपन्नमुक्त्वा तेन एहीति पदं स्यात् “ गम एहि ” इत्येवप्रकारेण त्रिग-
ह्वानं कार्यमिति । एव द्विविधैर्नामभिर्मदुहो गोराह्वानं नित्तिराणां स्पष्टमाह्वयति—“ इड एहि रतः-
स्वती सुरस्वती । ”

४—नाम्ना च विधये । अङ्गरेण गार्हपत्यं गच्छन् का. श्री. त. २६।०२।

(स्ता) तामागतामभिदधाति । (त्व) अदित्यै रास्ताऽसीन्द्राण्याऽ
उष्णीषऽइतीन्द्राणी इ वाऽइन्द्रस्य प्रिया पत्नी तस्याऽउष्णीषो विश्व-
रूपतमः सोऽसीति तदाह तमेवैनमेतत्करोति ॥ ८ ॥

(त्व) अथ वत्समुपार्जति । पूषाऽसीत्ययम्वे पूषा योऽयम्पुवतऽस्पृ
हीदथ सुर्वम्पुष्यत्ययऽ उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह
पूषाऽसीति ॥ ९ ॥

तामागतामभिदधाति—“ अदित्यै रास्ताऽसीन्द्राण्या उष्णीषः ”—इति । इन्द्राणी इ वा
इन्द्रस्य प्रिया पत्नी । तस्या उष्णीषो विश्वरूपतमः । सोऽसीति तदाह । तमेवैनमेतत्करोति ॥ ८ ॥

अथ वत्समुपार्जति—“ पूषाऽसि ”—इति । अयं वै पूषा । योऽयं पुवते । एव हीद सर्वं पुष्यति ।
एष उ प्रवर्ग्यः । तदेतमेवैतत्प्रीणाति । तस्मादाह—“ पूषाऽसि ”—इति ॥ ९ ॥

(त्य) अथोन्नयति । घर्माय दीप्तेत्येव वाऽऽत्र घर्मो रसो भवति शुमेपा पिन्वते तस्मै दयस्वेत्येवैतदाह ॥ १० ॥

(ह्य) अथ पिन्वने पिन्वयति । (त्य) अश्विभ्याम्पिन्वस्वेत्याश्विना-
वेवैतदाहाश्विनौ वाऽऽ एतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यघत्तान्तावेवैतत्प्रीणाति
तस्मादाहाश्विभ्याम्पिन्वस्वेति ॥ ११ ॥

सुरस्वत्यै पिन्वस्वेति । वाग्वै सुरस्वती व्याचा वाऽऽएतदश्विनौ
यज्ञस्य शिरः प्रत्यघत्तान्तावेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह सुरस्वत्यै
पिन्वस्वेति ॥ १२ ॥

अथोन्नयति—“ घर्माय दीप्स्व ”—(वा. सं. ३८।३) इति । एष वा अत्र घर्मो रसो भवति ।
यमेपा पिन्वते । तस्मै दयस्वेत्येवैतदाह ॥ १० ॥

अथ पिन्वने पिन्वयति—“ अश्विभ्याम् पिन्वस्व ”—इति । अश्विनवेवैतदाह । अश्विनौ ॥
एतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यघत्ताम् । तावेवैतत्प्रीणाति । तस्मादाह—“ अश्विभ्याम् पिन्वस्व ”—इति ॥ ११ ॥

“ सरस्वत्यै पिन्वस्व ”—इति । वाग्वै सरस्वती । वाचा वा एतदश्विनौ यज्ञस्य शिरः प्रत्य-
घत्ताम् । तावेवैतत्प्रीणाति । तस्मादाह—“ सरस्वत्यै पिन्वस्व ” इति ॥ १२ ॥

अथ वक्तव्यं पुनर्वर्त्तनं विधत्ते—अथोन्नयति घर्माय दीप्तेतीति । वक्तव्यं पुनर्वर्त्तनं प्रस्तुताया मति ‘ अथ ’
अन्तरं ‘ घर्माय दीप्स्व ’ इति मन्त्रेण त वक्त ‘ उन्नयति ’ इति कृष्य ऊष प्रदेष्टुम् अन्यत्र वयं पुरतो
व्रतातीत्यर्थः । अथ एतत् व्याचष्टे—एष वा अत्र घर्मो रसो भवति—तदाहेति । ‘ व ’ तयभाष्येन एव ‘ एषा ’
गौ ‘ पिन्वने ’ मिच्छति दृग्धे ‘ एष एव रसोऽत्र ’ अस्मिन्मन्त्रे ‘ घर्म ’ ‘ घर्मसाध्यादिभ्यः ’ भवति ‘ तस्मै ’
रनाय, तदर्थं चतुर्थी, रनामक घर्मोपयुक्तं यय ‘ दयस्व ’ देहीति इममेवार्थं एतन्मन्त्रवक्तव्यम् । ‘ दय ’
दानमतिरिक्तार्हसाऽऽशनेषु ” (वा. पा. भा. आ. ४८२) इति वाचुः । एवं “ घर्माय दीप्स्व ” इति
मन्त्रवदवगो पदयो समेत्यर्थः भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

अथ दोहं विधत्ते अथ पिन्वने पिन्वयत्याश्विभ्याम् पिन्वस्वेतीति । ‘ अथ ’ वसोक्तानन्तरं ‘ पिन्वने ’
दोहनप्राप्ते ‘ पिन्वयति ’ सेचयति मा दोषि “ अश्विभ्याम् ” इति मन्त्रेण । अस्य मन्त्रप्रदमनास्य
तापपरादह—अश्विनावेवै—पिन्वस्वेति । ‘ यज्ञस्य ’ एतत् ‘ शिरः ’ ‘ अश्विनौ ’ सप्त द्वौ पुरा
‘ प्रत्यघत्तो ’ सगान हनवन्तौ ‘ एतत् ’ एतेन मन्त्रवाक्येन ‘ तावेव प्रंगानि ’ तर्जयति । सगानादेव सम्पन्नानाणां
“ अश्विभ्याम् ” इति वाक्यं ब्रूयत् ॥ ११ ॥

अथ द्वितीयं मागमनं व्याचष्टे—सरस्वत्यै पिन्वस्वेतीति । ‘ यत्र ’ सरस्वती ’ इति सरस्वतीराग्रेन वागेव

(त्री) इन्द्राय पिन्वस्वेति । (त्री) इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता सा येन यज्ञस्य देवता तयैवेतदश्विनो यज्ञस्य शिरः प्रत्यघतान्ताउवेतत्प्रीणाति तस्मादाहेन्द्राय पिन्वस्वेति ॥ १३ ॥

(त्व) अथ विष्णुपोऽभिमन्त्रयते । स्वाहेन्द्रवत्स्वाहेन्द्रवदिन्द्रो वै यज्ञस्य देवता सा येन यज्ञस्य देवता तामेवेतत्प्रीणाति तस्मादाह स्वाहेन्द्रवत्स्वाहेन्द्रवदिति त्रिष्कृत्वऽआह त्रिवृद्धि यज्ञोऽवरत् स्वाहाकारश्च रोति पुरान्देवतामसावेव बन्धुः ॥ १४ ॥

“इन्द्राय पिन्वस्व”-इति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता । सा येन यज्ञस्य देवता । तयैवेतदश्विनी यज्ञस्य शिरः प्रत्यघतान्ता । तामेवेतत्प्रीणाति । तस्मादाह-“ इन्द्राय पिन्वस्व ”-इति ॥ १३ ॥

अथ विष्णुपोऽभिमन्त्रयते-“ स्वाहेन्द्रवत्स्वाहेन्द्रवत् ”-(वा. सं १८ । ४) इति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता । सा येन यज्ञस्य देवता । तामेवेतत्प्रीणाति । तस्मादाह-“ स्वाहेन्द्रवत् स्वाहेन्द्रवत् ”-इति । त्रिष्कृत्व आह । त्रिवृद्धि यज्ञः । अवरत् स्वाहाकारं करोति । परा देवताम् । असावेव बन्धुः ॥ १४ ॥

उपपत्तेः । ‘अश्विनौ’ इति ‘वाचा’ मन्त्रवाक्यस्य खलु पुरा ‘यज्ञस्य’ ‘एतच्छिरः’ ‘प्रत्यघतान्ता’ । अतः यज्ञशिरः सचानमाचनभूता तामेव वाच ‘एतत्’ एतेन “ सरतस्वै पिन्वस्व ” इति मन्त्रमागेन ‘प्रीणाति’ तर्पयति । “ तस्मात् ” इत्यादि पूर्ववक्तिगमनम् ॥ १३ ॥

अथ तृतीयमागमनस्य व्याचष्टे-इन्द्राय पिन्वस्वेति । ‘इन्द्र’ एव खलु ‘यज्ञस्य’ सौम्यागस्य प्रधान-भूता ‘देवता’ । कारत्वेन मास्यदिनसवनमाचनान् । तद्धि यज्ञस्य शरिरम् । गृहस्य शृष्टशरिरानीपि पृष्ट-स्तोत्रे द्यततत्वात् । तस्मात् ‘सा’ तादृशी ‘वा ०८’ यज्ञस्य ‘देवता’ ‘तयैव’ देवतया सा इनभूतया ‘अश्विनौ’ एतत् ‘यज्ञस्य शिरः प्रत्यघतान्ता’ । अतस्तामेव देवता एतदेतेन मन्त्रमागेन ‘प्रीणाति’ तर्पयति । यस्मादेव ‘तस्मात्’ देवताप्रतिपादक “ इन्द्राय पिन्वस्व ” इति मन्त्रवाक्यं ब्रूयान् ॥ १३ ॥

अथ दोहनमयं सर्वतः प्रयुक्तानां विष्णुसोममिमन्त्रग विधे-अथ विष्णुपोऽदिति । “ स्वाहेन्द्र-वत् ” इति मन्त्रं त्रिवृद्धं ‘विष्णु’ दोहनसमयेत्यत्रान् त्रिवृद्धं ‘अभिमन्त्रयते’ । तत्रेन्द्रशब्दस्य तात्पर्यमाह-इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता । तामेवेतत्प्रीणाति । व्याख्यातमेतत् । उक्तमर्थं हेतुहृत्य निगमयति-तस्मादाह-न्द्रवदिति । अथेतत्पाठप्रसक्त त्रिवचनमन्य लीति-त्रिष्कृत्व आह त्रिवृद्धि यज्ञ इति । त्रिष्कृत्वत्रिवार ‘स्वाहेन्द्रवदिति’ मन्त्रं ब्रूयान् । ‘॥’ यस्मान् यज्ञत्रिवृद्धं त्रिगुणितं गार्हपत्याहवनीयदक्षि-णादिक्रमेण प्रातः सवनादिमंदेन वा । अथ मन्त्रादो वर्तमान स्वाहाकार प्रशंसति-अवरत् स्वाहाकारं-बधुरिति । सिद्धमेतत् ॥ १४ ॥

(३) अयास्यै स्तनमभिपद्यते । युस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूरिति युस्ते स्तनो निहितो गुहायामित्येवैतदाह यो रत्नधा वसुविद्यः सुदत्र इति यो धनानान्दाता वसुवित्पणास्यऽडृत्येवैतदाह येन विश्वा पुष्यसि व्यास्थाणीति येन सर्वान्देवान्सुर्वाणि भूतानि विभर्षीत्येवैतदाह सरस्वति तमिह धातवेऽकारिति व्वाग्वै सरस्वती सैषा धर्मदुषा यज्ञो वै व्वाग्यज्ञमस्मभ्यम्प्रयच्छ येन देवान्प्रीणासेत्येवैतदाह । य गार्हपत्यस्यार्द्ध-मैत्युर्वन्तुरिक्षमुन्वेमीत्यसौवेव वुन्धुः ॥ १५ ॥

अयास्यै स्तनमभिपद्यते—“यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूः”—इति । यस्ते स्तनो निहितो गुहायाम् इत्येवैतदाह । “यो रत्नधा वसुविद्यः सुदत्रः”—इति । यो धनानां दाता वसुवित्पणास्यः । इत्येवैतदाह । “येन विश्वा पुष्यसि वार्याणि”—इति । येन सर्वान्देवान्सर्वाणि भूतानि विभर्षि । इत्येवैतदाह । “सरस्वति तमिह धातवेऽकः”—इति । वाग्वै सरस्वती । सैषा धर्मदुषा । यज्ञो वै वाक् । यज्ञमस्मभ्यं प्रयच्छ । येन देवान्प्रीणाम् । इत्येवैतदाह । अय गार्हपत्यस्यार्द्धमैति । “उर्वन्तुरिक्षमुन्वेमि”—(वा सं. ३८ । ५) इति । असावेव वंधुः ॥ १५ ॥

यदुक्त सूत्रारेण—“यस्ते स्तन इति स्तनमालम्बे” (का. श्रौ सू २९ । ७८) इति, तद्विधत्ते—अयास्यै स्तन० मयोभूरिति । ‘अथ’ विप्रश्नमित्राणाननर ‘अथ’ अस्या येनो ‘स्तन अभि-पद्ये’ अलम्बेत् । “यस्ते स्तन” इति मन्त्राभिधृष्टेतिवर्थः । अथ अस्य उपात्तस्य मन्त्रप्रथमभागस्य ता पर्य व्याचष्टे—यस्ते स्तनो० तदाहेति । हे धर्मधुक् येनो ‘ते’ तव ‘स्तन गुहाया’ अस्माभिरुदये दिव्येऽनुरूपानि ‘निहित’ निक्षिप्तो बभूवेति । योऽयमर्थः, इममेवार्थं एतन्मन्त्रवाक्यमाह । अथ द्वितीयभाग-मनुष्य व्याचष्टे—यो रत्नधा० तदाहेति ‘य.’ स्तन ‘रत्नधा’ रत्नानां रत्नगणितानां धनानां दाता दाता । ‘वसुविद्’ वसूनां वनकरजतादीनां वेदिता लभयिता । ‘य सुदत्र’ शोभनदाता । अत एव ‘पणास्यः’ खल्य एव गुणविशिष्टो हि पुरुषो लोके लूपते इति एवमर्थमेवार्थमेतन्मन्त्रवाक्यमाह । अथ तृतीयभाग-मनुष्य व्याचष्टे—येन विश्वा० तदाहेति । ‘येन’ खलु स्तनेन ‘सर्वान्देवान्’ हविर्मासान् ‘सर्वाणि च भूतानि’ पञ्चानिष्टागमनुष्यादीनि ‘विभर्षि’ पोषयामि इति इममेवार्थमेतन्मन्त्रवाक्यमाह । अथ चतुर्थ-पादमनुष्य व्याचष्टे—सरस्वति तमिह० तदाहेति । अत्र प्रतिपाद्यमाना ‘सरस्वती’ ‘वाग्ने’ वागाभिर्देव न तु नदीरुता । सैव सरस्वती ‘एषा धर्मदुषा’ धर्मस्य धर्मार्पस्य पयस दोषी धेनु । “सरस्वन्वेहि” इत्याह्वानमन्त्रे सम्प्राप्तादात्म्यप्रतिपादनात् साऽत्र वाक् ‘यज्ञो वै’ यज्ञ एव । स्तनशश्यादिरूपया तथैव तस्य निग्राह्यवात् । अतः ‘यज्ञ अस्मभ्यं प्रयच्छ’ । ‘येन’ राज्ञ यज्ञेन वयं ‘देवान्’ हविर्भुज ‘प्रीणाम्’

१-अथ ६६-६७-६८ स्तनमालम्बे इति । तथा च सर्वेभ्यस्तन्मन्त्राणां गुणान्, यथावत् । इति । एव प्रतीयमानाऽत्रां मन्त्रे पूर्णम् । का. श्रौ सू २९ । ७९ । देव्यं हि केव । धर्मवैराग्यं चैवम् । वाच्यमेवैक मन्त्रे वयं ६६-६७-६८ पयस्यदोः । एतन्मन्त्रेणैव तन्मन्त्रं दाहं विप्रश्नमित्राणाम् सर्वेभ्यस्तन्मन्त्राणां गुणान् । इति ।

(३) अधोपयमन्योपगृह्णाति । (त्य) अन्तरिक्षेणोपयच्छामीत्यन्तरिक्ष-
म्वोऽधोपयमन्यन्तरिक्षेण हीदथ^१ सर्वमुपयतमथोऽउदुरम्वोऽधोपयमन्यु-
दरेण हीदथ^२ सर्वमन्नाद्यमुपयतन्तस्मादाहान्तरिक्षेणोपयच्छामीति ॥ १७ ॥
(त्य) अथाजाक्षीरमानयति । ततो वाऽएष शुशुचानो भवति तुम्वेतु-
च्छमयति तुस्मिच्छान्ते गोक्षीरमानयति ॥ १८ ॥

अधोपयमन्योपगृह्णाति—“ अन्तरिक्षेणोपयच्छामि ”—इति । अन्तरिक्षं वा उपयमनी ।
अन्तरिक्षेण हीदं सर्वमुपयतम् । अथो उदुरं वा उपयमनी । उदरेण हीदं सर्वमन्नाद्यमुपयतम् । तस्मा-
दाह—“ अन्तरिक्षेणोपयच्छामि ” इति ॥ १७ ॥

अथाजाक्षीरमानयति । ततो वा एष शुशुचानो भवति । नम्वेतच्छमयति । तस्मिन् शाने
गोक्षीरमानयति ॥ १८ ॥

‘ परीक्षासौ ’ पारिं शासकौ शकौ ‘ इमे वै ’ इमे गन्तु ‘ यावापृथिवी ’ यावापृथिव्यौ । शकौ यावापृथिव्य-
रुकावित्यर्थः । ‘ प्रवर्धः आदित्य ’ । तत्रैतल शक्या महावीरस्य परिग्रहेन ‘ अमु ’ आदित्येन ‘ आन्या
यावापृथिवीन्या परिगृह्णाति ’ । तस्मात् अनेन मन्त्रेण शक्या महावीर परिगृहीयान् इति निश्चितेत्यर्थः ।
अथ वेदेनोपमार्जनं विधेने—अथ मीजिन० बंधुरिति । ‘ अथ ’ पारप्रह्णानन्तर ‘ मीजिन ’ मुजवृणनिर्मि-
तेन ‘ वेदेन ’ महावीरस्य अधोभागे ‘ उपमार्ष्टं ’ उपमार्जनेन तस्मादुपयतयति । ‘ अनाधेव ’ खलु वेदः
‘ बन्धुः ’ उक्तस्य यज्ञशिरसो बन्धकः । तथा च तैत्तिरीयकम् “ ऊर्ध्वं वा । यन्वीचो वेदो भवति । ऊर्ध्वं
पश्यति गिरः समर्द्धयति ” इति ॥ १९ ॥

अधोपयमन्या मुचा महावीरगोभागस्य परिग्रह्य विधेने—अधोपयमन्योप० पच्छामीतीति ।
अधोपमार्जनानन्तर ‘ उपयमन्या ’ उपयमनसाधनभूतया औदुवर्षा मुचा उपगृह्णाति अगस्ताह्वारयति । “ अन्तरि-
क्षेण ” इति मन्त्रेण । अथैतदुपपादयति—अन्तरिक्षं० पयच्छामीतीति । ‘ अन्तरिक्ष ’ यावापृथिव्योर्मध्यवर्ती
लोकः । तद्वृषा खलु एषा ‘ उपयमनी ’ । ‘ इदं सर्वं ’ जगत् अन्तरिक्षेणाकारेणैव ‘ उपयत ’ सर्वतो घृतम् ।
‘ हि ’ यस्मादेव उपयमनसाधनमन्तरिक्षं तस्मात् अन्तरिक्षोपयमन्यो पराह्वारमकृता । ‘ अथो ’ अथ च
‘ उदर वै उदरानिका खलु ’ उपयमनी । ‘ हि ’ यस्मात् ‘ उदरेण इदं ’ मुक्तं ‘ सर्वमन्नाद्य ’ अन्नरत्नादिभ्यम्
‘ उपयत ’ घृतम् । तस्मादेव कारणात् “ अन्तरिक्षेणोपयच्छामि ” इत्यनेन मन्त्रेण उपयमन्या महावीर
अपस्ताह्वारयेदित्यर्थः ॥ १७ ॥

अथ, एवदियते महावीरे अत्रापयस औनेचन विधत्ते—अथाजाक्षीर० भवतीति । अधोपयमनानन्तर

१-अस्य मुजवेदेनोपगृह्य । (का. श्रौ. सू. १६ । ८६ । उदस्य महाव । परिगृह्णात्युपयच्छामीति ।

२-अथ मुजवृणनिर्मितं, अथ मीजिनं । अथोपयतं १४ । १ । २ । “ ऊर्ध्वं वा । यन्वीचो वेदो भवति । ऊर्ध्वं पश्यति गिरः समर्द्धयति ” इत्यादि ॥

३-अधोपयमन्योपगृह्णात्यन्तरिक्षेणोपयच्छामीति । (का. श्रौ. सू. १६ । ८६) ॥

४-अथापयसाऽपयिष्य । का. श्रौ. सू. १६ । ८७ ।

(त्री) इन्द्राश्विनेति । (त्री) इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता सा येषु यज्ञस्य देवता तामिषैतुस्त्रीणात्यश्विनेत्याश्विनाविषैतदाहोश्विनौ वाऽएतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तान्ताविषैतुस्त्रीणाति तस्मादाहेन्द्राश्विनेति ॥ १९ ॥

मधुनः सारघस्येति । (त्वे) एतद्वै मधु सारघं घर्मम्पालेति रुसम्पालेत्ये-
वेतदाह वसवऽइत्येते वै वसवऽएते हीदर्थं सुर्वं वासुयन्ते युजत
वाडिति तद्यथा व्यपदकृतं हुतम् एवमस्यैतद्भवति ॥ २० ॥

“ इन्द्राश्विना ”—इति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता । सा यैव यज्ञस्य देवता । तामिषैतस्त्रीणाति ।
अश्विनेति । अश्विनाविषैतदाह । अश्विनौ वा एतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तान्ता । तामिषैतस्त्रीणाति ।
तस्मादाह—“ इन्द्राश्विना ”—इति ॥ १९ ॥

“ मधुनः सारघस्य ”—इति । एतद्वै मधु सारघम् । “ घर्मं पात ”—इति । रसं पाते-
त्येवेतदाह । “ वसवः ”—इति । एते वै वसवः । एते हीदं सर्वं वासुयन्ते । “ यजत वाड ”—
(वा. सं. ३८ । ६) इति । तद्यथा व्यपदकृतं हुतम् । एवमस्यैतद्भवति ॥ २० ॥

‘ अजाशीर ’ अजाया शीरं तूष्णीं दोहर्नमात्रे दुग्धं तत् तस्मिन् तने महाशिरं तूष्णीमानयति प्रतिप्रम्याना
भातिवति । एतन् किमर्थम् ? इति चेन् एष महाशिरं अग्निना स्तनं ‘ अनुपान ’ अर्घ्यं दत्तमाना
दुग्धमाह ‘ भवति ’ । अतस्तमेव दीयमानन् ‘ एतन् ’ एतेनावापसा ‘ शमयति ’ द्यातमुपशान्त करोति ।
एवमप्रसाधनम्पात्रि अजापयस प्रयोजनवशेन ग्रथम् आनेचन कार्यमियुक्तं भवति । अप गोयन्त सम-
रक्तावेचन विधत्ते—तस्मिन् द्यान्ते० नयतीति । ‘ तस्मिन् ’ महाशिरं स्तने ‘ शाने ’ अजापयसा
उपेराते, प्रशमिने औज्यं सति “ इन्द्राश्विना ” इति मन्त्रेण गोश्रीरमानयति अवनयति भातिप्रतिप्रम्य ॥ १८ ॥

अपास्मिन्मन्त्रे ‘ इन्द्राश्विनेति ’ मनुदमनं पदद्वयम् । तत्र इन्द्रशब्देन शूर्पदेन प्रतिपाद्य देवता स्त्रीति—
इन्द्रो वै० स्त्रीणातीति । व्याख्यातमेतद्विन् । अयोनवरमन्त्रस्य व्याचष्टे—अश्विनेत्य० स्त्रीणातीति ।
‘ एतन् ’ अश्विनेत्येतेनोक्तपदेन । गतमन्त्रत्वं । यस्मादेव ‘ तस्मान् ’ देवताद्वयप्रतिपादकं पदं प्रथमंनो वक्तव्यं
इति निगमयति—तस्मादाहेन्द्राश्विनेति इति ॥ १९ ॥

अथ समनतरमात्रि पदद्वयं उपादानं व्याचष्टे—मधुनः सार० सारघमिति । ‘ एतद्वै ’ एतदेव खलु
महावीर्यं श्वि ‘ सारघ ’ सरघा मधुमक्षिका तन्मवति ‘ मधु ’ । अतो मधुनः सारघस्येति विशेष्यत
इत्यर्थः । अपान्यन्त पदद्वयमुपादाय व्याचष्टे—घर्मं पाते० तदाहेति । घर्मशब्दाभिधायकं हविषः पशुवतेन
‘ मधुनः सारघम् ’ इत्यनेन उक्तवन् अथ द्वितीयो घर्मशब्द “ घृ क्षरणदीप्तो ” (धा. पा.

१—“ अश्विना तिव्रमंति तिव्रमे दहति । ” का. श्री. सू. २६ । ७६ । “ अनुदम्य ” एव पदव्यवहारात् मधु
इत्यर्थः ” इति । का. श्री. सू. २६ । ७९ । प्रशमिन् केनचित् पदद्वयद्वयं व्याचष्टे—अश्विनेत्य०

२—एतेनैव कोऽनवरमोऽश्विनेति । का. श्री. सू. २६ । ८७ ॥

अथ द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

द्वितीयेऽध्याये च द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

स यत्रैताथं होताऽन्वाह । प्रेतु ब्रह्मणस्पतिः प्र उच्येतु सूनृतेति तद-
ध्वस्युः प्राहुदायन्वातनामानि जुहोत्येतद्वै देवाऽअविभयुर्ध्वद्वै नऽइसु-
मन्तरा उक्षाथंति नाद्रा न हन्युरिति तमेतत्पुरैवाहवनीयात्स्वाहाकारेणा-
जुह्वुस्तुथं हुतमेव सन्तमभावजुह्वुस्तुथोऽएवैनमेऽएतत्पुरैवाहवनीया-
त्स्वाहाकारेण जुहोति तुथं हुतमेवसन्तमभौ जुहोति ॥ १ ॥

अथ धर्मप्रचरणम् ।

स यत्रैतां होताऽन्वाह—“ भेतु ब्रह्मणस्पतिः प्र उच्येतु सूनृता ”—(वा. सं. १७।७) इति ।
तदध्वस्युः प्राहुदायन् वातनामानि जुहोति । एतद्वै देवा अविभयुः । यद्वै न इममन्तरा रसाति
नाद्रा न हन्युरिति । तमेतत्पुरैवाहवनीयात्स्वाहाकारेणाजुह्वुः । तं हुतमेव संतमभावजुह्वुः । तथा
उ एवैनमेव एतत्पुरैवाहवनीयात्स्वाहाकारेण जुहोति । तं हुतमेव संतमभौ जुहोति ॥ १ ॥

दिशि—अथैतद्वा० सृष्टाविति । ‘ या ’ सृष्टिप्राप्तये टका ‘ जनवर्षा ’ “ नातपति प्रग्राहयेन ” (श.
प. १४ । १ । १ । ११) इत्यादिका । सैव एतद्वाक्येण अर्वागमन्य तदर्थं तदपि न कर्तव्यं ॥ १२ ॥

इति धीमायणाचार्यविरचित माध्वरी वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्दशे काण्डे
तदन्तर्गते प्रथमे प्रबर्गकाण्डे द्वितीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (१) । २ । १ ॥

एवं तस्मै साधये महावीरे परोऽजमयनेन प्रह्वनमुत्तम् । अथ शिरीरसायने तेन हविषा प्रचार दध्यते ।
सत्रादौ वातनामसहकारां सन्त्राणां जा विषये—स यत्रैतां “ जुहोतीति । ‘ यत्र ’ यस्मिन् कावे ‘ स ’ होता
“ प्रेतु ब्रह्मणस्पति ” इत्यादिभ्यस्तुत्वात् । ‘ तत् ’ तत्र तस्मिन् समये अध्वर्युः दाक्षान्यो महावीर पृषा
‘ प्राहुदायन् ’ आहवनीयं प्रति प्राहुमुखो गच्छन् “ समुद्राय त्वा ” इत्यादिनि ‘ वातनामानि ’ यत्रैव “ जुहोति ।
मन्त्राणि स्वाहाकारे मनसा धर्मं जुह्वन् वातनामानि जपनीयर्थे । तथा च सूत्रहोत्रम्—“ प्रेतु ब्रह्मणस्पति-
प्राहुदयन्वाते समुद्राय त्वति वातनामानि जपति मन्त्रेणाहवनीयम् ” (वा. श्रौ. सू. २९ । ८८) इति । तदेतत्
आख्यायिकया उपरादयति—एतद्वै “ जुहोतीति । “ एतद्वा० ” इत्यादि “ न हन्यु ” इत्यत पूर्व व्याख्यातम् ।
एव नाष्टासुरेभ्यो भोता देवा ॥ धर्माय आहवनीयप्राप्ते पुरस्तादेव गार्हपत्याहवनीययोर्मध्यदत्तो गच्छन् एव
“ समुद्राय त्वा वाताय स्वाहा ” इत्यादिना ‘ स्वाहाकारेण ’ “ अनुद्वु ” इति वन्त देवतामुदित्य मनसा
एतवन्त इत्यर्थः । एव सहहुतमेव “ सव ” आहवनीयिष्ठौ पश्चात्तत्कर्मणाजुह्वुः । यत एव ‘ पुरा ’ देवा
यजुर्वन् । तदेव यजुः “ एव ” अध्वर्युः “ एव ” धर्मः “ एतत् ” एतद्वा आहवनीयप्राप्ते पूर्वमेव स्वाहाकारेण
“ जुहोति ” मनसा देवतायै हुतमिति भावयति । स्पष्टमन्यम् ॥ १ ॥

(द्वाऽना) अनाधृष्याय त्वा व्वाताय स्वाहाऽप्रतिधृष्याय त्वा व्वाताय स्वाहेति । (त्य) अयम्वाऽअनाधृष्योऽप्रतिधृष्यो योऽयम्पवते तस्माऽपुवैनञ्जुहोति तस्मादाहानाधृष्याय त्वा व्वाताय स्वाहाऽप्रतिधृष्याय त्वा व्वाताय स्वाहेति ॥ ४ ॥

(त्य) अवस्यवे त्वा व्वाताय स्वाहाऽशिमिदाय त्वा व्वाताय स्वाहेति । (त्य) अयम्वाऽअवस्युराशिमिदो योऽयम्पवते तस्माऽपुवैनञ्जुहोति तस्मादाहवस्यवे त्वा व्वाताय स्वाहाऽशिमिदाय त्वा व्वाताय स्वाहेति ॥ ५ ॥
(त्वा) इन्द्राय त्वा व्वसुमते रुद्रवते स्वाहेति । (त्य) अयम्वाऽइन्द्रो योऽयम्पवते तस्माऽपुवैनञ्जुहोति तस्मादाहेन्द्राय त्वेति व्वसुमते

“ अनाधृष्याय त्वा व्वाताय स्वाहाऽप्रतिधृष्याय त्वा व्वाताय स्वाहा ”-इति । अयं वा अनाधृष्योऽप्रतिधृष्यः । योऽयं पवते । तस्मा पुवैनं जुहोति । तस्मादाह-“ अनाधृष्याय त्वा व्वाताय स्वाहाऽप्रतिधृष्याय त्वा व्वाताय स्वाहा ” इति ॥ ४ ॥

“ अवस्यवे त्वा व्वाताय स्वाहाऽशिमिदाय त्वा व्वाताय स्वाहा ”- (पा सं. ३.८.७) इति । अयं वा अवस्युराशिमिदः । योऽयं पवते । तस्मा पुवैनं जुहोति । तस्मादाह-“ अवस्यवे व्वाताय स्वाहाऽशिमिदाय त्वा व्वाताय स्वाहा ” इति ॥ ५ ॥

“ इन्द्राय त्वा व्वसुमते रुद्रवते स्वाहा ”-इति । अयं वा इन्द्रः । योऽयं पवते । तस्मा-

अयान्पर्योर्ध्वोर्वातानामत्र निर्बुक्त् पूर्ववत् वाक्यतात्पर्यमाह-अनाधृष्याय० स्वाहेतीति । पूर्ववत् उपक्रमोपसंहारोर्ध्वोर्निम्नपाठ । ‘ य अय ’ वायु ‘ पवते ’ । अपमेव खलु ‘ अनाधृष्य ’ आश्विनमुशस्य इत्यद्वयवाक्य इत्यर्थः । ‘ अप्रतिधृष्य ’ प्रतिधर्षण प्रतिह्लाचरण तद्विषयोऽपि न भवति । न हि कश्चिन् वायु आधार्धन्तु प्रतिधर्षितुं वा शक्नोति । गतमन्यत् ॥ ४ ॥

अथ अन्यस्य नामद्वयस्य वायुपतेर निर्व्वक्तुं अन्य तात्पर्यमाह-अवस्यवे स्वा० स्वाहेतीति । ‘ य अय ’ वायु, ‘ पवते ’ । अयं खलु ‘ अवस्यु ’ अवसेच्छु । यद्वा अयं तत्पति अनेनेति अवतं तदिच्छु । प्राणायामादपश्य वायो तदिच्छो अज तमप्राप्तये । “ अथामे-ज्जायमाणावत् ” (॥ ५.१.४११११८) इत्यादिना । तथा अयमेव वायु ‘ अशिमिद ’ अशन न प्राप्त सर्वदा मृचल्लणीय इत्यर्थः । यद्वा शिमिति कर्मनाम । शिमि कर्म ददातीति शिमिद नास्ति अममदन्य शिमिद इत्यशिमिद । तस्मादेतौ शब्दौ उक्तं न्युपन्या वायोर्नामनी । गतमन्यत् ॥ ५ ॥

अयान्पर्योर्ध्वोर्वातानामत्र निर्बुक्त् पूर्ववत् वाक्यतात्पर्यमाह-इन्द्राय त्वा व्वसु इन्द्राय त्वेतीति ।

१-तत्र इवे हेतुमत् वाक्यम् । शिमिति कर्मनाम हेतुमत् वाक्यं यैर् अश्वेन्द्राव इति वदन्तवन्त इत्येतद्वत् कर्म शिमि वत् ददातीति अनेनेति तस्यै हेतुमत्त्वमिति वाक्यम् इति महामनाप्यम् ॥

रुद्रवत्तऽऽति तदिन्द्रमेवानु व्यसुंश्च रुद्रांश्चाभजत्यथो प्रातःसवनस्य चैव-
तन्माध्यन्दिनस्य च सवनस्य रूपङ्कियते ॥ ६ ॥

(तऽऽ) इन्द्राय त्वाऽऽदित्यवते स्वाहेति । (त्य) अयम्वाऽऽइन्द्रो योऽय-
म्पुवते तस्माऽऽपुर्वेनञ्जुहोति तस्मादाहेन्द्राय त्वेत्यादित्यवत्तऽऽति तदिन्द्र-
मेवान्वादित्यानुभजत्यथो तृतीयसवनस्यैवैतद्रूपङ्कियते ॥ ७ ॥

एवैनं जुहोति । तस्मादाह—“ इन्द्राय त्वा ”—इति । “ वसुमते रुद्रवते ”—इति । तदिन्द्रमेवानु
वसुंश्च रुद्रांश्चाभजति । अथो प्रातःसवनस्य चैवैतन्माध्यन्दिनस्य च सवनस्य रूपं क्रियते ॥ ६ ॥

“ इन्द्राय त्वाऽऽदित्यवते स्वाहा ”—इति । अयं वा इन्द्रः । योऽयं पुवते । तस्मा एवैनं
जुहोति । तस्मादाह—“ इन्द्राय त्वा ”—इति । “ आदित्यवते ”—इति । तदिन्द्रमेवान्वादित्या-
नाभजति । अथो तृतीयसवनस्यैवैतद्रूपं क्रियते ॥ ७ ॥

अयमेव वायुः ‘ इन्द्रः ’ परमैश्वर्ययोगादिन्द्रशब्दाभिधेयः । यः अपमतरिक्षे ‘ पवने ’ उपोतिश्चक्रप्रवहण-
रूपेण वर्तते ‘ तस्मै ’ एव वायवे ‘ एन ’ धर्मे ‘ जुहोति ’ स्वाहाकारेण हुतवान् भवति । नन्मात् “ इन्द्राय
त्वा ” इत्यमु मन्त्रमागन्वात् । अथ इन्द्रविशेषणयोः तात्पर्यं प्रयोजनं चाह—वसुमते रुद्रवते० क्रियते—
इति । यत् एतत् ‘ वसुमते, रुद्रवते ’ इति विशेषणद्वयं, तत्तेन इदमेव वस्वाध्यान्देवान् रुद्रादयान् देवाश्च
‘ अन्वाभजति ’ प्रापयति । यदेन्द्रशब्दाभिधेयं मन्त्रवतः वस्वाध्याः संवत्सा । एव इन्द्रशब्दाभिधेयस्य अस्य
वायोरेपि ताननुचरन् करोतीत्यर्थः । यथा इन्द्रमु इन्द्रस्य ‘ रम्येप्राप्ते पथान् वस्वादीनि धर्म ’ आभजति ।
भाग्युक्तान् करोति । ‘ अथो ’ अपि च यदेतत् देवागद्वयसंज्ञेन तत् ‘ प्रातः सवनस्य माध्यन्दिनसवनस्य च ’
‘ रूप ’ स्वरूपं अस्मिन् प्रवर्त्ये ‘ क्रियते ’ । “ वसवः प्रातः सवनम् रुद्रा माध्यन्दिनं सवनम् ”—(श. प.
१४ । १ । १ । १५) इति द्वयोः सवनयोः तद्भागवस्य प्रागप्रातर्त्वेत् । अतः वसुमर्वाः रुद्रतर्धपथ
सवनस्यलिंगम् । तस्मादेव सौम्येऽहनि आवाहननिगदे “ इन्द्र वसुमत्तमावह, इन्द्र रुद्रवत्तमावह ”—इति
वसुमत्तविशिष्टेन्द्रस्यावाहनं च श्रूयते । एव चात्रापि “ वसुमते रुद्रवते ” इति विशेषणद्वयेन भाविसवनस्यस्य
रूपं कृतं भवति इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ मन्त्रादस्य वायुप्रवह दर्शयन् सन्न्यविशेषणेन तृतीयसवनस्यापि प्रवर्त्ये रूपं क्रियते इत्याह—इन्द्राय
त्वाऽऽदित्यवत्० इत्यवत् इतीति । “ अथ वा इन्द्रः ” इत्यादि “ इन्द्राय त्वा ” इत्यत् पूर्ववत् । आदित्य-
म् ॥ इति यत् इन्द्रविशेषणं तत्तेन ‘ इन्द्रमु ’ इन्द्रस्य पथान् देवानादित्यान् ‘ आभजति ’ धर्मे भाग्युक्तान्
करोति । ‘ अथो ’ अपि च ‘ तृतीयसवनस्यैव एतत् ‘ रूप ’ स्वरूपं ‘ क्रियते ’ “ आदित्यान्तृतीय-
सवनम् ”—(श. प. १४ । १ । १ । १५) इति छुति । तृतीयमन्त्रस्य आदित्यसंज्ञं क्रियम् । अतः
‘ आदित्यवते ’ इति विशेषणेन तृतीयसवनस्यैव लिंगं प्रवर्त्ये कृतं भवति ॥ ७ ॥

१-व्यवहारी अयत्तऽपि धृतिः । तत्रा वै देवा वसवो इन्द्रा आदित्यः सप्त विदकानि सवनानि वसुनामेव यत् सवनम्
इन्द्रस्याधिनः सवनमादित्याना तृतीयसवनं रुद्रा अभिधेयं वसुनाम्भाः सवनमभिधेयम् इन्द्रस्याधिनः सवनम्, निध-
मदित्याना तृतीयसवनम्—इति । M. प. ४ । १ । ५ । १५

(तऽङ्) इन्द्राय त्वाऽभिमातिघ्ने स्वाहेति । (त्य) अयम्वाऽङ् इन्द्रो योऽयम्पुवते तुस्माऽपुवेन जुहोति तुस्मादाङ् इन्द्राय त्वेत्यभिमातिघ्नेऽङ् इति सप्तनो वाऽअभिमातिरिन्द्राय त्वा सप्तनघ्नेऽङ् इत्येवैतदाह सोऽस्योद्धारो यथा श्रेष्ठस्योद्धारोऽपुवमस्यैषऽङ्कते देवेभ्यः ॥ ८ ॥

सवित्रे त्वऽङ्कमुमते विभुमते व्वाजवते स्वाहेति । (त्य) अयम् सवित्रा योऽयम्पुवते तुस्माऽपुवेन जुहोति तुस्मादाह सवित्रे त्वेत्यङ्कमुमते विभुमते व्वाजवतऽङ् इति तुदस्मिन्विश्वान्देवान्वाभजति ॥ ९ ॥

“ इन्द्राय त्वाऽभिमानिघ्ने स्वाहा ”-इति । अयं वा इन्द्रः । योऽयं पुवते । तुस्मापुवेन जुहोति । तुस्मादाह-“ इन्द्राय त्वा ”-इति । “ अभिमानिघ्ने ”-इति । सप्तनो वा अभिमातिः । इन्द्राय त्वा सप्तन इत्येवैतदाह । सोऽस्योद्धारः । यथा श्रेष्ठस्योद्धारः । पुवमस्यैषः । ऋते देवेभ्यः ॥ ८ ॥

“ सवित्रे त्वा-ऋमुमते विभुमते व्वाजवते स्वाहा ”-इति । अयं वै सवित्रा । योऽयं पुवते । तुस्मापुवेन जुहोति । तुस्मादाह-“ सवित्रे त्वा ”-इति । “ ऋमुमते विभुमते व्वाजवते ”-इति । तदस्मिन् विश्वान्देवान्वाभजति ॥ ९ ॥

अय उक्तस्मिन् मरे अभिमानिघ्ने विज्ञेयस्य तातमं व्याचक्षायो मरस्य वाततामः उपपादयति-इन्द्राय त्वाऽभिमातिघ्ने० तदाहेति । इन्द्राय त्वायादि इन्द्राय त्वयत्त पूर्ववत् । “ अभिमातिघ्ने ” इति ‘यारयानायमुपादानम् । तत्र पदार्थमङ्क-सप्तनो वाऽअभिमातिरिति । ‘य अङ्’ सप्तन इषु । अमरत्र अभिमानिन्द्राय । तथा च य अयं सप्तन ॥ दर्शयति-इन्द्राय त्वेति । “ इन्द्राय त्वाऽभिमातिघ्ने ” इति उक्ते वाक्यमेतत् । “ इन्द्राय त्वा सप्तनो ”-अमुमेवार्थमाह प्रतिपादयति । अतान् देवान् पातरय सप्तनोदिसर्वशब्दैः वायुवे गतिपादत । तन्मरे घर्मशक्ते च कारणमाह-सोऽस्योद्धारो० देवेभ्य इति । ‘सोऽस्य’ घर्मस्य वायुवेद्धार । उक्तस्य स्थिति उक्तशे भाग, ‘यथा’ शीर्षादि-गुणैः श्रेष्ठस्य ‘तत्रपुस्तके’ उद्धार उत्तमो घर्मभाग इत्यने, एव ‘अयम्’ वायो ‘देवेभ्यः कते’-अतान् देवान् वर्तयित्वा, ‘एष’ घर्म, ‘उद्धार’ उक्तस्य भागमेव श्रियत । देवतारान् अयं यो विज्ञेयः । इति तत्रोक्तम् “ अभिमानिघ्ने ” इति । यत् अयम् अभिमानिघ्ना अत्र अयम् उत्तम, घर्मत इत्यथा लोके दातुं इतान् इच्छेत् कत्र इत्यादिकं कल्पत तत्रेयम् ॥ ८ ॥

अयत्तमस्य वाततामः दर्शयति-सवित्रे त्वऽङ्कमुमते० सवित्रे त्वेति इति । य. अयं वायु ‘पुवते’-अयमेव खलु प्रेरितुं वायुवित्ता । अन्यत्पूर्ववत् । ऋमुमते इत्यादिविज्ञेयजनेन लभ्यमर्थमाह-ऋमुमते विभुमते० भजतीति । ऋमुर्विभुर्वाज इति सूक्त्वन आगिरसस्य पुत्रा. तस्मा देवत्र प्राप्ता. तृतीयसप्तन-‘वाजो देवः । विज्ञेयस्य सवित्रे प्रतिपादकं यत् एतत् विज्ञेयजत्रयम् । ‘तत्’ तेन ‘अस्मिन्’ घर्म ‘विश्वान्’ सर्वान् ‘देवान्’ ऋमुपवर्तन् “ अवाभजति ” सवित्रे पश्चात् माययुक्तान् करोति ॥ ९ ॥

एष युऽएष तुपत्येषुऽस प्रवर्ग्यस्तुदेतुमेवैतुत्प्रीणाति तुस्माद्द्वादश
भवन्ति ॥ १२ ॥

(न्त्यु) अथोपयमन्या महावीरऽआनयति । स्वाहा घर्मायेत्येष वै घर्मो
युऽएष तुपत्येषुऽस प्रवर्ग्यस्तुदेतुमेवैतुत्प्रीणाति तुस्मादाह स्वाहा घर्मा-
येत्यवरथं स्वाहाकारोऽङ्करोति पुरान्देवतामसावेव बन्धुः ॥ १३ ॥

(श) आनीते जपति । स्वाहा घर्मः पितृऽइति यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य
रक्षो व्यक्षरत्स पितृनगच्छत्त्रया वै पितुरस्तानुवैतुत्प्रीणात्यवरथं स्वाहा-
कारोऽङ्करोति पुरान्देवतामसावेव बन्धुः ॥ १४ ॥

अथोपयमन्या महावीर आनयति—“ स्वाहा घर्माय ” इति । एष वै घर्मः । ३ एष ताति ।
एष उ प्रवर्ग्यः । तुदेतमेवैतुत्प्रीणाति । तुस्मादाह—“ स्वाहा घर्माय ” इति । अवरं स्वाहाकारं
करोति । परा देवताम् । असावेव बन्धुः ॥ १३ ॥

आनीते जपति—“ स्वाहा घर्मः पित्रे ”—(का मं १८।९) इति । यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य
रक्षो व्यक्षरत् । स पितृनगच्छत् । त्रया वै पितरः । तानुवैतुत्प्रीणाति । अवरं स्वाहाकारं करोति ।
परा देवताम् । असावेव बन्धुः ॥ १४ ॥

“ समुद्राय त्वा ” इत्यादीनि वाचनामानि ‘ मवति ’ । ‘ सवत्सरस्य ’ अवयवभूता मासाधैराया द्वादश
सत्याका खड्ग । अतो द्वादशभिर्मासाभ्यामीये सवत्सरं मयवत् । स च ‘ सवत्सर एष ’ सूर्यमरु ।
निक्षमन्त्यन् । “ तस्मान् ” इत्यादि निगमनम् ॥ १२ ॥

यदुक्तं सूक्तरेण ‘ स्वाहा गम्भायुपयमन्या तिष्ठति घर्मे ” (का श्रौ. सू. २१।८९)
इति । तद्विधये—अथोपयमन्या महावीरः० वर्मयेति । ‘ अथ ’ वाचनामवसानं ‘ उपयमन्या ’ लुच्चा
‘ महावीर ’ प्रत्यानयति पुनरभिधति । एष आनयनमप्य महावाक्यं विव्यन्दनेन निर्गतिं यत् हविर्वृत्ति
आसीत् सद्विदानी “ स्वाहा घर्माय ” इति मन्त्रेण महानात् पुनरभिधेदित्यर्थः । अथैतत् स्तौति—एष वै
घर्मो० वैव बन्धुरिति । घर्मस्तान्दस्य दायमानमूर्धवाचकान् प्रवर्ग्यस्य च तदाग्रकवान्, “ घर्माय ”
इत्यनेन प्रवर्गमव तर्कयति । “ तुस्मादाह ” इति निगमनम् । “ अवरं स्वाहाकारम् ” इत्यादि मन्त्रादि-
गतस्वाहाकारप्रशङ्गा । एत सर्वं व्याख्यानम् ॥ १३ ॥

इत्थं प्रत्यानयनान्नर आश्रान्तस्य मन्त्रस्य निर्विरोधमा—आनीते जपति स्वाहा घर्मः पित्रे इति ।
उपयमन्या महावीर प्रत्यानाने सति “ स्वाहा घर्म पित्रे ” इति मन्त्रं “ जपति ” । अस्य मन्त्रस्य पितृमन्त्र
पुरातत् स्वाहाकारं च प्रशंसति—यज्ञस्य शीर्षंवेर बन्धुरिति । व्याख्यानमेतत् ॥ १४ ॥

(२) अथ हुत्वोर्ध्वमुत्कम्पयति । दिवि धाऽइमं यजुमिमं यजुन्दिवि धाऽइत्यसौ धाऽआदित्यो घर्मो यजो दिवि धाऽएष हितो दिवि प्रतिष्ठितस्तुमेवैतुत्प्रीणाति तस्मादाह दिवि धाऽइमं यजुमिमं यजुन्दिवि धाऽइत्यनुवपदकृते जुहोति ॥ १७ ॥

स्वाहाऽग्नये यज्ञियायेति । तत्स्विष्टकृद्भ्राजनुमग्निर्हि स्विष्टकृच्छं यजुर्भ्यऽ इति यजुर्भिर्भूयैषोऽस्मिन्लोके प्रतिष्ठितस्त्वान्येवैतुत्प्रीणात्यवरध्वं स्वाहाकारङ्करोति पुरान्द्वुतामसुवेव वृन्धुः ॥ १८ ॥

अथ हुत्वोर्ध्वमुत्कम्पयति—“ दिवि धा इमं यजुमिमं यजुं दिवि धाः ”—इति । असौ वा आदित्यो घर्मो यजः दिवि वा एष हितः दिवि प्रतिष्ठितः । तमेवैतत्प्रीणाति । तस्मादाह—
“ दिवि धा इमं यजुमिमं यजुं दिवि धाः ”—इति । अनुवपदकृते जुहोति ॥ १७ ॥

“ स्वाहाऽग्नये यज्ञियाय ”—इति । तत्स्विष्टकृद्भ्राजनुम् । अग्निर्हि स्विष्टकृत् । “ शं यजुर्भ्यः ”—(वा. सं ३८ । ११) इति । यजुर्भिर्भूयैषोऽस्मिन्लोके प्रतिष्ठितः । तान्येवैतत्प्रीणाति । अवरं स्वाहाकारं करोति । परा देवताम् । असावेव वृन्धुः ॥ १८ ॥

अथोक्त्वन विषये—अथ हुत्वोर्ध्वं दिवि धा इतीति । ‘ अथ हुत्वा ’ होमानन्तरं “ दिवि धा इयम् ”—इति ‘ नेत्रेण ऊर्ध्वं ’ ऊर्ध्वान्निमुक्तं अग्निं हि ‘ उत्कम्पयति ’ उज्ज्वलाम्पयति । तथा च कात्यायन—“ दिवि धा इति विदत्कम्पयति ” (का. श्रौ. सू. २६ । १२) । अथ मन्त्र आचष्टे—असौ वा आदित्यो घर्मो दिवि धा इतीति । असावादिन्य खड्ग घर्मात्मको यज । ‘ दिवि ’ अतारक्षे खड्ग ‘ एष ’ आदित्य ‘ हित ’ निहित तस्मिन्नेव जुहोति प्रतिष्ठितश्च । अतः ‘ इम ’ प्रवर्यामह ‘ यह, दिवि, धा ’ चेद्दि स्थारय इति । पुरस्य तमेवादित्य एतेन ‘ प्रागाति ’ । “ तस्मान् ” इत्यादि निगमनम् । अथानुवपदकारे होम विषये—अनुवपदकृते जुहोति स्वाहाऽग्नये यज्ञियायेतीति । ‘ अनुवपदकृत् ’ “ घर्मोभ्याम् स्वीहि १ बी १ वद् ” इति होम अनुवपदकारे कृत “ स्वाहाऽएष ” इति मन्त्रेण जुहोति ॥ अयमनुवपदकारे यो होम स स्विष्टकृत्स्थानीय, इति बद्धम् अत्र तत्पर्यभाषणे—तत्स्विष्टकृद्भ्राजनुं वेव यजुरिति । ‘ तत् ’ अनुवपदकारेण हवनं ‘ स्विष्टकृद्भ्राजने ’ स्विष्टकृत्प्राप्त्यर्थानीयम् । ‘ अग्नि ’ खड्गं ‘ स्विष्टकृत् ’ स्विष्टकृदागदेवता स चाग्नि अभिमन्त्रे हवने इति याजमन्त्रो भगवतः । “ श यजुर्भ्यः ” व्याख्यातार्थपुरादानम् । ‘ श ’ मुन यजुर्मन्त्रं अश्विनिति तदर्थः । ‘ एष ’ प्रवर्यं यजुर्मन्त्रे ‘ हि ’ ‘ अश्विन ’ लोके प्रतिष्ठितं यजमानेनैव तस्याग्नौ वर्तते । अतः तत्प्रतिपादयन् ‘ तानि ’ यजुषि एव अनेन मन्त्रमग्नेन ‘ प्रीणाति ’ । गमन्यन् ॥ १० ॥ १८ ॥

१—दिवि धा इति विदत्कम्पयति । का. श्रौ. सू. २६ । १२ । इति मन्त्रेणैव महातर इति चन्द्रेणैव विदितेति प्रत्ययः ।

१—स्वाहाऽग्नये यज्ञियायेति । का. श्रौ. सू. २६ । १३ । उददीत्यर्थः ।

(२) अथ ब्रह्माऽनुमन्त्रयते । ब्रह्मा वाऽऋत्विजाम्भिषुक्तमस्तद्युऽपुव-
त्विजाम्भिषुक्तमस्तुनैवैनमेतद्यज्ञमभिषज्यति ॥ १९ ॥

(त्व) अश्विना घर्म्मपातमिति । (त्व) अश्विनावेवेतदाहो अश्विनी
ह्येतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यघत्तान्तावेवेतत्प्रीणाति ॥ २० ॥

हाद्वानमहर्दिषामिच्छतिभिरिति । (त्व) अनिरुक्तमुनिरुक्तो वै प्रजा-
पतिः प्रजापतिर्व्यज्ञस्तुत्प्रजापतिमेवेतद्यज्ञमभिषज्यति ॥ २१ ॥

तन्त्रायिणऽडुति । (त्वे) एष वै तन्त्रायी युऽएष तुपत्येष्ट हीमांछोका-
स्तन्त्रमिवानुसञ्चरत्येष्ट प्रवर्ग्यस्तुदेतुमेवेतत्प्रीणाति तस्मादाह तन्त्रा-
पिणऽडुति ॥ २२ ॥

अथ ब्रह्माऽनुमन्त्रयते । ब्रह्मा वा ऋत्विजा भिषुक्तमः । त्वय पवर्त्तिजा भिषुक्तमः । तेनैवैनमेत-
द्यज्ञं भिषज्यति ॥ १९ ॥

“अश्विना घर्म्म पातम्”—इति । अश्विनावेवेतदाह । अश्विनी ह्येतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यघत्ताम् ।
तावेवेतत्प्रीणाति ॥ २० ॥

“हाद्वानमहर्दिषामिच्छतिभिः”—इति । अनिरुक्तम् अनिरुक्तो वै प्रजापतिः । प्रजापतिर्व्यज्ञः ।
तत्प्रजापतिमेवेतद्यज्ञं भिषज्यति ॥ २१ ॥

“तन्त्रायिणे”—इति । एष वै तन्त्रायी । य एष तपति । एष हीमांछोकास्तन्त्रमिवानुसञ्चरति ।
एष उ प्रवर्ग्यः । तदेनमेवेतत्प्रीणाति । तस्मादाह—“तन्त्रायिणे”—इति ॥ २२ ॥

नमो द्यावापृथिवीभ्यामिति । तद्वाभ्यान्त्यावापृथिवीभ्यामिहने स्यो-
रिदथै सुर्वमपि ॥ २३ ॥

(इय) अय यजमानः । (नो) यज्ञो वै यजमानो यज्ञमेवैतद्यज्ञ-
म्भिषन्त्याति ॥ २४ ॥

(त्य) अपातामश्विना धर्ममिति । (त्य) अश्विनावेवैतदाहादित्तो
ह्येतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्युपत्तान्तावेवैतत्प्रीणाति ॥ २५ ॥

“ नमो द्यावापृथिवीभ्याम् ”—(वा. सं. १८।१२) इति । तद्वाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां
निहते । यपोरिदं सर्वमपि ॥ २३ ॥

अय यजमानः । यज्ञो वै यजमानः । यज्ञमेवैतद्यज्ञं भिषन्त्याति ॥ २४ ॥

“ अपातामश्विना धर्मम् ”—इति । अश्विनावेवैतदाह । अश्विनौ ह्येतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यु-
पत्तान् । तावेवैतत्प्रीणाति ॥ २५ ॥

‘ नमो ’ ‘ नमन्ते ’ अनेनेति व्युत्पत्त्या तत्रैति तत्पूर्वोक्तो अभिधीते । सा यदा ब्रह्मज्ञानमपे प्रविशति
दक्षिणोत्तरमागौ अग्निश्च पुन पुनरावर्ति । यत्रयने सर्वान् लोकान् गच्छन्ति तत्रोदी सूर्यः । इमेवार्थे
स्वप्नेव व्याप्ये—एष इति । ‘ एष ’ ‘ यज्ञ ’ ‘ हवन् ’ ‘ श्रुतिव्यादीन् ’ ‘ लोकान् ’ ‘ तत्रनिव ’ ‘ तत्प्राप्तमवृत्ता
भूति ’ ‘ अतुल्यवर्ति ’ ‘ ज्ञेयं परमार्थं । गच्छन्त्य ॥ २३ ॥

अथ यजमानस्तस्य व्याप्ये—नमो द्यावापृथिवी० सर्वमपि । “ नमो द्यावापृथिवीभ्याम् ” इति
यदास्य ज्ञेयं ‘ आत्मा ’ ‘ द्यावापृथिवीभ्याम् ’ नमन्त्येति । सुतावन्मन्त्रार्थं यथोक्तान्त्रिणो ‘ अपि ’ ‘ तपरि
‘ मन्त्रे ’ ‘ भूतानां वने ॥ २३ ॥

अथ यजमानस्तस्य व्याप्ये—अय यजमान इति । ‘ अतुल्यवर्ति ’ ‘ हवन्त्यवृत्ता । ‘ अथ ’ ‘ अतु-
ल्यवृत्ताहोमस्तस्य ’ ‘ यजमान ’ ‘ अतुल्यवर्तिना ” इति यथा अतुल्यवर्ति । तदुक्तं ब्राह्मणेन—“ अश्विना
धर्मने ब्रह्मज्ञानमपे प्रविशति यजमाने ” (वा. सं. सू. ३६।२१।९९) इति । अथेतदु-
क्तं तत्पूर्वोक्तं—यज्ञो वै यजमानं भिषन्त्याति । ‘ यज्ञ ’ ‘ यज्ञस्तस्य ’ ‘ यजमानम् ’ ‘ तत्प्राप्तमवृत्ता
भूतानां वनेतत्प्रीणाति । ‘ यज्ञेन ’ ‘ यजमानस्तस्येन ’ ‘ यज्ञं भिषन्त्याति ’ ‘ विदितम् ॥ २४ ॥

अथ यजमानस्तस्य व्याप्ये—अपातामश्विना० ह्येतावतीति । “ अपातामश्विना धर्मम् ”
इति तदास्य ब्रह्मज्ञानं ‘ अथ ’ ‘ प्रविशति । गच्छन्त्य ॥ २५ ॥

१-‘ नमो ’ ‘ नमन्ते ’ ‘ अनेनेति व्युत्पत्त्या तत्रैति तत्पूर्वोक्तो अभिधीते । सा यदा ब्रह्मज्ञानमपे प्रविशति
दक्षिणोत्तरमागौ अग्निश्च पुन पुनरावर्ति । यत्रयने सर्वान् लोकान् गच्छन्ति तत्रोदी सूर्यः । इमेवार्थे
स्वप्नेव व्याप्ये—एष इति । ‘ एष ’ ‘ यज्ञ ’ ‘ हवन् ’ ‘ श्रुतिव्यादीन् ’ ‘ लोकान् ’ ‘ तत्रनिव ’ ‘ तत्प्राप्तमवृत्ता
भूति ’ ‘ अतुल्यवर्ति ’ ‘ ज्ञेयं परमार्थं । गच्छन्त्य ॥ २३ ॥

२-‘ अथ ’ ‘ अतुल्यवर्तिना ” इति यथा अतुल्यवर्ति । तदुक्तं ब्राह्मणेन—“ अश्विना
धर्मने ब्रह्मज्ञानमपे प्रविशति यजमाने ” (वा. सं. सू. ३६।२१।९९) इति । अथेतदु-
क्तं तत्पूर्वोक्तं—यज्ञो वै यजमानं भिषन्त्याति । ‘ यज्ञ ’ ‘ यज्ञस्तस्य ’ ‘ यजमानम् ’ ‘ तत्प्राप्तमवृत्ता
भूतानां वनेतत्प्रीणाति । ‘ यज्ञेन ’ ‘ यजमानस्तस्येन ’ ‘ यज्ञं भिषन्त्याति ’ ‘ विदितम् ॥ २४ ॥

(त्प) अनु द्यावापृथिवीऽभमंसातामिति । तदिमे द्यावापृथिवीऽ-
आह ययोरिदं सुर्वमुर्ध्वैव रातयः सन्तिवर्तुर्ध्वैव नो धनानि सन्तिव-
त्पेवेतुदाह ॥ २६ ॥

(हा) अथ पिन्वमानमनुमन्त्रयते । (तऽइ) इषे पिन्वस्वेति वृष्ट्ये
तदाह यदाहेषे पिन्वस्वेत्युज्जं पिन्वस्वेति यो वृष्टादूर्गसो जायते तस्मै
तदाह ब्रह्मणे पिन्वस्वेति तद्ब्रह्मणऽआह क्षत्राय पिन्वस्वेति तुक्षत्रा-
याह द्यावापृथिवीभ्याम्पिन्वस्वेति तदाभ्याम्यावापृथिवीभ्यामाह ययोरि-
दं सुर्वमुर्ध्वं ॥ २७ ॥

“अनु द्यावापृथिवी अभमंसाताम्”—इति । तदिमे द्यावापृथिवी आह । ययोरिदं सर्वमपि ।
“इहैव रातयः सन्तु ” वा सं. १८ । १३) इति । इहैव नो धनानि सन्तु इत्येव-
तदाह ॥ २६ ॥

अथ पिन्वमानमनुमन्त्रयते । “इषे पिन्वस्व ”—इति । वृष्ट्ये तदाह । यदाह । “इषे
पिन्वस्व ”—इति । “ऊर्जे पिन्वस्व”—इति । यो वृष्टादूर्गसो जायते । तस्मै तदाह । “ब्रह्मणे
पिन्वस्व ”—इति । तत् ब्रह्मण आह । “क्षत्राय पिन्वस्व”—इति । तत् क्षत्रायाह । “द्यावा-
पृथिवीभ्यां पिन्वस्व ”—(वा. सं. १८ । १४) इति । तदाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यामाह । ययो-
रिदं सर्वमपि ॥ २७ ॥

अथ द्वितीयभागमनू व्याचष्टे—अनु द्यावापृथिवीऽसर्वमपीति । ‘अनु द्यावापृथिवी’ इत्येतद्व्याच-
‘तत् त्वे’ इत्यमानं ‘द्यावापृथिवी’ द्यावापृथिवी ‘आह’ प्रतिशदयति । य वदन्तः । अथ तृतीय-
भागमनू व्याचष्टे—इहैव रातयः सं० तदाहेति । ‘रातये’ (धा पा अ प ४५) इति धातुः ।
रातये हीनते इति रातयो धनानि । तथा य ‘इहैव’ इत्येतद्व्याचष्टे इहैवमित्यत्र होरे ‘स’ अस्माकं
‘धनानि सन्तु’ भवन्तु इति इममेवायम् ‘आह’ प्रतिशदयति ॥ २६ ॥

एव वचस्कांशानुवचस्कांशो महावीर्यं इति वृत्ता यत् तत्र अवशिष्टं तत्र प्रविष्टं निश्चयं कार्यम् ।
तस्मिन् समये यजमानस्य पिन्वमानमनुमन्त्रयते इति । ‘अथ’ इतिमान्तर-
निश्चयः “इति तेजने” (धा पा म्वा आ १८९) अहवनीयं तिस्रोऽमानं यमं “इषे पिन्वस्व”
इति मन्त्रेण अनुमन्त्रयते । अथ तस्य प्रथमभागमनू व्याचष्टे—इषे पिन्वस्वेति । “इषे पिन्वस्व” इति
अनुमन्त्रमन्त्रप्रतीकमहणम् । तत्र इषे पिन्वस्वेति यदन्तः । इषे सर्वमपि इति इह । तथा य ‘वृष्ट्ये’
वर्गायां ‘पिन्वस्व’ निश्चय इत्येवार्थमेतत् व्याचष्टे । अथ द्वितीयभागमनू व्याचष्टे—ऊर्जे पिन्वस्व०

स बृद्धः पिबते । तद्यजमानाय पिबते यत्प्राङ् तद्देवेभ्यो बृद्धशिना
तृत्पितृभ्यो यत्प्रत्यङ् तत्पशुभ्यो बृद्ध इत्तत्प्रजायाऽवनपराङ् न्वेव यजमा-
नस्योर्ध्वो ह्येष पिबित्वाऽय आन्दिशम्पिबते ताम्पिबते यदा
शाम्यन्ति विप्रः ॥ २८ ॥

स बृद्धः पिबते । तद्यजमानाय पिबते । यत्प्राङ् तद्देवेभ्यः । बृद्धशिना तृत्पितृभ्यः । यत्प्रत्यङ्
तत्पशुभ्यः । बृद्ध इत्तत्प्रजायै । अनपराङ् न्वेव यजमानस्योर्ध्वो ह्येषः । पिबित्वाऽय मां दिशं
पिबते । ता पिबते । यदा शाम्यन्ति विप्रः ॥ २८ ॥

तद्देवेति । यै ' बृहन् ' भूम्या मितात् उदकान् य. ' ऊर्ध्वं इव ' अनस्ता ' जायते ' उत्पद्ये ।
तन् अन्विमन्त्रे ऊर्ध्वरादेनोप्यते । अत ' सत्ये ' तथाविधाय ' ऊर्ध्वं ' रसाय ' पिबस्व ' इति वृद्धाक्य-
माह । तृत्पितृभ्यामनूय व्यापष्टे-ब्रह्मणे पिबस्वेति । " ब्रह्मणे पिबस्व " इति यद्वाक्यं तत् ' ब्रह्मणे '
ब्राह्मणजातये ॥ ऊर्मस्त पिबन्व इति अनुमर्पमाह । अय चतुर्धमागमनूय व्यापष्टे-सृत्राय पिबस्वेति
तत् सृत्रायादेति । " सृत्राय पिबन्व " इति यत् तत् ' सृत्राय ' क्षत्रियजातये ' पिबस्व ' इत्याह । अय
पञ्चमनागमनूय व्यापष्टे-घावापृथिवीभ्या पिबस्वेति० सर्वमधीति । " घावापृथिवीभ्या पिबस्व " इति
यद्वाक्यं तत् ' आम्नां ' दृश्यमानाभ्या ' घावापृथिवीभ्या घावापृथिवीभ्यो अयं लोकद्वयप्रोक्तनार्थं पिबस्वेति
अनुमर्पमाह ॥ २७ ॥

अय प्रागादिदिक्षु मन्वे य पिबन् अर्धवादेन उक्तानि-सा बृद्धः पिबते इति । यदा ' सा '
धर्म ' ऊर्ध्वं ' ऊर्ध्वान्निमुख. मन्वे ' पिबन्ते ' । तदा ' यजमानाय ' यजमानस्य क्षेत्रोर्ध्वमेव ' पिबन्ते ' ।
यदा ' प्राङ् ' प्राङ्मुख प्राग्दिशाम्पिब पिबन्ते, तदा ' देवेभ्यः ' इक्षिर्भोक्तृभ्यः एव धर्म. पिबन्ते इति
विद्वान् । यदा ' दक्षिणा ' दक्षिणतः दक्षिणादिभागे पिबन्ते, तदा ' पितृभ्यः ' पितृमीनर्थं पिबन्ते इति
विद्वान् । यदा ' प्रत्यङ् ' प्रत्यङ्मुख पश्चिमदिभागे पिबन्ते तदा ' पशुभ्यः ' गवादिपशुभ्यर्थं
पिबन्ते इति विद्वान् । यदा ' उदङ् ' उदङ्मुख उत्तरदिभागे धर्म पिबन्ते, तदा ' प्रजायै ' पुत्रोद्भादि-
भ्यामे तद्देवनार्थं पिबन्ते इति विद्वान् । एव अनेन क्रमेण पिबन्ते इति यजमानस्य " अनपराङ् न्वेव "
अनपराधस्त्वैव तु कर्म कृतं भवति । धुंन ॥ यत ' एव ' यजमान ' ऊर्ध्वं ' ऊर्ध्वं देशादित्यत्र स्वाग्निमुखः ।
तस्मात् यजमानापरं ऊर्ध्वं पिबन्ते इत्येव युक्तम् । अन्यथायत्ने अपराधं स्पष्टमिति भावः । यस्मादेव तस्मादेव
काणान्, एतत् उक्ताभिमुख प्रथमं ' पिबित्वा ' पिबन् कृत्वा अद्यन्ततमेव ' मां दिशं पिबन्ते ' । प्राश्नादि
यस्या दिशि पिबन् करोति ' सा पिबन्ते ' तस्या दिशि धर्मं पिबन् । यजमानस्यार्थं प्रथमम् ऊर्ध्वं पिबन्
कृत्वा पश्चात्प्रागादिदिक्षु दक्षिणतन्वर्थं पिबन् कुर्यात् । इति त्रिभिरधीतो भवति । एव कुर्वन्तो दक्षिणतो-
ऽन्विपन्त्याज्वरौ प्रचाक्रमण विप्रते-यदा शाम्यन्ति विप्रः इति । ' यदा ' यस्मिन् काळे ' विप्रः '
महावीर्या विद्वद कथिता ' शाम्यन्ति ' शान्त उपरता भवति ॥ २८ ॥

(षोऽथ) अथ प्राड्विबोद्धुत्कामति । धर्माऽसि सुधर्मेत्येष वै धर्मो
धुऽएष तपत्येष हीदथ^१ सर्वं धारयत्येतेनेदथ^२ सर्वन्वृतमेऽउ
प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह धर्माऽसि सुधर्मेति ॥ २९ ॥

(त्य) अथ खरे सादयति । (त्य) अमेन्यस्मे नृग्नानि धारयेत्यकु-
ध्यन्नो धनानि धारयेत्येवैतदाह ब्रह्म धारय क्षत्रं धारय विशन्धारयेत्ये-
तत्सर्वन्धारयेत्येवैतदाह ॥ ३० ॥

अथ प्राड्विबोद्धुत्कामति—“ धर्माऽसि सुधर्मा ”—इति । एष वै धर्मः । य एष तपति । एष
हीदं सर्वं धारयति । एतेनेदं सर्वं धृतम् । एष उ प्रवर्ग्यः । तदेतमेवैतत्प्रीणाति । तस्मादाह—
“ धर्माऽसि सुधर्मा ”—इति ॥ २९ ॥

अथ खरे सादयति—“ अमेन्यस्मे नृग्नानि धारय ”—इति । अकुध्यन्नो धनानि धारय ।
इत्येवैतदाह । “ ब्रह्म धारय क्षत्रं धारय विशन्धारय ”—(वा. सं. ३८ । १४) इति ।
एतत्सर्वं धारयेत्येवैतदाह ॥ ३० ॥

अथ प्राड्विबोद्धुत्कामति धर्माऽसि सुधर्मेतीति ‘अथ प्राड्विबोद्धु’ प्राड्विबोद्धु इव भूत्वा उदहृतः
‘सत्कामति’ आहवनीयदक्षिणदेशान् वेदिमतिक्रम्य वेदेरुत्तरतो गच्छेत् “ धर्माऽसि ” इति मन्त्रेण । अथ
अस्योपासत्य मन्त्रभागस्य सापर्वण्यमर्थं दर्शयन् प्रवर्गे सगतिमाह—एष वै धर्माऽसि सुधर्मेतीति । ‘यः
एषः’ सुर्वैस्तपति । ‘एष.’ खलु धर्मः धर्मशान्दानिधेयः । कुत इति चेत् ‘उपवर्गे’ हि ‘धर्मात्’ इदं
सर्वं जगत् ‘एष धारयति’ प्रवर्गणप्रकाशादिना पोषयति । ‘इदं सर्वं’ च जान् ‘एतेनैव’ सुर्वेण
‘एन’ पोषित इत्यन्ते । तस्मात् एष एव धारकस्तान् धर्मः । गतमन्यन् ॥ २९ ॥

एवमुत्तरत अतिक्रम्य आहवनीयमोत्तरायां दिशि तिक्रमया लभे स्यने मश्वीरस्य सैदान विधत्ते—
अथ खरे सादयति० तदाहेति । ‘अथ’ अनन्तरं ‘खरे’ अहवर्गसमुत्तरेण तिक्रमानिः कृते विधत्ते
‘सादयति’ महावीर निदधाति “ अमेन्यस्मे ” इति मन्त्रेण । “ अकुध्यन् ” इत्यस्य व्याख्यानम्—
“ अमेनि ” शान्त्य कोऽर्थः तमाह—“ अमेनि ” अकुध्यन् “ मीन् हितपात्रम् ” (वा. पा. क्या. उ. ४)
मीनाति हिमर्माति मेनि. न मेनिरेमेनि. “ सुता सुदृक् ” (पा. सू. ७ । १ । ३९) इति सुगोदः ।
‘अमेनि’ अहिमन् अकुध्यन् सन् । ‘अस्मे’ इति चतुर्थीवृत्तस्य शे ओदेशो रूपम् । ‘न’
अस्य ‘नृग्नानि’ धनानि ‘धारय’ दातु हन्ते गृहान् इति शम्भेवादेन एतन्मन्त्राक्षयं ‘आह’ ।
अपावशिष्ट मन्त्रनामन्य व्याचष्टे—ब्रह्म धारय० तदाहेति । ‘अथ’ ब्रह्मण्यतिः । ‘क्षत्र’ क्षत्रियव्रजिः
‘विद्’ वैद्यव्रजि । ‘एतन्’ वर्गयोस्तद्विजं ‘सर्वं’ जान् हे धर्मः धारय इति एतेनैवैतेनन्मन्त्र-
वास्त्वनाह ॥ ३० ॥

१-धर्माऽसि सुधर्मा इति वा. सं. सू. २६ । १० ।

२-अमेन्यस्मे इति खरे इति वा. सं. सू. २६ । १० । अथ खरे इति अथ इति वा. सं. सू. २६ । १० ।

(हाऽथ) अथ शाकल्लैर्जुहोति । प्राणा वै शाकलाः प्राणानेवास्मिन्ने-
तदधाति ॥ ३१ ॥

स्वाहा पूष्णे शरसेऽ इति । (त्य) अयम्बै पूषा योऽयम्पवतऽएष हीदथै
सुर्वम्पुष्यत्येषुऽऽ प्राणः प्राणमेवास्मिन्नेतदधाति तस्मादाह स्वाहा पूष्णे
शरसेऽइत्यवरथै स्वाहाकारुद्धरोति पुरान्देवतामसावेव कुन्धुर्हुत्वा मध्यमे
परिधाऽनुपश्रयति ॥ ३२ ॥

स्वाहा ग्यावभ्यऽइति । प्राणा वै ग्यावाणः प्राणानेवास्मिन्नेतदधाति हुत्वा
मध्यमे परिधाऽनुपश्रयति ॥ ३३ ॥

अथ शाकल्लैर्जुहोति । प्राणा वै शाकलाः । प्राणानेवास्मिन्नेतदधाति ॥ ३१ ॥

“ स्वाहा पूष्णे शरसे ”—इति । अयं वै पूषा । योऽयं पवते । एष हीदं सर्वं पुष्यति । एष
उ प्राणः । प्राणमेवास्मिन्नेतदधाति । तस्मादाह—“ स्वाहा पूष्णे शरसे ”—इति । अवरं स्वाहा
कारं करोति परा देवताम् । असावेव वैष्णुः । हुत्वा मध्यमे परिधा उपश्रयति ॥ ३२ ॥

“ स्वाहा ग्रावभ्यः ”—इति । प्राणा वै ग्रावाणः । प्राणानेवास्मिन्नेतदधाति । हुत्वा मध्यमे
परिधा उपश्रयति ॥ ३३ ॥

अथ कात्यायनेन पदुक्तं “ विकङ्कतशकलैर्जुहोति धर्मे न्यउय न्यगः स्वाहा पूष्णे शरसे इति प्रतिमन्त्रम् ।
हुत्वा हुत्वा प्रथमवारमाऽनुपश्रयति ” (वा श्री सू. २१।९९।१००) इति च । तदाह—अथ शाकल्लैर्जुहो-
तीति । ‘ अथ ’ खरे सप्तदशतमं ‘ शाकलैः ’ शाकलहोमसाग्नेर्गन्धै ‘ स्वाहा पूष्णे शरसे ” इत्यादिभिः सतभिः
शाकल्लैर्जुहोति । तदेतत्सौतौ—प्राणा वै शाकलाः० तदधातीति । ‘ शाकला ’ शाकलहोमार्या मन्त्राः ।
‘ प्राणा वै ’ प्राणप्रतिपादकत्वात् तदामका खलु । तस्माद् हुतेऽस्मिन् धर्मे ‘ एतन् ’ एतेन शाकलहोमेन
‘ प्राणान् ’ क्षीयिष्यान् सप्त प्राणान् ऋषीश्वरप्रसूयानेन ‘ दधाति ’ स्थापयति ॥ ३१ ॥

तदेतत्प्रतिमन्त्रं दर्शयितुमायं तावन् प्रथममन्त्रं दर्शयति—स्वाहा पूष्णे शरसे० तदधातीति । ‘ योऽयं ’
वायु पवते । ‘ अथ ’ खलु वृश्चादिना अग्नौषकत्वात् ‘ पूषा ’ ‘ एष उ ’ एष एव ‘ प्राण ’ । “ यो वायु
स प्राण ” इति श्रुतं । अतः ‘ एतन् ’ एतेन पूषदेवताकेन मन्त्रेण “ अस्मिन् ” धर्मे ‘ प्राणमेव ’ ‘ दधाति ’
स्थापयति । एतन्मन्त्रे हेतुवृत्त्यं मन्त्रादौ निगमपस्तम्ब पुरस्तात्स्वाहाकारेण पूर्ववक्तव्येति तस्मादाह स्वाहा पूष्णे
शरसे० मसावेव वैष्णुरिति । गन्तव्यम् । अथ पूर्वोक्तं लेपनिर्माणेन विधत्ते—हुत्वा मध्यमे परिधा उप-
श्रयतीति । “ स्वाहा पूष्णे ” इति मन्त्रेण धर्मरूपे अन्धक्त शकलं हुत्वा अग्नौ प्रक्षिप्य हस्तगतं लेप
‘ परिधौ उपश्रयति ’ निर्माह ॥ ३२ ॥

अथ द्वितीयमन्त्रस्य प्राणशरसे दर्शयन् तत्रापि लेपनिर्माणेन विधत्ते—स्वाहा ग्रावभ्यः० उपश्रयतीति ।
“ स्वाहा ग्रावभ्यः ” इति द्वितीयं शाकलहोममन्त्रं । शरणस्त्वमावत्वात् ‘ प्राणा ’ एव खलु ‘ ग्रावाण ’
अस्मिन्मन्त्रे ग्रावशब्दाभिप्रेयाः । शिष्टं पूर्वेण समानम् ॥ ३३ ॥

स्वाहा प्रतिरवेभ्यऽङिति । प्राणा वे प्रतिरवाः प्राणान्हीदध्वं सर्वं प्रति-
रतं प्राणान्नेवास्मिन्नेतदधाति हुत्वा मध्यमे परिषाऽनुपश्रयति ॥ ३४ ॥

स्वाहा पितृभ्यऽऊर्ध्वर्वाहिभ्यो घर्मपावभ्यऽङिति । (त्य) अहुत्वैवो-
दङ्ङीक्षमाणो दक्षिणाङ्गं वर्हिषऽनुपगूहति यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो
व्यक्षरत्सु पितृनगच्छत्त्रया वे पितरस्तानुवैतुत्प्रीणात्यथ यत्र प्लेक्षते सकृदु-
ह्येव पुराञ्चः पितरः ॥ ३५ ॥

स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यामिति । प्राणोदानौ वे द्यावापृथिवी प्राणोदाना-
न्नेवास्मिन्नेतदधाति हुत्वा मध्यमे परिषाऽनुपश्रयति ॥ ३६ ॥

“ स्वाहा प्रतिरवेभ्यः ”-इति । प्राणा वै प्रतिरवाः । प्राणान् हीदं सर्वं प्रति रतम् । प्राणा-
न्नेवास्मिन्नेतदधाति । हुत्वा मध्यमे परिषा उपश्रयति ॥ ३४ ॥

“ स्वाहा पितृभ्यऽऊर्ध्वर्वाहिभ्यो घर्मपावभ्यः ”-इति । अहुत्वैव उदङ्ङीक्षमाणो
दक्षिणाङ्गं वर्हिषं उपगूहति । यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत् । स पितृनगच्छत् । यत्र वे
पितरः । तानुवैतुत्प्रीणाति । अथ यत्र प्रेक्षते । मृदुत् उ ह्येव पराञ्चः पितरः ॥ ३५ ॥

“ स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याम् ”-इति । प्राणोदानौ वे द्यावापृथिवी । प्राणोदाना-न्नेवास्मि-
न्नेतदधाति । हुत्वा मध्यमे परिषा उपश्रयति ॥ ३६ ॥

अथ तृतीयस्य शकलहोममन्त्रस्य प्रागवस्तव होमान्तर लेखनिर्माणं च दर्शयति-स्वाहा प्रतिरवेभ्य
इति० उपश्रयतीति । “ स्वाहा प्रतिरव्य ” इति तृतीय शकलहोममन्त्र । तत्र देवतात्वेन निर्दिष्टा
‘ प्रतिरवाः ’ ‘ प्राणा वै ’ प्रतिरवशब्देन प्राणा एवोच्यन्ते इत्यर्थः । ‘ हि ’ यस्मान् ‘ इदं सर्वं ’ जगत्
‘ प्राणान् प्रति रतं ’ प्राणेषु रममाणं सन् इत्यनेन । तस्मान् प्रतिरवशब्देन प्राणा अभिधेया । अन्यपूर्ववन् ॥ ३४ ॥

अथ यदुक्तं कात्यायन-“ चतुर्थमहुतनुदङ्ङीक्षमाणो दक्षिणतो वर्हिषुगूहति ” (का श्रौ. सू. १९।
१०१) इति । अपमर्ध-चतुर्थशकल घर्म अन्यस्य अग्रावद्वन सन वयामान्तीर्गे वर्हिषि दक्षिणमागे स्वयं
उदीचीं दिशामीक्षमाणं ‘ उपगूहति ’ मृदुगोति । यथा शकलो न दृश्यते तथा वर्हिषं अग्न्यात् निदम्यादि-
त्यर्थः । तदेतत् विप्रिमुगूह-स्वाहा पितृभ्यऽन्तप्रीणातीति । “ स्वाहा पितृभ्यः ” इत्यनेन मन्त्रेण चतुर्थ-
शकल अग्नीं अहुत्वा ‘ यप्रक्षिपेत् स्वयनुदङ्मुव ’ ईक्षमाणं ‘ शकलमग्न्यान् ’ वर्हिषं ‘ वेदमाम्नीर्गम्य
दर्भमुपे ’ दक्षिणाङ्गं उपगूहति ’ अदृश्य करोति । गतमन्यत् । अथ शकलस्य प्रोक्षमन्त्रेण त्रीणि-अथ
यज्ञं प्रेक्षते० पितर इति । ‘ अथ ’ च ‘ न प्रेक्षते ’ शकलस्य प्रोक्षणं न कुर्यादिति ‘ यन् ’ यदुक्तं, यद्वर्हिष-
‘ पराञ्च ’ सन् पराङ्मुवलोका अभिमुखं पितरं “ मृदुत् हि ” मृदुत्वा मृदु । पराञ्चरगम्येव तेषां प्रियं
तच्छकलस्य पुन पुन प्रेक्षणं विदमागे तन् व्याहृत्येनेति । तस्मादादानममये शकलं प्रेक्षित्वा पश्चात् उदूहनममये
पुनर्न प्रेक्षेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

अथ पञ्चमशकलहोममन्त्रमनु व्याचष्टे-स्वाहा द्यावापृथिवी० दधातीति । “ स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याम् ”

स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यऽडुति । प्राणा वै विश्वे देवाः प्राणानुवास्मि-
त्रेवदधाति हुत्वा मध्यमे परिधाऽनुपश्रयति ॥ ३७ ॥

स्वाहा रुद्राय रुद्रहृतयेऽडुति । (त्व) अहुत्वैव दक्षिणेश्वरः प्रति-
प्रस्थात्रे प्रयच्छति तर्ह्य सुऽउत्तरतः शालायाऽनुदञ्चतिस्त्यत्पेसा
ह्येतस्य देवस्य दिक्स्वायामुवेनमेतद्दिशि श्रीणात्यय यत्र प्लेसते नेमा
रुद्रो दिनसदिति ॥ ३८ ॥

“ स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः ”—(वा. सं. ३८।१९) इति । प्राणा वै विश्वे देवाः । प्राणा-
नेवास्मिन्नेवदधाति । हुत्वा मध्यमे परिधा उपश्रयति ॥ ३७ ॥

“ स्वाहा रुद्राय रुद्रहृतये ”—इति । अहुत्वैव दक्षिणेश्वरः प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति ।
संस उचरतः शालाया उदंचं निरस्यति । एषा होतस्य देवस्य दिक् । स्वायामुवेनमेतद्दिशि
श्रीणाति । अय यत्र प्लेसते । नेमा रुद्रो दिनसदिति ॥ ३८ ॥

इत्यस्मिन्मन्त्रे प्राणापुत्रिवीशन्देन शरितयो प्राणोदानाय उच्येते । इति वर्तमानः प्राणवायुरेव पृथिवी । यदे
वर्तमान उदानशयुरेव धीः । उच्यतेऽथ ऊर्ज्यताम्यन् प्राणापुत्रियत्तमरुद्रम् । तथैव च अस्यो, अदरीतस्यमात्रं
अवस्थानमुक्तमिति । “ इति प्राणो गुदेऽग्रानः समानो नात्रियडले । उग्रानः रुद्रेश्वरो ग्यानः सर्वदा रक्षाः ”
इति । तथा च जनेन मन्त्रेण ‘ अस्मिन् ’ धर्मे ‘ प्राणोदानाय ’ वायू ‘ दधाति ’ स्थापयति । अय पूर्ववत्ते-
पस्य निर्वाजने विषले—हुत्वा मध्यमे परिधाऽनुपश्रयतीति ॥ ३९ ॥

अय षष्ठमन्त्रस्य उक्तलक्ष्मीर्मास्य प्राणरत्नं दर्शयन् पूर्ववत्संनियार्जने विषले—स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्य
इति—उपश्रयतीति । अग्र ‘ विश्वे देवा ’ ‘ प्राणा वै ’ देवनतील्लान् विषयानिघोमीति चतुर्दशीनीतिष्याणि
विषयेवशाद्वाच्यानि । तथा च “ प्राणानेव ” इत्यादि पूर्ववत् ॥ ३७ ॥

अय सप्तमस्य शकलम् होम निधिय निमन विगिच्छत—स्वाहा रुद्राय रुद्र० निरस्यतीति ।
“ स्वाहा रुद्राय ” इति मन्त्र षष्ठ्य सर्वेषु लेखे अक्त सप्तम शकल अग्री ‘ अहुत्वैव ’ दक्षिणा दिक्षी-
माण स्वयं शकलमपश्यन् अन्त्यर्धं, ‘ प्रतिप्रस्थात्रे ’ ‘ प्रयच्छति ’ । ॥ च प्रतिप्रस्थाता ‘ त ’ शकलं शालायाः
‘ उचरत- ’ प्राणेश्वरेश्वरोत्तमागं ‘ उदच ’ उदग्रं ‘ निरस्यति ’ विषले । कुच. उदीयात्वेव गिति निर-
सन, कश्चाच्च शकलम् न प्रोत्तयन् ? इति तदुभयमुपपादयति—एषा होतस्य देव० दिनसदिति । ‘ एषा ’
मनु उदीची ‘ एतस्य ’ रुद्रस्य ‘ देवस्य दिक् ’ । उग्ररुद्रादीनां दिक्षो रुद्रेण पाल्यमानवाच उत्तरादि
दिक् तत्सर्वमिती इत्यभिप्राय । ‘ अय ’ रुद्राय निरस्यमान शकलमन्त्यर्धं, ‘ न प्रोत्तयन् ’ इति ‘ यत् ’ सन् ‘ मा ’
मा अन्त्ये ‘ रुद्र- ’ रुद्रेश्वरस्यो उग्रो देव, ‘ अहु ’ नैव ‘ दिनसन् ’ इत्यान् इत्यनेनाभिप्रायेण ॥ ३८ ॥

सप्तैताऽऽहुतयो भवन्ति । सप्त वाऽऽहमे शीर्ष्प्राणास्तान्नेवास्मिन्ने-
दधधाति ॥ ३९ ॥

(त्य) अथ महावीरादुपयमन्याम्प्रत्यानयति । स्वाहा सं ज्योतिषा
ज्योतिरिति ज्योतिर्वाऽ इतरस्मिन्पुयो भवति ज्योतिरितरस्यां ते
ह्येतदुभे ज्योतिषी संगच्छेते ऽअवरथ् स्वाहाकाऽङ्करोति प्रान्देडता
मसावेव बन्धुः ॥ ४० ॥

(३) अथ रौहिणी जुहोति । (त्य) अहः केतुना जुपतार्थं सुज्यो-
तिर्ज्योतिषा स्वाहेत्यसावेव बन्धू रात्रिः केतुना जुपतार्थं सुज्योति-
र्ज्योतिषा स्वाहेत्यसावेव बन्धुः ॥ ४१ ॥

सप्तैता आहुतयो भवन्ति । सप्त वा इमे शीर्ष्प्राणाः । तान्नेवास्मिन्नेदधधाति ॥ ३९ ॥

अथ महावीरादुपयमन्तां प्रत्यानयति—“ स्वाहा सं ज्योतिषा ज्योतिः ”—(वा. सं. ३८ ।
१९) इति । ज्योतिर्वा इतरस्मिन्पुयो भवति । ज्योतिरितरस्याम् । ते ह्येतदुभे संगच्छेते । अवरं
स्वाहाकारं करोति । परा देवताम् । असावेव बन्धुः ॥ ४० ॥

अथ रौहिणी जुहोति—“ अहः केतुना जुपतां सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा ”—इति ।
असावेव बन्धुः । “ रात्रिः केतुना जुपतां सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा ”—(वा. सं. ३८ । १९)
इति । असावेव बन्धुः ॥ ४१ ॥

अथैतान् सहस्र स्तोत्रि-सप्तैताऽ आहुतयो० दधातीति । ‘ एता ’ “ स्वाहा पूज्ये शरमे ” इत्यादि-
मन्त्रमाध्या शान्तद्वयका ‘ आहुतय ’ सप्तसस्या बन्धु भवन्ति । ‘ इमे शीर्ष्प ’ शीर्ष्णि चतुर्धादि शकल-
गणैः सप्तमु अवष्टेदेरेषु कर्तमाना प्राणा । गतमन्त्रत् ॥ ३९ ॥

अथ महावीरे वर्तमानस्य शिष्टस्य इति उपयमन्यामिति च विरते—अथ महावीरादुपयमन्यां०
ज्योतिरिति । “ स्वाहा सं ज्योतिषा ” इत्यनेन मन्त्रेण महावीरमहासाधुनसिद्धि परमस्य ‘ उपयमन्या ’
बुद्धि ‘ प्रत्यानयति आतिष्ठति । अथैतन् मन्त्राभिधानरूपेण स्तोत्रि ज्योतिर्वाऽ इतर० बन्धुरिति ।
‘ इतरस्मिन् ’ अन्यतरस्मिन् महावीरे ज्योतिर्मन्त्रोन्मत्तु ‘ पयो भवति ’ । ‘ इतरस्याम् ’ उपयमन्याम् आश्र-
यण्य ज्योतिर्भवति । ‘ एतन् ’ एतेनामेवनेन ‘ ते ’ एव ‘ ज्योतिषी ’ ‘ समच्छेत् ’ परस्पर मयुज्येते । तदा
च ‘ ज्योतिषा ’ उक्तत्वेन महावीरस्येन ज्योतिरुपयमनीयं समच्छेत् इति मन्त्रो व्याख्यातो भवति ।
अन्यत् पूर्ववत् ॥ ४० ॥

अथ सायणप्रकाशने प्रष्टव्यमिति शान्ते होमस्य स्म विहिता रौहिण्युरोडातो, सो अग्निर्वा काले होमेभ्यो

(३) अथ यजमानाय घर्मोच्छिष्टम्प्रयच्छति । सुऽउपहवमिष्ट्वा
भक्षयति मधु हुतमिन्द्रतमेऽग्राविति मधु हुतमिन्द्रियवतमेऽग्रावित्युवै-
तदाहास्याम ते देव घर्मं नमस्तेऽस्तु मा मा हिंसीदित्याशिपमे-
वैतदाशास्ते ॥ ४२ ॥

(स्तेऽय) अथ दक्षिणतः सिकताऽब्रुपकीर्णा भवन्ति । तन्मार्जयन्ते
यऽ एव मार्जालीये बन्धुः सोऽत्राबुप्रहरति शाकलानुयोपसुदा चुरन्त्ये-
तदु यजस्य शिरः सधुःस्कृतं बुधायथैनत्तुदक्षिणो प्रत्यधत्ताम् ॥ ४३ ॥

अथ यजमानाय घर्मोच्छिष्टं प्रयच्छति । स उपहवमिष्ट्वा भक्षयति—“ मधु हुतमिन्द्रतमे
अग्रा ”—इति । मधु हुतमिन्द्रियवतमेऽग्रा, इत्येवैतदाह । “ अस्याम ते देव घर्मं नमस्ते अस्तु
मा मा हिंसीः ”—(वा. सं. ३८ । १६) इति, आशिपमेवैतदाशास्ते ॥ ४२ ॥

अथ दक्षिणतः सिकता उपकीर्णा भवन्ति, तन्मार्जयन्ते । य एव मार्जालीये बन्धुः । सोऽत्र ।

इयंमिष्ट्वा आह—अथ रोहिणा बुरोति० बंधुरिति । ‘ अय ’ प्रत्यानयनवत् सापमान कालीनयो
प्रकर्षयो उत्तरो रोहिणपुरोग्रसो तयोरेक घर्मदुहो देशेनात्प्राग्ले इत । अपरस्त्वन्दिन् काले होम्य
इति तयो सापमान कालभेदेन यौ मत्री विहितौ । तावतात्राप्य पुन स्तूपन—य अथ “ अहं केतुना ”
इति मत्र ‘ असावेव ’ छन्द ‘ यधु ’ छिपत्य बद्धशिरसो बधक । एवमुत्तरमत्रस्यापि तावत् प्रति-
पादनमिष्ट्वा ॥ ४१ ॥

अधोपमन्वामानीतशशिशिष्टस्य घर्मस्य यजमानेन सह भर्तृण विधत्ते—अथ यजमानाय घर्मोच्छिष्टं०
अग्राविति । अधोत्तररोहिणहोमानतर ‘ यजमानाय ’ यजमानार्थे ‘ घर्मोच्छिष्टं ’ होमातिरिक्त घर्म
‘ प्रयच्छति ’ अर्चयुं प्रदद्यात् । ‘ स ’ यजमान ‘ उपहवमिष्ट्वा ’ “ अर्चयं उपहवस्य ” इत्यादिना
उपहवपाचन कृत्वा “ मधु हुतम् ” इति मजेन त ‘ भक्षयति ’ । अयास्य मत्रस्य विवक्षितमर्थमाह—मधु हुतं
तदाहेति । “ इद्रतमे अग्रा ” इति कोऽयं । “ इद्रतमे ” इद्रियवतमे ‘ अग्रा ’ तदर्थे जादरे तेजनि ‘ मधु ’
मधुर ‘ मधु ’ शिष्ट हविर्हुतमस्तु इत्येवार्थ एतन्मन्त्रवाक्यमाह । अवशिष्ट मन्त्रमन्य सस्य आशीरास्य सनदराय
आह—अस्याम ते० तदाशास्ते इति । ‘ हे घर्म ’ । ‘ ते ’ तुभ्य ‘ नम अस्तु ’ ‘ मा ’ मा मा ‘ हिंसी ’
इति अहिंसाप्रतिपादनपरेण एतद्वचनेन आशिष्य अधोपमनस्यैव आशास्ते ॥ ४२ ॥

अथ प्राग्ब्रह्म दक्षिणदिग्भागो प्रवर्त्यकर्तुणा मूर्जिन विवत्ते—अथ दक्षिणतः सिकता० बंधुः सोऽयेति ।

१—रोहिण बुरोति । वा. प्रो. सू. २६ । १०५ । मन्त्रकमेवत्तं एवमिति वाच्यम् । वा. प्रो. सू. २६ । १०५ । इति
यत्प्रागुक्तं तस्याय मन्त्रपाठक्रमगतो होमकाज । अतः “ अहं केतुना ” इति द्विदि रोहिण भावयुर्वेति । “ एवे
केतुना ” इति साय उपलभ्यते सूत्राय ।

२—अग्निमन्त्रात् हुतः, अन्विन्द्रवद्राज्येऽन्वि मधु हुतयेति १५८. प्रो. सू. २६ । १०० । अन्विन्द्रवद्राज्यं घर्मोच्छिष्टं
वात्रिनवदिति च समुदाय मन्त्रमिति कर्कः ।

३—मार्जालीये यजमानस्य ॥ वा. प्रो. सू. २३ । ११ ।

देवाऽऽर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्तस्माद्वितीये वैवृ तृतीये वाऽथो ततो वाऽ
एष शुशुचानो भवति ॥ ४४ ॥

तुं वृत्प्रथमयज्ञे प्रवृज्यात् । (डे) एषोऽस्य तप्तः शुशुचानुः प्रजाश्च
पशूश्च पृथग्देवयोऽआहुः प्रमायुको यजमानः स्यात्तस्माद्वितीये वैवृ
तृतीये वा ॥ ४५ ॥

वैवृ तृतीये वा । अपशीर्ष्णां स्नेत्राग्रे यज्ञेन देवा अर्चवः श्राम्यन्तश्चेहः । तस्मात् द्वितीये वैवृ तृतीये
वा । अथो ततो वा एष शुशुचानो भवति ॥ ४४ ॥

त यत्प्रथमयज्ञे प्रवृज्यात् । एषोऽस्य तप्तः शुशुचानः प्रजा च पशूश्च पृथग्देव । अथो आहुः ।
प्रमायुको यजमानः स्यात् । तस्मात् द्वितीये वैवृ तृतीये वा ॥ ४५ ॥

प्रथमं ' न प्रवृज्यात् ' प्रवृज्जन न कुर्वीत् । अग्निगोमन्त्रयोस्तु प्रथमयज्ञे अप्य प्रतिषेधो न भवति । " अग्नि-
गोम प्रवृजति " इति वाक्यान्तरेण प्रवृज्जनस्य कटोन्मज्जान् इति रीमासकानां मतम् । प्रथमयज्ञे प्रवृज्जने को
दोष इत्यत आह-एतस्य हि तद्-अग्निर्ददिनि । तत्प्रथमयज्ञेन ' एतस्य हि ' पापाहं पापसह खलु
आश्वजान दधीका अत्यन्त मुमुक्षुवात् इत पूर्वं केनचिदपि यज्ञेन असम्भूतस्य यजमानस्य प्रथममदुष्टीयमाने
यज्ञे प्रवृज्जनाईकतौ तस्य करण पापहेतुर्भवतीत्यर्थः । 'अथो' अथि च 'मे' मम अथर्वो 'मेतु' मैव ' शिर
अग्निर्दत्त ' अग्न्यात् इति भवेनापि ' प्रथमयज्ञे न प्रवृज्यात् ' । आथर्वणे इष्यञ्च अग्निं पुन एव खलु इदानीन्त
यदि इमा प्रवृज्जयिष्या अन्यस्य उपदिशानि अपवा तत्प्रतिपाद्य प्रवृज्जयिष्य कर्म अन्यस्य यजमानस्य कर्तोपि ।
तर्हि अहमाग्न्य तव शिर अग्न्यामिति । एव मुमुक्षुर्न यदि अप्यर्पु अन्यदीपे प्रथमयज्ञे प्रकटयति । तदा
हि इन्द्र आगत तस्थिर अग्न्यात् । तस्मात् एतद्वेनापि प्रथमयज्ञे न कुर्वीदित्यर्थः । नन्वेव सर्वत्रैव प्रवृज्ज
न कार्यः । नेशाह-द्वितीये वैवृ तृतीये वा इति । द्वितीय एव वा तृतीय एव वा यज्ञे प्रवृज्यात् । प्रथम सोम-
यज्ञमनुष्ठाय पुन क्रियमाणं माध्वतरे द्वितीय सोमयज्ञे तृतीये वा प्रवृज्जनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । अथैतदुपशयते-
'अथ' पुन खलु 'देवा' 'अपशान्ता' अपगतशिरस्त्वेन खलु 'यज्ञेन' 'अर्चन्त' पूजयत 'श्राम्यन्त' ।
श्रुताश्च तत् प्रथम वैवृत्तयितव्यत । पश्चात्प्रथमयज्ञेन शिरसा युक्तेनायजन् । तस्मात्पात् अग्निन् कालेऽपि
प्रथमयज्ञमप्रवृज्ज कृत्वा द्वितीय एव वा तृतीय एव वा यज्ञे प्रवृज्ज कुर्वीत् । अथ विवक्ष्य वायुशुक्ला एतदेवो-
त्तराणि-तस्माद्वितीये वैवृ तृतीये वा इति । 'एष' धर्ममात्र अग्निवाल्गवा संतप्त 'शुशुचान'
'शोचन्शील' भवति ॥ ४४ ॥

यद्यदि 'त' तथाविध धर्म 'प्रथमयज्ञे' प्रवृज्यात् 'एष तप्त' शोचन्शीलो धर्म तर्हि अस्य यजमा-

१ इति ब्राह्मणकना मन मिति । तस्मात् यज्ञ श्रुतानीकदा (अ ३ का ३ अ ११ तु ११.३.१) 'तस्मात्प्रयोगे
यजमानोऽपि यज्ञे न प्रवृज्जति' इति । यज्ञे "अग्निर्दत्तः प्रवृजति" इति वाक्यात् एतद् अन्वयार्थः यत् प्रवृज्जयितुं यजमानस्य यज्ञेन
प्रवृज्जयितुं । एतन्मन्त्रमन्त्रमन्त्राय विवक्ष्य । यत् च यज्ञाह- ३ यज्ञोत्तरकात् । तद्विधिं धृष्ट-धर्म ॥ यज्ञवान्
३ नम्य प्रवृज्यात् इति । नम्यगोमन्त्रमन्त्रमन्त्राय अन्वयस्य निव यथाग । अन्वया निवयनयथा । अतिपदे प्रवृज्यात् पु-

तत्र सुर्वस्माऽइव प्रवृज्यात् । (त्सु) सुर्वस्मै प्रवृज्यो नेत्सुर्व-
स्माऽइव सुर्वङ्गुवाणीति योऽन्वेव ज्ञातस्तस्मै प्रवृज्याद्यो वाऽस्य
प्रियः स्याद्यो वाऽनूचानोऽनूक्तेनैव प्राप्नुयात् ॥ ४६ ॥

(त्स) सहस्रे प्रवृज्यात् । (त्सु) सुर्वस्मै सहस्रे सुर्वमेयु सव्व-

ते न सर्वस्मा इव प्रवृज्यात् । सर्वं च प्रवर्यम् । नत्सर्वस्मा इव तत्प्रवर्याणि । याऽन्वेव ज्ञातः ।
तस्मै प्रवृज्यात् । यो वाऽस्य प्रियः स्यात् । या वाऽनूचान- अनुक्तेनैव प्राप्नुयात् ॥ ४६ ॥

सहस्रे प्रवृज्यात् । सर्वं च सहस्रम् । सर्ववेदमे प्रवृज्यात् । सर्वं च सर्ववेदसम् ।

नम्य पुत्रादिभ्यो प्रज च ' गवाधादिभ्योऽन्यथ ' प्रदेहन् ' प्रदत्तु इत्युक्त्यान् । ' अरो ' अति च
अभिज्ञा शस्त्रवादिन ' जा ' कथयति । यजमान ' स ' प्रमाशुक्त ' मर्यागाव ' यान् ' इति ।
यस्मान् प्रथमरह प्रवृज्यन्त्य एव दोषज्ञानमस्ति । तस्मात् द्वितीय एव वा तत्रात्र एव वा सोमरागे
प्रवर्यं कुर्यात् ॥ ४६ ॥

वेदसे प्रवृञ्ज्यात्सर्वम्यै सर्ववेदसथै सर्वमेषु विश्वजिति सुर्वपृष्टे
 प्रवृञ्ज्यात्सर्वम्यै विश्वजित्सर्वपृष्ठः सर्वमेषु ब्राजपेये राजसूये
 प्रवृञ्ज्यात्सर्वम्यै हि तत्सत्रे प्रवृञ्ज्यात्सर्वम्यै सत्रथै सर्वमेषु
 एतान्यस्य प्रवृञ्जनान्यतो नान्यत्र ॥ ४७ ॥

सर्वमेषः । विश्वजिति सर्वपृष्टे प्रवृञ्ज्यात् । सर्वं वै विश्वजित्सर्वपृष्ठः । सर्वमेषः । ब्राजपेये
 राजसूये प्रवृञ्ज्यात् । सर्वं हि तत् । सत्रे प्रवृञ्ज्यात् । सर्वं वै सत्रम् । सर्वमेषः । एतान्यस्य
 प्रवृञ्जनानि । अतो नान्यत्र ॥ ४७ ॥

कर्त्तुं 'सर्वं वै' सर्वात्मक बहुदक्षिणात्वात्, 'सत्रं' सर्वज्ञाशमनं । अत उभयो साम्येन सत्रवयोपपन्ना
 सहस्रे प्रवृञ्जन युक्तमित्यर्थः । एवमुत्तरेष्वपि बाजपेयेषु योक्तव्या । वेद इति धननाम । सर्वं यजमानधन
 यस्मिन् क्रतौ दक्षिणात्वेन विज्ञाते सस्मिन् सर्ववेदमे क्रतवः प्रवृञ्जनं कार्यम् । सर्ववेदसं सर्वस्वदक्षिण
 कर्म 'सर्वं वै' सर्वात्मक खलु । अत्रमित्यत्रयुक्तवान् । तथा 'सर्वपृष्टे' रयत्तरे-वृहत्-वैरूप-वैराज-
 रौक्म-रैरैतानि पृष्टसामानि यस्मिन् सहस्रे ताद्ये 'विश्वजिति' एतत्सत्रके एवाहं प्रवृञ्जन
 कुर्यात् । सर्वपृष्टो विश्वजित् पृष्टपामशाद्वशात् 'सर्वं' सर्वात्मक खलु । तथा ब्राजपेयराजसूयो
 क्रतवो प्रवृञ्जनं कुर्यात् । 'क्रतुद्वय' 'सर्वं' सर्वात्मक खलु । आग्नेयाद्यतिष्ठोमादिसत्तवतीपपशुभि
 सर्वात्मकप्रजापतिदेवभिः पशुभिर्धनं यागान् ब्राजपेयस्य सर्वम् । राजसूयस्य च इष्टिपशुदवीहोमसोमसमु-
 दानरूपत्वात् सर्वेषां कर्ममेदानाम्मनर्माणां सर्वम् । तथा 'सत्रे' बहुवचनानुसारेण सत्रयोगे प्रवृञ्जन
 कुर्यात् । 'सत्र' सत्रयोग बहुवचनत्वात् 'सर्वं' सर्वात्मक खलु । 'एतानि' सहस्रादीनि स्थलानि
 'अस्य' प्रदायस्य नित्यप्रवृञ्जनम्यानानि । 'अन' एव 'अन्य' न नित्यं प्रवृञ्जनमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

१-एक सर्ववेदसं क्रतुर्ब्रह्मकर्तृक पुण्यमेव । "पुण्यवेदस्रवोभिः सति तैश्चक्रामन्व" । "ब्रह्मणस्तन्मयो" ।
 "सर्वस्य माह्वस्य" । का. श्रौ. सू. ११।१।१।२। १५ इति ब्राह्मणकर्तृके पुण्यमेव सर्वस्य दक्षिणात्वेन वैभक्ति
 विधिः । तथा अत्र सर्ववेदसं क्रतु सर्वमेव । "सर्वमेव सर्वकामत्व" । "पुण्यवेदस्रस्य सभूति" इति च ।
 का. श्रौ. सू. २१।१। १-१३ ॥

२-वृत्त रयत्तरे वैरूप वैराज शाकल रैव इति वृद्धयानि पृष्टसंशान्ज्यमाश्रयि । तद्व्यपक्रा १७।१।७। तै. ब्रा. १।१।२।३। अदेयानां निदानमूत्र च- "वृद्धयन्तरेवैराजराजस्वैरैवैतानि वैभक्तितानि पृष्टयन्ति ।

३-"अतिरात्रपशुपाश्वय वरा भुवि मरुदन्व उज्ज्वेभ्य" । का. श्रौ. सू. १४।२।११। "तदमावेऽति" का. श्रौ. सू. १४।२। १२ । "प्राजासत्यस्य सप्तदश इवामृतरत्नं वायन्" । का. श्रौ. सू. १४।२। ११ । अतिरात्रपशु च
 कल्पयनेनेका । ते च "आग्नेयोऽतिरात्रे सवर्तव्यं पशु" । "एतद्व्यपक्रवे द्वितीय" । "ऐन्द्रो द्रुमि पादशिति
 तृतीय" । "हस्तस्यै चतुर्षोऽतिरात्रे मेघो ना" । का. श्रौ. सू. १।८।२।३। ४२५ ।

४-"इतिरात्रपशुसो विप्रक्रान्ता कल्पयेदात्" । का. श्रौ. सू. १५।१।२ । "चतुर्मासवयवेण कल्पयन्मा" का. श्रौ. सू. १५।१। १५ । एतन्मासेष्वलु चतुर्मासैर्गर्भान्भूदवीहोमपदार्थो हेव ।

५-"यजमाना तत्र यजेत" का. श्रौ. सू. १३।१। ७ ॥

तदाहुः । (कथं , यदपशिराऽऽप्रवर्ग्योऽथ केनास्याग्निहोत्रं शीर्षणु-
 द्रवतीत्याहवनीयेनेति ब्रूयात्कथं दर्शपूर्णमासावित्याज्येन च पुरोडाशेन
 चेति ब्रूयात्कथञ्चातुर्मास्यानीति पयस्ययेति ब्रूयात्कथम्पशुबन्धऽइति
 पशुना च पुरोडाशेन इति ब्रूयात्कथं सौम्योऽध्वरऽइति इविद्धानेनेति
 ब्रूयात् ॥ ४८ ॥

तदाहुः—यदपशिरा अप्रवर्ग्यः । अथ केनास्याग्निहोत्रं शीर्षणुद्रवतीति ?, आहवनीयेनेति
 ब्रूयात् । कथं दर्शपूर्णमासाविति ?, आज्येन च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात् । कथं चातुर्मास्यानीति ?,
 पयस्ययेति ब्रूयात् । कथं पशुबन्ध इति ?, पशुना च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात् । कथं सौम्योऽध्वर
 इति ?, इविद्धानेनेति ब्रूयात् ॥ ४८ ॥

(उ) अथोऽआहुः । (व्यं) यन्तस्य शीर्षच्छिन्नस्य शिरऽएतदेवाः
प्रत्यदधुष्यदातिथ्यन्न इ वाऽअस्यापशीर्ष्णा ऊनचतु यन्नेनेष्टम्भवति
सुएवमेतद्देद ॥ ४९ ॥

तुदाहुः । (धर्म) यत्प्रणीताः प्रणयन्ति यज्ञेऽथ कस्मादत्र न प्रणयतीति
शिरसे वाऽ एतद्यज्ञस्य यत्प्रणीताः शिरः प्रवर्ग्यो नेच्छिरसा शिरोऽभ्या-
रोहयतीति ॥ ५० ॥

अथो आहुः । यत्तस्य शीर्षेच्छिन्नस्य क्षिप्तं सनद्देवाः प्रत्यदधुः, यद्वानिध्यम् । न ह वा अस्या-
परीक्षां केनचन यज्ञेनेष्टं भवति । य एवमेवेष्ट ॥ ४९ ॥

तदाहुः-यस्मिणीताः प्रणयन्ति यत्ते । अयं कस्मादन न प्रणयनीति । शिरो वा एतद्यज्ञस्य ।
यस्मिणीताः । शिरः प्रशस्यः । नेच्छिस्ता शिरोऽभ्यारोहयानीति ॥ ५० ॥

अथ प्रकारतरेण सशिरस्कम्बम्ह-अथो आहुर्यज्ञस्य० यदातिथ्यमिति । यथोक्तं पुराण पात्रम् ।
 'आहु' कश्चिद्वाक्यमादिन मथयन्-न । मिमिति चेन्, उच्यते- 'संश्रितिसम्ब' शिरशिरस्कम्ब 'यज्ञस्य'
 एतदेव 'शिर' पुरा 'देवा' 'प्रचदतु' सद्यु । 'यत्' आनिष्ठाग्नय हवि क्रियन्, एतद्वयज्ञस्य
 शिर । तन देवै पुरा प्रनिष्ठाग्नयर्थ । अत एव तैत्तिरीयम्- " शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदातिथ्य नव-
 कपाल पुरोडाशो षड्वि तम्प्राञ्जया शिरो विव्यून्म् (नै स ३।१।१) " इति । अथ एतदेवतन्मह-न
 ह वाऽ अस्या० मेवज्ञेइति । 'य' यजमान 'एव' उक्तप्रकारेण 'एतन्' अभिशोभादना सशिरस्कम्ब
 'यद्' जानाति । 'अथ' यन्मानन्थ 'अपस्तिगा' जगत्सशिरस्कम्ब 'जनयन्' येनाति 'यत्न' 'इष्ट'
 यजन 'न ह वै' खडु 'भवति' नतोयोगादिकम् एव यज्ञ सशिरस्कम्बेव हनवात् भवति यथे ॥ ४२ ॥

सोमनामांगभूतेषु दीक्षणादिषु कर्मसु प्रणीता आर प्रणीयन्ते । तथा च तदुदाभूत प्रयोगेऽपि तानामपि प्रणयनेन भवितव्यमित्यासाक्याह—तदाहुष्यर्पणीना० रोह्याणीनीति । नत्तत्र प्रयोगे 'आहु' कथयन्ति ब्रह्मादिनि । 'यदे' दर्शङ्गमन्मारी दीक्षणागारी च यद्यम्भन् 'प्रणीता' अप 'प्रणयन्ति' पदार्थः यम् । सम्माप्रकर्माय यद्दृष्टि प्रणीताप्रणयन कर्मम् । 'अथ' च कस्मादत्र कर्तव्यम् 'अत्र' प्रयोगे कर्मणि अचर्तुन्ता 'न प्रणयन्ति' प्र.न । तस्योक्तमेतन्तु "दिरो वी" इत्यादिष्व ; प्रणीता आर इति यन् 'इतश्च' 'दिरो वी' प्रयोगश्च यद्वच्यं दिर । नभ्यद् गिरिन् उगार अन्यदिरो भवति । एव च

१-० शिव दे वस्य विष्णु । ब्रह्म प्रपन्नोऽयम् । स वा है नैव ब्रह्म मन् । तस्मात् प्रेक्ष्य भविष्युः ।
एतिसि भवन । प्राणायाम दयन दध । स व ३ । २ । ३ । ४ । इति शास्त्रप्रद्वि अनेत्यर्थ यह निन्दक व्यवसेव ।

[illegible]

३-वि. ६ अ. २५ एतद्वत्त यमपत्र । य यमः ॥ यमपत्रि । वि. एतद्वत्त यमपत्रि । य वि-वि. ६ अ. २५ एतद्वत्त यमपत्रि । य यमः ॥ यमपत्रि । वि. एतद्वत्त यमपत्रि । य वि-वि. ६ अ. २५ एतद्वत्त यमपत्रि । य यमः ॥ यमपत्रि । वि. एतद्वत्त यमपत्रि । य वि-

तुदाहुः । (स्यु) वृत्प्रयाजानुयाज्ञाऽ अन्यत्र भवन्त्यथ कुस्मादत्र न
भवन्तीति प्राणा ये प्रयाजानुयाज्ञाः प्राणाऽवकाशाः प्राणाः शकला
नेत्राणिः प्राणानभ्यारोहयामीति ॥ ५१ ॥

तुदाहुः । (स्यु) वृत्तान्यभागावन्यत्र जुह्वत्यथ कुस्मादत्र न जुहोतीति
चक्षुषी वाऽ एते यजुस्य वृत्तान्यभागौ चक्षुषी रौहिणौ नेत्रक्षुपा चक्षुरभ्या-
रोहयामीति ॥ ५२ ॥

तदाहुः । (व्यु) युद्धानस्पत्यैर्देवेभ्यो जुह्वत्यथ कुस्मादेतन्मृण्मुयेनेव जुहोतीति यज्ञस्य शीर्षच्छिब्रस्य उभो व्यस्रस्तस्य इमे द्यावापृथिवीऽअगच्छन्मृदियन्तद्यद्वापोऽसौ तुन्मृदश्चापुश्च महावीराः कृता भवन्ति तेनैवेनमेतद्रसेन समर्द्धयति कृत्स्नुङ्गरोति ॥ ५३ ॥

स युद्धानस्पत्यः स्यात् । (त्र्य) प्रदह्येत युद्धिरण्मयः स्यात्प्रलीयेत यज्ञोहमयः स्यात्प्रमिच्येत युदयस्मयः स्यात्प्रदहेत्परीशातावृथेषुऽपुवै-
तस्माऽअतिष्ठत तुस्मादेतन्मृण्मुयेनेव जुहोति ॥ ५४ ॥

तदाहुः—यद्धानस्पत्यैर्देवेभ्यो जुहति । अथ कुस्मादेतन्मृण्मुयेनेव जुहोतीति । यज्ञस्य शीर्षच्छि-
ब्रस्य उभो व्यस्रात् । न इमे द्यावापृथिवी अगच्छन् । यन्मृत् । इयं तत् । यदापः । अतो सत् ।
मृदश्चापु च महावीराः कृता भवन्ति । तेनैवेनमेतद्रसेन समर्द्धयति । कृत्स्नं करोति ॥ ५३ ॥

॥ युद्धानस्पत्यः स्यात्, प्रदह्येत । युद्धिरण्मयः स्यात्, प्रलीयेत । यज्ञोहमयः स्यात्, प्रति-
च्येत । युदयस्मयः स्यात्, प्रदहेत् परीशासी । अथैव एवेतस्या अतिष्ठत । तस्मादेतन्मृण्मुयेनेव
जुहोति ॥ ५४ ॥

पुनश्चभुरतरमरेक्षितम् । अतो नैत्रव 'चक्षुषा' यभुस्तर 'अग्न्यारोहपाणि' अग्न्याकृष्ट करपाणि द्यन्तेनाग्नि-
प्रापण आग्नेयमापागावपि प्रवर्धे न त्रिपेत द्यवर्धे ॥ ५२ ॥

अथ मृण्मयपात्रस्य होमानर्हतामात्राक्य धर्मदोष तदेव योगमित्युपपादयति—तदाहुयैद्धानस्पत्यैः कृत्स्नं
करोतीति । 'तत्' तत्र प्रकथयिष्य 'आहु' पुनरन्यत्रोदयति । यद्यस्मान् 'देवेभ्य' दद्यान्मयं
'वानस्पत्यं' वनस्पतिविकारं दास्यमयं पत्रि 'जुहति' । 'अथ कस्मात्' कारणान् अत्र 'एतत्' घम-
रूपेण हवि मृण्मयनं मृद्विकारणैव महावीर्यादिना पात्रेण 'जुहोति' । न च एतत् युक्तम् । 'न हि मृण्मयपात्र-
निर्माणस्य' (तै ॥ २।१।४) इति श्रुत्येतत् मृण्मयस्य आरूप्यबर्हताया त्रिपतदित्यदिनि शक्यं । तस्योत्तर-
'यज्ञस्य शीर्षच्छिब्रस्य' इत्यादिकम् । एतच्च प्रथमाध्यायस्य द्वितीयब्राह्मणे मृदाहस्त्रप्रस्ताव व्याख्यातम् ॥ ५१ ॥

अथ विपक्षे वाधमुक्त्वा मृण्मयेनैव होतव्यमित्युपसहरति—स युद्धानस्पत्यः जुहोतीति । 'स' होम-
साग्नभूतो महावीर यद्यदि 'वानस्पत्य' वनस्पतिविकारो दास्यमय 'स्यात्' तदा तस्य तस्मै सति
'प्रदह्येत' प्रदह्यो भवत् । यद्यदि 'हिरण्मय' सुवर्णनिर्माणतो महावीर 'स्यात्' तदा तस्मात् 'प्रलीयेत'
घृतवन् विलीनो भवत् । यद्यदि 'लोहमय' काम्यादिनिर्मित 'स्यात्' तदा 'प्रतिच्येत' प्रकर्षणं सित्तो
द्रुतो भवत् । यद्यदि च 'अयस्मय' अयस्मा निर्मित 'स्यात्' तदा 'पराश्रम्य' महावीरपत्रिहायी सदसो
महत् 'प्रदह्ये' इत्यर्थः । अथ 'यस्मात्' कारणान् 'एव' मृण्मय एव महावीर 'एतस्मै' तस्मात्
'अतिष्ठत्' तापादिशमनं कृत्य अभूत् । 'तस्मात्' कारणान् 'एतत्' घर्मादय इति 'मृण्मयेन' मृदि-
कारेण पात्रेण महावीर्यरूपेणैव 'जुहोति' ॥ ५४ ॥

(त्यु) अर्थेतद्धे । (द्वाऽआ) आयुस्तज्ज्यातिः प्रविशति युऽएतमुनु वा
ब्रूते भक्षयति वा तस्य व्रतचर्या या सृष्टौ ॥ ५५ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके प्रथम ब्राह्मणम् ॥ १४।२।१ ॥ (२-२) ॥

इति द्वितीयोऽध्याय समाप्त ॥ १४-२ ॥

कण्डिकासरया ॥ ७७ ॥

अथ एतद्वा आयुः पनज्ज्यातिः प्रविशति । यः पनमनः वा जनः भक्षयति वा । तस्य जनचर्या
या सृष्टौ ॥ ५५ ॥

(न्यु) अथाग्नीध्रः । (५) आहवनीये त्रीञ्छालाकानुपकल्पयते तेषा-
मेकमुज्ज्वलस्य मुखदग्ने धारयमाणो जुहोति यजुस्य शीर्षेच्छिन्नस्य शुग्-
दकामुत्सेमांछोकानाविशन्त्येवैनमेतच्छुचा समर्दयति कृत्स्नुङ्करोति ॥ २ ॥

(त्यु) अथ यन्मुखदग्ने । (मुञ्च) उपरीव वै तद्यन्मुखदग्नुमुपरीव तद्य-
दसौ लोकस्तद्याऽमुं लोकं शुगाविशन्त्येवैनमेतच्छुचा समर्दयति
कृत्स्नुङ्करोति ॥ ३ ॥

या ते घर्म दिव्या शुगिति । येव दिव्या शुग्या गायत्र्यां हविर्द्धानः

अथाग्नीध्रः आहवनीये त्रीञ्छालाकानुपकल्पयते । तेषामेकमुज्ज्वलस्य मुखदग्ने धारयमाणो
जुहोति । यजुस्य शीर्षेच्छिन्नस्य शुग्दकामत् । तेषांछोकानाविशत् । तर्पेवैनमेतच्छुचा समर्दयति ।
कृत्स्नं करोति ॥ २ ॥

अथ यन्मुखदग्ने । उपरीव वै तत् । यन्मुखदग्नुम् । उपरीव तत् । यदसौ लोकः । तद्याऽमुं लोकं
शुगाविशत् । तर्पेवैनमेतच्छुचा समर्दयति । कृत्स्नं करोति ॥ ३ ॥

“ या ते घर्म दिव्या शुक् ”—इति । येव दिव्या शुक् । “ या गायत्र्यां हविर्द्धानि ”—

इति येषु गायत्र्याऽथै हविर्द्धने सा तऽआप्यायताञ्चिष्ट्यायतान्तस्यै ते स्वाहेति नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ ४ ॥

(स्तुत्य) अथ द्वितीयमुज्ज्वलस्य । नाभिर्द्धं धारयमाणो जुहोति मध्यमिव वै तद्यन्नाभिर्द्धम्मुध्यमिवान्तरिक्षलोकस्तद्याऽन्तरिक्षलोकं शुगा-विशन्त्येषेनमंतच्छुचा समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति ॥ ५ ॥

या ते यमान्तरिक्षे शुगिति । यवान्तरिक्षे शुग्या त्रिष्टुभ्याग्नीध्रेऽहुति येषु त्रिष्टुभ्याग्नीध्रे सा तऽआप्यायताञ्चिष्ट्यायतान्तस्यै ते स्वाहेति नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ ६ ॥

इति । येषु गायत्र्या हविर्द्धने । “ सा त आप्यायतां निष्ट्यायतां तस्यै ते स्वाहा ”-इति । नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ ४ ॥

अथ द्वितीयमुज्ज्वलस्य नाभिर्द्धने धारयमाणो जुहोति । मध्यमिव वै तत् । यन्नाभिर्द्धनम् । मध्यमिवान्तरिक्षलोकः । तद्याज्जगतिशुगं शुगाविशत् । तर्पयेन्नमंतच्छुचा समर्द्धयति । कृत्स्नङ्करोति ॥ ५ ॥

“ या ते यमान्तरिक्षे शुग् ”-इति । यवान्तरिक्षे शुग् । “ या त्रिष्टुभ्याग्नीध्रे ”-इति । येषु त्रिष्टुभ्याग्नीध्रे । “ सा त आप्यायतां निष्ट्यायतां तस्यै ते स्वाहा ”-इति । नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ ६ ॥

(स्तु) अथ तृतीयमभ्याधाय । तस्मिन्नासीनो जुहोत्यधुऽइव वै त-
द्यदासीनोऽधुऽइव तद्यदयं लोकस्तथेमुं लोकं शुगाविशत्तेष्वेनमेत-
च्छुचा समर्द्धयति कृत्स्नुङ्करोति ॥ ७ ॥

या ते घर्मं पृथिव्याथं शुगिति । यैव पृथिव्याथं शुग्या जुगत्याथं
सदस्येति यैव जुगत्याथं सदस्या सा तऽआप्यायतां निष्पायतान्तरस्यैतं
स्थाहुति नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ ८ ॥

(स्तु) अथोपनिष्क्रामति । क्षत्रस्य त्वा परस्पायेत्येतद्वै वैवं क्षत्रं
धुऽएष तुपत्यस्य त्वा मानुषस्य अत्रस्य परस्पायत्वायेत्येतदाह
ब्रह्मणस्तुनम्पाहीति ब्रह्मणऽआत्मानङ्गोपायेत्येतदाह विश्वात्वा

अथ तृतीयमभ्याधाय तस्मिन्नासीनो जुहोति । अथ इव वै तत् । यदासीनः । अथ इव तत् ।
पदयं लोकः । तथेमुं लोकं शुगाविशत् । तथेनमेनच्छुचा समर्द्धयति । कृत्स्नं करोति ॥ ७ ॥

“ या ते घर्मं पृथिव्यां शुक् ”-इति । यैव पृथिव्यां शुक् । “ या जगतां सदस्या ”-
इति । यैव जगत्या सदस्या । “ सा त आप्यायतां निष्पायतां तस्यै ते स्थादा ”-
(वा. सं. १८ । १८) इति । नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ ८ ॥

अथोपनिष्क्रामति । “ क्षत्रस्य त्वा परम्पाय ”-इति । एतद् वैवं क्षत्रम् । य एष
तति । अस्य त्वा मानुषस्य क्षत्रस्य परम्पायत्वाय इत्येतदाह । “ ब्रह्मणस्तन्व पाहि ”-

धुर्मणा व्ययमिति यज्ञो वै विबुध्यन्तस्य त्वाऽरिष्ट्याऽऽहुत्यैतुदाहानुक्रामाम सुविनाय नव्यसऽहुति यज्ञस्य त्वाऽरिष्ट्याऽअहलायाऽऽहुत्यैतुदाह ॥ ९ ॥

(द्वा) अथाह साम गायेति । साम ब्रूहीति वा गायेति त्वेव ब्रूयाद्गायन्ति हि साम तद्यत्साम गायति नेदिमान्वहिर्द्धा यज्ञाच्छरीरात्राष्टा रक्षाऽसि दिनसन्निति साम हि नाष्टाणां रक्षसामपहन्ता ॥ १० ॥

इति । ब्रह्मण आत्मानं गोषाय इत्येवैतदाह । “ विशस्तवा धर्मणा व्ययम् ”-इति । यज्ञो वै रिद्धि । यज्ञस्य त्वाऽरिष्ट्यै इत्येवैतदाह । “ अनुक्रामाम सुविनाय नव्यसे ” (वा. सं. ३८-१९)-इति । यज्ञस्य त्वाऽरिष्ट्या अहलाय इत्येवैतदाह ॥ ९ ॥

अथाह साम गायेति । साम ब्रूहीति वा । गायेति त्वेव ब्रूयात् । गायेति हि साम । तद्यत्साम गायाति । नेदिमान्वहिर्द्धा यज्ञाच्छरीरात्राष्टा रक्षाऽसि दिनसन्निति । साम हि नाष्टाणां रक्षसामपहन्ता ॥ १० ॥

धर्ममेकीकृत्य निगम आहवनीये आहुतित्रयं दृष्ट्वा, अथान्तरा “ अहं त्वम् त्वा ” इति मन्त्रेण ‘ उपनिजमानि ’ ज्ञानमुद्यो गच्छति । उपनिजस्य मन्त्रमात्रं तावत् व्यावर्णे-पूर्वर्द्धं पूर्व० तदाहेति । ‘ य एष० ’ पूर्वमन्त्रेण ‘ एतद् ’ एतन् एतद् ‘ देव ’ दधनवति देवाना मध्ये वनमान ‘ अत्र ’ क्षत्रियजाति । म एव सूर्यो यम । तथा च नमस्य क्षत्रियजातिमितिवात् ‘ अत्र मानुष्य ’ मनुष्यमभिनि ‘ क्षत्रय ’ क्षत्रिय-जान्, ‘ एतदायवाय ’ अतिशयन रक्षणाय हे यम । त्वा ‘ अनुक्रामाम ’ इति अनुग्राह्ये एतन्मन्त्राव्य-माह । अथ द्वितीयं भागमनृत्य व्यावर्ते-ब्रह्मणस्तस्य० तदाहेति । ‘ ब्रह्मण ’ नायगजाने ‘ आमान ’ शरीरं गोमार दत्त इति यमुपवर्धे “ ब्रह्मण्यत्र पाहि ” इति पतञ्जल्यभाक्त । अथ तृतीयमात्रं मन्त्रं व्यावर्ते-विशमत्या धर्मणा० तदाहेति । ‘ वि ’ वेधजानि ‘ यज्ञो वै ’ यज्ञमिमा तत् तन्ना यन्त्राव्य हीयते सपादराजान् । तथा च ‘ विशस्तवा धर्मणा ” इत्यन्तरमर्थे “ पाह-मन्त्रस्य हेति । यज्ञमिमादा विभक्तं ‘ अत्रपदे ’ आत्मा, एतं व्ययन्नुक्रामामेति । सामन्त्र्यत् । अथ चतुर्थं मन्त्रमनृत्य व्यावर्ते-अनुक्रामाम सुविनाय० तदाहेति । ‘ सुविनाय ’ शोभनप्राप्तये ‘ यदभ्यासिणी ’ अभ्यासिनी ‘ नव्यस ’ नवीनमे यज्ञाय ‘ अहं त्वम् ’ “ अत्र ह्यत्र चरन् ”- (वा. पा. भा. प. ८०३ । ८०८) इति धातु । अनुक्रामाव्यस्य विनायं एतं अनुक्रामानन्ति दमनेना प्रमत्तदाह ॥ ९ ॥

उपनिजस्य मन्त्रेण सर्वं प्रकाशमभ्यासमादाय उपनिजस्य प्रज्ञोत्तमं प्रत्यर्पयति विभक्त-अथाह साम गायेतीति । ‘ अथ ’ उपनिजमगातव ‘ साम ’ रथोद्धनजभ्रम साम हे प्रज्ञोत्तम । ‘ गायाति ’ एतं द्विजमन्त्रमाह इति नयन् । अथ पशोनामुपवर्धे दमनेन एतं निगमयति-साम ब्रूहीति० हि गायेति । “ साम ब्रूहि ” इत्येव

१-‘ साम त्वयि स्यात् ’ इति व । वा. भा. सू. १०११००१ गम मे व्ययकृत्वा । वा. भा. सू. २८१११ प्रवेष्टव्य इति शेष । देवमन्त्रं अत्रागतम् । “ अथ एतदायवाय ” वा. भा. सू. १०११०११ तस्यैव अतः पशोर्देव एव सहाय्यं तत्र अहं त्वम् इति वदन् ।

तऽबुद्धो निष्कामन्ति । जघनेन चात्वालमुग्धेणाग्नीध्रमेवा हि यज्ञस्य
द्राः स यस्यान्ततो दिश्यापो भवन्ति तुद्यन्ति ॥ १३ ॥

तन्वे परिप्यन्दऽबुत्सादयेत् । (त) ततो वाऽएषु शुशुचानो भवति
तं यदस्यामुत्सादयेदिभामस्य शुशुच्छेद्युदुप्सुत्सादयेदुपोऽस्य शुशुच्छे-
द्युथ सुत्परिप्यन्दऽउत्सादयति तुयो ह तेनापो हिनस्ति नेमां यदुहाप्सु न
यास्यानि तेनापो न हिनस्त्यथ युत्समन्तमापः परियुन्ति शान्तिर्वाऽ
आपस्तेनोऽइमास्तु हिनस्ति तुस्मात्परिप्यन्दऽबुत्सादयेत् ॥ १४ ॥

न उर्ध्वो निष्कामन्ति । जघनेन चात्वालम् । अग्नेणाग्नीध्रम् । एवा हि यज्ञस्य द्राः । स यस्यां
ततो दिश्यापो भवन्ति । नद्यन्ति ॥ १३ ॥

न वै परिप्यन्दऽउत्सादयेत् । ततो वा एष शुशुचानो भवति । तं यदस्यामुत्सादयेत् । इमा-

(दु) उत्तरवेदो त्वेवोत्सादयेत् । (व्य) यज्ञो वाऽऽत्तरवेदिः शिरः प्रवर्ग्यो यज्ञऽप्येतच्छिरः प्रतिदधाति ॥ १५ ॥

(त्र्यु) उत्तरनाभ्या सप्तृष्टप्रथमं प्रवर्ग्यमुत्सादयति । व्यावृत्त उत्तरनाभिः शिरः प्रवर्ग्यः शीर्षस्तद्वाचन्दधाति ॥ १६ ॥

मस्य शुगृच्छेत् । यदम्भूत्सादयेत् । अपोऽस्य शुगृच्छेत् । अत्र यत्पारिष्यद उत्सादयति । तथा उ ह नैवापो हिनस्ति, नेमाम् । यदहाधु न प्रास्यति । तेनापो न हिनस्ति । अयं यत्समन्तमापः परिपिन । द्वातिर्वा आप । तत्र उ न इमान् हिनस्ति । तस्मात्पारिष्यद उत्सादयेत् ॥ १४ ॥

उत्तरवेदो त्वेवोत्सादयेत् । यज्ञो वा उत्तरवेदिः । शिरः प्रवर्ग्यः । यज्ञ एवेतच्छिरः प्रतिदधाति ॥ १५ ॥

उत्तरनाभ्या सप्तृष्ट प्रथमं प्रवर्ग्यमुत्सादयति । वाग्वा उत्तरनाभिः । शिरः प्रवर्ग्यः । शीर्षस्तद्वाचं दधाति ॥ १६ ॥

वाप । तस्मिन् ' त ' प्रवर्ग्यं उत्सादयन् उत्सादन उद्गमनं कुर्यात् । अयं पारिष्यद-
भ्यतिरक्तभूमा एव कश्चिदमौ नोद्गम्यत कश्चात्र उदङ्गु च नोद्गमनम् । इति चेत् अत्र
उच्यत अग्निना सप्त ' एष ' धम ' शुगृधान् दोवनसाल् दाहसाल् दाधु समर्थो भवति । ' त '
तथादि प्रवर्ग्यं यद्यदि ' अस्या ' पृथिव्या उत्सादयन् ' तस्मिन् ' ' मा ' पृथिवी अम्य ' धर्मस्य ' शुगृ '
सोऽगो दाह कृच्छ्रप्रानुवात् । तथा यद्यदि अनु ' उदङ्गु उत्सादयत् ' तदा ' अम्य शुगृ ' इति ' अप '
उदङ्गानि ' कथ्येत् ' गच्छेत् । यद्वा अन्मात्मानं रहतोऽपि कृच्छ्रतिर्य हिंसाय । आग्निं प्रानुवात् ।
' अय ' एव सति यद्यन्मात् ' पारिष्यद पारिष्यदनयुक्त इति ' उत्सादयति ' त प्रवर्ग्यं उद्गमयति । ' तथा उ
ह ' तस्मादेव अपोऽपि ' नैव हिनस्ति ' ' मा ' पृथिव्यामपि ' नैव हिनस्ति ' । एतदेव विप्रियन- यदहं '
यस्मादेव अम्भूदकेषु प्रवर्ग्यं ' न प्रास्यति ' न प्रविशति । ' तत्र ' कारणेन ' अप ' उदङ्गानि
' न हिनस्ति ' अपा प्रवर्ग्यमवगन्तामावात् । ' अयं यद्यपि पृथिव्या प्रास्यति तपारि ' समन्तम् '
अभित ' आप ' पात्यन्ति ' पारिष्यद गच्छन्ति यत् ' तत्र ' तत्रैव कारणेन ' मा ' पृथिवी ' न हिनस्ति '
न बाधन । कुत ! ' द्वातिर्वा आप ' यत् तावत्प इमनहनु जन आप प्रविशति । तस्मात् पृथिव्या
धर्मनशरीरहितस्ताप अभितो वनमाने दक्षे पारिष्यद इत्यर्थः । यस्मादेव तस्माच्च कारणत् ' पारिष्यद '
पारिष्यद एव ' उत्सादयन् ' ॥ १४ ॥

इयं नदीद्वारे उत्सादनमुक्त्वा पञ्चतमह-उत्तरवेदो त्वेवोत्सादयेदिति । तुल्यं पञ्चम्यादुच्यते ।
उत्तरवयमेवोत्सादयेत् । न तु पारिष्यदे इयम् । अथैतदुत्पादयति-यज्ञो वा उत्तरवेदि० दधातीति । या
इयमुत्तरपि महावेदे पूर्वमागो वनत । एषा यज्ञं वष्टु सव्यस्याभारवात् यज्ञा मन्त्रवत् । ' प्रवर्ग्य ' अस्य यज्ञस्य
' शिर ' तथा च उत्तरवया उद्गमनं ' य एव ' एतत्प्रवर्ग्यस्य ' शिर ' ' प्रतिदधाति ' सद्भाति ॥ १५ ॥

अयं प्रथमस्य महावीरस्य उद्गमनप्रकारमाह-उत्तरनाभ्या सप्तृष्टं मुत्सादयतीति । महावीरिदिति

१ अहं इदं गच्छयन्मात्मानं रहतोऽपि कृच्छ्रतिर्य हिंसाय । का थो सू २६ । १-२१ ।

२-नभित्युच्यते इत्यत्र निदधानि यदुल्लेखितं । का थो सू २६ । १-२१ ।

चतुःशक्तिरिति । (त्वे) एष वै चतुःशक्तिर्युऽएष तपति दिशो ह्येतस्य
वक्तुयस्तुस्मादाह चतुःशक्तिरिति ॥ १७ ॥

नाभिर्ऋतस्य सप्रथाऽइति । सत्यम्वाऽऋतं सत्यस्य नाभिः सप्रथाऽ
इत्येवैतदाह सु नो विश्वायुः सप्रथाऽइति सु नः सर्वायुः सप्रथाऽइत्ये-
वैतदाह ॥ १८ ॥

“ चतुःशक्तिः ”—इति । एष वै चतुःशक्तिः । य एष तपति । दिशो ह्येतस्य शक्तयः ।
तस्मादाह—“ चतुःशक्तिः ”—इति ॥ १७ ॥

“ नाभिर्ऋतस्य सप्रथाः ”—इति । सत्यं वा ऋतम् । सत्यस्य नाभिः सप्रथाः इत्येवै-
तदाह । “ स नो विश्वायुः सप्रथाः ”—इति । स नः सर्वायुः सप्रथाः इत्येवैतदाह ॥ १८ ॥

प्रमसादं सत्त्वं उत्तरादि प्राप्य तद्विशाननं वायं द्युक्त्वा । तत्र ‘ प्रथम ’ प्रथमप्रवृत्तनमात्रं महा-
वीर्यं ‘ उत्तरनाभ्या ’ उत्तरनाभ्या मये प्रोद्वेगमात्रेण कृत्वा चतुरस्रभूमिं उत्तरनाभिरिदुष्यते । तथा ‘ समृद्ध ’
मरुद ‘ उ माहवति ’ उग्रमवति निदधालीकथ । तदेतत् स्मृति-वाच्यं उत्तर-दधातीति । या ‘ वाहू
उत्तरनाभि ’ सा चाग्रे पुण्यावयवस्य नाभिम्यानस्य हृन्द्रोपनिष्पन्नवाहू तत्सामान्येन उत्तरनाभेरिति तदुपति-
स्थानं नन बाणामरुचम् । प्रकायधं यज्ञादि । तत् तथा च उत्तरवेद्यां प्रकायमग्न्यर्चने सति ‘ शीवेन् ’
प्रथमं पात्राणि मिश्रयन् ‘ वाच दधाति ’ वागिन्द्रिय तज्यवहार्यं शब्द वा, तथा च धारित-
वान् भवति ॥ १९ ॥

अद्वैतमहावीर्येणानन्दनमत्र पञ्चा कृत्वा व्याचष्टे—चतुःशक्तिरित्येव इति । “ चतु शक्तिर्नाभि ”
इत्यनेन मन्त्रेण प्रथमस्य महावीर्यस्य उपादनं कुर्यात् । तत्र चतु शक्तिरिति कोऽर्थ इत्यशक्यं व्याचष्टे—
एष वा इति । ‘ य एष ’ सूर्यस्यवति ‘ एष ’ खड्गं ‘ चतु शक्ति ’ । चतस्र शक्तयः अर्वाणि यस्य स
तपोन । सा पुनस्तस्य शक्तय इति तदुच्यते—‘ एतस्य ’ सूर्यस्य शान्त्याग्राधतयो महावीर्यं खड्गं लक्ष-
णं । सूर्ये स्मृतेशीर्येण तदा मन्त्रे महावीर्यं मन्त्रो योम । यस्मादेव ‘ तस्मात् ’ “ चतु शक्ति ” इति
मन्त्रेण ‘ आह ’ । अद्युक्त्वा । तथा मन्त्र एव चतु शक्तिरिति अत्र पदेन समर्थं ‘ आह ’
अतिपादयति ॥ १७ ॥

“ नाभिर्ऋतस्य ” इति द्वितीयाग्रे ऋतस्य नाभ्युपादयमाह—सत्यं वा इति । सत्यमत्र सूर्यस्य
मन्त्रेण अत्र ‘ सत्यं ’ ऋतस्य उपादनम् । अथ वाक्यार्थमाह—‘ सत्यस्य ’ ‘ नाभिः ’ ब्रह्म ‘ सप्रथा ’ सर्वत-
पः इति । इमं कर्म एतन्मन्त्रकर्ममाह । अथ ‘ स नो विश्वायुः ’ इति तृतीयाग्रे विश्वायुगतिं उच्यते
यथा । इत्युक्त्वा वाक्यार्थमाह—‘ स ’ सूर्याग्रे धर्मं ‘ सर्वायुः ’ ‘ न ’
अनन्दस्य मन्त्रात् मन्त्रागुह्युक्तं । ‘ मन्त्रा ’ सर्वेन प्रत्येकं मन्त्रं इत्येवार्थं एतन्मन्त्रागुह्युक्तिः ॥ १८ ॥

(त्यु) उत्तरतोऽग्निम् । (न्त) तद्धि तस्याऽआयतनं दक्षिणतः सम्प्राडा-
सन्दीन्तद्धि तस्याऽआयतनमुत्तरतः कृष्णाजिनन्तद्धि तस्यायतनं
सर्वतो धवित्राणि प्राणा वै धवित्राणि प्राणानेवास्मिन्नेतदधाति त्रीणि
भवन्ति त्रयो वै प्राणाः प्राणउदानो व्यानस्तानेवास्मिन्नेतदधाति ॥२१॥

(त्यु) अथैतद्रज्जुसन्दानम् । (मु) उपयमन्यामाधाय पश्चात्प्राची-
मासादयत्युदरमेवास्मिन्नेतदधाति तदभितः पित्वनेऽआण्डावेवास्मिन्ने-

उत्तरतोऽग्निम् । तद्धि तस्या आयतनम् । दक्षिणतः सम्प्राडामदीम् । तद्धि तस्या आयतनम् ।
उत्तरतः कृष्णाजिनम् । तद्धि तस्या यतनम् । सर्वतो धवित्राणि । प्राणा वै धवित्राणि । प्राणा-
नेवास्मिन्नेतदधाति । त्रीणि भवन्ति । त्रयो वै प्राणाः । प्राण उदानो व्यानः । तानेवास्मिन्नेत-
दधाति ॥ २१ ॥

अथैतद्रज्जुसन्दानम् उपयमन्यामाधाय पश्चात्प्राचीमासादयति । उदरमेवास्मिन्नेतदधाति ।
तदभितः पित्वने । आण्डावेवास्मिन्नेतदधाति । आण्डाभ्यां द्विवृषा पित्वते । पश्चात्स्वर्णामपूतम् ।

अभितः परे रौहिण्यद्वयं तदधातीति । ' अभित ' पार्श्वद्वयं ' रौहिण्यद्वयं ' रौहिण्युरोडासहोमार्थं
' लुची ' ' पर ' शब्दयोः पश्चात्पे ' निदधाति ' । अस्मिन् प्रकरे हस्तान् दधाति । अगुलिभिर्मुक्त-
अलिर्हस्त । सत ऊर्ध्वभागो बाह्वरति तयोर्विष्क ॥ २० ॥

अपान्नेद्वयस्य विषय-उत्तरतोऽग्निं आयतनमिति । ' उत्तरत ' महावीरस्योत्तरभागे ' अग्नि '
मृगनदार्धमनीता कामनी ' निदधाति ' । ' तद्धि ' तत् खलु ' तस्या ' अग्ने ' आयतन ' स्थानम् ।
प्राताया मृद उत्तरस्या दिशि अग्नेऽगनात् तत्साग्नभूताः अग्नि अग्ने तत्स्थानतन्वम् । अथ सप्ताशानधो
उदासन विषये दक्षिणतः सम्प्राडा० आयतनमिति । ' दक्षिणत ' महावीरस्य दक्षिणभागे ' सप्ताशानदी '
निदधाति । ' तद्धि ' तत् खलु ' तस्या ' सप्ताशानधो ' आयतन ' स्थानम् । आहवनीरस्य दक्षिणत दक्षिणभागे
दि पूर्व स्थानि ॥ अथ दक्षिणा दिक् तस्या स्थानमित्यर्थः । अथ कृष्णाजिनस्योदासन विषये-उत्तरत
कृष्णाजिनं स्थापनमिति ' उत्तरत ' उत्तरभागे, ' कृष्णाजिन ' सप्ताशानधो उपरिप्रादूर्ध्वभागी
कृष्णाम्नाजिन निदधाति । ' तद्धि ' तत् खलु ' तस्य ' कृष्णाजिनस्य ' आयतन ' स्थानम् । हविर्वहन-
नादितु उत्तरत कृष्णाजिनस्य स्वीर्यमाणत्वाद् उत्तरदिग्मतदायतनम् । अथ धवित्राणामुदासन विषय-
सर्वतो धवित्राणि० तदधातीति । ' धवित्राणि ' धर्मसमिन्नायानि यजमानाणि कृष्णाजिननिमित्तानि
' सर्वत ' सर्वमहावापिण्यममुद्रायस्य उत्तर निदधात् । तानि ' धवित्राणि ' ' प्राणा वै ' वायुवनस्त्वान
प्राणवाय्वात्मकानि । तथा च अग्निप्रत्यर्चने सर्वत्र प्राणानेव धारयन् भवन्ति ॥ २१ ॥

अथ उपयमन्या साद्वं गवादिवन्यार्थाया रजोर्हस्तस्य विषये-अथैतद्रज्जुसन्दानं० तदधातीति ।

तदधात्याण्डाभ्याथँ हि वृषा पिबते पश्चात्स्थूणामयूखमूखऽपुवास्मिन्ने-
तदधाति पश्चाद्रौहिणकपाले जानुनीऽपुवास्मिन्नेतदधाति ते यदेककपाले
भवतऽएककपालेऽइव हीमे जानुनी पश्चाद्दृष्टी पादावेवास्मिन्नेतदधाति
पादाभ्याथँ हि धृष्टप्रहुरत्युत्तरतः खरो प्रचरणीयौ तद्धि तयोरायुतन-
न्दक्षिणतो मार्जालीयन्तद्धि तस्यायुतनम् ॥ २२ ॥

ऊरु एवास्मिन्नेतदधाति । पश्चाद्रौहिणकपाले । जानुनी एवास्मिन्नेतदधाति । ते यदेककपाले
भवतः । एककपाले इव हीमे जानुनी । पश्चाद्दृष्टी । पादावेवास्मिन्नेतदधाति । पादाभ्या हि धृष्टं
प्रहरति । उत्तरतः खरो प्रचरणीयौ । तद्धि तयोरायुतनम् । दक्षिणतो मार्जालीयम् । तद्धि तस्या-
युतनम् ॥ २२ ॥

अपानतरं रजुश्च मदानानि च रजुसदान एतत्सर्वं घर्मोपयुक्तं गृह्णन्वा 'उपयमन्या' मुचि 'आगप' प्रक्षिप
'पश्चात्' महावीरस्य पश्चाद्गो 'प्राची' प्रागप्रा ता 'आसादपति' निदराति । 'एतन्' एतन् आर्षेयुक्त-
मुदमेव अस्मिन्प्रकारेण गारितवान् भवति । अयं दोहनापर्यं पौत्रोऽगमन विरप्ते-तदमितः पिबने०
वृषा पिबते इति । 'तदमित' तस्योदरस्य पार्श्वयो 'पिबने' दोहनसमये घृणमपान 'निदराति'
स्वारति । तस्या पाशान्या 'अस्मिन्' प्रकारेण पुमि 'आदौ' मुखादेव धारितवान् भवति । जुन ।
'हि' यस्मान् 'वृषा' संचनममर्यो युवा 'आडाभ्या' 'पिबने' येन विचति । तस्यापिबनसमये व-
सास्यापिबने पात्रं आन्धानीये इत्यर्थः । अथ गवादिब्रह्मण्याना स्थूणादीनामुदामन विधाय तन्निर्वर्त्योपद-
मं पादमात्र-पश्चात्स्थूणामयूखं० तदधानीति । पिबनयो पश्चात्पश्चिमभागे गोव्रह्मण्यां स्तूणा वसदि-
वधनार्था मूखशान्ताभिर्यथा शक्यं । तन् 'स्थूणादयूख' तन्निदराति । तथा च 'ऊरु एव' 'अस्मिन्'
प्रकारेण धारितवान् भवति । अथ रौहिणस्रोतासोऽगमन विहाय अवयवोक्तिरत्र पश्चाद्रौहिणकपाले०
इयानीति । स्तूणामयूखानां 'पश्चात्' पश्चिमभागे रौहिणगुहोऽगमनप्रकारेण 'करीरे' 'पिबति' ।
एवास्मिन्प्रकारेण 'जानुनी एव' स्यादितवान् भवति । रौहिणकपालयोर्वन्वोश्च माथ जुवन् एतन्ने उपाद-
पति-ते यदेककपाले० जानुनी इति । 'ते' रौहिणकपाले यदध्यात् 'एककपाले' एककपालमन भवति ।
तस्यादेव स्वद्व 'हे जानुनी' 'एककपाले' च 'दरते' । अथ धृष्टोऽगमन विरप्ते-पश्चाद्दृष्टी पादावे०
प्रहर्ततीति । 'पश्चात्' रौहिणकपालयो पश्चिमभागे अगारविहाय 'धृष्टी' निदराति । 'एतन्' एतन्
'अस्मिन्' प्रकारेण जान्वोऽगमनौ 'पादावेव' स्यादितवान् भवति । धृष्टो पादयोश्च कथं साय इति 'दृष्टये-
'धृष्ट' प्राप्त 'पादान्या' 'छद्' प्ररति । अतः धृष्टो पादयोश्च कर्णनाम्नवनान्यान् धृष्टी गदम्या नै

१-पश्चात्स्थूणामयूखं० का. ओ. मृ. १६।१३१।

२-स्थूणामयूखम् । का. ओ. मृ. १६।१३२।

३-यवन् रौहिणकपाले । का. ओ. मृ. १६।१३३।

४-यदे ५। मध्येऽगमनौ । का. ओ. मृ. १६।१३४। १३५।

(मु) अथास्मिन्पुण्यऽआनयति । धर्मेतत्ते पुरीषमित्युन्नम्वै पुरीषमनुमे-
वास्मिन्नेतद्दधानि तेन व्युद्धम्व चा च प्यायस्युति गात्र निरोदितमिवास्ति
वर्द्धिपीमहि च व्ययमा च प्यानिपीमहीत्याग्निपमेवैतदाशास्ते ॥ २३ ॥

स वै न सूर्यमिवानयेत् । (त्रि) नेद्यजमानात्परागुन्नमसदित्युद्धम्व । भूयो
वा परिशिनष्टि तुस्मिन्नपराहं युजमानाय व्रतमभ्युत्सिच्य प्रयच्छति
तद्युजमानऽपुवैतदज्ञान्यन्धाति तुषो ह युजमानात्र परागुन्नमभवति ॥ २४ ॥

अथास्मिन्पुण्य आनयति “ धर्मेतत्ते पुरीषम् ”-इति । अयं वै पुरीषम् । अन्नमेवास्मिन्ने-
तद्दधानि । “ तेन धर्मम्व चा च प्यायस्य ”-इति । नात्र निरोदितमिवास्ति । “ वर्द्धिपी-
महि च व्ययमा च प्यासिपीमहि ”-(बा. सं. ३.८.२१) इति । आग्निपमेवैतदाशास्ते ॥ २३ ॥

स वै न सर्वमिवानयेत् । नेद्यजमानात्परागुन्नमसदिति । अर्द्धं वा भूयो वा परिशिनष्टि ।

इत्यर्थः । अथ सत्त्वस्यापि उद्गोपन विधेः-उत्तरतः खरी प्र० यतनमिति । ‘ उत्तरतः ’ महावीर-
स्योत्तरदेशे ‘ प्रवर्णाश्रमे ’ प्रथमप्रचरणोऽयुक्तौ ‘ खरी ’ निदधाति । यो पूर्व गार्हपत्याहवनीयोदराल
निकानि निर्मिनी तावपि तद्गृह्य आनीय महावीरोत्तरभागे निदध्यादित्यर्थः । ‘ तत् ’ खलु ‘ तपो ’
खरयो ‘ आनयन् ’ इवान् प्रथमप्रचरणसमये गार्हपत्याहवनीययो उत्तरतः तपोर्निमित्तत्वात् । योऽयं
वच्छिष्टखरस्योपि पिब्य ‘ मार्जालीय ’ तदङ्गित मार्जालीयस्य दक्षिणभागे निदध्यात् । तखलु तस्यो-
च्छिष्टखरस्याप्यतनः । आम्बदास्य दक्षिणभागे । तस्य पुराज्जदित्यन्त्वात् । इत्थं चर्मावपुत्तिना पात्राणां उद्गो-
पनं तैश्च पुराज्जदिति च प्रतिपादितम् । २३ ॥

अयं प्रचरणार्थे महावीरे पयसं आलेचन विधेः-अथास्मिन् पुण्य आनयति० तद्दधातीति । ‘ अयं ’
एव सर्वसात्रोत्तरान्तर अस्मिन्प्रचरणार्थे प्रथम महावीरे “ धर्मेतत्ते ” इति मन्त्रेण ‘ पय ’ धीर ‘ आनयति ’
आमिष्यति । अथास्मिन्प्रमाणे पुनरुक्त-इत्याद्यं मुक्त्वा लोपति-अन्नं वै पुरीषम् तद्दधातीति । ‘ ० न ’
अदनीय इत्यु हि वृक्षवृक्षकश्च पुरीषमिष्यते । अत एतेन मन्त्रभागेन अस्मिन्महावीरे अन्नमेव
निदधाति । २४ इति प्रमाणमन्युः साक्षात्प्राक्त-तेन वर्द्धस्व० मिवास्तीति । गतमेतत् । अथ तृतीय
मात्रमन्युः । प्रतिपादयन्नेन विधेय इत्याह-वर्द्धिपीमहि० तदाशास्ते इति । ‘ वर्द्धिपीमहि ’ एव वृद्धा
भूयाम्मनि एतादृशमिष्यमव ‘ एतन् ’ एतन् मन्त्रभागेन ‘ आशास्ते ’ ॥ २३ ॥

अथात्र तस्य पयसं परिमाणमाह-स वै न सूर्यः परिशिनष्टीति । ‘ स वै ’ स खलु अवर्धुः ।

(त्वे) अथैनमाद्भिः पुरिपिञ्चति शान्तिर्वाऽआपः शमयत्येवैनमेतत्सर्व-
त्वनः पुरिपिञ्चति सर्व्वनऽएवैनमेतच्छमयति त्रिष्टुप्त्वः पुरिपिञ्चति
त्रिष्टुप्ति यज्ञः ॥ २५ ॥

(जुऽधा) अथाह वार्पाहरथ् साम गायेति । (त्वे) एष वै वृषा

तस्मिन्नपगङ्गे यजमानाय व्रतमभ्युत्तिष्ठत्य प्रयच्छति । तद्यजमान एवेतदन्नाद्यं दधाति । तदा उ ह
यजमानान्न परागन्तं भवति ॥ २४ ॥

अथैनमाद्भिः परिपिञ्चति । शान्तिर्वा आपः । शमयत्येवैनमेतत् । सर्व्वतः परिपिञ्चति । सर्व्वत
एवैनमेतच्छमयति । त्रिष्टुप्त्वः परिपिञ्चति । त्रिष्टुप्ति यज्ञः ॥ २५ ॥

अथाह वार्पाहं साम गायेति । एष वै वृषा हरिः । य एष तपति । एष उ प्रवर्ग्यः । तदेतमे-
वेतत्प्रीणात । तस्मादाह-वार्पाहं साम गायेति ॥ २६ ॥

हरिर्बुध्वाऽप तुपत्येषुऽ च प्रवर्ग्यस्तुदेतुमेवैतुम्रीणाति तुस्मादाह वार्पा-
हरथं साम गायेति ॥ २६ ॥

(त्पु) अथ चात्वाले मार्जयन्ते । सुमित्रिया नऽआपऽओषधयः सन्तिवृ-
त्यञ्जलिनाऽपऽसुपाचति वृत्रो वा आपां वृत्रेणेवैतुमित्रधेयद्वुरते दुर्मि-
त्रियास्तुस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि युञ्च व्युद्धिष्मऽइति यामस्य दिश-
न्देष्ट्यः स्यात्तान्दिशम्पुरासिञ्चेत्तेनैव तम्पुराभावयति ॥ २७ ॥

(त्पु) अथ प्राड्विवोदह दुत्कामति । (त्पु) उद्रयं तुमसस्पर्शति पाप्मा वै तुमः
पाप्मानमेव तमोऽपहते स्वः पुश्यन्तऽनुत्तरमित्ययम्यै लोकोऽब्रुवन्तरो-

अथ चात्वाले मार्जयन्ते—“ सुमित्रिया न आप ओषधयः संतु ”—इति अञ्जलिनाऽप
उपाचति । वृत्रो वा आपः । वृत्रेणेवैतुमित्रधेय दुरते । “ दुर्मित्रियास्तुस्मै सन्तु योऽस्मान्
द्वेष्टि ये च धर्यं द्विष्मः ”—(वा म ३८ । २३) इति । यामस्य दिशं देष्ट्यः स्यात् । ता
दिशं परासिञ्चेत् । तेनैव त पराभावयति ॥ २७ ॥

अथ प्राड्विवोदह दुत्कामति—“ उद्रयं तुमसस्पर्शति ”—इति । पाप्मा वै तुमः । पाप्मानमेव

गायेतीति । वार्पाहराख्य ‘साम’ इ प्रश्नोत्तरं ‘गाय’ इति अन्वयुक्त्यात् । तत्र “ अतिक्रमदृष्ट्वा हरि-
’ इत्यस्या गीतत्वं तदगतं स्तोत्रं—एष वै वृषा० गायतीति । ‘एष वै’ एष स्वऽस्य सूर्यं मये वृषा हरि-
रस्तुष्यन् । वर्यगान्, रमहरणाथ ‘एष’ एष सूर्यं प्रकर्ष । गतमन्वन् । यस्यादेव “ अतिक्रमदृष्ट्वा हरि-
’ इति मन्त्रं समवतार्य । ‘तस्मात्’ “ वार्पाहरः साम गाय ” इति अन्वयुक्त्यात् ॥ - १ ॥

अथ चात्वाले प्रवर्ग्यकर्तुं मार्जनं विरते—अथ चात्वाले मार्जयन्ते० सन्तिरती । । अयानतर चात्वाले
नामरं जग्ने अथ हृदयगुणि अग्निर्मानयन्ते इत्यर्थः । “ सुमित्रिया न ” इति तत्र मन्त्रः । (तदेतत्तैत्तिरीयै-
‘ यावत् ’ यावत् कालः ‘ एतेन ’ प्रसङ्गेन प्रचरति तावत्पर्यन्तं अस्मात् स्थानान् आपश्च ओषधयश्च अपकृत्य
निर्गम्येव तिष्ठति । ‘ तदु ’ तनायामुत्पत्त्यनेन अपमानाभिन्नाभिः ‘ मित्रयेय ’ वैत्री ‘ दुरते ’ कृतवान् भवति ।)
अथ मार्जनशेषयोदकस्य मेचनं विरते—दुर्मित्रिया० तं पराभावयतीति । ‘ अथ ’ यजमानस्य ‘ देष्ट्य ’
शत्रु ‘ पा दिश ’ प्रश्न ‘ स्यात् ’ । ता दिशं परासिञ्चन् । तस्या दिशि मार्जनशिष्टमुदकं “ दुर्मित्रिया ”
रूपेण मन्त्रेण परार्चनं निरत्येन । ‘ तेन ’ परामेचनेन तमेव शत्रुं ‘ परामवयति ’ पराभूतं कृत-
वान् भवति ॥ २७ ॥

अथ मार्जनशेषाभिर्मानं विरते—अथ प्राड्विवोदह दुत्कामतीति । ‘ प्राड्वि ’ प्राङ्मुख इव ‘ उदह ’ उदह

१—चात्वाले म जग्ने स्वनीका सुमित्रिया इति । का ओ २ २६ । १४२ ।

२—तदेतत्तैत्तिरीयै इत्यत्र न्वकद्रव्यं कर्तव्यमिति मन्त्रस्य च भाष्यं द्रष्टव्यम् । कात्वाले इत्येव प्रचरन्त्यापश्च
इति अस्मात् १४२५५ व्याकृत्यन्ति निष्ठं तदु मासिमित्रियं कुरुते इति ।

ऽस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति देवन्देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तममिति
स्वर्गो वै लोकः सूर्यो ज्योतिरुत्तमश्च स्वर्गोऽएव लोकेऽन्ततः प्रतितिष्ठ-
त्यनपेक्षमेत्याहवर्त्तये समिधमभ्यादधाति समिदमि तेजोऽसि तेजो मयि
पेक्षित्याशिपमेवैतद्वाशास्ते ॥ २८ ॥

(स्तुऽय) अय प्रसुते दधिघर्मण प्रचरान्ते । यज्ञो वै त्वांमः शिरःप्रयु-
ग्यो यज्ञऽपुवैतच्छिरः प्रुनिदधानि माध्यन्दिनं सुवनऽएतद्वाऽऽहुन्द्रस्य

तमोऽपहृते । “ त्वः पश्यन्ते उत्तमम् ”-इति । अयं वै लोकोऽग्न उत्तरः । अस्मिन्नेव लोके
प्रतितिष्ठति । “ द्वे देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ”-(वा. सं. ३८।२४) इति । स्वर्गो
वै लोकः सूर्यो ज्योतिरुत्तमम् । स्वर्ग एव लोकोऽन्ततः प्रतितिष्ठति । अनपेक्षमेव आहवनीये
समिधमभ्यादधाति-“ समिदमि तेजोऽसि तेजो मयि पेक्षित् ”-(वा. सं. ३८।२५) इति ।
आशिपमेवैतद्वाशास्ते ॥ २८ ॥

अथ प्रवर्ग्यदंशो दधिघर्मः ।

अथ प्रसुते दधिघर्मेण प्रचरंति । यज्ञो वै त्वांमः । शिरः प्रवर्ग्यः । यज्ञ एवैतच्छिरः प्रतितिष्ठति ।

मुख. उक्तपूर्वदिशिमुख “ उद्विधिति ” मन्त्रेण ‘ उक्तामिति ’ उक्तव्य गच्छति । सर्वे प्रवर्ग्यकर्तारोऽनेन मन्त्रे-
णोक्तमेषुस्वर्यम् । अयमय मन्त्रमागम्य तापमन्त्र-पाप्मं वै तमः पाप्मानमेव तमोऽपहृते इति ।
मात्रित्वेनैतत्तावत् पाप्मकात्र तम इत्यनेनोच्यते । ‘ यद तमः ’ उपरि उक्तानां तमेति तद्वाक्यव्याप्यम् ।
अन. ‘ पाप्मानं पाप्मकात्रमेव ’ तम आहृते ’ इति वाचि । अथ द्वितीयपादमनूप व्याचष्टे-स्वः पश्यन्तेऽ
उत्तमं प्रतिनिष्ठनीति । ‘ अयं वै ’ अयं यज्ञ भूगोत्रं ‘ अद्वयं ’ मामुदीच्य सत्तावान् ‘ उत्तरः ’
उपरिदेशात् । तन्माद्वोत्तरादनेनयमेव लोकं प्रतिनिष्ठनीति वा । ‘ अग्निश्चेव लोके प्रतितिष्ठति ’ प्रतिष्ठिता
भवति । अयोत्तराद्विमनूप व्याचष्टे-देवन्देवत्रा० प्रतिनिष्ठनीति । अग्निन् चैव प्राप्य येन निर्दिष्टं यन्मूर्त्याभक्त-
मुत्तमं ‘ योनिः ’ अमात्रेण स्वर्गो लोकः । तथा च चाणोऽनेनानेन तापमन्त्रेण स्वर्गलोक एव ‘ प्रतिनिष्ठति ’
प्रतिष्ठितो भवति । अनेन मन्त्रेण चाबालदेशादृक् तावत्समिदं शान विरते-अनपेक्षमेत्याह० समिधमिति ।
‘ अनपेक्षं ’ अपेक्षा पृथक्प्रागप्येक्षणमभूत्वा एव हवनीयादश प्राप्य तस्मिन्नाहवनीये एका ‘ समिधः ’ ‘ समि-
दमि ” इत्यनेन मन्त्रेणाभ्यादधाति । एतया समिधया यन्निवेन समिधे मदीयवति । न च समिद्धोऽग्नि एन यज्ञ-
मान तेजसा दीप्या समिधे प्रशशयति, यत्प्रमानमेवैव मवनीयर्थः ॥ २८ ॥

अथ प्रवर्ग्यतद्वाशने उक्ते, अयं मौष्ये अहनि कश्चिदग्निर्मन्त्राख्य याग विरते-अयं प्रसुते दधिघर्मेण

१-२-३-“ सर्वे प्रवर्ग्यकर्तारोऽनेन मन्त्रेणोक्तमेषुस्वर्यम् । अयं वै लोकोऽग्न उत्तरः । अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति । “ द्वे देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ”-इति । स्वर्गो वै लोकः सूर्यो ज्योतिरुत्तमम् । स्वर्ग एव लोकोऽन्ततः प्रतितिष्ठति । अनपेक्षमेव आहवनीये समिधमभ्यादधाति-“ समिदमि तेजोऽसि तेजो मयि पेक्षित् ”-इति । आशिपमेवैतद्वाशास्ते ॥ २८ ॥

निष्केवल्यथै सुवनं यन्माध्यन्दिनथै सुवनथै स्तुष्टुर्वैनमेतद्वागे
 प्रीणाति स्तुते माध्यन्दिने पुवमाने प्राणो वे माध्यन्दिनः पुवमानः
 प्राणमेवास्मिन्नेतद्दधात्यग्निहोत्रहवण्या सुसम्वाऽएतद्यज्ञानां युदग्निहोत्रथै
 शीर्षस्तन्मुखन्दधाति ॥ २९ ॥

माध्यन्दिनं मवने । एतद्वा इन्द्रस्य निष्केवल्यं मवलम् । यन्माध्यन्दिनं सुवनम् । स्तुष्टुर्वैनमेतद्वागे
 प्रीणाति । स्तुते माध्यन्दिनं पुवमान । प्राणो वे माध्यन्दिनः पुवमानः । प्राणमेवास्मिन्नेतद्दधाति ।
 अग्निहोत्रहवण्या । सुसम्वा यज्ञानाम् । यन्निग्नेत्रम् । शीर्षस्तन्मुखं दधाति ॥ २९ ॥

सुऽआनीयमानऽआह । होतव्यं दस्व युते व्याघ्रमिति वृद्धने ह्युत्र
होताऽयोपोत्तिष्ठन्नाह आतुष्टं हविमिति आतुष्टं हि भवत्यतिक्रम्याश्वा-
व्याह दधिघर्मस्य यजेति वृषदकृते जुहोत्यनुषदकृतऽआहरति भक्षं तं
यजमानाय प्रयच्छति ॥ ३० ॥

सुऽउपहृयमिष्ट्वा भक्षयति । मयि त्युदिन्द्रियमृहदित्यंतद्वाऽइन्द्रिय-

स आनीयमान आह—“ होतव्यं दस्व यते वाचम् ”—इति । वृद्धे ह्यत्र होता । अयोपोत्ति-
ष्ठन्नाह—“ आतुष्टं हविः ”—इति । आतुष्टं हि भवति । अतिक्रम्याश्वाव्याह । दधिघर्मस्य यजति ।
वृषदकृते जुहोति । अनुषदकृते आहवति भक्षम् । ॥ यजमानाय प्रयच्छति ॥ ३० ॥

स उपहवमिष्ट्वा भक्षयति—“ मयि त्युदिन्द्रियं मृहत् ”—इति । एतद्वा इन्द्रियं मृहत् । य एष

इय दधिरघर्मस्य वाचं भोजनं चोक्तम् । अयं तस्य याम्यैव विरितसुरह—मऽ आनीयमानऽ
यजमानाय प्रयच्छतीति । सोऽर्घ्यं आनीयमाने दधिरघं सुगतिस्थमानं “ होतव्यं दस्व यते
वाचम् ” इति सूत्रान् । अन्त्यारमर्थ—हे होता । तद्दस्व भवि । ‘ त ’ तव दधिरघर्मप्रहणसमये ‘ यन् ’
‘ वच ’ वचन्य अर्पयति । प्रेषातेत्यत्र ऋषिर्वा होतृणा पालन्यत्र किं कारणं वदन्वति चोचन । इत्याशङ्क्याह—
अत्राभिन्नु समये होतृणा वदने हि । यत्र च वृत्तमयं यजति हि । न तु भवति यजति वा ।
तथाहि—“ होतव्यं दस्व ” इत्युक्तं होता “ उत्तिष्ठ—उत्तिष्ठत ” इत्याहुः त्रय । तस्याश्वायमय—
हे अर्घ्यमुपहृतय “ उत्तिष्ठत ” उत्तिष्ठता भवत । तत्र च अयं यजमान “ यजिषिणं दधिरघर्म-
मवाप्तुं अर्पयति । यदि अनी आतुष्टं पक् ताह जुहोति । यदि अघ्रात अयम् । तत्र सुरेण
तूगोमुनिविशत । तथा चाभिवदन्मन्त्रं होता क्रिमाणवान् “ होतव्यं दस्व ” इत्यत्र प्रय हृषत् ।
अघ्राततर अर्घ्यं “ उपोत्तिष्ठन् ” आम्नादुष्टं निष्त् “ आतुष्टं हवि इति होतार प्रयाह । हे होता !
आतुष्टं हवि इति तस्यार्थः । “ हि ” यस्मात्, दधिरघमारय हवि “ आतुष्टं ” परिपक्वं भवति ।
‘ तस्मात् ’ आतुष्टं हवि इति होतरे निवर्त्येत्यर्थः । एवमुक्त्वा दक्षिणा “ अतिक्रम्य ” आश्रयाभावात् तद्वा
प्रधात्राविते सति “ दधिरघर्मस्य यज ” इति इमं प्रेषमाह ब्रह्मन् । ततो याज्याने “ वृद्धने ” सति अत्रि-
होत्रहृत्वा तद्वि “ जुहोति ” । एव वृषदकृतानुषदकृतयो रिति कतिपयं शिष्टं “ यज ” मन्त्रार्थ-
माहवति । यजमानसमीपं गमयति । आहव्यं च “ त ” मत्तं “ यजमानाय प्रयच्छति ” ददति ॥ ३० ॥

‘ स ’ यजमान अर्घ्यपरिपक्वमिष्ट्वा “ अर्घ्यं उपहृष्य ” इत्येवमुपहृष्य याज्या कृत्वा “ मयि त्युदि-

१-होतव्यं दस्व यते वाचमिष्ट्वा वृद्धने ह्युत्र होता । दधिघर्मस्य यजेति । का श्री सू १० । २० ।

२-इयं मयिष्य वाशिनाय प्रयच्छति । मत्तं चोचनम् । का श्री सू २६ । १३० । १३१ ।

३-इत्येव यजेति सवयमाला समुपहृष्य भक्षयति यजमानम् । का श्री सू १० । २१ । मयि त्युदिति भक्षयन् ।
विविधे सति महवति । का श्री सू २६ । १५२ । १५३ । प्रणम्य वृद्धो ह्यत्र । का श्री सू १० । २२ । अदी-
शितानां प्रयजमानं यजमानो वेति विज्ञेय । दक्षितानां तु यजमानं एव न यजमानं इत्यर्थः ।

(१) अधातो दक्षिणानाम् । (नाथ्) सुवर्णं हिरण्यं शतमान-
म्रह्मणे ददात्यासीनो वै ब्रह्मा यशः शयानं हिरण्यन्तुस्मात्सुवर्णं
हिरण्यं शतमानम्रह्मणे ददाति ॥ ३२ ॥

(त्यु) अथ येषां धर्मदुष्टा । तामध्वर्युवे ददाति तप्त इव वै धर्मस्तप्त-
मिवाध्वर्युर्निष्कामति तस्मात्तामध्वर्युवे ददाति ॥ ३३ ॥

अथ प्रवर्गार्हभूतं दक्षिणाद्रव्यदानम् ।

अयानो दक्षिणानाम् । सुवर्णं हिरण्यं शतमानं ब्रह्मण ददाति । आसीनो वै ब्रह्मा । यशः शयानं
हिरण्यम् । तस्मात्सुवर्णं हिरण्यं शतमानं ब्रह्मणे ददाति ॥ ३२ ॥

अथ येषां धर्मदुष्टा । तामध्वर्युवे ददाति । तप्त इव वै धर्मः । तप्तमिवाध्वर्युर्निष्कामति । तस्मा-
त्तामध्वर्युवे ददाति ॥ ३३ ॥

(त्वु) अथ यैषा यजमानस्य व्रतदुषा । ताथ्यं होत्रे ददाति यज्ञो वै होता यज्ञो यजमानस्तुस्मात्ताथ्यं होत्रे ददाति ॥ ३४ ॥

(त्वु) अथ यैषा पुत्न्यै व्रतदुषा । तामुद्रातृभ्यो ददाति पत्नीकुर्मैव याऽएतेऽत्र कुर्वन्ति यदुद्रातरस्तुस्मात्तामुद्रातृभ्यो ददाति ॥ ३५ ॥

(त्वु) अथैतद्वै । (द्वाऽआ) आयुरेतज्ज्योतिः प्रविशति युऽएतमुनु वा हूते भक्षयति वा तस्य व्रतचर्या या सृष्टौ ॥ ३६ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १४।२।२ ॥ (३-१) ॥

अथ यैषा यजमानस्य व्रतदुषा । ता होत्रे ददाति । यज्ञो वै होता । यज्ञो यजमानः । तस्मात्ता होत्रे ददाति ॥ ३४ ॥

अथ यैषा पुत्न्यै व्रतदुषा । तामुद्रातृभ्यो ददाति । पत्नीकुर्मैव वा एतेऽत्र कुर्वन्ति-यदुद्रातारः । तस्मात्तामुद्रातृभ्यो ददाति ॥ ३५ ॥

अथैतदा आयुः, एतज्ज्योतिः प्रविशति । य एतमुनु वा हूने । भक्षयति वा । तस्य व्रतचर्या-या सृष्टौ ॥ ३६ ॥

अर्थे होत्रे देवा दक्षिणामह-अथ यैषा यजमानः होत्रे ददातीति । 'अथ' अथर्ववेदान्तस्य 'या एषा यजमानस्य व्रतदुषा' प्रत्यर्थस्य पक्षो दोषो भवति 'ता होत्रे' दद्यात् । अथेति सार्वभौमिधाय, उत्तमार्थे निगमयति-यज्ञो वै होता० होत्रे ददातीति । वयस्कारेण हि सर्वाणि हविषि हवन्ति । अतस्त्वन्मात्रात्वेन तत्तुल्यं प्राशान्यात् 'होता यज्ञो वै' यज्ञमन् एव । यजमानोऽपि वल्लस्य स्वामिबाण यज्ञमन् । अतो यजमानार्था गौरिषि यज्ञमिका । तस्या उभयोर्वैशामकत्वसाम्यात् । यजमान्यत् ॥ ३४ ॥

अथोद्रातृणां दक्षिणादान विधाय तदुपराग निगमयति-अथ यैषा पुत्न्यै व्रतदुषा० ददातीति । 'अथ' होत्रे दानातर 'पुत्न्यै' पुत्न्यर्थे 'व्रतदुषा' व्रतार्थस्य पक्षो दोषो 'या एषा' गौ । 'तामुद्रा-तृभ्य' प्रस्तोत्रप्रमुखेभ्यः सान्नेभ्यो दद्यात् । 'यत्' य 'उद्रातार' अथर्ववेदान्तस्य 'पत्नीकुर्मैव' तस्य स्वर्गस्य कर्माचरति । यज्ञा मुग्धैः त्रिदिव्यैः पुत्नीभिश्च कर्म 'एते कुर्वन्ति' अतः पुत्नीभ्यस्तत् गौ तेषां योष्या । 'तामात्' प्रतिगद्यप्रतिगहीतो पुत्नीसप्तसान्यान् 'ता' गा 'उद्रातृभ्य' दद्यात् ॥ ३५ ॥

ब्रह्मणान्तरेण एतद्ब्रह्मणाध्ययनदर्यापुष्टानयोराग्नेन हूतौका व्रतचर्यामप्यतिश्रुति-अथैतद्वाऽआ० व्रतचर्या या सृष्टाविनि । निदमेतत् ॥ ३६ ॥

एति श्रीनादगर्ग्यविरचितेन मातृवर्षे वेदार्थप्रसारे भाष्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्दशे काण्डे

तदन्तर्भूते प्रथमे प्रवर्षकाण्डे तृतिरेऽध्याये प्रथमे ब्राह्मणम् ॥ १४ (१) । ३ । १ ॥

सुखेयाम्बाऽएष भूतानाम् । (१९) सुखेयान्देवानामात्मा बुधज्ञस्तस्य
सम्बुद्धिमुतु बुजमानः प्रजया पशुभिर्ऋक्ष्यते वि वाऽएष प्रजया पशुभि-
र्ऋक्ष्यते यस्य घर्म्मो विदीर्ष्यते तत्र प्रायश्चित्तिः ॥ १ ॥

अथ धर्ममेवे प्रायश्चित्तम् ।

सर्वेषां वा एष भूतानां सर्वेषां देवानामात्मा—यद्यज्ञः । तस्य समृद्धिमनु यजमानः प्रजया पशुभिर्नृण्यते । वि वा एष प्रजया पशुभिर्नृण्यते यस्य धर्मो विद्वार्यते । तत्र प्रापश्चिन्तिः ॥ १ ॥

रथ तुनीये धर्मोन्मादनमुत्तम् । अथ चतुर्थे न्यप्रायश्चित्तमुच्यते । तत्र तावत् प्रायश्चित्त कर्तव्यमिति विविक्षुः, उपोद्गातयन तदुपाशयति—सर्वेषां शाऽप्य भूतानां० तत्र प्रायश्चित्तिरिति । 'यत्' य अथ 'यत्' 'यत्' सर्वेषां' एतद् भूतानां भूतजानानां मनुष्यपक्ष्मादीनां प्राणिनां सर्वेषां देवानां इन्द्रादीनां च 'आत्मा' इत्यस्य यज्ञविद्यानाराणामरूपत्वानिषात् । तथा च स्मर्यते—“अग्नौ प्रास्ताऽऽहुनि सम्प्रादादित्यसुप-
निषत् । सदित्यजानयन् वृष्टिहृत्तत्र प्रजा” —(म. सू. ३. ७९) इति । 'तस्य' तथाविधस्य यज्ञस्य 'समृद्धि' सत्तां 'अनु' पश्चान् यन्मान् 'यज्ञफलभूतया' 'प्रथया' पुत्राणां भिरनया गणादिभिः 'पटुभिश्च' 'क्रय्यते' समृद्धो भवति । 'यस्य' एतद् यन्मातम्य यत् 'धर्म' महावीर 'विदीयते' निदधते । 'यस्य' यन्मान् यज्ञावस्थित्येन समृद्धयभावात् स्वयमपि प्रतापस्थादिभिः व्यूष्यते' अज्ञे बहीनो भवति । तस्मात् महावीरं विदीर्णे सति 'प्रायश्चित्ति' विकल्प्य समाधानलक्षण प्रायश्चित्तान्य कर्म वक्ष्यमाणं कुर्यात् । तदुक्तं वाचास्पनेन सूत्रहृता—“धर्मभेदे यथोक्तम् । उपात्तान्य कुर्यात् । अभिप्रेतं चोत् । स्वाहा प्रागेत्य साधिविनिर्णय इति दूषाद्वृत्तिमाद्यामुत्तमां च मनसं काममाहु निमित्ति” —(वा. श्री. सू. २१. १४४-१४७) इति । अन्त्यामर्थ—प्रदर्शयाम्य महावीरस्य भेदे सति तं सति च अन्यथा यज्ञा समस्तस्य अन्य महावीरं पूर्ववत् कुर्यात् । अभिप्रेतं द्वितीयेन तृतीयेन वा महावीरिणं तु प्रहजन् कुर्यात् ।

१-सूत्राद इति च स्वशाठमनुसूय बोध्यम् ।

२-चतुर्थे इत्यर्थे काण्डवाक्यमनुश्रित्यैव । तत्रम् ।

३-पद्मनेत्रं यदोष्णम् । का श्री सु २६ । १४८ । वरोष्णमिच्छाया कान्वायन-“य ऋते विद्मि भवेत्तु पञ्च
तृद । मया सा सपि मया पुत्रमुत्पत्त्या विमुक्त पुत्र मे व पश्येत्” । का श्री सु २५।१३६। वरुणा भूमिर् नैमि
४-पदे जट्ट कालायन-“भूमिमेवमवस्थाना मममयाय । भूमाम पुत्रे वृक्षोर्ना जेष्टि य निदनामिति मृग्य
मममिन्द्रे” । का श्री सु २५ । १३५ । “मममयाय वतुञ्जि वत कुडिने” । का श्री सु २५ । १३७ ।
५-दक्षिणमर्कतजट्ट वतुञ्जि वत इत्यर्थ । तस्य (३४ या स व ८ क ५४) “वरोष्णमिच्छा” इत्यमरः “सदिल
सु ।” (५५) इव । वरुणिहामस्तु स वा एतत्तुर्वर्क । जट्टोऽस्य पदं नकुपेति मेलनेनार्थक नैमिषि-
कदेशयोः । अथा “वृषदागव्यदोऽस्तुपदा विद्धा मय्यज्रेति” । का श्री सु २५ । १४६ । वृषदागव्यदोऽस्मिन्नेति
। का श्री सु २५ । १४७ । स वद-“इति संयत्तपयते” । का श्री सु २५ । १४८ । इति सूत्रमन्तः । १४९ ।
ममवति सतिममया इति क मय कम्” । “मतिना प्रमथ्यतेति क मयवत्” । का श्री सु २५ । १४८ । १४९ ।
मोमेयोपमानं वदेका मयकलः दुःखा मयवत् इति नापयति । अथाऽर्थे मुखात्” । का श्री सु २५ । १४८ । १४९ ।
ममयायुपगतं सममपयति । न मममयेवपत् । इति कर्क । कुत्वात् नैमिषात् कम्पुतिरभावात् । आहवनीय प-

पूर्णाहुतिर्ब्रूहोति । सर्वं च पूर्णम् । सर्वैर्णैवैतद्रिपज्यति यत्किञ्च
विवृढं यजुस्य ॥ २ ॥

स्वाहा प्राणेभ्यः साधिपतिकेभ्यऽडुति । मनो वै प्राणानामधिपति-
र्मनसि हि सर्वे प्राणाः प्रतिष्ठितास्तन्मनसैवेतद्रिपज्यति यत्किञ्च
विवृढं यजुस्य ॥ ३ ॥

पृथिव्यै स्वाहेति । पृथिवी वै सर्वेषां देवानामायतनम् । तद्देवताभिर्भिपज्यति यत्किञ्च
विवृढं यजुस्य ॥ ४ ॥

पूर्णाहुतिं ब्रूहोति । सर्वं वै पूर्णम् । सर्वैर्णैवेतद्रिपज्यति । यत्किञ्च विवृढं यजुस्य ॥ २ ॥

“स्वाहा प्राणेभ्यः साधिपतिकेभ्यः”-इति । मनो वै प्राणानामधिपतिः । मनसि
हि सर्वे प्राणाः प्रतिष्ठिताः । तन्मनसैवेतद्भिपज्यति । यत्किञ्च विवृढं यजुस्य ॥ ३ ॥

“पृथिव्यै स्वाहा”-इति । पृथिवी वै सर्वेषां देवानामायतनम् । तद्देवताभिर्भिपज्यति । यत्किञ्च विवृढं यजुस्य ॥ ४ ॥

भेदतद्वानक्षिप्यर्षं “स्वाहा प्राणेभ्यः” इत्यादिषु द्वादशसंख्यायां आहुतीं ब्रूतेति । तामामावाहृतमां च
“मनस काममादत्तिम्” इति मन्त्राभ्यां, आचम्यर्ग्या मुखा पूर्णाहुतिं ब्रूतेति ॥ १ ॥

मन्त्राणां पूर्णाहुतिं विधानं स्तौति-पूर्णाहुतिर्ब्रूहोति० यजुस्येति । अस्या पूर्णाहुते अपि मन्त्र
दर्शयिष्यते । तेन मन्त्रेण याच्यर्ग्या मुखा ‘पूर्णाहुतिं’ ब्रूतेति । ‘पूर्णं’ परंपूर्णं यच्च तत्सर्वं वै सर्व-
आदामकम् । अत्र पूर्णवगुणविशिष्टया आहुत्या प्रापक्षितं कुर्वन्, यजुस्यपि यत् किञ्चित् अगन्तव्यं ‘विवृढं’
विकलं मन्त्रं व्याप्नोति । “एतत् सर्वं वै” वस्तुनातेन ‘भिपज्यति’ इति सति । “भिपज् चिद्विन्मया”-
(धा पा कण्ठ्या० २४) इति धातु ॥ २ ॥

अस्या पूर्णाहुतां जनयति “उपोदहेता आहुतीर्ब्रूतेति”-इति वाक्यपाठः (अ २।१।१५)
इति वाक्येन उपोदहादन्तयो होतव्या इति विज्ञापयति । तानमन्त्रां पूर्णाहुतिश्चतुर्दशी । प्रथमं तदमन्त्राणां
महावीरमेदन्तव्यैकैक्यमप्राधान्यं साधनमस्तीति दर्शयितुं तान् उभेनान्तरं व्याचष्टे-तत्र प्रथमं मन्त्रं पूर्णा-
हुतीं करणभूतं अनन्तरं तत्र भेदव्यवहारमाह-स्वाहा प्राणेभ्यः साधिपतिके० यजुस्येति । अपिच-
सहितम् ‘प्राणेभ्यः’ इदं हवि स्वतामि इति मन्त्रार्थः । तत्र कोऽपि प्राणानामधिपतिरिति चेत् उच्यते-
‘मनो वै’ सुभाषयतेऽन्त्यायनं आत्तरं इष्टिं यजुः ‘प्राणानां’ वचुतर्दानमपिचिदं दर्शितम् । तेषामन्त्र-
व्यतिरेकान्ता मनसा हि यनैव विद्यप्रकाशनमर्थदर्शनम् । तन्मन्त्रम् मन्त्रे यधिपतिरादेन मनसो निरद-
त्तात् सर्वैव तांभनं । शिष्टं पूर्वेण समानम् ॥ ३ ॥

अपि द्वितीयमन्त्रमाह व्याचष्टे-पृथिव्यै स्वाहेति० यजुस्येति । “पृथिवी स्वाहा” इति द्वितीयो
मन्त्रः (न प्रश्नितः) ‘पृथिवी’ । सा तु ‘सर्वेषां देवानामायतनम्’ भिपज्यमाना इति श्रीहरणाय तेन
सर्वदा अवस्थानात् पृथिव्यामादायतनम् । तज्जम्बान् पृथिवी स्वाहा इति मन्त्रेण भवतिरेव देवताभि-
रित्यादेरिति ॥ ४ ॥

(स्या) अग्नये स्वाहेति । (त्य) अग्निर्वै सुर्वेपान्देवानामात्मा तत्सु-
र्वाभिरेवैतद्देवताभिर्भिपज्यति यत्किञ्च विवृढं यज्ञस्य ॥ ५ ॥

(स्या) अन्तरिक्षाय स्वाहेति । (त्य) अन्तरिक्षमै सुर्वेपान्देवाना-
मायुतनन्तत्सुर्वाभिरेवैतद्देवताभिर्भिपज्यति यत्किञ्च विवृढं यज्ञस्य ॥ ६ ॥

वायवे स्वाहेति । वायुर्वै सुर्वेपान्देवानामात्मा तत्सुर्वाभिरेवैतद्देव-
ताभिर्भिपज्यति यत्किञ्च विवृढं यज्ञस्य ॥ ७ ॥

दिवे स्वाहेति । द्यौर्वै सुर्वेपान्देवानामायुतनन्तत्सुर्वाभिरेवैतद्देवता-
भिर्भिपज्यति यत्किञ्च विवृढं यज्ञस्य ॥ ८ ॥

सूर्याय स्वाहेति । सूर्यो वै सुर्वेपान्देवानामात्मा तत्सुर्वाभिरेवैत-
द्देवताभिर्भिपज्यति यत्किञ्च विवृढं यज्ञस्य ॥ ९ ॥

“ अग्नये स्वाहा ”—इति । अग्निर्वै सर्वेषां देवानामात्मा । तत् सर्वाभिरेवैतद्देवताभिर्भिप-
ज्यति । यत्किञ्च विवृढं यज्ञस्य ॥ ५ ॥

“ अन्तरिक्षाय स्वाहा ”—इति । अन्तरिक्षं वै सर्वेषां देवानामायुतनम् । तत् सर्वाभिरेवैतद्देव-
ताभिर्भिपज्यति । यत्किञ्च विवृढं यज्ञस्य ॥ ६ ॥

“ वायवे स्वाहा ”—इति । वायुर्वै सर्वेषां देवानामात्मा । तत् सर्वाभिरेवैतद्देवताभि-
र्भिपज्यति । यत्किञ्च विवृढं यज्ञस्य ॥ ७ ॥

“ दिवे स्वाहा ”—इति । द्यौर्वै सर्वेषां देवानामायुतनम् । तत् सर्वाभिरेवैतद् देवताभि-
र्भिपज्यति । यत्किञ्च विवृढं यज्ञस्य ॥ ८ ॥

“ सूर्याय स्वाहा ”—(वा. सं. ३९।१) इति । सूर्यो वै सर्वेषां देवानामात्मा । तत् सर्वाभि-
रेवैतद् देवताभिर्भिपज्यति । यत्किञ्च विवृढं यज्ञस्य ॥ ९ ॥

अयं तृतीय मन्त्रमनूय व्याचष्टे—अग्नये स्वाहेति० यज्ञस्येति । ‘ अग्नि ’ खलु ‘ सर्वेषां देवानामात्मा ’
स्वरूपमनूय । तथा च तैत्तिरीयके—“ ते देवा विम्यतोऽग्निं प्राविशन् तस्मादादुरग्निं सर्वा देवता इति ।
(तै. स. ६ । २ । २) ततश्च य “ अग्नये स्वाहा ” इति मन्त्रे सर्वाभिरेव देवताभिरित्यादि गन्तम् ॥ ५ ॥

अयं चतुर्थ मन्त्रमनूय व्याचष्टे—अन्तरिक्षाय स्वा० यज्ञस्येति ॥ ६ ॥

अयं पंचम मन्त्रमनूय व्याचष्टे—वायवे स्वा० यज्ञस्येति । ‘ वायुः ’ खलु ‘ सर्वेषां देवानामात्मा ’ स्वरूपम् ।
तस्य सर्वेषां तदावामहेतुत्वात् ॥ ७ ॥

अयं षष्ठ मन्त्रमनूय व्याचष्टे—दिवे स्वादे० यज्ञस्येति । ततश्च “ दिवे स्वाहा ” इति मन्त्रेऽग्न्यादि
पूर्ववत् ॥ ८ ॥

अयं सप्तम मन्त्रमनूय व्याचष्टे—सूर्याय स्वादे० यज्ञस्येति । ‘ सूर्यो वै ’ प्रेरक आदित्यः । खलु ‘ सर्वेषां

दिभ्यः स्वाहेति । दिशो वै सुर्वेपान्देवानामायतनन्तत्सुर्वाभिरेवैतु-
देवताभिर्भिमपज्यति यत्किञ्च विवृढं यज्ञस्य ॥ १० ॥

चुन्द्राय स्वाहेति । चुन्द्रा वै सुर्वेपान्देवानामात्मा तत्सुर्वाभिरेवैतुदे-
वताभिर्भिमपज्यति यत्किञ्च विवृढं यज्ञस्य ॥ ११ ॥

नक्षत्रेभ्यः स्वाहेति । नक्षत्राणि वै सुर्वेपान्देवानामायतनन्तत्सुर्वाभि-
रेवैतुदेवताभिर्भिमपज्यति यत्किञ्च विवृढं यज्ञस्य ॥ १२ ॥

(स्या) अग्न्यः स्वाहेति । (त्या) आपो वै सुर्वेपान्देवानामायतन-
न्तत्सुर्वाभिरेवैतुदेवताभिर्भिमपज्यति यत्किञ्च विवृढं यज्ञस्य ॥ १३ ॥

“ दिभ्यः स्वाहा ”-इति । दिशो वै सर्वेषां देवानामायतनम् । तत् सर्वाभिरेवैतत् देवताभि-
भिपज्यति । यत् किञ्च विवृढं यज्ञस्य ॥ १० ॥

“ चन्द्राय स्वाहा ”-इति । चन्द्रो वै सर्वेषां देवानामात्मा । तत् सर्वाभिरेवैतत् देवताभि-
भिपज्यति । यत्किञ्च विवृढं यज्ञस्य ॥ ११ ॥

“ नक्षत्रेभ्यः स्वाहा ”-इति । नक्षत्राणि वै सर्वेषां देवानामायतनम् । तत् सर्वाभिरेवैतत्
देवताभिभिपज्यति । यत्किञ्च विवृढं यज्ञस्य ॥ १२ ॥

“ अग्न्यः स्वाहा ”-इति । आपो वै सर्वेषां देवानामायतनम् । तत् सर्वाभिरेवैतत् देवताभि-
भिपज्यति । यत् किञ्च विवृढं यज्ञस्य ॥ १३ ॥

देवानामात्मा' स्वरूपभूत । तथा च मन्त्रान्तर “ सर्वेषामा जगतन्मस्तुपथ ” (भा. स. । १३।४६) इति ।
गतमन्यत् ॥ ९ ॥

इयं पृथिव्यादयस्त्रयो लोका तदग्निशयका अग्निर्वस्तु । सूर्यश्चेत्येत ज्यो देवा गन्तमैरे प्रणिपारिता ।
अथ तेषु लोकेषु व्याप्य कर्ममात्रा दिगादाना च नि सपादनसुखैर्मनैरे क्रियते । तत्र “ दिभ्यः स्वाहा ” इति मन्त्र
सार्वभौम्याच्छेद-दिभ्यः स्वाहेति० यज्ञस्येति । प्राथ्याया ‘ दिश ’ खड्ड ‘ सर्वेषां देवानामायतन ’
स्थानम् । प्रात्पश्चिमादिव्यवहारायमग्निरिति वान् । अथवा इन्द्रादीनां प्रामादिर्दिगाशब्दाद् दिशा देवायनन वान् ।
गतमन्यत् ॥ १० ॥

चन्द्राय स्वाहेति यज्ञस्येति । ‘ चन्द्र ’ मोक्षदान खड्ड ‘ सर्वेषां देवानां ’ ‘ आत्मा ’ स्वरूपभूत असृष्टमपत्यन
तेषामोच्यवान् । तथा च मन्त्रान्तर “ यमादित्याऽऽगुमात्वापयति यमशित्तमभितय निवति ” इति ॥ ११ ॥

अपान्य मन्त्रमन्यत् ‘ याचणे-नक्षत्रेभ्यः स्वाहेति० यज्ञस्येति । ‘ नक्षत्राणि ’ तारका खड्ड ‘ सर्वेषां
देवानामात्मा ’ स्वरूपभूता तथा तद्गृह्यकाम्त्वान् । तथा च श्रुते “ देवगृहा वै नक्षत्राणि ” इति । अन्य
तु मुहूर्तकरोन देवक प्रपन्नान् तानां ज्योतीनि नक्षत्राणि इति वर्णयति । तत्र श्रुतिनियुद्धादिति-“ सुहृता वा
एतानि ज्योतीनि दक्षभृताणि ” (तै. स. ५।१४।१।३) इति वर्णयति । तदानीं तन्मोतीन्यवान्
नक्षत्राणां तदामन्यत् । गतमन्यत् ॥ १२ ॥

अथ समनन्तर मन्त्रमन्यत् व्याचष्टे-अह्यः स्वाहेत्यापो० यज्ञस्येति । ‘ अप ’ उदक्त खड्ड ‘ सर्वेषां
देवानामायतन ’ निवासस्थानं तेषामनृतमपशरीरत्वान् । अनृतस्य चाविकारात्त्वान् । गतमन्यत् ॥ १३ ॥

व्वरुणाय स्वाहेति । व्वरुणो वै सर्वेषां देवानामात्मा तत्सुर्व्याभिरेवै-
तद्देवताभिर्भिपज्यति यत्किञ्च व्विवृढं यज्ञस्य ॥ १४ ॥

ताभ्यै स्वाहा पूताय स्वाहेति । (त्यु) अनिरुक्तमुनिरुक्तो वै प्रजापतिः
प्रजापतिर्यज्ञस्तुत्प्रजापतिमेवैतद्यज्ञमभिपज्यति ॥ १५ ॥

त्रयोदशैताऽ आहुतयो भवन्ति । त्रयोदशैव मासाः सम्प्रसरस्य सम्प्र-
सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञस्तुत्प्रजापतिमेवैतद्यज्ञमभिपज्यति ॥ १६ ॥

“ व्वरुणाय स्वाहा ”-इति । व्वरुणो वै सर्वेषां देवानामात्मा । तत् सुर्व्याभिरेवैतत् देवताभि-
भिपज्यति । यत्किञ्च विवृढं यज्ञस्य ॥ १४ ॥

“ ताभ्यै स्वाहा पूताय स्वाहा ”-(वा. सं ३९ । २) इत्यनिरुक्तम् । अनिरुक्तो वै
प्रजापतिः । प्रजापतिर्यज्ञः । तत् प्रजापतिमेवैतद्यज्ञं भिपज्यति ॥ १५ ॥

त्रयोदशैता आहुतयो भवन्ति । त्रयोदशैव मासाः संवत्सरस्य । संवत्सरः प्रजापतिः । प्रजा-
पतिर्यज्ञः । तत् प्रजापतिमेवैतत् यज्ञं भिपज्यति ॥ १६ ॥

अथान्य मन्त्रमनूय न्याचष्टे-व्वरुणाय स्वाहेति० यज्ञस्येति । व्वरुणः ' व. उ. देव दुर्गन्माहूतवान्
' सर्वेषां देवानामात्मा ' स्वरूपभूतः । गन्मन्यत् । यज्ञः “ पृथिव्यै स्वाहा ” इत्यादयो मन्त्रा एव व्याख्येयाः ।
पृथिव्यतरिक्षमुदिगा “ पृथिव्यै स्वाहा ” इत्यादिमन्त्राभ्यामेव सर्वदेवाय नमः प्रतिक्रान्तं तदुपपादनं “ अग्नये
स्वाहा ” इत्यादिमन्त्राभ्यामेव क्रियते अग्निवायुसूर्यचन्द्रनेत्राव्वरुणानां पृथिव्य चन्द्रिष्टान्वाण्ड उक्तप्रकारेण
इत्येते सर्वेषां देवानां तत्तद्भाष्यान् । अभ्यासायतनमग्नि पृथिव्यादीनि सर्वेषां देवानामायतनानि भवतीति ।
एव च तै. सर्वैर्मन्त्रैः सर्वदेवासवदेव होमं कुर्वन् ‘ सर्वाभिरेव देवताभि. ’ विकल्पस्यागस्य भिपज्यं कृतवान्
भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

अथान्यमन्त्रमनूय न्याचष्टे-ताभ्यै स्वाहा पूताय स्वाहेति० भिपज्यतीति । “ ताभ्यै स्वाहा ”
“ पूताय स्वाहा ” इति मन्त्रयोः पूर्वमेवेति चेन्न कश्चित्प्रतिपक्षः । अर्थो न प्रतीयते । अत एव तन्मन्त्रद्वयं अनिरुक्तं
अविशष्टार्थम् । प्रजापतिश्च ‘ अनिरुक्तो वै ’ सर्वजगदात्मकत्वात्, एकरूपत्वेन निर्वक्तुमशक्यः । अत एव
रक्तेन अनेन मन्त्रद्वयेन ‘ अनिरुक्तः ’ प्रजापतिरुच्यते । स एव प्रजापतिर्यज्ञः ओशाव्यादिसप्तदशाक्षर रूपेण यज्ञे
अवस्थानात् । ततश्चा ‘ एतत् ’ एतेन मन्त्रद्वयेन प्राजपन्त्यात्मकमेव ‘ यज्ञं भिपज्यति ’ चिन्तयति ॥ १५ ॥

इत्य “ पृथिव्यै स्वाहा ” इति त्रयोदशमन्त्राणां मेषज्यहेतुत्वव्याख्यानेन प्रा विधत्तनिर्गोपमाश्रयमुक्तम् । अथ
तन्मन्त्रमाध्यहोमं विधाय स्तौति-त्रयोदशैताऽ आहुतयो भवन्ति० भिपज्यतीति । ‘ एता ’ “ पृथिव्यै
स्वाहा ” इत्यादिमन्त्राभ्यामत्रयोदशमन्त्राणां हर्ता भवतीति । महावीर्येण प्राप्तव्यार्थं पुत्रादियर्थः । ‘ संवत्सरस्य

वाचे स्वाहेति । मुखमेवास्मिन्नेतदधाति प्राणाय स्वाहा प्राणाय
स्वाहेति नासिकेऽपुषास्मिन्नेतदधाति चक्षुषे स्वाहा चक्षुषे स्वाहेत्यु-
क्षिणीऽपुषास्मिन्नेतदधाति श्रोत्राय स्वाहा श्रोत्राय स्वाहेति कर्णा-
पुषास्मिन्नेतदधाति ॥ १७ ॥

सुतेता आहुतयो भवन्ति । सप्त वा ऽहमे शीर्ष्यन्प्राणास्तानेवास्मि-
न्नेतदधाति पूर्णाहुतिमुत्तमाहुद्वेति सर्व्वमे पूर्णं सुर्व्वेष्वेतद्विपश्यति
यत्किञ्च विवृष्टं यज्ञस्य ॥ १८ ॥

“ वाचे स्वाहा ”-इति । मुखमेवास्मिन्नेतदधाति । “ प्राणाय स्वाहा प्राणाय स्वाहा ”-
इति । नासिके एवास्मिन्नेतदधाति । “ चक्षुषे स्वाहा चक्षुषे स्वाहा ”-इति । अक्षिणी
एवास्मिन्नेतदधाति । “ श्रोत्राय स्वाहा श्रोत्राय स्वाहा ”-(बा. सं. ३९।३) इति ।
कर्णवास्मिन्नेतदधाति ॥ १७ ॥

सर्वा आहुतयो भवन्ति । सप्त वा इमे शीर्ष्यन्प्राणाः । तानेवास्मिन्नेतदधाति । पूर्णाहुति-
मुत्तमा हुद्वेति । सर्व्वे पूर्णम् । सर्व्वेष्वेतद्विपश्यति । यत् किञ्च विवृष्टं यज्ञस्य ॥ १८ ॥

अग्नेश्च वै माता ' वैत्र्या दादय, अग्नेश्चोऽपि माता । अन आहुतात् अग्नेश्चोऽपि माता अग्नेश्चो-
मातामकं सर्व्वतर एव तपसिद्वयो भवति । स एव ' सर्व्वतर प्रवायते ' अद्वैताद्वये सर्व्वतरपरं
गमनपरं तस्यावस्थानम् । एतन्नोक्तमित्येवमाह सायणम् । स एव ' प्रवायति ' इत्युक्तम् । तत्तन्मात्रं
प्रवायन्मात्रमेव ' यज्ञ ' ' एतन् ' एतया अग्नेश्चोऽपि माता उक्तेन पारंपर्येण ' निवर्तते ' ॥ १९ ॥

अयाम्ना मन्त्रादुत्पद्यमाने तमसा कमेन व्यावृत्-तत्र प्रथम मन्त्रमक्षु, तत्रत्य प्रयोजन दर्शयति-
वाचे स्वाहेति मुखमेवास्मिन्नेतदधाति । मन्त्रे वाङ्मनस्य मुखे अवस्थितस्य वाग्निद्विपश्यति तान् अन्त-
र्गम्यन्माता तदिन्द्रिजिष्ठं मुखमात्मने एतेन मन्त्रे ' दाति ' स्थापयति । अथ द्वितीयमन्त्रमत्रो अक्षु
व्यावृत्ते-प्राणाय स्वाहा प्राणाय स्वाहेति नासिके एवास्मिन्नेतदधाति इति । प्राण प्राणान्यारा-
ण्य महर्कमेव प्राणैश्च तत्र नासिकेतिवन्ते । अविश्वतद्विपश्यति तान्मात्रं प्राणैश्चि-
वाग्निद्वि ' वाचे ' एवास्मिन् महावर्कं स्थापितवान् भवति । अथ चतुर्थमन्त्रमत्रो अक्षु व्यावृत्ते-
चक्षुषे स्वाहा चक्षुषे स्वाहेतिपक्षिणी एवास्मिन्नेतदधाति इति । अनेन मन्त्रेण अग्नेः श्रोत्रेण तद्विपश्यति-
चक्षुषिन्द्रियमिन्द्रियेण अस्मिन्मात्रं ' अक्षिणी ' चतुर्दिश्विपश्यति अक्षिण्ये एव स्थापयति । अथ पञ्च-
ममन्त्रमत्रो अक्षु व्यावृत्ते-श्रोत्राय स्वाहा श्रोत्राय स्वाहेति कर्णवास्मिन्नेतदधाति इति । अनेन
मन्त्रेण कर्णवास्मिन्नेतदधाति श्रोत्रेण तद्विपश्यति श्रोत्रेण तद्विपश्यति ' कर्ण एव ' अस्मिन्महावर्कं
स्थापयति ॥ १७ ॥

अथ ण्यमन्त्रमन्त्रमन्त्रेण तान् सप्तमन्त्रादुत्पद्यमाने तमसा कमेन व्यावृत्-तत्र प्रथम मन्त्रमक्षु, तत्रत्य प्रयोजन दर्शयति-
वाचे स्वाहेति मुखमेवास्मिन्नेतदधाति । मन्त्रे वाङ्मनस्य मुखे अवस्थितस्य वाग्निद्विपश्यति तान् अन्त-
र्गम्यन्माता तदिन्द्रिजिष्ठं मुखमात्मने एतेन मन्त्रे ' दाति ' स्थापयति । अथ द्वितीयमन्त्रमत्रो अक्षु
व्यावृत्ते-प्राणाय स्वाहा प्राणाय स्वाहेति नासिके एवास्मिन्नेतदधाति इति । प्राण प्राणान्यारा-
ण्य महर्कमेव प्राणैश्च तत्र नासिकेतिवन्ते । अविश्वतद्विपश्यति तान्मात्रं प्राणैश्चि-
वाग्निद्वि ' वाचे ' एवास्मिन् महावर्कं स्थापितवान् भवति । अथ चतुर्थमन्त्रमत्रो अक्षु व्यावृत्ते-
चक्षुषे स्वाहा चक्षुषे स्वाहेतिपक्षिणी एवास्मिन्नेतदधाति इति । अनेन मन्त्रेण अग्नेः श्रोत्रेण तद्विपश्यति-
चक्षुषिन्द्रियमिन्द्रियेण अस्मिन्मात्रं ' अक्षिणी ' चतुर्दिश्विपश्यति अक्षिण्ये एव स्थापयति । अथ पञ्च-
ममन्त्रमत्रो अक्षु व्यावृत्ते-श्रोत्राय स्वाहा श्रोत्राय स्वाहेति कर्णवास्मिन्नेतदधाति इति । अनेन
मन्त्रेण कर्णवास्मिन्नेतदधाति श्रोत्रेण तद्विपश्यति श्रोत्रेण तद्विपश्यति ' कर्ण एव ' अस्मिन्महावर्कं
स्थापयति ॥ १७ ॥

अथ ण्यमन्त्रमन्त्रमन्त्रेण तान् सप्तमन्त्रादुत्पद्यमाने तमसा कमेन व्यावृत्-तत्र प्रथम मन्त्रमक्षु, तत्रत्य प्रयोजन दर्शयति-
वाचे स्वाहेति मुखमेवास्मिन्नेतदधाति । मन्त्रे वाङ्मनस्य मुखे अवस्थितस्य वाग्निद्विपश्यति तान् अन्त-
र्गम्यन्माता तदिन्द्रिजिष्ठं मुखमात्मने एतेन मन्त्रे ' दाति ' स्थापयति । अथ द्वितीयमन्त्रमत्रो अक्षु
व्यावृत्ते-प्राणाय स्वाहा प्राणाय स्वाहेति नासिके एवास्मिन्नेतदधाति इति । प्राण प्राणान्यारा-
ण्य महर्कमेव प्राणैश्च तत्र नासिकेतिवन्ते । अविश्वतद्विपश्यति तान्मात्रं प्राणैश्चि-
वाग्निद्वि ' वाचे ' एवास्मिन् महावर्कं स्थापितवान् भवति । अथ चतुर्थमन्त्रमत्रो अक्षु व्यावृत्ते-
चक्षुषे स्वाहा चक्षुषे स्वाहेतिपक्षिणी एवास्मिन्नेतदधाति इति । अनेन मन्त्रेण अग्नेः श्रोत्रेण तद्विपश्यति-
चक्षुषिन्द्रियमिन्द्रियेण अस्मिन्मात्रं ' अक्षिणी ' चतुर्दिश्विपश्यति अक्षिण्ये एव स्थापयति । अथ पञ्च-
ममन्त्रमत्रो अक्षु व्यावृत्ते-श्रोत्राय स्वाहा श्रोत्राय स्वाहेति कर्णवास्मिन्नेतदधाति इति । अनेन
मन्त्रेण कर्णवास्मिन्नेतदधाति श्रोत्रेण तद्विपश्यति श्रोत्रेण तद्विपश्यति ' कर्ण एव ' अस्मिन्महावर्कं
स्थापयति ॥ १७ ॥

मनसः काममाकूतिमिति । मनसा वाऽइदं सर्वमाप्तन्तुमुचै-
तद्विषयति यत्किञ्च विवृढं यज्ञस्य ॥ १९ ॥

वाचः सत्यमशीयेति । वाचा वाऽ इदं सर्वमाप्तन्तुमुचैतद्विष-
यति यत्किञ्च विवृढं यज्ञस्य पशूनां रूपमन्नस्य रसो यशः श्रीः
श्रयतां मयि स्वाहेत्याशिषमेवैतदाज्ञास्ते ॥ २० ॥

(स्तेऽय) अथ उचोपशयाञ्च पिष्ट्वा । मात्स्न्या मृदा सत्सृज्या-

“ मनसः काममाकूतिम् ”-इति । मनसा वा इदं सर्वमाप्तम् । तन्मनसैवेतद्विषयति ।
यत्किञ्च विवृढं यज्ञस्य ॥ १९ ॥

“ वाचः सत्यमशीय ”-इति । वाचा वा इदं सर्वमाप्तम् । उचैवेतत् विषयति । यत्किञ्च
विवृढं यज्ञस्य । “ पशूनां रूपमन्नस्य रसो यशः श्रीः श्रयतां मयि स्वाहा ”-(वा.
सं. १९। ४) इति । आशिषमेवैतदाज्ञास्ते ॥ २० ॥

अथ तं धोपशयां च पिष्ट्वा, मात्स्न्या मृदा सत्सृज्य, आहृता करोति । आहृता पथति ।
उत्सादनार्यम् । अथ य उपशययोर्द्वेः स्यात् । तेन प्रचरेत् ॥ २१ ॥

स्वाहा ” इत्यादिमन्त्राभ्याः सतसभ्याः आहृतीर्जुहोति । ‘ सत ’ खड्ग ‘ रमे, हविन् ’ शीर्ष्ण ‘ प्राणाः ’
इन्द्रियाणि । मुख, नासिके, चक्षुषी, श्रोत्रे चेति गोलकपेदात् तेषां समवयम् । अन. एतैर्होति ‘ तानेव ’
प्राणान् अस्मिन्माहावीरे स्यादपति । पूर्णाहुतिमुत्तमां जुहोतीति । आज्यपूर्णया जुष्टा “ मनसः काम-
माकूतिम् ” इति पूर्णाहुतिं जुहुयादित्यर्थः । तदेतत् स्तौति-सर्वं वै पूर्णं विवृढं यज्ञस्येति । एतत्
प्रथमपूर्णाहुतिवाक्यदोषवत् व्याख्येयम् ॥ १८ ॥

अथ पूर्णाहुतिमन्त्रस्यास्य प्रथम पादमन्त्र व्याचष्टे-मनसः काममा० विवृढं यज्ञस्येति । अस्मिन्यादे
‘ मनसः ’ इति मनः प्रतिपाद्यते । तेन च ‘ मनसा ’ ‘ इदं सर्वं ’ जगद् व्यास्यते । न हि अविषय मनसः
किञ्चिदस्ति । तत्तथा च सर्वव्यापकेन ‘ मनसैव ’ एतद्विकलं ‘ विषयति ’ । ‘ यत्किञ्च ’ यस्मिन्मयि अग-
जान् यज्ञसवधि विज्ञानमानीदित्यर्थः ॥ १९ ॥

अथ द्वितीय पादमन्त्र व्याचष्टे-वाचः सत्यमशीयेति० विवृढं यज्ञस्येति । “ वचः सत्यमशीय ”
इत्यस्मिन्यादे वाक् प्रतिपाद्यते । त्वा च ‘ वाचा ’ वागिन्द्रियेण, अभिवदनव्यवहारद्वारा ‘ इदं सर्वं ’
जगद् ‘ जात ’ व्यास्यते । न हि शब्दस्याविषय किञ्चिदस्तु लोके दृश्यते । गतमन्यत् । अयोत्तरार्द्धमन्य
वात्पर्यमाह-पशूनां रूपं तदाज्ञास्ते इति । गवादिपशूनां सवधि नृद्वय ‘ अन्नम् ’ च यः ‘ रसः ’
यव ‘ यशः ’ कौर्तिः या च ‘ श्रीः ’ भयन् कस्मै ‘ मयि श्रयतां ’ सेवताम् इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादक-
त्वात् अनेनार्थेन एताऽऽशिषमेव ‘ आज्ञास्ते ’ आज्ञास्ते ॥ २० ॥

एव महावीरस्य भद्र-निमित्तप्राप्तवित्तं कृत्वा पुनर्मनसं निर्माणमुद्योगप्रकारं च दर्शयति-अथ

१-उत्सादनार्यं कुर्व । वा. भौ. सू. १९। १५५ । उचोपशयेऽहं कथञ्चन-उचोपशये तिष्ठ मृदा पशोषां कते-
स्वचष्टेति । वा. भौ. सू. १। १२०८ । अस्मिन् अनन्तकं कृत्वाति याम् ।

वृता करोत्यावृता पचत्युत्सादनार्थमुथ यऽ उपशाययोर्दृढः स्यात्तेन
प्रचरेत् ॥ २१ ॥

(तस) सम्बत्सरो वै प्रवर्ग्यः सुर्वम्बे सम्बत्सरः सुर्वम्प्रवर्ग्यः स यत्प्र-
वृक्तस्तद्वसन्तो युद्धचितस्तद्वीष्मो युत्पिन्वितस्तद्वर्षा यदा वै वर्षाः
पिन्वन्तेऽथेताः सुर्वे देवाः सुर्वानि भूतान्युपजीवन्ति पिन्वन्ते ह वाऽ
अस्मै वर्षा युऽ एवमेतद्वेद ॥ २२ ॥

अथ प्रवर्ग्यस्तुतिः ।

संबत्सरो वै प्रवर्ग्यः । सर्वं वै संबत्सरः । सर्वं प्रवर्ग्यः । स यत् प्रवृक्तः, तद्वसन्तः । यत् रुचितः,
तत् वीष्मः । यत् पिन्वितः, तद्वर्षाः । यदा वै वर्षाः पिन्वन्ते । अथेताः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्यु-
पजीवन्ति । पिन्वन्ते ह वा अस्मै वर्षाः । य एवमेतद्वेद ॥ २२ ॥

त चोपशया च विट्वा० तेन प्रचरेदिति । ' अथ ' एव प्राक्खितकरणान्तर ' त च ' भिन्न
महावीर ' उपशया च ' पुरा महावीरनिर्माणकाले या मृत् तदर्थक्येन स्थापिता ता च ' दिट्वा '
चूर्णीकृत्य ' सार्कल्या मृदा ' घटसरावागुपादानभूता लौकिकी मृत् मृत्वा तत्सर्वभित्त्या ' मृदा ' चूर्णीकृत
' सद्यम् ' मिश्रीहृत्स्व ' आकृता ' क्रियया ' करोति । येन प्रकारेण पूर्वं महावीर हृत तेनेव प्रकारेण त
भिन्न महावीर पुनं कुर्पादित्यर्थः । " आकृता पचति " ह्येतद्वेषेव योऽर्थः । तस्मिन्त्यर्थे पुनं तस्य करण
मिति चेदुच्यते—' उत्सादनार्थ ' उत्सादनार्थम् । एव महावीर पुनं कृत्वा अधान्तर ' य ' महावीर उप-
शयात्मर्षी शरान य प्रचरणीयं द्वितीयमूर्त्तानो वा महावीर ' हट ' प्रचरणममर्थो हटादयव स्यात् ततो
परादेन महार्धरण मेदनात् ऊर्ध्वाभिना प्रवर्गेण ' प्रचरेत् ' ॥ २१ ॥

अथैत प्रवर्ग्यं सब सरा मना लौति—सबदमरे वै प्रवर्ग्यः० न्युपजीवन्तीति । सबसरामकं सद्य अथ
' प्रवर्ग्य ' । स च सबसर ' सर्वं वै ' सर्ववर्ग्यमकः । कृन्त्यस्य जगत कालनिर्वर्त्तवान् । अपवा
कलामुत्पादिसर्वकाटाव्यवसमुदायामकं खलु स सबसर । तदात्मकोऽयं ' प्रवर्ग्य ' । कुत इत्यन आह—
स यत्प्रवृक्तः इत्यादि । ' स ' प्रवर्ग्यं यद्यदा ' प्रवृक्त ' एवम आमचनेन प्रवृज्यते तत्तदा ' वसन्त '
सबसराव्ययभूतवसन्तर्वा मको भवति । यद्यदा ' रुचित ' समित्येन सदीपितं तत्तदा असौ प्रवर्ग्य ' वीष्म '
वीष्मर्वा मको भवति । यद्यदा स घम्भ ' पिन्वित ' आहवर्ग्ये पिन्वन्ते हुनो भवति । तत्तदा ' वर्षा ' वर्षर्वा-
त्मको भवति । ' अयु मन्मन्मानिकतावशाणा बहुत्र च " (पा डि अ २९) इति यधिकारेवचनान् एक-
स्मिन्नि क्रनो वर्षा इति बहुवचनम् । ' यदा वै ' यस्मिन् काले सद्य ' वर्षा ' ' पिन्वते ' वर्षर्त्तुं निवति वृष्टिम् ।
अधानन्तरमेव ' एता ' वर्षोद्भवा अप ' सर्वे देवा ' ' सर्वाणि ' चान्यानि पशुपक्षिपुमादीनि भूतजातानि
' उपजीवन्ति ' । पिबन्ति एवमेव पिन्वितं घर्मं सर्वे देवा उपजीवन्त्यर्थः । अथेतद्वेदित् फलमाह—

(दे) इमे वै लोकाः प्रवर्यः । सुर्वम्वाऽ इमे लोकाः सुर्वम्प्रवर्यः ॥ यत्प्रवृक्तस्तदयं लोको यद्वृचितस्तदन्तरिक्षलोको यत्पिन्वितस्तु-
दसौ लोको यदा वाऽ असौ लोकः पिन्वतेऽथैनथं सुर्वं देवाः सुर्वानि
भूतान्युपजीवन्ति पिन्वते ह वाऽ अस्माऽ असौ लोको यऽ एवमेतद्देद ॥ २३ ॥

(दे) एता वै देवताः प्रवर्यः (ग्योऽग्नि) अग्निर्वायुरादित्यः सुर्वम्वाऽ एता
देवताः सुर्वम्प्रवर्यः ॥ यत्प्रवृक्तस्तदग्निर्बुध्नितस्तुद्रायुर्धुत्पिन्वित-
स्तदसावादित्यो यदा वाऽ असावादित्यः पिन्वतेऽथैनथं सुर्वं देवाः
सुर्वानि भूतान्युपजीवन्ति पिन्वते ह वाऽ अस्माऽ असावादित्यो यऽ
एवमेतद्देद ॥ २४ ॥

इमे वै लोकाः प्रवर्यः । सर्वं वा इमे लोकाः । सर्वं प्रवर्यः । न यत् प्रवृक्तः, तदयं लोकः
यद्वृचितः, तदन्तरिक्षलोकः । यत् पिन्वितः, तदसौ लोकः । यदा वा असौ लोकः पिन्वते । अयं
सर्वं देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति । पिन्वते ह ॥ अस्मा असौ लोकः । य एवमेतद्देद ॥ २३ ॥

एता वै देवताः प्रवर्यः । अग्निर्वायुरादित्यः । सर्वं वा एता देवताः । सर्वं प्रवर्यः । न यत्
प्रवृक्तः, तदग्निः । यद्वृचितः, तद्रायुः । यत् पिन्वितः, तदसावादित्यः । यदा वा असावादित्यः
पिन्वते । अयं सर्वं देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति । पिन्वते ह वा अस्मा असावादित्यः । य
एवमेतद्देद ॥ २४ ॥

पिन्वते ह वा० मेतद्देदिति । ' अस्मै ' वेश्ने ' वर्षा पिन्वन्ते ' वषट् वृष्टपुश्च तिचति गच्छ । ' व '
 एवमुक्तप्रकारेण धर्मस्य ' एतत् ' वर्षत्वमिहैव ' वेद ' ॥ २२ ॥

अथैत प्रवर्यं लोकत्रयमना स्तोति—इमे वै लोकाः प्रवर्यः सर्वं वा० जीवन्तीति । ' इमे ' पृथिव्या-
दय ' लोका ' खलु ' प्रवर्य ' । कथं लोकत्रयस्य प्रवर्यस्य च तादात्म्यमुच्यते ! इति श्रुम् । ' इमे '
 पृथिव्यादय ' लोका ' ' सर्वं वै ' सपूर्णं सर्ववस्त्वाग्रयभूता इत्यर्थः । प्रवर्यश्च ' सर्वं ' सर्वजगदामिका ।
 अतः सार्वत्मकत्वसाम्यात् उभयोस्तादात्म्यमेव । अग्नि च—यद्यदा ' प्रवृक्त ' तत्तदा ' अयं लोकः '
 पृथिव्यामको भवति । यद्यदा ' वृचित ' तदा अन्तरिक्षलोकामको भवति । यद्यदा ' पिन्वित ' तदा
 ' असौ ' सुलोकामको भवति । प्रवृक्तरचितपिन्विनसाम्प्रदानामर्था पूर्वमेवोक्ताः । ' यदा ' खलु ' असौ '
 सुलोक ' पिन्वते ' स्वसवधिफलमुत्पादयति । अयान्नर ' एन ' सुलोकामको प्रवर्यं ' सर्वं देवा ' ' सर्वाणि '
 च ' भूतान्युपजीवन्ति ' । अथेतद्वदितुं फलमाह—पिन्वते ह वा० तद्देदिति । पूर्ववत् योग्यम् ॥ २१ ॥

अथेम प्रवर्यं अग्निवाय्वादित्यामना स्तोति—एता वै देवताः प्रव० जीवन्तीति । अग्निर्वायुरादित्य इति
पूर्वोक्तलोकत्रयमिमा निन्यो या देवता । ' एता ' खलु ' देवता ' ' प्रवर्य ' । एतदेवनात्रयामक इत्यर्थः ।
 कुतः ! ' एता ' अन्यादिदेवता ' सर्वं वै ' स्वमहिम्ना सर्वजगदामिका । प्रवर्यश्च सर्वम् । अतः सार्व-

यजमानो वै प्रवर्यः । (स्तु) तुस्यात्मा प्रजा पशवः सर्वस्यै यज-
मानः सर्वप्रवर्यः स यत्प्रवृक्तस्तदात्मा यदुचितस्तत्प्रजा युत्पिन्वित-
स्तत्पशवो यदा वै पशवः पिन्वन्तेऽथैनान्तसुर्वै देवाः सुर्वाणि भूतान्युप
जीवन्ति पिन्वन्ते ह वाऽअस्मै पशवो युऽएवमेतद्देद ॥ २५ ॥

(दा) अग्निहोत्रस्यै प्रवर्यः । सुर्वम्याऽअग्निहोत्रस्यै सुर्वप्रवर्यः स
यदाधिष्ठितस्तत्प्रवृक्तो यदुनीतस्तदुचितो यदुतन्तुत्पिन्नितो यदा वाऽ
अग्निहोत्रपिन्वन्तेऽथैनान्तसुर्वै देवाः सुर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति पिन्वन्ते ह
वाऽअस्माऽअग्निहोत्रं युऽएवमेतद्देद ॥ २६ ॥

यजमानो वै प्रवर्यः । तस्यात्मा मजा पशवः । सर्वे वै यजमानः । सर्वे प्रवर्यः । स यत् प्रवृक्तः,
तदात्मा । यदुचितः, तत् प्रजा । यत्पिन्नितः, तत्पशवः । यदा वै पशवः पिन्वन्ते । अथैनान् सर्वे
देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति । पिन्वन्ते ह वा अस्मै पशवः । य एवमेतद्देद ॥ २५ ॥

अग्निहोत्रं वै प्रवर्यः । सर्वे वा अग्निहोत्रम् । सर्वे प्रवर्यः । स यदाधिष्ठितः, तत् प्रवृक्तः । यदु-
नीतः, तदुचितः । यदुत्तं, तत्पिन्नितम् । यदा वा अग्निहोत्रं पिन्वन्ते । अथैनान् सर्वे देवाः सर्वाणि
भूतान्युपजीवन्ति । पिन्वन्ते ह वा अस्मा अग्निहोत्रम् । य एवमेतद्देद ॥ २६ ॥

त्यन तादात्म्यम् । अपि च—‘ स ’ वर्मो ‘ यपदा ’ ‘ प्रवृक्त ’ ‘ तत्तदा ’ ‘ अग्नि ’ ‘ अन्त्यामको ’ भवति ।
यपदा ‘ कचित ’ ‘ तत्तदा ’ वाच्यमत्र । यपदा ‘ पिन्नित ’ ‘ तत्तदा ’ असावदित्यामकः सुबोक्तव्य इति
एव भवति । ‘ यदा ’ ‘ यदु ’ ‘ अनौ ’ ‘ आदित्यामकः ’ प्रवर्यः ‘ पिन्वन् ’ । ‘ अयान्तस्तेवेत्यादि पूर्ववत् ।
अथैनद्देदनफलमाह—पिन्वन्ते ह वा० तद्देदिति । गतमेतद् ॥ २४ ॥

अथैन प्रवर्यं यजमानामना स्तौति—यजमानो वै प्रवर्यः० न्युपजीवन्तीति । यजमानामना छड
अथ ‘ प्रवर्यः ’ । ‘ तस्य ’ च यजमानस्य ‘ आमा प्रजा पशवः ’ इति वस्तुत्रयमस्ति । तद्वस्तुत्रयामको
‘ यजमानः ’ ‘ सर्वे वै ’ सूर्यो छड । प्रवर्यश्च सर्वम् । अन्तो सर्वेऽस्माभ्यान् तादात्म्यम् । अदि च—
यपदा ‘ स ’ प्रवर्यः ‘ प्रवृक्त ’ ‘ तत्तदा ’ यजमानस्यामा भवति । यदा अनौ ‘ दचित ’ तदा यजमानस्य
प्रजामनो भवति । यदा ‘ पिन्नित ’ तदा प्रवर्यो यजमानस्य पश्यामको भवति । ‘ यदा ’ छड प्रवर्य-
तादात्म्यमात्रा ‘ पशवः पिन्वन्ते ’ पशो दुरुन्ति । अधानन्तमेव ‘ एनान्यश्च ’ इतिपुनर्मोक्षणशरेण ‘ सर्वे
देवाः ’ इत्यादि गतम् । अथेतद्देदनफलमाह—पिन्वन्ते ह वा० तद्देदिति । पूर्ववत् योऽयम् ॥ २५ ॥

अथैन अग्निहोत्रमना स्तौति—अग्निहोत्रं वै प्रवर्यः० न्युपजीवन्तीति । अग्निहोत्रमना यत् कर्म साप-
मानं कालोत्प्लव्यम्, तदाभक्त छड असौ प्रवर्यः । सर्वेऽस्माभिर्निकृतावा ‘ अग्निहोत्रं सर्वः ’ सर्वाम
वम् । प्रवर्यश्च यजमानान्यार्थवात् ‘ सर्वः ’ सर्वावस्थामकः । अतः उभयोः सर्वेऽस्माभ्यान् तादात्म्यमपदेशः ।
अपि च—यपदा तु अग्निहोत्रार्थं य पकार्यं अग्नाभिष्ठितं भवति । तत्तदा ‘ स ’ वर्म ‘ प्रवृक्तः ’ । यपदा

दर्शपूर्णमासौ वै प्रवर्ग्यः । सुर्वम्बै दर्शपूर्णमासौ सुर्वम्प्रवर्ग्यः स यदधि-
श्रितन्तत्प्रवृत्तो यदासन्नं तद्वृत्तितो यद्धृतं तत्पिन्वितो यदा वै दर्शपूर्ण-
मासौ पिन्वेतेऽथैनौ सुर्वे देवाः सुर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति पिन्वेते ह
वाऽअस्मै दर्शपूर्णमासौ युऽएवमेतद्देद ॥ २७ ॥

चातुर्मास्यानि वै प्रवर्ग्यः । सुर्वम्बै चातुर्मास्यानि सुर्वम्प्रवर्ग्यः स
यदधिश्रितन्तत्प्रवृत्तो यदासन्नन्तद्वृत्तितो यद्धृतन्तत्पिन्वितो यदा वै
चातुर्मास्यानि पिन्वन्तेऽथैनानि सुर्वे देवाः सुर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति
पिन्वन्ते ह वाऽअस्मै चातुर्मास्यानि युऽएवमेतद्देद ॥ २८ ॥

दर्शपूर्णमासौ वै प्रवर्ग्यः । सर्वे वै दर्शपूर्णमासौ । सर्वे प्रवर्ग्यः । स यदधिश्रितं, तत् प्रवृत्तः ।
यदासन्नं, तत् वृत्तितः । यद्धृतं, तत्पिन्वितः । यदा वै दर्शपूर्णमासौ पिन्वेते । अथैनौ सर्वे देवाः
सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति । पिन्वेते ह वा अस्मै दर्शपूर्णमासौ । य एवमेतद्देद ॥ २७ ॥

चातुर्मास्यानि वै प्रवर्ग्यः । सर्वे वै चातुर्मास्यानि । सर्वे प्रवर्ग्यः । स यदधिश्रितं, तत् प्रवृत्तः ।

सुवि ' उच्यते ' उच्यनेन गृहीतं भवति । तत्तदा असौ ' वृत्तित ' भवति । ययदा तदग्निहोत्रार्थं एव
' वृत्त ' भवति । तत्तदा असौ धर्म ' पिन्वित ' सित्तो भवति । अधिश्रयणोत्पन्नहोमरूपेणाग्निहोत्रकर्मणोऽनु-
ष्ठानेन सायमात कालयो प्रवृत्तनरोचनपिन्वनामक प्रवर्ग्य एवानुष्ठितो मवतीत्यर्थः । एवमग्निहोत्रस्य प्रवर्ग्या-
त्मना स्तुतौ सत्या प्रवर्ग्यस्यापि अग्निहोत्रतादात्म्येन स्तुति सिद्धा भवति । सायमात कालयो यदग्निहोत्रमनु-
ष्ठमते असावेव धर्म इति । ' यदा ' खलु एतदग्निहोत्रामक प्रवर्ग्यहवि ' पिन्वते ' सिच्यते । अपानन्तर
मेव ' एतत् ' हवि ' सर्वे देवा ' इत्यादि समान पूर्वण । अथैतदेदितु फलमाह-पिन्वते ह वा० तदेदेति ।
' य ' खलु ' एव ' लक्षप्रकारेण ' एतत् ' प्रवर्ग्यस्याग्निहोत्रामकत्वं ' यद ' जानाति ' अस्मै ' तदग्निहोत्र
' पिन्वते ' काल सिच्यति प्रवच्छतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

अथ दर्शपूर्णमासात्मना प्रवर्ग्यं स्तौति-दर्शपूर्णमासौ वै प्रव०न्युपजीवतीति । दर्शपूर्णमासात्सौ यौ
यमागौ तदात्मकं खलु अथ ' प्रवर्ग्य ' । तौ दर्शपूर्णमासयामौ ' सर्वे वै ' सर्ववत्त्वा मकौ । प्रवर्ग्यश्च ' सर्व '
सर्ववत्त्वामक । तत उभयो साम्यात् परस्परतादात्म्यम् । ययदा तदर्शपूर्णमाससवधि हविराग्रावधिश्रित भवति
तत्तदा स धर्म ' प्रवृत्त ' भवति । अधिश्रयण प्रवृत्तनस्यानीनमित्यर्थः । ययदा ' आसन्न ' तदधिर्वेदामा-
सादित भवति तत्तदानीं प्रवर्ग्य ' वृत्तित ' भवति । ययदा तद्विहितमग्नौ प्रक्षिप्त भवति तदानामग्नौ ' पिन्वित '
भवति । एतौ ' दर्शपूर्णमासौ ' प्रवर्ग्यामकौ यतो भवत । अत एव प्रवर्ग्योऽपि दर्शपूर्णमासामक इत्यवयवो
ऽयदुपपादितो भवति । यदा च ' दर्शपूर्णमासौ ' प्रवर्ग्यामकौ ' पिन्वते ' । यदा स्वस्मिन्प्रत्ययाप
सम्पत् । अतन्तर एतौ ' दर्शपूर्णमासौ ' अन्यत्तन् ' यद ' तद ' फलमाह-पिन्वते ह वा ० ० ०
पूर्ववयोभ्यम् ॥ २७ ॥

अथैत चातुर्मास्यात्मना स्तौति-चातुर्मास्यानि वै प्रव०न्युपजीवतीति । चतुर् मासेषु कियत इति

पशुबन्धो वै प्रवर्ग्यः सुर्वम्बै पशुबन्धः सुर्वम्प्रवर्ग्यः स यदुधिध्रितस्त-
त्प्रवृक्तो यदुत्तरीतस्तद्वृचितो यदुत्तस्तत्पिन्वितो यदा वै पशुबन्धः
पिन्वितेऽथैनं सुर्वं देवाः सुर्वानि भूतान्युपजीवन्ति पिन्वते ह वाऽ
अस्मै पशुबन्धो यऽएवमेतद्देद ॥ २९ ॥

सोमो वै प्रवर्ग्यः । सुर्वम्बै सोमः सुर्वम्प्रवर्ग्यः स यदभिपुतस्तत्प्र-
वृक्तो यदुत्तरीतस्तद्वृचितो यदुत्तस्तत्पिन्वितो यदा वै सोमः पिन्विते-
ऽथैनं सुर्वं देवाः सुर्वानि भूतान्युपजीवन्ति पिन्वते ह वाऽ अस्मै
सोमो यऽएवमेतद्देद न ह वाऽ अस्याप्रवर्ग्येण केनचन यजेनेष्टम्भवति
यऽएवमेतद्देद ॥ ३० ॥

यदासन्न, तद् रुचितः । यदुत्तं, तत् पिन्वितः । यदा वै चातुर्मास्यानि पिन्वन्ते । अथैनानि सर्वं
देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति । पिन्वते ह वा अस्मै चातुर्मास्यानि । य एवमेतद्देद ॥ २८ ॥

पशुबन्धो वै प्रवर्ग्यः । सर्वं वै पशुबन्धः । सर्वं प्रवर्ग्यः । स यदधिध्रितः, तत्प्रवृक्तः । यदासन्नः,
तद् रुचितः । यदुत्तः, तत् पिन्वितः । यदा वै पशुबन्धः पिन्वते । अथैनं सर्वं देवाः सर्वाणि भूतान्यु-
पजीवन्ति । पिन्वते ह वा अस्मै पशुबन्धः । य एवमेतद् वेद ॥ २९ ॥

सोमो वै प्रवर्ग्यः । सर्वं वै सोमः । सर्वं प्रवर्ग्यः । स यदभिपुतः, तत्प्रवृक्तः । यदुत्तरीतः, तद्
रुचितः । यदुत्तः, तत् पिन्वितः । यदा वै सोमः पिन्वते । अथैनं सर्वं देवाः सर्वाणि भूतान्युप-

बैश्वदेववर्णप्रपाससाकमेधशुनासीरीयाह्यानि चातुर्मास्यानि तदामकं खड्गं अथ 'प्रवर्ग्य' । तानि च प्रवर्ग्या
त्मकानि इति परस्परतादात्म्येन स्तुतिः । तानि च 'चातुर्मास्यानि' 'सर्वं वै' बहुप्रदानकत्वात् सर्वामकानि ।
अन्यन्तर्ब पूर्वबोध्यम् । अथैतद्देदितुं फलमाह-पिन्वते ह वा० तद्देदेति । 'अस्मै' वेदित्रे 'चातुर्मा-
स्यानि' कर्माणि वैश्वदेवादीनि 'पिन्वते ह वै' स्वस्मिन् प्रपच्छति । गतमेतद् ॥ २८ ॥

अथैनं पशुबन्धमना स्तौति-पशुबन्धो वै प्रव०न्युपजीवन्तीति । पशुर्विष्यते यज्ञार्थे यस्मिन् कर्मविशेषे ।
अतो पशुबन्धाय । तदामकं खड्गं अथ 'प्रवर्ग्य' । प्रवर्ग्यश्च स । इति परस्परतादात्म्येन स्तुतिः ।
स च 'पशुबन्ध' 'सर्वं वै' सशृणाव्यवत्वात् सर्वामक । अतः सर्वत्वमाभ्यान् उभयोस्तादात्म्यव्यपदेशः । तत्र
यदा हविर्भूतपशुवधिध्रितः पाकार्थमग्नौ तदा स धर्मः 'प्रवृक्तः' । यद्यदा 'आसन्न' पाकान्नं वेद्यामासादितः
पशुः तदा अतो धर्मः 'रुचितः' भवति । यद्यदा 'दुत्तः' तदा अतो धर्मः 'पिन्वितः' पिन्वनेन तिक्तो
भवति । अन्यन्तर्ब पूर्वबोध्यम् । अथैतद्देदनफलमाह-पिन्वते ह वा० तद्देदेति । गतमेतद् ॥ २९ ॥

अथैनं प्रवर्ग्यं सोममना स्तौति-सोमो वै प्रव०न्युपजीवन्तीति । य अथ लताभूतो यागसाधनभूत
'सोमः' तदामकं खड्गं अथ 'प्रवर्ग्य' । कुत इति चेत् लब्धेन-सर्वं वै सर्वमेव खड्गं वस्तु सोमं सत्त्व-

(डा) अथैतद्वै । (द्वाऽऽ) आयुरेतज्ज्योतिः पृथिविषति बुऽएतमुनु
वा ब्रूते भक्षयति वा तस्य व्रतचर्ष्या या सुष्टौ ॥ ३१ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १४-२-३ ॥ (३-२) ॥

इति द्वितीयप्रपाठकः समाप्तः ॥ १४-२ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १२२ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः समाप्तश्च ॥ १४-३ ॥ कण्डिकासंख्या ॥ ६७ ॥

इति प्रथमं प्रवर्ग्यकाण्डं समाप्तम् ॥ १४-१ ॥

जीर्षति । पिबते इ वा अस्यै तोमः । य एवमेतदेद । न इ वा अस्याप्रवर्ग्येण केनचन यत्नेनेष्ट
भवति । य एवमेतदेद ॥ ३० ॥

अय एतद्वै आयुः, एतज्ज्योतिः प्रविशति । य एतमुनु वा ब्रूते भक्षयति वा । तस्य व्रतचर्ष्या-
या सुष्टौ ॥ ३१ ॥

इति सोमादिकर्मशेषाभिधायक प्रवर्ग्यकाण्डं समाप्तम् ॥

पाणसाधनवात् । यदा आहुतिदास सर्वस्य जातः सदापाणमन्वात् तस्य सदा मन्वात् । अत एव प्रवर्ग्योऽपि
'सर्व' तस्मादुभयो सर्वेऽस्मात्पाणसाधन एव । यति च-सदा 'स' 'सोम' 'यन्विता'
अभिषक्तस्त्वारिणद्रव्यगत मन्वा तदा असौ प्रवृत्त' भवति । यदा तुल्यो अभिषक्तस्तदा चमत्तु गृह्णीतो भवति
तदा असौ प्रवर्ग्य 'रवि' भवति । यदा तु अग्नौ स सोम 'हुत' भवति तदा अयं 'रिषि' 'मिहो'
भवति । एतदुक्तं भवति । सोमस्याग्निधोक्तपनहोमा प्रवृत्तरोवनपिबनामका । अत एव एतानि प्रवृत्तना
दीनि तदा मन्वाति । अन्यत् पूर्वस्मिन् । अद्यैतदेतत्कृतमाह-पिबते इ वा० तदेवेति । एतमुक्त्यकारेण
'य' 'सुष्ट' एतत् प्रवर्ग्यस्य सोमामका 'वद' ज्ञानानि । 'अर्थ' जानत स 'सोम' 'पिब' ।
फलप्रदो भवति । इय प्रवर्ग्यस्याग्निहोत्यामकावमुक्त्वा तदेति फलमुक्तम् । अयं तस्यामिहोत्यामकावमुक्तम्
वर्ग्यमकावमुक्तम् । तदेतत्कृतमाह-न इ वा अस्या० तदेवेति । 'य' एतमुक्त्यकारेण अग्निहोत्यादिकर्मसु
अभिषक्त्याग्निहोत्यादिना यथावर्ग्यमकावमुक्तम् । तदा जानीयात् । 'यस्य' 'यस्य' 'केनचन'
केनानि अग्निहोत्यादिना 'यत्ने' 'अप्रवर्ग्येण' प्रवर्ग्यरहितं सत्त्वं 'न इष्ट' भवति । सर्वेष्वपि यद्वै उक्त
प्रकारेण प्रवर्ग्यस्य सदापाणत्वात् सदापाण्येणैव सत्वेण यज्ञजातं सदापाण्यं भवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

एतद्भाष्याध्ययनपर्याप्तुतायै कर्तुं प्रागुक्तं प्रावर्ग्यं पूर्ववद्विदितानि-अथैतद्वा आ० सुष्टावेति ।
अथैतद्वा । यत् प्रागुक्तं प्रवर्ग्यं सत्त्वं तदेतत् प्रवर्ग्ये सत्त्वं । एतदुभयं आयुर्जीवनं तद्वद्भूतमित्यर्थः । अतस्तस्य
मन्वावरणेन सदा कार्या इति भावः । पुनोऽयं रज्ज्वादेति तदाह-एतज्ज्योतिरिति । 'य' सुष्ट पुनः
'एत' प्रवर्ग्य' अनुवृत्ते 'कर्मकावे' अभिषि वा । तस्य इति शिष्टं हविर्भक्षयति वा । स एतज्ज्योतिः पुनो